

THE
NĀMALINGĀNUS'ĀSANA
(AMARAKOSHA.)

OF
AMARASINHA.

With the Commentary (Vyākhyāsudhā or Rāmās'ramī)

OF
BHĀNUJĪ DĪKSHIT

(SON OF THE GRAMMARIAN BHATTOJĪ DĪKSHIT).

EDITED WITH NOTES
BY
PANDIT SIVADATTA
OF JEYPUR.

REVISED THIRD EDITION

BY
VĀSUDEO LAKS'MAN S'ĀSTRĪ PAṆS'IKAR.

PRINTED AND PUBLISHED
BY

TUKĀRĀM JĀVAJĪ,

Proprietor of Jāvajī Dādājī's "Nirṇaya-sāgar" Press.

BOMBAY:

1905.

5a.4K
Ama/S.P.

113407
43020

(Registered according to the Act XXV of 1867.)

[All rights reserved by the publisher.]

॥ श्रीः ॥

नामलिङ्गानुशासनं

नाम

अमरकोषः ।

पण्डितवरश्रीमदमरसिंहविरचितः ।

महामहोपाध्यायश्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजविद्वद्वरश्रीभानुजिदीक्षित-
कृतया व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया सहितः ।

जयपुरराजधानीवास्तव्येन पाठशालाध्यापकेन दाधीचवंश-
भूषणमुमतिश्रीवदरीनाथात्मजश्रीशिवदत्तकोविदेन
टिप्पण्यादिपरिष्कारपुरस्कारेणोपस्कृतः ।

तृतीयं संस्करणम् ।

तत्र पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा संशोधितः ।

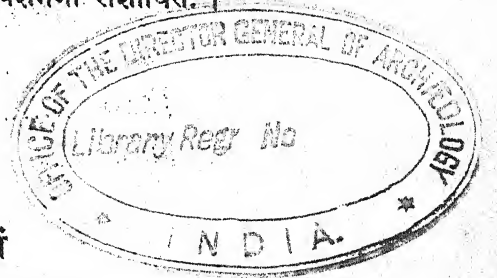
स च

मुम्बय्यां

जावजी दादाजीनां

निर्णयसागरयन्त्रे तदधिपतिना तुकाराम जावजी इत्यनेन मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

संवत् १९६२—सन् १९०५.

भूमिका ।

श्रीगणेशाय नमः ।

धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थचतुष्टयनिष्पत्तिर्हि सर्वाभीप्सिता । सा च श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादितत्तच्छा-
स्त्रार्थज्ञानाधीना । तत्तदर्थज्ञानं च तत्तदवान्तरवाक्यार्थज्ञानाधीनम् । तत्तद्वाक्यार्थज्ञानं च तत्तत्पदार्थज्ञाना-
धीनम् । तत्तत्पदार्थज्ञानं च तत्तत्पदशक्तिप्रहाधीनम् । तत्तत्पदशक्तिग्रहे च

‘शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्वयवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषादिवृत्तेर्वदन्ति सांनिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥’

इति शिष्टोक्तिदर्शिते शक्तिग्रहोपायेषु कोपस्यैव मुख्यकारणत्वम् । व्याकरणस्य यौगिकशब्दशक्तिग्राहक-
त्वेऽपि रूढयोगरूढयोः शक्तिग्राहकत्वाभावात् । उपमानादीनां स्वतःशक्तिग्राहकत्वाभावात् ॥ कोषेषु च
केवलनामानुशासनभूतानां केवललिङ्गानुशासनभूतानां च लाघवेनोपकारकत्वाभावेन नामलिङ्गोभयानुशासन-
त्वेनामरसिंहविरचितस्यास्यैव कोपस्य सर्वोपकारकत्वम् । ‘अयममरसिंहः कदा किंजातीयः कुत्रत्यं महीमण्डलं
मण्डयांचकार’ इति न निश्चितम् ॥ परंतु देवसामान्यनामान्युक्त्वा देवविशेषनामप्रारम्भे बुद्धनाम्नां लेखनेन
बौद्धत्वमस्यावसीयते ॥

केचित्तु—

‘धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्ख वेतालभट्टघटखर्परकालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥’

इति वैक्रमनवरत्नख्यापकश्लोकतो विक्रमसमकालकत्वममरसिंहस्य वदन्ति ॥

परे तु—

‘इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्जापिशली शाकटायनः ।

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ च शाब्दिकाः ॥’

इति पद्यानुरोधेन पाणिनि-समन्तभद्रयोरन्तरालभवत्वं ब्रुवते ॥ अत्रेदं बोध्यम्—इदं न क्रमबोधकम्, पाणि-
निमहाभाष्यप्रवृत्तिसमकालकनिष्पत्तिकचान्द्रव्याकरणकर्तृचन्द्राचार्यस्य पाणिनितः प्राग्लेखनात् ॥

अस्य वैयाकरणत्वं तु—

‘अमरसिंहो हि पापीयान्सर्वं भाष्यमचूचुरत् ।’

इति पद्यात्सकलभाष्यतत्त्वज्ञत्वस्य प्रतीतेः प्रतीतमेव ॥ इत्थं भङ्ग्यन्तरेणोक्तिस्तु बौद्धत्वेन सकलवैदिकविरुद्ध-
त्वात् ॥ अस्य सर्वोपकारकत्वादेव बहुभिरस्य व्याख्या कृता । तासु मद्दृष्टास्तु—

१—अमरकोशोद्धाटनम् भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितम् ॥

तत्र च श्रीभोज-राजशेखर-भट्टि-माघ-प्रभृतीनां नामानि सन्ति ॥

२—पदचन्द्रिका रायमुकुटेन १३५३ शकाब्दे निर्मिता ।

तत्रत्यग्रन्थादीनां नामानि डॉक्टर श्रीयुतभाण्डारकरैः प्रकाशितानि ॥

३—बुधमनोहरा स्वयंप्रकाशशिष्यवेदान्तिमहादेवविरचिता ॥

तत्र मुकुटनाम वर्तते ॥

४—पीयूषव्याख्या रामकृष्णदीक्षितकृता ॥

अत्रापि मुकुटनाम वर्तते ॥

५—अमरचन्द्रिका परमानन्दमैथिलकृता मुकुटसारभूता ॥

६—पदविवृतिः लिङ्गसूरिविरचिता ॥

७—व्याख्यासुधा भानुजिदीक्षितकृता ॥

अत्रत्यग्रन्थादिनामानि पत्रान्तरे मुद्रितानि ॥

८—अमरविवेकः महेश्वरकृतः ॥

आन्यो व्याख्याभ्यो भिन्ना व्याख्या राधाकान्तब्रह्मादुरप्रकाशितास्तदीयशब्दकल्पद्रुमप्रस्तावनातो ज्ञेयाः ॥

अधुनैतद्देशे प्रचुरप्रचाराया व्याख्यासुधाया मुद्रणं वाराणस्यां जातम् । तथापि प्रायो दुर्लभतामवेक्ष्य पुनर्मुद्रणं मुम्बईस्थनिर्णयसागराव्यक्षश्रीयुतजावजीदादाजीभिर्वाञ्छितम् । तैः प्रेरितेन मया उक्तव्याख्यानां द्वित्रपुस्तकसंपादनपूर्वकं व्याख्यासुधोपस्कारो यथाबुद्धिं समस्कारि ॥ यैर्महात्मभिरत्रावसरे पुस्तकं दत्तं तेषां नामान्यपि धन्यवादपूर्वकं प्रकाशयन्ते—

अमरकोषोद्घाटनस्य पुस्तकम्	जयपुरराजगुरुपुरोहितश्रीबलदेवचन्द्रशर्मणाम् ॥
"	वचूणग्रामवास्तव्यदाधीचकाशीनाथशर्मणाम् ॥
पदचन्द्रिकापुस्तकम्	तैलिङ्गान्वयरामकृष्णशर्मणाम् ॥
"	पण्डितवरसरयूप्रसादशर्मणाम् ॥
"	दाधीचरामप्रतापशर्मणाम् ॥
बुधमनोहरा	दाधीचव्यासबालावकसशर्मणाम् ॥
पीयूषम्	जयपुरराजगुरुभट्टश्रीलक्ष्मीदत्तसुतश्रीदत्तशर्मणाम् ॥
व्याख्यासुधा	"
"	काव्यमालानिष्पादकपण्डितवरदुर्गाप्रसादशर्मणाम् ॥
"	पण्डितवरनारायणशास्त्रिणाम् ॥
"	ज्योतिर्विद्वरबालचन्द्रशर्मणाम् ॥

अनेकार्थकैरवाकरकौमुदी (हैमनानार्थव्याख्या)

त्रिकाण्डशेषः

हारावली

} जयपुरराजगुरुपर्वणीकरोपाह्वश्रीयुतनारायणभट्टानाम् ॥

अभिधानचिन्तामणिः (सटीकहैमनाममाला) प्रागुक्तश्रीदत्तशर्मणाम् ॥

तत्र टीकाभागे प्रमापकनामानि तु—

अमरः १४ पृष्ठे ३४ पङ्क्तौ. अमरटीका १२।२०. अमरशेषः ९६।१७. अलंकारकृतम्

२७।३७. उत्पलः ८०।७. कालः १८।१३. कामन्दकिः ११४।१६. कालिदासः ८६।१२.

कौटिल्यः १७।३४. कौशिकः ३८।१५. क्षीरस्वामी ७५।१२. गौडः १०।२९. चाणक्यः
 ८३।३१. चान्द्रः ३६।३६. त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते (स्वकृते) ४।२९. दुर्गः १५।१४.
 द्रमिलाः ३५।१२. धनपालः १९।१४. धनुर्वेदः ६६।३८. धन्वन्तरिः ५६।१६. नारदः
 ७६।२६. निघण्टुः (स्वकृतः) १०१।३४. नैरुक्ताः ४२।२. पालकाप्यः १०३।२९.
 पुराणम् १७।३८. प्रमाणमीमांसा (स्वकृता) १५।२२. प्राच्याः ११५।१४. बौद्धाः
 २५।१४. भट्टतोतः ७।२८. भट्टिः १२२।३२. भरतः ३०।१५. भागुरिः १७।२८. भोजः
 ३६।२५. मङ्गः ६८।३०. मनुः १६।१६. मनु (कोषः) ३९।११. महाभारते २०।१५.
 माघः २३।५. माला १७।२२. मुनिः ५५।१८. याज्ञवल्क्यः १०१।२२. वाचस्पतिः
 ८।२५. वामनपुराणे १२।३५. विश्वदन्तः १३।१७. विष्णुपुराणे १७।२८. वेदे १०।१६.
 वैजयन्ती २७।१५. वैद्याः ५५।१०. व्याडिः १०।७. शाब्दिकाः ८१।३८. शाश्वतः
 १६।२३. श्रीहर्षः २८।३८. श्रुतेः १५।१२. स्मृतिः १०।१८. हलायुधः ३३।३८.

इत्थमुपलभ्यन्ते ॥

विश्वकोषः } जयपुरराजवैद्यश्रीयुतश्रीकृष्णरामकविवर्याणाम् ॥
 हैमकोषः }

इत्थं कोशव्याख्यापुस्तकानेकीकृत्य यथाबुद्धिविभवं विचार्य व्याख्यासुधायाः शोधनं टिप्पणीदानं चा-
 कार्षम् । तदत्र शोधने कचिन्मम प्रमादो जातः स क्षन्तव्य एव । तथा चोक्तम्—

‘गच्छतस्खलनं कापि भवत्येव प्रमादतः ।

हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥’

इति विज्ञापयति

जयपुरसंस्कृतपाठशालाध्यापकः

शिवदत्तशर्मा ।

तृतीयावृत्तिप्रस्तावना ।

नामलिङ्गानुशासनीयानेकव्याख्यास्वप्नेसरत्वेन वरीवर्ति रामाश्रम्यपरपर्यायेयं व्याख्यासुधाख्या व्याख्या ।
अस्याः पूर्वसंस्करणं विद्वल्लामायमानैर्जयपुरसंस्कृतपाठशालामुख्याध्यापकैर्दाधीचकुलावतंसैः पण्डितवरशि-
वदत्तशर्मभिरसाधारणायासादनेकविद्वद्भ्योऽनेकविधटीकापुस्तकसंपादनसंयोजनेनेतरविद्वत्पुनःसंस्करणनिरपेक्षं
शोधनमकारीति निर्विचिकित्सं पूर्वावृत्तिमुद्रितपुस्तकादवगम्यत एव । एतावतास्यान्येन पुनःसंस्करणकरणं पि-
ष्टपेपणायितं स्यादिति न कल्पनीयं संख्यावद्धिः । प्रतिमुद्रणावृत्ति पूर्वशेषदोषापाकरणकं संस्करणमावश्यक-
मेव । तदपि प्राथमिकशोधकद्वारैवापेक्षितमिति निर्विवादम् । तथापि पुनरङ्कनकालेऽनवसरतया शोधकस्य च
दवीयस्त्वेन कालातिक्रमभिया चास्या द्वितीयावृत्तेः शोधनाय श्रीमद्भिः तुकाराम जावजीश्रेष्ठिभिर्नियुक्तो-
ऽस्मि । उररीकृत्य च सादरं तलिदेशं केवलं पूर्वतनसंस्करकालीनमानुपशेषमुषीनैसर्गिकदृगादिदोषकारणका-
नामुपरि निर्दिष्टपण्डितवरैः शोधनपत्रकेषूद्घाटितानामनुद्घाटितानां च मट्टिसरणिमापतितानां स्वलितानां
यावद्द्विवलं मार्जनमकारि । विशेषतश्चामरस्थस्य कस्यचिद्वस्तुनो यथासंभवं नाम्नां नाम्नोर्नाम्निश्च व्याख्यावसरे-
ऽमुकस्य वस्तुन इमानीम इदं वा नामेति व्यवस्था व्याख्यासुधायां कुत्रचनासीद्वद्भुत्र च नासीत्सापि व्युत्पि-
त्सूनामनायासतोऽवगमाय तत्र तत्रेमानियन्यमुकस्य वस्तुनो नामानीति स्थूलाक्षरविन्यासेन कृता ॥

अभ्यर्थये च नामनाममत्रापि स्वलितं क्षमध्वमिति करुणावरुणालयेभ्यो विद्वद्भ्योऽहं सविनयं

पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणसूनुः

वासुदेवशर्मा ।

॥ श्रीः ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः

अमरकोषः ।

व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया समेतः ।

प्रथमं काण्डम् ।

बलवीवल्लभं नत्वा गुरुं(गिरं) भट्टोजिदीक्षितम् ।

आ(अ)मरे विदधे व्याख्यां सुनित्रयमतानुगाम् ॥

प्रारिप्सितप्रत्यूहापनुत्तये कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमादौ
निबबन्ध—

यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः ।

सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥१॥

यस्येति ॥ हे अनघाः, भवद्भिः स धीराः सेव्यताम् ।
न अघं पापं येषां तेऽनघा निष्पापाः । सुकृतिन इति या-
वत् । सुकृतिन एव तं सेवितुं प्रभवन्तीति त एव संबो-
ध्यन्ते 'धर्मेण पापमपनुदति' इति श्रुतेः । धियं राति
ददाति । 'रा दाने' (आ० प० अ०) अस्मात् 'किप् च'
(३।२।७६) इति किप् । धीरा ज्ञानप्रदो गुरुः । अनेन
'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्' इति श्रुत्यर्थ उपदिष्टः ।
'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति गुरुसेवायाः
फलमाह—श्रिये चामृताय चेति । चद्वयमुभयोः प्राधा-
न्यद्योतनाय । मुक्तिमुक्तिप्राप्तिर्गुरुसेवातो भवति । 'क्रिया-
र्थोपपदस्य—' (२।३।१४) इति चतुर्थी । तादर्थ्ये (वा०
२।३।१३) वा । तदुक्तं भागवते—'योगार्थमापुरुषार्थी
यदुहैहयाद्याः' इति । ननु गुरोः श्रियोऽभावात्ततः कथं
सा प्रार्थ्य(प्य)त इत्याशङ्क्याह—यस्येति । अस्य गुरोरी
लक्ष्मीरस्ति, गुणाश्च सन्ति । तदुक्तं भागवते—'ऋते भ-
वत्पादपरायणान्न मां विन्दन्त्यहं त्वद्धृदया यतोऽजित' इति ।
'सत्यं शौचं दया क्षान्तिस्त्यागः संतोष आर्जवम् । शमो
दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम् ॥ ज्ञानं विरक्तिरै-
श्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्मृतिः । स्वातन्त्र्यं कौशलं कान्ति-
वैर्यं मार्दवमेव च' इत्यादयो गुणाः । कीदृशस्यास्य—

ज्ञानदयासिन्धोः । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं शास्त्रम्, दया नि-
ष्कारणपरदुःखग्रहणेच्छा । तयोः सिन्धोरिव । शास्त्रसंप-
न्नस्य, दयापूर्णस्य च । अनेन 'श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्' इति
विशेषणयोर्मध्ये श्रोत्रियत्वमुक्तम् । स ज्ञानवानपि किमर्थं
दास्यतीत्यतो दयावत्त्वमुक्तम् । 'दयालोः समर्थस्य दुःखायैव
दयालुता' इत्यतो ज्ञानवत्त्वमुक्तम् । कीदृशस्य—अगाधस्य ।
न गाधस्तलस्पर्शो यस्य गम्भीरस्य । विषयानाकृष्टयेति
यावत् । यद्वा अगं शैलं वृक्षं वा आप्नोति । 'अन्येभ्योऽपि
दृश्यते' (वा० ३।२।१०१) इति आप्नोतेः (आप्ठ व्याप्तौ ।
स्वा० प० अ०) डः । टिलोपः (६।४।१४३) । सवर्ण-
दीर्घः (६।१।१०१) । तमगं दधाति मनसेत्यगाधः ।
तस्य । परमेश्वरभक्तयेति यावत् । कीदृशो धीराः—अ-
क्षयः । अः वासुदेवः; तस्मिन् क्षयो ज्ञानं निवासो वास्य
सोऽक्षयः । अनेन ब्रह्मनिष्ठतारूपं द्वितीयं विशेषणमुक्तम् ।
यद्वा न क्षयो हिंसा यस्य । 'क्षीप् हिंसायाम्' (त्रया० प०
अ०) 'एरच्' (३।३।५६) । पूर्वत्र तु 'क्षि निवासगत्योः'
(तु० प० अ०) । परपीडापहारकः । 'यस्मान्नोद्विजते
लोकः' इति गीता । अथवा स धीरा मया सेव्यताम् ।
स कः । यस्य गुणा अनघाः । न अघं येभ्यस्तेऽनघाः ।
पापनिवर्तका इति यावत् । 'यशः कलिमलापहम्' इति
भागवतात् । शेषं समानम् । 'आशिषि लिङ्गलोटी'
(३।३।१७३) इति कर्मणि लोट् । इत्थं हि गुरुसेवापरान्
प्रति कर्तव्यत्वेनोपदिश्यते, स्वयं वा प्रार्थ्यते । गुरुसेवामा-
हात्म्यं च ब्रह्मवैवर्तादौ प्रसिद्धम् । भागवतेऽपि—'यथा-
ऽहं ज्ञानदो गुरुः' इति, 'तुभ्येयं सर्वभूतात्मा गुरुशुश्रूषया
यथा' इति च । एवं 'लक्ष्मीवान्, कल्याण(निर्मल)गुणः,
शास्त्रसंपन्नो, दयापूर्णो, विषयानाकृष्टो, विष्णुभक्तो, विष्णु-

साक्षात्कारवान्, ज्ञानदो, गुरुः संप्रसास्यर्थं मोक्षप्राप्त्यर्थं च निष्पापैरधिकारिभिः, मया वा सेव्यताम्' इति परेभ्यो हितमुपदिशन्, स्वहितमाशंसमानो वा ग्रन्थकृदाशीर्वादलक्षणम् (इति) लक्ष्मीस्मरणलक्षणं च मङ्गलमाचचार । यत्तु मुकुटः—'स्वेष्टदेवतासंकीर्तनाद्विशिष्टादृष्टमुत्पिपादयिषुः' इत्यवोचत् । तन्न । देवतावाचकपदस्यात्रादर्शनात्, आशीर्लोढो दर्शनाच्च । स्वामी तु—'जिनमनुस्मृत्य' इति स्मरणलक्षणं मङ्गलमाह । तन्न । जिनवाचकपदस्यात्रादर्शनात्, सामान्यशब्दानां जिनलक्षणविशेषपरत्वेन व्याख्यानस्य वैदिकानामनुचितत्वात्, अमरकर्तुर्जनत्वे प्रमाणाभावाच्च । प्राञ्चस्तु—'हे धीराः, स भगवान् सेव्यतामाराध्यताम् । धैर्यशालिन एव सेवितुं शक्नुवन्तीति तानेव संबोधयति । प्रकृतत्वाद्युष्माभिर्हितेच्छुभिः । स कः—यस्य गुणा मैत्रीमर्यादादयोऽणिमादयो वा अनघा निष्पापाः । रागाद्यसंवल्लिता इति यावत् । यद्वा, अनघा हृद्याः । तथा च धरणिः—'अनघोऽपापहृद्योः' इति । किंभूतस्य—ज्ञानदयासिन्धोः । ज्ञानं समस्तविद्या(षया)वबोधः । दृष्टं स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखग्रहणेच्छा दया । तयोरम्बुतुल्ययोः सिन्धोरिव सिन्धोर्विपुलाधारस्य, अगाधस्य अनवच्छिन्नमहिम्नः । अन्यैरनधिगतज्ञानपारत्वादपरिच्छेद्यगाम्भीर्यं(वं गाम्भीर्यं य)-स्य वा । स किंभूतः—परहितापादनेषु नास्ति क्षयो विरामो यस्य, मरणादिराहित्याद्वा फलाधीनैव प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरत आह—श्रिये चेत्यादि । श्रीरत्र त्रिवर्गसंपत्तिः, तां प्राप्तुम्, अमृताय मोक्षाय च । यद्वा—स सिन्धुः सेव्यताम् । स कः—यस्य अगाधस्यातलस्पर्शस्य, अक्षयस्य सदा परिपूर्णस्य, अस्य विष्णोः क्षयस्य निवासस्य वा गुणाः अनघा रत्नादिमत्त्वाग्नैर्मल्यादयः, श्रिये लक्ष्म्यै, अमृताय च पीयूषाय च' इत्याहुः । अत्र समुद्रपक्षस्तु न सम्यगिव । ज्ञानेत्यख्यानन्वयात् । 'अक्षयः' इत्यस्य प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तत्वेन व्याख्यानस्यानुचितत्वात् । 'अभीष्टदेवतानमस्काराद्युपनीतमदृष्टं हि—' इत्यादिस्वग्रन्थविरोधाच्च । आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशेष्वनन्तर्भावात् । 'ज्ञानदययोः स्यन्दते प्रवर्तते देवतारूपत्वात्' इति वा 'ज्ञानदये स्यन्दते प्रवर्तते देवतारूपेऽस्मिन्' इति वा समाधेयम् । षष्ठ्यर्थोऽप्यार्थकार्यत्वेन समाधातुं शक्यः । 'स्यन्दतेः संप्रसारणं धश्च' (उ० १।११) इत्युः । यत्तु मुकुटः—ताभ्यां सिन्धुरिवेति प्रकृत्यादित्वात् (२।३।१८ वा०) तृतीया । 'तृतीया' (२।१।३०) इति 'योगविभागात्समासः' इति

सर्वधरादयः । इति । तदपि न सम्यक् । अर्थासंगतेः । प्रातिपदिकार्थे हि सा, तस्य न भेदेनाभेदेन वात्रान्वयः संभवति । अभेदे हि तृतीया व्यर्था । प्रथमाया एवौचित्यात् ॥

अभिधेयप्रयोजने दर्शयति—

**समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ।
संपूर्णमुच्यते वर्गेर्नामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥**

समेति ॥ मया, अन्येषां व्याख्यादीनां तन्त्राणि नामलिङ्गानुशासनानि, सिद्धान्तान्वा । समाहृत्यैकीकृत्य, संगृह्य वा । नामान्याख्याः, लिङ्गानि च स्त्रीपुंनपुंसकानि, अनुशिष्यन्ते विविच्य बोध्यन्तेऽस्मिन्नेन वेति नामलिङ्गानुशासनम्, 'करणाधिकरणयोश्च' (३।३।११७) इति ल्युट् । संपूर्णं न्यूनत्वदोषरहितम् । उच्यते । कीदृशम्—वर्गैः प्रकरणैर्युक्तम् । कीदृशैः—संक्षिप्तैः स्वल्पशब्दैः । पुनः कीदृशैः—प्रतिसंस्कृतैः प्रत्येकं क्रमकथनेन कृतोत्कर्षैः । यद्वा । असारंशरहितैः शब्दरचनाविशेषवद्भिः । त्रिकाण्डोत्पलिन्यादीनि नाममात्रप्रतिपादकानि । वररुच्यादिकृतानि तु लिङ्गमात्रप्रतिपादकानि । अत्र तूभयार्थसंग्रहादिदमेव सर्वैः पाठ्यमिति भावः ॥

लिङ्गज्ञानोपायं परिभाषते—

**प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ।
स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः क्वचित् ॥ ३ ॥
भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः ।
कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते ॥ ४ ॥
त्रिलिङ्ग्यां त्रिष्विति पदं मिथुने तु द्वयोरिति ।
निषिद्धलिङ्गं शेषार्थं खन्ताथादि न पूर्वभाक् ॥ ५ ॥**

प्रायश इति ॥ 'बह्वल्यार्थान्छस्—' (५।४।४२) इति शस् प्रायशो बाहुल्येन, रूपभेदेन ङाविवसर्गबिन्दुरूपेण, स्त्रीपुंनपुंसकं बोध्यम् । यथा—'पद्मालया पद्मा' 'पिनाकोऽजगवं धनुः' । क्वचिद्विशेषणपदस्थेन सर्वनामपदस्थेनापि रूपभेदेन स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयम् । यथा—'तत्परो हनुः' । अत्र तत्पर इति विशेषणाद्धनोः पुंस्त्वम् । 'कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रम्' सैवालया कुतुपः पुमान् । (अत्र) 'सा' इत्युक्त्या कुत्वाः स्त्रीत्वम् । निश्चितलिङ्गेनानन्तर्यं साहचर्यम् । रूपभेदाभावेऽपि क्वचित्तेनापि लिङ्गं ज्ञेयम् । यथा—'अश्वयुगाश्विनी' 'भानुः करः' 'वियद्विष्णुपदम्' । अत्राश्व-

१—'प्रत्येकं परिपाटीस्थापनादिना कृतोत्कर्षैः' पाठान्तरम् ।

सुग्मानुवियन्ति साहचर्यास्त्रीपुंनपुंसकानि ज्ञेयानि । कचित् तस्य स्त्रीपुंनपुंसकस्य विशेषोपादानात्तज्ज्ञेयम् । यथा—
'भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' 'रोचिः शोचिरुभे स्त्रीवे'
॥ ३ ॥ अत्र कोशे, अनुक्तानां स्वपर्यायेष्वपठितानाम्,

१—अत्रामरकोषे भिन्नलिङ्गानां प्रातिपद्येनानुक्तानां भेद-
माख्यातुं द्रव्यो न कृतः । परवल्लिङ्गं हि स्यात् । नावयवल्लिङ्गम् ।
यथा 'कुलिशं भिदुरं पविः', ननु 'कुलिशभिदुरपवयः' इति ।
तथा एकशेषो न कृतः । शिष्यमाणलिङ्गस्यैव हि प्रतीतिः स्यात् ।
यथा 'नभः खं श्रावणो नभाः', ननु 'खश्रावणौ तु नभसी'
इति । तथा संकरो व्यामिश्रतापि न कृता । साहचर्यात्तलिङ्गत्वं
हि स्यात् । यथा 'स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः', ननु 'स्तुतिः स्तोत्रं
स्तवो नुतिः' इति । एतच्च क्रमादृते यत्र संग्रहश्चेकादौ क्रममात्रं
विवक्षितम्, तत्रानुक्तानां भिन्नलिङ्गानां द्रव्यादयः कृता एव ।
यथा 'वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृदनौषधिमृगादिभिः । नृब्रह्मक्षत्रविद-
शूद्रैः साक्षोपाङ्गैरिहोदिताः' इत्यत्र द्रव्यसंकरौ । आत्रादावेकशे-
षश्च कृतः । उपाध्यायश्च 'क्रमादृते' इत्यन्तर्गतुं मन्वानः 'क्रमेणा-
दृते परिपाठ्योपादेये ग्रन्थे' इति व्यददरत् । गौडोऽपीत्थमबुद्ध्वा
यथात्रायं संकरः क्रमादृते अनुक्रमं विना भिन्नलिङ्गानां न कृतः ।
अभिधानानुक्रमेणैवाभिधातुं तु कृत एव । यथा 'कपदोऽस्य जया-
जूटः पिनाकोऽजगवं धनुः । प्रमथाः स्युः पारिषदाः' इति ।
मालाकारो हि स्त्रीलिङ्गादीन्प्रकरणैर्निर्दिशत् । श्रीभोजस्त्वन्यथा
व्याख्यत् । यथैते द्रव्यैकशेषसंकराः क्रमादृते पर्यायनिर्देशं विना
भिन्नलिङ्गा यद्युक्ता न स्युः, तदा न कृताः । पर्यायनिर्देशं विना
तुक्तानां कृता एव । यथा 'विद्याधराप्स्तोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः' ।
तथा 'पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च' । तथा नानार्थे 'संज्ञा स्याच्चेतना
नाम हस्तायैश्वर्यसूचना' इति ॥ ४ ॥ इति क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षित-
मरकोशोद्घाटनम् ॥

द्रव्यैकशेषयो रूपभेदकृतलिङ्गनिर्णयाभावाल्लिङ्गज्ञानोपायं सं-
करदोषपरिहारं चाह—**भेदेति** ॥ अत्रामरकोषे भिन्नलिङ्गानां
लिङ्गभेदमाख्यातुं द्रव्य एकशेषश्च न कृतः । द्रव्यो यथा 'दैवता-
देवतामराः' इति न कृतम् । एकशेषो यथा 'खं नभः श्रावणो
नभाः' इत्यत्र 'खश्रावणौ तु नभसी' इति न कृतम् । एकलि-
ङ्गानां तु कृतावेव । यथा '—स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः' 'अजा
विष्णुहरच्छागाः' इति । ननु भिन्नलिङ्गानामपि तौ कृतौ । यथा
'—अप्स्तोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः' इति, 'मातापितरौ पितरौ' इ-
त्यत आह—अनुक्तानामिति । स्थानान्तरेऽनिर्दिष्टानां न कृतौ,
निर्दिष्टानां तु कृतावेव । इह तु स्थानान्तरनिर्देशो यथा 'स्त्रियां
बहुष्वप्सरसः', 'नैकतो यातुरक्षसी', 'जनयित्री प्रसर्माता', 'ता-
तस्तु जनकः पिता' इति । ननु रत्नकोषादिवस्त्रीपुंनपुंसककाण्ड-
विधानेनैव कथनमुचितम् । तथासति रूपभेदसाहचर्यादिप्रतिप-
त्तिगौरवमपि न स्यात् । तत्किमिति लिङ्गसंकरः क्रियते, इत्यत

भिन्नं लिङ्गं येषां तेषाम्, लिङ्गभेदमाख्यातुम्, द्रव्य एक-
शेषश्च न कृतः । यथा—'दैवतादैवतामराः' इति न कृ-
तम् । परवल्लिङ्गता स्यात् । यथा वा—'खं नभः श्रावणो
नभाः' इत्यत्र 'खश्रावणौ तु नभसी' इति न कृतम् । शि-

आह—क्रमादृते इति । क्रमं विना संकरो न कृतः । क्रमानुरो-
धात् कृत इति तात्पर्यम् । संकरस्तु भिन्नलिङ्गानां मिश्रत्वरूपः ।
क्रमः प्रक्रमः । प्रस्ताव इति यावत् । यथा स्वर्गप्रक्रमे द्योदिवौ
भिन्नलिङ्गे अप्यवश्यवाच्यत्वात्कथिते । विष्णुप्रस्तावे च लक्ष्मी
नाम, इति । यद्वा क्रमं विना भिन्नलिङ्गानां संकरो व्यामिश्रभावो
न कृतः । क्रमेण तु कृत एव । यथा 'सुरलोकोः' इत्यन्तेन पुंलि-
ङ्गशब्दान्निरूप्य 'द्योदिवौ' इति स्त्रीलिङ्गशब्दादुक्त्वा स्त्रीवे 'त्रि-
विष्टपम्' उक्तम् । एवं 'जनुर्जननजन्मानि' इति स्त्रीबलिङ्गा-
न्निरूप्य 'जनिरुत्पत्तिः' इति स्त्रीलिङ्गादुक्त्वा उद्भवशब्दः पुं-
लिङ्ग उक्तः । इह तु क्षीरस्वामिकृतव्याख्याविशेषो ग्रन्थगौरवभ-
यात् लिखितः ॥ ४ ॥ इति रायमुकुटकृतपदचन्द्रिका ॥

भेदेति ॥ अत्र ग्रन्थे भिन्नलिङ्गानां भेदमाख्यानाय लिङ्गभेद-
माख्यातुं द्रव्यो न कृतः । यथा 'दैवतादैवतामराः' इति द्रव्यो न
कृतः । एवं कृते '—दैवतानि पुंसि वा देवता स्त्रियाम्' इति लिङ्ग-
ज्ञानं न स्यात् । तथा 'खश्रावणौ तु नभसी' इत्येकशेषो न कृतः,
'खं नभः श्रावणो नभाः' इति पुंनपुंसकलिङ्गज्ञानाय । समान-
लिङ्गानां तु तौ कृतावेव । यथा 'स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः'
'अजा विष्णुहरच्छागाः' । किंभूतानां भिन्नलिङ्गानाम् । अनुक्ता-
नाम् । रूपभेदसाहचर्यविशेषविधिभिरज्ञापितलिङ्गानाम् । ज्ञापि-
तलिङ्गानां तु द्रव्यैकशेषौ कृतावेव । यथा 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः',
'यक्षैकपिङ्गलविल—' इति 'यातुरक्षसी' इति ज्ञापितलिङ्गानाम्
'अप्स्तोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः' इति द्रव्यः कृतः । यथा 'जन-
यित्री प्रसर्माता', 'तातस्तु जनकः पिता' ति ज्ञापितलिङ्गानां
'मातापितरौ पितरौ' इत्येकशेषः कृतः । तथा भिन्नलिङ्गानां क्र-
मादृते क्रमेण विना संकरोऽपि न कृतः । क्रमः प्रस्तावः । सं-
करो मिश्रत्वम् । अत्र तु वज्रप्रस्तावे 'कुलिशं भिदुरं पविः' इति
पुंनपुंसकयोः संकरो न कृतः । स्वर्गप्रस्तावे 'सुरलोको द्योदिवौ
दे स्त्रियाम्' इति स्त्रीपुंसयोः । स्तुतिप्रस्तावे 'स्तवः स्तोत्रं नुतिः
स्तुतिः' इति स्त्रीपुंनपुंसकानाम् ॥ ४ ॥ इति दीक्षितरामकृष्णवि-
रचितपीयूषाख्यव्याख्या ॥

अत्रेयं विचारणा—

एकशेषाभावोदाहरणं 'खं नभः श्रावणो नभाः' इत्यत्र 'खश्रा-
वणौ तु नभसी' इति व्याख्यासु व्यक्तम् । तत्र संगच्छते । 'नभो-
ऽन्तरीक्षं गगनम्' 'नभाः श्रावणिकश्च सः' इति स्वपर्याये लिङ्गभे-
दस्य ज्ञापितत्वेन 'मातापितरौ पितरौ' इत्यतो वैलक्षण्यभावादिकशे-
षेऽपि दोषाभावात् । तस्माद् 'ओकः सच्चाश्रयश्चोकाः' इत्यादाहर्त-
व्यम् । यच्चोक्तं—'समानलिङ्गानां तु कृतावेव' इति । तदपि न स
मञ्जम् । 'पयः क्षीरं पयोऽम्बु च' इत्यत्र समानलिङ्गत्वेऽप्येकशेषा-

व्यमाणलिङ्गतैव स्यात् । समानलिङ्गानां तु तौ कृतावेव । यथा—‘स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः’ ‘पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्याशाः’ । स्थानान्तरनिर्दिष्टानां तु भिन्नलिङ्गानामपि तौ कृतावेव । यथा—‘अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिंनराः’ ‘माता-पितरौ पितरौ’ । एते स्वस्वपर्यायेषूक्ता एव । तथा तेषां क्रमादृते क्रमं विना संकरो न कृतः । स्त्रीपुंनपुंसकानि क्रमेण पठितानि, तेषु क्रमेण पठ्यमानेषु नान्तरीयकस्तु संकरो न दोष इति भावः । संकरो नाम भिन्नलिङ्गानां मिश्रतारूपः । यथा—‘स्तवः’ इति पुलिङ्गमुक्त्वा, ‘स्तोत्रं’ नपुंसकमुक्त्वा, ‘नुतिः स्तुतिः’ इति स्त्रीलिङ्गावुक्तौ । नतु ‘स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिः’ इति कृतम् । एवं ‘जनुर्जनन-जन्मानि’ इति नपुंसकलिङ्गान्निरूप्य, ‘जनिरुत्पत्तिः’ इति स्त्रीलिङ्गावुक्त्वा, उद्भवशब्दः पुलिङ्ग उक्तः । यत्तु स्वामिनोक्तम्—‘एतच्च क्रमादृते । यत्र संग्रहश्लोकादौ क्रममात्रं विवक्षितम्, तत्र अनुक्तानां भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्वादयः कृता एव । यथा ‘वर्गाः पृथ्वीपुरश्माभृद्वनौषधि-’ इत्यादौ द्वन्द्वसंकरौ, ‘आत्रादावेकशेषश्च कृतः’ इति । तन्न । इत्थं हि ‘पृथ्वीपुर-’ इत्यादिनिर्वाहेऽपि आत्रादावनिर्वाह एव । तत्र क्रममात्रस्याप्रतिपिपादयिषितत्वात् । अत एव ‘अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिंनराः’ इत्यादावप्यनिर्वाहः । यदपि । उपाध्यायश्च ‘क्रमादृते’ इत्यन्तर्गडुं मन्वानः ‘क्रमेणादृते परिपाद्योपादेये ग्रन्थे इति व्याख्यत्’ इति स्वामी । तदपि न । अन्तर्गडुमानस्य निर्वाजत्वात् । अस्मदुक्तरीत्या तस्य समाज्जस्यात् ॥ ४ ॥ त्रयाणां लिङ्गानां समाहारस्त्रि-लिङ्गी, तत्र ‘त्रिषु’ इति पदं ज्ञेयम् । इति परिभाष्यते । यथा—‘त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः’ । न्यायसिद्धं चैतत् । त्रिलिङ्ग्यतिरिक्तस्यार्थार्थान्तरासंभवात् । अयोगाच्च । स्त्रीपुंसौ मिथुनम्, तत्र ‘द्वयोः’ इति पदं ज्ञेयम् । यथा—‘द्वयो-ज्वालकीलौ’ । ‘द्वयोः’ इति द्विशब्दप्रयोगोपलक्षणम् । तेन ‘द्विहीनं प्रसवे सर्वम्’ ‘द्वयहीने कुकुन्दरे’ इत्याद्युपपद्यते । तथा निषिद्धं लिङ्गं यस्य तन्निषिद्धलिङ्गं पदं, शेषार्थं शेषलिङ्गकं ज्ञेयम् । इदमपि न्यायसिद्धम् । विशेषनिषेधे शेषाभ्यनुज्ञानात् । यथा—‘वज्रमस्त्री’ इति । तुरन्ते यस्य तत्त्वन्तम्, अथ आदिर्यस्य तदथादि, त्वन्तं च अथादि

करणात् । तस्मादियं परिभाषा न सार्वत्रिकी । किंतु ‘समानलि-
ङ्गानामेव, स्वपर्यायेषूक्तानामेव वा कृतः’ इति परिसंख्यारूपेण व्याख्योचिता । तथा च ‘समे यजेत’ इत्यत्र यागकरणाकरणयोरिवा-
त्राप्येकशेषादिकरणाकरणयोश्चेच्छैव नियामिका—इति मम प्रति-
भाति (समाधानान्तरं चेत्सुधीभिलेख्यम् ॥ इति शिवदत्तः ॥

च नामपदं लिङ्गपदं सर्वनामपदं अव्ययपदं च पूर्वान्वयि न भवति । किं तूत्तरान्वयि । ‘नगरी त्वमरावती’ ‘जवो-
ऽथ शीघ्रं त्वरितम्’ इति च नामपदम् । ‘पुंसि त्वन्तर्धिः’ ‘शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये’ इति लिङ्गपदम् । ‘तस्य तु प्रिया’ इति सर्वनामपदम् । ‘वा तु पुंसि’ इत्यव्ययपदम् । अथ-
शब्दोऽथोशब्दस्याप्युपलक्षणम् । यथा—‘अनुक्रोशोऽप्यथो हसः’ । न्यायसिद्धमिदम् । तुना पूर्वस्माद्विशेषद्योतनात् । अथशब्देन चार्थान्तरारम्भात् । अमविषयं चैतत् । ‘उद-
पानं तु पुंसि वा इत्यादौ तु न दोषः । उत्तरस्यानाम-
त्वात् । लिङ्गवाचिनाऽन्वयेऽपि दोषाभावात् । वस्तुतस्तु
अत्र पादपूरणाय चकाराद्येव पठितुं युक्तम् ॥ ५ ॥

स्वरव्ययं स्वर्ग-नाक-त्रिदिव-त्रिदशालयाः ।

सुरलोको द्यौ-दिवौ द्वेस्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम् ६

स्वरिति ॥ यद्यपि ‘चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः’ इति पक्षे संज्ञाशब्देषु व्युत्पत्तिर्नावश्यकी, तथापि शाकटायनाद्य-
भिमतत्रयीपक्षे व्युत्पत्तिः प्रदर्श्यते ॥*॥ स्वर्यते स्तूयते इति
स्वः । ‘स्वृ शब्दोपतापयोः’ (भ्वा० प० अ०) । ‘अन्ये-
भ्योऽपि दृश्यन्ते’ (३।२।७५) इति विच् । बाहुलकात्कर्मणि
गुणः (७।३।८४) रपरत्वम् (१।१।५१) इत्याहुः । तन्न ।
निर्वीजबाहुलकाश्रयणस्यायुक्तत्वात् । ‘स्वरति शब्दायते’ इति
व्युत्पत्तिरप्ययुक्ता । [उ]क्तार्थस्य तत्रासंभवात् । स्वरत्यग्रास्या
उपतापयति । ‘नैनं कृताकृते तपते’ इति श्रुतेः । स्वरादि-
(१।१।३७) पाठादव्ययत्वम् । ‘अव्ययोऽस्त्री शब्दभेदे ना
विष्णौ निर्व्यये त्रिषु’ । स्वःशब्दस्य मङ्गलार्थमादौ प्रयोगः ।
(‘स्वः प्रेत्य व्योम्नि नाके च’) ॥(१)॥*॥ सुष्ठु अर्ज्यते
स्वर्गः । ‘अर्जने’ (भ्वा० प० से०) । कर्मणि (३।३।१९)
घञ् । ऋज्यतेऽस्मिन्निति वा । ‘ऋज गतिस्थानार्जनोपार्ज-
नेषु’ (भ्वा० आ० से०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति
घञ् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । यत्तु सुकुटः—
‘चजोः’—(७।३।५२) इति कुत्वमाह । तन्न । ‘निष्ठाया-
मनिटः कुत्वम्’ (७।३।५९) इति वार्तिकात् (२) ॥*॥
‘कं सुखं, तद्विरुद्धम् अकं दुःखम्, नास्त्यकमत्र’ इति नाकः ।
‘नप्राणनपात्-’ (६।३।७५) इति नलोपो न । को ब्रह्मा,
तदभावो नात्रेति वा । ‘नाकस्तु त्रिदिवेऽम्बरे’ ॥(३)॥*॥
तिसृष्वप्यवस्थासु त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा वा दीव्यन्त्यत्रेति त्रि-
दिवः ।—‘घञर्थे कविधानम्’ (वा० ३।३।८) इति कः—
इत्याहुः । तन्न । ‘स्थास्नापाव्यधिहनिषुध्यर्थम्’ (उक्तवार्ति-
कशेषे) इति परिगणनात् । उदाहरणत्वेन व्याख्यानस्य नि-

मूलत्वात् । यदपि—मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कप्रत्ययः—इति । तदपि न । अधिकरणव्युत्तिप्रदर्शनस्यासंगतत्वात् । तत्र 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति वाक्यशेषात् । तस्मात्—'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् न गुणः—इति व्याख्येयम् । यद्वा—ब्राह्मवैष्णवरोद्भवेदेन सात्त्विकराजसतामसभेदेन वा त्रिविधो दीव्यति व्यवहरति प्रकाशते वा ('दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु' । (दि० प० से०) । 'इगुपधत्वात्' (३।१।१३५) कः । 'त्रिदिवं तु खे । स्वर्गे च त्रिदिवा नद्याम्' इति मेदिनीदर्शनात् क्लीबेऽपि ॥ (४) ॥*॥ त्रिदशानामालयः ॥ (५) ॥ स्वर्गसुरादयः शब्दाः स्वरूपपराः । लक्षणया त्वर्थपराः । अतः समानार्थत्वाभावादेशो न ॥*॥ सुराणां लोकः ॥ (६) ॥ सुरसद्मादीनामप्युपलक्षणमेतत् । एवं यौगिकेषु सर्वत्रोन्नेयम् ॥*॥ द्योतन्तेऽस्यां द्यौः गोवत् । बाहुलकात् (३।३।१) द्युतेः ('द्युत दीप्तौ' (भा० आ० से०) डोः । द्यौति 'द्यु अभिगमने' (आ० प० अ०) । विच् (३।२।७५) वा । ('द्यौस्तु स्वर्गविहायसोः') ॥ (७) ॥*॥ दीव्यन्त्यस्यामिति बाहुलकात् (३।३।१) दिवेः (दिवु क्रीडादिषु । दि० प० से०) डिविः । द्यौः, दिवौ, दिवः, द्युभ्याम्, ('द्यौः स्वर्गनभसोः') ॥ (८) ॥ यत्तु—'दिवेर्द्यौः' इति व्योमप्रत्ययः—इत्याह मुकुटः । तन्न । उक्तसूत्रादर्शनात् । स्वामी तु—'द्यौशब्दोऽप्योकारान्तोऽस्ति । भाष्ये (६।१।९३) 'गोतो णित्' (७।१।९०) इत्यत्र 'ओतो णित्' इति पाठान्तरास्मानात्' इत्याह । तदपि न । स्मृत उर्येन स स्मृतौरित्यत्र वृद्धिविधानेन पाठस्योपक्षीणत्वात् । यदपि—दिवेः क्तिप् (३।२।७६) इत्युक्तम् । तदपि न । दिवौ दिव इत्यादौ 'च्छ्वोः शूङ्' (६।४।१९) इत्यूठः प्रसङ्गात् । सुभूतिस्तु—'द्यु अभिगमने' द्यूयते अभिगम्यते बाहुलकात्कर्मणि डोप्रत्ययः—इत्याह । 'द्यौः स्त्री स्वर्गे च गगने दिवं क्लीबं तयोः स्मृतम्' । यत्तु—स्वामिना 'दिवशब्दो वृत्तिविषयः' इत्युक्तम् । तदेतेन परास्तम् । उक्तमेदिन्यां वृत्तिविषयत्वानभिधानात् । 'मन्दरः सैरिभः शक्रभव(सद)नं खं दिवं नभः' इति त्रिकाण्डशेषाच्च ॥*॥ विशन्त्यस्मिन् सुकृतिन इति विष्टपम् । 'विष्टप-विष्टप-विशिपोलपाः' (उ० ३।१।४५) इति विशेषः ('विश प्रवेशने' तु० प० अ०) कप्रत्ययः, तस्य च तुट् । 'ब्रश्च'—(८।२।३६) इति षत्वम् । 'यत्र ब्रध्नस्य विष्टपम्' इति वैदिकः प्रयोगः ।

१—अयं पाठस्तु हैम उपलभ्यते ।

तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम् ॥ (९) ॥ पूरणप्रत्ययस्तु वृत्तौ गतार्थत्वान्न प्रयुज्यते । (रूपभेदेनैव क्लीबत्वे लब्धे रूपभेदलब्धलिङ्गविशेषस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं क्लीब इत्युक्तम् । तस्य फलं 'कर्म क्रिया तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः' इत्यत्र नपुंसकत्वं उक्तंऽपि पुंलिङ्गत्वं सिद्धम् । अतः 'कर्म व्याप्ये क्रियायां च पुंनपुंसकयोर्मतम्' इति रुद्रकोशेन सह न विरोधः शङ्कनीयः । केचित्तु—'पिष्टप' इति सूत्रं पठित्वा विशतेरादेः पो निपात्यते—इत्याहुः । अयं पुंसपि । तथा चामरमाला—'पिष्टपो विष्टपोऽप्यस्त्री भुवनं च नपुंसकम्' इति । 'नभो विष्टपं वृषो गौर्ना पृश्निश्चापि सुरालयः' इति रत्नमाला । एवं शक्रभवनफलोदयावरोहोर्ध्वलोकाद्योऽप्युद्धाः । नव 'स्वर्गस्य' । (मूले) ॥

अमरा निर्जरा देवास्त्रिदश विबुधाः सुराः ।
सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः ॥ ७ ॥
आदितेया दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः ।
आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः
वर्हिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः ।
वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम् ९

अमरा इति ॥ न ग्रियन्ते 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अमरस्त्रिदशेऽप्यस्थिसंहारे कुलिशद्रुमे । स्त्री गुड्गच्यमरावत्योः स्थूणादूर्वाजरायुषु' ॥ (१) ॥*॥ जराया निष्क्रान्ताः । 'निर्जरः स्यात्पुमान्देवे जरात्यक्ते च वाच्यवत् । निर्जरा तु गुड्गच्यं च तालपर्ण्यामपि स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥*॥ दीव्यन्तीति देवाः । पचादिषु (३।१।१३४) पाठादच् । 'देवः सुरे घने राशि देवमाख्यातमिन्द्रिये । देवी कृताभिषेकायां तेजनीस्पृक्कयोरपि' ॥ (३) ॥*॥ तृतीया यौवनाख्या दशा सदा येषाम् । त्रिशब्दस्य तृतीयार्थता त्रिभागवत् । त्रिर्दश वा । 'संख्ययाऽव्यया' (२।२।२५) इति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ संख्येये' (५।४।७३) इति डच् । जन्मसत्ताविनाशाख्यास्तिस्रो दशा येषामिति वा । 'त्रीन् तापान् दशान्ति' ('दश दशने' भा० प० अ०) पचाद्यचि पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) न लोपः इति राजदेवः । तन्न । उक्तविग्रहे कर्मण्यणः (३।२।१) प्रसङ्गे-

१—अयं पाठो बहुत्र नोपलब्धः । २—अस्थिसंहारे गङ्गादिप्रक्षेप्याणामस्थामेकत्र मीलने—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ।

३—दश दशद्वयाः । 'श्रियं विन्दति सौमित्रे पञ्चविंशति वर्षवत्' इति रामायणवाक्येन सदा देवानां पञ्चविंशवर्षात्मकत्वेन तृतीये दशत्येन वर्तमानत्वमिति भावः ।

नाचोऽप्राप्तेः । मूलविमुजादित्येके (३।२।५वा०) वा समाधे-
यम् ॥ (४) ॥*॥ विशिष्टो बुधो येषाम् । त्रिकालज्ञजीव-
शिष्यत्वात् । विशेषेण बुध्यन्ते वा । 'बुध अवगमने' (भ्वा०
प० से०, दि० आ० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति
कः । 'बिबुधो ज्ञे सुरे' ॥ (५) ॥*॥ सुरन्तीति सुराः ।
'पुरप्रसवैश्वर्ययोः' (तु०प०से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५)
इति कः । यद्वा समुद्रोत्था सुरास्त्येषाम् । अर्शआद्यच् (५।
२।१२७) । यद्वा शोभनं राजते । 'राजू दीप्तौ' (भ्वा०उ०
से०) 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।१०१ वा०) इति डः ।
'सुरा चषकमद्ययोः । पुंलिङ्गस्त्रिदिवेशे स्यात्' ॥ (६)
॥*॥ समुद्र पर्व अमावास्यादिचरितम्, अङ्गुल्यादिग्रन्थः,
उत्सवो वा येषां सुपर्वाणः । 'सुपर्वा ना शरे वंशे पर्वधूम-
सुरेषु च' ॥ (७) ॥*॥ शोभनं मनो येषां ते सुमनसः ।
'सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्रियां, ना धीरदेवयोः' ॥ (८)
॥*॥ त्रिदिवसेशाः ॥ (९) ॥*॥ दिवमोको येषां ते
दिवौकसः । दिवशब्दोऽदन्तः । 'मन्दरः सैरिमः शक्रभ-
(सद)नं खं दिवं नमः' इति त्रिकाण्डशेषात् । द्यौरोको
येषामिति विग्रहे 'दिवौकसः' अपि । 'स्यादिवौका दिवो-
काश्च देवे चापीह पक्षिणि' इति रन्तिदेवः । 'दिवौकाश्च
दिवौकाश्च पुंसि देवे च चातके' । शब्दपरविप्रतिषे-
धात्परस्य यणादेशः । स्थानिवत्त्वेन पूर्वस्य न यण् । 'स-
कृद्गतौ' (१।४।२ प०) इति न्यायात् ॥ (१०) ॥*॥ 'नजो
दाजो डितिः' इति शाकटायनः । यद्वा द्यति । 'दो अव-
खण्डने' (दि०प०अ०) । 'क्तिच् क्तौ च-' (३।३।१७४)
इति क्तिच् । 'द्यतिस्यति-' (७।४।४०) इति इत्त्वम् ।
दितिभिन्ना अदितिः । अदित्या अपत्यानि । 'कृदिकाराद-
क्तिनः' (४।१।४५ ग०) इति ङीष्न्तात् 'स्त्रीभ्यो ढक्'
(४।१।१२०) ॥ (११) ॥*॥ दिवि सीदन्ति वर्तन्ते 'षट्
विशरणगल्यवसादनेषु' (भ्वा०प०अ०, तु०प०अ०) । 'स-
त्सुद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् । 'हृदयुभ्यां च' (६।३।९
वा०) इति ङेरलुक् । 'सुषामादिषु च' (८।३।९८) इति
षत्वम् ॥*॥ 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (६।३।१४) इति
ङेरुक् । 'द्युसदः' अपि । 'मनःसु येन द्युसदां न्यधीयत'
इति माघः ॥ (१२) ॥*॥ चित्रादौ लिख्यन्ते । 'लिख
अक्षरविन्यासे' (तु०प०से०) । 'अकर्तरि-' (३।३।१९)
इति कर्मणि घञ् । ग्रीवाहस्तपादेषु तिस्रो लेखाः सन्त्येषा-

मिति वा । 'अर्श आद्यच्' (५।२।१२७) 'लेखो लेख्ये
सुरे लेखा लिपिराजिकयोर्मता' ॥ (१३) ॥*॥ अदिते-
नन्दनाः ॥ (१४) ॥*॥ अदितेरपत्यानि । 'दित्यदित्या-'
(४।१।८५) इति ण्यः । लिङ्गविशिष्ट (४।१।१) परिभाषा-
या अनित्यत्वान्दधन्ताण्यो न । 'आदित्यो भास्करे देवे'
॥ (१५) ॥*॥ ऋशब्दवाच्यः स्वर्गः, अदितिर्वा । स्वरादि-
(१।१।३७) पाठादव्ययत्वम् । तत्र ततो वा भवन्ति । 'मित-
द्वादित्वात् (वा०३।२।१८०) डुः ॥*॥ किपि (३।२।७६)
'ऋभुवः' अपि-इत्यन्ये ॥ (१६) ॥*॥ अविद्यमानः स्वप्नो
येषाम् ॥ (१७) ॥*॥ म्रियन्तेऽस्मिन्निति मर्तो भूलोकः ।
'हसिमृगिण्वामिदमित्पूधुर्विभ्यस्तन्' (उ०३।८६) । तत्र
भवा अप्युपचारात्मताः । ततश्च 'नवसूरमर्तयविष्टेभ्यो यत्'
(वा०५।४।३६) इति स्वार्थे यत् । तद्विन्नाः ॥ (१८) ॥*॥
अमृतमन्धोऽन्नं येषां ते ॥ (१९) ॥*॥ बर्हिर्गमिर्मुखं येषां
ते ॥ (२०) ॥*॥ क्रतून् क्रतुषु वा भुञ्जते । 'भुज पाल-
नाभ्यवहारयोः' (रु०आ०अ०) क्तिप् (३।२।७६) ॥ (२१)
॥*॥ गीरेव निग्रहानुग्रहसमर्था बाणोऽस्त्रं येषाम् ॥*॥
दन्तोष्ठचपाटे गिरं वन्वते स्तुतिप्रियत्वात् । 'वनु याचने'
(त०आ०से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पूर्वपदात्- (८।
४।३) इति णत्वम् ॥ (२२) ॥*॥ दानवानामरयः
॥ (२३) ॥*॥ प्रशस्तं वृन्दं येषाम् । 'शृङ्गवृन्दाभ्यामार-
कन्' (५।२।१२० वा०) ('वृन्दारकः सुरे पुंसि मनोज्ञश्रे-
ष्ठयोस्त्रिषु') ॥ (२४) ॥*॥ देवशब्दात्स्वार्थे तल् (५।४।
२७) । ततः स्वार्थे प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । विशेषविधेः
पुंस्त्वम् । रूपभेदात्कीबत्वम् ॥ (२५) ॥*॥ देवताः ॥ (२६) ॥
स्त्रियाम् । रूपभेदादेव स्त्रीत्वे सिद्धे बहुवचनान्तपुंलिङ्गश-
ङ्गावारणार्थं 'स्त्रियाम्' इति-मुकुटः । तन्न । रूपभेदेनैव
वारणाद्विसर्गं विना पुंलिङ्गकोटेरनुत्थानात् । अन्यथा 'पद्मा
गदा' इत्यादौ तस्या अनिवारणात् । अतो 'देवपर्यायाः पुंसि'
इति वक्ष्यति । तद्वाधनार्थमिदम् । षड्विंशतिः 'देवानाम्' ॥

आदित्य-विश्व-वसवस्तुषिताभास्वरानिलाः ।

महाराजिक-साध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥१०॥

आदित्यादयः प्रत्येकं गणदेवताः समुदायचारिण्यो दे-
वताः । एकत्वं तु समुदायवृत्तानामवयववृत्तेरप्यभ्युपगमात् ।
'आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वेदेवा दश स्मृताः । वसवश्चाष्ट
संख्याताः षट्त्रिंशत्तुषिता मताः । आभास्वराश्चतुःषड्विंशताः
पञ्चाशद्भूतकाः । महाराजिकनामानो द्वे शते विंशतिस्तथा ।
साध्या द्वादश विख्याता रुद्राश्चैकादश स्मृताः ।' विंशन्ति

१-इदं च 'दिव उत्' (६।१।१३१) इति वकारस्योच्चे कृते
बोध्यम् ।

कर्मस्विति विश्वे । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । 'अशू
पुषि-लटि-कणि-खटि-विशिभ्यः कन्' (उ० १।१५१) ।
सर्वनामसंज्ञोऽयम् । आधुनिकसंज्ञास्वेव सर्वनामत्वपर्युदा-
सात् । सुकुटस्तु—सर्वेषां विश्वे(षां) देवानां नाम इति
कृत्वा सर्वनामसंज्ञः—इत्याह । तन्न । एकशब्दस्य बहुषु
संकेतितस्य संज्ञात्वौचित्यात् । यथा प्राचीनवर्हिषः पुत्रेषु
संकेतितस्य प्रचेतःशब्दस्य । 'यथा पूर्वजवृत्तिः पूर्वशब्दः'
इति तदीयदृष्टान्तोऽपि चिन्त्यः । पूर्वजवृत्तेः पूर्वशब्दस्य व्य-
वस्थायां सत्त्वात्संज्ञात्वोक्तिसंभवाभावात् ('विश्वत्वात्तवि-
षायां स्त्री जगति स्यान्नपुंसकम् । न ना शुण्ठ्यां पुंसि दे-
वप्रभेदेऽप्यखिले त्रिषु') ॥ (२) ॥*॥ वसन्तीति वसवः ।
'वस निवासे' 'शृ-स्थृ-स्त्रिहि-त्रप्यसि-वसि-हनि-क्लिदि-बन्धि-
मनिभ्यश्च' (उ १।१०) इति उः । 'विश्वस्य वसुराटोः'
(६।३।१२८) इति दीर्घो न । असंज्ञात्वात् । ('वसुस्त्वयौ
देवभेदे नृपे रुचौ । योके शुष्के वसु स्वादौ रत्ने वृद्धयौ-
षधे धने') ॥ (३) ॥*॥तुष्यन्ति । 'तुष तुष्टौ' । 'रुचिकु-
टिरुषिभ्यः कितच्' (उ० ४।१८६) इति बाहुलकात्
कितच् । यद्वा—तोषणं तुट् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ।
ततः 'तारकादित्वादितच्' (५।२।३६) ॥ (४) ॥*॥ आ
समन्ताद्वासनशीलाः । 'भासु दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०)
'स्थेशभासपिसकसो वरच्' (३।२।१७५) ॥ (५) ॥*॥
अनन्त्यनेन । 'अन प्राणने' (आ० प० से०) 'सलिक-
ल्यनिमहिभण्डिमण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच्'
(उ० १।५४) 'अनिलो वसुवातयोः' ॥ (६) ॥*॥
महती राजिः पङ्क्तिर्येषाम् । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४)
इति कप् ॥*॥ 'माहाराजिक' इति पाठे महाराजो
देवता येषाम् । 'महाराजप्रोष्ठपदाट्टञ्' (४।२।३५) इति
ठञ् । यद्यपि—सूक्तहविर्भागिन एव देवतात्वम् । तथापि
'आग्नेयो वै ब्राह्मणः' इतिवदुपचारो बोध्यः ॥ (७) ॥*॥
साध्यं सिद्धिः । 'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । 'ऋ-
हलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) इति भावे ण्यत् । साऽस्त्येषाम् ।
अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'साध्यो योगान्तरे सुरे । गणदे-
वविशेषे च साधनीये च वाच्यवत्' ॥ (८) ॥*॥ रोदयन्त्यसु-
रान् । 'रुदिर् अश्रुविमोचने' (अ० प० से०) ॥ 'रोदेर्णिलुक् च'
(उ० २।२२) इति रक् णेश्च लुक् ॥ (९) ॥ नव 'गणदेवानाम्' ॥

विद्याधरोऽप्सरो-यक्ष-रक्षो-गन्धर्व-किंनराः ।

पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽप्सी देवयोनयः ११

विद्येति ॥ 'विद्याधरोऽप्सरो—' इति पाठः । भिन्नलि-
ङ्गत्वादप्येनभिधानादसमासः । विद्याया गुटिकाज्जनादि-
विषयिण्या धरो धारकः । यत्तु—'विद्यां धरति' इति सु-
कुट आह । तन्न । पचाद्यचः (३।१।१३४) अपवादत्वा-
दणः (३।२।१) प्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ अज्यः सरन्ति ।
'सरतेरसुन्' (उ० ४।२।३७) ॥ (२) ॥*॥ यक्ष्यते पूज्यते
'यक्ष पूजायाम्' (चु० आ० से०) । 'अकर्तरि च कारके
संज्ञायाम्' (३।३।१९) इति कर्मणि घञ् । 'यक्षो गुह्य-
कमात्रे च गुह्यकाधीश्वरेऽपि च' । इः कामः, तस्येवाक्षिणी
अस्येति वा, इरक्षिषु यस्येति वा । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः—'
(५।४।४३) इति षच् ॥ (३) ॥*॥ रक्ष्यन्त्येभ्यो रक्षांसि ।
'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' (उ०
४।१८९) ॥ (४) ॥*॥ गन्धं सौरभमवर्तति गन्धर्वः ॥
'अर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।
शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (५) ॥*॥ अश्वमुख-
त्वात्कुत्सिता नराः । 'किं क्षेपे' (२।१।६४) इति समासः ॥
(६) ॥*॥ पिशितमश्नाति । 'अश भोजने' (क्या० प०
से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) 'पृषोदरादिः' (६।३।१०९) ।
मध्यतालव्यः ॥ (७) ॥*॥ गूहति निधिं रक्षति । 'गूह
संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । 'ण्वुल्' (३।१।१३३) । पृषो-
दरादित्वाद्यगागमः । तथा च व्याडिः—'निधिं रक्षन्ति ये
यक्षास्ते स्युर्गुह्यकसंज्ञकाः' इति । यद्वा गुह्यं कुत्सितं का-
यति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुपसर्गे कः'
(३।२।३) । गुह्यं गोपनीयं कं सुखं यस्येति वा । अनयोः
पक्षयोः 'शंसिदुहिगुहिभ्यो वा' (वा० ३।१।१०९) इति
काशिकाकारवचनाद्गुहेः क्यप् । तत्र दुहिगुह्योर्ग्रहणं
निर्मूलमिति भट्टोजीदीक्षिताः । तन्मते ण्यति सं-
ज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः ॥ (८) ॥*॥ असेधीदिति सिद्धः ।
'विधु हिंसासंराद्धयोः' (द्वि० प० से०) । 'गत्यर्थकर्मक—'(३।
४।७२) इति कर्तरि क्तः । सिद्धिरस्यास्तीति वा । अर्श-
आद्यच् (५।२।१२७) । ('सिद्धो व्यासादिके देवयोनौ
निष्पन्नमुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे') ॥ (९) ॥*॥ भूतिर-
स्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । भूतः । ('भूतं
क्षमादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीबं त्रिषूचिते । प्राप्ते वित्ते समे
सत्ये देवयोन्यन्तरेषु ना' । भवति इष्टं प्राप्नोति । 'भू-
प्राप्तौ' (चु० आ० से०) । 'गत्यर्थकर्मक—' (३।४।७२)

१—सूत्रं 'रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच्' इत्येवमुणादिषूप-
लभ्यते ।

इति कः—इति मुकुटः । तन्न । प्राप्त्यर्थस्यागत्यार्थकर्मकत्वात्
वर्तमानविग्रहायोगाच्च ॥ (१०) ॥*॥ अमी विद्याधरादयो
दश देवा योनिरेषां ते देवयोनयः । देवांशका इत्यर्थः । यत्तु
—‘देवानामिव योनिरुत्पत्तिकारणमविभाव्यमेषाम्’ इति मु-
कुटो व्याख्यत । तन्न । व्यधिकरणबहुव्रीहिप्रसङ्गात् । श्लोको-
पक्रमस्थग्रन्थविरोधाच्च ॥ दश ‘देवयोनयः’ ॥

असुरा दैत्य-दैतेय-दनुजेन्द्रारि-दानवाः ।

शुक्रशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विषः ॥ १२ ॥

असुरा इति ॥ असन्ति क्षिपन्ति देवान् असुराः ।
‘असु क्षेपणे’ (दि० प० से०) । ‘असेरुरन्’ (उ० १।४२)
इत्युर्न् । सुरविरुद्धत्वाद्वा । ‘नञ्’ (२।२।६) इति तत्पुरुषः ।
प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) ‘आसुराश्च’ । असुषु रमन्ते वा ।
‘अन्येभ्योऽपि—’ (वा० ३।२।१०१) इति ङः । (‘असुरः
सूर्यदैत्ययोः । असुरा रजनीर्वास्योः’) ॥ (१) ॥*॥ दि-
तेरपत्यानि । ‘दित्यदित्या—’ (४।१।८५) इति ण्यः । (‘दै-
त्योऽसुरे सुरायां तु दैत्या चण्डौषधावपि’) ॥ (२) ॥*॥
ङीष्न्तात् । ‘स्त्रीभ्यो ङक्’ (४।१।१२०) ॥ (३) ॥*॥
दनोर्दनौ वा जाताः । ‘सप्तम्यां जनेर्ङः’ ‘पञ्चम्यामजातौ’
(३।२।९७, ९८) ॥ (४) ॥*॥ इन्द्रसारयः ॥ (५)
॥*॥ दनोरपत्यानि ॥ (६) ॥*॥ शुक्रस्य शिष्याः ॥ (७)
॥*॥ दितेः सुताः ॥ (८) ॥*॥ पूर्वे च ते देवाश्च ।
‘पूर्वापरप्रथम—’ (२।१।५८) इत्यादिना समासः । यद्वा
पूर्वं देवाः । अन्यायाद्धि देवत्वाद्भ्रष्टाः । ‘सुप्सुपा’ (२।१।
४) इति समासः । पूर्वं देवा येभ्यो वा । ‘अनेकमन्यप-
दार्थे’ (२।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥ (९) ॥*॥ सुरान्
द्विषन्ति । ‘द्विष अघ्रीतौ’ (अ० उ० अ०) ‘सत्सूद्विष—’
(३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (१०) ॥*॥ यद्यपि पातालवा-
सित्वेन पातालवर्गे वक्तुं युक्ताः, तथापि देवविरोधित्वेन
बुद्धयुपारोहादिहैवोक्ताः । दश नामानि ‘असुराणाम्’ ॥

सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।

समन्तभद्रो भगवान्मारजिलोकजिज्जिनः ॥ १३ ॥

षडभिज्ञो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः ।

मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः

सर्वज्ञ इत्यादि ॥ सर्वं जानाति । ‘ज्ञा अवबोधने’
(क्र्या० प० अ०) । ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ (३।२।३) ।
यद्वा सर्वे ज्ञा यस्य । स्वात्मनः सर्वस्यापरोक्षत्वात् ।

‘यैः साक्षादपरोक्षत्’ इति श्रुतेः । यद्वा सर्वे ज्ञा यस्मात् । ‘य-
थाऽज्ञेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति, एवमेवास्मादात्मनः
सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व
एत आत्मानो व्युच्चरन्ति’ इति श्रुतेः । यद्वा सर्वे ज्ञा येन ।
‘तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ इति श्रुतेः (‘सर्वज्ञस्तु
जिनेन्द्रे स्यात्सुगते शंकरेऽपि च’) ॥ (१) ॥*॥ शोभनं
गतं ज्ञानमस्य ॥ (२) ॥*॥ प्रशस्ता बुद्धिरस्य । अर्शआ-
द्यच् (५।२।१२७) यद्वा बुध्यते । ‘मतिबुद्धि—’ (३।२।
१८८) इति कः ॥*॥ ‘इगुपध—’ (३।१।१३५) इति के
‘बुधः’ अपि । ‘सर्वज्ञः सुगतो बुधः’ इति व्याङ्गिः ॥ (३)
॥*॥ धर्मेण राजते । पचाद्यच् (३।१।१३४) । धर्मस्य रा-
जेति वा । ‘राजाहःसखिभ्यष्टच्’ (५।४।९१) । (‘धर्मराजो
मये बुद्धे युधिष्ठिररूपे पुमान्’) ॥ (४) ॥*॥ तथा सत्यं
गतं ज्ञानं यस्य ॥ (५) ॥*॥ समन्तं भद्रमस्य सः सम-
न्ताद्भद्रमस्येति तु व्यधिकरणत्वादनुचितम् ॥ (६) ॥*॥
भगं माहात्म्यमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (७) ॥*॥
मारं कामं जयति । ‘सत्सूद्विष—’ (३।२।६१) इति क्तिप्
॥ (८) ॥*॥ लोकं जयति ॥ (९) ॥*॥ जयति जिनः ।
‘इण्षिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक्’ (उ० ३।२) । ‘जिनाति’
इति स्वामिसुकुटौ । तन्न । ‘अङ्गस्य’ ‘हलः’ (६।४।१, २)
इति दीर्घप्रसङ्गात् । (‘जिनोऽर्हति च बुद्धे च पुंसि स्याज्जि-
त्वरे त्रिषु’) ॥ (१०) ॥*॥ दिव्यं चक्षुः श्रोत्रम्, परचि-
त्तज्ञानम्, पूर्वनिवासानुस्मृतिः, आत्मज्ञानम्, वियद्भ्रमनम्,
कायव्यूहसिद्धिश्चेति षट् अभितो ज्ञायमानानि यस्य सः ।
षट्सु दानशीलक्षान्तिवीर्यध्यानप्रज्ञासु अभिज्ञा आद्यं ज्ञान-
मस्येति वा ॥ (११) ॥*॥ दश बलान्यस्य । यदाहुः—
‘दानं शीलं क्षमा वीर्यं ध्यानप्रज्ञाबलानि च । उपायः प्र-
णिधिर्ज्ञानं दश बुद्धबलानि वै’ इति ॥ (१२) ॥*॥ अ-
द्वयमद्वैतं वदत्यवश्यम् । आवशगके (३।३।१७०) णिनिः
॥ (१३) ॥*॥ विनयत्यनुशास्ति । ‘णीञ् प्रापणे’ (भ्वा० उ०
अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) (‘विनायकस्तु हेरम्बे ताक्ष्ये
विज्ञे जिने गुरौ’) ॥ (१४) ॥*॥ मुनिषु इन्द्रः ॥ (१५)
॥*॥ श्रिया घनः पूर्णः । क्षुब्धादित्वात् (८।४।३९) न ण-
त्वम् ॥ (१६) ॥*॥ शास्तीति शास्ता । ‘तृनृचौ शंसि-
क्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ’ (उ० २।९४) इति तृन् तृज्वा ।

१—बृहदारण्यकोपनिषत्सु ‘यत्’ इति श्रूयते व्याख्यायते च
शंकरभगवत्पादैः—यत् ब्रह्म साक्षादव्यवहितं केनचित्, द्रष्टृप-
रोक्षादगौणम् । इति ।

पितृवच्छास्तृशब्दः । नष्वादिग्रहणस्य (६।४।११) निय-
मार्थत्वात् । चान्द्रे शासेः क्तिचि शिष्टिरित्यत्र 'शास्ता' इति
प्रत्युदाहरणेऽनौणादिकतृच एव रत्नमतिना दर्शितत्वादुद्ध-
वाचिनोऽपि दीर्घः—इति सुभूतिः । तच्च । तृचस्तस्येदप्रस-
ङ्गात् । अनौणादिकतृच एवेत्यत्र प्रमाणाभावाच्च । ('शास्ता
समन्तभद्रे ना शासके पुनरन्यवत्') ॥ (१७) ॥*॥ मन्यते
मुनिः । 'मनेरुच' (उ०४।१२३) इतीन् । ('मुनिर्वाचंयमे-
ऽर्हति । प्रियालागस्तिपालाशे') ॥ (१८) ॥*॥ अष्टादश 'बु-
द्धस्य' ॥

शाक्यमुनिस्तु यः ॥ १४ ॥

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनश्च सः ।

गौतमश्चार्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥ १५ ॥

शाक्येत्यादि ॥ (यः) । शकोऽभिजनोऽस्य । 'शण्डि-
कादिभ्यो व्यः' (४।३।९२) । यद्वा 'शाकवृक्षप्रतिच्छन्नं वासं
यस्माच्च चकिरे । तस्मादिक्ष्वाकुवंश्यास्ते शाक्या इति भुवि
स्मृताः' इत्यागमात् शाके भवाः शाक्याः । दिगादित्वाद्यत्
(४।३।५४) प्रत्ययः । तद्वंशावतीर्णो मुनिः । शाक्यश्चासौ
मुनिश्चेति, ॥ (१) ॥*॥ (सः) । शाक्यः सिंह इव । 'उप-
मितं व्याघ्रा—' (२।१।५६) इति समासः ॥*॥ भीमवत्
'शाक्यः' अपि ॥ (२) ॥*॥ सर्वार्थेषु सिद्धो निष्पन्नः ।
'सिद्धशुष्क—' (२।१।४१) इति समासः । सर्वोऽर्थः सिद्धोऽ-
स्येति वा ॥*॥ 'सिद्धार्थः' अपि । 'सिद्धार्थौ बुद्धसर्षपौ'
इति शाश्वतः ॥ (३) ॥*॥ शुद्ध ओदनोऽस्येति । शक-
न्धादिः (वा०६।१।९४) । शुद्धोदनस्यापत्यम् । 'अत इञ्'
(४।१।९५) ॥ (४) ॥*॥ गौतमस्यायं शिष्यः । 'तस्येदम्'
(४।३।१२०) इत्यण् । 'तद्वोद्भावतारात्' इति स्वामी ।
'गौतमो गणभृद्रेदे शाक्यसिंहर्षिभेदयोः । गौतम्युमायां
रोचन्याम्' ॥ (५) ॥*॥ अर्कस्य बन्धुः । सूर्यवंशजत्वात् ॥
(६) ॥*॥ माया चासौ देवी च । तस्याः सुतः ॥ (७)
॥*॥ यद्यपि वेदविरुद्धार्थानुष्ठातृत्वाजिनशाक्यौ नरकवर्गे
वक्तुमुचितौ । तथापि देवविरोधित्वेन बुद्धयुपारोहादत्रै-
वोक्तौ । सप्त 'शाक्यस्य' ॥

ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ।

हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः ॥ १६ ॥

१—कचित्पुस्तके इत उत्तरम् 'सर्वज्ञो वीतरागोऽर्हन्केवली
तीर्थकृजिनः' । जिनदेवतानामानि षट् । इत्यधिकम् ॥

धाताब्जयोनिर्दुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः ।

सष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृद्धिधिः ॥ १७ ॥

ब्रह्मेत्यादि ॥ बृंहति वर्धयति प्रजा इति ब्रह्मा । 'बृहि
वृद्धौ' (भ्वा०प०से०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । 'बृहेर्नोऽच्च'
(उ०४।१४६) इति मनिन् । धातोर्नसादादेशः । बृंहति
वर्धत इति वा । यत्तु—व्योमादित्व(उ०४।१५१)कल्प-
नमस्य मुकुटेन कृतम् । तत्तूक्तसूत्रास्मरणमूलकम् । ('ब्रह्म
तत्त्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेषसि । ऋत्विग्योगमिदोर्विप्रे
चाध्यात्मज्ञानयोस्तथा') ॥ (१) ॥*॥ आत्मनो विष्णोः
सकाशात्, आत्मना स्वयमेव वा भवति । 'भुवः संज्ञान्त-
रयोः' (३।२।१७९) इति क्तिप् । ('आत्मभूर्ना विधौ
कामे') ॥ (२) ॥*॥ सुरेषु ज्येष्ठः ॥ (३) ॥*॥ परमे व्यो-
मनि, चिदाकाशे, ब्रह्मपदे, वा तिष्ठति । 'परमे स्थः कित्'
(उ०४।१०) इतीनिः । 'तत्पुरुषे कृति—' (६।३।१४) इत्य-
लुक् 'स्थास्थिनस्थूणाम्' (वा० ८।३।९७) इति षत्वम् ॥
(४) ॥*॥ लोकपितृणां मरीच्यादीनामर्थमादीनां वा पिता पि-
तामहः । 'पितृव्यमातुल—' (४।२।३६) इति साधुः । ('पि-
तामहः पद्मयोनौ जनके जनकस्य च') ॥ (५) ॥*॥ हि-
रण्यं हिरण्यमण्डं तस्य गर्भ इव । 'तदण्डमभवद्गैमं सहस्रां-
शुसमप्रभम्' इति मन्त्रेः । तद्वा गर्भेऽस्य ॥ (६) ॥*॥
लोकानामीशः ॥ (७) ॥*॥ स्वयमेव भवति । 'भुवः—'
(३।२।१७९) इति क्तिप् ॥ (८) ॥*॥ चत्वार्याननान्यस्य ॥
(९) ॥*॥ दधाति । 'डुधाञ्धारणपोषणयोः' (जु०उ०अ०) ।
तृच् (३।१।१३३) । ('धाता वेषसि पालके') ॥ (१०)
॥*॥ अञ्जं योनिरस्य ॥ (११) ॥*॥ द्रुहति दुष्टेभ्यः । 'द्रुह
जिघांसायाम्' (दि०प०से०) ।—'द्रुहक्षिभ्यामिनन्' (उ०
२।५०) इतीनन्—इति मुकुटः । तच्च । 'द्रुदक्षिभ्याम्' इति
तत्र पाठात् । 'द्रविणं दक्षिणा' इत्युदाहरणात् । अतः 'ब-
हुलमन्यत्रापि' (उ०२।४९) इतीनच् । बाहुलकाहुणाभावः
॥*॥ 'द्रुघणः' अपि । 'ब्रह्मात्मभूः स्याद्दुहिणो द्रुघणश्च
पितामहः' इति भागुरे । 'करणेऽयोविद्रुषु' (३।३।८२)
इति हन्तेः करणेऽप् घनादेशश्च । 'पूर्वपदात्—' (८।४।३)
इति णत्वम् । द्रुः संसारवृक्षो हन्यतेऽनेनेत्यर्थः । ('द्रुघणो
मुहुरेऽपि स्याद्दुहिणे च परश्चधे') ॥ (१२) ॥*॥ विरचयती-
ति विरिञ्चिः । 'रच प्रतियत्ने' (चु०उ०से०) । स्वार्थण्यन्ता
'अच इः' (उ०४।१३९) । पृषोदरादित्वात्

अकारस्येत्वं नुमागमश्च । (कैचिदित्वाभावे 'विरञ्चिः' अपि ।
 'चिरं विरञ्चिनं चिरं विरञ्चिः' इत्यादौ प्रयोगदर्शनात्) ॥*॥
 पचाद्यचि (३।१।१३४) 'विरिञ्चिः' अपि । ('विरिञ्चो
 द्रुहिणः शिञ्जो विरिञ्चिर्द्रुघणो मतः' इति शब्दार्णवात् । यत्तु
 —'रीच वियोजनसंयमनयोः' चुरादिः । 'अच इः' (उ०४।
 १३९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) नुम्, कुञ्जरवटुप-
 धाह्रस्वत्वं च—इति मुकुटः । तन्न । 'रिच वियोजनसं-
 र्चनयोः' इति चुरादौ पाठदर्शनाह्रस्वविधानस्यानुपयोगात् ।
 कुञ्जरवदिति दृष्टान्तोऽप्ययुक्तः । तत्र ह्रस्वविधानाभावात्
 ॥ (१३) ॥*॥ कमलमासनं यस्य ॥ (१४) ॥*॥ सृजति ।
 तृच् (३।१।१३३) । 'सृजिदृशोः—' (६।१।५८) इत्यम् ॥
 (१५) ॥*॥ प्रजानां पतिः । 'प्रजापतिर्ना दक्षादौ मही-
 पाले विधातरि' । ('प्रजापतिर्ब्रह्मराज्ञोर्जामातरि दिवाकरे ।
 वह्नौ त्वष्टरि दक्षादौ') ॥ (१६) ॥*॥ विदधाति । 'वि-
 धावो वेध च' (उ०४।२२५) इति वेधादेशोऽसिप्रत्ययश्च ।
 मुकुटस्तु—असुन्—इत्याह । तन्न । (६।१।१९७) आद्यु-
 दात्तत्वापत्तेः । 'मिथुनेऽसिः' (उ०४।२२३) इत्युपक्रमाच्च ।
 ('वेधाः पुंसि हृषीकेशे बुधे च परमेष्ठिनि') ॥ (१७) ॥*॥
 विशेषेण दधाति । विरन्योपसर्गनिवृत्त्यर्थः । ('विधाता द्रुहिणे
 कामे') ॥ (१८) ॥*॥ विधं सृजति । 'किप्' (३।२।७६) 'किन्प्र-
 त्ययस्य—' (८।२।६२) इति कुत्वं तु न । 'रज्जुसृङ्भ्याम्' इति
 (७।२।११४) भाष्यप्रयोगात् । यद्वा सृजियज्योः पदान्ते षत्व-
 विधेः कुत्वापवादत्वात् । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—'किन्प्रत्यय'
 इति तद्गुणसंविज्ञानपक्षे किन्नन्तस्य कुत्वम्, न क्बन्तस्य—
 इति । तन्न । प्रत्ययग्रहणवैयर्थ्यात्, ढक् स्पृगित्याद्यसिद्धि-
 प्रसङ्गाच्च, तत्पक्षस्यात्राग्रहणात् । यद्यपि—'अतद्गुणसंवि-
 ज्ञानपक्षे तु किन उपलक्षणत्वात्तदभावे क्बन्तस्यापि कुत्वम्'
 —इत्युक्तम् । तदप्यसदुक्तप्रकारद्वयेन प्रत्युक्तम् ॥ (१९)
 ॥*॥ विधत्ते इति विधिः । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२)
 बाहुलकात् (३।३।११३) कर्तरि । यद्वा 'विध विधाने'
 (तु०५० से०) । इन् 'इगुपधात्कित्' (उ०४।१२०) इति कि-
 त्त्वान्न गुणः । ('विधिर्ब्रह्मविधानयोः । विधिर्वाक्ये च दैवे च
 प्रकारे कालकल्पयोः') ॥ (२०) ॥*॥ विंशतिः 'ब्रह्मणः' ॥

विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ।

दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः १८

१—अयं पाठः सर्वत्र नोपलभ्यते ॥ २—उक्तप्रयोगे परस-
 वर्णस्य (८।४।५३) नित्यत्वेन विलोमस्यासाधुत्वाच्च सर्वसंमतत्वम् ॥

दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ।
पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गो विष्वक्सेनो जनार्दनः ॥
उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ।
पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥ २० ॥
देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ।
वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः ॥ २१ ॥
विश्वंभरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ।

विष्णुरित्यादि ॥ वेवेष्टि । 'विष्ट आसौ' (जु० उ०
 अ०) । 'विषेः किच्च' (उ०३।३९) इति नुः ॥ (१) ॥*॥
 नराणां समूहो नारम् । 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण् ।
 तदयनं यस्य । 'पूर्वपदात्—' (८।४।३) इति णत्वम् ॥*॥
 नरा अयनं यस्येति विग्रहे 'नारायणः' अपि । पृषोदरादि-
 त्वात् (६।३।१०९) इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । 'अथ नारा-
 यणो विष्णुरूध्वकर्म नारायणः' इति शब्दार्णवः । 'चा-
 सुर्नारायण-पुनर्वसु-विश्वरूपाः' इति त्रिकाण्डशे-
 षश्च । नरस्यापत्यम् 'नडादिभ्यः फक्' (४।१।९९) इति
 वा । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धभावा वा । नराज्जाताः नारा आपः
 तत्त्वानि वा अयनं (यस्य) नारम् अयते जानाति वा, आ-
 ययति प्रवर्तयति वा 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । णिज-
 न्तोऽपि । 'कृत्यल्युटः—' (३।३।११३) इति ल्युट् । ('ना-
 रायणस्तु केशवे नारायणी शतावर्धुमाश्रीः') ॥ (२)
 ॥*॥ कृष्णो वर्णोऽस्यास्तीति 'कृषेर्वर्णे' (उ०३।४) इति नग-
 न्तात् 'गुणवचनेभ्यो मत्तुपो लुक्' (वा०५।२।९४) इति
 लुक् । कर्षत्यरीनिति वा बाहुलकाद्वर्णं विनापि कृषेः ('कृष वि-
 लेखने' । (भ्वा०५० अ०) नक् ॥ ('कृष्णः सत्यवतीपुत्रे वायसे
 केशवेऽर्जुने । कृष्णा स्याद्वैपदी नीली पिप्पलीद्राक्षयोरपि ।
 मेचके वाच्यलिङ्गः स्यात्कृषे मरिचलोहयोः') ^३ ॥ (३) ॥*॥
 विकुण्ठाया अपत्यम् । शिवादित्वात् (४।१।११२) अण् ।
 विगता कुण्ठा नाशोऽस्य, विकुण्ठं ज्ञानं स्थानं वास्ति स्वरू-
 पत्वेनाश्रयत्वेन वास्य । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३)
 अण् । यद्वा विकुण्ठानां जीवानामयं नियन्ता ज्ञानदो वा ।
 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इति, 'शेषे' (४।२।९२) इति

१—'आपो वै नरसूतवः' इति मन्त्रेः, इति मुकुटः ॥ २—

'नराज्जातानि तत्त्वानि' इति मन्त्रवर्णादिति मुकुटः ॥ ३—मुकु-
 टस्तु 'कृषिरुत्कृष्टवचनो नश्च निवृत्तिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म
 कृष्ण इत्यभिधीयते' इति त्वौपनिषदाः । उत्कृष्टा निवृत्तिरस्मादिति
 व्युत्पत्तिरित्यप्याह ॥

वाण् । विगता कुण्ठा यस्मात् । प्रज्ञाघण् (५।४।३८) वा ।
 ('वैकुण्ठो वासवे विष्णौ') ॥ (४) ॥*॥ विष्टरे श्रूयते ।
 असुन् (उ०४।१८९) । विष्टरो वृक्षः । 'पलाशी विष्टरः
 स्थिरः' इति त्रिकाण्डशेषः । तरुश्चात्राश्रयः समितः ।
 'अश्वत्थः सर्ववृक्षाणाम्' इत्युक्तेः । विष्टरो दर्भमुष्टिरिव श्रवसी
 कर्णावसेति वा ॥ (५) ॥*॥ दाम उदरे यस्य । सप्तम्य-
 न्तस्य वैयधिकरण्येऽपि समासः । 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ'
 (२।२।३५) इति लिङ्गात् । गमकत्वादिति सुकटोक्तो हेतु-
 स्वप्रयोजकः ॥ (६) ॥*॥ हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशः ॥
 (७) ॥*॥ प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्य । कश्च ईशश्च केशौ
 पुत्रपौत्रौ स्तोऽस्य । 'केशाद्वः—' (५।२।१०९) इति वः ।
 केशौ वाति वा । 'वा गतौ' (अ० प० अ०) । 'आतः—'
 (३।२।३) इति कः । 'शंभोः पितामहो ब्रह्मपिता शक्रा-
 धर्षीश्वरः' इति पाद्मोक्तेः । (यत्तु)—हन्त्यर्थाद्वधेः केशिनं
 हतवान् । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा०३।२।१०१) इति
 डः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) केशिशब्दस्येकारस्या-
 कारे नलोपे च केशवः—इति सुकटः । तन्न । वैधधातो-
 रभावात् । वध इत्यादौ वधादेशविधानात् । ('केशवोऽजे
 च पुंनागे पुंसि केशवति त्रिषु') ॥ (८) ॥*॥ माया लक्ष्म्या
 धवः । यद्वा मधोरपत्यम् । तद्व्यत्यत्वात् (मधोर्हन्तेति वा ।
 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । मा नास्ति धवोऽस्य वा । ('मा-
 धवोऽजे मधौ राधे माधवे ना स्त्रियां मिसौ । मधुशर्करा-
 वासन्ती कुट्टनीमदिरासु च') ॥ (९) ॥*॥ स्वतो भवति ।
 'भुवः—' (३।२।१७९) इति क्प् । ('स्वभूर्ना ब्रह्मणि हरौ')
 ॥ (१०) ॥*॥ दैत्यानामरिः । ('दैत्यारिः पुंसि सामान्य-
 देवे च गरुडध्वजे') ॥ (११) ॥*॥ पुण्डरीकमिवाक्षिणी
 यस्य । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' (५।४।७३) ।
 पुण्डरीकैष्वक्षि यस्य वा । एतच्च 'हरिस्ते साहस्रं कमलब-
 लिमादाय' इत्यत्र व्यक्तम् । यद्वा पुण्डरीकं लोकात्मकम्
 अक्षति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० वे०) । 'कर्मण्यण्' (३।

२।१) तत् क्षायति वा । 'क्षै क्षये' (भ्वा० प० अ०)
 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'अन्येषामपि—' (६।
 ३।१३७) इति दीर्घः । आङ्प्रसङ्गो वा । तत्र 'सुपि'
 (३।२।४) इति (योगविभागात्) मूलविभुजादि (वा० ३।
 २।५) इति कः ॥ (१२) ॥*॥ गां भुवं धेनुं स्वर्गं वेदं
 वा अविदत् (विन्दति) । 'विद्ल लाभे' (तु० उ० प्र०) ।
 'गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्' (वा०३।१।१३८) इति शः ।
 वराहरूपेणोद्धरणात् । कामधेनोरैश्वर्यप्राप्तेः । इन्द्रेण स्वर्गस्य
 निवेदनात् । मत्स्यादिरूपेण वेदाहरणाद्वा । ('गोविन्दो
 वासुदेवे स्याद्रवाध्यक्षे बृहस्पतौ') ॥ (१३) ॥*॥ गरुडो
 ध्वजश्चिह्नमस्य ॥ (१४) ॥*॥ पीतमम्बरं यस्य । ('पीता-
 म्बरस्तु शैलूषे पुंसि कैटभसूदने') ॥ (१५) ॥*॥ नास्ति
 च्युतं स्खलनं स्वपदाद्यस्य । नाच्योऽति इति वा । 'च्युङ् गतौ'
 (भ्वा० आ० अ०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति कः ।
 ('अच्युतस्तु हरौ पुंसि त्रिषु स्थिरे') ॥ (१६) ॥*॥ श-
 ङ्गस्य विकारः शार्ङ्गं धनुः । 'अनुदात्तादेश्च—' (४।३।१४०)
 इत्यञ् । तदस्यास्ति । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) इति
 इनिः ॥ (१७) ॥*॥ विषुशब्दो नानार्थो निपातः । विषु
 नाना अश्नति । 'ऋत्विग्—' (३।२।५९) इति क्त्वि । 'उगि-
 तश्च' (४।१।६) इति ङीप् । विषूची सेना यस्य । गकारपरत्वात्
 'एति संज्ञायामगात्' (८।३।९९) इति न षत्वत् । विष्वक्सेनः ।
 'विष्वग् विश्वक् स्मृतो विश्वैर्विषुवं विशुवं तथा' इति द्वि-
 रूपकोशात् तालव्यमध्योऽपि । 'तालव्या मूर्धन्याश्चैते शब्दाः
 शटी च परिवेषः । विश्वक्सेनो ब्रेषः प्रतिष्कशः कोशविशदौ
 च' इत्यूष्मविवेकाच्च । 'विष्वक्सेना फलिण्यां स्यात् विष्व-
 क्सेनो जनार्दने' । सुकटस्तु—'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' (८।
 ४।३) इति न णत्वम् । विष्वक्शब्दस्य गकारान्तत्वात् । ग-
 कारान्तत्वं च णत्वे कर्तव्ये परस्य 'खरि च' (८।४।५५, भा०
 ६१) इति चर्त्वस्यासिद्धत्वात्—इत्याह । तन्न । 'अट्कु-
 प्वाङ्' (८।४।२) इत्यधिकारात्सकारव्यवाये प्राप्तेरेवाभावात् ॥
 (१८) ॥*॥ जननं जनः । भावे घञ् (३।३।१८) । 'ज-
 निवध्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः । जनो जन्म । त-
 मर्दयति जनार्दनः । 'अर्द हिंसायाम्' (चु० उ० से०) न-
 न्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः । जनाः समुद्रस्थदैत्यभेदाः,
 तेषामर्दन इति वा [जनैरर्धत इति वा । 'अर्द गतौ या-
 चने च' । 'कृत्यल्युटः—' (३।३।१३३) इति कर्मणि ल्युट् ॥
 ॥ (१९) ॥*॥ इन्द्रमुपगतोऽनुजत्वात् । उपेन्द्रः । 'कु-

१—'यस्मात्तथैष दुष्टात्मा हतः केशी जनार्दन । तस्मात्के-
 शवनामा त्वं लोकं ख्यातो भविष्यसि' इति हरिवंशोक्तः, इति
 सुकटः ॥ २—इदं च—'वध हिंसायाम्' वधकः इति कृदन्त-
 सिद्धान्तकौमुदीविस्मरणमूलकम् । नहि तत्र वधादेशप्राप्तिरस्ति ।
 किंच वधादेशस्यादन्तत्वेन वृद्धेरप्राप्तौ 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५)
 इति सूत्रं व्यर्थमेव स्यात् । तस्मान्मुकुटोक्तिः सम्यगेव । 'हतवान्'
 इत्युक्तिस्तु हरिवंशस्थोक्तितानुकूला ॥ ३—यदोज्यैष्ठः पुत्रो
 मधुः, तद्वंश्याः सर्वेऽपि माधवाः । अत एव 'प्रहितः प्रधानाय
 माधवान्' इति माधवः' इति सुकटः ॥

१—चर्त्वस्यासिद्धत्वादिति सुकटः ॥

गति—(२।२।१८) इति समासः । यत्तु—उपगत इन्द्रो-
ऽस्य—इति । तत्र । ‘कुगति—’(२।२।१८) इत्युपन्यासविरो-
धात् ॥ (२०) ॥*॥ इन्द्रस्यावरं जातः । ‘अन्येष्वपि—’
(३।२।१०१) इति डः । [इद्रः अवरजोऽस्य वा ॥] (२१)
॥*॥ चक्रं पाणी यस्य । ‘प्रहरणार्थेभ्यः—’ (वा० २।२।३६)
इति सप्तम्याः परत्वम् ॥ (२२) ॥*॥ चत्वारो भुजा यस्य ।
यद्वा ‘भुङ्क्ते भुनक्ति’ इति भुजः । चतुर्णां धर्मार्थकाममो-
क्षाणां भुजः ॥ (२३) ॥*॥ पद्मं नाभौ यस्य । (गङ्गादित्वात्
(वा० २।२।३५) सप्तम्याः परनिपातः) । ‘अच् प्रत्यन्वव—’
(५।४।७५) इत्यत्र ‘अच्’ इति योगविभागादच् ॥ (२४)
॥*॥ मघोरसुरस्य रिपुः ॥ (२५) ॥*॥ वसुदेवस्यापत्यम् ।
‘ऋष्यन्धक—’(४।१।११४) इत्यण् । यद्वा वसतीति वासुः ।
‘बाहुलकादण्’ । वासुश्चासौ देवश्च । ‘सर्वत्रासौ समस्तं च
वसत्यत्रेति वै यतः । ततोऽसौ वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगी-
यते’ इति विष्णुपुराणात् । वसुदेवे शुद्धान्तःकरणे प्रकाशते
इति वा । ‘शेषे’ (४।२।९२) इत्यण् ॥*॥ वासुरपि । ‘वा-
सुर्नरायणपुनर्वसुविश्वरूपाः’ इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (२६)
॥*॥ त्रिषु लोकेषु गुणेषु वा, त्रयो वा विक्रमाः पादवि-
न्यासा यस्य ॥ (२७) ॥*॥ देवक्या नन्दनः । देवकश्चन्दस्य
तदपत्ये लक्षणया वृत्तौ ‘पुंयोगात्—’(४।१।४८) इति ङीष् ।
‘नहि तत्र दांपत्यलक्षण एव पुंयोगः, किं तु जन्यत्वाद्यपि’
इति हरदत्तादयः । अत एव ‘प्राक् केकयीतो भरतस्ततो-
ऽभूत्’ इति भट्टिः । एवं रेवतीरमणोऽपि ॥*॥ अणितु दै-
वकी । ‘दैवकी देवकी च’ इति द्विरूपकोषः ॥*॥ दे-
वकानाचष्टे इति णिजन्तात् ‘अच इः’ (उ० ४।१।३९) ।
ततो ङीष् (वा० ४।१।४५) इति, देवकस्यापत्यं वा । ‘अत
इच्’ (४।१।९५) । संज्ञापूर्वकत्वाद्ब्रह्मभावः । ‘इतो म-
नुष्यजातेः’ (४।१।६५) इति ङीष्—इति च मुकुटः ॥ (२८)
॥*॥ शूरस्यापत्यम्, तद्वंशजत्वात् । वृष्णित्वेऽपि बाह्वादि-
त्वात् (४।१।९६) इच् ॥*॥ ‘सूरो यादवे दन्त्यवान्’ इति
माधवी । ‘सौरिः’ अपि ॥ (२९) ॥*॥ श्रियः पतिः
(‘श्रीपतिर्विष्णुभूषयोः’) ॥ (३०) ॥*॥ पुरुषेषूत्तमः, पु-
रुषाणां पुरुषेभ्यो वोत्तमः ॥ (३१) ॥*॥ ‘आपादपद्मं या
माला वनमालेति सा मता’ इति कलिङ्गः । सास्यास्ति ।
ग्रीष्मादित्वात् (५।२।११६) इनिः । वनं मलितुं शीलमस्य

१—मुकुटस्तु योगविभागस्य हि पूर्वाचार्येष्टमात्रसाधकत्वम् ।
ननु नाम्यन्तस्य सर्वत्रैवान् समासान्त इति नियमः । तेन ‘प्रजा
इवाङ्गादरविन्दनाभेः’ इति माधवः—इत्यप्याह ॥ २—‘शर्वः शिवे
केशव एव शौरिः’ इति शकारभेदात्तालव्यादिः, इत्यपि मुकुटः ॥

इति वा । ‘मल धारणे’ (भ्वा० आ० से०) । ‘सुपि’
(३।२।७८) इति णिनिः । (‘वनमाली तु गोविन्दे वाराह्यां
वनमालिनि’) ॥ (३२) ॥*॥ बलिमसुरं ध्वंसितुं शील-
मस्य । ताच्छील्ये (३।२।७८) णिनिः । बलिना पूजादिना
विद्यां ध्वंसितुं शीलमस्येति वा ॥ (३३) ॥*॥ कंसस्या-
रातिः ॥ (३४) ॥*॥ अधः कृतम् अक्षजमैन्द्रियकं ज्ञानं
येन, अधोक्षाणां जितेन्द्रियाणां जायते प्रत्यक्षो भवति वा,
अधः अक्षजं ज्ञानं यस्येति वा ॥ (३५) ॥*॥ विश्वं वि-
भर्ति । ‘संज्ञायां भृतृवृजि—’ (३।२।४६) इति खच् । ‘अ-
रुद्धिषद्—’(६।३।६७) इति मुम् । ‘विश्वंभरोऽच्युते शक्रे
पुंसि, विश्वंभरा सुवि’ ॥ (३६) ॥*॥ कैटभमजैषीत् ।
‘सत्सूद्विष—’(३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (३७) ॥*॥ विध्य-
त्यसुरान् । ‘पृथिव्यधिगृधिधृषिभ्यः’ (उणा० १।२३) इति
कुः । (‘विधुश्चन्द्रेऽच्युते’) ॥ (३८) ॥*॥ वदति महत्त्वम् ।
‘वृ-तृ-वदि-वचि-वसि-हनि-कमि-कषिभ्यः सः’ (उ० ३।६२)
वत्सः । श्रीयुक्तो वत्सः श्रीवत्सो महत्त्वलक्षणं श्वेतरोमाव-
र्तविशेषो लाञ्छनं यस्य ॥*॥ ‘शौरिश्रीवत्सदैत्यारिविष्व-
क्सेनजनार्दनाः’ इति शब्दार्णवात् । ‘श्रीवत्सः’ अपि ॥
(३९) ॥*॥ ऊनचत्वारिंशत् ‘विष्णोः’ ॥

वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ॥२२॥

वसुदेव इत्यादि ॥ वसुषु दीव्यति । ‘दिवु क्रीडादौ’
(दि० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) । यत्तु—
वसुभिर्दीव्यति’ इति विगृह्य पचाद्यच् (३।१।३४)—
इत्याह मुकुटः । तत्र । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) इत्यपवादस्य
सत्त्वात् । ‘दिवः कर्म च’ (१।४।४३) इति कर्मकरणसं-
ज्ञयोः समावेशस्य सत्त्वात् । वसूनि दीव्यतीति विश्रहस्य
वैयर्थ्याच्च ॥ (१) ॥*॥ आनकैर्दुन्दुभिभिश्चोपलक्षितः ।
वसुदेवजन्मनि देवैरानकदुन्दुभिवादानात् । हरौ जाते,
कृष्णे जाते, इति स्वामिमुकुटोक्तिस्तु भागवताद्यश्रवणमू-
लिका । ‘आनकदुन्दुभो वसुदेवपिता’ इत्यपि निर्मूलम्
॥ (२) ॥*॥ विष्णुनामसु, कृष्णनामोपगमात्कृष्णस्यैव
विष्णुत्वमभिप्रेति ग्रन्थकृत् । अवतारान्तराणां तु तदंशत्वा-
त्तन्नामानि नोक्तानि । ‘अन्ये त्वंशकलाः पुंसः कृष्णस्तु

१—मुकुटस्तु—अथो न क्षीयते जातिरिति । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०९) अधोक्षजः । तथा चोद्योगपर्वणि—‘अथो न क्षी-
यते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः’ इति—इत्यप्याह ॥ २—कु-
डस्य दुर्वाससः पदाघातरूपो रेखाविशेषः श्रीवत्स इति पञ्जिका
—इति मुकुटः ॥

भगवान्स्वयम्' इति वदतो व्यासस्याप्ययमाशयो लभ्यते ।
अत एव कृष्णजनकस्यात्र नामोक्तम्, न तु जमदग्निदश-
रथादेः । द्वे 'कृष्णपितुः' ॥

बलभद्रः प्रलम्बघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रजः ।

रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥२३॥

नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली ।

संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः २४

बलभद्र इत्यादि ॥ बलं भद्रं श्रेष्ठमस्य, बलेन भद्र
इति वा । 'बलभद्रा त्रायमाणकुमार्योः, पुंसि सीरिणि,'
('बलभद्रस्त्वन्ते बलशालिनि') ॥ (१) ॥*॥ प्रलम्बं

हतवान् । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (२)

॥*॥ बलेन दीव्यति । ('बलदेवो बले वाते त्रायमाणौ-

षधौ स्त्रियाम्') ॥ (३) ॥*॥ अच्युतस्याग्रजः ॥ (४)

॥*॥ रेवत्या रमणः । नन्दादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः

॥ (५) ॥*॥ रमते । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यः-' (३।१।१४०)

इति णः । रमन्तेऽस्मिन्योगिनः, इति वा । 'हलश्च'

(३।३।१२१) इति घञ् । यत्तु—रमयति मोदयति प्रजा

रूपमस्य—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । णिजन्तस्य ज्वलादि-

त्वाभावात् । प्रत्ययान्तानां धात्वन्तरत्वात् । ('रामा योषा

हिङ्गुनद्योः क्लीबं वास्तुककुष्ठयोः । ना राघवे च वरुणे

रैणुकेये हलायुधे । हये च पशुभेदे च त्रिषु चारौ सिते-

ऽसिते') ॥ (६) ॥*॥ कामान् पालयति । 'पाल रक्षणे'

(चु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यत्तु—'पृ

पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । इत्युक्तं मुकुटेन । तच्चि-

न्त्यम् ॥ (७) ॥*॥ हलमायुधं यस्य ॥ (८) ॥*॥ नील-

मम्बरं यस्य । ('नीलाम्बरो रौहिणेये कोणपे च शनैश्चरे')

॥ (९) ॥*॥ रोहिण्या अपत्यम् । शुभ्रादित्वात् (४।१।

१२३) ढक् । ('रोहिणेयोऽन्यवद्वत्से ना बुधे च हलायुधे')

॥ (१०) ॥*॥ तालोऽङ्को ध्वजो यस्य । ('तालाङ्कः कर-

पत्रे स्याच्छाकभेदेऽच्युताग्रजे । महालक्षणसंपन्नपुरुषे पु-

स्तके हरे') ॥ (११) ॥*॥ 'मुस खण्डने' (दि० प० से०) ।

वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । मुसलमस्त्यस्य

॥*॥ मूर्धन्यमध्योऽपीत्येके । तत्र 'मुष स्तेये' (क्या० प०

से०) ॥ (१२) ॥*॥ हलमस्त्यस्य । ('हली कृषकसी-

रिणोः') ॥ (१३) ॥*॥ संकर्षति, सम्यक् कृष्यते वा ।

आद्ये नन्दादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः । द्वितीये कर्मणि

(३।३।१२३) ल्युट् ॥ (१४) ॥*॥ सीरः पाणौ यस्य ।

'अजगरसर्पे शीरस्तालव्यादिः कविभिराख्यातः । लाङ्गल-

वचनो नित्यं दन्त्यादिर्दृश्यते शास्त्रे' इत्युष्मविवेकः ॥

(१५) ॥*॥ कालिन्द्या भेदनः । ल्युः (३।१।१३४) ।

(१६) ॥*॥ बलमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ।

('बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः । पुमान्हाला-

युधे दैत्यप्रभेदे वायसेऽपि च') ॥ (१७) ॥*॥ सप्तदश

'बलभद्रस्य' ॥

मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ।

कंदर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ॥२५॥

संवरारिर्मनसिजः कुसुमेषुरनन्यजः ।

पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥२६॥

ब्रह्मसूर्विश्वकेतुः स्याद्

मदन इत्यादि ॥ मदयति । 'मदी हर्षग्लेपनयोः'

(भ्वा०प०से०) घटादिः । ल्युः (३।१।१३४) ('मदनः

सिक्थके स्मरे । राठे वसन्ते धत्तुरे') ॥ (१) ॥*॥ मननं

मत्तु=चेतना । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । 'गमा-

दीनां कौ' (वा० ६।४।४०) इति नलोपः । 'ह्रस्वस्य' (६।

१।७१) इति तुक् । मथतीति मथः । 'मथे विलोडने'

(भ्वा०प०से०) । अच् (३।२।१३४) । मतो मथः=मन्मथः ।

'मन्मथः कामचिन्तायां कपित्थे कुसुमायुधे' । यत्तु—

'अनुदात्तोपदेश—' (६।४।३७) इत्यनुनासिकलोपः—इति

स्वामिमुकुटावूचतुः । तन्न । क्तिपो झलादित्वाभावात् ॥

(२) ॥*॥ म्रियन्तेऽनेन । करणे घञ् (३।३।१९) ।

मारयति वा । अच् (३।१।१३४) ('मारोऽनङ्गे मृतौ

विघ्ने मारी चण्ड्यां जनक्षये') ॥ (३) ॥*॥ प्रकृष्टं द्युम्नं

बलमस्य ॥ (४) ॥*॥ मीनशब्दो जलचरोपलक्षणार्थः ।

मीनो मकरः केतनं ध्वजो यस्य ॥ (५) ॥*॥ 'कम्' इत्यव्यये

कुत्सायाम् । कुत्सितो दर्पोऽस्य कंदर्पः । यद्वा कं सुखम् ।

तत्र तेन वा दृष्यति । 'दृष हर्षमोहनयोः' (दि०प०अ०) ।

पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (६) ॥*॥ दर्पयति । ण्वुल्

(५।१।१३३) ॥ (७) ॥*॥ नास्त्यङ्गमस्य । न अङ्गं

ज्ञानमस्मादिति वा । 'अनङ्गो मदनेऽनङ्गमाकाशमनसो-

रपि' ॥ (८) ॥*॥ काम्यतेऽनेन । 'पुंसि संज्ञायाम्—'

(३।३।११८) इति घः । ('कामः स्मरेच्छयोः पुमान् ।

रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यान्नपुंसकम्') ॥ (९)

॥*॥ पञ्च शरा अस्य । 'उन्मादनस्तापनश्च शोषणः स्तम्भ-

नस्तथा । संमोहनश्च कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्तिताः' ॥

(१०) ॥*॥ स्मरयत्युत्कण्ठयति 'स्मृ आध्याने' (भ्वा०

प०अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्मर्यतेऽनेनेति वा ।

‘पुंसि संज्ञायाम्-’ (३।३।११८) घः ॥ (११) ॥*॥ संव-
रस्थारिः । ‘क्लीबं तु संवरं नीवौ बौद्धव्रतविशेषयोः । वि-
शेषे पुंसि दैत्यस्य मत्स्यस्य हरिणस्य च’ इति दन्त्यादौ रभसः
॥*॥ ‘शंवरं सलिले पुंसि मृगदैत्यविशेषयोः’ इति ताल-
व्यादौ मेदिनीकारात् तालन्यादिरपि ॥ (१२) ॥*॥ ऋज्ञा-
रूपेण मनसि जायते स्म । ‘सप्तम्यां जनेर्द्धः’ (३।२।९७) ।
‘तत्पुरुषे कृति’ (६।३।१४) इत्यलुक् ॥*॥ लुकि तु
‘मनोजः’ ॥ (१३) ॥*॥ कुसुमानीषवो यस्य ॥ (१४)
॥*॥ नास्त्यन्यदस्मादन्यो विष्णुः । ततो जातः । मनसो-
ऽन्यस्मान्न जायते इति वा ॥ (१५) ॥*॥ पुष्पं धनुरस्य ।
‘वा संज्ञायाम्’ (५।४।१३३) इत्यनङ् ॥*॥ तदभावे
सान्तः (पुष्पधनुः) अपि ॥ (१६) ॥*॥ रतेः पतिः ॥
(१७) ॥*॥ मकरो ध्वजोऽस्य ॥ (१८) ॥*॥ आ-
त्मना भवति । ‘भुवः’ (३।२।१७९) इति क्तिप् ॥ (१९)
॥*॥ ब्रह्म तपः, ब्रह्माणं वा सुवति चालयति । ‘पू प्रेरणे’
(तु०प०से०) । ‘अन्येभ्योऽपि-’ (३।२।७६) इति क्तिप्
॥ (२०) ॥*॥ विश्वस्मिन् केतुरस्य । ‘पताकायां बुतौ केतु-
र्ग्रहोत्पातादिलक्ष्मसु’ इति रभसः ॥*॥ ‘खड्गायुधोऽनि-
रुद्धः स्यात्तथा चैवश्यकेतनः’ इति साम्बपुराणात् ‘ऋश्य-
केतुः’ अपि । ऋश्यो मृगविशेषः । ‘पणः कुरङ्गमो रि-
श्यः स्यादृश्यश्चारुलोचनः’ इति पुरुषोत्तमात् ।
(२१) ॥*॥ ‘आत्मभूर्ब्रह्मसूः कामः’ इत्यमरमालादर्श-
नादिदं द्वयं कामस्य । ‘अनिरुद्धो विश्वकेतुर्ब्रह्मसूरप्युषापतिः’
इति, ‘ब्रह्मसूत्स्वनिरुद्धः स्यात्’ इति च बृहदमरशब्दार्णवा-
भ्याम्, ‘ब्रह्मसूर्विश्वकेतुश्च विश्वक्सेनात्मजात्मजः’ इति
भागुरेश्च ब्रह्मस्वादित्तुष्टयमनिरुद्धस्येत्यन्ये ॥*॥ एकविं-
शतिः ‘कामस्य’ ॥

अनिरुद्ध उषापतिः ।

अनिरुद्ध इत्यादि ॥ न निरुद्धः ॥ (१) ॥*॥ उषायः
पतिः ॥*॥ ‘उषा वाणस्य पुत्री स्यादनिरुद्धगृहिण्युषा’
इत्यजयात् (उषापतिः) दीर्घादिरपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘अनिरुद्धस्य’ ॥

लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीहरिप्रिया २७

लक्ष्मीरित्यादि ॥ लक्षयति पश्यति नीतिज्ञम् । ‘लक्ष
दर्शनाङ्गनयोः’ (तु०प०से०) । ‘लक्षेर्मुट् च’ (उणा०३।

१—संवरणं संवरः, इति मुकुटः ॥ २—दैत्यानां शं कल्याणं
वृणोति । ‘शमि धातोः’, (३।२।१४) इत्यादिनाऽच् इत्यपि मुकुटः ॥
३—त्रिकाण्डशेषात् ॥

१६०) इति ईप्रत्ययः, तस्य च मुट् । ‘लक्ष्मीः संपत्तिशो-
भयोः । ऋद्धयौषधौ च पद्मायां वृद्धिनामौषधेऽपि च’
॥ (१) ॥*॥ पद्ममालयोऽस्याः ॥ (२) ॥*॥ पद्मम-
स्त्यस्याः । अर्शाद्यच् (५।२।१२७) । ‘पद्मोऽस्त्री पद्मे
व्यूहे निधिसंख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नागे स्त्री फञ्जिकाश्री-
चारटीपद्मगीषु च’ ॥ (३) ॥*॥ कमलैवम् । ‘कमलं
सलिले ताग्रे जलजे ह्यो(व्यो)न्नि भूषणे । मृगभेदे तु कमलः,
कमला श्रीवरस्त्रियोः’ ॥ (४) ॥*॥ श्रयति हरिम् ।
‘क्विप्चि-’ (वा०३।२।१७८) इति क्विप्दीर्घौ । यत्तु
मुकुटेन ‘संप्रसारणनिषेधश्च’ इत्युक्तम् । तच्चिन्त्यम् । श्रयते-
स्तदविधानात् । यत्तु—श्रीयते सर्वैः—इति विगृहीतम् ।
तन्न । क्तिपः कृत्वेन कर्तरि विधानेन कर्मण्यसंभवात् ।
बाहुलकस्य त्वगतिकगतित्वात् । ‘लक्ष्मीसरस्वतीधात्रिवर्ग-
संपद्विभूतिशोभासु । उपकरणवेशरचनाविधानेषु च श्री-
रिति प्रथिता’ इति व्याडिः ॥ (५) ॥*॥ श्रीलक्ष्मीशब्दौ
‘कृदिकारात्-’ (ग०४।१।४५) इति ङीर्षन्ताविति मैत्रेयः ।
तन्न । कारग्रहणस्य तपरत्वार्थस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अन्यथा
‘कृदिवर्णात्-’ ‘कृदेः’ इति वा वदेत् । ‘कारग्रहणान्न’ इति
मनोरमाया उणादौ दीक्षिताः ॥*॥ हरेः प्रिया ॥ (६)
॥*॥ षट् ‘लक्ष्म्याः’ ॥

शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यः

शङ्ख इति ॥ पञ्चजने दैत्यभेदे भवः । ‘पञ्चजनात्’ (वा०
४।३।५८) इति यञ् । यत्तु मुकुटः ‘बहिर्देवपञ्चजनेभ्यः’
इत्युपसंख्यानान्न्यः—इति । तन्न । एतादृशवार्तिकाभा-
वात् । पञ्चजने पाताले भव इति स्वामी । ‘पाञ्चजन्यः
पोटगले विष्णुशङ्खे हुताशने’ ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘वि-
ष्णुशङ्खस्य’ ॥

१—‘तां दृष्ट्वा श्रीमिवायतीम्’ इति प्रयोगः—इति मुकुटः ॥
२—कारग्रहणस्य तपरार्थत्वे ‘तथेकारोकारौ । ऋकारस्त्रिशतः’
इति सिद्धान्ताकौमुद्यामेव लिखितत्वाच्च मानम् । अत एव ‘नहि
कारग्रहणे केवलग्रहणम्’ इति ‘मुनित्रयेण परिभाषितम्’ इति र-
क्षितग्रन्थानुवादो मनोरमोणादावेव कृतः ॥ ३—‘अन्तः पूर्वप-
दाद्’—(४।३।६०) इति सूत्रे ‘बाह्यो दैव्यः पाञ्चजन्योऽथ गम्भी-
राज्य इष्यते’ इति वदता भाष्यकृता ध्वनितस्य ‘गम्भीराज्यः’
(४।३।५८) इति सूत्रे ‘बहिर्देवपञ्चजनेभ्यः’ इति वार्तिकस्य का-
शिकायां दृश्यमानत्वेन बाह्यदैव्ययोः ‘बहिर्पष्टिलोपो यच्च’ ‘दे-
वाद्यजैवौ’ इति वार्तिकान्तरेण सिद्धौ पाञ्चजन्यस्य साधनाय के-
वलं ‘पञ्चजनाद्’ इत्यस्यैवावश्यकत्वमित्यभिमतदृष्टिनेन कौमुद्या-
मलेखनेनैव वार्तिकाभावादित्युक्तिश्चित्त्येवेति ज्ञम् ॥

चक्रं सुदर्शनः ।

चक्रमिति ॥ शोभनं दर्शनमस्य । सुखेन दृश्यत इति वा । 'भाषायां शासियुधिदृशिसुभिभ्यो युच्' (वा० ३।३।१-३०) । 'सुदर्शनो हरेश्चक्रे मेरुजम्बुदुमे पुमान् । न द्वयोः शकनगरे आ(प्रा)ज्ञौषधिभिदोः स्त्रियाम्' । 'सुदर्शनोऽस्त्रियां चक्रे' इति नामनिधानात् क्लीबेऽपि ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'विष्णुचक्रस्य' ॥

कौमोदकी गदा

कौमोदकीति ॥ पालकत्वात् कोः पृथिव्या मोदकः कुमोदको विष्णुः । 'विष्णुः कुमोदकः शौरिः' इति दुर्गः।तस्येयम् ॥*॥ कूपोदकाजातत्वात् कौपोदकी इति तु स्वामी ॥ (१) ॥*॥ गदति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'गदो भ्रातरि विष्णोश्च आमये नायुधे गदा' । एकम् 'विष्णु-गदायाः' ॥

खड्गो नन्दकः

खड्ग इति ॥ नन्दयति देवान् ण्वुल् (३।१।१३३) । 'नन्दको हरिखड्गे च हर्षके कुलपालके' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'विष्णोः खड्गस्य' ॥

कौस्तुभो मणिः ॥२८॥

कौस्तुभ इति ॥ कुं सुवं स्तुञ्जाति व्याप्नोति कुस्तुभोऽब्धिः । तत्र भवः । कुं स्तोभते कुस्तुभो विष्णुः । 'ष्टुभ स्तम्भे' (भ्वा० आ० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । तस्यायमिति वा ॥ (१) ॥*॥ 'लक्ष्मीपतेः' इति एतत्पर्यन्तं संबध्यते । एकम् 'विष्णोर्मणेः' ॥

गरुत्मान् गरुडस्तार्क्ष्यो वैनतेयः खगेश्वरः ।

नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः ॥२९॥

गरुत्मानिति ॥ गरुतः पक्षाः सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) । यवादित्वात् (८।२।९) 'झयः' (८।२।१०) इति वत्वं न ॥ (१) ॥*॥ गरुडिर्भयते । 'डीङ् विहायसा गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) तलोपः ॥ (२) ॥*॥ तार्क्ष्यस्य कश्यपस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । बहुत्वे तार्क्ष्याः । तृक्षस्यापत्यम् । गर्गादित्वात् (४।१।१०५) यञ्वा । बहुत्वे तृक्षाः इत्यन्ये । ('तार्क्ष्यस्तु स्यन्दने वाहे गरुडे गरुडाग्रजे । अश्वकर्णाह्वयतरौ स्यात्तार्क्ष्यं तु रसाञ्जने ।

अहौ च') ॥ (३) ॥*॥ विनताया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) । ('वैनतेयस्तु गरुडे स्यात्प्रभाकरसारथौ') ॥ (४) ॥*॥ खगानामीश्वरः ॥ (५) ॥*॥ नागानामन्तकः ॥ (६) ॥*॥ विष्णोः रथ इव । यद्वा 'रथः पौरुषदेहयोः' इति त्रिकाण्डशेषः । विष्णो रथः पौरुषं देहो वा । 'वैनतेयश्च पक्षिणाम्' इति गीता ॥ (७) ॥*॥ कनकमयत्वात्कनकवर्णत्वाद्वा शोभने पर्णे पक्षावस्य । ('सुपर्णः स्वर्णचूडे च गरुडे कृतमालके । सुपर्णा कमलिन्यां च वैनतेयस्य मातरि') ॥ (८) ॥*॥ पन्नगानश्चाति । 'अश भोजने' (आ० प० से०) । ल्युः (३।१।१३४) । पन्नगा अशनं यस्येति वा ॥ (९) ॥*॥ नव 'गरुडस्य' ॥

शंभुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ।

ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः ॥ ३० ॥

भूतेशः खण्डपरशुगिरीशो गिरिशो मृडः ।

मृत्युञ्जयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥ ३१ ॥

उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् ।

वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ॥ ३२ ॥

कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहितः ।

हरः स्मरहरो भर्गरुयम्बकस्त्रिपुरान्तकः ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरोऽन्धकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः ।

व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः ३४

शंभुरित्यादि ॥ शं सुखं भवति । अन्तर्भावितण्यर्थात् मितद्वादित्वात् (३।२।१८० वा०) डः । यत्तु 'शं भवत्यस्माद्' इति स्वामिसुकुटौ । तन्न । कर्तरि कृतो विधानादपादाने डुप्रत्ययाभावात् । ('शंभुर्ब्रह्मार्हतोः शिवे') ॥ (१) ॥*॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । इगुपधत्वात् कः । (३।१।१३५) । ('ईशः स्वामिनि रुद्रे च स्यादीशा हलदण्डके') ॥ (२) ॥*॥ पशूनां जीवानां पतिः । 'तिर्यग्जातौ पशुः प्रोक्तः सर्वप्राणिषु पुंस्ययम्' । प्रमथानामिति वा । 'पशुर्मृगादौ लगले प्रमथे च पुमानयम्' इति तालव्यान्ते रभसात् । ('पशुपतिः पिनाकिनि हुताशने') ॥ (३) ॥*॥ शिवमस्यास्ति । अशं आद्यच् (५।२।१२७) ॥ शिवयतीति वा । 'तत्करोति—' (३।१।२६ वा०) इति ण्यन्तात्पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('शिवो मोक्षे महादेवे कीलकग्रहयोगयोः । बालके गुग्गुलौ वेदे पुण्डरीकद्रुमेऽपि च । सुखे क्षेमे जले क्लीबम्' ॥ (४) ॥*॥ शूलमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (५) ॥*॥ महंश्चासावीश्वरश्च । 'सन्महत्—' (२।१।६१)

१—'अमरावल्यां ड्यन्तः । लिङ्गानुशासनकाराभिप्रायेण तु पुंसि । गौडमतेन तु क्लीबे' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

इति समासः ('महेश्वरो महादेवे कथितो धीश्वरेऽपि च')
 ॥ (६) ॥*॥ ईशितुं शीलमस्य । 'स्थेशभास—' (३।२।१७५)
 इति वरच् । ('ईश्वरो मन्मथे शंभौ नाट्ये स्वामिनि
 वाच्यवत् । ईश्वरी चेश्वरोमायाम्') ॥ (७) ॥*॥ शृणाति
 'शृ हिंसायाम्' (क्या०प०से०) । 'कृगृहृभ्यो वः' (१।
 १५५ उणा०) ॥*॥ 'षर्वगतौ' (भ्वा०प०से०) । इत्यतः
 'षर्व हिंसायाम्' (भ्वा०प०से०) । इत्यतो वा वययोरभेदात्
 पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'सर्वः' अपि । 'सर्वस्तु शर्वो
 भगवाञ् शंभुः कालंजरः शिवः' इति नामनिधानात् ।
 ('कालंजरो योगिचक्रे मेलके भैरवे गिरौ') ॥ (८) ॥*॥
 ईष्टे तच्छीलः । 'ताच्छील्य—' (३।२।१२९) इति चानश् ।
 ('ईशानं ज्योतिषि क्लीबं पुंलिङ्गः स्यान्निलोचने') ॥ (९)
 ॥*॥ शं करोति । 'शमि धातोः संज्ञायाम्' (३।२।१४)
 इत्यच् । यत्तु 'कृजो हेतु—' (३।२।२०) इति टः—इति
 स्वामी । तन्न । अस्यैव टापवादत्वात् ॥ (१०) ॥*॥ चन्द्रः
 शेखरो यस्य ॥ (११) ॥*॥ भूतानामीशः ॥ (१२) ॥*॥
 खण्डयतीति खण्डः परशुरस्य ॥*॥ 'खण्डपशुः' अपि ।
 'खण्डपशुः पशुरामे शंकरे चूर्णलेपिनि । (खण्डामलकमै-
 षज्ये सिंहिकातनयेऽपि च)' इति विश्वात् ॥ (१३) ॥*॥
 गिरेरीशः । ('गिरीशोऽद्रिपतौ वाचस्पतिशंकरयोः पु-
 मान्') ॥ (१४) ॥*॥ गिरिराश्रयत्वेनास्यास्ति । लोमादि-
 त्वात् (५।२।१००) शः । स्वामी तु 'गिरिं श्यति उपभो-
 गेन तनूकरोति, गिरौ शेते वा । 'गिरौ ङश्छन्दसि' (३।२।
 १५ वा०) । लोके तु आशुशुक्ष्णिवत्' इत्याह ॥ (१५)
 मृडति । 'मृड सुखने' (तु०प०से०) । इगुपधत्वात्कः (३।
 १।१३५) मृड्णाति वा । 'मृड च' चात्क्षोदे (क्या०प०से०)
 ॥ (१६) ॥*॥ मृत्युंजयति । 'संज्ञायां भृतृवृजि' (३।
 २।४६) इति खच् । मुम् (६।३।६७) ॥ (१७) ॥*॥ कृ-
 त्तिश्चर्म वासोऽस्य ॥ (१८) ॥*॥ पिनाकोऽस्यास्ति । इनिः
 (५।२।१९५) ॥ (१९) ॥*॥ प्रमथानामधिपः ॥ (२०)
 ॥*॥ उच्यति कुधा संबध्यते—उग्रः । 'उच समवाये'
 (दि०प०से०) । 'ऋज्र'—(२।२८ उ०) इत्यादिना रन्
 गश्रान्तादेशः । ('उग्रः क्षत्रियतः शूच्यां सूनातुत्कटस्-
 द्रयोः । उग्रा वचाछिक्किकयोः') ॥ (२१) ॥*॥ कपर्दी-
 ऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (२२) ॥*॥

१—तथा च स्कान्दे । 'शंकरोमि सदा ध्यानात्परमं यन्निरामयम् ।
 भूतानामसकृदस्मात्तेनाहं शंकरः स्मृतः' इत्यपि मुकुटः ॥

श्रीः शोभा कण्ठेऽस्य । ('श्रीकण्ठः कुरुजाङ्गले । शंकरे
 च') ॥ (२३) ॥*॥ शितिः कालः कण्ठेऽस्य ॥ (२४)
 ॥*॥ कपालं विभर्ति ॥ (२५) ॥*॥ वामयति दुष्टानां मद-
 मिति वामः । 'दुवन् उद्विगे' (भ्वा०प०से०) । णिच् (३।
 १।२६) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । वामश्चासौ देवश्च ।
 लोकविपरीतत्वाद्वा वामः । ('वामं धने, हरे पुंसि कामदेवे
 पयोधरे') । यत्तु घञि (३।३।१८, १९) 'नोदात्तोपदेश—'
 (७।३।३४) इत्यादिना वृद्धिनिषेधे प्राप्ते 'अनाचमेः' (७।३।
 ३४) इति 'कम्यमिवमि'—इत्यादिना निषेधः—इति मुकुटे-
 नोक्तम् । तन्न । कर्तरि घञोऽसंभवात् । भावादौ संभवेऽपि
 देवेन सामानाधिकरण्यासंभवात् । लोकाचारविपरीतत्वाद्वा मो
 देवः क्रीडा यस्येति वा समाधेयम् । वामेषु श्रेष्ठेषु देवो द्योतो
 यस्येति वा ॥ (२६) ॥*॥ मैहांश्चासौ देवश्च । महान् देवो
 नृत्यादिरूपा क्रीडा यस्येति वा ॥ (२७) ॥*॥ विविधानि
 रविचन्द्राभिरूपाण्यक्षीण्यस्य । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गा-
 त्पच्' (५।४।११३) । विरूपेष्वपि अक्षि कृपादृष्टिर्यस्येति वा ।
 विविधरूपाणि विविधरूपेषु वा अक्षाणीन्द्रियाण्यस्येति वा
 ॥ (२८) ॥*॥ ग्रीणि लोचनानि यस्य । त्रिषु कालेषु लो-
 केषु गुणेषु वेदेषु लोचनं ज्ञानं यस्येति वा । त्रयो वेदा वर्णा
 आकारोकारमकारा वा लोचनानि यस्मिन् वा ॥ (२९) ॥*॥
 कृशानौ रेतो यस्य कृशानुः सूतरूपो रेतोऽस्येति वा ॥ (३०)
 ॥*॥ सर्वं जानाति । 'आतोऽनुपसर्गे' (३।२।३) इति कः
 ॥ (३१) ॥*॥ धूर्मारभूता जटिर्यस्य । 'जट, झट, संघाते'
 (भ्वा०प०से०) । 'सर्वधातुभ्यः' (४।१।१८ उणा०) इतीन् ।
 'जटिर्जटा' इति द्विरूपकोशः । 'धूर्गङ्गा जटास्वस्य' इति
 स्वामी । तन्न । जटिष्वस्येति वक्तुमुचितत्वात् ॥ (३२) ॥*॥
 नीलंश्चासौ लोहितश्च कण्ठे जटासु च ॥ (३३) ॥*॥ हरति ।
 पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('हरो नाशकरद्रयोः । वैश्वानरेऽपि
 च') ॥*॥ 'हीरः' अपि । 'हीरः कपर्दी शमिरः' इति

१—'धृतं कण्ठे विषं घोरं ततः श्रीकण्ठतामगात्' इति नीलक-
 ण्ठस्तवः इत्यपि मुकुटः ॥ २—'पूज्यते यत्सुरैः सर्वमैहांश्चैव प्रमा-
 नतः । धातुर्महेति पूजायां महादेवस्ततः स्मृतः' इति शिवपुराणे
 इति मुकुटः ॥ ३—'पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) आकारस्येकार
 इति स्वामी भ्रान्तः । उक्तरूपेण जटिसाधनात्' इति मुकुटः ॥
 ४—स्कान्दे 'नीलं येन ममाङ्गं तु रसाकं, लोहितं त्विषा । नील-
 लोहित इत्येव ततोऽहं परिकीर्तितः' इति वा—इत्यपि मुकुटः ॥
 ५—'पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ईकार' इति मुकुटः ॥

संसारवर्तात् । ('हीरो वज्रे हरे सर्पे हीरा पिपीलिकाश्रियोः')
॥ (३४) ॥*॥ स्मरं हरति । 'हरेतेनुद्यमनेऽच्' (३।२।
९) ॥ (३५) ॥*॥ मर्जते । 'भृजी मर्जने' (भ्वा० आ० से०)
। पचाद्यच् (३।१।१३४) । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३)
कुत्वम् । भृज्यन्ते कामादयोऽनेनेति वा । 'हलश्च' (३।३।
१२१) इति घञ् ॥*॥ 'भर्ग्यः' इति पाठे ण्यत् (३।१।
१२४) ॥ (३६) ॥*॥ त्रीण्यम्बकान्यस्य । त्रिष्वम्बकम-
स्येति वा । 'अम्बकं नयनं दृष्टिः' इति हलायुधः । त्रयाणां
लोकानामम्बकः पिता इति वा । त्रीन्वेदानम्बते शब्दायते
वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)
। 'संज्ञायाम्' (५।३।८७) इति कः(न) । त्रिषु लोकेषु
कालेषु वा अम्बः शब्दो वेदलक्षणो यस्येति वा । त्रयः
अकारोकारमकारा अम्बाः शब्दा वाचका यस्येति वा ।
तिस्रोऽम्बाः द्यौर्भूम्यापो यस्येति तु भारतम् ॥ (३७)
॥*॥ त्रयाणां धातूनां पुराणि, तेषामन्तकः । व्यवयवं
पुरं त्रिपुरम्, तस्यान्तक इति वा । त्रयाणां पुराणां
समाहारः । पात्रादिः (वा० २।१।३०) इति प्राश्नः ।
तन्न । तथा सति 'पञ्चपात्री' इतिवत् 'त्रिपुरी' इति प्र-
योगाभावप्रसङ्गात् ॥ (३८) ॥*॥ धरतीति धरः । प-
चाद्यच् (३।१।१३४) । गङ्गाया धरः ॥ (३९) ॥*॥
अन्धकस्य दैत्यस्य रिपुः ॥ (४०) ॥*॥ क्रतुं ध्वंसयति ।
'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (४१) ॥*॥ वृषो
ध्वजशिङ्गमस्य ॥ (४२) ॥*॥ व्योम्नि केशा यस्य ॥
(४३) ॥*॥ भवति भवते वा सर्वम् । 'भू प्राप्तौ' (चु०
आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यत्तु भवत्यस्माद्वि-
श्वम् । बाहुलकाद् (३।३।११३) अप् । विश्वमस्त्यस्मिन्
इति वा । अस्त्यादेशाद्बुवः (२।४।५२) अप् (३।३।५७) ।
'श्रिणीभुवः-' (३।३।२४) इत्यत्र श्रिणीसाहचर्याद्बुवो भौ-
वादिकादेव घञ्-इति मुकुटः । तन्न । बाहुलकस्यागति-
कगतित्वात् । अत्र चोक्तरीत्या गतिसंभवात् । अधिकरणे
ल्युटो बाधकसत्त्वादपोऽसंभवात् । 'अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः'
(३।३।१२६) इति वार्तिकोक्तेः साहचर्याभ्युपगमोऽप्यनु-
चितः । 'गातिस्था-' (२।४।७७) इत्यत्रापि पासाहचर्या-
दस्त्यादेशस्याग्रहणप्रसङ्गात् । ('भवः क्षेमेशसंसारे सत्तायां
प्राप्तिजन्मनोः') ॥ (४४) ॥*॥ विभेत्त्यस्मात् । 'भीमादयो-
ऽपादाने' (३।४।७४) । 'भियः पुक् वा' (उ० १।१।४८)
इति मक् । 'भीमोऽम्लवेतसे घोरे शंभौ मध्यमपाण्डवे'
॥ (४५) ॥*॥ तिष्ठति । 'स्थो णुः' (उ० ३।३।७) ('स्थाणुः'
कीले हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुवे') ॥ (४६) ॥*॥ रोदयति ।

'रोदेर्णिङ्क् च' (उ० २।२।२) इति रक् ॥ (४७) ॥*॥
उमायाः पतिः ॥ (४८) ॥*॥ अष्टचत्वारिंशत् 'शंभोः' ॥
कपर्दोऽस्य जटाजूटः

कपर्द इति ॥ 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । संपदा-
दित्वात् (वा० ३।३।१०८) भावे क्तिप् । 'राहोपः' (६।
४।२१) । केन सुखेन जलेन वा परं पूर्तिं ददाति । 'सुपि'
(३।२।४) इति योगविभागात् कः । कस्य जलस्य परा पू-
रणेन दायतीति वा । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) ।
(कपर्दः पार्वतीमर्तुर्जटाजूटे वराटके' । अर्शआद्यजन्तः शि-
वेऽपि) ॥ (१) ॥*॥ जटानां जूटो बन्धः । 'जटाबन्धस्य'
एकम् ॥

पिनाकोऽजगवं धनुः ।

पिनाक इति ॥ पाति । 'पिनाकाद्यश्च' (उ० ४।१।५)
इति पातेराक इत्वं नुम् च । ('पिनाकः शिवकोदण्डे पां-
शुवृष्टिनिशूलयोः') ॥ (१) ॥*॥ अजेन ब्रह्मणा गम्यते ।
इति । 'अन्येष्वपि दृश्यते' (वा० ३।२।४८) इति ङः ।
अजं छागं गच्छति यज्ञत्वेन प्रविशतीति वा । अजगो वि-
ष्णुरस्ति शरत्वेनास्मिन्निति । गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम्' (५।२।
११०) इति वः ॥*॥ प्रज्ञादित्वात् (५।४।३८) अपि
'आजगवम्' अपि । 'आजगवमजस्य वा पिनाकं वा' इति
वोपालितः । 'स्थाणोर्धनुराजगवम्' इत्यमरमाला च ॥*॥
अजो विष्णुः, को ब्रह्मा, तावतीति 'अजकावम्' अपि ।
'धनुस्त्वजगवं युग्यमजकावमजीजकम्' इति शब्दार्ण-
वात् ॥*॥ अजकौ विष्णुब्रह्माणौ वातीति 'अजकवम्'
अपि । 'सुपि' (३।२।४) इति (योगविभागात्) । 'आतो-
ऽनुपसर्गे-' (३।२।३) इति वा कः ॥ (२) ॥*॥ 'शिवध-
नुषः' द्वे ॥

प्रमथाः स्युः पारिषदाः

प्रमथा इति ॥ दुष्टान्प्रमथन्ति । 'मथे विलोडने' (भ्वा०
प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । प्रमथ्यन्ते मन्त्रा-
दिना । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो वा ॥ (१)
॥*॥ परिषदि साधवः । 'पर्षदो ण्यः' (४।४।१०१) इत्यत्र
'परिषदः' इति योगविभागात् 'णः' । 'अण्' इति तु मु-
कुटस्य प्रमादः । 'भक्ताण्यः' (४।४।१००) इत्यनुवृत्तेः
॥*॥ ण्ये तु पारिषद्याः । 'पर्षदो ण्यः' इति (४।४।१०१)
इति पाठे पार्षद-पार्षद्यावपि । 'भूताः शिवस्य पार्षद्या

१—'स पार्षदैरम्बरमापुपूरे' इति जाम्बवत्यां पाणिनिः—
इति मुकुटः ॥

पार्षदाः' इति संसारावर्तात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिवानु-
चराणाम्' ॥

ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातरः ॥३५॥

ब्राह्मीति ॥ 'मान पूजायाम्' (स्वा० प० से०, चु० उ० से०) । मान्यन्ते पूज्यन्ते लोकमातृत्वात् इति मातरः । 'न-
मृनेष्टृ—' (उ० २।९५) इति सूत्रेण निपातितः । सान्ति शि-
वपरिवारत्वेन समाविशन्तीति वा ॥ (१) ॥*॥ ब्रह्मण इयं
ब्राह्मी । 'तस्मैदम्' (४।३।१२०) इत्यणि 'ब्राह्मो जातौ, (६।
४।१७१) इति टिलोपः । ('ब्राह्मी तु भारती । शाकभेदः
पङ्कगण्डी हृक्षिका सोमवल्लरी । ब्रह्मशक्तिः') ॥*॥ 'ब्राह्मी
माहेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा । कौमारीत्यपि
चामुण्डा चर्चिकेत्यष्ट मातरः' । 'ब्राह्म्याद्या मातरः स्मृताः'
इति भागुरिः । 'ब्रह्माण्याद्यास्तु' इति पाठे ब्रह्माणमणति
कीर्तयति । 'अण शब्दे' (स्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) । 'टिड्ढा—' (४।१।१५) इति ङीप् । 'ब्रह्मा-
ण्याद्याः स्मृताः सप्त देवतामातरो बुधैः' इति हलायुधः ।
स हि 'कौबेरीत्यपि कौमारी सप्तैव मातरः स्मृताः' इति प-
ठति ॥ 'ब्रह्मादिशक्तिदेवतानाम्' एकैकम् ॥

विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ।

विभूतिरित्यादि ॥ भवनं भूतिः । 'स्त्रियां क्तिन्'
(३।३।९४) ('भूतिर्भस्मनि संपत्तौ हस्तिशृङ्गारयोः स्त्रियाम्' ।
मांसपाकविशेषोत्पातयोरपि ॥) ॥ (२) ॥*॥ विभूतिरिति
कथनमन्यप्रादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ (१) ॥*॥ ईश्वरस्य भावः ।
'गुणवचन—' (५।१।१२४) इति ष्यञ् ॥ (३) ॥*॥ 'अ-
णिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा । ईशिता
वशिता चैव तथा कामावशायिता' । तत्र, अणोर्भावः
'इमनिच्' (५।१।११२) ॥*॥ लघोर्भावः ॥*॥ प्राप्तिरङ्कु-
ल्यग्रेण चन्द्रादेः ॥*॥ प्रकामस्य भावः इच्छानभिघातः
॥*॥ महतो भावः । येन ब्रह्माण्डेऽपि न माति ॥*॥ ईशो-
ऽस्यास्ति । 'अतः—' (५।२।११५) इतीनिः । ईशिनो भावः ।
तल् (५।१।११९) । प्रभुत्वम् । येन स्थावरा अप्याज्ञाका-
रिणः ॥*॥ वशोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) वशिनो
भावो वशिता । यया भूमावप्युन्मज्जननिमज्जने ॥*॥ का-
मानवशेते । शीङ् (अ० आ० से०) णिनिः (३।२।७८) ।
कामावशायिनो भावः । सत्यसंकल्पता । स्यतेः (दि० प० अ०)
णिनिना (३।२।७८) दन्त्यमध्यं (कामावशायिता) कश्चि-
न्मन्यते ॥*॥ 'अणुताद्यष्टविधप्रभावस्य' नामत्रयम् ॥

उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरा ३६
शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।

अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाभिका ३७

उमेत्यादि ॥ ओर्महेशस्य मा लक्ष्मीः । 'उ मा' इति
मात्रा तपसे निषिद्धत्वाद्वा । आकारान्तादपि टाप् (४।१।४) ।
'टायाम्' (२।४।३२) इति भाष्यप्रयोगात् । अजादित्वात्
(४।१।४) वा । ('उमा गौर्या हरिद्रायां कीर्तिकान्त्यतसीषु
च') ॥ (१) ॥*॥ कतस्यापत्यम् । गर्गादित्वात् (४।१।
१०५) यञ् । 'सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः' (४।१।१८)
इति ष्फः । षित्वान्ङीष् (४।१।४१) ('कात्यायनो वररुचौ
कात्यायनी तु पार्वती । कषायवस्त्रविधवार्षवृद्धमहिलापि
च') ॥ (२) ॥*॥ गौरो वर्णोऽस्त्यस्याः । गौरादित्वात् (४।
१।४१) ङीष् । ('गौरी त्वसंजातरजःकन्याशंकरभार्ययोः ।
रोचनीरजनीपिङ्गाग्रियङ्गुवसुधासु च । आपगाया विशेषेऽपि
यादसांपतियोषिति') ॥ (३) ॥*॥ एवं काली । 'जानपद—'
(४।१।४२) इत्यादिना ङीष् । ('काली गौर्या क्षीरकीटे
कालिकामातृभेदयोः । नव्यमेघौघपरिवादयोः') ॥*॥ वर्ण-
स्याविवक्षायां काला । 'उमा कात्यायनी दुर्गा काली हैम-
वतीश्वरी । काला कालंजरी गौरा' इति वाचस्पतिः ॥
(४) ॥*॥ हिमवतोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इ-
त्यण् । 'हैमवत्यभयास्वर्णक्षीर्योः श्वेतवचोमयोः' ॥ (५)
॥*॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । 'स्थेशभास—'
(३।२।१७५) इति वरच् । टाप् (४।१।४) ॥*॥ वनिपि
(३।२।६५) 'वनो र च' (४।१।७) इति ङीत्रौ । अत 'ई-
श्वरी' अपि । यद्वा अश्रुते । 'अशूङ् व्याप्तौ' (स्वा० आ०
से०) 'अश्रोतेराशुकर्मणि वरट् ई चोपधायाः' (उ० ५।५७) ।
टित्वात् (४।१।१५) ङीप् । 'ईश्वरः शंकरेऽधीशे तत्पत्न्या-
मीश्वरीश्वरा' इति वोपालितः ॥ (६) ॥*॥ शिवयति ।
शिवमस्त्यस्याः । शिवो वास्ति भर्तृत्वेन यस्या इति वा ।
'शिवं भद्रं शिवः शंभुः शिवा गौरी शिवाभया' इति
शाश्वतः ॥*॥ पुंयोगे तु शिवी ॥ (७) ॥*॥ भवस्य
स्त्री । 'इन्द्रवरुण—' (४।१।४९) इति ङीषानुक्तौ ॥ (८)
॥*॥ एवं रुद्राण्यादयः ॥ (९) ॥ (१०) ॥ (१५) ॥*
॥ सर्वेभ्यः सर्वेषां वा मङ्गला । सर्वाणि मङ्गलान्यस्याः,
इति वा ॥*॥ 'मङ्गला' इत्यपि । 'मङ्गलासितदूर्वायामु-
मायां पुंसि भूमिजे । नपुंसकं तु कल्याणे पुंसि सर्वार्थद-
क्षिणे' ॥ (११) ॥*॥ न पर्णान्यस्याः । तपस्यन्त्या पर्णा-
नामपि त्यागात् ॥ (१२) ॥*॥ पर्वतस्येयम् । पार्वती ।

‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् अपत्यार्थे त्वपवादत्वादिव् (४।१।९५) स्यात् । ‘इतो मनुष्य-’ (४।१।६५) इति न ङीष् । मनुष्यजातिवाचित्वाभावात् । ‘क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते’ इति वा समाधेयम् ॥ (१३) ॥*॥ दुःखेन गम्यते ज्ञायतेऽस्याम् ‘सुदुरोरधिकरणे’ (वा० ३।२।४८) इति ङः । दुःखेन दुष्टैर्वा गीयते स्तूयते । ‘नै शब्दे’ (भ्वा०प०अ०) । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।३।१०६) इत्यङ् । ‘दुर्गे कोटे दुर्गमे स्याद्दुर्गा तु नीलिकोभयोः’ इति हेमचन्द्रः ॥ (१४) ॥*॥ चण्डते । ‘चडि कोपे’ (भ्वा०आ०से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥*॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) ‘बह्वादिभ्यश्च’ (४।१।४५) इति ङीषि ‘चण्डी’ इत्यपि । ‘चण्डी’ कात्यायनी देव्यां हिंस्रकोपनयोषितोः ॥ (१६) ॥*॥ अम्बैवाम्बिका । जगन्मातृत्वात् । ‘अम्बिका पार्वतीमात्रोर्ध्वतराष्ट्रस्य मातरि’ ॥ (१७) ॥*॥ सप्तदश ‘उमायाः’ ॥

विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः ।

अप्येकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजाननाः ॥ ३८ ॥

विनायकेत्यादि ॥ विनयति । ण्वल् (३।१।१३३) । विशिष्टो नायक इति वा । विगतो नायको नियन्तास्य इति वा । ‘विनायकस्तु हेरम्बे ताक्ष्ये विघ्ने जिने शुरौ’ ॥ (१) ॥*॥ विघ्नानां राजा । ‘राजाहःसखिभ्यष्टच्’ (५।४।९१) ॥ (२) ॥*॥ द्वयोर्मन्त्रोरपत्यम् । ‘मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः’ (४।१।११५) इत्यणि उत्वं रपरत्वं च । दुर्गाचामुण्डाभ्यां पालितत्वात् । गजमुखतया हस्तिन्या अपत्यत्वात् । गङ्गाया अपत्यत्वाद्वा । ‘द्वैमातुरो जरासंधवारणाननयोः पुमान्’ ॥ (३) ॥*॥ गणानां प्रमथानामधिपः ॥ (४) ॥*॥ एकोदन्तोऽस्य । स्कन्देनोत्पादितदन्तत्वात् ॥ (५) ॥*॥ हे रम्बते । ‘हः शंकरे हरौ हंसे रणरोमाश्चवाजिषु’ इति नानार्थरत्नमाला । ‘अवि रवि शब्दे’ पचाद्यच् (३।१।१३४) । ‘तत्पुरुषे कृति-’ (६।३।१४) इत्यलृक् । हे उषसि रम्बते इति स्वामी । (‘हेरम्बः शौर्यगर्विते । महिषे विघ्नराजे च’) ॥ (६) ॥*॥ लम्बमुदरमस्य । (‘लम्बोदरः स्यादुद्धमाने प्रमथानां च नायके’) ॥ (७) ॥*॥ गज आननमस्य । ‘समुदायशब्दा अवयवेऽपि वर्तन्ते’ इति गजमुखपरो गजशब्दः ॥ (८) ॥*॥ (नैम्बन्न द्वन्द्वो न प्राप्नोति । विरूपाणामपि समानार्थानाम्’

(वा० १।२।६४) इत्येकशेषविधानात् । मैवम् । स्वरूपपदार्थकानामेषां द्वन्द्वविधानात् । स्वरूपस्य च प्रतिशब्दं भिन्नत्वेन समानार्थताया एवाभावात् । अर्थपरता तु लक्षणया ज्ञेया । तारतम्यशब्दवत् । सर्वत्रैवं बोध्यम्) ॥ अष्टौ ‘गणेशस्य’ ॥

कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः ।

पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुहः ॥ ३९ ॥

बाहुलेयस्तारकजिद्विशखः शिखिवाहनः ।

षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः ॥ ४० ॥

कार्तिकेय इत्यादि ॥ कृत्तिकानामपत्यम् । ‘स्त्रीभ्यो ढक्’ (४।१।१२०) ॥ (१) ॥*॥ महती सेना यस्य । (‘महासेनो महासैन्ये स्कन्देऽपि’) ॥ (२) ॥*॥ शरेषु जन्मास्य ॥ (३) ॥*॥ षड् आननान्यस्य ॥ (४) ॥*॥ पार्वत्या नन्दनः ॥ (५) ॥*॥ स्कन्दति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (६) ॥*॥ सेनां नयति । ‘सत्सूद्विष-’ (३।२।६१) इति क्तिप् । ‘सेनानीः स्यात्पुमान्कार्तिकेये सेनापतौ पुमान्’ ॥ (७) ॥*॥ अग्नेर्भवति । (‘भुवः-’ (३।२।१७९) इति क्तिप्) ॥ (८) ॥*॥ गृह्णाति रक्षति सेनाम् । ‘गृह् संवरणे’ (भ्वा०उ०से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘गृहः षाण्मातुरे गुहा । सिंहपुण्यां च गर्ते च पर्वतादेश्च कंदरे’ ॥ (९) ॥*॥ बहुलानां कृत्तिकानामपत्यम् । ‘स्त्रीभ्यो ढक्’ (४।१।१२०) ॥ (१०) ॥*॥ तारकं जयति ॥ (११) ॥*॥ विशाखति । ‘शाखुं श्लाखुं व्याप्तौ’ (भ्वा०प०से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । विशाखायां जात इति वा । ‘संधिवेलादि-’ (४।३।१६) इत्यणः ‘श्रविष्ठाफलगुनी-’ (४।३।३४) इत्यादिना लुकि ‘लुक्तद्धितलुकि’ (१।२।४९) । (‘विशाखो याचके स्कन्दे विशाखा भे कठिलके’) ॥ (१२) ॥*॥ शिखी मयूरो वाहनमस्य ॥ (१३) ॥*॥ षण्णां मातृणामपत्यम् । ‘मातुरुत्संख्यासं-’ (४।१।११५) । (१४) ॥*॥ शक्तिधरः ॥ (१५) ॥*॥ कुमारयति क्रीडति । ‘कुमार क्रीडायाम्’ (चु०उ०से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । कुत्सितो मारोऽत्येति वा । ‘कुः पापेषदर्थयोः’ । कौ मारयति दुष्टान् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यत्तु-ब्रह्मचारित्वात्कुमारः-इति स्वामिनोक्तम् । तन्न । ‘शतक्रतो रूपवती देवसेनेति या सुता । सा महेन्द्रेण रत्यर्थं भार्यात्वेनोपपादिता ॥ उदीर्णसेनापतये महासेनाय सुव्रत’ इति वायुपुराणात् । कुमारः स्याच्छुके स्कन्दे सुवराजेऽश्ववारके । बालके वरुणद्वौ ना-

न द्वयोर्जात्यकाञ्चने' ॥ (१६) ॥*॥ कुञ्चेः । (भ्वा०प० से०) क्तिन् (३।२।५९) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । क्रौञ्चस्य पर्वतस्य दारणः । 'दृ विदारणे' (भ्वा०प०से०) ण्यन्तात् (३।१।२६) ल्युः (३।१।१३४) ॥*॥ 'कैलासे धनदा-वासे क्रौञ्चः क्रौञ्चोऽभिधीयते' इति वृहद्भारावली । अतः 'क्रौञ्चदारणः' अपि ॥ (१७) ॥*॥ सप्तदश 'कार्तिकेयस्य' ॥

इन्द्रो मरुत्वान्मघवा विडौजाः पाकशासनः ।

वृद्धश्रवाः शुनासीरः पुरुहूतः पुरंदरः ॥४१॥

जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ।

सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा ॥४२॥

वास्तोष्पतिः सुरपतिर्वलारातिः शचीपतिः ।

जम्भभेदी हरिहयः स्वाराणमुचिसूदनः ॥४३॥

संकन्दनो दुश्चयवनस्तुराषापमेघवाहनः ।

आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षाः

इन्द्र इत्यादि ॥ इन्द्रति । 'इदि परमैश्वर्ये' (भ्वा०प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इत्यादिना रच् । 'रग्' इति मुकुटः । तन्न । अन्तोदात्तत्वापत्तेः । 'इन्द्रः शक्रादित्यभेदयोगभेदान्तरात्मसु' । 'इन्द्रः फणिज्जकेऽस्त्री स्यात्' ॥ (१) ॥*॥ मरुतः सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) । 'झयः' (८।२।१०) इति वत्वम् । 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वाज्जश्र्वाभावः ॥ (२) ॥*॥ मल्लते पूज्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा०प०से०, चु०उ० से०) । 'श्वन्नुक्षन्-' (उ० १।१५९) इत्यादिना 'मघवन्' इति निपातितम् ॥*॥ 'मघवा बहुलम्' (६।४।१२८) इति त्रादेशपक्षे तु 'मघवान्' इत्यपि बोध्यम् । यत्तु 'त्रादेशे दीर्घाभावात् मघवन्' इति स्वामिनोक्तम् । तन्न । 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' (६।४।८) । इति दीर्घसंभवात् । नच संयोगान्तलोपस्य (८।२।२३) असिद्धत्वम् । 'मघवा बहुलम्' (६।४।१२८) इति बहुलग्रहणेन तद्वाधनात् । अत एव मतुपा (५।२।९३) त्रन्तादेशप्रत्याख्यानपरं वार्तिकं तद्भाष्यं च (६।४।१२८) संगच्छते । 'हविर्जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानसौ' इति भट्टिः । एतेन मघवा मघवन् मघवान् इति त्रैरूप्यं वदन्मुकुटोऽपि प्रत्युक्तः । भाष्यवार्तिकैकमत्यानुरोधेन सूत्रकारमतेऽपि 'मघवान्' इत्यस्यैवाभ्युपगमात् । मतभेदे हि प्रत्याख्यानासंभवात् । भवतु वा मतभेदः, तथापि 'होतृ लकारः' इत्यत्र सूत्ररीत्या य-

णादेशः प्राप्तो वार्तिकरीत्या दीर्घेण बाध्यते यथा । एवं सूत्ररीत्या 'मघवन्' इति प्रयोगः प्राप्तो भाष्यवार्तिककृतप्रत्याख्यानरीत्या 'मघवान्' इति प्रयोगेण बाध्यते ॥ (३) ॥*॥ विडति । 'विड भेदने' तु०प०से० । 'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति कः । विडं भेदकमोजोऽस्य । सान्तः ॥*॥ विट्सु प्रजासु मनुष्येषु वा ओजोऽस्येति 'विडोजाः' इति केचित् ॥ (४) ॥*॥ पाकस्य दैत्यभेदस्य शासनः । शासयति । 'शासु अनुशिष्टौ' (अ० प० से०) । णिजन्तात् (३।१।२६) नन्वादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः । (५) ॥*॥ वृद्धेभ्यः शृणोति । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प०अ०) । असुन् (उ० ४।१६९) वृद्धे श्रवसी यस्येति वा । वृद्धेषु पण्डितेषु श्रवो यशो यस्येति वा । (६) ॥*॥ 'णास्' शब्दे' (भ्वा०आ०से०) । बाहुलकादीरन् (उ० ४।३०) सुष्ठु नासीरं सेनामुखम्, नासीरा अग्रेसरा वा यस्य द्विदन्त्यः ॥*॥ शु इत्यव्ययस्य पूजार्थकत्वात् (शुनासीरः) तालव्यादिरपि ॥*॥ 'शुनाशीरशीतशिवशङ्खाः' इति तालव्यादावृष्मविवेकः । शुनो वायुः, शीरः सूर्यः, तावस्य स्तः इति । अर्शआद्यचि (५।२।१२७) 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः इति व्युत्पत्त्या (शुनाशीरः) द्वितालव्योऽपि ॥ (७) ॥*॥ पुरु प्रचुरं हूतमाह्वानं यज्ञेष्वस्य । पुरुणि हूतानि नामान्यस्येति वा ॥ (८) ॥*॥ पुरोऽरीणां दारयति । 'पूःसर्वयोर्दारिसहोः' (३।२।४१) इति खच् । 'वाचंयमपुरंदरौ च' (६।३।६९) इति निपातितः ॥ (९) ॥*॥ जयति । 'जि जये' अभिमवे वा' (भ्वा०प०अ०) । 'ग्लजिस्थश्च-' (३।२।१३९) इति ग्लुः । 'जिष्णुर्ना वासवेऽर्जुने । जित्वरे वाच्यवत् । ('विष्णावर्के वसुष्वपि' ॥ (१०) ॥*॥ लेखेषु ऋषभः । 'सप्तमी' (२।१।४०) इति योगविभागात्समासः । लेख ऋषभ इवेति वा । 'उपमितं व्याघ्रा-' (२।१।५६) इति समासः ॥ (११) ॥*॥ शक्नोति । 'शकू शक्तौ' (स्वा० प०अ०) । 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इत्यादिना रक् । 'शक्रः पुमान्देवराजे कुटजार्जुनभूरुहोः' । (१२) ॥*॥ शतं मन्यवो यागा अस्य । शते दैत्येषु मन्युः क्रोधोऽस्येति वा । शतं मन्यवो दैन्यान्यस्येति वा दैत्यैः पराजितत्वात् ॥ (१३) ॥*॥ दिवः पतिः । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यत्र बहुलग्रहणादकृत्यप्यलृग् इति मुकुटः । तन्न । 'पातेर्दतिः' (४।५७) इत्युणादिसूत्रस्य

सत्त्वात् । वस्तुतस्तु 'षष्ठ्याः पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति सत्वविधानसामर्थ्याल्लोकवेदसाधारण्येन 'वृद्धकुमारीवर' न्यायेनालुक् ज्ञापितः । कस्कादित्वात् (८।३।४८) सः । यत्तु 'षष्ठ्याः पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति सत्वम् इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । तत्र छन्दोऽधिकारात् ॥ (१४) ॥*॥ सुष्ठु त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० से०) । 'आतो मनिन्-' (३।२।७४) ॥*॥ सु उद् इत्युपसर्गद्वयप्रयोगे तु 'सूत्रामा' दीर्घादिरपि । एतेन 'अन्येषामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घत्वे 'सूत्रामा' इति वदन्मुकुटः प्रत्युक्तः ॥ (१५) ॥*॥ गोत्रान् गिरीन् भिनन्ति । 'सत्सू- द्विष-' (३।२।६१) इति भिदेः क्तिप् ॥ (१६) ॥*॥ वज्रोऽस्यास्ति । 'अत इनि-' (५।२।११५) ('वज्री तु बुद्धे देवाधिपे पुमान्' ॥ (१७) ॥*॥ वसवो देवा वसूनि रत्नान्यस्य वा सन्ति । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् । वसोरपत्यमिति वा । दैत्यानां वासं वाति वा । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० ५०००) । कः (३।२।३) ॥ (१८) ॥*॥ वृत्रं हतवान् । 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु-' (३।२।८७) इति क्तिप् ॥ (१९) ॥*॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० ५०००) । 'कनिन् युवृषि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् । 'वृषा तु वासवे । वृषभे तुरगे पुंसि' ॥ (२०) ॥*॥ वास्तोर्गृहक्षेत्रस्य पतिरधिष्ठाता । 'वास्तोऽपतिर्गृहमेधा- च्छ च' (४।२।३२) इति निपातनादलुक् षत्वं चेत्येके । इणः परत्वात् 'कस्कादिषु च' (८।३।४८) इति षत्वम् । यत्तु मुकुटः 'षष्ठ्याः पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति सत्त्वे इणः परत्वान्मूर्धन्यः इति । तन्न । तत्र छन्दोऽधिकारात् । 'अपदान्तस्य' (८।३।५५) इत्यधिकारात् ॥ (२१) ॥*॥ सुराणां पतिः ॥ (२२) ॥*॥ बलस्यासुरस्यारातिः ॥ (२३) ॥*॥ शच्याः पतिः ॥ (२४) ॥*॥ जम्भमसुरं भेत्तुं शीलमस्य । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२५) ॥*॥ हरिर्हयो यस्य । 'त्वक्केशवालरोमाणि सु- वर्णामानि यस्य तु । हरिः स वर्णतोऽश्वस्तु पीतकौशेयस- प्रभः' इति शालिहोत्रम् ॥ (२६) ॥*॥ स्वः स्वर्गे रा- जते । स्वेषु देवेषु, स्वेन धनेन वा, आ राजते वा । 'सत्सू-

(३।२।६१) इति क्तिप् । 'रो रि' (८।३।१४) इति लोपे 'द्विलोपे' (६।३।१११) इति दीर्घः । जान्तः ॥ (२७) ॥*॥ न मुञ्चति । 'मुञ्च मोक्षणे' (तु० ७०००) । 'इगुप- धाक्तिप्-' (४।१२०) इतीन् । 'नभ्राणनपाद्-' (६।३।७५) इति नञ् प्रकृत्या । नमुचेदैत्यस्य सूदनः । 'षूद क्ष- रणे' (भ्वा० आ० से०, चु० ७०००) । नन्धादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः ॥ (२८) ॥*॥ संक्रन्दयति । 'क्रदि आ- ह्वाने रोदने च' (भ्वा० ५०००) । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (२९) ॥*॥ दुःखेन दुष्टं दुष्टेषु वा च्यवनमस्य । दुःसह- श्रयवनो मुनिरस्येति वा ॥ (३०) ॥*॥ तुतोर्ति-तुरः । 'तुर त्वरणे' (जु० ५०००) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । तुरं वेगवन्तं साहयत्यभिभवति । 'अधेः प्रसहने' (१।३।३३) इति सूत्रे 'प्रसहनमभिभवः' इति वृत्तेः । ण्य- न्तात् (३।१।२६) सहेः (भ्वा० आ० से०) क्तिप् (३।२।७६) । 'सहेः साडः सः' (८।३।५६) इति षत्वम् । 'अ- न्येषामपि-' (६।३।१३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । आङ् प्रश्लेषो वा । 'नहिवृत्तिवृषि-' (६।३।११६) इति वा दीर्घः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । 'दीर्घविधौ' (१।१।५८) इति, 'क्लिङ्ग-' (वा० १।१।५८) इति वा (णिलो- पस्य) स्थानिवत्त्वनिषेधात्किप्परत्वानपायात् । यत्तु—तुरं सहते इति विगृह्य 'छन्दसि सहः' (३।२।६३) इति ण्विः— इति स्वामी । तन्न । छान्दसस्य लोके प्रयोगाभावात् । यदपि—'नहिवृत्तिवृषि' (६।३।११६) इति पूर्वपदस्य दीर्घः—इत्युक्तम् । तदपि न । किंवन्तेषु नह्यादिष्वस्य प्रवृत्तेर्ष्यन्तेऽस्योपन्यासस्यान्याय्यत्वात् । एतेन—'तुरं' वे- गवन्तं सहते इति वा, तुरस्त्ववरितः सन् परबलानि सहते इति वा' इति विगृह्य 'छन्दसि सहः' (३।२।६३) इति ण्विः—इत्युपन्यस्यन् मुकुटोऽपि प्रत्युक्तः ॥ (३१) ॥*॥ मेघा वाहनमस्य । मेघान् वाहयतीति वा । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (३२) ॥*॥ आखण्डयति । 'खडि भेदने' (चु० ५०००) । 'वृषादिभ्यः कलच्' (उ० १।१०६) ॥ (३३) ॥*॥ सहस्रमक्षीण्यस्य । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' (५।४।७३) इति षच् ॥ (३४) ॥*॥ ऋभवः क्षियन्त्यत्र । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० ५०००) । डः (वा० ३।२।१०१) 'ऋभुक्षः स्वर्गवज्रयोः' इति विश्वः । सोऽस्यास्तीति ऋभुक्षाः इनिः (५।२।११५) । पथिवत् । यद्वा ऋच्छति इयतीति वा । अर्तैर्मुक्षिन्क् प्रत्ययः ॥ (३५) ॥*॥ पञ्चत्रिंशत् 'इन्द्रस्य' ॥

१—अयं न्यायश्च 'न सु ने' (८।२।३) इति सूत्रे भाष्यकृता एवमुपन्यस्तः—'वृद्धकुमारी इन्द्रेणोक्ता 'वरं वृणीष्व' इति । सा वरमवृणीत 'पुत्रा मे बहुक्षीरघृतमोदनं कांस्यपात्रां मुञ्जीरन्' इति । न च तावदस्याः पतिभवति, कुतः पुत्राः । कुतो गावः । कुतो धान्यम् । तत्रानया एकेन वाक्येन 'पतिः, पुत्राः, गावः, धान्यम्' इति सर्वं संगृहीतं भवति' इति ॥

तस्य तु प्रिया ॥४४॥

पुलोमजा शचीन्द्राणी

(तस्येन्द्रस्य प्रिया तु ॥) पुलोमजेत्यादि । पुलोमो मु-
नेर्जाता । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः ॥*॥ अत
एव 'पौलोमी' अपि । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इत्यण् ।
गोत्रत्वेन जातिव्यान्डीष् (४।१।६३) ॥ (१) ॥*॥ श-
चते । 'शच व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । इन्
(उ०४।१।१८) । 'कृदिकाराद्-' (ग०सू०४।१।४५) इति
डीष् । ('शचीन्द्राण्यां शतावर्यी तथा स्त्रीकरणान्तरे') । 'अथ
शची स्यादिन्द्राणी शतावरी । चारुधारा महेन्द्राणी श-
क्राणी जयवादिनी' इति रभसः । शक्रमणति आनयति
जीवयतीति वा=शक्राणी ॥*॥ सर्वेन्द्रियेषु सचते । 'षच
समवाये' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ०४।१।१८) । सची
दन्त्यादिरपि ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रस्य स्त्री । 'इन्द्रवरुण-'
(४।१।४९) इति डीषानुक्तौ । ('इन्द्राणी शच्यां निर्गुण्ड्यां
स्त्रीकरणेऽपि') ॥ (३) ॥*॥ यत्तु—अनुकि कर्तव्ये दीर्घा-
कारमायुक्तं शास्ति, तज्ज्ञापयति 'यतो विहितस्ततोऽन्यत्रापि
भवति' । तेन किर्याणी गिर्याणी इत्यादि सिद्धं भवति—
इति धातुपारायणम् अतएव 'शक्राणी' इति मुकुटश्च ।
तन्न । अनुकि कृते 'अतो गुणे' (६।१।९७) इति पररूप-
प्रसङ्गात् । नन्वकारोच्चारणसामर्थ्यादीर्घो भविष्यति । अन्यथा
हि नुकमेव कुर्यात्—इति चेत् । न । 'अलोपोऽनः' (६।
१।१३४) इत्यस्य बाधेन चरितार्थत्वात् 'पत्युर्नः' (४।१।
३३) इतिवदादेशे कर्तव्ये आगमलिङ्गकारोच्चारणसाम-
र्थ्यादेव अलोपो न भविष्यति—इति चेत् । न । शर्वशब्दे
ककारस्य चारितार्थात् । न हि तत्र लोपोऽस्ति । 'न संयो-
गात्-' (६।१।३७) इति निषेधात् । तस्मात् ककाराका-
रयोः सामर्थ्यविरहे पररूपबाधनार्थं दीर्घोच्चारणमावश्यकम् ।
प्रयोगनिर्वाहस्तूक एव ॥ त्रीणि 'इन्द्रपत्न्याः' ॥

नगरी स्वमरावती ।

(नगरी त्विति ॥) अमराः सन्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।
९४) । 'मतौ बहुचोऽनजिरादीनाम्' (६।३।११९) इति
दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'इन्द्रपुरस्य' ॥

हय उच्चैःश्रवाः

(हय इति ॥) उच्चैः श्रवसी यस्य । उच्चैः शृणोतीति
वा । असुन् (उ० ४।१।८९) । उच्चैर्महत् श्रवो यशौ य-
स्येति वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'इन्द्राश्वस्य' ॥

सूतो मातलिः

(सूत इति ॥) मतं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । मतलस्यापत्यम् । 'अत इच्' (४।१।९५) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'इन्द्रसारथेः' ॥

नन्दनं वनम् ॥४५॥

(नन्दनमिति ॥) नन्दयति । 'तुनदि समृद्धौ' (भ्वा०
प० से०) । ल्युः (३।१।१३४) । 'अथ नन्दनम् । इ-
न्द्रोद्याने, नन्दनस्तु तनये हर्षकारिणि' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'इन्द्रवनस्य' ॥

स्यात्प्रासादो वैजयन्तः

स्यादिति ॥ वैजयन्त्यः पताकाः सन्त्यस्य । अर्शआद्यच्
(५।२।१२७) । 'वैजयन्तो महेन्द्रस्य ध्वजप्रासादयोः पु-
मान् । वैजयन्ती पताकायां जयन्तीपादपे स्त्रियाम्' ॥ (१)
॥*॥ 'इन्द्रगृहस्य' एकम् ॥

जयन्तः पाकशासनः ।

(जयन्त इति ॥) जयति । 'तृभूवहि-' (उ०३।१२८)
इत्यादिना झच् । 'ज्ञोऽन्तः' । (७।१।२) । ('जयन्तावै-
न्द्रगिरिशौ जयन्त्युमापताकयोः जीवन्त्यां सिंहपुच्छ्यां
च इन्द्रपुत्र्यां च') ॥ (१) ॥*॥ पाकशासनस्यापत्यम् ।
'अत इच्' (४।१।९५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रपुत्रस्य' ॥
ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः ॥ ४६ ॥

(ऐरावत इति ॥) इरा उदकानि सन्त्यस्मिन् । मतुप्
(५।२।९४) ईरावत्यब्धौ भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३)
इत्यण् । ('ऐरावतोऽभ्रमातङ्गे नारङ्गे लकुचद्रुमे । नागभेदे
च पुंसि स्याद्विद्युत्तद्भेदयोः स्त्रियाम् । नपुंसकं महेन्द्रस्य ऋ-
जुदीर्घशरासने') ॥ (१) ॥*॥ अत्रं मेघः, तदात्मको मा-
तङ्गः । शाकपार्थिवादिः (२।१।६९) । अत्र आकाशे मेघे
वा विद्यमानो मातङ्ग इति वा ॥ (२) ॥*॥ इरया उद-
केन वणति 'वण शब्दे' (भ्वा०प०से०) । पचाद्यच् (३।
१।१३४) । इरावणः । ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । इरा-
सुरा वनमुदकं यस्मिन् । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति ण-
त्वम् । इरावणे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ।
स्वामी तु—इरावणे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इ-
त्यण् । 'विभाषौषधि-' (८।४।६) इति वा णत्वम्—इति ।

१—इरावती कश्यपजानपत्या पुलहप्रिया, तया संभूतत्वाद्वा—
तथा चागमः—'इरावत्या भूतः पुत्रस्यार्थे ऐरावतस्ततः' इति ।
इत्यपि मुकुटः ॥

तन्न । 'ऐरावन' इत्यस्यापि प्राप्तेः ॥ (३) ॥*॥ अग्रे खे
माति, न आभ्यस्यति वा, मन्थरगामिनीत्वात् । बौद्धलकादुः ।
अभ्रमोर्वल्लभः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'इन्द्रहस्तिनः' ॥

**हादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः ।
शतकोटिः स्वरुः शम्बो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः४७**

हादिनीत्यादि ॥ हादतेऽवश्यम् । 'हाद अव्यक्ते शब्दे'
(भ्वा० आ० से०) । आवश्यके णिनिः (३।२।७८) । हा-
दोऽस्त्यस्या इति वा । इनिः (५।२।११५) ('हादिनी व-
ज्रविद्युतोः' ॥ (१) ॥*॥ वज्रति । 'वज्र गतौ' (भ्वा०
प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ०२।२८) इति रन् ॥*॥ अस्त्री
इति पूर्वोत्तराभ्यामन्वेति । संनिधानविशेषात् । 'अस्त्रियौ
वज्रकुलिशौ' इति संसारावर्ताच्च । 'वज्रोऽस्त्री' इति वक्ष्यमाणं
त्वस्यैवानुवादः । ('वज्रं स्याद्बालके धात्र्यां क्लीबं योगा-
न्तरे पुमान् । वज्रा सुहृदां गुह्यां च वज्री सुहृन्तरे
स्मृता । दम्भोलौ हीरकेऽप्यस्त्री') ॥ (२) ॥*॥ 'कुलि-
हस्तो भुजादलः' इति त्रिकाण्डशेषः । कुलौ शेते । 'अ-
न्येभ्योऽपि' (वा०३।२।१०१) इति डः । कुलिनः पर्वतात्
श्यति वा । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनु-
पसर्गे-' (३।२।३) इति कः । कुलितमीषद्वा लिशति ।
'लिश. अल्पीभावे' (तु०प०से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५)
इति कः । 'कुलिशो न स्त्रियां प्रोक्तो दम्भोलौ, नाज्ञपा-
न्तरे' ॥ (३) ॥*॥ भिनत्ति । 'विदिभिदिच्छिदेः कुरच्'
(३।२।१६२) । यत्तु—'कर्मकर्तरि चायमित्यते, इत्यत्र
चकारः कर्तरीत्यनुकर्षणार्थः' तेनाकर्मकर्तर्यपि भवति, इति
वामनः—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । माष्येऽस्यार्थस्याद-
र्शनात् । निष्फलत्वाच्च । 'भिदिरम्' इति पाठे तु 'इषि-
मदि-' (उ० १।५१) इत्यादिना किरच् ॥ (४) ॥*॥ पु-
नाति । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (५) ॥*॥ शतं को-
टयो धारा अस्य ॥ (६) ॥*॥ स्वरति । 'स्वृ शब्दोपता-
पयोः' (भ्वा० प० अ०) । 'शस्त्वृस्त्रिहि' (उ०१।१०) इति
उः । ('स्वरुः पुमान् यूपखण्डे भिदुरेऽप्यध्वरे शरे') ॥*॥
शोभनान्यरूपि धारा अस्तेति (स्वरुस्) सान्तोऽपि ॥ (७)
॥*॥ शाम्यत्यरीन् । अन्तर्भावितण्यर्थाच्छमेर्वन् । (उ०४।
९४) । शं शुभमस्यास्त्यमेघत्वात् इति वा । 'कंशंभ्याम्-'
(५।२।१३८) इति वः । पक्षद्वयेऽपि दन्त्योष्ठयः ॥*॥
'शम्ब संबन्धने' जुरादिः (प० से०) । 'शम्बयति संबध्नाति

शत्रून्' इति विग्रहे तु (शम्बः) पवर्गवृत्तीयान्तः । शम्बः
स्यान्मुसलाग्रस्थलोहमण्डलके पवौ । शुभान्विते त्रिषु ॥*॥
सम्बयतेः (चु० प० से०) विग्रहे तु (सम्बः) दन्त्यादि-
रपि । 'तालव्या अपि दन्त्याश्च सम्बसूकरपांसवः' इत्युष्म-
विवेकः ॥ (८) ॥*॥ 'दम्सु रोधने' (स्वा० प० से०) ।
असुन् (उ० ४।१८९) दम्भसि रोधने अलिः समर्थः ।
'अलं भूषणपर्यासिवारणेषु' (भ्वा० प० से०) । इन् (४।
१९८) । दम्भोति खेदयति । 'दम्सु दम्भने' (स्वा० प०
से०) । औणादिक ओलिरिति वा ॥ (९) ॥*॥ अश्नाति,
अश्यतेऽनेनेति वा । अर्तिसृष्टुधम्यम्यश्यतिहभ्यो निः' (२।
१०२) ॥*॥ इह 'वज्राशनिः' इति सप्तुदितमपि बोध्यम् ।
'वज्राशनिं विदुर्वज्रम्' इति त्रिकाण्डशेषात् । 'अथ व-
ज्राशनिर्द्वयोः' इति नामनिधानाच्च ॥ (१०) ॥*॥ दश-
'वज्रस्य' ॥

व्योमयानं विमानोऽस्त्री

व्योमयानमित्यादि ॥ व्योमि यान्त्यनेन । करणे ल्युट्
(३।३।११७) । व्योम याति । 'कृत्यल्युट्-' (३।३।११४)
इति कर्तरि ल्युट् इति वा ॥ (१) ॥*॥ विशिष्टं मानय-
न्त्यनेन । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति करणे घः ।
'घञ्' इति मुकुटः । तन्न । परत्वाल्लुप्युत्प्रसङ्गात् । घस्तु क-
रणाधिकरणयोर्विहितः । विशेषेण मान्यस्मिन्निति वा । अ-
धिकरणे ल्युट् (६।३।११७) । विगतं मानमुपमास्येति वा ।
'विमानो व्योमयाने च सप्तभूमिगृहेऽपि च । घोटके या-
नमात्रे च पुनपुंसकयोर्मतः' ॥ द्वे 'देवरथस्य' ॥

नारदाद्याः सुरर्षयः ।

(नारदाद्या इति ॥) नरस्य धर्म्यम् । 'नराच्चेति वक्त-
व्यम्' (वा०४।४।४९) इत्यण् (ञ्) । नारं ददाति । 'आ-
तोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा 'नारं पानीयमित्युक्तं
तत् पितृभ्यः सदा भवान् । ददाति तेन ते नाम नारदेति
भविष्यति' इत्यागमः । नारं नरसमूहं द्यति कलहेनेति वा ।
नुरिदं नारमज्ञानम् । तद्व्यति ज्ञानोपदेशेनेति वा । 'दो अ-
वखण्डने' (दि० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (१) ॥*॥
आधेन तुम्बुरुभरतपर्वतदेवलादयः । सुराश्च ते ब्रह्मादि-
पुत्रत्वादृषयश्च । षष्ठीसमासो वा ॥ एकम् 'देवर्षेः' ॥

स्यात्सुधर्मा देवसभा

(स्यादिति ॥) शोभनो धर्मोऽस्याम् । 'धर्मोदनिच् के-
वलात्' (५।४।१२४) । 'डाबुभाभ्याम्' (४।१।१३) इति
पक्षे डाप् । 'अनो बहुव्रीहेः' (४।१।१२) इति ङीप् (४।

१।१५) न ॥ (१) ॥*॥ सह भान्त्यस्याम् । 'सभा राजा-
मनुष्यपूर्वा' (२।४।२३) इति निपातनादङ् । देवानां सभा
आस्थानगृहम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'देवसभायाः' ॥

पीयूषममृतं सुधा ॥ ४८ ॥

(पीयूषमिति ॥) पीय्यते । 'पीय' इति सौत्रो धातुः ।
'पीयरूपन्' (उ० ४।७६) बहुलवचनात्पक्षे गुणः । 'स्यात्पे-
युषं च पीयूषं नवक्षीरेऽमृतेऽपि च' इति हारावली । 'पी-
यूषं सप्तदिवसावधिक्षीरे तथाऽमृते' ॥ (१) ॥*॥ न भि-
यन्तेऽनेन । 'तनिमृङ्भ्यां किञ्च' (उ० ३।८८) इति तन् ।
'अमृतं यज्ञशेषे स्वात्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे
च ना धन्वन्तरिदेवयोः' ॥ (२) ॥*॥ सुखेन धीयते ।
'धेत् पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।
१०६) इति कर्मण्यङ् । यत्तु—अङ्विधौ (३।३।१०४,
५,६), कारकाधिकारः (३।३।१९,९३) निवृत्तः—इति सु-
कुटः । तदाकरविरुद्धम् । द्वितीयभावग्रहणस्य (३।३।९५)
कारकाधिकारनिवृत्त्यर्थत्वात्—इति हेतुरपि स्वरूपासिद्धः ।
'अभिधौ भावे—' (३।३।३४) इत्यस्याग्रेऽनुवर्तनात् । य-
दपि—सुष्ठु दधाति पुष्पाणि शरीरमिति पचाद्यजन्तात् (३।
१।३४) टाप् (४।१।४) इति—तदपि न । नित्यत्वाद-
न्तरङ्गत्वाच्चैकादेशेऽदन्तत्वाभावेन टाबयोगात् । एकादेशस्य
पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्सालोपप्रसङ्गाच्च । 'आतश्चोपसर्गे' (३।
१।३६) कप्रत्ययो वक्तुमुचितः । ('सुधा गङ्गेष्टिकालु-
होर्मूर्वालिपामृतेषु च') ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अमृतस्य' ॥

मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका ।

मन्दाकिनीत्यादि ॥ मन्दमकितुं शीलमस्याः । 'अक
कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'सुपि—' (३।२।७८)
इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ वियति वियतो वा गङ्गा ॥ (२)
॥*॥ स्वः स्वर्गस्य नदी । पूर्वपदात्संज्ञायाम्—(८।४।३)
इति णत्वम् ॥ (३) ॥*॥ सुराणां दीर्घिकेव ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'देवगङ्गायाः' ॥

मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ॥ ४९ ॥

मेरुरित्यादि ॥ मिनोत्युच्चत्वाज्योतीषि । 'डुमिन् प्रक्षे-
पणे' (स्वा० उ० अ०) । 'मिपीभ्यां रुः' (उ० ४।१०१) ।
'मापो रुरिच्च' इति सुकुटः । तन्न । उज्ज्वलदन्ता(त्ता)दा-
वस्य सूत्रस्यानुपलब्धेः ॥ (१) ॥*॥ सुमेरुरित्युपसर्गान्त-
रनिवृत्त्यर्थमुक्तम् ॥ (२) ॥*॥ हेमोऽद्रिः ॥ (३) ॥*॥
रत्नानि सानावस्य ॥ (४) ॥*॥ सुराणामालयः ॥ (५)
॥*॥ पञ्च 'मेरोः' ॥

पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ।

संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ ५० ॥

पञ्चेति ॥ (एते पञ्च देववृक्षाः) मन्दयते मोदयति ।
मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु' । (भ्वा० प० से०) 'अ-
ङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्' (उ० ३।१३४) । मन्दा आरा-
धारा अस्य, सरलत्वादिति वा । ('मन्दारः स्यात्सुरद्रुमे ।
पारिमद्रेऽर्कपर्णे च मन्दारो हस्तिधूर्तयोः') ॥ (१) ॥*॥
पारिणोऽब्धेर्जातः । ततः स्वार्थे कन् (५।३।८७) । यत्तु—
पारिजातो जन्यत्वेनास्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ।
पारिजातः समुद्रः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यणि पारिजा-
तः—इति सुकुटः । तन्न । वृद्धाच्छस्य (४।२।११४) अपवादस्य
सत्त्वादणोऽप्रसङ्गात् । वैयर्थ्यात् जन्यस्यैव नामनिर्वचनासि-
द्धेश्च । ('पारिजातस्तु मन्दारे पारिमद्रे सुरद्रुमे') ॥ (१)
॥*॥ सम्यक् तनोति पुष्पाणि । 'ज्वलिति—' (३।१।१४०)
इति सूत्रे तनोतेरुपसंख्यानात् णः । सम्यक्तन्यन्ते पुष्पाण्य-
स्मिन्नित्यधिकरणे 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् वा ।
'संतानः संततौ गोत्रे स्यादपत्ये सुरद्रुमे') ॥ (१) ॥*॥
कल्पः संकल्पितोऽर्थः, तस्य वृक्षः । जन्यजनकभावसंबन्धे
षष्ठी ॥ (१) ॥*॥ चन्दयति । 'चदि आह्लादने' (भ्वा०
प० से०) ण्यन्तः (३।१।२६) । ल्युः (३।१।३४) । हरे-
श्चन्दनः । 'हरिचन्दनमस्त्री स्यात्त्रिदशानां महीरुहे । न-
पुंसकं तु गोशीर्षं ज्योत्स्नाकुङ्कुमयोरपि' ॥ (१) ॥*॥ प-
ञ्चानां 'देववृक्षाणाम्' एकैकम् ॥

सनत्कुमारो वैधात्रः

सनत्कुमार इत्यादि ॥ सनत् नित्यं कुमारः ॥*॥
'सनत्कुमारः' अपि । यद्वा 'हंसगो गृहिणः सनत्'
इति ब्रह्मपर्याये रभसः । तस्य कुमारोऽपत्यम् । दन्त्यादिः
॥ (१) ॥*॥ विधातुरपत्यम् । अण् (४।१।९२) ॥ (२)
॥*॥ वैद्यसंहिताप्रणेतृत्वात्स्ववैद्यपर्यायसंनिधौ कथनम् । द्वे
'ब्रह्मपुत्रस्य' ॥

स्ववैद्यावश्विनीसुतौ ।

नासत्यावश्विनौ दत्तावाश्विनेयौ च तावुभौ ५१

स्ववैद्यावित्यादि ॥ स्वः स्वर्गस्य वैद्यौ ॥ (१) ॥*॥
अश्विन्याः सुतौ ॥ (२) ॥*॥ न सत्त्वं ययोस्तावस्यतौ, न
अस्यतौ । 'नआणनपाद्—' (६।३।७४) इति नञः प्रकृति-
भावः ॥ (३) ॥*॥ प्रशस्ता अश्वाः सन्ति ययोः । इनिः
(५।२।११५) । यद्वा अश्विन्यां जातौ । 'संधिवेला—' (४।

३।१६) इत्यणः 'नक्षत्रेभ्यो बहुलम्' (४।३।३७) इति लुकि 'लुक् तद्धितलुकि' (१।२।४९) इति ङीपो लुक् । अश्वोऽस्ति जनकत्वेन यंयोर्वा । इन् (५।२।११५) ॥ (४) ॥*॥ दस्यतः क्षिपतो रोगान् । 'दसु उपक्षये' (दि० प० से०) । 'स्फायितस्त्रि-' (उ०२।१३) इति रक् । (दस्रः खरेऽश्विनीसुते) ॥ (५) ॥*॥ अश्विन्या अपत्ये । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (६) ॥*॥ तावुभाविता द्वित्वादिष्टत्वादेकवचनाभावः— इति स्वामी । अयं च प्रायोवादः । 'देव्यां तस्यामजायेतां नासत्यो दस एव च' इति मार्कण्डेयात् । 'नासत्यौ' इति 'दसौ' चैकवाचकस्योभयोः प्रयोगो गौणः ॥ षट् 'अश्विनोः' ॥

स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्वेश्या उर्वशीमुखाः ।

स्त्रियामिति ॥ अद्भ्यः सरन्ति । 'सरतेरसुन्' (उ० ४। २३७) ॥ (१) ॥*॥ 'बहुषु' इति प्रायोवादः । 'अनचि च' (८।४।४७) इति सूत्रे 'अप्सरसः' इति भाष्यप्रयोगात् । 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्यादेकत्वेऽप्सरसो अपि' इति शब्दार्णवाच्च—अस्य शुभंयाशब्दवद्रूपम्—इति मुकुटोक्तं चिन्त्यम् । अप्सरःशब्दस्य सान्तत्वात् ॥*॥ स्वः स्वर्गस्य वेश्याः ॥ (२) ॥*॥ उरून्महतोऽश्रुते व्याप्नोति वशीकरोतीति यावत् । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वान्न वृद्धिः । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) को वा । उरु अश्नातीति वा ॥*॥ मुखशब्देनाद्यर्थेन रम्भा-मेनका-घृताची-तिलोत्तमादीनां ग्रहणम् ॥ एकम् 'उर्वश्यादेः' ॥

हाहा हूहृश्चैवमाद्या गन्धर्वस्त्रिदिवौकसाम् ॥५२॥

(हाहेति ॥) अव्युत्पत्तिपक्षे 'आतो धातोः' (६।४। १४०) इत्यस्याप्राप्तेः शसि हाहान्, 'ओः सुपि' (६।४। ८३) इत्यस्याप्राप्तेर्हून्, इत्यादि । यत्तु—'आतो धातोः' (६।४।१४०) इति योगविभागादाकारलोपः—इति मुकुटोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । निर्णीतरूपस्य योगविभागेन निर्वाहसौचित्यात् । अप्रयुक्तस्य तेन साधनस्यानुचितत्वात् । हा इति शोकव्यञ्जकशब्दं जहाति । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । विच् (३।२।७२) शसि हाहः । हू इति ह्वयति । हेमः (भ्वा० उ० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) । 'वचिस्वपि-' (६।१।१५) इति संप्रसारणम् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः । बाहुलकाद्धाप्रत्यये तु (हाहाः) व्युत्पन्नोऽधातुश्च । एवं झप्रत्यये हूहरपि बोध्यः । हाहाः सान्तोऽपि । 'गन्धर्वो वी-

तिहाहसोः' इति संसारावर्तात् । 'गन्धर्वो हाहसि प्रोक्तः' इति रत्नकोषाच्च । भोजस्तु हाहाहूहृशब्दयोरव्ययत्वमाह । 'हहाः' इत्यादिह्रस्वः । 'हूहूः' इत्युभयह्रस्वश्च । 'हंसो हाहाहूहृ च द्वौ वृषणश्चश्च तुम्बुरुः' इति शब्दार्णवात् । 'गीतमाधुर्यसंपन्नौ विख्यातौ च हाहाहूहृ' इति व्यासोक्तेश्च ॥*॥ गन्धं सौरभमवर्धति । 'अर्ब गतौ' (भ्वा० प० से०, प-वर्गीयान्तः) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । ('गन्धर्वस्तु नभश्चरे । पुंस्कोकिले गायने च मृगभेदे तुरंगमे । अन्तराभवदेहे च') ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५। ४।३८) (गान्धर्वः) दीर्घादिरप्ययम् । 'अपि गन्धर्वगान्धर्वदिव्यगायनगातवः' इति शब्दार्णवात् ॥ (१) ॥*॥ आद्येन तुम्बुरु-विश्रावसु-चित्ररथादीनां संग्रहः ॥ देवगा-यकानाम् एकम् ॥

अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनंजयः ।

कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात् ॥५३॥

बर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उषर्बुधः ।

आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः ५४

लोहिताश्वो वायुससः शिखावानाशुशुक्षणिः ।

हिरण्यरेता हुतभुग् दहनो हव्यवाहनः ॥ ५५ ॥

सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः ।

शुचिरपिप्तम्

अग्निरित्यादि ॥ अङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अङ्गेर्नलोपश्च' (उ० ४।५०) इति निर्नलोपश्च । ('अग्निर्वैश्वानरेऽपि साच्चित्रकार्यौषधौ पुमान्') ॥ (१) ॥*॥ विश्वे नरा अस्य । 'नरे संज्ञायाम्' (६।३।१२९) इति विश्वशब्दस्य दीर्घः । विश्वानरस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१। ११४) । यत्तु—विदादित्वात् (४।१।१०४) अच् । बहुत्वे च 'यञञोश्च' (२।४।६४) इति लुक् । विश्वानराः—इति मुकुटः । तन्न । 'विश्वे वैश्वानरा उत' इत्यत्र लुकोऽदर्शनात् । 'वैश्वानराय सीदुषे' इत्यादावन्तोदात्तदर्शनाच्च । ऋषिभ्यो गोत्रापत्येऽजो विहितत्वेनानन्तरापत्ये प्रसक्त्यभा-

१—'यञञोश्च' (२।४।६४) इत्यनेन गोत्रविहितयञञोर्लुगि-धापकेन लुको दक्षितत्वेनानन्तरापत्येऽचिकीर्षितत्वेन, गोत्रा-पत्ये एव चिकीर्षितत्वेन, लौकिके लुगभावस्य 'छन्दोवत्कवयः कु-र्वन्ति न खेषा इष्टिरस्ति' (१।४।३) इति भाष्येणासाधुताध्वननात् 'वैदिके सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति परिभाषया, अन्तो-दात्तत्वस्य 'सुसिद्धप्रग्रह-' (३।१।८५) इति भाष्योक्त्या, स्वरव्यत्य-येन सिद्धौ विदादिगणे तत्पाठवैयर्थ्यापत्तेश्चिन्त्यमेतत् ॥

१—उडङ्वलदत्तादौ तु 'अप्सरसः' इत्येव सूत्रं दृश्यते ॥

२—द्वे उर्वश्यादेरिति मुकुटः ॥

वाच । एतेन विदादित्वात्—(४।१।१०४) अच्—इति वदन् स्वाम्यपि प्रत्युक्तः ॥ (२) ॥*॥ वहति हव्यम् । ‘व-हिश्चिद्युदुगलाहात्वरिभ्यो नित्’ (उ० ४।५।१) इति निः । निच् । (‘वह्निर्वैश्वानरोऽपि स्याच्चित्रकाख्यौषधे पुमान्’ ॥ (३) ॥*॥ ‘वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु’ (अ० प० अ०) । कर्मणि क्तिन् (३।३।९४) वीतिर्भक्ष्यं पुरोडाशादि-हृत्यतेऽस्मिन् । ‘हु दानादनयोः’ (जु० प० से०) । ‘हुयामा—’ (उ० ४।१६८) इति वन् । वीतिरश्चो होत्रं हवनमस्येति वा । (‘वीतिहोत्रोऽनलेऽर्के च’) ॥ (४) ॥*॥ धनं ज-यति । ‘संज्ञायां भृतृ—’ (३।२।४६) इति खच् । (‘धनंजयः सर्पभेदे ककुभे देहमारुते । पार्थेऽग्नौ’) ॥ (५) ॥*॥ कृ-पीटस्य जलस्य योनिः । ‘कृपीटमुदरे जले’ इति रत्नको-षात् । ‘अग्नेरापः’ इति श्रुतेः । कृपीटं योनिरस्येति वा । ‘अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रम्’ इति मनुः ॥ (६) ॥*॥ ज्व-लति । ‘जुचङ्गम्य—’ (३।२।१५०) इति युच् ॥ (७) ॥*॥ विद्यते लभ्यते । ‘विदु लामे’ (तु० उ० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । जातं वेदो धनं यस्मात् । जाते जाते वि-द्यते इति वा । ‘विद् सत्तायाम्’ (दि० आ० अ०) । जातं वेत्ति वेदयते वा । ‘विद् चेतनादौ’ (अ० प० से०, रु० आ० अ०, ण्यन्तः, चु० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (८) ॥*॥ तनूं शरीरं न पातयति । ‘नभ्राण्णपात्—’ (६।३।७५) इति निपातितः । तनूनपातौ । ‘तनूनपातमुष-सस्य निंसाते’ इति मन्त्रः ॥*॥ तनूं स्वं स्वरूपं न पाति न रक्षति आशुविनाशित्वाद् इति ‘तनूनपात्’ शत्रन्तः । ‘उ-गिदचाप्—’ (७।१।७०) इति नुमि तनूनपान्, तनूनपान्तौ, तनूनपान्तः इति वा ॥*॥ तन्वा ऊनं कृशं पाति । तनू-नपं घृतादि, तदत्ति । ‘अदोऽनन्ने’ (३।२।६८) इति विट् । तनूनपादौ, तनूनपादः इति वा ॥ (९) ॥*॥ बृंहति । ‘बृहि बृद्धौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘बृहेर्नलोपश्च’ (उ० २।१०९) इति इस् । पुलिङ्गोऽयम् । ‘बर्हिर्रुक्तो बृहद्भानुः’ इत्यमरमाला-पुंस्काण्डे पाठात् ॥ (१०) ॥*॥ ‘शुक्रो वैश्वानरो बर्हि-र्बर्हिःशुष्मा तनूनपात्’ इति शब्दार्णवात् ‘बर्हिःशुष्मा’ इति व्यस्तं समस्तं नाम इति कश्चित् । तत्र समस्तपक्षे बर्हिः कुशः शुष्म बलमस्येति विग्रहः । बर्हिः सान्तः (‘बर्हिः पुंसि हुताशने । न स्त्री कुशे’) । बर्हिरिदन्तः । ‘शुष्मा’ इति नान्तः पृथग्—इत्यन्यः ॥*॥ शुष्यत्यनेनेति शुष्मा । ‘शुष शोषणे’ (दि० प० अ०) । ‘अन्येभ्योऽपि—’ (३।२।

७५) इति मनिन् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः ॥*॥ शुष्यति जलम् । शुषेरन्तर्भावितण्यर्थात् ‘अविसिविसिशुषिभ्यः कित्’ (उ० १।१४४) इति मनिप्रत्यये ‘शुष्मः’ अदन्तोऽपि ॥ (११) ॥*॥ कृष्णो धूमो वर्त्मास्य । नान्तः । (‘कृष्ण-वर्त्मा विधुंतुदे । दुराचारे हुताशे च’) ॥ (१२) ॥*॥ शो-चीषि ज्वालाः केशा इवास्य । ‘नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य’ (८।३।४५) इति षत्वम् ॥ (१३) ॥*॥ ‘उषः प्रभाते संध्यायाम्’ इति विश्वः । उषः संध्यायां बुध्यते प्रकाशते । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः । ‘अह्रादीनां पत्यादिषु वा रेफः—’ (वा० ८।२।७०) । स च व्यवस्थितविभाषयेह नि-त्यम् ॥ (१४) ॥*॥ आश्रयमाधारमश्नाति । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । (‘आश्रयाशः पुमान्वह्नौ त्रिषु चाश्रयनाशके’) ॥*॥ ‘आशयाशः’ इति पाठान्तरम् । आशरेतेऽत्रेत्याशयः । ‘एरच्’ (३।३।५६) । तमश्नाति ॥ (१५) ॥*॥ बृहन्तो भानवोऽस्येति ॥ (१६) ॥*॥ ‘कृश तनूकरणे’ (दि० प० से०) । कृश्यति । ‘ऋतन्यज्जि—’ (उ० ४।२) इत्यानुक् ॥ (१७) ॥*॥ पुनाति । ‘पूश् पवने’ (त्रया० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । (‘पावकोऽग्नौ सदाचारे वह्निमन्थे च चित्रके । भल्लातके विडङ्गे च शोधयितुनरेऽपि च’) ॥ (१८) ॥*॥ अनित्यनेन । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । ‘अनलो वसुभेदेऽग्नौ’ । (अनलोऽनिले । वसुदेवे वसौ वह्नौ) ॥ (१९) ॥*॥ लोहिता अश्वा यस्य । ‘वरुणस्त्वसितानश्चान्कु-बेरः कुसुदोपमान् । हुताशनः किंशुक्रामान्वासुर्वभ्रूंस्तथावृ-णोत्’ इति शालिहोत्रात् । रोहितो मृगोऽश्वो वाहनमस्येति वा । ‘रोहिताश्चश्चित्रमानौ हरिश्चन्द्रनृपात्मजे’) ॥ (२०) ॥*॥ वायोः सखा । ‘राजाहःसखिभ्यष्टच्’ (५।४।९१) ॥*॥ वायुः सखास्येति (वायुसखा) वा । अस्मिन्पक्षे टजभा-वात् ‘अनङ् सौ’ (७।१।९३) इत्यनङ् ॥ (२१) ॥*॥ शिखाः सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) ॥*॥ (व्रीह्या-दित्वात् (५।२।११६) इतिप्रत्यये ‘शिखी’ अपि । ‘शिखी वह्नौ बलीवर्दे शरे केतुग्रहे दुमे । मयूरे कुक्कुटे पुंसि शि-खावत्यन्यलिङ्गकः’) ॥ (२२) ॥*॥ आशोष्टुमिच्छति) आङ्पूर्वाच्छुष्यते (दि० प० अ०) सन्नन्तात् ‘आङि शुषेः सनश्छन्दसि’ (उ० २।१०६) इत्यनिः । छान्दसानामपि कचिद्भाषायां प्रयोगः । ‘अध्वर्युकतुः—’ (२।४।४) इति ज्ञा-पकात् । आशु शीघ्रं, आशुं व्रीहिं वा शु क्षणोति । ‘क्षणु हिंसायाम्’ (त० उ० से०) । इन् (उ० ४।११८) । शु इति पूजार्थमव्ययम् ॥ (२३) ॥*॥ हिरण्यं रेतोऽस्य । सान्तः । ‘हिरण्यरेताः पुंसि स्याद्विवाकरहविर्भुजोः’ ॥ (२४) ॥*॥

हुतं मुञ्जे । क्रिप् (३।२।१७८) । जान्तः ॥ (२५) ॥*॥
 दहति । ल्युः (३।१।१३४) ('दहनश्चित्रके भल्लातकेऽश्वौ
 दुष्टचेष्टिते') ॥ (२६) ॥*॥ हव्यं-वाहयति । ण्यन्ताद्बहेः
 (भ्वा० उ० अ०) ल्युः (३।१।१३४) । यत्तु स्वामी—'हव्यं
 वाहयति' इति विगृह्य 'हव्यपुरीषपुरीष्येषु न्युट्' (३।२।
 ६५)—इत्याह । तन्न । उदाहृतपाठस्यानुपलम्भात् । 'क-
 व्यपुरीषपुरीष्येषु—' इति पाठस्योपलम्भात् । 'वहश्च' (३।२।
 ६४) इत्यनुवृत्तेर्ण्यन्तादसंभवाच्च । मुकुटोऽपि—'वाहयति'
 इति विगृह्य 'हव्येऽनन्तः पादम्' (३।२।६६) इति बहे-
 र्युट्—इत्याह । तदपि न । न्युट्छान्दसत्वात् । 'वहश्च'
 (३।२।६४) इत्यनुवृत्तेर्ण्यन्तादसंभवाच्च ॥ (२७) ॥*॥ स-
 तार्चिषो यस्य । काली-कराली-मनोजवा-मुलोहिता-मुधू-
 वर्णा-स्फुलिङ्गिनी-विश्वदासाख्याः सप्त बह्वर्जिहाः । ('स-
 तार्चिः पावके पुंसि कूरचक्षुषि च त्रिषु') ॥ (२८) ॥*॥
 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थोद् 'द-
 मेरुनसिः' (उ० ४।२३५) । दाम्यति । दमुनाः, दमुनसौ
 ॥*॥ दीर्घमध्योऽपि । 'दमुना दमुनाः प्राचीनबर्हिः शु-
 चिबर्हिषौ' इति नामनिधानात् ॥ (२९) ॥*॥ शोचयति ।
 'ऋज्रेन्द्र—'(उ० २।२८) इति निपातितः । शुक्रं रेतोऽस्या-
 स्तीति वा । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । शुक्रवर्णत्वादिति
 वा । रलयोरेकत्वम् । ('शुक्रः स्याद्भार्गवे ज्येष्ठमासे वैश्वान-
 नरे पुमान् । रेतोऽक्षिरुग्भिदोः क्लीबम्') ॥ (३०) ॥*॥
 चित्रा भानवोऽस्य । क्षुभ्रादिः (८।४।३९) । ('चित्रभानुः
 पुमान्वैश्वानरे चाहस्करेऽपि च') ॥ (३१) ॥*॥ विभा
 प्रभा वसु धनं यस्य । ('विभावसुस्तु भास्करे । हुताशने
 हारभेदे चन्द्रे') ॥ (३२) ॥*॥ शुचिं पवित्रं करोति शु-
 चयति । 'तत्करोति—'(वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद् 'अच
 इः' (उ० ४।१३९) । यद्वा शोचति । अन्तर्भावितण्यर्था-
 च्छुचेः (भ्वा० प० से०) 'इगुपधात्—' (उ० ४।१२०) इ-
 तीन् । ('शुचिर्ग्रीष्माग्निश्चङ्गारेष्वाषाढे शुद्धमग्निणि । ज्येष्ठे
 च पुंसि धवले शुद्धेऽनुपहते त्रिषु') ॥ (३३) ॥*॥ अपां
 पित्तमिव । दाहकत्वात् ॥ (३४) ॥*॥ चतुस्त्रिंशत् 'अग्नेः' ॥

और्वस्तु बाडवो बडवानलः ॥ ५६ ॥
 (और्व इति ॥) और्वस्य मुनेरपत्यम् । यत्तु । विदाद्यञ्

१—सप्तार्चयो यस्येति । इदन्तोऽपि ॥ २—बाहुलकात्कचि-
 दलुगपि 'सोङ्घिपांसैरपां पित्तमिन्धानः शर्वीरं नयेत्' इति प्रयोगा-
 त् इत्यपि मुकुटः ॥ ३—'उर्वेण किलयोनिजपुत्रार्थिना ऊरुर्भ-
 थितः, तत्र ज्वालामयः पुरुषो जातः, तस्य च समुद्र आधार-
 आसीत्' इति श्रुतिः—इति मुकुटः ॥

(४।१।१०४) बहुत्वे 'यञञोश्च' (२।४।६४) इति लुकि
 उर्वाः—इति मुकुटः । तन्न । अनन्तरापत्येऽञोऽसंभवात् ।
 तस्मादध्यण् (४।१।११४) ॥ (१) ॥*॥ बडवायां भवः ।
 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । ('बाडवं करणे स्त्रीणां
 घोटकौघे नपुंसकम् । पाताले न स्त्रियां पुंसि ब्राह्मणे बड-
 वानले') ॥ (२) ॥*॥ बडवाया अनलः । आधाराधेय-
 भाव एव संबन्धत्वेन षष्ठ्यर्थः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
 'बाडवाग्नेः' ॥

बह्वर्ज्योर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम् ।

(बह्वेरिति ॥) 'बह्वेः' इति प्रायोवादैः । 'हेतिः स्यादायु-
 धज्वालासूर्यतेजःसु योषिति' इति दर्शनात् । ज्वलति ।
 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०) ॥*॥ स्त्रियां टाप्
 (४।१।१४) ॥ (१) ॥*॥ 'कील बन्धे' (भ्वा० प० से०) ।
 कीलति । 'इगुपधा—' (३।१।१३५) इति कः ॥*॥
 स्त्रियां टाप् (४।१।१४) कीलोऽभितेजसि । कूर्परस्तम्भयोः
 शङ्कौ कीला रतहतावपि' ॥ (२) ॥*॥ अर्च्यते । 'अर्च
 पूजायाम्' (भ्वा० प० से०, चु० उ०) । 'अर्चिशुचिहुसृपि-
 च्छादिच्छर्दिभ्य इतिः' (उ० २।१०८) अर्चिः सान्तः
 ॥*॥ इनि (उ० ४।१।१८) त्विदन्तोऽपि । 'अग्नेर्भाजन्ते
 अर्चयः' इति श्रुतेः ॥*॥ 'स्त्रियाम्' इति अर्चिरादिभिः
 संबध्यते । तत्रार्चिषः 'ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिः' इति क्ली-
 बत्वमपि वक्ष्यते । ('अर्चिर्मयूखशिखयोः') ॥ (३) ॥*॥
 हिनोति, हन्ति वा । 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) । 'ऊति-
 यति—'(३।३।९७) इत्यादिना क्तिन्नन्तो निपातितः ('हेति-
 ज्वालासूर्याशुषु') ॥ (४) ॥*॥ शेते । 'शीङः किङ्गस्वश्च'
 (उ० ५।२४) इति खः । 'शिखा ज्वालावर्हिचूडालङ्गल-
 क्यग्रमात्रके' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'ज्वालायाः' ॥

त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः

(त्रिष्विति ॥) 'स्फु' इत्यनुकरणशब्दः । स्फुना फूत्कारेण
 लिङ्गति । 'लिङि गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।
 १३४) ॥*॥ स्फुलिङ्गा जातावपि । अजादित्वाट्टाप्
 ॥ (१) ॥*॥ अग्नेः कणः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अग्निकणस्य' ॥

संतापः संज्वरः समौ ॥ ५७ ॥

(संताप इत्यादि ॥) संतापयति । 'तप संतापे' (भ्वा०

१—विदादिगणे उर्वशब्दपाठवैयर्थ्यापत्त्या वैश्वानरशब्दव्या-
 ख्यानोक्तदिशा चिन्त्यमिति शम् ॥ २—वयं तु ब्रूमः पञ्चैव
 वाचकान्यर्चिषः । बह्वेरिति तु 'तेजोमात्रवाचिकाप्यर्चिर्विशेष-
 गाभिद्युतौ वर्तन्ते धातुरिव गैरिके' इत्येतत्सूचनार्थम्—इति मुकुटः ॥

प०अ०) ॥(१) ॥*॥ 'ज्वर रोगे' (भ्वा०प०से०) ण्यन्तौ । संज्वरयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ यत्तु— संतापनं संतापः । घञ् (३।३।१८) । संज्वरयतीति संज्वरः । अच् (३।१।१३४)—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । वैषम्ये प्रमाणाभावात् । भावकर्त्रभिधायिनोः समानार्थकत्वाभावात् । समौ समानार्थकौ समलिङ्गौ ॥ द्वे 'संतापस्य' ॥

धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् ।

कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराज्यमः ॥५८॥

कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः ।

धर्मराज इत्यादि ॥ धर्मस्य राजा । 'राजाहः—' (५।४।९१) इति टच् ॥ (१) ॥*॥ पितृणां पतिः ॥ (२) ॥*॥ समं वर्तितुं शीलमस्य । 'सुप्यजातौ—' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (३) ॥*॥ परेतेषु मृतेषु राजते । 'सत्सू-द्विष—' (३।२।६१) इति किप् । जान्तः ॥ (४) ॥*॥ कृतोऽन्तो विनाशो येन । ('कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु') ॥ (५) ॥*॥ यमुनाया भ्राता ॥ (६) ॥*॥ शमयति । ल्युः (३।१।१३४) । ('शमनं शान्तिवधयोः । शमनः श्राद्धदैवते') ॥ (७) ॥*॥ यमेन संयमेन राजते । किप् (३।२।६१) । जान्तः ॥ (८) ॥*॥ यमयति । अच् (३।१।१३४) । 'यमो दण्डधरे ध्वाङ्गे संयमे यमजेऽपि च' इति विश्वः ॥ (९) ॥*॥—कलयत्यायुः । 'कल संख्याने' (लु०उ०से०) पचाद्यजन्तात् (३।१।१३४) प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)—इति मुकुटः । तन्न । कलेर्मित्वाभावात् । प्रज्ञाद्यणि रूपद्वयप्रसङ्गाच्च । एतेन स्वाम्यपि परास्तः । तस्मात् 'कलयति' इति विग्रह उचितः । कालवर्णित्वाद्वा । ('कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः') ॥ (१०) ॥*॥ दण्डस्य धरः । (दण्डं धरतीति विग्रहे 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्यणि 'दण्डधारः' अपि । 'दण्डधारो यमे राज्ञि' ॥ (११) ॥*॥ श्राद्धस्य देवः अंश-भाक्त्वात् । पितृपतित्वाद्वा ॥ (१२) ॥*॥ विवस्वतोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इत्यण् ॥ (१३) ॥*॥ अन्तं करोति—अन्तयति । 'तत्करोति—' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद् ण्युल् (३।१।१३३) ॥ (१४) ॥*॥ 'यमस्य' चतुर्दश ॥

राक्षसः कौणपः क्रव्यात्क्रव्यादोऽस्य आशरः ५९

१—मित्वाभावेऽपि अदन्तत्वादेव वृद्धेरप्राप्त्या 'कलयति' इति मुकुटेनोक्तमेव समञ्जसम् ॥

रात्रिचरो रात्रिचरः कर्बुरो निकषात्मजः ।

यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी ॥६०॥

(राक्षस इत्यादि ॥) रक्षत्यस्मात् । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) असुन् (उ०४।१८९) प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) राक्षसः 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि' (परि० ५।३।६८) इति पुंस्त्वम् । (राक्षसो यातुधाने स्याच्चण्डायां राक्षसी स्मृता) ॥ (१) ॥*॥ कुणपं शवं भक्षयितुं शीलमस्य । 'शीलम्' (४।४।६१) इत्यण् । कोणं पाति । 'आतः—' (३।२।३) इति कः । कोणपस्य निर्ऋते-रयम्—कौणपः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ क्रव्यमाममांसमिति । 'क्रव्ये च' (३।२।६९) इति विट् । 'अदोऽनन्ने' (३।२।६८) इत्येव सिद्धेऽण् (३।२।१) बाधनार्थमिदम् । तेनाममांसभक्षके 'क्रव्यादः' इति न भवत्येव । ('क्रव्यान्मांसाशिरक्षसोः') ॥ (३) ॥*॥ कृतं छिन्नं तदेव पुनर्विशेषतः कृतं पक्वं च भुङ्क्ते इति क्रव्यादः । 'कृत्तविकृतपक्वशब्दस्य पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) क्रव्यादेशः' (३।२।६९) इति काशिका । शब्दार्णवेऽपि कृदध्याये—'सदाच्चादकणादौ च स्यात्क्रव्यादाममांसभुक् । क्रव्यादः कृत्तविकृतपक्वमांसभुगुच्यते' इत्युक्तेः । तस्माद्योगार्थस्य व्यवस्थितत्वेऽपि गौण्या उभयोः सामान्येन प्रयोगः ॥ (४) ॥*॥ असं रक्तं पिवति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । नतु टक् (३।२।८) 'पिबतेः सुराशीध्वोः' (वा० ३।२।८) इति वचनात् । दन्त्यसवान् । ('अस्त्रपा तु जलौकायां डाकिन्यां राक्षसे तु ना') ॥*॥ न श्रपयति क्रव्यात्त्वात् । अश्रपः । पचाद्यच् (३।१।१३४) तालव्यशवान् ॥ (५) ॥*॥ आशृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्र्या०प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'आशिरः' इति पाठे 'अशोर्णिच्च' (उ० १।५२) इति किरच् । 'आशिरो ह-नुषः शङ्कुः क्रव्यादोऽस्य आशरः' इति संसारावर्तः । ('आशिरोऽर्के राक्षसेऽस्रौ') ॥ (६) ॥*॥ रात्रौ चरति । 'चरेष्टः' (३।२।१६) । 'रात्रेः कृति विभाषा—' (६।३।७२) इति पक्षे मुम् ॥ (७) ॥*॥ (८) ॥*॥ कर्बुरो वर्णेन । यद्वा—कर्वति । 'कर्वं हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) 'मद्गुरादयश्च' (उ० १।४१) इति कुरच् । ('कर्बुरं सलिले हेम्नि कर्बुरः पापरक्षसोः । कर्बुरा कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्यवत्') ॥*॥ 'कर्वरः' इति पाठान्तरम् । 'नैर्ऋतः कर्वरः क्रव्यात् कर्बुरो यातुरक्षसी' इति शब्दार्णवः । 'कृ हिंसायाम्' (क्र्या० उ० से०) । कृणाति । 'कृगृशवृचतिभ्यः घ्व

रच्' (उ० २।१२१) ॥ (९) ॥*॥ निकषाया आत्मजः । मूर्धन्यः षः ॥ (१०) ॥*॥ यातूनि रक्षांसि दधाति पुष्पाति स्वजातिपोषकत्वात् । धात्रो 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । 'कृत्यल्युटः—' (३।३।११३) इति ल्युट् वा । यातूनि यातनाः धीयन्तेऽस्मिन्निति वा । ल्युट् (३।३।११७) । अन्तस्थादिः ॥*॥ जातु कदाचिद् धानं संनिधानमस्येति (जातुधानः) चवर्गादिरपि ॥ (११) ॥*॥ विरुद्धलक्षणया पुण्यश्चासौ जनश्च । ('अथ पुण्यजनो यक्षे रासक्षे सज्जनेऽपि च') ॥ (१२) ॥*॥ निर्ऋतेरपत्यम् ॥ (१३) ॥*॥ याति । 'कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च' (उ० १।७३) इति तुः । अर्धर्चादिः (ग० २।४।३१) ॥ (१४) ॥*॥ रक्षन्त्यस्मात् । असुन् (उ० ४।१८९) । 'भीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) ॥ (१५) ॥*॥ पञ्चदश 'राक्षसस्य' ॥

प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरपतिः ।

प्रचेता इत्यादि ॥ प्रचेतयति । प्रकृष्टं चेतोऽस्येति वा । 'चिती संज्ञाने' (भा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । प्रचेताः पाशिनि मुनौ ना प्रकृष्टहृदि त्रिषु ॥ (१) ॥*॥ त्रियते वृणोति वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'कृ-वृदारिभ्य उनन्' (उ० ३।५३) । 'वरुणस्तुभेदेऽप्सु प्रतीचीपतिसूर्ययोः' ॥*॥ युचि (उ० २।७४) 'वरणः' अपि । 'वरं वृणन्ति तं देवा वरदश्च वरार्थिनाम् । धातुर्वै वरणे प्रोक्तस्तस्मात्स वरणः स्मृतः' इति साम्बपुराणम् ॥ (२) ॥*॥ पाशोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । ('पाशी पाशधरेऽप्यतौ' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ यादसां पतिः । 'तत्पुरुषे कृति—' (६।३।१४) इत्यलुक् । ('यादसांपतिरम्भोधौ पश्चिमाशापतावपि') ॥*॥ लुकि तु 'यादःपतिः' अपि ॥ (४) ॥*॥ अपां पतिः ॥*॥ लुकि 'अप्पतिः' अपि ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वरुणस्य' ॥

श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ॥ ६१ ॥

पृषदश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः ।

समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः ॥ ६२ ॥

नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः ।

१—'पाशिनिपुणे पुंसि कृष्णे च वाच्यवत्' इति पुस्तकान्तरे ॥ २—अलुकि 'अपांपतिः' इत्यपि—इति मुकुटोक्तमेव युक्तम् । लुकि तु यादःपतिरपीत्यत्रापि यादसांपतिरित्यस्य मूलकृत्संमतत्वेन अपांपतिरित्यस्य मूले छन्दोनुरोधादपाठात् ॥

श्वसन इत्यादि ॥ श्वसित्यनेन । 'श्वस प्राणने' (अ० प० से०) ल्युट् (३।३।११७) । ('श्वसनं श्वसिते पुंसि मारुते मदनद्रुमे') ॥ (१) ॥*॥ स्पृशति । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । 'स्पर्शनो मारुते स्पर्शदानयोः स्पर्शनं मतम्' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । 'कृवापाजि—' (उ० १।१) इत्युण् । 'आतो युक्' (७।३।३३) इति युक् ॥ (३) ॥*॥ 'मातरि' इति सप्तम्यन्तप्रतिरूपकम् । मातरि अन्तरिक्षे श्वयति संचरति । 'टुओश्चि गतिवृद्धयोः' (भा० प० से०) । यद्वा मातरि जनन्यां श्वयति वर्धते सप्तसप्तकरूपत्वात् । 'श्वनुक्षन्—' (उ० १।१५९) इति निपातनात्सप्तम्या अलुक् ॥ (४) ॥*॥ सदा गतिरस्य ('सदागतिर्नाकवातनिर्वाणेषु सदीश्वरे') ॥ (५) ॥*॥ पृषद् मृगभेदोऽश्वो वाहनमस्य । पृषतामम्बुकणानामश्व इवेति वा । यत्तु—पृषन्त्यम्बुकणा अश्वोऽस्य—इति मुकुटः । तन्न । वाह्यवाहकभावस्य विपरीतत्वात् ॥ (६) ॥*॥ वहति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ गन्धस्य वहः । यत्तु—गन्धस्य वहः—इति विगृह्य 'अकारादनुपपदत्सोपपदो भवति विप्रतिषेधेन' (वा० ३।२।१) इत्यस्य प्रायिकत्वात् पचाद्यच् (३।१।१३४)—इति मुकुटः । तन्न । प्रायिकत्वकल्पनाया निर्मूलत्वात् । उपपदविवक्षायामचः (३।१।१३४) सिद्धत्वाच्च ॥ (७) ॥*॥ गन्धं वहति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ('गन्धवाहो मृगेऽनिले । गन्धवाहा तु नासायाम्') ॥ (८) ॥*॥ अनित्यनेन । 'सलिकल्यनि—' (उ० १।५४) इति इलच् । ('अनिलो वसुवातयोः') ॥ (९) ॥*॥ आशु गच्छति । 'अन्यत्रापि—' (वा० ३।२।४८) इति डः । ('आशुगोऽर्के शरे वायौ') ॥ (१०) ॥*॥ सम्यग् ईर्ते गच्छति, ईरयति प्रेरयति वा । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (११) ॥*॥ युचि (३।२।१४८) तु समीरणः । ('समीरणः स्वात्पवने पथिके च फणिज्जके') ॥ (१५) ॥*॥ त्रियन्तेऽनेन वृद्धेन विना वा । मरुत् । 'मृग्रोरुतिः' (उ० १।९४) ॥ ('मरुदेवे समीरे ना ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्') ॥ (१३) ॥*॥ ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥*॥ मरुतशब्दोऽपि बोध्यः । 'मरुतः स्पर्शनः प्राणः समीरो मारुतो मरुत्' इति विक्रमादित्यकोशात् । 'मारुतः श्वसनः प्राणः समीरो मरुतो जगत्' इति संसारावर्ताच्च ॥ (१२) ॥*॥ अतएव जग-

१—भाष्ये तु कर्मोपपद इति पाठो दृश्यते ॥

प्राणौ पृथगपि । 'जगत्' साद्विष्टपे क्लीबं वायौ ना जङ्गमे त्रिषु' इति रुद्रकोषः । 'जगदाख्या स्मृता वाते विष्टपे जङ्गमेऽपि च । जगती भुवने ख्याता छन्दोभेदे जलेऽपि च' इति विश्वः । तत्र 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' (वा० ३।२।१७८) इति क्विपि द्वित्वे 'गमः कौ' (६।४।४०) इति मलोपे लुकि जगत्, जगतौ ॥*॥ यदा तु 'वर्तमाने पृषद्वृहन्महज्जगच्छतृवच्' (उ० २।८४) इति व्युत्पाद्यते, तदा 'उगिदचाम्-' (७।१।७०) इति नुम् । जगत्, जगतौ ॥*॥ यत्तु—मुकुटः 'यदा वर्तमाने पृषद्वृहन्महज्जगच्छतृवद् इत्येतन्नास्ति'—इत्यवोचत् । तन्न । उणादिसूत्र-स्यासत्त्वे मानाभावात् । उगित्कार्यार्थत्वाच्च ॥*॥ एकत्वे तु जगतां प्राणः ॥ (१४) ॥*॥ नमोऽस्याश्रयत्वेनास्ति । मतुप् (५।२।९४) 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भ-त्वाद्वृत्ताभावः ॥ (१६) ॥*॥ वाति । 'हसिमृगिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् ॥*॥ 'क्त्विक्कौ च संज्ञायाम्' (३।३।१७४) इति क्त्विचि 'वातिः' अपि । 'वायुर्मरुत्वा-श्चसनः पवनो मरुतोऽनिलः । नभस्वान् क्षिपणुर्वातिः शुषिणो नैघटो वहः' इति साहसङ्कः ॥ (१७) ॥*॥ पुनाति । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् ('प-चनं कुम्भकारस्य पाकस्थाने नपुंसकम् । निष्पावमरुतोः पुंसि') ॥ (१८) ॥*॥ पवते । 'पूड्यजोः शानन्' (३।२।१२८) । 'आने मुक्' (७।२।८२) ॥ (१९) ॥*॥ प्रकृष्टं भनक्ति । 'भञ्जो आमर्दने' (स्वा० प० अ०) । युच् (उ० २।७८) ॥ (२०) ॥*॥ विंशतिः 'वातस्य' ॥

प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ६३ शरीरस्था इमे

(प्राण इति ॥) प्रसरणेन, अपसरणेन, समन्तात्, ऊर्ध्वेन व्यास्या च अनित्यनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्—इति मुकुटः । अन्ये तु—प्राणयति, अपानयति, समन्तादानयति । आनयतेः (ण्यन्तात् 'अन प्राणने' (अ० प० से०) इत्यस्मात्) डः (वा० ३।२।१०१) अच् (३।१।१३४) वा—इत्याहुः । इमे प्राणादयः शरीरस्था वायवः । तत्र 'हृदि प्राणो, गुदेऽपानः, समानो नाभिसंस्थितः । उदानः कण्ठदेशे स्याद्, व्यानः सर्वशरीरगः । अन्नप्रवेशं

१—वायुर्हि नभःस्वामी । तथा च वायुपुराणम् । 'शब्दा-काशबलानां च वायुरीशस्तथा कृतः' इति मुकुटः ॥ २—'न-शब्दः स्वागते वन्धौ वृक्षे सूर्ये च कीर्तितः' इति कोशतः नान् वृक्षान् घटयति चेष्टयते नघटः ॥

मूत्राद्युत्सर्गोऽन्नविपाचनम् । भाषणादिनिमेषादि तद्व्यापाराः क्रमादमी । प्राणः' इत्यत्र 'अनितेः' (८।४।१९) इति गत्वम् । 'प्राणो हृन्मारुते बोले काव्यजीवेऽनिले बले । पुंलिङ्गः, पूरिते वाच्यलिङ्गः, पुंभूमि चासुषु' । ('अपानं तु गुदे क्लीबं, पुंसि स्यात्तस्य मारुते' । 'उदानोऽप्युदरावर्ते वायुभेदे भुजंगमे' । 'समानं सत्समैकेषु त्रिषु, ना नाभि-मारुते') ॥ प्रत्येकं 'देहस्यपञ्चवायूनाम्' ॥

रंहस्तरसी तु रयः स्यदः ।

जवः

(रंह इत्यादि ॥) रमतेऽनेन । 'रमेर्हुक्च' (उ० ४।२।१४) इत्यसुन् हुगागभश्च । रंहत्यनेन वा । 'रहि गतौ' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१।८९) ॥ (१) ॥*॥ तरन्त्य-नेन । 'तृ प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१।८९) ॥ (२) ॥*॥ रिणात्यनेन । 'री गतिरिषणयोः' (क्या० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । रयः—इति स्वामिसुकुटौ । तन्न । करणे ल्युटो बाधकस्य सत्त्वात् । तस्मात् 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । रयतेऽनेन वा । 'रय गतौ' (भ्वा० आ० से०) 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञि तु संज्ञापूर्वक-त्वाद्वृद्ध्यभावः ॥ (३) ॥*॥ स्यन्दतेऽनेन । 'स्यदो जवे' (६।४।२८) इति घञन्तो निपातितः ॥ (४) ॥*॥ 'जु' इति सौत्रो (३।२।१५०) धातुः । जवनम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । चवर्गादिः । ('जवो वेगवति त्रिषु । पुं-लिङ्गस्तु भवेद्वेगे चौण्डूपुष्पे जवा स्मृता') ॥ (५) ॥*॥ इति मुकुटः । वस्तुतस्तु रंहआदिष्वपि भावव्युत्पत्तिरेव न्याय्या ॥ पञ्च 'वेगस्य' ॥

अथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥६४॥ सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च ।

(अथेति ॥) रंहआदयः सवेगगतिवचनाः । शीघ्रादयस्तु धर्मवचना एव । अतएव 'शीघ्रं पचति' इति प्रयोगः, न तु 'जवं पचति' इति—इति वदन्ति । वस्तुतस्तु रंहःप्रभृ-तयो वेगाख्यगुणपराः, शीघ्रादयस्तु कालाल्पत्वपराः—इति । शिञ्चति व्याप्नोति । 'शिधि आत्राणे' (भ्वा० प० से०) । 'शीघ्रादयश्च' (?) इति रगन्तो निपातितः । ('शीघ्रं नलदे चक्राङ्गे क्लीबं द्रुतगतौ त्रिषु') ॥ (१) ॥*॥ त्वरते स्म । 'जित्वरा संभ्रमे' (भ्वा० प० से०) । 'गत्यर्थकर्मक—' (३।४।७२) इति कर्तरि कः । 'रुध्यमत्वरसंघुषास्वनाम्'

(७।२।२८) इति वेद । ('त्वरितं वेगतद्वतोः') ॥ (२) ॥*॥ इडभावे 'तूर्णम्' । 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्यूट् । 'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति नत्वम् । 'रषाभ्याम्-' (८।४।१) इति णत्वम् ॥ (९) ॥*॥ 'लघि गतौ' (भ्वा० आ० से०) लङ्घते । 'लङ्घिवन्लोर्नलोपश्च' (उ० १।२९) इति कुः, नलोपश्च ।—'लघि शोषणे' (भ्वा० प० से०)—इति तु मुकुटस्य प्रमादः । ('लघुरगुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्यवत्क्लीबम् । शीघ्रे च कृष्णागुरुणि स्पृक्कानामौषधौ तु स्त्री, ॥*॥ ('बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रमापद्यते' (वा० ८।२।१८) इति रत्वपक्षे 'रंघु' इत्यपि । 'वरुणस्य रघुसदः' इति प्रयोगात् ॥ (३) ॥*॥ क्षिपति । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'स्फायितस्त्रि-' (उ० २।१३) इति रक् ॥ (४) ॥*॥ ऋच्छति, इयति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा०, जु० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।३३) । 'अरमङ्गे रथाङ्गस्य शीघ्रशीघ्रगयोरपि' इति शाश्वतः । 'अलम्' इत्यव्ययस्य 'बालमूल-' (वा० ८।२।१८) इत्यादिना रेफपक्षे तु 'अरम्' इत्यव्ययमपि ।—अप् (३।१।५७) बाहुलकात् क्लीबत्वम्—इति मुकुटस्य प्रमादः । बाहुलकस्यागतिकगति-त्वात् । अत्र तूक्तगतेः सत्त्वात् । एतेन स्वाम्युक्तिरपि परास्ता ॥ (५) ॥*॥ द्रवति स्म । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । ('अथ द्रुतं त्रिषु । शीघ्रे विलीने विद्राणे') । यत्तु—भावे क्तः—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । त्वरितमित्यादावपि तथात्वप्रस-ङ्गात् । वैषम्ये बीजाभावात् । एतेन 'लङ्घयते' इति कर्म-व्युत्पत्तिरपि परास्ता ॥ (६) ॥*॥ सह त्वरया वर्तते ॥ (७) ॥*॥ चोपति । 'चुप मन्दायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चुपेरचोपधायाः' (उ० १।१११) इति कलः प्रत्ययः । ('चपलः पारदे मीने चोरके प्रस्तरान्तरे । चपला कमला विद्युत्पुंश्रलीपिप्पलीषु च ॥ नपुंसकं तु शीघ्रे साद्राच्यव-त्तरले चले') ॥ (८) ॥*॥ विलम्बते स्म । 'लवि अवसं-सने' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) कर्तरि क्तः । नञ्समासः ।—भावे क्तः—इति मुकुटस्तु पूर्ववत् ॥ (१०) ॥*॥ अश्रुते । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'कुवापाजि-' (उ० १।१) इत्युण् । 'आशुस्तु व्रीहिशीघ्रयोः' ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'शीघ्रस्य' ॥

सततानारताश्रान्तसंतताविरतानिशम् ॥ ६५ ॥

नित्यानवरताजस्रमपि

(सततेत्यादि ॥) संतन्यते स्म । 'तनु विस्तारे' (त०

उ० से०) । क्तः (३।४।७२) । 'अनुदात्तोपदेश-' (६।४।३७) इति नलोपः । 'समो वा हितततयोः' (वा० ६।१।१४४) इति वा समो मलोपः ॥ (१) ॥*॥ पक्षे सं-संततम् ॥ (४) ॥*॥ आङ्पूर्वो रमिर्विरामे । अविद्यमान-मारतं यस्मिन् ॥ (२) ॥*॥ 'श्रमु तपसि खेदे च' (दि० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) 'अनुनासिकस्य' (६।४।१५) इति दिर्घः । अविद्यमानं श्रान्तमत्र ॥ (३) ॥*॥ नास्ति विरतमस्य ॥ (५) ॥*॥ निशाव्यापारराहित्यमुप-चारात् । नास्ति निशास्मिन् ॥ (६) ॥*॥ नियमेन भवम् । 'त्यब् नेर्ध्रुवे' (वा० ४।२।१०४) ('नित्यं स्यात्संततेऽपि च । शाश्वते त्रिषु') ॥ (७) ॥*॥ नास्त्यवरतं यत्र ॥ (८) ॥*॥ न जस्यति । 'जसु मोक्षणे' (दि० प० से०) । 'नमिकम्पि-' (३।२।१५७) इति रः ॥*॥ सततम्, अज-स्रम्, शब्दावव्ययावपि नित्यपर्यायौ स्तः । 'शश्वदभीक्ष्णं नित्यं सदा सततमजस्रमिति सातत्ये' इत्यव्ययप्रकरणे आ-पिशलेः ॥ (९) ॥*॥ नव 'निरन्तरस्य' ॥

अथातिशयो भरः ।

अतिवेल-भृशाल्यर्थातिमात्रोद्गाढ-निर्भरम् ॥ ६६ ॥
तीव्रैकान्त-नितान्तानि गाढ-बाढ-दृढानि च ।

(अथेति ॥) सततं क्रियान्तरैरव्यवधानम्, अतिशयस्तु पौनःपुन्यम्, इति भेदः । अतिशेते । पचाद्यच् (३।१।३३) यद्वा अतिशयनम् । 'एरच्' (३।३।५६) भावे ।—अति-शेतेऽभिभवत्यनेन । अतिपूर्वाच्छीडः 'एरच्' (३।३।५६)—इति मुकुटः । तन्न । ल्युट्प्रसङ्गात् । 'भरः पूर्णता' इति स्वव्याख्यानविरोधाच्च ॥ (१) ॥*॥—'भृ मर्त्सने' (क्र्या० प० से०) । करणे 'ऋदोरप्' (३।३।५७)—इति स्वामि-मुकुटौ । तन्न । ल्युटा बाधप्रसङ्गात् । भरति । 'भृ भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।३३) । यद्वा—भर-णम् । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः, अप् (३।३।५७) वा ॥ (२) ॥*॥ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थे 'निर्भरः' इत्युक्तम् ॥*॥ अतिक्रान्तं वेलां मर्यादाम् । 'अत्यादयः क्रान्ता-द्यर्थे द्वितीयया' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (३) ॥*॥ भृशते । 'भृशु भ्रंशु अधःपतने' (?) अन्तर्भावित-प्यर्थात् 'इगुपध-' (३।१।३५) इति कः । भृशम् ॥ (४) ॥*॥ अर्थो निवृत्तिर्विषयो वा, तमतिक्रान्तम् अत्यर्थम् ॥

१—भावे क्तः (३।३।११४) इति मुकुटः ॥ २—निरन्तर-क्रियाकरणस्येति मुकुटः ॥ ३—भृशयतीति युक्तम्, अस्य दिवा-दिध्वेवोपलभ्यमानत्वात् ॥

(५) ॥*॥ मात्रा स्तोकम्, तामतिक्रान्तम् । 'गोस्त्रियोः—' (१।२।४८) इति ह्रस्वः ॥ (६) ॥*॥ उद्गाहते स्म । 'गाहृ विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (७) ॥*॥ निःशेषेण भरोऽत्र ॥ (८) ॥*॥ तीवति । 'तीव स्थौल्ये' (भ्वा० प० से०) । दन्त्योष्ठचान्तः । बाहुलकाद् रक् (उ०) ॥ (९) ॥*॥ एकोऽन्तो निश्चयोऽत्रेति ॥ (१०) ॥*॥ निताम्यति स्म । 'तमु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः (३।४।७२) । 'अनुनासिकस्य—' (६।४।१५) इति दीर्घः ॥ (११) ॥*॥ गाढमुद्राढवत् ॥ (१२) ॥*॥ 'बाह्व प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । 'ध्रुब्ध-स्वान्त—' (७।२।१८) इति निपातितम् । ('बाढं भृशप्रति-ज्ञयोः') ॥ (१३) ॥*॥ 'दृढ दृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'दृढः स्थूलबलयोः' (७।२।२७) इति निपातितम् । ('दृढः स्थूले भृशे शक्ते') ॥ (१४) ॥*॥ चतुर्दश 'अतिशयस्य' ॥ क्लीबे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यान्निष्पेषां सत्त्वगामि यत् ॥

(क्लीब इति ॥) शीघ्रादिदृढपर्यन्तं क्रियाविशेषणत्वाद्-द्रव्ये वर्तमानं क्लीबे स्यात् । यथा शीघ्रं जुहोति, सततं भुङ्के । एषां मध्ये यत् सत्त्वगामि द्रव्यगामि तत् त्रिषु वाच्यलिङ्गम् इत्यर्थः । शीघ्रा जरा, शीघ्रो मृत्युः, शीघ्रं वयः, इत्यादि । अतिशयभरयोरसत्त्ववचनत्वेऽपि पुंस्त्वमेव । पुंलिङ्गेन नि-दशात् । 'गाढैकान्तनितान्तानि पुमानतिशयो भरः' इति रभसाच्च । 'अतिशयं पचति' इति प्रयोगस्तु क्रियाविशेष-णत्वात्कर्मत्वेन द्वितीयया । क्लीबता तु न, नियतलिङ्गत्वात् । शीघ्रादीनामनियतलिङ्गानां हि क्रियाविशेषणत्वे क्लीबता, न तु नियतलिङ्गानाम् । कचिद् 'भेद्यगामि' इति पाठः, तस्य विशेष्यगामीत्यर्थः ॥

कुबेररुयम्बकसखो यक्षराहुह्यकेश्वरः ।

मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ॥६८॥

किंनरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः ।

यक्षैकपिङ्गडविडश्रीदपुण्यजनेश्वरः ॥ ६९ ॥

कुबेर इत्यादि ॥ कुत्सितं बेरं शरीरमस्य । कुष्ठित्वात् ।

१—जवादीनां शीघ्रादीनां चापरं भेदमाह । क्लीब इत्यादि । कलिङ्गस्त्वाह—तत्र सत्त्वगामिनः शीघ्रपर्याया आशुशब्दरहिताः, सततपर्याया अनिशजस्वरहिताः, अतिशयपर्याया अतिशयभरर-हिताः, इति ॥ तत्राशुशब्दवर्जनमसम्यक् । तथा च—कालिदा-सः—'मेरुमेत्य मरुदाशुवाहनः' इति । अत आशुशब्दोऽपि त्रि-ध्विल्यन्ये । एवम् अनिशशब्दस्यापि त्रिलिङ्गतां कोऽपि मन्यते इति सर्वधरः—इत्यपि मुकुटः ॥

कुत्सायां किति शब्दोऽयं शरीरं बेरमुच्यते । कुबेरः कुश-रीरत्वान्नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः' इति वायुपुराणम् । यद्वा—कुम्बति धनम् । 'कुवि आच्छादने' (भ्वा० प० से०) । 'कुम्बेर्नलोपश्च' (उ० १।५९) इत्येक ॥ (१) ॥*॥ ज्य-म्बकस्य सखा । 'राजा—' (५।४।९१) इति टच् ॥ (२) ॥*॥ यक्षेषु राजते । 'सत्सू—' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (३) ॥*॥ गुह्यं कायति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । गुह्यकानामीश्वरः ॥ (४) ॥*॥ मनुष्यस्येव धर्म आ-चारः इमंश्रुत्वादिर्वास्य । 'धर्मादनिच् केवलात्' (५।४।१२४) ॥ (५) ॥*॥ धनं दयते । 'देङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) 'आतः' (३।२।३) इति कः ॥ (६) ॥*॥ राज्ञां यक्षाणां राजा । 'राजा—' (५।४।९१) इति टच् । 'यक्षे चन्द्रे च राजा स्यात्' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (७) ॥*॥ धनानामधिपः ॥ (८) ॥*॥ किंनराणामीशः ॥ (९) ॥*॥ विश्रवसोऽपत्यम् । शिवादिषु (४।१।११२) विश्रवसो वि-श्रवणरवणावादेशौ निपातितौ अण् च ॥ (१०) ॥*॥ पु-लस्तेर्गोत्रापत्यम् । 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४।१।१०५) बहुत्वे पुलस्तयः ।—अपत्यं गोत्रं वा—इति मुकुटः । तत्र । अन-न्तरापत्ये यजोऽसंभवात् ॥ (११) ॥*॥ नरो वाहनमस्य । ध्रुम्नादित्वात् (८।४।३९) न णत्वम् ॥ (१२) ॥*॥ ई लक्ष्मीमक्ष्णोति व्याप्नोति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यक्ष्यते । 'यक्ष पूजायाम्' (चु० आ० से०) । 'अकर्तरि—' (३।३।१९) इति घञ् 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घो वा यजति शिवम् । इज्यते लोकेन वा । बाहुलकात्सो वा ॥ (१३) ॥*॥ सासूयं गौरीनिरी-क्षणे वामे चक्षुषि नष्टे रुद्रानुनयात्पिङ्गतामगात् । अत एकं पिङ्गमस्य ॥ (१४) ॥*॥ इडविडोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इत्यण् ॥*॥ डलयोरेकत्वस्मरणाद् 'एलविलः' अपि । इलविलाया अपत्यमिति वा विग्रहः । तत्र अवृ-द्धाभ्यो नदीमानुषी—' (४।१।११३) इत्यण् । इडविलास्ति मातृत्वेनास्य । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् इति वा ॥ (१५) ॥*॥ श्रियं दयते, ददाति, वा ॥ (१६) ॥*॥ पुण्यजनानामीश्वरः ॥ (१७) ॥*॥ सप्तदश 'कुबेरस्य' ॥

अस्योद्यानं चैत्ररथम्

अस्येति ॥ उद्यान्ति अस्मिन् । 'या प्रापणे' (अ० प० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥*॥ चित्ररथेन निर्वृत्तम्

१—'इलविला पुलस्तिभार्या'—इति मुकुटः ॥

‘तेन निर्वृत्तम्-’ (४।२।६८) ॥ इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ एकम्
‘कुबेराक्रीडस्य’ ॥

पुत्रस्तु नलकूवरः ।

(पुत्रस्त्विति ॥) नलः कूवरो युगंधरो यस्य । त्रिका-
ण्डशेषे तु-‘पुत्रौ तु नलकूवरौ’ इत्युक्तम् । तत्तु ‘नासत्यौ’
इतिवदौपचारिकं बोध्यम् । नलकूवर-मणिग्रीवयोस्तत्पुत्रयोः
पुराणप्रसिद्धत्वात् । ‘नलकूवरमणिग्रीवाविति ख्यातौ श्रिया-
न्वितौ’ इति भागवतम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘कुबेरपुत्रस्य’ ॥

कैलासः स्थानम्

(कैलास इति ॥) के जले लासो लसनमस्य । कैलासः
स्फटिकः । ‘हलदन्तात्-’ (६।३।९) इत्यलुक् । तस्यायं
कैलासः । यद्वा केलीनां समूहः कैलम् । ‘तस्य समूहः’
(४।२।३७) इत्यण् । तेन आस्यतेऽत्र । ‘आस उपवेशने’
(अ० आ० से०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१)
॥*॥ एकम् ‘कुबेरस्थानस्य’ ॥

अलका पूः

(अलकेति ॥) अलति भूषयति । ‘अल भूषणादिषु’
(भ्वा० प० से०) । ‘कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि’ (उ० २।
३२) इति कुन् । क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।४५) नेत्वम् ।
‘अलका कुबेरपुर्यामस्त्रियां चूर्णकुन्तले’ ॥ (१) ॥*॥ एकम्
‘कुबेरपुर्याः’ ॥

विमानं तु पुष्पकम् ॥७०॥

(विमानमिति ॥) पुष्पयति । ‘पुष्प विकसने’ (दि०
प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । पुष्पमिव वा । ‘इवे प्र-
तिकृतौ’ (५।३।९६) इति कन् । ‘विमानं तु पुष्पकोऽस्त्री
नगरी त्वलका प्रभा’ इति शब्दार्णवात् पुंस्त्वमपि । (‘पुष्पकं
रीतिपुष्पे च विमाने धनदस्य च । नेत्ररोगे तथा रत्नक-
ङ्कणे च रसाञ्जने । लोहकांसे मृदङ्गारशकट्यां च नपुंस-
कम्’) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘कुबेरविमानस्य’ ॥

स्यार्त्किनरः किंपुरुषस्तुरंगवदनो मयुः ।

स्यादिति ॥ किंचित् कुत्सितो वा नरः ‘किं क्षेपे’
(२।१।६४) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ एवं किंपुरुषः ।
कुत्सा च कस्यचिन्नरमुखाश्चकायत्वात्, कस्यचिदश्वमुखन-
रशरीरत्वात् । ‘अथ किंपुरुषो लोकभेदकिंनरयोः पुमान्’
॥ (२) ॥*॥ तुरंगसेव वदनमस्य ॥ (३) ॥*॥ मि-
नोति । ‘डुमिञ् प्रक्षेपणे’ (स्वा० उ० अ०) । ‘भृमृशीङ्-’
(उ० १।७) इत्युः । ‘मीनाति-’ (६।१।५०) इत्यात्वं तु

बाहुलकान्न । (‘मयुर्मृगाश्वमुखयोः’) ॥ (४) ॥*॥ च-
त्वारि ‘किंनरस्य’ ॥

निधिर्ना शेवधिः

(निधिरिति ॥) नितरां धीयते । धावः (जु० उ० अ०)
किः (३।३।९२) । नितरां दधाति पोषयत्यनेन । निधी-
यते वा । ‘धि धारणे’ (तु० प० अ०) । संपदादिः (वा०
३।३।१०८) । आगमशासनस्यानित्यत्वान्न तुक् ॥ (१)
॥*॥ शे कल्याणे मोहे वावधिः । ‘तत्पुरुषे-’ (६।३।१४)
इत्यलुक् । यद्वा शेतेऽनेन शेवं सुखम् । ‘इणशीभ्यां वन्’
(उ० १।१५२) । शेवं धीयतेऽस्मिन् । धावः (जु० उ० अ०)
‘कर्मण्यधिकरणे च’ (३।३।९३) इति किः ॥ (२) ॥*॥
द्वे ‘सामान्यनिधेः’ ॥

भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः ॥७१॥

(भेदा इति ॥) पद्मा लक्ष्मीरस्मिन्नस्ति । अर्शआद्यच्
(५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ शाम्यत्यम्बु दुःखं वा ध्मातेना-
नेन । ‘शमेः खः’ (उ० १।१०२) (‘शङ्खः कम्बौ निधे-
भेदे स्यान्नख्यामलिकास्थनि । वलये दिनभागे च
नागभेदे’) ॥ (१) ॥*॥ पद्मोऽस्त्रियां महापद्मः शङ्खो
मकर-कच्छपौ । मुकुन्द-कुन्द-नीलाश्च खर्वश्च निधयो
नव’ इति शब्दार्णवः ॥ ‘निधिविशेषस्य’ प्रत्येकम् ॥

इति स्वर्गवर्गविवरणम् ॥

द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम् ।

नभोन्तरीक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥ १ ॥

वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ।

द्योदिवाविति ॥ न विभर्ति किंचित् । मूलविभुजादि-
त्वात् (वा० ३।२।५) कः । यद्वा—आपोभ्रश्यन्त्यस्मात् ।
‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा—
अभ्रति स्थैर्यं गच्छति । अच् (३।१।१३४) । ‘अभ्र वज्र
मभ्र चर गत्यर्थाः’ (भ्वा० प० से०) । यद्वा— न भ्राजते ।
‘भ्राजृ दिसौ’ (भ्वा० प० से०) ‘अन्येभ्योऽपि०’ (३।२।
१०१) इति डः । ‘अभ्रं मेघे च गगने धातुभेदे च का-
ञ्चने’ ॥ (३) ॥*॥ व्ययति । ‘व्येञ् संवरणे’ । ‘नामन्सी-
मन्-’ (उ० ४।१५१) इत्यादिना मन्नन्तं निपातितम् । यद्वा
व्यवति । विपूर्वादवर्तेर्मनिन् (३।२।७५) । ‘ज्वरत्वर-’ (६।
४।२०) इत्युठौ । सवर्णदीर्घः (६।१।१०१) । ‘सार्वधा-

तुका—(७३।८४) इति गुणः । (‘व्योम वारिणि चाकाशे भास्करस्यार्चनाश्रये’) ॥ (४) ॥*॥ पुष्यति । ‘पुष पुष्यै’ (दि० प० अ०) । ‘पुषः कित्’ (उ० ४।४) इति करच् कित्वं च । पुष्कं वारि राति— इति स्वामी । ‘पुष्करं गगनपद्मवारिषु’ । (‘पुष्करं द्वीपतीर्थाहिखगरागौषधान्तरे । तूर्यास्येऽसिफले काण्डे शुण्डाग्रे’) ॥ (५) ॥*॥ ‘अवि शब्दे’ (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) अम्बः शब्दः तं राति । अम्बरम् । (‘अम्बरं न द्वयोर्व्योम्नि सुगन्ध्यन्तरवस्त्रयोः’) ॥ (६) ॥*॥ नह्यते मेघैः । ‘णह बन्धने’ (दि० उ० अ०) । ‘नेहर्दिवि मश्च’ (उ० ४।२।११) इत्यसुन् भ्रश्रान्तादेशः । न बभस्तीति वा किप् (३।२।१७८) । नभते । ‘णभ हिंसायाम्’ (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । सान्तम् । ‘नभः क्लीबं व्योम्नि पुमान् घने । घ्राणश्रावणवर्षासु विसतन्तौ पतद्बहे’ । ‘नभो व्योम्नि नभा मेघे श्रावणे च पतद्बहे । घ्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च नभाः स्मृतः’ इति विश्वः ॥*॥ ‘अत्यविचमितमि—’ (उ० ३।१।१७) इत्यसच्प्रत्यये तु नभसमदन्तमपि । नभसः पुंसि— इत्युणादिवृत्तौ । (‘नभसस्तु नदीपतौ । गगने प्रावृषि’) ॥ (७) ॥*॥ द्यावापृथिव्योरन्तरीक्ष्यते । ‘ईक्ष दर्शने’ (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । वेदे तु छान्दसं ह्रस्वत्वम् । अन्तरं ऋक्षाणि नक्षत्राण्यस्य । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) इत्वम् । अस्मिन् पक्षे ‘अन्तरिक्षम्’ इति ह्रस्वमध्यः । अधिकरणव्युत्पत्तिस्तु नोचिता । ल्युटा घञो बाधप्रसङ्गात् ॥ (८) ॥*॥ गच्छन्त्यनेनास्मिन्वा । ‘गमेर्गश्च’ (उ० २।७७) इति युच् गश्चान्तादेशः ॥ (९) ॥*॥ नास्त्यन्तो यस्य । (‘अनन्तः केशवे शेषे पुमाननवधौ त्रिषु । अनन्ता च विशल्यायां शारिवादूर्वयोरपि ॥ कणा दुरालभापथ्यापार्वत्यामलकीषु च । विश्वंभरागुह्योः स्यादनन्तं सुरवर्त्मनि’) ॥ (१०) ॥*॥ सुराणां वर्त्म ॥ (११) ॥*॥ खन्यते । ‘खनु अवदारणे’ (भ्वा० उ० से०) । डः (वा० ३।२।१०१) ‘खं स्वः संविदि व्योमनीन्द्रिये । शून्ये बिन्दौ मुखे खस्तु सूर्ये’ इति हैमः । खर्वत्यस्मिन् वा । ‘खर्व गतौ’ (भ्वा० प० से०) । डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (१२) ॥*॥ वि विश्वत एति व्याप्नोति । इणः (अ० प० अ०) शतृ (३।२।१२४) । वियच्छति न विरमति वा । विपूर्वाद्यमेः (भ्वा० प० अ०) । ‘अन्येभ्योऽपि—’ (३।२।७५) इति किप् । ‘कौ च गमादीनाम्’ (वा० ६।४।४०) इति मलोपे तुक् (६।१।७१) ॥ (१३) ॥*॥ विष्णोः पदम् आत्यदम् स्वरूपं वा । विष्णोः पदं

क्रमोऽत्र—इति स्वामी । तन्न । अधिकरणबहुव्रीहिप्रसङ्गात् । (‘विष्णुपदं नभोऽब्जयोः । विष्णुपदस्तु क्षीरोदे विष्णुपदी सुरापगा । संक्रान्तिर्द्वारिका चापि’) ॥ (१४) ॥*॥ आ समन्तात् काशन्ते सूर्योदयोऽत्र । ‘काश दीप्तौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१५) ॥*॥ विशेषेण हाययति गमयति विमानादीन् । ‘हय गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ण्यन्ताद् असुन् (उ० ४।१८९) । विजहाति सुवं वा ‘वहिहाधायभ्यश्छन्दसि’ (उ० ४।२।२१) इत्यसुन् । णिदित्यस्यानुवृत्तेर्युक् (७।३।३३) ।—विपूर्वाज्जहातेर्बाहुलकादसुन्—इति मुकुटः । तन्न । असुनो धातुमात्रात् (उ० ४।१८९) विहितत्वेन बाहुलकस्यानुपयोगात् । यकारस्याश्रवणप्रसङ्गाच्च ॥ (१६) ॥*॥ ‘वा तु पुंसि—’ इति तुशब्दादुत्तरान्वयि । तेन आकाशः, विहायाश्च । ‘विदुर्विहायसं व्योम पक्षिणश्च विहायसः’ इति शाश्वतः । ‘विहायाः शकुनौ पुंसि गगने पुंनपुंसकम्’ ॥ षोडश ‘आकाशस्य’ ॥

इति व्योमवर्गविवरणम् ॥

दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः ।

दिश इति ॥ दिशत्यवकाशम् । ‘दिश अतिसर्जने’ (तु० उ० अ०) किन् ‘ऋत्विग्दधृक्—’ (३।२।५९) इत्यादिना निपातनात् । यत्तु—मुकुटः कर्मण्येव किन्, कर्तरि तु क्तिबेच—इत्याह । तन्निर्मूलम्, आकरविरुद्धं च ॥*॥ भागुरिमतेन टापि दिशा । ‘दिक् तु स्त्रियां दिशा दान्ती ककुब् देववधूः पविः’ इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ ककते । ‘ककलौल्ये’ (भ्वा० प० से०) बाहुलकादुभ् प्रत्ययः । यद्वा—कं वातं स्कुन्नाति विस्तारयति । ‘स्कुम्’ इति सौत्राद्धातोः किप् (३।२।१७८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) सलोपः । ‘ककुप् स्त्रियां प्रवेणीदिक्शोभासु चम्पकसजि’ ।—केनादित्येन जलेन वा कुत्सितानि भानि नक्षत्राण्यत्रेति टाबन्तोऽपि—इति कश्चित् । तन्न । अधिकरणबहुव्रीहिप्रसङ्गात् ॥ (२) ॥*॥ काशते । ‘काश दीप्तौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘हनिक्वि—’ (उ० २।२) इति कथन् । (‘काष्ठा दारुहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्यान्नपुंसकम्’) ॥ (३) ॥*॥ आ समन्ताद् अश्रुते व्याप्नोति । ‘अशू व्याप्तौ’ (स्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘आशा वृष्णादिशोः स्त्रियाम्’ ॥ (४) ॥*॥ हरन्ति नयन्त्यनया । ‘हमृरुहियुभिश्च इतिः’ (उ० १।९७) । ‘हरिदिशि स्त्रियां पुंसि

हयवर्णविशेषयोः । अस्त्रियां स्यात्तृणे ॥ (५) ॥*॥ ता
इत्यनेन स्त्रीत्वं व्यनक्ति । दिशां बहुत्वाद्वहुवचनम् ॥ पञ्च
'दिशः' ॥

प्राच्यपाचीप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ॥१॥

उत्तरा दिग्दीची स्यात्

प्राच्येति ॥ प्राथम्ये प्रशब्दोऽत्र । प्राश्नति प्राप्नोति सूर्यम् । 'अञ्चु गतिपूजनयोः' (भ्वा०प०से०) । 'ऋत्विग्—' (३।२।५९) इत्यादिना किन् प्रत्ययः—प्राश्नति रविरस्याम् । बाहुलकादधिकरणे किन्—इति मुकुटः । तन्न । बाहुलक-
स्यागतिकगतित्वात् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥ (१) ॥*॥
अहो मध्येऽश्चत्यस्याम् । अपाची । 'अप' इत्यव्ययं मध्यार्थे-
ऽपदिशमितिवत् । अपाश्नति सूर्यम्—इत्युचितम् । कर्तरि
कृद्विधानात् । अवाची—इत्यपपाठ एव । अवपूर्वस्या-
श्चतेरधोमुखी भावे वृत्तेः । स्वामी त्ववशब्दस्य मध्यार्थतामाह
॥ (१) ॥*॥ प्रति पश्चाद् दिनान्तेऽश्नति सूर्यम् । सूर्यो-
ऽस्याम्—इति तु दुष्टम् ॥ (१) ॥*॥ पूर्वदक्षिणेत्यत्र 'सर्व-
नाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' (वा० ५।३।२८) । उद्
ऊर्ध्वं तरन्त्यत्र । 'तृ प्लवनसंतरणयोः' (भ्वा०प०से०) 'ऋ-
दोरप्' (३।३।५७) । ('उत्तरा दिग्विशेषे च सृष्टायाम-
र्जुनस्य च') ॥*॥ उत् उत्तरमश्नत्यर्कम् । उत्क्रान्तं दृष्टि-
पथमश्नति सूर्यं वा । अस्यामिति तु न युक्तम् । 'उद् ईत्'
(६।४।१३९) इत्यश्नतेरत ईकारः ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकं
द्वे द्वे 'चतसृणाम्' ॥

दिश्यं तु त्रिषु दिग्भवे ।

(दिश्यमिति ॥) दिशि भवं दिश्यम् । 'दिगादिभ्यो
यत्' (४।३।५४) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'दिग्भवस्य' ॥

**इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् ॥२॥
कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ।**

(इन्द्र इति ॥) एवं च प्राच्यादीनामैन्द्रीत्यादिनामानि ।
इन्द्रादीनां प्राचीपतिरित्यादीनि नामानीति भावः ॥

**ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमदोऽञ्जनः ॥३॥
पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ।**

(ऐरावत इत्यादि ॥) पुण्डरीकवर्णयोगात् । अर्शआद्यच्
(५।२।१२७) । ('पुण्डरीकं सिताम्बुजे । सितच्छत्रे भे-
षजे च पुण्डरीकोऽग्निदिग्गजे ॥ सहकारे गणधरे राजि-

लाहौ गजज्वरे । कौषकारान्तरे व्याघ्रे') ॥ (१) ॥*॥
खर्वत्वाद्दामनः । ('वामनोऽप्यतिखर्वे च त्रिषु पुंसि तु
दिग्गजे । हरावङ्कोटवृक्षे') ॥ (१) ॥*॥ कुमुदं रक्तोत्पलं
तत्तुल्यवर्णत्वात् । 'कुमुदं कैरवे रक्तपद्मे स्त्री कुम्भिकोषधौ ।
गम्भार्यौ पुंसि दिङ्गागे नागे शाखामृगान्तरे' । कौ मोदते
वा । 'इगुपध—' इति कः । 'मुद हर्षे' (भ्वा०आ०से०) ।
—'मूलविभुज—' (वा०३।२।५) इति कः—इति मुकुटः ।
तन्न । अनुपयोगात् ॥ (१) ॥*॥ अञ्जनवर्णत्वात् अञ्जनः ।
(अञ्जनं कज्जले चात्तौ सौवीरे च रसाञ्जने । पुंसि ज्ये-
ष्ठादिग्गजयोरञ्जना वानरीभिदि । अञ्जनी लेप्यनार्यौ च')
॥ (१) ॥*॥ पुष्पमिव दन्ता यस्य । ('पुष्पदन्तस्तु दि-
ङ्गागभेदे विद्याधरान्तरे') ॥ (१) ॥*॥ सर्वस्यां भूमौ वि-
दितः । 'तत्र विदितः' (५।१।४३) इत्यण् । अनुशति-
कादिः (७।३।२०) । ('सार्वभौमस्तु दिग्गजे चक्रवर्तिनि')
॥ (१) ॥*॥ शोभनाः प्रतीका अवयवा यस्य । 'सुप्र-
तीको दिगीशेभे, शोभनावयवे त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥
दिक्षु विख्याता गजाः । दिगीशा गजा इति वा । 'शाक-
पार्थिवादिः' (२।१।६९) ॥ 'इन्द्रादिगजानाम्' एकैकम् ॥
करिण्योऽभ्रमु-कपिला-पिङ्गलानुपमाः क्रमात् ४
ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाङ्गना चाङ्गनावती ।

(करिण्य इति ॥) अभ्र आकाश एव माति । 'मा
माने' (अ०प०अ०) । मित्रव्यादित्वात् (उ०१।३७)
कुः । न भ्राम्यति । 'भृतृचरि—' (उ०१।७) इत्युः ।
मन्थरगामिनीत्यर्थ इति वा ॥ (१) ॥*॥ कपिलपिङ्गल-
वर्णत्वात्कपिलापिङ्गले । ('कपिला रेणुकायां च शिंशपा
गोविशेषयोः । पुण्डरीककरिण्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिलिङ्गकम् ॥
नानले वासुदेवे च मुनिभेदे च कुक्कुरे') । ('पिङ्गलो ना-
गभिद्रुद्रचण्डांशुपारिपार्श्वके । निधिभेदे कपावधौ पुंसि
स्यात्कपिलेऽन्यवत् ॥ स्त्रियां वेश्याविशेषे च करिण्यां कुमु-
दस्य च । नाडीभेदे कर्णिकायाम्') ॥ (१) ॥*॥ श्रेष्ठत्वा-
न्नास्त्युपमायाः । ('अनुपमस्तु भवेदयम् । उपमारहिते-
ऽनुपमेभ्याम्') ॥ (१) ॥*॥ ताम्रौ कर्णौ यस्याः । 'पा-
ककर्ण—' (४।१।६४) इत्यादिना ङीष् । 'नासिको—'
(४।१।५५) इति वा ॥ (१) ॥*॥ शुभ्रौ दन्तावस्थाः ।
'नासिकोदरौष्ठ—' (४।१।५५) इति ङीष् । ('शुभ्रदन्ती सु-

दन्त्यां स्यात्पुष्पदन्तेभ्योषिति' । शुभदन्ती इति वा पाठः । शुभौ दन्तावस्याः ॥ (१) ॥*॥ अङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा०प०से०) । युच् (उ० २।७८) । कल्याणान्यङ्गा-
न्यस्याः इति वा । 'अङ्गात्कल्याणे' (ग० ५।२।१००) इति नः ॥ (१) ॥*॥ अञ्जनवर्णत्वादञ्जनमस्त्यस्याः । 'मतौ बह्वचः' (६।३।११९) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ क्रमेण 'पेरावतादीनां हस्तिनीनां' एकैकम् ॥

क्रीबाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् ५

(क्रीवेति॥) क्रीबाव्ययमिति कर्मधारयोऽव्ययीभावत्वसू-
चनार्थः । 'अव्ययीभावश्च' (१।१।४१, २।४।१८) इति सूत्राभ्यां क्रीबत्वाव्ययत्वयोर्विधानात् । तेन 'नाव्ययीभावा-
दतोऽन्वपञ्चम्याः' (२।४।८३) इत्यादिप्रवृत्तिः । 'अप' इति मध्यवाची । शरदादित्वात् (५।४।१०७) टच् । आ-
बन्तेन समासे तु टज्जापेक्षितः ।—दिशोरिदमपदिशम्, विभ-
क्त्यर्थेऽव्ययीभावः—इति स्वामी । तन्न । संबन्धमात्रस्य वि-
भक्त्यर्थत्वेऽपि मध्यस्य तदर्थत्वाभावात् ॥ (१) ॥*॥ दिग्भ्यां विनिर्गता । विदिक् शान्ता ॥*॥ सैव प्रदिक् । 'यान्यासामन्तरालानि प्रदिशो विदिशश्च ताः' इत्यमर-
माला ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अश्यादिकोणस्थ' ॥

अभ्यन्तरं त्वन्तरालम्

(अभ्यन्तरमिति ॥) अभिगतमन्तरम् ॥ (१) ॥*॥
अन्तरं लाति । 'आतोऽनुप' (३।२।३) इति कः । 'अ-
न्येषामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घः । आङ्प्रश्नेषो वा ।
मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'मध्यमात्रस्य' ॥

चक्रवालं तु मण्डलम् ।

(चक्रेति ॥) चक्राकारेण बलते । 'वल संवरणे' (भ्वा०
आ०से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अन्येषामपि' (६।३।
१३७) दीर्घः । यद्वा—भावे घञि वालः । चक्रमिव वालो
यस्य । यद्वा—चक्राकारेण वाडते । 'वाडृ आप्लाव्ये' (भ्वा०
आ०से०) । अच् (३।१।१३४) चक्रवाडम् । डलयोरेक-
त्वस्तरणाच्चक्रवालम् । ('चक्रवालोऽद्रिभेदे स्याच्चक्रवालं
तु मण्डले') ॥ (१) ॥*॥ मण्डयति । 'मडि भूषायाम्'
(चु०प०से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् ।
मण्डं भूषां लाति—इति वा । ('मण्डलं देशविम्बयोः ।
भुजंगभेदे परिधौ शुनि द्वादशराजके । संघाते कुष्ठभेदे च')
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मण्डलाकारेण परिणतसमूहस्य' ॥

**अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयितुर्वलाहकः ॥६॥
धाराधरो जलधरस्तडित्वान्वारिदोऽम्बुभृत् ।
घन-जीमूत-मुदिर-जलमुग्धूमयोनयः ॥ ७ ॥**

(अभ्रमित्यादि ॥) अपो विभर्ति । मूलविभुजादित्वात्
(३।२।५) कैः । अभ्रति । 'अभ्र गतौ' (भ्वा०प०से०) ।
अच् (३।१।१३४) । न अश्रयन्त्यापो यस्मात् । 'अंशु अधः-
पतने' । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः-
इति वा । 'अभ्रं मेघे च गगने धातुभेदे च काश्चने' ॥ (१)
॥*॥ मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा०प०से०) । अच् (३।
१।१३४) । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'मेघो
मुस्ताजलदयोः पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ वारि वहति । 'क-
र्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ स्तनयति । 'स्तनगदी
देवशब्दे' (चु०उ०से०) चुरादावदन्तः । 'स्तनिहृषि-'
(उ० ३।२९) इतीत्नुच् । 'अयामन्ता' (६।४।५५)
इति णेरय् ॥ (४) ॥*॥ वारिवाहकः । पृषोदरादिः (६।
३।१०९) । बलाकाभिर्हायते गम्यते । 'ओहाङ् गतौ' (चु०
आ०अ०) । कर्मणि कुन् (उ० २।३७) । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) । बलेन हीयते आहायते वा । कुन् (उ० २।
३७) । ('बलाहको गिरौ मेघे दैत्यनागप्रभेदयोः')
॥ (५) ॥*॥ धाराणां जलस्य च धरः । 'धाराधरोऽसि-
मेघयोः' ॥ (६) ॥*॥ (जलधरस्तोयधरादीनामप्युपलक्ष-
णम् । 'तोयधरो मुस्तासुनिषण्णौषधीघने') ॥ (७) ॥*॥
तडितः सन्त्यस्मिन् । मतुप् (५।२।९४) । 'झयः' (८।२।
१०) इति वत्वम् ॥ (८) ॥*॥ वारि ददाति । 'आतो-
ऽनुप' (३।२।३) इति कः । (जलदतोयदादीनामप्युपल-
क्षणम् । 'जलदो मुस्तके मेघे' । 'तोयदो मुस्तके मेघे
पुमानाज्ये नपुंसकम्') ॥ (९) ॥*॥ अम्बु विभर्ति ।
क्लिप् (३।२।७६) ॥ (१०) ॥*॥ हन्यते वायुना । 'मूर्तौ
घनः' (३।३।७७) इत्यप् कुत्वं च । ('घनं स्यात्कांस्यताला-
दिवाद्यमध्यमनृत्ययोः । ना मुस्ताब्दौषदाब्धेषु विस्तारे लो-
हमुद्रे । त्रिषु सान्द्रे दृढे') ॥ (११) ॥*॥ जीवनं जलं
मूतं बद्धमनेन । 'मूड् बन्धने' (भ्वा०आ०से०) कर्मणि क्तः
(३।२।१०२, ३।४।७०) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।

१—के अभ्रं बकारवदिति वैयाकरणाः—इति मुकुटः ॥
२—इति पौराणिकाः । तदुक्तम् । 'न अश्रयन्ति यतस्तेभ्यो
जलान्यभ्राणि तान्यतः' इतीति स्वामिमुकुटै । अत एव बकाररहि-
तत्वेन 'समयावनौघनमदभ्रमराणि' इवि षष्ठे भावे यमकितम्—
इति मुकुटः ॥

ज्यानं जीः । 'ज्या वयोहानौ' (क्र्या० प० अ०) । संपदादि-
त्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् । ज्या वयोहान्या मृतो
बद्ध इति वा । ('जीमूतो वासनेऽम्बुदे । घोषकेऽद्रौ भृति-
करे') ॥ (१२) ॥*॥ मोदन्तेऽनेन । 'मुद हर्षे' । (भ्वा०
आ० से०) । 'इषिमदिमुदि-' (उ० १।५१) इति किरच् ।
'मुदिरः कामुके मेघे' ॥ (१३) ॥*॥ जलं मुञ्चति ।
'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । क्तिप् (३।२।७६) ॥ (१४)
॥*॥ धूमो योनिरस्य ॥ (१५) ॥*॥ यद्यपि शब्दार्णवे
'मेघास्तु त्रिविधास्तत्र वह्निजा धूमयोनयः । निःश्वासजास्तु
जीमूतास्ते ज्ञेया जीवरूपिणः । यज्ञजास्तु घना घोराः पुष्क-
रावर्तकादयः' इति विशेषपरत्वमुक्तम् । तथाप्यन्यत्रापि वृ-
त्तिर्न विरुद्धा ॥ पञ्चदश 'मेघस्य' ॥

कादम्बिनी मेघमाला

कादम्बिनीति ॥ कादम्बाः कलहंसा बलाकावन्मेघम-
नुधावन्ति । ते सन्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) यत्तु ज्यो-
त्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अणि ङीप् (४।१।१५)
इति मुकुटः । तन्न । एवं हि 'कादम्बी' इति प्रयोगप्रसक्तेः ।
कदम्बस्य विकासः=कादम्बोऽस्त्यस्याः कार्यत्वेनेति वा ॥
(१) ॥*॥ मेघानां माला ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मेघपङ्केः' ॥

त्रिषु मेघभवेऽभ्रियम् ।

(त्रिष्विति ॥) अत्रे भवम् । 'समुद्राद्भ्रः' (४।४।
११८) । छान्दसत्वं प्रायिकम् । स्त्रियामभ्रिया ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'मेघभवस्य' ॥

स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषो रसितादि च ॥ ८ ॥

(स्तनितमिति ॥) 'स्तनगदी देवशब्दे' (चु० उ० से०) ।
'गर्ज शब्दे' (भ्वा०, चु० प० से०) । 'रस शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । 'एभ्यो भावे क्तः' (३।३।११४) ॥*॥ मेघस्य
निर्घोषः ॥ (३) ॥*॥ आदिना ध्वनित-ह्लाद-रासादयः ॥
चत्वारि 'मेघध्वनेः' ॥

शंषा शतहृदाहादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा ।

तडित्सौदामनीविद्युच्चपला अपि ॥ ९ ॥

शंषेति ॥ भयंकरत्वाच्छं सुखं पिबति । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः । टाप् (४।१।४) ॥ (१) ॥*॥ शतं हृदा
अव्यक्ताः शब्दा यस्याः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वः ।
शतं हृदा अर्चीषि, अगाधजलाशया वा । सन्त्यस्या इति वा

१—'शम्बा' इति प्राच्याः शम्बयति नायनं तेजः—इति व्या-
ख्यन्—इति स्वामी ॥

अर्च ॥ ५।२।१२७) । ('शतहृदा स्त्रियां वज्रे सौदामिन्यां
च कीर्तिता') ॥ (२) ॥*॥ ह्लादते । आवश्यके णिनिः
(३।२।७८) । ह्लादोऽस्ति यस्या वा । इनिः (५।२।११५) ।
'ह्लादिनी वज्रतडितोः' ॥ (३) ॥*॥ इरा आपः सन्त्य-
स्य=इरावान् मेघः । तस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०)
इत्यण् । ऐरावतेनैकदिक् । 'तेनैकदिक्' (४।३।११२) इ-
त्यण्—इति वा ॥ (४) ॥*॥ क्षणं प्रभास्याः ॥ (५) ॥*॥
ताडयति । 'तड आघाते' (चु० प० से०) । 'ताडोर्णिलुक्च'
(उ० १।९८) इतीतिः । डलयोरेकत्वात् 'तलित्' अपि ।
'दूरेचित्सं तलिदिवातिरोचसे' इति मन्त्रः ॥ (६) ॥*॥
'श्वेतद्विपः सुदामा' इति त्रिकाण्डशेषे ऐरावतपर्यायौ ।
'तेनैकदिक्' (४।३।११२) इत्यण् । 'अन्' (६।४।१६७)
इति प्रकृतिभावाद्दिलोपाहोपौ न भवतः । 'सुदामाद्विणा—'
इति वा । 'सुदामा तु पुमान्वारिधरपर्वतभेदयोः' । सुदामि
मेघे भवा वा । 'सौदामिनी' इत्यपपाठः । 'सौदामन्यप्स-
रोभेदे तडित्त्वेदयोः स्त्रियाम्' ॥ (७) ॥*॥ विशेषेण द्यो-
तते । 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'भ्राजभास—' (३।
२।१७७) इति क्तिप् । ('विद्युत्तडिति संख्यायां स्त्रियां त्रिषु
तु निष्प्रमे') ॥ (८) ॥*॥ 'चक्षु गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । चञ् लालि । कः (३।२।३) । 'च-
ञ्चला तु तडिलक्ष्म्योश्चञ्चलश्चपलेऽनिले' ॥ (९) ॥*॥
चोपति । 'चुप मन्दायां गतौ' (भ्वा० प० से०) 'चुपेरच्चो-
पधायाः' (उ० १।१११) इति कलच् । 'चपला कमला-
विद्युत्सुश्चलीपिप्पलीषु च । नपुंसकं तु शीघ्रे स्याद्वाच्यवत्त-
रले चले' ॥ (१०) ॥*॥ दश 'विद्युतः' ॥

स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषे

(स्फूर्जथुरिति ॥) स्फूर्जनं स्फूर्जथुः । 'दुओस्फूर्जा व-
ज्रनिर्घोषे' (भ्वा० प० से०) । 'द्वितोऽथुच्' (३।३।८९) ॥
(१) ॥*॥ वज्रनिर्घोषोऽशनिशब्दः । 'वज्रनिष्पेषे' इति
पाठे 'पिष्ट संचूर्णने' (ह० प० अ०) घञ् (३।३।१८) ।
'इदुदुपधस्य—' (८।३।४१) इति षः । निष्पेषशब्दस्तदुत्थ-

१—बहुव्रीहिणैव रूपसिद्धौ मत्वर्थीयप्रत्ययकरणस्य निष्प्रयो-
ज्यता ॥ २—तथाच हरिप्रबोधे 'खेऽम्रं जगाम काञ्चनसरसम-

सौदाम नीलता धामास्तम् । इत्यमिव हि सरजसं सरसमसौ-
दामनी लताधामास्तम्' इति यमकितम्—इति मुकुटः ॥

३—केचित्तु (स्फूर्जथुः) इति दीर्घं नेच्छन्ति । तेषां 'सिपि धातो
रुर्वा' (८।२।७४) इत्यतो 'हलि च' (८।२।७७) वाग्रहणानुवृत्तौ
व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च भवतीति मैत्रेयः—इति मुकुटः ।

शब्दपरः । संघट्टमात्रपरः—इत्यन्ये ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'वज्रध्वनेः' ॥

मेघज्योतिरिरमदः ।

(मेघेति ॥) अन्योन्यस्य संघट्टेन मेघान्निःसृत्य वृक्षादौ
ज्योतिः पतति स इरमदः । इरया जलेन माद्यति
दीप्यते । अबिन्धनत्वात् । 'उग्रपश्येरमद—'(३।२।३७) इति
साधुः । मेघेत्युपलक्षणम् । तेन बाढवोऽपि । अत एव 'मे-
घाभ्यादिरिरमदः' इति शब्दार्णवः ॥ द्वे 'वज्राग्नेः' ॥

इन्द्रायुधं शक्रधनुः

(इन्द्रेति ॥) इन्द्रस्यायुधम् ॥ (१) ॥*॥ शक्रस्य
धनुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रधनुषः' ॥

तदेव ऋजु रोहितम् ॥१०॥

(तदिति ॥) तदिन्द्रधनुरुत्पातादिना ऋजु अवक्रं सदो-
हितं स्यात् । 'रुहे रश्च लो वा' (उ० ३।९४) इतीतम् ।
'रोहितं रुधरे' धीरऋजुशक्रशरासने । रोहितो मीनमृग-
योर्भेदे रोहितकद्रुमे' इति विश्वः । यद्वा—रोहणं रोहः सं-
जातोऽस्येति । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'ऋजोरिन्द्रधनुषः' ॥

वृष्टिर्वर्षम्

(वृष्टिरिति ॥) वर्षणम् । 'वृषु सेचने' (भा० प०
से०) । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ 'अज्विधौ
भयादीनामुपसंख्यानम्' (वा० ३।३।५६) इत्यचि वर्षम् ।
ल्युटि (३।३।११५) वर्षणमपि । नचाचा ('नपुंसके क्ता-
दिनिवृत्त्यर्थम्' इति (३।३।५६) भाष्योक्त्या क्तस्येव) ल्युटो
बाधः । 'वृषभो वर्षणात्' (पस्पशायाम्) इति भाष्यप्रयो-
गात् । 'अथ वृष्टिर्वर्षमस्त्री केचिदिच्छन्ति वर्षणम्' इति
शब्दार्णवः । 'वर्षस्तु समाद्वीपांशवृष्टिषु । वर्षवैरेऽपि व-
र्षास्तु प्रावृष्टि' इति हैमः ॥ द्वे 'वृष्टेः' ॥

तद्विघाते वज्राहावग्रहौ समौ ।

(तद्विघात इति ॥) तस्या वृष्टेर्विघाते द्वौ । 'अवे ग्रहो
वर्षप्रतिबन्धे' (३।३।५१) इति अवपूर्वाद्ग्रहेर्वा घञ् ॥ (१)
॥*॥ 'ग्रहवृष्टिनिश्चिगमश्च' (३।३।५८) इत्यपि अवग्रहः ।
(~~'अवग्रहस्तु वर्षादेः राजालिके । प्रतिबन्धे वृष्टिरोधे'~~) ।
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृष्टिविघातस्य' ॥

१—कद्रुमे ॥ २—'वर्षवरः षण्डः' इत्यनेकार्थकैवरवाक-
रकोमुदी ॥

धारासंपात आसारः

(धारेति ॥) धाराणां संपातः संभूय पतनम् । पते-
र्भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'सृ गतौ' (भा० प०
अ०) । आसरणम् घञ् (३।३।१८) । 'आसारः स्वात्प्र-
सरणे वेगवर्षे सुहृद्वले' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'महावृष्टेः' ॥

शीकरोऽम्बुकणाः सृताः ॥ ११ ॥

(शीकर इति ॥) सृता वायुना इतस्ततः प्रेरिता अम्बुक-
णाः शीकराः तालव्यादिः । 'शम्बशीकरपांशवः' इति ताल-
व्यप्रकरणे ऊष्मविवेकात् । 'शीकृ सेचने' (भा० आ० से०) ।
'ऋच्छेरन्' (उ० ३।१३१) इति बाहुलकादरन् । ('शी-
करं सरले वातसृताम्बुकणयोः पुमान्') ॥*॥ ('सीकरः')
'दन्त्यादिरयम्' इति धनपालादयः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'वातप्रक्षिप्तजलकणस्य' ॥

वर्षोपलस्तु करका

(वर्षोपल इति ॥) कृणोति । 'कृञ् हिंसायाम्' (स्वा०
उ० अ०) । 'कृवादिभ्यः संज्ञायां वुन्' (उ० ५।३५) ।
क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।४५) इत्वाभावः । पुंस्यपि ।
'वर्षोपलस्तु करका करकोऽपि च दृश्यते' । ('करकस्तु
पुमान्पक्षिविशेषे दाडिमेषु च । द्वयोर्भेदोपले न स्त्री क-
रङ्के च कमण्डलौ') ॥ एकं 'वर्षोपलस्य' ॥

मेघच्छन्नेऽहि दुर्दिनम् ।

(मेघेति ॥) मेघच्छन्ने मेघान्धकारिते । अहीति रात्रे-
रप्युपलक्षणम् । रात्रावपि दुर्दिनम् । 'दुर्दिनं जलदध्वा-
न्तम्' इति रत्नकोषः । दुर्निन्दितं दिनम् । 'वार्दलं दुर्दिने
मेघे' इति । एकम् 'मेघान्धकारितस्य' ॥

अन्तर्धा व्यवधा पुंसि त्वन्तर्धिरपवारणम् ॥१२॥

अपिधान-तिरोधान-पिधानाच्छादनानि च ।

(अन्तर्धेति ॥) अन्तर्धानम् । व्यवधानम् । दुधावः
(जु० उ० अ०) अन्तःशब्दस्याङ्किविधिगत्वेषूपसर्गत्वात्
(वा० १।४।६५) 'अतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥
॥ (१) ॥*॥ 'उपसर्गे घोः—' (३।३।९२) इति किप्र-
त्ययेऽन्तर्धिः ॥३॥ ॥*॥ 'वृञ् आच्छादने' (जु० उ०
से०) चुरादिण्यन्ताद्वावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (४) ॥*॥
'वष्टि भागुरिः—' इति बाहोपः ॥ (५) ॥ (७) ॥*॥
'तिरोऽन्तर्धौ' (१।४।७१) इति गतित्वे 'कुगति—' (२।२।
१८) इति समासः ॥ (६) ॥*॥ 'छद् अपवारणे'

(चु० उ० से०) । प्यन्ताह्युद् (३।३।११५) ॥*॥ अण्यन्ता-
ह्युटि तु छदनम् । यत्तु छदनमिति 'छादेर्धे' (६।४।८९)
योगविभागाद् ह्रस्वत्वम्—इति सुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् ।
उक्तरीत्या प्रयोगद्वयनिर्वाहे योगविभागस्य निष्प्रयोजनत्वात्
॥ (८) ॥*॥ अथै 'अन्तर्धानस्य' ॥

हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदवान्धवः ॥ १३ ॥
विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोषधीशो निशापतिः ।
अञ्जो जैवातृकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः
द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः ।

(हिमांशुरित्यादि ॥) हिमा अंशवो यस्य ॥ (१) ॥*॥
चन्द्रं कर्पूरं सादृश्येन माति तुल्यति । 'चन्द्रे मो डिच्'
(उ० ४।२।२८) इत्यसुन् । चन्द्रमाह्लादं मिमीते निर्मिमीते
इति वा । बाहुलकाकेवलादप्यसिः 'मिमीते आनन्दम्'
इति माः=चन्द्रः । 'मासुशब्दः केवलोऽपीह संमतो बहु-
दृश्वनाम्'—इत्युत्पलिनी । ('माश्चन्द्रमासयोः पुमान्') कालं
मिमीते । माश्रासौ चन्द्रश्च=चन्द्रमाः—इति वा । राजद-
न्तादिः (२।२।३१) ॥ (२) ॥*॥ चन्दति । 'चदि आ-
ह्लादने' (भ्वा० प० से०) 'स्फायितश्चि—' (उ० २।१३) इति
रक् । 'चद्रोऽम्बुकाम्ययोः । स्वर्णे सुधांशौ कर्पूरे कौम्पित्ये
मेर्चैकेऽपि च' इति हैमः ॥*॥ अचि (३।३।१३४) रेफ-
शून्योऽपि । 'हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः शशी चन्द्रो हिम-
द्युतिः' इति शब्दार्णवात् ॥ (३) ॥*॥ उन्नति । 'उन्दी
क्लेदने' (रु० प० से०) 'उन्नैरिच्चादेः' (उ० १।१२) इत्युः ।
यत्तु स्वामिसुकुटौ—उन्दते, उन्दति—इत्याहतुः । तच्चिन्त्यम् ।
उन्दे रौधादिकत्वात् ॥ (४) ॥*॥ कुमुदानां बान्धवः ॥
(५) ॥*॥ विशेषेण धन्यत्वेन सुराः (धेद् पाने । बाहुल-
कात्कुः (उ० १।२२) । 'विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे
च राक्षसे' इति विश्वः ॥ (६) ॥*॥ सुधायुक्ता अंशवो
यस्य ॥ (७) ॥*॥ शुभ्रा अंशवो यस्य ॥ (८) ॥*॥ ओ-
षधीनामीशः ॥ (९) ॥*॥ निशायाः पतिः ॥ (१०)
॥*॥ अद्भ्यो जातः । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति
ङः । 'अञ्जोऽस्त्री शङ्खे ना निचुले धन्वन्तरौ च हिमकि-
रणे क्लीवं पद्मे' इति विश्वः ॥ (११) ॥*॥ जीवयति ।
अन्तर्भावितण्यर्थः । 'जीवेः' इत्यनुवृत्तौ 'आतृकन् वृद्धिश्च'

(उ० १।७९) इति साधुः । 'जैवातृकः पुमान् सोमे कृष-
कायुष्मतोस्त्रिषु' ॥ (१२) ॥*॥ अमृतं सूते—सोमः । 'अ-
र्तिस्तुसू—' (उ० १।१४०) इत्यादिना मन् । 'सोमस्त्वोष-
धीतद्रसेन्दुषु । दिव्यौषध्यां घनसारे समीरे पितृदैवते ॥ व-
सुप्रभेदे सलिले वानरे किंनरेश्वरे' इति हैमः ॥*॥ सोमा
नकारान्तोऽपि । 'नामन्सीमन्सोमन्—' इत्यादिना दशपाद्यां
निपातनात् । यत्तु सुकुटेनोक्तम्—सूयते जायते 'नवो नवो
भवति जायमानः' इति श्रुतेः' सूयते यज्ञाङ्गस्थानं वा क-
रोति, सूतेऽमृतं वा सोम इति 'पुञ् अभिषवे' । 'पू प्रेरणे'
वा—इति । तन्न । सूयतेः सकर्मकत्वेन जायते इति प्रतिप-
दासंभवात् । श्रुत्युपन्यासोऽप्यसंबद्धः । जायमान इति ज-
नेरकर्मकस्य ग्रहणात् । एतेनैव स्वाम्युक्तिरपि प्रत्युक्ता । सू-
यत इत्यस्य यज्ञाङ्गस्थानं वा करोति—इत्यर्थकथनमप्यसंग-
तम् । प्राणिगर्भविमोचनार्थकस्य तदसंभवात् । सुनोतेः सु-
वतेश्चोपन्यासः पूर्वान्वयी स्वतन्त्रो वा । नाद्यः । षूडा वि-
गृह्य तदुपन्यासस्यासंगतत्वात् । द्वितीयेऽपि 'अर्तिस्तु—' इति
ह्रस्वस्य ग्रहणे सुवतेरुपन्यासोऽसंगतः । दीर्घग्रहणे सुनोतेरु-
पन्यासोऽसंगतः ॥ (१३) ॥*॥ ग्लायति । 'ग्लै हर्षक्षये'
(भ्वा० प० अ०) । 'ग्लानुदिभ्यां डौः' (उ० २।६४) ॥
(१४) ॥*॥ मृगोऽङ्कोऽस्य (१५) ॥*॥ कला निधी-
यन्तेऽत्र । डुधाजः 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति
किः ॥ (१६) ॥*॥ द्विजानां राजा । 'राजा—' (५।४।९१)
इति टच् । 'द्विजराजः शशधरे सुपर्णेऽनन्तभोगिनि' इति
विश्वः ॥ (१७) ॥*॥ शशस्य धरः ॥ (१८) ॥*॥ न-
क्षत्राणामीशः ॥ (१९) ॥*॥ क्षपां करोति । 'कृजो हेतु—'
(३।२।२०) इति टः ॥ (२०) ॥*॥ विंशतिः 'चन्द्रस्य' ॥
कला तु षोडशो भागो

(कलेति ॥) चन्द्रस्य षोडशो भागः । कलयति । 'कल
संख्याने' (चु० उ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । कल्यते
वा । 'पुंस्—' (३।३।११८) इति घः । ('कलं त्वजीर्णरेतसोः ।
अव्यकमधुरध्वाने) कला स्यादंशशिल्पयोः । (कलने मू-
लैरैवृद्धौ षोडशांशे विधोरपि) इति हैमः ॥ एकम् 'चन्द्र-
षोडशांशस्य' ॥

बिम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु ॥ १५ ॥

(बिम्ब इति ॥) वेति शोभते । 'वी गतौ' (अ० प० से०) ।
'उल्वादयश्च' (उ० ४।९५) इति बन्नुमागमह्रस्वत्वानि ।
'बिम्बं तु प्रतिबिम्बे स्यान्मण्डले बिम्बिकाफले' इति

१—हैमेऽपि 'स्यात्कालशिल्पयोः' इत्येव दृश्यते ॥

१—ओषधीविशेषे । २—मयूरपिच्छस्यरेखात्रये । —३ स्वा-
मिग्रन्थे तु नुनतीति पाठ एव दृश्यते ॥ ४—मेदिन्यामेवैता-
दृशः पाठो दृश्यते । विश्वकोषे तु नोपलभ्यते ॥

(पवर्गमध्ये) हैमः ॥ (१) ॥*॥ मण्डयति, मण्डयते, वा ।
‘मडि भूषायाम्’ (चु०प०से०) । वृषादित्वात् (उ० १।
१०६) कलच् । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । मण्डली ।
‘स्यान्मण्डलं द्वादशराजके च देशे च विम्बे च कदम्बके
च । कुष्ठप्रभेदेऽप्युपसूर्यकेऽपि भुजंगभेदे शुनि मण्डलः
स्यात्’ इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘रविचन्द्रमण्डलस्य’ ॥
भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्थः ।

(भित्तमिति ॥) भिद्यते स्म । ‘भित्तं शकलम्’ (८।२।
५९) इति निपातितम् ॥ (१) ॥*॥ शक्नोति, शक्यते
वा । ‘शक्नु शक्तौ’ (स्वा० प० अ०) । ‘शकिशम्योर्नित’
(उ० १।११२) इति कलच् । ‘शकलं त्वचि खण्डे च
रागवस्तुनि वल्कले’ इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ ‘खडि
भेदने’ (चु०प०से०) । खण्डयते । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ।
—भावे घञ् (३।३।१८) इति मुकुटोक्तिरसंगता । ख-
ण्डनक्रियाया एव ग्रहणप्रसङ्गात् । खण्ड्यमानस्याग्रहण-
प्रसङ्गात् । ‘खनु अवदारणे’ (भ्वा० उ० से०) । ‘अम-
न्ताड्डः’ (उ० १।११४) इति वा । ‘खण्डोऽर्धं ऐक्षवे ।
मणिदोषे च’ इति हैमः । (‘खण्डोऽस्त्री शकले नेक्षुवि-
कारमणिदोषयोः । खण्डः पानान्तरे भेदे’) । वा पुंसि—इति
पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यते ॥ (३) ॥*॥ ‘ऋधु वृद्धौ’ (स्वा०
प०से०) । ऋध्नोत्यनेन । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् ।
विशेष्यनिघ्नः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘खण्डमात्रस्य’ ॥

अर्थ समेऽशके ।

(अर्थमिति ॥) समप्रविभागेऽर्धशब्दः क्लीबमेव ॥ (१)
॥*॥तुल्यस्य खण्डद्वयस्य मध्ये ‘एकखण्डस्य’ एकम् ॥

चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना

(चन्द्रिकेति ॥) चन्द्रोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ।
—चन्द्रं कायति वा—इति मुकुटः । तन्न । इत्वाभावप्रस-
ङ्गात् । चन्द्रयति । ‘तत्करोति—’ (वा० ३।१।२६) इति
प्यन्तात् ण्वल् (३।१।३३) इति वा । ‘चन्द्रिका च-
न्द्रिमा चार्वा’ इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ कुसुदा-
नामियम् । ‘तस्सेदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् । (‘कौमुदः
स्यात्कार्तिके चन्द्रिकायां तु कौमुदी’) ॥ (२) ॥*॥
ज्योतिरस्त्यस्याम् । ‘ज्योत्स्ना तमिस्रा—’ (५।२।११४)
इति निपात्यते । ‘ज्योत्स्ना चन्द्रातपेऽपि स्याज्ज्योत्स्नाशुक्-
निशि स्मृता’ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘ज्योत्स्नायाः’ ॥

प्रसादस्तु प्रसन्नता ॥ १६ ॥

(प्रसाद इति ॥) ‘षट् विशरणादौ’ (भ्वा०, तु० प०

अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) । ‘प्रसादोऽनुग्रहस्वास्थ्य-
प्रसत्तिषु । काव्यगुणे’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रसीदति
स्म । ‘गत्यर्थ—’ (३।४।७२) इति क्तः । प्रसन्नस्य भावः ।
तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वयं ‘नैर्मल्यस्य’ ॥

कलङ्काङ्कौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम् ।

(कलङ्केति ॥) कं ब्रह्माणं लङ्कयति हीनतां गमयति,
ज्ञापयति, वा । ‘लकि गतौ’ (चुरादिः) । ‘कर्मण्यण्’ (३।
२।१) । (‘कलङ्कोऽङ्केऽपवादे च कालायसमलेऽपि च’) ॥
(१) ॥*॥ अङ्कयतेऽनेन । ‘अकि लक्षणे’ (भ्वा०प०से०) ।
‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । (‘अङ्को भूषारूपकल-
क्ष्मसु) चित्राजौ नाटकाद्यंशे स्थाने क्रोडेऽन्तिकागसोः’)
॥ (२) ॥*॥ ‘लच्छ, लाच्छि, लक्षणे’ (भ्वा०प०से०) ।
लाञ्छयतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११५) । ‘लाञ्छनं ल-
क्ष्मसंज्ञयोः’ इति हैमः ॥*॥ लच्छयतेऽनेन इति विग्रहे
ल्युटि ‘लच्छनम्’ अपि ज्ञेयम् ॥ (३) ॥*॥ चाहयति,
चल्यतेऽनेन वा । ‘चह परिकल्कने’ (भ्वा०प०से०) ।
बाहुलकान्नक् । उपधाया इत्वं च । ‘चिह्नं लक्ष्मपताकयोः’
इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ लक्षयति । ‘लक्ष दर्शनाङ्क-
नयोः’ (चु०प०से०) मनिन् (३।३।७५) । (‘लक्ष्म प्र-
धानचिह्नयोः’) ॥ (५) ॥*॥ ल्युटि लक्षणम् । ‘लक्षेरद्
च’ (उ० ३।७) इति नः । (लक्षणं नाम्नि चिह्ने च सा-
रस्यां लक्षणा कचित्) ॥*॥ ‘मुड्वा’ (उ०३।७) इति ल-
क्ष्मणमपि । ‘ज्योतिष्मत्यां च सारस्यां स्त्री, क्लीबे नामचि-
ह्नयोः । साद्यक्षे लक्ष्मणः पुंसि सौमित्रौ, श्रीमति त्रिषु’
इति रमसात् । लक्ष्मीवति तु पामादित्वात् (५।२।१००)
नः । ‘लक्ष्म्या अच्’ इति गणसूत्रेणात्वं बोध्यम् ॥ (६)
॥*॥ षट् ‘चिह्नस्य’ ॥

सुषमा परमा शोभा

(सुषमेति ॥) शोभनं समं सर्वमनया । ‘सुविनिर्दुर्भ्यः सु-
पिसूतिसमाः (८।३।८८) इति षत्वम् । एतेन सुषामादित्वात्
(८।३।९८) षत्वम्—इति स्वाम्युक्तिः परास्ता । उक्तरीत्या
निर्वाहे सुषामादित्वकल्पनस्य निर्बीजत्वात् । (‘सुषमं रुचिरे
समे । सुषमा तु स्यात्परमशोभायां कालभिद्यपि’) ॥ (१)
॥*॥ ‘उत्कृष्टशोभायाः’ एकम् ॥

शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः ॥ १७ ॥

(शोभेति ॥) शोभयति । ‘शुभ शुम्भ शोभायाम्’ (तु०
प०से०) । पचाद्यच् (३।१।३६) । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—
शोभतेऽनया । ‘शुभ शुम्भ शोभायौ’ इति निर्देशात्

‘गुरोश्च हलः’ (३।३।१०३) इत्यकारः—इति । तन्न । अर्थ-निर्देशस्यानार्थत्वात् । यदपि—‘गुरोश्च हलः’ इति चकारादप्रत्ययः इति तु वयम्—इति । तदपि न । आकरे तथानुक्तेः । उक्तरीत्या निर्वाहाच्च । (‘शोभा कान्तीच्छयोर्मता’) ॥*॥ शुम्भयतीति शुम्भापि बोध्या ॥ (१) ॥*॥ काम्यते । क्तिन् (३।३।९४) । ‘अनुनासिकस्य—’ (६।४।१५) इति दीर्घः—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । ‘काम्यते’ इति विगृहीतत्वात्तत्रान्तरङ्गत्वाणिङ्निमित्तवृद्धेः संभवात् । ‘आयादयः—’ (३।१।३१) इति णिङ्भावे वा बोध्यम् । (‘कान्तिः शोभेच्छयोः स्त्रियाम्’) ॥ (२) ॥*॥ ‘द्युत दीप्तौ’ (भ्वा० आ० से०) । द्योततेऽनया ।—‘इगुपधात्किद्’ इति—मुकुटः । तन्न । ‘इगुपधात्किद्’ (उ० ४।१२०) इत्यनेन इन्विधानात्तस्य कित्वातिदेशात् । (‘द्युतिस्तु शोभादीधित्योः’) ॥*॥ ङीषि (ग० ४।१।४५) द्युती च द्यूयते वा । ‘द्यु अभिगमने’ क्तिन् ॥*॥ क्तिनि (३।३।९४) द्युत्तिः ॥ (३) ॥*॥ छ्यति । छिनत्त्यसारमिति वा । ‘छो छेदने’ (दि० प० अ०) । ‘छिदिर् द्वैधीकरणे’ (रु० उ० अ०) । ‘कृविघृष्टिच्छवि—’ (उ० ४।५६) इति क्तिन्नन्तो निपातितः । (‘छविस्तु रुचिशोभयोः’) ॥ (४) ॥*॥ एषु भावे वा प्रत्ययाः । शोभेत्यत्र ‘खनो घ च’ (३।३।१२५) इति घः । द्युतिरित्यत्र ‘इक् कृष्यादिभ्यः’ (वा० ३।३।१०८) इति दिक् ॥ चत्वारि ‘शोभायाः’ ॥

अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम् ।

प्रालेयं महिका च

(अवश्याय इति ॥) अवश्यायते शैत्यमापाद्यते । ‘श्यैङ् गतौ’ (भ्वा० आ० अ०) । ‘श्याङ्गयध—’ (३।१।१४१) इति णः । (‘अवश्यायो हिमे दर्पे’) ॥ (१) ॥*॥ निहियते । ‘ह्य् हरणे’ (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) । ‘उपसर्गस्य घञि—’ (६।३।१२२) इति दीर्घः । यत्तु—‘अध्यायन्याय—’ (३।३।१२२) इत्यत्र चकाराद्धञ्—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । ‘अकर्तरि च—’ (३।३।१९) इति घञः सिद्धत्वात् ॥ (२) ॥*॥ तोषयति । तुषेः (दि० प० अ०) अन्तर्भावितण्यर्थात् ‘कमेः कित्’ इत्यनुवृत्तौ ‘तुषारादयश्च’ (उ० ३।१३९) इत्यारन् किञ्च । (‘तुषारो हिमदेशयोः । शीकरे हिमभेदे च’) ॥ (३) ॥*॥ तोहति । ‘तुहिर दुहिर अर्दने’ (भ्वा० प० से०) । ‘वैपितुहोर्हृस्वश्च’ (उ० २।५२)

इतीनन् ॥ (४) ॥*॥ हन्ति ‘हन्तेर्हि च’ (उ० १।१४७) इति मक् । हिनोति वर्धते । ‘हि गतौ वृद्धौ च’ (स्वा० प० अ०) । मन् (उ० १।१४१ बाहुलकेन) इति वा । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । ‘हिमं तुषारमलयोद्भवयोः स्यान्नपुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गं स्यात्’ ॥ (५) ॥*॥ प्रलीयन्ते पदार्था अत्रेति हिमाद्रिः प्रलयः । तत आगतम् । अण् (४।३।७४) ‘केकय—’ (७।३।२) इत्यादिना यादेरियः ॥ (६) ॥*॥ मल्लते । ‘मह पूजायाम्’ (भ्वा० प० से०) । ‘कुन् शिल्पिसंज्ञयोः—’ (उ० २।३२) ॥*॥ ‘मिहिका’ इति पाठे ‘मिह सेचने’ (भ्वा० प० अ०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (७) ॥*॥ धूमिका धूममहिषी च बोध्या ॥ सप्त ‘हिमस्य’ ॥

अथ हिमानी हिमसंहतिः ॥१८॥

(अथेति ॥) हिमानां संहतिः ॥ (२) ॥*॥ महद्धिमम् । ‘हिमारण्ययोर्महत्वे’ (वा० ४।१।४९) इति ङीषानुक्तौ ॥ (१) ॥*॥ द्वे ‘हिमसमूहस्य’ ॥

शीतं गुणे

शीतमिति ॥ गुणे स्पर्शविशेषे शीतम् । ‘शीतं हिमगुणे क्लीवं शीतलालसयोस्त्रिषु । वानीरे बहुवारे ना’ । ‘श्यैङ् गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । भावे क्त (३।३।११४) । ‘द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः’ (६।१।४५) इति संप्रसारणम् । ‘श्योऽस्पर्शे’ (८।२।४७) इति पर्युदासान्न निष्ठानत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘शीतगुणस्य’ ॥

तद्वदार्थाः सुषीमः शिशिरो जडः ।

तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः १९

(तद्वदिति ॥) सुषीमादयः सप्त तु तद्वाञ्छीतगुणवानर्थो येषां ते तद्वदार्थाः । ते च अन्यलिङ्गका विशेष्यलिङ्गाः । सुष्ठु सीमा मर्यादा यस्य । ‘सुषामादिषु च’ (८।३।९८) इति षत्वम् । स्वामी तु—‘सुष्ठु श्यायते’ इति विगृह्य (सु-शीमः) तालव्यमध्यमाह । तत्र बाहुलकान्मक् संप्रसारणं च । मुकुटस्तु—‘तदयुक्तम् । ‘सुषीमश्च सुषेणश्च सुषन्धिः सर्षपोऽपि च’ इति दन्त्यमूर्धन्य उष्मविवेकाद्’ इत्याह । (‘सुषीमः शीतले चारौ त्रिषु, ना पन्नगान्तरे’) ॥ (१) ॥*॥ ‘शश पुतगतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘अजिरशिशिर—’ (उ० १।५३) इति किरच्, उपधाया इत्वं च निपात्यते । ‘शश्चच्छशाङ्गशिशिराण्यपि शूकशिम्बिस्तालव्यशद्वययुताः कथिताः कियन्तः’ इति शभेदः । (‘शिशिरो ना हिमे न

स्त्री ऋतुभेदे जडे त्रिषु ॥ (२) ॥*॥ जलति घनीभवति ।
‘जल घातने’ (भ्वा० प० से) । अच् (३।१।१३४) । ड-
लयोरेकत्वस्तरणात् ‘जडः’ । (‘जडो मूर्खे हिमाघाते जडा
स्याच्छूकशिम्बिका’) ॥ (३) ॥*॥ शीतं गुणोऽस्यास्ति ।
सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । शीतं लाति । कः (३।
२।३) वा । (‘शीतलं पुष्पकाशीशे शैलजे मलयोद्भवे ।
पुमानासनपण्यं स्याच्छिशिरे वाच्यलिङ्गकम्’) ॥ (५) ॥*॥
अर्शआद्यचि (५।२।१२७) शीतः ॥ (६) ॥*॥ सप्त
‘शीतलद्रव्यस्य’ ॥

ध्रुव औत्तानपादिः स्याद्

ध्रुव इति ॥ ध्रुवति स्थिरो भवति । ‘ध्रु गतिस्थैर्ययोः’
(तु० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । कुटादित्वात् (१।
२।१) डित्वम् । यत्तु मुकुटेन—(उकारान्तधातुमुपन्यस्य)
इगुपथत्वात् (३।१।१३५) कः—इत्युक्तम् । तद्रभसात् ।
वकारान्तधातौ वा तद्धोष्यम् । ‘ध्रुवः शङ्खे हरे विष्णौ वटे
चोत्तानपादजे । वसुयोगमिदोः पुंसि ध्रुवं खेऽजस्रतर्कयोः ।
स्त्री मूर्वाब्ज्योः शालपण्यौ गीतिसुग्भेदयोस्त्रिषु । स्थिरे नित्ये
निश्चिते च ध्रुवं क्लीबं प्रकीर्तितम्’ ॥ (१) ॥*॥ उत्तान-
पादस्यापत्यम् । ‘अत इञ्’ (४।१।९५) मुकुटस्तु—ऋ-
षित्वात् ‘ऋष्यन्धक-’ (४।१।११४) इत्यणि प्राप्ते बाह्वा-
दित्वात् (४।१।९६) इञ्—इत्याह । तन्न । उत्तानपादस्य
ऋषित्वे मानाभावात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘ध्रुवस्य’ ॥

अगस्त्यः कुम्भसंभवः ।

मैत्रावरुणिः

(अगस्त्य इति ॥) अगं विन्ध्यं स्त्यायति स्तभ्नोति ।
‘आतोऽनुपसर्गे कः’ (३।२।३) । ‘अगस्त्यः स्यात्कुम्भयो नौ
वङ्गसेनतरावपि’ ॥*॥—अगमस्यतीत्यप्यगस्तिः । ‘वसेस्तिः’
(उ० ४।१।८०) बाहुलकादस्यतेरपि—इति मुकुटः । वस्तु-
तस्तु ‘क्तिच्त्तौ च-’ (३।३।१७४) इति किजुचितः । बाहु-
लकाश्रयस्यागतिकगतित्वात् । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ।
‘अथागस्त्यः कुम्भयोनिरगस्तिः कलशीसुतः’ इति श-
ब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ कुम्भः संभव उत्पत्तिस्थानमस्य ॥
(२) ॥*॥ मित्रावरुणौ देवर्षी । ‘देवताद्वन्द्वे च’ (६।३।
२५) इत्यानङ् । —ऋषिसमुदायस्यानुषित्वादपत्ये ‘अत
इञ्’ (४।१।९५)—इति मुकुटः । तन्न । एतयोः ऋषित्वे
मानाभावात् ॥*॥ वारुणिरपि । ‘मित्रावरुणयोः सूनुरौर्व-
शेयश्च वारुणिः’ इति व्याडिः । अणपि दृश्यते । ‘औ-

र्वशेयागस्त्यमैत्रावरुणास्त्वाग्निमारुताः’ इति नामनिधा-
नात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘अगस्त्यस्य’ ॥

अस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी ॥२०॥

(अस्यैवेति ॥) अस्यैव पत्नी लोपामुद्रा । न मुदं राति ।
‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । लोपे धर्मलोपे अमु-
द्रा= हर्षे न लभते इत्यर्थः । स्वाम्युक्तेऽस्य पृषोदरादित्वे (६।
३।१०९) फलं चिन्त्यम् । यत्तु—लोपयति योषितां रूपा-
भिमानम् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । टाप् (४।१।१४) । लोपा ।
मुद्रयति स्रष्टुः सृष्टिमिति मुद्रा । ततः कर्मधारयः (२।१।
५७)—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । लोपाशब्दस्यैव भा-
षितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावप्रसङ्गात् । आङ्प्रश्लेषेण वा तत्समा-
धेयम् ॥ (१) ॥*॥ समानो धर्मोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।
२।११५) । ‘समानस्य-’ (६।३।८४) इति सः ॥ एकम्
‘अगस्त्यपत्न्याः’ ॥

नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम् ।

नक्षत्रमिति ॥ न क्षदते हिनस्ति । ‘क्षद्’ इति सौत्रो
धातुर्हिसार्थ आत्मनेपदी घृन् (उ० ४।१।५९) । ‘नभ्रा-
णपाद्-’ (६।३।७५) इति नभः प्रकृतिभावः । यत्तु क्ष-
दतीति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तच्चिन्त्यम् । यद्वौ
‘णक्ष गतौ’ (भ्वा० प० से०) । नक्षति । ‘अभिनक्षिकलि-
भ्योऽत्रन्’ (उ० ३।१०५) । न क्षणोति वा । ‘क्षणु हिं-
सायाम्’ (त० उ० से०) । घृन् (उ० ४।१।५९) । बाहु-
लकाणलोपः । न क्षत्रं वा । देवत्वात्क्षत्रभिन्नत्वात् ॥ (१)
॥*॥ ऋषति । ‘ऋषी गतौ’ (तु० प० से०) । सु व्र-
श्चिकृत्यृषिभ्यः कित् (उ० ३।६६) । इति सः ‘षढोः-’
(८।२।४१) इति कः । ‘ऋक्षस्तु स्यान्नक्षत्राच्छभल्योः ।
महीधरविशेषे च शोणके लक्ष्यवेधने’ इति हैमः ॥ (२)
॥*॥ भाति । ‘अन्येष्वपि-’ (३।१।१०१) इति डः । ‘भं
नक्षत्रे गभस्तौ स्त्री पुंसि स्याद्गुणन्दने । (भवने च तथा
भः स्यात्) भ्रमरो भः प्रकीर्तितः’ इत्येकाक्षरः ॥
(३) ॥*॥ तरन्त्यनया । भिदादित्वात् (३।३।१०४) अङ् ।
गुणः (७।४।१६) । निपातनादीर्घः ॥*॥ तारयतेः पचा-
द्यचि (३।१।१३४) तारोऽपि । ‘नक्षत्रे नेत्रमध्ये च तारा
स्यात्तार इत्यपि’ इति व्याडिः । (‘तारो वानरभिन्मुक्तावि-
शुद्धयोः शुद्धमौक्तिके । ना, नक्षत्रेऽक्षिमये च न ना,
रूप्ये नपुंसकम् । स्त्री बुद्धदेवताभेदे वालिगीर्पतिभार्ययोः ।

१—एतत्पक्षद्वये तकारैक्यम् । पूर्वत्र तु तद्वयम् ॥ २—‘अ-
न्येभ्योऽपि-’ (वा० ३।२।१०१) इत्युचितम् ॥

त्रिलिङ्गोऽत्युच्चशब्दे च' ॥ (४) ॥*॥ णुलि (३।१।१३३) तारका । 'तारका ज्योतिषि' (वा० ७।३।४५) इतीत्वाभावः । अपिशब्दात्तारकापि वा स्त्रियाम् । स्त्रीत्वाभावे स्त्रीत्वमुद्ध-साहचर्यात् । 'नक्षत्रे चाक्षिमध्ये च तारकं तारकापि च' इति शाश्वतः । ('तारको दैत्यमित्कर्णधारयोर्न द्वयोर्दृशि । कनीनिकायामृक्षे च न पुमांस्त्रातरि त्रिषु') ॥ (५) ॥*॥ अवतीति—ऊः । क्रिप् (३।२।१७८) । 'ज्वरत्वर—' (६।४।२०) इत्युटौ । 'ह्रस्वो नपुंसके—' (१।२।४७) इति ह्रस्वः । समासोत्तरम् 'इको ह्रस्वोऽङ्यः' इति वा ह्रस्वः । डयतेर्ङुः । डीङो मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'उ च तडु च' इति विग्रहः । स्त्रियां तु 'ऊश्चासौ डुश्च' इति ज्ञेयः । उडुः, उडू, उडवः, इत्यादि धेनुवत् । यद्वा 'उ संबुद्धौ रूषोक्तौ च शिववाची त्वनव्ययम् । उ प्रश्ने च' इति हैमः । उ क्रोधं डयते, उना शंभुना डीयते वा । 'मितद्वादित्वात्' (३।२।१८०) इति डुः ॥ (६) ॥*॥ षड् 'नक्षत्रसामान्यस्य' ॥

दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादि ताराः

(दाक्षायण्य इति ॥) दक्षस्यापत्यानि । 'वा नामधेयस्य' (वा० १।१।७३) इति वृद्धसंज्ञायाम् 'उदीचां वृद्धादगोत्रात्' (४।१।१५७) इति फिज् । गौरादित्वात् (४।१।४१) डीष् । यत्तु—'आसुरेरुपसंख्यानम्' (वा० ४।१।१९) इत्यत्र केचिद् 'आसुरिदाक्ष्योः' इति—इति मुकुट आह । तन्न । भाष्ये दाक्षेदर्शनात् । यदपि—गोत्रत्वमुपचर्य 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च' (४।१।९८) इति च्फमि 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' (४।१।६३) इति डीष्—इत्याह । तदपि न । कुञ्जादिगणोऽस्य पाठाभावात् । उक्तीर्योपचारं विना निर्वाहाच्च । यत्तु—'अत इज्' (४।१।९५) । अनन्तरापत्येऽपि द्वैपायनवत् 'यमिञोश्च' (४।१।१०१) इति फक्—इति स्वाम्याह । तदपि न । अनन्तरापत्ये फकोऽदर्शनात् । द्वीपमयनमस्य द्वीपायनः । द्वीपायनस्यापत्यं द्वैपायनः । ऋष्यण् (४।१।११४) इति द्वैपायनशब्दव्युत्पत्तेर्दृष्टान्तासंभवाच्च । यदपि—'इतो मनुष्यजातेः' (४।१।६५) इत्यत्र 'इजः' उपसंख्यानान्डीष् । 'कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च' (४।१।१९) इति चकारादासुरायणीवत् षफः—इति । तदपि न । त्वदुक्तोपसंख्यानान्प्रसिद्धेः । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वे मानाभावाच्च । यदपि—दक्षमयते । ल्युः (३।१।१३४) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)—इत्याह मुकुटः । तदपि न ।

प्रज्ञाप्रज्ञवद्रूपद्वयप्रसङ्गात् । अश्विन्याद्याः सप्तविंशतितारका दाक्षायण्य उच्यन्ते । ('दाक्षायणी त्वपर्णायामश्विन्याद्युडुषु स्त्रियाम्') । (१) ॥*॥ एकम् 'अश्विन्यादिभानाम्' ॥

अश्वयुगश्विनी ॥ २१ ॥

अश्वयुगिति ॥ अश्वं युनक्ति रूपेणानुकरोति । 'सत्सू-द्विष—' (३।२।६१) इति क्रिप् । यत्तु—'ऋत्विग्—' (३।२।५९) इत्यादिना किन्—इति मुकुटः । तन्न । युजेः केवलात्किन्विधानात् ॥ (१) ॥*॥ अश्वः अश्वरूपमस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अश्विन्याः' ॥

राधा विशाखा

राधेति ॥ राधोति कार्यमनया । 'राध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यकारः । राधयति । अच् (३।१।१३४) इति वा । 'राधा विद्युद्विशाखयोः । विष्णुकान्तामलक्योश्च गोपीवेध्यविशेषयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विशाखति । 'शाखृ व्यासौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'विशाखो याचके स्कन्दे विशाखाभे कठिलके' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विशाखायाः' ॥

पुष्ये तु सिध्यतिष्यौ

(पुष्ये त्विति ॥) पुष्णाति कार्याणि । 'पुष्यः कलि-युगे स्मृतः । मासनक्षत्रयोर्भेदे' ॥ (१) ॥*॥ सिध्यन्त्य-

१—लिङ्गज्ञानं तेषामन्यतोऽवधार्यम् । तथा च तन्त्रान्तरे—'हस्तस्वातिश्रवणा अङ्गीवे, मृगशिरा न पुंसि स्यात् । पुंसि पुनर्वसुपुष्यौ, मूलं त्वस्त्री, स्त्रियः शेषाः' इति । वचनज्ञानं कर्मप्रदीपानुसारेण । तथाहि—'आग्नेयाद्येऽथ सर्पाद्ये विशाखाद्ये तथैव च । आपादाद्ये धनिष्ठाद्ये अश्विन्याद्ये तथैव च ॥ द्रव्यान्वयतानि बहुवृक्षाणां जुहुयात्सदा । द्रव्यं द्विवच्छेषमवशिष्टान्यथैकवत् ॥' इति । एवं चाद्याश्चतस्रः स्त्रियां बहुत्वे । मृगशिराः स्त्रीवद्वयोरेकत्वे, आर्द्रा रूयेकत्वे, पुनर्वसुपुष्यौ पुंस्येकत्वे आग्नेयाद्ये स्त्रीवद्वयोरेकत्वे, फल्गुन्यौ स्त्रीद्वित्वे, हस्तो मिथुनैकत्वे, चित्रा रूयेकत्वे, स्वातिर्मिथुनैकत्वे, विशाखाद्ये स्त्रीवद्वयोरेकत्वे, ज्येष्ठा रूयेकत्वे, मूलमस्त्रियामेकत्वे, आपादाद्ये स्त्रीवद्वयोरेकत्वे, श्रवणो मिथुनैकत्वे, धनिष्ठाद्ये स्त्रीवद्वयोरेकत्वे, भाद्रपदाद्ये स्त्रीद्वित्वे, रेवती रूयेकत्वे इति निष्कर्षः । मुकुटस्तु अश्विनीभरणीरोहिणीमृगशिराआर्द्रापुष्याश्लेषाहस्तचित्रास्वा-त्यनुराधाज्येष्ठाश्रवणधनिष्ठाशतभिषरेवतीनामेकवचनान्तत्वम्, पुनर्वसुफल्गुनीविशाखाभाद्रपदानां द्विवचनान्तत्वम्, कृत्तिकामघयोर्वज्रवचनान्तत्वमाह । तत्रोक्तार्थवाक्यविरोधः स्पष्ट एव । अस्य कात्यायनवाक्यस्य होममात्रविषयत्वम् जुहुयात्पदोपादानात् कल्पनीयम् ॥

रीरिणि' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ 'अग्नि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अङ्गिराः' (उ० ४।२३६) इत्यसुब्रन्तो निपातितः । अङ्गिरसोऽपत्यम् । 'ऋष्यन्धक' (४।१।११४) इत्यण् । बहुत्वे 'अत्रिभृगु' (२।१।६५) इति लुक् । आङ्गिरसः, आङ्गिरसौ, अङ्गिरसः ॥ (७) ॥*॥ वाचस्पतिरित्यत्र 'षष्ठ्याः पतिपुत्र' (८।३।५३) इति सत्वविधानात्षष्ठ्या अलुक् ॥*॥ लुक्पक्षे 'वाक्पतिः' अपि ॥ (८) ॥*॥ 'ऋषयः सप्त धीमद्भिः स्मृताश्चित्रशिखण्डिनः' इति हारावली । तदन्तर्गतादङ्गिरसो जातत्वाच्चित्रशिखण्डिनो जातः । 'पञ्चम्याम्' (३।२।९८) इति डः ॥ (९) ॥*॥ नव 'बृहस्पतेः' ॥

शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः ।

शुक्र इति ॥ माहेश्वरशुक्रद्वारा निर्गतत्वाच्छुक्रः । शोचति । 'शुच शोके' (भ्वा०प०से०) 'ऋज्रेन्द्र' (उ० २।२८) इति रक् इति वा ॥ (१) ॥*॥ दैत्यानां गुरुः ॥ (२) ॥*॥ 'कुङ् शब्दे' (भ्वा०आ०अ०) । कोतुमवश्यमाख्यातुमर्हत्वात् काव्यः । 'ओरावश्यके' (३।१।१२५) इति ण्यत् । कवेरपत्यम् । 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' (४।१।१५१) इति वा । 'काव्यं ग्रन्थे पुमाञ् शुके काव्या स्यात्पूतनाधियोः' ॥ (३) ॥*॥ 'वश कान्तौ' (अ०प०से०) । वष्टि । 'वशेः कनसिः' (उ० ४।२३९) । ग्रह्यादित्वात्संप्रसारणम् (६।१।१६) । 'ऋदुशानस्' (७।१।९४) इत्यनङ् ॥ (४) ॥*॥ भृगोरपत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । बहुत्वे तु लुक् (२।१।६५) । भृगवः । ('भार्गवः परशुरामे सुधन्वनि मतङ्गजे । दैत्याचार्ये भार्गवी तु कृष्णदूर्वोमयोः स्त्रियाम्') ॥ (५) ॥*॥ कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा०आ०अ०) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । कौतीति वा । ('कविर्वाल्मीकिशुक्रयोः । सूरौ काव्यकरे पुंसि खलीने स्यानु योषिति') ॥ (६) ॥*॥ षट् 'शुक्रस्य' ॥

अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः २५

अङ्गारक इति ॥ अङ्गानि इयति पीनत्वात् । 'ऋ गतौ' (जु०प०अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । अङ्गति वा । 'अग्नि गतौ' (भ्वा०प०से०) । 'अङ्गिमदि' (उ० ३।१३४) इत्यारन् । संज्ञायां कन् (५।३।९७) । अङ्गार इव । कन् (५।३।९६) रक्तवर्णत्वादिति वा । 'अङ्गारकः कुजेऽपि स्यादुल्मुकांशे कुरुण्टके । भवेदङ्गारिका चेक्षुकाण्डे किंशुककोरके' ॥ (१) ॥*॥ कोः पृथिव्या जातः । 'पञ्चम्याम्' (३।२।९८) इति डः । ('कुजा भवान्यां वृक्षे

तु कुजो नरकभौमयोः') ॥ (२) ॥*॥ भूमेरपत्यम् । शिवादित्वात् (४।१।११२) अण् । भौमो मङ्गलदैत्ययोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ लोहितान्यङ्गान्यस्य ॥ (४) ॥*॥ मङ्गाः सुतः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'मङ्गलस्य' ॥

रौहिणेयो बुधः सौम्यः

रौहिणेय इति ॥ रोहिण्या अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) । 'रौहिणेयो भवेद्वत्से रेवतीरमणे बुधे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ०अ०) । कः (३।१।१३५) ('बुधः सौम्ये कवौ') ॥ (२) ॥*॥ सोम इव । सौम्यः । 'शाखादिभ्यो यः' (५।३।१०३) । ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । ('सौम्यः सोमात्मजेऽनुग्रे मनोज्ञे सोमदैवते । सौम्याः पुनर्मृगशिरः शिरःस्थाः पञ्च तारकाः') ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बुधस्य' ॥

समौ सौरिशनैश्चरौ ।

समाविति ॥ सूरसार्कस्यापत्यम् । 'अत इञ्' (४।१।९५) ॥*॥ 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यणि 'सौरः' अपि ॥ (१) ॥*॥ शनैश्चरति पङ्क्तत्वात् । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'शनिसौरिशनैश्चराः' इति रमसाच्छनिरपि ॥*॥ शनैश्चरे 'मन्दः' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शनेः' ॥

तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैहिकेयो विधुंतुदः २६

(तम इति ॥) ताम्यति । 'तसु ग्लानौ' (दि०प०से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'तसु काङ्क्षायाम्' (दि०प०से०) इति मुकुटस्य प्रमादः । ताम्यतीति विगृहीतत्वात् । 'तमांसि गुणतिमिरसैहिकेयाः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) अदन्तः पुंलिङ्गोऽपि । 'स्वर्भानुस्तु तमो राहुः' इति पुंस्काण्डे रत्नकोषामरमालयोर्दर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ रहति गृहीत्वा त्यजति चन्द्राकौ । 'रह त्यागे' (भ्वा०प०से०) भ्वादिः । बाहुलकादुण् । 'रहश्च' इत्युण्-इति मुकुटस्य प्रमादः । एतादृशसूत्रादर्शनात् ॥ (२) ॥*॥ स्वराकाशे विपरीतलक्षणया भाति । 'दामाभ्यां नुः' (उ० ३।३२) । क्षुभ्रादिः (८।४।३९) ॥ (३) ॥*॥ सिंहिकाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (४) ॥*॥ विधुं तुदति । 'विध्वरुषोस्तुदः' (३।२।३५) इति खश् । 'अरु' (६।३।६७) इति सुम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'राहोः'

केतुः ॥ ('केतुर्ना रक्पताकाविग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि')

॥ (१) ॥*॥ शिखी । ('शिखी वह्नौ बलीवर्दे शरे केतु-
ग्रहे द्रुमे । मयूरे कुक्कुटे चाश्वे, शिखावत्यन्यलिङ्गकः')
इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'केतोः' ॥

सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखण्डिनः ।

सप्तेति ॥ सप्त च ते ऋषयश्च । 'दिव्संख्ये—' (२।१।
५०) इति द्विगुः । 'चित्रः शिखण्डश्चूडाविशेषोऽस्त्येषाम्'
इति व्युत्पत्त्या प्रत्येकं सप्तापि चित्रशिखण्डिनः । 'मरीचि-
रङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्चेति सप्तैते
ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः' ॥ (१) ॥*॥ 'सप्तर्षीणाम्' एकम् ॥

राशीनामुदयो लग्नं

राशीनामिति ॥ अश्रुवते व्यामुवन्ति । 'अशू व्याप्तौ'
(स्वा०आ०से०) । 'अशिपणाय्यो रुढायलुक् च' (उ०
४।१३३) इति रुढागम इणप्रत्ययश्च ॥ (१) ॥*॥ ल-
गति फले । 'लगे सङ्गे' (भा०प०से०) 'क्षुब्धस्वान्त—'
(७।२।१८) इति कस्येडभावः, तस्य नश्च निपात्यते ।
यत्तु—लगति साध्ये निजे, इति विग्रहं प्रदर्श्य 'ओलजी
ओलस्त्री ग्रीडे' (तु०आ०से०) इति धातोरुपन्यसनं मु-
कुटेन कृतम् । तन्न । उक्तधातोर्लगतिरूपाभावात् । प्रकृते-
ऽर्थासंगतेश्च । अतः 'श्रीदितो निष्ठायाम्' (७।२।१४)
'ओदितश्च' (८।२।४५) इति सूत्रयोरुपन्यासो व्यर्थः ।
'लग्नं राश्युदये क्लीबं सकलजितयोस्त्रिषु' ॥ एकम्
'राश्युदयस्य' ॥

ते तु मेषवृषादयः ॥ २७ ॥

ते त्विति ॥ ते राशयः । मेषवृषौ आदी येषां ते ॥
प्रत्येकं एकम् ॥

सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः ।

भास्कराहस्करब्रध्नप्रभाकरविभाकराः ॥ २८ ॥

भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः ।

विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः ॥ २९ ॥

द्युमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः ।

विभावसुर्ग्रहपतिस्त्विषांपतिरहर्पतिः ॥ ३० ॥

भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः ।

सूरेति ॥ सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकम् । 'पू प्रेरणे'

(तु० प० से०) । 'सुसूधावृग्धिभ्यः कन्' (उ० २।२४) ।
दैत्यादिः ॥*॥ शवति । 'शु गतौ' (सौत्रः) 'शुसि-
चिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति कनि शूरश्च । 'शूरश्चा-
रुमटे सूर्ये' इति विश्वः । 'सुमटे शूरः सूर्ये च दन्त्योऽपि'
इत्यूष्मविवेकः । शूरयते वा । 'शूर विक्रान्तौ' (चु० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) यत्तु—सूते प्रेरयत्यन्धकारम्,
इति विग्रहं प्रदर्श्य 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) इति धातो-
रुपन्यसनं मुकुटेन कृतम् । तन्न । उक्तधातोस्तादृशरूपाभा-
वात् ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'सृ गतौ' (भा० प० अ०) ।
सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकान्, इति वा । 'पू प्रेरणे' (तु०
प०से०) । 'राजसूर्यसूर्य—' (३।१।११४) इति निपातितः ।
'सूर्योऽर्कपणे तपने स्त्री तद्वायौषधीमितोः' ॥ (२) ॥*॥
इयति । 'श्रुक्षन्पूषन्—' (उ० १।१५९) इति निपातितः ।
'अर्यमा पितृदैवते । तरणौ सूर्यमक्तायाम्' ॥ (३) ॥*॥
अदितेरपत्यम् । 'दित्यदित्या—' (४।१।८५) इति ण्यः ।
'आदित्यस्त्रिदशार्कयोः' ॥ (४) ॥*॥ द्वादश आत्मानो
मूर्तयो यस्य ॥ (५) ॥*॥ दिवा दिनं करोति । 'दिवा-
विभा—' (३।२।३१) इति टः ॥ (६) ॥*॥ एवं भास्क-
रादिषु । (कस्कादित्वात् (८।२।४८) भास्कराहस्करो—इति
स्वामी) । ('भास्करो वह्निसूर्ययोः') ॥ (७) ॥*॥ (८)
॥*॥ तिमिरं बध्नाति । 'बन्धेर्ब्रध्निबुधी च' (उ० ३।५) इति
नक् ॥ (९) ॥*॥ (१०) ॥*॥ (११) ॥*॥ भासः स-
न्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) । 'भास्वान्दीप्ते रवौ' ॥ (१२)
॥*॥ विविधं वस्ते आच्छादयति । 'वस आच्छादने' (अ०
आ० अ०) । क्तिप् (३।२।७६) । विवो रश्मिः । विवो-
ऽस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) । 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९)
इति भत्वादुत्वाभावः । ('विवस्वान्विबुधे सूर्ये तन्नगर्या
विवस्वती') ॥ (१३) ॥*॥ सप्ताश्व यस्य ॥ (१४) ॥*॥
हरितोऽश्वा यस्य ॥ (१५) ॥*॥ उष्णा रश्मयोऽस्य ॥
(१६) ॥*॥ विशेषेण कर्तनं यस्य । विश्वकर्मणा यन्त्रोल्ली-
ढत्वात् । विकर्तयति भक्तरोगान् इति वा । 'कृती छेदने'
(रु० प० से०) । णिजन्ताल्लुट् (३।३।१३३) ॥ (१७)
॥*॥ अर्च्यते । 'अर्च पूजयाम्' (भा० प० से०) । क-
र्मणि घञ् (३।३।१८) । 'चजोः—' (७।३।५२) इति कु-
त्वम् । यद्वा 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः' (उ० ३।४०) ।

१—'पुंलीबलिङ्गम्' इति हेमेन व्याख्यातम् । दृश्यन्ते च
प्रयोगा अपि ॥ २—ते राशयः 'मेषो वृषोऽथ मिथुनं कर्कटः
सिंहकन्यके । तुलाथ वृश्चिको धन्वी मकरः कुम्भमीनकौ' इति
स्वाम्युक्ता ज्ञेयाः ॥

१—'वारुणी वारुणीभूतसौरसा सौरभास्पदम्' इति दण्डि-
यमकात् । 'कुमुदाकरा इवासोदशूरभासः' इति वासवदत्ताश्वि-
तालव्यादिरपि—इति मुकुटः ॥ २—'स्त्री तु नायौषधी' इति
पाठः ॥

‘चोः कुः’ (८।२।३०) । ‘ज्ञरो झरि’ (८।४।६५) क-
लोपः) । यद्वा ‘अर्कं स्तवने’ (चु० प० से०) चुरादिः ।
अक्यते । ‘एरच्’ (३।३।५६) । ‘एरजण्यन्तानाम्’ इति
मते घञ् । (‘अर्को द्रुमेदे स्फटिके ताप्रे सूर्ये विडौजसि’) ॥
(१८) ॥*॥ मृतेऽण्डे भवः । शकन्धादिः (वा० ६।१।
९४) । ‘परा मार्तण्डमास्यत्’ । ‘पुनर्मार्तण्डमाभरत्’ इ-
त्यादिमन्त्रादीर्घोऽपि । ‘अथ मार्तण्डमार्तण्डौ’ इति नाम-
निधानाच्छब्दार्णवाच्च । ‘मार्तण्डः क्रोडसूर्ययोः’ ॥ (१९)
॥*॥ मेहति । ‘मिह सेचने’ (भ्वा० प० अ०) । ‘इषि-
मदि—’ (उ० १।५१) इति किरच् । ‘मिहिरः सूर्यबुद्धयोः’
॥*॥ महेः किरचि महिरोऽपि । ‘महिरमिहिरगीथाः का-
लकृत्पद्मपाणिः’ इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (२०) ॥*॥
ऋच्छति । ‘अर्तेश्च’ (उ० ३।६०) इत्युनन् । (‘अरुणो-
ऽव्यक्तरागेऽर्के संध्यारागेऽर्कसारथौ । निःशब्दे कपिले कु-
ष्ठभेदे ना गुणिनि त्रिषु ॥ अरुणातिविषाद्यामामाजिष्ठान्नि-
वृतासु च’) ॥ (२१) ॥*॥ पुष्णाति । पूषति वा । ‘पुष
पुष्टौ’ (क्र्या० प० से०) । ‘पूष वृद्धौ’ (भ्वा० प० से०)
वा ‘श्वन्नुक्षन्—’ (उ० १।१५९) इति निपातितः ॥ (२२)
॥*॥ दिवो मणिरिव ॥ (२३) ॥*॥ तरन्त्यनेन संसा-
रम् । तरणिः । ‘अर्तिसृष्टु—’ (उ० २।१०२) इत्यादिना
तरतेरनिः । ‘तरणिर्धुमणौ पुंसि कुमारीनौकयोः स्त्रि-
याम्’ ॥ (२४) ॥*॥ मेघति । ‘जिमिदा स्नेहने’ (दि०
प० से०) । ‘अमिचिमिदिशसिभ्यः ऋः’ (उ० ४।१६४)
इति ऋः । (‘मित्रं सुहृदि न द्वयोः । सूर्ये पुंसि’) ॥ (२५)
॥*॥ चित्रा भानवोऽस्य । ‘चित्रभानुः पुमान्वैश्वानरे चा-
हस्करोऽपि च’ ॥ (२६) ॥*॥ विरोचते । ‘रुच दीप्तौ’
(भ्वा० आ० से०) । ‘अनुदात्तेतश्च—’ (३।२।१४९) इति
युच् । ‘विरोचनः प्रह्लादस्य तनयेऽर्केऽभिचन्द्रयोः’ ॥
(२७) ॥*॥ विभैव वसु यस्य । ‘विभावसुः पुमान्सूर्ये
हारभेदे च पावके’ ॥ (२८) ॥*॥ ग्रहाणां पतिः ॥ (२९)
॥*॥ त्विषां पतिः । अलुक् ॥ (३०) ॥*॥ अहः पतिः ।
अहर्पतिः ॥ (३१) ॥*॥ भाति । ‘दाभाभ्यां नुः’ (उ०
३।३२) । (‘भानुरंशौ रवौ दिने’) ॥ (३२) ॥*॥ हन्ति ।
‘वृत्तवदिहनि—’ (उ० ३।६२) इति सः । ‘हंसः स्यान्मा-
नसौकसि । निर्लोभनृपविष्णवर्कपरमात्मनि मत्सरे ॥ योगिभेदे
मन्त्रभेदे शारीरमरुदन्तरे । तुरंगमप्रभेदे च’ ॥ (३३) ॥*॥

१—मते इत्यनेन ‘एरजण्यन्तानामिति वचनमनार्थम्’ इति
कैयटोपिधितारुचिः सूचिता ॥ २—मत्सरो द्वेषः । तत्र यथा
‘मुनौ विहंसे सरसीव शुष्के’ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

सहस्रमंशवो यस्य ॥ (३४) ॥*॥ तपति । ल्युः (३।१।१३४)
‘तपनोऽरुणोऽपि स्याद्भास्करे निरयान्तरे’ । प्रज्ञाद्यणि
(५।४।३८) तापनोऽपि । तापयति वा । ल्युः (३।१।१३४) ।
‘तपनस्तापनो रविः’ इति संसारावर्तात् ॥ (३५) ॥*॥
सुवति । ‘धू प्रेरणे’ (तु० प० से०) । तुच् (३।१।१३३) ।
यत्तु—सूर्यते, सूते—इति स्वामिसुकुटाभ्यामुक्तम् । तत्र ।
‘स्वरतिसूतिसूर्यति—’ (७।२।४४) इतीदृक्कल्पात्पक्षे ‘सोता’
इति रूपप्रसङ्गात् । उक्तधात्वोरर्थसंगतेश्च ॥ (३६) ॥*॥ रू-
यते स्तूयते, रवते, वा । रविः । ‘रु शब्दे’ (अ० प० से०) ।
‘रुङ् गतौ’ (भ्वा० आ० अ०) वा । ‘अच इ’ (उ० ४।
१३९) ॥ (३७) ॥*॥ चण्डांशुः, अपि । ‘चण्डांशोः
पारिपार्श्विकाः’ इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥*॥ सप्तत्रिंशत् ‘सू-
र्यस्य’ ॥

माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः ३१

(माठर इति ॥) मनुते मठरः । स एव माठरः । ‘जने-
ररष्ठश्च’ (उ० ५।३८) इत्यनुवर्तमाने ‘वचिमनिभ्यां चिच्च’
(उ० ५।३९) इत्यरप्रत्ययः ठश्चान्तादेशः । ततः प्रज्ञाद्यण्
(५।४।३८) । मठति । ‘मठ मदनिवासयोः’ (भ्वा० प०
से०) । बाहुलकादरच् । मठरस्यापत्यमिति वा । ऋष्यण्
(४।१।११४) । मठन्त्यनेन मठः । ‘पुंसि—’ (३।३।११८)
इति घः । मठं राति । ‘रा दाने’ (अ० प० से०) । कः
(३।२।३) । (‘माठरो व्यासविप्रयोः । सूर्यानुगे’) ॥ (१)
॥*॥ पिङ्गलो वर्णोऽस्यास्ति । अर्श आद्यच् (५।२।१२७) ।
पिङ्गं वर्णं लातीति वा । कः (३।२।३) ॥ (१) ॥*॥ द-
ण्डोऽस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) दण्डयतीति वा ।
(‘दण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्यूहप्रभेदेऽप्येवार्कानुचरे
मथि ॥ प्रकाण्डे लगुडे कोणे चतुर्थोपायगर्वयोः’ ॥ (१) ॥*॥
पार्श्वे इति परिपार्श्वम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः (२।१।६) ।
परिपार्श्वं वर्तते, इत्यर्थे ‘परिमुखं च’ (४।४।२९) इति चका-
राड्क् । सूर्यपार्श्वस्थानां ‘माठरादित्रयाणां’ एकैकम् ॥
सूर्यसूतोऽरुणोऽनूरुः काश्यपिर्गरुडाग्रजः ।

सूर्येति ॥ सूर्यस्य सूतः ॥ (१) ॥*॥ अरुणो वर्णो-
ऽस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । ‘गुण—’ (वा० ५।२।९४)

१—इन्द्रादयो ह्यष्टादश नामान्तरेणार्कपरिचारकाः । यस्तौ-
रम् । तत्र शक्रो वामपार्श्वे दण्डाख्यो दण्डनायकः । वहिस्तु द-
क्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो वामनश्च सः ॥ यमोऽपि दक्षिणे पार्श्वे भवे-
न्माठरसंज्ञया । एवमन्ये गुहहराहुस्वरादयः । तेषु प्राधान्यान्नय
पञ्चोक्ताः । इति स्वामिसुकुटौ ॥

इति मतुपो लुग्व ॥ (२) ॥*॥ अविद्यमानावूरु यस्य ॥ (३) ॥*॥ कश्यपस्यापत्यम् । बाह्वादित्वात् (४।१।९६) इञ् ॥ (४) ॥*॥ गरुडस्याग्रजः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'सूर्यसारथेः' ॥

परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले ॥ ३२ ॥

परिवेष इति ॥ परितो विष्यतेऽनेन । 'विष्ट व्याप्तौ' (जु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'परिवेषः स्यात्परिधौ परिवेषणे' इति मूर्धन्यान्ते रुद्रः ॥*॥ 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । अस्माद्वि तु तालव्यान्तः । 'वेष्टने परिवेशः स्याद्धानोः सविधमण्डले' इति तालव्यान्ते रभसः ॥ (१) ॥*॥ परितो धीयतेऽनेन । 'उप-' (३।३।९२) इति किः । ('परिधिर्यज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यके') ॥ (२) ॥*॥ उपगतं सूर्यमुपसूर्यम् । प्रादिसमासः (२।२।१८) । ततः स्वार्थे कन् (५।३।९७) ॥ (३) ॥*॥ 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) मन्दति । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् ॥ (४) ॥*॥ 'मण्डलं परिवेशश्च परिधिश्चोपसूर्यकम्' इति भागुरिः ॥ चत्वारि 'चन्द्रसूर्ययोरुत्पातादिजातमण्डलस्य' ॥

किरणोत्समयूखांशुगभस्तिघृणिघृण्यः ।

भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियां ३३

किरण इति ॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कृपृष्टजि-' (उ० २।८१) इति क्युः ॥ (१) ॥*॥ वसन्ति रसा अस्मिन् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'स्फायितश्चि' (उ० २।१३) इति रक् । यजादित्वात् (६।१।१५) संप्रसारणम् । 'न रपर-' (८।३।११०) इति न षत्वम् । ('उत्स्रो वृषे च किरणेऽप्युत्सार्जुन्युपचित्रयोः') ॥ (२) ॥*॥ मिमीते । 'माड ऊखो मय च' (उ० ५।२५) इत्युखप्रत्ययो मयादेशश्च । एतेन मापयन् प्रमापयन् गगनमोखति गच्छति । 'मा माने' (अ० प० अ०) । 'उखउखि-' (भ्वा० प० से०) इति दण्डकोक्तो गत्यर्थः । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) इति मुकुटः परास्तः । भानुसमुदायात्प्रत्ययानामविधानात् । पृषोदरादित्वाश्रयणस्य निर्मूलत्वाच्च । ('मयूखः किरणेऽपि च । ज्वालायामपि शोभायाम्') ॥ (३) ॥*॥ अंशयति । 'अंश विभाजने' चुरादिः । मृगयादित्वात् (उ० १।३७) कुः । 'अंशुर्लेशे रवौ रश्मौ' इति विश्वः । 'अंशुः सूत्रादिसू-

१—तालव्यान्तः 'अथोडुबन्धुश्च भयंकरे करे महौषधीनष्टक-
रांशुभे शुभे' इति जानकीहरणे यमकादिति मुकुटः ॥

क्ष्मांशे किरणे चण्डदीधितौ' ॥ (४) ॥*॥ गम्यते । 'अन्यत्रापि' (वा० ३।२।४८) इति डः । गो ज्ञेयवर्गः । तं बभस्ति दीपयति । गभस्तिः । 'भस भर्त्सनदीस्योः' (जु० प० से०) । जुहोत्यादिः । 'किच्क्तौ च-' (३।३।१७४) इति किच् । एवं च-गगने भसति दीप्यते । 'भस भर्त्सनदीस्योः' । 'वसेस्तिः' (उ० ४।१८०) इति बाहुलकात्तिप्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) गनभागलोपः—इति मुकुटकृतं क्लिष्टकल्पनमनुपादेयम् । भसतीति विगृह्योक्तधातोरुपन्यसनं ग्रामादिकम् । ('गभस्तिः किरणे सूर्ये ना स्वाहायां तु योषिति') ॥ (५) ॥*॥ जिघर्ति । 'घृ क्षरणदीस्योः' (जु० प० अ०) जुहोत्यादिः । छान्दसस्यापि भाषायां प्रयोगः—इति प्राश्नः । वस्तुतस्तु घरति । 'घृ सेचने' (भ्वा० प० अ०) भ्वादिः । 'घृणिघृणि-' (उ० ४।५२) इति निप्रत्ययो गुणाभावश्च निपातितः । ('घृणिः पुनः । अंशुज्वालातरङ्गेषु') ॥ (६) ॥*॥ घृष्णाति । 'जिघृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'घृषिघृषिभ्यां कित्' इति निः किच्च—इति मुकुटः । तन्न । तादृशसूत्राभावात् । अतो बाहुलकान्निः, गुणाभावश्च ॥*॥ 'घृष्णिः' इति पाठान्तरम् । 'घृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'सृष्टिभ्यां कित्' (उ० ४।४९) इति निः किच्च ॥*॥ 'पृश्निः' इत्येके पेठुः । 'स्पृश संस्पर्शने' (तु० प० अ०) । अस्य सलोपो गुणाभावश्च 'घृणिघृणि-' (उ० ४।५२) इति निपातितः । पृशति । 'पृशु सेचने' (भ्वा० प० से०) वा ॥ (७) ॥*॥ भाति । भानुः ॥ (८) ॥*॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ('करो वर्षोपले रश्मौ पाणौ प्रत्यायशुण्डयोः') ॥ (९) ॥*॥ त्रियते तमोऽस्मिन् । 'मृकणिभ्यामीचिः' (उ० ४।७०) स्त्रीपुंसाधिकारे—'त्रुटिमसिमरीचयः' इति लिङ्गानुशासनम् । 'द्वयोर्मरीचिः किरणो भानुरुसः करः पदम्' इति शब्दार्णवः । 'मरीचिर्मुनिभेदे ना गभस्तावनपुंसकम्' ॥ (१०) ॥*॥ दीधीते दीप्यते । 'दीधीङ् दीसिदेवनयोः' (अ० आ० से०) । किच् (३।३।१७४) । 'तितुत्र-' (७।२।९) इतीग्नियेधस्तु न । 'अग्रहादीनाम्' इति वार्तिकात् । 'यीवर्णयोः-' (७।४।५३) इतीकारलोपः । अयं स्त्रियामेव । 'दीधितिः स्त्रियाम्' इति लिङ्गानुशासनात् । काकाक्षिगोलकन्यायेन 'दीधितिः' इत्यत्र स्त्रियामिति संबध्यते । उत्तरत्रापि ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'किरणानाम्' ॥

**स्युः प्रभारुगुरुचिस्त्वद्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः ।
रोचिः शोचिरुभे क्लीबे**

स्युरिति ॥ प्रभाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६)
इति कः ॥ (१) ॥*॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ०
से०) । किप् (३।२।१७८) । ('रुक् शोभाकिरणेच्छासु')
॥ (२) ॥*॥ 'इगुपधात्किट्' (उ० ४।१२०) इतीन् ।
'रुचिर्दीप्तौ च शोभायामभिष्वङ्गाभिलाषयोः' ॥ (३)
॥*॥ त्वेषति । 'त्विष दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । किप्
(३।२।१७८) । ('त्विट् शोभायां जिगीषायां व्यवसाये
रुचौ गिरि') ॥ (४) ॥*॥ 'भा दीप्तौ' (अ० प० से०) ।
दृशिग्रहणात् (वा० ३।२।१०१) डः । टाप् (४।१।१४) ।
'भा भुव्यलंकृतौ दीप्तौ स्त्रियां भाः किरणे द्युतौ' इति ना-
नार्थरत्नमाला । यद्वा किप् (३।२।१७८) । आबन्तत्वा-
भावाच्च सुलोपादिः । भाः विश्वपावत् ॥ (५) ॥*॥ 'भास
दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । किप् (३।२।१७७) । भाः,
भासौ । ('भाः प्रभावे मयूखे च') ॥ (६) ॥*॥ छचति
छिनत्ति वा तमः । 'कृविघृष्विच्छवि-' (उ० ४।५६)
इति किन्नन्तो निपातितः ॥ (७) ॥*॥ 'द्युत दीप्तौ'
(भ्वा० आ० से०) द्योततेऽनया । 'इगुपधात्किट्' (उ०
४।१२०) इतीन् ॥ (८) ॥*॥ दीप्यतेऽनया । 'दीपी
दीप्तौ' (दि० आ० से०) । 'क्तिन्नावादिभ्यः' (वा० ३।
३।९४) ॥ (९) ॥*॥ 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
रोचतेऽनेन । 'अर्चिशुचि-' (उ० २।१०८) इति इसिः ॥
(१०) ॥*॥ 'ईशुचिर्पूतीभावे' । (दि० उ० से०) ।
शुच्यति पूतीभवत्यनेन । इसिः ॥ (११) ॥*॥ एकादश
'प्रभायाः' ॥

प्रकाशो द्योत आतपः ॥३४॥

(प्रकाश इति ॥) प्रकाशद्योताविति भावे (३।३।१८) क-
रणे (३।३।१९) वा घञन्तौ । ('प्रकाशः स्फुटहासयोः ।
उद्द्योतेऽतिप्रसिद्धे च') ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥
आतपस्तु पचाद्यञन्तः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आतपस्य' ॥
कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति ।

कोष्णमिति ॥ ईषदुष्णं कोष्णम् । 'ईषदर्थे च' (६।
३।१०५) इति कादेशः ॥ (१) ॥*॥ 'कवं चोष्णे'
(६।३।१०७) इति कोः कवादेशः ॥ (२) ॥*॥ कदादे-

शश्च ॥ (४) ॥*॥ मन्दं च तदुष्णं च ॥ (३) ॥*॥
एते गुणे क्लीबाः । गुणिनि विशेष्यनिघ्नाः ॥ चत्वारि
'ईषदुष्णस्य' ॥

तिग्मं तीक्ष्णं खरं तद्वत्

(तिग्ममिति ॥) तेजयति । 'तिज निशाने' (जु० प०
से०) । 'युजिरुचितिजां कुश्च' (उ० १।१४६) इति मक्
कवर्गश्चान्तादेशः ॥ (१) ॥*॥ 'तिजेर्दीर्घश्च' (उ० ३।१८)
इति स्रक्प्रत्यये तीक्ष्णम् । 'तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहा-
जिमुष्कके । क्लीबं यवाग्रके पुंसि तिग्मार्थत्यागिनोस्त्रिषु'
॥ (२) ॥*॥ खमिन्द्रियं रात्यभिभवति । 'रा दाने' (अ० प०
अ०) । कः (३।२।३) । 'खरं स्यात्तीक्ष्णधर्मयोः । गर्दभे-
ऽस्त्री देवताडे' ॥ (३) ॥*॥ तद्वत्-गुणे क्लीबम्, तद्वति
त्रिषु, इत्यर्थः । त्रीणि 'अत्युष्णस्य' । तीक्ष्णोऽसिः इत्या-
दावुपचारात्प्रयोगः ॥

मृगतृष्णा मरीचिका ॥ ३५ ॥

(मृगेति ॥) मृगाणां तृष्णास्त्यस्याम् । अर्शआद्यच् (५।
२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ मरीचिरिव । 'इवे प्रतिकृतौ'
(५।३।९६) इति कन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृगतृष्णायाः' ॥

इति दिग्बर्गविवरणम् ॥

कालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयोऽपि

काल इति ॥ कल्यते । 'कल संख्याने शब्दे च'
(भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) कालयति
सर्वम्, इति वा । ण्यन्तात्पचाद्यच् (३।१।३४) । 'कालो
मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः' ॥ (१) ॥*॥ दिशति ।
'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । 'क्तिच्कौ च संज्ञायाम्'
(३।३।१७४) इति क्तः । 'दिष्टं देवै पुमान्काले' ॥ (२)
॥*॥ नाहन्ति नागच्छति, नाहन्यते, इति वा । 'नन्याहन
एह च' (उ० ४।२२४) इत्यसुन्, एहादेशश्च । सौ 'ऋ-
दुशनस्-' (७।१।९४) इत्यनङ् । 'तस्मान्नुडचि' (६।३।७४)
इति नुट् । सान्तः ॥ (३) ॥*॥ सम्यग् एति । 'इण्
गतौ' (अ० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।३४) । ('स-
मयः शपथे भाषासंपदोः कालसंविदोः । सिद्धान्ताचारसं-
केतनियमावसरेषु च ॥ क्रियाकारे निदेशे च') ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'सामान्यकालस्य' ॥

अथ पक्षतिः ।

प्रतिपद् द्वे इमे स्त्रीत्वे

(अथेति ॥) पक्षस्य मूलम् । 'पक्षतिः' (५।२।२५) ।

‘सर्वतोऽक्तिर्नार्थात्—’ (वा० ४।१।४५) इति ङीष् ति तु प-
क्षती । ‘पक्षतिस्तु भवेत्पक्षमूले च प्रतिपत्तिथौ’ ॥ (१) ॥ * ॥
प्रतिपद्यते उपकम्यतेऽनया मासादिः । संपदादित्वात्
(वा० ३।३।१०८) क्तिप् । दान्ता । ‘प्रतिपत्स्त्री तिथौ मतौ’
॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ‘प्रतिपत्तिथेः’ ॥

तदाद्यास्तिथयो द्वयोः ॥१॥

(तदाद्या इति ॥) सा प्रतिपद् आद्या यासां ताः । ‘अत
सातत्यगमने’ (भ्वा० प० से०) । ‘ऋतन्यङि—’ (उ० ४।२)
इत्यतेरिथिन् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अङ्गोपः
॥ (१) ॥ * ॥ द्वयोरित्यत्र श्रुतत्वात्तिथिशब्द एव संबध्यते ॥
एकं ‘सामान्यतिथेः’ ॥

घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीबे दिवसवासरौ ।

घस्र इति ॥ घसत्यन्धकारम् । ‘घस्र अदने’ (भ्वा०
प० अ०) । ‘स्फायितञि—’ उ० २।१३ इति रक् ।
‘घस्रस्तु दिवसे हिंसे’ ॥ (१) ॥ * ॥ दीयते क्षीणं भवति ।
‘दीङ् क्षये’ (दि० आ० अ०) दिवादिः । ‘इणसिञ्जि-
दीङ्—’ (उ० ३।२) इति नक् । बाहुलकाद्भवः । द्यति तमो,
निर्वापारस्थितिं चेति वा । द्यतेः क्तिन् (उ० २।४९) ॥
(२) ॥ * ॥ न जहाति । ‘नञि जहातेः’ (उ० १।१५८)
इति क्तिन् । ‘रोऽसुपि’ (८।२।६९) इति रः । यत्तु—
‘अहन’ (८।२।६८) इति रुत्वम्—इति मुकुटेनोक्तम् ।
तत्र । रुत्वस्य रुत्वापवादत्वात् ॥ (३) ॥ * ॥ दीव्यन्त्यत्र ।
‘दिवादिभ्यः कित्’ (उ० ३।१२१) इत्यसच् ॥ (४) ॥ * ॥
वासयति । वसतेर्ण्यन्तात् ‘अर्तिकमिभ्रमि—’ (उ० ३।१३२)
इत्यप्रत्ययः । ‘वासरस्तु पुमान्नागप्रभेददिनयोरपि’ ॥ (५)
॥ * ॥ पञ्च ‘दिनस्य’ ॥

**प्रत्युषोऽहर्मुखं कल्यमुषःप्रत्युषसी अपि ॥ २ ॥
प्रभातं च**

प्रत्युष इति ॥ प्रत्युषति रुजति कामुकान् । ‘ऊष रु-
जायाम्’ (भ्वा० प० से०) ‘इगुपध—’ (३।१।१३५) इति
कः । ‘प्रत्युषोऽहर्मुखे वसौ’ ॥ (१) ॥ * ॥ अहो मुखम् ॥
(२) ॥ * ॥ कलयति चेष्टाम् । ‘अभ्यादयश्च’ (उ० ४।
११२) इति कलैर्यक् । ततः प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) का-

१—दन्त्यमध्यः ‘रविर्मनाग्दशितवासरः सरः’ इति जानकी-
हरणम् ‘बद्धो वासरसङ्गः’ इति भट्टिभाषासमावेशः—इति मु-
कुटः ॥ २—दीर्घमध्यः ‘प्रत्युषस्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः’
इति मावः—इति मुकुटः ॥

ल्यम्, अपि । ‘कल्यं प्रभाते क्लीबं स्यात्कल्यो वाक्श्रु-
तिवर्जिते । सज्जनरोगदक्षेषु कल्याणवचनेऽपि च ॥ उपा-
यवचनेऽपि स्यात्त्रिषु मध्ये तु योषिति’ ॥ (३) ॥ * ॥ ओ-
षत्यन्धकारम् । ‘उष दाहे’ (भ्वा० प० से०) । ‘उषः किञ्च’
(उ० ४।२३४) इत्यसिः । अन्योपसर्गनिवृत्तये प्रतिः ।
‘उषः प्रत्युषसि क्लीबं पितृप्रस्वां च योषिति’ ॥ (४) ॥ * ॥
(५) ॥ * ॥ मातुं प्रवृत्तम् । प्रभातम् । आदिकर्मणि (३।४।७१)
क्तः ॥ (६) ॥ * ॥ षट् ‘प्रभातस्य’ ॥

दिनान्ते तु सायः

(दिनेति ॥) दिनस्यान्तः । सति समापयति दिनम् ।
‘षोऽन्तकर्मणि’ (दि० प० अ०) । ‘श्याद्वचधा—’ (३।१)
१४१ इति णः । ‘सायः काण्डे दिनान्ते च’ ॥ * ॥ मा-
न्तमव्ययं त्वव्ययवर्गे वक्ष्यति ॥ (१) ॥ * ॥ एकम्
‘दिनान्तस्य’ ॥

संध्या पितृप्रसूः ।

(संध्येति ॥) सम्यग् ध्यायन्त्यस्याम् । ‘ध्यै चिन्तायाम्’
(भ्वा० प० अ०) । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।३।१०६) इत्यङ् ।
‘संध्या पितृप्रसूनद्यन्तरयोर्गुणसंधिषु’ ॥ * ॥ निर्यकरोऽपि ।
संधीयतेऽनुसंधीयतेऽस्याम् । डुधाजः (जु० उ० अ०) अङ्
(३।३।१०६) । ‘संध्या पितृप्रसूः संध्या’ इति शब्दार्णवः
॥ (१) ॥ * ॥ पितृन् प्रसूते । क्तिप् (३।२।७६) द्वे
‘संध्यायाः’ ॥

प्राह्णापराह्णमध्याह्नास्त्रिसध्यम्

प्राह्णेति ॥ अहःशब्दस्तदवयवे । प्रथमं च तदहश्च
प्राह्णः । ‘राजा—’ (५।४।९१) इति टच् । ‘अहोऽह्णः—’
(५।४।८८) इत्यहोदेशः । ‘अहोऽदन्तात्’ (८।४।७) इति
णत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ अहोऽपरम्—अपराह्णः । ‘पूर्वापर—’
(२।२।१) इत्येकदेशिसमासः ॥ (१) ॥ * ॥ अहो मध्यम्
‘संख्याविसाय—’ (६।३।११०) इति ज्ञापकात्समासः ।
‘रात्राह्णाहाः पुंसि’ (२।४।२९) । मध्यं च तदहश्चेति
वा ॥ * ॥ तिसृणां संध्यानां समाहारः । ‘आबन्तो
वा’ (वा० २।४।३०) इति पाक्षिकी क्लीबता, पक्षे त्रि-
संधी ॥ (१) ॥ * ॥ एकं ‘दिनाद्यन्तमध्यानाम्’ ॥

१—‘कल्यं प्रधाने इति’ पाठः ॥ २—‘संधोज्ज्वलितः’
इति वासवदत्ता—इति मुकुटः ॥

अथ शर्वरी ॥३॥

निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ।

विभावरीतमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी ॥४॥

(अथेति ॥) शृणाति चेष्टाः । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प०से०) । 'कृशृगृवृञ्चतिभ्यः ष्वरच्' (उ० २।१२१) 'षिद्धौरा-' (४।१।४१) इति ङीष् । 'शर्वरी यामिनीस्त्रियोः' ॥३॥ प्रज्ञाद्यणि शार्वर्यपि । 'शर्वरी शार्वरी शर्या' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥३॥ नितरां श्यति तनूकरोति व्यापारान् । 'शो तनूकरणे' (दि०प०से०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।३६) इति कः । 'निशा दारुहरिद्रायां स्यात्रियामाहरिद्रयोः' इति विश्वः ॥३॥ 'निशीथिनी निशा निद् च श्यामा तुङ्गी तमा तमी' इति नामनिधानात् 'निद्' पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) शान्तापि ॥ (२) ॥३॥ निशीथोऽस्त्यस्याम् । इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥३॥ राति सुखम् । 'रा दाने' (अ०प०से०) । 'राशदिभ्यां त्रिप्' (उ० ४।६७) ॥३॥ 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् रात्रीत्यपि । 'रात्री रात्रिस्तमस्विनी' इति शब्दार्णवः ॥ (४) ॥३॥ त्रयो यामाः यस्याः । आद्यन्तयो-रर्धयामयोश्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात् । यद्वा त्रीन्धर्मादीन् यापयति निरवकाशीकरोति कामप्रधानत्वात् । अन्तर्भावितण्यर्थाद्वातेः 'अर्तिस्तुमु-' (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (५) ॥३॥ क्षणम् उत्सवं निर्व्यापारस्थितिं वा ददाति । कः (३।२।३) । 'क्षणदो गणके, रात्रौ क्षणदा, क्षणदं जले' ॥ (६) ॥३॥ क्षपयति चेष्टाम् । 'क्षै क्षये' (स्वा० प० से०) अस्मात्क्षयन्तान्मितः पचाद्यच् ॥ (७) ॥३॥ विभाति नक्षत्रादिभिः । कनिप् (३।२।७४) । 'वनो र च' (४।१।७) इति ङीष् । 'विभावरी निशारात्र्योः कुट्टन्यां चक्रयोषिति । विवादे वस्त्रकुट्ट्यां च' ॥ (८) ॥३॥ तमोऽस्त्यस्याम् । 'अस्माया-' (५।२।१२१) इति विनिः ॥ (९) ॥३॥ रजन्यनुरक्ता भवन्ति रागिणोऽस्याम् । 'क्षिपेः क्विच्' (उ० २।१०७) इति चकारादनिः । कित्त्वान्नलोपः (६।४।२४) । ङीष् (ग० ४।१।४५) । 'रजनी नीलिनीरात्रिहरिद्राजतुकासु च' । ङीष्भावे रजनिरपि ॥ (१०) ॥३॥ मीतिहेतुत्वान्निन्दिता यामा यस्याः । निन्दायामिनिः (५।२।११५) ॥ (११) ॥३॥ ताम्यन्त्यस्याम् । 'तसु ग्लानौ' (दि०प०से०) । इन् (उ० ४।

११८) । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ॥३॥ पक्षे तमिः ॥३॥ पचाद्यच्च 'तमा' अपि ॥ (१२) ॥३॥ द्वादश 'रात्रेः' ॥

तमिस्रा तामसी रात्रिर्

तमिस्तेति ॥ तमो बहुलमस्त्यस्याम् । 'ज्योत्स्नातमिस्रा-' (५।२।११४) इति निपातिता । तमिस्त्रं तिभिरे कोपे पुंसि स्त्री तु तमस्ततौ । कृष्णपक्षनिशायां च' ॥ (१) ॥३॥ ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानात् (वा० ५।२।१०३) मत्वर्थेऽण् । 'तामसी निशि दुर्गायां तामसो भुजगे खेले' ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अत्यन्धकाररात्रेः' ॥

ज्यौत्स्नी चन्द्रिकयान्विता ।

(ज्यौत्स्नीति ॥) ज्योत्स्नास्त्यस्याम् । प्राग्वदण् (वा० ५।२।१०३) । ('ज्योत्स्नी पटोलिकायां स्याज्ज्योत्स्नायुक्तनिशि स्त्रियाम्') ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'ज्योत्स्नावद्रात्रेः' ॥

आगामिवर्तमानाहयुक्तायां निशि पक्षिणी ॥५॥

(आगामीति ॥) आगामिवर्तमाने च ते अहनी च । इति कर्मधारये टच् (५।३।९१) । सरेफपाठे तु समासान्तविधेरनित्यताश्रयणीया । आगामिवर्तमाने अहनी युक्ते यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा । पूर्वापरदिने पक्षाविव स्तो यस्याम् । 'अत इनि-' (५।२।११५) ॥३॥ निशीत्युपलक्षणम् । तेन पूर्वोत्तररात्रियुक्तदिनमपि पक्षिणीति हरदत्तादयः । 'पक्षिणी पूर्णिमायां स्याद्विहग्यां शाकिनीभिदि । आगामिवर्तमानाहयुक्तरात्रावपि स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥३॥ एकं 'दिनद्वयमध्यगतरात्रेः' ॥

गणरात्रं निशा बह्वचः

गणेति ॥ गणानां बह्वीनां रात्रीणां समाहारः । गणशब्दस्य संख्यात्वात् (१।१।२३) 'तद्धितार्थ-' (२।१।५१) इति द्विगुः । 'अहःसर्वैकदेश-' (५।४।८७) इत्यच् । 'रात्राहाहाः पुंसि' (२।४।२९) इति पुंस्त्वं तु न । 'संख्यापूर्वा रात्रिः' इति लिङ्गानुशासनसूत्रेण क्लीबत्वविधानात् । 'भवति नपुंसकयोगः संख्यापूर्वस्य रात्रशब्दस्य' इति वररुचिवचनाच्च । 'रात्रं प्राक् संख्ययान्वितम्' इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । एतेन स्वामिमुकुटयोर्नपुंसकत्वसमर्थनसंभ्रमः परास्तः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'रात्रिसमूहस्य' ॥

१—'स तमीं तमोभिरभिगम्य ताम्' इति माषदर्शनात्—इति मुकुटः ॥ २—'हा राम हा देवतातमातः' इति विदग्धमुखमण्डनम्—इति मुकुटः ॥ ३—खगे इति पाठान्तरम् ॥ ४—'स्याद्विहग्यां' इति पाठः ॥

१—'गुणसंधी पुंसि' इति पाठोऽपि दृश्यते ॥

प्रदोषो रजनीमुखम् ।

प्रदोष इति ॥ दुष्यति । 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । टाप् (४।१।१४) । ('दोषा राज्ञौ भुजेऽपि च') । प्रारम्भो दोषायाः । प्रादिसमासः (२।२।१८) । प्रारब्धा दोषा यस्मिन्निति वा । 'गोस्त्रियोः-' (१।२।४८) इति ह्रस्वः ॥*॥ 'दोषा' इत्यव्ययमप्यस्ति । 'नक्तं दोषा च रजनौ' इति वक्ष्यते । ('प्रदोषः कालदोषयोः') ॥ (१) ॥*॥ रजन्या मुखमिव ॥ (३) ॥*॥ द्वे 'रात्रिप्रारम्भस्य' ॥

अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ

अर्धेति ॥ अर्धं रात्रेः । 'अहःसर्वैकदेश-' (५।४।८७) इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ निशेरतेऽस्मिन् । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'निशीथगोपीथावगथाः' (उ० २।९) इति थक् । 'निशीथस्तु पुमानर्धरात्रे स्याद्वात्रिमात्रके' ॥ (२) ॥*॥ द्वाविति । समावित्याकृष्यते ॥ द्वे 'रात्रिमध्यस्य' ॥

द्वौ यामप्रहरौ समौ ॥ ६ ॥

(द्वाविति ॥) याति । 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१४०) इति मन् । यत्तु—'यातेर्मग' इति मग्—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । उक्तसूत्रस्योत्प्रेक्षितत्वेन निर्मूलत्वात् । 'यामस्तु पुंसि प्रहरे संयमेऽपि प्रकीर्तितः' ॥ (१) ॥*॥ प्रह्रियते ढक्कादिरस्मिन् । 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'प्रहरस्य' ॥

स पर्वसंधिः प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरम् ।

स इति ॥ प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरम् स संधिः । स एव पर्व, अपि । 'प्रतिपत्पञ्चदश्योस्तु संधिः पर्वं प्रदिक् ककुप्' इति दुर्गः । 'संधिममितो यजेत' इत्यादौ प्रसिद्धः स एव । 'पर्वं क्लीबं महे ग्रन्थौ प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः संधौ विषुवत्प्रभृतिष्वपि' ॥ (१) ॥*॥ 'पर्वसंधिः' इत्येकं नाम, इति प्राञ्चः ॥ एकम् 'पर्वसंधेः' ॥ पक्षान्तौ पञ्चदश्यौ द्वे

(पक्षेति ॥) द्वे पक्षदश्यौ पूर्णिमामावासे पक्षस्यान्तौ ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पक्षान्तस्य' ॥

पौर्णमासी तु पूर्णिमा ॥ ७ ॥

१—तथा च भट्टिः 'ततः कथाभिः समतीत्य दोषामारब्ध सैन्यैः सह पुष्पकं ते' इति—इति मुकुटः ॥ २—अव्ययस्य कौलिङ्गभावेन ह्रस्वाप्राप्त्या न रूपसिद्धिः ॥

पौर्णेति पूर्णो मासोऽस्याम् । बहुव्रीहौ कृते स्वार्थे ऽण । प्रज्ञादेः (५।४।३८) आकृतिगणत्वात् । 'सास्मिन्पौर्णमासी' (४।२।२१) इति निर्देशाद्वा । यद्वा माश्वन्द्रः । पूर्णो माः पूर्णिमाः । तस्येयम् । यद्वा 'महाराजप्रोष्ठपदाट्टन्' (४।२।३५) इति सूत्रे 'तदस्मिन्वर्तते' इत्यर्थे 'पौर्णमासादणः' उपसंख्यानादण् । ('पौर्णमासः पुमान्यज्ञमेदे स्त्री पूर्णिमातिथौ') ॥ (१) ॥*॥ 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) पूर्णं चन्द्रस्य पूरणम् । तेन निर्वृत्ता पूर्णिमा । भावप्रत्ययान्तात् 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यर्थे इमप् (वा० ४।४।२०) । टाप् (४।१।१४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूर्णिमायाः' ॥

कलाहीने सानुमतिः

कलेति ॥ सा पूर्णिमा उदयकाले प्रतिपद्योगात्कलाहीने चन्द्रे । अनुमन्यते=अनुमतिः । किच् (३।३।१७४) । 'अथानुमतिरुनेन्दुपूर्णमानुज्ञयोरपि' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सानुमत्याः' ॥

पूर्णे राका निशाकरे ।

पूर्ण इति ॥ चन्द्रे पूर्णे तु । राति शुभम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'कृदाधारा-' (उ० ३।४०) इति कः बाहुलकाद्ध्रस्वः । 'राका नद्यन्तरे कच्छां नवजातरजः-स्त्रियाम् । संपूर्णेन्दुतिथौ' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'राकायाः' ॥

अमावास्या त्वमावस्या दर्शः सूर्येन्दुसंगमः ॥ ८ ॥

(अमेति ॥) अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्राकौ । 'अमावस्यदन्यतरस्याम्' (३।१।१२२) इति ण्यत्, पक्षे वृद्धचभावश्च निपात्यते ॥*॥ नामैकदेशे नामग्रहणात् 'अमा' अपि ॥*॥ वसतेरिन्प्रत्यये (उ० ४।१।१८) ततो ङीषि (ग० ४।१।१४५) अमावसी ॥*॥ 'इणजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इतीणि अमावासी ॥*॥ 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । अमा चन्द्रसूर्यौ साहचर्येण मस्यतः परिच्छिन्तोऽस्यां मासम् । अमामासी । इण् (वा० ३।३।१०८) ॥*॥ अमामसी । इन् (उ० ४।१।१८) ॥*॥ 'दर्शो-माऽमावसी च सात्' इति रभसः । अप्यमावस्यमावासी चामामस्यप्यमामसी' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ दृश्यते शास्त्रेण । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति घः । 'पक्षान्तेऽन्धौ दर्शने च दर्शः सूर्येन्दुसंगमे' ॥ (३) ॥*॥ सूर्येन्दु संगच्छतोऽस्मिन् । घः (३।३।११८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'दर्शस्य' ॥

सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली

सेति ॥ चतुर्दशीयोगादृष्टचन्द्रा सती सा अमा सिनी-
वाली । एन विष्णुना सह वर्तते सा लक्ष्मीः । तद्योगात्
सिनी चन्द्रकला । ब्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः ।
सिनीं वलति धारयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यत्तु—
'स्त्रियाः पुंवत्—' (६।३।३४) इति न पुंवत्वम् । 'संज्ञापूर्-
ण्योश्च' (६।३।३८) इति निषेधात्—इति मुकुटः । तत्र ।
सिनीवालीत्यत्र सामानाधिकरण्याभावात्, असंज्ञात्वात्, अ-
भाषितपुंस्कत्वाच्च । यदपि—सिनी चन्द्रकला सा बाला-
ल्यात्र—इति तेन विगृहीतम् । तदपि न । बालेत्यस्य वि-
शेषणत्वेन पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । स्वामी तु—सिनी सिता
बालास्त्यस्याम्—इत्याह । तत्र । पुंवद्भावप्रसङ्गात् । ('सि-
नीवाली तु दृष्टेन्दुकलामादुर्गयोः स्त्रियाम्') ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'सिनीवाल्याः' ॥

सा नष्टेन्दुकला कुहूः ।

(सेति ॥) उदये अमायोगान्नष्टचन्द्रकला सा अमा
कुहूः । कुहयति । 'कुह विस्फापने' (चु० उ० से०) चु-
रादिः । 'नृतिशब्धोः कूः' (उ० १।९१) इति कूप्रत्ययो
बाहुलकादिहापि ॥*॥ मृगव्यादित्वाद्भस्वोऽपीत्यन्ये । 'धेनू-
रुज्जुकुहुसरयुतनुकरणेवः स्त्रियाम्' इति विन्ध्यवासी ॥*॥
'कुहूः स्त्री कोकिलालापनष्टेन्दुकलदर्शयोः' ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'कुहूः' ॥

उपरागो ग्रहः

उपराग इति ॥ उपरज्यतेऽनेन । 'रञ्ज रागे' (भ्वा०
उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१३१) इति घञ् । 'घञि च
भावकरणयोः' (६।४।२७) इति नलोपः । भावे वा घञ् ।
(३।३।१८) । 'उपरागस्तु पुंसि साद्राहुग्रासेऽर्कचन्द्रयोः ।
दुर्नये ग्रहकल्लोले व्यसनेऽपि निगद्यते' ॥ (१) ॥*॥ ग्र-
हणं ग्रहः 'ग्रहवृद्ध—' (३।३।५८) इत्यप् । 'ग्रहो निर्ग्रह-
निर्बन्धग्रहणेषु रणोद्यमे । सूर्यादौ पूतनादौ च सैहिकेयो-
परागयोः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रहणस्य' ॥

राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि च ॥ ९ ॥

सोपप्लवोपरक्तौ द्वौ

(राहिति ॥) 'उपप्लवः सैहिकेये विप्लवोत्पातयोरपि' ।
सहोपप्लवेन । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सभावः ॥

१—हैममेदिन्योरपि—'अनुग्रह' इति पाठो दृश्यते । व्याख्यातं
चानेकार्थकैरवाकरकौमुद्याम् 'अनुग्रहे प्रसादे ग्रहशब्दः सत्यभा-
मायां भामाशब्दवत्' इति ॥

(१) ॥*॥ उपरज्यते स्म । कर्मणि क्तः (३।२।१०२, ४।
७०) । 'उपरक्तो व्यसनार्ते राहुग्रस्तेन्दुसूर्ययोः' ॥ (२)
॥*॥ इमौ द्वौ 'राहुणा ग्रस्ते चन्द्रे सूर्ये' च ॥

अश्रुत्पात उपाहितः ।

(अश्रुत्पात इति ॥) अश्रुत्पातनम् उत्पातो वैकृतम्
॥ (१) ॥*॥ उप आसन्नम् आहितं फलं यस्य । 'उपा-
हितोऽनलोत्पाते पुमानारोपिते त्रिषु' ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'आकाशादिष्वग्निविकारस्य' ॥

एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ ॥ १० ॥

(एकयेति ॥) 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । भावे
घञ् (३।३।१८) । पुष्पो विकासः प्रकाशश्च । तद्वन्तौ ।
मत्तुप् (५।२।९४) । एकयोक्त्या साधारणवचनेन । प्रत्येकं
'पुष्पवान्' इति न प्रयोक्तव्यमिति भावः । अकारान्तोऽपि
पुष्पवन्तशब्दः । 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । जृवि-
शिभ्यां झच्' (उ० ३।१२६) इति बाहुलकादवतेरपि झच् ।
'झोऽन्तः' (७।१।३) । पुष्पस्यावन्तौ इति विग्रहे शक-
न्धादिः (वा० ६।१।९४) । 'रविशशिनौ पुष्पवन्ताख्यौ'
इति नाममाला । पुष्पवन्ताभ्याम्, पुष्पवन्तयोः' इत्यादि ।
'पुष्पदन्तौ पुष्पवन्तावेकोक्त्या शशिभास्करौ' । 'पुष्प-
दन्तौ च चन्द्रार्कवेकोक्त्या' इति हैमतः 'पुष्पैदन्तौ' अपि
बोध्यौ ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'समुच्चितसूर्यचन्द्रयोः' ॥

अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा

अष्टादशेति ॥ 'क्षणद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लव-
द्वयम्' इत्यादिशास्त्रसिद्धा निमेषाः । तेऽष्टादश काष्ठा । का-
शते । 'हनिकुषि—' (उ० २।२) इति कथन् । 'काष्ठा दा-
रुहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः । स्याद्विशि स्थानमात्रे च का-
ष्ठाख्यातमिन्द्रिये' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'काष्ठायाः' ॥

१—'देवताद्वन्द्वे च' (६।३।२६) इति नानङ् । तत्र 'आ-
नङ्गौ द्वन्द्वे' (६।३।२५) इत्यतो द्वन्द्वग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनर्द्व-
न्द्वग्रहणेन वेदलोकसहचरितद्वन्द्वस्य ग्रहणात् । अस्य तु द्वन्द्वस्या-
तथात्वात् । अत एव 'रविचन्द्रावपि नोपलक्षितौ' इति घटख-
र्परः—इति मुकुटः ॥ २—'प्राक्प्रत्यक् धरणीधरशिखरस्थितपु-
ष्पवन्ताभ्याम्' इत्याश्चर्यमज्योर्मदन्तत्वं दर्शनात्—इति मुकुटः ॥

३—अनेकार्थकैरवाकरकौमुद्यां व्याख्यातं च । पुष्पे इव पुष्पे,
दन्ताविव दन्तौ, पुष्पे च ते दन्तौ च पुष्पदन्तौ । यथा च । 'वि-
श्वस्यास्य विलोचने निरयतो यत्पुष्पदन्तौ तमः' इति ॥

त्रिंशत् ताः कला ।

(त्रिंशदिति ॥) ताः काष्ठाः त्रिंशत् कला ॥ कलयति ।
'कल संख्याने' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
(‘कला स्यात्कालशिल्पयोः’) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ‘कलायाः’ ॥
तास्तु त्रिंशत्क्षणः

(ता इति ॥) ताः कलाः । क्षणोति । ‘क्षणु हिंसा-
याम्’ (त० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘क्षणाः प-
र्वोत्सवेऽपि स्यात्तथा मानेऽप्यनेहसः’ ॥ (१) ॥ * ॥ एकम्
‘क्षणस्य’ ॥

ते तु मुहूर्तो द्वादशास्त्रियाम् ॥ ११ ॥

ते त्विति ॥ ते तु क्षणाः (द्वादश) ‘दुर्छा कौटिल्ये’
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् ‘अञ्जिघृसि-’ (उ० ३।
८९) इति को मुडागमश्च । ‘राहोपः’ (६।४।२१) इति
छलोपः । ‘हलि च’ (८।२।७७) इति दीर्घः । ‘लिङ् चो-
र्ध्वमौहूर्तिके’ (३।३।१६४) इति निर्देशाद्वा मुहूर्तः ॥ (१)
॥ * ॥ एकम् ‘मुहूर्तस्य’ ॥

ते तु त्रिंशदहोरात्रः

ते त्विति ॥ ते तु मुहूर्ताः । अहश्च रात्रिश्च तयोः समा-
हारः । ‘अहःसर्वैकदेश-’ (५।४।८७) इत्यच् । ‘रात्राह्वाहाः
पुंसि’ (२।४।२९) । यत्तु—‘अह्ना सहिता रात्रिः’ इति वि-
ग्रहं प्रदर्श्य ‘अहोरात्रः-’ इत्युपन्यस्तं मुकुटेन । तन्न ।
तथा सत्यजभावप्रसङ्गात् । अहःपूर्वाद्रात्रिशब्दाद्विन्द्व एवा-
ज्विधानात् । ‘गणरात्रवदज्’ इति दृष्टान्तोऽप्यसंमतः । च-
कारात्संख्याव्याप्ययादेरप्यज्विधानात् । अत्र तदादित्वाभावात् ।
यदपि—समाहारे क्लीबमप्यहोरात्रम्—इत्युक्तम् । तदपि न ।
समाहारेऽपि ‘रात्राह्वाहाः पुंसि’ (२।४।२९) इत्यनेन पर-
त्वात्पुंस्त्वविधानात् । यदपि—वामनलिङ्गानुशासने ‘द्वि-
गुरपि पात्राद्यदन्तः’ इति नपुंसकत्वेन ‘अहोरात्रं द्विरात्रम्’
इत्युदाहृतम्—इति संमतिप्रदर्शनं कृतम् । तदपि न । ‘रात्रं
प्राक्संख्ययान्वितम्’ इति द्विरात्रस्य नपुंसकत्वेऽपि अहोरा-
त्रस्य तदयोगात् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ‘अहोरात्रस्य’ ॥

पक्षस्ते दश पञ्च च ।

(पक्ष इति ॥) तेऽहोरात्राः । पक्ष्यते । ‘पक्ष परिग्रहे’
(भ्वा०, चु० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । ‘पक्षो

मासार्धके गेहे पार्श्वसाध्यविशेषयोः । केशादेः परतो बृन्दे
बले सखिसहाययोः ॥ चुलीरन्ध्रे पतत्रे च राजकुञ्जरपा-
श्वर्योः’ ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ‘पक्षस्य’ ॥

पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ

(पक्षाविति ॥) शुक्लपक्षः पूर्वसंज्ञः ॥ (१) ॥ * ॥ कृ-
ष्णपक्षोऽपरसंज्ञः ॥ (१) ॥ * ॥ क्रमेणैकैकम् ‘शुक्लकृष्ण-
पक्षयोः’ ॥

मासस्तु तावुभौ ॥ १२ ॥

(मास इति ॥) तौ पक्षौ । मस्यते परिमीयतेऽयम्,
अनेन वा । ‘मसी परिमाणे’ (दि० प० से०) । कर्मणि घञ्
(३।३।१९) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति वा ॥ (१)
॥ * ॥ एकम् ‘मासस्य’ ॥

द्वौ द्वौ माघादि मासौ स्यादतुः

द्वाविति ॥ इयति, ऋच्छति वा । ‘अर्तेश्च-’ (उ०
१।७२) इति तुः । चात् किञ्चम् । (‘ऋतुः स्त्रीकुसुमे
भासि वसन्तादीषुधारयोः’) ॥ * ॥ मार्गादीनां युगैर्हैमन्ता-
दीन्वत्तु वक्ष्यति । तदेकदेशमयनपरिच्छेदार्थमनुवदति द्वौ
द्वाविति ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ‘ऋतोः’ ॥

तैरयनं त्रिभिः ।

(तैरिति ॥) तैर्ऋतुभिः । अयतेऽर्कोऽनेन । ल्युट् (३।
३।११७) । यत्तु—‘अयतेऽर्कोऽनेन’ इति विगृह्य ‘इण्
गतौ’ (अ० प० अ०) इति धातोरुपन्यसनं—मुकुटेन कृतम् ।
तदसंगतम् । इति स्पष्टमेव । ‘अयनं पथि भानोरप्युदग्द-
क्षिणतो गतौ’ ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ‘अयनस्य’ ॥

अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य

(अयने इति ॥) अयने तु द्वे । अर्कस्योत्तरा गतिः,
दक्षिणा च । उत्तरदक्षिणाख्ये द्वे अयने तु वत्सरः—इति
वक्तव्ये ‘अर्कस्य’ इति ग्रहणं चान्द्रत्वव्यावृत्त्यर्थम् । पक्षा-
दिकं तु चान्द्रमुक्तम् । अयनं तु न चान्द्रं किं तु सौरमेव ॥
(१) ॥ * ॥ ‘अयनद्वयस्य’ एकैकम् ॥

वत्सरः ॥ १३ ॥

(वत्सर इति ॥) वसन्त्यस्मिन् । ‘वसेश्च’ (उ० ३।
७१) इति सरप्रत्ययः । ‘सः सार्धधातुके’ (७।४।४९)
इति सस्य तः ॥

समरात्रिन्दिवे काले विषुवद्विषुवं च तत् ।

समेति ॥ रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिवम् । ‘अचतुर-’

१—अत एव भाष्ये ‘अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थं द्रष्टव्यम्’ इत्युक्तम् ॥

२—तेऽहोरात्रा इत्युत्तरं ‘दश पञ्च’ इत्यपि दृश्यते ॥

(५१४।७७) इत्यादिना साधु । तत् समं यस्मिन् तादृशे काले तुलामेषावच्छिन्ने । विषु साम्येऽव्ययम् । ततो मतुप् (५१२।९४) । 'संज्ञायाम्' (८।२।११) इति वत्वम् ॥ (१) ॥*॥ 'वप्रकरणेऽन्यत्रापि' (५१२।१०९) इत्युक्तेर्वः । तेन विषुवम् । 'विषुवान् समरात्रिवासरः' इति पुंस्काण्डे बोधालितः ॥*॥ विषुणोऽपि । विषु नानारूपं गमनं विष्वक् । तदस्यास्तीति विग्रहे 'विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसंधेः' (५१२।१००) इति पामाद्यन्तर्गणसूत्रेण नप्रत्ययः । णत्वम् (८।४।२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समरात्रिन्दिक्कालस्य' ॥

मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः ॥१४॥

(मार्गेति ॥) मृगशिरसा युक्ता पौर्णमासी । 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' (४।२।३) इत्यण् । 'अचि शीर्षः' (६।१।६२) । मार्गशीर्षी पौर्णमास्यस्मिन्मासे । 'सास्मिन्नपौर्णमासी' (४।२।२१) इत्यण् । एतेन 'पुण्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा । नाम्ना स पौषो माघाद्याश्रैवमेकादशापरः' इति क्वचित्पठ्यमानं व्याख्यातम् ॥ (१) ॥*॥ सहते 'षह मर्षणे' (भा०उ०अ०) । असुन् (उ० ४।१।८९) सान्तः । ('सहो बले ज्योतिषि च सहा हेमन्तमार्गयोः') ॥*॥ पचाद्यजन्तोऽपि । 'मार्गे सहः सहाः' इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥*॥ एकदेशप्रयोगात् मृगोऽपि । 'मृगशिरा मृगः' इति रुद्रकोषः । तद्युक्ता पौर्णमासी मार्गी । सास्मिन्नस्ति । ('मार्गो मृगमदे मासे सौम्यर्क्षेऽन्वेषणे पथि') ॥ (३) ॥*॥ आग्रहायण्या युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । 'आग्रहायण्यश्चत्थादृक्' (४।२।२२) ॥*॥ ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अपि 'आग्रहायणः' अपीति पुरुषोत्तमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मार्गशीर्षस्य' ॥

पौषे तैषसहस्यौ द्वौ

पौष इति ॥ पुष्येण तिष्येण च युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । 'नक्षत्रेण—' (४।२।३) इत्यण् । 'तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपः' (वा० ६।४।१४९) ङीप् (४।१।१५) ततः 'सास्मिन्' (४।२।२१) इत्यण् । (पौषो मासप्रभेदे स्यात्पौषं तु महयुद्धयोः) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ सहसि बले साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पौषस्य' ॥

तपा माघे

(तपा इति ॥) तपन्त्यस्मिन् । असुन् । (उ० ४।१।८९)

सान्तः 'तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ घर्मे च पुमान् शिशिरमाघयोः' ॥ (१) ॥*॥ मघया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'माघमासस्य' ॥

अथ फाल्गुने ।

स्यात्तपस्यः फाल्गुनिकः

(अथेति ॥) फलति निष्पादयति । 'फल निष्पत्तौ' (भा०प०से०) 'फलेर्गुक्च' (उ० ३।५६) इत्युनन् गुगागमश्च । 'फल्गुनस्त्वर्जुने मासे नक्षत्रे फल्गुनी स्मृता' इति गोवर्धनानन्दः ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) । वृद्धिः (७।२।११७) 'फाल्गुनस्त्वर्जुने मासे फाल्गुनी चास्य पूर्णिमा' इति धरणिः ॥*॥ फल्गुनीभिर्युक्ता पौर्णमासी फाल्गुनी । सास्मिन्नस्ति फाल्गुनः फाल्गुनिकश्च । 'फाल्गुनस्तु गुडाकेशे नदीजार्जुनभूरुहे । तपस्यसंज्ञमासे तत्पूर्णिमायां तु फाल्गुनी' । 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीम्यः' (४।२।२३) इति ठक् । पक्षेऽण् ॥ (१) ॥*॥ (३) ॥*॥ तपसि साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । ('तपस्यः फाल्गुने मासे तपस्या नियमस्थितौ') ॥ (२) ॥*॥ त्रीणि 'फाल्गुनमासस्य' ॥

स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः ॥१५॥

(स्यादिति ॥) चित्रया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । अण्-ठकौ (४।२।२३) । ('चैत्रं मृते देवकुले ना भूभृन्मासमेदयोः') (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ मन्यन्ते एतं मधुः । 'मन ज्ञाने' (दि०आ०अ०) । 'फलिपाटि—' (उ० १।१८) इत्युधश्चान्तादेशः । 'मधु पुष्परसे क्षौद्रे मधे ना तु मधुदुमे । वसन्तदैत्यभिचैत्रे स्याज्जीवन्त्यां तु योषिति' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चैत्रस्य' ॥

वैशाखे माघवो राघः

(वैशाख इति ॥) विशाखया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्ति । ('वैशाखः स्थानके मासे मन्थानेऽपि') ॥ (१) ॥*॥ मधु मकरन्दः । सोऽस्मिन्नस्ति । 'मधोर्ज च' (४।१।२९) इति वः ॥ (२) ॥*॥ राघा विशाखा । तद्वती पौर्णमासी राघी । सास्मिन्नस्ति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वैशाखस्य' ॥

ज्यैष्ठे शुक्रः

ज्यैष्ठ इति ॥ पूर्ववदण्डयेन ज्यैष्ठः ॥*॥ संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्वृद्धभावे ज्यैष्ठोऽपि । 'ज्यैष्ठो मासि च वृद्धे च ज्यैष्ठ्या च गृहगोधिका' इति त्रिकाण्डशेषः । ('ज्यैष्ठः

स्यादग्रजे श्रेष्ठे मासमेदातिवृद्धयोः । ज्येष्ठा भे गृहगोधि-
कायाम् ॥ (१) ॥*॥ विरहिणः शोचन्त्यस्मिन् । 'शुच
शोके' (स्वा० प० से०) 'ऋज्रेन्द्र' (उ० २।२८) इति
रक्, चकारस्य ककारश्च । 'शुक्रः स्याद्वागीवे ज्येष्ठमासे वै-
श्वानरे पुमान् । रेतोऽक्षिरुग्भिदोः क्लीबम् ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'ज्येष्ठमासस्य' ॥

शुचिस्त्वयम् ।

आषाढे

(शुचिरिति ॥) अयमिति शुचेः पुंस्त्वाभिव्यक्त्यर्थम् ।
शोचन्ति विरहिणोऽस्मिन् । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०)
इतीन् किच्च ॥ (१) ॥*॥ अषाढया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् ।
'आषाढो व्रतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते । स्त्री पूर्णिमा-
याम् । आषाढाभिराख्यातः, इति विग्रहे तु 'अषाढकः'
अपि । आख्यानण्यन्तात् (वा० ३।१२६) 'कुन् शिल्पि-
संज्ञयोः' (उ० २।३२) । 'स्यादाषाढे त्वषाढकः' इति
शब्दार्णवः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आषाढस्य' ॥

श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः ॥१६॥

(श्रावण इति ॥) 'स्त्रीपुंसयोर्ऋक्षभेदे श्रावणं श्रुतिक-
र्णयोः' इति रभसः । श्रावणेन युक्ता पौर्णमासी श्रावणा ।
'लुबविशेषे' (४।२।४) इति प्राप्तो लुब् यद्यपि 'पौर्णमास्यां
नेष्यते' इत्युत्सर्गः । 'विभाषा फाल्गुनी-' (४।२।२३) इति
लिङ्गात् । तथापि श्रावणशब्दादिष्यत् एव । तत्रैव (४।२।२३)
सूत्रे 'श्रावणा' इति निर्देशात् । 'अबाधकान्यपि निपातनानि'
इति 'श्रावणी' इत्यपि । ततः 'सास्मिन्' (४।२।२१) इ-
त्यणि श्रावणः । 'श्रावणो मासि पाखण्डे दध्याल्यां श्रा-
वणा मता' इति हैर्मः ॥ (१) ॥*॥ विरहिणो नभ्यति,
नभ्नाति, नभते, वा नभाः । 'णभ हिंसायाम्' (स्वा० प०
से०, दि० प० से०, ऋया० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ।
स्वामी तु—न भासते मेघच्छन्नत्वात्—इत्याह । तन्न ।
नभासौ, नभासः, नभाभ्याम्, नभामिः, नभाःसु, इत्यादि-
रूपप्रसङ्गात् । 'नभः खं श्रावणो नभाः' इत्यनुपपत्तेश्च । ह-
स्वदीर्घोपधयोः शब्दमेदात् । 'भासते इत्यर्थकथनमात्रम्'
इत्यभिप्रेत्य 'भस दीप्तौ' (जु० प० से०) इति जुहोत्यादेः
'न बभस्ति' इति व्युत्पत्त्याश्रयणे तु 'अत्वसन्तस्य-' (६।
४।१४) इति दीर्घो न स्यात् 'धनुर्धरे त्रिषु नभाः क्लीबं
व्योम्नि पुमान्धने । प्राणश्रावणवर्षासु बिसतन्तौ पतद्गृहे'

१—भेदिन्यामेवायं पाठः ॥

॥ (२) ॥*॥ 'विभाषा फाल्गुनी-' (४।२।२३) इति ठकि
श्रावणिकः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'श्रावणमासस्य' ॥

स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः ।

स्युरिति ॥ नभा अभ्रम् । तत्र साधुर्नभस्यः ॥ (१)
॥*॥ प्रौष्ठपदाभिर्युक्ता प्रौष्ठपदी । भद्रा भद्रपदा । ताभि-
र्युक्ता भाद्री भाद्रपदी च पौर्णमासी । ततः 'सास्मिन्' (४।
२।२१) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ च-
त्वारि 'भाद्रपदमासस्य' ॥

स्यादाश्विन ईषोऽप्याश्वयुजोऽपि

(स्यादिति ॥) अश्विन्या युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्ति ॥
(१) ॥*॥ 'इष गतौ' (दि० प० से०) एषणमिद् यात्रा ।
क्लिप् (३।२।१७८) सास्मिन्मासे जिगीषूणामस्ति । अर्श-
आद्यच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥ अश्वयुजा युक्ता पौ-
र्णमास्यस्मिन् । अण्द्वयम् (४।२।३, २१) ॥*॥ संज्ञापूर्व-
कत्वाद्वृद्धभावे अश्वयुजोऽपि । 'आश्विनोऽश्वयुजश्चैषः' इ-
त्यमरमाला ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आश्विनमासस्य' ॥

स्याचु कार्तिके ॥१७॥

बाहुल्येर्जां कार्तिकिकः

(स्यादिति ॥) कृत्तिकाभिर्युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् ॥ (१)
॥*॥ बहुलाः कृत्तिकाः । अण्द्वयम् (४।२।३, २१) ॥
(२) ॥*॥ ऊर्जयति उत्साहयति जिगीषून् । 'ऊर्ज बल-
प्राणनयोः' (जु० प० से०) ण्यन्तात् (३।१।२६) पचाद्यच्
(३।१।३४) । 'ऊर्जः कार्तिके बले' इति हैर्मः ॥ (३)
॥*॥ 'विभाषा फाल्गुनी-' (४।२।२३) इति ठकि कार्ति-
किकः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कार्तिकमासस्य' ॥

हेमन्तः

(हेमन्त इति ॥) हन्ति । 'हन्तेर्मुद् हि च' (उ० ३।
१२९) इति झच् हिरादेशो मुडागमः । गुणः (७।३।८४)
॥*॥ 'हेमा' अपि । 'सर्वत्राण् च-' (४।३।२२) इति
सूत्रे यद्भाष्यम् 'हेमन्तस्य तलोपवचनानर्थक्यं हेमः प्रकृत्य-
न्तरस्य सत्त्वात्' इति । हिनोति वर्धयति बलम् । 'हि गतौ
वृद्धौ च' (स्वा० प० अ०) । अन्तर्भावितण्यर्थात् 'अ-
न्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति मनिन् ॥ (१) ॥*॥ 'मा-
गपौषाभ्यां निष्पन्नस्य ऋतोः' एकम् ॥

१—मूर्धन्यान्तः 'ध्वनिमिषे निमेषे क्षणमग्रतः' इति माव-
यमकात्—इति मुकुटः ॥

शिशिरोऽस्त्रियाम् ।

(शिशिर इति ॥) 'शश प्रुतगतौ' (भ्वा० प० से०) 'अजिरशिशिर—' (उ० १।५३) इति किरजन्तो निपातितः । शशन्ति धावन्ति यस्मिन्पथिकाः । 'शिशिरः स्यादतो-भेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत्' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'माघफाल्गुनाभ्यामृतोः' ॥

वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिः

(वसन्त इति ॥) वसन्त्यत्र मदनोत्सवाः । 'तृभूवहिवसि—' (उ० ३।१२८) इति झच् ॥ (१) ॥*॥ पुष्पाणां समयः ॥ (२) ॥*॥ सुष्ठु रमन्ते रमसयुक्ता भवन्त्यत्र । 'रम रामस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । इन् (उ० ४।११८) 'सुरभिर्हेमि चम्पके । जातीफले मातृभेदे रम्ये चैत्रवसन्तयोः ॥ सुगन्धौ गवि शल्लक्याम्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चैत्रवैशाखाभ्यामृतोः' ॥

ग्रीष्म ऊष्मकः ॥१८॥

निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः ।

ग्रीष्म इति ॥ ग्रसते रसान् । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० अ०) । अतो मक्, धातोर्ग्रीभावः, पुगागमश्च 'ग्रीष्मः' (१।१४९) इत्युणादिसूत्रेण निपातितः । 'ग्रीष्म ऊष्मर्तुभेदयोः' ॥ (१) ॥*॥ ऊषति रुजति । 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्यः—' (३।२।७५) इति मनिन् । ('ऊष्माणस्तु निदाघोष्णग्रीष्माः शषसहा अपि') । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् ॥*॥ मकि (बाहुलकात्) अदन्तोऽपि । 'ऊष्मो घर्मेऽश्रुणि तथा ज्येष्ठे, ऊष्मा स्त्रियां त्विषि' इति बोपालितः ॥ (२) ॥*॥ नितरां दह्यतेऽत्र । 'दह मसीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'निदाघो ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि' ॥ (३) ॥*॥ उष्णमुपगममत्र ॥ (४) ॥*॥ ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । 'इणसिजिदीङुष्यविभ्यो नक्' (उ० ३।२) । 'उष्णो ग्रीष्मे पुमान्, दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः' ॥ (५) ॥*॥ 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (३।२।७५) आगच्छति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ऊष्मा तप आगमोऽत्र ॥*॥ 'ऊष्मा' अपि । 'ऊष्मा-तपनिदाघयोः' इति नान्ते बोपालितः ॥ (६) ॥*॥ तपति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'ज्येष्ठाषाढाभ्यामृतोः' ॥

स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षाः

स्त्रियामिति ॥ वर्षणं वृट् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् । प्रकृष्टा वृट्त्र । 'नहिवृति—' (६।३।११६) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ वर्षं वर्षणमत्रास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । टाप् (४।१।१४) । भूम्नि, बहुत्वे । तेन नित्यबहुवचनान्तः ॥ (२) ॥*॥ वर्षतोर्द्वे 'श्रावणभाद्राभ्यामृतोः' ॥

अथ शरत्स्त्रियाम् ॥ १९ ॥

अथेति ॥ शीर्यन्तेऽस्यां पाकेनौषधयः । 'शृ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) 'शृद्धमसोऽदिः' (उ० १।१३०) । ('शरत् स्त्री वत्सरेऽप्यृतौ') ॥*॥ भागुरिमते टापि शरदा च । 'शरद्भवेच्छरदया प्रावृट् प्रावृषया सह' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आश्विनकार्तिकाभ्यामृतोः' ॥

षडमी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात् ।

षडिति ॥ अमी हेमन्तादयः । 'ऋ गतौ' 'अतेश्च' (उ० १।७२) इति तुः, चात्कित् । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—केत्वादय इति तुन्—इति । तन्न । गुणप्रसङ्गात्, अपाणिनीयत्वाच्च ॥ (१) ॥*॥ 'हेमन्तादीनां षण्णाम्' एकम् ॥

संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः २०

संवत्सर इति ॥ संवसन्त्यृतवोऽत्र । 'वसेश्च' (३।७१) 'संपूर्वाच्चित्' (उ० ३।७२) इति सरप्रत्ययः । 'सः सार्धधातुके' (७।४।४९) इति तः ॥ (१) ॥*॥ एवं वत्सरोऽपि ॥ (२) ॥*॥ आप्यते 'आप्ल व्यासौ' (स्वा० प० अ०) । 'अब्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति दन् ह्रस्वत्वं च । 'अब्दः संवत्सरे वारिवाहमुस्तकयोः पुमान्' ॥ (३) ॥*॥ भावाज्जहाति, जिहीते वा । 'हश्च ग्रीहिकालयोः' । (३।१।४८) इति ण्युट् । 'हायनः स्त्री' इति पाठे शरदा संबन्धः । 'हायनो न स्त्रियां वर्षे पुंस्यर्चिग्रीहिभेदयोः' ॥ (४) ॥*॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) 'शृद्धमसोऽदिः' (उ० १।१३०) इत्यदिः ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) शारदोऽपि । 'समा

१—'ननु द्वे अयने वत्सरः' इत्युक्तम् । तत्रैव वत्सरपर्याया वक्तुमुचिताः । सत्यम् । पूर्वमयनद्वयपुरस्कारेणोक्तम् । तेन माघादिः सौरो वत्सरः, अत्र तु हेमन्तादिपुरस्कारेण मार्गदिश्चान्द्रः संवत्सरः, इति न पौनरुक्त्यम् । लोकैस्तु 'द्वादशमासाः संवत्सर इति मासपुरस्कारेणैव प्रयुज्यते—' इति पीयूषव्याख्या ॥

योषिति, शारदः' इति रत्नकोषः ॥ (५) ॥*॥ 'षम
ष्टम वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०) । समन्ति विह्वं कुर्वन्ति
सर्वम् । पचाद्यचि (३।१।१३४) टाप् (४।१।१४) । 'बहु-
वचननिर्देशात्पायेणायं बहुवचनान्तः' इति ध्वनयति । क-
चिद्वचनान्तरमपि । 'समां समां विजायते' (५।२।१२)
इति सूत्रात् । 'समायां समायाम्' इति तत्र भाष्याच्च ।
समान्ति सह वर्तन्ते ऋतवोऽस्यामिति वा । 'मा माने'
(अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ।
'समां समाम्' (५।२।१२) इति निर्देशान्मलोपः । 'समा
संवत्सरे स्त्रियाम् । सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत्'
॥ (६) ॥*॥ षट् 'संवत्सरस्य' ॥

मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रः

मासेनोति ॥ नृणां मासेन । पितृणामयं पैत्रोऽहोरात्रः
तत्र कृष्णपक्षो दिनम् । शुक्लपक्षो रात्रिः ॥

वर्षेण दैवतः ।

(वर्षेणेति ॥) नृणां वर्षेण । देवतानामयं दैवतोऽहोरात्रः ।
तत्रोत्तरार्थेण दिनम् । दक्षिणार्थेण रात्रिः ॥

दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः

(दैव इति ॥) देवानां युगसहस्रद्वयेन ब्रह्मणोऽयम्
'ब्राह्मोऽजातौ' (६।४।१७१) ब्राह्मोऽहोरात्रः । दैवैः ष-
ष्टयधिकैस्त्रिहोरात्रशतैर्दिव्यं वर्षम् । तैर्द्वादशभिः सह-
स्रैर्मानुषं चतुर्थयुगम् । तच्च देवानामेकं युगम् । तत्सहस्रं

१—'सर्वधातु' इति पाठः । २—इदं च मनूक्तमपि निशी-
थतो दिनान्तरप्रवृत्तिमते । वस्तुतस्तु कृष्णाष्टम्यर्थे सूर्यादयः,
अमान्ते मध्याह्नः, शुक्लाष्टम्यर्थे सूर्यास्तः, पूर्णिमान्ते निशीथः
पितृणां भवति ॥ ३—इदमपि तथैव । देवानां सूर्यादयो
मेषविपुले, मध्याह्नो मिथुनान्ते, सूर्यास्तस्तुलाविपुले, निशीथो
धनुरन्ते भवति ॥ ४—'कृतं वेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्थ-
युगम् । प्रोच्यते तत्सहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते ॥' इति
विष्णुपुराणतो युगानां नामानि ज्ञेयानि । तन्मानं च म-
नुनेत्यमभिहितम्—'चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तु कृतं यु-
गम् । तस्य तावच्छती संख्या संख्यांश्च तथाविधः ॥ इत्येतेषु
ससंध्येषु ससंध्यांशेषु च त्रिषु । एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि श-
तानि च ॥ एतद्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते । दैविकानां युगानां
तु सहस्रं परिसंख्यया । ब्राह्ममेकमहर्षेयं तावतीं रात्रिमेव च ॥'
इति । अस्य निःकृष्टोऽर्थस्तु 'कृतयुगमानं दैववर्षैः ४८००, व-
र्षदिन ३६०० गुणितं जातं मानुषवर्षमानम् १७२८००० । वेता
दिव्यैर्वर्षैः ३६०० मानुषैः १२९६००० । द्वापरं दिव्यैः
२४००, मानुषैः ८६४००० । कलिदिव्यैः १२०० मानुषैः

ब्रह्मणो दिनम् । भूतानां स्थितिकालः । तावत्येव रात्रिः
प्रलयकालः ॥

कल्पौ तु तौ नृणाम् ॥ २१ ॥

कल्पाविति ॥ ये दैवे युगसहस्रे तौ । कल्पयतः स्थितिं
प्रलयं च । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । ण्यन्तात्
(३।१।२६) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कल्पः शास्त्रे विधौ
न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्रह्मणो
दिनस्य' ॥

मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ।

मन्वन्तरमिति ॥ 'मनोरन्तरमवकाशः' इति विग्रहः
॥*॥ एकाधिका सप्ततिः । सा च किञ्चिदधिकेति बोध्यम् ।
एकम् 'मन्वन्तरस्य' ॥

संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि ॥ २२ ॥

संवर्त इति ॥ संवर्तते जगदत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति घञ् । 'संवर्तः प्रलयेऽक्षद्रौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
प्रलीयतेऽत्र । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) 'एरच्'
(३।३।५६) 'प्रलयो मृतौ । संहारे नष्टचेष्टे' इति हैमः ॥
(२) ॥*॥ 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) कल्प्यन्ते
विरुद्धलक्षणया क्षीयन्तेऽत्र । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति
घः । 'कल्पो विकल्पे कल्पद्रौ संवर्ते ब्रह्मवासरे । शास्त्रे
न्याये विधौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ क्षीयन्ते प्राणि-
नोऽत्र । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० से०) । 'एरच्' (३।३।५६)
'पुंसि' (३।३।११८) इति घो वा । 'क्षयो गेहे च कल्पा-
न्तेऽपचये रुजि' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ कल्पस्यान्तो-

४३२००० । चतुर्थ्युगं दिव्यैः १२००० मानुषैः ४३२००००० ।
ब्रह्मदिनं दिव्यैः १२०००००० मानुषैः ४३२००००००००
इत्यमवसेयः ॥

१—मनवो ब्रह्मसुताश्चतुर्दशैव । तथा च विष्णुपुराणे—'मनुः
स्वायंभुवो नाम मनुः स्वरोचिषस्तथा । औत्तमिस्तामसिश्चैव रैव-
तश्चाक्षुषस्तथा ॥ एते तु मनवोऽतीताः सप्तमस्तु रवेः सुतः । वै-
वस्वतोऽयं यस्यैतत् सप्तमो वर्तते युगम् ॥ सावर्णिर्दक्षसावर्णो ब्रह्म-
सावर्ण इत्यपि । धर्मसावर्णरुद्रस्तु सावर्णो रौच्यभौत्यवत् ॥' इति
मन्वन्तरमानानयनं । नामनिधाने सर्वज्ञश्रीनारायणचरणान्—'दैवि-
कानां युगानां तु सहस्रं ब्रह्मणो दिनम् । मन्वन्तरं तथैवैकं तस्य
भागश्चतुर्दश ॥' इत्यनेन स्फुटमेवोक्तवन्तः । तथा चैकस्य मन्व-
न्तरस्य ३०८५७१४२८ वर्षाणि, ६ मासाः, २५ दिनानि, ४२
घटिकाः, साग्राण्येकपञ्चाशत् पलानि भवन्तीति—मुकुटाशयः ॥

२—'क्षुद्रे' इति पाठः ॥

ऽवधिः । 'कल्पः शस्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने'
इति शाश्वतः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'प्रलयस्य' ॥

अस्त्री पङ्क्तं पुमान्पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम् ।
कलुषं वृजिनैनोधर्मोदुरितदुष्कृतम् ॥ २३ ॥

अस्त्रीति ॥ पञ्चते दुःखमनेन । 'पचि व्यक्तीकरणे, वि-
स्तारे वा' (भ्वा० आ० से०) । करणे घञ् (३।३।१९)
कुत्वम् (७।३।५२) । यद्वा-पञ्चनं पङ्क्तो व्यक्तीकरणम्, वि-
स्तारो वा । तं करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६)
इति णिच् । ततः पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'पङ्क्तोऽपे क-
र्दमे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ आप्नोति व्याप्नोति लोकान् ।
'आप् व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) 'नामनसीमन्-' (उ० ४।
१५१) इति सूत्रेण निपातितः ॥ (२) ॥*॥ पान्त्यस्मादा-
त्मानम् । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पानीविषिभ्यः पः'
(उ० ३।२३) । भीमादित्वात् (३।४।७४) अपादाने ।
यद्वा पिबति भक्षयति कर्तारम् । 'पा पाने' (भ्वा० प०
अ०) ॥ (३) ॥*॥ केलयति क्रीडयति विषयेषु । 'किल
श्वैत्यक्रीडनयोः' (तु० प० से०) । 'किलेर्बुक्च' (उ० १।
५०) इति टिषच् बुगागमश्च । ('किल्बिषं पापरोगयोः ।
अपराधेऽपि') ॥ (४) ॥*॥ शुभं कर्म सति समाप्तं क-
रोति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ल-
त्वषत्वे । 'कल्मषं किल्बिषे क्लीबं पुंसि स्यान्नरकान्तरे' ॥
(५) ॥*॥ कलयति वशीकरोति । 'कल गतौ, संख्याने'
(चु० उ० से०) । 'पुनहिकलिभ्य उषच्' (उ० ४।७५) ।
'कलुषं त्वाविले पापे' ॥ (६) ॥*॥ वृज्यते । 'वृजी व-
र्जने' (अ० आ० से०) । 'वृजेः क्चि' (उ० २।४७) इ-
तीनच् । 'वृजिनं कल्मषे क्लीबं केशे ना कुटिले त्रिषु' ॥
(७) ॥*॥ यन्त्यधोऽनेन । एति गच्छति प्रायश्चित्तेनेति
वा । 'इण् गतौ' (अ० प० से०) । 'इण आगसि' (उ०
४।१९८) इत्यसुन्, हुगागमश्च । ('एनः पापापराधयोः') ॥
(८) ॥*॥ अङ्गते गच्छति दानादिना । 'अधि
गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)
आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् । 'अधं दुःखे व्य-
सनैनसोः' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ अमति गच्छति ।
'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) । 'अमेर्बुक्च' (उ० ४।
२।३३) इत्यसुन्, हुगागमश्च । यद्वा अंहति । 'अहि गतौ'
(भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) 'अङ्गः' इति
केचित्पठन्ति । तत्र 'अधि गतौ' (भ्वा० आ० से०) धातु-

बोधः ॥ (१०) ॥*॥ इणो भावे क्तः (३।३।११४) ।
दुष्टमितं गमनमनेन ॥ (११) ॥*॥ दुष्टं कृतं करणमनेन ।
'इदुदुपवस-' (८।३।४१) इति षः ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश
'पापस्य' ॥

स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः ।

स्यादिति ॥ धरति विश्वम् । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ०
से०) । 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१४०) इत्यादिना मन् ।
'धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः कतौ । अहिं-
सोपनिषद्व्याये ना धनुर्यमसोमपे' ॥ (१) ॥*॥
पुनाति । 'पूजो यण् गुक् ह्रस्वश्च' (उ० ५।१५) इति
यत् गुक् ह्रस्वश्च । यद्वा पुणति । 'पुण कर्मणि शुभे' (तु०
प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पुणम-
र्हति । तत्र साधुर्वा । यत् (४।१।१६६) ('पुण्यं तु सुन्दरे ।
सुकृते पावने धर्मे') ॥ (२) ॥*॥ अतिशयेन प्रशस्यम् ।
'द्विवचन-' (५।३।५७) इतीयसुन् । 'प्रशस्यस्य श्रः'
(५।३।६०) । 'श्रेयो सुक्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते च वा-
च्यवत्' ॥ (३) ॥*॥ सुष्ठु कृतम् । प्रादिसमासः (२।२।
१८) । ('सुकृतं तु शुभे पुण्ये क्लीबं सुविहिते त्रिषु') ॥
(४) ॥*॥ वर्षति फलम् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
इगुपधलक्षणः (३।१।१३५) कः । 'वृषो गव्याखुधर्मयोः ।
पुंराशिभेदयोः शृङ्गां वासके शुकलेऽपि च ॥ श्रेष्ठे स्यादु-
त्तरस्थश्च' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'धर्मस्य' ॥

मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षप्रमोदामोदसंमदाः ॥ २४ ॥

स्यादानन्दधुरानन्दशर्मशातमुखानि च ।

मुदिति ॥ मोदनम् । मुद् । 'मुद् हर्षे' (भ्वा० आ०
से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥
'प्रीञ् तर्पणे' (त्रया० उ० से०) । भावे क्तिन् (३।३।९४) ।
'प्रीतिर्योगान्तरे प्रेम्णि स्मरपत्नीमुदोः स्त्रियाम्' ॥ (२)
॥*॥ 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'प्रमदसंमदौ हर्षे'
(३।३।६८) इत्यप् । 'प्रमदः संमदे मत्ते स्त्रियामुन्मदयो-
षिति' ॥ (३) ॥*॥ (७) ॥*॥ 'हृष तुष्टौ' (दि० प० से०) ।
घञ् । (३।३।१८) ॥ (४) ॥*॥ प्रमोदामोदौ घञन्तौ ।
'आमोदो गन्धहर्षयोः' ॥ (५) ॥*॥ (६) ॥*॥ 'दुनदि
समृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'द्वितोऽधुच्' (३।३।८९) ॥
(८) ॥*॥ आनन्दो घञन्तः ॥ (९) ॥*॥ शृण्वत्यशु-
भम् । 'शृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) । 'सर्वधातुभ्यो म-
निन्' (उ० ४।१४५) । भावे वा ॥ (१०) ॥*॥ इयति दुः-
खम् । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । बाहुलकात्तन् (उ०

३।८५) । भावे वा । यत्तु-इत्यतेः सौत्रात्-इत्युक्तं मुकुटेन तन्न । तस्य गणपठितत्वात् । सौत्रस्य तस्यादर्शनात् ॥*॥
 ‘अनुपसर्गाष्टिम्-’ (३।१।१३८) इति सूत्रपठितात् ‘सातेः’ पचाद्यचि (३।१।१३४) ‘सातम्’ दन्त्यादि । यत्तु-सिनोत्यशुभम् । सातम् । ‘षै क्षये’ (भ्वा०प०अ०)-इत्युक्तं मुकुटेन । तन्न । सिनोतीति विगृह्योक्तधातूपन्यासस्य विरुद्धत्वात् । यदपि-स्यति दुःखम् । सातम् । ‘षोऽन्तकर्मणि’ (दि० प० अ०)-इति स्वामिनोक्तम् । तदपि न । स्यतेः के ‘घतिस्यति-’ (७।४।४०) इतीत्वप्रसङ्गात् । तनस्त्वविधानात् । बाहुलकस्य त्वगतिकगतित्वात् । अत्र तूक्तगतेः सत्त्वात् ॥ (११) ॥*॥ शोभनानि खान्यनेन । ‘सुख, दुःख, तत्क्रियायाम्’ (चु० उ० से०) । भावेऽच् (३।१।५६) वा । (‘सुखं शर्मणि नाके च सुखा पुर्यां प्रचेतसः’) ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश ‘आनन्दस्य’ ॥

**श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् ॥२५॥
 भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम् ।
 शस्तं च**

(श्वःश्रेयसमिति ॥) श्व आगामि श्रेयोऽत्र । श्वःश्रेयसम् । ‘श्वसो वसीयः श्रेयसः’ (५।४।८०) इत्यच् समासान्तः । ‘श्वःश्रेयसं तु कल्याणे परमात्मनि शर्मणि’ ॥*॥ श्वोवसीयस्त्वमपि बोध्यम् ॥ (१) ॥*॥ शेतेऽनेन । शिवम् । ‘शीङ् स्वप्ने’ (अ०आ०से०) । ‘सर्वनिघृण्व-’ (उ० १।१५३) इति वन्, ह्रस्वश्च निपातितः । ‘शिवं तु मोक्षे क्षेमे सुखे जले । शिवो योगान्तरे वेदे गुग्गुलौ वालके हरे ॥ पुण्डरीकद्रुमे कीले’ ॥ (२) ॥*॥ भन्दते ‘भदि कल्याणे’ (भ्वा०आ०से०) । ‘ऋज्रेन्द्र-’ (उ० २।२८) इति रनि निपात्यते । ‘भद्रः शिवे खञ्जरीटे वृषभे च कदम्बके । करिजातिविशेषे ना क्लीवं मङ्गलमुस्तयोः ॥ काञ्चने च स्त्रियां रास्त्राकृष्णाव्योमनदीषु च । तिथिभेदे प्रसारिण्यां कट्फलानन्तयोरपि ॥ त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ च न पुंसि करणान्तरे’ ॥*॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) भन्दम् । ‘भन्दं भद्रं शिवं तथा’ इति त्रिकाण्डशेषः । (‘भन्दं कल्याणे सौख्ये च’) ॥ (३) ॥*॥ कल्यं नीरुजत्वमाणयति । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । कल्ये प्रातःकाले अण्यते । ‘अण शब्दे’ (भ्या०प०से०) । ‘अकर्तरि-’ (३।३।१९) इति घञ्वा । ‘कल्याणं हेमि मङ्गले’ ॥ (४) ॥*॥

१—तथा च देवीशतके अनुलोमप्रतिलोमयमकम् ‘सातं वर्माननस्थारहसिहरिहरस्थाननमार्वातंसा’ इति—मुकुटः ॥

‘मगि सर्पणे’ (भ्वा०प०से०) । मङ्गति, मङ्गयते वा ‘मङ्गेरलच्’ (उ० ५।७०) । ‘मङ्गलं पुनः । कल्याणे, मङ्गलो भौमे मङ्गला श्वेतदूर्विका’ ॥ (५) ॥*॥ शोभते । ‘शुभ शोभायाम्’ (भ्वा०आ०से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३४) इति कः ॥*॥ शु पूजितं भाति । ‘आतः-’ (३।२।३) इति को वा । ‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३।२।१०१) इति ङो वा । ‘शुभो योगे शुभं भद्रे’ ॥ (६) ॥*॥ भवनशीलम् । ‘भू प्राप्ता’ (चु०आ०से०) । ‘लषपतपद-’ (३।२।१५४) इत्युक्त्वा ॥ (७) ॥*॥ ‘भवो भद्रासित्तयोः’ इत्यजयः । भवो भद्रासिरत्रास्ति । ‘अत इनिठनौ’ (५।२।११५) ॥ (८) ॥*॥ भवति । ‘भव्यगेय-’ (३।४।६८) इति साधुः । (‘भव्यं शुभे च सत्ये च योग्ये भाविनि तु त्रिषु । कर्मरङ्गतौ पुंसि स्त्रियां करिकणोमयोः । क्लीबमस्थनि’) ॥ (९) ॥*॥ कुत्सितं शलते संवृणोति । ‘शल चलने संवरणे च’ (भ्वा०आ०से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ‘कुशलं क्षेमपुण्ययोः । पर्याप्तौ कुशलोऽभिज्ञे’ ॥ (१०) ॥*॥ क्षयत्यशुभम् । ‘क्षि क्षये’ (भ्वा०प०अ०) । मन् (उ० १।१४०) । अस्त्रियामिति क्षेममात्रान्वयि । यत्तु—क्षिणोत्यशुभमिति विगृह्य ‘क्षि क्षये’ इति धातोरुपन्यसनं मुकुटेन कृतम् । तदसंगतम् । ‘क्षेमस्तु मङ्गले । लब्धसंरक्षणे मोक्षे क्षेमोमाधनहर्षपि’ ॥ (११) ॥*॥ ‘शंसु स्तुतौ’ (भ्वा० प० से०) । शस्यते स्ख । कः (३।२।१०२) ।—शस्यते । भावे कः (३।३।११४)—इति मुकुटः । ‘शस्तं क्षेमे प्रशस्ते च’ ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश ‘कल्याणमात्रस्य’ ॥

अथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च ॥२६॥

अथेति ॥ पापपुण्यशब्दौ सुखादि च शस्तान्तं शब्दजातं द्रव्ये वर्तमानं त्रिषु बोध्यम् । तत्र स्त्रियां कल्याणी । अन्ये टावन्ताः ॥

मतलिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतलुजौ ।

प्रशस्तवाचकान्यमूनि

मतलिकेति ॥ मतलिकादयो नियतलिङ्गाः, अव्युत्प-

१—पचाद्यच् इत्युत्तरं ‘यद्रा-कुश्यति । ‘कुश संक्षेपणे’ ‘वृथा-दित्वात् किलच्’ इत्यपि पाठः ॥ २—कुशलं तालव्यमध्यम् । ‘कुशलवर्धितः’ इति विदग्धमुखमण्डनम् । ‘कुशलवयो रूपोच्छ्रायः’ इति वासवदत्ताक्षेपः । ‘कुष निष्कर्षे’ इत्यतो मूर्धन्यमध्योऽपि, इत्यलंकारोऽमूलः—इति मुकुटः । पीयूषकृता तु कुषलं मूर्धन्यमध्यमपि—इत्युक्तम् ॥ ३—इत्युत्तरं ‘नतु विशेष्यनिष्ठाः’ इति पुस्तकान्तरे पाठः ॥

ज्ञाश्चेति प्राञ्चः । व्युत्पत्तिरपि संभवति । मतं मतिमलति ।
 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) ण्वुल् (३।१।१३३),
 कुन् (उ० २।३२) वा । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९)
 अस् लः ॥ (१) ॥*॥ मं शंभुं चर्चति । 'चर्च अध्य-
 यने' (चु० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) कुन् (उ०
 २।२८) वा । 'मः पुनः शम्भौ' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
 प्रकृष्टं काण्डमवसरो, रसो वास्य । प्रगतः काण्डो धर्मो-
 ऽस्मादिति वा । 'प्रकाण्डो विटपे शस्ते मूलस्कन्धान्तरे
 तरोः' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ उद्धशब्दस्तु 'संघोद्धौ
 गणप्रशंसयोः' (३।३।८६) इति निपातितः । उत्पूर्वा-
 दन्तेरप्, टिलोपः, घत्वं च निपात्यते । 'उद्धो हस्तपुटे
 वह्नौ श्लाघायां देहजानिले' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥
 प्रशस्तः पुरुषः=पुरुषमतलिका । ब्राह्मणमचर्चिका । गो-
 प्रकाण्डम् । मनुष्योद्धः ॥*॥ लजतीति लजः । 'लज
 कान्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
 तद्वलजः तलजः । कुमारीतलजः ॥ (५) ॥*॥ प्रकाण्डः
 पुंस्यपि । 'अस्त्री प्रकाण्डो विटपे तरुस्कन्धप्रशस्तयोः' ।
 मतलिकादीनां रुद्धिशब्दत्वात् 'प्रशंसावचनैश्च' (२।१।६६)
 इति समासः । कृष्णसर्पवाप्यश्वादिवदेते नित्यसमासाः ।
 उद्धस्त्वसमस्तोऽपीति स्वाम्यादयः ॥ पञ्च 'प्रशस्तस्य' ॥

अयः शुभावहो विधिः ॥ २७ ॥

अय इति ॥ एत्यनेन सुखम् । 'इण् गतौ—' (अ०
 प० से०) 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति घः ॥
 (१) ॥*॥ एकम् 'शुभावहविधेः' ॥

दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः ।

दैवमिति ॥ देवादागतम् । 'तत आगतः' (४।३।७४)
 इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ दिश्यते उपदिश्यते स्म । 'दिश
 अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥*॥
 'भाग्यैकदेशयोर्भागः' इति रुद्रः । भाग एव । 'भागरूप-
 नामभ्यो धेयः' (वा० ५।४।३६) । ('भागधेयं मतं भाग्ये
 भागप्रत्याययोः पुमान्') ॥ (३) ॥*॥ भज्यते । 'भज
 सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ।
 'चजोः—' (७।३।५२) इति कुत्वम् । —'भागाद्यच्च'
 (५।१।४९) इति स्वामी । 'भाग्यं कर्म शुभाशुभम्'
 ॥ (४) ॥*॥ नियम्यतेऽनया । किन् (३।३।९४) ।
 नियच्छति । 'क्तिच्क्तौ च—' (३।३।१७४) इति क्तिच् वा ।
 अत एव 'स्त्री' इति विधानं सार्थकम् । 'नियतिर्निमये

दैवे' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ विधीयतेऽनेन । डुधाञः
 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) । 'विधिर्ब्रह्मविधानयोः ।
 विधिवाक्ये च दैवे च प्रकारे कालकल्पयोः' ॥ (६) ॥*॥
 षट् 'प्राक्तनशुभाशुभकर्मणः' ॥

हेतुर्ना कारणं बीजम्

हेतुरिति ॥ हिनोति व्याप्नोति कार्यम् । 'हि गतौ'
 (स्वा० प० अ०) । 'कमिमनि—' (उ० १।७३) इति
 तुन् ॥ (१) ॥*॥ कार्यतेऽनेन । ण्यन्ताह्युट् (३।३।११७)
 ॥ —करोतीति 'ल्युट् च' (३।३।११५) इति चकारा-
 ह्युट्—इति मुकुटस्त्वसंगतः । 'कारणं घातने हेतौ करणे,
 कारणा पुनः । यातना कर्मणं मन्त्रादियोगे कर्मकारके'
 इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ विशेषेण जायतेऽनेन । 'उपसर्गे
 च संज्ञायाम्' (३।२।९९) इति डः । 'अन्येषामपि—'
 (६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा वीयते । 'व्येष् संवरणे'
 (भ्वा० उ० अ०) । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८)
 वियं संवृतं जायते जनयति । अन्तर्भावितपर्यर्थः । 'अन्ये-
 ष्वपि—' (३।१।१०१) इति डः । विशेषेण एः कामात्,
 इना वा जायते । विशिष्टा ई लक्ष्मीर्जायतेऽस्मादिति वा ।
 वजति कार्यं गच्छति । 'वज गतौ' । (भ्वा० प० से०) ।
 अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ईत्वम् ।
 ववयोरभेदाद्बीजम् । 'बीजं तु रेतसि । स्यादाधाने च तत्त्वे
 च हेतावङ्कुरकारणे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
 'कारणस्य' ॥

निदानं त्वादिकारणम् ॥ २८ ॥

निदानमिति ॥ नितरां दीयतेऽसाधारणतया जन्यते-
 ऽनेन । 'डुदाञ्' (जु० उ० अ०) । 'करणा—' (३।३।११७)
 इति ल्युट् । 'निदानं कारणे शुद्धौ तपसः फलयाचने ।
 वत्सदाम्न्यवसाने च' ॥ (१) ॥*॥ आदिर्मुख्यं कारणम् ॥
 (२) ॥*॥ द्वे 'मुख्यकारणस्य' ॥

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः

क्षेत्रज्ञ इति ॥ क्षीयते इति क्षेत्रं शरीरम् । तज्जानाति ।
 'ज्ञा अवबोधने' (त्रया० प० अ०) । 'आतोऽनुप—'
 (३।२।३) इति कः । यत्तु—क्षेत्रे जानाति—इति मुकुटः ।
 तन्न । 'एतद्यो वेत्ति—' इति प्रागुपन्यस्तगीताविरोधात् ।
 'क्षेत्रज्ञावात्मनिपुणौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अतति ।
 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'सातिभ्यां मनि-

न्मनिणौ' (उ० ४११५३) इति मनिण् । ('आत्मा चित्ते धृतौ यत्ने धिषणायां कलेवरे । परमात्मनि जीवेऽर्के हुताशनसमीरयोः ॥ स्वभावे') ॥ (२) ॥*॥ पुरति ॥ 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'पुरः कुषन्' (उ० ४१७४) । 'अन्येषामपि—' (६१३१३७) इति दीर्घत्वे 'पुरुषः' अपि । पूरयति । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । बाहुलकात्कुषन् । 'पुरुषस्त्वात्मनि नरे पुंनागे च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आत्मनः' ॥

प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् ।

प्रधानमिति ॥ प्रधत्तेऽत्र सर्वम् । ल्युट् (३१३११७), प्रधत्ते सर्वमात्मनीति वा । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २१७८) इति युच् । प्रकृष्टं धानमनेन वा । 'प्रधानं प्रकृतौ बुद्धावुत्तमे परमात्मनि । महामात्रे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टा कृतिः कार्यं यस्याः, प्रकरोतीति वा । क्तिच् (३१३१७४) । 'प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः । योनौ लिङ्गे पौरुषे' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मायायाः' ॥

विशेषः कालिकोऽवस्था

विशेष इति ॥ 'कालकृतो धर्मो यौवनादिर्विशेषोऽवस्था । कालेन निर्वृत्तः । 'निर्वृत्तेऽक्षयवृत्तादिभ्यः' (४१४१-१९) इति ठक् । अवपूर्वात्तिष्ठतेरङ् (३१३१०६) । 'व्यवस्थायाम्' (११३१३४) इति शपकात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कालावस्थायाः' ॥

गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ॥ २९ ॥

गुणा इति ॥ सतो भावः सत्त्वम् । सीदन्त्यस्मिन् गुणादय इति वा । सदेस्त्वन् (उ० ४११०५) 'सत्त्वं द्रव्ये गुणे चित्ते व्यवसायस्वभावयोः । पिशाचादावात्मभावे बले प्राणेषु जन्तुषु' ॥ (१) ॥*॥ रज्जयति । 'भूरञ्जिभ्यां कित्' (उ० ४१२१७) इत्यसुन् । ('रजो रेणुपरागयोः । स्त्रीपुष्पे गुणभेदे च') ॥ (१) ॥*॥ ताम्यत्यनेन । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । असुन् ॥*॥ कप्रत्यये 'रज-तमौ' अदन्तपुंलिङ्गावपि । 'पुष्पे वेशे गुणे चैव रजोऽयं रजसा सह' इत्युपलिनी । 'रजोऽयं रजसा सार्धं स्त्रीपुष्प-गुणधूलिषु' इत्यजयः ॥ (१) ॥*॥ 'त्रयाणां गुणानामपि' एकैकम् ॥

जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः ।

जनुरिति ॥ जननम् । 'जनी प्रादुभावे' (दि० आ० से०)

१—'सत्यं वदन्ति ते कस्मादसत्यं नीरजस्तमाः' इति प्रयोगात्—इति मुकुटबुधमनोहरे ॥

'जनेरुसिः' (उ० २१११५) ॥ (१) ॥*॥ ल्युटि (३१३११५) जननम् । यत्तु—'जन जनने' (जु० प० से०)—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । तस्य छान्दसत्वात् । ('जननी तु दयामात्रोर्जननं वंशजन्मनोः') ॥ (२) ॥*॥ मनिनि (उ० ४११४५) जन्म ॥*॥ 'इषिशुधीन्धि—' (उ० १११४५) इति मकि जन्मशब्दोऽदन्तः पुंलिङ्गः । 'ह्रीबोऽपि' इत्युज्ज्वलदत्तः ॥ (३) ॥*॥ 'जनिघसिभ्यामिण्' (उ० ४११३०) । 'जनिवध्योश्च' (७१३१५) इति वृद्धिनिषेधः । उत्पत्तिसाहचर्याज्जनेः स्त्रीत्वम् ॥ (४) ॥*॥ उत्पदनम् । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । क्तिन् (३१३१९४) ॥ (५) ॥*॥ उद्भवनम् । 'ऋदोरप्' (३१३१५७) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'जननस्य' ॥

प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः ३०

प्राणीति ॥ प्राणाः सन्त्यस्य । 'अत इनि—' (५१२११५) इतीनिः ॥ (१) ॥*॥ चेतयते, चेतति वा । न-न्यादिः (३१११३४) । ('चेतनः स्यात्सहृदयप्राणिनोश्चेतना तु धीः') ॥ (२) ॥*॥ जन्मास्यास्ति । 'अत इनि—' (५१२११५) । नान्तात्तु व्रीह्यादित्वात् (५१२११६) ॥ (३) ॥*॥ जायते । 'कमिगमिजनि—' (उ० ११७३१) इति तुन् ॥ (४) ॥*॥ 'यजिमनि—' (उ० ३१२०) इति युच् । ('जन्त्युः स्याज्जन्तुमात्रे च पावके परमेष्ठिनि') ॥ (५) ॥*॥ जन्त्यु शरीरमस्यास्ति । इनिः (५१२११५) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'प्राणिनः' ॥

जातिर्जातं च सामान्यम्

जातिरिति ॥ जायते । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'क्तिच्क्तौ च—' (३१३१७४) इति क्तिच् । 'जन-सन—' (६१४१४२) इत्यादिनात्वम् । 'तितुत्र—' (७१२१९) इति नेट् । 'जातिः सामान्यगोत्रयोः । मालत्यामामलक्यां च खुल्लथां कम्पिलजन्मनोः ॥ जातीफले छन्दसि च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ क्ते (३१३१७४) जातम् । 'जातं व्येक्तौघजन्मसु । ह्रीबं, त्रिलिङ्गमुत्पन्ने' ॥ (२) ॥*॥ सामानानां भावः । 'गुणवचन—' (५१११२४) इति व्यञ् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'घटत्वादिजातेः' ॥

१—'किमर्थं जनिना जन्तोः' इत्यादि प्रयोगदर्शनात्पुं-स्त्वमपि—इति मुकुटपीयूषौ ॥ २—हैमे तु 'जात्योव' इति पठितम् । जातिः सामान्यम् । तत्र यथा 'रत्नं सुजातं कनकावदातम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ।

(व्यक्तिरिति ॥) व्यज्यतेऽनया । 'अञ्जु व्यक्त्यादौ' (६० प० से०) 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) । व्यनक्ति वा । क्तिच् (३।३।१७४) ॥ (१) ॥*॥ पृथगात्मा यस्य तस्य भावः । तल् (५।१।११०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'घटादिव्यक्तेः' ॥ चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हन्मानसं मनः ॥ ३१ ॥

चित्तमिति ॥ 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । भावे कः (३।३।११४) । 'श्रीदितः—' (७।२।१४) इतीप्ति-
षेधः ॥ (१) ॥*॥ असुनि (उ० ४।१।८९) चेतः ॥ (२) ॥*॥ ह्रियते विषयैः 'वृहोः पुण्डुकौ च' (उ० ४।१।००) इति क्यन् दुगागमश्च । हरति आहरति विषयानिति वा । ('हृदयं वक्षसि स्वान्ते बुक्कायाम्') ॥ (३) ॥*॥ 'स्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । स्वन्त्ये स्म । 'शुब्धस्वान्त—' (७।२।१८) इति मनसि निपातितम् । ('स्वान्तं चेतसि गह्वरे') ॥ (४) ॥*॥ हृदयस्य 'पदन्नस्—' (६।१।६३) इति हृदादेशः । प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वात्कचि-
त्स्वादावपि । हरतेः क्तिप् (३।३।१७८) । तुक् (६।१।७१) । व्यत्ययेन तस्य द इत्यन्ये । ('हृत् क्लीबं बुक्कचित्तयोः') ॥ (५) ॥*॥ मन्यतेऽनेन । असुन् (उ० ४।१।८९) । प्रज्ञा-
द्यणि (५।४।३८) मानसम् । ('मानसं स्वान्तसरसोः') ॥ (६) ॥*॥ तदभावे मनः । ('मनश्चित्ते मनीषायाम्') । अर्धर्चादिः (२।४।३१) अयम्—इत्येके । तदा 'मनाः' इ-
त्यपि ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'मनसः' ॥

॥ इति कालवर्गविचरणम् ॥

बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः ।

प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनाः ॥ १ ॥

बुद्धिरिति ॥ बुध्यतेऽनया । बोधनं वा । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ 'ईष गतिहिंसादर्शनेषु' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः । मनस ईषा । शक्न्वादित्वात् (वा० ६।१।९४) टेः पर-
रूपम् ॥ (२) ॥*॥ धृष्णुवन्त्यनया । 'जिधृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'धृषेर्धिष् च संज्ञायाम्' (उ० २।८२) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ ध्यायत्यनया । ध्यानं वा । 'ध्या-
यतेः संप्रसारणं च' (वा० ३।२।१७८) इति क्तिप् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः । ('धीर्ज्ञाने ज्ञानभेदेऽपि') ॥ (४) ॥*॥ प्रज्ञायतेऽनया । प्रज्ञानं वा । 'ज्ञावबोधने' (क्र्या० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । ('प्र-

ज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो, बुद्धौ तु योषिति') ॥*॥ अ-
द्वापि । 'प्रज्ञा अद्वा धरा ज्ञप्तिः पण्डा संवेदनं विदा' इति शब्दार्णवात् ॥ (५) ॥*॥ शेते । शेः विच् (३।२।७५) । मोहः । तं मुष्णाति । शेमुषी । 'मुष स्तेये' (क्र्या० प० से०) मूलविमुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । गौ-
रादित्वात् (४।१।४१) ङीष् ॥ (६) ॥*॥ मन्यतेऽनया । मननं वा । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । ('मतिर्वुद्धीच्छयोः') ॥ (७) ॥*॥ प्रकृष्टमीक्ष-
णम् । अनया । 'गुरोश्च—' (३।३।१०३) इत्यः टाप् (४।१।४) । 'प्रेक्षाधीरीक्षणं नृत्तम्' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ उपलम्भनम् । उपलभ्यतेऽनया वा । 'डुलमष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । पिच्चात् (३।३।१०४) अङि प्राप्ते आवा-
दित्वात् (वा० ३।३।९४) बाहुलकाद्वा क्तिन् । ('उपल-
ब्धिर्मतौ प्राप्तौ') ॥ (९) ॥*॥ 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । संपदादित्वात् (३।३।१०८) क्तिप् । चित्
तान्ता ॥ (१०) ॥*॥ संवेदनम् । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । ('संवित् संभाषणे ज्ञाने संग्रामे नाम्नि तोषणे । कि-
याकारे प्रतिज्ञायां संकेताचारयोरपि') (११) ॥*॥ प्रतिप-
दनम् । 'पद गतौ' (दि० आ० से०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) । क्तिप् । करणे वा ॥ (१२) ॥*॥ 'ज्ञप मिच्च' (चु० प० से०) चुरादिः । ण्यन्तत्वाद्युचि (३।३।१०७) प्राप्ते आवादित्वात् (वा० ३।३।९४) बाहुलकाद्वा क्तिन् । यदा तु चुरादीनां णिजभावे सामान्यापेक्षं ज्ञापकम् । तदा क्तिन् न्याय्य एव । 'तितुत्र—' (७।२।९) इति नेट् ॥ (१३) ॥*॥ 'चित संचेतने' (चु० आ० से०) चुरादिः । 'ण्यसश्रन्थः—' (३।३।१०७) इति युच् । 'चेतना संविदि स्त्रियाम् । वाच्यवत्प्राणयुक्ते' ॥ (१४) ॥*॥ चतुर्दश 'बुद्धेः' ॥

धीधारणावती मेधा

धीरिति ॥ धारणाशक्तियुक्ता धीः । 'मेधु संगमे' (भ्वा० उ० से०) । मेधते संगच्छते सर्वमस्याम् । 'गुरोश्च—' (३।३।१०३) इत्यकारः । ('मेधा बुद्धौ, क्रतौ पुमान्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'धारणावदुद्धेः' ॥

संकल्पः कर्म मानसम् ।

संकल्प इति ॥ इदमहं कुर्यामिति मनसः कर्म व्या-
पारः । संकल्पनम् । 'कृप् सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।२।१८) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मनोव्या-
पारस्य' ॥

चित्ताभोगो मनस्कारः

चित्तेति ॥ चित्तस्य मनस आभोगस्तदेकप्रवणता पूर्णता वा 'आभोगो वारुणच्छत्रे पूर्णतायत्नयोरपि' । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (५०५०अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ मनसः कारो व्यापारविशेषः । 'डुकृञ्' (त० उ०अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'अतः कृकमि-' (८।३।४६) इति सत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मनसः सुखादौ तत्परत्वस्य' ॥

चर्चा संख्या विचारणा ॥२॥

चर्चेति ॥ 'चर्च अध्ययने' (चु० उ० से०) चुरादि-
प्यन्ताद्भावे 'चिन्तिपूजि-' (३।३।१०५) इत्यङ् ।
('चर्चा साचर्यमुण्डायां चिन्तास्थासकयोरपि') ॥ (१)
॥*॥ संख्यानम् । 'चक्षिडः ख्याञ्' । (२।४।५४) ।
'आतश्च-' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'संख्यैकादौ विचारे
च' ॥ (२) ॥*॥ 'चर असंशये' (चु० उ० से०) चुरादिः ।
'ण्यास-' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'विचारणस्य' ॥

अध्याहारस्तर्क ऊहः

अध्याहार इति ॥ अध्याहरणम् । अध्याङ्पूर्वो हञ्
(भ्वा० उ० अ०) भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥
अपूर्वोत्प्रेक्षणं तर्कणम् । 'तर्क भाषार्थः' चुरादौ 'पटपुट-'
इति दण्डके पठितः । भावे घञ् (३।३।१८) कृन्तति,
कृन्तते वा । अच् (३।३।१३४) घञौ (३।३।१९) ।
पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) वर्णविपर्ययः । 'कर्को
वितर्के काङ्क्षायामूहकर्मविशेषयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
ऊहनम् 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ्
(३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तर्कस्य' ॥

विचिकित्सा तु संशयः ।**संदेहद्वारौ च**

विचिकित्सेति ॥ 'कित संशये' (भ्वा० प० से०) ।
'शुसिज्कृद्भयः सन्' (३।१।५) । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।
१०२) । विचिकित्सा ॥ (१) ॥*॥ 'शीङ्' (अ० आ०
से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । संशयः ॥ (२) ॥*॥ 'दिह
उपचये' (अ० उ० अ०) । संदेहनम् । घञ् (३।३।१८)
॥ (३) ॥*॥ द्वौ परौ प्रकारौ यस्य । 'सर्वनामसंख्ययोः-'
(वा० २।२।३५) इति द्विशब्दस्य पूर्वनिपातः । पृषोदरा-
दित्वात् (६।३।१०९) आत्वम् । ('द्वारं संशये युगे')

॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'एकधर्मिणि विरुद्धानेकको-
ट्यवगाहिज्ञानस्य' ॥

अथ समौ निर्णयनिश्चयौ ॥३॥

अथेति ॥ 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । निर्ण-
यनम् । 'एरच्' (३।३।५६) । 'उपसर्गादसमासेऽपि-'
(८।४।१४) इति णत्वम् ॥ (१) ॥*॥ 'चिञ् चयने'
(स्वा० उ० अ०) निश्चयनम् । 'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८)
इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निश्चयस्य' ॥

मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता

मिथ्येति ॥ 'मिथ्या' इत्यपह्नवे । तद्विषयिणी दृष्टिः
॥ (१) ॥*॥ नास्ति परलोक इति मतिरस्य । 'अस्ति-
नास्तिदिष्टमतिः' (४।४।६०) इति ठक् । तस्य भावो
नास्तिकता ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परलोको नास्तीत्यादि-
बुद्धेः' ॥

व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ।

व्यापाद इति ॥ 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) व्या-
ङ्पूर्वः । व्यापादनम् । प्यन्तात् (३।३।२६) घञ् (३।३।
१८) ॥ (१) ॥*॥ द्रोहस्य चिन्तनम् । 'ल्युट् च' (३।
३।१५) ॥—बाहुलकाल्ल्युट्—इति मुकुटः । तन्न ।
स्त्रीत्वविशिष्टे भावे अङ् (३।३।१०५) विहितत्वेन नपुं-
सकत्वविशिष्टे भावे ल्युटो निरपवादत्वात् ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'द्रोहचिन्तनस्य' ॥

समौ सिद्धान्तराद्धान्तौ

समाविति ॥ सिद्धोऽन्तो निश्चयो यस्मिन् ॥ (१)
॥*॥ राद्धः सिद्धोऽन्तो निश्चयोऽस्मिन् ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'सिद्धान्तस्य' ॥

भ्रान्तिर्मिथ्यामतिभ्रमः ॥ ४ ॥

भ्रान्तिरिति ॥ 'भ्रमु चलने' (भ्वा० प० से०) ।
भावे क्तिन् (३।३।९४) 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति
दीर्घः । 'भ्रान्तिरनवस्थितौ । मिथ्यामति च भ्रमणे'
॥ (१) ॥*॥ 'मिथ्या' इत्यव्ययम् । तेन कर्मधारयः
॥ (२) ॥*॥ भावे घञि (३।३।१८) भ्रमः । 'नोदात्तो-
पदेश-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'भ्रमोऽम्बुनिर्गमे
भ्रान्तौ कुन्दभ्रमणयोरपि' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अतस्मि-
स्तज्ज्ञानस्य' ॥

संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रव-संश्रवाः ।

अङ्गीकाराभ्युपगम-प्रतिश्रव-समाधयः ॥ ५ ॥

संविदिति ॥ संवेदनम् । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् ॥ (१) ॥*॥ आगमनम् । आगूः । 'गमेः' इत्यनुवर्तमाने 'अमेश्वरः' (उ० २।६८) । डित्वाट्टिलोपः (६।४।१४३) । वधूशब्दवत् । यदा तु क्तिप् (वा० ३।३।१०८) 'गमः कौ' (६।४।४०) इत्यन्तलोपे 'ऊङ् च गमादीनाम्' (वा० ६।४।४०) इत्युकारादेशः । तदा 'ओः सुप्' (६।४।८३) इति यणि अमि शसि च 'आग्वम्, आग्वः' इति विशेषः । 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०) । अस्मात् क्तिप् (वा० ३।३।१०८) तु आगूः, आगुरौ, आगुरः, इति ध्रुवत् ॥ (२) ॥*॥ जानातेर्लुट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इत्यप् । 'नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चयव्रते' ॥ (४) ॥*॥ आङ्पूर्वाच्छृणोतेः 'ऋदोः' (३।३।५७) इत्यप् । 'आश्रवोऽङ्गीकृतौ क्लेशे नान्यवद्वचनस्थिते' ॥ (५) ॥*॥ एवं संश्रव (६) प्रतिश्रवौ (९) ॥*॥ 'अङ्गी' इति च्यन्त-मव्ययम् । तत्पूर्वात्कुञ्जो भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (७) ॥*॥ 'अभ्युप' इत्युपसर्गद्वयपूर्वाद्गमेः 'ग्रहवृद्ध' (३।३।५८) इत्यप् । 'अभ्युपगमस्तु पुंसि स्वीकारे निकटगमने च' ॥ (८) ॥*॥ समाङ्पूर्वाद्वाञो भावे किः (३।३।९२) । 'समाधिर्ना समर्थने । ध्याने वैरस्यनियमे काव्यस्य च गुणान्तरे' ॥ (१०) ॥*॥ दश 'अङ्गीकारस्य' ॥

मोक्षे धीर्ज्ञानम्

मोक्षे इति ॥ मोक्षफलिका धीर्ज्ञानम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मोक्षोपयोगिवुद्धेः' ॥

अन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ।

अन्यत्रेति ॥ अन्यफलिका शिल्पे शास्त्रे च या धीः सा विज्ञानम् । 'विज्ञानं कार्मणे ज्ञाने' इति हैमः । मुकुटस्तु—'मोक्ष इति निमित्तसप्तमी । मोक्षनिमित्तं शिल्प-शास्त्रयोर्धीर्ज्ञानमुच्यते । अन्यनिमित्तं या तयोर्धीः सा विज्ञानम्'—इति व्याख्यत् । 'तत्र । शिल्पज्ञानस्य मोक्षे-ऽनुपयोगात्' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शिल्पादिविषयकबुद्धेः'

मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् ॥ ६ ॥

मोक्षोऽपवर्गः

मुक्तिरिति ॥ मोचनम् । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'मुक्तिर्मोचनमोक्षयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ बन्धविरहात्केवलस्य भावः । 'गुणवचन'—(५।१।१२४) इति घ्यञ् ॥ (२) ॥*॥ निर्वाणत्वम् । भावे वा । 'क्तोऽधिकरणे च' (३।४।७६) इति 'नपुंसके भावे' (३।३।११४) इति वा क्तः । 'निर्वाणोऽवाते'—(८।२।५०) इति निष्ठानत्वम् । यद्वा अधिकरणे भावे वा ल्युट् । बन्धाभिर्गमनमित्यर्थः । 'निर्वाणं मोक्षनिर्वृत्योर्विधाने क-रिमज्जने' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ अतिशयेन प्रशस्यं श्रेयः । 'श्रेयो मुक्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते तु वाच्यवत्' ॥ (४) ॥*॥ नितरां श्रेयः निःश्रेयसम् । 'अचतुर'—(५।४।७७) इति निपातितम् । 'निःश्रेयसं तु कल्याणमोक्षयोः शङ्करे पुमान्' ॥ (५) ॥*॥ अविद्यमानं मृतं मरणमत्र । 'अमृतं यज्ञशेषे स्वात्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः' ॥ (६) ॥*॥ 'मोक्ष अवसाने' (चु० उ० से०) अवसानं क्षेपः । चुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा । 'मोक्षो निःश्रेयसे वृक्ष-विशेषे मोचने मृतौ' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ अपवर्जनम् । 'वृजी वर्जने' (अ० आ० से०) । घञ् । 'अपवर्ग-स्त्यागमोक्षयोः । क्रियावसाने साकल्ये' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ अद्यै 'मोक्षस्य' ॥

अथाज्ञानमविद्याहमतिः स्त्रियाम् ।

(अथेति ॥) ज्ञानविरुद्धम् । ज्ञाननिवर्त्यत्वात् ॥ (१) ॥*॥ 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । वेदनम् । 'संज्ञायां समज'—(३।३।९९) इति क्यप् । अविद्या विद्याविरुद्धा ॥ (२) ॥*॥ अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमहंकारार्थम् । अहंप्रधाना मतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अज्ञानस्य' ॥

रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी ॥ ७ ॥

गोचरा इन्द्रियार्थाश्च

रूपमिति ॥ रोपयति विमोहयति । 'रूप विमोहने' (दि० प० से०) । अच् (३।३।१३४) । 'अन्येषामपि'—(६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा 'रूप रूपकरणे' (चु० उ० से०) इति चौरादिकस्यायमप्यर्थः । यद्वा रूप्यते स्तूयते । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । 'खष्पशिल्प'—(उ० ३।२८) इति प्रत्ययो दीर्घश्च निपातितः । 'रूपं तु श्लोकशब्दयोः । पशावाकाशे सौन्दर्ये, नाणके नाटकादिके ॥ ग्रन्थावृत्तौ स्वभावे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शण्यते आक्रुश्यते । 'शप आक्रोशे' (भ्वा०, दि० उ० अ०) 'शाशपिभ्यां द-

दनौ' (उ० ४।९७) इति दन् । 'शब्दोऽक्षरे यशोगीत्यो-
र्वाक्ये खे श्रवणे ध्वनौ' इति हैमः ॥ (१) ॥ गन्धयति ।
'गन्ध अर्दने' (चु० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
'गन्धः संबन्धलेशयोः । गन्धकामोदगर्वेषु' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ रस्यते । 'रस आस्वादने' (चु० प० से०) चु-
रादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा ।
'रसो गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तित्तादौ द्रव-
रागयोः ॥ देहधातुप्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमान्' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'स्पृश संस्पर्शने' (तु० प० से०) । 'अ-
कर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् । 'स्पर्शो वैर्गाक्षरे दाने
स्पर्शने स्पर्शके रुजि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विसिन्वन्ति
निबध्नन्तीन्द्रियाणि । 'विञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । पचा-
द्यच् (३।३।१३४) । 'परिनिवि-' (८।३।१७०) इति ष-
त्वम् । 'विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र गोचरदेशयोः । श-
ब्दादौ जनपदे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ गाव इन्द्रि-
याणि चरन्त्येषु । 'करणाधिकरणयोः' इत्यधिकारे 'गोचर-
संचर-' (३।३।११९) इति निपातितः ॥ (२) ॥*॥ इ-
न्द्रियैरर्थ्यन्ते । 'अर्थ याच्यायाम्' (चु० आ० से०) । क-
र्मणि घञ् (३।३।११९) ॥ (३) ॥*॥ पञ्चानामपि प्रत्येकं
त्रीणि 'विषयाणाम्' ॥

हृषीकं विषयीन्द्रियम् ।

हृषीकमिति ॥ हृष्यन्त्यनेन । 'हृषु अलीके' (भ्वा० प०
से०) । 'अलिहृषिभ्यां कित्' (उ० ४।१७) इति करणे
ईकन् ॥ (१) ॥*॥ विषयोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ।
'विषयी विषयासके वाच्यवत्, क्लीबमिन्द्रिये । पुंसि स्था-
नृपतौ कामदेवे वैषयिकेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रस्या-
त्मनो लिङ्गम् । 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्-' (५।२।९३) इत्या-
दिना घच् निपातितः । 'इन्द्रियं तु चक्षुरादिषु रेतसि' इति
हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'इन्द्रियाणाम्' ॥

कर्मेन्द्रियं तु पायवादि

कर्मेति ॥ कर्मसाधकमिन्द्रियं कर्मेन्द्रियमुच्यते ॥ (१)
॥*॥ पायति शोषयति तैलमिति पायुः । 'पै शोषणे' (भ्वा०
प० अ०) 'कृत्रापाजि-' (उ० १।१) इत्युण् । 'आतो युक्-'
(७।३।३३) । 'पायूपस्थे पाणिपादौ वाक्चेतीन्द्रियसंग्रहः ।
उत्सर्गानन्दनादानगत्यालपाश्र तत्क्रियाः' इति कामन्द-
कीये ॥ एकं 'गुह्यादीन्द्रियस्य' ॥

१—मेदिन्यामेवोपलभ्यते ॥ २—वर्गाक्षराणि कादयो माव-
सानाः पञ्चविंशतिः । 'ते वर्गाः पञ्च पञ्च' इति कान्तब्रह्मसूत्रात् ॥

मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् ॥८॥

मन इति ॥ धीसाधनमिन्द्रियं धीन्द्रियम् ॥ (१) ॥*॥
'मनः कर्णौ तथा नेत्रं रसना च त्वचा सह । नासिका चेति षट्
तानि धीन्द्रियाणि प्रचक्षते' ॥ एकम् 'ज्ञानेन्द्रियस्य' ॥

तुवरस्तु कषायोऽस्त्री

तुवर इति ॥ 'तुः' सौत्रो धातुः । तवीति हिनस्ति रो-
गान् । 'छित्त्वरछत्त्वर-' (उ० ३।१) इत्यादिना ष्वरच् ।
'तुवरस्तु कषाये सात्काश्याढक्योस्तुवर्यपि' ॥*॥ दी-
र्घादिरपि । 'नरेऽश्मश्रुणि शृङ्गाभ्यां रहिते गवि तुवरः ।
काले प्राप्ते कषाये च रसे पुंयञ्जने च्युते' इत्युत्पलिनी ।
'नापि कषायस्तुवरः' इति बोपालितः । 'पुंसि कषायस्तुव-
रम्' इति क्लीबकाण्डे रत्नकोषः ॥ (१) ॥*॥ कषति क-
ण्ठम् । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादायः ।
'कषायः सुरभौ रसे । रागवस्तुनि निर्यासे कोधादिषु वि-
लेपने' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ अस्त्रीत्युभयान्वयि ।
उक्तकोषाभ्याम् । 'कुवरस्तु कषायोऽस्त्री' इत्येके पठन्ति ॥
द्वे 'कषायरसस्य' ॥

मधुरो

मधुर इति ॥ मधु माधुर्यमस्यास्ति । 'अषसुषि-' (५।
२।१०७) इति रः । 'मधुरं विषे' । मधुरस्तु प्रिये
स्वादौ रसे च रसवत्यपि । मधुरा मधुरापुर्या यद्यमेदाम-
धूलिषु । मधुकुक्कुटिकायां च मिश्रेयाशतपुष्पयोः' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मधुरस्य' ॥

लवणः

लवण इति ॥ लुनाति जाड्यम् । 'लञ् छेदने'
(क्या० उ० से०) । नन्दादित्युः (३।१।१३४) । 'लव-
णाल्लुक्' (४।४।२४) इति लिङ्गाणत्वम् । 'लवणो रा-
क्षसे रसे । अस्थिभेदे लवणा त्विद्' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'लवणस्य' ॥

कटुः ।

(कटुरिति ॥) कटत्यावृणोति तीक्ष्णतया मुखम् ।
'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'कटिवटिभ्यां च'
(उ० १।८) इत्युः । 'कट्टकार्ये मत्सरे च दूषणे च कट्ट'

१—अत्र दीर्घे त्वार्याभङ्गः स्यात्—इति मुकुटः ॥ २—अस्थि-
भेदो भालकर्णान्तरास्थि । तत्र यथा प्रयोगः । 'शृणाति लवणा-
घातः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

रसे । तिके प्रियङ्गुसुरभि कटुका राजिकास्वपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'कटोः' ॥

तिक्तः

तिक्त इति ॥ तेजयति ख । 'तिज निशाने' (चु० प० से०) । सामान्यापेक्षज्ञापकाचुरादीनां णिजभावे 'गत्यर्थार्कर्मक-' (३।४।७२) इति क्तः । पक्षान्तरे तु संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । 'तिक्तस्तु सुरभौ रसे । तिक्ता तु कटुरो हिण्यां तिक्तं पर्पटकौषधे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'तिक्तस्य' ॥

अम्लश्च

अम्ल इति ॥ अम्यते शब्दते भोक्तृभिः । 'अवि शब्दे' (भ्वा०प०से०) । 'मूशक्यविभ्यः क्लः' (उ० ४।१०८) । अम्लः ॥*॥ 'अम रोगे' (चु०उ०से०) । अमति रुजत्यरुचिम् । बाहुलकात्क्वे अम्लोऽपि । 'अम्लो रसेऽम्लवेतसे । (अम्ली चाङ्गेर्याम्)' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अम्लस्य' ॥

रसाः पुंसि

रसा इति ॥ 'रस आस्वाद्यने' (चु०उ०से०) अदन्तः । रस्यन्ते आस्वाद्यन्ते । 'एरच्' (३।३।५६) घञ् (३।३।१९) वा । तुवरादयः षट् रसशब्दवाच्याः । तत्र तुवरकषाययोरस्त्रीत्वस्योक्तत्वादितरेषां लिङ्गनिर्णयमाह— 'पुंसि' इति । 'गुणमात्रे वर्तमाना मधुरादयः पञ्च पुंसि' इत्यर्थः ॥

तद्वत्सु षडमी त्रिषु ॥९॥

तद्वत्स्विति ॥ अमी षट् । षष्णामपि वाचकास्तुवरादयः सप्तापि गुणिनि त्रिलिङ्गा इत्यर्थः । कटुशब्दात्स्त्रियाम् 'वोतो गुण-' (४।१।४४) इति वा ङीष् ॥

विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।

विमर्दोत्थ इति ॥ सुरतादिविमर्दोत्थे माल्यादिगन्धे, घर्षणसमुद्भवे चन्दनादिगन्धे, च जनानां मनोहरे, परिमलः । 'मल धारणे' (भ्वा०आ०से०) । मल्यते । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । संज्ञापूर्वकत्वाद्बहुवचनभावः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो वा । वित्करणत् 'अन्येभ्योऽपि' इत्यभ्युपगमात् । यद्वा मलते धारयति जनमनांसि पचाद्यच् (३।३।१३४) । 'स्यात्परिमलो विमर्दातिमनोहरगन्धयो-श्चापि । सुरतोपमर्दविकसच्छरीरसङ्गादिसौरभे पुंसि' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'परिमलस्य' ॥

आमोदः सोऽतिनिर्हारी

आमोद इति ॥ स परिमलोऽतिनिर्हारी अत्यन्तमनोहरश्चेत् । आसमन्तान्मोदयति, इत्यामोदः । 'सुद हर्षे' (भ्वा०आ०से०) ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'आमोदो गन्धहर्षयोः' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सुगन्धस्य' ॥

वाच्यलिङ्गत्वमागुणात् ॥१०॥

वाच्येति ॥ आगुणात् 'गुणे शुक्लादयः पुंसि' इत्यतः प्राक् । अतः परं 'वाच्यलिङ्गता' इत्यधिक्रियते ॥

समाकर्षी तु निर्हारी

समाकर्षीति ॥ समाकर्षत्यवश्यं मनः 'आवश्यक-' (३।३।१७१) इति णिनिः । यद्वा समाकर्षणशीलः । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ एवं निर्हारी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दूरगामिगन्धस्य' ॥

सुरभिर्घ्राणतर्पणः ।

इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यात्

सुरभिरिति ॥ सुष्ठु रभन्तेऽत्र सुरभिः । इन् (उ० ४।१।१८) ॥ (१) ॥*॥ घ्राणं तर्पयति । नन्द्यादित्युः (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ इष्टो गन्धोऽस्य । 'इष्टगन्धः सुगन्धौ स्यान्निषु क्लीबं तु वालुके' ॥ (३) ॥*॥ सुष्ठु गन्धोऽस्य । 'गन्धस्येत्-' (५।४।१३५) इति समासान्त इकारः । 'सुगन्धिः स्यादिष्टगन्धे त्रिषु क्षीरे नपुंसकम्' ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'इष्टगन्धस्य' ॥

आमोदी मुखवासनः ॥११॥

आमोदीति ॥ आमोदयति । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ मुखं वासयति । नन्द्यादित्युः (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुखवासनगुटिकादेः' ॥

पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धः

पूतीति ॥ 'पूथी विशरणे दुर्गन्धे च' (भ्वा०आ०से०) । पूयते । पूतिः । क्तिच् (३।३।९४) । पूतिर्दुष्टो गन्धोऽस्य 'गन्धस्येत्-' (५।४।१३५) इतीकारः ॥ (१) ॥*॥ दुर्गन्धे त्विकारो नेति विशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुर्गन्धस्य' ॥

१—'गन्धस्ये-' (५।४।१३५) इति सूत्रे दुरोऽपाठात् । केचित्तु मत्वर्थीयेत्यन्तं पठित्वा कर्मधारयादिभि व्याचक्षते । तत्र । 'कर्मधारयमत्वर्थीयान्मां बहुव्रीहिरेवेष्टो लाघवात्' इति कात्यायनोक्तः । अपरे तु लाघवमनादित्य मत्वर्थीयमिच्छन्ति । 'विसक्तिसलयच्छेदपाथेयवन्तः' इतिवत् । प्रयोगश्च 'यदुर्गन्धि मदाविलं मलशतैर्यत्पूतिनाडीमयम्' इति शृङ्गारप्रकाशे । इति बुधमनोहरायाम् ॥

विस्रं स्यादामगन्धि यत् ।

विस्त्रमिति ॥ विस्त्रति । 'विस प्रेरणे' (दि० प० से०) 'स्फायि—' (उ० २।१३) इति बाहुलकाद्रक् । 'विस उत्सर्गे' इति तु मट्टः । 'विस्रसते' इति वा । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'वैवयोरभेदः ॥ (१) ॥*॥ आमोऽपको मलः । तस्येव गन्धोऽस्य । 'उपमानाच्च' (५।४।१३६) इति समासान्त इत् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपक्वमांसादिगन्धस्य' ॥

शब्दार्णवे तु 'कस्तूरिकायामामोदः कर्पूरे सुखवासनः । बकुले स्यात्परिमलश्चम्पके सुरभिस्तथा' इति ॥

शुक्रशुभ्रशुचिश्चेतविशदश्येतपाण्डराः ॥ १२ ॥
अवदातः सितो गौरो वलक्षो धवलोऽर्जुनः ।

शुक्लेति ॥ शोकति मनोऽस्मिन् । 'शुक् गतौ' (भा० प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र—' (उ० २।२८) इति निपातितः । 'शुक्लो योगान्तरे सिते । नपुंसकं तु रजते' ॥ (१) ॥*॥ शोभते । 'शुभ दीप्तौ, शोभायां वा' (भा० आ० से०) । 'स्फायि—' (उ० २।१३) इति रक् । 'शुभ्रं दीप्तेऽभ्रके सिते' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ 'शुच दीप्तौ' (*) । इक् (वा० ३।३।१०८) ॥ (३) ॥*॥ 'जिज्ञिता वर्णे' (भा० आ० से०) भ्वादिः । श्वेतनम् । घञ् (३।३।१८) । 'श्वेतो द्वीपाद्रिभेदयोः । श्वेता वराटिकाकाष्ठपाटलाशङ्खिनीषु च । क्लीबं रूप्ये (न्यवच्छुक्ते) ॥ (४) ॥*॥ विशीयते । 'श-दु शतने' (भा०, तु० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'विशदः पाण्डरे व्यक्ते' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भा० आ० अ०) । 'हस्याभ्यामितन' (उणा० ३।९३) ॥ (६) ॥*॥ पण्डते मनोऽस्मिन् । 'पण्डि गतौ' (भा० आ० से०) बाहुलकादरो दीर्घश्च ॥ (७) ॥*॥ अवदायते स्म । 'दैप् शोधने' (भा० प० अ०) । कर्मणि क्तः (३।३।१०३) । 'अवदातं तु विमले मनोज्ञे सितपीतयोः इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ सिनोति मनः । 'विञ् बन्धने' (भा० उ० अ०) । 'अञ्जिघृसिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९) । 'सितैस्त्ववसिते वज्रे वर्णे सिता तु शर्करा' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ गुरते उद्युक्ते मनोऽस्मिन् ।

१—विस्रं दन्त्योष्ठ्यादि । 'विस्रजम्बालशेषम्' इति द-मयन्तीशेषात् ॥ २—तालव्यशः 'श्वेतो धावति' इति महाभाष्य-शेषात् ॥ ३—तालव्यशः 'विशदाविशदामत्तसारसं शारसं जलं' इति दण्डियमकार् । ४—दन्त्यादिः 'विकसितं सितम्' इति कौ-चकवधयमकार् ॥

'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०) । 'ऋज्रेन्द्र—' (उ० २।२८) इति निपातितः । 'गौरः श्वेतेऽरुणे पीते विशुद्धे चन्द्रमसपि । विशदे गोरं तु श्वेतसर्पे पद्मकेसरे' इति हैमः । यत्तु—'गोरते' इति स्वामी, 'गोरति' इति मुकुटश्च तन्न । 'गुरी उद्यमने' इति धातुमुपन्यस्योक्तरूपोपन्यासस्यासंभवात् ॥ (१०) ॥*॥ अवलक्ष्यते । घञ् (३।३।१९) । 'वष्टि भागुरिः—' इत्यल्लोपः । यद्वा वलति । 'वल चलने' (भा० प० से०) । किप् (३।२।१७८) । वल् । अक्षन्त्यस्मात् । 'अक्षू व्याप्तौ संघाते च' (भा० प० से०) घञ् (३।३।१९) वल् चासौ अक्षश्च । यद्वा वलं क्षायति । 'क्षै क्षये' (भा० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।१।३) इति कः ॥ (११) ॥*॥ धावति मनोऽत्र । 'धावु गतिशुद्ध्योः' (भा० उ० से०) । वृषा-दित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । बाहुलकाद्भवः । यद्वा धवनं धवः 'धूञ् कम्पने' (त्रया० उ० से०) । 'ऋदो-रप्—' (३।३।५७) । धवं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप' (३।२।३) इति कः । 'अथ धवलो महोक्षे सुन्दरे सिते । धवली गौः' इति हैमः ॥ (१२) ॥*॥ अर्ज्यते । 'अर्ज अर्जने' (भा० प० से०) । 'अ-र्जेणिलुक् च' (उ० ३।५१) इत्युनन् । 'अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः । मातुरेकसुतेऽपि स्याद्धवले पुनरन्य-वत् ॥ नपुंसकं तृणे नेत्ररोगे स्यादर्जुनी गवि' ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश 'शुक्लवर्णस्य' ॥

शब्दार्णवे तु 'श्वेतस्तु समपीतोऽसौ रक्तेतरजपारुचिः । वलक्षस्तु सितश्यावः कदलीकुसुमोपमः । अर्जुनस्तु सितः कृष्णलेशवान्कुसुदच्छविः' इत्युक्तम् ॥

शुद्धशब्दोऽप्यत्र । तथा च धरणिः । 'शुद्धः शुक्ले च पूते च केवले च प्रयुज्यते' इति ॥

हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः

हरिण इति ॥ हरति मनः । 'श्यास्त्याहृन्विभ्य इनच्' (उ० २।४६) । 'हरिणौ पाण्डुसारङ्गौ हरिणी चारुयो-षिति । सुवर्णप्रतिमायां च हरितावृत्तभेदयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पाण्डुत्वमस्यास्ति । 'नैगपांसुपाण्डुभ्यो रः' । 'पाण्डुरो वर्णतद्वतोः । पाण्डुरं तु मरुबके' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पण्ड्यते ज्ञायते । 'पण्डि गतौ' (भा० आ० से०) ।

१—कपसंयोगवान् 'अथ सवलक्षोमानां पतिरिव' इति वृन्दावनशेषात् इति मुकुटः ॥ २—व्याकरणान्तरोक्तमपीदमे-कदेशानुमत्या 'नगाच्च' (वा० ५।२।१०७) इति वार्तिकेनानुमत-मेव प्रथमादिसंज्ञाविधानादिवत् ॥

मृग्यवादित्वात् (उ० १।३७) कुः । पृषोदरादित्वात् (६। ३।१०९) दीर्घः । 'पाण्डुस्तु पीतभागार्धः केतकीधूलिसं-
निमः' इति शब्दार्णवः । 'पाण्डुः कुन्तीपतौ सिते' इति
हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पीतसंवलितशुक्लस्य' ॥

ईषत्पाण्डुस्तु धूसरः ॥१३॥

ईषदिति ॥ धूनोति चेतः । 'धू विधूनने' (स्वा० आ०
से०) । 'कृधूमदिभ्यः क्सरः' (उ० ३।७३) । बाहुलका-
दषत्वम् । यद्वा धूसनम् । 'धूस कान्तौ' (चु० प० से०)
चुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । धूसं राति । 'रा दाने'
(अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'धू-
सरी किंनरीभेदे, नाखरे, त्रिषु पाण्डुरे' । 'धूसरस्तु सितः
पीतलेशवान्बकुलच्छविः' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥
एकं 'धूसरवर्णस्य' ॥

कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः ।

कृष्ण इति ॥ कर्षति मनः । 'कृषेर्वर्णे' (उ० ३।४)
इति नक् । 'कृष्णः काके पिके वर्णे विष्णौ व्यासेऽर्जुने
कलौ । कृष्णा तु नील्यां द्रौपद्यां पिप्पलीद्राक्षयोरपि ॥ कृष्णं
तु मरिचे लोहे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ नीलति । 'णील
वर्णे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति
कः । 'नीलो वर्णे मणौ शैले निधिवानरभेदयोः । नील्यो-
षध्यां लाञ्छने च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ सितविरुद्धो-
ऽसितः ॥ (३) ॥*॥ श्यायते मनोऽस्मात् । 'श्येङ् गतौ'
(भ्वा० आ० अ०) । 'इषियुधीन्धि-' (उ० १।१४५)
इति मक् । 'श्यामोऽम्बुदे शितौ । हरिते प्रयागवटे को-
किले वृद्धदारुके । श्यामं सैन्धवे मरिचे श्यामा सोम-
लता निशोः' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ कल्यते । कालः ।
'कल संख्याने' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१९) ।
'कालः पुनः कृष्णवर्णे महाकालकृतान्तयोः ॥ मरणानेहसोः
काली कालिकाक्षीरकीटयोः । मातृभेदोमयोर्नव्यमेघौघपरि-
वादयोः । काला कृष्णत्रिवृन्नील्योर्जुङ्ग्याम्' इति हैमः ॥ (५)
॥*॥ श्यामः श्यामत्वमस्यास्तीति । सिध्मादित्वात् (५।२।
९७) लच् । 'श्यामलः पिप्पले श्यामे' इति हैमः ॥ (६)
॥*॥ मचति मिश्रीभवति वर्णान्तरेण । 'मच मुचि कल्कने'
(भ्वा० आ० से०) । 'कृष्णादिभ्यः संज्ञायां वुन्' (५।३।५) ।
'पचिमच्योरिचोपधायाः' (उ० ५।३७) इतीत्वे लघूपध-
गुणः (७।३।८६) । 'मेचकः श्यामले कृष्णे तिमिरे बहि-

चन्द्रके' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'कृष्णस्य' । शब्दा-
र्णवे तु 'मेचकः कृष्णनीलः स्यादतसीपुष्पसंनिभः' इ-
त्युक्तम् ॥

पीतो गौरो हरिद्राभः

पीत इति ॥ पीयते पिबति वर्णान्तरम् । औणादिकः
क्तः (बाहुलकात् ३।८९) । 'पीतं पाने हरिद्रायां स्त्रियां,
गौरेऽभिधेयवत्' । यत्तु—पीयते वर्णान् । पातेर्बाहुलकात्
'अङ्घ्रिघृषिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९) । 'धुमास्थागा-' (६।
४।६६) इत्यादिना ईत्वम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तदसंबद्ध-
मिति स्फुटमेव ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ हरिद्रेवाभा
दीप्तिरस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पीतवर्णस्य' ॥

पालाशो हरितो हरित् ॥१४॥

पालाश इति ॥ पलाशस्य पत्रस्यायम् । 'तस्सेदम्'
(४।३।१२०) इत्यण् ॥*॥ 'पत्रं पलाशं ना रक्षःशठी-
हरितकिंशुके' इति रुद्राङ्गस्वादिरपि । तत्र संज्ञापूर्वकत्वा-
द्वृद्ध्यभावः । यद्वा पलमश्नाति । 'अश भोजने' (त्रया०
प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ततः प्रज्ञाघण् (५।
४।३८) । 'पलाशः किंशुके शब्दां । हरिद्वर्णो राक्षसश्च
पलाशं छदने स्मृतम्' इति हैमः ॥—'शेषे' (४।२।९२)
इत्यस्य विधित्वाङ्गीकारादण्—इत्याहुः । तन्न । 'तस्सेदम्'
इति सिद्धे शेषत्वाभावात् ॥ (१) ॥*॥ हरति । 'ह्रश्या-
भ्यामितन्' (उ० ३।९३) । 'हरिता स्त्री च दूर्वायां हरि-
द्वर्णयुतेऽन्यवत्' ॥ (२) ॥*॥ 'हंसरुहियुषिभ्य इतिः'
(उ० १।९७) । हरित् । ('हरिदिशि स्त्रियां पुंसि हय-
वर्णविशेषयोः । अस्त्रियां स्यात्तुणे च') ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'हरितवर्णस्य' ॥

रोहितो लोहितो रक्तः

रोहित इति ॥ रोहति । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे
च' (भ्वा० प० अ०) । 'रुहे रश्च लो वा' (उ० ३।९४)
इतीतन् ॥ (१) ॥*॥ 'लोहितो मङ्गले नदे । वर्णभेदे
लोहितं तु कुङ्कुमे रक्तचन्दने ॥ गोशीर्षे रुधिरं युद्धे' इति
हैमः ॥ (२) ॥*॥ रजति स्म । 'रज्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । यद्वा रच्यते स्म । 'रच प्रतियत्ने'
(चु० उ० से०) । 'अनित्यण्यन्ताश्चुरादयः' इति णिजभावे

क्तः (३।२।१०२) । 'अतो लोपः' (६।४।४८) । 'चोः कुः' (८।२।३०) । 'रक्तं नीत्वादिरञ्जिते । कुङ्कुमेऽसृज्य-
नुरक्ते प्राचीनामलकेऽरुणे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'रक्तवर्णस्य' ॥

शोणः कोकनदच्छविः ।

शोण इति ॥ शोणयति । 'शोण वर्णे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) । 'शोणः कृशानौ स्योनाके
लोहिताश्वे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये' ॥ (१)
॥*॥ कोकनदं रक्तोत्पलमिव छविर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'शोणवर्णस्य' ॥

अव्यक्तरागस्वरुणः

अव्यक्तेति ॥ अव्यक्तो रागो यस्य । किञ्चिलोहितः
॥ (१) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०)
'अर्तेरुनन्' (उ० ३।६०) । 'अरुणः कृष्णलोहितः'
इत्यमरमाला । 'अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्के संध्यारागेऽर्कसारथौ ।
निःशब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना, गुणिनि त्रिषु ॥ अरुणा-
ऽतिविषा श्यामामञ्जिष्ठाविघृतासु च' ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'अरुणवर्णस्य' ॥

श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥१५॥

श्वेतेति ॥ पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०)
प्यन्ताद्वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । पाटलकुसु-
मामः पाटलः । 'पाटलं तु कुङ्कुमश्वेतरक्तयोः । पाटलः
स्यादाशुव्रीहौ पाटला पाटलिद्रुमे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'श्वेतरक्तवर्णस्य' ॥

श्यावः श्यात्कपिशः

श्याव इति ॥ श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ०
अ०) बाहुलकात् 'कृसृगृदभ्यो वः' (उ० १।१५५) ॥ (१)
॥*॥ कपिर्वर्णविशेषः । सोऽस्यास्ति । लोमादित्वात् (५।
२।१००) शः । कपिर्मर्कटः । तद्वर्णत्वादिति वा । 'कपि-
शस्त्रिषु श्यामे, स्त्री माधव्यां, सिंहके पुमान्' ॥ (२)
॥*॥ 'कृष्णपीतस्य' द्वे ॥

धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते ।

धूम्रेति ॥ धूमं राति । कः (३।२।३) । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ धूमं लाति । 'रा, ला, आ-

दाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (२) ॥*॥
कृष्णमिश्रो लोहितः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि कृष्णलोहितस्य' ॥

कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कद्रुपिङ्गलौ ॥१६॥

कडार इति ॥ गडति । 'गड सेचने' (भ्वा० प०
से०) 'गडेः कड च' (उ० ३।१३२) इत्यारन् । यद्वा
कडनम् । कडः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः ।
कडमृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) 'कर्मण्यण्'
(३।२।३) । ('कडारः पिङ्गले दासे') ॥ (१) ॥*॥ 'कद्रु
वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । 'कवेः पश्च' (उ० १।५५)
इति इलच्प्रत्ययः । पकारश्चान्तादेशः । कपिं वर्णं लातीति
वा । 'पुण्डरीककरण्यां तु शिंशिपागोविशेषयोः । स्त्री
रेणुकायां कपिला वर्णे ना कुङ्कुरे मुनौ ॥ अनले वासुदेवे
च कपिलः परिकीर्तितः' ॥ (२) ॥*॥ पिङ्गयति । 'पिजि
वर्णे' (अ० आ० से०) । अच् (३।१।३४) । न्यङ्-
कादिः (७।३।५३) । 'पिङ्गा गोरोचनाहिङ्गुनाडिकाचण्डि-
कासु च । पिङ्गी शम्यां पिशङ्गे ना वालके तु नपुंसकम्'
॥ (३) ॥*॥ पेशति । 'पिश अवयवे' (तु० उ० से०)
'विडादिभ्यः कित्' (उ० १।१२१) इत्यङ्गच् ॥ (४)
॥*॥ कन्दति । 'कदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से०) ।
मृगव्यादित्वात् (उ० १।३७) साधुः । 'कद्रुस्त्रिषु स्वर्ण-
पिङ्गे नागानां मातरि स्त्रियाम्' ॥ (५) ॥*॥ पिङ्गति ।
'पिजि वर्णे' (अ० आ० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६)
कलच् । 'न्यङ्कादीनां च' (७।३।५३) इति कुत्वम् ।
पिङ्गं लातीति वा । 'पिङ्गलः कपिले बभ्रौ रुद्रेऽर्कपारिपा-
श्विके । कपौ मुनौ निधेर्भेदे पिङ्गला कमुदस्त्रियाम्' ॥
(६) ॥*॥ षट् 'कपिलवर्णस्य' ॥

शब्दार्णवे तु 'सीतपीतहरिद्रक्तः कडारस्तृणवह्निवत् ।
अयं तूद्रिक्तपीताङ्गः कपिलो गोविभूषणः ॥ हरितांशेऽधि-
केसौ तु पिशङ्गः पद्मधूलिवत् । पिशङ्गस्त्वसितावेशात्
पिङ्गो दीपशिखादिषु ॥ पिङ्गलस्तु परच्छायः पिङ्गे शुक्लाङ्ग-
खण्डवत्' इति ॥

चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे ।

चित्रमिति ॥ चीयते । 'चिञ् चयने' (भ्वा० उ० अ०)
'अमिचिमिदि-' (उ० ४।१६४) इति क्रः । चित्तं त्रायते
वा । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । कः (३।२।३) ।

१—तालव्यान्तः 'राजन्कपिशताकीर्णे' इति द्विसंधानशेषात्
'कपिशतं पिशितं मदनान्निना' इति माध्यात् ॥

१—तालव्यमध्यः । तथा च माधे 'परिपाकपिशङ्गलतारजसारो-
पश्चकास्ति कपिशं गलता' इति—इति मुकुटः ॥

‘चित्रकिर्मीर-’ इति समासमकृत्वा पृथग्रूपभेददर्शनं ‘गुणे शुक्लादयः पुंसि’ इत्यस्य बाधनार्थम् । ‘चित्राखुपर्णीगोडुम्बासुभद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च स्त्रियाम् । तिलकालेख्ययोः क्लीबं कर्बुराहुतयोरपि । तद्युक्तयोस्त्वन्यलिङ्गम्’ । नामलिङ्गानुशासने तु नानार्थपुंस्काण्डेऽयं पठितः । तदनुरोधेनेहापि ‘चित्रकिर्मीर-’ इति समस्तं केचित्पठन्ति ॥ (१) ॥*॥ कीर्यते । ‘कृ विश्लेषे’ (तु०प०से०) । ‘गम्भीरादयश्च’ इति किरतेरीरन्, मुडागमः । ‘किर्मीरो ना नागरङ्गे (कर्बुरे राक्षसान्तरे) ॥ (२) ॥*॥ कलयति । क्तिप् (३।२।१७८) । कल् । माषयत्यभिभवति वर्णान् । माषः । ‘मष हिंसायाम्’ (भ्वा० प०से०) । ‘हन्यर्थश्च’ इति चुरादौ पाठात् णिच् । कल् चासौ माषश्च । ‘कल्माषः कर्बुरे कृष्णे’ इति मूर्धन्यान्ते रभसः । ‘कल्माषो राक्षसे कृष्णे शबलेऽपि’ इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ शपत्याक्रोशति वर्णान् ‘शप आक्रोशे’ (भ्वा० उ०अ०) । ‘शपेर्वश्च’ (उ० १।१०५) इति कलः, बत्वं च ॥ (४) ॥*॥ एति वर्णान् । एतेर्वर्णे तन् (उ० ३।८६) । ‘एतः कर्बुर आगते’ ॥ (५) ॥*॥ ‘कर्व हिंसायाम्’ (भ्वा०प०से०) । ‘महुरादयश्च’ (उ० १।४१) इति निपातनात्कुरच् । वययोरभेदात्कर्बुरः । ‘कर्बुरं सलिले हेम्नि कर्बुरः पापरक्षसोः । कर्बुरा कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्यवत्’ ॥ (६) ॥*॥ षड् ‘नानावर्णस्य’ ॥ गुणे शुक्लादयः पुंसि

गुण इति ॥ यद्यपि ‘शुक्लं रूपम्’ इत्यादौ विशेष्यनिष्प्रतैवेष्ट्यते । तथापि विशेष्यानुपादाने प्राप्तस्य ‘सामान्ये नपुंसकम्’ इत्यस्यापवादोऽयम् । पटस्य शुक्ल इत्यादि बोध्यम् ॥

अपवादान्तरमाह—

गुणिलिङ्गास्तु तद्वति ॥१७॥

गुणीति ॥ विशेष्यस्यानुपादाने यदेव यलिङ्गं प्रतिपिपादयिषितम्, तल्लिङ्गा इत्यर्थः । यथा शुक्लम्, शुक्लः, शुक्ला, इत्यादि ॥

इति धीवर्गाविवरणम् ॥

ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाण्वाणी सरस्वती ।

ब्राह्मीत्यादि ॥ ब्रह्मणः इयम् । ‘ब्राह्मोऽजातौ’ (६।

१—‘एकं चेत्तत्कथं चित्रं चित्रं चेदेकता कुतः’ इति धर्मकीर्तिप्रयोगश्चोपलभ्यते । इति मुकुटबुधमनोहर ॥ २—‘ब्राह्मी गौर्भारती’ इति कचिदगाठः इति बुधमनोहर ॥

४।१७१) इति टिलोपे ‘टिड्ढा-’ (४।१।१५) इति ङीप् । ‘ब्राह्मी तु भारती । शाकभेदः पङ्कगण्डी हज्जिका सोमवल्लयपि । ब्रह्मशक्तिः’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विभर्ति । ‘भृमृदशि-’ (उ० ३।११०) इत्यतच् । ततः प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) ङीप् (४।१।१५) । सरतस्येयमिति वा । ‘अथ भारती । वचने च सरस्वत्यां पक्षिवृत्तिप्रभेदयोः’ ॥ (२) ॥*॥ भाष्यते । ‘भाष व्यक्तायां वाचि’ (भ्वा०आ०से०) । ‘गुरोश्च हलः’ (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः ॥ (३) ॥*॥ गृणन्त्येताम् । ‘गृ शब्दे’ (त्रया०प० से०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् । ‘गीः स्त्री भाषा सरस्वत्योः’ ॥*॥ भागुरिमते गिरापि । ‘ब्राह्मणी वचनं वाचा जल्पितं गदितं गिरा’ इति शब्दार्णवः ॥ (४) ॥*॥ उच्यते । वाक् ‘वच् परिभाषणे’ (अ० प०अ०) । ‘क्विप्वाचि-’ (वा० ३।३।१७८) इत्यादिना क्तिप्, दीर्घोऽसंप्रसारणं च । ‘वाग्वाचे भारत्यां वचने स्त्रियौ’ ॥ (५) ॥*॥ वण्यते ‘वण शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । इम् (वा० ३।३।१०८) । ‘वाणिरम्बुदे । व्यूतौ मूल्ये सरस्वत्याम्’ इति हैमः । ‘वाणिः स्याद्वृत्तिभारत्योर्वाणिमूल्ये बलाहके’ इति विश्वः । ‘कृदिकारात्-’ (ग० ४।१।४५) इति ङीप् । घञि (३।३।१९) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ॥ (६) ॥*॥ सरोऽस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) । ‘सरस्वती सरिद्धिदि । वाच्यापगायां स्त्रीरत्ने गोवाग्देवतयोरपि’ इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ सप्त ‘अधिष्ठातृदेवतायाः ॥

व्याहार उक्तिर्लेपितं भाषितं वचनं वचः ॥१॥

व्याहार इति ॥ व्याहरणम् । व्याङ्पूर्वाङ्गो भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ ‘वच परिभाषणे’ (अ०प० अ०) । किन् (३।३।९४) । संप्रसारणम् (६।१।१५) ॥ (२) ॥*॥ ‘लप व्यक्तायां वाचि’ (भ्वा०प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) ॥ ॥*॥ ‘भाष व्यक्तायां वाचि’ (भ्वा०आ०से०) । भाषणं भाषितम् । भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (४) ॥*॥ वचेर्भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥

१—‘मेण्डे स्वर्द्धिरदाधिरौहिणि, वशं याते सुबन्धौ विधेः शान्ते हस्तं च भारवौ विषयिते बाणे विषादस्पृशः । वाग्देव्या विरमन्तु मन्तुविधुराद्रागदृष्टयश्चेष्टे शिष्टः कथन सप्रसादयति तां यद्वाणिसद्वाणिनी ।’ २।५३ श्रीकण्ठचरिताङ्कस्यान्तो वाणि शब्दः ॥ २—‘वलीवर्दपङ्क्तिरिव समाधुर्या वाणी मनो रति’ इति दमयन्तीरेषादीर्घान्तोऽपि वाणीशब्दः ॥

(५) ॥*॥ असुनि (उ० ४।१९९) वचः ॥ (६) ॥*॥
षट् 'भाषणस्य' ॥

केचित्तु 'ब्राह्म्याद्यास्त्योदश (वचनस्य) पर्यायाः' इत्याहुः ॥

अपभ्रंशोऽपशब्दः स्यात्

अपभ्रंश इति ॥ संस्कृतादपभ्रंशयति । 'अंशु अधः-
पतने' (दि० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('अप-
भ्रंशस्तु पतने भाषाभेदापशब्दयोः') ॥ (१) ॥*॥ अप-
भ्रष्टः शब्दोऽपशब्दः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्याकरणानि-
ष्पन्नस्य गावीत्यादेः' ॥

शास्त्रे शब्दस्तु वाचकः ।

शास्त्र इति ॥ शास्त्रे व्याकरणादौ यो वाचकः साधुः
स शब्दः स एव निरूपपदेन शब्दशब्देन व्यवह्रियते ॥ एकम्
'वाचकस्य' ॥

तिङ्सुबन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता २

तिङ्ङिति ॥ तिङ्ङितानां चयः 'पचति पश्य' 'पचति
भवति' पाको भवतीत्यर्थः । सुबन्तानां चयः । 'प्रकृतिसि-
द्धमिदं हि महात्मनाम्' इत्यादि । 'भवति' इत्यध्याहारस्य
भाष्यकारमते आवश्यकत्वाभावात्स वाक्यम् । क्रियेत्यादि ।
वाशब्दः समुच्चये । 'कारकान्वितक्रियाबोधकम्' घटमानय'

१—'इदं च 'अनभिहिते' (२।३।१) इति सूत्रव्याख्यावसरे
'नीलमिदं, न तु रक्तम्' इत्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तितत्पर्य-
केऽस्तिक्रियाया अनवश्यकत्वात्' इति मनोरमायां भाष्यभ्रा-
न्त्या ॥ भाष्ये तु प्रत्युत 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा' इत्युक्त्वा
'वृक्षः' इत्यादौ तिङोपयोगे प्रथमासिद्धयर्थम् 'अस्तिर्भवन्ती-
परः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' इति वृक्षः प्लक्षः 'अस्ति'
इति गम्यते' इत्येवोक्तम् ॥ अध्याहारं विना तत्र प्रथमैव न
स्यात् ॥ 'शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरः तत्प्रविभाग-
संयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम्' इति विभूतिपादीये योगसूत्रे भाष्यक-
च्छेदव्यासोऽपि 'सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्तिः । 'वृक्षः' इ-
त्युक्ते 'अस्ति' इति गम्यते । न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति' ।
इत्युक्तवान् ॥ तस्मात् क्रियाध्याहार आवश्यक एव ॥ 'त्रयः
कालाः' इत्यत्रापि 'सन्ति' इत्येवाध्याहार्यम् इति 'अतीतानागतं
स्वरूपतोऽस्त्यध्वेदेदाद्दर्माणाम्' इति कैवल्यपादीययोगसूत्रभाष्ये
व्यक्तम् ॥ अत एव बुधमनोहराख्यव्याख्यायामपि 'तिङ्सुबन्त-
चयः' 'चैत्रः पचति' इत्यादिः ॥ 'पाको भवति' इत्याद्यर्थके 'प-
चति भवति' इत्यादावव्यासोऽह—**क्रिया वेति ।** 'कारकवि-
शिष्टक्रियाबोधकं शब्दजातं वाक्यम्' इत्यर्थः । विस्तरोऽन्यत्र ।
क्रियारहिते तदध्याहार आवश्यकः' इत्युक्तम् ॥

२—'अत्र वाशब्दश्चेदर्थः । 'बोध्या' इति शेषः । 'कारका-

इत्यादि तिङ्सुपूचयात्मकमपि वाक्यम्' इत्यर्थः । केचित्तु
—भाष्यकारमतेन प्रथमः पक्षः 'एकतिङ् वाक्यम्' (वा०
२।१।१) इति वार्तिकमभिप्रायेणापरः—इत्याहुः । यत्तु—
पूर्वं शब्दात्मकस्य वाक्यस्य लक्षणम् । 'क्रिया—' इत्यादि
त्वर्थात्मकस्य—इत्याहुः । तत्तु 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' (७।३।
६७) इति कुत्वनिषेधकसूत्रस्याननुगुणम् । 'उच्यते' इति
वाक्यम् । वचः (अ० प० अ०) ण्यत् (३।१।१२४) ।
'चजोः—' (७।३।५२) इति कुत्वं शब्दसंज्ञायाम् । अन्यत्र
तु वाच्यम् । ('वाक्यं तु कुत्सिते हीने वचनाहं च वाच्य-
वत्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वाक्यस्य' ॥

श्रुति स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी

श्रुतिरिति ॥ श्रूयते । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) ।
कर्मणि क्तिन् (३।३।९४) । 'श्रूयते धर्मोऽनया' इति वा ।
'श्रूयजीविस्तुभ्यः करणे' (वा० ३।३।९४) इति क्तिन् ।
'श्रुतिः श्रोत्रे च तत्कर्मण्याम्नायवार्तयोः स्त्रियाम्' ॥ (१)
॥*॥ विदन्त्यनेन धर्मम् 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) ।
'हलश्च' (३।३।२२१) इति घञ् । 'वेदः श्रुतौ च वित्तौ
च' ॥ (२) ॥*॥ आम्नायते अभ्यस्यते । 'आ अभ्यासे'
(भ्वा० प० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) 'आमनस्यु-
पदिशति धर्माधर्मौ' इति वा । 'श्याद्यधा'—(३।१।१४१)

नितक्रियाबोधकसुसिद्धन्तचयः' इत्यर्थः । सुप् च तिङ् च सुसिद्धः ।
सुविविशिष्टं तिङ् सुसिद्धः । तयोरेकशेषेऽन्तशब्देन समासः ॥ तेन
सुबन्तचय—तिङन्तचय—सुसिद्धन्तचयानां त्रयाणामपि लाभः । तत्र
सुबन्तचयः—'चैत्रेण शयितव्यम्' इति । तिङन्तचयः—'पचति
भवति' इत्यादिः । अन्त्यः—'चैत्रः पचति' इत्यादिः । 'क्रिया वा'
इत्यनेन निरर्थकपदसमुदायव्यावृत्तिः । सुसिद्धन्तचयपदेन केवलस्य
'पचति' इत्यादेर्व्यावृत्तिः । तस्यापि कर्त्रादिविशिष्टक्रियानोपकत्वात्
इति मञ्जूषोक्तदिशा एकमेव वाक्यलक्षणमिदम् ॥ अत एव समर्थं
(२।२।१) सूत्रभाष्ये वार्तिककृतापि 'आख्यातं सविशेषणं
वाक्यम्' इति वाक्यलक्षणमुक्तम् ॥ असत्त्वभावप्रत्ययान्तानाम-
प्याख्यातत्वमेव ॥ अत एव हेमचन्द्रेणापि नाममालायाम् 'सवि-
शेषणमाख्यातं वाक्यम्' इत्येकमेव वाक्यलक्षणमुक्त्वा 'प्रयुज्य-
मानमप्रयुज्यमानं व्याख्यातं प्रयुज्यमानैरप्रयुज्यमानैर्वा कर्त्रादि-
भिर्विशेषणैः सहितं वाक्यमुच्यते । तथा 'धर्मो वो रक्षतु' । अप्रयु-
ज्यमानमाख्यातं यथा 'शीलं ते स्वम्' । अत्र 'अस्ति' इति गम्यते ।
अप्रयुज्यमानविशेषणं यथा—'प्रविश' । अत्र 'गृहम्' इति
गम्यते । अनयोरर्थात्प्रकरणाद्वा आख्यातदेरवगमादप्रयोगः । 'आ-
ख्यातम्' इत्यत्र चैकत्वस्य विवक्षितत्वात् 'ओदनं पच तव
भविष्यति' इत्यादौ वाक्यभेदः' इति स्वयमेवाभिधानचिन्तामणौ
व्याख्यातम् इति दिक् ॥

इति णः । 'आम्नायः कुल आगमे । उपदेशे च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ (यत्तु) — त्रीणि वेदस्य । त्रयीति । त्रय्या धर्मस्त्रयीधर्मः । तया त्रय्या विधिर्विधीयमानो यज्ञादिस्तद्विधिः । 'विधानमृग्यजुःसाम्नां त्रयीधर्मं विदुर्बुधाः' । एकम् । — इति सुकुटः । तन्न । 'तानि धर्माणि' 'धर्मेण पापमपनुदति,' 'वेदोऽखिलो धर्ममूलं धर्ममूलमिदं स्मृतम्,' 'अथातो धर्मजिज्ञासा', 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः,' 'श्रेयान्स्वधर्मः,' 'धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे,' 'धर्मः प्रोज्झितकैतवः,' 'धर्मस्य ह्यापवर्ग्यस्य,' 'धनं च धर्मैकफलम्,' 'धर्मादर्थश्च,' 'धर्मो रक्षति रक्षितः,' 'धर्माधर्मौ तद्विपाकाः,' 'धर्मं जिज्ञासमानेन' इत्यादिषु बहुषु ग्रन्थेषु धर्मशब्दस्यैव प्रयोगदर्शनात् । देवदत्तो दत्तः, इतिवदेते प्रयोगाः सन्तिवति चेत् । न । वैषम्यात् । देवदत्तशब्दस्यानेकस्थले प्रयोगो दृष्टः । कचिद्वत्तशब्दस्यापि प्रयोगे दृष्टे पूर्वपदलोपादिकं कल्प्यते । प्रकृते तु धर्मशब्दस्यैव प्रयोगो दृष्टः । 'एवं त्रयीधर्मम्' इत्यादौ च कचित्रयीधर्मशब्दस्यापि प्रयोगे लब्धे षष्ठीसमासः कल्प्यते । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः षष्ठ्यर्थः । तान्त्रिकसौगतादिधर्मव्यावृत्त्यर्थमिदं धर्मस्य विशेषणं संगच्छते । 'धर्मस्य च चतुर्दश' इति नियमात् । अतस्त्रय्यन्तानि चत्वारि वेदस्य नामानि । न च 'वेदास्त्रयस्त्रयी' इत्यनेन पौनरुक्त्यं शङ्क्यम् । सामान्यविशेषरूपेणोभयसंभवात् । 'ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या द्विजाः, विप्रोऽपि द्विजः' इति यथा । नच 'धर्ममस्त्रियाम्' इत्यनेन पौनरुक्त्यम् । तत्र धर्मपर्यायाणामभिधानात् । इह तु धर्मस्वरूपस्य धर्मप्रमाणस्य चामिधानात् । यदपि — समासे गुणीभूतस्यापि त्रयीशब्दस्य बहुविवक्षावशात्तच्छब्देन परामर्शः — इत्युक्तम् । तदपि न । तन्मते त्रयीधर्मशब्दस्य विधेयत्वात्तदेकदेशस्य त्रयीशब्दस्यानुवाद्यत्वासंभवात् । वेदस्यैव तच्छब्देन परामर्शसंभवाच्च । यदपि — यथा शब्दानुशासनम् — इति दृष्टान्तप्रदर्शनम् । तदप्येतेन प्रत्युक्तम् । वेदस्यैव परामर्शसंभवात् ॥ त्रीणि 'वेदस्य' ॥

१ — कश्मीरलिखितपुस्तके तु एतदुत्तरम् — धर्मो रक्षतीत्यादौ तु सत्यभामेतिवत्पूर्वपदलोपो द्रष्टव्यः । नव्यास्तु त्रयी, इत्यन्तं चतुष्टयं वेदसामान्यस्य नाम । त्रयीशब्दो वेदसामान्ये त्रिविधां च वर्तते । (यथा) द्विजशब्दो ब्राह्मणे त्रिवर्ण्यो च । त्रयीधर्मः, इत्यादौ त्रय्या धर्मस्त्रयीधर्मः इति विग्रहो बोध्यः । त्रयीविशेषणं त्वागमादिव्यावृत्त्यर्थम् । आगमादिप्रोक्तस्य धर्मत्वाभावात् — इत्याहुः । एकम् । 'कच स्तुतौ' । ऋच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनया — इति पाठ उपलब्धः ॥

धर्मस्तु तद्विधिः ।

धर्म इति ॥ तेन वेदेन विधीयते यज्ञादिः । एतेन वेदविहितत्वं धर्मत्वम्, वेदश्च धर्मे प्रमाणम् — इत्युक्तम् । धरति लोकान् । श्रियते वा जनैरिति धर्मः 'अर्तिस्तुमु' (उ० १।१४०) इत्यादिना धृगो मन् ॥ (१) ॥*॥ (एकं 'वेदविहितकर्मणः') ॥

स्त्रियामृक् सामयजुषी

स्त्रियामिति ॥ ऋच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनया । 'ऋचस्तुतौ' (तु० ५० से०) । क्तिप् (वा० ३।३।१०८ ॥ (१) ॥*॥ स्यति पापम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० ५० अ०) मनिन् (उ० ४।१५३, ३।२।७४) । 'साम ऋक्सुपायस्य भेदे वेदान्तरेऽपि च' ॥ (१) ॥*॥ इज्यतेऽनेन । 'अर्तिपूवपि' (उ० २।११७) इत्युस् ॥ (१) ॥*॥ 'वेदानां' प्रत्येकमेकैकम् ॥

इति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥ ३ ॥

इतीति ॥ इति एते त्रयो वेदास्त्रयी । त्रयोऽवयवा यस्याः सा संहतिः । त्रिशब्दात् 'संख्याया अवयवे तयप्' (५।२।४२) । 'द्वित्रिभ्यां तयस्य' (५।२।४३) इत्ययच् । 'टिड्डा' (५।१।१५) इति ङीप् । 'त्रयी त्रिविधां त्रितये पुरंध्यां सुमतावपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'वेदत्रयसंघातस्य' एकम् ॥

शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गम्

शिक्षेति ॥ श्रुतेर्वेदस्य शिक्षेत्याद्यङ्गम् । 'शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः छन्दोविचितिरित्येतैः षडङ्गो वेद उच्यते' । शिक्ष्यते स्थानादिकमनया । 'शिक्षविद्योपादाने' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः ॥*॥ अङ्ग्यते ज्ञायतेऽनेन । 'अग्नि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घः (३।३।११८) घञ् (३।३।१२१) वा ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वेदाङ्गस्य' ॥

ओंकारप्रणवौ समौ ।

ओंकारेति ॥ अवति । 'अवतेष्टिलोपश्च' (उ० १।१४२) इति मन्प्रत्ययस्यैव टिलोपः 'ज्वरत्वर' (६।४।२०) इत्यूठौ । गुणः (७।३।८४) । 'वषट्कारः' (१।२।३५) इति लिङ्गात्समुदायादपि कारप्रत्ययः (वा० ३।३।

१ — स्मृत्युक्तोऽपि वैदिक एव, वेदमूलकत्वात्स्मृतीनाम् इति क्षीरस्वामी ॥ २ — आधवेणस्तु त्रय्यनुवाद एवेति स्वामी ॥

१०८) ॥ (१) ॥*॥ प्रणूयते स्तूयते । 'णु स्तुतौ' (अ० प०अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'उपसर्गात्-' (८।४।१४) इति णत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्कारस्य' ॥

इतिहासः पुरावृत्तम्

इतीति ॥ 'इतिह' इति पारम्पर्योपदेशेऽव्ययम् । तदास्तेऽस्मिन् । 'आस उपवेशने' (अ०अ०से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ पुरावृत्तमाचष्टे पुरावृत्तम् । आख्यानण्यन्तात् (वा० ३।१।२६) पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ 'पूर्वाचरितप्रतिपादकग्रन्थस्य' द्वे ॥

उदात्ताद्यास्त्रयः स्वराः ॥ ४ ॥

उदात्तेति ॥ 'उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः । चतुर्थः प्रचितो नोक्तो यतोऽसौ छान्दसः स्मृतः' । स्वरन्ति शब्दायन्ते । 'स्थु शब्दोपतापयोः' (भ्वा०प०अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा—स्वर्यन्ते अर्था एभिः । 'पुंस्ि-' (३।३।११८) इति घः । यद्वा—स्वेन राजन्ते । 'राजृ दीप्तौ' (भ्वा०उ०से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । स्वरा अचः । तद्धर्मत्वादुदात्तादयोऽपि । 'स्वरो नासासमीरे स्यान्मध्यमादित्रिकस्वरे । उदात्तादावकारादौ षड्जादौ च ध्वनौ पुमान्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ उत् उच्चैरादीयते उच्चार्यते स । क्तः (३।२।१०२) । 'अच उपसर्गात्' (७।४।४७) । 'उदात्तो दातृमहतोर्ह्ये च स्वरभिद्यपि' इति हैमः ॥*॥ एकम् 'स्वराणाम्' ॥

आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः ।

आन्वीक्षिकीति ॥ अनु श्रवणोत्तरमीक्षणं परीक्षणम्=अन्वीक्षा । सा प्रयोजनमस्याः 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ दम्यतेऽनेन । 'दमु उपशमे' (दि०प०से०) । 'अमन्ताड्डः' (उ० १।१।१४) दण्डो नीयते बोध्यतेऽनया दण्डनीतिः । क्तिन् (३।३।९४) यद्वा दण्डं नयति दण्ड्यान्प्रति प्रापयति । क्तिच् (३।३।१७४) । आन्वीक्षिकीसाहचर्यात्स्वीत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एतौ द्वौ क्रमात्तर्कविद्यायां न्यायरूपायाम्, अर्थशास्त्रे च वर्तते । अर्थते गम्यते । 'ऋ गतौ' (भ्वा०प०अ०) । 'उषिकुषि-' (उ० २।३) इति थन् । अर्थस्य भूम्यादेः शास्त्रम् । एकैकम् 'दण्डनीतेः' ॥

आख्यायिकोपलब्धार्था

आख्येति ॥ आचष्टे । 'चक्षिङः ख्याञ्' (२।४।५४) ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ उपलब्धो ज्ञातोऽर्थो यस्याः सा । एकं 'ज्ञातसत्यार्थभूतायाः कथायाः' ॥

पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ५ ॥

पुराणमिति ॥ पुरा भवम् । 'सायंचिरम्-' (४।३।२३) इति व्युद्युलौ । 'पूर्वकालैक-' (२।१।४९) इति सूत्रे निपातनात्तुडभावः । यद्वा पुरापि नवं पुराणम् । 'पुराणप्रोक्तेषु' (४।३।१०५) इति सूत्रे निपातितम् । 'यद्वा पुरा अतीतागतावर्थावणति । 'अण शब्दे' (भ्वा०प०से०) । पचाद्यच् । 'पुराणं पञ्चलक्षणे । पणं पुंसि, त्रिषु प्रत्ने' ॥ (१) ॥*॥ पञ्च लक्षणान्यस्य । 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । भूम्यादेश्वैव संस्थानं पुराणं पञ्चलक्षणम्' । कचिदिह 'वंशानुचरितं चैव' इति तृतीयपादे पाठान्तरम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यासादिप्रणीतमत्स्यपुराणादेः' ॥

प्रबन्धकल्पना कथा

प्रबन्धेति ॥ प्रबन्धस्य कल्पना रचना स्तोकसत्या ॥ (१) ॥*॥ 'कथ वाक्यप्रबन्धे' (चु०उ०से०) । 'चिन्ति-पूजिकथि-' (३।३।११५) इत्यङ् । कथा कादम्बर्यादिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कथायाः' ॥

प्रवलिहका प्रहेलिका ।

प्रवेति ॥ प्रवल्हते आच्छादयति । 'वर्ह वल्ह परिभाषणार्हिसाच्छादनेषु' (भ्वा०अ०से०) । दन्त्योष्ठचादिर्हान्तः 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः-' (उ० २।३२) । ण्वुल् (३।१।१३३) वा ॥ (१) ॥*॥ प्रहेलयति अभिप्रायं सूचयति । 'हिल भावकरणे' (तु०प०से०) । ण्वुल् (३।१।११३) । 'अर्काकृत्य क्रमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपनात् । यत्र बाह्यार्थसंबन्धः कथ्यते सा प्रहेलिका' ॥*॥ यद्वा प्रवल्हतेरिति (उ० ४।१।१८) प्रवलिहः ततः 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । उभाभ्यां स्वार्थे कन् । प्रहेलिका प्रवल्ही च प्रश्रद्धती विपादिका' इत्युत्पलिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुर्विज्ञानार्थस्य प्रश्रस्य' ॥

स्मृतिस्तु धर्मसंहिता

स्मृतिरिति ॥ वेदार्थस्मरणपूर्वकं रचितत्वात्स्मृतिः ।

१—हैमकोशे तु षोडशपणस्य पुराणसंज्ञाभिहिता । 'यदाह—षोडशपणः पुराणः पणो भवत्काकिणी चतुष्केण—इति' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

‘स्मृतिर्धर्मशास्त्रस्मरणयोः स्त्रियाम्’ ॥ (१) ॥*॥ धर्मवो-
धार्थं रचिता संहिता । संपूर्वाद्घातेः कर्मणि क्ते ‘दधातेर्हिः’
(७।४।४२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मन्वादिस्मृतेः’ ॥

समाहृतिस्तु संग्रहः ॥ ६ ॥

समेति ॥ समाहरणम् । किन् (३।३।९४) ॥ (१)
॥*॥ संग्रहणम् । ‘ग्रहवृद्ध’ (३।३।५८) इत्यप् । ‘विस्तरे-
णोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः । निबन्धो यः समासेन
संग्रहं तं विदुर्बुधाः’ ‘संग्रहो बृहदुद्ग्रे सुष्टिसंक्षेपयोरपि’
इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘संग्रहस्य’ ॥

समस्या तु समासार्था

समेति ॥ समसनम् । ‘असु क्षेपणे’ (दि० प० से०) ।
ण्यत् (३।१।१२४) । संज्ञापूर्वकत्वाद्बुद्ध्यभावः । यद्वा समं
कृत्स्नम् । तद्विषयिणीच्छा समस्या । तत्प्रयोज्यत्वाच्छब्दोऽपि
सा । समशब्दात्क्यचि (३।१।८) ‘सर्वप्रातिपदिकेभ्यः’ (वा०
७।१।५१) इति सुगागमे ‘अ प्रत्ययात्’ (३।३।१०२)
इत्यः । टाप् (४।१।४) ॥ (१) ॥*॥ समसनं समासः ।
घञ् । (३।३।१८) । समासोऽर्थो यस्याः । पूरणसाकाङ्क्षा ।
कविशक्तिपरीक्षार्थमपूर्णतयैव पठ्यमाना । यथा ‘शतचन्द्रं न-
भस्तलम्’ इति । तत्र ‘दामोदरकराघातविह्वलीकृतचेतसा । दृष्टं
चाणूरमलेन’ इत्यादिना सा पूर्यते ॥ (२) ॥*॥ ‘असमासार्था’
इति पाठे तु ‘अपरिपूर्णायाः’ इत्यर्थः ॥ द्वे ‘समस्यायाः’ ॥

किंवदन्ती जनश्रुतिः ।

किंवदन्तीति ॥ कोऽपि वादः । किं पूर्वाद्देः ‘भूतव-
हिवसि’ (उ० ३।१२८) इति झच् । ‘झोऽन्तः’ (७।१।
३) गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । यद्वा ‘किंवदन्ति’ इ-
त्याख्यायमाना । अनुकरणशब्दादाख्यातण्यन्तात् (वा०
३।१।२६) ‘अच इः’ (उ० ४।१३९) । ‘कृदिकारात्-’
(ग० ४।१।४५) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ जनेभ्यः श्रूयते ।
किन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘लोकप्रवादस्य’ ॥

वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यात्

वार्तेति ॥ वृत्तिलोकवृत्तम् । तदस्यस्याम् । ‘वृत्तेश्च’
(वा० ५।२।१०१) इति वार्तिकेन णः । यत्तु—‘प्रज्ञा-
श्रद्धा-’ (५।२।१०१) इत्यादिना णः—इति मुकुटेनोक्तम् ।
तत्र । ‘तत्र वृत्तिशब्दस्य पाठोऽप्रामाणिकः’ इत्युक्तवार्ति-
केनैव ज्ञापितत्वात् । ‘वार्ता तु वर्तने वातिङ्गणे कृष्याद्युद-

न्तयोः । निःसारारोग्ययोः क्लीबम्’ ॥ (१) ॥*॥ प्रवर्तते
व्याप्नोति वृत्तेः (भ्वा० आ० से०) किच् (३।३।१७४) ।
‘प्रवृत्तिर्वृत्तवृत्तान्तप्रवाहेषु प्रवर्तने’ इति हैर्मः ॥ (२) ॥*॥
वृत्तोऽनुवर्तनीयो गवेष्णीयोऽन्तः समासिर्त्यस्य । ‘वृत्ता-
न्तस्तु प्रकरणे कात्स्न्ये वार्ताप्रकारयोः’ इति हैर्मः ॥ (३)
॥*॥ उदन्तोऽन्तो यस्य । ‘उदन्तः साधुवार्तायोः’ ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि ‘वार्तायाः’ ॥

अथाह्वयः ॥ ७ ॥

आख्याद्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम च ।

अथेति ॥ आह्वयन्त्याहाः । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।१।१३६)
इति के प्राप्ते ‘प्रसारणिभ्यो ङो वक्तव्यः’ (वा० ३।२।३)
इति ङः । तैर्यायते प्राप्यते । ‘या प्रापणे’ (अ० प० अ०) ।
घञर्थे कः (वा० ३।३।५८) । ‘अन्यत्रापि’ (वा० ३।२।
४८) इति ङो वा । यद्वा आह्वानमाह्वः । संपदादिः (वा०
३।३।१०८) तस्या अयः ॥ (१) ॥*॥ आख्यानम् । ‘आ-
तश्चोपसर्गे’ (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (२) ॥*॥ एवमाह्वा ॥
(३) ॥*॥ अभिधीयते । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥
(४) ॥*॥ ज्ञायते । ‘ज्ञा अभ्यासे’ (भ्वा० प० से०) । यद्वा
नम्यतेऽभिधीयतेऽर्थोऽनेन । ‘णम प्रहृत्वे शब्दे च’ (भ्वा०
प० अ०) । ‘नामन्सीमन्-’ (उ० ४।१।५१) इति निपा-
तितः । ‘भारुरूपनामभ्यो धेयः’ (वा० ५।४।३६) इति
स्वार्थेऽवा धेयः ॥ (५) ॥*॥ (६) ॥*॥ षट् ‘नाम्नः’ ॥

हूतिराकारणाह्वानम्

हूतिरिति ॥ ह्वानम् । ह्वेजः (भ्वा० उ० अ०) । किन्
(३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ आकारणम् । कृञो ण्यन्तात्
(३।१।२६) युच् (३।३।१०७) ॥ (२) ॥*॥ (ह्वेजः)
ल्युटि (३।३।११५) आह्वानम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘आह्वानस्य’ ॥

संहृतिर्बहुभिः कृता ॥ ८ ॥

संहृतिरिति ॥ बहुकर्तृका चेत् संहृतिः ॥ (१) ॥*॥
एकम् ‘बहुकर्तृकाह्वानस्य’ ॥

विवादो व्यवहारः स्यात्

विवाद इति ॥ विरुद्धो वादः ॥ (१) ॥*॥ ‘वि ना-
नार्थेष्व संदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहहरणाद्व्यव-
हार इति स्मृतः’ इति कात्यायनः । ‘व्यवहारः स्थितौ

१—हैमे तु ‘संग्रहो बृहदुद्गारे ग्रहसंक्षेपयोरपि’ इत्युपल-
भ्यते । संचयेऽपीति मङ्गः—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

१—हैमे तु ‘प्रवृत्तिर्वृत्तौ वार्तायां प्रवाहे’ इत्युपलभ्यते ।
२—नाथे तु ‘अन्येष्वपि’ इति दृश्यते ॥

पणे । 'दुभेदे' इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'ऋणादिन्यायस्य' ॥
उपन्यासस्तु वाङ्मुखम् ।

उपेति ॥ उपन्यसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ वाचो मुखमिव मुखसु-
पक्रमः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वचनोपक्रमस्य' ॥

उपोद्धात उदाहारः

उपोद्धात इति ॥ उप समीपे उद्धननं ज्ञापनम् । भावे
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ उदाहरणम् । घञ् (३।
३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वक्ष्यमाणोपयोग्यर्थवर्णनस्य ।
प्रकृतोपपादकस्य दृष्टान्तादेरित्यन्ये ॥

शपनं शपथः पुमान् ॥ ९ ॥

शपनमिति ॥ 'शप आक्रोशे' (दि० उ० अ०) ।
ल्युट् (३।३।१५) ॥ (१) ॥ * ॥ 'शीङ्शप-' (उ० ३।
१।१३) इत्यर्थः । 'शपथः कार आक्रोशे शपने च सुता-
दिभिः' इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सुतस्पर्शादिना
शपथकरणस्य' ॥

प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च

प्रश्न इति ॥ प्रच्छनम् । 'यजयाच-' (३।३।९०) इति
नङ् । 'प्रश्ने चा-' (३।२।११७) इति लिङ्गान्न संप्रसार-
णम् ॥ (१) ॥ * ॥ अनुयोजनम् । युजेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (२)
॥ * ॥ प्रच्छन्नम् । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यङ् ।
संप्रसारणम् (६।१।१६) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'प्रश्नस्य' ॥

प्रतिवाक्योत्तरे समे ।

प्रतीति ॥ प्रतिवचनम् । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (१)
॥ * ॥ उत्तरणम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ('उत्तरं प्रव-
णोर्ध्वयोः । उदीच्यप्रतिवचसोरुत्तरस्तु विराट्जे') ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'उत्तरस्य' ॥

मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानम्

मिथ्येति ॥ मिथ्या चासावभियोगश्च ॥ (१) ॥ * ॥
चक्षिङ् (अ० अ० से०) अभ्याङ्पूर्वाद्भावे ल्युट् (३।३।
१।१५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शतं मे धारयसि' इत्यादि 'मिथ्या-
विवादस्य' ॥

अथ मिथ्याभिज्ञसनम् ॥ १० ॥

अभिज्ञापः

अथेति ॥ अभिज्ञसेः (भ्वा० प० से०) भावे ल्युट्

१—'दुभेदे व्यवहारेऽपि' इति पाठान्तरम् ॥

(३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ अभिशपनम् । घञ् (३।३।
१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मिथ्यारोपस्य सुरापानादि-
विषयस्य' ॥

प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः ।

प्रणाद इति ॥ प्रणदनम् । घञ् (३।३।१८) । 'प्रणा-
दस्तु पुमांस्तारशब्दे च श्रवणामये' । 'अनुरागकृते शब्दे
प्रणादः सीत्कृतं नृणाम्' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ * ॥
एकं प्रीतिविशेषजनितस्य 'मुखकण्ठादिशब्दस्य' ॥

यशः कीर्तिः समज्ञा च

यश इत्यादि ॥ अश्रुते व्याप्नोति । 'अशू व्याप्तौ'
(स्वा० आ० से०) 'अशेर्देवने युट् च' (उ० ४।१९१)
इत्यसुन् ॥ (१) ॥ * ॥ कीर्त्यते । 'कृत संशब्दने' (चु०
प० से०) । 'ऊतियूति-' (३।३।९७) इति निपातितः ।
'कीर्तिः प्रसादयशसोर्विस्तारे कर्दमेऽपि च' ॥ (२) ॥ * ॥
समैः सर्वैर्ज्ञायते । 'ज्ञावबोधने' (क्र्या० प० से०) । घञर्थे कः
(वा० ३।३।५८) (अन्यत्रापीति) डो वा ॥ * ॥ 'समाज्ञा'
इति समाङ्पूर्वाज्ज्ञः (क्र्या० प० से०) । 'आतश्चोपसर्गे'
(३।३।१०६) इत्यङ् ॥ * ॥ 'समज्या' इति पाठे (समाङ्-
पूर्वात्) 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । संज्ञायां समज-
(३।३।९९) इति क्यप् । 'क्यपि प्रतिषेधः' (वा० २।४।
५६) इति न वीत्वम् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'कीर्तेः' ॥

स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्भुतिः ॥ ११ ॥

स्तव इत्यादि ॥ स्तूयतेऽनेन । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)
॥ (१) ॥ * ॥ 'दात्री-' (३।२।१८२) इति घृनि स्तोत्रम्
॥ (२) ॥ * ॥ क्तिनि (३।३।९४) स्तुतिः ॥ (३) ॥ * ॥
'णु स्तुतौ' (अ० प० अ०) । भुतिः ॥ (४) ॥ * ॥
चत्वारि 'स्तुतेः' ॥

आग्नेडितं द्विस्त्रिरुक्तम्

आग्नेडितमिति ॥ आग्नेड्यते आधिक्येनोच्यते स ।
'भ्रेड् उन्मादे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ।
यथा 'सर्पः सर्पः' इति ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'द्विरुक्तेः' ॥

उच्चैर्घुष्टं तु घोषणा ।

उच्चैर्घुष्टमित्यादि ॥ उच्चैर्घुष्यते स । 'घुषिर् शब्दे'
(चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'घुषिर्विशब्दने'
(७।२।२३) इतीप्तिषेधः । विशब्दनं स्वाभिप्रायप्रकाश-
नम् । तच्च प्रकृते नाभिप्रेतम् ॥ (१) ॥ * ॥ 'ण्यास-' (३।
३।१०७) इति युच् ॥ (२) ॥ * ॥ 'उच्चैःशब्दनस्य' द्वे ॥

काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः

काकुरिति ॥ आदिना कामक्रोधादेर्ग्रहः । कक्यते ।
'कक लौट्योपतापयोः' (*) । बाहुलकादुण् ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'शोकादिना विकृतशब्दस्य' ॥

अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत् ।

उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे १३

अवर्णेत्यादि ॥ यथा अवर्णादयो निन्दायाम्, तथोप-
क्रोशादयोऽपीत्यर्थः । वर्णयते । 'वर्ण वर्णने' (चु०प०से०) ।
घञ् (३।३।१८) वर्णः प्रशंसा । तद्विरुद्धोऽवर्णः । 'वर्णो
द्विजादिशुक्लादियशोगुणकथासु च । स्तुतौ ना न स्त्रियां भे-
दरूपाक्षरविलेपने' ॥ (१) ॥*॥ 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ०
से०) । घञ् (३।३।१८) । 'आक्षेपो भर्त्सनकृष्टिकाव्या-
लंकृतिषु स्मृतः' ॥ (२) ॥*॥ निरादिपूर्वाद्भेदः (भ्वा०
प० से०) घञ् (३।३।१८) । 'निर्वादः स्याल्लोकवादपरि-
निष्ठितवादयोः' ॥ (३) ॥*॥ 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।
१२२) इति (वा) दीर्घः । 'परिवादोऽपवादे स्याद्वीणा-
वादनवस्तुनि' ॥ (४) ॥*॥ 'अपवादस्तु निन्दायामाज्ञा-
विश्रम्भयोरपि' ॥ (५) ॥*॥ 'क्रुश आह्वाने' (भ्वा० प०
से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (६) ॥*॥ 'गुप गोपनकुत्स-
नयोः' (भ्वा० आ० से०) । गुपेर्निन्दायां सन् (३।१।५) ।
'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (७) ॥*॥ 'कुत्स अवक्षे-
पणे' (चु०आ०से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः ॥
(८) ॥*॥ 'णिदि कुत्सायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गु-
रोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । 'निन्दा स्यादपवादेऽपि कुत्सा-
यामपि योषिति' ॥ (९) ॥*॥ 'गर्ह गल्ह कुत्सायाम्'
(भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१०) ॥*॥
दश 'निन्दायाः' ॥

पारुष्यमतिवादः स्यात्

पारुष्यमित्यादि ॥ परुषो निहुरभाषी । तस्य भावः
पारुष्यम् । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ष्यञ् । 'पारुष्यं
परुषत्वे च दुर्वाक्ये पुंसि गीर्षितौ' ॥ (१) ॥*॥ अतिक्र-
म्योक्तिरतिवादः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अप्रियवचसः' ॥

१—लोकवादोऽपवादः । तत्र यथा 'खलनिर्वादकथायां वदिता
यत्खलजनोऽपि स्यात्' ॥ परिनिष्ठितवादस्त्यक्तवादः । तत्र यथा
'निर्वादा वादिनः कृताः' ॥ २—मेदिनीहैमयोस्तु 'अववादः'
इति दृश्यते । व्याख्यातमुदाहृतं च तदेवानेकार्थकैरवाकरकौ-
मुद्याम् ॥

भर्त्सनं त्वपकारगीः ।

भर्त्सनमित्यादि ॥ अपकारार्था गीः ॥ (१) ॥*॥
'भर्त्स तर्ज संतर्जने' (चु०आ०से०) । ल्युट् (३।३।११५)
(२) ॥*॥ द्वे 'चौरोऽसि घातयिष्यामि त्वाम्' इत्यादि
'अपकारार्थवाक्यस्य' ॥

यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणम् १४

य इति ॥ उपालम्भो द्वेधा । गुणाविष्करणपूर्वको नि-
न्दापूर्वकश्च । आद्यो यथा महाकुलीनस्य तव किमुचित-
मिदम् । द्वितीयस्तु 'बन्धकीसुतस्य तवोचितमेवेदम्' इति ।
तत्र यो द्वितीयः स परिभाषणम् । 'भाष व्यक्तायां वाचि'
(भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ अप्रत्यये
(३।३।१०२) 'परिभाषा' अपि । 'परिभाषाश्च ततो भ-
विष्यन्ति' इति 'हेतुमति च' (३।१।२६) इति सूत्रे भा-
ष्यात् । 'परिभाषणं सनिन्दोपालम्भे नियमेऽपि च' ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'सनिन्दभाषणस्य' ॥

तत्र त्वाक्षारणा यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति ।

तत्रेति ॥ 'क्षर संचलने' (भ्वा०प०से०) प्रयोजकण्य-
न्ताबुच् (३।३।१०७) । ल्युटि (३।३।११५) 'आक्षा-
रणम्' अपि । 'क्षरणाक्षारणाक्रोशः साभिशापाभिमैथुनाः'
(इति दुर्गः) । क्लीबमपि । 'नीचमाक्षारणं यः स आ-
क्रोशो मैथुनं प्रति' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ परस्त्री-
निमित्तं पुंसः, परपुरुषनिमित्तं स्त्रियाश्च 'आक्रोशनस्य'
एकम् ॥

स्यादाभाषणमालापः

स्यादिति ॥ आभाषेः (भ्वा०आ०से०) ल्युट् (३।३।
११४) ॥ (१) ॥*॥ 'लप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा०प०
से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ 'संभाष-
णस्य' द्वे ॥

प्रलापोऽनर्थकं वचः ॥ १५ ॥

प्रलाप इति ॥ प्रलपनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१)
॥*॥ 'प्रयोजनशून्यस्योन्मत्तादिवचनस्य' एकम् ॥

अनुलापो मुहुर्भाषा

अनुलाप इत्यादि ॥ मुहुः पुनः पुनर्भाषणम् । घञ्
(३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अनुलपनम् । घञ् (३।३।१८)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वारंवारं भाषणस्य' ॥

१—'नीचम्' इति पुंविहीनस्य संज्ञा इति मुकुटः ॥

विलापः परिदेवनम् ।

विलाप इत्यादि ॥ विलपनम् । घञ् (३।३।१८) ॥
 (१) ॥*॥ परिदेवनम् । 'दिवु परिदेवने' (चु० आ० से०)
 चुरादिः । ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ युचि (३।३।१०७)
 'परिदेवना' अपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनुशोचनोक्तेः' ॥

विप्रलापो विरोधोक्तिः

विप्रलाप इत्यादि ॥ विरुद्धः प्रलापः । 'विप्रलापो
 विरुद्धोक्तावनर्थकवचस्यपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ वि-
 रोधस्य उक्तिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अन्योन्यविरुद्धव-
 चनस्य' ॥

संलापो भाषणं मिथः ॥ १६ ॥

संलाप इति ॥ संलपनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१)
 ॥*॥ मिथोऽन्योन्यं प्रति भाषणम् । आलापस्त्वेकेनापि
 क्रियते ॥ एकम् 'मिथोभाषणस्य' ॥

सुप्रलापः सुवचनम्

सुप्रेत्यादि ॥ सुष्ठु प्रकृष्टं लपनम् । घञ् (३।३।१८)
 ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शोभनवचनस्य' ॥

अपलापस्तु निह्वः ।

अपलाप इति ॥ अपलपनम् । घञ् (३।३।१८) 'अ-
 पलापः प्रेम्ण्यपह्वे' ॥*॥ निह्वनम् । 'हुङ् अ-
 पनयने' (अ०आ०अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ('नि-
 ह्वः स्यादविश्वसेऽपलापे निवृत्तावपि') ॥ (२) ॥*॥ द्वे
 धार्यमाणे 'न धारयामि' इत्यादि 'निह्वोक्तेः' ॥

संदेशवागवाचिकं स्याद्

संदेशेति ॥ संदिश्यते । घञ् (३।३।१८) । संदेशो-
 ऽर्थः । तस्य वाक् ॥ (१) ॥*॥ संदिष्टोऽर्थो ययोच्यते
 सा वाचिकम् । 'वाचो व्याहृतार्थायाम्' (५।४।३५) इति
 ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संदेशवचनस्य' ॥

वाग्भेदास्तु त्रिषूत्तरे ॥ १७ ॥

वाग्भेदा इति ॥ उत्तरे वक्ष्यमाणा वाग्भेदा रुशत्या-
 दयः सम्यगन्ताः ॥

रुशती वागकल्याणी

रुशतीति ॥ 'रुश हिंसायाम्' (तु०प०अ०) तालव्या-
 न्तस्तौदादिकः । शत्रन्ताङ्गीप् । 'आच्छीनद्योः' (७।१।८०)
 इति नुमो विकल्पः । रुशती हिंसा । रुशम् शब्दः । रु-
 शद्वचनम् । मुकुटस्तु (उषती इति पाठे) 'उष दाहे'

(भ्वा०प०से०) इत्यस्य शत्रन्तस्य 'उषती' इति रूपमाह ।
 तन्न । तस्माच्छपि (३।१।६८) 'पुगन्त-' (७।३।८६)
 इति गुणस्य 'शप्स्यनोर्नित्यम्' (७।१।८१) इति नुमश्च
 प्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अकल्याणवाचः' ॥

स्यात्कल्या तु शुभात्मिका ।

स्यादिति ॥ कलासु साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८)
 इति यत् ॥*॥ 'काल्या' अपि-इति स्वामी । तत्र काले
 साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शुभवचनस्य' ॥

अत्यर्थमधुरं सान्त्वम्

अत्यर्थेति ॥ सान्त्वयति । 'सान्त्व सामप्रयोगे' (चु०
 प०से०) चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('सान्त्व-
 सामनि दाक्षिण्ये') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सान्त्ववच-
 नस्य' ॥

संगतं हृदयंगमम् ॥ १८ ॥

संगतमिति ॥ संगच्छते स्म । 'गत्यर्था-' (३।४।
 ७२) इति कर्तरि कः ॥ (१) ॥*॥ हृदयं गच्छति ।
 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युक्त्या
 मिलितस्य वचनस्य' ॥

निष्ठुरं परुषम्

निष्ठुरमिति ॥ नितिष्ठति । 'महुरादयश्च' (उ० १।
 ४१) इति कुरच् । 'उपसर्गात्सुनोति-' (८।३।६५) इति
 षत्वम् ॥ (१) ॥*॥ पिपतिं पूरयति अलंबुद्धिं करोति ।
 'पृ पालनपूरणयोः' (जु०प०से०) 'पूनहि-' (उ० ४।
 ७५) इत्युषच् । 'परुषं कर्बुरे रुक्षे स्यान्निष्ठुरवचस्यपि'
 इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्कशवचनस्य' ॥

ग्राम्यमश्लीलम्

ग्राम्यमिति ॥ ग्रामे भवम् । 'ग्रामाद्यख्यौ' (४।२।९४)

१—गुणस्य 'संज्ञापूर्वकत्वेन, नुम आगमशासनत्वेन, अ-
 नित्यत्वेन तेनैव वारितत्वेनाकिञ्चित्करमेतत् । पीयूषव्याख्याया-
 मपि उषती' इति पाठं प्रदर्श्य, 'रुशती' इत्येके-इत्युक्तम् ॥

२—'दिष्ट्या रमसे सामनि परमे वचसां त्वं सुजनो हि वदति
 मित्रं परमेव च सान्त्वम्' इति शिवभद्रे यमकादित्यादिः ॥

३—'अपरुषो दायदा वाग्विभवश्च' इति दमयन्तीशेषात्, 'अपि
 सपत्नजनेन च तेन वागपरुषा परुषाक्षरमीरिता' इति यमकाच्च
 मूर्धन्यवान् ॥ ४—कर्बुरवणे यथा 'विरक्तसंध्यापरुषं पुरस्ताद्यथा
 रजः पार्थिवमुज्जिहीते' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । इह तु 'क-
 ठिने' इति लिखितमासीत् ॥

इति यत् । 'ग्राम्यं स्त्रीकरणे क्लीबेऽश्लीलप्राकृतयो-
स्त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ श्रियं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।
३) इति कः । तद्विन्नम् । कपिलकादित्वात् (वा० ८।२।
१८) लत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भण्डादिवचनस्य' ॥

सूत्रतं प्रिये ।

सत्ये

सूत्रतमिति ॥ ग्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (त्रया० प०
अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ सत्सु
साधु । यत् (४।४।९८) ॥*॥ प्रियं यत्सत्यम् तस्मिन् ।
सुष्ठु नृत्यन्त्यनेन । घञर्थे कः (वा० ३।३।५८) यद्वा 'ह-
लश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ।
'अन्येषामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यत्तु-'मूलवि-
भुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः'-इति मुकुटेनोक्तम् ।
तन्न । तस्य कर्तरि विधानात् । 'सूत्रतं मङ्गलेऽपि स्या-
त्प्रियसत्ये वचस्यपि' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सत्यस्य' ॥

अथ संकुलक्लिष्टे परस्परपराहते ॥ १९ ॥

अथेति ॥ संकुलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) ।
कः (३।१।१३५) । 'संकुलं त्रिषु विस्पष्टवाचि व्याप्ते' ॥
(१) ॥*॥ क्लिश्यते स्म । 'क्लिश् विबाधने' (त्रया० प०
से०) कः ।-(३।२।१०२) 'यस्य विभाषा' (७।२।१५)
इतीडभावः-इति मुकुटः । वस्तुतस्तु 'क्लिशः क्तवानिष्ठयोः'
(७।२।५०) इति वेद् ॥ (२) ॥*॥ पराऽघानि । हन्तेः
कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । परस्परेण पराहतम् ॥ (३)
॥*॥ 'माता मे वन्ध्या' इतिवत् 'विरुद्धार्थस्य वचनस्य'
ग्रीणि ॥

लुप्तवर्णपदं ग्रस्तम्

लुप्तेति ॥ लुप्तो वर्णः पदं वा यत्र पदे वाक्ये वा ॥
(१) ॥*॥ ग्रस्यते स्म । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'ग्रस्तं ग्रासीकृतेऽपि स्याल्लुप्तवर्णपदो-
दिते' ॥ (२) ॥*॥ 'अशक्त्यादिनासंपूर्णोच्चारितस्य' द्वे ॥

निरस्तं त्वरितोदितम् ।

निरस्तमिति ॥ त्वरितमुदितम् ॥ (१) ॥*॥ निर-
स्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।
१०२) । 'निरस्तः प्रेषितशरे संत्यक्ते त्वरितोदिते । नि-

ष्ठ्यूते प्रतिहते च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शीघ्रो-
च्चारितस्य वचसः' ॥

अम्बूकृतं सनिष्ठेवम्

अम्बूकृतमिति ॥ निष्ठेवनम् । 'ष्ठिवु निरसने' (भ्वा०
प० से०) । घञ् (३।३।१८) । लघूपधगुणः (७।३।८६) ।
'सनिष्ठीवम्' इति पाठे तु पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९)
ईकारः । सह निष्ठेवेन श्लेष्मकणादिनिर्गमेनेति सनिष्ठेवम्
॥ (*) ॥ अम्बुशब्द उपचारात्तद्वति । अनम्बु अम्बु
अकारि । च्विः (५।४।५०) । 'च्वौ च' (६।३।१३८)
इति दीर्घः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'श्ले-
ष्मनिर्गमसहितवचनस्य' ॥

अवद्धं स्यादनर्थकम् ॥ २० ॥

अवद्धमिति ॥ न वद्ध्यते स्म । 'बन्ध बन्धने' (त्रया०
प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ न अर्थो
यस्य । 'अर्थान्नञः' इत्युरःप्रभृतिषु (५।४।१५१) पाठा-
न्नित्यं कप् समासान्तः । अनर्थकं जरद्ववादिवाक्यम् । 'अ-
वध्यं स्याद्' इति पाठ इति कौमुदी । 'अवध्यमवधार्ये
स्यादनर्थकवचस्यपि' इति (हैममेदिन्योः) दर्शनात् ॥*॥
द्वे 'समुदायार्थशून्यस्य वचनस्य' ॥

अनक्षरमवाच्यं स्याद्

अनक्षरमिति ॥ न प्रशस्तान्यक्षराणि यस्मिन् । अक्षरा-
णामप्राशस्त्यं चार्थद्वारकम् ॥ (१) ॥*॥ न वचनार्हम् ।
प्यत् (३।१।१२४) । 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' (७।३।६७)
इति न कुत्वम् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'निन्दावचनस्य' ॥

आहतं तु मृषार्थकम् ।

आहतमिति ॥ आहन्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ।
'आहतं गुणिते चापि ताडिते च मृषार्थके । स्यात्पुरातन-
वस्त्रेऽपि नववस्त्रे वितानके' ॥ (१) ॥ मृषाऽर्थो यस्य
॥*॥ 'एष वन्ध्यासुतो याति' इत्यादिवचनस्य 'मृषावच-
नस्य' एकम् ॥

'सोलुण्ठनं तु सोत्प्रासम्

सोलुण्ठनमिति ॥ 'लुठि आलसे प्रतीघाते च' (भ्वा०
प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) । उल्लुण्ठनेन सहितम् ॥

१-असूत्रतं दधदपि सूत्रतभाषी इति वासवदत्ताविरुद्धा-
लंकारदन्त्यश्लेषात् दीर्घान्त्यदन्त्यादि-इति मुकुटः ॥

१-जरद्वयः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितौ गायति मं-
ङ्गलानि । तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन् रमायां लशु-
नस्य कोर्थः इति मुकुटः ॥

(१) ॥*॥ उत्प्रासनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) उत्प्रास उपहासः । तत्सहितम् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'सोपहासस्य' ॥

मणितं रतिकूजितम् ।' इति कचित्पठ्यते ॥

मणितमिति ॥ 'मण कूजने' (भ्वा० प० से०) । भावे
कः (३।३।११४) ॥ (१) ॥*॥ रतौ कूजितम् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'रतिकूजितस्य' ॥

अथ म्लिष्टमविस्पष्टम्

अथेति ॥ म्लेच्छयते स्म । 'म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । 'श्रुब्धस्वान्त-' (७।२।१८) इति निपातितम् ।
'म्लिष्टं त्रिष्वव्यक्तवाचि म्लाने' ॥ (१) ॥*॥ न विस्पश्यते
स्म । 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' (*) । कर्मणि कः (३।२।
१०२) । 'अविस्पष्ट-' (७।२।१८) इति निर्देशादिङभावः
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अप्रकटवचनस्य' ॥

वितथं त्वनृतं वचः ॥२१॥

वितथमिति ॥ विगतं तथा सत्यं यस्माद्वितथम् ।
'अच्' (५।४।७५) इति योगविभागात्समासान्तोऽच् ।
यद्वा वितन्यते । बाहुलकात्क्थन् । 'अनुदात्तो-' (६।४।
३७) इति नलोपः ॥ (१) ॥*॥ न ऋतम् । 'अनृतं कृ-
षावसत्येऽपि' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'असत्यवचसः' ॥

सत्यं तथ्यमृतं सम्यग्

सत्यमित्यादि ॥ सति साधु सत्यम् । 'सत्यं कृते च
शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति' ॥ (१) ॥*॥ तथा सत्ये
साधु तथ्यम् ॥ (२) ॥*॥ अर्थते स्म । 'ऋ गतौ' (भ्वा०
प० अ०) । कः (३।२।१०२) । ('ऋतं शिलोञ्छे पा-
नीये पूजिते दीप्तसत्ययोः') ॥ (३) ॥*॥ समञ्जति संग-
च्छते । 'अञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । किन् (३।२।५९)
सम्यक् । सम्यङ् पुंसि स्त्रियां समीची ॥ (४) ॥*॥ च-
त्वारि 'सत्यवचसः' ॥

अमूनि त्रिषु तद्वति ।

अमूनीति ॥ अमूनि (सत्यादीनि) उपचारात्तद्वति व-
र्तमानानि त्रिषु । 'त्रिषूत्तरे' (प्रागुक्तेन) इत्यनेन वाग्विशे-
षपराणां त्रिलिङ्गत्वमुक्तम् । अनेन तु वक्तृपराणाम्-इति
विशेषः ॥

१-म्लाने विच्छाये यथा 'म्लिष्टं चित्रममित्रवासभवने
वक्ति त्वदीयं यशः' अनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २-वाग्मे-
दास्तु त्रिषूत्तरे' इत्यस्यावधिर्दिशितः-इति मुकुटः ॥

शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः ॥२२॥

स्वाननिर्घोषनिर्द्वादनादनिस्वाननिस्वनाः ।

आरवारावसंरावविरावाः

शब्द इति ॥ शब्दनम् । 'शब्द शब्दकरणे' (चु०
उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा
॥ (१) ॥*॥ 'णद् अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
'नौ गदनद्-' (३।३।६४) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ पक्षे घञ्
(३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
'खनिकषि' (उ० ४।१।४०) इति इः ॥ (४) ॥*॥
घञि ध्वानः (३।३।१८) ॥ (५) ॥*॥ रवणम् । 'रु
शब्दे' (अ० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (६)
॥*॥ 'स्वनहसोर्वा' (३।३।६२) इत्यप्पूर्वौ ॥ (७) ॥*॥
(८) ॥*॥ 'घुष घुष्टौ' (भ्वा० उ० से०) । 'ह्लाद अव्यक्ते
शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (९) ॥*॥
(१०) ॥*॥ 'विभाषा ङि रुषुवोः' (३।३।५०) इति
घञ् ॥ (१५) ॥*॥ पक्षे अप् (३।३।५७) ॥ (१४)
॥*॥ 'उपसर्गे रुवः' (३।३।२२) इति घञ् ॥ (१६)
॥*॥ (१७) ॥*॥ सप्तदश 'शब्दस्य' ॥

अथ मर्मरः ॥ २३ ॥

स्वनिते वस्त्रपर्णानाम्

अथेति ॥ वस्त्राणां पर्णानां च स्वनिते मर्मरः । शब्दा-
नुकरणमिति स्वामी । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) ।
'कृदरादयश्च' (उ० ५।४।१) इत्यरन् मुगागमो गुणश्च—
इत्यन्ये । मर्म राति वा । कः (३।२।३) । 'मर्मरो वस्त्र-
भेदे च शुष्कपर्णध्वनौ तथा । पुंसि स्त्रियां पुनः प्रोक्ता म-
र्मरी पीतदारुणि' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वस्त्रपर्णध्वनेः' ॥

भूषणानां च शिञ्जितम् ।

निकाणो निकणः काणः कणः कणनमित्यपि २४

भूषणानामिति ॥ भूषणानां ध्वनौ । 'शिञि अ-
व्यक्ते शब्दे' (अ० आ० से०) तालव्यादिः । भावे कः
(३।३।११४) ॥*॥ 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यप्रत्यये
'शिञ्जा' अपि-इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ 'नौ' (३।३।
६४) इति 'अनुपसर्गे' (३।३।६१) इति चानुवर्तमाने
'कणो वीणायां च' (३।३।६५) इत्यप् ॥ (३) ॥*॥
(५) ॥*॥ पक्षे घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ (४)
॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ (६) ॥*॥ (यत्तु) पञ्च वी-
णाया अन्यस्य च किंनरादेः कणने-इति मुकुटः । तत्र ।

अपिशब्देन पूर्वान्वयस्य बोधनात् । अतः षडपि 'भूषणध्वनेः' ॥

वीणायाः कणिते प्रादेः प्रकाणप्रकणादयः ।

वीणाया इति ॥ प्रादेरिति । उपसर्गात् । 'वीणायां च' (३।३।६५) इत्यंशेन सोपसर्गादपि विधानात् । आदिशब्दादुपकणादयः ॥*॥ 'वीणाकणनस्य' इमे ॥

कोलाहलः कलकलः

कोलाहल इति ॥ 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । कोलनम् । कोल एकीभावः । तमाहलति । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।३।१३४) कः (३।२।३) वा ॥ (१) ॥*॥ 'कल शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धभावः । कलादपि कलः । (यत्तु) कोलान्सूकरानाहते त्रासयति—इति स्वाम्याह । तन्न । 'आडो यमहनः' (१।३।२८) इत्यकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकाच्च हन्तेरात्मनेपदविधानात् । यदपि—आसीक्ष्ये द्विर्भावः । (८।१।४)—इति । तदपि न । तस्य तिङव्ययकृन्मात्रविषयत्वात् । 'कलकल उक्तः कोलाहले तथा सर्जनिर्वासे' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बहुभिः कृतस्य महाध्वनेः' ॥

तिरश्चां वाशितं रुतम् ॥ २५ ॥

तिरश्चामिति ॥ तिरोऽञ्चन्ति ते तिर्यञ्चः । तेषां यदुत्तमत्तद्वाशितम् । 'वाश् शब्दे' (दि० आ० से०) तालव्यान्तः । भावे क्तः (३।३।११४) । 'वाशितो करिणीनार्योर्वाशितं भाविते रुते' । ('वासिता करिणीनार्योर्वाशितं सुरभीकृते । ज्ञानमात्रे खगारावे वासितं वस्त्रवेधिते') इति विश्वकोषादिदर्शनेन तु दन्त्यवानपि ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पक्षिशब्दस्य' ॥

स्त्री प्रतिश्रुत्प्रतिध्वाने

स्त्रीति ॥ 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० से०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् । प्रति प्रथमशब्दं लक्ष्यीकृत्य श्रूयते प्रतिश्रुत् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'प्रतिध्वनेः' ॥

१—पीयूषविवेकयोरपि 'शिञ्जितम्' इत्येकं भूषणध्वनेः । निक्काणादयः पञ्च वीणाकिंनरादिस्वनितस्य । इत्येव दृश्यते ॥ अग्निपुराणान्तर्गतनामलिङ्गानुशासने 'भूषणानां च शिञ्जितम् । वीणाया निक्काणः क्काणः' इति पाठस्यैव दर्शनेनापि निक्काणादीनां भूषणध्वनिवाचकत्वाप्राप्तेः ॥ २—अयं च श्लोकक्रमो मेदिनीस्यः । परंतु तत्रापि दन्त्यमध्य एवोपलभ्यते ॥

गीतं गानमिमे समे ।

गीतमिति ॥ गीयते । भावे क्तः (३।३।११४)—ल्युटौ (३।३।११५) । 'गीतं शब्दितगानयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गानस्य' ॥

इति शब्दादिवर्गविवरणम् ॥ ६ ॥

निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः ।

पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः ॥ ११ ॥

निषादेति ॥ निषीदति मनोऽस्मिन् । 'षट् ल विशरणगल्यवसादनेषु' (भ्वा०, तु० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'सदिरप्रतेः' (८।३।६६) इति षत्वम् । 'निषादः स्वरभेदेऽपि चण्डाले धीवरान्तरे' ॥ (१) ॥*॥ ऋषति बलीवर्दस्वरसादृश्यं गच्छति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । 'ऋषिषिभ्यां कित्' (उणा० ३।१२३) इत्यभच् । 'ऋषभस्त्वौषधान्तरे । स्वरभिद्वयोः कर्णरन्ध्रकुम्भीरपुच्छयोः ॥ उत्तरस्थः स्मृतः श्रेष्ठे स्त्री नराकारयोषिति । शूकशिम्ब्यां सिरालायां विधवायां कचिन्मता' ('आदिजिनेऽपि') ॥ (१) ॥*॥ गन्धारदेशे भवः । अण् (४।३।५३) । 'गान्धारो रागसिन्दूरस्वरेषु नीवृदन्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ षड्भ्यो जातः । 'पञ्चम्याम्—' (३।२।९८) इति डः । 'नासां कण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संस्पृशन् । षड्भ्यः संजायते यस्मात्तस्मात्षड्ज इति स्मृतः' ॥ (१) ॥*॥ मध्ये भवः । 'मध्यान्मः' (४।३।८) । 'तद्वदेवोत्थितो वायुरुरः कण्ठसमाहृतः । नाभिं प्राप्नो महानादो मध्यस्थस्तेन मध्यमः' । 'मध्यमो मध्यजे स्वरे । देहमध्ये मध्यदेशे (मध्यमा कर्णिकाङ्गुलिः । रार्कारजस्वला चापि)' इति हैमः । 'मध्यमो मध्यजेऽन्यवत् । पुमान्स्वरे मध्यदेशेऽप्यवलम्बे तु न स्त्रियाम् ॥ स्त्रियां दृष्टरजोनार्यौ कर्णिकाङ्गुलिभेदयोः । त्र्यक्षरच्छन्दसि तथा' ॥ (१) ॥*॥ धीमतामयं धैवतः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'संज्ञायाम्' (८।२।११) इति वा वत्वम् ॥ (१) ॥*॥ 'वायुः समुद्रतो नाभेरुरोहत्कण्ठमूर्धसु । विचरन्पञ्चमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उच्यते' । तज्जन्त्यत्वात्स्वरः पञ्चमः । पञ्चानां पूरणः 'तस्य पूरणे—' (५।२।४८) इति डट् । 'नान्तात्—' (५।२।४९) इति मट् । 'पञ्चमो रागभेदे स्यात्स्वरभेदे च, पञ्चमी । पाण्डवानां च, पत्न्यां स्त्री पञ्चानां पूरणे त्रिषु' । 'पञ्चमो रुचिरे दक्षे' ॥ (१)

१—राका पूर्णिमा । तत्र यथा 'अमृतममृतराशिर्मध्यमामध्यरात्रे' इति ॥ २—अयं पाठः कुत्रचिदुपलभ्यते ॥

॥*॥ अमी सप्त स्वरास्तन्नीतः कण्ठाच्चोच्चरन्ति । 'दारवी गात्रवीणा च द्वे वीणे स्वरधारिके' इति वचनात् । वंशसुर-जादयस्तु अनुकरणमात्रोपयोगिन इति भावः । नारदः—'षड्जं रौति मयूरस्तु गावो नर्दन्ति चर्षभम् । अजाविकौ च गान्धारं क्रौञ्चो नदति मध्यमम् ॥ पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रौति पञ्चमम् । अश्वस्तु धैवतं रौति निषादं रौति कुञ्जरः' इति 'स्वराणां पृथक्पृथक्' एकैकम् ॥

काकली तु कले सूक्ष्मे

काकलीति ॥ ईषत्कलः काकली । 'ईषदर्थे च' (६-३।१०५) इति कोः कादेशः । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । अन्ये तु—कलेः (भ्वा० आ० से०) इन् (उ० ४।१।१८) । कलिः शब्द ईषदत्रेति काकलिः । ततः 'कृ-दिकारात्—' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । अत एव 'साधू-दितं काकलिभिः कुलीनैः' इत्यभिनन्दप्रयोगः संगच्छते—इत्याहुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सूक्ष्मध्वनेः' ॥

ध्वनौ तु मधुरास्फुटे ।

कलः

ध्वनाविति ॥ मधुरः श्रुतिसुखः । स चासावस्फुटो-ऽव्यक्ताक्षरश्च । तादृशे ध्वनौ कलः । 'कड मदे' (भ्वा० प० से०) । कडति माद्यत्यनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धभावाः । डलयोरेकत्वस्सरणम् । यद्वा कलनम् । 'कल संख्याने' (भ्वा० आ० से०) । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । यद्वा कलते । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कला स्यान्मूलरैवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके । षोडशंशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः ॥ कलं शुके त्रिपञ्चजीर्णे नाव्यक्तमधुरध्वनौ' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अव्यक्तमधुरध्वनेः' ॥

मन्द्रस्तु गम्भीरे

मन्द्र इति ॥ गम्भीरे मेघादिध्वनौ । मन्दते । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० अ० से०) 'स्फाधि—' (उ० २।१३) इति रक् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गम्भीरशब्दस्य' ॥

तारोऽत्युच्चैः

तार इति ॥ तारयति अतिक्रामत्यन्यांशब्दान् । 'बहु-लमेतन्निदर्शनम्' इति चुरादिगणसूत्रात्स्वार्थे णिच् । पचा-द्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उच्चशब्दस्य' ॥

१—मद्रोऽपि इति स्वामी ॥

त्रयस्त्रिषु ॥ २ ॥

त्रय इति ॥ त्रयः कलमन्द्रताराः (त्रिषु विशेष्यनिष्ठाः) ॥

समन्वितलयस्त्वेकतालः

समन्वितेति ॥ सम्यगन्वितो लयो नृत्यगीतवाद्यानां साम्यं यत्र स एकः समस्तालो मानमस्येकतालः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गीतवाद्यलयसाम्यस्य' ॥

वीणा तु वल्लकी ।

विपञ्ची

वीणेति ॥ वेति जायते स्वरोऽस्याम् । 'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०) । 'रास्त्रासास्त्रा—' (उ० ३।१५) इत्या-दिना नप्रत्ययो णत्वं गुणाभावश्च निपातितः । 'वीणा विद्युति वल्लक्याम् ॥ (१) ॥*॥ वल्लते । 'वल वल्ल सं-वरणे' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) । गौरा-दित्वात् (४।१।४२) ङीष् ॥ (२) ॥*॥ विपञ्चयति विस्ता-रयति शब्दम् । 'पचि विस्तारे' (चु० प० से०) । ण्यन्ता-दच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । 'विपञ्ची केलिवीणयोः' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वीणायाः' ॥

सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥ ३ ॥

सेति ॥ सैव सप्तभिस्तन्त्रीभिरुपलक्षिता परिवदति स्वरात् । 'सुपि' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सतार इति ख्यातस्य' ॥

ततं वीणादिकं वाद्यम्

ततमिति ॥ वीणादि यद्वाद्यं वादनीयम् । तत्ततम् । आदिना सैरन्त्रीरावणहस्तकिंनरादि तन्यते 'तनिमृङ्भ्यां किञ्च' (उ० ३।८८) इति तन् । 'अथ ततं व्याप्ते विस्तृते च त्रिलिङ्गकम् । ह्रीवं वीणादिवाद्ये स्यात्पुलिङ्गस्तु सदा-गतौ' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वीणादिवाद्यस्य' ॥

आनद्धं मुरजादिकम् ।

आनद्धमिति ॥ आनद्धते स मुखे चर्मणा बध्यते स । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'नहो घः' (८।२।३४) । आदिपदात्पटहादि । 'आनद्धं मुरजादौ च ह्रीवं स्यात्संदिते त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मुरजादिवाद्यस्य' ॥

वंशादिकं तु शुषिरम्

वंशेति ॥ वंशो वेणुः । आदिपदात्काहलादि । शुषि-

शिल्पद्रमस्यास्ति । 'ऊषशुषि-' (५।२।१०७) इति रः । 'शुषिरं वंशादिवाद्ये विवरेऽपि नपुंसकम् । शुषिरो न स्त्रियां गर्ते, वह्नौ, रन्ध्रान्विते त्रिषु । 'सूर्यं सुषिरामिव' (पस्प-शाह्निकभाष्यस्थश्रुतौ) इति प्रयोगात् (सुषिरम्) दन्त्याद्यपि । प्राच्यास्तु 'तालव्याद्येव' इत्याहुः (१) ॥*॥ एकम् 'वंशाद्यस्य' ॥

कांस्यतालादिकं घनम् ४

कांस्येति ॥ कांस्यमयस्तालः कांस्यतालः । आदिना घण्टादि घनं निबिडत्वात् । हन्यते । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) । 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् घनादेशश्च । 'घनः सान्द्रे दृढे दाढ्ये विस्तोर मुद्रेऽम्बुदे । सङ्घे सुस्ते घनं मध्यनृत्तवाद्यप्रभेदयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कांस्यतालादेः' ॥

चतुर्विधमिदं वाद्यवादित्रातोद्यनामकम् ।

चतुरिति ॥ इदं ततादि चतुर्विधं वाद्यादित्रिकनामकम् । वाद्यते ध्वन्यते । वदेः (भ्वा० प० से०) ण्यन्तात् (३।१।२६) 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१) ॥*॥ 'भू-वादिद्व्यभ्यो णित्रन्' (उ० ४।१।७१) ॥ (२) ॥*॥ आ-समन्तात्तुघते ताड्यते । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । ण्यत् (३।१।२४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ततादिचतुष्टयस्य' ॥

मृदङ्गा मुरजाः

मृदङ्गा इति ॥ मृद्यन्ते । 'मृद क्षोदे' (त्र्या० प० से०) । 'विडादिभ्यः कित्' (उ० १।१२१) इत्यङ्गच् । मृत् अङ्गमस्येति वा । 'मृदङ्गो घोषवाद्ययोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ मुराद्वेष्टनाज्जातः । 'मुर संवेष्टने' (तु० प० से०) तुदादिः । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः । मुरं वेष्टनं जातमस्येति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृदङ्गस्य' ॥

भेदास्त्वङ्ग्यालिङ्गयोर्ध्वकास्त्रयः ॥५॥

भेदा इति ॥ तेषां भेदास्तु त्रयः । अङ्गे उत्सङ्गे भवः ।

१—कचिन्मेदिनीपुस्तके तु 'मूषिके ना स्त्रियां नालपौषधौ रन्ध्रान्विते त्रिषु' इति पाठ उपलभ्यते ॥ २—'शुषिरं शिष्यं शीर्षं तालव्याद्यः' इति सभेदकोषदर्शनस्य मुकुटेन कारितत्वात् । परं त्वप्रे पातालभोगिवर्गान्तर्गतशुषिपदव्याख्यायाम्—दन्त्यादिरप्ययं शब्दः 'विवराभिधायिनि शुषिरादौ शाखेषु दन्त्यतालव्यौ' इत्युष्मविवेकात्—इति तेनैवोक्तेन विरोधादनुपादेयमिदम् । न चोक्तसभेद-कोषेयर्थमिति वाच्यम् । वस्य वह्निवाचकशुषिरशब्दे नियामकत्वादित्यश्चिरादुरित्यनेन सूचिता ॥

शरीरावयवाद्यत् (४।३।५३) ॥ (१) ॥*॥ आलिङ्ग्यते । 'लिङि गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।२४) ॥ (१) ॥*॥ ऊर्ध्वः कायति शब्दायते । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'सुषि' (३।२।४ योगविभागेन) इति कः । तदुक्तम्—'हरीतक्याकृतिस्त्वङ्गयो यवमध्यस्तथोर्ध्वकः । आलिङ्ग्यश्चैव गोपुच्छो मध्यदक्षिणवामगाः' इति ॥*॥ ऊर्ध्वशब्दं निर्वकारमपि केचित्पठन्ति ॥ (१) ॥*॥ प्रत्ये-कमेकैकम् ॥

स्याद्यशःपटहो ढका

स्यादिति ॥ यशोऽर्थः पटहः । शाकपार्थिवादिः (२।१।६९) ॥ (१) ॥*॥ 'ढक्' इति कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति 'सुषि' (३।२।४ योगविभागात्) इति वा कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यशःपटहस्य'

भेर्यामानकदुन्दुभी ।

भेर्यामिति ॥ विभेत्यस्य रवात् । 'जिभी मये' (जु० प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२।८) इति रन् । गौरादि-त्वात् (४।१।४१) ङीष् ॥*॥ 'वङ्गचादयश्च' (उ० ४।६६) इति रिप्रत्यये 'भेरिः' अपि ॥ (१) ॥*॥ आनित्यनेन वादितेन । कुन् (उ० २।३।२) । आनयति प्राणयति सो-त्साहान्करोति योधान् । ण्वुल् (३।१।१३३) वा । 'आ-नकः पटहे भेर्या मृदङ्गे ध्वनदम्बुदे' ॥ (२) ॥*॥ 'दुन्दु' इति शब्देन भाति । बाहुलकात्किः । यद्वा द्यामुभति श-ब्देन । 'उभ पूरणे' (तु० प० से०) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यत्पौणादिक इः—इति कौमुदी । तन्न । आतो लोपस्याप्रसङ्गात् । ('दुन्दुभिस्तु भेर्या दितिसुते विषे । अक्षविन्दुत्रिकद्वन्द्वे') ॥ (३) ॥*॥ स्वामी तु 'भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इति पठति ॥ द्वे 'भेर्याः' ॥

आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्

आनक इति ॥ (१) ॥*॥ पटेन हन्यते । डः (वा० ३।२।१०१) । 'पट' इति शब्दं जहाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः इति वा । 'पटहो ना समारम्भे आ-नके पुंनपुंसकम्' । अस्त्रीति पूर्वान्वयि । 'उपवासं गृहं देहं

१—'कुर्वतीरुपलैस्तुङ्गैर्मुवनं नीचमूर्ध्वजैः । तस्या वनालीर-न्वेति चित्रा नागचमूर्ध्वजैः' इति कीचकवधयमकाद्वकारवानूर्ध्व-शब्दः ॥ २—'रवः प्रगल्भाहतभेरिसंभवः प्रकाशयामास समन्तत-स्ततः' इति कुमारदासः—इति मुकुटः । ३—त्रीणीत्युचितम् ॥

लोहं पटहमित्यपि' इति पुनपुंसकाधिकारे चन्द्रगोम्युक्तेः ॥
द्वे 'पटहस्य'

कोणो वीणादिवादनम् ॥६॥

कोण इति ॥ वीणादि वाद्यते येन धनुराद्याकृतिना स कोणः । कुण्यते । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'द्वयोस्तु 'कोणो वीणा-
देर्वादनं सारिका च सा' इति शब्दार्णवः । 'कोणो वा-
द्यप्रभेदे स्याद्वीणादीनां च वादने । एकदेशे गृहादीनामसौ च लगुडेऽपि च' इति मेदिनी । कोणो वीणादिवादने । लगुडेऽसौ लोहिताङ्गे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वीणादिवादनस्य' ॥

वीणादण्डः प्रवालः स्यात्

वीणेति ॥ वीणाया दण्डः ॥ (१) ॥*॥ प्रकर्षेण व-
ल्यते संत्रियते । 'वल संवरणे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) 'प्रवालो विद्रुमे वीणादण्डेऽभिनवपल्लवे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीणादण्डस्य' ॥

ककुभस्तु प्रसेवकः ।

ककुभ इति ॥ कं वातं स्कुन्नाति । स्कुमेः सौत्रान्मू-
लविमुजादित्वात् (३।२।५) कः । पृषोदरादित्वात्सलोपः (६।
३।१०९) । यद्वा कश्च कुश्च ककू । ते भाति । 'भा दीप्तौ'
(अ० प० अ०) अन्तर्भावित्यर्थः । 'आतोऽनुप-' (३।
२।३) इति कः । 'ककुभो रागभेदेऽपि वीणाङ्केऽर्जुनपा-
दपे' ॥ (१) ॥*॥ प्रसेव्यते । 'षेव् सेवने' (भ्वा० आ०
से०) । कुन् (उ० २।३२) । अचि (३।१।१३४) प्रसेवः ।
अपि । 'प्रसेवस्तु वीणाङ्गस्यूतयोर्दितौ' ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'वीणादण्डाधःस्थिदशब्दगाम्भीर्यार्थचर्मामनद्धदा-
रुमयभाण्डस्य' । वीणाप्रान्तस्थवक्रकाष्ठविशेषस्येत्यन्ये ॥

कोलम्बकस्तु कायोऽस्याः

कोलम्बक इति ॥ अस्या वीणायाः कायः अलाबुद-
ण्डककुभसमुदायस्तद्वीरहितः । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा०
प० से०) । बाहुलकादम्बच् । ततः कन् (५।३।९७) ।
यद्वा कुलेर्विच् (३।२।७५) । अम्बते । अम्ब्यते वा । 'अवि
शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । ण्वल् (३।२।१३३) । कुन्
(उ० ३।३२) वा । कोल् चासावम्बकश्च ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'तन्त्रीहीनवीणायाः' ॥

उपनाहो निबन्धनम् ॥७॥

उपनाह इति ॥ उपनख्यतेऽनेनास्मिन् वा । 'णह व-

न्धने (दि० उ० अ०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ।
'उपनाहो व्रणालेपपिण्डे वीणानिबन्धने' ॥ (१) ॥*॥
निबध्यतेऽनेनास्मिन्वा । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) ।
'करणाधिकरणयोश्च' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'यत्र तन्व्यो निबध्यन्ते तस्योर्ध्वभागस्य' ॥

वाद्यप्रभेदा डमरुमड्डुडिण्डिमझराराः ।

मर्दलः पणवोऽन्ये च

वाद्येति ॥ 'डम्' इति शब्दमियति । मृगव्यादित्वात्
(उ० १।३७) अर्तेः कुः । गणपाठादेव गुणः ॥ (१) ॥*॥
स एव महान् मड्डुः । 'डुमस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) ।
'भृमृशी-' (उ० १।७) इत्यादिना उः । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०९) जस्य डः ॥ (१) ॥*॥ 'डिण्डि' इति शब्दं
मिनोति प्रकाशयति । डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (१)
॥*॥ झर्झशब्दं राति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः ।
यद्वा 'झर्झ शब्दे' (भ्वा०, तु० प० से०) । अरन्
(*) । 'झर्झरः स्यात्कलियुगे वाद्यभाण्डे नदान्तरे ।
झलरी झर्झरी च द्वे केशचके तु वाद्यके' ॥ (१) ॥*॥
मर्दमुपमर्दं लाति । 'आतः' (३।२।३) इति कः ॥ (१)
॥*॥ पणं व्यवहारं वाति गच्छति । कः (३।२।३) ॥
(१) ॥*॥ अन्ये गोमुखहुडकादयः । ('गोमुखं कुटिला-
गारे वाद्यभाण्डे च लेपने' । 'हुडुकं मदमत्ते स्याद्वात्यूहे
वाद्यमिद्यपि') । 'वाद्यविशेषाणां पृथक् पृथक्' एकैकम् ॥

नर्तकीलासिके समे ॥ ८ ॥

नर्तकीति ॥ नृत्यति । 'नृती गात्रविक्षेपे' (दि० प० से०)
'शिल्पिनि ष्वुन्' (३।१।१४५) । षित्वात् (४।१।४१)
ङीप् । 'नर्तकः केवले पोटगलचारणयोर्नटे । नर्तकी
लासिकायां च करेण्वामपि योषिति' ॥ (१) ॥*॥ लसति ।
'लस श्लेषणक्रीडनयोः' (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।
१३३) । अनयोः क्रियोपाधिकतया वाच्यलिङ्गत्वात्पुंस्त्व-
निर्देशस्यौत्सर्गिकत्वात् 'नर्तको लासकः समौ' इति वक्तव्ये
स्त्रीनिर्देशो ङीष्ठापोर्विवेकार्थः । 'लासकौ केकिनर्तकौ'
इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नर्तक्याः' ॥

विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ।

विलम्बितमिति ॥ विलम्बन्ते करचरणादयोऽत्र ।
'लवि अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) ॥ (१) ॥*॥ द्र-

१—हैमे तु 'केलके' इत्युक्तम् । क्रीडके, इति व्याख्यातमने-
कार्यकैरवाकरकौमुद्याम् ॥

वन्ति शीघ्रं गच्छन्त्यत्र । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
उभयत्रापि 'कोऽधिकरणे च' (३।१।१७६) इति कः ।
यत्तु—'भावे क्तः' (३।३।११४)—इति मुकुटः । तन्न ।
अन्यपदार्थस्य नृत्यस्यालभप्रसङ्गात् । 'द्रुतं' त्रिषु । शीघ्रे
विलीने विद्राणे ॥ (२) ॥*॥ तयोर्मध्ये भवत्वान्मध्यम् ।
'अ सांप्रतिके' (४।३।९) इत्यः । 'मध्यं वल्लभे न स्त्री स्या-
न्न्याय्येऽन्तरेऽधमे त्रिषु' ॥ (३) ॥*॥ एषु यथाक्रमं त-
त्त्वादित्यम् । तननम् । तत् । संपदादित्वात् (वा० ३।३।
१०८) क्तिप् । तदस्यास्ति । 'वप्रकरणेऽन्यत्रापि' (वा० ५।
२।१०९) इति वः । 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति म-
त्वान्न जश्त्वम् । 'तत्त्वं परात्मनि । वाद्यभेदे स्वरूपे च'
इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ ओचनम् । 'उच समवाये' (दि०
प० से०) । घञ् (३।३।१८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।
१०९) घः । 'ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां
च द्रुतनृत्योपदेशयोः' ॥ (२) ॥*॥ हननम् । 'हन हिं-
सागत्योः' (अ० प० अ०) । 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इ-
त्यप् घनादेशश्च । 'संघे मुक्ते घनं मध्यनृत्तवाद्यप्रभेदयोः'
इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ 'विलम्बितद्रुतमध्यानां नृत्य-
गीतवाद्यानां' तत्त्वादिक्रमेणैकैकम् ॥

तालः कालक्रियामानम्

ताल इति ॥ तलनम् । 'तल प्रतिष्ठाकरणयोः' (चु०
प० से०) । घञ् (३।३।१८) 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्य-
माभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामाने करास्फाले द्रुमा-
न्तरे ॥ वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताली जटौषधौ ।
क्रीवं तु हरिताले स्यात्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥
कालस्य क्रियया आवापनिष्क्रमादिकया मानं परिच्छेदनम्
॥*॥ एकम् 'तालस्य' ॥

लयः साम्यम्

लय इति ॥ गीतिवाद्यपादादिन्यासानां क्रियाकालयोः
साम्यं लयः । लयनम् । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) ।
'एरच्' (३।३।५६) । यत्तु—'लय गतौ' । 'एरच्—
इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । लयधातोरिकारान्तत्वाभावात् ।
'लयस्तूर्यत्रयीसाम्ये संश्लेषणविलासयोः' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'गानतत्रीलयस्य' ॥

१—वल्लभे कायमध्यभागे यथा 'ननाम मध्योऽतिगुरुत्वभाजा
नितान्तमाक्रान्त इवाङ्गनानाम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । अत्र
तु 'विलम्बे' इति लिखितमासीत् ॥ २—माध्ये तु 'अन्येभ्योऽपि'
इति दृश्यते ॥ ३—विलासे यथा 'किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः'
इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । अत्र तु 'विनाशयोः' इति पाठ उप-
लभ्यते ।

अथास्त्रियाम् ॥ ९ ॥

ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने ।

अथेति ॥ अस्त्रियां ताण्डवम्, इत्यन्वयः । तण्डुना प्रोक्तं
ताण्डवम् । 'तेन प्रोक्तम्' (४।३।१०१) इत्यण् । 'ताण्डवं
तृणमिन्नाट्यभेदयोः' इति हैममेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ 'नट
अवस्कन्दने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।१५) ॥ (२)
॥*॥ नटस्य कर्म । घ्यञ् (५।१।१२४) । नेटर्ण्यत् (३।
१।१२४) वा । 'नाट्यं तौर्यत्रिके लास्ये' ॥ (३) ॥*॥
'लस श्लेषणक्रीडनयोः' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।३।
१२४) । 'लास्यं तौर्यत्रिके मतम् । नृत्ये च' इति विश्वः ॥
(४) ॥*॥ नृती (दि० प० से०) । 'ऋदुपधाच्च' (३।३।
११०) इति क्यप् ॥ (५) ॥*॥ भावे क्ते (३।३।११४)
नृत्तम् अपि ॥*॥ ल्युटि (३।३।११५) नर्तनम् ॥ (६)
॥*॥ 'नृत्यं स्यात्सततेऽपि च' । 'शाश्वते त्रिषु' । षद्
'नृत्यस्य' ॥

तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् ॥ १० ॥

तौर्येति ॥ नृत्यगीतवाद्यं तौर्यत्रिकम् । 'तुरि त्वरायाम्'
(जु० प० से०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।३।१२४) गुणं वा-
धित्वा बाहुलकात् 'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः ।
तूर्यं मुरजादि । तत्र भवं तौर्यं शब्दः । त्रयोंऽज्ञा यस्य त्रि-
कम् । 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' (५।१।२२) । 'सं-
ख्यायाः संज्ञासङ्घ—' (५।१।५८) इति वा । 'तौर्योपलक्षितं
त्रिकम्' इति विग्रहः ॥ (१) ॥*॥ इदमेव नृत्यादित्रयं
नाट्यमपि । नटस्येदम् । 'छन्दोगौन्धिक—' (४।३।१२९)
इति ज्यः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नाट्यस्य' ॥

भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्चेति नर्तकः ।

स्त्रीवेषधारी पुरुषः

भ्रुकुंस इति ॥ यः पुरुषः स्त्रीवेषधारी नृत्यति तस्मिन्
भ्रुकुंसादित्रयम् । 'पटपुट—' इति दण्डकोक्त 'कुसि' धा-
तोश्चुरादिण्यन्तात् 'एरच्' (३।३।५६) । भ्रुवोर्भुवा वा कुंसो
भाषणमस्य । भ्रुवा कुंसयति वा । अच् (३।३।१३४) ।
'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' (६।३।६१) इति सूत्रे 'इय-
डुवङ्भाविनां न' (वा०) इति निषेधोत्तरं पठितस्य 'अभ्रु-

१—मेदिन्यां 'नित्यम्' इत्येवोपलभ्यते । इत्थं तु नैवो-
पलभ्यते । नृत्यस्यैतदर्थकत्वासंभवादिदं प्रकृतोपयोगी न ॥ इति ॥
२—इदं च मुकुटानुरोधेन । दिवादिगणस्थदीर्घोपधाङ्गीकारे तु
नागतिकगतिकल्पना ॥

कुंसादीनाम्' इति वार्तिकस्य ह्रस्वनिषेधपर्युदासपरतया, अकारादेशपरतया च व्याख्यानद्वयाद्रूपत्रयम् । पृषोदरादि-त्वात् (६।३।१०९) ऋवर्णवानपि । 'भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसवत्' इति शब्दार्णवः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्त्रीविषधारिणो नृत्यस्य' ॥

नाट्योक्तौ

नाट्योक्ताविति ॥ 'नाट्योक्तौ' इत्यधिकारः प्रागङ्ग-हारात् ॥

गणिकाञ्जुका ॥ ११ ॥

गणिकेति ॥ गणिका अञ्जुका ज्ञेया । 'गणिका यू-थीवैश्येभीतर्कारीषु ना तु दैवज्ञे' ॥*॥ 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'समिकसेः—' (*) इति बाहुलकादुक्त्वं रस्य जः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अञ्जुकायाः' ॥

भगिनीपतिरावुत्तः

भगिनीति ॥ आपनमाप् । संपदादिक्रिप् (३।३।१८४) । आपसुत्तनोति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । आवुत्तः ॥ (१) ॥*॥ भगिन्याः पतिः । एकम् 'भ-गिनीपतेः' ॥

भावो विद्वान्

भाव इति ॥ भावयति परिभावयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'भावः सत्तास्वभावामिप्रायचेष्टात्मजन्मसु । क्रियालीलापदार्थेषु बुधजन्तुविभूतिषु । रत्यादौ च' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'विदुषः' ॥

अथावुकः ।

जनकः

अथेति ॥ अवति । 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुक्त्वं । णित्वाहुपधावृद्धिः (७।२।११६) ॥ (१) ॥*॥ 'जनकः पितृभूपयोः' ॥ एकम् 'जनकस्य' ॥

युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ १२ ॥

युवराज इति ॥ युवा चासौ राजा च । 'राजा—' (५।४।९१) इति टच् ॥*॥ कुमारयति । 'कुमार क्रीडायाम्' (चु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कुमारोऽश्वानु-चारके । युवराजे शिशौ स्कन्दे शुके वरुणपादपे ॥ कुमारं जात्यकनके कुमारी त्वपराजिता । नदीभिद्रामतरुणी कन्यका नवमाल्युमा ॥ जम्बूद्वीपविभागश्च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ द्वियते । 'दृङ् आदरे' तुदादिः । ण्वुल् (३।१।१३३) । भर्तृ राज्ञो दारकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युवराजस्य' ॥

राजा भट्टारको देवः

राजेति ॥ भटति । 'भट परिभाषणे' (भ्वा० प० से०) । क्रिप् (३।२।१७८) । भट् चासौ तारकश्च । पृषोदरादि-त्वात् (६।३।१०९) घृत्वनिषेधो न । यद्वा टलति । 'टल विह्वे' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । रलयो-रेकत्वस्तरणम् । भट् चासौ तारकश्च । भट् स्वामित्वमृच्छति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ततः स्वार्थे कन् (५।३।७७) । 'भट्टारको नृपे नाट्यवाचा, देवे तपोधने' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ दीव्यति । अच् (३।३।१३४) । 'देवं हृषीके देवस्तु नृपतौ तोयदे सुरे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'राज्ञः' ॥

तत्सुता भर्तृदारिका ।

तत्सुतेति ॥ भर्तृ राज्ञो दारिका ॥ (१) ॥*॥ ए-कम् 'राज्ञः सुतायाः' ॥

देवी कृताभिषेकायाम्

देवीति ॥ अच् (३।१।१३४) टित्वात् ङीप् (४।१।१५) । 'देवी कृताभिषेकायां तेजनीस्पृक्षयोरपि' इति हेम-चन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ 'वद्धपट्टाया राज्ञ्याः' एकम् ॥

इतरासु तु भट्टिनी ॥ १३ ॥

इतरास्त्विति ॥ भटेः (भ्वा० प० से०) तनि (बाहुल-कात्) भट्टः । सोऽस्त्यस्याः पतित्वेन । भट्टिनी । इनिः (५।२।११५) । 'भट्टिनी द्विजभार्यायां, नाट्योक्त्या राज-योषिति' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'इतरराज्ञ्याः' अत्र वि-शेषः शब्दार्णवे—'गणिकानुचरैरञ्जुकेति नाम्ना नृपेण सा । युवराजस्तु सर्वेण कुमारो भर्तृदारकः ॥ भट्टारको वा देवो वा वाच्योभृत्यजनेन सः । ब्राह्मणेन तु नात्रैव राजन्नित्यु-षिभिः स च ॥ वयस्य राजन्निति वा विद्वषक इमं वदेत् । अभिषिक्ता तु राज्ञासौ देवीत्यन्या तु भोगिनी ॥ भट्टिनी-त्यपरैरन्या नीचैर्गौस्वामिनीति सा' इति ॥

अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ

अब्रह्मण्यमिति ॥ वधं नार्हति, इत्युक्तौ । ब्रह्मणि साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'ब्रह्मण्यं स्या-द्ब्रह्मसाधुब्रह्मदारुशैश्वरे' । ततो नञ्समासः (२।२।६) ॥ (१) ॥*॥ 'अवध याच्यायाम्' । इत्येके । एकम् 'अव-ध्यस्य ब्राह्मणादेर्दोषोक्तेः' ॥

राजश्यालस्तु राष्ट्रियः ।

राजेति ॥ राष्ट्रैऽधिकृतः । 'राष्ट्रावारपाराद्धौ' (४।२।९३) इति घः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'राज्ञः श्यालस्य' ॥

अम्बा माता

अम्बेति ॥ अम्ब्यते शब्दते । 'अवि शब्दे' (म्बा० आ०से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ 'नाट्योक्तौ' इत्यधिकारस्य प्रायिकत्वादम्बादीनां केषांचिदन्यत्रापि प्रयोगः ॥ एकम् 'मातुः' ॥

अथ बाला स्याद्वासुः

अथेति ॥ बाला कुमारी वासुः । वास्यते स्वगृहे । वसेः (म्बा० प० अ०) ण्यन्ताद्वाहुलकाद् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुमार्याः' ॥

आर्यस्तु मारिषः १४

आर्य इति ॥ अर्तुं योग्यः । 'ऋ गतौ' (म्बा० प० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'कर्तव्यमाचरन्काममकर्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स तु आर्य इति स्मृतः' इति वशिष्ठः । ('आर्यो सैज्जनसौविदौ') ॥*॥ मर्षणात्सहनात् मारिषः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । हिंसानिवारकत्वाद्वा । 'रिष हिंसायाम्' (म्बा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । प्रतिषेधार्थकमाशब्देन समासः । 'मारिषः शाकभिद्यार्थे नाट्योक्तौ पुंसि भाषितः' इति मूर्धन्यान्ते रभसः । मार्षश्च । 'आर्ये मारिषमार्षकौ' इति शब्दार्णवात् । 'मारिषः शाकभिद्यार्थे नाट्योक्त्या पुंसि, योषिति । दक्षाम्बायाम्' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मान्यस्य' ॥

अत्तिका भगिनी ज्येष्ठा

अत्तिकेति ॥ अत्ता माता । सैव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।९७) । 'अत्तिका चान्तिका तथा' इति द्विरूपकोशादन्तिकापि । 'अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री सातलौषधौ । जुष्टयां ज्येष्ठभगिन्यां च नाट्योक्त्यां क्रीर्यतेऽन्तिका' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ज्येष्ठभगिन्याः' ॥

१—'तातेनाम्ब विहीनोऽस्मि' 'बालभावेऽहमम्बया' इत्यादावनाट्योक्तावप्यम्बाशब्दप्रयोगः । 'तत्र मातः किमसदृशं करणं वचस्ते' इति वेणीसंहारादौ नाट्योक्तावपि मात्रादीनां प्रयोगः । तस्मादम्बादीनां नाट्ये प्रायशः प्रयोगाद्विधिरयम् । अञ्जुकादीनां त्वन्यत्राप्ययोगादियमः । एतदेवाह शब्दार्णवकारः—'अथैषां रूपकाराणामुक्तीर्वक्ष्याम्यशेषतः । कासुचिन्नियमस्तत्र विधिरिव च कासुचित्' इति—इति मुकुटः ॥ २—सौविदे यथा 'अन्तःपुरं समर्यादमार्यैरेव हि कार्यते' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—दक्षस्य मुनेरम्बा जननी, इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ४—'शोभनौषधेः' इति पाठः ॥

निष्ठा निर्वहणे समे ।

निष्ठेति ॥ नियतं स्थानम् । निष्ठा । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'उपसर्गात्सुनोति-' (८।३।६५) इति षः । 'निष्ठोत्कर्षव्यवस्थयोः । क्लेशे निष्पत्तौ नाशे-ज्ज्ते निर्वहणे याचने व्रते' ॥ (१) ॥*॥ निर्वहो निर्वहणम् । मुख-प्रतिमुख-गर्व-विमर्श-निर्वहणाख्याः पञ्च नाटके संध्यः । तत्र पञ्चमस्य संघेर्द्धे । प्रस्तुतकथासमापन-स्येत्यन्ये । 'निर्वहणं तु निष्ठा स्त्री संहारश्च समापने' इति शब्दार्णवः । समे इति । समानार्थे, न तु समानलिङ्गे । शब्दार्णवे लिङ्गभेददर्शनात् । निष्ठा निर्वहणे वर्तते, इति योजना ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निर्वहणस्य' ॥

हण्डे हञ्जे हलाह्वानं नीचां चेटीं सखीं प्रति ॥ १५ ॥

हण्ड इति ॥ नीचां प्रत्याह्वानं हण्डे । चेटीं प्रति हञ्जे । सखीं प्रति हला । त्रीण्यव्ययानि । हिण्डते । 'हिडि गत्यनादरयोः' (म्बा० आ० से०) । बाहुलकादेप्रत्ययः, इतोऽकारश्च ॥ (१) ॥*॥ हञ्जे इत्यत्र डस्य जोऽपि ॥ (२) ॥*॥ हलति । 'हल विलेखने' (म्बा० प० से०) । बाहुलकादाप्रत्ययः ॥ (३) ॥*॥ हलाशब्दष्टावन्तोऽपि सखीपर्यायः । तत्र पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'बाला वासुः सखी हला' इति स्त्रीकाण्डे बोपालितात् ॥ प्रत्येकमेकैकम् ॥

अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः

अङ्गेति ॥ अङ्गस्य स्थानात् स्थानान्तरे नयनमङ्गहारः । अङ्गस्य हरणम् । 'हञ् हरणे' (म्बा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) अङ्गुल्यादिविन्यासः ॥ (१) ॥*॥ अङ्गानां विक्षेपः । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'अङ्गहारस्त्वङ्गहारिर्द्वित्रादिमाम्बिकाम्बिका' इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नृत्यविशेषस्य' ॥

व्यञ्जकाभिनयौ समौ ।

व्यञ्जकेति ॥ व्यनक्ति । 'अञ् व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ अभिनयत्यर्थम् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । वाचिकाङ्गिकाहार्यसात्विकभेदाच्चतुर्विधः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मनोगतभावामिव्यञ्जकस्य' ॥

निर्वृत्ते त्वङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिष्वङ्गिकसाच्चिके १६

निर्वृत्ते इति ॥ अङ्गेन निर्वृत्तं भ्रुविक्षेपादि । सत्त्वेन मनोवृत्त्या निर्वृत्तं स्तम्भादि । 'निर्वृत्तेऽक्षयूतादिभ्यः' (४।४।१९) इति प्राग्वहतीयष्टक् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥

‘स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाश्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका गुणाः’ ॥ क्रमेणैकैकम् ॥

शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः ।

वीभत्सरौद्रौ च रसाः

शृङ्गारेति ॥ शृङ्गारादयोऽष्टौ रसाः । चैशब्दाच्छान्तो-
ऽपि नवमः । वात्सल्यं दशमः । रस्यन्ते । ‘रस आस्वा-
दने’ चुराद्यदन्तः । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । ‘रसो ग-
न्धरसे जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तिक्तादौ द्रवरागयोः ॥
देहधातुप्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमान् । स्त्रियां तु रसना
पाटा शलकी कङ्कुभूमिषु’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥*॥ एकैकम्
‘शृङ्गारादिरसानाम्’ ॥

शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः ॥ १७ ॥

शृङ्गार इति ॥ शृङ्गं प्राधान्यमिति । ‘कर्मण्यण्’ (३।
२।१) । ‘शृङ्गारो गजमण्डने । सुरते रसभेदे च शृङ्गारं
नागसंभवे । (चूर्णे लवङ्गपुष्पे च)’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
उत्तमयुवप्रकृतिकत्वेन जुगुप्सारहितत्वाच्छुचिः । शोचन्त्यनेन
वा । ‘इगुपधात्कित्’ (उ० ४।१२०) इतीन् । ‘शुचिः शुद्धे
सितेऽनले । ग्रीष्माषाढानुपहतेषूपधाशुद्धमन्त्रिणि । शृङ्गारे
च’ इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ उच्चैर्ज्वलति प्रकाशते । अच्

१—शान्तस्थालैकिकत्वेन, वात्सल्यं पुत्रादिहेतुरूपत्वाद्-
त्यात्मकत्वेन, न निर्दिष्टौ—इति स्वामिमुकुटौ । रसा इति । तत्र
‘विभावैरनुभावैश्च युक्तो वा व्यभिचारिभिः । आस्वाद्यत्वात्प्र-
धानत्वात्साध्यैव तु रसो भवेत्’ इत्युक्तेः रत्यादिः स्थायीभाव
एव सामाजिकैश्वर्यमाणो रसपदव्यपदेश्यो भवति । तत्र रति-
स्थायिभावकः कान्ताद्यालम्बनकः स्त्र्यकचन्दनाद्युद्दीपितः कयाक्षा-
द्यनुभावितो व्रीडादिसंचारितः शृङ्गारः । १ । उत्साहस्थायि-
भावको द्विपद्विजनादीनालम्बनकोऽपकारगुणापदुद्दीपितः प्रतीका-
रकरणदानाद्यनुभावितो हर्षवैशचिन्तादिसंचारितो वीरः । २ ।
शोकस्थायिभावको मृताद्यालम्बनकस्तद्वुणाद्युद्दीपितो रोदनाद्यनुभावितो
दैन्यादिसंचारितः करुणः । ३ । विस्मयस्थायिको विस्मय-
जनककर्मकर्त्रालम्बनको विस्मयकर्माद्युद्दीपितश्चकितताद्यनुभावितो
हर्षादिसंचारितोऽद्भुतः । ४ । हासस्थायिभावको विकृतकृदाल-
म्बनको वैकृताद्युद्दीपितो गल्लफुल्लनाद्यनुभावितः श्रमादिसंचारितो
हास्यः । ५ । भयस्थायिभावको विकटाद्यालम्बनकस्तद्विकटकर्मा-
द्युद्दीपितः पलायनाद्यनुभावितो जडतादिसंचारितो भयानकः
। ६ । जुगुप्सास्थायिभावको विष्मृताद्यालम्बनको दुर्गन्धाद्युद्दीपितो
निष्ठीवनाद्यनुभावितो ग्लान्यादिसंचारितो वीभत्सः । ७ । क्रो-
धस्थायिभावको द्विपदालम्बनकस्तदपकाराद्युद्दीपितो विकथनाद्यनुभा-
वितो गर्वादिसंचारितो रौद्रः । ८ । इति तत्तल्लक्षणं बोध्यम् ॥

(३।१।१३४) । न तु ‘ज्वलिति—’ (३।१।१४०) इति णः ।
तत्र ‘अनुपसर्गात्’ इत्यनुवृत्तेः । ‘उज्ज्वलस्तु विकासिनि ।
शृङ्गारे विशदे दीप्तेऽपि’ इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘शृङ्गारस्य’ ॥

उत्साहवर्धनो वीरः

उत्साहेति ॥ उत्साहेन वर्धते । ‘वृधु वृद्धौ’ (भ्वा०
आ० से०) । युच् (३।२।१४९) । उत्साहं वर्धयतीति वा ।
ल्युः (३।१।२३३) ॥ (१) ॥*॥ वीरयति । ‘शूर वीर वि-
क्रान्तौ’ चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा विशेषेण
ईर्ते ईरयति वा । ‘ईर गतौ’ (अ० आ० से०) कः (३।
१।१३५) । अजति वा । रक् (उ० २।१३) । ‘वीरो जिने
भटे श्रेष्ठ वीरं शृङ्गायं नतेऽपि च । वीरा गम्भारिकार-
म्भातामलम्बयेलवालुषु ॥ मदिराक्षीरकाकोली काष्ठोदुम्बरि-
कासु च । पतिपुत्रवतीक्षीरविदारीदुग्धिकास्वपि’ इति हेम-
चन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वीररसस्य’ ॥

कारुण्यं करुणा वृणा ।

कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽपि

कारुण्यमिति ॥ करुणः करुणवान् । तस्य भावः ।
ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ष्यञ् ॥ (१) ॥*॥ करणम् ।
‘कृवृदारिभ्य उन्नन्—’ (उ० ३।५३) । ‘करुणो रसवृ-
क्षयोः । करुणा तु कृपायां स्यात्’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
प्रियन्तेऽनया । ‘घृ सेचने’ (भ्वा० प० अ०) । बाहुल-
कान्नक् । ‘वृणा तु स्याज्जुगुप्सायां करुणायाम्’ इति हैमः ॥
(३) ॥*॥ क्रपणम् । ‘क्रप कृपायाम्’ (भ्वा० आ० से०) ।
‘क्रपेः संप्रसारणं च’ (ग० ३।३।१०४) इति मित्रादिपा-
ठादङ् । ‘कृपो द्रोणश्यालके स्याद्द्रोणपत्न्यां कृपी स्मृता ।
कृपा दयायाम्’ ॥ (४) ॥*॥ दयते रक्षत्यनया । ‘दय
दानगतिर्हिसारक्षणेषु’ । मित्राद्यङ् (३।३।१०४) ॥ (५)
॥*॥ अनुकम्पनम् । ‘कपि किञ्चिच्चलने’ (भ्वा० आ०
से०) । ‘गुरोश्च’ (३।३।१०३) इत्य् ॥ (६) ॥*॥ अ-
नुक्रोशन्त्यनेन । ‘कुश आह्वाने रोदने च’ (भ्वा० प० अ०) ।
‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (७) ॥*॥ सप्त
‘करुणरसस्य’ ॥

अथो हसः ॥ १८ ॥

हासो हास्यं च

अथविति ॥ हसनम् । ‘हसे हसने’ (भ्वा० प० से०) ।
‘स्वनहसोर्वा’ (३।३।६२) इत्यप् । हसः ॥ (१) ॥*॥

घञि (३।३।१८) हासः ॥ (२) ॥*॥ ण्यति (३।१।१२४) हास्यम् ॥*॥ धात्वर्थनिर्देशे ण्वुलि (वा० ३।३।१०८) हसिकाऽपि । 'तत्र हासो हसो हास्यं घर्घरं हासिका स्त्रियाम्' इति शब्दार्णवः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हास्यरसस्य' ॥

बीभत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम् ।

बीभत्समिति ॥ बभेर्निन्दायां सन् (३।१।६) भावे घञ् (३।३।१८) । यद्वा 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । बीभत्सास्त्यत्र । अर्श आद्यच् (५।२।१२७) । 'बीभत्सो नार्जुने, क्रूरघृणात्मविकृते त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ विकरणम्-विकृतम् । जुगुप्साप्रभवत्वात् । 'विष्ठाकामज उद्वेगी क्षोभणो रुधिरादिजः । बीभत्सो द्विविधः' । बीभत्सादिव्यं तद्वति त्रिलिङ्गम् । प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) वैकृतोऽपि । 'विकृतो वैकृतोऽथाग्रहायण्यामग्रहायणम्' इति शब्दार्णवात् । 'विकृतं त्रिषु बीभत्से रोगितेऽसंस्कृतेऽपि च' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बीभत्सस्य' ॥

विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रमपि

विस्मय इति ॥ विस्मयनम् । 'स्निङ् ईषद्धसने' (भ्वा० आ०अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'विस्मयोऽद्भुतदर्पयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अत् आश्चर्यार्थेऽव्ययम् । तस्य भवनम् । 'अदिभुवो डुतच्' (उ० ५।१) ॥ (२) ॥*॥ आ इति चर्यते अभिनीयते । 'आश्चर्यमनित्ये' (६।१।१४७) इति साधु ॥ (३) ॥*॥ चित्रयति । 'चित्र चित्रकरणे' (सु०उ०से०) ण्यन्तात् पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('चित्रं खे तिलकेऽद्भुते । आलेख्ये कर्बुरे) चित्रा त्वाखुपर्णासुभद्रयोः । गोडुम्बाप्सरसोर्दन्त्यां नक्षत्रोरगभेदयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'अद्भुतस्य' ॥

अथ भैरवम् ॥१९॥

दारुणं भीषणं भीष्मं भीमं घोरं भयानकम् ।

भयंकरं प्रतिभयम्

अथेति ॥ भीरोरिदम् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'भैरवः पुंसि शंकरे, भीषणे त्रिषु । (रागभेदे च)' ॥ (१) ॥*॥ दारयति चित्तम् । 'दृ भये' (भ्वा० प० से०) । 'कृष्टदारिभ्य उनन्' (उ० ३।५३) । 'दारुणो रसभेदे ना त्रिषु तु स्याद्भयावहे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ भीषयते । ल्युः (३।१।१३४) । युच् (३।३।१०७) वा । 'भी-

१—इतः पूर्वं 'दूर्वायाम्' इति लिखितमासीत् । परंतु तत्र भाग्वीशब्दार्थकथनम्—इति न प्रकृतोपयोगि ॥

षणं रसे शल्लक्यां, ना गाढे दारुणे त्रिषु' ॥ (३) ॥*॥ विभेत्यस्मात् । 'भियः घुग्वा' (उ० १।१४८) इति मक् घुगागमश्च । 'भीष्मो रुद्रे च गाङ्गेये राक्षसे च भयंकरे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ 'भीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) । मकि घुगभावे । 'भीमो वृकोदरे घोरे शंकरेऽप्यम्लवेतसे' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ घोरयति । 'घुर भीमार्थशब्दयोः' (तु०प०से०) । ण्यन्तात् (३।१।२६) अच् (३।१।१३४) । हन्ति वा । 'हन्तेर्घुरच्' (उ० ५।६४) इत्यच् प्रत्ययो घुरादेशश्च । 'घोरो हरे दारुणे च' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ विभेत्यस्मात् । 'भिमि भये' (जु०प०अ०) । 'आनकः शीङ्-भियः—' (उ० ३।८२) । 'भयानकः स्मृतो व्याघ्रे रसे राहौ भयंकरे' ॥ (७) ॥*॥ भयं करोति । 'मेघर्तिभयेषु कृजः' (३।२।४३) इति खच् ॥ (८) ॥*॥ प्रतिगतं भयेन । प्रादिसमासः (वा०२।२।१८) । प्रति गतं भयमस्मिन् । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य—' (वा० २।२।२४) इति वा । प्रतिभयं भये भीष्मे' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ नव 'भयानकरसस्य' । भेदेन कीर्तनं त्वेषां धर्ममात्रपरत्वात् । भैरवादयस्तु धर्मे धर्मिणि च वर्तन्ते इति भेदः ॥

रौद्रं तूग्रम्

रौद्रमिति ॥ रुद्रस्येदम् । अण् (४।३।१२०) यत्तु—रौद्रो देवतास्य—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । मन्त्रहविःस्वामिन्या एव देवतात्वात् । 'रौद्रो भीष्मे रसे तीव्रे रौद्री गौर्याम्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'उच समवाये' (दि० प०से०) । 'ऋज्रेन्द्र—' (उ० २।२८) इति रन् । उग्रः शूद्रासुते क्षत्रादुद्रे पुंसि, त्रिषूत्कटे । स्त्री वचाक्षुद्रयोः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उग्ररसस्य' महतः क्रोधस्य इति मुकुटः । तन्न । रसप्रकरणात् । क्रोधस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥

अमी त्रिषु ॥२०॥

चतुर्दश

अमीति ॥ अमी अद्भुताद्याश्चतुर्दश तद्वति त्रिषु । स्त्रियां रौद्री भैरवी ॥

दरत्रासौ भीतिर्भीः साध्वसं भयम् ।

दरेति ॥ दीर्यतेऽस्मात् । 'दृ भये' (भ्वा०प०से०) । अप् (३।३।५७) 'दरः स्याद्भयगर्तयोः । दरी तु कन्दरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'त्रसी उद्वेगे' (दि० प०

१—'शृङ्गारो विष्णुदेवः स्याद्भास्यः प्रमथदैवतः । करुणो यमदैवस्तु स्याद्रौद्रो रुद्रदैवतः' इति भरतवाक्यात् ॥

से० । घञ् (३।३।१८) । 'त्रासो भये मणेर्दोषे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ 'त्रिभी भये' (जु०प०से०) । किन् (३।३।१८) । 'भीतिर्भये स्त्रियाम्' भीतं भये भीतियुते त्रिषु ॥ (३) ॥*॥ संपदादित्वात् क्रिपि (वा० ३।३।१०८) भीः ॥ (४) ॥*॥ (यत्तु) — साधूनस्यति । अच् (३।१।१३४) — इति सुकुटः । तन्न । अणः (३।२।१) प्रसङ्गात् । तस्मात् 'साधूनामसनम्' ॥ (५) ॥*॥ 'अज्विधौ भयादीनामुपसंख्यानम्' (वा० ३।३।५६) 'भयं भीतौ भयंकरे । कुञ्जकपुष्पे' इति हैमः ॥*॥ बाहुलकादङि भिया । 'स्यादर्थनमृतीया च गर्हा, चाथ भयं भिया । (त्रासोत्रासौ द्रो भीतमातङ्को भीश्च साध्वसम्)' इति शब्दार्णवात् । ('आशङ्का साध्वसं दरः । भिया च' इति हैमाच्च ॥ (६) ॥*॥ षट् 'भयस्य' ॥

विकारो मानसो भावः

विकार इति ॥ मनोविकारो रत्यादिर्भावः । भावयति करोति रसान् इति । 'भावोऽभिप्रायवस्तुनोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मनोविकारस्य' ॥

अनुभावो भावबोधकः ॥२१॥

अन्विति ॥ भावस्य सूचको गुणक्रियादिः । 'अनुभावयति' इत्यनुभावः । 'अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावसूचने' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ एकं 'रत्यादिसूचकरोमाञ्वादेः' ॥

गर्वोऽभिमानोऽहंकारः

गर्व इति ॥ 'गर्व माने' (तु०आ०से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अभि सर्वतो मानः । 'अभिमानोऽर्थादिदर्पे ज्ञाने प्रणयहिंसयोः' ॥ (२) ॥*॥ 'अहम्' इति करणमहंकारः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अहंकारस्य' ॥

मानश्चित्तसमुन्नतिः ।

मान इति ॥ (मत्समो नास्ति, इति) मननम् । 'मनु अवबोधने' (त०आ०से०) । घञ् (३।३।१८) । 'मानं प्रमाणे प्रस्थादौ मानश्चित्तोन्नतौ ग्रहे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ चित्तस्य समुन्नतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे (अतियोग्यमपि प्रति चित्तोत्कर्षप्रत्ययस्य) । गर्वादयः पञ्चापि पर्याया इति तु युक्तम् ॥

अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया ॥२२॥
रीढावमाननावज्ञावहेलनमसूक्ष्णम् ।

अनादर इति ॥ न आदरः ॥ (१) ॥*॥ 'परौ भुवः'

(३।३।५५) इति घञो वैकल्पिकत्वात् 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥*॥ (परापूर्वकादपि भुवोऽपि पराभवः । 'पराभवस्तिरस्कारे नाशे' इति हैमः । 'व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवम्' इति प्रयोगश्च) ॥ (१) ॥*॥ 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ तिरस्करणम् । 'कृञः श च' (३।३।१००) इति शः । 'तिरसोऽन्यतरस्याम्' (८।३।४२) इति सत्त्वम् ॥ (४) ॥*॥ रेहणम् । 'रिह वधे' (तु०प०से०) औणादिकः क्तः । स्त्रीत्वं लोकात् ॥ (५) ॥*॥ अवमाननम् । मनेर्ण्यन्ताद्युच् (३।३।१०७) ॥ (६) ॥*॥ अवज्ञानम् । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (७) ॥*॥ अवहेलनम् । 'हेडु अनादरे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । डलयोरेकत्वम् । 'घञन्ताः पुंसि' इत्यस्य बाधनात् क्लीबत्वम् ॥ (८) ॥*॥ 'सूक्ष्म आदरे' (भ्वा०प०से०) सरेफः । 'नर्तुं सूक्ष्मे' । 'तत्तन्नसूक्ष्म्य' इति (तैत्तिरीयब्राह्मणे) दर्शनात् । तस्माद्युट् (३।३।११५) । नञ्समासः । 'अत्र सुकुटस्य वृथाक्लेश उपेक्षणीयः ॥ (९) ॥*॥ नव 'परिभवस्य' ॥

मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जा

मन्दाक्षमिति ॥ मन्दमक्षं वागाद्यत्र ॥ (१) ॥*॥ 'ह्री लज्जायाम्' (जु०प०अ०) । संपदादि क्रिप् ॥ (२) ॥*॥ 'त्रपूष् लज्जायाम्' (भ्वा० आ० से०) । षित्वात् (३।३।१०४) अङ् । 'त्रपा लज्जाकुलटयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ 'व्रीड लज्जायाम्' (दि० प० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यप्रत्यये व्रीडा ॥*॥ घञि (३।३।१८) 'व्रीडः' अपि । 'गण्डूषगर्गर्भुजजागरहारकीलज्वालाजटारभसवर्तकगर्धशृङ्गाः । व्रीडादयश्च वरटश्च वराटकश्च उत्कण्ठवाणकरकाश्च समामयाश्च' इति स्त्रीपुंलिङ्गकथने रभसः । ('व्रीडोऽङ्गीवे त्रपा लज्जा' इति च तेनोक्तम्) ॥ (४) ॥*॥ लजनम् । 'ओलरुजी व्रीडे' (तु० प० से०) । अप्रत्ययः (३।३।१०३) । 'झलां जश् झशि' (८।४।५३) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'लज्जायाः' ॥

१—असूक्ष्णमिति पठे असूक्ष्णमुक्ष्णं तापो यतः इति बोध्यम् । न विद्यते शोभनः क्षणो यस्मात् 'असूक्ष्णम्' ह्रस्वमध्यमपीति क्वचित् । 'सूक्ष्म अनादरे' ह्रस्वोकारकः । तस्मात्संपूर्वाण्युटि संसूक्ष्णम् । 'संसूक्ष्णमनादरे' इति कोषान्तरेऽपीति धातुप्रदीपः । एवं चाकारादित्वमिह ग्रामादिकमिलादुः इत्यपि सुकुटबुधमनोहरे ॥

सापत्रपान्यतः ॥ २३ ॥

सेति ॥ सा लज्जा अन्यतश्चेत् सापत्रपा । अयं ह्रीमात्रे-
ऽपि 'ह्रीर्लज्जापत्रपा ब्रीडा' इति रत्नकोषात् ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'पित्रादेः पुरतो जातलज्जायाः' ॥

क्षान्तिस्तितिक्षा

क्षान्तिरिति ॥ क्षमणम् । 'क्षम् सहने' दिवादिः ।
अस्याषित्वात्किन्त् (३।३।९४) । 'अनुनासिकस्य कि-'
(६।४।१५) इति दीर्घः ॥*॥ भ्वादेस्तु षित्वात् अङ् (३।३
१०४) । तदुक्तम् 'अषितः क्षाम्यतेः क्षान्ति षितस्तु क्ष-
मतेः क्षमा' इति । ('क्षमः शक्ते हिते युक्ते क्षमावति ।
क्षमा क्षान्तौ क्षितौ' इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ तिजेः
(भ्वा० आ० से०) क्षमायां सन् (३।१।५) । तदन्तादप्रत्यये
(३।३।१०२) टाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षमायाः' ॥

अभिध्या तु परस्य विषये स्पृहा ।

अभिध्येति ॥ अभिध्यानम् । 'ध्यै आध्याने' (भ्वा०
आ० से०) । 'आतश्च' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥
परस्य विषये चौर्यादिना स्पृहा । 'परस्वविषयस्पृहा' इति
पाठे परस्वे विषयेण चौर्यादिना लिप्सा-इति मुकुटः । व-
स्तुतस्तु-परस्वविषयविषयिणीच्छेत्यर्थः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'परद्रव्येच्छायाः' ॥

अक्षान्तिरीर्ष्या

अक्षान्तिरिति ॥ न क्षमणम् । क्षाम्यतेः क्तिनि न-
ऽसमासः ॥ (१) ॥ ईर्ष्यणम् । 'ईर्ष्य ईर्ष्यायाम्' (भ्वा०
प० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यङ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'परोत्कर्षासहिष्णुत्वस्य' ॥

असूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि ॥ २४ ॥

असूयेति ॥ असूयनम् । 'असूज् असूयायाम्' । क-
ण्वादिवाचकि (३।१।२७) 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२)
इत्यङ् । 'असूया त्वभ्यसूया च' इति शब्दार्णवः ॥ (१)
॥*॥ 'अर्थदानादिषु गुणेषु दम्भकत्वादिरूपदोषारो-
पणस्य' एकम् ॥

वैरं विरोधो विद्वेषः

वैरमिति ॥ वीरस्य कर्म । 'वैरमैथुनिकयोः' (४।३।
१२५) इति निर्देशात् । युवादित्वात् (५।१।१३०) वाण्
॥*॥ (१) ॥*॥ विरोधनम् । विद्वेषणम् । 'रुधिर आवरणे'

(६०७० अ०) । 'द्विष अप्रीतौ' (अ० उ० से०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वैरस्य' ॥

मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम् ।

मन्विति ॥ 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनि-
जनिदसिभ्यो युः' (उ० ३।२०) 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ कुषि'
इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ संपदादित्वात् क्तिप् (वा०
३।३।१०८) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शोकस्य' ॥

पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि ॥ २५ ॥

पश्चादिति ॥ पश्चात्तपनम् । अनुतपनम् । 'तप संतापे'
(भ्वा० प० अ०) घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ (२)
॥*॥ विप्रतिसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) घञ्
(३।३।१८) । 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः ।
'विप्रतीसार उद्दिष्टः कौकृत्येऽनुशये रुषि' इति मेदिनी
॥*॥ (पक्षेह्रस्वतृतीयोऽपि । 'विप्रतिसारस्त्वनुशये रुषि ।
कौकृत्ये' इति हैमः) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'किञ्चित्कृत्वा
पश्चात्तापस्य' ॥

कोपक्रोधार्मर्षरोषप्रतिघा रुदकुधौ स्त्रियौ ।

कोपेति ॥ 'कुप क्रोधे' (दि० प० से०) । 'कुध कोपे'
(दि० प० अ०) घञ् (३।३।१८) भावे ॥ (१) ॥*॥
(२) ॥*॥ 'मृष तितिक्षायाम्' (दि० उ० से०) । घञ्
(३।३।१८) । नञ्समासः (२।२।६) ॥ (३) ॥*॥ 'रुष
हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (४)
॥*॥ प्रतिहननम् । 'अन्यत्रापि' (वा० ३।२।४८) इति डे
न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'प्रतिघौ रुद्रप्रतीघातौ'
इति हैमः ॥ ५ ॥*॥ रुदकुधौ संपदादी (वा० ३।३।
१०८ ॥*॥ टापि (भागुरिमतेन) 'क्रोधो भामः कुधा
रुषा' इति शब्दार्णवः ॥ (६) ॥*॥ (७) ॥*॥ ('भामः
क्रोधे रवौ दीप्ता') ॥ सप्त कोपस्य' ॥

शुचौ तु चरिते शीलम्

शुचाविति ॥ 'शुचौ' इति भाषितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावः

१—दैन्ये यथा—'तीव्राभिषङ्गप्रभवेण मन्युना' । क्रोधे यथा—
'मन्युना तेन मन्येऽहं वने वसति केसरी' इत्यनेकार्थकैरवाकारकौ-
मुदी ॥ २—'प्रापि चेतसि सविप्रतिसारे' इति माधः ॥
३—अमर्षो ह्रस्वादिः । 'किमप्यमर्षोऽनुनये भृशायते' इति
भारविः 'वधूरमर्षात्' इति माधः । 'अन्येषामपि' (६।३।१३७)
इति दीर्घत्वे 'दीर्घादिरपि'—इति हट्टचन्द्रः । 'निरुद्योमं निरा-
मर्षं निवीर्यमरिन्दनम्' इति विशाखः इति मुकुटबुधमनोहरे ॥

(७।१।७४) ॥*॥ 'शील समाधाने' (भ्वा० प० से०) ।
 ण्यन्तात् (३।१।२६) घञ् (३।१।१८) । यद्वा 'शीलो धुकुल-
 कृवलञ्चालनः' (उ० ८।३८) इति लक् । अर्धर्चादिः
 (२।४।३१) । 'शीलं स्वभावे सद्वृत्ते' इति विश्वः । चरि-
 त्रमात्रेऽपि शीलम् । 'निष्ठा च शीलं चारित्रं चरित्रं
 चरितं तथा' इति रत्नकोषात् ॥ (१) ॥*॥ एकम्
 'सुस्वभावस्य' ॥

उन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥२६॥

उन्माद इति ॥ उन्मदनम् 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) ।
 घञ् (३।१।१८) ॥ (१) ॥*॥ चित्तस्य विभ्रमोऽनवस्था-
 नम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चित्तविभ्रमस्य' ॥

प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः

प्रेमेति ॥ प्रीणाति प्रियः । 'प्रीञ् तर्पणे' (त्रया० उ०
 से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । तस्य भावः ।
 'पृथ्वादिभ्य इमिनिच्' (५।१।२२२) । 'प्रियस्थिर-' (६।
 ४।१५६) इति प्रादेशः । 'प्रेमास्त्री स्नेहनर्मणोः' ॥ (१)
 ॥*॥ तल् (५।१।११९) । प्रियता ॥ (२) ॥ हृद-
 यस्य कर्म । युवादित्वात् (५।१।१३०) अण् । 'हृदयस्य
 हृल्लेख-' (६।३।५०) इति हृदादेशः ॥ (३) ॥*॥ प्रय-
 णम् । 'प्रीञ् तर्पणे' (त्रया० उ० से०) । मनिन् (३।२।
 ७५) । प्रेमे नान्तं क्लीबम् ॥ (४) ॥*॥ स्नेहनम् । 'ष्णिह
 प्रीतौ' (दि० प० से०) । घञ् (३।१।१८) । 'स्नेहः प्रेम्णि
 घृतादिके' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'स्नेहस्य' ॥

अथ दोहदम् ।

इच्छाकाङ्क्षा स्पृहेहा तृद्वाञ्छा लिप्सा मनोरथः २७
 कामोऽभिलाषस्तर्षश्च

अथेति ॥ दोहमाकर्षं ददाति । 'आतोऽनुप-' (३।
 २।३) इति कः । अयमिच्छामात्रवाच्यपि विशेषेण गर्भि-
 णीच्छायां प्रयुज्यते । 'दोहदो गर्भलक्षणे । अभिलाषे तथा
 गर्भे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एषणम् । इच्छा । 'इच्छा'
 (३।३।१०१) इति सूत्रेण इषेः शप्रत्यये निपातितः ॥ (२)
 ॥*॥ 'काक्षि वाञ्छि इच्छायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च'

१—नर्मणि यथा—'विधत्ते मत्तेयं निधुवनविधौ प्रेमकलहम्'
 इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । मेदिन्यां तु 'हर्षयोः' इत्युपलभ्यते ।
 अत्र तु 'मर्मणोः' इति लिखितमासीत् ॥ २—'प्रेम पश्यति भ-
 यान्यपदेऽपि' इति भारविः इति मुकुटबुधमनोहरे ॥ ३—हैमे
 वृ नोपलभ्यते ॥

(३।३।१०३) इत्यः ॥ (३) ॥*॥ (७) ॥*॥ 'स्पृह
 ईप्सायाम्' (जु० उ० से०) । भिदादेराकृतिगणत्वादङ्
 (३।३।१०६) ॥ (४) ॥*॥ 'ईह चेष्टायाम्' (भ्वा० आ०
 से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । ('ईहोद्यमवाञ्छयोः' ॥
 (५) ॥*॥ तर्षणम् । 'जितृष पिपासायाम्' (दि० प० से०) ।
 संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । ('तृट् लिप्सायामुद-
 न्यायां स्वरपुञ्यामपि स्त्रियाम्') ॥*॥ (टाबन्तापि भागुरि-
 मते) । ('तृषा लिप्सातृषोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी) ॥ (६)
 ॥*॥ घञि (३।३।१८) । 'तर्षो लिप्सोदन्ययोः' ॥
 (१२) ॥*॥ लभेः सन्नन्तादः (३।३।१०२) ॥ (८) ॥*॥
 मन एव रथोऽत्र । मनो रथ इव वा ॥ (९) ॥*॥ काम-
 नम् । 'कसु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१८) ।
 'काम स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि
 सान्नपुंसकम्' ॥ (१) ॥*॥ अभिलषणम् । 'लष कान्तौ'
 (भ्वा० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (११) ॥*॥
 द्वादश 'इच्छायाः' ॥

सोऽत्यर्थं लालसा द्वयोः ।

स इति ॥ स तर्षो महांश्चेत् 'लल ईप्सायाम्' (*) ।
 औणादिकोऽसण् । यद्वा 'लस कान्तौ' (*) । भृशं लस-
 नम्, इत्यर्थे यङन्तादः (३।३।१०२) टाप् (४।१।१०२)
 घञि तु लालसः । स्त्रीनिर्देश आबन्ततासूचनार्थः । 'ला-
 लसौत्सुक्यतृष्णातिरेकयाच्चासु च द्वयोः' इति विश्वमे-
 दिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अतिप्रीतेः' ॥

उपाधिर्ना धर्मचिन्ता

उपाधिरिति ॥ समीप आधेः । उपपन्न आधिर्वा ।
 'उपाधिस्तु धर्मध्याने विशेषेण । कुटुम्बव्यापृते छद्मनि' इति
 हैमः ॥ (१) ॥*॥ धर्मस्य चिन्ता ॥ (२) ॥*॥ द्वे
 'धर्मविचारस्य' ॥

पुंस्याधिर्मानसी व्यथा ॥२८॥

पुंसीति ॥ आधीयते दुःखमनेन । 'डुधाञ्' (जु० उ०
 अ०) 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ('आधिर्मनोतौ

१—'तृषापि न कृशा मम' इति प्रयोग इति मुकुटबुधमनो-
 हरे ॥ २—धर्मध्याने यथा 'विनोपाधिं शास्त्रं तृणतुषवुसप्रख्य-
 मधुना' ॥ विशेषेण यथा 'नह्युपाधेरुपाधिर्भवति' । कुटुम्बव्यापृते
 यथा 'उपाधिं बाधन्ते विविधविधिभिर्बान्धवजनाः' । छद्मनि यथा
 'चिद्रूपानन्दमयो निःशेषोपाधिर्वर्जितः शुद्धः' इत्यनेकार्थकैरवा-
 करकौमुदी ॥

व्यसनेऽधिष्ठाने बन्धकाशयोः) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मनः-
पीडायाः' ॥

स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानम्

स्यादिति ॥ चिन्तनम् । 'चिति स्मृत्याम्' (चु० प०
से०) । 'चिन्तिपूजि-' (३।३।१०५) इत्यङ् । यत्तु—अ-
प्रत्यये कार्ये 'चिन्तिपूजि-' इत्यङ्विधानं गुणाभावार्थम् ।
तत्सामर्थ्याणि लोपाभावोऽपि, इति 'चिन्तया' इत्यपि—इति
मुकुटेनोक्तम् । तन्न । 'भिदा' इत्यादौ डित्वस्य चरितार्थ-
त्वेन 'व्यवधा' इत्यत्रातो लोपार्थत्वेनोत्तरार्थत्वेन सामर्थ्यवि-
रहात् ॥ (१) ॥*॥ स्मरणम् । 'स्मृ आध्याने' (भ्वा० प०
अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'स्मृतिः स्मरणधीच्छासु शास्त्रे'
इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ उपधीयते 'यै चिन्तायाम्'
(भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'स्मरणस्य' ॥

उत्कण्ठोत्कलिके समे ।

उत्कण्ठेति ॥ 'कठि शोके' (भ्वा० आ० से०) । उ-
त्कण्ठनम् । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥
उत्कलेः 'कृन्वादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) । कुन् (उ० २।
३२) वा । ('उत्कलिका तु हेलयां तरङ्गोत्कण्ठयोरपि') ॥
(२) ॥*॥ स्त्रीत्वेनापि साम्यम् । द्वे 'कामादिजस्मृतेः' ।
'चिन्ता तु स्मृतिराध्यानं स्मरणं, सस्पृहे पुनः । उत्कण्ठो-
त्कलिके तस्मिन्, अभिध्या तूभयोरपि' इति शब्दार्णवः ॥

उत्साहोऽध्यवसायः स्यात्

उत्साह इति ॥ उत्सहनम् । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ०
से०) घञ् (३।३।१८) । 'उत्साहस्तूयमे सूत्रे' ॥ (१)
॥*॥ अध्यवसानम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) ।
घञ् (३।३।१८) 'आतो युक्' (७।३।३३) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'उत्साहस्य' ॥

स वीर्यमतिशक्तिभाक् ॥ २९ ॥

स इति ॥ स उत्साहः अतिशक्तिभाक् । वीरे साधु ।

१—बन्धको यदधमर्णेनोत्तमर्णस्य भूम्याद्यायत्तं क्रियते । तत्र
यथा—'न भोक्तव्यो बालादाधिः' । आशयां यथा—'धनाधिना
धावति जीवलोकः' । इत्यनेकार्थकैरवाकारकौमुदी ॥ २—स्व-
स्मिन्नुत्तरत्र च चारितार्थ्येऽपि मध्ये 'चिन्तिपूजि-' इत्यत्र डितो-
ऽनुवृत्तिचारितार्थाभावात् 'इह किञ्चित्तपो' इतिवदत्रापि णि-
लोपाभावसाधकत्वकल्पने बाधकाभावमभिप्रेत्यैव पीयूषबुधमनो-
हरयोरपि 'चिन्तिया च' इत्युक्तम् । अतएव 'स्याच्चिन्ता चि-
न्तिया' इति त्रिकाण्डशेष उक्तम् ॥

'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । ('वीर्यं तेजःप्रभा-
वयोः । शुके शक्तौ च') । 'अतिशयशक्तिर्वीर्या' इति त्व-
मरमालायां स्त्रीत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अतिशयिताध्य-
वसायस्य' ॥

कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे ।

कुसृतिर्निकृतिः शाठ्यम्

कपट इति ॥ के मूर्ध्नि पट इवाच्छादकः । यद्वा पट-
तीति पटः । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।
१।१३५) । कस्य ब्रह्मणोऽपि पटो व्यापकः ॥ (१) ॥*॥
व्यजन्ति क्षिपन्त्यनेन । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प०
से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । निष्ठायां सेट्-
त्वान्न कुत्वम् । 'व्याजः शाठ्येऽपदेशे च' इति विश्वः ॥
(२) ॥*॥ दम्भ्यतेऽनेन । 'दम्भु दम्भने' (स्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । 'दम्भः कल्के कैतवे च' इति हेम-
चन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ उपधीयत आरोप्यतेऽनेन । 'उप-
सर्गे घोः क्तिः' (३।३।९२) । 'उपधिर्व्याजचक्रयोः' ॥ (४)
॥*॥ छाद्यतेऽनेन । 'छद् अपवारणे' (चु० उ० से०) ।
मनिन् (३।२।७५) । 'इस्त्रन्क्लिषु च' (६।४।९७) इति
ह्रस्वः ('छद्म शाठ्येऽपदेशे घातिकर्मणि') ॥ (५) ॥*॥
कितवस्य कर्म । युवादित्वात् (५।१।१३०) अण् । 'कैतवं
धूतदम्भयोः' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ कुत्सिता सृतिः ।
'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'कु-
गति-' (२।२।१८) इति समासः ॥ (७) ॥*॥ निकृष्टा
कृतिः क्रिया परप्रतारणरूपा । यद्वा पराभीष्टस्य निकर्तनम् ।
'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा०
३।३।१०८) इतीक् । 'निकृतिर्भस्मिन्ने क्षेपे शठे शाठ्येऽपि च
स्त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥*॥ शठति । 'शठ
कैतवे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । श-
ठस्य कर्म । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) घ्यञ् । यद्वा
शठनम् । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥ (९) ॥*॥ नव
'कपटस्य' ॥

प्रमादोऽनवधानता ॥ ३० ॥

प्रमाद इति ॥ 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । भावे

१—एतदग्रे 'कैतवः कितवे शत्रौ' इत्यपि लिखितमासीत् ।
परंतु हैममेदिन्योः कैरवशब्दस्यैव दर्शनात् अनेकार्थकैरवाकारका-
मुद्यामपि 'त्वयि भास्वत्युदिते सर्वतेजोभिभाविनि । उन्मीलति
धरानाथ किं कैरवकुलं क्वचित्' इत्येवोदाहृतम् । इति न प्रकृतो-
पयुक्तम् ॥

घञ् (३।३।१८) । 'प्रमार्दः संमदे मत्ते स्त्रियामुन्मदयो-
विति+' ॥ (१) ॥*॥ न अवधानमस्य । तस्य भावः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'अविमृष्टकृत्यस्य' ॥

कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम् ॥

कौतूहलमिति ॥ कुतू चर्मनिर्मितलेहपात्रं हलति ।
'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजा-
दित्वात् (वा० ३।२।५) कः । यद्वा हलति । पचा-
द्यञ् (३।३।१३४) । कृत्वा हलम् । प्रज्ञाद्यणि (५।४।
३८) कौतूहलम् ॥ (१) ॥*॥ (अणभावे) 'कुतूहलं
कौतुके स्यात्प्रशस्तेऽपि च दृश्यते' ॥ (४) ॥*॥ कुतू
कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः । उपपदसमासः (२।२।१९) । 'इको
ह्रस्वोऽङ्गवः-' (६।३।६१) इति ह्रस्वः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।
३८) वा । यद्वा कुत्वां भवम् । अध्यात्मादित्वात् (वा०
४।३।६०) ठञ् । 'इसुसुक्-' (७।३।५१) इति कः ।
'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः । संज्ञापूर्वकत्वात्पक्षे
वृद्धयभावः । यत्तु—'तुज हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
कुं तुजति । 'मूलविभुज-' (वा० ३।२।५) इति कः । न्य-
ङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्रा
कुत्वे आन्तरतन्याजस्य गत्वप्रसङ्गात् । ('कौतुकं नर्मणी-
च्छायासुत्सवे कुतुके मुदि । पारम्पर्यागतख्यातमङ्गलोद्वाह-
सूत्रयोः । गीतादौ भोगकाले च') ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥
चत्वारि 'कौतुकस्य' ॥

**स्त्रीणां विलासविव्वोकविभ्रमा ललितं तथा ३१
हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ।**

स्त्रीणामिति ॥ शृङ्गारादित्यादेः, भावान्मनोविकाराच्च
जाताः (स्त्रीणाम्) क्रियाश्चेष्टा अलंकाराख्या विलासादिका
हावशब्दाध्याः । हवनम् । 'हु दानादनयोः' (जु० प०
अ०) । 'क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' इत्य-
व्विषये घञ् (३।३।१८) । यत्तु—मुकुट आह—शृङ्गार-
भावो रतिः । तज्जा—इति । तत्र । 'शृङ्गारभावः' इति
समुदायस्य रतिवाचकत्वाभावात् । यदपि—हू हवने-
इत्युक्तम् । तदपि न । एतादृशस्य धातोरभावात् । यदपि-
उक्तार्थे भरतस्य संमतिरुपन्यस्ता । 'अलंकारश्च नाव्यञ्जै-

ज्ञेया भावरसाश्रयाः । यौवनेऽभ्यधिकाः स्त्रीणां विकारा
वक्रगात्रजाः' इति । तत्रापि 'भावरसाश्रयाः' इत्यनेनास्म-
दुक्त एवार्थो लभ्यते, न भवदुक्तः । यत्तु—हयन्त्यनेनेति
हावः—इति स्वामिनोक्तम् । तत्र । हेजो घञि संप्रसारणा-
विधानात् ॥ (१) ॥*॥ विलसनम् । 'लस श्लेषणे' (भ्वा०
प० से०) घञ् (३।३।१८) । 'विलासोऽङ्गे विशेषो यः
प्रियासावासनादिषु' । 'विलासो हावभेदे स्याल्लीलाया-
मपि पुंस्यर्थम्' ॥ (१) ॥*॥ विवानम् । 'वा गतौ'
(अ० प० अ०) विवृणक्तिविशेषः । (यत्तु) 'अपष्टादयः'
इति कुः—इति मुकुटः । तत्र । तादृशसूत्रादर्शनात् ।
'भृगव्यादयश्च' (उ० १।३।७) इति तूचितम् । उच्यते
समवैत्यत्र । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । 'हलश्च'
(३।३।१२१) इति घञर्थे । यद्वा 'कः' (वा० ३।३।
५८) । 'ओक उचः के' (७।३।६४) इति निपातितः ।
विवोरोकः स्थानम् । विव्वोकोऽभिमतप्राप्तावपिगर्वादना-
दरः ॥ (१) ॥*॥ विभ्रमणम् । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि०
प० से०) घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेश-' (७।३।३४)
इति न वृद्धिः । 'चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गाराद्विभ्रमो मतः' ।
'अथ विभ्रमः । शोभायां संशये हावे' इति हैमः ।
'विभ्रमो आन्तिहावयोः' ॥ (१) ॥*॥ 'लल ईप्सायाम्'
॥ (*) ॥ 'लल विलासे' (भ्वा० प० से०) वा । डलयोर-
भेदः । भावे क्तः (३।३।११४) 'अनाचार्योपदिष्टं स्याल्ल-

१—तत्र प्रियसमीपगमने यः स्थानासनगमनविलोकितेषु
विकारोऽकस्माच्च क्रोधस्मितचमत्कारमुखविह्वलनं स विलासः ॥
२—एतदग्रे 'वीतंसो बन्धनोपाये मृगाणामपि पक्षिणाम् ।
तेषामेव च विश्वासहेतौ प्रावरणेऽपि च' इत्यपि लिखितमस्ति ।
तत्तु वीतंसशब्दार्थबोधकतया प्रकृतानुपयुक्तम् ॥ ३—अभिमत-
प्राप्तावपि गर्वादनादरः, सापराधस्य स्रक्चन्दनादिना संयमनं
ताडनं च विव्वोक्तः ॥ ४—मदरागहर्षजनितो विपर्यासो
विभ्रमः । यथा अनिमित्तमासनादुत्थायान्यत्र गमनम्, प्रिया-
रब्धकथामाक्षिप्य सख्या सहालापनम्, सुधैव रुषितक्रोधौ,
पुष्पादीनां याच्या सहसैव तत्परित्यागः, वस्त्राभरणमाल्यानाम-
कारणतः खण्डनम्, मननं च इति ॥ योषितां यौवनजो विका-
रो विभ्रमः इत्येके ॥ ५—एतदग्रे 'विभ्रमो रत्नवृक्षेऽपि प्रवाल-
ेऽपि पुमानयम्' इति लिखितमस्ति । परंतु मेदिन्यादिषु 'विद्रुमः'
इत्यस्यैवोपलम्भेन न प्रकृतोपयोगि ॥ ६—मुकुमारविधानेन
भ्रूनेत्रादिक्रियासचिवकरचरणाङ्गन्यासो ललितम् । यथा—चर-
णनिपातशृङ्गणनूपुरमसृणसंचरणे रेखाविशेषस्थितत्रिवलिभङ्गसं-
स्थानसमुल्लसितभुजम्, उरःखलप्रसारणाद्विगुणपृथुकृतं स्तनस्त-
वकम्, स्कन्धासक्तैककुण्डलम्, उल्लसितभ्रूसाचीकृतविलोलितम्
इति ॥ प्रियं प्रति भावाविष्कृतं ललितमित्यन्ये ॥

१—प्रमदशब्दव्याख्यायामस्य कोशस्थोपन्यस्तत्वेन, प्रमदा-
शब्दव्याख्यायामुपन्यसित्यमाणत्वेन च तत्र मेदिन्यां च प्रमद-
शब्दस्यैवोपादानेन नेदं प्रकृतोपयोगि ॥

लितं रतिचेष्टितम्' । ('ललितमीप्सिते । लडिते हावभेदे
स्यात्') ॥ (१) ॥*॥ 'हिल भावकरणे' (तु० प० से०) ।
'हेड अनादरे' (भ्वा० आ० से०) वा । भावे घञ् (३।
३।१८) । 'स्याद्भावसूचको हावो हेलाऽस्यैवानुभावनम्' ।
'प्रौढेच्छा सुरते हेला' इति वा । ('हेला स्त्रियामवज्ञायां
विलासे वारयोषिताम्') ॥ (१) ॥*॥ लयनम् । लीः ।
'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । संपदादित्वात् (वा०
३।३।१०८) क्तिप् । लियं लाति । 'ला आदाने' (अ०
प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'प्रिय-
स्यानुकृतिर्लीला श्लिष्टा वाग्वेषचेष्टितैः' । 'लीला केलिर्वि-
लासश्च शृङ्गारभावजा क्रिया' ॥ (१) ॥*॥ इति शब्दार्ण-
वात्प्रकारार्थादन्येऽपि ज्ञेयाः । 'लीला विलासो विच्छित्ति-
विभ्रमः किलकिञ्चितम् । मोट्टायितं कुट्टिमितं विव्वोको
ललितं तथा ॥ विहृतं चेति मन्तव्या दश स्त्रीणां स्वभा-
वजाः' इति नाटकरत्नकोशः । विच्छेदनम् । 'च्छिद्दि
द्वैधीकरणे' (रु० उ० अ०) । किन् (३।३।९४) ।
'मण्डनानादरन्यासो विच्छिन्नी रूपदर्पतः' । ('विच्छित्तिः
स्यादङ्गरागे हावविच्छेदयोरपि') ॥ (१) ॥*॥ किलकि-
ञ्चितमत्र । 'हर्षाद्बुदितगीतादिव्यामिश्रं किलकिञ्चितम्' ।
स्वामी तु—किलकिञ्चितम्—इति पाठं मन्यते । यदाह
'किलीति कण्ठकूजितम्' वा । यथा 'किलिकिलारावः'
इति ॥ (१) ॥*॥ मोटनम् । 'मुट प्रमर्दने' (तु० प०
से०) । घञ् (३।३।१८) । बाहुलकाद्व्यस्तुद् । भृशादि
(३।३।१२) क्यङन्ताद्भावे क्तः (३।३।११४) । 'मोट्टा-
यितं प्रियं स्मृत्वा साङ्गभङ्गविजृम्भणम्' । यत्तु—मोट्ट-
नम् । मोट्टः—इति मुकुटः । तन्न । मोट्टधातोरदर्शनात् ।
यदपि—लोहितादि (३।३।१३) क्यङन्ताद्भावे क्तः—इति ॥
तदपि न 'लोहिताडाङ्ग्यः क्यङ्वचनम्' 'भृशादिष्वि-
तराणि' इति वार्तिकविरोधात् ॥ (१) ॥*॥ कुट्टनम् ।
'कुट्ट छेदनादौ' (तु० प० से०) घञ् (३।३।१८) । कुट्टेन
निर्वृत्तम् । भावप्रत्ययान्तादिमप् (वा० ४।४।२०) । ततो

प्यन्तात् (वा० ३।३।२६) भावे क्तः (३।३।११४) ॥
तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् वा । 'दुःखोपचारः
सौख्येऽपि हर्षात्कुट्टिमितं मतम्' ॥ (१) ॥*॥ विहरणम् ।
भावे क्तः (३।३।११४) । 'वक्तव्यभाषणं व्याजाद्विहृतं
दर्शितेज्जितम्' ॥ (१) ॥*॥

द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा खेला च नर्म च ॥३२॥

द्रवति ॥ द्रवणम् । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'द्रवो विद्रवणमर्णोः । प्राद्रवे
रसगत्यश्च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ केलनम् । 'किल
क्रीडायाम्' (तु० प० से०) । 'केल चलने' (भ्वा० प० से०)
वा । इन् (उ० ४।१।१८) । (केली इति स्त्रियामपि । 'के-
लीषु तद्गानगुणान्निपीय' इति नैषधात् । इति मुकुटः) ॥
(२) ॥*॥ परिहसनम् 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति
दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ क्रीडनम् । 'क्रीड विहारे' (भ्वा०
प० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । 'क्रीडा के-
लिप्रकारे स्यात्खेलावज्ञानयोरपि' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥
(४) ॥*॥ खेलनम् । 'खेल चलने' (भ्वा० प० से०) ।
'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । मुकुटस्तु 'खेला' इत्यस्य
स्थाने 'लीला' इति पठति ॥ (५) ॥*॥ नरणम् । 'नृ-
नये' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (३।२।७५) ॥ (६) ॥*॥
षट् 'क्रीडायाः' ॥

व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च

व्याज इति ॥ (१) ॥*॥ अपदेशनम् । 'दिश अ-

१—सुरतेषु गाढपरिपीडने केशस्तनादिग्रहणे च हर्षात्सुखे-
ऽपि दुःखाविक्रिया, दुःखेऽपि सुखाविक्रिया कुट्टिमितम् ॥ २—
अवसरागतं वचनं व्याजादिना दत्तं विहृतम्—इति मुकुटः ॥
३—विद्रवे पलायने यथा 'द्रवन् द्रविडराजोऽपि शिश्रिवे त्व-
रया द्रुतम्' । प्राद्रवे प्रस्रवणे यथा 'जालेन चन्द्रमणिनैव महीध-
रस्य संचार्यते द्रवमयो मनसो विकारः' इत्यनेकार्थकैरवाकर-
कौमुदी ॥ ४—'आसवे' इति पाठः पुस्तकान्तरे ॥ ५—अवज्ञाने
अनादरे यथा 'तस्य द्रवमपि क्रीडा क्रीडादलितदन्तिनः' इत्यने-
कार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ६—परीहासस्य—इति बुधमनोहरा ॥
७—व्याजोऽत्र स्वरूपाच्छादनम् । यथा 'ध्यानव्याजमुपेत्य
चिन्तयसि काम्' इति । पूर्वोक्तो व्याजः परद्रोहफलः । तथा
च पञ्जिकायाम्—'कंपटार्थो व्याजः परद्रोहफलः, अपदेशार्थ-
स्त्वन्यदुद्दिश्यान्वार्थमनुष्ठानम् । यथा जलक्रीडामपदिश्यान्वार्थ-
याति' इति—इति मुकुटः ॥

१ सुरते प्रौढेच्छा हेला ॥ २—अलब्धप्रियसमागमया स्व-
चित्तविनोदार्थं प्रियस्य या वेषगतिदृष्टिहसितभणितैरनुकृतिः क्रियते
सा लीला ॥ ३—आभरणविलेपनादीनां कुतश्चित्प्रियापराधादी-
र्ष्यानादरेण त्यक्तानां सखीनां प्रयत्नाद्वारणं विच्छित्तिः ॥
प्रियेण दत्तं प्रीतिनिबन्धनं स्वल्पमपि भूषणं विच्छित्तिरित्यन्ये ॥
४—इष्टजनदर्शनवशात् शुश्रूषितहसितव्रसितक्रोधश्रमाभिला-
षानां संकरीकरणं किलकिञ्चितम् ॥ ५—प्रियकथाम् साङ्गभ-
ङ्गजृम्भणं कर्णकण्डूयनं मोट्टायितम् ॥

तिसर्जने' (तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । ('अपदेशः पुमाँल्लक्ष्ये निमित्तव्याजयोरपि') ॥ (२) ॥*॥ लक्षणम् । 'लक्ष आलोचने' (चु० आ० से०) । ण्यत् (३।३।१२४) । 'लक्ष्यं स्यादपदेशेऽपि शरब्देऽपि नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥*॥ घञन्तोऽपि । संख्यायां च न ना लक्षं क्लीबं व्याज-शरब्दयोः' इति मूर्धन्यान्ते रभसात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्वरूपाच्छादनस्य' ॥

क्रीडा खेला च कूर्दनम् ।

क्रीडेति ॥ (१) ॥*॥ खेलनम् । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (२) ॥*॥ 'कुर्द क्रीडायाम्' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) । 'वोरूपधायाः—' (८।२।७६) इति दीर्घः । यत्तु—'स्फुर्ज' इति लिङ्गात् कुर्दादीनां न दीर्घः (इति धर्मदासः) । 'वोः' इति विधेरनित्यत्वम्—इति कश्चित् (पूर्णचन्द्रः) आह । तन्न । 'स्फुर्ज' इति स्वरूपनिर्देशार्थं दीर्घानुच्चारणात् । दीर्घविधेः सत्त्वाच्च । यदि 'विधिप्राप्तं कृत्वैव निर्देष्टव्यम्' इति नियमः स्वीक्रियते । तदा एशिरेचोरेत्वाभावस्याज्ञापकत्वं स्यात्, एत्वस्य लक्षणप्राप्तत्वात् । अतएव 'दीर्घाभावस्तु चिन्त्यः' इति स्वामित्रान्योऽपि संगच्छते ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कन्दु-कादिक्रीडनस्य' ॥

घर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्

घर्म इति ॥ जिघर्त्यङ्गमनेन । 'घृ क्षरणदीप्त्योः' (जु० प० अ०) । 'घर्म—' (उ० १।१४९) इति निपातितः । यत्तु—'घरति' इति विग्रहप्रदर्शनं सुकुटेन कृतम् । तत्तु 'घृ क्षरण—' इति धातूपन्यसनेन विरुध्यते । घर्त्यङ्गमनेन वा । 'घृसेके' (भ्वा० प० अ०) । ('घर्मः स्यादातपे ग्रीष्मे-ऽप्युष्णस्वेदाम्बुनोरपि') ॥ (१) ॥*॥ निदह्यतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । न्यङ्कादिः (७।३।५३) ॥ (२) ॥*॥ स्विद्यतेऽनेनाङ्गम् । घञ् (३।३।१२१) । 'स्वेदो घर्मे स्वेदने च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रस्वेदहेतोस्तापस्य' ।—अङ्गजलस्य—इति मुकुटः । तन्न । स्वकृतकरणविग्रहविरोधात् । नहि जलेन प्रस्विद्यते । वस्तुतस्तु—भावकर्मव्युत्पत्त्या सोऽप्यर्थः ॥

प्रलयो नष्टचेष्टता ॥३३॥

प्रलय इति ॥ प्रलयनम् । लीड् (दि० आ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'प्रलयो मृत्युकल्पान्तमूर्च्छापायेषु पुंस्त्ययम्' ॥ (१) ॥*॥ नष्ट चेष्टा यस्य । तस्य भावः ।

तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सात्विकभावस्य' मूर्च्छापरपर्यायस्य । हर्षशोकादिभिः सकलचेष्टानाशस्येत्यर्थः ॥

अवहित्थाकारगुप्तिः

अवेति ॥ अवहिः स्थितिरवहित्था । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इत्यत्र 'स्थः' इति योगविभागात्कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ आकारस्य शोकादिजनित-मुखम्लान्यादेर्गोपनम् । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आकारगोपनस्य' ॥

समौ संवेगसंभ्रमौ ।

समाविति ॥ संवेजनं संचलनम् । 'ओविजी भयचलनयोः' (तु० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ संभ्रमणम् । घञ् (३।३।१८) । 'संभ्रमः साध्वसेऽपि स्यात्संवेगादरयोरपि' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हर्षादिना कर्मसु त्वरणस्य' ॥

स्यादाच्छुरितकं हासः सोत्प्रासः

स्यादिति ॥ उत्प्रासनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' (भ्वा० उ० से०) । वा । घञ् (३।३।१८) । उत्प्रासेनाधिक्येन क्षेपणेन वा सहितः सोत्प्रासः । आच्छुरणं परच्छेदनं । 'छुर छेदने' (तु० प० से०) । भावे कः (३।३।११४) । स्वार्थे कन् (५।३।७७) भावे 'स्यादा-च्छुरितकं हासनखराघातभेदयोः' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'परस्यामर्षजनकहासस्य' ॥

स मनाक् स्मितम् ॥३४॥

स इति ॥ स हासो मनागल्पः । 'सिङ् ईषद्धसने' (भ्वा० आ० अ०) । भावे कः (३।३।११४) 'ईषद्विकसि-तैर्दन्तैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः । अलक्षितद्विजद्वारमुत्तमानां स्मितं भवेत्' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ईषद्धासस्य' ॥

मध्यमः स्याद्विहसितम्

मध्यम इति ॥ स हासो मध्यमो महत्त्वालपत्वहीनः । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । भावे कः (३।३।११४) 'आकुञ्चितकपोलाक्षं सस्वनं निःस्वनं तथा । प्रस्तावोत्थं सानुरागमाहुर्विहसितं बुधाः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मध्यमहासस्य' ॥

रोमाञ्चो रोमहर्षणम् ।

रोमाञ्च इति ॥ रोम्णामञ्चनं पूजनम् । घञ् (३।३।१८)

१—'अवहित्थमथोग्रता' इति भरतोक्तेः क्लीबमपि—इति मुकुटपायुषबुधमनोहराः ॥

‘चजोः—’ (७।४।५२) इति सूत्रे ‘निष्ठायामनिटः’ इति पूरितत्वादस्मात् ‘अञ्चेः पूजायाम्’ (७।२।५३) इति क्तवानिष्ठयोरिङ्विधानान्न कुत्वम् । यत्तु—‘न क्वादेः’ (७।३।५९) इति योगविभागात् कुत्वम्—इति भाषावृत्त्युपन्यसनं मुकुटस्य । तन्न । तस्य वार्तिककृता (‘निष्ठायामनिटः’ इति वार्तिकेन) प्रत्याख्यानात् । यथोत्तरं मुनीनां ग्रामाण्यात् ॥ (१) ॥*॥ रोम्णां हर्षणम् ॥ (२) ॥*॥ पुलक-कण्टक-रोमविक्रिया-रोमोद्गमाश्चात्रैव । (‘पुलको गजान्नपिण्डे रोमाञ्चे प्रस्तरान्तरे । असुराज्यां मणिदोषे च षके तालके कृमौ’ । (‘कण्टकः क्षुद्रवैरिणि । वेणौ दुमाङ्गे रोमाञ्चे’ । ‘पुलकः पुनः । रोमाञ्चकण्टकौ रोमविक्रिया रोमहर्षणम् । रोमोद्गम उद्धर्षणमुल्लसनकमित्यपि’ । इति हैमात् ।) द्वे ‘रोमाञ्चस्य’ ॥

क्रन्दितं रुदितं कुष्टम्

क्रन्दितमिति ॥ ‘क्रदि रोदने’ (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।३।११४) ‘अथ क्रन्दितमाह्वाने रुदिते च नपुंसकम्’ ॥ (१) ॥*॥ ‘रुदिर् अश्रुविमोचने’ (अ० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (२) ॥*॥ ‘कुश रोदने’ (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।३।११४) । (‘कुष्टं रोदनरावयोः’) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘रोदनस्य’ ॥

जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणम् ॥३५॥

जृम्भ इति ॥ ‘जृभि गात्रविनामे’ (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । ‘गुरोश्च’ (३।३।१०३) इत्यः । ‘जृम्भा विकासजृम्भणयोस्त्रिषु’ । घञन्तस्यैव ह्रीबत्वमपि । ‘लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः’ इति वक्ष्यमाणत्वात् । यत्तु—जृम्भं तु, अज्जिबधौ भयादिपाठात्—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । ‘अज्जिबधौ’ इत्युक्तत्वेन ह्रीबत्वस्याविधानात् ॥ (१) ॥*॥ ल्युटि (३।३।११५) जृम्भणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मुखादिविकासस्य’ ॥

विप्रलम्भो विसंवादः

विप्रेति ॥ विशेषेण प्रलम्भनम् । ‘डुलभष् प्राप्तौ’ (भ्वा० आ० अ०) । विरुद्धं सम्यग् वदनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अङ्गीकृतासंपादनस्य’ ॥

रिङ्गणं स्खलनं समे ।

रिङ्गणमिति ॥ ‘रिगि गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘स्खल संचलने’ (भ्वा० प० से०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ ‘रिखि गतौ’ (भ्वा० प० से०) इ-

त्येके (तन्मते रिङ्गणम्) । द्वे ‘धर्मादेश्चलनस्य’—इति स्वामी, बालानां हस्तपादगमनस्य—इत्यन्ये, पिच्छिलादौ पतनस्य इत्यपरे ॥

स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ३६

स्यादिति ॥ निद्राणम् । ‘द्रा कुत्सायां गतौ’ (आ० प० अ०) । ‘आतश्चोप—’ (३।३।१०५) इत्यङ् । निन्दनम्, निन्द्यतेऽनया, इति वा । ‘निन्देर्नलोपश्च’ (उ० २।१७) इति रण्, इति वा ॥ (१) ॥*॥ ‘शीङ् स्वप्ने’ (अ० आ० से०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) । ‘शयनं सुरते निद्राशययोश्च नपुंसकम्’ ॥ (२) ॥*॥ ‘जिष्वप शये’ (अ० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । ‘स्वापः शयननिद्रयोः । स्पर्शाज्ञतायामज्ञाने’ ॥ (३) ॥*॥ ‘स्वपो नन्’ (३।३।९१) । ‘स्वप्नः स्वापे प्रसुप्तस्य विज्ञाने दर्शने पुमान्’ ॥ (४) ॥*॥ संवेशनम् । ‘विश प्रवेशने’ (तु० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । ‘संवेशः स्वापस्त्रीरतबन्धयोः’ ॥ (५) ॥*॥ ‘सुप्तिः’ अप्यत्र । (‘सुप्तिः स्पर्शाज्ञतानिद्राविश्रम्भे शयने स्त्रियाम्’ इति मेदिनीतः) ॥*॥ पञ्च ‘निद्रायाः’ ॥

तन्द्री प्रमीला

तन्द्रीति ॥ तत्पूर्वद्रातेः ‘स्पृहिगृहि—’ (३।२।१५८) इत्यादिना ‘तन्द्रा’ इति निपात्यते । तन्द्रायाः करणम् । ‘तत्करोति—’ (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद् ‘अच इः’ (उ० ४।१।३९) । तन्द्रिः । ‘कृदिकारात्—’ (ग० ४।१।४५) इति ङीष् वा । ‘तन्द्री निद्राप्रमीलयोः’ । णिजभावे ‘तन्द्रा’ इत्यपि । मुकुटस्तु—इन्द्रियाणां तननं द्रात्यस्याम् । तन्द्रधातोः सौत्रान्मूर्च्छार्थात् ‘तन्द्रेरिदीतौ’ इति ह्रस्वेकारप्रत्यये तन्द्रिः । ङीषि तन्द्री । दीर्घेकारप्रत्यये लक्ष्मीशब्दवच्च—इत्याह । तन्न । द्रातिना विगृह्य सौत्रधातोरुपन्यासस्य विरुद्धत्वात् । ‘तदो नान्तत्वनिपातनाभ्युपगमविरोधात्’ । ‘तन्द्रेरिदीतौ’ इति सूत्रस्यादर्शनाच्च । ईप्रत्ययविधायकाभावाच्च । (यदपि) ‘तैन्द्रिस्तन्द्री तन्द्रीस्तन्द्रा’ इति रूपचतुष्टयम् । इत्युक्तम् । तदपि न । दीर्घविसर्गान्ते प्रमाणाभावात् ॥ (१) ॥*॥ प्रमीलनम् । ‘मील निमेषणे’ (भ्वा० प० से०) ‘गुरोश्च’ (३।३।१०३) इत्यः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अत्यन्तश्रमादिना सर्वेन्द्रियासामर्थ्यस्य’ ॥

१—तदो नान्तत्वनिपातनाभ्युपगमपाठो मुकुटपुस्तकत्रये तु नोपलभ्यते ॥ २—एतत्स्थाने—‘तन्द्रिस्तन्द्रीस्तन्द्रा’ इति द्विरूपकोशाच्च—इति लिखितमासीत् । परंतु मुकुटपुस्तकत्रयदृष्टं मया लिखितम् ॥

अकुटिर्भृकुटिर्भृकुटिः स्त्रियाम् ।

अकुटिरिति ॥ 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । 'इगु-
पधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'भृवोः कुटिः, अकुं-
सवत्रैरूप्यम् । पृषोदरादित्वाट्टकारे भृकुटी, इत्यपि ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'क्रोधादिना ललाटसंकोचनस्य' ॥

अदृष्टिः स्यादसौम्येऽक्षिण

अदृष्टिरिति ॥ विरुद्धा दृष्टिः ॥ (१) ॥*॥ असौ-
म्येऽसुन्दरे ॥ एकं 'क्रूराया दृष्टेः' ॥

संसिद्धिप्रकृती त्विमे ॥३७॥

स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्च

संसिद्धीति ॥ संसेधनम् । 'विध संराद्वौ' (दि० प०
अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'संसिद्धिः प्रकृतौ सिद्धौ म-
दोग्रायामपि स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ प्रकरणम् । 'डुकृञ्'
(त० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ इमे इति
द्वयो स्त्रीत्वबोधनार्थमुक्तम् । स्वं रूपम् ॥ (३) ॥*॥ स्वो
भावः ॥ (४) ॥*॥ विसर्जनम् । 'सृज विसर्गे' (तु० प०
अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'निसर्गः सृष्टौ स्वभावे च'
इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'स्वभावस्य' ॥

अथ वेपथुः ।

कम्पः

अथेति ॥ वेपनम् । 'द्वेपृ कम्पने' (भा० आ० से०) ।
'द्वितोऽथुच्' (३।३।८९) ॥ (१) ॥*॥ 'कपि किञ्चिच्च-
लने' (भा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'कम्पस्य' ॥

अथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ॥३८॥

अथेति ॥ क्षणोति दुःखम् । 'क्षण हिंसायाम्' (त०
उ० से०) । पचाद्यच् (३।३।१३४) । 'क्षणः कालविशेषे
स्यात्पर्वण्यवसरे महे । व्यापारविकलत्वे च परतन्त्रत्वमध्ययोः'
इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उद्धर्षयति । 'हृषु अलीके' (भा०
प० से०) णिजन्तः । अच् (३।३।१३४) । उद्धतो ह-
र्षोऽनेति वा ॥ (२) ॥*॥ महनम् 'मह पूजायाम्' (भा०
प० से०) घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाद्बहुवचनभावः ।
घः (३।३।११८) वा । यद्वा महति । अच् (३।३।१३४) ।
'मही नद्यन्तरे भूमौ मह उद्ध(त्स) वतेजसोः' (यत्तु) म-
हत्तेऽनेन । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः-इति मुकुटः ।
तन्न । 'हलश्च'-(३।३।१२०) इति घञ्प्रसङ्गात् ॥ (३)

॥*॥ उद्धनोति । दुःखम् । 'धृञ् कम्पने' (स्वा० उ०
अ०) । अच् (३।३।१३४) । 'उद्धवो यादवमिदि महे
च क्रतुपावके' ॥ (४) ॥*॥ उत्सुवति । 'धू प्रेरणे' (तु०
प० से०) । अच् (३।३।१३४) । 'उत्सवो मह उत्सेके
इच्छाप्रसरकोपयोः' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'उत्सवस्य' ॥

इति स्वर्गवर्गः ॥

इतीति ॥ स्वर्गप्रधानो वर्गः । एतत्पर्यन्तं स्वर्गसंगता-
र्थनिरूपणात् ॥

इति नाट्यवर्गविवरणम् ॥

अधोभुवनपातालबलिसगरसातलम् ।

नागलोकः

अध इति ॥ अधश्च तद्भुवनं च ॥*॥ 'अधः अपि' ।
'अधोऽव्ययं स्यात्पाताले' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (१) ॥*॥
पतन्त्यत्र पापात् । 'पतिचण्डिभ्यामालञ्' (उ० १।१।१७) ।
'पातालं वडवानले । रसातले च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
बलेः सन्न ॥ (३) ॥*॥ रसायास्तलमधः ॥ (४) ॥*॥
नागानां लोकः ॥ (५) ॥*॥ अधोलोक-फणिभुवनादयः
अप्यत्र ॥*॥ पञ्च 'पातालस्य' ॥

अथ कुहरं शुषिरं विवरं विलम् ॥ १ ॥

छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वपा शुषिः ।

अथेति ॥ कुं हरति । 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' (३।२।९) ।
यद्वा 'कुह विस्मापने' (चु० आ० से०) । इगुपधत्वात् (३।
१।२३५) कः । कुहं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आ-
तोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कुहरं गह्वरे छिद्रे क्लीबं
नागान्तरे पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ शोषणम् । 'शुष शोषणे'
(दि० प० अ०) । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) । शुषि-
रस्यास्ति । 'उषशुषि-' (५।२।१०७) इति रः । 'शु-
षिरं वंशादिवाद्ये विवरेऽपि नपुंसकम् । शुषिरो न स्त्रियां
गते बह्वौ रन्ध्रान्विते त्रिषु' ॥ (२) ॥*॥ विवृणोति ।
'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । पचाद्यच् (३।३।१३४) ।
यद्वा विव्रियते । 'ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च' (३।३।५८) इत्यप् ।
विगतो वरोऽस्माद्वा । बीनां पक्षिणां वरं वा । 'विवरं दूषणे
गते' ॥ (३) ॥*॥ विलति भिनत्ति । 'विल भेदने' (तु० प०
से०) । 'इगुपध-' (३।३।१३५) इति कः । विल्यते वा ।
'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३।३।११३) सूत्रे 'कृह्युटः' इति वा-

१—मूषिके ना स्त्रियां नाल्पौषधौ, मूषिके ना स्त्रियां वर्गे
इत्येवं पाठो मूलमेदिन्यां दृश्यते ॥

तिर्केन) इति 'इगुपध-' (३।३।१३५) इति कः । घञर्थे कः (वा० ३।३।५८) वा । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घे संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावो वा । 'विलं छिद्रे गुहायां च पुमानुच्चैःश्रवोहये' ॥ (४) ॥*॥ छिद्यते । 'छिद्र भेदने' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) यद्वा छिद्यते 'छिदिर द्वैधीकरणे' (रु० उ० अ०) । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'छिद्रं विवररन्ध्रवत् । गर्ते दोषे' इति हेमः ॥ (५) ॥*॥ 'व्यथ भयचलनयोः' (भ्वा० आ० से०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) । निश्चयेन व्यथनं भयं चलनं वा यत्र । यत्तु—अधिकरणे ल्युट् (३।३।११६)—इति सुकुट आह । तन्न । व्यथनमिति भावप्रत्यये वहुव्रीहिणा गतार्थत्वात् ॥ (६) ॥*॥ रोचतेऽत्र । 'रूच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । निष्ठायां सेट्त्वान्नयङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । यत्तु सुकुटः—रोचते प्रकाशते । घः (३।३।११८)—इत्याह । तन्न । कर्तरि घसाविधानात् । 'रोकं क्रयणभेदे ना वि (वरे)-विले चले । रोकौऽशौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (७) ॥*॥ रमणम् । संपदादि (३।३।१०८) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च दीर्घः । रमं क्रीडां धरति । मूलविमुजादिः (वा० ३।२।५) । रन्धयति । 'रध हिंसासंराद्धयोः' (दि० प० से०) । बाहुलकाद्रक् वा । 'रन्ध्रं तु दूषणे न्छिद्रे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥*॥ श्रमयति । 'श्रम गतौ' (चु० प० से०) ण्यन्तात्पचाद्यच् । शु शोभनमभ्रं व्योमात्र वा । तालव्यादि ॥ (९) ॥*॥ उप्यतेऽत्र । 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । भिदादिः (३।३।१०४) । ('चपा विवरमेदसोः') ॥ (१०) ॥*॥ शुष्यत्यत्र । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) । 'शुषिः शोषे विलेऽस्त्री सात्' इति मेदिनी ॥*॥ सुषु सति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । बाहुलकात् किः । (सुषिः) । 'विवराभिधायिनि शुषिरादौ शास्त्रेषु दन्त्यतालव्यौ' इत्युष्मविवेकः ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'विलस्य' ॥

गर्तावटौ शुवि श्वभ्रे

गर्तेति ॥ गिरति 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । 'हसिमृग-' (उ० ३।८६) इति तत् । स्त्रियां टाप् (४।१।५) 'शरट्-कृसर-गर्त-रङ्गाः' इति स्त्रीपुंसप्रकरणे रभसात् ।

१—'विवराभिधायिनि-' इत्युष्मविवेकतो दन्त्यादिष्वे तु 'सुषु अभ्रम्' इति विग्रहः इति पञ्जिकाशयः—इति सुकुटपीयूषधुधमनोहराशयः ॥

'गर्तोऽवटे कुकुन्दरे । त्रिगर्तांशे' इति हेमः ॥ (१) ॥*॥ अवन्त्यसात् । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) । इदन्तोऽपि । 'दभेऽपि पवित्रमवटिरवटेऽपि' इति हलायुधः । 'अवटः कूपविलयोगर्ते कुहकजीविनि' इति हेमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रन्ध्रमात्रस्य' ॥

सरन्ध्रे शुषिरं त्रिषु ॥ २ ॥

सरन्ध्र इति ॥ शुषिरस्यास्ति । 'उषुषि-' (५।२।१०७) इति रः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भूरन्ध्रस्य' ॥

अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः ।

अन्धेति ॥ 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (चु० उ० से०) चुरादिः । अन्धनम् । घञ् (३।३।१८) । अन्धं करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ ध्वन्यते । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'ध्रुवध्वान्त-' (७।२।१८) इति निपातितम् ॥ (२) ॥*॥ तमोऽस्त्यत्र । भावप्रधानो निर्देशः । 'ज्योत्स्नातमिस्रा-' (५।२।११४) इति साधु ॥*॥ तमिस्रास्त्याश्रयत्वेनास्येति वा । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'तमिस्रं तिमिरे कोपे, तमिस्रा तु तमस्ततौ । कृष्णपक्षनिशायां च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्राभावे' (दि० प० से०) । किरच् (बाहुलकात्) । 'तिमिरं ध्वान्ते नेत्रामयान्तरे' ॥ (४) ॥*॥ ताम्यत्यनेन । 'तसु ग्लानौ' (दि० प० से०) । असुन् (४।१८९) । ('तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं, वा ना विधुंतुदे') इति मेदिनी ॥*॥ (उ० ३।११७ असचि) तमसमपि । 'तमसं तु निशाचर्म' इति त्रिकाण्डशेषात् । स्त्रियां तु तमसा नदीविशेषे ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अन्धकारस्य' ॥

ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्

ध्वान्त इति ॥ अन्धयति । अन्धं च तत्तमश्च । 'अवसमन्धेभ्यस्तमसः' (५।४।७९) इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'घनान्धकारस्य' ॥

क्षीणेवतमसम्

क्षीण इति ॥ क्षीणे तु ध्वान्ते । अव हीनं तमः । अच् (५।४।७९) (१) ॥*॥ एकम् 'क्षीणतमसः' ॥

तमः ॥ ३ ॥

विष्वक् संतमसम्

तम इति ॥ विष्वक् सर्वतः तमः । समन्तात्तमः । अच् (५।४।७९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'व्यापकतमसः' ॥

१—कुहकमिन्द्रजालम् ॥

नागाः काद्रवेयाः

नागा इति ॥ नगे भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । यद्वा—न गच्छन्ति । अगाः । न अगाः । 'सुप्सुपा' (२।१।४) इति समासः । अनञ्स्वान्न नलोपः । 'नागो मतङ्गजे सर्पे पुंनागे नागकेसरे । क्रूराचारे नागदन्ते मुस्तेके वारिदेऽपि च ॥ देहानिलविशेषे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः १) नागं रङ्गे सीसपत्रे स्त्रीबन्धे करणान्तरे' इति हैमः (१) ॥*॥ कद्रा अपत्यानि । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) 'ढे लोपोऽकद्राः' (६।४।१४७) इति टिलोपाभावे 'ओर्गुणः' (६।४।१४६) । यत्तु—स्वामी—शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक् । न तु 'स्त्रीभ्यो ढक्' । कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दस्यूङ्घ्रिधेः—इत्याह । तन्न । 'संज्ञायाम्' (४।१।७२) इति लोकेऽप्युङ्घ्रिधानात् ॥ (२) ॥*॥ सर्पेभ्योऽन्ये देवयोनयोऽमी ॥ द्वे 'फणालाङ्गलवतो नराकारसर्पस्य' ॥

तदीश्वरः ।

शेषोऽनन्तः

तदीति ॥ तेषामीश्वरः । शिष्यते । 'शिष्य विशेषणे' (६० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'शेषोऽनन्ते वधे सीरिण्युपयुक्तेरेऽपि च । शेषा निर्माल्यदाने स्यात्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ न अन्तोऽस्य । 'अनन्तः केशवे शेषे पुमान्, निरवधौ त्रिषु' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नागानां स्वामिनः' ॥

वासुकिस्तु सर्पराजः

वासुकिरिति ॥ वसु रत्नं के मूर्ध्नि यस्य । वसु कायति वा । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।३) । वसुकः । तस्यापत्यम् । 'अत इञ्' (४।१।९५) ॥ (१) ॥*॥ सर्पाणां राजा । 'राजा—' (५।४।९१) इति टच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नागराजस्य' ॥

अथ गोनसे ॥ ४ ॥

तिलित्सः स्यात्

अथेति ॥ गोरिव नासिका यस्य । 'अञ्नासिकायाः' (५।४।११८) इत्यच्, नसादेशः ॥*॥ गोनासोऽप्यत्र ।

१—इह यद्यपि शेषवासुक्रयोर्भेदः । तथापि गतानुगतिकतया कवयोऽभेदेन प्रयुज्यते यथा 'स्वमिव मुजंगविशेषं व्युपधाय स्वपिति यो मुजंगवि शेषम्' इति वृन्दावने । 'वलयायितशेषशायिनः सखितामादित पीतवाससः' इति नैषधे । इति मुकुटः ॥

'गोनासगोनसौ' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (१) ॥*॥ तेलति 'तिल गतौ' (प० से०) भ्वादिः । तिलति । 'तिल स्नेहने' (प० से०) तुदादिः । 'तिल इदुक् च' इति स इदुगागमश्च—इति मुकुटः । तन्न । उज्ज्वलदत्तादिषूकसूत्राभावात् तेलनम् । तिल् । संपदादिक्लिप् (वा० ३।३।१०८) । तिलमेति । 'इण् गतौ' (अ० प—अ०) क्लिप् (३।२।१७८) । तुक् (६।१।७१) । तिलित् । तिलितं स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । कः (३।२।३) यद्वा तेलनम् । तिलिः । कृष्यादित्वात् (वा० ३।३।१०८) इक् । तिलिं गतिं त्सरति । 'त्सर छन्नगतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०२) । इति ङः ॥ (२) ॥*॥ 'गोनसी मण्डली वोडः' इति तु विक्रमादित्यः ॥ द्वे 'सर्पविशेषस्य' ॥

अजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ ।

अजेति ॥ गिरति । 'ग निगरणे' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । अजस गरः । अजो नित्यो गरो विषं यसेति वा । यत्तु—अजं छागमपि गिरतिपचाद्यच्—इति मुकुटः । तन्न । कर्मण्यणः प्रसङ्गात् । 'अजगरः स्मृतः सर्पभेदेऽपि कवचे बुधैः' ॥ (१) ॥*॥ शेते । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) 'भृमुशी—' (उ० १।७) इत्युः ॥ (२) ॥*॥ वहति । 'वहियुभ्यां णित्' (ऊ० ३।१।१९) इत्यसच् । णित्त्वाद्बुद्धिः । बाहं गतिं स्यति—इति वा । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'बाहसोऽजगरे वारिनिर्घाणसुनिषण्ययोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अजगरस्य' ॥

अलगर्दो जलव्यालः

अलेति ॥ लगति । 'लगे सङ्गे' (भ्वा० प० से०) । क्लिप् (३।२।१७८) । अर्दयति । अच् (३।१।१३४) । लक् चासावर्दश्च । लग्नः सन् पीडक इत्यर्थः । निर्विषत्वात्तद्विज्ञोऽलगर्दः । यद्वा—अलति । 'अल गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । गर्दति । 'गर्द शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । अलश्चासौ गर्दश्च ॥*॥ 'अलगर्धः' इति तु मुकुटः । अलं गृह्यति । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ जलस्यो व्यालः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलव्यालस्य' ॥

समौ राजिलडुण्डुभौ ॥ ५ ॥

समाविति ॥ राजी रेखास्यास्ति । सिध्मादित्वाल्छ

१—'गोनासाय नियोजिता गदरजाः' इति राजशेखरः—इति मुकुटः ॥

(५।२।९७) । यद्वा—राजिं लाति । ‘ला दाने’ (अ० प० अ०) । ‘आतोऽनुप—’ (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥
 ‘डुण्डु’ इत्यनुकरणशब्दः । तं भणति, तेन भाति, इति वा । ‘अन्येभ्योऽपि—’ (वा० ३।२।१०२) इति डः । ल-
 ण्यते । ‘ओ लडि उत्क्षेपणे’ (चु० प० से०) । घञ्
 (३।२।१८) । डलयोरेकत्वम् । उभति । ‘उभ पूरणे’
 (तु० प० से०) । ‘इगुपध—’ (३।२।१३५) इति कः ।
 डुण्डुश्चासावुभश्च । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यत्तु—
 ‘डुडि तुडि निमज्जने’ । घञ् (३।२।१८) । डुण्डेन भाति ।
 ‘आतोऽनुप—’ (३।२।३) इति कः । ‘कर्तृकरणे कृता—’
 (२।२।३२) इति समासः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।
 तवर्गतृतीयादिरपि । अत एव ‘दो डो दो लश्च’ इति न-
 रसिंहः—इति मुकुटः । ‘दण्ड भाषणे’ । ‘दण्डुभः’ इ-
 त्येके—इति स्वामी । तत्र । उक्तधातूनामदर्शनात् । ‘आ-
 तोऽनुप—’ (३।२।३) इति कस्य कर्मण्युपपदे विधानात् ।
 परत्वादुपपदसमासस्य (२।२।१९) न्याय्यत्वाच्च ॥ (२)
 ॥*॥ द्वे ‘निर्विषस्य द्विमुखस्य सर्पस्य’ ॥

मालुधानो मातुलाहिः

माल्विति ॥ मालुरोषधी । तत्र धानमस्य । ‘मालु-
 धानश्चित्रसर्पे महापद्मे च दृश्यते’ इत्युत्पलिनी । ‘मालु-
 धानो मातुलाहौ मालुधानी लतान्तरे’ इति विश्वः ॥ (१)
 ॥*॥ मां तुलयति । कः । मूलविमुजादिः (वा० ३।२।५) ।
 मातुलश्चासावहिश्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘चित्रसर्पस्य’ ॥

निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः ।

निर्मुक्त इति ॥ अमोचि । मुक्तः=कञ्चुकः । नास्ति
 मुक्तोऽस्य । ‘निर्निश्चयनिषेधयोः’ निर्मुक्तस्त्यक्तसङ्गे स्या-
 न्मुक्तकञ्चुकभोगिनि ॥ (१) ॥*॥ मुक्तः कञ्चुको येन ॥
 (२) ॥*॥ द्वे ‘मुक्तत्वचः सर्पस्य’ ॥

सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजंगोऽहिर्भुजंगमः ॥ ६ ॥

आशीविषो विषधरश्चक्री व्यालः सरीसृपः ।

कुण्डली गूढपाञ्चशुःश्रवाः काकोदरः फणी ॥७॥

दर्वाकरो दीर्घपृष्ठो दन्दशूको विलेशयः ।

उरगः पन्नगो भोगी जिह्वगः पवनाशनः ॥८॥

सर्प इति ॥ सर्पति । ‘सृष्टु गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।

१—लक्ष्यं च । ‘किं महोरगविसर्पिविक्रमो राजिलेषु गरुडः
 प्रवर्तते’ इति स्वामी ॥

अच् (३।२।१३४) । ‘इगुपध—’ (३।२।१३५) इति को वा ।
 ‘नोक्तमनित्यम्’ इति गुणः । यद्वा सर्पणम् । भावे घञ् ।
 सर्पः । सोऽस्यास्ति । अर्शआद्यच् । (५।२।१२७) स्त्रियां
 जातित्वान्डीष् (४।२।६३) ॥ (१) ॥*॥ पदेति । ‘पर्द
 कुत्सिते शब्दे’ (भ्वा० आ० से०) । ‘पर्देर्निर्तसंप्रसारणम-
 लोपश्च’ (उ० ३।८०) इति काकुः प्रत्ययः । पिपति स्वम् ।
 ‘पिपतेर्दाकुर्ह्रस्वश्च’ (*) इति वा । ‘पृदाकुर्वृश्चिके
 व्याघ्रे सर्पचित्रकयोः पुमान्’ ॥ (२) ॥*॥ ‘भुजो कौ-
 टिल्ये’ (तु० प० अ०) इगुपधत्वात् (३।२।१३५) कः ।
 भुजः सन् गच्छति । ‘अन्यत्रापि’ (वा० ३।२।४८) इति
 डः ॥ (३) ॥*॥ ‘भुजेन कौटिल्येन गच्छति वा । ‘गमेः
 सुपि’ ‘खच्च डिद्धा’ (वा० ३।२।३८) इति खचि डित्वे
 टिलोपे भुजंगः । ‘भुजंगः सर्पस्त्रिज्योः’ इति हैमः ॥
 (४) ॥*॥ आहन्ति । ‘आडि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च’ (उ०
 ४।२।३८) इतीन् डित् । ‘अहिर्धृत्रासुरे सर्पे पुंसि’ ॥ (५)
 ॥*॥ खच्चडित्वे भुजंगमः ॥ (६) ॥*॥ ‘आशीस्तालु-
 गता दंष्ट्रा तथा विद्धो न जीवति’ । तत्र विषमस्य । पृ-
 षोदरादित्वात् (६।३।१०९) दीर्घसलोपौ । केचित्त्वीकारा-
 न्तमाशीशब्दमाहुः । ‘आशीमिव कलामिन्दोः’ इति रा-
 जशेखरः ॥ (७) ॥*॥ विषस्य धरः ॥ (८) ॥*॥ ‘च-
 क्रमस्यास्ति । ‘अतइनिः’ (५।२।११५) । ‘चक्री कोके
 कुलालेऽहौ वैकुण्ठे चक्रवर्तिनि’ इति हैमः ॥ (९) ॥*॥
 व्याडति । ‘अड उद्यमे’ (भ्वा० प० से०) व्याड्पूर्वः ।
 अच् (३।२।१३४) । ‘व्याडो हिंस्रपशौ सर्पे’ ॥*॥ ड-
 लयोरेकत्वस्मरणात् व्यालोऽपि । ‘व्यालो दुष्टगजे सर्पे खले
 श्वापदसिंहयोः’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१०) ॥*॥ कु-
 टिलं सर्पति । ‘नित्यं कौटिल्ये गतौ’ (३।२।२३) इति
 यङ् । पचाद्यच् (३।२।१३४) । ‘यडोऽचि च’ (२।४।७४)
 । ‘ससार—सारस—सरीसृप—सस्य—सास्त्राः’ इति द्विदन्त्ये
 ऊष्मविवेकः ॥ (११) ॥*॥ कुण्डलं कुण्डलाकारता-
 स्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । यत्तु मुकुटः—वयं तु ‘कुण्ड-
 लमनुकरोतीति ‘कुण्डलशब्दात् प्रातिपदिकाद्वात्वर्थणि-
 जन्तात् घञर्थे के (वा० ३।३।५८) कुण्डलं कुण्डलनं
 कुण्डलानुकरणम् । तद्योगाद् ‘इनिः’ (५।२।११५) कु-
 ण्डली’ इति ब्रूमहे—इत्याह । तत्र । परिगणनात् कामा-
 वात् । प्राचामेव फलितार्थस्य लाभात् । ‘कुण्डली वरुणे
 सर्पे मयूरे कुण्डलान्विते’ ॥ (१२) ॥*॥ गूढाः पादा

१—माध्ये तु ‘अन्येष्वपि’ इति दृश्यते ॥ २—अत्र तु-

‘कुण्डलं कर्णभूषायां पाशेऽपि वलयेऽपि च । काञ्चनद्रु-
 द्बन्धोः स्त्री केवलः कुहनेऽपि च’ इत्युपलभ्यते ॥ तत्तु न सर्प-
 पर्यायबोधकम् ॥

अस्य । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'पादानामपि विज्ञेये द्वे शते द्वे च विंशती' इत्यागमः । यद्वा गूढं पादयति । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । ण्यन्तात् (३।१।२६) क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (१३) ॥*॥ चक्षुः श्रवः कर्णोऽस्य । सान्तः ॥*॥ अत एव 'गोकर्णः' अपि । ('गोकर्णः' ग्रम-थान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने मृगेऽश्वतरसर्पयोः) ॥ (१४) ॥*॥ काकस्येवोदरमस्य । यद्वा—ईषदकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) कोः कादेशः काकम्-ईषत्कुटिलगतिमद्-उदरमस्य ॥ (१५) ॥*॥ फणास्यास्ति । ग्रीह्यादिः (५।२।११६) फणोऽस्यास्ति वा । अत इनिः (५।२।१०५) ॥ (१६) ॥*॥ दर्व्याकारः फण एव करो यस्य प्रहारसाधनत्वात् । दर्वीं फणं करोति, इति वा । 'कृजो हेतु—' (३।२।२०) इति टः ॥ (१७) ॥*॥ दीर्घं पृष्ठमस्य ॥ (१८) ॥*॥ गर्हितं दशति । 'लुपसद्—' (३।१।२४) इति यङ् । 'जपजम—' (७।४।८४) इति नुकि अनुस्वारः (८।२।१२४) । 'यजजप—' (३।२।१६६) इत्यूकः । 'दन्दशूकस्तु पुं-लिङ्गो राक्षसे च सरीसृपे' ॥ (१९) ॥*॥ विले शते । 'अधिकरणे शेतेः' (३।२।१५) इत्यच् । 'शयवास—' (६।३।१८) इत्यलुक् । 'विलेशयो मूषिकेऽहौ' इति हैमः ॥ (२०) ॥*॥ उरसा गच्छति । 'उरसो लोपश्च' (वा० ३।२।४८) इति ङः ॥ (२१) ॥*॥ पन्नं पतितं यथा तथा गच्छति । 'सर्वत्रपन्नयोः' (वा० ३।२।४८) इति ङः । 'पन्नगश्चौषधीभेदे तथैव पवनाशने' ॥ (२२) ॥*॥ भोगः फणो वक्रगतिर्वास्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । 'भोगी भुजंगमेऽपि स्याद्भामपात्रे नृपे पुमान् । विहाय महिषीमन्यराजयोषिति भोगिनी' ॥ (२३) ॥*॥ जिह्वं कुटिलं गच्छति । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । 'जिह्वगोऽहौ च मन्दगे' इति विश्वः ॥ (२४) ॥*॥ पवनोऽशनं यस्य ॥ (२५) ॥*॥ पञ्चविंशतिः 'सर्पमात्रस्य' ॥

त्रिष्वाहेयं विषास्थ्यादि

त्रिष्विति ॥ अहौ भवम् । 'दतिकुक्षि—' (४।३।५६) इति ढच् । स्त्रियां 'टिड्ढा—' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ आदिना कञ्चुकादि ॥ एकम् 'सर्पविषास्थ्यादेः' ॥

स्फटायां तु फणा द्वयोः ।

स्फटायामिति ॥ स्फटति । 'स्फट विकसने' (चु० प० से०) चौरादिकः । गिजभावे पचायच् (३।१।१३४)

॥*॥ 'फटा' इति कचित्पाठः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । ('फटा तु कितके फणे') ॥ (१) ॥*॥ फणति । 'फण गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ 'द्वयोः' इत्यनेन 'स्फटा' अपि संबध्यते—इति स्वामी ॥ द्वे 'फणायाः' ॥

समौ कञ्चुकनिर्मोकौ

समाधिति ॥ कञ्चते । 'कचि दीप्तिबन्धनयोः' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुक्त्वात् । 'कञ्चुको वारवाणे स्यान्निर्मोकौ कवचेऽपि च । वर्धापकगृहीताङ्गस्थितवस्त्रे च चो-लके । कञ्चुक्यौषधिभेदे च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ निश्चयेन मुच्यते । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'निर्मोकौ मोचने व्योम्नि संनाहे सर्पकञ्चुके' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्पत्वचः' ॥

क्ष्वेडस्तु गरलं विषम् ॥९॥

क्ष्वेड इति ॥ क्ष्वेडते मोहयति । अच् (३।१।१३४) । क्ष्विद्यन्त्यनेन वा । 'अिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोः' । 'मोह-नयोः' इत्येके (भ्वा० प० से०, दि० प०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'क्ष्वेडो ध्वनौ कर्णामये विषे । क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिं-हनादे च योषिति । लोहितार्कपर्णफले घोषपुण्ये नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तितः' ॥ (१) ॥*॥ गिरति जीवम् 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गरं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) । भावपरत्वं गरशब्दस्य । गिरतेर्बाहुलकादलच वा । 'गरलं पन्नगविषे तृणपूलकमानयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वेवेष्टि कायम् । 'विष्टल व्यासौ' (जु० उ० अ०) 'विष विप्रयोगे' (क्रया० प० से०) वा । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'गरले विषमम्भसि च, स्त्रियामति-विषायाम्' इत्यूष्मविवेकान्मूर्धन्यान्तम् ।—'पुंसि क्लीबे च' इति विषेणापि संबध्यते—इति केचित् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विषमात्रस्य' ॥

पुंसि क्लीबे च काकोलकालकूटहलाहलाः ।

सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥१०॥

दारदो वत्सनाभश्च विषभेदा अमी नव ।

पुंसीति ॥ ईषत् कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५)

१—'द्वयोर्वर्तमानायां स्फटायां फणापि द्वयोः' इति केचित् । नैषा ग्रन्थकृद्वीतिः—इति प्रीयूषम् ॥

१०५) इति कोः कादेशः । 'काकोलो नरकान्तरे, ना-
कुलाले द्रोणकाके, विषभेदे च न स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥
कालमपि कूटयति । 'कूट परिदाहे' (उ० से०) चुरादिः ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । कालस्य कर्मणो मृत्योर्वा कूटो
राशिरिव—इति वा ॥ (१) ॥*॥ हलति जठरम् । 'हल
विलेखने' (भ्वा० प० से०) । न हलति आहलति वा
अच् (३।१।१३४) । अहलम्—आहलम्, वा । ततः
कर्मधारयः । हाला इव, हलतीति वा । हलमिव हलति ।
अच् (३।१।१३४) । प्रज्ञाघण् (५।३।३८) । 'हालाहलं
हालहलं वदन्यपि हलाहलम्' इति द्विरूपकोषः । 'गो-
नौसगोनसौ, हालाहलं हालहलं विषम्' इति त्रिकाण्डशेषः ।
'हालाहलस्तु हयलालोरे विषे । ज्येष्ठ्यां च' इति हैमः ॥
(१) । एते त्रयः क्लीबपुंसोः ॥*॥ सौराष्ट्रे देशभेदे भवः ।
अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ् । 'सारोष्ट्रिकः'
इति पाठः—इति मुकुटः । सुराष्ट्रे भव इति तु स्वामी ।
(१) ॥*॥ शुक्लिके देशे भवः । 'दतिकुक्षि—' (४।३।५६)
इति योगविभागादृञ् ॥ (१) ॥*॥ ब्रह्मणः पुत्रः । ('ब्र-
ह्मपुत्रः क्षेडभेदे नदभेदे च पुंस्यम्') ॥ (१) ॥*॥ प्र-
दीपयति णिच् । (३।१।२६) नन्दादित्युः (३।१।१३४)
॥ (१) ॥*॥ दरदि देशे भवः । 'दारदो विषभेदे स्था-
त्पारदे हिङ्गुले पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ वत्सान् नञ्नाति ।
'णम हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।
१) । वत्सस्य नाभिरिव नाभिरस्येति वा । 'अच् प्रत्यन्व-
वपूर्वात्—' (५।४।७) इति योगविभागादच् ॥ (१) ॥*॥
'स्थावरविषभेदानां' प्रत्येकम् ॥

विषवैद्यो जाङ्गुलिकः

विषेति ॥ विद्यामधीते वेत्ति वा । 'तदधीते तद्वेद'
(४।२।५९) इत्यण् । विषस्य वैद्यः ॥ (१) ॥*॥ जा-
ङ्गुलीं विषविद्यामधीते वेद वा । वसन्तादित्वात् (४।२।
६३) ठक् । 'परीक्षितं समशीयाज्जाङ्गुलीभिर्भिषग्वृतः' ॥
जाङ्गुल्या दीव्यतीति वा । 'तेन दीव्यति' (४।४।२) इति
ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गारुडिकस्य' ॥

१—यथा 'स्त्रिंशं भवत्यमृततुल्यमहो कलत्रं हालाहलं वि-
षमिवाप्रगुणं तदेव' यथा 'काममपायि मयेन्द्रियकुण्डैर्यद्यपि दुष्कृ-
तहालहलौघः' यथा वा 'मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदये हाल-
हलं महाविषम्' इति स्वामी । 'कस्य सद्यो हलाहलः' इत्य-
नेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—गोनासगोनसौ श्लोकार्धपतितत्वे-
नोक्तौ न प्रकृतोपयुक्तौ ॥ ३—'त्वं विष ब्रह्मणः पुत्र सत्ये धर्मे
व्यवस्थितः' इति याज्ञवल्क्योक्तेः—इति स्वामिमुकुटबुधमनोहराः ॥

व्यालग्राह्याहितुण्डिकः ॥ ११ ॥

व्यालेति ॥ व्यालं गृह्णाति । 'नन्दिग्रहि—' (३।१।
१३४) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ अहेस्तुण्डं मुखम् । तेन
दीव्यति । ठक् (४।४।२) । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धभावे 'अ-
हितुण्डिकः' अपि । 'व्यालग्राहोऽहितुण्डिकः' इत्यमर-
माला ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्पग्राहिणः' ॥

॥ इति पाताल-भोगिवर्गविवरणम् ॥

स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् ।

स्यादिति ॥ नरति, नृणाति वा, । 'नृ नये' (भ्वा०,
त्रया० प० से०) । 'कृत्वादिभ्यः संज्ञायां वुन्' (उ० ५।
३५) । 'नरकः पुंसि निरयदेवारातिप्रभेदयोः' इति वि-
श्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ प्रज्ञाघणि (५।४।३८) नारकः ।
यत्तु—'अन्येषामपि—' (६।३।१३७) इति दीर्घत्वम्—इति
स्वामिमुकुटौ । तन्न । अणि वृद्धिसंभवात् । उत्तरपदपर-
त्वाभावाच्च । यदपि—नराः कायन्त्यत्र । मूलविमुजादि-
त्वात् (वा० ३।२।५) के नरकः,—इति तु स्वामी—इति
तन्न । तन्न । अधिकरणे उक्तवार्तिकाप्रवृत्तेः । 'कर्तरि
कृत्' (३।४।६७) इति बाधात् ॥ (१) ॥*॥ निर्गतो-
ऽयात् (३) ॥*॥ दुष्टा गतिः । 'दुर्गतिः । नरके निः-
स्वतायां च' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'नरकस्य' ॥

तद्वेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ॥ १ ॥

संहारः कालसूत्रं चेत्याद्याः

तदिति ॥ तस्य नरकस्य भेदाः । तपति । ल्युः (३)
१।१३४) । 'तपनोऽरुक्करेऽपि स्याद्वाक्करे निरयान्तरे'
॥ (१) ॥*॥ 'वीचिः स्वल्पतरङ्गे स्यादवकाशे सुखेऽपि
च' इति विश्वः । नास्ति वीचिः सुखमत्र । 'अवीचिस्त्व-
न्तरङ्गे नरकान्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ रुरुर्नाम प्रा-
णी (मृग)विशेषः । तस्यायम् । 'तस्वेदम्' (४।३।१२०)
इत्यण् । महतो रुरोरयम् ॥ (१) ॥*॥ 'रौरवो नरके
घोरे' इति मैदिनी ॥ (१) ॥*॥ हरणं हारः । घञ् (३।

१—अत्र तु 'दारिद्रे नरके चापि' इति लिखितमासीत् ।
परंतु हैमे नोपलभ्यते ॥ २—अतरङ्गे कलोलरहिते यथा 'अवी-
चिर्निर्वाते सरससरसीवेयमबला' इत्यादौ वाच्यलिङ्गः ॥ इत्यनेकार्थ-
कैरवाकरकौमुदी ॥ नरके तु तपनसाहचर्यापुलिङ्गः 'अवीचि
गाहन्ते दुतवहशिखापूरितमपि' इति शिल्पलेखः इति—सर्वधरः
स्वामी पथिका च—इति मुकुटः ॥ ३—हैमे तु 'भीषणे नर-
कान्तरे' इत्युपलभ्यते ॥

३।१८) । सम्यग् हारोऽत्र ॥*॥ सम्यग् घातोऽत्र (‘सं-
घातः पुंसि घाते च संहतौ नरकान्तरे’ इति मेदिनी) । इ-
त्येक ॥ (१) ॥*॥ कालान्ययोमयानि सूत्राण्यत्र ॥ (१)
॥*॥ आद्यशब्देन तामिस्रान्धतामिस्रासिपन्नवनादयः ।
‘नरकभेदानां’ पृथक् पृथक् ॥

सत्त्वास्तु नारकाः ।

प्रेताः

सत्त्वा इति ॥ नरकस्थाः सत्त्वाः जन्तवः । नरके भवाः ।
‘तत्र भवः’ (४।३।५३) इत्यण् । प्रागुः ‘इण् गतौ’ (अ०
प० अ०) । ‘गत्यर्था-’ (३।४।७२) इति कः । ‘प्रेतो
भूतान्तरे पुंसि मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः’ ॥ (१) ॥*॥ ‘द्वे
‘नरकस्थप्राणिनाम्’ ॥

वैतरणी सिन्धुः

वैतेति ॥ नारकी नदी । विगतस्तरणिर्यत्र तत्र भवा । अण्
(४।३।५३) । विगता तरणिर्यत्र वा । प्रज्ञाद्यण् (५।४-
३८) । वितरणेन दानेन लङ्घ्यते इति वा । ‘शेषे’ (४।२-
।९२) इत्यण् । ‘नारकां जन्तवः प्रेता नदी वैत- (वा)
स्मृता’ इति त्रिकाण्डशेषः । ‘वैतरणी नद्यां प्रेतानां,
यातुमातरि’ ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘वैतरण्याः’ ॥

स्यादलक्ष्मीस्तु निर्वृतिः ॥२॥

स्यादिति ॥ लक्ष्मीविरुद्धा ॥ (१) ॥*॥ नियता ऋति-
वृणा यस्याः ‘ऋतिर्गतौ वृणायां च स्पर्धायां च शुभेऽपि
च’ इति रभसः । निर्गता ऋतेः शुभात्-इति वा ।
‘निर्वृतिः स्यादलक्ष्म्यां स्त्री, दिशां पालान्तरे पुमान्’
॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘नारकीयाया अलक्ष्म्याः’ ॥

विष्टिराजूः

विष्टिरिति ॥ विंशति क्लेशम् । ‘विंश प्रवेशने’ (तु०
प० अ०) । किच् (३।३।१७४) । यद्वा विष्णाति । ‘विष
विप्रयोगे’ (क्र्या० प० से०) । ‘क्तिच्तौ च-’ (३।३।
१७४) इति किच् । यद्वा विष्यते । कर्मणि क्तिन् (३।३।
९४) । यत्तु—वेतनेन विमुच्यतेऽनेन । ‘विष्टि विप्रयोगे’
करणे किच्-इति मुकुटो व्याख्यत् । तन्न । विग्रहादिप्र-
दर्शनस्य परस्परविरुद्धत्वात् । ल्युटा किनो बाधप्रसङ्गाच्च ।

१—मुकुटोक्तम् ‘एकम्’ इत्येवोचितम् ॥ २ निरुपद्रवे
च वाच्यलिङ्गो यथा ‘निर्वृतिर्धर्मकर्मठः’ इति हैमानेकार्थकैरवा-
करकौमुदी ॥

‘विष्टिः कर्मकरे मूले भद्राजूपेषणेषु च’ इति हैमः
॥ (१) ॥*॥ आजघते । ‘जू गतौ’ (भ्वा० आ० अ०) ।
‘क्विब्वाचिप्रच्छि-’ (वा- ३।२।१७८) इति क्विब्दीर्घौ ।
आ अज्यते वा । ‘आजूवेतनयोर्विष्टिः कर्मकृत्कर्मणोरपि’
इति शाश्वतः—इति स्वामी । यत्तु—आजू रेफान्तापि, इति
पञ्जिका स्वामी च इति मुकुटः । तन्न पूर्वप्रदर्शितस्वा-
म्युक्तविग्रहद्वयेनापि रेफान्तताया अलाभात् ॥ (२) ॥*॥
द्वे स्त्रियौ । द्वे, निर्मूल्यकर्मकरणे इति मुकुटः, नरके हठा-
त्यक्षेपसेति स्वामी, ‘भद्राख्यकरणस्य’ इत्यन्ये ॥

कारणा तु यातना तीव्रवेदना ।

कारणेति ॥ ‘कृञ् हिंसायाम्’ (क्र्या० उ० से०) ।
‘यत निकारोपस्कारयोः’ (चु० उ० से०) । आभ्यां णिच्
(३।१।२६) । ‘ण्यसश्रन्थ-’ (३।३।१०७) इति युच् ।
‘कारणं करणे हेतुवधयोश्च नपुंसकम् । स्त्री यातनायां च’
॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ ‘विद वेदनाख्याननिवासेषु’ (चु०
आ० से०) । णिच् (३।१।२६) । युच् (३।३।१०७) ।
तीव्रा चासौ वेदना च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘तीव्रदुःखस्य’ ॥
‘नरकरज इति स्वामी ॥

पीडाबाधाव्यथा दुःखमामनस्यं प्रसूतिजम् ॥३॥

स्यात्कष्टं कृच्छ्रमामीलम्

पीडेति ॥ ‘पीड अवगाहने’ (प० से०) चौरादिकः ।
भिदाद्यङ् (३।३।१०४) । ‘पीडार्तिमर्दनेतत्सकृपासु सरल-
दुमे’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ ‘बाधु विलोडने’ (भ्वा०
आ० से०) । ‘गुरोश्च-’ (३।३।१०३) इत्यः । ‘बाधा
दुःखे निषेधे च’ इति मेदिनी ॥*॥ ‘आबाधा’ इति वा
छेदः । ‘आबाधा वेदना दुःखम्’ इति हलायुधः ॥
(२) ॥*॥ ‘अथ भयसंचलनयोः’ (भ्वा० आ० से०)
‘घटादयः पितः’ इति शिच्वातिदेशादङ् (३।३।१०४)
॥ (३) ॥*॥ दुष्टानि खान्यस्मिन् । यद्वा दुर्निन्दितं खनति ।
‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा दुःख-
यति । ‘सुख दुःख तत्क्रियायाम्’ (उ० से) चुरादिः ।
पचाद्यच् (३।१।१४) ॥ (४) ॥*॥ मानसे साधु । ‘तत्र
साधु’ (४।४।१८) इति यत् । मानस्याद्विन्नम् । ‘प्रसू-

१—विष्टिः कर्मकरे तु वाच्यलिङ्गो यथा ‘विशन्तु विष्टयः
सर्वे रुद्रा इव महौजसः’ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—‘ह-
यदभृतिकः क्लेशो विष्टिराजूश्च कीर्त्यते’ इति कोषान्तरादिति
मुकुटबुधमनोहरे ॥

तिजममानस्यं कृच्छ्रं कष्टं कलाकलम्' इति वाचस्पतिः ॥३॥ अमनसो भाव आमनस्यम् । ब्राह्मणादित्वात् (५। १।१२४) ष्यञ्-इति स्वामी ॥ (५) ॥३॥ प्रसूतेर्जातम् । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः ॥ (६) ॥३॥ द्वे वैमनस्य-स्य इति स्वामी । षडपि मनःपीडार्थाः-इति सभ्याः । 'दुः-खप्रसूतिजे क्लीबे पीडा बाधा च वेदना' इति माला । कषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । कः (३। ३।१७४) । 'कृच्छ्रं गहनयोः कषः' (७।२।२२) इतीड-भावः । 'कष्टं तु गहने कृच्छ्रे' ॥ (७) ॥३॥ कृन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'कृतेऽलः कू च' (उ० २।२१) इति रक् लृश्च । 'कृच्छ्रमंहसि । कष्टे सान्तपने' इति हैमः ॥ (८) ॥३॥ आ समन्ताद् भियं लाति । कः (३।२।३) । 'आभीलं भीषणे कृच्छ्रेऽपि' इति हैमः ॥ (९) ॥३॥ त्रीणि शरीरपीडायाः' ॥ नवापि 'दुःस्वस्य' इत्येके ॥

त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत् ॥

त्रिष्विति ॥ एषां मध्ये यद्भेद्यगामि द्रव्यगामि तत्रिषु । दुःखा सेवा । दुःखः सुतो निर्गुणः । सर्वं दुःखं विवेकिनः ॥

॥ इति नरकवर्गविवरणम् ॥

समुद्रोऽब्धिरूपारः पारावारः सरित्पतिः ।
उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान्सागरोऽर्णवः १
रत्नाकरो जलनिधिर्यादः पतिरपांपतिः ।

समुद्र इति ॥ समुनत्ति । 'उन्दी छेदने' (रु० प० से०) । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् । समीचीना उद्रा जलचरविशेषा यस्मिन्निति वा । सह मुद्रया मर्यादया वर्तते इति वा ॥ (१) ॥३॥ आपो धीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति धावः किः । ('अब्धिर्ना सरसि वारिधौ') ॥ (२) ॥३॥ कुं पृथ्वीं पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । नञ्समासः (२।२।१८) यद्वा न कूपमुच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अगाधत्वात् खनितुमशक्यः कुश्च उश्च कौ पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । तद्विज्ञः ।

१-अहसि पापे यथा 'कृत्स्नानि कृच्छ्राणि रविर्लुनातु' इत्यनेकार्थैरैवाकरकौमुदी ॥ इह त्वम्भसीति लिखितमासीत् ॥

२-एषां दुःखादीनाम्-इति स्वामी ॥

('अकूपारः कूर्मराजसमुद्रयोः') ॥ (३) ॥३॥ पारमावृणो-ति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पारावारवस्य स्त इति वा । अर्शआद्यच् । (५।२।१२७) । 'पारावारः पयोगाशौ पारावारं तटद्वये' ॥३॥ पारम-पारमस्येति (पारापारः) पवर्गादिमध्यः-इति कश्चित् ॥ (४) ॥३॥ सरितां पतिः ॥ (५) ॥३॥ उदकानि सन्त्यत्र 'उदन्वानुदधौ च' (८।२।१३) 'इति मत्वन्तो निपातितः ॥ (६) ॥३॥ उदकानि धीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः । 'पेपंवासवाहनधिषु च' (६।३।५८) इत्युदः । 'उदकस्य-' (६।३।५७) इति वा ॥ (७) ॥३॥ स्यन्दन्ते आपोऽत्र । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । स्यन्देः संप्रसारणं धश्च' (उ० १।११) इत्युः । 'सिन्धुर्व-मथुदेशाब्धिनदे ना, सरिति स्त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥३॥ 'सरो नीरे तडागे च' इति रुद्रः । सरो नीरं गतिर्वास्त्यस्मिन् । मतुप् (५।२।९५) । 'तसौ मत्वर्थे' (१। ४।१९) इति मत्वम् । 'सरस्वांस्तु नदे वार्धौ ना, न्यवद्र-सिके, स्त्रियाम् । वाणीस्त्रीरत्नवाग्देवीगोनदीषु नदीभिदि । मनुपत्न्यामपि' ॥ (९) ॥३॥ सगरस्य राज्ञोऽयम् । 'तस्ये-दम्' (४।३।१२०) इत्यण् । न गरो येनामृतेन मणिना वा सह तेन वा ॥ (१०) ॥३॥ अर्णोऽस्य सन्ति । 'अर्णसो लोपश्च' (५।२) इति वः सलोपश्च ॥ (११) ॥३॥ रत्ना-नामाकरः ॥ (१२) ॥३॥ जलानि निधीयन्तेऽत्र । 'कर्म-ण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः । जलानां निधिरिति वा ॥ (१३) ॥३॥ यादसां जलजन्तूनां पतिः ॥ (१४) ॥३॥ एषां पतिः ॥ (१५) ॥३॥ पञ्चदश 'समुद्रस्य' ॥

तस्य प्रभेदाः क्षीरोदो लवणोदस्तथापरे ॥ २ ॥

तस्येति ॥ क्षीरमुदकं यस्य । 'उत्तरपदस्य च' (वा० ६।३।५७) इत्युदः ॥ (१) ॥३॥ एवं लवणोदः, इक्षुर-सोदः, सुरोदः, दधिमण्डोदः, स्वादूदः, घृतोदः, ॥ 'समु-द्रविशेषाणां' पृथक्पृथगेकैकम् ॥

आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि सलिलं कमलं जलम् ।
पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥ ३ ॥

१-तथा च हरिप्रबोधे संदष्टयमकम्-सतमाः सतमा-लतया पारापारास्तः सदारोदारः । लोकालोकानुकृतिः सहाः स ह्ययमनभ्रकूटैः कूटैः इति मुकुटबुधमनोहरे ॥ २-बाहुल-कात्पृथया अलुक् ॥ वाक्येनैव नामेति सर्वधरः-इति मुकुटः ॥ 'सुगममेव हि मध्यमपांपतेः' इति दर्शनाद-इति स्वमी ॥

कबन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ।

अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशंवरम् ॥४॥

मेघपुष्पं घनरसः

आप इति ॥ आमुवन्ति, आप्यन्ते वा । 'आमृ व्या-
सौ' (स्वा० प० अ०) । 'आम्रोतेह्रस्वश्च' (उ० २।५८)
इति क्बिह्रस्वत्वं च ॥*॥ असुनि (उ० ४।२०८) आपः
स्रान्तं क्लीबं च । 'कबन्धमुदकमापोनीरवार्वारिनारम् ।
क्लीबमपि' इति संसारावर्तात् ॥ (१) ॥*॥ वारयति । वृ-
जो ण्यन्तात् (३।१।२६) क्बिप् (३।२।१७८) । वार क्ली-
बैमुक्तसंसारवर्तात् ॥ (२) ॥*॥ 'वसिष्वपि-' (उ० ४।१२५)
इतीभि वारि च । 'वारि ह्रीवेरनीरयोः । वारिर्ध्व्यां सर-
स्वत्यां गजबन्धनमुच्यपि' ॥ (३) ॥*॥ सलति । 'षल
गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'सलिकलि-' (उ० १।५४)
इतीलच् । रलयोरेकत्वम् । 'सरिलं सलिरं सलिलम्' इति
वाचस्पतिः ॥ (४) ॥*॥ कम्प्यते । 'कम्प कान्तौ' (भ्वा०
आ० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । 'कमला
श्रीर्जलं पद्मं कमलं कमलो मृगः' इति धरणिदर्शनात् 'क-
मलम्' इत्येकं नाम । 'कमलं क्लोस्त्रि भेषजे । पङ्कजे सलिले ता-
त्रे कमलस्तु मृगान्तरे । कमला श्रीवरनार्योः' इति हेम-
चन्द्रः ॥ (५) ॥*॥ जलति । 'जल अपवारणे' (उ०
प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'जलं गोकलले
नीरे ह्रीवेरेऽन्यवज्जडे' इति मेदिनी ॥ (६) ॥*॥ पयते
पीयते, वा । 'पय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'पीङ् पाने'
(दि० आ० अ०) वा । असुन् (उ० ४।१८९) । 'पयः
क्षीरे च नीरे चै' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ कीलां ज्वाला-
मलति वारयति 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । और्वाग्नेः कीलां लाति वा ।
'कीलालं रुधिरं तोये' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ न मृतं
मरणमस्त्यस्मिन् । प्राणस्वापोमयत्वात् । 'अमृतं यज्ञशेषे
स्यात्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च । ना धन्व-
न्तरिदेवयोः । अमृता मागधीपथ्यागुडूच्यामलकीषु च'
॥ (९) ॥*॥ जीयतेऽनेन । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा०

प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११६) । 'जीवनं वर्तते
नीरप्राणधारणयोरपि । जीवनी जीवना चापि जीवन्तीमे-
दयोः क्रमात्' ॥ (१०) ॥*॥ भूयते । 'भू प्राप्तौ' (उ०
आ० से०) । 'भूसूधूत्रस्त्रिभ्यश्छन्दसि' (उ० २।८०)
इति क्युन् । यद्धा भवन्त्युत्पद्यन्तेऽनेन । करणे ल्युट् (३।
३।११६) । संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । 'भुवनं विष्टपेऽपि
स्यात्सलिले गगने जले' ॥ (११) ॥*॥ वन्यते संभज्यते
सेव्यते वा । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'वनु या-
चने' (तु० आ० से०) वा । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ।
संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धभावः । यत्तु—भुवनवद्वाहुलकात् क्युनि
'अनुदात्तोपदेश-' (६।४।३७) इत्यादिना नलोपे वनम्,
—इत्युज्ज्वलदत्तः—इति मुकुटः । तन्न । 'अनुदात्तोप-
देश-' (६।४।३७) इत्यनुनासिकलोपस्य छिति झलि वि-
धानात्क्युनि तदप्रसङ्गात् । अन्यथा वन्यत इत्यादावपि
प्रसङ्गात् । 'वनं प्रसवणे गेहे प्रवासेऽम्भसि कानने' इति
हैमः ॥ (१२) ॥*॥ कं सुखं वध्नाति । 'बन्ध बन्धने'
(त्रया० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'कबन्धं
सलिले रुण्डे' इति शाश्वतादिदमेकं नाम । 'कबन्धोऽस्त्री
क्रियायुक्त(म)व्यपमूर्धकलेवरे । क्लीबं जले, पुंस्युदरे राहुर-
क्षोविशेषयोः' ॥*॥ केचित्तु—'कमन्धम्' इति पठित्वा द्वे
नामनी—इत्याहुः ॥ (१३) ॥*॥ उनन्ति । 'उन्दी क्ले-
दने' (रु० प० से०) । 'उदकम्' (उ० २।३९) इत्यु-
णादिसूत्रेण सौधु । यत्तु—उन्दति—इति विगृहीतवन्तौ
स्वामिमुकुटौ । तच्चिन्त्यम् । उन्दे रौधादिकत्वात् ॥ (१४)
॥*॥ पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० से०) । 'उदके थुट्-
च' (उ० ४।२०४) इत्यसुन् थुट् । यत्तु—पीयते—इति
विग्रहप्रदर्शनं स्वामिमुकुटाभ्यां कृतम् । तन्न । 'पातेर्बले
जुट्' इत्यनुवृत्तिविरोधात् । तत्र पातेर्ग्रहणम्, न पिबतेः ॥
(१५) ॥*॥ पुष्पाति । 'पुष पुष्टौ' (त्रया० प० से०) ।
'पुषः कित्' (उ० ४।४) इति करन् । 'पुष्करं पङ्कजे
योस्त्रि पयःकरिकराग्रयोः । ओषधीद्वीपविहगतीर्थराजोरगा-
न्तरे । पुष्करं तूर्यवक्त्रे च काण्डे खड्गफलेऽपि च' ॥ (१६)

१—'आपोभिर्मार्जनं कृत्वा' इति स्मृतेः—इति मुकुटबुध-
मनोहरे ॥ २—प्रयोगश्च 'वारि पतन्ति नदन्ति मयूराः' इति
पूर्वघटकपरः ॥—पूर्वसाहचर्यात्क्लीबं वारः इति तु कलिङ्गः ॥
पूर्वोत्तरसाहचर्यात् क्लीबयोर्वारि इति तु पञ्जिका इति मुकुटः ॥
३—अत्र तु 'प्रसूरा जनन्यपि' इत्यपि लिखितमासीत् ॥ तत्तु
न प्रकृतोपयुक्तम् ॥

१—प्रवासे यथा 'आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च'
इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । अत्र तु 'प्रवाहे' इति लिखितमा-
सीत् ॥ २—'समरसरसि नृत्यत्कबन्धे' इति वासवदत्तायाम्
'चलितोद्धतकबन्धसंपदः' इति माधे च प्रयोगात्—इति मुकुटः ॥
३—'उदकशब्दसमानार्थ उदशब्दो विद्यते' । तथा च 'प्रसन्नोदम्,
इत्यसंज्ञायामप्युदशब्दः प्रयुज्यते' इति (६।३।५७ सूत्रे) कैयटः—
इति मुकुटः ॥

॥*॥ सर्वतो मुखान्यस्य । सर्वदिग्गमनात् । 'सर्वतोमुख' उग्रे च क्षेत्रज्ञब्रह्मणोः पुमान् । नपुंसकं तु पानीये सुरवर्त्मन्यपि स्मृतम् ॥ (१७) ॥*॥ आप्नोति, आप्यते वा । 'आप्ल व्यासौ' (स्वा० प० अ०) 'उदके नुम्भौ च' (उ० ४।२।१०) इत्यसुन् ह्रस्वो भान्तादेशो नुमागमश्च । अम्भते वा । 'अभि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१।८९) । यत्तु—अमति—इति विग्रहप्रदर्शनं स्वामिसुकुटाम्नां कृतम् । यच्च—अमेर्मुक् च—इति सूत्रोपन्यसनं मुकुटेन कृतम् । तन्न । तदुक्तसूत्रस्योज्ज्वलदत्तादावनुपलम्भात् । अस्मदुपन्यस्तस्योपलम्भाच्च ॥ (१८) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'उदके नुद् च' (उ० ४।१।९७) इत्यसुन् नुडागमश्च । यत्तु—ऋणोति—इति विगृहीतं स्वामिना । तन्न । 'अर्तेरुच्च' इत्यतः 'अर्तेः' इत्यनुवृत्तेः खादेस्तत्राग्रहणात् ॥ (१९) ॥*॥ तौति । तुः सौत्र आवरणार्थः । औणादिको यः (४।१।१२) ॥ (२०) ॥*॥ पीयते । 'पा पाने' (भ्वा० प० से०) । अनीयर् (३।१।९६) । पायते वा । 'पै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) । 'पानीयं पेयजलयोः' इति हैमः ॥ (२१) ॥*॥ नीयते । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । 'स्फायि—' (उ० २।१।३) इति रक् । निर्गतं रादशेर्वा । 'निरादयः—' (वा० २।२।१८) इति समासः । 'अग्नेरापः' इति (तैत्तिरीय) श्रुतेः । निष्क्रान्तो रोऽस्मात् । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य—' (वा० २।२।२४) इति बहुव्रीहिः । 'अज्योऽग्निः' इति स्मृतेः । यत्तु—'दूलोपे—' (६।३।१११) इति दीर्घेण 'नीरम्' इति स्वामी—इति मुकुटः । तन्न । नयति 'नीरम्' इति स्वामिग्रन्थादुक्तार्थानवगमात् । निश्चयेन राति सुखम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति को वा ॥*॥ 'नीरवार्वारिनारम्' इति संसारवर्तसंमते 'नार' इति पाठे नरस्येदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'आपो वै नरसूनवः' इति स्मृतेः । ('नारस्तर्णकनीरयोः' इति मेदिनी) ॥ (२२) ॥*॥ क्षियति । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । 'शुसिचि- (क्षि)मीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति ऋन् दीर्घत्वं च । यद्वा घस्यते । 'घसेः किच्च' (उ० ४।३४) इतीरन् । 'गमहनजन—' (६।४।९८) इत्युपधालोपः । यत्तु—क्षयति—इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तन्न । उपन्यस्तधातोस्तादृशरूपाभावात् । 'क्षीरं पानीयदुग्धयोः' इति हैमः ॥ (२३) ॥*॥ अम्बते । 'अभि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुः । यत्तु—अम्बति—इति स्वामिना विगृहीतम् ।

तच्चिन्त्यं अस्यात्मनेपदित्वात् ॥ (२४) ॥*॥ शं वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । शवं संवरणं राति—इति वा । संवयति । 'षंव संबन्धने' । 'शंव च' (चु० प० से०) । बाहुलकादरन्, इति वा । दन्त्यादिस्तालव्यादिश्च । 'शंवरं सलिले, पुंसि मृगदैत्यविशेषयोः । शंवरी चासुपर्ण्या स्यात्' इति विश्वः ॥ (२५) ॥*॥ मेघस्य पुष्पमिव । 'मेघपुष्पं पिण्डाश्राम्बुनादेये ना हरेर्हये' ॥ (२६) ॥*॥ घनस्य रसः । 'पुलिङ्गः स्याद् घनरसः सान्द्रनिर्यासनीरयोः' इति रभसः । 'नारं घनरसः पुमान्' इति शब्दार्णवः । 'अप्स्वपि शंव(शम्ब)रपिप्पल-कुशकमलकाण्डविषवनपयांसि । घनरसमम्बु क्षीरं घृतममृतं जीवनं भुवनम्' इति रत्नकोषात् क्लीबमपि ॥ (२७) ॥*॥ दकशब्दोऽप्यत्र । 'प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनममृतं जीवनीयं दकं च' इति हलानुधात् ॥*॥ सप्तविंशतिः 'जलस्य' ॥

त्रिषु द्वे आप्यमम्मयम् ।

त्रिष्विति ॥ अपां विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४) इत्यणन्ताच्चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) स्वार्थे ण्यञ् । स्त्रियाम् आप्या ॥ (१) ॥*॥ 'एकाचो नित्यम्' () इति मयद् । स्त्रियामम्मयी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलविकारस्य' ॥

भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिः

भङ्ग इति ॥ भज्यते 'भङ्गो आमर्दने' (रु० प० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'भङ्गस्तरङ्गे भेदे च रुग्विशेषे पराजये । कौटिल्ये भयविच्छिद्योः । (भङ्गा शणे)' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ तरति । 'तृ प्लवनसंतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'तरत्यादिभ्यश्च' (उ० १।२०) इत्यङ्गच् ॥ (२) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तेरुच्च' (उ० ४।४४) इति मिः अर्तेरुदादेशः (रपरः) । 'वा स्त्रियाम्' इति काकाक्षिगोलकन्यायेनोर्मिबीचिभ्यां संबध्यते । 'पुलिङ्गस्त्रीलिङ्गयोर्वीचिमणियष्टिमुष्टयः'

१—एतदुत्तरम् 'आप्यं मुखे च तन्मध्ये तद्भवे च स्त्रियां स्थितौ । इज्या दानेऽध्वरेऽर्चायां संगमेऽस्त्री गुरौ त्रिषु' इति लिखितमस्ति । परंतु पूर्वार्थे आप्यस्य स्थाने आस्यशब्दस्यैव हैमविश्वमेदिनीषूपलम्भात् स्वयमपि आस्यशब्दव्याख्यायामस्यैव कोशस्यास्यशब्दघटितस्येवोपन्यस्तत्वाच्च आस्यशब्दस्यैव तदर्थकत्वस्यानुभवसिद्धत्वाच्च न प्रकृतोपयुक्तम् ॥ उत्तरार्थस्य इज्याशब्दार्थबोधकत्वाच्च प्रकृतोपयोगि ॥

‘अशनिनुटिशमिपाटलिशाल्मलितरणिश्रेण्यूर्मयः’ । ‘वस्ति-
श्र’ इति वामनः । ‘ऊर्मिः पीडाजवोत्कण्ठार्भङ्गप्राकाश्य-
वीचिषु । वस्त्रसंकोचलेखायाम्’ इति हैमः ॥ (३) ॥*॥
वयति, ऊयते वा । ‘वेच् तन्तुसंताने’ (भ्वा० उ० अ०)
‘वेजो डिच्च’ (उ० ४।७२) इतीचिः । यत्तु—वाति । ‘वा
गतिगन्धनयोः’ (अ० प० अ०) । ‘वातेः कित्’—इति
मुकुटः । तन्न । तथासति ‘विः’ इति रूपप्रसङ्गात् । ‘वा-
तेर्डिच्च’ (उ० ४।१३४) इति सूत्रे ‘जनिघसिभ्यामिण्’
(उ० ४।१३०) इति सूत्रात् ‘इण्’ इत्यनुवृत्तेः ‘वीचि-
र्नित्यं स्त्री’ इति स्वामी । ‘वीचिः स्वल्पतरङ्गे स्यादवकाशे
मुखे द्वयोः’ ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘तरङ्गस्य’ ॥

अथोर्मिषु ॥ ५ ॥

महत्सल्लोललोलौ

अथेति ॥ उत् लोडयति । ‘लोड् उन्मादे’ (भ्वा०
प० से०) । णिच् (३।१२६) । पचाद्यच् (३।१।३४)
डलोरेकत्वम् । यत्तु—लोडयतीति लोलः । पचाद्यच्
(३।१।३४) । उद्गतश्चासौ लोलश्चेति उल्लोलः, इति
स्वामी—इति मुकुटः । तन्न । ऊर्ध्वं लोलयति इति स्वा-
मिना विगृहीतत्वात् । स्वकृतनिर्वचनाविशेषाश्च ॥ (१)
॥*॥ कं जलम् । तस्य लोल उन्मादः । ‘वा पदान्तस्य’
(८।४।५९) इत्यनुस्वारस्य लकारः । कलन्तेऽनेन नद्यः ।
‘कल अत्यक्ते शब्दे’ (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादोल-
च्—इति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘महातरङ्गस्य’ ॥

स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः ।

स्यादिति ॥ आवर्तनम् । ‘वृत्तु वर्तने’ (भ्वा० प० से०) ।
भावे घञ् (३।३।१८) । ‘आवर्तश्चिन्तने वारिभ्रमे चाव-
र्तने पुमान्’ ॥ (१) ॥*॥ ‘जलानां भ्रमणस्य’ एकम् ॥
पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियः ॥ ६ ॥
पृषन्तीति ॥ पृषति । ‘पृषु सेचने’ (भ्वा० प० से०) ।
‘पृषद्बृहन्महत्—’ (उ० २।८४) इति साधु । बहुवचनम-
तन्नम् । ‘पृषन्मृगे पुमान्, बिन्दौ न द्वयोः, पृषतोऽपि ना ।
अनयोश्च त्रिषु श्वेतबिन्दुयुक्तेऽप्युभाविमौ’ ॥ (१) ॥*॥
विन्दति । ‘विदि अवयवे’ (भ्वा० प० से०) । बाहुल-

कादुः । ‘बिन्दुर्दन्तक्षतान्तरे । भ्रुवोर्मध्ये रूपकाव्यकृतौ च
पृषते पुमान् । वेदितर्यन्यलिङ्गः स्यात्’ ॥ (२) ॥*॥ प-
षति । ‘पृषिरञ्जिभ्यां कित्’ (उ० ३।१११) इत्यतच् ।
‘पृषतस्तु मृगे बिन्दौ खरोहिते । श्वेतबिन्दुयुतेऽपि स्यात्’
इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ ‘प्रषु पृषु दाहे’ (भ्वा० प० से०) ।
संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) भावे क्तिप् । विगता
रुद्धा वा मुट् दाहोऽस्मात् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘जल-
कणस्य’ ॥

वक्राणि पुटभेदाः स्युः

वक्राणीति ॥ वच्चन्ति । ‘वञ्चु गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।
‘स्फायितञ्चि—’ (उ० २।१३) इति रक् । ‘न्यङ्कादीनां
च’ (७।३।५३) इति कुत्वम् । ‘वक्रं पुटभेदे वक्रः कुटिले
क्रूरभौमयोः’ इति हैमः । ‘वक्रः शनैश्चरे पुंसि, पुटभेदे
नपुंसकम् । त्रिषु क्रूरे च कुटिले’ । स्वामी तु—चक्राकारेण
यान्त्यधः—इति विगृह्यन् चवर्गादित्वं मन्यते । ‘चक्रः कोके
पुमान्, क्लीबं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भ-
कारोपकरणास्त्रयोः । जलावर्तेऽपि’ इति चादौ मेदिनी
॥ (१) ॥*॥ पुटं संश्लिष्टं भिन्दन्ति । ‘भिदिर् विदारणे’
(रु० उ० अ०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । ‘पुटभेदस्तु
नगरातोद्ययोस्तटिनी मुखे’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘चक्राकारेण जलानामधोयानस्य’ ॥

भ्रमाश्च जलनिर्गमाः ।

भ्रमा इति ॥ भ्रमन्ति जलान्यत्र । ‘हलश्च’ (३।३।
१२१) इति घञ् । ‘भ्रमोऽम्बुनिर्गमे भ्रान्तौ कुन्दभ्रमण-
योरपि’ ॥ (१) ॥*॥ निर्गमनानि । ‘गम्ल गतौ’ (भ्वा०
प० अ०) । ‘ग्रहवृहनिश्चिगमश्च’ (३।३।५८) इत्यप् ।
करणे वा । ‘खनो घ च’ (३।३।२५) । इति घः ।
जलानां निर्गमाः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘जलनिःसर-
णजालकस्य’ ॥ नद्यादौ अधःस्थजलसोर्ध्वनिःसरण-
स्येत्यन्ये । स्वामी तु—चत्वार्येकार्थानि—इत्याह ॥

कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ॥ ७ ॥

कूलमिति ॥ कूलयति । ‘कूल आवरणे’ (भ्वा० प०
से०) । पचाद्यच् (३।३।३४) । ‘कूलं तटे सैन्यपृष्ठे त-
डागस्तूभयोरपि’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ रुणद्धि । ‘रु-
धिर् आवरणे’ (रु० उ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९)

१—भङ्गो विच्छिन्तिः इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—
‘पृषन्ति बिन्दुपृषताः’ इति त्रिभिर्द्वन्द्व इत्यन्ये । तथा च ‘पयः
पृषन्तिभिः स्पृष्टा वान्ति वाताः शनैः शनैः’ इति जाम्बवती-
विजयवाक्यम्—इति मुकुटप्रीषुषधमनोहराः ॥

१—जलनिःसरणजालके यथा माघे ‘भ्रमागतैरम्बुभिरम्बु-
राशिः’ इति—इति मुकुटः ॥

॥*॥ अदन्तोऽपि । 'रोधः प्रोक्तश्च रोधसि' इति संसारा-
वर्तात् । तत्राच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ तीरयति ।
'पार तीर कर्मसमाप्तौ' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।
१।१३४) । यत्तु सुकुटः—तीर्यते तरणकर्म समाप्यतेऽने-
नात्र वा । चुरादिष्यन्तात् 'एरच्' (३।३।५६)—इत्याह ।
तत्र । 'अजम्भ्यां स्त्रीखलनाः' (वा० ३।३।१२६) इति
ल्युट्प्रसङ्गात् । 'पुंसि संज्ञायाम्'—(३।३।११८) इति घ-
प्रसङ्गाच्च । 'तीरो वङ्गे तीरं पुनस्तटे' इति हैमः ॥ (३)
॥*॥ +एवं पारम्+ प्रतीरमित्युपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥
(४) ॥*॥ तटति । 'तट उच्छ्रये' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्त्रियां तटी । 'जातेः—' (४।१।
६३) इति ङीष् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'तीरस्य' ॥

पारावारे परार्वाची तीरे

पारेति ॥ परं तीरं पारम् । 'पारं प्रान्ते परतटे' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ अर्वाक् तीरम्—अवारम् । अव अर्यते ।
'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।११९) ।
न वार् अस्यत्र—इति वा । अर्शाद्यच् (५।२।१२७) ॥
(१) ॥*॥ 'परतीरावरतीरयोः' एकैकम् ॥

पात्रं तदन्तरम् ।

पात्रमिति ॥ तयोः पारावारयोरन्तरं मध्यम् । पिबन्त्यत्र
पान्त्यसाद्वा । पिबतेः पातेर्वा घृन् (उ० ४।१।९९) । 'पात्रं
तु कूलयोर्मध्ये पर्णे नृपतिमन्त्रिणि । योग्यभाजनयोर्यज्ञभाण्डे
नाट्यानुकर्तारि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'तटम-
ध्यवर्तिप्रवाहस्य' ॥

द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम् ॥ ८ ॥

द्वीप इति ॥ द्विर्गता अन्तर्गता वा आपोऽत्र । 'ऋ-
क्पूर—' (५।४।७४) इत्यः समासान्तः 'द्वयन्तरुपसर्गेभ्योऽप
ईत्' (६।३।९७) । काकाक्षिवत् 'अस्त्रियाम्' इत्युभाम्यां
संबध्यते ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलमध्यस्थस्थानस्य' ॥

तोयोत्थितं तत्पुलिनम्

तोय इति ॥ पुलति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) ।
'तलिपुलिभ्यां च' (उ० २।५३) इतीनन् । त्रिकाण्डशेषे
तु 'पुलिनं द्वीपमुच्यते' इत्यभिहितम् ॥ (१) ॥*॥ एकं
'जलादचिरनिर्गततटस्य' ॥

सैकतं सिकतामयम् ।

१—दीर्घकारादि 'समुद्रतीरजितसर्वलोका सेनापगां व्याप्त-
वती बलेन' इति द्विसंधानशेषात् ॥ २—इदं वक्ष्यमाणोपयोगि ॥

सैकतमिति ॥ सिकताः सन्त्यस्मिन् । 'सिकताशर्कराभ्यां
च' (५।२।१०४) इति मत्वर्थेऽण् ॥ (१) ॥*॥ सिक-
तानां विकारः । 'मयड्वैतयोः—' (४।३।१४३) इति मयट्
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वालुकामयतटस्य' ॥

निषद्वरस्तु जम्बालः पङ्कोऽस्त्री शादकर्मौ ॥ ९ ॥

निषेति ॥ निषीदन्त्यत्र । 'षट् लृ विशरणगत्यवसादनेषु'
(भ्वा०, तु० प० अ०) । 'नौ सदेः' (उ० २।
१२२) इति ष्वरच् । 'सदिरप्रतेः' (८।३।६६) इति
षत्वम् । यद्वा निषदनम् । संपदादि क्तिप् (वा० ३।
३।१०८) । निषद् आसनस्य वर आवारकः । 'वृञ् आव-
रणे' (चु० उ० से०) आधृषीयः । पचाद्यच् (३।१।
१३४) । 'निषद्वरः सरे पङ्के निशायां तु निषद्वरी' इति
विश्वः ॥ (१) ॥*॥ जमति । 'जमु अदने' (भ्वा० प०
से०) । बाहुलकाद्बालन् । यद्वा ।—'जम्ब अदने' ()
इति धातुः । भावे घञ् (३।३।१८) । जम्बम् आलाति ।
'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३)
इति कः । 'जम्बालः शैवले पङ्के' ॥ (२) ॥*॥ पच्यते ।
'पचि विस्तारे' (चु० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।
१९) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति करणे वा । 'पङ्को-
ऽस्त्री कर्ममे पापे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ शीयन्ते-
ऽस्मिन्ननेन वा । 'षट् शातने' (भ्वा, तु० प० अ०) ।
घञ् (३।३।१२१) । यद्वा शीयते नश्यति । 'ज्वलितिकस-
न्तेभ्यो णः' (३।१।१४०) । यद्वा श्यति । 'शो तनूकरणे'
(दि० प० अ०) । 'शाशपिभ्यां ददनौ' (उ० ४।९७)
इति दः । 'शादः कर्ममशष्पयोः' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥
कर्मति । 'कर्म कुत्सिते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कलि-
कद्यौरमः' (उ० ४।८४) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'कर्मस्य' ॥

जलोच्छ्वासाः परीवाहाः

जलोच्छ्वासा इति ॥ जलान्युच्छ्वसन्ति परिवहन्त्ये-
भिः । 'श्वस ग्राणने' (अ० प० से०) । 'वह ग्रापणे'
(भ्वा० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) । इति घञ् ।
'उपसर्गस्य घञि—' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः । यद्वा

१—एतदग्रे 'जगलो मदनद्रुमे । मेदके पिष्टमद्ये च पुंसि धूर्ते-
ऽभिषेयवत्' इति लिखितमासीत् ॥ तत्तु जगलशब्दार्थबोधक-
तया न प्रकृतोपयुक्तम् ॥ २—'उपाजितानामर्थानां त्याग एव
हि रक्षणम् । तडागोदकसंस्थानां परीवाह इवाम्भसाम्' इति
दीर्घलक्ष्यम् इति स्वामिसुकुटुबुधमनोहराः ॥ पक्षे दीर्घाभावे 'परि-
वाहो जगतः करोति किम्' इति माधवः—इति सुकुटुबुधमनोहरे ॥

जलानामुच्छ्वसनम् । परिवहनम् च । भावे घञ् (३।३। १८) ॥ (१) ॥*॥ 'परीचाहो जलोच्छ्वासे महीभृद्योग्यवस्तुनि' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रवृद्धजलस्य निर्गममार्गस्य' । समधिकजलस्य सर्वतो वहनस्य वा ॥

कूपकास्तु विदारकाः ।

कूपका इति ॥ कुत्सिताः कूपाः । 'कुत्सिते' (५।३। ७४) इति कः । कूपस्य प्रतिकृतिः इति वा । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'कूपको गुणवृक्षे स्यात्तैलपात्रे कुकुन्दरे । उदपाने चिंतायां च (कूपिकाम्भोगतोपले)' ॥ (१) ॥*॥ विदार्यन्ते । 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) । णिच् (३।१।२६) । बाहुलकात्कर्मणि ण्वुल् । यद्वा विदार्यन्ते । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । कुत्सिता विदाराः । कुत्सायां कः (५।३।७४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुष्कनद्यादौ कृतगर्तस्य' ॥

नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये

नाव्यमिति ॥ नावा तार्यम् । 'नौवयोधर्म' (४।४। ९१) इति यत् । 'वान्तो यि' (६।१।८९) इत्यवादेशः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नौतरणयोग्यजलस्य' ॥

स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः ॥ १० ॥

स्त्रियामिति ॥ नुद्यते । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) 'ग्लानुदिभ्यां डौः' (उ० २।६४) । यद्वा नयति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२। १०१) इति डः । नम् अवति । क्तिप् (३।२।७६) । 'ज्वरत्वर' (६।४।२०) इत्युठौ । वृद्धिः (६।१।८९) ॥ (१) ॥*॥ तरन्त्यनया । 'तृ ल्वनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'अतिसृष्टृधम्यश्चवितृभ्योऽनिः' (उ० २।१०२) । 'तरणिस्तरणेऽकैः शौ कुमार्योषधिनीकयोः । यथावन्धौ' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ 'अच इः' उ० (४।१।३९) । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् वा । तरणी । तरी । 'तरिर्दशायां वेद्यायां वस्त्रादीनां च पेटके' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'नौकायाः' ॥

उडुपं तु पुवः कोलः

उडुपमिति ॥ उडुनो जलात् पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इत्यत्र 'सुपि' इति योगविभागात्कः । उडूनीव पाति, इति वा । 'उडु-

पश्चन्द्रभेलयोः' इति धरणिः ॥ (१) ॥*॥ ल्वते । 'पुङ्गु गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'पुवः लक्षे पुतौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ भेलकभेकयोः । क्रमनिम्नमहीभागे कुलके जलवायसे । जलान्तरे पुंवं गन्धतृणे सुस्तकभिद्यपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ कोलति । 'कुल संत्याने' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलिति' (३।१।१४०) इति णः । 'पोतृप्लवकयोः कोलः कोलं तु बदरीफलम्' इति शाश्वतः । 'कोलो भेलक उत्सङ्गेऽङ्गपाल्यां चित्रके किरौ । कोलं तु बदरे कोला पिपल्यां चव्यभेषजे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तृणादिनिर्मिततरणसाधनस्य' ॥

स्रोतोऽम्बुसरणं स्वतः ।

स्रोत इति ॥ स्रवति । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सुरीभ्यां तुट् च' (उ० ४।२०२) इत्यसुन् तुडागमः । स्रोतो दन्त्यादिः । 'स्रोतःसद्यःसकलसलिलम्' इति दन्त्यादिषूष्मविवेकात् । 'स्रोतोऽम्बुवेग इन्द्रिये' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अकृत्रिमजलवहनस्य' ॥

आतरस्तरपण्यं स्यात्

आतर इति ॥ आतरन्त्यनेन । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३। ३।११८) इति घः । यत्तु—'ऋदोरप्' (३।३।५७)—इति मुकुटः । तन्न । परत्वाहयुटः प्रसङ्गात् । 'आतरस्तरपण्यं स्यादनुत्तरम्' इति बोपालितः ॥ (१) ॥*॥ तरणम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । तरस्य पण्यम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नद्यादितरणे देयमूल्यस्य' ॥

द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी ॥ ११ ॥

द्रोणीति ॥ द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'वहिश्रि' (उ० ४।५१) इति निः । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । 'द्रोणिः काष्ठाम्बुसेचनी द्रुणिश्च' इति रूपरत्नाकरात् द्रुणिरपि । 'द्रुण हिंसागत्योः' (तु० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) । (ङीषि द्रुणी । 'द्रुण्यम्बुद्रोणिकच्छप्योः' इति मेदिनी) । 'द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादन्यामपीष्यते' ॥ (१) ॥ पुनः पुनरम्बु वहति । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' (३।३।८१) इति णिनिः ॥ (२)

१—'प्लवगे च' इति पाठः ॥ २—मुकुटबुधमनोहरयोस्तु 'आतारानुत्तरावप्यत्र' इत्युक्त्वा दीर्घमध्यमेवेदमुदाहृतम् ॥ ३—'मरकतमणिद्रोणिसरला' इति पूर्वकविप्रयोगः—इति मुकुटबुधमनोहरे ॥ ४—'द्रोणीभिरम्भसि चरन्ति महार्णवस्य'—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

॥*॥ द्वे 'काष्ठपाषाणकृतनौकाकाराम्बुसेचन्याः' ॥

सांयात्रिकः पोतवणिक्

सांयेति ॥ समुदितानां गमनं द्वीपान्तरगमनं वा सं-
यात्रा । सा प्रयोजनमस्य । 'तदस्य प्रयोजनम्' (५।१।१०९)
इति ठञ् ॥ (१) ॥*॥ पोतेनोपलक्षितो वणिक् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'वहित्रगामिनो वणिजः' ॥

कर्णधारस्तु नाविकः ।

कर्णेति ॥ 'कर्णः श्रोत्रमरित्रं च' इति दुर्गः । तं ध-
रति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।
२।१) ॥ (१) ॥*॥ नावा तरति । 'नौद्वयचष्टन्' (४।४।७)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नाविकस्य' ॥ नौपृष्ठदण्डधारकस्य—
इत्यन्ये ॥

नियामकाः पोतवाहाः

नियेति ॥ नियच्छन्ति पोतम् । 'यम नियमने' (भ्वा०
प० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'नियामकः पोतवाहे
कर्म(र्ण)धारे नियन्तरि' ॥ (१) ॥*॥ पोतं वहन्ति । 'कर्म-
ण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वहित्रवाहकस्य' ॥

कूपको गुणवृक्षकः ॥ १२ ॥

कूपेति ॥ कूपे कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) ।
'सुप्' (३।२।४) इति कः ॥ (१) ॥*॥ गुणानां रञ्जनां
वृक्षः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौ-
मध्यस्थरज्जुबन्धनकाष्ठस्य' ॥ नौबन्धनकीलकस्येत्यन्ये ।

नौकादण्डः क्षिपणी स्यात्

नौकेति ॥ नौकाया दण्डः ॥ (१) ॥*॥ क्षिप्यते-
ऽनया । 'क्षिपेः क्त्वि' (उ० २।१०७) इत्यनिः ॥*॥ बा-
हुलकाद्गुणे क्षेपणिरपि । 'क्षेपणं प्रेरणे, नौकादण्डजाल-
भिदोः स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौकापार्श्वद्वयवद्ध-
चालनकाष्ठस्य' ॥

अरित्रं केनिपातकः ।

अरित्रमिति ॥ ऋच्छत्यनेन । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प०
अ०) । 'अर्तिद्धू—' (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ (१) ॥*॥
के जले निपातोऽस्य । 'हलदन्तात्—' (६।३।९) इत्यलुक् ।

१—'संपूर्वस्य यातेर्द्वीपान्तरगमने वृत्तिः' इति चाणक्यटी-
केति कलिङ्गः—इति मुकुटः ॥ २—'आतिदेशिककार्यस्यानि-
त्यत्वाद्गुणाभावाभावे क्षेपणिः । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति
वीषि क्षेपणी च' इति माधवी—इति मुकुटः ॥

'शेषात्—' (५।४।१५४) इति कप् । 'संज्ञाया कन्' (५।३।
७४) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौपृष्ठस्थचालनकाष्ठस्य' ॥

अभिः स्त्री काष्ठकुदालः

अभिरिति ॥ अभ्रति । 'अभ्र गतौ' (भ्वा० प०
से०) इन् (उ० ४।१।१८) ॥ (१) ॥*॥ कुम् उद्दाल-
यति । 'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०) 'कर्मण्यण्' (३।
२।१) शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । काष्ठस्य कुदालः
(२) ॥*॥ द्वे 'पोतादेर्मलापनयनार्थं काष्ठादिरचितकु-
दालस्य' ॥

सेकपात्रं तु सेचनम् ॥ १३ ॥

सेकेति ॥ सेकस्य पात्रम् ॥ (१) ॥*॥ सिच्यतेऽनेन ।
'करणा—' (३।३।११५) इति ल्युट् । 'सेचनं रक्षणे सेके
नौकायाः सेकभाजने' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'नौस्थजलनिःसारणपात्रस्य' ॥

क्रीवेऽर्धनावं नावोऽर्थे

क्रीव इति ॥ नावोऽर्धम् । 'अर्धं नपुंसकम्' (२।२।२)
इति तत्पुरुषः । 'नावो द्विगोः' (५।४।९९) 'अर्धाच्च' (५।
४।१००) इति टच् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अर्धनौकायाः' ॥

अतीतनौकेऽतिनु त्रिषु ।

अतीतेति ॥ अतीता नौर्येन । 'उरःप्रभृतिभ्यः—' (५।४।
१५१) इति कप् ॥ (१) ॥*॥ नावमतिक्रान्तम् । 'अत्या-
दयः—' (वा० २।२।१८) इति तत्पुरुषः । अतिनौः पुमान्
स्त्री वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौकामतिक्रान्तजलादेः' ॥

त्रिष्वागाधात्

त्रिष्विति ॥ अगाधमभिव्याप्य त्रिषु ॥

प्रसन्नोऽच्छः

प्रसन्न इति ॥ प्रासदत् । 'षट् विशरणादौ' (भ्वा०,
तु० प० अ०) । 'गत्यर्थ—' (३।३।१७२) इति क्तः ।
'प्रसन्ना स्त्री सुरायां स्यादच्छसंतुष्टयोस्त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥
'छो छेदने' (दि० प० अ०) न च्छयति दृष्टिम् । 'सुप्'
(३।२।४) इति कः । न च्छायते वा । 'अन्येष्वपि—'
(३।२।१०१) इति डः । 'अच्छो भल्लूके स्फटिकेऽमले-
ऽच्छाऽभिमुखोऽव्ययम्' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'निर्मलस्य' ॥

१—'येनातिवेगवज्जलादिनातिक्रान्ता नौस्तज्जलस्य नामैकम्'
इति पाठः ॥

कलुषोऽनच्छ आविलः ॥ १४ ॥

कलुष इति ॥ लुषति । 'लुष हिंसायाम्' () 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । कस्य जलस्य लुषो घातकः । 'कलुषं त्वाविले पापे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ भिन्नोऽच्छात् । नञ्त्तत्पुरुषः । 'नलोपो नञः' (६।३।७३) । 'तस्मान्नुडचि' (६।३।७४) ॥ (२) ॥*॥ आविलति । 'विल भेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मलिन-जलस्य' ॥

निम्नं गभीरं गम्भीरम्

निम्नामिति ॥ निमनति । 'भ्रा अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०) 'आतश्च-' (३।१।१३६) इति कः ॥ (१) ॥*॥ गाते जलजन्तवोऽत्र । गच्छन्ति वा । 'गाङ् गतौ' (अ० आ० अ०) 'गन्तु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'गभीराद-यश्च' इति 'गभीरगम्भीरौ' (उ० ४।३५) इति वा नि-पातितौ ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गम्भीरस्य' ॥

उत्तानं तद्विपर्यये ।

उत्तानमिति ॥ उद्धतस्तानो विस्तारोऽस्मात् ॥ (१) ॥*॥ तस्य गम्भीरस्य विपर्यये । 'उत्तानमगभीरे स्याद्-ध्वस्यशयिते त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उत्तानस्य' ॥

अगाधमतलस्पर्शे

अगाधमिति ॥ नास्ति गाधः स्थितिरत्र । 'नञोऽस्त्य-र्थानाम्-' (वा० २।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥ (१) ॥*॥ तलस्याधोभागस्य स्पर्शः न सोऽत्र । 'अगाधमतलस्पर्शे त्रिषु, श्वन्त्रे नपुंसकम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिनिम्नस्य' ॥

कैवर्ते दाशधीवरौ ॥ १५ ॥

कैवर्त इति ॥ के जले वर्तन्ते । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) कैवर्तानां मत्स्यानामयं घातकः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ दशति मत्स्यान् । 'दश दशने' (भ्वा० प० अ०) । 'दं-शेश्च' (उ० ५।११) इति टटनौ न आ च । यद्वा दा-श्यते मूल्यमसौ । 'दाश दाने' (भ्वा० उ० से०) घञ् (३।३।१८) । 'शालो श्लेषे, धीवर एव दाशः' इति श-भेदात्तालव्यान्तः । 'कैवर्तभृत्ययोर्दासो दासी बाणा च चेटिका' इति रुद्राद्व्यान्तः । 'दासो भृत्ये च शूद्रे च ज्ञानेऽर्थिनि च धीवरे' ॥ (२) ॥*॥ दधाति मत्स्यान् ।

'छित्तर छित्तर-' (उ० ३।१) इति निपातितः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धीवरस्य' ॥

आनायः पुंसि जालं स्यात्

आनाय इति ॥ नयनम् । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'श्रिणीभुवः' (३।३।२४) इति घञ् । आ-समन्तान्नायोऽनेन । आनयन्ति मत्स्यान् अनेन । 'जालमा-नायः' (३।३।१२४) इति घञन्तो निपातितो वा ॥ (१) ॥*॥ जले क्षियते । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । जलति घनीभवति । 'जल धान्ये' (भ्वा० प० से०) 'ज्वलति-' (३।१।१४०) इति णः । 'जालं वृन्दगवाक्षयोः । क्षार-कानायदम्भेषु, नीपे ना, स्त्री तु घोषके' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शणसूत्रजालस्य' ॥

शणसूत्रं पवित्रकम् ।

शणोति ॥ शणति । 'शण गतौ' (वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । शणस्य सूत्रम् ॥ (१) ॥*॥ पवित्रमुपवीतम् । तद्वदिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । पवित्राद्विपरीतलक्षणया संज्ञायां कः (५।३।७४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शणसूत्रजालस्य' ॥

मत्स्याधानी कुवेणी स्याद्

मत्स्येति ॥ मत्स्या आधीयन्तेऽत्र । 'डुधाञ् धारणपो-षणयोः' (जु० उ० अ०) । 'करणाधिकरणयोः-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ कुत्सितं वेणन्तेऽस्यां मत्स्याः । 'वेणु गतौ' (भ्वा० उ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । गौरादिङीष् (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मत्स्यस्थापनपात्रस्य' ॥

बलिशं मत्स्यवेधनम् ॥ १६ ॥

बलिशमिति ॥ बलिनो मत्स्याञ् श्यति । 'शो तनू-करणे' (दि० प० अ०) 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥*॥ डलयोरैक्याद् 'बडिशम्' अपि । स्त्रियां बडिशप-चये तु बडिशी ॥ (१) ॥*॥ विध्यतेऽनेन ॥ 'विध विधाने' (तु० प० से०) 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । मत्स्यानां वेधनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मत्स्यवेधनस्य' ॥

पृथुरोमा झषो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः ।

विसारः शकली च

पृथ्विति ॥ पृथूनि रोमाण्यस्य । रोम पक्षोऽत्र-इति स्वामी । वल्कलम्-इति सर्वधरः ॥ (१) ॥*॥ झषति

‘क्षेप हिंसार्थः’ (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) यद्वा क्षण्यते । ‘खनो घ च’ (३।३।१२५) इति घः । मुकुटस्तु—‘पुंसि’ (३।३।११८) इति घः—इत्याह । तन्न । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घवस्तदपवादत्वात् । ‘करणाधिकरणयोः’ (३।३।११७) इत्यनुवर्तनाच्च । ‘क्षपा नागबलायां स्त्री, तापमत्स्याटवीषु ना’ ॥ (२) ॥*॥ मा-
द्यति । ‘मदी हर्षे’ (दि० प० से०) । ‘ऋतन्यञि—’ (उ० ४।२) इति स्यन् । ‘मत्स्यो मीनेऽथ पुंभूम्नि देशे’ ॥ (३) ॥*॥ मीनाति, मीयते वा । ‘मीन् हिंसायाम्’ (त्र्या० उ० से०) । ‘फेनमीनौ’ (उ० ३।३) इति निपा-
तितः । ‘(मीनो राश्यन्तरे क्षेपे)’ ॥ (४) ॥*॥ विविधं सरति । ‘सृ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ग्रह्यादित्वाणिनिः । विसारी । ‘विसारिणो मत्स्ये’ (५।४।१६) इति स्वार्थेऽण् ॥ (५) ॥*॥ अण्डाज्जायते स्म । ‘जनी प्रादुर्भावे’ (दि० आ० से०) । ‘पञ्चम्यामजातौ’ (३।२।९८) इति डः । ‘अण्डजो मृगनाभौ, ना सरटेऽहौ खगे क्षेपे’ इति मेदिनी ॥ (६) ॥*॥ विशेषेण सरति ‘सृ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘आधिमत्स्यबलेषु’ (वा० ३।३।७) इति घञ् ॥ (७) ॥*॥ शकलमस्यास्ति । ‘अत इनिः’ (५।२।११५) । ‘शकलं बलकलेऽर्थे च’ इति तालव्यादावजयः ॥ (८) ॥*॥ अथै ‘मत्स्यसामान्यस्य’ ॥

अथ गडकः शकुलार्भकः ॥१७॥

अथेति ॥ गडति । ‘गड सेचने’ (भ्वा० प० से०) । ‘कुन् शिल्पिसंज्ञयोः’ (उ० २।३२) । ‘पचाद्यचि (३।१।१३४) गडोऽपि । ‘गडो मीनान्तराययोः’ ॥ (१) ॥*॥ शकुलोऽत्र मत्स्यमात्रे,—इति स्वामी । तस्यार्भकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मत्स्यविशेषस्य’ ॥

सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः

सहेति ॥ सहस्रं दंष्ट्रा यस्य ॥ (१) ॥*॥ पाठीं पृष्ठं नमयति । ‘णम प्रहृत्वे’ (भ्वा० प० अ०) । णिच् (३।१।२६) । ‘अन्येभ्योऽपि—’ (वा० ३।२।१०१) इति डः । ‘अन्येषामपि’ (६।३।१३७) इति दीर्घः । अवश्यं पठति ।

१—‘पाणिनिप्रत्याहार इव महाप्राणसमाश्लिष्टो क्षपालङ्घि-
तश्च समुद्रः’ इत्याश्चर्यमञ्जरी ॥ अतो मूर्धन्यान्तः—इति मुकुट-
बुधमनोहरे ॥ २—विश्वकोशे तु ‘अण्डजः कृकलासे स्या-
त्खगे मीने मुजंगमे । कस्तूर्यामण्डजा प्रोक्ता’ इत्युपलभ्यते ॥
३—हैमे तु ‘सहस्रदंष्ट्रे वादालः, पाठीने चित्रवल्लिकः, शकुले
स्यात्कलकः’ इति विशेषमत्स्यत्वेनोक्तः ॥

‘पठ व्यक्तायां वाचि’ (भ्वा० प० से०) । आवश्यकं णिनिः
(३।३।१७०) । पाठी द्विजः । तस्येन इवापेक्षितः, हव्यक-
व्ययोः प्रशस्तत्वाद्वा । ‘पाठीनो गुग्गुलद्रुमे । पाठके मीन-
भेदे च’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘बहुदंष्ट्रस्य मत्स्यस्य’ ॥

उल्पी शिशुकः समौ ।

उल्पीति ॥ उ विस्त्रयजनकं रूपमस्यास्ति । अत
इनिः (५।२।११५) । रलयोरैक्यम् । ओः शंभो रूपम्=
उरूपमस्यास्ति, इति वा ॥ (१) ॥*॥ शिशुः शिशुमारः ।
तस्य प्रतिकृतिरिव । ‘इवे प्रतिकृतौ’ (५।३।९६) इति
कन् । ‘शिशुकः शिशुमारे स्याद्वालकोलूपिनोरपि’ ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘शौशु’ इति ख्यातमत्स्यविशेषस्य ॥

नलमीनश्चिलिचिमः

नलेति ॥ नलवनस्थो मीनः । नडामो मीन इति वा
॥*॥ ‘तलमीनः’ इति केचित्पठन्ति ॥ (१) ॥*॥
‘चिल विलसने’ (तु० प० से०) । ‘इगुपधात्कित्’ (उ०
४।१२०) । वीप्सायां द्वित्वम् (८।१।४) । चिलिं चिलिं
विलासं मिमीते । ‘माङ् माने’ (जु० आ० अ०) । ‘आ-
तोऽनुप—’ (३।२।३) इति कः । (पृषोदरादिः) (६।३।
१०९) । त्रीकारोऽदन्तः । ‘नलमीनश्चिलीचिमो बृहन्मी-
नोऽन्धजस्तिमिः’ इति रत्नमाला । ‘लक्ष्मणा सारसी क्रौञ्ची
नलमीनचिलीचिमिः’ इति बोपालिताच्चतुरिकारवान्मध्य-
दीर्घ इदन्तोऽपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘नलवनचारिणो म-
त्स्यविशेषस्य’ ॥

प्रोष्ठी तु शफरी द्वयोः ॥१८॥

प्रोष्ठीति ॥ प्रकृष्ट ओष्ठोऽस्याः । ‘ओत्वोष्ठयोः’ (वा०
६।१।९४) इति पररूपम् । ‘नासिकोदरोष्ठ—’ (४।१।५५)
इति ‘जातेः’ (४।१।६३) इति वा, ङीष् । ‘द्वयोः’ इत्य-
नेन संबन्धात् ‘प्रोष्ठः’ अपि ॥ (१) ॥*॥ शकं राति ।
‘रा दाने’ (अ० प० अ०) । ‘आतोऽनुप—’ (३।२।३)
इति कः । ‘जातेः’ (४।१।६३) इति ङीष् । पुंसि शफरः
॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मत्स्यविशेषस्य’ ॥

क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातः पोताधानम्

क्षुद्रेति ॥ क्षुद्रादण्डाज्जाता मत्स्याः—क्षुद्राण्डमत्स्याः ।

१—पञ्जिकाकृतः ‘द्वयोः’ इति प्रोष्ठयापि संबन्धन्ति । नैषा
ग्रन्थरीतिः, भिन्नपदत्वात्—इति पीयूषव्याख्या ॥ २—वस्तुतस्तु
‘गडकः शकुलार्भकः । क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातः पोताधानमथो
क्षपाः । सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः’ इति श्लोकः ‘रोहितो मदुरः’ इति
पाठः—इति पीयूषम् ॥

तेषां संघातः ॥ (१) ॥*॥ पोते वहित्रे आधीयते । धाजः
(जु० उ० अ०) कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) यद्वा पोतो-
ऽर्भक आधीयतेऽत्र । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'अण्डादचिरनिर्गतमत्स्यसङ्घस्य' ॥

अथो झषाः ।

रोहितो मद्गुरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः १९
तिर्मिगिलादयश्च

अथविति ॥ अथो झषविशेषा उच्यन्ते । रोहति ।
'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) 'रुहे
रश्च लो वा' (उ० ३।९४) इतीतच् । रोहणम् । घञ्
(३।३।१८) । रोहो जातोऽस्य । तारकादित्वात् (५।२।३६)
इतज्वा । 'रोहितं कुङ्कुमे रक्ते ऋजुशकशरासने । पुंसि
स्यान्मीनमृगयोर्भेदे लोहितकद्रुमे' ॥ (१) ॥*॥ मज्जति ।
'उमस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । 'मद्गुरादयश्च' (उ०
१।४१) इति निपातितः ॥ (१) ॥*॥ शाब्धते । 'शाट्ट
श्लाघायाम्' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ।
डलयोरैक्यम् । 'शालो झषे, धीवर एव दाशः' इत्युष्मभे-
दात्तालव्यादिः । ('कैवर्त इव बद्धराजीवोत्पलसालो वसन्त-
कालः' इति वासवदत्ताश्लेषाह्न्यादिश्च । कैवर्तपक्षे सालो
मत्स्यभेदः । वसन्तपक्षे सालं पुष्पम्) । सालं पुष्पे क्लीबं वृक्षे
तु पुमान् । 'पुंसि भूरुहमात्रेऽपि सालो वरणसर्जयोः' इति
रभसे तु दन्त्यादिः । 'शालो हाले मत्स्यभेदे शालौकस्त-
त्प्रेदेशयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ राजी रेखास्यास्ति ।
'अन्यत्रापि दृश्यते' (५।२।१०९) इति वः । 'अथ रा-
जीवो मीनसारङ्गभेदयोः । राजीवमञ्जे' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ शक्नोति गन्तुं वेगेन । 'शक्नु शक्नौ' (स्वा०
प० अ०) । बाहुलकादुलच् ॥ (१) ॥*॥ ताम्यति ।
'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । 'क्रमितमिशतिस्तम्भामत
इच्च' (उ० ४।१२२) इतीन् ॥ (१) ॥*॥ तिर्मि गिरति ।
'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । 'मूलविमुजा—' (वा० ३।
२।५) इति कः । 'अचि विमाषा' (८।२।२१) इति लः ।
'गिलेऽगिलस्य' (वा० ६।३।७०) इति गुम् ॥ (१) ॥*॥
आदिशब्दात् तिर्मिगिलगिलनन्दीवर्तादयः ॥*॥ 'मत्स्य-
विशेषाणां' पृथगेकैकम् ॥

अथ यादांसि जलजन्तवः ।

अथेति ॥ यान्ति वेगेन । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) ।
असुन् (उ० ४।१८९) । बाहुलकादुक् । यद्वा याति ।

क्लिप् (३।२।१७८) यामत्ति । 'अद भक्षणे' (अ० प०
अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) यां दस्यति वा । 'दसु
उपक्षये' (दि० प० से०) । क्लिप् (३।२।१७८) । साहच-
र्यस्य सर्वत्रानियामकत्वात् 'सान्त—' (६।४।१०) इति दीर्घः
॥ (१) ॥*॥ जलानां जन्तवः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलचर-
मात्रस्य' ॥

तद्भेदाः शिशुमारोद्गच्छवो मकरादयः ॥ २० ॥

तद्भेदा इति ॥ तेषां जलजन्तूनां भेदा उच्यन्ते ॥

शिशून् मारयति । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) ।
णिच् (३।२।२६) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) 'शिशुमारो-
ऽम्बुसंभूतजन्तौ तारात्मकाच्युते' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१)
॥*॥ उनत्ति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । 'स्फायि—'
(उ० २।१३) इति रक् ॥ (१) ॥*॥ शङ्कतेऽस्मात् ।
'शकि शङ्कायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'खरुशङ्कुपीयु—'
(उ० १।३६) इति निपातितः । 'शङ्कुः पत्रशिराजाले सं-
ख्याकीलकशंसुषु । यादोऽस्त्रभेदयोर्मेद्रे' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ कृणाति । 'कृ हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । मनुष्याणां करः । पृषोदरादिः (६।
३।१०९) । यद्वा मङ्कते । 'मकि भूषायाम्' (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न
नुम् । मकं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । कः (३।
२।३) । 'मकरो निधौ । नक्रे राशिविशेषे च' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ आदिना ग्राहकुम्भीरादयः ॥*॥ 'जलजन्तु-
विशेषाणां' पृथक्पृथक् ॥

स्यात्कुलीरः कर्कटकः

स्यादिति ॥ कुलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) ।
'गम्भीरादयश्च' इतीरन् । कौ लीयते । 'लीङ् श्लेषणे'
(दि० आ० अ०) । बाहुलकाद् रक् । यद्वा कुलमस्यास्ति ।
'अत इनिः' (५।२।११५) । तमीरयति । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) । जनकभक्षकत्वात् । लयनम्—लीः । संपदादिः
(वा० ३।३।३०८) । कुत्सिता लीः । तां राति वा ॥
(१) ॥*॥ कृणाति । 'कृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) ।
'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति विच् । कटति । 'कटे
वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
कर् चासौ कटश्च । 'अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः' (वा०
८।२।७०) । ततः स्वार्थे कन् (५।३।७४) । 'कर्क' इति
सौत्रो धातुः । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) वा । कर्क
श्वेतवर्णं टलति । 'टल गतौ' (भ्वा० प० से०) । डः (वा०

३।२।१०१) वा । 'कर्कटः । कुलीरे करणे स्त्रीणां राशौ खगे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुलीरस्य' ॥

कूर्मे कमठकच्छपौ ।

कूर्म इति ॥ कुत्सितः कौ वा ऊर्मिर्वेगोऽस्य । 'अच्-प्रत्यन्वव-' (५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागादच् समासान्तः । 'ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेग-भङ्गयोः' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'कमेरठः' (उ० १।१००) । के जले मठति, इति वा । 'मठ मदनिवासयोः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकम्' ॥ (२) ॥*॥ कच्छेन पिवति । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'सुपि' (३।२।४) इति योगविभागात्कः । 'कच्छपी वल्लकीभेदे डुलौ क्षुद्रगदान्तरे । पुंसि निध्यन्तरे कूर्मे मलवन्धान्तरेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कूर्मस्य' ॥

ग्राहोऽवहारः

ग्राह इति ॥ गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (क्या० उ० से०) । 'विभाषाः ग्रहः' (३।१।१४३) इति णः । 'ग्राहो ग्रहे जलचरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अवहरति । अव-पूर्वो हञ् । 'श्याद्वचधा-' (३।१।१४१) इति णः । 'अव-हारस्तु युद्धादिविश्रान्तौ ग्राहचौरयोः । निर्मन्त्रणोपनेतव्ये' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्राहस्य' ॥

नक्रस्तु कुम्भीरः

नक्र इति ॥ क्रामति दूरस्थलम् । 'कमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्यत्रापि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । 'नक्राड्-' (६।३।७५) इति नलोपो न । 'नक्रं ना-साग्रदारुणोः । नक्रो यादसि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कुम्भिनं हस्तिनमीरयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नक्रस्य' ॥

अथ महीलता ॥ २१॥

गण्डपदः किंचुलुकः

अथेति ॥ मल्ला लतेव । कृशत्वदीर्घत्वाभ्याम् ॥ (१)

१—निमन्त्रणोपनेतव्यम्—शर्करादिस्वादूकृतं भक्ष्यम् ॥ तत्र यथा 'एतस्मिन् विषयावहारविषये संसारवारानिधौ' इत्यनेकार्थ-कैरवाकरकौमुदी ॥ २—अस्याग्रे 'नक्रः कुम्भीरके पुंसि नक्रं तर्णकनीरयोः' इति लिखितमस्ति ॥ परंतु मेदिन्यां द्वितीयचरणे नारशब्दस्यार्थबोधकताया बोधनेन प्रक्षिप्तप्रायम् ॥

॥*॥ गण्डो ग्रन्थयः पदान्यस्य ॥ (२) ॥*॥ किंचुलु-म्पति । 'कास्यनेकाजग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थम्' (वा० ३।१।३५) इति वार्तिकनिर्दिष्टचुलुम्पधातुः । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'टेः' (६।४।१४३) इति उकारस-कारपकाराणां लोपः । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'केचुवा' इति ख्यातस्य ॥

निहाका गोधिका समे ।

निहाकेति ॥ नियतं जहाति भुवम् । 'नौ हश्च' (उ० ३।४४) इति हाकः कन् । बाहुलकान्न ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ गुध्यति । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । (पचाद्यचि) (३।१।१३४) गोधापि । 'गोधा तलनिहाकयोः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोह' 'जलगो-धिका' इति ख्यातायाः ॥

रक्तपा तु जलौकायां स्त्रियां भूम्नि जलौकैः २२

रक्तपेति ॥ रक्तं पिवति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'रक्तपा स्याज्जलौकायां डाकिन्यां, ना तु रा-क्षसे' ॥ (१) ॥*॥ जलमोकोऽस्याः । 'ओक उचः के' (७।३।६४) इति निपातितोऽदन्त ओकशब्दः ॥ (२) ॥*॥ सान्तोऽपि । 'जलोरगी जलोका तु जलौका च ज-लौकसि' इति संसारावर्ताद्बहुचवनं प्रायिकम् । 'जलौकापि जलोका स्याज्जलूका जलजन्तुका' इति तारपालः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जलूकायाः' ॥

मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः

मुक्तेति ॥ मुक्ताः स्फुटन्त्यत्र । 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ शुच्यति, शोचति, शोक्ति, वा । 'शुच्य अभिषेवे' (भ्वा० प० से०) । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । 'शुक्तिः गतौ' (भ्वा० प०) वा । क्तिच् (३।३।१७४) । 'शुक्तिः कपालशकले शङ्खे शङ्खनकेऽपि च । नख्यश्चावर्तदुर्नाममु-क्तास्फोटेषु च स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुक्तिकायाः' ॥

शङ्खः स्यात्कम्बुरस्त्रियौ ।

शङ्ख इति ॥ शं खनति जनयति । 'खनु अवदा-रणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । शं खम् अस्य—इति वा । शाम्यत्यलक्ष्मी वा ।

१ 'जलौकसेनेव रक्ताकृष्टिनिपुणेन वेद्याजनेन' इति वासवद-त्तायाम् 'जलं च तदोक्' इति जलौकः । ततोऽर्श आद्यचि (५।२।१२७) एकवचनमदन्तत्वं चोपपाद्यम्—इति मुकुटबुधमनोहरे ॥

‘शमु उपशमे’ (दि० प० से०) । अन्तर्भावित्यर्थः । ‘शमेः खः’ (उ० ११०२) । ‘शङ्खः कम्बौ न योषित्, ना मालास्थिनिधिभिन्नखे’ ॥ (१) ॥*॥ काम्यते । ‘कमु कान्तौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘जन्वादयश्च’ (उ० ४। १०२) इति निपातितः । ‘कम्बुर्वलयशङ्खयोः । गजे शम्बूके कर्चूरे ग्रीवायामलिकेऽपि च’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ एतौ पुंनपुंसके ॥ द्वे ‘शङ्खस्य’ ॥

शुद्रशङ्खाः शङ्खनकाः

शुद्रेति ॥ शुद्राश्च ते शङ्खाश्च ॥ (१) ॥*॥ शङ्खन्ते । ‘शकि शङ्खायाम्’ (भ्वा० आ० से०) । कर्तरि ‘अनुदात्ते-तश्च हलादेः’ (३।२।१४९) इति युच् । ‘संज्ञायां कन्’ (५।३।७५) ।—शङ्खस्य नखा इव (शङ्खनखाः)—इति तु मुकुटः । शं खनन्ति । ‘बहुलमन्यत्रापि’ (उ० २।७८) इति युच् । ल्युट् () वा स्वार्थे कन् (५।३।७५) । (शङ्खनकाः)—इत्यन्ये ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सूक्ष्मशङ्खानाम्’ ॥

शम्बूका जलशुक्तयः ॥ २३ ॥

शम्बूका इति ॥ शाम्यति । ‘शम उपशमे’ (दि० प० से०) । ‘उल्लादयश्च’ (उ० ४।४१) इति निपातितः । ‘शम्बूकपिण्याकमधूकफेनः’ इत्यमरमालायां पुंलिङ्गः । ‘(शम्बूको गजकुम्भान्ते घोष्ठे च शूद्रतापसे । जलजन्तुविशेषे च) शम्बूका न नपुंसके’ इति मेदिनेर्द्विलिङ्गता । ‘शम्बूकः शम्बुकश्चैव पूर्वः कान्तस्तु सर्वदा । ककारेण विना शेषो (शम्बुः) दृश्यते ग्रन्थविस्तरे’ इत्युत्पलिनी ॥ (१) ॥*॥ जलजाः शुक्तयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सर्वजलशुक्तिकानाम्’ ॥

भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदुर्दुराः ।

भेके इति ॥ विभेति । ‘विभी भये’ (जु० प० अ०) । ‘इणभीका—’ (उ० ३।४३) इति कन् । ‘भेको मण्डूकमेघयोः’ ॥ (१) ॥*॥ मण्डयति जलाशयम् । मण्डते वा । ‘मडि भूषायाम्’ (भ्वा० प० से०) । ‘शलिमण्डिभ्यामूकण्’ (उ० ४।४२) । ‘मण्डूकी मण्डूकपर्ण्या मैण्डूको भेकशोणयोः’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वर्षासु भवति । ‘भुवः संज्ञान्तरयोः’ (३।२।१७९) इति किप् ।

१—दैत्यविशेषेऽपि यथा ‘ब्रूत ब्रूत भटाः क स क स नरः शम्बूकजीवाहरः’ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—भीरौ च यथा ‘भेकाः केकारचैः पान्थाः’ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । ३—‘मण्डूको भेकशोणकौ’ इति पाठः ॥

‘वर्षाभूः स्त्री च शोथद्र्यां भूलताप्लवयोः पुमान्’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ शाडते । ‘शाडू गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘खर्जिपिच्चादिभ्य ऊरोलचौ’ (उ० ४।९०) इत्यूरः । डलयोरैक्यम् । शालते वा । ‘शाल कत्थने’ (भ्वा० आ० से०) । ‘परिसरकृकलासस्वेदसात्तूर—’ इत्यूष्मवि-वेकादन्त्यादिरपि ॥ (४) ॥*॥ प्लवते । ‘प्लुङ् गतौ’ (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) ‘प्लवः प्लक्षे प्लुतौ कपो । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ भेलकभेकयोः । कमनिन्नम-हीभागे कुलके जलवायसे’ । ‘कैवर्तीमुस्तके गन्धतृणेऽपि स्यान्नपुंसकम्’ ॥ (५) ॥*॥ दृणाति शब्दैः कर्णौ ‘दृ विदारणे’ (त्रया० प० से०) । ‘मुकुरदुर्दुरौ’ (उ० १।४०) इति निपातितः । ‘दुर्दुरेस्तोयदे भेके वाद्यभाण्डाद्रिभेदयोः । दुर्दुरी चण्डिकायां स्याद्दामजाले नपुंसकम्’ ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘मण्डूकस्य’ ॥

शिली गण्डूपदी

शिलीति ॥ शिलति । ‘शिल उञ्छे’ (तु० प० से०) । ‘इगुपध—’ । (३।१।१३५) इति कः । ‘जातेरस्त्री—’ (४। १।६३) इति ङीष् । ‘(शिलमुञ्छे स्याद्, गण्डूपधां शिली मता । स्तम्भशीर्षे शिलाशिल्यौ, शिला तु प्रस्तरे मता । तथा मनःशिलायां च द्वाराधःस्थितदारुणि)’ ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ ‘द्वे किंचुलकभार्यायाः’—इति स्वामी । द्वे ‘शुद्रकिंचुलकजातेः’ ॥

भेकी वर्षाभ्वी

भेकीति ॥ ‘वर्षाभ्वी’ इत्यसाधु । ङीष्विधायकाभावात् । स्त्रियामपि ‘वर्षाभूः’ इत्येव । ‘भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री व-र्षाभूदुर्दुरे पुमान्’ इति यादवः । अन्ये तु—गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष्मिच्छन्ति । अत एव भागुर्यमरमालयोः ‘वर्षाभ्वी’ इति दृश्यते ॥*॥ द्वे ‘मण्डूक्याः’ । शुद्रम-ण्डूकस्येत्यन्ये ॥

कमठी दुलिः ॥ २४ ॥

कमठीति ॥ ‘जातेः—’ (४।१।६३) इति ‘पुंयोगा—’ (४।१।४८) इति वा ङीष् । कमठी ॥ (१) ॥*॥ दोलति ‘दुल उत्क्षेपे’ (चु० प० से०) । आधृषीयः । ‘इगुपधात्—’

१—‘भेलकतैलयोः’ इति पाठः । २—इतः पूर्वम्—‘दुर्दुरः पर्वते पुंसि त्रिष्वीषद्विन्नभाजने’ इलपि लिखितमस्ति । परंतु मेदिनीहैमयोरकारमध्यस्यैव पाठेन समानानुपूर्वीकत्वे पर्वतार्थ-कता पौनरुक्त्यस्यापि संभवेन न प्रकृतोपयोगि ॥

(उ० ४११२०) इति किः । 'दुलिः स्त्रियाम् । कमठ्यां, ना मुनौ' (२) ॥*॥ द्वे 'कच्छप्याः' ॥

मदुरस्य प्रिया शङ्गी

मदुरस्येति ॥ मदुरो मत्स्यभेदः । योग्यतया सादृश्याद्वा तस्य प्रिया स्त्री । शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० ११२६) इति गन् ह्रस्वत्वं कित्त्वं नुडागमश्च । 'पुंयोगा—' (४११४८) इति 'जातेः—' (४११६३) इति वा ङीप् । 'मदुरी' इत्यपि । 'भार्या भेकस्य वर्षाभ्वी शङ्गी स्यान्मदुरस्य तु । शिली गण्डूपदसापि दुलिः स्यात्कमठस्य तु' इत्यमरमाला । ('शङ्गी स्वर्णमीनविशेषयोः । विषायामृषभौषध्याम्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मदुरस्त्रियाः' ॥

दुर्नामा दीर्घकोशिका ।

दुर्नामेति ॥ दुर्निन्दितं नामास्याः । 'अनो बहुव्रीहेः' (४१११२) इति ङीष् । ('दुर्नाम स्त्रीवमर्शसि । स्याद्दीर्घकोशिकायां स्त्री') ॥*॥ 'डाबुमाभ्याम्—' (४१११३) ॥*॥ 'अन उपधा—' (४११२८) इति वा ङीप् । दुर्नाम्नी । क्षुब्धादित्वात् (८१४३९) न णत्वम् ॥ (१) ॥*॥ दीर्घः कोशो यस्याः । 'जातेः—' (४११६३) इति ङीप् । 'संज्ञायां कन्' (५१३७५) । 'केऽणः' (७१४१३) इति ह्रस्वः । (मूर्धन्यषान्ता च) । 'तालव्या मूर्धन्याश्चैते शटी च परिवेशः । विश्वक्सेनो अशः प्रतिष्कशः कोशविशदौ च' इत्युष्मविवेकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'झिनाजी' इति ख्यातायाः 'जलूकाकारस्य जलचरस्य' ॥

जलाशया जलाधाराः

जलेति ॥ जलम् आशयो हृदयम् अस्य । जलम् आशेते तिष्ठति अत्र, इति वा । 'पुंसि' (३१३११८) इति घः । 'जलाशयो जलाधारे स्यादुशीरे नपुंसकम्' ॥ (१) ॥*॥ आप्रियतेऽत्र । 'धृङ् अवस्थाने' (तु० आ० अ०) । 'अध्यायन्याय—' (३१३१२२) इति घञ् । जलसाधाराः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तडागादीनाम्' ॥

तत्रागाधजलो ह्रदः ॥ २५ ॥

तत्रेति ॥ तत्र तेषु मध्ये । अगाधं जलं यत्र स जला-

१—'क्रीडने' इति लिखितमस्ति । परत्वेतदानुपूर्वावधितमेन्द्रियां विश्वे च 'मुनौ' इत्येवोपलब्धम् ॥ २—अत्र तु 'अन्यलिङ्गकम्' इति लिखितमासीत् । परं तु मूलमेदिनीदृष्टं हैमविश्वानुगुणं गृहीतम् ॥

शयः । ह्रादते । 'ह्राद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३१३१३४) । पृषोदरादित्वात् (६१३१०९) ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अगाधजलकूपस्य ॥'

आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ।

आहाव इति ॥ आहूयन्तेऽत्र । 'हेञ् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) । 'निपानमाहावः' (३१३१७४) ॥ (१) ॥*॥ नियतं पिबन्त्यस्मिन् । 'करणा—' इति ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कूपसमीपरचितजलाधारस्य' ॥

पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा २६

पुंसीति ॥ अभ्यते । 'अम गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्जिदशिकम्यमि—' (उ० १२७) इति कुः ध्रुक् च । यद्वा अन्धयति । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (तु० उ० से०) । मृगवादिवात् (उ० १३७) कुः ॥ (१) ॥*॥ ग्रहि-यते । 'प्रे हर्तेः कूपे' (उ० ४१३५) इति इः ङिच् ॥ (२) ॥*॥ कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० से०) । 'कु-युभ्यां च' (उ० ३१२७) इति पो दीर्घश्च । कुत्सिता ईषद्वा आपोऽत्र । 'ऋक्पूर्—' (५१४७४) इत्यः । 'ऊदनोः—' (६१३९८) इत्यत्र दीर्घनिर्देशादन्यत्राप्युत्, इति वा । 'कूपः कूपक-मृन्माने गर्तान्धुगुणवृक्षके' ॥ (३) ॥*॥ उ-दकं पिबन्त्यस्मिन् । अधिकरणे ल्युट् (३१३११७) । 'उ-दकस्योदः—' (६१३५७) ॥ (४) ॥*॥ तु-स्थाने च उ-चितः ॥*॥ चत्वारि 'कूपस्य' ॥

नेमिस्त्रिकास्य

नेमिरिति ॥ अस्य कूपस्य । नयन्त्यनया 'नियो मिः' (उ० ४१४३) । 'नेमिर्ना तिनिशे, कूपत्रिकाचकान्तयोः स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ तिस्रोऽस्योऽस्याः । 'संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु' (५११५८) इति कन् । 'त्रिका कूपस्य नेमौ स्यान्निकं पृष्ठाधरे त्रये' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कूपस्यान्तरे रज्वादिधारणार्थदाख्यन्त्रस्य' ॥

वीनाहो मुखबन्धनमस्य यत् ।

वीनाह इति ॥ विनहतेऽनेन । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । 'हलश्च' (३१३१२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य

१—मृन्माने काचभाण्डे यथा—'कूपेषु रूपे क्षिप गन्धतैलम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—उदपानस्य त्वन्तत्वात् 'पुंसि वा' इत्यनेन संबन्धः । पूर्वेषां तु 'पुंस्येव' इत्यनेन—इति मुकुट-बुधमनोहरे । ३—त्रये यथा 'तत्रापि त्रिकदर्शनम्' इत्यनेकार्थ-कैरवाकरकौमुदी ॥

घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ 'कूपमुखे
इष्टकादिभिर्वदस्य' एकम् ॥

पुष्करिण्यां तु खातं स्यात्

पुष्केति ॥ पुष्कराणि सन्त्यस्याम् । 'पुष्करादिभ्यो देशे'
(५।२।१३५) इतीति । 'पुष्करिणी नद्यां सरोजिन्यां ज-
लाशये' ॥ (१) ॥*॥ अखानि । 'खनु अवदारणे' (भ्वा०
उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'जनसनखनाम्-' (६।
४।४२) इत्यात्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समचतुरस्रखातस्य' ॥

अखातं देवखातकम् ॥२७॥

अखातमिति ॥ खाताद्विन्नम् ॥ (१) ॥*॥ देवेन
खातम् ॥ (२) ॥*॥ 'अखातो देवखातकः' इति पुंस्का-
ण्डेऽमरदत्तात् पुंस्यपि ॥*॥ द्वे 'अकृत्रिमजलाशयस्य' ॥
देवद्वारस्थजलाशयस्येत्यन्ये ॥

पद्माकरस्तडागोऽस्त्री

पद्मेति ॥ पद्मानामाकरः ॥ (१) ॥*॥ तड्यते । 'तड
आघाते' (चु० प० से०) । 'तडागादयश्च' इति निपा-
तितः । 'तडागस्तु जलाधारविशेषे र्यन्नकूपके' इति मेदिनी।
पिनाकादित्वात् (उ० ४।१५) 'तडाकः' इति कश्चित्
॥*॥ तटम् अकति अगति वा । 'अक अग कुटिलायां
गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । (तटाकः,
तटागः) इत्येके ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सपद्मागाधजला-
शयस्य' ॥

कसारः सरसी सरः ।

कासार इति ॥ कासते । 'कासृ शब्दे' (भ्वा० आ० से०) ।
'तुषारादयश्च' (उ० ३।१३९) इत्यारन् । यद्वा ईषत् सा-
रोऽस्य । 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः ।
कासोऽस्यास्तीति वा । अर्शआद्यच् । कासमृच्छति 'ऋ
गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इति वा
॥ (१) ॥*॥ सियते । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
कर्मण्यसुन् (उ० ४।१८९) । ('सरो नीरतडागयोः') ॥
(३) ॥*॥ तत एव महत्त्वे गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् ।
('सरसी विश्वकासारे') ॥ (२) ॥*॥ त्रीणि 'कृत्रिमप-
द्माकरस्य' । पञ्चापि सरोमात्रस्येत्यन्ये ॥

वेशन्तः पल्वलं चालपसरः

वेशन्त इति ॥ विशन्त्यत्र भेकादयः । 'विश प्रवेशने' (तु०

१—विश्वे तु 'कटकेऽपि च' इति दृश्यते । मेदिनीमूल-
पुस्तके तु 'यन्नकूपके' इत्युपलभ्यते ॥

प० अ०) । 'जृविशिभ्यां झच्' (उ० ३।१२६) ॥ (१)
॥*॥ पलति पल्यते वा । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'सानसिपर्णसि-' (उ० ४।१०७) इति वलच् । 'वेशन्तः
पल्वलोऽस्त्री' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ अल्पं च त-
त्सरश्च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ॥

वापी तु दीर्घिका ॥२८॥

वापीति ॥ उप्यते पद्माद्यस्याम् । 'डुवप् बीजतन्तुसंताने'
(भ्वा० उ० अ०) । 'वसिषपियजिराजि-' (उ० ४।१२५)
इतीञ् । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् ।
'वाप्यां वापिरपि स्मृता' इति द्विरूपकोशः ॥ (१) ॥*॥
दीर्घेव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
वाप्याः ॥

खेयं तु परिखा

खेयमिति ॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ०
से०) । 'ई च खनः' (३।१।१११) इति यत् ॥ (१) ॥*॥
परितः खन्यते, इति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१)
इति डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुर्गादिपरितः खातस्य' ॥

आधारस्त्वम्भसां यत्र धारणम् ।

आधार इति ॥ आध्रियते जलमस्मिन् । 'अध्याय-
न्याय-' (३।३।१२२) इति घञ् । 'आधारश्चाधिकरणे-
ऽप्यालवालेऽम्बुधारणे' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वांध' इति
ख्यातस्य ॥

स्यादालवालमावालमावापः

स्यादिति ॥ आ समन्ताजलस्य लवम् आलाति । 'ला
आदाने' (अ० प० अ०) । मूलविमुजादित्वात् (वा०
३।२।५) कः ॥*॥ लवमालाति । तद्विन्नम् । नन्समासे
(अलवालः) ह्रस्वादिः—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ आवलते-
ऽम्भोऽनेन । 'वल संवरणे' (भ्वा० प० से०) 'हलश्च'
(३।३।१२१) इति घञ् । आ ईषत् वाला वृक्षा अत्र वा
॥ (२) ॥*॥ आ वपन्ति जलमत्र । 'डुवप् बीजतन्तुसंताने'
(भ्वा० उ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ।

१—'हहैव जम्बूतरुमालवालवत्परीयुषोच्चैर्मरतेऽविधना वृते'
इति प्रयोगादीर्घादिः ॥ २—'अलवालरोधिषु पयःसु विभ्रतः
सपलाशिराशिरिव मूलसंततिः' इति माघाद्वत्वादिः—इति मुकु-
टबुधमनोहरे ॥

‘आवापो भाण्डपंचने परिक्षेपालवालयोः’ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘वृक्षमूलकृतजलाधारस्य’ ॥

अथ नदी सरित् ॥ २९ ॥

तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी हृदिनी धुनी ।

स्रोतस्वती द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगापगा ॥ ३० ॥

अथेति ॥ नदति । ‘णद अव्यक्ते शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । पचादिषु (३।१।३४) ‘नदद्’ इति टित्वनिपातनात् ‘टिड्ढा-’ (४।१।१५) इति ङीप् । ‘(नदी सरिति, शोणादौ ना’) ॥ (१) ॥*॥ सरति । ‘सृ गतौ’ (भ्वा० प० से०) । सरतेरितिः (उ० १।९७) ॥ (२) ॥*॥ तरङ्गाः सन्त्यस्याम् । अत इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ शैवलमस्त्यस्याम् ॥ (४) ॥*॥ तटमस्त्यस्याः ॥ (५) ॥*॥ हृदाः सन्त्यस्याम् । ‘ह्रादिनी’ इत्यन्ये ॥ (६) ॥*॥ धुनोति वेतसादीन् । क्तिप् (३।२।१७८) षष्ठोदरादित्वात् (६।३।१०९) नुक् । नान्तत्वान्ङीप् (४।१।५) ॥ (७) ॥*॥ स्रोतांसि सन्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) ॥*॥ ‘अस्माया-’ (५।२।१२१) इति विनौ तु ‘स्रोतस्विनी’ इत्यपि ॥ (८) ॥*॥ द्वीपमस्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) (९) ॥*॥ स्रवति । ‘लटः शतृ-’ (३।२।१२४) । ‘उ-गितश्च’ (४।१।६) इति ङीप् । ‘शप्श्यनोः-’ (७।१।८१) इति नुम् ॥ (१०) ॥*॥ निम्नं गच्छति । ‘गम्ल गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘अन्येभ्योऽपि’ (वा ३।२।१०१) इति ङः ॥ (११) ॥ अपां समूह आपम् । तेन गच्छति । ङः (वा० ३।२।४८) ॥*॥ अप गच्छति । ङः (वा० ३।२।१०१) । ह्रस्वादिरपि । ‘विद्यादगारमागारमपगामाप-गामपि’ इति द्विरूपकोशः ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश ‘नद्याः’ ॥ गङ्गा विष्णुपदीजहुतनया सुरनिम्नगा ।

भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि ॥ ३१ ॥

गङ्गेति ॥ गच्छति । ‘गन् गम्यद्योः’ (उ० १।१२३) (१) ॥*॥ विष्णुः पदं स्थानं यस्याः । गौरादिः (४।१।४१) । ‘विष्णुपदं नमोऽञ्जयोः । ‘विष्णुपदस्तु क्षीरोदे विष्णु-पदी सुरापगा । (संक्रान्तिर्द्वारिका चापि)’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ जहो राजर्षेस्तनया ॥ (३) ॥*॥ सुराणां निम्नगा ।

१—भाण्डपचनमापाकस्थानम् तत्र यथा ‘आवापधूमपरिधू-सरमन्तरिक्षम्’ ॥ अरिचिन्तायामपि यथा ‘परं प्रलावापः फलति कृतसेकस्तरिव’ ॥ वलयेऽपि यथा ‘प्रकोष्ठः शुशुभे तस्या ग-तोऽप्यावापशून्यताम्’—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—‘भा-ण्डवपने’ इति पाठः ॥

क्षुभ्रादिः (८।४।३९) ॥ (४) ॥*॥ भगीरथस्येयम् ‘तस्ये-दम्’ (४।३।१२०) ईत्यण् ॥ (५) ॥*॥ त्रीन् पथो ग-च्छति । ङः (वा० ३।२।४८) यद्वा त्रयाणां पथां समा-हारः त्रिपथम् । तेन गच्छति । ङः (३।२।४८) (६) ॥*॥ त्रीणि स्रोतांसि यस्याः । ‘त्रिस्रोता जहुकन्यायां स्रोतस्वत्यन्तरे स्त्रियाम्’ ॥ (७) ॥*॥ भीष्मं सूते । ‘षूङ् प्राणिप्रसवे’ (अ० आ० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (८) ॥*॥ अथौ ‘भागीरथ्याः’ ॥

कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ।

कालिन्दीति ॥ कलिन्दस्येयम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ सूर्यस्य तनया ॥ (२) ॥*॥ यच्छति । ‘यम उपरमे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘अर्जियमिशी-ङ्भ्यश्च’ (उ० ३।६१) इत्युनन् ॥ (३) ॥*॥ शमनस्य स्वसा ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘यमुनायाः’ ॥

रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका ॥ ३२ ॥

रेवेति ॥ रेवते । ‘रेवृ ण्वगतौ’ (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) ॥ (१) ॥*॥ नर्म ददाति द्यति वा । ‘डुदाब् दाने’ (जु० उ० अ०) । ‘दो अवखण्डने’ (दि० प० से०) वा । ‘आतोऽनुप’ (३।२।३) इति कः ॥ ‘नर्मदः केलिसचिवे नर्मदा सरिदन्तरे’ इति विश्वमेदि-न्यौ ॥ (२) ॥*॥ सोमात्सोमवंशजात् पुरुरवस उद्भवति । तेनावतारितत्वात् । यद्वा सोमोऽमृतम् उद्भवत्यस्याः । स्व-र्गप्रदत्वात् । अप् (३।३।५७) । सोमाद्रुद्राद्भवति । पचा-द्यच् (३।१।३४) ॥ (३) ॥*॥ मेकैलस्य ऋषेरदेर्वा क-न्यका ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘नर्मदायाः’ ॥

करतोया सदानीरा

करेति ॥ करस्य तोयम् । तदत्रास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । गौरीविवाहे शंकरहस्तच्युतम् ॥ (१) ॥*॥ सदा नीरं यस्याः । ‘प्रथमं कर्कटे देवी त्र्यहं गङ्गा रज-स्वला । सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी’ इति स्मृतेः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गौरीविवाहे कन्यादानोदक-ज्जातनद्याः ॥

१—‘तुहिनाचल इव पुण्यभागीरथीसहितो नलः’ इति द-मयन्तीलेखः ॥ २—तथा च भारते—‘क्षितौ तारयते मर्त्यान्नागां-स्तारयतेऽप्यधः । दिवि तारयते देवांस्तेन त्रिपथगा स्मृता’ इति—इति मुकुटः ॥ ३—स्वमय्योऽपि । तथा च महाकविप्रयोगः—‘यन्मेखला भवति मेखलशैलपुत्री’—इति पञ्जिकासर्वधरादयः—इति मुकुटः ॥

बाहुदा सैतवाहिनी ।

बाहुदेति ॥ बाहुं छिन्नं दत्तवती लिखितस्य ऋषेः ।
‘हुदाब्’ (जु० उ० अ०) । ‘आतोऽनुप—’ (३।२।३) इति
कः । यद्वा बहुदस्य कार्त्तवीर्यस्येयम् । तेनावतारितत्वात् ।
‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् । अजादित्वात् (४।१।४)
टाप् ॥ (१) ॥ *॥ सितानि बाहुनानि यस्यार्जुनस्य । तस्येयम् ।
यद्वा सितस्यार्जुनस्येयम् । सैती चासौ वाहिनी नदी च ॥
(२) ॥ *॥ द्वे ‘कार्त्तवीर्यावतारितनद्याः’ ॥

शतद्रुस्तु शतुद्रिः स्याद्

शतेति ॥ शतधा द्रवति । ‘द्रु गतौ’ (भ्वा० प० अ०) ।
‘हरिमितयोर्द्रुवः’ (उ० १।३४) ‘शते च’ (उ० १।३५)
इत्युर्द्धित् ॥ (१) ॥ *॥ शु पूजितं तुदति । ‘तुद व्यधने’
(तु० उ० अ०) ‘इगुपधात्किन्’ (उ० ४।१२०) इतीन् ।
बाहुलाकाद्रुकू । ‘इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शतुद्रि’ इति
हि श्रुतिः । यत्तु मुकुटः—शतद्वारेव पृषोदरादित्वात् (६।
३।१०९) आदिवर्णविकारे ‘शतद्रुः’ इति स्वामी, शितं
तीक्ष्णं द्रुता शितद्रुः इति कौमुदी, इत्याह ॥ तन्न ।
‘एतदबुध्यमानाः शितद्रुः सितद्रुर्वेत्याहुः’ (स्वामिग्रन्थेन)
इत्यनेन तेनास्यार्थस्य दूषितत्वात् । व्युत्पत्त्यन्तरस्य कृत-
त्वाच्च ॥ (२) ॥ *॥ द्वे ‘शत द्वाः’ ॥

विपाशा तु विपाद् स्त्रियाम् ॥ ३३ ॥

विपाशेति ॥ पाशं विमोचयति । ‘सत्यापपाश—’ (३।
१।२५) इत्यादिना ‘पाशान्मोचने’ इति णिच् । पचाद्यच्
(३।१।३४) ॥ (१) ॥ *॥ तस्मादेव ‘क्रिप् च’ (३।२।७६)
इति क्रिपि विपाद् ॥ (२) ॥ *॥ द्वे ‘पापमोचिन्याः’ ॥

शोणो हिरण्यबाहुः स्यात्

शोण इति ॥ शोणति । ‘शोणृ वर्णगलोः’ (भ्वा०
प० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) । ‘शोणः कुशानौ
स्योनाके लोहिताश्वे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये’ ॥
(१) ॥ *॥ हिरण्यं बाहावस्य ॥ *॥ हिरण्यं वहति । ‘कर्म-
ण्यण्’ (३।२।१) अदन्तः (हिरण्यबाहुः) ॥ (२) ॥ *॥
द्वे ‘नरविशेषस्य’ ॥

कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित् ।

कुल्येति ॥ कुले प्राणिगणे कुटुम्बे दांपत्ये वा साधुः

१—फलितार्थकथनमेतत् । विग्रहस्तु सितार्थं ते बाहाश्च ।
ते सन्त्यस्यासौ सितवाही अर्जुनः । तस्येयम्—इति बोध्यः ॥
यथाच्युतस्यैव व्याख्यानत्वे उपोत्तमेवकाराश्रयणानापत्तिः ॥

‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति यत् । ‘कुल्या नदी कुल्य-
मस्थि कुल्या वारिप्रणालिका’ इति धरणेर्नदीमात्रेऽपि ।
(‘कुल्यं स्यात्कीकसेऽप्यष्टद्रोणीशूर्पाभिषेपु च । कुल्या पयः-
प्रणाल्यां च नद्यां जीवन्तिकौषधौ । कुलोद्भवे कुलंहिते
त्रिषु मान्ये पुनः पुमान्’) ॥ (१) ॥ *॥ एकं ‘कृत्रिमस्वल्प-
नद्याः’ ॥

शरावती वेत्रवती चान्द्रभागी सरस्वती ॥ ३४ ॥**कावेरी**

शरावतीति ॥ शराः सन्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९५) ।
‘शरादीनां च’ (६।३।१२०) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ *॥
वेत्रमस्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१) ॥ *॥ चन्द्रभा-
गयोः पर्वतयोरियम् । तत्प्रभवत्वात् । ‘तस्येदम्’ (४।३।
१२०) इत्यण् । ‘टिड्ढा—’ (४।१।१५) इति ङीप् प्राप्तः
‘चन्द्रभागान्नद्याम्’ (४।१।४५) इति ब्रह्मादिगणसूत्राच्च भ-
वति । स्वरूपयोरविशेषात् । ‘तापी तु तपती सैत्या,
चान्द्रभागी तु चन्द्रिका । चान्द्रभागा, शारदा तु क-
श्मीरेषु सरस्वती’ इति शब्दार्णवः । संज्ञापूर्वकत्वाद्ब्रह्म-
भावः । ‘चन्द्रभागा चान्द्रभागा चान्द्रभागी च सा
मता । चन्द्रभागी च सैवोक्ता’ इति द्विरूपकोषः ॥ (१)
॥ *॥ सरांसि सन्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) । ‘सरस्वा-
स्तु नदे बाधौ नाऽन्यवद्रसिके, स्त्रियाम् । वाणी-स्त्रीरत्न-
वाग्देवी-गो-नदीषु नदीभिदि ॥ मतुपत्यामपि’ ॥ (१) ॥ *॥
कस्य जलस्य वेरं शरीरम् । तस्येयम् । ईषद्वेरमस्या वा ।
‘कावेरी स्यात्सरिद्वेदे पण्यनारीहरिद्रयोः’ ॥ (१) ॥ *॥
(नदीविशेषाणां पृथक्पृथक्) ॥

सरितोऽन्याश्च

सरित इति ॥ अन्याः कौशिकी-गण्डकी-चर्मण्वती-
गोदावर्यादयः ॥

संभेदः सिन्धुसंगमः ।

समिति ॥ संभिद्यन्ते मिलन्त्यत्र । ‘भिदिर् विदारणे’
(रु० उ० अ०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् ।
‘संभेदः स्फुटने सङ्गे’ ॥ (१) ॥ *॥ सिन्धोः संगमः ॥ *॥
एकं ‘नद्यादिसंगमस्य’ ॥

द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्याम्

द्वयोरिति ॥ नत्यते । ‘णल बन्धने’ (भ्वा० प० से०) ।

१—‘पशुपतिजयबन्ध इव चन्द्रभागालंकृतो देशः’ इति द-
मयन्तीशेषः ॥ २—पक्षे टाप्—इति मुकुटः ।

कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'उपसर्गात्-' (८।४।१४) इति
णत्वम् । गौरादिङीष् (४।१।४१) ॥ (१) ॥ *॥ 'कृत्रिमजल-
निःसरणमार्गस्य' एकम् ॥

त्रिषु तूत्तरौ ॥ ३५ ॥

देविकायां सरय्यां च भवे दाविकसारवौ ।

त्रिष्विति ॥ दीव्यति । 'दिवु क्रीडादौ' (दि० प०
से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । देविकायां नद्याम् । सरति ।
'सर्तेरयुः' (उ० ३।२२) । 'अयूः' इत्येके । सरय्यां च
भवे । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'देविकाशिशपा-'
(७।३।१) इत्यचामादेरात्वम् । 'दाण्डिनायन-' (६।४।
१७४) इति लोपः । स्त्रियां 'टिड्डा०' (४।१।१५) इति
ङीप् ॥ (१) ॥ *॥ 'देविकासरयूद्भवयोः' क्रमेणैकैकम् ॥

सौगन्धिकं तु कहारम्

सौगन्धिकमिति ॥ सुगन्धेव । स्वार्थे 'विनयादिभ्य-
ष्ठक्' (५।४।३४) । शोभनो गन्धः प्रयोजनमस्य । 'प्रयोज-
नम्' (५।१।१०९) इति ठक्, इति वा । 'सौगन्धिकं
तु कहारे पद्मरागे च कत्तृणे । (पुलिङ्गो गन्धपाषाणे सुग-
न्धव्यवहारिणि) ॥ (१) ॥ *॥ कस्य जलस्य हार इव ।
के ह्लादते वा । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) ॥ (२) ॥ *॥ द्वे 'शुक्लकहारस्य' । 'मुण्डी' इति
ख्यातस्य-इत्यन्ये ॥

हल्लं रक्तसंध्यकम् ॥ ३६ ॥

हल्लकमिति ॥ हलति । 'हल्ल विकसने' () ।
ण्वुल् (३।१।१३३) । यद्वा हलनम् । संपदादिः (वा० ३।३।
१०८) । हलं लाति 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आ-
तोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)
॥ (१) ॥ *॥ रक्तं संध्येव । इवार्थे कन् (५।३।९६) ।
'क्रेडणः' (७।४।१३) । रक्तान् संधीन् अकति । 'अक कु-
टिलायां गतौ' (भा० प० से०) । मूलविभुजादिः (वा०
३।२।५) इति वा ॥ (२) ॥ *॥ द्वे 'रक्तकहारस्य' द्वे
रक्तवर्णत्रिकालविकासिपुष्पस्य वा ॥

स्यादुत्पलं कुवलयम्

स्यादिति ॥ उत्पलति । 'पल गतौ' (भा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ *॥ कोर्वलयमिव । शो-

१—कुवलयं चन्द्रविकासि, पद्मं तु सूर्यविकासि, इत्यनयो-
भेदः । 'इन्दोरस्य च मण्डलं कुवलयालंकारकारि ध्रुवम्' इति
लक्ष्यमंवादोऽपि—इति बुधमनोहरौ ।

भाकरत्वात् । 'कुवलं तूत्पलं कुवम्' इति त्रिकाण्डशेषः ।
तत्र कौ वलते । 'वल संवरणे' (भा० आ० से०) । प-
चाद्यच् (३।१।१३४) । ('कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि व-
दरीफले') ॥ *॥ 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति
ङे कुवम् । यद्वा कुवते । 'कूङ् शब्दे' (तु० आ० से०)
कुटादिः । पचाद्यचि (३।१।१३४) उवङ् (६।४।७७) ॥
(२) ॥ *॥ द्वे 'कमलकुमुदादीनां' सामान्येन । अत एव
'इन्दीवरे मांसशून्ये उत्पलं कुष्टभूरुहे' इति रभसः, 'श्यामं
शितिकण्ठनीलं कुवलयमिन्दीवरं च नीलाब्जम्' इति ना-
ममाला च ॥

अथ नीलाम्बुजन्म च ।

इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन्

अथेति ॥ नीलं च तदम्बुजन्म च ॥ (१) ॥ *॥ इ-
न्दति । 'इदि परमैश्वर्ये' (भा० प० से०) । इन् (उ० ४।
११८) । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ।
इन्दी लक्ष्मीः । तस्या वरमिष्टम् । 'इन्दीवरं कुवलये श-
तावरीं च योषिति' ॥ *॥ 'कुवलयं स्यादिन्दीवारमित्यपि'
व्याडेर्इन्दीवारमपि ॥ (२) ॥ *॥ द्वे 'नीलोत्पलस्य' ॥

सिते कुमुदकैरवे ॥ ३७ ॥

सिते इति ॥ कौ मोदते । 'मुद हर्षे' (भा० आ०
से०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । 'इगुपध-' (३।१।
१३६) इति को वा । 'कुमुदं कैरवे रक्तपद्मे, स्त्री कुम्भि-
कौषधौ । गम्भार्यौ, पुंसि दिङ्नागे नागशास्त्रामृगान्तरे'
॥ *॥ (क्लिपि (३।२।१७८) कुमुद् । 'कुमुद् त्रिषु सा-
त्कृपणे कैरवे तु नपुंसकम्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ *॥
के जले रौति । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । पचाद्यच् (३।
१।१३४) 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यलुक् कैरवस्य
हंसस्येदं प्रियम् । 'कैरवं चन्द्रकान्तं गर्दभं कुमुदं कुमुदे'
इति माधवः । ('कैरवं कितवे रिपौ । नपुंसकं च कुमुदे,
चन्द्रिकायां तु कैरवी') । 'चन्द्रकान्तं तु कैरवे । चन्द्र-
कान्तो रत्नभेदे' ॥ (२) ॥ *॥ द्वे 'शुक्लोत्पलस्य' ॥

शालूकमेषां कन्दः स्याद्

शालूकमिति ॥ एषां सौगन्धिकादीनां कन्दो मूलम् ।

१—नन्वेवं कथमुत्पलमित्युक्ते नीलोत्पलादिष्वेव बुद्धिर्जायते,
न पद्मादौ इति चेत् ॥ उच्यते । यथा सामान्येऽपि धान्यार्थे
'धान्यम्' इत्युक्ते कलमादिष्वेव बुद्धिर्भवति, न मुद्रादौ, एव-
मिहाप्यदोष इति सर्वधरादयः इति मुकुटः ॥ २—'गन्ध-
कान्तम्'—इति लिखितम् ॥

शल्यते, शलति वा 'शल चलनसंवरणयोः' (भ्वा० आ० से०) । 'शलमण्डिम्यामूकण्' (उ० ४।४२) वृद्धिः (७।२।११६) च ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उत्पलकन्दस्य' ॥

वारिपर्णी तु कुम्भिका ।

वारीति ॥ वारिणि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीप् । यद्वा वारि पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । 'धापृवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ० ३।६) । 'जातेः-' (४।१।६३) इति ङीप् । अत एव 'कुम्भीको वारिपर्णः स्यात्-' इत्येके पठन्ति ॥ (१) ॥*॥ कुम्भोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलकुम्भिकायाः' ॥

जलनीली तु शेवालं शैवलः

जलेति ॥ जलं नीलयति । 'शील वर्णे' । (भ्वा० प० से०) णिच् (३।१।२५) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ जले शेते तिष्ठति । 'शीङो वलञ्चलन्वालयः' (उ० ४।३।८) 'शेवलश्चैव शेवालः शैवलो जलनीलिका' (इति वाचस्पतिः) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शैवालस्य' ॥

अथ कुमुद्वती ॥३८॥

कुमुदिन्याम्

अथेति ॥ कुमुदान्यत्र देशे सन्ति 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मुतुप्' (४।२।८७) 'क्षयः' (८।२।१०) इति वत्वम् । ('कुमुद्वती कैरविण्यां दयितायां कुशस्य च') ॥ (१) ॥*॥ 'पुष्करादिभ्यः-' (५।२।१३५) इतीनौ कुमुदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे कुमुदयुक्तदेशस्य । कुमुदलताया इत्यन्ये ।

नलिण्यां तु विसिनीपद्मिनीमुखाः ।

नलिण्यामिति ॥ नडाः सन्त्यत्र । 'पुष्करादिभ्यः-' (५।२।१३५) इतीनिः । डलयोरैक्यम् । यद्वा नलमत्रास्ति । 'खलादिभ्यः' (वा० ४।२।५१) इतीनिः ('नलः पोटगले राशि पितृदेवे कपीश्वरे ।) 'नली मनःशिलायां तु नलिनेऽपि नलं मतम्' इति विश्वः । नैलिनी पुनः । प-

१—'सकलशेकलशेवलमालिका' इति कथिताम्युदयात्— इति मुकुटः ॥ २—इतःप्रभृति सूर्यविकासिनामानि । 'निरर्थकं जन्म गतं नलिण्या यया न दृष्टं तुहिनांशुविम्बम्,' 'तीव्रतपन-तापप्रियाम्भोजिनी न सहते स्तोकमप्यमृतमचो रुचश्चन्द्रस्य,' 'चन्द्रं गता पद्मयुगात्र मुक्ते पद्माशिता चान्द्रमसीमभिल्याम्' इत्यादि महाकविवर्णनात् ॥ ३—इतः पूर्वं 'नलिकातोयाम्बुजेषु' इति लिखितमासीत् । परंतु तस्य नलिनशब्दार्थताया हैमादि-षूपलम्भननलिनशब्दार्थ एव निवेशितम् ॥

द्वाकरे गङ्गाव्जिन्योः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विसम-स्त्यस्याः । पूर्ववदिनिः (वा० ४।२।५१) ॥ (२) ॥*॥ एवं पद्मिनी । मुखशब्दादाद्यर्थात् मृणालिनी कमलिनी पुट-किनीत्यादयः । 'पद्मिनी पद्मसंघाते स्त्रीविशेषे सरोऽम्बुजे' इति मेदिनी । 'पद्मिनी योषिदन्तरे । अञ्जेऽब्जिन्यां सरस्यां च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ (त्रीणि 'पद्मसंघातस्य' । कमलिन्या इत्यन्ये) ॥

वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ॥३९॥

सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ।

पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ॥ ४० ॥

विसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च ।

वेति ॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'अ-र्तिस्तुसु-' (उ० १।१।४०) इति मन् । 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूहनिधिसंख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नागे, स्त्री फञ्जिकाश्री-चार्यादीपद्मगीषु च' ॥ (१) ॥*॥ नलति । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) । इनन् (उ० २।४९) 'नलिनं न-लिकातोयाम्बुजेषु' ॥ (२) ॥*॥ अरं शीघ्रं लिप्सां वि-न्दति । 'गवादिषु विन्देः-' (वा० ३।१।३८) इति शः । 'शे मुचादीनाम्' (७।१।५९) इति नुम् । अराकाराणि प-त्राणि विन्दति वा ॥ (३) ॥*॥ महच्च तदुत्पलं च 'उ-त्पलं कुष्ठभूखहे । इन्दीवरे मांसशून्ये' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ सहस्रं पत्राण्यस्य ॥ (५) ॥*॥ कं जलमलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । मूलविमुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । यद्वा काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'वृषादिभ्यः' (उ० १।१०६) इति कलच् । 'कमलं क्लोमि भेषजे । पङ्कजे सलिले ताप्रे कमलस्तु मृगान्तरे । कमला श्रीवरनार्योः' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ शतं पत्राण्यस्य । 'शतपत्रः शिखण्डिनि । दार्वाघाटे सा-रसे च कमले तु नपुंसकम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (७) ॥*॥ कुशे जले शेते । 'अधिकरणे शेतेः' (३।२।१५) इ-त्यच् । 'शयवास-' (६।३।१८) इत्यलुक् ॥ (८) ॥*॥ पङ्के रोहति । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा० प० अ०) । 'इगु-पध-' (३।१।१३६) इति कः । 'तत्पुरुषे कृति' (६।३।१४) इत्यलुक् ॥ (९) ॥*॥ तामरं 'घृतमर्णश्च' इति रुद्रः ।

१—तथा च 'सुरगज इव विभ्रत् पद्मिनीं दन्तलक्ष्मां'- इत्यादयश्च प्रयोगाः—इति मुकुटः ॥ २—क्लोम हृदयस्य दक्षि-णपार्श्वे उदर्यो जलाधारः—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । 'व्योम्नि' इति लिखितमासीत् ॥

तत्र सस्ति । 'पस स्त्रमे' (अ० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा तस्यते । 'तमु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'नोदात्तोपदेशस्य—' (७।३।३४) इति निषेधस्यानित्यत्वाच्च वृद्धिनिषेधः । रस्यते । 'रस आस्वादने' चुरादावदन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । तामं च तद्रसं च 'तामरसं पद्मे ताम्रकाञ्चनयोरपि' ॥ (१०) ॥*॥ सरसि भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सारसं सरसीरुहे । सारसः पुष्कराख्येन्द्रोः' इति हेमः ॥ (११) ॥*॥ सरस्यां रोहति । 'इगुपध—' (३।१।१३६) इति कः ॥ (१२) ॥*॥ विसस्य प्रसूनम् ॥ (१३) ॥*॥ केसरस्य राज्यस्यास्ति । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ५।२।१०९) इति डः । 'राजीवं नलिने, ना तु भेदे हरिणमीनयोः' ॥ (१४) ॥*॥ पुष्पाति । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) । 'पुषः कित्' (उ० ४।४) इति करन् । 'पुष्करं द्वीपतीर्थाहिखगरागौषधान्तरे । तृतीयस्येऽसिफले काण्डे शुण्डाग्रे खे जलेऽम्बुजे' इति हेमः ॥ (१५) ॥*॥ अम्भसि रोहति ॥ (१६) ॥*॥ षोडश 'पद्मसामान्यस्य' ॥

पुण्डरीकं सिताम्भोजम्

पुण्डेति ॥ पुण्डयति । 'मडि भूषायाम्' । 'पुडि च' (भ्वा० प० से०) । 'कर्करीकादयश्च' (उ० ४।२०) इत्यरीकन् । 'पुण्डरीकं सिताम्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे । पुंसि व्याघ्रेऽग्निदिङ्गणे कोषकारान्तरेऽपि च' ॥ (१) ॥*॥ सितं शुक्लं च तदम्भोजं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुभ्रकमलस्य' ॥

अथ रक्तसरोरुहे ॥ ४१ ॥

रक्तोत्पलं कोकनदम्

अथेति ॥ रक्तं च तत्सरोरुहं च ॥ (१) ॥*॥ रक्तं च तदुत्पलं च ॥ (२) ॥*॥ कोकांश्चक्रवाकान् नदति । 'णद् अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावित-
ण्यर्थः । मूलविमुजादिः (वा० ३।२।५) । 'अथ कोक-

१—'दुर्जन इव सतामरसः' इति वासवदत्तायां वसन्तवर्णनम्—इति मुकुटः ॥ २—इन्दौ चन्द्रे यथा 'सिञ्चतीव सुधासारैः सारसः सारसैः करैः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—सरसि रोहति । 'तत्पुरुषे कृति—' (६।३।१४) इत्यलुकि ह्रस्वेकारोऽपि तथा च भारविः । 'अथमच्युतस्य वचनैः सरसिरुहजन्मनः' इति—इति मुकुटः ॥ ४—'काश्चिद्राक्षसप्रमदा इव रक्तोत्पलाकृष्टिव्यसन्नित्यः' इति दमयन्तीशेषः ॥

नदं रक्तकुमुदे रक्तपङ्कजे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रक्तकमलस्य' ॥

नाला नालम्

नालेति ॥ नलति । 'णल बन्धे' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलिति—' (३।१।१०९) इति णः । नालं नै ना पद्मदण्डे नाली शाककलम्बके' ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उत्पलादिदण्डस्य' ॥

अथास्त्रियाम् ।

मृणालं विसम्

अथेति ॥ मृण्यते । 'मृण हिंसायाम्' (तु० प० से०) । 'तमिविशिविडिमृणि—' (उ० १।१।१८) इति कालन् । अपचयविवक्षायां गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीषि 'मृणाली' इत्यपि । 'मृणालं नलदे ह्रीबं, पुनपुंसकयोर्विसे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ विसति । 'विस प्रेरणे' (दि० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३६) इति कः । 'मृणाले तु विसं विशम्' इति द्विरूपकोशः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अब्जादीनां मूलस्य' ॥

अब्जादिकदम्बे षण्डमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

अब्जेति ॥ सनोति । 'षणु दाने' (तु० उ० से०) । 'अमन्ताडुः' (उ० १।१।१४) । बाहुलकात्सत्वाभावः । 'षण्डः स्मृतो धैलीवर्दे षण्डं तु कानने भवेत्' इति मूर्धन्यादावजयः । 'षण्डं पद्मादिसंघाते न स्त्री स्याद् गोपतौ पुमान्' 'शडि रुजायां संघाते च' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'तालव्यो मूर्धन्योऽब्जादिकदम्बे शण्डशब्दोऽयम् । मूर्धन्य एव वृषभे पूर्वाचार्यैर्विनिर्दिष्टः' इत्युष्मविवेकः । 'मकुरमुकुरौ दर्पणे, षण्डः समूहे, दारदोऽम्बुधौ' इति सारस्वतकोशः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अब्जादीनां समूहस्य' ॥

करहाटः शिफाकन्दः

करेति ॥ करं हाटयति । 'हट दीप्तौ' (भ्वा० प० से०)

१—नाला—इत्यपि दृश्यते ॥ २—तथा च 'सान्द्रं चन्दनमङ्गले बलथिता पाणौ मृणालीलता' इति राजशेखरः—इति मुकुटः ॥ ३—कचिन्मेदिनीपुस्तके तु 'स्त्रीनपुंसकयोः' इत्युपलभ्यते एवं चोक्तराजशेखरोक्तिरप्यनुकूलैव ॥ ४—विसं दन्त्यान्तम् । तथाच 'हंसपङ्क्तिरिव विसंवादिनी' इति वासवदत्ता—इति मुकुटः ॥ 'मुनय इव विसाधारा जलपक्षिणः' इति दमयन्ती ॥ ५—बलीवर्द उत्सृष्टवृषः । तत्र यथा 'चौरैरपहते षण्डे पृष्ठतः कोऽनुधावति' । कानने यथा 'कुमुदकमलषण्डे तुल्यरूपामवस्थाम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

प्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । (यत्तु)—कं जलं रहति त्यजति । करहं पद्मम् । ततो हटति बहिर्गच्छति—इति मुकुटः । तन्न । 'करहाटः' इति प्रसङ्गात् । (अटतीति विग्रहेऽपि) वृद्धिप्रसङ्गाच्च । 'करहाटः पद्मकन्दे देशेद्रुम-विशेषयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शिफा मूलतरप्ररोहः तत्सहितः कन्दो मूलम् ॥*॥ 'शिफा' इति 'कन्दम्' इति च पृथक् नामनी इत्यन्ये ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पद्मकन्दस्य' ॥

किंजल्कः केसरोऽस्त्रियाम् ।

किंजल्क इति ॥ किञ्जलति । 'जल अपवारणे' (चु० प० से०) । बाहुलकात्कः ॥ (१) ॥*॥ के जले सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'हलदन्तात्'—(६।३।१) इत्यलुक् । दन्त्यसः । ('सवितृकिसलयकेसरसभाः' इति समेदात्) ॥*॥ के शी-र्यते । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । तालव्यशः । केसरं हिङ्गुनि क्लीबं, किंजल्के न स्त्रियां, पुमान् । सिंहच्छटायां पुंनग्रे बकुले नागकेसरे' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पद्मकेसरस्य' ॥

संवर्तिका नवदलम्

समिति ॥ संवर्तते । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । 'हृपिशिरुहिवृत्तिविदिच्छदिकीर्तिभ्यश्च' (उ० ४।१।१९) इतीन् 'संवर्तिर्नवपत्रिका' इति बोधालितः ततः स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ नवं च तदलं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पद्मादीनां नवपत्रस्य' ॥

१—वृद्धयप्रसङ्गात् ॥ चौरादिकस्यादन्तस्य रहधातोर्वृद्धयप्रसङ्गे ततोऽटतीति विग्रहे तु न काप्यनुपपत्तिः ॥ २—'पुष्प' पाठः ॥ ३—अत एव 'करहाटः शिफा च स्यात् कन्दे सलिलजन्मनाम्' इति हैमनाममालायामुक्तम् ॥ ४—'आन्दोलकुसुमकेशरशरेणुमुखी' इति वासवदत्तायां तालव्यमध्यदर्शनात् ॥—इति मुकुटः ॥

बीजकोषो वराटकः ॥ ४३ ॥

बीजेति ॥ बीजस्य कोषः पात्रमाधारः । तालव्यान्तोऽपि ॥ (१) ॥*॥ त्रियते दलैः । 'वृञ् आवरणे' () । 'अन्येभ्योऽपि, () इत्याटच् । ततः स्वार्थे कन् (५।३।७५) । यद्वा—वरं दलवरणम् अटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ततः स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'वराटकः पद्मबीजकोशे रज्जौ कपर्दके' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पद्मबीजस्य' ॥

इति वारिवर्गविवरणम् ॥

उक्तान्वर्गान् संगृह्णाति—

उक्तं स्वर्ग्योमदिकालधीशब्दादिसनाव्यकम् ।
पातालभोगिनरकं वारि चैषां च संगतम् ॥ ४४ ॥
इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।
स्वरादिकाण्डः प्रथमः साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४५ ॥

उक्तमिति ॥ अत्रैकादश वर्गाः ॥

इति श्रीवघेलवंशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधिरश्रीकीर्ति-
सिंहदेवाश्रया श्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजश्रीभानुजीदी-
क्षितविरचितायाममरटीकायां व्याख्यासुधायां प्रथमकाण्डः
संपूर्णतामगात् ॥

१—आदिशब्देन पातालस्य ग्रहणम्—इति मुकुटः ॥ अत्रायं भावः । अस्मिन्काण्डे द्वावेव मुख्यवर्गौ स्वर्गः पातालश्च । तत्र नाट्यवर्गपर्यन्तं स्वर्गसाधारणपदार्थानां निरूपणात्स्वर्गवर्गत्वम् । तदुत्तरं पातालसंगतार्थनिरूपणात्पातालवर्गत्वम् ॥ अतएवाग्नि-पुराणे प्रथमकाण्डे एतानेव पदार्थानुक्त्वा उपसंहृतम् 'स्वर्गपा-तालवर्गाद्या उक्ताः' इति ॥ तत्राद्यशब्देनावान्तरवर्गग्रहणम्—इत्यपि मुकुटे व्यक्तम् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः

व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया समेतः ।

अमरकोषः ।

द्वितीयं काण्डम् ।

वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्वनौषधिमृगादिभिः ।

नृव्रह्मक्षत्रविट्शूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः ॥ १ ॥

वर्गा इति ॥ इह द्वितीयकाण्डे । वर्गाः उक्ता व-
दितुमारब्धाः । आदिकर्मणि कः (३।४।७१) । कीदृशाः,
साङ्गोपाङ्गैः, पृथिव्यादिभिरुपलक्षिताः । तत्राङ्गानि मृदा-
दीनि । उपाङ्गानि, खिलादीनि । आपणादीनि, विपण्या-
दीनि । शिलादीनि, मनःशिलादीनि । वृक्षादीनि, पुष्पा-
दीनि । मृगशब्द आरण्यपशुमात्रपरः । ‘आरण्याः पशवो
मृगाः’ इति स्मृतेः । आदिशब्देन पक्षिकीटादीनां ग्रहणम् ।
तस्य चाङ्गोपाङ्गानि पक्षिपक्षादीनि । यद्वा—मृगान्तुं
शीलं यस्य स मृगादी सिंहः ॥

भूर्भूमिरचलानन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा ।

धरा धरित्री धरणी क्षोणी ज्या काश्यपी क्षितिः २

सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुंधरा ।

गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्ष्मावनिर्मैदिनी मही ३

भूरिति ॥ भवति । कर्तरि क्तिप् (३।२।१७८) ।
‘भूः स्थानमात्रे कथिता धरण्यामपि योषिति’ । यत्तु—
‘भवत्यस्यां सर्वम्’ इति भूः । बहुलवचना (३।३।११३)—
‘दधिकरणे क्तिप् (३।३।१७८)—इत्याह मुकुटः । तन्न ।
उक्तरीत्या निर्वाहात् । ‘अद्भ्यः पृथिवी’ इति श्रुतिविरो-
धाच्च ॥ (१) ॥*॥ भवति । ‘भुवः कित्’ (उ० ४।४५)
इति मिः ।—‘भुवः किमन्’—इति मुकुटः । तन्न । ता-
दृशसूत्रादर्शनात् । ‘कृदिकारात्’ (ग० ४।१।४५) इति
ङीष् वा । ‘भूमिः क्षितौ स्थानमात्रे’ इति हैमः ॥ (२)
॥*॥ न चलति । ‘चल कम्पने () । पचाद्यच्

(३।१।१३४) । अचलाः सन्त्यस्याम्’ इति वा । अच्
(५।२।१२७) । ‘अचलस्तु गिरिकीलयोः । अचला
भुवि’ इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ नास्त्यन्तोऽस्याः । यद्वा
अनन्तोऽस्ति धारको यस्याः । ‘अनन्तः केशवे शेषे
पुमान्, अनवधौ त्रिषु । अनन्ता च विशल्यायां शारिवा-
दूर्वयोरपि । कणा-दुरालभापथ्यापार्वत्यामलकीषु च । वि-
श्वंभरागुह्योः स्यादनन्तं सुरवर्त्मनि’ ॥ (४) ॥*॥ र-
सोऽस्यामस्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । रस्यते वा ।
‘रस आस्वादने’ चुरादावदन्तः । घञ् (३।३।११३) ।
अच् (३।३।५६) वा । यत्तु—घञर्थे को (३।३।५८)
वा—इति मुकुटः । तन्न । परिगणनात् । अचः सत्त्वाच्च
(‘रसा तु रसनापाठासलकीक्षितिकङ्गुषु—’) ॥ (५) ॥*॥
विश्वं विमर्ति । ‘डुभृज्’ ‘संज्ञायां भृतृवृजि’ (३।२।४६)
इति खच् । ‘विश्वंभरोऽच्युते शक्रे पुंसि, विश्वंभरा
भुवि’ ॥ (६) ॥*॥ तिष्ठति । अजिरादित्वात् (उ० १।
५३) किरच् । ‘स्थिरा भूशालपण्योर्, ना शनौ मोक्षे-
ऽचले त्रिषु’ ॥ (७) ॥*॥ धरति विश्वम् । ‘धृज् धारणे’
(भ्वा०उ०अ०) । यद्वा ध्रियते । ‘धृङ् अवस्थाने’ । (तु०
आ०अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । धराः सन्त्यस्यां
वा । ‘धरः कूर्माधिपे गिरौ । कर्पासतूलेऽथ धरा मेदो-
भूमिजरायुषु’ इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ ‘अशिवादिभ्य
इन्त्रोत्रौ’ (उ० ४।१।७३) । गौरादिङीष् (४।१।४१) ॥
(९) ॥*॥ ‘अतिसृष्टृ—’ (उ० २।१०२) इत्यनिः ।
‘कृदिकारात्—’ (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ।—गौरादि-

१—‘निरवधौ’ इति पाठः । २—अत एव हस्वेकारान्तो-
ऽपि यथा—‘विलसितमनुकुर्वती पुरस्ताद्वरणिहृद्वाधिरुहैर्वधूलतायाः’
इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

त्वान्डीष्' (४११४१) — इति मुकुटस्य प्रमादः । ('ध-
रणोऽहिपतौ लोके स्तने धान्ये दिवाकरे) । धरणं धारणे
मानविशेषे धरणी भुवि' इति हैमः ॥ (१०) ॥*॥
क्षौति । 'दुक्षु शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकान्निः ।
'कृदिकारात्-' (ग० ४११४५) इति ङीष्वा ॥ (११)
॥*॥ जिनाति । 'ज्या वयोहानौ' (त्रया० प० अ०) ।
अध्यादित्वाद्यदन्तो (उ० ४१११२) निपातितः । 'ज्या
मौर्वी ज्या वसुंधरा' इति शाश्वतः । ('ज्या तु मातरि'
इति हैमः) ॥ (१२) ॥*॥ कश्यपस्येयम् । 'काश्यप
उक्तो मुनिमृगयोर्भेदे च काश्यपी क्षमायाम्' इति मेदिनी
॥ (१३) ॥*॥ क्षियति । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प०
अ०) । 'क्तिचत्तौ च-' इति (३१३१७४) क्तिच् । यत्तु
— क्षियन्त्यत्र — इति मुकुटः । तन्न । 'अजम्भ्याम्-' (वा०
३१३१२६) इति ल्युटा बाधात् । 'क्षितिर्गेहे भुवि क्ष्ये'
इति हैमः ॥ (१४) ॥*॥ सर्वे सहते । 'बह मर्षणे'
(भ्वा० आ० अ०) । 'पूःसर्वयोः-' (३१२४१) इति खच्
(सर्वसहः सहिष्णौ स्यात्सर्वसहा पुनः क्षितौ) ॥
(१५) ॥*॥ वसु धनमस्त्यस्याम् । मतुप् (५१२९४) ॥
(१६) ॥*॥ वसु दधाति । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति
कः ॥ (१७) ॥*॥ ऊर्णोति, ऊर्णयते, वा । 'ऊर्णञ्
आच्छादने' (अ० उ० से०) । 'महति ह्रस्वश्च' (उ० ११३१)
इत्युः, नलोपः, ह्रस्वः, च । 'वोतो गुणवचनात्' (४११
४४) इति ङीष् ॥ (१८) ॥*॥ वसु धारयति । 'संज्ञायां
भृतृवृजि-' (३१२४६) इति खच् खचि ह्रस्वः' (६४
९४) ॥ (१९) ॥*॥ गोत्राः शैलाः सन्त्यस्याम् । अर्श-
आद्यच् (५१२१२७) । गां जलं त्रायते वा । 'त्रैङ् पा-
लने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति
कः ॥ (२०) ॥*॥ कुवते । 'कुङ् शब्दे' () ।
मितद्वादित्वाद् (वा० ३१२१८०) डुः ॥ (२१) ॥*॥
प्रथते । 'प्रथ विस्तारे' () । 'प्रथेः पिवन् संप्रसा-
रणं च' (उ० १११४९) । षित्वात् (४११४१) ङीष्
॥*॥ 'षवन्' इत्येके । पृथ्वी । 'पृथिवी पृथ्वी
पृथ्वी' इति शब्दार्णवः ॥ (२२) ॥*॥ ('प्रथिप्रदि-'
(उ० ११२८) इति उपत्यये संप्रसारणे 'वोतो गुण-'
(४११४४) इति ङीष् पृथ्वी । 'पृथ्वी भूमौ महत्यां
च त्वक्पञ्यां कृष्णजीरके' ॥ (२३) ॥*॥ क्षमते । 'क्षमूष्

सहने' () । 'क्षमेरुपधालोपश्च' (उ० ५१६५) इ-
त्यच् । यत्तु — पृषोदरादित्वात् (६१३१०९) अलोपः ।
बाहुलकान्मन् टिलोपश्च — इति मुकुटः । तन्न । उक्तरीत्या
निर्वाहात् ॥*॥ पचाद्यचि (३१११३४) क्षमा च ॥
(२४) ॥*॥ अवति अव्यते वा । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा०
प० से) । 'अर्तिसृधृ-' (उ० २११०२) इत्यनिः ॥
(२५) ॥*॥ मेदमस्त्यस्याम् । अत इनिः (५१२११५) ।
'मलन्नो मेदकुष्ठहा' इति शालिहोत्रः । मेद्यति वा । 'जि-
मिदा' (दि० प० से०) । ग्रह्यादित्वात् (३१११३४) इनिः ॥
(२६) ॥*॥ मद्यते । 'मह पूजायाम्' चुरादावदन्तः ।
प्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४१३९) । महिः । 'कृदि-
कारात्-' (ग० ४११४५) इति ङीष् । यत्तु — मद्यन्ते भू-
तान्यस्याम्, मद्यते, वा । 'पुंसि-' (३१३११८) इति घः ।
गौरादि ङीष् (४११४१) — इति मुकुटः । तन्न । 'ह-
लश्च' (३१३१२१) इति घञ्प्रसङ्गात् । कर्मणि घस्याप्र-
सङ्गाच्च । 'करणाधिकरणयोः' अनुवर्तनात् । 'वीचिः पङ्क्ति-
र्महिः केलिरित्याद्या ह्रस्वदीर्घयोः' इति वाचस्पतिः । यद्वा-
महीयते । 'महीङ् पूजायाम्' कण्डादियगन्तः । 'क्लिप् च'
(३१२७५) इति क्लिप्यलोपयलोपौ । 'कृदिकारात्-' (ग०
४११४५) इति ङीष् । तदभावे विसर्गः — इति कश्चित् ।
तन्न । 'कारग्रहणाच्च' इत्युक्तत्वात् । मही नद्यन्तरे भूमौ
मह उद्भवतेजसोः' इति हैमः ॥ (२७) ॥*॥ सप्तविं-
शतिः 'भूमेः' ॥

मृन्मृत्तिका

मृदिति ॥ मृद्यते । 'मृद क्षोदे' (त्रया० प० से०) ।
संपदादिः (वा० ३१३१०८) ॥ (१) ॥*॥ स्वार्थे 'मृ-
दस्तिकन्' (५१४३९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृदः' ॥

प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्सा च मृत्तिका ।

प्रशस्तेति ॥ मृच्छन्दात् 'सस्त्रौ प्रशंसायाम्' (५१४
४०) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रशस्तमृदः' ॥

उर्वरा सर्वसस्याख्या

उर्वरेति ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
पचाद्यच् (३१११३४) । यद्वा ईर्यते । 'ऋ गतौ' (त्रया०
प० से०) । 'ऋदोरप्' (३१३५७) । उरूणामरा । यद्वा-
उर्यते । 'उर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'खनो घ
च' (३१३१२५) इति घः । 'उपधायां च' (८१२७८)
इति दीर्घस्तु संज्ञापूर्वकत्वाच्च । उर्व राति । कः (३१२१३) ।
यद्वा संपदादि क्लिप् (वा० ३१३१०८) । 'राहोपः' (६।

१—विश्वकोषे तु, 'काश्यपः स्यान्मुनौ मीनभेदे भूमौ तु
काश्यपी' इति पाठ उपलभ्यते ॥

४।२१) । उर् चासौ वरा च । उर्षु वरा वा । ‘उर्वरा तु भूमात्रे सर्वसस्याब्जमुच्यपि’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ सर्वाणि च तानि सस्यानि च । तैराब्ज्या मृत् । एकम् ‘सस्याब्जभूमेः’ ॥

स्यादूषः क्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥

स्यादिति ॥ ऊपति । ‘ऊष रुजायाम्’ (भ्वा० प० से०) । ‘इगुपध—’ (३।१।१३५) इति कः । (‘ऊषः क्षारमृदि प्रोक्तः प्रभातेऽपि पुमानयम् । तत्संध्यायां च रन्ध्रे च चन्दनाद्रौ श्रवो विले’ इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षारयति । ‘क्षर संचलने’ (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । क्षारा चासौ मृत्तिका च ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘क्षारमृत्तिकायाः’ ॥

ऊषवानूपरो द्वावप्यन्यलिङ्गौ

ऊपेति ॥ ऊषोऽस्त्यसिन् । मतुप् (५।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ ‘ऊषसुषि—’ (५।२।१०७) इति रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘क्षारमृद्विशेषस्य’ ॥

स्थलं स्थली ।

स्थलमिति ॥ स्थलति । ‘ष्ठल स्थाने’ (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यत्तु—स्थल्यतेऽत्र । ‘घञर्थे कः’ (वा० ३।३।५८)—इति मुकुटः । तन्न । परिगणनार्तं ॥ (१) ॥*॥ स्थलि अकृत्रिमा । ‘जानपद—’ (४।१।४२) इति ङीप् । कृत्रिमा स्थला । स्थलं तूभयसाधारणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘स्थलस्य’ ॥

समानौ मरुधन्वानौ

समानाविति ॥ त्रियन्तेऽस्मिन्भूतानि । ‘भृमृशी—’ (उ० १।७) इत्युः । ‘मरुर्ना गिरिधन्वनोंः’ ॥ (१) ॥*॥ धन्व्यतेऽस्मात् ।—धविर्गत्यर्थः सौत्रः इति मुकुटः । तन्न । धातुपाठे (भ्वा० प० स०) दर्शनात् । ‘कनिन् युवृषि—’ (उ० १।१।५६) इति कनिन् । ‘धन्वा तु मरुदेशे ना, ह्रीवं चापे स्थलेऽपि च’ ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘निर्जलदेशस्य’ ॥

द्वे खिलप्रहते समे ॥ ५ ॥

त्रिषु

द्वे इति ॥ खिलति । ‘खिल उच्छे’ (तु० प० स०) । ‘इगुपध—’ (३।१।१३५) इति कः । खिल्यते वासिन् । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः ।

१—अत्र ‘घञ्यपि संज्ञापूर्वकत्वाद्दृढ्यभावाच्च’ इत्यधिकः पाठः ॥

(‘खिलमग्रहते ह्रीवं सारसंक्षिप्तवैधसोः’) ॥ (१) ॥*॥ न ग्रह्यते स्म । ‘हन हिंसागत्योः’ (अ० प० अ०) । कर्मणि कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ समे समानार्थे । द्वे ‘हलाद्यकृष्टस्य’ । (त्रिषु लिङ्गत्रये । स्त्रियां खिला अप्रहता) ॥

अथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत् ।

अथविति ॥ गच्छति । ‘गम्ल गतौ’ (भ्वा० प० उ०) । ‘पृषद्वृहन्महज्जगत्—’ (उ० २।८४) इति निपातितः । शतृवद्भावात् ‘उगितश्च’ (४।१।६) इति ङीप् । ‘जगती भुवने क्षमायां छन्दोभेदे जनेऽपि च’ ॥ (१) ॥*॥ लोच्यते । ‘लोक दर्शने’ (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।१।१४) । ‘लोको विश्वे जने’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ विशन्त्यत्र । ‘विश प्रवेशने’ (तु० प० अ०) । ‘विष्टपविष्टपविशिपोलपाः’ (उ० ३।१४५) ॥*॥ पादिपाठे तु—पिश्यते, पिष्यते, वात्र । ‘पिश गतौ’ () । ‘पिष्ट संचूर्णने’ (रु० उ० अ०) वा । (‘भुवनं पिष्टपः पुमान्’ इति बोपालितः ॥ (३) ॥*॥ भवन्त्यसिन् । ‘रञ्जेः क्युन्’ (२।७९) । ‘भूसूधूअस्त्रिभ्यः’ (उ० २।८०) इति क्युन् । (‘भुवनं पिष्टपेऽपि स्यात्सलिले गगने जले’) ॥ (४) ॥*॥ यत्तु—जङ्गम्यते—इति स्वामिना विगृहीतम् यच्च—पुनः पुनर्वृद्धिक्षयौ गच्छति—इति मुकुटेन । तन्न । ‘वर्तमाने बृहत्—’ (उ० २।८४) इति सूत्रे यङर्थस्य वृत्तिकृद्भिरनुकेः । गत्यर्थानां कौटिल्य एव यङ्विधानाच्च । ‘जगत् स्याद्विष्टपे ह्रीवं, वायौ ना, जङ्गमे त्रिषु’ ॥ (५) ॥*॥ ‘एकं महाभूतं पृथ्वी, पञ्चमहाभूतेन्द्रियविषयात्मकं तु जगत्’ इति पृथ्वीजगतोर्भेदः ॥ पञ्च ‘भूतलस्य’ ॥

लोकोऽयं भारतं वर्षम्

लोक इति ॥ अयं जम्बूद्वीपनवमांशः । भरतस्य राज्ञ इदम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् । ‘महर्षिव्यासरचिते जम्बूद्वीपे च भारतम्’ इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ वृष्यते ‘वृषु सेचने’ (भ्वा० प० से०) । ‘भयादीनामुपसंख्यानम्’ (वा० ३।३।५६) इत्यच् । ‘पुनर्पुंसकयोर्वर्षे जम्बूद्वीपाब्दवृष्टिषु’ इति रुद्रः । ‘वर्षं स्थानं विदुः प्राज्ञा

१—वेधसि विष्णौ यथा हरिवंशस्य ‘खिलस्य विष्णोरिषवो गुणा यव’ इति व्युत्पत्त्या ‘खिलेषु’ इति संज्ञा ॥ २—इतः पूर्वम् जगत्स्यादिति लिखितमासीत् । तदत्रैव जगच्छब्दव्याख्याने लिखितम् ॥

इमं लोकं च भारतम्' इति भारविः । 'उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र संततिः' 'वर्षोऽस्त्री भारतादौ च जम्बूद्वीपाब्दवृष्टिषु' ॥ एकम् 'भारतवर्षस्य' ॥

शरावत्यास्तु योऽवधेः ॥ ६ ॥

देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्यः

शरेति ॥ शरावत्या नद्या मर्यादायाः । प्राचा सहितो दक्षिणो देशः । प्राच्यां भवः । 'द्युप्रागपाग्-' (४।२।१०१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'प्राच्यदेशस्य' ॥

उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ।

उदीच्य इति ॥ तत एवावधेः । पश्चिमेन सहित उत्तरो देशः । उदीच्यां भवः । 'द्युप्राग्-' (४।२।१०१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उदीच्यदेशस्य' ॥

प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यात्

प्रत्यन्त इति ॥ प्रतिगतोऽन्तम् । 'अत्यादयः कान्ताद्यर्थे-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ म्लेच्छानां देशः ॥ (२) ॥*॥ 'चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन्देशे न विद्यते । तं म्लेच्छविषयं प्राहुरार्यावर्तमतः परम्' । द्वे 'शिष्टाचाररहितस्वशादिदेशस्य' ॥

मध्यदेशस्तु मध्यमः ॥ ७ ॥

मध्येति ॥ मध्यश्चासौ देशश्च ॥ (१) ॥*॥ मध्ये भवः 'मध्यान्मः' (४।३।८) ॥ (२) ॥*॥ 'हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः' (२।२।१) इति मनुः । विनशनं कुरुक्षेत्रम् । द्वे 'मध्यदेशस्य' ॥

आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः ।

आर्येति ॥ आर्या आ समन्ताद् वर्तन्तेऽत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ पुण्यस्य भूमिः ।

१ मुकुटे तु एतदग्ने—अत एव सामान्यविशेषभावाज्जम्बूद्वीपे तदेकदेशे च भारतप्रयोगः । प्रकरणादिभिस्तु तदवगमः । यथा 'एष दूरगुरुभारभारतं वर्षमथ मम वर्तते वशे' इति मावः । तथा 'एतेन भारतमिलावृतवद्विभाति' इति च । अन्यान्यपि वर्षाणि । यथा 'स्याद्भारतं किंपुरुषं हरिवर्षं च दक्षिणाः । रम्यं हिरण्यमयकुरु सुमेरोरुचरास्त्रयः । भद्राश्च-केतुमालौ तु द्वौ वर्षौ पूर्वपश्चिमौ । शलावृतं तु मध्यस्थं सुमेरुर्वेत्र तिष्ठति' इति वाचस्पतिः—इत्युक्तम् ॥ २—यदाह 'प्रागुदयौ विभजते हंसः क्षीरोदकं यथा । विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थं सा नः पातु शरावती'—इति क्षीरस्वामी ॥

पुण्या चासौ भूमिश्च, इति वा ॥ (२) ॥*॥ 'आ समुद्रात्तु वै पूर्वादा समुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्यो-रार्यावर्तं विदुर्बुधाः' इति (२।२२) मनुः । हिमप्रधानोऽगः—हिमागः । 'हिमालयोः' इति पाठे तु हिमेन अत्यते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१५) ॥ द्वे 'विन्ध्यहिमागमध्यदेशस्य' ॥

नीवृज्जनपदः

नीवृदिति ॥ नियतो वर्तते । अधिकरणस्य कर्तृत्वविवक्षात्र । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । क्रिप् (३।२।१७८) । 'नहिवृत्ति-' (६।३।११६) इति दीर्घः । यत्तु—'नियमेनावश्यतया, नियतं वा वर्तन्ते वसन्ति जना अत्र' इति पुंसि बाहुलकात्, संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८), 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (३।२।१७८) इति, वा अधिकरणे क्रिप् इति मुकुटः । तन्न । बाहुलकस्यागतिकगतित्वात् ॥ (१) ॥*॥ जनः पदं वस्तु यत्र । 'भवेज् जनपदो जानपदोऽपि जनदेशयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जननिवासस्थानस्य' ॥

देशविषयौ तूपवर्तनम् ॥ ८ ॥

देशेति ॥ दिशति । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । (पचाद्यच् ३।१।१३४) । दिश्यते वा । घञ् (३।३।१४) ॥ (१) ॥*॥ विसिनोति । 'विञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'परिनिविभ्यः' (८।३।७०) इति षत्वम् ।—विसीयन्तेऽत्रेति, 'एरच्' (३।३।५६)—इति विग्रहे तु मूर्धन्योऽनुपपन्नः । '—सितसय-' (८।३।७०) इति क्ताजन्तयोः सूत्रेऽनुवादात् । 'विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र गोचरदेशयोः । शब्दादौ जनपदे च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ उपवर्तन्तेऽत्र ।—ल्युट् (३।३।११४) इति मुकुटः । तन्न । घञो ल्युट्पवादत्वात् । अतः—'अन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ग्रामसमुदायलक्षणस्य स्थानमात्रस्य' ॥

त्रिष्वगोष्ठात्

त्रिष्विति ॥ गोष्ठशब्दमभिव्याप ॥

नडप्राये नडानडल इत्यपि ।

नडेति ॥ नडाः प्राया यत्र । 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ङातुप्' (४।२।८७) । 'ज्ञयः' (८।२।१०) इति 'मादुपधायाः' (८।२।९) इति वा वत्वम् ॥ (१) ॥*॥ नडाः सन्त्यस्मिन् । 'नडशादाङ् डलच्' (४।२।८८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नडाधिकदेशस्य' ॥

कुमुद्वान् कुमुदप्राये

कुमुद्वानिति ॥ कुमुदानि सन्त्यत्र ॥ (१) ॥*॥
कुमुदानि प्रायाण्यत्र ॥ एकम् 'कुमुदवहुलदेशे' ॥

वेतस्वान्वहुवेतसे ॥ ९ ॥

वेतेति ॥ वेतसाः सन्त्यत्र ॥ (१) ॥*॥ बहुवो वेतमा
यत्र ॥ एकम् 'बहुवेतसदेशे' ॥

शाद्वलः शादहरिते

शाद्वल इति ॥ शीयते । 'शदृ शातने' (भा०, तु०
प० अ०) । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः ॥ शीयते-
ऽस्मिन्निति वा । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । शा-
दो बालवृणमस्मिन् । ड्वल्च् (४।२।८८) ॥ (१) ॥*॥
शादैर्बालवृणैर्हरितः ॥ एकं 'नववृणप्रचुरस्य' ॥

सजम्बाले तु पङ्किलः ।

सजम्बेति ॥ जम्बालेन पङ्केन सह ॥ 'पङ्कोऽस्मिन्नस्ति ।
पिच्छादित्वात् । (५।२।१००) इलच् ॥ (१) ॥*॥ द्वे
'सकर्मस्य' ॥

जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः ॥ १० ॥

जलेति ॥ जलं प्रायं यत्र ॥ (१) ॥*॥ अनुगता आ-
पोऽत्र । 'ऋक्पूर्-' (५।४।७४) इत्यः । 'ऊदनोर्देशे' (६।
३।९८) । ('अनूपो महिषे नाऽम्बुप्रायदेशे तु वाच्यवत्'
इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ तथाविधो जलप्रायः । कं
जलं छयति परिच्छिनत्ति । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कच्छमनूपम्'
इति बोपालितः । ('कच्छो द्रुमेदे नौकाङ्गेऽनूपप्राये तटे-
ऽपि च । कच्छास्तु देशे, कच्छा स्यात्परिधानापराङ्गले ।
चीर्यां वारौह्याम्' इति हैमः) । 'त्रिषु' इत्यस्य बाधनार्थं
'पुंसि' इति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जलाधिकदेशस्य' ॥

स्त्री शर्करा शर्करिलः शर्करः शर्करावति ।

स्त्रीति ॥ ('शर्करा खण्डविकृतौ कर्परांशे रुगन्तरे ।
उपलयायाम्' इति हैमः) । शर्करा (अश्मप्राया मृत्) अ-
स्त्यत्र । 'देशे लुबिलचौ च' (५।२।१०५) ॥ (१) ॥*॥

१—परिधानापराङ्गले यथा—'प्रलम्बकच्छाः किल दाक्षिणा-
ल्याः' ॥ २—चीरी पक्षिविशेषः ॥ ३—वाराही—वराहाक्रान्ता
ओषधी ॥ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ४—कर्परांशो मृत्क-
पालखण्डम्, उपला अश्मरूपा मृत्, तयोर्यथा 'नगतरुशिखरा-
मदीं सशर्करो मारुतश्चण्डः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

(२) ॥*॥ 'सिकताशर्कराभ्यां च' (५।२।१०४) इत्यण् ।
(‘शर्करः स्यादुग्धफेने शर्करान्वितदेशयोः’ इति मेदिनी)
॥ (३) ॥*॥ 'अन्यतरस्याम्' (५।२।९६) ग्रहणान्मतम्
(५।२।९४) च ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'अश्मप्रायमृद-
धिकस्य वालुकायुक्तदेशस्य' ॥

देश एवादिमौ

देशे इति ॥ (तत्र) आदौ भवौ । +‘मध्यान्मः’ (४।
३।८) इत्यत्र 'आदेश' इति वचनान्मः+ ॥ आदिमौ
शर्कराशर्करिलौ देशे एव । नान्यत्र । 'शर्करः, शर्करावान्'
इतीमौ तु 'देशादेशयोः' ॥

एवमुन्नेयाः सिकतावति ॥ ११ ॥

एवमिति ॥ एवं 'सिकता' 'सिकतिलः' इतीमौ
देश एव । 'सैकतः' 'सिकतावान्' इति तु देशादेशयोः ।
केचित्तु सिकताशर्कराशब्दौ बहुवचनान्तावाहुः ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'वालुकावहुलदेशस्य' ॥

देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसंपन्नव्रीहिपालितः ।

स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥ १२ ॥

देश इति ॥ नद्यम्बुभिर्वृष्ट्यम्बुभिश्च संपन्नैर्धान्यैः पा-
लितः । नदी मातास्य । 'नद्यतश्च' (५।४।१५३) इति
कप् ॥ (१) ॥*॥ देवो मातास्य । 'देवो मेघे सुरे राज्ञि'
॥ (१) ॥*॥ क्रमेण एकैकम् 'नद्यम्बुभिर्वृष्ट्यम्बुभिः
संपन्नदेशस्य' ॥

सुराज्ञि देशे राजन्वान् स्यात्

सुराज्ञीति ॥ शोभनो राजा यत्र ।—'न पूजनात्'
(५।४।६९) इति टचोऽभावः—इति मुकुटः । तत्र । बहु-
व्रीहौ टचोऽप्रसङ्गात् । मतुप् (५।२।९४) प्रशंसायाम्
(वा० ५।२।९४) 'राजन्वान्सौराज्ये' (८।२।१४) इति
साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'स्वधर्मपरराजयुक्तदेशस्य' ॥

ततोऽन्यत्र राजवान् ।

तत इति ॥ अन्यत्र राजमानयुक्तदेशे ॥ एकम् 'सा-
मान्यराजयुक्तदेशस्य' ॥

१—'चात् मतुप्' इति तु वक्तुं युक्तम् । अत एव 'देशे लुप्'
इति सूत्रे 'चादण्मतुप् च' इति सिद्धान्तकौमुद्यामुक्तम् ॥ २—
'मध्यान्मः' इति सूत्रे भाष्ये तु 'आदेश' इति वचनं नोप-
लभ्यते । तस्मात् 'अग्रादिपश्चाद्धिमच्' (४।३।२३ सूत्रे) इति
वचनादादेडिमच् वक्तव्यः ॥

गोष्ठं गोस्थानकम्

गोष्ठमिति ॥ गावस्तिष्ठन्ति यत्र । 'घञर्थे—' (वा० ३। ३।५८) इति कः । 'अम्बाम्ब—' (८।३।९७) इति षत्वम् । 'गोष्ठं गोस्थानके, गोष्ठी सभासंलापयोः स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ गवां स्थानम् । स्वार्थे कः (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गवां स्थानस्य' ॥

तत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम् ॥ १३ ॥

तत्त्विति ॥ पूर्वं भूतं गोष्ठम् । 'गोष्ठात्त्वञ् भूतपूर्वे' (५।२।१८) इति खञ् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भूतपूर्व-गोष्ठस्य' ॥

पर्यन्तभूः परिसरः

पर्यन्तेति ॥ पर्यन्ते भूः ॥ (१) ॥*॥ परितः सरन्त्यत्र । 'पुंसि' (३।३।१८) इति घः । ('परिसरः प्रान्तभू-दै-वयोर्मृतौ') ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नद्यादिसमीपभूमेः' ॥

सेतुरालौ स्त्रियां पुमान् ।

सेतुरिति ॥ स्त्रियां वर्तमानायाम् आलौ सेतुः (पुमान्) सिनोति । सीयते, वा । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'सितनि—' (उ० १।६।९) इति तुन् ॥ (१) ॥*॥ आ अलन्त्यम्भः । 'अल वारणे' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । यद्वा—अल्यतेऽनया । 'इणजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सेतोः' 'पुल' इति ख्यातस्य ॥

वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुंनपुंसकम् ॥ १४ ॥

वामेति ॥ वामैर्वां वा ल्युते । 'लृञ् छेदने' (क्या० उ० से०) । बाहुलकाद्रक् ॥ (१) ॥*॥ न अकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । यद्वा नम्यते भूरनेन । 'णम प्रहृत्वे शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च' (उ० १।१८) इत्युः, नाकिश्च । इकार उच्चारणार्थः । ('नाकुर्मुन्यन्तरे पृथ्वीधर-वल्मीकयोः पुमान्') ॥ (२) ॥*॥ वलन्ते प्राणिनोऽत्र । 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति निपातितः । ('व(ब)ल्मीको नाकुर्बल्मीकयो रोगभेदे') ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पिपीलिकादिनिष्कासितमृत्पुञ्जस्य' ॥

अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः ।

सरणिः पद्मतिः पद्मा वर्तन्येकपदीति च ॥ १५ ॥

अयनमिति ॥ अयन्ते ईयते वानेन । 'करणा—' (३। ३।११७) इति ल्युट्—इति मुकुटः । तन्न । घञो ल्युङ-पवाद्वात् । आतो युच् (उ० २।७८) । कर्मणि वा ल्युट् (३।३।११३) । 'अयनं पथि गेहेऽर्कसोदग्दक्षिणतो गतौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ वृत्तं तत् । वर्ततेऽत्र वर्तन्तेऽनेन वा । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (२) ॥*॥ मृज्यते वितृणीक्रियते पादैः । 'मृज् शुद्धौ' (अ० प० से०) । मार्ग्यते । 'मार्ग अन्वेषणे' (तु० उ० से०) वा । यत्तु—मृग्यते-ऽनेन—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । अल्लोपस्य स्थानिवत्वाल्-क्षणाभावान्नोपधावृद्धिः स्यात् । 'मार्गो मृगमदे मासे सौम्यर्क्षेऽन्वेषणे पथि' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ अत्ति बलम् (पथिकानाम्) 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'अदेर्धश्च' (उ० ४।११६) इति कनिष्, धश्चान्तादेशः । यत्तु—अ-त्यते सततं गम्यते अनेन—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । उक्त-सूत्रविरोधात् । अततेर्धकनिपोरविधानात् । ('अध्वा नापथि संस्थाने सास्रवस्कन्धकालयोः') ॥ (४) ॥*॥ पथन्तेऽनेन । 'पथे गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'पथिमथिभ्यामिनिः' () पतन्त्यनेन इति वा । 'पतेस्थश्च' इतीनिः, थोऽन्तादेशश्च ॥*॥ 'पथः' इत्यदन्तोऽपि । 'चाटः पथश्च मार्गश्च' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (५) ॥*॥ पथतेऽनया । 'पथटिभ्यामविः' () । 'कृदिकारात्—' (ग० ४।१। ४५) इति ङीष् ॥ (६) ॥*॥ सरन्त्यनया । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।—क्तिन् (३।३।९४)—इति मुकुटः । तन्न । 'अजन्म्याम्—' (वा० ३।३।१२६) इति ल्युट्प्रसङ्गात् । (अतः) करणस्यापि कर्तृत्वविवक्षायां 'क्तिच्त्तौ च' (३। ३।१७४) इति क्तिच् । 'सृतिर्गतौ पथि' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ 'अर्ति—' (उ० २।१०२) इत्यनिः । 'सरणिः श्रेणिवर्त्मनोः' इति दन्त्यादौ रभसः 'शुभं शुभे प्रदीप्ते च, शरणिः पथि चावलौ' इति तालव्यादावजयात्तालव्यादिरपि । तन्न 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । बाहुलकादनिः ॥ (८) ॥*॥ पादाभ्यां हन्यते । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'हिमकाषिहतिषु च' (६।३। ५४) इति पद्मावः । 'पद्मतिः पथि पङ्क्तौ च' इति हैमः

१—वाल्मीकौ प्राचेतसे यथा 'पीयूषमेव नालीकं वल्मीकस्य कवेर्गिरि' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

१—आस्रवः कर्मबन्धहेतुक्रिया हिंसादिः तेन सह वर्तते यः स्कन्धः शरीरभावापन्नो रूपरसादिसमूहः सः सास्रवस्कन्धः । इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

॥ (९) ॥*॥ पादाय हिता । 'शरीरावयवाद्यत्' (५।१।६) । 'पद्यत्यतदर्थे' (६।३।५३) इति पद्मावः । 'पदमस्मिन्दृश्यम्' (४।४।८७) इति वा ॥ (१०) ॥*॥ वर्तन्तेऽनया । 'वृत्तेश्च' (३० २।१०६) इत्यनिः । 'वर्तनी पथि । वर्तने तर्कुपिण्डे च' इति हैमः ॥*॥ 'चात्' (२।१०६ उणादि-सूत्रे) सुट् इत्येके । तत्र वर्तमनि ॥ (११) ॥*॥ एकः पादोऽस्याम् । 'कुम्भपदीषु च' (५।४।१३९) इति निपा-
तितः । यद्वा 'संख्यासुपूर्वस्य' (५।४।१४०) इति पादस्या-
न्तलोपः । 'पादोऽन्यतरस्याम्' (४।१।८) इति वा ङीप् । 'पादः पत्' (६।४।१४०) ॥*॥ अत्र पक्षे 'एकपाद्' इत्यपि
रूपान्तरम् । 'एकपदं तत्काले नपुंसकं, वर्तमनि स्त्री
स्यात्' ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'मार्गस्य' ॥

अतिपन्थाः सुपन्थाश्च सत्पथश्चार्चितेऽध्वनि ।

अतीति ॥ स्वती पूजायाम् । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः । 'न पूजनात्' (५।४।६९) ॥ (१) ॥ (२) ॥*॥ संश्र्वासौ पन्थाश्च । 'सन्महत्-' (२।१६१) इति तत्पुरुषः । 'ऋक्पूर' (५।४।७४) इत्यः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शोभनमार्गस्य' ॥

व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः ॥ १६

व्यध्व इति ॥ विरुद्धोऽध्वा । 'प्रादयो गताद्यर्थे' (वा० २।२।१८) इति समासः । 'उपसर्गादध्वनः' (५।४।८५) इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ दुष्टोऽध्वा ॥ (२) ॥*॥ विरुद्धः पन्थाः 'ऋक्पूर' (५।४।७४) इत्यः—इति मुकुटः । तन्न । ('पथः संख्याव्यादाः' (वा० २।४।३०) इति) क्लीबताप्रस-
ङ्गात् । अतः 'विरुद्धः पथः' इति विग्रहीतव्यम् ॥ (३) ॥*॥ कुत्सितोऽध्वा । 'कुगति-' (३।२।१८) इति समासः । 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' (६।३।१०१) ॥ (४) ॥*॥ ई-
षदर्थे च' (६।३।१०५) इति कादेशः । कुमार्योऽपीष-
न्मार्गो भवति । कुत्सितः पथः । 'वाटः पथश्च मार्गश्च' इति त्रिकाण्डशेषादन्तः पथशब्दः । पथशब्देन समासेन पुंस्त्वं निर्वाह्यम् । पथिनशब्देन समासे 'का पथ्यक्षयोः' (६।३।२०४) इति कादेशे 'पथः संख्याव्यादाः' (वा० २।४।३०) इति क्लीबत्वं भवति । 'सत्पथस्तु सुपन्थाः स्याद् व्यध्वो विपथकापथौ' इति रभसोऽप्येवम् । ('कापथः कु-
त्सितपथे उशीरे क्लीबमिष्यते') ॥*॥ कुत्सितार्थकुशब्दस्य पथशब्देन समासे कुपथः, अपि ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'दुर्मार्गस्य' ॥

अपन्थास्त्वपथं तुल्ये

अपन्था इति ॥ पथोऽभावः । 'नम्' (१।२।६) इति तत्पुरुषः ॥ (१) ॥*॥ 'पथो विभाषा' (५।४।७२) इत्यः । 'अपथं नपुंसकम्' (२।४।३०) ॥ (२) ॥ द्वे 'मार्गा-
भावस्य' ॥

शृङ्गाटकचतुष्पथे ।

शृङ्गेति ॥ शृङ्गं प्राधान्यमटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'संज्ञायां कन्' (५।३। ७५) । ('शृङ्गाटकं भवेद्द्वारिकण्टके च चतुष्पथे') ॥ (१) ॥*॥ चतुर्णां पथां समाहारः । 'तद्वितार्थो—' (२।१।५१) इति समासः । 'ऋक्पूर' (५।४।७४) इति समासान्तः । 'इदुदुपधस्य—' (८।३।४१) इति षत्वम् । 'पथः संख्या—' (वा० २।४।३०) इति क्लीबत्वम् । ('चतुष्पथं चतुर्मार्गसं-
गमे, ब्राह्मणे तु ना') ॥ (२) ॥*॥ 'द्वे चतुष्पथस्य' ॥

प्रान्तरं दूरशून्योऽध्वा

प्रान्तरमिति ॥ प्रकृष्टमन्तरमत्र । 'प्रादिभ्यः—' (वा० २। २।२४) इति बहुव्रीहिः । 'प्रान्तरं कोटरेऽरण्ये दूरशून्य-
पथेऽपि च' ॥ (१) ॥*॥ दूरश्चासौ शून्यश्च ॥ एकम् 'दूरशून्यछायाजलादिवर्जितमार्गस्य' ॥

कान्तारं वर्त्म दुर्गमम् ॥ १७ ॥

कान्तारमिति ॥ कस्य जलस्य सुखस्य वान्तः । कान्त-
मृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३। २।१) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'चोराद्युपद्रवैर्दुर्गममार्गस्य' ॥

गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगम्

गव्यूतिरिति ॥ 'गोव्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम्' 'अध्व-
परिमाणे च' (वा० ६।१।७९) इत्यवादेशः । 'धन्वन्तरसहस्रं तु क्रोशः, क्रोशद्वयं पुनः । गव्यूतं स्त्री तु गव्यूतिर्गो-
रुतं गोमतं च तत्' इति वाचस्पतिः । 'धनुर्हस्तचतुष्टयम्' 'द्वाभ्यां धनुःसहस्राभ्यां गव्यूतिः । पुंसि भाषितः' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ क्रोशयोर्युगम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्रोशद्वयपरिमितस्य' ॥

नल्वः किष्कुचतुःशतम् ।

नल्व इति ॥ किष्कूणां हस्तानां चतुःशती । 'चतुः-
शतम्' इति तु पात्रादित्वात् (वा० २।४।३०) । चतुर्गुणं शतम्, इति वा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) । नल्वते । 'णल्व बन्धने' (भ्वा० प० से०) । उल्वादित्वात्

(उ० ४।९५) वः । काल्यस्तु 'नल्वं हस्तशतम्' इत्याह ॥
एकम् 'चतुःशतहस्तपरिमितस्य' ॥

घण्टापथः संसरणम्

घण्टेति ॥ घण्टोपलक्षितः पन्थाः । शाकपार्थिवादिः
(वा० २।१।६९) । यद्वा घण्टानां पन्थाः । घण्टाग्रहणं
वादित्राणां तद्वतां हस्त्यादीनां चोपलक्षणम् । 'ऋक्पूर'—
(५।४।७४) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ संभूय सरन्त्यत्र, अनेन,
वा । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।—'करणा'— (३।
३।११७) इति ल्युट्—इति मुकुटः । तन्न । घस्य ल्युडप-
वादत्वात् । बाहुलकाद्वा ल्युट् (३।३।११३) युच् (उ०
२।७८) तु युक्तः ॥ (२) ॥*॥ 'दश घन्वन्तरो राजमार्गो
घण्टापथः स्मृतः' इति चाणक्यः ॥ द्वे 'राजमार्गस्य' ॥

तत्पुरस्योपनिष्करम् ॥ १८ ॥

तदिति ॥ तत् संसरणम् । पुरस्य चेद्भवति । तदा ।
उपनिष्क्रियन्ति निःसरन्ति सैन्यान्त्र । 'कृ विक्षेपे' (तु०
प० से०) ।—'ऋदोरप्' (३।३।५७) इति मुकुटः ।
तन्न । अपो बाधकस्य ल्युटोऽपि 'पुंसि' (३।३।११८)
इति घस्यापवादत्वात् । यद्वा उपनिःकीर्यते । सैन्यैर्हन्यते ।
'कृञ् हिंसायाम्' (क्या० उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।३।५७) ।
'इदुदुपधस्य'— (८।३।४१) इति घः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'पुरमार्गस्य' ॥

इति भूमिवर्गविवरणम् ॥

पूः स्त्री पुरीनगर्यौ वा पत्तनं पुटभेदनम् ।
स्थानीयं निगमः

पूरिति ॥ पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०)
'आजभास'— (३।३।१७७) इति क्तिप् । 'उदोष्ठ्य'— (७।
१।१०२) इत्युत्वम् ।—'हलि च' (८।२।७७) इति
दीर्घः—इति मुकुटः । तन्न । 'वोः' (८।२।७६) इत्यस्य
विषयात् । पूर्यते । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । संप-
दादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) वा । यत्तु—पिपति, पू-
रयति, वा इति विगृह्य 'पृ पालने' इति धातुमुपन्यस्य
'आजभास'— इति क्तिप्—इति मुकुटः । तन्न । उक्त-
धातोः 'पूरयति' इति रूपासंभवात् । 'पूरी आप्यायने'
(चु० उ० से०) इत्यस्मादुक्तसूत्रेण क्तिपोऽविधानात् । सर्वत्र
दीर्घोच्चारणश्रवणप्रसङ्गाच्च । ('पूः शरीरे पत्तने च') ॥

१—भट्टश्रीरस्वामी तु 'नल्वं विशहस्तशतम्' इति दर्शि-
तवान् । मुकुटस्तु 'नल्वो विशं हस्तशतम्' इति दर्शितवान् ॥

(१) ॥*॥ यदपि—'पृ पालने' इत्यस्माद् 'ऋदोरप्' (३।
३।५७) । पूर्वविप्रतिषेधेन गुणादुत्वम्—इत्युक्तम् । त-
दपि न । पूर्वविप्रतिषेधे प्रमाणाभावात् । 'पिपति' इत्या-
दावतिप्रसङ्गाच्च । पुरति । 'इगुपध'— (३।१।१३५) इति
कः । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षात्र । गौरादित्वात् (४।१।४१)
'जातेः'— (४।१।६३) इति वा ङीष् ॥ (२) ॥*॥ नगाः
सन्त्यत्र । 'नैगपांसुपाण्डुभ्यो रः' (वा० ५।२।१०७) ॥
(३) ॥*॥ पक्षे क्लीबत्वं पत्तनसाहचर्यात् ॥*॥ पतन्ति
जना यत्र । 'वीपतिभ्यां तनन्' (उ० ३।१५०) ॥*॥
'पट्टनं पुटभेदनम्' इति वाचस्पतिः । बाहुलकात् पटेरत-
नन् ॥ (४) ॥*॥ पुटानि पात्राणि भिद्यन्तेऽत्र । 'मिदिर्
विदारणे' (ह० उ० अ०) ।—अधिकरणे ल्युट् (३।३।
११७)—इति मुकुटः । तन्न । 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति घञो ल्युडपवादत्वात् । युच् (उ० २।७८) तूचितः
॥ (५) ॥*॥ स्थानाय हितम् । 'तस्मै हितम्' (५।१।५)
इति छः ॥ (६) ॥*॥ नितरां गच्छन्त्यत्र । 'गोचर'— (३।३।
११९) इति निपातितः । 'निगमाः पूर्वाणिग्वेदनिश्चयाध्व-
वणिक्पथाः' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'नगरस्य' ॥

अन्यन्तु यन्मूलनगरात् पुरम् ॥ १९ ॥

तच्छाखानगरम्

अन्यदिति ॥ मूलनगरं राजधानी । ततोऽन्यत् यन्तु
पुरम् । शाखेव नगरम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शाखानगरस्य' ॥

वेशो वेश्याजनसमाश्रयः ।

वेश इति ॥ विशन्त्यत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प०
प०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) घञ् । 'नेपथ्ये गृहमात्रे च
वेशो वेश्यागृहेऽपि च' इति तालव्यान्ते रभसः । 'गृह-
मात्रे गणिकायाः सन्नानि वेशो भवेत्तु तालव्यः । तालव्यो
मूर्धन्योऽलंकरणे कथित आचार्यैः' इत्युष्मविवेकः ॥ (१)
॥*॥ वेश्याजनस्य समाश्रयो वासस्थानम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'वेश्यानिवासस्य' ॥

आपणस्तु निषद्यायाम्

आपण इति ॥ आ समन्तात् पणायन्तेऽत्र, पणन्तेऽत्र
वा । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'गोचरसंचर'—
(३।३।११९) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ निषीदन्त्यस्यां जनाः
'षट् विशरणगत्यवसादनेषु' (भ्वा०, तु० प० अ०) 'सं-

१—भाष्ये तु 'नगाच्च' इत्येव दृश्यते ॥

ज्ञायां समज—' (३।३।९९) इति क्यप् । 'सदिरप्रतेः' (८।३-६६) इति षः ॥ (२) ॥ द्वे 'हृदस्य' 'क्रय्यवस्तुशालायाः' ॥

विपणिः पण्यवीथिका ॥२॥

विपणिरिति ॥ विपणन्तेऽत्र 'पण व्यवहारे' (भा० आ० से०) । 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ पण्यानां वीथी स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे हृदस्यवि-
क्रयस्थानस्य । हृदमार्गस्य, इति स्वामी । 'आपणः पण्य-
वीथी च द्वयं वीथीति संज्ञितम्' इति शाश्वतः । 'आ-
पणः पण्यवीथ्यां च पण्ये च विपणिः स्त्रियाम्' इति रभसः ॥
'द्वयं क्रय्यवस्तुशालापङ्केः ॥

रथ्या प्रतोली विशिखा

रथ्येति ॥ रथं वहति । 'तद्वहति रथयुग—' (४।४।
७६) इति यत् । 'रथ्या तु रथसंघाते प्रतोल्यां पथि च-
त्वरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रतोलयति 'तुल उन्माने'
चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिङीष् (४।१।
४१) । यत्तु—'एरच्' (३।३।५६)—इति मुकुटेनोक्तम् ।
तन्न । 'प्रतोलयति' इति विग्रहप्रदर्शनात् । अकर्तरि का-
रके, भावे च एरचो विधानात् ॥ (२) ॥*॥ विशेते
'शीङः किङ्गस्वश्च' (उ० ५।२४) इति खः । 'विशिखाः
खनित्रिकायां रथ्यायां विशिखः शरे' इति हैमः ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'ग्राममध्यमार्गस्य' ॥

स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम् ।

स्यादिति ॥ चीयते । 'चिन्त्यने' (स्वा० उ० अ०) ।
कर्मणि 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ उप्यतेऽत्र ।
'डुवप् बीजतन्तुसंताने' (भा० उ० अ०) । 'वपिवृद्धिभ्यां
रन्' (उ० २।२७) । 'वैप्रश्चावरणे वृन्दे प्राकारे मूलब-
न्धने' इति धरणिः । 'वप्रस्ताते पुमान्, अस्त्री रेणौ क्षेत्रे
चये तटे' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्राकाराधा-
रस्य', 'परिखोद्धृतमृत्तिकाकूटस्य' ॥

प्राकारो वरणः सालः

प्राकार इति ॥ प्र क्रियते । 'डुकृञ् करणे' (त० उ०
अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'उपसर्गस्य घञि'
(६।३।१२२) इति दीर्घः । आङ् वा—'सादकारयोः कृ-
त्रिमे' इति दीर्घः—इति स्वामिसुकुटौ । तन्न । अस्यादर्श-
नात् ॥ (१) ॥*॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ०
से०) कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) । करणे (३।३।११७)
वा । 'वरणो वरणद्रुमे । प्राकारे, वरणं वृत्त्याम्' इति
हैमः ॥ (२) ॥*॥ सत्यते । 'षल गतौ' (भा० प० से०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'सालो वरणसर्जयोः' इति
रभसः ॥*॥ 'तालव्यो नृपद्मषयोः शालो, वृक्षे वृत्तौ द्रु-
मेदे च । तालव्यदन्त्य उक्तस्तथा स्त्रियां वृक्षशाखायाम्'
इत्यूष्मविवेकः । तत्र 'शल गतौ' (भा० प० से०) धातु-
बोधः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यष्टिकाकण्टकादिरचित-
वेष्टनस्य' ॥

प्राचीनं प्रान्ततो वृत्तिः ॥३॥

प्राचीनमिति ॥ प्रागेव । 'विभाषाश्चेरदिक् स्त्रियाम्'
(५।४।८) इति खः ॥*॥ 'प्राचीरम्' इति पाठे तु प्रा-
चीयते । प्राङ्पूर्वः । 'चिन् चयने' (स्वा० उ० अ०) ।
'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति ऋन्दीर्घौ ॥
(१) ॥*॥ प्रान्ततः, सप्तम्यास्तसिः () । वरणं
वृत्तिः । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० अ०) । किन् (३।३।
९४) ।—त्रियतेऽनया, इति 'वृत्तिः' इत्यपि नाम, इति
स्वामी—इति मुकुटः । तन्न । करणे ल्युट्प्रसङ्गात् ॥*॥
एकं 'ग्रामादेरन्ते कण्टकादिवेष्टनस्य' ॥

भित्तिः स्त्री कुड्यम्

भित्तिरिति ॥ भिद्यते । 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ०
अ०) । किन् (३।३।९४) । 'भित्तिः कुड्ये प्रमेदे च'
इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कुड्यां साधु । 'तत्र साधुः'
(४।४।९८) इति यत् । प्रषोदरादिः (६।३।१०९) । कु-
ड्यते वा । 'कुड् कार्कश्ये' () । ण्यत् (३।३।
१२४) । ('कुड्यं भित्तौ विलेपने' इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'भित्तेः' ॥

१—अस्य वातिकस्य, उदाहरणप्रत्युदाहरणयोश्च (६।३।
१२२) सूत्रे भाष्ये उपलब्धेरकिंचित्करमेतत् ॥ २—कौ
बोतते इति डप्रकरणे 'अन्यत्रापि' इति डः इति सोमनन्दी । एतेन
दकारोऽत्र, न डकारः इति स्वामी—इति मुकुटः ॥

१—मुकुटस्तु—'चत्वयैव हृदस्य' इत्यन्ये । 'पर्यापतत्क्रयिक-
लोकेमगण्यपण्यपूर्णापणं विपणिनो विपणि विभेजुः' इति भाष्ये ।
'विपणिहृदः' इति बलभेन व्याख्यातम् । अत एव प्रयोगादविपणेः
पुंस्त्वमपि—इति सर्वधरः—इत्यप्याह ॥ अत एव हैममेदिन्योः
'विपणिः पण्यवीथ्यां च भवेदापणपण्ययोः' इत्युपलभ्यते ॥
२—केचित्तु 'विपण्यादीन्पचैकार्थानाहुः । तथा च कौटिल्यः
'विशिखायां सौवर्णिकप्रचारः' इति तु भट्टक्षीरस्वामी—इति
मुकुटः ॥ ३—मुकुटपुस्तकयोस्तु 'चयः' इत्युपलभ्यते ॥

एङ्कं यदन्तर्न्यस्तकीकसम् ।

एङ्कमिति ॥ यत् कुब्जं मध्यम्यस्तास्थि तत् ईड्यते ।
‘ईड स्तुतौ’ (अ० आ० से०) ‘उल्कादयश्च’ (उ० ४१४१)
इति साधु । ‘भवेदेडोकेमेङ्कमेडुकं च’ इति द्विरूप-
कोशः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अस्थ्यादिमयकुड्यस्य’ ॥
गृहं गेहोदवसितं वेश्म सन्न निकेतनम् ॥ ४ ॥
निशान्तवस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम् ।

गृहाः पुंसि च भूभ्येव निकायनिलयालयाः ॥ ५ ॥

गृहमिति ॥ गृह्णाति । ‘ग्रह उपादाने’ (क्या० उ० से०)
‘गेहे कः’ (३१११४४) । (गृहं गृहाश्च पुंभूम्नि कलत्रे-
ऽपि च सन्ननि’ इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गेन ग-
णेशेन ईड्यते काम्यते । ‘ईह चेष्टायाम्’ (भ्वा० आ० से०) ।
कर्मणि घञ् (३१३१९) । गो गणेशो गन्धर्वो वा ईह
ईप्सितो यस्मिन्वा । ‘गेहमस्त्री, शालासमे स्त्रियाम्’ इति
वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ उत् ऊर्ध्वम् अवसीयते स्म ।
‘षोऽन्तकर्मणि’ (दि० प० अ०) ‘षिञ् वन्धने’ (स्वा० उ०
अ०) वा । क्तः (३१२१०२) । ‘घातिस्ति—’ (७१४
४०) इतीत्वम् । ‘अवसितमृद्धे ज्ञातेऽप्यवसानगते च
वाच्यलिङ्गं स्यात्’ ॥ (३) ॥*॥ विशन्त्यत्र । ‘विश
प्रवेशने’ (तु० प० अ०) । मनिन् (उ० ४११४५) ॥ (४)
॥*॥ सीदन्त्यत्र । ‘षदल विशरणदौ’ (भ्वा० तु० प० अ०) ।
मनिन् (उ० ४११४५) । ‘सन्न स्यान्मन्दिरे नीरे’ इति
मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ नि केत्यतेऽस्मिन् ‘कित निवासे’
(भ्वा० प० से०) । अधिकरणे युच् (उ० २१७८) ॥ (६)
॥*॥ निशायामम्यते स्म । ‘अम गत्यादौ’ (भ्वा० प० से०) ।
क्तः (३१२१०२) । ‘रुष्यमत्वर—’ (७१२१८) इति नेट् ।
‘निशान्तं सदनं वस्त्यमगारं मन्दिरं पुरम्’ इति वाच-
स्पतिः । ‘निशान्तं त्रिषु शान्ते स्यात्क्रीबं तु भवनोपसोः’
इति मेदिनी ॥ (७) ॥*॥ वसनम् । ‘वस निवासे’
(भ्वा० प० अ०) । ‘वसेस्तिः’ (उ० ४११८०) । तत्र साधुः ।
यत् (४११९८) । अप स्त्यायति संहतं भवति । ‘स्त्यै ष्यै
शब्दसंघातयोः’ (भ्वा० प० अ०) । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३११
१३६) इति कः । षोडरादिः (६१३१०९) ।—‘वष्टि
भागुरिः’ इत्यल्लोपः—इति स्वामिसुकुटौ । तन्न । तत्राप-
स्याग्रहणात् । ‘कुलोदवसितं पस्त्यम्’ इति वाचस्पतिः ॥

१—‘अन्यत्रापि—’ इत्यधिकरणे युच् इति पाठः ॥ २—अत
एव हैमनाममालायाम् ‘समोदवसितं कुलम्’ इत्यत्र कुलशब्द
उपलभ्यते । ‘दिव्यदेवकुलालंकृताः स्वर्गा इव मार्गाः’ इति दम-
यन्तीश्लेषश्च । कुत्रचित् ‘नल’ इति लिखितमासीत् ॥

(८) ॥*॥ सीदन्त्यत्र । ‘षदल’ (भ्वा० प० अ०) । अ-
धिकरणे युच् (उ० २१७८) । ‘सदनं मन्दिरे तोये’ ॥
॥*॥ स्वार्थण्यन्ताद्युचि सादनमपि । ‘सदनं सादनम्’ इति
द्विरूपकोशः ॥ (९) ॥*॥ (‘सदनं मन्दिरे तोये’) । भ-
वन्त्यत्र । ‘भू’ (भ्वा० प० से०) । युच् (उ० २१७८) । भव-
नमस्त्यत्र वा अर्शआद्यच् (५१२१२७) । ‘भवन्नं स-
दने भावे’ इति हैमः ॥ (१०) ॥*॥ अगान् ऋच्छति ।
‘ऋ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘कर्मण्यण्’ (३१२११) ॥*॥
आ अग्यते । ‘अग कुटिलायां गतौ’ (भ्वा० से०) । क-
र्मणि घञ् (३१३१९) । ‘विद्यादगारमागारं मपगामाप-
गामपि’ इति द्विरूपकोशः ॥ (११) ॥*॥ मन्थते सुप्यते-
ऽत्र । ‘मदि स्तुत्यादौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘इषिमदि—’
(उ० ११५१) इति किरच् । ‘मन्दिरो मकरावासे म-
न्दिरं नगरे गृहे’ इति हैमः ॥ (१२) ॥*॥ गृहशब्दो
भूभ्येव पुंसि । चात् ङीवे ॥ (१३) ॥*॥ निचीयते धा-
न्यादिकमत्र । ‘चिञ् चयने’ (स्वा० उ० अ०) । ‘पाठ्यसां-
नाय्य—’ (३१११२९) इति साधुः । ‘निवासचिति—’
(३१३१४१) इति घञि निकायोऽपि । ‘निकायः सन्नसं-
घयोः । परमात्मनि लक्षे च’ इति हैमः ॥ (१४) ॥*॥
निलीयतेऽत्र । ‘लीङ् श्लेषणे’ (दि० आ० अ०) । ‘पुंसि’
(३१३११९) इति घः । ‘एरच्’ (३१३१५६) वा । ‘नि-
लयोऽस्तमये गृहे । गोपनस्य प्रदेशेऽपि’ इति हैमः ॥
(१५) ॥*॥ एवम् आलयः ॥ (१६) ॥*॥ षोडश
‘गृहस्य’ ॥

वासः कुटी द्वयोः शाला सभा

वसन्त्यत्र । ‘हलश्च’ (३१३१२१) इति घञ् । ‘वास्तो
वेश्मन्यवस्थाने वास्ता स्यादाटरूपके’ इति हैमः ॥ (१७)
॥*॥ कुटति कुटिलीभवति । ‘कुट कौटिल्ये’ (तु० प०
से०) । ‘इगुपध—’ (३१११३५) इति कः । ‘इगुपधात्
कित्’ (उ० ४११२०) इति, ईनि ‘कृदिकारात्—’ (ग०
४११४५) इति ङीष् वा । ‘कुटः कोट्टे शिलाकुटे घटे
गेहे कुटी सुरा । चित्रगुच्छा कुम्भदासी’ इति हैमः ।

१—इदं तु न प्रकृतोपयोगि ॥ २—एक्यकारवान् । अत
एवानेकार्थकैरवाकरकौमुद्यां घञन्तत्वेनैव व्याख्यातः । युक्तं चैतत् ।
प्यदन्तस्य निवासार्थे एव निपातितत्वात् । घञन्तस्येव तु संघाब-
र्थकता संभवति । निकायः ॥ ३—हैमसटीकपुस्तके तु नोप-
लभ्यते ॥ ४—‘इनि प्रत्यये’ इति वा पाठः ॥

(‘कुटः कोटे पुमानस्त्री घटे, स्त्रीपुंसयोर्गृहे । कुटी सात्कु-
म्भदास्यां तु सुरायां चित्रगुच्छके-’ इति मेदिनी ॥ (१८)
॥*॥ शलन्त्यत्र । ‘शल गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘ह-
लश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । ‘शालो हाले मत्स्यभेदे
शालौकस्तप्रदेशयोः । स्कन्धशाखायाम्’ इति हैमः ॥
(१९) ॥*॥ सह मान्यत्र । ‘अन्येभ्योऽपि’ (वा० ३।३।
१०१) इति ङः । ‘सभा द्यूतसमूहयोः । गोष्ठ्यां सम्येषु
शालायाम्’ इति हैमः ॥ (२०) ॥*॥ चत्वारि ‘सभा-
गृहस्य’ ॥

संजवनं त्विदम् ।

चतुःशालम्

संजति ॥ संजवन्त्यत्र । ‘जु गतौ’ सौत्रः । अधिक-
रणे ल्युट् (३।३।११८) ॥ (१) ॥*॥ चतस्रः शालाः
समाहृताः ‘आबन्तो वा’ (वा० २।४।३०) इति वा क्ली-
बत्वम् ॥*॥ एकम् ‘अन्योऽन्याभिमुखशालाचतुष्ट-
यगृहस्य’ ॥

मुनीनां तु पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम् ॥६॥

मुनीनामिति ॥ पर्णनिर्मिता शाला । शाकपार्थिवादिः
(वा० २।१।६९) ॥ (१) ॥*॥ ‘उट्स्त्वृणपर्णादिः’ इति
देशीकोशः । उटाज्जायते । ‘पञ्चम्याम्-’ (३।२।९८) इति
ङः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मुनीनां गृहस्य’ ॥

चैत्यमायतनं तुल्ये

चैत्यमिति ॥ चीयते । ‘चित्यामिचित्ये च’ (३।१।
१३२) इति साधुः । चित्याया इदम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।
१२०) इत्यण् ।—तस्येदम्—इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटस्य
प्रमादः । चित्यायाः स्त्रीलिङ्गत्वात् । ‘चैत्यमायतने बुद्ध-
विम्बेऽप्युद्देश्यपादपे’ इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ आयत-
न्तेऽत्र । ‘यती प्रयत्ने’ (भ्वा० आ० से०) । अधिकरणे
ल्युट् (३।३।११८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘यज्ञस्थानस्य’ ।
उद्देश्यवृक्षस्येत्यन्ये ॥

वाजिशाला तु मन्दुरा ।

वाजीति ॥ वाजिनां शाला ॥ (१) ॥*॥ मन्दन्तेऽत्र ।
‘मदि स्तुत्यादौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘मन्दिवाशि-’

१—अन्यत्रापि पाठः ॥ २—द्वे इति मुकुटः ॥ ३—हस्वो-
कारादिः । तथा च रघुः ‘सौधजालमुटजेषु विस्मृतम्’ इति—
इति मुकुटः ॥ ४—अन्यत्रापि ॥

(उ० १।३८) इत्युर्च् । ‘मन्दुरा वाजिशालायां शयनी-
यार्थवस्तुनि’ ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अश्वशालायाः’ ॥

आवेशनं शिल्पिशाला

आवेशनमिति ॥ आविशन्त्यत्र । ‘विश प्रवेशने’ (तु०
प० अ०) । ‘करणा-’ (३।३।११८) इति ल्युट् । युच्
(उ० २।७८) वा । ‘आवेशनं शिल्पिशाले भूतावेशप्रवे-
शयोः’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ शिल्पिनां शाला
॥*॥ शिल्पस्य शाला, इति तु स्वामी (२) ॥*॥ द्वे
‘स्वर्णकारादीनां शालायाः’ ॥

प्रपा पानीयशालिका ॥७॥

प्रपेति ॥ प्रपिबन्त्यस्याम् । ‘पा पाने’ (भ्वा० प०
आ०) । ‘आतश्चोप-’ (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥
पानीयस्य शाला । स्वार्थे कन् (५।३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘जलशालायाः’ ॥

मठश्छात्रादिनिलयः

मठ इति ॥ मठन्त्यत्र ‘मठ मदनवासयोः’ (भ्वा०
प० से०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्व-
कत्वाच्च वृद्धिः । यद्वा मठति निवासयति । पचाद्यच् (३।१।
१३४) ॥ (१) ॥*॥ छात्रोऽन्तेवासी आदिर्येषां परिव्रा-
जक-क्षपणकादीनां तेषां निलयः । बौद्धानां तु विहारोऽस्त्री
॥*॥ एकम् ‘शिष्याणां गृहस्य=मठस्य’ ॥

गज्जा तु मदिरागृहम् ।

गज्जेति ॥ गजन्त्यस्याम् । ‘गजि शब्दार्थः’ (भ्वा०
प० से०) । ‘गुरोश्च हलः’ (३।३।१०३) इत्यः । ‘गज्जा
खनौ सुरागृहे । गज्जः स्यात्पुंसि रीढायां भाण्डागारे तु न
स्त्रियाम्’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ मदिराया
गृहम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मद्यसंधानगृहस्य’ ॥

गर्भगारं वासगृहम्

गर्भेति ॥ गर्भ इवागारम् ॥ (१) ॥*॥ वासस्य गृ-
हम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गृहमध्यभागस्य’ ॥

अरिष्टं सूतिकागृहम् ॥ ८ ॥

अरिष्टमिति ॥ नास्ति रिष्टमत्र । न रिष्यते स्म हिंसैः
इति वा । ‘रिष हिंसायाम्’ (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।
२।१०२) । ‘अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः ।

१—‘विभाषा सेना-’ (२।४।२५) इति स्त्रीवतायां ‘शिल्पि-
शालम्’ अपि ॥

अरिष्टमशुभे तत्रे सूतिकागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने च' इति विश्वमेदिन्यौ (१) ॥*॥ सूतैव सूतिका । 'सूतकादीनां वा' (वा० ७।३।४५) सूतिकाया गृहम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रसवस्थानस्य' चत्वारः पर्यायाः, इत्यन्ये ॥

वातायनं गवाक्षः

वातेति ॥ ईयतेऽनेन । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) करणे ल्युट् (३।३।११८) । युच् (उ० २।७८) वा । वातस्यायनम् ॥ (१) ॥*॥ गवामक्षीव । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् । गावो जलानि किरणा वाक्षन्ति आमुवन्ति एतमेनेन वा । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अकर्तर्यर्थे घञ् (३।३।१९) । यत्तु—'इन्द्राक्षयोः समासे च' इत्यवङ् इति स्वामिनोकम् । तन्न । एतद्वचन-सादर्शनात् । 'गवाक्षी शकवारुण्यां गवाक्षो जालके कपौ' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जालकस्य' ॥

अथ मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः ।

अथेति ॥ मण्डनं मण्डः । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) मण्डं पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । मण्डं पिवति वा ॥ (१) ॥*॥ जनानामाश्रयः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'स्त्रीवासोचितमण्डपस्य' ॥

हर्म्यादि धनिनां वासः

हर्म्येति ॥ हरति मनः । 'हञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । अङ्ग्यादित्वात् (उ० ४।१।१२) यत् सुट् च ॥ (१) ॥*॥ आदिना स्वस्तिकादि ॥ एकम् 'धनवतां वासगृहस्य' ॥

प्रासादो देवभूभुजाम् ॥९॥

प्राप्तेति ॥ देवानां भूभुजां च गृहम् । प्रसीदति मनोऽत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः । आङ् वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'देवानां राज्ञां च गृहस्य' ॥

सौधोऽस्त्री राजसदनम्

सौध इति ॥ 'सुधा स्त्री लेपने मूर्त्यां सुहिगङ्गेष्टिका-मृते' । सुधा लेपोऽस्यास्ति । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् ॥ (१) ॥*॥ राज्ञः सदनं योग्यत्वात् ।

यद्वा सदनानां राजा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'राजगृहस्य' ॥

उपकार्योपकारिका ।

उपेति ॥ उपक्रियते । कर्मणि 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । ('उपकार्या राजसन्नयुपकारोचितेऽन्यवत्') ॥ (१) ॥*॥ उपकरोति ण्वुल् (३।३।१३३) । ('उपकारि कोपकर्यां पिष्टभेदे ण्पालये') ॥*॥ 'उपकार्युपकारिका' इति द्विरूपकोशदर्शनादुपकार्यपि । तत्र उपकारयति पचाद्यचि (३।१।१३४) गौरादि (४।१।४१) ङीप् । यत्तु—उप अधिकं करोतीति विगृह्य 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्युक्तं मुकुटेन । तन्न । निपातानामसत्त्वार्थकत्वेन कारकत्वायोगात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'राजगृहसामान्यस्य' ॥

स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोऽपि च ॥१०॥

विच्छन्दकः प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसन्नानाम् ।

स्वस्तिक इत्यादि ॥ स्वस्ति क्षेमं कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । ('स्वस्तिको मङ्गलद्रव्ये चतुष्क-गृहभेदयोः') (१) ॥*॥ सर्वतो भद्रमत्र ॥ (१) ॥*॥ नन्दयतीति नन्दी आवर्तोऽत्र । ('नन्द्यावर्तः पुमान्वेश्मप्रभेदे भगवद्भुमे') ॥ (१) ॥*॥ १० ॥ विशिष्टच्छन्दोऽत्र । यद्वा विशिष्टाच्छन्दयति साभिलाषान्करोति । ण्वुल् (३।१।१३३) कुन् (उ० २।३२) वा ॥*॥ 'विच्छन्दकः' इति पाठः—इति स्वामी । तत्र 'उच्छृदिर् दीप्तौ' (रु० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ आदिना रुचक-वर्धमाना-दिपरिग्रहः ॥ 'ईश्वरगृहविशेषाणां' पृथगेकैकम् ॥

रुयगारं भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम् ॥११॥

शुद्धान्तश्चावरोधश्च

रुयेति ॥ स्त्रीणामगारम् । अन्तरभ्यन्तरे पुरं गृहम् ॥ (१) ॥*॥ अवरुध्यन्तेऽत्र । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ घञि (३।३।१४) त्ववरोधः । ('अवरोधस्तिरोधाने राजदारेषु तद्गृहे') ॥ (४) ॥*॥ शुद्धा उपधाशुद्धा रक्षका अन्ते समीपेऽस्य ॥ (३) ॥*॥ 'चत्वारि राज्ञां स्त्रीगृहस्य' ॥

स्याददृः क्षोममस्त्रियाम् ।

स्यादिति ॥ अदृच्यते । 'अदृ अतिक्रमणे' (भ्वा० आ०

१—भाष्ये तु 'वा सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणाम्' इत्युपलभ्यते ॥

१—असत्त्वार्थकानामपि कारकत्वं 'पचादयः क्रिया भवति-क्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ति' इति 'भूवादि-' (१।३।१) सूत्रस्थाना-व्यतो लभ्यते ॥ २—एतदग्रे युज्येति पाठः ।

से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१४) । अच्यति वा । अच् (३।३।१३४) ॥ (१) ॥*॥ क्षुवन्त्यत्र । 'टुक्षु शब्दे' (अ० प० से०) । 'अर्तिस्तु—' (उ० १।१४०) इति सः ॥*॥ प्रज्ञाघणि (५।४।३८) 'क्षौमः' अपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हर्म्याद्युपरिगृहस्य' ॥

प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ॥ १२ ॥

प्रघाणेति ॥ प्रहृष्यते । 'अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च' (३।३।७९) ॥ (१) ॥*॥ 'प्रघणोऽलिन्दके ताग्रकलशे लोहमुदरे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ अत्यते भूष्यते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) बाहुलकात्किन्दच् ॥*॥ प्रज्ञाघणि 'आलिन्दः' अपि । 'गृहैकदेशे आलिन्दः प्रघाणः प्रघणस्तथा' इत्यमरमाला । 'अलिन्दस्त्वल्पपिण्डिका' इति सुभूतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि द्वारप्रकोष्ठाद्वहिर्द्वाराप्रवर्तिचतुष्कस्य ॥

गृहावग्रहणी देहली

गृहेति ॥ गृहमवग्रह्यतेऽनया । 'ग्रह उपादाने' (क्या० उ० से०) । 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ देहनम् । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) भावे घञ् (३।३।१३) देहं गोमयाद्युपलेपं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उदुम्बरस्य' ॥

अङ्गनं चत्वरजिरे ।

अङ्गनमिति ॥ अङ्गत्यत्र । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'अङ्गनं प्राङ्गने याने कामिन्यामङ्गना मता' इति नान्तवर्गे विश्वः । 'अङ्गणम्' इति पाठे तु पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१)

१—अलिन्दो ह्रस्वादिः 'यस्यामलिन्देपु न चक्रुरेव' इति माघः—इत्यपि मुकुटः ॥ २—एतदग्रे 'युचि तु गौरादित्वम्' इति पाठः ॥ ३—यत्तु मालतीमाधवव्याख्यायां जगद्धरः 'अङ्गणशब्दे विधायकाभावाण्त्वश्रुतिरयुक्ता । पृषोदरादित्वाण्त्वमित्यपि वचोऽमूलकमेव' इति । यदपि मुरारिव्याख्यायां रुचिपतिः 'अङ्गणशब्दो णकारान्त इति केचित्पठन्ति । तदप्रामाणिकम् । नच पृषोदरादिपाठेन णत्वमिति वाच्यम् । पृषोदरादिपाठे प्रमाणाभावात् । तथाविधानुप्रासयमकादिरदर्शनाच्च' इति । तदुभयमपि मन्दम् । 'कानि पृषोदरादीनि, पृषोदरप्रकाराणि । कानि पृषोदरप्रकाराणि, येषु लोपागमवर्णविकाराः श्रूयन्ते, न चोच्यन्ते' इति भाष्यतः 'कानीति । किमादिशब्दः प्रकारे' अथ व्यवस्थायाम्, इति संदेहात्प्रश्नः । पृषोदरप्रकाराणीति ॥ प्रकार आ-

॥*॥ चत्यते । 'चते याचने' (भ्वा० उ० से०) । 'कृगृ-शृश्रुतिभ्यः च्वरच्' (उ० २।१२१) । 'चत्वरं' सात्वथां श्लेषे स्थण्डिलाङ्गनयोरपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ अजन्त्यत्र । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अजिरशिशिर—' (उ० १।५३) इति किरच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्राङ्गनस्य' ॥

अधस्तादारुणि शिला

अध इति ॥ शिलति । 'शिल उञ्छे' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'शिल उञ्छे स्त्रियां प्रावद्वाराधःस्थितदारुणोः' इति तालव्यादौ रभसः ॥*॥ 'तलदारु शिली योषित्+नासा दारुध्वमस्य यत्+' इति बोपालितात् 'शिली' इत्यपि ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'द्वारस्तम्भाधःस्थितकाष्ठस्य' ॥

नासा दारुपरिस्थितम् ॥ १३ ॥

नासेति ॥ नास्यते । 'णास् शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च—' (३।३।१०३) इत्यः । 'विज्ञेया नासिका नासा नासा द्वारोर्ध्वदारु च' इति दन्त्यान्ते रुद्रः । 'नासा दारुपरि द्वारस्य+अधोदारु शिला स्त्रियाम्+' इति नाममाला ॥ (१) ॥*॥ 'स्तम्भद्वारस्थकाष्ठस्य' । 'उपरिभिन्तिधारकस्य काष्ठस्य' वा एकम् ॥

प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्यात्

प्रच्छन्नेति ॥ प्रकर्षेण छन्नं द्वारम् । 'कुगति—' (२।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ अन्तःस्थितं द्वारम् । शाकपार्थिवादिः (२।१।६९) एकं (द्वे) 'सौध्यादौ गुप्तद्वारस्य' (खिडकी) इति ख्यातस्य ॥

पक्षद्वारं तु पक्षकः ।

पक्षेति ॥ पक्षे पार्श्वे द्वारम् (१) ॥*॥ पक्ष इव ।

दिशब्दः, व्यवस्थार्थे ह्यादिशब्दे यथोपदिष्टग्रहणमनर्थकं स्यात्' इति कैयटतश्च श्रूयमाणाप्रासलोपागमवर्णविकारस्यैव पृषोदरादित्वस्य लाभात् । गणपाठस्याप्रामाणिकत्वात् प्रामाणिकत्वेऽपि तस्याकृतिगणत्वेनाङ्गणशब्दस्य पृषोदरादित्वे बाधकाभावात् ॥ नच शिष्टायुक्तत्वेनाप्रामाणिकतेति वाच्यम् । 'अध्यास्य सौरभेयं मौक्तिकरुचिरङ्गणेषु विहितमतिः' इति शृङ्गारवैराग्यार्थद्वयप्रतिपादकरसिकरङ्गण-काव्ये श्लेषस्य णान्तत्वमन्तरासंभवेन तस्यावश्यकत्वात् ॥

१—'नासा दारुध्वमस्य यत्' इति लिखितमपि न प्रकृतोपयोगि ॥ २—'अथो दारु शिला स्त्रियाम्' इति तु न प्रकृतोपयोगि ॥

‘इवे प्रतिकृतौ’ (५।३।९६) कन् । संज्ञायां (५।३।९७) वा । (‘पक्षकस्तु पुमान्पार्श्वद्वारे च पार्श्वमात्रके’) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पार्श्वद्वारस्य’ । ‘प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्यात्पक्षद्वारं तदुच्यते’ इति कात्यात् पूर्वान्वयी-इत्यन्ये ॥

वलीकनीत्रे पटलप्रान्ते

वलीकेति ॥ वलत्यावृणोति भित्त्यादि ‘अलीकादयश्च’ (उ० ४।२५) इति निपातः । ‘वलीकः पटलप्रान्ते’ इति पुंस्काण्डे बोपालितात् पुंस्त्वमपि ॥ (१) ॥*॥ नितरां त्रियते । ‘धृङ् अवस्थाने’ (तु० आ० अ०) । ‘निश्चयेन धरति जलम्’ इति वा । ‘धृञ् धारणे’ (भ्वा० उ० अ०) । मूलविभुजादि (वा० ३।२।५) । ‘अन्येषामपि’ (६।३।१३७) इति दीर्घः । निश्चयेन इन्धे । ‘ञि इन्धी दीप्तौ’ (रु० आ० से०) । ‘स्फायि-’ (उ० २।१३) इति रक् । मुकुटोक्ता करणव्युत्पत्तिस्तु नादर्थव्या कर्तरि कृत् (३।४।६७) इति वाक्यशेषात् । ‘नीध्रं(त्रं) नेमौ वलीकेन्द्रो रेवतीभेऽपि कानने’ ॥ (२) ॥*॥ पटलस्य छदिषः प्रान्ते ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘पटलप्रान्ते गृहाच्छादनस्य’ ॥

अथ पटलं छदिः॥१४॥

अथेति ॥ पटं लाति । ‘ला दाने’ (अ० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । पटति उदकं वा । ‘पट गतौ’ (भ्वा० प० से०) अन्तर्भावितण्यर्थः । वृषादिः (उ० १।१०६) । ‘पटलं तिलके नेत्ररोगे छदिषि संचये । पिटके परिवारे च’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ छादयति ‘छद अपवारणे’ चुरादिः । ‘अर्चिशुचि-’ (उ० २।१०८) इतीप्तिः । ‘इस्मन्-’ (६।४।९७) इति ह्रस्वः ।—‘साहचर्यात् सान्तं ह्रीर्भम्-’ इति मुकुटः । तत्र । ‘छदिः स्त्रियाम्’ इति लिङ्गानुशासनसूत्रात् ॥ (२) ॥*॥ ‘पटम्’ ‘चालम्’ अप्यत्र ॥ द्वे ‘छादनस्य’ ॥

गोपानसी तु वलभीच्छादने वक्रदारुणि ।

गोपेती ॥ गोपायति । ‘गुप् रक्षणे’ (भ्वा० प० से०) ।

१—अत एव पटलछदिषी समे इति हैमे उक्तम् । व्याख्यातं च तद्व्याख्यात्रा ‘छदिः स्त्रीलिङ्गः’ इति । अतएव भट्टक्षीरस्वामिनापि ‘छदिरिस्तन्तः स्त्रीभे’ इत्येवोक्तम् । किंच छदिषः स्त्रीत्वभावे ‘रूपभेदसाहचर्यविशेषविध्यन्तरेण लिङ्गग्रहः’ इति परिभाषायां न्यूनतापत्तिः स्यात् । तस्माद्वैमकोशतः स्वपरिभाषया च छदिषः स्त्रीत्वमेव मन्तव्यम् ॥ लिङ्गानुशासनसूत्रे तु ‘लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्य’ इति भाष्येणानादरणीयतैव बोधितेति तु प्रतिभाति । फलभेदे प्रत्याख्यानासंभवादिति दिक् ॥

बाहुलकान्नसद् प्रत्ययः । अलोप (६।४।४८) यलोपौ (६।१।६६) यद्वा गवां गोभिर्वा पानं गोपानं किरणानां किरणैर्वा शोषणम् । तत् स्यति निवर्तयति । ‘घो अन्तर्कर्मणि’ (दि० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । गौरादि (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ वलति । ‘वल संवरणे’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादभच् । गौरादिः । ‘शुद्धान्ते वलभीचन्द्रशाले सौधोर्ध्ववेश्मनि’ इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ वक्राणि दारुणि यस्मिन् । द्वे ‘कुड्येषु छादनार्थं दत्तस्य वक्रकाष्ठस्य’ (छ(स)जा) इति ख्यातस्य ॥ पटलाधारवंशपञ्जरस्य, इत्यन्ये ॥

कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुनपुंसकम् ॥१५॥

कपोतेति ॥ पालयति । ‘पाल रक्षणे’ (चु० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । कपोतानां पालिका । कपोतान्पालयति कर्मण्यण् (३।२।१) । जीप् (४।१।१५) । ‘संज्ञायां कन्’ (५।३।७५) इति वा ॥ (१) ॥*॥ विशेषेण टङ्क्यन्तेऽत्र । ‘टकि बन्धने’ (चु० प० से०) । ‘हलश्च’ (३।३।२२१) इति घञ् ।—कर्मण्यच् (३।३।५६) वा—इति मुकुटस्य प्रमादः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गृहप्रान्ते रचितपक्षिस्थानस्य’ ॥

स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः

स्त्रीति ॥ द्वारयति ‘द्वृ वरणे’ () णिजन्तः ।

१—मुकुटस्तु—वलभ्याश्चन्द्रशालायाः सौधोर्ध्ववेश्मनच्छादने गोपानसीशब्दो वर्तते इति दर्शयन् ‘एकम्’ इत्येवोक्तवान् ॥ अतएव ‘गोपानसीषु क्षणमाश्रितानाम्’ इति माघव्याख्यायां वलभेदेवोऽपि ‘वलभीच्छादनं दारुचक्रं गोपानसीं विदुः’ इति कोषान्तरमुपन्यस्तवान् ॥ अत एव मुकुटेन ‘छलेन वलभ्यप्युक्ता’ इति प्रोक्तम् ॥ समासघटकतयोक्त्या छलत्वनिर्वाहः । यदि च वलभ्यपि नामस्वेवोक्ता भवेत्तदा छलपदोपादानमनर्थकं स्यात् ॥ तस्मादुत्तरभसकोषप्रामाण्येन वलभी चन्द्रशालापर्यायाऽङ्गीकार्या । अत एव ‘रम्या इति प्रासवतीः पताकाः’ इति माघव्याख्यायां वलभेदेवो ‘वलभीरुपरिवसतीः’ इति व्याख्यत् । ह्रस्वान्तापि वलभिः । अत एव ‘तां कस्यांचिद्भवनवलभौ’ ‘चित्रस्थानवलोक्य शून्यवलभावैकैकमाभाषते’ इति मेघदूतः । ‘दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था’ इत्यादि प्रयोगानुरोधादीर्वान्तापि । नखैर्लेलक्ष्यैर्वलभ्या गोपानसीपर्यायत्वं संभवति । गोपानस्यां वासस्य सुखपूर्वकत्वानुपपत्तेः । प्राचीनतत्त्वकाव्याविरोधाच्च । तस्माद्वलभिशब्दे बाहुलकादभिच् प्रत्ययः । ‘कृदिकारात्-’ इति जीषि दीर्घान्ततेति दिक् ॥

विच् (३।२।७५) । यद्वा द्वार्यते । संपदादिः (३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) द्वारम् । 'द्वारं निर्गमेऽभ्युपाये' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रतिद्वियते आ-
ग्रियते । कर्मणि घञ् (३।३।१४) 'उपसर्गस्य घञि-'
(६।३।१०९) इति वा दीर्घः । 'प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे
द्वाःस्थितायां तु योषिति' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'द्वारस्य' ॥

स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका ।

स्यादिति ॥ विगता तर्दिहिंसाऽस्याः । 'तर्द हिंसायाम्'
(भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८)
इतीन् ॥ (१) ॥*॥ विदन्त्यस्याम् । इन्नन्तात् 'कृदि-
कारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । स्वार्थे कन् (५।
३।७५) ॥ (२) ॥*॥ 'प्राङ्गणादिषु कृतस्योपवेश-
स्थानस्य' द्वे ॥

तीरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्

तीरेति ॥ तुरन्त्यत्र । 'तुर त्वरणहिंसनयोः' () ।
अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) । 'तोलयन्त्यत्र,' इति वा ।
'तुल उन्माने' (चु० प० से०) । रलयोरेकत्वम् । 'तुतुरत्यनेन
'तुर त्वरणे जौहोत्यादिकः ॥ (१) ॥*॥ बहिर्द्वारात् ।
(अपपरि-) (२।१।१२) इति समासः । 'बहिश्च तद्द्वारं
च' इति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्वारवाह्यभागस्य' ॥

पुरद्वारं तु गोपुरम् ॥ १६ ॥

पुरेति ॥ पुरस्य द्वारम् ॥ (१) ॥*॥ गोपायति ।
'गूप रक्षणे' (भ्वा० प० से०) बाहुलकादुरच् । यद्वा पो-
लति । 'पुल महत्वे' (भ्वा० प० से०) । इगुपधत्वात्कः
(३।१।१३५) । रलयोरभेदः । गोभिः पुरम् । गाः पुरति ।
'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) ण्यर्थः । 'मूलविमुजा-'
(वा० ३।२।५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नगर-
द्वारस्य' ॥

कूटं पूर्द्धारि यद्धस्तिनखस्तस्मिन्

कूटमिति ॥ हस्तिनो नख इव । हस्तिनान खन्यते ।
इति वा । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) 'अन्येभ्यो-
ऽपि' (वा० ३।२।१०२) इति डः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पुर-
द्वारेऽवतारणार्थं कृतस्य क्रमनिर्गमस्य मृत्कूटस्य' ॥

अथ त्रिषु ।

कपाटमररं तुल्ये

अथेति ॥ कं वातं शिरो वा पाटयति । 'पट गतौ'

१—इत उत्तरं 'युच्' (उ० २।७८) वा' इति वा पाठः ॥

(भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥*॥ 'कवाटम्'
इत्यन्ये । तत्र कं वातं वटति । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प०
से०) । स्त्रियाम् 'टिड्वा-' (४।१।१५) इति ङीष् । 'कुङ्'
शब्दे' (तु० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । कवं
शब्दमटतीति वा ॥ (१) ॥*॥ इयति । 'अर्तिकमि-'
(उ० ३।१।३२) इत्यरन् । स्त्रियाम् गौरादिङीष् (४।१।
४१)—इति पञ्जिका । 'कपाटश्च कवाटश्च त्रिषु स्यादररं
न ना' इति वाचस्पतिः । 'अररं छदकपाटयोः' इति वि-
श्वमेदिन्यौ ॥*॥ ऋच्छति विच् (३।२।७५) । अरम्
ऋच्छति । 'सर्वधातुभ्यः' (उ० ४।१।१८) इतीनि 'अररिः'
इदन्तोऽपि । ('अररं पुनः । कपाटोररिः कवाटः' इति
हैमः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कपाटस्य' ॥

तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना ॥ १७ ॥

तदिति ॥ तत् कपाटं विष्कञ्जाति । 'स्कम्भुः' सौत्रो
रोधनार्थः । 'कर्मण्यण्' (३।२।३)—मुकुटस्तु—आवश्यकै
णिनिः (३।३।१७०)—इति वदन् 'तद्विष्कम्भर्गलम्'
इति मूलपाठं मन्यते । 'वेः स्कञ्जातेर्नित्यम्' (८।३।७७)
इति षत्वम् ॥*॥ अर्ज्यते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०)
वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । न्यङ्कादित्वात्
(७।३।५३) कुत्वम् । 'स्यादर्गलं तु कल्लोले परिघेऽपि' ।
स्त्रियां टाप् (४।१।४) लघुत्वविवक्षायां ङीष् (४।१।
५५)—इति पञ्जिका ॥ (१) ॥*॥ एकं 'कपाटरो-
धनकाष्ठस्य' ॥

आरोहणं स्यात्सोपानम्

आरोहेति ॥ आरुह्यतेऽनेन । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा०
प० अ०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'आरोहणं स्या-
त्सोपाने समारोहे प्ररोहणे' ॥ (१) ॥*॥ सह विद्यमान
उप उपरि आनो गमनमनेन ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पाषाणा-
दिकृतसौधाद्यारोहणमार्गस्य' ॥

निश्रेणिस्त्वधिरोहणी ।

निश्रेणिरिति ॥ नियता श्रेणिः पङ्क्तिरत्र ॥*॥ सविस-
र्गपाठे निश्चिता श्रेणिरत्र । परसाहचर्यात्स्त्रीत्वम् । 'निश्रे-
णिरधिरोहण्यां खर्जूरीपादपेऽपि च' इति हैमः ॥ (१)

१—तथाच कथिताभ्युदये—'प्रेयन्तेऽमी परमररयो हर्म्य-
वातायनानाम्' इति मुकुटः । २—सोपानं दन्त्यादि 'सोपान-
पथमुत्सृज्य बायुवेगसमुद्भूतः' इत्यत्राश्लीलसमश्लेषात् । इति
मुकुटः ॥

॥*॥ अधिरुह्यतेऽनया । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'काष्ठादिहृतारोहणमार्गस्य' ॥

संमार्जनी शोधनी स्यात्

संमेति ॥ संमृज्यतेऽनया । ल्युट् (३।३।११७) ।
'मृजेवृद्धिः' (७।२।११४।) ॥ (१) ॥*॥ शोध्यतेऽनया ।
'शुध शौचे' (दि० प० अ०) ण्यन्ताह्युट् (३।३।११७)
॥ (२) ॥*॥ एषु कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) वा । 'वर्धनी'
अप्यत्र । ('संमार्जनी बहुकरी वर्धनी च समूहनी' इति
हैमात्) ॥ द्वे 'गृहादिसंमार्जन्याः' 'झाङ्' इति
ख्यातायाः ॥

संकरोऽवकरस्तया ॥ १८ ॥

क्षिप्ते

समिति ॥ संकीर्यते । 'कृ विश्लेषे' (तु० प० से०) ।
हिंसायाम् (त्रया० उ० से०) वा । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)
॥*॥ 'संकारः' इति पाठे तु कर्मणि घञ् (३।३।१४) ।
(अथ संस्कारोऽवकारेऽभिचटत्कृतौ । संकारी मुक्तकन्या-
याम्' इति हैमः ॥ मेदिनीकोशे तु ह्रस्वमध्यः) ॥ (१) ॥*॥
अवकीर्यते ॥ (२) ॥*॥ (तया शोधन्या) क्षिप्ते धूल्यादौ ॥
'कचरा' इति ख्यातस्य ॥

मुखं निःसरणम्

मुखमिति ॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ०
से०) । 'डित्खनेर्मुट्' चोदात्तः । (उ० ५।२०) इत्यच् आ-
देशुङागमः । 'मुखमुपाये प्रारम्भे श्रेष्ठे निःसरणास्ययोः'
इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ निःसरन्त्यनेन । 'सृ गतौ' (भ्वा०
प० अ०) ल्युट् (३।३।११७) । 'निःसरणे मृतौ ।
उपाये गेहादिमुखे निर्वाणे निर्गमेऽपि च' इति हैमः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'निर्गमनप्रवेशमार्गस्य' ॥

संनिवेशो निकर्षणः ।

समिति ॥ संनिविशन्तेऽत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प०
अ०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ कर्ष-
णान्निर्गतः । 'निरादयः'—(वा० २।२।१८) इति समासः
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पुरादौ गृहादिचरनापरिच्छिन्न-
देशस्य' ॥

समौ संवसथग्रामौ

समाविति ॥ संवसन्त्यत्र । 'वस निवासे' (भ्वा० प०
अ०) 'उपसर्गे वसः' (उ० ३।११६) इत्यथच् ॥ (१)
॥*॥ असते । 'असु अदने' (भ्वा० आ० से०) । 'असेरा

च' (उ० १।१४३) इति मन् आत्वम् । 'ग्रामः
स्वरे संवसथे'—ग्रीष्म ऊष्मर्तुभेदयोः+ ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'ग्रामस्य' ॥

वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ १९ ॥

वेश्मेति ॥ वेश्मनो भूः ॥ (१) ॥*॥ वसन्त्यत्र । 'व-
सेस्तुन्नगारे णिच्' (उ० १।७०) इति तुन् । ('वास्तु
स्याद्गृहभूपुर्योगेही सीमसुरङ्गयोः') ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृहरच-
नावच्छिन्नभूमेः' ॥

ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्

ग्रामेति ॥ ग्रामस्यान्तं समीपम् ॥ (१) ॥*॥ शल्यमुप-
गतः प्रादिसमासः (वा० २।२।१८) ॥ (२) ॥*॥ ग्रामग्र-
हणं चोपलक्षणम् । अत एव 'उपकण्ठोपशल्ये द्वे' इति
त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ द्वे 'ग्रामादिसमीपदेशस्य' ॥

सीमसीमे स्त्रियामुभौ ।

सीमेति ॥ सीयते । 'षिच् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) ।
'नामन्सीमन्—' (उ० ४।१५१) इत्यादिना निपातितः ।
'मनः' (४।१।११) इति न ङीप् ॥ (१) ॥*॥ 'डाबुभा-
भ्याम्—' (४।१।१३) इति पक्षे डाप् । ('सीमा घाटस्थिति-
क्षेत्रेष्वण्डकोषेऽपि च स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥*॥ 'औघाटश-
ब्दोऽप्यत्र' ॥*॥ द्वे 'सीमायाः' ॥ चत्वार्येकार्धानि इ-
त्यन्ये ॥)

घोष आभीरपल्ली स्यात्

घोष इति ॥ घोषन्ति गावोऽत्र । 'घुषिरविशब्धने'
(भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ।
'घोष आभीरपल्ल्यां स्याद्गोपालध्वनिघोषके । कांसे चाम्बु-
दनादे ना घोषा मधुरिकौषधौ' ॥ (१) ॥*॥ आभीराणां
पल्लिः । 'कुटिग्रामकयोः पल्लिः' इति । शाश्वतः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'गोपग्रामस्य' ॥

पक्कणः श्वरालयः ॥ २० ॥

पक्कण इति ॥ पचन्ति । क्तिप् (३।२।१७८) । क-
णन्ति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।
३।१३४) । पचः कणा यत्र । पाककलहाद्येव प्रधानं तत्र

१—इदं तु ग्रीष्मशब्दार्थबोधकत्वात् प्रकृतोपयोगि ॥ २—त-
थाच माघः 'शैलोपशल्यनिपतद्रथनेमिधारा—' इति—इति मु-
कुटः ॥ ३—तथाच प्रयोगः 'दिग्मातङ्गव्याविमक्तचतुरावाद्या
मही साध्यते' इति—इति मुकुटः ॥

नान्यत् ॥(१)॥*॥ शवं रान्ति । शवराः । तेषामालयः
॥(२)॥*॥ द्वे 'भिल्लग्रामस्य' ॥

इति पुरवर्गविवरणम् ॥

महीध्रे शिखरिक्षमाभृदहार्यधरपर्वताः ।

अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोचयाः ॥ १ ॥

महीध्र इत्यादि ॥ महीं धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥(१)॥*॥ शिखरमस्यास्ति । अत इनिः (५।२।११५) 'शिखरी स्यादपामार्गे शैलपादपयोः पुमान्' ॥(२)॥*॥ क्षमां विभर्ति । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । 'किप् च' (३।२।७६) इति क्तिप् ॥(३)॥*॥ ह्रियते । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।२२४) । न हार्यः । 'अहारायौ हर्तुमशक्ये शैलेऽपि' इति हैमः ॥ (४)॥*॥ धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।३५) । 'धरः कूर्माधिपे गिरौ । कार्पासतुलेऽथ धरा मेदोभूमिजरायुषु' इति हैमः ॥ (५)॥*॥ पर्वणि सन्त्यत्र । तप् पर्वमरुद्भ्यां (वा० ५।२।१२२) । यद्वा पर्वति । 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । 'भृमृदृशि—' (उ० ३।१।१०) इत्यतच् । 'पर्वतः पादपे पुंसि शाकमत्स्यप्रभेदयोः । देवमुन्यन्तरे शैले' ॥ (६)॥*॥ अत्ति, अद्यते, वा । 'अद मक्षणे' (अ० प० अ०) । 'अदिशदि-भृशुभिभ्यः क्तिन्' (उ० ४।६५) । 'अद्रिस्तु पर्वते । सूर्ये शाखिनि च' इति हैमः ॥ (७)॥*॥ गां त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतः—' (३।२।३) इति कः । 'गोत्रं क्षेत्रेऽन्वये छत्रे संभाव्ये बोधवर्त्मनोः । वने नाम्नि च, गोत्रोऽद्रौ, गोत्रा भुवि गवां गणे' इति हैमः ॥(८)॥*॥ गिरति 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । बाहुलकात्किः । 'ऋत इद्धातोः' (७।१।१००) । 'गिरिः पूज्येऽक्षिरुजि कन्दुके । शैले गैरेयके गीर्णावपि' इति हैमः ॥ (९)॥*॥ ग्रसते । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (३।२।७५) इति वनिप् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१०)॥*॥ न चलति । 'चल कम्पने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।३५) । 'अचलस्तु गिरिकीलयोः । अचला भुवि' इति हैमः ॥ (११)॥*॥ प्रचुरा शिलाः सन्त्यत्र । ज्योत्स्नादित्वादण् (वा० ५।२।१०३) ॥ 'शैलो भूभृति शैलं तु शैलेये ताक्ष्यशैलके' इति हैमः ॥ (१२)॥*॥ शिलामिरुचीयते । 'चिञ् चयने' (स्वा०

उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥(१३)॥*॥ त्रयोदश 'पर्वतसामान्यस्य' ॥

लोकालोकश्चक्रवालः

लोकेति ॥ 'लोकृ दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१३) । न लोकः । लोकालोकौ प्रकाशान्धकारावत्र स्तः । अन्तर्बहिः सूर्यकिरणानां स्पर्शास्पर्शभ्याम् ॥ (१)॥*॥ चक्रं भूमण्डलं वलते । 'वल वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । डलयोरेकत्वस्मरणात् 'चक्रवाडः' अपि । यद्वा चक्राकारेण वाडते । 'वाड् आप्लाव्ये' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।३५) । 'चक्रवालमस्यास्ति' इति वा । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'चक्रवालोज्ज्वले स्याच्चक्रवालं तु मण्डले' इति हैमः ॥ (२)॥*॥ द्वे 'सप्तद्वीपवत्या भूमेः' ॥

त्रिकूटस्त्रिकुत्समौ ।

त्रिकूट इति ॥ त्रीणि कूटान्यस्य । 'त्रिकूटं सिन्धुलवणे त्रिकूटः पर्वतान्तरे' इति हैमः ॥(१)॥*॥ त्रीणि ककुद-सदृशानि शृङ्गाण्यस्य । 'त्रिकुत् पर्वते' (५।४।१४७) ॥ (२)॥*॥ द्वे 'लङ्काधिष्ठानपर्वतस्य' ॥

अस्तस्तु चरमक्षमाभृत्

अस्त इति ॥ असति स्म । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । यद्वा अस्तते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३।४।७२) । 'अस्तं क्षिप्तेऽप्यवसिते त्रिषु, ना पश्चिमाचले' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१)॥*॥ चरन्त्यत्र । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) 'चरेरमः' (उ० ५।६९) ॥ (२)॥*॥ 'पश्चिम-पर्वतस्य' द्वे ॥

उदयः पूर्वपर्वतः ॥ २ ॥

उदय इति ॥ उद्यन्ति ग्रहा अस्मात् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) 'उदयः पर्वतोन्नत्योः' इति हैमः ॥ (१)॥*॥ पूर्वः पूर्वतः ॥ (२)॥*॥ द्वे 'उदयाचलस्य' ॥

हिमवान्निषधो विन्ध्यो माल्यवान्पारियात्रकः ।

गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः ॥ ३ ॥

हिमेति ॥ हिममस्मिन्नस्ति । मतुप् (५।२।९५) ॥(१)

१—हैमे तु 'त्रिकूटस्तु सुवेलेके' इति पाठो दृश्यते । उक्तपाठस्तु मेदिन्यां दृश्यते ॥

॥३॥ निषीदति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'निषधः कठिने देशे तद्राजे पर्वतान्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥३॥ विरुद्धं ध्यायति । 'धै चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा विद्ध्यते । 'वि इन्धी दीप्तौ' (रु० आ० से०) । ण्यत् (३-१।१२४) अन्तर्भावितण्यर्थः । शकन्धादिः (६।१।९४) । व्रीन्धे वा । अघ्न्यादिः (उ० ४।१२२) । 'विन्ध्या स्त्रियां लवल्यां स्यात्पुंसि व्याधाद्रिभेदयोः' ॥ (१) ॥३॥ माल्याकारतास्यास्ति । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥३॥ परितो यात्रया दृश्यते । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥३॥ गन्धेन मादयति । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । णिजन्तः । नन्धादिः (३।१।१३४) । 'स्याद्गन्धमादनो भृङ्गे गन्धके वानरान्तरे । स्त्री सुरायां नगे न स्त्री+चिरजीवी द्विकाजयोः' ॥ (१) ॥३॥ हेमः कूटो राशिः ॥ (१) ॥३॥ आदिशब्दान् मलय-दुर्दुर-चित्रकूट-मैनाक-सह्यादि-संग्रहः ॥

पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृषत् ।

पाषाणेति ॥ पिनष्टि । 'पिषू संचूर्णने' (रु० प० अ०) । बाहुलकादानच् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । मूर्धन्यषः । पषत्यनेन । 'पष बाधे ग्रन्थे च' () । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । अणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) पाषश्चासावणश्च । यत्तु—'प-षेर्णिच्' इत्यानच्—इति मुकुटः । तन्न । उक्तसूत्रादर्शनात् ॥ (१) ॥३॥ प्रस्तृणाति । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्या० उ० अ०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'प्रस्तरो ग्रावणि मणौ' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ गिरति, गृणाति, वा । 'गृ निरगणे' (तु० प० से०) 'शब्दे' (क्या० प० से०) वा । 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति वनिप् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा ग-रति । 'गृ सेके' (भ्वा० प० अ०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । अवति । 'अव रक्षणार्थे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्कनिः । ग्रश्चासाववा च । 'ग्रावा तु प्रस्तरे पृ-

थ्वीधरे पुंसि' इति मेदिनी ॥ (३) ॥३॥ उप लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोप-' (३।१।१३६) इति कः । यद्वा पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । ओः शंभोः पलो बोधकः । 'उ-पलो ग्रावरत्नयोः । उपला तु शर्करायाम्' इति हैमः ॥ (४) ॥३॥ अश्रुते । 'अश्रू व्याप्तौ संघाते च' (स्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति मनिन् ॥ (५) ॥३॥ शिलति । 'शिल उच्छे' (तु० प० से०) तालव्यादिः । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥३॥ दृणाति । 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) । 'दृणातेः पुग्ग्रस्वश्च' (उ० १।१३१) इत्यदिः । 'दृषत्पाषाणमात्रके । निष्पेषणार्थपट्टेऽपि' । ('कषायः कूष्माण्डो महिष) वृषभव्योषटपदः' इत्युष्मभेदान्मूर्धन्यमध्यः ॥ (७) ॥३॥ सप्त 'पाषाणस्य' ॥

कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्

कूट इति ॥ कूटयति । 'कूट दाहे' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यत्तु—'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः—इति मुकुटः । तन्न । कूटेश्वरादित्येन णिजन्तत्वादिगुपधत्वासंभवात् । णिजभावे वा । कूट्यते वा घञ् (३।३।१४) 'कूटं पूर्वार्यन्त्रयोः । मायादम्भाद्रिशृङ्गेषु सीराङ्गेऽनृत-तुच्छयोः । निश्चलेऽयोधने राशौ' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ शिखाऽस्यास्ति । 'शिखाया ह्रस्वश्च' (५।२।) इति रः । शिखां राति, इति वा । 'ड्यापोः-' (६।३।६३) इति ह्रस्वः । 'शिखरं पुलकैः प्रयोः । पक्वदाडिमबीजाभमाणिक्यशकलेऽपि च । गिरिवृक्षाग्रकेशासु' इति हैमः । 'अस्त्री' इति पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यते ॥ (२) ॥३॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १।१२६) इति गन्तुडह्रस्वाः । 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बु-यन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृङ्गः कूर्चकशीर्षके । स्त्री

१—दृषदः शिलासाहचर्यात्स्वीत्वम्—इति मुकुटः ॥

२—यत्रे मृगादिवन्धनार्थे छले यथा 'छित्वा पाशमपास्य कूटरचनां भङ्क्त्वा बलाद्गुराम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

३—रोमाश्चाग्रमात्रयोर्यथा 'रुचिरैः शिखरैः काम्या गृहस्त्री च मृगेक्षणा' । पक्वदाडिमबीजाभमाणिक्यखण्डे यथा—'तन्वी श्यामा शिखरदशना' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ४—हैमे तु 'वृ-क्षाग्रे पर्वताग्रे च' इति पाठ उपलभ्यते ॥ ५—शृङ्गशब्दः पुंस्य-पीति स्वामी पञ्जिका च । तथा च 'जिगाय जम्बूजनिताश्रियः श्रियं सुमेरुशृङ्गस्य तदा तदासनम्' इति माघः—इति मुकुटः ॥

१—पारियात्रकोन्तस्थतृतीयः । तथाच 'भुङ्क्ते महीमत्र विधाय यात्रां ससह्यविन्ध्याचलपारियात्राम्' इत्यन्तयमके वराहः—इति मुकुटः ॥ २—'इदं तु न प्रकृतोपयोगि चिरजीविकाकयोः' इति पाठः ॥ ३—'सह्यपाषाणपुरीषदूषिकानिषेधदुःषेधमृषानुष-ङ्गिणः' इत्युष्मविवेकात्—इति मुकुटः ॥ ४—मेदिनीस्थोऽयं पाठः । हैमे तु 'प्रस्तारे' इत्यधिकः पाठः ॥

विषायां स्वर्णमीनभेदयोर्ऋषभौषधौ' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पर्वताग्रस्य' ॥

प्रपातस्त्वतटो भृगुः॥४॥

प्रपात इति ॥ प्रपतन्त्यस्मात् । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अकर्तरि—' (३।३।१४) इति घञ् । 'प्रपातो निक्षरे भृगौ । अवटे पतने कच्छे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ न तटमत्र ॥ (२) ॥*॥ भृजति भृज्यते वा । 'भ्रज पाके' (तु० उ० अ०) । 'प्रथिभ्रदिभ्रजां संप्रसारणं सलोपश्च' (उ० १।२८) । न्यङ्कादित्वात् कुत्वं (७।३।५३) । 'भृगुः सानौ जमदग्निप्रपातयोः । शुके रुद्रे च' इति हैमः । 'प्रपातस्तु तटो भृगुः' इति पाठे प्रपत्यते यतस्तटात्स भृगुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पर्वतात्पतनस्थानस्य' ॥

कटकऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः

कटक इति ॥ कटति, कट्यते, वा । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) । 'कटकस्त्वद्रिनितम्बे बाहुभूषणे । (सेनायां राजधान्यां च)' इति हैमः (१) ॥*॥ एकं 'पर्वतमध्यभागस्य मेखलाख्यस्य' ॥

स्तुः प्रस्थः सानुरस्त्रियौ ।

सुरिति ॥ स्रौति जलम्, स्नाति वा । 'ष्णु प्रस्रवणे' (अ० प० अ०) । 'ष्णा शौचे' (अ० प० से०) वा । मित्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ (१) ॥*॥ प्रतिष्ठन्तेऽत्र । घञर्थे कः (वा० ३।३।१०८) । 'प्रस्थोऽस्त्रियां मानमेदे सानाबुन्मिर्तवस्तुनि' ॥ (२) ॥*॥ सनोति । 'षणु दाने' (त० उ० से०) । 'हसनिजनि—' (उ० १।३) इति शुण् । 'सानुरस्त्री वने प्रस्थे वात्यामार्गाग्रिके विदे' ॥

१—हैमे तु 'प्रपातः सौप्तिके भृगौ' इत्येतावदेव पाठ उपलभ्यते । व्याख्यातं च 'सौप्तिको रात्रिधात्री' । तत्र यथा 'यस्य प्रपातमयतो निशि न प्रसृप्ताः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुद्याम् ॥ २—अनयोः स्तुनितम्बयोः साहचर्यादस्त्रीत्वम् । 'पुमानेव स्तुः' इति सर्वधरः—इति मुकुटः ॥ 'हैमाभिधाननाममालाव्याख्यायामपि स्तुः पुल्लिङ्गः' इत्युक्तम् ॥ अत्रेदं प्रतिभाति । सानुशब्दस्यास्त्री-स्तुशब्दस्याप्यस्त्रीत्वमेव । 'पद्मो—' (६।१।) इति सूत्रे स्तुमादेशं विधाय तस्य स्थानितायाः सानुशब्दस्यैव भाष्यकृता दक्षितत्वात् । स्थान्यादेशयोर्भिन्नलिङ्गत्वे 'स्थान्यर्थभिधानसमर्थस्यैवादेशता' इति सिद्धान्तभङ्गापत्तेः । पञ्चमपक्षे लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वादिति ॥ ३—'अत्युच्चवस्तुनि' इति पाठान्तरम् ॥ ४—अग्रिके पल्लवे । अत एव विश्वकोपे 'सानुः शृङ्गे बुधे मार्गे वात्यायां पल्लवे वने' इति पाठ उपलभ्यते ॥

(३) ॥*॥ द्वित्वात्प्रस्थोऽप्यस्त्री । त्रीणि 'पर्वतसमभूभागस्य' ॥

उत्सः प्रस्रवणम्

उत्स इति ॥ उनत्ति जलेन । 'उन्दी क्लेदने' (ह० प० से०) । 'उन्दि गुधिकुषिभ्यश्च' (उ० ३।६८) इति सः । 'कित्' इत्यनुवृत्तेर्नलोपः । 'उन्दति' इति मुकुटेन कृतं विग्रहप्रदर्शनं प्रामादिकम् । उन्दे रौधादिकत्वात् ॥ (१) ॥*॥ प्रस्रवन्त्यापोऽस्मात् । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'भीमादयः—' (३।४।७४) इति 'कृत्यल्युटः—' (३।३।११३) इति वाऽपादाने ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यतो जलं स्रवति तस्य स्थानस्य' ॥

वारिप्रवाहो निक्षरो झरः ॥ ५ ॥

वारीति ॥ वारिणः प्रवाहः ॥*॥ निक्षरणम् । 'झृष् वयोहानौ' (दि० प० से०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । यत्तु निक्षरन्त्यनेन—इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तन्न । करणेऽपोदुर्लभत्वात् । ल्युटा बाधात् । शबपि दुर्लभः । झृषो दैवादिकत्वात् ॥ (१) ॥*॥ एवं झरः ॥ पित्त्वात् (३।३।१०४) अङि 'झरा' ॥*॥ 'अच इः' (उ० ४।२३९) 'झरिः' ॥*॥ ततो ङीषि (ग० ४।१।१४५) 'झरी' च ॥ (२) ॥*॥ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थो निर् ॥*॥ द्वे 'उत्सान्निर्गतजलप्रवाहस्य' पञ्चापि पर्याया इत्यन्ये ॥ दरी तु कंदरो वा स्त्री

दरीति ॥ दृणाति । 'दृ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । पचादौ (३।१।१३४) 'दरट्' इति पाठात् 'टिड्ढा—' (४।१।१५) इति ङीप् । 'दरोऽस्त्री साध्वसे गर्ते कंदरे तु दरी स्मृता । दराऽव्ययं मनागर्थे' ॥ (१) ॥*॥ कं जलम् । तेन दीर्यते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ('कंदरोऽङ्कुशे । विवरे च गुहायां च') ॥*॥ स्त्रियां टार्प् (४।१।४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृत्रिमस्य गृहाकारस्य गिरिविवरस्य' ॥

देवखातबिले गुहा ।

गह्वरम्

देवेति ॥ अकृत्रिमे पर्वतस्य बिले । बिलति । 'बिल भेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः (१) ॥*॥ गूहति । 'गूह संवरणे' (भ्वा० प० से०) ।

१—तथाच 'कंदरासु तरणीरिह नयति रविः' इति मावः—इति मुकुटः ॥

‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । यत्तु—गुह्यतेऽनया ।
मिदाचङ् (३।३।१०४)—इति मुकुटः । तन्न । ‘अज-
भ्याम्’ (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात् । ‘गुहः
घाण्मातुरे गुहा । सिंहपुच्छ्यां च गर्ते च पर्वतादेश्च गह्वरे’ ॥
(२) ॥*॥ गाह्यते । ‘गाह् विलोडने’ (भ्वा० आ० से०) ।
‘छित्तरच्छत्वर-’ (उ० ३।१) इति ष्वरजन्तं निपात्यते ।
(‘अथ गह्वरम् । गुहागहनदम्भेषु निकुञ्जे तु पुमानयम्’) ॥
(३) ॥*॥ केचित्तु—‘देवखाते विलं गुहा’ इति
कात्यायनं ‘गह्वरं विलदम्भयोः’ इति शाश्वताच्च (‘विलं
रन्ध्रे गुहायां च’ इति हैमन्तश्च) चत्वारि नामानि—इत्याहुः ॥
श्रीणि ‘अकृत्रिमस्य गिरिविलस्य’ ॥

गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः ॥ ६ ॥

गण्डेति ॥ ‘गण्डः कपोले पिटके’ इति विश्वः । गण्ड
इव शैलाः । शैलशब्दस्तदवयवे वर्तते ‘विशेषणं विशेष-
व्येण-’ (२।१।५७) इति समासः । शैलानां गण्डा इव,
इति वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) । ‘गण्डशैलो ल-
लाटे स्याच्च्युतस्थूलोपले गिरेः’ ॥ (१) ॥*॥ एकम् ।
‘गिरेः पतितस्थूलपाषाणस्य’ ॥

खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्

खनिरिति ॥ खन्यते । ‘खनु अवदारणे’ (भ्वा० उ०
से०) । ‘खनिकषि-’ (उ० १।१।४०) इति इः ॥*॥
‘कुदिकारात्-’ (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् ॥*॥ ‘इ-
जजादिभ्यः’ (वा० ३।३।१०८) इतीञ् । ‘खनिरेव मता
खानिः’ इति द्विरूपकोशः ॥ (१) ॥*॥ आकुर्वन्त्यत्र ।
‘डुकृञ्’ (त० उ० अ०) । आकीर्यन्ते धातवोऽत्र । ‘कृ
विक्षेपे’ (तु० प० से०) । ‘पुंसि संज्ञायाम्’ (३।३।११९)
इति कः । ‘आकरो निकरे खनौ’ ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘रत्ना-
द्युत्पत्तिस्थानस्य’ ॥

पादाः प्रत्यन्तपर्वताः ।

पादा इति ॥ पद्यते एभिः । ‘पद गतौ’ (दि० आ०
अ०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । ‘पादो मूलो-
ऽसतुर्यांशाङ्गिषु प्रत्यन्तपर्वते’ इति हेमः ॥ (१) ॥*॥ प्र-

१—गह्वरं छिबमेव । गह्वरा गह्वरी तूपचारात्, इति तु
पञ्जिका—इति मुकुटः । हैमाभिधानचिन्तामणिनाममालाव्या-
ख्यायां तु ‘गह्वरः पुंस्त्रीबलिङ्गः’ इत्युक्तम् ॥ २—‘स्थूलोपलाः’
इत्युपलक्षणम् । तेन ‘लीलां दधौ राजतगण्डशैलः’ इति
माधवप्रयोग उपपद्यते—इति मुकुटः ॥ ३—अतएव ‘धृतगम्भी-
रखनीखनीलिमा’ इति नैषधः—इति मुकुटः ॥

त्यन्ते महाद्रीणां समीपे ये क्षुद्राः पर्वताः ॥ (२) ॥*॥
द्वे ‘पर्वतसमीपस्थालपपर्वतानाम्’ ॥

उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका ॥ ७ ॥

उपेति ॥ उप आसन्ना । अधि आरूढा । ‘उपाधि-
भ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः’ (५।२।३४) इति त्यकन् ॥ (१)
॥*॥ एकैकम् ‘अद्रेरधऊर्ध्वासन्नभूमेः’ ॥

धातुर्मनःशिलाद्यद्रेः

धातुरिति ॥ दधाति शोभाम् । ‘सितनि-’ (उ० १।
६९) इति तुन् ॥ (१) ॥*॥ ‘सुवर्णरूप्यताम्राणि हरि-
तालं मनःशिला । गैरिकाञ्जनकासीससीसलोहाः सहिङ्गुलाः ।
गन्धकोऽन्नकमित्याद्या धातवो गिरिसंभवाः’ ॥*॥ एकम्
‘मनःशिलादि धातोः’ ॥

गैरिकं तु विशेषतः ।

गैरीति ॥ गिरौ भवम् इति विग्रहे गिरिकशब्दादण्
(४।३।५३) । अव्यविकन्यायात् । अध्यात्मादित्वात् (वा०
४।३।६०) ठञ् वा । गैरिकं तु विशेषेण धातुः । धातु-
शब्देनैव प्रसिद्धत्वात् । ‘गैरिकं धातुरुक्मयोः’ ॥ (१)
॥*॥ एकम् ‘धातुविशेषस्य’ ॥

निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीवे लतादिपिहितोदरे ॥ ८ ॥

निकुञ्जति ॥ कावजनि । ‘जनी प्रादुर्भावे’ (दि०
आ० से०) । ‘सप्तम्यां जनेर्ङः’ (३।२।९७) । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) ।—कुञ्जन्त्यत्र । ‘कुदि अव्यक्ते शब्दे’
(भ्वा० प० से०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ्—
इति मुकुटः । तन्न । कुञ्जिधातोर्धातुपाठेऽदर्शनात् । यत्तु
‘न्युङ्कादेः’ इति कुत्वाभावः—इति तदपि न । ‘न्युङ्कादेः’
इत्यस्य कुत्वविधायकत्वात् । निरत्रोपसर्गान्तरव्यावृत्त्यर्थम् ।
कुञ्जिरावणार्थो लोकात्—इति क्षीरस्वामी । ‘कुञ्जोऽस्त्रियां

१—‘अद्रेरित्यस्य संबन्धि मात्रोपलक्षकत्वादित्यत्रापि । ‘समुद्रो-
पत्यका हैमी पर्वताधित्यका पुरी’ इति भट्टिरिति स्वाम्या-
दयः—इति मुकुटः ॥ २—‘अथ शुचादयो व्रजन्ता दिसप्ततिः
परस्मैभाषाः’ इति प्रतिज्ञायां दिसप्ततिसंख्याकथनानुरोधेन जगुः,
‘गुञि अव्यक्ते शब्दे’ इत्यत्र कुञिरपि पूर्वमासीदिति प्रतिभाति ।
कुञि विना दिसप्ततिसंख्यानुपपत्तिरस्येव ॥ ३—‘कुत्वाभावः,
इत्युक्त्वा ‘न कादेः’ (७।३।५९) इति हि सूत्रं तेनोपन्यस्तम् ।
पश्चात्तेष्वकादिप्रमादात्तथा पाठो जातः—इति सम्यक् । ‘न्युङ्-
कादीनां च’ इत्येवं सूत्रसत्वेन ‘न्युङ्कादेः’ इत्येवं सूत्रस्यानु-
पलम्भेन ‘कुत्वविधायत्वात्’ इत्युक्त्यादृशी । तत्तु धीम-
ह्निराकलनीयम् ॥

निकुञ्जेऽपि हनौ दन्ते च दन्तिनाम्' इति विश्वः । द्वे
'लतादिभिः पिहितस्य स्थानस्य' ॥

इति शैलवर्गविवरणम् ॥

अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ।

अटवीति ॥ अटन्त्यत्र । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'पद्यटिभ्यामविः' () । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।
४५) इति ङीष् । यत्तु मुकुटः—अटा वयः पक्षिणोऽत्र ।
पूर्ववन्ङीष् । संज्ञाशब्दत्वात् 'अनुपसर्जनात्' इति स्त्रीप्रत्य-
यस्य न निषेधः—इत्याह । तन्न । अटविशब्दस्य कृदन्त-
त्वाभावात् । 'संज्ञाशब्दत्वात्' इति हेतोरप्रयोजकत्वात्
समुदायस्यानुपसर्जनत्वाच्च ॥ (१) ॥*॥ अर्यते । 'ऋ
गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तेर्नित्' (उ० ३।१०२) इत्यन्यः
॥ (२) ॥*॥ वेपन्तेऽत्र । 'दुवेष्ट कम्पने' (भ्वा० आ० से०)
'वेपितुर्लोहस्वश्च' (उ० २।५२) इतीनन् । विशेषेण पि-
यन्त्यत्र वा । 'पि गतौ' (तु० प० से०) । बाहुलकाच्च ॥
(३) ॥*॥ गाह्यते । 'गाह् विलोडने' (भ्वा० आ० से०) ।
'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । 'कृच्छ्रगह-
नयोः' (७।२।२२) इति निर्देशाद्भस्वः । 'गहनं वनदुः-
खयोः । गह्वरे कलिले चापि' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥
कानयति दीपयति सरादि 'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु' (भ्वा०
प० से०) । युच् (उ० २।७८) । ल्युः (३।१।१३४) वा ।
'कं जलम् अननं जीवनमस्य' इति वा । 'काननं तु ब्रह्मास्ते
विपिने गृहे' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ वनति । 'वन सं-
भक्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) १ ॥
यत्तु—वन्त्यते । अच्—इति मुकुटः । तन्न । कर्मणि प-
चाद्यचोऽसंभवात् । 'वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानने'
॥ (६) ॥*॥ षट् 'अरण्यस्य' ॥

महारण्यमरण्यानी

महेति ॥ महच्च तदरण्यं च । 'सन्महत्-' (२।१।
६१) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ महदरण्यम् । 'हिमार-
ण्ययोर्महत्त्वे' (वा० ४।१।४९) इति ङीषानुक्तौ ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'महतो वनस्य' ॥

गृहारास्तास्तु निष्कुटाः ॥ १ ॥

गृहेति ॥ गृहस्यारामाः ॥ (१) ॥*॥ कुटाद्गृहाग्नि-

प्लान्ताः 'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः ।
'निष्कुटस्तु गृहोद्याने स्यात्केदारकवाटयोः' ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'गृहसमीपोपवनस्य' ॥

आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ।

आरेति ॥ आरमन्त्यत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति
घञ् ॥ (१) ॥*॥ उपगतं वनम् । 'प्रादयो गताद्यर्थे'
(वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ एवका-
रादकृत्रिमवनव्युदासः ॥*॥ द्वे 'कृत्रिमवृक्षसमूहस्य' ॥

अमात्यगणिकागेहोपवने वृक्षवाटिका ॥ २ ॥

अमेति ॥ वक्ष्यते । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) ।
'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वल् । 'वुञ्' इति मुकु-
टस्य प्रमादः । टाप् (४।१।४) । 'प्रत्ययस्थात्-' (७।३।४४)
इतीत्वम् । वृक्षाणां सा ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मन्त्रिणो वेद्या-
याश्च गृहस्योपवनस्य' ॥

पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम् ।

पुमानिति ॥ आक्रीडन्त्यत्र । 'क्रीड विहारे' (भ्वा०
प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'ज्ञेयमाक्री-
डमुद्यानम्' इत्यमरमालायां तु क्लीबमुक्तम् ॥ (१) ॥*॥ उ-
द्यान्त्यत्र । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । अधिकरणे ल्युट्
(३।३।१७) । 'उद्यानं स्यान्निःसरणे वनभेदे प्रयोजने'
(२) ॥*॥ द्वे 'राज्ञः सर्वोपभोग्यवनस्य' ॥

स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तःपुरोचितम् ॥ ३ ॥

स्यादिति ॥ प्रमदानां वनम् । 'ङचापोः-' (६।३।६३)
इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ 'यत्र सखीको राजा क्रीडति
तस्य' एकम् ॥

वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी

वीति ॥ विथ्यते । 'विथृ याचने' (भ्वा० आ० से०) ।
'इगुपधात् कित्-' (उ० ४।१२०) इतीन् । बाहुलकादीर्घः ।
'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । 'वीथी
वर्त्मनि पङ्क्तौ च गृहाङ्गे नाट्यरूपके' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ आलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) ।
आङि । इन् (उ० ४।१।१८) । 'आलिः सख्यौवलीसेत्वन-
र्थेषु विशदाशये' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ आ वलति ।

१—गौरादिङीषि (४।१।४१) वनी च । 'स्ववनी संप्रवद-
त्पिकापि का' इति नैषधकाव्यात्—इति मुकुटः ॥

१—ह्रस्वाभावोऽपि । 'प्रविष्टः प्रमदावनम्' इति भट्टिः—
इति मुकुटः ॥ २—ङीषभावे ह्रस्वान्तापि 'वनवीथिवीथिम्'
इति माधः—इति मुकुटः ॥ ३—सेतुष्वनर्थे इति पाठः ॥

‘वल संवरणे’ (भ्वा० प० से०) । आङि । इन् (उ० ४। ११८) ॥ (३) ॥*॥ पञ्चते । ‘पचि विस्तारे’ (भ्वा० आ० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । ‘पङ्क्तिश्छन्दःश्रेण्योः’ इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ श्रीयते । ‘श्रिन् सेवायाम्’ (भ्वा० उ० से०) । ‘वहिश्चि—’ (उ० ४।५३) इति निः । ‘श्रेण्या-
ल्यां कारुसंहतौ’ इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘सान्तर्पङ्क्तैः’ ॥

लेखास्तु राजयः ।

लेखा इति ॥ लिख्यते । ‘लिख अक्षरविन्यासे’ (तु० प० से०) । भिदादौ (३।३।१०४) पाठादङ्गुणौ । ‘लेखो लेख्ये दैवते च लेखा राज्यां लिपावपि’ इति हैमः ॥*॥ रलयोरेकत्वस्तरणात् ‘रेखा’ अपि ॥ (१) ॥*॥ राजति ‘राजृ दीप्तौ’ (भ्वा० उ० से०) । इन् (उ० ४।११८) । ‘वपिवसि—’ (उ० ४।१२५) इतीन् वा । ‘राजी रेखायां पङ्क्तौ च’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘निरन्तरपङ्क्त्यपङ्क्तिसाधारणायाः’ ॥

वन्या वनसमूहे स्याद्

वन्येति ॥ वनानां समूहः । ‘पाशादिभ्यो यः’ (४।२। ४९) । (‘वन्यं त्रिषु वनोद्भूते स्त्री वनान्बुसमूहयोः’) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘वनसमूहस्य’ ॥

अङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि ॥४॥

अङ्कुर इति ॥ अङ्कुर्यते । ‘अकि लक्षणे’ (भ्वा० आ० से०) । ‘मन्दिवाशिमथि—’ (उ० १।३८) इत्युर्च् । ‘अ-
ङ्कुरो रोम्णि सलिले रुधिरेऽभिनवोद्भमे’ इति हैमः ॥*॥ खर्जूरदित्वात् ऊरः । ‘अङ्कुरश्चाङ्कुरः प्रोकः’ इति हला-
युधः ॥ (१) ॥*॥ उद्भिन्नति भुवम् । ‘भिदिर् विदारणे’ (रु० उ० अ०) । ‘सत्सुद्विष—’ (३।२।६१) इति क्तिप् ।
अभिनवश्चासावुद्भिच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘नूतनाङ्कुरस्य’ ॥

वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः ।

अनोकहः कुटः सालः पलाशी द्रुदुमागमाः ॥५॥

वृक्ष इति ॥ वृक्षति । ‘वृक्ष वरणे’ () । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । वृक्ष्यते वा । ‘ओत्रश्चू छेदने’ (तु० प० से०) । सक् (उ० ३।६६) ॥ (१) ॥*॥ मद्यां रोहति
‘रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च’ (भ्वा० प० अ०) ।—मू-
लविमुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः—इति मुकुटः ।
तत्र । ‘इगुपध—’ (३।१।१३५) इत्यस्य सत्त्वात् ॥ (२) ॥*॥ शाखास्यास्ति । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः
यद्वा अवश्यं शाखति । ‘शाखृ व्यासौ’ (भ्वा० प० से०) ।

आवश्यके णिनिः (३।३।१७०) । ‘शाखी स्यात्पादपे वेदे
तुरुष्काख्यजने पुमान्’ ॥ (३) ॥*॥ विटपः शाखाविस्तारो-
ऽस्यास्ति । ‘अत इनिः—’ (५।२।११५) ॥ (४) ॥*॥ पादैः
पिबति । ‘पा पाने’ (भ्वा० प० अ०) । ‘सुपि’ (३।२।४)
इति कैः । ‘पादपो पादपीठेऽद्रौ पादुकायां तु पादपा’
इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ तरति । तरन्यनेन इति वा ।
‘तृ प्लवनसंतरणयोः’ (भ्वा० प० से०) । ‘भृमृशीङ्—’ (उ० १।७)
इत्युः ॥ (६) ॥*॥ अनसः शकटस्याकं गतिं हन्ति ।
‘अन्येष्वपि—’ (३।२।१०१) इति हन्तेर्ङः ॥ (७) ॥*॥ कु-
टति । ‘कुट कौटिल्ये’ (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।
१३४) । ‘इगुपध—’ (३।१।१३५) इति को वा । मुकु-
टस्तु—‘कौति शब्दायते पक्ष्यत्र’ इति । ‘कणेषः’ बाहु-
लकात् अन्येभ्योऽपि टः । कुटादित्वात् (१।२।१) ङित्वे
गुणाभावः । बाहुलकान्नेकादेशः—इति वदन् टवर्गद्वि-
तीयं मन्यते । तत्र ‘कौति’ इति विगृह्य कुटादित्वोक्तिः
प्रामादिकी । आदादिकस्य ‘कौति’ इति रूपसंभवात् । तौ-
दादिकस्य ‘कुवते’ इति रूपस्य संभवात् ॥ (८) ॥*॥ स-
त्यते । ‘षल गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘अकर्तरि—’ (३।३।
१४) इति घञ् । मुकुटस्तु—सलति । वायुना चलति ।
‘ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः’ (३।१।१४०)—इत्याह । तत्र ।
दन्त्यादेस्तत्र पाठाभावात् । तालव्योष्मादेस्तत्र पाठात् ।
‘पुंति भूरुहमात्रेऽपि सालो वरणसर्जयोः’ इति दन्त्यादौ र-
भसः । ‘सालः सर्जतरौ वृक्षमात्रप्राकारयोरपि’ ॥ (९) ॥*॥
पलाशानि सन्त्यस्य । अत इनिः (५।२।११५) । ‘पलाशी
वृक्षरक्षसोः’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१०) ॥*॥ द्रवत्यूर्ध्वम्
‘द्रु गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।
२।१८०) डुः ॥ (११) ॥*॥ ‘समुदाये वृत्ताः शब्दा अ-
वयवेऽपि वर्तन्ते’ इति न्यायात् डुः शाखाऽस्यास्ति । ‘यु-
द्रुभ्यां मः’ (५।२।१०८) । ‘द्रुमस्तु पादपे पारिजाते किं
पुरुषेश्वरे’ इति हैमः ॥ (१२) ॥*॥ न गच्छति । ‘गम्ल
गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥
(१३) ॥*॥ त्रयोदश ‘वृक्षस्य’ ॥

वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्

वानेति ॥ वनस्य पतिः ‘पारस्करप्रभृतीनि’ (६।१।
१५७) इति सुट् । वनस्पतौ भवः ‘दित्यदित्या—’ (४।१।
८५) इति ण्यः ॥ (१) ॥*॥ पुष्पाज्जातैः फलैर्हेतुभिः
॥*॥ एकम् ‘पुष्पाज्जातफलोपलक्षितवृक्षस्य’ ॥

तैरपुष्पाद्नस्पतिः ।

तैरिति ॥ 'वनस्पतिर्ना द्रुमात्रे विना पुष्पं फलिद्रुमे'
॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आम्रादिवृक्षस्य' ॥

ओषधिः फलपाकान्ता

ओषेति ॥ ओषः प्लोषो दीप्तिर्वा धीयतेऽत्र । 'डुधाञ्
धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । 'कर्मण्यधिकरणे च'
(३।३।९३) इति किः ॥*॥ ('कृदिकारात्' ग० ४।१।
४५) इति ङीष् 'ओषधी' अपि ॥ (१) ॥*॥ फल-
पाक एवान्तो यस्याः । रूपभेदात्स्वीत्वम् ॥ एकम् 'त्रीहि-
यवादेः' ॥

स्यादवन्ध्यः फलेग्रहिः ॥ ६ ॥

स्यादिति ॥ फलानि गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या०
उ०से०) । 'फलेग्रहिरात्मभरिश्च' (३।२।२६) इति साधुः
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'फलसमये फलग्राहकस्य' ॥

वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च

वन्ध्य इति ॥ 'वन्ध्यस्त्वाधौ च वन्धने' । वन्धे साधुः
'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । यत्तु मुकुटः—दि-
गादिस्वात् (४।३।५४) यत्—इत्याह । तन्न । अस्य सूत्रस्य
'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यत्र पाठात् । 'तत्र साधुः' इ-
त्यस्य 'प्राग्घितायत्' (४।४।७५) इत्यधिकारे पाठात् ॥
(१) ॥*॥ न फलान्यस्य ॥ (२) ॥*॥ अवसन्नाः केशा
यस्य सोऽवकेशो निष्केशः । सोऽस्ति दृष्टान्तत्वेनास्य ।
'अत इनिः' (५।२।११५) । स यथा निष्केशः । एवमयं
निष्फलः । अवकं शून्यमीष्टे तच्छीलः । 'सुप्यजातौ—' (३।
२।७८) इति 'णिनिः' इति वा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'ऋतावपि फलरहितस्य' ॥

फलवान्फलिनः फली ।

फलेति ॥ फलान्यस्य सन्ति । मतुप् (५।२।९५) ॥
(१) ॥*॥ 'फलबर्हाम्यामिनच्' (वा० ५।२।१२२) ॥
(२) ॥*॥ 'अत इनिः' (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'फलसहितवृक्षस्य' ॥

प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः ॥७॥

फुल्लश्चैते विकसिते

प्रफुल्लविति ॥ फलति । 'विकला विशरणे' (भ्वा०प०

१—'यत्रौषधयो रजन्याम्' इति कुमारः—इति मुकुटः ।
'यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते' इति श्रुतिः ॥ २—ग्रहिवर्धरणार्थः
स्वीकारार्थश्च । तत्र धारणार्थे वृक्ष एव रुढिः । 'स्वीकारार्थे तु
फलेग्रहीन्हंसि वनस्पतीनाम्' इति भट्टिः—इति मुकुटः ॥

से०) । 'जीतः कः' (३।२।१८७) । 'आदितश्च' (७।२।
१६) इतीडभावः । 'अनुपसर्गात्फुल्लक्षीव—' (८।२।५५)
इति तस्य लः ॥ (७) ॥*॥ प्रादिसमासः (वा० २।२।१८) ।
प्रफुल्लति वा । 'फुल्ल विकसने' (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ 'उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम्'
(वा० ८।२।५५) । 'उत्फुल्लं करणे स्त्रीणामुत्ताने च विक-
स्वरे' ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ व्यावृत्तः कोशः संकोचो-
ऽस्मात् । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य—' (वा० २।२।२४) इति
समासः ॥*॥ मूर्धन्यान्तो वा ॥ (४) ॥*॥ कचति ।
'कच बन्धने' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ।
विगतः कचोस्मात् । 'विकचः क्षेपणे केतौ ना केसे स्फुटिते-
ऽन्यवत्' ॥ (५) ॥*॥ स्फुटति 'स्फुट विकसने' (तु०प०
से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'स्फुटो व्यक्त-
प्रफुल्लयोः । सिते व्यासे' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ व्यका-
सीत् । 'कस गतौ' (भ्वा०प०से०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२)
इति क्तः ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'प्रफुल्लितवृक्षस्य' ॥

स्युरवन्ध्यादयस्त्रिषु ।

स्युरिति ॥ अवन्ध्यादयो विकसितान्तास्त्रिलिङ्गां
स्युः ॥

स्थाणु वा ना ध्रुवः शङ्कुः

स्थेति ॥ तिष्ठति । स्थाणुः । यत्तु सुभूतिः—धेन्वादि-
त्वानुः, णत्वं च—इत्याह । तन्न । 'स्थोः णुः' (उ० ३।
३७) इति सूत्रस्य सत्त्वात् । धेन्वादिसूत्राभावाच्च । 'वा
ना' इति पुंस्त्वम् रूपभेदात्स्वीत्वम् । 'स्थाणुरस्त्री' इति
वा पाठः । 'स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुवे' इति
मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ ध्रुवति । 'ध्रुव गतिस्थैर्ययोः' (तु०
प०से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'ध्रुवो वटे ।
वसुयोगभिदोः शंभौ शङ्कावुत्तानपादजे । स्थिरे नित्ये निश्चिते
च ध्रुवं खेऽजसतर्कयोः । ध्रुवा मूर्वाशालिपण्योः सुग्मेदे
गीतमिद्यपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शङ्कतेऽस्मात् । 'शकि
शङ्कायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'खरुशङ्कु—' (उ० १।३६)
इति साधुः । 'शङ्कः पत्रशिराजाले संख्याकीलकशंभुषु ।
यादोऽस्त्रभेदयोर्मैदे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शा-
खापत्ररहिततरोः' ॥

ह्रस्वशाखाशिफः क्षुपः ॥८॥

ह्रस्वेति ॥ शाखा च शिफा=मूलं च ते । ह्रस्वे शाखा-

—१ 'विकसितं सितम्' इति वीचकवधयमकादित्यमध्यः
—इति मुकुटः ॥

शिफे यस्य ॥३॥ श्रौति । 'तु क्षु शब्दे' (अ० प० से०) । बाहुलकात्पोऽगुणश्च ॥(१) ॥३॥ एकं 'सूक्ष्मशाखा मूल-
स्य शाखोत्कादेः' ॥

अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्फौ

अप्रकाण्ड इति ॥ न प्रकाण्डोऽस्य ॥३॥ तिष्ठति । 'घा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'स्थःस्तोऽम्बजवकौ' (उ० ४।९६) । 'स्तम्बो गुल्मे तृणादीनामकाण्डद्रुमगु-
च्छयोः' ॥ (१) ॥३॥ गुडति । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) । बाहुलकान्मन् । डलयोरैक्यम् । 'गुल्मः सेनाघट्ट-
भिदोः सैन्यरक्षणरुग्भिदोः । स्तम्बे, स्त्रियामामूलक्येलावनी
वस्त्रवेशमसु' ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'स्कन्धरहितस्य' ॥

वल्ली तु व्रततिर्लता ।

वल्लीति ॥ वल्लते । 'वल वल्ल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । ('कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष्) ।—पचाद्यच् (३।१।१३४) गौरादित्वात् (४।१।४१) । ङीष्—इति मुकुटोक्ति-
श्रित्या । 'वल्ली स्यादजमोदायां लतायां कुसुमान्तरे' इति
हैमः ॥३॥ (वेल् (भ्वा० प० से०) धातोरिनि 'वेलिः'
इत्यपि । अत एव) । 'वल्ली तु वेलिः सरणौ' इति वाचस्प-
तिः ॥ (१) ॥३॥ प्रतनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'क्तिच्त्तौ च संज्ञायाम्' (३।३।१७४) । पृषोदरा-
दित्वात् (६।३।१०९) पस्य वो वा । 'प्रततिर्ब्रततिस्तथा'
इति हलायुधः ॥३॥ यद्वा व्रतमिव करोति । व्रतशब्दात्
'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद्बाहुलकादतिः ।
'व्रततिस्तु प्रतानिन्यां विस्तारेऽपि' इति हैमः ॥ (२)
॥३॥ लतति । 'लतिः' सौत्रो धातुर्वेष्टनार्थः । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । 'लता ज्योतिष्मती दूर्वा शाङ्गावल्लीप्रिय-
ङ्गुषु । स्पृक्कामाधव्योः कस्तूर्याम्' इति हैमः ॥ (३) ॥३॥
त्रीणि 'लतामात्रस्य' ॥

लता प्रतानिनी वीरुद्रुल्मिन्युलप इत्यपि ॥ ९ ॥

लतेति ॥ शाखापत्रसंचयः प्रतानः । सोऽस्त्यस्याः ।
सा प्रतानिनी । ईदृशी लता वीरुदादिशब्दत्रयवाच्या ॥३॥

१—आमलकी एला च वृक्षौ । वनी ह्रस्वं वनम्—
इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ अत्र तु 'वल्ली' इति पाठ आसीत् ॥
२—वलिह्रस्वान्ता च 'हिरण्ययोर्वीरुहवलिह्रस्वान्तुभिः' इति
माधः—इति मुकुटः ॥ 'वल्लीवलकपिनद्धधूसरशिराः' इति द-
मयन्यां दीर्घान्ता ॥ ३—'कृदिकारात्' इति ङीष् दीर्घान्तापि
'धराधरेन्द्रं व्रततीततीरिव' इति माधः—इति मुकुटः ॥

विरुणद्धि । 'रुधिर आवरणे' (रु० उ० अ०) । क्तिप्
(३।२।१७८) । 'अन्येषामपि—' (६।३।१३७) इति दीर्घः ।
—'नहिवृत्ति—' (६।३।११६) इति दीर्घः । न्यङ्कादि-
त्वात् (७।३।५३) । कुत्वम्—इति स्वाम्युक्तिश्रित्या ।
रुधेस्तत्रादर्शनात् कुत्वाददर्शनाच्च । 'वीरुलताविटपयोः स्त्रि-
याम्' ॥ (१) ॥३॥ गुल्मः प्रतानोऽस्त्यस्याः । 'अत
इनि—' (५।२।११५) ॥ (२) ॥३॥ वलति । 'वल सं-
वरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'विटपविटपविशिपोलपाः'
(उ० ३।१४५) इति वलेः संप्रसारणं कपश्च ॥—उल्यते ।
उलः सौत्र आवरणार्थो दाहार्थो वा । 'कपश्चाक्रमवर्णस्य'
इति कपो वा । 'विटपादयः' इत्यपः—इति स्वामिसु-
कुटौ । तन्न । तादृशसूत्राभावात् । 'उलपस्तु गुल्मिनीतृ-
णभेदयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'शाखादिभि-
र्विस्तृतचह्याः' ॥

नगाधारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः ।

नगेति ॥ नगस्य तरोः ॥३॥ आरोहणम् । भावे घञ्
(३।३।१८) दैर्घ्यम् । 'आरोहो दैर्घ्य उच्छ्रये' । आरोहणे
गजारोहे स्त्रीकट्यां मानमिधपि' इति हैमः ॥ आदिना
गिरिदेवाल्यादिग्रहः ॥३॥ उच्छ्रयणम् । 'श्रिञ् सेवायाम्'
(भ्वा० उ० से०) 'उदि श्रयति—' (३।३।४९) इति
घञ् ॥ (१) ॥३॥ उत्सेधनम् 'विध गत्याम्' (भ्वा०
प० से०) । 'भावे' (३।३।१८) इति घञ् । 'उत्सेधस्तू-
च्छ्रये न स्त्री क्लीबं संनहनेऽपि च' ॥ (२) ॥३॥ श्रिञो
बाहुलकात् 'एरच्' (३।३।५६) अपि ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि
'वृक्षादिदैर्घ्यस्य' ॥

अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधि- स्तरोः ॥ १० ॥

अस्त्रीति ॥ प्रकाण्ड्यते । 'कड भेदने' चुरादिः 'ए-
रच्' (३।३।५६) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । कान्यते ।
'कसु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । णिङ् (३।१।३०) ।
'वरण्डादयश्च' () इति डो वा । 'प्रकाण्डो वि-
टपे शस्ते मूलस्कन्धान्तरे तरोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥३॥

१—'विरोचते वीरुत्' । इति पाठस्य स्वामिग्रन्थे उपलम्भा-
दीर्घोपपत्तेः ॥ न्यङ्कादिगणे 'वीरुत्' इति पाठस्योपलम्भेन स्वा-
मिग्रन्थे च 'न्यङ्कादित्वाद्धत्वम्' इति पाठस्यैवोपलम्भेन 'च-
कारस्य धत्वं निपात्यते' इत्यर्थस्य स्फुटं प्रतीयमानत्वेऽपि खण्ड-
नोक्तिः प्रतारणपरैव ॥ २—'आरोहणे गजारोहे' इति हेमे ॥

स्कन्धते । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) पृषोदरादिः (६।३।१०९) यत्तु मुकुटेन—उणादौ स्कन्दिर् धातौ 'स्कन्देरच् स्वाङ्गे' (उ० ४।२०७) इत्यच् प्रत्ययो ध्वान्तादेशः—इत्युक्तम् । तन्न । तत्रासुनो विधानात् । अचोऽविधानात् । 'स्कन्धः स्यान्नृपता-वंसे संपरायसमूहयोः । काये तरुप्रकाण्डे च भ्रात्रादौ छन्दसो भिदि' इति धान्तेषु मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूलमा-रभ्य शाखावधिभागस्य' ॥

समे शाखालते

समे इति ॥ शाखति । 'शाखृ व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । यत्तु—शाख्यते वृ-क्षोऽनया । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः—इति मुकुटः । तन्न । 'अजन्म्याम्—' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकवि-रोधात् । 'शाखा द्रुमांशे वेदांशे मुजे पक्षान्तरेऽन्तिके' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'शाखायाः' ॥

स्कन्धशाखाशाले

स्कन्धेति ॥ स्कन्धजा शाखा ॥ (१) ॥*॥ शलति । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) 'ज्वलति—' (३।१।१४०) इति णः । 'शाला तरुस्कन्धशाखा शाला भवनमिष्यते' इति शाश्वतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्कन्धात्प्रथमोत्पन्नशा-खायाः' ॥

शिफाजटे ।

शिफेति ॥ शेते । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । बाहुलकात् फक् ह्रस्वश्च । 'शिफा जटायां सरिति मांसि-कायां च मातरि' ॥ (१) ॥*॥ जटति । 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तरुमूलस्य जटान्नस्य' ॥

शाखाशिफावरोहः स्यात्

शाखेति ॥ वटादेः शाखाया अवलम्बनी शिफा ॥*॥ अवरोहति लम्बते । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) 'अवरोहोऽवतरणेऽप्या-रोहे च लतोद्गमे' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शाखामूलस्य' ॥

मूलाचाग्रं गता लता ॥११॥

मूलादिति ॥ मूलादूर्ध्वं गता शिफा लता स्यात् । मुकु-टस्तु 'प्रसङ्गादवरोहस्यार्थान्तरमाह । तरुमूलात्प्रभृति वृक्षाग्र-पर्यन्तं गता गुड्यादिलताप्यवरोहः' इत्याह ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वृक्षाग्रगामिन्या लतायाः' ॥

शिरोऽग्रं शिखरं वा ना

शिर इति ॥ श्रियते । 'श्रीञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किञ्च' (उ० ४।१९४) इत्यसुन् धातोः शिरादेशश्च । यत्तु—शेते स्वाङ्गोपरि तिष्ठति । 'शीङ् किञ्च' इत्यसुन् शिरादेशश्च—इति मुकुटः । तन्न । उज्ज्वलदत्ता-दिषूक्तसूत्रादर्शनात् । 'शिरः प्रधाने सेनाग्रे शिखरे मस्तके-ऽपि च' ॥ (१) ॥*॥ अगति । 'अग कुटिलायां गतौ । (भ्वा० प० से०) 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्र—' (उ० २।२८) इति साधु । 'अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आल-म्बने समूहे च ग्रान्ते च स्यान्नपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चामिधेयवत्' ॥ (२) ॥*॥ शिखां राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) । 'शिखरोऽस्त्री द्रुमाग्रे चाद्रिश्छङ्गपुलकाग्रयोः' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिखरस्य' ॥

मूलं बुध्नोऽङ्घ्रिनामकः ।

मूलमिति ॥ मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'मूलं शि-फाद्ययोः । मे निकुञ्जेऽन्तिके वा ना' ॥ (१) ॥*॥ वध्नाति बध्यते वा । 'बन्ध बन्धने' (त्रया० प० अ०) । 'बन्धेर्बन्धिवुधी च' (उ० ३।५) इति नक् । 'बुध्नो ना मू-लरुद्रयोः' ॥ (२) ॥*॥ अङ्घ्रेर्नाम नाम यस्य । 'अ-ङ्घ्रिर्ना पादमूलयोः' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि मूलमात्रस्य ॥

सारो मज्जा नरि

सारविति ॥ सरति कालान्तरम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सृ स्थिरे' (३।३।१७) इति घञ् । 'सारो बले मज्जनि च स्थिरांशे, न्याय्ये च नीरे च धने च सारम्, । वरेऽन्यवत् सारमुदाहरन्ति ॥ (१) ॥*॥ मज्जति । 'टुमस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । 'श्चक्षुश्च' (उ० १। १५९) इति साधुः ॥*॥ समौ समानलिङ्गौ । 'नरि' इति वा पाठः । पुंसीत्यर्थः ॥*॥ 'लज्जावद्राजवन्मज्जा-मांससारास्थिसारयोः' इति भागुरेराबन्तोऽपि । 'मज्जोक्ता मज्जया सह' इति द्विरूपकोपाच ॥ (२) ॥*॥ द्वे ॥ 'वृक्षादेः स्थिरांशस्य' ॥

त्वक् स्त्री बलकं बलकलमस्त्रियाम् ॥१२॥

त्वगिति ॥ त्वचति । 'त्वच संवरणे' (तु० प० से०) किप् (३।२।१८०) यद्वा तनोति, तन्यते, वा । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'तनोतेरनश्च वः' (उ० २।

६३) चाचिक् । ('त्वक् स्त्री चर्मणि वल्के च गुडत्वचि विशेषतः') ॥ (१) ॥*॥ वलति । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'शुकवल्कोलकाः' (उ० ३।४२) इति कन् । यद्वा 'वलक परिभाषणे' (चु० प० से०) । वल्कयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('वलकं वल्कल-शल्कयोः') ॥ (२) ॥*॥ वलते । बाहुलकात्कलः । वल्कं लाति, इति तु स्वामी । यचु—वलतेः कलच्—इति मुकुटः । तन्न । उक्तसूत्रादर्शनात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'त्वचः' ॥

काष्ठं दारु

काष्ठमिति ॥ काशते । 'काश दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'हानिकुषिनीरमिकाशिभ्यः कथन्' (उ० २।२) । 'तितुञ्ज—' (७।२।९) इति नेट् । 'काष्ठं दारुणि काष्ठा प्रकर्षे स्थानमात्रके । दिशि दारुहरिद्रायां कालमानप्रमि-द्यपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ दीर्यते । 'दृ विदारणे' (त्र्या० प० से०) । 'दृसनजनि' (उ० १।३) इति झुण् । 'पुनपुंसकयोर्दारुः' इति त्रिकाण्डशेषः । 'दारु स्यात्पित्तले काष्ठे देवदारौ नपुंसकम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काष्ठमात्रस्य' ॥

इन्धनं त्वेध इधमेधः समित् स्त्रियाम् ।

इन्धेति ॥ इन्धेऽभिरनेन । 'जि इन्धी दीप्तौ' (रु० आ० से०) । 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ एधतेऽनेन । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ यचु—बाहुलकाच्चलोपो गुणश्च—इति मुकुटः । तन्न । एध-तेरभ्यासंभवात् ॥ (२) ॥*॥ इध्यतेऽनेन । 'जि इन्धी दीप्तौ' (रु० आ० से०) । 'इषियुधीन्धि—' (उ० १।१४५) इति मक् । 'अनिदिताम्—' (६।४।२४) इति नलोपः ॥ (३) ॥*॥ एधेः 'हलश्च' (३।३।१२१) इति करणे घञ् । 'जि इन्धी' (रु० आ० से०) । 'अवे-दैधौघ्न—' (६।४।२९) इति निपातो वा । एधः पुंस्ययम् ॥ (४) ॥*॥ समिध्यतेऽनया । संपदादिः (वा० ३।१०८) ॥ (५) ॥*॥ 'त्रीण्यग्निसंदीपनतृणका-ष्ठादेः' ॥ द्वे 'यागादौ ह्यमानस्य काष्ठस्य' ॥ पञ्चापि पर्याया इति स्वामी ॥

निष्कुहः कोटरं वा ना

नीति ॥ निश्चयेन कुहयते । 'कुह विस्मापने' (चु०

आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)—निश्चयेन कुह-यति । 'कुह विस्मापने' । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः—इति मुकुटः । तन्न । कुहेश्वरादावदन्तात्मनेपदित्वात् ॥ (१) ॥*॥ कुटनं कोटः । 'कुटः कौटिल्ये' (तु० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । कोटं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृक्षादिरन्ध्रस्य' ॥

वर्तुर्मञ्जरिः स्त्रियो ॥ १३ ॥

वर्तेति ॥ वर्तते । 'वल् संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । किप् (३।२।१८०) । ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । वल् चासावरिश्च । यद्वा वर्तेः संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) किप् । व-ल्लमुच्छति । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (१) ॥*॥ मृजुत्वमुच्छति 'अच इः' (उ० ४।१३९) । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तुलस्यादेरभिन-वोद्भिदि' ॥

पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान् ।

पत्रमिति ॥ पतति । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पृन् (उ० ४।१५९) । 'पत्रं तु वाहने पर्णे स्यात् पक्षे श-रपक्षिणोः' ॥ (१) ॥*॥ 'पल्लमुन्मानमांसयोः' । पलं मांस-मश्नाति । 'अश भोजने' (त्र्या० प० से०) । कर्मण्यण् (३।२।१) । मुकुटस्तु—'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'घञर्थे कः' (३।३।५८) । पलति रक्षति जलादेः । 'पाल रक्षणे' पचादिः (३।१।१२४) । पलं चलनमश्रुते व्याप्नोति—इत्याह । तन्न । 'घञर्थे कः' इति न । 'स्थास्नापात्राधिहानियुध्यर्थम्' इति परिगणनात् । 'पल रक्षणे' इति धातो रसत्वात् । पचाद्य-जन्तस्य 'पलं चलनम्' इति वाक्यासंभवात् । 'पैलाशं छदने मतम् । शती किंशुकरक्षःसु पुंसि स्याद्वरिते त्रिषु' इति मेदिनी । 'पलाशः किंशुकेऽस्ये । हरिते, पलाशं पत्रे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ छद्यतेऽनेन । 'छद अप-वारणे' (चु० उ० से०) । 'आधृषाद्वा' (ग० ३।१।२५) इति णिजभावे पक्षे करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'छदनं

१—'इन्धेर्बाहुलकाच्चलोपः, गुणः' इत्यैवंपाठस्य मुकुटपुस्त-केषु दर्शनेन सर्वसंगत्या प्रतारणपरमेवैतत् ॥ २—'एधाम् हुता-शनवतः' इति कालिदासः—इति मुकुटः ॥

१—जीषि दीर्घान्ते अपि । 'व्यवृणुत वेष्टितबाहुवह्वरीका' इति मावः । 'नववञ्जुलमञ्जरीसनाथकरम्' इति काव्यप्रकाशे—इति मुकुटः ॥ २—पत्रं तकारद्वयवत् । 'विपत्राः साधवो न तरवः' इति दमयन्तीशेषात् ॥ ३—पलाशं तालव्यान्तम् 'नवपलाशप-लाशवनं पुरः' इति माघयमकात्—इति मुकुटः ॥

च दले पक्षे पिधाने' ॥ (३) ॥ * ॥ दलति । 'दल विदारणे' (उ० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) । दलमुत्सेधखण्डयोः । शस्त्रीछदेऽप्यद्रव्ये पत्रे' ॥ (४) ॥ * ॥ पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (उ० प० से०) । 'कृपृविपिधाञ्भ्यो नः' । यद्वा पृणति । 'पृण ग्रीणने' (तु० प० से०) पचाद्यच् (३।१।३४) । यद्वा पर्णयति । 'पर्ण हरितभावे' (उ० उ० से०) पचाद्यच् (३।१।३४) । यत्तु मुकुटः—पिपति ग्रीणयति । 'पृ ग्रीणने' । पचाद्यचि (३।१।३४) वा पर्णम्—इत्याह । तन्न । असंभवात् । 'पर्णस्त्रिपर्णे पर्णे तु पत्रे' इति हैमः ॥ (५) ॥ * ॥ छद्यतेऽनेन । गिजभावे 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११९) इति घः । गिजन्तस्यापि छद्यतेऽनेन । 'छादेयै—' (६।४।९६) इति ह्रस्वः । 'छदः पलाशे गरुति ग्रन्थिपर्णतमालयोः' । 'पुमान्' इति विशेषणं सान्त-ह्रीवभ्रमनिरासार्थम् ॥ (६) ॥ * ॥ पट् पत्रमात्रस्य ॥

पल्लवोऽस्त्री किसलयम्

पल्लव इति ॥ पल्यते । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । ल्यते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पल चासौ लवश्च । पद्भ्यां ल्यते वा । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पादवाचकः पच्छब्दोऽस्ति 'तोर्लि' (८।४।६०) । 'पल्लवः किसले बले विटपे विस्तरेऽलक्तरागे शृङ्गारषिङ्गयोः' । व्याडिस्तु—'पुंसि ह्रीवे च पल्लवः' ॥ (१) ॥ * ॥ किंचित्सलैति । 'षल गतौ' (भा० प० से०) । बाहुलकात् कयन् प्रत्ययः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नवपत्रस्य' ॥

विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम् ॥१४॥

विस्तेति ॥ विस्तरणम् । 'स्तृञ् आच्छादने' (स्वा० उ० अ०) । 'प्रथने वावशब्दे' ॥ (३।३।३३) इति भावे घञ् । 'विस्तारस्ततौ विटपे' ॥ (१) ॥ * ॥ विटान् पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । यद्वा विटानां पानम् । 'पा पाने' (भा० प० अ०) । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । यद्वा विटति 'विट्यते' वा । 'विट आक्रोशे' (भा० प० से०) । 'विटपविटप—' (उ० ३।१।४५) इति कप् । यत्तु—वट्यते वेष्टयतेऽनेन 'वट वेष्टने' (भा० प० से०) ।

१—एतादृशसूत्रं तु नोपलभ्यते । किं तु 'धाष्टवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ० ३।६) इत्येवं सूत्रमुज्ज्वलदत्तादिषूपलभ्यते ॥

२—लकारद्वयवान् । 'वृद्ध्यन्ते न तु लोकस्य कदापि च विपल्लवाः' इति दमयन्तीयमकात् ॥ ३—दन्त्यसकारवान् 'किं सल्यैः सल्यैरिव' इति रुयुमकात्—इति मुकुटः ॥

'विटपाद्यश्च' इति सूत्रसुपन्यस्तं मुकुटेन । तन्न । एतादृशसूत्रादर्शनात् । 'विटपो न स्त्रियां स्तम्बशाखाविस्तारपल्लवे । विटाधिपे ना' ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शाखादिविस्तारस्य' । केचित्तु—उक्तमेदिनीकोषादेव पल्लवादिचतुष्टयमेकार्थमाहुः । 'शाखायां पल्लवे स्तम्बे विस्तारे विटपोऽस्त्रियाम्' इति रभसाच्च । 'स्कन्धादूर्ध्वं तरोः शाखा कर्तप्रो विटपो मतः' इति कात्यायन ॥

वृक्षादीनां फलं सस्यम्

वृक्षादीति ॥ आदिना लतागुल्मादिग्रहः । केचित्तु 'वृक्षादीनाम्' इति पूर्वोणापि संबधन्ति । फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) । फलं निष्पन्नं सस्यशब्दवाच्यम् । 'फलं हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययोः । (त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः) ॥ * सस्ति । 'षस षस्ति स्वप्ने' (अ० प० से०) । 'माछाससिसुभ्यो यः' (उ० ४।१०९) ॥ * ॥ तालव्यादिपाठे तु 'शसु हिंसायाम्' (भा० प० से०) । शस्यते । 'तकिशसिचति—' वा० ३।१।९७ इति यत् ।—'क्यपि' इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । 'अचो यत्' (३।१।९७) इत्यत्र हरीतक्यादीनामुपसंख्यानात् । षसेर्द्विदन्त्यस्य 'तकि—' (वा० ३।१।९७) इत्यत्राग्रहणाच्च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'फलस्य' ॥

वृन्तं प्रसवबन्धनम् ।

वृन्तमिति ॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । बाहुलकात् 'अञ्जिघृसि—' (उ० ३।८९) इति क्तः, नुम् च । मुकुटस्तु 'वृणोतेनुक्च' इति सूत्रं कल्पितवान् ।—बाहुल्यान्न णत्वम् इति चिन्त्यम् । अनुस्वारं प्रति णत्वस्य (णत्वं प्रति परसवर्णस्य) असिद्धत्वात् । 'वृन्तं प्रसवबन्धे च घटीधाराकुचाग्रयोः' ॥ (१) ॥ * ॥ प्रसूयते । 'षु प्रसवे' (भा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) बध्यतेऽनेन । 'बन्ध बन्धने' (क्या० प० से०) करणे ल्युट् (३।३।११७) । प्रसवस्य पुष्पफलपत्रस्य बन्धनम् ॥ (५) ॥ * ॥ द्वे 'पुष्पादिमूलाधारवृन्तस्य' ॥

आमे फले शलाहुः स्यात्

आम इति ॥ शलति । 'शल चलनसंवरणयोः' (भा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) अटति । 'अट गतौ' (भा० प० से०) । मृगव्यादित्वात् (उ० ३।३७)

१—कटपो ॥ २—सस्यं दन्त्यादि 'ग्राम्यकाविकाबन्ध इव नारसस्यमनोहर आर्थावर्तः, इति दमयन्तिशेषात् ॥

कुः । शलश्चासावदुश्च । तालव्यादिः । 'शटीशटितं शलादुः' इत्यूष्मभेदात् ॥(१)॥*॥ एकम् 'अपक्वफलस्य' ॥

शुष्के वानम्

शुष्क इति ॥ 'फले' इत्येव ॥ वायति स्म । 'पै ओवै शोषणे' (भा० प० अ०) । 'गत्यर्थकर्मक-' (३।४।७२) इति कर्तरि कः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । वन्यते । 'वनु याचने' (त० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) वा । 'वानं शुष्कफले शुष्के सीवने गमने कटे । जलसंप्लुतवातोर्मिसुरङ्गासौरभेषु च' इति हैमः ॥(१)॥*॥ एकम् 'शुष्कफलस्य' ॥

उभे त्रिषु ॥१५॥

उभे इति ॥ उभे शलादुवाने त्रिषु ॥ स्त्रियां 'वाना' ॥*॥

क्षारको जालकं ह्रीवे

क्षारक इति ॥ क्षरति । 'क्षर संचलने' (भा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'क्षारको रसे । कोरके पक्ष्यादिपाशे' इति हैमः । 'क्षारकः पक्षिमत्स्यादिपिटके जालकेऽपि च' ॥(१॥)॥*॥ जालमिव । 'इवे प्रति—' (५।३।९६) इति कन् । 'जालकं कोरके दम्भे कुलायानाययोरपि । न पुंसि मोचनफले स्त्रियां तु वसनान्तरे । गिरिसारजलौकायामपि स्याद्विधवास्त्रियाम् । भटानामश्मरचिताङ्गरक्षिण्यां च जालिका' ॥(२)॥*॥ द्वे 'नवकलिकावृन्दस्य' ॥

कलिका कोरकः पुमान् ।

कलिकेति ॥ कलयति 'कल गतौ संख्याने च' (चुरादिः) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥(१)॥*॥ कुर्यते । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । 'कृजादिभ्यः संज्ञायाम्' (उ० ५।३५) इति वुन् 'कोरकोऽस्त्री कुञ्जले स्यात्कञ्जोलकमृणालयोः' ॥(२)॥*॥ द्वे 'अविकसितकलिकायाः' ॥

स्याद्भुत्सकस्तु स्तवकः

स्यादिति ॥ गुध्यते 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । 'उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च' (उ० ३।६८) इति सः कित् । 'स्तवके हारभेदे च गुत्सः स्तम्भेऽपि कीर्तितः' इति द-

१—पुंसि प्रचुरप्रयोगदर्शनादुक्तम् न तु नियमार्थम् । ह्रीवलिङ्गोऽपि । 'कोरकोऽस्त्री कुञ्जलेऽपि' इत्यादिमेदिन्यादिदर्शनात् । अत एव 'समुपहरन् विचकार कोरकाणि' इति माधः—इति मुकुटः ॥

न्यान्तेषु रुद्रः ॥*॥ श्रीभोजस्तु 'शस्यादिभ्यश्च' इत्याह । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'पुष्पादिस्तवके मुच्छो मुक्ताहारकलापयोः' इति चवर्गान्ते रन्तिदेवः ॥ (१) ॥*॥ स्तूयते । 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० प० अ०) । 'कृजादिभ्यः' (उ० ५।३५) इति वुन् । यद्वा तिष्ठति । 'स्थः स्तोऽम्बजवकौ' (उ० ४।९६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विकासोन्मुखकलिकायाः' इति मुकुटः ॥ कलिकादिकदम्बखेत्यन्ये ॥

कुट्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम् ॥ १६ ॥

कुट्मल इति ॥ कुट्यते, कुटति, वा । 'कुट छेदने' () 'कौटिल्ये' (तु० प० से०) वा । 'कुटिकशिभ्यां कमलच्' (उ० १।१०९) इति कमलचि ॥*॥ बाहुलकात् 'कुडेः' (तु० प० से०) अपि (कमनि 'कुड्मलः') । ('कुड्मलो मुकुले पुंसि न द्वयोर्नरकान्तरे') ॥ (१) ॥*॥ सुश्रुति कलिकात्वम् । 'मुच्छ्र मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । बाहुलकाद्बुलक् ॥—'मुच्चैरलक् कत्वमुत्वं चातः' इति स्वामिसुकुटी । तन्न । तादृशसूत्राभावात् ॥ (२) ॥*॥ 'ईषद्विकासोन्मुखकलिकायाः' द्वे ॥

स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं समम् ।

स्त्रिय इति ॥ सुष्ठु मन्यन्ते आभिः । 'मन ज्ञाने' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । मुकुटस्तु—'सुप्रीतं मनो आभिः' इति विगृह्य 'प्रादिसमासः' इत्याह । तन्न । अन्यपदार्थत्वाभावात् । 'भूमि स्त्रियां सुमनसः' इति रत्नकोषः । 'सुमनाः पुष्पमालयोः स्त्रियां ना धीरदेवयोः' इति मेदिन्यादेरेकैत्वमपि । 'पुष्पं सुमनाः कुसुमम्' इति नाममाला ॥ (१) ॥*॥ पुष्प्यति । 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) । 'पुष्पं विकास आर्तवे । धनदस्य विमाने च कुसुमे नेत्ररुज्यपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रसूयते स्म । 'पूङ् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) । 'स्वादय ओदितः' (ग० ३।३।१) । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम् । 'प्रसूनं तु प्रसूते फलपुष्पयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ कुस्यति । 'कुस संश्लेषणे' (दि० प० से०) । 'कुसेरुम्भोभेदेताः' (उ० ४।१०६) इत्युमः । संज्ञापूर्वकत्वाच्च पुंणः । 'कुसुमं स्त्री-

१—कचित्पुस्तके 'सुमम्' इति पाठ उपलभ्यते ॥

२—'प्रादिसमासः' इत्यनेन 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' इति वार्तिकस्मरणे तु न काप्यनुपपत्तिः ॥

३—'वेद्या श्मशानसुमना इव वर्जनीया' इति शूद्रकप्रयोगः

—इति मुकुटः ॥

रजोनेत्ररोगयोः फलपुष्पयोः ॥ (४) ॥*॥ 'सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥*॥ चत्वारि 'पुष्पसामान्यस्य' ॥

मकरन्दः पुष्परसः

मकरन्द इति ॥ मकरमपि यति । कामजनकत्वात् । 'दो अखण्डेन' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा मकरमप्यन्दति । 'अदि बन्धने' (भ्रा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । यत्तु—'गति-कारकोपपदानाम्-' (प० २।२।१९) इत्युक्तेः सुवृत्तेः प्राक् समासे प्रथयनवत् पररूपत्वम्—इति मुकुटः । तन्न । उत्तरदले विभक्त्यनुत्पत्तावपि पूर्वदले विभक्तिसत्त्वात् । अन्यथा 'राजदर्शी' 'चर्मकारः' इत्यादौ नलोपो न स्यात् । दृष्टान्तोप्यसंगतः । 'प्राथयनम्' इत्यस्यैवेष्टत्वात् ॥ (१) ॥*॥ पुष्पस्य रसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पुष्पमधोः' ॥

परागः सुमनोरजः ॥ १७ ॥

पराग इति ॥ परा गच्छति । 'गम्ल गतौ' (भ्रा० प० अ०) । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । 'परागः सुमनोरेणौ धूलीस्नानीययोरपि । गिरिप्रभेदे विख्यातावुपरागे च चन्दने' ॥ (१) ॥*॥ सुमनसां रजः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पुष्परेणोः' ॥

द्विहीनं प्रसवे सर्वम्

द्वीति ॥ द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीनं फले पुष्पे पत्रे च । वक्ष्यमाणमश्वत्थादि फलपुष्पादिषु वर्तमानं नपुंसकं लिङ्गं ज्ञेयमित्यर्थः । विकारावयवयोरुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य 'फले लुक्' (४।३।१६३) । 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' (वा० ४।३।१६६) इति लुक् ॥

हरीतक्यादयः स्त्रियाम् ।

हरीति ॥ पूर्वोक्तापवादः । 'स्त्रियां' इति हरीतक्याः फलम् । 'हरीतक्यादिभ्यश्च' (४।३।१६७) इति लुप् । 'लुपि युक्तवद्वचक्तिवचने' (१।२।५१) 'हरीतक्यादिषु व्यक्तिः' (वा० १।२।५२) इति लिङ्गमेव प्रकृतिवत् । न संख्या । आदिना 'कोशातकी (द्राक्षा) बदरी कण्टकारिका' इत्यादयः ॥

आश्वत्थवैणवप्लासनैयग्रोधैर्जुदं फले ॥ १८ ॥

वार्हतं च

आश्वत्थेति ॥ अश्वत्थस्य फलम् । आश्वत्थम् । 'प्लक्षा-

१ 'कौसुमे रेणौ' इति पाठः ॥

२०

दिभ्योण्' (४।३।१६४) ॥ (१) ॥*॥ वेणोः । 'विल्वादिभ्यो-ज्ण्' (४।२।१३६) । (मयटि (४।३।१४३) प्रकृते अणः) विधेर्नाणो लुक् ॥ (१) ॥*॥ 'न्यग्रोधस्य च केवलस्य' (७।३।५) इत्यैच् ॥ (१) ॥*॥ इक्षुद्या इदम् ॥ (१) ॥*॥ बृहत्याः फलम् ॥ (१) ॥*॥ 'अश्वत्थादिफलानाम्' पृथक्पृथक्गैकम् ॥

फले जम्बुवा जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम् ।

फले इति ॥ जमति । 'जमु अदने' (भ्रा० प० से०) । 'अन्दृहम्भूजम्बू-' (उ० १।९३) इत्यनेन कूप्रत्ययो वुगा-गमश्च निपातितः । 'जम्बूः स्यात्पादपान्तरे । तथा सुमेरुसरिति द्वीपभेदेषु च स्त्रियाम्' । जम्बुवाः फलम् । 'जम्बुवा वा' (४।३।१६५) इत्यण् । तस्य विधानसामर्थ्यान्न लुक् । पक्षे 'ओरञ्' (४।३।१३९) । तस्य 'लुप् च' (४।३।१६६) इति वा लुप् । 'लुपि युक्तवत्-' (१।२।५१) । पक्षे फले 'लुक्' (४।३।१६३) । लुपि जम्बूः ॥ (१) ॥*॥ लुकि 'ह्रस्वो नपुंसके-' (१।२।४८) इति ह्रस्वे जम्बु ॥ (२) ॥*॥ अणि जाम्बवम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जम्बूफलस्य' ॥

पुष्पे जातिप्रभृतयः स्वलिङ्गाः

पुष्प इति ॥ जात्याः पुष्पम् । जातिः । 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' (वा० ४।३।१६६) इति 'अनुदात्तादेरञ्' (४।३।१४०) अणः (४।३।१) च लुप् । यूथिकाशेफालिकामल्लिकाद्याः ॥

त्रीहयः फले ॥ १९ ॥

त्रीति ॥ यवानां फलानि । यवाः । 'अवयवे च प्राण्योष-' (४।३।१३५) इत्यण् । 'फलपाकशुषाम्-' (वा० ४।३।१६६) इति लुप् । माषाः । मुद्राः ॥

विदार्याद्यास्तु मूलेऽपि

त्रीति ॥ विदार्या भूकृष्णाम्बुद्या मूलं पुष्पं फलमपि । विदारी । गम्भारी । शालपर्णी ॥

पुष्पे क्लीबेऽपि पाटला ।

पुष्प इति ॥ पाटलायाः पुष्पम् । लुकि (वा० ४।२।

१—'परिणतजम्बुफलोपभोगदृष्टा' इति किराते ह्रस्वान्तप्रयोगः । तत्र 'फल उत्तरपदे, 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' (६।३।६१) इति ह्रस्वत्वम्' इति वामनः । अत एव 'जलजम्बूजला-विलासवन्त्यः' इति वृक्षेऽपि 'इको ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । 'जम्बुः' इति प्रकृत्यन्तरमस्ति । 'तस्माज्जम्बोः फलरसो नदी भूत्वा प्रवर्तते' इति संसारावर्तः—इति मुकुटः ॥

१६६) पाटलम् । 'पाटलः कुसुमे वर्णेऽप्याशुग्रीहिश्च पाटलः' इति शाश्वतात् पुल्लिङ्गोऽपि ॥

बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः ॥२०॥ अश्वत्थे

बोधीति ॥ बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । 'सर्वधातुभ्य इच्' (उ० ४।१।१८) । 'नोक्तमनित्यम्' इति न गुणनिषेधः । 'बोधिः पुंसि समाधेश्च भेदे पिप्पलपादपे' । रत्नकोषेऽपि 'पिप्पलो बोधिरश्वत्थः' इति । बोधिश्चासौ द्रुमश्च ॥ (१) ॥*॥ चलं दलमस्य ॥ (२) ॥*॥ पिप्पलं जलमस्यास्ति । मूले सिक्तत्वात् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'पिप्पलं सलिले वस्त्रछेदभेदे च नातरौ' ॥ (३) ॥*॥ कुञ्जरेणाश्रयते । 'अश भोजने' (क्या० प० से०) कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥ (४) ॥*॥ शालमलिवटाद्यपेक्षया न श्वश्चिरं तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा अश्वत्थं जलमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'आपः प्रजाहितं शीतमश्वत्थं पवनं विषम्' इति केशरमाला । 'अश्वत्थः पिप्पलाद्रौ स्यादश्वत्था पूर्णिमा मता' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च पिप्पलवृक्षस्य' ॥

अथ कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथाः ।

तस्मिन्दधिफलः पुष्पफलदन्तशठावपि ॥ २१ ॥

अथेति ॥ कपयस्तिष्ठन्त्यत्र । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ अमरमालायां पवर्गत्तृतीयमध्यः (कवित्थः) अपि पृषोदरादिः ॥ (१) ॥*॥ दधिवर्णो द्रवस्तिष्ठत्यस्मिन् ॥ (२) ॥*॥ गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (क्या० प० से०) । ग्रह्यादित्वात् (३।१।१३४) णिनिः ॥ (३) ॥*॥ मननम् । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'गमः क्रौ' 'गमादीनाम्' (६।४।४०) इति नलोपः । तुक् (६।१।७१) मथति । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । मतो मथः । 'मन्मथः कामचिन्तायां कपित्थे कुसुमायुधे' ॥ (४) ॥*॥ दधि फलेऽस्य ॥ (५) ॥*॥ पुष्पयुक्तं फलमस्य ॥ (६) ॥*॥ दन्तानां शठ इव । अपकारित्वात् ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'कपित्थस्य' 'कैथ' इति ख्यातस्य ॥

१—शाश्वतेऽपि स्वामिपुस्तकयोः 'पाटलम्' इति स्त्रीषाठ-स्वैवोपलम्भेन 'पाटला पाटलौ स्त्री स्यादस्य पुष्पे पुनर्न ना' इति मेदिन्यां पुंस्त्वस्य निषेधान्न पुल्लिङ्गः ॥

उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।

उद्धिति ॥ उल्लङ्घितमम्बरमनेन ॥ उदतिशयेनाम्बते वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरन् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'उदुम्बरस्तु देहल्यां वृक्षभेदे च पण्डके । कुष्ठभेदेऽपि च पुमांस्ताम्रेऽपि स्यान्नपुंसकम्' इति मेदिनी । मुकुटस्तु मेदिनीसंमत्या टवर्गत्तृतीयमध्यमप्याह । तन्न । तत्र मध्यवर्णनियमाभावात् । आद्यन्तयोरेव नियमात् ॥ (१) ॥*॥ जन्तवः फलेऽस्य ॥ (२) ॥*॥ यज्ञमङ्गति । अगिर्गत्यर्थः (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ हेमवर्णं दुग्धमस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'उदुम्बरस्य' ॥

कोविदारे चमरिकः कुहालो युगपत्रकः ॥२२॥

कोवीति ॥ कुं भूमिं विदणाति । 'वृ विदारणे' (क्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ चमरमस्यास्ति । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ कुमुदालयति । 'दल विदारणे' (चु० उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । 'कुहालः स्यात्पुमान्भूमिदारणे युगपत्रके' ॥ (३) ॥*॥ युगं युगं पत्रमस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कोविदारस्य', 'कचनार' इति ख्यातस्य ॥

सप्तपर्णे विशालत्वक् शरदो विषमच्छदः ।

सप्तेति ॥ काण्डे काण्डे सप्त पर्णान्यस्य ॥ (१) ॥*॥ विशाला त्वगस्य ॥ (२) ॥*॥ शरदि पुष्प्यति । 'कालात्साधुपुष्प्यत्—' (४।३।४३) इत्यण् ॥*॥ शरदी ङञन्ताऽपि । 'शारदी' तोयपिप्पल्यां सप्तपर्णे च शारदी' इति दन्त्यान्तेषु रुद्रः । (शारदोऽन्दे, स्त्रियां तोयपिप्पलीसप्तपर्णयोः । सस्ये क्लीबं, शरजातनूतनाप्रतिभे त्रिषु' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ विषमाश्छदा यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सप्तपर्णस्य' 'छतवती' इति ख्यातस्य ॥

आरग्वधे राजवृक्षसंपाकचतुरङ्गुलाः ॥ २३ ॥

आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ।

आरगिति ॥ आ रगणम् । 'रगे शङ्कायाम्' () । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । आरगं रोगशङ्कामपि हन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति हन्तेर्वधोऽदन्तः । 'ण्यल्लोपौ' (वा० ६।४।४८) इत्यल्लोपः । 'रज्ज रागे' (भ्वा०, दि० उ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) आरजं रोगरागमपि हन्ति । यत्तु सु-

कुटः—आ समन्तात् रुजं वधति छिनत्ति । 'वध छेदन-
सेवनपूरणेपु' । पृषोदरादिः (६।३।१०९) —इत्याह । तन्न ।
उक्तधातोः पाणिनीये कुत्राप्यदर्शनात् । यत्तु—वधिः प्र-
कृत्यन्तरम्—इति 'जनिवधोश्च' (७।३।३५) इति सूत्रे
वृत्तिः । तन्न । मुनित्रयविरोधात्, इति प्रपञ्चितं मनोरमा-
मण्डने । यदपि स्वामिनोक्तम्—आ समन्ताद् रुजां व-
धोऽत्र—इति । तदपि न । व्यधिकरणबहुव्रीहित्व-पृषो-
दरादि (६।३।१०९) त्वकल्पनप्रसङ्गात् ॥*॥ व्यञ्कोऽपि
ह्रस्वादिरपि । 'आरग्वधोऽथ संपाकः कृतमालस्तथाग्वधः'
इति रत्नकोषात् ॥ (१) ॥*॥ राजा चासौ वृक्षश्च । वृ-
क्षाणां राजा । राजदन्तादिः (२।२।३१) इति वा । रो-
गाणां राजानं वृश्चति, इति वा । 'ओव्रश्चू छेदने' (तु०
प० से०) । बाहुलकात् सकृ ॥ (२) ॥*॥ सम्यक् पा-
कोऽस्य । दन्त्यादिः । 'संपाकस्तर्कके, धृष्टे त्रिषु, ना चतु-
रङ्गुले' ॥*॥ शं कल्याणं पाकोऽस्य, इति (शंपाकः) तालव्या-
दिरपि ॥*॥ स्वामी तु—शमीं शिविम् अकति, इति वि-
गृह्णन् 'शम्याकः' इति पाठं मन्यते ॥ (३) ॥*॥ च-
तस्रोऽङ्गुलयः प्रमाणमस्य पर्वणः । तद्योगाद् वृक्षोऽपि ॥
(४) ॥*॥ आरेवयति निःसारयति मलं सारकत्वात् । 'रेध्,
प्लव, गतौ' (भ्वा० आ० से०) । णिच् (३।१।२६) । विच्
(३।२।७५) । अतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प०
से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) आरेव् चासावतश्च ॥ (५)
॥*॥ व्याधीन् हन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) 'हनस्तो-
ऽचिण्णलोः' (७।३।३२) ॥ (६) ॥*॥ कृता मालास्य पुष्पैः ॥
(७) ॥*॥ शोभनो वर्णोऽस्य ॥*॥ सुष्ठु पर्णान्यस्य, इति
वा पाठः । ('सुपर्णः स्वर्णचूडे च गरुडे कृतमालके । सु-
पर्णा कमलिन्यां च वैनतेयस्य मातरि') ॥ (८) ॥*॥
अथौ 'सोनालु धनवहेड' इति ख्यातस्य ॥

स्युर्जम्बीरे दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भलाः ॥२४॥

स्युरिति ॥ जम्ब्यते । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) ।
'गम्भीरादयश्च' (उ० ४।३५) इति साधुः । 'जम्बीरः
प्रस्थपुष्पे स्यात्तथा 'दन्तशठद्रुमे' ॥ (१) ॥*॥ दन्तानां
शठ इव । ('स्याद्वन्तशठो जम्बीरे कपित्थे कर्मरङ्गके ।
नागरङ्गेऽपि च पुमान् स्याच्चाङ्गेर्यौ तु योषिति' ॥ (२)
॥*॥ जम्भयत्यमलत्वात् । 'जम्भी गात्रविनामे' (भ्वा० आ०
से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'रधिजमोः' (७।१।
६१) इति नुम् । 'जम्भः स्याद्दानवान्तरे । दन्तभोजन-
योरेसे हनौ जम्बीरतूणयोः' ॥ (३) ॥*॥ गम्भीरादि-

त्वात् (उ० ४।३५) ईरन् ॥ (४) ॥*॥ वृषादित्वात्
(उ० १।१०६) कलच् । ('जम्भलः पुंसि जम्बीरे बुद्ध-
देवान्तरेऽपि च') ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'जम्बीरस्य' 'ज-
म्मेरी' इति ख्यातस्य ॥

वरणे वरुणः सेतुस्तित्तशाकः कुमारकः ।

वरोति ॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । क-
र्तरि ल्युट् (३।३।११३) । करणे (३।३।११७) वा ॥
(१) ॥*॥ 'कृवृदारिभ्य उन्नन्' (उ० ३।५३) । 'वरुण-
स्तरुमेदेऽप्सु प्रतीचीपतिसूर्ययोः' ॥ (२) ॥*॥ सिनोति,
सीयते, वा । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'सितनि—'
(उ० १।६९) इति तुन् । 'सेतुर्नालौ कुमारके' ॥ (३)
॥*॥ तित्तः शाकोऽस्य । शाकत्वं चास्य पत्राणां शाक-
मध्ये पाठात् । 'तित्तशाकस्तु खदिरे वरुणे पत्रसुन्दरे'
॥ (४) ॥*॥ कुमारश्चिरतरुणत्वात् । कुमारयति । 'कुमार
क्रीडायाम्' (यु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
कुमार इव 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥
(५) ॥*॥ पञ्च 'वरुणस्य' ॥

पुंनागे पुरुषस्तुङ्गः केसरो देववल्लभः ॥ २५ ॥

पुंनेति ॥ पुमान् नाग इव । 'उपमितं व्याघ्रा—' (२।
१।५६) इति समासः । 'पुंनागो नृश्रेष्ठः । प्राधान्यात्स
इव । 'पुंनागस्तु सितोत्पले । जातीफले नरश्रेष्ठे पाण्डुनागे
द्रुमान्तरे' ॥ (१) ॥*॥ पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु०
प० से०) । 'पुरः कुषन्' (उ० ४।७४) । यत्तु—'पिपति'
इति विगृह्य 'पुरः कुषन्' इत्युपन्यस्तं मुकुटेन । तद्रभ-
सात् । 'पुरुषस्त्वात्मनि नरे पुंनागे च' ॥ (२) ॥*॥ तु-
ज्यते । 'तुजि हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०, चु० उ०) ।
घञ् (३।३।१८) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । उच्चत्वाद्वा ।
'तुङ्गः पुंनागनगयोर्विधे स्यादुच्चतेऽन्यवत् । तुङ्गी प्रोक्ता
हरिद्रायां वर्धरायामपीप्यते' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ प्र-
शस्ताः केसरा अस्य । अर्श आद्यच् (५।२।१२७) । 'केस-
रो नागकेसरे । तुरंगसिंहयोः स्कन्धकेशेषु बकुलद्रुमे । पुं-
नागवृक्षे किंजल्के स्यात्केसरं तु हिङ्गुनि' इति हैमः ॥
(४) ॥*॥ देवानां वल्लभः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'पुंनागस्य'
गुर्जरदेशे 'संदेशरा' इति ख्यातस्य ॥

पारिभद्रे निम्बतरुर्मन्दारः पारिजातकः ।

पारीति ॥ पारमस्यास्ति । 'अत इनिः' (५।२।११५)
पारि पारं गतं भद्रमस्य, परितो भद्रमस्य, इति वा ।

प्रजाद्यण् (५।४।३८) । 'पारिभद्रस्तु निम्बद्रौ मन्दारे दे-
वदारुणि' ॥ (१) ॥*॥ नियमयति । 'यम उपरमे'
(भ्वा० प० से०) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । निवति ।
'णिवि सेचने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
वययोरैक्यम् । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा । निम्बसंज्ञक-
स्तरुः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) ॥ (२) ॥*॥
मन्दा अरा यस्य । मन्दमृच्छति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा०
प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यद्वा मन्दते । 'मदि
स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्'
(उ० ३।१।३४) ॥ (३) ॥*॥ पारि पारं गतं जातं जन्मास्य ।
पारिणः समुद्राज्जातो वा । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'निम्बतरौः' 'वकायिनी' इति ख्यातस्य ॥
तिनिशे स्यन्दनो नेमी रथदुरतिमुत्तकः ॥ २६ ॥
वञ्जुलश्चित्रकृच्च

तिनीति ॥ अतिशयेन नेशति । 'णिश समाधौ'
(भ्वा० प० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ।
यद्वा अतिक्रान्तो निशाः । 'अत्यादयः-' (वा० २।२।
१८) इति समासः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१)
॥*॥ स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) ।
'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७।८) इति युच् । 'स्यन्दनं तु
स्मृतं क्लीबे रथाङ्गे तिनिशे नरि' इति रभसः । 'स्यन्दनं
तु स्तुतौ नीरे, तिनिशे ना, रथेऽस्त्रियाम्' ॥ (२) ॥*॥
नयति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० प० से०) । 'नियो मिः' (उ०
४।४३) । 'पुलिङ्गस्तिनिशे नेमिश्चक्रप्रान्ते स्त्रियामपि' इति
रुद्रः । 'दूलोपे-' (६।३।१११) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥
रथस्य द्रुः । तत्रोपयुक्तत्वात् ॥ (४) ॥*॥ अतिशयितो
मुक्तो विस्तारोऽस्य । कप् (५।४।१५४) ॥ (५) ॥*॥
वच्यते । 'वञ्जु गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुलो जत्वं
च । 'वञ्जुलः पुंसि तिनिशे वेतसाशोकयोरपि' ॥ (६)
॥*॥ चित्रं करोति । अतिदाल्ब्येऽपि लघुत्वात् । क्तिप् (३।
२।७६) ॥*॥ सप्त 'तिनिशस्य' ॥

अथ द्वौ पीतनकपीतनौ ।

आम्रातके

अथेति ॥ पीतं करोति । 'तत् करोति-' (वा० ३।१
२६) इति णिच् । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७।८) इति
युच् ॥ (१) ॥*॥ तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) कपीनां कपेर्वर्णस्य वा तनः ।
'अन्येषामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा याः ल-

क्ष्यास्तन ईतनः कपीनां कपेर्वा ईतनः ॥ (२) ॥*॥ आ-
ग्रमतति) 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'कृजा-
दिभ्यो वुन्' (उ० ५।३।५) ॥*॥ ह्रस्वादिरपि । अम्लत्व-
मतति । रलयोरैक्यम् । 'कपिचूतोऽम्रातकोऽस्य फले प-
शुहरीतकी' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'आम्रातकस्य' 'अंवाडा' इति ख्यातस्य ॥

मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ ॥ २७ ॥

वानप्रस्थमधुष्टीलौ

मध्विति ॥ मध्वते मन्यते वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा०
प० से०) 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) वा । 'उल्लादयश्च'
(उ० ४।४१) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ गुड इव पुष्पमस्य ॥
(२) ॥*॥ मधुनामा द्रुमः ॥ (३) ॥*॥ वनप्रस्थे व-
नैकदेशे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'वा-
नप्रस्थो मधूकेऽपि स्यात्तृतीयाश्रमे पुमान्' ॥ (४) ॥*॥
मधु धीवति । 'छिवु निरसने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः । (६।३।१०९) ।
मधु धीले गर्भेऽस्य, इति वा ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'मधू-
कस्य' 'महुआ' इति ख्यातस्य ॥

जलजेऽत्र मधूलकः ।

जलेति ॥ अत्र मधूके । मधु लाति । 'ला दाने' (अ०
प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अन्ये-
षामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । स्वार्थे कन् (५।
३।७५) ॥ (१) ॥*॥ 'गिरिजेऽत्र' इति मूलपाठः-
इति सुभृत्यादयः । 'गौरशाको मधूकोऽन्यो गिरिजः सो-
ऽल्पपत्रकः' इति माधवः । 'मधूकोऽन्यो मधूलस्तु जलजो
दीर्घपत्रकः' इति स्वामी ॥ एकम् 'जलजमधूकस्य' ॥

पीलौ गुडफलः संसी

पीति ॥ पीलति । 'पील प्रतिष्टम्भे' (भ्वा० प० से०) ।
मृगय्यादित्वात् (उ० १।३७) उः । ('पीलुः पुमान् प्र-
सूने स्यात् परमाणौ मतङ्गजे । अस्थिखण्डे च तालस्य
काण्डपादपभेदयोः') ॥ (१) ॥*॥ गुड इव फलमस्य ॥
(२) ॥*॥ संसयति मलम् । 'संसु अधःपतने' (भ्वा० आ०
से०) । आवश्यके णिनिः (३।३।१७०) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि गुर्जरदेशे 'पीलु' इति ख्यातस्य ॥

तस्मिन्स्तु गिरिसंभवे ॥ २८ ॥

अक्षोटर्करालौ द्वौ

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् पीलौ गिरिजे । अक्ष्णोति ।

‘अक्ष् व्यासौ संघाते च’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादोटः । ‘अक्षस्येवोटाः पर्णान्यस्य’ इति वा ॥ (१) ॥*॥ कर्पर-
मालति । ‘अल भूषणादौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’
(३।२।१) । यद्वा कर्परास्यास्ति । सिष्मादित्वात् (५।२।
९७) लच् ॥*॥ ‘कन्दरालः’ इति वा पाठः । पूर्ववत्
॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पर्वतपीलोः’ ‘अखरोट’ इति ख्या-
तस्य ॥

अङ्कोटे तु निकोचकः ।

अङ्कोट इति ॥ अङ्क्यते ‘अकि लक्षणे’ (भ्वा० आ०
से०) । बाहुलकादोटः ॥ (१) ॥*॥ निकुच्यते । ‘कुच
शब्दे तारे’ (भ्वा० प० से०) ‘कृजादिभ्यो वुन्’ (उ० ५।
३५) ॥ (२) ॥*॥ ‘अङ्कोलः’ अपि ॥*॥ द्वे ‘अङ्को-
लस्य’ ‘ढेरा’ इति ख्यातस्य ॥

पलाशे किंशुकः पर्णो वातपोथः

पेति ॥ प्रशस्तानि पलाशान्यस्य । अर्शआद्यच् (५।
२।१२७) । यद्वा पलं मांसमश्नाति । ‘अश भोजने’
(त्र्या० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । ‘पलाशः किंशु-
केऽक्षपे । हरिते पलाशं पत्रे’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
किञ्चित् शुक्र इव । शुक्रतुण्डामपुष्पत्वात् ॥ (२) ॥*॥ पृणति ।
‘पृण ग्रीणने’ (तु० प० से०) अच् । (३।१।१३४) यद्वा प्रश-
स्तानि पर्णान्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा पि-
पति । ‘पृ पालनपूरणयोः’ (जु० प० से०) ‘कृपृवृषिधाञ्भ्यो
नः’ । ‘पर्ण पत्रे किंशुके ना’ ॥ (३) ॥*॥ वातं पोथयति
‘पुथ हिंसायाम्’ (दि० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१)
॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘पलाशस्य’ ॥

अथ वेतसे ॥ २९ ॥

रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरवज्जुलाः ।

अथेति ॥ अयनम् । ‘इण् गतौ’ (अ० प० अ०) । ‘न-
पुंसके’ (३।३।११४) इति क्तः । वा विकल्पस्येतं ज्ञानं
स्यति । ‘षोऽन्तकर्मणि’ (दि० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’
(३।२।३) इति कः । यद्वा ऊयते । ‘वेञ् तन्तुसंताने’
(भ्वा० उ० अ०) । ‘वेजस्तुट् च’ (उ० ३।१।१८) इत्य-
सच् । बाहुलकादात्वं न । यत्तु—‘वेतसवाहसपनसाः’ इत्य-

सनि निपातनादेव तुट्-इत्याह मुकुटः । तन्न । उणादिषु
तत्सूत्रादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ रम्यतेऽत्र । ‘रमु क्रीडा-
याम्’ (भ्वा० आ० अ०) । ‘हनिकुषिणीञ्चरमिकाशिभ्यः
क्थन्’ (उ० २।२) । ‘रथौ स्यन्दनवानीरौ’ इत्यजयः ।
‘रथः पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च’ ॥ (२) ॥*॥
अभ्रमिव अभ्रसमये वा पुष्पमस्य ॥ (३) ॥*॥ वेत्ति,
विद्यते, वा । बाहुलकादुलच् गुणाभावश्च । ‘विदुलस्तु
पुमानम्बुवेतसे वेतसेऽपि च’ ॥ (४) ॥*॥ शीतमस्यास्ति ।
अच् (५।२।१२७) । ‘वेतसे बहुवारे ना गुणे शीतं हिमे
त्रिषु’ इति रभसः । क्लीबलिङ्गमपि । ‘शीतं तुषारवानीर-
बहुवारदुमेषु च’ इत्यजयात् ॥ (५) ॥*॥ वायति । ‘ओ-
वै शोषणे’ (भ्वा० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) । वां शु-
ष्कम् आ समन्ताञ्चीरमस्य ॥ (६) ॥*॥ वजति ‘वज
गतौ’ (भ्वा० प० से०) । बाहुकादुलच्, उम् च । ‘वज्जुलः
पुंसि तिनिशे वेतसाशोकयोरपि’ ॥ (७) ॥*॥ सप्त ‘वेत’
इति ख्यातस्य ॥

द्वौ परिव्याधविदुलौ नादेयी चाम्बुवेतसे ॥ ३० ॥

द्वाविति ॥ परिविध्यते । ‘व्यध ताडने’ (दि० प० अ०) ।
घञ् (३।३।१९) । ‘परिव्याधस्तु पुंसि स्याद्वेतसे च द्रु-
मोत्पले’ ॥ (१) ॥*॥ नद्यां भवा । ‘नद्यादिभ्यो ढक्’
(४।२।९७) । ‘नादेयी नागरङ्गे स्याज्जयायां जलवेतसे ।
भूमिजम्बवां च जम्बवां च काङ्गुष्टेऽपि च योषिति’ ॥
(३) ॥*॥ अम्बुनि जातो वेतसः । शाकपार्थिवादिः
(वा० २।१।६९) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘जलजातवे-
तसस्य’ ॥

शोभाञ्जने शिश्रुतीक्ष्णगन्धकाक्षीवमोचकाः ।

शोभेति ॥ शोभामनकि । ‘अञ् व्यक्तिस्रक्षणाकान्ति-
गतिषु’ (रु० प० से०) । कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) । ‘ब-
हुलमन्यत्रापि’ (उ० २।७८) इति युज्वा ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि
(५।३।४८) ‘शोभाञ्जनः’ ॥*॥ सुष्ठु भा तामनकि ।
ल्युट् (३।३।११३) । प्रज्ञाद्यणि (५।३।४८) (सौभा-
ञ्जनः) दन्त्यादिरपि ॥ (१) ॥*॥ शिनोति । ‘शिञ्
निशाने’ (स्वा० उ० अ०) । ‘जञ्वादयश्च’ (उ० ४।१०२)
इति निपातितः । ‘शिश्रुर्ना शाकमात्रे च शोभाञ्जनमही-

१—लयनम् लीः संक्षेपः । क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । तथा
कोचको व्यथाजनकः ‘लिकोचकः’ इति तु श्रीकरः—इति
मुकुटः ॥ २—‘पलाशः किंशुकः शयी । हरिद्रणौ राक्षसश्च
पलाशं छेदने स्मृतम्’ इति पाठः ।

१—‘काक्षीर’ इति रान्तमिदम्,—इत्यन्ये—इति मुकुटः ॥
२—‘तरुणीजन इवाधिगतशोभाञ्जनो वसन्तसमयः प्रादुरासीत्’
इत्याश्चर्यमञ्जरीतस्तालव्यादिः—इति मुकुटः ॥

रुहे' ॥ (२) ॥*॥ तीक्ष्णो गन्धोऽस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥ (३) ॥*॥ आक्षीवते, आक्षीवयति वा । 'क्षीवृ मदे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१२४) ॥*॥ ह्रस्वादिरपि । 'अक्षीवं वशिरे, शिश्रौ ना, ऽमत्ते पुनरन्यवत्' ॥ (४) ॥*॥ मोचयति । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० प० अ०) । णिच् (३।१।२६) । अच् (३।१।१३४) । 'मोचः शोभाञ्जने पुंसि मोचा शाल्मलिरम्भयोः' । ततः स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शिग्रोः' 'सहेजैन' इति ख्यातस्य ॥

रक्तोऽसौ मधुशिशुः स्यात्

रक्त इति ॥ असौ शोभाञ्जने । रक्तपुष्पः । मधुप्रधानः शिशुः—इति मुकुटः । रक्तो मधुकरः । 'रक्तकण्ठानाम्' इति दर्शनात् । मधुर्मधुरः । शिशुः—इत्येके ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मधुशिग्रोः' 'मगुना' इति ख्यातस्य ॥

अरिष्टः फेनिलः समौ ॥ ३१ ॥

अरीति ॥ न रिष्टमस्मात् । 'अरिष्टो लघुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः' ॥*॥ रिष्टोऽपि । 'रिष्टं क्षेमाशुभाभावे पुंसि खल्ले च फेनिले' ॥ (१) ॥*॥ फेनोऽस्यास्ति । 'फेनादिलच्' (५।२।९९) । 'फेनिलोऽरिष्टपादपे । फेनिलं मदनफले बदरे फेनवत्यपि' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अरिष्टस्य' 'रीठा' इति ख्यातस्य ॥

विल्वे शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि ।

वीति ॥ विलति । 'विल मेदने' (तु० प० से०) । उल्वादिः (उ० ४।९५) ('विल्वं फले श्रीफले ना') ॥ (१) ॥*॥ शण्डते । 'शडि रुजायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'सलि—' (उ० १।५४) इत्यादिनेलच् । शण्डिलस्य गोत्रापत्यम् । 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४।१।१०५) शाण्डिल्य इव, इति । शण्डयति रुजं करोति वा । इलचि (उ० १।५४) स्वार्थे । ष्यञ् (वा० ५।१।१२४) । 'शाण्डिल्यः पावकान्तरे । विल्वे मुनौ च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ शिलूषस्यापत्यम् । शैलूष इव इति वा । 'नटे विल्वे च शैलूषः' इति तालव्यादिमूर्धन्यान्ते रभसः ॥ (३) ॥*॥ मां लक्ष्मीं परेषां लुनाति । 'लूञ् छेदने' (त्रया० उ० से०) । बाहुलकाद्रक् ॥ (४) ॥*॥ श्रीप्रदं श्रीप्रियं वा फलमस्य । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) । 'श्रीफलः पुंसि मा-

लूरे धात्रीनीलिकयोः स्त्रियाम्' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'विल्ववृक्षस्य' ॥

प्लक्षो जटी पर्कटी स्यात्

प्लेति ॥ प्रक्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८) । यद्वा प्लक्ष्यते । 'प्लक्ष भक्षणे' (भ्वा० उ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । प्लक्षति अधो गच्छति वा । अच् (३।१।१३४) । 'प्लक्षो जटीगर्दभाण्डद्वीपमित्कुञ्जराशने' ॥ (१) ॥*॥ जटति । 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । ङीप् (ग० ४।१।४५) वा । 'जटा लक्षकचे मूले मांस्यां, प्लक्षे पुनर्जटी' । रुद्रे तु—'गर्दभाण्डे जटीप्लक्षौ' ॥ (२) ॥*॥ पृच्यते । 'पृची संपर्के' (रु० प० से०) । बाहुलकात् कटः । गौरादिङीप् (४।१।४१) । 'पर्कटी नूतनफले पूगादेः प्लक्षपादपे' । शाश्वतेऽपि 'विज्ञेया पर्कटी प्लक्षः प्लक्षः पिप्पलपादपः' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्लक्षस्य' 'पाकर' इति ख्यातस्य ॥

न्यग्रोधो बहुपाद्वटः ॥ ३२ ॥

न्यगिति ॥ न्यक् रुणद्धि । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'न्यग्रोधस्तु पुमान् व्यामवटयोश्च शमीतरौ । न्यग्रोधी तूपचित्रायाम्' ॥ (१) ॥*॥ बहवः पादा अस्य । 'संख्यासुपूर्वस्य' (५।४।१४०) ॥ (२) ॥*॥ वटति । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'वटी त्रिषु गुणे पुंसि स्यान्नयग्रोधकपर्दयोः' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वटस्य' ॥

गालवः शाबरो लोभ्रस्तिरीटस्तिल्वमार्जनौ ।

गालेति ॥ गालवस्यापत्यम् । 'ऋण्यन्धक—' (४।१।११४) इत्यण् । गालं नेत्रस्रवं वायति । 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति को वा । 'गालवो मुनिभेदे स्याल्लोभ्रवृक्षे च कीर्तितः' ॥ (१) ॥*॥ शबराणामयम् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'शाबरी शूकशिम्ब्यां स्यात् पुंसि पापापराधयोः । लोभ्रे चै' इति तालव्यादिः ॥*॥ दन्त्यादिरपि । 'सावरास्यापराधे च लोभ्रे पापे च पठ्यते' इति दन्त्यादावजयः ॥ (२) ॥*॥ रुणद्धि 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) बाहुलकाद्गन् ।

१—'विटे मुनौ' इति पाठः ।

१—'सवटोऽप्यवटसंकुलः' इति दमयन्तीशेषः ॥ २—इतः परम् 'शांकरिः पुंसि कातिकेये गणाधिपे' इत्यपि लिखितमासीत् । परंतु तत्र प्रकृतोपयुक्तम् ॥

‘शुद्धादयः’ इति रन्—इति मुकुटः । तन्न । तादृशसूत्रा-
भावात् । कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८) । (रोध्रोऽपि
लत्वाभावे । ‘रोध्रो ना गालवे क्लीबमपराधे च क्लिवधे’
इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ तीर्यते मलमनेन । ‘कृतृकृ-
पिभ्यः कीटन्’ (उ० ४।१८५) । इत्वम् (७।१।१००) ।
रपरत्वम् (१।१।५१) ॥ (४) ॥*॥ तिलत्वेनाङ्गम् ।
‘तिल स्नेहने’ (तु० प० से०) । उल्वादिः (उ० ४।९५) ॥
(५) ॥*॥ माष्टर्यस्नेन । ‘मृजू शुद्धौ’ (अ० प० से०) ।
ल्युट् (३।३।११७) ॥—नन्वादिल्युः (३।१।१३४)—
इति मुकुटः । तन्न । तस्य कर्तरि विधानात् । ‘मार्जनं न
द्वयोर्माद्यौ पुंसि स्यादोभ्रशाखिनि’ ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘श्वे-
तलोभ्रस्य’ । आद्यौ श्वेतलोभ्रे, शेषा रक्तलोभ्रे इति स्वामी ॥

आम्रश्चूतो रसालः

आम्र इति ॥ अम्यते । ‘अम गत्यादौ’ (भ्वा० प०
से०) ‘अमितम्योर्दीर्घश्च’ (उ० २।१६) इति रक् दी-
र्घश्च ॥ (१) ॥*॥ चूष्यते स्म । ‘चूष पाने’ (भ्वा० प०
से०) । क्तः (३।२।१०२) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।
च्योतति रसम् इति वा । ‘च्युतिर् क्षरणे’ (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ रसमलति । ‘अल भू-
पणादौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि ‘आम्रवृक्षस्य’ ॥

असौ सहकारोऽतिसौरभः ॥३३॥

असाविति ॥ सह कारयति मेलयति द्वन्द्वम् । अच्
(३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयितं सौरभमस्य ॥*॥
एकम् ‘अतिसुगन्धास्य’ ॥

कुम्भोलूखलकं क्लीबे कौशिको गुग्गुलुः पुरः ।

क्रिति ॥ ‘कुम्भोलूखलकम्’ इति संघातविगृहीतम् ।
‘कार्मुके वारनार्या च कुम्भः क्लीबं तु गुग्गुलौ’ इति र-
भसः । ‘उदूखले गुग्गुलौ च क्लीबमुक्तमुदूखलम्’ इति
रुद्रः । ‘कुम्भोलूखलकं कुम्भं कुम्भोलुः खलकं वरम्’
इति वाचस्पतिः ॥*॥ कमुम्भति । ‘उम्भ पूरणे’ (तु० प०
से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । शकन्धादिः (वा० ६।१।
९४) ॥ (१) ॥*॥ ऊर्ध्वं खम् उलूखम् । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) । उलूखं लाति । ‘ला दाने’ (अ० प० अ०) ।
‘आतोऽनुप—’ (३।२।३) इति कः । ततः स्वार्थे कन्
(५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ कुम्भोलूखलकाकाराद् वृक्षको-
शान्निर्यातम् ॥*॥ कोशे भवः । अध्यात्मादिठञ् (वा०

४।३।६०) ‘कौशिको नकुले व्यालग्राहे गुग्गुलुशकयोः ।
कोशजोलूकयोश्च स्याद्विश्वामित्रमुनावपि । कौशिकी च-
ण्डिकायां च नदीभेदे च योषिति’ ॥ (३) ॥*॥ गोजति ।
‘गुज सेये’ (भ्वा० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) गुजो
व्याधेर्गुडति । ‘गुड रक्षणे’ (तु० प० से०) । बाहुलकादुः ।
डलयोरेकत्वम् ॥ (४) ॥*॥ पुरति । ‘पुर अग्रगमने’ (तु०
प० से०) । ‘इगुपध—’ (३।१।१३५) इति कः । ‘पुरं
पाटलिपुत्रेऽङ्गे गुग्गुलौ तु पुमानयम्’ इति रभसः । यत्तु—
पिपति । पुरः । ‘इगुपध—’ इति कः । ‘उदोष्ठवर्षस्य’
(७।१।१०२) इत्युत्—इति स्वाम्याह । तन्न ‘प्रीम् तर्पणे
कान्तौ च’ (क्र्या० उ० से०) इत्यस्य तत्र ग्रहणात् । ‘प्री-
णातीति प्रियः’ इति वृत्तिकृता विगृहीतत्वात् । ‘प्रीणा-
तीति प्रियः’ इत्युक्त्वा ‘इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः’ इति माध-
वोक्तेश्च ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘गुग्गुलुवृक्षस्य’ ॥

शेलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ॥३४॥

शेलुरिति ॥ शिलति । ‘शिल उच्छे’ (तु० प० से०) ।
बाहुलकादुः ॥ (१) ॥*॥ श्लेष्माणमतति । ‘अत सात-
त्यगमने’ (भ्वा० प० से०) । ‘कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि’
(उ० २।३२) ॥ (२) ॥*॥ श्यायते स्म । ‘श्यैङ् गतौ’
(भ्वा० आ० अ०) । ‘गत्यर्थाकर्मक—’ (३।४।७२) इति
क्तः । ‘द्रवमूर्ति—’ (६।१।२४) इति संप्रसारणम् । ‘हलः’
(६।४।२) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ उद्दालयति । ‘दल
विशरणे’ (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) । अच्
(३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ बहून् वारयति । ‘वृज् वरणे’
(स्वा० उ० से०) । णिजन्तः (३।१।२६) । ‘कुन् शिल्पिसं-
ज्ञयोः’ (उ० २।३२) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘उद्दालकस्य’
‘बहुवार’ इति ‘लसोडा’ इति ख्यातस्य ॥

राजादनं पियालः स्यात्सन्नकद्रुर्धनुष्पटः ।

राजेति ॥ राजभिरद्यते । ‘अद भक्षणे’ (अ० प०
अ०) । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) । ‘राजादनं क्षीरि-
कायां पियाले किंशुकेऽपि च’ ॥*॥ ‘राजातनम्’ इति पाठे
राजानमतति, इति वा ल्युः (३।१।१३४) । ‘राजादनं
प्रसरको राजातनः’ इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥*॥ पी-
यते । ‘पीयुः’ सौत्रो धातुः । ‘पीयुक्कणिभ्यां कालन् ह्रस्वः’
(उ० ३।७६) ॥*॥ बाहुलकात् प्रीणातेः कालनि प्रिया-

१—कर्मण्यणि स्वार्थे कन् इति मुकुटोक्तं तु युक्तम् । ‘वा-
नीरे बहुवारे’ इत्यादि रुद्रादिकोपलिखित ‘बहुवारे’ इति प्रयो-
गात् ॥

लेश्च । 'प्रियालश्च पियालकः' इति माधवः ॥ (२) ॥*॥
 सन्नो लीनः कद्रुर्वर्णोऽस्य ॥ (३) ॥ दधन्ति धारयति ।
 'धन धान्ये' (जु० प० से०) । 'भृमृशी-' (उ० १।७)
 इत्युः । 'धनुः पियालद्रुमः' इति रूपरत्नाकरः । 'धनुः पु-
 मान् प्रियालद्रौ राशिभेदे शरासने' इति नान्तेषु भेदिनी
 ॥*॥ उसिः (उ० २।११७) वा । 'धनुः पियाले ना,
 न स्त्री राशिभेदे शरासने' इति सान्तेषु च भेदिनी ॥*॥
 पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
 'पटः पियालवृक्षे ना सुचेले पुनपुंसकम्' इति रभसः ॥*॥
 'धनुष इव पटो विस्तारोऽस्य, समस्तं नाम' इति स्वामी ॥
 (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रियालस्य' 'चार' इति ख्यातस्य ॥

गंभारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥

श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चापि

गमिति ॥ कं जलं विभर्ति । 'डुभृम् धारणपोषणयोः'
 (जु० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पृषोदरादि-
 त्वात् गत्वम् ॥*॥ 'कंभारी' इत्यपि ॥ (१) ॥*॥ स-
 र्वतो भद्रं यस्याः । 'सर्वतोभद्र' इत्युक्तः काव्यचित्रे गृहा-
 न्तरे । निम्बे ना सर्वतोभद्रा गंभारी नटयोपितोः' इति मे-
 दिनी ॥ (२) ॥*॥ काशते । 'काश दीप्तौ' (भ्वा० आ०
 से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति मनिन् । 'वनो
 र च' (४।१।७) इति ङीत्रौ ॥ (३) ॥*॥ मध्विव पर्-
 णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् । स्वार्थे
 कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ श्रीयुक्तानि पर्णान्यस्याः ।
 'श्रीपर्णस्त्वग्निमन्थेऽब्जे श्रीपर्णी शाल्मलौ हठे' इति हैमः ।
 'श्रीपर्णी काश्मरीकुम्भ्योः ह्रीवे पद्माग्निमन्थयोः' ॥ (५)
 ॥*॥ भद्राणि पर्णान्यस्याः ॥ (६) ॥*॥ काश्मरीशब्दो-
 ऽस्त्यस्य । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ५।२।१२०) इति
 यप् ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'काश्मर्याः' 'खंभारी' इति
 ख्यातस्य ॥

अथ द्वयोः ।

कर्कधूर्वदरी कोली

अथेति ॥ कर्क कण्टकं दधाति । 'डुधाब्-' (जु० उ०
 अ०) । 'अन्दूहम्-' (उ० १।९३) इति निपातितः कू-
 प्रत्ययान्तः ॥—शकन्धादित्वात् (वा० ६।१।९४) परस्-

१—'प्रियालपनसाराणि यौवनानीव वनानि' इति दमयन्ती-
 शेषात् ॥ २—सन्नः, कद्रुश्च, इति नामनी इति सोमनन्दी—
 इति मुकुटः ॥

पम्—इति स्वामी चिन्त्यः ॥ (१) ॥*॥ बदति । 'बद
 स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०) । 'दिवि भ्रमि-' (उ० ३।
 ११७) इत्यरः । गौरादिङीष् (४।१।४१) । यत्तु—'द्वयोः'
 इत्युक्तेः कर्कधूर्वदरश्च—इति मुकुटः । तन्न । 'वदरी
 कोले, ह्रीवं तु तत्फले' इति भेदिनीविरोधात् ॥ (२) ॥*॥
 कोलति घनीभवति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) ।
 अच् (३।१।१३४) । गौरादिङीष् (४।१।४१) । मुकु-
 टस्तु—इन् (उ० ४।१।१८) प्रत्यये वा ङीष् (ग० ४।१।
 ४५)—इत्याह । तन्न । कोल्याः फले अणू (४।३।१३४)
 लुकोः (४।३।१६४) ङीपो लुकि (१।२।४९) च 'कोलि'
 इति रूपापत्तेः । 'कोलम्' इति रूपानुपपत्तेः ॥*॥ इनि
 (उ० ४।१।१८) (कोलिः) ह्रस्वान्तोऽपि ॥ (३) ॥*॥ कौ
 वलति । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।
 १३४) । कुवलीशब्दोऽप्यत्र ॥*॥ त्रीणि 'वदर्याः' ॥

कोलं कुवलफेनिले ॥ ३६ ॥

सौवीरं वदरं घोण्टापि

कोलमिति ॥ कोलीकुवलीवदरीणां फलेऽण् (४।३।
 १३४) लुकौ (४।३।१६४) । 'लुक् तद्धितलुकि' (१।२।
 ४९) इति ङीषो लुक् । 'कोलं कोलिफले ह्रीवं पिप्पली-
 चव्ययोः स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ ('कुवलं चोत्पले सुक्ता-
 फलेऽपि वदरीफले') ॥ (२) ॥*॥ फेनोऽस्यास्ति । 'फेना-
 दिलच्च' (५।२।९९) ॥ (३) ॥*॥ सुवीरदेशे भवम् ।
 ('तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण्) । 'स्रोतोऽने तु सौवीरं
 वदरे काञ्जिकेऽपि च' इति दन्त्यादौ रभसः ॥ (४)
 ॥*॥ (५) ॥*॥ घोणते । 'घुण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०)
 बाहुलकाट्टः । 'घोण्टा तु वदरीपूगवृक्षयोरपि योषिति'
 (इति भेदिनी) । 'वदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत् ।
 अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति चोच्यते' ॥ (६) ॥*॥
 षट् 'कर्कधूर्फलस्य' । स्वामी तु—आद्याख्यो वृक्षार्थाः ।
 अन्ये फलार्थाः । घोण्टा तूभयार्था—इत्याह । स्वामी तु
 घोण्टाकोले व्यत्यासेन पठति ॥

अथ सात्स्वादुकण्टकः ।

विकङ्कतः सुवाटुक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रपादपि ॥ ३७ ॥

अथेति ॥ कण्टकोऽस्यास्ति । अर्श आद्यच् (५।२।
 १२७) स्वाटुश्चासौ कण्टकश्च ॥ (१) ॥*॥ विकङ्कते ।
 'कर्किर्गत्यर्थः' (भ्वा० आ० से०) । अतच् प्रत्ययः ॥ (२)
 ॥*॥ सुवाया वृक्षः । 'सुवा द्वयोर्होमपात्रे सलकीमूर्वयोः

स्त्रियाम् ॥ (३) ॥*॥ ग्रन्थिरस्यास्ति । सिध्मादित्वाह्यच
(५।२।९७) ॥ (४) ॥*॥ व्याघ्रस्य पादा इव पादा मूला-
न्यस्य । 'पादस्य लोपः—' (५।४।१३८) इत्यकारलोपः ॥
(५) ॥*॥ पञ्च 'विकङ्कतस्य' 'कठेर' इति ख्यातस्य ॥

पेरावतो नागरङ्गः

पेरेति ॥ इरावत्या विद्युत इवायम् । 'तस्येदम्' (४।
३।१२०) इत्यण् । 'पेरावतोऽभ्रमातङ्गे नारङ्गे लकुट-
द्रुमे । नागभेदे च पुंसि स्याद्विद्युत्तद्भेदयोः स्त्रियाम् । न-
पुंसके महेन्द्रस्य ऋजुदीर्घशरासने' ॥ (१) ॥*॥ नागा
रजन्त्यत्र । 'रङ्ग रागे' (भ्वा० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।
१२१) इति घञ् । नागस्य सिन्दूरस्येव रङ्गोऽस्य, इति वा
॥*॥ 'नागरङ्गे तु नारङ्गो नार्यङ्गस्तक्रवासनः' इति
वाचस्पतिः । 'नारङ्गः पिप्पलीरसे । यमजप्राणिनि विटे
नागरङ्गद्रुमेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नारङ्गी' इति
ख्यातस्य ॥

नादेयी भूमिजम्बुका ।

नेति ॥ नद्यां भवा । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) ।
'नादेयी नागरङ्गे स्याज्जयायां जलवेतसे । भूमिजम्बवा ज-
पायां च काङ्गुष्ठे च समीक्ष्यते' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥
भूमेर्जम्बुः । ह्रस्वत्वात्स्वार्थे कन् (५।३।८६) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'नारङ्गस्य', चत्वारि 'नारङ्गस्य' इत्यन्ये ॥

तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ३८

तीति ॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्रत्वे' (दि० प० से०) ।
भृगव्यादिः (उ० १।३७) 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥
(१) ॥*॥ स्फूर्जति । 'टु ओ स्फूर्जा वज्रनिर्घोषे' (भ्वा०
प० से०) । एबुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ कालः
स्कन्धो यस्य । 'कालस्कन्धस्तमाले स्यात्तिन्दुके जीवकद्रुमे'
इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ शिति कालः सारो मज्जा यस्य
॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'तिन्दुकस्य' 'तेडु' इति ख्यातस्य ॥

काकेन्दुः कुलकः काकपीलुकः काकतिन्दुके ।

केति ॥ काकानां काकवर्णो वा तिन्दुः ॥ (४) ॥*॥
पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ कुलस्य गृहस्य
प्रतिकृतिरिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ।

१—चुणाति । बाहुलकादङ्गञ् । गकारान्तोऽयम् । 'भवद्वैरि-
वधूवदने वने च नारङ्गतरूपशोभे भान्ति गण्डशैलस्थलालंकार-
धारिण्यो लोमलताः' इति द्रमयन्तीशेषात् ॥

'कुलकं तु पटोले स्यात्संबद्धश्लोकसंहतौ । पुंसि बल्मीक-
काकेन्दुकुलश्रेष्ठेषु कथ्यते' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥
काकैः पील्यते । 'पील प्रतिघम्मे' (भ्वा० प० से०) ।
बाहुलकाटुः । 'काकानां पीलुरिव' इति वा ॥ (३) ॥*॥
चत्वारि 'कटुतिन्दुकस्य' ॥ 'कुचिला' इति ख्यातस्य
इत्यन्ये ॥

गोलीढो झाटलो घण्टापाटलिर्मोक्षमुष्ककौ ॥ ३९ ॥

गोलीति ॥ गोमिल्लिखते स्म । 'लिह आस्वादने'
(अ० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ झाटं
संघातं लाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥
(२) ॥*॥ अहानि । घण्टा । बाहुलकाद्वन्तेष्टो घत्वं च ।
'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । पाटं
लाति । बाहुलकाङ्गिः । घण्टा चासौ पाटलिश्च ॥*॥ स्वामी
तु (घण्टा, पाटलिः) इति नामद्वयमाह ॥ (३) ॥*॥
मोक्षयति रोगम् । मुचेः (तु० प० अ०) सन्नन्तादकर्म-
काणिजन्तादच् (३।१।१३४) । 'मोक्षस्तु मुक्तिपाटलि-
मोचने' । यत्तु—'मोक्ष अवसाने' चुरादिः—इति मुकुटः ।
तन्निर्मूलम् ॥ (४) ॥*॥ मुष्णाति रोगम् । 'मुष स्तेये'
(क्र्या० प० से०) । 'सृष्टृभृशुषिमुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४१) ।
स्वार्थे कन् (५।३।७५) । यत्तु—'मुष्णाति' इति विगृह्य
'मुष खण्डने' इत्युपन्यस्तम् । तदयुक्तम् । तस्य (दि० प०
से०) दन्त्यान्तत्वात् । क्रयादिषु पाठाभावाच्च । 'मुष्को मो-
क्षकवृक्षे स्यात्संघाते वृषणेऽपि च' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'लोभ्रविशेषस्य' ॥

तिलकः क्षुरकः श्रीमान्

तिलेति ॥ तिलति । 'तिल स्नेहने' (तु० प० से०) ।
'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) । तिल इव, इति वा ।
कन् (५।३।९६) । 'तिलको द्रुमभेदेऽश्वभेदे च तिलका-
लके । ह्रीवं सौवर्चल्लोमोर्न स्त्रियां तु विशेषके' ॥ (१)
॥*॥ क्षुरति । 'क्षुर विलेखने' (तु० प० से०) । कुन् (उ०
२।३२) । 'क्षुरकः कोकिलाक्षे स्याद्रोक्षुरे तिलकद्रुमे' ॥
(२) ॥*॥ श्रीरस्यस्य । मतुप् (५।२।९४) । 'श्रीमांस्ति-
लकवृक्षे ना मनोज्ञे धनिके त्रिषु' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'तिलकस्य' ॥

१—उक्तं च समन्वयप्रदीपे—'यत्र वाक्यार्थविश्रान्तिः श्लो-
केनैकेन जायते । तन्मुक्तकं युगं द्वाभ्यां त्रिभिः स्यात्तिलकं पुनः ।
चतुर्भिः स्याच्चक्रकं पञ्चभिः कुलकं ततः । महाकुलकमित्यार्याः
कथयन्ति ततः परम् ॥' इति । तिलकपर्यायान्तरं वैशेषिकम् ॥

समौ पिचुलझावुकौ ।

सेति ॥ 'पिचुः स्यात्तूलकर्षयोः' इति धरणिः । पिचुं तूलं लाति । 'पिचुलो' झावुकेऽपि स्यान्निचुले जलवायसे ॥ (१) ॥*॥ 'झा' इति शब्दं वेति गच्छति । 'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०) मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डः । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'झावुकस्य' 'झातु' इति ख्यातस्य ॥

श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैटर्यकट्फलौ ॥४०॥

श्रीति ॥ श्रीः पर्णेषु यस्याः । 'पाककर्णपर्ण' (४।१।६४) इति ङीप् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'श्रीपर्णी काश्मरीकुम्भ्योः ह्रीवे पद्माग्रिमन्थयोः' ॥ (१) ॥*॥ कौ मोदते । 'मुदी हर्षे' (भ्वा० आ० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'कुमुदं कैरवे रक्तपद्मे स्त्री कुम्भिकौषधौ । गंभार्या पुंसि दिङ्नागे नागशाखामृगान्तरे' ॥ (२) ॥*॥ कुम्भीव कुम्भी रसाधारत्वात् । 'पृश्निकायां च कुम्भी स्यात्पाटलौ कट्फलेऽपि च' इति रन्तिदेवः ॥ (३) ॥*॥ केटनम् । 'किट त्रासे' (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१८) । केटं राति अतितिक्तत्वात् । चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) प्यञ् ॥ (४) ॥*॥ कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) क्तिप् (३।२।१७८) कट् फलमस्य ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'कुम्भ्याः' 'कायफल' इति ख्यातस्य ॥

क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्यात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः ।

क्रेति ॥ क्रामति । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुक्तः । 'क्रमुकः पट्टिकालोभ्रे गुवाके भद्रमुस्तके' । यत्तु—'शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) इति कुनि वा—इत्याह मुकुटः । तन्न । 'क्रमकः' इति रूपापत्तेः ॥ (१) ॥*॥ पट्टिका आख्या यस्य ॥ (२) ॥*॥ पट्टोऽस्यास्ति । 'अत इनि' (५।२।११५) । 'पट्टः पेषणपाषाणे व्रणादीनां च बन्धने । चतुष्पथे च राजादिशासनान्तरपीठयोः' ॥*॥ यद्वा पट्टिशब्दात् क्तिजन्तान्डीष् (ग० ४।१।४५) । ('पट्टिः स्त्री पट्टभेदे स्याल्लोटे क्रैमुकद्रुमे' । 'पट्टी ललाटभूषायां पट्टी लाक्षाप्रसादने' इति टवर्गान्ते विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ लाक्षा प्रसीदत्यनेन । युच् (उ० २।७८) करणे । लाक्षां प्रसादयति वा । 'कृत्यल्युटः'

(३।३।१३३) इति ल्युट् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'लोहितलोभ्रभेदस्य' ॥

नूदस्तु यूपः क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ॥४१॥
तूलं च

नूद इति ॥ नुदति पापम् । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—'अन्येषामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घः—इति मुकुटः । तन्न । तत्र 'उत्तरपदे' इत्यधिका-रात् ।—'घञर्थे कः'—इत्यपि न । यद्वा नु वदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । मूलविमुजादिः (वा० ३।२।५) । कर्मणः कर्तृत्वम् । यद्वा नूयते । 'णू स्तुतौ' (तु० प० से०) कुटादिः । बाहुलकाद्वाः ॥*॥ 'नूदः' इति स्वामी । तत्र 'तुद अथने' (तु० उ० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ युवन्यनेन । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' (अ० प० से०) । 'क्युभ्यां च' (उ० ३।२७) इति पो दीर्घश्च । मुकुटस्तु—'पूष वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः । पवते वा । 'यूप्वोलोपश्च' इति पव-तेरूपन् धात्वन्तलोपः—इति वदन् 'पूषः' इति पाठं मन्यते । किंतु 'यूप्वोलोपश्च' इति सूत्रमुज्ज्वलदत्तादौ न दृश्यते ॥ (२) ॥*॥ क्रामति । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुक्तः । 'क्रमुको भद्रमुस्तके । गुवाके पट्टिकालोभ्रे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ 'ब्रह्मणि वैदिके साधुः' 'तत्र साधुः' । (४।४।९८) इति यत् । 'ये चाभावकर्मणोः' । (६।४।१६८) इत्यन् प्रकृत्या । ('ब्रह्मण्यो ब्रह्मसाधौ स्याद्ब्रह्मदा(से)शनैश्चरे') ॥ (४) ॥*॥ ब्रह्मणो ब्रह्मणि वा दारु ॥ (५) ॥*॥ तूलयति तूल्यते, वा । 'तूल निष्क-र्षे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । घञ् (३।३।१९) वा । 'पुलिङ्गस्तु पिचौ तूलः ह्रीवं स्याद्ब्रह्मदारुणि' इति रुद्रः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'अश्वत्थाकारस्य' 'पार्श्वपिप्पल' इति ख्यातस्य । 'तूत' इति ख्यातस्य, इत्यन्ये ॥

नीपप्रियककदम्बास्तु हलिप्रिये ।

नीपेति ॥ नयति, नीयते, वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) 'पानीविषिभ्यः पः' (उ० ३।२३) बाहुलका-द्रुणाभावः । 'नीपः कदम्बवन्धूकनीलाशोकद्रुमेषु च' ॥ (१) ॥*॥ ग्रीणाति । 'ग्रीञ् तपर्णे' (क्र्या० उ० अ०) । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) । 'प्रियकः पीतसारके ।

नीपे चित्रमृगे चालौ प्रियंगौ कुङ्कुमेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ कदति । 'कद' सौत्रो हिंसार्थः । 'कृकदिकडिकटि-
भ्योऽम्बच्' (उ० ४।८२) ।—'कदेर्णिद्धा' इत्यम्बच्—इति
मुकुटः । तन्न । तादृशमूत्राभावात् । 'कदम्बं' निकुरम्बे
स्यान्नीपसर्षपयोः पुमान् ॥ (३) ॥*॥ हलिनः प्रियः ।
सुराया अधिवासनात् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कदम्ब'
इति ख्यातस्य ॥

वीरवृक्षोऽरुष्करोऽग्निमुखी भल्लातकी त्रिषु ॥४२॥

वीरेति ॥ वीर इव वृक्षो दुःस्पर्शत्वात् । 'वीरवृक्षस्तु
भल्लातकार्जुनद्रुमयोः पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ अरुर्ग्रणं करोति
'दिवाविभा—' (३।२।२१) इति टः । 'नित्यं समासेऽनु-
त्तरपदम्यस्य' (८।३।४५) इति षः । 'अरुष्करो' व्रणकृति
त्रिषु, भल्लातके पुमान् ॥ (२) ॥*॥ अग्निरिव मुख-
मस्याः, गौरादिः (४।१।४१) । 'भवेदग्निमुखो देवे विप्रे
भल्लातके स्त्रियाम्' ॥ (३) ॥*॥ भल्ल इवातति । 'अत
सातत्यगमने' (भा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ।
'जतिः' (४।१।५३) इति ङीष् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'भल्लातक्याः' 'भेलावा' इति ख्यातस्य ॥

गर्दभाण्डे कंदरालकपीतनमुपार्श्वकाः ।

प्लक्षश्च

गर्दंति ॥ 'गर्दभो' गन्धभिद्यपि । गर्दभममति ।
'अम गत्यादिषु' (भा० प० से०) । 'अमन्ताडुः' (उ०
१।११४) ॥ (१) ॥*॥ कंदरां लाति । 'आतः—' (३।
२।३) इति कः । 'कंदरालः' पुमान् गर्दभाण्डे प्लक्षतरा-
वपि ॥ (२) ॥*॥ या लक्ष्म्यास्तन ईतनः । कपीनां कपे-
र्वर्णस्य वा ईतनः । 'कपीतनो' गर्दभाण्डशिरीषाघ्रातकेषु
च । अश्वत्थे च' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ शोभनं पा-
र्श्वमस्य ॥ (४) ॥*॥ प्रक्षरति । 'क्षर संचलने' (भा०
प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः ।
'कपिलिकादिवात्' (वा० ८।२।१८) लत्वम् । 'प्लक्षो द्वीपे
गर्दभाण्डेऽश्वत्थे जटिनि पक्षके' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'प्लक्षस्य' 'गेढी' इति ख्यातस्य ॥

तिन्तिडी चिंचाम्ब्लिका

तिन्तीति ॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्रभावे' (दि० प०
से०) 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति निपातः ।
'तिन्तिडी त्वम्ब्लिका चिंचा तिन्तिडीका कपिप्रिया' इति
वाचस्पतिः । ('तिन्तिडी चुके चिंतायाम्') ॥ (१) ॥*॥

'चिम्' इत्यव्यक्तं शब्दं चिनोति । 'चिञ् चयने' (स्वा०
उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः
॥ (२) ॥*॥ अम्ब्लो रसोऽस्यास्ति । 'अतः' (५।२।
११५) इति ठन् । 'अम्ब्लीका चाम्ब्लिका चिंचा तिन्ति-
डीका च तिन्तिला' इति चन्द्रः । ('अम्ब्लिका तिन्ति-
डीकाम्ब्लोद्गारचाङ्गेरिकासु च') ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'चिंचायाः' ॥

अथो पीतसालके ॥ ४३ ॥

सर्जकासनवन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः ।

अथविति ॥ पीतः सारोऽस्य रलयोरेकत्वम् ॥ (१)
॥*॥ सृजति 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ) ण्वल् (३।
१।३३) । यद्वा सज्यते । 'षर्ज अर्जने' (भा० प० से०) ।
कुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥*॥ अस्यति रुजम् । 'असु
क्षेपणे' (दि० प० से०) । ल्युः (३।१।३३) । 'प्रियको
जीवकोऽसनः' इति रत्नकोशः । 'असनं' क्षेपणे क्लीवं पुंसि
स्याज्जीवकद्रुमे । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । 'पीठेभस्कन्धयोः
ह्रीवमासनं ना तु जीवके' इति रुद्ररभसौ ॥ (३) ॥*॥
वन्धूकस्येव पुष्पाण्यस्य ॥ (४) ॥*॥ श्रीणाति । 'श्रीञ्
तर्पणे' (क्या० उ० अ०) । कुन् (उ० २।३२) । 'प्रि-
यकः पीतसारके । नीपे चित्रमृगे चालौ प्रियंगौ कुङ्कु-
मेऽपि च' ॥ (५) ॥*॥ जीवयति । 'जीव प्राणधारणे'
(भा० प० से०) ण्वल् (३।१।३३) । 'जीवकः प्राणके
पीतसारकृपणयोरपि । कूर्चशीर्षे च पुंसि स्यात्' ॥ (६)
॥*॥ षट् 'जीवकस्य' 'विजयसार' इति ख्यातस्य ॥

साले तु सर्जकार्ण्याश्वकर्णकाः सस्यसंवरः ॥४४॥

सेति ॥ सल्यते । 'षल गतौ' (भा० प० से०) क-
र्मणि घञ् (३।३।१९) । सारो दार्ढ्यमतिशयितमस्य । अ-
र्शआद्यच् (५।२।१२७) वा । 'पुंसि भूरुहमात्रेऽपि सालो
वरणसर्जयोः' इति दन्त्यादौ रभसः ॥ (१) ॥*॥ सज्यते ।
'षर्ज अर्जने' (भा० प० से०) । ण्यन्तादच् (३।३।५६) ॥
(२) ॥*॥ कृषति । 'कृष विलेखने' (तु० उ० अ०) ।
'इगुपध—' (३।१।३५) इति कः । चातुर्वर्ण्यादिवात्

१—ह्रस्वादि दन्त्यमध्यम् । 'निरसनैरसनैः' इति माधयम-
कात् ॥ ह्रस्वादितालव्यमध्यमपि । 'विकसितकंदलदर्शनैर्धौ व-
मति दरी मुखैश्च कंदलदर्शनैः' इति वृन्दावनयमकात्—इति मु-
कुटः ॥ २—सालो दन्त्यादिः—'सालकाननशोभिनी' इति द-
ण्डिलेपात् ॥ 'सालसदृशं भुजवनं भवानी च' इति दमयन्ती-
श्लेषाच्च ॥

(वा० ५।१।१२४) ष्यञ् (३) ॥*॥ अश्वकर्ण इव प-
त्रमस्य ॥ (४) ॥*॥ सस्यैः संत्रियते । 'वृञ् वरणे' (स्वा०
उ० से०) । 'ग्रहवृष्ट-' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'सालस्य' 'शालवृक्षस्य' ॥

नदीसर्जो वीरतरुनिद्रुः ककुभोऽर्जुनः ।

नेति ॥ नद्याः सर्जः ॥ (१) ॥*॥ वीरश्चासौ तरुश्च ।
दृढकाष्ठत्वात् ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रस्य इन्द्र इव वा दुः ॥
(३) ॥*॥ 'ककुप् स्त्रियां प्रवेणीदिक्शोभासु चम्पकस्रजि' ।
कुकुभो दिशः सन्त्यस्य । बहुविस्तारत्वात् । अर्शआद्यच्
(५।२।१२७) । 'ककुभो रागभेदेऽपि वीणाङ्गेऽर्जुनपादपे'
॥ (४) ॥*॥ अर्ज्यते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) ।
'अर्जेर्णिलुक् च' (उ० ३।५८) इत्युनन् ॥*॥ 'पार्थस्तु
ककुभे जिष्णौ' इति विश्वात् पार्थाऽपि ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'अर्जुनवृक्षस्य' 'कौपीतक' इति ख्यातस्य ॥

राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिकायाम्

राजेति ॥ राजभिरद्यते । 'अद भक्षणे' (अ० प०
अ०) कर्मणि ल्युट् (३।३।११४) । 'राजादनं क्षीरिकायां
पियाले किंशुकेऽपि च' । 'राजादनः पियालद्रौ क्षीरि-
कायां त्रिपत्रके' इति हैमात् पुंलिङ्गोऽपि ॥ (१) ॥*॥
फलानामध्यक्षः ॥ (२) ॥*॥ क्षीरमस्त्यस्याः । 'अतः'
(५।२।११५) इति थन् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्षीरि-
कायाः' 'खिरणी' इति ख्यातस्य ॥

अथ द्वयोः ॥४५॥

इङ्गुदी तापसतरुः

अथेति ॥ इङ्गुनम् । 'इगि गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।११८) । इङ्गं द्यति 'दो अवखण्डने' (दि० प०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) । 'जातेः' (४।१।५३) इति ङीष् ॥ (१)
॥*॥ तपस्विन उपयुक्ततरुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इङ्गुद्याः'
'इङ्गुआ' इति ख्यातस्य । 'जियापूता' इति ख्यातस्य-
इति मुकुटः ॥

भूर्जे चर्मिमृदुत्वचौ ।

भिवति ॥ ऊर्जनमूर्जः । 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' (चु०
प० से०) । घञ् (३।३।११८) । भूर्जोऽस्य ॥ (१)
॥*॥ प्रशस्तं चर्मस्यास्ति । ग्रीष्मादित्वात् (५।२।११६)
इनिः । 'चर्मी फलकपाणौ स्याद्भूर्जे भृङ्गिरिटावपि' ॥
(२) ॥*॥ मृदुस्त्वगस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भोजप-
त्रवृक्षस्य' ॥

**पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलि-
द्वयोः ॥ ४६ ॥**

पीति ॥ पिच्छा शाल्मलिनिर्यासोऽस्या अस्ति । पि-
च्छादित्वात् (५।२।१००) इलच् ॥ (१) ॥*॥ पूरयति ।
'पूरी आप्यायने' (चु० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११४) ।
'टिड्ढा-' (४।१।१५) इति ङीष् । यत्तु मुकुटः—'बोः—'
(८।२।७६) इत्यादिना दीर्घः—इत्याह । तन्न । हल्पदा-
न्तयोरभावात् । धातोर्दीर्घोपधत्वाच्च । 'पूरणः पूरके त्रिषु ।
ह्रीवं पिष्टप्रभेदे च पूरणी शाल्मलीद्रुमे । (पटारम्भकसू-
त्रेषु) (२) ॥*॥ सुञ्चति रसम् । 'मुञ्च मोक्षणे' (तु०
उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'मोचः शोभाञ्जने
पुंसि मोचा शाल्मलिरम्भयोः' ॥ (३) ॥*॥ स्थिरमायु-
र्यस्याः । 'षष्टिं वर्षसहस्राणि वने जीवति शाल्मलिः' इति
वचनात् ॥ (४) ॥*॥ शालयति । 'शल संचलने' (भ्वा०
आ० से०) णिजन्तः । क्तिप् (३।२।१७८) । मलते ।
'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ०
४।१।१८) । शाल् चासौ मलिश्च ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शा-
ल्मल्याः' 'सैबर' इति ख्यातस्य ॥

पिच्छा तु शाल्मलीवेष्टे

पीति ॥ पतितुमिच्छति । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प०
से०) सन्नन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।
३।१०९) । यद्वा पिच्छ(य)ति, पिच्छयते, वा । 'पिच्छ
बाधे' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।
३।१८) वा ॥ (१) ॥*॥ शाल्मल्या वेष्टः । 'क्वाथः क-
पायो निर्यूपो निर्यासो वेष्टकस्तथा' इति रभसः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'शाल्मलिकाथस्य' 'सैवरीगोदस्य' ॥

रोचनः कूटशाल्मलिः ।

रोचेति ॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'अनुदात्तेश्च-' (३।२।१४९) इति युच् । 'रोचना र-
क्तकल्लारे गोपित्तवरयोषितोः । रोचनः कूटशाल्मल्यां पुंसि
स्याद्रोचके त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ कूटश्चासौ शाल्मलिश्च ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'कृष्णशाल्मलेः' । कुत्सितशाल्मलेः, इत्येके ॥
चिरविल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके ॥४७॥

चिरेति ॥ चिरं विलति । 'विल भेदने' (तु० प० से०)
बाहुलकाद् ॥*॥ 'चिरिविल्वः' इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥
नक्तं मालो धारणमस्य । नक्तमा अलति वा ।
'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।
१३४) ॥*॥ 'रक्तमालः' इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥

करेण जन्यते । 'अन्यत्रापि' (३।२।१०१) इति डः । कं सुखं जलं वा रञ्जयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) — 'त्यजरजः' (३।२।१४२) इति निर्देशादङित्यपि नलोपः । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । — गिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः — इति मुकुटः । तच्च । एवमपि णिनिमित्तवृद्धेर्दुर्वास्वात् । 'करजं' स्याद्वाघ्रनखे करञ्जनखयोः पुमान् ॥ (३) ॥*॥ कं रञ्जयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ('ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इत्युक्तेर्नलोपाभावः) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'करञ्जवृक्षस्य' ॥

प्रकीर्यः पूतिकरजः पूतीकः कलिमारकः ।

प्रकीरति ॥ प्रकीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । अद्यादित्वात् (उ० ४।१।१२) यक् । — ण्यति पूर्वविप्रतिषेधाद्दीर्घपरत्वे च — इति मुकुटः । तच्च । पूर्वविप्रतिषेधस्य निर्मूलत्वात् । 'इत्योत्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन' (वा० ७।१।१००) इति वचनाच्च । 'प्रकीर्यः पूतिकरजे विप्रकीर्णे तु वाच्यवत्' ॥ (१) ॥*॥ पूतिश्चासौ करजश्च ॥ (२) ॥*॥ पुनाति । 'पून् पवने' (त्रया० उ० से०) । 'तिन्तिडीकादयश्च' (उ० ४।२०) इतीकन् तुक्च ॥*॥ ('पूतिकः' इति पाठे पूतिं कायति । 'पूतीकः पूतिकः' इति माधवः) ॥ (३) ॥*॥ कलिं मारयति । यदाहेन्दुः — 'पूतीकरजः सुमनास्तथा कलहनाशनः' । मुकुटस्तु — कलिं करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) स्वार्थे कन् (५।३।७५) । कलिकारकः — इत्याह ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कण्टकवत्करञ्जस्य' ॥

करञ्जभेदाः षड्ग्रन्थो मर्कट्यङ्गारवल्लरी ॥ ४८ ॥

केति ॥ षड् ग्रन्थयो यस्य । 'अच् प्रत्यन्वपूर्वात्' (५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागादच् । षड् ग्रन्था यस्य वा । 'षड्ग्रन्था तु वचायां स्त्री स्यात्करञ्जान्तरे पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ मर्कति । 'मर्क' सौत्रो धातुः । शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) । गौरादिः (४।१।४१) । 'अथ मर्कटी । करञ्जमिच्छकशिम्भ्योः पुंसि वानरलूतयोः' ॥ (१) ॥*॥ अङ्गारवर्णपर्णा वल्लरी ॥ (१) ॥*॥ 'करञ्जभेदानाम्' एकैकम् ॥

रोही रोहितकः ग्रीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ।

रोहीति ॥ अवश्यं रोहति 'आवश्यक' (३।३।१७०) इति णिनि । 'रोही रोहितकेऽश्वत्थवटपादपयोः

पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ रोहितो वर्णोऽस्यास्ति । अर्शआद्यच्' (५।२।१२७) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'रोहितं कुङ्कुमे रक्ते ऋजुशकशरासने । पुंसि स्यान्मीनमृगयोर्भेदे ना रोहितद्रुमे' ॥ (२) ॥*॥ 'ग्रीहशत्रुर्वनतित्तश्च रोहितः' इति माधवः । ग्रीहः शत्रुः ॥ (३) ॥*॥ दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'रोहितकस्य' 'रोहिड' इति ख्यातस्य ॥

गायत्री बालतनयः खदिरो दन्तधावनः ॥ ४९ ॥

गायेति ॥ गायन्तं त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप' (३।२।३) इति कः । 'गायत्री खदिरे स्त्री स्यात्' इति रभसः । 'गायत्री त्रिपदादेवीछन्दो-भित्खदिरेषु च' ॥*॥ 'वह्निगायत्रिणां तथा' इति वैद्यकान्तान्तोऽपि । ग्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इति निः ॥ (१) ॥*॥ बालास्तनयाः पत्राण्यस्य ॥*॥ 'बालपत्रश्च' इति मूलपाठः — इत्यन्ये । 'बालपत्रो यवासः खदिश्च' इति प्राञ्चः । आह च — 'खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः । कण्टकी बालपत्रश्च जिह्वाशलयः क्षितिक्षमः' ॥ (२) ॥*॥ खदति । 'खद स्थैर्ये हिंसायां च' (भ्वा० प० से०) । 'इषिर्मदिमुदि' (उ० १।५१) इति किरच् । 'खदिरी शाकभेदे स्त्री ना चन्द्रे दन्तधावने' ॥ (३) ॥*॥ दन्तान् धावति । 'धावु गतिशुद्ध्योः' (भ्वा० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११४) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'खदिरे' ॥

अरिमेदो विद्वखदिरे

अरीति ॥ अरिरिव भेदः स्नेहोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ विद्वन्निः खदिरे ॥ (२) ॥*॥ 'द्वे दुर्गन्धिखदिरे' ॥ कदरः खदिरे सिते ।

सोमवल्लकोऽपि

कदेति ॥ दृणाति । 'दृ विदारणे' (त्रया० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । कस्य जलस्य दरः । 'कदरः श्वेतखदिरे क्रकचव्याधिभेदयोः' ॥ (१) ॥*॥ सोम इव वल्लकोऽस्य । 'सोमवल्लस्तु धवलखदिरे कट्फलेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतखदिरे' ॥

अथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकौ ॥ ५० ॥

एरण्ड उरुवृकश्च रुचकश्चित्रकश्च सः ।

चञ्चुः पञ्चाङ्गुलो मण्डवर्धमानव्यडम्बकाः ॥ ५१ ॥

अथेति ॥ व्याघ्रस्य पुच्छमिव पुच्छमस्य ॥ (१) ॥*॥

१ — 'दीर्घप्रयोजकरपरेकारत्वे' इत्यर्थः ॥ २ — आधुनिकपुस्तकेषु तु 'फर्कीकादयश्च' इति सूत्रमुपलभ्यते ॥

१ — आधुनिकपुस्तकेषु तु खिदेरत्र सूत्रे पाठः । खदिरसि-द्विस्तु (उ० १।५३ सूत्रेण) भवति ॥

गन्धर्वस्य मृगभेदस्य हस्त इव (हस्तः) पत्रमस्य ॥ (२) ॥*॥ आ ईरयति वायुम् । 'ईर गतौ कम्पने च' (अ० आ० से०) । अस्माणिजन्ताद्वाहुलकादण्डच् ॥ (३) ॥*॥ उरुं महान्तं वायुं वायति । 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) 'उल्लादयश्च' (उणा० ४।४१) इत्यूकः । 'खपुरः क्रमुको, निचुलो हिज्जल, एरण्ड उरुवूकः' इति बोपालितः । 'उरुवूकुरुवुकव्याघ्रदलाश्च' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) इति कुन् ॥ (५) ॥*॥ चित्रयति । 'चित्र अद्भुतादौ' (चु० उ० से०) । कुन् (उ० २।३२) 'चित्रकं तिलके ना तु व्याघ्रभिचक्षुपाठिषु' ॥ (६) ॥*॥ चञ्चति । 'चञ्चु गत्यर्थः' (भ्वा० प० से०) । यत्तु—'चकि, मकि गतौ' इति धातूपन्यसनं मुकुटस्य । तच्चिन्त्यम् । बाहुलकादुः । 'चञ्चुस्त्रोत्र्यां स्त्रियां पुंसि गोनाडीके व्यङ्ग्यम्बके' ॥ (७) ॥*॥ 'पञ्चाङ्गुल्योऽस्य । 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः' (५।४।८६) इत्यच् । यत्तु—'द्वित्रिभ्याम्' (५।४।१०२) इत्यच्—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् ॥ (८) ॥*॥ मण्डयति । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) । पचाद्यच् (३।१।३४) । 'आमलक्यां स्त्रियां मण्ड एरण्डे मोचपिच्छयोः' इति रभसः । 'मण्डः पञ्चाङ्गुले शाके पुंसि क्लीबं तु मस्तुनि । आमलक्यां स्त्रियां मण्डाथास्त्रियां सारपिच्छयोः' ॥*॥ अकारप्रश्लेषोऽपि । 'अमण्डपञ्चाङ्गुलवर्धमानगन्धर्वहस्ताः' इति हारावली ॥*॥ आकारादिरपि । 'गन्धर्वहस्तकोऽमण्ड आमण्डो व्याघ्रपुच्छकः' इति तारपालः ॥*॥ 'आदण्डः' इत्येके । (दीर्घदण्डत्वात्)—इति स्वामी ॥ (९) ॥*॥ वर्धते । 'वर्ध लेदनपूरणयोः' (चु० प० से०) । चानश् (३।२।१२९) । 'वर्धमानः प्रश्नभेदे शरावैरण्डविष्णुषु' ॥ (१०) ॥*॥ व्यङ्गं मलमम्बयति । 'अवि संसने' (भ्वा० आ० से०) । णिच् (३।१।२६) । ण्वल् (३।१।३३) ॥*॥ 'व्यङ्गस्वनः' इति स्वामी । तत्र ल्युट् (३।३।११४) । युच् (उ० २।७८) वा ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'एरण्डस्य' ॥

अल्पा शमी शमीरः स्यात्

अल्पेति ॥ अल्पा शमी । 'कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः' (५।३।८८) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अल्पशम्याः' ॥

शमी सक्तुफला शिवा ।

शमीति ॥ शमयति । रोगान् पचाद्यच् (३।१।३४) । गौरादिः (४।१।४१) । 'शमी सक्तुफलायां च शिम्निकायां

च वैलुलौ' ॥ (१) ॥*॥ सक्तुवत् फलमस्याः । अजादिः (४।१।४) ॥ (२) ॥*॥ शिवं करोति । 'तत्करोति' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । पचाद्यच् (३।१।३४) । 'शिवा झाटामलौषधौ । अभयामलकीगौरीफेरुसक्तुफलासु च' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शम्याः' ॥

पिण्डीतको मरुवकः श्वसनः करहाटकः ॥५२॥ शल्यश्च मदने

पिण्डीति ॥ पिण्डीं तनोति । 'अन्वेभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'पिण्डीतकः स्यात्तगरे मदनारुख्यमहीरुहे' ॥ (१) ॥*॥ मरुं वाति । कुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥*॥ निर्जलेऽपि श्वसिति । नन्धादिः (३।१।३४) । 'श्वसनं श्वसिते पुंसि मारुते मदनद्रुमे' ॥ (३) ॥*॥ करं हाटयति । 'हट दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) । 'कर्मण्यण्' (३।२।२) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'करहाटः शिफाकन्दे पद्मस्य मदनद्रुमे' ॥ (४) ॥*॥ शलति । 'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) । अङ्यादित्वात् (उ० ४।१।२२) यक् । 'क्ष्वेडाशङ्कुशरे शल्यं ना श्वाविन्मदनद्रुमे' इति तालव्यादौ रभसः ॥ (५) ॥*॥ मदयति । 'मदी हर्षग्लेपनयोः' (भ्वा० प० से०) । ल्युः (३।१।३४) । 'मदनः स्मरवसन्तद्रुभिद्वत्तूरसिह्लके' ॥ (६) ॥*॥ षट् 'मदनस्य' 'मयनफलाख्यवृक्षस्य' ॥

शक्रपादपः पारिभद्रकः ।

भद्रदारु द्रुकिलिमं पीतदारु च दारु च ॥५३॥ पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर्देवदारुणि

शक्रेति ॥ शक्रस्य पादपः ॥ (१) ॥*॥ पारि निष्ठां प्राप्तं भद्रमस्य । 'पारिभद्रस्तु निम्बद्रौ मन्दारे देवदारुणि' ॥ (२) ॥*॥ भद्रं दारु । 'भद्रदारुणि च क्लीबम्' इत्यमरमाला । 'पुनपुंसकयोर्दारुः' इति त्रिकाण्डशेषात् पुंस्यपि ॥ (३) ॥*॥ किलति । 'किल श्वैत्यक्रीडनयोः' (तु० प० से०) । बाहुलकात् किमच् । द्रुश्चासौ किलिमं च ॥ (४) ॥*॥ पीतं च तदारु च ॥ (५) ॥*॥ दीर्यते । 'दृ विदारणे' (त्र्या० प० से०) । 'दृसनजनि—' (उ० १।३) इति जुण् । 'पुनपुंसकयोर्दारु' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (६) ॥*॥ पूति च तत्काष्ठं ॥ (७) ॥*॥ देवस्य दारु ॥ (८) ॥*॥ अष्ट 'देवदारुवृक्षस्य' ॥

अथ द्वयोः ।

पाटलिः पाटलामोघा काचस्थाली फलेरुहा ५४
कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी

अथेति ॥ पाति । क्तिप् (३।२।१७८) । टलति । 'टल वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इत्' (उ० ४।११८) । पाश्चासौ टलिश्च ॥ (१) ॥*॥ पाटं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'पाटला पाटलौ स्त्री स्यादस्याः पुष्पे पुनर्न ना' ॥ (२) ॥*॥ न मोघा । 'अलिप्रिया विशालाग्राप्यमोघा पाटलिर्द्वयोः' इति वाचस्पतिः ॥*॥ 'मोघा स्त्री पाटलावृक्षे मोघं त्रिषु निरर्थके' इति रुद्रात् 'मोघा' अपि । मोहयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) ॥ (३) ॥*॥ काचस्य काष्ण्यस्य स्थाली पात्रम् ॥*॥ स्वामी तु 'काला' 'स्थाली' इति पठति । कालो वर्णोऽस्या अस्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) अजादिः (४।१।४) । 'काला तु कृष्णवृन्ताख्यामञ्जिष्ठानीलिकासु च' ॥*॥ तिष्ठति । 'ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । 'स्थाचतिमृजेरालज्वालजालीयचः' (उ० १।११६) । 'स्थाली स्यात्पाटलोखयोः' ॥ (४) ॥*॥ फले रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यलुक् ॥ (५) ॥*॥ कृष्णं वृन्तमस्याः । 'कृष्णवृन्ता पाटलायां माषपर्ण्या च योषिति' ॥ (६) ॥*॥ कुबेरस्येवाक्षि यस्याः । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् । गौरादिः (४।१।४१) । मुकुटस्तु—'बहुव्रीहौ सक्थि-' (५।४।११३) इत्यादिना षच्—इत्याह । तन्न । अस्वाङ्गत्वात् वृक्षस्याप्राणित्वात् ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'पाटलायाः' 'पाडली' इति ख्यातस्य ॥

श्यामा तु महिलाह्वया ।

लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियंगुः फलिनी फली ५५
विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियक्थ सः ।

श्यामेति ॥ श्यामो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआदिः (५।२।१२७) । 'श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरितोः पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु । मरिचे सिन्धुलवणे ह्रीवं स्त्री शारिवौषधौ । अप्रसूताङ्गनायां च प्रियंगवावपि वल्गुलौ । यमुनायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृतिकौषधौ । (नीलिकायाम्) ॥ (१) ॥*॥ महिलाया आह्वय आह्वयो यस्याः । 'सप्तम्युपमान-' (६।२।२) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ लतति । 'लतिः' सौत्रो धातुः । पचाद्यच्

(३।१।१३४) । 'प्रियंगुनखयोर्लता । स्पृक्काज्योतिष्मतीव-
लीलताकस्तूरिकासु च' ॥ (३) ॥*॥ गवि भूमौ बन्धते ।
'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥ (४) ॥*॥ गुन्द्रयति । 'गुद्रि क्षोदे' () । अच् (३।१।१३४) । 'गुन्द्रस्तेजनके स्त्री तु प्रियंगौ मद्रमुस्तके' ॥ (५) ॥*॥ प्रियं गच्छति । मृग-
य्यादौ (उ० १।३७) निपातः । 'प्रियंगुः स्त्री राजिकाक-
णयोरपि । फलिन्यां कङ्कुसस्ये च' ॥ (६) ॥*॥ फलम-
स्त्यस्याः । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः । 'फलिन्य-
ग्रिशिखायां स्त्री फलिन्यां फलिने त्रिषु' ॥ (७) ॥*॥ गौ-
रादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'फली फलिन्याम्' ॥ (८) ॥*॥ विष्वक् सिनोति । 'विष् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) ।
'कृवृजृसि-' (उ० ३।१०) इति नः ।—अच् (३।१।१३४)—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । 'विष्वक्सेना फलिन्यां स्याद् विष्वक्सेनो जनार्दने' ॥ (९) ॥*॥ गन्धवत् फ-
लमस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् । 'गन्ध-
फल्यपि गुन्द्रायां चम्पकस्य च कोरके' ॥ (१०) ॥*॥
ईषद् रम्भा । 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) इति कोः का ॥
(११) ॥*॥ प्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (व्या० उ० से०) ।
कुन् (उ० २।३२) 'प्रियक्थः पीतसारके । नीपे चित्रमृगे
चालौ प्रियंगौ कुङ्कुमेऽपि च' ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश
'प्रियङ्गुवृक्षस्य' ॥

मण्डूकर्णपत्रोर्णनटकदृङ्गटुण्डुकाः ॥ ५६ ॥

स्योनाकशुकनासर्षदीर्घवृन्तकुटन्नटाः ।

शोणकश्चारलौ

मण्डूकेति ॥ मण्डूक इव पर्णमस्य ॥ (१) ॥*॥ पत्रे
ऊर्णाऽस्य । 'पत्रोर्णं धौतकौशेये ह्रीवं स्याच्छोणके पु-
मान् ॥' (२) ॥*॥ नटति । 'णट वृत्तौ' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ कटून्यङ्गान्यस्य ॥
(४) ॥*॥ 'टुण्डु' इति कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'टुण्डुकः
शोणकाल्पयोः' ॥ (५) ॥*॥ सीव्यति । 'विषु तन्तुसंताने'
(दि० प० से०) । बाहुलकान्नः । अन्तरङ्गत्वाद्यण् (६।
१।७७) । 'स्योनः किरणसूर्ययोः' । तेनाकति, अक्यते,
वा । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।
१।१३४) घञ् (३।३।१९) वा ॥*॥ श्यायते । 'श्यैङ्

१—प्रियंगुर्गकारवती । 'सरलप्रियंगुणाढ्यम्' उति दमयन्ती-
रुपात् ॥

गतौ' (भ्वा० प० अ०) । पिनाकादौ (उ० ४।१५) नि-
पातितः । 'श्योनाकः' तालव्यादिरपि ॥ (६) ॥*॥ शु-
कनासा इव पुष्पमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥
(७) ॥*॥ ऋषति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । 'स्तु-
त्रश्चिकृत्युषिभ्यः कित्' (उ० ३।६६) इति सेः । 'ऋक्षः
पर्वतराजे स्याद्बल्लूके शोणके पुमान् ॥ (८) ॥*॥ दीर्घं
वृन्तमस्य ॥ (९) ॥*॥ कुटन् वक्रीभवन् नटति । 'नट
स्पन्दने' () । पचाद्यच् (३।१।३४) ॥ (१०)
॥*॥ शोणति । 'शोणृ षर्णे' (भ्वा० प० से०) । पचा-
द्यच् (३।१।३४) । ('शोणः कृशानौ श्योनाके लोहिताश्वे
नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये') । स्वार्थे कन् (५।३।
७५) ॥*॥ स्वामी तु—शवति । शोनकः—इत्याह ॥
(११) ॥*॥ इयति । 'अर्तैररुः' (उ० ४।७९) । कपि-
लिकादिः (वा० ८।२।१८) ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'शो-
णकस्य' ॥

तिष्यफला त्वामलकी त्रिषु ॥ ५७ ॥

अमृता च वयस्था च

तिष्येति ॥ 'नित्यमामलके लक्ष्मीर्नित्यं हरितगोमये ।
नित्यं शङ्खे च पद्मे च नित्यं शुक्ले च वाससि' इति श्रव-
णात् तिष्यं मङ्गल्यं फलमस्याः । अजादित्वात् (४।१।४)
टाप् । तिष्ये कलियुगे फलमस्याः सेवया, इति वा ॥ (१)
॥*॥ आमलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । कुन्
(उ० २।३२) । 'जातेः' (४।१।५३) इति ङीष् । गौरा-
दित्वकल्पनं तु चिन्त्यम् ॥ (२) ॥*॥ न त्रियन्तेऽनया ।
'तनिमृङ्भ्यां किञ्च' (उ० ३।८८) इति तन् । 'अमृता
मागधीपथ्यागुडूच्यामलकीषु च' ॥ (३) ॥*॥ वयो यौ-
वनं तिष्ठत्यनया । घञर्थे कः (३।३।५८) । 'वयस्था तु
स्त्रियां ब्राह्मीगुडूच्यामलकीषु च । सूक्ष्मैलायां च काकोल्यां
पथ्यायां, तरुणे त्रिषु' ॥*॥ कायस्थाऽपि । 'कायस्था तु
हरीतक्यामलक्योश्च प्रकीर्तिता' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'आमलक्याः' ॥

त्रिलिङ्गस्तु विभीतकः ।

नाऽक्षस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः ५८

त्रीति ॥ विगतं भीतं रोगभयमस्मात् । 'जातेः' (४।
१।५३) इति ङीष् । गौरादित्वकल्पनं त्वयुक्तम् । विशिष्टं
भीतमस्माद्वा, भूतकल्योरश्रयत्वात् ॥ (१) ॥*॥ अक्षति ।
'अक्षू व्यातौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) ॥

'अक्षो ज्ञानात्मशकटव्यवहारेषु पाशके । रुद्राक्षे रावणौ सर्पे
विभीतकतरावपि । चक्रे कर्षे पुमान् क्लीबं तुत्ये सौवर्चले-
न्द्रिये' ॥ (२) ॥*॥ तुप्यति । 'तुष तुष्टौ' (दि० प० से०) ।
'इगुपध—' (३।१।३५) इति कः ।—'घञर्थे कः' (वा०
३।३।५८)—इत्युक्तिश्चिन्त्या । परिगणनात् । 'धान्यत्वचि
तुषः पुंसि विभीतकतरावपि' इति मूर्धन्यान्ते रुद्रः ॥ (३)
॥*॥ कर्षः फलमस्य ॥ (४) ॥*॥ भूतानामावासः ॥ (५)
॥*॥ कलेर्द्रुमः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'विभीतकस्य' 'व-
हेडा' इति ख्यातस्य ॥

अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता ।

हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा ॥ ५९ ॥

अभेति ॥ न भयमस्याः । 'अभया स्त्री हरीतक्यासु-
शीरे च नपुंसकम् । निर्भये वाच्यलिङ्गः स्यात्' इति मे-
दिनी ॥ (१) ॥*॥ न व्यथा यस्याः । 'अव्यथो निर्व्यथे
सर्पे चारदीपथ्ययोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥
पथोऽनपेता । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' (४।४।९२) इति
यत् । 'पथ्या स्त्री हरीतक्यां हिते त्रिषु' इति मेदिनी ॥
(३) ॥*॥ कायस्तिष्ठत्यनया । 'घञर्थे कः' (३।३।५८) ।
'कायस्था तु हरीतक्यामलक्योश्च प्रकीर्तिता' इति रभसः ।
'कायस्थः परमात्मनि । नरजातिविशेषे ना हरीतक्यां तु
योषिति' इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ पूतं करोति । 'तत्क-
रोति' (वा० ३।३।२६) इति णिच् । 'बहुलमन्यत्रापि'
(उ० २।७८) इति युच् । 'पूतना तु हरीतक्यां दानवी-
रोगभेदयोः' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ (अमृता व्याख्याता)
॥ (६) ॥*॥ हरिर्वर्ण इतो यस्याम् । 'संज्ञायां कन्' (५।
३।७५) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (७) ॥*॥ हैमवति
जाता । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । 'हैमवत्यभया-
स्वर्णक्षीर्योः श्वेतवचोभयोः' इति विश्वमैदिन्यौ ॥ (८)
॥*॥ चेतयति । 'चित्ती संज्ञाने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल्
(३।१।३३) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (९) ॥*॥ अति
प्रशस्ता । ईयसुन् (५।३।५७) 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३।
६०) । 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीष् । 'श्रेयसी क-
रिपिष्यलामभयापाठयोरपि' इति मेदिनी ॥ (१०) ॥*॥

१—शकटे यथा 'हस्तिभित्तरगैरक्षैः संवाधेऽस्मिन् रणाङ्गणे' ।
'समुदाये प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते' इति रथावयवेऽपि वर्तन्ते ।
विशेषपि 'शकटव्यवहारयोः' इत्युपलभ्यते ॥ २—व्यवहार आ-
व्यययादिन्यायः । तत्र यथा 'राजाध्यक्षः' इत्यनेकार्थकैरवाकार-
कौमुदी ॥

शिवं करोति । 'तत्करोति' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'शिवो मोक्षे महादेवे कीलकग्र-हयोगयोः । बालुके गुग्गुलौ वेदे पुण्डरीकद्रुमे पुमान् । सुखे क्षेमे जले क्लीबं शिवा झाटामलौषधौ । अभयामल-कीगौरीफेरसकुफलासु च' इति मेदिनी ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'हरीतक्याः' ॥

पीतद्वुः सरलः पूतिकाष्ठं च

पीति ॥ पीतश्चासौ द्वुश्च ।—पीयते चक्षुषाऽयम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० से०) । 'पः किञ्च' इति तः । 'धु-मास्था—' (६।४।६६) इतीत्वम्—इति मुकुटः । तच्चिन्त्यम् । उक्तसूत्रादर्शनात् । कप्रत्ययेन गतार्थत्वाच्च ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकादलच् । 'सरलः । पूतिकाष्ठे नास्थोदारावक्रयोस्त्रिषु' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ पूतेः पावनस्य काष्ठम् । 'पूतिकाष्ठं' च सरल-देवदारुमहीरुहोः' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स-रला' इति ख्यातस्य ॥

अथ द्रुमोत्पलः ।

कर्णिकारः परिव्याधे

अथेति ॥ द्रुमे उत्पलं तदाकारं पुष्पमस्य ।—'स-समी—' (२।१।४०) इति योगविभागात् समासः—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । बहुव्रीहिविग्रहस्य प्रदर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ कर्णिकामियति । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'क-र्मण्यण्' (३।२।१) । 'कर्णिकारः पुमानारम्भधद्रौ च द्रु-मोत्पले' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ परिविध्यति । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । 'श्याद्व्यधा—' (२।१।१४१) इति णः । 'परिव्याधस्तु पुंसि स्याद्वेतसे च द्रुमोत्पले' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कर्णिकारस्य' 'कठ-चम्पा' इति ख्यातस्य ॥

लकुचो लिकुचो डहुः ॥ ६० ॥

लेति ॥ लभ्यते । 'लक आस्वादने' () । बा-हुलकादुचः ॥ (१) ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) इष्वे लिकुचोऽपि ॥ (२) ॥*॥ दहति, तोहति, वा । 'दह भस्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । 'तुहिर् अर्दने' (भ्वा० प० से०) । मृग्यादित्वात् (उ० १।३७) निपातितः ॥*॥ 'अडहुः' इत्यपि—इति स्वामी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लिकुचस्य' 'वडहर' इति ख्यातस्य ॥

पनसः कण्टकिफलः

पनेति ॥ पनाय्यते स्तूयते 'वेतसंवाहस—' इत्यसजन्तो निपातितः । 'पनसः कण्टकिफले कण्टके वानरान्तरे स्त्रियां रोगप्रभेदे स्यात्' इति मेदिनी ॥*॥ 'पणसः' इ-त्यपि पाठः ॥ (१) ॥*॥ कण्टकाः सन्त्यस्य । 'अतः—' (५।२।११५) इतीनिः । कण्टकिफलमस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पनसस्य' 'कटहर' इति ख्यातस्य ॥

निचुलो हिज्जलोऽम्बुजः ।

नीति ॥ निचोलति । 'चुल समुच्छ्रये' (चु० प० से०) चुरादीनां णिज्वा । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । यत्तु—'निचोत्यते' इति विगृह्य 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) इत्युक्तं मुकुटेन । तन्न । परिगणनविरोधात् । अन्तरङ्गत्वेन (णिजाश्रय) गुणप्रसङ्गाच्च । 'निचुलस्तु नि-चोले स्यादिज्जलाख्यमहीरुहे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ हिनोति । 'हि गतौ वृद्धौ च' (स्वा० प० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) हित् जलमस्य ॥*॥ 'इज्जलः' इत्यपि पाठः । एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) तुक् (६।१।७१) इत् जलमस्य । 'निचु-लेज्जलहिज्जलाः' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ अम्बुनि जातः । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) 'सप्तम्यां ज-नेर्ङः' (३।२।९७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्थलवेतसस्य' । 'वानीरे कविभेदे स्यान्निचुलः स्थलवेतसे' इति शब्दार्ण-वात् । 'समुद्रफलस्य' इत्यन्ये ॥

काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलपूर्जघनेफला ॥ ६१ ॥

केति ॥ काकप्रिया उदुम्बरी । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'फलिपाटि—' (उ० १।१८) इति साधुः । 'फलव-सारोऽभिधेयवत् । नदीभेदे मलम्बां स्त्री' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ 'मलं पापे च किट्टे च वर्चस्के कृपणे मलः' इति धरणिः । मलात् पापात् पुनाति । 'पूस् पवने' (त्रया० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) मलं यवते । 'यु जुगुप्सायाम्' (चु० आ० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) बाहुलकाद्धीर्घः । यद्वा मलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०)

१—उज्ज्वलदत्तादौ तु अदः सूत्रं नोपलभ्यते । किं तु 'अत्यविचमि—' (उ० ३।११७) इति सूत्रेणासच् ॥ २—प-नसो दन्त्यान्त्यः । 'प्रियालपनसाराणि यौवनानीव वनानि' इति दमयन्तीशेषात् ॥

बाहुलकादयूः । 'मलयूः' इति वा पाठः ॥ (३) ॥*॥
जघने फलं यस्याः । 'अमूर्धम-' (६।३।१२) इति सप्तम्या
अलुक् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मलट्वा' 'कदुम्बरी'
इति ख्यातस्य ॥

अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गुनिर्यासमालकाः ।

पिचुर्मदश्च निम्बे

अरीति ॥ न रिष्टमशुभमस्मात् । 'अरिष्टो लशुने निम्बे
फेनिले काककङ्कयोः । अरिष्टमशुभे तर्के सूतिकागार आ-
सवे । शुभे मरणचिह्ने च' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥
सर्वतोभद्रं यस्मात् । 'सर्वतोभद्र' इत्युक्तः काव्यचित्रे गृह्णा-
न्तरे । निम्बे ना सर्वतोभद्रा गम्भारीनटयोषितोः' इति
मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ हिङ्गुवाकारो हिङ्गुगन्धो वा निर्या-
सोऽस्य । 'हिङ्गुनिर्यास' इत्येष निम्बे हिङ्गुरसेऽपि च'
इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ मलते । 'मल धारणे' (भ्वा०
आ० से०) ण्वल् (३।१।३३) । परस्मैपदं वुन्प्रत्यय-
विधानं च चिन्त्यम् ॥ (४) ॥*॥ पिचुं कुष्ठभेदं मर्दयति ।
'मृद क्षोदे' (त्रया० प० से०) । णिच् (३।१।२६) 'कर्म-
ण्यण्' (३।२।१) ॥*॥ पिचुं मन्दयति, इति 'पिचुमन्दः'
इति स्वामी ॥ (५) ॥*॥ निर्व्वति स्वास्थ्यम् । 'णिवि से-
चने' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।३४) वव-
योरेकत्वम् ॥ (६) ॥*॥ षट् 'नीम्ब' इति ख्यातस्य ॥

अथ पिच्छिलाऽगुरुशिशपा ॥६२॥

अथेति ॥ पिच्छाऽस्त्यस्याः । पिच्छादित्वात् (५।२।
१००) इलच् । 'पिच्छिलं विजिलेऽन्यवत् । स्त्री पोति-
काशिशपयोः शालमलीसिन्धुभेदयोः' ॥ (१) ॥*॥ न गु-
रुस्मात् । 'अगुरु क्लीवे शिशपायां जोङ्गके, लघुनि त्रिषु'
इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ शीघ्रं शीर्षं वा पाति । 'आतः'
(३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा
'शिम्' इत्यव्यक्तं शब्दं शब्देन वा शपति । 'शप आक्रोशे'
(भ्वा० उ० अ०) पचाद्यच् (३।१।३४) । शिम्वाभिः
शपति, इति वा । 'देविकाशिशपा-' (७।३।१) इति निर्दे-
शाद्वाशब्दलोपः । द्वितालव्या शिशपा । 'श्वश्रूस्तथा श्वशुर-
शाश्वतशिशपाश्च' इति शभेदात् ॥*॥ अगुरुसारा शिशपा
'अगुरुशिशपा' इत्येकं नाम-इति स्वामी । तत्र । उक्तरु-
द्रविरोधात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सिँसव' इति ख्यातस्या ॥

कपिला भस्मगर्भा सा

केति ॥ सा कपिलवर्णपुष्पा सती भस्मगर्भोच्यते ।

भस्म गर्भे यस्याः शुक्रसारत्वात् ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'कपिलवर्णायाः' ॥

शिरीषस्तु कपीतनः ।

भण्डिलोऽपि

शीति ॥ शृणाति शीर्यते वा । 'शृ हिंसायाम्' (त्रया०
प० से०) । 'शृपृभ्यां कित्' (उ० ४।२७) इतीषन् ।
(१) ॥*॥ तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) ।
अच् (३।१।३४) । यास्तनः ईतनः । कपीनां कपेर्व-
र्णस्य वा ईतनः ॥ (२) ॥*॥ भण्डति । 'भण्डि कल्याणे'
(चु० प० से०) । 'सलिकल्यानि-' (उ० १।५४) इतीलच् ।
—बाहुलकात्—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥*॥ रलयोरेकत्वात्
भण्डिलोऽपि । 'भण्डिलो भण्डिलो ना' इति वाचस्पतिः ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'शिरीषस्य' 'सिरीस' इति ख्यातस्य ॥

अथ चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः ॥६३॥

अथेति ॥ चम्पाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।
१२०) । 'चाम्पेयश्चम्पके स्वर्णे किंजल्के नागकेसरे' इति
मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ चम्पयति, चम्प्यते वा । 'चपि गत्याम्'
(चु० प० से०), कुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥*॥ हेमवर्णं
पुष्पमस्य । ('हेमपुष्पं तु चम्पके । अशोकद्रौ जपापुष्पे') ।
कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चम्पकस्य' ॥

एतस्य कलिका गन्धफली स्यात्

एतेति ॥ गन्धः फलं साध्यमस्याः । 'पाककर्ण-' (४।
१।५४) इति ङीष् । 'प्रियंगौ स्त्री गन्धफली चम्पकस्य
च कोरके' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'चम्पककलि-
कायाः' ॥

अथ केसरे ।

वकुलः

अथेति ॥ केसराः सन्त्यस्य । अर्श आद्यच् (५।२।

१—वस्तुतस्तु कपिलादिकमपि शिशपासामान्यपर्यायमेव ।
अत एव 'कपिला रेणुकायां च शिशपागोविशेषयोः' इति मे-
दिनी, 'कपिलो वह्निपिङ्गयोः । कुकुरे मुनिभेदे च कपिला
शिशपातरौ । पुण्डरीककरिण्यां च रेणुकागोविशेषयोः' इति है-
मश्च संगच्छते । तस्मात् 'पञ्च नामानि' इति युक्तम् ॥ २—वकु-
लोऽन्तस्थादिः । अत एव मुकुटेन 'उच्यते वर्ण्यते कविभिः'
इति विग्रहो दर्शितः । नापि व्याख्यात्रा निम्बवत् 'ववयो-
रभेदः' इत्युक्तम् । तथा च 'भवद्वैरिनगरमिवानेकविधवकुल-
संकुलम्' इति दमयन्ती ॥ नच ववयोरेक्येन निर्वाहः । 'व्याल-
म्बना' इत्यादौ यत्र ववयोर्न्याकरणेन निर्णयस्तत्रैव तदङ्गीका-

१२७) । के जले सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा 'केसरं' हिङ्गुनि क्लीबं किं-जल्के न स्त्रियां पुमान् । सिंहच्छटायां पुंभागे वकुले नाग-केसरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ वङ्कते 'वकिर्गत्यर्थः' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुलच् । 'आगमशासनम-नित्यम्' इति न नुम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वकुलस्य' 'मो-सरी' इति ख्यातस्य ॥

वङ्गुलोऽशोके

वङ्गिवति ॥ वजति 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'बाहुलकादुलच्' नुम् ॥ (१) ॥*॥ न शोकोऽस्मात् । 'अशोकस्त्रिपु निःशोके पुंसि कङ्क्रेलिपादपे । स्त्रियां तु क-टुरोहिण्यां पारदे स्यान्नपुसकम्' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अशोकस्य' ॥

समौ करकदाडिमौ ॥६४॥

समाविति ॥ करोति दोषाभावम् 'कृञादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) । 'करकस्तु पुमान् पक्षिविशेषे दाडिम्बेऽपि च । द्रयोर्मघोपले, न स्त्री करङ्के च कमण्डलौ' इति मे-दिनी ॥ (१) ॥*॥ दलनं दालः । 'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) दालेन निर्वृत्तः । 'भाव-प्रत्ययान्तादिमप्' (वा० ४।४।२०) । डलयोरेकत्वम् । 'दा-डिमस्तु त्रिलिङ्गः स्यादेलायां करके त्रिपु' इति मेदिनी ॥*॥ दाडिम्बोऽपि । 'दाडिम्बसारपिण्डीरस्वाङ्गुलशु-कवल्लभाः' इति रभसात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दाडिमस्य' ॥

चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काञ्चनाह्वयः ।

चेति ॥ चम्पाया अपत्यम् । 'चाम्पेयश्चम्पके स्वर्णे किंज-ल्के नागकेसरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ केसराः सन्त्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥ नागाख्यः के-सरः । 'स्वर्णेभसर्पाख्यो नागकेसरः पट्पदप्रियः' इति रभसः ॥ (३) ॥*॥ काञ्चनस्याह्वय आह्वयो यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'चाम्पेयस्य' ॥

जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ६५

जयेति ॥ जयति । 'जि जये' (भ्वा० प० अ०) । प-चाद्यच् (३।१।१३४) 'जया जयन्तीतिथिभित्पथ्योमातत्स-खीषु च । अशिमन्थे ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे' इति

रात् नहि वकुलशब्दे व्याकरणेन स्पर्शादित्वं संभवति । अत एव दमयन्तीव्याख्यानापि 'महाव्रतिकान्तःपातिभिः' इत्यत्रैव 'व-योरैक्यम्' इत्युक्तम् । नत्वत्रापि इति दिक् ॥

मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ 'तृभूवहि' (उ० ३।१२८) इति झच् । 'पितृ' इत्यनुवृत्तेर्डीप् (४।१।४१) । 'जयन्ती वृ-क्षभिर्द्रोयोरिन्द्रपुत्रीपताकयोः । पुमानैन्द्रो हरे भीमे' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ तर्कमृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ नद्यां भवा । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) 'टिड्ढा' । (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (४) ॥*॥ विजयन्तसेयम् । 'तसेदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । यद्वा वैजयन्ती पताकेव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वैजयन्तिकायाः' 'अरणी' इति ख्यातायाः । 'जाही' इति ख्यातायाः इत्यन्ये ॥

श्रीपर्णमशिमन्थः स्यात्कणिका गणिकारिका । जया

श्रीति ॥ श्रीः पर्णेषु यस्य । 'श्रीपर्णमशिमन्थेऽञ्जे श्रीपर्णी शालमलौ हठे' इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ अग्निं मथ्नाति । 'मन्थ विलोडने' (त्रया० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ कणति 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । गणाः सन्त्यस्या वा । अतः इति ठन् । 'कणिका सूक्ष्मवस्तुनि अशिमन्थे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ गणनम् । 'गण संख्याने' (चु० उ० से०) । 'इक् कृष्या-दिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । गणिं करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ङीप् (४।१।१५) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । यद्वा गणयति । ऋच्छति । ण्वल् (३।१।१३३) गणिका चासावारिका च ॥ (४) ॥ * ॥ जयति । प-चाद्यच् (३।१।१३४) । 'जया जयन्तीतिथिभित्पथ्यो-मातत्सखीषु च । अशिमन्थे ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'जयपर्णस्य' । 'अरणी' इति ख्याताया इत्येके । दशाप्यरणिपर्यायाः, इति स्वामी ॥

अथ कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ॥६६॥

अथेति ॥ कूटे शृङ्गे जायते स्म । 'सप्तम्यां जनेर्ङः' (३।२।९७) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) कौटजश्च । 'कौटजः कुटजः कोटी' इति चन्द्रः । ('कुटजो वृक्षभेदे स्यादगस्त्यद्रोणयोरपि') (१) ॥*॥ शक्रोति । 'शक् शक्रौ' (स्वा० प० अ०) । 'स्फायि-तश्चि' (उ० २।१३) इति रक् । 'शक्रः पुमान् देवराजे कु-टजार्जुनभूरुहोः' ॥ (२) ॥*॥ वदति । 'वद् व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'वृत्तवदिवचिह्निकमिकमिभ्यः सः' (उ० ३।६२) । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥

रति । 'गरागरी' इति तु स्वामी ॥ तदुक्तम्—'जीमूतको देवताडो वृन्तकोशो गरागरी' इति ॥ (३) ॥*॥ 'देवो मेघे सुरे रात्रि स्यान्नपुंसकमिन्द्रिये' इति मेदिनी ॥ देवमिन्द्रियं ताडयति । 'तड आघाते' (चु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'देवताडः संहिकेये जीमूते च हुताशने' इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ जीमूत इव 'जीमूतो-ऽद्रौ भृतिकरे देवताडे पयोधरे' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'देवतालस्य' ॥

श्रीहस्तिनी तु भूरुण्डी

श्रीति ॥ श्रिया हस्तः । श्रीहस्तो विद्यतेऽस्याः । 'अतः' (५।२।११५) इतीनिः । हस्तं गृह्णाति । हस्तयति अवश्यं श्रियं हस्तयति । 'आवश्यक—' (३।३।१७०) इति णिनिः । इति वा ॥ (१) ॥*॥ भुवं रुण्डयति आच्छादयति । 'रुटि लुटि स्तेयकरणे' (भ्वा० प० से०) इत्यत्र माधवीयायां वृत्तौ 'रुडि, लुडि, इत्यपरे' इति पाठान्तरमुपन्यस्तम् । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ हस्तिकर्णपत्रा शाकविशेष इति स्वामी । द्वे (माषादिक्षेत्रभवाया वकुलपुष्पाभलोहितपुष्पायाः 'हस्तिकर्णाभपत्रस्य' 'शिरीहृथिनी' इति ख्यातायाः) ॥

तृणशून्यं तु मल्लिका ॥ ६९ ॥

भूपदी शीतभीरुश्च

तृणेत्या ॥ 'इतो धत्तूरान्तानि पुष्पाणि' इति स्वामी । तृणशून्ये स्थाने साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । हलोयमाम् (८।४।६४) यलोपः । 'तृणशून्यं मल्लिकायां तथा स्यात्केतकीफले' इति विश्वमेदिन्यौ ॥*॥—'तृणशूले गुल्मे साधु तृण-शून्यम्'—इति तु स्वामी ॥ (१) ॥*॥ मल्लते गन्धम् । महयते वा । 'मल्ल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधा-तुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । वा ङीष् (ग० ४।१।४५) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'मल्लिको हंसमिषपि । मल्लिका तृणशून्येऽपि मीनमृत्पात्रभेदयोः' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ भुवि पदमस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (४) ॥*॥ शीताद्भीरुः ॥*॥ 'शतभीरुः' इति वा पाठः । शतं वियोगिनो भीरवोऽस्याः । 'मल्लिका शतभीरुश्च ग-वाक्षी भद्रमल्लिका । शीतभीरुर्मदायन्ती भूपदी तृणशू-न्यकम्' इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मल्लि-कायाः' 'वेष्टि' इति ख्यातायाः ॥

सैवास्फोता वनोद्भवा ।

सैवेति ॥ आस्फोटयति । 'स्फुटिर् विकसने' (भ्वा०

प० से०) । पचाद्यच् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) टस्य तो वा । 'आस्फोता विष्णुकान्तायां वनमह्यकपर्णयोः' इति रभसः । 'आस्फोतस्तु पुमानकपर्णे स्यात्को-विदारके । आस्फोता गिरिकर्ण्यां च वनमल्लयां च योषिति' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वनमह्याः' ॥

शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ७०

शेफेति ॥ शेरते शेफा अलयोऽस्याम् । वा ङीष् () । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ सुष्टु वहत्यामोदम् । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचा-द्यच् (३।१।१३४) । 'सुवहा सल्लङ्घ्येलापर्णागोधापदीषु वीणायाम् । रास्त्राशेफालिकयोः स्त्री, सुखवाह्येऽन्यलिङ्गः स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ नीलवर्णा । 'नीला-दौषधौ' 'प्राणिनि च' (वा० ४।१।४२) इति ङीष् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'नीलिका नीलिनीक्षुद्ररोगशेफा-लिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कु-ष्णपुष्पाया निर्गुण्ड्याः' 'न्यवारी' इति ख्यातायाः ॥

सितासौ श्वेतसुरसा भूतवेशी

सितेति ॥ शोभनो रसोऽस्याः । श्वेता चासौ सुरसा च ॥ (१) ॥*॥ भूतानि विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतनिर्गुण्ड्याः' ॥

अथ मागधी ।

गणिका यूथिकाम्बष्टा

अथेति ॥ मगधे देशे भवा । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'मागधो मगधोद्भूते शुक्लजीरकबन्दिनोः । वैश्यतः क्षत्रियापुत्रे मागधी स्यात्तु पिप्पली ॥ यूथी भाषाविशेषश्च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ चित्ताकर्षकत्वाद्गणिकेव । 'ग-णिका यूथीवेद्येभीतर्कारीषु ना तु दैवज्ञे' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ यूथमस्त्यस्याः । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) 'यूथिकाभ्रातके पुष्पविशेषेऽपि च योषिति' इति मे-दिनी ॥ (३) ॥*॥ अम्बेव मातेव तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब—' (८।३।९७) इति ष-त्वम् । 'ङ्यापोः' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ।—अम्बे ति-ष्ठति—इति स्वामी । 'अम्बष्टो देशभेदेऽपि विप्राद्वैश्या-सुतेऽपि च' । 'अम्बष्टाप्यमल्लोण्यां स्यात्पाठाद्यूथिकयोरपि'

१—(कनभावे) शेफालीत्यपि—'कथमितरथा शेफालीषु स्ख-लत्कुसुमास्वपि' इति प्रयोगदर्शनात्—इति सुकुटः ॥

इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'यूथिकायाः'
'जूही' इति ख्यातायाः ॥

सा पीता हेमपुष्पिका॥७१॥

सेति ॥ हेमवर्णं पुष्पमस्याः । 'पाककर्णः' (४।१।५४)
इति ङीष् । 'स्याद्धेमपुष्पिका यूथ्यां चम्पको हेमपुष्पकः'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'तस्या एव पीतपु-
ष्पायाः' ॥

अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवी लता ।

अतीति ॥ अतिक्रान्तो मुक्तां शौर्क्यात् । 'अ-
त्यादयः' (वा० २।२।१८) । इति तत्पुरुषः । 'गो-
स्त्रियोः' (१।२।४८) इति ह्रस्वः । यद्वा मुक्तान्
विरक्तान् । 'अतिमुक्तस्तु निःसङ्गे वासन्त्यां तिनिशे-
ऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पुण्ड्रति पुण्ड्रते वा ।
'मुडि खण्डने' 'पुडि च' (भ्वा० प० से०) । 'स्फायि-'
(उ० २।१३) इति रक् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२)
॥*॥ वसन्ते पुण्यति । 'कालात्साधुपुण्यत्' (४।३।४३)
इत्यण् । 'वासन्ती माधवीयूथ्योरुष्ट्रे नावहिते त्रिषु' (इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मधौ पुण्यति । 'माधवोऽजे मधौ
राधे वसन्ते न स्त्रियां मिसौ । वासन्ती कुट्टनीमद्यमधुशर्क-
रासु स्त्रियाम्' इति मेदिनी । रन्तिदेवोऽपि वैशाखे
माधवः कृष्णे माधवी चातिमुक्तके' ॥ (४) ॥*॥ पञ्च
'कुन्दभेदस्य' ॥

सुमना मालती जातिः

स्विति ॥ सुष्ठु मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) ।
असुन् (उ० ४।१८९) । यद्वा शोभनं मनोऽस्याम् । 'स्त्रियां
सुमनसो भूम्नि पुष्पे, जातौ तु भेदतः । विदुष्यपि यदा
दृष्टस्तदा भेदेन शिष्यते' इति व्याडिः ॥*॥ 'सुमनायाश्च
पत्रेण' इति सुश्रुतदर्शनात् टावन्तापि ॥ (१) ॥*॥ मां
लक्ष्मीं लतति । 'लत' सौत्रो वेष्टनार्थः । मूलविमुजादि-
त्वात् (वा० ३।२।५) कः । गौरादिः (४।१।४१) । मालं
तनोति वा । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१००) इति डः ।
'मालती युवतौ काचमाच्यां जातिविशलयोः । ज्योत्स्नायां
निशि नद्यां च' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ जायते ।
'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । किच् (३।३।७४) ।

१—'अतिरक्तत्वात्' इति मद्रक्षीरस्वामी ॥ २—पूर्वार्धं तु
मेदिनीपठितम् । उत्तरार्धानुपूर्वी तु मेदिन्यां नोपलभ्यते किंतु
'मधुशर्करावासन्ती—कुट्टनीमदिरासु च' इत्यमुपलभ्यते ॥

'जनसनः' (६।४।४२) इत्यात्वम् । वा ङीष् (ग० ४।१।
४१) यत्तु—जायते ग्रीतिरनयेति बाहुलकाज्जनेः कर्तरि
किच्—इत्याह । तन्न । 'अनया' इति करणविग्रहं प्रदर्श्य
'कर्तरि' इति कथनं व्याहृतम् । 'बाहुलकात्' इति च ।
'क्तिच्क्तौ च' (३।३।७४) इति सूत्रस्य सत्त्वात् । 'जातिः
स्त्री गोत्रजन्मनोः । अश्मन्तिकामलक्योश्च सामान्यच्छन्द-
सोरपि । जातीफले च मालत्याम्' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'जातेः' 'चैवेली' इति ख्यातायाः ॥

सप्तला नवमालिका ॥७२॥

सप्तेति ॥ सप्त पर्णानि मनोबुद्धीन्द्रियाणि वा लाति ।
'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप०' (३।२।३) ।
इति कः । 'अथ सप्तला । नवमालाचर्मकपाशुञ्जासु पा-
टलौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ नवा स्तुत्या
मालास्याः । कप् (५।४।५४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नवमा-
लिकायाः' ॥

माध्यं कुन्दम्

मेति ॥ माघे साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति
यत् ।—माघे भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत्—इति
प्राञ्चः ॥ (१) ॥*॥ कुं भुवं दायति, द्यति वा । 'दैप्
शोधने' (भ्वा० प० अ०) 'दो अवखण्डने' (दि० प०
अ०) वा । 'आतः' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।
३।१०९) कुणति । 'कुण शब्दे' (तु० प० से०) । 'अ-
न्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति दो वा । यत्तु—'तत्पुरुषे'
(६।३।१४) इति द्वितीयाया अलुक्—इति मुकुटः । तन्न ।
अलौकिकविग्रहे द्वितीयाया अप्रवेशात् । षष्ठ्याः प्रवेशाच्च ।
'माध्यं कुन्दः कुरुण्टकः' इति पुंस्काण्डे रत्नकोषात् पुं-
स्त्वमपि । 'कुन्दो माघ्येऽस्त्री मुकुन्दभ्रमिनिध्यन्तरेषु ना'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुन्दस्य' ॥

रक्तकस्तु बन्धूको बन्धुजीवकः ।

रक्तेति ॥ रक्तपुष्पत्वाद्रक्तः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ।
'(रक्तकोऽग्लानबन्धूकरक्तवस्त्रानुरागिषु' इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ बध्नाति चित्तम् । 'बन्ध बन्धन' (क्या० प०
अ०) । 'उल्लादयश्च' (उ० ४।४१) इत्यूकः । 'बन्धूकं
बन्धुजीवे स्याद्बन्धूकः पीतसारके' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ बन्धुरिव जीवं जलमस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ब-
न्धूकस्य' 'दोपहरिया' इति ख्यातस्य ॥

सहा कुमारी तरणिः

सहेति ॥ आतपं सहते । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । टाप् (४।१।४) । 'सहो बले न स्त्रियां स्यात्स्त्रियां तु नखभेषजे । दण्डोत्पलामुद्रपर्णाकुमारीपृथिवीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुमारीव । यद्वा कुमारयति । 'कुमार क्रीडायाम्' (चु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा कामयते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'कमेः क्तिच्-पधायाः' (उ० ३।१।३८) इत्यारन् । 'वयसि प्रथमे' (४।१।२०) इति ङीप् । 'कुमारी रामतरुण्यां नवमाल्ये न-दीभिदि । कन्यापराजितागौरीजम्बूद्वीपेषु च स्मृता' (इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ तरत्यनया । 'तृ प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तिसुधुभ्रम्यम्यवितृभ्योऽनिः' (उ० २।१०२) । 'तरणिर्धुमणौ पुंस कुमारीनौकयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कुमार्याः' 'धीउकु-आरी' इति ख्यातायाः ॥

अम्लानस्तु महासहा ॥ ७३ ॥

अम्लेति ॥ न म्लायति स्म । 'गत्यर्थकर्मक-' (३।४।७२) इति क्तः । 'संयोगादेरातो धातोर्यन्वतः' (८।२।४३) इति नत्वम् । 'अम्लानस्त्वमले झिटीभेदे' इति हैमः । 'अम्लानो महासहायां ना वाच्यलिङ्गस्तु निर्मले' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ महती चासौ सहा च । 'सन्महत-' (२।१।६१) इति तत्पुरुषः । 'आन्महतः-' (६।३।४३) इत्यात्वम् ।—महतो विमर्दस्य सहा वा—इति मुकुटः । तन्न । असामानाधिकरण्येनात्वाप्रसङ्गात् । 'महासहा सा-षपर्ण्यामम्लानेऽपि च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महासहायाः' 'कटसरया'—सामान्यस्य ॥

तत्र शोणे कुरवकः

तत्रेति ॥ तत्राम्लाने शोणे रक्ते । कुत्सित ईषद्वा ली-नाम् अल्पमकरन्दत्वाद् रवोऽत्र । बहुव्रीहित्वान्न कादेशः । 'कुरवकः शोणाम्लानझिटीप्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ कु ईषद्रौति । संज्ञायां कुन् (उ० २।३२) । उवङ् (६।४।७७) उकारद्वयवान् (कुरवकः) इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ (एकम्) 'रक्तवर्णायाः' ॥

१—अत्र रेफो निरुकारः 'कुरवकारवकारणताम्' इति रघुः—इति मुकुटः । 'कुरवकैः कुजन्मभिः सह संवससि' इति दमयन्तीशेषश्च ॥ २—'किरातिके कुरु कुरवकाचितां चिताम्' इति वाणः—इति मुकुटः ॥

तत्र पीते कुरण्टकः ।

तत्रेति ॥ रुण्टति । 'रुटि स्तेयकरणे' (भ्वा० प० से०) । णुल् (३।१।१३३) । कुन् (उ० २।३२) वा । कुत्सितः कोर्वा रुण्टकः । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः । 'कुरण्टकः पीतपुष्पाम्लानझिंटिकयोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥*॥—कुर्यते । 'कुर छेदने' (तु० प० से०) । बाहुलकादण्टः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । ('कुरण्टी दारुपुत्र्यां ना झिंट्यम्लानप्रभेदयोः' इति मेदिनी) । इत्येको-कारवान्—इति कश्चित् । तत्र 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) इति पठितुं युक्तम् ॥ (१) ॥*॥ रक्तपीतपुष्पयुक्त—'कुर-ण्टकः' 'कुटसरया'—इति ख्याताया एकैकम् ॥

नीला झिटी द्वयोर्वाणा दासी चार्तगलश्च सा ७४

नीलेति ॥ वण्यते । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'वाणा तु वाणमूले स्त्री नील-झिंट्यां पुनर्द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ दस्यते । 'दसु उपक्षये' । (दि० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । गौरादिः (४।१।४१) । 'दासी वाणामुजिष्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ आर्तः क्षीणो गलति । 'गल अ-दने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'नीलझिंटिकायाः' ॥

सैरीयकस्तु झिटी स्यात्

सैरीयेति ॥ सीरे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । कर्षः । तत्र भवः । 'वृद्धाच्छः' (४।२।११४) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'सैरीयकः' इति पाठे 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) । 'सैरीयकः सहचरः सैरेयश्च सहा-चरः । पीतो रक्तोऽथ नीलश्च कुसुमैस्तं विभावयेत् । पीतः कुरण्टको ज्ञेयो रक्तः कुरवकः स्मृतः । नील आर्तगलो दासी-वाणा ओदनपाक्यपि' ॥ (१) ॥*॥ 'क्षिम्' इति रटति अच् (३।१।१३४) । प्रषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरा-दिङीप् (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'झिटीसामान्यस्य' ॥

तस्मिन् कुरवकोऽरुणे ।

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् सैरेयके ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'रक्तकुरण्टकस्य' ॥

पीता कुरण्टको झिटी तस्मिन् सहचरी द्वयोः ७५

पीतेति ॥ सह चरति । पचादौ 'चरद्' इति टित्व-

१—अस्यार्धश्लोकस्य 'सैरेयकस्तु झिटी स्यात्तस्मिन्कुरवको-ऽरुणे' इत्यर्धव्याख्योत्तरं व्याख्या युक्ता ॥

निपातनात् ङीप् (४।१।१५) यत्तु—‘मिक्षासेना—’ (३।२।१७) इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् ‘चरेष्टः’—इत्याह मुकुटः । तन्न । तत्र प्रमाणाभावात् । (‘भवेत्सहचरो ह्निव्यां द्वयोरनुचरे त्रिषु’ इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ‘अन्येषामपि’ (६।३।१३७) इति दीर्घत्वे ‘सहाचरः’ इत्यपि, इति स्वामी—इति मुकुटः । तदपि न । आङैव सिद्धत्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पीतकुरण्टकस्य’ ॥

ओड्गुष्पं जवा

ओडेति ॥ आ ईषदुनत्ति । ‘उन्दी ह्नेदने’ (६०५० से०) ‘स्फायितश्चि—’ (उ० २।१३) इति रक्, बाहुलकादस्य डत्वम् । ओड्गु पुष्पमस्य । यत्तु—‘उड श्लेषणे’ । बाहुलकाद्रन्—इति मुकुटः । तन्न । धातुपाठे उडेरदर्शनात् । (‘ओड्गः पुंभूम्नि नीवृति । ओड्गः ख्यातो जवापुष्पे’ इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ जवति । ‘जु’ सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ जपति । अच् (३।१।१३४) । ‘जवायां तु जपा स्मृता’ इति धर्मदासः । ‘ओड्गुपुष्पेऽपि वृक्षेऽपि जवाशब्दः प्रकीर्तितः’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘जपायाः’ ‘ओड्गर’ इति ख्यातायाः ॥

पुष्पं वज्रपुष्पं तिलस्य यत् ।

पुष्पमिति ॥ वज्रमिव पुष्पम् ॥ (१) ॥*॥ तिलस्य (यत्) पुष्पम् ॥*॥ एकम् ‘तिलपुष्पस्य’ ॥

प्रतिहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ॥ ७६ ॥ करवीरे

प्रतीति ॥ प्रतीपो हासो विक्रासोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ शतं प्रासाः कुन्ता इव पत्राण्यस्य । शतं पुष्पाणि प्रास्यति वा । ‘असु क्षेपणे’ (दि० ५० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ चण्डमतति । ‘अत सातत्यगमने’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ हयानां मारकः ॥ (४) ॥*॥ करं वीरयति । ‘वीर विक्रान्तौ’ (चु० उ० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । ‘करवीरः कृपाणे स्याद्वैत्यभेदाश्चमारयोः’ । ‘करवीर्यदितीश्रेष्ठगवीपुत्रवतीषु च’ (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘करवीरस्य’ ‘कणेर’ इति ख्यातस्य ॥

करीरे तु ऋकरग्रन्थिलावुभौ ।

करीति ॥ किरति । ‘कृ विक्षेपे’ (तु० प० से०) । ‘कृ-शृपृकटिशौटिभ्य ईरन्’ (उ० ४।३०) । यत्तु—‘कृगृशौ-

डिभ्यः ईरच्’—इति मुकुटः । तन्न । उणादिवृत्तिषु तत्पाठस्यादर्शनात् । करिणमीरयति वा । ‘वंशाङ्कुरे करीरो-ऽङ्गी वृक्षभिद्वयोः पुमान् । करीरी चीरिकायां च दन्त-मूले च दन्तिनाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ‘ऋ’ इति करोति । अच् (३।१।१३४) । टः (३।२।२०) वा । ‘ऋकरः करीरवृक्षे दीने ऋकचे च पक्षिभेदे च’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ग्रन्थिरस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । ग्रन्थि लाति वा । ‘ग्रन्थिलस्तु करीरद्वौ विकङ्कततरौ पुमान् । सग्रन्थौ त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘करीरस्य’ ‘करील’ इति ख्यातस्य ॥

उन्मत्तः कितवो धूर्तो धत्तूरः कनकाह्वयः ७७ मातुलो मदनश्च

उन्मत्त इति ॥ उन्मत्तयति । ‘तत्करोति—’ (वा० ३।१।२६) इति णिच् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ‘उन्मत्त उन्मादवति धूस्तुरमुचुन्दयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कितवाः सन्त्यस्य ग्राहकाः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । कितान् निवसतो वञ्चति । ‘वञ्चु गतौ’ (भ्वा० प० से०) ‘अन्येभ्योऽपि’ (वा० ३।२।१०१) इति डः । ‘कितवो धूर्तवन्मत्ते वञ्चके कनकाह्वये’ (इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ धूर्त्यते स्म । ‘धूर्वा हिंसायाम्’ (भ्वा० प० से०) कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ।—धूर्वति—इति तु प्राश्च । तत्र कर्तरि को दुर्लभः । ‘मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च’ (३।२।१८८) इति चकाराद्वा बोध्यः । यद्वा धूर्वणं धूर्तम् । भावे क्तः (३।३।११३) । तदस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । ‘धूर्ते तु खण्डलवणे धूस्तूरे ना विटे त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ धयति धातून् । ‘धेद् पाने’ (भ्वा० प० अ०) बाहुलकादूर्च् । पृषोदरादिः (६।२।१०९) । धत्तूरस्तु स्मृतो धूर्तो देविता कितवः शठः इति स्वामी ॥*॥ धूसयति । ‘धूस कान्तिकरणे’ (चु० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) तूर्यते । ‘तूरी त्वरणाहिंसयोः’ (दि० आ० से०) । इगुपधत्वात् कः (३।१।१३५) । धूश्चासौ तूश्च । ‘धूस्तुरस्तु पुण्डरीशो धूस्तूरः कनकाह्वयः’ इति शब्दार्णवः । इति मुकुटः ॥ (४) ॥*॥ कनकमाह्वयो यस्य । ‘कनकं हेम्नि पुंसि स्यात्किञ्चुके नागकेसरे । धत्तूरे काञ्चनारे च कालीये चम्पकेऽपि च’ (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ मास्ति नास्ति तुला यस्य । मा श्रीस्तुला

१—इतः परम् ‘भद्रायाम्’ इत्यपि लिखितमासीत् । तथापि मेदिन्यां तदपाठान्त्यक्तम् ॥

यस्य । मा श्रीस्तुलास्य, इति वा । कनकनामत्वात् ।
'मातुलो व्रीहिभिन्मातृभ्रात्रोश्च मदनद्रुमे । धत्तूरे' (इति
मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ मदयति । 'मदी हर्षग्लेपनयोः'
(भ्वा० प० से०) । ल्युः (३।१।१३४) । 'मदनः स्वरवस-
न्तद्रुभिद्वत्तूरसिहके' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ सप्त
'धत्तूरस्य' ॥

अस्य फले मातुलपुत्रकः ।

अस्येति ॥ मातुलस्य पुत्र इव । कन् (५।३।९६) ।
'मातुलपुत्रक इत्यपि मामकतनये फले च धूर्तस्य' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'धत्तूरफलस्य' ॥

फलपूरो बीजपूरः

फलेति ॥ फलेन पूर्यते । 'पूरी आप्यायने' (दि०
आ० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः । क-
र्मणि घञ् (३।३।१९) वा । मुकुटस्तु—फलं बीजं च
पूरयति । कः—इत्याह । तत्राणुचितः । इगुपधत्वाभा-
वाण्णिजन्तस्य ॥ (१) ॥*॥ एवं बीजपूरः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'मातुलिङ्गस्य' 'विजौरा' इति ख्यातस्य ॥

रुचको मातुलिङ्गके ॥७८॥

रुचेति ॥ रोचते । 'रुच दीप्तावमिप्रीतौ च' (भ्वा०
आ० से०) अन्तर्भावितण्यर्थः । कुन् (उ० ३।३२) ।
'रुचको बीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः
सर्जिकाक्षारेऽप्यश्वाभरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि मङ्गल्य-
द्रव्ये चाप्युत्कटेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
मीनात्यरुचिम् 'मीन् हिंसायाम्' (क्र्या० उ० अ०) । वा-
हुलकातुन् । लुङ्यते । 'लुजि भासार्थः' (चु० प० से०) ।
घञ् (३।३।१९) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । मातुश्चासौ
लुङ्गश्च । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मा-
तुलिङ्गस्य' । स्वामी तु चतुर्णां पर्यायतामाह । तदुक्तम्—
'फलपूरो बीजपूरः केसरी बीजपूरकः । बीजकः केस-
राम्लश्च मातुलिङ्गश्च पूरकः' । अनेकार्थे—'सौवर्चलं
मातुलिङ्गं शिलाचन्दनपेषणी । ग्रीवाभरणकं चैषु चतुर्षु रु-
चकं स्मृतम्'—इति ॥

समीरणो मरुचकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः ।

जंवीरोऽपि

समीति ॥ समीरयति 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) ।

ल्युः । 'समीरणस्तु पवने पथिके च फणिज्जके' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मरौ वाति । कुन् । (उ० २।३२) ।
'भवेन्मरुचकः पुष्पभिच्छल्यद्रुफणिज्जके' ॥ (२) ॥*॥
प्रस्थे सानौ पुष्पयति । 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ फणी जातोऽस्मात् ।
फणामपत्रपुष्पत्वात् । फणी उज्जको वर्जकोऽस्य, इति
केचित् । उभौ पृषोदरादी (६।३।१०९) ॥ (४) ॥*॥
जम्यते । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) । विच् (३।२।
७५) । वीरयति । अच् (३।१।१३४) । जम् चासौ वी-
रश्च । 'जंवीरः प्रस्थपुष्पे स्यात्तथा दन्तशठद्रुमे' (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'जम्बीरस्य' 'मरुआ' इति
ख्यातस्य ॥

अथ पर्णासे कठिंजरकुठेरकौ ॥ ७९ ॥

अथेति ॥ पर्णान्यस्यति । 'असु क्षेपणे' (दि० प०
से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यद्वा पर्णैरसति । 'अस
दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥
(१) ॥*॥ कठिनं जरयति । 'जृष्' (दि० प० से०)
ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९)
॥ (२) ॥*॥ कुण्ठति । 'शुठ प्रतीघाते' 'कुठि च'
(भ्वा० प० से०) । 'पति-कठि-कुठि' (उ० १।५८) इ-
त्येरक् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् ॥—'कुठ गुठ प्र-
तीघाते' 'कुठि च' इत्यतो 'दुर्दुरादयश्च' (उ० १।४०)
इति द्रक् । पृषोदरादित्वात् (उ० ६।३।१०९) अनुषङ्गलो-
पः—इति मुकुटः । तन्न । कुठ-धातोः सत्वे पृषोदरादि-
त्वकल्पनावैयर्थ्यात् । द्रक्कल्पनाऽपि व्यर्था । एरका सिद्ध-
त्वात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पर्णासस्य' ॥

सितेऽर्जकोऽत्र

सीति ॥ अत्र पर्णासे । अर्जयति । 'अर्ज सर्ज अर्जने'
(भ्वा० प० से०) । 'ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु' (भ्वा०
आ० से०) वा ण्यन्तः । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१)
॥*॥ एकं 'श्वेतपर्णासस्य' ॥

पाठी तु चित्रको वह्निसंज्ञकः ।

पेति ॥ पाठोऽस्यास्ति । 'अतः' (५।२।११५) इतीतिः
॥ (१) ॥*॥ चितं बुद्धिं त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा०
आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । स्वार्थे
कन् (५।३।७५) । 'चित्रकं तिलके ना तु व्याघ्रभिच्छु-
पाठिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वह्निः संज्ञा यस्य ।

वह्निपर्यायनामक इत्यर्थः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चित्रकस्य'
'चीता' इति ख्यातस्य ॥

अर्काह्वसुकास्फोटगणरूपविकीरणाः ॥ ८० ॥

मन्दारश्चार्कपर्णे

अर्केति ॥ अर्क आह्वा यस्य । 'अर्कोऽर्कपर्णे स्फटिके
रवौ ताप्रे दिवस्पतौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ व-
सति । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'शृस्वृस्निहि-'
(उ० १।१०) इत्युः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'वसुकं
रोमके पुंसि शिवमल्यर्कपर्णयोः' (इति मेदिनी) ।—बा-
हुलकात् 'भृम्' इत्युः—इति मुकुटः । तन्न । उक्तसूत्रे
वसतेर्ग्रहणात् ॥ (२) ॥*॥ आ स्फोटयति । 'स्फुटिर् वि-
कसने' । (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।३४) । पृषो-
दरादिः (६।१।१०९) । 'आस्फोतस्तु पुमानर्कपर्णे स्यात्
कोविदारके । आस्फोता गिरिकर्ण्यौ च वनमहर्था च योषिति'
(इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ नानात्वाद्वणा बहूनि रूपा-
ण्यस्य ॥ (४) ॥*॥ विकिरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प०
से०) । 'कृप्' (उ० २।८१) इति क्युन् । इत्वम् (७।
१।१००) रपरत्वम् (१।१।५१) । बाहुलकादीर्घः ॥*॥
विविधः किरणोऽस्य, इत्यन्ये ॥ (५) ॥*॥ मन्दान् इ-
यति । अण् (३।२।१) मन्दैर्यते वा । घञ् (३।३।१९) ।
'मन्दारः स्यात्सुरद्रुमे । पारिभदेऽर्कपर्णे च मन्दारो ह-
स्तिधूर्तयोः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ अर्कामानि
तीक्ष्णानि पत्राण्यस्य ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अर्कस्य' 'आक'
इति ख्यातस्य ॥

अत्र शुक्लेऽलर्कप्रतापसौ ।

अत्रेति ॥ अस्मिन् शुक्ले । अलति । 'अल् भूषणादौ'
(भ्वा० प० से०) क्तिप् (३।२।७६) । अल् चासावर्कश्च ।
'अलर्को धवलार्के स्याद्योगोन्मादितकुक्कुटे' (इति मेदि-
नी) ।—अलयति—इति मुकुटः । तन्न । णावुपधावृद्धिप्र-
सङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ प्रतापं चक्षुस्तेजः स्यति । 'षोऽन्त-
कर्मणि' (दि० प० अ०) । कः (३।२।३) । प्रकृतास्ता-
पसा येन वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतार्कस्य' ॥

शिवमल्ली पाशुपत एकाष्टीलो वुको वसुः ॥ ८१ ॥

शिवेति ॥ शिवप्रिया मल्ली ॥ (१) ॥*॥ पशुपतेर-
यम् । तस्मिन्त्वात् । 'पाशुपतो वक्रपुष्पे स्यात्पशुपत्यधि-
दैवते च तद्वक्त्रे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ एकमस्थि

लाति । 'सुषामादित्वात्' (८।३।९८) पत्वं दीर्घत्वं च ।
'एकाष्टीला वनतिक्तकौषधौ पुंसि वक्रपुष्पे' (इति मे-
दिनी) ॥ (३) ॥*॥ वाति । बाहुलकात् कुकः । कुनो-
ऽकारस्योत्वं वा ॥*॥ 'वक्रः' इति पाठे कुन् (उ० २।
३२) । 'वक्रस्तु वक्रपुष्पे स्यात्कङ्के श्रीदे च रक्षसि' (इति
मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ वस्ते, वसति वा । शृस्वृस्निहित्र-
प्यसिवासि—' (उ० १।१०) इत्युः । 'व(व)सुर्ना देवमे-
दाभिमायोऽवक्रवक्रराजसु । (क्रीवं वृद्ध्यौषधेऽश्वे च रैरत्नम-
धुरे त्रिषु)' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'गुल्मा'
इति ख्यातस्य 'वक्रपुष्पस्य' ॥

वन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिकेत्यपि ।

वन्देति ॥ वन्द्यते । 'वदि अभिवादनस्तुल्योः' (भ्वा०
आ० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । ('वन्दा
लतान्तरे स्मृता । भिक्षुक्यामपि वन्दां च') (इति स्पर्शादौ
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वृक्षमति । 'अद् भक्षणे' (अ०
प० अ०) ल्युट् (३।३।११३) । 'वृक्षादनी तु वन्दायां
विदारीकन्दकेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥
वृक्षं रोहति । मूलविमुजादित्वात् (३।२।५) कः । वृक्षे रो-
हति इति वा । 'इगुपध—' (३।१।३५) इति कः ॥
(३) ॥*॥ जीवति । 'रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः विदाशिषि'
(उ० ३।१२७) इति छच् । चित्वात् (४।१।४१) ङीष् ।
कन् (५।३।७५) । 'जीवन्तिका गुडूच्यां च जीवाख्यशा-
कवन्दयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वृक्षो-
परिजातलताविशेषस्य' ॥

वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तत्रिकाऽमृता ॥ ८२ ॥
जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यपि ।

वत्सेति ॥ वत्सैर्यते । 'अद् भक्षणे' (अ० प० अ०) ।
ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥*॥ छिन्ना रोहति । 'इगु-
पध—' (३।१।३५) इति कः । 'ङ्यपोः' (६।३।६३)
इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥*॥ गुडति । 'गुड रक्षणे' (तु० प०
से०) । बाहुलकादूचद् ॥ (३) ॥*॥ तन्नयति । 'तत्रि
कुटुम्बधारणे' (चु० उ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥
(४) ॥*॥ न मृतमस्याः । 'अमृता' मागधीपथ्यागुडूच्या-
मलक्रीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ जीवति । झच्
(उ० ३।१२७) । 'जीवन्तिका गुडूच्यां च जीवाख्यशा-
कवन्दयोः' इति मेदिनी ॥ (६) ॥*॥ सोमस्य वल्ली ॥
(७) ॥*॥ विगतं शल्यमस्याः । 'विशल्याऽग्निशिखाद-
न्तीगुडूचीत्रिपुटासु च' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ म-

धुमयानि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण—' (४।१।५४) इति ङीप् ॥ (९) ॥*॥ नव 'गुडूच्याः' ॥

मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा ॥८३॥
मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ।

मूर्वेति ॥ मूर्वति । 'मूर्वा बन्धने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ दीव्यति । पचादौ (ग० ३।१।१३४) 'देवट्' इति निपातनात् (४।१।४५) ङीप् । मुकुटोक्तं गौरादित्वं चिन्त्यम् । 'देवी कृताभिषेकायां तेजनी-स्पृक्कयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ मधु रसोऽस्याः । 'भवेन्मधुरसा द्राक्षामूर्विकादुग्धिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मुरति । 'मुर संवेष्टने' । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८।१) । ('मोरटं तु भवेदिक्षुमूलाङ्कोटप्रसूनयोः) सप्तसप्तत्यक्षरे, मूर्विकायां तु मोरटा' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ तेजति । 'तेज पालने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३) ॥ (५) ॥*॥ स्रवति । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) अच् (३।१।१३४) ॥*॥ संज्ञापूर्वक-त्वाद्गुणाभावे सुवाऽपि । 'स्रुवा द्वयोर्होमपात्रे सलकीमूर्-र्वयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ मधु लाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'अन्येषामपि' (६। ३।१३७) इति दीर्घः ॥ (७) ॥*॥ मधुनः श्रेणिरत्र ॥ (८) ॥*॥ गोः कर्ण इव, गौः कर्णो यस्याः, इति वा । 'पाककर्ण—' (४।१।५४) इति ङीप् । गोकर्णोऽश्वतरेऽपि स्यान्मृगसर्पगणान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने गोकर्णी मूर्वि-कौषधौ' इति विश्वः ॥ (९) ॥*॥ पीलोऽरिष्व पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण—' (४।१।५४) इति ङीप् । 'पीलुपर्णी चिचि-कायां मूर्वायामौषधीभिदि' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'मूर्वायाः' 'मुहार' इति ख्यातायाः ॥

पाठाऽम्बष्टा विद्वकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ८४
एकाष्टीला पापचेली प्राचीना वनतित्तिका ।

पाठेति ॥ पठ्यते । 'पठ व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'पाठस्तु पठने ख्यातो विद्वकर्ण्यां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'अम्बष्टाऽप्यम्ललोण्यां स्यात् पाठायुधिकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ विद्वौ कर्णौ यया ॥*॥—अविद्वो-ऽच्छिद्रः पर्णरूपः कर्णोऽस्याः—इति मुकुटः ॥ (३)

॥*॥ स्थापयति । ल्युट् (३।३।११३) । 'स्थापनं रोपणे, पुंसि वने, पाठौषधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अतिशयेन प्रशस्ता । 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३।६०) । 'श्रेयसी करिपिप्पल्यामभयापाठयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ रस्यते 'रस आस्वादने' (चु० उ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । अलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । 'रसो गन्धरसे जले । शङ्गारादौ विषे वीर्ये तिकादौ द्रव-रागयोः । देहधातुप्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमान् । स्त्रियां तु रसनापाठासलकीकङ्कुभूमिषु' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ (७) ॥*॥ पापे चलति । 'चल विलसने' (तु० प० से०) । पचादौ 'चेलट्' इति निपातनात् ङीप् (४।१।१५) । गौरादित्वकल्पनं मुकुटकृतं व्यर्थम् । पचैर्यङन्तादच्चि 'पापक्ति' इति पापचो वायुः । तमीरयति वा । अण् (३।२।१) ॥ (८) ॥*॥ प्राचि भवा । 'विभा-षाच्चे' (५।४।८) इति खः ॥ (९) ॥*॥ वने तिका । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'पाठा' इति ख्यातायाः ॥

कटुः कटंभराऽशोकरोहिणी कटुरोहिणी ॥८५॥
मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्राङ्गी शकुलादनी ।

केति ॥ कटति 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'शृष्टृस्त्रिहि—' (उ० १।१०) इत्यत्र चकारादुः ।—'वटि-कटिभ्यां च' इत्युः—इति मुकुटः । तन्न । उज्ज्वलदत्ता-दिषु तत्सूत्रस्यादर्शनात् । 'कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजि-कयोरपि । (नपुंसकमकार्ये स्यात्पुंलिङ्गे रसमात्रके । त्रिषु तद्वत्सुगन्ध्योश्च मत्सरेऽपि खरेऽपि च)' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कटति । अच् (३।१।१३४) । कटं (रोगम्) वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'संज्ञायां भृतृ—' (३।२।४६) इति खच् । 'अरुद्विषत्—' (६।३।६७) इति सुम् ॥*॥—'कटंभरा' इति पाठः—इत्यन्ये 'कटंभरा प्रसारण्यां रोहिण्यां गजयोषिति । कलम्बिकायां गोलायां व-र्षाभूमूर्वयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अशोक इव रोहति । 'कर्तृशुपमाने' (३।२।७९) इति णिनिः । 'अशोकरोहिणी शका चक्राङ्गी शकुलादनी' इति निघण्टुः ॥*॥ व्यस्तमपीदं नाम । 'अशोकः कटुरोहिण्यामशोको वञ्जुलद्रुमे' इति रभसः । ('अशोकस्त्रिषु निःशोके पुंसि कङ्के-लिपादपे । स्त्रियां तु कटुरोहिण्यां पारदे स्यान्नपुंसकम्)' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'रोहिणी कटुरोहिण्याम्' इति रुद्रः । 'रोहिणी कण्ठरुग्भिदि । भभित्कटंभरासोमवल्केषु लोहितागवोः'

१—विश्वे तु 'गोकर्णोऽश्वतरे सपे सारङ्गे प्रमथान्तरे' इत्येवं पाठ उपलभ्यते ॥

(इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कटुश्वासौ रोहिणी च ।
 'कटुरोहण्यरिष्टा च प्रोक्ता तित्तकरोहिणी' इति निघण्टुः ॥
 (४) ॥*॥ मत्स्यानां पित्तमिव । तत्स्वादुत्वात् ॥ (५)
 ॥*॥ कृष्णो वर्णेन भेदश्छेदोऽस्याः । कृष्णं मलं भिनत्ति
 वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ङीप् (४।१।१५) । 'कृष्ण-
 भेदा चण्डरुहा' इति निघण्टुः ॥ (६) ॥*॥ चक्राकार-
 मङ्गमस्याः । गौरादिः (४।१।४१) । 'अङ्गगात्र-' इति
 निर्मूलम् 'चक्राङ्गो मानसौकसि । चक्राङ्गी कटुरोहिण्याम्'
 इति मेदिनी ॥ (७) ॥*॥ शकुलैर्मत्स्यभेदैरद्यते । अत्तेः
 कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) । 'शकुलादनी स्त्रियां कृष्ण-
 भेदी कटुकशाकयोः' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ
 'कटुरोहिण्याः' 'कुटकी' इति ख्यातायाः ॥

आत्मगुप्ता जडाऽव्यण्डा कण्डूरा प्रावृषायणी ८६
ऋण्यप्रोक्ता शूकशिम्बिः कपिकच्छूश्च मर्कटी ।

आत्मेति ॥ आत्मना गुप्ता । दुःस्पर्शत्वात् । 'कर्तृ-
 करण-' (२।१।३२) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ जड-
 यति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिजन्तादच्
 (३।१।१३४) । 'जडा स्त्रियाम् । शूकशिम्ब्यां हिमग्रस्त-
 भूकाप्रज्ञेषु तु त्रिषु' (इति मेदिनी) । सुकुटस्तु—कण्डू-
 दिना दौःस्थ्यजननादिन्द्रियाणि जडयति स्तम्भयति । 'जल
 अपवारणे' (चु० प० से०)—इत्यवोचत् । तन्न । णौ वृद्धि-
 प्रसङ्गात् । जडति वा । डलयोरैक्यात् ॥*॥—न जहाति
 शूकान् । अजहा । 'ज्ञेया जाङ्गलिका सैव साऽजहा
 प्रावृषायणी' इतीन्दुः—इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ न
 विगतमण्डमस्याः । 'अव्यण्डा वृषभी गुप्ता' इतीन्दुः ।
 सुकुटस्तु—अधिकमण्डं बीजमस्याः, अधिकममति । 'अम
 रोगे' (भ्वा० प० से०) । 'अमन्ताडुः' (उ० १।१।१४) वा ।
 अव्यण्डा—इत्याह । तत्र मूलं मृग्यम् ॥ (३) ॥*॥
 कण्डूं राति । 'रा दाने (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-'
 (३।२।३) इति कः ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९)
 ह्रस्वत्वमपि । 'कपिकच्छूश्च कण्डूरा कण्डूरा शूकशिम्बिका'
 इतीन्दुः । सुकुटस्तु—कण्डूरस्यस्याः । 'कण्डूकच्छूभ्यां
 ह्रस्वश्च' इति रो ह्रस्वत्वं च—इत्याह । तन्न । उक्तवा-
 र्तिकस्यादर्शनात् ॥ (४) ॥*॥ 'प्रावृषा तु जलार्णवे'
 इति त्रिकाण्डशेषः । प्रावृषामेति, अयते, वा । कर्तरि
 ल्युट् (३।३।११३) । 'कृत्यचः' (८।४।२९) इति णत्वम्
 ॥ (५) ॥*॥ ऋण्यैर्मृगैः प्रोक्ता । ऋषिभिरप्रोक्ता, इति

वा । 'ऋण्यप्रोक्ता शतावयतिबलाशूकशिम्बिषु' इति (मे-
 दिनी) ॥ (६) ॥*॥ 'शूकयुक्ता शिम्बिः' । 'शश्वच्छशा-
 ङ्कशिशिराणि च शूकशिम्बिः' इत्यूष्मविवेकात् द्वितालव्या ।
 'शूकशिम्बिस्तु मर्कटी । शूकशिम्बा च' इति वाचस्पतिः
 ॥ (७) ॥*॥ कपीनां कच्छूः । कण्डूहेतुत्वात् ॥ (८) ॥*॥
 मर्कटीव । विविधचेष्टाहेतुत्वात् । 'अथ मर्कटी । करञ्जभि-
 च्छूकशिम्ब्योः पुंसि वानरलूतयोः' (इति मेदिनी) ॥ (९)
 ॥*॥ नव 'मर्कट्याः' 'कैवाच' इति ख्यातायाः ॥

चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शंवरी वृषा ८७॥
प्रत्यक्षश्रेणीसुतश्रेणी रण्डा मूषिकपर्ण्यपि ।

चित्रेति ॥ चित्रं रूपमस्याः । 'चित्राखुपर्णीगोडुम्बासु-
 भद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च स्त्रि-
 याम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ उपगता चित्रम् ॥
 (२) ॥*॥—न्यग्रं रुणद्धि । बहुमूलत्वात् । अच् (३।१।
 १३४) । गौरादिः (४।१।४१)—इति प्राञ्चः । न्यग्रं रु-
 णद्धि, इति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । '(न्यग्रोधस्तु
 पुमान्व्यामवटयोश्च शमीतरौ) । न्यग्रोधी तूपचित्रायाम्'
 (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा०
 प० से०) लट् : शतृ (३।२।१२४) ॥ (४) ॥*॥ शं
 वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'शमि धातोः'
 (३।२।१४) इत्यच् । गौरादिः (४।१।४१) । सुकुटस्तु—
 खच् (३।२।४६)—इत्याह । 'शंवरीं सलिले पुंसि मृगदै-
 त्यविशेषयोः । शंवरी चाखुपर्ण्या स्यात्' (इति तालव्यादौ
 मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प०
 से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'वृषो धर्मे
 वलीवर्दे शृङ्ग्यां पुराशिभेदयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च व्या-
 समूषिकशुक्ले । तथा वास्तुस्थानभेदे पुमानेष प्रकीर्तितः ।
 वृषा मूषिकपर्ण्या च, यतीनामासने वृषी' ॥ (६) ॥*॥
 प्रतीची श्रेणी यस्याः ॥ (७) ॥*॥ सुतानां श्रेणी यस्याः ॥
 (८) ॥*॥ रमन्तेऽत्र । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) ।
 'अमन्ताडुः' (उ० १।१।१४) । 'रण्डा मूषिकपर्ण्या च वि-
 धवायां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥*॥ स्वामी तु—
 चण्डयते । 'चण्डा' । प्रत्यक्षश्रेणी वृषा चण्डा पुत्रश्रेण्या-
 खुपर्णिका' इति निघण्टुः—इत्याह ॥ (९) ॥*॥ मू-
 षिकः पर्णमस्याः । मूषिककर्णाकारपत्रत्वात् । 'पाककर्ण-'
 (४।१।५४) इति ङीप् ॥ (१०) ॥*॥ दश 'मूषिकपर्ण्याः'
 'मूसाकर्णी' इति ख्यातायाः ॥

अपामार्गः शैखरिको धामार्गवमयूरकौ ॥ ८८ ॥
प्रत्यक्षपर्णी कीशपर्णी किणिही खरमञ्जरिः ।

अपेति ॥ अपमार्जन्यनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । निष्ठायामनिदृत्वात् कुत्वम् (७।३।५२) । 'उ-पसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः । अपकृष्ट आस-मन्तान् मार्गोऽस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ शिखरे प्रायेण भवति । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठक् ॥ (२) ॥*॥ धाम्नोऽर्गः । धामार्गं वाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'धामार्गवस्तु पुंसि स्यादपामार्गे च घो-षके' (इति मेदिनी) ॥*॥—'अधामार्गवः' । अधामार्गवोऽपामार्गः कोशातकी च इति द्वयर्थे—इति स्वामी ॥ (३) ॥*॥ मयूरप्रतिकृतिः । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'मयूरकोऽप्यपामार्गे क्लीबं तुत्याज्जने पुनः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ प्रत्यक्षि पर्णान्यस्याः । 'पा-ककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीप् ॥ (५) ॥*॥ कपिलो-मतुल्यानि लोमशानि पर्णान्यस्याः ॥*॥ 'केशपर्णी' इति स्वामी ॥ (६) ॥*॥ किणिनो व्रणान् जिहीते । 'ओहाङ् गतौ' (जु० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) । किणिनो व्रणान् हन्ति वा । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (७) ॥*॥ खरा मञ्जरिस्त्याः ॥*॥ गौरादिः (४।१।४१) वा ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'अपामार्गस्य' ॥

हञ्जिका ब्राह्मणी पद्मा भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ८९
अङ्गारवल्ली बालेयशाकवर्वरवर्धकाः ।

हञ्जीति । हन्ति रोगान् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'अङ्गारवल्ली हञ्जी च वर्दो वर्वरकस्तथा' (इति निघण्टुः) ॥*॥ भनक्ति रोगान् । 'मञ्जो आमर्दने' (रु० प० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) (फञ्जिका, इति वा—इति मु-कुटः) ॥ (१) ॥*॥ ब्रह्मण इयम् । 'ब्राह्मणं ब्रह्मसंघाते वेदभागे नपुंसकम् । भूमिदेवे तु पुंलिङ्गः फञ्जिकापृक्कयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ पद्मामं पुष्पमस्याः । 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूहनिधिसंख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नागे, स्त्री फञ्जिकाश्रीचार्वाटीपद्मगीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ भर्जनम् । 'अस्ज पाके' (तु० उ० से०) ।

घञ् (३।३।१८) 'अस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम्' (६।४।४७) इति रमागमः । 'चजोः—' (७।३।५२) इति कु-त्वम् । 'भृजी भर्जने' (भ्वा० आ० से०) वा । घञ् (३।३।१८) भर्गोऽस्त्यस्याः । ज्योत्स्नाद्यण् (वा० ५।२।१०३) ॥ (४) ॥*॥ ब्राह्मणयष्टिरिव । तादृशप्रकाण्डत्वात् 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (५) ॥*॥ अ-ङ्गारवद्धल्यस्याः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्न कप् ॥ (६) ॥*॥ बालेयस्य शाकः । गर्दभभक्ष्यशाकत्वात् ॥ (७) ॥*॥ वर्वर्ति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) यङ्लुगन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (८) ॥*॥ वर्धते । 'वृधु छे-दने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (९) ॥*॥ नव 'भार्ग्याः' ॥

मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेशिका ॥ ९० ॥
मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवह्यपि ।

मञ्जिति ॥ मञ्जौ शोभने वर्णे तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब—' (८।३।९७) इति ष-त्वम् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा अतिशयेन मञ्जुः । 'अतिशायने तमविष्ठनौ' (५।३।५५) ॥ (१) ॥*॥ वि-कसति । 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥*॥—विषकति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । (विकषा)—इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ जिङ्गति । 'जिगि गतौ' इति केचित्पठन्ति । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ समन्ततोऽङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ काले मिश्यते 'मिश्र शब्दे' (भ्वा० प० से०) कर्मणि घञ् (३।३।१९) । गौरादिः (४।१।४१) स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥*॥ कालं वर्णं मिषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०) । पूर्ववत् । मूर्धन्यषा, इति वा । 'मञ्जिष्ठा कालमेषी च' इति नि-घण्टुः ॥ (५) ॥*॥ मण्डूकवत् पर्णमस्याः । 'पाककर्ण—' (४।१।५३) इति ङीप् । 'मण्डूकपर्णी मञ्जिष्ठब्राह्मणयोर्ना तु शोणके' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ भण्डति । 'भण्ड आमण्डने' ।—'भण्डि गतौ'—इति स्वामी । बाहुलका-दीरन् । गौरादिः (४।१।४१) । भण्डीरी ॥*॥ प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'हेमपुष्पी च भाण्डीरी' इति रमसः ॥ (७) ॥*॥ पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । 'भण्डी योजनवह्यपि । रक्ता भण्डीरिका च' इ-तीन्दुः ॥ (८) ॥*॥ योजनगामिनी वल्ली ॥ (९) ॥*॥ नव 'मञ्जिष्ठायाः' 'मँजीठ' इति ख्यातायाः ॥

१—आधुनिकास्मदुपलब्धस्वामिपुस्तकद्वये तु अकारादित्वं नो-पलभ्यते ॥

यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ९१
रोदनी कच्छुराऽनन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ।

येति ॥ यसनम् । 'यसु प्रयत्ने' (दि० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) यासोऽस्त्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । याति । बाहुलकादसच् वा ॥ (१) ॥*॥ यौति । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' (अ० प० से०) । 'ऋत-न्यञ्जि-' (उ० ४।२) इत्यासः ॥ (२) ॥*॥ दुःखेन स्पृश्यते । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०) घञ् । (३।३।१९) । खल् (३।३।१२६) वा । 'दुःस्पर्शो धन्वयासे ना कण्टकार्यो स्त्रियां त्रिषु । खरस्पर्शे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ धन्वनो यासः । मारुभवत्वात् ॥ (४) ॥*॥ कुं ना-शयति । 'णश अदर्शने' (दि० प० अ०) ण्यन्तः । पचाद्यच् (३।३।१२४) । स्वार्थे कन् ॥ (५) ॥*॥ रोदयति । 'रुदिर् अश्रुविमोचने' (अ० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३) । 'रोदनं कन्दनेऽखेऽपि दुरालम्बौषधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'चोदनी' (इति स्वामी) ॥ (६) ॥*॥ कच्छूं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वः 'कच्छुरा शूकशिम्ब्यां च शटीदुःस्पर्शयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ नान्तोऽस्याः । 'अनन्ता च विशल्यायां शारिवाद्द्वयोरपि । कणादुरालभापथ्यापार्वत्यामलक्रीषु च । (विश्वंभरागुड्योः स्यात्)' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ समुद्रान्तोऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । समुद्रो-ऽन्तोऽस्या वा । 'समुद्रान्ता तु कार्पासीपृष्ठादुरालभासु च' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ दुःखेनालभ्यते । 'डु-लभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'ईषहुःसुषु-' (३।३।१२६) इति खल् । आगमशासनस्यानित्यत्वान्न नुम् ॥ (१०) ॥*॥ दश 'धन्वयासस्य' 'यवासा' इति ख्यातस्य ॥

पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिपर्णिका ॥९२॥
क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशिर्धावनिर्गुहा ।

पृश्नीति ॥ पृश्निरल्पं पर्णमस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ पृथगसक्तं पर्णमस्याः । ङीष् (४।१।५४) ॥ (२) ॥*॥ चित्रं पर्णमस्याः ॥ (३) ॥*॥ अङ्गेरालभ्य पर्णान्यस्याः । ङीष् (४।१।५४) स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥*॥ —अङ्घ्रिं मूलमारभ्य वह्निरस्याः । 'अङ्घ्रिवह्निका'—इति मुकुटः ॥ (४) ॥*॥ क्रोष्टुभि-

र्विन्ना विचारितेव । दत्तेव, इति वा ॥ (५) ॥*॥ सिंह-पुच्छमस्याः । सिंहपुच्छाकारपुष्पत्वात् । 'उपमानात् प-क्षाच्च पुच्छाच्च' (वा० ४।१।५५) इति ङीष् ॥ (६) ॥*॥ 'कलं शुक्ले त्रिष्वजीर्णे' (इति मेदिनी) । कलं श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । इन् (उ० ४।१।१८) । बाहुलकादाकारलोपः ॥ (७) ॥*॥ धावति । 'धातु गति-शुद्ध्योः' (भ्वा० उ० से०) । बाहुलकादनिः ॥ (८) ॥*॥ गृहति । 'गृह संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (९) ॥*॥ नव 'सिंहपुच्छयाः' 'पिठवनी' इति ख्यातायाः ॥

निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री वृहती कण्टकारिका ९३
प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ।

निदीति ॥ निदिह्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । टाप् (४।१।४) स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ स्पृशति । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । —'स्पृश बाधनस्पर्शनयोः'—इति मुकुटोक्तं निर्मूलम् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ व्याजिघ्रति । 'व्याघ्रादिभिः-' (२।१।५६) इति लिङ्गात् 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । न तु 'पात्रा-' (३।१।१३७) इति शः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ वृहति । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० आ०) । 'वर्तमाने पृषद्बृहत्-' (उ० २।८४) इति नि-पातः । शतृवत्त्वान् ङीष् (४।१।६) । 'क्षुद्रायां क्षुद्रवा-र्ताक्यां वृहती छन्दसि क्वचित्' इति शाश्वतः ॥ (४) ॥*॥ कण्टकानियति । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (५) ॥*॥ प्रचोदयति । 'चुद संचोदने' (चु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३) ॥ (६) ॥*॥ कोलति । 'कुल सं-स्त्याने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ।—णिजन्तेन विगृह्य 'कः'—इत्यभिधानं मुकुटस्य चिन्त्यम् । णिजन्तस्येगुपधत्वाभावात् । अनुपयोगाच्च ॥ (७) ॥*॥ क्षुण्ति । 'क्षुदिर् संपेषणे' (रु० उ० अ०) । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् । यस्तु—'क्षुद संप्रेरणे'—इति धातुरपन्यस्तो मुकुटेन । स धातुपाठे न लभ्यते । 'क्षुद्रा व्यङ्गानटीकण्टकारिकासरघासु च । चाङ्गेरीवेश्योर्हिंसामक्षिकामात्रयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ दुस्पृश्यते । 'ईषदुर्-' (३।३।१२६) इति खल् ॥ (९) ॥*॥ 'राष्ट्रं स्यात्तूपवर्तने । उपद्रवे क्लीब-

पुंसोः' (इति मेदिनी) । राष्ट्रमस्त्यस्याः । 'अतः—' (५।२।११५) इति ठन् ॥ (१०) ॥*॥ दश 'कण्टकारिकायाः' 'भट्टकटा' इति ख्यातायाः ॥

नीली काला क्रीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ९४ रञ्जनी श्रीफली तुत्था द्रोणी दोला च नीलिनी ।

नीलीति ॥ 'नीलादोषधौ' (वा० ४।१।४२) इति ङीष् । 'नीली रुग्भेदनीलिन्योः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कल्यते । 'कल क्षेपे' (चु० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । यत्तु—कर्मणि 'एरच्' (३।३।५६)—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । कलधातोरिवर्णान्तत्वाभावात् । वृध्य-भावप्रसङ्गाच्च । ण्यन्तत्वे 'कल्यते' इति विग्रहप्रदर्शनस्या-संभवाच्च । वर्णत्वाभावान्न ङीष् । 'काला तु कृष्णविवृताम-ञ्जिष्ठानीलिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ क्री-तकं क्रयोऽस्त्यस्याः । कपिरिकादिवात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् । 'अतः' (५।२।११५) इति ठन् । 'क्रीतकं वि-निमयः' इति स्वामिसुकुटौ ॥ (३) ॥*॥ ग्रामे भवा । 'ग्रामाद्यख्यौ' (४।२।९४) । 'ग्रामीणा नीलिकायां स्त्री ग्रामोद्भूतेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ मधु-राणि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण—' (४।१।५४) इति ङीष् । 'मधुपर्णी तु गंभार्यो नीलीसंज्ञौषधावपि' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ रञ्जयति । ल्युट् (३।३।११३) । णिलोपस्य स्थानि-वद्भावात् 'असनयोश्च' इति नलोपो न । रज्यतेऽनया, इति विग्रहे तु 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युटि भवत्येव । 'रञ्जेः क्युन्' (उ० २।७९) इति वा । 'गुडारोचनिकानी-लीमञ्जिष्ठासु च रञ्जनी । रञ्जनी नीलिनीरात्रिहरिद्राजतु-कासु च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ श्रीमत् फलमस्याः ॥ 'श्रीफलः पुंसि मालूरे धात्रीनीलिकयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ तुद्यते । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'पातुतुदि—' (उ० २।७) इति थक् । तुत्थयति वा । 'तुत्थ आवरणे' । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'तुत्थमञ्जन-भेदे स्याद्वीलीसूक्ष्मैलयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'वहिश्रि—' (उ० ४।५१) इति निः ॥*॥ 'तूणी' इति स्वामी ।

१—'अनिदिताम्' (६।४।२४) इति सूत्रे भाष्ये 'रजकर-जनरजःसुपसंख्यानम्' इति वार्तिकेन 'रजकरजनरजःसु कि-त्वात्सिद्धम् । कित एवैत औणादिकाः' इति भाष्येण तत्रत्यकैय-टेन 'असनयोश्च' इति वाक्यस्याभाध्वननेन ल्युटि नलोपा-प्राप्त्या 'णिलोपस्येत्यादिभवत्येवेत्यन्तग्रन्थोऽसंगत एवेति बोध्यम् ॥

'तूण पूरणे' (चु० आ० से०) । तूण्यतेऽनया । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । गौरादिः (४।१।४१) । 'तूणी नीलां निषङ्गे ना' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ दोलयति । 'दुल उत्क्षेपे' (चु० प० से०) । पचाद्यच् । 'दोला नीलां यानान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'मेल' इति स्वामी । 'तुत्था श्रीफलिका मेलो सारवाही च रञ्जनी' इति निषण्टुः ॥ (१०) ॥*॥ नीलो वर्णोऽस्त्यस्याः । 'अतः' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'नाल्याः' 'नील' इति ख्यातस्य ॥

अवलगुजः सोमराजी सुवह्निः सोमवह्निका ९५ कालमेपी कृष्णफला वाक्कुची पूतिफल्यपि ।

अवेति ॥ अवलगोरशोभनाजातः ॥ (१) ॥*॥ सोम इव सोमेन वा राजति । 'राजृ दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । '—उपमाने' (३।२।७९) इति 'सुप्यजातौ—' (३।२।७८) इति वा णिनिः ॥ (२) ॥*॥ शोभना वह्निरस्याः ॥ (३) ॥*॥ सोमस्य वह्निः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ कालं मिषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (५) ॥*॥ कृष्णं फलमस्याः । अजादिवात् (४।१।४) टाप् ॥ (६) ॥*॥ वातं कोचयति । 'कुच शब्दे तारे' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिवात् (वा० ३।२।५) कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ मुकुटस्तु—वाचं गुञ्जति । 'वागुजी' इत्याह । 'गुजि अयत्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (७) ॥*॥ पूतिः फलेष्वस्याः 'पाककर्ण—' (४।३।५३) इति ङीष् ॥ (८) ॥*॥ अद्यौ 'वकुची' इति ख्यातायाः ॥

कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ॥९६॥

उषणा पिप्पली शौण्डी कोला

कृष्णेति ॥ कृष्णो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'कृष्णा स्याद्गौरपदीनीलीकणाद्राक्षासु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ उपकोलति । 'कुल संस्त्याने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) अद्भ्यादिः (उ० ४।१।१२) ॥*॥ उपगता कुल्याम्, इति वा ॥ (२) ॥*॥ विदेहेषु भवा । 'वैदेही रोचनासीतावणिकस्त्रीपिप्पलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मगधेषु भवा । 'मागधी स्त्री क-णाद्युद्योर्वाच्यवन्मगधोद्भवे । पुंसि वैश्यात्क्षत्रियाजे शुक्लजी-रकबन्दिनोः ॥ (४) ॥*॥ चपति । 'चप सान्त्वने' (भ्वा० प० से०) । वृषादिवात् (उ० १।१।१०६) कलच् । 'चपला

कमलाविद्युत्पुञ्चलीपिप्पलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) अन्तर्भावित-
तण्यर्थः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कणा जीरककुम्भी-
रमक्षिकापिप्पलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ ओ-
षति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् क्युन्
(उ० २।७८) ॥*॥ दीर्घादिरपि । ऊषति । 'ऊष रुजा-
याम्' (भ्वा० प० से०) । 'ऊषणं मरिचे क्लीबं कणायामू-
षणा स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ पिपति ।
'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । बाहुलकादल्च् ।
पृषोदरादिः । गौरादिः (४।१।४१) । 'पिप्पलं सलिले व-
स्त्रच्छेदभेदे च ना तरौ । निरर्गले पक्षिभेदे कणायां पि-
प्पली स्मृता' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ शुण्डायां म-
द्यपानगृहे भवा । 'शौण्डो मत्ते च विख्याते पिप्पल्यां तु
भवेत्स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ कोलति ।
'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
'कोलं कोलफले क्लीबं पिप्पलीचव्ययोः स्त्रियाम्' (इति
मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'पिप्पल्याः' ॥

अथ करिपिप्पली ।

कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वसिरः पुमान् ९७

अथेति ॥ करीव पिप्पली । बृहत्त्वात् ॥ (१) ॥*॥
कपिरिव वल्ली ॥*॥ कोल इव वल्ली । तयोस्तुल्यरोमत्वात्
॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ अतिशयेन प्रशस्ता । 'श्रेयसी
करिपिप्पल्यामभयापाठयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
वस्ते । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) । बाहुलका-
त्किरच् ॥*॥ तालव्यपाठे तु । वष्टि । 'वश कान्तौ' (अ०
प० से०) । संज्ञापूर्वकत्वान्न संप्रसारणम् । 'वशिरः पुमान् ।
किणिहीहस्तिपिप्पल्योः' 'क्लीबेऽब्धिलवणे स्मृतम्' (इति मे-
दिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'गजपिप्पली' इति ख्यातायाः ॥

चव्यं तु चविकम्

चेति ॥ चर्व्यते । 'चर्व अदने' (भ्वा० प० से०) ।
ण्यत् (३।१।१२५) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'चव्यं
तु चविके क्लीबं वचायामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ कुन् (उ० २।३२) । चविकम् ॥ (२) ॥*॥
स्त्रियामपि । 'चव्या कोला च चविका चव्यं कुञ्जर-
पिप्पली' इति हृष्टचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'चव्य' इति
ख्यातस्य । केचित्तु पूर्वान्वयमाहुः । यदाह चन्द्रनन्दनः—
'चव्या कोलाथ चविका श्रेयसी गजपिप्पली । च्यवना को-

लवल्ली तु चव्यं कुञ्जरपिप्पली' । अत्र पक्षे तुस्थाने चः
पाठ्यः ॥

काकचिचागुञ्जे तु कृष्णला ।

काकेति ॥ काकवर्णा चिचा ॥*॥ गौरादिः (४।१।
४१)—इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ गुञ्जति । 'गुञ्ज अव्यक्ते
शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'गुञ्जा
तु काकचिचायां पटहे च कलध्वनौ' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ कृष्णं वर्णं लाति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गुञ्जायाः'
'घोचची' इति ख्यातायाः ॥

पलंकषा त्विक्षुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ॥९८॥
गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ।

पलमिति ॥ पलं मांसं कषति । 'कष हिंसार्थः'
(भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५)
कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—'तत्पुरुषे—' (६।३।१४)
इति द्वितीयाया अलुक्—इति मुकुटः । तन्न । अलौकि-
कविग्रहेऽमोऽप्रवेशात् । पलंकषा गोक्षुरके स्त्रियां रास्त्राप-
लाशयोः' इति मूर्धन्यान्तेषु रभसः । यत्तु—'कर्षति' इति
विगृह्य 'पृषोदरादिः' (६।३।१०९)—इत्युक्तम् । तच्चि-
न्त्यम् । कषतिनैव सिद्धत्वात् । अचप्रत्ययविधानमपि चि-
न्त्यम् । कर्मण्यणः प्रसङ्गात् 'पलंकषा गोक्षुरके रास्त्रागु-
ग्लुकिंशुके । तु(मु) ण्डीरीलाक्षयोश्च स्त्री राक्षसे तु पलंकषः'
(इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ इक्षुगन्ध इव गन्धो-
ऽस्याः । समासान्तो विधिरनित्यः । 'इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे
क्रोष्टृणां काशे च गोक्षुरे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
शुनो दंष्ट्रेव । संज्ञापूर्वकत्वान्न दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ स्वादुः
कण्टकोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ गोर्धेनोः पृथिव्या वा कण्टकः ।
'गोकण्टको गोक्षुरके स्थपुटे च गवां खुरे' (इति मेदिनी) ॥
(५) ॥*॥ क्षुरति 'क्षुर विलेखने' (तु० प० से०) ।
'इगुपध—' (३।१।१३५) इतिकः । स्वार्थेकन् (५।३।७५)
गोर्गोर्वा क्षुरकः ॥ (६) ॥*॥ वनस्य शृङ्गाट इव । 'श्वदंष्ट्रा
गोक्षुरस्त्रिकण्टकपुटः श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः' इति रभसः ॥
(७) ॥*॥ सप्त 'गोक्षुरस्य' 'गोखुरू' इति ख्यातस्य ॥

विश्वा विषा प्रतिविषातिविषोपविषारुणा ॥९९॥
शृङ्गी महौषधं च

चीति ॥ विशति 'विश । प्रवेशने' (तु० प० अ०) ।
'अशूप्रुषि—' (उ० १।१५१) इति कुन् । 'विश्वं समस्ते
जगति, विश्वे देवेषु, नागरे । विश्वा चातिविषायां स्यात्'

(इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ वेवेष्टि । 'विष्ट व्यासौ' (जु० उ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'विपं जलेऽतिविषायां स्त्रियां, श्वेडे तु न स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥*॥ प्रतीपं विषमस्याः ॥ (३) ॥*॥ विषमतिक्रान्ता ॥ (४) ॥*॥ विषमुपगता ॥ (५) ॥*॥ अरुणो वर्णोऽस्याः । 'अरुणातिविषाश्यामामज्जिष्ठात्रिवृतासु च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'शृणातेह्रस्वश्च' (उ० १।१२६) इति गन् कित् नुट् च । गौरादिः (४।१।४१) । 'शृङ्गी विषायामृषभे स्वर्णमीनविशेषयोः' इति विश्वः ॥ (७) ॥*॥ महच्च तदौषधं च । 'महौषधं तु शुण्ठ्यां स्याद्विषायां लघुनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'अतिविषायाः' 'अतीस' इति ख्यातस्य ॥

अथ क्षीरावी दुग्धिका समे ।

अथेति ॥ क्षीरमवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ दुग्धमस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ॥ (४) ॥*॥ द्वे 'दुग्धिकायाः' 'दूधी' इति ख्यातायाः ॥

शतमूली बहुसुताभीरुर्निदीवरी वरी ॥ १०० ॥
ऋष्यप्रोक्ताभीरुपत्रीनारायण्यः शतावरी ।

अहेरुः

शतेति ॥ शतं मूलान्यस्याः ॥ (१) ॥*॥ बहवः सुता यस्याः ॥ (२) ॥*॥ न भीरुः । स्थिरपत्रत्वात् ॥ (३) ॥*॥ नीलोत्पलाकारपुष्पत्वाद् इन्दीवरमस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'इन्दीवरं कुवलये शतावर्यो तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ वृणोति (गन्धेनेन्द्रियम्) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (५) ॥*॥ ऋष्यैः प्रोक्ता । 'ऋष्यप्रोक्ता शतावर्यतिवलाशूक-शिम्बिषु' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ अभीरुपि पत्रा-ण्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (७) ॥*॥ नारायणाज्जाता । 'नारायणोऽच्युतेऽभीरुगौर्योर्नारायणी मता' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ शतेनावृणोति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । 'शतावरी तु शच्यां स्याद्विन्दीवर्यामपि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ न हिनोति । 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) । बाहुलकाद्गुः ॥ (१०) ॥*॥ दश 'सहस्रमूल्याः' 'शतावरी' इति ख्यातायाः ॥

अथ पीतद्रुकालेयकहरिद्रवः ॥ १०१ ॥
दार्वी पचंपचा दारुहरिद्रा पर्जन्यतपि ।

अथेति ॥ पीतं द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—'अपष्टादयः' इति कुः—इति । तन्न । टिलोप-सालाभात् । एतादृशसूत्राभावाच्च ॥ (१) ॥*॥ कलेरयम् । 'सर्वत्राश्लिकलिभ्यां ढक्' (वा० ४।२।८) स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥*॥ 'कालीयकः' इति वा पाठः । कालस्य वर्णस्यायम् । 'वृद्धाच्छः' (४।२।११४) । 'निर्दिष्टा वै कटकिनी स च कालेयकः स्मृतः । कालीयको दारु-निशा' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ हरिः पिङ्गः पीतो वा द्रुस्य । 'हरिद्रुः पीतचन्दनम्' इति निघण्टुः ॥ (३) ॥*॥ दीर्यते । 'दृ विदारणे' (क्र्या० प० से०) 'दृस-नि-' (उ० १।३) इति झुण् । 'वोतः-' (४।१।४४) इति 'गौरादिभ्यः-' (४।१।४१) इति वा ङीष् । 'दार्वी दारुहरिद्रायां तथा गोजिह्विकौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ पचति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'पीतदारु पचंपचा' इति निघण्टुः ॥ (५) ॥*॥ दारुश्चासौ हरिद्रा च ॥ (६) ॥*॥ पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । विच् (३।२।७५) । परं चासौ जनी च । परं पालकं स्वास्थ्यं जनयति वा । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'पर्जन्याः' 'दारुहलदी' इति ख्यातायाः ॥

वचोग्रन्था षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्विका १०२

चेति ॥ वक्ति वचेरन्तर्भावितण्यर्थात् पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('वचः कीरे वचौषधौ । शारिकायां च' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ उग्रो गन्धोऽस्याः । 'उग्रग्रन्था-जमोदायां वचायां छिक्किक्कोषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ षड् ग्रन्था ग्रन्थयो यस्याः । 'षड्ग्रन्था तु वचायां स्त्री स्यात्करञ्जान्तरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ गोलोमास्याः । गोशब्दो गोलोमसदृशे लाक्षणिकः । अच् (५।४।७५) योगविभागात् समासान्तः । गौरादिङीष् (४।१।४१) । 'गोलोमी श्वेतदूर्वायां स्याद्वाचाभूतकेशयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ शतं पर्वाण्यस्याः सन्ति । ग्रीष्मादित्वात् (५।२।११६) ठन् । डाबन्तात्स्वार्थे कन् (५।३।७५) वा । 'शतपर्विका तु दूर्वायां वचायामपि

योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वचायाः'
'वच' इति ख्यातायाः ॥

शुक्रा हैमवती

शुक्लेति ॥ हिमवति भवा । 'हैमवत्यभयास्वर्णक्षीर्योः
श्वेतवचोमयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्वे-
तमूलवचायाः' ॥

वैद्यमातृसिंहौ तु वाशिका ।

वृषोऽटरूपः सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः १०३

वैद्येति ॥ वैद्यस्य मातेव ॥ (१) ॥*॥ हिनस्ति ।
'हिंसि हिंसायाम्' (रु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।
१३४) । वृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।१।
४१) 'सिंही तु कण्टकार्या स्यात् (वार्ताकौ वासकेऽपि
च' इति मेदिनी) । 'सिंही स्वर्भानुमातरि । वासाद्य-
हत्योः क्षुद्रायाम्' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ वाश्यते ।
'वाश् शब्दे' (दि० आ० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३)
इत्यः । स्वार्थे कन् । यद्वा उश्यते । 'वश कान्तौ' (अ०
प० से०) 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वल् ॥*॥
दन्त्यान्तोऽपि । वासयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
'वासो गृहेऽप्यवस्थाने वासा स्यादटरूपके' इति रुद्रः ॥
(३) ॥*॥ वर्षति मधु । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'वृषः स्याद्वासके
धर्मे सौरभेये च शुक्ले' इति मूर्धन्यान्ते विश्वः । यत्तु—वृ-
ष्यते पीयते । 'वृष पाने' । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।
५८)—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । धातुपाठेऽदर्शनात् ।
परिगणनाच्च ॥ (४) ॥*॥ अटान् गच्छतो रोषति । 'रुष
हिंसायाम्' (स्वा० प० से०) मूलविभुजादिः (वा० ३।२।
५) । अटै रूपति । 'रुष मिश्रणे' (भ्वा० प० से०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३५) इति के दीर्घोकारवानपि । 'वै-
द्यमाताटरूपकः । सिंहास्यो वाजिदन्तकः' इति रभसः ।
वृषो वासाटरूपकः' इति माधवः ॥ (५) ॥*॥ सिंह
आस्यमस्य । सिंहास्यसदृशपुष्पत्वात् ॥ (६) ॥*॥ वास-
यति ण्वल् (३।१।१३३) । वस्ते आच्छादयति वा ॥
(७) ॥*॥ वाजी दन्तोऽस्य । वाजीदन्ताभकेसरत्वात् ।
तादृशपुष्पत्वाद्वा ॥ (८) ॥*॥ अटौ 'अटरूपस्य' 'अर-
ड्गसा' इति ख्यातस्य ॥

आस्फोता गिरिकर्णी स्याद्विष्णुकान्तापराजिता ।

आस्फोतेति ॥ आस्फोटयति । 'स्फुटिर् विकसने'

(भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । वृषोद-
रादिः (६।३।१०९) । 'आस्फोता गिरिकर्ण्या च वन-
मल्ल्यां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गिरि-
र्वालमूषिका कर्णोऽस्याः । तत्कर्णतुल्यपत्रत्वात् ॥ (२)
॥*॥ विष्णुना क्रान्ता ॥ (३) ॥*॥ न पराजिता । 'अ-
पराजित ईशाजेष्ठ्यन्तरे नाऽजिते त्रिषु । गिरिकर्णीजया-
दुर्गाशालपर्णीषु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'विष्णुकान्तायाः' । स्वामी तु वासकपर्यायानि-
मान् मन्यते ॥

इक्षुगन्धा तु काण्डेशुकोकिलाक्षेशुरक्षुराः १०४ ॥

इति ॥ इक्षुः गन्धोऽस्य । इक्षुशब्द इक्षुगन्धसदृशे
लाक्षणिकः । 'इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे क्रोष्ट्यां काशे च गो-
क्षुरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ काण्डेनेक्षुरिव ॥ (२)
॥*॥ कोकिलोऽक्षि यस्य । कोकिलशब्दः कोकिलाक्षिस-
दृशे लाक्षणिकः । 'अक्षणोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच्
॥ (३) ॥*॥ इक्षुमिक्षुगन्धं राति । 'आतोऽनुप-' (३।
२।३) इति कः ॥ (४) ॥*॥ क्षुर इव । 'क्षुरः स्याच्छे-
दनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुरे' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'कोकिलाक्षस्य' 'तालमखाना' इति ख्यातस्य ॥

शालेयः स्याच्छीतशिवश्छत्रा मधुरिका मिसिः ।

मिश्रेयोऽपि

शेति ॥ शालीनां भवनं क्षेत्रं शालेयम् । तदस्यास्ति ।
अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'शालेयः स्यान्मिसौ पुमान् ।
त्रिषु शाल्युद्भवे क्षेत्रे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शी-
तमस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । शिवमस्यास्ति । अच्
(५।२।१२७) । शीतश्चासौ शिवश्च । 'अथ शीतशिवं
क्षीवं शैलेयमणिमन्थयोः । पुंसि सक्तुफलावृक्षे तथा मधुरि-
कौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ छत्रमस्यास्ति । छत्राका-
रस्तवकत्वात् । 'छत्रामिसावतिच्छत्रे कुस्तुम्बुरुशिलीन्ध्रयोः ।
नपुंसकं चातपत्रे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मधुरो
रसोऽस्त्यस्याः । अच् (५।२।१२५) । 'मधुरा शतपुष्पायां
मिश्रेयानगरीभिदोः । मधुकुट्टिकामेदामधूलीयष्टिकासु च ।
क्षीवं विसे पुंसि रसे तद्वत्त्वादुपिष्येऽन्यवत्' (इति मेदिनी)
॥ (४) ॥*॥ मस्यते । 'मसी परिमाणे' (दि० प० से०) ।
इन् (उ० ४।१।१८) । बाहुलकादत इः । 'स्यान्मांस्यां
शतपुष्पायां मधुरायां मिसिः स्त्रियाम्' इति दन्त्यान्ते र-
भसः । 'मिसिः स्त्री मधुरामांस्योः शतपुष्पाजमोदयोः'

(इति मेदिनी) ॥*॥ सोमनन्दी तु 'मिश्री' 'मिशिः' इति तालव्यान्ते आह । मि(मे)शति । 'मिश शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इति इन् ङीष् (ग० ४।१।४५) वा ॥ (५) ॥*॥ मिश्रयति । अच् (३।१।१३४) । ईर्यते । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) । मिश्रा चासावेया च । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'मधुरिकायाः' 'वनसौफ' इति ख्यातायाः ॥

अथ सीहुण्डो वज्रद्रुः सुक् सुही गुडा ॥ १०५ ॥

समन्तदुग्धा

अथेति ॥ 'सी' इति हुण्डते । 'हुडी वरणे' (भ्वा० आ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) ।—सिंहतुण्डस्यापञ्चशोऽयम्— इति स्वामी । पृषोदरादिः । 'वज्रद्रुमः सिंहण्डोऽथ' इति रभसाङ्गस्वादिरपि ॥ (१) ॥*॥ 'वज्रद्रुः सुक् सुही' इति पाठः ।—वज्रनामा द्रुः—इति मुकुटः । स्वामी तु 'वज्रः सुक् स्त्री सुही गुडा' इति पठति । वज्रा सुखां गुह्यां च वज्री सुखन्तरे स्मृता' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सुखति । 'ण्णुह उद्विरणे' (दि० प० से०) । किप् (३।२।१७८) । 'वा द्रुह—' (८।२।३३) इति कुत्वम् ॥*॥ भागुरिमते टाप् । 'सुही च सुहा सुग्मा सुङ्' इत्यमरदत्तः ॥ (३) ॥*॥ 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) । वा ङीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (४) ॥*॥ गुडति । 'गुड वेष्टने' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'गुडौ गोलेक्षुविकृती सुहीगुडिकयोर्गुडा' इति रुद्रः । 'गुडश्च सुहीगुडयोर्गुड ऐक्षवगोलयोः' इत्यजयः ॥ (५) ॥*॥ समन्ताद् दुग्धमस्याः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'सिंहण्ड' इति ख्यातस्य ॥

अथो वेष्टममोघा चित्रतण्डुला ।

तण्डुलश्च कृमिघ्नश्च विडङ्गं पुनर्पुंसकम् ॥ १०६ ॥

अथविति ॥ वेष्टति । 'वेष्ट चलने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३५) । 'अथ वेष्टं कृमिघ्नतण्डुलौ' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ न मोघा । 'अमोघं सफले वाच्यवत् स्त्री पथ्याविडङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ मोघापि । 'कृमिघ्नं तण्डुलं मोघा' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ चित्रास्तण्डुला अस्याः ॥ (३) ॥*॥ तड्यते । 'तड आधाते' (चु० प० से०) । 'सानसिवर्णसि—' (उ० १।१०७)

निपातः 'तण्डुलः स्याद्विडङ्गेऽपि धान्यादिनिकरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥*॥ तन्तुं कृमिसूत्रं लाति । कः (३।२।३) । 'तन्दूलः' इति मुकुटः ॥ (४) ॥*॥ कृमीन् हन्ति 'अमनुष्यकर्तृके च' (३।२।५३) इति ठक् ॥ (५) ॥*॥ विडति । 'विड भेदने' (तु० प० से०) । 'विडादिभ्यः कित्' (उ० १।१२१) इत्यङ्गच् । 'विडङ्गस्त्रिष्वभिज्ञे स्यात्कृमिघ्ने पुनर्पुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ षट् 'विडङ्गस्य' ॥

बला वाव्यालकः

वेति ॥ बलति 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । बलमस्त्यस्याः इति वा । अर्श-आद्यच् (५।२।११५) । 'बलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्वला वाव्यालके स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वाटीमलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । वाव्या आलकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बलायाः' 'बलिआर' इति ख्यातस्य ॥

घण्टारवा तु शणपुष्पिका ।

घण्टेति ॥ घण्टेवारौति । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ शणः पुष्पं यस्याः । शणशब्दस्तत्पुष्पसदृशे लाक्षणिकः । 'पाककर्ण—' (४।१।६४) इति ङीष् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शणपुष्पिकायाः' 'घण्टा' इति ख्यातायाः ॥

मृद्रीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्री मधुरसेति च १०७

मृद्रीति ॥ मृद्राति । मृद्यते वा । 'मृद क्षोदे' (त्र्या० प० से०) 'किङ्किणीर्कादयश्च' इति निपातः ॥ (१) ॥*॥ गौः स्तनोऽस्याः । गोस्तनसदृशे गोशब्दो गौणः । 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्—' (४।१।५४) इति ङीष् । 'गोस्तनो हारभेदे नाद्राक्षायां गोस्तनी स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्राक्ष्यते । 'द्राक्षि काङ्क्षायाम्' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । आगमशासनमनित्यम् ॥ (३) ॥*॥ स्वद्यते । 'स्वद आस्वादने' (भ्वा० आ० से०) 'कृवापा—' (उ० १।१) इत्युण् । 'वोतो गुण—' (४।१।४४) इति ङीष् ॥ (४) ॥*॥ मधू रसोऽस्याः । 'भवेन्मधुरसा द्राक्षामूर्वीकादुष्मिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'द्राक्षायाः' 'दाख' इति ख्यातायाः ॥

१—'इयते' इत्युत्तरं 'ईड्' (दि० आ० अ०) इति वा पाठः ।

१—उज्ज्वलदत्तादिष्वेवं सूत्रं नोपलभ्यते । तस्मात् 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति निपातः ।

सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् । त्रिभण्डी रोचनी

सर्वेति ॥ सर्वा अनुभूतयोऽस्याम् । सर्वैरनुभूयते ।
कर्मणि क्तिन् (३।३।९४) इति वा ॥ (१) ॥*॥ सरति ।
'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादल् ॥*॥ 'सरणा'
इति पाठे युच् (३।२।१५०) । 'सर्वानुभूतिः सरणा त्रि-
पुटा रोचनी सरा' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ त्रयः
पुटा यस्याः । 'त्रिपुटा मलिकायां च सूक्ष्मैलात्रिवृतोः
स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'त्रिपुटी' इत्यपि । 'त्रि-
पुटी महती स्वाशा' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रि-
भिरवयवैर्वृता ॥ (४) ॥*॥ त्रीनवयवान् वृणोति । 'वृञ्
वरणे' (स्वा० उ० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । तुक् (६।
१।७१) ॥ (५) ॥*॥ त्रीन् दोषान् मण्डते । 'भङि परि-
भाषणे' (भ्वा० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (६)
॥*॥ रोचते । 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च' (भ्वा० आ० से०)
ल्युट् (३।३।११३) ॥*॥ 'रोचनी' इति पाठे 'रिचिर्
विरोचने' (रु० उ० अ०) । 'रोचनी त्रिवृतादन्त्योः' । 'रो-
चनी कर्कशे स्मृता' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ सत
'शुक्लत्रिधारा' इति ख्यातायाः ॥

श्यामापालिन्धौ तु सुषेणिका ॥ १०८ ॥

काला मसूरविदलार्धचन्द्रा कालमेषिका ।

श्येति ॥ श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) ।
'इषियुधि-' (उ० १।१४५) इति मक् ॥ (१) ॥*॥
पालयति । 'पाल रक्षणे' (तु० प० से०) । बाहुलकात् कि-
न्दच् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ सुष्ठु सेनया
याति । सेनाशब्दात् 'सत्यापपाश-' (३।१।२५) इति णिच् ।
पचाद्यच् । 'एति संज्ञायामगात्' (८।३।९९) इति षत्वम् ।
स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ कालयति । 'कल
विल क्षेपे' (तु० प० से०) ण्यन्तः । पचाद्यच् (३।१।
१३४) ॥ (४) ॥*॥ मसूरवद् विदलमस्याः ॥ (५) ॥*॥
अर्धश्चन्द्रो यस्याः । एतद्विदलस्यार्धचन्द्राकारत्वात् ॥ (६)
॥*॥ कालं मिषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (७) ॥*॥ सत 'श्यामत्रिधारा'
इति ख्यातायाः ॥

मधुकं क्लीतकं यष्टीमधुकं मधुयष्टिका ॥ १०९ ॥

मेति ॥ मध्विव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् ।
'मधुकं क्लीतके खगे । बन्धन्तरे ना' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ क्लीवनम् । 'क्लीष्ट अधाष्ट्यै' (भ्या० आ० से०) ।

भावे कः (३।३।११४) । आगमशासनमनित्यम् । क्लीतम-
धाष्ट्यै कलति । 'कल क्षेपे' (तु० प० से०) । 'चुरादिभ्यो
णिज्वा' इति णिजभावः । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।
१०१) इति डः । यत्तु—'क्लीष्ट मदे' इत्युक्तं मुकुटेन ।
तत् 'क्षीष्ट मदे' इत्यस्य भ्रमात् । यद्वा संपदादि क्तिप् (वा०
३।३।१०८) । बाहुलकादलोपः । क्लीं क्लीबत्वं तकति ।
वृध्यत्वात् । 'तक हसने' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजा-
दिकः (वा० ३।२।५) ॥ (२) ॥*॥ यष्टी मध्विवासाः ।
कप् (५।४।१५४) ॥ (३) ॥*॥ मधुयष्टीव । 'इवे-'
(५।३।९६) इति कन् । 'मधुयष्टी च यष्टी च यष्टीमधु-
कमेव च' इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'यष्टि-
मधुकस्य' 'जेठीमधु' इति ख्यातस्य ॥

विदारी क्षीरशुक्लेशुगन्धा क्रोष्ट्री च यासिता ।

वीति ॥ विदारयति । 'दृ विदारणे' (त्रया० प० से०) ।
ण्यन्तः । पचाद्यच् (३।१।३४) । गौरादिः (४।१।४१)
'विदारी शालपथ्यां च रोगभेदेषुगन्धयोः' (इति मेदिनी)
॥ (१) ॥*॥ क्षीरमिव शुक्ला ॥ (२) ॥*॥ इक्षुर्गन्धोऽस्याः ।
इक्षुशब्दस्तद्वन्धसदृशे गौणः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्ने-
त्वम् ॥ (३) ॥*॥ क्रोशति । 'क्रुश आह्वाने' (भ्वा० प०
से०) । 'सितनि-' (उ० १।६९) इति तुन् । 'स्त्रियां च'
(७।१।९६) इति वृज्वत् । 'ऋच्चेभ्यो ङीप्' (४।१।५) ।
मुकुटस्तु—एनि पित्त्वान् ङीप्—इत्याह । 'क्रोष्ट्री शृ-
गालिकाकृष्णविदारीलाङ्गलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'कृष्णभूकृष्णाम्ण्डस्य' । मुकुटस्तु—शुक्लस्य

१—विदार्यादीनां कृष्णभूकृष्णाम्ण्डवाचकत्वे स्वोक्तस्य 'क्षी-
रमिव शुक्ला' इति विग्रहस्यैव विरोधः स्पष्ट एव । क्षीरविदारी-
दीनां शुक्लभूकृष्णाम्ण्डवाचकत्वे 'क्रोष्ट्री क्षीरविदारिका' इति
हैमस्य 'क्रोष्ट्री शृगालिकाक्षीरविदारीलाङ्गलीषु च' इति वि-
श्वस्य च विरोधः स्पष्ट एव । क्रोष्ट्री शब्दस्य कृष्णवाचकत्वाङ्गी-
कारात् । तस्मात् विदार्यादीनां त्रयाणां शुक्लभूकृष्णाम्ण्डवाचकत्वं
मुकुटोक्तं सन्त्यक् । ततः 'क्रोष्ट्री तु' इति पाठः स्वाम्युक्तः साधुः ।
'असिता' इति व्याख्यामुद्योक्तश्छेदः समीचीनः । तथा च अन्या
या असिता कृष्णा सा तु 'क्रोष्ट्री क्षीरविदारी महाश्वेता कक्षग-
न्धिका' इति शब्दचतुष्टयवाच्या । अतो न मेदिनीविरोधः ।
नापि हैमविश्वयोर्विरोधः । एवं च विदार्यादित्रयं शुक्लवाचकम् ।
'क्रोष्ट्यादिचतुष्टयं कृष्णवाचकम्' इति मन्तव्यम् । नच 'महा-
श्वेता' इति नाम्नो यौगिकत्वानुपपत्तिः । महती परिमाणेन ।
अत एव अश्वेता अश्वेनेता । महती चासावश्वेता च, इति शुना
श्वकोरेणेता श्वेता, इति वा योगसंभवात् । अत एव मुकुटेन
'महाप्रमाणा' इत्युक्तम् ॥

इत्याह । तन्न । 'कृष्णविदारी' इति मेदिनीविरोधात् ए-
तेन—या सिता शुक्ला—इत्यपास्तम् । 'या असिता' इति
लेत्तुमुचितत्वात् । स्वामी तु—विदार्थादित्रयं पठित्वा 'कृ-
ष्णो भूकृष्माण्डोऽयं प्राक्षु देशेषु' इत्युक्त्वा 'कोष्ठी तु या
सिता' इति पठित्वा 'शुक्लो भूकृष्माण्डः' इत्युक्त्वा 'अन्या
क्षीरविदारी—' इति त्रयं पपाठ । तत्र विभागत्रयमनुचि-
तम् । उक्तमेदिनीविरोधात् ॥

अन्या क्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतर्क्षगन्धिका ११०

अन्येति ॥ क्षीरवती विदारी ॥ (१) ॥*॥ महती
चासौ श्वेता च ॥ (२) ॥*॥ ऋक्षान् गन्धयति । 'गन्ध
अर्दने' (चु० आ० से०) । मूलविमुजादिः (वा० ३।२।
५) । कन् (५।३।७५) । यद्वा ऋक्षो गन्धोऽस्याः । ऋक्ष-
शब्दस्तद्वन्धसदृशे गौणः ॥ (३) ॥*॥ अन्या असितायाः
शुक्ला—कृष्णा—इति मुकुटोक्तं चिन्त्यम् । त्रीणि 'शुक्ल-
भूकृष्माण्डस्य' ॥

लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी ।

लेति ॥ लाङ्गलाकारोऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।
१२७) । गौरादिः (३।१।४१) । 'लाङ्गली तोयपिप्पल्यां
ह्रीबं तु कुसुमान्तरे । गोदारणे तृणराजगृहदारुविशेषयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शरदि भवा । 'संधिवेला—'
(४।३।१६) इत्यण् । 'शारदो वत्सरे नवे । शरद्वे पी-
तमुद्रे शालीनेऽप्यथ शारदी । सप्तपर्णाम्बुपिप्पल्योः' इति
हैमः ॥ (२) ॥*॥ तोयस्य पिप्पलीव ॥ (३) ॥*॥ श-
कुलैरघते । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'कृत्यल्युटः—'
(३।३।११३) इति ल्युट् । 'टिड्ढा—' (४।१।१५) इति
ढीप् । युचि (उ० २।७८) तु गौरादित्वम् (४।१।४१) ।
'शकुलादनी स्त्रियां कृष्णभेदीकचट(?)शाकयोः' (इति
मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'जलपिप्पली' इति ख्या-
तस्य शाकभेदस्य ॥

खराश्वा कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः १११

खरेति ॥ खरमश्रुते । खरैरश्यते वा । 'अशूङ् व्यासौ
संघाते च' (स्वा० आ० से०) 'अश भोजने' वा । 'उल्वा-
दयश्च' (उ० ४।९५) इति वः । 'अशिषुषि—' (उ० १।
१५१) इति कन् वा ॥ (१) ॥*॥ केन जलेन रौति ।
'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
करवस्य मयूरस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ।
यत्तु—कारोरियम्, कारवस्येयं वा—इति व्याख्यातं सु-

कुटेन । तन्न । वृद्धत्वाच्छप्रसङ्गत्वात् । 'कारवी मधुरादी-
प्यत्वक्पत्रीकृष्णजीरके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ दी-
पनम् । घञ् (३।३।१८) दीपे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।
४।९८) इति यत् ॥*॥ 'दीपकः' अपि । 'अलंकारे य-
वान्यां च दीपको लोचमस्तके' इति रभसः ॥ (३) ॥*॥
मीनाति रोगम् । 'मीन् हिंसायाम्' (क्या० उ० अ०) ।
'मीनातेरूरन्' (उ० १।६७) । मुकुटस्तु—मिनोति प्रक्षि-
पत्यभिमान्धमिति खर्जूरादित्वात् ऊरच्—इत्याह । तन्म-
न्दम् । 'मीनातेरूरन्' इति सूत्रस्य सत्त्वात् । 'मयूरो नी-
लकण्ठेऽपि स्यान्मयूरशिखौषधौ' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥
लोच्यते । 'लोचृ दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।
३।१९) यद्वा लोचयति । 'लोचृ भासने' (चु० उ० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । लोचो दर्शनीयो भासमानो वा
मस्तकोऽस्य । मुकुटस्तु—लुच्यते—इति विगृहीतवान् ।
तन्न । 'लुञ्च अपनयने' (भ्वा० प० से०) अस्मात् घञि
नलोपविधायकाभावात् । 'लोचमर्कटः' इत्यपि—इति
स्वामी ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'मयूरशिखायाः' ॥

गोपी श्यामा शारिवा स्यादनन्तोत्पलशारिवा ।

गोपीति ॥ गोपायति । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०)
आयाभावे पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिङीष् (४।१।
४१) ॥*॥ केचित्तु अजादित्वात् (४।१।४) टापमाहुः ।
'गोपी श्यामा गोपचल्ली गोपा गोपालिका च सा' इति
वाचस्पतिः ॥ (१) ॥*॥ श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा०
आ० अ०) । 'इषियुषि—' (उ० १।१४५) इति मक्
॥ (२) ॥*॥ शरणम् । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) ।
'कृगृशृपृकुटि—' इतीण् । शारिरस्त्यस्याः । 'अन्येभ्योऽपि'
(वा० ५।१।१०९) इति वः ॥ (३) ॥*॥ न अन्तो-
ऽस्याः । 'अनन्ता च विशल्यायां शारिवादूर्वयोरपि' (इति
मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ उत्पलमस्त्यस्याः । उत्पलाकारपु-
ष्पत्वात् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा उद्यतं पल-
मनया । उत्पला चासौ शारिवा च ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'उत्पलशारिवायाः' 'गुलीसर' इति ख्यातस्य ॥

योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ

योग्यमिति ॥ युज्यते । 'युजिर् योगे' (रु० उ०
अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । यद्वा योगाय प्र-

१—उज्ज्वलदत्तादिषु तु 'श्रः शकुनौ' (४।१२८) इत्येव
सूत्रमुपलभ्यते ॥

भवति । 'योगाद्यच्च' (५।१।१०२) । 'योग्यः प्रवीण-
योगार्होपायिशक्तेषु वाच्यवत् । क्लीबमृद्धयोषधौ, पुण्ये ना-
ख्यभ्यासार्कयोषितोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ऋ-
ध्नोति । 'ऋधु वृद्धौ' (स्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।
१७४) । 'ऋद्धिः स्यादौषधीभेदे समृद्धावपि योषिति'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सिध्यति । 'षिधु संराद्धौ'
(दि० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'सिद्धिस्तु
मोक्षे निष्पत्तिरयोगयोः' इति हैमः । ('सिद्धिः स्त्री योगनि-
ष्पत्तिपादुकान्तार्धवृद्धिषु' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
लक्ष(य)ति । लक्ष्यते वा । 'लक्ष दर्शने' (तु० प० से०) ।
'लक्षेर्मुद् च' (उ० ३।१६०) इतीः । 'लक्ष्मीः संपत्ति-
शोभयोः' । ऋद्धयोषधौ च पद्मायां वृद्धिनामौषधेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'ऋद्ध्याख्यौषधेः' ॥

वृद्धेरप्याह्वया इमे ॥११२॥

वृद्धेरिति ॥ इमे उक्ताश्चत्वारो वृद्ध्याख्यौषधेरप्या-
ह्वया नामानि ॥ (४) ॥*॥ वर्धतेऽनया । 'वृधु वृद्धौ'
(भ्वा० आ० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'वृद्धिस्तु व-
र्धने योगेऽप्यष्टवर्गौषधान्तरे । कालान्तरे चाभ्युदये सम-
ृद्धावपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ (पञ्च
'वृद्ध्याख्यौषधेः') ॥

कदली वारणवुसा रम्भा मोचांशुमत्फला ।

काष्ठीला

कदेति ॥ कन्दते । कन्द्यते वा । 'कदि आह्वाने रोदने
च' (भ्वा० आ० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६)
साधुः (आगमशासनमनित्यम्) । केन वायुना दव्यते वा ।
'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०) 'खनो घ च' (३।३।
१२५) इति घः । गौरादिः (४।१।४१) । यत्तु—घञर्थे
कः (वा० ३।३।५८)—इति मुकुटः । तन्न । परिगण-
नात् । मुकुटस्तु—कदेः सौत्रात् 'कदल्यादयः' इत्यलच्
—इत्याह । तन्न । कदेः सौत्रस्य धातोरभावात् । उज्ज्व-
लदत्ताद्युणादिवृत्तिभूक्तसूत्रस्यादर्शनात् । 'कदला-कदलौ
पृश्न्यां कदली-कदलौ पुनः । रम्भावृक्षेऽथ कदली पता-
कामृगभेदयोः । कदला डिम्बिकायां च शालमलीभूरुहे-
ऽपि च' (इति मेदिनी) ॥*॥ अजादित्वात् (४।१।४)
टापि कदला । 'कदलश्च कदल्यसौ' इति व्याडिः ॥ (१)
॥*॥ वारणानां वुसा । वुस्यति वुस्यते वा । 'वुस उत्सर्गे'
(दि० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ।

मिदाद्यङ् (३।३।१०४) वा । 'घञर्थे कः' इति परिगणना-
न्नेह प्रवर्तते ॥*॥ 'वुषा' इति मूर्धन्यान्तः—इति के-
चित् ॥ (२) ॥*॥ रमति । 'रभ रामस्ये' (भ्वा० आ०
अ०) । पचाद्यच् (३।३।१३४) । 'रभेरशब्दिलोः' (७।
१।६३) इति लुम् । रभ्यते वा । घञ् (३।३।१९) । मु-
कुटस्तु—रभन्तेऽनया । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८)
—इत्याह । तन्न । परिगणनात् कस्याप्राप्तेः । सति तु के
'अनिदिताम्—' (६।४।२४) इति नलोपप्रसङ्गाच्च । 'रम्भा
कदल्यप्सरसोर्ना वेणौ वारणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (३)
मुञ्चति । 'मुञ्च मोक्षणे' (तु० प० अ०) । पचाद्यच् (३।३।
१३४) । ('मोचः शोभाञ्जने पुंसि मोचा शालमलिरम्भयोः'
इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अंशुमन्ति सूक्ष्मावयववन्ति
फलान्यस्याः । यद्वा अंशुमानिव फलान्यस्याः । अजादिः
(४।१।४) । 'कदली सुकुमारा च रम्भा भानुफला मता'
इति धन्वन्तरिः ॥ (५) ॥*॥ काष्ठिना इत्यते । 'इल
स्वप्नक्षेपणयोः' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (६)
॥*॥ षट् 'कदल्याः' ॥

मुद्रपर्णी तु काकमुद्रा सहेत्यपि ॥११३॥

मुद्रेति ॥ मुद्रः पर्णमस्याः । मुद्रशब्देन मुद्रपर्णसदृशं
लक्ष्यते । 'पाककर्ण—' (४।१।६४) इति ङीष् (१) ॥*॥
ईषत् कम् । 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः ।
काकेनेषज्जलेन मुदं गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति डः ।
यद्वा काका मुद्रा हर्षप्राप्ता यस्याम् ॥ (२) ॥*॥ सहते ।
'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।३।१३४)
'सहो बले न स्त्रियां स्यात् स्त्रियां तु नखभेषजे । दण्डो-
त्पलामुद्रपर्णीकुमारीपृथिवीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'काकमुद्रायाः' 'मुगौनी' इति ख्यातायाः ॥

वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्टाकी दुष्पधर्षणी ।

वार्तेति ॥ वार्तमारोग्यमाकयति । 'अक कुटिलायां
मतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)
यद्वा वार्तं फल्गु अकं यस्याः । 'जातेः' (४।१।६३) इति
ङीष् । 'वातिङ्गणस्तु वार्ताङ्गो वार्ताकः शाकबिल्वकः'
इति रभसात् पुंस्यपि ॥*॥ 'वार्ता वातिङ्गणे वृत्तौ' इति
विश्वाद् 'वार्ता' अपि ॥*॥ 'वार्ताकरेषा गुणसप्तयुक्ता'
इति वैद्यकात् ('वातिङ्गणश्च वार्ताकुः' इति त्रिकाण्डशे-

१—'गमश्च' इति सूत्रेऽस्य खचो विधानादसंगतमिदम् ॥
तस्मात् 'अन्येष्वपि—' (३।२।४८) इति वार्तिकेन ङो विधेयः ॥

षाच्च 'वार्ताकुः' अपि ॥ (१) ॥*॥ हिङ्गु लाति । 'आ-
तोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादि ङीष् (४।१।४१)
'हिङ्गुलो वर्णकद्रव्ये ना भण्टाक्यां तु हिङ्गुली' (इति मे-
दिनी) ॥ (२) ॥*॥ हिनस्ति । 'हिसि हिंसायाम्' (रु०
प० से०) । पचाद्यच् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । सिं-
हस्तु राशिभेदे मृगाधिपे । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च सिंही स्व-
र्भानुमातरि । वासावृहत्योः क्षुद्रायाम्' इति हैमः ॥ (३)
॥*॥ भव्यते । भण्यते वा । 'भट भृतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'भण शब्दे' (भ्वा० प० से०) वा । 'पिनाकादयश्च'
(उ० ४।१५) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ दुःखेन प्रधु-
ष्यते । 'जिघृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । कर्मणि
ल्युट् (३।३।११३) ॥*॥ आभीक्ष्ण्ये णिनौ (३।२।८१)
तु 'दुष्प्रधर्षिणी' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'भण्टाक्याः' ॥

नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली ११४

नकुलेष्टा भुजंगाक्षी छत्राक्षी सुवहा च सा ।

नेति ॥ नकुलानामियम् । प्रियत्वात् । 'तस्येदम्' (४।
३।१२०) इत्यण् । न आकुलत्वं यया वा । 'नाकुली कु-
क्कुटीकन्दे रास्नायां चव्यके स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ शोभनो रसोऽस्याः । 'सुरसं तु त्रिषु स्वादौ,
पर्णासे तु नपुंसकम् । स्त्री रास्नानागमात्रोश्च' (इति मेदिनी)
॥ (२) ॥*॥ राति । रायते वा । रस्यते वा । 'रा दाने'
(अ० प० अ०) । 'रस आस्वादाने' (चु० उ० से०) ।
'रास्नारास्ना-' (उ० ३।१५) इति साधुः ।—'रास्नादयः'
इत्यानुपूर्वी मुकुटोकोज्ज्वलदत्तादिषु नास्ति । 'रास्ना तु
स्याद्भुजंगाक्ष्यामेलोपपर्णामपि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥
(३) ॥*॥ शोभनो गन्धः । सुगन्धः । 'कुगति-' (२) ।
२।१८ इति समासः । सुगन्धोऽस्त्यस्याः । मुकुटस्तु—शो-
भनो गन्धोऽस्याम् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७)—इ-
त्याह । तन्न । 'गन्धस्येत्-' (५।४।१३५) इतीप्सङ्गात् ।
बहुव्रीहिणोक्तार्थत्वादचोऽप्रसङ्गात् । मत्वर्थे बहुव्रीहिवि-
धानात् ॥*॥ स्वामी तु रास्नासुगन्धयोः स्थाने 'नागसु-
गन्धा' इति पठित्वा 'सर्पसुगन्धा' इति व्याख्यत् ॥ (४)
॥*॥ गन्धवती नाकुली ॥ (५) ॥*॥ नकुलानामिष्टा ॥
(६) ॥*॥ भुजंगानक्षति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प०
से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यद्वा भुजंगोऽक्षि यस्याः ।
'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् । 'जातेः-' (४।
१।६३) इति—'गौरादिः-' (४।१।४१) इति वा ङीष् ।
भुजंगशब्दस्य भुजंगाक्षिसदृशे लक्षणा ॥ (७) ॥*॥ छत्र-

मर्कति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'क-
र्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (८) ॥*॥ सुप्तु वहति । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । 'सुवहा सल्लव्येलापर्णीगोधापदीषु वीणा-
याम् । रास्नाशेफालिकयोः स्त्री सुखवाह्येऽन्यलिङ्गः स्यात्'
(इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ नव 'रासना' इति ख्या-
तायाः ॥

विदारिगन्धांशुमती सालपर्णी स्थिरा ध्रुवा ११५

विदेति ॥ विदार्या गन्धः । विदारिगन्धः । 'ड्यापोः—'
(६।३।६३) इति ह्रस्वः सोऽस्त्यस्याः । मुकुटस्तु—विदा-
रीगन्ध इव गन्धोऽस्याः—इति विववार । तच्चिन्त्यम् ।
'उपमानाच्च' (५।४।१३७) इतीकारप्रसङ्गात् ॥ (१)
॥*॥ अंशवः सन्त्यस्याः । दीर्घमूलत्वात् । 'अंशुमान् भा-
स्करे सालपर्णामंशुमती स्मृता' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ सालः पर्णमस्याः । सालशब्दस्य सालपर्णसदृशे ल-
क्षणा ॥*॥ तालव्यशापि (शालपर्णी) इत्येके ॥ (३)
॥*॥ तिष्ठति । 'अजिरशिशिर-' (उ० १।५३) इति
साधुः । अन्तर्भावितण्यर्थो वा तिष्ठति । 'स्थिरा भूसाल-
पर्ण्यानां शनौ मोक्षेऽचले त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४)
॥*॥ ध्रुवति । 'ध्रुवं स्थैर्ये' (तु० प० अ०) । 'ध्रुवो वटे ।
वसुयोगमिदोः शंभौ शङ्कावुत्तानपादजे । स्थिरे नित्ये नि-
श्चिते च ध्रुवं खेऽजसतर्कयोः । ध्रुवा मूर्वाशालपर्णयोः
सुगन्धे गीतमिद्यपि' (इति हैमः) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'शालपर्ण्याः' ॥

तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कार्पासी बदरेति च ।

तुण्डीति ॥ तुण्डिकाञ्चरीराणि ईरयति । 'ईर गति-
प्रेरणयोः' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥
(१) ॥*॥ समुद्रोऽन्तो यस्याः । यद्वा मुद्रया सह वर्त-
मानोऽन्तः समीपं यस्याः । आच्छादकत्वात् ॥ (२) ॥*॥
करोति क्रियते वा । 'कृञः पासः' (उ० ५।४५) । जा-
तित्वात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीष् ।
पृषोदरादिः (५।३।१०९)—इति मुकुटोक्तिस्तु चिन्त्या ।
कर्पासीशब्दस्य ह्रस्वादित्वात् । दीर्घादित्वे प्रामाणिके तु
प्रज्ञाद्यणा (५।४।३८) सिद्धत्वात् ॥ (३) ॥*॥ बदति ।
'बद् स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरः ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'कार्पास्याः' 'कपास' इति ख्यातस्य ॥

१—अत्र 'छत्राकारपर्णत्वात्' इत्यपि पाठः ॥ २—अत्र 'ध्रुव
स्थैर्ये' इत्युत्तरं 'इगुपध-' इति कः इति पाठः ॥

भारद्वाजी तु सा वन्या

भारेति ॥ भरद्वाजस्य मुनेरियम् । तेन निर्मितत्वात् ।
'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ सा क-
र्पासी वन्या चेत्तदा भारद्वाजी । 'वनकर्पासिकायां तु सहा
चन्दनवीजिका । भारद्वाजी महावीर्या कुष्ठला कुष्ठनाशिनी'
इति वाचस्पतिः । एकं 'वनकर्पास्याः' 'नर्मा' इति
ख्यातायाः ॥

शृङ्गी तु ऋषभो वृषः ॥११६॥

शृङ्गीति ॥ शृणाति गदम् 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प०
से०) । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १।१२६) इति गन् लुम्
च । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीप् । 'ऋषभेऽतिविषायां
च शृङ्गी महुरवलम्भा' इति रुद्राजयौ ॥ (१) ॥*॥ ऋ-
षति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । 'ऋषिवृषिभ्यां
कित्' (उ० ३।१२३) इत्यभच् । 'ऋषभस्त्यौषधान्तरे ।
स्वरभिद्वृषयोः कर्णरन्ध्रकुम्भीरपुच्छयोः' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ ग्रीणि
'ऋषभाख्यौषधेः' 'काकडासिंगी' इति ख्यातायाः ॥

गाङ्गेस्की नागबला झषा ह्रस्वगवेधुका ।

गेति ॥ गाङ्गं जलमीरयति । 'ईर गतौ क्षेपणे च'
(अ० आ० से०) । 'मृगव्यादयश्च' (उ० १।३७) इति
साधुः । कन् (५।३।७५) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१)
॥*॥ नागानां हस्तिनां बला ॥ (२) ॥*॥ झषति वा-
तम् । 'झष हिंसार्थः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।
१।१३४) । 'झषा नागबलायां स्त्री तापमत्स्याटवीषु ना'
(इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ गवि भूमावेधते । 'एध
वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुः । 'संज्ञायां कन्'
(५।३।७५) । ह्रस्वा चासौ गवेधुका च ॥ (४) ॥*॥ च-
त्वारि 'बलायाः' 'कंकही' 'गंगेरण' इति ख्यातायाः ॥

धामार्गवो घोषकः स्यात्

धामेति ॥ धाम ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प०
अ०) । 'अयेभ्योऽपि' (३।२।७५) इति विच् । धामार्
चासौ गौश्च । 'गोरतद्धितलुकि' (५।४।९२) इति टच् ।
'धामार्गवस्तु पुंसि स्यादपामार्गे च घोषके' (इति मेदि-
नी) ॥*॥ घोषति । 'घुषि विशब्दने' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) 'घोष
आभीरपल्यां स्याद्रोपालघ्वानघोषके । कांस्ये चाम्बुदनादे

ना घोषा मधुरिकौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'घोषवल्ल्याः' 'श्वेतपुष्पतोरयी' इति ख्यातायाः ॥
महाजाली स पीतकः ॥११७॥

महेति ॥ जालयति । 'जल आच्छादने' चुरादिः ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । महती
चासौ जाली च ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पीतघोषवल्ल्याः'
'घीया' इति ख्यातायाः ॥

ज्यौत्स्नी पटोलिका जाली

ज्यौत्स्नीति ॥ ज्योत्स्नास्त्यस्याः । 'ज्योत्स्नादिभ्य उप-
संख्यानम्' (वा० ५।२।१०१) इत्यण् । 'ज्यौत्स्नी पटोली
ज्योत्स्नावन्निशोः' इति हैमः ॥*॥ संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्ध्य-
भावे 'ज्योत्स्नी' अपि ॥ (१) ॥*॥ पटति । 'पट गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'कपिगडिगण्डि-' (उ० १।६६) इ-
त्योलच् । गौरादिः (४।१।४१) । स्वार्थे कन् (१।३।७५) ।
'पटोलं वस्त्रभेदे नौषधौ ज्योत्स्न्यां तु योषिति' (इति मे-
दिनी) ॥ (२) ॥*॥ जलति । 'जल धान्ये' (भ्वा० प०
से०) । 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णः । 'जातेः-'
इति '-गौरा-' (४।१।४१) इति वा ङीप् । 'जालं ग-
वाक्ष आनाये क्षारके दम्भवृन्दयोः । जालो नीपद्रुमे जाली
पटोलिकौषधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
ग्रीणि 'पटोलिकायाः' 'छिछिडा' 'तोरयी' इति ख्या-
तस्य ॥

नादेयी भूमिजम्बुका ।

नादेति ॥ नद्यां भवा । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) ।
'नादेयी नागरङ्गे स्याज्जयायां जलवेतसे । भूमिजम्बवां च
जम्बवां च कङ्कुष्ठेऽपि च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ भूमिलम्बा जम्बुका । शाकपार्थिवादिः (२।१।६९) । भू-
मिलग्रपत्रत्वात् ॥ (२) ॥*॥—प्रागुक्तापि भ्रमात्पुनरिहो-
क्ता—इति स्वामी । द्वे 'भूमिजम्बुकायाः' ॥

स्याल्लाङ्गलिक्यग्निसिखा

स्यादिति ॥ लाङ्गलं पुष्पविशेषोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।
२।११५) । 'जातेः' (४।१।६३) इति '-गौरा-' (४।१।
४१) इति वा ङीप् । लाङ्गलवत् खनति भूमिम् । 'तेन
दीव्यति-' (४।४।२) इति ठक् । 'टिड्डा-' (४।१।१५)
इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ अग्नेरिव शिखासाः । 'अग्नि-
ज्वाला लाङ्गलिकी' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'लाङ्गल्याः' 'करिहारी' इति ख्यातायाः ॥

काकाङ्गी काकनासिका ॥११८॥

काकेति ॥ काकस्येवाङ्गं नासारूपं फलमस्याः । गौरादिः (४११४१) ॥ (१) ॥*॥ काकस्येव नासिका यस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काकजङ्घायाः' 'कौवाठोठी' इति ख्यातायाः ॥

गोधापदी तु सुवहा

गोधेति ॥ गोधाया इव पादो मूलमस्याः । 'कुम्भपदीषु च' (५१४१३९) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ सुवहति । पचाद्यच् (३११३४) । 'गोधापदी तु सुवहा चिफला हंसपद्यपि' इति कोषान्तरम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हंसपद्याः' ॥

मुसली तालमूलिका ।

मुसेति ॥ मुखति । 'मुस खण्डने' (दि० प० से०) । वृषादिः (उ० ११०६) 'मुसलं स्यादयोत्रे च पुनपुंसकयोः स्त्रियाम् । तालमूल्यामाखुपर्णीगृहगोधिकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तालो मूलमस्याः । तालशब्दस्तालमूलसदृशे लाक्षणिकः । 'पाककर्ण-' (४११६४) इति ङीष् । स्वार्थे कन् (५३१७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूसली' इति ख्यातायाः ॥

अजशृङ्गी विषाणी स्यात्

अजेति ॥ अजः शृङ्गमस्याः । अजशब्दोऽजशृङ्गसदृशे लाक्षणिकः । गौरादिः (४११४१) ॥ (१) ॥*॥ फलस्याजशृङ्गसदृशत्वात् विषाणमस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५२११५) । गौरादिङीष् (४११४१) । 'विषाणी क्षीरकाकोल्यामजशृङ्गायां च योषिति । कुठनामौषधे क्लीबं त्रिषु शृङ्गेभदन्तयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अजशृङ्गायाः' 'मेडासीगी' इति ख्यातायाः ॥

गोजिह्वादर्विके समे ॥११९॥

गोजीति ॥ गोजिह्वेव ॥ (१) ॥*॥ दर्वीव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५३१९६) इति कन् ॥*॥ 'दार्विका' इति पाठे दारयति । 'दृ विदारणे' (त्रया० प० से०) । उल्वादित्वात् (उ० ४१९५) साधुः । 'दार्वी दारुहरिद्रायां तथा गोजिह्विकौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोजिह्वायाः' 'गोभी' इति ख्यातायाः ॥

ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवह्यपि

तेति ॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । किप् (३२११७८) । 'अनुनासिकस्य-' (६१४१५) इति दीर्घः । वोलति । 'बुल मज्जने' (चु० प० से०) । चुरादीनां

णिज्वा । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः । ताम् चासौ बुली च । पृषोदरादिः (६३११०९) । ताम्बूलाख्या वल्ली । शाकपार्थिवादिः (वा० २११६९) ॥ (१) ॥*॥ गौरादिः (४११४१) । 'ताम्बूली नागवह्ययां स्त्री क्रमुके तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ नागलोकस्य वल्ली ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'नागवेली' इति ख्यातायाः ॥

अथ द्विजा ।**हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी १२०**

अथेति ॥ द्विर्जाता । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'अन्येष्वपि-' (३२११०१) इति डः । 'द्विजो विप्रक्षत्रिययोर्वैश्ये दन्ते विहंगमे । द्विजा भार्गवरेणुकयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ हरति । 'कृहभ्यामेणुः' (उ० २११) । 'दूलेपे-' (६३११११) इति दीर्घः । 'कषायेऽपि हरेणुर्ना रेणुकायां स्त्रियां भवेत्' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ रेणुरस्या अस्ति । ग्रीष्मादित्वात् (५२१११६) ठन् । 'इसुसुक्तान्तात्कः' (७३१५१) । रेणुरेव । 'संज्ञायाम्' (५३१७५) इति कन् वा । मुकुटस्तु—रेणुं करोति । डः (वा० ३२११०१) । टाप् (४११४) रेणुका । पृषोदरादिः (६३११०९)—इत्याह । तत्र 'पृषोदरादिः' इत्युक्तिश्चिन्त्या । 'रेणुकापि हरेणौ च जामदग्न्यस्य मातरि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कुन्तिषु देशेषु भवा । 'तत्र भवः' (४३१५३) । इत्यण् ॥ (४) ॥*॥ कपिलो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५२११२७) । 'कपिला रेणुकायां च शिशपागोविशेषयोः । पुण्डरीककरिण्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिलिङ्गकम् । नानले वासुदेवे च मुनिभेदे च कुकुरे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ भस्मनो गन्धः । भस्मगन्धोऽस्त्यस्याः । 'अतः-' (५२१११५) इतीनिः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'हरेणुकायाः' ॥

एलावालुकमैलेयं सुगन्धि हरिवालुकम् ।**वालुकं च**

एलेति ॥ एलयति । 'इल प्रेरणे' (चु० प० से०) । पचाद्यच् (३११३४) । टाप् (४११४) । एला इव बलति । 'बल प्राणने' (म्वा० प० से०) । बाहुलकादुण् । स्वार्थे कन् (५३१७५) ॥*॥ 'एलवालुकम्' इति स्वामी । तत्र 'ङ्यापोः-' (६३१६३) इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ इलाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४१११२०) ॥ (२) ॥*॥ शोभनो गन्धोऽस्य । 'गन्धस्येत्-' (५१४१३५) इतीत्वम् ॥ (३) ॥*॥ हरिवर्णे वालुकम् ॥ (४) ॥*॥

(‘बालुका सिकतासु स्याद्बालुकं त्वेलबालुके’ (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘बालुकाख्यगन्धद्रव्यस्य’ ॥

अथ पालङ्क्या मुकुन्दः कुन्दकुन्दुरु ॥१२१॥

अथेति ॥ पालनम् । ‘पाल रक्षणे’ (उ० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । पाला अङ्कयते । ‘अङ्क पदे लक्षणे च’ (उ० उ० से०) अदन्तः । ‘अचो यत्’ (३।१। ९७) ॥ (१) ॥*॥ मुक्तिं ददाति । ‘दाञ्’ (उ० उ० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ‘मुकुन्दः पारदे विष्णौ रत्नभेदे च कुन्दुरौ’ ॥ (२) ॥*॥ कुं भूमिमुनत्ति । ‘उन्दी ह्येदने’ (रु० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । शकन्धादिः (वा० ६।१। ९४) । ‘कुन्दो माघ्येऽस्त्री मुकुन्दभ्रमिनिधन्तरेषु ना’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कुमुनत्ति । उन्दयति वा । ‘जञ्वादयश्च’ (उ० ४।१०२) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘कुन्दस्य’ ‘पालक’ इति ख्यातशाकस्य । ‘कुन्दुरु’ इति ख्यातस्य वा ॥

बालं ह्रीवेरबर्हिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम च ।

वेति ॥ बालयति । ‘बल संवरणे’ (भ्वा० आ० से०) ण्यन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ‘बालो ना कुन्तलेऽश्वस्य करिणश्चापि बालधौ । वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे ह्रीवेरे पुंनपुंसकम् । अलंकारान्तरे मेध्ये बाली बाला त्रुटौ स्त्रियाम्’ (इति स्पर्शादौ मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ह्रीयुक्तं वेरमस्य । ‘वेरं कलेवेरे ह्रीवं वार्ताकौ कुङ्कुमेऽपि च’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ बर्हिषि कुशे तिष्ठति । ‘सुपि स्थः’ (३।२।४) इति कः । ‘अम्बाम्ब-’ (८।३।९७) इति षत्वम् ॥ (३) ॥*॥ उदीचि जातम् । ‘द्युप्रागपा-’ (४।२। १०१) इति यत् ॥ (४) ॥*॥ केशाम्बुनोर्नाम नाम यस्य ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘ह्रीवेरस्य’ ‘नेत्रवाला’ इति ख्यातस्य ॥

कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु ॥१२२॥

शैलेयम्

केति ॥ कालेनानुस्रियते । ‘ऋहलोर्ण्यत्’ (३।१। १२४) ॥ (१) ॥*॥ वर्धते स्म । ‘वृधु वृद्धौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘गत्यर्थीकर्मक-’ (३।४।७२) इति क्तः । ‘वृद्धो जीर्णे प्रवृद्धे ज्ञे त्रिषु क्लीबं तु शैलजे’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अश्मनः पुष्पमिव । अश्मप्रभवत्वात् ॥ (३) ॥*॥ शीतं च तच्छिवं च ॥ (४) ॥*॥ शिलायां भवम् । ‘नद्यादिभ्यः’ (४।२।९७) इति ढक् । ‘शैलेयं

तालपर्ण्यं च सैन्धवे । शैलजे ना तु मधुपे शिलातुल्येऽन्यलिङ्गकम्’ (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘शैलेयस्य’ ‘शिलाजित’ इति ख्यातस्य ॥

तालपर्णी तु दैत्या गन्धकुटी मुरा ।

गन्धिनी

तालेति ॥ तालः पर्णमस्याः । तालशब्दस्तालपर्णसदृशे लाक्षणिकः । ‘पाककर्ण-’ (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ दितेरियम् । ‘दित्यदित्या-’ (४।१।८५) इति ण्यः ॥ (२) ॥*॥ गन्धस्य कुटीव ॥ (३) ॥*॥ मुरति । ‘मुर वेष्टने’ (तु० प० से०) । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः । ‘मुरा गन्धद्रव्ये दैत्यान्तरे पुमान्’ इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ प्रशस्तो गन्धोऽस्याः । ‘अत इनिठनौ’ (५।२। ११५) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘मुराख्यसुगन्धिद्रव्यस्य’ ॥

गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा ॥१२३॥

महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी ह्यादिनीति च ।

गजेति ॥ गजैर्भक्ष्यते । ण्यत् (३।१।१२४) ॥*॥ घञि (३।३।१९) ‘गजभक्षा’ वा ॥ (१) ॥*॥ सुवहति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ सुष्ठु रभते । ‘सर्वधातुभ्य इन्’ (उ० ४।१।१८) । आगमानित्यत्वान्न तुम् (७।१।६३) । ‘सुरभिः सल्लकीमातृभिन्मुरागोषु योषिति’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ रस्यते । ‘रस आस्वादने’ (उ० उ० से०) अदन्तः । घञ् (३।३।१९) । ‘रसः स्वादे जले वीर्ये शङ्करादौ विषे द्रवे । बोले रागे गृहे धातौ तित्कादौ पारदेऽपि च’ इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ महदीरणमस्याः । महमुत्सवमीरयति वा । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥ कुन्दुरुखि प्रतिकृतिः । ‘इवे प्रतिकृतौ’ (५। ३।९६) इति कन् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (६) ॥*॥ सलति । ‘षल गतौ’ (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।१।४१) । सत्कृत्य लक्यते वा । ‘लक आस्वादने’ कुन् (उ० २।३२) ॥*॥ ‘सल्लकी सिल्लकी ह्यादा’ इति रुद्रः ॥*॥ ‘श्रावि-ह्रुमेदौ शल्लक्यौ’ इति तालव्यादौ रभसः । तत्र ‘शल च-लने’ (भ्वा० प० से०) । धातुः ॥ (७) ॥*॥ शादयत्यवश्यम् । ‘ह्लादी सुखे च’ (भ्वा० आ० से०) । ‘आवश्यक-’ (३।३।१७०) णिनिः ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ ‘कुन्दुरुक्याः’ ‘साला’ इति ख्यातायाः ॥

अग्निज्वालासुभिसे तु धातकी धातुपुष्पिका १२४

अग्नीति ॥ अग्नेर्ज्वलेव । रक्तपुष्पत्वात् ॥ (१) ॥*॥

सुप्तु भिष्यते । घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥*॥ घातुं करोति । 'तत्करोति—' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात् ण्वल् (३।१।१३३) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ घातु पुष्पमस्याः । शैषिकः कप् (५।४।१५४) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'घातक्याः' 'धवा' इति ख्यातायाः ॥

पृथ्वीका चन्द्रवालैला निष्कुटिर्वहुला

पृथ्वीति ॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) । 'कर्करीकादयश्च' (उ० ४।२०) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ चन्द्रस्य कर्पूरस्य बालेव । कर्पूरगन्धित्वात् ॥ (२) ॥*॥ एलयति । 'इल प्रेरणे' (चु० प० से०) पचाद्यच् (३।१।३४) ॥ (३) ॥*॥ निश्चिता कुटिः कौटिल्यमस्याः । निष्कान्ता कुटेर्वा ॥*॥ 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । (निष्कुटी) ॥ (४) ॥*॥ बहूनि बीजानि त्याति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'बहुला नीलिकायां स्यादेलायां गवि योषिति । कृत्तिकासु स्त्रियां भूमि विहायसि नपुंसकम् । पुंस्यश्चौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'एलायाः' 'एलायची' इति ख्यातायाः ॥

अथ सा ।

सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्था कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटिः १२५

अथेति ॥ उपकुञ्चति । 'कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः' (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'पातृतुदि—' (उ० २।७) इति थक् । 'तुत्थमञ्जनभेदे स्यान्नीलीसूक्ष्मैल्योः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । बाहुलकादङ्गच् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ त्रयः पुटा यस्याः । 'त्रिपुटा मलिकायां च सूक्ष्मैलात्रिवृतोः स्त्रियाम् । सतीनके च तीरे च त्रिपुटः समुदाहृतः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ त्रुटति । 'त्रुट छेदे' (तु० प० से०) । 'इगुपधात्—' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'त्रुटिः स्त्री संशये स्वल्पे सूक्ष्मैलाकालमानयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'सूक्ष्मैलायाः' ॥

व्याधिः कुष्ठं पारिभाष्यं व्याप्यं पाकलमुत्पलम् ।

व्येति ॥ विगत आधिरनेन । 'कौबेरं भास्वरं कुष्ठं पारिभाष्यं गदाह्वयम्' इति रभसः । 'व्याधिः कुष्ठे च रोगे ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुष्णाति रोगम् । 'कुष निष्कर्षे' (क्या० प० से०) । 'हनिकुषि—' (उ० २।२)

इति कथन् । 'कुष्ठं रोगे पुष्करेऽस्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ परिभावे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । स्वार्थेऽण् (५।४।३८) ॥ (३) ॥*॥ व्याप्यते । 'आफ्रु व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥*॥ व्याप्यां भवम् । 'व्याप्यम्' इति क्वचित्पाठः । उच्यते । 'डुवप् बीजसंताने' (भ्वा० प० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) वा ॥*॥ 'आप्यम्' इति च ॥ (४) ॥*॥ पाकं लाति । 'पाकलं कुष्ठमैषज्ये पुंसि स्यात्कुञ्जरज्वरे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ उत्पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । 'उत्पला तुषपर्वत्यां क्लीबं कुष्ठप्रसूनयोः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ पद 'कुष्ठस्य' 'कुठ' इति ख्यातस्य ॥

शङ्खिनी चोरपुष्पी स्यात् केशिनी

शङ्खीति ॥ शङ्खाः सन्त्यस्याः । शङ्खाकारपुष्पत्वात् । 'अतः' (५।२।११५) इतीनिः । 'शङ्खिनी श्वेतचुक्रायां चोरपुष्प्यां वधूमिदि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चोर इव पुष्पं यस्याः । रात्रिविकासित्वात् । 'पाककर्ण—' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (२) ॥*॥ केशाः सन्त्यस्याः । 'अतः' (५।२।११५) इतीनिः । 'केशी केशवति त्रिषु । दैत्ये ना चोरपुष्प्यां स्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चोरवह्याः' 'शांखाहुली' इति ख्यातायाः ॥

अथ वितुन्नकः ॥ १२६ ॥

झटाऽमलाऽङ्गटा ताली शिवा तामलकीति च ।

अथेति ॥ वितुद्यते स्म । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ झट्यते । 'झट संघाते' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । झटति वा अच् (३।१।३४) ॥ (२) ॥*॥ न मलो यस्याः ॥ (३) ॥*॥ अद्वययमाश्चर्ये । अत आश्चर्यश्च झटः संघातोऽस्याम् । अति । किप् (३।२।१७८) झटति । अच्-न (३।१।१३४) । टाप् (४।१।४) । अच्चासौ झटा च ॥ (४) ॥*॥ तालयति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (चु० प० से०) ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामाने करस्फाले द्रुमान्तरे । वाद्यभाण्डे च कांयस्य त्सरी ताली झटौषधौ । क्लीबं तु हरिताले स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ शिवमस्त्यस्याम् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'शिवा झटामलौषधौ । अभयामलकीगौरीफेरसकुफलासु च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ तनुश्चासावामलकी च । पृषोदरादिः ॥ (७) ॥*॥ षट् (सप्त) 'भूस्यामलक्याः' ॥

प्रपौण्डरीकं पुण्डर्यम्

प्रेति ॥ पुण्डरीकेण सदृशम् । 'क्षेपे' (४।२।९२) इत्यण् । प्रकृष्टं पौण्डरीकम् । यद्वा स्वार्थेऽण् (५।४।३८) । 'साधुपुष्पं स्थलपद्मं दृष्टिकृत् पुण्डरीककम्' इति र-भसः ॥ (१) ॥*॥ पुण्डयति । 'पुडि खण्डने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पुण्डस्य अर्थं प्रधानम् । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पौण्डर्यस्य' 'पुण्डरीया' इति ख्यातस्य ॥

अथ तुन्नः कुवेरकः ॥ १२७ ॥

कुणिः कच्छः कान्तलको नन्दिवृक्षः

अथेति ॥ तुद्यते स्म । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ कुत्सितं वेरमस्य । 'कुवेरकः कुवेरे स्यात्पुंसि नन्दाख्यादपे' । ('कुवेरः स्यात्पुंसि नन्दीवृक्षे पुण्यजनेश्वरे' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कुणति । 'कुण संकोचे' (तु० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'कुणिस्तुन्नकवृक्षे ना कुकरे त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'तुणिः' इति क्वचित् पाठः । तूणयति । 'तूण संकोचे' (चु० आ० से०) । 'अच इ' (उ ४।१३९) । वृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (३) ॥*॥ कचति । 'कची दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाच्छः । यद्वा केन कृणत्ति । 'कृदिर् दीप्त्यादौ' (रु० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा ३।२।१०१) इति डः । 'अथ कच्छः स्यादनूपे तुन्नकद्रुमे । नौकाङ्गे पुंसि वाराह्यां चीरिकायां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ काम्यते । 'कसु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'मतिशुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' (३।२।१८८) इति क्तः । लकति । 'लक आस्वादने' अच् (३।१।१३४) । कान्तश्चासौ लकश्च ॥ (५) ॥*॥ नन्दनम् । 'तु नदि समृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । इच् (उ० ४।११८) । जीष् (ग० ४।१।४५) वा । नन्दा वृक्षः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'नन्दिवृक्षस्य' 'तुणी' इति ख्यातस्य ॥

अथ राक्षसी ।

चण्डा धनहरी क्षेमदुष्पन्नगणहासकाः ॥ १२८ ॥

अथेति ॥ राक्षस इयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ चण्डते । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) अच् (३।१।१३४) । 'चण्डा धनहरीशङ्खपुष्पयोस्त्रिष्वतिकोपने । तीव्रेऽपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ धनं हरति । 'हरतेरनुधमनेऽच्' (३।२।९) गौरादिः (४।

१।४१) । 'दुष्कुलीना धनहरी विरोकः क्रोधमूर्छितः' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥*॥ क्षिणोति । 'क्षिणु हिंसायाम्' (त० उ० से०) । 'अतिस्तु' (उ० १।१४०) इति मन् । 'क्षेमोऽस्त्री लब्धरक्षणे । चण्डायां ना शुभे न स्त्री कात्यायन्यां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ दुष्टानि पत्राण्यस्य ॥ (५) ॥*॥ गणं हासयति । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥*॥ 'गणः' इत्यप्यस्य नाम । 'गणः प्रमथसंख्यौघे चण्डासैन्यप्रभेदयोः' इति रुद्रः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'चोरा' इत्याख्यागन्धद्रव्यस्य ॥

व्याडायुधं व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकम् ।

व्याडेति ॥ व्याडस्य व्याघ्रस्यायुधमिव ॥ (१) ॥*॥ व्याघ्रस्य नखमिव । शुभ्रादिः (८।४।३९) । 'भवेद्याघ्रनखं कन्दगन्धद्रव्यविशेषयोः । नखक्षतान्तरे ह्यीबम्' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ करजं नखम् । तदिव ॥ (३) ॥*॥ चक्रस्य कारकम् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'व्याघ्रनखा' ख्यगन्धद्रव्यस्य ॥

शुषिरा विद्रुमलता कपोताङ्घ्रिर्नटी नली ॥ १२९ ॥

शुषीति ॥ शुषिरस्त्यस्याः । 'ऊषशुषि' (५।२।१०७) इति रः । शुषिरमस्त्यस्यां वा । 'अर्शआदिभ्योऽच्' (५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ विद्रुमस्येव लता ॥ (२) ॥*॥ कपोतस्याङ्घ्रिरिव ॥ (३) ॥*॥ नटति । 'नट स्पन्दने' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (४) ॥*॥ नलति । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । ('नलः पोटगले राशि पितृदेवे कपीश्वरे । कमलेऽपि च नट्यां च क्रमेण ह्यीबयोषितोः' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'मालकाङ्गणी' इति ख्यातायाः ॥

धमन्यञ्जनकेशी च हनुर्हृदविलासिनी ।

धमेति ॥ धम्यते । 'धमिः सौत्रः' । 'अर्तिसृधृ' (उ० २।१०२) इत्यनिः । जीष् (ग० ४।१।४५) वा । 'धमनो नाऽनले भस्त्राध्मापकक्रूरयोस्त्रिषु । धमनी तु शिराहृदविलासिन्योश्च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अञ्जनमिव केशा अस्याः ॥ (२) ॥*॥ केचित्तु—इदं द्वयं पूर्वान्वयि—इत्याहुः ॥*॥ हन्ति । 'शृस्वृस्त्रिहि' (उ० १।१०) इत्युः । 'हनुर्हृदविलासिन्यां मृत्यावस्त्रे गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे' (इति मेदिनी) ॥ (३)

॥॥ हृष्टे विलसति तच्छीला । 'लस क्रीडायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (४)
॥॥ चत्वारि 'अञ्जनकेइयाः' ॥

शुक्तिः शङ्खः खुरः कोलदलं नखम्

शुक्तिरिति ॥ शोचति । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) क्तिच् (३।३।७४) । 'शुक्तिः शङ्खनके शङ्खे कपालखण्ड-
दृशुजोः । नख्यश्चावर्तयोर्मुक्तास्फोटदुर्नामयोरपि' इति हैमः
॥ (१) ॥॥ शाम्यति । 'शमेः खः' (उ० १।१०२) ।
'शङ्खः कम्बौ निधेर्भेदे स्यान्नख्यामलिकास्थनि' इति हैमः
॥ (२) ॥॥ खुरति । 'खुर छेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । 'खुरः शफे कोलदले' इति हैमः
॥ (३) ॥॥ कोलस्य वदर्या इव दलम् ॥ (४) ॥॥
न खनति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति
ङः । 'नखं पुनर्गन्धद्रव्ये नखः करजषण्डयोः' ॥ इति हैमः
('नखी स्त्रीस्त्रीवयोः शुक्तौ नखरे पुंनपुंसकम्' (इति मे-
दिनी) ॥ (५) ॥॥ पञ्च 'नखाख्यगन्धद्रव्यस्य' ॥

अथाढकी ॥ १३० ॥

काक्षी मृत्स्ना तुवरिका मृतालकसुराष्ट्रे ।

अथेति ॥ आढकमस्त्यस्याः परिच्छेदकत्वेन । अर्श-
आद्यच् (५।२।१२७) । आढौकते वा । 'ढौकृ गतौ' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) । गौरादिः (४।१।४१) । 'आढकी तु तुवर्या
स्त्री परिमाणान्तरे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥
कक्षे भवा । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'काक्षी
तुवरिकायां च सौराष्ट्रमृद्यपि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)
॥ (२) ॥॥ मृत्स्नाऽस्त्यस्याः क्षेत्रत्वेन । अर्शआद्यच्
(५।२।१२७) । 'मृत्स्ना मृत्सातुवर्योः स्त्री' (इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥॥ तुवरोऽस्त्यस्याः ठन् (५।२।११५)
टाप् (४।१।४) ॥॥ 'वार्षिका मल्लिका तूवर्याढकी क-
च्छुरा शटी' इति बोपालितात् 'तूवरी' च ॥ (४) ॥॥
मृतमालयति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः ।
अण् (३।२।१) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥॥ 'अ-
जिता तुवरा स्तुत्या मृत्स्ना मृत्तालकम्' इति कोशाद्
द्वितकारं च । मृदि तालः प्रतिष्ठस्य ॥ (५) ॥॥ सुराष्ट्रे
जातम् । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'सप्तम्यां जनेर्ङः' (३।
२।९७) ॥ (६) ॥॥ षट् 'तुवरिकायाः' 'तुवर' इति
ख्यातायाः ॥

**कुटन्नदं दाशपुरं वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१ ॥
प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्तीमुस्तकानि च ।**

किति ॥ कुटन् वक्रीभवन् नटति । 'नट स्पन्दने'
(तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥॥ दा-
शान् कैवर्तान् पिपति । 'पू पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) ।
मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥॥ 'दशपूरम्'
इति 'दशपुरं' इति च क्वचित् पाठः । दश पूरयति । 'पूर पूर्तौ' ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यत्तु—दश पूरयति—इति विग्रह
इगुपधत्वात् (३।१।१३५) 'कः'—इत्याह मुकुटः । तन्न ।
णिजन्तस्येगुपधत्वाभावात् । अकारान्तिरुपपदात्सोपपदो विप्र-
तिषेधेन' (३।२।१) इति वार्तिकाद् अण् प्रसङ्गाच्च ॥॥ दश
पुरोऽस्याः । 'ऋक्पूरब्धूर्' (५।४।७४) इति समासान्तः ।
'दशपूरं दशपुरं प्लवनं जीविताह्वयम्' इति वाचस्पतिः
॥ (२) ॥॥ वने पानीये जायते । 'नद्यादित्वात्' (४।३।
९७) ढक् ॥॥ वन्यं च । 'परिपेलवं प्लवं वन्यं तत् कु-
टन्नदसंज्ञकम् । जायते मण्डूकाकारं शैवालदलसंचये' ।
'कैवर्तीमुस्तके क्लीवं शोणके वा कुटन्नदः' इत्यजयः ॥ (३)
॥॥ परितः पेलवं मृदु ॥ (४) ॥॥ प्लवते । 'प्लुङ् गतौ'
(भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'प्लवः कारण्डवे
भेके कुलके भेलके कपौ । शब्दे मृतिगतौ प्लवे चण्डा-
लजलकाकयोः । प्लवं गन्धतृणे प्रोक्तं कैवर्तीमुस्तकेऽपि च'
(इति विश्वः) । 'प्लवगो वानरे भेके सारथौ चोष्णदीधितेः'
(इति मेदिनी) ॥ (५) ॥॥ गां जलं पिपति । 'पू पा-
लने' (जु० प० से०) । मूलविभुजादिः (३।२।५) । गौर्जलं
पुरमस्य, इति वा ॥ (६) ॥॥ गां जलं नर्दयति ।
'नर्द शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥
(७) ॥॥ कैवर्तानां जातिः कैवर्ती । कैवर्त्या मुस्तकम्
॥ (८) ॥॥ अष्टौ 'कैवर्तीमुस्तकस्य' 'मोथा' इति
ख्यातस्य ॥

ग्रन्थिपर्णं शुक्रं बर्हिपुष्पं स्थौणेयकुङ्कुरे ॥ १३२ ॥

ग्रन्थीति ॥ ग्रन्थौ पर्णान्यस्य । ग्रन्थय इव पर्णान्यस्य,
इति वा ॥ (१) ॥॥ शोचति । 'शुच शोके' (भ्वा०
प० से०) । 'शु गतौ' () वा । 'शुक्रवल्कोल्काः'
(उ० ३।४२) इति निपातः । 'ग्रन्थिपर्णे शिरीषे च शुक्रः
स्यात्' इति विश्वः । 'शुक्रो व्यासमुते कीरे रावणस्य च
मन्त्रिणि । शिरीषपादपे पुंसि, ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्' (इति

१—इदं मेदिनीवाक्यं प्लवगशब्दार्थबोधकत्वाद्वा प्लवगशब्दा-
भावाच्चोपेक्षणीयम् ॥

मेदिनी)॥*॥—शुकस्येव वर्हाणि पर्णान्यस्य ('शुकवर्हम्') इत्येकं नाम—इत्येके ॥ (२) ॥*॥ वर्हं पत्रं प्रशस्तमस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ पुण्यति । 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'वर्हपुष्पम्' इत्येकं नाम—इत्येके ॥*॥ 'वर्हपुष्पम्' इत्यन्ये॥*॥ 'वर्हम्' इति पृथग् नाम, इति कश्चित् ॥ (३) ॥*॥ स्थूणाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥४॥*॥ कुकुरोऽस्यास्ति । कुकुरशब्दस्तदन्धे लाक्षणिकः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (५) ॥*॥ 'मरुत्' इत्यत्राप्यन्वेति । 'मरुद्देवे समीरे ना ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ पञ्च 'ग्रन्थिपर्णस्य' 'कुकुरवद्रा' इति ख्यातस्य ॥

मरुन्माला तु पिशुना स्पृका देवी लता लघुः ।

समुद्रान्ता वधूः कोटीवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि ॥१३३॥

मरुदिति ॥ मरुद्धर्मव्यते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । व्यस्तं समस्तं च नामेदम् । 'पृक्का तु ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता लघुः । समुद्रान्तावधूः कोटीवर्षा लङ्कोपिका मरुन् । मुनिर्माल्यवती माला मोहना कुटिला लता' इति वाचस्पतिः । ग्रियते । 'मृद् प्राणत्यागे' (तु० आ० से०) । 'मृग्रोरुतिः' (उ० १।९४) ॥*॥ मल्यते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ पिशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । 'क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्युनन् । 'पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च । 'कपिवक्त्रे च काके ना सूचककूरयोस्त्रिषु । पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ स्पृश्यते । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०) । बाहुलकात्कक् ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) सलोपे 'पृक्का' अपि ॥ (३) ॥*॥ दीव्यति 'देवी कृताभिषेकायां तेजनीपृक्कयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ लतति । 'लत आघाते' सौत्रः । अच् (३।१।१३४) । 'लता प्रियंगुशाखयोः । पृक्काज्योतिष्मतीवल्लीलताकस्तूरिकासु च । माधवीदूर्वयोः—' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ लङ्घते । 'लघि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'लङ्घिर्वहोर्नलोपश्च' (उ० १।२९) इत्युः । 'लघुरगुणौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्यवत् क्लीबम् । शीघ्रे कृष्णागरुणि पृक्कानामौषधौ तु स्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ समुद्रोऽन्तोऽस्याः ॥ (७) ॥*॥ वहति । उच्चते वा । 'वहो धश्च' (उ० १।८३) इत्युः । 'वधूः स्त्री शारिवौषधौ । सुषाशटीनवोढासु भार्यापृक्काङ्गनासु च' (इति मेदिनी) ।

'पृक्का च महिला वधूः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (८) ॥*॥ कोटिमिरग्रैर्वर्षति मधु । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (९) ॥*॥ लङ्कायामुप्यते 'डु वप्' (भ्वा० उ० अ०) । कुन् (उ० २।३२) 'वचिस्वपि—' (६।१।१५) इति वस्य उः ॥ (१०) ॥*॥ दश 'स्पृक्कायाः' 'अस्यर' इति ख्यातस्य ॥

तपस्विनी जटा मांसी जटिला लोमशा मिसी ।

तपेति ॥ तपोऽस्त्यस्याः । जटिलत्वात् । 'अस्माया—' (५।२।१२१) इति विनिः ॥ (१) ॥*॥ जटाऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा जटति । 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ मन्यते । 'मनेर्दीर्घश्च' (उ० ३।६४) इति सः । गौरादिः (४।१।४१) । 'मांसं स्यादामिषे क्लीवं कङ्कोलीजटयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ जटाऽस्त्यस्याः । पिच्छादीलच् (५।२।१००) । 'जटिला पिप्पलीमांस्योर्जटायुक्ते तु वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ लोमानि सन्त्यस्याः । लोमादिशः (५।२।१००) 'लोमशो मुनिमेषयोः । (लोमान्विते स्त्रियां काकजङ्घामांसीवचासु च । शूकशिम्बिमहामेदाकाशीशे ङकिनीभिदि)' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥—मांसीत्वादामिषी—इति स्वाम्युक्तो विग्रहोऽयुक्तः । तथा पाठस्य कचिददर्शनात् । मस्यति । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीप् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'जटामांसी' इति ख्यातायाः ॥

त्वक्पत्रमुत्कटं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकम् १३४

त्वगिति ॥ त्वगिव पत्रमस्य ॥*॥ 'त्वग्' अपि ना-मास्य । 'त्वक् स्त्री चर्मणि वल्के च गुडत्वचि विशेषतः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अन्यत उत्कटगन्धित्वात् 'संप्रोदश्च कटच्' (५।२।२९) ॥ (२) ॥*॥ विभर्ति । 'भृजः किन्नुद् च' (उ० १।१२५) इति गन् ॥ (३) ॥*॥ प्रशस्ता त्वगस्यास्ति । 'अर्शआद्यच्' (५।२।१२७) ॥ (४) ॥*॥ प्रशस्तं चोचमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) 'त्वक्त्वचचोचशब्दाः स्युर्वल्के चर्मणि पत्रके' इति धरणिः ॥ (५) ॥*॥ वरमङ्गमस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥ (६) ॥*॥ षट् 'त्वक्पत्रस्य 'तज' इति ख्यातस्य ॥

कर्चूरको द्राविडकः काल्पको वेधमुख्यकः ।

केति ॥ कर्जति । 'कर्ज व्यथने' (भा० प० से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । पृषोदरादिः (६।३। १०९) । स्वार्थे कन् । (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ द्रविडे देशे जातः । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ कल्पे विधौ भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । कन् (५।३।७५) ॥*॥ पाठान्तरे काले साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ वेधे मुख्यः । स्वार्थे कन् (५।२।७५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कर्चूर' इति ख्यातस्य ॥

ओषधयो जातिमात्रे स्युः

ओषेति ॥ जातिमात्रविवक्षायां 'ओषधी' शब्दप्रयोगः ॥

अजातौ सर्वमौषधम् ॥ १३५ ॥

अजेति ॥ द्रव्यमात्रविवक्षायां तु 'ओषध' शब्दप्रयोगः । 'ओषधेरजातौ' (५।४।३७) इत्यण् । 'सर्वम्' इत्यनेन— 'घृततैलादिकमप्यौषधशब्दवाच्यम्'—इत्युक्तम् ॥

शाकाख्यं पत्रपुष्पादि

शाकेति ॥ शक्यते भोक्तुम् । 'शकू शकौ' (स्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) । यद्वा श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० से०) । बाहुलकात् कः ॥ (१) ॥*॥ आदिना फलनाढ्यग्रमूलादिपरिग्रहः । 'मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाधिरूढकम् । त्वक् पुष्पं कवकं चैव शाकं दशविधं स्मृतम्' । अधिरूढकं तालबीजाङ्कुरास्थिमज्जादि ॥

तण्डुलीयोऽल्पमारिषः ।

तेति ॥ तण्डुलाय हितः । 'तस्मै हितम्' (५।१।५) इति छः । 'तण्डुलीयः शाकभेदे विडङ्गततरुताप्ययोः' (इति हैममेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ 'मारिषः शाकमिद्यार्थे नाव्योक्त्या पुंसि, योषिति । (दक्षाम्बायाम्)' (इति मेदिनी) । अल्पश्चासौ मारिषश्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तण्डुलीयस्य' 'चउराई' इति ख्यातस्य ॥

१ मूलं मूलकादेः, पत्रं वास्तुकादेः, करीरं वंशाङ्कुरम्, अग्रं वेत्रादेः, फलं कूष्माण्डादेः, काण्डमुत्पलादेर्नालम्, त्वक् मातुलङ्गादेः, पुष्पं तिल्लिङ्गीकोविदारादेः, कवकं छत्रिका—इति मुकुटः ॥

विशल्याऽग्निशिखाऽनन्ता फलिनी शक्रपुष्पयपि ॥ १३६ ॥

विशेति ॥ विगतं शल्यमनया । 'विशल्या लाङ्गली-दन्तीगुडूचीत्रिपुटासु च । शल्येन रहितायां च प्रियायां लक्ष्मणस्य च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ अशेरिव शिखा संतापो यस्याः । 'अथाग्निशिखमुद्दिष्टं कुसुम्मे कुङ्कुमेऽपि च । लाङ्गलिक्याख्यौषधौ च विशल्यायां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ न अन्तो यस्याः ॥ (३) ॥*॥ फलानि सन्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'फलिन्यग्निशिखायां स्त्री फलिन्यां फलिने त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ शक्रोऽर्जुनतरुः पुष्पमस्याः । शक्रशब्दः पुष्पे लाक्षणिकः । 'पाककर्ण—' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अग्निशिखायाः' 'इन्द्रपुष्पी' इति ख्यातायाः ॥

स्यादृक्षगन्धा छगलाद्यावेगी वृद्धदारकः ।

जुङ्गः

स्यादिति ॥ ऋक्षस्येव गन्धोऽस्याः । समासान्तस्यानित्यत्वात् 'उपमानाच्च' (५।४।१३७) इतीञ् ॥*॥ 'ऋष्यगन्धा' इति पाठान्तरम् ॥ (१) ॥*॥ छगलस्येवान्त्रमस्याः ॥*॥ 'छगला' इति पृथग् नाम—इत्यन्ये 'छागे तु छगलश्छागीवृद्धदारकयोः स्त्रियाम्' इत्यनेकार्थकोशः ॥ (२) ॥*॥ आवेगोऽस्त्यस्याः 'अर्शआद्यच्' (५।२।१२७) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ वृद्धो दारकोऽस्मात् । वृद्धत्वं दारयति वा । णुल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ जुङ्गति । 'जुगि वर्जने' (भा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) जुङ्गयते वा । घञ् (३।३।१९) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वृद्धदारकस्य' ॥

ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमवल्लरी १३७

ब्राह्मीति ॥ ब्रह्मण इयम् । 'ब्राह्मोऽजातौ' (६।४। १७१) इत्यणि टिलोपः ॥ (१) ॥*॥ मत्स्याक्षीव पुष्पमस्याः । मत्स्यशब्दः स्वावयवे गौणः । 'बहुव्रीहौ—' (५। ४।११३) इति षच् ङीष् (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ वयसि तिष्ठत्यनया । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'वयस्था तु स्त्रियां ब्राह्मीगुडूच्यामलकीषु च । सूक्ष्मैलायां च काकोल्यां पथ्यायां तरुणे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सोमस्य वल्लरी ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'ब्राह्म्याः' ॥

पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती ।

पट्टिति ॥ पटूनि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण—' (४।१। ६४) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ हिमवति जाता । 'तत्र

जातः' (४।३।२५) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ स्वर्णमिव क्षीर-
मस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ हिमम-
स्यस्याः । मतुप् (५।३।९४) । 'शरादीनां च' (६।३।
१२०) इति दीर्घः ॥ (४) ॥*॥ 'हेमवर्णं पयस्तस्या हि-
मवद्भूमिसंभवा । सा नागजिह्विकाकारा तन्मूलं वणिजौष-
धम्' ॥*॥ चत्वारि 'स्वर्णक्षीर्याः' 'मको' इति ख्यातायाः ॥

हयपुच्छी तु काम्बोजी माषपर्णी महासहा १३८

हयेति ॥ हयपुच्छमिव पर्णान्यस्याः । गौरादिः (४।
१।४१) ॥ (१) ॥*॥ कम्बोजे देशे भवा । 'तत्र भवः'
(४।३।५३) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ माषस्येव पर्णान्यस्याः ।
'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (३) ॥*॥ महती
सहा 'आन्महतः' (६।३।४६) इत्यात्वन् । 'महासहा मा-
षपर्ण्याम्लानेऽपि च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'माषपर्ण्याः' ॥

तुण्डिकेरी रक्तफला बिम्बिका पीलुपर्ण्यपि ।

तुण्डीति ॥ तुण्डं चक्षुरस्ति येषाम् । 'अतः' (५।२।
११५) इति ठन् । तुण्डिकानीरयति । 'ईर प्रेरणे' (अ०
आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥*॥ (तुण्डिकेरी
इति) पाठान्तरे प्रशस्तं तुण्डम् । 'प्रशंसायां कन्' () ।
तुण्डकमीर्ते । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ रक्तं फल-
मस्याः । अजादिटाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥*॥ बिम्बी
कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः । 'ड्यापोः' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥
(३) ॥*॥ पीलोरेव पर्णमस्याः । पीलुशब्दः स्वावयवे
गौणः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'तुण्डिकेर्याः' 'कुंदूरी' इति ख्यातायाः ॥

वर्वरा कवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ॥१३९॥

वर्वेति ॥ वृणोति । 'वृन् वरणे' (स्वा० उ० से०) ।
'कृगृ-' (उ० २।१२१) इति घ्वरच् । अनित्यः पित्तां
ङीष् । 'वर्वरः पामरे केशे चक्रले नीवृदन्तरे । फल्लिकायां
पुमान् शाकभेदपुष्पभिदोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ वृणोति । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।
४१) । कस्य शिरसो वरी । 'कवरं लवणाम्लयोः । क-
वरी केशविन्यासशाकयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ तु-
ङ्गति । 'तुजि हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।
१३५) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । 'तुङ्गः पुंनागनगयो-
र्बुधे स्यादुन्नतेऽन्यवत् । तुङ्गी प्रोक्ता हरिद्रायां वर्वरायाम-
पीष्यते' (इति हैमः) ॥ (३) ॥*॥ खरं पुष्पमस्याः ॥

(४) ॥*॥ अजस्येव गन्धोऽस्याः । अजशब्दः स्वगन्धे
लाक्षणिकः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'खरपुष्पायाः' ॥

एलापर्णी तु सुवहा रास्ना युक्तरसा च सा ।

एलेति ॥ एलाया एव पर्णान्यस्याः । 'पाक-' (४।१।
६४) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ सुवहति । अच् (३।१।
१३४) । 'सुवहा शलक्येलापर्णीगोधापदीषु वीणायाम् ।
रास्नाशेफालिकयोः स्त्री सुखवाद्येऽन्यलिङ्गः स्यात्' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ रास्ते । 'रास् शब्दे' (भ्वा० आ०
से०) । रास्यते वा । 'रास्नासास्ना-' (उ० ३।१५) इति
साधुः ॥ (३) ॥*॥ युक्तो रसो यस्याः ॥ (४) ॥*॥ च-
त्वारि 'एलापर्ण्याः' ॥

चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशटाऽम्बष्ठाऽम्ललोणिका

॥ १४० ॥

चेति ॥ 'चाङ्गस्तु शोभने दक्षे' (इति मेदिनी) ।
चाङ्गमीरयति । 'इर् गतौ' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ चुक्रयति । 'चुक्र व्यथने' (चु०
प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति साधु । स्वार्थे
कन् (५।३।७५) । चुक्रमिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।
९६) इति कन् वा ॥ (२) ॥*॥ शठति । 'शठ हिंसा-
क्लेशकैतवे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)
दन्तानां शठा । 'स्यादन्तशठो जम्बीरे कपित्थे करमर्दके ।
नारङ्गेऽपि च पुमान् स्याच्चाङ्गेर्यो च योषिति' (इति मे-
दिनी) ॥ (३) ॥*॥ अम्बे तिष्ठति । 'सुपि-' । (३।२।
४) इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७) । इति षत्वम् ।
'अम्बष्ठो देशभेदेऽपि विप्राद्वेश्यासुतेऽपि च । अम्बष्ठा-
प्यम्ललोण्यां स्यात्पाठायूथिकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥
(४) ॥*॥ अम्ललेभ्य ऊना । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ।
पृषोदरादित्वात् (६।३।१९) णः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'अम्ललोणिकायाः' 'लोनिजा' इति ख्यातायाः ॥

सहस्रवेधी चुक्रोऽम्लवेतसः शतवेध्यपि ।

सहेति ॥ सहस्रं शतं वा वेधितुं शीलमस्य । 'विध
विधाने' (तु० प० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः
॥ (१) ॥*॥ चुक्रयत्यनेन । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८)
इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ अम्लश्चासौ वेतसश्च । नम्रत्वात्
॥ (३) ॥*॥ चत्वारि 'अम्लवेतसस्य' 'अम्लवेद' इति
ख्यातस्य ॥

१—'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इत्यत्र तु 'चुक्र' इत्यु-
पलभ्यते ॥

नमस्कारी गण्डकाली समङ्गा खदिरेत्यपि १४१

नमेति ॥ नमस्करणशीला । 'सुपि' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ गण्डेषु ग्रन्थिषु काली ॥ (२) ॥*॥ समङ्गति । 'अणि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ खदति । 'खद स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०) । 'अजिरशिशिर-' (उ० १।५३) इति साधुः । 'खदिरा शाकभेदे स्त्री ना चन्द्रे दन्तधावने' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'खदिरायाः' 'हाताजोडी' इति ख्यातायाः ।—नव 'लजालू' इति ख्यातस्य—इति मुकुटः ॥

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुः स्रवा ।

जीवेति ॥ जीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । शता (३।२।१२४) । 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'जीवन्ती जीवनीशम्योर्गुञ्जीवन्दयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ जीव्यतेऽनया । 'करणा-' (३।३।१७) इति ल्युट् । युच् (उ० २।३७) वा । 'जीवनी जीवना चापि जीवन्तीमेदयोः क्रमात्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ जीवयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) 'जीवा जीवन्तिकामौर्वीवचाशिञ्जितभूमिषु । न स्त्री तु जीविते' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ जीवनाय हिता । 'तस्मै हितम्' (५।१।५) इति छः ॥ (४) ॥*॥ मन्यते । 'भन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'फलिपाटी-' (उ० १।१८) इत्युः धश्च । 'मधु पुष्परसे क्षौद्रे मधे ना तु मधु-द्रुमे । वसन्तदैत्यभिचैत्रे स्याज्जीवन्त्यां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ स्रवति । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'मधुस्रवा' इत्येकं नाम—इत्यन्ये ॥ (६) ॥*॥ षट् 'जीवन्तिकायाः' गुर्जर-देशे 'दोडी' इति ख्यातायाः ॥

कूर्चशीर्षो मधुरकः शृङ्गह्रस्वाङ्गजीवकाः ॥१४२॥

कूर्चेति ॥ कूर्चं इमंशु । तद्वच्छीर्षमस्य ॥ (१) ॥*॥ मधुर एव । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'स्याद्वस्वाङ्गो मधुरको मुकुरश्चिरजीवकः' इति रमसः ॥ (२) ॥*॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १।१२६) इति गन् नुट् च । 'शृङ्गं प्रसुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृङ्गः स्यात्कूर्चशीर्षके । स्त्री विषायां स्वर्णमीनभेदयोर्ऋषभौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ ह्रस्वान्यङ्गान्यस्याः ॥ (४) ॥*॥ जीवयति । ण्वल् (३।१।१३३) । 'जीवकः प्रा-

णके पीतसारकृपणयोरपि । कूर्चशीर्षे च पुंसि स्यादाजीवे जीविका मता । त्रिषु सेविनि वृद्ध्याशीर्जीविनोराहितु-ण्डिके' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अष्टवर्गान्त-र्गतजीवकस्य' इति मुकुटः ॥

किराततिक्तो भूनिम्बोऽनार्यतिक्तः

किरेति ॥ किरातदेशोऽस्ति जन्मस्थानमस्य 'अर्शआ-द्यच्' (५।२।१२७) । किरातश्चासौ तिक्तश्च ॥ (१) ॥*॥ भुवो निम्ब इव ॥ (२) ॥*॥ अनार्यप्रियश्चासौ तिक्तश्च । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (३) ॥*॥ 'चिरा-त्तिक्तः' अपि । 'किरातश्चिरात्तिक्तश्च भूनिम्बहिमका-वपि' इति रमसः ॥*॥ त्रीणि 'भूनिम्बस्य' 'चिरायत' इति ख्यातस्य ॥

अथ सप्तला ।

विमला सातला भूरिफेना चर्मकपेत्यपि ॥१४३॥

अथेति ॥ सप्त लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अथ सप्तला । वनमालाचर्मकषागुञ्जामु पाटलौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विगता मला यया । 'स्याद्विमला स्त्रियाम्' । सातलायां भुवो भेदे निर्मले त्वभि-धेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सातं सुखं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ भूरयः फेना यस्याः ॥ (४) ॥*॥ चर्मणः कषा ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'सप्तलायाः' 'सीङ्गुण्ड' भेदस्य चर्मघासस्य इत्यन्ये ॥

वायसोली स्वादुरसा वयस्था

वायेति ॥ वायसान् ओलण्डति । 'ओलडि उत्क्षेपणे' (चु० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (१) ॥*॥ स्वाद्-रसोऽस्याः ॥ (२) ॥*॥ वयसि स्थीयतेऽनया । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'वयस्था तु स्त्रियां ब्राह्मीगुङ्ग-च्यामलकीषु च । सूक्ष्मैलायां च काकोलां पथ्यायां तरुणे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वयस्थायाः' 'ककोडी' इति ख्यातायाः ॥

अथ मकूलकः ।

निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्षेण्युदुम्बरपर्यपि १४४

अथेति ॥ मङ्गते । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) । पिञ्जाधूलच् (उ० ४।९०) । स्वार्थे कन् । आगमशासनस्या-नित्यत्वान्न नुम् ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) उत्वे 'मुकूलकः' अपि—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ कुं भूमिं वि-

मर्ति । 'संज्ञायां भृतृ-' (३।२।४६) इति खच् । 'खच्च
डिद्धा' (३।२।३८) । नियतः कुम्भः । 'प्रादयो गता-'
(२।२।१८) इति समासः । 'निकुम्भः कुम्भकर्णस्य त-
नये दन्तिकौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ दाम्यति ।
दम्यते वा । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'हसिमृ-
ग्रिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । स्वार्थे कन् (५।३।
७५) । 'दन्तोऽद्रिकटके कुञ्जे दशनेऽथौषधौ स्त्रियाम्'
(इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ प्रत्यक्षी श्रेण्यस्याः । समा-
सान्तानित्यत्वान्न कप् ॥ (४) ॥*॥ उदुम्बरस्यैव पर्णा-
न्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (५)
॥*॥ पञ्च 'वज्रदन्त्याः' ॥

अजमोदा तूग्रगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका ।

अजेति ॥ अजं मोदयति । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ०
से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । अजादित्वात् (४।
१।४) टाप् । अजेन मोदते मोद्यते, वा । पचाद्यच् (३।
१।३४) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (१) ॥*॥ उग्रो गन्धोऽ-
स्याः । 'उग्रगन्धा वचाक्षेत्रयवान्योऽश्लिक्किकौषधौ' इति
हैमः ॥ (२) ॥*॥ ब्रह्मणा दम्यते । 'दमि ग्रन्थे' (तु० प०
से०) । घञ् (३।३।१९) । 'कर्तृकरणे कृता-' (२।१।३२)
इति समासः ॥ (३) ॥*॥ दुष्टो यवः । 'इन्द्रवरुण-'
(४।१।४९) इति ङीष्ठाकौ । इवार्थे (५।३।९६) स्वार्थे
(५।३।७५) वा कन् ॥*॥ 'यवानिका' इति समकार-
पाठे यमेनानिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । ण्वुल्
(३।१।३३) ॥ (४) ॥*॥ 'यवानीद्वयस्य' द्वे द्वे ना-
मनी ।—चत्वारः पर्यायाः—इत्येके ॥

मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे ॥१४५॥

मूल इति ॥ पौष्करे मूले, इत्यन्वयः । पुष्पाति, पुष्पति वा
'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०, क्वा० प० से०) । 'पुषः
कित्' (उ० ४।४) इति करन् । 'पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि
पयःकरिकराग्रयोः । ओषधिद्वीपविहगतीर्थरागोरगान्तरे ।
पुष्करं तूर्यवक्त्रे च काण्डे खङ्गफलेऽपि च' (इति विश्वः) ॥
(१) ॥*॥ कश्मीरेषु भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३)

१—अस्य वार्तिकस्य 'गमेः सुपि' इति प्रकरणपठितत्वेन 'वि-
हंगः' इत्युदाहरणस्यैव भाष्यकृता वृत्तत्वेन च गमेरेव विहितस्य
खचो ङित्वेन खच्सामान्यस्य ङित्वाग्रहणे मानाभावः । त-
स्मात्—नि भृशं स्कुञ्जाति विस्तारयति मूलम् । 'स्कुञ्जिः सौत्रो
धातुः' । ततोऽचि पृषोदरादिः—इति मुकुटोक्तं सम्यक् ॥

इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ पद्मस्यैव पद्ममस्य ॥*॥ 'पद्मवर्णम्'
इति कचित् पाठः ॥ (३) ॥ त्रीणि 'पुष्करमूलस्य' ॥
अव्यथाऽतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ।

अव्येति ॥ न व्यथते 'व्यथ दुःखसंचलनयोः' (भ्वा०
आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) । 'अव्यथो निर्व्यथे
सर्पे चारटीपथ्ययोः स्त्रियाम्' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१)
॥*॥ अति चरति । अच् (३।१।३४) ॥ (२) ॥*॥
पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'अतिस्तु-' (उ०
१।१४०) इति मन् ॥ (३) ॥*॥ चारयति । 'शकादिभ्यो-
ऽटन्' (उ० ४।८१) ॥ (४) ॥*॥ पद्मे चरितुं शील-
मस्याः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'पद्माकस्य' ॥

काम्पिल्यः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि

॥ १४६ ॥

केति ॥ काम्पिलाया अदूरभवः । संकाशादित्वात् (४।
२।८०) ण्यः ॥*॥ कम्पते । 'कपि किञ्चिच्चलने' (भ्वा०
आ० से०) । बाहुलकादिङ् । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ।—
कं जलं पीलयति श्लेष्मघ्नत्वात् । 'पील प्रतिष्टम्भे' (भ्वा०
प० से०) । कपूर्वात् 'इगुपध' (३।१।३५) इति कः ।
इति मुकुटः । तन्न । ण्यन्तस्येगुपधत्वाभावात् । अण्यन्ताद-
प्यणः प्रसङ्गाच्च ।—इत्थं निर्यकारम् ('काम्पिल्यः' इति)
मन्यते—इत्येके ॥ (१) ॥*॥ करे कशति । 'कश शब्दे' () ।
पचाद्यच् (३।१।३४) । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । शक-
न्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (२) ॥*॥ चन्दति । 'चदि
आह्लादने' (भ्वा० प० से०) । 'स्फायितश्चि-' (उ० २।
१३) इति रक् । 'चन्द्रः कर्पूरकाम्पिलसुधांशुस्वर्णवारिषु'
(इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ रक्तमङ्गमस्य । 'रक्ताङ्गस्तु
महीसुते । कम्पिले स्त्री तु जीवन्त्यां क्लीबं विद्रुमधीरयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा०
आ० से०) । 'कृत्यल्युट्-' (३।३।१३) इति ल्युट् ।
'रोचनी कर्कशे स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'रोचनी'
इति कचित् पाठः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'रोचन्याः' 'क-
पीला' इति ख्यातायाः ॥

प्रपुत्राडस्त्वेडगजो दद्रुघ्नश्चक्रमर्दकः ।

पद्माट उरणाख्यश्च

प्रपुत्रेति ॥ पुमांसं नाडयति । 'नड अंशे' चुरादिः ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) मस्यानुस्वारे (८।२।१२३) परस-

१—अत्र 'रूपासिद्धेश्च' इत्यपि पाठः ॥

वर्णः (८।४।५८) प्रकृष्टः प्रगतो वा पुत्राङ्गः ॥ (१) ॥*॥
 एडो मेष एव गजो यस्य । भञ्जकत्वात् । यद्वा एलनम् ।
 'इल प्रक्षेपे स्वप्ने च' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
 डलयोरेकत्वम् । एडे स्वप्ने गजति । 'गज मदे शब्दे, च'
 (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥
 दद्वं हन्ति । 'अमनुष्यकर्तृके च' (३।२।५३) इति टक् ।
 'अत्पूर्वस्य' (८।४।२२) इति नियमान्न गत्वम् ।—क्षुञ्जा-
 दित्वात् (८।४।३९)—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ (३) ॥*॥
 चक्रं दद्वं मृदाति । 'मृद क्षोदे' (क्या० प० से०) । 'क-
 र्मण्यण' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥
 पद्ममिव पद्मां वा पद्मसमूहं वाऽटति । 'अट गतौ' (भ्वा०
 प० से०) । अण् (३।२।१) ॥ (५) ॥*॥ उरणस्य मेष-
 स्याख्याऽस्य ॥*॥—उरणस्याक्षीवाक्षि यस्य । तनुल्यपुष्प-
 त्वात् । 'अक्ष्णोऽदर्शनाद्' (५।४।७६) इत्यच्—इति स्वामी
 ॥ (६) ॥*॥ षट् 'पद्माटस्य' 'पुआड' इति ख्यातस्या ॥

पलाण्डुस्तु सुकन्दकः ॥१४७॥

पलेति ॥ पलति । 'पल रक्षणे' (भ्वा० प० से०) वा-
 हुलकाद् आण्डुप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ शोभनमतीव वा क-
 न्दयति । भक्षकजातिभ्रंशकत्वात् । 'कदि रोदने' (भ्वा०
 प० से०) । अच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ।
 ण्वुल् (३।१।१३३) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पलाण्डोः'
 'प्याज' इति ख्यातस्य ॥

लतार्कदुर्दुमौ तत्र हरिते

लतेति ॥ लतासु अर्च्यते, अर्च्यते विरुद्धलक्षणया नि-
 न्यते वा । 'अर्क स्तवने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्च पूजा-
 याम्' (भ्वा० प० से०) वा । घञ् (३।३।१९) ॥ (१)
 ॥*॥ दुष्टो द्रुमः ॥ (२) ॥*॥ तत्र पलाण्डौ । हरिते पा-
 लाशे ॥*॥ द्वे 'हरिद्वर्णपलाण्डोः' ॥

अथ महौषधम् ।

लशुनं गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः ॥ १४८ ॥

अथेति ॥ महच्च तदौषधं च । 'महौषधं तु शुण्ठ्यां
 स्याद्विषायां लशुनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
 अश्नाति । अश्रुते वा । 'अश भोजने' (क्या० प० से०) ।
 'अशङ् व्यासौ' (स्वा० आ० से०) । 'अशेर्लश् च' (उ०
 ३।५७) इत्युनन् ॥ (२) ॥*॥ गृञ्जते=भक्ष्यत्वेन कथ्यते
 रोगेषु । 'गृजि शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि ल्युट् ।
 'गृञ्जनम् । विषदिग्धपशोर्मसि क्लीबं, पुंसि रसोनके' (इति

मेदिनी) । 'लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुकवकानि च । वृ-
 ताकारालिकालावुजातीया जातिदूषितम्' इति । श्वेतकन्दः
 पलाण्डुविशेषो गृञ्जनम् । 'लशुनं दीर्घपत्रश्च पिच्छगन्धो म-
 हौषधम् । फरणश्च पलाण्डुश्च लतार्कश्चापराजिता । गृञ्जनं
 यवनेष्टश्च पलाण्डोर्दश जातयः' इति सुश्रुतेनोक्तत्वात् ।
 'गन्धाकृतिरसैस्तुल्यो गृञ्जनस्तु पलाण्डुना । दीर्घनालाग्रपत्र-
 त्वात् भिद्यतेऽसौ पलाण्डुतः' ॥ (३) ॥*॥ न रिष्टमशुभ-
 मस्मात् । 'अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः ।
 अरिष्टमशुभे तके सूतिकागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने च'
 (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ महत् कन्दमस्य ॥ (५) ॥*॥
 रसे आस्वादने ऊन्यते पातकहेतुत्वात् । 'ऊन परिहाणे' (चु०
 उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१९) वा ।
 स्वार्थे कन् (५।३।७५) कुन् (उ० २।३२) वा ॥ (६)
 ॥*॥ षट् 'लशुन' इति ख्यातस्य ॥

पुनर्नवा तु शोथघ्नी

पुनेति ॥ पुनरभीक्ष्णं नवा । नूयते वा 'ऋदोरप्' (३।
 ३।५७) । क्षुञ्जादिः (८।४।३९) ॥ (१) ॥*॥ शोथं हन्ति ।
 'अमनुष्य' (३।२।५३) इति टक् । 'टिड्ढा' (४।१।१५)
 इति ङीष् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पुनर्नवायाः' 'गदहपूर्णा'
 इति ख्यातायाः ॥

वितुन्नं सुनिषण्णकम् ।

वीति ॥ विगतं तुन्नं व्यथनमस्मात् । 'वितुन्नं सुनि-
 षण्णे च शैवाले च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
 सुष्ठु निषण्णमस्मात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वितुन्नस्य' वि-
 पखपरिआ' इति ख्यातस्य ॥

स्याद्वातकः शीतलोऽपराजिता शणपर्ण्यपि १४९

स्यादिति ॥ वातं करोति 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।
 २।१०१) इति डः ॥ (१) ॥*॥ शीतं लाति । 'आतोऽ-
 नुप' (३।२।३) इति कः ॥*॥ 'शीतलवातकः' इत्यपि
 नाम । 'शणपर्णी शीतलवातकः' इति धन्वन्तरिः ॥ (२)
 ॥*॥ न पराजिता । 'अपराजित ईशाजेष्ट्यन्तरे नाऽजिते
 त्रिषु । गिरिकर्णी जयादुर्गाऽशनपर्णीषु योषिति' (इति मे-
 दिनी) ॥*॥ शणः पर्णान्यस्याः । शणशब्दः शणपर्णसदृशो
 लाक्षणिकः 'पाककर्ण' (४।१।६४) इति ङीष् ॥*॥—
 अशन इव पर्णमस्याः । (अशनपर्णी)—इति कश्चित् ॥ (४)
 ॥*॥ चत्वारि 'शतपर्ण्याः' 'पटशण' इति ख्यातस्य ॥

पारावताङ्घ्रिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ।

पारेति ॥ पारावत इवाङ्घ्रिः ॥ (१) ॥*॥ कट-

वद्भाति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः ।
गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ पण्यते । 'पण व्य-
हारे' (भ्वा० आ० से०) । 'अवघपण्य-' (३।१।१०१)
इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ ज्योतिरस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।
९४) ॥ (४) ॥*॥ लतति । 'लतिः सौत्रः' । अच् (३।१।
१३४) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'ज्योतिष्मत्याः' 'मालकांगणी'
इति ख्यातायाः ॥

वार्षिकं त्रायमाणा स्यात्रायन्ती बलभद्रिका १५०

वेति ॥ वर्षासु भवं जातं वा । 'वर्षाम्यष्टक्' । (४।३।
१८) । 'वार्षिकं त्रायमाणायां क्लीबं वर्षाभवे त्रिषु' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा०
आ० अ०) । शानच् (३।२।१२४) चानश् (३।२।१२९)
वा । ('त्रायमाणा वार्षिके स्त्री रक्ष्यमाणेऽभिधेयवत्' इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ त्राणम् । त्राः । संपदादिः (वा०
३।३।१०८) । त्रा अयति । 'इ गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
शता (३।२।१२४) । (ङीप् ४।१।६) । 'शप्श्यनोः'-
(७।१।८१) इति नुम् ॥ (३) ॥*॥ बलेन भद्रा ।
स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'त्रायमाण'
इति ख्यातस्य ॥

विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिवाराही बदरेति च ।

वीति ॥ विष्वक्सेनस्य प्रिया ॥ (१) ॥*॥ गृह्णाति ।
किच् (३।३।१७४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यत्तु-
'गर्षति हिनस्ति रोगम्' 'गृषु हिंसायाम्' क्तिन् (३।३।९४)
—इति व्याख्यातं मुकुटेन । तन्न । उक्तधातोरदर्शनात् ।
कर्तरि क्तिनोऽसंभवाच्च । 'अथ गृष्टिः सकृत्सूतगवीवदरयोः
स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'गृष्टिः' इति पाठान्तरम् ।
घर्षति । 'घृषु संघर्षे' (भ्वा० प० से०) । किच् (३।३।
१७४) । 'गृष्टिः स्त्री घर्षणस्पर्धाविष्णुकान्तासु ना किरौ'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वराहस्त्रेयम् । प्रियत्वात् ।
'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'वाराही मातृभेदे स्या-
द्विष्वक्सेनप्रियोषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ बदति ।
'बद स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरन् । 'ब (व)-
दरा गृष्टिकापीस्योरेलापण्यां स्त्रियां, पुमान् । कर्पासस्यास्थिन्,
बदरी कोले क्लीबं तु तत्फले' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'वाराहीकन्द' इति ख्यातायाः ॥

मार्कवो भृङ्गराजः स्यात्

मार्केति ॥ मारयति । किप् (३।२।१७८) । मारि
केशशौक्ल्यनाशने कृत्यते । 'कुङ्' शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) ।

'ऋरोरप्' (३।३।५७) ॥ (१) ॥*॥ 'भृङ्ग इव राजते' ।
'राजृ दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
(अथ भृङ्गराज उक्तः पक्षिविशेषे च मार्कवे भ्रमरे' इति
मेदिनी) । 'भृङ्गरजः' इति पाठे भृङ्ग इव रजोऽस्य । सा-
न्तोऽदन्तोऽपि । रजशब्दस्य द्वैविध्यात् । 'स्यान्मार्कवो भृ-
ङ्गरजः भृङ्गराजः मुजागरः' इति रभसात् ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'भृङ्गराज' इति ख्यातस्य ॥

काकमाची तु वायसी ॥ १५१ ॥

काकेति ॥ काकान् मञ्चते । 'मचि धारणोच्छ्रायपूज-
नेषु' (भ्वा० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । आ-
गमशान्प्रस्थानित्यत्वान्न नुम् ॥ (१) ॥*॥ वायसानामियम् ।
'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'काकोदुम्बरिकायां च
काकमाच्यां च वायसी' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
काकमाच्याः (कवप्रिया) इति ख्यातायाः ॥

शतपुष्पा सितच्छत्राऽतिच्छत्रा मधुरा मिसिः ।

अवाक्पुष्पी कारवी च

शतेति ॥ शतं पुष्पाण्यस्याः । 'सदच्काण्ड-' (ग०
४।१।४) इति टाप् ॥ (१) ॥*॥ सितं बद्धं शुभ्रं वा छ-
त्रमस्याः ॥ (२) ॥*॥ छत्रमतिकान्ता । 'अत्यादयः' (वा०
२।२।१८) इति समासः ॥ (३) ॥*॥ मधुरस्त्यस्याः । 'ऊ-
षशुषि-' (५।२।१०७) इति रः । 'मधुरा शतपुष्पायां मि-
श्रेयानगरीमिदोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ मस्यति ।
'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) ।
पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'मिसिः स्त्री मधुरामांस्योः श-
तपुष्पाजमोदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ अवाक्चि पु-
ष्पाण्यस्याः । गौरादित्वात् (४।१।४१) इति ङीष् । यत्तु—
'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष्—इत्याह मुकुटः ।
तन्न । 'सदच्काण्ड-' (ग० ४।१।४ वा० ६४) इत्यस्य
तदपवादत्वात् ॥ (६) ॥*॥ के आरौति । पचाद्यच् ।
यत्तु मुकुटः आह—कारोरियम् । कारवी—इति । तन्न ।
'वृद्धाच्छः' (४।२।११४) इत्यस्यापवादत्वात् । 'कारवी
मधुरादीप्यत्वक्पत्रीकृष्णजीरके' इति मेदिनी ॥ (७) ॥*॥
सप्त 'मधुरायाः' 'सौफ' इति ख्यातायाः । अन्यद्वयम्
'उंधावली' इति ख्यातायाः—इत्येके ॥

सरणा तु प्रसारिणी ॥ १५२ ॥

तस्यां कटंभरा राजबला भद्रबलेति च ।

सरोति ॥ सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ब-
हुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् ॥*॥ ल्युटि (३।

३।११३) 'सरणी' इत्यपि । 'सरणा सरणी चार्वा कटभरा
महावला' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ प्रसार्यतेऽङ्गमनया ।
'करणा-' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥*॥ 'सारणी' इ-
त्यपि । ('सारणो राक्षसान्तरे । रुग्भेदे ना, प्रसारण्यां स्व-
ल्पनद्यां च सारिणी' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कटं
विभर्ति । 'संज्ञायां भृतृ-' (३।२।४६) इति खच् ॥ (३)
॥*॥ बलानां बलप्रदानां राजेव । राजदन्तादिः (२।२।
३१) ॥*॥ (४) ॥*॥ भद्रं बलमस्याः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'कुञ्जप्रसारिणी' इति ख्यातायाः ॥

जनी जतूका रजनी जतुकुचक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥

संस्पर्श

जनीति ॥ जायते आरोग्यमनया । 'जनिघसिभ्यामिण्'
(उ० ४।१३०) । 'जनिवध्वोश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः ।
'कृदि-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । 'जनी सीम-
न्तिनीवध्वोरुत्पत्तावोषधीभिदि' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ जायते । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'उलूकादयश्च'
(उ० ४।४१) इति साधुः ॥*॥ जतुशब्दात् 'संज्ञायां-' (५।
३।७५) इति कनि 'जतुका' च ॥ (२) ॥*॥ रज्यते-
नया । 'रज्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । 'करणा-' (३।३।
११७) इति ल्युट् । 'त्यजरज-' (३।२।१४२) इति नि-
पातनात् कचिदङ्कित्यपि नलोपः । 'रजनी नीलिनीरात्रिह-
रिद्राजतुकामु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ जतु करोति ।
क्रिप् (३।२।१७८) ॥ (४) ॥*॥ चक्रं चक्रमिव वा व-
र्तितुं शीलमस्याः 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (५)
॥*॥ सम्यक् स्पृशति स्पृश्यते वा । 'स्पृश स्पर्शने' (तु०
प० से०) । 'पदरुज-' (३।३।१६) इति घञ् । पचाद्यच्
(३।१।१३४) वा । कर्मणि घङ् (३।३।१९) वा ॥ (६)
॥*॥ षट् 'चक्रवर्तिन्याः' 'चक्रवत' इति ख्यातस्य ॥

१—इदं च 'घिनुणि च । घिनुणि चोपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
रागी । घिनुणि निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनम् । 'त्यजरज-'
(३।२।१४२) इति । अशक्यं धातुनिर्देशे निपातनत्वमाश्रयितुम् ।
इह हि दोषः स्यात् । 'दशनहः करणे' (३।२।१८२) । दंष्ट्रा ।
नैतद्भातुनिपातनम् । किं तर्हि । प्रत्ययान्तस्यैतद्रूपम् । तस्मिंश्च
प्रत्यये लोपो भवति । इति भाष्येण 'प्रत्ययान्तस्येति । शबन्त-
स्येत्यर्थः । यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थश्च तत्र शस्त्रिर्देशः । यङ्लुगन्ताद्रञ्जेन
भवति' इति कैयटेन च विरुद्धम् । तस्मात् 'रञ्जे वयुन्' (उ० २।
७९) इति वयुनि क्तिवात्र लोपः । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष्-
इति बोध्यम् ॥

अथ शटी गन्धमूली षडग्रन्थिकेत्यपि ।
कर्चूरोऽपि पलाशः

अथेति ॥ शटति । 'शट रुजादौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३३) गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥
गन्धं मूलमस्याः ॥ (२) ॥*॥ षड् बहवो ग्रन्थयोऽस्याः ॥
(३) ॥*॥ कर्चति । 'कर्च गतौ' () । खर्जादि-
त्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । 'कर्चूरः स्यात् पुमान्वाक्यां
सुवर्णे तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'कर्चूरः' अपि ॥
(४) ॥*॥ पलमश्नाति । 'अश भोजने' (त्रया० प० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) पले मांसे आशा यस्य वा । 'प-
लाशः किंशुकः शटी । हरिद्वर्णो राक्षसश्च पलाशं छदने
मतम्' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शम्याः' 'कचूर'
इति ख्यातस्य ॥

अथ कारवेल्लः कटिल्लकः ॥ १५४ ॥

सुषवी च

अथेति ॥ 'कारो वधे निश्चये च वलौ यत्ने यतावपि ।
(तुषारशैलेऽपि पुमान् स्त्रियां दूत्यां प्रसेवके । सुवर्णकारि-
कायां च बन्धनागारबन्धयोः)' (इति मेदिनी) । कारं वे-
ल्लति । 'वेल्ल चलने' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।
२।१) ॥ (१) ॥*॥ कटति । 'कटे वर्षाविरणयोः' (भ्वा०
प० से०) । बाहुलकादिः ॥*॥ कठति । 'कठ शोके'
(भ्वा० प० से०) । अस्मादिः, इत्यन्ये । स्वार्थे कन् (५।
३।७५) 'कठिल्लकस्तु पर्णासे वर्षाभूकारवेल्लयोः' इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ सु सुवति । 'धू प्रेरणे' (तु०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'उपसर्गात्सुनोति-' (८।
३।६५) इति षः । गौरादिः (४।१।४१) 'सुषवी कृ-
ष्णजीरके । कारवेले च जीरे च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'कारवेल्लस्य' 'करेला' इति ख्यातस्य ॥

अथ कुलकं पटोलस्तित्तकः पटुः ।

अथेति ॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । स्वार्थे कन् कुन्
(उ० २।३२) वा । 'कुलकं तु पटोले स्यात्संबद्धश्लोकसं-
हतौ । पंसि बल्मीककाकेन्दुकुलश्रेष्ठेषु कथ्यते' (इति मे-
दिनी) ॥ (१) ॥*॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प०
से०) । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । 'कपिगडिगण्डि-' (उ०
१।६६) इत्योलच् । 'पटोलं वस्त्रभेदे, नौषधौ ज्योत्स्न्यां तु

१—प्रथमोपात्तचरणस्तु विश्वे संभवति । चरमोपात्तचरणस्तु
मेदिन्यामुपलभ्यते । हैमे तु मध्यस्थोऽपि नोपलभ्यते ॥

योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ तिक एव । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ पाठयति । 'पठ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इत्युः पटिरादेशश्च । 'पटुर्दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान् क्लीबे छत्रालवणयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पटोलस्य' 'परवर' इति ख्यातस्य ॥
कूष्माण्डकस्तु कर्कारुः

किति ॥ कु ईषद् ऊष्मा अण्डेषु बीजेषु यस्य । पित्त-लत्वात् । 'कूष्माण्डचुमायां स्त्री, पुंसि कर्कारौ च गणान्तरे । भ्रूणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कर्कं शुक्लवर्णमुच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकादुण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कूष्माण्डस्य' ॥

ईर्वाहः कर्कटी स्त्रियौ ॥ १५५ ॥

ईर्वेति ॥ ईरणं 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ईरं वृणोति, वारयति वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । बाहुलकादुण् । 'तुर्यस्वरादिर् 'ईर्वाहः' कर्कट्यां पठ्यते बुधैः' ॥*॥ ह्रस्वादि-रपि । 'उन्मत्तो(?)धुस्तुर ईर्वाहः कर्कटिः स्यात्' इति पुं-स्काण्डे रत्नकोषात् ॥*॥ 'एर्वाहः' इति पाठे आङ् बोध्यः ॥*॥ ('उर्वाहकमिव बन्धनात्' इति श्रुतेः पृषोदरादित्वे-नादेरुत्वे 'उर्वाहः' इति च) ॥ (१) ॥*॥ करं कटति । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । डीष् (वा० ४।१।४१) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काकडी' इति ख्यातायाः ॥

इक्ष्वाकुः कडुतुम्बी स्यात्

ईति ॥ इक्षुमाकरोति । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । यद्वा लिङ्गायां जातम् 'इक्षु' इति शब्दम-कति । 'अक गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुण् । 'इक्ष्वाकुः कडुतुम्ब्यां स्त्री सूर्यवंशगृहे पुमान्' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥*॥ कडुश्चासौ तुम्बी च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कडुतुम्ब्याः' ॥

तुम्ब्यलाबूरुभे समे ।

त्विति ॥ तुम्बति रुचिम् । 'तुवि अर्दने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । इन् (उ० ४।१।१८) वा । 'कृत्-' (ग० ४।१।४५) इति वा डीष् ॥ (१) ॥*॥ न लम्बते । 'लवि अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) । 'नवि लम्बेर्नलोपश्च' (उ० १।८७) इत्यु-र्णित् । 'अलाबुस्तु पिण्डफला तुम्बिस्तुम्बी महाफला ।

तुम्बा तु वर्तुलाज्जाबूनि(र्नि)म्बचूर्णा तु लाबुका' इति वाच-स्पतिः । 'अलाबूस्तुम्बकः प्रोक्तः' इति चन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तुम्बा' इति ख्यातायाः ॥

चित्रा गवाक्षी गोडुम्बा

चित्रेति ॥ चीयते । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'अमिचि-' (उ० ४।१६४) इति क्रः । 'चित्रानुपणीं गोडुम्बासुभद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गां भूमिम-क्षोति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'गवाक्षी त्विन्द्रवारुण्यां गवाक्षो जालके कपौ' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ गां भुवं तुम्बति । 'तुवि अर्दने' (भ्वा० प० से०) । मूलविमुजादिकः (वा० ३।२।५) । टाप् (४।१।४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । मुकुटस्तु-गां डुम्बयति । 'डुवि अर्दने' । अण् (३।२।१)—इत्याह । तन्न । धातुपाठेषु डुविधातोर्दर्शनात् । अणि डीप्सङ्गाच्च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कर्कटीविशेषस्य' ॥

विशाला त्विन्द्रवारुणी ॥ १५६ ॥

विशेति ॥ वि शलति । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णः । टाप् (४।१।४) विशति वा । अत्र वा । 'विश प्रवेशने' (तु० प० से०) । 'तमिविशिविडि-' (उ० १।११८) इति कालन् । 'विशाला त्विन्द्रवारुण्यामुज्जयन्यां तु योषिति । नृपवृक्षभिदोः पुंसि पृथुलेऽप्यभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ इन्द्रं वारयति । 'वृञ् वरणे' चुरादिः । 'कृवृदारि-' (उ० ३।५३) इति बाहुलकाद् ण्यन्तादप्युनन् । यत्तु मुकुटः—इन्द्रवरुणौ देवते अस्याः । अण् (४।२।२४) । 'उत्तरप-दस्य च' (७।३।१०) इत्युत्तरपदवृद्धिः—इत्याह । तन्न । मन्त्रहविषोरेव स्वामिनि देवतात्वव्यवहारात् । 'उत्तरपदस्य च' (७।३।१०) इत्यस्याधिकारत्वेन वृद्धिविधायकत्वाभा-वाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रारुणी' इति ख्यातायाः ॥

अशोभः शूरणः कन्दः

अर्शविति ॥ अर्शसि हन्ति । 'अमनुष्य-' (३।२।५३) इति टक् ॥ (१) ॥*॥ शूर्यते । 'शूरी हिंसायाम्' (दि० आ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) वा । यत्तु—शूरति—इति विगृहीतं मुकुटेन । तन्न । शूरीधातोर्दिवाद्यात्मनेपदि-त्वात् ॥*॥ सूर्यते । 'सूरी हिंसायाम्' । युच् (उ० २।७८) । ल्युट् (३।१।११३) वा । इति (शूरणः) दन्त्यादिरपि ॥

(२) ॥*॥ कन्दति । कन्दयति । कन्द्यते । वा अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'कन्दोऽस्त्री सूरणे सस्य-मूले जलधरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सूरण' इति ख्यातस्य ॥

गण्डीरस्तु समष्टिला ।

गण्डीति ॥ गण्डति, गण्ड्यते, वा । 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादीरन् । यद्वा गण्डीन् ग्रन्थी-नीरयति । 'ईर प्रेरणे' (अ० आ० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ समे तिष्ठति । 'मिथिलादयश्च' (उ० १।५७) इति साधुः । यद्वा सम्यगष्टिला बीजं यस्याः । 'गण्डीरो ना समष्टिला' इति माला ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गा-ण्डरदूवी' इति ख्यातस्यानूपजशाकभेदस्य । 'गडिनी' इति भाषा ॥

कलम्बी

केति ॥ कडति । 'कड मदे' (भ्वा० प० से०) । 'कृ-कदिकडिकटिम्योऽम्बच्' (उ० ४।८२) । डलयोरेकत्वम् । के जले लम्बते । 'लवि अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । 'कलम्बी तु शतपर्वा कलम्बूर्वासु वीरुधः' इति वाचस्पतिः । 'क-लम्बी शाकभेदेऽपि कदम्बशरयोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'करेम्बु' इति ख्यातस्य ॥

उपोदका

उपेति ॥ उपाधिकमुदकमस्याम् । 'उत्तरपदस्य च' (वा० ६।३।५७) इत्युदः । कप् (५।४।१५४) । टाप् (४।१।४) ॥*॥—अपगतोदका । जाङ्गलत्वात् । 'अपोदका'—इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पोई' इति ख्यातस्य ॥

अस्त्री तु मूलकं

मूलति ॥ 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । यद्वा मूलयति । 'मूल रोहणे' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मूली' इति ख्यातस्य ॥

हिलमोचिका ॥१५७॥

हिलेति ॥ हिलति । 'हिल भावकरणे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । मोचयति । ण्वुल् (३।१।१३३) । हिला चासौ मोचिका च । 'ड्यापोः-' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'हिलसाल' इति ख्यातस्य ॥

वास्तुकम्

वेति ॥ वसति देहे । चिरं गुणा वाऽस्मिन् वसन्ति । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'उलूकादयश्च' (उ० ४।४१) इति साधु ॥*॥ वास्तौ भवम् । अध्यात्मादिठञ् (वा० ४।३।६०) । 'इसुसुक्-' (७।३।५१) इति कः । एवं (वास्तुकम्) ह्रस्वमध्यमपि ॥ (१) ॥*॥ एकं 'व-थुवा' इति ख्यातस्य ॥

शाकभेदाः स्युः

शाकेति ॥ कलम्ब्याद्याः पञ्च शाकभेदाः स्युः । 'शा-काख्यं पत्रपुष्पादि' इत्यत आरभ्य च । 'मण्डूकपर्णी पा-लङ्क्या चिल्लिका चाप्यपोदिका । चाङ्गेरी हिलमोचा च कलम्बी शाकजातयः' इति माला ॥

दूर्वा तु शतपर्विका ।

सहस्रवीर्याभार्गव्यौ रुहानन्ता

दूर्वेति ॥ दूर्वति । दूर्व्यते वा । 'दूर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'उपधायां च' (८।२।७८) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ शतं पर्वाण्यस्याः । 'शेषात्' (५।४।१५४) इति कप् । शतं पर्वति । 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'शतपर्विका तु दूर्वायां वचायामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सहस्रं वीर्याण्यस्याः ॥ (३) ॥*॥ भृगोरियम् । 'भार्गवी पार्वतीश्रियोः । दूर्वायाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ छिन्नापि रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (५) ॥*॥ न अन्तो यस्याः । 'अनन्ता च विशल्यायां शारिवादूर्वयोरपि । कणादुराल-भापथ्यापार्वत्यामलकीषु च । विश्वंभरागुङ्ग्योः स्यादनन्तं सुरवर्त्मनि । अनन्तः केशवे शेषे पुमान्निरवधौ त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'दूर्वायाः' ॥

अथ सा सिता ॥१५८॥

गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षकः ।

अथेति ॥ सा दूर्वा । सिता शुक्ला । गोलोमसु जाता । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । 'गोलोमी श्वेदूतर्वायां स्याद्वचाभूतकेशयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शतं वीर्याण्यस्याः ॥ (२) ॥*॥ गण्डति । 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादालञ् ।

१—'रस्या वास्तववास्तुकस्तवकिता' इति प्रयोगात्—इति मुकुटः ॥

गण्डमलति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'टिड्ढा—' (४।१।१५) इति ङीप् । गौरादिः (४।१।४१) वा ॥ (३) ॥*॥ शकुलस्य मत्स्यस्येवाक्षि यस्य । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् । स्वार्थे कच् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'शुक्लदूर्वायाः' । स्वामी तु—परं द्वे दूर्वाभेदस्य—इत्याह ॥

कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम् १५९

कुर्विति ॥ कुरून् विन्दति । 'विट् लामे' (तु० उ० अ०) । 'अनुपसर्गाङ्गिम्—' (३।१।१३८) इति शः । 'कुरुविन्दं रत्नमेदं मुस्ताकुलमाषयोः पुमान्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ मेघनामानि नामान्यस्य ॥ (२) ॥*॥ मुस्तयति । 'मुस्त संघाते' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मुस्तायाः' 'मोथा' इति ख्यातायाः ॥

स्याद्भद्रमुस्तको गुंदा

स्यादिति ॥ भन्दते । 'भदि कल्याणे' (भ्वा० आ० से०) 'ऋज्रेन्द्र—' (उ० २।१।८) इति साधुः । भद्रं करोति वा । 'तत्करोति' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तादच् (३।१।१३४) । भद्रश्चासौ मुस्तकश्च ॥*॥ 'भद्रम्' अपि नाम । 'भद्रं स्यान्मङ्गले हेमि मुस्तके करणान्तरे' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ गां जलं द्राति । 'द्रा गतौ' (अ० प० अ०) 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।१।१०९) । 'गुंद्रस्तेजनके स्त्री तु प्रियंगौ भद्रमुस्तके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नागरमोथा' इति ख्यातस्य ॥

चूडाला चक्रलोचटा ।

चूडेति ॥ चूडास्थस्याः । 'प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्' (५।२।९६) । 'चूडाला तूच्चट्यां स्त्री चूडावति च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चक्रं लाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ उच्चटति । 'चट गतौ' (भ्वा० प० से०) अन्तर्भावितण्यर्थः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मुस्ताविशेषस्य' ॥

वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः ॥१६०॥

शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ।

वंशे इति ॥—वमति । 'टुवम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । 'वृभृवमिकुभ्यः शक्'—इति मुकुटः । तन्न । उक्तसूत्रस्योज्ज्वलदत्तादिवृत्तिध्वदर्शनात् । अनुनासिकलोपस्य

(६।४।३७) उपधादीर्घस्य (६।४।१५) च प्रसङ्गाच्च । कुशभृशयोर्धात्वन्तरेण सिद्धत्वाच्च । वनति, वन्यते, वा । 'वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाच् शः । उच्यते, वटि, वा । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) घञ् (३।३।१९) । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । अच् (३।१।१३४) । 'संख्या वंश्येन' (२।१।१९) इति निर्देशानुम् । 'वंशो वेणौ कुले वर्गे पृष्ठाद्यवयवेऽपि च' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ त्वक् त्वचि वा सारोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ कर्म क्रियामृच्छति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ 'हलदन्तात्—' (६।३।९) इति वा लुक् ॥ (४) ॥*॥ तृणेषु ध्वज इव ॥ (५) ॥*॥ शतं पर्वाण्यस्य ॥ (६) ॥*॥ यव इव फलान्यस्य । 'यवफलो मांसिकायां कुटजत्वचिसारयोः' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ वेणति । 'वेणु निशामनवादित्रादानगमनज्ञानचिन्तासु' (भ्वा० उ० से०) । बाहुलकादुः । यद्वा अजति 'अजिवृरीभ्यो निच्' (उ० ३।३।८) इति णुः । 'अजेर्वी—' (२।४।५६) ।—व्रयन्ति शोभन्ते स्वनेन । 'वी' धातोः 'धेन्वादयश्च' इति नुः, णत्वं च—इति सुभूतिः । तन्न उक्तसूत्राभावात् । 'वी' धातोरादादिकत्वेन 'व्रयन्ति' इति रूपाभावाच्च । 'वेणुर्नृपान्तरे । त्वक्सारोऽपि च पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ मस्करते, अनेन वा । 'मस्क गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरः । यद्वा मङ्कते । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) अरः । आगमशास्त्रानित्यत्वान्न नुम् । 'मस्करमस्करिणौ वेणुपरित्राजकयोः' (६।१।१५४) इति सुट् ॥ (९) ॥*॥ तेजयति शस्त्रमग्निं वा । नन्वादिल्लुः (३।१।१३४) । युच् (उ० २।७८) वा ॥ (१०) ॥*॥ दश 'वेणोः' ॥

वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः १६१

वेणेति ॥ ये वेणवोऽनिलेनोद्धतास्ताडिताश्चालिता वा शब्दायन्ते । चीकति । चीकयते वा । शब्दायते । 'चीक मर्षणे' (सु० उ० से०) । 'चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च' (उ० ५।३।६) इति वुन् ।—पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) आद्यन्तविपर्ययश्च—इति मुकुटः । तद् उक्तसूत्रादर्शनमूलकम् । यद्वा 'की' इत्यव्यक्तं चकते । 'चक तृप्त्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । कुन् (उ० २।३२) वा । 'कीच' इत्यव्यक्तं का-

१—'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । कुन् । (उ० २।३२) वा—इति लिखितमस्ति । तत्तु ककारत्रयश्रवणापत्त्या प्रक्षिप्तमिव भाति । चकधातोर्द्विप्रत्यये कनः संगतावपि कुनः सर्वथाऽसंगतेः ॥

यति । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डो वा । 'क्रीचको दैत्यभिद्राता-हृतस्वन्ववंशयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वाताहतवेणूनाम्' ॥

ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी

ग्रन्थिरिति ॥ ग्रन्थते । 'ग्रन्थि कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०) 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) 'ग्रन्थिस्तु ग्रन्थिपर्णे ना बन्धे रुग्भेदपर्वणोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पर्वति । 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलका-त्कनिन् । 'पर्व क्लीबं महे ग्रन्थौ प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः संधौ विषुवत्पभृतिष्वपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । 'अर्तिपूवपि—' (उ० २।१।१७) इत्युस् ॥*॥ बाहुल-कादुप्रत्यये उदन्तोऽपि । 'मजा सारो, ग्रन्थिः परुः, परागः कुसुमरेणुः' इति पुंस्काण्डे रत्नकोषात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वंशादिग्रन्थेः' ॥

गुन्द्रस्तेजनकः शरः ।

ग्विति ॥ गोदते । 'गुद क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाद्रक् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'गुन्द्र-स्तेजनके स्त्री तु प्रियंगौ भद्रमुस्तके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तेजयति । 'तिज निशाने' चुरादिः । ण्वुल् (३।१।१३३) । कुन् (उ० २।३।२) वा ॥ (२) ॥*॥ शृणाति । 'शृ-हिंसायाम्' (त्र्या० प० से०) अच् (३।१।१३४) । 'शरस्तेजनके बाणे दध्यग्रे ना शरं जले' (इति मेदिनी) । ॥*॥ 'सरस्तु मुञ्जो बाणाख्यो गुन्द्रस्तेजनकः शरः' इति वाचस्पतेर्दन्त्यादिश्च । सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शरस्य' 'सरहरी' इति ख्यातस्य ॥

नडस्तु धमनः पोटगलः

नड इति ॥ नडति । 'नड गहने' () । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ धमति । 'धम ध्वाने' सौत्रः । धम्यते वा 'बहुलम्—' (उ० २।७।८) इति युच् । यत्तु—'ध्मो धमश्च' इति नप्रत्ययो धमादेशश्च—इत्याह सुकुटः । तन्न । उज्ज्वलदत्तादिष्वेतत्सूत्रसादर्शनात् । कुनप्रकरणे दर्शनात् । सौत्रधातुना गतार्थत्वाच्च । 'धमनो नले । क्रूरे भस्त्राध्मापके च धमनी कंधरा शिरा । हरिद्रा च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पोटने संश्लेषेण । गलति 'गल अदने'

(भ्वा० प० से०) । सवणे (चु० आ० से०) च । अच् (३।१।१३४) । 'अथ पोटगलः पुंसि नले च काशम-त्सयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धमनस्य' 'नल' इति ख्यातस्य ॥

अथो काशमस्त्रियाम् ॥१६२॥

इक्षुगन्धा पोटगलः

अथविति ॥ काशते । 'काश दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) 'काशस्तुणे रोगभेदे' (इति हैमः) । 'काशी वाराणसीपुरी' (इति मेदिनी) । 'काशी-काशश्च तृणवाचकः' इति शभेदः । गौरादिङीष् (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ इक्षुवद्वन्धोऽस्याः । समासान्तविधेर-नित्यत्वाच्चेत्त्वम् (५।४।१३५) । 'इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे क्रोष्टृणां काशे च गोक्षुरे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ (पोटगलो व्याख्यातः) ॥ (४) ॥*॥ त्रीणि 'काशस्य' ॥

पुंभूमनि तु वल्वजाः ।

पुमिति ॥ वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) किप् (३।२।१७८) । वजति । 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । वल् चासौ वजश्च । 'एको वल्वजः' इति (१।२।४५ सूत्रे) भाष्यकारवचनादेकत्वेऽपि ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वगई' इति ख्यातस्य ॥

रसाल इक्षुः

रसेति ॥ रसेनालति, अत्यते, वा=पूरयति, पूर्यते, वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) वच् (३।३।१९) वा । 'रसालं सिंहके बोले रसालश्चेक्षुचूतयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ इष्यते । 'इष इच्छायाम्' (तु० प० से०) । 'इषेः क्सुः' (उ० ३।१५७) । 'षढोः कः सि' (८।२।४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इक्षोः' ॥

तज्जेदाः पुण्ड्रकान्तारकादयः ॥१६३॥

तदिति ॥ कोषकाराद्या आदिना गृह्यन्ते । 'इक्षुः कर्क-टको वंशः कान्तारो वेणुनिःसृतः । इक्षुरन्यः पौण्ड्रकश्च रसालः सुकुमारकः' । पुण्ड्र्यन्ते । 'पुडि खण्डने' (भ्वा० प० से०) । 'स्फायि—' (उ० २।१।३) इत्यादिना रक् ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) । पौण्ड्रः । 'पुण्ड्रेक्षौ पुण्ड्रकः सेव्यः पौण्ड्रकोऽतिरसो मधुः' इति वाचस्पतिः । 'पुण्ड्रो दैत्यविशेषेक्षुभेदयोरतिमुक्तके । (चित्रे कृमौ पुण्डरीके पुंभूमि नीवृदन्तरे)' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कान्तं

रसमृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । ण्वल् (३।१।१३३) वा ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'इशुभेदस्य' ॥

स्याद्वीरणं वीरतरम्

स्यादिति ॥ विं पक्षिणमीरयति । ल्युः (३।१।१३४) । युच् (उ० २।७८) वा ।—विशिष्टजनमीरयति । 'शूर वीर विक्रान्तौ' (जु० आ० से०)—इति मुकुटः । तन्न । विग्रहप्रदर्शनधातूपन्यसनयोर्विरुद्धत्वात् ॥ (१) ॥*॥ अच् (३।१।१३४) । अतिशयितं वीरम् । 'द्विवचन—' (५।३।५७) इति तरप् । 'स्याद्वीरणे वीरतरं वीरश्रेष्ठे शवे च ना' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तृणभेदस्य' 'गौडर' इति ख्यातस्य ॥

मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् ।

अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ॥ १६४ ॥

लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ।

मूल इति ॥ वीरणस्य मूले । उच्यते । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । 'वशेः कित्' (उ० ४।३१) इतीरन् ॥ (१) ॥*॥ न भयमस्मात् । 'अभया स्त्री हरीतक्यामुशीरे च नपुंसकम् । निर्भये वाचलिङ्गः स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ नलं गन्धं ददाति, दयते, वा । 'डुदाञ् दाने' (जु० प० अ०) । 'देङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) वा । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'नलदं स्यात्पुष्परसोशीरमांसीषु न द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सेवितुमर्हम् । 'षेवृ सेवने' (भ्वा० आ० से०) । अर्हं ण्यत् (३।३।१६९) । 'सेव्यं क्लीबमुशीरे स्यात्सेवाहं पुनरन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ मृणालमिव । सादृश्येऽत्र नञ् ॥*॥ 'मृणालम् अप्यत्र' 'मृणालं नलदे क्लीबं पुंनपुंसकयोर्विसे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ जले आशेते । अच् (३।१।१३४) यद्वा जलो जड आशयो यस्य । 'जलाशयो जलाधारे स्यादुशीरे नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ लाति दोषान् । अच् (३।१।१३४) क्तिप् (३।२।१७८) वा । ला मज्जा सारोऽस्य । कप् (५।४।१५४) मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ (७) ॥*॥ लङ्घते रोगान् । लङ्घते वा भूयत्वात् । 'लघि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'लङ्घिबन्धोर्नलोपश्च' (उ० १।२९) लघु लीयते । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) समस्तं नाम ॥*॥ व्यस्तमपि 'लामज्जकं

सुवासं स्यादमृणालं लयं लघु' इति सुश्रुतः । 'लामज्जकं सुनालः स्यादमृणालं लयं लघु' ॥ (८) ॥*॥ अवलीयते दाहोऽस्मात् ।—अवदीयते दाहोऽनेन, इति—'अवदानम्' इति तु स्वामी—इति मुकुटः । तन्न । स्वामिग्रन्थेऽदर्शनात् । 'अवदीयते दाहोऽनेन' इति स्वामिना व्याख्यातत्वाच्च ॥*॥ केचित्तु—'अवदाहेष्टम्' 'कापथम्' इति नामद्वयमाहुः । 'लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे । अवदानमिन्द्रगुप्तमवदाहेष्टकापथे' इति वाचस्पतिः ॥ (९) ॥*॥ इष्टं कापथमस्य । अधोवासुकरत्वात् । यद्वा इष्टकेव दृढः पन्था यस्य । इष्टकायामपि पन्था यस्य, इति वा ॥ (१०) ॥*॥ दश 'वीरणमूलस्य' 'खश' इति ख्यातस्य ॥

नलादयस्तृणं गर्मुच्छयामाकप्रमुखा अपि १६५

नलेति ॥ तृणजातयः । तृण्यते । 'तृण अदने' (त० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) । संज्ञापूर्वत्वाद्गुणो न । घञर्थे कस्तु परिगणनान्न ॥ (१) ॥*॥ गिरति । गीर्यते वा । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । 'ग्रो मुद् च' (उ० १।९५) इत्युतिः () ॥ (१) ॥*॥ श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः । यद्वा श्यामं वर्णमकति । 'अक गतौ' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) ॥*॥ 'श्यामाकः श्यामकोऽपि च' इति हलायुधः । तत्र मूलविभुजादिके (वा० ३।२।५) शकन्ध्वादित्वम् (वा० ६।१।९४) बोध्यम् । यत्तु—'श्यालूघूभ्यो मकन्'—इत्याह मुकुटः । तन्न । तस्योणादिवृत्तावदर्शनात् । (सौवा इति ख्यातः) ॥ (१) ॥*॥ प्रमुखशब्दाच्चीवाराद्याः । मुकुटस्तु—अनन्तराः कुशादयो व्यवहिताश्च कङ्कुकोद्रवादयो गृहीताः—इत्याह । कोद्रवादीनामेवं सति हविष्यत्वापातात् ॥

अस्त्री कुशं कुथो दर्भः पवित्रम्

अस्त्रीति ॥ कौ शेते । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा कुशयति । 'कुशिर श्लेषे' () । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'कुशो रामसुते द्वीपे पापिष्ठे योक्रमतयोः । कुशी फाले कुशो दर्भे कुशा वल्गा कुशं जले' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ कुथ्यति । 'कुथ पूतीभावे' (भ्वा० प० से०) 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ।—'कुथति'—इति स्वाम्युक्तविग्रहश्चिन्त्यः । 'कुथः स्त्रीपुंसयोर्वर्णे कम्बले पुंसि बर्हिषि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ दम्ब्यते । 'दम्भी ग्रन्थे' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (३) ॥*॥ पूयतेऽनेन ।

‘पुवः संज्ञायाम्’ (३।२।१८५) इतीत्रः । ‘पवित्रं दर्पणे कुशे । ताम्रे पयसि च क्लीबं मेध्ये स्यादभिधेयवत्’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ चत्वारि ‘दर्भविशेषस्य’ ॥

अथ कचृणम् ।

पौरसौगन्धिकध्यामदेवजग्धकरौहिषम् ॥ १६६ ॥

अथेति ॥ कुत्सितं तृणम् । ‘तृणे च जातौ’ (६।३। १०३) इति कोः कदादेशः । ‘कचृणं तृणमितृष्टन्योः’ इति मेदिनी ॥ (१) ॥ पुरे भवम् । ‘तत्र भवः’ (४।३।५३) इत्यण् । ‘पौरं त्रिषु पुरोद्भूते कचृणे पुनपुंसकम्’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ शोभनो गन्धः । सुगन्धः प्रयोजनमस्य । ‘प्रयोजनम्’ (५।१।१०९) इति ठञ् । ‘सौगन्धिको गन्धवणिकु सौगन्धिकं तु कचृणे । गन्धोत्पले पद्मरागे कल्लारे’ इति हैमः ॥ (३) ॥ ध्यायन्ते पशुभिः । ‘ध्वे चिन्तायाम्’ (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकान्मक् । ‘ध्यामं दमनके गन्धतृणे श्यामेऽभिधेयवत्’ इति विश्वः ॥ (४) ॥ देवैरद्यते स्म । कः (३। २।१०२) ‘अदो जग्धिर्यसि किति’ (२।४।३६) ॥ (५) ॥ रोहति । ‘रुहेर्वृद्धिश्च’ (उ० १।४७) इति टिप् । ‘कचृणे रौहिषं क्लीबं पुलिङ्गो हरिणान्तरे’ इति मूर्धन्यान्ते रभसः ॥ (६) ॥ षट् ‘रौहिस्’ इति ख्याततृणविशेषस्य ॥

छत्रातिच्छत्रपालघ्नौ

छत्रेति ॥ छदति, छादयति, वा । छद् अपवारणे । वञ् (उ० ४।१।५९) ‘इस्मन्त्रक्किषु च’ (६।४।९७) इति ह्रस्वः । ‘छत्रा मिसावतिच्छत्रे कुस्तुम्बुरुशिलीन्ध्रयोः । नपुंसकं चातपत्रे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ अतिक्रान्तश्छत्रम् ॥ (२) ॥ पालं क्षेत्रं हन्ति । ‘अमनुष्य-’ (३।२।५२) इति टक् ॥ (३) ॥ त्रीणि ‘जलजतृण-विशेषस्य’ ॥

मालातृणकभूस्तृणौ ।

मालेति ॥ मालाकाराणि तृणान्यस्य ॥ (१) ॥ सुवस्तृणम् । पारस्करादित्वात् (६।१।१५७) सुट् । ‘भूर’ अव्ययं वा ॥ (२) ॥ द्वे ‘तृणविशेषस्य’ । स्वामी तु—छत्रादिपञ्च पर्यायानाह ॥

शष्पं बालतृणम्

शष्पमिति ॥ शस्यते । शुष्यति, वा ‘शंसु हिंसायाम्’ (भ्वा० प० से०) । ‘शुष शोषणे’ (दि० प० अ०) वा ।

‘खष्पशिल्पशष्प-’ (उ० ३।२।८) इति साधुः ।—‘नीपादयः’ इति पः—इति सुकुटस्तु चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादि-वृत्तिषु ‘नीपादयः’ इति सूत्राभावात् । ‘शष्पं बालतृणे स्मृतम् । पुंसि स्यात् प्रतिमाहानौ’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ बालं तृणम् ॥ (२) ॥ द्वे ‘नवतृणस्य’ ॥

घासो यवसम्

घेति ॥ अद्यते । घञ् (३।३।१९) ‘घञपोश्च’ (२।४। ३८) इत्यर्धस्ल्ल ।—‘घस्यते’—इति विगृह्णन्तौ स्वामि-सुकुटौ चिन्त्यौ । घसेः सर्वत्र प्रयोगाभावात् । अन्यथा ‘घ-ञपोश्च’ (२।४।३८) इति सूत्रवैयर्थ्यापातात् ॥ (१) ॥ यौति, यूयते, वा । ‘यु मिश्रणेऽमिश्रणे च’ (अ० प० से०) । ‘वहियुभ्यां णित्’ (उ० ३।१।१९) इत्यसच् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः ॥ (२) ॥ द्वे ‘गवाद्यदनीयतृणविशेषस्य’ ॥

तृणमर्जनम् ॥ १६७ ॥

तृणमिति ॥ तृण्यते । ‘तृणु अदने’ (त० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः ॥ (१) ॥ अर्ज्यते । ‘अर्ज अर्जने’ (भ्वा० प० से०) । ‘तृणाख्यायां चित्’ (उ० ३।५९) इत्युनन् । ‘अर्जुनः ककुमे पार्थे कार्तिवीर्यमयूरयोः । मातुरेकसुतेऽपि स्याद् धवले पुनरन्यवत् । नपुंसकं तृणे नेत्ररोगे स्याद् अर्जुनी गवि । उषायां बाहु-दानद्यां कुट्टन्यामपि च कचित्’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ द्वे ‘तृणमात्रस्य’ ॥

तृणानां संहतिस्तृण्या

तृणेति ॥ तृणानां संततिः समूहः । ‘पाशादिभ्यो यः’ (४।२।४९) ॥ (१) ॥ एकम् ‘तृणसमूहस्य’ ॥

नड्या तु नडसंहतिः ।

नेति ॥ नडानां संहतिः । ‘पाशादिभ्यो यः’ (४।२। ४९) ॥ (१) ॥ एकम् ‘नडसमूहस्य’ ॥

तृणराजाह्वयस्तालः

तृणेति ॥ तृणानां राजा । ‘राजाहःसखिम्यष्टच्’ (५। ४।९१) तृणराज इत्याह्वयो यस्य ॥ (१) ॥ तालयति । ‘तल प्रतिष्ठायाम्’ चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ‘तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालकि-यामाने करस्काले द्रुमान्तरे । वाद्यमाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताली जटौषधौ । क्लीबं तु हरिताले स्यात्’ (इति मेदिनी) ॥ तलति । अच् (३।१।१३४) ‘तलश्चपेटे तालद्रौ तलं ज्याघातवारणे । त्सरौ स्वभावधरयोस्तन्नीघाते च संमतम्’ (२) ॥ द्वे ‘तालस्य’ ॥

नालिकेरस्तु लाङ्गली ॥१६८॥

नालीति ॥ नलति, नल्यते, वा । 'णल गन्धे' (भा० प० से०) । बाहुलकादिप् । केन वायुना ईर्यते । 'ईर प्रेरणे' (अ० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) नालिश्रासौ केरश्च ॥*॥ कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८) । (नारिकेलः) ॥ (१) ॥*॥ लङ्गति 'लति गतौ' (भा० प० से०) । बाहुलकाद् अलच् दीर्घश्च । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नारिकेलस्य' ॥

घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरः

घोण्टेति ॥ घोणते । 'घुण भ्रमणे' (भा० आ० से०) । बाहुलकात् टः । 'घोण्टा तु बदरीपूगवृक्षयोरपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पवते, पुनाति, वा । 'पून् पवने' (भा० आ० से०) । 'छापूखडिभ्यः कित्' (उ० १।१२४) इति गन् । सुकुटस्तु—पूर्यते मान्यते सेचनादिना फलद्वारेण, अनेन, वा । घञि कुत्वे पूगः—इत्याह । तन्न । पूजेश्वरादिष्यन्तत्वेन णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन कुत्वाप्रसङ्गात् । 'निष्ठायामनिटः' (७।३।५३) इति वार्तिकश्च । 'पूगः क्रमुकसंघयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ क्रामति । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भा० प० से०) । बाहुलकादुः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'क्रमुकस्तु पुमान् भद्रमुस्तके ब्रह्मदारुणि । फले कार्पासिकायाश्च पट्टिकालोभ्रपूगयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ गुवन्यनेन । संसकत्वात् । 'गुपुरीषोत्सर्गे' (तु० प० अ०) । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः । यत्तु सुकुटः—बाहुलकाद्गुणाभावः— । तन्न । अस्य कुटादित्वाम् ॥*॥ 'गुवाकोऽपि च गूवाकः' इति तारपालः । तन्न बाहुलकादीर्घः ॥ (४) ॥*॥ खमिन्द्रियमाकाशं वा पिपति । 'पू पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) । 'उदोष्ठषपूर्वस्य' (७।१।१०२) । यत्तु—अचि (३।१।१३४) उत्त्वम् (७।१।१०२) आह सुकुटः । तन्न । 'इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी—' (७।१।१०२) इति वार्तिकविरोधात् । यदपि—'पूरी आप्यायने (दि० आ० से०)—इत्ययं धातुरुपन्यस्तः । तदपि न । 'खपुरः' इति रूपप्रसङ्गात् । ('खपुरः क्रमुके भद्रमुस्तकेऽलसकेऽपि च' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'पूगवृक्षस्य' 'सोपारी' इति ख्यातस्य ॥

१—लाङ्गलीयरेफचतुर्थः 'नालिकेरचितस्तिलकः' इति दमयन्तीशेषात् । २—रद्वितीयलचतुर्थः 'नारिकेलीमहावीरैरिव नारिकेलीवनैः' इति वासवदत्ताशेषात् ॥

अस्य तु ।

फलमुद्गेगम्

अस्येति ॥ अस्य पूगस्य । उद्धतो वेगोऽस्मात् । संसकत्वात् । उद्विजन्तेऽनेन । 'ओविजी' (तु० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'क्रमुकफलस्य' ॥

एते च हिंतालसहितास्त्रयः ॥१६९॥

खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः ।

एत इति ॥ एते नालिकेराद्यास्त्रयो हिंतालेन चतुर्थेन सहिताः खर्जूराद्याश्च चत्वारः । तृणजातीया द्रुमाः । शकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) हीनोऽल्पस्तालः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ खर्जति । 'खर्ज व्यथने' (भा० प० से०) । 'खर्जिपिञ्जादिभ्य उरोलचौ' (उ० ४।९०) इत्यूरः । 'खर्जूरं रूप्यफलयोः खर्जूरः कीटवृक्षयोः' (इति हैमः) ॥ १ ॥*॥ 'जातेरस्त्री—' (४।१।६३) इति ङीष् । गौरादिः (४।१।४१) वा । 'वनखजूरी' इति ख्याता ॥ (१) ॥*॥ केतयति । कित निवासे (भा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ण्वुल् (३।१।१३४) वा । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ तालयति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । जातित्वात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीष् ॥ (१) ॥*॥ 'तृणद्रुमभेदानां पृथक्' एकैकम् ॥

इति वनौषधिवर्गविवरणम् ॥

सिंहो मृगेन्द्रः पश्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ।

सिंह इति ॥ सिंघति । 'षिच क्षरणे' (तु० उ० अ०) । 'सिंघेः संज्ञायां हनुमौ कश्च' (उ० ५।६२) । यद्वा हि-नस्ति । 'हिसि हिंसायाम्' (रु० प० से०) अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'सिंहः कण्ठीरेव राशौ सत्तमे चोत्तरस्थितः । सिंही तु कण्ठकार्यी स्यात्' (इति मेदिनी) । 'सिंही स्वर्मानुमातरि । वासावृहत्योः क्षुद्रायाम्' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ मृगाणामिन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ पञ्चते । 'पचि विस्तारे' (भा० आ० से०) । पञ्चं विस्तृतमास्यमस्य । यद्वा मुखं पादाश्च पञ्च आस्यानीव यस्य । युद्धे मुख्यत्वात् ॥ (३) ॥*॥ हरिणी पिङ्गले अक्षिणी यस्य । 'बहुव्रीहौ' (५।४।११३) इति षच् ॥ (४) ॥*॥ केसराः स्कन्धवालाः सन्त्यस्य । 'अतः—' (५।

२।१।१५) इतीनिः । 'केसररी तुरगे सिंहे पुंनागे नागके-
सरे' (इति मेदिनी) ॥*॥ केचित् (केशरी) इति ताल-
व्योममध्यमाहुः । के वारि शिरसि वा शीर्यते । 'शृ हिं-
सायाम्' (त्रया० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ।
'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यलुक् । सोऽस्त्यस्य । इन्
(५।२।११५) ॥ (५) ॥*॥ हरति । 'अच इः' (उ०
४।१३९) । 'हरिश्चन्द्रार्कवाताश्वशुकभेकयमाहिषु । कपौ
सिंहे हरेऽजेंऽशौ शक्रे लोकान्तरे पुमान् । वाच्यवत् पिङ्ग-
हरितोः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'सिंहस्य' ॥

शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे

शार्द्धिति ॥ शारयति । 'शृ हिंसायम्' (त्रया० प०
से०) । स्वार्थणिचः क्तिप् । दूयते । 'दृङ् परितापे' (दि०
आ० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । बाहुलकालक् । यद्वा
शृणाति । पिञ्जाधूलच् (उ० ४।९०) बाहुलकादुक्वृद्धी ।
'शार्दूलो राक्षसान्तरे । व्याघ्रे च पशुभेदे च सत्तमे तूत्तर-
स्थितः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ द्वौ वर्णौ ईयते ।
'इङ् गतौ' (दि० आ० अ०) । बाहुलकात् पो गुणाभा-
वश्च । द्वीपाकाररेखावत्त्वाद् द्वीपं चर्मास्त्यस्य । 'अतः—'
(५।२।११५) इतीनिः ॥ (२) ॥*॥ व्याजिघ्रति । 'त्रा
गन्धोपादाने' (भ्वा० प० अ०) 'व्याङि घ्रातेश्च जातौ'
(उ० ५।६३) इति कः । यद्वा 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।
१३६) इति कः । 'पात्रा—' (३।१।१३७) इति शो न ।
'जिघ्रः संज्ञायाम्—' (वा० ३।१।१३७) इति निषेधात् ।
'व्याघ्रः स्यात्पुंसि शार्दूले रकैरण्डकरज्जयोः । श्रेष्ठे नरादु-
त्तरस्थः कण्टकार्यो तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥३॥*॥
त्रीणि 'वाघ्र' इति ख्यातस्य ॥

तरक्षुस्तु मृगादनः ॥ १ ॥

तरेति ॥ तरं गतिं मार्गं वा क्षिणोति । 'क्षिणु हिंसा-
याम्' (त० उ० से०) । मितद्वादिडुः (वा० ३।२।१८०)
॥ (१) ॥*॥ मृगमत्ति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) ।
ल्युः (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तैदुआवाघ' इति ख्या-
तस्य—इत्यन्ये । 'हुण्डार' इति ख्यातस्य—इति मुकुटः ॥

वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरः किटिः ।
दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडो भूदार इत्यपि २

वरेति ॥ वरं श्रेष्ठमाहन्ति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।
२।१०१) इति डः । 'वराहो नाणके किरौ । मेघे सुस्ते
गिरौ विष्णौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ सवनम् । 'षट्

प्राणिगर्भविसोचने' (अ० आ० से०) । संपदादिः (वा०
३।३।१०८) । सुवं प्रसवं करोति । 'कृजो हेतु—' (३।२।
२०) इति टः ॥*॥ 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्बशूकर-
पांशवः' इति शभेदः । शूकोऽस्त्यस्य । खररोमत्वात् । रः ।
यद्वा शूकं राति । 'रा आदाने' (अ० प० अ०) । 'आ-
तोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । यद्वा 'शू' इति ध्वनिं
करोति । अच् (३।१।१३४) । टः (३।२।२०) वा ॥ (२)
॥*॥ घर्षति । 'घृष संघर्षे' (भ्वा० प० से०) । क्तिच्
(३।३।१७४) । 'घृष्टिः स्त्री घर्षणस्पर्धाविष्णुकान्तासु ना
किरौ' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ कोलति पीनत्वात् ।
'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥
यद्वा कोलन्त्यङ्गान्यत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ।
'कोलो मेलक उत्सङ्गेऽङ्गपाल्यां चित्रके किरौ । कोलं च
वदरे कोला पिप्पल्यां चयमेपजे' इति हैमः ॥ (४)
॥*॥ पोत्रं सुखाग्रमस्त्यस्य । 'अतः—' (५।२।११५) इ-
तीनिः ॥ (५) ॥*॥ किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प०
से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ 'किरिः'
इति पाठे बाहुलकात् किः । ('अथ किरः किरिः । भू-
दारः शूकरः' इति हैमः) ॥ (६) ॥*॥ केटति । 'किट
गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपधात् किट्' (उ० ४।
१२०) ।—किटति—इति मुकुटश्चिन्त्यः । किटस्तौदा-
दिकत्वाभावात् ॥ (७) ॥*॥ दंष्ट्रास्त्यस्य । व्रीह्यादीनिः
(५।२।११६) ॥ (८) ॥*॥ घोणा नासास्य । व्रीह्यादिः
(५।३।११६) ॥ (९) ॥*॥ स्तब्धानि रोमाणि यस्य ॥
(१०) ॥*॥—क्रुडति । 'क्रुड घनत्वे' (तु० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४)—इति मुकुटः । तन्न । कुटादित्वाद्गु-
णाप्रसङ्गात् । क्रुडनम् । घञ् (३।३।१९) । क्रोडोऽस्यास्ति ।
अर्श आद्यच् (५।३।१२७) ॥ (११) ॥*॥ भुवं दारयति ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'सूकरस्य' ॥

कपिप्लवंगप्लवगशाखामृगवलीमुखाः ।

मर्कटो वानरः कीशो वनौकाः

केति ॥ कम्पते । 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०) ।
'कुण्ठिकम्प्योर्नलोपश्च' (उ० ४।१४४) इतीन् । 'कपिर्ना
सिंहके शाखामृगे च मधुसूदने' इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(१) ॥*॥ प्लवनम् । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) ।
'ऋदोरप्' (३।३।५७) प्लवेन गच्छति । 'गमश्च' (३।२।
४७) इति खच् । 'खच्च डिद्धा' (वा० ३।२।३८) ॥*॥
डित्वाभावे 'प्लवंगमः' च । 'प्लवंगमश्च मण्डूके तथा शा-

खामृगेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'अन्येष्वपि—' (वा० ३।३।४८) इति डः । 'प्लवगः कपिभेकयोः । अर्क-सूते' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ शाखाचारी मृगः पशुः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (४) ॥*॥ वली-युक्तं मुखमस्य । वली मुखेऽस्य—इति वा ॥ (५) ॥*॥ मर्कति । 'मर्क' धातुर्ग्रहणे । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) । मुकुटस्तु—मर्कः सौत्राद्रत्यर्थाचुरादित्वाद्धिकल्पितणिचः 'शकादिभ्योऽटन्'—इत्याह । तच्चिन्त्यम् । मर्क-श्रौरादित्वाभावात् । यदपि—प्रियते । 'जटमर्कटौ' इति मृ-डोऽटन्कारश्चान्तादेशः—इत्युक्तम् । तदपि निर्मूलत्वादु-पेक्ष्यम् ॥ (६) ॥*॥ वने भवं फलादि । अण् (४।३।५३) वानं राति । 'रा आदाने' (अ० प० अ०) 'आ-तोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । वानम् । 'वा गत्यादौ' (अ० प० से०) । संपदादि क्रिप् (वा० ३।३।१०८) । वि गमनेऽपि नृणाति वालकम् । 'नृ नये' (क्या० प० से०) अच् (३।१।१३४) । वा किंचित् नरो वा ॥ (७) मी ॥*॥ 'की' इति शब्दमीष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) 'मूलविभुजा—' (वा० ३।२।५) इति कः । यद्वा कस्य वायोरपत्यम् । 'अत इञ्' (४।१।९५) । किर्हनुमान् ईशो यस्य ॥ (८) ॥*॥ वनमोकोऽस्य ॥ (९) ॥*॥ नव 'वानरस्य ॥

अथ भल्ले ॥ ३ ॥

ऋक्षान्छभल्लभाल्लकाः

अथेति ॥ भल्लते । 'भल्ल हिंसायाम्' (भा० आ० से०) । बाहुलकादुः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । यत्तु मुकुटेन 'शूकादयश्च' इति सूत्रमुक्तम् । तदुज्ज्वलदत्तादौ न दृश्यते ।—भल्लति—इत्युक्तिः स्वामिमुकुटयोश्चिन्त्या ॥*॥ उल्लकादित्वात् (उ० ४।४१) दीर्घमध्योऽपि । 'भल्लूको भल्लूको भल्ल इत्युल्लूकादयश्च सः' इति पुरुषोत्तमः ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) 'भाल्लुकः' 'भाल्लूकः' । च (१) ॥*॥ ऋक्षणोति । 'ऋक्ष हिंसायाम्' (भा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'ऋक्षः पर्वतभेदे स्याद्भल्लूके शो-णके पुमान् । कृतवेधनेऽन्यलिङ्गं नक्षत्रे च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ।—ऋक्षति—इति स्वामी चिन्त्यः । ऋक्षेः सौ-वादिकत्वात् ॥ (२) ॥*॥ अच्छ आभिमुख्येन भल्लते । अच् (३।१।१३४) ।—भल्लति—इत्युक्तिः स्वामिमुकुट-

१—'दधति कुहरमाजां यत्र भल्लूकयूनाम्' इति प्रयो-गात्—इति स्वामिमुकुटौ ।

योश्चिन्त्या ॥*॥ संघातविगृहीतमिदं नाम । 'अच्छः स्फ-टिकभल्लूकनिर्मलेष्वच्छमन्यम् । आभिमुख्ये' (इति मे-दिनी) । 'भल्लः स्यात् पुंसि भल्लूके शस्त्रभेदे तु न द्वयोः । भल्लातक्यां स्त्रियां भल्लौ' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ भाल्लयते । 'भल्ल आभण्डने' चुरादिराकुक्षीयः ।—भा-ल्लयति—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'भाल्लु' इति ख्यातस्य ॥

गण्डके खड्गखड्गिनौ ।

गण्डेति ॥ गच्छति । 'गम्ल गतौ' (भा० प० अ०) । 'अमन्ताडुः' (उ० १।११४) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) यद्वा गण्डति संहतो भवति । 'गडि वदनैकदेशे' (भा० प० से०) ण्वुल् (३।१।१३३) 'गण्डकः पुंसि खड्गे स्यात् संख्याविद्याप्रभेदयोः । अवच्छेदेऽन्तराये च गण्डकी सरिदन्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ खडति । 'खड भेदने' (चु० प० से०) 'छापूखडिभ्यः कित्' (उ० १।१२४) इति गन् । 'खड्गो गण्डकश्छासिबुद्धभेदेषु गण्डके' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (२) ॥*॥ खड्गः शङ्ख-मस्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) । 'खड्गी ना गण्डके म-ञ्जुघोषे खड्गधरे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गंडा' इति ख्यातस्य ॥

लुलापो महिषो बाहद्विपत्कासरसैरिभाः ॥ ४ ॥

लुलेति ॥ लुडति पङ्के । 'लुड संश्लेषे' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । डलयोरैक-त्वम् । आभोति । 'आभृ व्याप्तौ' (भा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । लुलश्चासावापश्च । यद्वा लुड्यन्ते । 'लुड विलोडने' () । भिदाद्यङ् (३।३।१०४) लुला त्रि-लोडिता आपो येन । 'लुल विमर्दने' इति सौत्रो धातुर्वा ॥*॥ ('लुलार्थः' इति) अन्तस्थयकारान्तपाठे बाहुलका-दायङ्प्रत्ययः ।—'लुलिकुलिकिभ्य आयः'—इति मु-कुटलिखितसूत्रमुज्ज्वलदत्तादिषु न पश्यामः । यद्वा अयते । अय गतौ (भा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । लुलश्चासावयश्च ॥ (१) ॥*॥ महति, मल्लते, वा । 'मह पूजायाम्' (भा० प० से०) । 'अविमल्लोष्टिषच्' (उ० १।४५) । यद्वा मंहते । 'महिङ् वृद्धौ' (भा० आ० से०) ।

१—'अच्छभल्लपरिषद्दिहन्ती' इत्यभिनन्दः—इति मुकुटः ।

—२ तथा च प्रयोगो दृश्यते 'खुरविधुतधरित्रीचित्रकायो लुलायः' इति—इति मुकुटः ॥

आगमशासनस्यानित्यत्वान्न नुम् । 'टिड्डा—' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (२) ॥*॥ बाहानां द्विषन् । बाहेषु द्विषन् वा । 'ससमी' (२।१।४०) इति योगविभागात् समासः ॥ (३) ॥*॥ के जले आसुरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा ईषत् सरति । स्थूल-कायत्वात् । 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) इति कोः का-देशः ॥ (४) ॥*॥ सीरोऽस्त्येषाम् । इनिः (५।२।११५) । सीरिणां कर्षकाणामिभ इव । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । प्रज्ञाचण् (५।४।३८) । यद्वा 'सीरोऽर्कहलयोः पुंसि' (इति मेदिनी) । सीरस्य सूर्यस्य इभ इव । पुत्रवा-हनत्वात् । पूर्ववत् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'महिषस्य' ॥

स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः ।

सृगालवञ्चकक्रोष्टुफेरुफेरवजम्बुकाः ॥ ५ ॥

स्त्रियामिति ॥ शिवः शिवा वा देवताऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । शकुनावेदकत्वात् । 'शिवः किलः शिवा क्रोष्टा भवेदामलकी शिवा' इति शाश्वता-च्छृगालेऽपि स्त्रीलिङ्गः । चतुष्पदां द्विलिङ्गता वक्ष्यते । त-दपवादोऽयम् ॥ (१) ॥*॥ भूरयो माया यस्य ॥ (२) ॥*॥ गां विकृतां वाचं मिनोति । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० से०) । 'कृवापा—' (उ० १।१) इत्युण् ॥ (३) ॥*॥ मृगेषु धूर्त इव 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ सृजति मायाम् । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । बाहुल-कात् कालन् । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । असृग् आलाति वा । कः (३।२।३) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्बशम्बरशूकराः । रशनापि च 'जिह्वायां शृगालः कलशोऽपि च' इति शभेदः । शृङ्गं न लाति । पूर्ववत् । 'शृगालो वञ्चके दैत्ये शृगालं डमरे वि-दुः' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ वक्ष्यते । 'वञ्चु प्रलम्भने' (चु० आ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ।—वञ्चय-ति—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । आकुक्षीयस्य वञ्चरात्मने-पदित्वात् । 'वञ्चकस्तु खले धूर्ते गृहवञ्चौ च जम्बुके' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ क्रोशति । 'कुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । 'सितनि—' (उ० १।६९) इति तुन् । 'तुज्वत् क्रोष्टुः' (७।१।९५) ॥ (७) ॥*॥ 'फे' इत्यव्यक्तं रौति । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ (८) ॥*॥ 'फे' इत्यव्यक्तो रवोऽस्य । 'गुहारूपं वृषभेरुः फेरव-स्तारवः शिवा । सूकरोऽतिरुजः फेरुः श्वभीरुर्मण्डला-हितः' इति साहसङ्कः ॥ (९) ॥*॥ जमति । 'जमु अ-

दने' (भ्वा० प० से०) । मृगयादिः (उ० १।३७) ।—मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः, वुक् च—इति मुकुटश्चिन्त्यः । टिलोपप्रसङ्गात् । वुकोऽप्रसङ्गाच्च ॥*॥ उ-ल्कादित्वात् (उ० ४।४१) जम्बूकश्च । 'खरोष्ट्रकपिज-म्बूकवायसाजम्बरो यमः' इति वाचस्पतिः ॥ (१०) ॥*॥ दश 'जम्बुकस्य' ॥

ओतुर्विडालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक् ।

ओतुरिति ॥ अवति विष्टाम्, आखुभ्यो गृहम्, वा । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) 'सितनि—' (उ० १।६९) इति तुन् । 'ज्वरत्वर—' (६।४।२०) इत्युटौ । दीर्घः (६।१।१०१) गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥*॥ वेडति । विड्यते, वा । 'विड आक्रोशे' (भ्वा०) । तमिविशि-विडि (उ० १।११८) इति कालन् । 'विडालो नेत्रपिण्डे सादृषदंशकके पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ मार्धिं मुखम् । 'मृजू शुद्धौ' (अ० प० से०) । 'कञ्जिमृजिभ्यां चित्' (उ० ३।१३७) इत्यारन् । 'मृजेवृद्धिः' (७।२।११४) । 'मार्जार ओतौ खट्वांशे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ वृषान् मूषकान् दशति । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ आखून् भुङ्क्ते । आखुभ्यो भुनक्ति वा 'भुज पालनाभ्यव-हारयोः' (रु० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'मार्जारस्य' ॥

त्रयो गौधारगौधेरगौधेया गौधिकात्मजे ॥ ६ ॥

त्रेति ॥ गोधाया अपत्यम् । 'गोधाया ढक्' (४।१।१२९) ॥ (२) ॥*॥ 'आरगुदीचाम्' (४।१।१३०) ॥ (१) ॥*॥ शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि स-र्पाद्गोधायां जातस्य 'चन्दनगोहा' इति ख्यातस्य ॥

श्रावित्तु शल्यः

श्रेति ॥ श्रानं विध्यति । 'व्यथ ताडने' (दि० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) । 'नहिष्ठति—' (६।३।११६) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ शलति । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । अश्यादित्वात् (उ० ४।१।१२) यः । 'शल्यं तु न स्त्रियां शङ्कौ क्लीबं क्षेपेष्टुतोमेरे । मदनदुश्चाविधोर्ना' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शल्यस्य' 'सेह' इति ख्यातस्य ॥

तल्लोम्नि शलली शललं शलम् ।

तदिति ॥ तस्य श्राविधो लोमनि । शलति । वृषादि-

त्वात् (उ० १।१०६) कलच् । गौरादित्वात् (४।१।४१) जातित्वात् (४।१।६४) वा ङीष् स्त्रियाम् ॥ (१) ॥*॥ स्त्रीत्वाविवक्षायां शलल् ॥ ('तच्छलाकायां शललं शलमित्यपि' इति हैमनाममाला) । 'शललस्तु नृशण्डयोः' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥*॥ पचाद्यचि । 'शलं तु शलकीलोमिश्रितं भुङ्क्ते गणे विधौ' (इति विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शल्यरोम्णाम्' ॥

वातप्रमीर्वातमृगः

वातेति ॥ वातं प्रमिमीते—वाताभिमुखधावनात् । 'वातप्रमीः' (४।१) इत्युणादिसूत्रेण माङ् ईप्रत्ययः कित् । 'वातप्रमीर्वातमृगः' इति पुंस्काण्डेऽमरमाला । 'योषिति वातप्रमीः समीरमृगः' । इति वोपालितात् स्त्रीत्वमप्यस्य—'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष्—इत्येके । अन्ये तु—कारग्रहणस्य तपरार्थत्वाद्दीर्घान् ङीष् न—इत्याहुः ॥ (१) ॥*॥ वात इव वातस्य वा मृगः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृगभेदस्य' ॥

कोक ईहामृगो वृकः ॥ ७ ॥

कोक इति ॥ कोकते । 'कुक् आदाने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।३४) ॥ (१) ॥*॥ ईहा मृगेष्वस्य । ईहां मृगयते वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।—मृगयति—इति मुकुटश्चिन्त्यः । 'मृग अन्वेषणे' इत्यस्यात्मनेपदित्वात् । ईहाप्रधानो मृगो वा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) । 'ईहामृगस्तु पुंसि स्यात् कोकरूपकभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वर्कते । 'वृक् आदाने' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध्' (३।१।३५) इति कः । यद्वा वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'मृशुषिमुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४१) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृकस्य' 'विग' इति ख्यातस्य ॥

मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः ।

मृग इति ॥ मृग्यते व्याधैः । 'मृग अन्वेषणे' (चु० आ० से०) घञ् (३।३।१९) ।—'घञर्थे कः' (वा० ३।५८)—इति मुकुटः । तन्न । परिगणनात् । घञापि रूपसिद्धेः । अदन्तत्वाद्गुणाप्रसङ्गात् । 'मृगः पशौ कुरङ्गे च करिणक्षत्रभेदयोः । अन्वेषणायां याच्यायां मृगी तु वनितान्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ कौ रङ्गति । 'रगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (५।२।१२७) । कौ रङ्गोऽस्त्यस्य वा ॥ (२) ॥*॥ वातमयते । 'अय गतौ'

(भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुण् ॥*॥ 'वानायुः' इत्येके । वनभवमयते ॥ (३) ॥*॥ हरति मनः, ह्रियते गीतेन वा । 'श्यास्याहञ्विभ्य इनच्' (उ० १।४६) । 'हरिणः पुंसि सारङ्गे विशदे त्वमिधेयवत् । हरिणी हरितायां च नारीभिद्वृत्तभेदयोः । सुवर्णप्रतिमायां च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अजिनस्य योनिः ॥*॥ 'विश्वाची चारुलोचनः' इति रभसः ॥ पञ्च 'हरिणस्य' ॥

ऐणेयमेण्याश्चर्मार्थम्

ऐणयिति ॥ मृग्याश्चर्मार्थिमांसादि । एण्या विकारोऽवयवो वा । 'एण्या ढञ्' (४।३।१५९) ॥ (१) ॥*॥ (एकम्) 'हरिणाजिनस्य' ॥

एणस्यैणम्

एणेति ॥ एणस्य मृगस्य विकारोऽवयवो वा । 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' (४।३।१५४) ॥ (१) ॥*॥ (एकम्) ॥

उभे त्रिषु ॥८॥

उभे इति ॥ उभे ऐणेयैणे ॥

कदली कन्दली चीनश्चमूरुप्रियकावपि ।

समूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः ॥ ९ ॥

केति ॥ षडेते हरिणभेदा अजिनयोनयः स्युः । के दलति । 'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (४।१।३४) ।—'कन्देर्नलोपश्च' इत्यरन्—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिषूक्तसूत्रादर्शनात् । ङीष् (४।१।६३) । 'कदली हरिणान्तरे । रम्भायां वैजयन्त्यां च' इति (लान्तेषु) हैमः । 'रम्भावृक्षे च कदली पताकामृगभेदयोः' (इति लान्तेषु मेदिनी) । 'कदलं त्रिषु' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥*॥ कन्दे सस्यमूले लीयते । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा कन्दति । 'कदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । गौरादिः (४।१।४१) । ('कन्दलं त्रिषु कर्पोलेऽप्युपरागे नवाङ्कुरे) । 'कलध्वानौ कन्दली तु मृगगुल्मप्रभेदयोः' इति लान्तेषु मेदिनी । अत एव—इन्नन्तवितौ—इति स्वामी चिन्त्यः ॥ (१) ॥*॥ चिनोति । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । बाहुलकाद् नक् दीर्घश्च । 'चीनो देशांशुक्रीहिभेदे तन्तौ मृगान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चमति । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०)

१—हैमे तु 'कलपे' इति लिखितम् । 'समूहे' इति व्याख्यातमनेकार्थकैरवाकरकौमुद्याम् ।

खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । पृषोदरादित्वात् (६।३। १०९) अत उत् । यद्वा चमूः चम्वं वा ऊर्यस्य ॥ (१) ॥*॥ प्रीणाति । प्रीयते वा । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्र्या० उ० अ०) । 'प्रीङ् प्रीणने' (दि० आ० अ०) वा । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ शोभनावूर यस्य ॥ (१) ॥*॥ 'अजिनजातीयमृ- गाणाम्' पृथक् ॥

कृष्णसाररुख्यङ्कुरङ्कुशंवररौहिषाः ।

गोकर्णपृषतैर्गर्भरोहिताश्चमरो मृगाः ॥ १० ॥

कृष्णेति ॥ कृष्णेन सारः शबलः । 'तृतीया-' (२।१।३०) इति समासः । 'कृष्णसारः' शिशिपायां मृगभेदे सुहीतरौ इति हैमः ॥*॥ ('कृष्णसारः' इति) तालव्यपाठे । कृष्ण-श्चासौ शारश्च । 'वर्णो वर्णेन' (२।१।७८) इति समासः । 'सारः' शबलवातयोः इति तालव्यादौ रभसः ॥ (१) ॥*॥ रौति । 'रु शब्दे' (अ० प० से०) । 'जन्वादयश्च' (उ० ४।१०२) इति साधुः । 'रुद्धैत्ये मृगेऽपि च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ नितरामञ्चति । 'नावञ्चेः' (उ० १। १७) इति कुः । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'न्य-ङ्कुर्मृगे सुनौ' इति हैमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ रमते । रज्यते वा । मृगव्यादित्वात् (उ० १।३७) साधुः । मुकुटस्तु—रङ्गति गच्छति—इति व्याख्यत् । तन्न । रङ्गिधातोर्धातुपा-ठेऽदर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ शं वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'शमि धातोः संज्ञायाम्' (३।२।१४) इत्यच् । 'शंवरौ दानवान्तरे । मत्स्यैणगिरिभेदेषु शंवरौ पुनरौषधौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ रौहिषं तृणभेदमस्ति । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । 'रौहिषं कत्तृणे क्लीबं पुंसि स्या-द्धरिणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गोरिव कर्णावस्य । 'गोकर्णोऽश्वतरे सर्पे सारङ्गे च गणान्तरे । अङ्गुष्ठानामि-कोन्माने गोकर्णी मूर्ध्निकौषधौ' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ पृषताः सन्त्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) यद्वा पर्षति । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'पृषिरङ्गिभ्यां कित्' (उ० ३।१।११) इत्यतच् । 'मृगो विन्दुः' पृषश्चैव पृषतश्च प्रकी-र्तितः इति व्याडिः । 'पृषतवत् पृषन्मृगे । विन्दौ' इति हैमः । 'पृषतस्तु मृगे विन्दौ खरोहिते । श्वेतविन्दुयुतेऽपि स्यात्' इति हैमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ एति । बाहुलकाणः

॥ (१) ॥*॥ ऋच्छति । इयति वा बाहुलकात् इयन् ॥*॥ (ऋष्यः) मूर्धन्यान्तोऽपि ऋषति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) अश्यादित्वात् (उ० ४।१।१२) साधुः ॥*॥ 'रिष्यः' अपि रिष्यते । 'रिष हिंसायाम्' (दि० प० से०) । अश्यादिः (उ० ४।१।१२) । 'एणः कुरङ्गेमा रिष्यः स्यादश्याश्चारुलोचनः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥*॥ रोहति । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) । 'रुहे रस्य लो वा' (उ० ३।९४) इतीतच् ॥ (१) ॥*॥ चमति, चम्यते, वा । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तिकमिभ्रमिचमि-' (उ० ३।१।३२) इत्यरः । 'चमरं चामरे स्त्री तु मञ्जरीमृगभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एते द्वादश 'मृगभेदाः' ॥

गन्धर्वः शरभो रामः सृमरो गवयः शशः ।

इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्याः पशुजातयः ॥ ११ ॥

गन्धेति ॥ गन्धयति, गन्ध्यते, वा । वा 'गन्ध अर्दने' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । अ-र्बति । 'अर्ब गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१। १३४) । गन्धश्चासावर्बश्च । शकन्वादिः (वा० ६।१। ९४) यद्वा गन्धे अर्वो बोधोऽस्य । 'गन्धर्वः पशुभेदे पुंस्कोकिलतुरंगयोः । अन्तराभवसत्त्वे च गायने खेचरेऽपि च' इति (स्पर्शान्ते) विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'कृशृशलिकलिगर्दि-भ्योऽभच्' (उ० ३।१।२२) । 'अष्टापदे च करभे शरभः स्यान्मृगान्तरे' इति तालव्यादौ रभसः । 'शरभस्तु प-शोर्भिदि । करभे वानरभिदि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रमते । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । 'ज्वलिति' (३।१। १४०) इति णः । रमन्तेऽस्मिन्ननेन वा । 'हलश्च' (३। ३।१२१) इति घञ् । 'रामा योषाहिङ्गुलिन्योः क्लीबं वा-स्तुककुष्ठयोः । ना राघवे च वरुणे रैणुकेये हलायुधे । हये च पशुभेदे च त्रिषु चारौ सितेऽसिते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सरणशीलः । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सृघस्यदः कमरच्' (३।२।१६०) ॥ (१) ॥*॥ गवते 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकादयः । यद्वा गवनम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) गवं गवेन वा याति । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) ॥ (१) ॥*॥ शशति । 'शश पुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ इत्यादयो येऽत्रोक्ताः, ये च पूर्वोक्ताः सिंहा-दयः, वक्ष्यमाणाश्च ये गोमेषहस्त्यश्वादयः, सर्वे ते पशुजा-

१—रौहिद् हलन्तोऽपि 'स एव रौहिषां मध्ये चरति' इति भवभूतिः 'रुणद्धि कश्चित् क्रमे सुप्तरोहिषी' इत्यभिनन्दः—इति मुकुटः ॥ २—हैमसटीकपुस्तके तु नोपलभ्यते ॥

तयः पशुशब्दवाच्याः । पश्यति सर्वमविशेषेण । 'दृशिर्
प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्जिदृशि-' (उ० १।२७)
इत्युः पशिरादेशश्च । यत्तु मुकुटः—'पशेः सौत्रधातोः
'अपष्टादयः' इति कुः' इति सुभूतिः—इत्याह । तदुक्त-
सूत्रास्तरणमूलकम् ।—पाश्यन्ते पशैः—इति स्वाम्यप्ये-
वम् ॥ 'मृगभेदानाम्' पृथक् ॥

उन्दुरुमूषिकोऽप्यासुः

उन्ध्रिति ॥ उन्नति । 'उन्दी ह्रदने' (रु० प० से०) ।
बाहुलकादुरुः । 'कन्दुरुन्दुरुन्दुरः' इति शब्दार्णवः ॥
(१) ॥*॥ मुष्णाति । 'मुष स्तेये' (क्या० प० से०) ।
'मुष्णातेर्दीर्घश्च' (उ० २।४२) इति किकन् ॥*॥ 'मूष
स्तेये' (भ्वा० प० से०) दीर्घोपधोऽस्ति । मूषति । पृषुल्
(३।१।१३३) । 'भद्रमूषिक आसन्दी कुंदुरुन्दुरुन्दुरः।
मूषको वज्रदशनः क्रमः काण्डो विलेशयः' इति वा-
चस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ आ खनति । 'खनु अवदारणे'
(भ्वा० उ० से०) । 'आङ्परयोः खनिशृभ्यां ङिच्' (उ०
१।३३) इत्युः । मुकुटस्तु—'आङि खनिवृद्धोर्नलोपश्च'
इति कुर्नलोपश्च । बाहुलकादलोपः—इति सूत्रमुपन्यास्यत् ।
तच्चिन्त्यम् । उज्ज्वलदत्तादिविरोधात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'मूषिकस्य' ॥

गिरिका बालमूषिका ।

गिरीति ॥ गिरति । 'कृगृपृकुटि-' (उ० ४।१४३)
इति इः किक्व । 'ऋत इत्'—(७।१।१००) संज्ञायां कन्
(५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ क्षुद्रत्वात् बाला चासौ मूषिका
च । 'खर्वाखुर्बालमूषिका' इति दुर्गः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'स्वलपमूषकजातेः' ॥

सरटः कृकलासः स्यात्

सरेति ॥ सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) ॥ (१) ॥*॥ कृकं शिरो
ग्रीवां कण्ठं च लासयति चालयति । 'लस शिल्पयोगे'
चुरादिः 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सरटस्य'
'किर्काट' इति ख्यातस्य ॥

मुसली गृहगोधिका ॥ १२ ॥

मुसेति ॥ मुस्यति संशयम् । 'मुस खण्डने' (दि० प०

से०) वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । गौरादित्वा-
न्डीप् ।—जातौ डीप् (४।१।६३)—इति मुकुटः । तन्न ।
स्त्रीविषयत्वात् । 'मुसलं स्यादयोऽमे च पुनपुंसकयोः स्त्रि-
याम् । तालमूल्यामाखुपर्णीगृहगोधिकयोरपि' (इति मेदिनी)
॥*॥ तालव्यमध्या (मुसली) इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥
अल्पा गोधा 'अल्ये' (५।३।८५) इति कन् । गृहस्य गो-
धिका । 'ज्येष्ठा स्त्री कुड्यमत्स्या च गृहगोधा गृहालि-
का' इति साहसाङ्कः ।—'गृहगोलिका' इति पाठः सभ्यः
इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृहगोधायाः' 'विडु-
त्तिया' इति ख्यातायाः ॥

लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः ।

लूलेति ॥ लुनाति । 'लूञ् छेदने' (क्या० उ० से०) ।
'हसिमृगू-' (उ० ३।८६) इति तन् । संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणा-
भावः ।—बाहुलकात्तन्—इति मुकुटस्वेतसूत्राज्ञानमू-
लकः । 'लूता लूतका' इत्यमरदत्तः । 'लूता तु रोगे पिपी-
लिकोर्णनाभयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ तन्तून्
वयति । 'वेञ् तन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'हावामश्च'
(३।२।२) इत्यण् ॥*॥ तन्नं तन्तून् वयति 'तन्त्रवायः'
इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ ऊर्णेव तन्तुर्नाभावस्य ।
'अच्' (५।४।७५) इति योविभागादच् । 'छद्यापोः-'
(६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (३) ॥*॥ मर्कति । 'मर्क'
सौत्रो धातुर्ग्रहणार्थः । शकादित्वात् (उ० ४।८१) अटन् ।
'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'अथ मर्कटकः सस्यभेदे वा-
नरलूतयोः' इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'ऊर्णना-
भस्य' 'मकडी' इति ख्यातास्य ॥

नीलङ्गुस्तु क्रिमिः

नीति ॥ नितरां लङ्गति । 'लगि गतौ' (भ्वा० प०
से०) । नीलति वा । 'णील वर्णे' (भ्वा० प० से०) । 'खरु-
शङ्कु-' (उ० १।३६) इति साधुः । 'नीलङ्गुरपि नीलाङ्गुः'
इति द्विरूपकोशः । 'नीलङ्गुः स्यात् कृमौ पुंसि भम्भराल्यां
तु योषिति' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ क्रामति । 'क्रमु
पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । 'क्रमितमिशतिस्तम्भामत
इत्' (उ० ४।१२२) इति किः ॥*॥ बाहुलकात् संप्रसा-
रणमपि । 'द्रुमामये भवेत्पुंसि कीटे च क्रिमिवत् कृमिः'
इति रभसः । 'क्रिमिर्ना कृमिवत् कीटे लाक्षायां कृमिले

१ अचि (३।१।१३४) । गौरादित्वात् (४।१।४१) जातित्वात्
(४।१।६३) वा डीपि 'मूषी' अपि ॥ 'हन्ति कीटविषं सर्वं
तथा मूषीविषं च यत्' इति शालिहोत्रे—इति मुकुटः ॥

१—'मुषली' मूष्यमध्या च इति वर्णदेशना—इति मु-
कुटः । २—अनेकार्थकैरवाकरकौमुद्यां तु 'कदंसे गदे' इति व्या-
ख्यातं मङ्गप्रामाण्येन ।

खरे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुनकीडा' इति ख्यातस्य ॥

कर्णजलौका शतपद्युमे ॥ १३ ॥

कर्णेति ॥ कर्णस्य जलौकेव ॥*॥ (कर्णजलौकाः) सान्ता वा ॥ (१) ॥*॥ शतं पादा यस्याः । 'कुम्भपदीषु च' (५।४।१३९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ सान्तत्वेऽपि स्त्रीत्वबोधनाय—'उमे' इति । द्वे 'कर्णजलौकायाः' 'गोजर' इति ख्यातस्य ॥

वृश्चिकः शूककीटः स्यात्

वृश्चितीति ॥ वृश्चति । 'ओ व्रश्चू लेदने' (तु० प० से०) 'वृश्चिकृष्योः किकन्' (उ० २।४०) । 'ग्रहिज्या—' (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । 'वृश्चिकस्तु द्रुणे राशौ शूककीटौषधीभिदोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शूकयुक्तः कीटः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऊर्णादिभक्षककृमिविशेषस्य' ॥

अलिद्रुणौ तु वृश्चिके ।

अलीति ॥ अलति=दंशे समर्थो भवति । 'अल भूपणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । 'भृङ्गवृश्चिकयोरलिः' इति रभसः ॥*॥ बाहुलकादिणप्रत्यये दीर्घादिरपि । 'वृश्चिको द्रुण अलिः स्यात्' इति वोपाहितः ॥*॥ नान्तोऽप्यस्ति अलमर्थोऽस्यास्ति । 'ग्रीष्मादित्वात्' (५।२।११६) इति । 'अव्ययानां भसात्रे टिलोपः' (वा० ६।४।१४४) इति टिलोपः । 'अथाली स्याद्वृश्चिके भ्रमरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ द्रुणति । 'द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु' (तु० प० से०) । 'इ-गुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'द्रुणं' चापेऽल्लिनि द्रुणः' (इति मेदिनी) ॥*॥ अचि (३।१।१३४) 'द्रोणः' इत्येके—इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृश्चिकस्य' 'वील्ली' इति ख्यातस्य ॥

पारावतः कलरवः कपोतः

पारेति ॥ परं जीवमवति । पराच्छत्रोरहंकाराद्वा ज्ञानोपदेशेन । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । शतृप्रत्ययः (३।२।१२४) । 'द्वितीया' (२।१।२४) 'पञ्चमी' (२।१।३७) इति योगविभागात् समासः । पारावतो दत्तात्रेयस्यायं गुरुः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥*॥ 'पारापतः' इति पाठे पारादप्यापतति प्रेम्णा । 'पल्ल गतौ' (भ्वा०

प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पारावतश्च छेद्यश्च कपोतो रक्तलोचनः । पारापतः कलरवः' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ कलो रवोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ कस्य वायोः पोत इव को वायुः पोतो नौरिवास्य वा । 'पारावतः कपोतः स्यात्कपोतो विहगान्तरे' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पारावतस्य' 'परेवा' इति ख्यातस्य ॥

अथ शशादनः ॥ १४ ॥

पत्री श्येनः

अथेति ॥ शशमति । 'अद् भक्षणे' (अ० प० अ०) । ल्युः (३।१।१३३) । ल्युट् (३।३।११३) वा । युच् (उ० २।७८) । 'श्येने पत्रिशशादनौ' (इत्यमरमाला) ॥ (१) ॥*॥ 'अतिशयितं प्रशस्तं वा पत्रमस्य । अतः—' (५।२।११५) इतीति । 'श्येनाख्यो विहगः पत्री पत्रिणौ श-रपक्षिणौ' इति शाश्वतः ॥ (२) ॥*॥ श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'श्यास्त्याह्वयिभ्य इन्च्' (उ० २।४६) । 'श्येनः पक्षिणि पाण्डुरे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'श्येनस्य' 'वाज' इति ख्यातस्य ॥

उल्लूके तु वायसारातिपेचकौ ।

उल्ल्विति ॥ उचति । 'उच समवाये' (तु० प० से०) । 'उल्लूकादयश्च' (उ० ४।४१) इति साधुः । 'उल्लूकः पुंसि काकाराविन्द्रे भारतयोधिनि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वायसस्य काकस्यारातिः ॥ (२) ॥*॥ पचति—संतपति, पच्यते वा दुःखेन । 'डुपचष् पाके' (भ्वा० उ० अ०) । 'पचिमच्योरिचोपधायाः' (उ० ५।३७) इति वुन् । अत इत्वम् । 'पुगन्त—' (७।३।८६) इति गुणः । यत्तु सुकुटः—कृष्णादित्वात् (उ० ५।३५) वुन् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अत एत्वम्—इत्याह । तन्न । 'पचिमच्योः' इति सूत्रस्य सत्त्वात् । पृषोदरादित्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । 'अथ शक्राख्यो दिवान्धो वक्रनासिकः । हरिनेत्रो दिवाभीतो नखाशी पीयुधर्घरौ । काकभीरुर्नक्तचारी' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शूकस्य' ॥

व्याघ्राटः स्याद्भरद्वाजः

व्याघ्रेति ॥ व्याघ्रमटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । व्याघ्र इवाटति वा । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ भरन् धारको वाजोऽस्य । यद्वा भरद्वाजस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । संज्ञापू-र्वकत्वाद्वृश्चमावः । 'भरद्वाजो गुरोः पुत्रे व्याघ्रटाख्यवि-

हंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भरद्वाजपक्षिणः'
'मर्दुल' इति ख्यातस्य ॥

खञ्जरीटस्तु खञ्जनः ॥ १५ ॥

खञ्जेति ॥ खञ्ज इव ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकात् कीटन् ॥ (१) ॥*॥ खञ्जति । 'खजि गतिवैकल्ये' (भ्वा० प० से०) । नन्वादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः । 'खञ्जनः खञ्जरीटे, स्त्री सर्षपां, खञ्जनं गतौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खञ्जन' इति ख्यातस्य ॥

लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यात्

लोहेति ॥ लोहमिव पृष्ठमस्य ॥ (१) ॥*॥ कङ्कते । 'ककि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कङ्कच्छब्दविज्ञे ख्यातो लोहपृष्ठकृतान्ततोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बाणोपयोगिपत्रस्य पक्षिभेदस्य' 'कंकहड' इति ख्यातस्य ॥

अथ चापः किकीदिविः ।

अथेति ॥ चापयति । 'चष हिंसायाम्' (चु० प० से०) स्वार्थण्यन्तः । 'चष मक्षणे' (भ्वा० उ० से०) हेतुमण्यन्तो वा । अच् (३।१।१३४) । 'चासः' अपि । 'इक्षु-पक्षिभिदोश्चासः' इति दन्त्यान्तेषु रभसः ॥ (१) ॥*॥ 'किकी' इति दीव्यति वाशते । 'दिवु क्रीडादौ' (दि० प० से०) । 'कृविष्टृष्वि-' (उ० ४।५६) इति साधुः । 'किकीदिविश्च चापः स्यात्' इति रत्नकोषः । 'चाषो दिविः किकिः स्मृतः' इति व्याडिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चापस्य' 'चास' इति ख्यातस्य ॥

कलिङ्गभृङ्गधूम्याटाः

केति ॥ के मूर्ध्नि लिङ्गं चूडास्य । कलिं कलहं गच्छति वा । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् । 'खच् द्विद्वक्तव्यः' (वा ३।२।३८) । कलिङ्गः पूतिकरजे धूम्याटे भृङ्गि नीवृति । न द्वयोः कौटजफले महिलायां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ भृङ्ग इव । कृष्णत्वात् । यद्वा विभर्ति कुलम् । 'भृजः किन्नुट् च' (उ० १।१२५) इति गन् । 'भृङ्गो धूम्याटपिङ्गयोः । मधुव्रते भृङ्गराजे पुंसि भृङ्गं गुडत्वचि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ धूम्या धूमसमूह इवाटति । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भृङ्गस्य' ॥

अथ स्याच्छतपत्रकः ॥ १६ ॥

दार्वाघाटः

अथेति ॥ शतं पत्राण्यस्य ॥ (१) ॥*॥ दारु आहन्ति । 'दारावाहनोऽणन्त्यस्य च टः-' (वा० ३।२।४९) । वासार्थं दारु आघाटयति । 'घट संघाते' चुरादिः । अण् (३।२।१) ॥ सुभूतिस्तु चिन्त्यः । घटिना विगृहीतत्वात् । 'काष्ठकुट्टः शतच्छदः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काष्ठ-कुट्टस्य' 'काठकोरा' इति ख्यातस्य ॥

अथ शारङ्गः स्तोककश्चातकः समाः ।

अथेति ॥ शारयति, शार्यते, वातपादिना । 'शृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) । ण्यन्तः । 'तरत्यादिभ्यश्च' (उ० १।१२०) इत्यङ्गच् । —शाररङ्गच्—इति मुकुटः । तन्न । उज्ज्वलदत्तादिवृत्तिष्वेतस्मृत्तादर्शनात् । 'शारङ्गश्चातके ख्यातः शबले हरिणेऽपि च' इति तालव्यादावजयः ॥*॥ सरति । 'सृवृजोऽवृद्धिश्च' (उ० १।११२) इत्यङ्गच् । —'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । णिच् (३।१।२६) पूर्ववत् । अण् (३।२।१) वृद्धिश्च—इति मुकुटश्चिन्त्यः । अणोऽप्रसङ्गात् । 'सुवृजोः' इति सिद्धत्वाच्च । णिचः प्रयोजनाभावाच्च । 'चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु' इति दन्त्यादौ रभसात् । यद्वा सारमङ्गमस्य । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । 'सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शबले त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ स्तोकं कं जलमस्य । स्तोकं कायति वा । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ चतति । 'चते याचने' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।३३) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चातकपक्षिणः' 'पपिहा' इति ख्यातस्य ॥

कुकवाकुस्तान्नचूडः कुकुटश्चरणायुधः ॥ १७ ॥

कृकेति ॥ कृकेन गलेन वक्ति । 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) । 'कृके वचः कुश्च' (उ० १।६) इत्युण् । 'कुकवाकुर्मयूरेऽपि सरटे चरणायुधे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ ताम्रा चूडास्य ॥ (२) ॥*॥ कोकनम् । 'कुक आदाने' (भ्वा० आ० से०) संपदादिभ्यः क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । कुका कुटः । 'कर्तृकरणे-' (२।१।३२) इति समासः । कुत्सितः कुटो वा । कोः पृथिव्याः कुटो वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९)

१—'अण् इत्यस्य स्थाने 'कर्मण्यण्' इति वा पाठः ।

वा । —कुं पृथ्वीं कुटति । इगुपधत्वात् (३।१।१३५)
कः—इति सुकुटः । तन्न । अणस्तदपवादत्वात् । 'अका-
रान्निरुपपदात्सोपपदो विप्रतिषेधेन' (३।२।१) इति वार्ति-
काद्वा । मूलविभुजादित्वम् (वा० ३।२।५) युक्तम् । 'कुक्कुव्य-
नृतचर्यायां पुंसि स्याच्चरणायुधे । निषादशूद्रयोः पुत्रे
तृणोलकायां च कुक्कुभे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥
चरण आयुधमस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कुक्कुटस्य' ॥

चटकः कलविङ्कः स्यात्

चटेति ॥ चटति । 'चट भेदने' (भ्वा० प० से०) ।
कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥*॥ कलं वङ्कते । 'वकि
गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अण् (३।२।१) । पृषोद-
रादिः (६।३।१०९) । 'कलविङ्कः पुमान् ग्रामचटकेऽपि
कलिंगके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चटकस्य' ॥

तस्य स्त्री चटका

तस्येति ॥ चटकस्य स्त्रीति स्त्रीत्वविवक्षायां 'पुंयोगात्'
(४।१।४८) इति प्राप्तो ङीप् जातिलक्षणङीप् (४।१।६३)
च अजादि (४।१।४) पाठाद्वाध्यते । क्षिपकादित्वात्
(७।३।४५) नेत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'चटकस्त्रियाः' ॥

तयोः ।

पुमपत्ये चाटकैरः

तयोरिति ॥ चटकायाश्चटकस्य वा पुमपत्यम् । 'चट-
काया ऐरक्' (४।१।१२८) 'चटकादपीति वक्तव्यम्' (४।
१।१२८) फलितम् । तयोश्चटकाचटकयोः—इति सुकुटः ।
तन्न । 'पुमान् स्त्रिया' (१।२।६६) इत्यन्तरङ्गैकशेषप्रवृत्त्या
द्वन्द्वासंभवात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'चटकपुमपत्यस्य' ॥

रुयपत्ये चटकैव हि ॥ १८ ॥

रुयेति ॥ स्त्री च तदपत्यं चेति । तस्मिन् । 'स्त्रियाम-
पत्ये लुग्वक्तव्यः' (वा० ४।१।१२८) इत्यैरको लुक् । 'लु-
क्त्वद्वितलुकि' (१।२।४९) । पुनष्टाप् (४।१।४) ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'चटकहयपत्यस्य' ॥

कर्करेडुः करेडुः स्यात्

कर्केति ॥ 'कर्क' इति रेटति । 'रेट् भाषणे' (भ्वा०
उ० से०) । मृगच्चादिः (उ० १।३७) । —'अपष्टाद-
यश्च'—इति सुकुटस्तु चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिष्वस्य सू-
त्रस्यादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ के वायौ जले वा रेटति ।
पूर्ववत् । 'कर्करेडुः करेडुः स्यात् करडुः कर्कराडुकः' इति
रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अशुभवादिपक्षिभेदस्य' ॥

कृकणककरो समौ ।

कृकेति ॥ 'कृ' इति कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) । कृकेण कण्ठेन अणति
वा । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (१) ॥*॥ 'क' इति
शब्दकरणशीलः । 'कृजो हेतुताच्छील्या—' (३।२।२०)
इति टः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अशुभपक्षिभेदस्य' ॥

वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि ॥ १९ ॥

वनेति ॥ वनं प्रियमस्य ॥ (१) ॥*॥ परेण काकेन
भृतः ॥ (२) ॥*॥ कोकते । 'कुक् आदाने' (भ्वा० आ०
से०) । 'सलि कल्यनि—' (उ० १।५४) इतीलच् । —
'अजिरादयश्च' इति किरः—इति सुकुटः । तन्न । कि-
रचि गुणाभावप्रसङ्गात् । कोकतेरजिराद्यनन्तर्भावात् । उ-
ज्ज्वलदत्तादिष्वस्य सूत्रस्यादर्शनाच्च ॥ (३) ॥*॥ अपि का-
यति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । 'वष्टि
भागुरिः' इत्यलोपः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कोकिलस्य' ॥

काके तु करटारिष्टवल्लिपुष्टसकृत्प्रजाः ।

ध्वाङ्गात्मघोषपरभृद्भलिभुग्वायसा अपि ॥ २० ॥

काके इति ॥ कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
'इण्भीका—' (उ० ३।४३) इति कन् । 'काकः स्याद्वा-
यसे वृक्षप्रभेदे पीठसर्पिणि । शिरोवक्षालने मानप्रभेदद्वीप-
भेदयोः ॥ काका स्यात्काकनासायां काकोलीकाकजङ्घयोः ।
रक्तिकायां मलय्यां च काकमाच्यां च योषिति ॥ काकं
सुरतबन्धे स्यात् काकानामपि संहतौ' इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(१) ॥*॥ करोति शकुनम् । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।
८१) । के रटति । 'रट परिभाषणे' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) वा । 'करटो गजगण्डे स्यात्कुसुम्भे
निन्द्यजीवने । एकादशाहादिश्राद्धे दुर्दुरूहेऽपि वायसे ।
(करटो वायभेदे) (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (२) ॥*॥ न
रिष्टमस्य । 'अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ वलिना पुष्टः ॥ (४) ॥*॥
सकृत् प्रजा यस्य ॥ (५) ॥*॥ ध्वाङ्गति । 'ध्वाक्षि घो-
रवाशिते च' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) ।
'ध्वाङ्गः काके वकेऽर्थिनि । गृहे, ध्वाङ्गी तु काकोल्याम्'

१—गृहं गृहविशेषः । यथाहुः—'ध्वजो धूमश्च सिंहश्च श्वा
वृषश्च खरो गजः । ध्वाङ्गोऽष्टमस्तु प्राच्याद्या ईशानान्ताः क्रमा-
दमी ॥' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । —'ध्वाङ्गी काकोलिकायां
स्यात्—' इति पाठस्तु मेदिनीस्यः ॥

(इति हैमः) ॥ (६) ॥*॥ 'काँ, काँ,' इति शब्दनात् आत्मानं घोषयति । 'घुषिर् विशब्दने' (जु० उ० से०) । अण् (३।२।१) ॥ (७) ॥*॥ परं विभर्ति । 'डुभृच्' (जु० उ० से०) । क्तिप् (३।२।७५) ॥ (८) ॥*॥ बलिं भुङ्के । 'भुज पालनादौ' (रु० प० अ०) । क्तिप् (३।२।७५) ॥ (९) ॥*॥ वयते । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'वयश्च' (उ० ३।१२०) इत्यसच् ।—वयति— इति मुकुटश्चिन्त्यः । वयतेरात्मनेपदित्वात् । 'वायसोऽगुरु- वृक्षेऽपि श्रीवासध्वाङ्गयोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'काकस्य' ॥

द्रोणकाकस्तु काकोलः

द्रोणेति ॥ द्रुणति । 'द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु' (तु० प० से०) अच् (३।१।१३४) । द्रोणाख्यः काकः । 'द्रोणे ना दग्धकाके स्यादश्वत्थाम्नो गुरावपि' इति रुद्रः । 'द्रो- णोऽस्त्रियामाढके स्यादाढकानां चतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाके, स्त्री नीवृदन्तरे ॥ तथा काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवा- दन्यामपीप्यते' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ काकयति । 'कक लौले' (भ्वा० आ० से०) स्वार्थण्यन्तः । बाहुलका- दोलच् । 'काकोलं नरकान्तरे, । ना कुलाले द्रोणकाके, विषभेदे तु न स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'द्रो- णकाको दग्धकाको वृद्धकाको वनाश्रयः' इति त्रिका- ण्डशेषः । द्वे 'डोडकाक' इति ख्यातस्य ॥

दात्यूहः कालकण्ठकः ।

देति ॥ 'दाप् लवने' (अ० प० अ०) । क्तिन् (३।१९४) । दातिं मारणमूहते । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) । अण् (३।२।१) । यद्वा दित्यौहोऽयम् । 'तस्येदम्' । (४।३।१२०) इत्यण् । 'देविकाशिशपा—' (७।३।१) इ- त्यात्वम् । 'वाह ऊट्' (६।४।१३२) । शकन्धादिः (वा० ६।१९४) । 'दात्यूहः कालकण्ठके । चातकेऽपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ काले वर्षाकाले कण्ठो ध्वनिरस्य । 'कण्ठः स्वरेऽन्तिके गले' इति रुद्रः । कालः कण्ठोऽस्य । कप् (५।४।१५४) 'कालकण्ठनीलकण्ठौ पीतसारे महे- श्वरे । दात्यूहे ग्रामचटके खञ्जरीटे शिखावले' इति हेम- चन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दात्यूहस्य' ॥

आतायिचिल्लौ

आतेति ॥ आतायते तच्छीलः । 'तायु संतानपाल- नयोः' (भ्वा० आ० से०) । 'सुप्यजातौ—' (३।२।७८) इति

णिनिः । यद्यप्यत्र वृत्तिकारादिभिः—'अनुपसर्गे'—इ- त्युक्तम् । तथा भाष्ये उपसर्गेऽपि णिनिः स्वीकृतः ॥*॥ स्वामी तु—आतपति—इति विगृह्यन् 'आतापी' इति पाठं मन्यते ॥ (१) ॥*॥ चिल्लति । 'चिल्ल शैथिल्ये हावकृतौ च' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'चिल्लः खगे स चुल्लश्च पिल्लवत् क्लिन्नलोचने । क्लिन्नाक्षिण' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चील' इति ख्यातस्य ॥

दाक्षाय्यगृध्रौ

दाक्षेति ॥ दक्षते । 'दक्ष वृद्धौ शीघ्राथे च' (भ्वा० आ० से०) । 'श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः' (उ० ३।९६) दक्षाय्यस्यायम् । अण् (४।३।१२०) ॥ (१) ॥*॥ गृ- ध्यति । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । 'सुसू- धाङ्गृधिभ्यः कन्' (उ० २।२४) । 'गृध्रः खगान्तरे पुंसि वाच्यलिङ्गस्तु लुब्धके' (इति मेदिनी) ।—गर्धते—इति मुकुटश्चिन्त्यः । गृधेर्देवादिकत्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृ- ध्रस्य' 'गीध' इति ख्यातस्य ॥

कीरशुकौ

कीरेति ॥ 'कि' इति ईरयति । अच् (३।१।१३४) ।—इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः—इति मु- कुटः । तन्न । णिजन्तविग्रहप्रदर्शनादिगुपधत्वाभावात् । 'कीरः शुके पुंभूम्नि नीवृति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शोकति । 'शुक गतौ' () । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा शोभते । शवति वा । 'शुभ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'शु गतौ' () । वा । 'शुकवल्लोल्काः' (उ० ३।४२) इति साधुः । 'शुको व्याससुते कीरे रावणस्य तु मन्त्रिणि । शिरीषपादपे पुंसि ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कीरस्य' ॥

समौ ॥२१॥

सेति ॥ 'समौ' इति त्रिषु योज्यम् ॥

क्रुङ् क्रौञ्चः

क्रुङ्कति ॥ क्रुञ्चति । 'क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः' (भ्वा० प० से०) । 'ऋत्विगदधृक्—' (३।२।५९) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'क्रौञ्चो द्वी- पप्रभेदे स्यात् पक्षिपर्वतभेदयोः' (इति मेदिनी) । स्त्रिया- मजादित्वाद्वाप् ॥*॥ 'क्रुञ्चः' इति पाठे पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्रौञ्चस्य' 'कराङ्गुल' इति ख्यातस्य ॥

अथ वकः कहुः

अथेति ॥ वङ्कते । 'वकि कौटिल्ये गतौ च' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् । ववयोरैक्यम् । यद्वा वाति, वायति, वा । 'वा गत्यादौ' (अ० प० से०) । 'ओ वै शोषणे' (भ्वा० प० से०) वा । कुन् (उ० २।३२) । 'आतो लोपः' (६।४।६४) । 'व' इति कायति वा । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । वक्ति वा । अच् (३।१।१३४) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । 'वकस्तु वकपुष्पे स्यात् कहे श्रीदे च रक्षसि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'क' इति शब्दम्, के जले वा हयति । 'हेञ् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (२) ॥*॥ 'दीर्घजङ्गो निशैडः(तः) स्याद्वकोटः शुक्लवायसः । कङ्केरुर्दारुबलिभुक् शिखी चन्द्रविहंगमः' (इति त्रिकाण्डशेषः) ॥*॥ द्वे 'वकस्य' ॥

पुष्कराहस्तु सारसः ।

पुष्केति ॥ पुष्करं पद्मं तस्याह्वा आह्वा यस्य ॥ (१) ॥*॥ सरसि भवः । 'तत्र भवः' । (४।३।५३) इत्यण् 'सारसः पक्षिमेदेन्द्रोः क्लीबं तु सरसीरुहे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सारसस्य' ॥

कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाहयनामकः ॥२२॥

कोकेति ॥ कोकते । 'कुक् आदाने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कोकश्चक्रे वृके ज्येष्ठ्यां खर्जूरीद्रुमभेकयोः' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ क्रियते निशया वियोगी ।—घञर्थे कः—इति मुकुटः । तन्न । परिगणनात् । वस्तुतस्तु 'ढकि लोपः' (४।१।१३३) इति वत् 'के कृयादीनाम्' (वा० ६।१।१२) इत्यनेनैव कः द्वित्वं च । चकते । 'चक तृती' (भ्वा० आ० से०) । रक् (उ० २।१३) वा । 'चक्रः कोके पुमान्, क्लीबं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणास्त्रयोः । जलावर्तऽपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ चक्रशब्देनोच्यते । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०) । घञ् (३।३।१९)

१ वस्तुतस्तु भाष्ये परिगणनाया अनुक्तेरुदाहरणतासंभवेनाकिञ्चित्करमिदम् । अत एव कैयटेनापि (६।१।१२) उक्तवार्तिकव्याख्यायां 'चक्रः' इत्यत्र 'घञर्थे कः' इत्येवोक्तम् । सैन्यपर्यायचक्रशब्दव्याख्यायां स्वयमपि 'घञर्थे कः' इत्युक्तत्वात्पूर्वापरविरुद्धं च ॥

॥ (३) ॥*॥ रथाङ्गस्य चक्रस्याह्वयो नाम यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'चक्रवाकस्य' 'चक्रवा' इति ख्यातस्य ॥

कादम्बः कलहंसः स्यात्

कादेति ॥ कदम्बे समूहे भवः 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'कादम्बः स्यात् पुमान्पक्षिविशेषे सायकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कलो मधुरवाक् हंसः । 'कलहंसस्तु कादम्बे राजहंसे नृपोत्तमे' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कादम्बस्य' 'वतक' इति ख्यातस्य ॥

उत्क्रोशकुररौ समौ ।

उदिति ॥ उत्क्रोशति । 'कुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) 'कुवः करन्' (उ० ३।१३३) ।—कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । 'कुर छेदने' (तु० प० से०) । बाहुलकात् अरक्—इति स्वामिमुकुटौ 'कुवः करन्' इति सूत्रास्तरणमूलकौ ज्ञेयौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुररस्य' ॥

हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः ॥ २३ ॥

हंसा इति ॥ हन्ति गच्छति । 'वृत्तुवदिहनि—' (उ० ३।६२) इति सः । यद्वा अचि (३।१।१३४) 'भवेद्वर्णागमादंसः' इति सक् । 'हंसः स्यान्मानसौकसि । निर्लोभनृपविष्णवर्कपरमात्मन्यमत्सरे । योगभेदे मन्त्रभेदे शारीरमरुदन्तरे । तुरंगमप्रभेदे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ श्वेता गरुतोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ चक्राण्यङ्गान्यस्य । 'चक्राङ्गो मानसौकसि । चक्राङ्गी कटुरोहिण्याम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मानसं सर ओक्रोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'हंसस्य' ॥

राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः ।

राजेति ॥ चञ्चुसहितैश्चरणैः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) । यद्वा चञ्चुभिश्चरणैश्चेति द्वन्द्वः । 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य—' (२।४।२) इत्येकत्वं तु न भवति । 'मुखनासिका—' (१।१।८) इति 'ह्रस्वदीर्घयुतः' (१।२।२७) इति च निर्देशेन तस्यानित्यत्वज्ञापनात् । तैर्लोहितैरुपलक्षिताः । हंसानां राजा । राजदन्तादिः (२।२।३१) । 'राजहंसस्तु कादम्बे कलहंसे नृपोत्तमे' (इति हैममेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'राजहंसस्य' ॥

मलिनैर्मल्लिकाख्यास्ते

मलीति ॥ किञ्चिद्भ्रमवर्णेश्चक्षुरणैरुपलक्षिताः । 'मल्लिक' इति आख्या येषां ते । मल्लते । 'मल्ल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ।—'अच इः' (उ० ४।१।३९)—इति मुकुटः । तन्न । मल्लेर्लान्तत्वात् । 'मल्लिको हंसभेदे स्यात् तृणशूलेऽपि मल्लिका' इति रुद्रः । 'मल्लिको हंसमिद्यपि । मल्लिका तृणशूलेऽपि मीनमृत्पात्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥—मल्लिकाकारमक्षि यस्य । शुक्लापाङ्गत्वात् (इति 'मल्लिकाक्षः')—इति स्वामी । 'बहुव्रीहौ सक्यक्ष्णोः' (५।४।११३) इति षच् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'हंसभेदस्य' ॥

धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥२४॥

धार्तेति ॥ कृष्णैश्चक्षुरणैरुपलक्षिताः । धृतराष्ट्रे भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'धृतराष्ट्रः सुराणि स्यात् पक्षिक्षत्रियभेदयोः' इति रभसः । ('धृतराष्ट्रः खगे सर्पे सुराणि क्षत्रियान्तरे । धृतराष्ट्री हंसपद्याम्' इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कृष्णचक्षुरणहंसस्य' ॥

शरारिराटिराडिश्च

शरेति ॥ शरं नीरमृच्छति । शरं हिंसां वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'गुन्नेष्णोर्ना शरं नीरे' इति तालव्यादौ रभसः ॥*॥ कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लट्वे 'शरालिः' अपि ॥*॥ 'शरातिः' इति पाठान्तरम् । शरमतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'अज्यतिभ्यां च' उ० ४।१।३१ इतीण् ॥ (१) ॥*॥ आ अटति । इन् (उ० ४।१।१८) ॥ (२) ॥*॥ आ अडति 'अडृ उद्यमने' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) ॥—'अक्ष्य-डिभ्यामिण्'—इति मुकुटः । तन्न । उज्ज्वलदत्तादावेतत्सूत्रादर्शनात् ॥ (३) ॥*॥ त्रयोऽपि स्त्रीलिङ्गाः । 'आडिः शरालिर्वरटी गन्धोली, वानरी कपी', इति स्त्रीलिङ्गकाण्डे रत्नकोषात् ॥*॥ त्रीणि 'शरार्याः' 'आडी' इति ख्यातायाः ॥

बलाका विसकण्ठिका ।

बलेति ॥ बलते । 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'बलाकादयश्च' (उ० ४।१।४) इति साधुः । बलेनाकति वा । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ विसवत् कण्ठोऽस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वकभेदस्य' ॥

हंसस्य योपिद्वरटा

हंसेति ॥ वृणीते सेवते सरः । 'वृड् संभक्तौ' (त्रया० आ० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८।१) । 'वरटा, द्वयोर्वरट्यां, स्त्री हंस्यां तु, तत्पतौ पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'हंसस्त्रियाः' ॥

सारसस्य तु लक्ष्मणा ॥ २५ ॥

साररेति ॥ लक्ष्मीरस्त्यस्याः । 'लक्ष्म्या अच्' (ग० ५।२।१००) इति नः । 'सारस्यां लक्ष्मणा ना तु सौमित्रौ श्रीमति त्रिषु' इति रुद्रः । 'लक्ष्मणा त्वोषधीभेदे सारस्यामपि योषिति । रामभ्रातरि पुंसि स्यात् सश्रीके चाभिधेयवत्' इति मेदिनी ॥*॥ निर्मकारोऽपि । 'लक्षणश्चैव सारसे' इत्यमरमाला । 'लक्षणं नाम्नि चिह्नेऽथ सारस्यां लक्षणा कचित्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सारसस्त्रियाः' ॥

जतुकौऽजिनपत्रा स्यात्

जत्विति ॥ जत्विज । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'रामठे जतुकं चर्मपत्राजतुकृतोः स्त्रियाम्' इति चवर्गवृत्तीयादौ रभसः ॥ (१) ॥*॥ अजिनमिव पत्रमस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जतुकायाः' 'चामचिरयि' इति ख्यातायाः ॥

परोष्णी तैलपायिका ।

पेति ॥ परं शत्रु उष्णं यस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ।—'जातेः' (४।१।६३) इति ङीष्—इति मुकुटः । तन्न । 'स्त्रीत्वाविष्टा जातिरियम्' इति स्वयमेव व्याख्यातत्वेन—'अस्त्रीविषयात्'—(४।१।६३) इति ङीषो निषेधात् ॥ (१) ॥*॥ तैलं पिबति । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ 'तनुकुमिसिखन्द्रगोपः, परोष्णी तैलपायिका । तैलाभ्यक्ता खलाधारा हीरा पिप्पलिका स्त्रियाम्' इति रभसः ॥*॥ द्वे मुखविष्टा 'वागुलिकादिनामिकायाः' ॥

वर्वणा मक्षिका नीला

वर्वेति ॥ 'वर' इति वणति । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा । वर्वति । 'वर्व

१—'महापुरुषमिव प्रकटमीनशङ्खलक्षणं सरः' इति कादम्बरीशेषश्च—इति मुकुटः ॥ २—दीर्घमध्या च जतुका 'निशाशश्चद्वयापिस्थितधनजतुकापटलकम्' इति पूर्वकविप्रयोगदर्शनात्—इति मुकुटः ॥

गतौ (भ्वा० प० से०) । युच् (उ० २।७८) ॥ (१) ॥*॥
मशति 'मश शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'हनिमशिभ्यां
सिकन्' (उ० ४।१५४) । मक्षति वा । 'मक्ष रोषे संघाते
च' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ण्वुल्
(३।१।१३३) वा ॥ (२) ॥*॥ नीलति । 'णील वर्णे'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'नीला' इति
क्रियाशब्दोऽयं विवक्षितो न तु गुणशब्दः । अतो न ङीष् ।
गुणविवक्षायां 'नीली' इति भवत्येव ॥ (३) ॥*॥
'नीलवर्णमक्षिकायाः' एकम् । केचित्तु नामत्रयमिदमाहुः ।
तदा तु 'वा संज्ञायाम्' (वा० ४।१।१४२) इति युक्त एव
ङीषभावः ॥

सरवा मधुमक्षिका ॥२६॥

सरेति ॥ सरं गतिमन्तं घातयति । 'अन्येभ्योऽपि—'
(वा० ३।२।१०१) इति डः । णिलोपे (६।४।५१) टिलोपः
(६।४।१४३) । यद्वा रङ्गणं रघः । 'रधि गतौ' (भ्वा० आ०
से०) । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घित्करणत् 'अ-
न्येभ्योऽपि' इति घः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् ।
सह रघेण गत्या वर्तते ॥ (१) ॥*॥ मधुकर्त्री मक्षिका ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'मधुमक्षिकायाः' ॥

पतङ्गिका पुत्तिका स्यात्

पेति ॥ पतति । 'पतेरङ्गच् पक्षिणि' (उ० १।११९)
इत्यङ्गच् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) संज्ञायां वा ॥ (१) ॥*॥
पुत् कुत्सितं तायते । 'तायु संतानपालनयोः' (भ्वा० आ०
से०) । बाहुलकात् कः । यलोपः (६।१।६६) । 'क्रेऽणः'
(७।४।१३) इति ह्रस्वः । 'प्रत्ययस्थात्—' (७।३।४४) इ-
तीत्वम् । पुत् कुत्सितं शब्दं तनोति वा । 'अन्येभ्योऽपि'
(वा० ३।२।१०१) इति डः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'मधुमक्षिकाविशेषस्य' ॥

दंशस्तु वनमक्षिका ।

दंश इति ॥ दशति । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'दंशः कीटविशेषे च वर्मदंशनयोः
पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वनस्य मक्षिका ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'वनमक्षिकायाः' ॥

दंशी तज्जातिरल्पा स्याद्

दंशीति ॥ अल्पा दंशजातिः । अपचयविवक्षायां गौ-
रादित्वात् (४।१।४१) ङीष् ।—'जातेः—' (४।१।६३)
इति ङीष्—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मक्षि-
कालपजातेः' ॥

गन्धोली वरटा द्वयोः ॥ २७ ॥

गन्धविति ॥ गन्धयते । 'गन्ध अर्दने' (चु० आ०
से०) । बाहुलकादोलच् । गौरादिः (४।१।५१) ('गन्धोली
वरटाशुण्ठ्योर्मद्रायाम्' इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ वृणोति ।
'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । शकादिभ्योऽटन् (उ०
४।८।१) ॥*॥ ङीषि (४।१।४१) 'वरटी' अपि । 'व-
रटा वरटीहंस्योस्तत्पतौ वरटः स्मृतः' इति तारपालः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'वरटायाः' 'वरडे' इति ख्यातायाः ॥

भृङ्गारी चीरुका चीरी झिल्लिका च समा इमाः ।

भृङ्गेति ॥ भृङ्गं भृङ्गरूपम् आ राति । 'रा दाने' (अ०
प० अ०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । गौरादिः
(४।१।४१) । यद्वा त्रिभर्ति । 'भृङ्गारभृङ्गारौ' (उ० ३।
१३६) इति साधुः । यद्वा रूपेण भृङ्गमृच्छति । 'ऋ गतौ'
(भ्वा० प० अ०) अण् (३।१।२) । 'भृङ्गारी झिल्लिकायां
च कनकालौ पुनः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
'ची' इति रौति । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुल-
कात् कक् ॥*॥ 'झीरुका' इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥
चिनोति । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) 'शुसिचिमीनां
दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति क्रन् । 'चीरी झिल्लिकां, न-
पुंसकम् । गोस्तने वस्त्रभेदे च रेखालेखनभेदयोः' (इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ चिल्लति । 'चिल्ल शैथिल्ये' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) पृषोदरादित्वाच्चस्य झः ।
गौरादिः (४।१।४१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'झिल्ली
चीर्यातपरुचोर्वर्त्यामुद्वर्तनांशके' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'झिल्लिकायाः' 'झिगुरी' इति ख्यातायाः ॥

समौ पतङ्गशलभौ

समाविति ॥ पतति । 'पतेरङ्गच् पक्षिणि' (उ० १।
११९) इत्यङ्गच् । 'पतङ्गः शलभे शालिप्रभेदे पक्षिस्-
र्ययोः । ह्रीबं सूते' इति विश्वमेदिन्यौ (१) ॥*॥ श-
लति । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । 'कृशशलिकलि-
गर्दिभ्योऽभच्' (उ० ३।१२२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पतं-
गस्य' 'फणिग' इति ख्यातस्य ॥

खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः ॥ २८ ॥

खेति ॥ खे द्योतते । 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । खं द्योतयति । अण् (३।२।१) वा ।
ज्योतिर्नक्षत्रम् । तद्वदिङ्गति । 'इगि गतौ' (भ्वा० प०

से० । 'चलनशब्दार्थात्-' (३।२।१४८) इति युच् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'खद्योतस्य' ॥

मधुव्रतो मधुकरो मधुलिम्पधुपालिनः ।

द्विरेफपुष्पलिङ्मृङ्गपदभ्रमरालयः ॥ २९ ॥

मध्विति ॥ मधु व्रतं भक्ष्यं यस्य ॥ (१) ॥*॥ मधु करोति तच्छीलः । 'कृजो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ (२) ॥*॥ मधु लेढि । 'लिह आस्वादेने' (अ० उ० अ०) । किप् (३।२।७६) ॥ (३) ॥*॥ एवं पुष्पलिङ् ॥ (७) ॥*॥ मधु पिबति 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'पिबतेः सुरासीध्वोः' (वा० ३।२।८) इति नियमान्न टक् (३।२।८) (४) ॥*॥ 'अलो वृश्चिकलाङ्गलम् । तदिवास्य । 'अतः-' (५।२। ११५) इतीनिः ॥ (५) ॥*॥ द्वौ रेफौ नाम्नि यस्य ॥ (६) ॥*॥ विभर्ति । 'भृजः किमुद् च' (उ० १।१२५) इति कन् ।—'शृङ्गाङ्गभृङ्गाः' इति—इति मुकुटश्चिन्त्यः । उणादिषु तादृशसूत्राभावात् ॥ (८) ॥*॥ षट् पदान्यस्य ॥ (९) ॥*॥ भ्रमति । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० से०) । 'अर्तिकमिभ्रमिचमि-' (उ० ३।१३२) इति करन् । 'भ्रमरः कासुके भृङ्गे' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । 'अलिः सुरापुष्पलिहोः' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'भ्रमरस्य' ॥

मयूरो वह्निषो वही नीलकण्ठो भुजङ्गशुक् ।

शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि ३०

मेति ॥ मयते । 'मय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । ख-र्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । मद्यां रौति वा । 'अ-न्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ बर्हमस्त्यस्य । 'फलबर्हाभ्या-मिनन्' (वा० ५।२।१२२) ॥ (२) ॥*॥ इनिः (५।२। ११५) ॥ (३) ॥*॥ नीलः कण्ठोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ भुजंगं मुङ्गे । 'भुज पालनादौ' (रु० प० अ०) । किप् (३।२।७६) ॥ (५) ॥*॥ शिखास्त्यस्य । 'दन्तशिखात् संशायाम्' (५।२।२१३) इति वल्च् ॥ (६) ॥*॥ पक्षे त्रीन्नादित्वात् (५।२।११६) इनिः । शिखी वह्नौ बलीवर्दे शरे केतुग्रहे द्रुमे । मयूरे कुक्कुटे पुंसि शिखावत्यन्यलिङ्गकः (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ केकास्त्यस्य । त्रीन्नादित्वात् (५।२।११६) इनिः ॥ (८) ॥*॥ मेघनादेनानुलसति त-

च्छीलः 'लस श्लेषणक्रीडनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'सु-प्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (९) ॥*॥ नव 'मयूरस्य' ॥

केका वाणी मयूरस्य

केकेति ॥ के मूर्धनि कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'हलदन्तात्-' (६।१।९) इत्यलक् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मयूरवाण्याः' ॥

समौ चन्द्रकमेचकौ ।

समाविति ॥ चन्द्र इव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।६।९६) इति कन् ॥ (१) ॥*॥ मेचको वर्णोऽस्त्यस्य । अच् (५।२।१२७) । 'बर्हिकण्ठसमं वर्णं मेचकं ब्रुवते बुधाः' इति कात्यः । 'मेचकः द्यामले कृष्णे तिमिरे बर्हिचन्द्रके' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पिच्छस्थचन्द्राकृतेः' ॥

शिखा चूडा

शीति ॥ शेते । 'शीङो ह्रस्वश्च' (उ० ५।२४) इति खः । 'शिखा शाखाबर्हिचूडालाङ्गलिक्यग्रमानके । चूडामात्रे शिखायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चुड्यते । 'चुड समुच्छ्रये' (तु० प० से०) भिदादिपाठाद् (३।३।१०४) अङ् दीर्घः । 'चूडा वडभौ शिखायां बाहुभूषणे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मयूरशिखायाः' ॥

शिखण्डश्च पिच्छवर्हं नपुंसके ॥ ३१ ॥

शिखेति ॥ शिखिनाम्यते । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) । 'अमन्ताङ्' (उ० १।११४) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । 'शिखण्डो बर्हचूडयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ पिच्छयति । पिच्छयते वा । 'पिच्छ कुट्टने' (चु० प० से०) । अच् (३।३।१३४) घञ् (३।३।१९) वा । 'पिच्छा पूगच्छटाकोषमोचाशालमलिवेष्टके । भक्त-संभूतमण्डे च पङ्कावश्चपदामये । स्त्रियां, पुंसि तु लाङ्गले न द्वयोर्बर्हचूडयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ बर्हति । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।३।१३४) । 'वर्हं पिच्छे दलेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मयूरपिच्छस्य' ॥

खगे विहंगविहंगविहंगमविहायसः ।

शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः ॥ ३२ ॥

पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्ररथाण्डजाः ।

नगौकोवाजिविकिरविविक्किरपतत्रयः ॥३३॥

नीडोद्भवा गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसंगमाः ।

खग इति ॥ खे गच्छन्ति । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'खगः सूर्ये ग्रहे देवे मार्गेण च विहंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विहायसि गच्छन्ति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् । 'विहायसो विह च' (वा० ३।२।३८) । 'खच्च डिद्वा' (वा० ३।२।३८) ॥ (२) ॥*॥ (४) ॥*॥ डे (वा० ३।२।४८) तु । 'विहगस्तु त्रिलिङ्गः स्यादाशुगे ना विहंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ विजहाति भुवम् । 'ओहाक् त्यागे' 'जु० प० अ०) । 'वहिहाधाज्भ्यश्छन्दसि' (उ० ४।२२१) इत्यमुन् णिच् । कचिच्छान्दसा अपि भाषायां प्रयुज्यन्ते । तेन लोकेऽपि । यद्वा वि हाययति । 'हय गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) वा स्वार्थण्यन्तः । 'सर्वधातुभ्योऽसन्' (उ० ४।१८९) । 'विहायाः शकुनौ पुंसि गगने पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ शक्नोति । 'शकु शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । शके रुनोन्तोन्त्युनयः' (उ० ३।४९) इति प्रत्ययचतुष्टयम् ॥ (६) ॥*॥ पक्षावस्य स्तः । इनिः (५।२।११५) ॥ (७) ॥*॥ 'शकुनिः पुंसि विहगे सौबले करणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ 'शकुन्तः कीटभेदे स्याद्भासपक्षिविहंगयोः' इति मेदिनी ॥ (९) ॥*॥ 'शकुनस्तु पुमान् पक्षिमात्रपक्षिविशेषयोः । शुभशंसिनिमित्ते च शकुनं स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ द्विर्जायते । 'अन्येष्वपि' (३।२।१०१) इति डः ॥ 'द्विजः स्याद्ब्राह्मणक्षत्रवैश्यदन्ताण्डजेषु ना । द्विजा भार्ग्यौ हरेणौ च' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ पतत्रमस्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (१२) ॥*॥ एवं पत्री । 'पत्री श्येने पत्ररथे काण्डदुरथिकादिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१३) ॥*॥ पतेन पक्षेण गच्छति । डः (वा० ३।२।४८) ॥ (१४) ॥*॥ पतति । 'पतू गतौ' (भ्वा० प० से०) । शता (३।२।१२४) ॥ (१५) ॥*॥ पत्रं पतत्रं रथ इव यस्य ॥ (१६) ॥*॥ अण्डजायते स्म । 'पञ्चम्याम्' (३।२।९८) इति डः । 'अण्डजो मृगनाभौ स्यात्सरटेऽहौखगे क्षपे' (इति मेदिनी) ॥ (१७) ॥*॥ नगो वृक्षः, नगे वा ओको यस्य । 'नगौकाः पुंसि शरभे पक्षिपञ्चास्योरपि' (इति मेदिनी) —जलौकावद् 'आदन्तः' अपि—इति मुकुटः ॥ (१८)

॥*॥ वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) । ('वाजी बाणाश्चपक्षिषु' इति मेदिनी) ॥ (१९) ॥*॥ विकिरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२०) ॥*॥ वाति । 'वा गतौ' (अ० प० अ०) । 'वातेर्डिच्च' (उ० ४।१३४) इतीप् ॥ —'वेजो डित्' (उ० ४।७२)—इति स्वामिसुकुटौ चिन्त्यौ । ईचिप्रत्ययप्रकरणेऽस्य पाठाद् 'वीचिः' इति रूपापत्तेः ॥ (२१) ॥*॥ 'विकिरः शकुनिर्वा' (६।१।१५०) इति पक्षे सुट् । 'परिनिविभ्यः—' (८।३।७०) इति षत्वम् ॥ (२२) ॥*॥ पतति । 'पतेरत्रिन्' (उ० ४।६९) । —'उणादयो बहुलम्' (३।३।१) इति पतेरत्रिः —इति मुकुट एतत्सूत्राज्ञानमूलकः ॥ (२३) ॥*॥ नीडे उद्भवो येषाम् ॥ (२४) ॥*॥ गरुतः पक्षाः सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) । 'झयः' (८।२।१०) इति वत्वं तु न । यवादित्वात् (८।२।९) 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वम् ॥ (२५) ॥*॥ पतितुमिच्छवः । लटः शता (३।२।१२४) । 'सनि मीमा—' (७।४।५४) इतीप् ॥ (२६) ॥*॥ 'नभसं खं मेघवर्त्म विहायसम्' इति निगमाददन्तम् । नभसं गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् ॥ (२७) ॥*॥ सप्तविंशतिः 'पक्षिमात्रस्य' ॥ तेषां विशेषा हारीतो मद्भुः कारण्डवः प्लवः ॥३४॥ तित्तिरिः कुक्कुभो लावो जीवंजीवश्चकोरकः । कोयष्टिकष्टिभिको वर्तको वर्तिकादयः ॥३५॥ तेषामिति ॥ एते पक्षिणां भेदाः । 'हारिः पथिकसंतानघृतादिभङ्गयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) । हारिमित ईतो वा । हारोऽस्त्यस्मिन् । इनिः (५।२।११५) । हारि मनोहरम् इतं गमनमस्य । यद्वा हारयति । क्तिप् (३।२।१७८) । एति स्म । 'ई गतौ' (अ० प० अ०) 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति कः । हा चासावीतश्च । 'हरीतो विहगान्तरे । मुनौ छद्मनि' इति हेमचन्द्रः । ('हरीयाल' इति ख्यातः) ॥ (१) ॥*॥ मज्जति । 'डु-मस्जो शुद्रो' (तु० प० अ०) 'भृमृशी—' (उ० १।७) इत्युः । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । सस्य जश्त्वेन (८।४।५३) दः । 'मद्भुः पानीयकाकिका' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ रमणम् । 'अमन्ताडुः' (उ० १।११४) इति रमेर्डः । ईषद्रण्डः । 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) इति कोः का । कारण्डं वाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ प्लवते । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) ।

अच् (३।१।१३४) ॥ 'प्लवः प्लवे हुतौ कपौ । शब्दे कारण्डवे स्लेच्छजातौ भेलकभेकयोः । कमनिभ्रमहीभागे कुलके जलवायसे । जलान्तरे प्लवं गन्धतृणे मुस्तकभिद्यपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ 'तित्तिशब्दं' राति । बाहुलकात्किः । 'तित्तिरिः पक्षिणि मुनौ' इति हैमः ॥*॥ अदन्तपक्षे 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कपोतलावतित्तिराः' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥*॥ 'कुक्' इति शब्दं कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकाद्गक् । 'कुक्'शब्दं भाषते । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । वनकुट्टोऽयम् ॥ (१) ॥*॥ लावयति । 'लूञ् छेदने' (क्या० उ० से०) स्वार्थण्यन्तः । अच् (३-१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ जीवं जीवयति । तद्दर्शनेन विषनाशकत्वात् । कृत्यल्लुटो बहुलम् (वा० ३।३।११३) इति बाहुलकात्खच् । 'जीवंजीवः खगान्तरे । द्रुमभेदे चकोरे च' इति हैमः । (१) ॥*॥ चकति । 'चक तृप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'कठिचकिभ्यामोरन्' (उ० १।६४) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ कं जलं यष्टिरिवास्य । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ 'टिट्ठि' शब्दं भाषते । 'टिट्ठि'शब्देन भाति वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ वर्तते 'वृत्तु वर्तने' । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ १ ॥*॥—उदीचां तु स्त्रियामित्त्वम् । प्राचां न (वा० ७।३।४५) । इति स्त्रियां रूपद्वयप्रदर्शनाय 'वर्तिका'ग्रहणम्,—इति प्राश्नः ॥ वस्तुतस्तु 'वृतेस्तिकन्' (उ० ३।१४६) इति तिकन्नन्तस्य मूषिकवत् पुंस्यपि 'वर्तिकाः' इति रूपकथनमिदम् । 'वर्तकस्तु खुरेऽश्वस्य विहगे वर्तिका द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आदिना शारिकादयो ज्ञेयाः ॥ 'पक्षिजातिविशेषाः' ॥

गरुत्पक्षच्छदाः पत्रं पतत्रं च तनूरुहम् ।

गरुदिति ॥ गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । यद्वा गृणाति । 'गृ शब्दे' (क्या० प० से०) । 'मृग्रोरुतिः' (उ० १।९४) ॥ (१) ॥*॥ पक्षयति । पक्ष्यते वा । 'पक्ष परिग्रहे' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ॥ 'पक्षस्तु मासार्धे गृहसाध्ययोः । चुल्ली-

१—'अन्यक्तशब्दं' इत्यपि पाठः ॥ २—'कोयष्टिट्टिभः कोकः क्रकरो वर्तिकादयः' इति क्षीरस्वामिभ्याख्यातपाठे तु न रूपद्वयप्रदर्शनम्—इति बोध्यम् ॥

रन्त्रे बले पार्थे वर्गे केशीत्परश्रये । पिच्छे विरोधे देहाङ्गे सहाये राजकुञ्जरे' इति (मूर्धन्यपान्तेषु) हैमः ॥*॥ सान्तोऽपि । 'पक्षसी च स्मृतौ पक्षौ' इति शुभाङ्कः ॥ (२) ॥*॥ छाद्यतेऽनेनाङ्गम् । 'छद संवरणे' (चु० उ० से०) । ण्यन्तः । 'पुंस्—' (३।३।१२१) इति घः । 'छादेर्घे—' (६।४।९६) इति ह्रस्वः । 'गरुत्पक्षौ नरौ छदम्' इति बोलालितात्क्रीबमपि ॥ (३) ॥*॥ पतत्यनेन । 'दाप्नी—' (३।२।१८२) इति प्रन् । 'पत्रं तु वाहने पर्णे स्यात् पक्षे शरपक्षिणोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ पतन्तं त्रायते । 'त्रैङ् रक्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोनुप—' (३।२।३) इति कः । पतेर्बाहुलकादत्रन् वा ॥ (५) ॥*॥ तन्वां रोहति । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥*॥ पट् 'पक्षस्य' ॥

स्त्री पक्षतिः पक्षमूलम्

स्त्रीति ॥ पक्षस्य मूलम् । 'पक्षात्तिः' (५।२।२५) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षमूलस्य' ॥

चञ्चुस्त्रोटिरुभे स्त्रियौ ॥३६॥

चञ्चुरिति ॥ चञ्चति । 'चञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । 'चञ्चश्चञ्चुस्तथा त्रोटिः' इति हलायुधः । मित्रच्वादौ (१) निपातितः । अपष्टादित्वादित्यन्ते—इति मुकुटः । तन्न । गणद्वयस्योज्ज्वलदत्तादिष्वदर्शनात् । 'चञ्चुः पञ्चाङ्गुले त्रोट्याम्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ त्रोट्यते । 'त्रुट छेदने' (चु० आ० से०) चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'त्रोटिश्चञ्चुं खगान्तरे । मीनकट्फलयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षितुण्डस्य' 'चौंच' इति ख्यातस्य ॥

प्रडीनोड्डीनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः ।

प्रेति ॥ प्रथमम्, ऊर्ध्वम्, संगतम्, वा डयनम् । 'डीङ् विहायसा गतौ' (दि० आ० अ०) । 'नपुंसके भावे कः' (३।३।११४) ॥ 'स्वादय ओदितः' (दि० गणसूत्रम्) इत्योदित्वात् (८।२।४५) निष्ठानत्वम् ॥—प्रडीनं तिर्यग्गमनम्—इत्यन्ते ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ 'एताः' इत्यनेन हि डीनाद्या बोध्याः ॥*॥ 'पक्षिणां गतिविशेषाणां' पृथक् पृथगेकैकम् ॥

पेशी कोषो द्विहीनेऽण्डम्

पेशीति ॥ पिंशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) ।

१—केशशब्दात्परीभूतः पक्षशब्दश्चकार्थक इत्यर्थः ॥

‘हृपिशिरुहि-’ (उ० ४।१।१९) इतीन् । ‘कृदिकारात्-’ (ग० ४।१।४५) इति वा ङीप् ॥ ‘पेशी सुपक्कणिके मांस्यां खड्गपिधानके । मांसपिण्ड्यामण्डभेदे’ (इति तालव्यान्तेषु मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुप्यति निष्कामत्यस्वात्स्वयमेव । ‘अकर्तरि च’ (३।३।१९) इति घञ् ॥ ‘कोषोऽस्त्री कुञ्जले पात्रे पेश्यां शब्दादिसंग्रहे । जातिकोशेऽर्थसंघाते दिव्ये खड्गपिधानके’ (इति मूर्धन्यान्ते मेदिनी) ॥*॥ तालव्यान्तेऽप्ययम् ॥ ‘कोशोऽस्त्री-’ (इति तालव्यान्तेषु मेदिनी) यथा पठितम् ॥ (२) ॥*॥ नामद्वयमिदम् ॥ स्वामी तु—पेशीनां मांसखण्डानां कोशो भाण्डागारः—इति व्याचक्षाणो नामैकमिदमिच्छति ॥*॥ द्वाभ्यां हीने ह्रीव इत्यर्थः ॥ अमत्यस्मात् । ‘अम गत्यादिषु’ (भ्वा० प० से०) । ‘अमन्ताडुः’ (उ० १।१।१४) ॥ ‘अण्डं मुष्के च पेश्यां स्यात्’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘अण्डस्य’ ‘अण्डा’ इति ख्यातस्य ॥

कुलायो नीडमस्त्रियाम् ॥ ३७ ॥

कुलेति ॥ कुलं पक्षिसंतानोऽयतेऽत्र । ‘अय गतौ’ (भ्वा० अ० से०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् ॥ यद्वा कौ लायो गतिरस्मात् ॥—कुलान्ययन्ते निःसरन्त्यतः । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ्—इति मुकुटः । तन्न । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इत्यत्र ‘करणाधिकरणयोः’ (३।३।११७) इत्यनुवृत्तेरपादानेऽप्राप्तेः ॥ ‘कुलायस्तु पुमान्स्थानमात्रे स्यात् पक्षिवासके’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ नितराम् ईड्यते । घञ् (३।३।१९) ॥ यद्वा निश्चिता इलन्यत्र । ‘इल स्वप्ने’ (तु० प० से०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । डलयोरेकत्वम् ॥ ‘नीडं स्थानकुलाययोः’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पक्षिवासस्य’ ॥

पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः ।

पोत इति ॥ पुनाति, पवते वा । ‘पूङ् पवने’ (त्रया० उ० से०) । ‘पूङ् पवने’ (भ्वा० आ० से०) वा । ‘हसिमृगिण-’ (उ० ३।८६) इति तन् । स्त्रियाम् ‘पोती’ । ‘वयसि प्रथमे’ (४।१।२०) इति ङीप् । ‘पोतः शिशौ वहित्रे च गृहस्थाने च वाससि’ इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ पायते । पिबति वा । ‘पा रक्षणे’ (अ० प० अ०) । ‘पा पाने’ (भ्वा० प० अ०) वा । ‘अर्भकपृथुकपाका वयसि’ (उ० ५।५३) इति साधुः । स्त्रियाम् अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । मुकुटस्तु—‘इण्भीका-’ (उ० ३।४३) इति कन् ।

पच्यते परिणम्यतेऽनेन । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञि वा इत्याह । तन्न । अवयसि चरितार्थयोरनयोर्वयसि ‘अर्भक-’ (उ० ५।५३) इत्यनेन बाधनात् । ‘पाकः परिणतौ शिशौ । केशस्य जरसा शौक्ल्ये स्थाव्यादौ पचनेऽपि च’ (इति मेदिनी) ॥ इत्येतेष्वर्थेषु शिशुभिन्नेषु मुकुटव्याख्या युक्ता । शिशौ त्वसदीया—इति ध्येयम् ॥ (२) ॥*॥ अयते वृद्धिं प्राप्यते ‘ऋ गतौ प्रापणेऽपि च’ (भ्वा० प० से०) । ‘अर्भकपृथुकपाका वयसि’ (उ० ५।५३) इति साधुः । मुकुटस्तु—सदैव इयति चलति, वृद्धिं गच्छति वा । ‘अर्तिगृभ्यां भः’ (उ० ३।१।५२) ततः स्वार्थे कन् (५।३।७५)—इति व्याख्यत् । तन्न । ‘अर्भकः कथितो बाले मूर्खेऽपि च कृशेऽपि च’ (इति मेदिनी) इत्यत्र बालभिन्नेऽर्थे सावकाशस्यास्य वयसि ‘अर्भक’ (उ० ५।५३) इत्यनेन बाधनात् ॥ (३) ॥*॥ डिम्भयति । ‘डिम्भडिभि संघे’ चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । ‘डिम्भोऽपि बालिशे बाले’ (इति मेदिनी) ङीङ् आत्मनेपदित्वात्—‘डयति-’ इति स्वामी,—डयनं ङीः । डिया भाति—इत्यादि मुकुटश्चोपेक्ष्यौ ॥ (४) ॥*॥ पर्थयति । पर्थ्यते वा । ‘पृथु प्रक्षेपे’ चुरादिः । प्रथते वा । ‘प्रथ प्रख्याने’ (भ्वा० आ० से०) । ‘अर्भकपृथुकपाका वयसि’ (उ० ५।५३) इति साधुः ।—पृथु कायति—इति स्वामिमुकुटौ चिन्त्यौ । ‘पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत्’ (इति मेदिनी) इत्यत्र पूर्ववदवयसि चरितार्थत्वेनास्य वयसि बाधनात् ॥ (५) ॥*॥ शव्यते । ‘शव गतौ’ (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (६) ॥*॥ श्यति, शायते, वा । ‘शो तनूकरणे’ (दि० प० अ०) । ‘शः कित् सन्वच्च’ (उ० १।२०) इत्युः सन्वद्धावाह्रित्वेत्वे ।—शशति प्लुतेन गच्छति । ‘शश प्लुतगतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘शशिरपोरत इ’ इति कुः—इति मुकुटश्चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिषु ‘शशिरपोरतः’ इति सूत्रादर्शनात् ॥ (७) ॥*॥ सप्त ‘शिशुमात्रस्य’ ॥

स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्रन्दम्

स्त्रीति ॥ स्त्री च पुमांश्च ‘अचुतर-’ (५।४।७७) इति अच् ॥ (१) ॥*॥ मेथति । ‘मिथु मेथु संगमे’ (भ्वा० उ० से०) । ‘क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्’ (उ० ३।५५) इत्युनन् ।—बाहुलकाद्गुणाभावः—इति मुकुटस्तु एतत्सूत्राज्ञानमूलकः । ‘मिथुनं न द्वयो राशिभेदे स्त्रीपुंस-

युग्मके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वौ द्वौ । 'द्वन्द्वं रहस्ये' (८।१।१५) इति साधुः । 'द्वन्द्वं रहस्ये कलहे तथा मिथुनयुग्मयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि । 'स्त्रीपुरुषरूपयुग्मस्य' । सुकुटस्तु द्वन्द्वस्योत्तरान्वयित्वमेव स्वीकुर्वन्नुक्तमेदिनीविरोधादुपेक्ष्यः ॥

युग्मं तु युगलं युगम् ॥ ३८ ॥

युग्ममिति ॥ युज्यते । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । 'युजिरुचितिजां कुश्च' (उ० १।१४६) इति मक् । 'युग्मं यमलयामले' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कल्च् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । युगं लाति वा । युगमस्त्यस्य वा । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् ॥ (२) ॥*॥ युज्यते । घञ् (३।३।१९) । कुत्वम् (७।३।६२) संज्ञापूर्वकत्वात्—'रथयुगप्रासङ्गम्' (४।४।७६) इति लिङ्गाद्वा गुणाभावः । 'युगो रथहलाद्यङ्गे न द्वयोस्तु कृतादिषु । युग्मे हस्तचतुष्केऽपि वृद्धिनामौषधेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यमलस्य' ॥

समूहनिवहव्यूहसंदोहविसरव्रजाः ।

स्तोमौघनिकरव्रातवारसंघातसंचयाः ॥ ३९ ॥

समुदायः समुदयः समवायश्च यो गणः ।

स्त्रियां तु संहतिर्वृन्दं निकुरम्बं कदम्बकम् ४०

समूहेति ॥ समूह्यते । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ।—'हलश्च' (३।३।१२१) इति सुकुटस्य प्रमादः । तत्र 'करणाधिकरणयोः' इत्यस्यानुवर्तनात् ॥ (१) ॥*॥ नितरासुह्यते । 'बह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति वा । बहति वा । अच् (३।३।१३४) ॥ (२) ॥*॥ व्यूह्यते । घञ् (३।३।१९) । 'व्यूहः स्याद्वलविन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ संदुह्यते । 'दुह प्रपूरणे' (अ० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (४) ॥*॥ विसरति । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।३।१३४) । ('विसरः प्रसरे व्रजे' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ व्रजति । 'व्रज गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।३।१३४) ।

१—मेदिनीतस्तु द्वन्द्वस्य युग्मपर्यायताया अपि प्रतीत्या तद्विरोधः । किं तु 'त्वन्तायादि न पूर्वभाक् इति प्रतिज्ञाविरोधादुपेक्ष्यः ॥

'व्रजो गोष्ठाध्ववृन्देषु' (इति मेदिनी) । करणाधिकरणव्युत्पत्तौ तु 'गोचरसंचर—' (३।३।११९) इति निपातितः ॥ (६) ॥*॥ स्तूयते । 'ष्टुच् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । 'अर्तिस्तुसु—' (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (७) ॥*॥ आ उह्यतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च द्रुतचतुषोपदेशयोः' इति मेदिनी ॥ (८) ॥*॥ निकीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'निकरो निवहे सारे न्यायदेयधने निधौ' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ त्रत्यते नि-यम्यते । 'मुण्डमिश्र—' (३।३।१२१) इति ण्यन्ताद्गतशब्दाद् घञ् (३।३।१९) । अच् (३।३।५६) वा । 'व्रात-च्छजोः—' (५।३।११३) इति लिङ्गाद्बुद्धिः ॥ (१०) ॥*॥ वार्यते आच्छाद्यतेऽनेन 'वृ वरणे' चुरादिः । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । 'वारः सूर्यादिवासरे । द्वारे हरे कुब्जवृक्षे वृन्दावसरयोः क्षणे' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ संहन्यते । घञ् (३।३।१९) । 'हनस्तोऽचिण्ण-लोः—' (७।३।३२) । 'हो हन्तेः—' (७।३।५४) इति घः । 'संघातः पुंसि घाते च संहतौ नरकान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१२) ॥*॥ संचीयते । 'चिच् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१३) ॥*॥ समुदा-यते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । आङ् । अच् (३।३।१३४) । 'समुदायः समूहे स्याद्युद्धे' (इति मेदिनी) ॥ (१४) ॥*॥ समुदीयते । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'ई गतौ' (अ० प० अ०) वा । 'एरच्' (३।३।५६) । 'भवेत्समुदयः संघे संयुगे च समुद्रमे' (इति मेदिनी) ॥ (१५) ॥*॥ समवाच्यते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ।—समवयन्यनेनास्मिन् वा । घञ् (३।३।१९) —इति सुकुटः । तन्न । 'अजब्भ्याम्—' (वा ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात् । बाहुलकस्या-गतिकगतित्वात् ॥ (१६) ॥*॥ चीयते । 'चिच् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'चयः समूहे प्राकारमूलबन्धे समाहृतौ' (इति मेदिनी) ॥ (१७) ॥*॥ गण्यते । 'गण संघाते' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'एरच्' (३।३।५६) वा । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । 'गणः प्रमथसंख्याधे चण्डीसैन्यप्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१८) ॥*॥ संहन्यते । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१९) ॥*॥ वृण्यते । 'वृणु भक्षे' (तु० प० से०) । वृणोति वा ।

‘अब्दादयश्च’ (उ० ४।९८) इति साधुः ॥ (२०) ॥*॥
 नि कुरति । नि कुर्यते वा । ‘कुर छेदने’ (तु० प० से०) ।
 बाहुलकादम्बच् । अत उत्त्वं च ॥ (२१) ॥*॥ कुत्सित-
 मम्बते, अम्ब्यते वा । ‘अबि शब्दे’ (भ्वा० आ० से०) ।
 अच् (३।१।१३४) ‘कोः कत्-’ (६।३।१०१) । घञ्
 (३।३।१९) वा । कदति, कद्यते, वा । ‘कदिः’ सौत्रः ।
 बाहुलकादम्बच् ॥ ‘कदम्बं’ निकुरम्बे स्यान्नीपसर्षपयोः
 पुमान्’ (इति मेदिनी) ॥ (२२) ॥*॥ द्वाविंशतिः
 ‘समूहस्य’ ॥

वृन्दभेदाः

वृन्देति ॥ समूहविशेषा उच्यन्ते ॥

समैर्वर्गः

सेति ॥ समैरुपलक्षितम् । वृज्यते । ‘वृजी वर्जने’
 (अ० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । कुत्वम् (अ३।५२) ॥
 (१) ॥*॥

संघसार्थो तु जन्तुभिः ।

संघेति ॥ संहन्यते । घञ् (३।३।१९) । ‘संघोद्धौ
 गणप्रशंसयोः’ (३।३।८६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥
 सरति, स्त्रियते, वा । ‘सृ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) ।
 ‘सर्तेर्णिच्’ (उ० २।५) इति थन् । ‘सार्थो’ वणिक्समूहे
 स्यादपि संघातमात्रके’ (इति मेदिनी) । ‘यूथादयश्च’
 —इति मुकटश्चिन्त्यः ॥ (२) ॥*॥ भागुरिस्तु पर्यायता-
 माह—‘संघसंघातपुञ्जौघसार्थयूथकदम्बकाः’ इति ॥

सजातीयैः कुलम्

सजेति ॥ सजातीयैरेव जन्तुभिरुपलक्षितम् । कोलति ।
 ‘कुल संस्त्याने बन्धुषु च’ (भ्वा० प० से०) । ‘इगुपध-’
 (३।१।१३५) इति कः । ‘कुलं जनपदे गोत्रे सजातीय-
 गणेऽपि च । भवने च तनौ क्लीबम्’ (इति मेदिनी) ॥
 (१) ॥*॥

यूथं तिरश्चां पुंनपुंसकम् ॥४१॥

यूथमिति ॥ यौति । यूयते, वा । ‘यु मिश्रणे’ (अ०
 प० से०) । ‘तिथपृष्ठगूथप्रोथाः’ (उ० २।१२) इति
 साधुः । ‘यूथं’ तिर्यक्समूहेऽस्त्री पुष्पभेदे च योषिति’ (इति
 मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

पशूनां समजः

पेति ॥ संवीयतेऽत्र । ‘अज गतिक्षेपणयोः’ (भ्वा०
 प० से०) । ‘समुदोरजः पशुषु’ (३।३।६९) इत्यप् ।

‘समजः पशुवृन्दे ना विपिने तु नपुंसकम्’ (इति मेदिनी) ॥
 (१) ॥*॥ एकं ‘पशुसंघस्य’ ॥

अन्येषां समाजः

अन्येषामिति ॥ अन्येषां संघः । संवीयतेऽत्र । घञ्
 (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘पशुभिन्नसंघस्य’ ॥

अथ सधर्मिणाम् ।

स्यान्निकायः

अथेति ॥ निचीयते । ‘चिञ् चयने’ (स्वा० उ० अ०) ।
 ‘संघे चानौत्तराधर्ये’ (३।३।४२) इति घञ् आदेः कश्च ॥
 ‘निकायस्तु पुमाँलक्ष्ये सधर्मिप्राणिसंहतौ’ । ‘(समुच्चये
 संहतानां निलये परमात्मनि)’ (इति मेदिनी) (१) ॥*॥
 ‘वृन्दभेदानां’ पृथक् पृथक् ॥

पुञ्जराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम् ॥४२॥

पुञ्जेति ॥ पिञ्जयति, पिङ्गयते वा । ‘पिञ्जि हिंसाबला-
 दाननिकेतनेषु’ (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
 घञ् (३।३।१९) वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा
 उन्नत्या पुमांसं जयति । ‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३।२।१०१)
 इति डः । —पुङ्गयते । पुञ्जः—इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥
 अश्रुते । ‘अशू व्याप्तौ’ (स्वा० आ० से०) । ‘अशिप-
 णाटयो रुढायलुको च’ (उ० ४।१३३) इतीप् धातो-
 रुडागमः । यद्वा रश्यते । रश सौत्रः शब्दार्थः ॥—
 दीक्ष्यर्थः—इति स्वामी । बाहुलकादिप् । ण्यन्तात् ‘अच इः’
 (उ० ४।१३९) वा । ‘राशिर्मेघादिपुञ्जयोः’ (इति मेदिनी) ॥
 (२) ॥*॥ उत्कीर्यते । ‘कृ विक्षेपे’ (तु० प० से०) ।
 ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) ॥ (३) ॥*॥ कूटयति । कुव्यते
 वा । ‘कूट आप्रदाने’ (चु० आ० से०) ‘कूट दाहे
 मन्त्रणे’ (चु० उ० से०) वा अच् (३।१।१३४) घञ्
 (३।३।१९) वा । ‘कूटं पृथ्वीरयन्त्रयोः । मायादम्भाद्रिश-
 ङ्गेषु सीराङ्गेऽनृततुच्छयोः । निश्चलेऽयोधने राशौ’ इति हे-
 मचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘धान्यादेरुच्छ्रितवृन्दस्य’ ॥

कापोतशौकमायूरतैत्तिरादीनि तद्गणे ।

केति ॥ तेषां कपोतशुकमयूरतैत्तिरीणां गणे । कपो-
 तानाम्, शुकानाम्, मयूराणाम्, तैत्तिरीणाम्, च गणः ।
 ‘अनुदात्तादेरञ्’ (४।२।४४) । शुकान्तु ‘तस्य समूहः’
 (४।२।३७) इत्यण् । आदिना काकवर्तकोलकादीनां ग्रहः ।
 ‘कापोतो रुचके, क्लीवं कपोतौघेऽञ्जनान्तरे’ (इति मेदिनी)

(१) ॥*॥ 'शौकं शुकगणे स्त्रीणां करणे' (इति मेदिनी) ॥

(२) ॥*॥ 'कपोतादीनां गणस्य' पृथक् पृथक् ॥

गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ते ॥४३॥

गृहेति ॥ छयति छीयते, वा 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । बाहुलकादीकन् । 'छेको गृहाश्रितमृगपक्षि-
णोर्नागरे त्रिषु' (इति मेदिनी) । 'छेकस्त्रिषु विदग्धेषु गृ-
हासक्तमृगाण्डजे' इति चवर्गादौ रभसः ॥ (१) ॥*॥ गृ-
ह्यते । 'ग्रह उपादाने' (क्या० उ० से०) । 'पदास्वैरिवा-
ह्यापक्ष्येषु च' (३।१।१९) इति क्यप् । ('गृह्यं गुदे अ-
न्धभेदे क्लीबं, शाखापुरे स्त्रियाम्, । गृहासक्तमृगादौ ना,
त्रिषु चास्वैरिपक्ष्ययोः' (इति मेदिनी) । ततोऽनुकम्पायां
कन् (५।३।७६) । 'गृह्यको निघ्नके छेके' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'गृहासक्तपक्षिणाम्' ॥

इति सिंहादिवर्गविवरणम् ॥

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ।

मनुष्या इति ॥ मनोरपत्यम् । 'मनोर्जाताव्ययतौ पुक्
च' (४।१।१६१) । स्त्रियाम् '—हयगवय—' (वा० ४।१।
६३) इति प्रतिप्रसवेन ङीप् (४।१।६३) । 'हलस्तद्धि-
तस्य' (६।४।१५०) इति यलोपः । मनुषी । 'टिड्ढा—' (४।
१।१५) इति ङीषि मानुषी । जातिविवक्षायां ङीषः (४।
१।६३) परत्वाद्वन्तत्वात् (४।१।७३) ङीन् ॥ (१) ॥*॥
(२) ॥*॥ त्रियते । 'मृड् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) ।
'हसिमृगिण्—' (उ० ३।८६) इति तन् । स्वार्थे यत् (वा०
५।४।३६) ॥ (३) ॥*॥ मनोर्जातः । 'जनी प्रादुर्भावे'
(दि० आ० से०) । 'पञ्चम्याम्—' (३।२।९८) इति डः ॥
(४) ॥*॥ मनोरयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ।
यद्वा मनोरपत्यम् । 'ब्राह्मणमाणव—' (४।२।४२) इति
ज्ञापकादण् । अत्रि पुगभावो वा ।—औपसंख्यानिकोऽण्
—इति मुकुटश्चिन्त्यः । उपसंख्यानभावात् ॥ (५) ॥*॥
नरति । नृणाति वा । 'नृ नये' (भ्रा०, क्या० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) 'नरोऽजे मनुजेऽर्जुने । क्लीबं तु रा-
मकर्पूरे' (इति मेदिनी) ।—नयन्ति पूर्वपुरुषानुत्तमां ग-
तिम् । 'नयतेडिच्च' (उ० २।१००) इति ऋन् ङित्वाट्टि-
लोपः—इति मुकुटः । तन्न । एवं सत्यदन्तरूपानुपपत्तेः ।
ऋदन्तरूपपत्तेश्च । ऋदन्तस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ (६) ॥*॥
षट् 'मनुष्यमात्रस्य' ॥

१—अत्र 'शौकमव्ययम्' इति तु मेदिन्यामदर्शनास्यक्तम् ॥

स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नराः ॥१॥

स्युरिति ॥ पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) ।
'पातेर्डुमसुन्' (उ० ४।१।७८) कचित् 'पूजो डुमसुन्' इति
पाठः । पुनाति 'पूज् पवने' (क्या० उ० से०) ॥ (१)
॥*॥ पञ्चभिर्भूतैर्जन्यते । घञ् (३।३।१९) 'जनिवध्योश्च'
(७।३।३५) इति न वृद्धिः । यद्वा पञ्च जना उत्पादका
यस्य ॥ (२) ॥*॥ पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प०
से०) । 'पुरः कुपन्' (उ० ४।७४) ॥ (३) ॥*॥ पृषो-
दरादित्वात् (६।३।१०९) दीर्घः । यद्वा 'पूरी आप्यायने'
(दि० आ० से०) । बाहुलकात् कुपन् ॥ (४) ॥*॥ न-
यति । नयतेडिच्च' (उ० २।१००) इत्यृन् ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'मनुष्यजातौ पुरुषस्य' ॥

**स्त्री योषिदवला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः ।
प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ॥ २ ॥**

स्त्रीति ॥ स्त्यायति गर्भोऽस्याम् । 'स्त्यायतेर्डूट्'
(उ० ४।१।६६) । टिलोपः (६।४।१४३) । यलोपः (६।१।
६६) । 'टिड्ढा—' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ यो-
षति । युष्यते वा । 'युष' सौत्रः सेवायाम् । 'हसुरुहिषुभिभ्य
इतिः' (उ० १।९७) ॥*॥ योष्यते स्म । गिजन्तात्कर्मणि क्तः
(३।२।१०२) । 'स्त्री वधूयोषिता रामा' इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(२) ॥*॥ अल्पं बलमस्याः । अल्पार्थे नञ् ॥ (३) ॥*॥
योषति, योषयति वा । अच् (३।१।१३४) युष्यते । यो-
ष्यते वा । घञ् (३।३।१९) ॥*॥ ('जोषा' इति) चवर्गा-
दिपाठे जुषते, जुष्यते वा । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' (तु० आ०
से०) अच् । (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ।—
जुषति—इति मुकुटस्य प्रमादः ॥ (४) ॥*॥ 'नृनरयो-
र्वृद्धिश्च' इति शार्ङ्गवादि (४।१।७३) गणे पाठान्ङीन्
जातिलक्षणस्य (४।१।६३) ङीषोऽपवादः, ङीन्संनियोगेन
वृद्धिश्च । मुकुटस्तु—नृनरस्य वा धर्म आचारोऽस्याः ।
'नृनराभ्यां च' (वा० ४।४।४९) इत्यञ् । वृद्धिः (७।२।
११७) । 'टिड्ढा—' (४।१।१५) इति ङीप् । नारी । नु-
नरस्य वेयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यणि वृद्धौ (७।
२।११७) नारी, इति वा—इत्याह । तन्न । 'नृनरा-
भ्याम्' इत्यस्याप्रसिद्धत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०)
इत्यणि 'नृनरयोः' इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । ङीप्ङीनोः
स्वरभेदाच्च ॥ (५) ॥*॥ सीमोऽन्तः । 'शकन्धादिः' (वा०
६।१।९४) । सीमन्तोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥

१—इदं तु भाष्यकैयटानभिज्ञत्वमनुचकम् ॥

(६) ॥*॥ वहति, उद्यते वा । 'वहो धश्च' (उ० १। ८३) इत्युः । मुकुटस्तु—बध्नात्यविद्यया । 'चमितनिवन्धिभ्यः' इत्युः—इत्याह । तन्न । 'कृषिचमितमिधनिसर्जिखिभ्य ऊः' (उ० १।८०) इति सूत्रे बन्धेरग्रहणात् । नलोपविधेरदर्शनाच्च ॥ (७) ॥*॥ प्रतीपं द्रष्टुं शीलमस्याः । अपाङ्गनिरीक्षणात् । 'मुप्यजातौ' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (८) ॥*॥ वमति स्नेहम् । 'टुमव उद्वरणे' (भ्वा० प० से०) । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । यद्वा वामः कामोऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'वामं धने पुंसि हरे कामदेवे पयोधरे । वलगुप्रतीपसव्येषु त्रिषु नार्यी स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ वनति । 'वन सं-भक्तौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादितन् । यद्वा वन्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) 'वनिता जातरागस्त्रीस्त्रियोस्त्री-त्रिषु याचिते । सेविते' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ महति, मद्यते वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'सलिलकल्यनिमहि—' (उ० १।५४) इतीलच् । ('महिलां फलिनीस्त्रियोः' इति मेदिनी) ॥*॥ महस्योत्सवस्य इला भूमिः, इति विग्रहे 'महेला' अपि ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'स्त्रीमात्रस्य' ॥

विशेषास्तु

वीति ॥ स्त्रीणां विशेषा भेदाः ॥

अङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना ।

प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी ३
सुन्दरी रमणी रामा

अङ्गनेत्यादि ॥ प्रशस्तान्यङ्गान्यस्याः । 'अङ्गात्कल्याण' (ग० ५।२।१००) इति नः । 'अङ्गनं प्राङ्गणे याने-ऽप्यङ्गना तु नितम्बिनी' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ भय-शीला । 'जिभी भये' (जु० प० अ०) । 'भियः कुक्कु-कनौ' (३।२।१७४) इति कुः । 'भीरुः स्यात्कारे नार्याम्' इत्यजयः । 'भीरुरार्ते जने स्त्रियाम्' इति रभसः । 'भीरुरार्ते त्रिलिङ्गः स्याद्वरयोषिति योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ भूयान् कामोऽस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'कामिनी भीरुबन्दयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

१—तथा च रसिकरञ्जनश्लेषः 'चिरमीक्षेमहिलास्यम्' इति शृङ्गारवैराग्यार्थद्वयपरः । २—तथा च दमयन्तीश्लेषः 'परमहे-लारतोऽप्यपारदारिकः' इति । ३—भावः शृङ्गारचेष्टाविशेषः । तद्युक्ता 'भाविनी'—इति तु मुकुटः ॥

वामः कामो लोचने आलोचने नेत्रे वास्याः । यद्वा वामे सुन्दरे लोचने चक्षुषी यस्याः ॥ (१) ॥*॥ प्रमदो हर्षोऽस्त्यस्याः । 'प्रमदः संमदे मत्ते स्त्रियामुन्मदयोषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'मानश्चित्तोन्नतौ गृहे । क्लीबं प्रमाणे प्रस्थादौ' (इति मेदिनी) । मानोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'मानिनी तु स्त्रियां कल्यां मानी मान-वति त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कम्प्यते स्म । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । णिङभावे क्तः (३।२।१०२) । 'कान्ता नार्यी प्रियंगौ स्त्री शोभने त्रिषु ना धवे । लोहे च चन्द्रासूर्यायःपर्यायान्तःशिलासु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ललते । 'लल ईप्सायाम्' । 'चुरादीनां वा णिच्' इति पक्षे ल्युः (३।१।१३४) युच् (उ० २।७८) वा । यद्वा लडति । 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । डलयोरेकत्वम् । 'ललना कामिनीनारीभेदजिह्वासु योषिति' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ अतिशयितो नितम्बो यस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ अतीवोनति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । सुपूर्वः । बाहुलकादरः । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । गौरादिः (४।१।४१) । 'सुन्दरी तरुभिन्नारीभिदोः स्त्री रुचिरेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रमयति । रम्यते वा । अस्यां वा रम्यते । ल्युट् (३।३।११३, ११७) ॥ (१) ॥*॥ रमते । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः ।—रमयति—इति तु मुकुटस्य प्रमादः । ण्यन्तस्य ज्वलादित्वाभावात् । मित्वा-णिनिमित्तवृद्धभावाच्च । 'रामः श्यामे हलायुधे । पशु-भेदे सिते चारौ राघवे रेणुकासुते । रामं तु वास्तुके कुष्ठे रामा हिङ्गुलिनी स्त्रियोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उत्कृष्टस्त्रीविशेषाणां पृथक् पृथक् । ऐते द्वादशभेदाः 'स्त्रीणाम्' ॥

कोपना सैव भामिनी ।

कोपेति ॥ कुप्यति तच्छीला । 'कुप क्रोधे' (दि० प० से०) । कुधमण्डार्थेभ्यश्च (३।२।१५१) इति युच् । (१) ॥*॥ अवश्यं भामते । 'भाम क्रोधे' (भ्वा० आ० से०) । 'आवश्यक—' (३।३।१७०) इति णिनिः । ग्रह्या-दिणिनिः (३।१।१३४) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कोपन-स्त्रियाः' ॥

वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥

वरेति ॥ वर आरोहो नितम्बोऽस्याः ॥ (१) ॥*॥

मत्ता क्षीवेव काशते भाति । 'कर्तर्युपमाने' (३।२।७९)
इति णिनिः ॥*॥ दन्त्यसपक्षे 'कस गतिशासनयोः'
(अ० आ० से०) ॥ (२) ॥*॥ उत्कर्षार्थात् 'उत्'
शब्दात्तमप् (५।३।५५) । द्रव्यप्रकाराभासः (५।४।११) ॥
(३) ॥*॥ ध्रुवर्णोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) ।
'शीते सुखोष्णसर्वाङ्गी ग्रीष्मे या सुखशीतला । भर्तृभक्ता
च या नारी सा भवेद्ध्रुवर्णिनी' इति रुद्रः ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'अत्यन्तोत्कृष्टस्त्रियाः' ॥

कृताभिषेका महिषी

कृतेति ॥ कृतोऽभिषेकोऽस्याः । मल्लते । 'मह पूजा-
याम्' (भ्वा० प० से०) 'अविमल्लोष्टिपच्' (उ० १।४५) ।
'महिषी नृपयोषिति । सैरिभ्यौमापधीभेदे' इति हेमचन्द्रः ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'पट्टाभिषिक्तनृपस्त्रियाः' ॥

भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः ।

भोगीति ॥ अतिशयितो भोगोऽस्याः । इनिः
(५।२।११५) । 'विहाय महिषीमन्यराजयोषिति भोगिनी'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अन्यराजस्त्रियाम्' ॥
पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी ॥५॥
भार्या जायंथ पुंभून्नि दाराः

पत्नीति ॥ पत्युर्यजे संयोगो यया । दंपत्योः सहाधि-
कारात् । 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' (४।१।३३) ॥ (१) ॥*॥
पाणिगृहीतोऽस्याः । 'पाणिगृहीती भार्यायाम्' (वा०
४।१।५२) इति ङीष् ॥ (२) ॥*॥ द्वयोः पूरणी ।
'द्वेस्तीय' (५।२।५४) । 'द्वितीया तिथिगेहिन्योर्द्वितीयः
पूरणे द्वयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ सह धर्मोऽ-
स्त्यस्याः । पत्या सह कर्मस्वधिकारात् । 'धर्मशीलवर्णा-
न्ताच्च' (५।२।१३२) इतीनिः । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२)
इति सहस्य वा सः ॥ (४) ॥*॥ भ्रियते । भूर्यते वा ।
'डुभृज् धारणपोषणयोः' (जु० प० अ०) । 'भृ भरणादौ'
(क्या० प० से०) वा । ण्यत् (३।१।१२४) । यत्तु—सं-
ज्ञायां भृजः (भ्वा० उ० अ०) 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४)
—इति स्वामी व्याख्ययत् । तन्न । 'संज्ञायां समजनपद'-
(३।३।९९) इति क्यपा भाव्यं परत्वात् । संज्ञापर्युदासः
(३।१।११२) तु पुल्लिङ्गे सावकाशः । 'तदनुबन्धकग्रहणे
नातदनुबन्धकस्य' (प० ४।२।९) इति न्यायाद्भुज एव

क्यप् । न डुभृजः ॥ (५) ॥*॥ जायतेऽस्याम् । 'जनैर्यक्'
(उ० ४।१।११) । 'जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते
पुनः' (९।८) इति मनुः ॥ (६) ॥*॥ दारयन्ति भ्रातृन् ।
'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) । णिजन्तः । 'दारजारौ
कर्तरि णिलुक् च' (वा० ३।३।२०) इति घञ् । यद्यपि
दारयतेः पचाद्यच् (३।१।१३४) सिद्धम् । स्वरश्च समः ।
'कर्षात्वतः—' (६।१।१५९) इति घञ्यन्तोदात्तत्वात् ।
तथापि 'अच्कावशक्तौ' (६।२।१५७) इति स्वरबाधनार्थ-
मिदम् ॥*॥ टावन्तोऽपि । 'क्रोडा हारा तथा दारा त्रय
एते यथाक्रमम् । क्रोडे हारे च दारेषु शब्दाः प्रोक्ता मनी-
षिभिः' इति व्याडिशुभाङ्गौ ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'परिणी-
तायाः स्त्रियाः' ॥

स्यात्तु कुटुम्बिनी ।

पुरं श्री

स्यादिति ॥ कुटुम्बमस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) ।
'कुटुम्बं पोष्यवर्गे च' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥*॥ 'पुरं
नपुंसकं गेहे' (इति मेदिनी) । पुरं धारयति । 'धृज् धारणे'
(भ्वा० उ० अ०) । स्वार्थण्यन्तः । 'संज्ञायां भृतृवृ-'
(३।२।४६) इति खच् । 'खचि ह्रस्वः' (६।४।९४) ।
गौरादिः (४।१।४१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९)—
हलन्तात् 'इगुपधात् किः'—इति मुकुटः । तन्न । धरते-
हलन्तत्वेगुपधत्वयोरभावात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पुत्रादि-
मत्याः सधवायाः' ॥

सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥३॥

सुचेति ॥ शोभनं चरित्रमस्याः ॥ (१) ॥*॥ अस्ति
एकस्मिन् पत्यौ । 'अस भुवि' (अ० प० से०) । शतृ-
(३।२।१२४) । 'श्रसोरलोपः' (६।४।१११) । उणि-
तश्च (४।१।६) इति ङीष् । 'सन् साधौ धीरशस्तयोः ।
मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्युमयोः स्त्रियाम्' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ साध्नोति परकार्यं परलोकं वा ।
'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) 'कृवापा—' (उ० १।१)
इत्युण् । 'वोतो गुण—' (४।१।४४) इति वा ङीष् ॥

१—'हृदचन्द्रः' इति वा पाठः ॥ २—(पुरं धरति । 'अच
इः' (उ० ४।१।३९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) भात्वकार-
लोपमुमागमौ । पुरं धिर्हस्वान्तापि । तथा च) 'तौ स्नातकैव-
न्धुमता च राजा पुरं भ्रिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम्' इति रघुः—
इति मुकुटः ॥

१—अथशब्दात् पुंभृजोर्न पूर्वभाक्त्वम्—इति स्वामी ॥

(३) ॥*॥ पत्न्यौ व्रतं नियमोऽस्याः ॥ पतिव्रतमस्याः । पतिशब्दः पतिसेवायां लाक्षणिकः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पतिसेवातत्परायाः' ॥

कृतसपत्निकाध्यूढाधिविन्ना

कृतेति ॥ सपत्न्येव । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । कृता-सपत्निका यस्याः ॥*॥ 'कृतसापत्निका' इति कचित् पाठः । सपत्न्या भावः । घ्यञ् (५।१।१२४) । ङीष् (४।१।४१) यलोपः (६।४।५०) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ह्रस्वत्वम् (७।४।१३) च । कृता सापत्निका यस्याः ॥*॥ कचित् 'कृतसापत्निका' इति पाठः । सपत्न्या आगतम् । 'तत आगतः' (४।३।७४) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । कृतं सपत्नकमस्याः । 'असुपः' (७।३।४४) इति पर्युदासनेत्वम् ॥ (१) ॥*॥ अधि उपरि ऊढमुद्रहनमस्याः । 'अध्यूढा कृतसापत्न्यनार्या-मध्यूढ ईश्वरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ अधि उपरि विन्नं लाभोऽस्याः । यद्वा अधिका विन्ना लब्धा यस्याः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि अनेकभार्यस्य 'प्रथमम्-ढायाः' ॥

अथ स्वयंवरा ।

पतिवरा च वर्या च

अथेति ॥ स्वयं वृणीते । 'वृङ् संभक्तौ' (त्र्या० आ० से०) । 'संज्ञायां भृतृवृजि-' (३।२।४६) इति खच् ॥ (१) ॥*॥ एवं पतिं वृणोति ॥ (२) ॥*॥ त्रियतेऽनया । 'अवद्यपण्य-' (३।१।१०१) इत्यनिरोधे यत् । ('वर्या पतिवरायां स्त्री, वरेण्ये त्रिषु, ना स्मरे' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्वेच्छाकृतपतिचरणायाः' ॥

कुलस्त्री कुलपालिका ॥ ७ ॥

कुलेति ॥ कुलपालिका स्त्री । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ कुलं पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यभिचारवारणेन कृत-कुलरक्षायाः' ॥

कन्या कुमारी

केति ॥ कनति । कन्यते वा । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अद्भ्यादिः (उ० ४।१।१२) । 'कन्या नार्यां कुमार्यां च राश्रयौषधिविशेषयोः' इति हैमः । 'कन्या कु-मारिकानार्योरौषधीराशिभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१)

॥*॥ कन्यते । 'कसु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'कमेः किदुचोपधायाः' (उ० ३।१।३८) इत्यारन् । 'वयसि प्रथमे' (४।१।२०) इति ङीष् । पूर्वत्र तु न । 'कन्यायाः क-नीन च' (४।१।११६) इति लिङ्गात् । यद्वा कुमारयति । 'कुमार क्रीडायाम्' (चु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । कुत्सितो मारोऽस्या वा । 'कुमारः स्याच्छुके स्कन्दे युव-राजेऽश्ववारके । बालके वरुणद्वौ ना न द्वयोर्जात्यकाश्चने' (इति मेदिनी) । 'कुमारी रामतरुणीनवमाल्योर्नदीभिदि । कन्यापराजितागौरीजम्बूद्वीपेषु च स्मृता' इति विश्वः । ('जम्बूद्वीपविभागे च' इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रथमवयस्ककन्यायाः' ॥

गौरी तु नम्रिकानागतार्तवा ।

गौरीति ॥ गूयते । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इत्यादिना रन्तो निपातितः । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'गौरी त्वसंजातरजः-कन्याशंकरभार्ययोः । रोचनीरजनीपिङ्गाग्रियंगुवसुधासु च । आपगाया विशेषेऽपि यादसांपतियोपिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ नैजते स्म । 'ओगजी व्रीडे' (तु० आ० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'नम्रि-का तु कुमार्यां स्यात् पुमान् क्षपणवन्दिनोः' (इति मे-दिनी) ॥ (२) ॥*॥ अनागतमार्तवं रजोऽस्याः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अदृष्टरजस्कायाः' ॥

स्यान्मध्यमा दृष्टरजाः

स्यादिति ॥ बाल्ययौवनयोर्मध्ये भवा । 'मध्यान्मः' (४।३।८) । तयोर्मध्ये मा शोभा यस्याम्, वा । 'मध्यमो मध्यजेऽन्यवत् । पुमान् स्वरे मध्यदेशेऽप्यवलम्बे तु न स्त्रियाम् । स्त्रियां दृष्टरजनार्या कर्णिकाङ्गुलिभेदयोः । व्यक्ष-रच्छन्दसि तथा' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ दृष्टं रजो यस्याः, यया, वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रथमप्राप्तरजोयो-गायाः' ॥

तरुणी युवतिः समे ॥८॥

तेति ॥ तरति । 'तृ प्लवन्तरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'त्रो रश्च लो वा' (उ० ३।५४) इत्युनन् । 'वयसि-'

१ मुकुटस्तु—लजते । 'ओलजी व्रीडे' (तु० उ० से०) । प्रपोदरादित्वादेर्नत्वम् । केचित्तु 'ओलजी' इति तवर्गपञ्चमादि पठन्ति—इत्याह ॥

(४११।२०) इति ङीप् । 'नञ्चञ्जीकृक्-' (वा० ४११।१५) इति वा । 'तरुणी तलुनीति च' इति शब्दभेदः । ('तलुनः पवने यूनं युवत्यां तलुनी स्मृता' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० अ०) । 'क-निन्युवृषि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् । 'यूनस्तिः' (४११।७०) । यत्तु—'यौतेः कतिः' इति कतिप्रत्ययान्तात् पाक्षिके ङीपि (ग० ४११।४५) 'युवती'—इति मुकुटो व्याचख्यौ । तन्न । यौतेः शन्नन्तात् ङीपि (४११।१५) युवतिशब्दाद्वा 'सर्वतोऽस्तिन्नार्थात्' (ग० ४११।४५) इति ङीषा गतार्थत्वात् । उज्ज्वलदत्तादिपूक्तसूत्राभावाच्च । स्त्री-सामान्येऽप्ययम् । 'प्रमदा चेति विज्ञेया युवतिस्तु तथा स्मृता' इति भागुरिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मध्यमवयसि वर्तमानायाः' ॥

समाः स्नुषाजनीवध्वः

समा इति ॥ स्नौति । 'स्तु प्रसवणे' (अ० प० से०) । 'स्तुष्टश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्' (उ० ३।६६) इति सः ॥ (१) ॥*॥ जायते वंशोऽस्याम् । 'जनिघसिभ्यामिण्' (उ० ४।१३०) । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः । 'कृदि-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीप् । 'जनो लोके जगद्भेदे पृथग्जने । जनी स्नुषावनितयोः' इति हैमः । 'जनी सीमन्तिनीवध्वोरुत्पत्तावौषधीभिदि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वहति । 'वहो धश्च' (उ० १।८३) इत्युः । 'वधूः पत्यां स्नुषानार्योः स्पृक्कासारिवयोरपि । नवपरिणीतायां च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पुत्रभार्यायाः' ॥

चिरण्टी तु सुवासिनी ।

चिरेति ॥ चिरेणाटति पितृगेहाद्धर्तृगेहम् । अच् (३।१।१४) पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'वयस्यचरमे' । (वा० ४।१।२०) इति ङीप् ॥*॥ चरति । बाहुलकादण्टप्रत्यये 'चरण्टी' इत्येके ॥*॥—चिरिणोति । चिरण्टी—इति स्वामी । तत्र 'चिरि हिंसायाम्' (स्वा० प० से०) इति धातुः ; पृषोदरादिः । (चिरिण्टी तु सु-

१—पितृकुललोकाच्चिरमिदति गच्छति । 'चिरम्' इत्युपपदे 'इद गतौ' इत्यत 'इयुपध-' इति के पृषोदरादिवाच्चिराकारनांशे इकारस्य विपर्यये मकारस्य परसवर्णत्वे 'वयसि' प्रथमे ङीपि चिरिण्टी—इति मुकुटः । हैमस्तु स्वोपज्ञानममालाव्याख्यायाम्—चिरिः सौत्रः स्वादिः । चिरिणोति चिरिण्टी । 'डिण्टश्च' च वा' इति साधुः । 'चिरिण्टी' इत्यपि । 'चिरण्टी' इत्यमरः । 'चरण्टी' इत्यन्ये—इति प्रोक्तवान् ॥

वासिन्यां स्याद्वितीयवयसि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सु अतीव वसति पितृगृहे तच्छीला । 'सुप्यजातौ—' (३।२।७८) इति णिनिः ॥*॥ 'स्ववासिनी' इत्यपि पाठः । स्वेषु पित्रादिषु वस्तुं शीलमस्याः । 'स्ववासिन्यां चिरिण्टी स्याद्वितीयवयसि स्त्रियाम्' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्राप्तयौवनायाः पितृगेहस्यायाः' ॥

इच्छावती कामुका स्यात्

इच्छेति ॥ इच्छास्त्यस्याः । 'मतुप्' (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ कामयते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'लषपतपद-' (३।२।१५४) इत्युक्त्वा । 'कामुकः कमने-शोकपादपे चातिमुक्तके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धनादीच्छायुक्तायाः' 'यभनादीच्छावत्याः' वा ॥

वृषस्यन्ती तु कामुकी ॥ ९ ॥

वृषेति ॥ 'वृषो नरो वृषः कालः' इत्यनेकार्थमञ्जरी । वृषं नरं शुक्लं वेच्छत्यात्मनः । 'सुप आत्मनः क्यच्' (३।१।८) । 'अश्वक्षीर-' (७।१।५१) इत्यत्र 'अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्' इति वचनादसुक् । लटः शता (३।२।१२४) । 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'आच्छीनद्योर्नुम्' (७।१।८०) ॥ (१) ॥*॥ 'जानपद-' (४।१।४२) इति ङीप् । कामुकी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मैथुनेच्छावत्याः'

कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका ।

कान्तेति ॥ अभिसरति । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'भर्त्रि-च्छया रतिस्थानं गच्छन्त्याः' ॥

पुंश्चली चर्षणी बन्धक्यसती कुलटेवरी ॥ १० ॥

सैरिणी पांशुला च स्यात्

पुंश्चलीति ॥ पुंसो भर्तुः सकाशाच्चलति पुरुषान्तरं गच्छति । 'चल गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ।—पुमांसं वृत्ताच्चालयति च्यावयति । कर्मण्यणन्तान्ङीप् (४।१।१५) —इति मुकुटः । तन्न । 'चल कम्पने' इत्यनेन कम्पनादन्यत्र मित्राविधानाद्बुद्धिप्रसङ्गात् । संज्ञापूर्वकत्वं वा वृद्धेः ॥ (१) ॥*॥—कर्षति मनः । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । 'कृषेरादेश्च चः' (२।१।०४) इत्यनिः—इति स्वामी ॥*॥ 'धर्षणी' इति वा पाठः । धर्षयति । 'जिधृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३) । 'धर्षणं स्यात्परिभवे स्तेऽसत्यां

तु 'धर्षणी' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'धर्षणी' इति कचित् पाठः । 'आवश्यक'— (३१११७०) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ वध्नाति मनोऽत्र । 'बन्ध बन्धने' (त्रया० प० अ०) । ण्वल् (३१११३३) । गौरादिः (४११४१) । ('बन्धकः स्याद्विनिमये पुंश्चल्यां स्याच्च बन्धकी' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सत्या भिन्ना ॥ (४) ॥*॥ अटति । 'अट गतौ' (भा० प० से०) । अच् (३१११३४) । 'कुलं जनपदे गेहे' इति विश्वः । कुलस्य अटा । शकन्धादिः (वा० ६११९४) । 'कुलटा मनःशिलायां नेपाल्यामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ एति । तच्छीला 'इण्णश्जि'— (३१२१६३) इति करप् । 'टिड्डा'— (४१११५) इति ङीप् । 'इत्वर्यसत्यां पथिके क्रूरकर्मणि च त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ स्वया, इच्छया स्वेन स्वातन्त्र्येण, वा ईरितुं शीलमस्याः । 'हर गतौ' (अ० आ० से०) । 'सुपि'— (३१२७८) इति णिनिः । 'स्वादीरेरणोः' (वा० ६११८९) इति वृद्धिः ॥ (७) ॥*॥ पांशु पापमस्त्यस्याः 'खसुख'— (वा० ५१२१०७) इति रः । 'कपिलकादिः' (वा० ८१२१८) । सिध्मादित्वात् (५१२१७) लज् वा । पांशु लाति वा । 'आतोऽनुप'— (३१२१३) इति कः ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'असत्याः' 'स्वैरिण्याः' ॥

अशिश्वी शिशुना विना ।

अशीति ॥ न शिशुर्यस्याः । 'सख्यशिश्वी'— (४११६२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अपत्यरहितायाः' ॥

अवीरा निष्पतिसुता

अवीति ॥ वीरयति । 'वीर विक्रान्तौ' (चु० उ० से०) । अच् (३१११३४) । 'पतिपुत्रवती वीरा' इति नाममाला । वीराया भिन्ना ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पतिपुत्ररहितायाः' ॥

विश्वस्ता विधवे समे ॥ ११ ॥

विश्वेति ॥ विकलं श्वसिति स्म । 'गत्यर्था'— (३१४७२) इति क्तः । आगमशासनस्यानित्यत्वान्नेट् । 'विश्वस्तो जातविश्वासे विश्वस्ता विधवस्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ विगतो धवोऽस्याः ॥ (२) ॥*॥ 'विश्वस्ताविधवे तुल्ये विशस्तापतिनी च सा' इति वाचस्पतिः ॥*॥ द्वे 'रण्डायाः' ॥

१ भाष्ये त्वस्मिन् वार्तिके पांशुशब्दपाठे नोपलभ्यते ॥

आलिः सखी वयस्या च

आलिरिति ॥ आलयति । 'अल भूषणादौ' (भा० प० से०) । णिच् (३११२६) । 'अच इः' (उ० ४११३९) ।—बाहुलाकादिण्—इति मुकुटो व्यर्थः । 'आलिः सखी सेतुरालिरालिरावलिर्णिष्यते' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥*॥ समानं ख्यायते जनैः । 'समाने ख्यः स चोदात्तः' (उ० ४११३७) इतीप् ङित् समानस्य स च । 'सख्य-शिश्वी'— (४११६२) इति ङीप् । 'सखा मित्रे सहाये ना वयस्यायां सखी मता' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वयसा ॥*॥ वयसा तुल्या । 'नौवयोधर्म'— (४११९१) इति यत् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सख्याः' ॥

पतिवती सभर्तृका ।

पतीति ॥ पतिरस्त्यस्याः । मतुप् (५१२१९४) । 'अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्' (४११३२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ सह भर्तास्ति । 'नवृतश्च' (५११५३) इति कप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जीवद्भर्तृकायाः' ॥

वृद्धा पलिक्री

वृद्धेति ॥ वर्धते स्म 'वृधु वृद्धौ' (भा० आ० से०) । 'गत्यर्था'— (३१४७२) इति क्तः । 'वृद्धो जीर्णे प्रवृद्धे ज्ञे त्रिषु क्लीवं तु शैलजे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पलितमस्त्यस्याः । अच् (५१२१२७) । 'असितपलितयोः प्रतिषेधः' 'छन्दसि क्रमेक' (वा० ४११३९) । नान्तत्वात् (४११५) ङीप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्केइयाः' ॥

प्रज्ञा तु प्राज्ञी

प्रज्ञेति ॥ प्रजानाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३१११३६) इति कः । 'प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो बुद्धौ तु योषिति' ॥ (१) ॥*॥ प्रज्ञाघण् (५१४३८) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वयंज्ञाऽयाः' ॥

प्राज्ञा तु धीमती ॥ १२ ॥

प्राज्ञेति ॥ प्रज्ञास्त्यस्याः । 'प्रज्ञाश्रद्धा'— (५१२१०१) इति णः ॥ (१) ॥*॥ धीरस्त्यस्याः । मतुप् (५१२१९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रज्ञास्तबुद्धेः' ॥

शूद्री शूद्रस्य भार्या स्यात्

शूद्रीति ॥ शूद्रस्य स्त्री । 'पुंयोगा'— (४११४८) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ एकं भिन्नजातीयाया अपि 'शूद्र-भार्यायाः' ॥

शूद्रा तज्जातिरेव च ।

शूद्रेति ॥ 'शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः' (वा० ४।१।४) इति टाप् ॥ (१) ॥*॥ एकमन्यभार्याया अपि 'शूद्र-
द्रजातीयायाः' ॥

आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा १३

आभीरिति ॥ आभीरस्य स्त्री, तज्जातीया वा । 'पुंयो-
गात्-' (४।१।४८) इति, 'जातेः-' (४।१।६३) इति च
ङीप् ॥ (१) ॥*॥ एवं महाशूद्री ॥*॥ या तु महती
शूद्रा । तत्र 'महाशूद्रा' इत्येव ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'आभीर्याः' ॥

अर्याणी स्वयमर्या स्यात्

अर्येति ॥ स्वयं पुंयोगं विना जातिमात्रे । 'अर्यक्षत्रि-
याभ्यां वा' (वा० ४।१।४९) इति स्वार्थे ङीषानुक्तौ ॥
(१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वैश्यजातीयायाः' ॥

क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ।

क्षत्रियेति ॥ एवम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे
'क्षत्रियजातीयायाः' ॥

उपाध्यायाप्युपाध्यायी

उपेति ॥ उपेत्याधीयतेऽस्याः । 'इङश्च' (३।३।२१)
इत्यत्र 'अपादाने स्त्रियासुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीप्'
इति (वार्तिकेन) घञ्, ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे
'स्वयं विद्योपदेशिन्याः' ॥

स्यादाचार्यापि च स्वतः ॥१४॥

स्यादिति ॥ आ चर्यते । 'चर गतौ' (भ्रा० प०
से०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ एकं
'स्वयं मन्त्रव्याख्यायाः' ॥

आचार्यानी तु पुंयोगे

आचेति ॥ आचार्यस्य स्त्री । 'इन्द्रवरुण-' (४।१।
४९) इति ङीषानुक्तौ । 'आचार्यादणत्वं च' (वा० ४।१।
४९) इति णत्वाभावः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आचार्य-
भार्यायाः' ॥

स्यादर्या

स्यादिति ॥ अर्यस्य स्त्री । 'पुंयोगात्-' (४।१।४८)
इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वैश्यपत्न्या अन्यजाती-
याया अपि' ॥

क्षत्रियी तथा ।

क्षेति ॥ एवम् । क्षत्रियस्य स्त्री ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'अन्यजातीयाया अपि क्षत्रियपत्न्याः' ॥

उपाध्यायान्युपाध्यायी

उपेति ॥ उपाध्यायस्य स्त्री । 'मातुलोपाध्याय-' (वा०
४।१।४९) ङीषानुक्तौ ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वि-
द्योपदेशभार्यायाः' ॥

पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा ॥ १५ ॥

पोटेति ॥ पोटयति । 'पुट भासने' चुरादिः । अच्
(३।१।१३४) ।—पुटति । 'पुट संश्लेषणे' (तु० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४)—इति स्वामिसुकुटौ । तत्र । पुटेः कु-
टादित्वाद्गुणाभावप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'स्त्रीपुंसयोः
स्तनश्मश्र्वादितिह्युक्तायाः' ॥

वीरपत्नी वीरभार्या

वीति ॥ वीरः पतिरस्याः । 'नित्यं सपत्न्यादिषु' (४।
१।३५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ वीरस्य भार्या ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'वीरस्य भार्यायाः' ॥

वीरमाता तु वीरसूः ।

वीरमेति ॥ वीरस्य माता ॥ (१) ॥*॥ वीरं सूते ।
'पृङ् प्राणिगर्भविमोचने' (अ० आ० से०) 'सत्सुद्विष-'
(३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीरस्य मातरि' ॥
जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ॥ १६ ॥

जातेति ॥ जातमपत्यमस्याः ॥ (१) ॥*॥ प्रजायते
स्म । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र जनिः । 'गत्यर्था-' (३।४।
७२) इति कः ॥ (२) ॥*॥ प्रासविष्ट । पृङ्कः । प्रा-
ग्वत् ॥ (३) ॥*॥ स्वार्थे कन् (५।३।७५) 'सूतकापु-
त्रिका-' (वा० ७।३।४५) इतीत्वं वा । 'प्रसूतं कुसुमे
ह्रीवं त्रिषु संजातसूनयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'प्रसूतायाः' ॥

स्त्री नश्रिका कोटवी स्यात्

स्त्रीति ॥ नजते स्म । 'ओ नजी व्रीडे' (तु० आ०
से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'ओदितश्च'
(८।२।४५) इति नत्वम् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥
'नश्रो बन्दिक्षपणयोः पुंसि, त्रिषु विवाससि' (इति मे-
दिनी) ॥ (१) ॥*॥ कोटनम् । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प०
से०) । घञ् (३।३।१८) । कोटं वाति । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥*॥ 'को-

दृवी' इति पाठे 'कुट्ट छेदने' (चु० प० से०) । बाहुल-
काद्गुणः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नग्नयाः' ॥

दूतीसंचारिके समे ।

दूतीति ॥ दवति । 'दु गतौ' (भा० प० अ०) ।
दुनोति 'दु दु उपतापे' (स्वा० प० अ०) वा । 'दुत-
निभ्यां दीर्घश्च' (उ० ३।९०) इति क्तः । गौरादिः (४।
१।४१) यद्वा दूयते । 'दूङ् उपतापे' (दि० आ० से०) ।
क्तिच् (३।३।१७४) । दूयन्तेऽनया वा । बाहुलकात्
किन् । 'कृत्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीप् । गौ-
रादिः (४।१।४१) वा ॥ (१) ॥*॥ संचरति । संचार-
यति, वा । 'चर गतौ' (भा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।
१३३) । 'संचारिका तु युगले कुट्टनीव्राणयोरपि' इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दूत्याः' ॥

कात्यायन्यर्धवृद्धा या कषायवसनाधवा ॥ १७ ॥

केति ॥ कतस्यापत्यम् । 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४।१।
१०५) । 'सर्वत्र लोहितादि-' (४।१।१८) इति ष्कः ।
ऋषिपत्नीसदृशत्वात् । 'कात्यायनो वररुचौ विशेषे च
मुनेः पुमान् । कषायवस्त्रविधिवार्धजरत्युभयोः स्त्रियाम्' ॥
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'विशेषणत्रयवत्याः' ॥

सैरंध्री परवेष्टमस्था स्ववशा शिल्पकारिका ।

सायिति ॥ सीरं धरति । 'धृञ् धारणे' (भा० उ०
अ०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) बाहुलकान्मुक् ।
सीरंभ्रस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२१) इत्यण् । शिल्प-
करणात् कर्षकस्त्रीव । यद्वा सैरं स्वाच्छन्द्यं धरति । प्रा-
ग्वत् कः । पृषोदरादिः । (६।३।१०९) । गौरादिः । (४।
१।४१) । 'सैरंध्री परवेष्टमस्थशिल्पकृत्स्ववशास्त्रियाम्' इति
दन्त्यादौ रसभः । 'चतुःषष्टिकलाभिज्ञा शीलरूपादिसेविनी ।
प्रसाधनोपचारज्ञा सैरंध्री परिकीर्तिता' । इति कात्यः ।
(सैरंध्री' इति) इकारमध्यपाठे पृषोदरादित्वं (६।३।
१०९) बोध्यम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'विशेषणत्रयवत्याः' ॥

असिक्री स्यादवृद्धा या प्रेष्यान्तःपुरचारिणी १८

असीति ॥ सिनोति 'षिञ् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) ।
'अञ्जिघृष्टिभ्यः क्तः' (उ० ३।८।९) । यद्वा सीयते स्म ।
क्तः (३।२।१०२) 'द्यतिस्यतिमास्थामिति किति' (७।
४।४०) इतीत्वम् । सिता शुक्लकेशा । तद्विज्ञा । 'छन्दसि
क्रमेके' (वा० ४।१।३९) इति तस्य क्रः । नान्तत्वान्ङीप्

(४।१।५) ।—द्वे वाक्ये ('असिन्त्यन्तःपुरप्रेष्या' इति
हैमात्) —इत्येके ॥ 'असिक्रीका स्यादवृद्धा या प्रेष्यान्तः-
पुरोषिता' इति कात्यः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'कृष्णकेशा-
दित्रिविशेषणायाः' ॥

वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवा

वारोति ॥ वारस्य वृन्दस्य स्त्री साधारणत्वात् ॥ (१)
॥*॥ गणः समूहोऽस्त्यस्याः । भर्तृत्वेन । ठन् (५।२।११५) ॥
गणयति । 'गण संख्याने' (चु० उ० से०) । ण्वुल् (३।
१।१३३) वा ॥ (२) ॥*॥ 'वेशो वेश्यागृहे गृहे । ने-
पथ्ये च' (इति मेदिनी) । वेशेन नेपथ्येन शोभते ।
'कर्मवेशाद्यत्' (५।१।१००) । वेशे वेश्यावाटे भवा वा ।
'दिगादिभ्यो यत्' (४।३।५४) वेशः प्रवेशोऽस्त्यस्याः ।
'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ५।४।१२०) इति यच् वा ॥
'वेश्यं वेश्यागृहे क्लीवं गणिकायां तु योषिति' (इति मे-
दिनी) ॥*॥ 'वेष्ट्या' इति मूर्धन्यमध्यपाठोऽपि । वे-
ष्टेष्टि । 'विष्ट व्याप्तौ' (जु० उ० अ०) । अष्ट्यादिः
(उ० ४।१।१२) ॥ (३) ॥*॥ रूपमाजीवोऽस्याः ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'वेश्यायाः' ॥

अथ सा जनैः ।

सत्कृता वारमुख्या स्यात्

अथेति ॥ वारे वेश्यावृन्दे मुख्या ॥ (१) ॥*॥ ए-
कम् 'जनैः सत्कृतवेश्यायाः' ॥

कुट्टनी शंभली समे ॥ १९ ॥

कुट्टेति ॥ कुट्टयति । 'कुट्ट छेदने' (चु० प० से०) ।
ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥*॥ शं सुखं भलते । 'भल
परिभाषणे' (भा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
गौरादिः (४।१।४१) । 'शालूकं शंभलीशललुष्क-'
इति शभेदात्तालव्यादिः ॥*॥ सं भलते । इति (शंभली)
दन्त्यादिरपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परनारीं पुंसा संयोज-
यित्र्याः' ॥

विप्रश्निका त्वीक्षणिका दैवज्ञा

विप्रेति ॥ विविधः प्रश्नोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२।
११५) ॥ (१) ॥*॥ शुभाशुभयोरीक्षणमस्त्यस्याः । ठन्
(५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ दैवं शुभाशुभं जानाति ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'दैवज्ञो गणके पु-
मान् । दैवज्ञेक्षणिकायां स्त्री' (इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'लक्षणादिना शुभाशुभे जानत्याः' ॥

अथ रजस्वला ।

स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥२०॥

ऋतुमत्यप्युदक्यापि

अथेति ॥ रजोस्त्यस्याः । 'रजःकृष्या-' (५।२।११२) इति वलच् । 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वान्न स्त्वम् ॥ (१) ॥*॥ स्त्रीधर्मो रजोस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ अवति लज्जया । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः' (उ० ३।१५८) ॥*॥ 'अवि स्त्रीधर्मिणीं विद्यात्' इति कात्यात् (अविः) ह्रस्वान्तापि । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) ॥ (३) ॥*॥ अत्रेरपत्यम् । 'इतश्चानिजः' (४।१।१२२) इति ढक् । आत्रेयीवागम्यत्वात् । 'आत्रेयो मुनिरात्रेयी पुष्पवत्यां सरिद्धिदि' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ मलमस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'मलिनं कृष्णदोषयोः । मलिनी रजस्वलायाम्' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ पुष्पं रजोस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) ॥ (६) ॥*॥ ऋतुरस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) ॥ (७) ॥*॥ उदकमर्हति । 'संज्ञायाम्' () इति यत् ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'रजस्वलायाः' ॥

स्याद्रजः पुष्पमार्तवम् ।

स्यादिति ॥ रज्यतेऽनेन । 'भूरञ्जिभ्यां कित्' (उ० ४।२।१६) इत्यसुन् । 'रजः क्लीवं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च रेणुमात्रे च दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पुण्यते । 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'पुष्पं विकासिकुसुमस्त्रीरजःसु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ऋतुरेव । प्रज्ञाद्यण् । (५।४।३८) । 'आर्तवं स्त्रीरजे पुष्पे क्लीवं स्यादृतुजे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ (त्रीणि 'स्त्रीपुष्पस्य') ॥

श्रद्धालुर्दोहदवती

श्रेति ॥ श्रद्धते तच्छीला । 'स्पृहिगृहि-' (३।२।१५८) इत्यालुच् । 'श्रद्धालुर्दोहदिन्यां स्त्री श्रद्धायुक्ते च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ दोहदं गर्भिण्यमिलाषोस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे (गर्भवशात्) 'अभिलाषविशेषवत्याः' ॥

निष्कला विगतार्तवा २१

नीति ॥ 'कलं शुके त्रिष्वजीर्णे नाव्यक्तमधुरध्वनौ' (इति मेदिनी) । कलान्निष्कान्ता । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे' (वा० २।२।१८) इति समासः । निर्गतं कलं शुक्रमस्या

वा । 'निष्कलं तु कलाशून्ये नष्टवीर्ये तु वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विगतमार्तवं रजोऽस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रजोहीनायाः' ॥

आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वन्नी च गर्भिणी ।

आपेति ॥ आपन्नः सत्त्वो जन्तुरनया, अस्यां वा ॥ (१) ॥*॥ 'गुरुस्त्रिलिङ्गत्वां महति दुर्जरालघुनोरपि' (इति मेदिनी) । गुरुर्दुर्जरोऽलघुर्वा गर्भोऽस्त्यस्याः । ब्रीह्यादीनिः (५।२।११६) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः (६।४।१४६) । यद्वा गर्वति । 'गर्वरेत उच्च' (उ० २।५४) इतीनन् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ अन्तरस्त्यस्यां गर्भः । 'अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्' (४।१।३२) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ गर्भोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'गर्भिण्याः' ॥

गणिकादेस्तु गाणिक्यं गाभिणं यौवतं गणे २२

नेति ॥ गणिकानां समूहः । 'गणिकायाश्च यञ् वाच्यः' (वा० ४।२।४०) ॥ (१) ॥*॥ गर्भिणीनां समूहः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) 'भस्यादे तद्धिते' (वा० ६।३।३५) इति पुंवद्भावः । 'नस्तद्धिते' (६।४।१४४) इति टेलोपे प्राप्ते 'इनण्यनपत्ये' (६।४।१६४) इति प्रकृतिभावः ॥ (१) ॥*॥ युवतीनां समूहः । भिक्षादिभ्योऽण् (४।२।३८) । 'भस्यादे तद्धिते' (वा० ६।३।३५) इति पुंवद्भावः । यौतेः शत्रन्तात् 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङ्यन्तो युवतीशब्दोऽयम् । 'यूनस्तिः' (४।१।७७) इति त्यन्तस्य तु अणि (४।२।३७) विवक्षिते पुंवद्भावे (वा० ६।३।३५) 'अन्' (६।४।१६७) इति प्रकृतिभावे च 'यौवनम्' इत्येव रूपम् । नच — भिक्षादिषु (४।२।३८) 'युवति' शब्दपाठसामर्थ्याच्च पुंवत्त्वम् । अन्यथा पुंवद्भावेन तेर्निवृत्तावनुदात्तादित्वाभावात् 'अजः' (४।२।४४) अप्राप्तौ 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यणि सिद्धे भिक्षादिपाठवैयर्थ्यात्—इति वाच्यम् । भिक्षादिषु 'युवति' शब्दपाठस्य ('भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्प्रत्ययविधौ' इत्यादिग्रन्थेन) भाष्ये (४।२।३८) प्रत्याख्यानान्तात् । एतेन—'युवत्या अपुंवत्' इति गणपाठात्—इति स्वामी—युवतिशब्दस्य भिक्षादिषु पाठाङ्गीकारकृतो मतभेदः—इति मुकुटश्च प्रत्युक्तः ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'समूहस्य' ॥

पुनर्भूदिधिषूढा द्विः

पुनरिति ॥ पुनर्भवति संस्कृता । क्तिप् (३।२।७६) ॥

(१) ॥*॥ दधाति पापम् । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । धिष्यते । 'धिष शब्दे' (जु० प० से०) । 'अन्दूहम्' (उ० १।९३) इति साधुः । यद्वा दिधि धैर्यं स्याति । 'धोऽन्तर्कर्मणि' (दि० प० अ०) । प्राग्वत् ॥ (२) ॥ द्वौ वारौ ऊढा । 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' (५।१।१८) 'अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः' (याज्ञवल्क्यः १।६७) ॥*॥ द्वे 'द्विचारं वृतायाः' ॥

तस्या दिधिषूः पतिः ।

तेति ॥ तस्या दिधिषूः । दिधिषूमात्मन इच्छति । 'सुप आत्मनः क्यच्' (३।१।८) । किप् (३।२।१७८) । 'पुनर्भूपतिरुक्तश्च पुनर्भूदिधिषूस्तथा' इत्येषोऽप्युदन्त इति स्वामी ॥*॥ मुकुटस्तु (दिधिषुम्) ह्रस्वमाह बाहुलकात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अनूढापत्युः' ॥

मनुस्तु—'ज्येष्ठयां यद्यनूढायां कन्यायामुद्यतेऽनुजा । सा चाग्रेदिधिषूर्ज्या पूर्वा तु दिधिषूर्मता' () इत्याह ॥

स तु द्विजोऽग्रेदिधिषूः सैव यस्य कुटुम्बिनी २३

स इति ॥ अग्रे प्रधानं दिधिषूर्यस्य । 'अग्रे' इति विभक्तिप्रतिरूपको निपातः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्न कप् (५।१।१५३) ॥ (१) ॥*॥ द्विजः क्षत्रियादिरपि । 'दिधिषूः परपूर्वाग्रेदिधिषूस्तत्पुनरधिकः' इति नाममाला ॥*॥ एकं 'पुनर्भूप्रधानभार्यस्य' ॥

कानीनः कन्यकाजातः सुतः

कानीति ॥ कन्याया अपत्यम् । 'कन्यायाः कनीन च' (४।१।११६) इत्यण् । 'कानीनः कन्यकासुते । कर्णे व्यासे' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ कन्यकया जातः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनूढापत्यस्य' ॥

अथ सुभगासुतः ।

सौभागिनयः

अथेति ॥ सुभगायाः सुतः ॥ (१) ॥*॥ सुभगाया अपत्यम् । 'कल्याण्यादीनामिन्ङ्' (४।१।१२६) इति ढक् । 'हृद्ग—' (७।३।१९) इत्युभयपदवृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुभगापुत्रस्य' ॥

स्यात्पारस्त्रेण्यस्तु परस्त्रियाः ॥ २४ ॥

स्यादिति ॥ परस्त्रिया अपत्यम् । प्राग्वत् । 'अनुश्रुति-कादीनां च' (७।३।२०) इत्युभयपदवृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'परभार्यापुत्रस्य' ॥

पैतृष्वसेयः स्यात् पैतृष्वस्त्रीयश्च पितृष्वसुः ।

सुतः

पैत्रिति ॥ पितृष्वसुरपत्यम् । 'ढकि लोपः' (४।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ 'पितृष्वसुश्छण्' (४।१।१३२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पितृष्वसुः सुतस्य' ॥

मातृष्वसुश्चैवम्

मात्रिति ॥ मातृष्वसुरपत्यम् । 'मातृष्वसुश्च' (४।१।१३४) इति प्राग्वत् । (मातृष्वसेयः । मातृष्वस्त्रीयः) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातृष्वसुः सुतस्य' ॥

वैमात्रेयो विमातृजः ॥ २५ ॥

वैमेति ॥ विरुद्धा माता । 'प्रादयो गता—' (वा० २।१।१८) इति समासः । विमातुरपत्यम् । शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक् ॥ (१) ॥*॥ विमातुर्जातः । 'पञ्च-म्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपरमातृसुतस्य' ॥

अथ बान्धकिनेयः स्याद्बन्धुलश्चासतीसुतः ।

कौलटेयः कौलटेरः

अथेति ॥ बन्धक्या अपत्यम् । 'कल्याण्यादीनामिन्ङ्' (४।१।१२६) इति ढक् ॥ (१) ॥*॥ बन्धून् लाति ॥ (२) ॥*॥ असत्याः सुतः ॥ (३) ॥*॥ कुलदाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (४) ॥*॥ 'क्षुद्राभ्यो वा' (४।१।१३१) इति ढक् ॥ (५) ॥*॥ यत्तु—'कुल-दाया वा' (४।१।१२७) इति ढक्—इति मुकुटः । तच्च । अनेनेनङो विकल्पनात् ॥*॥ पञ्च 'कुलदायाः पुत्रस्य' ॥

भिक्षुकी तु सती यदि ॥ २६ ॥

तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोऽपि चात्मजः ॥

भीति ॥ कुलदाया अपत्यम् । 'कुलदाया वा' (४।१।१२७) इतीन्ङ् वा । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) । क्षु-द्रात्वाभावाच्च ढक् । अङ्गहीना शीलहीना हि क्षुद्रा ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सत्या भिक्षार्थं गेहं गेहमदन्त्याः पुत्रस्य' ॥

आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः

आत्मेति ॥ आत्मनो देहाज्जातः । 'पञ्चम्या —' (३।२।९८) इति डः ॥ (१) ॥*॥ तनोति कुलम् । तन्यते वा । 'तनु विस्तारे' (तु० उ० से०) । 'वलिमलितनिभ्यः कयन्' (उ० ४।९९) ॥ (२) ॥*॥ सून्यते । 'बूङ् प्राणि-

प्रसवे' (दि० आ० से०) । 'सुवः कित्' (उ० ३।३५) इति नुः । 'सुनुः पुत्रेऽनुजेऽकं ना' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सूयते स्म । 'पु प्रसवे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ।—सुवति—इति स्वामी । तन्न । दी-
र्घश्रवणप्रसङ्गात् । कस्याप्राप्तेश्च । 'सुतस्तु पार्थिवे पुत्रे,
रूपपत्ये तु सुता स्मृता' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
पुनाति, पूयते, वा । 'पूष् पवने' (क्या० उ० से०) ।
'पुवो ह्रस्वश्च' (उ० ४।१६५) इति कः । यद्वा पुत्ररका-
त्रायते । 'सुपि' (३।२।४) इति कः । 'पुत्राग्नौ नरकाद्य-
स्मात् पितरं त्रायते सुतः । तस्मात् 'पुत्र' इति प्रोक्तः स्व-
यमेव स्वयंमुवा' (मनुः ९।१३८) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'पुत्रस्य' ॥

स्त्रियां त्वमी ॥ २७ ॥

आहुर्दुहितरं सर्वे

स्त्रियामिति ॥ अमी आत्मजाद्याः स्त्रियां वर्तमानाः
सन्तो दुहितरं वदन्ति । शार्ङ्गरवादिवात् (४।१।७३) ङीनि
'पुत्री' ।—गौरादौ (४।१।४१) 'पुत्री'—इति स्वामिनः
प्रमादः । 'सुता तु दुहिता पुत्री' इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(५) ॥*॥ दोग्धि । 'दुह प्रपूरणे' (अ० उ० अ०) ।
दहति । 'दह भस्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । 'नमृनेष्टृ—'
(उ० २।९५) इति साधुः । स्वमादित्वात् (४।१।१०) न
ङीप् (४।१।५) ॥ (६) ॥*॥

अपत्यं तोकं तयोः समे ।

अपेति ॥ न पतन्ति पितरोऽनेन । 'पल्ल गतौ' (भ्वा०
प० से०) । बाहुलकाद्यः । अद्यादिः (उ० ४।११२)
वा ॥ (१) ॥*॥ तौति । 'तुः' सौत्रो हिंसावृत्तिपूर्तिषु ।
बाहुलकात् कः । 'तोकं संतानसुतयोः' इति हैमः ॥ (२)
॥*॥ तयोस्तनयदुहित्रोः । समे समानलिङ्गे ॥

स्वजाते त्वौरसोरस्यौ

स्वेति ॥ 'उरो वक्षसि च श्रेष्ठे' (इति मेदिनी) । उ-
रसा निर्मितः । 'उरसोऽण् च' (४।४।९४) इत्यण् ॥ (१)
॥*॥ चाद्यत् ॥ (२) ॥*॥ स्वस्माज्जातः, इति कुण्डगो-
लकादिवारणम् ॥*॥ द्वे 'स्वस्माज्जातस्य पुत्रस्य' ॥

१—स्वस्मात्स्वपाणिगृहीत्यां जातः । तथा च मनुः 'स्वक्षेत्रे
संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्धि यम् । तमौरसं विजानीयात् पुत्रं
प्राथमकलिपकम्' (९।११६) इति । नातः परभार्यायां स्वजन्येति-
व्याप्तिः । अतएवाभिप्रेत्य मूलकृतापि 'स्वीयायाम्' इति 'स्वकीयः'
इति च परित्यज्य 'स्वाभ्यां जाते' इत्यर्थकमेवोक्तम् ॥

तातस्तु जनकः पिता ॥ २८ ॥

तातेति ॥ तनोति । 'दुतनिभ्यां दीर्घश्च' (उ० ३।
९०) इति क्तः । 'अनुदात्त—' (६।४।३७) इति नलोपः ।
—'तातपलितजर्तुमूरताः' इति तनोते क्तः, नलोपदीर्घो
च—इति सुकुटस्तु चिन्त्यः । तादृशसूत्राभावात् । ता-
तोऽनुकम्प्ये पितरि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ जन-
यति । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५)
इति न वृद्धिः । 'जनकः पितृभूपयोः' इति हैमः ॥ (२)
॥*॥ पाति । 'नमृनेष्टृ—' (उ० २।९५) इति साधुः ।—
'पित्रादयः' इति तृच् इत्वं च—इति सुभूतिः । तन्न ।
तादृशसूत्राभावात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पितुः' ॥

जनयित्री प्रमूर्माता जननी

जनेति ॥ जनयति । तृच् (३।१।१३३) । 'ऋन्नेभ्यो
ङीप्' (४।१।५) ॥*॥ अन्तर्भावितण्यर्थात् 'जनित्री' ॥
(१) ॥*॥ प्रसूयते । 'सत्सुद्विष—' (३।२।६१) इति क्तिप्
(२) ॥*॥ मान्यते । 'मान पूजायाम्' (भ्वा० आ० से०)
माति वा । माति गर्भोऽस्यां वा । 'मा माने' (अ० प० अ०) ।
'नमृनेष्टृ—' (उ० २।९५) इति साधुः । 'माता गौर्दुर्गा
जननी मही । मातरश्च ब्रह्माण्याद्याः' इति हैमः ॥ (३)
॥*॥ जनयति । 'कृत्यल्युटः—' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'जनन्याः' ॥

भगिनी स्वसा ।

भेति ॥ भगं कल्याणं यन्नो वा इच्छा वास्त्यस्याः ।
इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ सुष्टु अस्यति, अस्यते
वा । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'सावसेर्ऋन्' (उ०
२।९६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वसुः' ॥

ननन्दा तु स्वसा पत्युः

ननेति ॥ न दन्दति=न तुष्यति । न नन्दयति भ्रातृ-
जायाम्' इति वा । 'नञि च नन्देः' (उ० २।९८) इति
ऋन् ॥*॥ केचित् पूर्वसूत्रात् (२।९७) वृद्धिग्रहणमनुवर्तय-
न्ति । 'ननन्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दिनी च सा' इति
रभसः ।—'नञि च नन्देर्दीर्घश्च'—इति सुकुटः । तन्न ।
उज्ज्वलदत्तादावभावात् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'भर्तृभगिन्याः' ॥

नप्त्री पौत्री सुतात्मजा ॥ २९ ॥

नप्त्रीति ॥ न पतन्ति पितरोऽनेन । 'नमृनेष्टृ—' (उ०
२।९५) इति साधुः । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४।१।५) । 'नता,
नप्त्री च पौत्रिका' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ पुत्रस्य पु-

याश्चापत्यम् । 'अनुष्ठानन्तर्यं विदादिभ्योऽञ्' (४।१।१०४)
॥ (२) ॥*॥ सुतस्य सुतायाश्चात्मजा ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'सुतकन्यकयोरपत्यस्य' ॥

भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ।

मेति ॥ यतते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) ।
'यतेर्धृद्धिश्च' (उ० ३।९७) इत्यृन् ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'परस्परं भ्रातृभार्याणाम्' ॥

प्रजावती भ्रातृजाया

प्रेति ॥ प्रजास्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) । यतु—
जायायां प्रविश्य पुनः पुनर्जायते । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्'
(३।२।९९) इति डः । प्रजः पतिस्तद्योगात् मतुप् (५।२।
९४) 'शरादीनां च' (६।३।१२०) इति दीर्घः—इति सु-
कुटः । तच्च । 'प्रजः' इत्यस्य संज्ञात्वेनाप्रसिद्धत्वात् । अ-
सदुक्तरीत्या निर्वाहिनोक्तकल्पनाया व्यर्थत्वाच्च ॥ (१) ॥*॥
भ्रातृजाया ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भ्रातृपत्न्याः' ॥

मातुलानी तु मातुली ॥३०॥

मेति ॥ मातुलस्य स्त्री । 'पुंयोगात्—' (४।१।४८)
इति ङीष् । 'मातुलोपाध्याय—' इत्यानुग् वा ॥ (१) ॥*॥
(२) ॥*॥ द्वे 'मातुलभार्यायाः' ॥

पतिपत्न्योः प्रभूः श्वश्रूः

पेति ॥ पत्युर्मता पत्न्याः श्वश्रूः । पत्न्या माता पत्युः
श्वश्रूः । श्वशुरस्य स्त्री । 'श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च' इत्यृङ् ।
पुंयोगलक्षणङीषोऽपवादः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्वश्रवाः' ॥

श्वशुरस्तु पिता तयोः ।

श्वेति ॥ तयोः पतिपत्न्योः पिता परस्परं श्वशुरः । 'शु'
इति आश्रयं पूजायां वा । शु आशु अश्रुते, अश्रयते वा ।
'अशू व्यासौ संघाते च' (स्वा० आ० से०) । 'शावशे-
रासौ' (उ० १।४४) इत्युर्न् । द्वितालव्यः 'श्वश्रूः शिशु-
श्वशुरः' इति शभेदात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्वशुरस्य' ॥

पितुर्भ्राता पितृव्यः स्यात्

पित्रिति ॥ 'पितृव्यमातुल—' (४।२।३६) इति निपा-
तितः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'पितृव्यस्य' ॥

मातुर्भ्राता तु मातुलः ॥३१॥

मेति ॥ ('पितृव्यमातुल—' (४।२।३६) इति निपातितः) ।

१—एतच्च वचनं 'श्वशुरः श्वश्रवा' (१।२।७१) इति निर्दे-
शसिद्धार्थकथनपरम्—इति मनोरमा ॥ २—सुकुटादिभिस्तु
—एकम्—इत्युक्तम् ॥

'मातुलो मदनद्रुमे । धत्तुरेऽहित्रीहिभिदोः पितुः श्या-
लेऽपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'मातुलस्य' ॥

श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः

श्वेति ॥ श्यायते । 'श्वैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) ।
बाहुलकात्कालम् ।—उच्छिष्टमधुपर्कवाची 'श्या' शब्दः ।
श्यां लाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः—इति सु-
कुटः ॥*॥—स्यामयति । 'स्यम वितर्के' चुगादिः । अच्
(३।१।३४) पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) मस्य लः—
इति स्वामी । 'स्यालसालसमसूरसूर्यः' इति सभेदाद्-
न्त्यादिः ।—'स्याल वितर्के'—इति सुकुटस्य प्रमादः ।
स्याल धातोरभावात् ॥ (१) ॥*॥ पत्युः श्यालाः स्युः ॥*॥
एकम् 'पत्नीभ्रातुः' ॥

स्वामिनो देवदेवरौ ।

स्वेति ॥ पत्युर्भ्राता पत्न्याः । दीव्यति । 'दिवेर्कः'
(उ० २।९९) ॥ (१) ॥*॥ देवते । 'देव देवने' (भ्वा०
आ० से०) । 'अतिकमिभ्रमि—' (उ० ३।१३२) इत्यरः ॥
(२) ॥*॥ 'देवदेवरदेवानः' इति शब्दार्णवः ॥*॥ द्वे
'पत्युः कनिष्ठभ्रातुः' इति स्वामी । ज्येष्ठस्तु श्वशुर एवेति
सुभूत्यादयः ॥

स्वस्त्रीयो भागिनेयः स्यात्

स्वेति ॥ स्वसुरपत्यम् । 'स्वसुश्छः' (४।१।१४३) ॥
(१) ॥*॥ भगिन्या अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भगिनीसुतस्य' ॥

जामाता दुहितुःपतिः ॥ ३२ ॥

जेति ॥ जायां मिमीते । मिनोति, वा । 'माङ् माने'
(जु० आ० अ०) । 'डुमिन् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०)
वा । 'नसृनेष्टृ—' (उ० २।९५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥
'विभाषा स्वसृपत्योः' (६।३।२४) इति वालुक् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'जामातुः' ॥

पितामहः पितृपिता

पितेति ॥ पितुः पिता ॥ (२) ॥*॥ 'मातृपितृभ्या
पितरि ङामहच्' 'मातरि षिच्' (वा० ४।२।३६) । 'पि-
तामहः पद्मयोनौ जनके जनकस्य च' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ द्वे 'पितामहस्य' ॥

तत्पिता प्रपितामहः ।

तदिति ॥ तस्य पितामहस्य पिता । प्रकर्षेण पितामहः ।

‘प्रादयो गता—’ (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘प्रपितामहस्य’ ॥

मातुर्मातामहाद्येवम्

मेति ॥ मातुः पितरि डामहच् (वा० १।२।३६) । प्रकृष्टो मातामहः (प्रमातामहः) ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् ‘मातामहस्य’ ॥

सपिण्डास्तु सनाभयः ॥ ३३ ॥

सेति ॥ समानः पिण्डो देहो मूलपुरुषो निर्वाण्यो वास्य । ‘वान्यस्मिन्सपिण्डे—’ (४।१।१६५) इत्यादिनिर्देशात् समानस्य सः । यद्वा सह पिण्डेन वर्तते । ‘सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते’ (मनुः ५।६०) ॥ (१) ॥*॥ समानो नाभिर्मूलपुरुषोऽस्य । ‘ज्योतिर्जनपद—’ (६।३।८५) इति समानस्य सः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सप्तपुरुषावधिज्ञातिषु’ ॥

समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः ।

समेति ॥ समान उदरे शयितः । ‘समानोदरे शयितः’ (४।४।१०८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ ‘विभाषोदरे’ (६।३।८८) इति समानस्य वा सः । ‘सोदराद्यः’ (४।४।१०९) ॥ (२) ॥*॥ समाने गर्भे भवः । ‘सगर्भसयूथ—’ (४।४।११४) इति यत् । ‘सगर्भ’ इति निर्देशात्सः । यद्वा सह तुल्ये गर्भे कुक्षौ भवः । ‘सह साकल्यसादृश्य-यौगपद्यसमृद्धिषु’ इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ सह तुल्य उदरे जातः । ‘अन्येष्वपि—’ (३।३।१०१) इति डः ॥ (४) ॥*॥ सह उदरेण वर्तते । ‘वोपसर्जनस्य’ (६।३।८२) इति सः । ‘सोदरः’ ‘सहोदरः’ चात्र । ‘भ्राता तु स्यात्सहोदरः । समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजा अपि । सोदरश्च’ इति नाममाला । —‘सहस्य सोऽन्यतरस्याम्’ इति पाक्षिके सभावे—इति मुकुटश्चिन्त्यः तादृशसूत्राभावात् ॥*॥ चत्वारि ‘एकोदरोत्पन्नभ्रातुः’ ॥

सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः ॥ ३४ ॥

सेति ॥ समानं गोत्रं कुलमस्य । ‘ज्योतिर्जनपद—’ (६।३।८५) इति सः ॥ (१) ॥*॥ वध्नाति । ‘बन्ध बन्धने’ (क्या० प० अ०) । ‘शृष्ट्वस्मिहि—’ (उ० १।१०) इत्युः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा । ‘वान्धवो बन्धुमित्रयोः’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ ‘बन्धुर्मातृबान्धवयोः’ इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ जानाति । किच् (३।३।१७४) ।

ज्ञायते वा । किन् (३।३।९४) । ‘ज्ञातिस्तातसगोत्रयोः’ इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ स्वनति । ‘स्वन शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ‘अन्येभ्योऽपि—’ (वा० ३।३।१०१) इति डः ॥ (५) ॥*॥ स्व आत्मीयश्चासौ जनश्च ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘सगोत्रस्य’ ॥

ज्ञातेयं बन्धुता तेषां क्रमाद्भावसमूहयोः ।

ज्ञेति ॥ ज्ञातेर्भावः । ‘कपिज्ञात्योर्ढक्’ (५।१।१२७) ॥ (१) ॥*॥ बन्धूनां समूहः । ‘ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्’ (४।२।४३) ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् ‘ज्ञातिसमूहस्य’ ॥

धवः प्रियः पतिर्भर्ता

धेति ॥ धवति, धूयते, वा । धूञ् कम्पने’ (चु० उ० से०) । ‘आधृषाद्वा’ (चु० गण०) इति वा णिच् । अच् (३।१।३४) । घञ् (३।३।१९) वा । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) वा । ‘धवः पुमान्नरे धूर्ते पत्यौ वृक्षान्तरेऽपि च’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ग्रीणाति । ‘भ्रीञ् तर्पणे’ (क्या० उ० से०) । ‘इगुपघ—’ (३।१।३५) इति कः । ‘प्रियो वृद्धयोषधौ हृद्ये धवे’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पाति । ‘पा रक्षणे’ (अ० प० अ०) । ‘पा-तेर्ङितिः’ (उ० ४।५७) ॥ (३) ॥*॥ विभर्ति । ‘डुभृञ् धारणपोषणयोः’ (जु० उ० से०) । वृच् (३।१।३३) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘पत्युः’ ॥

जारस्तूपपतिः समौ ॥ ३५ ॥

जेति ॥ जारयति । ‘जृष् वयोहानौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘दारजारौ कर्तरि णिलुक् च’ (वा० ३।३।२०) इति घञ् । यत्तु—जीर्यतेऽनेन । करणे घञ् (३।३।१९)—इति मुकुटः । तन्न । ‘अजन्भ्याम्—’ (वा० ३।३।२६) इति वार्तिकविरोधात् । ‘जारस्तूपपतौ जायौषधीभिदि’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उपमितः पत्या । ‘अवादयः कुशाद्यर्थे तृतीयया’ (वा० २।२।१८) इति समासः । उपसृष्टा पतिरनेन वा । ‘प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपश्च’ (वा० २।२।२४) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मुख्यादन्यस्य भर्तुः’ ॥

अमृते जारजः कुण्डः

अभ्रिति ॥ जाराजातः । कुण्ड्यते कुलमनेन । ‘कुडि

१—किन्ः स्त्रियां विधानेन स्त्रीलिङ्गत्वापत्त्या ‘स्वस्वपर्यायेष्वनुक्तानां द्वन्द्वो न कृतः’ इति प्रतिज्ञानुरोधात् ‘ज्ञाति’ शब्दस्य द्वन्द्वानुपपत्तिः । अतोऽत्र किन् संगतः ॥

दाहे' (भ्रा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'कुण्डम-
ध्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डली, जारा-
त्यतिवह्नीसुते पुमान् । पिठरे तु न ना' (इति मेदिनी) ।
सुते पुमान् । सुतायां तु जातिलक्षणः (४।१।६३) ङीप्
भवत्येव ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'जीवति पत्यौ जार-
जातस्य' ॥

मृते भर्तरि गोलकः ।

अत्रिति ॥ 'जारजः' इत्येव । गुञ्जते । 'गुड रक्षायाम्'
(तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । स्वार्थे कन् (ज्ञा० ५।४।५) ।
'गोलको विधवापुत्रे जारात्, स्यान्मणिके गुडे' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'विधवायां जारजातस्य' ॥
भ्रात्रीयो भ्रातृजः

भ्रात्रीति ॥ भ्रातुरपत्यम् । 'भ्रातृव्यञ्च' (४।१।१४४)
इति चकाराच्छः ॥ (१) ॥*॥ भ्रातुर्जातः । डः (३।२।
९८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भ्रातृपुत्रस्य' ॥

भ्रातृभगिन्यौ भ्रातरावुभौ ॥३६॥

भ्रात्रिति ॥ भ्राता च भगिनी च ॥ (१) ॥*॥
भ्राजते । 'भ्राजू दीप्तौ' (भ्रा० आ० से०) । 'नप्तुनेष्टृ-'
(उ० २।९५) इति साधुः । यत्तु—विभक्तिः । 'पित्रादयः'
इति तृच् । आदेशश्च—इति—भ्राजते । 'स्वसादयः'
इति ऋन् । जस्य तत्त्वे—इति च सुकुटेनोक्तम् । तदुपे-
क्ष्यम् । अपाणिनीयत्वात् । स्वसा च भ्राता च 'भ्रातृपुत्रौ
स्वसदुहिताभ्याम्' (१।२।६८) इत्येकशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'भ्रातृभगिन्योः' ॥

मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रभूजनयितारौ ।

मेति ॥ माता च पिता च । 'आनङ्गतो द्वन्द्वे' (६।
३।२५) । 'अभ्यर्हितं च' (वा० २।२।३४) इति मातुः
पूर्वनिपातः ॥ (१) ॥*॥ 'पिता मात्रा' (१।२।७०) इ-
त्येकशेषो वा ॥ (२) ॥*॥ 'मातरपितरावुदीचाम्' (६।
३।३२) इति मातुररङ्गन्तादेशो वा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'मातापित्रोः' ॥

श्वश्रूश्च शुरौ श्वशुरौ

श्वेति ॥ श्वश्रूश्च श्वशुरश्च ॥ (१) ॥*॥ 'श्वशुरः
श्वश्र्वा' (१।२।७१) इत्येकशेषो वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'सहोक्तयोः श्वश्रूश्चशुरयोः' ॥

पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥३७॥

पुत्राविति ॥ पुत्रश्च दुहिता च । 'भ्रातृपुत्रौ' (१।
२।६८) इत्येकशेषः ॥ (१) ॥*॥ 'पुत्रकन्ययोः' एकम् ॥

दंपती जंपती जायापती भार्यापती च तौ ।

दंपेति ॥ जाया च पतिश्च । राजदन्तादि (२।२।३१)
गणे पाठाज्जायाशब्दस्य 'दम्' 'जम्' भावो वा निपात्यते ॥
'दाराः पुंसि बहुल्ये च दं कलत्रे नपुंसकम्' इत्यमरमाला ॥
'पत्न्यां जं दमलिङ्गत्वे' इति नामप्रपञ्चः ॥ (१) ॥*॥
(२) ॥*॥ (३) ॥*॥ भार्या च पतिश्च ॥ (४) ॥*॥
'तौ' इत्यनेन पुंस्त्वमुक्तम् । 'शालमली मैथिली मैत्री दं-
पती जंपती च सा' इति वाचस्पतौ स्त्रीत्वमप्युक्तम् ॥*॥
चत्वारि 'जायापत्योः' ॥

गर्भाशयो जरायुः स्यात्

गर्भेति ॥ गर्भ आशेते अत्र । 'पुंसि—' (३।३।११८)
इति घः ॥ (२) ॥*॥ जरापेति । 'किंजरयोः श्रिणः'
(उ० १।४) इति जुण् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'गर्भवेष्टनच-
र्मणः' ॥

उलवं च कललोऽस्त्रियाम् ॥३८॥

उल्वमिति ॥ उल्लीयते । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ०
अ०) । 'उल्लादयश्च' (उ० ४।९५) इति साधुः । यद्वा
ओलति, उल्यते, वा । 'उल' सौत्रो दाहे । वल्यते वा ।
'वल प्राणने' (भ्रा० प० से०) । प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥
कल्यते । 'कल संख्याने' (चु० उ० से०) । 'वृषादिभ्य-
श्चित्' (उ० १।१०६) इति कलः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शु-
क्रशोणितसंपातस्य' । चत्वारि गर्भवेष्टनस्य, इत्यन्ये ॥
सूतिमासो वैजननः

स्विति ॥ सूतेः प्रसवस्य मासः ॥ (१) ॥*॥ विजा-
यतेऽस्मिन् । 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट् । विज-
नन एव । प्रज्ञाद्यणू (५।४।३८) । यद्वा विजननस्य गर्भ-
मोचनस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'नवमे
दशमे वापि प्रबलैः सूतिमारुतैः । निःसार्यते बाण इव
जन्तुश्छिद्रेण सत्वरः' () ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रसव-
मासस्य' ॥

गर्भो भ्रूण इमौ समौ ।

गर्भ इति ॥ गीर्यते उद्गीर्यते शब्धते वा । 'गृ निग-
रणे' (तु० प० से०) 'गृ शब्दे' (क्या० प० से०) वा ।
'अतिगम्यां मन्' (उ० ३।१५२) । 'गर्भो भ्रूणोऽर्भके
कुक्षौ संघौ पनसकण्टके' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥
भ्रूण्यते । 'भ्रूण आशविशङ्कयोः' (चु० आ० से०) । घञ्
(३।३।१९) । 'भ्रूणः स्त्रीगर्भडिम्भयोः' (इति मेदिनी)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुक्षिस्थगर्भस्य' ॥

तृतीया प्रकृतिः शण्डः क्लीवः पण्डो नपुंसकम् ३९

तृतीति ॥ स्त्रीपुंसावपेक्ष्य तृतीया प्रकृतिः=तृतीयः प्रकारः । असमस्तमेतत् ॥*॥ समासे तु 'तृतीयप्रकृतिः' ॥ (१) ॥*॥ शाम्यति । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'शमेर्हः' (उ० १।९९) । 'क्लीवं शण्डश्च कञ्चुकी' इति तालव्यादौ रभसः । 'शण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ । आकृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि' (इति मेदिनी) ('शण्डपण्डौ तु सौविदौ । वन्ध्यपुंसीद्वरे क्लीवे' इति हेमः) ॥ (२) ॥*॥ क्लीवते । 'क्लीवृ अधाष्टवं' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'अस्त्री नपुंसके क्लीवं वाच्यलिङ्गस्त्वविक्रमे' इति रुद्रः ॥ (३) ॥*॥ पण्डते । 'पडि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा पणते । 'पण व्यवहारे स्तुतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अमन्ताङ्' (उ० १।१।१४) ॥ 'पण्डः षण्डे, धियि स्त्री स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ 'न स्त्री न पुमान्' इत्यस्य नपुंसकभावो 'नभ्राद्-' (६।३।७५) इत्यत्र निपातनात् । 'स नपुंसको भवेत्' () इति भाष्यात्पुंस्ययम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'नपुंसकस्य' ॥

शिशुत्वं शैशवं बाल्यम्

शिश्विति ॥ शिशोर्भावः । 'तस्य भावस्त्वतलौ' (५।१।१९) । 'आ च त्वात्' (५।१।१२०) इति वा त्वः ॥ (१) ॥*॥ 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' (५।१।१३१) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ बालस्य भावः । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ण्यञ् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बाल्यत्वे' ॥

तारुण्यं यौवनं समे ।

तेति ॥ तरुणस्य भावः । ण्यञ् (५।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ यूनो भावः । 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' (५।१।१३०) । 'अन्' (६।४।१६७) इति प्रकृतिभावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तारुण्यस्य' ॥

स्यात्स्थविरं तु वृद्धत्वम्

स्यादिति ॥ स्थविरस्य भावः । कर्म वा । युवादित्वात् (५।१।१३९) अण् ॥ (१) ॥*॥ वृद्धस्य भावः । त्वः (५।१।१२०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृद्धत्वस्य' ॥

वृद्धस्येऽपि वार्धकम् ॥४०॥

वृद्धेति ॥ वृद्धानां संघः ॥ (१) ॥*॥ वृद्धानां समूहः । 'वृद्धाच्च' (वा० ४।२।३९) इति वुञ् । भावकर्म-

णोस्तु मनोज्ञादित्वात् (५।१।१३३) वुञ् । अपिशब्दाद्वृद्धत्वेऽपि । वार्धकशब्दात् चतुर्वर्णादित्वात् । (वा० ५।१।१२४) स्वार्थे ण्यञि 'वार्धक्यम्' अपि । 'वार्धकं वृद्धसंघाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृद्धसमूहस्य' ॥

पलितं जरसा शैक्ल्यं केशादौ

पेति ॥ फलति । फलनम्, वा । 'फल निष्पत्तौ' 'जि-फला विशरणे' वा (भ्वा० प० से०) । 'लोपलितौ' (उ० ३।९२) इति साधुः । यद्वा पलति स्म । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । पलनं वा । 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४) । 'पलितं शैलजे तापे केशपाके च कर्दमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आदिना लोमश्मश्रुणोः ॥*॥ एकम् 'जरया शुक्लस्य' ॥

विस्रसा जरा ।

वीति ॥ विस्रस्यतेऽनया । 'संसु अधःपतने' (भ्वा० आ० से०) भिदाद्यङ् (३।३।१०४) ॥ (१) ॥*॥ जीर्यतेऽनया । 'जृप् वयोहानौ' (दि० प० से०) । 'षिद्धि-दादिभ्योऽङ्' (३।३।१०४) । यद्वा जरणम् । भावेऽङ् (३।३।१०४) । 'ऋदृशोऽङि गुणः' (७।४।१६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जरायाः' ॥

स्यादुत्तानशया डिम्भा स्तनपा च स्तनंधयी ४१

स्यादिति ॥ उत्ताना शये । 'उत्तानादिषु' कर्तृषु (वा० ३।२।१५) इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ डिम्भयति । 'डिभि संघे' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । डिम्भयते वा । घञ् (३।१।१९) अच् (३।३।५६) वा । 'डिम्भोऽपि बालिशे बाले' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ स्तनौ पिवति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ।—'सुपि' (३।३।४) इति योगविभागात्कः—इति स्वामिसुकुटौ चिन्त्यौ ॥ (३) ॥*॥ स्तनं घयति । 'घेद्र पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'नासिकास्तनयोः-' (३।२।१९) इति खश् । घेटष्टित्वात् (४।१।१५) ङीप् ॥ (४) ॥*॥ एषु त्रिलिङ्गता । 'त्रिषु जरावराः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । स्त्रीलिङ्गनिर्देशः स्त्रीप्रत्ययप्रदर्शनार्थः ॥*॥ चत्वारि 'अतिबालिकायाः' ॥

बालस्तु स्यान्माणवकः

बाल इति ॥ बल्यते, बलते, वा । 'बल संचलने' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१९) । ज्वलादि (३।१।१४०)

णो वा ॥ 'बालोऽज्ञेऽश्वेभपुच्छयोः । शिशौ ह्रीवे-
रकचयोबालौ तु वृट्टियोषितोः । बाली भूपान्तरे मेघौ'
इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ मनोरयम् । 'तस्येदम्' । (४।३।
१२०) इत्यण् 'ब्राह्मणमाणव-' (४।२।४२) इति नि-
पातनाणत्वम् । 'अले' (५।३।८५) इति कन् । 'हार-
भेदे माणवको बाले कुपुरुषेऽपि च' इति रभसः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'बालस्य' ॥

वयस्थस्तरुणो युवा ।

वयेति ॥ 'वयः पक्षिणि बाल्यादौ वयो यौवनमात्रके'
इति विश्वः । वयसि तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति
योगविभागात् कः ॥ (१) ॥*॥ तरति । 'तृ पृथ्वनतर-
णयोः' (भ्वा० प० से०) । 'त्रोरस्य लो वा' (उ० ३।
५४) इत्युनन् । 'तरुणं कुञ्जपुष्पे ना रुचके यूनि तु
त्रिषु' इति विश्वः । यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) ।
'कनिन्यवृषि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'यूनः' ॥

प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि ४२

प्रेति ॥ प्रगतं वयोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ तिष्ठति । 'अ-
जिरशिशिर-' (उ० १।५३) इति निपातः ।—'स्थिरा-
दयः इति किरन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (२)
॥*॥ वर्धते स्म । 'वृधु' 'वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'वृद्धः प्राज्ञे च स्थ-
विरे वृद्धं शैलेयस्तृढयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ जि-
नाति स्म । प्राप्नोति क्तः (३।४।७२) । 'ग्रहिज्या-' (६।
१।१६) इति संप्रसारणम् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः ।
'ल्वादिभ्यश्च' (८।२।४४) इति नत्वम् ॥ (४) ॥*॥
जीर्यति स्म । 'जृप् वयोहानौ' (दि० प० से०) । 'ग-
त्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । ('जीर्णं परिपक्रुरा-
णयोः' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ 'जीर्यतेरतृन्' (३।
२।१०४) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'वृद्धस्य' ॥

वर्षीयान्दशमी ज्यायान्

वेति ॥ अतिशयेन वृद्धः । 'द्विवचन-' (५।३।५७)
इतीयसुन् । 'प्रियस्थिर-' (६।४।१५७) इति वर्षादेशः ॥
(१) ॥*॥ दशमोऽवस्थाविशेषोऽस्यास्ति । 'वयसि पूर-
णात्' (५।२।१३०) इतीनिः ॥ (२) ॥*॥ अतिशयेन
वृद्धः । 'वृद्धस्य च' (५।३।६२) इति ज्यादेशः । 'ज्या-
दादीयसः' (६।४।१६०) इत्यात्वम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'अतिवृद्धस्य' ॥

पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रजः ।

पूर्वेति ॥ पूर्वस्मिन्काले जातः । 'सप्तम्यां जनेर्ङः' (३।
२।९७) ॥ (१) ॥*॥ अग्रे जातः । 'अग्राद्यत्' (४।४।
११६) । 'घञ्छौ च' (४।४।११७) इति घः ॥*॥ अ-
ग्राग्रीयो च ॥*॥ कचित् 'अग्रीमः' इति पाठः । 'अ-
ग्रादिपश्चाद्धिमच्' (वा० ४।३।२३) ॥ (२) ॥*॥ अग्रे
जातः । डः (३।२।९७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रथम-
जातस्य' ॥

जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजाः ॥४३॥

जघेति ॥ जघन्येऽवरकाले जातः । डः (३।२।९७) ॥
(१) ॥*॥ अतिशयेन युवा । 'अतिशयने तमविष्ठनौ'
(५।३।५५) । 'युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्याम्' (५।३।६४)
॥*॥ 'द्विवचन-' (५।३।५७) इतीयसुनि 'कनीयान्'
अपि ॥ (२) ॥*॥ पक्षे 'स्थूलदूर-' (६।४।१५६) इति
यणादिलोपगुणौ ॥ (३) ॥*॥ अवरस्मिन् काले जातः ।
डः (३।२।९७) ॥ (४) ॥*॥ अनु पश्चाज्जातः । 'उप-
सर्गे च' (३।२।९९) इति डः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'कनि-
ष्ठभ्रातुः' ॥

अमांसो दुर्बलश्छातः

अमेति ॥ न अल्पं मांसमस्य अल्पार्थे नञ् ॥ (१)
॥*॥ दुष्टं बलमस्य ॥ (२) ॥*॥ छायति स्म । 'छो छे-
दने' (दि० प० अ०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति
क्तः । छायते स्म वा । क्तः (३।२।१०२) । 'शाछोरन्य-
तरस्याम्' (७।४।४१) इत्वम् ॥*॥ 'शातः' इति वा
पाठः । तत्र 'शैर्ङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः
(३।२।१०२) । 'दुर्वले निशिते स्यातां शितशाताविमौ
त्रिषु' इति तालव्यादौ रभसः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'नि-
र्वलस्य' ॥

बलवान्मांसलोऽसलः ।

बलेति ॥ बलमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१)
॥*॥ मांसमस्त्यस्य । सिध्मादिलच् (५।२।९७) ॥ (२)
॥*॥ अंसोऽस्यास्ति । 'वत्सांसाभ्यां कामबले' (५।२।९८)
इति लच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बलवतः' ॥

१—शो इति धातोस्तुचितम् । अत एव शितशातयोः स्व-
रसत एव पर्यायत्वं संभवति । इयैश्च धातुस्तु नोपलभ्यते । 'इयैश्च'
धातौ यकाररहितत्वकल्पनं वा गुरुभूतमप्यङ्गीकार्यम् ॥

तुन्दिलस्तुन्दिकस्तुन्दी बृहत्कुक्षिः पिचिण्डिलः॥

त्विति ॥ अतिशयितं तुन्दमुदरमस्य । 'तुन्दादिलच्च' (५।२।११७) । चादिनिठनौ । 'तुन्दिमः' इति पाठे तु 'तुन्दिबलिबटेर्मः' (४।२।१३९) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ बृहन् कुक्षिरस्य ॥ (४) ॥*॥ अतिशयितं पिचिण्डमुदरमस्य । पिच्छादित्वात् (५।२।१००) इलच् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'स्थूलोदरस्य' ॥

अवटीटोऽवनाटश्चावभ्रटो नतनासिके ।

अवेति ॥ अवनमनं नासिकायाः । 'नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्जाटज्भ्रटचः' (५।२।३१) । अवटीटम्, अवनाटम्, अवभ्रटम्, च=नासिकाया नतमस्त्यस्याः । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७) । अवटीटा, अवनाटा, अवभ्रटा, च नासिकास्त्यस्य पुरुषस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चिपिटनासस्य' ॥

केशवः केशिकः केशी

केशेति ॥ प्रशस्ताः केशा यस्य । 'केशाद्भोऽन्यतरस्याम्' (५।२।१०९) ॥ (१) ॥*॥ पक्षे इनिठनौ (५।२।११५) (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रशस्तकेशस्य' स्थूल-केशस्य वा ॥

बलिनो बलिभः समौ ॥४५॥

बलीति ॥ बलिस्त्वक्संकोचोऽस्यास्ति । पामादित्वाच्चः (५।२।१००) ॥ (१) ॥*॥ 'तुन्दिबलि-' (५।२।१३९) इति भः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्लथचर्मवतः' ॥

विकलाङ्गस्तु पोगण्डः

वीति ॥ विकलमङ्गमस्य ॥ (१) ॥*॥ पवते, पुनाति, वा । विच् (३।२।७५) । पौर्गण्ड एकदेशोऽस्य । अपकृष्टं गच्छति वा । 'अमन्ताङ्गः' (उ० १।११४) इति गमेर्दः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'पोगण्डो विकलाङ्गः' इति रत्नकोषः । 'पोगण्डो विकलाङ्गः स्यात्' (इति हलायुधः) ॥*॥ 'अपोगण्डः' इति पाठे नञ्समासः । 'अपोगण्डस्तु शिशुके विकलाङ्गे च भीरुके' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वभावान्यूनानधिकाङ्गस्य' ॥

खर्वो ह्रस्वश्च वामनः ।

खेति ॥ खर्वति । 'खर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) 'खर्वे संख्यान्तरे क्लीबं नीचि वामनके त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हसति । हस्यते वा ।

'हस शब्दे' (भ्वा० प० से०) । उल्वादिः (उ० ४।९५) । 'ह्रस्वो न्यक्खर्वयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वामयति । 'दुवम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । नन्धा-दिल्युः (३।१।१३४) ल्युट् (३।३।११४) वा । 'मितां ह्रस्वः' (६।४।९२) इत्यत्र 'वा चित्तविरागे' (६।४।९१) इत्यतो 'वा' इत्यनुवर्तते—इति वृत्तिकृत् । 'वामनो नीचि खर्वे च त्रिषु पुंसि तु दिग्गजे । हरावङ्कोटवृक्षे' (इति मे-दिनी) ।—वामोऽस्यास्ति । पामादित्वात् (५।२।१००) नः—इति स्वामी ।—स्त्रियां वामनी—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि खर्वपुंसः । त्रीणि 'ह्रस्वस्य' ॥

खरणाः स्यात्खरणसः

खरेति ॥ खरा तीक्ष्णा नासिकास्य । 'खुरखरायां वा नस्' (वा० ५।४।११८) ॥ (१) ॥*॥ पक्षे 'अञ् नासिकायाः' (५।४।११८) इत्यच् नसादेशश्च । 'पूर्वपदात्—' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तीक्ष्णनासिकस्य' ॥

विग्रस्तु गतनासिके ॥४६॥

विघ्रेति ॥ विगता नासिका यस्य । 'प्रादिभ्यो धातु-जस्य—' (२।२।२४) इति समासः । 'वेग्रो वक्तव्यः' (वा० ५।१।११८) ॥*॥ 'खुरग्रौ च' इति शाकटायनः । 'ख्यश्च' (वा० ५।४।११८) 'विखुः' 'विखः' 'विख्यः' । 'विग्रो विखुर्विनासिकः' इति रमसः । विनसा हतबान्धवा इति तु टे 'पद्वन्नस्' (६।१।६३) इति नस् । 'विगतया नासिकयोपलक्षिता' इत्यर्थः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'गतनासिकस्य' ॥

खुरणाः स्यात्खुरणसः

खुरेति ॥ खुर इव नासिकास्य । प्राग्वत् ॥*॥ द्वे 'प-शुखुरसदृशनासिकस्य' ॥

प्रभुः प्रगतजानुकः ।

प्रेति ॥ प्रगते विरले जानुनी यस्य । 'प्रसंभ्यां जानुनो जुः' (५।४।१२९) ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'वातादिना विरल-जानुकस्य' ॥

ऊर्ध्वजुर्ध्वजानुः स्यात्

ऊर्ध्वेति ॥ ऊर्ध्वे जानुनी यस्य । 'ऊर्ध्वाङ्घ्रिभाषा' (५।४।१३०) इति जुः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'ऊर्ध्वजानुकस्य' ॥

संजुः संहतजानुकः ॥४७॥

सेति ॥ संयते जानुनी यस्य । प्राग्वत् जुः (५।४

१२९) ॥ (१) ॥*॥ द्वे संलग्नजानुकस्य । 'प्रजुः प्रगत-
जानुः स्यात् प्रज्ञोऽप्यत्रैव दृश्यते । संजुः संहतजानौ च
भवेत् संज्ञोऽपि तत्र हि । ऊर्ध्वजुर्ध्वजानुः स्यादूर्ध्वज्ञो-
ऽप्यूर्ध्वजानुके' इति साहसङ्गः । द्वे 'संलग्नजानुकस्य' ॥
स्यादेडे वधिरः

स्यादिति ॥ आ इलति । 'इलति' । 'इल स्वप्ने' (तु०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) । डलयोरैक्यम् । यद्वा
आ सर्वत ईड्यते, ईड्ये, वा । 'ईड स्तुतौ' (अ० आ०
से०) । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा ॥ (१)
॥*॥ वधाति कर्णम्, वध्यते वा । 'बन्ध बन्धने' (क्या०
प० अ०) । 'इपमदि-' (उ० १।५१) इति किरच् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'श्रवणशक्तिहीनस्य' ॥

कुञ्जे गडुलः

किति ॥ कौ उञ्जति । 'उञ्ज आर्जवे' (तु० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा कु ईपदुञ्जमार्जवमस्य ।
शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । 'कुञ्जो वृक्षप्रभेदे ना
न्युञ्जे स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ग-
डति, गड्यते, वा । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) । वा-
हुलकादुः । गडुरस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७)
लच् । 'गडुः पृष्ठगुडे कुञ्जे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'कुञ्जस्य' ॥

कुकरे कुणिः ।

कुकेति ॥ कुत्सितः करोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ कुणति,
कुण्यते, वा । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु० प० से०) ।
'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीच् । 'कुणिस्तुक्क-
वृक्षे ना कुकरे त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'नि-
सर्गतः कृष्णिपङ्क्त्यौगण्डाः' इति नाममालायामार्यापाठादी-
र्घोकारवानपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगादिना वक्रकरस्य' ॥

पृश्निरल्पतनौ

प्रिति ॥ स्पृशति, स्पृश्यते वा । 'स्पृश संस्पर्शे' (तु०
प० अ०) । 'वृणिपृश्निपार्णि-' (उ० ४।५२) इति साधुः ।
पृच्छति, पृच्छयते, वा 'प्रच्छ जीप्सायाम्' (तु० प० अ०) ।
पर्वति, पृष्यते, वा । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) वा ॥
(१) ॥*॥ अल्पा तनुरस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अल्प-
शरीरस्य' ॥

श्रोणः पङ्गौ

श्रविति ॥ श्रोणति । 'श्रोण संघाते' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । यत्तु—शृणोति । 'रास्नादयः' इति

नक् प्रत्ययादिः—इति मुकुटः । तन्न । 'रास्नादयः' इति
सूत्राभावात् । नगादेर्विधायकाभावाच्च ॥ (१) ॥*॥ पनते ।
'पन स्तुतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाद् गुः । स्त्रि-
याम् 'पङ्गोश्च' (४।१।६८) इत्यृङ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'जङ्गाहीनस्य' ॥

मुण्डस्तु मुण्डिते ॥४८॥

मुण्डेति ॥ मुण्ड्यते । 'मुडि खण्डने' (भ्वा० प०
से०) । घञ् (३।३।१९) । 'मुण्डो मुण्डितशीर्षयोः ।
राहो दैत्यान्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ मुण्ड्यते स्म ।
क्त् (३।२।१०१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खण्डितकेशस्य' ॥
वलिरः केकरे

वेति ॥ वलते । 'वल संवरणे, संचलने वा' (भ्वा०
आ० से०) । बाहुलकात् किरच् ॥ (१) ॥*॥ के मूर्ध्नि
कर्तुं शीलमस्य । 'कृञो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ।
'हलदन्तात्' (६।३।९) इत्यलक् ॥ (२) ॥*॥ 'देरे व-
लिरकेकरौ' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'नेत्रवियुक्तस्य' ॥

खोडे खञ्जः

खचिति ॥ खोडति । 'खोड् गतिप्रतिघाते' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ खञ्जति ।
'खजि गतिवैकल्ये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) ॥ (२) ॥*॥ 'अथ खञ्जके खोडखोरौ' इति
रभसः ॥*॥ द्वे 'गतिविकलस्य' ॥

त्रिषु जरावराः ।

त्रिष्विति ॥ जराशब्दादवरा अर्वाचीना उत्तानश-
याद्यास्त्रिलिङ्गाः ॥

जडुलः कालकः पिप्लुः

जेति ॥ जलति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) ।
बाहुलकादुलच् ॥*॥ 'जडुलः' इति मुकुटः । 'जट सं-
घाते' (भ्वा० प० से०) ॥ (१) ॥*॥ कालयति । 'कल
क्षेपे' चुरादिः । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ अपि
प्लवते । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० से०) । मितद्वादित्वात् (वा०
३।२।१८०) डुः । 'वष्टि भागुरिः—' इत्यल्लोपः ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'कृष्णवर्णदेहगतचिह्नस्य' 'लसुन' इति ख्यातस्य ॥

तिलकस्तिलकालकः ॥४९॥

तीति ॥ तिल इव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६)
इति कन् ॥ (१) ॥*॥ तिल इव कालकः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'देहस्थतिलस्य' ॥

अनामयं स्यादारोग्यम्

अनेति ॥ आमयस्याभावः । अर्थाभावेऽव्ययीभावः (२।१।६) ॥ (१) ॥*॥ न रोगोऽस्य । अरोगस्य भावः । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) घञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगाभावस्य' ॥

चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ।

चिकीति ॥ 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे' इति सन् । चिकित्सनम् । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (१) ॥*॥ रुजः प्रतिक्रिया निरसनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगनिवारणस्य' ॥

भेषजौषधभैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ॥ ५० ॥

भेषेति ॥ भेषयति । 'भेषृ भये' (भ्वा० उ० से०) । ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । भेषं रोगं जयति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । भेषं जयति वा । 'जै क्षये' (भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ।—भिषज इदम् । 'तस्सेदम्' (४।३।१३०) इत्यण् । 'अनन्तावसथेतिहभेषजात्' (५।४।२३) इति निर्देशादेत्वम्—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ औषधेरिदम् । 'औषधेरजातौ' (५।४।३७) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ भेषजमेव । 'अनन्ता-' (५।४।२३) इति व्यः ॥ (३) ॥*॥ गद-विरुद्धम् । न गदोऽस्मात्, इति वा ॥ (४) ॥*॥ जयति रोगान् । 'जि अभिमवे' (भ्वा० प० अ०) । 'कृ-बापाजि-' (उ० १।१) इत्युण् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'औषधस्य' ॥

स्त्री रुग्णजा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः ।

स्त्रीति ॥ रुजति देहम् । 'रुजो भङ्गे' (तु० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) । रोजनं वा । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । टाप् (४।१।४) । मिदाद्यङ् वा (३।३।१०४) 'रुजा त्वामयभङ्गयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ उपतापयति । 'तप दाहे' चुरादिः । अच् (३।१।१३५) । उपतपनं वा । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।१।८) । 'उपतापो गदे तापे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ रुजति । 'पदरुज-' (३।३।१६) इति घञ् । रोजनं वा । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (४) ॥*॥ विविधा आघयोऽस्मात् । व्याधानं वा । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (५) ॥*॥ गदति । अच् (३।१।१३४) । 'गदः कृष्णानुजे रोगे गदा प्रहरणान्तरे' इति हैमः ॥

(६) ॥*॥ 'अम रोगे' (भ्वा० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । आमं यान्त्यनेन । 'था प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । यद्वा । आमयनम् । अनेन । 'मीङ् हिंसायाम्' (दि० आ० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) । घः (३।३।१८) वा ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'रोगस्य' ॥

क्षयः शोषश्च यक्ष्मा च

क्षय इति ॥ क्षयति देयम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) अन्तर्भावित्पण्यर्थः । अच् (३।१।१३४) । 'क्षयो गेहे कल्पान्तेऽपचये रुजि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शोषयति । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'शोषः शोषणयक्ष्मणोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ यक्षयते, यक्षयते वा । 'यक्ष पूजायाम्' चुरादिः । मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'राजयक्ष्मणः' ॥

प्रतिश्यायस्तु पीनसः ॥ ५१ ॥

प्रेति ॥ प्रतिक्षणं श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'श्याद्वचधा-' (३।१।१४१) इति णः ॥*॥ प्रतिश्यायतेऽनया । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङि 'प्रतिश्या' अपि ॥ (१) ॥*॥ पीनं स्यति, सायति, वा । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'क्षै क्षये' (भ्वा० प० अ०) वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ 'आपीनसः प्रतिश्या स्यात्' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'नासारोगस्य' ॥

स्त्री क्षुत् क्षुतं क्षवः पुंसि

स्त्रीति ॥ क्षवणम् । 'दुक्षु शब्दे' (अ० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (२) ॥*॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (३) ॥*॥ 'स्त्रियां क्षुत् क्षुतं हंछिका' इति रभसः ॥*॥ त्रीणि 'छिक्कायाः' ॥

कासस्तु क्षवथुः पुमान् ।

केति ॥ कासतेऽनेन । 'कास् शब्दकुत्सायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । ('का-शस्तृणे रोगभेदे' इति हैमः । 'वाराणस्यां भवेत्काशी क्षवथौ ना तृणेऽस्त्रियाम्' इति तालव्यान्ते रभसाच्च तालव्यान्तोऽपि) ॥ (१) ॥*॥ क्षौत्यनेन । 'दुक्षु शब्दे' (अ० प० से०) 'द्वितोऽधुच्' (३।३।८९) । 'क्षवथुः कासे छि-

१ 'क्षुवः क्षुते राजिकायाम्' इत्यपि पाठः ।

क्वायाम्' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कासरोगस्य' ॥

शोफस्तु श्वयथुः शोयः

शचिति ॥ शवति । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् फः । यश्च । 'च्छ्रोः—' (६।३।१९) इत्यूर् । 'आहुणः' (६।१।८७) । संज्ञापूर्वकत्वात् 'एत्येध—' (६।१।८९) इति न वृद्धिः । यद्वा शवति । 'शु गतौ' () । 'शोफ ओषधिभेदे स्यादुत्कृते त्वग्विवर्धने' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ श्वयति अनेन । 'टु ओश्चि गतिवृद्धयोः' (भ्वा० प० से०) । 'द्वितोऽथुच्' (३।३।८९) ॥ (२) ॥*॥ यत्तु—'शु गतौ' । 'यूथादयश्च'—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्निर्मूलम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शोथस्य' ॥

पादस्फोटो विपादिका ॥५२॥

पेति ॥ स्फुटनम् । 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) पादस्य स्फोटः । पादौ स्फोटयति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ विपद्यतेऽनया । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्' (३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पादस्फोटनरोगस्य' ॥ किलाससिध्मे

कीति ॥ किलति । 'किल श्रैत्यक्रीडनयोः' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । असति । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । किलं च तदसं च । यद्वा केलनम् । भिदाद्यङ् (३।३।१०४) । किलमसति । अण् (३।२।१) । किलेन श्रैत्येन असति वा । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ सिध्यति 'विधु गत्याम्' 'संराद्धौ' (दि० प० अ०) । बाहुलकान्मक् । यत्तु—पामादित्वान्मनिन्—इति मुकुटः । तन्न । पामादिर्मनिन्विधानाभावात् । धातोः पामादिप्रत्ययाभावात् ॥ (२) ॥*॥ 'पादस्फोटोऽथ त्वक्पुष्पी किलासं सिध्मलीति च' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'से-हुवा' इति ख्यातस्य ॥

कच्छ्रां तु पाम पामा विचर्चिका ।

केति ॥ कषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।

१—सटीकहैमपुस्तके तु नोपलभ्यते । २—'सिध्मं किलासं त्वक्पुष्पं सिध्म' इति हैमनाममालोक्तनान्तसिध्माशब्दस्य मनिनमन्तरा साधनाभावेन तत्र मनिनर्थे 'पामादिवन्मनिन्' इत्युत्तमपाठस्य संभवे लेखकप्रमादजातपाठेन खण्डनकरणं स्वीयमेधातिशयबोधनाय ॥

'कषेच्छ च' (उ० १।८४) इत्यूर् ॥ (१) ॥*॥ पायत्यङ्गम् । 'पै शोषणे' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (उ० ४।१४५) । पायते देहोऽस्माद्वा । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । पिबति देहं वा ॥ (२) ॥*॥ स्त्रियां तु 'मनः' (४।१।११) इति न ङीप् । 'डाबुभाभ्याम्—' (४।१।१३) इति डाब् वा ॥ (३) ॥*॥ विचर्च्यते । 'चर्च अध्ययने' (चु० उ० से०) । 'रोगाख्यायां ण्वुल्—' (३।३।१०८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'खस्तु रोगस्य' ॥

कण्डूः खर्जुश्च कण्डूया

केति ॥ कण्डूयनम् । 'कण्डूञ् गात्रविघर्षणे' (कण्डादिः) । 'कण्डादिभ्यो यक्' (३।१।२७) संपदादि-क्विप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (३) ॥*॥ खर्जनम् । खर्जं मार्जने च । 'चाद्वच्यने' (भ्वा० प० से०) । 'कृचिचमि—' (उ० १।८०) इत्यूर् । 'खर्जुः खर्जूरीकीटकण्डुषु' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ त्रीणि 'गात्रविघर्षणस्य' ॥

विस्फोटः पिटकस्त्रिषु ॥५३॥

वीति ॥ विस्फोटति । 'स्फुटिर् विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । करणे घञ् (३।३।१९) वा ॥ (१) ॥*॥ पेटति । 'पिट शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।३२) 'पिटकः स्यात्तु विस्फोटे मञ्जू-पायामपीष्यते' इति हेमचन्द्रः । स्त्रियां पिटका । क्षिप-कादिः (वा० ७।३।४५) ॥*॥ 'विस्फोटा विटिका स्त्रियाम्' इत्यमरमालायां वकारादिरपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'फोडा' इति ख्यातस्य ॥

व्रणोऽस्त्रियामर्ममरुः क्लीबे

ब्रेति ॥ व्रणति । 'व्रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा व्रणयति । 'व्रण गात्रविचूर्णने' (चु० उ० से०) । अदन्तः । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ ईरयति सुखम् । 'ईर गतिप्रेरणयोः' (अ० आ० से०) । बाहुलकान्मन् ॥ (२) ॥*॥ इयति । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'अर्तिपृवपि—' (उ० २।१।१७) इत्युस् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'व्रणस्य' ॥

नाडीव्रणः पुमान् ।

नेति ॥ नाड्यां व्रणः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सदा गलतो व्रणस्य' ॥

कोठो मण्डलकम्

कधिति ॥ कुण्ठति । 'कुठि प्रतिघाते' (भ्वा० प०

से०) । अच् (३।१।३४) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च
नुम् ॥ (१) ॥*॥ मण्डलमिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।
९३) इति कन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मण्डलाकारकुष्ठस्य' ॥

कुष्ठश्वित्रे

किति ॥ कुष्णात्यङ्गम् । 'कुष निष्कर्षे' (क्या० प० से०) ।
निकुषि- (उ० २।२) इति कथन् । कुत्सितं तिष्ठति
वा । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८।३।
९७) इति षः । 'कुष्ठं भेषजरोगयोः' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ श्वेतते । 'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फा-
यितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'श्वेतकुष्ठस्य' ॥

दुर्नामकार्शसी ॥५४॥

दुरिति ॥ दुष्टं नामास्य । पापरोगत्वात् । क्षुब्धादिः
(८।४।३९) ॥ (१) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतो' (भ्वा०
प० अ०) । 'अर्तेर्व्याधौ शुद्र च' (उ० ४।१९६) इत्य-
सुन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गुदरोगस्य' अर्शाख्यस्य ॥

आनाहस्तु विबन्धः स्यात्

आनेति ॥ आनहनम् । 'णह बन्धने' (दि० उ०
अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ विबन्धनम् । 'बन्ध
बन्धने' (क्या० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२)
॥*॥ आभ्यां कणे वा घञ् (३।३।१९) ॥*॥ द्वे आ-
ध्मानस्य 'मलमूत्रनिरोधस्य' ॥

ग्रहणी रुक् प्रवाहिका ।

प्रेति ॥ गृह्णाति जठराग्निम् । 'ग्रह उपादाने' (क्या०
उ० से०) । 'कृत्यल्युट्' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥
(१) ॥*॥ प्रवहति । ण्वुल् (३।१।३३) । प्रवहणम् ।
'रोगाख्यायां ण्वुल्-' (३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ रुक्
रोगः । प्रवाहिका रोगो ग्रहणी स्यात् ॥*॥ द्वे 'संग्रहणी-
रोगस्य' ॥

प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमथुः समाः ५५

प्रेति ॥ प्रच्छर्दनम् । 'छर्द वमने' (चु० प० से०) ।
'रोगाख्या-' (३।३।१०८) इति ण्वुल् ॥ (१) ॥*॥ व-
मनम् । 'टु वम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । 'इक् कृ-
ष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ 'द्वितोऽ-
थुच्' (३।३।८९) । 'वमथुः पुंसि वमने गजस्य करशी-
करे' इति (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वमनस्य' ॥

व्याधिभेदा विद्रधिः स्त्री ज्वरमेहभगंदराः ।

व्येति ॥ वेदनम् । विद्रम् । 'बहुलमन्यत्रापि संज्ञा-
छन्दसोः' इति रक् । यद्वा विद्राति । 'द्रा स्वप्ने पलायने'
(अ० प० अ०) । 'आतश्रोपसर्गे' (३।१।३६) इति
कः । विद्रं धीयतेस्याम् । 'डुधाञ्' । 'कर्मण्यधिकरणे च'
(३।३।९३) इति किः । यद्वा विद्रस्य धानम् । 'इकृष्या-
दिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ ज्वरति । 'ज्वर
रोगे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।३४) । ज्वरणं
वा । ण्यन्तात् घञ् (३।३।१८) । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च
वृद्धिः । 'एरच्' (३।३।५६) वा ॥ (१) ॥*॥ मेहति ।
'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।३४) ।
मेहनं वा । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ भगं दारयति ।
'भगे च दारेः' (काशिका०) इति खच् ॥ (१) ॥*॥

अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्

अश्मेति ॥ अश्मानं राति । 'आतोऽनुप-' (३।१।३)
इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ १ ॥*॥ मूत्रे कृच्छ्र-
मत्र ॥ (१) ॥*॥ 'विद्रध्यादीनां व्याधिप्रभेदानां' प्र-
त्येकमेकैकम् । —अश्मर्यास्तु द्वे नास्ती—इत्येके ॥

पूर्वे शुक्रावधेस्त्रिषु ॥५६॥

प्विति ॥ इतः परं शुक्रशब्दात् प्राक्पठिता वाच्यलिङ्गा
इत्यर्थः ॥

रोगहार्यगंदकारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके ।

रोगेति ॥ रोगं हरति तच्छीलः । 'सुपि-' (३।२।७८)
इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ अगदमरोगं जन्तुं करोति ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) 'कारे सत्यागदस्य' (६।३।७०)
इति सुम् ॥ (२) ॥*॥ भिषज्यति । 'भिषज रुजये' ।
'कण्डूदिभ्यो यक्' (३।१।२७) । क्तिप् (३।१।१७८) ॥
(३) ॥*॥ विद्यामधीते 'तदधीते तद्वेद' (४।२।५९)
इत्यण् ॥ (४) ॥*॥ चिकित्सति । 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे'
इति सन्नन्तात् ण्वुल् (३।१।३३) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'वैद्यस्य' ॥

वार्तो निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ५७

वेति ॥ वृत्तिरस्यास्ति । 'वृत्तेश्च' (वा० ५।२।१०१)
णः । 'वार्ता तु वर्तने वातिङ्गणे कृष्याद्युदन्तयोः । निःसा-
रारोग्ययोः क्लीबं वृत्तिमन्नीरुजोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ निष्क्रान्त आमयात् । 'निरादयः-' (वा० २।२।
१८) इति समासः । 'निरामयस्तु स्यादिङ्किं विगता-

मये' इति हैमः । 'निरामयस्तु पुंसि स्वादिडिके त्रिषु नीरुजे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ कलासु साधुः । 'तत्र साधुः' (४१४९८) इति यत् । 'कल्यं प्रभाते मधुनि सज्ये दक्षे निरामये । कल्या कल्याणवाचि स्यात्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ उल्लाघते स्म । 'लाघृ सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । 'गत्यर्था—' (३१४७२) इति क्तः । उल्लाघ्यते स्म, इति वा । 'अनुपसर्गात्फुल्ल—' (८१२५५) इति साधुः । 'उल्लाघो निपुणे हृष्टे शुचिनीरोगयोरपि' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'रोगनिर्मुक्तस्य' ॥

ग्लानग्लाम्

ग्लेति ॥ ग्लायति स्म । 'ग्लै हर्षक्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यर्था—' (३१४७२) इति क्तः । 'संयोगादेः—' (८१२४३) इति नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ ग्लानशीलः । 'ग्लानिस्थश्च ग्लुः' (३१२१३९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगेण क्षीणस्य' ॥

आमयावी विकृतो व्याधितोऽपटुः ।

आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः

आमेति ॥ आमयोऽस्यास्ति । 'आमयस्य दीर्घश्च' (वा० ५१२१२२) । इति विनिः ॥ (१) ॥*॥ विक्रियते स्म । क्तः (३१२१०२) । 'विकृतो रोग्यसंस्कृतः । 'बी-भत्सश्च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ व्याधिः संजातोऽस्य । 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्' (५१२३६) ॥ (३) ॥*॥ 'पटुर्दक्षे च नीरोगे' (इति मेदिनी) । पटोरन्यः ॥ (४) ॥*॥ आतोतोर्ति । 'तुर त्वरणे' ह्रादिः । 'छान्दसा अपि कचिद्वाषायां प्रयुज्यन्ते' । 'इगुपध—' (३१११३४) इति कः । मुकुटस्तु—आतुरयति=असुस्थत्वादित्वरते । 'तुर त्वरणे' (जु० प० से०) । अत इगुपधकः—इति व्याचख्यौ । तत्र ण्यन्त उपधागुणाभावश्चिन्त्यः । ण्यन्तस्येगुपधत्वाभावात्कप्रत्ययोऽपि ।—आतोरति । आतुरः । आतरति रोगं वा—इति स्वाम्यपि चिन्त्यः । तुरेरुक्तरूपाभावात् । तरतेरिष्टरूपासंभवाच्च ॥ (५) ॥*॥ अभ्यम्यते स्म । 'अम रोगे' (जु० उ० से०) । क्तः (३१२१०२) । चुरादीनां णिचो वैकल्पिकत्वाणिजभाव इदम् । अभ्यमतिस्व वा । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'गत्यर्था—' (३१४७२) इति क्तः । 'रूप्यमत्वर—' (७१२२८) इति वेद् ॥ (६) ॥*॥ इडभावे 'अनुनासिकस्य—' (६१४१५) इति दीर्घः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'रोगिणः' ॥

समौ पामनकच्छुरौ ॥ ५८ ॥

सेति ॥ पामास्यास्ति । पामादित्वात् (५१२१००) नः ॥ (१) ॥*॥ कच्छुरस्यास्ति । 'कच्छुरा ह्रस्वश्च' () इति रः । 'कच्छुरा शूकशिम्ब्यां च शटीदुस्पर्शयोरपि । कच्छुरं वाच्यवत्प्राहुः पामने पुंश्चलेऽपि च' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विचर्चिकायुक्तस्य' ॥

दर्दुरो दर्दुरोगी स्यात्

देति ॥ दरिद्राति । 'दरिद्रा दुर्गतौ' (अ० प० से०) । 'दरिद्रातेर्यालोपश्च' (उ० ११९०) इति साधुः । दर्दुरस्यास्ति । 'शाकीपलाशीदर्दूणां ह्रस्वश्च' इति पामादिषु (ग० ५१२१००) पाठान्नः ॥ (१) ॥*॥ दर्दूश्चासौ रोगश्च । 'इको ह्रस्वोऽङ्यः—' (६१३६१) इति ह्रस्वः । दर्दुरोगोऽस्यास्ति । 'द्वन्द्वोपताप—' (५१२१२८) इतीनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दर्दुयुक्तस्य' ॥

अशोरोरोगयुतोऽर्शसः ।

अर्शविति ॥ अशोरोरोगेण युतः ॥ (१) ॥*॥ अर्शोसि सन्त्यस्य । 'अर्शआदिभ्योऽच्' (५१२१२७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूलव्याधिमतः' ॥

वातकी वातरोगी स्यात्

वातेति ॥ वातोऽतिशयितोऽस्य । 'वातातीसाराभ्यां कुक् च' (५१२१२९) इतीनिः ॥ (१) ॥*॥ वातरोगोऽस्यास्ति । 'द्वन्द्वोपताप—' (५१२१२८) इतीनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वातरोगिणः' ॥

सातिसारोऽतिसारकी ॥ ५९ ॥

सेति ॥ सहातिसारेण वर्तते ॥ (१) ॥*॥ अतिसारोऽस्यास्ति । प्राग्वत् (५१२१२९) इति कुक् च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतीसारवतः' ॥

स्युःक्लिन्नाक्षे चुल्लचिल्लपिल्लाःक्लिन्नेऽक्षिण चार्प्यमी

स्युरिति ॥ (वा० ५१२३३) क्लिन्नस्य लप्रत्ययः । चुल्, चिल्, पिल्, आदेशाः 'अस्य चक्षुषि' इत्यर्थे । चक्षुर्गतः क्लेदरोगश्चुल्लादिवाच्यः । तद्योगाच्चक्षुश्चुल्लादिवाच्यम् । तच्चक्षुर्योगात्पुरुषोऽपि । 'चिल्लः खगे सचुल्लश्च पिल्लवत् क्लिन्नलोचने । क्लिन्नाक्षिण' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्लिन्नेत्रतद्वतोः' ॥

उन्मत्त उन्मादवति

१—अक्षिण तु नपुंसकानि । 'अमी' इति पुंस्त्वं तु शब्दापेक्षया—इति मुकुटः ॥

उन्मेति ॥ उन्माद्यति स्म । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति नत्वं न । 'उन्मत्तो मुचुकुन्दे स्याद्-
तूरोन्मादयुक्तयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उन्मदनम् ।
घञ् (३।३।१८) । उन्मादोऽस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वातकृतचित्तविभ्रमस्य' ॥

श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी ॥६०॥

श्लेष्मेति ॥ श्लेष्मास्यास्ति । 'सिध्मादिभ्यश्च' (५।२
९६) इति लच् ॥ (१) ॥*॥ पामादित्वात् (५।२
१००) नः ॥ (२) ॥*॥ कफोऽस्यास्ति । 'द्वन्द्वोप-'
(५।२।१२८) इतीनिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कफवतः' ॥

न्युब्जो भुजे रुजा

न्युबिति ॥ न्युब्जनम् । 'उब्ज आर्जवे' (तु० प०
से०) । घञ् (३।५।१८) । 'भुजन्नुब्जौ पाण्युपतापयोः'
(७।३।३१) इति साधुः । न्युब्जः पृष्ठवक्त्रकारी यस्यास्ति ।
अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । रुजा रोगेण भुजे पुरुषे न्यु-
ब्जो वर्तते । 'न्युब्जः कुब्जे कुशसुचि । अधोमुखेऽपि च
न्युब्जं कर्मरङ्गतरोः फले' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'कुब्जस्य' ॥

वृद्धनाभौ तुण्डिभतुण्डिलौ ।

वृद्धेति ॥ वृद्धा उन्नता नाभिरस्य ॥ (१) ॥*॥
तुण्ड्यते । 'तुण्डि तोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य
इन्' (उ० ४।१।१८) । 'तुण्डिबलिवटेर्भः' (५।२।१३९)
॥ (२) ॥*॥ सिध्मादित्वात् (५।२।९६) लच् ॥*॥
'तुन्दिल' इति पाठे 'तुन्दादिभ्य इलच्' (३।२।११७)
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'उन्नतनाभियुक्तपुरुषस्य' ॥

किलासी सिध्मलः

कीति ॥ किलासमस्यास्ति । 'द्वन्द्वोप-' (५।५।१२८)
इतीनिः ॥ (१) ॥*॥ सिध्ममस्यास्ति । 'सिध्मादिभ्यश्च'
(५।२।९६) इति लच् । 'सिध्मलामत्स्यविकृतौ वाच्य-
वतु किलासिनि' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सिध्म-
युक्तस्य' ॥

अन्धोऽदृक्

अन्ध इति ॥ अन्धयति । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (चु०
उ० से०) अच् (३।१।१३४) । ('अन्धं स्यात्तिमिरे
ह्रिवं चक्षुर्हानेऽभिधेयवत्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
न दृगस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अचक्षुषः' ॥

मूर्छाले मूर्तमूर्छितौ ॥६१॥

म्विति ॥ मूर्छास्यास्ति । सिध्मादिषु (ग० ५।२।९६)
'क्षुद्रजन्तूपतापाच्च' इति पठितत्वाच्च । 'प्राणिस्थादातः-'
(५।२।९५) इति न भवति । 'प्राण्यङ्गादेव' इति (वार्ति-
करूप) व्याख्यानात् ॥ (१) ॥*॥ मूर्छति स्म । 'मूर्छा
मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । कः (३।४।७२) ।
'राहोपः' (३।४।२१) । 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति,
न नत्वम् । 'मूर्ते' स्यान्निषु मूर्छाले कठिने मूर्तिमत्यपि'
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ मूर्छा जातास्य । तार-
कादित्वात् (५।२।३६) इतच् । 'मूर्छितं सोच्छ्रये मूढे'
इति हैमः ॥*॥ त्रीणि 'मूर्छावतः' ॥

शुकं तेजोरेतसी व वीजवीर्येन्द्रियाणि च ।

श्विति ॥ शोचयनेन । 'शुच शोके' (भ्वा० प०
से०) । शोचयति वा । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२।८) इति
साधुः । 'शुकं तु रेतोऽक्षिरुजोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
तेजयति । 'तिज निशाने' (भ्वा० आ० से०) । असुन्
(उ० ४।१।८९) ॥ (२) ॥*॥ रिणाति । 'री गतिरेष-
णयोः' (त्रया० प० अ०) । 'सुरीभ्यां तुद च' (उ० ४।
२०२) इत्यसुन् ॥ (३) ॥*॥ विशेषेण ईजते । 'ईज ग-
तिकुत्सनयोः' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
वयोरभेदः । वीज्यते वा । घञ् (३।३।१९) । कुत्वं तु न
भवति । 'चजोः-' (७।३।५२) इत्यत्र 'निष्ठायामनिटः'
इति वार्तिककृता पूरितत्वात् । अस्य च निष्ठायां सेदत्वात् ।
यद्वा वीजयति वीज्यते वा । अनेन वा । 'वीज व्यजने' () ।
अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८, १९) वा । 'वीजं
तु रेतसि । स्यादाधाने च तत्वे च हेतावङ्कुरकारणे' इति
हैमः ॥ (४) ॥*॥ वीरेऽह्नीवे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।
४।९८) इति यत् । यद्वा वीरयति । वीर्यते वा । अनेन
वा । 'वीर विक्रान्तौ' (चु० उ० से०) । अत्र्यादिः (उ०
५।१।१२) । 'अचो यत्' (३।१।९७) वा । 'वीर्यं तेजः-
प्रभावयोः । शुक्रे शकौ च' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ इ-
न्द्रस्यात्मनो लिङ्गम् । 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्ग-' (५।२।९३) इति
साधुः । 'इन्द्रियं तु चक्षुरादिषु रेतसि' इति हेमचन्द्रः ॥
(६) ॥*॥ षट् 'रेतसः' ॥

मायुः पित्तम्

मेति ॥ मिनोति देह ऊष्माणम् । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे'
(स्वा० उ० अ०) । 'कृवापाजि-' (उ० १।१) इत्युण् ॥

(१) ॥*॥ अपिदीयते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । 'देह पालने' (भ्वा० वा० अ०) वा । क्तः (३।२।१०२) । 'अच उपसर्गात्तः' (७।४।४७) । 'वष्टि भा-
गुरिः' इत्यलोपः । संज्ञापूर्वकत्वात् 'दस्ति' (६।३।१२४)
इति दीर्घो न ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पित्तस्य' ॥

कफः श्लेष्मा

केति ॥ केन जलेन फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति
ङः । यद्वा के शिरसि फणति, फक्कति, वा । प्राग्वत् ङः
(वा० ३।२।१०१) ॥ (१) ॥*॥ श्लिष्यति । 'श्लिष
आलिङ्गने' (दि० प० अ०) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ०
४।१।४५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कफस्य' ॥

स्त्रियां तु त्वगसृग्धरा ॥६२॥

स्त्रीति ॥ त्वचति । 'त्वच संवरणे' (उ० प० से०) ।
किप् (३।२।१७८) यद्वा तनोति । 'तनोतेरनश्च वः' (उ०
२।६३) इति चिक् च । 'त्वक् स्त्री चर्मणि बल्के च गु-
डत्वचि विशेषतः' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'पुंसि—' (३।
३।११८) इति घे 'त्वच' इत्यदन्तोऽपि । 'त्वक्त्वचचो-
चशब्दाः स्युर्वल्के चर्मणि पत्रके' इति धरणिः ॥ (१)
॥*॥ असृजो रक्तस्य धरा ॥*॥ 'असृग्वरा' इत्येके ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'चर्मणः'

पिशितं तरसं मांसं पललं क्रव्यमामिषम् ।

पिशति ॥ पिशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) ।
'पिशेः किच्' (उ० ३।९५) इतीतन् । पिश्यते स्म वा-
क्तः (३।२।१०२) । 'पिशितं मांसं पिशिता मांसिका'
इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'तरो जवे बले' इति हैमः ।
तरो बलमस्त्यस्मिन् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (२)
॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनेर्दी-
र्घश्च' (उ० ३।६४) इति सः ॥ (३) ॥*॥ पलति, प-
ल्यते वा । अनेन वा । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'वृषादिभ्यश्चित्' (उ० १।१०६) इति कलः । 'पललं
तिलमिश्रे स्यात् पललं पिशितेऽपि च' इति शाश्वतः ।
'पललं पङ्कमांसयोः । तिलचूर्णे पललस्तु राक्षसे' इति हैमः
॥ (४) ॥*॥ क्लवते । क्लवतेऽस्माद्वा । 'क्लव भवे' () ।
न्यन्तो मित् । 'अचो यत्' (३।१।९७) रलयोरेकत्वम् ।
—कूयते । 'कूङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०)—इति स्वामी

१—'धरणिः' इत्येतत्स्थाने, रत्नकोषः इति वा पाठः ॥

॥ (५) ॥*॥ आमिषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प०
से०) । मेषति वा । 'मिषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥*॥ षद्
'मांसस्य' ॥

उत्तमं शुष्कमांसं स्यात्तद्वहूरं त्रिलिङ्गकम् ॥६३॥

उत्तेति ॥ उत्प्यते स्म । 'तप संतापे' (भ्वा० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'उत्तमं चञ्चले शुष्कमांससंततयोरपि'
इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शुष्कं च तन्मांसं च ॥ (२)
॥*॥ बल्लते, बल्लयते वा 'बल्ल संवरणे' (भ्वा० आ०
से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । 'वहूरं स्याद्व-
नक्षेत्रे, वाहनोषरयोरपि । बल्लरा त्रिषु संशुष्कमांसशुकरमां-
सयोः' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शुष्क-
मांसस्य' ॥

रुधिरेऽसृग्लोहितासरक्तक्षतजशोणितम् ।

रुधीति ॥ रुणद्धि । रुध्यते वा । 'रुधिर आवरणे'
(रु० उ० अ०) । 'इषिमदिसुदि—' (उ० १।५१) इति
किरच् । 'रुधिराऽङ्गारके पुंसि क्लीबं तु कुङ्कुमासृजोः'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि०
प० से०) । बाहुलकादृजः । न सृजति वा । 'सृज वि-
सर्गे' (तु० प० अ०) । किप् । 'किन्प्रत्यय—' (८।२।६२)
इति कुः । 'किन् प्रत्ययो यस्मात्' इति बहुव्रीहिः । 'ऋ-
त्विग्दधृक्त्सक्—' (३।२।५९) इति हि सृजेः किन् वि-
हितः ॥ (२) ॥*॥ रोहति । रुहते वा । 'रूहे रश्च लो
वा' (उ० ३।९४) इतीतच् । 'लोहितं रक्तगोशीर्षे कु-
ङ्कुमे रक्तचन्दने । पुमान्नादन्तरे भौमे वर्णे च, त्रिषु त-
द्वति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अस्यते । बहुलमन्य-
त्रापि इति रक् । 'अस्यः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि
शोणिते' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ रज्यते स्म । 'रज्ज
रागे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'रक्तो-
ऽनुरक्ते नीत्यादिरञ्जिते लोहिते त्रिषु । क्लीबं तु कुङ्कुमे तात्रे
प्राचीनामलकेऽसृजि' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ क्षता-
ज्जातम् । ङः (३।२।९८) ॥ (६) ॥*॥ शोणति स्म ।
'शोण वर्णगत्योः' (भ्वा० प० से०) । 'गत्यर्था—' (३।४।
७२) इति कः ।—शोणते—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ (७)
॥*॥ सप्त 'रक्तस्य' ॥

बुक्ताऽग्रमांसम्

विवति ॥ बुक्कयते स्वादुत्वान्मुग्यते । 'बुक्क भषणे'
(भ्वा० प० से०) । षब् (३।३।१९) । शोणितेषु

स्त्रियां वृक्का वुक्कं सुरसमद्वयोः' इति रभसः । 'उरस्यपि वृक्कायां हृदयं मानसेऽपि च' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥*॥ अग्रं मुखं मांसम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हृदयान्तर्गत-मांसविशेषस्य' ॥

हृदयं हृत्

ह्रिति ॥ हरति । ह्रियते वा । 'वृहोः पुक्दुकौ च' (उ० ४।१००) इति कयन् । 'हृदयं मानसे वृक्कोरसो-रपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बाहुलका-त्केवलोऽपि दुक् ॥ (२) ॥*॥ 'पद्मकोशप्रतीकाशं रु-चिरं चाप्यधोमुखम् । हृदयं तद्विजानीयाद्विश्वस्यायतनं म-हत्' इति ॥*॥ द्वे 'हृदयकमलस्य' । चत्वारि पर्याया इत्येके ॥

मेदस्तु वपा वसा ॥६४॥

मयिति ॥ मेघति । 'त्रिमिदा स्नेहने' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥*॥—घञ् (३।३।१९)—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ वपति । उप्यते वा । 'डु-वप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । अच् (३।३।१३४) । भिदाघङ् (३।३।१०२) वा । 'वपा विवरमे-दसोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वसति । वस्ते, वा । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) वा । अच् (३।३।१३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शुद्धमांसस्नेहस्य' ॥

पश्चाद्गीवासिरा मन्या

पेति ॥ पश्चाद्भागे ग्रीवायाः सिरा । मन्यतेऽनया । 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यण् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ग्रीवायाः पश्चाद्भागे स्थितसिरायाः' ॥

नाडी तु धमनिः सिरा ।

नेति ॥ नाडयति । नाड्यते, वा । 'नड अंशे' (चु-रादिः । 'अच इः') (उ० ४।१३९) । 'नाडी नाले व्र-णान्तरे । शिरायां गण्डदूर्वायां चर्यायां कुहनस्य च । तथा षट्क्षणकालेऽपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ धमति । ध्वाने धमिः सौत्रः । 'अर्तिमृधु-' (उ० २।१०२) इ-त्यनिः । डीष् (ग ४।१।४५) । 'धमनी तु शिराहृद्-विलासिन्योश्च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥

१—हैमनाममालायामपि 'वृक्का हृद हृदयं वृक्का सुरसं च तदधिमम्' इत्युपलभ्यते । 'स्त्रियां वृक्का वुक्कस्तु समयोर्द्वयोः' इति पाठान्तरम् ॥

सिनोति । 'षिञ् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'बहुलम-न्यत्रापि' इति रक् ॥*॥ तालव्यादिरपि । शिरो ना पि-प्लीमूले स्याद्धमन्यां च योषिति' इति तालव्यादौ रभ-सात् । सिनोति । 'शिञ् निशाने' (स्वा० उ० अ०) । 'बहुलमन्यत्रापि' इति रक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धमन्याः' ॥

तिलकं क्लोम

तीति ॥ तेलति । 'तिल गतौ' (भ्वा० प० से०) । ति-लति वा । 'तिल स्नेहने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।३।१३५) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) कुन् (उ० २।३२) वा । 'तिलको द्रुमरोगाश्वभेदेषु तिलका लके । क्लीवं सौवर्चलक्लोमोर्नो स्त्रियां तु विशेषके' इति वि-श्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ क्लवते । मुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उदर्यजलाशस्य' ॥

मस्तिष्कं गोर्दम्

मेति ॥ मस्यते मसनं वा । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । किन् (३।३।९४) । मस्ति मस्कते 'मस्क-गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।३।१३४) । पृषोद-रादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ गूर्यते । गुरते वा । 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०) । 'अव्दादयः' (उ० ४।९८) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मस्तकभव-स्नेहस्य' ॥

किटं मलोऽस्त्रियाम् ॥६५॥

कीति ॥ केटति स्त्र । 'किट गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । आगमशास्त्रस्यानि-त्यत्वाच्चेद् ॥ (१) ॥*॥ मलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।३।१३४) । 'मलोऽस्त्री पापवि-दकिट्टे कृपणे त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) । 'वसा शु-क्रमसृग्मज्जा कर्णविड्मूत्रविड्मखाः । श्लेष्माश्रुदृषिकाः स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मलस्य' ॥

अत्रं पुरीतत्

अत्रमिति ॥ अमति । अनेन । वा । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्यष्टन्' (उ० ४।१५९) । 'अमिचिमिदिशसिभ्यः कः' (उ० ४।१६४) । संज्ञापूर्व-कत्वान्न दीर्घः । अन्तति । 'अति वन्धने' (भ्वा० प० से०) ण् (उ० ४।१५९) वा ।—'अमियमिमिदेस्त्र-क्'—इति मुकुटोपन्यस्तं सूत्रं त्वपाणिनीयम् ॥ (१)

॥*॥ पुरीं शरीरं तनोति । किप् (३।२।७६) । 'गमादीनां कौ' (वा० ६।४।४०) इत्यनुनासिकलोपः । तुक् (६।१।७१) । 'पुरीं तनोति' इति पक्षे 'नहिवृत्ति' (६।३।११६) इति दीर्घः ।—'अनुदात्तोपदेश' (६।४।३७) इति नलोपः—इति मुकुटस्य प्रमादः । वस्य झल्लवाभावात् । 'पुरीतदस्त्रियाम्' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आंत' इति ख्यातस्य ॥

गुल्मस्तु ग्रीहा पुंसि

ग्विति ॥ गुड्यतेऽस्मात् 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) मक् । 'भीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) ॥ (१) ॥*॥ ग्रेहते । 'ग्रेह गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'श्वनुक्षन्पूष्नीहन्' (उ० १।१५९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुक्षिवामपार्श्वे मांसखण्डस्य' ॥

अथ वस्त्रसा ।

स्त्रायुः स्त्रियाम्

अथेति ॥ वस्ते शरीरम् । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) । 'धापूवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ० ३।६) । वस्त्रं चर्म सति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ स्नाति । 'ष्णा शौचे' (अ० प० अ०) । बाहुलकादुण् । 'आतो युक् चिण्कृतोः' (७।३।३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गप्रत्यङ्गसन्धिवन्धनरूपायाः स्नायोः' ॥

कालखण्डयकृती तु समे इमे ॥६६॥

कालेति ॥ कालं च तत्खण्डं च ॥ (१) ॥*॥ यमनम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'गमादीनाम्' (वा० ६।४।४०) इति मलोपः । आगमानित्यत्वाच्च तुक् । यं संयमं करोति किप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥ (२) ॥*॥ 'करण्डा तु महास्त्रायुः, कालेयं कालखण्डके' इति रमसः ॥*॥ द्वे 'कुक्षेर्दक्षिणभागस्थमांसखण्डस्य' 'कलेजा' इति ख्यातस्य ॥

सृणिका स्यन्दिनी लाला

स्त्रिति ॥ सरति 'सृष्टृभिर्भ्यां कित्' (उ० ४।४९) इति निः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥*॥ 'सर्तेर्नुम् च' (उ० ४।२३) ईकन् कित्त्वं नुम् च । इति (सृणीका) दीर्घमध्यापि ॥ (१) ॥*॥ अवश्यं स्यन्दते । 'आव-

श्यका' (३।३।१७०) इति णिनिः । डीप् (४।१।५) ॥*॥ लालयते । 'लल ईप्सायाम्' चुरादिः । अच् (३।१।३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लाल' इति ख्यातायाः ॥

दूषिका नेत्रयोर्मलम् ।

द्विति ॥ दूषयति । 'दूष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) ण्यन्तः । 'दोषो णौ' (६।४।९०) इत्यृत्वम् । ण्वल् (३।१।३३) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'कृत्' (ग० ४।१४५) इति डीप् वा । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) अपि । 'पिच्छोण्डकं नेत्रमलं दूषी च दूषिकापि च' इति वाचस्पतिः ॥*॥ 'कषिदूषिभ्यामीकन्' (उ० ४।१६) इति 'दूषीका' अपि ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'नेत्रमलस्य' ॥

मूत्रं प्रस्रावः

म्विति ॥ मूत्रयते । 'मूत्र प्रस्रवणे' (तु० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ प्रस्रूयते । 'स्रु प्रस्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । 'प्रे द्रुस्तुस्रुवः' (३।३।२७) इति घञ् । करणे तु परत्वाद्भ्युत्प्रसङ्गः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूत्रस्य' ॥

उच्चारवस्करौ शमलं शकृत् ॥ ६७ ॥

गूथं पुरीषं वर्चस्कमस्त्री विष्टाविषौ स्त्रियौ ।

उच्चेति ॥ उच्चार्यते त्यज्यते । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । घञ् (३।३।१९) अच् (३।३।५६) वा ॥ (१) ॥*॥ अवकीर्यते अधः क्षिप्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । वर्चस्कऽवस्करः' (६।१।१४८) इति सुट् ॥ (२) ॥*॥ शाम्यति, शम्यते वा । 'शकिशम्योर्नित्' (उ० १।११२) इति कलः ।—'शकिशमिवहिभ्योऽलः'—इति मुकुटोपन्यस्तमपाणिनीयम् ॥ (३) ॥*॥ शक्नोति, शक्यते वा निःसर्तुं निःसारयितुं वा । 'शक्नेर्नित्' (उ० ४।५८) ॥ (४) ॥*॥ गूयते । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'गु पुरीषोत्सर्गे' (तु० प० अ०) वा । 'तिथष्टृ-गूथ' (उ० २।१२) इति साधुः ॥ (५) ॥*॥ पिपति शरीरम् । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । 'कृतृभ्यामीषन्' (उ० ४।२६) । 'शृपृभ्यां किच्च' (उ० ४।२७) इतीषन् किच्च । 'उदोष्ठवर्षस्य' (७।१।१०२) ॥ (६) ॥*॥ वर्चते, वर्च्यते वा । 'वर्च दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । कुत्सायां कन् (५।३।७४) ॥ (७) ॥*॥ वितिष्ठते उदरे । अनया वा पुरुषः ।

१—ग्रीहा टावन्ता च ॥ 'यकृत्प्लीहे च संबद्धे' इति पालकाप्यात्—इति मुकुटः ॥ २—इदं तु न प्रकृतोपयोगि ॥

‘आतश्चोपसर्गे’ (३।१।१३६) इति कः । अङ् (३।३।१०६) वा । ‘उपसर्गात्-’ (८।३।६५) इति पत्वम् ॥ (८) ॥*॥ वेवेष्टि । ‘विष्ट व्याप्तौ’ (जु० प० अ०) । किप् (३।२।१७८) ॥*॥ (‘विश्’ इति) तालव्यान्तपाठे विशति । ‘विश प्रवेशने’ (तु० प० अ०) । किप् (३।२।१७८) ॥ (९) ॥*॥ नव ‘विष्टायाः’ ॥

स्यात्कर्परः कपालोऽस्त्री

स्यादिति ॥ कल्पते । ‘कृपू सामर्थ्ये’ (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादरः, लत्वाभावश्च । (‘कर्परस्तु कटाहे स्याच्छस्त्रभेदकपालयोः’ इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ कं पालयति । ‘कर्मण्यम्’ (३।२।१) । कम्पते । ‘कपि चलने’ (भ्वा० आ० से०) । ‘तमिविशि-’ (उ० १।१।१८) इति कालन् । ‘कपि’ इति निर्देशान्नलोपः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वं वा । ‘कपालोऽस्त्री शिरोऽस्थि स्यात् घटादेः शकले व्रजे’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘शिरोस्थि-खण्डस्य’ ॥

कीकसं कुल्यमस्थि च ॥६८॥

कीति ॥ ‘कि’ इति कसति । ‘कस गतौ’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘कीकसः कृमिजातौ स्यात्पुंसि कुल्ये नपुंसकम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ‘सजातीयगणे गोत्रे देहेऽपि कथितं कुलम्’ इति विश्वः । कुले भवम् । साधु वा । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत् । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति वा । कोलति, कुल्यते वा ‘कुल संस्त्याने’ (भ्वा० प० से०) । अश्यादिः (उ० ४।११२) । ‘कुल्यः कुलोद्भवे मान्ये कुलस्यातिहितेऽपि च । कुल्यं स्यात्कीकसेऽप्यधरोणीशूर्पमिषेषु च । पयःप्रणालीसरितोः कुल्या जीवन्तिकौषधौ’ इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ अस्यते । ‘असिमज्जिभ्यां विथन्’ (उ० ३।१५४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘अस्थिमात्रस्य’ ॥

स्याच्छरीरास्थि कङ्कालः

स्यादिति ॥ ‘कम्’ इत्यव्ययं सुखे शिरसि च । कं कालयति । ‘कल क्षेपे’ चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । यद्वा कङ्कते । ‘ककि गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात्कालन् ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘त्वङ्मांसरहितशरीरास्थः’ ॥

पृष्ठास्थि तु कशेरुका ।

पृष्ठेति ॥ कं वायुं शृणाति । केन शीर्यते वा । ‘के श्र एरङ् चास्य’ (उ० १।८८) इत्युः । ‘संज्ञायां कन्’

(५।३।७५) । ‘केऽणः’ (७।४।१३) इति ह्रस्वः । यद्वा कशति । कश्यते वा । ‘कश शब्दे’ () । बाहुलकादेरुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘पृष्ठवंशस्य’ ॥

शिरोस्थनि करोटिः स्त्री

शीति ॥ कं वायुं रोदते । ‘रुट दीप्तौ प्रतिघाते च’ (भ्वा० आ० से०) । केन रुदयते वा । इन् (उ० ४।११८) । वा ङीष् (ग० ४।१।४५) । कं रोदयति वा । ‘रुट दीप्तौ’ चुरादिः । ‘अच इः’ (उ० ४।१३९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मस्तकास्थः’ ॥

पार्श्वास्थनि तु पर्थुका ॥६९॥

पेति ॥ स्पृशति, पृश्यते, वा । ‘स्पृश संस्पर्शने’ (तु० प० अ०) । ‘स्पृशेः श्रण्युनौ पृ च’ (उ० ५।२७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । यद्वा परं शृणाति । ‘आङ्परयोः खनिशृभ्यां ङिच्’ (उ० १।३३) इति कुः । बाहुलकात्परस्याकारलोपः । पर्थुरिव । ‘इवे प्रतिकृतौ’ (५।३।९६) इति कन् ॥*॥ ‘अप्राणिजातेश्च-’ (वा० ४।१।६६) इत्युङि ‘पर्शुः’ अपि ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘पार्श्वास्थः’ ॥

अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनः

अङ्गमिति ॥ अङ्गति । ‘अणि गतौ’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुंभुजि नीवृति । ह्रीवैकत्वे त्वप्रधाने त्रिष्वङ्गवति चान्तिके’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येति । प्रतीयते वा । ‘इण् गतौ’ (अ० प० अ०) । ‘अलीकादयश्च’ (उ० ४।२५) इति साधुः । ‘प्रतीकोऽवयवेऽपि स्यात्प्रतिकूलविलोमयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अव यौति । ‘यु मिश्रणे’ (अ० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ अपहन्यते ‘अपघनोऽङ्गम्’ (३।१।१३४) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘देहावयवस्य’ ॥

अथ कलेवरम् ।

गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्षम विग्रहः ॥७०॥
कायो देहः क्लीवपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ।

अथेति ॥ कले शुके मधुराव्यक्तध्वनौ वा वर श्रेष्ठम् । ‘हलदन्तात्-’ (६।३।९) इत्यङ् । यतु-कले रेतसि त्रियते उपयुज्यते । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१)-इति मुकुटः । तत्र । कर्मोपपदत्वाभावात् । कर्मणि कारके विधायकाभा-

वात् । वृद्धिप्रसङ्गाच्च ॥ (१) ॥*॥ गाते । 'गाङ् गतौ' (अ० आ० अ०) । घृन् (उ० ४।१५९) इति वा । 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति इणो गा । 'गात्रं गजाग्रजङ्गादिभागेऽप्यङ्गे कलेवरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ वपति, उप्यते, वा । 'डुवप् । अर्तिपूवपि—' (उ० २।११७) इत्युसिः । 'वपुः' स्त्रीत्वं तनौ शस्ताकृता-वपि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ संहन्ति । संहन्यते वा । 'कृत्यल्युटः—' (३।३।११३) इति ल्युट् । यद्वा सं-हन्यन्तेऽस्मिन् भूतानि । 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (४) ॥*॥ शृणाति । शीर्यते वा । 'शृ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'कृशृपृकटि—' (उ० ४।३०) इती-रन् ॥ (५) ॥*॥ वर्षति, वृष्यते, वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (६) ॥*॥ विविधं सुखादि गृह्णाति । अच् (३।१।१३४) । वि-विधैर्व्याधिभिर्गृह्यते वा । 'ग्रहवृद्ध—' (३।३।५८) इत्यप् । 'विग्रहः कायविस्तारविभागे ना रणेऽस्त्रियाम्' (इति मे-दिनी) ॥ (७) ॥*॥ चीयतेऽन्नादिभिः । 'चिच् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'निवासचिति—' (३।३।४१) इति घञ् । चस् कः । 'कायः कदैवते मूर्तौ संघे लक्षस्वभावयोः । मनुष्यतीर्थे कायं स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ दि-ह्यते । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) । ॥ (९) ॥*॥ मूर्छति । 'मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'राहोपः' (६।४।२१) । 'मूर्तिः पुनः प्रतिमायां कायकाठिन्ययोरपि' इति हैमः ॥ (१०) ॥ तनोति, तन्यते, वा । 'भृमृशि—' (उ० १।७) इत्युः । 'तनुर्वपुस्त्वचोः । विरलेऽप्ये कृशे' (इति हैमः) । 'तनुः काये त्वचि स्त्री स्यान्निष्यले विरले कृशे' इति (ना-न्तेषु) विश्वमेदिन्यौ ॥*॥ 'अर्तिपूवपि—' (उ० २।११७) इत्यादिना उसि 'तनुः' सान्तापि ॥*॥ 'प्राणिजातेः—' () ईत्यङ् ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'देहस्य' ॥

पादाग्रे प्रपदम्

पेति ॥ पादस्याग्रम् ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टं प्रारब्धं प्र-

१—'तनुषे तनुषे कम्' इति वासवदत्तायमकात्—इति मु-कुटः ॥ २—'वरतनु संप्रवदन्ति कुकुटः' इति भारविः—'इति मुकुटः' ॥ क्षेमेन्द्रेण तु औचित्यविचारचर्चायां यथा कुमारदासस्य 'अयि विजहीहि दृढोपगृह्णं त्यज नवसंगमभीरु वल-भम् । अरुणकरोद्गम एष वर्तते वरतनु संप्रवदन्ति कुकुटः' इत्युक्तम् ॥

गतं वा पदम् । 'प्रादयो गता—' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पादाग्रस्य' ॥

पादः पदं द्विश्चरणोऽस्त्रियाम् ॥७१॥

पाद इति ॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'पदरुज—' (३।३।१६) इति घञ् । 'पादो बुध्ने तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पद्यते । क्तिप् (३।२।१७८) । स्वामी तु—'पदो-ऽह्निः—' इति पठन् दान्तं न मन्यते । 'पदन्नस्—' (६।१।६३) इत्यादेशविधानाज्ज्ञापकात् । अन्ये तु—पादादेश एवायं पठितः—इत्याहुः । प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वेन शसाद्यनन्तर्भूतेऽपि तत्प्रवृत्तेः संभवात् । अत एव औडः श्याम् 'ककुद्दोषणी' इति (प्रकृतसूत्रे) भाष्योदाहरणमपि संगच्छते । पद्यतेऽनेन । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो धित्करणात् 'अन्यतोऽपि' इति पदशब्दोऽन्तः स्वाम्युक्तः ॥ (२) ॥*॥ अंहते, अनेन वा । 'अहि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'वङ्कचादयश्च' (उ० ४।६६) इति साधुः ॥*॥ 'अंहो रंहो द्रुहिणः संहर्षाह्नी च घश्रुतयः' ॥ (३) ॥*॥ चरन्त्यनेन । 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'चरणोऽस्त्री बह्वृचादौ मूले गोत्रे पदेऽपि च । भ्रमणे भ-क्षणे चापि नपुंसक उदाहृतः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'चरणस्य' ॥

तद्वन्धी घुटिके गुल्फौ

तदिति ॥ तस्य पादस्य ग्रन्थी । घोटतेऽनया । 'घुट परिवर्तने' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥*॥ गलति, गल्यते वा । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) । 'कलिगलिभ्यां फगस्योच्च' (उ० ५।२६) इति फक् । अत उत्वं च (२) ॥*॥ द्वे 'पादग्रन्थयोः' ॥

पुमान्पार्णिस्तयोरधः ।

पुमेति ॥ तयोर्गुल्फयोरधः । पृष्यते । अनेन वा । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'घृणिपृश्निपार्णि—' (उ० ४।५२) इति साधुः ।—'पार्ण्यदयश्च' इति त्व-पाणिनीयम् । 'पार्णिः स्त्रीपुंसयोः पादमूले स्याद् ध्वजि-नीकटौ' इति रन्तिदेवः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पादपश्चा-द्भागस्य' ॥

जङ्घा तु प्रसृता

जेति ॥ जायते । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'अच् तस्य जङ्घ च' (उ० ५।३१) । यद्वा जङ्घन्यते

कुटिलं गच्छति । हन्तेर्यङ्लुगन्तात् 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।१०१) इति डः ॥ (१) ॥*॥ प्रसरति स्म, प्रस्थियते स्म, वा । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । कर्मणि कः (३।२।१०२) वा । प्रकृष्टं सृतं गमनमनया वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जङ्घायाः' ॥

जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियाम् ॥७२॥

जान्विति ॥ जायते । 'दसनिजनिचरि-' (उ० १।३) इति युष् । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न प्रवर्तते । अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात् । जानुर्धर्चादिः (२।४।३१) । 'अस्त्रियाम्' इति त्रिभिः संबध्यते । (समस्तत्वात्) ॥ (१) ॥*॥ ऊर्णयते । 'ऊर्णोतेर्नुलोपश्च' (उ० १।३०) इति कुः । ऊरोः पर्व ॥ (२) ॥*॥ अतिशयितमस्थि यस्मिन् । मतुप् (५।२।९४) । 'आसन्दीवत्-' (८।२।१२) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जानूरुसंधेः' ॥

सक्थि ह्रीवे पुमानूरुः

सेति ॥ सजति, सज्यते, वा । 'षञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । 'सङ्गयसिभ्यां क्थिन्' (उ० ३।१५४) ॥ (१) ॥*॥ अर्थतेऽनेन । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तेरूर्च' इति कुः, ऊरादेशश्च । ऊरुः—इति मुकुटः । तदपाणिनीयम् ।—ऊर्वति । 'ऊर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)—इति स्वामी । तदपि न उपत्ययबलोपयोर्विधायकामावाच । 'ऊर्णोतेर्नुलोपश्च' (उ० १।३०) इत्यस्य सत्त्वाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जानूरुपरिभागस्य' ॥

तत्संधिः पुंसि वङ्कणः ।

तदिति ॥ तस्य ऊरोः । वाङ्कति, वाङ्क्यते, वा । 'वाक्षि काङ्क्षायाम्' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११३) । बाहुलकाद्वातोर्ह्रस्वः । वङ्कते । वङ्कणः—इति स्वामी । यद्वा वक्षति । 'वक्ष रोषसंहत्योः' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३) । 'आच्छीनद्योर्नुम्' (७।१।८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभागाच्च ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ऊरुसंधेः' ॥

शुदं त्वपानं पायुर्ना

ग्विति ॥ गोदते । 'शुद कीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ।—गुचति—इति मुकुटस्य प्रमादः । यद्वा गूयतेऽनेन 'गु पुरीषोत्सर्गे' (तु० प० अ०) । गवते । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) वा । 'अब्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति साधु ।—'गुदादयः'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयत्वादुपेक्ष्यः ॥ (१)

॥*॥ अपानित्यनेन । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । 'हृलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (२) ॥*॥ पाति मलनिसारणेन । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युण् । यद्वा पिबति वस्त्यौषधम् । 'पा पाने-' (भ्वा० प० अ०) । प्राग्वत् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विष्टानिर्गममार्गस्य' ॥

वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः ॥७३॥

वेति ॥ वसति मूत्रमत्र । यद्वा वस्ते, वस्यते, वा । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'वस आच्छादने' वा । (अ० आ० से०) । 'वसेस्तिः' (उ० ४।१८०) ।—'द्वयसिभ्यां क्तिन्'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥*॥ 'मूत्राशयपुटे वस्तिः' इति रत्नमाला ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नाभ्यधोभागस्य' ॥

कटो ना श्रोणिफलकं

केति ॥ कटते । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'शवे श्रोणौ किलिञ्चे च गजगण्डे भृशे कटः' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥*॥ श्रोणेः फलकमिव । चर्माकारत्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कटीफलकस्य' ॥

कटिः श्रोणिः ककुब्जती ।

केति ॥ कट्यते । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । वा ङीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (१) ॥*॥ श्रोणति । 'श्रोणु संघाते' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । वा ङीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (२) ॥*॥ ककुब्ज वृषांस इव मांसपिण्डः ककुब्ज । सोऽतिशयितोऽस्याम् मतुप् (५।२।९४) । यवादित्वात् (८।२।९) न वत्वम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कटेः' ॥ पञ्चापि पर्याया इत्यन्ये ॥

पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः

पेति ॥ नितम्बति । नितम्ब्यते, वा । 'तम्ब गतौ' () । अच् (३।१।१३४) घञ् । (३।३।१९) वा । यद्वा निभृतं तम्ब्यते कासुकैः । 'तमु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । तम्ब्यति सुरतसंमर्दाद्वा । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । 'उल्वादयश्च' (उ० ४।९५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'स्त्रीकट्याः पश्चान्नागस्य' ॥

१—आशयश्च पुटं च । मूत्रादाशयपुटे । मूत्राशयः, मूत्रपुटम्, इत्यर्थः । अतएव हैमीयनाममालायां 'नाभेरधो मूत्रपुटं वस्तिर्मूत्राशयोऽपि च' इत्युक्तम् ॥

क्रीवे तु जघनं पुरः ॥७४॥

क्रीति ॥ हन्यते । 'हन्तेः शरीरावयवे द्वे च' (उ० ५।३२) इत्यच् ।—'हनो जघ—' इति क्युर्जघादेशश्च— इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । यद्वा वक्रं हन्ति । यङ्लुगन्तात् 'अच्—' (३।१।१३४) । 'अनित्यमागमशास्त्रम्' इत्यभ्यासस्य उक्त्वा न । मुकुटस्तु—भृशं हन्यते । हनो यङन्तात् पचाद्यचि नैरुक्ते नलोपे वा—इत्याह । तच्च । हिंसार्थस्य ग्रीभावप्रसङ्गात् । गत्यर्थस्य 'भृशं हन्यते' इति विग्रहासंभवात् । गत्यर्थानां कौटिल्य एव यङ्विधानात् । 'हन्यते' इति कर्मविग्रहे पचाद्यचोऽसंभवाच्च । जघनं सात् स्त्रियाः श्रोणिपुरोभागे कटावपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'स्त्रीकृत्या अग्रभागस्य' ॥

कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्वयहीने कुकुन्दरे ।

कूपेति ॥ कूपाविव । 'इवे—' (५।३।९६) इति कन् । 'कूपको गुणवृक्षे स्यात्तैलपात्रे कुकुन्दरे' इति हैमः ॥*॥ नितम्बे तिष्ठतः । 'सुपि' (३।२।४) इति कः ॥*॥ कुं भूमिं दारयति । 'दृ भये' (त्रया० प० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) णिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । कुत्सितं कुन्दरम् । ईषत् कुन्दरमत्र, इति वा । यद्वा स्कुन्धते कामिना । 'स्कुदि आप्लवने' (भ्वा० आ० से०) 'मङ्गुरादयश्च' (उ० १।४१) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ द्वयेन हीने ॥*॥ एकं 'पृष्ठवंशादधोगर्तयोः ॥

स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ

स्त्रीति ॥ स्फायते । 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् डिच् प्रत्ययः ।—स्फेयति । 'स्फिट हिंसायाम्' (चु० प० से०) । किप् (३।२।१७८) । 'स्फिगपूत—' (६।२।१८७) इति निपातनादस्य च—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ प्रोथति । 'प्रोथृ पर्याप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । कृत्याः प्रोथौ मांसपिण्डौ ॥*॥ कटी, प्रोथौ, इति नामद्वयं वा । 'स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ कटीप्रोथौ च पूलकौ' इति रभसः । 'प्रोथोऽश्वघोणाध्वगयोः कृत्याम्' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कटिस्थमांसपिण्डयोः ॥

उपस्थो वक्ष्यमाणयोः ॥७५॥

उपेति ॥ भगशिश्वयोः । उपतिष्ठते । 'सुपि—' (३।२।४) इति कः । अर्धर्चादिः (२।४।३१) । 'उपस्थः

शेफसि कोडे तथा मदनमन्दिरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ 'भगशिश्वयोः' एकम् ॥

भगं योनिर्द्वयोः

भेति ॥ भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) 'स्त्रो घ च' (३।३।१२५) इति घित्वात् 'भजेः' अपि घः । 'भगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्यैश्वर्ययत्नेषु धर्मे मोक्षे च ना रवौ' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'व-हिशि—' (उ० ४।५१) इति निः । 'द्वयोः' इति 'योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्यादाकरे स्वरमन्दिरे' इति मेदिनी । 'योनिः कारणे भगतोययोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्त्रीणामुपस्थस्य' ॥

शिश्वो मेदं मेहनशेफसी ।

शीति ॥ शशति । 'शश प्लुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । शिनोति । 'शिञ् निशाने' (स्वा० उ० अ०) । बाहुलकात् नक् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—रास्त्रादिनिपातान्नक्—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ (१) ॥*॥ मेहन्यनेन । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । 'दात्री—' (३।२।१८२) इति घृन् ॥ (२) ॥*॥ करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'मेहनं सूत्रशिश्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ शेते रेतःपाते । वृशीङ्भ्यां फुट् च' (उ० ४।२०१) इत्यसुन् ॥*॥ 'पुट् च' इति वा पाठः । 'शेषः' ॥*॥ बाहुलकात् प-फ-प्रत्ययाभ्यामदन्तावप्येतौ (शेफशेफौ) । अत एव 'शेषपुच्छ—' (६।३।२१) इति वार्तिकं संगच्छते ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'शिश्वस्य' ॥

मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः

म्विति ॥ मुष्णाति रेतः । 'मुष स्तेये' (त्रया० प० से०) । 'सृष्टृभूषुषिमुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४१) ।—'भूषुषिमुषिभ्यः कः कित्' इति कः—इति मुकुटोऽपाणिनीयः । 'मुष्को मोक्षकवृक्षे स्यात्संघाते वृषणेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अण्डयोः कोशः ॥ (२) ॥*॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् क्युः । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युचि वा संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अण्डकोशस्य' ॥

पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् ॥७६॥

पृष्ठेति ॥ पृष्ठवंशस्याधोभागे ॥ त्रयाणां संघः । 'सं-

ख्यायाः संज्ञासंघ—' (५।१।५८) । इति कन् । 'त्रिका कूपस्य नेमौ स्यान्निकं पृष्ठाधरे त्रये' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पृष्ठवंशाधोभागस्य' ॥

पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दम्

पीति ॥ अपि चमत्यन्नम् । अमन्ताहुः (उ० १।१।१४) । 'वष्टि भागुरिः—' इत्यल्लोपः । अपि चण्ड्यतेऽनेन हेतुना । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घो वा । 'पिचण्ड उदरे पशोरवयवे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥*॥ (पिचण्डः, इति) इकारद्वयवत्त्वे तु पृष्ठा-
दरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ कुप्यते निष्कास्यते मलोस्मात् । 'कुष निष्कर्षे' (क्या० प० से०) । 'पुषिकु-
षिपुषिभ्यः क्सिः' (उ० ३।१।५५) ।—'कुषः सिः—' इति मुकुटवाक्यमपाणिनीयम् ॥ (२) ॥*॥ जायतेऽत्र जन्तुर्मलो वा । 'जनेररष्ठ च' (उ० ५।३।८) इत्यप्रत्यये ठोऽन्त्यादेशः । 'जठरो न स्त्रियां कुक्षौ, बद्धकक्खटयो-
स्त्रिषु' (इति मेदिनी) । मुकुटस्तु—जनयत्यन्नादिना स्व-
भरणम् । बाहुलकादरन् । पृष्ठादरादित्वात् (६।३।१०९) अन्त्यस्य ठः—इति । स उक्तसूत्रास्तरणप्रयुक्तः ।—
जमत्याहारम् । जठरम्—इति स्वाम्यप्येवम् ॥ (३) ॥*॥ उदृणाति । 'ऋ गतौ' (क्या० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा उदृच्छति, उदियति, वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा०, जु० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा उदृ दृणाति । 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) । 'उदि दृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च' (उ० ५।१।९) । 'उदरं तुन्दरणयोः' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'आच्छीनघोः—' (७।१।८०) इत्यत्र 'तुम्' इति योगविभागाच्च । यद्वा तर्णोत्यन्नम् 'तृणु अदने' (त० उ० से०) । 'अब्दादयश्च' (उ० ४।९।८) इति साधुः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'जठरस्य' ॥

स्तनौ कुचौ ।

स्तेति ॥ स्तनति कथयति यौवनोदयम् । स्तन्यते श-
ब्धते वा कामुकैः । 'एन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घो वा ॥ (१) ॥*॥ कुचति । 'कुच संकोचे' (तु० प० से०) ।

१ पिचण्ड 'पिचण्डो जठरे प्रोक्तः पशोरवयवेऽपि च' इति हैमः इति वा पाठः । परंतु सटीकहैमपुस्तके नोपलभ्यते ॥

'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वक्षोजस्य' ॥

चूचुकं तु कुचाग्रं स्यात्

चिवति ॥ चूप्यते । 'चूप पाने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुकः । पृष्ठादरादिः (६।३।१०९) । 'चूचु' इत्यव्यक्तं कायति पीयमानम् । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (१) ॥*॥ कुचस्याग्रम् ॥ (२) ॥*॥ 'चूचुको ना कुचाननम्' इति रत्नकोषः ॥*॥ द्वे 'स्तनाग्रस्य' ॥

न ना क्रोडं भुजान्तरम् ॥७७॥

नेति ॥ कुड्यते । 'क्रुड वाल्पेऽदने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । मुकुटस्तु—क्रोडति घनीभवति । 'क्रुड घनत्वे' । अच् (३।१।१३४) ।—इत्याह । तन्न । घन-
त्वार्थस्य ऋदुपधत्वात् । उदुपधत्वेऽपि कुटादित्वेनाचि गु-
णासंभवाच्च । 'क्रोडः कोले शनौ क्रोडमङ्के' इति हैमः । 'क्रोडः शनौ सूकरे ना, न पुमानङ्करक्षसोः' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ भुजयोरन्तरम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्कस्य' ॥

उरो वत्सं च वक्षश्च

उरविति ॥ इयति । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'अर्तेरुच' (उ० ४।१।९५) इत्यसुन्, उरादेशः किच्च । 'उरो वक्षसि मुख्ये स्यात्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ व-
दति सामर्थ्यम् । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'वद स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०) वा । 'वृत्तुवदिहनि—' (उ० ३।६।२) इति सः । 'वत्सः पुत्रादिवर्षयोः । तर्णके नो-
रसि ह्रीबम्' इति मेदिनी । 'पुत्रादौ तर्णके वर्षे वत्सो वत्सं तु वक्षसि' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ वक्षति । 'वक्ष संघाते' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१।८९) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'उरसः' ॥—पञ्चापि वत्सस्य—इत्यन्ये ॥

पृष्ठं तु चरमं तनोः ।

प्रिति ॥ पृथ्यते । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'तिथपृष्ठगूथ—' (उ० २।१।२) इति साधु । 'पृष्ठं चरम-
मात्रे स्याद्देहस्यावयवान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'देहपश्चाद्भागस्य' ॥

स्कन्धो भुजशिरोंऽसोऽस्त्री

स्केति ॥ स्कद्यते । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) । 'स्कन्देश्च स्वाङ्गे' (उ० ४।२।०७) इति बाहुलकादनमुन्यपि धः । 'स्कन्धः प्र-

काण्डे कायोऽसे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ भुजस्य शिरः ॥ (२) ॥*॥ अस्थते समाहृत्यते भारादिना । 'अंस समाघाते' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) यद्वा अमति, अम्यते, वा । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अमेः सन्' (उ० ५। २१) । 'अंसः स्कन्धे विभागे स्यात्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भुजशिरसः' ॥

संधी तस्यैव जनुणी ॥७८॥

समिति ॥ जायते बाहुस्मात् । 'जवादयश्च' (उ० ४।१०२) इति साधु ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अंसकक्षयोः संधेः' ॥

बाहुमूले उभे कक्षौ

वेति ॥ कथ्यते । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) 'वृत्तवद्विह्निकमिकषिभ्यः सः' (उ० ३।६२) । 'कक्षा स्यादन्तरीयस्य पश्चादक्षलपलवे । स्पर्धापदे, ना दोर्मूल-कच्छवीरुत्तृणेषु च' (इति मेदिनी) ॥ ॥*॥ बाहो-र्मूलम् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'कक्षस्य' ॥

पार्श्वमस्त्री तयोरधः ।

पेति ॥ स्पृश्यते । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०) 'स्पृशेः श्वणुशुनौ पृ च' (उ० ५।२७) । णित्वाद्बुद्धिः (७।२।११५) । यद्वा पर्शनां समूहः । 'पर्शान् णस् वक्तव्यः' (वा० ४।२।४३) सित्वात् (१।४।१६) पदत्वेन भत्वा-भावाद् 'ओगुणः' (६।४।१४६) इति न । 'पार्श्वमन्तिके । कक्षाधोऽवयवे चक्रोपान्ते पशुगणेऽपि च' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'कक्षयोरधोभागस्य' ॥

मध्यमं चावलग्रं च मध्योऽस्त्री

मेति ॥ मध्ये भवम् । 'मध्यान्मः' (४।३।८) । 'म-ध्यमो मध्यजेऽन्यवत् । पुमान्स्वरे मध्यदेशेऽप्यवलग्रे तु न स्त्रियाम् । स्त्रियां दृष्टरजोनार्यां कर्णिकाङ्गुलिभेदयोः । त्र्यक्षरच्छन्दसि तथा' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ल ग्यते स्म । 'लगे सङ्गे' (भ्वा० प० से०) । 'क्षुब्धस्वान्त-' (७।२।१८) इति साधुः । यद्वा । लज्जते स्म । 'ओलस्त्री व्रीडे' (तु० आ० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'स्कोः-' (८।२।२९) इति सलोपः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । 'श्रीदितः' (७।२।१४) इति नेट् । अवकृष्टम्, अवसन्नम्, वा लग्नम् । 'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति समासः । 'अवलग्नो-

ऽस्त्रियां मध्ये त्रिषु स्याल्लग्नमात्रके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ मध्ये शरीरस्य भवम् । 'अ सांप्रतिके' (४।३।९) इत्यः । यद्वा मां शोभां धत्ते । 'अध्यादयश्च' (उ० ४। ११२) इति साधुः । 'मध्यं विलग्रे न स्त्री स्याद्व्याय्ये-ऽन्तरेऽधमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ ('मध्यो-ऽवलग्रं विलग्रं मध्यमः' इति नाममाला) ॥*॥ त्रीणि 'देहमध्यस्य' ॥

द्वौ परौ द्वयोः ॥७९॥

भुजबाहु प्रवेष्टो दोः स्यात्

द्वाविति ॥ परौ भुजबाहु । भुज्यतेऽनेन । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०) । 'भुजन्मुट्जौ-' (७।३।६१) इति साधुः । यद्वा भुजति । 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० से०) । 'इगुपथ-' (३।१।१३४) इति कः । 'अथो भुर्जा । द्वयोर्बाहौ करे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बाधते । 'बाधु विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'अ-र्जिदशिकम्यमि-' (उ० १।२७) इत्युः, ह्रस्वान्त्यस्य । मुकुटस्तु—वहन्त्यनेन । 'वहिरहितलिपशिभ्यश्च' इत्यण्—इत्याह । तदपाणिनीयत्वादुपेक्ष्यम् ॥*॥ वहेः 'हृलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । वाहते । 'वाह प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) वा 'वाहोऽश्वभुजयोः पुमान्' इति दामोदरः । 'वाहो बाहुरिति स्मृतः' इति देशी कोषः । ('वाहोऽश्वमानयोः । वृषे, बाहौ तु बाहौ स्यात्' इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ प्रवेष्टेते । 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ दाम्यत्यनेन । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'दमेर्दोस्' (उ० २।६९) ॥*॥ भागुरिमेते टाप् ॥ (४) ॥ 'दो-र्दोपा च भुजो बाहुः, पाणिर्हस्तः करस्तथा' इति धनं-जयः ॥*॥ चत्वारि 'भुजस्य' ॥

कफोणिस्तु कूर्परः ।

केति ॥ कं सुखं स्फोरयति । 'स्फुर स्फुरणे संचलने च'

१—बाहो यथा—'उदैल्लङ्गुजवलिर्कणझणत्कारस्तदा दुःसहः' ।

करे यथा—'चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघातसंचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य'—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—'सुवाहा' इति सुवन्धुः । स्वश्वा, सुसुजा च—इति मुकुटः ॥ ३—'शाम्यन्ति भोगेन न जातु कामा न बाहया वा सुतरः समुद्रः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ४—'बहुदोषो गुरुध्वंसी गोदन्ता जनपीडकः' इति विदग्धसुखमण्डनम्—इति मुकुटः ॥ ५—प्र-सङ्गेनोक्तम् । न त्वत्रास्योपयोगः ॥ किंतु पाणिपर्यायकथनम् ॥

(तु० प० से०) । प्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा केन सुखेन फणति, स्फुरति, वा । 'फण गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'स्फुर सं-चलने' (तु० प० से०) वा । इन् (उ० ४।११८) । पृ-षोदरादिः (६।३।१०९) । 'कफोणिः कफणिर्द्वयोः' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) क्तिप् (३।२।१७८) । कोरणम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) वा पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । कूर् चासौ परश्च । यद्वा कुरा शब्देन परः यद्वा कुप्यत्यनेन वा । 'कुप कोषे' (दि० प० से०) । बाहुलकादरन् दीर्घश्च ॥ (२) ॥*॥ 'कफोणिः कूर्परोऽरत्नेः पृष्ठम्' इति नाममाला ॥ द्वे 'कृणी' इति ख्यातस्य भुजमध्यग्रन्थेः ॥

अस्योपरि प्रगण्डः स्यात्

अस्येति ॥ कूर्परस्योर्ध्वे । प्रत्यासन्नो गण्डः । कपोलो-ऽस्य । (१) ॥*॥ एकम् 'कूर्परोपरिभागस्य' ॥

प्रकोष्ठस्तस्य चास्यधः ॥८०॥

प्रेति ॥ प्रकुप्यतेऽनेन कुसूलादन्नम् । 'कुष निष्कर्षे' (क्र्या० प० से०) । 'उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्' (उ० २।४) प्रविष्टः कोष्ठं कुसूलम् । 'अत्यादयः क्रान्ता-' (वा० २।२।१८) इति समासो वा । 'प्रकोष्ठमन्तरं विद्यादरत्निम-णिबन्धयोः' इति कात्यः । 'प्रकोष्ठो मणिबन्धस्य कूर्पर-स्यान्तरेऽपि च । भूपकक्षान्तरेऽपि स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'कफोणेरधो मणिबन्धपर्यन्तस्य' ॥
मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः ।

मणीति ॥ मणिर्बध्यतेऽत्र । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । ('मणिबन्धः पाणिमूलम्' इति हलायुधः । 'करोऽस्यादौ मणिबन्धो मणिश्च सः' इति हैमनाममाला) ॥*॥ कनिष्ठाया आ । 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' (२।१।१३) इत्यव्ययीभावः ॥*॥ कृणाति । 'कृञ् हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । किरत्य-नेन । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) वा । 'कृशृशलिकलि-गर्दिभ्योऽभच्' (उ० ३।१२२) ।—'कृशृगर्दिराशिवलि-भ्योऽभच्' इति सुकुटोऽपाणिनीयः । करे भाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । 'सुपि-' (३।२।४) इति को

वा । 'करभो मणिबन्धादिकनिष्ठान्तोद्धृतस्युते' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति बहि-र्योगे पञ्चमी (ज्ञापि० २।१।१२) न ॥*॥ एकम् 'करव-हिर्भागस्य' ॥

पञ्चशाखः शयः पाणिः

पञ्चेति ॥ पञ्च शाखा इवाङ्गुलयोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ शेतेऽस्मिन् सर्वम् । 'पुंसि-' (३।३।१२१) इति घः । 'शयः शय्याहिपाणिषु' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'शमः' इति पाठान्तरम् । शान्यति कण्डूर्मलो वानेन । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'नोदात्तोपदेश-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'पाणिः शमः शयो हस्तः' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥*॥ पणाय-न्यनेन । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'अशिप-णाय्यो रुडायलकौ च' (उ० ४।१।३३) इतीप् आयप्रत्य-यस्य लक् च ।—पण्यतेऽनेन । बाहुलकात् इष्—इति मुकु-टस्तृक्तसूत्रास्मरणमूलकः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हस्तस्य' ॥

तर्जनी स्यात्प्रदेशिनी ॥८१॥

तेति ॥ तर्ज्यतेऽनया । 'तर्ज भर्त्सने' (भ्वा० प० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ प्रदि-श्यतेऽनया । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥*॥ 'प्रदेशिनी' इति पाठान्तरम् । प्रदि-शति । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । प्रदेशोऽ-स्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अ-ङ्गुष्ठसमीपाङ्गुल्याः' ॥

अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः

अङ्गुत्विति ॥ अङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋतन्यञि-' (उ० ४।२) इत्युलिः । अङ्गु पाणिपादमव-यवं लाति । बाहुलकाद्धिर्वा । 'अङ्गुलिः करशाखायां क-र्णिकायां गजस्य च' इति हैमविश्वप्रकाशौ ॥*॥ 'बालमू-ललघ्वङ्गुलीनां वा लो रः' (वा० ८।२।१८) । (अङ्गुरिः) ॥*॥ 'अङ्गुलस्तु यवो मतः' इत्यमरदत्तः । 'अङ्गुलो ना यवमानम्' इति वाचस्पतिः । तत्राङ्गेर्बाहुलकादुलः ॥ (१) ॥*॥ करस्य शाखा इव ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गुली-मात्रस्य' ॥

पुंस्यङ्गुष्ठः प्रदेशिनी ।

मध्यमानामिका चापि कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ॥

पुंसीति ॥ अङ्गुशब्दोऽङ्गुवाची । अङ्गौ पाणौ तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७)

१—दीर्घमात्रकरणे रेफश्चणानुपपत्तिः । तस्मात्पृषोदरा-दित्वमङ्गीकार्यम् ॥ २—करशब्दोपादानम् 'अस्य' इत्यनेन परामर्शाधेयम् ॥

इति पत्वम् ॥ (१) ॥*॥ तर्जन्युक्तापि यथासंख्याय पु-
नरुक्ता ॥ (१) ॥*॥ मध्यमवा । 'मध्यान्मः' (४।३।८) ।
'मध्यमो मध्यजे स्वरे । देहमध्ये मध्यदेशे मध्यमा कर्णि-
काङ्गुलिः । राका रजखला चापि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
न नाम ग्रहणयोग्यमस्याः ब्रह्मणोऽनया शिरश्छेदनात् ।
अत एवास्यां पवित्रीक्रियते ॥ (१) ॥*॥ अत्यल्पा । 'अति-
शायने-' (५।३।५५) इतीष्टन् । 'युवाल्पयोः कन्-' (५।
३।६४) 'कनिष्ठोऽप्येऽनुजे यूनि कनिष्ठा त्वन्तिमाङ्गुलौ'
इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ क्रमेण एकैकम् 'अङ्गुलीनाम्' ॥
पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम् ।

प्विति ॥ पुनर्भवति । अच् (३।१।१३४) ॥*॥
'पुनर्भवः' इति वा पाठः ॥ (१) ॥*॥ करे रोहति ।
'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ न ख-
मस्य । 'न भ्राद्र-' (६।३।७५) इति साधुः । 'नखी स्त्री-
पुंसयोः शुक्तौ नखरे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ न खनति, खन्यते वा । 'डडरेकवकाः' (वा० ३।
३।१२५) । नखं राति वा । 'नखरं त्रिषु' इत्यमरमाला ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'नखस्य' ॥

प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते ॥ ८३ ॥

प्रेति ॥ प्रदिश्यते । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ०
अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य-'
(६।३।१२२) इति वा दीर्घः । 'प्रदेशो देशमात्रे स्या-
त्तर्जन्यङ्गुष्ठसंमिते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तलत्यत्र ।
'तल प्रतिष्ठायाम्' (चु० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति घञ् । 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते ।
गीतकालक्रियामाने करस्फाले द्रुमान्तरे' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ गोः कर्ण इव । 'गोकर्णोऽश्वतरे सर्पे सारङ्गे
प्रमथान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने गोकर्णौ मूर्विकौपधौ'
(इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ 'तर्जन्यादिसहिते विस्तृ-
तेऽङ्गुष्ठे' क्रमेणैकैकम् ॥

अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ।

एति ॥ कनिष्ठया सह विततेऽङ्गुष्ठे । वितस्यति । वि-
तस्यते वा । 'तसु उपक्षये' (दि० प० से०) । 'वौ तसेः'
(उ० ४।१।८२) इति तिः ॥—वाङ्गुलकात्तिः—इति
मुकुट एतस्मिन्नास्तरणमूलकः ॥ (१) ॥*॥ द्वादश अङ्गु-

लयः प्रमाणमस्य । 'तद्धितार्थोत्तर-' (२।१।५१) इति
द्विगुः । 'द्विगोर्नित्यम्' (वा० ५।२।३७) इति मात्रचो-
लुक् । 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः' (५।४।८६) इत्यच् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'वितस्तेः' ॥

पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ ॥ ८४ ॥

पेति ॥ चपति । 'चप सान्त्वने' (भा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । एटति । 'इट गतौ' (भा० प० से०)
। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । चपश्चासाविटश्च
॥*॥ 'चर्पटः' अप्यत्र । 'चर्पटः स्फारविपुले चपेटे
पर्यटेऽपि च' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ प्रतलति
'तल प्रतिष्ठायाम्' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
'प्रतलं पातालभेदे तताङ्गुलिकरे पुमान्' (इति मेदिनी)
॥*॥ 'तलम्' अप्यत्र । 'तलं स्वरूपाधरयोः खङ्गमुष्टि-
चपेटयोः' इति विश्वः । ('तलश्चपेटे तालद्रौ' इति है-
मतः । 'पुंसि तालमहीरुहे । चपेटे च' इति मेदिनीतश्च
पुंस्ययम्) ॥ (२) ॥*॥ प्रसृतो हस्तः । 'प्रादयो गता-'
(वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'विस्तृताङ्गुलौ पाणौ' ॥

द्वौ संहतौ सिंहतलप्रतलौ वामदक्षिणौ ।

द्वाविति ॥ सिंहस्येव तलमत्र ॥*॥ 'संहतलः' इति
पाठान्तरम् । संहतं संघट्टं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।
३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ प्रतले प्रक्षिपे वा तले अत्र
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वामदक्षिणयोः पाण्योर्मिलितयोर्वि-
स्तृताङ्गुल्योः' ॥

पाणिर्निकुब्जः प्रसृतिः

पेति ॥ नितरां कुब्जा प्रकृतिरस्य । प्रसरत्यनेन । क्तिन्
(३।३।९४) ॥*॥ 'प्रसृतः' इति वा पाठः । तत्र प्रकृष्टं
सृतमस्य । 'प्रसृतः सप्रसारे स्याद्विनीते वेगिते त्रिषु ।
अर्धाङ्गुलौ तु पुंलिङ्गो जङ्गायां प्रसृता मता' (इति मे-
दिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'प्रसृतेः' ॥

तौ युताचङ्गुलिः पुमान् ॥ ८५ ॥

ताविति ॥ तौ प्रसृतौ मिलितौ । अज्यतेऽनेन । 'अङ्गु-
व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । 'ऋतन्यङ्गि-' (उ० ४।२)

१—'द्विवचन-' (५।३।५७) इतीष्टन्—इति पाठ आसीत् ।
तथाप्यनेनेष्टनो विधानाभावादुपेक्षितः ॥

१—मुकुटस्तु—'संहतलः प्रतलौ' इति सविसर्गपाठमाश्रित्य
द्वौ वामदक्षिणौ प्रतलौ मिलितौ संहतल उच्यते । प्रतलद्वयं मिलितं
संहतलः स्यादित्यर्थः—इत्युक्त्वा एकम् इत्येवोक्तवान् ॥

इत्यलिः । 'अञ्जलिस्तु पुमान् हस्तसंपुटे कुडवेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अञ्जलेः' ॥

प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तः

प्रेति ॥ बाहौ प्रसारितपाणौ हस्तः । हसति, हस्यतेऽनेन वा । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'हसिमृगू' (उ० ३।८६) इति तन् । 'हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च । ऋक्षे केशात्परो व्राते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विस्तृतः करो यस्य तस्मिन् ॥ एकम् 'विस्तृतकरस्य' ॥

मुष्ट्या तु वद्धया ।

स रत्निः स्यात्

म्विति ॥ स हस्तः मुष्यतेऽनया । 'मुष स्तेये' (क्या० प० से०) । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) । यद्वा मुष्णाति । किच् (३।३।१७४) । ('संपीडिताङ्गुलिर्मुष्टिः' इति हलायुधः) ('मुष्टिर्द्वयोः फले । वद्धपाणौ त्सरौ' इति मेदिनी) । वद्धया मुष्ट्योपलक्षितः ॥*॥ ऋच्छति । अर्यतेऽनेन वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋतनि' (उ० ४।२) इति कत्तिच् । 'रह्यरत्नी स्त्रियौ वद्धमुष्टितताङ्गुली' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वद्धमुष्टिहस्तस्य' ॥

अरलिस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥

अरेति ॥ रत्निभिन्नः । नञ्समासः । 'नारत्निः कफोणौ हस्ते सप्रकोष्ठे चाङ्गुलौ' इति रुद्रः । 'अरलिर्ना सप्रकोष्ठतताङ्गुलिकरेऽपि च । कफोणावपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ निर्गता कनिष्ठा यस्मात्तेन मुष्टिनोपलक्षितः ॥*॥ एकम् 'अरलिहस्तस्य' ॥

व्यामो बाहोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम् ।

व्येति ॥ विशेषेण अम्यतेऽनेन । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । मुकुटस्तु—व्यामीयतेऽनेन । माङो मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः—इति व्याख्ययत् । तच्च । 'कृत्कर्तरि' (३।४।६७) इत्यस्य प्रवृत्त्या करणे कस्यासंभवात् ।—व्यामीयते रज्ज्वाद्यनेन—इति स्वाम्यप्येवम् ॥ (१) ॥*॥ स्वे स्वे पार्श्वे प्रसारितयोर्बाहोर्मध्यम् ॥*॥ एकम् 'व्यामस्य' ॥

ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु ॥ ८७ ॥

ऊर्ध्वेति ॥ दोषौ च पाणी च । तत् । ऊर्ध्वं विस्तृतं दोःपाणि येन सः । तादृशो ना । तस्य यन्मानं परिमाणम् ।

१—बाहुशब्दस्य प्रकोष्ठवाचकत्वाभावात् । 'चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः' इति सकलसिद्धान्तभङ्गश्च ॥

तेन पुंसा वा यन्मीयते तत्र ॥*॥ पुरुषः प्रमाणमस्य । 'पुरुषहस्तिभ्यामण् च' (५।२।३८) । पौरुषो नदः, पौरुषी नदी, पौरुषं सरः । 'पौरुषं पुरुषस्य स्याद्वावे कर्मणि तेजसि । ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पुरुषप्रमाणस्य' ॥

कण्ठो गलः

केति ॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कणोष्ठः' (उ० १।१०३) । कण्ठते । 'कठि शोके' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।३४) । 'समीपगलशब्देषु त्रिषु कण्ठं विदुर्बुधाः' इति शाश्वतः । 'कण्ठो गले संनिधाने ध्वनौ मदनपादपे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ गलति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।३४) । 'अचि विभाषा' (८।२।२१) इति वा लः । गीर्यतेऽनेन । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । यद्वा गलति । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।३४) । 'गलः कण्ठे सर्जरसे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रीवाग्रभागस्य' ॥

अथ ग्रीवायां शिरोधिः कंधरेत्यपि ।

अथेति ॥ गीर्यतेऽनया । 'शेवयहजिह्वाग्रीवा—' (१।१५४) इति साधुः । 'ग्रीवे शिरोधितच्छिरे' (इति हैमः) (१) ॥*॥ शिरो धीयतेऽस्याम् । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः ॥ (२) ॥*॥ कं शिरो धारयति । 'संज्ञायां श्रुतवृजि—' (३।२।४६) इति खच् । 'खचि ह्रस्वः' (६।१।९४) । यद्वा धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । अच् । कं शिरसो धरा कंधरा । (३।१।३४) । 'कंधरो वारिवाहे स्याद्ग्रीवायां कंधरा मता' (इति विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कंधरायाः' ॥

कम्बुग्रीवा त्रिरेखा सा

केति ॥ कम्बुः शङ्ख इव ग्रीवा ॥ (१) ॥*॥ तिस्रो रेखा यस्याम् ॥*॥ एकम् 'शङ्खाकारग्रीवायाः' ॥

अवदुर्घाटा कृकाटिका ॥ ८८ ॥

अवेति ॥ अवटलति । 'टल वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०) । अव टिकते । 'टीकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । यद्वा न वटति । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । 'वट भाषणे' (चु० उ० से०) । बाहुलकादुः । 'अवटुः पुरुषे कृकाटिका घाटा' इति बोपलितः ॥ (१) ॥*॥ घाटयति घाट्यते, वा । 'घट संघाते' चुरादिः । अच् (३।१।३४)

घञ् (३।३।१९) वा ॥ (२) ॥*॥ कृकं कण्ठमटति ।
‘अट गतौ’ (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) ।
स्वार्थं कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । ण्वल् तु परत्वादणा
बाधान्न प्राप्नोति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि त्रीवायामुच्चतभा-
गस्य’ ‘घाटी’ इति ख्यातस्य ।—त्रीवापश्चाद्भागस्य—
इति स्वामिसुकुटौ ॥

वक्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ।

वेति ॥ उच्यतेऽनेन । ‘वच परिभाषणे’ (अ० प०
अ०) । वृजो वचिः (२।४।५३) वा । ‘गुधृवीपचिवचि—’
(उ० ४।१।६७) इति वः । ‘वक्रमास्ये छन्दसि च’ इति
हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ आस्यन्दते अम्लादिना प्रस-
वति । आस्यन्दते वान्नादिना द्रवीक्रियते । ‘स्यन्दू प्रसवणे’
(भ्वा० आ० से०) । ‘अन्येभ्योऽपि—’ (वा० ३।२।१०१) ।
इति डः । यद्वा अस्यन्ते वर्णा येन । अस्यते वासिन् प्रासः ।
‘असु क्षेपणे’ (दि० प० से०) ‘कृत्यल्युटः—’ (३।३।११३)
इति ण्यत् । ‘मुखं मुखान्तरालं च द्वयमास्यमितीरितम्’
इति शाश्वतः । ‘आस्यं मुखे च तन्मध्ये तद्वे च स्त्रियां
स्थितौ’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वदनत्यनेन ‘वद
व्यक्तायां वाचि’ (भ्वा० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।
११७) ॥ (३) ॥*॥ तुण्डति । ‘तुडि तोडने’ (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ आनन्त्य-
नेन । ‘अन प्राणने’ (अ० प० से०) । ल्युट् (३।३।
११७) ॥ (५) ॥*॥ लप्यतेऽनेन । ‘लप व्यक्तायां
वाचि’ (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११७) ॥ (६)
॥*॥ खन्यते । अनेन वा । ‘खनु अवदारणे’ (भ्वा०
उ० से०) । ‘डित् खनेर्मुट् चोदात्तः’ (उ० ५।२०) इ-
त्यच् स च डित् धातोर्मुडागमः । ‘प्राक् खनो मुडुदात्तश्च
ततोऽच्च प्रत्ययो भवेत् । प्रजासृजा यतः खातं तस्मादाहु-
र्मुखं बुधाः’ इति निरुक्तम् । ‘मुखमुपाये प्रारम्भे श्रेष्ठे
निःसरणास्योः’ इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ सत ‘मुखवि-
लस्य’ । तदुपलक्षिते समुदाये तूपचारात् ॥

ह्रीवे घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ८९

ह्रीवे इति ॥ प्रायतेऽनेन । ‘घ्रा गन्धोपादाने’ (भ्वा०
प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) । घ्राणं ह्रीवं नासि-
कायां घ्राते स्याद्वाच्यलिङ्गकम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ वहति ‘वह प्रापणे’ (भ्वा० उ० अ०) । अच्
(३।१।१३४) । गन्धस्य वहा । ‘स्याद्गन्धवहा नासायां
पुंलिङ्गे मातरिश्वनि’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ घो-

णति । अनया वा । ‘घुण भ्रमणे’ (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । ‘हलश्च’ (३।३।२२१) इति घञ्
वा ॥ (३) ॥*॥ नासते । अनया वा । ‘णाम् शब्दे’
(भ्वा० आ० से०) । प्राग्वत् । ‘नासा तु नासिकायां च
द्वारोर्ध्वदारुणि स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
नासेर्ण्वल् (३।१।१३३) । ‘घ्राणं गन्धवहा नासा नसा
नस्या च नासिका’ इति साहसङ्कः । ‘कुल्या गन्धवहा
घोणा घ्राणं नासा च नासिका’ इति काल्यः ॥ (५) ॥*॥
पञ्च ‘नासिकायाः’ ॥

ओष्ठाधरो तु रदनच्छदौ दशनवासी ।

ओष्ठेति ॥ उच्यते उष्णाहारेण । ‘उष दहे’ (भ्वा०
प० से०) । ‘उषिकुषि—’ (उ० २।४) इति थन् ॥ (१)
॥*॥ न धियते । ‘धृक् अनवस्थाने’ (तु० आ० अ०) ।
‘पुंसि—’ (३।३।११८) इति घः । नञ् समासः (२।३।
६) । ‘अधरस्तु पुमानोष्ठे, ह्रीनेऽनूर्ध्वे च वाच्यवत्’ (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ‘द्वन्द्वश्च प्राणि—’ इत्येकत्वं तु न
भवति । अनित्यत्वात् । ‘ओष्ठाभ्यां युतावधरौ’ इति शा-
कपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) वा ॥*॥ रदनाः छाद्य-
न्तेऽनेन ‘छद संवरणे’ चुरादिः । ‘पुंसि—’ (३।३।११८)
इति घः । ‘छादेर्ध्वे—’ (६।४।९६) इति ह्रस्वः ॥ (३)
॥*॥ दशनानां वाससी इव । आवरकत्वात् ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि ‘उत्तराधरोष्ठमात्रस्य’ ॥

अधस्ताच्चिबुकम्

अधेति ॥ चीवति, चीव्यते, वा । ‘चीवृ आदानसं-
वरणयोः’ (भ्वा० उ० से०) । मृगच्वादिः (उ० १।३७) ।
स्वार्थं कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । चिनोति शोभां वा । प्रा-
ग्वत् ॥ (१) ॥*॥ ‘अधस्तादधरोष्ठस्य चिबुः स्याच्चि-
बुकं तथा’ इति निगमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘ओष्ठाधो-
भागस्य’ ॥

गण्डौ कपोलौ

गेति ॥ गण्डति । ‘गडि वदनैकदेशे’ (भ्वा० प०
से०) अच् (३।१।१३४) । ‘गण्डः स्यात्पुंसि खङ्गिनि ।
ग्रहयोगप्रभेदे च वीथ्यङ्गे पिटकेऽपि च । चिह्नवीरकपो-
लेषु ह्यभूषणबुद्बुदे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क-
म्पते । ‘कपि चलने’ (भ्वा० आ० से०) । ‘कपिगडि-
गण्डि—’ (उ० १।६६) इत्योलच् । ‘कपि’ इति निर्देशा-

१—‘मां विवक्षुरसि किं चलदोष्टः’ इति प्रयोगात्—इति
सुकुटः ।

ब्रलोपः कं मुखं पोलति । 'पुल महत्वे' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (वा० ३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कपोलस्य' ॥

तत्परो हनुः ॥१०॥

तदिति ॥ ताभ्यां कपोलाभ्यां परः । हन्ति । 'शृष्टृ-
स्त्रिहि-' । (उ० १।१०) इत्युः । 'हनुर्हृद्विलासिन्यां मृ-
त्यावस्त्रे गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे' (इति मेदिनी)
॥ (१) ॥*॥ एकं 'कपोलाधोभागस्य' ॥

रदना दशना दन्ता रदाः

रेति ॥ रघतेऽनेन । 'रद विलेखने' (भ्वा० प० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ दश्यतेऽनेन । करणे ल्युट् (३।३।११७) । '-दह-
दश-' (३।१।२४) इति निर्देशात्कचिर्दक्षिण्यपि लोपः ।
यद्वा कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) ॥ (२) ॥*॥ दाम्यति ।
'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थाद्वा-
हुलकात्तन् । 'दन्तोऽद्रिकटके कुञ्जे दशनेऽथौषधौ स्त्रि-
याम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ रदति । अच् (३।
१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'दन्तस्य' ॥

तालु तु काकुदम् ।

तेति ॥ तरन्त्यनेन । 'तृ प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'त्रो रश्च लः' (उ० १।५) इति युण् । ताल-
यति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' चुरादिः । मृगच्वादिः (उ०
१।३७) वा ॥ (१) ॥*॥ काकुर्जिह्वाउद्यतेऽनुद्यतेऽस्मिन्
अनेकार्थत्वाद्भिरुत्क्षेपणे वर्तते । घञर्थे कः (वा० ३।
३।३८) । प्रषोदरादिः (६।३।१०९) । ईषत् कवते ।
'कुक् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । अवदादित्वात् (उ०
४।९८) साधुर्वा । यद्वा 'निश्चेष्टं कुकुदं शिरः' । ककुदे
भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'तालुनः' ॥

रसज्ञा रसाना जिह्वा

रेति ॥ रसं जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' (त्र्या० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥
रसयति । 'रस आस्वादने' (चु० उ० से०) । नन्दादि-
त्वात् (३।१।१३४) ल्युः । यद्वा रसयन्त्यनया । 'ण्यास-
थन्यो युच्' (३।३।१०७) । रसति । 'रस शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच्

१—औणादिकः क्युन् युक्तः—इति भाष्यकैयट्योः (६।४।
२६) सिद्धान्तः ॥

वा । रसनं स्वजने ध्वनौ । जिह्वायां तु न पुंसि स्यात्
(इति मेदिनी) । 'तालव्या अपि दन्त्याश्च' इत्यादौ 'जि-
ह्वायां रशना तथा' इत्युक्तेर्दन्त्यालव्यमध्योयम् । 'रसनं
तु ध्वनौ स्वादे रसशारासयोः स्त्रियाम्' इति रभसः ।—
रसेः सौत्रात् 'रसिरुचिरवृजो युच्'—इति मुकुटोऽपाणि-
नीयः ॥ (२) ॥*॥ लेडि । लिहन्त्यनया वा । 'लिह
आस्वादने' (आ० उ० अ०) । 'शेवयहजिह्वा-' (उ०
१।१५४) इति साधुः ।—लिहेः 'पूर्वजिह्वीवा' इति
वनप्रत्ययः—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'जिह्वायाः' ॥

प्रान्तावोष्ठस्य सूकणी ॥११॥

प्रैति ॥ सृजति लालादि । 'सृज विसर्गे' (उ० प० अ०) । बाहुलकात्कनिन् । 'प्रान्तावोष्ठस्य सूकणी' इति
ह्रीवकाण्डेऽमरदत्तः ॥*॥ 'कवयुक्तम्' (सूकणी) इत्यन्ये
॥*॥ (सूकणी) ड्यन्ता—इत्येके ॥*॥—अदन्तं सू-
कम्—इत्यपरे ॥*॥ 'सृक्कि' शब्द इकारान्तः ह्रीवम् ।
तत्र बाहुलकात्किः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ओष्ठप्रान्तयोः' ॥

ललाटमलिकं गोधिः

लेति ॥ ललनम् । 'लल ईप्सायाम्' (चु० आ० से०) । 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) वा । डल्योरेक-
त्वम् । ललं विलासमीप्सां वा अटति । 'अट गतौ' (भ्वा०
प० से०) । ललति । उक्तधातुभ्यां बाहुलकादाटच् ॥ (१)
॥*॥ अलति, अल्यते, वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा०
प० से०) । 'अलिहृषिभ्यां किच्च' इतीकन् । (उ०
४।२७) । 'अलीकमहितेऽपि' इति कात्यः ॥*॥ बाहु-
लकादिकन्नपि । 'अलिकं ह्रस्वदीर्घमध्यम्' इति राजदेवः
॥ (२) ॥*॥ गुध्यते । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) ।
इन् (उ० ४।११८) । गावौ नेत्रे धीयते यस्मिन् । 'कर्म-

१—'महासृक्कायशोभितो नृसिंहनखाग्रवत्' इति ललाटे-
पात् कद्वयम् ॥ 'स्मितस्य संभावय सूकणा कणान्' इति श्री-
हर्षप्रयोगात् वकारयुक्तं च । 'न संयोगाद्भ्रमन्तात्' (५।४।१३७)
इत्यल्लोपो न ॥ 'स सूकणीप्रान्तमसृक्प्रदिग्धं प्रलेलिहानो हरि-
णारिक्चैः' इति पाणिनेर्डीवन्ता च ॥ 'सृक्के द्वे चैव विज्ञेये च-
त्वारिंशच्च वक्रजाः' इति वचनाददन्तं सूकमपि ॥ 'सूकणि' इती-
दन्तमपि 'ह्रीवे वारिशब्दवत्' इत्युक्तेः ॥ 'सृक्कि' शब्दो ह्रस्व-
कारान्तोऽपि ह्रीवः—इत्यपरे । 'सकथ्यक्षिदधिसृक्कि तथा वारि-
स्यात्' इत्यरुणः—इति मुकुटः ॥ २—आधुनिकपुस्तकेषु तु
'अनि' इति पाठ उपलभ्यते ॥ ३—अतएव हैमनाममालायाम्
'भाले गोभ्यलिकान्नीकलालानि' इत्युपलभ्यते ॥

प्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किर्वा । पुंस्ययम् ।
'गोधिभालौ महाशङ्खः' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'भालस्य' ॥

ऊर्ध्वे दृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियौ ।

ऊर्ध्वे इति ॥ भ्रमति । 'भ्रमु चलने' (भ्वा० प० से०) । 'भ्रमेर्द्धः' (उ० २।६८) । यद्वा भ्राम्यति ।
'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) ।
'ऊङ् च गमादीनाम्' इति 'गमः कौ' (६।४।४०) इ-
त्यत्र वार्तिकेन मलोप ऊङ् चादेशः ॥ (१) ॥*॥ एकं
'नेत्रोपरिभागस्थरोमराजेः' ॥

कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यम्

किति ॥ कुरति । कूर्यते, वा । बाहुलकाच्च । 'कू-
र्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्ये कथनश्मश्रुकैतवे' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ एकं 'नासोपरिभ्रूद्वयमध्यस्य' ॥

तारकाक्षः कनीनिका ॥९२॥

तेति ॥ तारयति । 'तृ प्लवनादौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'तारका ज्योतिषि' (वा० ७।३।४५) इतीत्वाभावः । 'तारको दैत्य-
भित्कर्णधारयोर्न द्वयोर्दश । कनीनिकायामृक्षे च न
पुमांश्चातरि त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कनति ।
'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादीनः । स्वार्थे
कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । टाप् (४।१।४) । इत्वम् (७।
३।४४) । 'कनीनिका तारकेऽक्षः स्यात्कनिष्ठाङ्गुलावपि'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'अक्षः' इति खेचरी-
व्यावृत्त्यर्थम् ॥*॥ द्वे 'नेत्रकनीनिकायाः' ॥

लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी ।

दृग्दृष्टौ च

लविति ॥ लोच्यतेऽनेन । 'लोच्छ दर्शने' (भ्वा०
आ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ नीयते-
ऽनेन । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । ल्युट् (३।३।
११७) ॥ (२) ॥*॥ 'दाक्षी—' (३।२।१८२) इति पक्षे
ह्रन् । 'नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च । रथे चक्षुषि
नद्यां तु नेत्री नेतरि वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ ईक्ष्यतेऽनेन । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट्
(३।३।११७) । 'ईक्षणं दर्शने दृशि' (इति मेदिनी) ॥
(४) ॥*॥ चष्टे । चक्षतेऽनेन, वा । 'चक्षिङ्' (अ०
आ० अ०) । 'चक्षेः शिच्' (उ० ३।१।१९) इत्युसिः ।

शित्वादनार्धधातुकत्वात् ख्याञ् न ॥—बाहुलकात् ख्याञ्
न—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (५) ॥*॥ अश्रुते ।
अनेन वा । 'अश्रू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अशे-
र्निन्' (उ० ३।१।५६) इति क्तिप् ।—'अशेः षिच्—' इति
मुकुटोऽपाणिनीयः । यद्वा अक्षति । 'अश्रू व्याप्तौ' (भ्वा०
प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) ॥ (६) ॥*॥
पश्यति । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिप् (३।
२।७८) । यद्वा दृश्यतेऽनया । संपदादित्वात् (वा० ३।
३।१०८) क्तिप् । 'किन्प्रत्ययस्य' (८।२।६२) इति बहुव्री-
ह्याश्रयणात् क्तिप्यपि कुत्वम् ॥ (७) ॥*॥ क्तिन् (३।३।
९४) । 'दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिण दर्शने' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥
अष्ट 'नेत्रस्य' ॥

असु नेत्राम्बु रोदनं चास्रमश्रु च ॥९३॥

अस्त्विति ॥ अस्ति । अश्रुते वा कण्ठम् । 'अश्रवा-
दित्वात् (उ० ५।२।९) इति रुक्पक्षे । 'अस्रः कोणे कचे
पुंसि ह्रीवमश्रुणि शोणिते' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'जगरे
चाश्रमश्रुणि' इत्यूष्मभेदात्तालव्यप्रकरणोक्तेश्च तालव्यशम-
पि ॥ (४) ॥*॥ नेत्रयोरम्बु ॥ (२) ॥*॥ रुद्यते । 'रु-
दिर् अश्रुविमोचने' (अ० प० से०) । कर्मणि ल्युट् (३।
३।११३) बाहुलकात् । 'रोदनं क्रन्दनेऽस्सेऽपि दुराल-
म्भोषधौ स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ पञ्च 'ने-
त्रोदकस्य' ॥

अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ

अपेति ॥ अपाङ्गति 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) अपकृष्टोऽङ्गाद्वा । अपकृष्टान्यङ्गान्य-
साद्वा । 'अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्यान्नेत्रान्ते तिलकेऽपि च'
इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ 'बाह्यौ' इति शेषः ॥*॥ एकम्
'नेत्रप्रान्तयोः' ॥

कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने ।

केति ॥ कटावतिशयितावक्षिणी यत्र । 'बहुव्रीहौ स-
क्थ्यक्ष्णोः—' (५।४।११३) इति षच् । कटं गण्डमक्षति
वा । 'अश्रू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।
२।१) । 'कटाक्षकाक्षौ' इति रभसात् काक्षोऽपि ॥ (१)
॥*॥ अपाङ्गेन दर्शनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कटाक्षस्य' ॥
कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः ९४

१—'प्रावर्तयन्नदीमस्रैर्दिपां तद्योषितां च सः' इति माघे
रत्नाथेन सह शेषादहं दन्त्यसम्—इति मुकुटः ॥

केति ॥ कीर्यते शब्दग्रहणाय क्षिप्यते । यद्वा कीर्यते शब्दोऽस्मिन् । किरति शरीरे मुखं वा । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कृवृजृसि-' (उ० ३।१०) इति नः । यद्वा कर्णयति । 'कर्ण मेदने' (चु० उ० से०) अदन्तः । अच् (३।३।१३४) । 'कर्णः पृथामुते ज्येष्ठे सुवर्णालौ श्रुतावपि' (इति मेदिनी) । यत्तु—करोति शब्दज्ञानम्—इति मुकुटः । तन्न । ह्रस्वान्नप्रत्ययाविधानात् ॥ (१) ॥*॥ शब्दो गृह्यतेऽनेन । 'ग्रहवृह-' (३।३।५८) इत्यप् । संज्ञायां 'हलश्च' (३।३।२१) इति घञ् विधीयते घापवादत्वात् । योगार्थमात्रे तु स न ॥ (२) ॥*॥ श्रूयतेऽनेन । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । घृन् (उ० ४।१५९) ॥ (३) ॥*॥ श्रूयतेऽनया । क्तिन् (३।३।९४) । 'श्रुतिः श्रोत्रे च तत्कर्मण्या-
ज्ञायवार्तयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ ल्युट् वा करणे (३।३।११७) । 'श्रवणं श्रुतौ च कर्णे नक्षत्रे न नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ 'सर्वधातुभ्योऽमुन्' (उ० ४।१८९) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'कर्णस्य' ॥

उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम् ।

उत्तेति ॥ उत्तमं च तदङ्गं च 'सन्महत्-' (२।१। ६१) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ श्रीयते उष्णीषादिना । 'श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किञ्च' (उ० ४।१९४) इत्यमुन् । 'शिरः प्रधाने सेनाग्रे शिखरे मस्तकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'शिरोवाची शिरोऽदन्तो, रजोवाची रजस्तथा' ॥ (२) ॥*॥ 'कुमारशीर्षयोः' (३।२।५१) इति ज्ञापकाच्छिरःशब्दस्य शीर्षादेशः ॥ (३) ॥*॥ सुखत्यस्मिन्नाहते । 'सुह वैचित्त्ये' (दि० प० से०) । 'श्वन्नुक्षन्-' (उ० १।१५९) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ मस्यते स्म । 'मसी परिणामे परिमाणे वा' (दि० प० से०) । क्तः (३।२। १०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शिरसः' ॥

चिकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः शिरोरुहः ९५

चीति ॥ 'चि' इति अव्यक्तं कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ 'कुन्तला मूर्धजास्त्वस्त्राश्चिकुराश्चिहुराः कचाः' इति दुर्गः ॥ (१) ॥*॥ कुन्तं कुन्ताग्राकारं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कुन्तलश्चपके वाले यवे ना भूम्नि नीवृति' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । जलादित्वात् (३।१।१४०) णः । बल्यतेऽवरुध्यते वा । घञ् (३।३।१९) । 'बालो ना कुन्त-

लेऽश्वस्य गजस्यापि बालधौ । नालिकेरे हरिद्रायां मल्लिकाभिद्यपि स्त्रियाम् । वाचलिङ्गोऽर्भके मूर्खे ह्रीवरे पुनपुंसकम् । अलंकारान्तरे मेध्ये बाली बाला वुटिस्त्रियोः' इति (पवर्गीयादौ) मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ कच्यते । 'कच बन्धने' (भ्वा० प० से०) 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । कचत्वात्मानं वा । अच् (३।१।१३४) । 'कचः शुष्कव्रणे केशे बन्धे पुत्रे च गीर्षतेः । कचा करेण्वाम्' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ क्लिश्यते 'क्लिश बन्धे' () । क्लिश उपतापे' (दि० आ० से०) वा । क्लिश्नाति । 'क्लिशू विबाधायाम्' (क्या० प० से०) 'क्लिशेरन् लो लोपश्च' (उ० ५।३३) । के शेते वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२। १०१) इति डः । 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यलुक् । कस्य शिरस ईशो वा । 'केशः स्यात्पुंसि वरुणे ह्रीवरे कुन्तलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ शिरसि रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'केशस्य' ॥

तद्वृन्दे कैशिकं कैश्यम्

तदिति ॥ केशानां समूहः । 'अचित्तहस्ति-' (४।२। ४७) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ 'केशाश्चाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्' (४।२।४८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'केशवृन्दस्य' ॥

अलकाशूर्णकुन्तलाः ।

अलेति ॥ अलति, अल्यते, वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कृन्नादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) । 'अलका कुबेरपुर्यामस्त्रियां चूर्णकुन्तले' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चूर्णस्य कर्चुरादिक्षोदस्य कुन्तलाः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुटिलकेशानाम्' ॥

ते ललाटे भ्रमरकाः

त इति ॥ भ्रमर इव 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'अथ भ्रमरको भृङ्गे गैरिके चूर्णकुन्तले' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ललाटगतकेशानाम्' ॥

काकपक्षः शिखण्डकः ॥ ९६ ॥

काकेति ॥ काकस्य पक्ष इव ॥ (१) ॥*॥ शिखाया अण्ड इव । 'इवे-' (५।३।९६) इति, स्वार्थे (ज्ञापि० ५।४।५) वा कन् । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'शिखण्डौ तु शिखावहौ' इति तालव्यादौ रभसः । शिखण्डो बर्हचूडयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ शकन्ध्वादिवं केचिन्नेच्छन्ति । 'शिखाण्डकशिखण्डकौ' इति वाचस्प-

तिसुभूती ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सामान्येन शिखायाः' । बालानां शिखाया वा । 'बालानां तु शिरः कार्यं त्रिशिखं मुण्डमेव वा' ॥

कवरी केशवेशः

केति ॥ कूयते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'कोरन्' (उ० ४११५५) । 'जानपद-' (४११४२) इति ङीप् ।—कं शिरो वृणोत्याच्छादयति । '—कवर-' (४११४२) इति निर्देशादणं बाधित्वाच् (३१११३४)—इति मुकुटः ।—कृष्णवर्णा कं वृणोति वा—इति स्वामी चोक्तसूत्रादर्शनमूलकौ । 'कवरं लवणाम्लयोः । कवरी केशविन्यासशक्योः' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ केशानां वेशो मार्जनावन्धविशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'केशवन्ध-रचनायाः' ॥

अथ धम्मिल्लः संयताः कचाः ।

अथेति ॥ धमति । 'धम ध्वाने' सौत्रः । विच् (३१७५) । मिलति । 'मिल संगमे' (तु० प० से०) । बाहुलकालक् । धम् चासौ मिलश्च । 'मो नो धातोः' (८१२६४) इति सौत्रेषु न भवति ॥ (१) ॥*॥ एकं 'चूडा' इति ख्यातस्य ॥

शिखा चूडा केशपाशी

शीति ॥ शेते । 'शीङो ह्रस्वश्च' (उ० ५१२४) इति खः । 'शिखा शाखाबर्हिचूडालाङ्गलिक्यग्रमात्रके । चूडामात्रे शिखायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चुञ्चते । 'चुड समुच्छ्राये' (चु० प० से०) । 'चुरादीनां णिञ्वा' इति पक्षे भिदादिपाठात् (३१३१०४) अङ्दीर्घत्वे । 'चूडा शिखाग्रयोः । बाहुभूषावलम्ब्योश्च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ केशानां पाशः । अल्पः केशपाशो गौरादिः (४११४१) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिरोमध्यस्थचूडायाः' 'चोटी' इति ख्यातायाः ॥

व्रतितस्तु जटा सटा ॥ ९७ ॥

व्रेति ॥ व्रतितः शिखा । जायते, जन्यते वा । 'जनेष्ण नलोपश्च' (उ० ३१३०) । यद्वा जटति । 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) । 'जटा लग्नकचे मूले मांस्यां प्लक्षे पुनर्जटी' (इति मेदिनी) ॥ (१)

१—केपुचिन्मूलपुस्तकेषु तु 'व्रतितः सा' इति पाठ उपलभ्यते । 'सा जटयां च राक्षस्यां पतने दुर्भगस्त्रियाम्' इति कचित्पुस्तके हैमः ॥ 'सुप्तोऽपि प्रबुद्धः' इति कादम्बरीश्लेषश्च ॥

॥*॥ सटति । 'षट् अवयवे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) । 'सटा जटाकेसरयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'कोटीरस्तु जटा सटा' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'व्रतितः शिखायाम्' ॥

वेणिप्रवेणी

वेणीति ॥ वेणति । 'वेणु निशामनवादित्रादानगमन-ज्ञानचिन्तासु' (भ्वा० उ० से०) । इन् (उ० ४१११८) ॥ (१) ॥*॥ प्रग्रह उपसर्गान्तरव्यावृत्त्यर्थः ॥ (२) ॥*॥ 'करणिश्रोणिवेणयः' इति स्त्रीकाण्डे निगमः ॥*॥ 'वेणी सेतुप्रवाहयोः । देवताडे केशवन्धे' इति हैमः ॥*॥ द्वे 'प्रोषितभर्तृकादिधार्यकेशरचनाविशेषस्य' ॥

शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे ।

शीति ॥ शिरसि भवः । 'शरीरावयवाच्च' (४१३५५) इति यत् । 'थे च तद्धिते' (६११६१) इत्यत्र 'वा केशेषु' इति वचनाद्वा शीर्षन् । 'शीर्षण्यं तु शीर्षिके । सुकेशे पुंसि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अन्योन्यासंपृक्ते स्नानादिनिर्मले वा केशे' ॥

पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परो ॥ ९८ ॥

पेति ॥ पाश्यते । 'पश वन्धे' चुरादिः । घञ् (३१३१९) । घः (३१३११८) वा । 'पाशस्तु मृगपश्वादि-वन्धने । कर्णान्ते शोभनार्थः स्यात्कचान्ते निकारार्थकः । छात्राद्यन्ते च निन्दार्थः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पश्यते । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३१९) । घः (३१३११८) वा । 'पक्षो मासार्धके गेह-पार्श्वसाध्यविशेषयोः । केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ हसति, हस्यते, वा । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'हसिमृग्रिण्-' (उ० ३१८६) इति तन् । 'हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च । ऋक्षे केशात्परो व्राते' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कचवाचकात् परे सन्तः । कलापोऽर्थो येषाम् ॥*॥

तनूरुहं रोम लोम

तेति ॥ तन्वां रोहति । मूलविभुजादिकः (वा० ३१२५) । 'तनूरुहं तु लोम्नि स्यात्पतत्रे च नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'तनूरुहस्तु पुत्रे गरुति लोम्नि च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ रोहति । 'नामन् सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन्' (उ० ४११५१) इति साधु । यद्वा ख्यते ।

‘रु शब्दे’ (अ० प० अ०) । मनिन् (३।२।७५) ।
कपिलकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् । ल्युते वा ।
मनिन् (३।२।७५) ॥ (६) ॥*॥ त्रीणि ‘रोम्णः’ ॥

तद्वृद्धौ श्मश्रु पुंसुखे ।

तदिति ॥ तस्य वृद्धिस्तस्याम् । श्म मुखं श्रयति ।
‘श्मिन् सेवायाम्’ (भ्वा० उ० से०) । श्मनि मुखे श्रूयते ।
‘श्रु श्रवणे’ (भ्वा० प० से०) मितद्वादित्वात् (वा०
३।२।१८०) डुः । संपदादिकिप् (वा० ३।३।१०८)
वा । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न तुक् ॥ (१) ॥*॥ पुंसो
मुखे ॥*॥ एकं ‘दाढिकायाः’ ॥

आकल्पवेषौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥९९॥

आकेति ॥ आकल्पनम् । ‘कृषू सामर्थ्ये’ (भ्वा० आ०
से०) । घञ् (३।३।१८) । ‘कृषो रो लः’ (८।२।१८) ।
अकल्पयते वा । आकल्पयति वा । स्वार्थण्यन्तः । अच्
(३।१।१३४) । ‘आकल्पः कल्पने वेशे’ (इति मेदिनी)
॥ (१) ॥*॥ वेषणम्, विष्यते, वा । ‘विष्ट आसौ’
(जु० प० से०) । घञ् (३।३।१८, १९) । वेष्टेति वा ।
अच् (३।१।१३४) ॥*॥ तालव्यशान्तोऽपि । वेशनम् ।
विश्यते वा । विशति वा । ‘विश प्रवेशने’ (तु० प० अ०)
। प्राग्वत् । त्रिष्वप्यधिकरणे घञ् (३।३।१९) वा ।
‘वेशो वेश्यागृहे गृहे । नेपथ्ये च’ (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ नयति । णिच् (३।२।७५) । गुणः (७।३।८४) ॥
निनो नेत्रस्य, नेर्नेतुर्वा पथ्यम् । संज्ञापूर्वकत्वान्न ह्रस्वः ॥
‘नेपथ्यं तु प्रसाधने । रङ्गभूमौ वेषभेदे’ इति हैमः ॥
(३) ॥*॥ प्रत्यङ्गं प्रतिख्यातं वा कर्म । शाकपार्थिवदिः
(वा० २।१।७८) ॥ (४) ॥*॥ प्रसाध्यतेऽनेनाङ्गम् ।
करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘अलंकार-
रचनादिकृतशोभायाः’ ॥

दशैते त्रिषु

देति ॥ एते वक्ष्यमाणा रोचिष्णुपर्यन्ताः ॥

अलंकर्तालंकरिष्णुश्च

अलमिति ॥ अलं करोति । ‘तृन्’ (३।२।१३५) ॥
(१) ॥*॥ ‘अलंकृन्’ (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘अलंकरणशीलस्य’ ॥

मण्डितः ।

प्रसाधितोऽलंकृतश्च भूषितश्च परिष्कृतः ॥१००॥

१-रु शब्दे इत्युत्तरम् ‘रुङ् गतौ भाषणे वा’ इत्यपि पाठः ।

मेति ॥ मण्ड्यते स्म । ‘मडि भूषायाम्’ (भ्वा० प०
से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रसाध्यते
स्म । ‘साध संदिसौ’ (स्वा० प० अ०) स्वार्थण्यन्तः ।
क्तः (३।३।१०२) ॥ (२) ॥*॥ अलं क्रियते स्म ॥ (३)
॥*॥ भूष्यते स्म । ‘भूष अलंकारे’ (भ्वा० प० से०) ॥
(४) ॥*॥ परिष्क्रियते स्म । क्तः (३।२।१०२) । ‘सप-
दिभ्याम्-’ (६।१।१३७) इति सुट् । ‘परिनिविभ्यः-’
(८।३।७०) इति षत्वम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘भूषितस्य’ ॥

विभ्राद् भ्राजिष्णुरोचिष्णु

वीति ॥ भ्राजते तच्छीलः । ‘भ्राजभास-’ (३।२।
१७७) क्रिप् ॥ (१) ॥*॥ ‘भुवश्च’ (३।२।१३८) इति
चाद् भ्राजेरपि इष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ रोचते तच्छीलः ।
‘अलंकृन्’ (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘अलंकारादिना शोभमानस्य’ ॥

भूषा तु स्यादलंक्रिया ।

भ्रिवति ॥ भूषणम् । ‘गुरोश्च-’ (३।३।१०३) इत्यः ॥
(१) ॥*॥ अलंकरणम् । ‘कृञः श च’ (३।३।१००) ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘भूषणक्रियायाः’ ॥

अलंकारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् १०१ मण्डनं च

अलमिति ॥ अलंक्रियतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) ।
‘अलंकारः कंकणादिषु । उपमादौ’ इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ एवं परिष्कारोऽपि ॥ (३) ॥*॥ आ भ्रियतेऽनेन ।
‘भृञ् भरणे’ (भ्वा० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ।
(२) ॥*॥ विभूष्यतेऽनेन ॥ (४) ॥*॥ मण्ड्यतेऽनेन ।
‘मडि भूषायाम्’ (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ।
‘मण्डनं तु प्रसाधने । मण्डनोऽलंकरिष्णौ’ इति हैमः ॥
(५) ॥*॥ पञ्च ‘भूषणाम्’ ॥

अथ मकुटं किरीटं पुनपुंसकम् ।

अथेति ॥ मङ्कतेऽनेन वा । ‘मकि मण्डने’ (भ्वा० आ०
से०) बाहुलकादुट् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न तुम् ।
एकोकारम् ॥*॥ (मुकुटम्, इति) द्व्युकारपाठे बहुल-
काद् धातोरत उः ॥ (१) ॥*॥ किरति । अनेन वा ।
‘कृ विक्षेपे’ (तु० प० से०) । ‘कृतृकृपेः कीटन्’ (उ० ४।
१८५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘किरीटस्य’ ॥

चूडामणिः शिरोरत्नम्

चूडेति ॥ चूडाया मणिः । 'चूडामणिः काकचिंचाफले मूर्धमणावपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शिरसो रत्नम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिरोमणेः' ॥

तरलो हारमध्यगः ॥१०२॥

तेति ॥ 'तरस्तु तरणे पुंसि' (इति मेदिनी) । तरं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'तरलं चञ्चले पिङ्गे भास्यरेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुंसि यवागसुरयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हारस्य मध्यं हारमध्यं गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥*॥ 'एकम्' ॥

बालपाश्या पारितथ्या

वेति ॥ बालपाशे केशसमूहे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । बालेषु पाश्या पाशसमूहो वा ॥ (१) ॥*॥ परितस्तथाभूताः । परितथा एव । चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) स्वार्थे ष्यञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सीमन्तस्थितायाः स्वर्णादिपट्टिकायाः' । स्वामी तु—प्रथमं बालबन्धनमुक्तावलीनाम्—इत्याह ॥

पत्रपाश्या ललाटिका ।

पत्रेति ॥ पाशसमूहः पाश्या पत्रमिव पाश्या ॥ (१) ॥*॥ ललाटस्यालंकारः । 'कर्णललाटात्कनलंकारे' (४।३।६५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ललाटाभरणस्य' ॥

कर्णिका तालपत्रं स्यात्

केति ॥ कर्णस्यालंकारः । प्राग्वत् । 'कर्णिका कर्णभूषणे । बीजकोशे सरोजस्य करमध्याङ्गुलावपि । कुट्टिन्यां हस्तिहस्ताग्रे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ तालस्य पत्रम् । 'तालपत्रं तु कुण्डले । सात्तालपत्री रण्डायाम्' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ 'ताटङ्कः' अप्यत्र । सुवर्णरचितस्यापीदमेव नाम ॥*॥ द्वे 'कर्णाभरणस्य' ॥

कुण्डलं कर्णवेष्टनम् ॥१०३॥

कुण्डेति ॥ कुण्डते, कुण्ड्यते, वा । 'कुडि दाहे' (भ्वा० आ० से०) । 'कुडि रक्षायाम्' (चु० प० से०) वा । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । कुण्डं कुण्डलाकारं लाति वा । 'कुण्डलं कर्णभूषायां पाशेऽपि बलयेपि च । काञ्चनद्रुगुह्योः स्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कर्णस्य वेष्टनम् । वेष्टयतेऽनेन । 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुण्डलस्य' ॥

ग्रैवेयकं कण्ठभूषा

३५

ग्रैवेयेति ॥ ग्रीवायां भवम् । 'कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः स्वास्यलंकारेषु (४।२।९६) इति ढकञ् ॥*॥ —'ग्रीवाया अण् च' (४।३।५७) इति ढणि 'ग्रैवेयम्' अपि—इति सुकुटः ॥ (१) ॥*॥ भूष्यतेऽनया । 'भूष अलंकारे' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । कण्ठस्य भूषा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रीवाभरणस्य' 'कण्ठा' इति ख्यातायाः ॥

लम्बनं स्याल्ललन्तिका ।

लेति ॥ लम्बते । 'लवि अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ लडति । 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) । 'लटः शतृ-' (३।२।१२४) 'उगितश्च' (४।१।६) इति डीप् । 'शब्दयनोर्नित्यम्' (७।१।८१) इति नुम् । डलयोरेकत्वम् । ललन्त्येव । स्वार्थे कन् (जापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'किञ्चिल्लम्बमानकण्ठभूषणस्य' ॥

स्वर्णैः प्रालम्बिका

स्वेति ॥ सैव ललन्तिका सुवर्णैः कृता प्रालम्बते । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'लम्बकण्ठिकायाः' ॥

अथोरःसूत्रिका मौक्तिकैः कृता ॥१०४॥

अथेति ॥ सैव ललन्तिका मुक्ताभिः कृता ॥*॥ उरसः सूत्रमिव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मौक्तिकमालायाः' ॥

हारो मुक्तावली

हेति ॥ ह्रियते मनोऽनेन । ह्रियते वा । घञ् (३।३।१९) यद्वा हारयति मनः । स्वार्थण्यन्तादच् (३।१।१३४) ॥ 'हारो मुक्तासरे युधि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मुक्तानामावली दीर्घा पङ्क्तिः ॥ (२) ॥*॥ भिदादिपाठात् (३।३।१०६) अङि हारा । 'हारा मुक्तावली हारः' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'मुक्ताहारस्य' ॥

देवच्छन्दोऽसौ शतयष्टिकः ।

देवेति ॥ 'हारः' शतयष्टिकः सन् ॥ देवैश्छन्द्यते । 'छदि संवरणे' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ 'यष्टिर्हारलताशस्त्रभेदयोः' इति विश्वः ॥ 'यष्टिर्लता सरः सरिः' इत्यनेकार्थमाधवी ॥*॥ एकं 'शतलतिकहारस्य' ॥

१—'सग्रैवेयस्त्वमसि फणिना' इति राजशेखरः—इति सुकुटः ॥

हारभेदा यष्टिभेदाद्गुत्सार्धगोस्तनाः ॥ १०५ ॥

अर्धहारो माणवक एकावत्येकयष्टिका ।

सवै नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः १०६

हारेति ॥ यष्टीनां भेदात् हारभेदाः स्युः । गुध्यते । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । 'उन्दिगुधिकुषि-भ्यश्च' (उ० ३।६८) इति सः कित् । बाहुलकाद्भष्-भावो न । 'गुत्सः स्यात्स्तबके स्तम्बे हारमिद्वन्धिपर्णयोः' इति दन्त्यान्तेषु मेदिनी ॥ * ॥ छान्तोऽपि । 'स्याद् गुच्छः स्तबके स्तम्बे हारभेदकलापयोः' (इति मेदिनी) । गूयते । 'गुड् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकाच्छक् । 'द्वात्रिं-शल्लतिको गुच्छः' ॥ (१) ॥ * ॥ 'गुच्छार्धस्तत्त्वसंख्यकः' । गुत्स्य गुत्स्यार्धः । समप्रविभागाभावात् पुंस्त्वम् । चतु-विंशतियष्टिको हारो गुत्सार्धः ॥ (१) ॥ * ॥ 'चतुस्त्रिं-शल्लतो हारश्चतुःसरिच्च गोस्तनः' । गोः स्तन इव ॥ (१)-॥ * ॥ 'विंशतियष्टिको हारो माणवः परिकीर्तितः' । अर्ध-नैकदेशेन कृतो हारः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७२) ॥ (१) ॥ * ॥ माणवो बालः । स इव । यावा-दित्वात् (५।४।२९) कन् । 'माणवको हारभेदे बाले कु-पुरुषे बटौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकसरा । एका चासावावली च ॥ (१) ॥ * ॥ एकावत्येव सप्तविंशतिमु-क्ताभिः कृता । नक्षत्राणां मालेव ॥ (१) ॥ * ॥ प्रत्येक-मेकैकम् ॥

आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम् ।

आवेति ॥ आ उप्यते । 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । स्वार्थे (ज्ञापि० ५।४।५) संज्ञायां (५।३।७५) वा कन् ॥ (१) ॥ * ॥ परिह्रियते 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । परिहार्य एव । प्रज्ञाघञ् (५।४।३८) ॥ यद्वा घञन्ताच्चतुर्वर्णादित्वात् (वा ५।१।१२०) स्वार्थे ष्यञ् ॥ (२) ॥ * ॥ कटति कट्यते वा । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।३२) ॥ 'कटकोऽस्त्री नितम्बेऽ-द्रेऽन्तिनां दन्तमण्डने । सामुद्रलवणे राजधानीवलययोरपि' (इति मेदिनी) । (३) ॥ * ॥ वलेते । 'वल संवरणे' (भ्वा०

१—हमे तु 'अर्धहारश्चतुःपष्टिगुच्छमाणवमन्दराः । अपि गोस्तनगोष्ठ्यावर्धमर्ध यथोत्तरम्' इत्युक्तम् । अन्ये तु 'चतुःप-ष्टिलतो हारोऽथाष्टदीना यथोत्तरम् । रश्मिकलापौ माणवकोऽर्ध-हारोऽर्धगुच्छकः । कलापच्छन्दो मन्दरश्च गुच्छः सप्ततियष्टिकः' इत्याहुः ॥

आ० से०) । 'वलिमलितनिभ्यः कयन्' (उ० ४।९९) ॥ 'वल्यः कण्ठरोगे ना कङ्कणे पुनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'प्रकोष्ठाभरणस्य' ॥

केयूरमङ्गदं तुल्ये

कयिति ॥ के बाहुशिरसि यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । खर्जादित्वात् (४।९०) ऊरः । बाहुलकाद्वि-लोपः । 'हलदन्तात्' (६।२।९) इति सप्तम्या अलुक् ॥ (१) ॥ * ॥ अङ्गं दयते, दायति, दति वा । 'देङ् पा-लने' (भ्वा० आ० अ०) । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) वा । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) वा । 'आ-तोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ 'अङ्गदः कपिभेदे ना केयूरे तु नपुंसकम् । अङ्गदा याम्यदिग्दन्तिहस्तिन्यामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रगण्डभूष-णस्य' ॥

अङ्गुलीयकमूर्मिका ॥ १०७ ॥

अङ्गुलीति ॥ अङ्गुलौ भवम् । 'जिह्वामूलाङ्गुलेऽच्छः' (४।३।६२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥—'क-पिलकादित्वात् (वा० ८।२।१८) । अङ्गुलीयकम्'—इति मुकुटः ॥ तन्न । तत्र रेफानुवादेन लविधानात् । लानुवा-देन रेफविधानाभावात् ॥ 'वालमूल-' (वा० ८।२।१८) इति वक्तुं शक्यत्वात् ॥ (१) ॥ * ॥ ऊर्मिरिव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् ॥ ऊर्मिं प्रकाशं कायति वा ॥ 'ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेगभङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अङ्गुलीभूषणस्य' ॥

साक्षराङ्गुलिमुद्रा सा

सेति ॥ सा ऊर्मिका । अक्षरैः सहिता चेत् । अङ्गुल्या मुद्रं राति । 'आतः' (३।२।३) इति कः ॥ मोदते वा । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फायितस्त्रि-' (उ० २।१३) इति रक् । अङ्गुल्या मुद्रा ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

कङ्कणं करभूषणम् ।

कङ्कति ॥ कं शुभं कणति 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।३४) । कङ्कते वा । 'कक लौल्ये' (भ्वा० आ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति 'अनुदात्तोत्तश्च हलादेः' (३।२।१४९) इति वा युच् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) णत्वम् । 'कङ्कणं करभू-पायां सूत्रमण्डनयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥

१—पुल्लिङ्गोऽप्ययम् 'अयं मैथिल्यमिज्ञानं काकुत्स्थस्याङ्गुरी-यकः' इति भट्टिप्रयोगात्—इति मुकुटः ॥

करं भूषयति । करो भूष्यतेऽनेन वा । ल्युट् (३।३।११३, ११७) । 'क्रीबं मण्डने सूत्रे कङ्कणं करभूषणम्' इति रभसः । 'हस्तमण्डनसूत्रे स्यात् कङ्कणो ना प्रतीसरः' इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मणिवन्धभूषणस्य' ॥

स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा १०८ क्रीवे सारसनं च

स्त्रीति ॥ मखं गतिं लाति । कः (३।२।३) । पृषो-
दरादिः (६।३।१०९) ।—मीयते । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे'
(स्वा० उ० अ०) । 'कलम्बादयश्च' इति साधुः
—इति मुकुटश्चिन्त्यः । तत्सूत्रस्योच्चलदत्तादिष्वदर्श-
नात् । 'मेखलाद्रिनिमित्तमे स्याद्रशनाखङ्गबन्धयोः' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ काञ्चते । 'काचि दीप्तिवन्धनयोः'
(भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।११८) । वां ङीप्
(ग० ४।१।४५) ।—'अन्येभ्योऽपि' इति दीर्घः—इति
मुकुटश्चिन्त्यः । धातोरेव दीर्घवत्त्वात् । 'अन्येभ्योऽपि' इ-
त्येतादृशस्य दीर्घविधायकस्याभावात् । 'अन्येषामपि' (६।
३।१३७) इति वक्तुं युक्तत्वाच्च । 'काञ्ची स्यान्मेखला-
दाम्नि प्रभेदे नगरस्य च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
सपति । 'षप समवाये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्तन्
स्वार्थे (ज्ञापि० ५।४।५) कन् । सप्तभिरनेकाभिः किङ्कि-
णीभिः, सप्त स्वरान् वा कायति । 'आतः' (३।१।१३६,
२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ।—कायन्ति
अस्याम् । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः—इति
मुकुटश्चिन्त्यः । अधिकरणे तत्पट्वत्तेरसंभवात् ॥ (३)
॥*॥ अश्रुते । 'अश्रूङ् व्याप्तौ संघाते च' (स्वा० आ०
से०) । अश्नाति । 'अश भोजने' ('क्या० प० से०) ।
अशे रश् च' (उ० २।७५) इति यू रशादेशः । यद्वा,
रशति । 'रश शब्दे' सौत्रः । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।
७८) इति युच् । तालव्यमध्या ॥*॥ दन्त्यमध्यापि ।
'रस शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'रस आस्वादने' (चु०
उ० से०) । 'बहुलम्' (उ० २।७८) इति युच् । 'ण्या-
सश्च' (३।३।१०७) इति वा युच् । 'तालव्या अपि
दन्त्याश्च शम्बशम्बलशूकराः । रशनापि च जिह्वायाम्' ॥

'रसनं निस्वने स्वादे रसना काञ्चिजिह्वयोः' इत्यजयध-
रणी । 'रसनं स्वदने ध्वाने रसना काञ्चिजिह्वयोः । रसनं
चापि राज्ञायाम्' इति विश्वप्रकाशः ॥ एवमुभयमुभयत्र साधु ॥
(४) ॥*॥ सारमुत्कृष्टं सनमस्य । 'षण संभक्तौ' (भ्वा०
प० से०) । घः (३।३।११८) । सहारसनेनाल्पशब्देन
वा । 'मेखलायां सारसनमुरस्त्रे च तनुत्रिणाम्' इति द-
न्त्यादौ रभसः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'स्त्रीकटिभूषणस्य' ॥
'स्त्री' इत्यविवक्षितम् । पुंस्कटिभूषणेऽति ।—स्त्रीकट्यां
वस्त्रग्रन्थने—इति स्वामी । 'एका यष्टिर्भवेत्काञ्ची
मेखला त्वष्ट यष्टिकाः । रसना षोडश ज्ञेयाः कलापः
पञ्चविंशकः'—इति भेदस्त्विह न विवक्षितः ॥

अथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिषु ।

अथेति ॥ पुंसां कट्यां चेत् काञ्ची । शृङ्गैः खलति ।
'खल संचये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'शृङ्खलं पुंस्कटीकाञ्च्यां लो-
हरजौ च बन्धने' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'पुरुषकटीस्थकाञ्च्याः' ॥

पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् १०९

पेति ॥ पादस्याङ्गदमिव । यद्वा पाद एवाङ्गम् । पा-
दाङ्गं घति, दायति, दयते, वा । 'दो अवखण्डने' (दि०
प० अ०) । 'दैर् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । 'दैर् पाल-
ने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति
कः ॥ (१) ॥*॥ तुलां तुलया वा कोटयति । 'कुट प्रता-
पने' चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । तुलाकारं को-
टिरग्रमस्य । 'तुलाकोटिर्मनभेदेऽम्बुदे स्यान्नूपुरेऽपि च'
इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ मञ्जति । 'मजि ध्वनौ' सौत्रः ।
बाहुलकादीरन् ।—'गम्भीरादयश्च' इतीरन्—इति मु-
कुटोऽपाणिनीयो गम्भीरादिगणाभावात् ॥ (३) ॥*॥ 'नु-
वनम्' नूयते, वा । 'णू स्तुतौ' (तु० प० से०) । संप-
दादिः (वा० ३।३।१०८) । नुवि पुरति । 'पुर अग्रग-
मने' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति
कः । 'मञ्जीरोऽस्त्री स नूपुरः' इति रभसः ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'नूपुरस्य' ॥

हंसकः पादकटकः

हंसेति ॥ हंस इव कायति । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा०
३।२।१०१) इति ङः । हंस इव । 'हवे—' (५।३।९६)

१—'काञ्चीगुणस्यानमनिन्दितायाः' इति कुमारः । 'काञ्चि-
दामपिहितैकतरोरुः' इति माधवः—इति मुकुटः ॥ २—'भुभितसि-
न्धुमनीरशनेः शनैः' इति भारवियमकात्—इति मुकुटः ॥

१—'रसनावन्धो रतिकलहेषु, न दानानुमतिषु' इति वासव-
दत्ताश्लेषात्—इति मुकुटः ॥

इति कन् वा ॥ (१) ॥*॥ पादस्य कटको वलयः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'नृपुस्य' ॥—पडपि पर्यायाः—
इत्येके ॥

किंकिणी क्षुद्रघण्टिका ।

किमिति ॥ किंचित् किणं करोति । किणशब्दात्
'तत्करोति' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तादच् (३।१।
१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥*॥—कङ्कणी—इति
स्वामी ॥ कङ्कनम् । 'ककि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ्
(३।१।१८) । कङ्के गतावणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । श-
कन्श्वादिः (वा० ६।१।९४) । यद्वा कं सुखं कणति ।
'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
'कङ्कणः स्यात्प्रतिसरः कङ्कणी क्षुद्रघण्टिका' इति भा-
गुरिः ॥ (१) ॥*॥ घण्टेव । 'इवे—' (५।३।९६) इति
कन् । यद्वा घण्टति, घण्टयति, वा । 'घटि दीप्तौ' (चु०
उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । क्षुद्रा चासौ घण्टिका
च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षुद्रघण्टिकाया' 'धुधुराख्यस्य' ॥

त्वक्फलकृमिरोमाणि वस्त्रयोनिः

त्वेति ॥ त्वगादि । वस्त्रस्य योनिः कारणम् ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'वस्त्रयोनेः' ॥

दश त्रिषु ॥ ११० ॥

देति ॥ वक्ष्यमाणानि तन्त्रकान्तानि दश ॥

वाल्कं क्षौमादि

वेति ॥ वल्कस्य विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।
१३४) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ क्षुमाया विकारः । प्राग्वत् ॥
क्षौमादि वाल्कम् । 'क्षौमं वल्कलजांशुके । शणजेऽत-
सीजे' (इति मेदिनी) । 'क्षौमवस्त्रस्य' एकम् ॥

फालं तु कार्पासं वादरं च तत् ।

फेति ॥ फलस्य विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।
१३४) इत्यण् । 'फालं तु वसने फाल उत्प्लुतौ' (इति
हैमः) 'क्लीवं सीरोपकरणे' (इति मेदिनी) 'पुंसि शंकरसी-
रिणोः' ॥ (१) ॥*॥ कर्पास्या बदरायाश्च विकारः फलम् ।
'अवयवे च—' (४।३।१३५) इत्यण् । तस्य 'फले लुक्'
(४।३।१६३) । कर्पासस्य बदरस्य च विकारः । प्राग्वदण्

१—वाल्कक्षौमफालकार्पासवादरकौशेयराङ्गवानाहतनिष्प्रवाणि-
त्रकाणि—इति स्वामी ॥—वक्ष्यमाणानि क्षौमादिवर्जवा-
ल्कफालादीनि निष्प्रवाण्यन्तानि दश त्रिषु त्रिलिङ्गानि । च-
कारादेकादशं तन्त्रकम्, इति सुभूतिः—इति मुकुटः ॥

(४।३।१३४) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कार्पा-
सवस्त्रस्य' ॥

कौशेयं कृमिकौशोत्थम्

काचिति ॥ कौशे संभूतः । 'कौशाङ्गु' (४।३।४२) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'पीतांबरदेः' ॥

राङ्गवं मृगरोमजम् ॥ १११ ॥

रेति ॥ रङ्गौ भवम् । 'रङ्गोरमनुष्येऽण् च' (४।२।
१००) इत्यण् । 'मृगरोमजम्' मृगशब्देन पशुमात्रं आ-
ख्यम् । तेन कम्बलाद्यपि राङ्गवम् ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'ऊर्णादेः' ॥

अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं च नवाम्बरे ।

अनेति ॥ न आहतम् ॥ (१) ॥*॥ प्रोयतेऽनया ।
'वेञ् तन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'करणा—' (३।३।
११७) इति ल्युट् । निर्गता प्रवाणी तन्तुवायशलाकास्मात् ।
'निष्प्रवाणिश्च' (५।४।१६०) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥
तन्त्रादचिरापहृतम् 'तन्त्रादचिरापहृते' (५।२।७०) इति
साधुः ॥ (३) ॥*॥ नवं च तदम्बरं च ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'छेदभोगक्षालनरहितवस्त्रस्य' ॥

तत्स्यादुद्गमनीयं यद्घौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ॥ ११२ ॥

तदिति ॥ घौतयोः प्रक्षालितयोर्वस्त्रयोर्युगम् । उद्गम्य-
तेऽभिष्यते । 'गम्ल गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अनी-
यर् (३।१।९६) ॥ (१) ॥*॥ 'युगम्' इत्यविवक्षितम् ॥*॥
एकम् 'घौतवस्त्रयुगस्य' ॥

पत्रोर्णं घौतकौशेयम्

पेति ॥ पत्रेषु कृतोर्णा पत्रोर्णास्त्यत्र । अर्शाद्यच्च (५।
२।१२७) । 'पत्रोर्णं घौतकौशेये पत्रोर्णः शोणकद्रुमे' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ धान्यते स । 'धावु गतिशुद्ध्योः'
(भ्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) घौतं च तत्कौ-
शेयं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'घौतकौशेयस्य' ।—प्रक्षालि-
तकौशेयमेव पत्रोर्णाख्यम्—इत्यन्ये ॥

बहुमूल्यं महाधनम् ।

वेति ॥ बहु मूल्यमस्य ॥ (१) ॥*॥ महद् धनं मू-
ल्यमस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बहुमूल्यवस्तुनः' ॥

क्षौमं दुकूलं स्यात्

क्षायिति ॥ क्षौति । क्षयते, वा । 'उ क्षु शब्दे' (अ०
प० से०) । 'अर्तिस्तुसु—' (उ० १।१४०) इति मन् ।

‘क्षोमपट्टे दुकूलेऽस्त्री’ (इति मेदिनी) ॥३॥—क्षुमाया विकारः । क्षोमम्—इति स्वामी । पर्यायान्तराभिधानाय पुनर्गमिहितम् ॥ (१) ॥३॥ दुष्टं कूलति । ‘कूल आवरणे’ (भ्वा० प० से०) । ‘इगुपध—’ (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘पट्टवस्त्रस्य’ ॥

द्वे तु निर्वीतं प्रावृतं त्रिषु ॥११३॥

द्वे इति ॥ नि वीयते स्म । ‘व्येञ् संवरणे’ (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । संप्रसारणादि (६।१।१५) । (६।१।१०८) । (६।१।१२) ॥३॥—निवृत्तम्—इति स्वामी ॥ (१) ॥३॥ प्रात्रियते स्म ‘वृञ् वरणे’ (स्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘प्रावृतवस्त्रस्य’ ॥

स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयोर्द्वयोः ।

स्त्रीति ॥ दश्यते । ‘दश दशने’ (भ्वा० प० अ०) । भिदाद्यङ् (३।३।१०६) । ‘दशा वर्त्यामवस्थायां वस्त्रान्ते भूम्नि पुंस्त्रियोः’ इति रभसः ॥ (१) ॥३॥ वस्यते । ‘वस आच्छादने’ (आ० आ० से०) । ‘वस स्नेहनादौ’ चुरादिः । चुरादीनां णिञ्वा । ‘वसेस्तिः’ (उ० ४।१।८०) । ‘वस्ति-र्द्वयोर्निस्सहे नाभ्यधो भूम्नि दशासु च’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘वस्त्रान्तावयवानाम्’ ॥

दैर्घ्यमायाम आनाहः

दायिति ॥ दीर्घस्य भावः । ‘गुण—’ (५।१।१२४) इति ष्यञ् ॥ (१) ॥३॥ आयम्यतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) । आयमनं वा । आयाति वा । ‘या प्रापणे’ (अ० प० अ०) । ‘अर्तिस्तुसु—’ (उ० १।१।४०) इति मन् ॥ (२) ॥३॥ आनह्यतेऽनेन । ‘णह् वन्धने’ (दि० उ० अ०) घञ् (३।३।१९) ॥३॥ ‘आरोहः’ इति क्चित्पाठः । आरुह्यतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) । ‘आरोह-स्त्ववरोहे च वरयोषिष्कटावपि । आरोहणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्छ्रये’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि वस्त्रा-दैर्घ्यस्य ॥

परिणाहो विशालता ॥ ११४ ॥

पेति ॥ परिणह्यतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥३॥ विशालस्य भावः तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘विस्तारस्य’ ‘पनहा’ इति ख्यातस्य ॥

पटच्चरं जीर्णवस्त्रम्

पेति ॥ पटति । ‘पट गतौ’ (भ्वा० प० से०) । बाहुल-

कादत् । भूतपूर्वं पटत् । ‘भूतपूर्वं चरट्’ (५।३।५३) यद्वा ‘पटत्’ इत्यव्यक्तं शब्दं चरति करोति । अच् (३।१।१३४) । यद्वा पट इवाचरति । ‘सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिन्वा’ (वा० ३।१) । शत्रन्ताच्चरट् (५।३।५३) ॥ (१) ॥३॥ जीर्णं च तद्वस्त्रं च ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘जीर्णवस्त्रस्य’ ॥

समौ नक्तककर्पटौ ।

सेति ॥ नजते । ‘ओ नजी व्रीडे’ (तु० आ० से०) । बाहुलकात्तन् । स्वार्थे कन् (जापि० ५।४।५) । नक्तं कं सुखमस्माद्वा । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) मलोपः ॥३॥ क्वचित् ‘लक्तकः’ इति पाठः । लक्ष्यते स्म । ‘लक आ-स्वादाने’ () । क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (जापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥३॥ किरिति । ‘कृ विश्लेषे’ (तु० प० से०) । कृणाति । ‘कृ हिंसायाम्’ (क्या० प० से०) वा । करोति । ‘डुकृञ्’ (तु० उ० अ०) वा । विच् (३।२।७५) कर् चासौ पटश्च । यद्वा करस्य पटः । शक-न्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘प्रस्वेदादि-मार्जनाथहस्तस्थवस्त्रखण्डस्य’ । स्वामी तु—द्रवद्रव्यं येन पूयते तत्र रूढोऽयम्—इत्याह । मुकुटस्तु—मलिनत्वा-दिदुष्टजीर्णवस्त्रखण्डस्य ॥

वस्त्रमाच्छादनं वासश्चेलं वसनमंशुकम् ॥११५॥

वेति ॥ वस्यतेऽनेन । ‘वस आच्छादने’ (अ० आ० से०) । घृन् (उ० ४।१।५९) ॥ (१) ॥३॥ आच्छाद्यते-ऽनेन ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥३॥ वस्यतेऽनेन । ‘व-सेर्णित्’ (उ० ४।१।१८) इत्यसुन् ॥ (३) ॥३॥ चिल्य-तेऽनेन । ‘चिल वसने’ (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । गौरादिः (४।१।४१) ।—‘कल्पचेलट्—’ (६।३।४३) इति टित्वनिपातनाद्वा डीप् । ‘चेलो नीचेऽधमे त्रिषु । नपुंसकं तु वसने’ इति मेदिनी ॥ (४) ॥३॥ वस्यतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११७) ‘वसनं छादने वस्त्रे’ (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ ‘अंशुः सूत्रादिसूक्ष्मांशे किरणे चण्डदीधितेः’ (इति हैमः) । अंशुन् कायति । कः (३।२।३) । यद्वा अं-शुभिः काशते । ‘काश दीप्तौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘अ-न्येभ्योऽपि’ (वा० ३।२।१०१) इति डः । ‘अंशुकं श्ल-क्षणवस्त्रे स्याद्वस्त्रमात्रोत्तरीययोः’ (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥३॥ ‘पटोऽस्त्री कर्पटः शाटः सिचयप्रोतलक्तकाः’ इति रभसः ॥३॥ षट् ‘वस्त्रस्य’ ॥

सुचेलकः पटोऽस्त्री

स्विति ॥ शोभनं चेलमेव । स्वार्थे कन् (जापि० ५।

४।५) । 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि,
(५।) ॥ (१) ॥*॥ पटति । 'पट गतौ'
(स्वा० प० से०) । 'पट विस्तारे' (चु० उ० से०) वा ।
अच् (३।१।१३४) । यद्वा पठ्यतेऽनेन । 'पट भासने'
(चु० उ० से०) । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो
घित्वादन्त्यस्मादपि । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञि
संज्ञापूर्वकत्वाद्ब्रह्मभावः । 'कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽ-
भिनिविशते' () इति घञ्विषये 'पुंसि'—(३।
३।११८) इति घो वा ।—'घञर्थे कः' (वा० ३।३।
५८)—इति मुकुटः । तन्न । परिगणनात् । 'पटश्चित्र-
पटे वस्त्रेऽस्त्री, मियालद्रुमे पुमान्' (इति मेदिनी) ।—
'अस्त्री' इति चिन्त्यम् । द्वयोरदर्शनात्—इति स्वाम्येव
चिन्त्यः । उक्तरभसमेदिन्योः 'अस्त्री' इति दर्शनात् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'शोभनवस्त्रस्य' ॥

ना वराशिः स्थूलशटकः ।

नेति ॥ वरं श्रेष्ठं वरणं वा अश्नुते । इन् (उ० ४।
११८) । 'वराशिर्ना' इति तालव्यान्ते शाब्दिकः
॥*॥ 'वरासिः स्यात्त्वङ्गवरे वरासिः स्थूलशटके' इति
दन्त्यान्तेषु रभसः ॥ (१) ॥*॥ शटति । 'शट रुजादौ'
(स्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । स्थूलश्चासौ
शटकश्च ॥ (२) ॥*॥ 'वराशिर्ना' इत्यन्वयः ॥*॥ द्वे
'स्थूलपटस्य' ।—चत्वार एकार्थाः—इत्येके ॥

निचोलः प्रच्छदपटः

नीति ॥ निचोत्यते । 'चुल समुच्छ्राये' चुरादिः ।
घञ् (३।३।१९) । यद्वा चोड्यते । 'चुड कृतौ' चुरादिः ।
घञ् (३।३।१९) । डलयोरेकत्वम् । 'निचोलं तु नपुंस-
कम्' इति रभसः ।—स्त्रियां 'निचोली' इत्यपि—इति
राजदेवः ॥*॥ निचुलोऽपि । 'निचुलस्तु निचोले स्या-
दिज्जलाख्यमहीरुहे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रच्छ-
दति । प्रच्छद्यते वा । 'छद संवरणे' (चु० उ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । घः (३।१।११८) वा प्रच्छाद्यतेऽ-
नेन वा । चुरादिष्यन्तात् घः (३।३।१८) । 'छादेर्वे'-
(६।४।९६) इति ह्रस्वः । प्रच्छदश्चासौ पटश्च ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'डोलिकाद्यावरणपटस्य' ।—स्त्रीपिधानपटस्य
'बुरका' इति ख्यातस्य—इत्यन्ये ॥—येन तूलशय्यादि
प्रच्छाद्यते तस्य—इति स्वामी ॥

समौ रल्लककम्बलौ ॥११६॥

सेति ॥ रमते । क्रिप् । (३।२।१७८) । 'गमादीनां

कौ' (वा० ६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१।७१) ॥
लाति । क्रिप् (३।२।१७८) । रत् चार्सौ लाश्च ।
स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'केऽणः' (७।४।१३)
इति ह्रस्वः । यद्वा रमणम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ।
रत् क्रीडा लक्यतेऽनेन । 'लक आस्वादने' () घः
(३।३।११८) । रतं लाति । कुन् (उ० २।३२) वा ।
'रल्लकः कम्बले स्मृतः । तथैव कम्बलमृगे' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ कम्बति, कम्ब्यते, वा 'कम्ब गतौ' () ।
वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । संज्ञापूर्वकत्वान्न-
लोपो न । 'कम्बलः क्रिमिसालयोः । नागप्रभेदे प्रावारे
वैकक्ष्ये कम्बलं जले' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क-
म्बलस्य' ॥

अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोशुके ।

अन्तेति ॥ अन्तरे भवम् । गहादित्वात् (४।२।१३८)
छः ॥ (१) ॥*॥ उपसंवीयतेऽनेन । 'व्येज् संवरणे'
(स्वा० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥
परिधीयते । 'डुधाञ् धारणे' (जु० उ० अ०) । 'कृत्य-
ल्युटः' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (३) ॥*॥ अधोदे-
हभागस्यांशुकम् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'परिधानवस्त्रस्य' ॥
द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा ॥११७॥
संव्यानमुत्तरीयं च

द्वाचिति ॥ प्र व्रियतेऽनेन । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ०
से०) । 'वृणोतेराच्छादने' (३।३।५४) इति घञ् । 'उप-
सर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥
उत्तरे ऊर्ध्वभागे आसज्यते । 'षज् सङ्गे' (स्वा० प०
अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥*॥ 'बृहती वसनान्ते-
रे' (इति मेदिनी) ॥ बृहत्येव । 'बृहत्या आच्छादने'
(५।४।६) इति कन् ॥ (३) ॥*॥ संवीयतेऽनेन । ल्युट्
(३।३।११७) ॥ 'संव्यानं छदनेऽशुके' इति विश्वमे-
दिन्यौ ॥ (४) ॥*॥ उत्तरस्मिन्देहभागे भवम् । गहादि-
त्वात् (४।२।१३८) छः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'उपरिव-
स्त्रस्य' ॥

चोलकूर्पासकौ स्त्रियाः ।

चोलेति ॥ चोत्यतेऽनेन । 'चुल समुच्छ्राये' (चु०
प० से०) अच् (३।३।५६) । घः (३।३।११८) वा ।

१—'स्त्रियाः इति विशेषणोक्तम् । पुंसोऽप्येतादुपमानादि-
ति सुभूतिः ॥ द्वे स्त्रीपुंसकं चुलिकायाः—इति मुकुटः ॥

अल्पश्रोलः । गौरादिः (४।१।४१) । चोली ॥ (१) ॥*॥
 'कूर्परः स्यात्कफोगौ च जानुन्यपि च पुंस्ययम्' (इति मेदिनी) । कूर्परेऽस्यते कूर्परोऽस्यतेऽत्र वा । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कूर्परे आस्ते वा । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा ।
 पृषोदरादिः (६।३।१०९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'कूर्पासस्त्वर्थचोलकः' इति हारावली ॥ (१) ॥*॥
 —आप्रपदीनकञ्चुकस्य, 'स्त्रीणां कञ्चुलिशाख्यस्य' द्वे —इति स्वामी ॥

नीशारः स्यात्प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ११८
 नीति ॥ नितरां शीर्यते हिमानिलावत्र । अनेन वा ।
 'शृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) । 'शृ वायुवर्णनिवृ-
 त्तेषु' (वा० ३।३।२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'प्रावर-
 णस्य' ॥

अर्धोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमंशुकम् ।

अर्थेति ॥ ऊरोरर्धम् । 'अर्धं नपुंसकम्' (२।२।२) इति समासः अर्धोरौ काशते । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥*॥ चण्डां कोपनां वरस्त्रियमतति । कुन् (उ० २।३२) । 'अर्धोरुकं वरस्त्रीणां वासश्चण्डातकः स्मृतः' इति पुंकाण्डे बोपालितात्पुंलिङ्गोऽपि ॥ (१) ॥*॥ एकं 'लहंगा' इति ख्यातस्य ॥

स्यान्निष्ठाप्रपदीनं तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत् ११९
 स्यादिति ॥ आप्रपदं प्राप्नोति । 'आप्रपदं प्राप्नोति' (५।२।८) ॥ (१) ॥*॥ यदाप्रपदं प्राप्नोति तदाप्रपदीनम् ॥*॥ एकं 'पादाग्रपर्यन्तलम्बमानवस्त्रस्य' ॥

अस्त्री वितानमुल्लोचः

अस्त्रीति ॥ वितन्यते । घञ् (३।३।१९) । 'वितानो यज्ञ उल्लोचे विस्तारे पुंनपुंसकम् । क्लीबं वृत्तविशेषे स्या-
 त्रिलिङ्गो मन्दतुच्छयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ऊर्ध्वं लोचति । 'लोचृ भासने' (चु० उ० से०) । ऊर्ध्वं लोच्यते । 'लोचृ दर्शने' (भा० आ० से०) वा । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । कुत्वं तु 'निष्ठाया-
 मनिटः' (वा० ७।३।५३) इति वचनादस्य तु तत्र से-
 द्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वितानस्य' 'चंदवा' इति ख्यातस्य ॥

दूष्यायं वस्त्रवेष्मनि ।

द्विति ॥ दूष्यते । 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) ।

प्यन्तात् 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'दोषो गौ' (६।४।९०) इत्यूः । 'दूष्यं त्रिषु दूषणीये क्लीबं वस्त्रे च तद्वहे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आद्येन कुटरपटकुटीपटवा-
 सादिग्रहः । एकं 'वस्त्रगेहस्य' ॥

प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा १२०

प्रतीति ॥ प्रति सिनोति । प्रतिसीयते । वा । 'षिञ् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२।५) इति रक् ॥ (१) ॥*॥ जवत्यस्याम् । 'जुः' सौत्रो गतौ वेगे च । ल्युट् (३।३।११७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥*॥ 'यमनिका' इति वा पाठः । यमयति । 'यम उपरमे' (भा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ तिर-
 स्करोति । ग्रह्यादित्वात् (३।१।१३४) णिनिः । निपातना-
 द्बद्धभावः । संज्ञापूर्वकत्वाद्वा ॥*॥ तिरस्कियतेऽनया । ल्युट् (३।१।११७) । 'तिरस्करिणी' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'व्यवधानपट्याः' 'कनात' इति ख्यातायाः ॥

कचित् 'पर्यङ्किका परिकरः पर्यङ्कश्चावसक्थिका । अ-
 क्षलं त्वंशुकान्ते स्याच्चीवी सारसनश्च यः' ॥

परिकर्माङ्गसंस्कारः

पेति ॥ परि मलवर्जनार्था क्रिया परिकर्म स्नानोद्वर्त-
 नादि ॥*॥ 'प्रतिकर्म' इति कचित्पाठः ॥ (१) ॥*॥ अङ्गं संस्कियतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शरीरशोभाधायककर्मणः' ॥

स्यान्मार्ष्टिर्मार्जना मृजा ।

स्यादिति ॥ मार्जनम् । 'मृजू शौचालंकरणयोः' चुरादिः । आवादित्वात् (वा० ३।३।९४) किन् । 'तितुत्र—' (७।२।९) इति नेट् । णिलोपः (६।४।५१) ।—बाहुल-
 कात्तिः—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३।३।१०७) । 'मार्जनो लोभ्रशाखिनि । मार्जनं शुद्धि-
 करणे मार्जना मुरजध्वनौ' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ भि-
 दाद्यङ् (३।३।१०४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रोज्झना-
 दिनाङ्गनिर्मलीकरणस्य' ॥

उद्वर्तनोत्सादने द्वे समे

उद्वेति ॥ उद्वर्त्यतेऽनेन । 'वृत्तु वर्तने' (भा० आ० से०) । प्यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ उ-
 त्साद्यतेऽनेन । 'पदल विशरणादौ' (तु० प० अ०) । प्यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) । 'उत्सादनं समुल्लेखोद्वर्त-

नोद्वाहनेषु च' इति हैममेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उद्धर्त-
नद्रव्येणाङ्गनिर्मलीकरणस्य' ॥

आप्लाव आप्लवः ॥ १२१ ॥

स्नानम्

आप्लेति ॥ आप्लवनम् । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'विभाषाङि रुप्पुवोः' (३।३।५०) इति वा घञ् ॥ (१) ॥*॥ पक्षे 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ 'ष्णा शौचे' (अ० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।१५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्नानस्य' ॥

चर्चा तु चार्चिक्यं स्थासकः

चेति ॥ चर्चनम् । 'चर्च अध्ययने' (चु० उ० से०) । 'चिन्तिपूजिकथि-' (३।३।१०५) इत्यङ् । 'चर्चा' स्या-
च्चर्ममुण्डायां चिन्तास्थासकयोरपि' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्' (वा० ३।३।१०८) । 'च-
र्चिका' । ततः स्वार्थे ण्यञ् (वा० ५।१।१२४) ॥ (२) ॥*॥ तिष्ठति । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० से०) । बा-
हुलकात्सः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'स्थासकः
पुंसि चार्चिक्ये जलादेरपि बुद्बुदे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चन्दनादिना देहविलेपनस्य' ॥

अथ प्रबोधनम् ।

अनुबोधः

अथेति ॥ प्रबुद्धिः । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ अनुपूर्वा-
द्भावे घञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गतगन्धस्य प्रयत्नेनोद्बो-
धनस्य' । यथा कस्तूरिकादेर्मद्यादिना ॥

पत्रलेखा पत्राङ्गुलिरिमे समे ॥ १२२ ॥

पेति ॥ पत्राकारा लेखा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ पत्रार्थोऽङ्गुलिरङ्गुलिव्यापारः ॥ (२) ॥*॥ समे स्त्रियाम् ॥*॥ द्वे 'स्तनकपोलादौ रचितस्य केसरादिना तिलकविशेषस्य' ॥

तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् ।

द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियाम्

तेति ॥ तमालपत्रमित्र । तदाकृतित्वात् । 'तमाल-
पत्रं तापिच्छे तिलके पत्रके' इति विश्वः ॥*॥ 'तमाल-
स्तिलके खङ्गे' इति विश्वात्तमालोऽपि ॥ (१) ॥*॥ तिलति । 'तिल स्नेहने' (तु० प० से०) । तेलति वा । 'तिल गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्त् (उ० २।३।२) ।

'तिलकोऽश्वदुमभिदोः पुण्ड्रके तिलकालके । तिलकं रु-
चके लोम्नि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ चित्रयति । 'चित्र
चित्रक्रियायाम्' (चु० उ० से०) । क्त् (उ० २।३।२) ।
चित्रं करोति वा । 'अन्येभ्योऽपि (वा० ३।२।१०१)
इति डः । 'चित्रकं तिलके ना तु व्याघ्रभिचक्षुपाटिपु'
(इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ विशिनष्टि । 'शिष्ट विशेष-
षणे' (रु० उ० अ०) । ण्वुल् (३।३।१३३) । 'विशे-
षकोऽस्त्री तिलके विशेषयितरि त्रिपु' (इति मेदिनी) ॥
(४) ॥*॥ द्वितीयं तिलकम्, तुरीयं विशेषकं, च स्त्रियां
न भवतः । किं तु पुनपुंसकयोः ॥*॥ चत्वारि 'ललाट-
कृतस्य तिलकस्य' ॥

अथ कुङ्कुमम् ॥ १२३ ॥

कश्मीरजन्माग्निशिखं वरं बाह्लीकपीतनम् ।

रक्तसंकोचपिशुनं धीरलोहितचन्दनम् ॥ १२४ ॥

अथेति ॥ 'कुङ्कुम' इति शब्दोऽस्ति वाचकत्वेनास्य ।
अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा कुक्षयते । 'कुक्ष आदाने'
(भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुमच् । 'आच्छी-' (७।१।८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभागाद्युम् ॥ (१) ॥*॥
कशति, कश्यते वा 'कश शब्दे' () । 'कशे-
सुदं च' (उ० ४।३।२) इतीरन् । —'गम्भीरादयश्च'—इति
मुकुट एतत्सूत्रादर्शनमूलकः । कश्मीरे जन्मास्य । 'का-
श्मीरं कुङ्कुमेऽपि स्यादङ्गुष्करमूलयोः' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ अग्निरिव शिखा केसरोऽस्य । 'अथाग्निशि-
खमुद्दिष्टं कुसुम्मे कुङ्कुमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
त्रियते । 'वृन् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'ग्रह-
वृह-' (३।३।५८) इत्यप् । 'वरो वृतौ । विटे जामातरि
श्रेष्ठे देवतादेरभीप्सिते । वरं तु घुसृणु किञ्चिदिष्टे' इति
हैमः । 'काश्मीरजं वह्निशिखं बाह्लीकं पीतनं वरम्'
(इति वाचस्पतिः) ॥ (४) ॥*॥ वल्लहेत । 'वल्लह प्राधान्ये'
(भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादीकन् । वल्लीकदेशे ।
भवम् 'कच्छादिभ्यश्च' (४।२।१३३) इत्यण् । 'वाल्हीकं
वाल्हीकं धीरहिङ्गुनोर्नाश्मदेशयोः' (इति त्रिकाण्डशेषः)
॥*॥ 'काश्मीरं चारु वाल्हीकं संकोचं पिशुनं वरम्'
इति हलायुधाचार्यपि ॥ (५) ॥*॥ पीतं करोति । 'त-
त्करोति-' (वा० ३।३।२६) इति ण्यन्ताल्लुः (३।३।१३३) ।
यद्वा पीयते । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) । बाहुल-
कात्तनन्, गुणाभावश्च । 'पीतनं पीतदारुणि । कु-
ङ्कुमे हरिताले च पुमानाम्रातके मतः' (इति मेदिनी) ॥

(६) ॥*॥ रज्यते स । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः ॥ 'रक्तं नील्यादिरञ्जिते । कुङ्कुमेऽसृज्यनुरक्ते प्राची-
नामलकेऽरुणे' (इति हैमः) ॥ (७) ॥*॥ संकोचति, सं-
कुच्यते, वा । यद्वा संकोचयति, संकोच्यते, वा । 'कुच
संपर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठम्भिलेखनेषु' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।१।१९) वा ।—संकुचति
—इति मुकुटो न सम्यक् ॥ 'कुच संकोचने' इत्यस्य कु-
टादित्वेनाचि गुणाभावप्रसङ्गात् । 'संकोचो मीनभेदे च
बन्धं क्लीबं तु कुङ्कुमे' इति मेदिनी ॥ (८) ॥*॥ पिंशति ।
'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । 'क्षुधिपिशिमिथिभ्यः
क्ति' (उ० ३।५५) इत्युनन् । 'पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च ।
कपिवक्त्रे च काके ना सूचककूरयोस्त्रिषु । पृक्कायां पिशुना
स्त्री स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ दधाति । धी-
यते वा । 'डुधाञ् धारणादौ' (जु० उ० से०) । 'सुसूधा-
ञ्गृधिभ्यः कन्' (उ० २।२४) । 'घुमास्था—' (६।४।
६६) इतीत्वम् । 'धीरो धैर्यान्विते स्वैरे बुधे क्लीबं तु कु-
ङ्कुमे ॥ (१०) ॥*॥ लोहितं च तच्चन्दनं च ॥*॥ लो-
हितमपि । 'लोहितं रक्तगोशीर्षं कुङ्कुमे रक्तचन्दने'
(इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'कुङ्कुमस्य'
'केसर' इति ख्यातस्य ॥

राक्षा लाक्षा जतु क्लीवे यावोऽलक्तो द्रुमामयः ।

रेति ॥ रक्ष्यते । अनया वा । 'रक्ष पालने' (भ्वा०
प० से०) । 'गुरोश्च—' (३।३।१०३) इत्यः । प्रज्ञाद्यण्
(५।४।३८) । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । अत एव
'लाक्षायां रक्षणे रक्षा' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ लक्ष्यते ।
अनया वा । 'लक्ष दर्शने (चु० प० से०) । प्राग्वत् ॥
(२) ॥*॥ जायते । 'फलिपाटि—' (उ० १।१८) इत्युः
तोऽन्तादेशः । यत्तु—बाहुलकात्तुगात्वाभावश्च—इति
मुकुटः उक्तसूत्रास्मरणमूलकः ॥ (३) ॥*॥ यौति । यू-
यते वा । अच् (३।१।१३४) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)
वा । यव एव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'यावोऽलक्ते
पाकभेदे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ न लज्यते स । 'ओ
लस्त्री व्रीडे' (तु० आ० से०) । बाहुलकात्तन् । यद्वा न ल-
क्ष्यते स । अभक्षत्वात् । क्तः (३।२।१०२) यद्वा न रक्तो-
ऽस्मात् । 'कपिलिकादित्वात्' (वा० ८।२।१८) लत्वम् ॥
(५) ॥*॥ द्रुमाणामामयः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'लाक्षायाः'
'महावर' इति ख्यातस्य ॥

लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञम्

लेति ॥ लुनाति, ल्यते, वा । 'तरत्यादिभ्यश्च' (उ०
१।१२०) इत्यङ्गच् ॥ (१) ॥*॥ देवानां कुसुमम् । कुसु-
मेषु देव इव । राजदन्तादिः (२।२।३१) । देवयोग्यं कु-
सुमं वा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (२) ॥*॥
श्रियः संज्ञा संज्ञा यस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लवङ्गस्य' ॥
अथ जायकम् ॥ १२५ ॥

कालीयकं च कालानुसार्यं च

अथेति ॥ जयति गन्धान्तरम् । 'जि अभिभवे (भ्वा०
प० से०) ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ कालस्य
वर्णस्येदम् । 'वृद्धाच्छः' (४।२।११४) । स्वार्थे कन् (ज्ञा-
पि० ५।४।५) ॥*॥ कचित् 'कालेयकम्' इति पाठः ।
कलेरिदम् । 'सर्वत्राधिकलिभ्याम्' (वा० ४।२।) इति
ढक् । 'कालीयकं च कालेयं वर्णकं कान्तिदायकम्' इति
व्याडिः ॥ (२) ॥*॥ अनुस्रियते । 'सृ गतौ' (भ्वा०
प० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) । कालेन वस्तुनानुसा-
र्यम् । 'कालानुसार्यं शैलेये कालीये शिशपाद्रुमे' इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सुगन्धद्रव्यभेदस्य' ॥

अथ समार्थकम् ।

वंशकागुरुराजार्हलोहकृमिजजोङ्गकम् ॥ १२६ ॥

अथेति ॥ वंश इव । 'इवे प्रति—' (५।३।९६) इति
कन् ॥*॥ कचित् 'वंशिक' इति पाठः । वंशोऽस्त्यत्र ।
ठन् (५।२।११५) । 'राजार्हं वंशिकं नतम् । वनद्रुमः
परमदो वंशकं लोहनामकम्' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥*॥
न गुरु । यस्माद्वा । 'कुस्तुम्बुरुकधान्याकमगुरु वा पुंसि
लघुनाम च' इति बोपालितः । 'अगुरुस्त्वगरौ लघौ । शिं-
शिपायाम्' इति हैमः । ('अगुर्वगैरु राजार्हम्' इति हैमः) ॥
(२) ॥*॥ राजानमर्हति । 'अर्हः प्रशंसायाम्' (३।२।१३३)
इत्यच् । 'राजार्हं जोङ्गके क्लीबं राजयोग्येऽभिधेयवत्'
इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ लुह्यते । 'लुह गार्ध्वे' () ।
घञ् (४।३।१९) । रोहति । अच् (३।१।१३४) । रलयो-
रैक्यम् । वा ।—'लुजो हः'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ।
'लोहोऽस्त्री शस्त्रके लोहं जोङ्गके सर्वतैजसे' (इति मेदिनी)
॥ (४) ॥*॥ कृमिभिर्जन्यते । 'अन्येष्वपि' (३।२।१०१)
इति ङः ॥ (५) ॥*॥ जुङ्गति जुङ्ग्यते, वा 'जुगि व-
र्जने' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।३२) । पृषोदरादिः

(६।३।१०९) । बाहुलकाहुणो वा ॥ (६) ॥*॥ 'अगुरु प्रवरं लोहं किमिजग्धमनार्यजम्' इति शाश्वतः ॥*॥ षट् 'अगुरुणः' ॥

कालागुर्वगुरु

केति ॥ कालं च तदगुरु च ॥ (१) ॥*॥—काला-
गुर्वगुरुर्गुण्यते—इति सुभूतिः । द्वे 'कालागुरुणः' ॥

स्यात्तन्मङ्गल्या मल्लिगन्धि यत् ।

स्यादिति ॥ मल्लिकापुष्पस्येव गन्धो यस्य । 'उपमानाच्च' (५।४।१३७) इतीत् । यदगुरु मल्लिगन्धि तत् मङ्गल्या स्यात् । मङ्गले साधुः । 'तत्र साधुः' (४।३।९८) इति यत् । मङ्गल्यः स्यान्नायमाणाश्वत्थविल्वमसूरके । स्त्रियां शम्भ्यामधःपुष्पी मिसिशुक्लवचासु च । रोचनायामथो दक्षि ऋवं शिवकरे त्रिषु इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'माङ्गल्यायाः' ॥

यक्षधूपः सर्जरसो रालसर्वरसावपि ॥ १२७ ॥

बहुरूपोऽपि

यक्षेति ॥ यक्षान् धूपायति । 'धूप संतापे' (भ्वा० प० से०) । 'आयादय आर्धधातुके वा' (३।१।३१) । 'कर्म-
ण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ सर्जरस्य रालस्य रसः ॥ (२) ॥*॥ न राति दुःखम् । बाहुलकालक् ॥*॥—
रालः—इति स्वामी । 'अरालः सर्जवक्रयोः' इति 'रालः
सर्वरसोऽरालो धूपको वह्निचल्लभः' इति च रभसः ॥ (३) ॥*॥ सर्वे रस्यते । 'रस आस्वादने' (चु० उ० से०)
अदन्तः । ण्यन्तः । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।३।५६)
वा । सर्वे रसा यस्मिन् वा । नानाकृतिगन्धत्वात् ॥ (४) ॥*॥ बहूनि रूपाण्यस्य । 'बहुरूपः स्मरे विष्णौ सरटे
धूपके शिवे' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'रालस्य' ॥

अथ वृकधूपकृत्रिमधूपकौ ।

अथेति ॥ वृक इव धूपः । 'वृकधूपस्तु सरलद्रवकृत्रि-
मधूपयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कृत्रिमश्चासौ धू-
पश्च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'नानासुगन्धिकृतस्य दशाङ्गादिधूपस्य' ॥

तुरुष्कः पिण्डकः सिलहो यावनोऽपि

त्विति ॥ तुतोर्ति । 'तुर त्वरणे' (जु० प० से०) । बाहु-
लकादुस्, गुणभावश्च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ।
'तुरुष्कः सिलहके म्लेच्छजातौ देशान्तरेऽपि च' इति वि-
श्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ पिण्डते । 'पिण्डि संघाते' (भ्वा०

आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
५।४।५) ।—पिण्डति । 'पिण्डि गतौ'—इति मुकुटश्चिन्त्यः ।
'पिण्डि गतौ' इत्यस्यात्मनेपदिषु पाठात् । 'पिण्डो बोले बले
सान्द्रे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिल्ह-
कयोरपि । ओडूपुष्पे च पुंसि स्यात् ऋबिमाजीवनायसोः ।
पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलावूखजूरभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ सिलहति । 'सिलह प्रीतौ' (दि० प० से०) ।
अन्तर्भावितण्यर्थः । बाहुलकालक् । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) ॥ (३) ॥*॥ यवनदेशे भवः । 'तत्र भवः' (४।
३।५२) इत्यण् । याव्यते वा । यौतेर्ण्यन्ताह्युट् (३।३।
११३) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सिलहाख्यगन्धद्रव्यस्य'
'लोहवान' इति ख्यातस्य ॥

अथ पायसः ॥ १२८ ॥

श्रीवासो वृकधूपोऽपि श्रीवेषसरलद्रवौ ।

अथेति ॥ पय एव । प्रज्ञाघण् (५।४।३८) । पयसो
विकारो वा । 'तस्य विकारः' (४।३।१३३) इत्यण् ।
'सरलद्रवः श्रीपिष्टो दधिक्षीरघृताह्वयः' इति रभसः ।
'पायसस्तु ऋबिपुंसोः श्रीवासपरमानयोः' (इति मेदिनी) ।
(१) ॥*॥ श्रियोः वासः । 'श्रीवासो वृकधूपे स्यात्
पङ्कजे मधुसूदने' (इति मेदिनी) ॥*॥ श्रीश्चासौ वासश्च,
इति वा । 'श्रीवेषरचनाशोभाभारतीसरलद्रवे' इति विश्वः
॥ (२) ॥*॥ 'वृकः स्यात् कृत्रिमेऽनेकधूपेऽपि सरल-
द्रवे' इति रभसः । धृण्यतेऽनेन । 'धूप संतापे' (भ्वा०
प० से०) । घञ् (३।३।१८) । वृकनामा धूपः । शाक-
पार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (३) ॥*॥ श्रियः सर-
लद्रवस्य पिष्टः । तच्चूर्णेन जनितत्वात्—इति मुकुटः ॥*॥
अन्ये तु—श्रीसंज्ञकः श्रियो वा वेषो निर्यासः—इत्याहुः
॥ (४) ॥*॥ सरलस्य देवदारोद्रवः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'सरलद्रवस्य' ॥

मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी च

मृगेति ॥ मृगस्य नाभिः ॥ (१) ॥*॥ मृगस्य मदः
॥ (२) ॥*॥ कसति गन्धोऽस्याः । 'कस गतौ' (भ्वा०
प० से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । पृषोद-
रादिः (६।३।१०९) ॥ (३) ॥*॥ 'मृगनाभिर्मृगमदो
मृगः कस्तूरिकापि च' इति माधवात् 'मृगः' अपि ॥*॥
'मदः' अपि । 'मदो रेतसि कस्तूर्याम्' इति मेदिनी
॥*॥ 'मुख्यरादक्षत्रिये नाभिः पुंसि, प्राण्यङ्गके द्वयोः ।

चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामदे' इति रभसात्
'नाभिः' अपि ॥*॥ त्रीणि 'कस्तूर्याः' ॥

अथ कोलकम् ॥१२९॥

ककोलकं कोशफलम्

अथेति ॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) ।
प्वुल् (३।१।१३३) ॥*॥ रलयोरेकत्वात् 'कोरकम्'
अपि । 'कोरकोऽस्त्री कुञ्जले स्यात्ककोलकमृणालयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ककन्तेऽत्र । 'कक लौल्ये'
(भ्वा० आ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) को-
लति । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । कक् च तत्
कोलं च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ कोशे
फलमस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'फलकर्पूरस्य' 'गहुला'
इति ख्यातस्य ॥

अथ कर्पूरमस्त्रियाम् ।

घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका ॥१३०॥

अथेति ॥ किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) ।
कृणाति । 'कृन् हिंसायाम्' (क्या० उ० से०) वा ।
करोति । 'डुकृन् करणे' (त० उ० अ०) वा । विच्
(३।२।७) । पूर्यते । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) ।
'इगुपथ-' (३।१।१३५) इति कः । कर् चासौ पूरश्च ।
—कल्पते । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । खर्जादि-
त्वात् (उ० ४।९०) ऊरः—इति स्वामिसुकटौ । तच्चि-
न्त्यम् । 'कृपो रो लः' (८।२।१८) इति लत्वस्य दुर्वार-
त्वात् । बाहुलकात्तद्भावो वा बोध्यः ॥ (१) ॥*॥ घनो
दृढः सारोऽस्य । 'घनः सान्द्रे दृढे दाढ्ये' इति विश्वः । घ-
नस्य सार इव वा । शीतत्वात् । शिताभ्राकारत्वाच्च । 'घ-
नसारस्तु कर्पूरे दक्षिणावर्तपारदे' इति हैमः ॥ (२)
॥*॥ चन्द्रस्य संज्ञा संज्ञा यस्य ॥ (३) ॥*॥ सितं श्वेत्यं
बन्धनं वा चन्द्रं वा अभ्रति । 'अभ्र गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । सितं शौक्ल्यमभ्रयति
स्वसंबद्धम्, इति वा । शुक्लत्वात् सिताभ्रमिव वा ॥*॥
'सिताभः' इति वा पाठः । सिता आभा यस्य ॥ (४)
॥*॥ हिमा चासौ वालुका च ॥ (५) ॥*॥ 'वेणुसा-
रस्तु (रेणुकावर्ण) कर्पूरो चन्द्रमस्य हिमाह्वयम् । वेधकः'
इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ पञ्च 'कर्पूरस्य' ॥

गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम् ।

गन्धेति ॥ गन्धवान् सारः स्थिरभागोऽस्य । गन्ध

एव सारोऽस्य वा ॥ (१) ॥*॥ मलये जातः । 'सप्तम्यां
जनेर्ङ' (३।२।९७) ॥ (२) ॥*॥ भद्रा श्रीरस्य । 'ह-
स्तिजात्यन्तरे भद्रो वाच्यवच्छेष्टसाधुनोः' इति विश्वः ॥
(३) ॥*॥ चन्दयति । 'चदि आह्लादे' (भ्वा० प० से०)
ण्यन्तः । ल्युट् (३।४।११३) ॥ (४) ॥*॥ 'मालयस्तु
साच्छ्रीखण्डो रौहिणश्च सः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥
चत्वारि 'चन्दनस्य' ॥

तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियाम् ॥१३१॥

तैलेति ॥ तिलपर्णे वृक्षभेदे जाता । 'तत्र जातः' (४।
३।२५) इत्यण् । डीप् (४।१।५) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
५।४।५) । 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः । 'तैल-
पर्णी मलयजे श्रीवासे सिहकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ गोः शीर्षमिव ।—तैलपर्णगोशीर्षौ गिरी आ-
करावस्य—इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ हरेरिन्द्रस्य चन्द-
नम् । हरिः कपिलवर्णं चन्दनम् । 'हरिचन्दनमस्त्री
स्यान्निदशानां महीरुहे । नपुंसकं तु गोशीर्षं ज्योत्स्नाकु-
ङ्कुमयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'चन्दनविशे-
षाणां' पृथक् पृथक् ॥

तिलपर्णी तु पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनम् ।

कुचन्दनं च

तिलेति ॥ तिलस्येव पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।
१।६४) इति डीप् । यद्वा तिलपर्णी नदी आकरोऽस्याः
॥ (१) ॥*॥ पत्रमेवाङ्गमस्य । पत्रेष्वङ्गति । 'अग्नि गतौ'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पत्राङ्गं न
द्वयोर्भूजं पद्मके रक्तचन्दने' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
रञ्जयति । 'रञ्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) ण्यन्तः । युच्
(उ० २।७८) । ल्युट् (३।३।११३) वा । 'रञ्जनो रा-
गजनने रञ्जनं रक्तचन्दने' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
रक्तं च तच्चन्दनं च ॥ (४) ॥*॥ निर्वन्धत्वात् कुत्सितं
चन्दनम् । कौ चन्दनम् । 'इव वा । कुत्सितान्यन्यचन्दना-
न्यसाद्वा । 'कुचन्दनं च पत्राङ्गे द्रुभेदे रक्तचन्दने'
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'रक्तचन्दनस्य' ॥

अथ जातीकोशजातीफले समे ॥१३२॥

अथेति ॥ जात्याः कोशः ॥*॥ जातिरपि । 'जाति-
जातीफलेऽपि च' इति रभसः ॥*॥ 'कोषोऽप्रकृते पेश्यां
पात्रे जातिकोषे' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ जात्याः फ-
लम् ॥*॥ 'फलम्' अपि । 'फलं लाभे जातिकोषे

बाणाग्रे फलेऽपि च' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जाती-
फलस्य' 'जाईफल' इति ख्यातस्य ॥

कर्पूरागरुकस्तूरीककोलैर्यक्षकर्मः ।

केति ॥ कर्पूरादिभिः समभागैः । यक्षप्रियः कर्ममः
॥ (१) ॥*॥ 'कर्पूरागरुकस्तूरीककोलघुसृणानि च । एकीकृत-
मिदं सर्वं यक्षकर्म इष्यते' इति व्याडिः । 'कुङ्कुमागरुकस्तू-
रीकर्पूरं चन्दनं तथा । महासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकर्म-
मः' इति 'धन्वन्तरिः' ॥*॥ एकम् 'लेपविशेषस्य' ॥

गात्रानुलेपनी वर्तिर्वर्णकं स्याद्विलेपनम् ॥ १३३ ॥

गेति ॥ गात्रमनुलिप्यते यया । 'करणा-' (३।३।
११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ वर्त्यते । 'वृत्तु वर्तने'
(भ्वा० आ० से०) । ण्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४।
१३९) 'वर्तिर्भेषजनिर्माणे नयनाञ्जनलेखयोः । गात्रानु-
लेपनी दीपदशादीपेषु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ वर्णं करोति । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (३) ॥*॥
विलिप्यतेऽनेन । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) । ल्युट्
(३।३।११७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'गात्रानुलेपयो-
ग्यस्य पिष्टवृष्टसुगन्धिद्रव्यस्य' । द्वौ द्वौ भिन्नार्थौ—
इत्येके । 'गात्रानुलेपनी वर्तिर्विगन्ध्यथ विलेपनम् । व-
र्णकं चाथ विच्छित्तिः स्त्रीकषायोऽङ्गरागके' इति रभ-
सात् । आद्यद्वयमुक्तार्थमेव । वर्णकादिद्वयं घृष्टचन्दनादि-
लेपमात्रस्य ॥

चूर्णानि वासयोगाः स्युः

चिवति ॥ चूर्ण्यते । 'चूर्णं प्रेरणे' (उ० प० से०) ।
घञ् (३।३।१९९) । 'चूर्णो धूलौ क्षारभेदे चूर्णानि वास-
युक्तिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वासे सुगन्धीकरणे
योगा उपायाः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पटवासादिक्षौद्रस्य' ॥

भावितं वासितं त्रिषु ।

मेति ॥ भाव्यते स्म । 'भुवोऽवकल्कने' (उ० ग०
सू०) इति ण्यन्तात् कः (३।२।१०२) । 'भावितं वा-
सिते प्राप्ते' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ वास्यते स्म । 'वस
जेहनादौ' (उ० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वा-
सितं भाविते स्ते' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्र-
व्यान्तरभावितस्य' ॥

संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनम् ॥

संस्केति ॥ माङ्गल्यधूपादिभिर्वस्त्रादीनां ताम्बूलादीनां

१—विच्छित्त्यादित्रीणि अङ्गरागस्य नामानि ॥

च यः संस्कारः । तत् । अधिकं वास्यते । 'वास उपसे-
वायाम्' चुरादिः । ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥*॥
एकम् '—' ॥

माल्यं मालास्रजौ मूर्ध्नि

मेति ॥ मूर्ध्नि शिरसि । इदमतन्त्रम् । अन्यत्रापि
माला भवत्येव । मल्यते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ०
से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । मालैव वा । चतुर्वर्णा-
दिष्यञ् (वा० ५।१।१२४) । माल्यं कुसुमतत्स-
जोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३।३।
१९९) । मां लाति वा । कः (३।२।३) । 'माला तु
पङ्क्तौ पुष्पादिदामनि' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ सृज्यते ।
सृजति सुखं वा । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । 'ऋ-
त्विग्-' (३।२।५९) इति क्तिन् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'मूर्ध्निधृतायाः कुसुमावलेः' ॥

केशमध्ये तु गर्भकः ।

केशेति ॥ गर्भ इव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन्
॥ (१) ॥*॥ एकम् 'केशमध्यगर्भस्य' ॥

प्रभ्रष्टकं शिखालम्बि

प्रेति ॥ शिखातो लम्बमानम् । प्रभ्रंशितुं प्रवृत्तम् ।
'भ्रंशु अधःपतने' (दि० प० से०) । 'आदिकर्मणि क्तः
कर्तरि च' (३।४।७१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)
॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शिखायां लम्बमानपुष्पस्य' ॥

पुरो न्यस्तं ललामकम् ॥ १३५ ॥

प्विति ॥ तदेव माल्यं पुरोभागे न्यस्तं ललाटपर्यन्तम् ।
ललाममिव । इवार्थे कन् (५।३।९६) ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'ललाटधृतपुष्पस्य' ॥

प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठात्

प्रेति ॥ माल्यमेव कण्ठादूर्ध्वं लम्बमानम् । प्रालम्बते ।
'ल्वि अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१-
३४) ॥ (१) ॥*॥ ऋजु लम्बितुं शीलमस्य । 'सुपि-'
(३।२।७८) इति णिनिः ॥*॥ एकम् 'कण्ठे ऋजुलम्ब-
मानपुष्पस्य' ॥

वैकक्षकं तु तत् ।

यत्तिर्यक् क्षिप्तमुरसि

वैकेति ॥ विशिष्टः कक्षोऽस्माद्विकक्षमुरः । तत्र भवम् ।
'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०

५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ यदुरसि उपवीतवत्तिर्यक् क्षिप्तम् ।
तत् ॥*॥ एकम् 'यज्ञोपवीतवत्तिर्यग्धृतपुष्पस्य' ॥

शिखास्वापीडशेखरौ ॥१३६॥

शीति ॥ शिखाक्षिप्तं माल्यम् । आपीडयति । 'पीड
अवगाहने' (जु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥
(१) ॥*॥ शिङ्गति । 'शिखि गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
बाहुलकादरः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'शिखास्थमाल्यस्य' ॥

रचना स्यात्परिस्पन्दः

रेति ॥ 'रच प्रतियत्ने' अदन्तश्रुतादिः । 'ण्यासश्चन्थो
युच्' (३।३।१०७) ॥ (१) ॥*॥ परिस्पन्दनम् । 'स्पदि
किञ्चिच्चलने' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) ।
अधिकरणे (३।३।१९) च ॥*॥ 'परिस्पन्दः' इति वा
पाठः । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'शिल्पादिरचनायाः' ॥

आभोगः परिपूर्णता ।

आभो ॥ आभोजनम् । प्राग्वत् घञ् (३।३।१८) ।
'आभोगो वरुणच्छत्रे पूर्णतायत्नयोरपि' इति विश्वमे-
दिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ परितः पूर्यते स्म । 'पूरी आप्या-
यने' (दि० आ० से०) । 'गत्यर्थी-' (३।४।७२) इति
क्तः । 'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति निष्ठानत्वम् । परि-
पूर्णस्य भावः । तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'सर्वोपचारपरिपूर्णतायाः' ॥

उपधानं तूपवर्हः

उपेति ॥ उपधीयते शिरोऽत्र । 'डुधाञ्' (जु० उ०
अ०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१)
॥*॥ उपवृद्धतेऽत्र । अनेन वा । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प०
से०) । 'वृह उद्यमने' (तु० प० से०) वा । घञ् (३।३।
१९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिरोनिधानस्य' ॥

शय्यायां शयनीयवत् ॥१३७॥

शयनम्

शेति ॥ शय्यतेऽत्र । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०)
'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । 'अयङ् यि-'
(७।४।२२) इत्ययङ् । 'शय्या स्याच्छयनीयेऽपि गुम्फने-
ऽपि च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'कृत्य-
ल्युटः' (३।३।११३) इत्यधिकरणेऽनीयर् ॥ (२) ॥*॥
ल्युट् (३।३।११७) अपि । 'शयनं सुरते निद्राशययोश्च

नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तूलि-
कादेः' ॥ मुकुटस्तु—शय्यामात्रस्य—इति व्याख्यत ॥

मन्त्रपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वा समाः ।

मेति ॥ मन्त्रते । 'मन्त्रि धारणोच्छ्रायपूजनेषु' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।३।१३४) ॥ (१) ॥*॥ परितो-
ऽङ्गयते । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।
२।१९) । परेश्व घाङ्गयोः' (८।२।२२) इति वा लत्वम् ।
'पल्यङ्को मन्त्रपर्यङ्कवृषीपर्यस्तिकासु च' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ (३) ॥*॥ खट्वते निद्रालुभिः । 'खट का-
ङ्गायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अश्वपुषि-' (उ० १।१५१)
इति कुन् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पर्यङ्कस्य' ॥

गेन्दुकः कन्दुकः

गयिति ॥ गाते । 'गाङ् गतौ' (अ० आ० अ०) ।
विच् (३।२।७५) । गा गच्छन्निन्दुरिव । 'इवे' (५।३।
९६) इति कन् । गे गगेन इन्दुरिव, इति वा ॥ (१)
॥*॥ कन्धते । 'कदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा प०
से०) । बाहुलकादुः । कं सुखं ददाति, दयते, द्यति, य-
च्छति, वा । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ।
स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) कं शिरो दुनोति, दवति,
वा । 'टु टु उपतापे' (भ्वा० प० अ०) । 'टु गतौ'
(भ्वा० प० अ०) वा । प्राग्वत् ॥ (२) ॥*॥ 'वीटा'
इत्यपि भारते ॥*॥ द्वे 'कन्दुकस्य' 'गेन्द' इति ख्या-
तस्य ।—'गालमसूरिया' इति ख्यातस्य—इत्यन्ये ॥

दीपः प्रदीपः

दीति ॥ दीप्यते । अनेन वा । दीपयति वा । 'दीपी
दीप्तौ' (दि० आ० से०) । इगुपधत्वात् (३।३।१३५)
कः घञ् (३।३।१९) वा अच् (३।३।१३४) वा ॥
(१) ॥*॥ अन्योपसर्गनिवृत्त्यर्थः प्रः ॥ (२) ॥*॥ 'दी-
पस्तु स्नेहाशः कज्जलध्वजः । दशेन्धनो गृहमणिर्दो-
षातिलक इत्यपि । शिखातरुर्दीपवृक्षो ज्योत्स्नावृक्षो-
थ लौचकः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ द्वे दीपस्य' ॥

पीठमासनम् ॥१३८॥

पीति ॥ पीठयति । 'पीठ हिंसासंज्ञेशनयोः' (भ्वा०
प० से०) । 'हलश्च' (२।३।१२१) इति घञ् । बाहुलका-
दीर्घः । पीयतेऽत्र वा । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) ।
बाहुलकादृक् । 'विष्टरः पीठमस्त्रियाम्' इति त्रिकाण्डशेषः

॥ (१) ॥*॥ आस्यतेऽत्र । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । 'करणा' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आसनस्य' ॥

समुद्रकः संपुटकः

सेति ॥ समुद् गच्छति । 'अन्येष्वपि' (वा० ३।२। ४८) इति डः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ संपुट्यते । 'पुट संश्लेषणे' (तु० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संपुटस्य' ॥

प्रतिग्राहः पतद्ग्रहः ।

प्रेति ॥ प्रति गृह्णाति । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इति णः ॥*॥ पक्षेऽच् (३।१।१३४) । 'प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्ग्रहे । योग्येभ्यो विधिवद्देये तद्ग्रहे च ग्रहान्तरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ पततो ग्रहः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पीकदानी' इति ख्यातायाः ॥

प्रसाधनी कङ्कतिका

प्रसेति ॥ प्रसाध्यतेऽनया । 'साध संसिद्धौ' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) । 'प्रसाधनी तु कङ्कत्यां सिद्धौ, वेशे प्रसाधनम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ कङ्कते । 'ककि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादतच् । गौरादिः (४।१।४१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'क्रेणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः । यद्वा कस्य शिरसोऽङ्गाः । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । कङ्कध्वतति । कुन् (उ० २।३२) ।—कङ्कति । 'ककि लौल्ये'—इति मुकुटः । तन्न । तस्यानिदिच्वात् । आत्मनेपदित्वाच्च । 'कङ्कती तु प्रसाधनी' इति स्त्रीकाण्डेऽमरमाला । 'कङ्कतं तु प्रसाधनम्' इति स्त्रीकाण्डे च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'केशमार्जन्याः' 'कङ्कही' इति ख्यातायाः ॥

पिष्टातः पटवासकः ॥१३९॥

पीति ॥ पिष्टमतति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ पटो वासतेऽनेन । 'वास उपसेवायाम्' चुरादिः । घः (३।३।११८) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । पटं वासयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) वा । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पिष्टातस्य' 'बुक्का' इति ख्यातस्य ॥

दर्पणे मकुरादर्शौ

१—अनिकारककारा 'कङ्कतिकोपान्तेनाकेशम्' इति दम्भन्यशेषात् ॥

देति ॥ दर्पयति । 'दृप हर्षमोचनयोः' (दि० प० अ०) ण्यन्तः । नन्धादिः (३।१।१३४) । 'दृप संदीपने' चुरादिर्वा । 'आदर्शो दर्पणः प्रोक्तः' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥*॥ मङ्कते । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) 'मकुरदर्दुरौ' (उ० १४०) इति साधुः ॥*॥ सुब्रति ज्योतिः । 'मुच्छ मोचने' । अत्र पक्षे मुकुरो द्रव्यकारः । 'मकुरः स्यान्मुकुरवदर्पणे वकुलद्रुमे । कुलालदण्डे' (इति मेदिनी) ॥*॥—'मङ्कुरः'—इत्यन्ये ॥ (२) ॥*॥ आदृश्यते रूपमत्र । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । आदर्शो दर्पणे टीकाप्रतिपुस्तकयोरपि (इति मेदिनी) ॥*॥ त्रीणि 'दर्पणस्य' ॥

व्यजनं तालवृन्तकम् ।

व्येति ॥ व्यजन्यनेन । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'वायौ' (२।४। ५७) इति पक्षे वी न । 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति वा वीभावो न ॥ (१) ॥*॥ तालस्येव वृन्तमस्य । ताले करतले वृन्तमिव बन्धनमस्य । 'वृन्तं प्रसवबन्धे स्याद्धतधाराकुचाग्रयोः' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यजनस्य' ॥

इति नृवर्गविवरणम् ॥

संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ ।

वंशोऽन्ववायः संतानः

समिति ॥ संतन्यते । 'तनु विस्तारे' (तु० उ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) 'संततिः स्यात्पङ्क्तौ गोत्रे पारम्पर्ये च पुत्रपौत्राणाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गूयते । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० प० से०) । घृन् (उ० ४।१४५) । 'गोत्रा भूगव्ययोगोत्रः शैले गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीयबोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु' (इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ जन्यते । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'जन जनने' वा । (जु० प० से०) । ण्यन्तः । 'कर्मणि ल्युट्' (३।३।११३) । 'जननं वंशजन्मनोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कूयते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाल्पः । कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति को वा । कुं

१—'किं तद्दर्पणमस्ति यत्र सकलम्' इति धर्मसेनः । अतः स्त्रीबमपि—इति मुकुटः ॥

भूमिं ल्यति । कः (३।२।३) वा । कौ लीयते । 'लीङ्
श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'अन्यभ्योऽपि' (वा० ३।
२।१०१) इति डः । 'कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणे-
ऽपि च । भवने च तनौ क्लीबं कण्टकार्योषधौ कुली'
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अभिजन्यते । कर्मणि घञ्
(३।३।१९) । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'जनिवध्योश्च'
(७।३।३५) इति निषेधाद्वा वृद्धिर्न । यद्वा अभितोऽभि-
मुखो वा जनो जन्मात्र । 'भवेदभिजनः ख्यातौ जन्म-
भूम्यां कुलध्वजे । कुलेऽपि च पुमान्' (इति मेदिनी) ॥
(५) ॥*॥ अन्वीयते । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'इण् गतौ' (अ० प० अ०) वा । 'एरच्' (३।३।५६)
॥ (६) ॥*॥ उद्यते । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) ।
घञ् (३।३।१९) । 'आच्छीनद्योः' (७।१।८०) इत्यत्र
'नुम्' इति योगविभागाच्च । यद्वा वन्यते । 'वन सं-
भक्तौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाच्चः—वमति ।
'भुवमिकुम्भ्यः' इति शक्—इति मुकुटः । तच्च । उक्त-
सूत्रस्योच्चलदत्तादिष्वदर्शनात् । 'वंशो वेणौ कुले वर्गे
पृष्ठाद्यवयवेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (७) ॥*॥ अ-
न्ववाच्यते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ्
(३।३।१९) ॥ (८) ॥*॥ संतन्यते । घञ् (३।३।१९) ।
'संतानः संततौ गोत्रे स्यादपत्ये सुरद्रुमे' (इति मेदिनी) ।
कर्तृकरणाधिकरणेष्वपि विग्रहः संभवति । आद्ये 'तनोतेः'
(वा० ३।१।१४०) इति णः । अन्यत्र 'हलश्च' (३।३।
१२१) इति घञ् ॥ (९) ॥*॥ नव 'वंशस्य' ॥

वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः ॥ १ ॥

वेति ॥ वर्ण्यते । 'वर्ण प्रेरणे' (चु० प० से०)
घञ् (३।३।१९) । वर्णयति । अच् (३।३।१३४) वा ।
'वर्णो द्विजादिशुद्धादियज्ञोगुणकथासु च । स्तुतौ ना न
स्त्रियां भेदरूपाक्षरविलेपने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयवाचकस्य' वर्णा इत्येकम् ॥

विप्रक्षत्रियविद्वद्ब्राह्मणातुर्वर्ण्यमिति स्मृतम् ।

वीति ॥ विप्रश्च क्षत्रियश्च विद्वच्च शूद्रश्च । चत्वार
एव वर्णाः 'चतुर्वर्णादीनाम्' (वा० ५।१।१२४) इति
स्वार्थे घ्यञ् ॥

राजवीजी राजवंश्यः

रेति ॥ राज्ञो वीजयितुं शीलमस्य । 'वीज व्यजने'
अदन्तः । 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः । यद्वा राज्ञो
वीजम् । राजवीजमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१)

॥*॥ वंशे भवः । दिगादियत् (४।३।५३) । राज्ञो वंश्यः ।
राजवंशे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'राजवंशोत्पन्नस्य' ॥

वीज्यस्तु कुलसंभवः ॥ २ ॥

वीति ॥ वीज्यते । 'अचो यत्' (३।१।९७) । यद्वा
वीजमस्यास्ति । 'अन्यत्रापि दृश्यते' (वा० ५।२।१२०)
इति यप् ॥ वीजे भवः, साधुः, वा ॥ (१) ॥*॥ कुले
संभवति । अच् (३।१।१३४) । कुले संभवोऽस्य वा ।
यद्वा संभवत्यस्मात् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) कुलस्य सं-
भवः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुलमात्रोत्पन्नस्य' ॥

माहाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः ।

मेति ॥ महच्च तत् कुलं च । महाकुलस्यापत्यम् । 'म-
हाकुलादन्वजौ' (४।१।१४१) ॥*॥ महत् कुलमस्य,
इति विग्रहे तु (महाकुलः) हस्तादिरपि ॥ (१) ॥*॥
कुलस्यापत्यम् । 'कुलात्सः' (४।१।१३९) ॥*॥ 'अपूर्व-
पदादन्यतरस्यां यङ्कुजौ' (४।१।१४०) ॥ 'कौलेयकः
सारमेये कुलीने' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'कुल्यं स्यात्कीक-
सेऽप्यष्ट्रोणीसूर्यामिषेषु च । कुल्या पयःप्रणाल्यां च नद्यां
जीवन्तिकौषधौ । कुलोद्भवे कुलहिते त्रिषु मान्ये पुनः
पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अर्यते । 'ऋ गतौ'
(भ्वा० प० अ०) । 'ऋहलोर्पर्यत्' (३।१।१२४) ॥ (३)
॥*॥ सभायां साधुः । 'सभाया यः' (४।४।१०५) ॥
(४) ॥*॥ संश्रसौ जनश्च । 'सज्जनं तु भवेत्क्लीबमुपर-
क्षणघट्टयोः । वाच्यलिङ्गं कुलीने स्यात् कल्पनायां च यो-
षिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ साध्नोति धर्मम् ।
'बाध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । कृवापा—' (उ० १।
१) इत्युण् । 'साधुर्वार्धुषिके चारौ सज्जने चाभिधेयवत्'
(इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'कुलीनस्य' ॥

ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये ॥ ३ ॥

आश्रमोऽस्त्री

वेति ॥ ब्रह्म वेदः । तदध्ययनार्थं व्रतमप्युपचाराद्ब्रह्म ।
ब्रह्म चरितुं शीलमस्य । 'व्रते' (३।२।८०) इति 'सुपि—'
(३।२।७८) इति वा णिनिः । यद्वा ब्रह्म तपो ज्ञानं वा
चरत्यर्जयत्यवश्यम् । 'आवश्यक—' (३।३।१७०) इति
णिनिः ॥ (१) ॥*॥ गृहा दाराः सन्त्यस्य । इनिः (५।
२।११५) ॥ (१) ॥*॥ वनमेव प्रस्थो, वनस्य वा प्रस्थः
प्रदेशः । वनप्रस्थे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५२) इ-
त्यण् ॥ (१) ॥*॥ भिक्षणशीलः । 'भिक्ष याच्नायाम्'

(भ्वा० आ० से०) । 'सनाशंसमिक्ष उः' (३।२।१६८) ॥
 (१) ॥*॥ चत्वारोऽत्रयवा यस्य । 'संख्याया अवयवे त-
 यप्' (५।२।४२) ॥ चतुरवयवसमुदाये ॥*॥ आश्रा-
 म्यन्त्यत्र । अनेन वा । 'श्रसु तपसि' (दि० प० से०) ।
 घञ् (३।३।१९) । 'नोदात्तोपदेशस्य—' (७।३।३४) इति
 वृद्धिर्न । यद्वा आसमन्ताच्छ्रमोऽत्र । स्वधर्मसाधनकेशात् ।
 'आश्रमो ब्रह्मचार्यादौ वानप्रस्थे वने मठे । अस्त्रियाम्'
 इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्रह्मचार्यादीनां' ॥

द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः ।

विप्रश्च ब्राह्मणः

द्वीति ॥ द्वे जाती जन्मनी यस्य । 'मातुरग्रेऽधि(वि)-
 जननं द्वितीयं मौञ्जिवन्धनात्' (मनुः २।१६९) । 'द्वि-
 जातिर्विप्राण्डजयोश्च पुंलिङ्गः' (इति मेदिनी) ॥ (१)
 ॥*॥ अग्र आदौ जन्मास्य ॥ अग्रान्मुखाद्वा जन्मास्य ।
 'अग्रजन्मा द्विजश्रेष्ठे भ्रातरि ब्रह्मणि स्मृतः' इति विश्वः
 ॥ (२) ॥*॥ सुवो सुवि वा देव इव ॥ (३) ॥*॥
 'वडवा कुम्भदास्यश्वा स्त्रीविशेषो द्विजन्मनाम्' इति र-
 मसः ॥ ('वडवाऽश्वाकुम्भदास्योः स्त्रीविशेषे द्विजस्त्रि-
 याम्' इति विश्वः) । वडवायां जातः । 'तत्र जातः'
 (४।३।२५) इत्यण् । वाडव इव वा । वाडनम् । 'वाड्
 आह्लाव्ये' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । वा-
 लनम् । 'बल निरूपणे' चुरादिर्वा । घञ् (३।३।१८) डल-
 योरेकत्वम् । वाडोऽस्यास्ति । 'अन्यत्रापि(न्येभ्योऽपि) ट-
 श्यते' (वा० ५।२।१०९) इति वः । वाडं वाति । कः
 (३।२।३) वा । 'वाडवं करणे स्त्रीणां घोटिकौघे नपुंस-
 कम् । पाताले न स्त्रियां पुंसि ब्राह्मणे वडवानले' इति
 मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ विप्राति । 'प्रा पूतौ' (अ० प०
 अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । उप्य-
 तेऽत्र वा । 'ऋज्रेन्द्र—' (उ० २।१८) इति साधुः । वि
 पाति । विपति । 'विप क्षेपे' () वा ॥ (५)
 ॥*॥ ब्रह्मणोपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इत्यण् ।
 'अन्' (६।४।१६७) इति टिलोपो न ब्रह्माधीते । 'त-
 दधीते । तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् वा । ब्रह्म जानाति ।
 'क्षेपे' (४।२।९२) इत्यण् वा ॥ (६) ॥*॥ 'वक्रज-
 स्त्वनमो विप्रो वर्णज्येष्ठः कचो (ठो) द्विजः । मैत्रः
 पुनरुक्तजन्मा स्यात्' इति त्रिकाण्डशेषः । 'सूत्रकण्ठः
 पुमान् विप्रे खञ्जरीटकपोतयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ षट्
 'ब्राह्मणस्य' ॥

असौ षट्कर्मा यागादिभिर्युतः ॥ ४ ॥

असाविति ॥ असौ विप्रः । षट् कर्माण्यस्य । 'इ-
 ज्याध्ययनदानानि याजनाध्यापने तथा । प्रतिग्रहश्च तैर्युक्तः
 षट्कर्मा विप्र उच्यते' () ॥ (१) ॥*॥ एकं
 'षट्कर्मणो विप्रस्य' ॥

विद्वान्विपश्चिदोपज्ञः सन्मुषीः कोविदो बुधः ।

धीरो मनीषी ज्ञः प्रज्ञः संख्यावान् पण्डितः कविः
 धीमान्मूरिः कृती कृष्टिलब्धवर्णो विचक्षणः ।

दूरदर्शी दीर्घदर्शी

वीति ॥ वेत्ति । 'विद् ज्ञाने' (अ० प० से०) ।
 'लटः शतृ' (३।२।१२४) । 'विदेः शतुर्वसुः' (७।१।
 ३६) वा । 'विद्वाञ् ज्ञानिनि धीरे च विद्वानध्यात्मवेदके'
 इति धरणिः । विद्वानात्मविदि प्राज्ञे पण्डिते चाभि-
 धेयवत्' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ प्रकृतं निश्चिनोति,
 चेतति, चिन्तयति, वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२)
 ॥*॥ दोषं जानाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।१) इति कः ॥
 (३) ॥*॥ अस्ति । शता (३।२।१२४) । 'श्रसोरलोपः'
 (६।४।१११) । 'सन्साधौ धीरशस्तयोः मान्ये सत्ये विद्यमाने
 त्रिषु साध्युमयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
 सु सुष्ठु ध्यायति । 'ध्यै चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०) ।
 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' (वा० ३।२।१८०) इति क्तिप्
 संप्रसारणं च ॥ (५) ॥*॥ कौति धर्मादि । 'कु शब्दे'
 (अ० प० से०) । कवते वा । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ०
 अ०) । विच् (३।२।७५) । गुणः (७।३।८४) । को-
 र्वेदस्य विदः । वेत्ति । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति
 कः । यद्वा कवि वेदे विदा यस्य । 'विद्वा ज्ञाने च नि-
 र्दिष्टा मनीषायां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (६)
 ॥*॥ बुध्यते । 'बुध ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'इगु-
 पध—' (३।१।१३५) इति कः । 'बुधः सौम्ये च प-
 ण्डिते' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ धियं राति । 'रा
 दाने' (अ० प० अ०) । आतोऽनुप—' (३।२।३) इति
 कः । धियमीरयति । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) ।
 अण् (३।२।१) वा 'धीरो धैर्यान्विते स्वैरे बुधे क्लीबं
 तु कुङ्कुमे । स्त्रियां श्रवणतुल्यायाम्' ॥ (८) ॥*॥ मनी-
 षास्यास्ति । ग्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इतिः ॥ (९)
 ॥*॥ जानाति । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ।
 'ज्ञो ब्रह्मबुधविद्वत्सु' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ एवं

प्रज्ञः । 'प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो बुद्धौ तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'प्राज्ञः' इति पाठे तु प्रज्ञास्यास्ति । 'प्रज्ञाश्रद्धा-' (५।२।१०१) इति णः ॥ (११) ॥*॥ संख्या विचारणास्त्यस्य । मनुप् (५।२।१०४) ॥ (१२) ॥*॥ पण्ड्यतेऽनया । 'पण्डि गतौ' (भ्वा० आ० से०) 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । 'पण्डः पण्डे धिथि स्त्री स्यात्' (इति मेदिनी) । पण्डा जातास्य । तारकादिवात् (५।२।३६) इतच् । यद्वा पण्डते स्म । 'गत्यर्थी-' (३।४।७४) इति क्तः । इट् (७।२।३५) ॥ (१३) ॥*॥ कवते, कौति, वा । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) वा । 'अच् इ' (उ० ४।१३९) ।—'कवृ वर्णे'—इति मुकुटश्चिन्त्यः । तस्यौष्ठयान्तत्वात् । कविशब्दस्य दन्तोष्ठयान्तेषु पाठात् । 'कविर्वाल्मीकिकाव्ययोः । सूरौ काव्यकरे पुंसि स्यात्स्वलीने तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१४) ॥*॥ धीरस्यास्ति । मनुप् (५।२।११५) । 'धीमान् पण्डिते च बृहस्पतौ' (इति मेदिनी) ॥ (१५) ॥*॥ सूते, सूयते, वा । 'पृङ् प्रसवे' (अ० आ० से०) । 'पृङ् प्राणिगर्भविमोचने' (दि० आ० से०) वा । 'मूङ् क्रिः' (उ० ४।६४) । एतेन—सुवति—इति विगृह्यन् स्वामी प्रत्युक्तः । उक्तनिर्देशासंभवात् ।—सुनोति । 'सुनो दीर्घश्च' इति रिदीर्घौ—इति वदन्मुकुटोऽपि । उज्ज्वलदत्तादिष्वस्यादर्शनात् ॥*॥ केचित्तु—'सूरोऽर्कहृल्लयोः पुंसि' । सूरः सूर्योऽस्त्युपास्यतयास्य । अत इनौ (सूरी) नान्तम्—इत्याहुः । 'दूरदृक् कोविदः सूरी' इति रमसः ॥ (१६) ॥*॥ प्रशस्तं कृतं कर्मास्य । इनिः (५।२।११५) । कृतमनेन । 'इष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिर्वा । 'कृती स्यात्पण्डिते योग्ये' इति हैमः ॥ (१७) ॥*॥ कर्षति । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) । बाहुलकात्तिर्वा । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । 'कृष्टिः स्यादाकर्षे स्त्री बुधे पुमान्' (इति मेदिनी) । रन्तिदेवोऽपि—'आकर्षणे स्त्रियां कृष्टिर्भवेन्ना तु विपश्चिति' इति ॥ (१८) ॥*॥ लब्धो वर्णः स्तुतिर्येन ॥ (१९) ॥*॥ विचष्टे । 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' (अ० आ० से०) । 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' (३।२।१४९) इति युच् । 'असनयोः' (वा० २।४।५४) 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति वा ख्याञ्

न ॥ (२०) ॥*॥ दृगन् दृगाद्वा पश्यति । 'दृशिर् प्रेक्षणं' (भ्वा० प० अ०) । ग्रन्थादिणिनिः (३।१।१३४) । 'सुपि०' (३।२।७८) इति वा ॥ (२१) ॥*॥ एवं दीर्घदर्शी ॥ (२२) ॥*॥ द्वाविंशतिः 'पण्डितस्य' ॥

श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ ॥ ६ ॥

श्रोत्रीति ॥ छन्दोऽधीते । 'श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते' (५।२।८४) इति वा श्रोत्रियन्निपात्यते ॥ (१) ॥*॥ पक्षे 'तदधीते तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संपूर्णशाखाध्यायिनः' ॥

उपाध्यायोऽध्यापकः

उपेति ॥ उपेत्याधीयस्तेऽस्मात् । 'इङश्च' (३।३।२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ अध्यापयति । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ 'एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः । योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते' (मनुः २।१४१) ॥*॥ द्वे 'उपाध्यायस्य' ॥

अथ स निषेकादिकृद्गुरुः ।

अथेति ॥ सोऽध्यापकः । निषेको गर्माधानमादिर्यस्य सीमन्तोन्नयनादेस्तस्य कर्ता । गृणाति धर्मादि । गिरत्यज्ञानं वा । 'गृ शब्दे' (क्र्या० प० से०) । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) वा । 'कृगुरुच' (उ० १।२४) इत्युः । 'गुरु-स्त्रिलिङ्गां महति दुर्जरात्पुनोरपि । पुमान्निषेकादिकरे पित्रादौ सुरमन्त्रिणि' (इति मेदिनी) । मनुश्च (२।१४२) 'निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । संभावयति चाग्नेन स विप्रो गुरुच्यते' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'संस्कारादिकर्तुर्गुरोः' ॥

मन्त्रव्याख्याकृदाचार्यः

मेति ॥ मन्त्रस्य वेदस्य व्याख्यानं करोति किप् (३।२।७६) तुक् । (६।१।७१) ॥ (१) ॥*॥ आचर्यते । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । मनुः—'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः । साङ्गं च सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते' (२।१४०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मन्त्रव्याख्याकर्तुः' ॥

आदेष्टा त्वध्वरे व्रती ॥ ७ ॥

यष्टा च यजमानश्च

येति ॥ आदिशत्यृत्विजो यागे स्वेष्टसंपादनाय प्रेरयति । 'दिश अतिसर्जने' (तु० प० अ०) । तृच् (३।१।१३३) ॥*॥ 'आदिष्टी' इति पाठे आदिष्टमनेन । 'इष्टादिभ्यश्च'

१—मेदिन्यां 'सीर' शब्दघटितत्वेनास्य प्रमादकृतत्वम् ॥ तस्मात् 'सूरश्चाकृष्टे सूर्ये' इति विश्वस्योपन्यासः कर्तुं योग्यः ॥

(५।२।८८) इतीनिः । 'क्तस्येन्विषयस्य कर्मणि' (वा० २।३।३६) इति सप्तमी ॥*॥ व्रतं भोजनादिनियमोऽस्यास्ति । 'अतः—' (५।२।११५) इतीनिः । यद्वा । व्रतयति । 'व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्योः' () इति णिच् । 'व्रते' (३।२।८०) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ यजते । वृच् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ 'पूङ्यजोः शानन्' (३।२।१२८) । शानच् (३।२।१२४) वा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यजमानस्य' ॥

स सोमवति दीक्षितः ।

स इति ॥ स व्रती सोमपानवति यागे आदेशा सन् ॥*॥ दीक्षते स्म । 'दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयनादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । यद्वा दीक्षा जातास्य । तारकादीतच् (५।२।३६) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सोमयाजिनः' ॥

इज्याशीलो यायजूकः

ईति ॥ इज्या शीलमस्य । इज्यां शीलति । 'शील समाधौ' (भ्वा० प० से०) । 'शीलिकामि—' (वा० ३।२।१) इति णः ॥ (१) ॥*॥ पुनः पुनः भृशं वा जयते । 'क्रियासमभिहारे—' (३।१।२२) इति यङ् । 'यजजप-दशं यङ्' (३।२।१६६) इत्यूकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यजनशीलस्य' ॥

यज्वा तु विधिनेष्टवान् ॥ ८ ॥

येति ॥ यजते स्म । 'सुयजोर्ङ्निप्' (३।२।१०३) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'विधिवद्भोक्तुः' ॥

स गीर्षतीष्ट्या स्थपतिः

स इति ॥ स यज्वा बृहस्पतिसवननामकयागेनेष्टवान् सन् । स्थानम् । स्थः । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इत्यत्र 'स्थः' इति योगविभागात् क्तः । घञर्थे (वा० ३।३।५८) वा । स्थः पतिः । 'स्थपतिः कञ्चुकिन्यपि । जीवेष्टियाजके शिल्पिभेदे ना सत्तमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'बृहस्पतियागकर्तुः' ॥

सोमपीती तु सोमपः ।

सविति ॥ सोमस्य पीतम् । सोमपीतमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ।—'इष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिः—इति मुकुटः ॥*॥ स्वामी तु—पानं पीथम् । 'पातु-तुदिवचि—' (उ० २।७) इति थक् । 'घुमास्था—' (६।४।६६) इतीत्वम् । 'सोमपीथः—' इत्याह ॥ (१) ॥*॥

सोमं पिबति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥*॥ ('सोमपाः' इति) दीर्घपाठे तु क्तिप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥*॥ सर्वदायम् । दीक्षितस्तु तत्कालम् ॥*॥ द्वे 'सोमयाजिनः' ॥

सर्ववेदाः स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः ॥ ९ ॥

सेति ॥ सर्वस्वं दक्षिणा यत्र विश्वजिदादौ स येनेष्टः कृतः । सर्वं वेदयति । 'विदू लामे' (तु० उ० अ०) । ण्यन्तः । सर्वं विन्दति वा । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'विश्वजिदादियज्ञस्य' ॥

अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती

अन्विति ॥ अन्ववोचत् । 'उपेयिवान्—' (३।२।१०९) इति साधुः । 'अनूचानो विनीते स्यात्साङ्गवेदविचक्षणे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ शिक्षाद्यङ्गषट्कोपेते । प्रोच्यते । ल्युट् (३।३।१३३) । प्रवचनो वेदस्तत्र । अधीतमनेन । 'इष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिः । 'क्तस्येन्विषयस्य—' (वा० २।३।३६) इति सप्तमी ॥*॥ एकम् 'साङ्गवेदाच्चेतुः' ॥

गुरोस्तु यः ।

लब्धानुज्ञः समावृत्तः

ग्विति ॥ गुरोः सकाशालब्धा ग्राप्तानुज्ञा आज्ञा येन । समावर्तते स्म । 'गत्यर्था—' (३।४।७४) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ गुरुकुलवासान्निवृत्तस्य' एकम् ॥

सुत्वा त्वभिषवे कृते ॥ १० ॥

स्विति ॥ सुतवान् । 'षुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । 'सुयजोर्ङ्निप्' (३।२।१०३) । तुक् (६।१।७१) ॥ (१) ॥*॥ अभिषवेऽवभृथस्नाने ॥*॥ एकम् 'स्नातकस्य' ॥

छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये

छेति ॥ गुरुदोषाच्छादनं छत्रम् । तच्छीलमस्य । 'छत्रादिभ्यो णः' (४।४।६२) ॥ (१) ॥*॥ अन्ते समीपे वस्तुं शीलमस्य । 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः । 'शयवासवासि—' (६।३।१८) इत्यलुक् । 'अन्तेवासी भवेच्छिष्ये चण्डाले प्रान्तगोऽपि च' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ शिष्यते । 'शासु अनुशिष्यौ' (अ० प० से०) । 'एतिस्तुशास्—' (३।१।१०९) इति क्यप् । 'शास इदङ्-हलोः' (६।४।३४) । 'शासिवसि—' (८।३।६०) इति षः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिष्यस्य' ॥

शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः ।

शायिति ॥ शिक्षामधीयते । 'तदधीते—' (४।२।५९) इत्यण् । शिक्षाया इमे । तत्र भवा वा । यद्वा शिक्षां लभन्ते । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ प्रथमकल्पः आधारम्भः प्रयोजनं येषां ते । 'प्रयोजनम्' (५।१-१०९) इति ठक् । यद्वा प्रथमकल्पमधीयते । 'विद्यालक्षणकल्पान्ताच्च' (वा० ४।२।६०) इति ठक् । 'कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रथमारम्भवेदानाम्' ॥

एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सव्रह्मचारिणः ॥ ११ ॥

एकेति ॥ ब्रह्म वेदस्तदध्ययनव्रतमप्युपचाराद्ब्रह्म । एकस्मिन् ब्रह्मणि व्रताचरणं येषां ते । मिथः परस्परम् ॥*॥ समानं ब्रह्म चरन्ति । 'व्रते' (३।२।८०) इति णिनिः । 'चरणे ब्रह्मचारिणि' (६।३।८६) इति समानस्य सः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'समानशाखाध्येतृणाम्' ॥

सतीर्थ्यास्त्वैकगुरवः

सेति ॥ समाने तीर्थे वसन्ति । 'समानतीर्थे वासी' (४।४।१०७) इति यत् । 'तीर्थे ये' (६।३।८७) इति समानस्य सः ॥ (१) ॥*॥ एको गुरुर्येषां ते ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सहाध्यायिनाम्' ॥

चित्तवानग्निमग्निचित् ।

चीति ॥ अग्निमचैषीत् । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) 'अग्नौ चेः' (३।२।९१) इति क्प् । तुक् (६।१।७१) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अग्न्युपासकस्य' ॥

पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहाव्ययम् ॥ १२ ॥

पेति ॥ परम्परया आगतः । 'तत आगतः' (४।३।७४) इत्यण् । चतुर्वर्णादित्वात् (५।१।१२४) घ्यञ् । पारम्पर्यश्चासावुपदेशश्च । तस्मिन् ॥*॥ 'अनन्तावसथेति ह—' (५।४।२३) इति ज्यः ॥ (१) ॥*॥ इत्येवं ह किल ॥ (५) ॥*॥ यत्तु सुकुटेनोक्तम्—'पूर्वे च पूर्वतराश्च' इति द्वन्द्वे 'परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति' (५।२।१०) इति निर्देशात् परम्परादेशे टापि परम्परा । तदुक्तम् 'विनापि प्रत्ययं परम्पराशब्दो दृश्यते' () तच्चिन्त्यम् । संनियोगशिष्टन्यायेन स्वप्रत्ययसंनियोग एव परम्परादेशविधानात् । परम्पराशब्दस्य त्वन्युत्पन्नत्वात् । तदुक्तम्—'अस्ति हि परम्पराशब्दोऽन्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्' इति । यद्वा परं पिपत्ति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । श्वपचाजा-

रभरावत् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ द्वे 'परंपरोपदेशस्य' ॥

उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्

उपेति ॥ उपज्ञानम् । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ यथोपदेशं विना श्लोकनिर्माणे वाल्मीकेर्ज्ञानम् ॥*॥ एकम् 'आद्यज्ञानस्य' ॥

ज्ञात्वारम्भ उपक्रमः ।

ज्ञेति ॥ उप प्रथमं क्रमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेश—' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'उपक्रमस्तूपधायं ज्ञात्वारम्भे च विक्रमे । चिकित्सायाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ यथा माने नन्दस्य प्रथमारम्भ उपक्रमः सः । एकं 'ज्ञात्वा प्रथमारम्भस्य' ॥

यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः ॥ १३ ॥

येति ॥ इज्यते । अनेन वा । अत्र वा । 'यज देवपूजादौ' (भ्वा० उ० अ०) । 'यजयाच—' (३।३।९०) इति नङ् । 'यज्ञः स्यादात्मनि मखे नारायणहुताशयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ सूयते सोमोऽत्र । 'घुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । यद्वा सूयतेऽत्र । अनेन वा । 'घू प्रेरणे' (तु० प० से०) । अप् (३।३।५७) । घः (३।३।११८) वा । 'सवो यज्ञे च संधाने' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ न ध्वरति । 'धृ कौटिल्ये' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । अध्वानं राति वा । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति को वा । 'अध्वरः सावधाने साद्वसुभेदे क्रतौ पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ इज्यते । अनेन वा । अत्र वा । यजेर्यञ् (३।३।१९) ॥ (४) ॥*॥ सप्तभिश्छन्दोभिरग्निजिह्वाभिर्वा तन्यते । यद्वा तानि सप्त तन्यन्तेऽत्र । 'सितनिगमि—' (उ० १।६९) इति तुन् ॥ (५) ॥*॥ मखन्ति देवा अत्र । अनेन वा । 'मख गतौ' (भ्वा० प० से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । यद्वा 'कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' () इति घञ् विषयेऽपि 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः ॥ (६) ॥*॥ करोति । क्रियते वा । 'कृजः क्रतुः' () । 'क्रतुर्यज्ञे मुनौ पुंसि' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'यज्ञस्य' ॥

पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः ।

एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥ १४ ॥

पेति ॥ पठनम् । पाठनम् वा । भावे घञ् (३।३।१८) 'पाठश्च पठने ख्यातो विद्वपण्यौ तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हवनम् । 'हु दानादनयोः' (जु० प० अ०) । 'अतिस्तुसुहुसृ-' (उणा० १।१४०) इति मन् ॥ (१) ॥*॥ अतिथीनामदृष्टपूर्वाणां गृहमागतानाम् । सपर्यणम् । 'सपर पूजायाम्' । 'कण्डादिभ्यो यक्' (३।१।२७) । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०३) । सपर्या पूजा ॥ (१) ॥*॥ तृप्यति । 'तृप ग्रीणने' (दि० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ वलनम् । 'वल दाने' (संवरणे) (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । 'बलिदैत्योपहारयोः । करे चामरदण्डे च गृहदारुशरांशयोः । त्वक्संकोचे गन्धके च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ महान्तश्च ते यज्ञाश्च । ब्रह्मयज्ञ आदिर्येषां तानि ब्रह्मयज्ञादीनि नामानि येषां ते ॥*॥ मनुः—'अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्' (३।७०) इति 'पाठादीनाम्' एकैकम् ॥

समज्या परिषद्गोष्ठी सभासमितिसंसदः ।

आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः १५

सेति ॥ समजन्यस्याम् । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । 'क्यपि च' (वा० २।४।५६) इति वीभावो न ॥ (१) ॥*॥ परितः सीदन्यस्याम् 'षट् विशरणादौ' (भ्वा० तु० प० अ०) । संपदादिकिप् (वा० ३।३।१०८) । 'सदिरप्रतेः' (८।३।६६) इति षत्वम् ॥*॥ बाहुलकात्परेरन्त्यलोपे पर्षद् च ॥ (२) ॥*॥ गावोऽनेका वाचस्तिष्ठन्त्यस्याम् । घञर्थे कः (वा० ३।३।१०८) । 'अन्ब्राम्ब-' (८।३।९७) इति षत्वम् । गौरादिङीष् (४।१।४१) । 'गोष्ठी सभासंलापयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सह भान्त्यस्याम् । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । भिदाद्यङ् (३।३।१०६) । 'समाना भान्त्यस्याम्' इति वा । 'समानस्य' (६।३।८४) इति योगविभागात् 'सभा-' (२।४।२३) इति निर्देशाद्वा समानस्य सः । 'सभा सामाजिके गोष्ठ्यां द्यूतमन्दिरयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ समयन्त्यस्याम् । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । सह विद्यमाना मिलितैर्वा मितिः प्रमाऽस्याम्,

इति वा । 'समितिः संपराये स्यात्सभायां संगमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ संसीदन्यस्याम् । किप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (६) ॥*॥ आतिष्ठन्त्यस्याम् । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (७) ॥*॥ (८) ॥*॥ सीदन्यस्याम् । असुन् (उ० ४।१।८९) ॥ (९) ॥*॥ नव 'सभायाः' ॥

प्राग्वंशः प्राग्वहविर्गेहात्

प्रेति ॥ प्राञ्चति । अञ्चु गतिपूजनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'ऋत्विग्-' (३।३।५९) इति क्तिन् । प्राङ् वंशो गोत्रं स्थूणा वात्र ॥ (१) ॥*॥ हविःशालायाः पूर्वभागे यजमानादीनां स्थित्वर्थे गेहे प्राग्वंशशब्दो वर्तते ॥*॥ एकम् 'प्राग्वंशस्य' ॥

सदस्या विधिदर्शिनः ।

सेति ॥ सदसि साधवः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ विधिं द्रष्टुं शीलं येषां ते । 'सुपि-' (३।२।७८) इति दृशेर्णिनिः । न्यूनाधिकविचारका ऋत्विग्विशेषाः ॥*॥ एकम् 'सदस्यस्य' ॥

सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाश्च ते

सेति ॥ सभायां सीदन्ति । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति किप् ॥ (१) ॥*॥ सभां स्तृणन्ति । 'स्तृञ् आच्छादने' (त्रया० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ सभायां साधवः । 'सभाया यः' (४।४।१०५) ॥ (३) ॥*॥ समाजं समवयन्ति । 'समवायान् समवैति' (४।४।४३) इति ठक् । समाजं रक्षन्ति वा । 'रक्षति' (४।४।३३) इति ठक् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सभ्येषु' ॥
अध्वर्यूद्वातृहोतारो यजुःसामर्ग्विदः क्रमात् ।

अध्वेति ॥ अध्वरमिच्छति । 'सुपः-' (३।१।८) इति क्यच् । 'कव्यध्वरपृतनस्य-' (७।४।३९) इति लोपः । 'क्याच्छन्दसि' (३।२।१७०) इत्युः । यद्वा न ध्वरति । 'ध्व कौटिल्ये' (भ्वा० प० अ०) । विच् (३।२।७५) अध्वरं याति, यौति, वा । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ।—अपठ्ठादिः—इति मुकुटश्चिन्त्यः । गणाभावात् ॥ (१) ॥*॥ उद् गायति साम । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'तृन्तुचौ शंसिषदादिभ्यः संज्ञायांचानिटौ' (उ० २।९४) ॥ (१) ॥*॥ जुहोति । 'नप्तृनेष्टृत्व-ष्टृहोतृपोतृ-' (उ० २।९५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ यजुश्च सामानि च ऋचश्च । 'चार्थे द्वन्द्वः' (२।२।

२९) । समासान्तविधेरनित्यत्वात् 'ऋक्पूर्-' (५।४।७४) इत्यकारो न । यजुः सामर्चो विदन्ति । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् । यजुर्विदध्वर्युः । सामविदुद्राता । ऋग्विद् होता । 'ऋत्विग्विशेषाणां' क्रमादेकैकम् ॥

आग्नीध्राद्या धनैर्वाया ऋत्विजो याजकाश्च ते १७

आग्नीति ॥ अग्नीनिध्वे । 'जि इन्धी दीसौ' (६० आ० से०) । क्तिप् (३।२।७६) । नलोपः (६।४।२४) । अग्नीद्वित्वक् । अग्नीधः स्थानम् । 'अग्नीधः शरणे रण् सं च' (वा० ४।३।१२०) । आग्नीध्रं स्थानम् । तात्स्थ्यात्सोऽपि । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् । नलोपः (६।४।२४) । अग्नीध्रः—इति मुकुटः । तन्न । स्फाय्यादिष्विन्धेरपाठात् । असदुक्तप्रक्रियायाः सत्वाच्च । आग्नीध्र आद्यो येषां ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्युब्राह्मणाच्छंसिअच्छावाकनेष्टादीनां षोडशानाम् ॥ (१) ॥*॥ धनैर्हेतुभिः वरणे करणैर्वा त्रियन्ते । 'वृङ् संभक्तौ' (क्या० आ० से०) । ण्यत् (३।१।२२४) । क्यप् (३।१।१०९) तु वृज एव ॥*॥ ऋतौ यजति । 'ऋत्विग्-' (३।२।५९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ यजन्ति । ण्वुल् (३।१।२३३) । 'याजकस्तु गजे राज्ञो याज्ञिकेऽपि' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ।—'वृताः कुर्वन्ति ये यज्ञमृत्विजो याजकाश्च ते' इति कात्यः—इति मते द्वे 'ऋत्विजाम्' ॥

वेदिः परिष्कृता भूमिः

वेदिरिति ॥ विद्यते शोधनेन ज्ञायते, विचार्यते, प्राप्यते, वा । 'तृ पिषिरुहिद्वृति-' (उ० ४।१।१९) इतीन् । यद्वा वेदयति, वेद्यते वा । 'विद् निवासादौ' चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'वेदिः स्यात्पण्डिते पुमान् । स्त्रियामङ्गुलिमुद्रायां स्यात् परिष्कृतभूतले' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ परितः कृता संस्कृता । 'संपरिभ्याम्-' (६।१।१३७) इति सुट् । 'परिनिवि-' (८।३।७०) इति षत्वम् ॥*॥ एकम् 'यज्ञवेद्याः' ॥

समे स्थण्डिलचत्वरे ।

सेति ॥ स्थलन्त्यस्मिन् । 'ष्ठलः स्थाने' (भ्वा० प० से०) । 'मिथिलादयश्च' (उ० १।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ चतन्त्यस्मिन् । 'चते याचने' (भ्वा० उ० से०) 'कृवृशृवृक्षतिभ्यः घ्वरच्' (उ० २।१२१) 'चत्वरे स्थण्डिलेऽङ्गणे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यागार्थं संस्कृतभूमेः' ॥—यज्ञार्थं परिष्कृताया अनिम्नोन्नताया यज्ञभूमेः—इति मुकुटः ॥

चषालो यूपकटकः

चेति ॥ चषति । चष्यते वा । 'चष भक्षणे' (भ्वा० उ० से०) । 'सानसिर्वर्णसि-' (उ० ४।१।०७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ यूपस्याग्रे कृतः कटकाकारः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यूपकटकस्य' ॥

कुम्भा सुगहना वृतिः ॥१८॥

किति ॥ कुम्ब्यते अनया, वा । 'कुवि आच्छादने' (भ्वा०, चु० प० से०) । 'चिन्तिपूजिकथि-' (३।३।१०७) इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ सुगहना निविडा वृतिर्वेष्टनम् । एकम् 'निविडवेष्टनस्य' ॥

यूपाग्रं तर्म्

विवति ॥ यूपस्याग्रम् ॥ (१) ॥*॥ तरति, मनिन् (३।२।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यूपाग्रे' ॥

निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्रयोः ।

नीति ॥ निर्मथ्यते । 'मन्थ विलोडने' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।२२४) । निर्मन्थ्यं च तद्दारु च ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतिप्रापणयोः' (भ्वा० प० अ०) । 'अतिसृष्टधमि-' (उ० २।१०२) इत्यनिः । 'अरणिर्वह्निमन्थे ना द्वयोर्निर्मन्थ्यदारुणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अरणेः' ॥

दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नयः ॥१९॥

देति ॥ दक्षिणोऽग्निः । 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' (२।१।५०) इति समासः । मुकुटस्तु—दक्षिणाया दिशोऽग्निः । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' (वा० ५।३।२८) । दक्षिणाग्निः—इत्याह । तन्न । संज्ञात्वेन 'दिक्संख्ये-' इत्येतत्सूत्रोदाहरणत्वात् । तत्र च 'समानाधिकरणेन' इत्यधिकारात् ॥ (१) ॥*॥ गृहपतिना संयुक्तः । 'गृहपतिना संयुक्ते ज्यः' (४।४।९०) ॥ (१) ॥*॥ आहूयते ग्रीण्यते प्रक्षिप्यते वा हविरत्र । 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इत्यधिकरणेऽनीयर् । यद्वा आहवनमर्हति । 'तदर्हति' (५।१।६३) इति छः ॥ (१) ॥*॥ कचित्तु त्रयाणां द्वन्द्वः पठ्यते ॥ एकैकं 'अग्निविशेषस्य' ॥

अग्नित्रयमिदं त्रेता

अग्नीति ॥ त्राणम् । त्राः सदा संभुक्षणम् । तामिता । यद्वा त्रायन्ते । त्रा आहुतयः । तामिरिता । त्रिवमिता, इति वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'त्रेता युगेऽग्नित्रये च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अग्नित्रयस्य' ॥

प्रणीतः संस्कृतोऽनलः ।

प्रेति ॥ प्रकर्षं नीतः । 'प्रणीत उपसंपन्ने कृते क्षिते प्रवेशिते । संस्कृताग्नौ च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'संस्कृताग्नेः' ॥

समूहः परिचाय्योपचाय्यावग्नौ प्रयोगिणः ॥२०॥

सेति ॥ समुह्यते, समूह्यते, वा । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) वा । (१) ॥*॥ परिचीयते ॥ (२) ॥*॥ उपचीयते ॥ (३) ॥ 'अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः' (३।१।१३१) इति साधवः ॥*॥ प्रयोगोऽस्ति येषां ते । अग्नौ प्रयोक्तव्या अग्निनामानीत्यर्थः ॥ 'त्रीण्यग्नौ प्रयोगिणाम्' ॥

यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते ।

तस्मिन्नानाग्नयः

य इति ॥ दक्षिणाग्नित्वेन संस्क्रियते ॥*॥ आनीयते 'आनाग्नयोऽनित्ये' (३।१।१२७) इति साधुः ॥*॥ यस्तु आध्वैश्वकुलयोनिः स 'आनेयः' ॥*॥ एकम् 'दक्षिणाग्निः संस्कृताग्नेः' ॥

अथाग्रायी स्वाहा च हुतभुक्तिप्रया ॥२१॥

अथेति ॥ अग्नेः स्त्री । 'वृषाकप्यग्निः' (४।१।३७) इत्यैर्डीष् च ॥ (१) ॥*॥ सुष्ठु आहूयन्ते देवा अनया । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । स्वाहा-स्त्यस्या वा । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥ हुतभुजः प्रिया ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अग्नेः प्रियायाम्' ॥

ऋक्सामिधेनी धाय्या च या स्यादग्निसमिन्धने ।

ऋगिति ॥ समिधामाधानी । 'समिधामाधाने षेण्यण्' (वा० ४।३।१२०) । षित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'हलः' (६।१।४९) इति यलोपः ॥ (१) ॥*॥ धीयते पुण्यते-धिरनया । 'पाठ्यसांनाय्यनिकाय्यधाय्या' (३।१।१२९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ अग्नेः समिन्धने संसुद्धीपने या ऋक् तत्र ॥*॥ द्वे 'समिन्धनेष्वपेण वह्निप्रज्वलने या ऋक् प्रयुज्यते तस्याः' ॥

गायत्रीप्रमुखं छन्दः

गेति ॥ गायन्तं त्रायते । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा गानम् । गायः ।

१—सकलपुस्तकोपलब्धः 'यस्य हलः' (६।१।४९) इत्यस्योपन्यासः प्रामादिकः । तत्सूत्रस्याध्यातुकाधिकारीयत्वात् । तस्मात् 'हलस्तद्धितस्य' (६।१।४५०) इत्यस्योपन्यासो योग्यः ॥

घञ् (३।३।१८) । युक् (७।३।३३) । गायेन गानेन त्रायते । 'त्रैङ् रक्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । 'सुपि' (३।२।४) इति योगविभागात् कः । मूलविभुजादित्वकल्पनमपार्थक्यम् । तस्यानाकारान्तार्थत्वात् 'गायत्री त्रिपदादेवीछन्दो-मित्खदिरेषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ षडक्षरपदा गायत्री । प्रमुखपदेन उष्णिगनुष्टुप्हतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यति-जगतीशकरीत्यादि एकाक्षरवृद्ध्या बोध्यम् ॥*॥ चन्दते । 'चदि आह्लादने दीप्तौ च' (भ्वा० आ० से०) । 'चन्दे-रादेश्च छः' (उ० ४।२।१९) इत्यसुन् ॥ (१) ॥*॥ 'प्रथमप्रमुखे चोमे प्रधाने च प्रकीर्तिते' इत्यजयः ॥*॥ एकम् 'छन्दसाम्' ॥

हव्यपाके चरुः पुमान् ॥२२॥

हेति ॥ पच्यते । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । हव्य च तत् पाकश्च । यद्वा भावे घञ् (३।३।१८) । पचनं पाकः । हव्यस्य पाकः । 'अनवसावितान्तरूपमपाक ओदनश्चरुः' इति याज्ञिकाः ॥*॥ चर्यते भक्ष्यते । 'चर गतौ भक्षणे च' (भ्वा० प० से०) । 'भृमृशीतृचरि-' (उ० १।७) इत्युः । मीमांसकैरपि त्रिवृच्चर्वधिकरणे () अन्न-परत्वं चरुशब्दस्याभ्युपगतम् । 'उगवादिभ्यो यत्' (५।१।२) इति सूत्रे कैयटस्तु (टार्थस्तु) 'स्थालीवाची चरु-शब्दः । तात्स्थ्यादोदने भाक्तः' इत्याह । विश्वप्रकाशे तु 'चरुर्भाण्डे च हव्याग्ने' इत्यनेकार्थतोक्ता । 'अथ चरुः पुमान्हव्यान्नभाण्डयोः' इति मेदिनी च । स्वामी तु—पक्वं होतव्यं चरुः । चर्यते रध्यते इति । स्थाल्यपि चरुः ह-व्यस्य पाकोऽत्र—इत्याह । एतेन—केचित्तु 'पच्यतेऽत्रेति । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । पाकं व्युत्पाद्य हव्य-पाकस्थाल्यादिरुच्यते । अन्यत्रौपचारिकः' इत्याहुः । तद-सत् ।—इति मुकुटः प्रत्युक्तः । प्रयोगदर्शनमपि सूपपाद-मनेकार्थकतायाम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'चरोः' ॥

आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्यादधियोगतः ।

आमीति ॥ आमिष्यते । 'मिषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् सक् । यद्वा आ भक्षति । 'भक्ष रोषे संघाते च' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृ-षोदरादिः ॥ (१) ॥*॥ श्रुते कथिते तप्ते च पयसि दध्नी

१—हव्याग्ने यथा—'हेमपात्रे कृतं दोर्भ्यामाददानः पयश्चरुम् । भाण्डे यथा—'उत्पलकान्तिकचरुः (लः काञ्चनचरुः) स्वात्मनः पार्श्वदाहकः'—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

योजनात् या सात् । यत्—‘आङ्पूर्वान्मिहेर्दीर्घश्च’ इति स उपधादीर्घत्वं च इति दीर्घमध्यं सुकुट आचख्यौ । तच्चिन्त्यम् । उज्ज्वलदत्तादावदर्शनात् । एकम् ‘आमिक्षायाः’ ॥

धवित्रं व्यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा ॥ २३ ॥

धेति ॥ धूयतेऽनेन । ‘धूञ् कम्पने’ (त्रया० उ० से०) । ‘धू विधूनने’ (तु० प० से०) वा । ‘अर्तिलधूसू-’ (३।२।१८४) इतीत्रः ॥*॥ ध्रुवतेः कुटादित्वेन (१।२।१) ङित्वाद्गुणभावादुवङि ‘ध्रुवित्रम्’ इत्येके ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अग्नेः संधुक्षणाय मृगत्वचा रचितस्य व्यजनस्य ॥

पृषदाज्यं सदध्याज्ये

प्रिति ॥ पर्वति, पृष्यते वा । ‘पृषु सेचने’ (भ्वा० प० से०) । ‘वर्तमाने पृषत्-’ (उ० २।८४) इति साधुः । पृषच्च तदाज्यं च । यद्वा पृषद्भिः सहितमाज्यम् ॥ (१) ॥*॥ दक्षा सहिते घृते । ‘पृषातकं सदध्याज्ये पृषदाज्यं तदुच्यते’ ॥*॥ एकं ‘दधिमिश्रितघृतस्य’ ॥

परमान्नं तु पायसम् ।

पेति ॥ परमं च तदन्नं च । ‘सन्महत्-’ (२।१।६१) इति समासः । यद्वा परमाणुसुत्तमानामन्नम् ॥ (१) ॥*॥ पयसि-संस्कृतम् । ‘संस्कृतं भक्षाः’ (४।२।१६) इत्यण् । पयसा इति तु सुकुटस्य प्रमादः । ‘तत्रोद्धृतम्-’ (४।२।१४) इत्यतः ‘तत्र’ इत्यनुवृत्तेः । ‘पायसः श्रीवासे च पायसं परमान्नके’ इति हैमः । ‘पायसस्तु क्लीबपुंसोः श्रीवासपरमान्नयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘क्षीराक्षस्य’ ॥

हव्यकव्ये दैवपैत्रे अन्ने

हेति ॥ हूयन्ते प्रीण्यन्ते देवा येन । हूयते प्रक्षिप्यते, वा । ‘हु दानादनयोः’ (जु० प० अ०) । ‘अचो यत्’ (३।१।९७) ॥ (१) ॥*॥ कूयते पितृभ्यः । ‘कु शब्दे’ (अ० प० अ०) । ‘अचो यत्’ (३।१।९७) ।—‘कृष्ट वर्णे’ (भ्वा० आ० से०) । ‘गोरदुपधात्’ (३।१।९८) इति यत्—इति सुकुटस्य प्रमादः । तस्य चित्ररूपपरस्य प्रकृतेऽन्वयासंभवात् । ‘श्विता वर्णे’ (भ्वा० आ० से०) ‘णील वर्णे’ (भ्वा० प० से०) इत्यादाविव वर्णस्य रूपार्थकत्वात् ॥ (१) ॥*॥ देवानामिदम् । पितृणामिदम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् । ‘पित्र्ये’ इति पाठे पितरो देवता यस्य ।

‘वाय्वृतु-’ (४।२।३१) इति यत् । देवानं हव्यम् । पित्रन्नं कव्यम् ‘हव्यकव्योः’ ॥

पात्रं सुवादिकम् ॥ २४ ॥

पेति ॥ पाति, पिबत्यनेन वा । घृत् (उ० ४।१५९) ।—‘दादिभ्यः घृन्-’ इति सुकुटश्चिन्त्यः । तादृशसूत्रादर्शनात् । ‘पात्रं तु भाजने योग्ये सुवादौ राजमन्त्रिणि । तीरद्वयान्तरे च’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ स्रवति घृतादिकम् । ‘सु स्रवणे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘सुवः कः’ (उ० २।६१) ।—‘घञर्थे कः’—इति सुकुटश्चिन्त्यः । ‘सुवः कः’ इतिपदोक्तस्य सत्त्वात् । आदिना चमसोल्लखलमुसलस्पयादि ॥

ध्रुवोपभृज्जुहूर्ना तु सुवो भेदाः सुवः स्त्रियः ।

ध्रुवेति ॥ ध्रुवति । ‘ध्रुव स्थैर्ये’ (तु० प० से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । यद्वा ‘ध्रु स्थैर्ये’ (तु० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । कुटादित्वात् (१।२।१) ङित्वम् । उवङ् (६।४।७७) । ‘ध्रुवः शङ्कौ हरे विष्णौ वटे चोत्तानपादजे । वसुयोगभिदोः पुंसि क्लीबं निश्चिततर्कयोः । स्त्री मूर्वाढ्योः शालपण्यां गीति-सुगमेदयोस्त्रिषु । संतते शाश्वते च’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ उपविभर्ति । ‘हु भृन्’ (जु० उ० अ०) किप् (३।२।७६) ॥ (१) ॥*॥ जुहोति । ‘द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च’ ‘जुहोतेर्दीर्घश्च (वा० ३।२।१७८) इति किप् दीर्घश्च ॥ (१) ॥*॥ स्रवति । ‘सु स्रवणे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘सुवः कः’ (उ० २।६१) । ‘सुवः पुमान् । सुवो द्वयोर्होमपात्रे शलकीमूर्वर्योः स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ‘चिक् च’ (उ० २।६२) इति स्रवतेश्चिक्प्रत्ययः । सुक् चान्ता ॥ (१) ॥ एते च सुचो विशेषाः स्त्रियः स्त्रीलिङ्गाः । सुवस्तु पुलिङ्गः । सुकुटस्तु—‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ (३।२।१७८) इति किप् । दृशिग्रहणाद्विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वात् । धातोश्चुगागमः—इति व्याख्यत । तन्न । ‘चिक् च’ (उ० २।६२) इति सूत्रस्य जागरूकत्वात् । किंविधानाच्च । यदपि—‘सुचः’ इति

१—पात्रामन्त्रे त्रिषु क्लीबं सुवादौ राजमन्त्रिणि । तीरद्वयान्तरे योग्ये’ इति पाठः ॥ २—ध्रुवा वटपत्राकृतिः । उपभृच्चक्राकृतिः । जुहूर्ध्वचन्द्राकृतिः—इति सुकुटः ॥ ३—‘किमर्थमिदमुच्यते । न ‘किप् च’ (३।२।७६) अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ इत्येव सिद्धम् । किंविधिरनुपपदार्थः । अनुपपदार्थोऽयमारम्भः’ इति भाष्यत एव किंविधानाङ्गीकारेण अकिञ्चित्करमेतत् ॥

बहुवचननिर्देशाद्बहुत्वम्—इति । तदपि न । भेदापेक्षया
सुचः षष्ठ्यन्तत्वात् । यदपि—श्रुवासाहचर्याद्वयोः स्त्रीत्व-
मेव—इति । तदपि न । ‘स्त्रियः’ इति विशेषविधेः सत्वात्
यथा ‘सुवः’ इति रूपभेदात्पुंस्त्वे सिद्धे ‘ना’ इति पुंस्त्व-
विधिः । तथा ‘स्त्रियः’ इति स्त्रीत्वविधिर्बोध्यः । नच—
सुचो विधानाभावे पृष्ठ्यानुवादः कथम् । ‘चण्डांशोः
पारिपार्श्वकाः,’ ‘मुष्ट्या तु बद्धया’ इत्यादिवदुपपत्तेः ।
‘स्त्रियाः’ इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वकल्पनं व्यर्थम् ॥*॥ क्वचित्
‘सुवः’ इति षष्ठ्यन्तपाठः । सवति । ‘क्विवचिप्रच्छि-
श्रितुदुपुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं च’ (उ० ६।५७) इति
क्विर्दीर्घो । (सूः) ॥*॥ ‘यज्ञपात्राणां’ पृथक् पृथक् ॥
उपाकृतः पशुरसौ योऽभिमन्त्र्य क्रतौ हतः ॥२५॥

उपेति ॥ उपाक्रियते स्म । ‘कृञ् हिंसायाम्’ (स्वा०
उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । ‘उपाकृतोऽध्वरहते
पशौ नोपद्रुते त्रिषु’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥
अभितो मन्त्रयित्वा । ‘मन्त्रि गुप्तभाषणे’ (चु० प० से०) ।
क्त्वा (३।४।२१) । ल्यप् (७।१।३७) । हतो हन्तुमारब्धः
॥*॥ एकं ‘क्रतावभिमन्त्रितपशोः’ ॥

परम्पराकं शमनं प्रोक्षणं च वधार्थकम् ।

पेति ॥ अकनम् । आकः । परम्पराया आकम् । ‘अक
कुटिलायां गतौ’ (भ्वा० प० से०) । भावे घञ् (३।३।
१८) । अश्वतेर्घञ् वा । यद्वा ‘परम्’ अतिशयेऽव्ययम् ।
परं परः श्रेष्ठ आकोऽस्य । अस्माद्वा ॥ (१) ॥*॥ ‘शसु
उपशमे’ (दि० प० से०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ।
‘शमनं शान्तिवधयोः शमनः श्राद्धदेवते’ इति विश्वमे-
दिन्यौ । ‘शमनस्तु यमे शमनं शान्तिर्हिंसयोः’ इति हैमः
॥*॥ ‘शसनम्’ इति स्वामी । ‘शसु हिंसायाम्’ (भ्वा०
प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ ‘ससनम्’ इ-
त्यन्ये । ‘षस स्वप्ने’ (अ० प० से०) ॥ (२) ॥*॥ प्रकृ-
ष्टमुक्षणम् । ‘उक्ष सेचने’ (भ्वा० प० से०) । ल्युट्
(३।३।११५) । ‘प्रोक्ष्णं सेकवधयोः’ इति हैमः ॥
(३) ॥*॥ वधो हिंसार्थोऽस्य ॥*॥ त्रीणि ‘यथार्थं पशु-
हननस्य’ ॥

वाच्यलिङ्गाः प्रमीतोपसंपन्नप्रोक्षिता हते ॥ २६ ॥

वेति ॥ प्रमीयते स्म । ‘मीङ्’ (दि० आ० अ०)
‘मीञ्’ (क्या० उ० अ०) वा हिंसायाम् । कः (३।२।
१०२) । ‘प्रमीतं वाच्यलिङ्गं स्यात्प्रोक्षितेऽपि मृतेऽपि
च’ इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ उपसंपद्यते स्म । ‘पद-

गतौ’ (दि० आ० अ०) । कर्तरि (३।४।७२) कर्मणि
(३।२।१०२) वा कः । ‘उपसंपन्नमुद्दिष्टं निहते च सु-
संस्कृते’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ प्रोक्ष्यते स्म ।
‘उक्ष सेचने’ (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ।
‘प्रोक्षितं निहते सिक्ते’ इति रभसः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘यज्ञहतपशोः’ ॥

सांनार्यं हविः

सामिति ॥ संनीयते । ‘णीञ् प्रापणे’ (भ्वा० उ०
अ०) । ‘पाय्यसांनार्य—’ (३।१।१२९) इति साधुः ॥
(१) ॥*॥ हूयते । ‘अर्विञ्चि—’ (उ० २।१०८) इ-
तीसिः ॥ (२) ॥*॥ सांनार्यं हविर्विशेषः ॥*॥ द्वे
‘हविषः’ ॥

अग्नौ तु हुतं त्रिषु वषट्कृतम् ।

अग्नाविति ॥ हुतं प्रक्षिप्तम् ॥ (१) ॥*॥ ‘वषट्’
इति मन्त्रोपलक्षणम् । वषट्मन्त्रेण कृतं प्रक्षिप्तम् ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘हुतस्य’ ॥

दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञः

दीति ॥ अवभ्रियतेऽनेन । ‘डुभृञ्’ (जु० उ० अ०)।
‘भृञ् भरणे’ (भ्वा० उ० अ०) वा । ‘अवे भृञः’
(उ० २।३) इति कथन् ॥ (१) ॥*॥ दीक्षाया अन्तः
प्रधानकर्मसमाप्तौ क्रियमाणो यो यज्ञः इष्टिविशेषस्तस्य । एकम्
‘अवभृथस्नानस्य’ ॥

तत्कर्माहं तु यज्ञियम् ॥ २७ ॥

त्रिषु

तदिति ॥ तस्य यज्ञस्य क्रियामर्हति । ‘अर्हः’ (३।२।
१२) इत्यच् ॥*॥ यज्ञमर्हति । ‘यज्ञर्त्विग्याम्—’ (५।१।
७१) इत्यत्र ‘तत्कर्माहंति’ इत्युपसंख्यानान्नाद् घः ॥ (१)
॥*॥ एकं ‘क्रतुक्रियासंपादनयोग्यद्विजद्रव्यादेः’ ।
‘त्रिषु’ इति यज्ञियान्वितम् ॥

अथ क्रतुकर्मैष्टम्

अथेति ॥ क्रतुश्च यज्ञः कर्म च दानादि तदिष्टशब्द-
वाच्यम् । यजनम् । ‘नपुंसके भावे क्तः’ (३।३।११४) ।
‘इष्टं यागे च दाने च वाञ्छितेऽपि प्रयुज्यते’ इत्यजयः ।
‘एकाधिकं कर्म हवनं त्रेतायां यच्च हूयते । अन्तर्वेद्यां च
यद्दानमिष्टं तदभिधीयते’ () इति मनुः । ‘इष्ट-
माशंसितेऽपि स्यात्पूजिते प्रेयसि त्रिषु । सप्ततन्तौ पुमान्,

ह्रीवे संस्कारे कृतकर्मणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'इष्टकर्मणः' ॥

पूर्ते खातादिकर्मणि ।

प्तिवति ॥ खातं पुष्करिणीखननमादिर्यस्य देवालयारा-
मादिनिर्माणस्य । खातादि च तत्कर्म च क्रिया तस्मिन् ।
पूरणम् । पूर्यन्ते स्र वा । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प०
से०) । भावे (३।३।११४) कर्मणि (३।२।१०२) वा
क्तः । 'न ध्याख्या—' (८।२।५७) इति निष्ठानत्वं न ।
'पुष्करिण्यः सभावापीदेवतायतनानि च । आरामाश्च विशेषेण
पूर्ते कर्म विनिर्दिशेत्' इति स्मृतिः । 'पूर्ते त्रिषु पूरिते
स्यात्क्रीबं खातादिकर्मणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'पूर्तकर्मणः' ॥

अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः ॥ २८ ॥

अम्रिति ॥ अमृतमिव । अमृतसाधनत्वात् । 'अमृतं
यज्ञशेषे स्यात् पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च
ना धन्वन्तरिदेवयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विशि-
ष्टैरघते । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'उपसर्गेऽदः'
(३।३।५९) इत्यप् । 'घञपोश्च' (२।४।३८) इति घस्त्व
॥ (१) ॥*॥ यज्ञस्य शेषो होमावशिष्टाज्यपुरोडाशादिः ।
देवपित्रतिथिगुर्वादिभुक्तस्य शेषः । तयोः । 'यज्ञियशे-
षस्य' क्रमेणैकैकम् ॥

त्यागो विहायितं दानमुत्सर्जनविसर्जने ।

विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥ २९ ॥
प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः ।

त्येति ॥ त्यजनम् । 'त्यज हानौ' (भ्वा० प० अ०) ।
घञ् (३।३।१८) । 'त्यागो दाने च वर्जने' (इति मे-
दिनी) ॥ (१) ॥*॥ विहायनम् । हाको (जु० प० अ०)
प्यन्ताद्भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (२) ॥*॥ दत्तम् ।
दाजः (जु० प० अ०) भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'दानं
गजमदे त्यागे पालनच्छेदशुद्धिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(३) ॥*॥ सृजेः (तु० प० अ०) च ल्युट् (३।३।११५)
॥ (४) ॥*॥ 'विसर्जनं परित्यागे दाने संप्रेषणेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ विपूर्वात् 'श्रणु दाने' इति
चुरादेश्च ॥ (६) ॥*॥ वितरतेश्च ॥ (७) ॥*॥ 'स्पृश
संस्पर्शे' (तु० प० अ०) । 'स्पर्शनो मारुते पुंसि दाने
स्पर्शे नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ (८) ॥*॥ 'पद गतौ'
(दि० आ० अ०) । प्यन्तः । 'प्रतिपादनं तु दाने च प्रति-

पत्तौ प्रबोधने' इति मेदिनी ॥ (९) ॥*॥ 'दिश अति-
सर्जने' (तु० उ० अ०) ॥ (१०) ॥*॥ 'डुवप्' (भ्वा०
उ० अ०) ॥ (११) ॥*॥ 'वृजी वर्जने' (अ० आ०, रु०
प०, चु० उ० से०) ॥ (१२) ॥*॥ हन्ति दुरितम-
नया । 'हन्तेरंह च' (उ० ४।६२) इत्यतिः । 'अंहति-
स्त्यागरोगयोः' इति हैमः ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश
'दानस्य' ॥

मृतार्थं तदहे दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदैहिकम् ॥ ३० ॥

म्रिति ॥ मृतायेदम् । 'अर्थेन नित्यसमासः' (२।१।
३६) । तच्च तदहश्च । 'तस्याहः' इति वा । 'राजाह—'
(५।४।९१) इति टच् । तदहे प्रेतदिने । देहादूर्ध्वम् ।
ऊर्ध्वदेहः । राजदन्तादिः (२।२।३१) ऊर्ध्वदेहे भवम् ।
अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ् । अनुशतिकादि-
त्वात् (७।३।२०) उभयपदवृद्धिः ॥*॥ केचिदुत्तरपद-
वृद्धिं नेच्छन्ति ॥ (१) ॥*॥ प्रेतमुद्दिश्य मरणदिनमारभ्य
संपिण्डीकरणपर्यन्तं प्रत्यहं दीयमानस्य जलपिण्डादेरेकम् ।
'तदहर्दानम्' इति पाठे तु समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टच् ।
'और्ध्वदैहिकदानस्य' एकम् ॥

पितृदानं निवापः स्यात्

पीति ॥ पितृभ्यो दानम् ॥ (१) ॥*॥ न्युप्यते, नि-
वपनं वा । 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि (३।३।
१९) भावे (३।३।१८) वा घञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स-
पिण्डनादूर्ध्वं पितृद्देशेन दानस्य' ॥

श्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः ।

श्रेति ॥ श्रद्धावास्ति । 'प्रज्ञाश्रद्धा—' (५।२।१०१)
इति णः ॥ (१) ॥*॥ तेषां पितृणां कर्म । शास्त्रविधा-
नेन ॥*॥ एकम् 'श्राद्धकर्मणः' ॥

अन्वाहार्यं मासिकः

अन्वेति ॥ अनु आ ह्रियते । 'हृञ् हरणे' (भ्वा०
उ० अ०) । 'ऋहलोर्प्यत्' (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥
मासे भवम् । 'कालाट्टुञ्' (४।३।११) ॥ (२) ॥*॥
'पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम्' (३।१२२)
इति मनुः ॥ द्वे 'मासिकस्य' ॥

अंशोऽष्टमोऽहः कुतपोऽस्त्रियाम् ॥ ३१ ॥

अंश इति ॥ पञ्चदशमुहूर्तात्मिकस्य दिनस्याष्टमो
भागः । कुत्सितं तपति । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) ।
'संज्ञायाम्—' (३।२।४६) इति खच् । 'अनव्ययस्य' (६।

३।६६) इत्यनुवृत्तेर्न सुम् (६।३।६७) । यद्वा कुं सुवं त-
पति । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न सुम् । 'दिवसस्याष्टमे
भागे मन्दीभवति भास्करः । स कालः कुतपो ज्ञेयः पि-
तृणां दत्तमक्षयम्' इति शातातपः । 'कुतपोऽस्त्रियां दौ-
हित्रे वाद्ये छागजकुम्बले । कुशे दिनस्याष्टमांशे ना सूर्ये'
'कुंतपी पुनः । विदसारिकायाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'अहोष्टमभागस्य' ॥

पर्येषणा परीष्टिश्चान्वेषणा च गवेषणा ।

पेति ॥ 'इषेरनिच्छार्थस्य' (वा० ३।३।१०७) युच्
'परेर्वा' (वा० ३।३।१०७) ॥ (१) ॥*॥ पक्षे क्तिन् (३।३।
९४) । 'परीष्टिः परिचर्यायां प्राकाम्येऽन्वेषणे स्त्रियाम्'
इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ 'गवेष मार्गणे' । चुरादिण्यन्ताद्युच्
(३।३।१०७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'धर्माद्यन्वेष-
णस्य' ॥

सनिस्त्वध्येषणा

सेति ॥ सननम् । 'षणु दाने' (तु० उ० से०) । इच्
(उ० ४।१।१८) ॥ (१) ॥*॥ अध्येषणम् । इषेः प्राक्-
युच् (वा० ३।३।१०७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गुर्वाद्याराध-
नस्य' ।—गुर्वादेः प्रार्थनया कचिदर्थे नियोजनस्य—
इति स्वामी ॥

याच्नाभिशस्तिर्याचनार्थना ॥३२॥

येति ॥ याचनम् । 'डु याचु याच्नायाम्' (भ्वा० उ०
से०) । 'यजयाच—' (३।३।९०) इति नङ् । अभिशंस-
नम् । 'शंसु स्तुतौ याचने च' (भ्वा० प० से०) । क्तिन्
(३।३।९४) । 'अभिशस्तिः पुनर्लोकपवादे प्रार्थितेऽपि
च' इति हैमः ॥*॥ स्वामी तु—अभिषसनम् । 'षस
स्वप्ने' (अ० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । सुषामादि-
त्वात् (८।३।९८) 'पूर्वपदात्' (८।३।१०६) इति वा ष-
त्वम् । (अभिषस्तिः) ।—इत्यवोचत् ॥ (२) ॥*॥ याचेः
चुरादि(स्वार्थिक)ण्यन्तात् 'ण्यास—' (३।३।१०७) इति
युच् ॥ (३) ॥*॥ एवम् 'अर्थ याच्नायाम्' (चु० उ०
से०) । युच् (३।३।१०७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'याचनस्य' ॥

षट् तु त्रिषु

पेति ॥ आगन्तुपर्यन्ताः षट् ॥

१—हैमविश्वसंवादप्राप्तप्राप्तप्राप्तमेदिनीपुस्तके 'कुणपी' इति
पाठस्योपलम्भेन प्रकृतानुपयुक्तमिदम् ॥

अर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि ।

अर्घ्येति ॥ अर्घायेदम् । 'पादार्घ्याभ्यां च' (५।३।२४)
इति यत् । अर्घार्थे जले ॥ (१) ॥*॥ पादायेदम् ॥ (१)
॥*॥ एकैकम् 'अर्घ्यपाद्ययोः' ॥

क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि ३३

केति ॥ अतिथय इदम् । 'अतिथेर्न्यः' (५।५।२६)
॥ (१) ॥*॥ अतिथौ साधु । 'पथ्यतिथि—' (४।४।
१०४) इति ढञ् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'आतिथ्यस्य' ॥

स्युरावेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृहागते ।

स्युरिति ॥ 'वेशो वेश्यागृहे गृहे' (इति मेदिनी) ।
अवेशेऽगृहे भवः । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०)
ठञ् । 'नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं सांगतिकं तथा' (म०
३।१०३) ॥ (१) ॥*॥ आगच्छति । 'सितनिगमि—'
(उ० १।६९) इति तुन् ॥ (२) ॥*॥ अतति । 'ऋत-
न्यञ्जि—' (उ० ४।२) इति इथिन् । 'अध्वनीनोऽतिथि-
र्ज्ञेयः' इति स्मृतिः । 'अतिथिः कुशपुत्रे स्यात्पुमानागन्तु-
केऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ । 'प्राद्युणस्त्वतिथिर्द्वयोः'
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गृहागतस्य' ॥

पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चाहणाः समाः ३४

प्विति ॥ पूजनम् । 'पूज पूजायाम्' (चु० प० से०)
'चिन्तिपूजि—' (३।३।१०५) इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ नम-
स्करणम् । 'नमोवरिवस्—' (३।३।१९) इति क्यच् । 'अ
प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इत्यकारः ॥ (२) ॥*॥ चायनम्
'चायू पूजानिशामनयोः' (भ्वा० उ० से०) । 'वायतेः
क्तिनि चिभावो वाच्यः' () ॥ (३) ॥*॥ क-
ण्डादौ 'सपर पूजायाम्' इति पठ्यते । यक् (३।३।२७) ।
'अ प्रत्ययात्' (३।३।२०२) ॥ (४) ॥*॥ 'अर्ह पूजा-
याम्' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३)
इत्यः ॥ (५) ॥*॥ 'अर्ह पूजायाम्' चुरादिः । 'ण्यास-
श्रन्थ—' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (६) ॥*॥ षट्
'पूजनस्य' ॥

वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासना ।

वेति ॥ वरिवसः करणम् । 'वरिवस्' शब्दः पूजार्थः ।
'नमोवरिवस्—' (३।३।१९) इति क्यच् । 'अ प्रत्ययात्'
(३।३।१०२) ॥ (१) ॥*॥ शुश्रूषणम् । 'श्रु श्रवणे'
(भ्वा० प० अ०) । सन्नन्तः । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।

१०२) ॥*॥ परिचरणम् । 'परिचर्यापरिसर्या—' (वा० ३।३।१०१) इति परिचर्या निपात्यते । 'परिचर्या-
नुपसर्गैः' इति भागुरिः ॥ (३) ॥*॥ उपासनम् ।
'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । 'ण्यास—' (३।३।
१०७) इति युच् ॥*॥ 'उपासनम्' इति पाठे ल्युट्
(३।३।११५) । 'उपासनं शराभ्यासेऽप्युपास्तावासनेऽपि
च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सेवायाः' ॥

ब्रज्याटाव्या पर्यटनम्

चेति ॥ 'ब्रज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ब्रजयजोः—'
(३।३।९८) इति भावे क्यप् ॥ (१) ॥*॥ अटनम् ।
'—परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाव्यानामुपसंख्यानम्' (वा० ३।
३।१०१) इत्यटाव्या निपातिता ॥ (२) ॥*॥ ल्युट्
(३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ 'अटा पर्यटनं भ्रमः' इति
रत्नकोषादटापि ॥*॥ त्रीणि 'अटनस्य' ॥

चर्या त्वीर्यापथस्थितिः ॥ ३५ ॥

चेति ॥ चरणम् । 'गदमदचरयमश्च—' (३।१।१००)
इति यत् । यद्वा 'परिचर्या' इत्यत्र 'परि' इत्यस्या विव-
क्षणात् 'चर्या' इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ईर्यते ज्ञायते ।
'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । ई-
र्यायाः पन्थाः । 'ऋक्पूर—' (५।४।७४) इत्यः 'ईर्यापथे
ध्यानाद्युपाये परित्राजकादीनां स्थितेः' एकम् ॥

उपस्पर्शस्त्वाचमनम्

उपेति ॥ उपस्पर्शनम् । 'स्पृश संस्पर्शे' (तु० प०
अ०) । घञ् (३।३।१८) । यद्वा उपस्पृश्यन्ते वारीण्यत्र ।
'हृलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपस्पर्शः स्पर्श-
मात्रे स्नानाचमनयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११५) ॥
आचम्यतेऽम्भोत्र । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) वा
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आचमनस्य' ॥

अथ मौनमभाषणम् ।

अथेति ॥ मुनेः कर्म, भावो वा । 'इगन्ताच्च—' (५।
१।१३१) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ न भाषणम् । 'भाष
वक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । भावे ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मौनस्य' ॥

आनुपूर्वी स्त्रियां वावृत्परिपाटी अनुक्रमः ॥ ३६ ॥

१—'उपस्पृश्यते खान्यत्र' इत्यपि पाठः ॥

पर्यायश्च

आन्विति ॥ पूर्वं पूर्वम् । पूर्वानुक्रमेण वा । वी-
प्सायां योग्यतायां वाच्ययीभावः (२।१।६) । अनुपूर्वं भावः ।
'वर्णदृढादिभ्यः' (५।१।१२३) इति घ्यञ् । षित्वात्
(४।१।४१) ङीष् । 'हृलस्तद्धितस्य' (६।४।१५०) इति
यलोपः । 'स्त्रियां वा' इति पक्षे ह्रीवता । (आनुपूर्व्यम्)
॥ (१) ॥*॥ आवर्तनम् । अत्र वा । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा०
आ० से०) । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (२)
॥*॥ परिपाटनम् । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) स्वार्थ-
ण्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । द्विवचनत्वान्न
यण् ॥ (३) ॥*॥ अनुक्रमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे'
(भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोप-
देशस्य—' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (४) ॥*॥ प-
र्यायणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'परावनुपात्यय
इणः' (३।३।३८) इति घञ् । 'पर्यायः प्रकारेऽवसरे
क्रमे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'क्रमस्य' ॥

अतिपातस्तु स्यात्पर्यय उपात्ययः ।

अतीति ॥ अतिक्रम्य पतनम् । 'पतु गतौ' (भ्वा०
प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ पर्यायणम् । 'इण्
गतौ' (अ० प० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥
उपगतस्यातिक्रम्यायनम् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'क्रमोलङ्घनस्य' ॥

नियमो व्रतमस्त्री

नीति ॥ नियमनम् । 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३)
इत्यप् । 'नियमो यत्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चये व्रते' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ त्रियते । 'वृञ्' (स्वा० उ० से०)
'वृङ्' (क्या० आ० से०) वा । 'पृषिरङ्गिभ्यां कित्' (उ०
३।१११) इत्यतच् वाहुलकाद्वृञ्-वृङ्भ्यामपि । कित्वान्न
गुणः । यद्वा व्रजन्यनेन स्वर्गम् । 'गोचरसंचर—' (३।३।
११९) इति घः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'व्रतमात्रस्य' ॥

तच्चोपवासादि पुण्यकम् ॥ ३७ ॥

तेति ॥ उपवास आदिर्यस्य कृच्छ्रचान्द्रायणप्राजापत्य-

१—'कृदिकारात्' (गण० ४।१।४५) इति ङीष् परिपाटी
च । 'कृता लङ्कामर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना' इति पूर्वप्रयोगः—
इति सुकुटः ॥

नक्तभोजनादेः, तदुपवासादि व्रतम् । पुण्यमेव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'उपवासादेर्विहितव्रतस्य' ॥

औपवस्तं तूपवासः

औपेति ॥ उपवसनम् । 'वसु स्तम्भे' (दि० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) । अनेकार्थत्वादभोजने वृत्तिः । प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) 'औपवस्तम्' ॥*॥ क्वचित् 'औपवस्त्रम्' इति पाठः । उपवसति । वृच् (३।१।३३) । उपवस्तुरिदं कर्म । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ उपवसनम् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥*॥ भावे क्ते (३।३।११४) 'उपोषितम्' ॥*॥ उपोषणं तु 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) इत्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भोजनविरहस्य' ॥

विवेकः पृथगात्मता ।

वीति ॥ विवेचनम् । 'विचिर् पृथग्भावे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'विवेकः स्याज्जलद्रोण्यां पृथग्भावविचारयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पृथगात्मा यस्य सः । तस्य भावः । तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रकृतिपुरुषादिभेदज्ञानस्य' ॥

स्याद्ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनार्थिः

स्यादिति ॥ ब्रह्मणो वेदस्य तपसो वा वर्चः । 'ब्रह्म-हस्तिभ्यां वर्चसः' (५।४।७८) इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ वृत्तं चाचारः, अध्ययनं च गुरुमुखाद्वेदाक्षरग्रहणम् । तयोर्ऋद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ब्रह्मवर्चसस्य' ॥

अथाञ्जलिः ॥ ३८ ॥

पाठे ब्रह्माञ्जलिः

अथेति ॥ ब्रह्मणोऽञ्जलिः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वेद-पाठकाले कृतस्याञ्जलेः' ॥

पाठे विप्रुषो ब्रह्मविन्दवः ।

पेति ॥ वेदपाठे सुखान्निर्गतविन्दवः । ब्रह्मणो विन्दवः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मुखनिर्गतविन्दूनाम्' ॥

ध्यानयोगासने ब्रह्मासनम्

ध्येति ॥ ध्यानं प्रत्ययैकतानता च, योगश्चित्तवृत्तिनिरोधश्च, तयोरसनम् । यद्वा ध्यानस्य योग उपायः । ध्यानमेव योगो वा । तस्यासनं स्वस्तिकसिद्धपद्मादि । ब्रह्मणः संबन्धि आसनम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्रह्मासनस्य' ॥

कल्पे विधिक्रमौ ॥ ३९ ॥

केति ॥ कल्पते । अनेन वा । 'कृप् सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३३) । घञ् (३।३।१८) वा । 'कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' (इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ वेधनम् । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । यद्वा विधानम् । अनेन वा । घञः (जु० प० अ०) । 'उप-सर्गे घोः किः' (३।३।९२) । 'विधिर्ना नियतौ काले विधाने परमेष्ठिनि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ क्रमणम् । अनेन वा । घञ् (३।३।१८, १९) । 'नोदात्तोप-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'क्रमश्चानुक्रमे शक्तौ कल्पे चाक्रमणेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विधानस्य' ॥

मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पो

म्विति ॥ मुखमिव । 'शास्त्रादिभ्यो यः' (५।३।१०३) । 'व्रीहिभिर्यजेत' इति यथा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आद्यविधेः' ॥

अनुकल्पस्ततोऽधमः ।

अन्विति ॥ अनु हीनः कल्पः । प्रादिसमासः (वा० २।२।१८) ॥ (१) ॥*॥ ब्रीह्यभावे 'नीवारैः' इति यथा ॥*॥ एकं 'गौणविधेः' ॥

संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः ॥ ४० ॥

समिति ॥ संस्कार उपनयनं पूर्वं यत्र तत् । श्रुतेर्ग्रहणम् । उपाक्रियतेऽनेन । ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वेदपाठारम्भविधिविशेषस्य' ॥

समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे ।

सेति ॥ पादयोर्ग्रहणं स्पर्शः ॥ (१) ॥*॥ अभिमुखीकरणार्थं वादनम् । वद संदेशवचने' चुरादिः । ल्युट् (३।३।११५) । अभिमुख्येन वाद्यते आशीः कार्यतेऽनेन इति वा । ण्यन्ताद्धदेः करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नामोच्चारणपूर्वकसंस्कृतप्रयोगेण नमस्कारस्य' ॥

भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी ४१

भीति ॥ भिक्षणशीलः । 'भिक्ष यच्चायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'सनाशंसभिक्ष उः' (३।२।१६८) ॥ (१) ॥*॥ परित्यज्य सर्वं व्रजति । 'व्रज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'परौ व्रजेः षः पदान्ते' (उ० २।५९) इति

किप् दीर्घश्च पदान्तविषये षत्वं च ।—विण्—इति तु स्वामिनः प्रमादः । उणादौ विणोऽप्रकृतत्वात् ॥ (२) ॥*॥ कर्मन्देन प्रोक्तं मिश्रसूत्रमधीते । ‘कर्मन्दकृशाश्वादिनिः’ (४।३।१११) ॥ (३) ॥*॥ पराशरस्य गोत्रापत्यम् । ‘गर्गादिभ्यो यञ्’ (४।१।१०५) । पाराशर्येण प्रोक्तं मिश्रसूत्रमधीते । ‘पाराशर्यशिलालिभ्याम्—’ (४।३।११०) इति णिनिः ॥ (४) ॥*॥ मस्कनम् । ‘मस्क गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरः । मस्करो ज्ञानं गतिर्वास्यास्ति । ‘मस्करमस्करिणौ’ (६।१।१५४) इति इनिः । यद्वा मस्करो वेणुरस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । यद्वा मौ कर्तुं कर्म निषेद्धं शीलमस्य । ‘मस्करमस्करिणौ—’ (६।१।१५४) इति साधुः । यद्वा मकुर इव शुद्धमन्तःकरणमस्यास्ति । प्राग्वन्निपातः । यद्वा मङ्कते । ‘मकि मण्डने’ (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् । मकरो निधिभेदोऽस्यास्ति । प्राग्वन्निपातः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘संन्यासिनः’ ॥

तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी

तेति ॥ तपोऽस्यास्ति । ‘तपःसहस्राभ्याम्’ (५।२।१०२) इति विनिः । ‘तपस्वी तापसे चानुकम्प्ये त्रिष्वथ योषिति । मांसिकाकटुरोहिण्योः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ‘अण् च’ (५।२।१०३) ॥ (२) ॥*॥ परिकाङ्क्षितुं शीलमस्य । ‘काक्षि कामे परिवर्जने’ (भ्वा० प० से०) । ‘सुपि—’ (३।२।७८) इति णिनिः । पृषोदरादिः । यद्वा पारमत्रास्ति इनिः (५।२।११५) । पारि ब्रह्मज्ञानं काङ्क्षति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘तपस्विनः’ ॥

वाचंयमो मुनिः ।

वेति ॥ वाचं यच्छति । ‘यम उपरमे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘वाचि यमो व्रते’ (३।२।४०) इति खच् । ‘वाचंयमपुरंदरौ च’ (६।३।६९) ॥ (१) ॥*॥ मन्यते । ‘मन ज्ञाने’ (दि० आ० अ०) । ‘मनेरुच्च’ (उ० ४।१२३) इतीन् । ‘मुनिः पुंसि वसिष्ठादौ वज्रसेनतरौ जिने’ (इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मौनव्रतिनः’ ॥

१—इदं तु ‘मस्करिग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथं ‘मस्करी परिव्राजकः’ इति । इनिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम्, मस्करोऽस्यास्तीति मस्करी । न वै मस्करो यस्यास्तीति मस्करी परिव्राजकः’ इति भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ २—इदमेव ‘किं तर्हि । सा कृत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसी, इत्याह । अतो मस्करी परिव्राजकः’ इति भाष्यसंमतम् ॥

तपःक्लेशसहो दान्तः

तेति ॥ तपसः क्लेशः । सहते । ‘बह मर्षणे’ (भ्वा० आ० अ०) अच् (३।२।१३४) । तपःक्लेशस्य सहः ॥ (१) ॥*॥ दाम्यति स्म । ‘दसु उपशमे’ (दि० प० अ०) । ‘गत्यर्था—’ (३।४।७२) इति क्तः । ‘यस्य विभाषा’ (७।२।१५) इति नेट् । ‘अनुनासिकस्य—’ (६।४।१५) इति दीर्घः ।—‘वा दान्त—’ (७।२।२७) इति साधुः इति स्वामिनः प्रमादः । तस्य णिजन्तात्कर्मकान्तविषयत्वात् । ‘दान्तस्तु दमितेऽपि स्यात्तपःक्लेशसहे त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘तपःक्लेशसहस्य’ ॥

वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ॥४२॥

वेति ॥ वर्णः स्तुतिरस्यास्ति । ‘वर्णाद्ब्रह्मचारिणि’ (५।२।१३४) इतीनिः । ‘वर्णी स्याल्लेखके चित्रकरेऽपि ब्रह्मचारिणि’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ ब्रह्म वेदाध्ययनव्रतं धरति । तच्छीलो वा ‘व्रते’ (३।२।८०) इति ‘सुपि—’ (३।२।७८) इति वा णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘ब्रह्मचारिणः’ ॥

ऋषयः सत्यवचसः

ऋषेति ॥ ऋषन्ति जानन्ति । ‘ऋषी गतौ’ (तु० प० से०) । ‘इगुपधाकित्’ (उ० ४।१२०) इतीन् । ऋषिर्वेदे वसिष्ठादौ दीधितौ च पुमानयम्’ (इति मेदिनी) । स्त्रियां वा ङीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (१) ॥*॥ सत्यं वचो येषाम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘ऋषिसामान्यस्य’ ॥

स्नातकस्त्वाप्लवव्रती ।

स्नेति ॥ स्नाति स्म । ‘ष्णा शौचे’ (अ० प० अ०) । ‘गत्यर्था—’ (३।४।७२) इति क्तः । ‘संज्ञायां कन्’ (५।३।७५) ।—‘स्नाताद्वेदसमाप्तौ’ (ग० ५।४।२९) इति कन्—इति मुकुटः । तन्न । उक्तवचनादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ आ प्लवते । ‘प्लुङ् गतौ’ (भ्वा० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । आप्लवश्चासौ व्रती च ॥*॥ ‘आप्लवव्रती’ इति पाठे ‘गत्यर्था—’ (३।४।७२) इति क्तः । मुकुटस्तु—आप्लव आप्लतं वा स्नानम् । तत्र व्रती नित्यस्नायी

१—रिषिर्व्यञ्जनादिश्च । ‘विद्याविदग्धमतयो रिषयः प्रवृद्धाः’ इति बालपण्डितजातकात् । ते च सप्तविधाः—‘...महर्षिर्देवर्षिर्ब्रह्मर्षिर्परमर्षयः । काण्डर्षिश्च श्रुतर्षिश्च.....क्रमवराः’ इति रत्नकोषः—इति मुकुटः ॥ २—इदं तु यावादिगणे (५।४।२९) अस्थोपलम्भादकिञ्चित्करम् ॥

इत्याह ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समाप्तवेदव्रतस्याश्रमान्तर-
मगतस्य' ॥

ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते ॥४३॥

ये इति ॥ इन्द्रियाणां ग्रामः । निर्जित इन्द्रियग्रामो
यैस्ते ॥ (१) ॥*॥ यमनम् । 'यम उपरमे' (भ्वा० प०
अ०) । भावे क्तः (३।३।११४) । मलोपः (६।४।३७) ।
यतमुपरमणमस्ति नित्यं वा येषाम् । 'अतः' (५।२।११५)
इतीनिः ॥ (१) ॥*॥ यतन्ते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा०
आ० से०) । इन् (उ०४।११८) । —'यमेस्तिक्' इति
त्वपाणिनीयम् । 'यति स्त्री पाठविच्छेदे निकारयतिनोः
पुमान्' (इति मेदिनी) । अत्र पक्षे यमः क्तिच् (३।३।
१७४) अपि सुवचः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'निर्जितसर्वे-
न्द्रियस्य' ॥

यः स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ ।
स्थाण्डिलश्च

य इति ॥ स्थण्डिले शेते । 'व्रते' (३।२।८०) इति
इनिः ॥ (१) ॥*॥ 'स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते' (४।२।
१५) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनास्तृतभूमिशयन-
व्रतिनः' ॥

अथ विरजस्तमसः स्युर्द्वयातिगाः ॥४४॥

अथेति ॥ रजस्तमोभ्यां विगताः । 'निरादयः—'
(वा० २।२।१८) इति समासः । विगते रजस्तमसी येभ्यः
इति वा ॥ (१) ॥*॥ द्वयमतिगच्छन्ति । 'अन्येष्वपि—'
(वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निवृत्तर-
जस्तमोगुणानाम्' ॥

पवित्रः प्रयतः पूतः

पेति ॥ पवते । 'पूङ् पवने' (भ्वा० आ० से०) । पु-
नाति । 'पूङ् पवने' (क्या० उ० से०) वा । 'अशित्रा-
दिभ्य इत्रोत्रौ' (उ० ४।१७३) । 'पवित्रं वर्षणे कुशे ।
ताम्रे पयसि च ह्नीवं मेध्ये स्यादभिधेयवत्' (इति मे-
दिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रयच्छति स्म । यमेरकर्मकत्वात्क-
र्तरि क्तः (३।४।७२) । यद्वा प्रयतते । 'यती प्रयत्ने'
(भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥
पवते स्म । 'पूङ् पवने' (भ्वा० आ० से०) । 'गत्यर्था—'
(३।४।७२) इति क्तः । 'पूतं त्रिषु पवित्रे च शटिते
बहुलीकृते' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पवित्रस्य' ॥

पाषण्डाः सर्वलिङ्गिनः ।

पेति ॥ पापं सनोति । 'षण् दाने' (त० उ० से०) ।
सनति । 'षण संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) वा । 'अमन्ताङुः'
(उ० १।११४) । पृषोदरादिः (३।३।१०९) । सू-
र्धन्यमध्यः ॥*॥ कवर्गद्वितीयमध्यपाठे तु पाषण्डयति ।
'खडि भेदने' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
'पालनाच्च त्रयीधर्मः पाशब्देन निगद्यते । तं खण्डयन्ति
ते यस्मात् पाषण्डास्तेन हेतुना' ॥ (१) ॥*॥ सर्वाणि
च तानि लिङ्गानि, सर्वेषां लिङ्गानि वा, सर्वलिङ्गानि
सन्ति येषाम् । 'अतः' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'दुःशास्त्रवर्तिषु' ॥

पालाशो दण्ड आषाढो व्रते

पेति ॥ आषाढी पूर्णिमा प्रयोजनमस्य । 'विशाखा-
षाढादण् मन्थदण्डयोः' (५।१।११०) इत्यण् । 'आ-
षाढो व्रतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते । स्त्री पूर्णिमायाम्'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पलाशस्य विकारः । 'प-
लाशादिभ्यो वा' (४।३।१४१) इत्यञ् ॥*॥ व्रते ब्रह्म-
चर्ये ॥*॥ एकम् 'पालाशदण्डस्य' ॥

राम्भस्तु वैणवः ॥ ४५ ॥

रेति ॥ 'रम्भा कदल्यप्सरसोर्ना वेणौ वानरान्तरे'
इति मेदिनी । रम्भस्य वेणोर्विकारः । प्राग्वदञ् (४।३।
१४१) ॥ (१) ॥*॥ व्रत इत्येव । अन्यत्र वैणव एव
॥*॥ एकम् 'वैणवदण्डस्य' ॥

अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी

अस्त्रीति ॥ कस्य प्रजापतेर्जलस्य वा मण्डः सारः ।
तं लाति लभते वा । मितद्वादिः (वा० ३।२।१८०) ।
मण्डनम् । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । घञ्
कुणति । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु० प० से०) । 'अ-
मन्ताङुः' (उ० १।११४) । 'जानपद—' (४।१४२)
इति ङीष् । 'कुण्डमग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी
कमण्डलौ, जारात्पतिवत्नीसुते पुमान् । पिठरे तु न ना'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सुतायां तु जातिलक्षणो
ङीष् ॥*॥ द्वे 'व्रतिनां जलपात्रस्य' ॥

व्रतिनामासनं वृषी ।

१—इदं च प्रागपि 'अमृते जारजः कुण्डः' इत्येतद्व्याख्या-
यामभिहितम् ॥

वेति ॥ ब्रुवन्तः सीदन्त्यस्याम् । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । वर्षति सुखं वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध—' (२।१।१३५) इति दन्त्यान्ते कः । गौरादिः (४।१।४१) । मूर्धन्यान्तः ॥*॥ 'अतसी वृसी मांसी' इत्यन्ते चन्द्रगोमिदर्शनादन्त्यान्तापि ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ब्रह्मचर्याद्यासनस्य' ॥

अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री

अजीति ॥ अजति । अन्यते, वा । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अजेरज च' (उ० २।४८) इतीनच् ॥ (१) ॥*॥ चरति । चर्यते, वा । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) । 'चर्म कृतौ च फलके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कृत्यते । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'कृत्तिश्चर्मत्वचोर्भूजे कृत्तिकायां द्वयं स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मृगादेश्चर्मणि' ॥

भैक्षं भिक्षाकदम्बकम् ॥४६॥

भायिति ॥ भिक्ष्यते । 'भिक्ष याच्ञायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०२) इत्यः । भिक्षाणां समूहः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भिक्षाद्रव्यस्य' ॥

स्वाध्यायः स्याज्जपः

स्वेति ॥ सु अतीव आवृत्त्या अध्ययनम् । 'इङश्च' (३।३।२१) इति घञ् । स्वार्थमध्ययनं वा ॥ (१) ॥*॥ जपनम् । 'जप मानसे च' (भ्वा० प० से०) । 'व्यधजपोः' (३।३।६१) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेदाध्ययनस्य' ॥

सुत्याभिषवः सवनं च सा ।

स्विति ॥ सवनम् । 'षुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० से०) 'संज्ञायां समज—' (३।३।९९) इति क्यप् ॥ (१) ॥*॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'उपसर्गात्—' (८।३।६५) इति

षत्वम् । 'भवेदभिषवः स्नाने मद्यसंधानयज्ञयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'ल्युट् च' (३।३।११५) । 'सवनं त्वध्वरे स्नाने सोमनिर्दलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ 'सा' इति सुत्या ॥*॥ त्रीणि 'सोमलताकण्डनस्य' ॥

सर्वेनसामपध्वंसि जप्यं त्रिध्वमर्षणम् ॥ ४७ ॥

सेति ॥ सर्वाणि एनांसि मानसादिपापानि अपध्वंसयितुं शीलमस्य । 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः । जप्यते । 'जप मानसे च' (भ्वा० प० से०) । 'पोरदुपधात्' (३।१।९८) इति यत् ॥*॥ अधं मर्षति । 'मृषु सहने' (भ्वा० प० से०) । सहनमभिभवः । यद्वा मृष्यति । ल्युट् (३।३।११३) । स्त्रियां टित्वात् (४।१।१५) ङीष् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अधमर्षणस्य' ॥

दर्शश्च पौर्णमासश्च यागौ पक्षान्तयोः पृथक् ।

देति ॥ दर्श अमावास्यायां क्रियमाणत्वादुपचाराद्दर्शशब्देन याग उच्यते । 'पक्षान्तेष्टौ दर्शने च दर्शः सूर्येन्दुसंगमे' । ('दर्शस्तु स्यादमावास्या यागमेदावलोकने' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पौर्णमास्यां भवः । 'संधिवेलाद्युतु—' (४।३।१६) इत्यण् । 'पौर्णमासः पुमान्यज्ञभेदे स्त्री पूर्णिमातिथौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पक्षान्तयोरमावास्यापौर्णमासयोः । पृथग् भिन्नौ । न तु पर्यायः 'दर्शपौर्णमासयोः' क्रमेणैकैकम् ॥

शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः ॥ ४८ ॥

शेति ॥ यच्छति । अनेन वा । यमनं वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इत्यप् वा । 'यमोऽन्यलिङ्गो यमजे ना काके शमने शनौ । शरीरसाधनापेक्षनित्यकर्मणि संयमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शरीरमात्रेण साध्यं यावज्जीवं कार्यं सत्यास्तेयाहिंसादि यत् तस्यैकम् 'नैत्यिककर्मणः' ॥

नियमस्तु स यत्कर्मानित्यमागन्तुसाधनम् ।

नीति ॥ यत् कर्म अनित्यं न तु यावज्जीवं कर्तव्यम्, आगन्तुभिः कादाचित्कैः कामनया समयविशेषादिभिः साधनैः साध्यमुपवासस्नानजपादि । तत् । नियमः । प्रा-

१—'गण्डूषा मञ्जूषा वृषी' इति मूर्धन्यान्तेषु लिङ्गकारिका—इति मुकुटः ॥ २—'बाहुलकाद् घञ् । जापः' इति रक्षितः ॥ तेन शूद्रस्य मन्त्रजापं प्रत्यनधिकारात्' () इत्यादिसिद्धिः—इति मुकुटः ॥ 'प्रजापो ब्राह्मण इव क्षत्रियोऽपि लिप्यते पापैः' इति दमयन्तीशेषाच्च ॥ तद्व्याख्यायां चण्डपालश्च 'जपनं जापः' इत्यभिहितवान् ॥

१—तथा च पातजलसूत्रम् 'अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः' (२।३०) इति ॥ २—तथा च पातजलसूत्रम् 'शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः' (२।३२) इति ॥

ग्वत् । 'नियमो यन्नगायां च प्रतिज्ञानिश्चये व्रते' (इति मेदिनी) ॥*॥ एकम् 'नियमस्य' ॥

उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्धते दक्षिणे करे ॥ ४९ ॥

उपेति ॥ प्रोद्धते बहिष्कृते सति वामस्कन्धार्पितम् । यज्ञस्य सूत्रम् यज्ञार्थं धृतं सूत्रं वा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (२) ॥*॥ उपवीयते स्म । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'अजेर्व्यघ्नयोः' (२। ४।५६) । 'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०) वा । क्तः (३।२।१०२) । यद्वा उपाजति स्म । उपवेति स्म वा । 'गत्यर्था' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'यज्ञोपवीतस्य' ॥

प्राचीनावीतमन्यस्मिन्

प्रेति ॥ प्राचीनं प्रदक्षिणम् आवीयते स्म । प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ अन्यस्मिन् वामकरे प्रोद्धते सति ॥*॥ एकम् 'विपरीतधृतयज्ञोपवीतस्य' ॥

निवीतं कण्ठलम्बितम् ।

नीति ॥ नि वीयते स्म । प्राग्वत् । नि अधोभागे वीतं गमनमस्य वा । 'नि' इति प्रकृते 'राश्यधोभावविन्यासे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कण्ठलम्बितम् ॥*॥ एकं 'करद्वये बहिष्कृते सति ऋजुभावेन स्थापितयज्ञसूत्रस्य' ॥

अङ्गुल्यग्रे तीर्थं दैवम्

अङ्गुग्विति ॥ अङ्गुलीनामग्रे । देवानामिदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । देवो देवतास्य 'सास्य देवता' (४।१।२४) इत्यण् । 'देवाद्य(वस्यय)अजौ' (वा० ४।१।८५) इत्यञ् वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'देवतीर्थस्य' ॥

खल्पाङ्गुल्योर्मूले कायम् ॥ ५० ॥

स्वेति ॥ खल्पाङ्गुल्योः कनिष्ठिकयोरधोभागे । कः प्रजापतिर्देवतास्य । 'कस्येत्' (४।२।२५) इत्यण् । इदन्तादेशश्च ।—'तस्येदम्' (४।२।१।२०) इत्यण्—इति सु-

१—तथा च गोभिलसूत्रम् 'दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येऽस्ते प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमन्ववल्ग्वं भवतीत्येवं यज्ञोपवीती भवति' (१।२।२) इति ॥ २—तथा च गोभिलसूत्रम् 'सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणं प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमन्ववल्ग्वं भवत्येवं प्राचीनावीती भवति' (१।२।३) इति ॥

कुटश्चिन्त्यः । 'कायः कदैवते मूर्तौ संघे लक्षस्वभावयोः । मनुष्यतीर्थे कायं स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कायतीर्थस्य' ॥

मध्येऽङ्गुष्ठाङ्गुल्योः पित्र्यम्

वेति ॥ अङ्गुष्ठतर्जन्योः । पितरो देवतास्य । 'वाचव-
तुपित्रुषसो यत्' (४।२।३१) ।—पितृणामिदम् । पैत्रम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण्—इति सुकुटः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पितृतीर्थस्य' ॥

मूले ह्यङ्गुष्ठस्य ब्राह्मम् ।

म्विति ॥ 'हिः' अवधारणे । 'ब्रह्मा देवतास्य' 'सास्य देवता' (४।२।२४) इत्यण् । 'ब्राह्मोऽजातौ' (६।४।७१) इति साधु ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्राह्मतीर्थस्य' ॥

स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ॥ ५१ ॥

स्यादिति ॥ ब्रह्मणो भावः । 'भुवो भावे' (३।१। १०७) इति क्यप् ॥ (१) ॥*॥ 'तस्य भावस्त्वतलौ' (५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ युनक्ति 'युजिर् योगे' (स० उ० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । युजेन सह । 'तेन सह-' (२।२।२८) इति बहुव्रीहिः । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सहस्य सः । यद्वा योजनम् । युक् । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । सह युजा । सयुजस्य सयुजो वा भावः । ब्राह्मणादित्वात् (५। १।१२४) घ्यञ् ब्रह्मणः सायुज्यम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ब्रह्मभावस्य' ॥

देवभूयादिकं तद्वत्

दयिति ॥ देवस्य भावः । देवभूयमादिर्यस्य । 'देवत्वम्,' 'देवसायुज्यम्' । तद्वत् ब्रह्मभूयादिवत् त्रिरूपी ॥

कूच्छं सांतपनादिकम् ।

क्रिति ॥ कृन्तति । अनेन वा । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'कृतेरल्लः कू च' (उ० २।२१) इति रक् छोऽन्तादेशश्च । 'कूच्छमाख्यातमाभीले पापसांतपनादिनोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सम्यक्तपनमत्र । प्रशाधण् (५।४।३८) । यद्वा संतपति । ल्युट् (३।३। ११३) । तस्येदं कर्म । अण् (४।३।१२०) । 'गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासश्च कूच्छं सांतपनं स्मृतम्' (मनुः १।१२।१२) आदिना चान्द्रायणप्राजापत्यपराकादिग्रहः । एकम् 'प्रायश्चित्तस्य' ॥

संन्यासवत्यनशने पुमान् प्रायः

समिति ॥ सम्यक् न्यासः आत्यन्तिकस्त्यागः । तद्युक्ते-
ऽनशनेऽभोजने । प्रकृतमयनम् । 'इण् गतौ' (अ० प०
अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'अय गतौ' (भ्वा० आ०
से०) । घञ् (३।३।१८) । 'प्रायो मरणानशने मृत्यौ वा-
हुत्यतुल्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'प्रायोपवेशस्य' ॥

अथ वीरहा ॥५२॥

नष्टाग्निः

अथेति ॥ वीरोऽग्निः । तं हन्ति । 'क्विप् च' (३।२।
७६) ॥ (१) ॥*॥ नष्टोऽग्निर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'प्रमादादिना यस्याग्निहोत्रिणोऽग्निर्नष्टस्तस्य' ॥

कुहना लोभान्मिथ्येर्यापथकल्पना ।

किति ॥ कुहनम् । 'कुह विस्मापने' चुराद्यदन्तः ।
'ण्यासश्चन्थो युच्' (३।३।१०७) । 'कुहाना ग्रामजालं
स्यात्' इति रत्नकोषः । 'कुहना दम्भचर्यायामीर्ष्यालौ
कुहनस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मिथ्यातत्त्वे
ईर्यापथस्याचारभेदस्य कल्पना संपादना ॥*॥ एकं 'दम्भेन
कृतध्यानमौनादेः' । अर्थलिप्सया मिथ्याधर्माश्रय-
णस्य वा ॥

व्रात्यः संस्कारहीनः स्यात्

वेति ॥ शरीरायासजीवी व्याधादिर्वातः । स इव ।
'शाखादिभ्यो यः' (५।३।१०३) यद्वा व्रातमर्हति । 'द-
ण्डादिभ्यो यः' (५।३।६६) ॥ (१) ॥*॥ संस्कारैर्गर्भा-
धानादिमिरुपनयनादिभिर्वा हीनः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सं-
स्कारहीनस्य' ॥

अस्वाध्यायो निराकृतिः ॥५३॥

अस्वेति ॥ न स्वाध्यायो वेदाध्ययनमस्य ॥ (१)
॥*॥ आकृतेरध्ययनचेष्टाया निर्गतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'वेदाध्ययनरहितस्य' ।—चत्वार्येकार्थानि—इत्येके ॥

धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिः

धेति ॥ धर्मस्य ध्वजश्चिह्नम् । धर्मो ध्वज इव वा ।
धर्मध्वजोऽस्यास्ति । इतिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥
लिङ्गमाश्रमादिचिह्नधारणं वृत्तिर्जीविकाहेतुर्यस्य ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'भिक्षाद्यर्थं जटादिधारिणः' ॥

अवकीर्णी क्षतव्रतः ।

अवेति ॥ अवकरणम् । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) ।

'कञ् हिंसायाम्' (क्या० उ० से०) वा । भावे क्तः (३।
३।११४) । अवकीर्णं विक्षिप्तं हिंसितं वा वृत्तमनेन । 'इ-
ष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीतिः ॥ (१) ॥*॥ क्षतं
खण्डितं व्रतमस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खण्डितव्रह्मचर्यादेः' ॥

सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ॥५४॥
अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ च यथाक्रमम् ।

स्विति ॥ अभि सर्वतः सायंतनेन कर्मणा निश्चयेन
मुक्तः अभि सर्वे सायंतनं कर्म निश्चयेन मुक्तं येन वा ॥
(१) ॥*॥ अभि सर्वत उद् अतिशयेन इतं गतं प्रात-
स्तनं कर्मास्मात् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'अभिर्निमुक्ता-
भ्युदितयोः' ॥

परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् ॥५५॥

पेति ॥ परिविन्दति ज्येष्ठं परित्यज्य भार्यां लभते ।
'विट् लभे' (तु० उ० अ०) । 'तृन्तुचौ शंसिक्षदादिभ्यः
संज्ञायां चानिटौ' (उ० २।९४) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ज्येष्ठे
विवाहरहिते कृतदारपरिग्रहस्य कनिष्ठस्य' ॥

परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान्

पेति ॥ परि वर्जनं विन्दति लभते । क्तिच् (३।३।
१७४) ॥ (१) ॥*॥ तस्य परिवेत्तुः । ज्यायान् ज्येष्ठः
॥*॥ एकं 'परिवेत्तुर्ज्येष्ठभ्रातुः' ॥

विवाहोपयमौ समौ ।

तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम् ॥५६॥

वीति ॥ विशिष्टं वहनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१)
॥*॥ उपयमनम् । 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३)
इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ चाद् घञ् ॥ (५) ॥*॥ परिण-
यनम् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (३) ॥*॥ (उद्वाहस्तु
विवाहवत्) ॥ (४) ॥*॥ पाणेः पीडनं ग्रहणम् । 'कृ-
द्योगा च' (वा० २।२।८) इति समासः ॥ (६) ॥*॥
षट् 'विवाहस्य' ॥

व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम् ।

व्येति ॥ व्यवायनम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) ।
'एरच्' (३।३।५६) । 'अय गतौ' । घञ् (३।३।१८)
वा । (भ्वा० आ० से०) वा ॥ (१) ॥*॥ ग्रामे भवः
'ग्रामाद्यख्यौ' (४।२।९४) । ग्राम्याणां जनानां धर्मः ॥
(२) ॥*॥ मिथुनस्य कर्म । 'प्राणभृज्जाति—' (५।१।
१२९) इत्यण् । शुवादित्वात् (५।१।१३०) वाण् ॥ (३)

॥*॥ नितरां धुवनं हस्तपादादिचालनमत्र ॥ (४) ॥*॥
रमणम् । 'नपुंसके भावे कः' (३।३।११४) । 'अनुदा-
त्तोपदेशः' (६।४।३७) इति मलोपः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'मैथुनस्य' ॥

त्रिवर्गो धर्मकामार्थैः

त्रीति ॥ त्रयाणां वर्गः समूहः ॥ (१) ॥*॥ धर्मश्च
कामश्च अर्थश्च । तैः कृत्वा ॥*॥ एकम् 'त्रिवर्गस्य' ॥

चतुर्वर्गः समोक्षकैः ॥ ५७ ॥

चेति ॥ चतुर्णां वर्गः ॥ (१) ॥*॥ मोक्षेण सहितै-
र्धर्मकामार्थैः कृत्वा । उपलक्षितो वा ॥*॥ एकम्
'चतुर्वर्गस्य' ॥

सबलैस्तैश्चतुर्भद्रम्

सेति ॥ बलेन सहितैर्धर्मादिभिः । चत्वारि भद्राणि
श्रेष्ठान्यत्र वृन्दे । यद्वा चत्वारि भद्राणि । 'दिक्संख्ये संज्ञा-
याम्' (२।१।५०) इति समासः । 'भद्रो वाच्यवच्छेद-
साधुनोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'चतुर्भद्रस्य' ॥

जन्याः स्निग्धा वरस्य ये ।

जेति ॥ जनीं वधूं वहन्ति । 'संज्ञायां जन्या' (४।४।
८२) इति यदन्तो निपातितः ॥ (१) ॥*॥ वरस्य जा-
मातुर्ये स्निग्धास्तत्पक्षा वयस्यादयः । 'जन्यो वरवधूजाति-
प्रियभृत्यहितेषु च' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ 'वरप-
क्षीयाणाम्' ॥

इति सव्याख्यामरकोशे ब्रह्मवर्गः ॥

मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट् ।

म्विति ॥ मूर्धन्यभिषिक्तः । राज्यदानसमये मूर्धन्य-
भिषिच्यते । तत्प्रभवत्वात्सर्वोऽपि मूर्धाभिषिक्तः ॥ (१)
॥*॥ राज्ञोऽपत्यम् । 'राजश्चक्षुराद्यत्' (४।१।१३७) । 'ये
चाभावकर्मणोः' (६।४।१६८) इति प्रकृत्या । यद्वा रा-
जति । 'राजू दीतौ' (भ्वा० उ० से०) । 'राजेरन्यः' (उ०
३।१००) ॥ (२) ॥*॥ बाहुभ्यां जातः । 'पञ्चम्यामजातौ'
(३।२।९८) इति डः । बाह्वोर्जातो वा । 'सप्तम्यां ज-
नेर्ङः' (३।२।९७) । 'बाहुजः क्षत्रिये कीरे स्वयंजातति-
लेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ क्षदति ।
'क्षद संवरणे' सौत्रः । घृन् (उ० ४।१५९) । क्षतात्रायते
वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । क्षत्रस्यापत्यम् । 'क्ष-
त्राद्यः' (४।१।१३८) ॥ (४) ॥*॥ विशेषेण राजति ।

'सत्सूद्विषः' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'क्षत्रियस्य' ॥

राज्ञि राष्ट्रपार्थिवक्षमाभृत्पभूपमहीक्षितः ॥ १ ॥

रेति ॥ राजति । 'कनिन् युवृषिः' (उ० १।१५६) इति ।
कनिन् । 'राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ । यक्षे
शके च पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'स-
त्सूद्विषः' (३।१।६१) इति क्तिप् ॥ (२) ॥*॥ 'पृ-
थिव्या ईश्वरः' । 'सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ' इत्यनुवर्तमाने
'तस्येश्वरः' (५।१।४२) इत्यन् । 'पार्थिवो नृपतौ भूमिवि-
कारे पार्थिवोऽन्यवत्' (इति विश्वः) । 'पार्थिवो नृपे ।
पार्थिवी स्यात्तु सीतायां पृथिव्या विकृतौ त्रिषु' (इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ क्षमां विभर्ति । क्तिप् (३।२।७६) ।
तुक् (६।१।७१) ॥*॥ 'क्षमाभुक्' इति पाठे क्षमां सु-
नक्ति पालयति । क्तिप् (३।२।७६) ॥ (४) ॥*॥ नृन् ।
पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुपः'
(३।२।३) इति कः ॥ (५) ॥*॥ सुवं पाति ॥ (६)
॥*॥ महीं क्षियति । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०)
मह्यां क्षियति वा । 'क्षि क्षयैश्वर्ययोः' (भ्वा० प० अ०) ।
क्तिप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥ (७) ॥*॥ सप्त
'राज्ञः' ॥

'राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्यादधीश्वरः ।

रेति ॥ संलग्नोऽन्त एकदेशोऽस्याः । 'प्रादिभ्यो धा-
तुजस्यः' (वा० २।२।२४) इति समासः । समन्तायाः
स्वदेशान्यवहितभूमेरिमे राजानः । 'तस्येदम्' (४।३
१२०) इत्यण् । प्रणता अशेषाः सामन्ताः स्वदेशानन्तर-
राजा यस्य ॥*॥ अधिक ईश्वरः ॥ (१) ॥*॥ एकं
'सर्वसंनिहितनृपवशकारिणः' ॥

चक्रवर्ती सार्वभौमः

चेति ॥ चक्रे भूमण्डले राजमण्डले वा वर्तितुं शील-
मस्य । 'सुपिः' (३।२।७८) इति णिनिः । 'चक्रं गणे
चक्रवाके' इति विश्वः । यद्वा चक्रं सैन्यं वर्तयितुं सर्वभूमौ
चालयितुं शीलमस्य । अवश्यं वा चक्रं वर्तयति । 'आ-
वश्यकः' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ स-
र्वभूमेरीश्वरः । 'तस्येश्वरः' (५।१।४२) इत्यण् । अनुश-
तिकादिः (७।३।२०) । 'सार्वभौमस्तु दिङ्गागे सर्वपृथ्वी-
पतावपि' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समुद्र-
पर्यन्तभूमीश्वरस्य' ॥

नृपोऽन्यो मण्डलेश्वरः ॥ २ ॥

त्रिति ॥ मण्डलस्य भूम्येकदेशस्य ईश्वरः । 'स्यान्मण्डलं द्वादशराजके च देशे च विम्बे च कदम्बके च' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'माण्डलिकस्य' ॥ येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः ।

शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट्

येनेति ॥ सम्यग् राजति । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति क्तिप् । 'भो राजि समः क्रौ' (८।३।२५) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सार्वभौमविशेषस्य' ॥ केचित्तु पृथक् त्रीणि नामान्याहुः । राजसूयकर्ता सम्राट् । द्वादशराजमण्डलस्येश्वरोऽपि सम्राट् । सर्वनृपतीनां शासकोऽपि सम्राट् ॥

अथ राजकम् ॥ ३ ॥

राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात् ।

अथेति ॥ राज्ञां समूहः । 'गोत्रोक्षोष्टोरभ्र-' (४।२।३९) इति वुञ् ॥ (१) ॥*॥ राजन्यानां समूहः । प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'राजसमूहस्य' ॥

मन्त्री धीसचिवोऽमात्यः

मेति ॥ मन्त्रो गुप्तभाषणमस्यास्ति । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः । यद्वावश्यं मन्त्रयते । 'मन्त्रि गुप्तभाषणे' (जु० आ० से०) । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ धिया धियां वा सचिवः सहायः । धीप्रधानः सचिवो वा ॥ (२) ॥*॥ अमा सह समीपे वा भवः । 'अव्ययान्यप्' (४।२।१०४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मन्त्रिणः' ॥

अन्ये कर्मसचिवास्ततः ॥४॥

अन्य इति ॥ ततो धीसचिवादन्ये । कर्मसु सचिवाः सहायाः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सहायकारिणाम्' ॥

महामात्राः प्रधानानि

मेति ॥ 'मात्रा कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छदे । (अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीबं कास्त्र्येऽवधारणे) (इति मेदिनी) । महती मात्रा येषां ते । 'महामात्रः समृद्धे चामात्ये हस्तिपकाधिपे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रकर्षेण धीयन्ते । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' (जु० प० अ०) । 'कृत्यल्युटः' (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् । 'प्रधानं स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च क्लीबमेकत्वे तूत्तमे सदा' (इति मेदिनी) इति क्लीबत्वम् । पुंलिङ्गोऽपि । 'महामात्रः प्रधानः स्यात्' इति पुंस्काण्डे

बोपालितात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रधानस्य' । त्रीणि कर्मसहायानाम्—इत्येके ॥

पुरोधास्तु पुरोहितः ।

प्विति ॥ पुरोऽग्रे धीयते । 'पुरसि च' (उ० ४।२।३१) इति धाञोऽसिः ॥ (१) ॥*॥ पुरो धीयते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धर्माध्यक्षस्य' ॥

द्रष्टरि व्यवहाराणां प्राङ्निवाकाक्षदर्शकौ ॥ ५ ॥

द्रेति ॥ ऋणादानादीन्यष्टादश विवादस्थानानि व्यवहाराः । तेषां द्रष्टरि निर्णेतारि । प्रच्छन्नम् । 'किंन्वचिप्रच्छिन्नी-' (उ० २।२७) इत्युणादिसूत्रेण किन्दीर्घौ संप्रसारणाभावश्च । विवचनम् घञ् (३।३।१८) । प्राट् च विवाकश्च । प्राङ्निवाकौ प्रश्नविवेकावस्य स्तः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । प्रश्नविचारयोः कुशल इत्यर्थः । 'विवादानुगतं पृष्ट्वा पूर्ववाक्यं प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ प्राङ्निवाकस्ततः स्मृतः' () ॥ (१) ॥*॥ 'अक्षः कर्षे तुषे चक्रे शकटव्यवहारयोः' इति विश्वः । पश्यति । ण्वल् (३।१।१३३) । अक्षाणां व्यवहाराणां दर्शकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यवहाराणां द्रष्टरि' ॥

प्रतीहारो द्वारपालद्वाःस्थद्वाःस्थितदर्शकाः ।

प्रेति ॥ प्रतिहरणम् । घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य घञि-' (६।२।१२२) इति वा दीर्घः । प्रतीहारो जनवारणमस्त्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । मुकुटस्तु—प्रतिरामिमुख्ये । राज्ञोऽभिमुखं जनान् प्रतिहरति बहिः प्रापयति । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०)—इति व्याख्यत् । तन्न । हज्जो ज्वलादावपाठात् । ज्वलादेराकृतिगणत्वाभावाच्च । 'प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां तु योषिति' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ द्वारं पालयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वारि तिष्ठति । 'सुपि-' (३।३।४) इति क्तः ॥ (३) ॥*॥ द्वारि तिष्ठति स्म । 'गत्यर्थकर्मक-' (३।४।७२) इति क्तः । 'द्वाःस्थितः, दर्शकः' इति व्यस्तं नाम । ('द्वाःस्थितो वेत्रधारकः' इति त्रिकाण्डशेषः) । 'सादर्शको दर्शयिता प्रतीहारोऽपि दर्शकः' इति रुद्रः । ('द्वाःस्थितस्य दर्शकः इति) समस्तं नाम (इत्यन्ये) । 'द्वारपो द्वाःस्थितादर्शी' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'द्वारपालस्य' ॥

रक्षिवर्गस्त्वनीकस्थः

रेति ॥ अवश्यं रक्षन्ति । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) । 'आवश्यक' (३।३।१७०) इति णिनिः । रक्षिणां वर्गः ॥ (१) ॥*॥ अनीकेन, अनीके वा तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'अनीकस्थो रणगते हस्तिशिक्षाविचक्षणे । राजरक्षिणि चिह्ने च वीरमर्दनकेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रक्षकगणस्य' ॥

अथाध्यक्षाधिकृतौ समौ ॥६॥

अथेति ॥ अधिगतोऽक्षं व्यवहारम् । 'अत्यादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः । यद्वा अध्यक्षति । 'अक्ष व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।३४) । 'अध्यक्षोऽधिकृते प्रोक्तः प्रत्यक्षे त्वमिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अधि अधिकसुपरि वा क्रियते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यापारितस्य' ॥

स्थायुकोऽधिकृतो ग्रामे

स्थेति ॥ स्थातुं शीलमस्य । 'लघपतपदस्था-' (३।२।१५४) इत्युक्त्वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'एकग्रामाधिकृतस्य' ॥

गोपो ग्रामेषु भूरिषु ।

गविति ॥ गोपायति । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०) 'आयादय आर्धधातुके वा' (३।१।३१) । अच् (३।१।३४) । 'गोपो गोपालके गोष्ठाध्यक्षे पृथ्वीपतावपि । ग्रामौघाधिकृते पुंसि शारिवाख्यौषधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'बहुग्रामाधिकृतस्य' ॥

भौरिकः कनकाध्यक्षः

भाविति ॥ भूरिणि सुवर्णे नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ कनकस्याध्यक्षः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुवर्णाधिकृतस्य' ॥

रूप्याध्यक्षस्तु नैष्किकः ॥७॥

रूप्येति ॥ 'रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु । आहतस्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) । रूपस्याध्यक्षः ॥ (१) ॥*॥ निष्के हेम्नि नियुक्तः । प्राग्वत् । 'टङ्ककपतिनैष्किको रजताध्यक्षः' इति रमसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'टङ्ककादिशालायां नियुक्तस्य' ॥

अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वेशिको जनः ।

अन्तेति ॥ अन्तर् अभ्यन्तरो वंशो गृहम् । अन्तर्वेशे नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक् । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । यद्वा अन्तर्वेशोऽस्यास्ति । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अन्तःपुराधिकृतस्य जनस्य' ॥

सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते ८

साविति ॥ सुष्ठु विदन्तं विद्वांसमपि लान्ति वशवर्तिनं कुर्वन्ति । सुविदल्लाः स्त्रियः । तासामिमे रक्षकाः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ कञ्चुकी जोङ्गकतरौ महल्ले पन्नगे विटे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ तिष्ठन्त्येषु पुरुषाः । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । स्थानां दाराणां पतयः पालकाः स्थपतय एव । चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) स्वार्थे ष्यञ् । 'स्थपतिः कञ्चुकिन्यपि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सुविदन्ति । 'इगु पध-' (३।१।१३५) इति कः । सुविदा एव । प्रज्ञादित्वात् (५।४।३८) स्वार्थे ण् । यद्वा सुवेदनम् । संपदादि क्रिप् (वा० ३।३।१०८) । सुविद् सुज्ञानमस्त्येषाम् । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् । यद्वा सुविदश्चतुराः स्त्रियस्तासामिमे रक्षकाः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'राज्ञां रुयगारे बह्वी रक्षाधिकृतस्य' ॥

शण्डो वर्षवरस्तुल्यौ

शेति ॥ शान्यति शिश्नाभावात् । 'शसु उपशमे' (दि० प० से०) । 'शमेढः' (उ० १।९९) । 'शण्डः क्लीबस्तु कञ्चुकी' इति (तालव्यादौ) रमसः । 'शण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ । आकृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि' (इति मेदिनी) । ('शण्डषण्डौ तु सौविदौ । वन्ध्यपुंसीद्वरे क्लीबे' इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । वरति । 'वर आवरणे' () वा । अच् (३।१।३४) । वर्षस्य रेतःपातस्य वरः । 'ये त्वल्पसत्त्वाः प्रथमाः क्लीबाश्च स्त्रीस्वभाविनः । जाल्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अत्यन्तान्तर्महल्लकानाम्' ॥

सेवकार्थ्यनुजीविनः ।

सेवेति ॥ सेवते । 'सेवृ सेवने' (भ्वा० आ० से०) ।

ण्डुल (३।१।१३३) । 'सेवकस्तु प्रसेवे ना वाच्यलिङ्गोऽनु-
जीविनि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अर्थोऽसंनिहि-
तोऽस्यास्ति । 'अर्थाच्चासंनिहिते' (५।२।) इतीनिः ।
'अर्थी पुमान्याचके स्यात्सेवेके च विवादिनि' (इति मे-
दिनी) ॥ (२) ॥*॥ अनुजीवितुं शीलः । 'सुपि—' (३।
२।७८) इति णिनिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सेवकस्य' ॥

विषयानन्तरो राजा शत्रुः

वीति ॥ शातयति 'शत्रुं शातने' (भ्वा० प० अ०) ।
प्यन्तः । 'रुशातिभ्यां कुन्' (उ० ४।१०४) । 'बहुलम-
न्यत्रापि' () इति णिलुक् ।—शदेः 'ज-
च्चादयश्च' (उ० ४।१०२) इति रुः ह्रस्वश्च—इति सु-
कुटः । तन्न । उक्तरीत्या निर्वाहात् ॥ (१) ॥*॥ एकं
'स्वदेशाव्यवहितदेशस्य राज्ञः' ॥

मित्रमतः परम् ॥ ९ ॥

मीति ॥ मेवति । 'जिमिदा स्नेहने' (दि० प० से०)
'अमिचिमिदिशसिभ्यः ऋः' (उ० ४।१६४) ।—घृन्
(उ० ४।१५९)—इति सुकुटः । तन्न । गुणप्रसङ्गात् ।
सूत्रस्य सत्त्वाच्च । 'मित्रं सुहृदि न द्वयोः । सूर्ये पुंसि
स्त्रियां गन्धद्रव्ये दैत्यान्तरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ अतः शत्रोः ॥*॥ एकम् 'मित्रस्य' ॥

उदासीनः परतरः

चिति ॥ अतिशयितः परः परतरः । उदास्ते । 'आस
उपवेशने' (अ० आ० से०) । लटः शानच् (३।२।
१२४) । 'ईदासः' (७।२।८३) इति ईत्वम् ॥ (१) ॥
एकं 'शत्रुमित्राभ्यां परस्य राज्ञः' ॥

पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः ।

पेति ॥ पार्ष्णि पश्चात्पदं गृह्णाति । 'कर्मण्यण्' (३।
२।१) । 'सैन्यपृष्ठे पुमान् पार्ष्णिः पश्चात्पदजिगीषयोः'
इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'जिगीषोः पृष्ठभागस्थि-
तस्य राज्ञः' ॥

रिपौ वैरिसपन्नारिद्विषद्वेषणदुर्हदः ॥ १० ॥

द्विद्विषक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः ।

अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः ॥ ११ ॥

रीति ॥ रपति दोषम् । 'रप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा०
प० से०) । 'रपेरिचोपधायाः' (उ० १।२६) इति कुः ॥
(१) ॥*॥ वीरस्य कर्म भावो वा । युवादित्वात् (५।१।

१३०) 'वैरमैथुनिकयोः' (४।३।१२५) इति निर्देशा-
द्वाऽण् । वैरमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥
सपत्नीव । 'व्यन् सपत्ने' (४।१।१४५) इति निर्देशादकारः
॥ (३) ॥*॥ इयति विरोधम् । 'ऋ गतौ' (जु० प०
अ०) । 'अच इः' (उ० ४।११९) ॥ (४) ॥*॥ द्वेष्टि
'द्विष अप्रीतौ' (अ० उ० अ०) 'द्विषोऽमित्रे' (३।२।
१३१) इति शत्रु ॥ (५) ॥*॥ द्वेषशीलः । 'कुधम-
ण्डार्थेभ्यश्च' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (६) ॥*॥ दुष्टं
हृदयमस्य । 'सुहृदुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' (५।४।१५०)
इति साधुः ॥ (७) ॥*॥ द्वेष्टि । किप् (३।२।६१) ॥
(८) ॥*॥ विरुद्धः पक्षोऽस्य । 'पक्षो मासार्धके पार्श्वे
ग्रहे साध्यविरोधयोः' (इति विश्वमेदिन्यौ) । विविधः पक्षो-
ऽस्य वा ॥ (९) ॥*॥ न हितमस्मात् ॥ (१०) ॥*॥
अमति गच्छति । 'अम गतौ, (भ्वा० प० से०) 'अम रोगे'
(जु० उ० से०) । 'अमेद्विषति चित्' (उ० ४।१७४) ।
इतीत्रन् ॥ (११) ॥*॥ दस्यति । 'दसु उपक्षये' (दि०
प० से०) । 'यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच्' (उ० ३।
२०) बाहुलकादनादेशस्य (७।१।१) अभावः ॥ (१२)
॥*॥ शातयति । 'रुशातिभ्यां कुन्' (उ० ४।१०४) ॥
(१४) ॥*॥ शत्रुरेव । प्रज्ञाघण् (५।४।३८) ॥ (१३)
॥*॥ अभिहन्तुं शीलः । 'सुपि—' (३।२।७८) इति
णिनिः ॥*॥ 'द्वेष्योऽभियातिरमित्रः' इति रत्नकोशः ।
तत्राभियातेः क्तिच् (३।३।१७४) । बाहुलकात्तिर्वा ॥
(१५) ॥*॥ पिपति रोषम् । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१६) ॥*॥ न
राति सुखम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । क्तिच्
(३।३।१७४) । तिर्वा ॥ (१७) ॥*॥ प्रतिकूलमर्थयितुं
शीलः । 'अर्थ याच्चायाम्' (जु० उ० से०) । 'सुपि—'
(३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१८) ॥*॥ परि दोषा-
ख्याने पन्थयितुं शीलः । 'पथि गतौ' चुरादिः । णिनिः
(३।२।७८) । 'परि' शब्दश्च प्रकृते 'दोषाख्याने निरसने
पूजाव्याप्त्योश्च भूषणे' (इति मेदिनी) ॥ (१९) ॥*॥
ऊनविंशतिः 'शत्रोः' ॥

वयस्यः स्निग्धः सवयाः

वेति ॥ वयसा तुल्यः । 'नौवयोधर्म—' (४।४।९१)
इति यत् ॥ (१) ॥*॥ स्निह्यति 'स्निह प्रीतौ' (दि० प०

१—'अनुनासिकपरत्वाभावादानादेशो न' इति तु भाष्य-
सिद्धान्तः ॥

से०) । 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' (३।२।१८८) इति चा-
द्वर्तमाने कः ॥ (२) ॥*॥ समानं वयोऽस्य । 'ज्योति-
र्जनपद-' (६।३।८५) इति समानस्य सः ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'तुल्यवयसः' ॥

अथ मित्रं सखा सुहृत् ।

अथेति ॥ मेवति । 'अमिदा स्नेहने' (दि० प० अ०)
'अमिचिमिदिशसिभ्यः कः' (उ० ४।१६४) ।—घृन्
(उ० ४।१५९)—इति सुकुटश्चिन्त्यः ॥ (१) ॥*॥ स-
मानः ख्यायते लोकैः । 'समाने ख्यः सः चोदात्तः' (उ०
४।१३७) इतीप् स च डित् । टिलोपः (६।४।१४३) ।
'नौ व्यो यलोपः' इत्यतोऽनुवर्तनाद्यलोपः समानस्य सभावः
॥ (२) ॥*॥ शोभनं हृदयमस्य । 'सुहृद्दुर्हृदौ-' (५।
४।१५०) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मित्रस्य' ॥

सख्यं साप्तपदीनं स्यात्

सेति ॥ सख्युर्भावः कर्म वा । 'सख्युर्यः' (५।१।
१२६) ॥ (१) ॥*॥ सप्तभिः पदैरवाप्यते । 'साप्तपदीनं
सख्यम्' (५।२।२२) इति साधु ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'सख्युर्धर्मकर्मणोः' ॥

अनुरोधोऽनुवर्तनम् ॥१२॥

अन्विति ॥ अनुगम्य रोधनम् । 'रुधिर् आवरणे'
(रु० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अ-
नुगम्य वर्तनं चित्तारोधनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आराध्या-
देरिष्टसंपादनस्य' ॥

यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः ।

चारश्च गूढपुरुषश्च

येति ॥ अर्हति । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । यो योऽर्हः । यथार्हं वर्णो रूपमस्य ।
'वर्णः स्याद्वेदरूपयोः' इति धरणिः ॥ (१) ॥*॥ प्रक-
र्षेण निधीयते ज्ञेयमत्र । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२)
'प्रणिधिर्याचने चरे' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ अपस-
र्पति । 'सृष्ट गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) ॥ (३) ॥*॥ चरति । 'चर गतौ' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'चरोऽक्षयूतभेदे च भौमे
चारे त्रसे चले' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि
(५।४।३८) 'चारः' अपि । 'चारः पियालवृक्षे स्याद्रतौ
बन्धापसर्पयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ (६) स्पशति ।
'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' (भ्वा० उ० से०) अच् (३।१।

१३४) । 'स्पशः स्यात्संपराये च प्रणिधावपि पुंस्ययम्'
(इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ गूढश्चासौ पुरुषश्च ॥ (७)
॥*॥ सप्त 'चारपुरुषस्य' ॥

आप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु ॥ १३ ॥

आप्त इति ॥ आप्यते स्म । 'आप्ल व्यासौ' (स्वा०
प० अ०) । कः । (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रत्ययो
विश्वासः संजातोऽस्य । 'तदस्य संजातम्-' (५।२।३६)
इतीतच् । 'प्रत्ययः शपथे रन्ध्रे विश्वासाचारहेतुषु' इति
विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विश्वासाधारस्य' ॥

सांवत्सरो ज्यौतिषिको दैवज्ञगणकावपि ।

स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि ॥१४॥

सांवति ॥ संवत्सरं वेत्ति । 'तदधीते तद्वेद' (४।२।
५९) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ ज्योतिर्नक्षत्राद्यधिकृत्य कृतो
ग्रन्थः । 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' (४।३।८७) इत्यण् । सं-
ज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । ज्योतिषमधीते वेद वा । 'ऋतूकथा-
दि-' (४।२।६०) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ दैवं प्राकृतं
शुभाशुभं कर्म जानाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति
कः ॥ (३) ॥*॥ गणयति । 'गण संख्याने' (चु० उ०
से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ सुहूर्तम् (अ-
धिकृत्य कृतं ग्रन्थम्) अधीते । प्राग्वदण्ठकौ ॥ (५)
॥*॥ ज्ञानमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (७) ॥
कृतान्तं वेत्ति । उक्थादिठक् (४।२।६०) ॥ (८) ॥ अष्टौ
'ज्योतिषिकस्य' ॥

तात्रिको ज्ञातसिद्धान्तः

तेति ॥ तत्र सिद्धान्तमधीते वेद वा । प्राग्वद्वक् (४।
२।६०) ॥ (१) ॥*॥ ज्ञातः सिद्धान्तो येन ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'तत्त्वार्थज्ञानुः' ॥

सत्री गृहपतिः समौ ।

सेति ॥ सत्रमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । 'सत्र-
माच्छादने यज्ञे सदादाने च कैतवे' इति विश्वः ॥ (१)
॥*॥ गृहस्य पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सदान्नादिदानक-
र्तुर्गृहस्थस्य' ॥

लिपिकरोऽक्षरचणोऽक्षरचुश्च लेखके ॥ १५ ॥

लीति ॥ लिपिं करोति । 'दिवाविभा-' (३।२।२१)
इति टः ॥*॥ एवं 'लिपिकरः' अपि ॥ (१) ॥*॥ अ-
क्षरैर्विक्तः । 'तेन विक्तः-' (५।२।५६) इति चणप् ॥
(२) ॥*॥ एवम् 'अक्षरचुः' अपि ॥ (३) ॥*॥ लि-

खति । 'लिख अक्षरविन्यासे' (तु० प० से०) । 'शि-
लिपि ध्वनः' (३१११४५) । ण्वुल् (३१११३३) वा ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'लेखकस्य' ॥

लिखिताक्षरविन्यासे लिपिलिखिरुभे स्त्रियौ ।

लिखीति ॥ लिख्यते स्म । कः (३१२१०२) ॥*॥
अक्षराणां विन्यासः ॥*॥ लिखितं चाक्षरविन्यासश्च । अ-
नयोः समाहारः । तस्मिन् । कर्मधारयो वा ॥*॥ लि-
प्यते । 'लिप उपदेहे' (जु० उ० अ०) । 'इक् कृष्या-
दिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।
१२०) इतीन् वा ॥ (१) ॥*॥ 'किलिपिलिबि-' (३।
२।२१) इति लिङ्गात् पस्य बो वा ॥ (२) ॥*॥—'लि-
विः' सौत्रो धातुः—इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ।
चत्वार्येव नामानि—इति केचित् ।—'लिखिताक्षरसं-
स्थाने' इत्येकमेकपदम्—इत्यन्ये ॥ द्वे 'लेखनस्य' ॥

स्यात्संदेशहरो दूतः

स्यादिति ॥ संदेशं वाचिकं हरति । 'हरतेरनुद्यमनेऽच्'
(३।२।९) ॥ (१) ॥*॥ दवति । 'दु गतौ' (भा० प०
से०) । 'दुतनिभ्यां दीर्घश्च' (उ० ३।९०) इति क्तः ।
यद्वा दूयते स्म । 'दूङ् परितापे' (दि० आ० से०) । 'ग-
त्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संदेश-
हरस्य' ॥

दूत्यं तद्भावकर्मणी ॥ १६ ॥

द्विति ॥ दूतस्य भावः कर्म वा । 'दूतवणिग्भ्यां च'
इति यः ॥*॥ ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ष्यञि 'दौ-
त्यम्' अपि । केचित्तु—'दूत्यं तद्भावकर्मणी'—इति पाठं
मन्यन्ते । तत्र 'दूतस्य भागकर्मणी' (४।४।१२०) इति यत्
॥ (१) ॥*॥ एकम् 'दूतकर्मणः' ॥

अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि ।

अध्वेति ॥ अध्वानमलं गच्छति । 'अध्वनो यत्खौ'
(५।२।१६) । 'आत्माध्वानौ खे' (६।४।१६९) ॥ (१)
॥*॥ 'ये चाभावकर्मणोः' (६।४।१६८) इति टिलोपो
न ॥ (३) ॥*॥ अध्वानं गच्छति । 'अन्तात्यन्ताध्व-'
(३।२।४८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ पन्थानं नित्यं ग-
च्छति । 'पन्थो ण नित्यम्' (५।१।७६) । स्त्रियां पान्था ॥

१—काशिकास्थमिदम् । भाष्ये तु नास्त्येव—इति सिद्धा-
न्तकौमुदी ॥

(४) ॥*॥ 'पथः ष्कन्' (५।१।७५) । षित्वात् ङीष्
(४।१।४१) पथिकी ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'पान्थस्य' ॥

स्वाम्यमात्यसुहृत्कोषराष्टदुर्गबलानि च ॥ १७ ॥

राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ।

स्वेति ॥ स्वामी राजा ।—पुरोहितः—इति श्रीधरः ।
अमात्यो मन्त्री । सुहृद् मित्रम् । कोशो भण्डारः । राष्ट्रं
देशः । पर्वतादि दुर्गाणि । बलं सैन्यम् ॥*॥ राज्यस्य रा-
जकर्मणोऽङ्गानि ॥ (१) ॥*॥ प्रकृतं कुर्वन्ति राज्यम् ।
क्तिच् (३।३।१७४) ॥ (२) ॥*॥ पौराणां नागरा-
णाम् । श्रयन्ति, श्रीयन्ते, वा । 'वहिशी-' (उ० ४।
५१) इति निः । एकसुख्याः सजातीयसमूहाः ॥*॥ का-
मन्दकीये—'स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत् ।
परस्परपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते' । पौरश्रेणिभिः स-
हाष्टाङ्गमपि राज्यम्' इति दर्शितम् । द्वे 'राज्याङ्गानाम्' ॥
'संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः' ॥ १८ ॥

१—स्वर्णादिदानेन (पर)बन्धुभिः प्रीत्युत्पादना मित्री-
करणं संधिः । अयं च बहुविधो ग्रन्थविस्तरमिषा न लि-
खितः ॥*॥ परमण्डले दाहलुण्ठनच्छेदादि विग्रहः ॥ तं च
प्रकाशकुटूष्णीभेदेन त्रिविधमाह ॥*॥ उपचितशक्तेः कृतमूलरा-
ष्ट्रक्षकस्य शत्रोरवस्कन्दनाय यात्रा यानम् ॥ तच्च विगृह्ययानम्,
संघाययानम्, संभूययानम्, प्रसङ्गयानम्, उपेक्षयानम्, च इति
पञ्चविधम् । पञ्चास्थायिनः शत्रोर्बलद्रव्यजनपदवासादिकं हत्वा
पुरोवर्तिनि शत्रौ या यात्रा तद्विगृह्ययानम् । शून्यराज्यग्रहणस-
मर्थेन शत्रुणा संधिं विधायाः संमुखगमनं संघाययानम् । बल-
वदरिणा संघाय संमित्य तैः सह कातरेऽरौ यद्यानं तत् संभूय-
यानम् । एकप्रकृतयानस्यान्तरोपस्थितेऽनुदेश्येऽपि यद्यानं तत्प्रस-
ङ्गयानम् । शत्रोर्बलाधानाय पथि प्राप्तेषु शत्रुमित्रेषु अवरेषु वा
बलिषु शत्रुमुपेक्ष्य यद्यानं तदुपेक्षयानम् ॥*॥ 'नाहमिदानीं
योद्धुं समर्थः' इति कालादिप्रतीक्षया विजिगीषोर्दुर्गादीन् वर्ध-
यतः स्थितिरासनम् । तदपि विगृह्यासनम्, संघायासनादि
पूर्ववत् पञ्चविधम् । विग्रहेण शत्रोरवस्कन्देऽशक्तस्य तद्देशादिकं
विनाशय दुर्गं प्रविश्यावस्थानं विगृह्यासनम् । तुल्यबलत्वाद्युद्धे
क्षीयमाणयोः संधिं कृत्वावस्थानं संघायासनम् । बलिनः श-
त्रोर्जयेऽशक्तस्य दुर्गाश्रयेणापि स्थातुमशक्यत्वाद्बलिना मित्रेण
शत्रुणा वा मिलित्वावस्थानं संभूयासनम् । शत्रुमभिगच्छतो मि-
त्रागमनादेरुत्सवस्य च प्रसङ्गेनान्तरा स्थितिः प्रसङ्गासनम् । ब-
लिनमपि शत्रुं दुर्नयादिना नित्यमपचीयमानमुपेक्ष्य तदपचया-
पेक्षया स्थितिरुपेक्षयासनम् ॥*॥ बलिनो वैरिणोर्मध्ये काका-
क्षिवदलक्षितस्योभयत्र वाचा समर्पणम् (इत्येकम्) द्वैधम् ॥

षड् गुणाः

समिति ॥ संधानम् । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३। ९२) ॥ (१) ॥*॥ विरुद्धं विविधं वा ग्रहणम् । 'ग्रहवृद्ध' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ यात्यत्र । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ आसनम् । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ द्विपकारम् । 'संख्याया विधार्थे धा' (५।३। ४२) । 'द्विच्योश्च घमुञ्' (५।३।४५) ॥ (१) ॥*॥ आश्रयणम् । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'ए-रच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ एतानि षट् 'गुणशब्दवाच्यानि' ॥

शक्तयस्तिसः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः ।

शेति ॥ शक्यते जेतुमनया । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३। ९४) । शक्तिशब्दवाच्याः ॥*॥ भवत्यनेन । 'श्रिणी-मुवः' (३।३।२४) इति घञ् । प्रकृष्टो भावः । उक्तं हि—'कोशदण्डबलं प्रमुशक्तिः' इति ॥ (१) ॥*॥ उत्सहतेऽनेन 'षट् मर्षणे' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । उक्तं हि—'विक्रमबलमुत्साह-शक्तिः' इति ॥*॥ संध्यादीनां सामादीनां च यथावस्था-पनम्, न तु ज्ञानबलं मन्त्रशक्तिः ।—'पञ्चाङ्गमन्त्रो मन्त्रशक्तिः' इत्यन्ये ॥ 'तिसृणां शक्तीनाम्' ॥

क्षयः स्थानं वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ॥१९॥

क्षेति ॥ क्षयनम् । 'एरच्' (३।३।५६) । अष्टवर्ग-स्यापचयः क्षयः ॥ (१) ॥*॥ उपचयो वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ उपचयापचयाभावः स्थानम् ॥ (१) ॥*॥ 'कृषिर्व-णिकूपयो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् । खन्याकरबलादानं शून्यानां च विवेचनम्' इत्यष्टवर्गः ॥*॥ त्रयाणां वर्गः ॥ (१) ॥*॥ 'नीतिवेदिनां त्रिवर्गः' ॥

बलिना सह संधिः अवलेन सह विग्रहः इत्यपरम् । शत्रो-र्वा मूलप्रकृतिभिः सह संधाय शत्रुणा सह विग्रहः इति तृतीयम् । शत्रुणैव वा संधिविग्रहसमुदायहेतोर्दुर्गाश्रयस्य व्या-पारः, इति चतुर्थम्—इति चतुर्विधं द्वैधम् ॥*॥ बलवतारिणो-च्छिद्यमानस्य हीनशक्तेर्बलवद्धर्मविजयिसमाश्रयणं तदाश्रयः ॥ तस्यैव वा बलिनः शत्रोः सेवया कोषादिदानेन वाश्रयणमाश्र-यः—इति द्विविध आश्रयः । उक्तं च—'उच्छिद्यमानो रिपुणा निरुपयप्रतिक्रियः । शक्तीहीनः संश्रयते बलिनं धार्मिकं नृपम्' इति ॥—इति मुकुटे विशेषः ॥

स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम् ।

स इति ॥ प्रतापयत्यनेन । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) ण्यन्तः । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । प्रत-पनं वा । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ भवत्य-नेन । 'श्रिणीमुवः' (३।३।२४) इति घञ् । प्रकृष्टो भावः । प्रभवनं वा । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ 'अ-धिद्वेषावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणालये प्र(प्य)-सहनं तत्तेजः समुदाहृतम्' इति भरतः । कोशो धनम् । दण्डो दमः सैन्यं च । ताभ्यां जातम् । 'पञ्चम्याम्—' (६।२।९८) इति डः ॥*॥ द्वे 'कोशदण्डजतेजसः' ॥
भेदो दण्डः साम दानमित्युपायचतुष्टयम् ॥२०॥

भायिति । भेदनम् । 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।२८) । शत्रोरमात्यादीनामुपायेन परतो विश्लिष्यात्मसात्करणे भेदः ॥ (१) ॥*॥ दमनम् । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'अमन्ताडुः' (उ० १। ११४) । दण्डः शास्तिः ॥ (१) ॥*॥ सामनम् । 'साम सान्त्वप्रयोगे' (चु० उ० से०) । बाहुलकात्कनिन् । यद्वा सति रोषमनेन । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'सातिभ्यां मनिन्मनिणौ' (उ० ४।१५३) इति मनिन् । मुकुटस्तु—'सामन्दामन्हेमन्' इत्यादिना निपात्यते—इ-त्याह । तन्न । उज्ज्वलदत्तादिषु तादृशसूत्रादर्शनात् । प्रि-यवचनादिना क्रोधोपशमनं साम । 'परस्परपकाराणां द-र्शनं गुणकीर्तनम् । संबन्धस्य समाख्यानमायत्याः संप्रका-शनम् । वाचा पेशलया साधु तवाहमिति चार्पणम् । इति सामविधानज्ञैः साम पञ्चविधं स्मृतम्' ॥ (१) ॥*॥ स्वधनस्य परेभ्यः प्रतिपादनं दानम् ॥ (१) ॥*॥ उपा-यतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपायः

१—भेदस्त्रिविधः । तदुक्तम्—'लेहारागपनयनं संहर्षो-त्पादनं तथा । संतर्जनं च भेदज्ञैर्भेदस्तु त्रिविधः स्मृतः' इति । राज्ञो द्रोहाय शपथपूर्वकम् 'अमीषामैकमल्यं जातम्' इत्यस्या-र्थस्य कपटलेखादीनां राजसदसि प्रक्षेपाद्राज्ञोऽनुयायिषु लेहस्य परिजनानां च प्रभौ भक्तेरपनयनमित्येकः । अनुयायिनामेव पर-स्परभिभवसंजननं संहर्षोत्पादनम्—इति द्वितीयः ॥*॥ दण्डो-ऽपि त्रिविधः । तदुक्तम्—'वधोऽर्थग्रहणं चैव परिक्षेपस्तथैव च । इति दण्डविधानज्ञैर्दण्डोऽपि त्रिविधः स्मृतः' इति ॥ परिक्षेपो बन्धनताडनादिः ॥*॥ 'प्रतिदानं तथा तस्य गृहीतस्यानुमोचनम् । द्रव्यादानमपूर्वं च स्वयंग्राहप्रवर्तनम् । देयस्य प्रतिमोक्षश्च दानं पञ्चविधं स्मृतम्'—इति मुकुटे विशेषः ॥

सामभेदादौ तथैवोपगतौ पुमान् (इति मेदिनी) । उपा-
यानां चतुष्टयम् । अन्यत्र सतोपाया उक्ताः । 'साम दानं
च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम् । मायोपेक्षेन्द्रजालं च स-
तोपायाः प्रकीर्तिताः' ॥ 'उपायचतुष्टयम्' ॥

साहसं तु दमो दण्डः

सेति ॥ सहसि बले भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।
५२) इत्यण् । 'साहसं तु दमे दुष्करकर्मणि । अविमृ-
श्यकृतौ धाट्यर्थे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ दमनम् । 'दमु
उपशमे' (दि० प० से०) घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तो-
पदेशः' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'दमः स्यात्कर्दमे
दण्डे दमने दमथेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥
'अमन्ताडुः' (उ० १।११४) । 'दण्डः सैन्ये दमे यमे ।
मानव्यहृग्रहभेदेऽप्युच्यते मथि । प्रकाण्डे लगुडे कोणे
चतुर्थोपायगर्वयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'दण्डस्य' ॥

साम सान्त्वम्

सामेति ॥ 'साम व्याख्यातम्' ॥ (१) ॥*॥ सा-
न्त्वनम् । 'सान्त्व सामप्रयोगे' (जु० प० से०) । अदन्तः ।
'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'सामस्य' ॥

अथो समौ ।

भेदोपजापौ

अथविति ॥ 'भेदो द्वैधे विशेषे स्यादुपजापे विदारणे'
(इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ उपांशु जपनम् 'जप
व्यक्तायां वाचि' 'जप मानसे च' (भ्वा० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संहतयोर्द्वैधीकरणस्य' ॥

उपधा धर्माद्यैर्यत्परीक्षणम् ॥ २१ ॥

रूपेति ॥ उपधीयते शुद्धिज्ञानमत्र । 'डुधाञ्' (जु०
उ० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥
(१) ॥*॥ आद्येन कामार्थभयग्रहः ॥*॥ एकं 'राज्ञा
धर्मार्थकामभयैरमात्यादेः परीक्षणस्य' ॥

पञ्च त्रिषु

पेति ॥ निःशलाकान्ताः पञ्च ॥

अषडक्षीणौ यस्तृतीयाद्यगौचरः ।

अपेति ॥ अविद्यमानानि षड् अक्षीण्यत्र । 'अष-

डक्षाशितंग्वलंकर्मा—' (५।४।७) इति खः स्वार्थे ॥ (१)
॥*॥ एकं 'द्वाभ्यामेव कृतस्य मन्त्रस्य' ॥

विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः ॥ २२ ॥
रहश्चोपांशु चालिङ्गे

वीति ॥ विविचन्ति जना अत्र । 'विचर् पृथग्भावे'
(रु० उ० अ०) भ्रौव्यार्थत्वाद्व्यर्थत्वाद्वा 'कोऽधिकरणे
च—' (३।४।७६) इति कः । 'विविक्तं त्रिष्वसंपृक्ते रहःपू-
तविवेकिषु (वसुनन्दे ना)' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ वि-
गतो जनोऽस्मात् ॥ (२) ॥*॥ छद्यते स्म 'छद अपवा-
रणे' (जु० उ० से०) । कः (३।२।१०२) । आगमशा-
स्त्रस्यानित्यत्वाच्चेद् । 'छन्नं तु रहसि क्लीबं छादिते वाच्य-
लिङ्गकम्' (इति मेदिनी) । मुकुटस्तु—'वा दान्तशान्त—'
(७।२।२७) इति निपातनात्—इत्याह । तन्न । णिज-
न्तस्य निपातनात् ॥ (३) ॥*॥ 'शलाका शारिका म-
दनशारिका' इति पर्यायः । 'शल्यं श्वाविच्छलाका स्या-
च्छवो मदनशारिका' इति तालव्यादौ रभसः । निर्गता
शलाकाप्यस्मात् । शलाकाया निर्गतो वा ॥ (४) ॥*॥
'तथा' शब्दः समुच्चये ॥*॥ रहते । 'रह त्यागे' (भ्वा०
प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) यद्वा रमन्तेऽत्र ।
'देशे ह च' (उ० ४।२।१५) इत्यसुन् । होऽन्तादेशश्च ।
'रहस्तत्वे रते गुह्ये' (इति मेदिनी) । रभसोऽपि—'रहो
निधुवनेऽपि स्याद्रहो गुह्ये नपुंसकम्' इति ॥ (५) ॥*॥
(६) ॥*॥ उपगता अंशवः किरणा अत्र 'उपांशुर्जपभेदे
स्यादुपांशु विजनेऽव्ययम्' (इति विश्वहैममेदिन्यः) ॥ (७)
॥*॥ अलिङ्गे द्वे अव्यये ॥*॥ सप्त 'एकान्तस्य' ॥

रहस्यं तद्वे त्रिषु ।

रेति ॥ रहो भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत् ।
'रहस्या स्त्री नदीभेदे गोपनीयेऽभिधेयवत्' (इति मे-
दिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'रहस्यस्य' ॥

समौ विस्मम्भविश्वासौ

सेति ॥ विस्मम्भणम् 'स्मम्भु विश्वासे' (भ्वा० आ०
से०) दन्त्यादिः । तालव्यादिश्च । घञ् (३।३।१८) ।
'विस्मम्भः केलिकलहे विश्वासे प्रणयेऽपि च' (इति वि-
श्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ विश्वसनम् । 'श्वस प्राणने'
(अ० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'विश्वासस्य' ॥

भ्रेषो भ्रंशो यथोचितात् ॥ २३ ॥

भ्रयिति ॥ यथोचिताद् यथाप्राप्तात् भ्रंशोऽधःपतनम् । 'भ्रेषु चलने' (भ्वा० उ० से०) । भ्रेषणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भ्रंशस्य' ॥

अभ्रेषण्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम् ।

अभ्र इति ॥ भ्रेषादन्यः ॥ (१) ॥*॥ नियमेन ईयते । 'परिव्योर्नीणोः' (३।३।३७) इति घञ् ॥ (२) ॥*॥ कल्पनम् । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । लत्वम् (८।२।१८) । 'कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ दिश्यते । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) । देशो रूपमस्य । दिश्यमानस्योचितस्य रूपम् । यद्वा देशनम् । घञ् (३।३।१८) । प्रशस्तं देशनं वा । 'प्रशंसायां रूपप्' (५।३।६६) ॥ (४) ॥*॥ सम्यगज्ञोऽत्र । 'अच् प्रत्यन्वय' (५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागादच् । यद्वा संमतमञ्जसा तत्त्वमत्र 'ह्रस्वो नपुंसके' (१।२।४७) इति ह्रस्वत्वम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'चित्तस्य' ॥

युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥ २४ ॥

न्याय्यं च त्रिषु षट्

य्विति ॥ युज्यते स्म । 'युजिर् योगे' (ह० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'युक्तो युक्ते पृथग्भूते क्लीबं हस्तचतुष्टये' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ उपयन्त्यनेन । 'ए-रच्' (३।३।५६) । उपाय एव । 'उपायाद्भस्वश्च' (ग० ५।४।३४) इति ठक् ह्रस्वश्च ॥ (२) ॥*॥ लभ्यते 'भोर-दुपधात्' (३।१।९८) इति यत् । 'लभ्यं युक्ते च लब्धये' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ भजते फलमनुवधाति । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) । 'ताच्छील्य' (३।२।१२९) इति चानश् । शानच् (३।२।१२४) वा ॥ (४) ॥*॥ अभिनीयते स्म । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । अभिनीतेन तुल्यम् । 'अभिनीतं संस्कृतं (ते) च न्याय्ये चामर्षणे (विणि) त्रिषु' इति रुद्रः । 'अभिनीतं त्रिषु न्याय्ये संस्कृतामर्षिणोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ न्यायादनपेतम् । 'धर्मपथ्यर्थ' (४।४।९२) इति यत् ॥ (६) ॥*॥ युक्तादयः षट् त्रिषु । षट् 'न्यायागतस्य' ॥

१—विश्वहैमसंवादप्रातप्रामाण्यमेदिनीपुस्तके 'युतः' इति पाठस्योपलम्भेन योग्यत्वेन चात्रास्योपन्यासः प्रामादिकः ॥

संप्रधारणा तु समर्थनम् ।

समिति ॥ संप्रधारणम् 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) ण्यन्तः । 'ण्यास' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (१) ॥*॥ 'अर्थ उपयाच्यायाम्' (चु० उ० से०) संपूर्वः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इदमुचितमेव' इति निश्चयस्य ॥

अववादस्तु निर्देशो निदेशः शासनं च सः ॥ २५ ॥

शिष्टिश्चाज्ञा च

अवेति ॥ 'अव अवलम्बने' । कार्यमवलम्ब्य वदनमत्र । वदनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ निर्देशः कार्यदेशः । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ एवं निदेशः । ('निदेशः शासनोपान्तकथनेषु प्रयुज्यते' इति विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ शासेल्युट् (३।३।११५) । ('शासनं राजदत्तोर्व्यां लेखाज्ञाशास्त्रशान्तिषु' इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ 'क्तिन्नावादिभ्यः' (३।३।९४) इति क्तिन् ॥*॥ बाहुलकातिः । 'शास्तिः' ॥ (५) ॥*॥ आज्ञापनम् । 'ज्ञा अवबोधने' (त्रया० प० से०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (६) ॥*॥ षट् 'आज्ञायाः' ॥

संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः ।

समिति ॥ संतिष्ठतेऽनया । सम्यगवस्थानं वा । प्राग्वदङ् । ('संस्थश्चरेऽवस्थिते, स्त्री स्थितौ सादृश्यनाशयोः' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'मर्या इति सीमार्थेऽव्ययम्' तत्र दीयते । प्राग्वदङ् ॥ (२) ॥*॥ धारयति धर्मम् । नन्वादि ल्युः (३।३।१३४) । युच् (उ० २।७।८) वा । ('धारणाऽङ्गे च योगेऽस्य न पुंसि स्याद्विधारणे' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ तिष्ठन्त्यत्र । बाहुलकादधिकरणे क्तिन् । स्थानं वा । 'स्थागापा' (३।३।९५) इति क्तिन् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'न्याय्यपथस्थितेः' ॥

आगोऽपराधो मन्तुश्च

आग इति ॥ एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इण आगपराधे च' (उ० ४।२।१२) इत्यसुन् आगादेशश्च ।—अगति । 'अग गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'वस्य-गिभ्यां णित्' इत्यसुन्—इति सुभूतिः । तन्न । उज्ज्वलदत्तादिषूक्तसूत्रस्यादर्शनात् । 'आगोऽपराधे पापे स्यात्' इति मेदिनी । 'सान्तं क्लीबम् ॥ (१) ॥*॥ अपराधनम् । 'राध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥

१—'सोढाहे शतमागांसि' इति माधात्—इति मुकुटः ॥

(२) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'कमिमनिजनि-' (उ० १।७१) इति तुः । 'मन्तुः पुं-
स्वपराधेऽपि मनुष्येऽपि प्रजापतौ' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'अपराधस्य' ॥

समे तूद्धानबन्धने ॥२६॥

सेति ॥ उत्पूर्वाद् घतेर्भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥
(१) ॥*॥ 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । भावे
ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बन्धनस्य' ॥

द्विपाद्यो द्विगुणो दण्डः

द्वीति ॥ द्वौ पादौ परिमाणमस्य । 'पणपाद-' (५।१।३४)
इति यत् । 'पद्यत्यतदर्थे' (६।३।५३) इति (न) पद्मावः ।
प्राण्यङ्गस्यैव पादस्य तत्र ग्रहणात् ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'अपराधे शास्त्रेण बोधितदण्डाद्विगुणदण्डस्य' ॥

भागधेयः करो बलिः ।

मेति ॥ भाग एव । 'नामरूप-' (वा० ५।४।३६)
इति धेयः ॥ (१) ॥*॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प०
से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'करो वर्षोपले पाणौ
रश्मौ प्रत्ययशुण्डयोः' (इति मेदिनी) । प्रजाधणि (५।४।
३८) । 'कारो वधे निश्चये च बलौ रत्ने यतावपि' (इति
विश्वमेदिन्यौ) ॥ (२) ॥*॥ बल्यते । 'बल वधे, दाने'
() । इन् (उ० ४।१।१८) । 'बलिर्दैन्यप्रभेदे च
करचामरदण्डयोः । उपहारे पुमानस्त्री जरया श्लथचर्मणि ।
गृहदारुप्रभेदे च जठरावयवेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥
(३) ॥*॥ ('अर्थागमो भवेदायो भागधेयो बलिः करः'
इति हलायुधः) ॥*॥ त्रीणि 'कर्षकादिभ्यो राजग्रा-
ह्यभागस्य' ॥

घट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री

धेति ॥ घट्टादौ देयम् ॥*॥ शुल्क्यते । 'शुल्क अति-
सर्जने' (जु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'शुल्कं घ-
ट्टादिदेये स्याद्वरादर्थग्रहेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) । मुकु-
टस्तु—शलति प्रतिबन्धोऽनेन । 'शुल्कवल्कोल्काः' इति
निपातः—इत्याह । तन्न । उज्ज्वलदत्तादिषु 'शुक्वल्कोल्काः'
(उ० ३।४२) इति पाठस्य दर्शनात् । धातुपाठे 'शुल्क'
धातोर्दर्शनाच्च ॥ (१) ॥*॥ आदिना गुल्मप्रतोल्यादि-
ग्रहः ॥*॥ एकम् 'शुल्कस्य' ॥

प्राभृतं तु प्रदेशनम् ॥ २७ ॥

प्रेति ॥ प्रात्रियते स । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ०

अ०) । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) वा ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रदिश्यते । 'दिश
अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । 'कृत्यल्युटः' (३।३।११३)
इति कर्मणि ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'देवताभ्यो मित्रा-
दिभ्यश्च दीयमानस्य' ॥

उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा ।

उपेति ॥ उपेयते । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) ।
उपाय्यते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) वा । कर्मणि
ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥*॥ उपगृह्यते । 'ग्रह उ-
पादाने' (क्र्या० उ० से०) । ण्यत् (३।३।१२४) ॥ (२)
॥*॥ उपह्रियते । घञ् (३।३।१९) ॥ (३) ॥*॥ उप-
दीयते । 'डुदाञ् दाने' (जु० उ० से०) । 'आतश्चोपसर्गे'
(३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'उपढौक-
नस्य' ।—षडप्युपढौकनस्य—इत्यन्ये । 'उपायनमुपग्राह्यं
प्राभृतं चोपदा स्त्रियाम्' इत्यमरमाला ॥

यौतकादि तु यदेयं सुदायो हरणं च तत् ॥२८॥

याविति ॥ युतकं योनिसंबन्धः । तत्र भवम् । 'तत्र
भवः' (४।३।५३) इत्यण् । युतयोर्वरवध्वोरिदम् । 'तस्ये-
दम्' (४।३।१२०) इत्यण् वा । 'युतकं युगले युक्ते सं-
शयेऽपि च' इति रभसः । युतकं संशये युगे । नारीव-
स्त्राश्वले युक्ते चलनाग्रे च यौतके' (इति मेदिनी) । 'यौ-
तकं यौतुकं च तत्' इति वाचस्पतेरुभयमपि । आदिना
व्रतभिक्षादिपरिग्रहः ॥*॥ सुदीयते । 'डुदाञ्' (जु० उ०
अ०) । घञ् (३।३।१९) । युगागमः (७।३।३३) ॥
(१) ॥*॥ ह्रियते । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) । 'ह-
रणं यौतकादीनां द्रव्ये मुजे ह्तावपि' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ द्वे ('कन्यादानकाले व्रतभिक्षादौ च दी-
यमानद्रव्यस्य' ॥

तत्कालस्तु तदात्वं स्यात्

तेति ॥ स चासौ कालश्च ॥ (१) ॥*॥ 'तदा' इ-
त्यस्य भावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वर्तमानकालस्य' ॥

उत्तरः काल आयतिः ।

उत्तेति ॥ आयंस्यन्तेऽत्र । 'यम उपरसे' (भ्वा० प०
अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । आयास्यति वा । यातेर्वा-
हुलकाङ्गतिः । 'आयतिस्तु स्त्रियां दैर्घ्ये प्रभावागामिका-
लयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उत्तर-
कालस्य' ॥

सांष्ट्रिकं फलं सद्यः

सामिति ॥ संदष्टौ प्रत्यक्षे भवम् । अध्यात्मादित्वात्
(वा० ४।२।६०) ठञ् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'व्यापारान-
न्तरं जायमानस्य फलस्य' ॥

उदर्कः फलमुत्तरम् ॥२९॥

विति ॥ उदर्क्यते । 'अर्कं स्तवने' (चु० प० से०) ।
घञ् (३।३।१९) । उदर्क्यते । 'अर्चं पूजायाम्' (भा०
प० से०) वा । उट्यते । 'ऋचू स्तुतौ' (तु० प० से०)
वा । घञ् (३।३।१९) । 'उदर्क एष्यत्कालीनफले मदन-
कण्टके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'भाविनः
कर्मफलस्य' ॥

अदृष्टं बह्वितोयादि

अद्रिति ॥ बह्विश्च तोयं चादिर्यस्य । भयहेतुत्वाद्भयम् ।
आदिना 'हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरकस्तथा । अति-
वृष्टिरनावृष्टिर्भूषिकाः शलभादयः' गृह्यन्ते । अदृष्टहेतुकत्वा-
ददृष्टम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अद्र्यादिकृतस्य भयस्य' ॥

दृष्टं स्वपरचक्रजम् ।

द्रिति ॥ दृश्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥
स्वश्च परश्च स्वपरौ । तयोश्चक्रे सैन्ये । ताभ्यां जातम् ।
'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः ॥*॥ एकं स्व-
परसैन्यात् परराष्ट्राज्याच्चौरादविकादेः परचक्राहा-
हविलोपादेर्भयस्य' ॥

महीभुजामहिभयं स्वपक्षप्रभवं भयम् ॥ ३० ॥

मेति ॥ अहिरिव । गृहस्थत्वात्, आवृताकारत्वाच्च
स्वस्य पक्ष एवाहिः । अहेर्भयम् ॥ (१) ॥*॥ 'निजोऽथ
मैत्रश्च समाश्रितश्च संबन्धतः कार्यसमुद्भवश्च । भृत्या गृ-
हीतो विविधोपचारैः पक्षं बुधाः सप्तविधं वदन्ति' । स्व-
पक्षात्प्रभवति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥*॥ एकं 'स्व-
सहायाज्जातभयस्य' । 'भयम्' इति पूर्वाभ्यामपि
संबध्यते ॥

प्रक्रिया त्वधिकारः स्यात्

प्रेति ॥ प्रकर्षाय करणम् । 'कृजः श च' (३।३।
१००) । रिङ् (७।४।२८) । 'प्रक्रिया तत्पादने स्यादधि-
कारप्रकारयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ अधि आ-
धिक्यस्य करणम् । घञ् । (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'राज्ञां छत्रधारणादिव्यापारस्य' ॥

चामरं तु प्रकीर्णकम् ।

चेति ॥ चमति, चम्यते, वा । अनेन वा । 'चमु अ-
दने' (भा० प० से०) । 'अर्तिकमिअमिचमि-' (उ०
३।१३२) इत्यरः । 'चमरं चामरे स्त्री तु मञ्जरीमृगमे-
दयोः' (इति मेदिनी) । 'चमरश्चामरे दैत्ये चमरी तु
मृगान्तरे' इति हैमः ॥*॥ प्रज्ञायण् (५।४।३८) वा ।
अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । 'चामरा चामरं बालव्य-
जनं रोमगुच्छकम्' इति रभसः । 'चामरं चामरापि
च । दण्डे च बालव्यजने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
प्रकीर्यते स्म । 'कृ विशेपे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।
१०२) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'प्रकीर्णकं चामरे
स्याद्विस्तरे नातुरंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'चामरस्य' ॥

नृपासनं तु यद्भद्रासनम्

त्रिति ॥ नृपस्यासनम् ॥ (१) ॥*॥ भद्रं च तदा-
सनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मण्यादिकृतराजासनस्य' ॥

सिंहासनं तु तत् ॥ ३१ ॥

हैमम्

सिंहेति ॥ हेमविकारः । नृपासनम् ॥*॥ सिंहाका-
रमासनम् । सिंह इव वासनम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सु-
वर्णकृतराजासनस्य' ॥

छत्रं त्वातपत्रम्

छेति ॥ छादयति । अनेन वा । 'छद अपवारणे'
(चु० उ० से०) । ण्यन्तः । घृन् (उ० ४।१।५९) । 'इ-
स्मन्नकिषु च' (६।४।९७) इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥
आतपान्नायते । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'छत्रस्य' ॥

राज्ञस्तु नृपलक्ष्म तत् ।

रेति ॥ तत् छत्रम् । नृपस्य लक्ष्म ॥ (१) ॥*॥
एकं 'नृपच्छत्रस्य' ॥

भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भः

मेति ॥ भद्रस्य, भद्रो वा कुम्भः ॥ (१) ॥*॥
पूर्णः कुम्भः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूर्णघटस्य' ॥

भृङ्गारः कनकालुका ॥ ३२ ॥

भ्रिति ॥ विभर्ति जलम् । 'ड भृञ्' (जु० उ० अ०)

१—अनेन कर्मण्युपपद एव कप्रत्ययस्य सर्वैरङ्गीकृतत्वाच्चि-
न्यमेतत् । तस्मात्—'सुपि' (३।२।४) इति मुकुटोक्तं सम्यक् ॥

‘शृङ्गारभृङ्गारौ च’ (उ० ३।१३६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ कनकस्यालुः । ‘संज्ञायां कन्’ (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सुवर्णकृतजलपात्रस्य’ ॥

निवेशः शिविरं षण्ढे

नीति ॥ निविशन्तेऽन्न । ‘विश प्रवेशने’ (तु० प० से०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । ‘निवेशः सैन्यविन्यासे न्यासे द्रङ्गविवाहयोः’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शवन्त्यत्र । ‘शव गतौ’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् किरच् । अन इत्वं च ॥ (२) ॥*॥ (षण्ढे) क्लीबे ॥*॥ द्वे ‘आगन्तुकसैन्यवसतेः’ ॥

सज्जनं तूपरक्षणम् ।

सेति ॥ सज्जन्ते(न्त्य)नेन । ‘षसज गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११७) । सत् शोभनं जन्यतेऽनेन वा । ‘जनी प्रादुर्भावे’ (दि० आ० से०) । घञ् ३।३।१९ । ‘जनिवच्योश्च’ (७।३।३५) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ उपरक्ष्यते अनेन । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सैन्यरक्षणाय नियुक्तप्रहरिकादिन्यासस्य’ ॥

हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम् ॥३३॥

हेति ॥ पदातीनां समूहः । ‘मिक्षादिभ्योऽण्’ (४।२।३८) । हस्तिनश्च अश्वाश्च रथाश्च पादातं च । सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः (२।४।२) ॥*॥ सेनाया अङ्गम् ॥ (१) ॥*॥ चत्वारोऽवयवा यस्य । ‘संख्याया अवयवे तयप्’ (५।२।४२) ॥*॥—नाविकाटविकादीनां पदातावन्तर्भावः । नौकानां रथेष्वन्तर्भावः । महिषादीनां गजाश्चेऽन्तर्भावः—इति मुकुटः ॥ एकम् ‘सेनाङ्गस्य’ ॥

दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विद्रोऽनेकपो द्विपः ।
मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी॥३४॥
इभः स्तम्भेरमः पञ्ची

देति ॥ अतिशयितौ दन्तावस्य । इनिः (५।२।१७५) ॥ (१) ॥*॥ ‘दन्तशिखात् संज्ञायाम्’ (५।२।१३३) इति बलच् । ‘बले’ (६।३।११८) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ हस्तः शुण्डास्यास्ति । ‘हस्ताज्जातौ’ (५।२।१३३) इतीनिः ॥ (३) ॥*॥ एवम् ‘करी’ च ॥ () ॥*॥ द्वौ रदावस्य ॥ (४) ॥*॥ अनेकेन करेण मुखेन च पिबति ।

‘सुपि’ (३।२।४) इति कः ॥ (५) ॥*॥ द्वाभ्यां पिबति । प्राग्वत्कः ॥ (६) ॥*॥ मतङ्गाद्वेषेर्जातः । ‘पञ्चम्यामजातौ’ (३।२।९८) इति डः ॥ (७) ॥*॥ गञ्जति । ‘गज मदने’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (८) ॥*॥ न अगः । नगे भवो वा । अण् (४।३।५३) । ‘नागो मतङ्गजे सर्पे पुंनागे नागकेसरे । कूराचारे नागदन्ते मुस्तके वारिदेऽपि च । देहानिलविशेषे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः । नागं रङ्गे सीसपत्रे स्त्रीबन्धे करणान्तरे’ इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ अतिशयितः कुञ्जो हनुरस्य । ‘खमु-खकुञ्जेभ्यो रः’ (वा० ५।२।१०७) । ‘कुञ्जरोऽनेकपे केशे कुञ्जरा धातकीदुमे । पाटलायां च’ इति हेमचन्द्रः ॥ (१०) ॥*॥ वारयति शत्रुबलम् । ल्युट् (३।१।१३४) । ‘वारणं प्रतिषेधे स्याद्वारणस्तु मतङ्गजे’ इति विश्वः ॥ (११) ॥*॥ करोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१२) ॥*॥ एति । ईयते वा । ‘इणः कित्’ (उ० ३।१५३) इति भः ॥ (१३) ॥*॥ ‘स्तम्बो गुल्मे तृणादीनामकाण्डद्रुमगुच्छयोः’ (इति विश्वः) । स्तम्बे रमते । ‘स्तम्बकर्णयो रमिजपोः’ (३।२।१३) इत्यच् ‘हलदन्तात्—’ (६।३।९) इत्यलुक् ॥ (१४) ॥*॥ पञ्चं विन्दुजालमस्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (१५) ॥*॥ पञ्चदश ‘हस्तिनः’ ॥

यूथनाथस्तु यूथपः ।

यिवति ॥ यूथस्य हस्तिवृन्दस्य नाथः ॥ (१) ॥*॥ यूथं पाति । ‘आतोऽनुप—’ (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘यूथमुख्यहस्तिनः’ ॥

मदोत्कटो मदकलः

मेति ॥ मदेन दानाम्बुनोत्कटो मत्तः ॥ (१) ॥*॥ मदेन कलते । ‘कल शब्दसंख्यानयोः’ (भ्वा० आ० से०) अच् (३।१।१३४) । मदे सति कलो ध्वनिर्यस्य, इति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अन्तर्मदस्य हस्तिनः’ ॥

कलभः करिशावकः॥३५॥

केति ॥ कलयति । ‘कल गतिसंख्यानयोः’ (उ० उ० से०) । कलते वा । ‘कल शब्दसंख्यानयोः’ (भ्वा० आ० से०) कलं भाषते वा । ‘अन्येभ्योऽपि—’ (वा० ३।२।१०२) इति डः ॥ (१) ॥*॥ ‘करभो मणिबन्धा-

दिकनिष्ठान्तोष्ट्रतसुतः' (इति मेदिनी) ॥*॥ करिणः शा-
वकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'करिपोतस्य' ॥

प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः

प्रेति ॥ प्रकर्षेण भिद्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥
(१) ॥*॥ गर्जयति । 'गर्ज' शब्दे' (चु० प० से०) ।
अकर्मकत्वात् (३।४।७२) कर्तरि क्तः । गर्जो जातोऽस्य ।
तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् । 'गर्जितं वारिवाहादि-
ध्वनौ ना मत्तकुञ्जरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥
माद्यति । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । प्राग्वत् क्तः (३।
४।७२) । 'न ध्याख्या' (८।२।५७) इति निष्ठानत्वा-
भावः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जातमदस्य' ॥

समावुद्धान्तनिर्मदौ ।

सेति ॥ उद्भूतं वान्तं मदवमनमस्मात् । 'उद्धान्त
उद्गीर्णं निर्मदद्विपे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ मदान्नि-
र्गतः । निर्गतो मदोऽस्माद्वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गत-
मदस्य' ॥

हास्तिकं गजता वृन्दे

हेति ॥ हस्तिनां समूहः । 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक' (४।
२।४७) ॥ (१) ॥*॥ गजानां समूहः । 'गजसहायभ्यां
च' (वा० ४।२।४३) इति तल् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ह-
स्तिनां वृन्दे' ॥

करिणी धेनुका वशा ॥३६॥

केति ॥ करोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'ऋ-
न्नेभ्यो ङीप्' (४।१।५) ॥ (१) ॥*॥ धेनुरिव । 'इवे
प्रति' (५।३।९६) इति कन् । 'स्याद्धेनुका करिण्यां च
धेनावपि पुंसि दानवविशेषे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
उच्यते । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । 'वशिरण्योश्च'
(वा० ३।३।५८) इत्यप् । वष्टि वा । अच् (३।१।१३४)
'वशा नायां बन्धगव्यां हस्तिन्यां दुहितर्यपि' (इति हैमः) ।
तालव्यशा । 'वशा बन्ध्यासुतायोषास्त्रीगवीकरिणीषु च'
इति तालव्यान्तेषु विश्वात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ह-
स्तिन्याः' ॥

गण्डः कटः

मेति ॥ गण्डति । 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प०
से०) अच् (३।१।१३४) 'गण्डः स्यात्पुंसि खड्गिनि ।
ग्रहयोगप्रभेदे च वीथ्यङ्गे पिटकेऽपि च । चिह्नवीरकपो-
लेषु हयभूषणवृद्धे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क-

टति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) । 'कटः श्रोणौ द्वयोः पुंसि कलिङ्गेऽतिशये-
शवे । समये गजगण्डेऽपि पिप्पली तु कटी मता' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गजगण्डयोः' ॥

मदो दानम्

मेति ॥ माद्यत्यनेन । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) ।
'मदोऽनुपसर्गे' (३।३।६७) इत्यप् । मद्यति वा । अच्
(३।१।१३४) । 'मदो रेतसि कस्तूर्यां गर्वे हर्षेभदानयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ द्यत्यनेन । 'दो अवख-
ण्डने' (दि० प० अ०) ल्युट् (३।३।११७) । 'दानं ग-
जमदे त्यागेपालनच्छेदशुद्धिषु' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'मदपतनस्य' ॥

वमथुः करशीकरः ।

वेति ॥ वम्यते । 'टु वम उद्विणे' (भ्वा० प० से०)
'द्वितोऽथुच्' (३।३।८९) । 'वमथुर्वमने घासे मातङ्गक-
रशीकरे' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ करस्य शीकरः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'शुण्डान्निर्गतजलस्य' ॥

कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसः

किति ॥ कुं सुवसुम्भति 'उम्म पूरणे' (तु० प०
से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्धादिः (वा० ६।१।
९४) । 'कुम्भो राश्यन्तरे हस्तिमूर्धांशे राक्षसान्तरे । का-
सुके वारनार्यां च घटे क्लीवं तु गुग्गुलौ' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ पिण्डते । 'पिडि संधाते' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'पिण्डो बाले बले सान्द्रे देहागारै-
कदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिहकयोरपि । ओ-
द्गुण्ये च पुंसि स्यात् क्लीबमाजीवनायसोः । पिण्डी तु
पिण्डतगरेऽलाबूखर्जूरभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ एकम्
'गजकुम्भस्य' ॥

तयोर्मध्ये विदुः पुमान् ॥३७॥

तेति ॥ तयोः कुम्भयोः । वेत्ति संज्ञामत्र घातेन । 'वि-
द ज्ञाने' (अ० प० से०) । बाहुलकात्कुः ॥ (१) ॥*॥ ए-
कम् 'गजकुम्भमध्यभागस्य' ॥

अवग्रहो ललाटं स्यात्

अवेति ॥ अवग्रहतेऽङ्कुशेन । 'ग्रहवृद्ध' (३।३।५८)
इत्यप् । 'अवग्रहो वृष्टिरोधे प्रतिबन्धे गजालिके' (इति
मेदिनी) । रुद्रोऽपि—'गजालिके वृष्टिरोधे प्रतिबन्धेऽप्य-
वग्रहः' इति ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गजललाटस्य' ॥

इषीका त्वक्षिकूटकम् ।

इषीति ॥ इष्यते । 'ईष उच्छे' (भा० प० से०) 'ईष गतिहिंसादानेषु' (भा० आ० से०) वा० । 'ईषः किङ्गस्वश्च' (उ० ४।२१) इतीकन् धातोर्ह्रस्वश्च । (ह्रस्वादिदीर्घमध्या) ॥*॥ ईषा लाङ्गलकीलिका । सेव । 'इवे प्रति—' (५।३।९६) इति कनि (ह्रस्वमध्या—ईषिका), दीर्घादिरपि ॥ (१) ॥*॥ अक्षिकूटकं चक्षुर्गोलकम् ॥*॥ एकम् 'नेत्रगोलकस्य' ॥

अपाङ्गदेशो निर्याणम्

अपेति ॥ अपाङ्गस्य । अपाङ्गो वा देशः ॥*॥ निर्याण्यनेन । करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'निर्याणं वारणापाङ्गदेशे मोक्षेध्वनिर्गमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गजापाङ्गदेशस्य' ॥

कर्णमूलं तु चूलिका ॥३८॥

केति ॥ कर्णस्य मूलम् ॥*॥ चूल्यतेऽनया । 'चूल समुच्छ्रये' () । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वुल् । 'चूलिका नाटकस्याङ्गे कर्णमूले च हस्तिनाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गजकर्णमूलस्य' ॥

अधः कुम्भस्य वाहित्यम्

अध इति ॥ कुम्भोऽत्र वातकुम्भः । 'वाहित्यं वातकुम्भाधः' इति भागुरिः । स च ललाटाधोभागः । (कुम्भयोरन्तरं विदुः । वातकुम्भस्तु तस्याधो वाहित्यं तु ततोऽप्यधः' इति हैमनाममाला) ॥*॥ अवश्यं वहति । 'आवश्यका—' (३।३।१७०) इति णिनिः । स तिष्ठत्यत्र । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । पृषोदरादित्वात् सस्यतः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गजकुम्भाधोभागस्य' ॥

प्रतिमानमधोऽस्य यत् ।

प्रेति ॥ प्रतिमीयतेऽनेन 'मीन् हिंसायाम्' (क्या० उ० अ०) । 'मीनाति मिनोति—' (६।१।५०) इत्यात्वम् । 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'प्रतिमानं प्रतिच्छायागजदन्तान्तरालयोः' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वाहित्याधोभागस्य दन्तमध्यस्य' ॥

आसनं स्कन्धदेशः स्यात्

आसेति ॥ आस्यतेऽत्र । ल्युट् (३।३।११७) । 'आ-

१—'ऐषीकमस्त्रमधिकृत्य तदा तमक्ष्णा' इति मुरारिः । 'तस्मिन्नस्यदिषीकास्त्रम्'—इति रघुः—इति मुकुटः ॥ २—चुरादौ तु ह्रस्वादिर्इष्यते ॥

सनं द्विरदस्कन्धे पीठे यात्रानिवर्तने' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ स्कन्ध एव देशः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गजस्कन्धदेशस्य' ॥

पद्मकं विन्दुजालकम् ॥ ३९ ॥

पेति ॥ पद्ममिव । 'इवे प्रति—' (५।३।९६) इति कन् । 'पद्मकं स्यात्पद्मकाष्ठविन्दुजालकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विन्दूनां जालकमिव ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गजमुखादिस्थविन्दुसमूहस्य' ॥

पक्षभागः पार्श्वभागः

पक्षेति ॥ पक्षयत्यनेन । 'पक्ष परिग्रहे' चुरादिः । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । पक्षस्य, पक्ष एव वा भागः ॥ (१) ॥*॥ पार्श्वस्य पार्श्वमेव वा भागः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गजपार्श्वस्य' ॥

दन्तभागस्तु योऽग्रतः ।

देति ॥ दन्तस्य भागः । दन्तसंबन्धी भागो वा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अग्रभागस्य' ॥

द्वौ पूर्वपश्चाज्जङ्घादिदेशौ गात्रावरे क्रमात् ॥४०॥

द्वाचिति ॥ पूर्वा च पश्चाच्च पूर्वपश्चाच्च ते जङ्घे च । पूर्वपश्चाज्जङ्घे आदी यस्य सः । पूर्वपश्चादिश्चासौ देशश्च । पूर्वजङ्घाभागो गात्रं । पश्चाज्जङ्घाभागोऽवरम् ॥*॥ गातेऽनेन । 'गाह् गतौ' (अ० आ० अ०) । यद्वा एत्यनेन । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'बहुलं तणि' (वा० २।१।५४) इति गादेशः । इण् (उ० ४।१।५९) । 'गात्रं गजाग्रजङ्घादिभागेऽप्यङ्गे कलेवरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अव राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । यद्वा न वृणोति, त्रियते, वा । 'वृण् वरणे' (स्वा० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'ग्रहवृद्ध—' (३।३।५८) इत्यब् वा । 'अवरं गजान्त्यजङ्घादिदेशे चरमे त्रिषु' (इति मेदिनी) । 'गजान्त्यजङ्घादिदेशोऽवरं स्याच्चरमे त्रिषु' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ 'गात्रावरे पूर्वपश्चात्पादयोः परिभाषिते' इति भागुरिः । 'द्वौ पूर्वपश्चाज्जङ्घादिदेशौ गात्रावरे न ना' इति रभसः । कश्चित्तु—अष्टीवद्गागाद्ध्वमवरम् । अधस्तु गात्रम्—इत्याह ॥*॥ अपारा पवर्गादिमध्या च । 'अपरं तूत्तरार्धे स्यात्पश्चाद्भागे च दन्तिनाम्' इति विश्वः ॥*॥ क्रमेणैकैकम् 'गजजङ्घापूर्वापरभागयोः' ॥

१—तथा च माघश्लेषः—'बद्धांपराणि परितो निगडान्यलावीत्' इति—इति मुकुटः ॥

तोत्रं वैष्णुकम्

तविति ॥ तुद्यतेऽनेन । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) 'दात्री' (३।२।१८२) इति घृन् । 'तोत्रं तु प्राजने वैष्णुकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वेणुना निर्वृत्तम् । 'निर्वृत्तेऽक्षयूतादिभ्यः' (४।४।१९) इति ठक् । 'इसुसुक्तान्तात्कः' (७।३।५१) ॥*॥ 'वेणुकम्' इति पाठान्तरम् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तोदनदण्डस्य' ॥

आलानं बन्धस्तम्भे

आलेति ॥ आलीयतेऽज । 'लीङ् लेषणे' (दि० आ० अ०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) । 'विभाषा लीयते' (६।१।५१) इत्यात्वम् ॥ (१) ॥*॥ बन्धस्य बन्धनस्य स्तम्भः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बन्धनस्तम्भस्य' ॥

अथ शृङ्खला ।

अन्दुको निगडोऽस्त्री स्यात्

अथेति ॥ शृङ्गं प्राधान्यं खलति । 'खल संचलने, संचये च' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । अच् (३।१।१३४) । यद्वा शृङ्गात्प्राधान्यात् खलत्यनेन । 'पुंसि' (३।३।११८) इति घः । मिदाद्यङ् (३।३।१०४) वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'शृङ्खला पुंस्कटीकाक्ष्यां लोहस्त्र्यौ च बन्धने' (इति हैमः) (शृङ्खला पुंस्कटीवस्त्रबन्धेऽपि निगडे त्रिषु' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अन्धतेऽनेन । 'अदि बन्धने' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्दू-हम्भू' (उ० १।९३) इति कूः । स्वार्थे कच् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'अन्दूः स्त्रियां स्यान्निगडे प्रभेदे भूषणस्य च' (इति मेदिनी) । 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि' (५) इति पुंस्त्वम् । यद्वा विनयादित्वात् (५।४।३४) ठक् । 'इसुस्' (७।३।५१) इति कादेशः । 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥*॥ निर्गतो गडः सेचनमस्मात् । कठिनत्वात् । निगलति वा । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । डलयोरेकत्वम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शृङ्खलस्य' 'बेडी' इति स्थातस्य ॥

अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम् ॥४१॥

अङ्कुशेति ॥ अङ्कयतेऽनेन । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सानसिर्वर्णसि' (उ० ४।१०७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ सरति अन्तर्गच्छति । अनया वा । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सुषुप्तिभ्यां कित्' (उ०

४।४९) इति निः ॥*॥ तालव्योष्मादिरपि । शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (भ्या० प० से०) । 'शृणिपृष्णिपार्णि' (उ० ४।५२) इति साधुः । 'शृणिरङ्कुशवाची च काशश्च तृणवाचकः' इति शभेदः ॥ (२) ॥*॥ 'आरक्षमग्नमवमत्य सृणिं शिताग्रम्' इति तु भाषस्य प्रमादः सृणेः स्त्रीत्वात् ॥*॥ द्वे 'अङ्कुशस्य' ॥

दूष्या कक्ष्या वरत्रा च

द्विति ॥ दूष्यतेऽनया । 'दूष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । ण्यन्तः । 'दोषो णौ' (६।४।९०) इत्युत् 'अचो यत्' (३।१।९६) । 'दूष्यं त्रिषु दूषणीये क्लीबं वस्त्रे च तद्गृहे' (इति मेदिनी) ।—चूष्यते पीयते पृष्ठमासेनादृश्यतां नीयते । 'चूष पाने' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । ('चूषा') इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ कक्षे भवा । 'शरीरावयवाच्च' (४।३।५५) इति यत् । 'कक्ष्या बृहतीकायां स्यात्काक्ष्यां मध्येभवनधने । हर्म्यादीनां प्रकोष्ठे च' । (कार्ये हेतौ प्रयोजने' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ त्रियतेऽनया । 'वृष् वरणे' (स्वा० उ० से०) । बाहुलकादत्रः । यद्वा वरं त्रायते । 'वृष् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गजमध्यबन्धनस्य' ॥

कल्पना सज्जना समे ।

केति ॥ कल्पनम् । 'कृप् सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । ण्यन्तः । 'ण्यासंभ्रन्थ' (३।३।१०७) इति मुच् । 'अथ कल्पना । करिणः सज्जनायां स्त्री क्लीबं कुप्तौ च कल्पने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एवं 'षस्ज गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्ताद्युच् (३।३।१०७) 'सज्जनं तु भवेत्क्लीबमुपरक्षणघट्टयोः । वाच्यलिङ्गं कुलीने स्यात्कल्पनायां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पल्याणाधारोपणेन सज्जीकरणस्य' ॥

प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः ॥४२॥

प्रेति ॥ प्रकर्षेण वीयतेऽस्याम् । 'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०) 'वीज्यात्वरिभ्यो निः' (उ० ४।४८) । 'प्रवेणिः स्त्री कुथावेण्योः' (इति मेदिनी) । 'कृदिकारात्'

१ घृणिः किरणः—इति तु सिद्धान्तकौमुदी ॥ २—'स्त्रियाम्' इत्येकदेशेन स्त्रीपुंसशब्दसमुदायो लक्ष्यते । तेन सृणेः पुंस्त्वमपि, इति सुभूत्यादयः । स्त्रियामिति प्रायिकत्वात्तुक्तम्, इति तु वयम्—इति मुकुटः ॥ ३—इदं च कार्यशब्दार्थबोधकत्वात्पठ्यतानुपयुक्तम् ॥

(ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । आस्तीर्यते । अनेन वा । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्र्या० उ० से०) कर्मणि (३।३।१३) करणे (३।३।१७) वा ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ त्रियतेऽनेन । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'कृपृवृद-शिभ्यो नः' (उ० ३।१०) यद्वा बहवो वर्णाः सन्त्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'वर्णः स्वर्णे व्रते स्तुतौ' रूपे द्विजादौ शुक्लादौ कुथायामक्षरे गुणे । भेदे गीतक्रमे चित्रे यशस्तालविशेषयोः । अङ्गरागे च वर्णं तु कुङ्कुमे इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ परिस्तूयते । 'ष्टृञ् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१४०) इति मन् । परिगतः स्तोमोऽत्र । वर्णस्तोमवत्वात् । यद्वा-परिगतः सोमोऽत्र । 'यक्रियायुक्ताः (तं प्रति)' (वा० १।४।५९) इति परेः स्तौति प्रत्यनुपसर्गत्वाच्च वैः (८।३।६५) ॥ (४) ॥*॥ कुन्थान्ति । 'कुन्थ दीप्तौ' (क्र्या० प० से०) । अच् (३।१।३४) । 'दहदश-' (३।१।२४) इति निर्देशात्कचिदङ्कित्यपि नलोपः । यद्वा कुन्थत्यशोभाम् 'कुथि हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नम् । 'इगुपध-' (३।१।३५) इति कः । यद्वा कुथ्यति । 'कुथ पूतीभावे' (दि० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।३५) इति कः । 'कुथः स्त्रीपुंसयोर्वर्णकम्बले पुंसि बर्हिषि' (इति मेदिनी) । स्त्रीवेऽपि । 'स्त्री प्रवेणी, कुथं त्रिषु' इति बोपालितः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'गजोपर्यास्तरणचित्रकम्बलस्य' ॥

वीतं त्वसारं हस्त्यश्वम्

वीति ॥ वेति, स युद्धादिकर्मणः । 'वी गत्यादौ' (अ० प० से०) । अजति स वा । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'गत्यार्था-' (३।४।७२) इति कः । 'वीतमसारगजे स्यादङ्कुशकर्मण्यसारतुरगे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ न सारो बलमस्य । हस्ती चाश्वश्च । सेनाङ्गत्वादेकत्वम् (२।४।२) ॥*॥ एकम् 'निर्बलहस्तिगजसमूहस्य' ॥

वारी तु गजबन्धनी ।

वेति ॥ वार्यतेऽनया । 'वृञ्' (स्वा० उ० से०) ण्यन्तः

१ सिद्धान्तकौमुद्यां तु 'कृवृजृसिद्धपन्मनिस्वपिभ्यो नित्' इति पाठो दृश्यते ॥ २—मुकुटस्तु—उपसर्गप्रतिरूपकत्वात्परत्वेन 'उपसर्गात्' (८।३।६५) इत्यादिना पत्वम्—इत्याह । युक्तं चैतत् । अन्यथा पूर्वकले पत्वं दुर्वारम् ॥ ३—अस्यार्थस्य भाष्यविरुद्धत्वात् तृतीयप्रकार एव साधुः ॥

'वसिवपियजि-' (उ० ४।१२५) इतीच् । 'वारी स्याद्रजबन्धन्यां कलश्यामपि योषिति । वारिर्वाग्गजबन्धन्योः स्त्री स्त्रीवेऽम्बुनि बालुके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बध्यतेऽस्याम् । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।१७) गजस्य बन्धनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गजबन्धनशालायाः' ॥

घोटके पीतितुरगतुरंगश्वतुरंगमाः ॥ ४३ ॥

वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः ।

घोटेति ॥ घोटते । 'घुट परिवर्तने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।३३) ॥*॥ पचाद्यचि 'घोटः' अपि । 'घोटसैन्धवगन्धर्वा हयवाजितुरंगमाः' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ पिबति । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।७४) । 'घुमास्या-' (६।४।६६) इतीत्वम् । 'पीतिर्नाश्चे स्त्रियां पाने' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'वीति' इति पाठे । वेति । 'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०) । किच् (३।३।७४) । ('वीतिरश्वेऽशने गतौ । प्रजने धावने दीप्तौ' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ तोरणम् । 'तुर त्वरणे' (जु० प० से०) । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) बाहुलकात् । घञ् (३।३।१८) वा । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । तुरेण त्वरया गच्छति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । 'तुरगी चाश्वगन्धायां तुरगश्चित्तवाजिनोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अश्रुते । 'अश्रू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अश्रुपुषिलटि-' (उ० १।१५१) इति कन् ॥ (५) ॥*॥ तुरेण गच्छति । 'गमेश्व' (३।२।४७) इति खच् । 'खच्च वा डित्' (वा० ३।२।३८) । 'अर्द्धिष-' (६।३।६७) इति मुम् ॥ (४) ॥ (६) ॥*॥ अवश्यं वजति । 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'आवश्यका-' (३।३।७०) इति णिनिः । यद्वा वाजाः पक्षा अभूवन् यस्य । इनिः (५।२।११५) । 'वाजी बाणाश्वपक्षिषु' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ उह्यते । अनेन वा । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि करणे वा घञ् (३।३।१९) । वाह्यते वा । ण्यन्तः । अच् (३।३।५६) । वाहते । 'वाह प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।३।१३४) । 'वाहो मुजे पुमान्मानमेदाश्ववृषवायुषु' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।७५) इति वनिप् । मुकुटस्तु—'स्नादिपद्यतिर्पृशकिभ्यो वनिप्' (उ० ४।

११३) —इत्याह । तन्न । तत्र कनिपो विधानाद्गुणाभावप्रसङ्गात् । यद्वा अर्वति । 'अर्व गतौ' (भा० प० से०) । बाहुलकात् कनिप् । सुकुटस्तु —बाहुलकाद्वनिप् । 'राल्लोपः' (६।४।२१) । इति सुभूतिः —इत्याह । तन्न । वनिव्विधौ बाहुलकस्यानुपयोगात् । 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति वनिपः सर्वेभ्यः सिद्धत्वात् । उणादिषु वनिपो दर्शनात् । कौ । झलादौ किति अनुनासिके च राल्लोपस्य विहितत्वेन वनिपि तदसंभवात् । लोपं विनापि रूपसिद्धेश्च । 'अर्वा तुरंगमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ गन्धमर्वति । 'अर्व गतौ' (भा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'गन्धर्वस्तु नभश्चरे । पुंस्कोकिले गायने च मृगभेदे तुरंगमे । अन्तरामभवदेह च' (इति हैमः) ॥ (१०) ॥*॥ हयति । 'हय गतौ' (भा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । हिनोति वा । 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (११) ॥*॥ सिन्धुषु भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सैन्धवस्तु सिन्धुदेशोद्भवे हये । मणिमन्थेऽपि' इति हैमः ॥ (१२) ॥*॥ सपति सेनायां समवैति । 'षप समवाये' (भा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । बाहुलकात्तिर्वा ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश 'घोटकस्य' ॥

आजानेयाः कुलीनाः स्युः

आजेति ॥ अजनम् । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । आजने क्षेपेणानेयाः प्राणीया आयत्ता वा । 'अश्वं कुलीनमाजानेयं, शवं किशोरं ब्रुवते' इति नाममाला । 'शक्तिभिर्भिन्नहृदयाः स्खलन्तश्च पदे पदे । आजानन्ति यतः संज्ञामाजानेयास्ततः स्मृताः' इत्यश्वशास्त्रम् ॥ (१) ॥*॥ कुलस्यापत्यानि । 'कुलात् खः' (५।१।१३९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुलीनाश्वानाम्' ॥

विनीताः साधुवाहिनः ॥४४॥

वीति ॥ विनीयन्ते स्म । 'णीञ् प्रापणे' (भा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । सुशिक्षिताः । 'विनीतः सुवहाश्चे स्याद्वणिज्यपि पुमांश्चिषु । जितेन्द्रियेऽपनीते च निभृते विनयान्विते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ साधु-

१—सिद्धान्तकौमुद्यामपि प्रकृतसूत्रव्याख्याने 'अर्वा तुरंगम-ह्ययोः' 'पर्व ग्रन्थिः प्रस्तावश्च' इत्युदाहरणे गुणाङ्गीकारेण चिन्त्यमेतत् ॥

वहनशीलाः । 'वह प्रापणे' (भा० उ० अ०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । सुकुटस्तु —'साधुकारिणि च' (वा० ३।१।७८) इति णिनिः —इत्याह । तन्न । एवं सति णिनिना गतार्थत्वात् साधुशब्दस्य प्रयोगो न स्यात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सम्यग्गतिमतां वाजिनाम्' ॥

वनायुजाः पारसीकाः काम्बोजा बाल्हिका हयाः ।

वेति ॥ वनायुषु देशेषु जाताः । 'सप्तम्यां जनेर्ङः' (३।२।९७) । 'आजानेयः कुलजो, वनायुजः पारसीक उक्तः' इति रत्नकोषः ॥*॥ प्रज्ञायण् (५।४।३८) वा ॥ (१) ॥*॥ पारसीके देशे भवाः । 'कोपधाच्च' (४।३।१३७) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ काम्बोजेषु भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यर्थे कच्छायण् (४।२।१३३) ॥ (१) ॥*॥ बाल्हिकदेशे भवाः । 'कोपधाच्च' (४।३।१३७) इत्यण् । 'बाल्हिकं बाल्हिकं धीरहिङ्गुनोर्नाश्वदेशयोः' इति त्रिकाण्डशेषतो दीर्घमध्योऽपि ॥ (१) ॥*॥ एते हयविशेषाः प्रत्येकं भिन्नाः । —'वनायुजः पारसीक उक्तः' इति रत्नकोषात्, 'श्वेताश्च कर्काख्यं, वनायुजमपि पारसीकं तु' इति नाममालायाश्च द्वयोः पर्यायता —इत्यपरे ॥ 'भिन्नदेशीयाश्वानाम्' ॥

ययुरश्वोऽश्वमेधीयः

येति ॥ याति । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'यो द्वे च' (उ० १।२१) इति कुः । 'ययुः पुमानश्वमेधतुरंगे च तुरंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अश्वमेधाय हितः । 'अश्वमेधाच्छ च' () ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अश्वमेधीयवाहस्य' ॥

जवनस्तु जवाधिकः ॥४५॥

जेति ॥ जवनशीलः । 'जु' इति सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च । 'जुचङ्कम्य-' (३।२।१५०) इति युच् । 'जवनं तु स्यदे वेगिहये ना वेगिनि त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ जवेन वेगेनाधिकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अधिकवेगस्य' ॥

पृष्ठयः स्थौरी

प्रिति ॥ प्रशस्तमतिशयितं वा पृष्ठमस्य । अन्येभ्योऽपि— (वा० ५।२।१२०) इति यप् ॥ (१) ॥*॥ स्थूलस्येदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । रलयोरेकत्वम् । स्थौरं बलमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । 'स्थौरी पृष्ठयः पृष्ठवहः' इति बोधालितः । द्वे 'भारवाहिनोऽश्वस्य' ॥

सितः कर्कः

सीति ॥ करोति, क्रियते, वा । 'कृदाधा-' (उ० ३।४०) इति कः । 'कर्कः कर्केतने वह्नौ शुक्लाश्वे दर्पणे घटे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शुक्लाश्वस्य' ॥

रथ्यो वोढा रथस्य यः ।

रेति ॥ रथं वहति । 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' (४।७६) इति यत् । 'रथ्या रथौघविशिखावर्तनीषु च योषिति । रथवोढरि पुंलिङ्गः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'रथवाहकाश्वस्य' ॥

बालः किशोरः

वेति ॥ कशति । 'कश शब्दे' () । किञ्चिच्छवति वा । 'शु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) वा । 'किशोरादयः' (उ० १।६५) इति साधुः । ('अथ किशोरोऽश्वस्य शावके । तैलपण्यौषधौ च स्यात्तरुणावस्थसूर्ययोः' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अश्वबालस्य' ॥

वाम्यश्वा वडवा

वेति ॥ वामयति । 'टु वम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) स्वार्थण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'मितां ह्रस्वः' (६।४।९२) इत्यत्र 'वा' इत्यनुवृत्तेन ह्रस्वः । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा वं वरुणममति । तेनाम्यते वा । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।३।१) घञ् (३।३।१९) वा । मुकुटस्तु—वमत्युद्गिरति गर्भम् । 'ज्वलिति—' (३।१।१४०) इति णः—इत्याह । तन्न । 'नोदात्तोपदेशस्य—' (६।३।३४) इति वृद्धिनिषेधात् । 'वामी शृगालीवडवारासभीकरभीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अश्वजातिः । अजादि (४।१।४) पाठाद्याप् ॥ (२) ॥*॥ बलं सामर्थ्यमतिशयितमस्याः । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ५।१।१०९) इति वः । बलं वाति वा । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । बलेन वजति वा ।

१—विकल्पद्वयमध्यस्थस्य विधेर्नित्यत्वस्यैव सवैरङ्गीकारात् विकल्पानुवृत्तौ मानाभावः । इत एवारुचेः सिद्धान्तकौमुद्यां 'वृत्तिकृत्' इत्युक्तम् । अत एव 'ज्वलहलहलानमामनुपसर्गाद्वा' इत्यन्तर्यामिपदत्र 'वा' पदसार्थक्यम् । तस्मात् 'गलावावनुवमां च' इत्यत्र सर्वसंमत 'वा' पदानुवृत्त्या मित्वस्यैव पाक्षिकत्वम् ॥
२—इदं च 'अनाचमिकमिवमीनाम्' (वा० ७।३।३४) इत्यस्यास्मरणमूलकम् ॥

'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । डलयोरेकत्वम् । 'वडवा द्विजयोषिति । अश्वायां कुम्भदास्यां च नारीजात्यन्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वडवायाः' ॥

वाडवं गणे ॥ ४६ ॥

वेति ॥ वडवानां समूहः । 'खण्डिकादिभ्यश्च' । (४।२।४५) इत्यञ् । 'वाडवं करणे स्त्रीणां घोटिकौघे नपुंसकम् । पाताले न स्त्रियां पुंसि ब्राह्मणे वडवानले' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अश्वसमूहस्य' ॥

त्रिष्वाश्वीनं यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते ।

त्रीति ॥ अश्वेन एकाहेनातिक्रम्यते । 'अश्वस्यैकाहगमः' (५।२।१९) इति खञ् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'एकदिनगम्यदेशस्य' ॥

कश्यं तु मध्यमश्वानाम्

केति ॥ अश्वदेस्ताडनी, ताडनं वा कशा । तामर्हति । दण्डादित्वात् (५।१।६६) यः । 'कश्यं त्रिषु कशाहं स्यात्कीवं मद्याश्वमध्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अश्वमध्यस्य' ॥

हेषा हेषा च निस्वनः ॥ ४७ ॥

हेषेति ॥ हेषणम् । हेषणम् । 'हेषु हेषु शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अश्वशब्दस्य' ॥

निगालस्तु गलोद्देशे

नीति ॥ निगलत्यनेन । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । निगरत्यनेन । वा । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । 'उन्नयोर्ग्रः' (३।३।२९) इति घञ् । 'अचि विभाषा' (८।२।३१) इति वालः ॥ (१) ॥*॥ गलस्योद्देशः समीपभागः ॥ (२) ॥*॥ 'घण्टाबन्धसमीपस्थो निगालः कीर्तितो बुधैः । तस्मिन्नेव मणिर्नाम रोमजः शुभकृन्मतः' इत्यश्वशास्त्रम् ॥*॥ द्वे 'ग्रीवायाः समीपभागस्य' ॥

वृन्दे त्वाश्वीयमाश्ववत् ।

त्रिति ॥ अश्वानां समूहः । 'केशाश्वभ्यां यञ्ठावन्यतरस्याम्' (४।२।४८) ॥ (१) ॥*॥ पक्षे 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण् ।—'अनुदात्तादेरञ्—' (४।२।४४)—इति मुकुटः । तन्न । कन्नन्तत्वेनाश्वशब्दस्याधुदात्तत्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अश्ववृन्दस्य' ॥

आस्कदिन्तं धोरितकं रेचितं वलितं पुतम् ४८
गतयोऽमूः पञ्च धाराः

आस्केति ॥ आस्कन्दनम् । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०) स्वार्थेऽप्यन्तः । भावे क्तः (३।३।११४) । आस्कन्दः संजातोऽस्य वा तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् । एवमिण्णलोपाभावश्च नानुपपन्नः ('उत्तेरितमुप-
कण्ठभास्कन्दितकमित्यपि । उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गमनं कोपादि-
वाखिलैः पदैः' इति हैममाला) ॥ (१) ॥*॥ धोरणम् । 'धोर्ध्वं गतिचातुर्ये' (भ्वा० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'अथ धोरितकं धौर्यं धा(धो)रणं धौरितं च तत्' इति वाचस्पतिः । वृद्धिमत्पाठे प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) बोध्यः । ('तत्र धो-
रितकं धौर्यं धोरणं धोरितं च तत् । बभ्रुकङ्कशिखिकोड-
गतिवत्' इति हैमनाममाला) ॥ (१) ॥*॥ रेचनम् । 'रिचिर् विरेचने' (रु० उ० अ०) ण्यन्तः । क्तः (३।३।११४) ('उत्तेजितं रेचितं स्यान्मध्यवेगेन या गतिः' इति हैमनाममाला) ॥ (१) ॥*॥ वलनम् । 'वल्ग गतौ' () । क्तः (३।३।११४) । ('वलितं पुनः । अग्रकायसमुल्लासात्कुक्षितासं नतत्रिकम्' इति नाममाला) ॥ (१) ॥*॥ प्लवनम् । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः (३।३।११४) । ('प्लुतं तु लङ्घनं पक्षिमृगगल्यनुहार-
कम्' इति हैमः) । 'प्लुतमश्वस्य गतौ प्लुतस्त्रिमात्रके' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अमूरश्वानां पञ्च गतयः ॥*॥ धा-
र्यन्तेऽश्वा अत्र, अनया वा 'धृञ् धारणे' ण्यन्तः । (भ्वा० उ० अ०) । मिदाद्यङ् (३।३।१०४) । ('धारा सैन्याग्रिमस्कन्धे तुरंगगतिपञ्चके' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'गतिविशेषाणाम्' एकैकम् ॥

घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम् ।

घाविति ॥ घोणते । 'घुण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।३३४) ॥ (१) ॥*॥ प्रोथति । 'प्रोथृ प-
र्याप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । अच् (३।१।३३४) । 'प्रो-
थोऽस्त्री ह्यघोणायां ना कट्यामध्वगे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अश्वभ्रमणस्य' ॥

कविका तु खलीनोऽस्त्री

केति ॥ कवते 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । यद्वा 'कृआदिभ्यो वुन्-' (उ० ५।३।५) । टाप्

(४।१।४) । इत्वम् (७।३।४४) ॥ (१) ॥*॥ खे मु-
खविले लीनः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खलीनस्य' 'कडि-
आली' इति ख्यातायाः ॥

शफं क्लीबे खुरः पुमान् ॥४९॥

शेति ॥ शं फणति । 'फण गता' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोद-
रादिः (६।२।१०९) । 'शफं मूले तरुणां स्याद्गवादीनां
खुरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ खुरति । 'खुर
छेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति
कः । 'खुरः कोलदले शफे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'पादस्य' ॥

पुच्छोऽस्त्री लूमलाङ्गूले

प्विति ॥ पुच्छति । 'पुच्छ प्रमादे' () । अच्
(३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'पुच्छमा-
ण्ड-' (३।१।२०) इति निपातनाद्वा ।—इगुपधत्वात्को
वा—इति मुकुटश्चिन्त्यः । अन्तरङ्गत्वाच्चुकि सतीगुपध-
त्वाभावात् । 'पुच्छः पश्चात्प्रदेशः स्याल्लाङ्गूले पुच्छमिष्यते'
इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ ल्ययते । बाहुलकान्मक् ॥
(२) ॥*॥ लङ्गति । 'लुगि गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'खर्जिपिङ्गादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४।९०) । प्रज्ञाद्यण्
(५।४।३८) । 'लाङ्गूलं पुच्छशेफयोः' (इति मेदिनी) ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'पुच्छस्य' ॥

बालहस्तश्च बालधिः ।

वेति ॥ 'बालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च बा-
लधौ' (इति पवर्गीयादौ मेदिनी) । बालो हस्त इव । दं-
शादिनिवारकत्वात् । बालानां हस्तः समूहो वा ॥ (१)
॥*॥ बाला धीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३)
इति किः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'केशवलाङ्गूलमात्रस्य' ॥

त्रिषूपावृत्तलुठितौ परावृत्ते मुहुर्भुवि ॥ ५० ॥

त्रीति ॥ उपावर्तते स्म । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ०
से०) अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः ॥ (१) ॥*॥ लु-
ठति स्म । 'लुठ प्रतिघाते' (तु० प० से०)) क्तः (३।
४।७२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अमस्मान्त्यर्थं पुनःपुनर्भूमौ
लुठितस्याश्वस्य' ॥

याने चक्रिणि युद्धार्थे शताङ्गः स्यन्दनो रथः ।

येति ॥ यान्त्यनेन । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) ।
'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । चक्रमस्यास्ति

इनिः (५।२।११५) । युद्धायेदम् । तस्मिन् ॥*॥ शत-
मङ्गान्यवयवा यस्य ॥ (१) ॥*॥ स्यन्दते 'स्यन्दू प्रस-
वणे' (भ्वा० आ० से०) । 'चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्' (३।२।१४८) । 'स्यन्दनं तु स्तुतौ नीरे, तिनिशे ना र-
थेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ रमन्तेऽत्र ।
अनेन वा । 'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः कथन्' (उ० २।
२) । मलोपः (६।४।३७) । 'रथः पुमानवयवे स्यन्दने
वेतसेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'रथस्य' ॥

असौ पुण्यरथश्चक्रयानं न समराय यत् ॥५१॥

असाविति ॥ पुण्य इव रथः । पुण्ये यात्रोत्सवादौ रथो
वा । अन्तस्थमध्या ॥*॥ पकारमध्यपाठे तु सुकुमारत्वात्
'पुष्पमिव रथः' इति विग्रहः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'युद्धं
विना यात्रोत्सवादौ सुखभ्रमणार्थस्य रथस्य' ॥

कर्णारथः प्रवहणं डयनं च समं त्रयम् ।

केति ॥ कर्णसाध्या श्रवणक्रियोपचारात्कर्णः । कर्णो-
ऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । कर्णी चासौ रथश्च श-
ब्दमात्रेण रथः । न तु वस्तुतो रथः । यद्वा सामीप्या-
त्कर्णशब्देन स्कन्धो लक्ष्यते । कर्णः स्कन्धः । सोऽस्त्यस्य
वाहकत्वेन । स्कन्धवाहः । स चासौ रथश्च । 'अन्येषा-
मपि—' (६।३।१३७) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ प्रोह्यते ।
अनेन वा । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । ल्युट् (३।
३।११३, ११७) ॥ (२) ॥*॥ डीयतेऽनेन 'डीङ् । वि-
हायसा गतौ' (दि० आ० से०) ल्युट् (३।३।११७)
॥*॥ 'हयनम्' इति पाठे 'हय गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
ल्युट् (३।३।११७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पुरुषस्कन्ध-
वाह्यस्य यानविशेषस्य' 'डोला' इति ख्यातस्य ॥

ह्रीबेऽनः शकटोऽस्त्री स्यात्

ह्रीति ॥ अनिति चीत्करोति । 'अन प्राणने' (अ०
प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ।—करणेऽसुन्—इति
मुकुटः । तत्र । करणत्वासंभवात् । कर्तृत्वौचित्याच्च ॥ (१)
॥*॥ शक्नोति भारं बोद्धुम् । जीवयितुं वा । तदुक्तम्—'श-
कटः शाकिनी गावो यानमास्कन्दनं स्वनम् । अनूपः प-
र्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः' इति । 'शकू शकौ'
(स्वा० प० अ०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) ॥
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शकटस्य' ॥

गत्री कम्बलिवाहकम् ॥५२॥

गेति ॥ गम्यतेऽनया । घृन् (उ० ४।१४९) । वि-

त्वान्डीष् (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ कम्बलः सास्त्रा-
स्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । कम्बलिभिवृषैरुह्यते ।
प्यत् (३।१।१२४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शकटिकायाः' ॥

शिविका याप्ययानं स्यात्

शीति ॥ शिवैव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । यद्वा
शिवं करोति । 'तत्करोति—' (वा० ३।१।२६) इति प्य-
न्ताद् ण्वुल् ॥ (१) ॥*॥ याप्यैरधमैर्वाहं यानम् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'पालकी' इति ख्यातायाः ॥

दोला प्रेङ्गादिका स्त्रियाम् ।

द्विति ॥ दोलयति । दोल्यते वा । 'दुल उल्क्षेपे'
चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा (१)
॥*॥ प्रेङ्ग्यते । 'इखि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ्
(३।३।१९) । 'दोला प्रेङ्गः पुमान् प्रेङ्गा, निश्रेणिर्धियो-
हणी' इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥*॥ आदिना शयनखट्वा-
वाह्यादिदोला ॥*॥ द्वे 'दोलायाः' 'हिंदोला' इति ख्या-
तायाः । 'डोली' इति ख्याताया वा ॥

उभौ तु द्वैपवैयाघ्रौ द्वीपिचर्मवृते रथे ॥ ५३ ॥

उभाविति ॥ द्वीपिनो व्याघ्रस्य च विवहारः । 'प्राणि-
रजतादिभ्योऽञ्' (४।३।१५४) । द्वैपेन वैयाघ्रेण च च-
र्मणा परिवृतो रथः । 'द्वैपवैयाघ्रादञ्' (४।२।१२) ॥
(१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'व्याघ्रचर्मवेष्टितरथस्य' द्वे ॥

पाण्डुकम्बलसंवीतः स्यन्दनः पाण्डुकम्बली ।

पेति ॥ 'स्यात्पाण्डुकम्बलः श्वेतप्रावारप्रावभेदयोः'
(इति मेदिनी) । पाण्डुकम्बलेन परिवृतो रथः । 'पाण्डुक-
म्बलादिनिः' (४।२।११) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'शुक्लक-
म्बलवेष्टितरथस्य' ॥

रथे काम्बलवास्त्राद्याः कम्बलादिभिरावृते ॥५४॥

रेति ॥ कम्बलेन वस्त्रेण च प्रावृतो रथः । 'परिवृतो
रथः' (४।२।१०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ आदिना चर्म-
क्षौमदौकलादिग्रहः ॥*॥ एकैकम् 'कम्बलाद्यावृत-
रथस्य' ॥

त्रिषु द्वैपादयः

शीति ॥ (द्वैपादयो वास्त्रान्ताः) ॥

रथ्या रथकट्या रथत्रजे ।

रेति ॥ रथानां समूहः । 'खलगोरथात्' (४।२।५०)

इति यत् । 'रथ्यो रथांशे रथवोढरि । रथ्या तु रथसंघा-
ते प्रतोल्यां पथि चत्वरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'इनित्र-
कव्यचश्च' (४।२।५१) ॥ (२) ॥*॥ रथानां व्रजः ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'रथसमूहस्य' ॥

धूः स्त्री क्लीबे यानमुखं

ध्विति ॥ धूर्वति । 'धूर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)
'भ्राजभास-' (३।२।१७७) इति क्प् । 'राहोपः' (६।४।
२१) । 'वोः-' (८।२।७६) इति दीर्घः । ('धू-
र्यानुमुखभारयोः' इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ यानस्य
मुखं पुरोभागः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वोढवन्धनस्थानस्य' ॥

स्याद्रथाङ्गमपस्करः ॥५५॥

स्येति ॥ रथस्याङ्गम् ॥ (१) ॥*॥ अपकीर्यते स्व-
स्थाने क्षिप्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) 'ऋदोरप्'
(३।३।५७) । 'अपस्करो रथाङ्गम्' (६।१।१४९) इति
साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चक्रभिन्नस्य रथारम्भकस्य' ॥
चक्रं रथाङ्गम्

चेति ॥ क्रियते गतिरनेन । 'घञर्थे कः' (वा० ३।
३।५८) । 'वृज्नादीनां के' (वा० ६।१।१२) इति द्वि-
त्वम् । 'चक्रः कोके पुमान्, क्लीबं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः ।
राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणास्त्रयोः । जलावर्तेऽपि'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रथस्याङ्गम् । 'रथाङ्गं न
द्वयोश्चक्रे ना चक्राङ्गविहंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'चक्रस्य' ॥

तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान् ।

तेति ॥ तस्य चक्रस्यान्तो भूस्पर्शिभागः ॥*॥ नयति
रथम् । 'नियो मिः' (उ० ४।४३) । 'नेमिर्ना तिनिशे
कूपत्रिकाचक्रान्तयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ प्रधीयतेऽनेन । 'डु घाच्' (जु० उ० अ०) । 'उप-
सर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चक्र-
स्यान्तस्य' ॥

पिण्डिका नाभिः

पीति ॥ पिण्ड्यतेऽरा यस्याम् । 'पिडि संघाते' (भ्वा०

१—इदं च 'रथारम्भकं चक्रादन्यत्' इति भट्टक्षीरस्वामिग्र-
न्थानुरोधेनोक्तम् । मुकुटस्तु—सामान्येन रथस्याङ्गमक्षयुगचक्रा-
दिकमपस्करः—इति, अग्रे—रथाङ्गत्वेनैव गतार्थस्यापि 'चक्रम्'
इति विशेषतो नामान्तरप्रतिपादनाय 'तस्यान्ते नेमिः' इत्युक्तये च
रथाङ्गस्यानुवादः—इति च प्रोक्तवान् ॥

आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । गौरादिः
(४।१।४१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥
नह्यन्तेऽरा अत्र । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) ।
'नहो भश्च' (उ० ४।१२६) इतीञ् हस्य भः । यद्वा न-
भ्यतेऽक्षेण । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'इञ्
(ण) जादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । 'नाभिर्मुख्यन्ते
चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्
स्त्रियां कस्तूरिकाभदे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'रथचक्रमध्ये मण्डलाकारायाः' ॥

अक्षाग्रकीलके तु द्वयोरणिः ॥५६॥

अक्षेति ॥ अक्षस्य नाभिक्षेप्यस्यान्ते कीलके । अणति ।
'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) ।
'अणिराणिवदक्षाग्रकीले स्यादश्रिसीमयोः' इति विश्वः ।
'अणिराणिदक्षाग्रकीलाश्रिसीमसु द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ द्वे 'अक्षाग्रकीलकस्य' ॥

रथगुप्तिर्वरुथो ना

रेति ॥ रथस्य गुप्तिरावरणम् ॥ (१) ॥*॥ त्रियते
रथोऽनेन । 'जृवृञ्भ्यामूथन्' (उ० २।६) । ('वरुथो
रथगुप्तौ स्यात्' वरुथं चर्मवेश्मनोः' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ द्वे 'परप्रहणाभिघातरक्षार्थं रथसंनाहव-
दावरणस्य' ॥

कूवरस्तु युगंधरः ।

किति ॥ कूवते । 'कूड् शब्दे' (तु० आ० से०) ।
बाहुलकाद्वरच् । कुटादिः । 'कूवरस्त्रिषु चारौ ना कुब्जके-
ऽस्त्री युगंधरे' (इति मेदिनी) ।—कूयते—इति स्वामी ।
॥ (१) ॥*॥ युगं वोढुबन्धनकाष्ठं धारयति । 'संज्ञायां भृ-
तृजि-' (३।२।४६) इति खच् । 'अरुर्द्विष-' (६।३।६७)
इति मुम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युगकाष्ठबन्धनस्थानस्य' ॥

अनुकर्षो दार्वधःस्थम्

अन्विति ॥ अनुकृष्यते । 'कृष विलेखने' (भ्वा०
प० अ०) । घञ् (३।३।१९) । अनुकर्षो रथाधःस्थदारु-
ण्यप्यनुकर्षणे' (इति मेदिनी) ॥*॥ नान्तोऽप्ययम् । 'अ-
नुकर्षो नाक्षतलदारु' इति बोपालितात् ॥ (१) ॥*॥
एकं 'रथस्याधस्तलभागदारुणः' ॥

१—'कृदिकारात्' इति डीषि 'अणी' आणी च । 'समाधुर्या
वाणीमनो हरति' इति दमयन्तीशेषात् ॥

प्रासङ्गो ना युगान्तरम् ॥ ५७ ॥

प्रेति ॥ प्रसज्यते । 'षड् सङ्गे' (भा० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) । 'उपसर्गस्य घञि-' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ रथाद्यङ्गयुगादन्यद्युगं वृषभाणां दमनकाले यदासज्यते, तस्यैकम् । स्वामी तु ('युगाद्युगः' इति पाठमाश्रित्य)—युगेनातति । युगाद्रथादिः । तस्य युगो ना—इत्याह । अन्ये तु—युगान्तरं यद्वध्यते । तस्य—इत्याहुः । 'युगं द्वितीयं प्रासङ्गः' इति कालः 'अन्यवृषयुगमस्य' ॥

सर्वं स्याद्वाहनं यानं युगं पञ्च च धोरणम् ।

सेति ॥ सर्वं हस्त्यश्वरथादिदोलान्तम् । वाहयति । वहेः स्वार्थण्यन्तात्कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) । अन्ये तु—वह-त्यनेन । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'वाहनमाहितात्' (८।४।८) इति निपातनादीर्घः—इत्याहुः ॥ (१) ॥*॥ यान्त्यनेन । करणे ल्युट् (३।३।११७) 'यानं स्याद्वाहने गतौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ युज्यते । अनेन वा । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । 'युगं च पञ्च' (३।३।१२१) इति क्यबन्तो निपातः ॥ (३) ॥*॥ पतन्त्यनेन । 'पतु गतौ' (भा० प० अ०) । 'दाम्नी-' (३।२।१८२) इति घञ् । 'पञ्च तु वाहने पर्णे स्यात्पक्षे शरपक्षिणोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ धोरति । अनेन वा । धोरयति वा । 'धोर्के गतिचातुर्ये' (भा० प० से०) ल्युः (३।३।१३४) । ल्युट् (३।३।११३) वा ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वाहनमात्रस्य' ॥

परम्परावाहनं यत्तद्विनीतकमस्त्रियाम् ॥ ५८ ॥

पेति ॥ विनीतकानामिदम् । यद्वा विनीयते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ (१) ॥*॥ परम्परया यद्वाहं वहति । शकटं यथारूढम् । तस्यैकम् 'परम्परावाहनस्य' ॥

आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः ।

आधविति ॥ आधोरयन्ति । ल्युः (३।३।१३४) ॥ (१) ॥*॥ हस्तिनं पान्ति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । स्वार्थे कन् (शापि०

५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ हस्तिनमारोहयन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ निषादन्यवश्यम् । 'षट् ल विश-रणादिषु' (भा० प० अ०) । आवश्यके । णिनिः (३।३।१७०) । यद्वा निषादयन्त्युपवेशयन्ति हस्तिनम् । ग्रह्यादि-त्वात् (३।३।१३४) आवश्यके (३।३।१७०) वा णिनिः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'हस्तिपकेषु' ॥

नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः ॥
सव्येष्टदक्षिणस्थौ च संज्ञा रथकुटुम्बिनः ।

नीति ॥ नियच्छति । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । 'यमुपरमे' (भा० प० अ०) । तृच् (३।३।१३३) ॥ (१) ॥*॥ प्राजति । 'अज गत्यादौ' (भा० प० से०) । तृच् अन्तर्भावितण्यर्थो वा । 'बलादावार्धधातुके वेष्ण्यते' (भाष्य० २।४।५६) इति वी न ।—प्राजयति—इति स्वामिमुकु-टोक्तं चिन्त्यम् । णिचि वीभावस्य नित्यत्वात् । 'प्राजयिता' इति रूपप्रसङ्गाच्च । यदपि—वानुवृत्तेर्वाभावो नास्ति—इति स्वामिनोक्तम् । तदपि चिन्त्यम् । वृत्त्यादौ वानुवृत्ते-रदर्शनात् ॥ (२) ॥*॥ यच्छति । तृच् (३।३।१३३) ॥ (३) ॥*॥ सुवति गमयति स्वाश्वान् । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'सूतस्तु सारथौ तक्षिण क्षत्रियाद्वाहणीसुते । वन्दिपारदयोः (पुंसि, प्रसूते प्रेरिते त्रिषु) इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥*॥ क्षदति । 'क्षद संवरणे' सौत्रः । 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चा-निटौ' (उ० २।९४) । मुकुटस्तु 'नमृनेष्ट्वष्टृ-' (उ० २।९५) । इति तृच्—इत्याह । तन्न । नम्रादिषु क्षतुरग्र-हणात् । यदपि—'क्षद स्थैर्ये हिंसायां च' इत्यतस्तृच् (३।३।१३३) तन् (३।२।१३५) वा—इत्युक्तम् । तदपि न । उक्तपाठस्यादर्शनात् । 'खद स्थैर्ये' (भा० प० से०) इति पाठस्य दर्शनाच्च ॥ ॥५॥ ॥*॥ सरत्यश्वान् । 'सू गतौ' (भा० प० अ०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । 'सर्तेर्णिच्' (उ० ४।८९) इति घथिन् । सरथस्यापत्यम्, वा ॥ (६) ॥*॥ सव्ये वामे तिष्ठति । 'सव्ये स्थश्छन्दसि' (उ० २।१०१) इत्यृन् ङिच् । 'स्थास्थिन्स्थूणाम्' (८।३।९७) इति वक्तव्यात् षत्वम् । 'स्थास्थिन्स्थूणाम्' इति पाठे तु

१—'इदमस्ति । चक्षिः ख्याञ् । वा लिटि । ततो वक्ष्यामि 'अजेर्वाभावो भवति वा । व्यवस्थितविभाषा' इति इति भाष्ये स्पष्टमेव विकल्पानुवृत्तेरुपलम्भादकिंचित्करमेतत् ॥ २—तुना—प्रकृतवार्तिकोदाहरणेषु भाष्यकृता 'सव्येष्टा सारथिः' इत्यु-दाहरणदानेन कैयटेन 'स्थृशब्द ऋप्रत्ययान्तः इत्येवमुक्तत्वेन चोकारान्तपाठोऽप्रामाणिकः—इत्यरुचिः सूचिता ॥

१—हेमचन्द्रोऽपि स्वोपक्षनाममालायां 'प्रासङ्गस्तु युगान्तरम्' इति पठित्वा—'द्वितीयं युगं युगान्तरम् । उत्काष्ठं वत्सानां दमनकाले स्कन्ध आसज्यते । यन्मुनिः—'युगं द्वितीयं प्रा-सङ्गः'—इति व्याख्यातवान् ॥

सुषामादित्वत् (८।३।९८) षत्वम् । 'हलदन्तात्' (६।३।९) इत्यलुक् ॥*॥ 'सव्येष्ठः' इत्यदन्तोऽपि । 'प्राजिता दक्षिणस्थश्च सादी सारथिरुच्यते । सूतः क्षत्ता नियन्ता च यन्ता सव्येष्ठ एव च' इत्यमरमाला ॥ (७) ॥*॥ दक्षिणे तिष्ठति । 'सुपि—' (३।२।४) इति कः ॥ (८) ॥*॥ रथं कुटुम्बयितुं शीलमस्य । 'कुटुम्ब धारणे' (बु० आ० से०) । 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः । यद्वा रथएव कुटुम्बम् । रथकुटुम्बमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) तस्य अथौ 'रथकुटुम्बिनः' ॥

रथिनः स्यन्दनारोहाः

रेति ॥ रथोऽस्यास्ति । इनिः । (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ स्यन्दनमारोहन्ति । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) । अप् (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रथारूढस्य योद्धुः' ॥

अश्वारोहास्तु सादिनः ॥६०॥

अश्वेति ॥ अश्वमारोहन्ति प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ सी-
दन्यवश्यम् । 'षट् विशरणादौ' (तु० प० अ०) । 'आ-
वश्यक—' (३।३।१७०) इति णिनिः । 'सादी तुरंगमा-
तङ्गरथारोहेषु दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'अश्ववाराणां' 'असवार' इति ख्यातस्य ॥

भट योधाश्च योद्धारः

भेति ॥ भटति । 'भट भृतौ' परिभाषणे वा' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'भटः स्यात् पुंसि वीरे च विशेषे पामरस्य च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ यु-
ध्यते । 'युध संप्रहारे' (दि० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ वृच् (३।१।१३३) ॥ (३) ॥*॥ त्रिणि 'योद्धुः' ॥

सेनारक्षास्तु सैनिकाः ।

सेनेति ॥ सेनां रक्षन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ 'रक्षति' (४।४।३३) इति ठक् । 'सैनिकः सैन्यरक्षे च स्यात्सेनासमवेतके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रहरिकादेः' ॥

सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते ॥६१॥

सेनेति ॥ सेनायां समवेति । 'सेनाया वा' (४।४।५५) इति ण्यः । 'सैन्यं सैनिकसेनयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पक्षे ठक् (४।४।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'से-
नायां मिलितस्यैकदेशीभूतस्य' ॥

बलिनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिणः ।

वेति ॥ सहस्रं बलानि सन्ति येषाम् । 'तपःसहस्राभ्यां विनीनी' (५।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ 'अण् च' (५।२।१०३) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'सहस्रसंख्याकेन गजा-
दिना बलवतः' ॥

परिधिस्थः परिचरः

पेति ॥ परिचौ सेनान्ते तिष्ठति । 'सुपि—' (३।२।४) इति कः ॥ (१) ॥*॥ परितश्चरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सेनायां राज्ञो दण्डकारिणः' । प्रयाणे सामन्तस्यापकर्षकस्य—इत्यन्ये । रथगजादेश्चक्रपा-
दादिरक्षकस्य—इति केचित् ॥

सेनानीर्वाहिनीपतिः ॥६२॥

सेनेति ॥ सेनां नयति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'सत्सू—' (३।२।६१) इति क्तिप् । 'सेनानीः स्यात् पुमान् कार्तिकेये सेनापतौ पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वाहिन्याः पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सेनापतेः' ॥

कञ्चुको वारवाणोऽस्त्री

केति ॥ कञ्च्यते । 'कचि दीप्तिबन्धनयोः' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुक् । 'कञ्चुको वारवाणे स्या-
न्निर्मोके कवचेऽपि च । वर्धापकगृहीताङ्गस्थितवस्त्रे च चोलके । कञ्चुक्यौषधिभेदे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बाणं वारयति, वृणोति वा । वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । ण्यन्तो वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । (मयूरव्यं-
सकादित्वात् '२।१।७२') । राजदन्तादित्वात् (२।२।३१) वा परनिपातः । यद्वा वारमाच्छादकं वानमस्य । 'पूर्वपदात्' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चोलकाकृति-
संनाहस्य' ॥

यत्तु मध्ये सकञ्चुकाः ।

बध्नन्ति तत्सारसनमधिकाङ्गः

येति ॥ सारं सनोति । 'षणु दाने' (तु० प० से०) । कर्मणः शेषत्वविवक्षायामच् (३।१।१३४) । यद्वा सारं बलमस्यते दीप्यतेऽनेन । 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' (भ्वा० उ० से०) । 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट् । शक-
न्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'सारसनमप्युरस्त्रे तनु-
त्रिणां मेखलायां च' (इति मेदिनी) । विश्वोऽपि—'सा-
रसनं मेखलायामुरस्त्रे च तनुत्रिणाम्' इति ॥ (१) ॥*॥ अधिकमङ्गात् ॥*॥ कचित्तु 'सारसनाधिपाङ्गे' इति पाठः ।

यत्काल्यः—‘अधिपाङ्गं सारसनम्’ इति ॥*॥ दुर्गस्तु—
‘तस्य सारसनं ज्ञेयं धिपाङ्गं च निबन्धनम्’ इति ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘कञ्चुकदाढ्यार्थं मध्यकाये निबद्धस्य’ ॥

अथ शीर्षकम् ॥६३॥

शीर्षण्यं च शिरस्त्रे

अथेति ॥ शीर्षस्य प्रतिकृतिः । ‘इवे—’ (५।३।९६)
इति कन् । शीर्षं कं सुखमस्माद्वा ॥ (१) ॥*॥ शिरसे
हितम् । ‘शरीरावयवाद्यत्’ (५।१।६) । ‘ये च तद्धिते’
(६।१।६१) इति शिरःशब्दस्य शीर्षादेशः । ‘ये चा-
भाव—’ (६।१।६८) इति टिलोपो न । शीर्षण्यं शीर्ष-
रक्षणे । ‘शीर्षण्यो विशदे कचे’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
शिरस्त्रायते । ‘त्रैङ् पालने’ (भ्वा० आ० अ०) । ‘आतो-
ऽनुप—’ (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘शि-
रस्त्रस्य’ ‘टोप’ इति ख्यातस्य ॥

अथ तनुत्रं वर्म दंशनम् ।

उरश्छदः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम् ६४

अथेति ॥ तनुं त्रायते । प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ वृणोति
देहम् । ‘वृञ् वरणे’ (स्वा० उ० से०) । मनिन् (३।२।
७५) ॥ (२) ॥*॥ दंश्यतेऽनेन । ‘दंशि दंशनस्पर्शनयोः’
(चु० आ० से०) ‘करणा—’ (३।३।११७) इति ल्युट् ।
‘दंशनं वर्मदंशयोः’ इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ उरश्छाद्यते-
ऽनेन । ‘छद अपवारणे’ (चु० उ० से०) । ‘पुंसि—’ (३।
३।११८) इति घः । ‘छादेर्धे—’ (६।१।९६) इति ह्रस्वः
॥ (४) ॥*॥ कङ्कटे । ‘ककि लौल्ये’ (भ्वा० आ० से०) ।
‘शकादिभ्योऽटन्’ (उ० ४।८।१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
५।१।५) यद्वा कं सुखं कटति । ‘कटे वर्षादौ’ (भ्वा०
प० से०) अच् (३।१।३४) । मूलविभुजादिकः (वा०
३।२।५) वा ॥ (५) ॥*॥ जगता गृह्यते । ‘प्रातिपदिका-
द्वात्थे—’ (चु० ग० सू०) इति णिच् (टिलोपश्च) ।
बाहुलकादरः । जागर्ति । अच् (३।१।३४) । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) वा । ‘जगरः कङ्कटो योगः संनाहः स्या-
दुरश्छदः’ इति बोपालितः ॥ (६) ॥*॥ कं वातं वञ्चति ।
‘वञ्चु गतौ’ (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थो वा ।
मूलविभुजादिकः । ‘कवचो गर्दभाण्डे च संनाहं प-
ट्हेऽपि च’ (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (७) ॥*॥ सप्त
‘संनाहस्य’ ॥

आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् ।

आम्बिवति ॥ आमुच्यते स्म । ‘मुच्छ मोक्षणे’ (तु०
उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रतेरपि ॥
(२) ॥*॥ अपि नह्यते स्म । ‘णह् बन्धने’ (दि० उ०
अ०) । कः (३।२।१०२) । ‘वष्टि भागुरिः—’ इत्य-
होपः ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘परिहितकव-
चादेः’ ॥ (परिहितस्य वस्त्रादेः—इति मुकुटः) ॥

संनद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः ॥६५॥

समिति ॥ संनहति, संनहते, वा स्म । अकर्मकत्वा-
त्कर्तरि (३।१।७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा कः ।
‘संनद्धो वर्मिते व्यूढे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ व-
र्मणा नह्यते स्म । ‘सत्याप—’ (३।१।२५) इति णिच् ।
‘णाविष्ठवत्’ (वा० ६।१।५५) इति टिलोपः । वर्म
संजातमस्य वा । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् ॥
(२) ॥*॥ सज्जति । ‘षस्ज गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।३४) । ‘अथ सज्जः स्यात्संनद्धे संभृते
त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ दंशः संजातोऽस्य ।
इतच् (५।२।३६) । यद्वा—दंश्यते स्म । ‘दंशि दंशनादौ’
(चु० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥
व्यूढो धृतः कङ्कटो येन ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘धृतसंना-
हस्य’ ॥

त्रिष्वामुक्तादयः

त्रीति ॥ आमुक्तादयो व्यूढकङ्कटान्ताः ॥

वर्मभृतां कावचिकं गणे ।

वेति ॥ कवचिनां समूहः । ‘ठञ् कवचिनश्च’ (४।
२।४१) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘धृतसंनाहानां गणस्य’ ॥

पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६६ ॥

पदश्च पदिकश्च

पेति ॥ पादाभ्यामतति । ‘अत सातत्यगमने’ (भ्वा०
प० से०) । ‘अज्यतिभ्यां च’ (उ० ४।१३०) ‘पादे च’
(उ० ४।१३१) इतीप् । ‘पादस्य पदाज्यतिगोपहतेषु’
(६।३।५२) इति पदः ॥ (१) ॥*॥ एवं पदाजिः ॥
(५) ॥ मुकुटस्तु—‘इज्जादिभ्यः’ (वा० ३।३।१०८)
इतीप्—इत्याह । तन्न । ‘स्त्रियाम्’ ‘अकर्तरि च कारके’
‘भावे’ इत्यधिकारे तस्य विहितत्वेन ‘अतति’ ‘अजति’
इति विग्रहस्य विरुद्धत्वात् ॥ (१) ॥*॥ पद्यते । ‘पद
गतौ’ (दि० आ० अ०) । बाहुलकात्तिः । क्तिच् (३।३।
१७४) वा । ‘पत्तिः सेनाभित्पद्भ्योर्गतौ’ इति हैमः ॥

(२) ॥*॥ पादाभ्यां गच्छति । 'अन्येष्वपि—' (वा० ३।२।४८) इति डः । 'पादस्य—' (६।३।५२) इति पदः ॥ (३) ॥*॥ पदातिरेव । विनयादित्वात् (५।४।३४) ठक् । पादाभ्यामतति । बाहुलकादिको वा ॥*॥ 'पादाविकः' इति कचित्पाठः । पादाभ्यामवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादिकः । यदा पादेनावो रक्षणम् । तत्र नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक् ॥ (४) ॥*॥ पद्भ्यां गच्छति । पादेन समानार्थः पच्छब्दोऽस्ति । डः (वा० ३।२।४८) ॥ (६) ॥*॥ पादाभ्यां चरति । 'पर्पादिभ्यः छन्' (४।४।१०) । 'इके चरतौ' (वा० ६।३।५३) इति पद्भावः ॥ (७) ॥*॥ पादातशब्दोऽप्यत्र । 'पदातिपत्तिपादातपादाविक-पदाजयः' इत्यमरमाला । यत्तु सुकुटेनोक्तम्—मूलविभु-जादिके पादातः—इति । तन्न । 'पादाभ्यां अतति' इति विग्रहेण पचाद्यच्चा गतार्थत्वात् ॥*॥ सप्त 'पदातेः' ॥

अथ पादातं पत्तिसंहतिः ।

अथेति ॥ पदातीनां समूहः । 'मिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) ॥ (१) ॥*॥ पत्तीनां संहतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पदातिसमूहस्य' ॥

शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठायुधीयायुधिकाः समाः ६७

शेति ॥ शस्त्रमाजीवति उपजीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ काण्डानि शस्त्राणि पृष्ठे यस्य ॥*॥ 'काण्डस्पृष्टः' इति सुकुटः । स्पृष्टं गृहीतं काण्डं शस्त्रं येन । 'वाहिताभ्यादिषु' (२।२।३७) इति परनिपातः ॥ (२) ॥*॥ आयुधेन जीवति । 'आयुधाच्छ च' (४।४।१४) ॥ (३) ॥*॥ चात् ठन् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'शस्त्रजीविनः' ॥

कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्गवत् ।

क्रिति ॥ कृतोऽभ्यस्तो हस्तो यस्य ॥ (१) ॥*॥ शोभनः प्रयोगोऽस्य । सुप्रयोगो विशिखोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ कृतोऽभ्यस्तः पुङ्गवः पुङ्ग्वयुक्तः शरो येन ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सम्यक्कृतशराभ्यासस्य' ॥

अपराद्धपृष्त्कोऽसौ लक्ष्याद्यध्युतसायकः ६८

अपेति ॥ अपराद्धः पृष्त्को बाणोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ लक्ष्याद्वेध्यात् । च्युतो अर्थः सायको यस्य ॥*॥ एकं 'लक्ष्याप्राप्तशरस्य' ॥

धन्वी धनुष्मान् धानुष्को निषङ्गयस्त्री धनुर्धरः ।

धेति ॥ 'धन्वा तु मरुदेशे ना ह्यीवं चापे स्थलेऽपि च' (इति मेदिनी) । धन्वास्यास्ति । ब्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः ॥ (१) ॥*॥ धनुरस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) । 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वम् ॥ (२) ॥*॥ धनुः प्रहरणमस्य । 'तदस्य, प्रहरणम्' (४।४।५७) इति ठक् । 'इसुसुक्तान्तात्कः' (७।३।५१) ॥ (३) ॥*॥ निषङ्गोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (४) ॥*॥ 'अस्त्रं प्रहरणे चापे' इति विश्वः । अस्त्रमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (५) ॥*॥ धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । धनुषो धरः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'धनुर्धरस्य' ॥

स्यात्काण्डवांस्तु काण्डीरः

स्यादिति ॥ 'काण्डः स्तम्भे तरुस्कन्धे बाणेऽवसरनी-रयोः । कुत्सिते वृक्षमिन्नाडीबन्धे रहसि न स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) । काण्डो बाणोऽस्यास्ति । मतुप् (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'काण्डाण्डादीरन्नीरचौ' (५।२।१११) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बाणधारकस्य' ॥

शक्तीकः शक्तिहेतिकः ॥ ६९ ॥

शेति ॥ शक्तिः प्रहरणमस्य । 'शक्तियष्टचोरीककू' (४।४।५९) ॥ (१) ॥*॥ शक्तिर्हेतिर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शक्त्यायुधधारिणः' ॥

याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपर्वधहेतिकौ ।

येति ॥ यष्टिः प्रहरणमस्य (ईकन् '४।४।५९') ॥ (१) ॥*॥ परश्वधः परशुः प्रहरणमस्य । 'परश्वधाट्टञ्' (४।४।५८) ॥ (१) ॥*॥ यष्टिश्च पर्वधश्च हेती ययोः ॥*॥ एकैकम् 'यष्टिन्परशुधृतोः' ॥

नैस्त्रिंशिकोऽसिहेतिः स्यात्

नायिति ॥ निस्त्रिंशः प्रहरणमस्य । 'प्रहरणम्' (४।४।५७) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ असिर्हेतिर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्त्रिंशायुधस्य' ॥

समौ प्रासिककौन्तिकौ ॥ ७० ॥

सेति ॥ प्रासः कुन्तश्च प्रहरणमस्य । प्राग्वत् (४।४।५७) ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'प्रासकुन्तायुधिनोः' ॥

चर्मा फलकपाणिः स्यात्

चेति ॥ चर्मास्यास्ति । ब्रीह्यादित्वात् (५।२।११६)

इनिः ॥ (१) ॥*॥ फलकं पाणावस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'फलकधारकस्य' ॥

पताकी वैजयन्तिकः ।

पेति ॥ पताकास्यास्ति । ग्रीष्मादीनिः (५।२।११५)
॥ (१) ॥*॥ वैजयन्त्यस्यास्ति । ग्रीष्मादित्वात् (५।२।
११६) ठच् । यद्वा वैजयन्त्या चरति । 'चरति' (४।
४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ध्वजधारकस्य' ॥

अनुप्लवः सहायश्चानुचरोऽभिसरः समाः ॥७१॥

अन्विति ॥ अनु पश्चात् प्लवते । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा०
आ० अ०) । अच् (३।१।१३५) ॥ (१) ॥*॥ सह
अयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । एति वा ।
'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥
(२) ॥*॥ अनु चरति । 'चरेष्टः' (३।२।१६) ॥ (३)
॥*॥ अभितः सरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'सहायस्य' ॥

पुरोगाग्रेसरप्रष्टाग्रतःसरपुरःसराः ।

पुरोगमः पुरोगामी

प्विति ॥ पुरो गच्छति । 'अन्येष्वपि—' (वा० ३।२।
४८) इति डः ॥ (१) ॥*॥ अग्रे सरति । 'पुरोऽग्रतो-
ऽग्रेषु—' (३।२।१८) इति टः ॥ (२) ॥*॥ प्रतिष्ठते ग-
च्छति । 'आतश्चोपसर्गे—' (३।१।१३६) इति कः । 'प्र-
ष्टोऽग्रगामिनि' (८।३।९२) इति षः । 'प्रष्टस्त्रिष्वग्रगे श्रेष्ठे
पुंसि चाण्डालिकौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अ-
ग्रतः सरति ॥ पुरः सरति । 'पुरोऽग्रतः—' (३।२।१८)
इति टः ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ पुरो गच्छति । अच्
(३।१।१३४) । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् वा ॥
(६) ॥*॥ 'सुप्यजातौ—' (३।२।७८) इति णिनिः ॥
(७) ॥*॥ सत 'अग्रेसराणाम्' ॥

मन्दगामी तु मन्थरः ॥ ७२ ॥

मेति ॥ मन्दं गच्छति तच्छीलः । प्राग्वत् (३।२।
७८) ॥ (१) ॥*॥ मन्थति पादौ । 'मथि हिंसासंक्ले-
शनयोः' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरन् ॥ मन्थं राति ।
'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'मन्थरः कोशफ-
लयोर्बाधमन्थानयोः पुमान् । कुसुमभ्यां न द्वयोर्मन्दे पृथौ
वक्त्रेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शनै-
र्गमनशीलस्य' ॥

जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यौ

जेति ॥ अतिशयिता जङ्घास्य । सिन्ध्यादित्वात् (५।२।
९७) लच् ॥*॥ पिच्छादित्वात् (५।२।१००) इलचि
जङ्घिलोऽपि । 'प्रज्ञालप्रज्ञिलौ तुल्यौ जङ्घालजङ्घिलादयः'
इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयितो जवो वेगो
यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिवेगवतः' ॥

जङ्घाकरिकजाङ्घिकौ ।

जेति ॥ जङ्घासाध्यत्वादुपचारादतिर्जङ्घा । सैव करो
राजदेयो भागः, आकरः श्रेष्ठो वा । जङ्घाकरोऽस्यास्ति ।
ठच् (५।२।११५) जङ्घैव करी हस्ती यस्य, इति वा ॥
(१) ॥*॥ जङ्घाभ्यां जीवति । 'वेतनादिभ्यो जीवति'
(४।४।१२) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जङ्घाजीविनः' ॥

तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनोजवः ॥ ७३ ॥

तेति ॥ तरो वेगोऽस्यास्ति । 'अस्मायामेधा—' (५।
२।१२१) इति विनिः । 'तरस्वी शूरवेगिनोः' (इति मे-
दिनी) ॥ (१) ॥*॥ त्वरते । 'जित्वरा संभ्रमे' (भ्वा०
आ० से०) । 'जीतः कः' (३।२।१९७) । त्वरा संजा-
तास्य, इति वा । इतच् (५।२।३६) । 'त्वरितं वेगत-
द्वतोः' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ अतिशयितो वेगोऽस्य ।
इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ प्रजवति । 'जुः'
सौत्रो वेगे गतौ च । 'प्रजोरिनिः' (३।२।१५६) ॥ (४)
॥*॥ 'जुचङ्गम्य—' (३।२।१५०) इति युच् । 'जवनं तु
स्यदे वेगिहये ना वेगिनि त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (५)
॥*॥ अच् (३।१।१३४) 'जवो वेगवति त्रिषु' । पुंलि-
ङ्गस्तु भवेद्वेगे चौण्डपुष्पे जवा मता' (इति मेदिनी) ॥
(६) ॥*॥ षड् 'वेगवन्मात्रस्य' ॥

जय्यो यः शक्यते जेतुम्

जेति ॥ जेतुं शक्यः । 'जि जये, अभिमवे वा'
(भ्वा० प० अ०) । 'शकि लिङ् च' (३।३।१७२) इति
शक्तौ 'अचो यत्' (३।३।९७) । 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे'
(६।१।८१) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'जेतुं शक्यस्य' ॥

जेयो जेतव्यमात्रके ।

जयिति ॥ शक्यार्थादन्यत्र 'अर्हे कृत्यवृचश्च' (३।३।
१६९) इति योग्यतायाम् 'अचो यत्' (३।३।९७) ॥
(१) ॥*॥ एकं 'जेतुं योग्यस्य' ॥

जैत्रस्तु जेता

जायिति ॥ जयनशीलः । 'तृच्' (३।२।१३५) । प्र-

ब्राह्मण् (७।४।३८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे
'जयवतः' ॥

यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति ॥७४॥

सोऽभ्यमित्र्योऽभ्यमित्रियोऽप्यभ्यमित्रिण इत्यपि

य इति ॥ अभ्यमित्र्याभिमित्रम् । 'लक्षणेनाभिप्रती' (२।१।१४) इत्यव्ययीभावः । अभ्यमित्रमलंगामी । 'अभ्यमित्राच्छ च' (५।२।१७) चाद् यत्त्वौ ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सामर्थ्येन शत्रूणां संमुखं गच्छतः' ॥

ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वी य ऊर्जातिशयान्वितः ७५

ऊर्जेति ॥ 'ऊर्जस्तु कार्तिकोत्साहबलेषु प्राणनेऽपि च' (इति मेदिनी) । अतिशयित ऊर्जोऽस्यास्ति । 'ज्योत्स्ना-तमिस्रा-' (५।२।११४) इति बलज्विनी । ऊर्जशब्दोऽदन्तः सान्तश्च । आवे सगपि निपात्यः । मुकुटस्तु 'ऊर्जा' शब्दमावन्तं पठित्वा 'ह्रस्वत्वं च' इत्याह । तन्न । उक्तमेदिनीकोशविरोधात् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ ऊर्जस्यातिशयः । ऊर्जातिशयेनान्वितः ॥ (३) ॥*॥ 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' (चु० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०२) । इत्यप्रत्यये टाप्यावन्तोऽपि संभवति । परं तु निपातने स न ग्राह्यः । ह्रस्वस्यापि निपातनीयत्वेन गौरवप्रसङ्गात् । वृत्तिकारस्त्वसुन्नतं मन्यते । तच्च न सम्यक् । 'अस्माया-' (५।२।१२१) इति सिद्धत्वेन निपातनस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ॥*॥ त्रीणि 'बलातिशयवतः' ॥

स्यादुरस्वानुरसिलः

स्येति ॥ प्रशस्तमतिशयितं वा उरो यस्य । विशालत्वात् । मनुष्य (५।२।९४) । 'मादुपधा-' (८।२।९) इति वः ।—'झयः' (८।२।१०) इति वत्वम्—इति तु मुकुटस्य प्रमादः । सस्य झयत्वाभावात् ॥ (१) ॥*॥ पिच्छादित्वात् (५।२।१००) इलच् ॥ (२) ॥*॥—उरसा बलं लक्ष्यते—इति स्वामी ॥*॥ द्वे 'विपुलो-रसः' ॥

रथिनो रथिको रथी ।

रेति ॥ रथोऽस्यास्ति । 'मेधारथाभ्यामिरन्निनचौ' । स्वामी तु—'मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ' (वा० ५।२।१०९)

इति पठित्वा 'रथिरः' इति व्याख्याय—'रथिनः' इत्यपपाठः—इत्याह ।—रथस्येनः प्रभुः । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४)—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रथस्वामिनः' ॥

कामंगाम्यनुकामीनः

केति ॥ कामं यथेच्छं गमनशीलः । 'कामम्' इत्यव्ययम् । 'सुपि' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ कामस्य सदृशम् । यथार्थेऽव्ययीभावः (२।१।६) । अनुकामं गामी 'अवारपार-' (५।२।११) इति खः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यथेष्टं गमनशीलस्य' ॥

ह्यत्यन्तीनस्तथा भृशम् ॥ ७६ ॥

ह्येति ॥ अन्तस्यात्ययः । अत्ययेऽव्ययीभावः (२।१।६) । अत्यन्तं गामी । 'अवार-' (५।२।११) इति खः ॥ (१) ॥*॥ 'भृशं गामी' इत्यन्वयः ॥*॥ एकम् 'अति-गमनशीलस्य' ॥

शूरो वीरश्च विक्रान्तः

श्र्विति ॥ शूरयति । 'शूरं, वीरं, विक्रान्तौ' (चु० उ० से०) । अच् (३।१।३४) । 'शूरः' स्याद्वादवे भटे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वीरयति । 'वीरो रसविशेषे स्यादुत्तरे सुभटे त्रिषु । स्त्री सुराक्षीरकाकोलीतामल-क्येलवालुके । पतिपुत्रवतीरम्भाविदारीदुग्धिकासु च । मलयक्षीरविदार्योः क्लीबं शृङ्गां नतेऽपि च' इति पवर्गवृत्तीयादौ मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ विक्रामति स्म । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भा० प० से०) । 'गत्यार्था-' (३।४।१२) । इति क्तः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शूरस्य' ॥

जेता जिष्णुश्च जित्वरः ।

जयिति ॥ जयनशीलः । 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (१) ॥*॥ 'ग्लजिस्थश्च ग्लुः' (३।२।१३९) । 'जिष्णुर्ना वासवेऽर्जुने । जित्वरे वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'इण्णञ्जि-' (३।२।१६३) इति करप् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जयशीलस्य' ॥

सांयुगीनो रणे साधुः

सामिति ॥ संयुगे रणे साधुः । 'प्रतिजनादिभ्यः खञ्' (४।४।९९) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'युद्धकुशलस्य' ॥

१—स्वामिना तु भाष्याङ्गीकृतमेवोक्तम् । मुकुटोऽपि प्राथम्येन 'रथिरः' इत्येवोक्तवान् । इनज्वटितवातिकं तु भाष्ये नोपलभ्यते ॥

शस्त्राजीवादयस्त्रिषु ॥ ७७ ॥

शेति ॥ शस्त्राजीवादयः सांयुगीनान्ताः ॥

ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनानीकिनी चमूः ।

वरुथिनी बैलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम् ७८

ध्वेति ॥ ध्वजाः सन्त्यस्याम् । इनिः (४।२।११५) ॥

(१) ॥*॥ वाहाः सन्त्यस्याम् ॥ (२) ॥*॥ सिनोति ।

‘षिञ् बन्धने’ (स्वा० उ० अ०) । ‘कृवृजृसिद्रुपन्यनिस्व-

पिभ्यो निट्’ (उ० ३।१०) इति नः । सह इनेन वा ॥

(३) ॥*॥ प्रियते । ‘पृङ् व्यायामे’ (तु० आ० अ०) ।

बाहुलकात्तनम् । गुणाभावश्च । ‘पृतना तु स्त्रियां सेना-

मात्रसेनाविशेषयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अ-

नीकं रणोऽस्ति प्रयोजनत्वेन यस्याः । इनिः (५।२।११५) ।

‘अनीकिनी स्त्रियां सेनामात्रसेनाविशेषयोः’ (इति मे-

दिनी) ॥ (५) ॥*॥ चमति शक्नु । ‘कृषिचमितनि-

(उ० १।८०) इत्युः ।—‘चमितमिबधिभ्य ऊः’—इति

मुकुटः । तत्र । तादृशसूत्राभावात् । ‘चमूः सेनाविशेषे

च सेनामात्रे च योषिति’ (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥

वरुथाः सन्त्यस्याम् । इनिः (५।२।११५) ॥ (७) ॥*॥

बलति । ‘बल प्राणने’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।

१३४) । यद्वा बलते । ‘बल संवरणे, संचलने च’

(भ्वा० आ० से०) ॥ (८) ॥*॥ सैनैव । चतुर्वर्णादि-

त्वात् (वा० ५।१।१२४) ष्यञ् ॥ (९) ॥*॥ क्रियते-

ऽनेन । ‘घञर्थे कः’ (वा० ३।३।५८) । ‘के कृन्नादीनाम्’

(वा० ६।१।१२) इति द्वित्वम् ॥ (१०) ॥*॥ अनित्य-

नेन । ‘अन प्राणने’ (अ० प० से०) । ‘अनिहृषिभ्यां

किच्च’ (उ० ४।१७) इतीकन् । ‘अनीकोऽस्त्री रणे

सैन्ये’ (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ एकादश ‘सेनायाः’ ॥

व्यूहस्तु बलविन्यासः

विव्रति ॥ व्यूहते । ‘ऊह वितर्के’ (भ्वा० आ०

से०) । घञ् (३।३।१८) । ‘व्यूहः स्याद्वलविन्यासे नि-

र्माणे वृन्दतर्कयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बलस्य

सेनाया विन्यासो विभज्य स्थापनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे

‘व्यूहस्य’ ॥

भेदा दण्डादयो युधि ।

भयिति ॥ भेदा विशेषाः । यदाह कामन्दकिः—

‘तिर्यग्वृत्तिस्तु दण्डः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च । मण्डलः

सर्वतोवृत्तिः पृथग्वृत्तिसंहतः’ इति ॥ दण्डवदवस्थानं

दण्डः । अन्योन्यानुगतावृत्तिर्भोगः । सर्पशरीरवदवस्था
मण्डलः । गजादीनां विजातीयैरमिश्रितानां स्थानमसं-
हतः । शकट—मकर—पताका—सर्वतोभद्र—दुर्जयादयोऽपि ।

प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः

प्रेति ॥ प्रतीपमासारयति भग्नान् । ‘सु गतौ’ (भ्वा०
प० अ०) । ण्यन्तः । अच् ॥ (१) ॥*॥ व्यूहस्य पा-
र्ष्णिः पृष्ठभागः । ‘पार्ष्णिः स्यादुन्मदस्त्रियाम् । स्त्रियां
द्वयोः सैन्यपृष्ठे पादग्रन्थ्यधरेऽपि च’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘व्यूहस्य पृष्ठभागस्य’ ॥

सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥ ७९ ॥

सैन्येति ॥ सैन्यस्य पृष्ठे धनुःशतद्वयान्तरे स्थितं सै-
न्यम् । प्रतिगृह्यतेऽनेन । ‘ग्रहवृद्ध-’ (३।३।५८) इत्यप् ।
‘प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्ग्रहे । योग्येभ्यो विधि-
वद्ध्ये तद्ग्रहे च ग्रहान्तरे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
एकं ‘सैन्यस्य पश्चाद्भिन्नसंघातस्यानीकस्य’ ॥

एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका ।

एकेति ॥ एक इभो यस्याम् । एको रथो यस्याम् ।
त्रयोऽश्वा यस्याम् । पञ्च पदातयो यस्याम् । पद्यते । ‘पद्
गतौ’ (दि० आ० अ०) । पत्यते वा । ‘पतु गतौ’
(भ्वा० प० अ०) । ‘स्त्रियां क्तिन्’ (३।३।९४) । किच्
(३।३।१७४) वा । ‘पत्तिर्ना पदगे, स्त्रियाम् । गतावेकर-
थैकेभ्यश्चपञ्चपदातिके’ (इति मेदिनी) । भरतः—‘एको
रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तज्जैः
पत्तिरित्यभिधीयते’ ॥ एकं ‘सेनाविशेषस्य’ ॥

पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ८०
सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः ।

अनीकिनी

पेति ॥ तिस्रः पत्तयः सेनामुखम् । त्रिभिः सेनामुखैर्गु-
ल्मः । त्रयोऽगुल्मा गणः । त्रयो गणा वाहिनी । तिस्रो वाहिन्यः
पृतना । तिस्रः पृतनाश्चमूः । तिस्रश्चम्वोनीकिनी ॥*॥
सेनाया मुखमुपक्रमः ॥ (१) ॥*॥ गुडति, गुड्यते, वा ।
‘गुड रक्षायाम्’ (तु० प० से०) । बाहुलकान्मः । डलयो-
रेकत्वम् । ‘गुल्मः सेनाघट्टमिदोः सेनारक्षणरुग्मिदोः ।
स्तम्बेऽस्त्रियामामलक्येलावली वस्त्रवेश्मसु’ (इति मेदिनी)
॥ (१) ॥*॥ गण्यते । गणयति वा । ‘गण संख्याने’ (त्रु०
उ० से०) । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा ।

‘गणः प्रथमसंख्यौघे चण्डीसैन्यप्रभेदयोः’ (इति मेदिनी)
॥ १ ॥*॥ एकैकं ‘सेनाविशेषस्य’ ॥

दशानीकिन्योऽक्षौहिणी

देति ॥ दशानीकिन्योऽक्षौहिणी । ऊहः समूहोऽस्त्य-
स्याः । इनिः (५।२।११५) । अक्षाणामूहिनी । ‘पूर्वप-
दात्-’ (८।४।३) इति णत्वम् । ‘अक्षादूहिन्याम्’ (वा०
६।१।८९) इति वृद्धिः । यत्तु—सर्वेषामक्षाणामिन्द्रिया-
णामूहः सविकल्पकं ज्ञानमक्षोहः । सोऽस्त्यस्याः इनिः । (५।
२।११५) । ‘अकृतव्यूहाः-’ इति परिभाषया गुणं बा-
धित्वा वृद्धिः (वा० ६।१।८९)—इति सुकुटेनोक्तम् ।
तत्र । ऊहिनीशब्देन विग्रहे वृद्धेश्चरितार्थत्वात् । ‘अपवादो-
प्यन्यत्र चरितार्थश्चेत्तदाऽन्तरङ्गेण बाध्यते’ । तथा ‘सर्व
इह’ इत्यत्रापवादोऽपि सर्वणदीर्घो गुणेन बाध्यते । ‘अक्षौ-
हिण्यामित्यधिकैः सप्तत्या ह्यष्टभिः शतैः । संख्या युक्ता
सहस्राणि गजानामेकविंशतिः । एवमेव रथानां तु संख्यां
कीर्तितं बुधैः । पञ्चषष्टिः सहस्राणि षट् शतानि दशैव तु ।
संख्यातास्तुरगास्तज्जैर्विना रथतुरंगमैः । नृणां शतसहस्रं तु
सहस्राणि नवैव तु । शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च
पदातयः’ ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अक्षौहिण्याः’ ॥

अथ संपदि ॥ ८१ ॥

संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च

अथेति ॥ संपदनम् । अनया वा । ‘पद गतौ’ (दि०
आ० अ०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् ॥
(१) ॥*॥ ‘स्त्रियां क्तिन्’ (३।३।९४) ।—‘संपत्तिसाक-
ल्यान्तश्चनेषु’ (२।१।६) इति निर्देशात् स्वयधिकारेऽपि
‘वासरूप-’ (३।१।९४) न्यायः क्वचित्प्रवर्तते ॥ (२) ॥*॥
श्रीयते सर्वैः । ‘श्रिम् सेवायाम्’ (भ्वा० उ० से०) ।
‘क्विन्वचि-’ (उ० २।५७) इत्युणादिसूत्रेण क्तिप् ।
‘श्रीर्वेषरचना शोभा भारतीसरलद्रुमे । लक्ष्म्यां त्रिवर्गसंप-
त्तौ वेषोपकरणे मतौ’ (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (३) ॥*॥
लक्ष्यते । ‘लक्ष दर्शने’ (बु० प० से०) । ‘लक्ष्मेर्मुद् च’

(उ० ३।१।६०) इतीप्रत्ययः । ‘लक्ष्मीः श्रीशोभासंपत्ति-
यंगुषु’ धनोत्कर्षस्य इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
‘धनोत्कर्षस्य’ ॥

विपत्तौ विपदापदौ ।

वीति ॥ विपदनम् । अनया वा । संपदाति क्तिप्
(वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) ॥
(२) ॥*॥ एवमापत् । आपत्तिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘आपदः’ ॥

आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रम्

आयिवति ॥ आ युध्यन्तेऽनेन । ‘युध संप्रहारे’ (दि०
आ० अ०) । ‘घञर्थे कविधानम्, स्थास्त्रापाह्नियुध्यर्थम्’
(वा० ३।३।५८) ॥ (१) ॥*॥ प्रहियतेऽनेन । ‘करणा-’
(३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ शस्यतेऽनेन ।
‘शसु हिंसायाम्’ (भ्वा० प० से०) । ‘दात्रीशस-’ (३।
२।१।८२) इति घृन् ॥ (३) ॥*॥ अस्यते । ‘असु क्षेपणे’
(दि० प० से०) । असति वा । ‘अस दीप्तौ’ (भ्वा० उ०
से०) घृन् (उ० ४।१।४९) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘प्रह-
रणमात्रस्य’ ॥

अथास्त्रियौ ॥ ८२ ॥

धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् ।

इष्वासोऽपि

अथेति ॥ धनति । ‘धन शब्दे’ (भ्वा०) ।
‘अर्तिपूवपि-’ (उ० ४।१।१७) इत्युस् । ‘धनुः पियाले
ना न स्त्री राशिभेदे शरासने । धनुर्धरे त्रिषु’ (इति सा-
न्तेषु मेदिनी) ॥*॥ ‘भृमृशी-’ (उ० १।७) इत्युप्रत्यये
उदन्तोऽपि । ‘धनुः पुमान् पियालद्रौ राशिभेदे शरासने’
इति नान्तेषु मेदिनी ॥*॥ (‘कृषिचमितनिधनि-’ (उ०
१।८०) इत्युप्रत्ययान्तः) स्त्रियामपि । (स्थावरं तु धनु-
र्गुणी) । ‘शरावापो धनुः स्त्री स्यात् (तृणता त्रिणतापि
च)’ इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (१) ॥*॥ चपस्य वंशमे-
दस्य विकारः । ‘अवयवे च प्राण्योषधि-’ (४।३।१३५

१—तत्तत्सेनाविशेषे गजादीनां निर्णयायं चक्रमिदम् ॥

सेना	पत्तिः	सेना- मुखम्	गुरुमः	गणः	वाहिनी	पृतना	चमूः	अनीकिनी	अक्षौहिणी
गजाः, रथाः	१	३	९	२७	८१	२४३	७२९	२१८७	२१८७०
अश्वाः	३	९	२७	८१	२४३	७२९	२१८७	६५६१	६५६१०
पदातयः	५	१५	४५	१३५	४०५	१२२५	३६४५	१०९३५	१०९३५०

इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ धन्वति । 'धवि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कनिन् युवृषि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् । 'धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीवं चापे स्थलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ शरा अस्यन्तेऽनेन । 'असु क्षेपणे' (दि० प० अ०) । 'करणा-' (३।३।११७) ॥ (४) ॥*॥ कोटति । 'कुट अनृतभाषणे' () । बाहुलकादण्डन् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । कौति । विच् (३।२।७५) कौर्दण्डो वंशोऽस्य वा । 'कोदण्डं कार्मुके देशभेदभूतलयोरपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥*॥ कर्मणे प्रभवति । 'कर्मण उकञ्' (५।१।१०३) । 'अथ कार्मुकः । वंशे कार्मुकमिष्वासे कर्मठे' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ इषवो बाणा अस्यन्तेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।२२१) इति घञ् । 'इष्वासो धन्वधन्विनोः' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'धनुषः' ॥

अथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् ॥ ८३ ॥

अथेति ॥ कालो यम इव पृष्ठमस्य । कालवर्णं वा पृष्ठमस्य । 'कालपृष्ठं कर्णचापे पुंसि कङ्कविहंगमे' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'कालपृष्ठं तु कोदण्डमात्रके कर्णधन्वनि । कालपृष्ठो मृगभेदे कङ्के' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'कर्णधनुषः' ॥

कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुंनपुंसकौ ।

केति ॥ कपिर्हनुमान् ध्वजो ध्वजे वा यस्य ॥*॥ गाण्डिर्ग्रन्थिरस्यास्ति । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । 'गाण्डवजगात्-' (५।२।११०) इति वः । अत्र संहितया ह्रस्वदीर्घयोर्ग्रहः । 'जिष्णोर्धनुषि कोदण्डे गाण्डीवं गाण्डिवं तथा' इति शाश्वतः । कोदण्डे धनुर्मात्रेऽपि ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अर्जुनधनुषः' ॥

कोटिरस्याटनी

कविति ॥ कोटयते । अनया वा । 'कुट प्रतापने' चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'कोटिः स्त्री धनुषोऽग्नेश्चौ संख्याभेदप्रकर्षयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अटति गुणोऽत्र । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादनिः । वा ङीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धनुषोऽन्त्यस्य' ॥

गोधे तले ज्याघातवारणे ॥ ८४ ॥

गविति ॥ गुध्येते बाहुभ्याम् । 'गुध परिवेष्टने' (दि०

प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'गोधा तल-निहाकयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तलति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'तल-श्रपटे चालद्रौ तलं ज्याघातवारणे । त्सरौ स्वभावाधरयो-स्तघ्नीघाते च सव्यतः । तलं स्वरूपेऽनूर्ध्वेऽस्त्री क्लीवं ज्या-घातवारणे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ व्यक्तिद्वयाद्वि-त्वम् ॥*॥ द्वे 'ज्याया गुणस्याघातस्य वारणे' ॥

लस्तकस्तु धनुर्मध्यम्

लेति ॥ लस्यते स्म । 'लस लेषणक्रीडनयोः' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । आगमशास्त्र-स्यानित्यत्वाच्चेद् । स्वार्थे कन् (५।४।३८) ॥ (१) ॥*॥ धनुषो मध्यम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धनुर्मध्यभागस्य' ॥

मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः ।

माविति ॥ मूर्वाया विकारः । 'अवयवे च प्राण्यो-षधि-' (४।३।१३५) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ जिनाति । 'ज्या वयोहानौ' (भ्या० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ङः ॥ (२) ॥*॥ शिङ्के । 'शिञि अव्यक्ते शब्दे' (अ० आ० से०) । आवश्यके णिनिः (३।३।१७०) ॥ (३) ॥*॥ गुण्यते । 'गुण आ-मन्त्रणे' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) । अच् वा । (३।३।५६) । 'गुणो ज्यासूत्रतन्तुषु । रज्जौ सत्वादौ संध्यादौ शौर्यादौ भीम इन्द्रिये । रूपादावप्रधाने च दोषान्यस्मिन् विशेषणे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'धनुर्गुणस्य' ॥

स्यात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादि स्थानपञ्चकम् ८५

स्येति ॥ प्रत्यालेहनम् । 'लिह आस्वादने' (अ० उ० अ०) । 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११३) । 'प्रत्या-लीढं तु चरणन्यासभेदेशिते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एवमालीढम् । 'आलीढं पादन्यासे शिते त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ तत्र ऊर्ध्वस्थस्य वामपादप्रसारे दक्षिणपादसंकोचे आद्यम् । विपर्ययेऽन्त्यम् ॥*॥ आदिना समपद (३) विशाख (४) मण्डल (५) ग्रहः । वितस्त्यन्तरेण स्थिते पादद्वये विशाखः । रैभसस्त्वा-ह—वैष्णवं समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा । प्रत्याली-ढमथालीढं स्थानान्येतानि षड् नृणाम्' इति ॥*॥ पञ्च 'धन्विनां स्थानभेदानाम्' ॥

लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च

लेति ॥ लक्ष्यते । 'लक्ष आलोचने' (चु० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'लक्षं व्याजशरव्ययोः । (संख्यायामपि)' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (२) ॥*॥ शरवे हिंसाय हितम् । 'उगवादिभ्यो यत्' (५।१।२।) यद्वा शरान् व्ययति । 'व्येञ् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) 'संप्रसारणिभ्यो ङः' (वा० ३।२।३) ।—'आतः' (३।२।३) इति कः । संप्रसारणम् (६।१।१५) । यणि (६।१।८२) च—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वेधस्य' वेज्ञा=(निसाणा)' इति ख्यातस्य ॥

शराभ्यास उपासनम् ।

शेति ॥ शरमोक्षस्याभ्यासः ॥ (१) ॥*॥ उपपूर्वः 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) वा । भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'उपासनमासने । शुश्रूषायां शराभ्यासेऽपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शरक्षेपाभ्यासस्य' ॥

पृषत्कवाणविशिखा अजिह्वगखगाशुगाः ॥८६॥

कलम्बमार्गणशराः पत्री रोप इषुर्द्रयोः ।

प्रिति ॥ पर्वति । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) 'लटः शतृ' (३।२।१२४) । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । यद्वा 'वर्तमाने पृषत्कहन्महत्' (उ० २।८४) इति साधुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ वणनम् । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । बाणः शब्दोऽस्त्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'बाणः स्याद्गोस्तने दैत्यभेदे केवलकाण्डयोः । बाणा तु बाणमूले स्त्री नीलझिण्ड्यां पुनर्द्रयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ विशिष्टा शिखाग्रमस्य । 'विशिखा खनित्रिकायां रथ्यायां विशिखः शरे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ जिह्वस्याभावः । अजिह्वमृजु गच्छति । 'अन्येष्वपि' (वा० ३।२।४८) इति ङः ॥ (४) ॥*॥ खं गच्छति । 'अन्येष्वपि' (वा० ३।२।४८) इति ङः । 'खगोऽर्कग्रहपक्षिषु । शरे देवेऽपि' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ आशु गच्छति । 'अन्येष्वपि' (वा० ३।२।४८) इति ङः । 'आशुगोऽर्के शरे वायौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (६)

१—पृषन् असृजा सिञ्चन् कषति हिनस्ति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०२) इति ङः—इति मुकुटः ॥

॥*॥ कल्यते । 'कल क्षेपे' (चु० प० से०) । कृ-कदिकलिकडिभ्योऽम्बच्' (उ० ४।८२) । 'कलम्बी शाकभेदेऽपि कदम्बशरयोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ मार्गयति । 'मार्गं अन्वेषणे' (चु० उ० से०) । ल्युः (३।१।१३४) । मार्ग्यते वा । 'कृत्यल्युटः' (३।३।११३) इति ल्युट् । 'मार्गणं याचनेऽन्वेषे मार्गणस्तु शरेऽर्थिनि' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ शृणाति । अनेन वा । 'शृ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा । 'शरस्तु तेजने बाणे दध्यग्रे ना शरं जले' इति विश्वमेदिन्यौ ॥*॥ दन्त्यादिपाठे तु । सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'बाणः स्यादस्त्रकण्टकः । स्थूलक्ष्वेडो विपाटश्च' चि-त्रपुङ्खः शरः सरः । (पत्रवाहो चिकर्षः)' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (९) ॥*॥ पत्राणि पक्षाः सन्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) । 'पत्री काण्डे खगे द्रुमे । रथेऽद्रौ रथिके श्येने' इति हेमचन्द्रः ॥ (१०) ॥*॥ रोप्यते । अनेन वा । 'रुपु विमोहने' (दि० प० से०) ण्यन्तः । घञ् (३।३।१९) । यद्वा रुप्यतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'रोपो रोपणबाणयोः' इति विश्वः ॥ (११) ॥*॥ ईष्यतेऽनेन । 'ईष गतिहिंसादर्शनेषु' (भ्वा० आ० से०) । 'ईषेः किञ्च' (उ० १।१३) इत्युः, आदे-रिञ्च ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'बाणस्य' ॥

प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः

प्रेति ॥ प्रकर्षेण क्ष्वेदन्ते । 'अिक्ष्विदा अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । ल्युः (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ नरानाचामन्ति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । यद्वा नराणां समूहो नारम् । नारमाचामति । ङः (वा० ३।२।१०१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वलोहमयस्य शरस्य' ॥

पक्षो वाजः

पेति ॥ पक्षति । पक्ष्यतेऽनेन वा । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ॥ (१) ॥*॥ वज्रत्यनेन । 'वज्र गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) । निष्ठायां सेट्त्वान्न

१—सिद्धान्तकौमुद्यादिलिखितकल्पघटितपाठे तु कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' रलयोरैकत्वम् ॥

कुत्वम् । वाजयति वा । ण्यन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।—न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) अकुत्वम्—इति मुकुट-
श्चिन्त्यः । ('वाजो निखनपक्षयोः । वेगे पुमानथ क्लीवे
घृतयज्ञान्नवारिषु' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शर-
पक्षस्य' ॥

त्रिषूत्तरे ॥८७॥

त्रीति ॥ वक्ष्यमाणा लिप्तकान्ताः ॥

निरस्तः प्रहिते वाणे

नीति ॥ निरस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प०
से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'प्रक्षिप्त-
वाणस्य' ॥

विषाक्ते दिग्धलिप्तकौ ।

वीति ॥ दिह्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ० उ०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ लिप्यते स्म ।
'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ।
स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विषसं-
वद्धवाणस्य' ॥

तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः ॥ ८८ ॥

तूण्याम्

त्विति ॥ तूणयति । 'तूण संकोचे' (चु० आ० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । तूण्यते शरैः । घञ् (३।३।
१९) वा ॥*॥ तूणा च । 'स्त्रियां तूणेषुधी उपासङ्गः'
इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥*॥ गौरादित्वात् (४।१।४१)
डीषपि । 'तूणी नील्यां निषङ्गे वा ना' (इति मेदिनी) ।
('तूणी तु नील्यां तूणौ निषङ्गके' इति विश्वः) ॥ (६)
॥*॥ एवं निषङ्गः । 'उपसर्गात्—' (८।३।६५) इति
षत्वम् ॥ (४) ॥*॥ उपासज्यन्तेऽत्र शराः । 'षञ् सङ्गे'
(भ्वा० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥
(२) ॥*॥ तूणीं तूणत्वमीर्ते । 'ईर गतौ' (अ० आ०
से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यद्वा तूणीं शरैः संकोचं
राति । 'रा दाने आदाने च' (अ० प० अ०) । 'आतो-
ऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ इषवो धीय-
न्तेऽत्र । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । 'कर्मण्यधिकरणे च'
(३।३।९३) इति किः ॥ (५) ॥*॥ षट् 'शराधारस्य' ॥

खड्गे तु निस्त्रिंशच्चन्द्रहासासिरिष्ठयः ।

कौक्षेयको मण्डलाग्रः करपालः कृपाणवत् ॥ ८९ ॥

खेति ॥ खण्डति परम् । खण्ड्यतेऽनेन वा । 'खडि

भेदने' 'छापूखडिभ्यः कित्' (उ० १।२।४) इति गन् ।
आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् । 'खड्गो गण्डकशङ्गासि-
बुद्धभेदेषु गण्डके' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥
निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यः । 'निरादयः क्रान्ता—' (वा० २।
२।१८) इति समासः । 'संख्यायास्तत्पुरुषस्य' (वा० ५।
४।७३) इति डच् ।—'बहुव्रीहौ संख्येये—' (५।४।७३)
इति डच्—इति मुकुटश्चिन्त्यः । बहुव्रीहेरभावात् ।
'निस्त्रिंशो निर्धृणे खड्गे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ चन्द्र
इव हासः प्रभास्य । चन्द्रं हसति वा । द्युतिमत्त्वात् ।
'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'चन्द्रहासोऽसिमा-
त्रके । दशग्रीवकृपाणे च, कनीयसि च गुग्गुलौ' (इति
हैमः) ॥ (३) ॥*॥ अस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प०
से०) । असति । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । 'स-
र्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) ।—बाहुलकादिः—
इति मुकुटश्चिन्त्यः । 'असिः खड्गे नदीभिदि' इति हैमः ॥
(४) ॥*॥ रेषति । 'रिषु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
रिशति वा । 'रिश हिंसायाम्' (तु० प० अ०) । कित् (३।३।
१७४) । 'रिष्टिः खड्गे ना शुभे स्त्री' (इति मेदिनी)
॥*॥ अर्जोदिरिति स्वाम्यादिः । ऋषति । 'ऋषी गतौ'
(तु० प० से०) । कित् (३।३।१७४) । 'करवालमण्ड-
लाग्रकालेयकासिरिष्ठयः । ऋष्टिः खड्गस्तरवारिकौक्षे-
यको च नन्दकः' इति रमसः ॥ (५) ॥*॥ कुक्षौ भवः
'कलकुक्षिग्रीवाभ्यः—' (४।२।९६) इति ढकञ् ॥ (६)
॥*॥ मण्डलमग्रमस्य ॥ (७) ॥*॥ करं पालयति ।
'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) । कर्मण्यण् (३।२।१)
॥*॥ 'करवालः' इति पाठान्तरम् । करं वलति । 'वल
प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । करेण
वलति वा । ज्वालादिणः (३।१।१४०) । यद्वा वलनम् ।
वालः । 'वल वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।
१८) । करे वालो यस्य । करेण वल्यते वा । कर्मणि घञ्
(३।३।१९) ॥ (८) ॥*॥ कृपां नुदति । 'नुद प्रेरणे'
(तु० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१)
इति डः । 'पूर्वपदात्—' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ (९) ॥*॥
नव 'खड्गस्य' ॥

१—इदं तु विश्वहैममेदिनीषु तु चन्द्रहासस्यैतदर्थकत्वं न
लभ्यते, इति प्रमादजातम् ॥ २—'शिलाशूलैर्मुद्गरम्'
इति मट्टिश्च—इति मुकुटः । ३—'करपालकः पालकः' इति
यमकम्—इति मुकुटः ॥

त्सरः खङ्गादिमुष्टौ स्यात्

त्सेति ॥ त्सरति । 'त्सर लङ्गतौ' (भ्वा० प० से०) 'भृमृशी-' (उ० १।७) इत्युः ॥ (१) ॥*॥ आदिना कटितलच्छुरिकादिग्रहः ॥*॥ एकम् 'खङ्गाद्यायुधमुष्टी-नाम्' ॥

मेखला तन्निबन्धनम् ।

मयिति ॥ मां लक्ष्मीमीखति । मा ईखति वा । माशब्दो निषेधे । 'ईख गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्कलच् । यद्वा मा ई लक्ष्मीं खलति । 'खल संचलने संचये च' (भ्वा० प० से०) । मूलविमुजादिकः (वा० ३।२।५) । अणि वृद्धिः स्यात् ।—मिखेः 'कम्बलादयश्च' इति क-लप्रत्ययो गुणश्च निपात्यते—इति मुकुटश्चिन्त्यः । उज्ज्व-लदत्तादिपूक्तसूत्रादर्शनात् । 'मेखला खङ्गबन्धे स्यात्काष्ठी-शैलनितम्बयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'खङ्गा-देश्चर्मादिनिर्मितकटिबन्धनस्य' । युद्धे हस्तात्पतनवार-णाय मणिबन्धे प्रश्रियमाणस्य चर्मादेर्वा ॥

फलकोऽस्त्री फलं चर्म

फेति ॥ फलति । 'त्रिफला विशरणे' 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'कृवादिभ्यो वुन्-' (उ० ५।३५) ॥ (१) ॥*॥ अच् (३।१।३४) । 'फलं हेतुकृते जातीफले फलकस्ययोः । त्रिफलायां च कङ्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिला-भयोः' (इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ चरति । चर्यते वा । अनेन वा । मनिन् (उ० ४।१४५) । 'चर्म कृत्तौ च फ-लके' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चर्मणः' 'फरि' इति ख्यातस्य ॥

संग्राहो मुष्टिरस्य यः ॥९०॥

समिति ॥ संगृह्यते । 'ग्रह उपादाने' (त्रया० उ० से०) । 'समि मुष्टौ' (३।३।३६) इति कर्मणि घञ् ॥ (१) ॥*॥ अस्य फलस्य ॥*॥ एकम् 'मुष्टेः' ॥

द्रुघणे मुद्गरधनौ

द्विति ॥ द्रुघृक्षो हन्यतेऽनेन । 'करणेऽयोविद्रुषु' (३।३।८२) इत्यप्, घनादेशश्च । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् । 'द्रुघणो मुद्गरेऽपि स्याद्द्रुहिणे च परश्वधे' इति विश्वमेदित्यौ ॥*॥ केचित्तु—श्रुधादित्वात् (८।४।३९) न (णत्वम्) 'द्रुघनः'—इत्याहुः ॥ (१) ॥*॥ गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।३४) । मुदो गरः ॥ (२) ॥*॥ हन्यतेऽनेन । 'मूर्तौ घनः' (३।३।

८१) इत्यघनादेशौ । 'घनः सान्द्रे दृढे दाढ्ये विस्तारे मुद्गरे । ऽम्बुदे । संघे मुस्ते घनं मध्यनृत्यवाद्यप्रकारयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मुद्गरस्य' 'गुर्जा' इति ख्यातस्य ॥

स्यादीली करवालिका ।

स्येति ॥ ईर्ते । ईर्यते वा । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२९) इति इन् । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् वा । कपिलि-कादिः (वा० ८।२।१८) ईड्यते वा । 'ईड स्तुतौ' (अ० आ० से०) । डलयोरेकत्वम् ।—'इगुपधात्किः'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । 'इगुपधात् कित्' इति सूत्रपाठात् । तत्रेनोऽनुवर्तनात् ॥*॥ ('इलि' इति) ह्रस्वादिपाठे तु 'इल' गतौ क्षेपे च । (तु० प० चु० से०) इति धातुर्बोध्यः ॥ (१) ॥*॥ करं पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) । अण् (३।२।१) ङीप् (४।१।१५) कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥*॥ 'कारवालिका' इति पाठे तु करं वलते । 'वल-हिंसादानयोः' (भ्वा० आ० से०) । अण् (३।२।१) । क-रेण बाल्यते वा । णिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) (२) ॥*॥ द्वे 'तरवार' इति ख्यातस्य ।—'गुप्ती' इति ख्यातस्य—इत्यन्ये ॥

भिन्दिपालः सृगस्तुल्यौ

भीति ॥ भिन्दति । 'भिदि अवयवे' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । 'भिन्दिर्द्वादशतालं तु दश कुन्तोऽभिधीयते' इति भरतः । तदवच्छिन्नः कालोऽपि भिन्दिः । भिन्दि पालयति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलका-द्भक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अश्मप्रक्षेपसाधनस्य' 'गोफण' इति ख्यातस्य ।—नालिकास्त्रस्य—इत्यन्ये ॥

परिघः परिघातनः ॥९१॥

पेति ॥ परितो हन्यतेऽनेन । 'परौ घः' (३।३।४) इति साधुः । 'परिघोऽस्त्रे योगभेदे परिघातेऽर्गलेऽपि च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ परितो घातयत्यनेन ल्युट् । (३।३।१७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लोहवद्धस्य लगुडभेदस्य' ॥ 'लोहाङ्गी' इति ख्यातस्य ॥

द्रयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ।

द्वेति ॥ कुठे गतिप्रतिघाते आरो गतिरस्य । जाति-त्वात् (४।१।६३) ङीष् । कुठं वृक्षमृच्छति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ सं

धियति । 'धि धारणे' (तु० प० अ०) । क्तिच् (३।३। १७४) ॥ (२) ॥*॥ परं शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'आङ्परयोः खनिशृभ्यां ङिच्' (उ० १। ३३) इति कुः ॥ (३) ॥*॥ परस्य श्वयनम् । 'तु ओ श्वि गतिवृद्धयोः' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०२) इति ङः । परश्च धयति । 'आतोऽनुप-' (३। २।३) इति कः ॥*॥ ('पश्चधः' अपि । यदाह—'यष्टिप- श्वधहेतिकौ' इति—इति स्वामी ॥*॥ 'परस्वधः' इति पाठे तु परस्य स्वं दधाति । काष्ठदण्डधारकत्वात् । 'कुठारः स्त्री च स्वधितिः परशुश्च परस्वधः । कुटाटङ्कः पशुः' । 'अथ छुरिका कोशशायिका' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कुठारस्य' ॥

स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका ९२

स्येति ॥ शस्यतेऽनया । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'दास्त्रीशस-' (३।२।१८२) इति घृन् । ङीष् (४। १।४१) । 'शस्त्रमायुधे । लोहे शस्त्री छुरिकायाम्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ असेः पुत्री ॥ (२) ॥*॥ छुरति । 'छुर छेदने' (तु० प० से०) । कुन् (उ० २।३५) । 'इगुपध-' (३।२।१३५) इति के कन् (ज्ञापि० ५।४। ५) वा ॥ (३) ॥*॥ असेर्धेनुरिव ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'छुरिकायाः' ॥

वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना

वेति ॥ शलति । 'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) । अध्यादित्वात् (उ० ४।१।१२) यः । 'शल्यं तु न स्त्रियां शङ्कौ स्त्रीभं श्वेदेषु तोमरे । मदनद्रुश्चाविधोर्ना' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ शङ्कतेऽस्मात् । 'शकि शङ्कायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'खरुशङ्कुपीयु-' (उ० १।३६) इति साधुः । 'शङ्कुः पत्रशिरा जाले संख्याकीलकशम्भुषु । यादोऽस्त्रभेदयोर्मेंद्रे' इति हैमः । 'संख्याकीलकयोः शङ्कुः शङ्कुः प्रहरणान्तरे' इति शाश्वतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वाणाग्रस्य' 'बल्ली' इति ख्यातस्य ।—'शेल' इति ख्यातस्य इत्यन्ये ॥

शर्वला तोमरोऽस्त्रियाम् ।

शेति ॥ शर्वति । 'शर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । तालव्यादिः (पवर्गीयान्तः) वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । 'शार्दूलशर्वलाशलादुः' इति शभेदः ॥*॥ स्वामी

तु—'सर्वं लाति' इति विगृह्यन् (सर्वलायाः) दन्त्यादिता- मभिप्रैति ॥ (१) ॥*॥ तौति । 'तुः' सौत्रो गतौ । विच् (३।२।७५) । म्रियते । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । अच् (३।१।१३४) । तो- श्वासौ मरश्च । तौर्गन्ता म्रियतेऽनेन वा । 'पुंसि-' (३।३। ११८) इति घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तोमरस्य' 'गं- डासा' इति ख्यातस्य ।—'शावली' इति ख्याता- याः—इत्यन्ये ॥

प्रासस्तु कुन्तः

प्रेति ॥ प्रास्यते । 'असु क्षपणे' (दि० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ कुं शरीरमुनत्ति । 'उन्दी ह्येदने' (रु० प० से०) । बाहुलकात्तः । शक- न्धादिः (वा० ६।१।९४) । 'कुन्तः प्रासे चण्डभावे क्षु- द्रजातौ गवेधुके । कुन्ती पाण्डुप्रियायां च शलक्यां गुग्गु- लुदुमे' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रासस्य' 'भाला' इति ख्यातस्य ॥

कोणस्तु स्त्रियः पालयश्रिकोटयः ॥ ९३ ॥

कचिति ॥ कुणत्यनेन । 'कुण शब्दे' (तु० प० से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । कर्तर्यच् (३।१।१३४) वा । 'कोणो वाद्यप्रभेदे स्याद्वीणादीनां च वादने । एक- देशे गृहादीनामश्रौ च लगुडेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । मुकुटस्तु—पाति । 'ऋ- तन्यञि-' (उ० ४।२) इत्यादिनालिः—इत्याह । तन्न । तत्र पातेः पाठाभावात् । 'पालिः कर्णलताग्रेऽश्रौ पङ्का- वङ्कप्रभेदयोः । छात्रादिदेये स्त्री पाली यूकासश्मश्रुयो- पितोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अश्नाति । 'अश भोजने' (क्या० प० से०) । अश्नुते वा । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । अङ्गथा (वङ्गचा) दिः (उ० ४। ६६) । मुकुटस्तु—आश्रीयते प्रहारार्थम्, इति । 'आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च' (उ० ४।१।३७) इतीप् ङिच् । ङि- त्वात् (६।४।१४३) टिलोपः । आङो ह्रस्वश्च—इत्याह । तन्न । उक्तसूत्रादर्शनात् । 'अश्रि कोणैकदेशयोः' इति घरणिः ॥*॥ 'अस्त्रः कोणे शिरसिजे' इति विश्वात् 'अस्त्रः' अपि ॥ (३) ॥*॥ कोटयति, कोट्यते, वा । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । कुट्यते वा ।

‘इज(ण)जादिभ्यः’ (वा० ३।३।१०८) इतीञ् (ण) ।
 ‘कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रेऽश्रौ संख्याभेदप्रकर्षयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘कोणभागस्य’ ॥
सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसंनहनार्थकः ।

सेति ॥ सर्वेणाभिसरणम् । ‘सृ गतौ’ (भ्वा० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ सर्वस्यौघः ।
 ‘सर्वौघो गुरुवेगे च सर्वसंनहने पुमान्’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सर्वेषां संनहनम् । सर्वसंनहनमर्थो यस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘सर्वसैन्यसंनहनस्य’ ॥

लोहाभिहारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः ९४

लोहेति ॥ ‘लोहोऽस्त्री शस्त्रके लौहे’ (इति मेदिनी) ।
 लोहस्य शस्त्रस्याभितो हरणम् । ‘हृञ् हरणे’ (भ्वा० उ० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) । ‘लोहाभिहार इत्युक्तो विधिर्नीराजनोत्तरः’ इत्यमरमाला ॥*॥ ‘लोहाभिसार’ इति पाठे तु ‘सृ गतौ’ (भ्वा० प० से०) धातुर्बोध्यः ॥ (१) ॥*॥ निःशेषेण नितरां वा राजनम् । ‘राजू दीप्तौ’ (भ्वा० उ० से०) । ण्यन्तः । ‘ण्यासश्रन्थ-’ (३।३।१०७) इति भावे युच् । तस्याः सैव वा विधिः । ‘नीराजनो विधिः’ इति पाठे तु ‘निःशेषेण राजनमत्र’ इति बहुव्रीहिवोध्यः ॥*॥ एकं ‘महानवस्यां प्रस्थानात्प्राक् शस्त्रवाहनादिपूजनविधेः’ ॥

यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेकनम् ।

येति ॥ सेनयाभियानम् । ‘सत्याप-’ (३।३।२५) इति सेनाशब्दाणिच् । ल्युट् (३।३।११५) । ‘उपसर्गात् सु-नोति-’ (८।३।६५) इति षत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘शत्रौ ससैन्यगमनस्य’ ॥

यात्रा व्रज्याभिनिर्घाणं प्रस्थानं गमनं गमः ९५

येति ॥ यानम् । ‘या प्रापणे’ (अ० प० अ०) । ‘हु-यामाश्रमसिभ्यस्त्रन्’ (उ० ४।१६८) । ‘यात्रा तु यापनेऽपि स्याद्गमनोत्सवयोः स्त्रियाम्’ इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ व्रजनम् । ‘व्रज गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘व्रजयजोः-’ (३।३।९८) इति क्यप् ॥ (२) ॥*॥ अभिनिर्घा (३) प्रस्था (४) गमि (५) भ्यो ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ गमेः ‘ग्रहवृद्ध-’ (३।३।५८) इत्यप् । ‘गमो नाक्षविवर्ते स्यादपर्यालोचितेऽध्वनि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ षट् ‘प्रस्थानमात्रस्य’ ॥

स्यादासारः प्रसरणम्

स्येति ॥ आसरणम् । ‘सृ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) ।

घञ् (३।३।१८) । ‘आसारः स्वात्प्रसरणे वेगवृष्टौ सुहृद्वले’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ प्रसरणे ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ ‘प्रसरणी’ इति पाठे ‘अर्धिसृधृ-’ (उ० २।१०२) इत्यनिः । ‘कृदिकारात्’ (ग० ४।१।४५) इति ङीप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सर्वतोव्यापिसैन्यप्रसरणस्य’ ॥

प्रचक्रं चलितार्थकम् ।

प्रेति ॥ प्रस्थितं चक्रं सैन्यम् ॥ (१) ॥*॥ चलित-शब्दस्य समानार्थकम् । ‘प्रचक्रं चलितं त्रिषु’ इत्यमरमाला ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रस्थितसैन्यस्य’ ॥

अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः ९६ ॥

अहीति ॥ अभिक्रमणम् । ‘क्रसु पादविक्षेपे’ (भ्वा० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । ‘नोदात्तोपदेश-’ (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘निर्भीकयायिनः’ ॥

वैतालिका बोधकराः

वायिति ॥ विविधेन तालेन शब्देन चरन्ति । ‘चरति’ (४।४।८) इति ठक् । स प्रयोजनमस्य । ‘प्रयोजनम्’ (५।१।१०९) इति ठक्, वा ॥ (१) ॥*॥ बोधं करोति । ‘कृञो हेतु-’ (३।२।२०) इति टः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रातर्जागरणकारिणः’ ॥

चाक्रिका घाण्टिकार्थकाः ।

चेति ॥ चक्रेण समूहेन चरन्ति । ‘चरति’ (४।४।८) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ घण्टया चरन्ति । ठक् (४।४।८) ॥ (२) ॥*॥ बहवो मिलिता ये राज्ञां स्तुत्यादि पठन्ति, तेषां द्वे । क्वचित्तु ‘चक्रिका घटिकार्थकाः’ इति पाठः । तत्र चक्रमस्ति वाद्यत्वेन यस्य । ठन् (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ घटीं कायति । ‘कै शब्दे’ (भ्वा० प० अ०) कः (३।२।३) । ‘ङ्घ्रापोः-’ (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘बन्दिविशेषेषु’ ‘घडियारी’ इति ख्यातस्य घटिकावादकस्य ॥

स्युर्मागधास्तु मगधाः

स्युरिति ॥ मगध्यन्ति याचन्ते । ‘मगध’ इति या-च्ञार्थः कण्ठ्वादियगन्तः । अच् (३।१।१३४) । ‘यस्य हलः’ (६।४।४९) इति यलोपः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा ॥

१—यच्छ्रीभोजः—‘कर्मर्थिनः कुपुभ्यन्तु कं मगध्यन्तु मा-गधाः । कमिपुभ्यन्तु यज्वानो रामेऽरण्यं भु(तु)रण्यति’ इति—इति स्वामिसुकुटौ ॥

(१) ॥*॥ मुकुटस्तु 'मधु मधुरं कायन्ति' इति विगृह्यन्
'मधुकाः' इति पाठं मन्यते ॥ (२) ॥*॥ द्वे वंशपर-
म्पराशंसकानाम् ॥

वन्दिनः स्तुतिपाठकाः ॥ ९७ ॥

वेति ॥ वदन्ते । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा०
आ० से०) । ग्रह्यादित्वात् (३।१।१३४) 'आवश्यक-'
(३।३।१७०) इति वा णिनिः ॥ (१) ॥*॥ स्तुतेः पा-
ठकाः ॥ (२) ॥*॥ 'वन्दिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशो-
क्तयः' ॥*॥ द्वे 'राजादिस्तुतिपाठकेषु' 'भाट' इति
ख्यातस्य । ('चत्वार एकार्थाः' इत्येके—इति स्वामी) ॥
संशप्तकास्तु समयात्संग्रामादनिवर्तिनः ।

**समिति ॥ संशपनम् । 'शप आक्रोशे' (भ्वा० उ०
अ०) भावे क्तः (३।३।११४) संशप्तं शपथं कुर्वन्ति ।
'तत्करोति' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । ण्वुल् (३।१
१३४) । कुन् (उ० २।३५) वा । सम्यक् शप्तं सत्यं
येषां ते इति वा ॥ (१) ॥*॥ समयाच्छापथाद्धेतोराचा-
राद्वा ॥*॥ एकम् 'शपथवशात्संग्रामादपरावर्तिनः' ॥**

रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांशुर्ना न द्वयो रजः ९८

रयिति ॥ रिणाति । रीयते वा । 'री गति श्लेषणयोः'
(त्रया० प० अ०) । 'अजिवृरीभ्यो निच्' (उ० ३।३८)
इति णुः । 'रेणुः स्त्रीपुंसयोर्धूलौ पुलङ्गः पर्पटे पुनः'
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ ध्रुवति । ध्रूयते, वा ।
'ध्रू विधूनने' (तु० प० से०) । बाहुलकालिः । धवनम् ।
'ध्रू कम्पने' (त्रया० उ० से०) । संपदादिः (वा० ३।
३।१०८) । ध्रुवा लीयते । 'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।
१०८) ॥ (२) ॥*॥ पंशति 'पशि नाशने' (चु० प०
से०) । 'अर्जिदृशिकम्यमि-' (उ० १।२७) इति साधुः
॥*॥ 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शंभूकरपांशवः' इति
शभेदात् (पांसुः) दन्त्यान्तश्च ॥ (३) ॥*॥ रजति ।
'रज्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । 'भूरज्जिभ्यां कित्' (उ०
४।२।१७) इत्यसुन् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'रजसः' ॥

चूर्णे क्षोदः

चिवति ॥ चूर्ण्यते । 'चूर्ण पेषणे' चुरादिः । 'एरच्'
(३।३।५६) 'चूर्णानि वासयोगाः स्युश्चूर्णो धूलिः सशर्करा'
इति शाश्वतः ॥ (१) ॥*॥ क्षुद्यते । 'क्षुदिर् संपेषणे'
(रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'क्षोदः पेषणचू-

र्णयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पिष्टस्य रजसः' ।
—षडेव रजसः—इत्येके ॥

समुत्पिञ्जपिञ्जलौ भृशमाकुले ।

सेति ॥ समुत्पिञ्ज(य)ति । 'पिजि हिंसायाम्' (चु०
प० से०) । ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥
बाहुलकादलच् । पिञ्जं लाति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अ-
तिसंकुलस्य' ॥

पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम् ९९

पेति ॥ पतति पत्यतेऽनया वा । 'पतू गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'बलाकादयश्च' (उ० ४।१४)
इत्याकः । यत्तु—'शलिपदिपतिभ्यो नित्' (उ० ४।१४)
इत्याकः—इति मुकुटः । तन्न । अपाणिनीयत्वात् । 'प-
ताका वैजयन्त्यां स्यात्सौभाग्यनाटकाङ्गयोः' इति विश्व-
मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ विजयते । 'जि अभिमवे' (भ्वा०
प० अ०) । 'तृभूवहि-' (उ० ३।१२८) इति झच् । 'वि-
जयन्तस्येयम्' 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'वैजयन्तो
गृहे शक्रप्रासादध्वजयोः पुमान् । वैजयन्ती पताकायां
जयन्तीपादपे स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ के-
त्यते ज्ञायतेऽनेन । 'कित संशयादौ' (भ्वा० प० से०) ।
'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'केतनं तु निमग्नणे ।
गृहे केतौ च कृत्ये च' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ ध्व-
जति 'ध्वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थो
वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'ध्वजः पूर्वदिशो गृहे ।
शिश्ने चिह्ने पताकायां खट्वाङ्गे शौण्डिकेऽपि च' इति हैमः ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'पताकायाः' ॥

सा वीराशंसनं युद्धभूमिर्यातिभयप्रदा ।

सेति ॥ वीरा आशंसन्तेऽत्र । 'आङः शसि इच्छा-
याम्' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'भयंकरयुद्धभूमेः' ॥

अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम् ॥ १०० ॥

अहमिति ॥ अहं पूर्वम् । 'सुप् सुपा' (२।१।४)
इति समासः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'अहं पू-
र्वम्' इत्यस्याम् । ठन् (५।२।११५) वा ॥ (१) ॥*॥
एकं 'अहं पूर्वमहं पूर्वम्' इति योधानां धावनक्रियायाः ॥

१—'उत्पिञ्जलश्च । कुर्वणमुत्पिञ्जलजातपत्रैः' इति माघः—
इति मुकुटः । केचित्तु पिञ्जलमाकुलमाहुः—इति वल्लभः ॥
२—इदं च फलितसूत्रकथनम् ॥

१—'अपांसुवसनाः सागरा इव नागराः' इति दमयन्तीश्ले-
षात् ।

आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि ।

आहविति ॥ अहो अहं पुरुषः । 'सुप्सुपा' (२।१।४) इति समासः । अहोपुरुषस्य भावः । मनोज्ञादित्वात् (५।१।१३३) वृज् । (१) ॥*॥ एकम् 'आत्मनि शक्त्याविष्करणस्य' ॥

अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः

॥१०१॥

अहेति ॥ अहमहंशब्दोऽस्त्यत्र । वीप्सायां द्वित्वम् (८।१।२) । ग्रीष्मादित्वात् (५।२।११६) ठन् । अनित्यत्वात् 'अव्ययानाम्-' (वा० ६।१।१४४) इति न टिलोपः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'परस्परहंकारस्य' ॥

द्रविणं तरःसहोबलशौर्याणि स्थाम शुष्मं च ॥

शक्तिः पराक्रमप्राणौ

द्रेति ॥ द्रवत्यनेन । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'द्रुदक्षिभ्यामिनन्' (उ० २।५०) । 'द्रविणं काञ्चने धने । पराक्रमे बलेऽपि स्यात्' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ तरत्यनेन । 'तृ प्लवनादौ' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१।८९) । 'तरो जवे बले' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ सह्यतेऽनेन । 'षह अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१।८९) । 'सहो बले ज्योतिषि च सहा हेमन्तमार्गयोः' इति सान्तेषु हैमः ॥*॥ 'दण्डोत्पलामुद्रपर्णी कुमारीनखभेषजे । सहा स्त्रियां, बले न स्त्री' इति रभसाददन्तमपि ॥ (३) ॥*॥ बलते(त्य)ऽनेन । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । 'बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः । पुमान् हलायुधे दैत्यप्रभेदे वायसेऽपि च । बलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्वाव्यालके तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ शूरस्य भावः कर्म वा । ष्यञ् (५।१।१२४) । 'शौर्यमारभटीशक्तयोः' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ तिष्ठत्यनेन । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१।४५) । 'आतो मनिन्-' (३।२।७५)-इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । तस्य कर्तरि विधानात् ॥ (६) ॥*॥ शुष्यत्यनेनारिः । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) । 'अविसिविसिशुषिभ्यः क्तिन्' (उ० १।१।४४) इति मन् । 'शुष्मं तेजसि, सूर्ये ना' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ शक्यतेऽनया । 'शक् शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) । 'शक्तिरायुधभेदे स्यादुत्साहादौ बले स्त्रियाम्' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ पराक्रम्यतेऽनेन । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा०

प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'पराक्रमो विक्रमे स्यात्सामर्थ्योद्योगयोरपि' इति विश्वः ॥ (९) ॥*॥ प्राणित्यनेन । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'प्राणो हन्मारुते बोले काव्यजीवेऽनिले बले । पुंलिङ्गः, पूरिते वाच्यलिङ्गः, पुंभूक्षि चासुषु' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'सामर्थ्यस्य' ॥

विक्रमस्त्वतिशक्तिता ॥१०२॥

वीति ॥ विक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) । 'विक्रमस्तु पुमान्क्रान्तिमात्रे स्याच्छक्तिसंपदि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयिता शक्तिर्यस्य । तस्य भावः । तल् (५।१।१९९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिपराक्रमस्य' ॥ वीरपाणं तु तत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे ।

वीति ॥ वीराणां पानम् । 'वा भावकारणयोः' (८।१।१०) इति णत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'युद्धारम्भेन्ते वा पानकर्मणः' ॥

युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् ॥१०३॥

मृधमास्कन्दनं संख्यं समीकं संपरायकम् ।

अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ ॥१०४॥

संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः ।

अभ्यामर्दसमाघातसंग्रामाभ्यागमाहवाः ॥१०५॥

समुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिद्युधः ।

युद्धेति ॥ योधनम् । 'युध संप्रहारे' (दि० आ० अ०) (क्तः ३।३।११४) भावे क्त ल्युटौ (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ जननम् । 'जनेर्यक्' (उ० ४।१।११) । जायते वा । 'भयगेय-' (३।४।६८) इति साधुः । 'जन्यं हृष्टे परीवादे संग्रामे च नपुंसकम् । जन्या मातृवयस्यायां जन्यः स्याज्जनके पुमान् । त्रिभूत्पाद्यजनित्रोश्च नवोदाज्ञातिभृत्ययोः । वरस्त्रिगधे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ प्रधानम् । 'डु धाञ्' (जु० उ० अ०) । 'कृपृवृजिमन्दिनिधाजः क्युः' (उ० २।८१) । 'प्रधनं युधि दारणे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ 'दृ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । ण्यन्ताद्वावे ल्युट् । 'प्रविदारणमाख्यातं संपरायेऽवदारणे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ मर्धनम् । 'मृधु हिंसायाम्' (भ्वा० उ० से०) । बाहुलकाद्वावे घञर्थे

१-स्वामिमुकुटाभ्यां तु-प्रदन्वन्ति । धनिर्माणाधोऽत्र निधनवत्-इत्युक्तम् ॥

वा कः ॥ (६) ॥*॥ 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'आस्कन्दन्' तिरस्कृते रणे संशोषणेऽपि च' इति विश्वः ॥ (७) ॥*॥ संख्यानम् । चक्षिडः ख्यातेर्वा भावे कः । 'संख्यामाहवे' । संख्यैकादौ विचारे च' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ समनम् । 'षम वैकृष्ये' (भ्वा० प० से०) । 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति कीकन् । सम्यगयनम्, वा । 'ई गत्यादौ' (अ० प० अ०) । बाहुलकात् कः ॥ (९) ॥*॥ संपरायनम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) वा । घञ् (३।३।१८) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥*॥ विनयादित्वात् (५।४।३४) ठकि 'सांपरायिकः' अपि ॥ (१०) ॥*॥ समरणम् । 'ऋ गतौ' (क्र्या० प० से०) । घः (३।३।११८) ॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा । यत्तु—ऋच्छन्त्यत्र । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । ऋषन्तादपो विधानात् ॥ (११) ॥*॥ अननम् । 'अन गतौ' () 'प्राणने' (अ० प० से०) वा । 'अनीकादकश्च' इति साधुः । न नयनम् । 'णीञ् प्राणने' (भ्वा० उ० अ०) । बाहुलकात्कन् । नञ्समासः (२।२।६) । 'अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये' इति मेदिनी ॥ (१२) ॥*॥ रणनम् । 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'वशिरण्योश्च' (वा० ३।३।५८) इत्यप् । 'रणः कोणे कणे पुंसि समरे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१३) ॥*॥ 'कलं तु मधुरध्वनौ' इति धरणिः । कलस्य हननम् । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (१४) ॥*॥ विग्रहणम् । 'ग्रहवृट्' (३।३।५८) इत्यप् । 'विग्रहो युधि विस्तारे प्रविभागशरीरयोः' इति हैमः ॥ (१५) ॥*॥ संप्रहरणम् । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'संप्रहारो गतौ रणे' इति हैमः ॥ (१६) ॥*॥ अभिसंपतनम् । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१७) ॥*॥ कलनम् । 'कल शब्दादौ' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) ।—'कलेरिः'—इति मुकुटः । तन्न । तादृशसूत्राभावात् । कलिर्विभीतके शूरे विवादेऽन्त्ययुगे युधि' इति हैमः ॥ (१८) ॥*॥ संस्कोटनम् । 'स्फुटिर् विशरणे' (भ्वा० प०

से०) । घञ् (३।३।१८) । 'संस्फोटः' इति तु स्वामी । तत्र 'स्फिट अनादरे' (उ० प० से०) ॥ (१९) ॥*॥ संयोजनम् । 'युजिर् योगे' (स्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ।—'रथयुग'—(४।४।७६) इति निर्देशाद्गुणाभावः । प्रतिजनादिषु (४।४।९९ गणे) 'संयुग'शब्दपाठाद्वा ॥ (२०) ॥*॥ अभ्यामर्दनम् । 'मृद क्षोदे' (क्र्या० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'अभिमर्दस्तु पुंसि स्यादवमर्दे संपराये च' (इति मेदिनी) ॥ (२१) ॥*॥ समाहननम् । घञ् (३।३।११८) । 'समाघातो वधे युद्धे' (इति मेदिनी) ॥ (२२) ॥*॥ संग्रामणम् । 'संग्राम युद्धे' (उ० उ० से०) ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२३) ॥*॥ अभ्यागमनम् । 'ग्रहवृट्' (३।३।५८) इत्यप् । 'अभ्यागमः समरेऽन्तिके । घाते रोधेऽभ्युपगमे' इति हैमः ॥ (२४) ॥*॥ आह्वानम् । 'ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) । 'आङि युद्धे' (३।३।७२) इत्यप् संप्रसारणं च । 'आहवः संगरे यज्ञे' इति हैमः ॥ (२५) ॥*॥ समुदयनम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२६) ॥*॥ संयतनम् । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० अ० से०) । संयमनम् । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) वा । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'गमादीनाम्' (वा० ६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१।७१) ॥ (२७) ॥*॥ समयनम् । 'इ गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'समितिर्युधि संगमे । साम्ये सभायाम्' इति हैमचन्द्रः ॥ (२८) ॥*॥ अजनम् । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'इञ्(ण)जादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । इञ्(ण)विधानसामर्थ्यादजेर्न वी । अन्यथा 'व्यादिभ्यः' इत्येवावक्ष्यत् । 'बहुलं तणी' (वा० २।४।५४) इति वा । 'आजिः स्त्री समभूमौ संग्रामे' इति मेदिनी ॥ (२९) ॥*॥ समयनम् । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । तुक् (६।१।७१) ॥ (३०) ॥*॥ योधनम् । 'युध संप्रहारे' (दि० आ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (३१) ॥*॥—एषु अनेकार्थत्वात् सर्वे घातवो युद्धार्थाः । सर्वत्राधिकरणे प्रत्ययः—इति मुकुटः ॥*॥ एकत्रिंशत् 'प्रहरणक्रियायाः' ॥

१—सिद्धान्तकौमुद्यादौ तु 'अनीकादयश्च' इति सूत्रं नोपलभ्यते । किंतु 'अनिहृषिभ्यां किञ्च' (उ० ४।१७) इति सूत्रमुपलभ्यते ॥

१—'संयत्' पुंस्यपि । 'रवेजि संयत्यतुलालगौरवे' इति दण्डी—इति मुकुटः ॥

नियुद्धं बाहुयुद्धे स्यात्

नीति ॥ निगृह्य नितरां वा युद्धम् ॥ (१) ॥*॥ बा-
हुभिर्युद्धम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बाहुयुद्धस्य' ॥

तुमुलं रणसंकुले ॥१०६॥

त्विति ॥ तवनम् । तौति वा । 'तु' सौत्रः । बाहुल-
कान्मुलकम् । ('तुमुलं रणसंकुले । तुमुलो विभीतकद्रौ'
इति हैमः) । 'तुमुलं व्याकुले रणे' इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(१) ॥*॥ रणस्य 'संकुलम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रणव्या-
कुलतायाः' ॥

क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात्

क्ष्वेडिति ॥ क्ष्वेदनम् । 'जिह्विदा स्नेहनमोचनयोः'
(भ्वा० आ० से०) अव्यक्ते शब्दे वा घञ् (३।३।१८) ।
पृषोदरादिः (६।३।१०९) । रूपभेदात्स्त्रीत्वम् । 'विशे
षैर्यद्यबाधितः' इति परिभाषणान्न पुंस्त्वम् 'क्ष्वेडो ध्वनौ
कणामये विषे । क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च यो-
षिति । लोहितार्कपर्णफले घोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च
कुटिले वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तितः' ॥ (१) ॥*॥ सिंहवन्नद-
नम् । 'णद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।
३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'योधानां सिंहनादस्य' ॥

करिणां घटना घटा ।

केति ॥ घटनम् । 'घट संघाते' चुरादिः । 'ण्यास-
श्रन्थः—' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (१) ॥*॥ 'घटा-
दयः पितः' (भ्वा० ग० सू०) इति पित्वात् (३।३।
१०३) अङ् । 'घटः समाधिभेदेभग्निरःकूटकुटेषु च ।
घटा घटनगोष्ठीभघटनासु च योषिति' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'हस्तिसंघस्य' ॥

क्रन्दनं योधसंरावः

केति ॥ 'क्रदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । भावे
ल्युट् (३।३।११५) । 'क्रन्दनं रोदनेऽपि स्यादाह्वानेऽपि'
इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ योधानां संवरणम् । 'रु
शब्दे' (अ० प० अ०) । 'उपसर्गे रुवः' (३।३।२२)
इति घञ् (२) ॥*॥ द्वे 'अन्योन्यस्पर्धया योधा-
नामाह्वानस्य' ॥

वृंहितं करिगर्जितम् ॥१०७॥

त्विति ॥ वृंहणम् । 'वृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०)
'नपुंसके' (३।३।११४) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ करिणां

गर्जनम् । 'गर्ज शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् क्तः
(३।३।११४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हस्तिगर्जनस्य' ॥

विस्फारो धनुषः स्वानः

वीति ॥ विस्फरणम् । 'स्फुर स्फुरणे' (तु० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । विस्फुरणम् । 'स्फुर स्फुरणे' (तु० प०
से०) वा 'स्फुरतिस्फुल्लत्योर्घञि' (६।१।४७) इत्यात्वम् ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'धनुषशब्दस्य' ॥

पटहाडम्बरौ समौ ।

पेति ॥ पटं हन्ति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।
१०१) इति डः । 'पटहो ना समारम्भे आनके पुनपुं-
सकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आडम्बरयति । 'डवि
क्षेपे' () । बाहुलकादरच् । यद्वा डम्बरनम् । भावे
घञ् (३।३।१८) । डम्बं राति । रायति वा । 'आतोऽनुप—'
(३।२।३) इति कः । 'आडम्बरः समारम्भे गजगर्जिततू-
र्ययोः' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युद्धपटहस्य' 'द-
मदमा' इति ख्यातस्य ॥

प्रसभं तु बलात्कारो हठः

प्रेति ॥ प्रगता सभा विचारोऽस्मात् । सभायाः प्रगतो
वा । 'क्लीबे तु प्रसभं हठः' इति बोपालितः ॥ (१) ॥*॥
—'बलात्' इति निपातो हठार्थः—इति स्वामी ।
बलात्करणम् । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ ह-
ठनम् । 'हठ ह्रुतिशठत्वयोः' (भ्वा० प० से०) । 'पुंस्ति—'
(३।३।१८) इति 'खनो घ च' (३।३।२५) इति वा
घः । 'हठः स्यात्प्रसभे पृथग्याम्' 'हेठौ बाधाविहेठयोः'
इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बलात्कारस्य' ॥

अथ स्वलितं छलम् ॥१०८॥

अथेति ॥ स्वलम् । 'स्वल संचलने' (भ्वा० प०
से०) । क्तः (३।३।११४) । 'स्वलितं छलिते मेघे'
(इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ छलम् । 'छो छेदने' (दि०
प० अ०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०५) कलच् ।
'आतो लोप—' (६।४।६४) इत्याकारलोपः । ('छलं
छद्मस्वलितयोः' इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युद्ध-
मर्यादायाश्चलनस्य' ॥

अजन्यं क्लीब उत्पात उपसर्गः समं त्रयम् ।

अजेति ॥ न जने साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।
९८) इति यत् । न जन्यते वा । 'जनैर्यक्' (उ० ४।

१११) । 'तकिशसि' (वा० ३।१।९७) इति ॥ यद्वा ॥
(१) ॥*॥ उत्पतनम् । 'पतु गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । उत्पतति । ज्वलादिः (३।१।१४०)
वा ॥ (२) ॥*॥ उपसर्जनम् । उपसृज्यते वा घञ् (३।
३।१८, १९) । 'उपसर्गः पुमान् रोगभेदोपप्लवयोरपि'
इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शुभाशुभसूचकम-
हाभूतविकारस्य' ॥

मूर्छा तु कश्मलं मोहोऽपि

मिवति ॥ मूर्छनम् । 'मूर्छा मोहादौ' (भ्वा० प०
से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०२) इत्यः । 'उपधायां
च' (८।२।७८) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ कशनम् ।
'कश गतौ' (अ० आ० से०) । 'कुटिकशिकौतिभ्यः प्र-
त्ययस्य मुट्' (उ० १।१०९) इति कलः । बाहुलकात्—
इति मुकुटस्तूपेक्ष्यः ॥ (२) ॥*॥ मोहनम् । 'मुह वै-
चित्थे' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'अथ
मोहो नृलिङ्गः स्यादविद्यायां च मूर्च्छने' (इति मेदिनी)
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मूर्छायाः' ॥

अवमर्दस्तु पीडनम् ॥ १०९ ॥

अवेति ॥ अवमर्दनम् । 'मृद क्षोदे' (क्या० प०
से०) घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'पीड अवगाहने'
(उ० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'देशादेरुपद्रवदानस्य' ॥

अभ्यवस्कन्दनं त्वभ्यासादनम्

अभ्येति ॥ 'स्कन्दिर्' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट्
(३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'षट् विशरणादौ' चुरादिः ।
ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रहारादिना
निःशक्तिकरणस्य' ॥

विजयो जयः ।

वीति । विजयनम् । 'जि जये' (भ्वा० प० अ०) ।
'एरच्' (३।३।५६) । 'विजयः स्याज्ये पार्थे स्त्रियां ति-
थ्यन्तरे स्मृता । उमासख्याम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
'जया जयन्तीतिथिभिरप्ययोमातत्सखीषु च । अभिमन्थे,
ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'लब्धस्योत्कर्षस्य' ॥

वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं च सा ॥ ११० ॥

वायिति ॥ वैरस्य शुद्धिः ॥ (१) ॥*॥ प्रतिकरणम् ।
घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य' (६।२।१२२) इति

दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ वैरस्य निर्यातनम् । 'यत निराकारादौ'
चुरादिः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वै-
रशोधनस्य' ॥

प्रद्रावोद्रावसंद्रावसंदावा विद्रवो द्रवः ।

अपक्रमोऽपयानं च

प्रेति ॥ प्रद्रवणम् । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'प्रे द्रुस्तुचुवः' (३।३।२७) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उ-
द्भवणम् । 'उदि श्रयति—' (३।३।४९) इत्यादिना घञ् ॥
(२) ॥*॥ संद्रवणम् । संदवनम् । 'दु द्रु गतौ' (भ्वा० प०
अ०) । 'समि युद्रुदुवः' (३।३।२३) इति घञ् ॥ (३)
॥*॥ (४) ॥*॥ विद्रवणम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)
॥ (५) ॥*॥ 'द्रवः प्रद्रावनर्मणोः । विद्रवे रसगत्योश्च'
(इति हैमः) ॥ (६) ॥*॥ अपक्रमणम् । घञ् (३।३।
१८) ॥ (७) ॥*॥ यातेर्ल्युट् (३।३।११५) ॥ (८)
॥*॥ अष्टौ 'पलायनस्य' ॥

रणे भङ्गः पराजयः ॥ १११ ॥

रेति ॥ भञ्जनम् । 'भञ्जो आमर्दने' (ह० प० अ०) ।
घञ् (३।३।१८) । 'भञ्जो जयविपर्यये । भेदरोगतरङ्गेषु भङ्गा
संख्यन्तरे स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पराज-
नयम् । 'जि अभिमवे' (भ्वा० प० अ०) । 'एरच्' (३।
३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पराजयस्य' ॥

पराजितपराभूतौ

पेति ॥ परा जीयते स्म । परैराजीयते स्म वा । 'जि
अभिमवे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१)
॥*॥ पराभूयते स्म । क्तः (३।३।१०२) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'प्राप्ताभिभवस्य' ॥

त्रिषु नष्टतिरोहितौ ।

त्रीति ॥ 'त्रिषु' इति पूर्वाभ्यामपि संबध्यते । नश्यति
स्म । 'णश अदर्शने' (दि० प० से०) । 'गत्यर्था—' (३।
४।७२) इति कर्तरि क्तः ॥ (१) ॥*॥ तिरो धीयते स्म ।
'डुघाञ्' हिनोति स्म वा । 'हि गतौ' वा । 'गत्यर्था—'
(३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । घाञस्तु कर्मणि क्तः (३।
२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ भावक्तान्तेभ्योऽर्शआद्यञ् (५।
२।१२७) वा ॥*॥ द्वे 'निलीनस्य' ॥

प्रमापणं निर्वहणं निकारणं विशारणम् ॥ ११२ ॥

प्रवासनं परासनं निषूदनं निहिसनम् ।

निर्वासनं संज्ञपनं निर्ग्रन्थनमपासनम् ॥ ११३ ॥

निस्तरुणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम् ।

निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम् ॥११४॥

उद्वासनप्रमथनक्रथनोज्जासनानि च ।

आलम्भपिञ्जविशरघातोन्माथवधा अपि ॥११५॥

प्रेति ॥ 'मीन् हिंसायाम्' (क्र्या० प० अ०) स्वार्थ-
ण्यन्तः ॥ (१) ॥*॥ 'वर्ह हिंसायाम्' (चु० प० से०) ॥
(२) ॥*॥ 'कून् हिंसायाम्' (क्र्या० उ० से०) ॥ (३)
॥*॥ 'शू हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) ॥ (४) ॥*॥
स्वार्थण्यन्तौ । 'वस छेदे' (चुरादिः) । प्र (५) निरु (९)
उत् (२१) पूर्वः । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) ॥ (६)
॥*॥ (१२) ॥*॥ 'षूद क्षरणे' (भ्वा० आ० से०) ॥
(७) ॥*॥ 'हिसि हिंसायाम्' (रु० प० से०) ॥ (८)
॥*॥ 'मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा' (भ्वा० प० अ०) ।
'ज्ञप मिच्च' (चु० प० से०) इति वा ॥ (१०) ॥*॥
'ग्रथि कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०) । 'निर्गन्धनम्' इ-
त्यन्ये । तत्र 'गन्ध अर्दने' (चु० आ० से०) अयं धातुः
॥ (११) ॥*॥ 'वृह हिंसायाम्' (रु० प० से०) । नि-
पूर्वः । 'वृन्ह' (तु० प० से०) वा ॥ (१३) ॥*॥ 'हन
हिंसायाम्' (अ० प० अ०) ॥ (१४) ॥*॥ 'क्षणु हिं-
सायाम्' (त० उ० से०) ॥ (१५) ॥*॥ 'वृजी वर्जने'
(रु० प० से०) ॥ (१६) ॥*॥ 'डुवप् बीजसंताने'
(भ्वा० उ० अ०) । स्वार्थण्यन्तः 'ओ वै शोषणे' (भ्वा०
प० अ०) वा ॥ (१७) ॥*॥ 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा०
प० से०) ॥ (१८) ॥*॥ 'मृ हिंसायाम्' (क्र्या० प०
से०) ॥ (१९) ॥*॥ 'हन हिंसायाम्' (अ० प० अ०)
॥ (२०) ॥*॥ स्वार्थण्यन्तौ । 'मथे हिंसायाम्' (भ्वा०
प० से०) ॥ (२२) ॥*॥ 'क्रथ हिंसायाम्' (भ्वा० प०
से०) ॥ (२३) ॥*॥ 'जसु हिंसायाम्' (दि० प० से०)
स्वार्थण्यन्तः ॥ (२४) ॥*॥ एभ्यो भावे ल्युट् (३।३।
११५) ॥*॥ आलम्भनम् । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ०
अ०) । घञ् (३।३।१८) 'लभेश्च' (७।१।६४) । 'उप-
सर्गात्खल्वजोः' (७।१।६७) इति नुम् ॥ (२५) ॥*॥
पिञ्जनम् । 'पिजि हिंसायाम्' चुरादिः । अच् (३।३।
५६) ॥ (२६) ॥*॥ विशरणम् । 'शू हिंसायाम्' (क्र्या०
प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२७) ॥*॥ हन-
नम् । 'हन हिंसायाम्' (अ० प० अ०) । घञ् (३।३।
१८) । 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (७।३।३२) 'हो हन्तेर्णिग-
नेषु' (७।३।५४) ॥ (२८) ॥*॥ उन्मथनम् । 'मथे हिं-

सायाम्' (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१८) ॥*॥
—मन्थतेर्घञ्—इति मुकुटः । तन्मते 'उन्मन्थः' इति
पाठः ॥ (२९) ॥*॥ हननम् । 'हनो वध च' (३।३।७६)
इत्यप् ॥ (३०) ॥*॥ त्रिशत् 'मारणस्य' ॥

स्यात्पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः ।
अन्तो नाशो द्रयोर्मृत्युर्मरणं निधनो स्त्रियाम् ११६

स्यादिति ॥ पञ्चानां भावः । तल् (५।१।११९) ॥
'पञ्चता पञ्चभावे स्यान्मरणेऽपि च योषिति' (इति मे-
दिनी) ॥ (१) ॥*॥ कालस्य धर्मः ॥ (२) ॥*॥ दि-
ष्टस्य दैवस्यान्तः ॥ (३) ॥*॥ प्रलयनम् 'लीङ् श्लेषणे'
(दि० आ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (४) ॥*॥
अत्ययनम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इ गतौ'
(भ्वा० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'अत्ययोऽति-
क्रमे दण्डे विनाशे दोषकृच्छयोः' इति मेदिनी ॥ (५) ॥
॥*॥ अन्तनम् । 'अति बन्धने' (भ्वा० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) । 'अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः ।
अवयवेऽपि' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ 'णश अदर्शने'
(दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'नाशः पलायने
मृत्यौ परिध्वस्तावदर्शने' इति हैमचन्द्रः ॥ (७) ॥*॥
मरणम् । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'भुजिम्-
ङ्भ्यां युक्त्युक्' (उ० ३।२।१) इति त्यक् । 'मृत्युर्ना
मरणे यमे' इति मेदिनी ॥ (८) ॥*॥ 'ल्युट् च' (३।
३।११५) ॥ (९) ॥*॥ निधानम् । 'कृपृष्टृजिसन्दिनि-
धाजः क्युः' (उ० २।८।१) । 'निधनं स्यात् कुले नाशे'
(इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'मरणस्य' ॥

परासुप्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः ।

मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते

प्रेति ॥ परागता असवोऽस्मात् ॥ (१) ॥*॥ प्राप्तं प-
ञ्चत्वं येन ॥ (२) ॥*॥ परं लोकमितः । परा दूरमितो
वा । 'परेतो वाच्यलिङ्गः स्यान्मृते भूतान्तरे पुमान्' (इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ प्रकर्षेण इतः । 'प्रेतो भूतान्तरे
पुंसि मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
संतिष्ठते स्म । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) । इति क्तः ॥ (५)
॥*॥ त्रियते स्म । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) ।
'गत्यर्था—' (३।४।७२) । 'मृतं मृत्यौ याचिते च' इति
हैमः ॥ (६) ॥*॥ प्रमीयते स्म । 'मीङ् हिंसायाम्'
(क्र्या० आ० अ०) 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः ।
'प्रमीतं वाच्यलिङ्गं स्यात्प्रोषितेऽपि मृतेऽपि च' इति मे-

दिनी ॥ (७) ॥*॥ त्रिषु परास्वादयः ॥*॥ सप्त
'मृतस्य' ॥

चिता चित्या चितिः स्त्रियाम् ११७

चीति ॥ चीयते स्म । कः (३।२।१०२) । 'चितं
छन्ने त्रिषु चिता चित्यायां संहतौ स्त्रियाम्' (इति मेदि-
नी ॥ (१) ॥*॥ 'चित्याञ्चिचित्यं च' (३।१।१३२)
इति क्यप् । 'चित्यं मृतकचैत्ये स्याच्चित्या मृतचितौ स्त्रि-
याम्' (इति मेदिनी) ॥ २ ॥*॥ किन् (३।३।९४) ।
'चितिश्चित्यावृन्दयोः स्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
अधिकरणे वा प्रत्ययः ॥*॥ त्रिणि 'चित्याः' ॥

कवन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम् ।

केति ॥ कं बध्यते छिद्यतेऽस्मात् । 'बन्ध बन्धने'
(क्या० प० अ०) । घञ् (३।३।११९) । केन वायुना
बध्यते वा । 'कवन्धमुदके रुण्डे कवन्धो राहुरक्षसोः'
इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'छिन्नशिरसो देहस्य' ॥

श्मशानं स्यात्पितृवनम्

श्मेति ॥ शवाः शेरतेऽत्र । पृषोदरादिः (६।३।१०९)
द्वितालव्यम् ॥ (१) ॥*॥ पितृणां वनम् । पितृन् वनति
वा । 'वनं संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।
१३४) । 'वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानने' इति
मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रेतभूमेः' ॥

कुणपः शवमस्त्रियाम् ॥११८॥

क्रिति ॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
'कणेः संप्रसारणं च' (उ० ३।१।४३) इति कपन् ।
'(कुणपी पुनः । विट्सारिकायां) कुणपः पूतिगन्धे शवे-
ऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ शवति ।
'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
'(शवः स्यात्कुणपे पुमान् । नपुंसकं तु पानीये' इति मे-
दिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृतशरीरस्य' ॥

प्रग्रहोपग्रहौ वन्धां

प्रेति ॥ प्रगृह्यते । 'ग्रह उपादाने' (क्या० उ० से०) ।
'ग्रहवृत्' (३।३।५८) इत्यप् । 'प्रग्रहस्तु तुलामुत्रे वन्धां
नियमने भुजे । हयादिरश्मौ रश्मौ च सुवर्णहरिपादपे' । इति
मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ 'उपग्रहः पुमान् वन्धासुपयोगे-
ऽनुकूलने' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वन्ध्यते, वन्दते
वा । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ० से०) । इन्

(उ० ४।१।१८) ङीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'बन्दिशालायाः' ॥

काग स्याद्वन्धनालये ।

केति ॥ कीर्यतेऽत्र । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० मे०) ।
'भिदादिपाठात्' (३।३।१०४) अङ्दीर्घौ । 'कारो वधे
निश्चये च बलौ यत्ने यत्नावपि । कारस्तुषारशले च कारा
दूत्यां प्रसेवके । बन्धने बन्धनागारे हेमकारिकयोरपि' (इति
विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ बन्धनस्थालयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'वन्धनगृहस्य' ॥

पुंसि भूम्नयसवः प्राणाश्चैवम्

पुमिति ॥ असन्ते, असन्ति, वा । 'असु क्षेपणे'
(दि० प० से०) । अस्यत एभिः, इति वा । 'अस दीप्तौ'
(भ्वा० उ० से०) । 'शृष्टृस्त्रिहि—' (उ० १।१०) इत्युः ।
—बाहुलकात्—इति मुकुटस्तूपेक्ष्यः ॥ (१) ॥*॥ प्रा-
णन्येभिः । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । 'हलश्च'
(३।३।१२१) इति घञ् । 'प्राणो हन्मारुते बोले काव्य-
जीवेऽनिले बले । पुंलिङ्गः पूरिते वाच्यलिङ्गः पुंभूम्नि
चासुषु' (इति मेदिनी) । एवं पुंसि भूम्नि च ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'पञ्चवायूनाम्' ॥

जीवोऽमुधारणम् ॥११९॥

जीति ॥ जीवनम् । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प०
से०) । घञ् (३।३।१८) । 'जीवः प्राणिनि वृत्तौ च वृक्ष-
भेदे बृहस्पतौ । जीवा जीवन्तिकामौर्वीवचाशिञ्जितभूमिषु ।
न स्त्री तु जीविते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ असूनां
धारणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जीवनस्य' ॥

आयुर्जीवितकालः

आयुरिति ॥ एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) ।
'एतेर्णिच्' (उ० २।१।१८) इत्युसिः ॥ (१) ॥*॥ जी-
वितस्य कालः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जीवावच्छिन्नकालस्य' ॥

ना जीवातुर्जीवनौषधम् ।

नेति ॥ जीवत्यनेन । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प०
से०) । 'जीवेरातुः' (उ० १।७।८) । 'जीवातुरस्त्रियां भक्ते
जीविते जीवनौषधे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ जी-
वनस्यौषधम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृतसंजीवनौषधस्य' ॥

इति क्षत्रियवर्गविवरणम् ॥

ऊरव्या ऊरुजा अर्या वैश्या भूमिस्पृशो विशः ।

विति ॥ ब्रह्मण ऊर्वोर्भवाः । 'शरीरावयवात्-' (४। ३।५५) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ ऊरोर्जाताः । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२। ९८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ अर्यते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः' (३।१।१०३) ॥ (३) ॥*॥ विशन्ति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (६) ॥*॥ स्वार्थे ष्यञ् (वा० ५।१। १२४) ॥ (४) ॥*॥ भूमिं स्पृशन्ति । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०) । 'स्पृशोऽनुदके किन्' (३।२।५८) । 'भूमिस्पृक् पुंसि मानववैश्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ षट् 'वैश्यस्य' ॥

आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने ॥१॥

आजीति ॥ आजीव्यतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ जीव्यतेऽनया 'गुरोश्च हलः' (३। ३।१०३) इत्यः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । कुन् (उ० २।३२) वा । 'जीवकः प्राणके पीतसारकृपणयोरपि । कूर्चशीर्षे च पुंसि स्यादाजीवे जीविका मता । त्रिषु से- विनि वृद्ध्याशीर्जाविनोराहितुण्डिके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वृत्तिरस्त्यस्याम् । 'वृत्तेश्च' (वा० ५।२।१०१) इति णः । 'वार्ता तु वर्तने वातिङ्गणे कृष्याद्युदन्तयोः । निःसारारोग्ययोः क्लीबे (वृत्तिमन्त्रीरुजोस्त्रिषु)' इति मे- दिनी ॥ (३) ॥*॥ वर्ततेऽनया । क्तिन् (३।३।९४) । 'वृत्तिर्विवरणाजीवकैश्चिन्त्यादिप्रवर्तने' इति मेदिनी, ॥ (४) ॥*॥ वर्तन्ते जीवन्त्यनेन । ल्युट् (३।३।११७) । 'वर्तनो वामने क्लीबं वृत्तौ स्त्री पेषणाध्वनोः । न पुंसि तूलनालायां तर्कुपिण्डे च जीवने । वर्तिष्णौ त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ जीवन्त्यनेन । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'जीवनोपायस्य' ॥

क्षियां कृषिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं चेति वृत्तयः ।

स्त्रीति ॥ कर्षणम् । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) 'इक्षुष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ पशून् पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । तस्य कर्म भावो वा । ष्यञ् (५।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ वणिजां कर्म भावो वा । ष्यञ् (५।१।१२४) ॥*॥ 'दूतवणिग्भ्यां च' इति यप्रत्यये 'वणिज्या' च ।

१—भाष्ये तु 'दूतवणिग्भ्यां च' इति नास्त्येव इति सि-
द्धान्तकौमुदी ॥

(सत्यानृतं तु वाणिज्यं वणिज्या' इति हैमनाममाला ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकं 'जीवनोपायस्यैकैकम्' ॥

सेवा श्रवृत्तिः

सायिति ॥ सेवनम् । 'षेवृ सेवने' । (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ शुनो वृत्तिरिव शुन इव वृत्तिर्वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परचित्तानुवर्तनस्य' ॥

अनृतं कृषिः

अत्रिति ॥ न ऋतम् । 'शुनो वृत्तिः स्मृता सेवा ग-
हिंतं तद्विजन्मनाम् । हिंसादोषप्रधानत्वादनृतं कृषिरुच्यते'
इति । 'अनृतं कृषावसत्ये च' इति रुद्रः ॥*॥—'प्रमृ-
तम्' इति तु सभ्यः पाठः—इति स्वामी । 'प्रमृतं क-
र्षणं स्मृतम्' (४।५) इति मनुः ॥ (१) ॥*॥ द्वे
'कर्षणस्य' ॥

उच्छशिलं त्वृतम् ॥ २ ॥

विति ॥ उच्छनम् । 'उच्छि उच्छे' (तु० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ शिलनम् । 'शिल
उच्छे' (तु० प० से०) । कः (वा० ३।३।५८) घञ् (३।
३।१८) वा । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । 'उच्छः कणश आ-
दाने कणिशार्द्धर्जनं शिलम्' इति यादवः ॥ (२) ॥*॥
अर्यते । ऋच्छति वा । 'निष्ठा' (३।२।१०२) इति 'ग-
त्यर्थः' (३।४।७२) इति वा क्तः । 'ऋतमुच्छशिलं स्मृ-
तम्' (४।५) इति मनुः । 'पुमानुच्छः शिलमृतम्' इति
बोपालितः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'खलादिपतितधान्यसंग्र-
हस्य' ॥

द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं मृतामृते ।

द्वे इति ॥ मृतं चामृतं च ॥ (१) ॥*॥ प्रार्थनाऽ-
प्रार्थनक्रिययोस्तत्कर्मणोर्वा एकैकम् 'याचितायाचि-
तयोः' ॥

सत्यानृतं वणिग्भावः स्यात्

सेति ॥ सत्यसहितमनृतम् । शाकपार्थिवादिः (वा०
२।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ वणिजो भावः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'वाणिज्यस्य' ॥

ऋणं पर्युदञ्चनम् ॥ ३ ॥

उद्धारः

ऋणमिति ॥ अर्यते स्म । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'ऋणमाधमर्ण्ये' (८।२।

६०) इति नत्वम् । 'ऋणं देये जले दुर्गे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ परित उद्व्यते । 'अधु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कृत्यल्युटः—' (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ उद्व्यते । 'हृन् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'धृन् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) वा । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'उद्धारश्चोद्धृतावृणे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ऋणस्य' ॥

अर्थप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका ।

अर्थेति ॥ अर्थस्य प्रयोगः ॥ (१) ॥*॥ कुस्यते । 'कुस संश्लेषणे' (दि० प० से०) । 'कुसेरुम्भो मेदेताः' (उ० ४।१०६) इतीदः । 'कुसीदं वृद्धिजीवने । वृद्ध्याजीवे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वृद्ध्याजीविका ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ऋणसंबन्धिकालान्तरद्रव्येण लोके जीविकायाम्' ॥

याच्ययाप्तं याचितकम्

येति ॥ याचितेन याच्यया निवृत्तम् । 'अपमित्ययाचिताभ्यां कङ्कनौ' (४।४।२१) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'याच्यया प्राप्तस्य' ॥

निमयादापमित्यकम् ॥४॥

नीति ॥ अपमानम् । 'मेङ् प्रणिदाने' (भ्वा० आ० अ०) 'उदीचां माडो व्यतीहारे' (३।४।१९) इति क्त्वा । 'कुगति—' (२।२।१८) इति समासः । 'समासेऽनञ्' (७।१।३७) इति ल्यबादेशः । 'भयतेरिदम्यतरस्याम्' (६।४।७०) इतीत्वम् । तुक् (६।१।७१) । 'अपमित्य—' आसम् । 'अपमित्य—' (४।४।२१) इति कक् ॥ (१) ॥*॥ 'निमयात्' इति 'विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्' (२।३।२५) इति पञ्चमी ॥*॥ एकं 'परिवर्तनेनाप्तस्य' ॥

उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात् ।

उत्तेति ॥ उत्तममृणमस्य ॥ (१) ॥*॥ अधममृणमस्य ॥ (१) ॥*॥ 'ऋणव्यवहारे धनस्वामिधनग्राहकयोः' क्रमेणैकैकम् ॥

कुसीदिको वार्धुषिको वृद्ध्याजीवश्च वार्धुषिः ५

किति ॥ कुसीदार्थं प्रयच्छति । 'कुसीददशैक—' (४।४।३१) इति छन् ॥ (१) ॥*॥ वृद्धिं गह्वीं प्रयच्छति । 'प्रयच्छति गह्वीम्' (४।४।३०) इति ठक् । 'वृद्धेर्वार्धुषिभावः'

(वा० ४।४।३०) ॥ (२) ॥*॥ वृद्धिराजीवो जीविकास्य ॥ (३) ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) कलोपे वार्धुषिः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'ऋणं दत्त्वा तद्वृद्ध्या जीविनः' ॥

क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषकश्च कृषीवलः ।

क्षेत्रेति ॥ क्षेत्रमाजीवोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ कर्षति । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । ण्युल (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ कर्षति । 'कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम्' (उ० २।३।८) इति कुन् ॥*॥ वृद्धिपक्षे 'कार्षकः' अपि ॥ (३) ॥*॥ कर्षणम् । 'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । कृषिरस्यास्ति । 'रजः कृषि—' (५।२।११२) इति वलच् । 'वले' (६।३।११८) इति दीर्घः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कृषीवलस्य' ॥

क्षेत्रं त्रैहेयशालेयं त्रीहिशाल्युद्भवोचितम् ॥ ६ ॥

क्षयिति ॥ त्रीहीणाम् (१) शालीनाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । 'त्रीहिशाल्योर्ढक्' (५।२।२) ॥*॥ 'धान्यसामान्यस्य' 'कलमादेश्चोत्पत्तियोग्यक्षेत्रस्य' एकैकम् ॥

यव्यं यवक्यं षष्टिक्यं यवादिभवनं हि तत् ।

येति ॥ यवानाम् (१) यवकानाम् (१) षष्टिकानाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । 'यवयवकषष्टिकाद्यत्' (५।२।३) ॥*॥ यवकः शूकशून्यो यवः ॥*॥ एकैकम् 'यवादिभवनस्य' ॥

तिल्यतैलीनवन्माषोमाणुभङ्गाद्विरूपता ॥ ७ ॥

तीति ॥ तिलानाम् (१) माषाणाम् (१) उमानाम् (१) अणूनाम् (१) भङ्गायाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । 'विभाषा तिल—' (५।२।४) इति यत्खजौ (१) ॥ (२) ॥*॥ माष्यम् ॥ (१) ॥*॥ माषीणम् ॥ (२) ॥*॥ उम्यम् ॥ (१) ॥*॥ औमीनम् ॥ (२) ॥*॥ अणव्यम् ॥ (१) ॥*॥ अणवीनम् ॥ (२) ॥*॥ भङ्ग्यम् ॥ (१) ॥*॥ भाङ्गीनम् ॥ (२) ॥*॥ 'तिलादिभवनस्य' प्रत्येकं द्वयं द्वयम् ॥

मौद्गीनकौद्रवीणादि शेषधान्योद्भवक्षमम् ।

मौद्गीति ॥ मुद्गानाम् (१) कोद्रवाणाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । 'धान्यानां भवने' (५।२।१) इति घञ् ॥*॥ आदिना गौधूमीनम् ॥ (१) ॥*॥ कालायीनम् ॥ (१) ॥*॥ कौलथीनम् ॥ (१) ॥*॥ प्रैयङ्गवीणम् ॥

१—लक्ष्यादिन्नन्तोऽपि । 'श्रोत्रियस्य कदर्यस्य वदान्यस्यापि वार्धुषी'—इति स्वामी ॥

(१) ॥*॥ चाणकीनम् ॥ (१) ॥*॥ इत्यादि ज्ञेयम्
'धान्योद्भवक्षेत्रस्य' ॥

बीजाकृतं तृप्तकृष्टम् ॥

वीति ॥ बीजेन सह कृतं कृष्टम् । 'कृजो द्वितीयतृती-
यशम्बवीजात्कृषौ' (५।४।५८) इति डाच् ।—अबीजं
सबीजं संपन्नम् । बीजाकृतम्—इति स्वामी । तन्न । 'अ-
भूततद्भावे' इतस्याननुवृत्तेः ॥ (१) ॥*॥ (पूर्वम्) उतं च
तत् (पश्चात्) कृष्टं च । 'पूर्वकाल-' (२।१।४९) इति
समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बीजवापोत्तरं कृष्टस्य' ॥

सीत्यं कृष्टं च हल्यवत् ॥८॥

सीति ॥ सीतया संमितम् । 'नौवयोधर्म-' (४।४।
९१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ कृष्यते स्म । क्तः (३।२।
१०२) ॥ (२) ॥*॥ हलेन कृष्टम् । 'मतजनहलात्करण-
जल्पकर्षेषु' (४।४।९७) इति यत् ॥ (३) ॥*॥ हल्येन
तुल्यम् । 'तेन तुल्यम्' (५।१।११५) इति वतिः ॥*॥
बीणि 'कृष्टमात्रस्य' ॥

त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं

त्रिहल्यं त्रिसीत्यमपि तस्मिन् ।

त्रीति ॥ त्रिगुणं कृतम् । 'संख्यायाश्च गुणान्तायाः'
(५।४।५९) इति डाच् ॥ (१) ॥*॥ तृतीयं कृतम् ।
'कृजो द्वितीय-' (५।४।५८) इति डाच् ॥ (२) ॥*॥
त्रिवारं हलेन कृष्टम् । 'मतजन-' (४।४।९७) इति यत् ।
'रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ' (वा० १।१।७२) इति तदन्त-
विधेः ॥ (१) ॥*॥ त्रिवारं सीतया संमितम् । यत् (४।
४।९१) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वारत्रयकृष्टस्य' ॥

द्विगुणाकृते तु तत् सर्वं

द्विपूर्वं शम्बाकृतमपीह ॥ ९ ॥

द्वीति ॥ द्वितीयाकृतम् ॥ (२) ॥*॥ द्विहल्यम् ॥
(३) ॥*॥ द्विसीत्यम् ॥ (४) ॥*॥ शमस्यास्ति 'कंश-
भ्याम्' (५।२।१३८) इति वा । शम्बशब्दो द्वितीयकर्षणे
वर्तते । शम्बं कृतम् । 'कृजो द्वितीय-' (५।४।५८) इति
डाच् ॥*॥ 'सरित्सैरिभसम्बाकृतम्' इति दन्त्यादौ वर्ण-
देशना । तत्र 'षम्ब संबन्धे' (चु० प० से०) ण्यन्तः । स-
म्बन्धते । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।३।५६) वा ॥ (५)
॥*॥ पञ्च 'द्विवारकृष्टस्य' ॥

द्रोणाढकादिवापादौ द्रौणिकाढकिकादयः ।

द्रोणेति ॥ द्रोणस्य वापः । 'तस्य वापः' (५।१।

४५) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ आढकस्य वापः (५।१।
४५) ॥ (१) ॥*॥ आदिना—प्रस्थस्य वापः । प्रा-
स्थिकः ॥ (१) ॥*॥ कुडवस्य वापः । कौडविकः ॥
(१) ॥ 'वापादौ' इत्यादिना पचाद्यर्थग्रहः । द्रोणम्,
आढकं च पचति (इत्यादि) । 'संभवत्यवहरति पचति'
(५।१।५२) इति ठक् ॥*॥ 'द्रोणादिपरिमितबीजादि-
वापयोग्यक्षेत्रस्य' एकैकम् ॥

खारीवापस्तु खारीकः

खेति ॥ खार्या वापः । 'खार्या ईकन्' (५।१।३३) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'खारीवापस्य' ॥

उत्तमर्णादयस्त्रिषु ॥१०॥

उत्तेति ॥ (खारीकान्ता वाच्यलिङ्गाः) ॥

पुनपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रम्

पुमिति ॥ उप्यतेऽत्र । 'डुवप् बीजसंताने' (म्वा०
उ० अ०) । 'वृधिवपिभ्या रन्' (उ० २।२७) 'वप्रस्ताते
पुमानस्त्री रेणौ क्षेत्रे चये तटे' इति विश्वः (मेदिनी) ।
'वप्रः प्राकाररोधसोः । क्षेत्रे ताते चये रेणौ' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ के जले शिरसि वा दारोऽस्य । 'हलदन्तात्'
(६।३।९) इत्यलुक् । केन जलेन दीर्यत इति वा । 'दृ
विदारणे' (त्र्या० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ।
'केदाराद्यञ्' (४।२।४०) इति निर्देशादेत्वम् । 'केदारो
द्रौ शिवे क्षेत्रे भूमिभेदालवालयोः' इति विश्वः (मेदिनी)
॥ (२) ॥*॥ क्षीयते धान्यैरत्र । 'क्षि निवासगत्योः' (तु०
प० अ०) । घृन् (उ० ४।१५९) । 'क्षेत्रं भारतादौ भ-
गाङ्गयोः । केदारे सिद्धभूपत्न्योः' इति हैमः । 'क्षेत्रं श-
रीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥
बीणि 'क्षेत्रस्य' ॥

अस्य तु ।

कैदारकं स्यात्कैदार्यं क्षेत्रं केदारिकं गणे ॥११॥

अस्येति ॥ केदाराणां समूहः । 'केदाराद्यञ्' (४।२।
४०) ॥ (२) ॥*॥ चात् (४।२।४०) वुष् ॥ (१)
॥*॥ क्षेत्राणां समूहः । 'भिक्षादिभ्यः-' (४।२।३८) इ-
त्यण् ।—'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण्—इति मुकुटः

१—केदार एकारवान् । नमिताः फलभारेण नमिताः शा-
लिमञ्जरीः । केदारेषु पश्यन्तः के दारेषु विनिःस्पृहाः' इति
दमयन्तीयमकात् ॥

तन्न । 'अचित्त-' (४।२।४७) इति ठकस्तदपवादत्वात् ॥
(३) ॥*॥ 'ठञ् कवचिनश्च' (४।२।४१) चात् केदारा-
दपि ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'क्षेत्रगणस्य' ॥

लोष्ठानि लोष्ठः पुंसि

लविति ॥ लोष्ठति । 'लोष्ठ संघाते' (भ्वा० आ०
से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) पुंलिङ्गोऽप्ययम् । 'लोष्ठः
शण्डे (ठे)ऽपि लोष्ठः स्यात्' इति बोधालितः ॥ (१)
॥*॥ लिश्यते, लिशति, वा । 'लिश गतौ' (तु० प०
से०) । बाहुलकात्तुन् ।—'कत्वादयश्च'—इति मुकुटस्त्व-
पाणिनीयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृत्तिकाखण्डस्य' ॥

कोटिशो लोष्ठभेदनः ।

काविति ॥ कोटिना अग्रेण श्यति 'शो तनूकरणे'
(दि० प० अ०) । 'सुपि' (३।२।४) इति कः । कोटि-
स्यास्तीति वा । लोमादित्वात् (५।२।१००) शः ॥ (१)
॥*॥ लोष्ठानां भेदनः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लोष्ठभेदनका-
ष्ठस्य' 'हेगा' इति ख्यातस्य ॥

प्राजनं तोदनं तोलम्

प्रेति ॥ प्रवीयतेऽनेन 'अज गतिकेपणयोः' (भ्वा०
प० से०) ल्युट् (३।३।११५) । 'वा यौ' (२।४।५७)
इति वी न ॥ (१) ॥*॥ तुद्यतेऽनेन 'तुद् व्यथने' (तु०
उ० अ०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'दात्री-'
(३।२।१८२) इति घृन् । 'तोत्रं तु प्राजने वेणुकेऽपि
च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ त्रीणि 'वृषभा-
दिप्रेरणदण्डस्य' ॥

खनित्रमवदारणम् ॥१२॥

खेति ॥ खन्यतेऽवदार्यतेऽनेन । 'खन खनने' (भ्वा०
उ० से०) । 'अर्तिलधू-' (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ (१)
॥*॥ अवदार्यतेऽनेन । 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) ।
ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुदा-
लादेः' ॥

दात्रं लवित्रम्

देति ॥ दात्यनेन । 'दाप् लवने' (अ० प० अ०) ।
'दात्री-' (३।२।१८२) इति घृन् ॥ (१) ॥*॥ ल्यते-
ऽनेन । 'लृञ्' (क्या० उ० से०) । 'अर्ति-' (३।२।
१८४) इतीत्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लवित्रस्य' ॥

आबन्धो योत्रं योक्त्रम्

आवेति ॥ आबन्धतेऽनेन । 'बन्ध बन्धने' (क्या०

प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१)
॥*॥ यूयतेऽनेन । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'दात्री-'
(३।२।१८२) इति घृन् ॥ (२) ॥*॥ युज्यतेऽनेन । 'यु-
जिर् योगे' (ह० उ० अ०) घृन् (३।२।१८२) ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'वृषादेर्गले युगवन्धनस्य' ॥

अथो फलम् ।

निरीशं कुटकं फालः कृषिकः

अथविति ॥ फलति । 'त्रिफला विशरणे' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'फलं हेतुफले जाती-
फले फलकसंख्ययोः । त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्राग्रे व्यु-
ष्टिलामयोः । फली फलिन्याम्' इति हैमः । स्वामी तु
'हलम्' इति पठित्वा 'हलप्रकरणमारब्धम्' इति व्याख्यत्
॥ (१) ॥*॥ ईशाया निर्गतम् । 'निरादयः' (वा० २।
२।१८) इति समासः । स्वामी तु 'निष्क्रान्ता ईषास्मात्'
इति विगृह्य 'निरीषम्' इति मूर्धन्यान्तं पपाठ ॥ (२)
॥*॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । कुन्
(उ० २।३२) ॥*॥ मुकुटस्तु—कूटयति छिनत्ति । 'कूट
छेदने' (तु० उ० से०) । इगुपधत्वात् (३।१।१३५)
कः । कूटम् । ततः स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)—इति
वदन् (कूटकम्) दीर्घादि मन्यते । अत्र पचाद्यच् (३।१।
१३४) उचितः । न तु कः । ण्यन्तस्येगुपधत्वाभावात् ॥
(३) ॥*॥ फालयति । 'त्रिफला विशरणे' (भ्वा० प०
से०) । ण्यन्तादच् (३।१।१३४) । 'फाल उत्प्लुतौ । क्लीबं
सीरोपकरणे पुंसि शंकरसीरिणोः' () ॥ (४) ॥*॥
कृषति । 'कृषविलेखने' (तु० उ० अ०) । 'कृषिवृश्चयोः
किकन्' (उ० २।४०) । 'कृषिकाकृषिकौ फालकृषकौ'
इति रुद्रात् स्त्रियामपि ॥*॥ कुनि (उ० २।३२) तु कृ-
षकः स्वामी तु—'शिल्पिनि च्चुन्' (३।१।१४५)—
इत्याह । तन्न । फलस्य शिल्पित्वाभावात् । परिगणनाच्च ।
'कृषकः पुंसि फाले स्यात्कर्षके त्वभिधेयवत्' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्चापि 'फालस्य'—इति क-
लिङ्गः—द्वयं यत्र काष्ठे फालो निबध्यते तस्य । अन्यद्वयं
तु फालस्य—इति स्वामी ॥

लाङ्गलं हलम् ॥ १३ ॥

गोदारणं च सीरः

लेति ॥ लङ्गति । 'लङि गतौ' (भ्वा० प० से०) ।

१—स्वामिग्रन्थे तु 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः—' (उ० २।३२)—
इत्येव पाठो दृश्यते ॥

बाहुलकात्कलच् । दीर्घश्च ।—कलम्बा(म्बला)दयश्च—
इति मुकुटस्वपाणिनीयः । ‘लाङ्गली तोयपिप्पल्यां क्लीबं
तु कुसुमान्तरे । गोदारणे वृणराजगृहदारुविशेषयोः’ (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हलति । ‘हल विलेखने’ (म्बा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ ‘ज्वलिति—’ (३।
१।१४०) इति णे ‘हालः’ अपि ‘हालः फालवहः
सीता’ इति विक्रमादित्यः ॥ (२) ॥*॥ गां भूमिं दार-
यति । ल्युट् (३।३।११३) ।—गौर्भूमिर्दारयतेऽनेन । क-
रणे ल्युट् (३।३।११७) । नन्वादि (३।१।१३३) ल्युर्वा-
मुकुटः । तन्न । ल्योः कर्तरि विधानात्करणेऽसंभवात् ॥
(३) ॥*॥ सिनोति, सीयते, वा । ‘षिञ् बन्धने’ (स्वा०
उ० अ०) । ‘सूसिमिचीनां दीर्घश्च’ (उ० २।२५) इति
क्रन् दीर्घत्वं च । ‘हलतिग्मकरौ सीरौ’ इति दन्त्यादौ
रभसः । ‘सीरः स्यादंशुमालिनि । लाङ्गले’ इति हैमः ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि ‘हलस्य’ ॥

अथ शम्या स्त्री युगकीलकः ।

अथेति ॥ शम्यतेऽनया । ‘शम उपशमे’ (दि० प०
से०) । अइयादिः (उ० ४।१।१२) ॥ (१) ॥*॥ युगस्य
कीलः स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘युगस्य कीलके’ ॥

ईशा लाङ्गलदण्डः स्यात्

ईति ॥ ईष्टे ‘ईश ऐश्वर्ये’ (अ० आ० से०) । ‘इगु-
पध—’ (३।१।१३५) इति कः । ‘प्रभुशंकरयोरीशः स्त्रियां
लाङ्गलदण्डके’ इति तालव्यान्ते रुद्ररभसौ । ‘ईशः स्वा-
मिनि रुद्रे च स्याद्रीशा हलदण्डके’ इति शान्ते विश्वः
॥*॥ ईषते । ‘ईष गत्यादौ’ (म्बा० आ० से०) । ‘इगु-
पध—’ (३।१।१३५) । उभयत्र करणे ‘गुरोश्च’ (३।३।
१०३) इत्यो वा । ‘ईषा पेष्ठी मञ्जूषा’ इति मूर्धन्यान्ते
चन्द्रगोमी ॥ (१) ॥*॥ लाङ्गलस्य दण्डः ॥ (२) ॥*॥
द्वे ‘हलयुगयोर्मध्यकाष्ठस्य’ ॥

सीता लाङ्गलपद्धतिः ॥ १४ ॥

सीति ॥ सीयते । ‘षिञ् बन्धने । (स्वा० उ० अ०)
क्तः (३।२।१०२) पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—स्यति
भुवम् । ‘षोऽन्तकर्मणि’ (दि० प० अ०) (बाहुलकात्)
क्तः ‘घुमास्था—’ (६।४।६६) इतीत्वम्—इति मुकुटः ।
तन्न । ‘घतिस्यतिमास्था—’ (७।४।४०) इति विशेषवि-
हितेनेत्वेन बाधात् । ‘सीता लाङ्गलरेखा स्याद्वधोमगङ्गा
च जानकी’ इति दन्त्यादौ रभसः । ‘सीता जनकजाग-

ङ्गाभेदयोर्हलपद्धतौ’ इति दन्त्यादौ हैमः ॥*॥ शेते स ।
‘शीङ् स्वप्ने’ (अ० आ० से०) । ‘गत्यर्था—’ (३।४।७२)
इति क्तः । ‘शीता नभःसरिति लाङ्गलपद्धतौ च शीता
दशाननरिपोः सहधर्मिणी च । शीतं स्मृतं हिमगुणे च
तदन्विते च शीतोऽलसे च बहुवारतरौ च दृष्टः’ इति ताल-
व्यादौ धरणिः ॥ (१) ॥*॥ लाङ्गलस्य पद्धतिः ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘लाङ्गलकृतरेखायाः’ ॥

पुंसि मेधिः खले दारु न्यस्तं यत्पशुबन्धने ।

प्विति ॥ मेध्यन्ते पशवोऽत्र । ‘मेधु संगमे’ (म्बा०
उ० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । स्वामी तु—‘मेधिः’
इति पठति । तत्र ‘मेधु संगमे’ इति धातुर्बोध्यः ॥ (१)
॥*॥ एकम् ‘धान्यखले पशुबन्धनस्तम्भस्य’ ॥

आशुव्रीहिः पाटलः स्यात्

आश्विति ॥ अश्रुते । ‘अशू व्याप्तौ’ (स्वा० आ०
से०) । ‘कृवापा—’ (उ० १।१) इत्युण् । ‘आशुस्तु व्रीहि-
शीघ्रयोः’ इति हैमचन्द्रः । ‘तृणवीजं तु श्यामाको, व्री-
हिराशु च पाटलः’ इति (पर्याये) क्लीबमाशु । ‘आशु स्या-
द्व्रीहिशीघ्रयोः’ इति रत्नमालायामपि क्लीबम् ॥ (१)
॥*॥ बर्हत्युपचयं गच्छति । ‘वृह वृद्धौ’ (म्बा० प० से०) ।
‘इगुपधात् कित्’ (उ० ४।१।२०) इति इन् । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) । व्रीयते । ‘व्रीङ् गत्याम्’ (दि० आ०
अ०) । बाहुलकाद् हिक्, वा ॥ (२) ॥*॥
पाटं लाति । कः (३।२।३) । पाटलो वर्णोऽस्यास्ति,
इति वा ॥ (३) ॥*॥ पाटलः, व्रीहिः, आशु,
च इति नामत्रयम् । आशुनामा व्रीहिः पाटल उच्यते
इति नामद्वयम्—इति सुभूतिः । ‘आशुव्रीहौ पाटलो
ना श्वेतरक्तेऽन्यलिङ्गवान्’ इति रुद्रः ॥*॥ त्रीणि
‘षष्टिकादेः’ ॥

सितशूकयवौ समौ ॥ १५ ॥

सीति ॥ सितं शूकं यस्य, इति मध्यतालव्यः ॥*॥
—(सितशूकः) द्वितालव्यः—इति स्वामी ॥ (१)
॥*॥ यौति । यूयते वा । अच् (३।१।१३४) । अप्
(३।३।५७) वा । ‘यवो धान्येऽपृथक्कृतौ’ इति हैमः ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘यवानाम्’ ॥

तोकमस्तु तत्र हरिते

तविति ॥ तकति । तक्वते वा ‘तक सहने हासे च’
(म्बा० प० से०) । बाहुलकान्मः, ओत्वम्, च । (‘तोकमं

कर्णमले, पुंसि हरिते च हरिद्रवे' इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'अपक्ववस्य' ॥

कलायस्तु सतीनकः ।

हरेणुखण्डिकौ चास्मिन्

केति ॥ कलमयते 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०)
अण् (३।२।१) ।—कं वातं लाति । 'आतः—' (३।२।३)
इति कः । 'आतः—' (७।३।३३) इति युक्—इति मुकुटः ।
तन्न । अिति णिति परे विहितस्य युक्तः के अप्रसङ्गात्
॥ (१) ॥*॥ सति जीवे इनः प्रभुः । 'संज्ञायाम्' (२।१।
४४) इति समासः । 'हलदन्तात्' (६।३।९) इत्यलुक् ।
सतीनं वायुं करोति । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१)
इति डः ।—प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) 'सातीनकः' अपि
—इति माधवी ॥ (२) ॥*॥ हरति । 'हृच् हरणे'
(भ्वा० उ० अ०) । 'कृहभ्यामेणुः' (उ० २।१) । 'ह-
रेणुः' स्त्री रेणुकायां स तु पुंसि सतीनके' इति रभसात्पुंसि ॥
(३) ॥*॥ खण्डोऽस्यास्ति । 'अत इनिठनौ' (५।२।
११५) इति ठच् ॥ (४) ॥*॥ 'कलायस्त्रिकटः प्रोक्तः
सतीनो वर्तुलो मतः । हरेणुरङ्कटो ज्ञेयः' इति व्याडिः
॥*॥ चत्वारि 'रेणुकस्य' ॥

कोरदूषस्तु कोद्रवः ॥१६॥

कोरेति ॥ कोरं रुधिरं दूषयति । 'दुष वैकृत्ये' (दि०
प० अ०) । ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१)
॥*॥ कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । कवते । 'कुङ्
शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । विच् (३।२।७२) । द्रवति ।
'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ।
कौश्चासौ द्रवश्च । केन वायुना द्रवति वा । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कोद्रवस्य' ॥

मङ्गल्यको मसूरः

मेति ॥ मङ्गले साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति
यत् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ म-
स्यति, मस्यते वा । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) ।
'मसेरुन' (उ० ५।३) इत्यूरनि दीर्घमध्यः ।—'खर्जि-
पिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (ऊ० ४।९०) इत्यूरः—इति मु-
कुटस्त्वेतत्सुत्राज्ञानमूलकः 'मसेश्च' (उ० १।४३) इत्यु-
रनि ह्रस्वमध्यश्च । 'वेश्यायां ग्रीहिमेदे च मसूरा मसुरा
स्त्रियाम् । मसूरमसुरौ पुंसि द्वावेतावपि चैतयोः' इति
रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मसूरस्य' ॥

अथ मकुष्ठकमयुष्ठकौ ।

वनमुद्रे

अथेति ॥ मङ्कति, मङ्कयते वा । 'मकि मण्डने
(भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुः, नुमभावश्च । तिष्ठति ।
'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । कुन् (उ० २।
३२) । मकुटश्चासौ स्थकश्च । 'पूर्वपदात्' (८।३।१०६)
इति षत्वम् । मुकुटस्तु—आद्यचमुकारमाह ॥*॥ विश्व-
मेदिन्योस्तु 'मकुष्ठो ग्रीहिमेदे स्यात् (मकुष्ठो मन्थरेऽन्य-
वत्)' इति टवर्गद्वितीयान्तः ॥ (१) ॥*॥ मिनोति ।
'डुमिन् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०) । 'भृमृशीङ्—' (उ०
१।७) इत्युः । मयश्चासौ स्थकश्च । मुकुटस्तु—मयति ।
'मय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'पुंसि—' (३।३।११८)
इति घः । मयो गन्ता । तस्य स्तकः प्रतिबन्धकः । 'ष्टक
प्रतिघाते' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
मयस्य स्तको मयष्ठकः । नैरुक्तो वर्णविकारः—इत्याह ।
तन्न । 'मयते' इत्युदितत्वात् । घः (३।३।११८) अप्य-
युक्तः । तस्य कर्तर्यविधानात् ॥ (२) ॥*॥ वनस्य मुद्रः
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वनमुद्रस्य' 'मोट' इति
ख्यातस्य ॥

सर्षपे तु द्वौ तन्तुभकदम्बकौ ॥ १७ ॥

सेति ॥ सरति स्नेहोऽस्मात् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प०
अ०) । 'सर्तेरपः पुक्च' (उ० ३।१४१) इत्यपः पुगा-
गमश्च । 'सर्षपः स्यात् सरिषपः कुटस्नेहश्च तन्तुभः'
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥*॥ तन्तुना भाति । 'भा
दीप्तौ' (अ० प० से०) । 'सुपि—' (३।२।४) इति कः
॥*॥ स्वामी तु—तुदति । तन्तुभः—इत्याह । बाहुलकादु-
भच् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ कन्दति,
कन्दयति, वा । 'कदि हिंसायाम्' ('कदि आह्वाने रोदने
च' (भ्वा० प० अ०) । 'कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्'
(उ० ४।८२) । अनित्यत्वान्न नुम् । स्वार्थे कन् । (ज्ञापि० ५।
४।५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सर्षपस्य' ॥

सिद्धार्थस्त्वेष धवलः

सीति ॥ सिद्धोऽर्थोऽस्मात् । 'सरिषपः, सिते तस्मिन्
रक्षोघ्नो भूतनाशनः' इति रभसः । 'सिद्धार्थस्तु पुमान्
शाक्यसिंहे च सितसर्षपे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'श्वेतसर्षपस्य' ॥

गोधूमः सुमनः समौ ।

गविति ॥ गुध्यति, गुध्यते, वा । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । 'गुधेरूमः' (उ० ५।२) । 'गोधूमो नागरङ्गे स्यादोषधित्रीहिभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सुष्ठु मन्यते । 'मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'गोधूमसुमनौ समौ' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोधूमस्य' ॥

स्याद्यावकस्तु कुल्मासः

स्येति ॥ यौति 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'कृ-
आदिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) । ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)
॥ (१) ॥*॥ कुलं मस्यति 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।
दन्त्यान्तः इति मुकुटः ॥*॥ कुत्सितो माषः । 'कुल्मा-
षो यावकः पुंसि' इति मूर्धन्यान्तेषु रभसः ॥ (२) ॥*॥
—कुल्माषोऽर्धस्विन्नो यवादिः—इति स्वामी ।—शक-
शून्यो यवादिः—इति रक्षितादयः ॥*॥ द्वे 'अर्धस्वि-
न्नस्य यवादेः' ॥

चणको हरिमन्थकः ॥ १८ ॥

चेति ॥ चण्यते । 'चण दाने' (भा० प० से०) ।
कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥*॥—हरीणां मन्थं जन-
यति । 'अन्येष्वपि' (३।२।१०१) इति डः—इति मु-
कुटः । तन्न । 'हरिमन्थजः' इति पाठप्रसङ्गात् । हरिभि-
र्मन्थ्यते । 'मन्थ विलोडने' (भा० प० से०) । कर्मणि
घञ् (३।३।१९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'चणकस्य' ॥

द्वौ तिले तिलपेजश्च तिलपिञ्जश्च निष्फले ।

द्वाविति ॥ निष्फलः । 'तिलान्निष्फलापिञ्जपेजौ'
(वा० ४।२।३६) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'जर्तिलः'
अपि । 'जर्तिलः कथ्यते सद्भिररण्यप्रभवस्तिलः' ॥*॥ द्वे
'तैलहीनतिलस्य' ॥

क्षवः क्षुधाभिजननो राजिका कृष्णिकासुरी १९

क्षेति ॥ क्षौति । 'डु क्षु शब्दे' (अ० प० से०) ।
ण्यर्थः । अच् (३।१।१३४) । ('क्षवः क्षुते राजिकायाम्'
इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षुधामभिजनयति । न-
न्धादिः (३।१।१३३) ॥*॥—क्षुतमभिजनयति । 'क्षु-
ताभिजननः'—इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ राजति, रा-
जयति वा । कुन् (उ० २।३२) ॥ (३) ॥*॥ कृष्णैश्च ।

'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥४॥ ॥*॥ असुरस्येयम् ।
अण् (४।३।१२१) । अस्यति वा । 'असेरुरन्' (उ० १।
४२) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'कृष्ण-
सर्षपस्य' 'राई' इति ख्यातायाः ॥

स्त्रियौ कङ्कुप्रियङ्गु द्वे

स्त्रीति ॥ कमङ्गति । 'अणि गतौ' (भा० प० से०) ।
ण्यन्तो वा । मृग्यवादित्वात् (उ० १।३७) कुः । शक-
न्धादिः (वा० ६।१।९४) । कं सुखं गच्छति । 'गम्ह
गतौ' (भा० प० अ०) । मितद्रादित्वात् (वा० ३।२।
१८०) डुः ॥ (१) ॥*॥ एवं प्रियं गच्छति ॥ (१) ॥*॥
द्वे 'प्रियङ्गोः' ॥

अतसी स्यादुमा क्षुमा ।

अतेति ॥ अतति । 'अत सातत्यगमने' (भा० प० से०) । 'अत्यविचमि—' (उ० ३।१।१७) । गौरादिः (४।
१।४१) ॥ (१) ॥*॥ उं शिवं माति, मिमीते, वा । 'मा'
(अ० प० अ०) 'माङ् माने' (जु० आ० अ०) । 'आ-
तोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । अवते, ऊयते, वा ।
'ऊङ् शब्दे' (भा० आ० अ०) । 'विभाषा तिलमाषो-
मा—' (५।२।४) इति निपातनान्मक् इति वा । 'उमातसी
हैमवतीहरिद्राकीर्तिकान्तिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
क्षौति, क्ष्यते, वा । 'डु क्षु शब्दे' (अ० प० अ०) ।
बाहुलकान् मक् । 'अर्तिस्तुडुसु—' (उ० १।१।४०) इति
मन् वा । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः ।—क्षुवते—इति मुकु-
टस्य प्रमादः । क्षौतेरादादिकत्वात् । 'क्षुमातसीनीलि-
कयोः' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अतस्याः' ॥

मातुलानी तु भङ्गायाम्

मेति ॥ मायास्तुला । मातुलामानयति । 'अन प्राणने'
(अ० प० से०) गतौ वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । जीष्
(४।१।१४) । मातुलस्य धत्तूरस्य स्त्रीव वा । 'मातुलोपा-
ध्याययोर्जीषानुको' (वा० ४।१।४९) ॥ (१) ॥*॥ म-
ज्यते । अनया वा । 'भङ्गो आमर्दने' (रु० प० से०) ।
'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति वा घञ् । 'तरङ्गभेदयोर्भङ्गो भङ्गा शस्यशणाद्वये'
इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शणाख्यशस्यभेदस्य' ॥

व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् ॥ २० ॥

व्रीति ॥ व्रीहिविशेषः । अणति । 'अण शब्दे' (भा० प० से०) । 'अणश्च' । 'धान्ये नित्' (१।८।९) इत्युः ।

‘अणुर्व्रीह्यल्पोः’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘चीना’ इति ख्यातस्य ॥

किंशारः शस्यशूकं स्यात्

किमिति ॥ किञ्चित् कुत्सितं वा शृणाति । ‘शू हिं-
सायाम्’ (क्र्या० प० से०) । ‘किंजरयोः श्रिणः’ (उ०
१।४) इत्युण् । ‘अथ किंशारुर्धान्यशूके शरेऽपि च’
इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शस्यस्य शूकम् ।—शस्यस्य
शूकः—इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘यवाद्यग्रस्य’ ॥

कणिशं शस्यमञ्जरी ।

केति ॥ कणयः कणाः सन्त्यस्य । लोमादित्वात् (५।
२।१००) शः । कणिनं स्वावयवं श्यति वा । ‘शो तन्-
करणे’ (दि० प० अ०) । ‘आतोऽनुप—’ (३।२।३) इति
कः । ‘कणिशो धान्यशीर्षिके’ इति तालव्यान्ते रत्नकोषः ॥
(१) ॥*॥ शस्यस्य मञ्जरी ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘धान्यम-
ञ्जरीः’

धान्यं व्रीहिः स्तम्बकरिः

धेति ॥ धाने पोषणे साधुः । ‘तत्र साधुः’ (४।४।
९८) इति यत् । ‘धान्यं तु व्रीहौ धान्याके’ इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ व्रीणाति । ‘व्री वरणे’ (क्र्या० प० अ०) ।
‘व्रीहिशाल्योर्ढक्’ (५।२।२) इति ज्ञापकाद् हिक् । ‘व्रीहिः
सामान्यधान्ये स्यादाशुधान्ये च पुंस्ययम्’ इति विश्वः (मे-
दिनी) ॥ (२) ॥*॥ स्तम्बं करोति । ‘स्तम्बशकृत्तोरिन्’
(३।२।२४) । व्रीहिसाहचर्यात्पुंस्त्वम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘धान्यसामान्यस्य’ ॥

स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः ॥२१॥

स्तेति ॥ तिष्ठति । अत्र वा । ‘ष्ठा गतिनिवृत्तौ’ (भ्वा०
प० अ०) । ‘स्यः स्तोऽम्बजबकौ’ (उ० ४।९६) ॥
(१) ॥*॥ गवनम् । ‘गुङ् शब्दे’ (भ्वा० आ० अ०) ।
‘संपदादिक्रिपू’ (वा० ३।३।१०८) । तुक् (६।१।७१) ।
गुतं छद्यति । ‘छो छेदने’ (दि० प० अ०) । ‘आतोऽ-
नुप—’ (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ आदिना व्री-
हियवादिग्रहः ॥*॥ द्वे ‘यवादीनां मूलस्य’ ॥

१—धान्यपदेन सप्तदश धान्यानुच्यन्ते । व्रीहि (१) यव (२)
मसूर (३) गोधूम (४) मुद्गर (५) माष (६) तिल (७) चणक
(८) अणु (९) प्रियंगु (१०) कोद्व (११) मकुष्ठक (१२) क-
लाय (१३) कुलत्थ (१४) षठ (१५) सर्षप (१६) अतसी (१७)
इति सप्तदश—इति मुकुटः ॥ महामाष्ये (५।२।४) सूत्रे तु ‘श-
णसप्तदशानि धान्यानि’ इत्युक्तम् ॥

नाडी नालं च काण्डोऽस्य

नेति ॥ नलत्यनेन । ‘णल गन्धे’ (भ्वा० प० से०) ।
‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । नालयति । अच् (३।
१।१३४) वा । डलयोरेकत्वम् । गौरादिः (४।१।४१) ।
‘नाडी कुहनचर्यायां घटिकागण्डद्वयोः । नाले गुणान्तरे
स्त्रायौ’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ ‘नालं काण्डे मृणाले
च नाली शाककलम्बके’ इति च (हैमः) ॥ (२) ॥*॥
कणति । ‘कण शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ‘अमन्ताडुः’
(उ० १।११४) । बाहुलकादीर्घः । काण्यते वा । ‘काण्डो
नालेऽधमे वर्गे द्रुक्कन्धेऽवसरे शरे । सैह श्लाघाम्बुषु
स्तम्बे’ इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ अस्य गुच्छस्य ॥*॥
त्रीणि ‘तृणादिकाण्डस्य’

पलालोऽस्त्री स निष्फलः ।

पेति ॥ पलति, पल्यते, वा । ‘पल गतौ’ (भ्वा० प०
से०) । ‘तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलिपश्चिभ्यः कालन्’
(उ० १।११८) ।—बाहुलकात्—इति मुकुटस्य प्रमादः ।
पलमलति वा ‘अल भूषणादौ’ (भ्वा० प० से०) । अण्
(३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ स काण्डः ॥*॥ एकम्
‘धान्यरहितकाण्डस्य’ ॥

कडङ्गरो वुसं क्लीबे

केति ॥ गृणाति । ‘गृ शब्दे’ (क्र्या० प० से०) । गि-
रति । ‘गृ निगरणे’ (तु० प० से०) वा । अच् (३।१।
१३४) । कडस्य गरः । ‘कडङ्गर—’ (५।१।६९) इति
निर्देशान्मुक् । यद्वा कडति । ‘कड मदे’ (भ्वा० प० से०) ।
किप् (३।२।१७८) । कङ् च तदङ्गं च । कडङ्गं राति ।
‘रा दाने’ (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥*॥ ‘क-
डङ्गर’ इति हरदत्तपाठे कृञ् धातुः ॥ (१) ॥*॥ वुसति
‘वुस उत्सर्गे’ । (तु० प० से०) । ‘इगुपध’ (३।१।१३५)
इति कः । (वुसं दन्त्यमिति धातुप्रदीपः) ॥*॥ ‘वुष-
वेषतुषारतोषाः’ इति षमेदान्मूर्धन्यान्तमपि ॥ (२) ॥*॥
द्वे ‘पलालादिक्षोदस्य’ ॥

धान्यत्वचि पुमांस्तुषः ॥ २२ ॥

धेति ॥ धान्यस्य त्वक् ॥ (१) ॥*॥ तुष्यति । ‘तुष-
तुषौ’ (दि० प० अ०) । ‘इगुपध—’ (३।१।१३६) इति

१—गुणान्तरं चर्मरज्जुविशेषः । तत्र यथा ‘नाडीभिर्नहते
युगम्’ ।—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । ‘व्रणान्तरे’ इति पाठ
आसीत् ॥ २—सहो बलम् ॥

कः । 'तुषस्तु धान्यत्वचि विभीतके' इति हेमचन्द्रः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'तुषस्य' ॥

शूकोऽस्त्री श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रे

श्विति ॥ श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) ।
'उल्लाकादयश्च' इति साधुः । (उ० ४१४१) । 'शूको-
ऽनुकोशशुङ्गयोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ श्लक्ष्णं कृशं
च तत्तीक्ष्णं च तदग्रं च ॥ (२) ॥*॥ किंशारोरन्यः
शूको निर्दिष्टः । शूकधान्यशमीधान्यवेदार्थं वा पुनरुक्तः
॥*॥ द्वे 'तीक्ष्णाग्रधान्यस्य' ॥

शमी सिम्बा

शेति ॥ शाम्यति । 'शम उपशमे' (दि० प० से०) ।
अच् (३।२।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । 'शमी स-
कुफलायां च शिम्बीकायां च वल्गुलौ' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ समति 'षम वैह्वये' (भ्वा० प० से०) ।
'उल्बादयश्च' (उ० ४।९५) इति साधुः ॥*॥—शिनोति
'शिष् निशाने' (स्वा० उ० अ०) । ('शिम्बा' । 'शि-
मिः' 'शिम्बिः' इत्यपि—) इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'शिम्बायाः' 'छिमि' इति खयायायाः ॥

त्रिषुत्तरे ।

त्रीति ॥ उत्तरे बहुलीकृतान्ताः ॥

ऋद्धमावसितं धान्यम्

रिति ॥ ऋध्यते स्म । 'ऋधु वृद्धौ' (दि० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'ऋद्धं संपन्नधान्ये च सुसमृद्धे तु
वाच्यवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ 'रिद्धं' संसिद्धम्
राधेः (स्वा० प० उ०)—इति स्वामी । तत्र पृषोदरादिः
(६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ आवसीयते स्म । 'षोऽन्त-
कर्मणि' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) अवसानं
प्राप्तम् । संपन्नं वा । रक्षार्थमाच्छादितं वा । तत्र आवस्यते
स्म । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) 'अवसितमृद्धे
ज्ञातेऽपि (अवसानगते च वाच्यलिङ्गं स्यात्)' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मर्दनानन्तरमपनीततृणस्य
बहुलीकरणयोग्यस्य धान्यराशेः' ॥

पूतं बहुलीकृतम् ॥ २३ ॥

प्विति ॥ पूयते स्म । 'पूप् पवने' (क्या० उ० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'पूतं त्रिषु पवित्रे च शठिते बहुली-

१—'राजार्थम्' इति पाठ आसीत्, परंतु स्वामिग्रन्थे हैम-
व्याख्यायां च दृष्ट्वा अनुकूलत्वाच्च धृतः ॥

कृते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बहु मानं
लाति । कः (३।२।३) । अवहुलं बहुलमकारि ॥ (२) ॥*॥
'राशीकृतस्य' । (हैमे तु 'धान्यमावसितं रिद्धं तत्पूतं
निर्बुसीकृतम्' इत्युक्तम्) ॥

माषादयः शमीधान्ये

मेति ॥ 'माषो मुद्गो राजमाषः कुलत्थश्चणकस्तिलः ।
काकाण्डश्चीवर इति शमीधान्यगणः स्मृतः' इति रत्नकोषः
॥*॥ शमीप्रभवं धान्यम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'माषा-
दिशमीधान्यस्य' ॥

शूकधान्ये यवादयः ।

श्विति ॥ शूकयुक्तं धान्यम् ॥ (१) ॥*॥ आदिना
गोधूमादिः ॥ एकम् 'यवादिशूकधान्यस्य' ॥

शालयः कलमाद्याश्च षष्ठिकाद्याश्च

शेति ॥ शाड्यते । 'शाड् आप्लाव्ये' (भ्वा० आ०
से०) । डलयोरैक्यम् । इन् (उ० ४।११८) । शाल्यते
वा । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । 'अच
इः' (उ० ४।१३९) । 'शालिस्तु गन्धोलौ कलमादिषु'
इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'षष्ठिकाः षष्ठिरात्रेण पच्यन्ते'
(५।१।९०) ॥ एकम् 'शाल्यादीनाम्' ॥

पुंस्यमी ॥ २४ ॥

प्विति ॥ अमी माषाद्याः ॥

तृणधान्यानि नीवाराः

त्रिति ॥ तृणानीव धान्यानि । अकृष्टोत्पन्नत्वात् ॥
(१) ॥*॥ नि त्रियन्ते । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०)
'नौ वृ धान्ये' (३।३।४८) इति घञ् । 'उपसर्गस्य—'
(६।३।१२२) इति दीर्घः । स्यान्नीवारो वणिजके वास्त-
व्येऽपि च दृश्यते' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ बहुवचनेन
श्यामाकादिग्रहः ॥*॥ द्वे 'तृणधान्यानाम्' ॥

स्त्री गवेधुर्गवेधुका ।

स्त्रीति ॥ गवा जलेन तत्र वा एधते । 'एध वृद्धौ'
(भ्वा० आ० से०) । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) कुः
॥ (१) ॥*॥ स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ।—गवे ग-
वार्थं दीयते रक्ष्यतेऽसौ । 'देङ् रक्षणे' (भ्वा० आ० अ०) ।
मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) कुः । नैरुक्तो दकारस्य
ङः । 'तत्पुरुषे कृति—' (६।३।१३) इत्यलुक् । 'गवेडुः—'
इत्याह मुकुटः ॥*॥ द्वे 'मुन्यन्नविशेषस्य' ॥

अयोग्रो मुसलोऽस्त्री स्यात्

अयविति ॥ अयोऽग्रेऽस्य ॥ (१) ॥*॥ मुसति अनेन वा । 'मुस खण्डने' (दि० प० से०) । 'वृषादिभ्यश्च' (उ० १।१०६) इति कलच् । 'मुसलं' स्यादयोऽग्रे च पुंनपुंसकयोः स्त्रियाम् । तालमूल्यामाखुपर्णीगृहगोधिकयोरपि इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुसलस्य' ॥

उदूखलमुलूखलम् ॥२५॥

उद्धिति ॥ ऊर्ध्वं च तत् खं च । ऊर्ध्वखं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'उदूखलं गुग्गुलौ स्यादुलूखलेऽपि न द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उदूखलस्य' ॥

प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री

प्रेति ॥ प्रस्फोटयतेऽनेन । 'स्फुट विकसने' (भ्वा० आ० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ शूर्पयति, शूर्पयतेऽनेन वा । 'शूर्प माने' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पुंसि-' (३।३।१०८) इति घो वा । 'शुभशतकिंशारुशूर्पांशुकम्' इति शभेदात्तालव्यादिः ॥*॥ 'सूर्पे च' इति पाठादन्त्यादिरपि ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'शूर्पस्य' ॥

चालनी तितउः पुमान् ।

चेति ॥ चाल्यते । अनया वा । 'चल गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११३, ११७) । 'क्षुद्रच्छिद्रशतोपेतं चालनं तितउः स्मृतः' इति कात्यः ॥ (१) ॥*॥ द्वे तनोति । तन्यते वा । अनेन वा । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'तनोतेर्ङ उः सन्वच्च' (उ० ५।५२) । 'चालनं तितउ प्रोक्तम्' इति क्लीवकाण्डे रत्नकोषः । 'न स्त्री तितउ चालनी' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चालन्याः' ॥

स्यूतप्रसेवौ

स्त्विति ॥ सीव्यते स्म । 'षिवु तन्तुसंताने' (दि० प० से०) । क्तः (३।३।१०२) । 'च्छोः-' (६।४।१९) इत्यूट् ॥*॥ 'स्योनप्रसेवौ' इति मुकुटः । तत्रौणादिको नः । 'स्योनस्यूतप्रसेवकाः' इति रमसः ॥ (१) ॥*॥ प्रसीव्यते 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् । 'प्रसेवस्तु वीणाङ्गस्यूतयोर्दतौ' इति हैमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वस्त्रशणादिनिर्मितस्य' 'थैला' इति ख्यातस्य ॥

कण्डोलपिटौ

केति ॥ कण्डयते । 'कडि भेदने' (चु० प० से०) । 'पेटिकडिकण्डिभ्य ओलच्' (उ० १।६६) ॥ (१) ॥*॥ पिटति । 'पिट शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० प० से०) । कर्मकर्तरि 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ कुनि (उ० २।३२) 'पिटकः' अपि ॥*॥—'पिण्डः'—इति स्वामी । तत्र पिण्डयते । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'पिण्डो बोले बले सान्द्रे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिलहकयोरपि । ओण्डूपुष्पे च पुंसि स्यात्क्रीवमाजीवनायसोः । पिण्डी च पिण्डतगरेऽलाबूखर्जूरभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वंशादिनिर्मितभाण्डस्य' ॥

कटकलिञ्जकौ ॥२६॥

केति ॥ कटति । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कटः श्रोणौ द्वयोः पुंसि किलिंजेऽतिशये शवे । समये गजगण्डेऽपि पिप्पल्यां तु कटी मता' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ किल्यतेऽनेन । 'किल श्वेत्यक्रीडनयोः' (तु० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । वेत्रवीरणादिः । किलेर्जातः । जनेः 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इति (द्वितीयायाः) अलुक्—इति मुकुटः । तन्न । कृद्योगे षष्ठ्या विशेषविधानात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वंशादिविकारस्य' ॥

समानौ

सेति ॥ 'समानौ' इति पूर्वेषु त्रिष्वप्यन्वेति ॥

रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे ।

रेति ॥ रसाः सन्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥*॥ पाकस्य स्थानम् ॥ (२) ॥*॥ महच्च तदनश्च (अनसोपकरणं लक्ष्यते । 'अनोश्मायः-' (५।४।९४) इत्यादिना टच् ।—महदनोऽस्य—इति स्वामी । तन्न । 'अनोश्मायः-' इति तत्पुरुषसमासान्तोपन्यासविरोधात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पाकस्थानस्य' ॥

पौरोगवस्तदध्यक्षः

पाविति ॥ पुरः पूजिता गौर्भूमिः । पुरोगवी । 'गो-रतद्धित' (५।४।९२) इति टच् । तस्या अयम् । 'तसे-

१—उज्ज्वलदत्तादिग्रन्थे तु 'कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच्' इत्यानुपूर्वी दृश्यते । तस्माद्ब्राह्मणकादोलच् ।

दम्' (४।३।१२१) इत्यण् । यद्वा पुरः प्रथमं याच्यवस्तुषु गौर्नैत्रमस्य । पुरोगुः । 'गोस्त्रियोः-' (१।२।४८) । ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ (१) ॥*॥ तस्याध्यक्षः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महानसाधिकृतस्य' ॥

सूपकारास्तु बल्लवाः ॥२७॥

आरालिका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणाः ।

स्विति ॥ शोभना आपोऽस्मिन् । 'ऋक्पूर्-' (५।४।७४) इत्यः । 'कुसुयुभ्यश्च' इत्यपोऽत ऊत् । सवति रसन् । 'पु प्र-सवादौ' (भ्वा० प० से०) । 'सुश्रभ्यां निच्च' (उ० ३।२६) इति पो दीर्घश्च ।—'युकुसूनां किच्च'—इत्यपाणिनीयम् । सूपं करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ बल्लनम् । 'बल्ल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'बल्लिः' सौत्रो वा प्रीतौ । भावे घञ् (३।३।१८) । बल्लोऽस्यास्ति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ५।२।१०९) इति वः । बल्लं वाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'बल्लवः' सूपकारे स्याद्भीमसेने च गोदुहि' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ अरालं कुटिलं चरन्ति 'चैरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (३) ॥*॥ अन्धो भक्तं शिल्पं येषाम् । 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठक् ॥ (४) ॥*॥ सूदन्ति छागादीन् । 'धूद हिंसायाम्' (जु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । कः (३।१।१३५) वा । 'सूदस्तु कथितः सूपकारे च व्यञ्जनान्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ ओदनं शिल्पं येषाम् । 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठक् ॥ (६) ॥*॥ गुणयते । 'गुण निमन्त्रणे' (जु० उ० से०) अदन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये । त्यागे शौर्यादिसंध्यादिसत्त्वाद्यावृत्तिरज्जुषु । शुक्लादावपि बुद्ध्यां च' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'पाककर्तुः' ।—आद्यद्वयं व्यञ्जनकारस्य—इति स्वामी ॥

आपूपिकः कान्दविको भक्षकारः

आप्विति ॥ अपूपाः पण्यमस्य । 'तदस्य पण्यम्' (४।४।५१) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ कन्दौ संस्कृतं । 'संस्कृतं भक्षाः' (४।२।१६) इत्यण् । कान्दवं पण्यमस्य ।

१—इदं च 'अत उत' इत्यन्तमसंगतम् । 'न पूजनात्' (५।४।६९) इत्यनेन समासान्तनिषेधस्य दुर्वारत्वात् । 'कुसुयुभ्यश्च' । इति वार्तिकस्यापि साध्यादावभावान् निर्मूलत्वात् । अत एवैतज्जनकेनापि सिद्धान्तकौमुद्यां हलन्तनपुंसकप्रकरणे 'स्वप्' शब्द उदाहृतः ॥ २—'चरति' इत्यत्र 'तेन' इत्यनुवृत्तेः सर्वसंमतत्वेन चिन्त्यमेतत् ॥

ठक् (४।४।५१) ॥ (२) ॥*॥ भक्षं करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भक्ष्यकारस्य' ॥

इमे त्रिषु ॥ २८ ॥

इम इति ॥ इमे पौरोगवाद्यः ॥

अश्मन्तमुद्गानमधिश्रयणी चुल्लिरन्तिका ।

अश्मेति ॥ अश्मनोऽप्यन्तोऽत्र । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । 'अश्मन्तमशुभे चुल्ल्यां मरणेऽनवधावपि । क्षेत्रेऽपि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ 'अस्वन्त' इति पाठे असूनामन्तोऽत्र ॥ (१) ॥*॥ उद् धीयतेऽत्र 'धाञः' (जु० उ० अ०) ल्युट् (३।३।११७) । 'उद्गानमुद्गते वाच्यलिङ्गं चुल्ल्यां नपुंसकम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ 'उद्गमानम्' इति पाठे तु—उद्गमायतेऽत्र । 'ध्मा शब्दादौ' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ अधिश्रीयतेऽत्र 'श्रीञ् पाके' (क्या० उ० अ०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) । ङीप् (४।१।१५) ॥ (३) ॥*॥ चुल्लयतेऽत्र । 'चुल्ल भावकरणे' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । 'चुल्लतेऽत्राभिरिति वा । 'चुद प्रेरणे' (जु० प० से०) । बाहुलकाह्लिक् । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीप् ॥ (४) ॥*॥ अन्यतेऽत्र । 'अति बन्धने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वल् (३।३।१०९) । 'अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री शातलैषधौ । चुल्ल्यां ज्येष्ठभगिन्यां च नाट्योक्तौ कीर्त्यतेऽन्तिका' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'चुल्ल्याः' ॥

अङ्गारधानिकाङ्गारशकट्यपि हसन्यपि ॥ २९ ॥

हसन्यपि

अङ्गेति ॥ अङ्गारा धीयन्तेऽस्याम् । धाञः (जु० उ० अ०) ल्युट् (३।३।११६) । 'टिड्ढा-' (४।१।१५) इति ङीप् । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) (१) ॥*॥ अङ्गाराणां शकटी ॥ (२) ॥*॥ हसति । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'लटः शतृ-' (३।२।१२४) । 'शप्श्यनोः-' (७।१।८१) इति नुम् । 'हसन्यङ्गारधान्यां च मल्लिका-शाकिनीभिदोः' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ 'कृत्यल्युटः' (३।३।११३) इति ल्युट् । 'टिड्ढा-' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'अङ्गारशकट्याः' 'बो-रसी' इति ख्यातायाः ॥

अथ न स्त्री स्यादङ्गारः

अथेति ॥ अङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अ-

ङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्' (उ० ३।१३४) । अङ्गमियति वा ।
'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।
'अङ्गारमुल्लुके न स्त्री पुंलिङ्गस्तु महीसुते' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अङ्गारस्य' ॥

अलातमुल्लुकम् ।

अलेति ॥ लानम् । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । कः
(३।३।११४) । न लातमस्य ॥ (१) ॥*॥ ओषति ।
'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । 'उल्लुकदर्वि-' (उ० ३।
८४) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अर्धदग्धकाष्ठस्य' ।
—त्रयोऽपि पर्यायाः—इति सुकुटः ॥

ह्रीवेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रः

ह्रीति ॥ अम्बयतेऽत्र वा । 'अबि शब्दे' (भ्वा० आ०
से०) । 'अम्बरीषः' (उ० ४।२९) इति साधुः—'शिरी-
षादयश्च'—इति त्वपाणिनीयम् । 'अम्बरीषपुरुषोषरौष-
धम्' इति षभेदान्मूर्धन्यान्तोऽयम् । 'अम्बरीषं रणे
भ्राष्ट्रे ह्रीवं पुंसि नृपान्तरे । नरकस्य प्रभेदे च किशोरे
भारकरोऽपि च । आभ्रातकेऽनुतापे च' 'अनिमिषो म-
त्स्यदेवयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ भृज्यतेऽत्र ।
'भ्रस्ज पाके' (तु० उ० अ०) । 'भ्रस्जगमिनमि-' (उ०
४।१६०) इति ध्रुवृद्धी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भर्जन-
पात्रस्य' ॥

ना कन्दुर्वा खेदनी स्त्रियाम् ॥३०॥

नेति ॥ स्कन्दिति । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा०
प० अ०) । 'स्कन्देः सलोपश्च' (उ० १।१४) इति कुः ।
'वा' इत्यस्यात्राप्यन्वयः । पक्षे स्त्रीसाहचर्यात् ॥ (१)
॥*॥ खिद्यतेऽस्याम् । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ।
—'वा स्त्रियाम्' इत्यन्वयात् 'स्वेदनः' अपि—इति सु-
कुटः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मद्यनिर्माणोपयोगिपात्रस्य'
'कराही' इति ख्यातस्य ॥

अलिंजरः स्यान्मणिकः

अलीति ॥ अलनम् । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) ।
'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इन् (उ० ४।११८) वा ।

१—स च साभिर्निरभिश्च । तत्र साभौ यथा—'अङ्गारचु-
न्वितमिव व्यथमानमास्ते' इति । निरभौ यथा—'कलङ्कस्त-
त्रलो व्रजति मलिनाङ्गारतुलनाम्' इत्यादि प्रयोगः—इति सु-
कुटः । २—उचितमिदम् । उक्तमेदिन्याङ्गारस्योल्मुकार्थ-
कतोक्तेः । ३—'अनिमिषशब्दार्थपरमिदं प्रसङ्गेनोक्तम् । न
त्वस्यात्रोपयोगः ॥

अलिं सामर्थ्यं जरयति, जृणाति, वा । 'जृष् वयोहानौ'
(भ्वा० प० से०) । 'जृ वयोहानौ' (भ्या० प० से०) वा ।
अण् (३।२।१) । अच् (३।१।३५) वा ॥ (१) ॥*॥
मणति । 'मण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्यः—'
(उ० ४।११८) इतीन् । स्वार्थे कन् (शापि० ५।४।५) ।
'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महाकु-
म्भस्य' 'माट' इति ख्यातस्य ॥

कर्कर्यालुर्गलन्तिका ।

केति ॥ कर्कणम् । 'कर्क हासे' () । षच्
(३।३।१८) । कर्क राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।
६१) । 'कर्करी भाण्डभेदे ना, दर्पणे कठिने त्रिषु' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आ लुनाति । 'लृन् छे-
दने' (भ्या० उ० से०) । क्तिप् (३।२।७६) ॥*॥ ह्रस्व-
पाठे आलाति 'ला दाने' (अ० प० से०) । मितद्वादि-
त्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'आलुर्गलन्तिकायां स्त्री
ह्रीवं मूले च भेलके' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
गलति । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) । शता (३।
२।१२४) । 'उगितश्च' इति ङीप् । (४।१।६) । 'शप्-
श्यनोः—' (७।१।८१) इति नुम् स्वार्थे कन् । (शापि०
५।४।५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गलन्तिकायाः' 'कर-
वती' इति ख्यातायाः ।—कन्दोर्धृतपक्कनिकाशनसाध-
नस्य—इत्येके ॥

पिठरः स्थाल्युखा कुण्डम्

पीति ॥ पेठति । 'पिठ बन्धे' (भ्वा० प० से०) । 'इ-
गुपध-' (३।१।३५) इति कः । पिठं राति । 'रा दाने'
(अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥
(१) ॥*॥ तिष्ठत्यत्रौदनादि । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा०
प० अ०) । 'स्थाचति-' (उ० १।११६) इत्यालच् ।
स्थलत्यत्र वा । 'ष्ठल स्थाने' (भ्वा० प० से०) । ज्वला-
दीप् (३।१।४०) । 'जातेः' (४।१।६३) इति ङीप् ।
स्थालं च । 'स्थालं भाजनभेदेऽपि स्थाली सात्पाटलो-
खयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ओखति । 'उख
गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।३५) इति
कः ॥*॥ ('उषा' इति) मूर्धन्यपाठे 'उष दाहे' (भ्वा०
प० से०) ॥ (३) ॥*॥ कुण्डयति । 'कुडि रक्षायाम्'
(तु० प० से०) । अच् (३।१।३४) ।—कुणति ।
'कुण शब्दोपतापयोः' (तु० प० से०) । 'कुणादिभ्यः'

कित्' इति डः—इति सुकुटः । तन्न । उक्तसूत्राभावात् ।
'कादेः कित्' (उ० १।१।१५) इति सूत्रस्य सत्त्वात् ।
'कुण्डमध्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डलौ
जारात्पतिवतीसुते पुमान् । पिठरे तु न ना' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'ओदनादिपचनपा-
त्रस्य' ॥

कलसस्तु त्रिषु द्वयोः ॥ ३१ ॥

घटः कुटनिपौ

केति ॥ केन जलेन लसति । 'लस श्लेषणक्रीडनयोः'
(भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३५) ॥*॥ तालव्या-
न्तपाठे कलं शवति । 'शु गतौ' () । 'अन्येभ्यो-
ऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'तालव्या अपि द-
न्त्याश्च शम्बलशूकरपांशवः । कलशः शम्बलं चैव जिह्वायां
रशना तथा' इति शभेदः । स्त्रियां जातित्वान्ङीष् (४।१।
६३) ॥ (१) ॥*॥ घटति । 'घट चेष्टायाम्' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । स्त्रियां घटी । 'घटः
समाधिभेदे ना शिरः कूटकुटेषु च । घटा घटनगोष्ठीभघट-
नासु च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कुटति ।
'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । 'इगुपघ—' (३।१।
१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ नियतं पिबन्त्यनेन । 'घ-
जर्थे कः' (वा० ३।३।५८) ॥ (४) ॥*॥ कुटनिपाव-
प्यस्त्री (स्त्रियौ) ॥*॥ चत्वारि 'घटस्य' ॥

अस्त्री शरावो वर्धमानकः ।

अस्त्रीति ॥ शरणम् । 'शृ हिंसायाम्' (क्र्या० प०
से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । शृणाति वा । अच् (३।
१।१३४) । शरं शराद्वावति । अण् (३।२।१) । अच्
(३।१।१३४) वा ॥*॥—(सरावः) दन्त्यादिरपि—
इति सुकुटः ॥ (१) ॥*॥ वर्धते । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा०
आ० से०) । शानच् (३।२।१२४) । शप् (३।१।६८) ।
मुक् (७।२।८२) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'पात्रभेदस्य' ॥

ऋजीपं पिष्टपचनम्

ऋजीति ॥ अर्जति । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प०
से०) । 'अर्जेरुज च' (उ० ४।२।८) इतीषन् ॥*॥ 'ऋ-
चीषम्' इति पाठः—इति कश्चित् । 'ऋच् शब्दे' (तु०
प० से०) । बाहुलकात्कीषन् ॥ (१) ॥*॥ पच्यतेऽत्र ।
'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट् । पिष्टस्य पचनम् ॥

(२) ॥*॥ द्वे 'पिष्टपाकोपयोगिनः पात्रस्य' 'तावा'
इति ख्यातस्य ॥

कंसोऽस्त्री पानभाजनम् ॥ ३२ ॥

कमिति ॥ कम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०)
'आयादयः—' (३।१।३१) इति णिङ् न । 'वृत्तवदिहनि-
कमिकषिभ्यः सः' (उ० ३।६२) । 'कंसोऽस्त्री तैजसद्रव्ये
कांसे मानेऽसुरे तु ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
पीयते, इति पानम् । ल्युट् (३।३।११३) । क्षीरादिपा-
नस्य भाजनम् ॥ (२) ॥ द्वे 'पानपात्रस्य' ॥

कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रम्

किति ॥ कुत्सितं तन्यते । 'तनु विस्तारे' (त० उ०
से०) । बाहुलकात् कूः, टिलोपश्च । कौति । 'कु शब्दे'
(अ० प० अ०) । बाहुलकात् कूस्तुक्च वा । 'कुत्वा ड-
पच्' (५।३।८९) इति निर्देशाद्वा ॥ (१) ॥*॥ कृत्तेश्च-
र्मणः ॥*॥ स्नेहस्य तैलघृतादेः पात्रम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'तैलघृतादिपात्रस्य' ॥

सैवाल्पा कुतुपः पुमान् ।

सैवेति ॥ 'सा' इति निर्देशात् कुतूः स्त्रीलिङ्गः
॥*॥ अल्पा कुतूः । 'कुत्वा डपच्' (५।३।८९) ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'अल्पतैलघृतादिपात्रस्य' ॥

सर्वमावपनं भाण्डं पात्राभ्रं च भाजनम् ॥ ३३ ॥

सेति ॥ आ उप्यतेऽत्र । 'डुवप् बीजतन्तुसंताने'
(भ्वा० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥
'भदि कल्याणे सुखे च' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।
१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ भणति ।
'भण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अमन्ताडुः' (उ० १।
११४) । प्रज्ञावण् (४।४।३८) । 'भाण्डं मूलवणिग्वित्ते
तुरंगाणां च मण्डने । नदीकूलद्वयोर्मध्ये भूषणे भाजनेऽपि
च' इति (हैमः) ॥ (२) ॥*॥ पाति । 'पा रक्षणे'
(अ० प० अ०) । पिबत्यनेन वा । 'पा पाने' (भ्वा०
प० अ०) । घृन् (उ० ४।१।५९) ॥ (३) ॥*॥ अमति
'अमगत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) । 'अमिनक्षियजिवधिप-
तिभ्योऽत्रन्' (उ० ३।१०५) ॥ (४) ॥*॥ भाजयति ।
'भाज पृथक्कर्मणि' (तु० उ० से०) । ल्युट् (३।१।
११३) ॥ (५) ॥*॥ स्यूतादि पिठरादि च सर्वमा-
वपनादिशब्दवाच्यम् ॥*॥ पञ्च 'भाण्डस्य' ॥

दर्विः कम्बिः खजाका च

देति ॥ दृणाति 'दृ विदारणे' (त्रया० प० से०) । 'दृ-
दृभ्यां विन्' (उ० ४।५३) ॥*॥ 'कृदिकारात्-' (ग०
४।१।४५) इति ङीषि 'दर्वी' च । ('दर्वी' पणातद्धोः' इति
हैमः) ॥ (१) ॥*॥ कम्पते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा०
आ० से०) । बाहुलकाद्विन् ॥ (२) ॥*॥ खजति । 'खज
मन्थे' (भ्वा० प० से०) । 'खजेराकः' (उ० ३।१३) ॥
(३) ॥*॥ एतत्साहचर्यात्पूर्वयोः स्त्रीत्वम् ॥*॥ त्रीणि
'दर्व्याः' 'करल्लुली' इति ख्यातायाः ॥

स्यात्तर्दूर्दारुहस्तकः ।

स्यादिति ॥ तरति । 'तृ प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प०
से०) 'त्रो दुद्र च' (उ० १।८९) इत्युः, दुडागमश्च ।
तर्दति । 'तर्द हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । तृणत्ति वा ।
'उत्तृदिर् हिंसानादरयोः' (रु० उ० अ०) इति वा । बा-
हुलकाद्ः ॥ (१) ॥*॥ हस्तप्रतिकृतिः । 'इवे प्रति-
कृतौ' (५।३।९६) इति कन् । दारुणो हस्तकः ॥ (२)
॥*॥ एतत्साहचर्यात्पूर्वः पुंसि ॥*॥ द्वे 'दर्वीभेदस्य'
(पञ्चापि पर्यायाः । उक्तहैमानुरोधात्) ॥

अस्त्री शाकं हरितकं शिशुः

अस्त्रीति ॥ श्यति । धातुक्षयकारित्वात् । 'शो तन्-
करणे' (दि० प० अ०) । बाहुलकात्कन् । शक्तोत्यनेन
भोक्तुम् । 'शक्नु शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'हलश्च' (३।
३।१२१) इति घञ् । 'शाको द्वीपान्तरेऽपि च । शक्तौ
द्रुमविशेषे च पुमान्, हरितकेऽस्त्रियाम्' इति विश्वः (मे-
दिनी) ॥ (१) ॥*॥ हरितो वर्णोऽस्यास्ति । अर्शआ-
द्यच् (५।२।१२७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । ह-
रति, ह्रियते वा । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'हृ-
श्याभ्यामितन्' (उ० ३।९३) । कन् (ज्ञा० ५।४।५) ॥
(२) ॥*॥ शीक्यते शीकते । 'शीकृ सेचने' (भ्वा०
आ० से०) बाहुलकाद् रगृह्स्वौ गश्च । शिनोति । 'शिञ्
निशाने' (स्वा० उ० अ०) 'जञ्वाद्यश्च' (उ० ४।
१०२) इति साधुः, इति वा । 'शिशुर्ना शाकमात्रे च
शोभाञ्जनमहीरुहे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'वास्तुकादेः शाकस्य' ॥

अस्य तु नालिका ॥३४॥**कडम्बश्च कलम्बश्च**

अस्येति ॥ कडति 'कड मदे' (भ्वा० प० से०) ।

'कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्' (उ० ४।८२) ॥ (१) ॥*॥
डलयोरैक्यम् । केन लम्बते वा । 'लवि अवसंसने'
(भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कलम्बी
शाकभेदे, स्यात्कडम्बशरयोः पुमान्' (इति मेदिनी) ।
(कलम्बः सायके नीपे नालीशाके कलम्ब्यपि' इति
विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शाकनालस्य' । (—त्रीणि—
इति मुकुटः) ॥

वेसवार उपस्करः ।

वेसेति ॥ वेसनम् 'विस प्रेरणे' (दि० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । वेसं प्रेरणं वारयति वृणोति वा ।
'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥
(१) ॥*॥ उपस्करोति व्यञ्जनेन समवेति । कृञः (तु०
उ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'सैमवाये च' (६।१।
१३८) (इति सुट्) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संस्कारार्थे दीय-
मानस्य हिङ्गवादेः'—हिङ्गुजीरकहरिद्राधान्याकशुण्ठी-
सर्षपादेः—इति मुकुटः । 'चित्रकं पिप्पलीमूलं पिप्पलीच-
व्यानागरम् । धान्याकं रजनीश्वेततण्डुलाश्च समांशकाः । वे-
सवार इति ख्यातः शाकादिषु नियोजयेत्' इत्यात्रेयसं-
हिता ।—विंशतिः पलानि हरिद्रायाः, दश पलानि धा-
न्याकस्य, पञ्च पलानि शुद्धजीरकस्य, पलसार्धद्वयं मेथि-
कायाः, एतच्चतुष्टयं भर्जितमेव ग्राह्यम् । त्रीणि पलानि
मरीचस्य, अर्धपलं रामठस्य, एतत्सर्वमेकत्र संयोज्य सं-
मर्दितं 'वेसवार' इत्युच्यते—इत्यन्ये ॥

तिन्तिडीकं च चुक्रं च वृक्षाम्लम्

तीति ॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्रिभावे' (दि० प०
से०) । 'अनी(ली)कादयश्च' (उ० ४।२५) इति साधु
॥ (१) ॥*॥ चकति(ते) 'चक तुष्टौ प्रतीघाते च'
(भ्वा० आ० से०) । 'चकिरम्योरुच्चोपधायाः' (उ० २।
१४) इति रक् । 'चुक्रं वृक्षाम्ले चाङ्गेर्या स्त्री पुंस्यम्लेऽम्ल-
वेतसे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वृक्षसाम्लम्
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तिन्तिडीकस्याम्लभेदस्य' 'चूका'
इति ख्यातस्य ।—वल्लीविशेषस्य—इत्यन्ये ॥

१—अत एव 'नाला न ना पञ्चदण्डे नाली शाककडम्बके'
इति मेदिन्यां नालीशब्दस्य कडम्बवाचकता दृश्यते ॥

२—सिद्धान्तकौमुद्यां तु पूर्वसूत्रे 'उप' ग्रहणमकृत्योत्तरसूत्रे
'चात्प्राशुक्तयोरर्थयोः' इत्युक्तम् । तस्मात् 'उपात्' (६।१।१३९)
इति सूत्रेण समवायेऽपि सुट् ॥

अथ वेल्जम् ॥३५॥

मरीचं कोलकं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम् ।

अथेति ॥ वेल्जम् । 'वेल्ज चलने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । वेल्जं जायते । 'जनी' (दि० आ० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । 'अन्येष्वपि—' (३।२।१०१) इति डः ॥ (१) ॥*॥ त्रियते विषमनेन । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । बाहुलकादीचः ॥*॥ मरिचम्) ह्रस्वमध्यमपि ॥ (२) ॥*॥ कोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । 'कृञादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) । ण्वुल् (३।१।१३३ वा०) ॥ (३) ॥*॥ कर्षति ॥ 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० से०) 'कृषेर्वर्णे' (उ० ३।४) इति नक् । 'कृष्णः सत्यवतीपुत्रे वायसे केशवेऽर्जुने । कृष्णा स्याद्रौपदीनीलीकणाद्राक्षसु योषिति । मेचके वाच्यलिङ्गः स्यात् क्लीबे मरिचलोहयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ ऊषति । 'ऊष दाहे' 'रुजायाम्' । (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।१।११३) । 'ऊषणं मरिचे क्लीबं कणायामूषणा स्मृता' (इति मेदिनी) ॥*॥ (उषणम् इति) ह्रस्वपाठे । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ॥ (५) ॥*॥ धर्मपत्तने जातम् । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'मरीचस्य' ॥

जीरको जरणोऽजाजी कणा

जीति ॥ जवति । 'जुः सौत्रः । 'जोरी च' (उ० २।२३) इति रक् । जिनाति वा । 'ज्या वयोहानौ' (क्या० प० अ०) 'ज्यश्च' इति रक् । 'संज्ञायाम्—' (५।३।७५) । इति कन् ॥ (१) ॥*॥ जरयति । 'जृष् वयोहानौ' (दि० प० से०) । नन्दादिल्युः (३।१।१३४) । 'जरणं हिङ्गुनि स्मृतम् । जरणो जीरकेऽपि स्यात्कृष्णे सौवर्चलेऽपि च' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ अजमजति । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) (ङीप् ४।१।१५) । 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति वी न ॥ (३) ॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कणा जीरककुम्भीरमक्षिकापिप्पलीषु च । कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि जीरकस्य' ॥

कृष्णे तु जीरके ॥ ३६ ॥

सुषवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोपकुञ्चिका ।

क्रिति ॥ सुषवणम् । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'उपसर्गात्सुनोति—' (८।३।६५) इति षत्वम् । सोऽस्त्यस्याः । पिप्पल्यादिः (ग० ४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ कारं वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा कारणम् । 'कृञ् हिंसायाम्' (क्या० उ० से०) । ण्यन्तः । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । कारमवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) । ङीप् (४।१।१५) संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । यत्तु—कारोरियम्—इति मुकुटः । तन्न । वृद्धत्वाच्छस्य (४।३।११४) प्रसङ्गात् । यदपि—कस्य वायोरारवोऽस्याम्—इति । तदपि न । व्यधिकरणबहुव्रीहिप्रसङ्गात् । 'कारवी मथुरादीप्यत्वक्पत्रीकृष्णजीरके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (चु० प० से०) । 'प्रथि-अदिभ्रस्त्वां संप्रसारणम्—' (उ० १।२८) इति कुः । 'घोतो गुणवचनात्' (४।१।४४) इति ङीप् । 'पृथ्वी भूमौ महत्यां च त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरके' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ 'पृथुः स्यान्महति त्रिषु । त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरेऽस्त्री पुमानशौ नृपान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ कालो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (५) ॥*॥ उपकुञ्चति । 'कुञ्च कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'कृष्णवर्णे जीरके' ॥

आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यात्

आर्द्रेति ॥ आर्द्रायां जातम् । 'पूर्वाह्नापराह्णार्द्रा—' (४।३।२८) इति वुन् । आर्द्रयति जिह्वाम् । कुन् (उ० २।३२) वा । आर्द्रसंज्ञकं वा । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । अर्दति कफं वा । 'अर्द हिंसायाम्' (चु० उ० से०) । 'अर्देर्दीर्घश्च' (उ० २।१८) इति रक् ॥ (१) ॥*॥ शृङ्गमिव वेरं शरीरमस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आर्द्रकस्य' ॥

अथ छत्रा वितुन्नकम् ॥३७॥

कुस्तुम्बरु च धान्याकम्

अथेति ॥ छत्रमस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । टाप् (४।१।४) । छत्रं स्यादातपत्राणे छत्रा मधुरिकौषधौ । धान्याके च शिलीग्रे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ विगतं तुन्नं दुःखमस्मात् । कप् (५।४।१५४) ।

यत्तु—वितुदति मन्दाग्रिम्—इति स्वामी । तन्न । सकर्म-
कात् कर्तरि वर्तमाने कस्याभावात् । 'वितुद्यते मक्ष्यार्थम्'
इति वा । तुदेः कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । कन् (ज्ञापि०
५।४।५) । 'वितुन्नकं तु धान्याके श्वाटामलमयूरके' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कुत्सितं तुम्बति । 'तुवि
अर्दने' (भ्वा० प० से०) बाहुलकात् 'कुस्तुम्बुरुणि
जातिः' (६।१।१४३) इति निर्देशाद्वा उरुः, सुट् ॥
॥*॥ धन्यते मक्ष्यार्थिभिः । 'धन शब्दे' (जु० प० से०) ।
'पिनाकाद्यश्च' (उ० ४।१५) इति साधु । स्वामी तु—
धान्यमकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०)
अण् (३।२।१)—(इत्याह) ॥*॥ ह्रस्वादिः—इति सु-
कुटः । 'धान्याकं धान्यकं धान्यं कुस्तुम्बुरु धनीयकम्'
इति रभसः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'धान्याकस्य' ॥

अथ शुण्ठी महौषधम् ।

स्त्रीनपुंसकयोर्विभ्वं नागरं विश्वभेषजम् ॥३८॥

अथेति ॥ शुण्ठति कफम् । 'शुण्ठि प्रतिघाते' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।३४) । गौरादिः (४।१।४१)
॥*॥ इनि (उ० ८।१।१८) तु ह्रस्वान्तोऽपि । 'सधन्या-
शुण्ठिसैन्धवम्' इति वैद्यकम् । इत्थं च गौरादित्वं न क-
ल्प्यम् । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति सिद्धेः ॥
(१) ॥*॥ महच्च तदौषधं च । 'महौषधं तु शुण्ठ्यां
स्याद्विषायां लशुनेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) 'अशु-
प्रुषि—' (उ० १।१५१) इत्यादिना कुन् । 'विभ्वं कृत्स्ने
च भुवने, विश्वे देवेषु, नागरे । विश्वाप्यतिविषायां
स्यात्' इति विश्वः । (विश्वा) त्वतिविषायां स्त्री, जगति
स्यान्नपुंसकम् । न ना शुण्ठ्यां पुंसि देवप्रभेदे त्वखिले त्रिषु
इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ नगरे भवम् । 'तत्र भवः'
(४।३।५३) इत्यण् । 'नागरं मुस्तके शुण्ठ्यां विदग्धे न-
गरोद्भवे' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ विश्वस्य दोषस्य
भेषजम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शुण्ठ्याः' ॥

आरनालकसौवीरकुल्माषाभिषुतानि च ।

अवन्तिसोमधान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्जिके ३९

आरेति ॥ आर्हति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
अच् (३।१।३४) नलति । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०)
'ज्वलति—' (३।१।१४०) इति णः । आरो नालोऽस्य ।
'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥ (१) ॥*॥
सुवीरेषु भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सौ-

वीरं काञ्जिके स्रोतोञ्जने च बदरीफले । ना तु नीवृति'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने'
(भ्वा० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) कुल् अर्धस्विन्नो
माषोऽस्मिन् । कुल् बन्धुमाषोऽस्य वा । 'कूलमाषं स्यात्तु
काञ्जिके । कुल्माषोऽर्धस्विन्नधान्ये+र्यवके चणकेऽपि च—'
इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ अभिषूयते स्म । 'षुञ् अ-
भिषवे' (स्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'उपसर्गात्'
(८।३।६५) इति षत्वम् ॥*॥ कुल्माषैर्यवादिभिर्ध-
स्विन्नैरभिषूयते स्म । (कुल्माषाभिषुतम्) इत्येकं नाम—
इति स्वामी ॥ (४) ॥*॥ सूयते स्म, इति । 'षुञ्'
(स्वा० उ० अ०) । मन् (उ० १।१४०) । अवन्तिषु
अभिषुतं सोमम् । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥
(५) ॥*॥ धान्याभिषुतमम्लम् । पूर्ववत् ॥ (६) ॥*॥
कुत्सितं जलम् । पृषोदरादिः (६।१।१०९) ॥ (७) ॥*॥
'अञ्च व्यक्त्यादौ' (र० प० से०) । 'संज्ञायाम्' (३।३।
१०९) इति भावे ण्वुल् । 'धात्वर्थनिर्देशे' (वा० ३।३।
१०८) वा । के अञ्जिकास्य ॥*॥ 'काञ्जिके' इति पाठे
काञ्चयति । 'कचि काचि दीप्तिबन्धनयोः' (भ्वा० आ०
से०) । ण्यन्तः । इन् (उ० ४।१।१८) । संज्ञायां कन्
(५।३।७५) 'काञ्जिकं काञ्जिकं वीरं कुल्माषाभिषुतं
तथा । अवन्तिसोमं धान्याम्लमारनालं महारसम् ।
सौवीरं च सुवीराम्लं तथा शुक्लं तुषोदकम्' इति धन्व-
न्तरिः ॥ (८) ॥*॥ अथौ 'काञ्जिकस्य' ॥

सहस्रवेधि जतुकं बाल्हीकं हिङ्गु रामठम् ।

सेति ॥ सहस्रं वेधितुं शीलमस्य । 'विध विधाने'
(तु० प० से०) । 'सुप्यजातौ' (३।२।७८) इति णिनिः
॥ (१) ॥*॥ जत्विव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६)
इति कन् 'जतुकाजिनपत्रायां जतुकं हिङ्गुलाक्षयोः' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ बल्हीकेषु भवम् । 'तत्र भवः'
(४।३।५३) इत्यण् । ह्रस्वमध्यमपि । '(अथ) बाल्हीकः ।
देशभेदेऽश्वभेदे च बाल्हीकं हिङ्गु कुङ्कुमम् । (बाल्हीक-
वत्)' (इति हैमः) ॥ (३) ॥*॥ हिनोति । 'हि गतौ
वृद्धौ च' (स्वा० प० अ०) । हिंसं गच्छति वा । मृग-
यादिः (उ० १।३७) (४) ॥*॥ रामठदेशोद्भवत्वा-
दुपचारः । रमन्तेऽनेन वा । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा०
आ० अ०) । 'रमेर्दृष्टिश्च' (उ० १।१०१) इत्यठः ।

१—इदं तु हैमपुस्तके विश्वमेदिन्योश्च एतदर्थनिर्देशस्यानुप-
लम्भेन प्रमादलिखितम् ॥

—रमयति । बाहुलकादठः—इति सुकुटश्चिन्त्यः । ‘रमे-
वृद्धिश्च’ इति सूत्रस्य सत्वात् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘हिङ्गुवृ-
क्षस्य निर्यासे’ ॥

तत्पत्री कारवी पृथ्वी वाष्पिका कवरी पृथुः ४०

तेति ॥ तस्य हिङ्गुतरोः पत्री ॥*॥ ‘त्वक्पत्री’ इति
च पाठः । ‘तत्पत्री’ त्वचमाख्यातं त्वक्पत्री कारवीति
च’ (इति रुद्रः) । ‘त्वक्पत्रं तु वराङ्गके । त्वक्पत्रीति
च कारव्याम्’ इति हैमः (विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ कारं
वाति । ‘वा गतिगन्धनयोः’ (अ० प० अ०) । आतो-
नुप— (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥
(२) ॥*॥ प्रथते । ‘प्रथ प्रख्याने’ (उ० उ० से०) ।
‘प्रथिभ्रदिभ्रजां संप्रसारणम्’ (उ० १।२८) इति कुः ।
‘वोतो गुणवचनात्’ (४।१।४४) इति वा ङीष् । ‘पृथ्वी
भूमौ महत्यां च त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरके’ इति विश्वः (मे-
दिनी) ॥ (३) ॥*॥ ‘पृथुः स्यान्महति त्रिषु । त्वक्प-
त्र्यां कृष्णजीरेऽस्त्री पुमान्मौ नृपान्तरे’ (इति मेदिनी) ॥
(६) ॥*॥ बाष्पमिव । ‘इवे प्रतिकृतौ’ (५।३।९६) इति
कन् । टाप् (४।१।४) ॥*॥ ‘वाष्पिका’ इति पाठे पृषो-
दरादिः (६।३।१०९) ॥ (४) ॥*॥ ‘जानपद—’ (४।१।
४२) इति ङीषि कवरी केशानां संनिवेशविशेषः । सैव
॥*॥ ‘कर्वरी’ इति च पाठभेदः—इति स्वामी ॥ (५)
॥*॥ पञ्च (षट्) ‘हिङ्गुतरोः पत्र्याम्’ ॥

निशाहा काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी ।

नीति ॥ निशा आहा यस्याः । निशापदेन तत्पर्याया
लक्ष्यन्ते ॥ (१) ॥*॥ काञ्चतेऽनया । ‘काचि दीप्त्यादौ’
(भ्वा० आ० से०) । ‘—करणा—’ (३।३।११७) इति
ल्युट् । ‘टिड्ढा—’ (४।१।१५) इति ङीष् । ‘काञ्चनः का-
ञ्चनारे स्याच्चम्पके नागकेसरे । उदुम्बरे च धत्तूरे, हरिद्रायां
तु काञ्चनी । क्लीबेऽञ्जकेसरे हेमि’ इति विश्वः (मेदिनी)
॥ (२) ॥*॥ पीयते स्म । ‘पीड् पाने’ (दि० आ० अ०) ॥
‘पा पाने’ (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि क्तः (३।२।
१०२) । ‘घुमास्था—’ (६।४।६६) इतीत्वम् । ‘पीतो व-
र्णनिपीतयोः । पीता हरिद्रा’ इति हैमः ॥ (३) ॥*॥
हरिं वर्णं द्राति । ‘द्रा कुत्सायां गतौ’ (अ० प० अ०) ।
‘आतोऽनुप—’ (३।२।३) इति कः । हरिभिर्द्रूयते वा ।
हरितं द्रवति वा । ‘द्रु गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘अ-
न्येभ्योऽपि—’ (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (४) ॥*॥

वरश्चासौ वर्णश्च । सोऽस्त्यस्याः । ‘अतः—’ (५।२।११५)
इतीति ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘हरिद्रायाः’ ॥

सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वसिरं च तत् ॥४१॥

सेति ॥ समुद्रे भवम् । ‘तत्र भवः’ (४।३।५३) इ-
त्यण् । ‘सामुद्रं लवणान्तरे । लक्षणे च शरीरस्य’ इति हैमः
॥*॥ लुनाति । ‘लून् छेदने’ (क्र्या० उ० से०) । नन्वा-
दित्वात् (३।१।१३४) ल्युः । ‘लवणालुक्’ (४।४।२४)
इति निपातनाणत्वम् । ‘लवणं सैन्धवादौ ना सिन्धुरक्षो-
भिदो रसे । तद्युक्ते वाच्यलिङ्गः स्यान्नदीभेदद्विषोः स्त्रि-
याम्’ (इति मेदिनी) ॥*॥ अक्ष्ण ई । अक्षीं वाति, वा-
यति, वा । ‘वा गत्यादौ’ (अ० प० अ०) । ‘ओ वै शो-
षणे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘आतोऽनुप—’ (३।२।३) इति
कः । ‘अक्षीवं वशिरे, शिप्रौ ना, मत्ते पुनरन्यवत्’ इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वसनम् । ‘वसु स्तम्भे’
(दि० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । वसिं राति ‘रा
दाने’ (अ० प० अ०) । ‘आतोऽनुप—’ (३।२।३) इति
कः ॥*॥ ‘वश कान्तौ’ (अ० प० से०) । इन् (उ० ४।
१।१८) । वशिं राति । ‘वशिरः पुमान् । किणिहीहस्ति-
पिप्ल्योः क्लीबेऽब्धिलवणे स्मृतः’ (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘लवणस्य’ ॥

सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थं च सिन्धुजे ।

सैन्धेति ॥ सिन्धुषु भवः । ‘कच्छादिभ्यश्च’ (४।३।
१३३) इत्यण् । ‘सैन्धवस्तु सिन्धुदेशोद्भवे हये । माणि-
मन्थेऽपि’ इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ शीतं च तच्छिवं
च ‘अथ शीतशिवं क्लीबं शैलेयमणिमन्थयोः । पुंसि स-
कुफलावृक्षे तथा मधुरिकौषधौ’ (इति मेदिनी) ॥*॥
शितं शुभ्रम् । शितं च तच्छिवं च । (सितशिवम्)—
इति सुकुटः ॥ (२) ॥*॥ मणिबन्धाख्यपर्वते भवम् ।
‘तत्र भवः’ (४।३।५३) इत्यण् ॥*॥—मणिमन्थपर्वते
भवम् । (माणिबन्धम्)—इति तु स्वामी ॥ (१) ॥*॥
सिन्धुषु जातम् । ‘सप्तम्यां जनेर्डः’ (३।२।९७) ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि ‘सिन्धुजे लवणे’ ॥

रौमकं वसुकम्

रौमेति ॥ रुमायां भवम् । अण् (४।३।५३) । ‘सं-
ज्ञायां कन्’ (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ वसु कायति ।

१—हैमपुस्तके सटीकेऽपि ‘सैन्धवः सिन्धुदेशजे । सिन्धूथे
स्यात्’ इत्येव पाठ उपलभ्यते ॥

‘कै शब्दे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । वस्वेव । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् वा । वस्वस्त्यस्मिन् । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) ठन् वा । ‘इसुसु-’ (७।३।५१) इति कः । ‘वसुकं रौमके, पुंसि शिवमल्लघर्कपर्णयोः’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ ‘वस्त-कम्’ इति पाठे वस्त इव । ‘इवे प्रतिकृतौ’ (५।३।९६) इति कन् । अजगन्धित्वात् । ‘रौमके वस्तकं वसु’ इति नाममाला ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘शाम्भरलवणस्य’ ‘सांभरी’ इति ख्यातस्य ॥

पाक्यं विडं च कृतके द्वयम् ॥४२॥

पेति ॥ पच्यते । ‘ऋहलोर्ण्यत्’ (३।१।१२४) । ‘चजोः-’ (७।३।५२) इति कुत्वम् । पाके साधुः, इति वा । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ विडति । ‘विड भेदने’ (तु० प० से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘कृतके लवणे’ ‘खारी’ इति ख्यातस्य ॥

सौवर्चलेऽक्षरुचके

साविति ॥ सुष्ठु वर्च्यते दीप्यते । ‘वर्च दीप्तौ’ (भ्वा० आ० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । प्र-ज्ञाद्यण् (५।४।३८) । ‘अथ सौवर्चलं सर्जक्षारे च लवणान्तरे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अक्षति । ‘अक्ष् व्याप्तौ’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘अक्षो रथस्यावयवे व्यवहारे विभीतके । पाशके शकटे कर्षे ज्ञाने चात्मनि रावणौ । अक्षं सौवर्चले तुस्थे हृषीके’ इति हेम-चन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ रोचते । ‘रुच दीप्तौ’ (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) । ‘रुचको बीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्यश्वाभरणमालयोः । सौवर्चलेऽपि मङ्गल्यद्रव्येऽपि कटकेऽपि च’ इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘मधुरलवणस्य’ ‘सौचर’ इति ख्यातस्य ॥

तिलकं तत्र मेचके ।

तीति ॥ तिलति । ‘तिल स्नेहने’ (तु० प० से०) । तेलति । ‘तिल गतौ’ (भ्वा० प० से०) वा । कुन् (उ० २।३२) । ‘तिलको द्रुमरोगाश्रमेऽपि तिलकालके । क्लीबं सौवर्चल्लोमोर्न स्त्रियां तु विशेषके’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं तस्मिन् ‘(सौवर्चले) कृष्णवर्णे’ ॥

मत्स्यण्डी फाणितं खण्डविकारे

मेति ॥ मदं मुदं वा सन्दते । ‘स्यन्दू प्रसवणे’

(भ्वा० आ० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । ‘टिड्ढ-’ (४।१।१५) इति ङीप् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ फाण्यते (स्त्र) । ‘फण गतौ’ (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ खण्डो विकारोऽस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘फाणितस्य’ ‘राव’ इति ख्यातस्य ।—शुभ्रखण्डगुटिकायाः क्रमेणैकै-कम् इति सुकुटः ॥

शर्करा सिता ॥४३॥

शेति ॥ शृणाति पित्तम् । ‘शृ हिंसायाम्’ (त्र्या० प० से०) । ‘श्रः करन्’ (उ० ४।३) । ‘शर्करा खण्ड-विकृतौ कर्परांशे रुगन्तरे । उपलायां शर्करायुक्तदेशे शकले-ऽपि च’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ सिनोति । ‘षिञ् बन्धने’ (स्वा० उ० अ०) । ‘अञ्जिघृसिभ्यः क्तः’ (उ० ३।८९) । शुक्लवर्णत्वाद्वा सिता । ‘सितमवसिते च बद्धे धवले त्रिषु । शर्करायां स्त्री’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘शर्करायाः’ ‘मिश्री’ इति ख्यातायाः ॥

कूर्चिका क्षीरविकृतिः स्यात्

किति ॥ कूर्चति । ‘कूर्च विकारे’ (भ्वादेराकृतिगण-त्वाद्धोध्यः । संज्ञायां ण्वुल् (३।३।१०९) । कूर्चो मस्त्वादि-रस्त्यस्या वा । ‘अतः-’ (५।२।११५) इति ठन् । ‘दध्ना सह पयः पक्वं यत्तस्यादधिकूर्चिका । तन्नेण पक्वं यत् क्षीरं सा भवेत्तत्कूर्चिका’ । ‘कूर्चिका सूचिकायां च तूलि-कायां च कुञ्जले । कपाटाकुटिके (टोद्रेदने) क्षीरविकृता-वपि योषिति’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षीरस्य वि-कृतिः ॥ (२) ॥*॥ (‘उभे क्षीरस्य विकृती किलाटी कूर्चिका तथा’ इति हैमनाममाला) ॥*॥ द्वे ‘किलाटि-कायाः’ ‘मावा’ इति ख्यातायाः ॥

रसाला तु मार्जिता ।

रेति ॥ रसानालाति । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) ॥ (वा० ३।२।५) ॥ (१) ॥*॥ मार्ज्यते स्त्र । ‘मृज् शौचालंकारयोः’ (चु० उ० से०) । चुरादिः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ ‘अर्धाढकः सुचिरपशुषितस्य दध्नः खण्डस्य षोडश पलानि शशिप्रभस्य । सर्पिः पलं मधु पलं मरिचं द्विकर्षं शुण्ठ्याः पलार्धमपि चार्धपलं च-तुर्णाम् । सूक्ष्मे पटे ललनया मृदुपाणिघृष्टा कर्पूरधूलिसुरभी-कृतपात्रसंस्था । एषा वृकोदरकृता सरसा रसाला यास्वा-दिता भगवता मधुसूदनेन’ इति सूदशास्त्रम् । (‘रसालायां

तु मार्षितः । 'शिखरिणी' इति हैमनाममाला) ॥*॥ द्वे
'दधिमधुशर्करामरीचार्द्रादिभिः कृतस्य लेह्यस्य'
'शिखरिण' इति ख्यातायाः ॥

स्यात्तेयनं तु निष्ठानम्

स्येति ॥ तिम्यतेऽनेन । 'तिम आर्द्राभावे' (दि० प०
से०) । 'करणे ल्युट्' (३।३।१७) । 'तेमनं व्यञ्जने ह्रस्वे
तेमनी चुलिमिद्यपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ नि-
ष्टीयतेऽत्र । 'छा गतिनिवृत्तौ' (स्वा० प० अ०) । ल्युट्
(३।३।१७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यञ्जनस्य' ॥

त्रिलिङ्गा वासितावधेः ॥४४॥

त्रीति ॥ वासितपर्यन्ताः ॥

शूलाकृतं भट्टिञ् च शूलयम्

शिवति ॥ शूलेन कृतम् । 'शूलात्पाके' (५।४।६५)
इति डाच् ॥ (१) ॥*॥ भटति । 'भट भृत्तौ' (स्वा०
प० से०) । 'अशिन्नादिभ्य इत्रोत्रौ' (उ० ४।१७३)
इतीत्रः ।—ग्रहादित्वादित्रच्—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ।
भट्यते स वा ॥ (२) ॥*॥ शूले संस्कृतम् । 'शूलोखा-
द्यत्' (४।२।३७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लोहशलाकया
पकमांसस्य' ॥

उख्यं तु पैठरम् ।

उख्येति ॥ उखायां संस्कृतम् । यत् (४।२।१७) ॥
(१) ॥*॥ पिठरे संस्कृतं 'संस्कृतं भक्षाः' यत् (४।२।१६) ॥
इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्थालीसंस्कृतस्यान्नादेः' ॥

प्रणीतमुपसंपन्नम्

प्रेति ॥ प्रणीयते स । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ।
'प्रणीतमुपसंपन्ने कृते क्षिप्ते प्रवेशिते । संस्कृताद्यौ च' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ उपसंपद्यते स । 'पद् गतौ' (दि०
आ० अ०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'उप-
संपन्नमुद्दिष्टं निहते च सुसंस्कृते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'पाकेन संस्कृतस्य व्यञ्जनादेः' ॥

प्रयस्तं स्यात्सुसंस्कृतम् ॥४५॥

प्रेति ॥ प्रयस्यते स । 'यसु प्रयत्ने' (दि० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ सुष्टु संस्क्रियते स ।
क्तः (३।२।१०२) । 'संपरिम्याम्—' (६।१।१३७) इति
सुट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्रव्यान्तरसंस्कृतस्य पक्वस्य' ॥

स्यात्पिच्छलं तु विजिलम्

स्येति ॥ पिच्छोऽस्यास्ति । पिच्छादित्वात् (५।२।
१००) इलच् । 'पिच्छा तु शाल्मलीवेष्टे मण्डे चाश्वप-

दामये । (पङ्क्तौ पूगच्छटाकोशमोचानिजयुतेषु च । पिच्छः
पुच्छे) इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ विजनम् । 'ओविजी
भयचलनयोः' (तु० आ० से०) । 'इगुपधात् कित्'
(उ० ४।१२०) इतीन् । विजिं लाति । 'ला दाने' (अ०
प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'मण्डयुक्तभक्तजलयुक्तव्यञ्जनयोः' ॥

संमृष्टं शोधितं समे ।

सेति ॥ संमृज्यते स्म । 'मृजू शुद्धौ' (अ० प० से०) ।
कर्मणि क्तः (३।५।१०२) ॥ (१) ॥*॥ शोध्यते स्म ।
'शुध शुद्धौ' (दि० प० अ०) । ण्यन्तात् कर्मणि क्तः (३।
२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'केशकीटाद्यपनयेन शो-
धितस्यान्नादेः' ॥

चिक्रणं मसृणं स्निग्धम्

चीति ॥ चिक्रनम् । 'चिक्र गतौ' () । संप-
दादिक्किप् (वा० ३।३।१०८) । चिक्रं कणति । 'कण
शब्दे' (स्वा० प० से०) । मूलविमुजादिकः (वा० ३।
२।५) । यद्वा चिक्रनम् । घञ् (३।३।१८) । चिक्रस्य
अणम् । 'अण शब्दे' (स्वा० प० से०) । अच् ३।१।
१३४) शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ।—चिन्त्यते ।
'चित्ती संज्ञाने' (स्वा० प० से०) । 'चित्तेः कणः कश्च'
(उ० ४।१७६) इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥*॥
मस्यति । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । बाहुलका-
दणः । यद्वा मसृणोति । 'ऋणु गतौ' (त० उ० से०) ।
'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।
३।१०९) । 'मसृणोऽर्कशे स्निग्धे त्रिषु मायां तु
योषिति' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ स्निह्यति
स्म । 'स्निह प्रीतौ' (दि० प० से०) । 'गत्यर्था—'
(३।४।७२) इति कः । 'वा द्रुह—' (८।२।३३) इति घः ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'स्निग्धस्य' ॥

तुल्ये भावितवासिते ॥४६॥

त्विति ॥ भाव्यते स्म 'सुबोऽवकल्कने' इति चुरादि-
ण्यन्तात् क्तः (३।२।१०२) । 'भावितं वासिते प्राप्ते' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वास्यते स्म । 'वास उप-
सेवायाम्' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वा-
सिता करिणीनार्योर्वासितं भाविते रुते' (इति मेदिनी ।

१—इदं तु सिद्धान्तकौमुद्यामेतज्जनकेनापि 'चित्तेः कणः
कश्च' (उ० ४।१७६) । बाहुलकादणः । 'चिक्रणं मसृणं स्नि-
ग्धम्' इत्यस्योपन्यस्तत्वेन तदस्मरणमूलकम् ॥

‘अथ वासितम् । वस्त्रच्छन्ने ज्ञानमात्रे भावितेऽप्यथ वा-
सिता । स्त्रीकरण्योः’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘आ-
हितहिङ्गवादिगन्धस्य व्यञ्जनादेः’ ॥

आपकं पौलिरभ्यूषः

आपेति ॥ ईषत्पकम् । ‘आडीषदर्थे’ (वा० २।२।
१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ पोलति । ‘पुल महत्वे’
(भ्वा० प० से०) । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः ।
भावे घञ् (३।३।१८) वा । पोलेन निर्वृत्तः । सुतंगमा-
दित्वात् (४।२।८०) इन् । अभ्यूषसाहचर्यात्पुंसि ॥ (२)
॥*॥ अभ्यूषति । अभ्यूषते वा । ‘ऊष रुजायाम्’ (भ्वा०
प० से०) । ‘इगुपध-’ (३।२।१३५) इति कः । घञ्
(३।३।१८) वा ॥*॥ ‘तोष्मं हरितो यवोऽभ्यूषः’ इति
बोपालितात् ह्रस्वादिः (स्वमध्यः) अपि । तत्र ‘उष दाहे’
(भ्वा० प० से०) इति धातुर्वोधः ॥*॥ अस्मादेवाचि
(३।१।१३४) ‘अभ्योषः’ अपि, इत्येके ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि ‘हरितयवादेर्भर्जितस्य’ ॥

लाजाः पुंभूम्नि चाक्षताः ।

लेति ॥ लज्यन्ते । ‘लज भर्जने’ (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१९) पुंसि बहुत्वे । ‘लाजः सादारतण्डुले ।
नपुंसकमुशीरेऽथ स्त्रियां पुंभूम्नि चाक्षते’ (इति मेदिनी)
॥ (१) ॥*॥ क्षणनम् । ‘क्षणु हिंसायाम्’ (त० उ०
से०) । ‘नपुंसके भावे क्तः’ (३।३।११४) । न क्षतं येषां
ते । चो भिन्नक्रमः । अक्षताश्च पुंभूम्नि, इत्यर्थः । सुकु-
टस्तु—‘अक्षतम्’ इति पठित्वा ‘क्षणु हिंसायाम्’ (तु०
उ० से०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । क्षतं खण्डि-
तम् । न क्षतमक्षतम् । इति विगृह्य । ते (लाजाः) नित्यपुं-
लिङ्गा नित्यबहुवचनान्ताश्च—इति व्याचर्यौ । ‘अक्षतं
न द्वयोः पण्डे लाजेषु, त्रिष्वहिसिते । यवेऽपि क्वचित्’
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘भृष्टव्रीह्यादेः’ ॥ के-
चित्तु—अखण्डतण्डुला अक्षताः—इत्याहुः ॥

पृथुकः स्याच्चिपिटकः

प्रिति ॥ प्रथते । ‘प्रथ प्रख्याने’ (जु० उ० से०) ।
‘पृथुकपाकाः—’ (उ० ५।५३) इति साधुः । ‘पृथुक-
श्चिपिटोऽर्भके’ इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ नासिकाया
नतम् । ‘इनचिपिटच्चिकचि च’ (५।२।३३) इति पिटच्,
नेश्चिरादेशः । चिपिटमिव । ‘संज्ञायां कन्’ (५।३।७५) ।
‘इवे—’ (५।३।९६) इति वा कन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘चिचडा’ इति ख्यातस्य ॥

धाना भृष्टयवे स्त्रियः ॥ ४७ ॥

धेति ॥ दधति । ‘डुधान्’ (जु० उ० से०) । ‘धापू-
वस्यज्यतिभ्यो नः’ (उ० ३।६) । बहुवचननिर्देशाद्भूमि ।
‘धाना भृष्टयवेऽङ्कुरे धान्याके चूर्णसक्तुषु’ इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ भृष्टश्चासौ यवश्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘भर्जित-
यवानाम्’ ॥

पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्

प्विति ॥ पवनम् । ‘पूञ् पवने’ (क्र्या० उ० से०)
संपदादिक्किप् (वा० ३।३।१०८) पुवं पाति, पिबति, वा ।
‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । सुकुटस्तु—पुनाति ।
पूपः । ‘नीपादयश्च’ इति पः कित्—इति । तन्न । ता-
दृशसूत्रस्यापाणिनीयत्वात् ॥ (१) ॥*॥ न पूयते । ‘पूयी
विशरणे’ (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् पः । वलि
लोपः (६।१।६६) यद्वा अपुवं पाति पिबति वा ॥
(२) ॥*॥ पिष्टस्य विकारः । ‘संज्ञायाम्’ (४।३।१४७)
इति कन् । पिष्टको घृतपूपादौ नेत्ररोगान्तरेऽपि च’ इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रिणि अपूपस्य ॥

करम्भो दधिसक्तवः ।

केति ॥ केन जलेन रम्यते मिश्रीक्रियते । केन वायुना
वा नीयते । ‘रभिः’ (भ्वा० आ० अ०) अनेकार्थः ।
‘अकर्तरि च-’ (३।३।१९) इति घञ् । ‘रभेरशब्दिलोः’
(७।१।६३) इति नुम् ॥*॥ ‘करम्बः’ इति पाठे ।
केन जलेन रम्यते । ‘रवि शब्दे’ (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।३४) यद्वा किरति, कीर्यते, वा । ‘कृ
विक्षेपे’ (तु० प० से०) ‘कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्’ (उ०
४।८२) ॥ (१) ॥*॥ सचते । ‘षच समवाये’ (भ्वा०
उ० से०) । ‘सितनिगमि-’ (उ० १।६९) इत्यादिना
तुन् ॥*॥ ‘धानाचूर्णे तु सक्तवः’ इति नाममाला ।
दध्युपसिक्ताः सक्तवः । ‘अन्नेन व्यञ्जनम्’ (२।१।३४)
इति समासः । शाकपार्थिवादिः (२।१।७८) वा ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘दधिमिश्रसक्तुनः’ ॥

**भिस्ता स्त्री भक्तमन्योऽन्नमोदनोऽस्त्री सदीदिविः
॥ ४८ ॥**

भीति ॥ बभस्ति । ‘भस दीप्तौ’ (जु० प० से०) । वा-
हुलकात्सः । ‘बहुलं छन्दसि’ (७।४।७८) इतीत्वम् । ‘ब्रा-
ह्मणमिस्ता’ इति (६।४।१ सूत्रे) भाष्यप्रयोगालोकेऽपि ।
यद्वा भेदनम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । भिदं
स्यति । ‘षो अन्तकर्मणि’ (दि० प० अ०) । ‘आतो-

ऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'पृषोदरादिः' (६।३।१०९) । मुकुटस्तु—भ्यस्यते भक्ष्यते । 'भ्यस भये' (भ्वा० प० से०) भक्षणार्थः । 'भ्यसेः संप्रसारणं सश्च'—इत्याह । तदपाणिनीयम् ॥ (१) ॥*॥ भज्यते स्म । 'भज सेवा-याम्' (भ्वा० उ० अ०) कर्मणि क्तः । 'भक्तमन्त्रे त-त्परे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ अद्यते । 'अद भक्षणे' (अ० प० से०) । 'अदेर्नुम्धौ च' (उ० ४।२०६) इत्यनु । अन्धयति वा । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (चु० उ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (३) ॥*॥ अद्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'अन्नाणः' (४।४।८५) इति निपातनात् 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति वा न जग्धिः । 'अन्नं भक्ते च भुक्ते स्यात्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ उनत्ति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । 'उन्देर्नलोपश्च' (उ० २।७६) इति युच् । ऊर्दतेऽनेन वा । 'उर्द क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'ओदनं न स्त्रियां भक्ते बलायामोदनी स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) । दीदिविसहितोऽस्त्री, इत्यन्वयः ॥ (५) ॥*॥ दीव्यत्यनेन । 'दिवु क्रीडायाम्' (दि० प० से०) । 'दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्या-सस्य' (उ० ४।५५) इति किन् ।—'हव्यादयश्च' इति किन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ।—'सः' इति विशेषणा-त्पुंसि—इति स्वामी । 'दीदिविर्धिषणे पुंसि स्यादन्ने च तदस्त्रियाम्' इति विश्वः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'सिद्धान्नस्य' ॥

भिस्सटा दग्धिका

भीति ॥ भित्सां टीकते । 'टीक् गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'ङ्घापोः—' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ दह्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । कुत्सिता दग्धा । 'कुत्सिते' (५।३।७४) इति कन् ॥ (२) ॥*॥ 'दग्धौदनस्य' ॥

सर्वरसाग्रे मण्डमस्त्रियाम् ।

सेति ॥ रसश्चासावग्रश्च । रसस्याग्रः, इति वा । अग्रो रसः, इति । राजदन्तादिः (२।२।३१) वा । सर्वस्य रसाग्रः ॥ (१) ॥*॥ मण्डते, मण्ड्यते, वा । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा । मन्यते वा । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'अमन्ताडुः' (उ० १।११४) 'मण्डः पञ्चाङ्गुले शकभेदे क्लीबं तु मस्तुनि । आमलक्यां स्त्रियां मण्डाथास्त्रियां सा-

रपिच्छयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'म-ण्डकस्य' ॥

मासराचामनिस्त्रावा मण्डे भक्तसमुद्भवे ॥ ४९ ॥

मेति ॥ मास्यते । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । ण्यन्तः बाहुलकादरन् । मा श्रीः सरत्यत्र, इति वा । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥*॥ आचम्यते । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् । वृद्धिः (७।२।११६) ॥ (२) ॥*॥ निस्त्रायते । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१९) वा ॥*॥—'विस्त्रावः'—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ भक्तात्समुद्भवति ॥*॥ त्रीणि 'भक्तोद्भवमण्डस्य' ॥ यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा ।

येति ॥ यौति; यूयते वा । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'स्युवचिभ्योऽन्यूजागूजकुचः' (उ० ३।८१) इ-त्यागूच् ॥ (१) ॥*॥ उष्णैव । 'ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञा-याम्' (५।२।७१) इति कन् ॥ (२) ॥*॥ श्रायते स्म । 'श्रा पाके' (अ० प० अ०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । 'संयोगादेरातः' (८।२।४३) इति निष्ठानत्वम् ॥ (३) ॥*॥ विलिम्पति । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (४) ॥*॥ त-रणम् । तरः । 'तृ प्लवनादौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋदो-रप्' (३।३।५७) । तरं लाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'यवाग्वाः' 'लपसी' इति ख्यातायाः ॥

गव्यं त्रिषु गवां सर्वम्

गेति ॥ गोरिदम् । 'गोपयसोर्यत्' (४।३।१६०) । 'वान्तो यि प्रत्यये' (६।१।७९) । 'गव्यं नपुंसकं ज्यायां रागद्रव्येऽप्यथ स्त्रियाम् । गोसमूहे त्रिलिङ्गं तु गोदुग्धादौ च गोहिते' इति (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सर्वं भवविकाराव-यवादि ॥*॥ एकम् 'गोरसस्य' ॥

गोविट् गोमयमस्त्रियाम् ॥ ५० ॥

गविति ॥ गोर्विट् ॥ (१) ॥*॥ गोः पुरीषम् । 'गोश्च पुरीषे' (४।३।१४५) इति मयट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गो-मयस्य' ॥

तत्तु शुष्कं करीषोऽस्त्री

तेति ॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कृतृ

भ्यामीषन्' (उ० ४।२६) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शुष्कगो-
मयस्य' ॥

दुग्धं क्षीरं पयः समम् ।

द्विति ॥ दुह्यते स्म । कः (३।२।१०२) । 'दुग्धं
क्षीरे पूरिते च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ क्षयणम् ।
'क्षीप् हिंसायाम्' (क्र्या० प० अ०) । संपदादिः (वा०
३।३।१०८) । क्षियमीरयति । 'ईर गतौ' (अ० आ०
से०) । प्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । घस्यते वा । 'घस्ल
अदने' (भ्वा० प० अ०) । 'घसेः किञ्च' (उ० ४।३४)
इतीरन् । 'गमहनजन-' (६।४।९८) इत्युपधालोपः ।
'खरि च' (८।४।५५, भा० ६१) इति चर्त्वम् । 'श-
सिवसि-' (८।३।६०) इति षत्वम् । 'क्षीरं पानीयदु-
ग्धयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पीयते । 'पीङ् पाने'
(दि० आ० अ०) । पयते वा । 'पय गतौ' (भ्वा० आ०
से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'पयः क्षीरे च नीरे च'
इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'दुग्धस्य' ॥

पयस्यमाज्यदध्यादि

पेति ॥ पयसो विकारः 'गोपयसोर्यत्' (४।३।१६०) ॥
(१) ॥*॥ आज्यं च दधि चादिर्यस्य । आदिना तक्रं
नवनीतं च ॥*॥ एकम् 'घृतदध्यादेः' ॥

द्रप्सं दधि घनेतरत् ॥५१॥

द्वेति ॥ तुप्यन्त्यनेन । 'तुप प्रीणने' (दि० प० अ०) ।
'अध्याद्यश्च' (उ० ४।११२) इति 'त्रप्सम्' इति निपातः—
इति मुकुटः । 'द्रप्सम्' इति स्वामी पठति । दप्यन्त्यनेन ।
'दप हर्षादौ' (दि० प० अ०) । 'अनुदात्तस्य च' (६।१।
५९) इत्यम् । बाहुलकात् सः ।—द्रप्सं द्राक् प्सानीयम्
—इति सर्वानन्दः । 'द्रप्सं दध्यघनं तथा' इति नाम-
माला ॥ (१) ॥*॥ घनात् कठिनादन्यत् ॥*॥ एकं
'शिथिलदध्नः' 'दगडा' इति ख्यातस्य । केचित्तु 'द्रप्स'
स्थाने सरं पठन्ति । सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'वाणद्रप्सौ सरौ' इति दुर्गात् ।
—उपरि प्लवमानम्—इति व्याचक्षते ॥

घृतमाज्यं हविः सर्पिः

त्रिति ॥ त्रियते । 'घृ सेके' (भ्वा० प० अ०) । 'अ-
ञ्जिघृसिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९) । 'घृतमाज्याम्बुदीप्तेषु'
इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ आऽज्यतेऽनेन । 'अञ्जु
वत्तयादौ' (रु० प० से०) । 'अञ्जेः संज्ञायाम्' (वा० ३।

१।१०९) इति क्यप् ॥ (२) ॥*॥ ह्रयते । 'हु दानादौ'
(जु० प० अ०) । 'अर्चिशुचिद्रुसृपिच्छादिच्छर्दिभ्य इसिः'
(वा० २।१०८) इतीसिः । 'हविः सर्पिषि होतव्ये' इति
हैमः ॥ (३) ॥*॥ सर्पति । 'सृष्टु गतौ' (भ्वा० प०
से०) । इसिः (वा० २।१०८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'घृतस्य' ॥

नवनीतं नवोद्धृतम् ।

नेति ॥ नवं च तन्नीतं च । 'विशेषणम्' (२।१।५७)
इति समासः ॥ (१) ॥*॥ नवं च तदुद्धृतं च ॥*॥ ए-
कम् 'अकृताग्निसंयोगस्य नवोद्धृतस्य' ॥

तत्तु हैयङ्गवीनं यद् ह्योगोदोहोद्भवं घृतम् ॥५२॥

तेति ॥ दुह्यते इति दोहः । कर्मणि घञ् (३।३।१९)
गवां दोहः । ह्यो गोदोहः । ह्योगोदोहादुद्भवति । अच्
(३।१।१३४) । तस्य 'हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्' (५।२।२३)
इति निपातः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'एकरात्रपर्युपितादध्न
उत्पन्नस्य घृतस्य' ॥

दण्डाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः ।

देति ॥ दण्डेन मथाहतं विलोडितम् । 'कर्तृकरणे—'
(२।१।३२) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ कलश्यां मन्थ-
पात्रे भवम् । 'दतिकुक्षि—' (४।३।५६) इति ढञ् ॥ (२)
॥*॥ न रिष्टमक्षेमं यस्मात् । 'अनेक—' इति समासः ।
(२।२।२४) । 'अरिष्टमशुभे तक्ने सूतिकागार आसवे ।
शुभे मरणचिह्ने च' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ गोरसस्य
दुग्धस्य विकारत्वादुपचारात् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'घो-
लस्य' ॥

तक्रं ह्युदधिन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम् ५३

तेति ॥ तच्चति । तच्चयते वा । 'तञ्चु गतौ' (भ्वा०
प० से०) । 'स्फायितञ्चि—' इति रक् (उ० २।१३) ।
न्यङ्कादिः (७।३।५३) ॥ (१) ॥*॥ उदकेन श्रयति
वर्धते । 'तु ओ श्वि गतिवृद्धयोः' (भ्वा० प० से०) ।
क्लिप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) । 'उदकस्योदः सं-
ज्ञायाम्' (६।३।५७) । 'उदश्चितः—' (४।२।१९) इति
निर्देशादसंप्रसारणम् ॥ (१) ॥*॥ मथ्यते स्म । 'मथे
विलोडने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥
(१) ॥*॥ एकैकं क्रमेण 'चतुर्थीशजलघोलार्धजलघो-
लनिर्जलघोलानाम्' ॥

मण्डं दधिभवं मस्तु

मेति ॥ दधो भवति ॥*॥ मस्यते 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । 'सितनि-' (उ० १।६९) इति तुन् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वस्त्रनिःसृतदधिजलस्य' ।—दध उ-परिभागस्य—इत्यन्ये ॥

पीयूषोऽभिनवं पयः ।

पीति ॥ पीयति । पीयते अनेन वा । 'पीयू ग्रीतौ' (सौत्रः) । 'पीयेरूपन्' (उ० ४।७६) । 'पीयूषं सप्तदिवसावधिक्षीरे तथा मृते' इति विश्वमेदिन्यौ ॥*॥ सुकुटस्तु—'पेयूषम्' इति पठति । तत्र बाहुलकाद्रुणः । यत्तु—पीयते इदम् । 'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि (३।२।७५) इति विच् । पेः पानकर्ता । 'यूष हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) इत्यतः इगुपधत्वात् कः (३।१।१३५) । यूषो नाशयिता । पेयूषः—इति व्याख्यातम् । तन्न । 'इदम्' इति कर्मनिर्देशात् । कर्तरि विचो विधानात् । 'इदम्' इति कर्तृनिर्देशश्चेत् । तर्हि 'पानकर्तृनाशयितृ' इति वक्तुं युक्तम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नवप्रसूताया गोः क्षीरस्य' ॥

अशनाया बुभुक्षा क्षुत्

अशेति ॥ अशनस्येच्छा । 'सुपः-' (३।१।८) इति क्यच् । 'अशनाया-' (७।४।२४) इतीत्वाभावः । 'अप्रत्ययात्' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ भोक्तुमिच्छा 'भुज् प्रालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०) । 'धातोः कर्मणः' (३।१।७) इति सन् ॥ (२) ॥*॥ क्षोधनम् । 'क्षुध बुभुक्षायाम्' (दि० प० अ०) । किप् (३।२।७८) ॥*॥ भागुरिमते टापि 'क्षुधा' च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्षुधः' ॥

ग्रासस्तु कवलः पुमान् ॥५४॥

ग्रेति ॥ ग्रसते । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ केन वलते । 'वल तृप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रासस्य' ॥

सपीतिः स्त्री तुल्यपानम्

सेति ॥ पानम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) । 'घुमास्था-' (६।४।६६) इतीत्वम् । समाना पीतिः । 'समानस्य छन्दसि-' (६।३।८४) इति समावः । सह पीतिर्वा । 'सहस्य सः संज्ञायाम्',

(६।३।७८) ॥ (१) ॥*॥ तुल्यं च यत्पानं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बहुभिः संमील्य पानस्य' ॥

सग्धिः स्त्री सहभोजनम् ।

सेति ॥ अदनम् 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'बहुलं छन्दसि' (२।४।३९) इति घञ् । 'घसिमसोर्हलि च' (६।४।१००) इत्युपधालोपः । 'झलो झलि' (८।२।२६) इति सलोपः । 'झषस्तथोर्धोऽधः' (८।२।४०) । 'झलां जश् झशि' (८।४।५३, भा० ५९) इति घस्य गः । समाना ग्धिः पूर्ववत् ॥ (१) ॥*॥ सह भोजनम् । 'सुप् सुपा' (२।१।४) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बहुभिः संमील्य भोजनस्य' ॥

उदन्या तु पिपासा तृट् तर्षः

उदेति ॥ उदकस्येच्छा । अशनायावत् ॥ (१) ॥*॥ पातुमिच्छा । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'धातोः' (३।१।७) इति सन् । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०३) ॥ (२) ॥*॥ तर्षणम् । 'जितृषा पिपासायाम्' (दि० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । ('तृट् तृष्णावत्तर्षवच्च भवेद्विप्सापिपासयोः' इति हैमः) ॥ (३) ॥*॥ घञ् (३।३।१८) वा ॥*॥ 'तृषा लिप्सातृषोः स्त्रियाम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पिपासायाः' ॥

जग्धिस्तु भोजनम् ॥५५॥

जेमनं लेह आहारो निवसो न्याद इत्यपि ।

जेति ॥ अदनम् । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'अदो जग्धिः' (२।४।३६) ॥ (१) ॥*॥ भुजेः (रु० आ० अ०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'जिमु अदने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ 'लिह आस्वादने' (अ० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥*॥ 'लेपः' इति पाठे 'लिप उपदेहे' (तु० प० अ०) घञ् (३।३।१८) । 'लेपस्तु लेपने । अशने च सुरायां च' इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ आहरणम् । 'ह्वजः' (भ्वा० उ० अ०) घञ् (३।३।१८) ॥ (५) ॥*॥ न्यदनम् । अदेः (अ० प० अ०) 'नौ ण च' (३।३।६०) इत्यप्, णश्च । 'घञपोश्च' (२।४।३८) घस्लादेशः ॥ (६) ॥*॥ (७) ॥*॥ सप्त भोजनस्य' ॥

सौहित्यं तर्पणं वृत्तिः

साविति ॥ सुहितस्य भावः । घञ् (५।१।१२४) ॥
 (१) ॥*॥ 'तृप ग्रीणने' (दि० प० अ०) । ल्युट् (३।१।१५) ॥ (२) ॥*॥ क्तिन् (वा० ३।३।९४) ॥
 (३) ॥*॥ त्रीणि 'तृप्तेः' ॥

फेला भुक्तसमुज्झितम् ॥ ५६ ॥

फेयिति ॥ फेयते । 'फेल गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
 'गुरोश्च' (३।३।१०४) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ पूर्वं भुक्तं
 पश्चात्समुज्झितम् । 'पूर्वकालैक' (२।१।४९) इति स-
 मासः (२) ॥*॥ द्वे 'भुक्तोत्पृष्टस्य' ॥

कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम् ।

केति ॥ कननम् । 'कसु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
 घञ् (३।३।१८) । 'विशेषैर्यद्यबाधितः' इति क्लीबत्वम् ।
 'कामं वादेऽनुमतिरेतसोः । कामः स्वरेच्छाकाम्येषु' इति
 हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (४) ॥*॥ 'आप्ल-
 व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । भावे क्तः (३।३।११४) ॥
 (३) ॥*॥ एषणम् । 'इषु इच्छायाम्' (तु० प० से०) ।
 क्तः (३।३।११४) । 'इष्टमाशंसितेऽपि स्यात्पूजिते प्रेयसि
 त्रिषु । सप्ततन्तौ पुमान् क्लीबे संस्कारे क्तुकर्मणि' इति
 विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ आमुमिष्टम् । 'आप्ल-
 व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । सन् (३।१।७) । क्तः (३।
 ३।११४) । 'आप्लप्यधामीत्' (७।४।५५) । 'अव्ययं
 विभक्ति' (२।१।६) इत्यव्ययीभावः ॥ (६) ॥*॥ षट्
 'इच्छानतिक्रमस्य' ॥

गोपे गोपालगोसंख्यगोधुगाभीरबलवाः ॥ ५७ ॥

गविति ॥ गां पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) ।
 'आतोऽनुप' (३।२।३१) इति कः । 'गोपो गोपालके
 गोष्ठाध्यक्षे पृथ्वीपतावपि । ग्रामौघाधिकृते पुंसि सारिवाख्यौ-
 षधौ स्त्रियाम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गां
 पालयति । 'पाल रक्षणे' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्'
 (३।२।१) । गोपालो नृपगोपेशो गोकिलो मुसले हले
 + (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ गां संचटे । 'चक्षिङ्
 व्यक्तायां वाचि' (अ० आ० से०) । 'चक्षिङः ख्याञ्'
 (२।४।५४) । 'समि ख्यः' (३।२।७) इति कः ॥ (३)
 ॥*॥ गां दोग्धि । 'सत्सुद्विष' (३।२।६१) इति क्तिप्
 ॥*॥ मूलविमुजादित्वात् (वा० ३।२।५) के 'गोदुहः'

अपि । 'गोपगोदुहबलवाः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (४)
 ॥*॥ आ समन्ताद्वियं राति । 'आतः—' (३।२।३) इति
 कः । आ अभि ईरयति वा । 'ईर गत्यादौ' (अ० आ०
 से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥ बलनम् ।
 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
 बलं वाति, वायति, वा । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) ।
 'ओ वै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) वा । 'आतः—' (३।२।३)
 इति कः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'गोपालानाम्' ॥

गोमहिष्यादिकं पादबन्धनम्

गोमेति ॥ गोश्व महिषी च, गोमहिष्यौ आदी यस्य ।
 तत् ॥*॥ पादे बन्धनमस्य ॥*॥ 'यादवं धनम्' इति
 पाठे तु गोमहिष्यादिकं धनम् । यदूनामिदम् । 'तस्येदम्'
 (४।३।१२०) इत्यण् । 'गवादि यादवं वित्तम्' इति बो-
 पालितः ॥ (१) ॥*॥ आदिना खराजाविकादिग्रहः ॥*॥
 एकम् ॥

द्वौ गवीश्वरे ।

गोमान् गोमी

द्वाविति ॥ गवामीश्वरः ॥ (१) ॥*॥ बहवो गावो-
 ऽस्य । भूम्नि मतुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥*॥ 'ज्योत्स्ना—'
 (५।२।११४) इति मिनिश्च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गवां
 'स्वामिनः' ॥

गोकुलं तु गोधनं स्याद्गवां व्रजे ॥ ५८ ॥

गविति ॥ गवां कुलम् ॥ (१) ॥*॥ गवां धनं स-
 मूहः । 'गोकुले धनगोधने' इति व्याडिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
 'गोसंघातस्य' ॥

त्रिष्वाशितंगवीनं तद्वावो यत्राशिताः पुरा ।

जीति ॥ आशिता भोजिता गावो यत्र । 'अषड—'
 (५।४।७) इति खः । नुम् तु निपातितः ॥ (१) ॥*॥
 एकं 'पूर्वं गवां चरणस्थानस्य' ॥

उक्षा भद्रो वलीवर्द ऋषभो वृषभो वृषः ॥ ५९ ॥

अनड्डान् सौरभेयो गौः

विति ॥ उक्षति । 'उक्ष सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
 'श्वनुक्षन्—' (उ० १।१।५९) इति कनिः । —बाहुलका-
 त्कनिन्—इति सुकुटस्त्वेतत्सूत्रादर्शनमूलकः ॥ (१) ॥*॥
 मन्दति (ते) । 'भदि कल्याणे' (भ्वा० आ० से०) । 'ऋ-
 जेन्द्र—' (उ० २।२।८) इति साधुः । —'स्फायितश्चि—'
 (उ० २।२।३) इति रक्—इति तु सुकुटस्य प्रमादः ।

‘भद्रः शिवे खञ्जरीटे वृषभे तु कदम्बके । करिजातिवि-
शेषे ना ह्रीवं मङ्गलमुस्तयोः । काञ्चने च स्त्रियां रास्त्राकृष्णा
व्योमनदीधु च । तिथिभेदे प्रसारिण्यां कट्फलानन्तयोरपि ।
त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ च न पुंसि करणान्तरे’ (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ वरणम् । ‘वर ईप्सायाम्’ (चु० उ० से०) ।
संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । ईश्च वर च ईवरौ । तौ
ददाति । कः (३।२।३) । अतिशयितं बलमस्य । ‘अतः—’
(५।२।११५) इतीनिः । बली चासौ ईवर्दश्च ॥ (३)
॥*॥ ऋषति । ‘ऋषी गतौ’ (तु० प० से०) । ‘ऋषि-
वृषिभ्यां कित्’ (उ० ३।१२३) । इत्यमच् ॥ (४) ॥*॥
वर्षति । ‘वृषु सेचने’ (भ्वा० प० से०) । अमच् (उ०
३।१२३) ‘वृषभः श्रेष्ठवृषयोः’ इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥
‘इगुपध—’ (३।१।१३५) इति कः । ‘वृषो धर्मे बली-
वर्दे शृङ्गायां पुंराशिभेदयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च वासमू-
षकशुक्रले । वृषा मूषिकपण्यां च’ (इति मेदिनी) ॥
(६) ॥*॥ अनः शकटं वहति । ‘अनसि वह्नेः क्विब-
नसो ङश्च’ () ॥ (७) ॥*॥ मुरभ्या अपत्यम् ।
‘स्त्रीभ्यो ढक्’ (४।१।१२०) ।—‘इतश्चानिजः’ (४।१।
१२२)—इति मुकुटस्य प्रमादः । तत्र ‘द्वयचः’ इत्यनु-
वृत्तेः ॥ (८) ॥*॥ गच्छति । ‘गमेर्ङोः’ (उ० २।६७) ।
‘गौः स्वर्गे च बलीवर्दे रश्मौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री
सौरभेयीदृग्वाणदिग्वाग्भूष्वप्सु भूम्नि च’ इति विश्वमेदिन्यौ
॥ (९) ॥*॥ नव ‘वृषभस्य’ ॥

उक्षणां संहतिरौक्षकम् ।

विति ॥ उक्षणां समूहः । ‘गोत्रोक्षोष्ट्र—’ (४।२।३९)
इति वुच् ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘वृषसङ्घस्य’ ॥

गव्या गोत्रा गवाम्

गेति ॥ गवां संहतिः । ‘खलुगोरथात्’ (४।२।५०)
इति यः ॥ (१) ॥*॥ ‘इनित्रकव्यचश्च’ (४।१।५१)
इति त्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गोसमूहस्य’ ॥

वत्सधेन्वोर्वात्सकधैनुके ॥६०॥

वेति ॥ वत्सानां समूहः । ‘गोत्रोक्षोष्ट्र—’ (४।२।४९)
इति वुच् ॥ (१) ॥*॥ धेनूनां समूहः । ‘अचित्तहस्ति—’
(४।२।४७) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ ‘वत्सधेनुसमूहयोः’
प्रत्येकमेकैकम् ॥

उक्षा महान्महोक्षः स्यात्

विति ॥ महांश्चासावुक्षा च । ‘अचतुर—’ (५।४।७७)
इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘महोक्षस्य’ ॥

वृद्धोक्षस्तु जरद्भवः ।

विति ॥ वृद्धश्चासावुक्षा च । पूर्ववत् ॥ (१) ॥*॥
जरंश्चासौ गौश्च । ‘पूर्वकालैक—’ (२।१।४९) इति स-
मासः । ‘गोरतद्धितलुकि’ (५।४।९२) इति टच् ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘वृद्धवृषभस्य’ ॥

उत्पन्न उक्षा जातोक्षः

विति ॥ जातश्चासावुक्षा च । ‘अचतुर—’ (५।४।७७)
इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘भ्रष्टदम्यभावस्य’ ॥

सद्यो जातस्तु तर्णकः ॥६१॥

सेति ॥ तृणोति । ‘तृण मक्षणे’ (त० उ० से०) ।
ण्वुल् (३।१।३३३) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘सद्यो-
जातवत्सस्य’ ॥

शकृत्करिस्तु वत्सः स्यात्

शेति ॥ शकृत् करोति । ‘स्तम्बशकृतोरिन्’ (३।२।
२४) ॥ (१) ॥*॥ वदति । ‘वद व्यक्तायां वाचि’
(भ्वा० प० से०) ‘वृत्तवदिह्निकमिकषिभ्यः सः’ (उ०
३।६२) । ‘वत्सः पुत्रादिवर्षयोः । तर्णके नोरसि ह्रीबम्’
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वत्सस्य’ ॥

दम्यवत्सतरौ समौ ।

देति ॥ दमनार्हः । ‘दमु शमने’ (दि० प० से०) ।
‘अह कृत्यतृचश्च’ (३।३।१६९) इत्यर्थे ‘पोरदुपधात्’ (३।
१।९८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ तनुर्वत्सः । ‘वत्सोक्षाश्च—’
(५।३।९१) इत्यादिना ष्ट्रच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वत्सभा-
वमतीत्य द्वितीयं वयः स्पृष्टस्य’ ॥

आर्षभ्यः षण्डतायोग्यः

आर्षेति ॥ ऋषभस्य प्रकृतिः ‘ऋषभोपानहोर्न्यः’
(५।१।१४) ॥ (१) ॥*॥ षण्डताया योग्यः ॥*॥ एकम्
‘स्पष्टतारुण्यस्य’ ॥

षण्डो गोपतिरिद्धः ॥६२॥

षेति ॥ सनोति । सन्यते वा । ‘षणु दाने’ (तु० उ०
से०) । ‘अमन्ताङुः’ (उ० १।१।१४) । बाहुलकान्न सत्वम् ।
‘षण्डं पद्मादिसंघाते न स्त्री स्याद्गोपतौ पुमान्’ इति मूर्ध-
न्यादौ ङान्ते मेदिनी ॥*॥ ‘शण्डः’ इति पाठे ‘शमेर्ढः’
(उ० १।९९) ‘शण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ । आ (अ) कृ-
ष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि’ (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ गवां पतिः ॥ (२) ॥*॥ एषणम् इट् । ‘इषु इ-
च्छायाम्’ (तु० प० से०) । किपू (३।२।१७८) । इषा

चरति । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ कंचित् 'इत्वरः' इति पठन्ति । एति तच्छीलः । 'इण्णश्जि-' (३।२।१६३) इति करप् । तुक् (६।१।७१) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सांड' इति ख्यातस्य ॥

स्कन्धप्रदेशस्तु वहः

स्केति ॥ वहति युगमनेन । 'गोचरसंचर-' (३।३।११९) इति साधुः । 'वहः स्याद्वृषभस्कन्धे वाहे गन्ध-वहेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

सास्ना तु गलकम्बलः ।

सेति ॥ सस्ति । 'षस स्वमे' (अ० प० से०) । 'रा-स्नासास्ना-' (उ० ३।१५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ गलस्य कम्बलः । 'कम्बलो नागराजे स्यात्सास्नाप्रावारयोः कुमौ । (कम्बलश्चोत्तरासङ्गे कम्बलं सलिले मतम्)' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गलकम्बलस्य' ॥

स्यान्नस्तिस्तु नस्योतः

स्येति ॥ नसनम् । 'णस कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।३।११४) नस्तं कृतमस्य । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे-' (चु० अ० सू०) इति णिच् । ततः कर्मणि कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ नासिकायां भवा । 'शरी-रावयवाच्च' (४।३।५५) इति यत् । 'नस्नासिकायाः यत्त-सुक्षुद्रेषु' (वा० ६।१।६३) इति नसादेशः । नस्यया ना-सारज्जा उतः ॥*॥ 'नस्तोतः' इति पाठः—इति क-श्चित् । नस्यते । कर्मणि कः (३।२।१०२) । नस्तयोतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नासारज्जयुक्तस्य' ॥

प्रष्ठवाङ् युगपार्श्वगः ॥६३॥

प्रेति ॥ प्रष्ठमग्रगामिनं वहति । 'वहश्च' (३।२।६४) इति णिवः ॥*॥ स्वामी तु—पञ्चमं षष्ठं वा वर्षं वहन्ति, इति विगृह्य ('प्रष्ठवाङ्' इति) रेफरहितं पठति । तत्र प्रष्ठोदरादित्वं (६।३।१०९) बोध्यम् ॥ (१) ॥*॥ यु-गस्य स्कन्धकाष्ठस्य पार्श्वं गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दमनकाले क-ण्ठारोपितकाष्ठवाहस्य' ॥

युगादीनां तु वोढारो युग्यप्रासङ्ग्यशाकटाः ।

य्विति ॥ युगम् (१) प्रासङ्गम् (१) शकटम् (१) वहति । 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' (४।४।७६) इति यत्

॥*॥ 'शकटादण्' (४।४।८०) ॥*॥ क्रमेणैकैकम् 'र-थादिवाह्याश्ववृषभाणाम्' ॥

खनति तेन तद्वोढास्येदं हालिकसैरिकौ ॥६४॥

खेति ॥ हलेन (१) सीरेण (२) खनति । 'तेन दी-व्यति खनति-' (४।४।२) इति ठक् ॥*॥ हलम् (१) सीरम् (२) वहति । 'हलसीराट्ठक्' (४।४।८१) ॥*॥ हलस्य (१) सीरस्य (२) इदम् । 'हलसीराट्ठक्' (४।३।१२४) ॥*॥ द्वे उक्तार्थेषु नाम्नी' ॥

धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः ।

ध्विति ॥ वहतीति वहः । अच् (३।१।१३४) । धुरो वहः ॥ (१) ॥*॥ 'धुरो यड्कौ' (४।४।७७) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ 'खः सर्वधुरात्' (४।४।७८) इति योगविभागात् खः ॥ (४) ॥*॥ धुरं धारयति । 'सं-ज्ञायां भृतृवृजि-' (३।२।४६) इति खच् । 'खचि ह्रस्वः' (६।४।९४) । 'वाचंयमपुनंदरौ च' (६।३।६९) इति च-कारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादक् । 'अरुर्द्धिष-' (६।३।६७) इति मुम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'धुरंधरवृषभस्य' ॥

उभावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥ ६५ ॥

विति ॥ एका चासौ धूश्च । 'ऋक्पूरब्धूः-' (५।४।७४) इत्यः । एकधुरां वहति । 'एकधुराड्ठक् च' (४।४।७९) इति खः ॥ (१) ॥*॥ (लुक्पक्षे 'लुक् तद्धित-लुकि' (१।२।४९) इति टापो निवृत्तौ एकधुरः) ॥ (२) ॥*॥ एकधुराया वहः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धुरंधरस्य' ॥

स तु सर्वधुरीणो यो भवेत्सर्वधुरावहः ।

स इति ॥ सर्वा चासौ धूश्च । सर्वधुरां वहति । 'खः सर्वधुरात्' (४।४।७८) इति खः ॥ (१) ॥*॥ सर्वधु-राया वहः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धुरीणश्चेष्टस्य' ॥

माहेयी सौरभेयी गौरुस्ना माता च शृङ्गिणी ६६

अर्जुन्यध्या रोहिणी स्यात्

मेति ॥ 'गौरुस्ना प्रिया इला मही' इति निरुक्तम् । मन्वा अपत्यं स्त्री । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ।—म-ह्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति वा ।

१—'वाचंयम'— इत्यत्र 'इच एकाचोऽम्' इत्यतः 'अम्' इत्यस्यानुवृत्तेः 'अत्रापि अम्' एव विधेयः । तथा च मुनोऽनोप-न्यासो व्यर्थः ॥ अक्विधानलेखस्तु सिद्धान्तकौमुद्या अप्यज्ञान-मूलकः ॥

महाया अपत्यम्—इति तु स्वामी ॥ (१) ॥*॥ सुरभ्या अपत्यम् ॥ (२) ॥*॥ गच्छति । ‘गमेर्भोः’ (उ० २। ६७) ॥ (३) ॥*॥ वसति क्षीरमस्याम् । ‘वस निवासे’ (स्वा० प० अ०) । ‘स्कायि—’ (उ० २।१३) इति रक् । ‘वचिस्वपि—’ (६।१।१५) इति वस उः । ‘न रपर—’ (८।१।११०) इति षत्वाभावः । ‘उस्त्रो वृषे च किरणे-
ऽप्युस्त्रार्जुन्युपचित्रयोः’ (इति मेदिनी) ‘उस्त्रस्तु वृषभे प्रोक्तः किरणे च तथा पुमान्’ ॥ (४) ॥*॥ मान्यते । ‘मान पू-
जायाम्’ (स्वा० आ० से०) । ‘नप्तुनेष्टु—’ (उ० २।९५) इति साधुः । ‘मातरौ गोजनन्यौ द्वे’ इति रुद्रः । माता गौर्यादिजननी गो ब्रह्माण्यादिभूमिषु इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ शृङ्गमस्त्यस्याः । ‘अतः’ (५।२।११५) इतीनिः ॥ (६) ॥*॥ अर्जुनवर्णयोगात् । ‘अन्यतो ङीष्’ (४।१।४०) । ‘अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः । मातुरेकसुतेऽपि, स्याद्धवले पुनरन्यवत् । नपुंसकं तृणे ने-
त्ररोगे स्यादर्जुनी गवि । उषायां बाहुदानद्यां कुट्टिन्यामपि च कचित्’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ न ह-
न्यते, हन्ति दातारम्, वा । ‘अध्यादयश्च’ (उ० ४।१।१२) इति साधुः ॥ (८) ॥*॥ रोहितवर्णयोगात् । ‘वर्णादनु-
दात्तात्—’ (४।१।३९) इति ङीष् । ‘रोहिणी सोमबलके भे कण्ठरोगोमयोगेऽपि । (लोहिताकटुरोहिण्योः)’ इति हेम-
चन्द्रः ॥ (९) ॥*॥ नव ‘गवि’ ॥

स्यादुत्तमा गोषु नैचिकी ।

स्येति ॥ नीचैश्चरति । ‘चरति’ (४।४।८) इति ठक् । ‘अव्ययानाम्—’ (६।४।१४४) इति टिलोपः । यद्वा ‘निचि’ ‘कर्णशिरोदेशे’ इति रभसः । ततः स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । प्रशस्तं निचिकमस्याः । ‘ज्योत्स्नादिभ्यः’ (वा० ५।२।१०३) इत्यण् । ‘नैचिकी गौरुत्तमा तु नीचिकी सा प्रकीर्तिता’ इति नाममाला ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘श्रे-
ष्ठाया गोः’ ॥

वर्णादिभेदात्संज्ञाः स्युः श्वलीधवलादयः ॥६७॥

वेति ॥ आदिना प्रमाणावयवादिग्रहः । श्वलयोगात् । ‘अन्यतो ङीष्’ (४।१।४०) ॥ (१) ॥*॥ धवलयोगात् । अनुदात्तत्वाभावात् ङीष् । सुकुटस्तु—‘धवली’—इत्याह । तत्र गौरादिङीष् (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ आदिना ‘कृष्णा—कपिला—पाटला’ इत्यादयः । प्रमाणभेदात् दीर्घा ह्रस्वा खर्वा वामनी, इत्यादयः । अङ्गभेदात् पिङ्गाक्षी ल-
म्बकर्णी वक्रशङ्गी, इत्यादयः ‘धवलादिसंज्ञानाम्’ ॥

द्विहायनी द्विवर्षा गौः

द्वीति ॥ द्वौ हायनौ यस्याः । ‘दामहायना—’ (४।१ २७) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ द्वे वर्षे वयःप्रमाणमस्याः । आर्हीयष्ठक् () तस्य ‘अध्यर्ध—’ (५।१।२८) इति लुक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘द्विवर्षाया गोः’ ॥

एकाब्दा त्वेकहायनी ।

एकेति ॥ एकोऽब्दो यस्याः ॥ (१) ॥*॥ एको हा-
यनो यस्याः । ‘ङीष्’ (४।१।२७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘एकवर्षाया गोः’ ॥

चतुरब्दा चतुर्हायणी

चेति ॥ चत्वारोऽब्दा यस्याः ॥ (१) ॥*॥ चत्वारो हायना यस्याः ङीष् (४।१।२७) । ‘त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य’ (वा० ८।४) इति णत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘चतु-
र्वर्षाया गोः’ ॥

एवं त्र्यब्दा त्रिहायणी ॥६८॥

एवमिति ॥ त्रयोऽब्दा यस्याः ॥ (१) ॥*॥ त्रयो हायना यस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘त्रिवर्षाया गोः’ ॥

वशा बन्ध्या

वेति ॥ वष्टि । ‘वश कान्तौ’ (अ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ‘वशो जनस्पृहायत्तेष्वायतत्वप्रभुत्वयोः । वशा नार्यो बन्ध्यगव्यां हस्तिन्यां दुहितर्यपि’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ वध्नाति । ‘बन्ध बन्धने’ (त्र्या० प० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) ।—अश्यादिः (उ० ४।१।१२)—
इति सुकुटः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘बन्ध्यायाः’ ॥

अवतोका तु स्रवद्गर्भा

अवेति ॥ अवगलितं तोकमपत्यं यस्याः ॥ (१) ॥*॥ स्रवद्गर्भो यस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अकस्मात् पतित-
गर्भायाः’ ॥

अथ संधिनी ।

आक्रान्ता वृषभेण

अथेति ॥ संधानम् । ‘डुधाञ्’ (जु० उ० अ०) । ‘आतश्च—’ (३।३।१०६) इत्यङ् । संधास्त्यस्याः । ब्रीह्या-
दित्वात् (५।२।११६) इनिः ॥ + अवश्यं संधत्ते वा ।

१—इदमसंगतम् । णिनेः क्त्वा भावात् आतो लोपाप्राप्तेः णित्वात् ‘आतो युक्’ (७।३।३३) इति युगापत्तेश्च ॥ अत एवै-
तज्जनकेन सिद्धान्तकौमुद्यां ‘स्थायी’ ‘गोसंदायः’ इत्यत्र यु-
गेव कृतः ॥

‘आवश्यक-’ (३।३।१७०) इति णिनिः + । ‘संधिनी वृषभाक्रान्ताकालदुग्धोसयोः स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘कृतमैथुनायाः’ ॥

अथ वेहर्भोपघातिनी ॥६९॥

अथेति ॥ विहन्ति गर्भम् । ‘संश्चतृपद्वेहत्’ (उ० २। ८४) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ गर्भमुपहन्ति । ‘सुप्य-जातौ-’ (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वृषयोगेन गर्भपातिन्याः’ ॥

काल्योपसर्या प्रजने

केति ॥ प्रजने गर्भग्रहणे प्राप्तकाला ॥*॥ उपस्रियते वृषेण । ‘सृ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) ‘उपसर्या काल्या प्र-जने’ (३।१।१०४) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘ग-र्भग्रहणयोग्यायाः’ ॥

प्रष्टौही बालगर्भिणी ।

प्रेति ॥ प्रष्टं वहति । ‘वहश्च’ (३।२।६४) इति णिवः । ‘वहः’ (४।१।७१) इति ङीष् ॥*॥ ‘प्रष्टौही’ इति पाठे पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) रलोपः ॥ (१) ॥*॥ बाला चासौ गर्भिणी च ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रथमं गर्भं धृतवत्याः’ ॥

स्यादचण्डी तु सुकरा

स्येति ॥ तु चण्डी ॥ (१) ॥*॥ सु सुखं करोति । अच् (३।१।१३४) । सु क्रियते वा । ‘ईषहुःसुषु-’ (३। ३।१२६) इति खल् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सुशीलायाः’ ॥

बहुसूतिः परेष्टुका ॥७०॥

वेति ॥ बह्वी सूतिर्यस्याः ॥ (१) ॥*॥ परमिच्छति । परैरिष्यते, वा । बाहुलकात्तुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘बहुप्रसूतायाः’ ॥

चिरसूता वष्कयिणी

चीति ॥ चिरं सूता । ‘सुप्सुपा’ (२।१।४) इति स-मासः ॥ (१) ॥*॥ वष्कते । ‘वष्क गतौ’ (चु० उ० से०) । बाहुलकादयन् । वष्कयस्तरुणवत्सः । सोऽस्त्यस्याः ‘अतः-’ (५।२।११५) इतीनिः । ‘अद्रकुष्वाङ्-’ (८। ४।२) इति णत्वम् । ‘पूर्वपदात्-’ (८।४।३)—इति मुकुटस्य प्रमादः । समासाभावात् ॥*॥ यद्वा ‘वष्कय-स्त्वेकहायनो वत्सः’ इति शाकटायनः । तेन नीयते । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । ‘सर्वतोऽक्तिन्नर्थात्’ (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । गौरादित्वात् (४।१।४५) वा । ‘पूर्वपदात्’ (८।४।३) इति णत्वम् । अत्र पक्षे (वष्क-

यणी) इकाररहित उपान्त्यः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘दीर्घ-कालेन प्रसूतायाः’ ॥

धेनुः स्यान्नवसूतिका ।

धयिति ॥ धीयते । ‘धेट् पाने’ (भ्वा० प० से०) । ‘धेट इच्च’ (उ० ३।३।४) इति नुः । ‘धेन्वादयश्च-’ इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ‘धेनुर्गोमात्रके दोग्ध्याम्’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ नवं सूतं प्रसवोऽस्याः । ‘शेषात्-’ (५।४।१५४) इति कप् । ‘प्रत्ययस्थात्’ (७।३।४४) इती-त्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘नूतनप्रसूतायाः’ ॥

सुव्रता सुखसंदोह्या

स्विति ॥ शोभनं व्रतमस्याः ॥ (१) ॥*॥ सुखेन संदुह्यते । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सु-शीलायाः’ ॥

पीनोद्री पीवरस्तनी ॥७१॥

पीति ॥ पीनमूधोऽस्याः । ‘ऊधसोऽनङ्’ (५।४। १३१) । ‘बहुव्रीहेरूधसो ङीष्’ (४।१।२५) ॥ (१) ॥*॥ पीवरः स्तनोऽस्याः । ‘स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्’ (४।१। ५४) इति ङीष् ॥ (२) ॥*॥ ‘स्थूलस्तन्याः’ ॥

द्रोणक्षीरा द्रोणदुधा

द्रविति ॥ द्रोणपरिमितं क्षीरमस्याः ॥ (१) ॥*॥ द्रोणं दोग्धि । ‘दुहः कप् घश्च’ (३।२।७०) इति कप् घ-श्चान्तादेशः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘द्रोणपरिमितदुग्ध-दाय्याम्’ ॥

धेनुष्या बन्धके स्थिता ।

धयिति ॥ ‘संज्ञायां धेनुष्या’ (४।४।८९) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘बन्धनस्थिताया गोः’ ॥

समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥७२॥

सेति ॥ समायां समायां विजायते । ‘समां समां वि-जायते’ (५।२।१२) इति खः, उत्तरदले टाव्विभक्त्यो-लोपः पूर्वदले यलोप एव ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘प्रति-वर्षं प्रसवित्र्या गोः’ ॥

ऊधस्तु क्लीबमापीनम्

विति ॥ वहति । ‘वह प्रापणे’ (भ्वा० उ० से०) । उनत्ति ‘उन्दी क्लेदने’ (रु० प० से०) असुन् (उ० ४। १।८९) । ‘ऊधसोऽनङ्’ । (५।४।१३१) इत्यादिनिर्देशा-दूधादेशः । ‘श्वेः संप्रसारणं च’ (उ० ४।१।९३) इत्य-नुवृत्तौ ‘वहेर्धो दीर्घश्च’ इत्यसुन्—इति मुकुटस्त्वपाणि-

नीयः ॥ (१) ॥*॥ आ प्यायते स्म । 'ओ प्यायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'प्यायः पी' (६।१।२८) निष्ठायाम् । 'आङ्पूर्वस्यान्धसोः' (वा० ६।१।२८) इति वा, पीभावः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षीरा-शयस्य' ॥

समौ शिवककीलकौ ।

सेति ॥ श्यति गात्रकण्ड्वम्, शेतेऽत्र वा । 'सर्वनि-वृष्व—' (उ० १।१५३) इति साधुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ कील्यते (अत्र) । 'कील बन्धे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ४।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पशुबन्धनकाष्ठस्य' ॥

न पुंसि दाम संदानम्

नेति ॥ घति । 'दो अवखण्डनम्' । दीयते वा, अ-नेन वा । 'देङ् रक्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (१) ॥*॥ संदीयते । संपूर्वो दाण् बन्धने । ल्युट् (३।३।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दोहनकाले पा-दबन्धनरज्जोः' ॥

पशुरज्जुस्तु दामनी ॥७३॥

पेति ॥ पशुबन्धनी रज्जुः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ दामैव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) 'अन्' (६।४।१६७) इति प्रकृतिभावः । 'टिड्ढा—' (४।१।१५) इति ङीप् । 'नित्यं संज्ञाच्छन्दसोः' (४।१।२९) इति ङीष् वा ॥*॥ 'बन्धनी'—इति पाठः—इति क-श्चित् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पशुबन्धनरज्जोः' ॥

वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके ।

चायिति ॥ विशाखा प्रयोजनमस्य । 'विशाखाषा-ढात्—' (५।१।११०) । 'वैशाखो मासभेदेऽपि मन्थाने च प्रकीर्तितः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मन्थतेऽनेन 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'मन्थो रवौ मथि । साक्तवे नेत्ररोगे च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ मन्थति । बाहुलकादानच् । ताच्छील्ये चानश्च (३।२।१२९) वा । मुकुटेन तु 'परमे कित्' इत्यनुवृत्तौ 'मन्तः' (उ० ४।१।११) इत्यनेनानः—इत्युक्तम् । तन्न । अनेनेनेर्विधानात् । आनस्याविधानात् । यदपि—मन्थेः शानचि मन्थानः, इति स्वामी—इत्युक्तम् । तदपि न । मन्थेः परस्मैपदि-

त्वात् । आत्मनेपदिभ्यः शानचो विधानात् । मुक्प्रसङ्गा-चानशपि न । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वं वा बोध्यम् ॥ (३) ॥*॥ मन्थतेऽनेन । 'मन्थः' (उ० ४।१।११) इतीनिः कित् । यत्तु—'पथिमथिभ्यामिन्'—इति मुकुटेनोक्तम् । तदपाणिनीयम् ॥ (४) ॥*॥ मन्थस्य दण्डः ॥ (२) ॥*॥ पञ्च 'मन्थनदण्डस्य' ॥

कुठरो दण्डविष्कम्भे

किति ॥ कुठति । 'कुठ गतिप्रतिघाते' () । बाहुलकात्करन् ।—'कुठश्च' इत्यरः—इति मुकुटस्त्वपा-णिनीयः ॥*॥ 'कुटरः' इति पाठे तु 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । बाहुलकादरः ॥ (१) ॥*॥ दण्डं विष्कम्भा-ति । 'स्कम्भु रोधने' सौत्रः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'वेः स्कम्भातेर्नित्यम्' (८।३।७७) इति षत्वम् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'मन्थबन्धनकाष्ठस्य' । गर्गरीमुखस्य वा । 'मन्थद-ण्डधारककाष्ठस्य' वा ॥

मन्थनी गर्गरी समे ॥७४॥

मेति ॥ मन्थतेऽस्याम् । 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ 'गर्ग' इति शब्दं राति । 'आतः—' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) । गिरति वा । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । बाहुलकाद्गर्ग ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मन्थनपात्रस्य' ॥

उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः

विति ॥ ओषति । उष्यते वा । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । ष्टन् (उ० ४।१।५९) संज्ञापूर्वकत्वादुणाभावः ।—'उषिसूभूभ्यः कित्' इति ष्टन्—इति मुकुटस्त्वपाणि-नीयः ॥ (१) ॥*॥ क्रामति । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । विच् (३।२।७५) । इलति । 'इल क्षेपे' (तु० प० से०) । एलयति । 'इल गतौ' (चु० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) कम् चासावेलकश्च ॥ (२) ॥*॥ मीना-ति । 'मीञ् हिंसायाम्' (क्र्या० उ० अ०) । मयते । 'मय गतौ' (भ्वा० आ० से०) वा । अच् (३।१।१३४) । ('मयः शिल्पिनि दैत्यानां करभेऽश्वतरेऽपि च' इति मेदि-नी) ॥ (३) ॥*॥ महान्त्यङ्गान्यस्य । 'अनेकम्—' (२।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'उष्ट्रस्य' ॥

१—इदं च 'उषिखनिभ्यां कित्' (उ० ४।१।६२) इति सूत्रास्मरणमूलकम् ॥

करभः शिशुः ।

केति ॥ किरति, कीर्यते वा । 'कृशूलि(कलि)-गर्दिभ्योऽभच्' (उ० ४।१२२) । 'करभो मणिबन्धादिक-निष्ठान्तोद्धृतस्ते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उष्ट्रशिशोः' ॥

करभाः स्युः शृङ्खलका दारवैः पादबन्धनैः ७५

केति ॥ 'शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे' (५।२।७९) इति कन् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'दारुविकारशृङ्खलाप्रायबन्धन-युक्तस्य करभस्य' ॥

अजा छागी

अजेति ॥ अजति । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अजाविभ्याम्-' (५।१।८) इति निर्देशान्न वी । 'अजाद्यतष्टाप्' (४।१।४) । 'अज-श्छागे हरे विष्णौ रघुजे वेधसि स्मरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ छयति, छायते, वा । 'छो छेदने' (दि० प० से०) । 'छापूर्वङिभ्यः कित्' (उ० १।१२४) इति गन् । 'जातेः-' (४।१।६३) इति ङीष् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अजायाः' ॥

स्तभच्छागवस्तच्छगलका अजे ।

स्तेति ॥ स्तञ्जोति । 'स्तम्भु रोधने' (सौत्रः) मूलवि-भुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । पचाद्यचि (३।१।१३४) तु नलोपो न स्यात् ॥*॥ तुभ इति पाठे, तो-भते । 'तुफ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) ॥*॥ 'शुभ' इति पाठे 'शुभ हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (१) ॥*॥ वस्तयति । 'वस्त अर्द्धने' (चु० आ० से०) चुरादिः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ छायते । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) 'छो गुक् ह्रस्वश्च' (उ० १।१।१३) इत्यलच् । स्वार्थे कन् ॥ (४) ॥*॥ पञ्च 'अजस्य' ॥

मेदोरभ्रोरणोर्णायुर्मेषवृष्णय एडके ॥ ७६ ॥

मयिति ॥ मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । घृन् (उ० ४।१४९) ॥ (१) ॥*॥ उरु भ्रमति । 'अमु चलने' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादिः (१।३।१०९) । यद्वा उना शंभुना रभ्यते । 'रभ राभस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकाद्रक् ॥ (२) ॥*॥ ऋच्छति, अर्यते, वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तेः क्युरुच्च' (उ० ५।१७)

इति क्युन् ॥ (३) ॥*॥ ऊर्णा अस्य । 'ऊर्णाया युस्' (५।२।१२३) ॥ (४) ॥*॥ मिषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥ व-र्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'सृष्टविभ्यां कित्' (उ० ४।४९) इति निः ।—'सृणिवेणिवृष्णिपार्णिचू-र्णयः' इति निः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (६) ॥*॥ इलति । एलयति वा । 'इल गतिक्षेपणयोः' (तु० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । डलयोरेकत्वम् ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'मेषस्य' ॥

उष्ट्रोरभ्राजवृन्दे स्यादौष्ट्रकौरभ्रकाजकम् ।

विति ॥ उष्ट्रणाम् (१), उरभ्राणाम् (१), अजानाम् (१), समूहः । 'गोत्रोक्षो-' (४।२।३९) इति वुन् ॥*॥ प्रत्येकमैकेकम् ॥

चक्रीवन्तस्तु बालेया रासभा गर्दभाः खराः ७७

चेति ॥ चक्रवद्भ्रमणं चक्रम् । तदस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) । 'आसन्दीवत्-' (८।२।१२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ वलय उपसंहाराय संहितः । 'छदिरुपधि-' (५।१।१३) इति ढच् । वलेरपत्यम् । 'इतश्चाविजः' (४।१।१२२) इति ढग् वा । 'बालेयो गर्दभे पुंसि मृदौ वलिहिते त्रिषु' इति (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ रासते । 'रास शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'रासिबद्धिभ्यां च' (उ० ३।१२५) इत्यभच् ॥ (३) ॥*॥ गर्दति । 'गर्द शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कृशूलिकलिगर्दिभ्योऽभच्' (उ० ३।१२२) । 'गर्दभं श्वेतकुमुदे गर्दभो गन्धमिद्यपि । रासभे, गर्दभी क्षुद्रजन्तुरोगप्रभेदयोः' इति विश्वः (मे-दिनी) ॥ (४) ॥*॥ खं मुखबिलमतिशयितमस्य । 'ख-मुख-' (वा० ५।२।१०७) इति रः । 'खरो रक्षोन्तरे तीक्ष्णे दुःस्पर्शे रासभेऽपि च' इति हैमचन्द्रः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'गर्दभस्य' ॥

वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक् ।

पण्याजीवो ह्यापणिकः क्रयविक्रयकश्च सः ७८

वायिति ॥ विदेहेषु भवः । धूमादित्वात् (४।२।१२७) वुन् । विदेग्धि वा । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'वै निश्चितो देह उपचयो यस्य,' इति वा । 'वैदेहको वाणिजके शूद्राद्वैश्यासुतेऽपि च' इति विश्व(मेदिनी) हैमचन्द्रौ ॥ (१) ॥*॥ सार्थं वहन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥

निगमे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'नैगमः स्यादुपनिषद्वाणिजोः (नागरेऽपि च)' इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ संज्ञापूर्वकत्वादृच्छभावे 'निगमः' अपि । 'निगमो वाणिजे पुर्याम् (कटे वेदे वणिक्पथे)' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ पणते । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' (भ्वा० आ० से०) । 'पणतेरिज्यादेश्च बः' (उ० २।७०) प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ (४) ॥*॥ 'वणिक् स्त्रियाम् । वणिज्यायां, पुमान् वाणिजके च करणान्तरे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'अवद्यपण्य-' (३।१।१०१) इति साधुः । पण्यमाजीवो यस्य ॥ (६) ॥*॥ आपणो व्यवहारोऽस्यास्ति । 'अतः-' (५।२।११५) इति ठन् ॥ (७) ॥*॥ क्रयविक्रयाभ्यां जीवति । 'वस्त्रक्रयविक्रयादृन्' (४।४।१३) (८) ॥*॥ अथै 'क्रयविक्रयाभ्यां वर्तमानस्य' ॥

विक्रेता स्याद्विक्रयिकः

वीति ॥ विक्रीणाति । 'डुक्रीब् द्रव्यविनिमये' (क्रया० उ० अ०) । वृच् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ विक्रयेण जीवति । 'वस्त्रक्रयविक्रयादृन्' (४।४।१३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वस्त्रपात्रादिदत्त्वा तन्मूल्यं गृह्णतः' ॥

क्रायकः क्रयिकः समौ ।

क्रेति ॥ क्रीणाति । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ क्रयेण जीवति । ठन् (४।४।१३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूल्येन वस्त्रादि गृह्णतः' ॥

वाणिज्यं तु वणिज्या स्यात्

वेति ॥ वणिजां कर्म । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ष्यञ् ॥ (१) ॥*॥ 'दूतवणिग्भ्यां च' इति यः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'वणिक्कर्मणः' ॥

मूल्यं वस्तोऽप्यवक्रयः ॥७९॥

म्विति ॥ मूलेनानाम्यम् । 'नौयवो-' (४।४।९१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ वसत्यत्र । 'धापृवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ० ३।६।) । 'वस्त्रं वस्त्रे धने मूल्ये श्रुतौ' इती हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ अवक्रीयतेऽनेन । 'पुंसि-' (३।३।

११८) इति घः—'एरच्' (३।३।५६)—इति मुकुटः । तन्न । ल्युटा बाधात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विक्रेयवस्तूनां मूल्यस्य' ॥

नीवी परिपणो मूलधनम्

नीति ॥ नितरामिन्वति । 'इवि ग्रीणने' (भ्वा० प० से०) । 'अनित्यमागमशासनम्' इति न नुम् । (इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । 'निपूर्वाद्धयेजो निरी च' इति ङिः । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । व्यो यलोपः, नेर्दीर्घः । नीवी—इत्याह मुकुटः । 'नीवी स्त्रीकटीवस्त्रबन्धने । मूलद्रव्ये परिपणे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ परिपण्यते वृद्धचर्थं प्रयुज्यते । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥*॥ मूलं च तद्धनं च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्रयविक्रयादिव्यवहारे यन्मूलधनं तस्य' ॥

लाभोऽधिकं फलम् ।

लेति ॥ लभ्यते । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ अध्यारूढम् । 'अधिकम्' (५।२।७३) इति साधु ॥ (२) ॥*॥ फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'फलं जातीफले सस्ये हेतूत्थे व्युष्टिलाभयोः । (त्रिफलायां च कक्कोले, प्रियङ्गौ तु फली स्मृता)' इति विश्वः (मेदिनी) । 'फलं हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययोः । त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः । फली फलिन्याम्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अधिकफलस्य' ॥

परिदानं परीवर्तो नैमेयनिमयावपि ॥८०॥

पेति ॥ परिवृत्य दानम् ॥*॥ क्वचित् 'प्रतिदानम्' इति पाठः ॥ (१) ॥*॥ परिवर्तनम् । भावे घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ निमानम् । 'मेङ् प्रणिदाने' (भ्वा० आ० अ०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) । आत्वम् (६।१।४५) 'ईद्यति' (६।१।६५) । गुणः (७।३।८४) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) च ॥ (३) ॥*॥ निमीयते । 'मीङ् हिंसायाम्' (दि०

१—इति काशिका ॥ माधवस्तु 'वणिज्याशब्दः स्वभावात्स्त्रीलिङ्गः । भाव एव प्रत्ययः । न तु कर्माणि' इत्याह ॥ भाष्ये तु 'दूतवणिग्भ्यां च' इति नास्त्येव—इति वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ॥ तस्मात् वणिजि साधुः 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् इति बोध्यम् ॥

१—उज्ज्वलदत्तादिषु तु 'नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः' (उ० ४।१३६) इति सूत्रं लभ्यते ॥ २—परिपण आडम्बरः—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—इतः प्रभृति एरजिन्यन्तः पाठः कश्मीरपुस्तकस्थः अन्यत्र तु न ॥

आ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (४) ॥*॥ च-
त्वारि 'परिवर्तनस्य' 'अदलाबदला' इति ख्यातस्य ॥

पुमानुपनिधिर्न्यासः

प्विति ॥ उपनिधीयते । 'डुधाम्' (जु० उ० अ०) ।
'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (१) ॥*॥ न्यस्यते ।
'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निक्षेपस्य' ॥

प्रतिदानं तदर्पणम् ।

प्रेति ॥ प्रतीपं दानम् ॥ (१) ॥*॥ तस्यार्पणम् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'स्वामिने निक्षेपार्पणस्य' ॥

क्रये प्रसारितं क्रयम्

केति ॥ क्रीयते । 'अचो यत्' (३।१।९७) । गुणः
(७।३।८४) 'क्रयस्तदर्थे' (६।१।८२) इति साधु ॥ (१)
॥*॥ एकं 'ग्राहका गृहीयुरिति बुद्ध्यापणे
प्रसारितस्य' ॥

क्रयं केतव्यमात्रके ॥८१॥

क्रयिति ॥ (१) ॥*॥ एकं 'हृद्दे प्रसारणयोग्यस्य' ॥
विक्रये पणितव्यं च पण्यं

वीति ॥ विक्रीयते । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१)
॥*॥ पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'त-
व्यत्तव्यानीयरः' (३।१।९६) ॥ (२) ॥*॥ 'अवद्यपण्य-'
(३।२।१०१) इति साधु ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विक्रय-
क्रियाकर्मणः' ॥

क्रय्यादयस्त्रिषु ।

केति ॥ (पण्यान्ताः) ॥

क्रीवे सत्यापनं सत्यंकारः सत्याकृतिः स्त्रियाम् ८२

क्रीति ॥ सत्यस्य करणम् । 'सत्यापपाश-' (३।१।२५)
इति णिजापुको । भावे ल्युट् (३।३।११४) । 'सत्यापना
सत्याकृतिः' इति स्त्रीकाण्डे बोपालितात् 'ण्यासश्चन्त्यः-'
(३।३।११७) इति युजपि ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३।३।
१८) । 'कारे सत्यागदस्य' (६।३।८७) इति मुम् ॥ (२)
॥*॥ किन् (३।३।९४) । 'सत्यादशपथे' (५।४।६६) इति
डाच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'साई' इति ख्यातायाः ॥

विपणो विक्रयः

वीति ॥ विपणनम् । घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वक-
त्वान्न वृद्धिः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो वा ॥

(१) ॥*॥ विक्रयणम् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'विक्रयक्रियायाः' ॥

संख्याः संख्येये ह्यादश त्रिषु ।

समिति ॥ दशन्ति, दशन्ते, वा । 'दंश दशने'
(भ्वा० प० अ०) । बाहुलकात्कनिन् । दशशब्दमभि-
व्याप्य । 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' (२।१।१३) 'नपुंस-
कात्-' (५।४।१०९) इति पक्षे टच् न । एकादिका न-
वदशपर्यन्ताः संख्याः संख्येये, त्रिलिङ्गाश्च । तेन 'एको
विप्रः' इत्यादि भवति, न तु 'विप्रस्यैकः' इत्यादि ॥

विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ८३

वीति ॥ 'विंशतिः' इत्याद्या यासां ताः संख्याः संख्ये-
यसंख्ययोर्वर्तन्ते । एकवचनान्ताश्च । यथा 'विंशतिर्गावः'
'गवां विंशतिः' ॥

१—एकाद्या दशान्ताः संख्याः संख्येयेषु वर्तमानास्त्रिलिङ्गाः ।
एका शायी, एकः पटः, एकं कुण्डम् । दश स्त्रियः, दश पटाः,
दश कुण्डानि । आदशेति । अष्टादशान्ताः—इति क्षीरस्वामी ॥
आदशेति । दशशब्दश्रुतिपर्यन्तमष्टादशं यावत् संख्या एका-
दिकाः संख्येये द्रव्ये वर्तन्ते । हिरवधारणे । तेन सामानाधि-
करण्येनैव तासां वृत्तिरित्यर्थः । यथा 'एको विप्रः' 'दश विप्राः'
इति, न तु वैयधिकरण्येन वृत्तिरिति, न तु 'एको विप्रस्य, दश
विप्राणाम्' इत्यादिः ।—इति मुकुटः ॥ अत्र चैकाद्या अष्टाद-
शान्ता संख्या संख्येये वर्तते । यदाह वाचस्पतिः । 'अष्टादशभ्य
एकाद्याः संख्याः संख्येयगोचराः' इति—इति स्वोपज्ञानाममा-
लाव्याख्यायां हेमाचार्यः ॥ इदं च प्रायिकम् । 'बहुषु बहुवच-
नम्' (१।४।२१) इति सूत्रभाष्ये 'किसंबन्धिकत्वे, किसंबन्धि-
द्वित्वे, किसंबन्धिवहुत्वे' इत्यर्थे 'कस्यैकस्मिन्, कयोर्द्वयोः, केषां
बहुषु' इति प्रयोगेण संख्यापरत्वस्यापि प्रतीतिः ॥ इदं त्वत्रावग-
न्तव्यम् । संख्यापरत्वेऽप्येषां स्वाश्रयद्रव्यगतसंख्याविशिष्टधर्म-
मात्रप्रतिपादकता । अत एवोक्तभाष्यप्रयोगे द्विवचनादिः—इति ॥
२—विंशत्याद्याः सर्वा एव संख्याः संख्येये संख्यायां च नि-
त्यमेकवचनान्ता एव वर्तन्ते ॥ यद्भाष्यम्—'आदशभ्यः संख्या
संख्येये वर्तते । ऊर्ध्वं संख्याने संख्येये च' इति ॥ विंशतिः
पटाः । विंशतिः पटानाम् । शतं गावः । शतं गवाम्—इति
क्षीरस्वामी ॥ विंशत्याद्यास्तु संख्याशब्दा एकत्वे वर्तमानाः सं-
ख्येये संख्याने वर्तन्ते । यथा 'विंशतिर्घटाः, विंशतिर्घटानाम् ।
शतं गावः, शतं गवाम्' इति ॥ यदाह वाचस्पतिः—'ऊनविं-
शत्यादिकास्तु सर्वाः संख्येयसंख्ययोः' इति—इति हेमचन्द्रः ॥

संख्यार्थे द्विवचने स्तः

समिति ॥ विशल्यादीनां यदा संख्यार्थः, तदा द्विवचनबहुवचने अपि स्तः । यथा 'द्वे विंशती, तिस्रो विंशतयः' इति ॥

तासु चानवतेः स्त्रियः ।

तेति ॥ तासु विशल्यादिषु नवतिमभिव्याप्य स्त्रीलिङ्गाः । यथा 'विशल्या पुरुषैः कृतम्, विंशतिः कुण्डानि' इति ॥

पङ्केः शतसहस्रादि क्रमादशगुणोत्तरम् ॥ ८४ ॥

पेति ॥ द्वौ पञ्चतौ । 'पङ्क्तिविंशतिः' (५।१।५९) इति साधुः । 'पङ्क्तिर्दशाक्षरच्छन्दोदशासंख्यावलीषु च' इति विश्वः ॥*॥ पङ्केर्दशगुणोत्तरं क्रमात् शतसहस्रादि ज्ञेयम् । यथा 'दश पङ्क्तयः शतम्, दश शतानि सहस्राण्ययुतम्' इत्यादि ॥

यौतवं द्रुवयं पाठ्यमिति मानार्थकं त्रयम् ।

याविति ॥ यौतेर्बाहुलकाद्भावे कर्तरि वा तुन् । योतुः

१—संख्यामात्रार्थे वर्तमानाया विशल्यादेः संख्याया द्विवचनबहुवचने अपि स्त एकशेषेण । 'द्वे विंशती, तिस्रो विंशतयः । गवां विंशती, गवां विंशतयः' ॥ इति क्षीरस्वामी ॥ यदा तु भेदविवक्षायां संख्यान्तरस्यार्थेऽभिधेये विशल्यादयो वर्तन्ते, तदा तत्सामानाधिकरण्यादुपचारेण तेभ्यो द्विवचनबहुवचने अपि स्तो भवतः । यथा 'द्वे विंशती, तिस्रो विंशतयः' इति ॥ सामानाधिकरण्याभावेऽपि 'गवां विंशती, गवां विंशतयः' इति ।—इति मुकुटः ॥ द्विवचनबहुवचनोर्वर्तमानास्तु विशल्याद्याः संख्यायामेव वर्तन्ते—इति हेमचन्द्रः ॥ 'पङ्क्तिविंशतिः' (५।१।५९) इति सूत्रे भाष्यप्रदीपोद्देशेते नागेशभट्टेन तु—विशल्यादयो व्यादयश्च धर्मशक्तौ एव । धर्मकामिणोरभेदाच्च व्यक्तौ कार्याणि । तयोश्च भेदाभेदौ । विशल्यादयः कदाचिद्भेदेन संख्यां वदन्ति 'गवां विंशतिः' इति । कदाचिदभेदेन 'विंशतिर्गावः' इति ॥ यदाप्यभेदेन, तदापि धर्मगतसंख्यावैशिष्ट्येनैव ततो द्रव्यप्रतीतिः शब्दशक्तिस्वभावात् । यथा 'गावो धनम्' इत्यादौ प्रीतिहेतुत्वगुणगतसंख्यावैशिष्ट्येनैव द्रव्यप्रतीतिर्धनशब्दात् ॥ इत्यास्तु विशेषः । तत्र कदाचित्स्वगतसंख्यावैशिष्ट्येनापि प्रतीतिः ॥ अन्यगतसंख्यावैशिष्ट्यमन्यस्य कथम्, इति चेत् । आरोपेण, इति गृहाण ॥ द्रयादयस्तु स्वगतवाच्यसंख्याविशिष्टद्रव्याभेदेन तद्रतसंख्याविशिष्टमेव धर्मं प्रतिपादयन्ति शब्दशक्तिस्वभावात्, इति न कदाचिदपि तत्रैकवचनम् ॥ नापि विशल्यादिभ्यो बहुवचनम् ॥ विंशतिप्रचये तु बहुवचनमिष्टमेव ॥ 'द्वयेकयोः—' (१।४।२२) इत्यादौ तु विंशतिवदेव धर्मगतसंख्याविशिष्टद्रव्यस्यैव प्रतीतिः, इति द्विवचनम् । एवं प्रतीतिरीदृशवृत्तिविषयैव, इति नातिप्रसङ्गः—इति निष्कर्ष उक्तः ॥

शोधनम्, शोधकः वा । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) ॥*॥ 'द्रोर्विकारः' । 'माने वयः' (४।३।१६२) ॥ (२) ॥*॥ मीयतेऽनेन । 'माङ् माने' (दि० आ० अ०) । 'पाठ्यसांनाय्य—' (३।१।१२९) इति साधु ॥ (३) ॥*॥ मानमर्थो यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मानार्थस्य' ॥

मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैः

मानभेदानाह—तुलेति ॥ तोल्यतेऽनया । 'तुल उन्माने' (चु० प० से०) । भिदाद्यङ् (३।३।१०३) ।—'अतुलोपमाभ्याम्' (२।३।७२) इति निर्देशाद्गुणाभावः ॥

गुञ्जाः पञ्चाद्यमाषकः ॥ ८५ ॥

ग्विति ॥ मण्यतेऽनेन । 'मष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'मापो व्रीह्यन्तरे मूर्खे मानत्वगदोषभेदयोः' इति मेदिनी । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । आद्यश्चासौ माषश्च । शास्त्रीयत्वात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'माषकस्य' ॥

ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री

तयिति ॥ अक्षति । 'अक्षू व्यातौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अक्षो रथस्यावयवे व्यवहारे विभीतके । सायके शकटे कर्षे ज्ञाने चात्मनि रावणौ । अक्षं सौवर्चले तुल्ये हृषीके स्यात्' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ कर्षति । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'कर्षो ना कर्षणे मानप्रभेदे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्षस्य' ॥

पलं कर्षचतुष्टयम् ।

पेति ॥ पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पलमुन्मानमांसयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कर्षाणां चतुष्टयम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पलस्य' ॥

सुवर्णविस्तौ हेम्नोऽक्षे

स्विति ॥ शोभनो वर्णः स्तुतिः, वा यस्य । रुद्रस्तु 'सुवर्णं स्वर्णविस्तयोः' इति क्लीबमाह । 'सुवर्णो ना स्वर्णकर्षे सुवर्णा च मखान्तरे । स्त्री कृष्णागुरुणि क्लीबे काञ्चने हरिचन्दने' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विस्त्यते स्म । 'विस उत्सर्गे' (दि० प० से०) । कः (३।२।१०२) । आगमस्यानित्यत्वान्नेद् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अक्षमानस्य' ॥

कुरुविस्तस्तु तत्पले ॥ ८६ ॥

किति ॥ कुरुषु विस्तः ॥ (१) ॥*॥ तस्य हेम्नः पले ॥*॥ एकम् 'अक्षपलस्य' ॥

तुला स्त्रियां पलशतम्

त्विति ॥ तोलयन्ति । 'तुल उन्माने' चुरादिः ।
अच् (३।१।१३४) । 'अतुलोपमाभ्याम्' (२।३।७२)
इति निपातनाद्गुणाभावः । णिजभावे तु 'इगुपध-' (३।
१।१३५) इति कः । 'तुला सादृश्यमानयोः । गृहाणां दा-
रुबन्धाय पीठिकायामपीष्यते । राशौ पलशते भाण्डे (तुलं
स्याद्ब्रह्मदारुणि । आकाशे च पिबौ न स्त्री)' इति विश्व-
हैमचन्द्रौ (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पलानां शतम् ॥*॥
एकम् 'तुलायाः' ॥

भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः ।

भेति ॥ भ्रियते । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् । 'भारः सहस्रद्वि-
तये पलानामपि वीवधे' इत्यजयः । 'भारः स्याद्वीवधे
विष्णौ पलानां द्विसहस्रके' (इति मेदिनी) ॥*॥ (त्रया-
देर्दीर्घान्तात्) अपि (३।३।५७) भरः ॥ (१) ॥*॥ ए-
कम् 'भारस्य' ॥

आचितो दश भारः स्युः

आचीति ॥ आचीयते स्म । 'चिञ् चयने' (स्वा०
उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'भारैर्दशभिराचितिः'
इति रत्नकोषः । 'आचितः शकटोन्मेषे पलानामयुतद्वये'
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आचितस्य' ॥

शाकटो भार आचितः ॥८७॥

शेति ॥ शकटेन उह्यते । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'आचितभारस्य' ॥

कार्षापणः कार्षिकः स्यात्

केति ॥ कर्षस्यायम् । 'तसेदम्' (४।३।१२०) इ-
त्यण् । आपणनम् । 'पण व्यवहारादौ' (भ्वा० आ०
से०) । 'नित्यं पणः-' (३।३।६६) इत्यप् । 'खनो घ च'
(३।३।१२५) इति घो वा । कार्षस्य कार्षेण वा आपणः ।
'कार्षापणोऽस्त्री कार्षिके पणषोडशकेऽपि च' (इति मे-
दिनी) ॥ (१) ॥*॥ कर्षस्यायम् । अध्यात्मादित्वात् (वा०
४।३।६०) ठञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रजतरूप्यस्य' ॥

कार्षिके ताम्रिके पणः ।

केति ॥ ताम्रस्यायम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।
३।६०) ठञ् ॥*॥ पण्यतेऽनेन । 'पण व्यवहारादौ'
(भ्वा० आ० मे०) । 'नित्यं पणः-' (३।३।६६) इत्यप् ।
'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा । 'हलश्च' (३।३।

१२१) घञ् वा । संज्ञापूर्वकत्वाद्बहुवचनभावः । 'पणो
वराटमाने स्यान्मूल्ये कार्षापणे ग्रहे । क्रय्यशाकादिके द्यूते
व्यवहारे भृतौ धने' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥
एकं 'ताम्रकृतकार्षापणस्य' तुलामानमुक्तम् ॥

॥ अङ्गुलिमानं च हस्तादि नृवर्गे उक्तम् ॥

प्रस्थमानं त्वाह—

**अस्त्रियामाढकद्रोणौ खारी वाहो निकुञ्चकः ८८
कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ।**

अस्त्रीति ॥ आढोक्ते । 'ढोक् गतौ' (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।
'आढकी च तुवर्या स्त्री परिमाणान्तरे त्रिषु' (इति मे-
दिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं सर्वतो दशाङ्गुलिमानस्य ।
द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कृवृजृसिद्रुपत्यनि-
स्वपिभ्यो नित्' (उ०३।१०) इति नः । 'द्रोणोऽस्त्रिया-
माढके स्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णका-
केऽस्त्री नीवृदन्तरे । स्त्रियां काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादिन्याम-
पीष्यते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ खमाराति ।
मूलविमुजादिः (वा० ३।२।५) । गौरादिः (४।१।४१) ॥
(१) ॥*॥ उह्यतेऽनेन । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०)
'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'वाहोऽश्वमानयोः ।
वृषे, वाहा तु वाहौ स्यात्' इति हेमचन्द्रः ॥ (१)
॥*॥ निकुञ्चति । 'कुञ्च कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥
(१) ॥*॥ कुण्ड्यते, कुण्डते, वा । 'कुडि दाहे' (भ्वा०
आ० से०) । बाहुलकात् कवच्प्रत्ययः । अनित्यत्वान्न नुम्
॥*॥ 'कुटपः' इत्यपि पाठः—इति मुकुटः । तत्र 'कुट
कौटिल्ये' (तु० प० से०) । कुटेः कपन् (उ० ३।१।४२)
॥ (१) ॥*॥ प्रस्थीयतेऽनेन । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।
५८) । 'प्रस्थोऽस्त्रियां मानभेदे सानावत्युच्चवस्तुनि' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आद्यर्थेन मानीमविकाप्रवर्तिका-
दिग्रहः । 'वाहो विंशतिखारीभिर्भविका स्यादनेन तु ।
प्रवर्तः पञ्चखारीभिः सस्यमाने प्रकीर्तितः' । 'पलं प्रकुञ्चकं
मुष्टिः कुडवस्तच्चतुष्टयम् । चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्र-
स्थमथाढकम् । अष्टाढको भवेद्द्रोणो द्विद्रोणः सूर्प उच्यते ।
सार्धसूर्पो भवेत्खारी द्विद्रोणा गोण्युदाहता । तामेव भारं
जानीयाद्वाहो भारचतुष्टयम्' ॥*॥ 'परिमाणानाम्' पृथगे-
कैकम् ॥

पादस्तुरीयो भागः स्यात्

पेति ॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'पद-
रजः' (३।३।१६) इति घञ् । 'पदं शब्दे च वाक्ये च
व्यवसायप्रदेशयोः' । पादतच्चिह्नयोः स्थानत्राणयोरङ्कव-
स्तुनोः । 'श्लोकपादेऽपि च क्लीबं पुल्लिङ्गः किरणे पुनः ।
पादो बुद्धे तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे
च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'चतुर्थ-
भागस्य' ॥

अंशभागौ तु वण्टके ॥८९॥

अंशेति ॥ अंश्यते । 'अंश विभाजने' ()
अदन्तः । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ।—'अमेः शन्' इति
त्वपाणिनीयः । 'अंशो विभाजने प्रोक्त एकदेशेऽपि व-
स्तुनः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ भज्यते । 'भज से-
वायाम्' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ।
'भागो रूपाधिके भाग्यैकदेशयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
वण्ट्यते । 'वटि विभाजने' (चु० प० से०) कर्मणि घञ्
(३।३।१९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'विभागस्य' ॥

द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु ।

हिरण्यं द्रविणं शुभ्रमर्थरैविभवा अपि ॥९०॥

द्रेति ॥ द्रुवि । 'द्रव्यं च मव्ये' (५।३।१०४) इति
साधुः । 'द्रव्यं मव्ये धने क्षमादौ जतुद्रुमविकारयोः । वि-
नये भेषजे रीत्याम्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विद्यते स्म ।
'विद्रु लामे' (तु० उ० अ०) । 'वित्तो भोगप्रत्यययोः'
(८।२।५८) इति साधुः । 'वित्तं क्लीबं धने वाच्यलिङ्गं
ख्याते विचारिते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ स्वपतौ
साधु । 'पथ्यतिथिः' (४।४।१०४) इति ढञ् ॥ (३)
॥*॥ रिच्यते । 'रिचिर् विरेचने' (रु० उ० अ०) । 'पा-
तृतुदिवचिरिचिः' (उ० ३।७) इति थक् ।—'वमि-
काशिः' इत्यादिना थन्—इति सुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥
(४) ॥*॥ ऋच्यते । 'ऋच् शब्दे' (तु० प० से०) ।
बाहुलकात् कथन् ॥ (५) ॥*॥ धनति । 'धन धान्ये'
(जु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'धनं तु गोधने
वित्ते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ वसति, उ-

प्यते, वाऽस्मिन् गुणैः । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) ।
'शृस्वस्मिहि—' (उ० १।१०) इत्युः ।—'पद्यसि वसि—'
इत्यादिना उः—सुकुटस्त्वपाणिनीयः । वस्ते, वस्यते वा ।
'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) उः । 'वसुर्मयू-
खायिजनाधिपेषु योक्त्रे सुरे स्याद्वसु हाटके च । वृद्धचौषध-
स्थानधनेषु रत्ने वसु स्मृतं स्थान्मधुरेऽन्यवच्च' इति विश्व-
प्रकाशः ॥ (७) ॥*॥ हर्यति । 'हर्य गतिकान्त्योः'
(भ्वा० प० से०) । 'हर्यतेः कन्यन् हिर् च' (उ० ५।४४)
।—जिहीते भाग्यवन्तम् । 'ओहाड् गतौ' (जु०
आ० अ०) । 'हो हिर् च' इत्यन्यप्रत्ययो हिरादेशश्च—
इति सुकुटस्त्वपाणिनीयः । 'हिरण्यं चे(रे)तसि द्रव्ये
शातकुम्भवराटयोः । अक्षये मानभेदे च स्यादकुप्ये नपुंसकम्'
इति मेदिनी ॥ (८) ॥*॥ द्रवति, द्रूयते वा । 'द्रु
गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'द्रुदक्षिभ्यामिनन्' (उ० २।
५०) 'द्रविणं न द्वयोर्वित्ते काञ्चने च पराक्रमे' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ दिवं मनति । 'आ अ-
भ्यासे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३)
इति कः । 'द्युस्त्रं वित्ते बलेऽपि च' इति हेमचन्द्रः (मे-
दिनी) ॥ (१०) ॥*॥ अर्थ्यते । 'अर्थ उपयाच्यायाम्'
(चु० आ० से०) । 'अकर्तरि—' (३।३।१९) इति घञ् ।
ऋच्छति, अर्थ्यते वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्' (उ० २।४) । 'अर्थो विषयार्थ-
नयोर्धनकारणवस्तुषु । अभिधेये च शब्दानां निवृत्तौ च
प्रयोजने' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ राति सुखम्,
रायते वा । 'रा आदाने' (अ० प० अ०) । 'रातेर्दैः'
(उ० २।६६) । 'रा द्वयोर्विभवे स्वर्णे' इति रुद्रः ॥
(१२) ॥*॥ विभवति । अच् (३।१।१३४) । 'वि-
भवो धननिर्वृत्योः' इति हैमः ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश
'द्रव्यस्य' ॥

स्यात्कोषश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते ।

स्येति ॥ कुप्यते । 'कुष निष्कर्षे' (क्या० प० से०) ।
'अकर्तरि—' (३।३।१९) इति घञ् ॥*॥ कुश्यते ।
'कुश संश्लेषणे' () 'तालव्या मूर्धन्याश्चैते' इ-
त्यधिकारे 'कोशविशदौ च' इति शभेदः ॥ (१) ॥*॥
(२) ॥*॥ हेम च रूप्यं च । कृतं चाकृतं च । घटिता-
घटिते ॥*॥ द्वे 'घटिताघटितहेमरूप्ययोः' ॥

ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यम्

तेति ॥ गुप्यते । 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०)

१—पुनरित्यन्तस्यात्र लेखोऽनुचितः । पदशब्दार्थबोधकस्य
पदशब्दव्याख्यायां स्वयं लिखितस्यात्र पादशब्दव्याख्यायाम-
प्रकृतत्वात् ॥

‘राजसूय०’ (३।१।११४) इति साधु ॥ (१) ॥*॥ एकम् (हेमरूप्याभ्यामन्यस्य) ‘ताम्रादेर्धातोः’ ॥

रूप्यं तद्वयमाहृतम् ॥९१॥

रूप्यमिति ॥ ‘आहृतं तु मृषार्थके । गुणिते ताडिते चापि’ इति हैमः । आहृतं रूपमस्य । ‘रूपादाहृतप्रशंस-
योर्यप्’ (५।२।१२०) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘आहृतरूप-
स्य हेमरूप्यादेः’ ॥

गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः ।

गेति ॥ गारुत्मतो जातत्वात् ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ मरकं तरन्त्यनेन । ‘तृ’ (भ्वा० प० से०) । ‘अन्येभ्योऽपि—’ (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (२) ॥*॥ अश्मनो गर्भः ॥ (३) ॥*॥ हरिद्वर्णो मणिः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘गारुत्मतस्य’ ॥

शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागः

शोणेति ॥ शोणं च तद्रत्नं च ॥ (१) ॥*॥ लोहितमेव । ‘लोहितान्मणौ’ (५।४।३०) इति कन् ॥ (२) ॥*॥ पद्ममिव रागोऽस्य । ‘अनेकमन्य—’ (२।२।२४) इति समासः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘पद्मरागस्य’ ॥

अथ मौक्तिकम् ॥९२॥

मुक्ता

अथेति ॥ मुक्तैव । ‘विनयादिभ्यष्ठक्’ (५।४।३४) ॥ (१) ॥*॥ मुच्यते स्म । ‘मुच्छ मोक्षणे’ (तु० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । ‘मुक्ता मौक्तिकपुंश्चल्योः’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मौक्तिकस्य’ ॥

अथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुंनपुंसकम् ।

अथेति ॥ विशिष्टो द्रुमः । यद्वा विशिष्टे द्रौ भवः । ‘बुद्रुभ्यां मः’ (५।२।१०८) । ‘(विद्रुमो रत्नवृक्षेऽपि प्र-
वालेऽपि पुमानयम्’ इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रव-
लति । ‘बल प्राणने’ (भ्वा० प० से०) । ‘ज्वलिति—’ (३।१।१४०) इति णः । ‘प्रवालोऽस्त्री किसलये वीणादण्डे च विद्रुमे’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रवालस्य’ ॥

रत्नं मणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च ॥९३॥

रेति ॥ रमन्तेऽस्मिन् । ‘रमु क्रीडायाम्’ (भ्वा० आ०

अ०) । बाहुलकात् कप् । तुक् (६।३।१।७१) । ‘रत्नं स्व-
जातिश्रेष्ठे स्यान्मणौ’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ मण्यते
‘मण शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) ।
‘मणिः स्त्रीपुंसयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च’ । (कण्ठदेश-
स्तनेऽजाया लिङ्गाग्रेऽलिजरेऽपि च) इति विश्वः (मे-
दिनी) ॥ (२) ॥*॥ अश्मजातौ मरकतादौ ॥*॥ द्वे
‘रत्नस्य’ ॥

स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेमहाटकम् ।

तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्तुरस्म ॥ ९४ ॥

चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने ।

रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम् ९५

स्वेति ॥ सुष्ठु ऋणोति । ‘ऋणु गतौ’ (त० उ० से०) । पचाद्यच् (३।२।१३४) यद्वा अर्णनम् । घञ् (३।३।१८) । शोभनोऽर्णो गतिरनेन ॥ (१) ॥*॥ शोभनो वर्णोऽस्य । सुष्ठु वर्ण्यते वा । ‘वर्ण वर्णने’ (चु० प० से०) । ग्यन्तः । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ कनति । ‘कनी दीप्तौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘कृजादिभ्यो वुन्’ (उ० ५।३।५) । ‘कनकं हेस्त्रि पुंसि स्यात्किंशुके नागकेसरे । धत्तूरे काञ्च-
नारे च कालीये चम्पकेऽपि च’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ हिनोति, हीयते वा । ‘हि गत्यादौ’ (स्वा० प० अ०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥ (५) ॥*॥ हटति । ‘हट दीप्तौ’ (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । हाटयति वा । कुन् (उ० २।३।२) ॥ (६) ॥*॥ तप्य-
तेऽनेन । ‘तप संतापे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘कृत्यल्युटः’ (३।३।११३) इत्यनीयर् ॥ (७) ॥*॥ शतकुम्भे पर्वते भवम् । ‘तत्र भवः’ (४।३।५३) इत्यण् ॥*॥ अनुशति-
कादिः (७।३।२०) । ‘(शातकौम्भम्)’ इति तु स्वामी ॥ (८) ॥*॥ गङ्गाया अपत्यम् । शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक् । ‘यं गर्भं सुषुवे गङ्गा पावकादीसतेजसम् । तदुल्लं पर्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत’ इति वायुपुराणम् । ‘गा-
ङ्गेयः स्यात्पुमान्भीष्मे क्लीबं स्वर्णकसेरुणोः’ (इति मे-
दिनी) ॥ (९) ॥*॥ विभार्ति, भरति वा । मनिन् (उ० ४।१।४५) (‘भर्म स्यात्काञ्चने भृतौ’ इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ कर्वत्यनेन । ‘कर्व द्रुपे’ (भ्वा० प० से०) । मद्गुरादिः (उ० १।४।१) । ‘कर्तुरं सलिले हेस्त्रि कर्तुरः पापरक्षसोः । कर्तुरा कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्यवत्’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ चमीकरे आकरे भवम् ।

१—तद्वयं कुप्याकुप्यम्—इति क्षीरस्वामी ।—तयोर्हेमरूप्ययो-
र्द्वयम्—इति मुकुटः ॥

‘तत्र भवः’ (४।३।५३) इत्यण् । यद्वा चमनम् । ‘चसु अदने’ (भ्वा० प० से०) । ‘इञ्जदिभ्यः’ (वा० ३।३। १०८) । ‘अनाचमेः’ (७।३।३४) इति आडोऽविवक्षितत्वाद्बुद्धिः । ‘कृदिकारात्’ (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । चामी करोति । ‘कृजो हेतु-’ (३।२।२०) इति टः ॥ (१२) ॥*॥ जातं रूपं यस्य । यद्वा प्रशस्तं जातम् । ‘प्र-शंसायां रूपम्’ (५।३।६६) ॥ (१३) ॥*॥ महच्च तद्रजतं च । ‘सन्महत्-’ (२।१।६१) इति समासः । ‘आन्महत्’ (६।३।४६) इत्यात्वम् ॥ (१४) ॥*॥ काञ्चति (ते) । ‘काचि दीप्तौ’ (भ्वा० आ० से०) । नन्दादिल्युः (३। १।१३४) ।—पृषोदरादिः (६।३।१०९)—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । ‘काचि’ धातोरेव सत्त्वात् ॥ (१५) ॥*॥ रोचते । ‘रूच दीप्तौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘शुजिरुजि-तिजां कुश्च’ (उ० १।१४६) इति मक् । ‘रूक्मं लोहे सुवर्णे च’ इति हेमचन्द्रः ॥ (१६) ॥*॥ कृतस्वरे आ-करविशेषे भवम् । अण् (४।३।५३) । कृताः पठिताः स्वरा येन । तस्मै देयम् । ‘शेषे’ (४।२।९२) इत्यण् ॥ (१७) ॥*॥ जम्बूरसस्य नद्यां भवम् । ‘तत्र भवः’ (४।३।५३) इत्यण् ॥ (१८) ॥*॥ अष्टौ धातवः पदानि स्थानान्यस्य । ‘अष्टनः संज्ञायाम्’ (६।३।१२५) इति दीर्घः । यद्वा अ-ष्टानामपदम् ॥ (१९) ॥*॥ एकोनविंशतिः ‘सुवर्णस्य’ ॥ अलंकारसुवर्णं यच्छृङ्गीकनकमित्यदः ।

अलमिति ॥ अलंकारसंबन्धि सुवर्णम् ॥*॥ शृङ्गि-णामी । शृङ्गी कनति । ‘कनी दीप्तौ’ (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । ‘शृङ्गी’ इति पृथग् नाम वा । ‘स्त्री शृङ्गी मण्डनसुवर्णम्’ इति रत्नकोषः । ‘भूषणं कनकं शृङ्गी’ इति नाममाला च । अल्पं शृङ्गं प्राधान्यं वा यस्याः । गौरादिः (४।१।४१) । ‘स्त्री स्यात्काचिन्मृणालादि’ इति वचनात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अलंकारस्वर्णस्य ॥ दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यपि ॥ ९६ ॥

द्विति ॥ सुवर्णपेक्षया दुष्टो वर्णोऽस्य, अनेन वा । ‘दुर्वर्णं त्रिष्वसद्वर्णे क्लीबमैलेयरूप्ययोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रजति, रज्यते वा । ‘रज्ज रागे’ (भ्वा० उ० अ०) । ‘पृषिरज्जिभ्यां कित्’ (उ० ३।१।११) इत्यतच् । ‘रजतं त्रिषु शुक्ले स्यात् क्लीबं हारे च दुर्वर्णं’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ‘रूप रूपक्रियायाम्’ (चु० उ० ।

से०) । ण्यन्तः । ‘अचो यत्’ (३।१।९७) । ‘रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु । आहतस्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्’ इति विश्वः (मेदिनी) हेमचन्द्रौ ॥ (३) ॥*॥ खर्जति । ‘खर्ज व्यथने’ (भ्वा० प० से०) । ‘खर्जपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ’ (उ० ४।१।४०) इत्यूरः । ‘खर्जूरं रूप्यफलयोः । खर्जूरः क्रीटवृक्षयोः’ (इति हेमः) ॥ (४) ॥*॥ श्वेतते । ‘श्वेता वर्णे’ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘श्वेतो द्वीपाद्रिभेदयोः । श्वेता वराटिकाकाष्ठपाटलाशङ्खिनीषु च । क्लीबं रूप्येऽन्यवच्छुक्ते’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ पञ्च ‘रूप्यस्य’ ॥

रीतिः स्त्रियामारकूटो न स्त्रियाम्

रीति ॥ रीयते । ‘रीङ् क्षरणे’ (दि० आ० अ०) । रिणाति वा । ‘री गतिरेषणयोः’ (क्र्या० प० अ०) । ‘स्त्रियां किन्’ (३।३।९४) । ‘रीतिः स्त्रियां स्यन्दप्रचा-रयोः । पित्तले लोहकिट्टे च’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ‘ऋ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) । आरं कूटयते । ‘कूट दाहे’ (चु० उ० से०) । अच् (३। १।१३४) । ‘आरकूटोऽस्त्रियां द्रव्यं रीतिस्तु रीतिकोम-लम्’ इति रमसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पित्तलस्य’ ॥

अथ ताम्रकम् ।

शुल्वं म्लेच्छमुखं द्वाष्टवरिष्ठोदुम्बराणि च ॥९७॥

अथेति ॥ ताम्रयति, ताम्र्यते, वा । ‘तसु काङ्क्षायाम्’ (दि० प० से०) । ‘अमितम्योर्दीर्घश्च’ (उ० २।१६) इति रक् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ।—‘ताम्रमिचमां दीर्घश्च’ इति रक्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥*॥ शलति । ‘शल गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘उल्वादयश्च’ (उ० ४।९५) इति, साधु । यद्वा शुल्वयति, शुल्व्यते, वा । ‘शुल्व माने’ (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) घञ् (३।३।१९) । ‘एरच्’ (३।३।५६) वा । ‘शुल्वं ताम्रे य-ज्ञकर्मण्याचारे जलसंनिधौ’ इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ म्लेच्छदेशे मुखसुपत्तिरस्य । म्लेच्छस्य मुखमिव, इति वा ॥ (३) ॥*॥ द्वे हेमरूप्ये अश्रुते स्म । ‘अशू व्याप्तौ’ (स्वा० आ० से०) । ‘गत्यर्था-’ (३।४।७२) इति कः ॥ (४) ॥*॥ अतिशयेन वरम्, उरु, वा । अतिशयने इ-ष्ठन् (५।३।५५) । ‘प्रियस्थिर-’ (६।४।१५७) इत्युरोर्वर् ‘वरिष्ठं ताम्रके क्लीबम्’ इति टवर्गद्वितीयान्ते रुद्रः । ‘व-रिष्ठं मरिचेऽपि च । ताम्रे क्लीबं तित्तिरौ ना वरोरुतमयो-स्त्रिषु’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ उं शंसुं वृ-

१—शृङ्गिहस्वान्ता च । तथा च बाणः—‘वर्षपर्वतसमूहमि-वान्तःस्थितापरिमाणशृङ्गिहेमकूटं राजकुलम्’ इति—मुकुटः ॥

णोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'संज्ञायां भृतृ-
वृजि-' (३।२।४६) इति खच् । 'अरुर्द्विषत्-' (६।३।
६७) इति मुम् । उत्कृष्टमुंवरम् । प्रादिसमासः (वा० २।
२।१८) । 'उदुंवरस्तु देहल्यां वृक्षभेदे च पण्डके । कु-
ष्टभेदेऽपि च पुमांस्ताम्रे तु स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी)
॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) तु 'औदुंवरं भवेत्ताम्रे
फलादौ यज्ञशाखिनः' इत्यजयः ॥ (६) ॥*॥ षट्
'ताम्रस्य' ॥

**लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी ।
अश्मसारः**

लोह इति ॥ लोहति, लुहते, वा । 'लुह गार्भ्ये'
() । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ।
लूयतेऽनने वा । 'लूञ् छेदने' (क्या० उ० से०) ।
बाहुलकाद् हः । रुहते, रोहति वा । 'रुह प्रादुर्भावे'
(स्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।१।
१३४) वा । कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् ।
'लोहोऽस्त्री शस्त्रके लोहं जोङ्गके सर्वतैजसे' (इति मे-
दिनी) ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि 'लौहम्' ॥ (१) ॥*॥ शस्यते-
ऽनेन । 'शसु हिंसायाम्' (स्वा० प० से०) । 'दाम्नी-
शस्-' (३।२।१८२) इति घृन् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।
४।५) ॥ (२) ॥*॥ तेजयति, तेज्यते वा, अनेन वा ।
'तिज निशाने' (चु० प० से०) । 'तिजेर्दीर्घश्च' (उ०
३।१८) इति क्लः । तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहाजि-
मुष्कके । क्लीबं, यवाग्रके पुंसि तिग्मात्मत्यागिनोस्त्रिषु'
(इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ पिण्डते, पिण्ड्यते वा ।
'पिडि संघाते' (स्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
घञ् (३।३।१९) वा । पिण्डो बोले बले सान्द्रे देहागारै-
कदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिलहकयोरपि । ओ-
ण्डपुष्पे च पुंसि स्यात् क्लीबमाजीवनायसोः । पिण्डी तु
पिण्डतगरेऽलावूखर्जूरभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४)
॥*॥ कालं च तदयश्च । 'अनोऽशमायःसरसाम्-' (५।४।
९४) इति टच् ॥ (५) ॥*॥ एति, अयते वा । अ-
सुन् (उ० ४।१८९) ॥ (६) ॥*॥ अश्मनः सारः ।
'अश्मसारं च शस्त्रकम्' इत्यमरमाला ॥ (७) ॥*॥ सप्त
'लोहस्य' ॥

अथ मण्डूरं शिङ्गाणमपि तन्मले ॥९८॥

अथेति ॥ मण्डते (ति) । 'मडि भूषायाम्' (स्वा०
प० से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरच् ॥ (१)

॥*॥ शिङ्गयते । 'शिधि आग्राणे' (स्वा० प० से०) ।
'आणको लूधूशिङ्घिधाञ्भ्यः' (उ० ३।८३) । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) । सिंहमाणयति वा । कर्मण्यण् ('शिङ्गाणं
काचपात्रे च लोहनासिकयोर्मले' इति मेदिनी) ॥*॥
'सिंहानम्' इति पाठे सिंहवदनिति । 'अन प्राणने'
(अ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । सिंहमानयति
वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ तस्य लोहस्य
मले ॥*॥ द्वे 'लोहकिट्टस्य' ॥

सर्वं स्यात्तैजसं लोहम्

सेति ॥ तेजसो विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।
१३४) इत्यण् । यद्वा तेजोऽस्त्यस्य । ज्योत्स्नाद्यण् (वा०
५।२।१०३) ॥*॥ एकं 'सर्वधातूनाम्' ॥

विकारस्त्वयसः कुशी ।

वीति ॥ कुं भूमिं श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प०
अ०) । अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः ।
'जानपद-' (४।१।४२) इति ङीष् । 'कुशी फालेपि,
वल्गायां (कुशा, पापिष्ठमत्तयोः । कुशो वाच्यवदाख्यातः)'
इति विश्वः । 'कुशो रामसुते दर्भे पापिष्ठे योक्रमत्तयोः ।
कुशी लोहविकारे स्यात्कुशा वल्गा कुशं जले' (इति
हैमः) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अयोविकारस्य' ॥

क्षारः काचः

क्षेति ॥ क्षरति । 'क्षर संचलने' (स्वा० प० से०) ।
'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णः । 'क्षारः काचे रसे
गुडे । भस्मनि धूर्ते लवणे' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥
कचते । 'कच बन्धने दीप्तौ च' (स्वा० आ० से०) । अच्
(३।१।१३४) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) काचयति वा ।
अच् (३।१।१३४) । 'काचः शिष्ये मणौ नेत्ररोगभेदे
मृदन्तरे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'काचस्य' ॥

अथ चपलो रसः सूतश्च पारदे ॥९९॥

अथेति ॥ चोपति । 'चुप मन्दायां गतौ' (स्वा० प०
से०) । 'चुपेरचोपधायाः' (उ० १।१११) इति कलः ।
यद्वा चपनम् । 'चप शक्तौ' () । ण्यन्तः । 'एरच्'
(३।३।५६) । चपं लाति । 'ला आदाने' (अ० प० अ०) ।
कः (३।२।३) । 'चपलश्चोरके चले । क्षणिके चिकुरे
शीघ्रे पारदे प्रस्तरान्तरे । मीने च चपला तु स्यात् पि-
प्पल्यां विद्युति श्रियाम् । पुंश्चल्यामपि' इति हेमचन्द्रः ॥
(१) ॥*॥ रस्यते । 'रस आस्वादाने' चुराद्यदन्तः । 'एरच्'

(३।३।५६) । रसयति घातून् वा । अच् (३।१।१३४) ।
 'रसः स्वादे जले वीर्ये शृङ्गारादौ विषे द्रवे । बोले रागे
 गृहे धातौ तिकादौ पारदेऽपि च । रसा तु रसनापाठास-
 लकीक्षितिकङ्कुषु' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ शिवेन सूयते
 स्म । 'षू प्रसवे' (दि० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ।
 'सूतस्तु सारथौ तक्षिण क्षत्रियाद्वाहणीसुते । वन्दिपारदयोः
 पुंसि प्रसूते प्रेरिते त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३)
 ॥*॥ पारं ददाति । 'डुदाञ् दाने' (जु० उ० अ०) ।
 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥*॥ 'पारते' इति
 पाठे पारं तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'अ-
 न्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'रसेन्द्रः पा-
 रदः प्रोक्तः पारतोऽपि निगद्यते' इति तारपालः । 'पार-
 तस्तु मनाक्पाण्डुः सूतस्तु रहितो मलात् । पारदस्तु म-
 नाक् शीतः सर्वे तुल्यगुणाः स्मृताः' इति शब्दार्णवः ॥
 (४) ॥*॥ चत्वारि 'पारदस्य' ॥

गवलं माहिषं शृङ्गम्

गेति ॥ अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) ।
 अच् (३।१।१३४) । गवामलम् । यद्वा गवनम् । 'गुङ्
 शब्दे' (भ्वा आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) गवं
 लाति । कः (३।२।३) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'महि-
 षशृङ्गस्य' ॥

अभ्रकं गिरिजामले ।

अभ्रेति ॥ अभ्रति, अभ्र्यते वा । 'अभ्र गतौ' (भ्वा०
 प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । अभ्रस्य प्रतिकृतिर्वा ।
 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥*॥
 गिरौ जातम् । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'स-
 तम्यां जनेर्ङः' (३।२।९७) । ('गिरिजं त्वभ्रकेऽपि स्या-
 च्छिलाजतुनि शैलजे । लोहेऽपि गिरिजा गौरीमातुल-
 ज्ञयोश्च योषिति' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अमति ।
 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।
 १०६) कलच् । न मलमस्य, इति वा । ('अमलं त्वभ्रके
 क्लीवं लक्ष्म्यां स्त्री निर्मले त्रिषु' इति मेदिनी) । 'गिरिजं
 गिरिजाबीजममलं गवलध्वजम्' इति वाचस्पतिः ॥ (३)
 ॥*॥ त्रीणि 'अभ्रकस्य' ॥

१—रसः प्रायेण महिषशृङ्गे स्थाप्यतेऽतो रसानन्तरमस्य क-
 थनम्—इति मुकुटः ॥ २—'गिरिजामलम्'—इत्येकं नाम
 —इति स्वामिमुकुटौ ॥

स्रोतोञ्जनं तु सौवीरं कापोताञ्जनयामुने ॥१००॥

स्त्राविति ॥ अज्यते नयनमनेन । 'अञ् व्यक्त्यादौ'
 (रु० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । स्रोतोजम-
 ञ्जनम् । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥
 सुवीरे देशे भवम् । तत्र 'भवः' (४।३।५३) इत्यण् ।
 'सौवीरं काञ्जिके स्रोतोञ्जने च बदरीफले । ना तु नी-
 वृति' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कपोतसेदम् ।
 कपोतवर्णत्वात् । 'तसेदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । का-
 पोतं च तदञ्जनं च ॥ (३) ॥*॥ यमुनायां भवम् । अण्
 (४।३।५३) । यद्वा यमुनाया इदम् । तद्वच्छयामत्वात् ॥
 (४) ॥*॥ चत्वारि 'सौवीराञ्जनस्य' 'सुर्मा' इति
 ख्यातस्य ॥

तुत्थाञ्जनं शिखिग्रीवं वितुन्नकमयूरके ।

त्विति ॥ तुत्थयति, तुत्थ्यते, वा । 'तुत्थ आवरणे'
 () । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'एरच्' (३।३।५६)
 वा । तुत्थं च तदञ्जनं च ॥ (१) ॥*॥ शिखिनो ग्रीवा ।
 शिखिग्रीवास्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) तद्वद्वर्ण-
 त्वात् ॥ (२) ॥*॥ वितुद्यते स्म । 'तुद व्यथने' (तु० उ०
 अ०) । कः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥
 (३) ॥*॥ मयूरस्य प्रतिकृतिः । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।
 ९६) इति कन् । मयूरं कायति वा । सादृश्यात् । 'कै
 शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (४) ॥*॥
 चत्वारि 'तुत्थाञ्जनस्य' 'तृतिथा' इति ख्यातस्य ॥

कर्परी दार्विका काथोद्भवं तुत्थम्

केति ॥ कल्पते । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) ।
 बाहुलकादरट् लत्वाभावश्च ॥ (१) ॥*॥ दार्वी दारुह-
 रिद्रा । तद्विकारोऽपि दार्वी अभेदोपचारात् । स्वार्थे कन्
 (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ तत्तुत्थं काथोद्भवमाव-
 र्तिनं सदुक्तपर्यायम् ॥*॥ तुत्थं चास्य नाम । 'तुत्थं सा-
 द्मृतासङ्गं कर्परी तुत्थमित्यपि' इति रभसः ॥ (३) ॥*॥
 त्रीणि 'आवर्तननिष्पन्नस्य रसाञ्जनभेदस्य' ॥

रसाञ्जनम् ॥१०१॥

रसगर्भं ताक्ष्यशैलम्

रेति ॥ रसजमञ्जनम् । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।
 ७८) ॥ (२) ॥*॥ रसो गर्भेऽस्य ॥ (२) ॥*॥ ताक्ष्य-
 शैले भवम् । अभेदोपचारात्, इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥

त्रीणि 'रसाञ्जनस्य' स्वामी तु—तुत्थाञ्जनादि पञ्च पर्या-
यानुक्त्वा दार्विकाकाथोद्भवोद्भवविपञ्चकं रसवतीपर्यायानाह ॥

गन्धाश्मनि तु गन्धकः ।

सौगन्धिकश्च

गेति ॥ गन्धयुक्तोऽश्मा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।
१।७८) ॥ (१) ॥*॥ गन्धोऽस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।
२।१२७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥*॥ 'ग-
न्धिकः' इति पाठे 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) इति ठन्
॥ (२) ॥*॥ शोभनो गन्धोऽस्य । विनयादित्वात् (५।४।
३४) स्वार्थे ठक् ॥*॥ 'आमोदलेशयोर्गन्धः स सुगन्धः
सुगन्धकः' इति रभसः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रसा-
ञ्जनस्य' ॥

चक्षुष्याकुलाल्यौ तु कुलत्थिका १०२

चेति ॥ चक्षुषे हिता । 'शरीरावयवाद्यत्' (५।१।६) ।
'चक्षुष्यः केतके पुण्डरीकसंज्ञकपादपे । कुलत्थिकासुभ-
गयोः स्त्रियामक्षिहितेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
कुलमलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) ।—'क-
र्मण्यण्' (३।२।१) । ङीप् (४।१।१५) । 'चक्षुष्या कुम्भ-
कारी च कुलाली च कुलत्थिका' इति रत्नकोषः ॥
(२) ॥*॥ कुलत्थप्रतिकृतिः । 'इवे—' (५।३।९६) इति
कन् । यद्वा कुले तिष्ठति । 'सुपि—' (३।२।४) इति कः ।
स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) पृषोदरादिः (६।३।१०९)
(३) ॥*॥ त्रीणि 'तुत्थविशेषस्य' ॥

रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पौष्पकं कुसुमाञ्जनम् ।

रीति ॥ रीतेः पित्तलस्य पुष्पमिव । तन्मलत्वात् ॥
(१) ॥*॥ पुष्पस्य केतुरिव । नाशकत्वात् । उदन्तपुंस-
केषु 'पुष्पकेतु कुसुमाञ्जनम्' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ पु-
ष्पस्य प्रतिकृतिः 'इवे—' (५।३।९६) इति कन् । ततः
स्वार्थेऽण् (५।४।३८) ॥ (३) ॥*॥ कुसुममिव, कुसुम-
नाशकं वा अञ्जनम् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'रीतिकायां
ध्मायमानायां जातस्य मलस्य' ॥

पिञ्जरं पीतनं तालमालं च हरितालके ॥१०३॥

पीति ॥ पिञ्जनम् । 'पिञ्जि वर्णे' (अ० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । 'निष्ठायामनिटः' (वा० ७।३।५३)
इति वचनाच्च कुत्वम् । पिञ्जं वर्णविशेषं राति । कः (३।
२।३) । 'पिञ्जरोऽश्वात्तरे पीते क्लीबं स्वर्णे च पीतने' ॥

१—स्वामी तु तुत्थाञ्जनादिपञ्चकं कर्पूर्यन्तं तुत्थाञ्जनपर्याय-
मुक्त्वा दार्विकाकाथोद्भवे तुत्थरसाञ्जनादित्रयमाह—इति मुकुटः ॥

(१) ॥*॥ पीतं वर्णं नयते । 'णय गतौ' (भ्वा० आ०
से०) ॥ 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) वा । 'अन्येभ्योऽपि—'
(वा० ३।२।१०१) इति ङः । 'पीतनं पीतदारुणि । कु-
ङ्कुमे हरिताले च (पुमानाम्रातके मतः)' इति विश्वः (मे-
दिनी) ॥ (२) ॥*॥ तालयति, तल्यते वा । 'तल प्रति-
ष्ठायाम्' (चु० प० से०) । ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४,
३।३।५६) । 'तालः कालक्रियामाने हस्तमानदुभेदयोः ।
करास्फोटे करतले हरिताले त्सरावपि' (इति हेमः) । 'तालः
करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामाने
करस्काले द्रुमान्तरे । वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताली
जटौषधौ । क्लीबं तु हरिताले स्यात्' इति विश्वः (मे-
दिनी) ॥ (३) ॥*॥ आलयति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) । आलाति वा । 'ला
आदाने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।
१३६) इति कः । 'आलं स्यादनल्पहरितालयोः' इति
हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ हरितं वर्णमालाति । 'आतोऽनु-
प—' (३।२।३) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।
५) । 'हरितालमलं तालवर्णकं नटभूषणम्' इति
माधवः । 'हरिताले तु कर्पूरं गोदन्तो नटसंज्ञकः' इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'हरितालस्य' ॥

गैरेयमर्थ्यं गिरिजमश्मजं च शिलाजतु ।

गैरयिति ॥ गिरौ भवम् । 'नद्यादिभ्यः—' (४।२।९७)
इति ढक् ॥ (१) ॥*॥ अर्थ्यते । 'अर्थ उपयाच्चायाम्'
(चु० आ० से०) ण्यन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९७) ।
अर्थादनपेतम्, वा । 'धर्मपथ्य—' (४।४।९२) इति यत् ।
'अर्थ्यो विपश्चिति न्याय्ये त्रिष्वर्थ्यं तु शिलाजतु' इति
यान्ते रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ गिरेर्जातम् । 'जनी प्रादुर्भावे'
(दि० आ० से०) । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति
ङः । गिरिजं त्वअक्रेऽपि स्याच्छिलाजतुनि शैलजे । लो-
हेऽपि गिरिजा गौरीमातुलङ्गयोश्च योषिति' (इति मे-
दिनी) ॥ (३) ॥*॥ अश्मनो जातम् ॥ (४) ॥*॥
शिलाया जत्विव । षष्ठीतत्पुरुषः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'शिलाजतुनः ॥'

१—अत्राङ् उपसर्गस्य सत्त्वेनानुपसर्गपदघटितसूत्रस्याप्राप्त्या
तदुपन्यासो भ्रान्तिमूलकः । अत एवैतज्जनकेनापि सिद्धान्तकौ-
मुद्यां 'अनुपसर्गे किम् । गोसंदायः' इत्युक्तम् । तस्मात् 'मूल-
विभुजादित्वात्कः' इति व्याख्येयम् । यद्वा हरितमलति । 'कर्म-
ण्यण्' (३।२।१) इत्यण् इति बोध्यम् ॥

बोलगन्धरसप्राणपिण्डगोपरसाः समाः ॥१०४॥

बोलेति ॥ बोलयति । 'बुल मज्जने' (चु० प० से०) अच् (३।१।१३४) । वाति, वा । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । पिञ्चादित्वात् (उ० (४।९०) ऊलच् ॥ (१) ॥*॥ गन्धवान् रसोऽस्य ॥*॥ राजदन्तादित्वात् (२।२।३१) 'रसगन्धः' अपि—इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ प्राणिति, अनेन वा । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् वा । 'प्राणो हन्मारुते बोले काव्यजीवेऽनिले बले । पुंलिङ्गः पूरिते वाच्यलिङ्गः पुंभूम्नि चासुषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ पिण्डते । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पिण्डो वृन्दे जपापुष्पे गोले बोलेऽङ्गसिंहयोः । कवले पिण्डं तु वेरमैकदेशे जीवनायसोः । बले सान्द्रे पिण्ड्यलाद्ब्रह्मर्ज्योस्तगरेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ गां जलं सति । 'बोऽन्त कर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । गोसः—इति मुकुटः ॥*॥ 'गोपः' इति स्वामी । गोर्जलात् पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'मुपि' (३।२।४) इति कः ॥ (५) ॥*॥ रसयति, रस्यते, अनेन वा । 'रस आस्वादने' (चु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ गोपे उत्पत्तौ रसोऽस्य । 'गोपरसः' इति समस्तमपि—इति स्वामी ॥ (६) ॥*॥ षट् 'गन्धरसस्य' 'वोर' इति ख्यातस्य ॥

हिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः

हीति ॥ 'हिण्डी' इति 'हिण्डी' इति वा शब्दमीरयति 'ईर गतौ कम्पने च' (अ० आ० से०) । अच् (३।३।१३४) । अण् (३।२।१) वा । हादिः ॥*॥ (डिण्डीरः) । डादिर्वा पाठः ॥ (१) ॥*॥ अब्धेः कफ इव ॥ (२) ॥*॥ स्फायते । 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'फेनमीनौ' (उ० ३।३) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'समुद्रफेनस्य' ॥

सिन्दूरं नागसंभवम् ।

सीति ॥ स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रसवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्यन्देः संप्रसारणं च' (उ० १।६८) इत्यूरन् ।—'खर्जादिवाद्' बाहुलकात्संप्रसारणं च—इति मुकुटोऽपाणिनीयः । 'सिन्दूरस्तरुभेदे स्यात्सिन्दूरं रक्तचूर्णकं । सिन्दूरी रोचनारक्तचेलिकाधातकीषु च' (इति

मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ नागं सीसं संभवः (उत्पत्तिस्था-
नम्) अस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सिन्दूरस्य' ॥

गानसीसकयोगेष्टवप्राणि

नेति ॥ नगे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'नागं नपुंसकं रङ्गे सीसके करणान्तरे । 'नागः पन्नगमातङ्गकूराचारिषु तोयदे । नागकेसरपुंनाग-
(नागदन्तप्रभेदके । देहानिलप्रभेदे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सिनोति । 'विञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) । अनित्यत्वान्न तुक् । ईं स्याति । 'बोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । सि च तदीसं च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ योगे धातुसं-
बन्धे इष्टम् । 'ससमी—' (२।१।४०) । इति समासः ॥ (३) ॥*॥ उप्यते । 'डुवप् बीजसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'वृधिवपिभ्यां रन्' (उ० २।२७) ॥*॥ 'वर्ध' इति मुकुटः । वर्धते । 'वृधु वर्धने' (भ्वा० आ० से०) । रन् (उ० २।२७) । 'वर्धः सीसवरत्रयोः' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सीसस्य' 'सीसो' इति ख्या-
तस्य ॥

त्रपु पिच्छटम् ॥ १०५ ॥

रङ्गवङ्गे

त्रेति ॥ त्रपते । 'त्रपूष् लज्जायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'शृष्टृस्त्रिहि—' (उ० १।१०) इत्युः । 'रङ्गसीसकयोस्त्रपुः' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ पिच्छयति, पिच्छते वा । 'पिच्छ छेदने' (भ्वा०) । अच् (३।१।१३४) । पिच्छं टौ-
कते । 'टौकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पिच्छयति । 'शकादिभ्यो-
ऽटन्' (उ० ४।८१) वा । 'पिच्छटो नेत्ररोगे स्यात्क्लीबं सीसकरङ्गयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ र-
ङ्गति । 'रगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'रङ्गो ना रागे नृत्यरणक्षितौ । अस्त्री त्रपुणि' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ वङ्गति । 'वगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'वङ्गं सीसकर-
ङ्गयोः । वार्ताकेऽपि च कार्पासे पुंभूम्नि नीवृदन्तरे' इति

१—अत्र 'रङ्गः' इति पाठः प्रामादिकः । रङ्गार्थकथने उ-
द्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येन शाब्दबोधाजनकत्वात् । वार्ताकादि-
वाचकत्वाभावाच्च । मूलपुस्तके तथा पाठस्यानुपलम्भाच्च ॥

मेदिनी) । 'वङ्गः कार्पासे वृन्ताके वङ्गा जनपदान्तरे । वङ्गं त्रपुणि सीसे च' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वङ्गस्य' 'रौंग' इति ख्यातस्य ॥

अथ पिचुस्तूलः

अथेति ॥ पिचति । 'पिचु मर्दने' () पचति वा । मृगवादिः (उ० १।३७) । 'पिचुर्ना कुष्ठभेदे च कर्षे तूलेऽसुरान्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ तूलयति । तूल्यते, वा । 'तूल निष्कर्षे' (भ्वा० प० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । घञ् (३।३।१९) वा । 'तूलं स्याद्ब्रह्मदारुणि । आकाशेऽथ पिचौ न स्त्री' इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ 'पिचुतूलः' इति रभसात्संघातोऽपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कार्पासस्य' 'रूई' इति ख्यातस्या ॥

अथ कमलोत्तरम् ।

स्यात्कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनमित्यपि १०६

अथेति ॥ कमलादुत्तरम् ॥ (१) ॥*॥ कुस्यति । 'कुस संश्लेषणे (दि० प० से०) । 'कुसेरुम्भोमेदेताः, (उ० ४।१०६) इत्युम्भः । बाहुलकान्न गुणः । 'कुसुम्भं हेमनि महारजने ना कमण्डलौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वह्निवत् शिखास्य ॥ (३) ॥*॥ रज्यतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११५) । 'रजकरजनरजःसूपसंख्यानम्' (वा० ६।४।२४) इति नलोपः । 'रज्जेः कुन्' (उ० २।७९) वा । महच्च तद्रजनं च । 'सन्महत्-' (२।१।६१) इति समासः । 'महारजनमुद्दिष्टं शातकुम्भकुसुम्भयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कुसुम्भस्य' 'कुसुम्भ' इति ॥ ख्यातस्य ॥

मेषकम्बल ऊर्णायुः

मेषेति ॥ मेषलोमकृतः कम्बलः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ ऊर्णास्वास्ति । 'ऊर्णायुस्य' (५।२।१२३) । 'ऊर्णायुर्ना क्षणामङ्गे मेषकम्बलमेषयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कम्बलस्य' ॥

शशोर्णं शशलोमनि ।

शेति ॥ शशस्य ऊर्णा । 'शशोर्णं कारणं करम्' इति चन्द्रगोमिलिङ्गानुशासनात् क्लीबत्वम् ॥ (१) ॥*॥ शशस्य लोम ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शशलोमः' ॥

मधु क्षौद्रं माक्षिकादि

मेति ॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) ।

'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इति साधु । 'मधु पुष्परसे क्षौद्रे मधे ना तु मधुद्रुमे । वसन्तदैत्यभिचैत्रे स्याज्जीवन्त्यां तु योषिति' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ क्षुद्राभिर्मक्षिकाभिः कृतम् । 'क्षुद्राभ्रमर-' (४।३।११९) इत्यञ् । 'क्षौद्रं तु मधुनीरयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ मक्षिकाभिः कृतम् । 'संज्ञायाम्' (४।३।११७) इत्यण् ॥ (३) ॥*॥ आदिना भ्रामर-वाटक-पौतिकादिग्रहः ॥*॥ त्रीणि 'मधुनः' ॥

मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् ॥ १०७ ॥

मेति ॥ मधुन उच्छिष्टम् ॥ (१) ॥*॥ सिञ्चति, सिञ्च्यते, वा । 'पिच क्षरणे' (तु० उ० अ०) 'पातुतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक्' (उ० २।७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मधूच्छिष्टस्य' 'मोम' इति ख्यातस्य ॥

मनःशिला मनोगुप्ता मनोहा नागजिह्विका ।

नैपाली कुनटी गोला

मेति ॥ मनःशब्दवाच्या शिला । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ मनसा गुप्ता । 'कर्तृकरणे' (२।१।३२) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ मनःशब्देन ह्रूयते कथ्यते । हेञ् (भ्वा० उ० से०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (३) ॥*॥ नागानां जिह्वेव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (४) ॥*॥ नेपाले भवा । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'नैपाली नवमालीमनःशिलासुवहासु च' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ कौ नटति । 'नट अवस्यन्दने' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा कुत्सिता नटीव ॥ (६) ॥*॥ गां दीप्तिं लाति । कः (३।२।३) । गुड्यते वा । 'गुड वेष्टने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । डलयोरैक्यम् । 'गोला गोदावरीसख्योः कुनटी-दुर्गयोः स्त्रियाम् । पात्राञ्जने मण्डने चालिञ्जरे वालखिलने' + 'चैला लक्ष्म्यां पुमान् कम्पे कम्पयुक्तेऽभिधेयवत्' + (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'मनःशिलायाः ॥

१—इदमसंगतम् । अत्रोपसर्गाभावेनैतत्सूत्राभावेः । तस्मात् 'कृतो बहुलम्' (वा० ३।३।११३) इति न्यासे 'सुपि' (३।२।४) इति योगविभागेन के प्राप्ते 'कविधौ प्रसारणिभ्यो डः' वा० (३।२।३) इति उप्रत्ययो बोध्यः ॥ २—अत्र 'चलम्' इत्यस्य स्थाने 'द्वयोः' इति पाठं कल्पयित्वा अत्र पाठः प्रामादिकः । मूले हैमविश्वयोश्च लक्ष्म्यादीनां गोलाशब्दार्थेऽनुपलम्भात् । किंतु मूलानुसारेण चलशब्दार्थकथनम् ॥

यवक्षारो यवाग्रजः ॥१०८॥

पाक्यः

येति ॥ यवानां क्षारः ॥ (१) ॥*॥ यवाग्राज्यायते स्म । 'पञ्चम्याम्' (३।२।९८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ पाके साधुः 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (३) ॥*॥ त्रिणि 'यवक्षारस्य' ॥

अथ स्वर्जिकाक्षारः कापोतः सुखवर्चकः ।

सौवर्चलं स्याद्रुचकम्

अथेति ॥ स्वर्जिकारसजः क्षारः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ कपोतवर्णोऽस्यास्ति । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् ॥ (२) ॥*॥ सुखं वर्चयति । 'वर्च दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (३) ॥*॥ सुवर्चलाया इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'अथ सौवर्चलं सर्जक्षारे च लवणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ रोचतेऽनेन । 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'रुचको बीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्यश्वाभरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि मङ्गल्यद्रव्येऽपि कटकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'क्षारभेदस्य' साजीक्षार' इति ख्यातस्य ॥

त्वक्क्षीरी वंशरोचना ॥१०९॥

त्वेति ॥ त्वचो वंशात् क्षीरमस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ रोचते । नन्दादिः (३।१।१३४) । वंशस्य रोचना । 'स्याद्वंशरोचना वांशी तुकाक्षीरी तुका शुभा' । त्वक्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी तु वैणवी' इति शाश्वतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेणुजन्यस्यौषधिविशेषस्य' ॥

शिग्रुजं श्वेतमरिचम्

शीति ॥ शिग्रोर्जायते स्म । 'पञ्चम्याम्' (३।२।९८) इति डः ॥ (१) ॥*॥ श्वेतं मरिचमिव ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शोभाञ्जनबीजस्य' ॥

मोरटं मूलमैश्वरम् ।

मोरेति ॥ मुरति । 'मुर वेष्टने' (तु० प० से०) 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) ॥ (१) ॥*॥ इक्षोरिदम् ॥*॥ एकम् 'इक्षुविकारस्य' ॥

ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं चटकाशिर इत्यपि ॥११०॥

अथेति ॥ ग्रन्थेः प्रतिकृतिः । 'इवे' (५।३।९६) इति

कन् । ग्रन्थिकं पिप्पलीमूले गुग्गुलुग्रन्थिपर्णयोः । करीरे पुंसि दैवज्ञे सहदेवाख्यपाण्डवे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पिप्पल्या मूलम् ॥ (२) ॥*॥ चटकायाः शिर इव ॥*॥ 'शिरः' अपि । 'शिरो ना पिप्पलीमूले' इति रमसः । ('शिरो ना पिप्पलीमूले स्याद्वमन्यां च योषिति' इति रान्ते मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पिप्पलीमूलस्य' ॥

गोलोमी भूतकेशो ना

गविति ॥ गोलोमामियम् । अण् (४।३।१२०) । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावोऽपि । 'गोलोमी श्वेतदूर्वायां स्याद्वचाभूतकेशयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ भूतानां केश इव । भूतः केशोऽस्य वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भूतकेशस्य' ॥

पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।

पेति ॥ पत्राण्यङ्गेऽस्य । 'पत्राङ्गं न द्वयोर्भूर्जे पद्मके रक्तचन्दने' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रक्तं चन्दनमिव । रक्तसारत्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रक्तसारद्रव्यस्य' 'पतङ्ग' इति ख्यातस्य ॥

त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषम्

त्रीति ॥ त्रयाणां कटूनां समाहारः ॥ (१) ॥*॥ ऊषति । 'ऊष दाहे' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।१।१३४) त्रयाणामूषणानां समाहारः । पत्रादिः (वा० २।४।३१) ॥ (२) ॥*॥ विशेषेण ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शुण्ठीपिप्पलीमरीचानां समाहारस्य' ॥

त्रिफला तु फलत्रिकम् ॥१११॥

त्रीति ॥ त्रयाणां फलानां समाहारः अजादिः (४।१।४) ॥*॥ तृफति । 'तृफ तृप्तौ' (तु० प० से०) ।—'तृफश्च' (उ० १।१०४) इति कलः । 'त्रिफला तृफलापि च' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥*॥ फलानां त्रिकम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हरीतक्यामलकविभीतकफलानां समाहारस्य' ॥

॥ इति वैश्यवर्गविवरणम् ॥

शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः ।

श्विति ॥ शोचति । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । 'शुचेर्दश्च' (उ० २।१९) इति रक् दीर्घश्च ।—'शदे रक्

चात ऊत्वं च'—इति सुभूतिरपाणिनीयः ॥ (१) ॥*॥ अवरोऽधमो वर्णोऽस्य । अवरश्चासौ वर्णश्च, इति वा ॥ (२) ॥*॥ वृष्यते, वर्षति वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'वृषादिभ्यश्च' (उ० १।१०६) इति कलच् । वृषं धर्मं लुनाति वा 'लृष् छेदने' (त्र्या० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० (३।२।१०) इति डः । वृषं लाति वा । कः (३।२।३) ॥ (३) ॥*॥ जघन्यात् पादाज्जाताः । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'पञ्चम्याम्—' (३।२।९८) इति डः । 'जघन्यं मेहने ह्रीवे चरमे गर्हितेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'शूद्रस्य' ॥

आचाण्डालात्तु संकीर्णा अम्बष्ठकरणादयः ॥१॥

आचेति ॥ संकीर्यते स्म । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'ऋत इद्वातोः' (७।१।१००) 'रदाभ्याम्—' (८।२।४२) इति नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ अम्बष्ठश्च करणश्च । अम्बष्ठकरणावादी येषां ते । आदिना उग्रादिग्रहः ॥*॥ एकम् 'संकराणाम्' ॥

शूद्राविशोस्तु करणः

शिवति ॥ शूद्रा च विद् च । तयोः सुतः ॥*॥ किरति, कीर्यते, वा । 'कृ' (तु० प० से०) । बहुलमन्यत्रापि' (उ० २७८) इति युच् । 'कृत्यत्युटः—' (३।३।११३) इति वा । 'करणं हेतुकर्मणोः । बालवादौ हसे लेपे नृत्यगीतप्रभेदयोः । क्रियाभेदेन्द्रियदक्षेत्रकायसंवेशनेषु च । कायस्थे साधने ह्रीवं पुंसि शूद्राविशोः सुते' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकं वैश्यच्छूद्रायां जातस्य' ॥

अम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः ।

अम्बेति ॥ वैश्या च द्विजन्मा च । तयोः सुतः ॥*॥ अम्बे तिष्ठति । 'ष्ठा' (भ्वा० प० अ०) । 'सुपि—' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब—' (८।३।९७) इति षत्वम् । 'अम्बष्ठो देशभेदेऽपि विप्राद्वैश्यासुतेऽपि च । अम्बष्ठाप्यम्ललोण्यां स्यात्पाठायुधिकयोरपि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वैश्यब्राह्मणीभ्यामुत्पन्नस्य' ॥

शूद्राक्षत्रिययोरुग्रः

शिवति ॥ शूद्रा च क्षत्रियश्च । तयोः सुतः ॥*॥ उच्यति । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र—' (उ० २।२८) इति निपातनात्साधुः । 'उग्रः शूद्रासुते क्षत्राद्गुद्रे पुंसि त्रिषूकटे । स्त्री वचाक्षुतयोः' (इति मे-

दिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शूद्राक्षत्रियाभ्यामुत्पन्नस्य' ॥

मागधः क्षत्रियाविशोः ॥ २ ॥

मेति ॥ क्षत्रिया च विद् च । तयोः सुतः ॥*॥ मगध्यति । 'मगध वेष्टने' कण्डादिः । अच् (३।१।१३४) । 'यस्य हलः' (६।४।४९) इति यलोपः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'मागधो मगधोद्धूते शुक्लजीरकवान्दिनोः । वैश्यतः क्षत्रियापुत्रे मागधी स्यात्तु पिप्पली । यूथी भाषा-विशेषश्च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'क्षत्रिया-वैश्याभ्यामुत्पन्नस्य' ॥

माहिश्योऽर्याक्षत्रिययोः

मेति ॥ अर्या च क्षत्रियश्च ॥ तयोः सुतः ॥*॥ महिष्यां साधुः । 'तत्र साधुः' । (४।४।९८) इति यत् । स्वार्थेऽण् (२।४।३८) । यद्वा मल्लते, महति वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अविमल्योष्टिषच्' (उ० १।४।५) । चतुर्वर्णादित्वात् (वा० (५।१।१२४) स्वार्थे ण्यञ् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वैश्याक्षत्रियाभ्यां जनि-तस्य' ॥

क्षत्तार्याशूद्रयोः सुतः ।

क्षेति ॥ अर्या च शूद्रश्च । तयोः सुतः ॥*॥ क्षदति, क्षद्यते, वा । 'क्षद संभृतौ' () । '—शंसिक्षदादिभ्यः—' (उ० २।९४) इति वृच् । 'क्षत्ता शूद्राक्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथौ । भुजिष्यातनयेऽपि स्यान्नियुक्त-वेधसोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अर्या स्वामिनी । सा च क्षत्रिया योग्यत्वात् । तेन 'क्षत्रियायां च शूद्रजे' इत्यनेनाविरोधः ॥*॥ एकम् 'ब्राह्मणीशूद्राभ्यां उत्पन्नस्य' ॥

ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतः

ब्रेति ॥ सूयते स्म । षूङ् प्रसवे' (दि० आ० से०) । क्तः (३।४।७२) 'सूतः पारदसारथ्योः प्रसूतेरितबन्दिषु । ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जाते तक्षिण' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातस्य' ॥

तस्यां वैदेहको विशः ॥ ३ ॥

तेति ॥ विदेहेषु भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । विदेहस्यापत्यम् । 'जनपद—' (४।१।१६८) इत्यञ् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि ५।४।५) । 'वैदेहको वाणि-

जके शूद्राद्वैश्यासुतेपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्राह्मण्यां वैश्याज्जातस्य' ॥

रथकारस्तु माहिष्यात्करण्यां यस्य संभवः ।

रेति ॥ माहिष्याद्वैश्याक्षत्रियसुतात् करण्यां शूद्रायां वैश्यादुत्पन्नयाम् ॥*॥ रथं करोति । 'कृञ्' (त० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । रथकारस्तु माहिष्यात्करणी च तक्षणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शूद्रायां माहिष्यादुत्पन्नस्य' ॥

स्याच्चण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन यः ॥४॥

स्येति ॥ चण्डति । 'चडि कोपे' (भ्वा० प० से०) 'पतिचण्डिभ्यामालञ्' (उ० (१।१।१७) ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकमेकैकं 'संकरविशेषाणाम्' ॥

कारुः शिल्पी

केति ॥ करोति । 'कृवापा-' (उ० १।१) इत्यण् । 'कारुस्तु कारके शिल्पे विश्वकर्मणि शिल्पिनि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ शिल्पमस्यास्ति । 'अत-' (५।२।११५) इतिनिः । 'शिल्पी तु वाच्यवत्कारौ स्त्रियां कोलदलौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'तक्षा च तन्तुवायश्च नापितो रजकस्तथा । पञ्चमश्चर्मकारश्च कारवः शिल्पिनो मताः' ॥*॥ द्वे 'चित्रकारादेः' ॥

संहतैस्तैर्द्वयोः श्रेणिः सजातिभिः ।

समिति ॥ श्रयति, श्रीयते, वा 'श्रिञ् सेवयाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'वहिश्रिञ्श्रुयु-' (उ० ४।५।१) इति निः । 'श्रेणिः स्त्रीपुंसयोः पङ्क्तौ समानशिल्पिसंहतौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सजातीयशिल्पिसंघस्य' ॥

कुलकः स्यात्कुलश्रेष्ठी

किति ॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'कुलकं तु पटोले स्यात्संबद्धश्लोकसंहतौ । पुंसि वस्मीककोकेन्दुकुलश्रेष्ठेषु कथ्यते (इति मेदिनी) ॥*॥ 'कुलिकः' इति पाठे कुलमधीनत्वेनास्यास्ति । ठन् (५।२।११५) । 'कुलिको नागभेदे स्याद्दुभेदे कुलसत्तमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुलश्रेष्ठत्वमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कारुसङ्घे मुख्यस्य' ॥

मालाकारस्तु मालिकः ॥५॥

मेति ॥ मालां करोति । अण् (३।२।१) ॥ (१)

१—'वैश्यान्मागयवैदेहौ राजविप्राङ्गनासु च' (१०।११)

इति मनुवाक्यानुकूलमूलविरुद्धोऽनेकार्थकोषो नादरणीयः ॥

॥*॥ मालास्यास्ति । 'ग्रीवादिभ्यश्च' (५।२।११६) इति ठन् । यद्वा माला शिल्पमस्य । शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठन् । 'मालिका सप्तलापुत्री ग्रीवालंकरणेऽपि च । पुष्पमालये नदीभेदे पक्षिभेदे च मालिकः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मालाकारस्य' 'माली' इति ख्यातस्य ॥

कुम्भकारः कुलालः स्यात्

किति ॥ कुम्भं करोति । अण् (३।२।१) । 'कुम्भकारी कुलत्थ्यां च पुंसि स्याद्वटकारके' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुं भूमिं लालयति । 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) । डलयोरैक्यम् । कुलमालाति वा । कः (वा० ३।२।५) । कुलमलति वा । अण् (३।२।१) । कुलमालुनाति वा । डः (वा० ३।२।१०१) । 'धूके कुलालः कुक्कुभे कुम्भकारेऽञ्जनान्तरे' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुलालस्य' ॥

पलगण्डस्तु लेपकः ।

पेति ॥ पलं मांसम् । तत्तुल्येन मृदादिना गण्डति व-
देनकदेशमिव करोति । 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।३४) ॥ (१) ॥*॥ लिम्पति । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० सं०) । ण्वुल् (३।१।३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृहादौ लेपकारस्य' ॥

तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्

तेति ॥ तन्तून् वयति । 'वेञ् तन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'ह्वावामश्च' (३।२।२) इत्यण् ॥*॥ 'तन्त्रवायः' इति पाठे तन्तवो वितन्यन्ते यस्मिन्तत्तन्त्रम् । तद्वयति ॥*॥ 'तन्त्रवापः' इति पाठान्तरम् । तत्र 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ कुं भुवम्, कुत्सितं वा विन्दति । 'विद् लामे' (तु० उ० अ०) । 'गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्' (वा० ३।१।३८) इति शः । कुप्यति । 'कुप क्रोधे' (दि० प० से०) । 'कुपेर्वा बश्च' (उ० ४।८६) इति किन्दच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पटानां निर्मातरि' ॥

तुन्नवायस्तु सौचिकः ॥६॥

त्विति ॥ तुन्नं छिन्नं वयति । 'वेञ्' (भ्वा० उ० अ०) । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ सूची शिल्पमस्य । 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कञ्चुक्यादेर्निर्मातरि' ॥

रङ्गाजीवश्चित्रकरः

रेति ॥ रङ्गेणाजीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा०

प० से०) । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः । रङ्ग
आजीवोऽस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ चित्रं करोति ।
'दिवाविभानिशा-' (३१२२१) इति टः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'चित्रकारस्य' ॥

शस्त्रमार्जोऽसिधावकः ।

शेति ॥ शस्त्रं मार्जि । 'मृजू शुद्धौ' (अ० प० से०) ।
अण् (३१२१) ॥ (१) ॥*॥ अस्मिं धावति । 'धावु
गतिशुद्धयोः' (भ्वा० उ० से०) । अण् (३१२१) ।
'स्वार्थे कन्' (ज्ञापि० ५१४५) । कुन् (उ० २१३२) वा ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'शस्त्रघर्षणोपजीविनः' ॥

पादूचर्मकारः स्यात्

पेति ॥ पद्यतेऽनया । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) ।
'णित्कशिपद्यतेः' (उ० ११८५) इति ऊः । पादू करोति ।
क्रिप् (३१२७६) ॥ (१) ॥*॥ चर्म करोति । अण् (३१
२१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चर्मकारस्य' ॥

व्योकारो लोहकारकः ॥७॥

व्योकेति ॥ 'व्यो' इत्यव्ययं लोहवीजवाची—इति
श्रीभोजः । व्यो करोति । अण् (३१२१) ॥ (१) ॥*॥
लोहं करोति । अण् (३१२१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५१
४५) । 'व्योकारोऽयस्करोऽयस्कारो लोहकारः स्यात्'
इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लोहकारस्य' ॥

नाडिधमः स्वर्णकारः कलादो रुक्मकारके ।

नेति ॥ नाडी वंशनली धमति । 'ध्मा शब्दाग्निसंयो-
गयोः' (भ्वा० प० से०) । 'नाडीमुद्योश्च' (३१२३०) ।
इति खश् । 'खित्यनव्ययस्य' (६१३६६) इति ह्रस्वः ॥
(१) ॥*॥ स्वर्णं करोति । अण् (३१२१) ॥ (२) ॥*॥
॥*॥ कलामादत्ते । 'डुदान्' (जु० उ० अ०) । मूल-
विमुजादित्वात् (वा० ३१२४) कः ॥ (३) ॥*॥ रुक्मं
करोति । अण् (३१२१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५१४५)
॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'स्वर्णकारस्य' ॥

स्याच्छाङ्गिकः काम्बविकः

स्येति ॥ शङ्खः शिल्पमस्य । 'शिल्पम्' (४१४५५)
इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ कम्बुः शिल्पमस्य । ठक् (४१४
५५) । '—शाश्वतिकः' (२१४९) इति निर्देशात्कादे-
शोऽनित्यः । कम्बोर्विकारोऽस्यास्ति, इति वा । ठन् (५१२
११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शङ्खवादकस्य' ॥

शौल्विकस्ताम्रकुट्टकः ॥ ८ ॥

शाविति ॥ शुल्वचट्टनं शिल्पमस्य । 'शिल्पम्' (४१
४५५) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ ताम्रं कुट्टयति । 'कुट्ट
छेदने' (चु० प० से०) । अण् (३१२१) । स्वार्थे कन्
(ज्ञापि० ५१४५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ताम्रकारस्य' ॥

तक्षा तु वर्धकिस्त्वष्टा रथकारश्च काष्ठतट् ।

तेति ॥ तक्ष्णोति 'तक्षू तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) ।
'—युवृषि-' (उ० ११५६) इत्यादिना कनिन् ॥ (१)
॥*॥ वर्धते । 'वर्ध छेदने' (चु० प० से०) । अच् (३१
११३४) । वर्ध कषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प०
से०) । बाहुलकाद्धिः ॥ (२) ॥*॥ त्वक्षति । 'त्वक्षू त-
नूकरणे' (भ्वा० प० से०) । तृच् (३११३३) । 'त्वष्टा
पुमान्देवशिल्पितक्ष्णोरादित्यभिद्यपि' (इति मेदिनी) ॥
(३) ॥*॥ रथं करोति । अण् (३१२१) ॥ (४) ॥*॥
काष्ठं तक्षति । क्रिप् (३१२७६) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'सु-
तार इति ख्यातस्य' ॥

ग्रामाधीनो ग्रामतक्षः

त्रेति ॥ ग्रामेऽधि । 'सप्तमी' (२११४०) इति स-
मासः । 'अषडक्ष-' (५१४७) इति खः ॥ (१) ॥*॥
ग्रामस्य तक्षा । 'ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः' (५१४९५)
इति टच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रामत्वष्टुः' ॥

कौटतक्षोऽनधीनकः ॥९॥

कौटेति ॥ कुट्यां भवः । 'तत्र भवः' (४१३५३)
इत्यण् । कौटश्चासौ तक्षा च । टच् (५१४९५) ॥ (१)
॥*॥ नाधीनः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५१४५) ॥*॥
एकम् 'कौटत्वष्टुः' ॥

क्षुरिमुण्डिदिवाकीर्तिनापितान्तावसायिनः ।

श्विति ॥ क्षुरोऽस्यास्ति । 'अतः—' (५१२११५) इ-
तीनिः ॥ (१) ॥*॥ मुण्डं करोति 'मुण्डमिश्र-' (३११२१)
इति णिच् । ग्रह्यादित्वात् (३११३४) णिनिः ॥ (२)
॥*॥ दिवा कीर्तिस्य । 'दिवाकीर्तिस्तु पुंसि स्यान्नापि-
तान्तावसायिनोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ न
पियति स्म । 'पि गतौ' (तु० प० अ०) । 'गत्यर्था-' (३१
४७२) इति क्तः । न—अपितः । निषेधार्थकेन नश-
ब्देन 'सुप्सुपा' (२११४) इति समासः । यद्वा नापनम् ।
'आपू व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । घञ् (३१३१८) ।
नापो जातोऽस्य । 'तदस्य संजातम्' (५१२३६) इती-

तच् ॥ (४) ॥*॥ नखानामन्तमवसातुं शीलमस्य । 'षो-
ऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'वै क्षये' (भ्वा० प० अ०)
वा । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । 'आतो युक्-'
(७।३।३३) । ('अन्तावसायी श्वपचे मुनिभेदे च ना-
पिते' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'नापितस्य' ॥

निर्णेजकः स्याद्रजकः

नीति ॥ निर्णेनेक्ति । 'णिजिर् शुद्धौ' (जु० उ०
से०) । ण्वुल् (३।१।३३) । 'उपसर्गादसमासे-' (८।४।
१४) इति णत्वम् ॥ (१) ॥*॥ रजति । 'रज्ज रागे'
(भ्वा० उ० अ०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'रजकस्य' ॥

शौण्डिको मण्डहारकः ॥ १० ॥

शाविति ॥ ('शुण्डा पानगृहे मता । अम्बुहस्तिनीवे-
द्याहस्तिहस्तसुरासु च' इति मेदिनी) । शुण्डा सुरा प-
ण्यमस्य । 'तदस्य पण्यम्' (४।४।५१) इति ठक् ॥ (१)
॥*॥ मण्डं सुराग्रसं हरति । 'कर्णयण्' (३।२।१) ।
स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शौ-
ण्डिकस्य' ॥

जावालः स्यादजाजीवः

जेति ॥ जवमलति, आलाति वा । 'अल भूषणादौ'
(भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) । कः (वा० ३।२।
५) वा । जवालोऽजः । तस्यायम् ॥ (१) ॥*॥ अजा
आजीवो जीविकास्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अजाजीवनस्य' ॥

देवाजीवी तु देवलः ।

देवेति ॥ देवैराजीवितुं शीलमस्य । 'सुप्यजातौ-' (३।
२।७८) इति णिनिः ॥*॥ (देवाजीवः, इति) अदन्त-
पाठे देव आजीवोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ देवान् जीविकार्थे
लाति । कः (३।२।३) देवं लक्षणया तत्त्वं लाति वा ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'देवपूजोपजीविनः' ॥

स्यान्माया शम्बरी

स्येति ॥ विश्वं माति यस्याम्, मिमीते, वा । 'मा
माने' (अ० प० अ०) । 'माङ् माने' (जु० आ० अ०)
वा । 'माञ्जाससिभ्यो यः' (उ० ४।१०९) । मां याति
वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'माया स्या-
च्छाम्बरीबुद्धयोर्मायः पीताम्बरेऽसुरे' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ शम्बराख्यदैत्यस्येदम् । 'तस्येदम्' (४।३।२२०)
इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रजालादिमायायाः' ॥

मायाकारस्तु प्रातिहारिकः ॥ ११ ॥

मेति ॥ मायां करोति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥
प्रतिहरणम् । 'हृञ्' (भ्वा० उ० अ०) । भावे घञ् (३।
३।१८) प्रतिहारो व्याजः प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्' (५।
१।१०९) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रजालिकस्य' ॥
**शैलालिनस्तु शैलूषा जायाजीवाः कृशाश्विनः ।
भरता इत्यपि नदाः**

शायिति ॥ शिलादिना प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते । 'पा-
राशर्यशिलालिभ्याम्-' (४।३।११०) इति णिनिः ॥
(१) ॥*॥ शिलूषस्य ऋषेरपत्यम् । अण् (४।१।११४) ।
'नटे बिल्वे च शैलूषः' इति तालव्यादिमूर्धन्यान्तेषु रभसः
॥ (२) ॥*॥ जायया जीवन्ति । 'जीव प्राणधारणे'
(भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।३५) इति । कः ॥
(३) ॥*॥ कृशाश्वेन प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते । 'कर्मन्दकृ-
शाश्वादिनिः' (४।४।१११) ॥ (४) ॥*॥ भरतस्य मुनेः
शिष्याः । अण् (४।३।१२०) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः ।
यद्वा बिभर्ति स्वाङ्गम् । 'ङु मृञ्' (जु० उ० अ०) । 'भृ-
मृदशि-' (उ० ३।१११) इत्यतच् ।—विदाद्यजो (४।
१।१०४) वा । 'यजञोश्च' (२।४।६४) इति लुकि भ-
रताः—इति मुकुटः । तन्न । अबहुवचने वृद्धिप्रसङ्गात् ।
पूर्वव्याख्याविरोधाच्च ॥ (५) ॥*॥ नटति । 'नट नृत्तौ'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।३४) ॥ (६) ॥*॥
'रङ्गावतारी शैलूषो नटो भरतभारतौ' इति वाचस्पतिः ॥
॥*॥ षट् 'नटानाम्' ॥

चारणास्तु कुशीलवाः ॥ १२ ॥

चेति ॥ चारयन्ति कीर्तिम् । 'चर गतौ' (भ्वा० प०
से०) । णिजन्तः । नन्दादिल्युः (३।१।३४) । कुत्सितं
शीलमस्त्येषाम् । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः ।
'अन्यत्रापि दृश्यते' (वा० ५।२।१०९) इति वः । कु-
शीलं वान्ति वा । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । कः
(३।२।३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बन्दिविशेषस्य' ॥

मार्दङ्गिका मौरजिकाः

मेति ॥ मृदङ्गो लक्षणया तद्वादनं शिल्पमेषाम् ।
'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ मुरजः
शिल्पमेषाम् । ठक् (४।४।५५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृ-
दङ्गवादनशीलस्य' ॥

पाणिवादास्तु पाणिवाः ।

पेति ॥ पाणिं वादयन्ति । 'वदेः' (भ्वा० प० से०) ।
प्यन्तादण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ पाणिं घ्नन्ति । 'पा-
णिघताडघौ शिल्पिनि' (३।२।५५) इति साधुः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'करतालिकावादनशीलस्य' ॥

वेणुध्माः स्युर्वैणविकाः

वायिति ॥ वेणुं धमन्ति । 'ध्मा शब्दादौ' (भ्वा०
प० से०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१)
॥*॥ वेणोर्विकारः । 'ओरञ्' (४।३।१३९) । वैणवं शि-
ल्पमस्य । ठक् (४।४।५५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेणुवादन-
शीलस्य' ॥

वीणावादास्तु वैणिकाः ॥१३॥

वीति ॥ वीणां वादयन्ति ॥ (१) ॥*॥ वीणा शि-
ल्पमेषाम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीणावादनशीलस्य' ॥

जीवान्तकः शाकुनिकः

जीति ॥ जीवानामन्तकः ॥ (१) ॥*॥ शकुनान्
हन्ति । 'पक्षिमत्स्य-' (४।४।३५) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'पक्षिणां हन्तरि' ॥

द्वौ वागुरिकजालिकौ ।

द्वाविति ॥ वागुरया (१) जालेन (२) च चरति ।
'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जालेन
मृगान्बध्नतः' ॥

वैतंसिकः कौटिकश्च मांसिकश्च समं त्रयम् ॥१४॥

वायिति ॥ वीतंसेन मृगपक्ष्यादिबन्धनोपायेन चरति
॥ (१) ॥*॥ कूटेन मृगादिबन्धनयन्त्रेण चरति ॥ (२)
॥*॥ मांसं पण्यमस्य । 'तदस्य पण्यम्' (४।४।५१) इति
ठक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मांसविक्रयजीविनः' ॥

भृतको भृतिमुक्कर्मकरो वैतनिकोऽपि सः ।

भ्रिति ॥ भ्रियते स । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ०
अ०) । कः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।
५) । यद्वा भृतिं करोति । 'तत्करोति-' (३।१।२६) इति
णिजन्तात्कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥*॥ भृतिं वेतनं
मुञ्जे । क्तिप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥*॥ कर्म करोति ।
'कर्मणि भृतौ' (३।२।२२) इति टः ॥ (३) ॥*॥ वे-
तनेन जीवति । 'वेतनादिभ्यो जीवति' (४।४।१२) इति
ठक् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वेतनोपजीविनः' ॥

वार्तावहो वैवधिकः

वेति ॥ वार्ताया वहः ॥ (१) ॥*॥ विवधं वीवधं
वा वहति । 'विभाषा विवधात्' (वा० ४।४।१७) इति
ठन् । पक्षे ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वार्ताया वाहकस्य'
'कवडिया' इति ख्यातस्य ॥

भारवाहस्तु भारिकः ॥१५॥

भेति ॥ भारं वहति । अन् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥
भारोऽस्ति बाह्यत्वेनास्य । 'अतः-' (५।२।११५) इति
ठन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भारवाहकस्य' ॥

विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः ।**निहीनोऽपसदो जाल्मः क्षुल्लकश्चेतरश्च सः ॥१६॥**

वीति ॥ विगतो वर्णो यस्य यस्माद्वा । 'वर्णो द्विजादौ
शुक्लादौ स्तुतौ रूपयशोऽक्षरे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥
पामानं राति । कः (३।२।३) यद्वा पा धर्मः भ्रियते येन ।
'मृङ्' (तु० प० अ०) । 'पुंसि-' (३।३।११८)
इति घः ॥ (२) ॥*॥ निःकृष्टामीं लक्ष्मीं चिनोति । 'चिञ्'
(स्वा० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ३।२।
१०१) इति डः ॥ (३) ॥*॥ प्रकृतौ भवः । अण् (४।
३।५३) । यद्वा प्रकृतमकृतमकार्यमस्य ॥ (४) ॥*॥ स-
ज्जनेभ्यः पृथग्भूतो जनः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१
७८) ॥ (५) ॥*॥ निश्चयेन हीनः । 'कुमति-' (२।२।
१८) इति समासः ॥ (६) ॥*॥ अपकृतमपकृष्टे वा सी-
दति । 'षट् विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।
१।१३४) ॥ (७) ॥*॥ जालयति । 'जल आच्छादने'
(तु० प० से०) । जालं करोति । बाहुलकान्मः । 'नेङ्
वशि कृति' (७।२।८) । 'जाल्मस्तु पामरे । असमीक्ष्यका-
रिणि च' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ क्षुधं लाति । कः
(३।२।३) । स्वार्थे कन् (उ० २।३२) वा । यद्वा
क्षुण्ति, क्षुद्यते वा 'क्षुद क्षोदे' (रु० उ० अ०) । 'स्फा-
यितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । कपिलिकादिः (८।
२।१८) । यद्वा क्षुधा लक्ष्यते । 'लक आस्वादने' () ।
'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥*॥ कवर्गद्वितीयादि-
रपि । 'खुल्लकस्त्रिषु नीचेऽल्पे' इति रभसात् । खदनम् ।
'खद हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा०
३।३।१०८) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । खुदं लाति ।
कुन् (उ० २।३२) ॥ (९) ॥*॥ इना कामेन तीर्यते ।
'तृ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । इतं
गमनं करोति वा । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति

णिच् । यद्वा इतेन ज्ञानेन क्षीयते । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' (चु० सू०) इति णिच् । बाहुलकादरः । यद्वा 'इ' इत्यव्ययमपकर्षे । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इति तरप् । द्रव्यप्रकर्षत्वाच्चासुः ॥ (१०) ॥*॥ दश 'नीचस्य' ॥

भृत्ये दासेयदासेरदासगोप्यकचेटकाः ।

नियोज्यकिंकरप्रैष्यभुजिष्यपरिचारकाः ॥१७॥

भ्रिति ॥ भ्रियते । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'भृजोऽसंज्ञायाम्' (३।१।१२२) इति क्यप् । 'भृत्यः दासे भृतौ भृत्या' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ दास्या अपत्यम् । 'द्वयचः' (४।१।१२१) इति ढक् ॥ (२) ॥*॥ 'क्षुद्राभ्यो वा' (४।१।१३१) इति ढक् च ॥ (३) ॥*॥ दंसयति दंस्यते वा । 'दसि दीप्तौ' (चु० प० से०) । 'दंसेष्टनौ न आ च' (उ० ५।१०) । यद्वा दास्यते । 'दास्य दाने' (भ्वा० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥*॥ (दाश, इति) तालव्यान्तपक्षे 'दंशेश्च' (उ० ५।११) ॥ (४) ॥*॥ गुप्यते । 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) गोप्यं कायति वा । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (५) ॥*॥ चेत्यते । 'चिट परप्रेष्ये' (भ्वा० प० से०) । कृञादिभ्यो वुन् (उ० ५।३।५) ॥ (६) ॥*॥ नियुज्यते । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) । 'प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे' (७।३।६८) इति साधुः ॥ (७) ॥*॥ किञ्चित्, कुत्सितं वा करोति । 'दिवाविभा-' (३।२।२१) इत्यत्र 'किञ्चित्द्रुपु' इति (वार्तिकेन) अच् ॥ (८) ॥*॥ प्रेष्यते । 'इष गतौ' (दि० प० से०) आभीक्ष्ये (क्या० प० से०) वा । ण्यत् (३।१।१२४) । 'प्राद्वहो-' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः ॥ (९) ॥*॥ भुङ्क्ते स्वाम्युच्छिष्टम् । भुज्यते वा । 'रुचिभुजिभ्यां किञ्चन' (उ० ४।१।७९) ॥ (१०) ॥*॥ परिचरति । 'चर गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'दासस्य' ॥

पराचितपरिस्कन्दपरजातपरैधिताः ।

पेति ॥ परेणाचितः । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥*॥ परिस्कन्दति । 'स्कन्दिर् गत्यादौ' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'परेश्व' (८।३।७४) इति वा षत्वम् ॥ (२) ॥*॥ परस्माज्जातः । परपोषित्वात् ॥*॥ 'पराजितः' इति पाठे परैराजीयते स्म । 'नि अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः

(३।२।१०२) । यद्वा परेषामाजः क्षेपणं जातोऽस्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (३) ॥*॥ परैरेधितः संवर्धितः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'औदासीन्येन परपोषितस्य' ॥

मन्दस्तुन्दपरिमृज आलस्यः शीतकोऽलसोऽनुष्णः

॥ १८ ॥

मेति ॥ मन्दते स्वपिति । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'मन्दोऽतीक्ष्णे च मूर्खे च सैरे चामाग्यरोगिणोः । अल्पे च त्रिषु पुंसि स्याद्ध-स्तिजात्यन्तरे शनौ' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तुन्दमुदरं परिमार्ष्टि । 'मृजू शुद्धौ' (अ० प० से०) । 'तुन्द-शोकयोः-' (३।२।५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ न लसति । 'लस श्लेषणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥ स्वार्थे ण्यञ् (वा० ५।१।१२४) ॥ (३) ॥*॥ शीतं करोति । 'शीतोष्णाभ्यां कारिणि' (५।२।७२) इति कन् ॥ (४) ॥*॥ 'उष्णो ग्रीष्मे पुमान्दक्षशीतयोरन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) । उष्णो दक्षः । उष्णादन्यः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'अलसस्य' ॥

दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सूत्थान उष्णश्च ।

देति ॥ दक्षते । 'दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च' (भ्वा० आ० से०) अच् (३।१।१३४) । 'दक्षः प्रजापतौ रुद्रवृषभे कुक्कुटे पटौ । द्रुमे दक्षा तु मेदिन्याम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चतति, चत्यते वा । 'चते याचने' (भ्वा० उ० से०) 'मन्दिवाशिमथिचतिचङ्कयङ्किभ्य उरच्' । (उ० १।३।८) ॥ (२) ॥*॥ पेशनम् । 'पिश समाधौ' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । पेशं लाति । कः (३।२।३) । पेशोऽस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लज् वा ॥ (३) ॥*॥ पाटयति । णिजन्तः । 'फलिपाटि-' (उ० १।१।८) इति साधुः । 'पटुर्दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान्ङ्गीवे छत्रालवणयो-रपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ सुष्ठु उत्थानमुद्योगो-ऽस्य ॥ (५) ॥*॥ उष्णत्वं शीघ्रकारित्वमस्यास्ति । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७) । 'उष्णो ग्रीष्मे पुमान्दक्षशीतयोर-न्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'दक्षस्य' ॥

चण्डालपुत्रमातङ्गदिवाकीर्तिजनंगमाः ॥ १९ ॥

निषादश्वपचावन्तेवासिचाण्डालपुङ्गवाः ।

चेति ॥ चण्डते । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) । 'पतिचण्डिभ्यामालज्' (उ० १।१।१७) ॥ (१) ॥*॥ लु-वते । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।

१३४) 'प्लवः प्लवे पुतौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छ-
जातौ मेककमेलयोः । क्रमनिम्नमहीभागे कुलके जलवा-
यसे । (जलान्तरे प्लवं गन्धतृणे सुस्तकमिद्यपि' इति हैमः ।
'प्लवः स्यात्प्लवने मेले मेकेऽवौ श्वपचे कपौ । जलकाके च
कुलके प्रवणे पर्कटीदुमे । कारण्डवाख्यविहगे शब्दे प्रति-
गतौ पुमान् ।) कैवर्तीमुस्तके गन्धतृणेषु स्यान्नपुंसकम्'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ मतङ्गस्यापत्यम् । शिवादि-
त्वात् (४।१।१३३) अण् । मतङ्गस्यायम्, वा । 'तस्येदम्'
(४।३।१२०) इत्यण् ॥ (३) ॥*॥ दिवा कीर्तिरस्य ।—
दिवा अकीर्तिरस्य—इति मुकुटः ॥ (४) ॥*॥ अधा-
र्मिकाञ्जनान् गच्छति, जनेभ्यो गच्छति, वा । 'गमश्च'
(३।२।४७) इति खच् ॥ (५) ॥*॥ निषीदति पापम-
स्मिन् । 'षट् विशरणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च'
(३।३।१२१) इति घञ् । 'निषादः स्वरभेदेऽपि चण्डाले
धीवरान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ श्वानं पचति ।
अच् (३।१।१३४) ॥*॥ न्यङ्कादित्वात् (ग० ७।३।
५३) कुत्वे 'श्वपाकः' अपि ॥ (७) ॥*॥ ग्रामादेरन्ते वसति ।
'मुप्यजातौ—' (३।२।७८) इति णिनिः । 'शयवास—' (६)
३।१८) इत्यलुक् ॥ (८) ॥*॥ स्वार्थे अच् (५।३।१७) ।
'चाण्डालः' अपि ।—प्रज्ञाद्यणि चाण्डालः—इत्येके ।
तत्र । 'कुलालवरुडकर्मारनिषादचण्डालमित्रामित्रेभ्यश्छ-
न्दसि' (५।४।३६ सूत्रे) इति वार्तिकेन छन्दस्यण्विधा-
नालोके तदभावात् ॥ (९) ॥*॥ पुत् कुत्सितं पुण्यं वा
(३।१।१३४) । मूलविमुजादिकः (वा० ३।२।५) वा । पृ-
षोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ 'पुष्कसी कालिकानील्योः'
पुष्कसः श्वपचेऽधमे' इति (विश्वे) दर्शनात्पुष्कसोऽपि
॥*॥ (हैमे तु 'बुक्सी—बुक्स'—शब्दाबुपलभ्येते) ॥
(१०) ॥*॥ दश 'चाण्डालस्य' ॥

भेदाः किरातशवरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः २०

भयिति ॥ किरातादयस्त्रयो म्लेच्छजातयश्चण्डाल-

१—यद्यपि 'कर्मण्यण्' (३।२।१) सूत्रमाध्वे 'अनुपपदस्या-
वकाशः । पचतीति पचः । कर्मोपपदस्यावकाशः । कुम्भकारः ।
इहोभयं प्राप्नोति । ओदनपाचः कर्मोपपदो भवति विप्रतिपेधेन'
इत्युक्तम् । तथापि पचादिगणे 'श्वपच' इति प्रतिपदोक्तोपादानादणं
बाधित्वाजैव भवति ॥ २—अस्य तु बहुत्वे 'चण्डालाः' इत्येव
रूपम् । 'चाण्डालाः' इति रूपे तु 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्याद्यण्
बोध्यः । छान्दसा अपि कचिल्लोके 'सन्धिः' इत्यादय इव प्रयु-
ज्यन्ते इति वा बोध्यम् ॥

भेदाः । यत्तु—म्लेच्छशब्दवाच्याः—इति मुकुटः । तत्र ।
जातिपदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । 'म्लेच्छाः' इत्येव वक्तुं युक्तत्वात्
॥*॥ किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'इगुपध—'
(३।१।१३५) इति कः । अतति । 'अत सातत्यगमने'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । किरश्चासाव-
तश्च । 'किरातो म्लेच्छभेदे स्याद्भूनिम्बेऽल्पतनावपि ।
स्त्रियां चामरवाहिन्यां कुट्टनीदुर्गयोरपि' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ शवति । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । बा-
हुलकादरः । शवं राति वा । कः (३।२।३) । 'शवरो
म्लेच्छभेदे च पानीये शंकरेऽपि च' इति विश्वः (मे-
दिनी) ॥ (१) ॥*॥ पोलति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प०
से०) । 'कुणिपुलिभ्यां किन्दच्' (उ० ४।८५) इति मु-
कुटः । 'पुलिन्दः कथ्यते म्लेच्छे पुलिन्देऽपि निगद्यते'
इति तारपालः । 'पुलिन्दः पञ्चशवरः' इति रत्नकोषः ॥
(१) ॥*॥ म्लेच्छति । 'म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा०
प० से०) अच् (३।१।१३४) म्लेच्छानां जातयोऽवान्त-
रभेदाः । 'गोमांसमक्षको यस्तु लोकबाह्यं च भाषते । स-
र्वाचारविहीनोऽसौ म्लेच्छ इत्यभिधीयते' । सूतसंहिताया-
मपि । 'ब्राह्मण्यां वैश्यतो जातः क्षत्ता भवति नामतः ।
अस्यामनेन चौर्येण म्लेच्छो विप्रात्प्रजायते' इति ॥

व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि सः ।

व्येति ॥ विध्यति । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) ।
'श्याद्वधधा—' (३।१।१४१) इति णः ॥ (१) ॥*॥ मृ-
गवधेनाजीवति । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ॥
(२) ॥*॥ मृगान् वधार्थं याति । 'या प्रापणे' (अ० प०
अ०) । 'मृगवधादयश्च' (उ० १।३७) इति कुः । 'मृ-
गयुः पुंसि गोमायौ व्याधे च परमेष्ठिनि' (इति मेदिनी) ॥
(३) ॥*॥ लुभ्यते स्म । 'लुभ गार्ध्वे' (दि० प० से०) ।
कः (३।२।१०२) । स्वार्थे (ज्ञापि० ५।४।५) । संज्ञायाम्
(५।३।७५) वा कन् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'व्याधस्य' ॥

कौलेयकः सारमेयः कुकुरो मृगदंशकः ॥ २१ ॥

शुनको भषकः श्वा स्यात्

काचिति ॥ कुले भवः । 'कुलकुक्षि—' (४।२।९६)
इति ढकञ् । कौलेयकः सारमेये कुलीने' इति हैमः
(मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सरमाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो
ढक्' (४।१।१२०) ॥ (२) ॥*॥ कोकते । 'कुक आ-
दाने' (भ्वा० आ० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । कुरति ।
'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । कः (३।१।१३५) । कुक्

चासौ कुरश्च । 'कुक्कुरः सारमेये नाग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मृगान् दशति । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । अण् (३।२।१) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (४) ॥*॥ शुनति । 'शुन गतौ' (तु० प० से०) कुन् (उ० २।३।२) ॥ (५) ॥*॥ भ-
षति । 'भष पैशुन्ये' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।३।२) ॥ (६) ॥*॥ श्रयति । 'टु ओ श्रि गतिवृद्धयोः' (भ्वा० प० से०) । 'श्रुक्षन्' (उ० १।५।९) इति । साधुः ॥ (७) ॥*॥ 'कुक्कुरस्तु शुनिः श्वानः कपिलो मण्डलः शुनः' इति वाचस्पतिः ॥*॥ सत 'शुनकस्य' ॥

अलर्कस्तु स योगितः ।

अलेति ॥ अलम् अर्क्यते । 'अर्क स्तवने' (चु० प० से०) । अर्क्यते वा । 'अर्च पूजयाम्' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । 'अ-
लर्को धवलर्के स्याद्योगोन्मादितकुक्कुरे' इति विश्वः (मे-
दिनी) ॥ (१) ॥*॥ योगो मत्ततोपायो जातोऽस्य । ता-
रकादित्वात् (५।२।३६) इतच् । यद्वा योग्यन्ते स्म ।
'युगि वर्जने' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । अनित्यत्वान्न
नुम् । क्तः (३।२।१०२) ॥*॥ एकं 'मत्तशुनः' ॥

श्वा विश्वकद्रुमृगयाकुशलः

श्वेति ॥ विश्वकं सर्वं द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । यद्वा विश्वं कन्दति । 'कदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । ज-
व्वादिः (उ० ४।१०२) । 'विश्वकद्रुस्त्रिषु खले ध्वानाखे-
टशुनोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मृगयायां
कुशलः ॥*॥ एकम् 'मृगयाकुशलशुनः' ॥

सरमा शुनी ॥२२॥

सेति ॥ सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बा-
हुलकादमः । ('सरमा कुक्कुरीदेवशुन्योः स्याद्राक्षसीभिदि'
इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शुनी गौरादिः (४।१।४१)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुन्याः' ॥

विट्चरः सूकरो ग्राम्यः

वीति ॥ विषं विष्टां चरति । 'चर गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।३४) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) वा । विषश्चरो वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ग्रा-
म्यसूकरस्य' ॥

वर्करस्तरुणः पशुः ।

वेति ॥ वर्कते । 'वृक आदाने' (भ्वा० आ० से०) ।

बाहुलकादरन् । 'वर्करः परिहासे स्याच्छागे युवपशा-
वपि' इति विश्वः (मेदिनी) । 'वर्करो मेषशावकः' इति
रक्षितः ॥ (२) ॥*॥ एकम् 'तरुणपशुमात्रस्य' ॥

आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगयास्त्रियाम् २३

आच्छविति ॥ आच्छिद्यन्तेऽत्र । ल्युट् (३।३।११७) ।
पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ मृगा व्यय्यन्ते-
ऽत्र । 'व्यय गतौ' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—'
(वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (२) ॥*॥ आखिव्यते-
ऽत्र । 'खिट् त्रासे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।
१२१) इति घञ् ॥ (३) ॥*॥ मृग्यन्तेऽत्र । 'मृग अ-
न्वेषणे' (चु० आ० से०) । '—परिचर्यापरिसर्यामृगया—'
(वा० ३।३।१०१) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'शिकार' इति ख्यातस्य ॥

दक्षिणारुल्लब्धयोगादक्षिणेर्मा कुरङ्गकः ।

देति ॥ दक्षिणेऽरुरस्य ॥*॥ दक्षिणे ईर्ममस्य । 'द-
क्षिणेर्मा लब्धयोगे' (२।५।१२६) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'दक्षिणत्रणस्य' ॥

चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः ॥ २४ ॥

प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिम्लुचाः ।

चाविति ॥ चोरणम् । 'चुर स्तेये' (चु० प० से०) ।
'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः ।
चुरा शीलमस्य । 'छत्रादिभ्यो णः' (४।४।६२) । 'चौरः
पाटच्चरेऽपि स्याच्चौरपुष्पौषावपि' इति विश्वः (मेदिनी) ।
पचाद्यचि 'चौरः' अपि ॥ (१) ॥*॥ एकमसहायमगारं
प्रयोजनमस्य । 'ऐकागारिकद् चौरैः' (५।१।११३) इति
साधुः ॥ (२) ॥*॥ 'स्तेनयति । 'स्तेन चौर्ये' (चु० उ०
से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ दस्यति ।
'दसु उपक्षये' (दि० प० से०) । '—जनिमनिदसिभ्यो
युः' (उ० ३।२०) । 'अनुनासिकयोः' इत्युक्तत्वान्नानः
(७।१।१) । 'दस्युश्चौरै रिपौ पुंसि' इति हैमः (मेदिनी) ॥
(४) ॥*॥ तत् करोति 'किंयत्तत्तद्बहुषु' (वा० ३।२।२१)
इत्यच् । 'तद्बृहतोः करपत्योः' (ग० ६।१।१५७) इति
सुदतलोपौ ॥ (५) ॥*॥ मुष्णाति । 'मुष स्तेये' (क्या०
प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (६) ॥*॥ प्रतिरोद्धुं
शीलमस्य । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) । 'सुपि—'
(३।२।७८) इति णिनिः ॥ (७) ॥*॥ परान् आस्कन्तुं
शीलमस्य । 'स्कन्दिर् गत्यादौ' (भ्वा० प० अ०) ।

‘सुपि—’ (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (८) ॥*॥ पाठयं-
श्चरति । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९)
॥*॥ ‘चौरजीर्णपटयोः पटञ्चरः’ इति नामानुशासनम् ॥
(९) ॥*॥ मल्यते । ‘मल धारणे’ (भ्वा० आ० से०) ।
इन् (उ० ४।१।१८) । मलिं धृतं म्लोचति । ‘म्लुच स्तेये’
(भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) ।
‘मलिम्लुचो मांसभेदे चौरज्वलनयोः पुमान्’ इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश ‘चोरस्य’ ॥

चौरिका स्तेन्यचोर्ये च स्तेयम्

चाविति ॥ चौरस्य भावः कर्म वा । मनोज्ञादित्वात्
(५।१।१३३) वुञ् ॥ (१) ॥*॥ स्तेनस्य भावः कर्म
वा । ‘स्तेनाद्यन्नलोपश्च’ (५।१।१२५) इत्यत्र ‘स्तेनात्’
इति योगविभागात् घ्यञ् ॥ (२) ॥*॥ (यन्नलोपौ) ॥
(४) ॥*॥ चौरस्य कर्म । घ्यञ् (५।१।१२४) ॥ (३)
॥*॥ ‘स्तेयं स्तेन्यं च चौर्ये’ स्याच्चौरिकाचोरिके स्त्रियाम्’
इति वाचस्पतिः ॥*॥ चत्वारि ‘चोरकर्मणः’ ॥

लोपं तु तद्धनम् ॥ २५ ॥

लविति ॥ लुप्यते । ‘लुष्टृ छेदने’ (तु० उ० से०) ।
ष्टन् (उ० ४।१।५९) ॥*॥ लूजः घृनि ‘लोत्रम्’ अपि ।
‘लोत्रमश्रुणि चोरिते’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ तस्य
चोरस्य धनम् ॥*॥ एकम् ‘स्तेयद्रव्यस्य’

वीतंसस्तूपकरणं बन्धने मृगपक्षिणाम् ।

वीति ॥ वितंसते । ‘तसि अलंकारे’ (चु० प० से०) ।
घञ् (३।३।१९) । ‘उपसर्गस्य—’ (६।३।१२२) इति
दीर्घः । ‘वीतंसो बन्धनोपाये मृगाणामपि पक्षिणाम् । ते-
षामेव च विश्वासहेतोः प्रावरणेऽपि च’ इति विश्वः (मे-
दिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘मृगादिबन्धनसाधनस्य’ ॥

उन्माथः कूटयन्त्रं स्यात्

विति ॥ उन्मथ्यतेऽनेन । ‘मथे विलोडने’ (भ्वा०
प० से०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति, घञ् । ‘उ-
न्माथः कूटयन्त्रे स्यान्मारणे घातके पुमान्’ (इति मेदिनी)
॥ (१) ॥*॥ कूटस्वरूपं यन्त्रम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘मृगादिबन्धनयन्त्रस्य’ ॥

वागुरा मृगबन्धनी ॥ २६ ॥

वेति ॥ अवा गुरते । ‘गुरी हिंसायाम्’ (तु० प०
से०) । ‘इगुपध—’ (३।१।१३५) इति कः । ‘वष्टि भा-
गुरि—’ इत्यकारलोपः ॥ (१) ॥*॥ मृगो बध्यतेऽनया ।

‘बन्ध बन्धने’ (क्या० प० अ०) । ‘करणा—’ (३।३।
११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥*॥—वातेर्भद्रादित्वाद्रण्
गुरुक् चागमः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥*॥ द्वे
‘जालविशेषस्य’ ॥

शुल्वं वराटकः स्त्री तु रज्जुस्त्रिषु वटी गुणः ।

श्विति ॥ शुल्व्यते, शुल्वयति वा । ‘शुल्व विसर्गे’
(चु० प० से०) ण्यन्तः । ‘एरच्’ (३।३।५६) । अच्
(३।१।१३४) वा । ‘रज्जुः शुल्वो वराटो ना’ इति रत्नको-
षात्त्रयपि । ‘शुल्वं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसंनिधौ’ इति
विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ स्वामी तु—‘सुस्यं वटाकरः’—
इति पठति । सु पूजितं मीयते । ‘मीड् गत्याम्’ (दि०
आ० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।४६) । बाहुलकाद्यण् । सुमे
पुष्पे साधु । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति यत् ॥ (१)
॥*॥ वटं वेष्टनमाकरोति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥
(२) ॥*॥ सृज्यते । ‘सृज विसर्गे’ (तु० उ० अ०) ।
‘सृजेरसुम् च’ (उ० १।१।५) चात्सलोपः ॥—सृजेः कु-
रसुगागमश्च—इत्यादिमुकुटस्त्वपाणिनीयः । ‘रज्जुर्वेण्यां
गुणे योषित्’ इति विश्वेमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ वटति ।
‘वट वेष्टने’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
गौरादिः (४।१।४१) । वध्यते वा । ‘खनो घ च’
(३।३।१२५) इति घः । ‘वटी त्रिषु गुणे पुंसि स्याज्यग्रो-
धकपर्दयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ गुण्यते । ‘गुण
आमन्त्रणे’ (चु० उ० से०) अदन्तः । ‘एरच्’ (३।३।
५६) ‘गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये । त्यागे
शौर्यादिसंख्यादिसत्त्वाद्यावृत्तिरज्जुषु । शुक्लादावपि वट्यां च’
(इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘रज्जोः’ ॥

उद्धाटनं घटीयन्त्रं सलिलोद्वाहनं ग्रहेः ॥ २७ ॥

उद्धेति ॥ उद्धाव्यते, अनेन वा । ‘घट संघाते’
(भ्वा० उ० से०) ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११३, ११७)
(१) ॥*॥ घटीनां यन्त्रम् ॥ (२) ॥*॥ ग्रहेः कूपात् ।
सलिलमुद्वाह्यतेऽनेन ॥*॥ द्वे ‘अरट्’ इति ख्यातस्य ॥

पुंसि वेमा वापदण्डः

पुंसीति ॥ वयत्यनेन । ‘वेञ् तन्तुसंताने’ (भ्वा० उ०
अ०) । ‘वेजः सर्वत्र’ (उ० ४।१।५०) इति मनिन् ॥
(१) ॥*॥ वपनम् । ‘डुवप्’ (भ्वा० उ० अ०) । घञ्
(३।३।१८) । वापस्य दण्डः ॥*॥ ‘वायदण्डः’ इति
क्वचित् पाठः । तत्र वेजो भावे घञ् । ‘आतो युक्’ (७।

३।३३। वायस्य दण्डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वस्त्रव्यूति-
दण्डस्य' ॥

सूत्राणि नरि तन्तवः ।

स्विति ॥ सूत्र्यते । 'सूत्र वेष्टने' (चु० उ० से०)
अदन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । सीव्यते । अनेन वा ।
'षिबु तन्तुसंताने' । (दि० प० से०) । 'सिविमूच्योष्टेरूच
(उ० ४।१६३)) चात् कित् घृन् प्रत्ययः । 'सूत्रं तु सू-
चनाकारिग्रन्थे तन्तुव्यवस्थयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
नरि पुंसि ॥*॥ तन्यते । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) ।
'सितनि-' (उ० १।६९) इति तुन् ॥*॥ 'सूत्रतन्तुः'
इति हारावल्याः संहतोऽपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सू-
त्राणाम्' ॥

वाणिर्व्यूति स्त्रियौ तुल्ये

वेति ॥ वाणनम् 'वण शब्दे' चुरादिः । 'अच इः'
(उ० ४।१३९) ॥ (१) ॥*॥ विशिष्टा ऊतिः । वेजः
'ऊतियूति-' (३।३।९७) इत्यादिना क्तिनि निपातितः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'वृक्षादिवानस्य' ॥

पुस्तं लेप्यादिकर्मणि २८

प्विति ॥ पुस्त्यते । 'पुस्त आदरादौ' (चु० प० से०)
णिच् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ 'मृदा वा दा-
रुणा वाथ वस्त्रेणाप्यथ चर्मणा । लोहरत्नैः कृतं वापि पु-
स्तमित्यभिधीयते' । लेप्यमादिर्यस्य । तच्च तत्कर्म च ।
आदिना काष्ठपुत्तलिकादि ॥*॥ एकम् 'वस्त्रादिलेप्यस्य'

पञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभिः कृता ।

पेति ॥ पञ्चभिर्वर्णैरल्यते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा०
प० से०) । घञ् (३।३।१९) । स्वार्थे कन् (शापि० ५।
४।५) । टाप् (४।१।४) । 'प्रत्ययस्थात्-' (७।३।४४)
इतीत्वम् । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वुल् वा । सं-
ज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः ॥*॥ 'पाञ्चालिका' इति पाठे प-
ञ्चालदेशे भवा । 'जनपदतदवध्योश्च' (४।२।१२४) इति
बुञ् । आदिवृद्धिः (७।२।११७) । 'पाञ्चालिका स्त्रियां
वस्त्रपुत्रिकागीतिभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
पुत्रीव । 'इवे-' (५।३।९५) इति कन् । यावादित्वात्
(५।४।२९) वा । 'स्यात्पुत्रिका पुत्तलिकादुहित्रोर्यावत्तु-
लिके । ना पुत्रे शरभे धूर्ते शैलवृक्षप्रभेदयोः' इति वि-

श्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ आदिना काष्ठमृच्छिलादिकृता
॥*॥ द्वे 'लेप्यादेः' ॥

पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषा

पीति ॥ पेटति । 'पिट संघाते' (भ्वा० प० से०) ।
कुन् (उ० २।३२) । 'पिटकस्त्रिषु विस्फोटे मञ्जूषायां
पुनः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ण्वुल् (३।१।
१३३) । 'पेटकः पुस्तकादीनां मञ्जूषायां कदम्बके' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अच् (३।१।१३४) ॥*॥
'पेटा' इति मुकुटः । तत्र पिण्डते । 'पिडि संघाते' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । अनित्यत्वान्न नुम् ॥*॥
'पीडा' इति स्वामी । तत्र पीडयति । 'पीड अवगा-
हने' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥
मञ्जति, अत्र वा । 'टु मस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) ।
'मस्जेर्नुम् च' (उ० ४।७७) इत्यूषन् । यत्तु—द्विजकारः
इति मुकुटः । तत्र । 'मस्जेरन्त्यापूर्वो नुम्' (१।१।४७
सूत्रे) इति वार्तिकविरोधात् ॥ (४) चत्वारि 'वस्त्रा-
लङ्कारादिस्थापनमञ्जूषायाः' 'पेटा' इति ख्यातायाः ।
मुकुटस्तु—आद्यद्वयम् 'झाया' इति ख्यातायाः । अ-
न्यद्वयं 'मञ्जूषा' इति ख्यातायाः—इत्याह ॥

अथ विहंगिका ॥२९॥

भारयष्टिः

अथेति ॥ विहंगस्य प्रतिकृतिः । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।
३।९६) इति कन् । विहायसा गच्छति वा । 'गमश्च'
(३।२।४७) इति खच् । 'विहायसो विह च' 'खच्च डि-
द्वाच्यः' (वा० ३।२।३८) । यावादित्वात् (५।४।२९)
कन् ॥*॥ मुकुटस्तु—'विहंगमा'—इति पठति ॥ (१)
॥*॥ भारस्य यष्टिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिक्ष्याधारल-
गुडस्य' । 'कावडि' इति ख्यातायाः ॥

तदालम्बि शिष्यं काचः

तेति ॥ तामालम्बितुं शीलमस्य । 'लबि अवसंसने'
(भ्वा० आ० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः
॥*॥ संसतेऽस्मात् । 'संसु अधःपतने' (भ्वा० आ०
से०) । 'संसेः शिः कुद् किच्च' (उ० ५।१६) इति यत्,
धातोः शिरादेशो यतः कुद् ।—शक्नोति वोढुम् । अग्न्यादिः
(उ० ४।११२) इति मुकुटस्त्वेतत्सूत्रादर्शनमूलकः । क-

१—ण्वुलि वृद्धावपि धात्वकारस्य सवर्णदीर्घेण क्षत्यभावाद-
त्रास्य लेखोपयोगो दुर्ज्ञानः ।

१—भाष्ये तु 'अन्यात्पूर्वो मस्जेर्मित्' इति पाठः । अयं
तु सिद्धान्तकौमुदीस्यः ॥

च्यतेऽत्र । ‘कच बन्धे’ (भ्वा० आ० से०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । ‘काचः शिक्ये मणौ नेत्ररोगभेदे मृदन्तरे’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘शिक्यस्य’ ॥

अथ पादुका ।

पादूपानत्स्त्री

अथेति ॥ पद्यतेऽनया । ‘पद गतौ’ (दि० आ० अ०) । ‘णित्कशिपद्यतेः’ (उ० १।८५) इत्युः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) वा ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ पादं उपनह्यते, पादमुपनह्यति वा । ‘णह बन्धने’ (दि० उ० अ०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) ‘क्विप् च’ (३।२।७६) इति वा क्विप् । ‘नहिद्यति—’ (६।३।११६) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘पादत्राणस्य’ ॥

सैवानुपदीना पदायता ॥३०॥

सैवेति ॥ पदस्यानु । ‘यस्य चायामः’ (२।१।१६) इत्यय्ययीभावः । अनुपदं पादायामप्रमाणा बद्धा । ‘अनुपदसर्वा—’ (५।२।९) इति खः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘विस्तृतपादत्राणस्य’ ॥

नग्री वर्ध्री वरत्रा स्यात्

नेति ॥ नह्यतेऽनया । ‘णह बन्धने’ (दि० उ० अ०) । ‘दाग्री—’ (३।२।१८२) इति घृन् ॥ (१) ॥*॥ वर्धते । ‘वृधु वर्धने’ (भ्वा० आ० से०) । ‘वृधिवपिभ्यां रन्’ (उ० २।२७) । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् ॥ (२) ॥*॥ त्रियतेऽनया । ‘वृञ् वरणे’ (स्वा० उ० से०) । ‘वृञश्चित्’ (उ० ३।१०७) इत्यत्रन् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘चर्ममयरज्जोः’ ॥

अश्वादेस्ताडनी कशा ।

अश्वेति ॥ ताड्यतेऽनया । ‘तड आघाते’ (चु० प० से०) ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) ॥*॥ कशति । ‘कश शब्दे’ () । ‘कश गतिशासनयोः’ (अ० आ० से०) वा । अनिलो नुम् । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ आदिना उष्टृगर्दभचौरादिग्रहः ॥*॥ एकम् ‘प्रतोदस्य’ ॥

चाण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालवल्लकी ३१

चेति ॥ चण्डालस्येयम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् । ‘टिड्ढा—’ (४।१।१५) इति ङीप् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) चण्डालेन कृता वा । ‘कुलालादिभ्यो वुञ्’ (४।३।११८) । ‘चाण्डालिका किंनरायामायामोष-

धीमिदि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कण्डते । ‘कडि मदे’ (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादोलच् ।—‘कडि-कपि—’ इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । कण्डोलस्य चण्डालस्य वीणा ॥*॥ ‘कटोलवीणा’ इति पाठे तु कटति । ‘कटे वर्षादौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘कपिगडि—’ (उ० १।६६) इत्योलच् ॥ (२) ॥*॥ चण्डालस्य वल्लकी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘चाण्डालिकायाः’ ‘किंनरी’ इति ख्यातायाः ॥

नाराची स्यादेषणिका

नेति ॥ स्वल्पो नाराचो बाणभेदः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ इष्यतेऽनया ‘इष गतौ’ (दि० प० से०) । ल्युट् (३।३।११७) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सुवर्णतुलायाः’ ॥

शाणस्तु निकषः कषः ।

शेति ॥ शण्यते । ‘शण दाने’ (भ्वा० प० से०) । ‘अकर्तरि—’ (३।३।१९) इति घञ् । श्यति वा । ‘शो तनूकरणे’ (दि० प० अ०) । बाहुलकाणः । ‘पुंसि’ स्यात्, शाणो मासचतुष्टये । लोहादीनां च निकषे शाणी प्रावरणान्तरे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ निकषति । ‘कष हिंसायाम्’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।—निकष्यतेऽत्र । ‘गोचर—’ (३।३।११९) इत्यादिना घः—इति मुकुटश्चिन्त्यः । तत्र कषेरपाठात् । नेर्ग्रहणमुपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थम् । निकषः शाणफलके (निकषा यातुमातरि) इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘सुवर्णपरीक्षणपाषाणस्य’ ।—खड्गादितीक्ष्णीकरणयन्त्रस्य इत्यन्ये ॥

वृश्चनः पत्रपरशुः

त्रिति ॥ वृश्च्यतेऽनेन । ‘ओ व्रश्चू छेदने’ (तु० प० से०) । ‘करणा—’ (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ पत्रमिव परशुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सुवर्णादिच्छेदनद्रव्यस्य’ ॥—लघुकरवतस्य—इत्यन्ये ॥

एषिका तूलिका समे ॥३२॥

एषीति ॥ इष्यते । ‘इष गत्यादौ’ (दि० प० से०) । ‘कृञादिभ्यो वुञ्’ (उ० ५।३।५) ॥*॥ ‘ईषिका’ इति पाठे ईष्यते । ईषति वा । ‘ईष उञ्छे’ (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥*॥ तूलति । ‘तूल निष्कर्षे’

(भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'वीरणादिशलाकायाः' ॥

तैजसावर्तनी मूषा

तैजेति ॥ तेजसो विकारः सुवर्णादिरावर्त्यतेऽस्याम् ।
'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । ण्यन्तः । अधिकरणे
ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ मूषति । 'मूष स्तेये'
(भ्वा० प० से०) । 'इगुपथ-' (३।१।१३५) इति कः
॥*॥ 'मुष स्तेये' (क्या० प० से०) । इत्यस्मात् भिदा-
द्यङि (३।३।१०४) ह्रस्वादिरपि ॥*॥ ह्रस्वा मूषा मूषी
गौरादिः (४।१।१४१) । मूषा । 'मूषा त्वावर्तनी मूषी'
इति शब्दार्णवः । यत्तु—'मुष स्तेये' (क्या० प० से०) ।
'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यकारप्रत्ययः । टापि 'अ-
येषामपि-' (६।१।१३७) इति दीर्घत्वे मूषा मुषा च
—इति मुकुटः । तत्र । गुरुत्वाभावात् । दीर्घस्य धातोः
सत्वेन 'अन्येषामपि-' इत्यस्यानुपयोगाच्च ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'मूषायाः' ॥

भस्त्रा चर्मप्रसेविका ।

भेति ॥ भस्त्रतेऽनया । 'भस दीप्तौ' (जु० प० से०)
'हुयामाश्रुमसिभ्यस्त्रन्' (उ० ४।१६८) । 'तितुत्र-' (७।
२।९) इति नेट् । अजादिः (४।१।१४) ॥ (१) ॥*॥ च-
र्मणा प्रसीव्यते । 'षिवु तन्तुसंताने' (दि० प० से०) । 'कृ-
न्नादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९)
इति ण्वुल् वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अग्निज्वलनार्थस्य' ॥
आस्फोटनी वेधनिका

आस्फटिविति ॥ आस्फोटयतेऽनया । 'स्फुट भेदने'
चुरादिः । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥*॥ ललन्ती स्फो-
टयतीति 'लास्फोटनी' । पृषोदरादिः (६।३।१०९)
इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ विध्यतेऽनया । 'विध विधाने'
(तु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि
५।४।५) । 'वेधनी तु लास्फोटन्यां स्फोटनी वृषदंशिका
इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुक्तादिवेधिन्याः' ॥

कृपाणी कर्तरी समे ॥ ३३ ॥

क्रिति ॥ कृपामणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प०
से०) । अण् (३।२।१) । ङीप् (४।१।१५) ॥ (१)
॥*॥ कृन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । बाहुलका-
दरः । यद्वा कर्तनम् । घञ् (३।३।१८) । कर्तं राति । 'रा
दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति
कः । गौरादिः (४।१।१४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्तर्याः' ॥

वृक्षादनो वृक्षभेदी

त्रिति ॥ वृक्षमत्ति । 'अद् भक्षणे' (अ० प० अ०) ।
'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥
वृक्षं भेत्तुं शीलमस्य । 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ० अ०)
'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'काष्ठतनूकरणसाधनस्य' ॥

टङ्कः पाषाणदारणः ।

टेति ॥ टङ्कयति । 'टकि बन्धने' चुरादिः । अच् (३।
१।१३४) । 'टम्' इति शब्दं कायति वा । 'कै शब्दे'
(भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ।
'सुपि-' (३।२।४) इति वा ॥ (१) ॥*॥ पाषाणो दा-
र्यतेऽनेन । 'वृ विदारणे' (क्या० प० से०) । ण्यन्तः
ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पाषाणदारणार्थ-
स्य घनभेदस्य' ॥

क्रकचोऽस्त्री करपत्रम्

क्रेति ॥ 'क' इति कचति 'कच शब्दे' (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'क्रकचः करपत्रेऽस्त्री ग्र-
न्थिलाख्यतरौ पुमान्' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ करेण
कराद्वा पतति । 'पतृ पतने' (भ्वा० प० से०) । घृन्
(उ० ४।१५९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काष्ठादिविदारणा-
र्थस्य शस्त्रस्य' 'करोत' इति ख्यातस्य ॥

आरा चर्मप्रभेदिका ॥ ३४ ॥

आरेति ॥ आ इयति, ऋच्छति वा । 'ऋ गतौ'
(जु०, भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । आर्यते
वा । भिदादौ (३।३।१०४) 'आरा शक्याम्' इति पा-
ठात् साधुः । ('आरा चर्मप्रभेदिन्यां पुंसि भौमशनैश्चरे'
इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चर्मणः प्रभेदिका ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'चर्मखण्डनार्थस्य शस्त्रभेदस्य' ॥

सूर्मी स्थूणायःप्रतिमा

स्विति ॥ शोभना ऊर्मिः । बहुव्रीहिर्वा । 'सर्वतोऽस्कि-
न्नार्थात्-' (ग० ४।१।१४५) इति, गौरादित्वात् (४।१।
४१) वा ङीप् ।—'ग्रीष्मजालमशूर्म-' इति मप्रत्यये शूरा-
देशे च—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ।—'शूर्मी ताल-
व्यादिः'—इत्यप्ययुक्तम् । 'सूर्म्यं शुषिरामिव' इति श्रुति-
विरोधात् ॥ (१) ॥*॥ तिष्ठति । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा०
प० अ०) । 'रास्त्रासास्त्रास्थूणा-' (उ० ३।१५) इति साधुः ।
'स्थूणा सूर्म्यां स्तम्भे रुगन्तरे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ अयसः
प्रतिमा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लोहप्रतिमायाः' ॥

शिल्पं कर्म कलादिकम् ।

शीति ॥ शील्यते । 'शील समाधौ' (भा० प० से०) शल्यते वा । 'शल गतौ' (भा० प० से०) । 'खण्डशिल्प—' (उ० ३।२८) इति साधुः । 'शिल्पं सुवे क्रियादिके' इति विश्वः (हैमः) ॥ (१) ॥*॥ कला नृत्यगीतादिरूपा चतुःषष्टिभेदभिन्ना । आदिना सुवर्णकारादिकर्मग्रहः ॥*॥ एकम् 'कलाकौशल्यादिकर्मणः' ॥

प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया ॥३५॥

प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिः

प्रेति ॥ प्रतिकृत्य मीयतेऽनेन । 'माङ् माने' (अ० आ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिकृतिर्विम्बं यस्य । 'कुगति—' (२।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ प्रतिमीयतेऽनया । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) । इत्यङ् । ('प्रतिमा गजदन्तस्य बन्धे चानुकृतावपि' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ प्रतियात्यतेऽनया । 'यत् निकारोपस्कारयोः' (चुरादिः) 'ण्यासश्रन्थः—' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (४) ॥*॥ प्रकृष्टा छाया ॥ (५) ॥*॥ प्रकृष्टा कृतिः । प्रतिनिधेः कृतिर्वा ॥ (६) ॥*॥ अर्च्यते । 'अर्च पूजायाम्' (भा० प० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (७) ॥*॥ प्रतिनिधीयते सदृशीक्रियते 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (८) ॥*॥ अद्यौ 'प्रतिमायाः' ॥

उपमोपमानं स्यात् ।

उपेति ॥ उपमातेर्भावेऽङ् (३।३।१०६) ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) । करणे (३।३।११७) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे करणे भावे च । येनोपमीयते, या चोपमिति; तयोरेते नाम्नी । केचित्तु—पूर्वान्विते—इत्याहुः ॥ वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृक्षः सदृशः सदृक् ३६ साधारणः समानश्च

वेति ॥ समति । 'सम वैकृत्ये' (भा० प० से०) । अच् (३।३।१३४) ॥ (१) ॥*॥ तुलया संमितः । 'नौवयो—' (४।४।९१) इति यत् ॥ (२) ॥*॥ समान इव पश्यति । 'त्यदादिषु—' (३।२।६०) इति कञ्किनौ ।

१—समानशब्दस्य त्यदादित्वाभावादस्याप्युपन्यासोऽसंगतः । तस्मात् 'समानान्ययोश्च' (वा० ३।२।६०) इत्यनेन बोध्यौ ॥

कंसश्च । 'दृग्दृशवतुषु' (६।३।८९) 'दृक्षे च' (वा० ६।३।८९) इति सभावः ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ सह आधारणेन वर्तते । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सभावः । साधायाः संसिद्धे रणो वाचक इव ॥ (६) ॥*॥ सह मानेन वर्तते । समानं मानमस्य, इति वा । 'समानस्य च्छन्दसि' (६।३।८४) इति सः ॥ (७) ॥*॥ सप्त वाच्यलिङ्गाः ॥ सप्त 'तुल्यस्य' ॥

स्युरुत्तरपदे त्वमी ।

निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ॥ ३७ ॥

स्युरिति ॥ अमी निभादय उत्तरपदस्था एव सदृशवचना वाच्यलिङ्गाः स्युः । यथा 'पितृनिभः पुत्रः' 'मातृनिभा कन्या' 'देवनिभमपत्यम्' इति । नियतं भाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१३६) इति कः । 'निभस्तु कथितो व्याजे पुलिङ्गः सदृशे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ संकाशते । 'काश्च दीप्तौ' (भा० आ० से०) । अच् (३।३।१३४) । 'संकाशः सदृशेऽन्तिके' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ नितरां काशते । 'इकः काशे' । (६।३।१२३) इति दीर्घः । 'नीकाशो निश्चये तुल्ये' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ प्रति काशते ॥ (४) ॥*॥ आदिना भूतरूपकल्पादयः यथा पितृभूतः, पितृरूपः, पितृकल्पः, ॥ कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् ।

भरण्यं भरणं मूल्यं निर्वेशः पण इत्यपि ॥३८॥

केति ॥ कर्मणा संपद्यते । 'कर्मवेशाद्यत्' (५।१।१००) । कर्मणि साधुर्वा । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ कर्माणि विधीयन्तेऽनया । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (२) ॥*॥ अग्र्यन्ते कर्मकरा अनया । 'भृञ् भरणे' (भा० उ० अ०) । 'संज्ञायां समज—' (३।३।९९) इति क्यप् ॥ (३) ॥*॥ 'कर्मणि भृतौ' (३।२।२२) इति निर्देशात् क्तिन्नपि ॥ (४) ॥*॥ अग्र्यतेऽनेन 'डुभृञ्' (जु० उ० अ०) 'भृञ्' (भा० उ० अ०) वा । मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥ (५) ॥*॥ वीयतेऽनेन । 'वी गत्यादौ' (अ० प० अ०) । 'वीपतिभ्यां तनन्' (उ० ३।१।५०) ॥ (६) ॥*॥ भरणे साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (७) ॥*॥ अग्र्यतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११७) । ('भरणी घोषके ऋक्षे' भरणं वेतने भृतौ

१—'दृग्दृशवतुषु' (६।३।८९) इत्यत्र 'दृक्षे च' इति वातिकबलादनुक्तोऽपि कसः कल्प्यते—इति 'त्यदादिषु—' (३।२।६०) इत्यत्र भाष्यप्रदीपोद्घोतकृत ॥ २—भृतिरत्र पोषणमात्रम्—इत्यनेकार्थवैरवाकरकौमुदी ॥

इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ मूलेनानाम्यम् ।
‘नौवयोधर्म-’ (४।४।९१) इति यत् । ‘मूल्यं’ स्याद्वेतने
वन्ने’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ निर्विश्यते ।
अनेन वा । ‘विश प्रवेशने’ (तु० प० से०) । ‘अकर्तरि
च’ (३।३।१९) इति ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति वा
घञ् । ‘निर्वेशस्तु पुमान्भोगे वेतने मूर्च्छनेऽपि च’ (इति
मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ पण्यते । ‘नित्यं पणः परिमाणे’
(३।३।६६) इत्यप् । ‘पुंसि-’ (३।३।११८) इति घो वा ।
‘पणो वराटमाने स्यान्मूले कार्षापणे ग्लहे । कथ्यशाका-
दिके द्यूतव्यवहारे भृतौ धने’ (इति मेदिनी) ॥ (११)
॥*॥ एकादश ‘वेतनस्य’ ॥

सुरा हलिप्रिया हाला परिस्तुद्रुणात्मजा ।

गन्धोत्तमा प्रसन्नैराकादम्बर्यः परिस्तुता ॥३९॥

मदिरा कश्यमद्ये अपि

स्त्विति ॥ सुष्ठु राति याम् । ‘रा दाने’ (अ० प०
अ०) । सु अतीव रायन्त्यनया वा । ‘रै शब्दे’ (भ्वा०
प० से०) । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।३।१०६) इत्यङ् । ‘सुरा
चषकमद्ययोः । पुंलिङ्गस्त्रिदिवेशे स्यात्’ (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ हलिनो बलस्य प्रिया ॥ (२) ॥*॥ हलत्य-
ङ्गम् । ‘हल विलेखने’ (भ्वा० प० से०) । ज्वलादित्वात्
(३।३।१४०) णः । हल्यतेऽनया वा । ‘हलश्च’ (३।३।
१२१) इति घञ् । ‘हालः सातवाहनपार्थिवे । हाला
सुरायाम्’ इति विश्वः (हैमः) ॥ (३) ॥*॥ परितः
स्रवति । ‘स्रु स्रवणे’ (भ्वा० प० से०) । क्तिप् (३।३।
७६) । तुक् (६।१।७१) ॥ (४) ॥*॥ वरुणालयोऽपि
वरुणः । तस्यात्मजा ॥ (५) ॥*॥ गन्धेनोत्तमा । गन्ध
उत्तमो यस्या वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (६) ॥*॥
प्रसीदति स्त्र । ‘षट् विशरणादौ’ (भ्वा० प० अ०) ।
‘गत्यर्था-’ (३।४।७२) इति कः । ‘रदाभ्याम्-’ (८।
२।४२) इति निष्ठानत्वम् । ‘प्रसन्ना स्त्री सुरायां स्यादच्छ-
संतुष्टयोस्त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ इ कामं
राति ‘रा दाने’ (अ० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।
२।३) इति कः ॥ (८) ॥*॥ कुत्सितमम्बरम् । ‘कुगति-’
(२।२।१८) इति समासः । ‘कोः कत्तपुरुषेऽचि’ (६।
३।१०१) । कदम्बरं नीलाम्बरमस्यास्ति । अर्शआद्यच्
(५।२।१२७) । तस्येयम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इ-
त्यण् । कदम्बे जातो रसः । ‘तत्र जातः’ (४।३।५३) इ-
त्यण् । कादम्बं राति वा । कः (३।२।३) । ‘गौरादिः’

(४।३।४१) । ‘कादम्बरस्तु दध्यग्रे मद्यभेदे नपुंसकम् ।
स्त्री वारुणीपरभृताभारतीसारिकासु च’ (इति मेदिनी) ॥
(९) ॥*॥ भागुरिमते टापि ‘परिस्तुता’ । यद्वा परितः
सूयते स्त्र लोकेः । ‘सृ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । कः
(३।२।१०२) । ‘परिस्तुता स्त्री वारुण्यां स्रजे स्यादभि-
धेयवत्’ (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ माद्यत्यनया ।
‘मदी हर्षे’ (दि० प० से०) । ‘इषिमदिमुदि-’ (उ०
१।५१) इत्यादिना किरच् ॥ (११) ॥*॥ कश्यते ।
अनेन वा । ‘कश शब्दे’ () बाहुलकाद्यः । ‘म-
द्याश्चमध्ययोः कश्यम्’ इति रन्तिदेवः । ‘कश्यस्त्रिषु क-
शाहं स्यात्क्लीबं मद्याश्चमद्ययोः’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(१२) ॥*॥ माद्यन्त्यनेन । ‘गदमदचर-’ (३।३।१००)
इति यत् ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश ‘मद्यसामान्यस्य’ ॥

अवदंशस्तु भक्षणम् ।

अवेति ॥ अवदश्यते । ‘दंश दशने’ (भ्वा० प०
अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । भावे (३।३।१८)
वा ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘पानरुचिजनकभक्षणस्य’ ॥

शुण्डा पानं मदस्थानम्

द्विवति ॥ शुन्यते । ‘शुन गतौ’ (तु० प० से०) ।
‘अमन्ताङ्गः’ (उ० १।११२) । ‘शुण्डा पानगृहे मता ।
(अप्यम्बुहस्तिनीवेश्याहस्तिहस्तसुरासु च’ इति मेदिनी) ।
(‘शुण्डापि जलहस्तिन्यां मदिराकरिहस्तयोः । नलिन्यां वा-
रयोषायां शुण्डस्तु मदनिर्क्षरे’) इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥
पिबन्त्यत्र । ‘पा पाने’ (भ्वा० प० अ०) । अधिकरणे
ल्युट् (३।३।११७) । ‘पानं पीतिभाजनरक्षणे’ (इति मे-
दिनी) ॥ (२) ॥*॥ मदस्य स्थानम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘मद्यगृहस्य’ ॥

मधुवारा मधुक्रमाः ॥४०॥

मेति ॥ मधुनो वारः ॥ (१) ॥*॥ मधुनः क्रमः ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘मधुपानावसरस्य’ ॥

मध्वासवो माधवको मधु मर्द्द्वीकमद्वयोः ।

मेति ॥ मधुकपुष्पं मधु । तस्यासवः ॥ (१) ॥*॥
मधुना कृतः संधितः । ‘कुलालादिभ्यो वुञ्’ (४।३।
११८) ॥ (२) ॥*॥ मन्यते । ‘मन ज्ञाने’ (दि० आ०
अ०) । ‘कलिपाटि-’ (उ० १।१८) इति साधु । ‘मधु
पुष्परसे क्षौद्रे मद्ये ना तु मधुद्रुमे । वसन्तदैत्यभिचैत्रे स्या-
जीवत्यां तु योषिति’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥
मृद्रीका द्राक्षा । तस्या विकारः । ‘तस्य विकारः’ (४।३।

१३४) इत्यण् 'अनुदात्तादैः' (४।३।१४०) इत्यञ् वा ॥*॥ केचित्तु—'माध्वीकम्' इति पठन्ति । तत्र पृषो-
दरादित्वम् ॥ (४) ॥*॥ अद्वयोः क्लीबमित्यर्थः ॥*॥
चत्वारि 'मधुकपुष्पकृतमद्यस्य' ॥ स्वामी तु—द्वौ द्वौ
पर्यायौ—इत्याह ॥

मैरेयमासवः शीधुः

मायिति ॥ मिरायां देशविशेषे ओषधिविशेषे वा भवम् ।
'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) ॥ (१) ॥*॥ आसूयते ।
'पुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।
५७) ॥ (२) ॥*॥ शेरतेऽनेन । 'शीढो धुक्' (उ०
४।३।८) । अर्धर्चादिः (२।४।३१) । 'पुनपुंसकयोर्दार्ढी-
वातुस्थानुशीधवः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥*॥ यद्यपि
'शीधुरिक्षुरसैः पक्कैरपक्कैरासवो भवेत् । मैरेयं धातकीपु-
ष्पगुडधानाम्बुसंहितम्' इति माधवः । तथापि भेदमना-
द्योक्तम् ॥*॥ त्रीणि 'इक्षुशाकादिजन्यस्य मद्यस्य' ॥

मेदको जगलः समौ ॥ ४१ ॥

मेदेति ॥ मेद्यति । 'जिमिदा स्नेहने' (दि० प० से०) ।
'वुन् कृञादिभ्यः' (उ० ५।३।५) ॥ (१) ॥*॥ भृशं
गलति, गैल्यते, वा । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) । यङ्-
लुगन्तादच् (३।१।१३४) । संज्ञापूर्वकत्वात् 'दीर्घोऽकितः'
(७।४।८३) इति दीर्घो न । 'जगलो मदनद्रुमे । मेदके
पिष्टमद्ये च (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुराक-
ल्कस्य' ॥

संधानं स्यादभिषवः

समिति ॥ संधीयते । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) ।
ल्युट् (३।३।११३) । भावे (३।३।११५) वा । 'संधानं
स्यादभिषवे तथा संघट्टनेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ अभिषूयते । 'पुञ् अभिषवे' (स्वा० उ०
अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । भावे वा । 'भवेदभि-
षवः स्नाने मद्यसंधानयज्ञयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'आम्नादिसंधानस्य' ॥

किण्वं पुंसि तु नग्रहः ।

कीति ॥ कणनम् । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
'उल्वादयश्च' (उ० ४।९।५) इति साधुः । कर्मणि वा ।
'किण्वं पापे सुरावीजे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ ह्वानम्,
हूयते वा । 'ह्वेञ्' (भ्वा० उ० अ०) । संपदादिकिप्
(वा० ३।३।१०८) नग्रहः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नानाद्र-

व्यकृतसुरावीजस्य' ॥—सत्तनघकृताह्वानस्य—इत्यन्ये
कारोत्तरः सुरामण्डः

केति ॥ कारेण क्रियया उत्तरः ।—'कारोत्तमः' इति
स्वामी ॥ (१) ॥*॥ सुराया मण्डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सु-
रामण्डस्य' ॥

आपानं पानगोष्ठिका ॥ ४२ ॥

आपेति ॥ आ संभूय पिबन्त्यत्र । ल्युट् (३।३।११७) ॥
(१) ॥*॥ पानस्य गोष्ठी । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।
५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पानार्थायाः सभायाः' ॥

चषकोऽस्त्री पानपात्रम्

चेति ॥ चष्यतेऽनेन । 'चष भक्षणे' (भ्वा० उ०
से०) । कुन् (उ० २।३।२) । 'चषको स्त्री सुरापात्रे मद्य-
मद्यप्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पानस्य पा-
त्रम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मद्यपात्रस्य' ॥

सरकोऽप्यनुतर्षणम् ।

सेति ॥ स्त्रियते 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'वुन् कृञादिभ्यः' (उ० ५।३।५) । 'सरकः शीधुपानेक्षु-
शीधुनोर्मद्यभाजने' इत्यजयः । अपिशब्दात् सरकोऽप्यस्त्री ।
'सरकं वा नानुतर्षो ना' इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥*॥
अनुतर्षणम् । अनेन वा । 'जितृषा पिपासायाम्' (दि०
प० से०) । भावे (३।३।११४) करणे (३।३।११७) वा
ल्युट् ॥*॥ घञि (३।३।१८) 'अनुतर्षः' अपि । 'चष-
कश्चानुतर्षश्च सरकश्च' इति भागुरिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'मद्यपानस्य' ।—चत्वारि 'मद्यपानपात्रस्य'—इति
मुकुटः ॥

धूर्तोऽक्षदेवी कितवोऽक्षधूर्तो द्यूतकृत्समाः ॥ ४३ ॥

ध्विति ॥ धूर्वति । 'धूर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प०
से०) । 'हसिमृगिण्' (उ० ३।८।६) इति तन् । 'राल्लोपः'
(६।४।२१) । 'धूर्ते तु खण्डलवणे धत्तूरे ना विटे त्रिषु'
(इति मेदिनी) । 'धार्तः' इति पाठे धावनम् । 'धावु
गतौ' (भ्वा० उ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ।
बाहुलकाद्वलोपः । धा धावनेनार्तिः धार्तिरस्यास्ति । ज्यो-
त्स्नाद्यण् (वा० ५।२।१०३) । यद्वा धा धावनेनार्तः ॥
(१) ॥*॥ अक्षैर्दीव्यति । 'सुपि-' (३।२।७८) इति
णिनिः ॥ (२) ॥*॥ 'कि ज्ञाने' (जु० प० अ०) । भावे
क् (३।३।११४) । कितं वायति । 'ओ वै शोषणे' (भ्वा०
प० अ०) कितेन वाति वा । 'वा गन्धने' (अ० प०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कितवो

धूर्तवन्मत्ते वञ्चके कनकाह्वये' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥
अक्षेषु धूर्तः । 'सप्तमी शौण्डैः' (२।१।४०) इति स-
मासः ॥ (४) ॥*॥ धूर्तं करोति । क्तिप् (३।२।७६) ॥
(५) ॥*॥ पञ्च 'धूतकृतः' ॥

स्युर्लघकाः प्रतिभुवः

स्युरिति ॥ लज्यते स्म । 'ओ लज्जी ग्रीडे' (तु० आ०
से०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति कः । स्वार्थे कन्
(ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ प्रति प्रतिनिधिर्भवति ।
क्तिप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऋणादौ प्रतिनिधि-
भूतस्य' 'जामिन' इति ख्यातस्य ॥

सभिका धूतकारकाः ।

सेति ॥ सभा धूतमाश्रयत्वेनास्यास्ति । ग्रीष्मादित्वात्
(५।२।११६) ठन् । 'सभा धूतं सभागृहम्' इति रुद्रः ॥
(१) ॥*॥ धूतं कारयन्ति । अण् (३।२।१) । स्वार्थे कन् ।
(ज्ञा० ५।४।५) । ण्वुलि (३।१।३३) तु धूतस्य कारकः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'ये धूतं कारयन्ति तेषाम्' ॥

धूतोऽस्त्रियामक्षवती कैतवं पण इत्यपि ॥ ४४ ॥

धिवति ॥ देवनम् । 'दिवु क्रीडादौ' (दि० प० से०) ।
भावे कः (३।३।११४) ॥ (१) ॥*॥ अक्षाः पाशकाः
सन्त्यस्याम् । मत्प (५।२।९४) । लोकात्स्नीत्वम् ॥ (२)
॥*॥ कितवस्य कर्म । युवादित्वात् (५।१।१३०) अण् ।
'कैतवं तु छले धूते कैतवः कितवे रिपौ' (इति मेदिनी)
॥ (३) ॥*॥ पणो ग्लहोऽस्त्यस्मिन् । अर्श आद्यच् (५।
२।१२७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'धूतक्रीडनस्य' ॥

पणोऽक्षेषु ग्लहः

पेति ॥ पण्यते उत्सृज्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा०
आ० से०) । 'नित्यं पणः' (३।३।६६) इति योगविभा-
गादप् ॥ (१) ॥*॥ ग्लह्यते अनेन । 'ग्लहू आदाने'
(भ्वा० आ० से०) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः ।
'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् वा । संज्ञापूर्वकत्वान्न
वृद्धिः । गृह्यते वा । 'अक्षेषु ग्लहः' (३।३।७०) इति साधुः
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धूते लाप्यमानस्य' ॥

अक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते ।

अक्षा इति ॥ अक्षति । 'अक्षू व्यासौ' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अक्षो ज्ञानात्मशकटव्यवहा-
रेषु पाशके । रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सर्पे विभीतकतरावपि । चक्रे
कर्षे पुमान् क्लीबं तुल्ये सौवर्चलेन्द्रिये' (इति मेदिनी) ।
(१) ॥*॥ दीव्यन्ति येन । 'करणा—' (३।३।११७) इति

ल्युट् । 'देवनं व्यवहारे स्याज्जिगीषाक्रीडयोरपि । अक्षेषु
देवनः प्रोक्तः' (इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ पाशयति ।
'पश बन्धे' चुरादिः । ण्वुल् (३।१।३३३) । कुन् (उ० २।
३२) वा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पाशकस्य' ॥

परिणायस्तु शारीणां समन्तान्नयनेऽस्त्रियाम् ४५

पेति ॥ परितो वामदक्षिणतो नयनम् । 'णीञ्' (भ्वा०
उ० अ०) । 'परिन्योः—' (३।३।३७) इति घञ् ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'शारीणां समन्तान्नयनस्य' ॥

अष्टापदं शारिफलम्

अष्टेति ॥ पङ्क्तौ पङ्क्तौ अष्टौ पदान्यस्य । 'अष्टनः संज्ञा-
याम्' (६।३।१२५) इति दीर्घः । अष्टापदमस्त्रियाम् ।
'अष्टापदोऽस्त्री कनके शारीणां फलकेऽपि च । (अष्टा-
पदी चन्द्रमल्लयां शरभे मर्कटे पुमान्)' इति मेदिनी ॥
(१) ॥*॥ शारीणां फलं पट्टः । 'फलं हेतुसमुत्थे स्यात्फलके
व्युष्टिर्लभयोः' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ 'शारीणां खेल-
नाधारपट्टस्य' द्वे ॥

प्राणिधूतं समाह्वयः ।

प्रेति ॥ प्राणिभिः कृतं धूतम् ॥ (१) ॥*॥ सम्यगाह्वय-
न्तेऽत्र । 'हेञ्' (भ्वा० उ० अ०) । 'पुंसि—' (३।३।११८)
इति घः । बाहुलकाच्चात्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धूतस्य' ॥
सर्वलिङ्गासंग्रहादसंपूर्णतां परिहरति—

उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्येऽत्र यौगिकाः ४६
तादृर्म्यादन्यतो वृत्तावृत्ता लिङ्गान्तरेऽपि ते ।

उक्ता इति ॥ अत्र वर्गे ये यौगिकाः शब्दा माला-
कार—मार्दङ्गिक—वैणविकादयः पुंसि प्रचुरप्रयोगदर्शनादे-
कस्मिन्लिङ्गे पुंसि ये यौगिका उक्ताः, ते तादृर्म्यात्तद्योगव-
शात्तेषामन्यतोऽन्यत्र जातौ वृत्तौ सत्यामन्यत्र स्त्रियां क्लीबे
चोहनीयाः । यथा 'मालाकारी स्त्री, मालाकारं कुलम्,'
इत्यादि । येऽप्ययौगिकाः करण—मालिक—कुम्भकारादयः,
ते जातिवचनत्वाच्छूद्रादिवत् 'जातेः' (४।१।६३) इत्या-
दिना ङीषि लिङ्गान्तरे स्त्रीलिङ्गे क्लीबत्वेऽपि बोद्धव्याः ॥

॥ इति शूद्रवर्गविवरणम् ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

भूम्यादिकाण्डो द्वितीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥

इति श्रीवघेलवंशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधिपश्रीमहाराज-
कुमारश्रीकीर्तिसिंहाज्ञया श्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजश्रीभा-
नुजीदीक्षितविरचितायाममरटीकायां व्याख्यासुधाख्यायां
द्वितीयः काण्डः संपूर्णतामगात् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः अमरकोषः ।

व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया समेतः ।

तृतीयं काण्डम् ।

विशेष्यनिघ्नैः संकीर्णैर्नानाथैरव्ययैरपि ।

लिङ्गादिसंग्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः ॥ १ ॥

विशेष्येति ॥ इह सामान्यकाण्डे एतैः कृत्वोपलक्षिता वर्गा उच्यन्ते । कीदृशास्ते वर्गाः स्वर्गादयः, संश्रय आश्रयो येषां ते । सुकृत्यादयो देवासुरमनुष्येष्वेव विशेषणत्वेन, कर्मपरायणादयो व्यापारतया, संबध्यन्ते लिङ्गान्यादौ येषां तानि । तेषां संग्रहाः । आदिना नामानि लङ्का-शे-फालिका-इत्यादीनि ॥

अस्मिन्वर्गे लिङ्गज्ञानोपायमाह—

स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादृशैः प्रस्तुतं पदैः ।

गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः ॥ २ ॥

स्त्रीति ॥ स्त्रीदारकलत्रादिभिः पदैर्यद्विशेष्यं प्रकान्तम्, गुणादि-शब्दास्तलिङ्गसंख्याविशिष्टास्तस्य विशेषणानि स्युः । तथा हि 'सुकृतिनी स्त्री, सुकृतिनो दाराः, सुकृति कलत्रम्' । 'दण्डिनी स्त्री, दण्डिनो दाराः, दण्डि कलत्रम्' । 'पाचिका स्त्री, पाचका दाराः, पाचकं कलत्रम्' ॥

सुकृती पुण्यवान्धन्यः

स्त्विति ॥ सुकृतमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ पुण्यमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥*॥ धनं लब्धा । 'धनगणं लब्धा' (४।४।८४) इति यत् । 'धन्या धान्यामलक्योः साद्धन्यं पुण्यवति त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सभाग्यस्य' ॥

महेच्छस्तु महाशयः ।

मेति ॥ महतीच्छा यस्य ॥ (१) ॥*॥ 'आशयः सादभिप्राये मानसाधारयोरपि' (इति मेदिनी) । महाना-शयोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महाभिलाषस्य' ॥

हृदयालुः सुहृदयः

ह्रिति ॥ प्रशस्तं हृदयमस्य । 'हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्' (वा० ५।२।१२२) ॥ (१) ॥*॥ शोभनं हृदयमस्य । मित्रत्वाविवक्षणान्न हृद्भावः ॥*॥ 'सहृदयः' इति वा पाठः ॥ सह हृदयेन । 'तेन सह—' (२।२।२८) इति बहुव्रीहिः ॥ (२) ॥*॥ प्राणिमात्रस्य तथात्वादत्र प्रशस्त-हृदयपरत्वं हृदयशब्दस्य ॥*॥ द्वे 'शुद्धमनसः' ॥

महोत्साहो महोद्यमः ॥ ३ ॥

मेति ॥ महानुत्साहोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ महानुद्यमो-ऽस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुःसाध्यकृत्येऽपि साधनपरस्य' ॥

प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः ।

वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ॥ ४ ॥

प्रेति ॥ प्रकृष्टा वीणास्य । यद्वा वीणया प्रगायति, प्रगीयते वा । 'सत्याप—' (३।१।२५) इति णिजन्ताद् प-चाद्यच् (३।१।१३३) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा । 'एरजण्यन्तानाम्' इति नाच् (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ निपुणति । 'पुण कर्मणि शुभे' (तु० प० से०) । 'इगु-पध—' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ अभि जा-

१—'एरजण्यन्तानाम्' इति तु वचनमनार्थम्—इति 'ए-रच्' (३।३।५६) सूत्रे कैयटः ॥

नाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ न्यस्नासीत् । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'निनदीभ्याम्-' (८।३।८९) इति षत्वम् ॥ (५) ॥*॥ शिक्षा जातास्य । तारकादिः (५।२।३६) । यद्वा अशिक्षिष्ट । 'शिक्ष विद्योपादाने' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः (३।४।७२) ॥ (६) ॥*॥ विज्ञानं बुद्धिः । 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इति श्रुतेः । विज्ञाने नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक् । यद्वा विज्ञानेन जयति । 'तेन दीव्यति-' (४।४।२) इति ठक् । यत्तु विज्ञानं नैपुण्यम् । तेन व्यवहरति । 'तेन दीव्यति-' (४।४।२) इत्यादिना ठक्—इत्यभाणि सुकुटेन । तन्न । उक्तसूत्रे 'व्यवहरति' इत्यस्यानुपादानात् । 'कठिनान्त-' (४।४।७२) इति सूत्रेऽर्थोपादानेऽपि विज्ञानस्यानुपादानात् ॥*॥ ग्रीष्मादि (५।२।११६) ठनि 'विज्ञानिकः' इत्यपि ॥ (७) ॥*॥ कृतं सुखमस्य । सर्वस्य कृतसुखत्वाद्वा कृतशब्दस्य संस्कृतपरत्वम् ॥ (८) ॥*॥ कृतं कर्म प्रशस्तमस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (९) ॥*॥ कुशान् लाति । कः (३।२।३) । कौ पृथिव्यां शलति वा । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । गिजर्थे लक्षणा वा । कौ शलति चालयति राजकार्याणि । यद्वा 'कुः पापेषदर्थयोः' । कोः पापात् शलति बुद्धिवैभवात् । 'कुशलः शिक्षिते त्रिषु । क्षेमे च सुकृते चापि पर्याप्तौ च न पुंसकम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१०) ॥*॥ दश 'कुशलस्य' ॥

पूज्यः प्रतीक्ष्यः

प्विति ॥ पूज्यते । 'पूज पूजायाम्' (चु० प० से०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'पूज्यः श्वशुरवन्द्ययोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रतीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'प्रतीक्ष्यः प्रतिपाल्ये सात्पूज्ये च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे पूज्यस्य' ॥

सांशयिकः संशयापन्नमानसः ।

शंसेति ॥ संशयमापन्नः । 'संशयमापन्नः' (५।१।७३) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ संशयमापन्नं यस्य, यस्मिन्, वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संदेहविषयस्य' 'संदेहाश्रयस्य' वा ॥

दक्षिणेयो दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि ॥ ५ ॥

देति ॥ दक्षिणामर्हति । 'कडंगरदक्षिणाच्छ च'

(५।१।६९) इति छयतौ ॥ (१) ॥*॥ (३) ॥*॥ दक्षिणामर्हति । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अर्हः' (३।२।१२) इत्यच् ॥ (२) ॥*॥ त्रीणि 'दक्षिणायोग्यस्य' ॥

स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे ।

स्युरिति ॥ 'मां याचस्व' इति वदति । 'वदेरान्यः' (उ० ३।१०४) । 'वदान्यो दानशौण्डे स्याच्चारुवादिनि वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ स्थूलं कूटं लक्ष्यमस्य । स्थूलैर्महद्गिरलक्ष्यते वा । कर्मणि ण्यत् (३।२।१२४) ॥*॥ ('स्थूललक्ष' इति) अयकारपाठे तु घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥*॥ दाने शौण्डः । 'सप्तमी शौण्डैः' (२।१।४१) इति समासः । 'शौण्डो मत्तेऽपि विख्याते' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ बहु प्रददाति । 'प्रे दाज्ञः' (३।२।६) इति कः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'अतिदानुः' ॥

जैवातृकः स्यादायुष्मान्

जैवेति ॥ जीवति । जीवेः आतृकन् वृद्धिश्च (उ० १।७९) । 'जैवातृकः पुमान्सोमे कृषकायुष्मतोस्त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ अतिशयितमायुरस्य । मतुप् (५।२।९४) । 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वान्न रुत्वम् (८।२।६६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सायुषः' ॥

अन्तर्वाणिस्तु शास्त्रवित् ॥६॥

अन्तेति ॥ अन्तर्वाण्यस्य । समासान्तविधेरनित्यत्वान्न कप् (५।४।१५३) । 'गोस्त्रियोः-' (१।२।४८) इति ह्रस्वः । यद्वा अन्तर्वाणयति । 'वण शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । स्वार्थे गिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (१) ॥*॥ शास्त्रं वेत्ति । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शास्त्रविदः' ॥

परीक्षकः कारणिकः

पेति ॥ परीक्षते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ 'करणं हेतुकर्मणोः' (इति मेदिनी) । करणैश्चरति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परीक्षाकारकस्य' ॥

वरदस्तु समर्थकः ।

वेति ॥ वरं ददाति । कः (३।२।३) । 'वरदः पुनः ।

१—वाणिरम्बुदे । 'व्यूतौ मूल्ये सरस्वत्याम्' इति हैमादिकोषेषु 'यद्वाणिसद्वाणिनी' इत्यादि महाकविप्रयोगेषु ह्रस्वान्तस्यापि वाणिशब्दस्य दर्शनेन तेन समासे तु द्वे शोऽयं नाङ्गीकरणीयः ॥

प्रसन्ने शान्तचित्ते च वरदा तु कुमारिका' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ समुद्घोति । 'ऋधु वृद्धौ' (स्वा० प० से०)
ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वरदस्य' ॥

हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः ॥ ७ ॥

हेति ॥ हर्षति । 'हृषु अलीके' (भ्वा० प० से०) ।
'ताच्छील्य-' (३।२।१२९) इति चानश् । यत्तु—हृ-
ष्यति—इति विगृहीतं मुकुटेन । तन्न । दैवादिकत्वा-
च्छयनि सति 'हृष्यमाणः' इत्यापत्तेः ॥ (१) ॥*॥ विकु-
रुते । चानश् (३।२।१२९) । शानच् (३।२।१२४) वा
॥ (२) ॥*॥ प्रकृष्टं मनो यस्य ॥ (३) ॥*॥ हृष्टं मान-
समस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'हर्षितमनसः' ॥

दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यात्

द्विति ॥ दुःस्थितं मनोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ विगतं वि-
विधं वा मनोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ अन्तर्मनोऽस्य ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'दुःखितमनसः' ॥

उत्क उन्मनाः ।

उत्क इति ॥ उद्भूतं मनोऽस्य । 'उत्क उन्मनाः'
(५।२।८०) इत्युद्भूतमनस्कवृत्तेरुच्छब्दात्स्वार्थे कन् ॥ (१)
॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उत्कण्ठितमनसः' ॥

दक्षिणे सरलोदारौ

देति ॥ दक्षते । 'दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च' (भ्वा०
आ० से०) । 'दुदक्षिभ्यामिनन्' (उ० २।५०) । 'दक्षति'
इति परस्मैपदप्रयोगस्तु मुकुटस्य चिन्त्यः । 'दक्षिणो द-
क्षिणोद्भूतसरलच्छन्दवर्तिषु । अवामे त्रिषु यज्ञादिविधिदाने
दिशि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सरति ।
'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) अलच् (उ० १।१०६) ।
'सरलः पूतिकाष्ठे नाथोदारावक्रयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी)
॥ (२) ॥*॥ उत्कृष्टमा समन्ताद् राति । 'आतश्च—'
(३।१।१३६) इति कः । उदर्यते । 'ऋ गतिप्रापणयोः'
(भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा ।
'उदारो दातृमहतोर्दक्षिणेऽप्यभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'ऋज्वाशयस्य' ॥

सुकलो दातृभोक्तारि ॥ ८ ॥

स्विति ॥ सुकल्यते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा०
आ० से०) । 'ईषदुः—' (३।३।१२६) इति खल् । शोभना
कला यरंय, इति वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'दातृभोक्तोः' ॥

तत्परे प्रसितासक्तौ

तेति ॥ तत् परमुत्तमं यस्य । तेन पूर्यते । 'पू पालन-
पूरणयोः' (जु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा ॥
(१) ॥*॥ प्रासायि । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) ।
कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ असञ्जि । 'षञ्
सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तात्पर्य-
युक्तस्य' ॥

इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः ।

इष्टेति ॥ इष्टश्चासावर्थश्च । तत्र उद्युक्तः ॥ (१) ॥*॥
उद् उद्योगं, सवति । 'पु प्रसवैश्वर्ययोः' (भ्वा० प० अ०)
सुनोति वा । 'पुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । विचि
(३।२।७५) संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । किपि (३।२।७६) ।
आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्तुगभावो वा । ततः 'संज्ञायां कन्'
(५।३।७५) । यद्वा उत्सुवति । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) ।
मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'सत्सू—' (३।
२।६१) इति किञ् वा । कनि (ज्ञापि० ५।४।५) 'केऽणः'
(७।४।१३) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इष्टार्थोद्यम-
वतः' ।—पञ्चापि तत्परपर्यायाः इत्येके ॥

प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः ॥ ९ ॥

प्रेति ॥ प्रत्येकमगात् । प्रतीयते स्म, इति वा 'इण्
गतौ' (अ० प० अ०) । गत्यर्थत्वात् कर्तरि (३।४।७२),
कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः ॥ (१) ॥*॥ प्रथते स्म ।
'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि
(३।४।७२) क्तः ॥ (२) ॥*॥ अख्यायि । 'ख्या प्रक-
थने' (अ० प० अ०) । 'चक्षिङः ख्याञ्' (२।४।५४) वा ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ अवेदि । 'विदू लाभे'
(तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वित्तो भोगप्रत्यययोः'
(८।२।५८) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ व्यज्ञायि । 'ज्ञा
अवबोधने' (त्र्या० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) यद्वा
विजानाति । 'मतिबुद्धि—' (३।२।१८८) इति क्तः ॥ (५)
॥*॥ व्यश्नावि । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः
(३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'प्रसिद्धस्य' ॥

गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ ।

ग्विति ॥ कृतमुच्चारितं लक्षणं नामास्य । 'लक्षणं
नाम्नि चिह्ने च' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ 'आहतं गु-
णितेऽपि स्यात्' इति विश्वः । आहतमभ्यस्तं लक्षणं यस्य
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गुणैः प्रसिद्धस्य' ॥

इभ्य आढ्यो धनी

इभ्य इति ॥ इभमर्हति । दण्डादित्वात् (५।१।६६) यः । यद्वा एः कामाद् भ्यसते । 'भ्यस भये' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' वा० (३।२।१०१) इति डः । 'इभ्यो धनवतीभ्या तु करेणां सल्लकीतरौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ आध्यायति । 'आतः—' (३।१।१३६) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ बहु धनमस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बहुधनस्य' ॥

स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता ॥१०॥

अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृद्धोऽधिपः ।

स्वेति ॥ स्वमस्यास्ति । 'स्वामिन्नैश्वर्ये' (५।२।१२६) इति साधुः । 'स्वामी प्रभुविशाखयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । 'खेश—' (३।२।१७५) इति वरच् । 'ईश्वरो मन्मथे शंभौ नाढ्ये स्वामिनि वाच्यवत् । ईश्वरी चेश्वरोमायाम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ पाति 'पारक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पातेर्डतिः' (उ० ४।५७) । 'पतिर्धवे ना त्रिष्वीशे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ ईष्टे । 'तृच्' (३।२।१३५) । तृच् (३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥*॥ अधिभवति । 'भुवः संज्ञान्तरयोः' (३।२।१७९) इति क्प् ॥ (५) ॥*॥ नयति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि' इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ (६) ॥*॥ तृच् (३।१।१३३) ॥ (७) ॥*॥ प्रभवति । 'विप्रसंभ्यः—' (३।२।१८०) इति डः ॥ (८) ॥*॥ परिवर्हति । परिवृहति वा । 'वृह वृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'प्रभौ परिवृढः' (७।२।२१) इति साधुः ॥ (९) ॥*॥ अधि पाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । —मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५)—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या ॥ (१०) ॥*॥ दश 'अधिपतेः' ॥

अधिकर्षिः समृद्धः स्यात्

अधीति ॥ अधिका ऋद्धिरस्य । —'ऋधु वृधौ' (स्वा० प० से०) इति धातूपन्यासो मुकुटस्य अर्थः ॥ (१) ॥*॥ समृद्धोति स्म । 'ऋधु वृद्धौ' (स्वा० प० से०) । अकर्मकत्वात् कः (३।१।७२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिसंपन्नस्य' ॥

कुटुम्बव्यापृतस्तु यः ॥११॥

स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम् ।

किति ॥ कुटुम्बपोषणे संसक्तः । व्याप्रियते स्म । 'वृङ् व्यायामे' (तु० आ० अ०) । अकर्मकत्वात् कः, (३।१।७२) । 'व्यापृतस्तरुणो युवा' इति बोपालितः ॥ (१) ॥*॥ अभ्यागारे नियुक्तः । 'अगारान्ताह्नन्' (४।१।७०) । अमि अधिक आगारिको वा ॥ (२) ॥*॥ आधानमाधिः । 'उपसर्गे' (३।३।९२) इति किः । उपगत आधिम् । 'अत्यादयः—' (वा० २।२।१८) इति समासः । यत्तु—उपादधाति कुटुम्बम्—इति विगृह्य—'उपसर्ग' (३।३।९२) इति किः—इत्युपन्यस्तं मुकुटेन । तन्न । कर्तरि क्प्रत्ययास्तरणात् । 'उपाधिर्धर्मचिन्तायां कुटुम्बव्यापृते छले' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कुटुम्बव्यापृतस्य' ॥

वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः ॥१२॥

वरति ॥ अङ्गानि च रूपं च, अङ्गरूपाणि । वराणि च तान्यङ्गरूपाणि च । तैरुपेतः ॥*॥ सिंहं श्रेष्ठं संहननमस्य । संहनने सिंहः इति वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सौन्दर्योपेतस्य' ॥

निर्धार्यः कार्यकर्ता यः संपतन् सत्त्वसंपदा ।

नीति ॥ निश्चयेन त्रियते । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥*॥ 'निर्धार्यः' इति पाठे 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ 'व्यसनेऽभ्युदये वापि ह्यविकारं सदा मनः । तत्तु सत्त्वमिति प्रोक्तम्' । तत्संपदा संपतन् उद्यमं कुर्वन् । 'संयुक्तः' इति वा पाठः ॥*॥ एकं 'निःशङ्ककार्यकर्तुः' ॥

अवाचि मूकः

अवेति ॥ न वाग्यस्य ॥ (१) ॥*॥ 'मू' इति कायति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । यत्तु—मूयते बध्यते वागस्य । 'मूङ् बन्धने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् अवतिमवतिभ्याम् कक्—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । धातुप्रत्ययानां कारकेषु विहितत्वात्संबन्धे विधानाभावात् । अवतेः प्रयोजनाभावात् । 'धातोः' इत्येकत्वविवक्षणेन धातुसमुदायात् प्रत्ययाभावाच्च । उक्तसूत्राभावाच्च । 'मूको दैत्यावाग्दीनेषु' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूकस्य' ॥

अथ मनोजवः स पितृसंनिभः ॥१३॥

अथेति ॥ जवति । 'जुः' सौत्रः । अच् (३।१।१३४) । मनो जवं वेगवद्यस्मिन् । यत्तु—मनो जवति प्रविशतीति ।

अच् (३।१।१३४) — इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । उक्-
विग्रहात्पितृसंनिभस्यालाभात् । अधिकरणविवक्षायां त्वचो-
ऽसंभवात् । अपः (३।३।५७) औचित्यात् । 'मनोजवपि-
तृसधर्माणः' इति नाममाला ॥*॥ स्वामी तु — 'मनोज-
वसः' चमसादिवत् — इत्याह ॥ (१) ॥*॥ पितेव स-
म्यग्विभाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । 'आतश्चो-
पसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पि-
तृसमस्य' ॥

सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः ।

सेति ॥ कोकते । 'कुक आदाने' (भ्वा० आ०
से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) । यद्वा कवनम् । कूः । 'कूङ् शब्दे' (तु०
आ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । कुवः श-
ब्दस्य कुभूः 'कीर्तिभूमिः' इति यावत् । कूकुं ददाति,
कूका दायति वा । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति 'सुपि-' (३।२।४) इति
योगविभागाद्वा कः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सत्कारपूर्वं क-
न्यादानुः' ॥

लक्ष्मीवांलुक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान्

लेति ॥ लक्ष्मीरस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१)
॥*॥ 'लक्ष्म्या अच्' । (ग० ५।२।१००) इति पामादि-
त्वान्नः, अत्वं च । 'लक्ष्मणा त्वोषधीभेदे सारस्यामपि
योषिति । रामभ्रातरि पुंसि स्यात्सश्रीके चाभिधेयवत्' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ श्रीरस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।
२।९७) लच् । श्रियं लाति वा ॥*॥ कपिलिकादित्वात्
(वा० ८।२।१८) लत्वे 'श्रीलः' इत्यपि ॥ (३) ॥*॥
मनुब् (५।२।९४) अपि ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'श्रीमतः' ॥

स्निग्धस्तु वत्सलः ॥ १४ ॥

स्तीति ॥ स्निहति स । 'स्निह प्रीतौ' (दि० प० अ०) ।
अकर्मकत्वात् (३।४।७२) कः । 'वा द्रुह-' (८।२।३३)
इति वा घः ॥ (१) ॥*॥ 'वत्सः पुत्रादिवर्षयोः' (इति
मेदिनी) । वत्से पुत्रादिस्नेहपात्रेऽभिलाषोऽस्यास्ति । 'व-
त्सांसाभ्याम्-' (५।२।९८) इति लच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'वत्सलस्य' ॥

स्याद्यालुः कारुणिकः कृपालुः सुरतः समाः ।

स्येति ॥ 'स्पृहिगृहि-' (३।२।१५८) इत्यालुच् ॥

१ — 'मनोजवाः' सान्तोऽपि । 'मनोजवसा' इति पीयू-
षव्याख्या ॥

(१) ॥*॥ करुणा शीलमस्य । 'शीलम्' (४।४।६१) इति
ठक् ॥ (२) ॥*॥ कृपां लाति । मितद्वदित्वात् (वा०
३।२।१८०) डुः ॥ (३) ॥*॥ शोभन उः शंभुः । सः ।
स्त्रि रतः, रतं वा यस्य । यद्वा सुरमते । 'सौ रमेः क्तौ
दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः' (उ० ५।१४) । यत्तु — 'तात-
पलितसूरताः' इति रमेः कः दीर्घश्च — इति वचनमुपन्यस्तं
मुकुटेन । तत् पञ्चपाद्यादौ न लभ्यते ॥ (४) ॥*॥ च-
त्वारि 'दयालोः' ॥

स्वतन्त्रोऽपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रहः १५

स्वेति ॥ स्व आत्मा तन्नं प्रधानमस्य ॥ (१) ॥*॥
अपगतमावृतमावरणमस्य । 'अपावृतस्तु पिहिते स्वतन्त्रेऽपि
च वाच्यवत्' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (२) ॥*॥ स्वेनेरितुं
शीलमस्य । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । 'सुप्यजातौ-'
(३।२।७८) इति णिनिः । 'स्वादीरेरिणोः' (वा० ६।१।
८९) इति वृद्धिः ॥ (३) ॥*॥ स्वः छन्दोऽभिलाषो
यस्य ॥ (४) ॥*॥ निष्क्रान्तोऽवग्रहान्नियमात् । 'निरा-
दयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'स्वतन्त्रस्य' ॥

परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि ।

पेति ॥ परस्तन्त्रं प्रधानं यस्य ॥ (१) ॥*॥ परस्मि-
न्नधि । 'सप्तमी शौण्डैः' (२।१।४०) इति समासः । 'अ-
षडक्ष-' (५।४।७) इति खः । यत्तु — परोऽध्युपर्यस्य —
इति विग्रहीतम् । तन्न । शौण्डादिष्वधिपाठवैयर्थ्यापातात् ॥
(२) ॥*॥ परः स्वाम्यस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥
(३) ॥*॥ नाथोऽस्यास्ति ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पर-
तन्त्रस्य' ॥

अधीनो निघ्न आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ

॥ १६ ॥

अधीति ॥ इनमधिगतः । 'अत्यादयः-' (वा० २।
२।१८) इति समासः । अधि उपरि, इनोऽस्य इति वा ॥
(१) ॥*॥ निहन्यते निगृह्यते । हन्तेः 'घञर्थे कः' (वा०
३।३।५८) ॥ (२) ॥*॥ आयतते स्म । 'यती प्रयत्ने'
(भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) कः ॥
(३) ॥*॥ न स्वः छन्दोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ गृह्यते ।
'ग्रह उपादाने' (त्रया० उ० से०) । 'पदास्वैरि-' (३।
१।११९) इति क्यप् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ।
'गृह्यको निघ्नके छेके' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'अधीनसामान्यस्य' ॥ एके तु नवभिः पर्यायमाहुः ॥

खलपूः स्याद्बहुकरः

खेति ॥ 'खलं भूस्थानकलकेषु' इति विश्वः । खलं पुनाति । 'पूप् पवने' (ऋ० उ० से०) । क्रिप् (३।२।७६) ॥ (१) ॥*॥ बहु करोति, भुवं संमार्ष्टि । कियत्त-द्वहुष्वज्विधानम्' (वा० ३।२।२१) इत्यच् । स्त्रियां बहुकरा । यत्तु—ताच्छील्यविवक्षायां तु टः (३।२।२०) एव । स्त्रियां 'बहुकरी'—इत्युक्तं मुकुटेन । तन्न । टापवादत्वे-नाज्विधानात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भुवं मार्जयतः' ॥

दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः ।

दीति ॥ 'सूत्रं तन्तुव्यवस्थयोः' इति विश्वः । दीर्घं सूत्रं व्यवस्था यस्य ॥ (१) ॥*॥ चिरा क्रिया यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिविलम्बेन क्रियासंपादकस्य' ॥

जालमोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्

जेति ॥ जालयति, जालयते वा । 'जल अपवारणे' (चु० प० से०) । बाहुलकान्तः ।—धूमवन् मः—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । 'इषियुधि—' (उ० १।१४५) इति सूत्रे जलेरग्रहणात् । धूमेऽपि गुणप्रसङ्गात् 'मक्' इति वक्तुं युक्तत्वाच्च । 'जालमस्तु पामरे । असमीक्ष्यकारिणि च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ असमीक्ष्यविचार्य कर्तुं शीलमस्य । 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अविचारिणः' ॥

कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः॥१७॥

किंति ॥ कुण्ठति । 'कुठि च प्रतिघाते आलस्ये च' (म्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) । ('कुण्ठो-ऽकर्मण्यमूर्खयोः' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मन्दक्रियस्य' ॥

कर्मक्षमोऽलंकर्मणः

केति ॥ कर्मसु क्षमः ॥ (१) ॥*॥ 'सप्तमी' (२।१।४०) इति योगविभागात्समासः ॥ (१) ॥*॥ कर्मणे क्रियायै अलं समर्थः । 'प्राप्तापन्नालंपूर्व—' (वा० २।४।२६) इति परवल्लिङ्गनिषेधात्समासः । 'पर्यादयः—' (वा० २।२।१८) इति वा । 'अषडक्ष—' (५।४।७) इति खः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्रियाकरणे समर्थस्य' ॥

क्रियावान् कर्मसूद्यतः ।

क्रीति ॥ क्रियास्यास्ति । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उद्योगोद्यतस्य' ॥

स कर्मः कर्मशीलो यः

स इति ॥ कर्म शीलमस्य । 'छत्रादिभ्यो णः' (४।४।६२) वा । स्त्रियां कर्मी ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्मसु फलमनपेक्ष्य प्रवृत्तस्य' ॥

कर्मशूरस्तु कर्मठः॥१८॥

केति ॥ कर्मणि शूरः । सप्तमीसमासः (२।१।४०) ॥ (१) ॥*॥ 'कर्मणि घटोऽठच्' (५।२।३५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रयत्नेन प्रारब्धकर्मपरिसमापकस्य' ॥

भरण्यभुक्कर्मकरः

भेति ॥ भरण्यं वेतनं भुङ्के । क्रिप् (३।२।७६) ॥*॥ क्वचित् 'कर्मण्यभुक्' इति पाठः । तत्र कर्मणि साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । कर्मण्यं वेतनम् ॥ (१) ॥*॥ कर्म करोति । 'कर्मणि भृतौ' (३।२।२२) इति टः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूल्येन कर्म कुर्वतः' । अयं शूद्रवर्गे उक्तोऽपि 'भरण्यभुग्' इति पर्यायान्तरकथनार्थमनूदितः ॥

कर्मकारस्तु तत्क्रियः ।

केति ॥ कर्म करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ तत्क्रियः कर्मकारक्रियः, 'अभृतक्रियः' इत्यर्थः ॥*॥ 'यो वेतनं विना कर्म करोति तस्य' एकम् ॥

अपस्त्रातो मृतस्त्रातः

अपेति ॥ अपकृष्टं स्त्रातः । 'प्रादयो गताद्यर्थे' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ मृते स्त्रातः । सप्तमीसमासः (२।१।४०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृतमुद्दिश्य स्त्रातस्य' ॥

आमिषाशी तु शौष्कलः॥१९॥

आमीति ॥ आमिषमश्नाति । 'अश भोजने' (ऋ० प० से०) । 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ 'शुष्कली शुष्कमांसेऽपि मांसपात्रेऽपि सा मता' । तामति । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । स्वामी तु 'शा-ष्कलः' इति पठति । तत्र पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धचभावोऽपि । 'शुष्कलः शुष्कमांसस्य फणिके पिशिताशिनि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मांसा-शिनः' ॥

बुभुक्षितः स्यात्क्षुधितो जिघत्सुरशनायितः ।

व्विति ॥ बुभुक्षा जातास्य । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् ॥ (१) ॥*॥ क्षुध्यति स्म । अकर्मकत्वात्

(३।४।७२) क्तः । 'वसतिक्षुधोः—' (७।२।५२) इतीद ॥
 (२) ॥*॥ अतुमिच्छुः । अदेः सनि 'लुङ्सनोर्घस्ल'
 (२।४।३७) । 'सनाशंस—' (३।२।१६८) इत्युः ॥ (३)
 ॥*॥ अशनस्येच्छा । 'अशनाया—' (७।४।३४) इति
 साधुः । अशनाया जातास्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥
 (४) ॥*॥ चत्वारि 'क्षुधितस्य' ॥

परान्नः परपिण्डादः

पेति ॥ परस्त्रान्नम् । परान्नं नित्यमस्य । 'अर्शआदि-
 भ्योऽच्' (५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ 'पिण्डमाजीवने'
 इति धरणिः । परस्य पिण्डम् । तदत्ति । 'कर्मण्यण्' (३।
 २।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परान्नजीवनस्य' ॥

भक्षको घस्मरोऽन्नरः ॥२०॥

मेति ॥ भक्षयति । 'भक्ष अदने' (चु० प० से०) ।
 ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ घसति 'घस्ल अदने'
 (भ्वा० प० अ०) । 'सृघस्यदः कर्मरच्' (३।२।१६०) ॥
 (२) ॥*॥ अत्ति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भक्षणपरस्य' ॥

आद्यूनः स्यादौदरिको विजिगीषाविवर्जिते ।

आद्यिवति ॥ आदेवीत् । अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।
 ७२) । 'दिवोऽविजिगीषायाम्' (८।२।४९) इति निष्ठान-
 त्वम् । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट् ॥ (१)
 ॥*॥ उदरे प्रसितः । 'उदराट्टगायूने' (५।२।६७) इति
 ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'औदरिकस्य' ॥

उभौ त्वात्मभरिः कुक्षिभरिः स्वोदरपूरके ॥२१॥

विति ॥ आत्मानं कुक्षिं च विभर्ति । 'फलेग्रहिरात्मंभ-
 रिश्च' (३।२।२६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ चात् ('भृजः
 कुक्ष्यात्मनोर्मुम् च' इति वार्तिकेन च) कुक्षिभरिः ॥ (२)
 ॥*॥ द्वे 'स्वोदरपूरकस्य' ॥

सर्वान्नीनस्तु सर्वान्नभोजी

सेति ॥ सर्वेषामन्नानि । सर्वान्नानि भक्षयति । 'अनु-
 पदसर्वान्न—' (५।२।९) इति खः ॥ (१) ॥*॥ सर्वान्ना-
 नि भोक्तुं शीलमस्य । 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः ॥
 (२) ॥*॥ द्वे 'सर्ववर्णान्नभक्षकस्य' ॥

गृध्रस्तु गर्धनः ।

लुब्धोऽभिलाषुकस्तृणकः

प्रिति ॥ गर्धनशीलः । 'गृध्रु अभिकाङ्क्षायाम्' (दि०

१—तृणशब्दात् 'तत्करोति—' (वा० ३।१।२६) इति
 ण्यन्तात् ण्वुलि (३।१।१३३) 'तृणकः अदन्तोऽपि' इति स-
 र्वधरः—इति मुकुटः ॥

प० से०) 'त्रसिगृधि—' (३।२।१४०) इति क्तुः ॥ (१)
 ॥*॥ 'जुचङ्कम्य—' (३।२।१५०) इति युच् ॥ (२)
 ॥*॥ लुभ्यति । 'लुभ गार्ध्वे' (दि० प० से०) । 'ग-
 ल्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'लुब्ध आकाङ्क्षिणि
 व्याधे' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ अभिलष्यति । 'लष
 कान्तौ' (भ्वा उ० से०) । 'लषपतपद—' (३।२।१५४)
 इत्युक्त् ॥ (४) ॥*॥ तृष्यति । 'जितृष पिपासायाम्'
 (दि० प० से०) । 'स्वपितृषोर्नजिङ्' (३।२।१७२) ॥
 (५) ॥*॥ पञ्च 'लुब्धस्य' ॥

समौ लोलुपलोलुभौ ॥२२॥

सेति ॥ गर्हितं लुम्पति । 'लुपृ छेदे' (तु० उ० अ०)
 'लुपसद—' (३।१।२४) इति यङन्तादच् (३।१।३४) ॥
 (१) ॥*॥ भृशं लुभ्यति । 'लुभ गार्ध्वे' (दि० प० से०) ।
 'धातोरेकाचः' (३।१।२२) इति यङन्तादच् (३।१।३४)
 ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिलुब्धस्य' ॥

उन्मदस्तून्मदिष्णुः स्यात्

उन्मेति ॥ उद्गतो मदो हर्षोऽस्य ॥*॥ क्वचित्
 'सोन्मादः' इति पाठः । तत्र सह उन्मादेन वर्तते । सो-
 पसर्गत्वान्मनेर्घञ् ॥*॥ सु अतिशयित उन्मादोऽस्य ।
 'सून्मादः' इत्यपि ॥ (१) ॥*॥ उन्मदनशीलः । 'मदी
 हर्षे' (दि० प० से०) । 'अलंकृञ्—' (३।२।१३६) इती-
 ण्युच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उन्मादशीलस्य' ॥

अविनीतः समुद्धतः ।

अवीति ॥ न व्यनायि । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ०
 अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ समुद्धन्ति स्म ।
 समुद्धन्यते स्म, इति वा । हन्तेर्गत्यर्थत्वात् कर्तरि (३।४।
 ७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । समुद्धतं समुद्धी-
 र्णेऽप्यविनीते च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
 द्वे 'उद्धतस्य' ॥

मत्ते शौण्डोत्कटक्षीवाः

मेति ॥ माद्यति । 'गल्यर्था—' (३।४।७२) इति मदेः
 क्तः । 'न ध्याख्या—' (८।२।५७) इति न निष्ठानत्वम् ॥
 (१) ॥*॥ शुण्डायां पानागारे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।
 ५३) इत्यण् । 'शौण्डो मत्ते च विख्याते पिप्पल्यां च
 भवेत् स्त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ उद्गतः
 कट आवरणमावारको वास्य । यद्वा उद्गतमदवृत्तेरुच्छन्दात्
 स्वार्थे 'संप्रोदश्च' (५।२।२९) इति कटच् । 'उत्कटस्ती-

ब्रमत्तयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ क्षीबते स्म । 'क्षीष्ट मदे' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः (३।४।७२) । 'अनुपसर्गात्-' (८।२।५५) इति साधुः । कः (३।१।१३५) वा ॥*॥ नान्तोऽप्ययम् । 'क्षीबाणौ समबु-
ध्यत' इति व्यासप्रयोगात् । तत्र बाहुलकात् कनिच् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'उन्मत्तस्य' ॥

कामुके कमितानुकः ॥२३॥

कम्रः कामयिताभीकः कमनः कामनोऽभिकः ।

केति ॥ कामयते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'लषपतपद-' (३।२।१५४) इत्युक्त्वा । 'कामुकः क-
मनेऽशोकपादपे चातिमुक्तके' इति (मेदिनी) ॥*॥ णिङ्य-
भावे च तृच् (३।१।१३३) ॥ (५) ॥*॥ (२) ॥*॥
अनुकामयते । 'अनुकामिका-' (५।२।७४) इति साधुः ॥
(३) ॥*॥ 'नमिकम्पि-' (३।२।१६७) इति रः ॥ (४)
॥*॥ अभि कामयते । 'अनुकामिका-' (५।२।७४) इति
साधुः । 'अभीकः कामुके क्रूरे निर्भये त्रिषु ना कवौ'
(इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ (९) ॥*॥ 'अनुदात्तेतश्च-'
(३।२।१४९) इति युच् । 'कमनः कामुके कामेऽभिरू-
पेऽशोकपादपे' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ णिङन्ताद्युच्
(उ० २।७८) ॥ (८) ॥*॥ नव 'कामुकस्य' ॥

विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः ॥२४॥

वीति ॥ विधातुं शक्यः । 'अचो यत्' (३।१।९७) ।
'ईद्यति' (६।४।६५) । गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥*॥
प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा विनयं ग्रहीतुं शीलमस्य । 'सुपि-'
(३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ वचने तिष्ठति
स्म । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'तत्पुरुषे कृति-'
(६।३।९) इत्यलुक् ॥ (३) ॥*॥ आशृणोति । 'श्रु श्रवणे'
(भ्वा० प० अ०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'आश्रवो
वचनस्थिते । प्रतिज्ञायां च क्लेशे च' इति हैमः ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्विधातुं शक्यस्य' ॥

वश्यः प्रणयः

वेति ॥ वशमधीनत्वं गतः । 'वशं गतः' (४।४।८६)
इति यत् । 'वशमायततायां स्यात्' इति विश्वः ॥ (१)
॥*॥ प्रकर्षेण नेतुं शक्यः । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'स्वाधीनस्य' ॥

निवृत्तविनीतप्रश्रिताः समाः ।

नीति ॥ नितरामभारि । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ व्यनायि । 'णीञ्

(भ्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'विनीतस्तु नि-
वृत्ते निर्जितेन्द्रिये । वाणिजे साधुवाह्यश्चे विनयग्राहिते
हिते' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रथममश्रायि गुणैः ।
'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'विनययुक्तस्य' ॥

धृष्टे धृष्णग्वियातश्च

ध्रिति ॥ धृष्णोति स्म । 'विधृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा०
प० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'धृषि-
शसी-' (७।२।१९) 'इतीडभावः ॥ (१) ॥*॥ 'धृषेश्व'
इति नजिङ् ॥*॥ 'धृष्णुः' इति पाठे 'त्रसिगुधि-' (३।
२।१४०) इति क्तुः ॥ (२) ॥*॥ विरुद्धं यातं चेष्टितं यस्य ।
विरुधमयासीद्वा । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'निर्लज्जस्य' ॥

प्रगल्भः प्रतिभान्विते ॥ २५ ॥

प्रति ॥ प्रगल्भते । 'गल्भ धाष्ट्ये' (भ्वा० आ० से०)
पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिभानम् । 'आ-
तश्च-' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालि-
नी प्रतिभा मता' इति रुद्रः । प्रतिभयान्वितः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'प्रत्युत्पन्नमतेः' ॥

स्यादधृष्टे तु शालीनः

स्येति ॥ शालाप्रवेशमर्हति । 'शालीनकौपीने-' (५।
२।२०) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सलज्जस्य' ॥

विलक्षो विस्मयान्विते ।

वीति ॥ विशेषेण लक्षयति । 'लक्ष आलोचने' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ विस्म-
येनाश्चर्येणान्वितः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परकीयधर्मशी-
लादौ प्राप्ताश्चर्यस्य' ॥

अधीरे कातरः

अधीति ॥ न धीरो धैर्यं यस्य ॥ (१) ॥*॥ ईषत्त-
रति । अच् (३।१।१३४) । 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५)
इति कोः कादेशः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगादिलक्षणेना-
कुलमनसः' ॥

त्रस्तौ भीरुभीरुभीलुकाः ॥२६॥

त्रेति ॥ त्रसति । 'त्रसी उद्वेगे' (दि० प० से०) ।
'त्रसिगुधि-' (३।२।१४०) इति क्तुः ॥ (१) ॥*॥ वि-

१—'धृषेश्वेति वाच्यम्' इति काशिकादौ—इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

मेति । 'जिमी भये' (जु० प० अ०) । 'भियः कुकुनौ' (३।२।१७४) । 'कुक्कपि' (वा० ३।२।१७४) । 'भीरु-
राते' त्रिलिङ्गः स्याद्वर्योषिति योषिति' इति विश्वमेदिन्यौ
॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'भय-
शीलस्य' ॥

आशंसुराशंसितरि

आशेति ॥ आशंसते । 'आळः शसि इच्छायाम्'
(भ्वा० आ० से०) । 'सनाशंसभिक्षः—' (३।२।१६८)
इत्युः ॥ (१) ॥*॥ 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'इष्टार्थप्राप्तीच्छोः' ॥

गृह्यालुग्रहीतरि ।

ग्रिति ॥ गृहयति । 'गृह ग्रहणे' चुरादावदन्तः 'स्पृ-
हिगृहि—' (३।२।१५८) इत्यालुच् 'अयामन्ता—' (६।४।
५५) इति णेरयादेशः ॥ (१) ॥*॥ (गृह्णाति । 'ग्रह
उपादाने' (क्या० उ० से०) । 'तृन्' (३।२।१३५) ।
('ग्रहोऽलिटि—') (७।२।३७) इतीदो दीर्घः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'ग्रहणशीलस्य' ॥

श्रद्धालुः श्रद्धया युक्ते

श्रेति ॥ श्रद्धधाति । 'स्पृहि—' (३।२।१५८) इत्यालुच्
॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्रद्धालोः' ॥

पतयालुश्च पातुके ॥ २७ ॥

पेति ॥ पतयति । 'पत गतौ' (चु० उ० से०) ।
आलुच् (३।२।१५८) ॥ (१) ॥*॥ (भौवादिकात्) 'ल-
षपत—' (३।२।१५४) इत्युक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पत-
नशीलस्य' ॥

लज्जाशीलोऽपत्रपिष्णुः

लेति ॥ लज्जा शीलमस्य ॥ (१) ॥*॥ अपत्रपते ।
'अलंकृन्—' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'लज्जाशीलस्य' ॥

वन्दाररभिवादके ।

वेति ॥ वन्दते । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा०
आ० से०) । 'शृवन्द्योरारुः' (३।२।१७३) ॥ (१) ॥*॥
अभिवादयति । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'वन्दनशीलस्य' ॥

शरारुर्धातुको हिंस्रः

शेति ॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) ।
आरुः (३।२।१७३) ॥ (१) ॥*॥ हन्ति । 'लषपत—'

(३।२।१५४) इत्युक् ॥ (२) ॥*॥ हिनस्ति । 'हिंसि
हिंसायाम्' (रु० प० से०) । 'नमिकम्पि—' (३।२।१६७)
इति रः । 'हिंसा काकादनीमांसयोः स्त्रियां स्याद्वातुके-
ऽन्यवत्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हिंसा-
शीलस्य' ॥

स्याद्वर्धिष्णुश्च वर्धनः ॥ २८ ॥

स्येति ॥ वर्धते । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'अलंकृन्' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ 'अ-
नुदात्तेतश्च—' (३।२।१४९) इति युच् । 'वर्धनं छेदने
वृद्धौ वर्धनी तु गलन्तिका' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'वर्धनशीलस्य' ॥

उत्पतिष्णुस्तूत्पतिता

उत्पेति ॥ उत्पतति । 'पतू गतौ' (भ्वा० प० से०)
इष्णुच् (३।२।१३६) ॥ (१) ॥*॥ 'तृन्' (३।२।१३५)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऊर्ध्वपतनशीलस्य' ॥

अलंकरिष्णुस्तु मण्डनः ।

अलमिति ॥ अलंकरणशीलः । 'अलंकृन्—' (३।२।
१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ मण्डनशीलः । 'मडि
भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'कुधमण्डार्थेभ्यश्च' (३।
२।१५१) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अलंकरण-
शीलस्य' ॥

भूष्णुर्भविष्णुर्भविता

भिवति ॥ भवनशीलः । 'ग्लजिस्थश्च ग्लुः' (३।२।
१३९) चाद्भुवः ॥ (१) ॥*॥ 'भुवश्च' (३।२।१३८)
इतीष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'भवनशीलस्य' ॥

वर्तिष्णुर्वर्तनः समौ ॥ २९ ॥

वेति ॥ वर्तनशीलः । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०)
अलंकृन्—' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ 'अनु-
दात्तेतश्च' (३।२।१४९) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'वर्तनशीलस्य' ॥

निराकरिष्णुः क्षिप्तुः स्यात्

नीति ॥ निराकरणशीलः इष्णुच् (३।२।१३६) ॥
(१) ॥*॥ क्षेपणशीलः । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) ।
'त्रसिगृधि—' (३।२।१४०) इति क्तुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'निराकरणशीलस्य' ॥

१—इदं च सिद्धान्तकौमुद्यनुरोधेन । भाष्ये तु 'भुव इट्-
प्रतिषेधश्च' इत्युपलभ्यते ॥

सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः ।

सेति ॥ सान्द्रो घनः स्निग्धश्चिक्कणः ॥ (१) ॥*॥
मेदनशीलः । 'जिमिदा स्नेहने' (भ्वा० आ० से०) ।
'भञ्जभास-' (३।२।१६१) इति घुरच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'निविडस्निग्धस्य' ॥

ज्ञाता तु विदुरो विन्दुः

ज्ञेति ॥ जानाति 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (१) ॥*॥
वेदनशीलः । 'विदिमिदि-' (३।२।१६२) ॥*॥ इति
कुरच् ॥ (२) ॥*॥ 'विन्दुरिच्छुः' (३।२।१६९) इति
साधुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ज्ञानशीलस्य' ॥

विकासी तु विकस्वरः ॥३०॥

वीति ॥ विकसति । 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'वौ कसलस-' (३।२।१४३) इति घिनुण् । 'विकासः
स्फुटने व्यक्तौ' इति दन्त्यान्ते धरणिः । तस्मादिनिः (५।
२।११५) वा ॥ (१) ॥*॥ 'स्थेशभास-' (३।२।१७५)
इति वरच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विकसनशीलस्य' ॥

विसृत्वरो विसृमरः प्रसारी च विसारिणि ।

वीति ॥ विसरणशीलः । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'इण्णजि-' (३।२।१६३) इति करप् । 'ह्रस्वस्य-' (६।
१।७१) इति तुक् ॥ (१) ॥*॥ 'सृघस्य-' (३।२।१६०)
इति क्मरच् ॥ (२) ॥*॥ प्रसरणशीलः । 'प्रे लप्-' (३।
२।१४५) इति घिनुण् ॥ (३) ॥*॥ विसरणम् । घञ्
(३।३।१८) । विसारोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रसारिणः' ॥

सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिक्षुः क्षमिता क्षमी ३१

सेति ॥ सहनशीलः । 'षह् मर्षणे' (भ्वा० आ०
से०) । 'अलंकृञ्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१)
॥*॥ 'अनुदात्तेतश्च' (३।२।१४९) इति युच् ॥ (२)
॥*॥ क्षमणशीलः । 'क्षमू सहने' (दि० प० से०) ।
'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (३) ॥*॥ तिजेः क्षमायाम् ।
'गुसिक्किद्धयः-' (३।१।५) इति सन् । तितिक्षणशीलः
'सनाशंस-' (३।२।१६८) इत्युः ॥ (४) ॥*॥ तृन्ः 'स्व-
रति' (७।२।४४) इति पक्षे इद् ॥ (५) ॥*॥ 'शमित्य-
ष्टम्यो-' (३।२।१४१) इति घिनुण् ॥ (६) ॥*॥ षट्
'सहनशीलस्य' ॥

क्रोधनोऽमर्षणः कोपी

क्रविति ॥ क्रोधनशीलः 'क्रुध कोपे' (दि० प० अ०) ।
'क्रुधमण्डा-' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (१) ॥*॥ न

मर्षशीलः । युच् (३।२।१५१) ॥ (२) ॥*॥ अवश्यं
कुप्यति । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'क्रोधनस्य' ॥

चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः ।

चेति ॥ चण्डते । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'चण्डस्तु यमदासेऽतिकोपने ।
तीव्रे दैत्यविशेषे च चण्डी तु शिवयोषिति । चण्डा धनह-
रीशङ्खपुष्पयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ अत्यन्तं
कुप्यति । 'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च' (३।२।१५१) इति युच् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'अतिक्रोधनस्य' ॥

जागरूको जागरिता

जेति ॥ जागरणशीलः । 'जागृ निद्राक्षये' (अ० प०
से०) । 'जागरूकः' (३।२।१६५) ॥ (१) ॥*॥ 'तृन्'
(३।२।१३५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जागरूकस्य' ॥

घूर्णितः प्रचलायितः ॥३२॥

घ्विति ॥ घूर्णते स्म । 'घूर्ण भ्रमणे' (भ्वा० आ०
से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । घूर्णा जातास्य,
इति वा । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (१) ॥*॥ प्रचल
इवाचरति । 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (३।१।११) । प्रच-
लायते स्म । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । प्रचलाया
जातास्य, इति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संजातघूर्णस्य' ॥

स्वप्नक् शयालुर्निद्रालुः

स्वेति ॥ स्वपनशीलः । 'जिष्वप् शये' (अ० प०
अ०) । 'स्वपितृषोर्नजिङ्' (३।२।१७२) ॥ (१) ॥*॥
शयनशीलः 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'शीङश्च'
(वा० ३।२।१५८) इत्यालुच् । 'शयालुः स्यादजगरे नि-
द्राशीले च कुक्क्रे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ नि-
द्राशीलः । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) । 'स्पृहि-
गृहि-' (३।२।१५८) इत्यालुच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'निद्राशीलस्य' ॥

निद्राणशयितौ समौ ।

नीति ॥ निद्राति स्म । अकर्मकत्वात् (३।४।७२)
क्तः 'संयोगादेः-' (८।२।४३) इति वः ॥ (१) ॥*॥
शेते स्म । 'शीङ्' (अ० आ० से०) । पूर्ववत् (३।४।७२)
क्तः । 'निष्ठा शीङ्-' (१।२।१९) इति न क्त्वम् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'निद्रां प्राप्तस्य' ॥

पराङ्मुखः पराचीनः

पेति ॥ पराङ्मत्यनभिमुखो भवति । 'अङ्गु गतिपूज-
नयोः' (भ्वा० प० से०) । 'ऋत्विग्-' (३।२।५९) इति
किन् । पराक् मुखमस्य ॥ (१) ॥*॥ 'विभाषाद्धेः-' (५।
४।८) इति स्वार्थे कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विमुखस्य' ॥

स्यादवाङ्म्यधोमुखः ॥३३॥

स्येति ॥ अवाङ्म्यधोमुखो भवति । किन् (३।२।
५९) ॥ (१) ॥*॥ अधो मुखं यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'अधोमुखस्य' ॥

देवानश्चति देवयङ्

दयिति ॥ 'विष्वग्देवयोः-' (६।३।९२) इत्यद्रिः ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'देवानुवर्तिनः' ॥

विष्वयङ् विष्वगश्चति ।

वीति ॥ मूर्धन्यमध्यः ॥*॥ (विष्वयङ्) तालव्यम-
ध्यश्च ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सर्वतो गच्छतः' ॥

यः सहाश्चति सध्यङ् सः

य इति ॥ 'सहस्य सन्निः' (६।३।९५) । स्त्रियां स-
श्रीची ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सहचरितस्य' ॥

स तिर्यङ् यस्तिरोऽश्चति ॥३४॥

स इति ॥ 'तिरसस्तिर्यलोपे' । (६।३।९४) ॥ (१) ॥*॥
एकं 'वक्रं गच्छतः' ॥

वदो वदावदो वक्ता

वेति ॥ वदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प०
से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) ॥ (१) ॥*॥ 'चरि-
चलि-' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वादि ॥ (२) ॥*॥
वक्ति । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०) । 'वृन्' (३।२।
१३५) । 'वक्ता तु पण्डितेऽपि स्याद्वाग्मिन्यप्यभिधेयवत्'
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वक्तुः' ॥

वागीशो वाक्पतिः समौ ।

वेति ॥ वाचामीशः ॥ (१) ॥*॥ वाचां पतिः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'पटुवचनस्य' ॥

वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्तरि ॥३५॥

वेति ॥ वाचो युक्तिः सयुक्तिकत्वम् । 'वाग्दिकपश्य-
द्भवः-' (वा० ६।३।२१) इत्यलुक् । तत्र पटुः ॥ (१)
॥*॥ प्रशस्ता वागस्य । 'वाचो ग्मिनिः' (५।२।१२४) ।
'वाग्मी पटौ सुराचार्ये' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥
कुर्वादिषु (ग० ४।१।१५१) 'वावदूक'शब्दपाठाद् 'वदेः'

ऊकः ॥ (३) ॥*॥ अति वक्ति । साधुकारिणि 'वृन्'
(३।२।१३५) । वृच् (३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'वावदूकस्य' ॥

स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक् ।

स्येति ॥ जल्पति । 'जल्प व्यक्तायां वाचि' (भ्वा०
प० से०) । 'जल्पमिक्ष-' (३।२।१५५) इति षाकन् ।
षित्वात् स्त्रियां ङीष् ॥ (१) ॥*॥ बहुगर्ह्या वागस्य ।
'आलजाटचौ बहुभाषिणि' (५।२।१२५) । 'कुत्सायामिति
वाच्यम्' (वा० ५।२।१२५) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'बहुगर्ह्यभाषिणः' ॥

दुर्मुखे मुखरावद्धमुखौ

द्विति ॥ दुर्निन्दितं मुखमस्य । 'दुर्मुखः कपिभिन्नाग-
भिदोर्ना मुखरे त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
निन्दितं मुखमस्य । 'खमुख-' (५।२।१०७) इति रः ।
मुखशब्दो लक्षणयात्र वचनपरः ॥ (२) ॥*॥ न बद्धं
नियमितं मुखमस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अप्रिय-
वादिनः' ॥

शक्नुः प्रियंवदे ॥ ३६ ॥

शेति ॥ शक्नोति । 'शक्नु शक्तौ' (स्वा० प० अ०) ।
'मूङ्शक्यविभ्यः क्तः' (उ० ४।१०८) ॥ (१) ॥*॥
प्रियं वदति । 'प्रियवशे वदः खच्' (३।२।३८) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'प्रियवादिनः' ॥

लोहलः स्यादस्फुटवाग्

लचिति ॥ लोहनम् । 'लुह गार्ध्वे' इति बोपदेवः ।
भावे घञ् (३।३।१८) । लोहं लाति । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः । यद्वा रोहयतेर्बाहुलकादलच् । कपि-
लिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् । 'लोहलः शङ्ख-
लाघार्येऽव्यक्तवाचिनि च त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी)
हेमचन्द्रौ ॥ (१) ॥*॥ न स्फुटा वागस्य ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'अस्पष्टभाषितुः' ॥

गर्ह्यवादी ग कद्रदः ।

गेति ॥ गर्ह्यं । वदति । 'सुप्यजातौ' (३।२।७८) इति
णिनिः ॥ (१) ॥*॥ कुत्सितं वदति । 'रथवदयोश्च'
(६।३।१०२) इति कोः कत् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दु-
र्भाषिणः' ॥

समौ कुवादकुचरौ

सेति ॥ कुत्सितो वादोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ कुत्सितं

चरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुक्थन-
शीलस्य' ॥

स्यादसौम्यस्वरोऽस्वरः ॥३७॥

स्येति ॥ असौम्यो रूक्षः स्वरो यस्य ॥ (१) ॥*॥
अप्रशस्तः स्वरो यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काकादिवद्-
क्षस्वरस्य' ॥

रवणः शब्दनः

रेति ॥ रवणशीलः । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) ।
'चलनशब्दार्थात्' (३।२।१४८) इति युच् ॥ (१) ॥*॥
शब्दनशीलः । 'शब्द शब्दक्रियायाम्' (जु० उ० से०)
युच् (३।३।१४८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शब्दकरण-
शीलस्य' ॥

नान्दीवादी नान्दीकरः समौ ।

नेति ॥ नान्दीवदनशीलः । 'सुपि-' (३।२।७८)
इति वदेर्णिनिः ॥ (१) ॥*॥ नान्दीं करोति वदति
'दिवाविभा-' (३।२।२१) इति टः ॥ (२) ॥*॥
'आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रवर्तते । देवद्विजनृपा-
दीनां तस्मान्नान्दीति कीर्त्यते' इति भरतः ॥*॥ 'नाट-
कादौ मङ्गलार्थं भेर्यादिवादकस्य' द्वे ॥

जडोऽज्ञे

जेति ॥ जलति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । डलयोरभेदः । 'इष्टं वानिष्टं वा
सुखदुःखं वा न वेत्ति यो मोहात् । परवशगः स भवेदिह
जडसंज्ञकः पुरुषः' 'जडा स्त्रियाम् । शूकशिम्ब्यां हिमग्र-
स्तमूकाप्रज्ञेषु च त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥
न जानाति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'जडमतेः' ॥

एडमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते ॥३८॥

एडेति ॥ एडो बधिरश्चासौ मूकश्च । ('एडमूकोऽन्य-
लिङ्गः स्याच्छठे वाक्श्रुतिवर्जिते' इति मेदिनी) ॥*॥
'अनेकमूकः' इति पाठान्तरे 'नास्त्येडमूकोऽस्मात्' इ-
त्यर्थः । 'त्रिलिङ्गोऽनेडमूकः स्याच्छठे वाक्श्रुतिवर्जिते'
इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भाषणश्चवणयोर-
मर्हस्य' ॥

तूष्णीशीलस्तु तूष्णीकः

त्विति ॥ तूष्णीं शीलमस्य ॥ (१) ॥*॥ 'शीले को
मलोपश्च' (वा० ५।३।७१) । 'केऽणः' (७।४।१३) इति

नाणो ह्रस्वः मलोपसामर्थ्यात् । अन्यथा ठमेव विदध्यात्
।—'शीलम्' (४।४।६१) इति ठकि 'अव्ययानाम्-'
(वा० ६।४।१४४) इति टिलोपेन सिद्धत्वात्—इति मु-
कुटः । तन्न । कविधानस्य स्वरार्थत्वात् । ठकि उदात्तनि-
वृत्तिस्वरेण मध्योदात्तताप्रसङ्गाच्च । वृद्धि (७।२।११८)
प्रसङ्गाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मौनशीलस्य' ॥

नग्नोऽवासा दिगम्बरः ।

नेति ॥ नजते स्म । 'ओ नजी ब्रीडे' (सु० आ०
से०) । अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।७२) । 'ओदितश्च' (८।
२।४५) इति नत्वम् । 'नग्नो वन्दिक्षपणयोः पुंसि त्रिषु
विवाससि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ न वा-
सोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ दिगेवाम्बरं यस्य । 'दिगम्बरः
स्यात्क्षपणेऽधने तमसि शंकरे' (इति मेदिनी) ॥*॥ त्रीणि
'नग्नस्य' ॥

निष्कासितोऽवकृष्टः स्यात्

नीति ॥ निष्कास्यते स्म । 'कस गतौ' (भ्वा० प०
से०) । ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अव-
कृष्यते स्म । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । क्तः
(३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निष्काशितस्य' ॥

अपध्वस्तस्तु धिक्कृतः ॥३९॥

अपेति ॥ अपध्वस्यते स्म । 'ध्वंसु अधःसंसने, गतौ
च' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'अप-
ध्वस्तः परित्यक्ते निन्दितेऽप्यवचूर्णिते' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ 'धिक्' इति कृतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धि-
कृतस्य' ॥

आत्तगर्वोऽभिभूतः स्यात्

आत्तेति ॥ आत्तो गर्वो यस्य ॥*॥ 'आत्तगन्धः'
इति पाठान्तरम् । 'गन्धो गन्धक आमोदे संबन्धे लेश-
गर्वयोः' इति विश्वः । 'गन्धो गर्वो लवोऽपि च' इति त्रि-
काण्डशेषः ॥ (१) ॥*॥ अभिभूयते स्म । क्तः (३।२।
१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गर्वारूढस्य' ॥—चत्वारः
पर्यायाः—इत्येके ॥

दापितः साधितः समौ ।

देति ॥ दाप्यते स्म । 'दाच्' (जु० उ० अ०)

१—झिपुडीयोः फलाभेदं वदता स्वरकृतभेदस्यानङ्गीकृत-
त्वेन पूर्वापरविरुद्धमेतत् । बहुत्र 'संज्ञापूर्वकत्वेन वृत्त्यभावस्य
स्वयमप्यङ्गीकृतत्वादकिंचित्करं च' ॥

प्यन्तः ॥*॥ 'दायितः' इति पाठान्तरम् । तत्र 'दय दाने' (भ्वा० आ० से०) इति धातुः ॥ (१) ॥*॥ साध्यते स्म । 'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) ॥ (२) ॥*॥
—द्वे 'धनादिकं प्रदापितस्य'—इति मुकुटः । प्रदापितस्य धनादेर्वा ॥

प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः
॥ ४० ॥

प्रेति ॥ प्रत्यादिश्यते स्म । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । क्तः (वा० ३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ निरस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'निरस्तः प्रेषितशरे संत्यक्ते त्वरितोदिते । निष्ठयूते प्रतिहते च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रत्याख्यायते स्म । 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चक्षिडादेशो वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ निराकारि । कृन् (त० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रत्याख्यातस्य' ॥

निकृतः स्याद्विप्रकृतः

नीति ॥ न्यकारि । क्तः (३।२।१०२) । 'निकृतं विप्रलब्धे स्याच्छठे विप्रकृते त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ विप्राकारि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तिरस्कृतस्य' ॥

विप्रलब्धस्तु वञ्चितः ।

वीति ॥ विप्रलभ्यते स्म । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ 'वञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । प्यन्तः । वञ्च्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वञ्चितस्य' ॥

मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः ॥ ४१ ॥

मेति ॥ मनो हतं यस्य ॥ (१) ॥*॥ प्रति हन्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'भवेत्प्रतिहतं द्विष्टे प्रतिस्खलितरुद्धयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ प्रतिबध्यते स्म । 'बन्ध बन्धने' (त्रया० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ हन्यते स्म । क्तः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कृतमनोभङ्गस्य' ॥

अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तः

अधीति ॥ अधिक्षिप्यते स्म । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'अतिक्षिप्तः प्रणिहिते कुत्सिते भर्त्सिते त्रिषु' इति विश्वहेमचन्द्रौ (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रत्यक्षेपि । 'प्रतिक्षिप्तं वारिते स्यात्प्रेषिते पथकं त्रिषु'

(इति मेदिनी) । ('प्रतिक्षिप्तं प्रतिहते प्रेषिते च निराकृते' इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृताक्षेपस्य' ॥

बद्धे कीलितसंयतौ ।

वेति ॥ बध्यते स्म । 'बन्ध बन्धने' (त्रया० प० अ०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ कील्यते स्म । 'कील बन्धे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ संयम्यते स्म । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बद्धस्य' ॥

आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात्

आपेति ॥ आपद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'आपन्नः सविपत्तौ च प्राप्तेऽपि वाच्यलिङ्गकः' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ आपदं प्राप्तः (२) ॥*॥ द्वे 'आपद्गतस्य' ॥

कांदिशीको भयद्रुतः ॥ ४२ ॥

केति ॥ 'कां दिशं यामि' इत्याह । 'तदाहेति माशब्दादिभ्यः' (वा ४।४।१) इति ठक् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । मुकुटस्तु—'कदि वैक्ये' (भ्वा० आ० से०) । भावघञन्तात् मत्वर्थ इनिः (५।२।११५) । कन्दी । 'शीकृ सेचने' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । शीकः क्षरणार्थत्वादश्रुपाते वर्तते । वैक्ययुक्तोऽश्रुपातः । कान्दिशीकः । तद्योगाज् ज्योत्स्नाद्यण् (५।२।१०३)—इत्याह ॥ (१) ॥*॥ अदुद्रुवत् । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० से०) । कर्तरि क्तः (३।४।७२) । भयाद्रुतः । 'पञ्चमी' (२।१।३७) इति योगविभागात् समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भयेन पलायितस्य' ॥

आक्षारितः क्षारितोऽभिशस्ते

आक्षेति ॥ आक्षार्यते स्म । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । प्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) । आक्षारो मैथुनं प्रत्याक्रोशो जातोऽस्य इति वा । इतच् (५।२।३६) ॥ (१) ॥*॥ 'क्षारितः स्नाविते क्षारे चाभिशस्तेऽपि च त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अभिशस्यते स्म । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेह । 'धृषिषी—' (७।२।१९) इति वा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मैथुननिमित्तं मिथ्यादूषितस्य' ॥

संकसुकोऽस्थिरे ।

समिति ॥ संकसति । कस गतौ (भ्वा० प० से०) ।

‘समि कस उक्त्’ (उ० २।२९) ।—‘धूकादयः’ इति कन्, उक् चागमः—इति मुकुटस्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥*॥ न स्थिरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘चलस्वभावस्य’ ॥

व्यसनार्तोपरक्तौ द्वौ

व्येति ॥ व्यसनेनार्तः ॥ (१) ॥*॥ उपरज्यते स्म । ‘रज्ज रागे’ (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । ‘उपरक्तो व्यसनार्ते राहुग्रस्तेन्दुसूर्ययोः’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘दैवमानुषपीडायुक्तस्य’ ॥

विहस्तव्याकुलौ समौ ॥४३॥

वीति ॥ विक्षिप्तो हस्तोऽस्य । ‘विहस्तस्तु विह्वले पण्डकेऽकरे’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ व्याकोलति । ‘कुल संस्थाने बन्धुषु च’ (भ्वा० प० से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘शोकादिभिरितिकर्तव्यताशून्यस्य’ ॥

विह्वलो विह्वलः

वीति ॥ विह्वलते । ‘ह्रुङ् गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ विह्वलति । ‘ह्वल चलने’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।२।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘स्वाङ्गान्येव धारयितुमशक्तस्य’ ॥

स्यात्तु विवशोऽरिष्टदुष्टधीः ।

स्यादिति ॥ विरुद्धं वष्टि । ‘वश कान्तौ’ (अ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘विवशस्त्रिष्ववश्यात्मारिष्टदुष्टधियोरपि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अरिष्टेन दुष्टा । अरिष्टदुष्टा धीर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘आसन्नमरणलक्षणेन दूषितमतेः’ ॥

कश्यः कशार्हे

केति ॥ कशामर्हति ‘दण्डादिभ्यो यः’ (५।१।६६) । ‘कश्यं कशार्हमद्योः । अश्रमध्येऽपि’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कशामर्हति । ‘अर्हः’ (३।२।१२) इत्यच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘ताडनार्हस्य’ ॥

संनद्धे त्वाततायी वधोद्यते ॥४४॥

समिति ॥ संनद्धति स्म । ‘णह बन्धने’ (दि० उ० अ०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः (३।४।७२) । भावक्तान्तादर्शाद्यच् (५।२।१२७) वा ॥*॥ आततं यथा त-

१—वध उपलक्षणम् । यत्स्मृतिः—‘अमिदो गरदश्चैव शस्त्रपाती धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते त्वाततायिनः’ इति क्षीरस्वामी ॥

थायितुं शीलमस्य । ‘अय गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘सुपि-’ (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘वधोद्यतस्य’ ॥

द्वेष्ये त्वक्षिगतः

द्वयिति ॥ द्वेष्टुमर्हः । ‘द्विष अप्रीतौ’ (अ० उ० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ अक्षिविषयं गतः । शकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘द्वेषार्हस्य’ ॥

वध्यः शीर्षच्छेद्य इमौ समौ ।

वेति ॥ वधमर्हति स्म । ‘दण्डादिभ्यो यः’ (५।१।६६) । यद्वा हन्तुमर्हः । ‘हनो वध च’ (वा० ३।१।९७) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ शीर्षस्य शिरसश्छेदः । तमर्हति । ‘शीर्षश्छेदाद्यच्च’ (५।१।६५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘शिरश्छेदार्हस्य’ ॥

विष्यो विषेण यो वध्यः

वीति ॥ विषेण वध्यः । ‘नौवयोधर्म-’ (४।४।९१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘विषेण वध्यस्य’ ॥

मुसल्यो मुसलेन यः ॥४५॥

स्विति ॥ मुसलेन वध्यः ‘दण्डादिभ्यो यः’ (५।१।६६) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘मुसलेन वध्यस्य’ ॥

शिश्विदानोऽकृष्णकर्मा

शीति ॥ अकृष्णं शुक्लं कर्मास्य ॥ (१) ॥*॥ शिश्विन्दे । ‘श्विदि श्वेत्ये’ (भ्वा० आ० से०) । लिटः कानच् (३।२।१०६) अनित्यत्वान्न नुम् ॥ (१) ॥*॥ द्वे अपापकर्मणः । ‘कृष्णकर्मा’ इति पाठान्तरम् । तत्र ‘श्विता वर्णे’ (भ्वा० आ० से०) धातुः । श्वेतितुमिच्छति । ‘श्वितेर्दश्च’ (उ० २।९२) इत्यानच्, दत्वम्, सनो लुक् ॥ (१) ॥*॥ द्वे ‘पापकर्मणः’ ॥

चपलश्चिकुरः समौ ।

चेति ॥ चपति । ‘चप सान्त्वने’ (भ्वा० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । ‘चपलश्चोरके चले । क्षणिके चिकुरे शीघ्रे पारदे प्रस्तान्तरे । मीनेऽपि चपला तु स्यात्पिप्पल्यां विद्युति श्रियाम् । पुंश्चल्याम्’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ ‘चि’ इति अव्यक्तं कुरति । ‘कुर शब्दे’ (तु० प० से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३४) इति कः । ‘चिकुरोऽहौ गृहबभ्रौ केशो चञ्चलशैलयोः । पक्षिवृक्षमिदोश्चापि’

इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे दोषमनिश्चित्य वधादिक-
माचरतः ॥

दोषैकदृक् पुरोभागी

द्विविति ॥ दोषे एकस्मिन् दृक् ज्ञानं यस्य ॥ (१) ॥*॥
पुरः पूर्वं भजते । 'भज सेवायाम्' । 'संपृचा-' (३।२।
१४२) इति धिनुष् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दोषैकग्राहकस्य' ॥

निकृतस्त्वन्नुः शठः ॥४६॥

नीति ॥ निकृन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'निकृतं विप्रलब्धे
स्याच्छठे विप्रकृते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ऋ-
जुविरुद्धः । 'नञ्' (२।२।६) इति तत्पुरुषः । 'नलोपो
नञः' (६।३।७३) ॥ (२) ॥*॥ शठति । 'शठ कैतवे च'
(भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'शठो म-
ध्यस्थपुरुषे धूर्ते धत्तूरकेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'वक्त्राशयस्य' ॥

कर्णेजपः सूचकः स्यात्

केति ॥ कर्णे जपति । 'जप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प०
से०) । 'स्तम्बकर्णयोः-' (३।२।१३) इत्यच् । 'हलद-
न्तात्-' (६।३।९) इत्यलुक् ॥ (१) ॥*॥ सूचयति । 'सूच
पैशुन्ये' (चु०) दन्त्यादिरदन्तः । ण्वुल् (३।१।१३३) ।
'सूचकः शुनि दुर्जने । कथके सीवनद्रव्ये मार्जारे वाय-
सेऽपि च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्णेजपस्य' ॥

पिशुनो दुर्जनः खलः ।

पीति ॥ पिंशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) ।
'श्लुधिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्युनन् । —
बाहुलकादुनन्—इति मुकुटोक्तिस्त्वेतत्सूत्रास्मरणमूलिका ।
'पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च । कपिवक्रे च काके ना सूचककू-
रयोस्त्रिषु । पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात्' इति विश्वमे-
दिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ दुष्टो जनः । 'कुगति-' (२।
२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ खलति । 'खल सं-
चये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । खं छिद्रं
लाति वा । 'खलः कल्के सुवि स्थाने कूरे कर्णेजपेऽधमे'
इति हैममेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'परस्परभेदकस्य' ॥
स्वामी तु सूचकपर्याय एवैतानाह ॥

नृशंसो घातुकः क्रूरः पापः

त्रिति ॥ नृन् शंसति । 'शंसु हिंसायाम्' (भ्वा० प०
से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।—अजन्तः—इति मुकु-
टोक्तं न सम्यक् । अजपवादस्याणो जागरूकत्वात् ॥ (१)

॥*॥ हननशीलः । 'लषपत-' (३।२।१५४) इत्युक्त् ॥
(२) ॥*॥ कृन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) ।
'कृतेऽछः कू च' (उ० २।२१) इति रक् प्रत्ययो धातोः
कू आदेशश्च । यत्तु मुकुटेन—कृणाति—इति विगृह्य—
कृतेः 'दूरादयश्च' इति रक् कू आदेशश्च, कुङ्को वा दूरा-
दित्वाद्रक् दीर्घः—इत्युक्तं तदुपयुक्तसूत्रास्मरणमूलकम्
परस्परविरुद्धं च । 'दूरादयश्च' इति सूत्रं च नास्ति ।
'कूरस्तु कठिने घोरे नृशंसेऽप्यभिधेयवत्' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ पापमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।
२।१२७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'परद्रोहकारिणः' ॥

धूर्तस्तु वञ्चकः ॥४७॥

ध्विति ॥ धुर्वति । 'धुर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प०
से०) । हसिमृगिण्— (उ० ३।८६) इति तन् । 'रा-
ह्योपः' (६।४।२१) । 'धूर्तं तु खण्डलवणे धूर्तो धत्तूर-
मायिनोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ वञ्चयति । 'वञ्चु
गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । ण्वुल् (३।१।१३३) ।
'वञ्चकस्तु खले धूर्ते गृहवधौ च जम्बुके' इति विश्वमे-
दिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'परप्रतारकस्वभावस्य' ॥

अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशाः ।

अज्ञ इति ॥ न जानाति । 'इगुपध-' (३।१।१३५)
इति कः । 'अज्ञस्तु जडमूर्खयोः' इति विश्वः ॥ (१)
॥*॥ मुह्यति स्म । 'मुह वैचित्ये' (दि० प० अ०) ।
'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'मूढस्तन्निवृत्तबालयोः'
इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ जातं जन्मकालविशेषमनति-
क्रम्य वर्तते । पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः (२।१।६) त-
दस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (३) ॥*॥ मु-
ह्यति । 'मुहेः खो मूर्खे' (उ० ५।२२) ॥ (४) ॥*॥ वि-
धेयं विधानम् । तस्यायमधिकारी । अविद्यावद्विषयत्वाच्छा-
स्त्राणाम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (५) ॥*॥
बलिशस्य मत्स्यवेधनस्यायम् । मूर्खत्वादपूज्यत्वात् । 'बा-
लिशास्तु शिशौ मूर्खे' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट्
'मूर्खस्य' ॥

कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः ॥४८॥

केति ॥ कुत्सितोऽर्यः स्वामी । 'कुगति-' (२।२।
१८) इति समासः । 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' (६।३।१०१)
॥ (१) ॥*॥ कृपां करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।
२६) इति णिच् । कृप्यते । 'कृत्यल्युटो-' (३।३।११३)
इति कर्मणि ल्युट् । अजादेशस्य स्थानिवत्त्वान्न गुणः (७।

३।८६) । यद्वा कृष्यते कृपाविषयीक्रियते । 'कृप् सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात्क्युन् । ल्युटि (३।३। ११३) वा संज्ञापूर्वकत्वादुणाभावः । बाहुलकाल्पभावः । यद्वा 'कृप कृपायां गतौ च' (भ्वा० आ० से०) इत्यस्य बाहुलकात्संप्रसारणम् । यद्वा 'कृप' एत्यत्र मतान्तरे 'कृप' इति पाठः । अत एव 'कृपेः ष्यङ् कृपायाम्' इति बोप-
देवः । ततो बाहुलकात्क्युन् ॥ (२) ॥*॥ क्षुणत्ति । 'क्षुदिर संपेषणे' (रु० उ० अ०) । 'स्फायितक्षि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'क्षुद्रो दरिद्रे कृपणे निकृष्टेऽल्पनृशं-
सयोः । क्षुद्रा व्याघ्रीनदीव्यङ्गादृहतीसरघासु च । चाङ्गेरि-
कायां हिंसायां मक्षिकामात्रवेश्ययोः' इति हेमचन्द्रः ॥
(३) ॥*॥ किं पचति । 'ताच्छीत्य-' (३।२।१२९) इति
चानश् । शानच् (३।२।१२४) वा । 'अनित्यमागमशा-
सनम्' इति न नुम् । 'किं क्षेपे' (२।१।६४) इति समासः
॥ (४) ॥*॥ मितं पचति । 'मितनखे च' (३।२।३४)
इति खच् ॥ (५) ॥*॥ यद्वा 'किंपचः' 'अनमितंपचः'
इति छेदः । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ न
मितंपचोऽमितंपचः । तद्विज्ञोऽनमितंपचः ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'कृपणस्य' ॥

निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः ।

नीति ॥ निर्गतं स्वमस्य । स्वान्निष्क्रान्तो वा ॥ (१)
॥*॥ दुःस्था विधा प्रकारः समृद्धिर्वास्य । दुर्विधो वा-
च्यलिङ्गः स्यादुर्गतेऽपि खलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ दीयते स्म । 'दीङ् क्षये' (दि० आ० अ०) ।
'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'स्वादय ओदितः' (दि०
ग० सू०) । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । ('दीना
स्त्री मृषिकस्त्रियाम् । वाच्यवहुर्गते भीते' इति मेदिनी) ॥
(३) ॥*॥ दरिद्राति । 'दरिद्रा दुर्गतौ' (अ० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ दुर्गच्छति स्म ।
'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'निर्द्रव्यस्य' ॥

वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ ॥४९॥

वेति ॥ वननम् 'वनु याचने' (त० आ० से०) ।
'सर्वधातुम्य इन्' (उ० ४।११८) । वनिर्याच्चा । वनि-
मिच्छति । 'सुप आत्मनः क्यच्' (३।१।८) । ण्वुल् (३।
१।१३३) ॥*॥ 'वनीपकः' इति पाठे वनीं पाति । कः
(३।२।३) । ततः संज्ञायां कन् (५।३।७५) । 'कुन्'
(उ० २।३२) वा । यत्तु सुकुटेन—'वनति-' इति वि-

गृह्य—'वनिर्याच्चा'—इत्युक्तम् । तच्चिन्त्यम् । 'याचकः'
इत्यापत्तेः ॥ (१) ॥*॥ याचति । 'टु याचृ याच्चायाम्'
(भ्वा० उ० से०) । ल्युः (३।१।१३४) । स्वार्थे कन्
(ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ मार्गति । 'मार्ग अ-
न्वेषणे' (चु० उ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८)
इति युच् ॥ (३) ॥*॥ याचति । ण्वुल् (३।१।१३३) ।
अर्थोऽस्यास्ति । 'अर्थोच्चासंनिहिते' (वा० ५।२।१३५)
इतीनिः । अर्थयते । 'अर्थ याचने' (चु० आ० से०) ।
पञ्च गृह्यादिणिनिः (३।१।१३३) वा ॥ (५) ॥*॥
'याचकस्य' ॥

अहंकारवानहंयुः

अहेति ॥ अहंकारोऽस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥
(१) ॥*॥ अहमस्यास्ति । 'अहम् शुभम्' इति मा-
न्तम् (विभक्तिप्रतिरूपकम्) अव्ययम् । 'अहंशुभमोर्युस्'
(५।२।१४०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'साहंकारस्य' ॥

शुभंयुस्तु शुभान्वितः ।

श्चिति ॥ शुभमस्ति । युस् (५।२।१४०) ॥ (१)
॥*॥ शुभेनान्वितः । 'कर्तृकरणे-' (२।१।३१) इति स-
मासः ॥*॥ द्वे 'शोभनयुक्तस्य' ॥

दिव्योपपादुका देवाः

दीति ॥ दिवि भवाः । 'द्युप्रागपा-' (४।२।१०१)
इति यत् । उपपद्यन्ते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) ।
'लषपतपद-' (३।२।१५५) इत्युक्त् । ते च ते च ॥
(१) ॥*॥ नारकव्यावृत्तये दिव्यपदम् । मातापित्रादिदृष्ट-
कारणनिरपेक्षा अदृष्टसहकृतेभ्योऽणुभ्यो जाता ये देवाः,
ते दिव्योपपादुका उच्यन्ते ॥*॥ एकम् 'देवानाम्' ॥

नृगवाद्या जरायुजाः ॥५०॥

त्रिति ॥ ना च गौश्चाद्यौ येषाम् । आद्यशब्देन ख-
राश्वादीनां ग्रहणम् ॥*॥ जरायोरर्गर्भाशयाज्जाताः । 'पञ्च-
म्याम्' (३।२।९८) इति जनेर्ङः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'नृगवादीनाम्' ॥

स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः

स्वेदेति ॥ स्वेदजनकत्वादूष्मास्वेदः । स्वेदाज्जाताः ।
ङः (३।२।९८) ॥ (१) ॥*॥ कृमिश्च दंशश्चाद्यौ येषाम् ।
आद्यशब्देन मशकमत्कुणादिग्रहणम् ॥*॥ एकम् 'कृमि-
दंशादीनाम्' ॥

पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः ।

पेति ॥ पक्षी च सर्पश्चादी येषाम् । आदिशब्देन न-

क्रमत्सपिपिलिकादिग्रहः ॥*॥ अण्डे जाताः । 'सप्तम्यां जनेः—' (३।२।९७) इति डः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पक्षिसर्पादीनाम् ॥

॥ इति प्राणिवर्गः ॥

उद्भिदस्तरुगुल्माद्याः

उद्भीति ॥ तरुश्च गुल्मश्चाद्यौ येषाम् । आद्यशब्देन तृणौषधिलतादिग्रहः ॥*॥ भुवमुद्भिदन्ति । 'भिदिरु विदारणे' (रु० उ० अ०) । 'सत्सू—' (३।१।६१) इति क्तिप् । उद्भिदः ॥ (१) ॥*॥ उच्यन्ते (इति शेषः) ॥*॥ एकम् 'तरुगुल्मादीनाम्' ॥

उद्भित्पर्यायानाह—

उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥५१॥

उद्भीति ॥ उद्भिदुक्तः ॥ (१) ॥*॥ उद्भेदनमुद्भिदः । 'संपदादिभ्यः क्तिप्' (वा० ३।३।१०८) । उद्भिदो जातम् । 'पञ्चम्याम्' (३।२।९८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ उद्भिदन्ति । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'उद्भिदाम्' ॥

सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् ।

कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम् ॥५२॥

स्विति ॥ सु द्रियते । 'हृङ् आदरे' (तु० आ० अ०) । 'ग्रहवृद्ध—' (३।३।५८) इत्यप् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा सु उन्नतिं चित्तं द्रवीकरोति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । बाहुलकादरः । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । स्त्रियां गौरादित्वात् (४।१।४१) जीष् (१) ॥*॥ रोचते । 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च' (भ्वा० आ० से०) । 'इषिमदिमुदि—' (उ० १।५१) इति क्तिरच् ॥ (२) ॥*॥ चरति चित्ते । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'द्वसनिजनि—' (उ० १।३) इति जुप् । 'चारुर्हृस्पतौ पुंसि शोभने त्वभिषेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सु शोभनं समं सर्वमस्य । 'सुविनिर्दुर्भ्यः—' (८।३।८८) इति षत्वम् ॥ (४) ॥*॥ साधोत्यर्थम् । 'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । 'कृवापा—' (उ० १।१) इत्युण् । 'साधुजैने मुनौ वार्धुषिके सजनरम्ययोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥*॥ शोभते । 'शुभ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अनुदात्तेतश्च—' (३।२।१४९) इति युच् । 'शोभनो योगभेदे ना सुन्दरे वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ कम्पते स्म । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ।

'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट् । 'अनुनासिकस्य—' (६।४।१५) इति दीर्घः । यद्वा कनति स्म । 'कनी दीप्त्यादौ' (भ्वा० प० से०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति कः । 'कान्ता नार्या प्रियङ्गौ स्त्री शोभने त्रिषु ना धवे । लोहे च चन्द्रसूर्यायःपर्यायात् शिलासु च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (७) ॥*॥ मनो रमयति । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ॥*॥ 'मनोहरम्' इति पाठे मनो हरति । 'हरतेरनुधमने—' (३।२।९) इत्यच् ॥ (८) ॥*॥ रोचते, रुच्यते, वा । 'राजसूय' (३।१।११४) इति साधुः ॥ (९) ॥*॥ मनसा जानाति । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । निवृत्तप्रेषणोऽत्र जानातिः ।—मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः—इति मुकुटः । तन्न । तस्यापि कर्तरि विहितत्वेन 'ज्ञायते' इति विग्रहप्रदर्शनस्य विरुद्धत्वात् । यदपि—'सुप्सुपा—' (२।१।४) इति समासः—इति । तदपि न । 'कर्तृकरणे—' (२।१।३२) इति तत्पुरुषविधायकस्य सत्त्वात् ॥ (१०) ॥*॥ मञ्जयते । 'मजि ध्वनौ' इति सौत्रो धातुः । बाहुलकादुः ॥ (११) ॥*॥ मञ्जु मञ्जुत्वं लाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'मञ्जुलं च चलाञ्चले । रम्ये कुञ्जे मञ्जुलस्तु दात्यूहे' इति हैमः ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'मनोरमस्य' ॥

तदसेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात् ।

तेति ॥ न सिच्यते मनोऽत्र । 'षिच क्षरणे' (तु० उ० अ०) । 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥*॥ ('आसेचनम्' इति) दीर्घादिपाठे आङ् बोध्यः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'यदर्शनात्तृप्तिर्न भवति तस्य' ॥

अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम् ॥५३॥

अभीति ॥ अभित इष्यते स्म । 'इषु इच्छायाम्' (तु० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'अभीत्यभूतकथने' 'अभि वीप्साभिमुख्ययोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ अभ्यासुमिष्यते स्म । 'आप्तृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । सन् (३।१।७) । 'आञ्जप्युधामीत्' (७।४।५५) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ हृदयस्य प्रियम् । 'हृदयस्य प्रियः' (४।४।९५) इति यत् । 'हृदयस्य हृल्लेख—' (६।३।५०) इति हृदादेशः । 'हृद्यं धवलजीरे च हृत्प्रिये हृद्वेऽपि च । वशकृद्वेदमन्त्रे च हृद्या वृद्ध्याख्यमेषजे' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ दय्यते स्म । 'दय दानादौ'

(भ्वा० आ० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥
 वल्लयते, वल्लते च । 'वल्ल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) ।
 'रासिवल्लिभ्यां च' (उ० ३।१२५) इत्यभच् । 'वल्लभो
 दयितेऽप्यक्षे सल्लक्षणतुरंगमे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
 (४) ॥*॥ ग्रीणाति । 'ग्रीञ् तर्पणे' (क्र्या० उ० अ०) ।
 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'प्रियो वृद्धयौषधे
 हृद्ये धवे' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'प्रियस्य' ॥

निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफयाप्यावमाधमाः ।

कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः ॥ ५४ ॥

नीति ॥ निकृष्यते स्म । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प०
 अ०, तु० उ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्र-
 तिकृष्यते स्म ॥ (२) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा०
 प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।७५) इति वनिप् ।
 यद्वा ऋच्छतेः 'अवद्यावमाधमावरेफाः कुत्सिते' (उ० ५।
 ५४) इति वन्नन्तो निपातः । 'अर्वा तुरंगमे पुंसि कुत्सिते
 वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ रिप्यते ।
 'रिफ कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु' (तु० प० से०) । अ-
 कर्तरि च-' (३।३।१९) इति घञ् । यद्वा रिफतेः 'अव-
 द्यावमाधम-' (उ० ५।५४) इति अप्रत्ययान्तो निपातः ।
 'रेफो रवर्णे पुंसि स्यात्कुत्सिते वाच्यवत् पुनः' इति विश्वः
 ॥*॥ 'रेप' इति पाठे 'री गतिरेषणयोः' (क्र्या० प०
 अ०) । बाहुलकात् पः । 'रेपः स्यान्निन्दिते क्रूरे' इति
 विश्वः ॥ (४) ॥*॥ याप्यते । 'या प्रापणे' (अ० प०
 अ०) ण्यन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'याप्यं तु या-
 पनीये स्यान्निन्दितेऽप्यभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (५)
 ॥*॥ अवत्यस्मादात्मानम् । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प०
 से०) । 'अवद्या-' (उ० ५।५४) इति सूत्रेणामप्रत्ययान्तो
 निपातः ॥ (६) ॥*॥ तत्रैव वकारस्य पक्षे धकारः ।
 'अधमः स्याद्ब्रह्म ऊने' इति विश्वः ॥ (७) ॥*॥ कु-
 त्सितं पूयते । 'पूयी विशरणे' (भ्वा० आ० से०) । अच्
 (३।१।१३४) ॥*॥ षष्ठोदरादित्वात् (३।३।१०९) अत्वे
 'कपूयः' इत्यपि ॥ (८) ॥*॥ कुत्सा संजातास्य । ता-
 रकादिः (५।२।३६) ॥ (९) ॥*॥ न उद्यते । 'अवद्या-
 वमा-' (उ० ५।५४) इति निपातः ॥ (१०) ॥*॥
 खेटति । 'खिट त्रासे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।
 १३४) । 'खेटः कफे ग्रामभेदे चर्मण्यर्यवति त्रिषु' (इति

मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ गर्हति । 'गर्ह कुत्सायाम्'
 (भ्वा० आ० से०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ।
 (१२) ॥*॥ अणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) ॥
 अच् (३।१।१३४) । कुत्सायां कन् (५।३।७४) ॥ (१३)
 ॥*॥ त्रयोदश 'गर्हस्य' ॥

मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम् ।

मेति ॥ मलोऽस्यास्ति । 'ज्योत्स्नातमिस्रा-' (५।२।
 ११४) इति साधुः । 'मलीमसं तु मलिने पुष्पकासीसलो-
 हयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ ('मदनः सि-
 क्थके स्मरे) । रीढे वसन्ते धत्तूरे, मलिनं कृष्णदोषयोः ।
 मलिनी रजस्वलायाम् इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ कुत्सितं
 चरति । अच् (३।१।१३४) । 'रथवदयोश्च' (६।३।
 १०२) इति चकारात् 'कोः कत्तत्पुरुषे-' (६।३।१०१)
 इति योगविभागाद्वा कोः कत् ॥ (३) ॥*॥ मलेन दू-
 षितम् । 'कर्तृकरणे-' (२।१।३२) इति समासः ॥ (४)
 ॥*॥ चत्वारि 'मलिनस्य' ॥

पूतं पवित्रं मेध्यं च

ण्विति ॥ पूयते स्म । 'पूङ् पवने' (भ्वा० आ० से०)
 'पूङ् पवने' (क्र्या० उ० से०) वा । क्तः (३।२।१०२) ।
 'पूतं त्रिषु पवित्रे च शठिते बहुलीकृते' (इति मेदिनी) ॥
 (१) ॥*॥ पुनाति । 'कर्तरि चर्षिदेवतयोः' (३।२।
 १८६) इतीत्रः । 'पवित्रं तु मेध्ये तात्रे कुशे जले । अ-
 र्घोपकरणे चापि पवित्रा तु नदीभिदि' इति हैमः ॥ (२)
 ॥*॥ मेधनार्हम् । 'मेधु संगमे च' (भ्वा० उ० से०) ।
 ण्यत् (३।१।१२४) ('मेध्यं त्रिषु शुचौ रक्तवचारोच-
 नयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ 'पवित्रः
 पूतः' इति, प्राणिविषय उक्तम् । इह त्वप्राणिनि ॥*॥
 त्रीणि 'पवित्रस्य' ॥

वीध्रं तु विमलात्मकम् ॥ ५५ ॥

वीति ॥ वीन्धे । 'जि इन्धी दीतौ' (रु० आ० से०)
 'वाविन्धेः' (उ० २।३६) इति कन् ।—'इन्धे रक्'—
 इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ (१) ॥*॥ विमल आत्मा स्व-
 भावो यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वभावनिर्मलस्य' ॥

निर्णिक्तं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम् ।

नीति ॥ निर्णिज्यते स्म । 'णिजिर् शौचपोषणयोः'
 (जु० उ० अ०), क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ शो-

१—रेपाः सान्तोऽपि । 'प्रापे रूपी पुरा रेपाः' इति माघस्य
 ब्रक्षरयमकम्—इति मुकुटः ॥

१—इदं तु मदनशब्दार्थबोधकमिति न प्रकृतोपयोगि ॥

ध्यते स्म । 'शुध शौचे' (दि० प० अ०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ मृज्यते स्म । 'मृजू शुद्धौ' (अ० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ निष्क्रान्तं शोधयमस्मात् । शोध्यान्निष्क्रान्तम्, इति वा ॥ (४) ॥*॥ नावस्करोऽत्र ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अपनीतमलस्य' ॥

असारं फल्गु

असेति ॥ न सारोऽत्र ॥ (१) ॥*॥ फलति । 'जि-फला विशरणे' (भ्वा० प० से०) । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इति साधुः । 'फल्गुः काकोदुम्बरिके वृक्षे निरर्थकेऽपि च' इति हैमः । 'फल्गुसारोऽभिधेयवत् । नदीभेदे मलव्यां स्त्री' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निःसारस्य' ॥

शून्यं तु वशिकं तुच्छरिक्तके ॥५६॥

श्विति ॥ शुने हितम् । 'शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घः' (ग० ५।१।२) इति यत् । 'शून्यं विन्दौ च निर्जने । शून्या तु नलिका' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उद्यते । 'वश कांतौ' (अ० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ तोदनम् । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) भावे क्तिप् । तुदा यथया छयति । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । तुदं छयति वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ रिच्यते स्म । 'रिच वियोजनसंपर्चनयोः' (चु० उ० से०) क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'तुच्छस्य' ॥

ह्रीवे प्रधानं प्रमुखं प्रवेकानुत्तमोत्तमाः ।

मुख्यवर्गवरेण्याश्च प्रवर्हानवराध्यवत् ॥५७॥

पराध्याग्रप्राग्रहरप्राध्याग्रीयमग्रियम् ।

ह्रीति ॥ प्रदधाति । ल्युट् (३।३।११३) युच् (उ० २।७।८) वा । 'प्रधानं स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च ह्रीबमेकत्वे तूत्तमे सदा' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टं मुखमस्य । 'प्रमुखं प्रथमे मुख्ये' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रविच्यते । 'विचिर् पृथग्भावे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (३) ॥*॥ नोत्तमोऽस्मात् ॥ (४) ॥*॥ अतिशयेनोत्कृष्टः । उत्कृष्टार्थवृत्तेरुच्छब्दात्तमप् । द्रव्यप्रकर्षार्थत्वान्नामुः । यद्वा । उत्ताम्यति । 'तसु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) अच् (३।३।१३४) ।

उत्तम्यते वा । घञ् (३।३।१९) । 'नोदात्त-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (५) ॥*॥ मुखमिव । मुखे भवो वा । शाखादित्वात् (५।३।१०३) यः ॥ (६) ॥*॥ वर्यते । 'वर ईप्सायाम्' चुरादावदन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (७) ॥*॥ त्रियते । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'वृज एण्यः' (उ० ३।९।८) ॥ (८) ॥*॥ प्रवर्हति । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।३।१३४) ॥ (९) ॥*॥ अवरस्मिन्नर्थे भवः । 'अर्धाद्यत्' (४।३।४) । 'परावराधमोत्तमपूर्वाच्च' (४।३।५) । न अवरार्थः । 'नञ्' (२।२।६) इति समासः ॥ (१०) ॥*॥ परस्मिन्नर्थे भवः । यत् (४।३।५) ॥ (११) ॥*॥ अगति । 'अग कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।१।८) इति साधुः । 'अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च स्थानपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१२) ॥*॥ प्रकृष्टमग्रम् । प्राग्रे हरति । 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' (३।२।९) ॥ (१३) ॥*॥ प्राग्रे भवः 'अग्राद्यत्' (४।३।११६) ॥ (१४) ॥*॥ (१५) ॥*॥ 'घञ्छौ च' (४।३।११७) ॥ (१६) ॥*॥ (१७) ॥*॥ सप्तदश 'श्रेष्ठस्य' ॥

श्रेयाञ्श्रेष्ठः पुष्कलः स्यात्सत्तमश्चातिशोभने ५८

अथिति ॥ अतिशयेन प्रशस्यः । 'अतिशायने तमवि-ष्ठनौ' (५।३।५५) । 'द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ' (५।३।५७) । 'अजादी गुणवचनादेव' (५।३।५८) । 'प्रशस्यश्च श्रः' (५।३।६०) । 'श्रेयो मुक्तौ शुभे धर्मे-ऽतिप्रशस्ते च वाच्यवत् । श्रेयसी करिपिप्पल्यामभयापाठ-योरपि' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ 'श्रेष्ठो वरे कुबरे च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पुष्यति । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) । 'पुषः कित्' 'कलश्च' (उ० ४।४।५) ।—'पुषः करन्' । कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८)—इति सु-कुटः । तच्चिन्त्यम् । तादृशपाठाभावात् । अस्मदुक्तसूत्रस-त्वाच्च । 'पुष्कलस्तु पूर्णे श्रेष्ठे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ अतिशयेन सन् । तमप् (५।३।५५) । 'सत्तमः स्यात्पूज्य-तमे साधीयस्युत्तमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अतिशयेन शोभनः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अतिशोभनस्य' ॥ 'वर्ये प्रधानं युक्तमनुत्तमं सत्तमं प्रवर्हणं च' इति नाम-मालायाम् (सत्तमस्य) । 'अग्रं प्राग्रहरं श्रेष्ठं मुख्यवर्गप्रव-र्हणम्' इति त्रिकाण्डशेषे च श्रेष्ठस्य पाठादेकविंशतिरेव शो-भनस्य—इत्यन्ये ॥

स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुञ्जराः ।

सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥५९॥

स्युरिति ॥ पुमांश्चासौ गौश्च । 'गोरतद्वितलुकि' (५। ४।९२) इति टच् ॥ (१) ॥*॥ श्रेष्ठस्यार्थः । श्रेष्ठार्थो गोचरो येषां ते । कचित् 'वाचकाः' इति पाठः ॥*॥ एते 'श्रेष्ठवाचकाः' ॥

अप्राप्यं द्वयहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने ।

अप्रेति ॥ प्राप्याद्विचित्रम् ॥ (१) ॥*॥ प्रधानादन्यत् ॥ (२) ॥*॥ उपसृज्यते । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) (३) ॥*॥ त्रीणि 'अप्रधानस्य' ॥

विशङ्कतं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥

बहोरोविपुलम्

वीति ॥ विसृतार्थवृत्तेर्विशब्दात् 'वेः शालचूशङ्कटचौ' (५।२।२८) ॥ (१) ॥*॥ 'विशाला' त्विन्द्रवारुण्यामुज्जयिन्यां च योषिति । नृपवृक्षभिदोः पुंसि पृथुले त्वभिधेयवत् इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥*॥ ग्रथते । 'ग्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रथिब्रदि-' (उ० १।२८) इति कुः संप्रसारणं च । 'पृथुर्विशाले भूपाले बाष्पिकाकृष्णजीरयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ बर्हति । 'बृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने पृषद्वृहन्महत्-' (उ० २।८४) इति निपातः ॥ (३) ॥*॥ पृथुत्वमस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । पृथुत्वं लाति वा ॥ (५) ॥*॥ महति । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (६) ॥*॥ बलते । 'बल संवरणे संचरणे च' (भ्वा० आ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' () इति रक् ।—'शूद्रादयः' इति रक्—इति मुकुटः । तन्न । उज्ज्वलदत्तादावदर्शनात् । डलयोरेकत्वस्मरणम् ॥ (७) ॥*॥ ऊर्णोति । 'ऊर्णञ् आच्छादने' (अ० उ० से०) 'महति ह्रस्वश्च' (उ० १। ३१) इति कुप्रत्ययः नुलोपः ह्रस्वश्च ॥ (८) ॥*॥ विपोलति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'विपुलः पृथुलेऽगाधे मेरुपश्चिमभूधरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (९) ॥*॥ नव 'विस्तीर्णस्य' ॥

पीनपीत्री न स्थूलपीवरे ।

पीति ॥ प्यायते स्म । 'ओप्यायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'ओदितश्च'

(८।२।४५) इति नत्वम् । 'प्यायः पी' (६।१।२८) ॥ (१) ॥*॥ प्यायते । 'प्यैङ् वृद्धौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'ध्याप्योः संप्रसारणं च' (उ० ४।१।१५) इति कनिष् । स्त्रियां तु 'वनो र च' (४।१।७) इति ङीत्रौ ॥ (२) ॥*॥ स्थूलयति । 'स्थूल बृंहणे' (तु० आ० से०) । अच् (३। १।१३४) । 'स्थूलः पीने जडे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ प्यायते । 'छित्तिर-' (उ० ३।१) इति निपातः । 'पीवरेः स्थूलकूर्मयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'स्थूलस्य' ॥

स्तोकाल्पशुलकाः श्लक्ष्णं सूक्ष्मं दभ्रं कृशं तनु ६१ स्त्रियां मात्रात्रुटी पुंसि लवलेशकणाणवः ।

स्तविति ॥ स्तुच्यते । 'ष्टुच प्रसादे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) नङ्कादिः (७।३।५३) । स्तूयते वा । बाहुलकात् स्तुजः कः । 'स्तोकस्त्रिष्वल्पा चातके पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अल्यते वार्यते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्पः ॥ (२) ॥*॥ क्षोदनम् । 'क्षुदिर् संपेषणे' (रु० उ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) क्षुदं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२। ३) इति कः 'तोर्लि' (८।४।६०) (भा० ५५) स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । यद्वा क्षुद्यते । 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । रलयोरेकत्वस्मरणात् कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) वा लत्वम् । 'शुल्लकस्त्रिषु नीचेऽल्पे' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ श्लिष्यते, श्लिष्यति, वा । 'श्लिष आलिङ्गने' (दि० प० अ०) । श्लिषेरच्चोपधायाः (उ० ३।१९) इति क्तः ॥ (४) ॥*॥ सूच्यते । 'सूच पैशुन्ये' (तु० उ० से०) । 'सूचेः स्मन्' (उ० ४।१७७) । 'सूक्ष्मं स्यात्कतकेऽध्यात्मे पुंस्यणौ त्रिषु चाल्पके' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ दभ्यते । 'दम्भु दम्भने' (स्वा० प० से०) । 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् ॥ (६) ॥*॥ कृश्यते स्म । 'कृश तनूकरणे' (दि० प० से०) । '—फुल्लक्षीब-' (८।२।५५) इति साधुः ॥ (७) ॥*॥ तन्यते । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । '—तनिचरि-' (उ० १। ७) इत्युः । 'तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात्त्रिष्वल्पा विरले कृशे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥*॥ मीयते । 'माङ् माने' (दि० आ० अ०) घृन् (उ० ४।१।५९) । अनित्यः षितां ङीप् । टाप् (४।१।४) । 'माङ् त्ववधृतौ स्वार्थे कात्स्न्ये मात्रापरिच्छदे । अक्षरावयवे द्रव्ये मानेऽल्पे

कर्णभूषणे । काले वृत्ते च' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ त्रु-
व्यते । 'त्रुट छेदने' (त्रु० आ० से०) । 'इगुपधात्किट्'
(उ० ४।१२०) इतीन् ॥ (१०) ॥*॥ ल्यते । 'लूञ्
छेदने' (त्र्या० उ० से) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ।
'लवः कालभिदि छिदि । विलासे रामजे लेशे तैथा किं-
जल्कपक्षमणोः । गोपुच्छलोमस्वपि च' इति हैमः ॥ (११)
॥*॥ लिशति । 'लिश गतौ' (तु० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) । लिश्यते वा । घञ् (३।३।१९) ॥ (१२)
॥*॥ कणति । 'कण निमीलने' (चु० उ० से०) । अच्
(३।१।१३४) । 'कणो धान्यांशलेशयोः । कणा जीरक-
पिप्पल्योः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१३) ॥*॥ अणति, अ-
ण्यते, वा । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अणश्च' (उ०
१।८) इत्युः । 'अणुर्ग्रीह्यल्ययोः' इति हैमः ॥ (१४)
॥*॥ चतुर्दश 'सूक्ष्मस्य' ॥

अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि ६२

अत्येति ॥ अतिशयेनाल्पः ॥ (१) ॥*॥ 'अजादी
गुणवचनादेव' (५।३।५८) इतीष्टनीयसुनौ ॥ (२) ॥*॥
(३) ॥*॥ 'युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्याम्' (५।३।६४)
इति कन् वा ॥ (४) ॥*॥ अतिशयेनाणुः । ईयसुन्
(५।३।५५) ॥ (५) ॥*॥ चत्वारि (पञ्च) 'अत्यल्पस्य' ॥

प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु ।

पुरुहं पुरु भूयिष्ठं स्फिरं भूयश्च भूरि च ॥ ६३ ॥

प्रेति ॥ प्रभवति स्म । 'गत्यार्था-' (३।४।७२) इति
क्तः । 'प्रभूतमुद्रते प्राज्ये' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
प्रचोरति । 'चुर स्तेये' (चु० प० से०) । चुरादीनां णि-
ज्वैकल्पिकः । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'प्रगतं
चुरायाः' इति वा ॥ (२) ॥*॥ प्रवीयते । 'अज गतौ'
(भ्वा० प० से०) इति वी न । यद्वा प्रकर्षेणाज्यते का-
म्यते । 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । आङ्पूर्वात्
'अञ्जेः संज्ञायाम्' (वा० ३।१।१०९) इति क्यप् ॥ (३)
॥*॥ दभ्रादण्यत् । नञ्समासः (२।२।६) ॥ (४) ॥*॥
बहून् लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'बहुला
नीलिकायां स्यादेलायां गवि योषिति । कृत्तिकासु स्त्रियां
भूमि विहायसि नपुंसकम् । पुंस्यश्चौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्रा-

ज्यकृष्णयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ बंहते 'बहि
वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'लङ्घिबन्धोर्नलोपश्च' (उ० १।
२९) इत्युः । यत्तु—बंहते वर्धते बहु पूर्यते । मितद्वदि-
त्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः—इति मुकुटेनोक्तम् ।
तन्न । टिलोपेनोक्तरूपासिद्धिप्रसङ्गात् । 'बहु स्याद्व्यादिसं-
ख्यासु विपुलेऽप्यभिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(६) ॥*॥ पुरुन् हन्ति गच्छति । 'अन्येभ्योऽपि—'
(वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा पुरुन् जहाति जिहीते
वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (७) ॥*॥
पिपति, पूर्यते, वा । 'पृ पालनपूरणयोः' (चु० प० से०) ।
'पृमिदि०' (उ० १।२३) इति कुः । यत्तु—पृकृतृगृधृ-
षिभ्यः कुः' इति सूत्रं पठितं मुकुटेन । तन्न । 'कृग्रोरुच्च'
इति पृथक्सूत्रात् । अन्यथोत्वाभावप्रसङ्गात् । 'पुरुः
प्राज्येऽभिधेयवत् । पुंसि स्यादेवलोके च नृपभेदपरागयोः'
इति हैमः (मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ अतिशयेन बहु ।
'बहोर्लोपो भू च बहोः' (६।४।१५८) 'इष्टस्य यिद् च'
(६।४।१५९) । स्वार्थे चेष्विष्टादयः ॥ (९) ॥*॥ स्फा-
यते । 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अजिरशि-
शिर-' (उ० १।५३) इति साधुः ॥*॥ 'स्फारम्' इत्यपि
पाठः । रक् (उ० २।१३) । 'स्फारस्तु स्फरकादीनां बु-
द्बुदे विपुलेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१०) ॥*॥ अ-
तिशयेन बहु । 'बहोर्लोपो भू च बहोः' (६।४।१५८) ॥
(११) ॥*॥ भवति । 'अदिशदिभूश्रुमिभ्यः क्तिन्' (उ०
४।६५) 'भूरि स्यात्प्रचुरे स्वर्णे' इति हैमः । ('भूरिर्ना
वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये
स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश
'बहुलस्य' ॥

परशताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात् ।

पेति ॥ शतात्परे । 'पञ्चमी' (२।१।३७) इति यो-
गविभागात्समासः । राजदन्तादिः (२।२।३१) । पारस्क-
रादित्वात् (६।१।१५७) सुट् ॥ (१) ॥*॥ आद्येन पर-
स्सहस्राः ॥*॥ एकं 'शतात्परस्य' ॥

गणनीये तु गणेयम्

गेति ॥ आर्या छन्दः ॥*॥ गण्यते 'गण संख्याने'
(चु० उ० से०) । अनियर् (३।१।९६) ॥ (१) ॥*॥
'अचो यत्' (३।१।९७) । संज्ञापूर्वकत्वाणिलोपाभावः ।
'चिन्तिपूजि-' (३।३।१०५) इत्यङ्विधानाद्गुणाभावार्था-
द्वा । अन्यथा 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इत्यनन्तरं

१—इत्यादिपाठस्तु हैमानेकार्थकैरवाकरकौमुदीपुस्तके नास्ति ।
मेदिन्यादिष्वपि लवशब्दस्यैतदर्थकता नोपलभ्यते ॥

पठित्वाकारमेव विदध्यात् । यत्तु—‘अ प्रत्ययात्’ (३।३।१०२) इत्यकारे प्राप्ते गुणाभावावार्थादङ्गविधानात्—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । ‘ण्यासश्रन्थो युच्’ (३।३।१०७) इति युचा प्रत्ययस्य बाधनात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गणयितुं शक्यस्य’ ॥

संख्यातं गणितम्

समिति ॥ संख्यायते स्म । ‘ख्या प्रकथने’ (अ० प० अ०) । चक्षिङादेशो वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ गणयते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘संख्यातस्य’ ॥

अथ समं सर्वम् ॥६४॥

विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम् ।

समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादन्नूनके ॥ ६५ ॥

अथेति ॥ समति । ‘षम वैकृत्ये’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । सर्वार्थे सर्वनाम । ‘समा संवत्सरे स्त्रियाम् । सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत्’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सरति । ‘सृ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘सर्वनिघृष्व—’ (उ० १।१५३) इति साधुः । —‘सर्तैर्वः’—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । यद्वा सर्वति । ‘षर्व गतौ’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ विशति । ‘विश प्रवेशने’ (तु० प० अ०) । ‘अशू-मुषि—’ (उ० १।१५२) इति कुन् । ‘विश्वं कृत्स्ने च मुवने विश्वे देवेषु नागरे । विश्वाप्यतिविषायां स्यात्’ (इति विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ न शोषोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ कृत्यते । ‘कृती वेष्टने’ (रु० प० से०) । ‘कृत्यशूभ्यां क्तः’ (उ० ३।१७) । ‘कृत्स्नं सर्वाभ्युक्षिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ समस्यते स्म । ‘असु क्षेपणे’ (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ निघृत्तं खिलमस्य ॥ (७) ॥*॥ न खिलमस्य ॥ (८) ॥*॥ निष्कान्तं शेषात् । ‘निरादयः—’ (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (९) ॥*॥ संगतमग्रमस्य । समं ग्रसते वा । ‘ग्रसु अदने’ (भ्वा० आ० से०) । ‘अन्येभ्योऽपि—’ (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (१०) ॥*॥ सह कलाभिः ॥ (११) ॥*॥ पूर्यते स्म । ‘पूरी आप्यायने’ (दि० आ० से०) । कर्तरि (३।३।१७४) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । ‘पूर्णः शब्दे (शक्ते) समग्रे ना पूरिते त्वभिधेयवत्’ (इति मेदिनी) ॥*॥ ‘पूर्वम्’ इति पाठः—इति स्वामी । पूर्वति ।

‘पूर्व पूरणे’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१२) ॥*॥ न खण्ड्यते । ‘खडि भेदने’ (चु० प० से०) । घञ् ॥ (१३) ॥*॥ ऊनयति । ‘ऊन परिहाणे’ (चु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । न ऊनम् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१४) ॥*॥ चतुर्दश ‘समग्रस्य’ ॥

घनं निरन्तरं सान्द्रम्

घेति ॥ हन्यते । ‘हन हिंसागत्योः’ (अ० प० अ०) ‘मूर्तौ घनः’ (३।३।७७) इत्यप् घनोदशश्च । ‘घनः सान्द्रे दृढे दाढ्ये विस्तारे मुद्गरेऽम्बुदे । संघे मुस्ते घनं मध्ये नृ-त्यवाद्यप्रभेदयोः’ इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ निर्गतमन्तरात् । निर्गतमन्तरमस्मिन् वा ॥ (२) ॥*॥ सह अ-न्यते । ‘अदि बन्धने’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्रक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘निविडस्य’ ॥

पेलवं विरलं तनु ।

पेलेति ॥ पेलनम् । ‘पिल भेदने’ (तु० प० से०) घञ् (३।३।१८) । पेलोऽस्यास्ति । ‘अन्येभ्योऽपि—’ (वा० ५।२।१०९) इति वः ॥ (१) ॥*॥ वि राति । बाहुलकात्कलन् ॥ (२) ॥*॥ तन्यते । ‘भृम्—’ (उ० १।७) इत्युः ‘तनुर्वपुस्त्वचोः । विरलेऽल्पे कृशे’ इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘विरलस्य’ ॥

समीपे निकटासन्नसंनिकृष्टसनीडवत् ॥ ६६ ॥

सदेशाभ्याशसविधसमर्यादसवेशवत् ।

उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यर्णा अभ्यभितोव्ययम्

॥६७॥

सेति ॥ संगता आपो यस्मिन् । ‘ऋक्पूर्—’ (५।४।७४) इत्यः । ‘द्वचन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्’ (६।३।९७) ॥ (१) ॥*॥ निबन्धम् । ‘संप्रोदश्च—’ (५।२।२९) इति चान्नेः कटच् । निकटति वा । ‘कटे वर्षावरणयोः’ । (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ आसीदति स्म । ‘गत्यर्था—’ (३।४।७२) इति क्तः । आसद्यते स्म, इति वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ संनिकृष्यते स्म । ‘कष्’ (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ समानं नीडं वासस्थानमस्य । सह नीडेन, इति ॥ (५) ॥*॥ समानो देशोऽस्य ॥ (६) ॥*॥ अभ्यश्यते । ‘अशू व्याप्तौ’ (स्वा० आ० से०) । घञ् (३।

१—‘भ्यर्णाभिपतिता ह्यमी’—इति कचित्पाठः—इति पीयूष-व्याख्या ॥

१९) ॥*॥ मुकुटस्तु—अभ्यासीदति । ‘अन्येभ्योऽपि—’
(वा० ३।२।१०१) इति डः—इति दन्त्यसमाह । ‘अ-
भ्यासोऽभ्यसनेऽन्तिके’ इति दन्त्यान्तेषु (विश्वमेदिन्यौ) ॥
(७) ॥*॥ समाना विधास्य । यद्वा सह विधया ॥ (८)
॥*॥ समाना मर्यादास्य ॥ (९) ॥*॥ समानो वेशोऽस्य
॥ (१०) ॥*॥ उपगतः कण्ठम् । ‘अत्यादयः—’ (वा०
२।२।१८) इति समासः । उपगतः कण्ठः सामीप्यमस्य,
इति वा ॥ (११) ॥*॥ अन्तोऽस्यास्ति । ठन् (५।२।
११५) । ‘अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री शोभनौषधौ ।
चुल्लथां ज्येष्ठभगिन्यां च नाव्योक्त्यां कीर्त्यतेऽन्तिकम्’ इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (१२) अभ्यर्द्यते स्म । अभ्यर्दति स्म,
इति वा । ‘अर्द गतौ’ (भ्वा० प० से०) । कर्मणि (३।२।
१०२) कर्तरि (३।४।७२) वा क्तः । ‘अभेश्राविदूर्ये’ ।
(७।२।२५) इतीडभावः ॥ (१३) ॥*॥ अभिमुखमग्र-
मस्य ॥ (१४) ॥*॥ ‘पर्यभिभ्यां च’ (५।३।९) इति त-
सिल्—तसिः— इति स्वामिमुकुटोक्तस्तु स्वरानादराभिप्रा-
येण ॥ (१५) ॥*॥ पञ्चदश ‘समीपस्य’ ॥

संसक्ते त्वव्यवहितमपटान्तरमित्यपि ।

समिति ॥ संसज्यते स्म । ‘षड् सङ्गे’ (भ्वा० प०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ न अवधीयते
स्म । क्तः (३।२।१०२) । ‘दधातेर्हिः’ (७।४।४२) ॥ (२)
॥*॥ पटेनान्तरम् । न पटान्तरमत्र । मुकुटस्तु—‘अपदा-
न्तरम्’—इत्याह ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘संलग्नस्य’ ॥

नेदिष्ठमन्तिकतमम्

नेदीति ॥ अतिशयेनान्तिकम् । इष्टन् (५।३।५५) ।
‘अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ’ (५।३।६३) ॥ (१) ॥*॥
तमप् (५।३।५५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अतिनिकटस्य’ ॥

स्यादूरं विप्रकृष्टकम् ॥६८॥

स्यादिति ॥ दुःखेनेयते । ‘दुरीणो लोपश्च’ (उ० २।
२०) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ विप्रकृष्यते स्म । कृषेः
क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘दूरस्य’ ॥

दवीयश्च दविष्ठं च सुदूरे

देति ॥ अत्यन्तं दूरम् । ईयसुन् (५।३।५७) । ‘स्थू-
लदूरयुव—’ (६।४।१५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥
इष्टन् (५।३।५५) ॥ (२) ॥*॥ सु अत्यन्तं दूरम् ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि ‘अत्यन्तदूरस्य’ ॥

दीर्घमायतम् ।

दीति ॥ दृणाति । ‘दृ विदारणे’ (क्या० प० से०) ।
बाहुलकाघक् (१) ॥*॥ आयम्यते स्म । क्तः (३।२।
१०२) । आयतते वा । ‘यती प्रयत्ने’ (भ्वा० आ० से०)
अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘विस्तृतस्य’ ॥

वर्तुलं निस्तलं वृत्तम्

वेति ॥ वर्तते । बाहुलकादुलच् ॥ (१) ॥*॥ निर्गतं
तलमस्य । ‘निस्तलं वर्तुले चले’ इति विश्वः ॥ (२)
॥*॥ वर्तते स्म । ‘गत्यर्था—’ (३।४।७२) इति क्तः ।
‘वृत्तं (वृत्तौ) दृढे मृते । चरित्रे वर्तुले छन्दः स्वतीताधी-
तयोर्वृत्ते’ इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘वर्तुलस्य’ ॥

बन्धुरं तून्नतानतम् ॥६९॥

वेति ॥ बध्नाति । ‘बन्ध बन्धने’ (क्या० प० अ०) ।
‘महुरादयश्च’ (उ० १।४।१) इति साधुः । ‘बन्धुरं मु-
कुटे पुंसि स्त्री चङ्गत्तैलकल्कयोः । बन्धूके बधिरे हंसे त्रिषु
स्याद्रम्यनम्रयोः । बन्धुरा पण्ययोषायां स्त्रियां भूम्नि च स-
कुषु’ इति मेदिनी ॥*॥ ‘बन्धूरबन्धुरौ रम्ये नम्रे, हंसे
तु बन्धुरः । बन्धूके च विडङ्गे च बन्धुरा पण्ययोषिति’
इति विश्वादीर्घोपधोऽपि ॥ (१) ॥*॥ उन्नतं च तदा-
नतं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘उन्नतानतस्य’ ॥

उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गे

उच्चेति ॥ उच्चिनोति । ‘अन्येभ्योऽपि—’ (वा० ३।२।
१०१) इति डः । उच्चैस्त्वमस्त्यत्र वा । ‘अर्शआदिभ्योऽच्’
(५।२।१२७) । ‘अन्ययानाम्—’ (वा० ६।४।१४४) इति
टिलोपः ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टा अंशवोऽस्य ॥ (२) ॥*॥
उन्नमति स्म । ‘णम प्रहृत्वे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘ग-
त्यर्था—’ (३।४।७२) इति क्तः ॥ (३) ॥*॥ उद्वतमग्र-
मस्य ॥ (४) ॥*॥ उच्छ्रियति स्म । ‘श्रिञ् सेवायाम्’
(भ्वा० प० से०) । ‘गत्यर्था—’ (३।४।७२) इति क्तः ।
‘उच्छ्रितं त्रिषु संजाते समुन्नद्ध(त)प्रवृद्धयोः’ (इति मे-
दिनी) ॥ (५) ॥*॥ तुड्यते । ‘तुजि हिंसायाम्’ (भ्वा०
प० से०) । घञ् (३।३।१९) । ‘तुङ्गः पुनागनगयोर्बुधे
स्यादुन्नतेऽन्यवत् । तुङ्गी प्रोक्ता हरिद्रायां वर्वरायामपी-
ष्यते’ इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘उन्नतस्य’ ॥

१—वृत्तौ वर्तने यथा—‘कृतेन वृत्तं प्रवदन्ति मुख्यम्’
इति ॥ २—वृत्ते यथा—‘कण्टकैर्विष्टपी वृत्तः’ इति चानेकार्धकैर-
वाकरवौमुदी ॥

अथ वामने ।

न्यशीचखर्वहस्वाः स्युः

अथेति ॥ वामयति मदम् । 'टुवम उद्विरणे' (भ्वा० प० से०) नन्वादित्युः (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ न्य-
ञ्चति । 'अञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋत्विग्-' (३।
२।५९) इति क्तिन् ॥ (२) ॥*॥ नीचैस्त्वमस्त्यत्र ।
अर्शआद्यचि (५।२।१२७) । 'अव्ययानाम्-' (६।४।१४४)
इति टिलोपः । 'नीचः पामरखर्वयोः' इति हैमचन्द्रः ॥
(३) ॥*॥ खर्वति । 'खर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । ('खर्व' संख्यान्तरे क्लीबं नीचे वाम-
नके त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ हसति । 'हस
शब्दे' (भ्वा० प० से०) बाहुलकाद्वा । 'खर्वहस्वौ न्य-
ग्वामनौ' इति हैममेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'हस्वस्य' ॥

अवाग्रेऽवनतानते ॥७०॥

अथेति ॥ अवनतमग्रस्य ॥ (१) ॥*॥ अवनमति
स्म । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः ॥ (२) ॥*॥
आनमति स्म ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अधोमुखस्य' ॥

अरालं वृजिनं जिह्वमूर्धिमत्कुञ्चितं नतम् ।

आविद्धं कुटिलं ध्रुवं वेष्टितं वक्रमित्यपि ॥७१॥

अरेति ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
विच् (३।२।७५) । अरमालाति । मूलविभुजादिकः (वा०
३।२।५) अरा लाति वा । 'अरालः कुटिले सर्जरसे च
समदन्तिनि' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ वृज्यते । 'वृजी व-
र्जने' (अ० आ० से०) । 'वृजेः क्चि' (उ० २।४७) इ-
तीनन् । 'वृजिनं कल्मषे क्लीबं केशे ना कुटिले त्रिषु'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ जहाति, हीयते वा । 'ओ-
हाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । 'जहातेः सन्वदालोपश्च'
(उ० १।१४१) इति मन् । 'जिह्वस्तु कुटिले मन्दे जिह्वं
तगरपादपे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ 'ऊर्मिः (स्त्रीपुंसयो-
र्वीच्यां) प्रकाशे वेगमङ्गयोः । वस्त्रसंकोचरेखायां वेदना-
पीडयोरपि' (इति मेदिनी) । ऊर्मिरस्यास्ति । मतुप् (५।
२।९४) । यवादिः (ग० ८।२।९) ॥ (४) ॥*॥ कुञ्चति
स्म । 'कुञ्च कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०) । कः (३।४।
७२) । बाहुलकात् संज्ञापूर्वकत्वाद्वा नलोपामावः ॥ (५)
॥*॥ नमति स्म । क्तः (३।४।७१) । 'नतं तगरपाद्यां
स्यात् क्लीबं, कुटिलनम्रयोः । (त्रिषु)' (इति मेदिनी) ॥
(६) ॥*॥ आविध्यते स्म । 'व्यध ताडने' (दि० प०

अ०) क्तः (३।२।१०२) । 'ग्रहिज्या-' (६।१।१६)
इति संप्रसारणम् । 'आविद्धो वाच्यलिङ्गः स्यात्कुटिले च
पराहते' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ कुटिं कौटिल्यं
लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । कुटति वा ।
'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) 'मिथिलादयश्च' (उ० १।
५७) इतीलच् । 'कुटिला त्वापगायां स्त्री भुञ्जे तु वाच्य-
लिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ भुजति स्म । 'भुजो
कौटिल्ये' (तु० प० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति
कः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥ (९) ॥*॥
वेष्टति स्म । 'वेष्ट चलने' (भ्वा० प० से०) । 'गत्यर्था-'
(३।४।७२) इति कः । 'वेष्टितं गमने क्लीबं कुटिले वि-
धुते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ वञ्चति । 'वञ्चु
गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'स्फायितञ्चि-' (उ० २।१३)
इति रक् । 'वक्रं पुटभेदे वक्रः कुटिले कूरभौमयोः' इति
हैमः ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'वक्रस्य' ॥

ऋजावजिह्वप्रगुणौ

ऋजेति ॥ अर्जति । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०)
'अर्जिदृशि-' (उ० १।२७) इति साधुः । यत्तु—अप-
ष्ठादित्वात्कुः—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । 'अपदुः-
सुधु स्थः' (उ० १।२५) इत्यस्य प्राप्त्यभावात् । गुणाभा-
वाच्च ॥ (१) ॥*॥ मित्रो जिह्वात् ॥ (२) ॥*॥ प्रकृष्टा
गुणा यस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अवक्रस्य' ॥

व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ ।

व्यस्ते इति ॥ व्यस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प०
से०) । कः (३।२।१०२) । 'व्यस्तं तु व्याकुले व्याप्ते'
इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ मित्रः प्रगुणात् ॥ (२) ॥*॥
आकोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आकुलस्य' ॥

शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः ॥७२॥

शेति ॥ शश्वद्भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ।
अनित्योऽव्ययानां टिलोपः बहिषष्टिलोपवचनात् (वा० ४।
१।८५) ज्ञापकात् ॥*॥ अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।
६०) ठञपि । 'शाश्वतिकः' (२।४।९) इति निर्देशान्न
कादेशः (७।३।५१) ॥ (१) ॥*॥ ध्रुवति । 'ध्रुव स्थैर्ये'
(तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ।
'ध्रुवो वटे । वसुयोगभिदोः शंभौ शङ्खावुत्तानपादजे ।
स्थिरे (नित्ये) निश्चिते च (ध्रुवं खेऽजस्रतर्कयोः । ध्रुवा

मूर्वाशालपण्योः सुग्भेदे गीतभिद्यपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ नियतं भवः । 'त्यक् नेधुवे' (वा० ४।२।१०४) । 'नित्यं स्यात्संततेऽपि च । शाश्वते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सदा भवः । 'सायंचिरम्—' (४।३।२३) इति ट्युट्युलौ (ट्युटुटी) ॥४॥ ॥*॥ सना भवः । 'सनातनो-
ऽच्युते । पितृणामतिथौ रुद्रवेधसोः शाश्वते स्थिरे' इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'नित्यस्य' ॥

स्थान्तुः स्थिरतरः स्थेयान्

स्थेति ॥ स्थानशीलः । 'ग्लाजिस्थश्च ग्लुः' (३।२।१३९) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन स्थिरः । तरप् (५।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ ईयसुनि (५।३।५७) 'प्रियस्थिर—' (६।४।१५७) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अति-
स्थिरस्य' ॥

एकरूपतया तु यः ।

कालव्यापी स कूटस्थः

एकेति ॥ कूटवत् तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । 'कूटोऽस्त्री निश्चले राशौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कूटस्थस्य' ॥

स्थावरो जङ्गमेतरः ॥७३॥

स्थेति ॥ स्थानशीलः । 'स्थेशमास—' (३।२।१७५) इति वरच् ॥ (१) ॥*॥ जङ्गमादितरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अचरस्य' ॥

चरिष्णुजङ्गमचरं त्रसमिद्धं चराचरम् ।

चेति ॥ चरणशीलम् । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अलंकृन्—' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ वक्रं गच्छति । गत्यर्थानाम् 'नित्यं कौटिल्ये—' (३।१।२३) इति यङ् । स्वाम्यादिस्तु भृशार्थ एव यङमि-
च्छति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ चरति । अच् (३।१।१३४) 'चरोऽक्षयूतभेदे च भौमे चारे त्रसे चले' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रसति । 'त्रसी उ-
द्वेगे' (दि० प० से०) । अच् (३।१।१३५) ॥ (४) ॥*॥ इङ्गति । 'इगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) 'इङ्गः स्यादिङ्गितेऽद्भुते । ज्ञानजङ्गमयो-
श्चापि' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ 'चरिचलि—' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वादि । चराचरं जङ्गमे स्यादिङ्गवि-
ष्टयोरपि' (इति हैमः) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'चरस्य' ॥

चलनं कम्पनं कम्पं चलं लोलं चलाचलम् ७४
चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे ।

चेति ॥ चलशीलम् । 'चल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चलनशब्दा—' (३।२।१४८) इति युच् । 'च-
लनं त्रमणे कम्पे कम्पे तु वाच्यलिङ्गकम् । (चलनी वल्लवर्धर्या
वारीभेदेऽपि च कचित्)' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ कम्पनशीलम् । 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०) ।
'कम्पनं न द्वयोः कम्पे कम्पे स्यादभिधेयवत्' (इति मे-
दिनी ॥ (२) ॥*॥ 'नमिकम्पि—' (३।२।१६७) इति रः ॥ (३) ॥*॥ चलति । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ लोडति । 'लुड विलोडने' (भ्वा० प० से०) ।
कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गप्रवृत्तेरच् (३।१।१३४) । डल-
योरेकत्वम् ॥ (५) ॥*॥ 'चरिचलि—' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वादि ॥ (६) ॥*॥ चञ्चति । 'चञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादल्च् । 'चञ्चला तु तडि-
लक्ष्म्योश्चञ्चलश्चपले (कामुके)ऽनिले' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ तरति । आल्च् (बाहुलकात्) । 'तरलं च-
ञ्चले विज्ञे भास्करेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुंस्ति
यवागूसुरयोः स्त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥*॥ परिप्लवते । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१०) ॥*॥ प्रज्ञाद्यणू (५।४।३८) । 'पा-
रिप्लवश्चाकुले स्याच्चञ्चले च' इति हैमः (मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ दश 'चलस्य' ॥

अतिरिक्तः समधिकः

अतीति ॥ अतिरिच्यते स्म । 'रिचिर् विरेचने' (रु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ सम्यग-
धिकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अधिकभूतस्य' ॥

दृढसंधिस्तु संहतः ॥७५॥

द्विति ॥ दृढः संधिः संधानमस्य ॥ (१) ॥*॥ सं-
हृत्यते स्म किः (३।२।१०२) । 'संहतं संगते दृढे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दृढसंधानस्य' ॥

कक्खटं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम् ।

जरठं मूर्तिमन्मूर्तम्

केति ॥ कक्खति । 'कक्खं हसने' (भ्वा० प० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।१।१२) ॥*॥ (खक्खटम् इति) कवर्गाद्वितीयादिः—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ कठति ।

‘कठ कृच्छ्रजीवने’ (भ्वा० प० से०) । ‘बहुलमन्यत्रापि’ (उ० ३।४९) इतीनच् । ‘कठिनमपि निष्ठुरे स्यात् स्तब्धेऽपि त्रिषु नपुंसकं स्थाल्याम् । कठिनी खटिकायामपि कठिना गुडशर्करायां च’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कृन्तति । ‘कृती छेदने’ (तु० प० से०) । ‘कृतेरुच्छः कृ च’ (उ० २।२१) इति रक् । —कृणाति—इति स्वामिसुकुटोक्तविग्रहस्तु चिन्त्यः । ‘कूरा नृशंसघोरोष्णकठिनाः’ इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ ‘कठिचकिभ्यामोरन्’ (उ० १।६४) । ‘कठोरौ पूर्णकठिनौ’ इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ नितिष्ठति । मद्रुरादिः (उ० १।४१) ॥ (५) ॥*॥ दर्हति, दंहति, स्र वा । ‘दह दहि वृद्धौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘दढः स्थूलबलयोः’ (७।२।२०) इति साधुः । ‘दढं स्थूले नितान्ते च प्रगाढे बलवत्यपि’ (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ जीर्यति । ‘जृष् वयोहानौ’ (दि० प० से०) । बाहुलकादठच् । ‘जरठः कर्कशे पाण्डौ कठिनेऽप्यभिधेयवत्’ इति विश्वः ॥ (७) ॥*॥ मूर्तिः काठिन्यमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (८) ॥*॥ मूर्छति स । ‘मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः’ (भ्वा० प० से०) । अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।७२) । (‘आदितश्च’ ७।२।१६) इति नेट् । ‘न ध्याख्या—’ (८।२।५७) इति नत्वं न । ‘मूर्ते स्यान्निषु मूर्छाले कठिने मूर्तिमत्यपि’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ नव ‘कठिनस्य’ ॥

प्रवृद्धं प्रौढमेधितम् ॥७६॥

प्रेति ॥ प्रवर्धते स्र ‘वृधु वृद्धौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘गल्यर्था—’ (३।४।७२) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ प्रोहते स । ‘बह प्रापणे’ (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । ‘प्रादूहो—’ (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ एधते स । ‘एध वृद्धौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘गल्यर्था—’ (३।४।७२) इति क्तः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘प्रवृद्धस्य’ ॥

पुराणे प्रतनप्रतनपुरातनचिरंतनाः ।

प्विति ॥ पुरा भवम् । ‘सायंचिरम्—’ (४।३।२३) इति व्युत्प्लवौ । ‘पुराणप्रोक्तेषु—’ (४।३।१०५) इति निर्देशात्पुन । ‘अबाधकान्यपि निपातनानि’ इति पक्षे भ-

१—पुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्रातोऽपि पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) नेति बोध्यम् । ‘अबाधकान्यपि निपातनानि’ इति तु भाष्यविरुद्धम्—इति परिभाषेन्दुशेखरे नागेशः ।

वति । ‘पुराणं प्रब्रह्मशास्त्रयोः । पुराणः षोडशपणे’ (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ ‘नश्च पुराणे प्रात्’ (वा० ५।४।३०) इति क्युः ॥ (२) ॥*॥ त्नः (वा० ५।४।३०) च ॥ (३) ॥*॥ पुरा भवम् । व्युः (४।३।२३) ॥ (४) ॥*॥ चिरे भवम् । ‘सायंचिरम्—’ (४।३।२३) इति व्युः, निपातनान्मान्तत्वम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘पुरातनस्य’ ॥

प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः ७७ नूतश्च

प्रेति ॥ प्रतिनवमग्रमस्य ॥ (१) ॥*॥ अभिनवते । ‘णु स्तुतौ’ (अ० प० अ०) । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ ‘अचो यत्’ (३।३।५७) ॥ (३) ॥*॥ नव एव । ‘नवस्य नूरादेशस्त्वनप्रतनप्रखाश्च प्रत्ययाः’ (वा ५।४।३०) ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ (६) ॥*॥ नूयते । अप् (३।३।५७) ॥ (७) ॥*॥ सप्त ‘नूतनस्य’ ॥

सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु ।

स्विति ॥ सुष्ठु कुमार्यते । ‘कुमार क्रीडायाम्’ चुराद्यदन्तः । ‘पुंसि—’ (३।३।११८) इति घः । ‘एरच्’ (३।३।५६) वा । यद्वा सुकाम्यते । ‘कमेः किदुच्चोपधायाः’ (उ० ३।१३८) इत्यारन्, अत उत्वं च ॥ (१) ॥*॥ बाहुल्यकादल्च्, अत उत्वं च । ‘कोमलं मृदुले जले’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ मृदुर्गुणोऽस्यास्ति । सिध्मादिभ्यश्च (५।२।९७) इति लच् ॥ (३) ॥*॥ मृद्वैते । ‘मृद क्षोदे’ (त्रया० प० से०) । ‘प्रथिमृदिभ्रस्जाम्—’ (उ० १।२८) इति कुः संप्रसारणं च । मृगव्यादित्वात् (उ० १।३७) कुः—इति सुकुटो व्यर्थः । ‘मृद्वतीक्ष्णे च कोमले’ इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि कोमलस्य’ ॥

१—‘नश्च पुराणे प्राद्वक्तव्यः । तप-तनप-खाश्च प्रत्यया प्रक्तव्याः’ इति भाष्ये तनप्रत्ययस्यैव विधानेनाव तद्विरोधात् व्युविधानमसंगतम् । अत एव स्वामिसुकुटाभ्यामपि तनप्रत्यय एवाङ्गीकृतः ॥ २—सिद्धान्तकौमुद्यां तु—‘कुटिकेशिकौ-तिभ्यः प्रत्ययस्य मुद्’ । बाहुलकाद्वुणः कोमलम्—इत्युक्तम् । ३—ऋकारवतो धातोरुपादाने ‘संप्रसारणं च’ इत्युक्तिर्भवदीया व्यर्था । तस्मात् रेफवतो भौवादिकस्योपन्यासो युक्तः । अत एव भवज्जनकेनापि प्रकृतमृद्व्याख्यायां, ‘त्रयाणां कुः संप्रसारणम्’ इत्येवोक्तम् ।

अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम् ॥ ७८ ॥

अन्वेति ॥ अन्वञ्चति । 'अञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । किन् (३।२।५९) (१) ॥*॥ अनुगतमक्षमिन्द्रियम् ॥ (२) ॥*॥ अनु गच्छति । 'गम्ल् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।४८) इति ङः ॥ (३) ॥*॥ पदस्य पश्चात् पश्चादर्थेऽव्ययीभावः (२।१।६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पश्चादित्यर्थे' ॥

प्रत्यक्षं स्यादैन्द्रियकम्

प्रेति ॥ अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतम् । 'अत्यादयः—' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ इन्द्रियेणानुभूयते । कुलालदित्वात् (४।३।११८) जुञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रियज्ञानस्य' ॥

अप्रत्यक्षमतीन्द्रियम् ।

अप्रेति ॥ भिन्नं प्रत्यक्षात् ॥*॥ 'अनध्यक्षम्' इति पाठः—इत्यन्ये । अक्षेष्वाधि । अध्यक्षम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः (२।१।६) । अतिक्रान्तमध्यक्षम् ॥ (१) ॥*॥ इन्द्रियमतिक्रान्तम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रियेणाज्ञातस्य' ॥

एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि ॥ ७९ ॥
अप्येकसर्ग एकाग्र्योऽप्येकायनगतोऽपि च ।

एकेति ॥ एकं तानयति । 'तनु श्रद्धोपकरणयोः' (चु० उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । एकस्तानो विस्तारोऽस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ न अन्या वृत्तिरस्य ॥ (२) ॥*॥ एकम् एकस्मिन् वा अग्रमस्य ॥ (३)

१—पीयूषाख्यव्याख्यायामपि अनुपदशब्दस्यैवाव्ययीभावत्वमुक्तम् । स्वामिना तु—'अन्वक्—अन्वक्ष—अनुपद—' इत्येतन्नयमव्ययं वर्तते । क्लीबत्वं तु (अन्वक्ष—अनुपद—इति) द्वयोः—इत्युक्तम् । युज्यते चान्वक्शब्दस्याव्ययत्वम् । 'अन्वग्ययौ मध्यमलोकपालः' इत्यत्र 'अन्वङ्' इति रूपापत्तेः । 'ताम्' इत्यत्र 'कर्तृकर्मणोः—' (२।३।६५) इति षष्ठ्यापत्तेश्च । अव्ययत्वे तु 'न लोकाव्यय—' (२।३।६९) इति षष्ठीनिषेधेन 'अव्ययात्—' (२।४।८२) इति सुपो लुका लुप्तत्वेन न काप्यनुपपत्तिः । ग्रामं यातीत्यादावानुभविक्तस्य याधात्वर्थव्यापारजन्यविलक्षणसंयोगाश्रयत्वस्य गव्यभावेन तामिलस्य 'ययौ' इत्येतत्कर्मत्वाभावात् । 'ययौ' इत्येतत्कर्म तु 'निलयाय' इति प्रागुक्तमेव । नहि सध्रीचोरेकतरक्रियाकर्मत्वमेकतरस्य भवति । 'पुत्रेण सहागतः पिता' इत्यर्थे 'पुत्रमागच्छति स्म पिता' इति प्रयोगाभावात् । गोरान्नोश्च 'छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत्' इत्यनेन सध्यक्त्वप्रतिपादनात् । तत्र च 'तृतीयाथे' इत्यनेनानोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति दिक् ।

॥*॥ एकमयनमस्य ॥ (४) ॥*॥ एक एकस्मिन् वा सर्गो निश्चयोऽस्य ॥ (५) ॥*॥ एकमग्र्यं ज्ञेयमस्य ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) 'एकाग्र्यः' अपि ॥ (६) ॥*॥ एकं च तदयनं च एकायनं गतः । एकस्मिन्नयने गतं ज्ञानमस्य, इति वा ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'एकाग्रस्य' ॥
पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्याः

पुमिति ॥ आ प्रथमं दीयते गृह्यते । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (१) ॥*॥ पूर्वति । 'पूर्वं पूरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पूर्वं तु पूर्वजे । प्रागयं श्रुतभेदेषु' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ पुरो भवः । 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्' (उ० ४।२।९८) ॥ (३) ॥*॥ प्रथते । 'प्रथ प्रस्थाने' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रथेरमच्' (उ० ५।६८) । 'प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ आदौ भवः । दिगादित्वात् (४।३।५३) यत् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'आद्यस्य' ॥

अथास्त्रियाम् ॥ ८० ॥

अन्तो जघन्यं चरममन्त्यपाश्चात्यपश्चिमम् ।

अथेति ॥ अमति । 'अमं गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्तन् । अन्तति वा । 'अति बन्धने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अन्तः स्वरूपे निकटे ग्रान्ते निश्चयनाशयोः । (अवयवेऽपि)' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ जघने भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत् । शरीरावयवत्वात् (४।३।५५ वा०) 'जघन्यं मोहने क्लीबं चरमे गर्हितेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ चरति । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चरेश्च' (उ० ५।६९) इत्यमच् ॥ (३) ॥*॥ अन्ते भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) । 'अन्त्यस्त्वन्तभवेऽधमे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ पश्चाद्भवम् । 'दक्षिणा—' (४।२।९८) इति त्यक् ॥ (५) ॥*॥ 'अग्रादिपश्चाद्धिमच्' (वा० ४।३।२३) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'अन्त्यस्य' ॥

मोघं निरर्थकम्

मविति ॥ मुह्यन्त्यस्मिन् । 'मुह वैचित्ये' (दि० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । न्यङ्कादिः

१—प्रथमम् आदीयते गृह्यते—इति मुकुटपाठ एव साधीयान् । भवद्विखितपाठे 'आ' इत्यस्य 'प्रथमम्' इत्यर्थकत्वसंभवेऽपि 'दीयते' इत्यस्य 'गृह्यते' इत्यर्थकताया विना लक्षणं सर्वसुबोधयत्वाभावात् ॥

(७।३।५३) ।—मुहेरचि—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या ।
‘मोघो दिने निष्फले च मोघा स्यात्पटलातरौ’ इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ निर्गतोऽर्थोऽस्मात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘निष्प्रयोजनस्य’ ॥

स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुल्वणम् ॥८१॥

स्पेति ॥ स्पश्यते स्म । ‘स्पश बाधनस्पर्शनयोः’
(भ्वा० उ० से०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) । ‘वा
दान्त—’ (७।२।२७) इति साधुः । मुकुटस्तु—स्पश्यते
स्म—इति विगृहीतवान् । तत्रेदप्रसङ्गो दुर्वारः ॥ (१)
॥*॥ स्फुटति । ‘स्फुट विकसने’ (तु० प० से०) । ‘इगु-
पध—’ (३।१।१३५) इति कः । ‘स्फुटो व्यक्तप्रफुल्लयोः ।
सिते व्याते’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रव्यज्यते स्म ।
‘अञ्च व्यक्त्यादौ’ (रु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ।
प्रव्यज्यते स्म, इति वा । ‘अञ्च विशेषणे’ (चु० उ० से०)
क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ उद्वणति । ‘वण शब्दे’
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘स्पष्टस्य’ ॥

साधारणं तु सामान्यम्

सेति ॥ सह आधारेण । ‘आशीघ्रसाधारणादञ्—’
(वा० ५।१।३६) इति स्वार्थेऽञ् । स्त्रियां ङीप् (४।१।
१५) ॥ (१) ॥*॥ सह मानेन । समानस्य भावः ।
ण्यञ् (५।१।१२४) । चातुर्वर्ण्यादित्वाद् (वा० ५।१।
१२४) वा स्वार्थे ण्यञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अनेकसं-
न्धिन एकस्य’ ॥

एकाकी त्वेक एकैः ।

एकेति ॥ एकं एव ‘एकादाकिनिच्चासहाये’ (५।३।
५२) ॥ (१) ॥*॥ चकारात्कनल्लुकौ च । ‘एकं संख्या-
न्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोस्त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
(३) ॥*॥ त्रीणि ‘असजातीयासहायस्य’ ॥

भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरावपि ॥८२॥

भीति ॥ भिन्नोऽर्थो येषां ते ॥ (१) ॥*॥ अन्य एव

१—‘कृतो बहुलम्’ इति भाष्यसंमतन्यासेऽधिकरणेऽप्यचः
सिद्धत्वेन ‘न्यङ्कादीनां च’ इत्यत्र विण्यन्तोरनुवृत्त्यभावस्य
‘न्यङ्कादित्वात्कुलम् । श्रुः’ इति वदतो भवजनकस्यापि सं-
मतत्वेन कुलस्यापि सिद्धत्वेन च ‘चिन्त्या’ इत्युक्तिरेव चिन्त्या ।
२—सितव्याप्तयोर्धेया —‘सुधांशुरोचिःस्फुटकुट्टिमेषु’—इत्यने-
कार्थकैरवाकारकौमुदी । ३—‘एकलः’ इत्यपि पाठः—‘शांभवी
शक्तिरेकल’—इति पीयूषव्याख्या ।

‘अल्पाच्चतरम्’ (२।२।३४) इतिवत् स्वार्थे तरप् ।—द्व-
योर्निर्धारणे डतरच् (५।३।९२)—इति मुकुटस्त्वपाणि-
नीयः ॥*॥ कचित् ‘एकतरः’ इति पाठः । तत्र ‘एकाच्च
प्राचाम्’ (५।३।९४) इति डतरच् ॥ (२) ॥*॥ एति ।
‘इण्मी—’ (उ० ३।३३) इति कन् ॥ (३) ॥*॥
तनोति । ‘तनोतेरनश्च वः’ (उ० २।६३) चात् किप्—
इत्येके । आगमानित्यत्वानुग वैकल्पिकः । केचित्तु चिक-
मेवानुवर्तयन्ति । एवं मतभेदसिद्धौ त्वत्वशब्दौ सर्वादि-
षु पठितौ ॥ (४) ॥*॥ अनिति । ‘अन प्राणने’ (अ०
प० से०) । अघ्यादित्वात् (उ० ४।१।१२) यः । ‘अ-
न्योऽसद्वशेतरयोः’ इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ तरणम् ।
‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) तरः । एः कामस्य तरः । इना का-
मेन तरति इति वा । अच् (३।१।१३४) । ‘इतरः पाम-
रेऽन्यस्मिन्’ इति हेमचन्द्रः ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘भि-
न्नार्थकाः’ ॥

उच्चावचं नैकभेदम्

उच्चेति ॥ उदक् चावाक् च । ‘मयूरव्यंसकादयश्च’ (२।
१।७२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एको भेदोऽस्य । न
एकभेदम् । ‘सुप्सुपा’ (२।१।४) इति समासः । न एको
भेदोऽञ्, इति वा । उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे
रूढत्वान्मध्यमपदे नलोपाभावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अनेकप्र-
कारस्य’ ॥

उच्चण्डमविलम्बितम् ।

धिति ॥ उच्चण्डनम् । ‘चडि कोपे’ (भ्वा० आ०
से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ विलम्ब्यते स्म ।
‘लवि अवसंसने’ (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ।
न विलम्बितम् ॥*॥ स्वामी—अवलम्बनम्—इति
पठति ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘उत्तालस्य’ ॥

अरुंतुदं तु मर्मस्पृक्

अर्विति ॥ अरुंषि तुदति । ‘तुद व्यथने’ (तु० उ०
अ०) । ‘विध्वरुषोस्तुदः’ (३।२।३५) इति खच् । ‘अरु-
र्द्धिषत्—’ (६।३।६७) इति मुम् ॥ (१) ॥*॥ मर्म स्पृ-
शति । ‘स्पृश उपतापे’ (तु० प० अ०) । ‘स्पृशोऽनुदके—’
(३।२।५८) इति किन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मर्मपीडकस्य’ ॥

अबाधं तु निरर्गलम् ॥ ८३ ॥

अवेति ॥ न बाधास्य ॥ (१) ॥*॥ निष्क्रान्तमर्ग-
लायाः । ‘निरादयः—’ (वा० २।२।१८) इति समासः ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘अबाधितस्य’ ॥

प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपष्टु च ।

प्रति ॥ प्रगतं सव्यात् । 'प्रसव्यं वाच्यलिङ्गं प्रतिकू-
लानुकूलयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रतीपं कू-
लात् ॥ (२) ॥*॥ अपगतं सव्यात् । 'अपसव्यं त्रि-
लिङ्गं तु दक्षिणप्रतिकूलयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ अपतिष्ठति । 'अपदुःसुषु स्थः' (उ० १।२५) इति
कुः । सुषामादिः (८।३।९८) 'अपष्टुः पुंसि काले च
वामे स्यादन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ च-
त्वारि 'विरुद्धार्थस्य' ॥

वामं शरीरे सव्यं स्यात्

वेति ॥ सूयते । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'अचो
यत्' (३।१।९७) । 'सव्यं वामे च दक्षिणे' इत्यजयः ।
'सव्यं तु दक्षिणे । वामे च प्रतिकूले च' इति विश्वः (हैमः)
॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सव्यशरीरस्य' ॥

अपसव्यं तु दक्षिणे ॥८४॥

अपेति ॥ अपक्रान्तं सव्यात् ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'दक्षिणशरीरभागस्य' ॥

संकटं ना तु संवाधः

समिति ॥ संकटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।३४) यद्वा संवाधार्थात् 'सम्' श-
ब्दात् स्वार्थे 'संप्रोदश्च-' (५।२।९२) इति कटच् ॥ (१)
॥*॥ सम्यग् बाधन्तेऽत्र । 'बाधु लोडने' (भ्वा० आ०
से०) 'हलश्च' (३।३।२२) इति घञ् । 'संवाधः सं-
कटे भेगे' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संकीर्णस्य' ॥

कलिलं गहनं समे ।

केति ॥ कलते, कल्यते, वा । 'कल शब्दसंख्यानयोः'
(भ्वा० आ० से०) । 'सलिलकलि-' (उ० १।५४) इती-
लच् ॥ (१) ॥*॥ गाह्यते । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ०
से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । षष्ठो-
दरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वः । गस्य गानस्य गतेर्वा
हनम् 'गहनं वनदुःखयोः । गह्वरे कलिले चापि' इति
विश्वहैमौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुष्प्रवेशस्य' ॥

संकीर्णं संकुलाकीर्णं

समिति ॥ संकीर्यते स्म । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) ।
कः (३।२।१०२) 'संकीर्णं निचितेऽपि स्यादशुद्धे त्वभि-
धेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ संकोलति । 'कुल
संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५)
इति कः । यत्तु-शकिधातोरुलचि 'शङ्कुलम्' तालव्यादि
इति तु स्वामी—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । 'संको-
लति' इति स्वामिना विगृहीतत्वात् ॥ (२) ॥*॥ आकी-
र्यते स्म । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । कः (३।२।
१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'नानाजातीयसंमिलितस्य' ।
यथा संकीर्णवर्गः । केचित्तु एतान्पूर्वपर्यायानाहुः । 'संकी-
र्णमृषिपत्नीनाम्' इति प्रयोगात् ॥

मुण्डितं परिवापितम् ॥ ८५ ॥

स्विति ॥ मुण्ड्यते स्म । 'मुडि खण्डने' (भ्वा० आ०
से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ परिवाप्यते
स्म । मुण्डनार्थोऽत्र वपिः । ण्यन्तः । कः (३।२।१०२)
॥*॥ द्वे 'कृतमुण्डनस्य' ॥

ग्रन्थिते संदितं दृढम्

अति ॥ ग्रथ्यते स्म । 'ग्रन्थ संदमे' (क्या० प०
से०) । कः (३।२।१०२) ॥*॥ 'ग्रन्थितम्' इति पा-
ठान्तरम् । तत्र 'ग्रथि कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०) इति
धातुः । 'ग्रन्थितं गुम्फिते क्रान्ते हिंसिते च त्रिलिङ्गकम्'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ संदीयते स्म । 'दो अवख-
ण्डने' (दि० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'घति-
स्यति-' (७।४।४०) इतीत्वम् ॥*॥ 'गुम्फितम्' इति
पाठे 'गुम्फ ग्रन्थे' (तु० प० से०) ण्यन्तः ॥ (२) ॥*॥
दृढ्यते स्म । 'दृढी ग्रन्थे' (तु० प० से०) । कः (३।२।
१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गुम्फितस्य' ॥

विसृतं विस्तृतं ततम् ।

वीति ॥ विसरति स्म । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः ॥ (१) ॥*॥ विस्ती-
र्यते स्म । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्या० उ० से०) । कः

१—दक्षिणे यथा—'वामो बाहुर्मृडान्याः करकलितरणत्कक-
णालीकरालो यस्मिन्सव्यो मुजगवलयवान्' इत्यनेकार्थकैरवाकर-
कौमुदी । २—भगे योनौ यथा—'करिहस्तेन संवाधे प्रविश्यान्त-
र्विलोडिते । उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तविराजिते' इत्यने-
कार्थकैरवाकरकौमुदी ।

१—'संक्षेपार्थानि' इत्येके—इति पीयूषाख्यव्याख्या ।
२—'वपिः प्रकिरणे दृष्टश्छेदने चापि वर्तते । केशान्वपति'
इति (६।१।४५ सूत्रे) भाष्यात् । ३—'ग्रन्थितम्' इति
कचित्—इति पीयूषव्याख्या ।—'मवितं मर्दितम्' इति
पाठे 'मृद क्षेदे' (क्या०)—ऽनेकार्थत्वात् ग्रन्थने इति
स्वामी—इति मुकुटः ॥

(३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ तन्यते स्म । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'ततं व्यासे वि-
स्तृते च त्रिलिङ्गकम् । क्लीबं वीणादिवाद्ये स्यात्पुंलिङ्गस्तु
सदागतौ' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लब्ध-
प्रसरस्य' ॥

अन्तर्गतं विस्मृतं स्यात्

अन्तेति ॥ अन्तर्गम्यते स्म, गच्छति स्म वा । 'गम्ल
गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२, ४।७२) ।
'अन्तर्गतं विस्मृतं स्यान्मध्यप्राप्ते च वाच्यवत्' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विस्मर्यते स्म । 'स्म आधाने'
(भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'विस्मृतस्य' ॥

प्रार्सप्रणिहिते समे ॥८६॥

प्रेति ॥ प्राप्यते स्म । 'आपृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) ।
कः (३।२।१०२) । 'प्रार्सं लब्धे समञ्जसे' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ प्रणिधीयते स्म । कः (३।२।१०२) । 'दधा-
तेर्हि' (७।४।४२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्थापितस्य' ॥

वेलितप्रेङ्खिताधूतचलिताकम्पिता धुते ।

वेल्लीति ॥ वेल्धते स्म । 'वेल्ध चलने' (भ्वा० प०
से०) । कः (३।२।१०२) । 'वेल्धितं गमने क्लीबं कुटिले
विधुते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रेङ्खते स्म ।
'इखि गतौ' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥
(२) ॥*॥ आधूयते स्म । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) ।
'धूञ् कम्पने' (क्या० प० से०) वा । कः (३।२।१०२) ॥
(३) ॥*॥ चलयते स्म । 'चल कम्पने' (भ्वा० प०
से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ आकम्प्यते स्म ।
'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥
(५) ॥*॥ धूयते स्म । 'धूञ् कम्पने' (स्वा० उ० अ०) ।
कः (३।२।१०२) । 'धुतम् । त्यक्ते विधूते' इति हैमः
(मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'ईषत्कम्पितस्य' ॥

नुचनुनास्तनिष्ठयूताविद्धक्षिप्तेरिताःसमाः ॥८७॥

न्विति ॥ नुद्यते स्म । 'गुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) ।
कः (३।२।१०२) । 'नुदविद-' (८।२।५५) इति वा
नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ अस्यते स्म । 'असु क्षे-
पणे' (दि० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'अस्तः क्षिप्ते
पश्चिमाद्रौ' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ निष्ठीव्यते स्म ।

१—वपेः कः । 'प्रोत्तम्' इत्यत्र पाठ इति तु गोवर्धनः—
इति मुकुटः ॥

'ष्ठिबु निरसने' (भ्वा० प० से०) क्तः (३।२।१०२) ।
'यस्य-' (७।२।१५) इति नेट् । 'च्छोः-' (६।४।१९)
इत्पूठ् ॥ (४) ॥*॥ आविध्यते स्म । 'व्यध ताडने'
(दि० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'आविद्धो वा-
च्यलिङ्गः स्यात्कुटिले च पराहते' (इति मेदिनी) ॥ (५)
॥*॥ क्षिप्यते स्म । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । कः
(३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ ईर्यते स्म । 'ईर गतौ कम्पने
च' (अ० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (७) ॥*॥
सप्त 'प्रेरितस्य' ॥

परिक्षिप्तं तु निवृतम्

पेति ॥ परितः क्षिप्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥
(१) ॥*॥ निव्रियते स्म । 'वृञ् वरणे' (क्या० उ० से०)
क्तिः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परिखादिना
वेष्टितस्य' ॥

मूषितं मुषितार्थकम् ।

म्विति ॥ मूष्यते स्म । 'मूष स्तेये' (भ्वा० प० से०) ।
कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ मुष्यते स्म । 'मुष स्तेये'
(क्या० प० से०) । कः (३।२।१३४) । 'मूषितं हतख-
ण्डिते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चो-
रितस्य' ॥

प्रवृद्धप्रसृते

प्रेति ॥ प्रवर्धते स्म । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः ॥ (१) ॥*॥ प्र-
सरति स्म । 'सृ गतौ' (स्व० प० अ०) । कः (३।४।
७२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रसृतस्य' ॥

न्यस्तनिसृष्टे

न्येति ॥ न्यस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ निसृज्यते स्म । 'सृज
विसर्गे' (दि० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) (२)
॥*॥ द्वे 'त्यक्तस्य' ॥

गुणिताहते ॥ ८८ ॥

ग्विति ॥ गुण्यते स्म । 'गुण आमन्त्रणे' (तु० उ०
से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ आहव्यते स्म ।
'हव' (अ० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'गुणितस्य' ॥

निदिग्धोपचिते

नीति ॥ निदिह्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ० उ०

अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उपचीयते स्म ।
‘चिञ् चयने’ (स्वा० उ० अ०) । क्तः (३।३।१०२) ।
‘भवेदुपचितं दिग्धे समृद्धे वाच्यलिङ्गकम्’ (इति मेदिनी)
॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पुष्टिं प्रापितस्य’ ॥

गूढगुप्ते

ग्विति ॥ गुह्यते स्म । ‘गूह् संवरणे’ (भ्वा० उ०
से०) । क्तः (३।२।१०२) । ‘गूढं रहसि गुह्ये च न
द्वयोः संवृते त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गुप्यते
स्म । ‘गुप् गोपनादौ’ (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।
१०२) । ‘गुप्तं गूढे त्राते’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘कृतगोपनस्य’ ॥

गुण्डितरूपिते ।

ग्विति ॥ गुण्डयते स्म । ‘गुडि वेष्टने’ (चु० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥*॥ ‘गुण्डितम्’ इति पाठे ‘गुठि
वेष्टने’ (चु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥
रूप्यते स्म । रूपिवेष्टनार्थोऽपठितोपि भ्वादौ द्रष्टव्यो
भ्वादेरष्टकृतत्वात् । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥
द्वे ‘धूलिलितस्य’ ‘गुण्डालित’ इति ख्यातस्य ॥

द्रुतावदीर्णे

द्रुतेति ॥ द्रूयते स्म । ‘द्रु गतौ’ (भ्वा० प० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । ‘द्रुतं शीघ्रविलीनयोः’ इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ अवदीर्यते स्म । ‘दृ विदारणे’ (क्या० प०
से०) । क्तः (२।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रापित-
द्रवीभावस्य’ ॥

उद्धूर्णोद्यते

विति ॥ उद्धूयते स्म । ‘गुरी उद्यमने’ (दि० आ०
से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उद्यम्यते स्म ।
‘यम उपरमे’ (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘उत्तोलितस्य’ ॥

काचितशिक्यते ॥८९॥

केति ॥ काचे धृतम् । ‘प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे’ (चु०
ग०) इति णिच् । क्तः ॥ (१) ॥*॥ एवं शिक्ये धृतम् ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘शिक्ये स्थापितस्य’ ॥

घ्राणघ्राते

घ्रेति ॥ घ्रायते स्म । ‘घ्रा गन्धोपादाने’ (भ्वा० प०

१—‘गुपू रक्षणे’ (भ्वा० प० से०) इति तूचितम् । अन्य-
थात्रेणो दुर्वारत्वात् ॥

अ०) । क्तः (३।२।१०२) । ‘गुदविद-’ (८।२।५५)
इति वा नत्वम् । ‘घ्राणं तु घ्रातघोणयोः’ इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘आघ्रातस्य’ ॥

दिग्धलिप्ते

दीति ॥ दिह्यते स्म । ‘दिह उपचये’ (अ० उ०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) । ‘दिग्धो विषाक्तबाणे स्या-
त्पुंसि लिप्तेऽन्यलिङ्गकः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
लिप्यते स्म । ‘लिप उपदेहे’ (तु० उ० अ०) । क्तः (३।
२।१०२) । ‘लिप्तं भुक्तविलिप्तयोः । विषाक्ते’ इति हैमः ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘लिप्तं’ इति ख्यातस्य ॥

समुदक्तोद्धृते

सेति ॥ समुदच्यते स्म । ‘अबु गतौ’ (भ्वा० प०
से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उद्ध्रियते स्म ।
‘हृज् हरणे’ (भ्वा० उ० से०) । ‘धृज् धारणे’ (भ्वा०
उ० अ०) वा । क्तः (३।२।१०२) । ‘उद्धृतं स्यान्निष्पृक्षिसे
परिभुक्तोऽपि च’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘कूपादेर्निष्काशितजलादेः’ ॥

समे ।

सेति ॥ समे इति प्रवृद्धप्रसृते इत्यादिषु अन्वेति ॥

वेष्टितं स्याद्वलयितं संवीतं रुद्धमावृतम् ॥ ९० ॥

वेष्टीति ॥ वेष्टयते स्म । ‘वेष्ट वेष्टने’ (भ्वा० आ०
से०) । क्तः (३।२।१०२) । ‘वेष्टितं रुद्धे लासके करणा-
न्तरे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वलयं जातमस्य ।
तारकादिः (५।२।३६) । यद्वा वलयवत्कृतम् । ‘तत्करोति’
(वा० ३।१।२६) इति णिच् । क्तः (३।२।१०२) ॥
(२) ॥*॥ संवीयते स्म । ‘व्येज् संवरणे’ (भ्वा० उ०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ रुध्यते स्म ।
‘रुधिर् आवरणे’ (रु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥
॥ (४) ॥*॥ आग्नियते स्म । ‘वृज् आवरणे’ (क्या०
उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
‘नद्यादिवेष्टितस्य’ ॥

रुग्णं भुजे

र्विति ॥ रुज्यते स्म । ‘रुजो भङ्गे’ (तु० प० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । ‘ओदितश्च’ (८।२।४५) इति नत्वम्
॥ (१) ॥*॥ भुज्यते स्म । ‘भुजो कौटिल्ये’ (तु० प०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वक्रस्य’ ॥

अथ निशितक्ष्णुतशातानि तेजिते ।

अथेति ॥ निशायते स्म । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'शाच्छोः—' (७।४।४१) इति क्त्वम् ॥ (१) ॥*॥ (३) ॥*॥ क्ष्णूयते स्म । 'क्ष्णु तेजने' (अ० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ तेज्यते स्म । 'तिज निशाने' चुरादिः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'शाणादिना तीक्ष्णीकृतस्य' ॥

स्याद्दिनाशोन्मुखं पक्कम्

स्यादिति ॥ विनशनम् । विनाशः । भावे घञ् (३।१।१८) । उद्धतं मुखमारम्भोऽस्य । विनाशो उन्मुखम् ॥ (१) ॥*॥ पच्यते स्म । 'डुपचष् पाके' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'पचो वः' (८।२।५२) । 'पक्कं परिणते नाशभिमुखे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विनाशोन्मुखस्य' ॥

हीणहीनौ तु लज्जिते ॥९१॥

हीति ॥ अहैषीत् । 'ही लज्जायाम्' (जु० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'नुदविद—' (८।१।५५) इति वा नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ लज्जा जातास्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'संजातलज्जस्य' ॥

वृत्ते तु वृत्तवावृत्तौ

व्रिति ॥ व्रियते स्म । 'वृञ् वरणे' (क्या० उ० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ वृत्त्यते स्म । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वृत्तं वृत्तौ दृढे मृते । चरित्रे वर्तुले छन्दः स्वतीताधीतयोर्वृते' इति हैमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ केचित्तु 'वैवृत्तु वर्तने' (दि० आ० से०) इति पठन्ति तन्मते वावृत्त्यते स्म । क्तः (६।२।१०१) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्वयंवरादौ स्वीकृतस्य वरादेः' ॥

संयोजित उपाहितः ।

समिति ॥ संयोज्यते स्म । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उपाधीयते । क्तः (३।२।१०२) । 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) । 'उपाहितोऽनलोत्पाते पुमानारोपिते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मेलितस्य' ॥

१—'ततो वावृत्त्यमानासौ रामशालां न्यविक्षत' इति भट्टिः— इति स्वामिमुकुटौ ।—इत्थमबुद्धा 'वृत्तव्यावृत्तौ' इति पेटुः— इति क्षीरस्वामी । २—'उपाहितां वक्षसि पीवरस्तने' इति भारविः—इति मुकुटः ।

प्राप्यं गम्यं समासाद्यम्

प्रेति ॥ प्राप्यते । 'आप्ल व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ गम्यते । 'गम्ल गतौ' (स्वा० प० अ०) । 'पोरदुपधात्' (३।१।९८) इति यत् ॥ (२) ॥*॥ समासद्यते । 'पद्व विशरणादौ' (तु० प० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आप्तुं शक्यस्य' ॥

स्यन्नं रीणं स्रुतं स्रुते ॥९२॥

स्येति ॥ स्यद्यते स्म । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'रदाभ्याम्—' (८।२।४२) इति नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ रीयते स्म । 'रीङ् प्रस्रवणे' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'स्वादय ओदितः' (दि० ग० सू०) इति नत्वम् (८।२।४५) ॥ (२) ॥*॥ स्रूयते स्म । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ स्रूयते स्म । 'ष्णु प्रस्रवणे' (अ० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रस्रुतस्य' ॥

संगूढः स्यात्संकलितः

समिति ॥ संगृह्यते स्म । 'गृह् संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ संकल्यते स्म । 'कल संख्याने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्कान्तरेणैकीकृतस्याङ्कादेः' ॥

अवगीतः ख्यातगर्हणः ।

अवेति ॥ अवगीयते स्म । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'घुमास्था—' (६।४।६६) इतीत्वम् । 'अवगीतं तु निर्वादे दृष्टगर्हितयोरपि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ख्याता गर्हणा यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रसिद्धनिन्दस्य' ॥

विविधः स्वाद्बहुविधो नानारूपः पृथग्विधः ॥९३॥

वीति ॥ विचित्रा विधा यस्य ॥ (१) ॥*॥ बहवो विधा यस्य ॥ (२) ॥*॥ नाना रूपमस्य ॥ (३) ॥*॥ पृथग् विधा यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'नानारूपस्य' ॥

अवरीणो धिक्कृतश्चापि

अवेति ॥ अव रीयते स्म । 'रीङ् स्रवणे' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ धिगकारि । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ पर्यायान्तरं दर्शयितुमुक्त-

स्यैव धिक्कृतस्यानुवादः । यद्वा निर्मत्सित उक्तः, अत्र तु निन्दितमात्रे ॥*॥ द्वे 'निन्दितमात्रस्य' ॥

अवध्वस्तोऽवचूर्णितः ।

अवेति ॥ अवध्वस्यते स्म । 'ध्वंसु गतौ च' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'अवध्वस्तं परित्यक्ते निन्दितेऽप्यवचूर्णिते' इति विश्वः ॥*॥—'अपध्वस्तः' इत्यपि पाठः ॥ (१) ॥*॥ अवचूर्ण्यते स्म । 'सत्याप—' (३।१।२५) इति ण्यन्तात् क्तः (३।२।१०२) यद्वा 'चूर्ण पेपे' चुरादिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षिप्तसुधादिचूर्णस्य' ॥

अनायासकृतं फण्टम्

अनेति ॥ (१) ॥*॥ फण्यते स्म । 'फण गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'क्षुब्धस्वान्त—' (७।२।१८) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनायासेन कृतस्य काथविशेषस्य' ॥

स्वनितं ध्वनितं समे ॥९४॥

स्वेति ॥ स्वन्यते स्म 'स्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ ध्वन्यते स्म । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृतशब्दस्य' ॥

वद्धे संदानितं भूतमुद्धितं संदितं सितम् ।

वेति ॥ बध्यते स्म । 'बन्ध बन्धने' (त्रया० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ संदान्यते स्म । 'दान खण्डने' (भ्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ मूयते स्म । 'मूङ् बन्धने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ उद्ध्यते स्म । संध्यते स्म । 'दो-अवखण्डने' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'द्य-तिस्यति—' (३।४।४०) इतीत्वम् ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ सीयते स्म । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'वद्धस्य' ॥

निष्पक्कं कथितम्

नीति ॥ निश्चयेन पक्कम् ॥ (१) ॥*॥ कथ्यते स्म । 'कथे निष्पाके' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'साकल्येन पक्कस्य' ॥

१—'मूर्णम्' इति पाठे 'मुर्व बन्धने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'राहोपः' (६।४।२१) इति वलोपः । 'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः । निघानत्वम् (८।२।४२)—इति मुकुटः । २—उद्ध्यते । संदीयते इति युक्तम् । यकि परे 'ओतः श्यनि' (७।३।७१) इति लोपस्याप्राप्तेः ।

पाके क्षीराज्यपयसां शृतम् ॥ ९५ ॥

पेति ॥ श्रायते स्म । 'श्रा पाके' (अ० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'शृतं पाके' (६।१।२७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'क्षीरादिषु कृतपाकस्य' ॥

निर्वाणो मुनिवह्यादौ

नीति ॥ निर्वाति स्म । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'निर्वाणो-ऽवाते' (८।२।५०) इति साधुः । आदिना 'निर्वाणो हस्ती' । 'निमग्नः' इत्यर्थः । 'निर्वाणमस्तंगमने निर्धृतौ गजमज्जने । संगमेऽप्यपवर्गे च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मुनिवह्यादौ प्रयुक्तस्य' ॥

निर्वातस्तु गतानिले ।

निर्वेति ॥ गतश्चासावनिलश्च । तस्मिन् निवहने (१) । पृथक् पदं वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अनिले गते सति निर्वातस्य' ॥

पक्कं परिणते

पेति ॥ परिणमति स्म । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वा० प० अ०) अकर्मकत्वात् । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परिणामं प्राप्तस्य' ॥

गूनं हने

ग्विति ॥ गूयते स्म । 'गु पुरीषोत्सर्गे' (तु० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'दुग्धोर्दीर्घश्च' (वा० ८।२।४४) इति नत्वम् ।—'ल्वादिभ्यश्च' (८।२।४४)—इति मुकुटो-क्तिश्चिन्या । तौदादिकत्वेनास्य ल्वादित्वाभावात् ॥ (१) ॥*॥ ह्यते स्म । 'हृद् पुरीषोत्सर्गे' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गुदनिष्काशित-पुरीषस्य' ॥

मीढं तु मूत्रिते ॥९६॥

मीति ॥ मिह्यते स्म । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ मूत्र्यते स्म । मूत्र प्र-सावे' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उपस्थनिष्काशितमूत्रस्य' ॥

पुष्टे तु पुषितम्

ग्विति ॥ पुष्यते स्म । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ भौवादिकस्य त्विद् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यस्य पोषणं कृतं तस्य' ॥

सोढे क्षान्तम्

सविति ॥ सव्यते स्म । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'सहिवहोरोदवर्णस्य' (६।३।११२) ॥ (१) ॥*॥ क्षम्यते स्म । 'क्षमूष् सहने' (दि० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'अनुनासिकस्य' (६।४।१५) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षमां प्रापितस्य' ॥

उद्गन्तमुद्गते ।

उद्गतेति ॥ उद्गम्यते स्म । 'दुवसु उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उद्गम्यते स्म । 'गमू गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वमित्वा त्यक्तस्यान्नादेः' ॥

दान्तस्तु दमिते

देति ॥ दम्यते स्म । 'दसु उपशमे' (दि० प० से०) णिजन्तः । कः (३।२।१०२) । 'वा दान्तशान्त' (७।२।२७) इति साधुः । 'दान्तस्तु दमितेऽपि स्यात्तपःक्लेशसहे त्रिषु' (इति मेदिनी) । यत्तु मुकुटेन-अणिजन्तस्य निपातनमुक्तम् । तच्चिन्त्यम् । 'वा दान्त' इत्यत्र 'णेः' इत्यनुवर्तनात् । अणिजन्तस्य 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नित्यनिषेधात् निपातं विनापि सिद्धत्वात् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृतं दमनं यस्य वृषभादेस्तस्य' ॥

शान्तः शमिते

शेति ॥ शम्यते स्म । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) ण्यन्तः । कः (३।२।१०२) ।—शान्तो रोगः । निवृत्त इत्यर्थः—इति यत् केवलस्य निपातनं मुकुटेन स्वीकृतम् । तच्चिन्त्यम् । 'वा दान्त' इत्यत्र 'णेः' इत्यनुवर्तनात् । 'शान्तोऽतिमुक्तस्योः पुंसि त्रिषु शमान्विते । अव्ययं धारणे शान्तम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शमनं प्रापितस्य' ॥

प्रार्थितेऽर्दितः ॥९७॥

प्रेति ॥ प्रार्थयते स्म । 'अर्थ याच्यायाम्' (चु० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अर्धते स्म ।

१—'ओहाडः' के 'उद्धानम्' इति 'ओ वै शोषणे' इत्यस्मात् के 'उद्धानम्' इति वा कचित्पाठः—इति मुकुटरहस्यम् ।
२—पूर्ववर्णिच । पक्षे इडभावः । गिलोपः—इति पाठस्य मुकुटपुस्तकेषु स्पष्टमुपलभ्यमानत्वेनेदं मुकुटखण्डनं प्रतारणापरमेव ॥

'अर्द गतौ याचने च' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'अर्दितं याचितेऽपि स्याद्वातव्याधौ च हिंसिते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'याचितस्य' ॥

ज्ञप्तस्तु ज्ञपिते

ज्ञेति ॥ ज्ञप्यते स्म । मारणादौ ज्ञा मित् । ण्यन्तः । कः (३।२।१०२) । 'वा दान्त' (७।२।२७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बोधं प्रापितस्य' ॥

छन्नश्छादिते

छेति ॥ छाद्यते स्म । 'छद अपवारणे' (चु० उ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'वा दान्त' (७।२।२७) इति साधुः । 'छन्नं रहश्छादितयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आच्छादितस्य' ॥

पूजितेऽञ्चितः ।

पूजिति ॥ पूजयते स्म । 'पूज पूजायाम्' (चु० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अञ्चयते स्म । 'अञ्चु पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) कः (३।२।१०२) । 'अञ्चेः पूजायाम्' (७।२।५३) इतीदं । 'नाञ्चेः पूजायाम्' (६।४।३०) इति नलोपाभावः ॥*॥ 'अञ्चितः' इति पाठे 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूजितस्य' ॥

पूर्णस्तु पूरिते

पूरिति ॥ पूरयते स्म । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । ण्यन्तः । कः (३।२।१०२) । 'वा दान्त' (७।२।२७) इति साधुः । 'पूर्णः कृत्स्ने पूरिते च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूर्णस्य' ॥

क्लिष्टः क्लिशिते

क्लीति ॥ क्लिशयते स्म । 'क्लिश विबाधने' (त्र्या० प० से०) । कः (२।२।१२२) । 'क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः' (७।२।५२) इति वेद ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्राप्तक्लेशस्य' ॥

अवसिते सितः ॥ ९८ ॥

अवेति ॥ अवसति स्म । अवसीयते स्म वा । 'षो-
ऽन्तकर्मणि' (दि० प० से०) । कः (३।२।१२२) । 'व-
तिसति' (७।४।४०) इतीत्वम् ॥ (१) ॥*॥ 'सित-
स्वत्वसिते बद्धे वर्णे सितानु शर्करा' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समाप्तस्य' ॥

मुष्टुल्लुष्टोषिता दग्धे

ग्विति ॥ मुष्टयते स्म । मुष्टयते स्म । 'प्रुषु मुषु दाहे'

(भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'यस्य—' (७।२।१५) इति नेट् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ उष्यते स्म । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'उषितं व्युषिते पुष्टे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ दह्यते स्म । 'दह भस्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'दग्धस्य' ॥

तष्टृत्वष्टौ तनूकृते ।

तेति ॥ तक्ष्यते स्म । त्वक्ष्यते स्म । 'तक्षू त्वक्षू तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ अतनुस्तनुरकारि । 'कृञ्' (त० उ० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तनूकृतस्य' ॥

वेधितच्छिद्रितौ विद्धे

वेधीति ॥ वेध्यते स्म । 'विध विधाने' (तु० प० से०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ छिद्यते स्म । 'छिद्र वेधे' (चु० उ० से०) । अदन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ विध्यते स्म । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'विद्धं स्याद्वेधिते क्षिप्ते सदृशे बाधिते त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विद्धस्य' ॥

विन्नवित्तौ विचारिते ॥ ९९ ॥

वीति ॥ विद्यते स्म । 'विद विचारणे' (रु० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'नुदविद—' (८।२।५५) इति वा नत्वम् । यत्तु—'विभाषा गमहन—' (७।२।६८) इतीडविकल्पात् 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इतीडभावः—इत्युक्तं मुकुटेन । तन्न । अस्यानिट्त्वात् । 'विन्नं विचारिते लब्धे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'वित्तं क्लीबं धने, वाच्यलिङ्गं ख्याते विचारिते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ विचार्यते स्म । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्राप्तविचारस्य' ॥

निष्प्रभे विगतारोको

नीति ॥ निष्क्रान्ता प्रभास्मात् ॥ (१) ॥*॥ विगच्छति स्म । 'गम्ल गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'विगतौ वीतनिष्प्रभौ' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ रोचनम् । रोकः 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । न रोकोऽस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'दीप्तिहीनस्य' ॥

विलीने विद्रुतद्रुतौ ।

वीति ॥ विलीयते स्म । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'स्वादय ओदितः' (दि० ग० सू०) इति नत्वम् (८।२।४५) ॥ (१) ॥*॥ विद्रवति स्म । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (२) ॥*॥ 'द्रुतं शी-
त्रविलीनयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्वतःप्रा-
प्तद्रुतभावस्य' ॥

सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ

सीति ॥ सिध्यति स्म । 'षिथु संराज्यौ' (दि० प० अ०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'सिद्धो व्यासादिके देवयोनौ निष्पन्नमुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ निर्वर्तते स्म । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (२) ॥*॥ निष्पद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सिद्धस्य' ॥

दारिते भिन्नभेदितौ ॥ १०० ॥

देति ॥ दार्यते स्म । 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ मिद्यते स्म । 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ चुरादिण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भेदं प्रापितस्य' ॥

ऊतं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तन्तुसंतते ।

विति ॥ ऊय्यते स्म । 'ऊयी तन्तुसंताने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ सीव्यते स्म । 'षिथु तन्तुसंताने' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) 'च्छोः—' (६।४।१९) इति । यत्तु—'षिथु तन्तुसंताने' दीर्घादिः । 'च्छोः—' इत्यूट् । वलि लोपः । स्यूतम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तदसंबद्धम् । दीर्घादित्वस्य बाधात् । वस्योऽपि कृते वलिलोपासंभवाच्च । 'स्यूतिः सीवनसंतत्योः स्त्रियां स्यूतः प्रसेवके । (ना त्रिषूते)' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ऊयते स्म । 'वेञ् तन्तुसंताने' (भ्वा० प० अ०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ संतन्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । तन्तुभिः संततम् । 'कर्तृकरणे—' (२।१।३३) इति समासः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'तन्तुसंततेः' ॥

स्यादर्हिते नमस्यित-

नमसितमपचायितार्चितापचितम् ॥ १०१ ॥

स्येति ॥ अर्हते स्म । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ नमः कृतम् । 'नमोवरि-' (३।१।१९) इति क्यच् । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ 'क्यस्य विभाषा' (६।४।५०) इति य-लोपः ॥ (३) ॥*॥ अपचाय्यते स्म । 'चाय पूजानिशा-मनयोः' (भ्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ अर्च्यते स्म । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ 'चायतेश्चिः' इति चि-भावः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'नमस्कृतस्य' ॥

वरिवसिते वरिवस्यितमुपासितं चोपचरितं च ।

वेति ॥ वरिवः कृते । 'नमोवरिवः-' (३।१।१९) इति क्यच् । क्तः (३।२।१०२) । 'क्यस्य विभाषा' (६।४।५०) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ उपास्यते स्म । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ उपचर्यते स्म । चरेः क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पूजितस्य' ॥

संतापितसंतप्तौ धूपितधूपायितौ च दूनश्च १०२

समिति ॥ संताप्यते स्म । 'तप दाहे' चुरादिः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ तप्यते स्म । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ धूप्यते स्म । 'धूप संतापे' (भ्वा० प० से०) । 'आया-दयः-' (३।१।३१) इति वा आयः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ दूयते स्म । 'दु दु उपतापे' (स्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'दुग्दोर्दीर्घश्च' (वा० ८।४।४४) इति नत्वम् ॥ (५) ॥*॥ एभ्योऽकर्मकेभ्यः कर्तरि क्तेऽप्येतान्येव रूपाणि ॥*॥ पञ्च 'संतापितस्य' ॥

हृष्टे मचस्तप्तः प्रह्वनः प्रमुदितः प्रीतः ।

ह्रिति ॥ हर्षति स्म । 'हृषु अलीके' (भ्वा० प० से०) । हृष्यति वा । 'हृष तुष्टौ' (दि० प० से०) । क्तः (३।४।७२) । 'हृषेलोमसु' (७।२।२९) इति विकल्पेद्रूक-त्वात् 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट् । 'हृष्टो रो-माक्षितेऽपि च । जातहर्षे प्रीतिहते विस्मितेऽप्यभिधेयवत्'

१—इदं तु न वार्तिकम् । नापि सूत्रम् । किंतु 'अपचितश्च' (७।२।३०) इति निपातलभ्यमिदम् ॥ २—प्रतिहते यथा—'शीतहृष्टरदनैः सवेपथुः' इत्यनेकार्थैरवाकरकौमुदी ॥

(इति मेदिनी) (१) ॥*॥ माद्यति स्म । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । क्तः (३।४।७२) । 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति नत्वं न ॥ (२) ॥*॥ तृप्यति स्म । 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (३) ॥*॥ प्रह्लाद्यते स्म । 'ह्लादी सुखे च' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।४।७२) । 'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति नत्वम् । 'ह्लादो निष्ठायाम्' (६।४।९५) इति ह्रस्वः ॥ (४) ॥*॥ प्रमोदते स्म । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (५) ॥*॥ प्रीयते स्म । 'प्रीड् प्रीणने' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'प्रमु-दितस्य' ॥

छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्णम् १०३

छीति ॥ छिद्यते स्म । 'छिदिर् द्वैधीकरणे' (रु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'छिन्नं कृते त्रिलिङ्गं स्याद्दु-हृच्यामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ छा-यते स्म । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'शाछोरन्यतरस्याम्' (७।४।४१) इतीत्वं वा ॥ (२) ॥*॥ (७) ॥*॥ लूयते स्म । 'लूक् छेदने' (त्रया० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'ल्वामिश्च' (८।२।४४) इति नत्वम् ॥ (३) ॥*॥ कृत्यते स्म । 'कृती छे-दने' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ दायते स्म । 'दाप् लवने' (अ० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ दीयते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'द्यतिस्त्यति-' (७।४।४०) इतीत्वं ॥ (६) ॥*॥ वृश्च्यते स्म । 'ओ-वश्चू छेदने' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'खण्डितस्य' ॥

स्रस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितम् ।

स्रोति ॥ स्रस्यते स्म । ध्वस्यते स्म । भ्रश्यते स्म । 'संसु ध्वंसु भ्रंशु अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ स्कद्यते स्म । 'स्कन्दिर् गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ पद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ च्युयते स्म । 'च्युङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः

१—ह्लाद्यते इति विग्रहस्तु न कर्तरि भवति । भौवादिक-त्वात् ॥ किंतु ह्लादते इत्युचितम् ॥

(३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ गत्यते स्म । 'गल अदने' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ एभ्यो 'गत्यर्थकर्मक' (३।४।७२) इति कर्तरि क्ते एतान्येव रूपाणि ॥*॥ सप्त 'च्युतस्य' ॥

लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितमासादितं च भूतं च १०४

लेति ॥ लभ्यते स्म । 'डुलभषू प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्राप्यते स्म । 'आप् प्राप्ता' (स्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ विद्यते स्म । 'विद्ल लामे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ भाव्यते स्म । 'भू प्राप्तौ' (चु० आ० से०) । 'आधृषाद्वा' (चु० ग० सू०) इति णिजन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ (६) ॥*॥ आसाद्यते स्म । 'षद्ल विशरणादौ' (तु० प० अ०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ षट् 'प्राप्तस्य' ॥

अन्वेषितं गवेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम् ।

अन्वयिति ॥ अन्वेष्यते स्म । 'एषृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इषिः' (दि० प० से०) । ण्यन्तो वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ गवेष्यते स्म । 'गवेष मार्गणे' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ अन्विष्यते स्म । 'इषु इच्छायाम्' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ मार्ग्यते स्म । 'मार्ग अन्वेषणे' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ मृग्यते स्म । 'मृग अन्वेषणे' (चु० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'गवेषितस्य' ॥

आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं च ॥ १०५ ॥

आर्द्रमिति ॥ अर्द्यते स्म 'अर्द गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्देर्दीर्घश्च' (उ० २।१८) इति रक् । 'आर्द्रा नक्षत्रभेदे सास्त्रियां क्लिन्नेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ।—उपसर्गाद्वातेर्दः । पूर्वपदस्य नैरुक्तो रेफः । आङ्पूर्वाददेः (आ अर्द्यते इति विग्रहे) 'स्फायितञ्चि' इति रक्कि वा आर्द्रम्—इति मुकुटस्तूकसूत्रादर्शनमूलकः ॥ (१) ॥*॥ सहार्द्रत्वेन ॥ (२) ॥*॥ क्लिद्यति स्म । 'क्लिद् आर्द्रभावे' (दि० प० से०) । अकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः (३।४।७२) ॥

१—अस्यात्रोल्होऽसंगतः । गत्यर्थकत्वासंभवात् । तस्मात् 'गल स्रवणे' (चु० आ० से०) इति लेखनीयम् ॥

(३) ॥*॥ तिम्यति स्म । स्तिम्यति स्म । 'तिम धीम आर्द्रभावे' (दि० प० से०) । अकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः (३।४।७२) । 'स्तिमितस्तरले क्लिन्ने' इति रुद्रः ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ समुन्नति स्म । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।७२) । 'नुदविद' (८।२।५५) इति वा नत्वम् ॥ (६) ॥*॥ (७) ॥*॥ सप्त 'क्लिन्नस्य' ॥

त्राणं त्रातं रक्षितमवितं गोपायितं च गुप्तं च ।

त्रेति ॥ त्रायते स्म । 'त्रैड् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'नुदविद' (८।२।५५) इति वा नत्वम् । 'त्राणं त्राते रक्षणे च त्रायमणौषधावपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ रक्ष्यते स्म । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ अव्यते स्म । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ गोपाय्यते स्म । 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । 'आयादय आर्धधातुके वा' (३।२।३१) । क्तः (३।२।१०२) (५) ॥*॥ गुप्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'गुप्तं गूढे त्राते' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'रक्षितस्य' ॥

अवगणितमवमतावज्ञाते अवमानितं च परिभूते ॥ १०६ ॥

अवेति ॥ अवगण्यते स्म । 'गण संख्याने' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अवमन्यते स्म । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ अवज्ञायते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ अवमान्यते स्म । 'मान पूजायाम्' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ परि भूयते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अवमानितस्य' ॥

त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतमुत्सृष्टम् ।

त्येति ॥ त्यज्यते स्म । 'त्यज हानौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ हीयते स्म । 'ओहाक् त्यागे' (चु० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'धुमास्था' (६।४।६६) इतीत्वम् ॥ (२) ॥*॥ विधूयते स्म । 'धूञ् कम्पने' (स्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ समुज्झयते स्म । 'उज्झ उत्सर्गे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ धूयते स्म । 'धू विधू-

नने' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'धूतौ क-
म्पितमर्त्तिसितौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥*॥ उत्सृज्यते
स्म । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२)
॥ (६) ॥*॥ षट् 'उत्सृष्टस्य' ॥

उक्तं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं
लपितम् ॥ १०७ ॥

उक्तमिति ॥ उच्यते स्म । 'वच परिभाषणे' (अ०
प० अ०) । ब्रूजो वचिः, वा । क्तः (३।२।१०२) ॥
(१) ॥*॥ भाष्यते स्म । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा०
आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ उद्यते
स्म । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।
२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ जल्प्यते स्म । 'जल्प व्यक्तायां
वाचि' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४)
॥*॥ आख्यायते स्म । 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) ।
चक्षिङ् आदेशो वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥
अभिधीयते स्म । क्तः (३।२।१०) । 'दधातेर्हिः' (७।
४।४२) ॥ (६) ॥*॥ लप्यते स्म, 'लप व्यक्तायां वाचि'
(भ्वा० प० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ सप्त
'उक्तस्य' ॥

बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते ।

बुधिति ॥ बुद्धयते स्म । 'बुध अवगमने' (दि० आ०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'बुद्धः पण्डिते बोधिते जिने'
इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ भ्वादिः सेदकः ॥ (२) ॥*॥
मन्यते स्म । 'मनु अवबोधने' (त० आ० से०) । क्तः
(३।२।१०२) । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति निषे-
धस्यानित्यत्वादिद् । तदनित्यत्वे च 'कृती छेदने' (तु०
प० से०) इतीदृक्करणं लिङ्गम् । अन्यथा 'सेऽसिचि-'
(७।२।५७) इति वेदकत्वात्सिद्धे किं तेन । यद्वा 'मन च'
इति भ्वादि 'मनिम्'—बोपदेवः पठति । स सेद् ॥ (३)
॥*॥ विद्यते स्म । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । क्तः
(३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ प्रतिपद्यते स्म । 'पद गतौ'
(दि० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥
अवसीयते स्म । 'षो अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'घतिस्यति—' (७।४।४०) इतीत्वम्
॥ (६) ॥*॥ अवगम्यते स्म । 'गम्ल गतौ' (भ्वा०
प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ सप्त
'अवगतस्य' ॥

ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् १०८
संगीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोश्रुपतोपगतम् ।

विति ॥ ऊरी क्रियते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥
(१) ॥*॥ उररी क्रियते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ अनङ्गमङ्गमकारि । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥
आश्रूयते स्म । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।
२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ प्रतिज्ञायते स्म । क्तः (३।२।
१०२) ॥ (५) ॥*॥ संगीर्यते स्म । 'गृ निगरणे' (तु०
प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ विद्यते
स्म । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ।
(विदितं बुधिताश्रुतयोः' इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥
संश्रूयते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (८) ॥*॥ समाधी-
यते स्म । क्तः (३।२।१०२) 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) ॥
(९) ॥*॥ उपश्रूयते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१०)
॥*॥ उपगम्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (११) ॥*॥
एकादश 'अङ्गीकृतस्य' ॥

ईलितशस्तपणायितपनायितप्रणुतपणितपनि-
तानि ॥ १०९ ॥

अपि गीर्णवर्णिताभिष्टुतेडितानि स्तुतार्थानि ।

ईलीति ॥ ईड्यते स्म । 'ईड स्तुतौ' (अ० आ० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) । डलयोरैक्याद्वा लः ॥ (१) ॥*॥
(११) ॥*॥ शस्यते स्म । 'शंसु स्तुतौ' (भ्वा० प०
से०) । क्तः (३।२।१०२) 'शस्तं क्षेमे प्रशस्ते च' इति
हैमः ॥ (२) ॥*॥ पणाय्यते स्म । 'पण व्यवहारे स्तुतौ
च' (भ्वा० आ० से०) । आयो वा (३।१।३१) । क्तः
(२।३।१०२) ॥ (३) ॥*॥ (६) ॥*॥ पनाय्यते स्म ।
'पन च' (भ्वा० आ० से०) । आयो वा (३।१।३१) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ (७) ॥*॥ प्रणूयते
स्म । 'णु स्तुतौ' (अ० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥
(५) ॥*॥ गीर्यते स्म । 'गृ शब्दे' (त्र्या० प० से०)
क्तः (३।२।१०२) ॥ (८) ॥*॥ वर्ण्यते स्म । 'वर्ण वर्ण-
क्रियाविस्तारगुणवचनेषु' (चु० उ० से०) क्तः (३।२।
१०२) ॥ (९) ॥*॥ अभिष्टूयते स्म । 'ष्टुन् स्तुतौ'
(अ० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१०) ॥*॥
स्तुतमर्थो येषां तानि ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'स्तुता-
र्थानि' ॥

भक्षितचर्वितलिप्तप्रत्यवसितगिलितखादितप्सा-
तम् ॥ ११० ॥

अभ्यवहृतान्नजग्धग्रस्तग्लस्ताशितं भुक्ते ।

भेति ॥ भक्ष्यते स्म । 'भक्ष अदने' (तु० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ चर्व्यते स्म । 'चर्व अ-
दने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥
॥*॥ लिप्यते स्म । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० से०) क्तः
(३।२।१०२) ॥*॥ क्वचित्तु 'लीढम्' इति पाठः । तत्र
'लिह आस्वादने' (अ० उ० अ०) धातुः ॥ (३) ॥*॥
प्रत्यवसीयते स्म । 'घो अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥—गीर्यते स्म । 'गृ नि-
गरणे' (तु० प० से०) क्तः (३।२।१०२) । 'अचि वि-
भाषा' (८।२।२१) इति वा लत्वम्—इति स्वामी । तन्न
'श्रुकः किति' (७।२।११) इतीप्तिषेधप्रसङ्गात् । गर-
णम् । गिलिः । 'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ।
'अचि—' (८।२।२१) इति वा लत्वम् । गिलिर्जातास्य ।
तारकादिः (५।२।३६) ॥ (५) ॥*॥ खाद्यते स्म ।
'खाद्य भक्षणे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥
(६) ॥*॥ प्सायते स्म । 'प्सा भक्षणे' (अ० प० अ०) ॥
(७) ॥*॥ अभ्यवह्रियते स्म । क्तः (३।२।१०२) (८)
॥*॥ अद्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'अदोऽनन्ने'
(३।२।६८) इति ज्ञापकाजग्धर्वा ॥ (९) ॥*॥ (१०)
॥*॥ ग्रस्यते स्म । ग्लस्यते स्म । 'ग्रसु ग्लसु अदने'
(भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (११) ॥*॥
(१२) ॥*॥ अश्रयते स्म । 'अश भोजने' (क्र्या० प०
से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ भुज्यते स्म ।
'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०) क्तः (३।२।
१०२) ॥ (१४) ॥*॥ चतुर्दश 'खादितस्य' ॥

क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्यविष्ठवंहिष्ठाः ॥ १११ ॥
क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीवरबहुप्रकर्षार्थाः ।

क्षेपीति ॥ अतिशयेन क्षिप्रः । इष्टन् (५।३।५५) ।
'स्थूलदूर—' (६।४।५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अति-
शयेन क्षुद्रः । पूर्ववत् (५।३।५५) (६।४।५६) ॥ (१)
॥*॥ अतिशयेन प्रियः । 'प्रियस्थिर—' (६।४।५७) इति
साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन उरुः । पूर्ववत् (६।४।
५७) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन स्थूलः । 'स्थूलदूर—'

(६।४।५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन बहुलः ।
'प्रियस्थिर—' (६।४।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ 'पी-
वर' इति पाठस्त्वयुक्तः । छन्दोभङ्गात् । 'पीव' इति
पाठे नान्तो युक्तः ॥*॥ क्षेपिष्ठादीनां क्षिप्रादिभिर्यथासंख्यं
ज्ञेयम् ॥*॥ एकैकम् 'क्षिप्रादीनाम्' ॥

साधिष्ठद्राधिष्ठस्फेष्टगरिष्ठहसिष्ठवृन्दिष्ठाः ॥ ११२ ॥
वाढव्यायतबहुगुस्वामनवृन्दारकातिशये ।

सेति ॥ अतिशयेन वाढः इष्टन् (५।३।५५) । 'अ-
न्तिकवाढयोर्नेदसाधौ' (५।३।६३) ॥ (१) ॥*॥ अति-
शयेन दीर्घः । 'प्रियस्थिर—' (६।४।५७) इति साधुः ॥
(१) ॥*॥ अतिशयेन स्थिरः । पूर्ववत् (६।४।५७) ॥
(१) ॥*॥ अतिशयेन गुरुः । पूर्ववत् (६।४।५७) ॥
॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन ह्रस्वः । 'स्थूल—' (६।४।५६)
इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन वृन्दारकः । 'प्रिय-
स्थिर—' (६।४।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ साधि-
ष्ठादीनां वाढादिभिर्यथासंख्यं बोध्यम् ॥*॥ एकैकम् 'वा-
ढादीनाम्' ॥

॥ इति विशेष्यनिघ्नवर्गविवरणम् ॥

प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थैः संकीर्णै लिङ्गमुच्येत ।

प्रेति ॥ संकीर्णार्थैः संकीर्णलिङ्गैश्चरब्धत्वासंकीर्णै वर्गे
प्रकृत्यर्थादिभिरिङ्गमूहेत । यथा 'अपरस्परः' । अयं हि
लिङ्गविशेषाभिधायिप्रत्ययस्याविधानात्प्रकृतिः । अस्य च
'परवल्लिङ्गम्—' (२।४।२६) इत्यतिदेशात्परशब्दस्येव लिङ्गं
भवति । परशब्दस्य च सर्वनामत्वात्रिलिङ्गत्वम् । न च
'द्वन्द्वे च' (१।१।३१) इति निषेधः । तस्य समुदायविषय-
त्वेनावयवविषयत्वाभावात् । यत्तु—अयं हि विभक्तिप्रकृ-
तित्वात्प्रकृतिः—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । एवं सति स-
र्वत्र प्रकृत्यर्थेनैव लिङ्गनिर्णये प्रत्ययार्थेन लिङ्गनिर्णयाभि-
धानस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । प्रत्ययार्थेन यथा—शान्तिः ।
स्त्रियां क्तिनो विधानात् । विधूननम् । नपुंसके ल्युटो
विहितत्वात् । आद्यशब्देन रूपभेदादिग्रहः । रूपभेदेन क-
र्मादेः क्लीबत्वादि । साहचर्येण डिम्बादेः पुंस्त्वादि । यद्वा
भिन्नजातीयेन लिङ्गेन संसर्गे सति अत्र वर्गे वर्गान्तरे च
प्रकृत्यर्थाद्यैर्लिङ्गं ज्ञेयम् । लिङ्गसंग्रहे वक्ष्यमाणमपि लिङ्ग-
मुच्येत्येनेहोक्तम् ॥

कर्म क्रिया

केति ॥ क्रियते । कृञो भावे कर्मणि च मनिन् (उ०

४।१४५) । 'कर्म व्याप्ये क्रियायां च पुनपुंसकयोर्मतम्' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ 'श च' (३।३।१००) । 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' (७।४।२८) । 'अचि श्रु-' (६।४।७७) इ-
तीयङ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्रियायाः' ॥

तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः ॥ १ ॥

तेति ॥ तत्सातत्ये क्रियायाः क्रियावतां च नैरन्तर्ये ॥*॥ अपरे च परे च, इति द्वन्द्वः । 'अपरस्पराः क्रियासातत्ये' (६।१।१४४) इति सुणिनपात्यते । क्रियासातत्ये 'अपरस्परं गच्छन्ति' । 'निर्दिष्टं कर्मसातत्ये सुधीमिरपरस्परम्' इति भागुरिः । क्रियावतां सातत्ये तु लिङ्गत्रयम् । 'अपरस्पराः सार्थाः स्त्रियश्चागच्छन्ति' । 'अपरस्पराणि कुलानि' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नैरन्तर्येण क्रियायाः क्रियावतश्च' ॥

साकल्यासङ्गवचने पारायणतुरायणे ।

सेति ॥ साकल्यं च आसङ्गश्च । तौ वक्तः । वचेः कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) ॥*॥ पारस्य अयनम् । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ।—ह्रीर्वलिङ्गमेव—इत्येके ॥*॥ 'परायणम्' इति वा पाठः । परमयनम् । आश्रये तत्पराभीष्टे पारायणपदं विदुः इति शाश्वतः ॥ (१) ॥*॥ तोतोर्ति । 'तुर त्वरणे' (जु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । तुरस्यायनम् । यत्तु—त्वरणम् । तुरणं वा । तूः तुरा आसमन्तादयनम्—इति स्वामिमुकुटावाहृतुः । तत्र । अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदान्तत्वेन 'वोरुपधायाः-' (८।२।७६) इति दीर्घप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'साकल्यासङ्गवचनयोः' ॥

यदृच्छा स्वैरिता

येति ॥ ऋच्छन्म् । ऋच्छा । 'ऋच्छ गत्यादौ' (तु० प० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०४) इत्यप्रत्ययः । या ऋच्छा । 'विशेषणम्-' (२।१।५७) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ स्वेनैरितुं शीलमस्य । 'सुप्यजातौ-' (३।२।

१—'रत्नपारायणं नाम लङ्केयं मम मैथिली' इति भट्टिः—इति मुकुटः । २—यथाक्रमं साकल्यवचनं पारायणम् । 'आसङ्गवचनं परायणम्' इति मुकुटग्रन्थतः 'तुरायण' शब्दस्य तत्रोल्लेखाभावध्वननेन तन्नामलेखनमसंगतमेव । अत एव पीयूषव्याख्यायामपि—कचित्परायणस्थाने तुरायणम् इतीच्छन्ति । अजहल्लिङ्गे । 'अथ मोहपरायणा सती' इति दर्शनात्रिषु, इति कश्चिद्—इत्युक्तम् ।

७८) इति णिनिः । स्वैरिणो भावः । 'तस्य भावः-' (५।१।११९) इति तल् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वातन्त्र्यस्य' ॥

हेतुशून्या त्वास्था विलक्षणम् ॥ २ ॥

हयिति ॥ हेतुना कारणेन शून्या आस्था स्थितिः ॥*॥ विगतं लक्षणमालोचनं यत्र । 'विलक्षणं मतं स्थानं यद्वेन्निष्प्रयोजनम्' इति भागुरिः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'हेतुशून्यास्थायाः' ॥

शमथस्तु शमः शान्तिः

शेति ॥ शमनम् । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'शमादिभ्योऽथच्' ॥ (१) ॥*॥ 'भावे' (३।३।१८) इति घञ् । 'नोदात्तोपदेश-' (७।४।३३) इति वृद्धयभावः ॥ (२) ॥*॥ 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) । 'अनुनासिकस-' (६।४।११५) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कामक्रोधाद्यभावस्य' ॥

दानिस्तु दमथो दमः ।

देति ॥ दमनम् । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । (पूर्ववत्प्रक्रिया) ॥ त्रीणि 'तपःक्लेशसहनस्य' ॥

अवदानं कर्मवृत्तम्

अवेति ॥ 'दैर् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११४) ॥*॥ कचित् 'अपदानम्' इति पाठः ॥ (१) ॥*॥ वर्तनम् । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) । कर्मणः कर्मणि वा वृत्तम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रशस्तकर्मणः' ॥

काम्यदानं प्रवारणम् ॥ ३ ॥

केति ॥ कामोऽस्ति यत्र । 'अन्यत्रापि-' (वा० ५।२।१२०) इति यप् ।—हिमादित्वाद्यप्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । यद्वा काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) । काम्येनेच्छया, काम्यस्य वरस्त्रीहस्यश्वादेर्वा, दानम् ॥ (१) ॥*॥ प्रत्रियते । 'वृञ् वरणे' चुरादिः । ल्युट् (३।३।११५) । 'प्रवारणं महादानम्' इति त्रिकाण्डशेषः । ('प्रवारणं निषेधे स्यात्काम्यदाने च न द्वयोः' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काम्यदानस्य' ॥

१—इदं तु सूत्रं नोपलभ्यते । सिद्धान्तकौमुद्यामपि 'शीङ् शपि-' (उ० ३।१।१३) इति सूत्रव्याख्यायाम्—बाहुलकाच्छ-
मिदमिभ्याम्—इत्युक्तम् ॥ २—'प्रवारणम्' दन्तोष्ठयमध्यम् । 'प्रवारणम्' चवर्गाद्यमध्यं वा—इति पीयूषाख्यव्याख्या ।

वशक्रिया संवननम्

वेति ॥ वशस्य करणम् । 'कृञः श च' (३।३।१००) ॥
(१) ॥*॥ संपूर्वः 'वनु याचने' (त० आ० से०) इति
वशीकरणार्थः ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'वशीकरणस्य' ॥

मूलकर्म तु कार्मणम् ।

म्विति ॥ ओषध्यादिमूलन कर्म ॥ (१) ॥*॥ क-
मैव । 'तद्युक्तात्मर्णोऽण्' (५।४।३६) । ('कार्मणं मन्त्र-
तन्त्रादियोजने कर्मठेऽपि च' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'ओषधीनां मूलैरुच्चाटनादिकर्मणः' 'कामेण'
इति ख्यातस्य ॥

विधूननं विधुवनम्

वीति ॥ 'धूञ् कम्पने' चुरादिः । 'धूञ्प्रीओः-'
(वा० ७।३।३७) इति जुक् । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१)
॥*॥ 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ।
'गाङ्कुटादिभ्यः-' (१।२।१) इति ङित्वाद्गुणाभावः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'कम्पनस्य' ॥

तर्पणं प्रीणनावनम् ॥ ४ ॥

तेति ॥ 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) । ल्युट् (३।
३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'प्रीञ् तर्पणे' (क्या० उ०
अ०) । स्वार्थेऽण्यन्ताच्चुक् (वा० ७।३।३७) । ल्युट् (३।
३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०) ।
ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रीणनस्य' ॥

पर्याप्तिः स्यात्परित्राणं हस्तवारणमित्यपि ।

पेति ॥ पर्यापनम् । पर्याप्तोत्तिष्ठानार्थः । क्तिन् (३।
३।९४) ॥ (१) ॥*॥ 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) ।
ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ हस्तेन हस्तस्य वा वा-
रणम् ॥*॥ क्वचित् 'हस्त' धारणम् इति पाठः । ग्रहारो-
धतस्य हस्तस्य धारणं रोधः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मार-
णोद्यतनिवारणस्य' ॥

सेवनं सीवनं स्युतिः

सथिति ॥ 'षितु तन्तुसंताने' (दि० प० से०) । ल्युट्
(३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।

१—'संवदनम्' तृतीयस्तवर्गपञ्चमः 'संवपनम्' पवर्गाद्यः
इत्येके । 'संवदनम्' तवर्गतृतीयः, इत्यपरे । 'जयश्रियः संवदनं
यतस्तत्' इति मणौ रघुवंशः—इति मुकुटपीयूषौ । २—इ-
दमसंगतम् । णौ परे लुग्विधानेन ण्यन्ताच्चुको विधानाभावात् ॥

१०९) वा दीर्घः ।—छिविसिच्योर्वा दीर्घः—इति स्वामी ।
—'अन्येषामपि—' (६।३।१३७) इति दीर्घः—इति मु-
कुटः । तन्न । वचनाभावात् । पूर्वपदत्वाभावाच्च ॥ (२)
॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) । 'च्छोः—' इति पाठस्तु न्याय्यः
॥*॥ त्रीणि 'सूचीक्रियायाः' ॥

विदरः स्फुटनं भिदा ॥ ५ ॥

वीति ॥ विदरणम् । 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) ।
'ऋदोरप्' (३।३।५७) । यत्तु—'ग्रहवृद्ध' (३।३।५८)
इत्यप्—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । 'दृङ् आदरे' (तु०
आ० अ०) इति ह्रस्वस्यैव ग्रहणात् । 'दृ विदारणे' इ-
त्यस्य स्वयमुपन्यस्तत्वात् ॥ (१) ॥*॥ 'स्फुट विकसने'
(तु० प० से०) कुटादिः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२)
॥*॥ 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ० अ०) । भिदाद्यङ्
(३।३।१०६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'द्विधाभावस्य' ॥

आक्रोशनमभीषङ्गः

आक्रविति ॥ 'कुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) ।
ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'षञ्ज सङ्गे' (भ्वा०
प० अ०) । घञ् (३।३।१८) 'उपसर्गस्य घञि—' (६।३।
१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शापस्य' ॥

संवेदो वेदना न ना ।

समिति ॥ 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । घञ् (३।
३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'विद चेतनाख्याननिवासेषु' चु-
रादिः । 'ण्यास—' (३।३।१०७) इति युच् । यद्वा 'विद
ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'घट्टिवन्दिविदिभ्यश्च' (वा० ३।
३।१०७) इति 'युच्' । 'ल्युट् च' (३।३।११५) इति
ल्युटि ह्रीबत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनुभवस्य' ॥

संमूर्छनमभिव्याप्तिः

समिति ॥ 'मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा० प०
से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ अभिव्यापनम् ।
'आपू व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'क्तिन्नावादिभ्यः' (वा०
३।३।९४) इति क्तिन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वतोव्याप्तेः' ॥

याच्चा भिक्षार्थनार्दना ॥ ६ ॥

येति ॥ याचनम् । 'दुयाचृ याच्चायाम्' (भ्वा० उ०
से०) । 'यजयाच—' (३।३।९०) इति नङ् ॥ (१) ॥*॥
भिक्षणम् । 'भिक्ष याचने' (भ्वा० उ० से०) । 'गुरोश्च—'
(३।३।१०३) इत्यः ॥ (२) ॥*॥ 'अर्थयाच्चायाम्'

(चुरादिः से०) 'ण्यास-' (३।३।१०७) इति युच् ॥
(४) ॥*॥ 'अर्द गतौ याचने च' (भ्वा० प० से०)
स्वार्थण्यन्तः । युच् (३।३।१०७) ॥ (४) ॥*॥ च-
त्वारि 'याच्ञायाः' ॥

वर्धनं छेदने

वेति ॥ 'वर्ध छेदनपूरणयोः' (चु० प० से०) । ल्युट्
(३।३।११५) । 'वर्धनं छेदने वृद्धौ' इति दन्तोष्ठ्यादा-
वजयः ॥ (१) ॥*॥ 'छिदिर् द्वैधीकरणे' (रु० उ०
अ०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्तनस्य' ॥

अथ द्वे आनन्दनसभाजने ।

आप्रच्छन्नम्

अथेति ॥ 'टुनदि समृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । ल्युट्
(३।३।११५) ॥*॥ 'आमन्त्रणम्' इति कचित्पाठः ।
तत्र 'मन्त्रि गुप्तभाषणे' (चु० आ० से०) ॥ (१) ॥*॥
'सभाज प्रीतिदर्शनयोः' (चु० उ० से०) । ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (२) ॥*॥ 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' (तु० प०
अ०) । आङ्पूर्वः प्रच्छिरानन्दनार्थः । ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आलिङ्गनकुशलप्रश्नादि-
नानन्दनस्य' ॥

अथाम्नायः संप्रदायः

अथेति ॥ आम्नायम् । 'म्ना अभ्यासे' (भ्वा० प०
अ०) । घञ् (३।३।११८) । 'आतः-' (७।३।३३) इति
युक् ॥ (१) ॥*॥ संप्रदानम् । 'दाञ्' (जु० उ० अ०) ।
घञ् (३।३।११८) । युक् (७।३।३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'गुरुपरम्परागतसदुपदेशस्य' ॥

क्षये क्षिया ॥७॥

क्षेति ॥ क्षयणम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) ।
'एरच्' (३।३।५३) ॥ (१) ॥*॥ 'क्षीष् हिंसायाम्'
(क्र्या० प० अ०) । 'षिद्धिदादिभ्योऽङ्' (३।३।१०४)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपचयस्य' ॥

ग्रहे ग्राहः

ग्रेति ॥ ग्रहणम् । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ० से०) ।
'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ स्वार्थण्य-
न्तादच् (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'ग्रहणस्य' ॥

१—मुकुटेन तु '—प्रीतिसेवनयोः' इति पाठो धृतः । स्वामिना
तु—'प्रीतिदर्शने' इति पाठोऽङ्गीकृतः ।

वशः कान्तौ

वेति ॥ 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) 'वशिरण्योः—'
(वा० ३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ 'कमु कातौ'
(भ्वा० आ० से०) । 'आयादयः—' (३।३।३१) इति णि-
ङभावे क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इच्छायाः' ॥

रक्षणस्त्राणे

रेति ॥ 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) । 'यज-
याच—' (३।३।९०) इति नङ् ॥ (१) ॥*॥ 'त्रैङ् पा-
लने' (भ्वा० आ० अ०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'रक्षणस्य' ॥

रणः कणे ।

रेति ॥ रणनम् । 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
'वशिरण्योः' (वा० ३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ कण-
नम् । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कणो वीणायाम्'
(३।३।६५) इति साधुः ॥ (२) ॥ द्वे 'शब्दकरणस्य' ॥

व्यधो वेधे

व्येति ॥ व्यधनम् । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) ।
'व्यधजपोः—' (३।३।६१) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ वेधनम् ।
'विध विधाने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'वेधनस्य' ॥

पचा पाके

पेति ॥ पचनम् । 'डु पचष् पाके' (भ्वा० उ० अ०) ।
षित्त्वादङ् (३।३।१०४) ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३।३।
१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पचनस्य' ॥

हवो हूतौ

हेति ॥ ह्वानम् । 'ह्वेन् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ०
अ०) । 'भावेऽनुपसर्गस्य' (३।३।७५) इत्यप्, संप्रसारणं
च ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'आह्वानस्य' ॥

वरो वृत्तौ ॥८॥

वेति ॥ वरणम् । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) ।
'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् । 'तपोभिरिष्यते यस्तु दे-
वेभ्यः स वरो मतः' ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'वेष्टनसंभक्तयोः' ॥

ओषः श्लोषे

ओष इति ॥ ओषणम् 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ श्लोषणम् । 'श्लुष दाहे'

(भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'दाहस्य' ॥

नयो नाये

नेति ॥ नयनम् । 'णय गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । यद्वा 'णीञ्' (भ्वा०
उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'क्वचिदपवादविषयेऽप्यु-
त्सर्गोऽभिनिविशते' ॥ (१) ॥*॥ 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा०
उ० अ०) । 'श्रिणीमुवो-' (३।३।२४) इति घञ् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'नीतेः' ॥

ज्यानिर्जीर्णौ

ज्येति ॥ ज्यानम् । 'ज्या वयोहानौ' (क्र्या० प० अ०) ।
'ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः' (वा० ३।३।९५) ॥ (१) ॥*॥
जरणम् । 'जृष् वयोहानौ' (दि० प० से०) । क्तिन् (३।३।
९४) । 'ऋत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः' (वा० ८।२।४४) ।
'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति नत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'जीर्णत्वस्य' ॥

भ्रमो भ्रमौ ।

भ्रेति ॥ भ्रमणम् । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प०
अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७।३।
३४) इति वृद्धभावाः ।—मित्राद्भ्रस्वः—इति सुकुटस्तु
चिन्त्यः । णिच्यस्य प्रवृत्तेः ॥ (१) ॥*॥ 'इकृष्यादिभ्यः'
(वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भ्रमणस्य' ॥

स्फातिर्वृद्धौ

स्फेति ॥ 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । क्तिन्
(३।३।९४) 'स्फातिर्वृद्धिः प्रसारो ना' इति बोधालितः
॥ (१) ॥*॥ वर्धनम् । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) ।
क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृद्धेः' ॥

प्रथा ख्यातौ

प्रेति ॥ प्रथनम् । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) ।
भिदाद्यङ् (३।३।१०४) ॥ (१) ॥*॥ ख्यानम् । 'ख्या
प्रकथने' (अ० प० अ०) । चक्षिडादेशो वा । क्तिन् (३।
३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ख्यातेः' ॥

स्पृष्टिः पृक्तौ

स्पिप्रति ॥ स्पर्शनम् । 'स्पृश संस्पर्शे' (तु० प० अ०) ।

१—इदमसंगतम् । भिदादिष्वेतत्पाठस्याभावात् । 'वटादयः
षितः' (भ्वा० ग० सू०) इति षित्वादेव सिद्धे तत्पाठकल्पनस्या-
प्यनुचितत्वात् ॥

क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ पर्वनम् । 'पृची संपर्के'
(रु० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'स्पर्शनस्य' ॥

स्रवः स्रवे ॥९॥

स्रेति ॥ स्रवनम् 'ष्णु प्रस्रवणे' (अ० प० से०) ।
'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (१) ॥*॥ 'स्रु गतौ' (भ्वा०
प० अ०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रस्रवणस्य' ॥

विधा समृद्धौ

वयिति ॥ विधानम् । 'धाञ्' (जु० उ० अ०) ।
'आतश्च-' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'विधा गजान्ने ऋद्धौ
च' (इति मेदिनी) ॥*॥ क्वचित् 'एधा' इति पाठः ।
'एध वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३)
इत्यः ॥ (१) ॥*॥ समर्धनम् । 'ऋधु वृद्धौ' (भ्वा०
आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धन-
संपत्तेः' ॥

स्फुरणे स्फुरणा

स्फिप्रति ॥ 'स्फुर स्फुरणे संचलने च' कुटादिः । ल्युट्
(३।३।११५) । (धातुपाठे) अदुपधपाठे 'स्फुरणम्' अपि ॥
(१) ॥*॥ स्वार्थण्यन्ताद्युच् (३।३।१०७) । संज्ञापूर्वकत्वान्न
गुणः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्फुरणस्य' ॥

प्रमितौ प्रमा ।

प्रेति ॥ प्रमाणम् । 'डुमिन् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०) ।
क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ 'माङ् माने' (दि०
आ० अ०) । 'आतश्च-' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'प्रमाज्ञानस्य' ॥

प्रसूतिः प्रसवे

प्रेति ॥ प्रसवनम् । 'पूङ् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) ।
क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७)
॥ (२) ॥*॥ 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) वा ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'प्रसवनस्य प्रेरणस्य वा' ॥

श्रयोते प्राधारः

श्रयविति ॥ श्रयोतनम् । 'श्रयतिर् क्षरणे' (भ्वा० प०
से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रघरणम् । 'वृ
क्षरणदीप्तयोः' (जु० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ।
'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'क्षरणस्य' ॥

कृमयः कृमे ॥१०॥

क्रेति ॥ कृमनम् । 'कृमु ग्लानौ' (दि० प० से०) ।

‘शमादिभ्योऽथच् ॥ (१) ॥*॥ घञि (३।३।१८) ‘नो-
दात्तोपदेश-’ (७।३।३४) इति वृद्धिर्न ।—सित्वाद्भव-
त्वम्—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । मितं गौ ह्रस्वविधानात् ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘ग्लानेः’ ॥

उत्कर्षोऽतिशये

उत्कर्षणम् । ‘कृष विलेखने’ (भ्वा० प० अ०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयनम् । शीङः
‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘उत्कर्षस्य’ ॥

संधिः श्लेषे

संधानम् । धाञः ‘उपसर्गे घोः किः’ (३।३।९२) ॥
(१) ॥*॥ श्लेषणम् । ‘श्लिष आलिङ्गने’ (दि० प०
अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘संधानस्य’ ॥

विषय आशये ।

विसयनम् । ‘षिञ् बन्धने’ (स्वा० उ० अ०) । ‘ए-
रच्’ (३।३।५६) ‘परिनिविभ्यः सेव-’ (८।३।७०) इति
षः । यच्—बध्यन्तेऽत्र, इति ‘पुंसि-’ (३।३।११८)
इति घः । विसीयते विसिनोति वात्र—इति मुकुटेनोक्तम् ।
तत्र । भावप्रत्ययानामेव पूर्वापरयोर्दर्शनेनाधिकरणार्थस्या-
नौचित्यात् । ल्युट्प्रसङ्गाच्च । बध्यन्तेऽत्र । ‘पुंसि-’ इति
‘घः’ इत्यस्यानुपयोगाच्च ॥ (१) ॥*॥ शीङः ‘एरच्’ (३।
३।५६) ॥*॥ ‘आश्रयः’ इति पाठे ‘एरच्’ (३।३।
५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘आश्रयस्य’ ॥

क्षिपायां क्षेपणम्

क्षेपणम् । ‘क्षिप प्रेरणे’ (तु० उ० अ०) । भिदाद्यङ्
(३।३।१०४) ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘प्रेरणस्य’ ॥

गीर्णिगिरौ

गिलनम् । ‘गृ निगरणे’ (तु० प० से०) । क्तिन् (३।
३।९४) । ‘ऋल्वादिभ्यः क्तिष्ठावत्’ (वा० ८।२।४४) ॥
(१) ॥*॥ ‘इकृष्यादिभ्यः’ (वा० ३।३।१०८) ।—सा-
हचर्यात्स्वीत्वम्—इति मुकुटश्चिन्त्यः । ‘क्षियाम्’ इत्यधि-
कारात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गिलनस्य’ ॥

गुरणमुद्यमे ॥११॥

‘गुरी उद्यमे’ (तु० प० से०) कुटादिः । ल्युट् (३।

१—दैवादिकस्य दीर्घादि ‘गुरी’ धातोः ‘गूरणम्’ इति
स्वामी—इति मुकुटः ।—चुरादेः ‘गोरणम्’ अपि—इति
स्वामी । पीथूषव्याख्यायामपि—गुरणं ह्रस्वादि । गूरणं दीर्घा-
दीलेके । गोरणमित्यपरे—इति प्रकटितम् ॥

३।३।१५) ॥ (१) ॥*॥ उद्यमनम् । ‘यम उपरमे’ (भ्वा०
प० से०) घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाद्बृहत्त्वभावः ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘भाराद्युद्यमनस्य’ ॥

उन्नाय उन्नये

उन्नयनम् । ‘अवोदोर्नियः’ (३।३।२६) इति घञ् ॥
(१) ॥*॥ ‘क्वचिदपवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते’ इ-
त्यच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘उन्नयनस्य’ ॥

श्रायः श्रयणे

श्रयणम् । ‘श्रिञ् सेवयाम्’ (भ्वा० उ० से०) । ‘श्रिणी-
मुवो-’ (३।३।२४) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।
३।३।१५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सेवायाः’ ॥

जयने जयः ।

‘जि जये’ (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥
(१) ॥*॥ ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘जयस्य’ ॥

निगादो निगदे

निगदनम् । ‘गद व्यक्तायां वाचि’ (भ्वा० प० से०) ।
‘नौ गद-’ (३।३।६४) इत्यप् वा ॥ (१) ॥*॥ घञ्
(३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गदनस्य’ ॥

मादो मदे

मदनम् । ‘मदी हर्षे’ (दि० प० से०) । ‘मदोऽनुप-’
(३।३।६७) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ ‘सधे मादस्थयोः-’
(६।३।९६) इति निर्देशात् ‘क्वचिदपवादः-’ इति न्या-
याद्वा घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘हर्षस्य’ ॥

उद्वेग उद्वेगे ॥१२॥

उद्वेजनम् । ‘ओविजी भयचलनयोः’ (तु० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उद्वमणम् । ‘असु अनव-
स्थाने’ (दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । ‘नोदा-
त्तोप-’ (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘उद्वेजनस्य’ ॥

विमर्दनं परिमले

‘मृद क्षोदे’ (क्र्या० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥
(१) ॥*॥ परिमलनम् । ‘मल धारणे’ (भ्वा० आ०
से०) । घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘कुङ्कुमादिमर्दनस्य’ ॥

अभ्युपपत्तिरनुग्रहः ।

अभ्युपपदनम् । ‘पद गतौ’ (दि० आ० अ०) । क्तिन्

(३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ अनुग्रहणम् । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ० से०) । 'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हितसंपादनाहितनिवारणप्रवृत्तेः' ॥

निग्रहस्तु निरोधः स्यात्

निग्रहणम् । अप् (३।३।५८) ॥ (१) ॥*॥ निरोध-
नम् । 'रुधिर आवरणे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।
१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निरोधस्य' ॥

अभियोगस्त्वभिग्रहः ॥१३॥

अभियोजनम् । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अभिग्रहणम् । अप् (३।३।
५८) 'अनुग्रहोभिग्रहणेऽप्यभियोगे च गौरवे' इति रुद्रः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'कलहाह्वानस्य' ॥

मुष्टिवन्धस्तु संग्राहः

मुष्टेर्वन्धः ॥ (१) ॥*॥ संग्रहणम् । 'समि मुष्टौ' (३।
३।३६) इति ग्रहेर्घञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुष्टिवन्ध-
नस्य' ॥

डिम्बे डमरविप्लवौ ।

डिम्बनम् । 'डि विनोदे' () । घञ् (३।३।
१८) । 'दीङ् विहायसा गतौ' (दि० आ० अ०) । ड-
यनं विद्रवः डिम्बम् । उणादिनिपातः—इति मुकुटस्तु नि-
र्मूलः । 'भयध्वनौ पुष्कसेऽपि डिम्बः ग्रीहनि विप्लवे' इति
रभसः ॥ (१) ॥*॥ 'डम' इति शब्दस्य राणम् ।
'रा दाने' (अ० प० अ०) । बाहुलकाद्वर्ज्ये कः ॥ (२)
॥*॥ विप्लवनम् । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) ।
'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धाडकलु-
ण्डनादेः' । अशस्त्रकलहस्य—इति स्वामी ॥

बन्धनं प्रसितिश्चारः

'बन्ध बन्धने' । (क्र्या० प० अ०) ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (१) ॥*॥ प्रसयनम् । 'विञ् बन्धने' (स्वा०
उ० अ०) । 'क्तिन्' (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ चरणम् ।
'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) अनेकार्थत्वाद्बन्धने । घञ्
(३।३।१८) । 'बन्धापसर्पयोश्चारः' इति रुद्रः ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'बन्धनस्य' । मुकुटस्तु—बन्धनसाधनरज्जुनिगडा-
देः—इत्याह । तन्न । भावप्रकरणात् । स्वामी तु 'चार'
स्थाने 'स्वारम्' पठित्वा स्वारादीनां चतुर्णां पर्यायतामाह ।

१—'विग्रहस्तु विरोधः—' इति वा पाठः—इति स्वामी ।

स्वरति । 'स्पृश शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।३।१३४) । प्रज्ञाघण् (५।४।३८) ॥

स्पर्शः स्पष्टोपतप्तरि ॥१४॥

स्पृशति । 'स्पृश बाधनस्पर्शनयोः' (चु० आ० से०) ।
'पदरुज-' (३।३।१६) इत्यत्र 'स्पृश उपतापे' (वार्ति०)
इति कर्तरि घञ् ॥*॥ ('स्पृश') इति रेफहीनपाठे तु 'स्पृश
स्पर्शबाधनयोः' (भ्वा० उ० से०) इति धातोरच् (३।
३।३४) ॥ (१) ॥*॥ स्पृशति । वृच् (३।३।१३३) ।
'अनुदात्तस्य च-' (६।१।४९) इत्यमागमः ॥ (२)
॥*॥ उपतपति । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । वृच्
(३।३।१३३) ॥ (३) ॥*॥ यद्वा स्वरस्पर्शयोर्भावे घञ् ।
स्पष्टोपतप्त्रोर्भावे 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३।३।१३३) इति
वृच् । भावप्रकरणानुरोधात् ॥*॥ त्रीणि 'संतप्तस्य' ।
'संतापस्य वा' ॥

निकारो विप्रकारः स्यात्

निकृष्टीकरणम् । कृञो घञ् (३।३।१८) । 'निका-
रः स्यात्परिभवे धान्यस्रोत्क्षेपणेऽपि च' इति धरणिः ॥
(१) ॥*॥ विप्रकरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'अपकारस्य' ॥

आकारस्त्वङ्ग इङ्गितम् ।

आकरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ इङ्ग-
नम् । 'इङ्गि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥
(२) ॥*॥ क्तः (३।३।११४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'अभिप्रायानुरूपचेष्टायाः' ॥

परिणामो विकारो द्वे समे विकृतिविक्रिये ॥१५॥

परिणमनम् । 'णम प्रह्वत्वे' (भ्वा० प० अ०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ विकरणम् । घञ् (३।३।
१८) ॥ (२) ॥*॥ विकरणम् । क्तिन् (३।३।९४) ॥
(३) ॥*॥ 'कृञः श च' (३।३।१००) ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'प्रकृतेरन्यथाभावस्य' । द्वयोः साम्यं स्त्रीत्वात् ॥

अपहारस्त्वपचयः

अपहरणम् । 'हञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अपचयनम् । 'एरच्' (३।३।
५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपहरणस्य' ॥

समाहारः समुच्चयः ।

समाहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ समुच्चय-

नम् । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'राशीकरणस्य' ॥

प्रत्याहार उपादानम्

प्रत्याहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उपादानो ल्युट् (३।३।१५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वविषयेभ्य इन्द्रियपरावर्तनस्य' ॥

विहारस्तु परिक्रमः ॥१६॥

विहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ परिक्रमणम् 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । घञ् । 'नोदात्तोपदेशः' (७।३।३४) इति वृद्धिर्न ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्रीडार्थसंचरणस्य' ॥

अभिहारोऽभिग्रहणम्

अभिहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अभिग्रहेर्ल्युट् (३।३।१५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आभिमुख्येन ग्रहणस्य' ॥

निर्हारोऽभ्यवकर्षणम् ।

निर्हरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अभ्यवकर्षेर्ल्युट् (३।३।१५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शस्त्रादेर्युक्त्या निःसारणस्य' ॥

अनुहारोऽनुकारः स्यात्

अनुहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अनुकरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सदृशकरणस्य' ॥

अर्थस्यापगमे व्ययः ॥१७॥

व्ययनम् । 'व्यय वित्तसमुत्सर्गे' (चु० उ० से०) अदन्तः । घञ् (३।३।१८) । 'एरच्' (३।३।५६) वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'द्रव्यापगमस्य' ॥

प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात्

प्रवहणम् । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रवर्तनम् । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अविच्छेदेन जलादिप्रवृत्तेः' ॥

प्रवहो गमनं बहिः ।

प्रवृत्ते बहः । 'गोचरसंचरः' (३।३।१९) इति साधुः । 'प्रवहस्तु बहिर्यात्रामातरिश्चप्रमेदयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'बहिर्यात्रायाः' ॥

वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ १८

वियमनम् । 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इत्यब् वा । चादनुपसर्गोऽप्यब् वा । पक्षे घञ् । षट् संयमनस्य । स्वामी तु—द्वे विविधयमनस्य । द्वे 'उपरातिमात्रस्य' । द्वे संयमनस्य—इत्याह ॥

हिंसाकर्माभिचारः स्यात्

हिंसाफलं कर्म । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ अभिचरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मारणादिक्रियायाः' ॥

जागर्या जागरा द्वयोः ।

जागरणम् । 'जागर्तेरकारो वा' (वा० ३।३।१०१) । पक्षे (शे) यक् (३।३।६६) । 'जाग्रोऽवि—' (७।३।८५) इति गुणः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ भावे घञि पुंसि ॥*॥ द्वे 'जागरणस्य' ॥

विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः

विहननम् । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) ॥ (१) ॥*॥ अन्तर्मध्ये, अन्तरस्य व्यवधानस्य वायनम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) वा । घञ् (३।३।१८) । अच् (३।३।५६) वा ॥ (२) ॥*॥ प्रत्यूहनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विघ्नस्य' ॥

स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये ॥१९॥

उपहन्यते । उपहननम्, वा । 'उपघ्न आश्रये' (३।३।८५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अन्तिके आश्रीयते, आश्रयणं वा । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संनिहिताश्रयस्य आश्रयणस्य वा' ॥

निर्वेश उपभोगः स्यात्

निर्वेशनम् । विशतेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उपभोजनम् । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (ह्र० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उपभोगस्य' ॥

परिसर्पः परिक्रिया ।

समन्तात्सर्पणम् । 'सृपू गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् ॥ (१) ॥*॥ परिकरणम् । 'कृञः श च' (३।३।

१—गुणात्परत्वाद्विङ्गदेशे 'जाग्रिया' इति धातुपारायणम् ॥ क्तिनि (३।३।९४) 'जागर्ति' अपीति सुभूतिः—इति सुकटः ॥

१००) । 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' (७।४।२८) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'परिजनादिना वेष्टनस्य' ॥

विधुरं तु प्रविश्लेषः

विगता धूः कार्यभारः । 'ऋक्पूर्' (५।४।७४)
इत्यः ॥ (१) ॥*॥ प्रविश्लेषणम् । 'श्लिष आलिङ्गने'
(दि० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'वैकल्येऽपि च
विश्लेषे विधुरं विकले त्रिषु' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'विश्लेषस्य' ॥

अभिप्रायश्छन्द आशयः ॥ २० ॥

अभिप्रायणम् । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्या० उ० अ०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ छन्दनम् । 'छदि संवरणे'
(चु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ आ-
शयनम् । 'शीङ्' (अ० आ० से०) । 'एरच्' (३।३।
५६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अभिप्रायस्य' ॥

संक्षेपणं समसनम्

संक्षिपेत्त्युद् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'असु क्षेपणे'
(दि० प० से०) । ल्युद् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'संक्षेपस्य' ॥

पर्यवस्था विरोधनम् ।

पर्यवस्थानम् । 'आतश्चो' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥
(१) ॥*॥ 'रुधिर आवरणे' (रु० उ० अ०) । ल्युद् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'विरोधस्य' ॥

परिसर्या परीसारः

परिसरणम् । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'परिच-
र्यापरिसर्या' (वा० ३।३।१०१) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।
१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वतो गमनस्य' ॥

स्यादास्या त्वासना स्थितिः ॥ २१ ॥

आसनम् । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) ।
ण्यत् (३।३।११३) ॥ (१) ॥*॥ 'ण्यास' (३।३।
१०६) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ स्थानम् । 'छा गतिनिवृत्तौ'
(भ्वा० प० अ०) । 'स्थागा' (३।३।९५) इति क्तिन्
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आसनस्य' ॥

विस्तारो विग्रहो व्यासः

विस्तरणम् । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्या० उ० से०) ।
'प्रथने वावशब्दे' (३।३।३३) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥
विग्रहणम् । 'ग्रहवृद्ध' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥

व्यसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।
१८) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विस्तारस्य' ॥

स च शब्दस्य विस्तरः ।

सः व्यासः । 'ऋदोरप्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'शब्दविस्तरस्य' ॥

स्यान्मर्दनं संवहनम्

'मृद क्षोदे' (क्या० प० से०) । ल्युद् (३।३।११५) ॥
(१) ॥*॥ 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । स्वार्थ-
ण्यन्ताल्ल्युद् (३।३।११५) ।—'वाहनमाहितात्' (८।
४।८) इति निपातनादीर्घः—इत्येके ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'पादमर्दनादेः' ॥

विनाशः स्याददर्शनम् ॥ २२ ॥

विनशनम् । 'णश अदर्शने' (दि० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ दर्शनस्य भावः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'तिरोधानस्य' ॥

संस्तवः स्यात्परिचयः

संस्तवनम् । 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । 'ऋदो-
रप्' (३।३।५७) ॥*॥ सन्मताचयनम् । 'चिञ् चयने'
(स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'परिचयस्य' ॥

प्रसरस्तु विसर्पणम् ।

प्रसरणम् । 'सु गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलका-
दप् ॥ (१) ॥*॥ 'सृष्ट गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
ल्युद् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्रणादिविस-
रणस्य' ॥

नीवाकस्तु प्रयागः स्यात्

निवचनम् । घञ् (३।३।१८) 'उपसर्गस्य' (६।३।
१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ प्रयमणम् । यमेर्घञ्
(३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धान्यसंचयस्य, क्रया-
दस्य वा' ॥

संनिधिः संनिकर्षणम् ॥ २३ ॥

संनिधानम् । धावः 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥

१—'संवहनम्'—इत्यपपाठः । 'संभोगान्ते सममुपचितौ ह
स्तसंवाहनानाम्' इति मेघदूतः—इति मुकुटपीयूषौ । २—सं-
निधं च 'संनिधं समीपमुपकण्ठम्' इति शोपालिनः—इति
मुकुटः ॥

(१) ॥*॥ कृषेर्ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'संनिधानस्य' ॥

लवोऽभिलावो लवने

लवनम् । 'लूञ् छेदने' (क्या० उ० से०) । 'ऋदो-
रप्' (३।३।५७) ॥ (१) ॥*॥ 'निरभ्योः पूल्वोः' (३।
३।५८) इति घञ् ॥ (२) ॥*॥ ल्युट् (३।२।११५) ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'छेदनस्य' ॥

निष्पावः पवने पवः ।

निष्पवनम् । घञ् (३।३।२८) ॥ (१) ॥*॥ ल्युट्
(३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ अप् (३।३।५७) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'धान्यादीनां बहुलीकरणस्य' ॥

प्रस्तावः स्यादवसरः

प्रस्तवनम् । 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० प० अ०) । 'प्रे द्रु-
स्तुवः' (३।३।२७) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ अवसर-
णम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकादप् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'प्रसङ्गस्य' ॥

त्रसरः सूत्रवेष्टनम् ॥ २४ ॥

त्रसनम् । 'त्रसी उद्वेगे' (दि० प० से०) । अरन् (बा-
हुलकादौणादिकः) । त्रसेर्मादित्वादर्न्—इति मुकु-
टस्त्वपाणिनीयः ॥*॥ 'तसरः' इति पाठे 'तन्युविभ्यां
क्सरन्' (उ० ३।७५) ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'सूत्रस्य वेष्टन-
क्रियायाः' ॥

प्रजनः स्यादुपसरः

प्रजननम् । 'जनी' (दि० आ० से०) । घञ् (३।३।
१८) । 'जनिवध्योः' (७।३।३५) इति न वृद्धिः ॥
(१) ॥*॥ उपसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'प्रजने सतेः' (३।३।७१) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ 'प्रथम-
गर्भग्रहणस्य' द्वे ॥

प्रश्रयप्रणयौ समौ ।

प्रश्रयणम् । 'श्रिञ्' (भ्वा० उ० से०) । 'एरच्' (३।
३।५६) ॥*॥ 'प्रसर' इति पाठे सरतेर्बाहुलकादप् । 'प्र-
सरः प्रणये वेगे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रणय-
नम् । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'प्रीत्या प्रार्थनस्य' ॥

धीशक्तिर्निष्क्रमः

धियः शक्तिः । साष्टधा—'शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं
धारणं तथा । ऊहापोहौ च विज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धी-

गुणाः' ॥ (१) ॥*॥ निष्क्रमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे'
(भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोप—' (७।
३।३४) इति वृद्धिर्न । 'निष्क्रमो निर्गमे ख्यातो बुद्धिसं-
पदि निष्क्रमः' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बुद्धिसा-
मर्थ्यस्य' ॥

अस्त्री तु संक्रमो दुर्गसंचरः ॥ २५ ॥

संक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोप—' (७।३।
३४) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ संचरणम् । 'चर गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः ।
दुर्गस्य संचरः ॥*॥ घञि तु 'संचारः' । 'संचारो नि-
र्गमो अमाम्बुपथः' इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुर्ग-
प्रवेशनक्रियायाः' ॥

प्रत्युत्क्रमः प्रयोगार्थः

प्रत्युत्क्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रयो-
जनम् । 'युजिर्योगे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ।
प्रयोगोऽर्थो यस्य ॥*॥ 'प्रयुद्धार्थः' इति पाठे प्रकृष्टं युद्ध-
मर्थोऽस्य । 'प्रत्युत्क्रमः प्रयुद्धार्थः' इति भागुरिः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'कर्मारम्भे प्रथमप्रयोगस्य' ॥

प्रक्रमः स्यादुपक्रमः ।

स्यादभ्यादानमुद्धात आरम्भः

प्रक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उपक्र-
मणम् ॥ (२) ॥*॥ अभिमुख्येनादानम् ॥ (३) ॥*॥
उद्धननम् । 'हन्' (अ० प० अ०) घञ् (३।३।१८) । 'ह-
नस्तोऽचिण्णलोः' (७।३।३२) ॥ (४) ॥*॥ आरम्भ-
णम् । 'रभ राभस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।
१८) । 'रभिजभोरचि' (७।२।६१) इति नुम् ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'आरम्भस्य' । (आद्यौ प्रथमारम्भस्य । त्रीणि
आरम्भमात्रस्य—इत्यन्ये) ॥

संभ्रमस्त्वर ॥ २६ ॥

संभ्रमणम् । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोप—' (७।३।३४) इति न
वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ त्वरणम् । 'वित्वरा संभ्रमे' (भ्वा०
आ० से०) । 'घटादयः पितः' (भ्वा० ग०) इति पि-
त्वातिदेशादङ् (३।३।१०४) । 'आवेगस्तु त्वरा त्वरिः'
इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'त्वरयाः' ॥

१ इदमसंगतम् । उक्तसूत्रे रभेरग्रहणात् ॥ तस्मात् 'रभेरश-
विलोः' (७।१।६४) इत्यनेन नुम् वक्तव्यः ॥

प्रतिबन्धः प्रतिष्ठम्भः

प्रतिबन्धनम् । 'बन्ध बन्धने' (त्रया० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिष्ठम्भनम् । 'धम्भ रोधे' (सौत्रः) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ 'चिष्कम्भः प्रतिबन्धो वियोगः' इति बोधालितः ॥*॥ द्वे 'रोधस्य' ॥

अवनायस्तु निपातनम् ।

अवनयनम् । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अवोदोर्नियः' (३।३।२६) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ पतेः स्वार्थप्यन्ताल्लुट् (३।३।११५) ॥*॥ 'नियातनम्' इति पाठे 'यत निकारोपस्कारयोः' (चु० उ० से०) घातुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अघोनयनस्य' ॥

उपलम्भस्त्वनुभवः

उपलम्भनम् । 'डुलभष् प्रातौ' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (२।२।१८) । 'उपसर्गात्खल्वञोः' (७।१।६७) इति नुम् ॥ (१) ॥*॥ अनुभवनम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनुभवस्य' ॥

समालम्भो विलेपनम् ॥२७॥

समालम्भनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुङ्कुमादिनोपलेपस्य' ॥

विप्रलम्भो विप्रयोगः

विप्रलब्धिः । लभेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ विप्रयोजनम् । 'युजिर् योगे' (स्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रागिणोर्वियोजनस्य' ॥

विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ।

विलब्धिः । लभेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दानस्य' ॥

विश्रावस्तु प्रविख्यातिः

विश्रवणम् । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । 'वौ क्षुश्रुवः' इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ प्रविख्यानम् । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिप्रसिद्धेः' ॥

अवेक्षा प्रतिजागरः ॥२८॥

अवेक्षणम् । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ प्रतिजागरणम् । 'जागृ' (अ० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ।

'जाग्रोऽविचिण्—' (७।३।८५) इति गुणः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अवेक्षणस्य' ॥

निपाठनिपठौ पाठे

निपठनम् । 'पठ व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'नौ गदनद—' (३।३।६४) इत्यब् वा । पक्षे घञ् (३।३।१८) ॥*॥ त्रीणि 'पठनस्य' ॥

तेमस्तेमौ समुन्दने ।

तेमनम् । स्तेमनम् । 'तिम ष्मि आर्द्रीभावे' (दि० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'उन्दी ह्नेदने' (रु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ त्रीणि 'आर्द्रीभावस्य' ॥

आदीनवास्रवौ क्लेशे

आदानम् । 'दीङ् क्षये' (दि० आ० अ०) । भावे कः (३।३।११४) । 'स्वादय ओदितः' (दि० ग०) । 'ओदितश्च' (८।२।४४) इति नत्वम् । आदीनस्य वानम् । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) इति बाहुलकाद्वातेः कः ॥ (१) ॥*॥ आस्रवणम् । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ क्लेशनम् । 'क्लिश् विबाधने' (त्रया० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्लेशस्य' ॥

मेलके सङ्गसंगमौ ॥२९॥

मेलनम् । 'मिल संश्लेषे' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ सङ्जनम् । 'षञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।५८) ॥ (२) ॥*॥ संगमनम् । 'ग्रहवृद्ध—' (३।३।५८) इत्यप् । 'ना मेलः संगमो ना वा' इत्यमरमाला ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'संगमस्य' ॥

संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणौ मृगः ।

सम्यक् विविधमीक्षणम् । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'मार्ग अन्वेषणे' (चु० उ० से०) ल्युट् (३।३।११५) । (३) ॥*॥ 'मृग अन्वेषणे' (चु० आ० से०) अदन्तः । 'ण्यास—' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (४) ॥*॥ घञ् (३।३।१८) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अन्वेषणस्य' ॥

१—'अन्वीक्षणम्' 'अन्वेषणम्' इत्येके पेटुः इति स्वामी ॥ २—'परिचर्यापरिसर्यामृगया' (वा० ३।३।१०१) इत्यादिना निपातनात् 'मृगया' इति मुकुटः ॥

परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम् ॥ ३० ॥

परिरम्भणम् । 'रम रामसे' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'रभेरशब्दिलोः' (७।१।६३) इति तुम् ॥ (१) ॥*॥ परिष्वञ्जनम् । 'ष्वञ्ज परिष्वङ्गे' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'परिनिविभ्यः-' (८।३।७०) इति षत्वम् ॥ (२) ॥*॥ संश्लेषणम् । 'श्लिष आलिङ्गने' (दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ 'गुहू संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । ल्युट् (३।३।१५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'आलिङ्गनस्य' ॥

निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् ।

वर्णशब्दात् 'सत्याप-' (३।३।२५) इति णिच् । ल्युट् (३।३।१५) ॥ (१) ॥*॥ 'व्यै चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।१५) ॥ (२) ॥*॥ 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) ॥ (३) ॥*॥ 'लोक दर्शने' (भ्वा० आ० से०) ॥ (४) ॥*॥ 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वीक्षणस्य' ॥

प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः ॥ ३१ ॥

'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चक्षिडादेशो वा ॥ (१) ॥*॥ 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ल्युट् (३।३।१५) ॥ (२) ॥*॥ प्रत्यादेशनम् । 'दिश अतिसर्जने' (तु० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ निराकरणम् । कृञ् क्तिन् (३।३।९४) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'निराकरणस्य' ॥

उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ ।

उपशयनम् । विशयनम् । 'व्युपयोः शेतेः पर्याये' (३।३।१९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ पर्यायेण शयनम् । पर्यायशयनमर्थो ययोस्तौ ॥*॥ द्वे 'पर्यायेण प्रहरकादावुपशयनस्य' ॥

अर्तनं च ऋतीया च हृणीया च घृणार्थके ३२

'ऋतिः' सौत्रः । ईयङ् (३।३।३१) अभावे ल्युट् (३।३।१५) ॥ (१) ॥*॥ ईयङ्पक्षे 'अप्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (२) ॥*॥ 'हृणीङ्' कण्ठादिः । यक् (३।३।२७) । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (३) ॥*॥ 'मोहो वीज्या जुगुप्सा च हृणीया हृणिया घृणा' इति वाचस्पतिः ॥*॥ चत्वारि 'जुगुप्सनस्य' ॥

स्याद्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये ।

व्यत्यसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ विपर्यसनम् । 'इण्' (अ० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (३) ॥*॥ विपर्यसनम् । 'इण्' (अ० प० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'व्यतिक्रमस्य' ॥

पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः ॥ ३३ ॥

पर्ययणम् । 'इण्' । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ अतिक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ अतिपातनम् । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ उपात्ययनम् । 'इण्' । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'अतिक्रमस्य' ॥

प्रेषणं यत्समाहूय तत्र स्यात्प्रतिशासनम् ।

'शासु अनुशिष्टौ' (अ० प० से०) । ल्युट् (३।३।१५) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'भृत्यादिप्रेषणस्य' ॥

स संस्तावः ऋतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् ३४

समेत्य स्तुवन्यत्र । 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । 'यज्ञे समि स्तुवः' (३।३।३१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'यज्ञे स्तावकद्विजावस्थानभूमेः' ॥

निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्धनः ।

ऊर्ध्वं हन्यतेऽस्मिन् । 'उद्धनोऽस्याधानम्' (३।३।८०) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

स्तम्बघ्नस्तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निहन्यते ३५

स्तम्बो हन्यते येन । 'स्तम्बे क च' (३।३।८३) इति कापौ घनादेशश्च ॥*॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तृणादिगुच्छोन्मूलनसाधनस्य' ।—नीवारादिग्रहणार्थं कृतवंशपात्रस्य—इत्यन्ये ॥

आविधो विध्यते येन

आविध्यते येन । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'अमरसूच्यादेः' 'वर्मा' इति ख्यातस्य ॥

तत्र विष्वक्समे निघः ।

नियतं हन्यते । 'निघो निमितम्' (३।३।८७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'तुल्यरोहपरिणाहवृक्षादेः' ॥

उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ ३६

उत्करणम् । निकरणम् । 'क विक्षेपे' । (तु० प० से०) 'कृ धान्ये' (३।३।३०) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धान्यानामूर्ध्वक्षेपणस्य' ॥

निगारोद्धारविक्षावोद्गाहा निगरणादिषु ।

निगरणम् । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) 'उद्ध्योर्ग्रः' (३।३।२९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उद्गरणम् । 'गृ शब्दे' (क्या० प० से०) । 'उद्ध्योः—' (३।३।२९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ विक्षवणम् । 'दु क्षु शब्दे' (अ० प० से०) । 'वौ क्षुश्रुवः' (३।३।२५) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उद्ग्रहणम् । 'ग्रह उपादाने' (क्या० उ० से०) । 'उदि ग्रहः' (३।३।३५) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ आदिना उद्गरणम्, विक्षवणम्, उद्ग्रहणम् ॥*॥ क्रमेणैकैकम् ॥

आरत्यवरतिविरतय उपरामे

आर्येयम् ॥ आरमणम् । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ एवमवविभ्याम् ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ उपरमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'उपरमणस्य' ॥

अथास्त्रियां तु निष्ठेवः ॥३७॥

निष्ठयतिर्निष्ठेवनं निष्ठीवनमित्यभिन्नानि ।

'ष्ठिबु निरसने' (दि० प० से०) घञ् (३।३।१८) । यत्तु—'निष्ठीव्यति'—इति विगृह्य—'पचायच्'—इत्युक्तं मुकुटेन । तन्न । निष्ठयूत्यादिभिरेकत्वासंभवात् ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) । 'ष्ठिविष्योर्ल्युटि दीर्घो वा' इति स्वामी । पृ-षोदरादित्वाद्वा दीर्घः—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मुखेन श्लेष्मनिरसनस्य' ॥

जवने जूतिः

'जुः' सौत्रो वेगे । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) । 'ऊतियूति—' (३।३।९७) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेगस्य' ॥

सातिस्त्ववसाने स्यात्

'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'ऊतियूति—' (३।३।९७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समापनस्य' ॥

अथ ज्वरे जूतिः ॥ ३८ ॥

ज्वरणम् । 'ज्वर रोगे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाद्दृढ्यभावः ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) । 'ज्वरत्वर—' (६।४।२१) इत्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ज्वरणस्य' ॥

उदजस्तु पशुप्रेरणम्

उदजनम् । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'समुदो-रजः पशुषु' (३।३।६९) इत्यप् । 'अघवपोः' इति पर्युदा-साद्वीभावो न ॥ (१) ॥*॥ पशूनां प्रेरणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पशुप्रेरणस्य' ॥

अकरणिरित्यादयः शापे ।

अकरणम् । 'आक्रोशे नञ्यनिः' (३।३।११२) ॥ (१) ॥*॥ आदिना अजननिः, अवग्राहः, निग्राहः । 'आ-क्रोशेऽवन्योर्ग्रहः' (३।३।४५) इति घञ् ॥*॥ एकम् 'आक्रोशनस्य' ॥

गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम् ३९

अपप्रत्ययान्तेभ्यः 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यर्थे 'गोत्रोक्षोष्टृ—' (४।२।३९) इति वुञ् ॥ (१) ॥*॥ आ-दिना 'गार्गकम्' 'दाक्षकम्' ॥

आपूपिकं शाष्कुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् ।

अचेतसां वृन्दम् ॥*॥ अपूपानां समूहः । शाष्कुलीनां समूहः । 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्' (४।२।४७) । आदिना साकुलम् ॥

माणवानां तु माणव्यम्

माणवानां समूहः । 'ब्राह्मणमाणव—' (४।२।४२) इतीयन् ॥

सहायानां सहायता ॥४०॥

सहायानां समूहः । 'गजसहायाभ्याम्—' (वा० ४।२।४२) इति तल् ॥

हल्या हलानाम्

हलानां समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ॥

ब्राह्मण्यवाडव्ये तु द्विजन्मनाम् ।

ब्राह्मणानां वाडवानां समूहः । 'ब्राह्मण—' (४।२।४२) इति यत् ॥

द्वे पर्शुकानां पृष्ठानां पार्श्वं पृष्ठयमिति क्रमात् ४१

पर्शूनां समूहः । 'पर्श्वं णस्' (वा० ४।२।४३) । 'सिति च' (१।४।१६) इति पदत्वाद्भवभावः ॥ (१) ॥*॥ पृष्ठानां समूहः । 'पृष्ठाद्यन्' (वा० ४।२।४२) । यज्ञविषय इदं स्मरन्ति ॥

खलानां खलिनी खल्यापि

खलानां समूहः । 'इनित्रकव्यचश्च' । (४।२।५१) इ-

तीनिः ॥ (१) ॥*॥ 'खलगोरथात्' (४१२।५०) इति यः ॥ (२) ॥*॥

अथ मानुष्यकं नृणाम् ।

मनुष्याणां समूहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्र' (४१२।३९) इति बुञ् । 'प्रकृत्याके राजन्य' (वा० ६।४।१६३) इति यलोपो न ॥

ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथक्पृथक् ४२

ग्रामाणां समूहः जनानां समूहः । 'ग्रामजन' (४१२।४२) इति तल् ॥ (१) ॥*॥ (१) ॥*॥ धूमानां पाशानां गलानां च समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४१२।४९) ॥ (१) ॥*॥ (१) ॥ गलो बृहत्काशः ॥ (१) ॥*॥

अपिसाहस्रकारीषचार्मणार्थवर्णादिकम् ।

सहस्राणाम्, करीषाणाम्, चर्मणाम्, अथर्वणाम्, च समूहः । 'भिक्षादिभ्यो ण्' (४१२।३८) । आदिना 'वार्मणम्,' 'आङ्गारम्' ॥

इति संकीर्णार्थवर्गः ॥

संकीर्णार्थत्वं च घञादीनां कर्तृभिन्ने कारके भावे च विधानात्, उणादीनां भावकारकेषु विधानात्, भावे ग्रा-येण विग्रहो दर्शितः कारकेषु तु यथासंभवमूहः ॥

इति संकीर्णवर्गविवरणम् ॥

नानार्थाः केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः ।

भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥ १ ॥

अनेकार्थाः केचिदत्रैव वर्गे कान्ता आदयो येषां खान्तगान्तादीनां तेषु वर्गेषु कथिताः । यथा 'क' शब्दः । ये कान्तादयो येषु पर्यायेषु प्रचुरप्रयोगाः, ते तेषु कथिताः । अपिशब्दादिहापि । यथा 'नाक'—शब्दः । अतः पुनरुक्तिर्नोद्भावा, इति भावः ॥

आकाशे त्रिदिवे नाकः

न अकं दुःखमत्र ॥

लोकस्तु भुवने जने ।

लोक्यते । 'लोकृ दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥

पद्ये यशसि च श्लोकः

श्लोक्यते । 'श्लोकृ संघाते' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥

शरे खड्गे च सायकः ॥२॥

स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । ण्वुल् (३।१।३३) । युक् (७।३।३३) ॥

जम्बुकौ क्रोष्टुवरुणौ

जमति । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'मितद्वाद्यश्च' (वा० ३।२।१८०) इति साधुः । 'जम्बुकः फेरवे नीचे पश्चिमाशापतावपि' (इति मेदिनी) ॥

पृथुकौ चिपिटार्भकौ ।

पृथुरेव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । प्रथते । प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० अ०) । 'अर्मकपृथुकपाका वयसि' (५।५३ उणा०) इति साधुर्वा । 'पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

आलोकौ दर्शनोद्द्योतौ

आलोकनम् । 'लोकृ दर्शने' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'आलोकस्तु पुमान्द्योते दर्शने वन्दि-भाषणे' (इति मेदिनी) ॥

भेरीपटहमानकौ ॥३॥

अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । ण्वुल् (३।१।३३) । 'आनकः पटहे भेर्या मृदङ्गे ध्वनदम्बुदे' (इति मेदिनी) ॥

उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः

अङ्कयतेऽनेन । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'अङ्को रूपकभेदागश्चिह्ने रेखाजिभूषणे । रूपकाशान्तिकोत्सङ्गस्थानेऽकं पापदुःखयोः' (इति मेदिनी) ॥

कलङ्कोऽङ्कापवादयोः ।

कलति । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) । किल् (३।२।१७८) । कल् चासावङ्कश्च । 'कलङ्कोऽङ्के-ऽपवादे च कालायसमलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

तक्षको नागवर्धकयोः

तक्षति । 'तक्षृ तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।३३) ॥

अर्कः स्फटिकसूर्ययोः ॥ ४ ॥

अर्क्यते । 'अर्क स्तवने' (चु० प० से०) । 'अर्च पूजा-

१—इदं तु न प्रकृतोपयोगि । 'अङ्क'शब्दार्थबोधकत्वात् ॥

२—इदमसंगतम् । अर्क्यते, इति विग्रहविरोधात् । निष्ठयां सेदत्वेन कुत्वाप्राप्तेश्च ।

याम्' (भ्वा० प० से०) वा । घञ् (३।३।१८) । 'अर्को-
ऽर्कपणे स्फटिके रवौ ताम्रे दिवस्पतौ' (इति मेदिनी) ।

मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः ।

कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । कचति (ते) ।
'कच दीप्तौ (बन्धने)' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—'
(वा० ३।२।१०१) इति डः । 'को ब्रह्मणि समीरात्मय-
मदक्षेषु भास्करे । मयूरेऽथौ च पुंसि स्यात् सुखशीर्षज-
लेषु कम्' (इति मेदिनी) ॥

स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्ये संक्षेपे भक्तसिक्थके ॥५॥

पोलनम् । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः
(वा० ३।३।१०८) । पुलमकति । 'अक कुटिलायां गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पोलति वा ।
'बलाकादयश्च' (उ० ४।१४) इति साधुः ॥

उलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः ।

पचति । पच्यते वा दुःखेन । 'पचिमच्योरिचोपधायाः
(उ० ५।३७) इति वुन् ॥

कमण्डलौ च करकः

करोति । 'कृजादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) । 'करकस्तु
पुमान्पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च । द्वयोर्मैघोपले न स्त्री क-
रङ्के च कमण्डलौ' (इति मेदिनी) ॥

सुगते च विनायकः ॥६॥

विनयति । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । ण्वुल् (३।१।
१३३) । 'विनायकस्तु हेरम्बे ताक्ष्ये विघ्ने जिने गुरौ'
(इति मेदिनी) ॥

किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च

कायतेऽनेन । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'मृग-
व्यादिः (उ० १।३७) । 'किष्कुर्द्वयोर्वितस्तौ च सप्रकोष्ठ-
करेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

शूककीटे च वृश्चिकः ।

वृश्चति । 'ओत्रश्चू छेदने' (तु० प० से०) । 'वृश्चिकृषोः
किश्चन्' (उ० २।४०) । 'वृश्चिकस्तु द्रुणौ राशौ शूक-
कीटौषधीभिदोः' (इति मेदिनी) ॥

प्रतिकूले प्रतीकस्त्रिष्वेकदेशे तु पुंस्ययम् ॥ ७ ॥

प्रतिगता ई लक्ष्मीर्येन यं वा । 'नवृतश्च' (५।४।
१५३) इति कप् । 'प्रतीकोऽवयवेऽपि स्यात्प्रतिकूलविलो-
मयोः' (इति मेदिनी) ॥

स्याद्भूतिकं तु भूनिम्बे कट्फले भूस्तृणेऽपि च ।

भवति । 'क्तिचूतौ च संज्ञायाम्' (३।२।१७४) इति
क्तिच् । संज्ञायां कन् (५।३।७५) । 'स्याद्भूतिकं तु भू-
निम्बे दीप्य-भूस्तृण-कतृणे' (इति मेदिनी) ॥

ज्योत्स्निकायां च घोषे च कोशातकी

कोशमतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०)
कुन् (उ० २।३२) । गौरादिः (४।१।४१) । 'कोशातकः
कचे पुंसि पटोल्यां घोषके स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) । 'ज्योत्स्ना
चन्द्रमसो भासि स्फुरज्ज्योतिर्निशि स्मृता' इत्यजयः ।
('ज्योत्स्नी पटोलीज्योत्स्नावन्निशोः' इति हैमः) । —ज्यौ-
त्स्निका—पटोलिका, घोषो=ऽपामार्गः—इति स्वामी ॥

अथ कट्फले ॥८॥

सिते च खदिरे सोमवल्कः स्यात्

सोम इव वल्को बलमस्य ॥

अथ सिहके

तिलकल्के च पिण्याकः

पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० प० से०) । 'पिना-
कादयश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः । 'पिण्याकोऽस्त्री
तिलकल्के हिङ्गुवाह्नीकसिहके' (इति मेदिनी) ॥

वाह्नीकं रामटेऽपि च ॥ ९ ॥

उद्यते । वहति वा । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति साधुः । 'वाह्नीकं वा-
ह्नीकं धीरहिङ्गुनोर्नाशदेशयोः' इति रभसः ॥

महेन्द्रगुग्गुलूकव्यालग्राहिषु कौशिकः ।

कुशिकस्यापत्यम् । ऋध्यण् (४।१।११४) । 'कौ-
शिको नकुले व्यालग्राहिगुग्गुलुशकयोः । विश्वामित्रे च
कोशजोलूकयोरपि कौशिकः । कौशिकी चण्डिकायां च
नदीभेदे च कौशिकी' (इति विश्वः) ॥

रुक्तापशङ्कास्वातङ्कः

आतङ्कनम् । 'तकि कृञ्छजीवने' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) 'हलश्च' । (३।३।१२१) इति करणे वा ।
'आतङ्को रोगसंतापशङ्कासु मुरजध्वनौ' (इति मेदिनी) ॥

स्वल्पेऽपि क्षुल्लकस्त्रिषु ॥१०॥

क्षोदनम् । 'अक्षिवदा (क्षुदिर्) संचूर्णने' (रु० उ०
अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । क्षुदं क्षुधं वा
लाति । कुन् (उ० २।३२) । 'क्षुल्लकस्त्रिषु नीचेऽल्पे'
(इति मेदिनी) ॥

जैवातृकः शशाङ्केऽपि

जीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । 'आ-
तृकन् वृद्धिश्च' (उ० १।७९) । 'जैवातृकः पुमान्सोमे
दीर्घायुःकृशयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

खुरेऽप्यश्वस्य वर्तकः ।

वर्तते । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।
१।३३) । 'वर्तकस्तु खुरेऽश्वस्य विहगे वर्तिका द्वयोः'
(इति मेदिनी) ॥

व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना

पुण्डयति । 'पुडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'फ-
र्करीकादयश्च' (उ० ४।२०) इति साधुः । 'पुण्डरीकः
सिताम्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे । पुंसि व्याघ्रेऽग्निदिङ्गागे
कोशकारान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

यवान्यामपि दीपकः ॥११॥

दीपयति । 'दीपी दीप्तौ' (दि० आ० से०) । ण्यन्तः ।
ण्वुल् (३।२।१३३) 'दीपकं वागलंकारे वाच्यवद्दीप्ति-
कारके । दीपकश्चाजमोदायां यवानीबर्हिचूडयोः' (इति
मेदिनी) ॥

शालाट्टकाः कपिक्रोष्टुश्चानः

शालां वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'सु-
वृभृशुषिसुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४१) ।—पृषोदरादिः—
इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥

स्वर्णेऽपि गैरिकम् ।

गिरौ भवम् । अध्यात्मादित्वाट्टक् (वा० ४।३।६०) ।
'गैरिकं धातुरुक्मयोः' (इति मेदिनी) ॥

पीडार्थेऽपि व्यलीकं स्यात्

अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अ-
लीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति साधुः । विगतमलीकम् ।
'व्यलीको नागरे स्मृतः । व्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्येष्वपि
पीडने' इति विश्वः ॥

अलीकं त्वप्रियेऽनृते ॥ १२ ॥

'अलीकमप्रियेऽपि स्यादिव्य (स्याद्गोप्य) सत्ये नपुंसकम्'
(इति मेदिनी) ॥

शीलान्वयावनूके

अनूच्यन्ति । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । 'इगु-
पध-' (३।१।१३५) इति कः । न्यङ्कादिः (७।३।५३)
'अनूकं तु कुले शीले पुंसि स्याद्रतजन्मनि' (इति मे-

दिनी) । यद्वा अनु कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) ।
'आतश्चो-' (३।१।१३६) इति कः । 'अन्येषामपि-'
(६।३।१३७) इति दीर्घः ॥

द्वे शलके शकलवल्कले ।

शलति । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । 'इण्-
मीका-' (उ० ३।४३) इति कन् ॥

साष्टे शते सुवर्णानां हेमयुरोभूषणे पले ॥ १३ ॥

दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री

निश्चयेन कायति । 'आतश्चोप-' (३।१।१३६) इति
कः । 'इदुदुपध-' (८।३।४१) इति षः । यद्वा निषी-
दन्ति । 'षद' । 'नौ सदेर्दिच्च' (उ० ३।४५) इति कन् ।
'सदिरप्रतेः' (८।३।६६) । इति षः । 'निष्कमस्त्री साष्टहे-
मशते दीनारकर्षयोः । वक्षोऽलंकरणे हेममात्रे हेमपदेऽपि
च' (इति मेदिनी) । दीनारः सांव्यवहारिकं रूपकम् ॥

कल्कोऽस्त्री समलैनसोः ।**दम्भेऽपि**

कल्यते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०)
'कृदाधारा-' (उ० ३।४०) इति कः । 'त्रिषु पापाशये
कल्कोऽस्त्री विदकिट्टेभदन्तयोः' । 'कल्कः पापाशये तापे
दम्भे विदकिट्टयोरपि' इति विश्वः । 'कल्कोऽस्त्री धृततै-
लादिशेषे दम्भे विभीतके । (विदकिट्टयोश्च पापे च त्रिषु
पापाशये पुनः)' (इति मेदिनी) ॥

अथ पिनाकोऽस्त्री शूलशंकरधन्वनोः ॥ १४ ॥

पनायते । 'पन स्तुतौ' (भ्वा० प० से०) । 'पिनाका-
दयश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः । 'पिनाकेऽस्त्री रुद्र-
चापे पांशुवर्षत्रिशूलयोः' (इति मेदिनी) ॥

धेनुका तु करेणां च

धेनुरेव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'स्याद्धेनुका
करिण्यां च धेनावपि ना तु दानवविशेषे' (इति मेदिनी) ॥

मेघजाले च कालिका ।

कालो वर्णोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।१।११५) । यद्वा का-
ल्येव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'धूसरीयोगिनीभे-
दोमानवाब्देषु कालिका । क्रमदेयवस्तुमूल्ये काण्ये काक्यां
घनेषु च' इति रभसः । कालिका चण्डिकाभेदे काण्ये
वृश्चिकपत्रयोः । क्रमदेयवस्तुमूल्ये धूसरीनवमेघयोः । पटो-
लशाखारोमालीमांसीकाकीशिवासु च । मेघावलौ च' (इति
मेदिनी) ॥

कारिका यातनाकृत्योः

करणम् । 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्' (वा० ३।२।१०८) ।
'कारिका नटयोषिति । कृतौ विवरणश्लोके शिल्पयातन-
योरपि । नपुंसकं तु कर्मादौ कारकं कर्तरि त्रिषु' (इति
मेदिनी) । 'वृत्त्योः' इति पाठे विवरणश्लोके ॥

कर्णिका कर्णभूषणे ॥१५॥

करिहस्ताङ्गुलौ पञ्चबीजकोश्याम्

कर्णसालंकारः 'कर्णललाटात्-' (४।३।६५) इति
कन् । 'कर्णिका करिहस्ताग्रे करमध्याङ्गुलावपि । क्रमुका-
दिच्छटांशेऽञ्जवराटे कर्णभूषणे । कर्णिका कथ्यतेऽत्यन्त-
सूक्ष्मवस्त्वभिन्नमन्थयोः' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषूत्तरे ।

खान्तेभ्यः प्राक् ॥

वृन्दारकौ रूपिमुख्यौ

प्रशस्तं वृन्दमस्य । 'शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्' (वा० ५।
२।१२२) । 'वृन्दारकः सुरे पुंसि मनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिषु'
(इति मेदिनी) ॥

एके मुख्यान्यकेवलाः ॥१६॥

एति । 'इण् गतौ' (अ० ५० अ०) । 'उ० इण्-
भीका-' (३।४३) इति कन् । 'एकं संख्यान्तरे श्रेष्ठे के-
वलेतरयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

स्यादाम्भिकः कौकुटिको यश्चादूरेरितेक्षणः ।

कुक्कुटीं पश्यति । 'संज्ञायां ललाटकुकुट्यौ पश्यति' (४।
४।४६) इति ठक् ॥

लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः १७

ललाटं पश्यति । 'लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शिन्याश्ले-
षणान्तरे । कार्याक्षमे' (इति मेदिनी) । 'भावदर्शी' इति
वा पाठः । 'लालाटिकः सदा लसप्रभुभावनिदर्शिनि'
इत्यजयः ॥

इति कान्तवर्गः ॥

मयूखस्त्वद्करज्वालासु

मिमीते । 'म.ङ् माने' (जु० आ० अ०) । 'माङ्
ऊखो मय् च' (उ० ५।२५) । 'मयूखः किरणेऽपि च ।
ज्वालायामपि शोभायाम्' (इति मेदिनी) ॥

१—इति प्रारम्भ कणिकाशब्दार्थबोधकत्वाच्च प्रकृतोपयोगि ।

अलिबाणौ शिलीमुखौ ।

शिली शल्यं मुखे यस्य ॥

शङ्खो निधौ ललाटास्त्रि कम्बौ न स्त्री

शाम्यत्यनेन । 'शमु उपशमे' (दि० ५० से०) । 'शमेः
खः' (उ० १।१०२) । 'शङ्खः कम्बौ न योषिन्ना भा-
लास्थिनिधिभिन्नखे' (इति मेदिनी) ॥

इन्द्रियेऽपि खम् ॥१८॥

खनति । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अ-
न्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) । 'खमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे
शून्ये विन्दौ विहायसि । संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुं-
सकम्' (इति मेदिनी) ॥

वृणिज्वाले अपि शिखे

शेते । 'शीङो ह्रस्वश्च' (उ० ५।२४) । 'शिखा शाखा-
वर्हिचूडालाङ्गलिक्यग्रमात्रके । चूडामात्रे शिफायां च
ज्वालायां प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी) ।

इति खान्ताः ॥

शैलवृक्षौ नगावगौ ।

न गच्छति । 'गम्ल गतौ' (भ्वा० ५० अ०) । 'अ-
न्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति 'अन्येभ्योऽपि-' (वा०
३।२।१०१) इति वा ङः । 'नगोऽप्राणिष्व-' (६।३।
७७) इति नञ् वा प्रकृत्या । 'नगो महीरुहे शैले भा-
स्करे पवनाशने' । ('अगः स्यान्नगवत्तरौ । शैले सरीसृपे
मानौ' इति हैमः) ॥

आशुगौ वायुविशिखौ

आशु गच्छति । पूर्ववत् (वा० ३।२।४८) ॥

शरार्कविहगाः खगाः ॥१९॥

खे गच्छति । पूर्ववत् (वा० ३।२।४८) । 'खगः सूर्ये
ग्रहे देवे मार्गणे च विहंगमे' (इति मेदिनी) ॥

पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च

पतति । 'पतु गतौ' (भ्वा० ५० से०) । 'पतेरङ्गच्
पक्षिणि' (उ० १।११९) । 'पतङ्गः शलमे शालीप्रभेदे
पक्षिसूर्ययोः । क्लीबं सूते' (इति मेदिनी) ॥

पूगः क्रमुकवृन्दयोः ।

पुनाति । 'पूञ् पवने' (क्या० उ० से०) । 'छापूख-
डिभ्यः कित्' (उ० १।१२४) इति गन् ॥

पशवोऽपि मृगाः

मृग्यते । 'मृग अन्वेषणे' (चु० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'मृगः पशौ कुरङ्गे च करिनक्षत्रभेदयोः । अन्वेषणायां याच्यायां मृगी तु वनितान्तरे' (इति मेदिनी) ॥

वेगः प्रवाहजयोरपि ॥२०॥

वेजनम् । 'ओविजी मयचलनयोः' (तु० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । ('वेगो रयप्रवाहयोः । रेतः किंपाकयो-
श्चापि' इति हैमः) ॥

परागः कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि ।

परागच्छति । डः (वा० ३।२।४८) । 'परागः कौ-
सुमे रेणौ धूलिस्नानीययोरपि । गिरिप्रभेदे विख्यातावुपराने
च चन्दने' (इति मेदिनी) ॥

गजेऽपि नागमातङ्गौ

न अगः । 'नागं नपुंसकं रङ्गे सीसके करणान्तरे । नागः
पन्नगमातङ्गकूराचारिषु तोयदे । नागकेसरपुंनागनागदन्तक-
मस्तके । देहानिलप्रभेदे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मतङ्गस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।
१२०) इत्यण् । ('मातङ्गः श्वपचे गजे' इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥

अपाङ्गस्तिलकेऽपि च ॥२१॥

अपगतोऽङ्गात् । 'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति
समासः । 'अपाङ्गो नयनस्यान्ते स्याच्चित्रकप्रधानयोः' इ-
त्यजयः । 'अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्यान्नेत्रान्ते तिलकेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥

सर्गः स्वभावनिमोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु ।

सृज्यते । 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । घञ् (३।
३।१९) । 'सर्गस्तु निश्चयाध्यायमोहोत्साहात्मसृष्टिषु' (इति
मेदिनी) । निमोक्षस्यागः, मोक्षाभावो वा ॥

योगः संनह्नोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ॥ २२ ॥

योजनम् । 'युज समाधौ' (दि० आ० अ०) । 'यु-
जिर् योगे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'यो-
गोऽपूर्वार्थसंप्राप्तौ संगतिध्यानयुक्तिषु । वपुःस्थैर्यप्रयोगे च
विष्कम्भादिषु भेषजे । विश्रब्धघातके द्रव्योपायसंनहने-
ष्वपि । कर्मणोऽपि च' (इति मेदिनी) । संनह्नं कवचम् ।
उपायः सामादिः ॥

भोगः सुखे रुयादिभृतावहेश्च फणकाययोः ।

भोजनम् । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०) ।
'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० से०) घञ् (३।३।१८) । 'भोगः
सुखे धने पुंसि (चाहेः) शरीरफणयोर्मतः । पालनेऽभ्यवहारे
च योषिदादिभृतावपि' (इति मेदिनी) । भृतिर्भाडिः ।
आदिना हस्त्यश्वादिकर्मकाराणां च भृतिः । 'पालनेऽभ्य-
वहारे च निर्वेशे पण्ययोषिताम्' इति विश्वः ॥

चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु ॥२३॥

सारमङ्गं यस्य । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ।
सारं गच्छति, इति वा । खच् (वा० ३।२।३८) । सहार-
ङ्गेण, इति वा । 'सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे ।
शबले त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

कपौ च प्लवः

प्लवेन गच्छति, । डः (वा० ३।२।४८) । 'प्लवगो वा-
नरे भेके सारथौ चोष्णदीधितेः' (इति मेदिनी) ॥

शापे त्वभिषङ्गः पराभवे ।

अभिषङ्गनम् । 'षङ्ग सङ्गे' (श्वा० प० अ०) । 'उप-
सर्गात्-' (८।३।६५) इति षः । 'अभिषङ्गः पुंलिङ्गः
पराभवाक्रोशशपथेषु' (इति मेदिनी) ॥

यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु ॥२४॥

योजनम् । युज्यते वा । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०)
। घञ् (३।३।१८, १९) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः । 'रथ-
युगं-' (४।४।७६) इति निपातनाद्वा । 'युगो रथे हला-
द्यङ्गे न द्वयोस्तु कृतादिषु । युग्मे हस्तचतुष्केऽपि वृद्धिना-
मौषधेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिश्रेत्रघृणिभूजले ।**लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः**

गच्छति । गम्यते वा, अनेन वा । 'गमेर्दोः' (उ० २।
६७) । 'गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । स्त्री तु
स्याद्विशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । नृस्त्रियोः स्वर्गव-
ज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु' रति केशवः । 'गौ स्वर्गे च ब-
लीवर्दे रश्मौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरभेयीदृग्बाणदि-
ग्वाग्भूष्वप्सु भूमि च' (इति मेदिनी) ॥

लिङ्गं चिह्नशेफसोः ॥२५॥

लिङ्ग्यतेऽनेन । 'लिङ्गि गतौ' (श्वा० प० से०) । 'ह-
लश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'लिङ्गं चिह्नेऽनुमाने सां-

ख्योक्तप्रकृतावपि शिवमूर्तिविशेषे च मेहनेऽपि नपुंसकम्
(इति मेदिनी) ॥

शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च

शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'शृणातेर्ह-
स्वश्च' (उ० १।१२६) इति गन् नुद् च । 'शृङ्गं प्रमुत्वे
शिखरे चिह्ने क्रीडामनुयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृङ्गः
स्यात्कूर्चशीर्षके । स्त्री विषायां स्वर्णमीनभेदयोर्ऋषभौषधौ'
(इति मेदिनी) ॥

वराङ्गं मूर्धगुह्ययोः ।

वरं च तदङ्गं च । 'वराङ्गं योनिमातङ्गमस्तकेषु गुड-
त्वचि' (इति मेदिनी) ॥

भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नाक्रीर्तिषु ॥२६॥

भज्यते । 'भज सेवयाम्' (भ्वा० उ० से०) 'पुंसि—'
(३।३।११८) इति घः । 'खनो घ च' (३।३।१२५)
इति घो वा । 'भगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यक्रीर्तिषु ।
माहात्म्यैश्वर्ययत्नेषु धर्मे मोक्षेऽथ ना रवौ' (इति मेदिनी) ॥

इति गान्ताः ॥

परिघः परिघातेऽस्त्रेऽपि

परिहननम् । 'परिहन्यतेऽनेन वा । 'हन हिंसागत्योः'
(अ० प० अ०) । 'परौ घः' (३।३।८४) इत्यप् घादे-
शश्च । 'परिघो योगभेदेऽस्त्रविशेषेऽर्गलघातयोः' (इति
मेदिनी) ॥

'परेश्र घाङ्कयोः' (८।२।२२) इति लत्वमपि । ('प-
लिघः काचकलशे घटे प्राकारगोपुरे' इति हैममेदिन्यौ) ॥

ओघो वृन्देऽम्भसां रये ।

वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) साधुः ।
'ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च द्रुतचृत्योपदे-
शयोः' (इति मेदिनी) ॥

मूल्ये पूजाविधावर्धः

अर्हतेऽनेन । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । न्यङ्कादिः (७।३।
५३) । 'अर्धार्धत्वन्तरं वा' ॥

अंहोदुःखव्यसनेष्वधम् ॥२७॥

अध्यतेऽनेन । 'अधि गत्याक्षेपे' (भ्वा० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१९, १२१) 'अनित्यमागमशासनम्' इति
नुम् ॥

त्रिविष्टेऽल्पे लघुः

लङ्घ्यते । 'लघि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'लङ्घि-
वंहोर्नलोपश्च' (उ० १२९) इत्युः । 'कृष्णागुरुणि शीघ्रे
च लघु क्लीबेऽगुरौ त्रिषु । निःसारे च मनोज्ञे च पृक्कायां
च लघुः स्त्रियाम्' इति रभसः । 'लघुगुरौ च मनोज्ञे
निःसारे वाच्यवत् क्लीबम् । शीघ्रे कृष्णागुरुणि पृक्कानामौ-
षधौ तु स्त्री' (इति मेदिनी) ॥

इति चान्ताः ॥

काचाः शिष्यमृद्देददृशुजः ।

कच्यते । अनेन वा 'कच बन्धे' (भ्वा० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१९, १२१) । 'न क्रादेः' (७।३।५९) इति
कुत्वं न । पिजन्तात् पचाद्यच् (३।१।१३४) वा ।
'काचः शिष्ये मणौ नेत्ररोगभेदे मृदन्तरे' (इति मेदिनी) ॥

विपर्यासे विस्तरे च प्रपञ्चः

प्रपञ्चते । 'पचि व्यक्तीकरणे' (भ्वा० आ० से०) ।
पचाद्यच् (३।२।१३४) । 'प्रपञ्चः संचयेऽपि स्याद्विस्तरे
च प्रतारणे' (इति मेदिनी) ॥

पावके शुचिः ॥ २८ ॥

मास्यमात्ये चात्युपधे पुंसि मेध्ये सिते त्रिषु ।

शोचत्यनेन । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । 'इगु-
पधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'शुचिर्ग्रीष्माग्नि-
शृङ्गरेष्वाषाढे शुद्धमन्त्रिणि । ज्येष्ठे च पुंसि धवले शुद्धे-
ऽनुपहते त्रिषु' (इति मेदिनी) । उपवाप्तुक्तोचमतिक्रान्ते-
ऽमात्ये ॥

अभिष्वङ्गे स्पृहायां च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियाम्

॥ २९ ॥

रोचते । 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च' (भ्वा० आ० से०) ।
'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'रुचिः स्त्री
दीप्तिशोभायामभिष्वङ्गाभिलाषयोः' (इति मेदिनी) ॥

इति चान्ताः ॥

केकिताक्षर्यावहिभुजौ

अर्हि भुङ्क्ते । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० उ०
अ०) । क्तिप् (३।२।७८) ॥

दन्तविप्राण्डजा द्विजाः ।

द्विर्जायते । 'अन्येष्वपि—' (३।२।१०१) इति डः ।
'द्विजः स्याद्वाह्यक्षत्रवैश्यदन्ताण्डजेषु ना । द्विजा भार्या
हरेणौ च' (इति मेदिनी) ॥

अजा विष्णुहरच्छागाः

न जायते । पूर्ववत् (३।२।१०२) ङः । अजति वा । 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति वी न । पचाद्यच् । (३।१।१३४) । 'अजो हरौ हरे कामे विधौ छागे रघोः सुते' इति विश्वः ॥

गोष्ठाध्वनिवहा व्रजाः ॥३०॥

व्रजति । अस्मिन् वा । 'व्रज गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् । 'गोचरसंचर-' (३।३।११९) इति वा साधुः ॥

धर्मराजौ जिनयमौ

धर्मेण राजति । अच् (३।१।१३४) । धर्मस्य राजा । धर्मश्चासौ राजा च इति वा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४।९१) । 'धर्मराजो यमे बुद्धे युधिष्ठिरनृपे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

कुञ्जो दन्तेऽपि न स्त्रियाम् ।

कौ जायते । 'सप्तम्यां जनेर्ङः' (३।२।९७) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यत्तु—कुञ्जन्त्यत्र । 'कुजि अव्यक्ते शब्दे' । 'हलश्च' (३।३।१२१) । इति घञ्—इत्याह । तन्न । 'कुजि' धातोरप्रसिद्धत्वात् । 'गुजि' धातोर्दर्शनात् । 'कुञ्जोऽस्त्रियां निकुञ्जेऽपि हनौ दन्तेऽपि दन्तिनाम्' (इति मेदिनी) ॥

बलजे क्षेत्रपूर्वरे बलजा वल्गुदर्शना ॥ ३१ ॥

बले जातम् । 'सप्तम्यां जनेर्ङः' (३।२।९७) । 'बलजं गोपुरे क्षेत्रे सस्यसंगरयोरपि । बलजा वरयोषायां यूथ्याम्' (इति मेदिनी) ॥

समक्षमांशे रणेऽप्याजिः

अजन्त्यस्याम् । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अज्यतिभ्यां च' (उ० ४।१३१) इतीण् । 'अथाजिः स्त्री समभूमौ च सङ्ग्रामे' (इति मेदिनी) ॥

प्रजा स्यात्संततौ जने ।

प्रजायते । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (३।२।९९) इति जनेर्ङः ॥

अब्जौ शङ्खशङ्खौ च

अप्सु जायते । 'सप्तम्याम्-' (३।२।९७) इति ङः । 'अब्जोऽस्त्री शङ्खे, ना निचुले धन्वन्तरौ च हिमकिरणे । ह्रीव पद्मे' (इति मेदिनी) ॥

स्वके नित्ये निजं त्रिषु ॥३२॥

नि जायते । 'उपसर्गे च-' (३।२।९९) इति ङः ॥ इति जान्ताः ।

पुंस्यात्मनि प्रवीणे च क्षेत्रज्ञो वाच्यलिङ्गकः ।

क्षेत्रं जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' (क्र्या० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥

संज्ञा स्याच्चेतना नामहस्ताद्यैश्चार्थसूचना ॥३३॥

संज्ञानम् । 'आतश्चोप-' (३।३।१०६) इत्यङ् । संज्ञा नामनि गायत्र्यां चेतनारवियोषितोः । अर्थस्य सूचनायां च हस्ताद्यैरपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥

इति जान्ताः ॥

काकेभगण्डौ करटौ

'क' इति रटति । 'रट शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'करटो गजगण्डे स्यात्कुसुम्भे निम्बजीवने । एकादशाहादिश्राद्धे दुर्दुस्तेऽपि वायसे । 'करटो वाद्यभेदे' (इति मेदिनी) ॥

गजगण्डकटी कटौ ।

कटति । 'कटे वर्षाविरणयोः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कटः श्रोणौ क्रियाकारे कलिजेऽतिशये शवे । समये गजगण्डेऽपि पिप्पल्यां च कटी मता' इति विश्वः । 'कटः श्रोणौ द्वयोः पुंसि कलिजेऽतिशये शवे' (इति मेदिनी) ॥

शिपिविष्टस्तु खलतौ दुश्चर्मणि महेश्वरे ॥ ३४ ॥

शिपिषु रश्मिषु पशुषु वा विष्टः । 'शिपिविष्टः शिवः शौरिर्दुश्चर्मा खलतिस्तथा' ॥

देवशिल्पिन्यपि त्वष्टा

त्वक्षति । त्वक्ष्यते च । 'त्वक्षू तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) । 'नमृनेष्टृ-' (उ० २।९५) इति साधुः । 'त्वष्टा पुमान्देवशिल्पितक्ष्णोरादित्यभिद्यपि' (इति मेदिनी) ॥

दिष्टं दैवेऽपि न द्वयोः ।

दिश्यते स्म । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) 'दिष्टं दैवे पुमान्काले' (इति मेदिनी) ॥

रसे कटुः कटुकार्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः ॥३५॥

कटति । 'कटे' (भ्वा० प० से०) । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३५) उः । 'कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजिकयोरपि । नपुंसकमकार्ये स्यात्पुलिङ्गो रसमात्रके । त्रिषु तद्रत्सुगन्ध्योश्च मत्सरेऽपि खरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

रिष्टं क्षेमाशुभाभावेषु

रेषणम् । रिष्यते स्म, इति वा । 'रिष हिंसायाम्' (दि० प० से०) । क्तः (३।३।११४, ३।२।१०२) । 'रिष्टं स्यादशुभैरसोः' इत्यजयः । 'रिष्टं क्षेमाशुभाभावे पुंसि खङ्गे च फेनिले' (इति मेदिनी) ॥

अरिष्टे तु शुभाशुभे ।

न रिष्टम् । 'अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः । अरिष्टमशुभे तक्के सूतिकागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने च' (इति मेदिनी) ॥

मायानिश्चल्यन्नेषु कैतवानृताराशिषु ॥ ३६ ॥**अयोधने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम् ।**

माया विपरीतदर्शनम् । यन्त्रं मृगबन्धनविशेषः । सीराङ्गे फालाधारे । कूट्यते । 'कूट आप्रदाने' (चु० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥

सूक्ष्मेलायां त्रुटिः स्त्री स्यात्कालेलेपे संशयेपि सा ॥ ३७ ॥

त्रुट्यते । अनेन वा । 'त्रुट छेदने' (चु० आ० से०) । 'इगुपधात्-' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'त्रुटिः स्त्री संशये स्वल्पे सूक्ष्मैलाकालमानयोः' (इति मेदिनी) ॥

अर्त्युत्कर्षाश्रयः कोट्यः

कोटयते । 'कूट प्रतापने' (चु० आ० से०) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रेऽश्रौ संख्याभेदप्रकर्षयोः' (इति मेदिनी) ॥

मूले लग्नकचे जटा ।

जटति । 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'जटा लग्नकचे मूले मांसां लक्ष्णे पुनर्जटी' (इति मेदिनी) ॥

व्युष्टिः फले समृद्धौ च

व्युच्छनम् । व्युच्छयते वा । 'उच्छी विवासे' (भ्वा० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥

दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिण दर्शने ॥ ३८ ॥

दर्शनम् । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । करणे वा ॥

इष्टिर्यागेच्छयोः

एषणम् । 'इषु इच्छायाम्' (तु० प० से०) । क्तिन् (३।३।९३) । इज्यतेऽनया वा, इति वा । यजेः क्तिन् (३।

३।९३) । 'इष्टिर्मतामिलाषेऽपि संग्रहश्लोकयागयोः' (इति मेदिनी) ॥

सृष्टिर्निश्चिते बहुनि त्रिषु ।

सर्जनम् । 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'अकारान्तपाठे भावे कः' (३।३।११४) । 'सुक्तनिर्मितयोः प्राज्ये त्रिषु सृष्टं तु निश्चिते' इति रुद्रः ॥

कष्टे तु कृच्छ्रगहने

कष्यते स्म । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः । (३।२।१०२) । 'कृच्छ्रगहनयोः कषः' (७।२।२२) इति नेट्

दक्षामन्दागदेषु तु ॥ ३९ ॥**पटुः**

पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इत्युः पटादेशश्च । 'पटु-स्तीक्ष्णे स्फुटे दक्षे निष्ठुरे निर्दयेऽपि च' इति रुद्रः । 'पटु-दर्शने च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान् स्त्रीवे छत्रालवणयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

द्वौ वाच्यलिङ्गौ च

इति टान्ताः ॥

नीलकण्ठः शिवेपि च ।

नीलः कण्ठो यस्य । 'कालकण्ठस्तु दात्यूहे कलविङ्के च खड्गने । सितापाङ्गे हरे पीतसारके नीलकण्ठवत्' इति विश्वः ॥

पुंसि कोष्ठोऽन्तर्जठरं कुसूलोऽन्तर्गृहं तथा ॥ ४० ॥

कुष्यते । 'कुष निष्कर्षे' (क्या० प० से०) । 'उषि-कुषि-' (उ० २।४) इति थन् । 'कोष्ठः कुसूले चात्मीये मध्ये कुक्षेर्गृहस्य च' (इति मेदिनी) ॥

निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः

निष्ठानम् । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । 'आ-तश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'निष्ठा निष्पत्तिनाशान्तयाच्चा निर्वहणेषु च' (इति मेदिनी) ॥

काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि ।

काशते । 'काश दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'हनि-कुषि-' (उ० २।२) इति कथन् । 'काष्ठा दारुहरिद्रायां

१—बहुनि प्रचुरे—इति मुकुटः । २—द्वौ कष्टपट्ट—इति स्वामिपीयूषौ ।

कालमानप्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि
स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु ज्येष्ठोऽतिशस्तेऽपि

अतिशयेन प्रशस्तः । 'अतिशयने तमविष्ठनौ' (५।३।
५५) । 'ज्य च' (५।३।६१) इति प्रशस्यस्य ज्यादेशः ।
'ज्येष्ठः श्रेष्ठे वृद्धे च त्रिषु, मासान्तरे पुमान् । ज्येष्ठा तु
गृहगोधाख्यजन्तुनक्षत्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कनिष्ठोऽतियुवाल्पयोः ॥४१॥

अतिशयेन युवा, अल्पो वा । इष्टन् (५।३।५५) ।
'युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्याम्' (५।३।६४) । 'कनिष्ठोऽति-
युवाल्पानुजे स्त्री दुर्बलाङ्गुलौ' (इति मेदिनी) ॥

इति ङान्ताः ॥

दण्डोऽस्त्री लगुडेऽपि स्यात्

दण्डवति । अनेन वा । 'दण्ड निपातने' (चु० उ०
से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'पुंसि-' (३।४।११८)
इति घो वा । दमेः (दि० प० से०) ङः (उ० १।११४)
वा । 'दण्डो यमे मानभेदे लगुडे दमसैन्ययोः । व्यूहभेदे
प्रकाण्डेऽश्वे कोणमन्थानयोरपि । अभिमाने ग्रहे दण्डश्च-
ण्डांशोः पारिपाशिके' इति विश्वः ॥

गुडो गोलेक्षुपाकयोः ।

गुडति । 'गुड वेष्टने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । 'गुडः स्याद्गोलके हस्तिसंनाहे-
क्षुविकारयोः । गुडा लुब्धां च कथिता गुडिकायां च यो-
षिति' (इति मेदिनी) ॥

सर्पमांसात्पशू व्याडौ

व्याडति । 'अड उद्यमे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३५) । 'व्याडो व्याघ्रे खले सर्पे' इति रभसः ॥

गोभूवाचस्तिवडा इला ॥४२॥

इलति । 'इल उत्क्षेपे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । ('इला कलत्रे सौम्यस्य धरित्र्यां
गवि वाचि च' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ डलयोरेक-
त्वस्तरणादिडा । 'इडा तु बुधयोषिति । सौरभेय्यां च व-
चने वसुमत्यामपि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

क्ष्वेडा वंशशलाकापि

क्ष्वेलति । 'क्ष्वेल चलने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३५) । डलयोरेकत्वम् । 'क्ष्वेडो ध्वनौ कर्णामये
विषे । क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति । लो-

हितार्कपूर्णफले घोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले
वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तितः' (इति मेदिनी) ॥

नाडी कालेऽपि षट्क्षणे ।

नालयति । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । डलयोरेकत्वम् । गौरादिः (४।१।१४१) ।
'नाडी नाले व्रणान्तरे । शिरायां गण्डदूर्वायां चर्यायां
कुहनस्य च । तथा षट्क्षणकालेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

काण्डोऽस्त्री दण्डवर्णावर्गवसरवारिषु ॥४३॥

कनति । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अम-
न्ताङ्गः (उ० १।११४) । 'क्वादिभ्यः कित्' (उ० १।
११५) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।११५) इति दीर्घः ।
'काण्डं चावसरे बाणे नाले स्कन्धे च शाखिनाम् । स्तम्भे
रहसि वर्गे च' इति धरणिः । ('काण्डः स्तम्भे तरुस्कन्धे
बाणेऽवसरनीरयोः । कुत्सिते वृक्षमिन्नाडीवृन्दे रहसि न स्त्रि-
याम्' (इति मेदिनी) ॥

स्याद्गण्डमश्वभरणेऽमत्रे मूलवणिग्धने ।

भण्यते । 'भण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् ।
पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'भाण्डं भूषणमात्रे स्यात्'
इति धरणिः । 'भाण्डं पात्रे वणिग्मूलधने भूषाश्चभूषयोः'
(इति मेदिनी) ॥

इति ङान्ताः ॥

भृशप्रतिज्ञयोर्वाढम्

उद्यते स्म । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'क्तः
(३।१।१०२) । 'क्षुब्धस्वान्त-' (७।२।१८) इति साधुः ॥

प्रगाढं भृशकृच्छ्रयोः ॥४४॥

प्रगाह्यते स्म । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०) ।
कः (३।१।१०२) । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति
नेट् । 'प्रगाढं स्याद्दृढे कृच्छ्रे' इति धरणिः ॥

शक्तस्थूलौ त्रिषु दृढौ

दहति, दंहति वा स्म । 'दह दहि वृद्धौ' (भ्वा० प०
से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'दृढः स्थूल-
बलयोः' (७।२।२०) इति साधुः । 'दृढः स्थूले नितान्ते
च प्रगाढे बलवत्यपि' (इति मेदिनी) ॥

व्यूढौ विन्यस्तसंहतौ ।

विशेषेणोद्यते स्म । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) ।

क्तः (३।२।१०२) । 'व्यूढः संहतविन्यस्ते पृथुलेऽप्यभिधे-
यवत्' (इति मेदिनी) ॥

इति ढान्ताः ॥

भ्रूणोऽर्भके स्त्रैणगर्भे

भ्रूयते । 'भ्रूण आशायाम्' (चु० आ० से०) । घञ्
(३।३।१८) । 'भ्रूणः स्त्रीगर्भडिम्भयोः' (इति मेदिनी) ।
स्त्रिया अयम् । 'स्त्रीपुंसाम्याम्-' (४।१।८७) इति नञ् ।
स्त्रैणश्चासौ गर्भश्च । शाल्यादिगर्भव्यावृत्त्यर्थं विशेषणम् ॥

वाणो वलिमुते शरे ॥ ४५ ॥

वाणयति । 'वण शब्दे' (भ्वा० अ० से०) स्वार्थण्य-
न्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'वाणः स्याद्गोस्तने दै-
त्यभेदे केवलकाण्डयोः । वाणा तु वाणमूले स्त्री नीलक्षि-
ण्ड्यां पुनर्द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे

कणति । 'कण निमीलने' (भ्वा० प० से०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । 'कणा जीरककुम्भीरमक्षिकापिप्पलीषु
च । कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे' (इति मेदिनी) ॥

संघाते प्रमथे गणः ।

गण्यते । 'गण संख्याने' (चु० उ० से०) । घञ् (३।
३।१९) । अच् (३।३।५६) वा । 'गणः सात्त्वमथे सङ्घे
संख्यासैन्यप्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

पणो द्यूतादिषूत्सष्टे भृतौ मूल्ये धनेऽपि च ४६

पणनम् । अनेन वा । 'नित्यं पणः परिमाणे' (३।३।
६६) इत्यप् । 'पणो माने वराटानां मूल्ये कार्षापणे धने ।
द्यूते विक्रय्यशाकादेर्बद्धमुष्टौ ग्लहे भृतौ' इति धरणिः ॥

मौर्व्यां द्रव्याश्रिते सत्त्वशुक्लसंध्यादिके गुणः ।

गुण्यते । 'गुण आमन्त्रणे' (चु० उ० से०) । घञ्
(३।३।१९) । 'गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये ।
त्यागशौर्यादिसत्त्वादिसंध्याद्यावृत्तिरज्जुषु । शुक्लादावपि बुद्ध्यां
च' (इति मेदिनी) ॥

निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः ४७

क्षणोति । 'क्षण हिंसायाम्' (त० उ० से०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । 'क्षणो व्यापारशून्यत्वसुहृत्तोत्सवपर्व-
सु' इति रुद्रः ॥

वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु चाक्षरे ।

वर्ण्यते । 'वर्ण प्रेरणे' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।

१८) । 'वर्णो द्विजादिशुक्लादियशोगुणकथासु च । स्तुतौ
ना न स्त्रियां भेदरूपाक्षरविलेखने' (इति मेदिनी) ॥

अरुणो भास्करेऽपि स्याद्वर्णभेदेऽपि च त्रिषु ४८

ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तेश्व'
(उ० ३।६०) इत्युनन् । 'अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्के संध्यारा-
गेऽर्कसारथौ । निःशब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना गुणिनि
त्रिषु । अरुणातिविषाश्यामामञ्जिष्ठात्रिवृतासु च' (इति
मेदिनी) ॥

स्थानुः शर्वेऽपि च

तिष्ठति । 'स्थो णुः' (उ० ३।३७) । 'स्थानुः कीले
हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुवे' (इति मेदिनी) ॥

द्रोणः काकेऽपि च

द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'कृवृजृसि-'
(उ० ३।१०) इति नः । 'द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढ-
कादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाके स्त्री नीवृदन्तरे ।
स्त्रियां काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादन्त्यामपीष्यते' (इति मे-
दिनी) ॥

रवे रणः ।

रणति । 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । 'रणः कोणे कणे पुंसि समरे पुंनपुंसकम्'
(इति मेदिनी) ॥

ग्रामणीर्नापिते पुंसि त्रिषु श्रेष्ठेऽधिपे त्रिषु ॥ ४९ ॥

ग्रामं नयति । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । 'सत्सु-'
(३।२।६१) इति क्तिप् । 'अग्रग्रामाभ्याम्-' इति णत्वम् ।
'ग्रामणीभौगिके पत्यौ प्रधाने नापितेऽपि च । ग्रामणी-
नीलिकायां च ग्रामेयीपण्ययोषितोः' इति विश्वः । 'ग्रा-
मीणा नीलिकायां स्त्री ग्रामोद्भूतेऽभिधेयवत्' (इति मे-
दिनी) ॥

ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवौ ।

ऊर्णोति । 'ऊर्णञ् आच्छादने' (अ० उ० से०) ।
'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । आदिना
शशोष्ट्रमृगादिग्रहः ॥

१ विश्वे नकारात्प्राक् रेफादर्शनेन ग्रामोऽस्त्यस्याः—इत्य-
नेकार्थकैरवाकरकौमुदीदर्शनेन 'ग्रामिणी' इत्येव पाठोऽनुमी-
यते ॥ २—'भ्रुवौ' इत्यत्र 'अन्तरान्तरेण युक्ते' (२।३।४) इति
द्वितीया इति स्वामी ॥

हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या॥५०॥

हरिणस्य स्त्री । 'पुंयोगाद्-' (४।१।४८) इति ङीष् । (हरितवर्णविशिष्टा वा) । 'वर्णादनुदात्तात्-' (४।१।३९) इति ङीष् । 'हरिणी हरितायां च नारीभिद्वृत्तभेदयोः । सुवर्णप्रतिमायां च' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु पाण्डौ च हरिणः

हरति । 'हृज्यास्या-' (उ० २।४६) इतीनच् । 'हरिणः पुंसि सारङ्गे शबले त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

स्थूणा स्तम्भेऽपि वेश्मनः ।

तिष्ठति । 'रास्त्रासास्त्रा-' (उ० २।१५) इति साधुः । 'स्थूणा स्यात् (सूर्यां स्तम्भेऽपि वेश्मनः' (इति मेदिनी) ॥

तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे

तर्षणम् । 'त्रितृष पिपासायाम्' (दि० प० से०) । 'तृषिष्ठुषिरसिभ्यः कित्' (उ० ३।१२) इति नः ॥

जुगुप्साकरुणे घृणे ॥ ५१ ॥

घर्षणम् । 'घृणु दीतौ' (त० उ० से०) । मिदाद्यङ् (३।३।१०४) ॥

वणिक्पथे च विपणिः

विपण्यते । अस्यां वा । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । 'आपणे पण्य-वीथ्यां च पण्ये च विपणिः स्त्रियाम्' इति रुद्रः ॥

सुरा प्रत्यक् च वारुणी ।

वरुणस्येयम् । 'तसेदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'वारुणी गण्डद्वार्यायां प्रतीचीसुरयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे

करोति । 'कृहभ्यामेणुः' (उ० २।१) । 'करेणुर्गज-योषायां स्त्रियां पुंसि मतङ्गजे' (इति मेदिनी) । 'के रेणु-रस्येति वा । 'करेणुश्च गरेणुश्च करिणीकर्णिकारयोः' इति रन्तिदेवः ॥

द्रविणं तु बलं धनम् ॥ ५२ ॥

द्रव्यते, द्रवति वा । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'द्रुदक्षिभ्यामिनन्' (उ० २।५०) । 'द्रविणं न द्वयोर्वित्ते काञ्चने च पराक्रमे' (इति मेदिनी) ॥

शरणं गृहरक्षित्रोः

शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) । ल्युट्

(३।३।११३) । भावे (३।३।१११) वा । 'शरणं गृहर-क्षित्रोर्वधरक्षणयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

श्रीपर्णं कमलेऽपि च ।

श्रीः पर्णेऽस्य । 'श्रीपर्णी कुम्भीगम्भार्योः क्लीबे पद्मा-शिमन्थयोः' इति रमसः ॥

विषाभिमरलोहेषु तीक्ष्णं क्लीबे खरे त्रिषु ॥ ५३ ॥

तेजयति । 'तिज निशाने' (भ्वा० आ० से०) । 'ति-जेर्दीर्घश्च' (उ० ३।१८) इति क्लृप्ताः । 'तीक्ष्णं सामुद्रल-वणे विषलोहाजिमुष्कके । क्लीबं य(ज)वाग्रजे पुंसि तिग्मा-त्मत्यागिनोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) । 'भवेदभिमरो युद्धे बले खबलसाध्वसे' (इति मेदिनी) ॥

प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमातृषु ।

प्रमीयते । प्रमिमीतेऽनेन वा । करणे (३।३।११७) कर्तरि (३।३।११३) भावे (३।३।११५) च ल्युट् । 'प्र-माणं नित्यमर्यादाशास्त्रेषु सत्यवादिनि । इयत्तायां च हेतौ च क्लीबैकत्वे प्रमातरि' (इति मेदिनी) ॥

करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ॥ ५४ ॥

'करणं कारणे काये साधनेन्द्रियकर्मसु । कायस्थे व्रत-बन्धे च नाट्यगीतप्रभेदयोः । पुमाञ् शूद्राविशोः पुत्रे वा-नरादौ च कीर्यते' इत्यजयः । कर्तृकर्मकरणभावेषु ल्यट् (३।३।११३, ११५, ११७) ॥

प्राण्युत्पादे संसरणमसंवाधचमूगतौ ।

घण्टापथे

सम्यक्संसरन्त्यनेन । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥

अथ वान्तात्रे समुद्धरणमुन्नये ॥ ५५ ॥

सम्यग् उद्ध्रियते । उद्धरतेर्ल्युट् (३।३।११३) । भावे (३।३।११५) वा । 'भुक्तोज्झितोन्मूलितयोः स्यादुद्धरण-मुन्नये' इति रमसः ॥

अतस्त्रिषु

आणान्तम् ॥

विषाणं स्यात्पशुशृङ्गेभदन्तयोः ।

व्यस्ति । 'अस भुवि' (अ० प० से०) । चानश् (३।

१—स्वतो ननु वाच्यलिङ्गतया—इति स्वामिग्रन्थावलोकनेन 'स्वतः' इति पाठोऽनुमीयते । तथाच 'त्रिषु' इति विषाणशब्द-स्यैव विशेषणम् । अत एव 'प्रवण'शब्दव्याख्यायां—त्रिष्वित्येके संकीर्णं यावत्—इत्युक्तं स्वामिना संगच्छते ॥

२।१२९) । 'शसोरहोपः' (६।४।१११) । 'उपसर्ग-
प्रादुर्' (८।३।८७) इति षत्वम् । यत्तु-वेवेष्टि । विषाणम् ।
विषेः शानच्—इति मुकुटः । तन्न । शपः श्लौ सति 'श्लौ'
(६।१।१०) इति प्रसङ्गात् । 'विषाणी क्षीरकाकोल्यामज-
शृङ्गां च योषिति । कुष्ठनामौषधौ क्लीबं त्रिषु शृङ्गेभ-
दन्तयोः' (इति मेदिनी) ॥

प्रवणः क्रमनिम्नोर्व्यां प्रहे ना तु चतुष्पथे ॥५६॥

प्रवन्तेऽनेन । अत्र वा । 'मृड् गतौ' (भ्वा० आ०
अ०) । ल्युट् (३।३।११७) । 'प्रवणः क्रमनिम्नोर्व्यां
प्रहे च स्याच्चतुष्पथे । आयत्ते च तथा क्षी(क्ष)णे प्रगुणे
समुदाहृतः' इति धरणिः । 'प्रवणो ना चतुष्पथे । क्रमनि-
म्नमहीभागोदारप्रहेषु च त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

संकीर्णौ निचिताशुद्धौ

संकीर्यते स्म । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । क्तः (३।
२।१०२) । 'संकीर्णं संकटे व्याप्ते कुत्रचिद्वर्णसंकरे' इत्य-
जयः । 'संकीर्णं निचितेऽपि स्यादशुद्धे चाभिधेयवत्'
(इति मेदिनी) ॥

ईरिणं शून्यमूषरम् ।

ऋच्छन्ति यस्मिन् । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'अर्तेः किदीच' (उ० २।५१) इतीनन् । 'ईरिणं तूषरे
शून्ये' (इति मेदिनी) ॥*॥ इदादिरपि । 'ईरिणं निरा-
श्रये भूभागे कथितमूषरे' इति ह्रस्वादावजयः ॥

इति गान्ताः ॥

देवसूर्यौ विवस्वन्तौ

विवस्तेजोऽस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) । 'विवस्वांस्तु
सुरे सूर्ये तन्नगर्यां विवस्वती' (इति मेदिनी) ॥

सरस्वन्तौ नदार्णवौ ॥५७॥

सरो गमनमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) । 'सरस्वांस्तु
नदे चावधौ ना, न्यवद्रसिके, स्त्रियाम् । वाणीस्त्रीरत्नवाग्दे-
वीगोनदीषु नदीमिदि' (इति मेदिनी) ॥

पक्षिताक्षर्यौ गरुत्मन्तौ

गरुतः सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) ॥

शकुन्तौ भासपक्षिणौ ।

शक्नोति । 'शकेरुनोन्तोन्त्युनयः' (उ० ३।४९) इत्युन्तः ।
'भासो भासि समाख्यातो गोष्ठकुक्कुटगृध्रयोः' इति विश्वः ।

अश्रुत्पातौ धूमकेतु

धूमः केतुश्चिह्नमस्य । 'धूमकेतुः स्मृतो बह्वावुत्पातग्र-
हभेदयोः' इति विश्वः ॥

जीमूतौ मेघपर्वतौ ॥५८॥

जीवनं सुञ्चति । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'जी-
मूतोऽद्वौ धृतिकरे देवताडे पयोधरे' (इति मेदिनी) ॥

हस्तौ तु पाणिनक्षत्रे

हसति । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) ॥ 'हसिमृ-
ग्रिण्—' (उ० ३।८६) इति तन् । 'हस्तः करे करिकरे स-
प्रकोष्ठकरेऽपि च । ऋक्षे केशात्परो ब्राते' (इति मेदिनी) ॥

मरुतौ पवनामरौ ।

प्रियतेऽनेन । 'मृड् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) ।
'मृग्रोरुतिः' (उ० १।९४) । 'मरुदेवे समीरे ना ग्रन्थि-
पर्णे नपुंसकम्' इति (मेदिनी) ॥

यन्ता हस्तिपके सूते

यच्छति । 'यसु उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । वृच् (३।
१।१३३) ॥

भर्ता धातरि पोष्टरि ॥५९॥

विभर्ति । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) ।
भरति । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । वृच् (३।१।
१३३) । 'भर्ता स्वामिनि पुंसि स्यान्निषु धातरि पोष्टरि'
(इति मेदिनी) ॥

यानपात्रे शिशौ पोतः

पुनाति । पूयते वा । 'पूञ् पवने' (क्या० उ० से०) ।
'हसिमृग्रिण्—' (उ० ३।८६) इति तन् । 'पोतः शिशौ
वहित्रे च गृहस्थाने च वाससि' (इति मेदिनी) ॥

प्रेतः प्राण्यन्तरे मृते ।

प्रकर्षेणेतः । 'प्रेतो भूतान्तरे पुंसि मृते स्याद्वाच्यलि-
ङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

ग्रहभेदे ध्वजे केतुः

चाय्यते । अनेन वा । 'चायृ पूजानिशामनयोः' (भ्वा०
उ० से०) । 'चायः किः' (उ० १।७४) इति तुः । 'केतु-
र्ना रुक्पताकारिग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि' (इति मेदिनी) ॥

पार्थिवे तनये सुतः ॥६०॥

सूयते स्म । 'पुञ् अभिषवे' (भ्वा० उ० अ०) । सौति
स्म वा । 'पु प्रसवैश्वर्ययोः' (अ० प० से०) । क्तः (३।२।
१०२, ४।७२) । 'सुतः स्यात्पार्थिवे पुत्रे ह्यपत्ये तु सुता
स्मृता' (इति मेदिनी) ॥

स्थपतिः कारुभेदेऽपि

तिष्ठन्त्यस्मिन् । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । स्थ-
श्चासौ पतिश्च । 'स्थपतिः कञ्चुकिन्यपि । जीवेष्टियाजके
शिल्पिभेदे ना सत्तमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

भूभृद्भूमिधरे नृपे ।

भुवं विभर्ति । 'डुभृज्' (जु० उ० अ०) क्तिप् (३।
२।७६) तुक् (६।१।७१) ॥

मूर्धाभिषिक्तो भूपेऽपि

मूर्धनि अभिषिच्यते स्म । 'षिच क्षरणे' (तु० उ०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'मूर्धाभिषिक्तो भूपाले म-
न्त्रिणि क्षत्रियेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च ॥६१॥

ऋच्छति । 'अर्तेश्च तुः' । (उ० १।७२) क्चि ।
'ऋतुर्मासि वसन्तादौ धीरे स्त्रीकुसुमेऽपि च' इति धरणिः ॥

विष्णावप्यजिताव्यक्तौ

न जीयते स्म । 'जि अभिमवे' (भ्वा० प० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'अजितो ना हरौ षिषु ।
अनिर्जिते च' इति विश्वः (मेदिनी) । न व्यज्यते
स्म । 'अञ्जु व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । क्तः
(३।२।१०२) । 'अव्यक्तः शंकरे विष्णावव्यक्तं मह-
दादिके । आत्मन्यपि स्यादव्यक्तमस्फुटे त्वभिधेयवत्'
इति विश्वः ॥

सूतस्त्वष्टरि सारथौ ।

सुवति स्म, सूयते स्म वा । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) ।
क्तः (३।२।२०२) । 'सूतस्तु सारथौ तक्षिण क्षत्रियाद्वाहणी
सुते । बन्दिपारदयोः पुंसि प्रसूते प्रेरिते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

व्यक्तः प्राज्ञेऽपि

व्यज्यते स्म । 'अञ्जु' (रु० प० से०) । क्तः (३।२।
१०२) । 'व्यक्तः स्फुटमनीषिणोः' (इति मेदिनी) ॥

दृष्टान्तावुभे शास्त्रनिदर्शने ॥६२॥

दृष्टोऽन्तोऽत्र । 'अन्तः प्रान्तेऽन्तिके नाशे' इति विश्वः ।
'दृष्टान्त उदाहृतौ । शास्त्रे च मरणे' (इति मेदिनी) ॥

क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे क्षत्रियायां च शूद्रजे ।

क्षदति । 'क्षद्' सौत्रः । 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादियभः सं-
ज्ञायां चानिटौ' (उ० २।९४) । 'क्षत्ता शूद्राक्षत्रियाजे
प्रतीहारे च सारथौ । मुजिष्यातनये क्षत्ता नियुक्ते च प्र-
जासृजि' इति विश्वः ॥

वृत्तान्तः स्यात्प्रकरणे प्रकारे कात्स्न्यवार्तयोः ६३

वृत्तोऽन्तोऽस्य । वृत्तस्यान्तः, इति वा । 'वृत्तान्तो-
ऽवसरे भावे कात्स्न्यवार्ताविशेषयोः । वृत्तान्तः प्रक्रियायां
च' इति विश्वः ॥

आनर्तः समरे नृत्यस्थाननीवृद्धिशेषयोः ।

आनृत्यन्त्यत्र । 'नृती गात्रविक्षेपे' (दि० प० से०) ।
'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'आनर्तो नृत्यशा-
लायां जने जनपदान्तरे' इत्यजयः । 'आनर्तो देशभेदेऽपि
नृत्यस्थाने जने रणे' (इति मेदिनी) ॥

कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु ॥ ६४ ॥

कृतोऽन्तो येन, यस्य वा ॥

श्लेष्मादि रसरक्तादि महाभूतानि तद्गुणाः ।

इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः ६५

आदिना पित्तादिग्रहः । रसः प्रथम आहारस्य विकारः ।
आदिना वसामज्जशुक्रादिग्रहः । तद्गुणा गन्धादयः । गैरि-
कादिः । दधाति, धीयते वा । 'धाञ्' (जु० उ० अ०) ।
'सितनिगमि-' (उ० १।६९) इति तुन् ॥

कक्षान्तरेऽपि शुद्धान्तो नृपस्यासर्वगोचरे ।

शुद्धोऽन्तोऽस्य । 'असर्व-' इति पूर्वविशेषणम् । 'शु-
द्धान्तोऽन्तःपुरे गुह्यकक्षाभेदे च भूपतेः' इत्यजयः ॥

कासूसामर्थ्ययोः शक्तिः

शक्यतेऽनया । 'शकू शक्तौ' (स्वा० प० अ०) ।
क्तिन् (३।३।९४) । 'शक्तिरस्त्रान्तरे गौर्यामुत्साहादौ बले
स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'कासूर्विकलवाचि स्या-
त्कासूः शक्त्यायुधेऽपि च' (इति विश्वः) ॥

मूर्तिः काठिन्यकाययोः ॥६६॥

मूर्छयते । 'मूर्छा मोहादौ' (भ्वा० प० से०) । क्तिन्
(३।३।९४) ॥

विस्तारवह्योर्व्रततिः

व्रजन्ती ततिरस्याः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । श्री-
भोजस्तु 'व्रज' धातुं स्वीकृतवान् । ततो बाहुलकादतिः ॥

वसती रात्रिवेश्मनोः ।

वसन्त्यस्याम् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'व-
हिवसि-' (उ० ४।६०) इत्यतिः । 'वसतिः स्यात्स्त्रियां
वासे यामिन्यां च निकेतने' (इति मेदिनी) ॥

क्षयार्चयोरपचितिः

अपचीयते । क्तिन् (३।३।९४) । अपचाय्यते स्र वा ।
‘चायू पूजादौ’ (भ्वा० उ० से०) । ‘चायः चि क्तिनि’
(वा० ७।२।३०) इति चिः । ‘भवेदपचितिः पूजाव्ययनि-
ष्कृतिहानिषु’ (इति मेदिनी) ॥

सातिर्दानावसानयोः ॥६७॥

सननम् । ‘षणु दाने’ (त० उ० से०) । सानं वा ।
‘षोऽन्तकर्मणि’ (दि० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ।
‘ऊतियूतिजूति—’ (३।३।९७) इति साधुः । यत्—‘सनः
क्तिचि’ (६।४।४५) इति नलोपादयोः सातिः सन्तिश्च—
इति सुकुटो व्याख्यत् । तन्न । क्तिचः कर्तरि विधानाद्वा-
वकर्मणोरसंभवात् ॥

अर्तिः पीडाधनुष्कोट्योः

अर्दनम् । ‘अर्द हिंसायाम्’ (चु० उ० से०) । ‘क्ति-
न्नाबादिभ्यः’ (वा० ३।३।९४) ॥*॥ आङ ऋच्छतेः
क्तिनि ‘उपसर्गादिति—’ (६।१।९१) इति वृद्धौ ‘आर्तिः’
इति कश्चित् ॥

जातिः सामान्यजन्मनोः ।

जननम् । अनया, इति वा । ‘जनी’ (दि० आ० से०) ।
क्तिन् (३।३।९४) । ‘जनसन—’ (६।४।४२) इत्यात्वम् ।
‘जातिश्छन्दसि सामान्ये मालत्यां गोत्रजन्मनोः । जाति-
र्जातीफले धात्र्यां चुल्लीकम्पिहयोरपि’ इति विश्वः । ‘जातिः
स्त्री गोत्रजन्मनोः । अश्मन्तिकामलक्योश्च सामान्यच्छन्द-
सोरपि । जातीफले च मालत्याम्’ (इति मेदिनी) ॥

प्रचारस्यन्दयो रीतिः

रीयते । ‘रीङ् सवणे’ (दि० आ० अ०) । रिणाति ।
‘री गतिरेषणयोः’ (त्रया० प० से०) । क्तिच् (३।३।
१७४) । रयणम् । क्तिन् (३।३।९४) वा । ‘रीतिः प्र-
चारे स्यन्दे च लोहकिट्टारकूटयोः’ इति विश्वः ॥

ईतिर्दिम्बप्रवासयोः ॥६८॥

ईयतेऽनया । ‘ईङ् गतौ’ (दि० आ० अ०) । क्तिन्
(३।३।९४) । दिम्बो विप्लवः । ‘ईतिर्दिम्बे प्रवासेऽतिवृ-
ष्ट्यादिषट्सु च स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥

उदयेऽधिगमे प्राप्तिः

प्रापणम् । ‘आपू व्याप्तौ’ (स्वा० प० अ०) । ‘क्ति-
न्नाबादिभ्यः’ (वा० ३।३।९४) । ‘प्राप्तिर्महोदये । लाभेऽपि
च स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥

त्रेता त्वग्नित्रये युगे ।

त्रीन्भेदानिता । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥

वीणाभेदेऽपि महती

मह्यते । ‘मह पूजायाम्’ (भ्वा० प० से०) । ‘वर्तमाने
पृषत्—’ (उ० २।८४) इति साधुः । ‘महती वल्लकीभेदे
रा(प्रा)ज्ये तु स्यान्नपुंसकम् । तत्त्वभेदे पुमान् श्रेष्ठे (वृद्धे)
वाच्यवत्’ (इति महती) ॥

भूतिर्भस्मनि संपदि ॥६९॥

भवति । अनया वा । भवनं वा । क्तिच् (३।३।
१७४) । ‘भूतिर्भस्मनि संपत्तिहस्तिशृङ्गारयोः स्त्रियाम्’
(इति मेदिनी) ॥

नदीनगर्योर्नागानां भोगवती

भोगोऽस्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) । ‘अथ भोग-
वती नागपुरीनद्योरहौ पुमान्’ (इति मेदिनी) ॥

अथ संगरे ।

सङ्गे सभायां समितिः

समयनम् । समीयते वास्याम् । ‘इण् गतौ’ (अ० प०
अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥

क्षयवासावपि क्षितिः ॥७०॥

क्षयणम् । क्षीयतेऽस्यां वा । ‘क्षि क्षये’ (भ्वा० प०
अ०) । ‘क्षि निवासगत्योः’ (तु० प० अ०) । क्तिन् (३।
३।९४) । ‘क्षितिर्निवासे मेदिन्यां कालभेदे क्षये स्त्रियाम्’
(इति मेदिनी) ॥

रवेरर्चिश्च शस्त्रं च वह्निज्वाला च हेतयः ।

हन्ति हिनोति वा । हन्यतेऽनया वा । क्तिन् (३।३।
९४) । ‘ऊतियूति—’ (३।३।९७) इति साधुः ॥

जगती जगति च्छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि ७?

गच्छति । ‘वर्तमाने पृषत्—’ (उ० २।८४) इति साधुः ।
यद्वा ‘द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च’ (वा० ३।२।१७८) इति
क्तिप् । ‘गमः कौ’ (६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।
१।७१) ‘जगत्स्याद्विष्टपे क्लीबं ना वायौ जंगमे त्रिषु । ज-
गती भुवने क्षमायां छन्दोभेदे जनेऽपि च’ (इति मेदिनी) ।
द्वादशाक्षरपादे ॥

पङ्क्तिश्छन्दोऽपि दशमम्

१—‘उक्तात्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका । गायत्र्यु-
ष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च’ इत्यनुक्रमोक्तेषु दशमं छन्दः
पङ्क्तिः । ‘पङ्क्तिश्छन्दो दशापि स्यात्’ इति कचित्पाठः—इति पी-
यूषव्याख्या ॥

१—‘अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मुषिकाः शलभाः शुकाः । अत्यासन्नाश्च
राजानः षडेता ईतयः स्मृताः’ इति स्वामिसुकुटौ ॥

पञ्चनम् । 'पचि व्यक्तीकरणे' (भ्वा० आ० से०) ।
क्तिन् (३।३।९४) । यद्वा पञ्चकद्वयम् । 'पङ्क्तिर्विंशति—'
(४।१।५९) इति साधुः । (दशमं छन्दः) दशाक्षरपादम् ।
'पङ्क्तिर्दशाक्षरच्छन्दोदशसंख्यालिषु स्त्रियाम्' इति (मेदिनी) ॥

स्यात्प्रभावेऽपि चायतिः ।

आयम्यतेऽनया । आयमनं वा । 'यमु उपरमे' (भ्वा०
प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'आयतिः संयमे दैव्ये
प्रभावागामिकालयोः' (इति विश्वः) ॥

पत्तिर्गतौ च

पतति । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (७।
३।१७४) । 'पत्तिर्ना पदगे स्त्रियाम् । गतावेकरथैकेभ्य-
श्चपञ्चपदातिके' (इति मेदिनी) ॥

मूले तु पक्षतिः पक्षभेदयोः ॥७२॥

पक्षस्य मूलम् । 'पक्षातिः' (५।२।२५) । प्रतिपदि,
गरुमूले च ॥

प्रकृतिर्योनिलिङ्गे च

प्रकुरुते । क्तिच् (३।३।१७४) । क्तिन् (३।३।९४) ।
'प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः । योनौ लिङ्गे
पौरवर्गे' (इति मेदिनी) ॥

कैशिक्याद्याश्च वृत्तयः ।

'भारती सात्वती चैव कैशिक्यारभटी तथा । चतस्रो
वृत्तयश्चैषा(ता) यासु नाव्यं प्रतिष्ठितम्' इति भरतः ।
'वृत्तिर्विवरणे जीव्ये कैशिक्यादिषु चेष्ट्यते' इति विश्वः ॥

सिकताः स्युर्वालुकापि

सिच्यते । 'पिच क्षरणे' (तु० उ० अ०) । बाहुलका-
दतच् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'सिकता स्त्री सिक-
तिले वालुकायां तु भूमनि' (इति मेदिनी) ॥

वेदे श्रवसि च श्रुतिः ॥७३॥

श्रूयते । अनया वा । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) ।
क्तिन् । 'श्रुतिः श्रोत्रे तथाम्राये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि'
इति विश्वः ॥

वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति ।

वन्यते स्म । 'वनु याचने' (त० आ० से०) । क्तः
(३।२।१०२) । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इत्यस्यानि-
त्यत्वादिट् । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) वा । 'व-

१—पक्षभेदौ द्वौ । एको मासार्धः । अपरः पक्षवयवः । तयो-
र्मूले पक्षतिः इति पीयूषव्याख्या ॥

निता जातरागस्त्रीस्त्रियोः स्त्री त्रिषु याचिते' (इति मे
दिनी) ॥

गुप्तिः क्षितिर्व्युदासेऽपि

गुप्यते । गोपनं वा । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०) ।
क्तिन् (३।३।९४) । 'गुप्तिः कारा रक्षा च दीर्णं च वि-
वरं भुवः' इति शाश्वतः । 'गुप्तिर्यवकरस्थाने कारागारे
च रक्षणे' (इति मेदिनी) ॥

धृतिर्धारणधैर्ययोः ॥७४॥

धरणम् । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तिन्
(३।३।९४) । 'धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतुष्टिषु' इति
विश्वः ॥

वृहती क्षुद्रवार्ताकीछन्दोभेदे महत्यपि ।

वर्हते । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने
पृषत्—' (उ० २।८४) इति साधुः । 'वृहती क्षुद्रवा-
र्ताक्यां कण्टकार्यां च वाचि च । वारिधान्यां महत्यां च
छन्दोवसनभेदयोः' इति विश्वः ॥

वासिता स्त्रीकरिण्योश्च

वासयति । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) ण्यन्तः ।
'वास उपसेवायाम्' (जु० उ० से०) । वा । क्तः (३।
३।१७४) । 'वासिता करिणीनार्योर्वासितं सुरभीकृते ।
ध्वानमात्रे खगारावे वासितं वस्त्रवेष्टिते' इति विश्वः
॥*॥ स्वामी तु (वाशिता इति) तालव्यमध्यपाठमाह ।
तत्र 'वाशू शब्दे' (दि० आ० से०) ॥

वार्ता वृत्तौ जनश्रुतौ ॥७५॥

वार्ते फल्गुन्यरोगे च त्रिषु

वृतिरस्त्यस्याम् । 'वृत्तेश्च' (वा० ५।२।१०१) इति
णः । 'वार्ता वातिङ्गणे वृत्तौ वार्ता कृप्याद्युदन्तयोः ।
(वृत्तिमन्त्रीरुजोर्वार्ता वार्तामारोग्यफलगुणोः)' इति विश्वः ।
'वार्ते फल्गुन्यरोगे स्यादारोग्ये वृत्तिमत्यपि' इति धरणिः ॥

अप्सु च घृतामृते ।

घ्रियते । जिघर्ति वा । 'घृ क्षरणदीप्त्योः' (जु० प०
अ०) । 'अङ्घ्रिघृसिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९) । 'घृतमाज्ये
जले क्लीबं प्रदीप्ते त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

न मृतं मरणमत्र । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले
घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः' (इति
मेदिनी) ॥

कलधौतं लप्यहेम्नोः

कलो मलो धौतोऽस्य । 'कलधौतं सुवर्णे स्याद्रजते च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः ॥७६॥

निमेद्यति । 'जि मिदा स्नेहने' (दि० प० से०) । 'जितः क्तः' (३।२।१९७) । संज्ञापूर्वकत्वान्न नत्वम् ।— 'अनात्मनेपदनिमित्ते' (७।२।३६) इति निर्देशाद्वा ॥

श्रुतं शास्त्रावधृतयोः

श्रूयते स्म । श्रवणं वा । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥

युगपर्याप्तयोः कृतम् ।

अकारि । 'डुकृज्' (त० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'शक्तौ निवारणे तृप्तौ पर्याप्तं स्याद्यथेप्सिते' इति रुद्रः । 'कृतं युगेऽलमर्थे स्याद्विहिते हिंसिते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि चा॥७७॥

अतीवाधीयते स्म मनसि । 'डुधाज्' (जु० उ० अ०) । 'दधातेर्हि' (७।४।४२) ॥

युक्ते क्षमादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु ।

'प्राण्यतीते' इति समाहारद्वन्द्वः । अभवत् । 'भू' । 'गत्यर्था'— (३।४।७२) । 'भूतं क्षमादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीबं त्रिषूचिते । प्राप्ते वृत्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तु ना । कुमारेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिस्तले ॥ ७८ ॥

वर्तते स्म । वर्तनं वा । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) 'वरणे' (दि० आ० से०) वा । 'गत्यर्था'— (३।४।७२) इति क्तः । भावे (३।३।११४) वा । 'वृत्तोऽधीते-प्यतीतेऽपि वर्तुलेऽपि मृते वृते । वृत्तेऽन्यलिङ्गं वा क्लीबे छन्दश्चारित्र्यवृत्तिषु' (इति मेदिनी) ॥

महद्राज्यं च

मह्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने पृषत्'— (उ० २।८४) इति साधुः । 'महती वल्लकीभेदे राज्ये तु स्यान्नपुंसकम् । तत्त्वभेदे पुमाञ्छ्रेष्ठे वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

अवगीतं जन्ये स्याद्गर्हिते त्रिषु ।

अवगीयते स्म । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'अवगीतस्तु निर्वादे दुष्टगर्हितयोरपि' (इति मेदिनी) । जन्ये जनापवादे ॥

श्वेतं रूप्येऽपि

श्वेतते । 'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'श्वेतो द्वीपाद्विभेदयोः । श्वेता वराटिका-काष्ठपाटलाशङ्खिनीषु च । क्लीबं रूप्येऽन्यवच्छुक्ते' (इति मेदिनी) ॥

रजतं हेम्नि रूप्ये सिते त्रिषु ॥७९॥

रजति । रज्यतेऽनेन वा । 'रज्ज रागे' (भ्वा० प० अ०) । 'पृषिरज्जिभ्यां कित्' (उ० ३।१११) इत्यतच् । 'रजतं रज्जने रूप्ये शोणिते हृदहारयोः' इत्यजयः ॥

त्रिष्वितः

आतान्तम् ॥

जगदिङ्गेऽपि

गच्छति । 'द्युतिममिजुहोतीनां द्वे च' (वा० ३।२।१७८) इति क्तिप् । 'गमः कौ' (६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१।७१) । 'जगत्स्यात्पिष्टे क्लीबं वायौ ना जंगमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

रक्तं नील्यादि रागि च ।

रजति । रज्यते वा । 'रज्ज रागे' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यर्था'— (३।४।७२) इति क्तः । कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'रक्तोऽनुरक्ते नील्यादिरज्जिते लोहिते त्रिषु । क्लीबं तु कुङ्कुमे ताम्रे प्राचीनामलकेऽसृजि' (इति मेदिनी) ॥

अवदातः सिते पीते शुद्धे

अवदायते स्म । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥

वद्धार्जुनौ सितौ ॥८०॥

सीयते स्म । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'सितमवसिते च बद्धे धवले त्रिषु शर्करायां स्त्री' (इति मेदिनी) ॥

युक्तेऽतिसंस्कृते मर्षिण्यभिनीतः

अभिनीयते स्म । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । मर्षिणि क्षन्तरि ॥

अथ संस्कृतम् ।**कृत्रिमे लक्षणोपेतेऽपि**

संस्क्रियते स्म । 'संस्कृतः कृत्रिमे शस्ते भूषितेऽप्यन्य-लिङ्गकः । क्लीबं तु लक्षणोपेते' (इति मेदिनी) । लक्षणेन उपेते पाणिन्यादिसूत्रव्युत्पादिते ॥

अनन्तोऽनवधावपि ॥८१॥

न अन्तोऽस्य । 'अनन्तः केशवे शेषे पुमान्निरवधौ त्रिषु । अनन्ता च विशल्यायां शारिवादूर्वयोरपि । कणा-
दुरालभापथ्यापार्वत्यामलकीषु च । विश्वंभरागुह्योः स्या-
दनन्तं सुरवर्त्मनि' (इति मेदिनी) ॥

ख्याते हृष्टे प्रतीतः

प्रतीयते स्म । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । क्तः
(३।२।१०२) । 'प्रज्ञातज्ञातहृष्टेषु प्रतीतः सादरे त्रिषु'
इति रभसः ॥

अभिजातस्तु कुलजे बुधे ।

अभिजायते स्म । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ।
'अभिजातः कुलीने स्याद्भ्याय्यपण्डितयोस्त्रिषु' (इति मे-
दिनी) । बुधे पण्डिते ॥

विविक्तौ पूतविजनौ

विविज्यते स्म । 'विजिर् पृथग्भावे' (जु० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) 'विचिर् विरेचने (पृथग्भावे)' (रु०
उ० अ०) वा । 'विविक्तं त्रिष्वसंपृक्ते रहःपूतविवेकिषु'
(इति मेदिनी) ॥

मूर्छितौ मूढसोच्छ्रयौ ॥८२॥

मूर्छति स्म । 'मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा० प०
से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'मूर्ते स्या-
त्रिषु मूर्च्छाले कठिने मूर्तिमत्यपि' (इति मेदिनी) । ('मू-
र्छितमपि सोच्छ्रये च मूढे च' (इति मेदिनी) ॥

द्वौ चाम्लपरुषौ शुक्तौ

शुच्यते स्म । 'ईशुचिर् पूतीभावे' (दि० उ० से०) ।
(क्तः) (३।२।१०२) । 'श्रीदितः-' (७।२।१४) (इतीप्णिन-
षेधः) । 'शुक्तं पूताम्लनिष्ठुरे' (इति मेदिनी) । 'मृन्मया-
दिशुचौ भाण्डे सगुडं क्षौद्रकाञ्जिकम् । धान्यराशौ त्रिरा-
त्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते' इति वैद्यकम् ॥

शिती धवलपेचकौ ।

शीयते । शिनोति स्म वा । 'शिञ् निशाने' (स्वा०
उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । किच् (३।३।१७४)

१—इदमसंगतम् । 'आदितश्च' (७।२।१६) इतीप्णिनषेधस्य
दुर्वारत्वात् । तस्मात्—मूर्छा संजातास्य । 'तदस्य संजातम्—'
(५।२।३६) इतीतच्—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदीलिखितमेव स-
म्यक् ॥ २—अस्यात्रोल्लेखः प्रामादिकः । अत्र मूर्तशब्दोपादा-
नाभावात् ॥

वा । 'निशितेऽपि, शितिर्भूर्जे ना सितासितयोस्त्रिषु'
(इति मेदिनी) ॥

सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत् ८३

अस्ति । 'अस भुवि' (अ० प० से०) । 'लटः शतृ—'
(३।२।१२४) । 'श्रसोरल्लोपः' (६।४।१११) । सन्
साधौ धीरशस्तयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्यु-
मयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

पुरस्कृतः पूजितेऽरात्यभियुक्तेऽग्रतः कृते ।

पुरोऽकारि । 'डुकृञ्' (त० उ० अ०) । क्तः (३।
२।१०२) । 'पुरोऽव्ययम्' (१।४।६७) इति गतित्वम् ।
'नमस्पुरसोः-' (८।३।४०) इति सत्वम् । 'पुरस्कृतो-
ऽभिस्तारिग्रस्ताग्रेकृतपूजिते' (इति मेदिनी) ॥

निवातावाश्रयावातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत् ॥८४॥

निरुद्धो निवृत्तो वा वातोऽस्मात् । 'निवातो दृढसं-
नाहे निवासे वातवर्जिते' इत्यजयः ॥

जातोन्नद्धप्रवृद्धाः स्युरुच्छ्रिताः

उच्छ्रयति, उच्छ्रीयते स्म वा । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा०
उ० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । कर्मणि
(३।२।१०२) वा । 'उच्छ्रितं त्रिषु संजाते समुन्नद्धप्रवृ-
द्धयोः' (इति मेदिनी) ॥

उत्थितास्त्वमी ।**वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्नाः**

उत्तिष्ठति स्म । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ।
उत्थितं स्यान्निष्पूतन्ने प्रोद्यते वृद्धिमत्यपि' (इति मेदिनी) ॥

आहतौ सादरार्चितौ ॥८५॥

आद्रियते स्म । 'दृङ् आदरे' (तु० आ० अ०) । क्तः
(३।२।१०२) ॥

इति तान्ताः ॥

अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ।

अर्यते । ऋच्छति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'उषिकुषिगातीभ्यस्थन्' (उ० २।४) । यद्वा अर्थ्यते ।
'अर्थ उपयाच्ञायाम्' (चु० आ० से०) । घञ् (३।३।
१९) 'अर्थो विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुषु । (अभिधेये च
शब्दानां, निवृत्तौ च प्रयोजने)' (इति मेदिनी) ॥

निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टजले गुरौ ॥ ८६ ॥

तीर्थते । अनेन वा । 'तृ प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प०

१—'निशितेऽपि' इत्युक्तिः शितशब्दार्थत्वात्प्रकृतानुपयुक्ता ॥

से०) । 'पातृतुदि-' (उ० २।७) इति थक् । 'तीर्थं शा-
स्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारीरजःसु च । अवतारर्षिजुष्टाम्बुपात्रो-
पाध्यायमन्त्रिषु' (इति मेदिनी) । निपानं जलावतारः ।—
निदानमुपायः—इति मुकुटः ॥

समर्थस्त्रिषु शक्तिस्थे संबद्धार्थे हितेऽपि च ।

समर्थयते । समर्थ्यते वा । 'अर्थ उपयाच्यायाम्' (चु०
आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) । घञ् (३।३।
१९) वा ॥

दशमीस्थौ क्षीणरागवृद्धौ

दशम्यां तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः ।
'दशमीस्थो नष्टबीजे स्थविरेऽप्यन्यलिङ्गकः' (इति
मेदिनी) ॥

वीथी पदव्यपि ॥८७॥

विध्यतेऽनया । 'विथृ याचने' (भ्वा० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१९) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः
(४।१।४१) । 'वीथी पङ्क्तौ गृहाङ्गे च रूपक्रान्तरवर्त्मनोः'
(इति मेदिनी) ॥

आस्थानीयत्नयोरास्था

आतिष्ठन्त्यस्याम् । आस्थानं वा । 'था गतिनिवृत्तौ'
(भ्वा० प० अ०) । 'आस्था त्वालम्बनास्थानयत्नापेक्षासु
योषिति' (इति मेदिनी) ॥

प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः ।

प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन् । अनेन वा । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।
५८) । 'प्रस्थोऽस्त्रियां मानभेदे सानाबुन्मितवस्तुनि' (इति
मेदिनी) ॥

इति थान्ताः ॥

अभिप्रायवशौ छन्दौ

छन्द्यते । 'छदि संवरणे' (चु० प० से०) । घञ् (३।
३।१९) ॥

अब्दौ जीमूतवत्सरौ ॥८८॥

अपो ददाति । 'आतोऽनुप-' (३।३।३) इति कः ।
'अब्दः संवत्सरे मेघे गिरिभेदे च मुस्तके' इति विश्वः ॥

अपवादौ तु निन्दाज्ञे

अपोद्यते । अपवादं वा । 'वद व्यक्तायां वाचि'
(भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) 'अपवादस्तु नि-
न्दायामाज्ञाविश्रम्भयोरपि' (इति मेदिनी) ॥*॥ मुकुटस्तु
'अववादः' इति पठित्वा । 'अववादस्तु निन्दायामाज्ञावि-
श्रम्भयोरपि' इति विश्वमुदाजहार ॥

दायादौ सुतबान्धवौ ।

दायमत्ति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'कर्म-
प्यण्' (३।२।१) । यद्वा आदत्ते । 'डुदाञ्' । 'आत-
श्चोप-' (३।१।१३६) इति कः । दायस्य—आदः । 'दा-
यादस्तु भवेत्पुंसि सपिण्डे तनयेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्याशाः

पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'पदरुज-'
(३।३।१७) इति घञ् । 'पादो बुध्ने तुरीयांशे शैले प्रत्य-
न्तपर्वते । चरणे च मयूखे च' (इति मेदिनी) ॥

चन्द्राश्रयर्कास्तमोनुदः ॥८९॥

तमो नुदति । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । क्तिप्
(वा० ३।२।७६) ॥

निर्वादो जनवादेऽपि

निर्वदनम् । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) 'निर्वादः स्याल्लोकवादपरिनिष्ठितवा-
दयोः' (इति मेदिनी) ॥

शदो जम्बालशष्पयोः ।

शद्यते । अनेन वा । 'शद् शतने' (भ्वा० प० अ०) ।
'हलश्च' (३।३।१२१) इति, भावे (३।३।१८) वा घञ् ।
जम्बालः पङ्क्तः । शष्पं बालतृणम् ॥

सारावे रुदिते त्रातर्याक्रन्दो दारुणे रणे ॥९०॥

आक्रन्दनम् । आक्रन्दति । आक्रन्द्यतेऽस्मिन् । आक्र-
न्दयति वा । 'क्रदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से०) ।
'आङः क्रन्द शब्दसातत्ये' (चु० उ० से०) । घञ् (३।
३।१८, १९) । पचाद्यच् (३।१।३४) वा । 'आक्रन्दः
क्रन्दने ह्वाने मित्रदारुणयुद्धयोः' (इति मेदिनी) ॥

स्यात्प्रसादोऽनुरोधेऽपि

प्रसदनम् । अनेन वा । 'षद् विशरणदा' (भ्वा०
प० अ०) । घञ् (३।३।१८, १९) । 'प्रसादोऽनुरोधे का-
व्यप्राणस्वास्थ्यप्रसत्तिषु' (इति मेदिनी) ॥

सूदः स्याद्वज्रने त्रिषु ।

सूद्यते । सूदयति वा । 'षूद क्षरणे' (चु० उ० से०) ।
'एरच्' (३।३।५६) । पचाद्यच् । (३।१।३४) वा ।
'सूदस्तु सूपवत्सूपकारे च व्यञ्जनेऽपि च' इति विश्वः ॥

१—'सारावे' इति रुदितविशेषणम् । त्रातरि पाणिग्राहा-
क्रान्तस्य विजिगीषो रक्षितरि—इति धीशूषव्याख्या ॥

गोष्ठाध्यक्षेऽपि गोविन्दः

गां विन्दति । 'विदु लामे' (तु० उ० अ०) । 'गवा-
दिषु विन्देः संज्ञायाम्' (३।१।१३८) इति शः । 'गो-
विन्दो वासुदेवे स्याद्वाध्यक्षे बृहस्पतौ' (इति मेदिनी) ॥

हर्षेऽप्यामोदवन्मदः ॥९१॥

आमोदनम् । आमोदयति वा । 'मुद हर्षे' (भ्वा०
आ० से०) स्वार्थण्यन्तः । घञ् (३।३।१८) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) वा । 'आमोदो गन्धहर्षयोः' (इति मेदिनी) ॥
मदनम् । अनेन वा । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) ।
'मदोऽनुपसर्गे' (३।३।६७) इत्यप् । 'मदो रेतसि कस्तूर्यां
गर्वे हर्षमदानयोः' इति विश्वः ॥

प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम् ।

कं सुखं कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । क्तिप्
(३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) 'ककुदत् ककुदं श्रेष्ठे वृषाङ्गे राजलक्ष्मणि' इति
विश्वः । प्राधान्ये स्वार्थे ष्यञ् (वा० ५।१।१२४) ॥

स्त्री संविज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु ९२

संवेदनम् । संविद्यतेऽनया वा । 'विद ज्ञाने' (अ० प०
से०) । 'विद चेतनादौ च' (चु० आ० से०) । संपदादि-
क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । 'संविद् स्त्रियां प्रतिज्ञायामा-
चारे ज्ञानसंगरे । संभाषणे क्रियाकारे संकेते नास्ति तोषणे'
(इति मेदिनी) । क्रियायाः कारो नियमः पणबन्धो वा ।
आजिर्द्युद्धम् ॥

धर्मे रहस्युपनिषत्

उपनिषदनम् । उपनिषीदति श्रेयोऽस्यां वा । 'षट्
विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।
१०८) । 'भवेदुपनिषद्धर्मे वेदान्ते विजने स्त्रियाम्' (इति
मेदिनी) ॥

स्यादृतौ वत्सरे शरत् ।

शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) 'शृदृभ-
सोऽदिः' (उ० १।१३०) 'शरत् स्त्री वत्सरेऽप्यृतौ' (इति
मेदिनी) ॥

पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्गिवस्तुषु ॥९३॥

पदति । 'पद स्थैर्ये' () । पद्यति वा । 'पद

१—'स्त्री' इति संविदुपनिषच्छरद्भिः संबध्यते—इति
मुकुटः ॥

गतौ' (दि० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
भावकर्मकरणेषु वा घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः । 'पदं
शब्दे च वाक्ये च व्यवसायापदेशयोः । पादतच्चिह्नयोः
स्थानत्राणयोरङ्गवस्तुनोः' इति विश्वः । श्लोकपादेऽपि च
क्लीबं पुल्लिङ्गः किरणे पुनः' (इति मेदिन्यां विशेषः) ॥

गोष्पदं सेविते माने

गोः पदम् । 'गोष्पदं सेवितासेवित—' (६।१।१४५)
इति साधुः । 'गोष्पदं गोपदे श्वश्रे गवां च गतिगोचरे'
इति विश्वः (मेदिनी) ॥

प्रतिष्ठाकृत्यमास्पदम् ।

आपद्यतेऽस्मिन् । 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' (६।१।१४६)
इति साधुः । 'आस्पदं पदकृत्ययोः' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु

आदान्तात् ॥

इष्टमधुरौ स्वादू

स्वदते । 'ष्वद आस्वादने' (भ्वा० आ० से०) ।
'कृवापा—' (उ० १।१) इत्युण् । 'स्वादु मिष्टमनोज्ञयोः'
(इति मेदिनी) ॥

मृदू चातीक्ष्णकोमलौ ॥९४॥

अद्यते । 'मृद मर्दने' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रथि-
अदि—' (उ० १।२८) इति कुः संप्रसारणं च ॥

मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युः

मन्दते । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । 'मन्दोऽतीक्ष्णे च मूर्खे च स्वैरे चा-
भाग्यरोगिणोः । अल्पे च त्रिषु पुंसि स्याद्वस्तिजात्यन्तरे
शनौ' (इति मेदिनी) ॥

द्वौ तु शारदौ ।**प्रत्यग्राप्रतिभौ**

शरदि भवः । 'संधिवेला—' (४।३।१६) इत्यण् ।
'शारदोऽब्दे स्त्रियां तोयपिप्लीसप्तपर्णयोः । शस्ये क्लीबं
शरज्जातनूतनाप्रतिभे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ ॥९५॥

विशिष्टो विपरीतो वा शारदः । 'प्रादयो गता—' (वा०
२।२।१८) इति समासः । 'विशारदः पण्डिते च धृष्टे'
(इति मेदिनी) ॥

इति दान्ताः ॥

व्यामो वटश्च न्यग्रोधौ

न्यक् रुणद्धि । 'रुधिर आवरणे' (रु० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'न्यग्रोधो व्यामवटयोर्न्यग्रोधश्च शमीतरौ' (इति विश्वः ॥

उत्सेधः काय उन्नतिः ।

उत्सेधनम् । अनेन वा । 'विधु गत्याम्' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८, १९) ॥

पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ वीवधौ च तौ ॥९६॥

विविधो वधो हननं गमनं वा । अनेन वा । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य—' (वा० २।२।२४) इति समासोत्तरपदलोपौ । 'अन्येषामपि—' (६।३।१३७) इति वा दीर्घः । 'विवधो वीवधश्चापि पर्याहारेऽध्वभारयोः' इति विश्वः । परित आ-
ह्रियतेऽनेन । पर्याहार उभयतोबद्धशिक्यं स्कन्धवाह्यं काष्ठं 'कावडी' इति ख्यातम् । यत्तु—'उपसर्गस्य—' (६।३।१२२) इति दीर्घः—इति मुकुट आह । तन्न । वधशब्द-
स्याबन्तत्वेनाघबन्तत्वात् ॥

परिधिर्यज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यके ।

परिधीयते । 'डुधान्' (जु० उ० अ०) । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥

बन्धकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानमाधयः ॥ ९७॥

आधानम् । अनेन, अस्मिन् वा । पूर्ववत् । 'आधिः पुमांश्चित्तपीडाग्रत्याशाबन्धकेषु च । व्यसने चाप्यधिष्ठाने' (इति मेदिनी) ॥

स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च समाधयः ।

नीवाको वचनाभावः, मूलोत्कर्षार्थं धान्यादिसंग्रहो वा । समाधानम् । अनेन वा पूर्ववत् । 'समाधिर्ध्याननीवाक-
नियमेषु समर्थने' इति विश्वः (रभसः) । 'समाधिर्ना स-
मर्थने । ध्याने वैरस्य (ध्याननीवाक)नियमे काव्यस्य च गुणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥

दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे ९८॥**मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने ।**

अनुबध्यते । 'बन्ध बन्धने' (क्या० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) । 'अनुबन्धस्तु बन्धे स्याद्दोषोत्पादे विनश्वरे । मुख्यानुयायिबाले च प्रकृतस्यानिवर्तने । अनुबन्धी तु हि-
क्कायां तृष्णायामपि' (इति मेदिनी) । मुख्यं पित्रादिकम-
नुयाति यः शिशुः । प्रकृतस्य प्रारब्धस्यानुवर्तनेऽनिवर्तने ॥

विधुर्विष्णौ चन्द्रमसि

विध्यति विरहिणम् । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । 'पृमिदि—' (उ० १।२३) इति कुः । 'ग्रहिण्या—' (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । 'विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषी-
केशे च राक्षसे' इति विश्वः ॥

परिच्छेदे विलेऽवधिः ॥९९॥

अवधानम् । 'उपसर्गे—' (३।३।९२) इति किः । 'अवधिस्त्ववधाने स्यात्सीमि काले विले पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

विधिर्विधाने दैवेऽपि

विधानम् । अनेन वा पूर्ववत् किः (३।३।९२) । 'विधिर्ना नियतौ काले विधाने परमेष्ठिनि' (इति मेदिनी) ॥

प्रणिधिः प्रार्थने चरे ।

प्रणिधानम् । प्रणिधीयते वा । किः (३।३।९२) 'प्रणि-
धिर्याचने चरे' (इति हैमः) । 'प्रणिधिरवधानेऽपि' ॥

बुधवृद्धौ पण्डितेऽपि

बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'बुधः कवौ रौहिणेये' इति विश्वः ॥
वर्धते स्म । 'बृधु बृद्धौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'ग-
त्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'बृद्धो जीर्णे प्रवृद्धे ज्ञे
त्रिषु क्लीबं तु शैलजे' (इति मेदिनी) ॥

स्कन्धः समुदयेऽपि च ॥१००॥

कं शिरो दधाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ।
पारस्करादित्वात् (६।१।१५७) सुट् । 'स्कन्धः स्यान्नृपता-
वंसे संपरायसमूहयोः । काये तरुप्रकाण्डे च भद्रादौ छन्दसो
मिदि' (इति मेदिनी) ॥

देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम् ।

सन्दते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्यन्देः
संप्रसारणं धश्च' (उ० १।११) इत्युः । 'सिन्धुः समुद्रे
नद्यां च नदे देशेभदानयोः' इति विश्वः । 'सिन्धुर्वमथुदे-
शाब्धिनदे ना सरिति स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

विधा विधौ प्रकारे च

विधानम् । 'डुधान्' (जु० उ० अ०) । 'आतश्चोप—' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'विधा गजान्ने ऋद्धौ च प्रकारे
वेतने विधौ' इति विश्वः । विधौ विधाने ॥

साधु रम्येऽपि च त्रिषु ॥१०१॥

साधोति । 'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० से०) । 'कृ-
वापा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'साधुर्वार्धुषिके चारौ स-
ज्जने चाभिधेयवत्' इति विश्वः ॥

वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च

वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'वहो
धश्च' (उ० १।८३) इत्यूः । 'वधू स्नुषा नवोढा स्त्री
मार्यापृक्काङ्गनासु च । शब्दां च शारिवायां च' इति
विश्वः ॥

सुधा लेपोऽमृतं स्नुही ।

सुष्ठु धीयते । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । 'धेहू'
(भ्वा० प० अ०) । 'आतश्चोप-' (३।३।१०६) इत्यङ् ।
'सुधा गङ्गेष्टकाचूर्णं स्नुही चामृतमूर्वयोः' इत्यजयः ॥

संधा प्रतिज्ञा मर्यादा

संधानम् । अत्र वा । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) ।
'आतश्चोप-' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥

श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा ॥१०२॥

श्रद्धानम् पूर्ववत् । 'श्रद्धादरे च काङ्क्षायाम्' (इति
मेदिनी) । संप्रत्यय आदरः ॥

मधु मये पुष्परसे क्षौद्रेऽपि

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'फलि-
पाटि-' (उ० १।१८) इत्युः, धश्च । 'मधु क्षौद्रे जले
क्षीरे मये पुष्परसे मधुः । दैत्ये चैत्रे वसन्ते च जीवाशोके
मधुद्रुमे' इति विश्वः ॥

अन्धं तमस्यपि ।

अन्धयति । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (जु० उ० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अन्धं तु तिमिरे ह्रीवं चक्षु-
हीनेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

अतस्त्रिषु

आधान्तात् ॥

समुन्नद्धौ पण्डितं मन्यगर्वितौ ॥१०३॥

समुन्नद्धते स्म । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'समुन्नद्धः समुन्नते पण्डितं मन्य-
दस्योः' इति विश्वः ॥

ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देशे

ब्रह्मैव ब्राह्मणजातिः बन्धुरस्य । 'ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्-
देशे च द्विजन्मनाम्' इति विश्वः ॥

अथावलम्बितः ।**अविदूरोऽप्यवष्टब्धः**

अवलम्बित आश्रितः, वस्त्रादिरुद्धो वा । अवष्टब्धते
स्म । 'ष्टभि स्तम्भे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्तम्भु रोधने'
(सौत्रः) वा । 'स्तम्भेः' (८।३।६७) 'अवाच्चा-' (८।३।
६८) इति षः । 'अवष्टब्धोऽविदूरे स्यादाक्रान्ते चावल-
म्बिते' (इति मेदिनी) ॥

प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ ॥१०४॥

प्रसिध्यति, प्रसिध्यते स्म वा । 'षिधु संराद्धौ' (दि०
प० से०) 'गत्याम्' (भ्वा० प० से०) । कर्तरि (३।४।७२)
कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः ॥

इति धान्ताः ॥**सूर्यवह्नी चित्रभानू**

चित्रा भानवो रश्मयोऽस्य ॥

भानू रश्मिदिवाकरौ ।

भाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । 'दामाभ्यां नुः'
(उ० ३।३२) ॥

भूतात्मानौ धातुदेहौ

भूतानामात्मा । भूतानि आत्मा स्वभावो यस्य, इति
च ॥

मूर्खनीचौ पृथग्जनौ ॥१०५॥

पृथक्कार्यौ जनः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥

ग्रावाणौ शैलपाषाणौ

ग्रसते । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्ये-
भ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । आवनति । 'वन
संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) शब्दे' (भ्वा० प० से०) वा ।
विच् (३।२।७६) । ग्रश्वासावावा च ॥

पत्रिणौ शरपक्षिणौ ।

पत्राणि सन्त्यस्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥
'पत्री श्येने रथे काण्डे खगदुरथिकाद्रिषु' इति विश्वः ॥

तरुशैलौ शिखरिणौ

शिखरमस्ति ययोः । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥

शिखिनौ वह्निवर्हिणौ ॥१०६॥

शिखाः सन्त्यस्य । 'द्वन्द्वोपताप-' (५।२।१२८) इ-
तीनिः । ग्रीवादिः (५।२।११६) वा । 'शिखी वह्नौ व-
लीवर्दे शरे केतुग्रहे द्रुमे । मयूरे कुक्कुटे पुंसि शिखावत्य-
न्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

प्रतियन्त्रावुभौ लिप्सोपग्रहौ

प्रतियतनम् । प्रतियत्यते वा । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । 'यत निकारादौ' (जु० उ० से०) वा । 'य-जयाच-' (३।३।९०) इति नङ् । 'प्रतियत्तश्च संस्कार-लिप्सोपग्रहणेषु च' (इति मेदिनी) । उपग्रहो वन्दी-ग्रहणादिः ॥

अथ सादिनौ ।

द्वौ सारथिहयारोहौ

अवश्यं सीदति । सादयति वा । 'षट् विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति णिनि । ग्रहादिः (३।३।१३४) वा । 'सादी तुरंगमातङ्गर-थारोहेषु दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥

वाजिनोऽश्वेषुपक्षिणः ॥१०७॥

वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥

कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्यामपि

अभि जायतेऽस्मिन् । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३३) इति वृद्धिर्न । 'अभिजनः कुले ख्यातौ जन्मभूम्यां कुलव्रजे' इति विश्वः ॥

अथ हायनाः ।

वर्षाचित्रीहिमेदाश्च

जहाति, जिहीते, वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । 'ओहाङ् गतौ' (जु० आ० अ०) वा । 'हश्च ब्रीहिकालयोः' (३।३।१४८) इति ण्युद् । 'हायनो न स्त्रियां वर्षे पुंस्यचित्रीहिमेदयोः' (इति मेदिनी) । वर्षोऽब्दम् । अर्ची रश्मिः । ब्रीहिमेदो नीवारादिः, इति मुकुटः । षष्टिकः, इति स्वामी ॥

चन्द्राभ्यर्का विरोचनाः ॥१०८॥

विरोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अनु-दात्तेश्च हलादेः' (३।२।१४९) इति युच् । 'विरोचनः प्रह्लादस्य तनयेऽर्केऽग्निचन्द्रयोः' (इति मेदिनी) ॥

केशेऽपि वृजिनः

वृज्यते । 'वृजी वर्जने' (अ० आ० से०) । 'वृजेः क्च' (उ० २।४७) इतीनन् । 'वृजिनं कल्मषे ह्रीं केशे ना कुटिले त्रिषु' इति रभसः ॥

विश्वकर्माकर्मसुरशिल्पिनोः ।

विश्वं कर्मास्मात्, अस्य, वा । 'विश्वकर्मा सहस्रांशौ मुनिभिर्देवशिल्पिनोः' (इति मेदिनी) ॥

आत्मा यत्रो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च ॥ १०९ ॥

अतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) 'सा-तिभ्यां मनिन्मनिणौ' (उ० ४।१।५३) । 'आत्मा कलेवरे यत्ने स्वभावे परमात्मनि । चित्ते धृतौ च बुद्धौ परव्यावर्त-नेऽपि च' इति धरणिः ॥

शक्रो घातुकमत्तेभो वर्षुकाब्दो घनाघनः ।

हन्ति । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) । 'हन्ते-र्घश्च' (वा० ६।१।१२) इति पचाद्यचि द्वित्वम्, आक् चाभ्यासस्य । 'अन्योन्यघट्टने चैव घातुके च घनाघनः' इति धरणिः ॥

अभिमानोऽर्थादिदर्पेऽज्ञाने प्रणयहिंसयोः ॥११०॥

अभिमाननम् । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'मीन् हिंसायाम्' (क्या० उ० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'मीनाति-' (६।१।५०) इत्यात्वम् । आदिना कुलपशुगुणादिग्रहः ॥

घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे ।

हननम् हन्यते वा । 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् । 'घनं सान्द्रं घनं वाद्यं घनो मुक्तो घनोऽम्बुदः । घनः काठिन्यसंघातो विस्तारो लोहमुद्ररौ' इति धरणिः । मूर्तिगुणे काठिन्ये ॥

इनः सूर्ये प्रभौ

एति । ईयते वा । 'इण्सिजि-' (उ० ३।२) इति नक् ॥

राजा मृगाङ्के क्षत्रिये नृपे १११

राजति । 'राजृ दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) 'कनिन्-वृषि-' (उ० १।१।५६) इति कनिन् । 'राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ । यक्षे शक्रे च पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी) ॥

वाणिन्यौ नर्तकीदूत्यौ

अवश्यं वणाति । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'आ-वश्यक-' (३।३।२७०) इति, ग्रह्यादित्वात् (३।३।१३४)

वा णिनिः । ववयोरैक्यम् । 'वाणिनिर्नर्तकीमत्ताविदग्ध-
वनितासु च' (इति मेदिनी) ॥

स्वन्त्यामपि वाहिनी ।

वहति । ग्रह्यादि (३।१।१३४) णिनिः । 'वाहिनी स्या-
त्तरङ्गिण्यां सेनासैन्यप्रभेदयोः' इति विश्वः ॥

हादिन्यौ वज्रतडितौ

हादतेऽवश्यम् । 'हाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०)
'आवश्यक' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥

वन्दायामपि कामिनी ॥११२॥

अवश्यं काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
पूर्ववत् (३।३।१७०) णिनिः । 'कामिनी भीरुवन्दयोः ।
कामी तु कामुके चक्रवाके पारावतेऽपि च' (इति मे-
दिनी) वन्दा वृक्षे विजातीयप्ररोहः ॥

त्वग्देहयोरपि तनुः

तनोति, तन्यते वा । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) ।
'भृमृशी-' (उ० १।७) इत्युः । 'तनुः काये त्वचि
स्त्री स्यान्निष्कल्पे विरले कृशे' (इति मेदिनी) ॥

सूनाधोजिह्विकापि च ।

सवनम् । सूयते वा । 'बूङ् प्राणिगर्भविमोचने' (अ०
आ० से०) । भावे (३।३।११४) कर्मणि (३।३।१०२)
वा०) क्तः । 'स्वादय ओदितः' (दि० ग०) इति (ओदि-
त्वात् 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम्) । 'सू-
नाख्या पुष्पिते पुष्पे जिह्वातले वधालये' इत्यजयः ।
'(सूतं प्रसवपुष्पयोः) । सूना पुत्र्यां वधस्थानगलशुण्डि-
कयोरपि' (इति विश्वः) ॥

क्रतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके ॥११३॥ मन्दे

वितननम् । वितन्यते वा । घञ् (३।३।१८, १९) ।
'वितानो यज्ञविस्तारोल्लोचेषु क्रतुकर्मणि । वृत्तभेदावसर-
योर्वितानं तुच्छमन्दयोः' इति विश्वः । 'वितानो यज्ञ
उल्लोचे विस्तारे पुनपुंसकम् । ह्रीबं वृत्तविशेषे स्यान्नि-
लिङ्गो मन्दतुच्छयोः' (इति मेदिनी) । मन्दे मूढे ॥

अथ केतनं कृत्ये केतावुपनिमन्त्रणे ।

'कित निवासादौ' (भ्वा० प० से०) । भावकर्मकर-

१—वाणिनीशब्दो मेदिन्यां पवर्गीयादौ पठितः । हैमे तु
अन्तस्थादौ पठितः ॥ एवं वाहिनीशब्दोऽपि ॥

णाधिकरणेषु ल्युट् । 'केतनं तु ध्वजे कार्ये निमन्त्रणनि-
वासयोः' इत्यजयः ॥

वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ११४

बृंहति । 'बृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'बृहेर्नोऽच्च'
(उ० ४।१४६) इति मनिन् । 'ब्रह्म तत्त्वतपोवेदे न
द्वयोः पुंसि वेधसि । ऋत्विग्योगामिदोर्विधे' (इति मे-
दिनी) ॥

उत्साहने च हिंसायां सूचने चापि गन्धनम् ।

'गन्ध मर्दने' (चु० आ० से०) । भावादौ ल्युट् ।
'गन्धनं सूचनोत्साहहिंसनेषु प्रकाशने' इति विश्वः ॥

आतञ्चनं प्रतीवापजवनान्यायनार्थकम् ॥११५॥

'तञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११४) ।
प्रतीवापो दुग्धादौ दध्यादिभावार्थे तक्रादिप्रक्षेपः, नि-
क्षेपो वा । जवनं वेगः । आप्यायनं तर्पणम् ॥

व्यञ्जनं लाञ्छनश्मश्रुनिष्ठानावयवेष्वपि ।

व्यज्यते । अनेन वा । ल्युट् (३।३।११३, ११७) ।
'व्यञ्जनं तेमने चिह्ने श्मश्रुण्यवयवेष्वपि च' (इति मे-
दिनी) । निष्ठानं तेमनम् ॥

स्यात्कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम् ॥११६॥

कुलीनस्य कर्म भावो वा । युवाद्यण् (५।१।१३०) ।
'कौलीनं पशुभिर्युद्धे कुलीनत्वापवादयोः' इति धरणिः ॥

स्यादुद्यानं निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ।

उद्यात्यनेन । अस्मिन् वा । 'या प्रापणे' (अ० प०
अ०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'उद्यानं
वनभेदे स्यान्निःसृतौ च प्रयोजने' इति धरणिः ॥

अवकाशे स्थितौ स्थानम्

स्थीयतेऽत्र । अधिकरणे (३।३।११७) भावे (३।३।
११५) च ल्युट् । 'स्थानं सादृश्येऽवकाशे स्थितौ वृद्धि-
क्षयेतरे' (इति मेदिनी) ॥

क्रीडादावपि देवनम् ११७

दीव्यतेऽनेन । 'दिवु क्रीडादौ' (दि० प० से०) ।
भावकरणादौ ल्युट् । 'देवनं व्यवहारे स्याज्जिगीषाक्रीड-
योरपि । अक्षेषु देवनः प्रोक्तः' इति विश्वः ॥

उत्थानं पौरुषे तन्ने संनिविष्टोद्गमेऽपि च ।

'उत्थानमुद्यमे तन्ने पौरुषे पुस्तके रणे । 'प्राङ्गणो
द्गमहर्षेषु मलवेगेऽपि न द्वयोः' (इति मेदिनी) । 'तन्त्रं

कुटुम्बकृत्ये स्यात्सिद्धान्ते चौषधोत्तमे । प्रधाने तन्तुवाने च शास्त्रभेदे परिच्छदे । श्रुतिशास्त्रान्तरे हेतावुभयार्थप्रयो-
जके' (इति मेदिनी ॥

व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च ११८
विरुद्धमुत्थानम् । 'प्रादयो गता—' (वा० २।२।१८)
इति समासः । 'स्वतन्त्रता च व्युत्थानम्' इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्योपपादने ।

निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम् ॥ ११९॥
'षाध संसिद्धौ' (स्वा० प० से०) । भावकर्मकरणादौ
ल्युट् । 'साधनं मृतसंस्कारे सैन्ये सिद्धौषधे गतौ । निर्व-
र्तनोपायमेव द्वापनेऽनुगमे धने' (इति मेदिनी) । उपक-
रणं साधनसामग्री ॥

निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च ।

'यत निकारादौ' (जु० उ० से०) स्वार्थण्यन्तः ।
भावादौ ल्युट् ॥

व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे ॥ १२०॥

व्यस्तिः । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । भावादौ
ल्युट् । 'व्यसनं त्वशुभे सक्तौ पानस्त्रीमृगयादिषु । दैवा-
निष्टफले पापे विपत्तौ निष्फलोद्यमे' इति विश्वः (मेदिनी) ।
कामजे दोषे मृगयाक्षपानादौ । कोपजे वाक्पारुष्यदण्डपा-
रुष्यार्थद्वेषणादौ ॥

पक्षमाक्षिलोम्नि किंजलके तन्त्वाद्यंशेऽप्यणीयसि ।

पक्ष्यते । अनेन वा । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० प० से०)
कर्मकरणादौ मनिन् (उ० ४।१४५) । 'पक्ष्म सूत्रादिसू-
क्ष्मांशे किंजलके नेत्रलोमनि' इति विश्वः ॥

तिथिभेदे क्षणे पर्व

पर्वति । पर्व्यते वा । 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) ।
बाहुलकात्कनिन् । 'पर्व स्यादुत्सवे ग्रन्थौ प्रस्तावे विषुवा-
दिषु । दर्शप्रतिपदोः संधौ स्यात्तिथेः पञ्चकान्तरे' इति
धरणिः ॥

वर्त्म नेत्रच्छदेऽध्वनि ॥ १२१॥

वर्तते । अनेन । अस्मिन् वा । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा०
आ० से०) । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥

अकार्यगुह्ये कौपीनम्

कूपपतनमर्हति । 'शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः' (५।

२।२० इति साधुः । 'कौपीनं स्यादकार्येऽपि चीरगुह्यप्र-
देशयोः' इति विश्वः ॥

मैथुनं संगतौ रते ।

मिथुनमेव । प्रज्ञावण् (५।४।३८) । मिथुनस्येदं वा ।
'संबन्धे सुरते युग्मे राशौ मिथुनमिष्यते' इति व्याडिः ॥
प्रधानं परमात्मा धीः

प्र धत्ते, धीयतेऽनेन । अस्मिन् वा । 'डुधाञ्' (कर्तृ-
करणादौ ल्युट् (३।३।११३, ११७) । प्रधानं स्यान्महा-
मात्रे प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च ह्रीवमेकत्वे तू-
त्तमे सदा' (इति मेदिनी) ॥

प्रज्ञानं बुद्धिचिह्नयोः ॥ १२२॥

प्रज्ञायते । अनेन वादौ ल्युट् (३।३।११३, ११५,
११७) ॥

प्रसूनं पुष्पफलयोः

प्रसूयते । 'षुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । 'सुञो
दीर्घश्च' (उ० ३।१३) इति नः ॥

निधनं कुननाशयोः ।

निधानम् । निधीयतेऽत्र वा । 'कृपृवृजि—' (उ० २।
८१) इति क्युः ॥

क्रन्दने रोदनाह्वाने

'क्रदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से०) । भावे
(३।३।११५) ल्युट् ॥

वर्ष्म देहप्रमाणयोः ॥ १२३॥

वर्षति । वृष्यते वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
मनिन् (उ० ४।१४५) । 'वर्ष्म देहप्रमाणातिसुन्दराकृतिषु
स्मृतम्' (इति मेदिनी) ॥

गृहदेहत्विट्प्रभावा धामानि

दधाति । धीयते वा । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) ।
मनिन् (उ० ४।१४५) । 'धाम शक्तौ प्रभावे च तेजोम-
न्दिरजन्मसु' इति विश्वः ॥

अथ चतुष्पथे ।

संनिवेशे च संस्थानम्

संस्थीयतेऽत्र अनेन वा । संस्थितिर्वा । भावाधिकरणादौ
ल्युट् (३।३।११५, ११७) । 'संस्थानमाकृतौ मृत्यौ सं-
निवेशे चतुष्पथे' (इति मेदिनी) ॥

लक्ष्म चिह्नप्रधानयोः १२४

लक्ष्यते । अनेन वा । 'लक्ष दर्शने' (जु० आ० से०) ।
मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥

आच्छादनं संपिधानमपवारणमित्युभे ।

आच्छाद्यतेऽनेन । 'छद् अपवारणे' चुरादिः । करणे
(३।३।११७) भावे (३।३।११५) वा ल्युट् । 'आच्छादनं
संपिधाने वस्त्रेऽपवृत्तिमात्रके' इति घरणिः ॥

आराधनं साधने स्यादवाप्तौ तोषणेऽपि च ॥१२५

आराध्यतेऽनेन । 'राध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) ।
भावादौ ल्युट् (३।३।११५, ११७) ॥

अधिष्ठानं चक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि ।

अधिष्ठीयते । अनेन वा । भावादौ ल्युट् (३।३।११५,
११७) । 'अधिष्ठानं रथस्याङ्गे प्रभावेऽध्यासने पुरे' इत्यजयः ॥

रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि

रमयति । 'रम् क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) ण्यन्तः ।
अन्तर्भावितण्यर्थो वा, रमतेऽस्मिन् वा । 'रमेस्त च' (उ०
३।१४) इति नः । 'नेङ् वशि-' (७।२।८) इति नेट् ।
'णेरनिटि-' (६।४।५१) । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि मणावपि
नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

वने सलिलकानने ॥१२६॥

वन्यते । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'वनु या-
चने' (त० उ० से०) वा । 'हृलश्च' (३।३।१२१) इति
घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । कर्तरि पचाद्यच् (३।१।
१३४) वा । 'ह्रीं' स्यात् कानने नीरे निवासे निलये
वनम्' इति रभसः ॥

तलिनं विरले स्तोके

तलति । तल्यते वा । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प०
से०) । 'तैलिपुलिभ्यामिनन्' (उ० २।५३) । 'तलिनं वि-
रले स्तोके स्वच्छेऽपि वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥

वाच्यलिङ्गास्तथोत्तरे ।

तथा तलिनवत् । उत्तरे आनान्तात् ॥

समानाः सत्समैके स्युः

समति । 'षम वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०) । 'ताच्छी-
ल्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' (३।२।१२९) । 'आगमशास-

नमनित्यम्' इति मुग् न । सह मानेन वर्तते, इति वा ।
'समानं सत्समैकेषु त्रिषु, ना नाभिमारुते' (इति मे-
दिनी) ॥

पिशुनौ खलसूचकौ ॥१२७॥

पिशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । 'क्षुधिपि-
शिमिथिभ्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्युनन् । 'पिशुनं कु-
ङ्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचककूरयोस्त्रिषु । पृ-
क्कायां पिशुना स्त्री स्यात्' (इति मेदिनी) ॥

हीनन्यूनावूनगर्हौ

जहाति । हीयते स्म वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प०
अ०) । 'आदिकर्मणि क्तः' (३।४।७१) । कर्मणि (३।२।
१०२) वा । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । 'हीनं
गर्हान्योस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

न्यूनयति । न्यून्यते स्म वा । 'ऊन परिहाणे' (जु०
उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९)
वा । यत्तु—'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः—इति मु-
कुटेनोक्तम् । तन्न । चुरादिण्यन्तत्वेन अदन्तत्वेन चैगुपध-
त्वाभावात् । 'न्यूनं गर्हान्योः' (इति मेदिनी) ॥

वेगिशूरौ तरस्विनौ ।

तरो बलं जयो वास्यास्ति । 'अस्माया-' (५।२।१२१)
इति विनिः ॥

अभिपन्नोऽपराद्धोऽभिग्रस्तव्यापद्रता अपि ॥१२८

अभिपद्यते स्म । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ।
कर्मणि (३।२।१०२) वा । 'अभिपन्नोऽपराद्धोऽभिद्रुते
ग्रस्ते विपद्रते' इति विश्वः ॥

इति नान्ताः ॥

कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतेऽपि च ।

कलामाप्नोति । 'आप व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) कला आप्यतेऽनेन वा । 'ह-
लश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'कलापः संहतौ बर्हे
काक्ष्यां भूषणतूणयोः' इत्यजयः । ('चन्द्रे विदग्धे व्याक-
रणभेदेऽपि कथ्यते बुधैः' इति मेदिन्यां विशेषः) ॥

परिच्छदे परीवापः पर्युप्तौ सलिलस्थितौ ॥१२९॥

परिवपनम् । अनेन । अत्र वा । 'डुवप् बीजतन्तुसंताने'
(भ्वा० उ० अ०) । 'भावे घञ्' (३।३।१८) । 'हलश्च'

१—अस्य सूत्रस्य 'करणाधिकरणयोः' इत्यधिकारस्थत्वेना-
त्रोपन्यासो निष्फलः कर्मणि विगृहीतत्वात् । तस्मात् 'अकर्त-
रि-' (३।३।१९) इत्येव न्याय्यम् ॥ २—आधुनिकपुस्तकेषु तु
'तलिपुलिभ्यां च' इत्येव पाठ उपलभ्यते ॥

१—अत्र 'स्म' इत्युपन्यासोऽसंगतः । घञो भूताधिकारे
विधानाभावात् ॥

(३।३।१२१) इति वा । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः । परिच्छदः परिवारः ॥

गोधुग् गोष्ठपतिर्गोपौ

गां पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनु-
प-' (३।२।३) इति कः । 'गोपो ग्रामौघगोष्ठाधिकृतयो-
र्बलवे' इति विश्वः ॥

हरो विष्णुवृषाकपिः ।

वृषं धर्मं न कम्पयति । 'कपि किञ्चिच्चलने' (भ्वा०
आ० से०) । 'अहिकम्प्योर्नलोपश्च' (उ० ४।१४४)
इतीः । वृषाद्धर्मादाकम्पयति दुष्टान्, इति वा । यद्वा व-
र्षति कामान् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगु-
पध-' (३।१।१३५) इति कः । आकम्पयति पापानि ।
पूर्ववदिः (उ० ४।१४४) । वृषश्चासावाकपिश्च । यद्वा
वृषा इन्द्रोऽनेन । कम्पते आकम्पते वा अस्मात् । यद्वा
वृषो धर्मो वृषा इन्द्रो वा कपिरिव वशे यस्य । यद्वा वृष-
रक्षकः कपिर्वराहः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ।
'अन्येषामपि-' (६।३।१३९) इति दीर्घः । यद्वा वृष्ण
इन्द्रस्याकं वृषाकं पियति । 'पि गतौ' (तु० प० अ०) ।
अन्तर्भावितप्रत्यर्थो वा । इन्द्रदुःखं प्राप्नोति प्रापयति वा
दैत्यान् । रक्षकत्वात् । विचि (३।२।१७५) संज्ञापूर्वकत्वान्न
गुणः । क्रिपि (३।२।७६) तु आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न
तुक् । परशब्दस्येष्टवाचित्वादियुक्तं बाधित्वा पूर्वसवर्णदीर्घ-
(६।१।१०२) पूर्वरूपे (६।१।१०७) स्तः । 'वृषाकपिः
पुमान्कृष्णे शंकरे जातवेदसि' (इति मेदिनी) ॥

बाष्पमृष्माश्रु

बायति । 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० से०) । वाति ।
'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । 'खष्पशिल्पशष्प' (उ०
३।२।८) इति साधुः ॥

कशिपु त्वन्नमाच्छादनं द्वयम् ॥१३०॥

कशति दुःखम् । कश्यते वा । 'कश गतिशासनयोः' (अ०
आ० अ०) मृगय्यादित्वात् (उ० १।३७) साधुः । 'एको-
क्त्या कशिपुर्भक्ताच्छादने च द्वयोः पृथक्' इति विश्वः ॥

तल्पं शय्याद्वदारेषु

तल्यतेऽस्मिन् । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) ।

१—आधुनिकपुस्तकेषु तु 'कुण्ठिकम्प्योः' इति पाठ
उपलभ्यते ॥ २—बाष्पं मेदिन्यामन्तस्थादौ पठ्यते । अत
एव गोवर्धनाचार्यैरपि 'बाष्पाकुलम्' (५२८) इत्यार्यान्तस्थादि-
ब्रज्यायां लिखिता । हैमे तु स्पर्शादि पठ्यते ॥

'खष्पशिल्प-' (उ० ३।२।८) इति साधुः । वक्ष्यमाणम्,
'अस्त्रियाम्' इति कशिपुतल्पाभ्यामपि संबध्यते । अ-
द्वोऽद्वालिका ॥

स्तम्बेऽपि विटपोऽस्त्रियाम् ।

वेदति । विद्यते वा । 'विट आक्रोशे शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । 'विटपपिष्टपविशिपोलपाः' (उ० ३।१४५) ।
'विटपः पलवे षिङ्गे विस्तारे स्तम्बशाखयोः' इति विश्वः ॥
प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः ॥१३१॥

भेद्यलिङ्गा अमी

प्राप्तो रूपम् । 'प्राप्तापन्ने च-' (२।२।४) इति स-
मासः । प्राप्तं रूपं येन । 'प्राप्तरूपो ज्ञरम्ययोः' (इति
मेदिनी) ॥

स्वमेव रूपं यस्य ॥

अभिलक्ष्यं रूपमस्य । 'अभिरूपो बुधे रम्ये' (इति
मेदिनी) ॥

कूर्मो वीणाभेदश्च कच्छपी ।

कच्छे कच्छं वा पिबति । कच्छेन पाति वा । 'सुपि-'
(३।२।४) इति कः । 'गापोष्टक्' (३।२।८) तु न ।
'पिबतेः सुरासीध्वोः' (वार्तिक) इति वचनात् । 'गति-
कारकोपपदा-' इति सुबुत्पत्तेः प्राक् समासः । 'जातेः-'
(४।१।६३) इति ङीष् । 'कच्छपी वल्लकीभेदे डुलौ
क्षुद्रगदान्तरे' इति विश्वः ॥

इति पान्ताः ॥

रवर्णे पुंसि रेफः स्यात्कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः

॥१३२॥

'रादिफः' (वा० ३।३।१०८) । रिफ्यते । रिफति
वा । 'रिफ हिंसायाम्' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।
१९) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा ॥

इति पान्ताः ॥

अन्तराभवसत्त्वेऽन्धेगन्धर्वो दिव्यगायने ।

अन्तरा मरणजन्मनोर्मध्ये भवं सत्त्वं यातनाशरीरम् ।
यदाहुः—'अन्तराभवदेहो हि नेष्यते विन्ध्यवासिनां' ।
तत्र । लक्ष्यविरोधात् । तस्मादन्तरिक्षवासिनो गन्धर्वाख्या
भूताः । यद्वासः 'अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम्'

१—इदं त्वसंगतम् 'कशिपुर्भक्ताच्छादनयोरेकोक्त्या पृथक्तयोः
पुंसि' इति मेदिनीतः कशिपोः पुंस्त्वस्य, 'तल्पमद्वे कलत्रे च
शयनीये च न द्वयोः' इति मेदिनीतस्तत्पस्य ङीबतायाः प्रतीतेः ॥

—इति स्वामी । तच्चिन्त्यम् । ‘गन्धर्वः पशुभेदे स्या-
त्पुंस्कोकिलतुरंगयोः । अन्तरामवसत्वे च गायने खेचरे-
ऽपि च’ (मेदिनी) इत्यादौ द्वयोः पृथक् पाठात् । दृष्टा-
न्तोऽपि विषमः । दिव्यगायनानां विश्वावस्वादीनामेव
तत्र ग्रहणात् । गन्धमर्चति । ‘अर्च गतौ’ (भ्वा० प०
से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) शकन्धादिः (वा० ६।१।
९४) ॥

कम्बुर्ना वलये शङ्खे

कम्बति । ‘कम्ब गतौ’ () मृगय्वादिः (उ०
१।३।७) ‘कम्बुः शङ्खे स्त्रियां पुंसि शम्बूके वलये गजे’
(इति मेदिनी) ॥

द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ ॥१३३॥

द्वे जिह्वे यस्य ॥

पूर्वोऽन्यलिङ्गः प्रागाह पुं बहुत्वेऽपि पूर्वजान् ।
पूर्वयति । ‘पूर्व निकेतने’ (उ० प० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । ‘पूर्वे तु पूर्वजेषु स्युः पूर्वप्रागाद्ययोस्त्रिषु’
(इति मेदिनी) । ‘प्राक् पूर्वमग्रतः’ इति धरणिः ॥

इति बान्ताः ॥

कुम्भौ घटेभमूर्धाशौ

कुं भूमिं कुत्सितं वा उम्भति । ‘उम्भ पूरणे’ (तु०
प० से०) । कर्मण्यण् (३।२।१) । पचाद्यच् (३।१।
१३४) वा । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । ‘कुम्भः
स्यात्कुम्भकर्णस्य सुते वेश्यापतौ घटे । राशिभेदे द्विपाङ्गे च
कुम्भं त्रिवृति गुग्गुले’ इति विश्वः ।

डिम्भौ तु शिशुबालिशौ ॥१३४॥

डिम्भयति । ‘डिभि संघाते’ चुरादिः । पचाद्यच् (३।
१।१३४) ॥

स्तम्भौ स्थूणाजडीभावौ

स्तम्भाति । ‘स्तम्भु रोधने’ (सौत्रः) पचाद्यच् (३।
१।१३४) । भावे घञ् (३।३।१८) वा ॥

शंभू ब्रह्मत्रिलोचनौ ।

शं भवति । ‘भू सत्तायाम्’ (भ्वा० प० से०) ‘प्राप्तौ’
(चु० आ० से०) वा । अन्तर्भावितण्यर्थः । मितद्वादित्वात्
(वा० ३।२।१७८) डुः । ‘शंभुः पुंसि महादेवे परमे-
ष्ठिनि चार्हति’ (इति मेदिनी) विष्णौ च ॥

१—पूर्वगन्धर्वशब्दौ विश्वमेदिन्योरपि स्पर्शान्तेष्वेवोपलभ्येते ।
हेमे तु दन्तोष्ठयान्तेष्वेव ॥

कुक्षिभ्रूणार्भका गर्भाः

गिरति । ‘गृ निगरणे’ (तु० प० से०) । गृणाति ।
गीर्यते वा । ‘गृ शब्दे’ (क्या० प० से०) । ‘अतिगृभ्यां
भन्’ (उ० ३।१।५२) । ‘गर्भो भ्रूणेऽर्भके कुक्षौ संधौ प-
नसकण्टके’ (इति मेदिनी) ॥

विस्रम्भः प्रणयेऽपि च ॥१३५॥

विस्रम्भणम् । विस्रम्भ्यतेऽनेन वा । ‘स्रम्भु विश्वासे’
(भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । ‘विस्रम्भः के-
लिकलहे विश्वासे प्रणये वधे’ इति विश्वः । ‘परिचयप्रार्थ-
नयोः प्रणयः परिकीर्तितः’ इत्यमरमाला ॥

स्याद्भेयां दुन्दुभिः पुंसि स्यादक्षे दुन्दुभिः स्त्रियाम् ।

‘दुन्द’ इति शब्देन उभति । ‘उभ पूरणे’ (तु० प०
से०) । ‘इगुपधात् कित्’ (उ० ४।१।२०) इतीन् । श-
कन्धादिः (वा० ६।१।९४) । यद्वा ‘दुन्द’ इति हलन्त-
स्यैवानुकरणम् । ‘दुन्दुभिः पुमान् । वरुणे दैत्यभेयोश्च
रुयक्षे बिन्दुत्रिकद्वये’ (इति मेदिनी) ॥

स्यान्महारजने ह्रीबं कुसुम्भं करके पुमान् १३६

कुषुम्भयति । अनेन । वा । ‘कुसुम्भ क्षेपे’ (कण्ठादिः) ।
पचाद्यच् (३।३।१३४) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति
घञ् वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । ‘कुसुम्भं हेमनि
महारजने ना कमण्डलौ’ (इति मेदिनी) ॥

क्षत्रियेऽपि च नाभिर्ना

नभ्यते । ‘णभ हिंसायाम्’ (भ्वा० आ० से०) । ‘इस-
जादिभ्यः’ (वा० ३।३।१०८) । यद्वा नाभयति । स्वार्थ-
ण्यन्तात् ‘अच इः’ (उ० ४।१।३९) । ‘नाभिर्मुख्यनृपे
चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्स्त्रियां
कस्तूरिकामहे’ इति मेदिनी) ॥

सुरभिर्गवि च स्त्रियाम् ।

सुष्टु रभते, रभ्यते वा । ‘रभ रामस्ये’ (भ्वा० आ०
अ०) । ‘सर्वधातुभ्य इन्’ (उ० ४।१।१८) । ‘सुरभिः
शङ्खकीमातृमित्सुरगेषु योषिति । चम्पके च वसन्ते च
तथा जातीफले पुमान् । स्वर्णे गन्धोत्पले ह्रीबं सुगन्धिका-
न्तयोस्त्रिषु । (विख्याते सचिवे धीरे चैत्रेऽपि च पुमान-
यम्)’ (इति मेदिनी) ॥

१—अक्षे बिन्दुत्रिकद्वये यथा ‘दुन्दुभ्या किल तत्कृतं पतितया
यद्गौपदी हारिता’ इति स्वामिमुकुटानेकार्थैरवाकरकौमुद्यः ॥

सभा संसदि सभ्ये च

सह भान्ति ये । यस्यां वा । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । 'सुपि' (३।२।४) इति कः । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०२) इति ङो वा । 'स्त्रियां सामाजिके गोष्ठ्यां द्यूतमन्दिरयोः सभा' इति रभसः ॥

त्रिष्वध्यक्षेऽपि वल्लभः ॥१३७॥

वल्लते । वल्लयते वा । 'वल्ल संवरणे संचरणे च' (भ्वा० आ० से०) । 'रासिवल्लिभ्यां च' (उ० ३।१२५) इत्यमच् । 'वल्लभो दयितेऽध्यक्षे सल्लक्षणतुरंगमे' (इति मेदिनी) ॥

इति भान्ताः ॥

किरणप्रग्रहौ रश्मी

अश्रुते । अनेन वा । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अश्रुते रश् च' (उ० ४।४।६) इति भिः । 'रश्मिः पुमान् दीधितौ स्यात्पक्ष्मप्रग्रहयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

कपिभेकौ पुवंगमौ ।

पुवेन पुत्या गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् ॥
इच्छामनोभवौ कामौ
कमनम् । कम्यते वा । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८, १९) 'कामः स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

शौर्योद्योगौ पराक्रमौ ॥१३८॥

पराक्रमणम् । अनेन वा । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८, १२१) । 'नोदात्तोपदेशस्य—' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'पराक्रमः स्यात्सामर्थ्ये विक्रमोद्यमयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः ।

धरति । ध्रियते वा । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) 'अर्तिस्तुसु—' (उ० १।१४०) इति मन् । 'धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः क्रतौ । अहिंसोपनिषद्वाये ना धनुर्यमसोमपे' (इति मेदिनी) ॥

उपायपूर्व आरम्भ उपधा चाप्युपक्रमः ॥१३९॥

उपधा उत्कोचः । उपक्रमणम् । अनेन वा । पूर्ववत् (३।३।१८, १२१, ७।३।३४) 'उपक्रमः स्यादुपधाचिक्रित्सारम्भविक्रमे' इति विश्वः ॥

वणिक्पथः पुरं वेदो निगमाः

निगम्यते । अनेन वा । 'गोचरसंचर—' (३।३

१।१९) इति साधुः । 'निगमो वाणिजे पुर्यां कटे वेदे वणिक्पथे' इति विश्वः ॥

नागरो वणिक् ।

नैगमौ द्वौ

निगमे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'नैगमः स्यादुपनिषद्वाणिजोर्नागरेऽपि च' इति विश्वः ॥

वले रामो नीलचारुसिते त्रिषु ॥१४०॥

रमते । अनेन वा । 'रम क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् वा । 'रामः पशुविशेषे स्याज्जामदम्ये हलायुधे । राघवे च सितश्चेतमनोज्ञेषु च वाच्यवत्' इति विश्वः ॥

शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ग्रामः

ग्रसते । ग्रस्यते वा । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) 'ग्रसेरा च' (उ० १।१४३) इति मः । 'ग्रामः स्वरे संवसथे वृन्दे शब्दादिपूर्वकः' इति विश्वः ॥

क्रान्तौ च विक्रमः ।

विक्रमणम् । अनेन वा । घञ् (३।३।१८, १२१) । 'विक्रमः शक्तिसंपत्तिः क्रान्तिमात्रं च विक्रमः' इति धरणिः ॥

स्तोमः स्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे

स्तूयते । अनेन वा । 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । 'अर्तिस्तुसु—' (उ० १।१४०) इति मन् ॥

जिह्वस्तु कुटिलेऽलसे ॥१४१॥

जहाति । हीयते वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । 'जहातेः सन्वदालोपश्च' (उ० १।१४१) इति मन् ॥

गुल्मा रुक्स्तम्बसेनाश्च

गुह्यते । 'गुड वेष्टने' रक्षणे (तु० प० से०) बाहुलकान्मक् । डलयोरेकत्वम् । 'गुल्मः स्तम्बे ग्रीहि घट्टसैन्ययोः सैन्यरक्षणे' इति विश्वः । रुग् उदररोगः । स्तम्बोऽप्रकाण्डः ॥

जामिः स्वसकुलस्त्रियोः ।

जायति । जायते वा । 'जै क्षये' (भ्वा० प० अ०) ।

१—द्वाविति ब्राह्मणस्य नैगमत्वे निषेधः—इति स्वामी ॥
—'द्वौ' इत्युक्तेरुपनिषद्ब्राह्मणयोर्नायम्, इत्येके—इति पीयूष-
व्याख्या ॥

बाहुलकान्मिः । यद्वा 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादिष् दीर्घश्च । कर्मणि 'इज्जादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इतीञ् वा-इति स्वामी । 'जिह्वास्तु कुटिले मन्दे जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः' इति चवर्गादावजयः ॥

मुकुटस्तु—'प्रहरे समये यामो यामिः स्वसृकुलस्त्रियोः' इति रभसादन्तस्थादितामाह । 'यामिः कुलस्त्रीस्वसोः स्त्री' (इति मेदिनी) । तत्र 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) धातुर्बोध्यः ॥

क्षितिक्षान्त्योः क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु
॥ १४२ ॥

क्षमणम् । 'क्षमूष् सहने' (भ्वा० आ० से०) । षि-त्वाद् (३।३।१०४) अङ् । क्षमते । क्षम्यते वा । पचा-द्यच् (३।३।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'नोदात्तोप-देशस्य-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'क्षमा तितिक्षा पृथ्वी च योग्ये शक्ते हिते क्षमम्' इति धरणिः ॥

त्रिषु श्यामौ हरित्कृष्णौ श्यामा स्याच्छारिवा
निशा ।

श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'इषुयु-धीन्धि-' (उ० १।१४५) इति मक् । 'श्यामो वटे प्र-यागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरिते पुंसि स्या-त्तद्वति त्रिषु । मरिचे सिन्धुलवणे क्लीबं स्त्री शारिवौषधौ । अप्रसूताङ्गनायां च प्रियङ्गावपि चोच्यते । यमुनायां त्रि-यामायां कृष्णत्रिवृतिकौषधौ । नीलिकायाम्—अथ श्यामो मासे मण्डपकालयोः' (इति मेदिनी) ॥

ललामं पुच्छपुण्ड्राभ्रभूषाप्रधान्यकेतुषु ॥१४३॥

लडनम् । 'लड बाल्ये (विलासे)' (भ्वा० प० से०) । संपदादिक्लिप् (वा० ३।३।१०८) । डलयोरेकत्वम् । ल-लममति । 'अम गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥*॥ बाहुलकात्कनिनि नान्तोऽपि । 'प्रधान-ध्वजशङ्केषु पुण्ड्रवालधिलक्षमसु । भूषावाजिप्रभावेषु ल-लामं स्याल्ललाम च' इति रुद्रः । पुण्ड्रमश्वदीनां लला-टचित्रम् । अश्वो वाजी । भूषा सामीप्यादश्वस्यैव ॥

सूक्ष्ममध्यात्ममपि

१—युक्ते मान्तमव्ययम् इत्येके शक्तहितयोस्त्रिषु । क्षमः, क्षमा । इति षीयूषव्याख्या ॥ २—इत उत्तरं श्रामशब्दार्थकथ-नेन प्रकृतानुपयुक्तम् ॥ ३—यथा 'कन्याललाम कमनीयमजस्य लिप्सोः' इति रघुः—इति स्वामिमुकुटै ॥

सूच्यते । 'सूच पैशून्ये' (चु० उ० से०) । 'सूचेः स्मन्' (उ० ४।१७७) । 'सूक्ष्मं स्यात्कैतवेऽध्यात्मे पुं-स्यत्रौ त्रिषु चाल्यके' (इति मेदिनी) । यत्तु—सुष्ठु उक्ष्यते इति स्वामी, सुष्ठु उष्मयते—इति मुकुटश्च व्याचष्टे । तदुक्त-सूत्रादर्शनमूलकम् ॥

आदौ प्रधाने प्रथमः

प्रथते । 'प्रथ विस्तारे' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रथेर-मच्' (उ० ५।६८) । 'प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु ।

आमान्तम् ॥

वामौ बल्लुप्रतीपौ द्वौ

वमति वम्यते वा । 'दुवम उद्विरणे' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलिति-' (३।३।१४०) इति णः । घञ् (३।३।१९) वा । 'वामं सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे । पयोधरे हरे कामे विद्याद्वामामपि स्त्रियाम् । वामी शृगा-लीवडवारासभीकरभीषु च' इति विश्वः ॥

अधमौ न्यूनकुत्सितौ ॥ १४४ ॥

अमति । 'अव रक्षणदौ' (भ्वा० प० से०) । 'अव-द्यावमाधमा-' (उ० ५।५४) इति साधुः । यद्वा न ध-म्यते, धमति वा । 'धम ध्वाने' सौत्रः । घञ् (३।३।१८) । पचाद्यच् (३।३।१३४) वा ।—अधोभवः । 'अवोधसोः सलोपश्च' ()—इति स्वामी ॥

जीर्णं च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम् ।

यातो गतो याम उपभोगकालो यस्य । 'यातयामो-न्यवज्जीर्णे परिभुक्तोऽज्जितेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

इति मान्ताः ॥

तुरंगगरुडौ ताक्ष्यौ

ताक्ष्यस्य कश्यपस्यापत्यम् । 'ऋष्यन्धक-' (४।१।११४) इत्यण् । 'ताक्ष्योऽश्वसर्पयोः । गरुडाग्रजे सुपर्णे च पुंसि क्लीबं रसाञ्जने' (इति मेदिनी) ॥

निलयापचयौ क्षयौ ॥१४५॥

क्षयणम्, क्षीयतेऽत्र वा । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा । 'क्षयो रोगान्तरे वैश्वकल्पान्तापचयेषु च' (इति मेदिनी) ॥

अशुर्यौ देवरश्यालौ

श्वशुरस्यापत्यम् । 'राजश्वशुराद्यत्' (४।१।१३७) ॥

भ्रातृव्यौ भ्रातृजद्विषौ ।

भ्रातुरपत्यम् । 'भ्रातृव्यच्च' (४।१।१४४) । 'व्यन्सपत्ने' (४।१।१४५) ॥

पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रौ

पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । पर्वति । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'पर्जन्यः' (उ० ३।१०३) इति साधुः । 'पर्जन्यो मेघशब्देऽपि ध्वनदम्बुद-शकयोः' इति विश्वः ॥

स्यादर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥१४६॥

अर्यते 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्यः स्वा-मिवैश्ययोः' (३।१।१०३) इति साधुः ॥

तिष्यः पुष्ये कलियुगे

त्वेषति । 'त्विष दीप्तौ' (भ्वा० उ० अ०) । अग्न्यादिः (उ० ४।१।१२) । 'तिष्यः कलियुगे ऋक्षे तिष्या धात्री च कीर्त्यते' इति धरणिः ॥

पर्यायोऽवसरे क्रमे ।

पर्ययणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'परावनुपा-त्ये—' (३।३।३८) इति घञ् । पर्यायस्तु प्रकारे स्यान्नि-र्माणेऽवसरे क्रमे' इति विश्वः ॥

प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥ १४७ ॥

रन्ध्रे शब्दे

प्रत्ययनम् । प्रतीयतेऽनेन वा । प्रत्येति, इति वा । 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घो वा । पचाद्यच् (३।३।१३४) वा । 'प्रत्ययः शपथे रन्ध्रे विश्वासाचारहेतुषु । प्रथितत्वे च सन्नादावधीनज्ञानयोरपि' इति विश्वः ॥

अथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः ।

अनुशयनम् । अनेन वा । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घो वा । 'भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोः' इति विश्वः ॥

स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये गजानां मध्यमे गते ॥१४८॥

उच्चयनम् । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । स्थूलस्योच्चयः । 'स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये ग-ण्डोपलकरण्डयोः' इति विश्वः ॥

समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः ।

समयनम् । समीयतेऽत्र, अनेन वा । समेति वा 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इ गतौ' (भ्वा० प० से०) वा । 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घो वा । पचाद्यच् (३।३।१३४) वा । 'समयः शपथाचारसिद्धान्ते-षु तथा धियि । क्रियाकारे च निर्देशे संकेते कालभाषयोः' (इति मेदिनी) ॥

व्यसनान्यशुभं दैवं विपदित्यनयास्त्रयः ॥१४९॥

व्यसनं स्त्रीघूतपानादि । अशुभं दैवविशेषणम् । न न-यनम् । अनेन वा । अत्र वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । विरोधे नञ् । अ-याच्छुभावहविधेरन्यः । 'अनयस्तु विपदैवाशुभयोर्व्यसनेषु च' (इति मेदिनी) ॥

अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डेऽपि

अत्ययनम् । अनेन वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रेऽस्त्युत्पाते नाशदण्डयोः' इति धरणिः ॥

अथापदि ।

युद्धायत्योः संपरायः

संपरायणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । पूर्ववत् (३।३।५६) । 'संपरायः समीके स्यादापदुत्तरकालयोः' (इति मेदिनी) ॥

पूज्यस्तु श्वशुरेऽपि च ॥१५०॥

पूजयितुमर्हः । 'पूज पूजायाम्' (जु० प० से०) । 'अर्हे कृत्यतृचश्च' (३।३।१६९) इति यत् । 'पूज्यौ श्वशुर-पूजाहौ' इति धरणिः ॥

पश्चादवस्थायिबलं समवायश्च संनयौ ।

संनयनम् । संनीयते वा । संनयति वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । पचाद्यच् (३।३।१३४) वा ॥

संघाते संनिवेशे च संस्त्यायः

संस्त्यानम् । 'ष्टथै स्तयै शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'आतो युक्—' (७।३।३३) । 'संस्त्यायः संनिवेशे च संघाते विस्तृतावपि' (इति मेदिनी) ॥

प्रणयास्त्वमी ॥१५१॥

विश्रम्भयाच्चाप्रेमाणः

प्रणयनम् । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'प्रणयः प्रसरे प्रेम्णि (याच्ञाविश्रम्भयोरपि । निर्वाणेऽपि) (इति मेदिनी) । 'विश्रम्भः स्यात्परिचये विश्वासविप्रलम्भयोः' इत्यजयः ॥

विरोधेऽपि समुच्छ्रयः ।

सुष्ठु ऊर्ध्वं श्रयणम् । 'श्रिञ्' सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'वैरोन्नत्योः समुच्छ्रयः' इति रभसः ॥

विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि १५२

विसयनम् । अत्र वा । विसिनोति वा । 'षिञ्' बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घो वा । पचाद्यच् (३।३।१३४) वा । 'परिनिविभ्यः सेवसितसय—' (८।३।७०) इति षः । 'विषयो गोचरे देशे तथा जनपदेऽपि च । प्रबन्धाद्यस्य यो ज्ञातस्तत्र रूपादिके पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

निर्यासेऽपि कषायोऽस्त्री

निर्यासः काथः । कषति कण्ठम् । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादयः । 'कषायो रसभेदे स्यादङ्गरागे विलेपने । निर्यासे च कषायोऽथ सुरभौ लोहितेऽन्यवत्' इति विश्वः ॥

सभायां च प्रतिश्रयः ।

प्रतिश्रयणम् । अत्र वा । 'श्रिञ्' (भ्वा० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । घः (३।३।११८) वा । 'प्रतिश्रयः सभायां चाश्रयेऽभ्युपगमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

प्रायो भूयन्तगमने

प्रायणम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'इण् गतौ' (अ० प० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) वा । 'प्रायश्चानशने मृत्यौ प्रायो बाहुल्यतुल्ययोः' इति विश्वः ॥

मन्युर्दैन्ये क्रतौ कुधि ॥१५३॥

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । मृगयादिः (उ० १।३७) । 'मन्युः पुत्रान् कुधि । दैन्ये शोके च यज्ञे च' (इति मेदिनी) ॥

रहस्योपस्थयोगुहम्

गहनम् । गुह्यते वा । 'गुह् संवरणे' (भ्वा० आ०

से०) । 'शंसिदुहि—' इति क्यप् । 'गुह्यं रहस्यपस्थे च गुह्यः कमठदम्भगोः' इति विश्वः ॥

सत्यं शपथतथ्ययोः ।

सति साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'सत्यं कृते च शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति' (इति मेदिनी) ॥ वीर्यं बले प्रभावे च

वीर्यतेऽनेन । 'वीर विक्रान्तौ' (चु० उ० से०) । 'अचो यत्' (३।३।९७) । वीरे साधुर्वा । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'वीर्यं प्रभावे शुके च तेजःसामर्थ्ययोरपि' (इति मेदिनी) ॥

द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये ॥१५४॥

द्रोरिदम् । 'द्रव्यं च भव्ये' (५।३।१०४) इति साधुः । 'द्रव्यं स्याद्द्रविणे भव्ये पृथिव्यादौ च पित्तले । भेषजे च विलेपे च जतुद्रुमविशेषयोः' इति विश्वः ॥

धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नौ

धिष्यते । 'धिष शब्दे' (जु० प० से०) । धृष्णोति वा । 'जि धृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'सानसिवर्णसि—' (उ० ४।१०७) इति साधुः । यत्तु—'संध्यादयश्च' इति यः—इत्युक्तं मुकुटेन । तदेतत्सूत्रास्मरणमूलकम्, निर्मूलं च । 'धिष्ण्यं स्थानाग्निसङ्घसु । शक्तावृक्षेपि' (इति मेदिनी) ॥

भाग्यं कर्म शुभाशुभम् ।

भज्यतेऽनेन । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।३।१२४) । 'चजोः—' (७।३।५३) इति कुत्वम् । 'भाग्यं शुभात्मकविधौ स्याच्छुभाशुभकर्मणि' इति विश्वः ॥

कशेरुहेन्द्रोर्गाङ्गेयम्

गङ्गाया अपत्यम् । 'शुभ्रादिभ्यश्च' (४।३।१२३) इति ढक् । 'गाङ्गेयः स्यात्पुमान्भीष्मे क्लीबं स्वर्णकशेरुणोः' (इति मेदिनी) ॥

विशल्या दन्तिकापि च ॥१५५॥

विगता शल्यात् । विगतं शल्यं यस्या वा । 'विशल्या-शिशिखादन्तीगुड्डीत्रिपुटासु च' (इति मेदिनी) ॥

१—'शंसिदुहिगुहिभ्यो वा' इति काशिका । तत्र 'प्रश-स्यस्य श्रः' (५।३।६०) 'ईडवन्दवृशंसदुह्यां ण्यतः' (६।३।२१४) इति सूत्रद्वयबलाच्छेदे सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं मृग्यम्—इति कौमुदी ॥ तस्मादण्यति संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ॥

वृषाकपायी श्रीगौर्योः

वृषाकपेः स्त्री । 'वृषाकप्यग्नि-' (४।१।३७) इति ङीष्, ऐ च । 'वृषाकपायी श्रीगौरिवरीजीवन्तिकासु च' (इति मेदिनी) ॥

अभिख्या नामशोभयोः ।

अभिख्यानम् । 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चक्षिडादेशो वा । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'अभिख्या त्वभिधाने स्याच्छोभायां च यशस्यपि' (इति मेदिनी) ॥

आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् १५६

उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ।

निष्कृतिः प्रायश्चित्तम् । संप्रधारणं विचारः । उपायः सामादिः । चेष्टा परिस्पन्दः करणम् । भावादौ । 'कृञः श च' (३।३।१००) । 'क्रिया कर्मणि चेष्टायां करणे संप्रधारणे । (आरम्भोपायशिक्षार्थचिकित्सानिष्कृतिष्वपि)' इति विश्वः ॥

छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः १५७

छयति । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'श्याद्वचधा-' (३।१।१४१) इति णः । 'आतो युक्-' (७।३।३३) । यद्वा 'माछाशसिभ्यो यः' (उ० ४।१०९) । 'छाया स्यादातपाभावे प्रतिबिम्बार्कयोषितोः' (इति मेदिनी) ॥

कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काक्ष्यां मध्येभवन्धने ।

कक्षे भवा । 'शरीरावयवात्-' (४।३।५५) इति यत् । 'कक्ष्या बृहत्तिकायां स्यात् (काक्ष्यां मध्येभवन्धने । हर्म्यादीनां प्रकोष्ठे च)' (इति यान्तेषु मेदिनी) ॥

कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेदे धनादिभिः १५८

करणम् । 'कृञः श च' (३।३।११०) इति चात् क्यप् । कृत्यते । 'कृती छेदने' (रु० प० से०) । 'ऋदुपधात्-' (३।१।११०) इति क्यप् । 'कृत्यो विद्विषि कार्ये च कृत्या क्रियादिवौकसोः' इति रमसः ॥

जन्यः स्याज्जनवादेऽपि

जनानां वादः । 'मतजनहलात्-' (४।४।९७) इति यत् । यद्वा जायते । जनयति वा । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ।

१—कर्तरि ण्यदादयस्तु 'कृत्यस्तुयो बहुलम्' (३।३।११३) इत्युक्तेरत्रेयाः ॥

'अचो यत्' (३।१।९७) वा । जनीं वहति । 'संज्ञायां जन्या' (४।४।८२) इति वा साधुः । 'जन्या मातृवयस्या स्याज्जन्या जनीवरप्रिया । जननीजनयित्रोश्च जन्यं निर्वाद्युद्भयोः' इति धरणिः ॥

जघन्योऽन्तेधमेऽपि च ।

जघने भवः । 'शरीरावयवात्-' (४।३।५५) इति यत् । यद्वा कुटिलं हन्यते । हन्तेर्यङन्तात् 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'अनित्यमागमशासनम्' इति 'नुगतः-' (७।४।८५) इति न नुक् । 'जघन्यं चरमे शिश्वे जघन्यं गर्हितेऽन्यवत्' इति विश्वः ॥

गर्हाधीनौ च वक्तव्यौ

वचनार्हः । 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) । वृञ् आदेशो वा । तव्यः (३।१।९६) । 'वक्तव्यं कुत्सिते हीने वचनार्हे च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

कल्यौ सज्जनिरामयौ १५९॥

कलासु साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । यद्वा कल्यते । 'कल गतौ संख्याने च' चुरादिरदन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'कल्यं प्रमाते क्लीबं स्यात्कल्यो वाक्श्रुतिवर्जिते । सज्जनीरोगदक्षेषु कल्याणवचनेऽपि च । उपायवचनेऽपि स्यात् (त्रिषु, मये तु योषिति)' (इति मेदिनी) ॥ सज्जो बद्धसंनहादिः ॥

आत्मवाननपेतोऽर्थार्थद्वयौ

आत्मवान् ज्ञानी । अर्थे साधुः 'तत्र साधुः' । (४।४।९८) इति यत् । अर्थाननपेतः । 'धर्मपथ्य-' (४।४।९२) इति यत् । 'अर्थ्यो विज्ञार्थशालिनोः' इत्यजयः । 'अर्थ्यं शिलाजतुन्यर्थ्यो बुधे न्याय्ये च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

पुण्यं तु चार्वपि ।

पुनाति । 'पूञ् पवने' (कथा० उ० से०) । 'पूजो य-ण्णुग् ह्रस्वश्च' (उ० ५।१५) । यद्वा पुणति । 'पुण कर्मणि शुभे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।२।१३५) इति कः । पुणे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'पुण्यस्त्रिपु मनोज्ञे स्यात्क्लीबं सुकृतधर्मयोः' इति विश्वः ॥

रूप्यं प्रशस्ते रूपेऽपि

आहतं प्रशस्तं वा रूपमस्यास्ति । 'रूपादाहतप्रशंसयोः-' (५।२।१२०) इति यप् 'रूप्यः स्यात्सुन्दरे

त्रिषु । आयतस्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

वदान्यो वल्गुवागपि ॥१६०॥

वदति । 'वदेरान्यः' (उ० ३।१०४) । 'वदान्यो वातुवाग्मिनोः' इत्यजयः ॥

न्याय्येऽपि मध्यम्

मां ध्यायति । 'ध्वै चिन्तायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा मध्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । अग्न्यादिः (उ० ४।११२) । 'न्याय्यावलग्नयोर्मध्यमन्तरे चाधमे त्रिषु' इति रभसः ॥

सौम्यं तु सुन्दरे सोमदैवते ।

सोमो देवतास्य । 'सोमाद् व्यण्' (४।२।३०) । यद्वा सोम इव सोमः । ततश्चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) ध्वञ् । यत्तु—शाखादित्वात् (५।३।१०३) यः—इति मुकुटः । तन्न । वृद्धप्रसङ्गात् । 'सौम्यो बुधे मनोज्ञे स्यादनुग्ने सोमदैवते' ('इल्वलासु च सौम्याः स्युः—') इति विश्वः ॥

इति यान्ताः ॥

निवहावसरौ वारौ

वारयति । त्रियते वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा । 'वारः सूर्यादिविषसे वारोऽवसरवृन्दयोः । कुञ्जवृक्षे हरे द्वारे, वारं मद्यस्य भाजने' इति विश्वः ॥

संस्तरौ प्रस्तराध्वरौ ॥१६१॥

संस्तीर्यते । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्या० उ० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'संस्तर-प्रस्तरावेतौ प्रस्तराध्वरयोरपि । मणिपाषाणयोश्चापि (यथाक्रममुदीरितौ)' इति विश्वः । प्रस्तरः शय्या ॥

गुरु गीर्गतिपित्राद्यौ

गृणाति । 'गृ शब्दे' (क्या० प० से०) । 'कृग्रोरुच्च' (उ० १।२४) इत्युः । 'गुरुस्त्रिलिङ्गवां महति दुर्जलालघुनोरपि । पुमान्निषेकादिकरे पित्रादौ सुरमन्त्रिणि' (इति मेदिनी) ॥

द्वापरौ युगसंशयौ ।

द्वाभ्यां परः । द्वौ परावन्न वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥

प्रकारौ भेदसादृश्ये

प्रकरणम् । कृञो घञ् (३।३।१८) 'प्रकारस्तुल्यभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

आकाराविज्ञिताकृती ॥१६२॥

आकरणम् । घञ् (३।३।१८) । इज्जितं चेष्टा । आकृतिरवयवसंस्थानम् ॥

किंशारु धान्यशूकेषु

किञ्चित् कुत्सितं वा शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'किंजरयोः श्रिणः' (उ० १।४) इति जुण् । 'किंशारुर्ना शस्यशूके विशिखे कङ्कपत्रिणि' (इति मेदिनी) ॥

मरु धन्वधराधरौ ।

प्रियन्तेऽत्र जन्तवः । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'भृमृशी-' (उ० १।७) इत्युः । 'मरुर्ना गिरिधन्वनोः' (इति मेदिनी) ॥

अद्रयो द्रुमशैलार्काः

अस्ति । अद्यते वा । 'अद् भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'अदिशदि-' (उ० ४।६५) इति किन् ॥

स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ ॥१६३॥

धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पयसो धरः । 'पयोधरः कोषकारे नारिकेले स्तनेऽपि च । कशेरुमेघयोः पुंसि' (इति मेदिनी) ॥

ध्वान्तारिदानवा वृत्राः

वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । बाहुलकात् क्रः । 'वृत्रो रिपौ घने ध्वान्ते शैलभेदे च दानवे' (इति मेदिनी) ॥

बलिहस्तांशवः कराः ।

बली राजग्राह्यो भागः । अंशुर्मयूखः । कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । करोति वा अच् (३।१।१३४) । 'करो वर्षोपले रश्मौ पाणौ प्रत्यायशुण्डयोः' (इति मेदिनी) ॥

प्रदरा भङ्गनारीरुग्वाणाः

प्रदीर्यते । प्रदरणम् । अनेन वा । 'वृ विदारणे' (क्या० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'प्रदरो रोगभेदे स्याद्विदारे शरभङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥

अस्त्राः कचा अपि॥१६४॥

अस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । बाहुलकात्
रः । 'अस्त्रः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते' (इति
मेदिनी) ॥

अजातशत्रो गौः कालेऽप्यश्मश्रुर्ना च तूवरौ ।

'काले' इत्युभाभ्यां संबध्यते । तौति । 'तु' सौत्रो ग-
त्यादौ । बाहुलकाद्वरः दीर्घश्च । यद्वा तनोति बाहुलकाद्भुः
तूश्वासौ वैरश्चाच्छादकः । 'तूवरौऽश्मश्रुपुरुषे प्रौढाश्रज्ज-
गवेऽपि च । पुरुषे व्यञ्जनत्यक्ते स्यात्कषायरसेऽपि च' (इति
मेदिनी) ॥

स्वर्णेऽपि राः

राति सुखम् । रायते वा । 'रातेडैः' (उ० २।६६) । 'राः
पुंसि स्वर्णवित्तयोः' (इति मेदिनी) ॥

परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः॥१६५॥

परिकीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । यद्वा परिकीर्यतेऽनेन । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । 'भवेत्परिकरो व्राते पर्यङ्कपरिवारयोः । प्रगाढगात्रिकाबन्धे विवेकारम्भयोरपि' इति विश्वः । 'यत्ता-
रम्भौ परिकरौ' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मुक्ताशुद्धौ च तारः स्यात्

तारयति । अच् । यद्वा तार्यते । अनेन वा । घञ् (३।३।१९) । घः (३।३।११८) वा । 'तारो मुक्तादिसंशुद्धौ
तरणे शुद्धमौक्तिके । तारं च रजतेऽत्युच्चस्वरेऽप्यन्यवदीरि-
तम् । रुक्षाक्षिमध्ययोस्तारा सुग्रीवगुरयोषितोः । बुद्धदेव्यां
मता तारा' इति विश्वः ॥

शारो वायौ स तु त्रिषु ।

कवुरे

शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'शृणा-
तेर्वायुवर्णनिवृत्तेषु' (वा० ३।३।२१) इति घञ् । 'शारः
स्याच्छबले वाच्यलिङ्गः पुंसि समीरणे' (इति तालव्यादौ
मेदिनी) ॥

अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः॥१६६॥

संगरणम् । संगीर्यते वा । अनेन वा । 'गृ शब्दे' (क्या०

१—तूवरो दन्तोष्ठयमध्यो ग्रन्थकृता पठितः । वस्तुतस्तु प.
वर्गाद्यमध्यः । वेदे तथा दर्शनात् । 'अश्वस्तूपरो गोमृगः' इति
—पीयूषव्याख्या । २—भाष्ये तु 'शृ' इत्यविभक्तिक एव
निर्देशः । सिद्धान्तकौमुद्यामपि तथैव व्याख्यातम् ।

प० से०) । 'ऋदोरप्' । पुंसि—' (३।३।११८) इति घो
वा । 'संगरो युधि चापदि । क्रियाकारे विषे चाङ्गीकारे
क्लीबं शमीफले' (इति मेदिनी) ॥

वेदभेदे गुह्यवादे मन्त्रः

मन्त्रयते । मन्त्रणं वा । 'मन्त्रि गुप्तभाषणे' (चु० प०
से०) । घञ् (३।३।१९, १८) । 'मन्त्रो वेदविशेषे स्यादे-
वादीनां च साधने । गुह्यवादेऽपि च पुमान्' (इति
मेदिनी) ॥

मित्रो रवावपि ।

मेद्यति । 'जि मिदा स्नेहने' (दि० प० से०) । 'अमि-
चिमिदिशसिभ्यः क्रः' (उ० ४।१६४) 'मित्रं सुहृदि न
द्वयोः । (सूर्ये पुंसि)' (इति मेदिनी) ॥

मखेषुयूपखण्डेऽपि स्वरुः

इषुर्वाणः । स्वरति । स्वर्यते वा । 'स्वृ शब्दोपतापयोः'
(भ्वा० प० अ०) । 'शृस्वृस्त्रिहि—' (उ० १।१०) इत्युः ।
'स्वरुः पुमान्यूपखण्डे भिदुरेऽप्यध्वरे शरे' (इति मेदिनी) ।
यूपखण्डे यूपे तक्ष्यमाणे प्रथमपतिते शकले ॥

गुह्येऽप्यवस्करः॥१६७॥

अवोऽधः कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋ-
दोरप्' (३।३।५७) । कस्कादिः (८।३।४८) । 'वर्चस्केऽव-
स्करः' (६।१।१४८) इति वा साधुः । 'अवस्कारोऽपि व-
र्चस्के गुह्ये' (इति मेदिनी) । गुह्य उपस्थे ॥

आडम्बरस्तूर्यरवे गजेन्द्राणां च गर्जिते ।

आडम्ब्यते । 'डवि क्षेपे' चुरादिः । घञ् (३।३।१९) ।
भावे (३।३।१८) वा । आडम्बं राति । 'आतोऽनुप—'
(३।२।३) इति कः । आडम्बयति वा । 'बाहुलकादरन्'
'आडम्बरः समारम्भे गजगर्जिततूर्ययोः' इति विश्वः ॥

अभिहारोऽभियोगे च चौर्ये संनहनेऽपि च १६८

अभिहरणम् । घञ् (३।३।१८) । अभिगम्याक्रमणमभि-
योगः संनहनं कवचादिधारणम् ॥

स्याज्जंगमे परीवारः खड्गकोशे परिच्छेदे ।

जंगमे परिजने । परिवार्यतेऽनेन । परिवारणं वा । घञ्
(३।३।१८, १९) । 'उपसर्गस्य—' (६।३।१२३) इति
दीर्घः । 'परीवारः परिजने खड्गकोशे परिच्छेदे' (इति मे-
दिनी) । परिच्छेद उपकरणम् ॥

विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम्॥१६९॥

विस्तीर्यते । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्या० उ० से०) ।
'वृक्षासनयोर्विष्टरः' इति साधुः ॥

द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनन्तरे ।

प्रतिहियतेऽनेन । अत्र वा । 'हृन्' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः । गौरादिङीष्. (४।१।४१) । 'प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां तु योषिति' (इति मेदिनी) । अनन्तरे द्वाःस्थे ॥

विपुले नकुले विष्णौ बभ्रुः स्यात्पिङ्गले त्रिषु १७०

बिभर्ति । भरति वा । 'डुभृञ्' (जु० उ० अ०) । 'भृञ्' (भ्वा० उ० अ०) वा । 'कुभ्रश्च' (उ० १।२२) इति कुद्वित्वं च । यत्तु—भृञः शङ्कादित्वात् कुद्विर्वचनं च—इति मुकुटः । तदुक्तसूत्रादर्शनमूलकम् । निर्मूलं च । 'बभ्रुर्ना नकुले विष्णौ विपुले पिङ्गले त्रिषु' इति बलशर्मा । 'बभ्रुर्विशाले नकुले कुशानावजे मुनौ शूलिनि पिङ्गले च' इति विश्वः ॥

सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु ।

सरति । 'सृ स्थिरे' (३।३।१७) इति घञ् । 'सारो बले स्थिरांशे च मञ्जि पुंसि जले धने । न्याय्ये क्लीबं त्रिषु वरे' (इति मेदिनी) ॥

दुरोदरो द्यूतकारे पणे, द्यूते दुरोदरम् ॥१७१॥

दुष्टमासमन्तादुदरमस्य 'दुरोदरो द्यूतकारे द्यूताक्षपणयोः पुमान्' । पणो ग्लहः ॥

महारण्ये दुर्गपथे कान्तारः पुनपुंसकम् ।

कान्ता अरा अस्य । यद्वा कान्तं मनोज्ञमृच्छति, इयार्ति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'कान्तारोऽस्त्री महारण्ये विले दुर्गमवर्त्मनि । पुंसि स्याद्विष्णुभेदे' (इति मेदिनी) ॥

मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु ॥ १७२ ॥

माद्यति परकृच्छ्रे । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'कृ-भूमदिभ्यः कित्' (उ० ३।७३) इति सरः । 'मत्सरा मक्षिकायां स्यान्मात्सर्यक्रोधयोः पुमान् । असह्यपरसंपत्तौ कृपणे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) । तद्वानन्यशुभद्वेषवान् ॥

देवादृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाविप्रये ।

त्रियते । वरणं वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) ।

१—'आश्रित्य दुर्गे गिरिकंदरोदरं श्रीडन्त्यमुष्मिन् सततं दुरोदरम्' इति यमकान्त्रिकारोऽपि, इति गोवर्धनः—इति मुकुटपीयूषौ । २—आधुनिकमेदिनीपुस्तके तु 'दुरोदरं द्यूतभेदे द्यूतकृपणयोः पुमान्' इति पाठो लभ्यते ।

'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् । यद्वा वृणोति, वरति वा । पचाद्यच् (३।१।३४) । 'वरो जामातरि वृतौ देवतादेरमीप्सिते । पिङ्गे पुंसि त्रिषु श्रेष्ठे कुङ्कुमे तु नपुंसकम् । वरी प्रोक्ता शतावर्या वरा च स्यात्फलत्रिके । मनाविष्टे वरं क्लीबं केचिदाहुस्तदव्ययम्' (इति मेदिनी) ॥

वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना १७३

कृणाति । 'कृ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) किरति । कीर्यते वा । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) वा । 'कृशृपृकटि-' (उ० ४।३०) इतीरन् । करिणमीरयति । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । 'कमण्यण्' (३।२।१) । 'वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री वृक्षभिद्वययोः पुमान् । करीरा चीरिकायां च दन्तमूले च दन्तिनाम्' (इति मेदिनी) ॥

ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम् ।

प्रतिसरति । पचाद्यच् (३।१।३४) । प्रतिस्रियते । अनेन वा । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'भवेत्प्रतिसरो मन्त्रभेदे माल्ये च कङ्कणे । व्रणशुद्धौ चमूपृष्ठे पुंसि न स्त्री तु मण्डले । आरक्षे करसूत्रे च नियोज्ये त्वन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ॥१७४॥

शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ।

हरति । 'हृन्' (भ्वा० उ० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'हरिर्वार्तार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु । सिंहाश्वकपिभेकादिशुकलोकान्तरेषु च । हरिर्वाच्यवदाख्यातो हरिर्कपिलवर्णयोः' इति विश्वः ॥

शर्करा कर्परांशेऽपि

शृणाति । शीर्यते वा । 'शृ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'श्रः करन्' (उ० ४।३) । 'शर्करा खण्डविकृता-वुपलाकर्परांशयोः । शर्करान्वितदेशेऽपि रुग्भेदे शकलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

यात्रा स्याद्यापने गतौ ॥१७५॥

यानम् । अनेन वा । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'हुयामा-' (उ० ४।१।६८) इति व्रन् । 'यात्रा तु यापनोपाये गतौ देवार्चनोत्सवे' इति विश्वः ॥

इरा भूवाक्सुराप्सु स्यात्

एति । ईर्यते वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'ऋज्रेन्द्राग्र-' (उ० २।१।८) इति साधुः ॥

तन्द्रा निद्राप्रमीलयोः ।

तत् राति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । स्त्रियां टाप् (४।१।४) । केचिद् गौरादित्वाद् (४।१।४१) ङीष्माहुः तद् द्राति वा । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) । 'निद्रातन्द्रा-' (३।२।१५८) इति तदो नान्तत्वं निपात्यते । प्रमीला अत्यन्तश्रमादिना मोहप्राया ॥ धात्री स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि १७६

धीयते । 'धेत् पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'धः कर्मणि घृन्' (३।२।१८१) । पित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु' (इति मेदिनी) ॥

क्षुद्रा व्यङ्गा नदी वेश्या सरघा कण्टकारिका ।

त्रिषु क्रूरेऽधनेऽल्पेऽपि क्षुद्रः

क्षुणक्ति । क्षुद्यते वा । 'क्षुदिर् संचूर्णने' (रु० उ० अ०) । 'स्फायितस्त्रि-' (उ० २।३) इति रक् । 'क्षुद्रः स्यादधमक्रूरकृपणाल्पेषु वाच्यवत् । क्षुद्रा व्यङ्गानटीकण्टकारिकासरघासु च । चाङ्गेरीवेश्ययोर्हिंसात्मक्षिकामात्रयोरपि' इति विश्वः । व्यङ्गाङ्गहीना । सरघा मधुमक्षिका ॥

मात्रा परिच्छदे ॥१७७॥

अल्पे च परिमाणे स्यान्मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे ।

मीयते । अनया वा । माति । मिमीते वा । 'मा माने' (अ० प० अ०) । 'माङ् माने' (जु० आ० अ०) वा । 'हुयामा-' (उ० ४।१।६८) इति वृन् । 'मात्रा कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छदे । अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीबं कात्स्न्येऽवधारणे' (इति मेदिनी) ॥

आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्

चिनोति । चीयते वा । 'अमिचि-' (उ० ४।१।६४) इति कः । 'चित्राखुपर्णीगोडुम्बासुभद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च स्त्रियाम् । तिलकालेख्ययोः क्लीबं कर्तुराद्भुतयोरपि । तद्युक्तयोर्वाच्यलिङ्गं चित्रा स्त्रियां नपुंसकम् । गोस्तने वस्त्रभेदे च रेखालिखनभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कलत्रं श्रोणिभार्ययोः ॥१७८॥

गडति । गड्यते वा । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'गडैरादेश्च कः' (उ० ३।१०६) इत्यत्रन् । ड-ल्योरेकत्वम् । कलं त्रायते वा । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । कः (३।२।१) । कडति कड्यते वा ।

'कड शासने (मदे)' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादत्रन् । 'दुर्गस्थाने नृपादीनां कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इति रभसः ॥

योग्यभाजनयोः पात्रम्

पाति । पायते वा । पीयतेऽनेन वा । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) वा । घृन् (उ० ४।१।५९) । 'पात्रं तु भाजने योग्ये पात्रं तीरद्वयान्तरे । पात्रं सुवादौ पर्णे च राजमन्त्रिणि चेष्यते' इति विश्वः ॥

पत्रं वाहनपक्षयोः ।

पतन्त्यनेन । 'दात्री-' (३।२।१८२) इति घृन् । 'पत्रं तु वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणोः' इति विश्वः ॥

निदेशग्रन्थयोः शास्त्रम्

निदेश आज्ञा । शासनम् । निष्यते अनेन, इति वा । 'सर्वधातुभ्यः घृन्' (उ० ४।१।५९) ॥

शस्त्रमायुधलोहयोः ॥१७९॥

शस्यतेऽनेन । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'दात्री-' (३।२।१८२) इति घृन् । 'शस्त्रं लोहास्त्रयोः कीबं छुरिकायां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥

स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रम्

नयति नीयते । अनेन वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'दात्री-' (३।२।१८२) इति घृन् । 'नेत्रं (मथिगुणे वस्त्रे तरुमूले विलोचने । नेत्रं रथे च नाड्यां च नेत्रो) नेतरि भेद्यवत्' इति विश्वः । 'नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यां च नेत्री नाड्यां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥

क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः ।

क्षयति । क्षीयते । अनेन वा । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) वा । घृन् (उ० ४।१।५९) । 'क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः' (इति मेदिनी) ॥

मुखाग्रे क्रोडहलयोः पोत्रम्

पूयतेऽनेन । 'पूञ् पवने' (त्रया० उ० से०) । 'हल-सूकरयोः पुवः' (३।२।१८३) इति घृन् । 'पौत्रं वस्त्रे मुखाग्रे च सूकरस्य हलस्य च' इति विश्वः ॥

गोत्रं च नान्नि च ॥१८०॥

गूयतेऽनेन । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । घृन्

(उ० ४।१५९) । गां त्रायते वा । 'त्रैङ्' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'गोत्रा भूगव्ययोगोत्रः शैले गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीयबोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु' (इति मेदिनी) ॥

सत्तमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च ।

सीदन्त्यत्र । अनेन वा । 'षट् विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) । घृन् (उ० ४।१५९) । 'सत्रं यज्ञे सदादानच्छादनाख्यकैतवे' (इति मेदिनी) ॥

अजिरं विषये कायेऽपि

अजन्त्यत्र । अनेन वा । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अजिरशिशिर-' (उ० १।५३) इति साधुः । 'अजिरं प्राज्ञणे वाते विषये दर्दुरे तनौ । (स्त्री चण्ड्याम्)' (इति मेदिनी) ॥

अम्बरं व्योम्नि वाससि ॥१८१॥

अम्बते । अम्ब्यते वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरः । 'अम्बरं वाससि व्योम्नि कार्पासे च सुगन्धके' इति विश्वः ॥

चक्रं राष्ट्रेऽपि

क्रीयतेऽनेन । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) 'केकृ-आदीनाम्' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वम् । 'चक्रः कोके पुमान् क्लीबं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणास्त्रयोः । जलावर्तेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

अक्षरं तु मोक्षेऽपि

न क्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । 'पचा-घच्' (३।१।३४) । यद्वा अश्रुते । 'अश्रु व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अशोः सरः' (उ० ३।७०) । 'मोक्षे-ऽपवर्गे औत्रहण्यच्युतेऽक्षरम्' इत्यनेकार्थकोषः ॥

क्षीरमप्सु च ।

घस्यते । 'घसल अदने' (भ्वा० प० अ०) । 'घसेः क्चि' (उ० ४।३४) इतीरन् । 'गमहन्-' (६।४।९८) । इत्यल्लोपः । 'शासिवसि-' (८।३।६०) इति (षत्वम्) । 'क्षीरं दुग्धे जले' (इति मेदिनी) ॥

स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रौ द्वौ

भवति । भूयते वा । 'भू सत्तायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'भू प्राप्ता' (चु० आ० से०) । 'अदिशदि-' (ऊ० ४।६५) इति क्तिन् । 'भूरिर्ना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि ।

नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

चन्दति । 'चदि आह्लादने' (भ्वा० प० से०) । 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'चन्द्रः कर्पूरकाम्पिलसुधांशुस्वर्णचारुषु' (इति मेदिनी) ॥

द्वारमात्रे तु गोपुरम् ॥१८२॥

पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । गवां पुरम् । 'गोपुरं द्वारि पूर्व्वारि कैवर्तीमुस्तकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

गुहादम्भौ गह्वरे द्वे

गाह्यते । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'छित्त्वरच्छत्वर-' (उ० ३।१) इति साधुः । 'गह्वरस्तु गुहादम्भनिकुञ्जगह्वनेष्वपि' इति विश्वः ॥

रहोऽन्तिकमुपहरे ।

उपह्वरन्त्यत्र । 'हृ कौटिल्ये' (भ्वा० प० अ०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । यत्तु—गह्वरवदुपह्वरम्—इति मुकुटेनामाणि । तन्न । छित्त्वरदावस्य पाठाभावात् । 'उपह्वरं समीपे स्यादेकान्ते च नपुंसकम्' इति मेदिनी) ॥

पुरोऽधिकमुपर्यग्राणि

अग्यते अगति वा । 'अग कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋज्रेन्द्राग्र-' (उ० २।१८) इति साधुः । 'अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च स्यान्नपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

अगारे नगरे पुरम् ॥१८३॥

मन्दिरं च

पिपर्ति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । मूल-विमुजादित्वात्, (वा० ३।२।५) कः । यद्वा पुरति 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१३५) इति कः । 'पुरं शरीरमित्याहुर्गृहोपरिगृहे पुरं । पुरो गुग्गुलुराख्यातो नगरेऽपि पुरं पुरी' इति धरणिः ॥

मन्दतेऽत्र । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इषिमदिमुदि-' (उ० १।५१) इति किरच् । 'मन्दिरं नगरेऽगारे क्लीबं ना मकरालये' (इति मेदिनी) ॥

अथ राष्ट्रेऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे ।

राजति । 'राजू दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । घृन् (उ०

४।१५९) । 'राष्ट्रं सादुपवर्तने । उपद्रवे क्लीबपुंसोः' (इति मेदिनी) ॥

दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे

दरणम् । दीर्यते वा । 'दृ भये' (भ्वा० प० से०) 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) वा । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) 'दरोऽस्त्री साध्वसे गते कन्दरे तु दरी स्मृता । दराव्ययं मनागर्थे' (इति मेदिनी) ॥

वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ ॥१८४॥

वजति । 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र—' (उ० २।१८) इति साधुः । 'वज्रं स्याद्वाके धाव्यां क्लीबं योगान्तरे पुमान् । वज्रा सुह्रां गुह्र्यां च वज्री सुह्रन्तरे स्मृता । दम्भोलौ हीरकेऽप्यस्त्री वज्रं त्रपुवरत्रयोः' (इति दन्तोष्ठ्यादौ मेदिनी) ॥

तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे ।

तननम् । तन्यते । अनेन वा । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । घृन् (उ० ४।१५९) । यद्वा तन्त्रणम् । तन्त्र्यते वा । 'तन्त्रि धारणे' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । यत्तु—'स्फायितस्त्रि—' (उ० २।१३) इति रक् इति मुकुट आह । तन्न । उक्तधातोस्तत्र पाठाभावात् । तनोते रक् नलोपप्रसङ्गात् । तन्त्रयतेर्घञाच्चा वा सिद्धत्वाच्च । 'तन्त्रं कुटुम्बकृत्ये स्यात्सिद्धान्ते चौषधोत्तमे । प्रधाने तन्तुवाये च शास्त्रभेदे परिच्छदे । श्रुतिशास्त्रान्तरे हेतावुभयार्थप्रयोजके । इतिकर्तव्यतायां च (तन्त्री वीणागुणे मता । अमृतादेहशिरयोः)' (इति मेदिनी) ॥

औशीरं चामरे दण्डेऽप्यौशीरं शयनासने ॥१८५॥

उच्यते 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । 'वशे कित्' (उ० ४।३१) इति रन् । प्रज्ञाद्यन् (५।४।३८) । यद्वा उशीरस्येदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'औशीरं चामरे दण्डे औशीरं स्वापपीठयोः' इत्यजयः ॥

पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले ।

व्योम्नि खड्गफले पत्रे तीर्थौषधिविशेषयोः १८६

पुष्णाति पुष्यते । अनेन वा । 'पुष पुष्टौ' (क्या०

१—शयनासनयोः समुदितयोः संज्ञेयम्—इति स्वामी ॥

—शयनं चासनं न शयनासनम् । तत्र युगपद्वर्तते । तत्र यथा राजाभिधानाक्षरमुद्रितं तदौशीरमालोक्य न कस्य भीतिः—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ।—सुभूतिस्तु पृथगेवाह—इति मुकुटः ॥

प० से०) । 'पुषः कित्' (उ० ४।४) इति करन् । 'पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पयः करिकराग्रयोः । औषधिद्वीपविहगतीर्थरागोरगान्तरे । पुष्करं तूर्यवक्त्रे च काण्डे खड्गफलेऽपि च' (इति विश्वः) ॥

**अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये ।
छिद्रात्मीयविनावहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च ॥१८७॥**

अन्तं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥

मुस्तेऽपि पिठरम्

पेठति । पिठ्यते वा । 'पीठः हिंसासंक्लेशनयोः' (भ्वा० प० से०) बाहुलकादरो गुणाभावश्च । 'पिठरः स्थाव्यां ना क्लीबं मुस्तामन्थानदण्डयोः' (इति मेदिनी) ॥

राजकशेरुपि नागरम् ।

नगरे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । यद्वा न अगं राति । नकारेण 'सुप्सुपा' इति समासः । 'नागरं मुस्तके शुण्ठ्यां विदग्धे नगरोद्भवे' (इति मेदिनी) । राजकशेरुः कन्दविशेषः ॥

शार्वरं त्वन्धतमसे घातुके भेद्यलिङ्गकम् ॥१८८॥

शर्वर्यौ भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । स्वामी तु 'घातुकेभे नृलिङ्गकम्' इति पठित्वा 'घातुकश्चासाविमश्च । नृलिङ्गं पुंलिङ्गम्' इति व्याख्यत् ॥

गौरोऽरुणे सिते पीते

गोरति । 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०) । गवते वा मनोऽत्र । 'गुड् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) वा । 'ऋज्रेन्द्र—' (उ० २।१८) इति साधुः । यद्वा गुर्यतेऽनेन । 'गुरी' (तु० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । गोर एव । प्रज्ञाद्यन् (५।४।३८) । 'गौरः पीतेऽरुणे श्वेते विशुद्धे चाभिधेयवत् । ना श्वेतसर्षपे चन्द्रे न द्वयोः पद्मकेसरे । (गौरी त्वसंजातरजःकन्याशंकरभार्ययोः । रोचनीरजनीपिङ्गाप्रियङ्गुवसुधासु च । आपगाया विशेषे च यादसांपतियोषिति)' (इति मेदिनी) ॥

व्रणकार्यप्यरुष्करः ।

अरुः करोति । 'दिवाविभा—' (३।२।२१) इति टः । 'अरुष्करो व्रणकृति त्रिषु भङ्गातके पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

जठरः कठिनेऽपि स्यात्

जायते । अस्मिन् वा । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'जनेरष्ठ च' (उ० ५।३८) इत्यरः । 'जठरो न स्त्रियां कुक्षौ बद्धकक्खटयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

अधस्तादपि चाधरः ॥१८९॥

न धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा धरादुच्चात्कठिनाद्धान्यः । 'अधरस्तु पुमानोष्ठे ह्रीनेऽनूर्ध्वेऽपि वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

अनाकुलेऽपि चैकाग्रः

एकमेकत्र वाग्रमस्य । 'एकाग्रमन्यलिङ्गं स्यादेकतानेऽप्यनाकुले' (इति मेदिनी) ॥

व्यग्रो व्यासक्त आकुले ।

विविधं विविधे वाग्रमस्य । विरुद्धमगति वा । 'अग कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।१८) इति साधुः ॥

उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यात्

उत्तरति । 'तृ लृवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा अतिशयेनोद्धतः । तरप् (५।३।५७) । द्रव्यप्रकर्षत्वान्नामु (५।४।११) । 'उत्तरं प्रतिवाक्ये स्यादूर्ध्वोदीच्योत्तमेऽन्यवत् । उत्तरस्तु विराटस्य तनये दिशि चोत्तरा' इति विश्वः ॥

अनुत्तरः ॥१९०॥**एषां विपर्यये श्रेष्ठे**

उत्तरस्याभावः । उत्तरस्य विरुद्धो वा । श्रेष्ठे न उत्तरो यस्मात् ॥

दूरानात्मोत्तमाः पराः ।

पिपति । पूर्यते । अनेन वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा । 'परः श्रेष्ठारिदूरान्योत्तरे क्लीबं तु केवले' (इति मेदिनी) ॥

स्वादुप्रियौ च मधुरौ

मधु माधुर्यं राति । अस्त्यत्र वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'ऊषशुषि-' (५।२।१०७) इति रो वा । 'मधुरौ स्वादुशोभनौ इति व्याडिः । 'मधुरस्तु रसे विषे । मधुरं रसवत्स्वादुप्रियेषु मधुरोऽन्यवत्' इति विश्वः ॥

क्रूरौ कठिननिर्दयौ ॥१९१॥

कुन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'कृतेऽछः कू च' (उ० २।२१) इति रक् । 'क्रूरस्तु कठिने घोरे नृशंसेऽप्यभिधेयवत्' इति विश्वः ॥

उदारो दातृमहतोः

उच्चैरासमन्तादृच्छति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'उदारो दातृमहतोर्दक्षिणे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

इतरस्त्वन्यनीचयोः ।

इना कोमेन तरति । 'तृ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥

मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरः

स्वेन स्वातन्त्र्येण ईर्ते । ईरति वा । 'ईर गतौ कम्पने च' (अ० आ० से०) । 'ईर प्रेरणे' (चु० उ० से०) वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'स्वादीरेरिणोः' (वा० ६।१।९९) इति वृद्धिः । यत्तु मुकुटः—स्वेन स्वयमेव न तत्संगत्याच्य इयति । अच् (३।१।१३४)—इति व्याख्ययत् । तच्च । अचि गुणे च 'स्वारः' इति प्रसङ्गात् ॥

शुभ्रमुदीप्तशुक्रयोः ॥१९२॥

शोभते । 'शुभ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'शुभ्रं स्यादन्नके क्लीबमुदीप्तशुक्रयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

इति रान्ताः ॥

चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः ।

मूलस्यादूरे भवः । 'सुतंगमादित्वात्' (४।२।८०) इञ् । यद्वा मूलस्यापत्यम् । 'अत इञ्' (४।१।९५) । 'कीरीटे मौलिरक्लीबे चूडासंयतकेशयोः' इति रभसः । 'मौलिः किरीटे धम्मिल्ले चूडायामनपुंसकम् । अशोकपादपे पुंसि' (इति मेदिनी) ॥

द्रुमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः ॥१९३॥

मातङ्गो हस्ती । काण्डो बाणः । पीलति । 'पील प्रतिष्ठम्भे' (भ्वा० प० से०) । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) उः । 'पीलुः पुमान् प्रसूने स्यात्परमाणौ मतङ्गजे । अस्थिखण्डे च तालस्य काण्डपादपभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कृतान्तानेहसोः कालः

कृतान्तो यमः । कालयति । 'कल शब्दसंख्यानयोः'

१—आधुनिकमेदिनीपुस्तके तु 'नाऽशोकद्रौ स्त्रियां भूमौ' इति पाठ उपलभ्यते ॥

(भ्वा० प० से०) । 'कल प्रेरणे' (चु० प० से०) वा ।
 ण्यन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा कल्यते संख्याय-
 ते । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । यत्तु—कलयति भूतान्यायु-
 र्वा—इति स्वामी व्याख्यत् । तन्न । अदन्तत्वेन वृद्ध्यप्रस-
 ज्जात् । यद्वा कल्यते । 'कल उपदेशे' () । घञ् (३।
 ३।१९) । 'कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः'
 (इति मेदिनी) ॥

चतुर्थेऽपि युगे कलिः ।

कलयति । कल्यते वा । 'कल गतौ संख्याने च' (चु०
 उ० से०) अदन्तः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'कलि
 स्त्री कलिकायां ना शूराजिकलहे युगे' (इति मेदिनी) ॥

स्यात्कुरङ्गेऽपि कमलः

काम्यते । काम्यते वा । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ०
 से०) । णिङभावे वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलः ।
 'कमलं सलिले ताप्रे जलजे व्योम्नि भेषजे । मृगभेदे तु
 कमलः' (इति मेदिनी) ॥

प्रावारेऽपि च कम्बलः १९४

काम्यते । 'कमेर्बुक्च (उ० १।१०७) इति कलः ।
 कं कुत्सितं शिरोऽम्बु वा वलते वा । 'फल संवरणे संचरणे
 च' (भ्वा० आ० से०) 'कम्बलो नागराजे स्यात्सास्त्राप्रा-
 वारयोरपि । कृमावप्युत्तरासङ्गे सलिले तु नपुंसकम्' (इति
 मेदिनी) ॥

करोपहारयोः पुंसि वलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् ।

करो राजग्राह्यः । उपहारः पूजासामग्री । प्राण्यङ्गज-
 स्त्वक्संकोचः । वलते । वल्यते वा । 'बल प्राणने' (भ्वा०
 प० से०) । 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्व-
 धातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । 'बलिदैत्यप्रभेदे च कर-
 चामरदण्डयोः । उपहारे पुमान् स्त्री तु जरया श्लथचर्मणि ।
 गृहदारुप्रभेदे च जठरावयवेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः

॥ १९५ ॥

वलते । बलति । वल्यते वा । अनेन वा । 'बल संच-
 रणे' (भ्वा० आ० से०) । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०)
 वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । कर्मणि घञ् (३।३।१९)
 वा । संज्ञापूर्वकत्वाद्बुद्ध्यभावः । 'पुंसि—' (३।३।११८)

१—'आद्य औष्ठ्यादिः, अन्त्यो दन्तोष्ठ्यादिः, इति विशेषो न
 गणितः'—इति क्षीरस्वामी ॥

इति घो वा । 'बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः॥
 बलो हलायुधे दैत्यभेदे बलिनि वायसे' इति विश्वः ॥

वातूलः पुंसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु ।

वातानां समूहः । वातं न सहते । 'वातात्समूहे च'
 (वा० ५।२।१२२) इत्यूलः । चात्तदसहने । 'वातूलो
 वातुलोऽपि स्यात्' इति द्विरूपकोषाद्भ्रममध्योऽपि । 'वात
 सुखसेवनयोः' (चु० उ० से०) अदन्तः । बाहुलकादुलच् ॥
 भेद्यलिङ्गः शठे व्यालः पुंसि श्वापदसर्पयोः १९६

विरुद्धमा समन्तादलति । अडति वा । 'अल भूषणादौ'
 (भ्वा० प० से०) । 'अड उद्यमे' (भ्वा० प० से०) ।
 डलयोरेकत्वम् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'व्यालो दुष्ट-
 गजे सर्पे शठे श्वापदसिंहयोः' (इति हैमः) ॥

मलोऽस्त्री पापविट्किट्टानि

मलयति । 'मल तत्कृतौ' अदन्तः । मलते वा । 'मल
 धारणे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
 'मलोऽस्त्री पापविट्किट्टे कृपणे त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ।
 विट् विष्ठा । किट्टं तैलाद्यधोभागस्थं शिङ्गाणादि च ।
 'वसा शुक्रमसृग् मज्जा मूत्रं विट्कर्णत्वग्रन्थाः । श्लेष्माश्रु
 दूषिका स्वेदो द्वादशैते मला नृणाम्' ॥

अस्त्री शूलं रुगायुधम् ।

शलति । 'शूल रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगु-
 पध—' (३।१।१३५) इति कः । 'शूलोऽस्त्री रोग आयुधे ।
 मृत्युकेतनयोगेषु (शूला स्यात्पण्ययोषिति)' (इति मेदिनी) ॥
 शङ्कावपि द्वयोः कीलः

कीलति । कील्यते । अत्र । अनेन वा । 'कील बन्धे'
 (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ।
 कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घो
 वा । 'कीलः कफोणिकाघाते स्थाणौ च ज्वलनार्चिषि'
 इति धरणिः । 'कीलो लेशे द्वयोः स्तम्भज्वालाकफोणिश-
 ङ्कुषु' इति विश्वः (मेदिनी) । 'कीलोऽग्नितेजसि । कफो-
 णिस्तम्भयोः शङ्कौ कीला रतहतावपि' (इति हैमः) ॥

पालिः रुयस्यङ्कपङ्क्तिषु ॥ १९७ ॥

पालयति । पाल्यते वा । अत्र । अनया वा । 'पाल रक्षणे'
 (चु० प० से०) ण्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ।
 'पालिः कर्णलतायां स्यात्प्रदेशे पङ्क्तिचिह्नयोः' इत्यजयः ।
 'सश्मश्रुयुवती पालिः प्रस्थः (पङ्क्तिः) कर्णलतापि च' इति

१—वातलवातुलौ च दृश्येते—इति क्षीरस्वामी ॥

त्रिकाण्डशेषः । 'पालिः कर्णलताग्रेऽसौ पङ्कावङ्कप्रभेदयोः । छात्रादिदेये स्त्री पाली यूकासश्मश्रुयोषितोः' (इति मेदिनी) ॥

कला शिल्पे कालभेदेऽपि

कलयति । कल्यते वा 'कल शब्दसंख्यानयोः' (चु० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा कं लाति । 'कला स्यान्मूलरैवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके । षोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः' (इति मेदिनी) । तालेषु च गुरुः कला ॥

आली सख्यावली अपि ।

आ अलति । अल्यते वा । अनया वा 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इच्' (उ० ४।११८) । 'कृदिकारात्' (वा० ४।१।४५) इति वा ङीष् । 'आलिर्विशदाशये । त्रिषु स्त्रियां वयस्यायां सेतौ पङ्क्तौ च कीर्तिता' (इति मेदिनी) ॥

अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि ॥१९८

वेलति । 'वेल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । वेल्यते । अनया वा । 'वेल कालोपदेशे' (चु० उ० से०) । 'गुरोश्च हल्' (३।३।१०४) इत्यङ् । 'वेला काले च सीमायामब्धेः कूलविकारयोः । अक्लिष्टमरणे रोगे ईश्वरस्य च भोजने' (इति मेदिनी) ॥

बहुलाः कृत्तिका गावो बहुलोऽग्नौ शितौ त्रिषु ।

वहति । 'वह् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । बाहुलकादुलच् । बहु लाति वा । 'बहुला नीलिकायां स्यादेलायां गवि योषिति । कृत्तिकासु स्त्रियां भूम्नि विहायसि नपुंसकम् । पुंस्यग्नौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः' (इति मेदिनी) । शितौ कृष्णे ॥

लीला विलासक्रिययोः

लेलायनम् । 'लेला दीप्तौ' कण्ठादिः । मिदाद्यङ् (३।१।०४) । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इति वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा लयनम् । 'लीङ् श्लेषे' (दि० आ० अ०) । बाहुलकाद्धो गुणाभावश्च । 'लीलां विदुः केलिविलासखेलाश्चङ्गारभावप्रभवक्रियासु' इति विश्वः ॥

उपला शर्करापि च ॥१९९॥

उप लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । उं शंशुं पलति । औ शंभौ वा पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) 'शर्कराशकले ज्ञेया सितोपला रजः-

स्वपि' इत्यजयः । ('उपलः प्रस्तरे रत्ने शर्करायां तु योषिति') (इति मेदिनी) ॥

शोणितेऽम्भसि कीलालम्

कीलेन प्रतिबन्धेनाल्यते वार्यते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । कीलं प्रतिबन्धमलति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥

मूलमाद्ये शिफाभयोः ।

मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'मूल रोहणे' (चु० प० से०) वा । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । आद्ये प्रथमे । शिफा जटा । भं नक्षत्रम् । 'मूलं शिफाद्ययोः । मूलवित्तेऽन्तिके ना भे' (इति मेदिनी) ॥

जालं समूह अनायो गवाक्षक्षारकावपि ॥२००॥

जलति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) । ज्वलादिणः (३।१।१४०) । जालयति वा । 'जल संवरणे' चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'जालं गवाक्ष आनाये क्षारके जम्भवृन्दयोः । जालो नीपद्मे' (इति मेदिनी) ॥

शीलं स्वभावे सदृत्ते

शीलनम् । शील्यतेऽनेन वा । 'शील समाधौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । घो (३।३।१८) वा ॥

सस्ये हेतुकृते फलम् ।

फलनम् । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'फलं हेतुसमुत्थे स्यात्फलके व्युष्टि-लाभयोः । जातीफलेऽपि कक्कोले संखबाणाग्रयोरपि' इति विश्वः ॥

छदिर्नेत्ररजोः क्लीबं समूहे पटलं न ना ॥२०१॥

पटं विस्तारं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अथ पटलं पिटके च परिच्छदे । छदिर्द्व्योगतिलके क्लीबं, वृन्दे पुनर्न ना' (इति मेदिनी) । स्त्रियां गौरादिः (४।१।४१) । छदिर्गृहाच्छादनम् 'छानी' इति ख्यातम् ॥

अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम्

तलति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'तलं स्वरूपेऽनूर्ध्वेऽस्त्री क्लीबं ज्याघातवारणे । कानने कार्यबीजे च पुंसि तालमहीरुहे । चपेटे च त्सरौ तन्त्रीघाते सव्येन पाणिना' (इति मेदिनी) ॥

स्याचामिषे पलम् ।

पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'पलमुन्मानमांसयोः' इति रुद्रः ॥

और्वानलेऽपि पातालम्

पतति, अत्र वा । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चडिपतिभ्यामालञ्' (उ० १।१७) । पातमलति वा । पातमालाति वा । 'पातालं नागलोके स्याद्विवरे वडवानले' (इति मेदिनी) ॥

चेलं वस्त्रेऽधमे त्रिषु ॥२०२

चिलति । चिल्यते वा । 'चिल वसने' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा चेलति, चेल्यते वा । 'चेल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् । प्रज्ञाद्यप् (५।४।३८) । गौरादिङीष् (४।१।४१) वा ॥

कुक्कूलं शङ्कुभिः कीर्णे श्वभ्रे ना तु तुषानले ।

कोर्भूमेः कुलम् । कुत्सितं वा कूलम् ॥

निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः २०३

केवते । 'केवृ सेचने' (भ्वा० आ० से०) । वृषादि-त्वात् (उ० १।१०६) कलः । के शिरसि वलयति वा । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) स्त्रियां टाप् । संज्ञालन्दसोस्तु 'केवलमामक-' (४।१।३०) इति ङीप् ॥

पर्याप्तिक्षेपपुण्येषु कुशलं शिक्षिते त्रिषु ।

पर्याप्तिः सामर्थ्यम् । पुण्यं सुकृतम् । कौ भूमौ शलति । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा कुश्यति । 'कुश संश्लेषणे' () । कलः (उ० १।१०६) । कुशांछाति वा ॥

प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्त्री

अङ्कुरे किसलये । प्रबलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलिति-' (३।१।२४०) इति णः । यद्वा ण्य-न्तात्पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'प्रवालोलङ्घी किसलये वीणादण्डे च विद्रुमे' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु स्थूलं जडेऽपि च २०४

स्थूलयति । 'स्थूल परिवृहणे' चुराद्यदन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'स्थूलं कूटे च निष्पञ्चे पीवरेऽप्यन्यलिङ्ग-कम्' (इति मेदिनी) ॥

करालो दन्तुरे तुङ्गे

करेणालाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति 'सुपि' (३।२।४) इति योगविभागाद्वा कः । यद्वा करम-लति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'करालं दन्तुरे तुङ्गे भीषणे चाभिधेयवत् । (स सर्जरसतैले ना ह्रीवं कृष्णकुठेरके)' (इति मेदिनी) । 'दन्तुरस्तून्नतरदे तथोन्नतनते त्रिषु' (इति रान्तेषु मेदिनी) ॥

चारौ दक्षे च पेशलः ।

'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) पेशं लाति । बाहुलकात् पिशेरलज्वा ॥

मूर्खेऽर्भकेऽपि बालः स्यात्

बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णः । यद्वा वाडते । 'वाड् आप्लाव्ये' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा व-ल्यते । 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'बालः कचे शिशौ मूर्खे ह्रीवरेऽश्वेभपुच्छ-योः' इति विश्वः । 'बालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च बालधौ । वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे ह्रीवरे पुंनपुंसकम् । अलं-कारान्तरे मेधौ बाली वाला त्रुटिस्त्रियोः' (इति मेदिनी) ॥

लोलश्चलसतृष्णयोः २०५

लोडति । 'लोड् उन्मादे' (भ्वा० प० से०) । पचा-द्यच् (३।१।१३४) । 'लोलश्चले सतृष्णे च लोला तु रस-नाश्रियोः' (इति हैमः) ॥

इति लान्ताः ॥

द्वदावौ वनारण्यवद्भौ

दुनोति, दवति वा । 'दुदु उपतापे' (स्वा० प० अ०) । 'दु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'दुन्योरनुपसर्गे' (३।१।१४२) इति वा णः । पक्षे अच् । यत्तु—दूयन्तेऽनेनेति । 'दुजो विभाषा' इति घञ्—इत्युक्तं स्वामिना । तन्न । उक्तवचनाभावात् ॥

जन्महरौ भवौ ।

भवति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । जन्मनि तु भावे 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'भवः क्षेमेशसंसारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनोः' (इति मेदिनी) ॥

मन्त्री सहायः सचिवौ

सह अयते, अयति वा । 'अय गतौ' (भ्वा० आ०

से०) । 'ई गतौ' (भ्वा० प० से०) वा । पचाद्यच् (३।१।३४) । सचनम् । 'षच समवाये' (भ्वा० उ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । सचिं वाति । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥

पतिशाखिनरा धवाः ॥२०६॥

धवति, धुवति, धूनोति, धुनाति वा । 'धूञ् कम्पने' (चु० उ० से०, स्वा० उ० से०, क्त्वा० उ० से०) । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) । यद्वा धूयते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'धवः पुमान्नरे धूर्ते पत्यौ वृक्षान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ।

अवयः शैलमेषर्काः

अवति, अव्यते वा । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । 'अविर्नाथे रवौ मेषे शैले मूषिक-कम्बले' (इति मेदिनी) । ('अविर्भूषणवत्योः स्त्री वायुप्राकारभःसु ना' इति वैजयन्ती) ॥

आज्ञाहानाध्वरा हवाः ।

'ह्वेष् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) । 'भावेऽनुपसर्गस्य' (३।३।७५) इति हः संप्रसारणमप् च । ह्वयतेऽत्रेति वा ॥

भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु २०७

भावयति । पचाद्यच् (३।१।३४) । भवनं वा । 'श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे' (३।३।२४) इति घञ् । 'भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु । क्रियालीलापदार्थेषु विभूतिवन्धुजन्तुषु । रत्यादौ च' (इति मेदिनी) ॥

स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने ।

प्रसवनम्, प्रसूयते वा । 'षूङ् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पचाद्यच् (३।१।३४) वा । 'प्रसवो गर्भमोचने । उत्पादे स्यादपत्येऽपि फलेऽपि कुसुमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

अविश्वासेऽपह्नवेऽपि निकृतावपि निह्वः २०८

निह्वनम् । 'हुङ् अपनयने' (अ० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'निह्वः पुंसि निकृतावविश्वासापलापयोः' (इति मेदिनी) ॥

उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसवे मह उत्सवः ।

उत्सेक उद्रेकः । इच्छायाः प्रसव उत्पत्तिः । मह उ-

१—'पुंसि' इति न प्रकृतोपयोगि । अग्रे 'पुमान्' इत्युक्तेः ॥

द्वयः । उत्सवनम् । 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'उत्सवो मह उत्सेक इच्छाप्रसवकोपयोः' (इति मेदिनी) ॥

अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये २०९

भवनम् । 'श्रिणीभुवो-' (३।३।२४) इति घञ् । अनुगतो भावः । 'प्रादयो गताद्यर्थे-' (वा० २।२।१८) इति समासः । यद्वा अनुभावयति । पचाद्यच् (३।१।३४) । 'अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावसूचके' इति विश्वः ॥

स्याज्जन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्धये ।

जन्मनो हेतुः । प्रभवत्यस्मात् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'प्रभवो जलमूले स्याज्जन्महेतौ पराक्रमे । ज्ञानस्य चादिमस्थाने' (इति मेदिनी) । आद्योपलब्धये प्रथमज्ञानार्थम् ॥

शूद्रायां विप्रतनये शस्त्रे पारशवो मतः ॥२१०॥

पराञ्छृणाति । 'शू हिंसायाम्' (क्त्वा० प० से०) । 'आङ्परयोः खनिशृभ्यां ङिच्' (उ० १।३।३) इत्युः । परशुरेव । प्रज्ञाद्यणू (५।४।३८) । परस्त्रिया अपत्यं वा । 'परस्त्री परशुं च' (ग० ४।१।१०४) इत्यञ् । 'पुंसि पारशवः पुमान् । परस्त्रीतनये शस्त्रे द्विजाच्छूद्रासुतेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

ध्रुवो भभेदे क्रीवे तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु ।

ध्रुवति । 'ध्रुव गतौ' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) । 'ध्रुवः कीले शिवे शङ्कौ वसौ योगे वटे मुनौ । ध्रुवा मूर्वाशालिपर्ण्यौ गीतिषु भेदयोरपि । ध्रुवं तु निश्चिते तर्के निश्चले शाश्वतेऽन्यवत्' इति विश्वः । भभेदे नक्षत्रविशेषे ॥

स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोस्त्रियां धने

॥ २११ ॥

स्वनति । स्वन्यते वा । 'स्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । 'स्वो ज्ञातात्मनोः स्वं निजे धने' इति हेमचन्द्रः । 'स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीयेऽस्त्रियां धने' (इति मेदिनी) ॥

स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च ।

स्त्रियाः कट्यां वस्त्रस्य बन्धने । परिपणे राजपुत्रादेर्बन्धके । —वणिजां मूलधने—इति मुकुटः । तन्न । मे-

दिन्यां (हैमे) तयोः पृथक्पाठात् । निव्ययति, निवीयते वा । ‘व्येञ् संवरणे’ (भ्वा० उ० अ०) । ‘नौ व्यो य-लोपः पूर्वस्य च दीर्घः’ (उ० ४।१३६) इतीप् । ‘कृदि-कारात्-’ (ग० ४।१।४५) इति ङीप् । ‘नीवी स्त्रीकटी-वस्त्रबन्धने । मूलद्रव्ये परिपणे’ (इति हैमः) ॥

शिवा गौरीफेरवयोः

शिवमस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । ‘पुण्ड-रीकद्रुमे चापि शिवा ज्ञाटामलौषधौ । अभयामलकीगौ-रीक्रोद्रीसैकफलासु च’ इति विश्वः ॥

द्वंद्वं कलहयुग्मयोः ॥२१२॥

द्वौ द्वौ । ‘द्वंद्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयो-गाभिव्यक्तिषु’ (८।१।१५) इति साधुः । ‘चार्थे द्वन्द्वः’ (२।२।२९) इति निर्देशात्पुंसपि । ‘द्वंद्वं रहस्ये कलहे तथा मिथुनयुग्मयोः’ (इति मेदिनी) ॥

द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ।

द्रव्यं वित्तम् । असुः प्राणः । व्यवसायो निश्चयः । सीदन्त्यस्मिगुणाद्याः । ‘षट्कल विशरणादौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ (उ० ४।१०५) इति त्वन् । ‘सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मत्वव्यवसायासुवित्तेष्वस्त्री तु जन्तुषु’ (इति मेदिनी) ॥

ह्रीवं नपुंसके षण्ठे वाच्यलिङ्गमविक्रमे ॥२१३॥

षण्ठे तृतीयाप्रकृतौ । ह्रीवते । ‘ह्रीवृ अधाष्टये’ (भ्वा० आ० से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘अस्त्री नपुंसके कीवं वाच्यलिङ्गमविक्रमे’ इति रुद्रः । अयमोष्ठयोऽत्र त्रैमात्पठितः । पूर्वगन्धर्वजिह्वास्त्योष्ठयेषु ॥

इति वान्ताः ॥

द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ

विशति । ‘विश प्रवेशने’ (तु० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । ‘विद् स्मृतो वैश्यमनुजप्रवेशेषु मनीषिभिः’ इति विश्वः ॥

द्वौ चराभिमरौ स्पशौ ।

अभिमरो युद्धम् । स्पशति । ‘स्पश बाधनस्पर्शनयोः’ (भ्वा० उ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । ‘स्पशः स्यात्संपराये च प्रणिधावपि पुंस्ययम्’ (इति मेदिनी) ॥

१—इदं तु पूर्वीन्वयि ‘पुण्डरीकद्रुमे पुमान्’ इति मेदि-न्युक्तेः ॥ २—क्रोद्री शृगाली । ‘पुंशृगालेऽपि शिवा’ इति सु-कुटः ॥ ३—विश्वहैममेदिनीष्वपि यणन्तेष्वपि पठितः इति स-र्वेषां भ्रमकल्पनं तु न सम्यक् ॥

द्वौ राशी पुञ्जमेषाद्यौ

रश्यते, रशति वा । ‘रश’ इति सौत्रो धातुः खनार्थः । बाहुलकादिष् । णिजन्तात् ‘अच इः’ (उ० ४।१३९) वा ॥

द्वौ वंशौ कुलमस्करौ ॥२१४॥

वमति, वम्यते वा । ‘दुवम् उद्विरणे’ (भ्वा० प० से०) । ‘वृम्वमिम्यः शक्’ । मस्करो वेणुः । ‘वंशो वेणौ कुले वर्गे पृष्ठाद्यवयवेऽपि च’ (इति विश्वः) ॥

रहःप्रकाशौ वीकाशौ

विकाशनम् । अस्मिन् वा । ‘काश दीप्तौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘भावे’ (३।३।१८) ‘हलश्च’ (३।३।१२०) इत्य-धिकरणे वा घञ् । ‘इकः काशे’ (६।३।१२३) इति दीर्घः । यद्वा विकशनम् । अत्र वा । ‘कश शब्दे’ (अ० आ० से०) । पूर्ववत् । ‘वीकाशो विजने व्यक्ते’ इति विश्वः । ‘विकाशः पुंसि विजने प्रकाशे संहृशं समे । उ-चिते च’ (इति मेदिनी) ॥

निर्वेशो भृतिभोगयोः ।

निर्विश्यते । निर्वेशनं च । घञ् (३।३।१८, १९) । भृतिर्वेतनम् । ‘निर्वेशस्तु पुमान्भोगे वेतेन मूर्च्छनेऽपि च’ (इति मेदिनी) ॥

कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु ॥२१५॥

‘की’ इत्यव्ययं कुत्सायाम् । की कुत्सितं नाशयति । पचाद्यच् (३।३।१३४) । यद्वा क्षिञ्चाति । किश्यते वा । ‘क्षिश् विवाधने’ (क्र्या० प० से०) । ‘क्षिश बन्धे (उप-तापे)’ (दि० आ० से०) वा । ‘क्षिशोरीचोपधायाः कन्

१—‘रश’ धातुः कस्मिन् ‘अशे रश’ सूत्रे पठितोऽस्ति यतः सौत्रत्वं संभाव्यते । किं च ‘अशिपणाय्यो रुडायलुको च’ (उ० ४।१३३) इति सूत्रे रुडिधानम् च’ (उ० २।७५) इति सूत्रे आदेशविधानं च व्यर्थमेव स्यात् ॥ २—अस्य सूत्रस्यो-ज्ज्वलदत्तादिग्रन्थेऽनुपलम्भात् ‘अनुनासिकस्य किञ्चलोः-’ (६।४।१५) इति दीर्घापत्तेश्च चिन्त्यमेतत् । तस्मात्प्रायुक्तमवे सम्यक् ॥ ३—‘विकाशो रहसि व्यक्ते’ इति हैममूलस्य ‘विकाशते विकाशः । एकदेशस्याविकृतत्वाद्दीकाशोऽपि । व्यक्ते वाच्यलिङ्गः द्वयोर्पथा—‘उपविश्य विकाशेषु रहस्यानि प्र-काशयेत्’ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदीव्याख्यायाश्च संवादाद्-स्वेकारवान् ॥ ४—इत्यादि मेदिनीवाक्यं तु प्रकृतोपयोगि । अ-त्रोल्लेखस्तु ‘सदृशागमे’ इति काचित्कलेखकप्रमादजपाठानुसारेण ॥

लोपश्च लो नाम् च' (उ० ५।५६) । 'कीनाशः कर्षक-
क्षुद्रोपांशुघातिषु वाच्यवत् । (यमे ना)' (इति मेदिनी) ॥

पदे लक्ष्ये निमित्तेऽपदेशः स्यात्

अपदेशनम् । अपदिश्यते वा । 'दिश अतिसर्जने' (तु०
उ० अ०) । घञ् (३।३।१८, १९) । पदे स्थाने । 'अ-
पदेशः पुमाँलक्ष्ये निमित्तव्याजयोरपि' इति विश्वः ॥

कुशमप्सु च ।

कौ शेते तिष्ठति । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१)
इति डः । कुशयति । 'कुश श्लेषणे' (दि० प० से०) । 'इगु-
पघ—' (३।१।१३५) इति कः । कु पापं श्यति । शो-
तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'सुपि' (३।३।४) इति यो-
गविभागात्कः । 'कुशो रामसुते दर्भे योक्त्रे द्वीपे कुशं जले'
इति विश्वः ॥

दशावस्थानेकविधापि

दशति । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । मूलविभु-
जादिकः (वा० ३।२।५) । यद्वा पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
'जपजभदहदश—' (७।४।८६) इति निर्देशादङित्यपि
नलोपः । यद्वा दश्यते । 'गुरोश्च—' (३।३।१०४) इत्यङ् ।
अनेकविधा बाल्यादिरूपा । 'दशावस्थादीपवर्त्योर्विज्ञान्ते
भूमि, योषिति' (इति मेदिनी) ॥

आशा तृष्णापि चायता ॥२१६॥

आ समन्तादश्रुते । 'अश्रू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'आशा ककुभि तृष्णायाम्'
(इति हैमः) ॥

वशा स्त्री करिणी च स्यात्

वष्टि । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । पचाद्यच् (३।
१।१३४) । स्त्री योषित् । 'वशा वन्ध्यासुतायोषास्त्रीग-
वीकरिणीषु च' इति विश्वः ॥

दृग् ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु ।

पश्यति । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिप्
(३।२।१७८) । यद्वा दर्शनम् । अनया वा । संपदादिः
(वा० ३।३।१०८) । 'दृक् स्त्रियां दर्शने नेत्रे बुद्धौ च
त्रिषु वीक्षके' (इति मेदिनी) ॥

स्यात्कर्कशः साहसिकः कठोरामसृणावपि २१७

कृणाति । 'कृञ् हिंसायाम्' (क्या० उ० से०) । 'अ-
न्येभ्योऽपि—' (३।२।७५) इति विच् । कश्यते । 'कश
शब्दे' (अ० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । कर्-

चासौ कशश्च । 'कर्कशः परुषे क्रूरे कृपणे निर्दये दृढे ।
इक्षौ साहसिके कासमर्दकाम्पिलयोरपि' इति विश्वः । अ-
मसृणो दुस्पर्शः ॥

प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेऽपि

प्रकाशते । प्रकाशनं वा । 'काश् दीप्तौ' (भ्वा० आ०
से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा ।
'प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात्प्रहासातपयोः स्फुटे' इति विश्वः ।

शिशवज्ञे च बालिशः ।

वाडनम् । 'वाड् आप्लाव्ये' (भ्वा० आ० से०) । इन्
(उ० ४।१।१८) । बालिं श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि०
प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥

इति शान्ताः ॥

सुरमत्स्यावनिमिषौ

न निमिषति । 'मिष श्लेषणे' (तु० प० से०) । 'इगु-
पघ—' (३।१।१३५) इति कः । नञ्समासः (२।२।६) ॥

पुरुषावात्ममानवौ ॥२१८॥

पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'पुरः कु-
षन्' (उ० ४।७४) । 'पुरुषः पूरुषे सांख्यज्ञे च पुंनाग-
पादपे' (इति मेदिनी) ॥

काकमत्स्यात्खगौ ध्वाङ्गौ

मत्स्यानत्ति । मत्स्याच्चासौ खगश्च । ध्वाङ्गति । 'ध्वाक्षि
घोरवाशिते च' (भ्वा० प० से०) । चात्काङ्गायाम् । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । 'ध्वाङ्गौ मत्स्यात्खगे काके भिक्षुके
तक्षकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

कक्षौ तु तृणवीरुधौ ।

कषति । कष्यते । वा । 'कर्ष हिंसायाम्' (भ्वा० प०
से०) । 'वृत्तवदिडनिकषिभ्यः सः' (उ० ३।६३) ।
'कक्षः स्मृतो मुजामूले कक्षोऽरण्ये च वीरुधि । कक्षः शु-
ष्कतृणे प्रोक्तः कक्षः कच्छ उदाहृतः । कक्षा स्पर्धापदे
काक्ष्यां रथगेहप्रकोष्ठयोः । गजरज्जौ परीधानपश्चादञ्चलप-
ल्लवे' इति धरणिः । वीरुलता ॥

अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ

ईषते । ईष्यते वा । 'ईष गतिहिंसादर्शनेषु' (भ्वा०
आ० से०) । 'ईषेः किच्' (उ० १।१३) इत्युः आदेरिच् ।
अभिगत इषुः । 'प्रादयो गता—' (वा० २।२।१८) इति
समासः । प्रग्रहेऽश्वादिरज्जौ । रश्मौ किरणे ॥

१—'अभीशुस्तालव्यान्तोऽपि' इति मुकुटपीयूषे ॥

प्रेषः प्रेषणमर्दने ॥२१९॥

प्रेषणम् । इषेर्भावे घञ् (३।३।१८) । 'प्रादूहो—' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः । 'प्रेषः प्रेषणपीडयोः' इत्यजयः । 'प्रेषः स्यात्प्रेषणे क्लेशे मर्दनोन्मादयोरपि' इति विश्वः ॥

पक्षः सहायेऽपि

पक्षति । पक्ष्यते वा । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् । (३।३।१९) वा । 'पक्षो मासार्धके पार्श्वे ग्रहे साध्याविरोधयोः । केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः । जुहोरीन्त्रे पतत्रे च वाजिकुञ्जरपार्श्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

उष्णीषं शिरोवेष्टकिरीटयोः ।

उष्णमीषते हिनस्ति । 'ईष गत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'उष्णीषं तु शिरोवेष्टे किरीटे लक्षणा-न्तरे' इति विश्वः । शिरसो वेष्टने वस्त्रादिरूपे । किरीटे मुकुटे ॥

शुक्ले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः ॥ २२० ॥

वर्षति । 'वृषु (श्रेष्ठे) सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इ-गुपध—' (३।१।१३४) इति कः । 'वृषो धर्मे बलीवर्दे शृङ्गां पुराशिभेदयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च वासमूषिकशु-क्ले' (इति मेदिनी) । शुक्ले बाहुवीर्यवति वृष्यप्रयोगे वा ॥

कोषोऽस्त्री कुञ्जले खड्गपिधानेऽथौघदिव्ययोः ।

कुष्यते । 'कुष निष्कर्षे' (क्या० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'कोषोऽस्त्री कुञ्जले पात्रे दिव्ये खड्गपिधान-के । जातिकोशेऽर्थसंघाते पेश्यां शब्दादिसंग्रहे' (इति मे-दिनी) । दिव्ये शपथे । शब्दादिसंग्रहेऽमरादौ । तालव्या-न्तोऽपि । 'विष्वक्सेनोऽग्रेषः कोषविषदौ च' इत्यूष्मविवे-कात् । 'कोशोऽस्त्री कुञ्जले पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके—' इति श्लोकस्य (मेदिन्याम्) तालव्यादौ (न्ते) अपि पाठः ॥
घूतेऽक्षे शारिफलकेऽप्याकर्षः

अक्षे पाशके । शारिफलकमक्षमीठिका । आकर्षणम् । आकृष्यते वा । आकृषन्त्यस्मिन्वा । 'कृष विलेखने' (तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८।१९) । 'नाकर्षो घूत इन्द्रिये । पाशके शारिफलके कोदण्डाभ्यासवस्तुनि । आकर्षणेऽपि पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी) ॥

१—'प्रेष एडादिरपि' इति पीयूषव्याख्या ॥

अथाक्षमिन्द्रिये ॥२२१॥

ना द्यूताङ्गे कर्षे चक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे ।

अक्ष्णोति, अक्ष्यते वा, अनेन, अत्र वा । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) । 'हलश्च' (३।३।१२०) इत्यन्त्ययोर्घञ् । 'अक्षः कर्षे तुषे चक्रे शकटव्यवहारयोः । आत्मज्ञे पाशके चाक्षं तुत्थे सौवर्चलेन्द्रिये' इति विश्वः । व्यवहारे आयव्ययचि-न्तायाम् । कर्षे मानभेदे । चक्रे रथावयवे ॥

कर्षूर्वाता करीषाग्निः शर्षूः कुल्याभिधायिनी २२२

कर्षणम् । कृष्यते । कर्षति वा । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । 'कृषिचमितनि—' (उ० १।८०) इत्युः । 'करीषाग्निः पुमान्कर्षूः कुल्यायामपि च स्निगाम्' इति रभसः । वार्ता जीविका ॥

पुंभावे तत्क्रियायां च पौरुषम्

पुरुषस्य कर्म भावो वा । 'प्राणभृज्जाति—' (५।१।१२९) इत्यञ् । 'पौरुषं पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेजसि । ऊर्ध्व-विस्तृतदोःपाणिनृमाने त्वभिधेयवत्' इति विश्वः ॥

विषमप्सु च ।

वेवेष्टि । 'विष्ट व्याप्तौ' (जु० उ० अ०) । 'इगुपध—' (३।१।१३२) इति कः । 'विषं तु गरले तोये' इति विश्वः ॥

उपादानेऽप्यामिषं स्यात्

आमिष्यते भुज्यते । 'मिष श्लेषे' (तु० प० से०) । घञ् । (३।३।१९) संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः ।—'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८)—इति तु परिगणनादयुक्तम् । 'आमिषं पुनंपुंसकम् । भोग्यवस्तुनि संभोगेऽप्युत्कोचे पल-लेऽपि च' (इति मेदिनी) । उपादानमुत्कोचः ॥

अपराधेऽपि किल्बिषम् ॥२२३॥

केलनम् । किल्यते वा । 'किल क्षेपे' (तु० प० से०) । 'किलेर्वुक्च' (उ० १।५०) इति टिषच् । 'किल्बिषं पा-पयोगोः' (इति मेदिनी) ॥

स्याद्दृष्टौ लोकधात्वंशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम् ।

लोकधातुर्जम्बुद्वीपादिः । तदंशे मारतादौ । वर्षणम् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'अज्विधौ भयादीनामु-

१—कुल्या नदीमात्रं च । 'कुल्या धुनी द्वीपवती तटिनी हदिनी सरित् । रोधोवक्रापगा कर्षूः स्रवन्ती निम्नगा नदी' इति रत्नकोषः—इति मुकुटः ॥

पसंख्यानम् (३।३।५६) इत्यच् । वर्षयति । वर्षति वा पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'वर्षोऽस्त्री भारतादौ च जम्बूद्वीपाब्दवृष्टिषु । प्रावृट्काले स्त्रियां भूम्नि' (इति मेदिनी) ॥

प्रेक्षा नृत्येक्षणं प्रज्ञा

प्रेक्षणम् । अनया वा । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । 'प्रेक्षा धीनृत्यदर्शयोः' इत्यजयः । 'प्रेक्षा नृत्येक्षणे बुद्धौ' (इति मेदिनी) ॥

भिक्षा सेवार्थना भृतिः ॥२२४॥

भिक्षणम् । भिष्यते वा । 'भिक्ष याच्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । 'भिक्षा भृतौ च याच्यायां सेवामिक्षितवस्तुनोः' इति विश्वः । भृतिर्वेतनम् ॥

त्विद् शोभापि

त्वेषणम् । अनया वा । 'त्विष दीप्तौ' (भ्वा० उ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'कान्तौ वाचिरुचौ त्विद् स्त्री' इति रमसः ॥

त्रिषु परे

वक्ष्यमाणान्नयो वाच्यलिङ्गाः ॥

न्यक्षं कात्स्न्यनिकृष्टयोः ।

नियतानि निकृतानि वा अक्षाणि यस्मिन् यस्य वा । 'न्यक्षः परशुरामे स्यान्न्यक्षः कात्स्न्यनिकृष्टयोः' इति विश्वः ॥

प्रत्यक्षेऽधिकृतेऽध्यक्षः

अधिगतोऽक्षम् । अधिगतोऽक्षेण वा अक्षेषु व्यवहारेषु अधिकृतः । अधिकृतान्यक्षाण्यस्य । अध्यक्षोति वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥

रूक्षस्त्वप्रेम्ण्यचिक्रणे ॥२२५॥

रूक्षयति । 'रूक्ष पारुष्ये' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । अप्रेम्णि निःस्नेहे । अचिक्रणे मसृणे ॥

इति षान्ताः ॥

रविश्वेतच्छदौ हंसौ

हन्ति गच्छति । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'भवेद्वर्णागमाद्धंसः' इति सक् । यद्वा 'वृत्तवदिवचिवसिह्निकमिकषिभ्यः' (उ० ३।६२)

इति सप्रत्ययः । 'हंसो विहंगमेदे स्यादर्के विष्णौ हयान्तरे । योगिमन्त्रादिभेदेषु परमात्मन्यमत्सरे । निर्लोभनृपतौ हंसः शारीरमरुदन्तरे' इति विश्वः ॥

सूर्यवह्नी विभावसू ।

विभा प्रभा वसु धनमस्य । 'विभावसुः पुमान्सूर्ये हारभेदे च पावके' (इति मेदिनी) ॥

वत्सौ तर्णकवर्षौ द्वौ

वसति । अस्मिन्वा । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'वृत्तवदि' (उ० ३।६२) इति सः । 'वसः पुत्रादिवर्षयोः । तर्णके नोरसि ह्रीवम्' (इति मेदिनी) । तर्णको गोः पुत्रः । वर्षो वत्सरः ॥

सारङ्गाश्च दिवोकसः ॥२२६॥

सारमङ्गमस्य । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । सारं गार्थति वा । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'गापोष्ट्' (३।२।८) मृगचातकहरिणाः । द्यौरोको यस्य । 'दिवोकाश्च दिवौकाश्च पुंसि देवे च चातके' (इति मेदिनी) ॥

शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः ।

रस्यते । 'रस आस्वादने' अदन्तः । घञ् (३।३।१९) । 'रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः । शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे । रसा तु शलकीपाठाजिह्वाधरणिकङ्गुषु' इति विश्वः ॥

पुंस्युत्तंसावतंसो द्वौ कर्णपूरे च शेखरे ॥२२७॥

उत्तंस्यति । उत्तंस्यते । अनेन वा । तसिः सौत्रो भूवार्थः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'हलश्च' (३।३।१२०) । इति घञ्वा । 'उत्तंसः कर्णपूरेऽपि शेखरे चावतंसवत्' इति विश्वः । कर्णपूरः कर्णाभरणम्, शेखरः शिरोभूषणम् ॥ देवभेदेऽनले रश्मौ वसू रत्ने धने वसु ।

वसति सर्वत्र । उष्यतेऽनेन वा । 'वस' निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'वृत्तवदि' (उ० ३।१०) इत्युः । 'वसुर्ना देवभेदाग्निभायोऽक्रवकराजसु । ह्रीवं वृद्धयोषधे श्याले रैरत्ने मधुरे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

विष्णौ च वेधाः

विधति । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । असुन् (उ० ४।१।८९) । विदधाति वा । 'विधाजो वेध च' (उ० ४।

१—एवं 'सारगः' इति रूपापत्त्या चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'सारं गच्छति' इति विग्रहे 'गमेः सुपि' (वा० ३।२।३८) इति 'खच्च डिद्वा' (३।२।३८) इति वार्तिकाभ्यां खचि टिति बोध्यः ॥

२२५) । इत्यसुन् । 'वेधाः पुंसि हृषीकेशे बुधे च परमेष्ठि-
नि' (इति मेदिनी) ॥

स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः ॥२२८॥

आशास्ते । 'आङः शासु इच्छायाम्' (अ० आ० से०) । क्रिप् (३।२।७६) । यद्वा आशासनम् । अनया वा । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'आशासः कौ-' (वा० ६।४।३४) इतीत्वम् । 'आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तथा विद्धो न जीवति' । हितस्याशंसा अहेर्दंष्ट्रा ॥

लालसे प्रार्थनौत्सुक्ये

लालसनम् । 'लस दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) यङन्तः । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । 'लालसौत्सुक्यतृष्णातिरेक-
याञ्जासु च द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

हिंसा चौर्यादिकर्म च ।

हिंसनम् । 'हिंसि हिंसायाम्' (रू० प० से०) । 'गु-
रोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । 'हिंसा चौर्यादिघातयोः'
(इति मेदिनी) । चोरस्य कर्म । ब्राह्मणादित्वात्पञ्च (५।१।
१२४) । आदिना बन्धनवासनताडनादि । चाद्वधोऽपि ॥

प्रसूरश्वापि

प्रसूते । 'बूङ् प्रसवे' (अ० आ० से०) । 'सत्सू-'
(३।२।६०) इति क्रिप् । 'प्रसूरश्वाजनन्योश्च कदलीवीरु-
धोरपि' इति विश्वः ॥

भूधावौ रोदस्यौ रोदसी च ते ॥२२९॥

रोदिति सर्वमस्मिन् । 'रुदिर् अश्रुविमोचने' (अ० प० से०) । असुन् (उ० ४।१।८९) । पक्षे गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'रोदसी' इत्यव्ययमप्यस्ति । 'बावा-
पृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसौ रोदसीति च' । विगृहीतयो-
रप्येते नामनी । 'रोदश्च रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक्
पृथक् । सहप्रयोगेऽप्यनयो रोदः स्यादपि रोदसी' इति
विश्वः ॥

ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिः

अर्च्यते । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अ-
र्चिशुचि-' (उ० २।१०८) इतीति । 'अथार्चिर्मयूखशि-
खयोर्न ना' (इति मेदिनी) ॥

ज्योतिर्भद्योतदृष्टिषु ।

द्योतते । द्योतनं वा । अनेन वा । 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा०
आ० से०) । 'द्युतेरिसिन्नादेश्च जः' (वा० २।१।१०) ।

'ज्योतिरग्नौ दिवाकरे । पुमान्, नपुंसकं दृष्टौ स्यान्नक्षत्र-
प्रकाशयोः' (इति मेदिनी) ॥

पापापराधयोरगः

एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इण् आग्न-
अपराधे च' (उ० ४।२।१२) इत्यसुन् । —आगच्छती-
त्यागः—इति स्वाम्युक्तिस्तु चिन्त्या ॥

खगबाल्यादिनोर्वयः ॥२३०॥

वयते । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । वेति ।
'वी गत्यादौ' (अ० प० अ०) । अजति वा । 'अज ग-
त्यादौ' (भ्वा० प० से०) वा असुन् (उ० ४।१।८९)
॥—वाति—इति स्वामिसुकुटोक्तिसु चिन्त्या । असुन्यु-
क्तरूपासिद्धेः । 'वयः पक्षिणि बाल्यादौ यौवने च नपुं-
सकम्' (इति मेदिनी) ॥

तेजःपुरीषयोर्वर्चः

वर्चते । 'वर्च दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । असुन्
(उ० ४।१।८९) । 'वर्चो नपुंसकं रूपे विद्यायामपि ते-
जसि । पुंसि चन्द्रस्य तनये' (इति मेदिनी) ॥

महस्तूत्सवतेजसोः ।

महनम् । मद्यते वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प०
से०) । असुन् (उ० ४।१।८९) ॥

रजो गुणे च स्त्रीपुष्पे

रजनम् । रज्यतेऽनेन वा । 'रज्ज रागे' (भ्वा० प०
अ०) । असुन् (उ० ४।१।८९) । 'असि अके-' (वा०
६।४।२४) इति नलोपः । 'रजः क्लीबं गुणान्तेर । आ-
र्तवे च परागे च रेणुमात्रेऽपि दृश्यते' (इति मेदिनी)
॥*॥ अदन्तोऽपि । 'रजोऽयं रजसा सार्धं स्त्रीपुष्पगुण-
धूलिषु' इत्यजयः ॥

राहौ ध्वान्ते गुणे तमः ॥२३१॥

तम्यतेऽनेन । 'तसु ग्लानौ' (दि० प० से०) । अ-
सुन् (उ० ४।१।८९) । 'तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं वा
ना विधुंतुदे' (इति मेदिनी) ॥

छन्दः पद्येऽभिलाषे च

चन्दनम् । चन्द्यतेऽनेन वा । 'चदि आह्लादने दीप्तौ

१—'महः अदन्तोऽपि'—इति सुकुटः । 'मही नद्यन्तरे
भूमौ मह उत्सवतेजसोः' इति मेदिनी । २—इत्थं पाठस्तु
जनकानुरोधेन । भाष्ये तु 'रजकरजमरजःसु-' इति पाठ उप-
लभ्यते ।

च' (भ्वा० प० से०) । 'चन्देरादेश्च छः' (उ० ४। २१९) इत्यसुन् ॥—छन्दति—इति स्वामिसुकुटोक्तो वि-
ग्रहश्चिन्त्यः । 'छन्दः पद्ये च वेदे च स्वैराचाराभिला-
षयोः' (इति मेदिनी) । पद्येऽनुष्टुबादौ ॥

तपः कृच्छ्रादिकर्म च ।

तपनम् । तप्यते । अनेन वा । 'तप संतापे' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'तपो लोकान्तरे-
ऽपि च । चान्द्रायणादौ घने च पुमाञ्शिशिरमाघयोः'
(इति मेदिनी) ॥

सहो बलं सहा मार्गः

सहते । सहाते, अनेन, अत्र वा । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'सहो बले ज्यो-
तिषि च पुंसि हेमन्तमार्गयोः' (इति मेदिनी) । लिङ्गेभे-
दार्थो द्विः पाठः । एवमग्रेऽपि ॥

नभः खं श्रावणो नभाः ॥२३२॥

नभनम् । नभ्यते, अनेन, अत्र वा । 'णभ हिंसायाम्'
(भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'नभो
व्योम्नि नभा मेघे श्रावणे च पतद्गहे । ब्राणे मृणालसूत्रे च
वर्षासु च नभाः स्मृतः' इति विश्वः ॥

ओकः सन्नाश्रयश्रौकाः

उच्यति समवैत्यत्र । 'उच समवाये' (दि० प० से०) ।
असुन् (उ० ४।१८९) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) ।
'ओक उचः के' (७।३।६४) इति निपातनाददन्तोऽपि ।
'ओका आश्रयमात्रे च मन्दिरे च नपुंसकम्' (इति मे-
दिनी) ॥

पयः क्षीरं पयोऽम्बु च ।

पीयते । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) । पयते वा ।
'पय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । वा असुन् (उ० ४।
१८९) ॥

ओजो दीप्तौ बले

उज्जति । अनेन वा । 'उज्ज आर्जवे' (तु० प०
से०) । 'उज्जेर्बले बलोपश्च' (उ० ४।१९२) इत्यसुन् ।

१—अदन्तोऽपि ग्रीष्मार्थः । यथा 'तपेन वर्षाः शरदा हि-
मागमः'—इति स्वामी । २—एवं सति 'पयः क्षीरं पयोऽम्बु च'
इत्यग्रे समानलिङ्गस्य द्विः पाठो व्यर्थ एव स्यात् । छन्दोऽनुरो-
धादेवान्यकोशेष्विव बोध्यः ।

'ओजोनोजः समः पादो—' । 'ओजो दीप्ताववष्टम्भे प्रका-
शबलयोरपि' (इति मेदिनी) । पृषोदरादित्वं मुकुटोक्तं
चिन्त्यम् ॥

स्रोत इन्द्रिये निम्नगारये ॥२३३॥

स्रवति । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सुरीभ्यां
तुद् च' (उ० ४।२०२) इत्यसुन् । 'स्रोतोऽम्बुवेग इ-
न्द्रिये' (इति मेदिनी) ॥

तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्लेऽपि

तेजयति । तेज्यतेऽनेन वा । 'तिज निशाने' (भ्वा०
आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'तेजो धाम्नि प-
राक्रमे । ('प्रभावरेतसोश्च') इति विश्वः । 'तेजो दीप्तौ प्र-
भावे च स्यात्पराक्रमरेतसोः' (इति मेदिनी) । चादस-
हने । 'अधिक्षेपावमानादेः प्रत्युक्तस्य परेण यत् । प्राणा-
त्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम्' इति भरतः ॥

अतस्त्रिषु ।

वक्ष्यमाणाः सान्तास्त्रिलिङ्गाः ॥

विद्वान् विदंश्च

वेत्ति । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'विदेः शतु-
र्वसुः' (७।१।३६) वा । 'विद्वानात्मविदि प्राज्ञे पण्डिते
चाभिधेयवत्' इति विश्वः । विदन् पण्डितः ॥

बीभत्सो हिंस्रोऽपि

बीभत्सते । बीभत्स्यते, अनेन वा । 'बध बन्धने' (भ्वा०
आ० से०) । 'मान्वध—' (३।१।६) इति सन्नभ्यासदी-
र्घश्च । पचाद्यच् (३।१।३४) । घञ् (३।३।१९) ।
घः (३।३।११८) वा । 'बीभत्सो विकृते पार्थे क्रूरे पा-
पघृणात्मनोः' इत्यजयः ॥

अतिशये त्वमी ॥२३४॥

वक्ष्यमाणाश्चत्वारः ॥

वृद्धप्रशस्ययोज्यायान्

अतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा 'द्विवचन—' (५।३।
५७) इतीयसुनि 'ज्य च' (५।३।६१) इति 'वृद्धस्य च'
(५।३।६२) इति वृद्धप्रशस्ययोज्यादेशः । 'ज्यादादीयसः'
(६।४।१६०) इत्यात्वम् । 'ज्यायान्वृद्धे प्रशस्ये च'
(इति हैमः) ॥

कनीयांस्तु युवाल्पयोः ।

अतिशयितो युवाल्पो वा । 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्'

१—विषमसंख्यावाची त्वोजोऽदन्तोऽपि—इति स्वामिसुकुट-
पीयूषेषु व्यक्तम् । तत्रोदाहरणमिदम् ।

(५।३।६४) इतीयसुनि कन्नादेशः । 'कनीयानतियूनि स्यादत्यल्पानुजयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

वरीयांस्तूरुवरयोः

अतिशयित ऊर्वरौ वा । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इतीयसुनि 'प्रियस्थिर-' (६।४।१५७) इत्यूरोर्वरादेशः । 'वरीयान् योऽगमिच्छेष्टवरिष्ठेभ्यतियूनि च' (इति मेदिनी) ॥

साधीयान्साधुबाढयोः ॥२३५॥

अतिशयितः साधुर्बाढो वा । ईयसुनि 'अन्तिकबाढयोः-' इति बाढशब्दस्य साधादेशः ॥

इति सान्ताः ॥

दलेऽपि वर्हम्

दले पत्रे । वर्हति । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । वर्हते वा । 'वर्ह हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'वर्हं पिच्छे दलेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

निर्वन्धोपरागार्कादयो ग्रहाः ।

ग्रहणम् । गृह्णाति वा । 'ग्रह उपादाने' (क्या० प० से०) । 'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इति पक्षे अच् । 'ग्रहोऽनुग्रहनिर्वन्धग्रहणेषु रणोद्यमे । सूर्यादौ पूतनादौ च सैहिकेयोपरागयोः-' इति विश्वः ॥

द्वार्यापीडे काथरसे निर्यूहो नागदन्तके ॥२३६॥

आपीडे शिरोभूषणे । काथरसे कथितद्रव्यरसे । नागदन्तके भित्तिस्थकीलके । निर्यूहति । 'यूहि' लौकिको साधुः । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । निरूहति वा । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) धातोर्यङागमः । 'निर्यूहः शेखरे द्वारे निर्यासे नागदन्तके' इति विश्वः ॥

तुलासूत्रेऽश्वान्दिरश्मौ प्रग्रहः प्रग्रहोऽपि च ।

प्रगृह्यते । 'प्रेवणिजाम्' (३।३।५२) 'रश्मौ च' (३।३।५३) इति वा घञ् । ('प्रग्रहः स्यात्तुलासूत्रे वृषादीनां च बन्धने' इति हैमः) । पक्षे 'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् । 'प्रग्रहस्तु तुलासूत्रे बन्धां नियमने भुजे । ह्यादिरश्मौ रश्मौ च सुवर्णहलिपादपे' इति विश्वः ॥

पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः ॥२३७॥

परिगृह्यते । परिग्रहणम्, परिगृह्णाति वा । 'ग्रह-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इ-

त्यप् वा । 'परिग्रहः कलत्रे च मूलस्वीकारयोरपि । शपथे परिवारे च राहुवक्रस्थभास्करे' इत्यजयः ॥

दारेषु च गृहाः

गृह्णाति धान्यादिकमिति । 'गेहे कः' (३।१।१४४) । यद्वा 'गृह् ग्रहणे' (भ्वा० आ० से०) । गर्हते । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । तात्स्थ्यादारेषु । 'गृहं गृहाश्च पुंभूम्नि कलत्रेऽपि च सन्ननि' (इति मेदिनी) ॥

श्रोण्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः ।

आरुह्यते । आरोहणम् । आरोहति वा । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा० प० से० अ०) । घञ् (३।३।१९, १८) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'आरोहस्त्ववरोहे च वरारोहकटावपि । आरोहणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्छ्रये' (इति मेदिनी) ॥

व्यूहो वृन्देऽपि

व्यूहते । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । व्यूहते वा । घञ् (३।३।१९) । 'व्यूहः स्याद्वलविन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयोः' इति विश्वः । यत्तु—निर्माणे कायव्यूहे—इति मुकुटेन व्याख्यातम् । तन्न । 'अकृतव्यूहाः' इत्यादावभावात् । 'रचनामात्रे' इति प्रयुक्तत्वात् ॥

अहिर्वृत्रेऽपि

आहन्ति । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) । 'आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च' (उ० ४।१।३८) इतीप् ङित् आङो ह्रस्वः । यत्तु 'अंहति' इति स्वामिना 'अन्धति' इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । नलोपासंभवात् । 'अहिर्वृत्रासुरे सर्पे' इति विश्वः ॥

अग्नीन्द्रकार्कस्तमोपहाः ॥२३८॥

तपोऽपहन्ति । 'अपे क्लेशतमसोः' (३।२।५०) इति डः । 'तमोपहः सहस्रांशुमृगाङ्गजिनवह्निषु' इति विश्वः ॥

परिच्छदे नृपार्हेऽर्थे परिवर्हः

परिवर्हते । परिवर्हते वा । 'वर्ह प्राधान्ये' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'परिवर्हस्तु राजार्हवस्तुन्यपि परिच्छदे' इति विश्वः ॥

इति हान्ताः ॥

अव्ययाः परे ।

इतः परेऽनेकार्था अव्यया उच्यन्ते ॥

आडीषदर्थेऽभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे २३९

अतति । बाहुलकाङ् डङ् प्रत्ययः । तेन सहेत्यभिवि-
धिः । तेन विना सीमा—मर्यादा । धातुना योगे सति
योऽर्थो जायते तस्मिन् ॥

आ प्रगृह्य स्मृतौ वाक्येऽपि

आप्तेति । क्रिप् (३।२।१७८) । पृषोदरादित्वात् (६।
३।१०९) पलोपः । प्रगृह्यसंज्ञाकत्वात् 'पुतप्रगृह्या अचि'
(६।१।१२५) इति संधि न याति । स्मरणे । वाक्या-
रम्भे च । 'आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽनुकम्पायां समुच्चये'
(इति मेदिनी) ॥

आस्तु स्यात्कोपपीडयोः ।

आस्ते । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । क्रिप्
(३।२।१७८) । आङ्पूर्वादसतेर्वा । 'आः स्मरणेऽप्यकारणे
कोपसंतापयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

पापकुत्सेषदर्थे कु

कवते । कूयते वा । कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) ।
मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'कु (पापे चेषदर्थे
च) कुत्सायां च निवारणे' इति विश्वः ॥

धिग्भिर्त्सननिन्दयोः २४०॥

धक्कयति । 'धक्क नाशने' (यु० प० से०) । बाहुलका-
ङ्ङिक् प्रत्ययः । दधातेर्वा । अपकारशब्दैर्मयोत्पादनं भर्त्स-
नम् । निन्दा दोषकीर्तनम् ॥

चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये ।

चन्दति । 'चदि आह्लादे' (भ्वा० प० से०) । 'अच्चे-
भ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'चः पादपूरणे
पक्षान्तरे हेतौ विनिश्चये' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ

स्वसति । स्वस्यति वा । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० प०
से०) । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) वा । क्तिच (३।
३।१७४) । बाहुलकात्तिर्वा । 'स्वस्ति मङ्गलाशीर्वादापाप-
निर्णेजनादिषु' इति भागुरिः ॥

प्रकर्षे लङ्घनेऽप्यति ॥२४१॥

अतति । इन् (उ० ४।११८) प्रत्ययः । 'अतिशब्दः
प्रशंसायां प्रकर्षे लङ्घनेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥

स्वित्प्रश्ने च वितर्के च

सुष्ठु एति अयति वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) ।

'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) वा क्रिप् (३।२।७६) ।
'स्वित् प्रश्ने च वितर्के च तथैव पादपूरणे' (इति मे-
दिनी) ॥

तु स्याद्भेदेऽवधारणे ।

तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । मितद्वादित्वा-
त् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'तु पादपूरणे भेदे समु-
च्चयेऽवधारणे । पक्षान्तरे वियोगे च प्रशंसायां विनिग्रहे'
(इति मेदिनी) ॥

सकृत् सहैकवारं चापि

एकवारम् । 'एकस्य सकृच्च' (५।४।१९) इति सुच् ।
'सकृत् सहैकवारयोः' इत्यजयः ॥

आराहूरसमीपयोः ॥२४२॥

आ राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । बाहुलका-
दातिप्रत्ययः ॥

प्रतीच्यां चरमे पश्चात्

अवरस्मिन् । 'पश्चात्' (५।३।३२) इत्यनेनावरस्य
सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तस्य निपातितः ॥

उताप्यर्थविकल्पयोः ।

ऊयते स्म । 'उङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः
(३।३।१७४) । अप्यर्थः समुच्चयः प्रश्नश्च । 'उतापी द्वौ
च बाढार्थौ' इत्यजयः ॥

पुनःसहार्थयोः शश्वत्

शशति । 'शश पुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्वत् ।
'शश्वत् सहसहार्थयोः' इत्यजयः ॥

साक्षात् प्रत्यक्षतुल्योः ॥२४३॥

सहाक्षेण साक्षः । तमतति । क्रिप् (३।२।१७८) ।
'साक्षात्तुल्यसमक्षयोः' इत्यजयः ।

खेदानुकम्पासंतोषविस्मयामत्रणे वत ।

वयते स्म । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'ग-
त्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । नेद् () । व-
यते स्म । 'वनु याचने' (त० उ० से०) । क्तः (३।२।
१०२) । 'वत खेदेऽनुकम्पायां हर्षे संबोधनेऽद्भुते' इति
दन्तोष्ठचादावजयः ॥

हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः २४४

हन्ति । बाहुलकात्तः । 'हन्त वाक्यारम्भखेदविषाद-
हर्षसंभ्रमे' (इति मेदिनी) ॥

प्रति प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः ।

प्राति । 'प्रा पूरणे' (अ० प० अ०) । प्रथते वा । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाद्धतिः । इत्थंभूताख्यानः मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । व्याप्तुमिच्छा वीप्सा । आदिना इत्थंभूताख्यानभागप्रतिदानस्तोकेषु ॥

इति हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिषु ॥ २४५ ॥

एति । अयति वा । क्तिच् (३।३।१७४) । 'इति प्रकरणे हेतौ प्रकाशादिसमाप्तिषु । निदर्शने प्रकारे स्यादनुकर्षे च संमतम्' इति विश्वः ॥

प्राच्यां पुरस्तात्प्रथमे पुरार्थेऽग्रत इत्यपि ।

पूर्वस्मिन् । '—सप्तमी—' (५।३।२७) इत्यस्तातिः । 'अस्ताति च' (५।३।४०) इति पुरादेशः । 'प्राच्यां पुरः पुरस्तादग्रप्रथमव्यतीतेषु' इति बोधालितः । 'अग्रे' इति अग्रतः । आद्यादितसिः (वा० ५।४।४४) ॥

यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे ॥२४६

यत्, तत्, परिमाणमस्य । 'तद्धिताः' (४।१।७६) इति बहुवचनेनान्येऽनुक्ता अपि तद्धिता ज्ञापिताः । तेन भावतुः । 'यावत् कात्स्न्येऽवधारणे । प्रशंसायां परिच्छेदे मानाधिकारसंभ्रमे । पक्षान्तरे च' (इति मेदिनी) ॥

मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येऽवधौ अथ ।

अर्थयते । 'अर्थ याच्यायाम्' (चु० आ० से०) । बाहुलकात् डोः । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादित्वाद्रलोपः । 'अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले । विकल्पानन्तरप्रश्नकात्स्न्यारम्भसमुच्चये' (इति मेदिनी) ॥

वृथा निरर्थकाविध्योः

वृणोति, वृणीते वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'वृङ् संभक्तौ' (त्रया० आ० से०) वा बाहुलकात्थाक् । 'वृथा निष्कारणे वन्ध्ये वृथा स्याद्विधिवर्जिते' इति विश्वः ॥

नानानेकोभयार्थयोः ॥२४७॥

नेति नाना । 'विनब्भ्यां नानाजौ न सह' (५।२।२७)

१—व्यर्थोऽयं प्रयासोऽपाणिनीयः । तथा चोक्तं (५।२।३९) सूत्रे कैयटेन 'इह तु वतुपं (५।२।३९) विधाय 'आ सर्वनाम्नः' (६।२।९१) इत्यात्वं विहितम् । पूर्वाचार्यास्तु भावतुं विदधिर' इति । अव्ययत्वं तु विभक्तिप्रतिरूपकत्वेनैवोभयत्रापि तुल्यम् ।

इति नञो नाञ् । 'नानाशब्दो विनार्थेऽपि तथानेकोभयार्थयोः' (इति मेदिनी) ॥

नु पृच्छायां विकल्पे च

नुदति । नौति वा । 'णुद् प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'णु स्तुतौ' (अ० प० से०) वा । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'नु स्यात्प्रश्ने विकल्पार्थेऽप्यतीतानुनयार्थयोः' इति विश्वः ॥

पश्चात्सादृश्ययोरनु ।

अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । बाहुलकाद्दुः । 'अनु हीने सहार्थे च पश्चात्सादृश्ययोरपि । आयामे च समीपे च लक्षणादावनुक्रमे' इति विश्वः ॥

प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु ॥ २४८ ॥

न नुदति । 'णुद् प्रेरणे' (तु० उ० अ०) डुः (वा० ३।२।१८०) । 'ननु प्रश्नेऽप्यनुनयेऽनुज्ञानेऽप्यवधारणे । आमन्त्रणे (चापि) ननु' इति विश्वः ॥

गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि ।

न पियति । 'पि गतौ' (तु० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) । आगमशास्त्रस्यानित्वान्न तुक् । 'अपि संभावनाप्रश्नशङ्कागर्हासमुच्चये । तथा युक्तपदार्थे च कामचारक्रियासु च' इति विश्वः ॥

उपमायां विकल्पे वा

वाति । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोर्वितर्के पादपूरणे । समुच्चये च' (इति मेदिनी) । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये' इति विश्वः ॥

सामि त्वर्थे जुगुप्सिते ॥२४९॥

सामयति । 'षाम सान्त्वप्रयोगे' (चु० उ० से०) । 'अच इः' (उ० ४।१।३८) ॥

अमा सह समीपे च

न माति । 'मा माने' (अ० प० अ०) । क्तिप् (३।२।७६) । सहार्थे ॥

कं वारिणि च मूर्धनि ।

कम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । णिङ्भावे विच् (३।३।७५) । 'कम् शिरःमुखवारिषु' इति विश्वः । 'कम् पादपूरणे तोये—' (इति मेदिनी) ॥

इवेत्थमर्थयोरेवम्

‘ए’ एत्थं वमति । ‘टु वम उद्गिरणे’ (भ्वा० प० से०) । विच् (३।२।७५) । ‘एवं प्रकारोपमयोरङ्गीकारेऽवधारणे’ इति धरणिः ॥

नूनं तर्केऽर्थनिश्चये ॥२५०॥

नुवा स्तुत्या नमति । विच् (३।२।७५) ॥

तूष्णीमर्थे सुखे जोषम्

जुष्यते । ‘जुष तृप्तौ’ (जु० उ० से०) । बाहुलकादम् । ‘जोषं सुखे प्रशंसायां तूष्णीलङ्घनयोरपि’ (इति मेदिनी) ॥

किं पृच्छायां जुगुप्सने ।

कूयते कवनम्, वा । ‘कु शब्दे’ (अ० प० अ०) । बाहुलकाड्डिम् । कायतेः (भ्वा० प० अ०) डिभिः (उ० ४।१५८) वा । ‘किम् कुत्सायां वितर्के च निषेधप्रश्नयोरपि’ (इति मेदिनी) ॥

नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने ॥२५१॥

नामयति । नाम्यते वा । ‘गम् प्रहृत्वे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘अन्येभ्योऽपि’ (वा० ३।२।१०१) इति डः । ‘नाम कामे (कोपे)ऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपि च । संभाव्यकुत्साप्राकाश्यविकल्पेष्वपि दृश्यते’ (इति मेदिनी) । संभाव्यं संभावना ॥

अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् ।

अलति । ‘अल भूषणादौ’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादम् । ‘अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु निरर्थके । अलं शक्तौ च निर्दिष्टम्’ इति विश्वः ॥

हुं वितर्के परिप्रश्ने

हूयते । ‘हु दानादौ’ (जु० प० अ०) । ‘बाहुलकान्मः’ ॥

समयान्तिकमध्ययोः ॥२५२॥

समेति । ‘इण् गतौ’ (अ० प० अ०) । ‘आः समि-
णिकषिभ्याम्’ (उ० ४।१७५) ॥

पुनरप्रथमे भेदे

पनते । ‘पन स्तुतौ’ (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरः, अ(कार)स्योकारः । ‘पुनरप्रथमे मतम् । अधि-
कारे च भेदे च तथा पक्षान्तरेऽपि च’ (इति मेदिनी) ॥

निर्निश्चयनिषेधयोः ।

नृणाति ‘नृ नये’ (त्रया० प० से०) । क्तिप् (३।२।

१७८) । ‘ऋत इत्—’ (७।३।५०) । ‘निर्निश्चये कान्ता-
द्यर्थे निर्निःशेषनिषेधयोः’ इति विश्वः ॥

स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा २५३

प्रबन्धे अविच्छेदने क्रियाकरणे । पुरति । ‘पुर अग्रग-
मने’ (तु० प० से०) । बाहुलकात् का । ‘पुरा पुराणे नि-
कटे प्रबन्धातीतभावविषु’ (इति मेदिनी) ॥

ऊर्युरी चोररी च विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम् ।

ऊयते । ‘ऊयी तन्तुसंताने’ (भ्वा० आ० से०) । बा-
हुलकाद्ररीक्, रीक् च । वयतेः (भ्वा० उ० अ०) ररीक् ।
संप्रसारणम् (६।४।१५) । ‘ऊररी चोररी चोरी वि-
स्तारेऽङ्गीकृते त्रयम्’ इत्यजयः ॥

स्वर्गे परे च लोके स्वर

‘परे’ इति लोकविशेषणम् । स्वरति । ‘स्व् शब्दोपता-
पयोः’ (भ्वा० प० अ०) । विच् (३।२।७५) ॥

वार्तासंभाव्ययोः किल २५४

किलति । ‘किल श्वेत्ये’ (तु० प० से०) । ‘इगुपध—’
(३।२।१३५) इति कः । ‘किलशब्दस्तु वार्तायां संभाव्या-
नुनयार्थयोः’ इति विश्वः । ‘वार्तायामरुचौ किल’ इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

निषेधवाक्यालंकारे जिज्ञासानुनये खलु ।

खलति । ‘खल संचयेः’ (भ्वा० प० से०) । बाहुल-
कादुः । ‘खलु स्याद्वाक्यभूषायां जिज्ञासायां च सान्त्वने ।
वीप्सामाननिषेधेषु पूरणे पादवाक्ययोः’ (इति मेदिनी) ॥

समीपोभयतः शीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभितः २५५

‘पर्यभिभ्यां च’ (५।३।९) इत्यभिशाब्दात्तसिल् ॥

नामप्राकाश्ययोः प्रादुः

प्रान्दति । ‘अदि बन्धने’ (भ्वा० प० से०) । बाहु-
लकादुस् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् प्राप्ति वा ।
‘अद् भक्षणे’ (अ० प० अ०) । नामशब्दार्थे ॥

मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि ।

मेथति । ‘मेथृ संगमे’ (भ्वा० प० से०) । असुन्
(उ० ४।१८९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वः ।
बाहुलकादोः । तन्त्रेणोभयमिह निर्दिष्टम् । अन्योन्यार्थे ॥

तिरोऽन्तर्धौ तिर्यगर्थे

तरति । ‘तृ’ (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।

१ अत्र ह्रस्वादौ पाठात् ‘उरी ह्रस्वादिरपि—इति मुकु-
टपीयूषणख्ये ॥

१८९) । 'कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' इति गुणविषये इ० ॥

हा विषादशुगतिषु ॥२५६॥

जहाति । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । किप् (३।२।१७८) । 'हा विषादे च शोके च कुत्सादुःखार्थयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

अहहेत्यद्भुते खेदे

अहं जहाति, जिहीते वा । 'हाक्' (जु० प० अ०) । 'हाड्' (जु० आ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादित्वात् (६।४।१०९) मलोपः । '—अहहा दीर्घान्तमपि'—इति मुकुटः । तत्र किप् (३।२।७६) बोध्यः । 'अहहेत्यद्भुते खेदे परिक्लेशप्रहर्षयोः । संबोधनेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

हि हेतावधारणे ॥२५७॥

हिनोति । 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) । विच् (३।२।७५) संज्ञापूर्वकत्वादुणाभावः । किपि (३।२।१७८) तुगभावो वा । 'हि पादपूरणे हेतौ विशेषेऽप्यवधारणे । 'प्रश्ने हेत्वपदेशे च संभ्रमासूययोरपि । ही दुःखहेतावाख्यातो विषादे विस्मयेऽपि च' (इति मेदिनी) । तत्र पृषोदरादित्वात् (६।४।१०९) दीर्घः । एषु सर्वत्र भावे वा प्रत्यया बोध्याः ॥

इत्यनेकार्थवर्गविवरणम् ॥

चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याश्चिरार्थकाः ।

चिरमयते । 'अय गतौ' (स्वा० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ चिरा रात्रयः । 'अच्-प्रत्यन्वव—' (५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागादच् । चिररात्रानयते । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ चिरमस्यति । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । संज्ञापूर्वकत्वाद्बुध्यभावः । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (३) ॥*॥ आद्यपदेन 'चिरम्' 'चिरेण' 'चिरात्' 'चिरे' इति गृह्यन्ते । चिरोऽर्थो येषाम् ॥*॥ त्रीणि 'दीर्घकालस्य' ॥

मुहुः पुनःपुनः शश्वदभीक्षणमसकृत्समाः ॥ १ ॥

मोहनम् । 'मुह वैचित्ये' (दि० प० अ०) । बाहुलकादुम् ॥ (१) ॥*॥ 'नित्यवीप्सयोः' (८।१।४) इति पुनःशब्दस्य द्वित्वम् ॥ (२) ॥*॥ शशति । 'शश ह्रुत-

गतौ' (स्वा० प० से०) । बाहुलकाद्वृत्तिः ॥ (३) ॥*॥ अभि क्षणौति । 'क्षु तेजने' (अ० प० से०) । बाहुलकादुम् । 'अन्येषामपि—' (६।३।१३७) इति दीर्घः ॥ (४) ॥*॥ न सकृत् ॥ (५) ॥*॥ समास्तुत्यार्थाः । अजयस्तु अभीक्षणशब्दमनव्ययमप्याह—'अभीक्षणं तु पौनःपुन्ये सर्वदार्थे च दृश्यते' इत्यनव्ययप्रकरणे पाठात् । 'वारवारं शश्वदर्थे वारंवारेण चेप्यते' इति त्रिकाण्डशेषः । पञ्च 'पौनःपुन्यस्यार्थस्य' ॥

स्नाग्गतित्यञ्जसाहायद्राड्मड्क्षुसपदि द्रुते ।

'सै पाके' (स्वा० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । सामकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (स्वा० प० से०) । किप् (३।२।७५) ॥ ॥*॥ 'झट संधाते' (स्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) झटमेति । 'इण्' (अ० प० अ०) । किच् (३।२।७५) ॥ (२) ॥*॥ अञ्जनम् 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । 'कृत्यल्युटो (कृतो) बहुलम्' (वा० ३।३।११३) इति पचाद्यच् (३।१।१३४) । अञ्जं स्यति, सायति वा । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'बै क्षये' (स्वा० प० अ०) वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । किप् (३।२।७६) वा । (३) ॥*॥ ह्वनम् । 'हुङ् अपनयने' (अ० आ० अ०) । बाहुलकाद्भावे घञ् (३।३।१८) । पृषोदरादित्वाद्वस्य यः । ततो नञ्समासः ॥ (४) ॥*॥ संपद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । इन् (उ० ४।१।१८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) समोऽन्त्यलोपः ॥ (५) ॥*॥ द्राति । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) । 'बाहुलकात् कः' ॥ (६) ॥*॥ मज्जति । 'टु मस्त्रो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । बाहुलकात्सुः । 'मस्त्रिनशोः—' (७।१।६०) इति नुम् । 'स्कोः—' (८।२।२९) इति सलोपः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'तत्क्षणार्थस्य' ॥

बलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे ॥ २ ॥

बलमस्यास्ति । मतुप् (५।२।१३६) ॥ (१) ॥*॥ सु तिष्ठति । 'अपदुःसुष्ठु स्थः' (उ० १।२५) इति कुः ॥ (२) ॥*॥ किं च तद् उत च ॥ (३) ॥*॥ सूयते । 'बु गतौ' (प्रसवैश्वर्ययोः) (स्वा० प० अ०) । किपि

१—'श्रे पाके' इत्यस्य दन्त्यादेरभावात्तालव्यदित्वापत्तिभिया चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'सु गतौ' इत्यस्माद्बाहुलकाद्वाक् । यद्वा 'संपदादिक्रियन्तं स्तुतमा समन्तादकति' इति शकन्वादि-त्वमङ्गीकार्यम् ॥

(३।२।१७८) तुगभावः । डुः (वा० ३।२।१८०) वा ॥
(४) ॥*॥ अतति । इन् (उ० ४।१।१८) ॥ (५)
॥*॥ अति च इव च ॥ (६) ॥*॥ षट् 'अति-
शयस्य' ॥

पृथग्विनान्तरेणर्ते हिरुङ् नाना च वर्जने ।

पर्थयति । 'पृथ प्रक्षेपे' (बु० प० से०) । बाहुलकात्
कक् ॥ (१) ॥*॥ 'विनञ्भ्यां नानाञौ न सह' (५।२।
२७) इति निषेधार्थाद्विशब्दान्ना ॥ (२) ॥*॥ अन्त-
रेति । इणो णः ॥ (३) ॥*॥ ऋतीयते । 'ऋतिः'
सौत्रः । ततः केप्रत्ययः ॥ (४) ॥*॥ हिनोति । 'हि
गतौ' (स्वा० प० अ०) । रुकक् प्रत्ययः ॥ (५) ॥*॥
नञो 'विनञ्भ्याम्' (५।२।२७) इति नाञ् प्रत्ययः ॥ (६)
॥*॥ षट् 'वर्जने' ॥

यत्तद्यतस्ततो हेतौ

यच्छति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिप्
(३।२।१७८) । 'गमादीनां कौ' (वा० ६।४।४०) इत्य-
नुनासिकलोपः । तुक् (६।१।७५) ॥ (१) ॥*॥ त-
नोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । क्तिप् (३।२।
१७८) । अनुनासिकलोपः (वा० ६।४।४०) । तुक् (६।१।
७५) ॥ (२) ॥*॥ यस्मात् तस्मात्, । यत्तद्भ्याम्
'पञ्चम्यास्तसिक्' (५।३।७) । त्यदाद्यत्वम् (७।२।१०२) ॥
(३) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'हेतौ'

असाकल्ये तु चिचन ॥३॥

चेतति । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । क्तिप्
(३।२।१७८) ॥ (१) ॥*॥ चनति 'चन शब्दे'
() । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥
'असकलार्थस्य' ॥

कदाचिज्जातु

कदा च चिच, अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥*॥
जायति । 'जै क्षये' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकात्तुच् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'कस्मिंश्चित्काले' ॥

१—इदं च 'प्रथेः कित्संप्रसारणं च' (उ० १।१।१७) इति
सूत्राज्ञानमूलकम् । तत्राप्ययं विशेषः 'उक्तसूत्रमते जान्तत्वम् ।
भवन्मते कान्तत्वम् इति ॥ २—येनतेनादि च । यथा 'वितर
गिरमुदारां येन सूकाः पिकाः स्युः'—इति स्वामी ॥

सार्धं तु साकं सत्रा समं सह ।

ऋध्यति । 'ऋधु वृद्धौ' (दि० प० से०) । बाहुलका-
त्कम् । सह ऋधं वर्धनम् । 'सहस्य सः' (६।३।१८) इति
सः ॥ (१) ॥*॥ सह अकनम् । अम् प्रत्ययः । 'स-
हस्य' (६।३।७८) इति सादेशः । 'आभीक्ष्ये णमुल्'
(३।४।२२) वा ॥ (२) ॥*॥ सह त्रायते । क्तिप् (३।२।
७६) ॥ (३) ॥*॥ समति 'षम वैकल्ये' (भ्वा० प०
से०) अम् ॥ (४) ॥*॥ सहते । पचाद्यच् (३।१।
१३४) ॥ (५) ॥*॥ 'सजुष्' शब्दोऽप्यत्र ॥*॥
पञ्च 'सहेत्यर्थे' ॥

आनुकूल्यार्थकं प्राध्वम्

प्राध्वनति । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) डम्प्र-
त्ययः । 'प्राध्वं तु प्रणते चातिदूरे वर्त्मनि बन्धने' ॥
(१) ॥*॥

व्यर्थके तु वृथा मुधा ॥४॥

व्रियते । 'वृड्' (क्या० आ० से०) । 'वृज्' (स्वा०
उ० से०) वा । थाक् । ('वृथा बन्धे निष्कारणे' इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मुद्यति । का प्रत्ययः । 'पृषोदरा-
दित्वात्' (६।३।१०९) हस्य घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यर्थके' ॥
आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमुत च ।

आहन्ति । डोप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ उत च आहो च,
अनयोः समाहारः ॥ (२) ॥*॥ किम् च उत च, अ-
नयोः समाहारः । ('किमुतातिशते प्रश्ने विकल्पे च प्रयु-
ज्यते' इति विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ कानम् । 'कै शब्दे'
(भ्वा० प० अ०) । 'कायतेर्दिमिः' (उ० ४।२।५८) ॥
(४) ॥*॥ किम् च उ च । ('किमु संभावनायां स्याद्वि-
मर्शे चापि दृश्यते' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ ('उत
प्रश्ने वितर्के च उताप्यर्थविकल्पयोः' इति विश्वः) ॥ (६)
॥*॥ षट् 'वितर्कनस्य' ॥

तु हि च स्म ह वै पादपूरणे

तुदति । डुः (वा० ३।२।१८०) ॥ (१) ॥*॥ हि-
नोति । क्तिप् तुगभावः ॥ (२) ॥*॥ चनति । चिनोति

१—ऋम्प्रत्ययस्य कित्वेन 'ऋधम्' इति प्रयोगस्यैवापाच्च-
मानत्वेन 'सार्धम्' इति प्रयोगानिष्पत्त्या चिन्त्यमेतत् । तस्मात्
आभीक्ष्ये णमुल्' इति वक्ष्यमाणस्योभयशेषत्वमेव बोध्यम् ॥
२—तथा च 'सजुः सार्धार्थे' इति त्रिकाण्डशेषः । ३—अहो
ह्रस्वादिरपि । 'विकल्पे विस्मयेऽप्यहो' इति रुद्रवचनात्—
इति मुकुटः ॥

वा । ‘अन्येभ्योऽपि—’ (वा० ३।२।१०२) इति डः ॥ (३) ॥*॥ स्रयते । ‘स्मिङ् ईषद्वसने’ (भ्वा० आ० से०) । डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (४) ॥*॥ हन्ति । डः (वा० ३।२।१०१) । (‘हृ’ स्यात्संबोधने पादपूरणे च विनिग्रहे । नियोगे च क्षिपायां स्यात्कुत्सायामपि दृश्यते’ इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ वाति । डैः ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘श्लोकचरणपूर्णतायाम्’ ॥

पूजने स्वती ॥ ५ ॥

सवति । ‘षु गतौ (प्रसवैश्वर्ययोः)’ (भ्वा० प० अ०) । डुः (वा० ३।२।१८०) । (‘सु पूजायां भृशार्थेऽनुमति-कृच्छ्रसमृद्धिषु’ इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अतति । इन् (उ० ४।१।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पूजने’ ॥

दिवाहीति

दीव्यन्त्यत्र । काप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ अहि दिवसे । इतिना अधिकरणार्थप्रधानतां दर्शयति ॥

अथ दोषा च नक्तं च रजनाविति ।

दुष्यन्त्यत्र । ‘दुष वैकृत्ये’ (दि० प० अ०) । आ प्रत्ययः । (‘दोषा रात्रिमुखे रात्रावत्रानव्ययमध्यसौ’ इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ नज्जति । ‘ओ नस्त्री व्रीडे’ (तु० प० से०) । तसु प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ रजनौ रात्रौ इत्यर्थे ॥

तिर्यगर्थे सांचि तिरोऽपि

सचनम् । ‘षच समवाये’ (भ्वा० प० से०) । ‘इज-जादिभ्यः’ (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ तरणम् । ‘तृ’ (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१।८९) । ‘क्विदपवादविषयेऽपि—’ इतीर् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘तिर्यगर्थे’ ॥

अथ संबोधनार्थकाः ॥ ६ ॥

स्युः पाट् प्याडङ् हे है भोः

पाटयति । ‘पट गतौ’ (भ्वा० प० से०) पिजन्तः । किप् (३।२।१७८) ॥ (१) ॥*॥ प्यायते । ‘प्यैङ् वृद्धौ’ (भ्वा० प० अ०) । ट् प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ अङ्गति । ‘अगि गतौ’ (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ ‘हि गतौ’ (भ्वा० प० अ०) ।

१—चकारादुपापि—इति स्वामिमुकुटौ । ‘उपा रात्रौ तदन्ते च’ इति मेदिनी ॥ २—साचिः स्त्रीलिङ्गापि प्रकृत्यन्तरमस्ति । ‘भित्तौ साची परिणतमुखी’ इति सप्तकुमारिका ॥ ‘तिर्यक् साचिरपि स्त्रियाम्’ रत्नकोषः—इति मुकुटः ॥

विच् (३।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ हन्ति । डै प्रत्ययः ॥ (५) ॥*॥ माति । ‘भा दीप्तौ’ (अ० प० अ०) । बाहु-लकाडोस् ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘संबोधनार्थकाः’ ॥

समया निकषा हिरूक् ।

समयनम् । ‘आ समिण् निकषिभ्याम्’ (उ० ४।१७५) । ‘समयान्तिकमध्ययोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ निकषणम् । पूर्ववत् । ‘निकषान्तिकमध्ययोः’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ हिनोति । रुक् प्रत्ययः । ‘हिरूक् मध्ये विनार्थे च’ इति रुद्रः । ‘हिरूक्तं च सामीप्ये’ इत्यमरमाला ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘सामीप्ये’ ॥

अतर्किते तु सहसा

सहते । ‘सह मर्षणे’ (भ्वा० आ० अ०) । असा प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ अतर्कितेऽविचारिते ॥

स्यात्पुरः पुरतोऽग्रतः ॥ ७ ॥

पूर्वस्मिन् । ‘पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम्’ (५।३।३९) ॥ (१) ॥*॥ पुरति । ‘पुर अग्रगमने’ (तु० प० से०) । बाहुलकादतसुक् ॥ (२) ॥*॥ अग्रे । आद्यादि-त्वात् (वा० ५।४।४४) तसिः ॥ (३) ॥*॥ त्रयः ‘अग्रार्थाः’ ॥

स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषडौषड्वषट् स्वधा ।

स्वादतेऽनेन । ‘स्वाद आस्वादने’ (भ्वा० आ० से०) । आ प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दस्य हः । सुष्टु आ हूयतेऽनेन वा । डा प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ श्रूयते । अनेन वा ‘श्रु श्रवणे’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाडौ-षट् ॥ (२) ॥*॥ उह्यतेऽनेन । ‘वह प्रापणे’ (भ्वा० उ० अ०) । डौषट् ॥ (३) ॥*॥ डषट् च ॥ (४) ॥*॥ स्वद्यतेऽनेन । ‘ष्वद् आस्वादने’ (भ्वा० प० से०) । आ प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दस्य धः । (५) ॥*॥ पञ्च ‘देवहविर्दाने’ ॥

किंचिदीषन्मनागल्पे

किम् च चित् च, अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥*॥ ईषणम् । ‘ईष गत्यादौ’ (भ्वा० प० से०) । अत् प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ मननम् । ‘मन ज्ञाने’ (दि० आ० अ०) । आक् प्रत्ययः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘अल्पे’ ॥

प्रेत्यामुत्र भवान्तरे ॥ ८ ॥

प्रकर्षेण इत्वा । इण् (अ० प० अ०) । क्त्वा प्रत्ययः (३।४।२२) । ‘समासे—’ (७।१।३७) इति ल्यबादेशः ।

तुक् (६।१।७५) ॥ (१) ॥*॥ अमुष्मिन् । अदसः 'स-
सम्यास्त्रल' (५।३।१०) ॥ (२) ॥*॥ भवान्तरे जन्मान्तरे ॥
व वा यथा तैथैव साम्ये

वाति । वानं वा । डः (वा० ३।२।१०१) । क्वचित्
'वत्' इति पाठः । स तु न युक्तः । वति (५।१।११५)
प्रत्ययेन गतार्थत्वात् । न च वतिरेवात्र पठितः । सादृश्यप-
र्याये प्रत्ययपाठस्यायुक्तत्वात् । अपत्यसमूहादिपर्यायेष्वणु-
बुजादीनामपाठात् । 'वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे तु तदव्य-
यम्' इति मेदिन्यादिसंमतेश्च ॥ (१) ॥*॥ किपि (३।२।
१७८) तु वा ॥ (२) ॥*॥ येन तेन प्रकारेण । 'प्रकार-
वचने थाल' (५।३।२३) । विभक्तित्वात् (५।३।१) त्यदा-
द्यत्वम् । (७।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ अय-
नम् । 'इणशीभ्यां वन्' (उ० १।१५२) । ('एवौपम्ये-
परिभवे ईषदर्थेऽवधारणे' इति हैमः) ॥ (५) ॥*॥
'इण्' (अ० प० अ०) । बाहुलकाद्धम् ॥ (६) ॥*॥ षट्
'साम्ये' ॥

अहो ही च विस्मये ।

अहानम् । 'ओ हाङ् गतौ' (जु० आ० अ०) । डो प्र-
त्ययः ॥ (१) ॥*॥ हननम् । बाहुलकाङ्गी ॥ (२) ॥*॥
अद्भुते द्वे 'विस्मये' ॥

मौने तु तूष्णीं तूष्णीकाम्

तोषणम् । 'तुष तुष्टौ' (दि० प० अ०) । बाहुलकाङ्गी-
म् । उपधाया ऊत् ॥ (१) ॥*॥ 'अकच्प्रकरणे' 'तूष्णीमः
काम् वक्तव्यः' (वा० ५।३।७१) । 'मिदचोन्त्यात्परः' (१।
१।४६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मौने' ॥

सद्यः सपदि तत्क्षणे ॥९॥

समानेऽहनि । 'सद्यःपरत्' (५।३।२२) इति साधुः
॥ (१) ॥*॥ संपद्यतेऽस्मिन् । इन् (उ० ४।१।१८) पृ-
षोदरादित्वात् (६।३।१०९) मलोपः ॥ (२) ॥*॥ स
चासौ क्षणश्च ॥ 'तत्काले' द्वे ॥

दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दे

देशनम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । दिशं स्त्या-
यति । 'स्त्यै शब्दादौ' (भ्वा० प० अ०) किप् (३।२।१७८) ।
षत्वम् (८।२।३६) । घुत्वम् (८।४।४१) । संज्ञापूर्व-
कर्त्वाज्ज्ञत्वं न । यद्वा दिशति । अङ्ग्यादिः (उ० ४।१।१२) ॥

१—स्वामिसुकुटाभ्यां तु 'इव'शब्दो गृहीतः ॥ २—'ही'
शब्दो दीर्घान्तः । 'ही विचित्रो विपाकः' इति माघः—इति स्वा-
मिसुकुटौ ॥ ३—कुत्वस्याप्युपलक्षणम् । पृषोदरादित्वात्सलोपः ॥

(१) ॥*॥ समुपजोषणम् । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' (तु० आ०
से०) । अम्प्रत्ययः ॥*॥ सुकुटस्तु—'शम्' 'उपजोषं'
च—इति पठति । तत्र 'शम् उपशमे' (दि० प० अ०)
धातुर्णिजन्तः । विच् (३।२।७५) । कल्याणार्थे त्रीणि ॥

अथान्तरेऽन्तरा ।

अन्तरेण च मध्ये स्युः

अन्तरेति । 'इण्' (अ० प० अ०) । विच् (३।२।
७५) ॥ (१) ॥*॥ डाच् ॥ (२) ॥*॥ णश्च ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'मध्यस्य' ॥

प्रसह्य तु हठार्थकम् ॥१०॥

प्रकर्षेण सोढ्वा । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) ।
क्त्वा (३।४।२२) । ल्यप् (७।१।३७) ॥ (१) ॥*॥ ह-
ठोऽर्थो यस्य ॥

युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने

संप्रतनम् । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । डम् ।
पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) समो दीर्घः ॥ (१) ॥*॥
स्थानस्य करणम् । स्थानशब्दात् 'तत्करोति—' (वा० ३।
१।२६) इति णिजन्तादेप्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ युक्ते उचि-
तार्थे । 'स्थाने तु कारणार्थे स्याद्युक्तसादृश्ययोरपि' (इति
मेदिनी) ॥ द्वे 'युक्ते' ॥

अभीक्ष्णं शश्वदनारते ।

अभीक्ष्णवनम् । 'क्षु तेजने' (अ० प० से०) डम् ।
पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अमेदीर्घः ॥ (१) ॥*॥
शशनम् । 'शश पुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । वत् प्र-
त्ययः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनारते निरन्तरे' ॥

अभावे नहानो नापि

नह्यति । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । इन् (उ०
४।१।१८) ॥ (१) ॥*॥ नैजोऽयमकारः ॥ (२) ॥*॥

१—'उपजोषम् चवर्गं तृतीयतृतीयम्' । 'अन्तस्थाद्यतृतीयम्'
इत्येके—इति पीयूषव्याख्या ॥ २—एवं सति स्थानिनैव सि-
द्धेऽस्योपादानं व्यर्थं स्यात् । तस्मादकार एवाभावबोधकः ।
अत एव 'अ स्वल्पार्थेऽप्यभावेऽपि' इति हैमे 'अ' शब्दः स्या-
दभावेऽपि स्वल्पार्थप्रतिषेधयोः । अनुकम्पायां च तथा बाहुदेवे
त्वनव्ययः' इति मेदिन्यां च पृथगुपादानं संगच्छते । अत एव
स्वामिनापि 'अ विप्र इव भाषसे' इति वाक्यस्य 'विप्रवन्न ब्रूये'
इत्यर्थे उक्तः । भवन्मते तु समस्तस्य क्रियायामन्वयायोगात् ।
समासानुपपत्तेश्च ॥—'अन' शब्दोऽपि निषिद्धे । अनोपमा ते
बुद्धिः' इति—सुकुटपीयूषव्याख्ये ॥

नहति । डो ॥ ॥*॥ (३) डश्च ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'अभावे' ॥

मास्म मालं च वारणे ॥११॥

मा च स्म च, अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥*॥ मा-
नम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ अ-
लनम् । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अम् ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'वारणे' ॥

पक्षान्तरे चेद्यदि च

चेतति । 'चिती' (भ्वा० प० से०) । विच् (३।२।
७५) ॥ (१) ॥*॥ यतनम् । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ०
से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।
१०९) तस्य दः । यद्वा 'यद्' शब्दाणिजन्तात् 'अच
इः' (उ० ४।१।३९) । 'प्रकृत्यैकाच्' (६।४।१६३) इति
टिलोपो न ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षान्तरे' ॥

तत्त्वे त्वद्वाञ्जसा द्वयम् ।

'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः
(वा० ३।३।१०८) । अतं सततगमनं धयति, दधाति
वा । विच् (३।२।१५) ॥ (१) ॥*॥ अञ्जनम् । 'अञ्ज
व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । 'कृत्यत्युटो बहुलम्' (३।
३।१।१३) इति भावे पचाद्यच् (३।१।१३४) अञ्जं स्यति,
सायति वा । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'वै क्षये'
(भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । क्रिप् (३।
२।७६) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तत्त्वार्थे' ॥

प्राकाश्ये प्रादुराविः स्यात्

प्राप्ति । 'अद् भक्षणो' (अ० प० अ०) । उस् ॥
(१) ॥*॥ अवते । 'उङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) ।
इर् (इस्) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्फुटार्थे' ॥

ओमेवं परमं मते ॥१२॥

अवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अव-
तेष्टिलोपश्च' (उ० १।१।४२) इति मन्, मन एव टि-
लोपः । 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्यूटौ । गुणः (७।३।
८४) ॥ (१) ॥*॥ इणो बाहुलकाद्वम् ॥ (२) ॥*॥
परं मिमीते, मिनोति, मीनाति वा । डम् । 'ओमेवं परमं

भवेत्' इत्यव्ययकाण्डे व्याडिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'अनुमतौ' ॥

समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि ।

समन्तात् । आद्यादित्वात् (वा० ५।४।४४) तसिः ॥
(१) ॥*॥ 'पर्यभिभ्यां च' (५।३।९) इति परिशब्दात्त-
सिल् ॥ (२) ॥*॥ सर्वस्मात् । 'पञ्चम्यास्तसिल्' (५।३।
८) ॥ (३) ॥*॥ विषु अञ्चति । किन् (३।२।५९) ॥
(४) ॥*॥ 'अभितः' 'विश्वतः' 'समन्तात्' इत्याद्यपि
॥*॥ चत्वारि 'सर्वत इत्यर्थे' ॥

अकामानुमतौ कामम्

काम्यते । कर्मेणिङन्तादम् । 'अकामानुमतौ कामम-
सूयोपगमेऽपि च' इति रुद्रः । 'आकामानुमतौ कामम्'
इति कचित्पाठः । तत्राङ् बोध्यः । 'निकामानुमतौ का-
मम्' इत्यर्थः । 'कामं कामाभ्यनुज्ञयोः' इति त्रिका-
ण्डशेषः ॥

असूयोपगमेऽस्तु च ॥१३॥

असति । अस्यति वा । तुन् । 'अस्तु स्यादभ्यनुज्ञा-
नेऽप्यसूयापीडयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चा-
न्नामशब्देऽप्यत्र ॥*॥ एकम् ॥

ननु च स्याद्विरोधोक्तौ

'ननु' 'च' निपातद्वयस्य समाहारद्वन्द्वः ॥

कचित्कामप्रवेदने ।

'कत्' इति कुशब्दादेशः । 'कत्' 'चित्' अनयोर-
प्येवम् ॥ (१) ॥*॥ इष्टप्रश्ने एकम् ॥

निःषमं दुःषमं गर्ह्ये

निर्गतं सममत्र । 'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च' (२।१।१७)
इत्यव्ययीभावत्वम् । 'सुविनिर्दुर्भ्यः-' (८।३।८८) इति
षत्वम् ॥ (१) ॥*॥ दुष्टं सममत्र ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'निन्दितेऽर्थे' ॥

यथास्वं तु यथायथम् ॥१४॥

'यथास्वम्' इति वीप्सायामव्ययीभावः (२।१।६) ।
यो य आत्मा, यद्यच्चात्मीयम्, तद्यथास्वम् । तस्मिन् य-
थाशब्दस्य द्वे क्लीबत्वं च निपात्यते 'यथास्वे यथायथम्'
(८।१।१४) इति सूत्रेण ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'यथायोग्ये' ॥

मृषा मिथ्या च वितथे

मृष्यते । 'मृषु सहने' (भ्वा० प० से०) । का प्रत्ययः ॥

१—'रवावद्धाः' इति कप्फिणाभ्युदये भाषासमावेशः । तत्र
प्रकृतपक्षे 'रवाः' शब्दाः वद्धाः संयताः । 'वन्ध वन्धने' क्तः ।
संस्कृते तु 'रवौ सूर्ये अद्धा तत्त्वम्' इत्यर्थः—इति मुकुटः ॥

(१) ॥*॥ मथते । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) ।
अग्न्यादित्वात् (उ० ४।१।१२) साधुः ॥ (२) ॥*॥ वि-
गतं तथा=सत्यमस्मात्तत्र ॥*॥ द्वे 'असत्ये' ॥

यथार्थं तु यथातथम् ।

अर्थमनतिक्रम्य । पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः (२।१।
६) ॥*॥ (सत्यमनतिक्रम्य) । 'तथा' शब्दः 'तथ' शब्दो
वा सत्यार्थः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सत्ये' ॥

स्युरेवं तु पुनर्वैवेत्यवधारणवाचकाः ॥ १५ ॥

सुभूतिस्तु 'स्युरेवं तु पुनर्वा च' इति पठति । 'चा-
न्वाचये समाहारे अन्योन्यार्थे समुच्चये । पक्षान्तरे तथा पा-
दपूरणेऽप्यवधारणे' इति रुद्रः ॥ पञ्च 'निश्चयार्थकाः' ॥

प्रागतीतार्थकं

प्राचि देशे । प्राचो देशात् । प्राङ् देशो वा । 'स-
समीपञ्चमी-' (५।३।२७) इत्यस्तातिः 'अञ्चेलुक्' (५।३।
३०) । एवं दिशि काले च ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

नूनमवश्यं निश्चये द्वयम् ।

नु ऊनयति । 'ऊन परिहाणे' (चु० प० से०) । अम् ॥
(१) ॥*॥ अव श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) ॥
ङम् प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निश्चिते' ॥

संवद्वर्षे

संवयते । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । क्तिप् (३।
१।७६) । यलोपः (६।१।६६) । तुक् (६।१।७५) ।
यद्वा संवदति । विच् (३।२।७५) ॥

अवरे त्वर्वागू

अवरे अञ्चति । अस्तातिः (५।३।२७) । 'अञ्चेलुक्'
(५।३।३०) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । अवरे पूर्वका-
लतः पश्चात् । अवन्तमञ्चति वा ॥

आमेवं

आमयति । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः ।
क्तिप् (३।२।१७८) । 'आम् ज्ञानविनिश्चये' इति बोपा-
लितः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निश्चये' ॥

स्वयमात्मना ॥ १६ ॥

सुष्टु अयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अम् ॥
(१) ॥*॥ 'आत्मना' इत्यत्रार्थे ॥

अल्पे नीचैः

नि' चीयते । 'चिञ् चीयने' (स्वा० उ० अ०) । 'नौ
दीर्घश्च' (उ० ५।१।३) इति डैसिः ॥ (१) ॥*॥

महत्पुच्चैः

उचीयते । उदि चैडैसिः' (उ० ५।१।२) ॥ (१) ॥*॥

प्रायो भूम्नि

प्रायणम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । असुन्
(उ० ४।१।८९) ॥ (१) ॥*॥

अद्रुते शनैः ।

शणति । 'शण दाने' (भ्वा० प० से०) । शानयति
वा । 'शान तेजने' (भ्वा० उ० से०) । ऐस् प्रत्ययः ।
पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) णस्य नः, ह्रस्वो वा ॥
(१) ॥*॥ अद्रुतेऽशीघ्राथे ॥

सना नित्ये

सनति । 'षण संमक्तौ' (भ्वा० प० से०) । आ प्र-
त्ययः ॥ (१) ॥*॥ 'सनात्' 'सनत्' ॥

बहिर्बाह्ये

बहति । 'बह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । इस् । बव-
योरभेदः ॥

स्मातीते

स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । ङ्म प्र-
त्ययः । 'स्मिङो डः' (वा ३।२।१०१) वा ॥ (१) ॥*॥

अस्तमदर्शने ॥ १७ ॥

असनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) तम् प्रत्ययः ॥
(१) ॥*॥

अस्ति सत्त्वे

असनम् । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । क्तिच्
(३।३।१७४) । तिर्वा । 'अस्त्याह (शब्दौ) कालसामान्ये
तिङन्तप्रतिरूपकौ' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रूपोक्तावु

रुषा कोपेनोक्तौ वचने ॥*॥ अवनम् । 'उङ् शब्दे'
(भ्वा० आ० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) । तुग् (६।१।
७५) न । डुः (वा० ३।२।१८०) वा ॥

१—कुत्रचित् 'उचीयते' इत्यादिकः पूर्वः पाठः ॥—२ त्रि-
काण्डशेषपुस्तके तु 'शब्दौ' इति नास्ति, अत एव न छन्दो-
भङ्गः । कश्मीरलिखितसुधापुस्तके केनचित् 'काल' इति न
लिखितम् ॥

ऊं प्रश्ने

ऊच्यते । 'ऊयी तन्तुसंताने' (भ्वा० आ० से०) । सु-
कृत्ययः ॥*॥ ('उम्'इति) ह्रस्वपाठे डुम् प्रत्ययः ॥
(१) ॥*॥ 'रुषा प्रश्ने' इति स्वामी ॥

अनुनये त्वयि ।

ईयते । अच्यते वा । इः (उ० ४।१३९) । इन् (उ० ४।
११८) वा ॥ (१) ॥*॥ अनुनये सान्त्वने ॥

हुं तर्के स्यात्

हवनम् । 'हु दानादौ' (जु० प० अ०) । डुम् प्रत्ययः
॥ (१) ॥*॥

उषा रात्रेरवसाने

ओषिति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । का प्रत्ययः ।
'उषा स्याद्रजनीशेषे 'उषः' इत्यपि दृश्यते' इति रभसः ॥
(१) ॥*॥

नमो नतौ ॥१८॥

नमनम् । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वा० प० अ०) । असुन्
(उ० ४।१८९) ॥ (१) ॥*॥

पुनरर्थेऽङ्ग

अङ्गनम् । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।
३।१८) ॥ (१) ॥*॥

निन्दायां दुष्टु

दुःस्थानम् । 'अपदुःसुषु स्थः' (उ० १।२५) । इति
कुः । सुषामादित्वात् (८।३।९८) षः ॥ (१) ॥*॥

सुष्टु प्रशंसने ।

सुस्थानम् । पूर्ववत् ॥ (१) ॥*॥

सायं साये

सानम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । णम् ।
युगागमः (७।३।३३) ॥ (१) ॥*॥ साये दिनान्ते ॥

प्रगे प्रातः प्रभाते

प्रगीयते, अत्र वा । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) ।
के प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ प्रातति । 'अत सातत्यगमने'
(भ्वा० प० से०) । अरन्प्रत्ययः (उ० ५।५९) ॥ (२)
॥*॥ द्वे प्रभाते । 'सायंचिरम्-' (४।३।२३) इति सू-
त्रेऽनव्ययस्य प्रगशब्दस्यैत्वं निपात्यते । अव्ययेभ्यः पृथक्क-
रणात् ॥ द्वे 'प्रभाते' ॥

निकषान्तिके ॥ १९ ॥

(निकषणम्) । आ समिण्निकषिभ्याम्' (उ० ४
१७५) ॥ (१) ॥*॥

परुत्परार्यैषमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति ।

पूर्व वर्षे परुत् । 'सद्यःपरुत्-' (५।३।२२) इति साधुः
॥ (१) ॥*॥ (एवं) पूर्वतरे वर्षे, यति गच्छति (वर्तमाने)
वर्षे 'परारि' (१) 'ऐषमस्' (१) शब्दौ (क्रमेण) ॥*॥

अद्यात्राह्नि

अत्रास्मिन् अहनि । 'सद्यःपरुत्-' (५।३।२२) इति
'अद्य' शब्दः साधुः ॥ (१) ॥*॥

अथ पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरान् २०

तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः ।

पूर्वोत्तरापरैभ्योऽधरान्यान्यतरेभ्यश्च 'पूर्वेऽह्नि' इत्यादा-
वर्थे पूर्वद्युरादयः शब्दा भवन्तीत्यन्वयः । आदिना 'उत्त-
रेऽह्नि अपरेऽह्नि, अन्यस्मिन्नह्नि, अन्यतरस्मिन्नह्नि, इतर-
स्मिन्नह्नि । द्वितीयेनादिशब्देन 'उत्तरेद्युः' 'अपरेद्युः' 'अ-
धरेद्युः' 'अन्येद्युः' 'अन्यतरेद्युः' 'इतरेद्युः' । 'सद्यःप-
रुत्-' (५।३।२२) इत्यादिना निपातितः । 'पूर्वेद्युरिष्यते
प्रातः पूर्वद्युः पूर्ववासरे' इति रुद्रः । (क्रमेणैकैकम्) ॥

उभयद्युश्चोभयेद्युः

उभयस्मिन्नहनि । 'द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः' (वा० ५।३।
२२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ('सद्यःपरुत्-' (५।३।
२२) इति निपातितः ॥ (२) ॥*॥

परे त्वह्नि परेद्यवि ॥ २१ ॥

परस्मिन्नहनि । ('सद्यःपरुत्-' (५।३।२२ इति साधुः)
॥ (१) ॥*॥

ह्योऽतीते

यातमहः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'एषमो ह्यः-
श्चसोऽन्यतरस्याम्' (४।२।१०५) इति निर्देशश्चात्रानुकूलः ॥
(१) ॥*॥

१—'द्युस्' इति केवलमप्यव्ययम् । अत एव क्षीरस्वामिना
—'द्युर्दिनम्' इति श्रीभोजः । यथा 'द्युश्चन्द्रो द्योतते कथम्'
—इति लिखितम् ॥ अस्याव्ययत्वं च 'द्युरसौ दिवसेऽपि स्यात्'
इति विश्वाद्युक्तस्य द्युगणद्युपिण्डादिशब्देषु भास्कराङ्गीकृतस्य
प्रथमान्तस्य प्रतिरूपकत्वेन ॥

अनागतेऽहि श्वः

आगामि अहः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१)
॥*॥

परश्वश्च परेऽहनि ।

परं च तच् श्वश्च ॥ श्वः परं वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (१) ॥*॥

तदा तदानीम्

तस्मिन् काले । 'तदो दा च' (५।३।१९) ॥ (१)
॥*॥ (चात्) दानीं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तस्मिन्काले
इत्यर्थे' ॥

युगपदेकदा

युवन्त्यस्मिन्काले । 'यु मिश्रणादौ' (अ० प० से०) ।
गैपतक् प्रत्ययः । युगं पयतेऽस्मिन् । 'पय गतौ' (भ्वा०
अ० से०) । डत् प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ एकस्मिन् काले ।
'सर्वैकान्य-' (५।३।१५) इति दा ॥ (२) ॥*॥ द्वे ॥

सर्वदा सदा ॥२२॥

सर्वस्मिन्काले । 'सर्वैका-' (५।३।१५) इति दा ॥
(१) ॥*॥ 'सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि' (५।३।१६) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'सर्वस्मिन्काले' ॥

एतर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा ।

अस्मिन्काले । 'इदमो हिंल्' (५।३।१६) । 'एतेतौ
रथोः' (५।३।१४) ॥ (१) ॥*॥ 'सम्' 'प्रति' एतयोः
समाहारद्वन्द्वः ॥ (२) ॥*॥ तस्मात् प्रज्ञाद्यण् (५।४।
३८) । गणे पाठान्मान्तत्वम् ॥ (२) ॥*॥ अस्मिन्काले ।
'दानीं च' (५।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ 'अधुना' (५।३।
१७) इति निपातितः ॥ (४) ॥*॥ पञ्च 'अस्मिन्काले' ॥

दिदेशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्प्रत्यगादयः ॥२३॥

प्राच्यां दिशि, प्राच्या दिशः, प्राची दिग्, वा । प्राचि
देशे काले च, प्राचो देशात् कालाच्च, प्राङ् देशः कालो
वा । 'सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यः-' (५।३।२७) इत्यस्तातिः ।
'अञ्चेलुक्' (५।३।३०) एवम् अवाच्यां दिशि, अवाचो
देशात्, अवाङ् देशः । अवाक् । यत्तु सुकुटः—'तस्या-
स्तातेः'—'लुक्' (५।३।३०) इति लुक् इत्याह । तन्न ।

१—इदं तु 'यौगपद्य-' (२।१।६) निर्देशे दकारश्रवणानुप-
पत्त्या चिन्त्यम् । तस्मात् प्रत्यये तवर्गवृत्तीयोपान्त्यत्वमङ्गीकरणीयम् ।

उक्तसूत्रादर्शनात् । 'अञ्चेलुक्' (५।३।३०) इति दर्श-
नाच्च । 'पूर्वादौ' इत्यादिपदेनोत्तरदक्षिणाधरादीनां ग्रहः ।
'प्रत्यगादयः' इत्यादिशब्देन 'उत्तरात्' 'अधरात्' 'द-
क्षिणात्' (इत्यत्र) 'उत्तराधर-' (५।३।३४) इत्यातिः ।
'उत्तरेण' 'अधरेण' 'दक्षिणेन' (इत्यत्र) 'एनबन्धतर-'
(५।३।३५) इत्येनप्, 'दक्षिणा' (इत्यत्र) 'दक्षिणादाच्'
(५।३।३६), 'दक्षिणाहि' (इत्यत्र) 'आहिच् दूरे' (५।
३।३७), 'दक्षिणतः' 'उत्तरतः' (इत्यत्र) 'दक्षिणोत्त-
राभ्यामतमुच्' (५।३।२८), इत्यादयो बोध्याः ॥

॥ इत्यव्ययवर्गः ॥

सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्धितसमासजैः ।

अनुक्तैः संग्रहे लिङ्गं संकीर्णवदिहोन्नयेत् ॥ १ ॥

लिङ्गविधानसहितानि यानि सूत्राणि (शास्त्राणि) 'स्त्रियां
क्तिन्' (३।३।९४) 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' (३।३।११८)
'नपुंसके भावे कः' (३।३।११४) 'स नपुंसकम्' (२।४।
१७) 'अदन्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाम्' (वा० २।४।३०)
इत्यादीनि, सन्नादियेषां क्यजादीनां ते सन्नादयश्च कृतश्च
तद्धिताश्च समासाश्च जायन्ते येभ्यो यैर्वा, तानि शास्त्राणि
तैरिहास्मिन्वर्गे 'संगृह्यन्ते लिङ्गान्यस्मिन् । बाहुलकात्
'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यधिकरणेऽपू । तस्मिन्' लिङ्ग-
संग्रहवर्गे संकीर्णवर्ग इव लिङ्गमुन्नयेदूहेत् । कीदृशैः शास्त्रैः
प्रागनुक्तैः । क्वचित् 'अनुक्तौ' इति पाठः । तत्रेहानुक्त-
मपि सलिङ्गशास्त्रैरुक्तम् । यद्वा सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृत्त-
द्धितसमासेभ्यो जातैः शब्दैश्चेति प्रत्येकमूहे करणत्वं बो-
ध्यम् । पक्षद्वये 'सन्नादि' इति चिन्त्यम् । कृदादिजभिन्न-
सन्नादिजानामलाभात् । 'सन्नादिभ्यो विहितकृजैः' इति
व्याख्यानेऽपि व्यर्थविशेषणत्वात् । संकीर्णवर्गे यथा प्रकृ-
तिप्रत्ययार्थाद्यैर्लिङ्गोहमनुक्तलिङ्गशब्दविषयम्, तथात्रापि
सलिङ्गशास्त्रादिभिर्लिङ्गोहमनुक्तलिङ्गशब्दविषयं बोध्यम् ॥

लिङ्गशेषविधिव्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः ।

लिङ्गस्य शेषोऽवशेषः । तस्य विधिः, व्याप्नोति पूर्वोक्तं

१—सूत्रैकदेशलेखनेऽपि सकलसूत्रलेखनेनैव यदि प्रत्याख्ये-
यत्वं तर्हि भवतोऽपि 'दिवशब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दि-
ग्देशकालेष्वस्तातिः' (५।३।२७) इति सूत्रस्थाने केवलं 'सप्तमी-
पञ्चमीप्रथमाभ्यः' इत्येतावलेखनेन प्रत्याख्येयत्वं कुतो न स्यात् ।
सूत्रप्रारम्भांशत्यागोऽप्युभयोः समान एव ॥

काण्डत्रयस्य व्यापकः । उत्सर्गत्वात् । विशेषैरत्रोक्तैः प्रा-
गुक्तैश्च यदि न बाध्यते । 'अपवादविषयं विहाय सर्वत्र प्र-
वर्तते' इत्यर्थः ॥

स्त्रियामीदृद्विरामैकाच् सयोनिप्राणिनाम च ॥२॥

'स्त्रियाम्' इत्यधिकारः । ईच्च ऊच्च तौ विरामे विरामा-
वन्तौ वा यस्य तच्च तदेकाच्च । श्रीः, धीः, ह्रीः, 'भ्रूः'
'छूः', 'द्रूः', 'जूः', लवनं लूः, भवनं भूः, नयति नीः, ।
'लुनाति लूः' इत्यादौ तु परत्वात् 'कृतः कर्तरि' ()
इति त्रिलिङ्गत्वम् । योनिर्भगम् तत्सहितानां प्राणिनां
नाम स्त्रियां स्यात् । माता, दुहिता, याता, स्त्री । 'दाराः
पुंभूमि' इति विशेषः ॥

नाम विद्युन्निशावल्लीवीणादिग्रभूनदीहियाम् ।

विद्युदादीनामथानां स्त्रियाम् । विद्युत् । तडित् ।
रात्रिः, रजनिः । बलिः, वीरुत् । वीणा, विपञ्ची' इ-
त्यादौ 'ङ्याबूङन्तम्' इति सिद्धे वीणाग्रहणं चिन्त्यम् । के-
चित्तु वीणास्थाने वाणीं पठन्ति । वाक्, गौः, गीः । दिक्,
हरित् । भूः, भूमिः, कुः । सरित्, त्रिस्रोताः, विपाद ।
ह्रीग्रहणं चिन्त्यम् । 'ईदृद्विरामैकाच्' इति, त्रपादौ 'ङ्या-
बूङन्तम्' इति च, सिद्धत्वात् । केचित्तु 'धियाम्' इति
पठन्ति । संवित्, चित्, प्रतिपत् ॥

अदन्तैर्द्विगुरेकार्थः

अदन्तेनोत्तरपदेन सह यो द्विगुः स स्त्रियाम् । कीदृशः
सः । एकोर्थो यस्य सः । 'द्विगुरेकवनचम्' (२।४।१) इ-
त्यनेन समाहारे एकत्वविधानात् । दशमूली, त्रिलोकी, प-
ञ्चाक्षरी । अदन्तैः किम् । पञ्चकुमारि, दशधेनु । एकार्थः
किम् । पञ्चकपालः, पञ्चकपालौ, पञ्चकपालाः ॥

न स पात्रयुगादिभिः ॥३॥

पात्रयुगादिभिरदन्तैर्यो द्विगुः स स्त्रियां न स्यात् । प-
ञ्चपात्रम्, चतुर्थ्युगम्, त्रिभुवनम्, त्रिपुरम् । भाष्ये (५।४।
६८ सूत्रे) तु 'त्रिपुरी' इति दृश्यते ॥

१—'सूः' स्त्रियां निर्देशे सुवे' इति मेदिनी । सुवो यज्ञपा-
त्रम् ॥ २—'किञ्चिच्चि-' (३० २।५७) इत्यादिना किञ्चीर्वा ।
'द्विहिरण्यरक्षसोद्भूः' कामचारः, जूः पिशाची पिशाचाश्च पुंसि'
इति रूपमञ्जरी—इति मुकुटः ॥ ३—'जूस्त्वरागमने प्रोक्ता
सामान्यगमने स्त्रियाम् । जूराकाशसरस्वत्यां पिशाच्यां, जवने
त्रिषु' इति मेदिनी ॥

तल्लन्दे येनिकव्यत्रा वैरमैथुनिकादिवुन् ।

स्त्रीभावादावनित्तिण्णुल्लणच्णुचूक्यव्युजिबङ्-
निशाः ॥ ४ ॥

उणादिषु निरूरीश्च ङ्याबूङन्तं चलं स्थिरम् ।

तलन्तं स्त्रियाम् । ग्रामता, गोता, ब्राह्मणता । वृन्दे-
समूहे यश्च इनिकव्यत्राश्च, तदन्तं स्त्रियाम् । पाश्या, ख-
लिनी, शाकिनी, गोत्रा, रथकव्या । वृन्दे किम् । मुखे
भवो 'मुख्यः', दण्डोऽस्यास्तीति 'दण्डी' 'द्वन्द्वाहुन्वैरमै-
थुनिकयोः' (४।३।१२५) अश्वमहिषिका, काकोल्लुकिका,
अत्रिभरद्वाजिका, कुत्सकुशिकिका । आदिना 'पादशतस्य'
(५।४।१) 'दण्डव्यवसर्गयोश्च' (५।४।२) इति वुनो
ग्रहणम् । द्विपदिकां ददाति, द्वौ द्वौ दण्डितो द्विपदिकाम् ।
वैरेत्यादि किम् । 'वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्' (४।३।९८) ।
वासुदेवो भक्तिरस्य वासुदेवकः । वुनो ग्रहणं वुञ् उपल-
क्षणम् । क्वचित् 'वुः' इति पाठः । 'गोत्रचरणाच्छ्लाघात्या-
कारतद्वेतेषु (५।१।१३४) वुञ् । गार्गिकया श्लाघते, का-
ठिकया । 'द्वन्द्वमनोशादिभ्यश्च' (५।१।१३३) वुञ् । शै-
ष्योपाध्यायिका । 'स्त्रियाम्' (३।३।९४) इत्यधिकारे भावे,
आदिना अकर्तरि कारके च ये अन्यादयः प्रत्ययास्तदन्तं
स्त्रियां स्यात् । 'आक्रोशे नन्यनिः' (३।३।११२) । अक-
रणिः, अजननिः । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) । कृतिः, ।
भूतिः, । 'ण्वु' इति ण्वुल्लण्वुचोः सामान्यग्रहणम् । 'रोगा-
ख्यायां ण्वुल्लण्वुलम्' (३।३।२०८) । प्रच्छर्दिका, प्रवा-
हिका । 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्ल वक्तव्यः' (वा० ३।३।१०८)
। आसिका, शायिका । 'पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच्' (३।३।
१११) । भवतःशायिका, इक्षुभक्षिका । 'कर्मव्यतिहारे णच्
स्त्रियाम्' (३।३।४३) । 'णचः स्त्रियामञ्' (५।४।१४) स्वा-
र्थिकः । व्यावक्रोशी, व्यात्युक्षी । 'व्रजयजोर्भावे क्यप्' (३।
३।९८) । व्रज्या, इज्या । 'समजनिषद०' (३।३।९९) इति
क्यप् । समज्या, निषद्या । स्त्रीभावादौ किम् । 'वदः सुपि
क्यप्च' (३।१।१०६) । मृषोद्यम् । 'भुवो भावे' (३।१।
१०७) ब्रह्मभूयम् । 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३।३।१०७) ।
कारणा, कामना । 'प्रश्नाख्यानयोरिञ्च' (३।३।११०) ।
कां त्वं कारिं गणिं वाकार्णीः । 'षिद्धिदादिभ्योऽङ्' (३।
३।१०४) । पचा, त्रपा, भिदा, छिदा । 'अ प्रत्ययात्'
(३।३।१०२) । चिकीर्षा, पुत्रीया । 'गुरोश्च हलः' (३।३।

१—विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च' इत्यानुपूर्वीकस्य सूत्र-
स्यानुपूर्वीव्यासेन लेखः प्रामादिकः ॥

१०३) । ईहा, उहा । 'ग्लाम्लाज्याहाम्यो निः' (वा० ३।३। ९५) । ग्लानिः । 'कृञः श च' (३।३।१००) । क्रिया । 'इच्छा' (३।३।१०१) । उणादौ न्यन्तम्, ऊदन्तम्, ईदन्तं च । 'वीज्याज्वरिभ्यो निः' (उ० ४।४८) । 'सृष्ट-
षिभ्यां कित्' (उ० ४।४९) । श्रेणिः, श्रोणिः, द्रोणिः । 'अनिः' इति पाठान्तरम् । 'अर्तिसृष्टृभ्यश्चवितृभ्योऽनिः' (उ० २।१०२) धरणिः, धमनिः, सरणिः । 'कृविचमि-
तनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः' (उ० १।८०) । कर्षूः, चमूः । 'अवितृस्तृतन्निभ्य ईः' (उ० ३।१५८) । अवीः, तरीः ।
ङी च आप् च ऊङ् च अन्ते यस्य तत् । कदली, क-
न्दली, रमा, गङ्गा, वामोरूः, करभोरूः, चलं जंगमम् ।
स्थिरं स्थावरम्—नाडी, खट्वा, अलावूः । चरस्थिरग्रहणं
चिन्त्यप्रयोजनम् । अन्यस्य व्यवच्छेदस्याभावात् ॥

तत्क्रीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टा पाल्लवाणदिक् ॥५॥

'तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः' () । मुष्टिः
प्रहरणमस्याम् । पल्लवाः प्रहरणमस्याम् । णस्य दिगुदाहरणम्
न तु परिगणनम् । तेन 'मौसला, दाण्डा' इत्यादि बोध्यम् ॥
घञो जः सा क्रियास्यांचेदाण्डपाता हि फाल्गुनी।
श्येनपाता च मृगया तैलपाता स्वधेति दिक् ॥६॥

'घञः सास्यां क्रियेति जः' () । घञन्तात्
क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामित्यर्थे जः स्यात्, तदन्तं
स्त्रियाम् । दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते । श्येनपातोऽस्याम्
तिलपातोऽस्याम् । 'श्येनतिलस्य पाते जे' (६।३।७१) इति
मुम् । 'पितृदाने स्वधा मतम्' इत्यमरमाला । वररुचिना
तु 'स्वधा क्रिया प्रवेणी' इति स्त्रीलिङ्गोक्ता इति दिक् ।
उदाहरणम्, तेन मौसलपाता भूमिरित्यादि ज्ञेयम् ॥

स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिविवक्षापचये यदि ।

अल्पं मृणालम् । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् ।
आदिना कुम्भी, प्रणालि, मुशली, छत्री, पटी, तटी, मटी।
काचिदिति किम् । अल्पो वृक्षो वृक्षकः ॥

लङ्का शेफालिका टीका धातकी पञ्जिकाढकी ७

'लङ्काबुद्धन्तम्' इति सिद्धे नामानुशासनार्थो लङ्कादी-
नां पाठः । भङ्ग्यादीनामुभयानुशासनार्थः । शेफालिका-
दीनां तु अर्थः, स्वपर्यायपठितत्वात् । लाक्यते सुखमस्याम् ।
'लक आस्वादने' नुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ्

१—'लङ्का रक्षःपुरीशाखाशाकिनीकुलटासु च' इति मे-
दिनी ॥

(३।३।१९) वा । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) मुम् । नु-
म्यनुपधात्वान्न वृद्धिः । यद्वा रमन्तेऽस्याम् । बाहुलकात्कः,
लत्वं च ॥ (१) ॥*॥ शेफालिका पुष्पविशेषः । 'शेते'
इति शे । शीङः (अ० प० अ०) विच् (३।२।७५) ।
शयं फालयति । 'अफला विशरणे' (भ्वा० प० से०) ।
अण् (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।४।५) । कुन् (उ० २।
३२) वा ॥ (१) ॥*॥ टीक्यतेऽर्थो यया । 'टीकृ गतौ'
(भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ।
विषमपदव्याख्या ॥ (१) ॥*॥ धातुकी 'धव' इति प्र-
सिद्धो वृक्षभेदः । धातुं करोति । 'तत्करोति—' (वा० ३।
३।२६) इति णिच् । टिलोपः (६।४।१५५) । कुन् (उ०
२।३२) । पिप्पल्यादित्वात् (४।१।४१) ङीष् ॥ (१)
॥*॥ पिञ्जयतेऽर्थोऽस्याम् । 'पिजि भाषार्थः' (नु० उ०
से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । पृषोदरादित्वादि-
कारस्याकारः । स्वार्थे कन् (५।४।५) । पिञ्जयति वा ।
कुन् (उ० २।३२) । सकलपदव्याख्या ॥ (१) ॥*॥
आढकी तुवरिका । आ समन्ताद्भौकते, भौक्यते, वा ।
'ढौकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
घञ् (३।३।१९) वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) गौ-
रादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥

सिध्रका सारिका हिका प्राचिकोल्का पिपीलिका ।

तिन्दुकी कणिका भङ्गिः सुरङ्गासूचिमाढयः ॥८॥

सेधति । सिध्यते वा । 'षिधु गत्याम्' (भ्वा० प० से०) ।
'बहुलमैन्यत्रापि' इति रक् । ततः स्वार्थे कन् (५।४।५) ।
क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।५०) इत्वाभावः । 'शूद्रादयः'
इति रग्, इति मुकुटश्चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिवृत्तिपूक्त-
सूत्रादर्शनात् । 'सीध' इति प्रसिद्धो वृक्षभेदः ॥ (१) ॥*॥

१—हेमस्तु 'टीका निरन्तरव्याख्या' इति मूलं 'सुगमानां
विषमाणां च निरन्तरं व्याख्या यस्यां सा' इत्येवंरीत्या
व्याख्यातवान् ॥ २—हेमचन्द्रस्तु 'पञ्जिका पदभञ्जिका'
इति मूलं 'पच्यन्ते व्यक्तीक्रियन्ते पदार्था अनया 'पञ्जिका' । पृ-
षोदरादित्वाज्जत्वे 'पञ्जिका' ॥ 'अर्थाद्विषमाण्येव पदानि भनक्ति
पदभञ्जिका' इत्येवंरीत्या व्याख्यातवान् । प्रयुज्यते स्म च 'प-
ञ्जिका' शब्दोऽपि वक्रोक्तिपञ्चाशिकाव्याख्यायां बलभेदेन व-
ञ्जिका क्रियते लघुः' इति ॥ 'आयव्ययलिखनार्थो च' इति मु-
कुटः ॥ ३—इदं च 'स्फायि—' (उ० २।१३) इति सूत्रस्थसि-
धिपाठाज्ञानमूलकमिति चिन्त्यम् ॥

सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥*॥ ('शारिका' इति) तालव्यादिपाठे 'शृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) धातुः । शृणाति दुःखं विरहिणीनाम् । पक्षिभेदः ॥ (१) ॥*॥ हिक्कनम् । 'हिक्क अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः । यद्वा हिक्कयते । 'हिक हिंसायाम्' (चु० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ऊर्ध्वे वातप्रवृत्तौ शब्दविशेषः ॥ (१) ॥*॥ प्राचति । 'अचु गतौ' (भ्वा० उ० से०) ण्वुल् (३।१।१३३) । 'वनमक्षिका' इति मुकुटः । 'पक्षिभेदः' इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ ऋच्छति । अर्थते वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'शुकवल्कोल्काः' (उ० ३।४२) इति साधुः । तेजःपुञ्जः । यत्तु—'भूकादयः'—इति सूत्रमुपन्यस्तं मुकुटेन तच्चिन्त्यम् । उज्ज्वलदत्तादिषु तस्यादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ अपि पील्यते 'पील प्रतिष्टम्भे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'वष्टि भागुरिरहोपम्—' इत्यपेरहोपः । स्वार्थे कन् (५।४।५) । 'शनैर्याति पिपीलकः' 'इति पुंस्त्वमपि—' इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्रिभावे' (दि० प० से०) । बाहुलकादुक् णुणाभावश्च ॥ (१) ॥*॥ कणति । 'कण गतौ' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (५।४।५) अतिसूक्ष्मम् ॥ (१) ॥*॥ भङ्गस्य करणम् । 'तत्करोति—' (वा० ३।१।३६) इति ण्यन्तात् । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । विच्छित्तिः, कौटिल्यभेदो वा । 'व्याजच्छलनिभे भाङ्गिर्वैदर्भीतनमीलिका' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ सु बहु रज्यतेऽस्यां रजसा । 'रज्ज रागे' (भ्वा० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२०) इति घञ् । 'चजोः—' (७।३।५२) इति कुत्वम् । तिर्थभूखातः ॥ (१) ॥*॥ सूच्यतेऽनया । 'सूच पैशुन्ये' चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'स्त्री सूचिर्नृत्यभेदे च व्यधनी-शिखयोरपि' इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥*॥ महनम् । अनया वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तिन् (३।३।९१) । ढत्व (८।१।३१) घत्व (८।२।४०) घृत्व (८।४।४२) ढलोप (८।३।१३) दीर्घाः (६।३।१११) । 'माढिः पत्रशिरा' इति रत्नकोषः । 'माढिः स्त्री पत्रमङ्गौ च दैन्यस्यापि प्रकाशने' (इति मेदिनी) ॥

पिच्छावितण्डाकाकिण्यश्रूणिः शाणी द्रुणी दरत् ।
सातिः कन्था तथासन्दी नाभी राजसभापि च ९

पिच्छयते । 'पिच्छ बाधे' (चु० प० से०) । 'गुरोश्च—'

(३।३।१०३) इत्यः । शाल्मलिनिर्यासः, भक्तादिमण्डश्च ॥ (१) ॥*॥ वितण्डयते परपक्षोऽनया । 'तडि आघाते' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च—' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ ककनम् । 'कक लौल्ये' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । काकमणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'पणगण्डकयोस्तुर्थ उदमानस्य काकिणी' इति रुद्रः ॥*॥ रभसस्तु नान्तेष्वप्याह—'पणोदमानगण्डानां तुर्यांशेऽपि च काकिनी' इति । तत्र 'अन प्राणने' (अ० प० से०) धातुर्बोध्यः । आढकस्य पञ्चाशत्तमो भाग उदमानः । उक्तं च गणितावल्याम्—'कुल्या स्यादष्टभिर्द्रोणैर्द्रोणपादेन चाढकः । अतोऽर्धशतिको भाग उदमानमुदाहृतम्' इति ॥ (१) ॥*॥ 'चूर्णो धूलौ क्षारभेदे चूर्णानि वासयुक्तिषु' (इति मेदिनी) । चूर्णस्य करणम् । 'तत्करोति—' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । यद्वा चरणं चोरणं वा । 'वृणिपृश्निपार्णिचूर्णिभूर्ययः' (उ० ४।५२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ शणस्य विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१२०) इत्यण् । 'टिड्डा—' (४।३।१५) इति ङीप् । प्रावरणभेदः ॥—निकषः—इति स्वामी । 'शाणः' इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ द्रुणति । 'द्रुण जैह्वे वधे गतौ' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'जातेः—' (४।३।६३) इति ङीप् । 'द्रुण्यम्बुद्रोणीकच्छप्योः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ दरणम् । दीर्यते वा । 'दृ विदारणे' (त्रया० प० से०) 'भये' (भ्वा० प० से०) वा । 'शृदृभसोऽदिः' (उ० १।१।३०) । 'दरत् स्त्रियां प्रपातेऽपि भयपर्वतयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सननम् । सानं वा । 'षण् दाने' (त० उ० से०) । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) इति वा । 'ऊतियूति—' (३।३।९७) इति साधुः । 'सातिर्दानावसानयोः' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ कम्प्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात्थन् । 'कन्था मृन्मयमित्तौ स्यात्तथा प्रावरणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आस्यतेऽस्याम् 'आस उपवेशने' (अ० प० से०) । 'श(अ)ब्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति साधुः । 'कुन्दादयश्च' इति मुकुटश्चिन्त्यः । एतत्पाठादर्शनात् । 'वेनासनमासन्दी स्त्री वृषी च व्रतिकासनम्' ॥ (१) ॥*॥ नभ्यतेऽनया । अस्यां वा । 'अण हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'इज्जजादिभ्यः'

(वा० ३।३।१०८) । 'नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः
पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्स्त्रियां कस्तूरिकामदे'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ राज्ञः सभा ॥ (१) ॥*॥

**झलरी चर्चरी पारी होरा लट्टा च सिध्मला ।
लाक्षा लिक्षा च गण्डूषा गृध्रसी चमसी मसी १०**

झञ्जते । 'झञ्ज मत्सर्कित्योः' (तु० प० से०) । बाहुल-
कादरन् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) गौरादिः (४।१
४१) । 'झलरी झिलरी च द्वे हुडुके वालचक्रके' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चर्च्यते । 'चर्च उक्तौ' (भ्वा०
प० से०) । बाहुलकादरन् । गौरादिः (४।१।४१) । 'च-
र्चरी गीतभेदे च केशभित्करशब्दयोः' ॥ (१) ॥*॥ पा-
रयति । पार्यते वा । 'पृ पूतौ' चुरादिः । पचाद्यच् (३।
१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । गौरादिः (४।१।४१)
'कर्क(गर्ग)रीपूरयोः पारी पादरज्ज्वां च हस्तिनः' (इति
विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ होलति । हुल्यते वा । 'हुल
हिंसासंवरणयोः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।
१३४) । घञ् वा । रलयोरेकत्वम् । 'होरा तु लभे रा-
श्यर्थे रेखाशास्त्रभिदोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
लटति । 'लट बाल्ये' (भ्वा० प० से०) । 'अञ्प्रुषिलटि-'
(उ० १।१५१) इति कुन् । 'लट्टा करञ्जभेदे फले-
ऽवधे खगान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सिध्ममस्त्य-
स्याः । 'सिध्मादिभ्यश्च' (५।२।९७) इति लच् । 'सि-
ध्मला मत्स्यविकृतौ वाच्यवतु किलासिनि' (इति मेदिनी)
॥ (१) ॥*॥ लाक्ष्यते । 'लष शिल्पयोगे' चुरादिः । बा-
हुलकात्सः । यद्वा लक्ष्यते । 'लक्ष आलोचने' (चु० उ० से०)
घञ् (३।३।१९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) । 'ला-
क्षारोचना—' (४।२।२) इति निर्देशाद्वा दीर्घः ॥ (१)
॥*॥ लक्ष्यते । 'लक्ष आलोचने' (चु० उ० से०) । घञ्
(३।३।१९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अस्य इः ।
यूकाण्डम् ॥ (१) ॥*॥ गण्ड्यते । 'गडि वदनैकदेशे'
(भ्वा० प० से०) । 'गण्डेश्च' (उ० ४।७८) इत्यूषन् ।
पुंस्यपि । 'गण्डूषो सुखपूर्तिर्भपुष्करप्रसृताञ्जलिः' (इति
रुद्रः) । 'उन्नतनाभिस्तु गण्डूषा नापि सुखपूर्तिः' इति
बोपालितः ॥ (१) ॥*॥ गृध्रमपि स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि'
(दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति
कः । गौरादिः (४।१।४१) ङीष् । ऊरुसंघौ वातरोगः ।
(१) ॥*॥ चम्यते । 'चसु अदने' (भ्वा० प० से०) ।
'अत्यविचमितमि—' (उ० ३।११७) इत्यसच् ।

गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'चमसो यज्ञपात्रस्य मे-
देऽस्त्री पिष्टके स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
मस्यति । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । 'मेला मसीजलं पत्राञ्जनं च स्यान्म-
सिर्द्वयोः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इति श्रीलिङ्गशेषः ॥

पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः ।

स्वर्गयागाद्रीमेघाब्धिद्रुकालासिशरायः ॥ ११ ॥

'पुंस्त्वे' इत्यधिकारः । सह भेदैरनुचरैश्च वर्तमानाः, सह
पर्यायैर्वर्तमानाः, सुरासुराश्च देवदैत्याः । अमरा निर्जरा
देवाः । सुरभेदाः—तुषिताः, साध्याः, आभास्वराः, इन्द्रः, शक्रः,
सूर्य आदित्यः देवानुचराः—हाहाः, हूहूः, तुम्बुरुः, नारदः,
मातलिः । असुरपर्यायाः दैत्याः, दैतेयाः, दानवाः । दैत्य-
भेदाः—बलिः, नमुचिः, जम्भः । दैत्यानुचराः—कूष्माण्ड-
मुण्डकुम्भाण्डादयः । 'दैवतानि' देवताः इत्यादौ बाधोऽस्य ।
स्वर्गादय एकोनविंशतिः सभेदाः सपर्यायाश्च पुंसि स्युः ।
स्वर्गः, नाकः, त्रिदिवः । 'द्योदिवौ द्वे स्त्रियां ह्रीवे त्रिवि-
ष्टपम्' इति । विशेषैर्बाधितः । यज्ञः, मखः, क्रतुः । तद्भेदाः—
उक्थातिरात्राग्निष्टोमाश्चमेघाः । अद्रिः, गिरिः, पर्वतः ।
भेदाः—मेरुः, हिमवान्, सद्यः । 'गन्धमादनम्' इति
बाधः । मेघः, घनः, जलदः । भेदाः—पुष्करावर्तकादयः
'अभ्रम्' इति तु बाधः । अब्धिः, समुद्रः, सागरः । भेदाः
—क्षीरोदः, लवणोदः । द्रुः, वृक्षः, शाखी । भेदाः—
लक्षः, वटः, आम्रः । पाटलाशिशपादेर्बाधः । कालः, दिष्टः,
समयः । भेदाः—मासः, पक्षः, ऋतुः । दिनतिथ्यादौ
बाधः । असिः, खड्गः, मण्डलाग्रः । भेदाः—नन्दकः,
चन्द्रहासः । 'कटित्रम्' इत्यादौ बाधः । शरः, बाणः, वि-
शिखः । भेदाः—नाराचः, काण्डः, मल्लः । 'इषुर्द्वयोः'
इति बाधः । अरिः, शत्रुः, अरातिः । भेदाः—आततायी ॥

१—एवमिकारान्तत्वात्पुपत्त्या चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'सर्व-
धातुस्य इन्' (उ० ४।१।१८) इति बोध्यम् । ततः 'कृदिकारात्'
(ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । अत एव 'अथ स्त्रीपुंसयोः के-
लिर्मणिर्गोर्निर्मसिर्मुनिः' इति त्रिकाण्डशेषः संगच्छते । २—मूर्ध-
न्योपधोऽपि—'मलिनाम्बु मषी मसी' इति हेमात् । तत्र
मषति हिनस्ति औज्ज्वल्यम् । 'मष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)
इति धातुबोधः ।

करगण्डौष्ठदोर्दन्तकण्ठकेशनखस्तनाः ।

अह्वाहान्ताः क्ष्वेडभेदा रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः

॥१२॥

करो राजग्राह्यो भागः, रश्मिः, पाणिश्च । मरीच्यादीनां तु बाधः । गण्डः, कपोलः । ओष्ठः, दन्तच्छदः, अधरः, । दोः, प्रवेष्टः । भुजादेः 'द्वयोः' इति बाधः । दन्तः, दशनः, रदः, । भेदः—जन्मः । कण्ठः, गलः । 'समीप-गलशब्देषु कण्ठं त्रिषु विदुर्बुधाः' इति शाश्वतः । केशः, कचः । नखः, पुनर्भवः । 'नखरोऽस्त्रियाम्' इति बाधः । स्तनः, कुचः, पयोधरः । अहश्च अहश्च अन्ते येषां ते पुंसि स्युः । परवलिङ्गापवादोऽयम् । अहः पूर्वम्—पूर्वाह्नः, अपराह्नः । द्वयोरहोः समाहारो द्वयहः, त्र्यहः । अत्र 'स नपुंसकम्' (२।४।१) इत्यस्यापवादः । क्ष्वेडो विषम् । तद्भेदाः पुंसि स्युः । सौराष्ट्रिकः, शौक्लिकेयः, ब्रह्मपुत्रः, । रात्रोऽन्तो येषां ते । प्राक् पूर्वपदं न संख्या येषां ते पुंसि स्युः । परवलिङ्गतापवादोऽयम् । परत्वात्समाहारनपुंसकतामपि बाधते । तेन अहोरात्रः, । सर्वरात्रः, पूर्वरात्रः । 'प्रागसंख्यकाः' इति किम् । पञ्चरात्रम् ॥

श्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासा असन्नन्ता अबाधिताः । कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा तुरुविरामकाः ॥१३॥

श्रीवेष्ट आद्यो येषां ते निर्यासा वृक्षद्रवाः पुंसि स्युः । श्रीवेष्टः, सरलः, द्रवः । 'श्रीपिष्टः' इति क्वचित्पाठः । आद्येन श्रीवासः, वृक्षधूपः, गुग्गुलुः, सिलहकः इत्यादयः पुंसि बोध्याः । असन्ता अन्नन्ताश्च पुंसि स्युः । अङ्गिराः, वेधाः । चन्द्रमाः । कृष्णवर्त्मा, प्रतिदिवा, मघवा, । अबाधिताः किम् । अप्सरसः, जलौकसः, सुमनसः, लोम, साम, वर्म । तुश्च रुश्च तुरु । तौ विरामौ विरामे वा येषां ते पुंसि स्युः । कशेर्वादीनि विहाय । हेतुः, सेतुः, धातुः, । कुरुः, मेरुः, तसरुः । 'कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा' इति व्यर्थम् । 'अबाधिताः' इत्यस्यान्वयसंभवात् । वस्तुतस्तु 'अबाधिताः' इत्यपि व्यर्थम् । 'विशेषैर्यद्यबाधितः' इत्यनेन निर्वाहात् । अत एव दार्वश्चादिषु निर्वाहः ॥

कषणभमरोपान्ता यद्यदन्ता अमी अथ ।

पथनयसटोपान्ता गोत्राख्याश्चरणाह्वयाः ॥१४॥

ककारादिद्वादशवर्णोपधा अदन्ताः पुंसि स्युः । अङ्कः, लोकः, अर्कः, । माषः, तुषः, रोषः । पाषाणः, गुणः, घुणः । दर्भसरभगर्दभाः । होमः, ग्रामः, धूमः । शरीरः,

शीकरः, समीरः । यूपः, कूपः, सूपः, । कलापः । सार्थः, नाथः, शपथः । इनः, अपघनः, जनः । अपनयविनय-प्रणयाः रसहासपनसाः पटस(र)ट-करटाः । मुकुटस्तु—पोपान्तादिषु 'अदन्ताः' इति न संबध्यते, अथादित्वात्—इत्याह । गोमायुपाय्वादीनुदाहरति च । गोत्रं वंशं आख्यायते व्यपदिश्यते यैस्ते । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । गोत्रस्यादिपुरुषाः प्रवराश्च पुंसि स्युः स्वामी तु 'अपत्यप्रत्ययान्ताः' इति व्याख्यत् । तदसत् । 'अपत्यप्रत्ययान्तः' इत्यनेन पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । गौतमः, भरद्वाजः, वसिष्ठः । चरणानां वेदशाखानामाह्वया नामानि । कठः, कलापः, बह्वृचः ॥

नाम्यकर्तरि भावे च घञजन्तङ्गघाथुचः ।

ल्युः कर्तरीमनिजभावे को घोः किः प्रादितोऽन्यतः

॥ १५ ॥

घञादयः सप्त प्रत्ययाः संज्ञायां विषये, कर्तृभिन्ने कारके, भावे च ये विहिताः तदन्ताः पुंसि स्युः । प्रासीद-न्यस्मिन्मनांसि प्रासादः । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । प्रास्यते प्रासः विदन्त्यनेन वेदः, प्रपतन्त्यस्मात्प्रपातः । भावे पाकः, त्यागः, रोगः । चकारात् 'पदरुज—' (३।३।१६) इति घञ्, दायो धायः, इत्यादयोऽसंज्ञायां विहिता अपि गृह्यन्ते । चयः, जयः । 'एरच्' (३।३।५६) । करः, गरः, लवः, स्तवः 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'यजयाचयत—' (३।३।९०) इति नङ् । यज्ञः, यत्नः । 'नङ्' इत्युपलक्षणम् । 'स्वपो नन्' (३।३।९१) अपि गृह्यते । 'स्वप्नः संवेश इत्यपि' इति वा पुंस्त्वसिद्धिर्बोध्या । न्यादनम्—न्यादः । 'नौ ण च' (३।३।६०) इति णः । 'पुंसि संज्ञायाम्—' (३।३।११८) इति घः । उरश्छदः, प्रच्छदः । 'द्वितोऽथुच्' (३।३।८९) । श्रयथुः, वेपथुः । 'पचिनन्दि—' (३।३।१३४) इति नन्धादिभ्यो विहितो ल्युः पुंसि स्यात् । नन्दनः, रमणः, मधुसूदनः । संज्ञायामिदम् । असंज्ञायां तु 'कृतः कर्तर्यसंज्ञायाम्' इति सिद्धम् । इमनिजन्ताः पुंसि । 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' (५।१।१२२) । प्रथिमा, महिमा । इह 'भावे' इति न संबध्यते । कर्मार्थस्येमनिचोऽसंग्रहापत्तेः चण्डस्य कर्म भावो वा चण्डिमा, महतः कर्म भावो वा महिमा । स्वामिसुकुटौ तु 'वरिमा' 'तरिमा' इत्याद्यौणादिकेमनिज्वारणाय 'भावे' इति संबध-

१—'नन्दिग्रहिपचादिभ्यः—' (३।३।१३४) इत्येवं सूत्रसंख्येनोक्तोपन्यासो मनःकल्पित एव ॥

न्यतुः । तत्र । 'कृतः कर्तर्यसंज्ञायाम्' इत्यनेन तत्र सिद्धत्वात् । ग्रीधातोरौणादिकमनिनन्तः प्रेमशब्दः । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति योगविभागाद्भावे कः, 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) इति च । आखूत्थः, प्रस्थः । उपसर्गादन्वस्माच्च सुबन्तात् परो यो घुस्तस्माद्विहितो यः किंप्रत्ययस्तदन्तः पुंसि स्यात् । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९४) । निधिः, आधिः, विधिः, उदधिः, जलधिः । अत्र 'प्रादितोऽन्यतः' इति व्यर्थम् । 'घोः किः' इत्यनेनैवेष्टसिद्धेः ॥

द्वन्द्वेऽश्ववडवावश्ववडवानसमाहृते ।

कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयःपूर्वकोऽपि च ॥१६॥

अश्वश्च वडवा च । 'पूर्ववदश्ववडवौ' (२।४।२७) इति परवल्लिङ्गतापवादः । द्वित्वमविवक्षितम् । तेन 'अश्ववडवान्' । असमाहृते किम् । अश्ववडवम् । 'विभाषा वृक्षमृग-' (२।४।१२) इति चैकवद्भावः । सूर्येन्दुनामपूर्वः कान्तशब्दः पुंसि । सूर्यकान्तः । चन्द्रकान्तः । अयस्कान्तः ॥

वटकश्चानुवाकश्च रलकश्च कुडङ्गकः ।

पुड्डो न्युड्डः समुद्रश्च विटपट्टघटाः खटः ॥१७॥

वटति । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । माषपिष्टविकारः ॥ (१) ॥*॥ अनु उच्यते । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) । 'चञोः-' (७।३।५३) इति कुत्वम् । ऋग्यजुःसमूहः ॥ (१) ॥*॥ लव्यते । 'लल ईप्सायाम्' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । रलयोरेकत्वम् । लक्यते । 'लक आस्वादने' () 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घः । रल् चासौ लकश्च । 'पक्ष्मकम्बलम्-' ॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । कुट् अङ्गमस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् । 'कुडङ्गको ना छदिः पिटम्' इति बोपालितः 'वृक्षलतागृहम्' इति स्वामी । 'कुटङ्गकः' इति कचित् पाठः । तत्र कुटेः 'इगुपध-' (३।३।१३५) इति के शकन्वादित्वं (वा० ६।१।९४) बोध्यम् ॥ (१) ॥*॥ पुमांसं खनति । पुंसां खन्यते वा । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) । पुङ्खः काण्डमूलम् ॥ (१) ॥*॥ न्युड्डचते । 'उखि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घः । 'न्युड्डः स-न्यङ्गनोश्चे च साम्नः षट्प्रणवेषु च' (इति मेदिनी) ॥*॥

('न्युड्ड' इति) दीर्घपाठे तु षष्ठोदरादित्वात् (६।३।१०९) यञ्कर्मण्यजपन्युड्डसामसु' (१।२।३४) इति निर्देशाद्वा, दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ समुद्रन्यते । 'गम्ल गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । संपुटकः ॥ (१) ॥*॥ वेटति । 'विट आक्रोशे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।३।१३५) इति कः । 'विटोऽद्रौ घवले षिङ्गे मूषिके खदिरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पटति । पट्यते वा । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्तः । 'पट्टः पेषणपाषाणे व्रणादीनां च बन्धने । चतुष्पथे च राजादिशासनान्तरपीठयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तव्यते । 'तट उच्छ्लेये' (भ्वा० प० से०) । धन्यते वा । 'धन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । तस्य घः । नस्य टो वा । 'परीक्षार्थतुलायां च घटः सूरिभिरिष्यते' इति विश्वः । 'घटो दिव्यतुलायां स्याद् घटी चीरे च वाससः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ खव्यते । 'खट काङ्क्षायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'खटोऽन्धकूपखपयोः ग्रहारान्तरटङ्कयोः' (इति मेदिनी) ॥

कोटारघट्टहट्टाश्च पिण्डगोण्डपिचण्डवत् ।

गडुः करण्डो लगुडो वरण्डश्च किणो घुणः ॥१८॥

कुट्यते । 'कुट छेदने' (चु० प० से०) 'प्रतापने' (चु० आ० से०) वा । 'बाहुलकादारन् गुणश्च । 'कोट्टारो नागरे कूपे पुष्करिण्याश्च पाटके' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ घट्टयतेऽस्मिन् । 'घट्ट चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति 'घञ्' । 'घाट' इति प्रसिद्धः ॥ (१) ॥*॥ केचित्तु 'कोट' 'अरघट्ट' इति छित्वा 'कोटो दुर्गपुरम् । अरघट्टः कूपभेदः' इति व्याचख्युः । तत्र कुट्टधातोर्घे बाहुलकाद्गुणः । अरैश्चकावयवसदृशैः काष्ठविशेषैर्घट्टयते रच्यते—अरघट्टः कूपाज्जलनिसारणार्थं घटीयन्त्रमित्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ हट्टन्त्यत्र । 'हट दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्तः । हट्ट आपणः ॥ (१) ॥*॥ पिण्डते, पिण्ड्यते वा । 'पिण्डि संघाते' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।३।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'पिण्डो बोले बले सान्दे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिद्धकयोरपि ।

१—'कोट्टः पुङ्डीवलिङ्गः-' इत्यभिधानचिन्तामणौ हैमः ।

ओण्डपुष्पे च पुंसि स्यात्स्त्रीवमाजीवनायसोः । पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलाबूखर्जूरमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गोरण्ड इव । 'गोण्डः पामरजातौ च वृद्धनामौ च तद्वति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अपि चण्डते, अनेन, अत्र वा । 'चडि कोपे' (भ्वा० प० से०) । 'ह-लश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'वष्टि भागुरि-' इत्य-पेरलोपः । 'शस्ते, पिचण्ड उदरे पशोरवयवे पुमान्' (इति मेदिनी) । शस्ते देहे ॥ (१) ॥*॥ '—पिचण्डवत् कोट्टारादयः पुंसि' इत्यन्वयः ॥*॥ गडति । गड्यते वा । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । 'गडुः पृष्ठगुडे कुब्जे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ क्रियते । 'डु-कृञ्' (त० उ० अ०) । 'अण्डन् कृष्टभृष्टजः' (उ० १।१२९) । 'करण्डो मधुकोषासिकारण्डवदलाढके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ लगति । 'लगे सङ्गे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुडच् । लगुडो यष्टिः ॥ (१) ॥*॥ वृणोति, त्रियते वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । अण्डन् (उ-१।१२९) । 'वरण्डोऽप्यन्तरावेदौ समूहमुखरोगयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कणति । 'कण गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अत इः । किणो मांसग्रन्थिः व्रणजं चिह्नं च ॥ (१) ॥*॥ घोणते । 'घुण भ्रमणे' । (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।२।३५) इति कः । 'घुणः स्यात्काष्ठवेधके' इति रत्नकोषः ॥

द्वतिसीमन्तहरितो रोमन्थोद्रीथबुद्बुदाः ।

कासमर्दोऽर्बुदः कुन्दः फेनस्तूपौ सपूपकौ ॥१९॥

द्रियते । 'दृञ् आदरे' (तु० आ० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) 'द्वतिश्चर्मपुटे मत्स्ये ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सीमोऽन्तः । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) केशविन्यासः ॥ (१) ॥*॥ हरति, ह्रियते वा । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'हृसरुहि-' (उ० १।९७) इतीतिः । 'हरिदिशि स्त्रियां पुंसि हयवर्णविशेषयोः । अस्त्रियां स्यात्तृणे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रो-

१—'प्रकाण्डो विटपे शस्ते मूलस्कन्धान्तरे तरोः' 'पिचण्डमुदरे विद्यात्पशोरवयवेऽपि च' इति विश्वस्य 'प्रकाण्डः स्तम्भशस्तयोः । स्कन्धमूलान्तरे तरोः' 'पिचण्डोऽवयवे पशोः । उदरे च' इति हैमस्य च संवादात् 'नानार्थः प्रथमान्तोऽत्र सर्वत्रादौ प्रकीर्तितः' इति मेदिनीकारप्रतिज्ञाभङ्गभयाच्च 'शस्ते' इत्यस्य प्रकाण्डशब्दार्थत्वेनात्र तस्य व्याख्यानमज्ञानमूलम् ॥

मस्य मन्थो रोमन्थः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) पशूनां चर्वितस्य चर्वणम् ॥ (१) ॥*॥ उद्रीयते । 'गौ शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'गश्चोदि' (उ० २।१०) इति थक् । यत्तु—'न्युदोः शीङ्गाभ्याम्' इति सूत्रं मुकुटेनोपन्यस्तम् । तदुज्ज्वलदत्ताद्युणादिवृत्तिषु न पश्यामः । 'उद्रीयथः प्रणवः सामवेदध्वनिः' इत्यरुणः ॥ (१) ॥*॥ 'बुद्' इत्यव्यक्तध्वनिं बुन्दति करोति । 'उ बुन्दिर् निशामने' (भ्वा० उ० से०) । मूलविमुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । बुद्बुदो जलविकारः ॥ (१) ॥*॥ कांसं मृदाति । 'मृद क्षोदे' (क्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) वेसवारभेदः ॥ (१) ॥*॥ अरं बुन्दति । 'उबुन्दिर्' (भ्वा० प० से०) । मूलविमुजादिः (वा० ३।२।५) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'अर्बुदो मांसकीलेऽस्त्री पुरुषे दशकोटिषु । महीधरविशेषे ना' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'अर्दनिः' इति पठित्वा 'अग्निः' इति व्याख्ययत् मुकुटः । तत्र 'अर्द गतौ' (भ्वा० प० से०) । अनिप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ स्कुन्दते । 'स्कुदि आप्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'कुन्दो माध्येऽस्त्री, मुकुन्दभ्रमिनिध्नन्तरेषु ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ स्फायते । 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'फेनमीनौ' (उ० ३।३) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ स्तूयते । 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । 'स्तुवो दीर्घश्च' (उ० ३।२५) इति पः । स्तूप्यते वा । 'ष्टुप समुच्छ्राये' (चु० प० से०) । घञ् ॥—वृतादिकृतकूटः—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ पुनाति, पूयते वा । बाहुलकात्पक् ॥*॥ स्वामी तु 'यूप' शब्दं पठति । यौति, यूयते वा । 'यु मिश्रणे च' (अ० प० से०) । 'कुरुभ्यां च' (उ० ३।२७) इति दीर्घः किञ्च । स्वार्थे कन् (ज्ञा० ५।४।५) ॥

आतपः क्षत्रिये नाभिः कणपक्षुरकेदराः ।

पूरक्षुरप्रचुक्राश्च गोलहिङ्गलपुद्गलाः ॥ २० ॥

आतपति । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ कणं पाति पिबति वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । (प्रासविशेषः) ॥*॥ क्वचित् 'कुणपः' इति पाठः । 'कुणपः पूतिगन्धौ शवेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षुरति । 'क्षुर

१—'अर्बुदो मांसपरुषि दशकोटिषु न स्त्रियाम्' इति बहुत्र पाठ आसीत् ॥ २—धातुपाठादिषु तु ह्रस्वोपध एवोपलभ्यते ॥

विलेखने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'धुरः स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ के दृणाति । 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा के दी-
र्यते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । केकरः । संव्यवहारपदा-
र्थश्च । 'तरुभेदः' इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ पूरयति । 'पूर
पूरणे' (तु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'पूरो
जलप्रवाहे स्याद्गणसंशुद्धिखाद्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ धुरं प्राति । धुर इव प्राति वा । 'प्रा पूतौ' (अ०
प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति 'सुपि' (३।
२।४) इति योगविभागाद्वा कः । मुकुटस्तु 'खुरप्रः'
इति क्वर्गद्वितीयादि पठति । बाणभेदः ॥ (१) ॥*॥
चक्यतेऽनेन । 'चक तुसौ प्रतिघाते च' (भ्वा० प० से०) ।
'चकिचम्योरुचोपधायाः' (उ० २।१४) इति रक् ।
'चुक्रं वृक्षाम्ले, चाङ्गेर्यौ स्त्री, पुंस्यम्लेऽम्लवेतसे' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गुड्यते । 'गुड रक्षायाम्' (तु०
प० से०) । घञ् (३।३।१९) । रलयोरेकत्वम् । 'गोला
गोदावरीसख्योः कुनटीदुर्गयोः स्त्रियाम् । पत्राङ्गने मण्डले
चालिङ्गरे बालखेलने । द्वैयोर्लक्ष्म्यां, पुमान् कम्पे कम्पयुक्ते-
ऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हिङ्गु लति ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'हिङ्गुलो वर्णकद्रव्ये
ना मण्डाक्यां तु हिङ्गुली' (इति मेदिनी) ॥*॥ (हि-
ङ्गुल इति) उदन्तपाठे तु मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।
१८०) ङः । मुकुटस्तु 'हिङ्गुलु स्यात्तु हिङ्गुलम्' इति प-
ठति ॥ (१) ॥*॥ 'पुत्' इति कुत्सायामव्ययम् । पुद्गि-
लति, गीर्यते वा । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) पचाद्यच्
(३।१।१३४) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा । 'अचि वि-
भाषा' (८।२।२१) इति वा लः । पुत् गलति वा । 'गल
अदने' (भ्वा० प० से०) स्रावे' (तु० आ० से०) वा ।

१—यथा 'दशाननक्षिप्तखुरप्रखण्डितः कचिद्रताधौ हिमदी-
धितिर्यथा' इति हरविलासः—इति च लिखति ॥ २—'चलः
कम्पे चला श्रियि' इति विश्वसंवादात्, मेदिनीपुस्तकेऽपि
'चला लक्ष्म्यां पुमान् कम्पे' इति पाठस्यैवोपलभ्यमान-
त्वाच्च हैमविश्वयोरपि गोलशब्दस्य कम्पाद्यर्थकताया अनुप-
लम्भेनात्र 'द्वयोः' इति पाठकल्पनं स्वोत्प्रेक्षितत्वेन हेयमेव ।
तस्मात् 'गोलः स्यात्सर्ववर्तुले'—इति हैम एव प्रकृतोपयोगी ॥
३—'वैश्यवर्गे क्लीबलिङ्गमुदन्तमदन्तं च पठ्यते' इत्यादिकम् ।
हैमचन्द्रोऽपि स्वोपज्ञानममालाव्याख्यायाम्—वाचस्पतिस्तु 'हि-
ङ्गुलस्त्वस्त्रियाम्' इति क्लीबेऽप्याह—इत्यभिहितवान् ॥

अच् (३।१।१३४) । 'पुद्गलः सुन्दराकारे त्रिषु पुंस्यात्म-
देहयोः' (इति मेदिनी) ॥

वेतालमल्लभल्लाश्च पुरोडाशोऽपि पट्टिशः ।

कुल्माषो रभसश्चैव सकटाहः पतद्ग्रहः ॥ २१ ॥

वो वायुरितो गतो यस्मात् स वेतः । वेतमलति ।
'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)
यद्वा वे वायौ तालः प्रतिष्ठा यस्य । भूताविष्टः शवः ॥
(१) ॥*॥ मल्लते । 'मल्ल धारणे' (भ्वा० आ० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । मल्यते । घञ् (३।३।१९) 'मल्लः
पात्रे कपोले च मत्स्यभेदे बलीयसि' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ मल्लते, मल्यते, वा । 'मल्ल परिभाषण-
हिंसादानेषु' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३३) ।
घञ् (३।३।१९) वा । 'मल्लः स्यात्पुंसि मल्लके शस्त्रभेदे
पुनर्द्वयोः । मल्लातक्यां स्त्रियां मल्ली' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ पुरः प्रथमं दाशन्त्येनम् । 'दाशु दाने' (भ्वा०
उ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०९) 'व्रीहेश्च पुरोडाशे' (४।३।१४८) इति नि-
र्देशाद्वा दस्य ङः । 'पुरोडाशो हविर्भेदे चमस्यां पिष्ट-
कस्य च । रसे सोमलतायाश्च हुतशेषे च कीर्तितः' इति
विश्वः ॥ (१) ॥*॥ 'पट्टिः स्त्री पट्टभेदे स्याल्ललाटे कु-
म्भिकाद्रुमे' (इति मेदिनी) । पट्टिं श्यति । 'शो तनूकरणे'
(दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः
॥*॥ ('पट्टिसः' रति) दैन्यस्यान्त इति मुकुटः । तत्र
'षो अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) धातुर्बोध्यः । शस्त्र-
भेदः ॥ (१) ॥*॥ कोलनम् । 'कुल संस्त्याने बन्धुषु च'
(भ्वा० प० से०) । संपदादिकिप् (वा० ३।३।१०८) ।
कुलं मषति । 'मष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'कर्म-
ण्यण्' (३।२।१) । 'कुल्माषो यावके प्रोक्तः कुल्माषं का-
ञ्जिकेऽपि च' इति (मूर्धन्यान्ते) विश्वः । 'कुल्माषं काञ्जिके
यावके पुमान्' (इति मूर्धन्यान्ते मेदिनी) ॥*॥—धातु-
पारायणे ('कुल्मासः' इति) दन्त्यस्यान्तः । तत्र मसेः ।
(दैवादिकात्) घञ् (३।३।१९) । कुल्मासो माषादिमिश्रम-
र्धस्विन्नमोदनं 'खिचुडम्' इति ख्यातम्—इति मुकुटः
॥ (१) ॥*॥ रभणम् । रभते अनेन वा । 'रभ रामस्ये'
(भ्वा० आ० अ०) । 'अत्यविचमितमि-' (उ० ३।१।१७)

१—'असितोमरकुन्तमहापट्टिसः' इति भट्टिभाषासमावे-
शात्—इति च ॥

इत्यस्य च । 'रभसो वेगहर्षयोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥
कटेनातिशयेनाहन्ते गम्यते । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प०
अ०) 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'कटाहो
घृततैलादिपाकपात्रेऽपि कर्परे । स्तूपे कटाहः कूर्मपुष्टे च
महिषीशिशौ' इति विश्वः । 'कटाहः कूर्मकर्परे । द्वीपस्य
च प्रभेदे च तथा स्यान्महिषीशिशौ । तैलादिपाकपात्रे च' ॥
(१) ॥*॥ गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (त्रया० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । पततस्ताम्बूलादेर्ग्रहः । 'पीकदान'
इति ख्यातः ॥ (१) ॥*॥

इति पुल्लिङ्गसंग्रहः ॥

द्विहीनेऽन्यच्च खारण्यपर्णश्च भ्रहिमोदकम् ।

शीतोष्णमांसरुधिरमुखाक्षिद्रविणं बलम् ॥२२॥

द्वाभ्यां हीने क्लीबे । अधिकारोऽयम् । अन्यदवशिष्टम् ।
उक्तात्संग्रहाच्छेषः क्लीबे स्यात्, बाधकविषयादन्यः । तत्र
कांश्चिद्दर्शयति—खमिति । खनति, खन्यते वा । 'खनु
अवदारणे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा०
३।२।१०१) इति डः । 'खमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्ये
विन्दौ विहायसि । संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम्' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अर्यते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प०
अ०) । 'अर्तेर्निञ्च' (उ० ३।१०२) इत्यन्यः ॥ (१)
॥*॥ पर्णयति । 'पर्ण हरितभावे' (चु०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'पर्णं पत्रे पलाशे ना' ॥ (१)
॥*॥ श्रत्रयति । 'श्रत्र विलेपे गतौ तङ्के' (?) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ हन्ति । 'हन्तेर्हि च'
(उ० १।१४७) इति मन् । 'हिमं तुषारमलयोद्भवयोः
स्यान्नपुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गः' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ उनत्ति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) ।
कुन् (उ० २।३२) । नलोपः (६।४।२४) ॥ (१) ॥*॥
श्यायते स्म । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'गत्यर्था—'
(३।४।८७) । 'द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः' (६।१।३३)
इति संप्रसारणम् । 'शीतं हिमगुणे क्लीबं शीतलालसयोस्त्रि-
षु । वानीरे बहुवारे ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । 'इण्सिञ् जिदी-
ङुष्यविभ्यो नक्' (उ० ३।२) । 'उष्णो ग्रीष्मे पुमान्द-
क्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ म-

न्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनेर्दीर्घश्च'
(तु० ३।६४) इति सः । 'मांसं स्यादामिषे क्लीबं कक्को-
लीजटयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रुण-
द्धि, रुध्यते वा । 'रुधिर आवरणे' (रु० उ० अ०) ।
'इषिमदिमुदि—' (उ० १।५१) इति किरच् । 'रुधि-
रोऽङ्गारके पुंसि क्लीबं तु कुङ्कुमासृजोः' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ खन्यते, खनति, वा । 'डित्खनेर्मुद् चोदात्तः'
(उ० ५।२०) इत्यजलौ । 'मुखं निःकरणे वक्त्रे प्रारम्भो-
पाययोरपि । संध्यन्तरे नाटकादेः शब्देऽपि च नपुंसकम्'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अश्रुते । 'अश्रू व्याप्तौ,
संघाते च' (स्वा० आ० से०) । 'अशेर्निच्' (उ० ३।
१५६) इति क्सिः ॥ (१) ॥*॥ 'द्रुदक्षिभ्यामिनन्' (उ०
२।५०) । 'द्रविणं न द्वयोर्वृत्ते (वित्ते) काञ्चने च पराक्रमे'
इति (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बलते । 'बल संवरणे'
(भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'बलं ग-
न्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः । पुमान् हलायुधे दै-
त्यप्रभेदे वायसेऽपि च । बलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्वाट्यालके तु
योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

फलहेमशुल्वलोहं सुखदुःखशुभाशुभम् ।

जलपुष्पाणि लवणं व्यञ्जनान्यनुलेपनम् ॥२३॥

फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । 'फलं हेतुकृते जातीफले फलकस्ययोः ।
त्रिफलायां कक्कोले शस्त्रात्रे व्युष्टिलाभयोः' (इति हैमः)
॥*॥ कचित्तु 'हलम्' इति पाठः । हलति । 'हल वि-
लेखने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥
(१) ॥ हिनोति । 'हि गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सर्वधा-
तुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१४५) ॥ (१) ॥*॥ शलति,
शल्यते, वा । 'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'उल्वा-
दयश्च' (उ० ४।९५) इति साधुः । 'शुल्वं तात्रे यज्ञक-
र्मण्याधारे जलसंनिधौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ लो-
हयति, लुहते वा 'लुह गार्ध्वे' () पचाद्यच् (३।१।
१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'लोहोऽस्त्री शस्त्रके लौहे
जोङ्गके सर्वतैजसे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सुख-
यति । दुःखयति 'सुख दुःख तत्क्रियायाम्' (चु० उ०
से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ शोभते ।
'शुभ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपघ—' (३।१।१३५)

१—अस्यान्तस्थादित्वात् 'बल प्राणने' इत्यस्योपन्यासो
योग्यः ।

१—मुकुटस्तु पर्यायपरत्वेन व्याचष्टे । क्षीरस्वाम्यपि—खादि-
सपर्यायविशेषं तृतीये—इत्येव व्याचष्ट ॥

इति कः ॥ (१) ॥*॥ न शुभम् ॥ १ ॥*॥ जलम-
वानि पुष्पाणि कुमुदकमलकल्हारोत्पलानि ॥ (१) ॥*॥
लुनाति । 'लूस् छेदने' (क्या० प० से०) । नन्दादिल्युः
(३।१।१३४) । 'लवणाल्लुक्' (४।४।२४) इति निर्देशा-
णत्वम् । 'लवणं सैन्धवादौ ना सिन्धुरक्षोभिदो रसे ।
तद्युक्ते वाच्यलिङ्गः स्यान्नदीभेदद्विषोः स्त्रियाम्' (इति मे-
दिनी) ॥ (१) ॥*॥ व्यज्यतेऽनेन । 'अञ्जू व्यक्त्यादौ'
(रु० प० से०) । 'करणाधि-' (३।३।११७) इति ल्युट् ।
'व्यञ्जनं तेमने चिह्ने श्मश्रुण्यवयवेऽहनि' (मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ अनुलिप्यते, अनेन वा । 'लिप उपदेहे' (तु०
प० अ०) कर्मणि (३।३।११३) करणे (३।३।११७) वा
ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ (दुः)खादि सपर्यायं सविशेषं च क्लीबे
भवति, इति मुकुटः ॥

कोट्याः शतादिः संख्यान्या वा लक्षा नियुतं
च तत् ।

अचक्रमसिसुसन्नन्तं यदनान्तमकर्तरि ॥ २४ ॥

कोटोर्भिन्ना शतादिका संख्या क्लीबे । शतम् । सहस्रम् ।
अयुतम् । अर्बुदम् । लक्ष्यते । 'लक्ष दर्शने' (चु० आ०
से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । 'लक्षा न पुंसि
संख्यायां क्लीबे व्याजशरव्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ नियुयते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥
'शतं सहस्रमयुतं नियुतं प्रयुतं मतम् । स्त्री कोटिर-
र्बुदमिति कमाद्दशगुणोत्तरम्' इति रत्नकोषः ॥*॥ अस-
न्तमिसन्तमुसन्तमन्नन्तं यद्व्यचक्रं तत्क्लीबे । यशः, पयः,
तेजः । 'तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं वा ना विधुंतुदे'
(इति मेदिनी) । सर्पिः, हविः, शोचिः । वपुः, यजुः,
घनुः । चर्म, वर्म । कर्तृवर्जितेऽर्थे यदनान्तं नाम तत्
क्लीबे स्यात् । गमनम्, रमणम्, दानम् । अकर्तरीति किम् ।
नन्दनः, रमणः ॥

त्रान्तं सलोपधं शिष्टं, रात्रं प्राक्संख्ययान्वितम् ।
पात्राद्यदन्तैरेकार्थो द्विगुलक्ष्यानुसारतः ॥ २५ ॥

त्रशब्दात् सकारलकारोपधं च क्लीबं स्यात् । दात्रम्,
पात्रम्, वस्त्रम्, विसम्, वुसम्, अन्धतमसम्, । कूलम्,
मूलम्, शूलम्, तूलम् । शिष्टमवशिष्टम् । 'अवाधितम्'

१—'तत् लक्षं नियुतशब्दवाच्यमपि' इति मुकुटः ।
२—'कृत्यल्युयो बहुलम्' (३।३।११३) इत्यनान्तानां त्रिलि-
ङ्गत्वं स्वरन्ति । राजभोजनी क्षैरेयी, राजभोजनः शालिः, राज-
भोजनं भक्तम्, इत्यादि—क्षीरस्वामी ।

इति यावत् । शिष्टं किम् । पुत्रः, वृत्रः, मन्त्रः । हंसः,
कंसः । शालः, कालः, ॥*॥ संख्यापूर्वपदं रात्रान्तं क्ली-
बम् । त्रिरात्रम्, पञ्चरात्रम् । संख्ययेति किम् । अर्धरात्रः,
पूर्वरात्रः ॥*॥ पात्रादिभिरदन्तैरेकार्थो द्विगुः क्लीबे स्यात्,
शिष्टप्रयोगात् पञ्चपात्रम्, त्रिमुवनम् । एकार्थः किम् ।
पञ्चकपालः पुरोडाशः । तद्वितार्थे द्विगुरयम् । लक्ष्यानुसा-
रत इति किम् । त्रिपुरी, पञ्चपूली, त्रिवली ॥

द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावौ पथः संख्याव्ययात्परः ।
षष्ठ्याश्छाया बहूनां चेद्विच्छायं संहतौ सभा २६

एकत्वे द्वन्द्वो द्वन्द्वैकत्वम् । राजदन्तादिः (२।२।३१) ।
षष्ठीतत्पुरुषे तु, एकत्वस्य प्राधान्यात्तस्यैव लिङ्गान्वयः
स्यात्, न तु द्वन्द्वस्य । एकार्थको द्वन्द्वः समाहारद्वन्द्वः,
अव्ययीभावश्च क्लीबे स्यात् । पाणिपादम् । अधिहरि ॥*॥
कृतसमासान्तः 'पथिन्'शब्दः क्लीबे ॥ द्विपथम्, त्रिप-
थम्, विपथम् कापथम् । संख्याव्ययात्परः किम् । धर्म-
पथः । कृतसमासान्तः किम् । अतिपन्थाः, सुपन्थाः ॥*॥
षष्ठ्यन्तात्परा तत्पुरुषे छाया क्लीबे, सा चेद्वहूनां संब-
न्धिनी स्यात् । वीनां छाया । 'छाया बाहुल्ये' (२।४।२२)
इति क्लीबत्वम् । बहूनां किम् । कुड्यच्छाया, कुड्यच्छा-
यम् । 'विभाषा सेना-' (२।४।३५) इति क्लीबत्वम् ॥*॥
समूहे वर्तमानो यः सभाशब्दस्तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबे, षष्ठ्य-
न्तात्परा चेत् ॥ स्त्रीसभम् । स्त्रीसंघातः 'अशाला च' (२।
४।२४) इति क्लीबत्वम् । संहतौ किम् । धर्मसभा धर्म-
शाला ॥

शालार्थापि परा राजामनुष्यार्थादराजकात् ।
दासीसभं नृपसभं रक्षःसभमिमा दिशः ॥ २७ ॥

शाला गृहमर्थो यस्याः सा सभा राजशब्दवर्जितराजप-
र्यायात्, अमनुष्यात्—रक्षःपिशाचादिवाचकाच्च षष्ठ्यन्ता-
त्परा तत्पुरुषे क्लीबे स्यात् । अपिना संहत्यर्था सभा गृह्यते ।

१—अव्ययीभावशब्दस्य पुंलिङ्गत्वेन द्वन्द्वैकत्वस्य नपुंसक-
त्वेऽपि द्वन्द्वे परवल्लिङ्गत्वस्यैव जायमानत्वेन प्रयोगानुपपत्त्यभा-
वस्य, लक्ष्ये 'स नपुंसकम्' (२।४।१७) इति नपुंसकत्वस्यैव-
ष्टत्वेन लक्ष्यासिद्धयभावस्य च सत्त्वेन को दोषः ॥ २—अत्र
नपुंसकत्वफलस्य स्वरभिन्नस्य वक्तुमशक्त्वेन स्वरभेदस्य त्व-
यानङ्गीकृतत्वेन चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'अधिक्षि' इत्यादिष्वपि
'गोस्त्रियोः' (१।२।२४) इत्यनेन हरवस्य सिद्धौ 'अधिगोपम्'
इत्याद्येव फलं वक्तव्यम् ॥

इनसभम्, प्रभुसभम्, पिशाचसभम् । इमा दिश उदाहरणानि । अराजकात् किम् । राजसभा । राजपर्यायग्रहणाच्चेह । चन्द्रगुप्तसभा । राजविशेषोऽयम् । षष्ठयन्तात् किम् । ईश्वरा सभा=ईश्वरसभा । न सभा=असभा । तत्पुरुषे, इति किम् । ईश्वरस्य सभेव सभा यस्य स ईश्वरसभः । 'सप्तम्युपमानपूर्वस्योत्तरपदलोपश्च' (वा० २।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥

उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने ।

कोपज्ञकोपक्रमादि कन्थोशीनरनामसु ॥ २८ ॥

उपज्ञा, उपक्रमश्चान्ते यस्य स तत्पुरुषः क्लीबे स्यात्, उपज्ञोपक्रमयोः प्राथम्ये द्योत्ये । उपज्ञायते । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इति कर्मण्यङ् । उपक्रम्यते, इति । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । कस्य प्रजापतेः, उपज्ञा, उपक्रमश्च । सृष्टिस्तेनादौ ज्ञाता प्रक्रान्ता च ॥*॥ षष्ठयन्तात्परा या कन्था तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात्, उशीनरदेशस्थसंज्ञासु चेद्वर्तते । सौशमीनां कन्था सौशमिकन्थम्, आह्निकेण्यम् । 'उशीनर-' इति किम् । दाक्षिककन्था । बाह्निकेण्यम् संज्ञा । नामसु किम् । वीरणकन्था । कुत्रापि नेयं संज्ञा ॥

भावे नणकचिद्भयोऽन्ये समूहे भावकर्मणोः ।

अदन्तप्रत्ययाः पुण्यसुदिनाभ्यां त्वहः परः २९

नश्च णश्च कश्च चितः (च इद्येषां ते) च । एभ्योऽन्येऽदन्तप्रत्ययाः कृतो ये भावे विहिताः, तथा समूहेऽर्थे भावकर्मणोर्विहिता येऽकारान्तप्रत्ययास्तद्धिताः, तदन्तं नाम क्लीबे स्यात् । भूतम्, 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४) । भवितव्यम्, भवनीयम्, (भव्यम्) । 'तयोरेव-' (३।४।७०) इति भावे तव्यादयः । 'मुवो भावे' (३।१।१०७) क्यप्, ब्रह्मभूयम् । 'अभिविधौ भाव इनुण्' (३।३।४४) । 'अणिनुणः' (५।४।१५) । सांराविणम्, सांकूटिनं वर्तते । नणकेति किम् । 'यजयाच-' (३।३।९०) इति नङ् । यज्ञः, यत्नः, 'स्वपो नन्' (३।३।९१) । स्वप्नः । 'नौ ण च' (३।३।६०) न्यादः । 'सुपि' (३।२।४) इति 'घञर्थे-' (वा० ३।३।५८) इति च कः । आखूत्थः, विघ्नः । चित् 'एरच्' (३।३।५६) । चयः जयः । 'ण्यासश्चन्थो युच्' (३।३।१०७) । कारणा । यत्तु—'द्वितोऽथुच्' (३।३।८९) । श्वयथुः—इति सुकुटा उदाहरत् । तन्न । अदन्तत्वाभावात् ॥*॥ समूहे तद्धिताः । 'मिक्षा-

दिभ्योऽण्' (४।२।३८) । भैक्षम् । 'गोत्रोक्षोष्ट्र-' (४।२।३९) इति वुञ् । औपगवकम् । 'तस्य समूहः' (४।२।३७) । काकम् । 'केदाराद्यश्च' (४।२।४०) । कैदार्यम्, कैदारकम् ॥*॥ भावे—गोत्वम् । 'इगन्ताच्च-' (५।१।१३१) । मौनम्, मार्दवम् । मनोज्ञादिवुञ् (५।१।१३३) । मानोज्ञकम् । 'स्तेनाद्यन्नलोपश्च' (५।१।१२५) स्तेयम् । 'गुणवचन-' (५।१।१२४) इति ष्यञ् । शौक्ल्यम् ॥*॥ कृतसमासान्तोऽहशब्दः क्लीबे स्यात् । पुण्यं च तदहश्च । 'राजाहःसखिम्यष्टच्' (५।४।९१) । सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची । सुदिनं च तदहश्च । पुण्याहम्, सुदिनाहम् । कृतसमासान्त इति किम् । पुण्यानि अहानि यस्मिन् स पुण्याहा मासः ॥

क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽप्युक्त्यतोदके ।

चोचं पिच्छं गृहस्थूलं तिरीटं मर्मयोजने ॥३०॥

अपिशब्दात् क्लीबे । मृदु पचति । प्रातः कमनीयम् ॥*॥ उच्यते । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०) । 'पातृ-तुदि-' (उ० २।७) इति थक् । 'वसिकाशि-' इत्यादिना थक्—इति सुकुटश्चिन्त्यः । तादृशसूत्राभावात् । उक्तं सामविशेषः ॥*॥ तुटति । 'तुट कलहकर्मणि' (तु० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । यत्तु 'कृजादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) इति सुकुटेनोक्तम् । तन्न । तुटः कुटादित्वेन 'गाङ्कुटादिभ्यः' (१।२।१) इति ङित्वाद्गुणाभावप्रसङ्गात् ॥*॥ चोप्यते 'चुप मन्दायां गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । घञ् (३।३।१९) यद्वा चञ्चति, चच्यते वा । 'चञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'फलावशिष्टं तालफलं च चोचं कदल्याः फलं भवेत्' इत्यार्षकोषः ॥*॥ पिच्छयते । 'पिच्छ खण्डने' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'पिच्छा पूगच्छटाकोषमोचाशाल्मलिवेष्टके । भक्तसंभूतमण्डे च पङ्कावश्चपदामये । स्त्रियां, पुंसि तु लाङ्गूले न द्वयोर्बर्हचूडयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'मुक्तम्' इति पाठे 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । मुच्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ गृहस्य स्थूणा ॥ (१) ॥*॥ तरति, तीर्यते वा । 'कृतृकृषिभ्यः कीटन्' (उ० ४।१८५) । तिरीटं वेष्टनम् । 'शिरोभूषणम्' इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ म्रियतेऽनेन 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१४५) अजन्तत्वादेव सिद्धे

पुनर्मर्मग्रहणमन्नन्तस्य क्लीबत्वानित्यत्वज्ञापनार्थम्' इति मु-
कुटः ॥ (१) ॥*॥ युज्यते । 'युजिर् योगे' (रु० उ०
अ०) । कर्मणि 'कृत्यल्युटो-' (३।३।११३) इति ल्युट् ।
'योजनं परमात्मनि । चतुष्कोश्यां च योगे च' (इति मे-
दिनी) ॥ (१) ॥*॥

राजसूर्यं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतौ कवेः ।

माणिक्यभाष्यसिन्दूरचीरचीवरपञ्जरम् ॥३१॥

राज्ञा सोतव्योऽभिषेकद्वारा निष्पादयितव्यः । यद्वा
राजा लतात्मकः सोमः सूर्यतेऽत्र । 'पुञ् अभिषवे' (स्वा०
उ० अ०) । 'राजसूर्यसूर्य-' (३।१।११४) इति साधुः ॥
(१) ॥*॥ वाजमन्त्रं पैथी सुरा । पेयमत्र ॥*॥ एतावर्ष-
र्चादी (२।४।३१) ॥ (१) ॥*॥ गद्यते । 'गद् व्यक्तायां
वाचि' (स्वा० प० से०) । 'गदमद्-' (३।१।१००)
इति साधु ॥ (१) ॥*॥ पादाः सन्त्यस्य । 'अन्येभ्योऽपि-'
(वा० ५।२।१२०) इति यप् । 'पद्मो-' (६।१।६३)
इति पद् । पदः सन्त्यस्येति वा । 'पद्यं श्लोके पुमाब्शद्रे
पद्या वर्त्मनि कीर्तिता' (इति मेदिनी) । कवेः कृतौ किम् ।
गद्या वार्ता । पद्यः पङ्क्तः, पद्यं रजः ॥ (१) ॥*॥ मणि-
शब्देन कायति जनो यम् । 'कै शब्दे' (स्वा० प० से०) ।
'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'मूलवि-
भुजा-' (वा० ३।२।५) इति को वा । मणिके मणिपू-
राख्ये नगरे भवम् । 'शण्डिकादिभ्यो ज्यः' (४।३।९२) ।
चतुर्वर्णादिभ्यञ् (वा० ५।१।१२४) वा ॥ (१) ॥*॥ भा-
ष्यते सूत्रार्थो येन । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (स्वा० आ०
से०) । 'कृत्यल्युटो-' (३।३।११३) इति करणे ण्यत् ।
'सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुकारिभिः । स्वपदानि
च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः' ॥ (१) ॥*॥ स्य-
न्दते । 'स्यन्द प्रस्रवणे' (स्वा० आ० से०) । 'स्यन्देः सं-
प्रसारणं च' (उ० १।६८) इत्यूरन् । 'सिन्दूरस्तम्भेदे
स्यात्सिन्दूरं रक्तवर्णके । सिन्दूरी रोचनीरक्तवेष्टिकाधात-
कीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चीयते । 'चिञ्
चयने' (स्वा० उ० अ०) 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ०
२।२।५) इति रक् । 'चीरी श्लिष्ट्यां नपुंसकम् । गोस्तने
बस्त्रभेदे च रेखालिखनभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ चीयते । 'छिस्वरच्छस्वर-' (उ० ३।१) इति साधु ।
चीवरं मुनिवासः । 'शाक्यभिक्षुप्रावरणम्' इति सुभृतिः ॥
(१) ॥*॥ पिञ्ज्यते । 'पिजि संपर्के' (अ० आ० से०) ।

बाहुलकादरः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ क्वचित्
'पिञ्जरम्' इति पाठः । 'पिञ्जरोऽश्वान्तरे, क्लीबं स्वर्णे, पीते
च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) । कायास्थिवृन्दं पक्षादिवन्ध-
नगृहं च ॥ (१) ॥*॥

लोकायतं हरितालं विदलं स्थालवाहवम् ।

लोके आयतन्ते । 'यती प्रयत्ने' (स्वा० आ० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । चार्वाकाः । तेषामिदं शास्त्रम् ।
'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः
॥ (१) ॥*॥ हरितेनालति । 'अल भूषणादौ' (स्वा०
प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'हरितालं धातु-
भेदे स्त्री दूर्वाकाशरेखयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
विदलं वंशकृतपात्रभेदः । विदलति 'दल विदारणे'
(स्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥
स्थाल्यत्र । 'ष्ठल स्थितौ' (स्वा० प० से०) । 'हलश्च'
(३।३।१२०) इति घञ् । णिजन्तादच् (३।१।१३४) वा ।
'स्थालं भाजनभेदेऽपि स्थाली सात्पाटलोखयोः' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बह्वदेशे भवम् । 'तत्र भवः' (४।
३।५३) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥

॥ इति क्लीबसंग्रहः ॥

पुनपुंसकयोः शेषोऽर्धचर्चपिण्याककण्टकाः ॥३२॥

'पुनपुंसकयोः' इत्यधिकारः । शेष उक्तादन्यः । ऋचो-
ऽर्धम् । 'अर्धं नपुंसकम्' (२।२।२) इति समासः । 'ऋ-
क्पूर-' (५।४।७४) इत्यः समासान्तः ॥ (१) ॥*॥ प-
ण्यते । 'पण व्यवहारे' (स्वा० आ० से०) । 'पिनाकाद-
यश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः । 'पिण्याकोऽस्त्री तिल-
कल्के हिङ्गुबाह्नीकसिलहके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
कण्टति । 'कटि गतौ' (स्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।
१३३) । 'कण्टकः क्षुद्रशत्रौ च कर्मस्थानकदोषयोः । रोमाश्चे
च द्रुमाङ्गे च कण्टको मस्करेऽपि च' इति विश्वः । 'कण्टको
न स्त्रियां क्षुद्रशत्रौ मत्स्यादिकीकसे । नैयोगिकादिदोषोक्तौ
स्याद्रोमाश्चद्रुमाङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

१—'यावन्मध्यं बहुधापाञ्चरावगाहते' इति दमयन्तीशेषा-
दकारवान् ॥

मोदकस्तण्डकः शटकः खर्वटोऽर्बुदः ।

पातकोद्योगचरकतमालामलका नडः ॥ ३३ ॥

मोदयते । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।३३) । 'मोदकः खाद्यभेदेऽस्त्री हर्षके पुनरन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तण्डते । 'तडि आघाते' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।३३) । 'तण्डकः खञ्जने फेने समासप्रायवाचि च । गृहदारुतरस्कन्धमायाबहुलकेष्वपि' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'दण्डकः' इत्यपि । दण्ड एव । स्वार्थे कन् (५।४।५) ॥१॥*॥ टङ्कयति । 'टकि बन्धे' चुरादिः । अच् (३।१।३४) । 'टङ्को नीलकपित्थे च खनित्रे टङ्कनेऽस्त्रियाम् । जङ्घायां स्त्री पुमान् कोपे कोषासिन्धवादारणे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शटति 'शट गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।३३) (१) ॥*॥ खर्वति । 'खर्व दर्पे' (भ्वा० प० से०) । 'शकादिभ्योऽट्' (उ० ४।८।१) । 'यत्रैकतो भवेद्भामो नगरं चैकतः स्मृतम् । मिश्रं तु खर्वटं नाम नदीगिरिसमाश्रयम्' ॥ (१) ॥*॥ अर्वति । अर्व हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुदच् । 'अर्बुदो मांसकीलेऽस्त्री परुषे दशकोटिषु । महीधरविशेषे ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पातयति 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । ण्वुल् (३।१।३३) ॥ (१) ॥*॥ उद्योजनम् । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ चरति । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । कुन् । (उ० २।३२) । चरकं वैद्यकशास्त्रभेदः ॥*॥ 'चरकम्' इति पाठे स्यूतवस्त्रम् ॥ (१) ॥*॥ ताम्यति । 'तसु ग्लानौ' (दि० प० से०) । 'तमिविशि-' (उ० १।१।१८) इति कालन् । 'तमालस्तिलके खङ्गे तामिच्छे वरणद्रुमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आमलक्याः फलम् । 'नित्यं वृद्ध-' (४।३।१४४) इति मयट् । तस्य 'फले लुक्' (४।३।१६३) ॥ (१) ॥*॥ नडति । 'नड अंशे' 'चुरादीनां वा णिच्' इति पक्षाश्रये पचाद्यच् (३।१।३४) । नडोऽन्तरविवरं तृणभेदश्च ॥

कुष्ठं मुण्डं शीधु बुस्तं क्ष्वेडितं क्षेमकुट्टिमम् ।

संगमं शतमानामर्शम्बलान्ययताण्डवम् ॥ ३४ ॥

कुष्णाति । 'कुष निष्कर्षे' (क्या० प० से०) । 'हनि-कुषि-' (उ० २।२) इति क्थन् । 'कुष्ठं रोगे पुष्करेऽस्त्री'

१—'तङ्कः' इत्येके । तङ्को भयम्—इति पीयूषव्याख्या ॥

(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मुण्ड्यते 'मुडि खण्डने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । मुण्डं शिरः ॥ (१) ॥*॥ शेतेऽनेन । 'शिडो धुगल्क्-' (४।३।८) इति धुक् ॥ (१) ॥*॥ 'बुस उत्सर्गे' (दि० प० से०) । बुस्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । बुस्तं मांसशङ्कुली, भृष्टमांसम् पनसादिफलासारभागश्च ॥*॥ क्वचित् 'पुस्तम्' इति पाठः ॥*॥ क्वचित् 'चुस्तम्' इति पाठः ॥ (१) ॥*॥ क्ष्वेडनम् । क्ष्वेड्यते वा । 'निक्ष्वेडा स्नेहनमोक्षणयोः' (दि० प० से०) । 'जीतः क्तः' (३।२।१९७) ॥ (१) ॥*॥ क्षियति, क्षयति वा । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'अतिस्तुसु-' (उ० १।१४१) इति मन् । 'जानीयान्मङ्गलं क्षेमं क्षेमं लब्धार्थरक्षणम्' ॥ (१) ॥*॥ कुट्टनम् । 'कुट्ट छेदने' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) कुट्टेन निर्वृत्तम् । 'भावप्रत्ययान्तादिमप्' (वा० ४।४।२०) । 'कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूः' ॥ (१) ॥*॥ संगमनम् । 'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ शतं मानमस्य । रूप्यपलम् ॥ (१) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अतिस्तुसु-' (उ० १।१४१) इति मन् । अर्ममक्षिरोगः ॥ (१) ॥*॥ शम्बल्यनेन । 'शम्ब गतौ' (चु० प० से०) । बाहुलकादल् । शम्बलं पाथेयम् ॥*॥ ('सम्बल' इति) दन्त्यादिपाठे 'षम्ब सर्पणे' (चु० प० से०) । इति बोध्यः ॥ (१) ॥*॥ न व्येति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) । 'अव्ययोऽस्त्री शब्दभेदे ना विष्णौ निर्व्यये त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तण्डुना प्रोक्तम् । 'तेन प्रोक्तम्' (४।३।१०१) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥

कवियं कन्दकर्पासं पारावारं युगंधरम् ।

यूपं प्रग्रीवपात्रीवे यूपं चमसचिकसौ ॥ ३५ ॥

कवते । 'कुड् शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकादियः । 'नार्यो कवी खलीनं कवियं वा ना तुरंगमुखभाण्डम्' इति वोपालितः ॥ (१) ॥*॥ कन्दिति । 'कदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।३।१३४) । 'कन्दोऽस्त्री सूरणे सस्यमूले जलधरे पु-

१—दुर्गोक्तलिङ्गानुशासने त्रयं पठ्यते—'पुस्तं बुस्तं वास्तु बुस्तं व्रतं रजतम्' इति—मुकुटः । पुस्तः पर्ववृत्तीयादिः 'बुस्तं दन्तोष्ठ्यादि' इत्येके । 'चुस्तं चवर्गादि' इत्यपरे 'पुस्तं पर्वगादि' इति केचित्—इति पीयूषव्याख्या ॥

मान्' (इति मेदिनी) ॥*॥ क्वचित् 'कर्म' इति पाठः ॥
 (१) ॥*॥ करोति । क्रियते वा । 'कृञ् पासः' (उ०
 ५।४५) ॥ (१) ॥*॥ पारयति । 'पार कर्मसमासौ' (चु०
 प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा पार्यते समा-
 प्यते कर्मानेन । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (१)
 ॥*॥ न वारयति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) ।
 पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ युगं धारयति ।
 'धृञ् धारणे' चुरादिः । 'संज्ञायां भृतृ-' (३।२।४६) इति
 खच् । 'खचि ह्रस्वः' (६।४।९४) 'अरुर्द्विषत्-' (६।३।
 ६७) इति सुम् । कूवरः ॥ (१) ॥*॥ युवन्त्यस्मिन् ।
 'यु मिश्रणे' (अ० प० अ०) । 'कुयुभ्यां च' (उ० ३।
 २७) इति पो दीर्घश्च ॥ (१) ॥*॥ प्रगता ग्रीवा य-
 स्मिन् । वातायनम्, मुखशाला वा, द्रुमशीर्षं वा ॥ (१)
 ॥*॥ पात्रीं वाति । कः (३।२।३) । यज्ञोपकरणपात्रभेदः
 ॥ (१) ॥*॥ यूषति । 'यूष बन्धे' (भ्वा० प० से०) ।
 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'मुद्रामलकयूषस्तु
 ग्राही पित्तकफे हितः' ॥ (१) ॥*॥ चमन्त्यनेन । 'चमु
 अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अत्यविचमि-' (उ० ३।
 ११७) इत्यसच् । चमसं सोमपानपात्रम् । यस्तु- 'अतिच-
 मिरभियुभ्योऽसः-' इति पाठो मुकुटोपन्यस्तः । स तूज्ज्व-
 लदत्तादिवृत्तिषु नास्ति ॥ (१) ॥*॥ चेतत्यनेन । 'चिती
 संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । चितेः कादेशो बाहुलकात्क-
 सप्रत्ययः । चिक्कनम् । चिक्कयति वा । 'चिक्क गतौ' (चु-
 रादि अच् (३।१।१३४) । चिक्कं स्यति । 'षोऽन्तक-
 र्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति
 कः ॥ (१) ॥*॥

अर्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् ।
 तन्नोक्तमिह लोकेऽपि तच्चेदस्त्यस्तु शेषवत् ॥३६॥

अर्धर्चादाविति सुगमम् ॥

इति पुंनपुंसकसंग्रहः ॥

स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता, द्विचतुःषट्पदोरगाः ।

जातिभेदाः, पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सह मल्लकः ३७

'स्त्रीपुंसयोः' इत्यधिकारः । अपत्यार्थे विहिता येऽणा-
 दयस्तदन्ताः सर्वे स्त्रीपुंसयोः स्युः । औपगवः औपगवी ।
 गार्ग्यः, गार्गी ॥*॥ द्विपदचतुष्पदषट्पदवाचिनः उरग-
 वाचिनश्च जातिविशेषाः स्त्रीपुंसयोः । मानुषः, मानुषी ।

विप्रः, विप्रा । शूद्रः शूद्रा । अजादित्वाद्वाप् (४।१।४) ।
 वकः, वकी । हंसः, हंसी । सिंहः, सिंही । भ्रमरः, भ्र-
 मरी । उरगः, उरगी । 'जातेरस्त्रीविषयात्-' (४।१।६३)
 इति ङीष् । अवाधिता इत्येव । मक्षिका, शिवा, लृता
 ॥*॥ जातिवाचिनः स्त्रीपुंसयोः स्युः । द्रुणः, द्रुणी ।
 मत्स्यः, मत्सी । केचित्तु 'षट्पदादिभिरस्यैकवाक्यतां व-
 दन्ति ॥*॥ पुरुषाख्याः स्त्रीयोगैः सह वर्तमानाः स्त्रीपुं-
 सयोः स्युः । ब्राह्मणः, ब्राह्मणी । शूद्री ॥*॥ मल्लते ।
 'मल्ल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । प्लुल (३।१।३३३) ।
 'मल्लिका तृणशूलेऽपि मीनमृत्पात्रभेदयोः' (इति मेदिनी)
 ॥ (१) ॥*॥

मुनिर्वराटकः स्वातिर्वर्णको ज्ञाटलिर्मनुः ।

मूषा सृपाटी कर्कन्धूर्यष्टिः शाटि कटी कुटी ३८

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनेरुच्च'
 (उ० ४।१२३) इतीन् । 'मुनिः पुंसि वसिष्ठादौ वज्रसे-
 नतरौ जिने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वरमटति;
 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥
 (१) ॥*॥ शोभनमतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा०
 प० से०) । 'अज्यतिभ्यां च' (उ० ४।१३१) इतीण् ।
 नक्षत्रभेदः ॥ (१) ॥*॥ वर्णयति । 'वर्ण वर्णक्रियादौ'
 (चु० उ० से०) । 'विलेपने चन्दने च वर्णकं पुंनपुंस-
 कम्' इति रभसः । 'वर्णकश्चारणेऽस्त्री तु चन्दने च वि-
 लेपने । द्वयोर्नील्यादिषु स्त्री स्यादुत्कर्षे काञ्चनस्य च'
 (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ झटनम् । 'झट संघाते'
 (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । घञ् (३।३।१८) ।
 ज्ञाटं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । बाहुलकात्
 ङिः । वृक्षभेदः ॥ (१) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि०
 आ० अ०) । 'शृष्टृस्त्रिहि-' (उ० १।१०) इत्युः ॥
 (१) ॥*॥ मूषति । 'मूष लुण्ठने' (भ्वा० प० से०) ।
 पचाद्यच् (३।१।१३४) स्वर्णादिविलेपनभाण्डम् ॥ (१)
 ॥*॥ सर्पति । 'सृष्ट गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहु-
 लकात् पाठः । परिमाणभेदः । जातित्वात् (४।१।६३)
 गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीष् ॥ (१) ॥*॥ कर्कं
 दधाति । 'अन्दूहम्भू-' (उ० १।९३) इति साधुः ॥ (१)
 ॥*॥ यक्षते । 'यक्ष पूजायाम्' (चु० आ० से०) । क्तिच्

१—'शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः' (वा० ४।१।४) इत्यनेन
 याव् बोध्यः ॥

(३।३।१७४) । 'स्कोः संयोगाद्योः' (८।२।२९) इति क-
लोपः । ध्रुत्वम् (८।१।४१) । यद्वा यजतेर्बाहुलकात्तिः ।
'त्रश्चभ्रस्ज-' (८।२।३६) इति षः ॥ (१) ॥*॥ शा-
व्यते । 'शट् श्लाघायाम्' चुरादिः । घञ् (३।३।१९) ।
(१) ॥*॥ कटति । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।३३४) । जातिलक्षणे (४।१।६३) ङीष्
॥*॥ यद्वा 'सर्वधातुभ्यः-' (उ० ४।१।१८) इतीन् ।
'कृदिकारात्-' (वा० ४।१।४५) इति ङीष् ॥ (१)
॥*॥ कुटति 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । इन्
(उ० ४।१।१८) । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति
ङीष् ॥*॥ यद्वा 'इगुपध-' (३।१।३५) इति कः ।
'जातेः-' (४।१।६३) इति गौरादित्वात् (४।१।४१) वा
ङीष् ॥ (१) ॥*॥

इति स्त्रीपुंससंग्रहः ॥

स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः ष्यञ् कचिच्च वुञ् ।
औचित्यमौचिती मैत्री मैत्र्यं वृञ् प्रागुदाहृतः ३९

'स्त्रीनपुंसकयोः' इत्यधिकारः । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः
कर्मणि च' (५।१।१२४) इति चकाराद्भावे च विहितः
ष्यञ् स्त्रीनपुंसकयोः स्यात् । वुञ् च । 'कचित्' इति ष्य-
ञ्वुञ्भ्यां संबध्यते । उचितस्य कर्म भावो, वा । 'षिद्वौरा-'
(४।१।४१) इति ङीष् । 'हलस्तद्धितस्य-' (६।१।५०)
इति यलोपः ॥ (१) ॥*॥ एवम्—सामग्र्यम्, सामग्री ।
आर्हन्त्यम्, आर्हन्ती । 'अर्हतो नुम् च' (ग० ५।१।१२४)
इति नुम् ॥*॥ प्राग् द्वितीयकाण्डे । आहोपुरुषिका, शै-
ष्योपाध्यायिका, गार्गिका ॥*॥ कचिन्न । मानोज्ञकम्,
रामणीयकम् । 'भाव-' इति किम् । चातुर्वर्ण्यम् । स्वार्थे
ष्यञ् (वा० ५।१।१२४) न स्त्री ॥

षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेनाच्छायाशालासुरानिशाः ।
स्याद्वा नृसेनं श्वनिशं गोशालमितरे च दिक् ४०

षष्ठ्यन्तात्पराः सेनादयस्तत्पुरुषे स्त्रीनपुंसकयोः स्युः ।
नृणां सेना=नृसेना । शुनां निशा=श्वनिशम् । गवां शाला=
गोशालम् । वृक्षस्य छाया=वृक्षच्छाया । यवानां सुरा=यव-
सुरा । पक्षे—'विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्'
(२।४।२५) इति क्लीबता । एवमितरेऽपि बोध्याः । दिक्
उदाहरणमिदम् ॥

आबन्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नश्च लुप् ।
त्रिखट्वं च त्रिखट्वा च त्रितक्षं च त्रितक्ष्यपि ४१

आबन्तोत्तरपदोऽन्नन्तोत्तरपदश्च द्विगुश्चापुंसि स्त्रीनपुंस-
कयोः स्यात् । अनो नकारस्य च लुप् लोपः । संपदादि-
त्वात् (वा० ३।३।१०८) भावे किप् । यत्तु मुकुटः—
'लुक्' इति छन्दोनुरोधात् लोपस्यार्थेऽदर्शने वर्तते—इ-
त्याह । तच्चिन्त्यम् । 'लुप्' इति पाठात् । यदपि प्रत्य-
यादर्शनस्यैव लुक्संज्ञाविधानात्—इति । तदपि न । अत्र
यौगिकस्य प्रयोगात्, संज्ञायां ग्रहणे प्रमाणाभावात् । 'लुग्'
इति पाठेऽपि नात्र संज्ञाग्रहणम् । 'लुश्च अपनयने' (भ्वा०
प० से०) इत्यस्य संपदादि (वा० ३।३।१०८) किबन्त-
स्य ग्रहणात् । तिसृणां खट्वानां समाहारः । 'गोस्त्रियोः'
(२।२।४८) इति ह्रस्वे कृते 'द्विगोः' (४।१।२१) इति
ङीप् ॥ (१) ॥*॥ त्रयाणां तक्षणां समाहारः । 'अनो
नलोपश्च' (वा० २।४।३०) इति नलोपः ॥ (१) ॥*॥

इति स्त्रीनपुंसकसंग्रहः ॥

त्रिषु पात्री पुटी वाटी पेटी कुवलदाडिमौ ।

'त्रिषु' इत्यधिकारः । पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प०
अ०) । इन् (उ० ४।१।८९) । 'पाञ्चमत्रे त्रिषु क्लीबं सु-
वादौ राजमन्त्रिणि । नीरद्वयान्तरे योग्ये' ॥ (१) ॥*॥
पुटति । 'पुट संश्लेषणे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।३५) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥
वाच्यते । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । कर्मणि
(३।३।१९) घञ् । 'वाटः पथि वृत्तौ वाटं वरण्डेऽङ्गान्न-
भेदयोः । वाटी वास्तौ गृहोद्यानेत्कट्योः' इति हैमः ।
'वाटो मार्गवृत्तिस्थानेष्वित्कटीवास्तुनोः स्त्रियाम्' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पिच्यते । 'पिट शब्दसंघातयोः'
(भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) जातित्वात् (४।
१।६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीष् । स्त्रीलिङ्गप्र-
दर्शनं तु ङ्यन्ततासूचनार्थम् । वेत्रादिरचिता ॥ (१)
॥*॥ कौ वलति । 'वल विस्तृतौ' () । प-
चाद्यच् (३।१।३३४) । 'कुचलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि
बदरीफले' (इति मेदिनी) । 'कुञ्जालो मुकुले पुंसि न
द्वयोर्नरकान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ दलनम् ।

१—एवं च 'उतो वृद्धिर्लुकि-' (७।३।८७) इति सूत्रे क-
कारश्च वणानुपपत्त्या चिन्त्यमेतत् ॥ २—इदं च प्रसङ्गत उपात्तं
न तु प्रकृतोपयोगि ॥

‘दल विदारणे’ (भा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
दालेन निर्वृत्तः । ‘भावप्रत्ययान्तादिमप्’ (वा० ४।३।२०) ।
डलयोरेकत्वम् ॥

इति त्रिलिङ्गसंग्रहः ॥

परलिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे, तत्पुरुषेऽपि तत् ॥४२॥

स्वे समस्यमानाः पदार्थाः प्रधानं यत्र तस्मिन्नितरेतर-
योगद्वन्द्वे परपदस्य लिङ्गम् । कुक्कुटमयूर्यो, मयूरीकुक्कुटौ
॥*॥ तत् परलिङ्गम् । कुलब्राह्मणः, ब्राह्मणकुलम् । अ-
र्धपिपली । ‘परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः’ (२।४।२६) ॥

अस्यापवादमाह—

अर्थान्ताः प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः ।

तद्धितार्थे द्विगुः संख्यासर्वनामतदन्तकाः ॥४३॥

अर्थोऽन्ते येषां ते । प्राद्यादि पूर्वं येषां ते परं विशेष्य-
मुपगच्छन्ति विशेष्यलिङ्गाः । द्विजार्था माला, द्विजार्थः
सूपः । द्विजार्थं पयः । ‘अर्थेन नित्यसमासः सर्वलिङ्गता
च’ (वा० २।१।३६) ॥*॥ आचार्यं प्रगतः=प्राचार्यः ।
‘अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया’ (वा० २।२।१८) इति
समासः । खट्वात्मतिक्रान्ता । पूर्ववत् । यत्तु मुकुटेन ‘प्रगत
आचार्योऽस्याः’ इति विग्रहप्रदर्शनं कृतम् । यच्च ‘अति-
खट्वा’ इत्यत्र ‘प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपद-
लोपः’ (वा० २।२।२४) इति वार्तिकमुपन्यस्तम् । तच्चि-
न्त्यम्, उभयोरपि बहुव्रीहिविषयत्वात् । अत्र च तत्पु-
रुषत्वात् । बहुव्रीहौ तु ‘बहुव्रीहिरदिभ्राभ्राम्’ इत्यनेन
गतार्थत्वाच्च ॥ * ॥ एवम् प्रासजीविकः आपन्नजी-
विकः । अलं जीविकायै-अलंजीविकः, अस्मादेव
ज्ञापकात्समासः ॥*॥ तद्धितार्थे यो द्विगुः स वाच्य-
लिङ्गः । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः, पञ्चक-
पाला । ‘संख्यापूर्वो द्विगुः’ (२।१।५२) । ‘संस्कृतं भक्षाः’
(४।२।१६) इत्यण् । ‘द्विगोर्लुगनपत्ये’ (४।१।८८) इत्य-
णो लुक् ॥*॥ संख्या सर्वनामानि च संख्यासर्वनामान्ता-
श्च शब्दा वाच्यलिङ्गाः । एकः, एका, एकम् । द्वौ, द्वे २।
त्रयः, तिस्रः, त्रीणि । चत्वारः, चतस्रः, चत्वारि । बहवः,
बह्वयः, बहूनि । सर्वः, सर्वा, सर्वम् इत्यादि । ऊनत्रयः,
ऊनतिस्रः, ऊनत्रीणि । परमसर्वः, परमसर्वा, परमसर्वम् ॥*॥

बहुव्रीहिरदिभ्राभ्रामुन्नेयं तदुदाहृतम् ।

गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः परगामितः ॥ ४४ ॥

बहुव्रीहिसमासो वाच्यलिङ्गः स्यात् । बहुधनः, बहु-
धना, बहुधनम् । ‘अदिभ्राभ्राम्’ इति किम् । उत्तरपूर्वा ।
‘दिङ्नामान्यन्तराले’ (२।२।२६) इति बहुव्रीहिः ॥*॥
गुणद्रव्यक्रियाणां योग उपाधिर्निमित्तं येषां ते । शुक्ला शाटी
शुक्लः पटः, शुक्लं वस्त्रम् । दण्डी, दण्डिनी, दण्डि । पा-
चिका, पाचकः, पाचकम् ॥

कृतः कर्तर्यसंज्ञायां कृत्याः कर्तरि कर्मणि ।

अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ॥४५॥

‘कर्तरि कृत’ (३।४।३७) इत्यादिना विहिताः । अ-
संज्ञायां किम् । ‘संज्ञायां भृतृ-’ (३।२।४६) इति विहिता
वाच्यलिङ्गा न । कर्ता, कर्त्री, कर्तृ । कुम्भकारः, कुम्भ-
कारी, कुम्भकारम् । संज्ञायां धनंजयः ॥*॥ कृत्याः क-
र्तरि भव्यः, भव्या, भव्यम् । ‘भव्यगेय-’ (३।४।६८)
इति कर्तरि यत् । कर्मणि ण्यत् । कार्यः, कार्या, कार्यम् ।
कर्तरीत्यादि किम् । भवितव्यम् । असंज्ञायामित्येव । मिथो
नदः, उध्यः ॥*॥ ‘तेन रक्तं रागात्’ (४।२।१) इत्या-
द्यर्थे विहिता ये अणादयस्तुदन्ताः शब्दा नानार्थानां भे-
दका विशेषणानि । नानार्था वा भेदका विशेष्या येषां ते
वाच्यलिङ्गाः स्युः । कौङ्कुमं वस्त्रम्, कौङ्कुमी शाटी, कौ-
ङ्कुमः पटः । लाक्षिकी शाटी, लाक्षिकं वस्त्रम् । कृत्तिका-
भिर्युक्ता कार्तिकी । वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम, वसिष्ठेन
दृष्टो मन्त्रः वासिष्ठः, वासिष्ठी ऋक् । प्रजापतिना प्रोक्तः
प्राजापत्यः ॥

षट्संज्ञकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङव्ययम् ।

परं विरोधे, शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः ॥ ४६ ॥

‘ष्णान्ता षट्’ (१।१।२४) ‘डति च’ (१।१।२५) इति
सूत्राभ्यां कृतषट्संज्ञाः युष्मदस्मदी, तिङन्तम् अव्ययानि
च त्रिषु लिङ्गेषु समा लिङ्गकृतविशेषाभावात् । ‘त्रिषु’ इ-
त्यधिकारे ‘त्रिषु समाः’ इति वचनं लिङ्गसंबन्धाभावेन
समानत्वप्रतिपादनार्थम् । पूर्वं हि लिङ्गवत्त्वं प्रतिपादितम् ।
पञ्च नराः, पञ्च नार्यः पञ्च फलानि । षट् स्त्रियः, षट्
नराः, षट् कुलानि । कति घटाः, कति स्त्रियः, कतिगृ-
हाणि । त्वं स्त्री, त्वं पुरुषः, त्वं फलम् । एवम् अहं स्त्री,

अहं पुरुषः, अहं फलम् । पुरुषः पचति, स्त्री पचति, कुलं पचति । उच्चैः प्रासादः, उच्चैः शाला, उच्चैर्गृहम् । यत्तु मुकुटः—षट्संज्ञकस्यापि संख्यान्तर्गतत्वादेव त्रिलिङ्गत्वे लब्धे 'संख्यासर्वनामतदन्तकाः' इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः—इत्याह । तन्न । इत्यन्तानां संख्यान्तर्गतत्वाभावात् । तेषां संख्याकार्यनिर्वाहाय पाणिनिना स्वशास्त्रे संख्यासंज्ञा विहिता, न तु सकलसाधारण्येन । किं च संख्यासर्वनाम्नां लिङ्गत्रययोगः प्रतिपाद्यते, षट्संज्ञानां तु लिङ्गत्रयराहित्यमतः कथं तेनास्य गतार्थता । 'लिङ्गकृतविशेषरहिताः' इत्यर्थः—इति स्वयमेव व्याख्यातम् । नहीदं संख्यादिषु संभवति, इति कथं गतार्थता ॥*॥ लिङ्गविधायकवचनविरोधे सति परं वचनं ग्राह्यम् । यद्वा 'स्त्रियामीदृद्विरामैकाच्' इत्यस्यावकाशः—धीः, भूः । 'कृतः कर्तर्यसंज्ञायाम्' इत्यस्यावकाशः—कर्ता, पाचकः । नीः, लूः, इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वात्रिलिङ्गता भवति । मुकुटस्तु—'असुरपर्यायाः पुंस्त्वे' इत्यस्य विषयः—नैर्ऋतः, राक्षसः । 'द्वयचक्रमसिसुसन्नन्तं क्लीबे' इत्यस्य विषयः—ओजः, यशः । इहोभयं प्राप्नोति—रक्षः । परत्वात्तु क्लीबम्—इत्युदाजहार । तन्न । 'विशेषैर्यद्यबाधितः' इत्यनेन गतार्थत्वात् ।

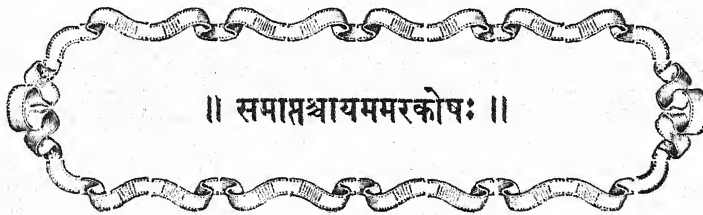
'असुरपर्यायाः पुंस्त्वे' इत्यस्य 'यातुरक्षसी' इति निर्देशस्यैवापवादत्वात् । उत्सर्गापवादभिन्ने विरोधप्रदर्शनस्यौचित्यात् ॥*॥ शेषमिहानुक्तं शिष्टानां प्रयोगाज्ज्ञातव्यम् यथा—'चालनी तितउः पुमान्' इत्युक्तम् । इह तितउ परिपवनं भवति' इति (पस्पशा) भाष्यप्रयोगान्नपुंसकमपि बोध्यम् । तथा 'ताटङ्गस्ते' इत्याचार्यप्रयोगात्ताटङ्गशब्दस्य पुंस्त्वम् । यथा वा 'कलिका कोरकः पुमान्' इतीहोक्तम् । 'कोरकाणि' इति भाष्यप्रयोगान्नपुंसकत्वमपि । यत्तु 'गोधापोटा' इत्युदाहृतवान्मुकुटः, तन्न । 'ङचाबूङन्तम्' इत्युक्तत्वेन शेषत्वाभावात् ॥

इति लिङ्गादिसंग्रहवर्गविवरणम् ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

सामान्यकाण्डस्तृतीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥

इति श्रीवघ्नेलवंशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधिपश्रीकीर्ति-
सिंहदेवाज्ञया श्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजश्रीभानुजीदी-
क्षितविरचितायाममरटीकायां व्याख्यासुधाख्यायां तृतीयः
काण्डः समाप्तिमगात् ॥

॥ समाप्तश्चायममरकोषः ॥

॥ श्रीः ॥
अमरमूलस्थशब्दानामकारादिक्रमेण
शब्दानुक्रमणिका ।

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अ	५१४	११	अक्षौहिणी	३३४	८१	अग्रीय	४२५	५८	अङ्घ्रिपर्णिका	१८२	९२
अंश	३८२	८९	अखण्ड	४२८	६५	अग्रेदिधिषू	२४१	२३	अचण्डी	३७५	७०
अंशुक	४८	३३	अखात	११८	२७	अग्रेसर	३३१	७२	अचल	१४१	१
अंशुमती	२७७	११५	अखिल	४२८	६५	अग्र्य	४२५	५८	अचला	१२५	२
अंशुमती	१९१	११५	अग	४६१	१९	अघ	{ ५९	२३	अचिक्रण	५०४	२२५
अंशुमतीफला	१९०	११३	अगद	२५०	५०	अघमर्षण	{ ४६३	२७	अच्युत	१०	१९
अंस	२६२	७८	अगदंकार	२५२	५७	अघमर्षण	३०३	४७	अच्युताग्रज	१३	२३
अंसल	२४७	४४	अगम	१४६	५	अघ्न्या	३७३	६७	अच्छ	१११	१४
अंहति	२९७	३०	अगस्त्य	४२	२०	अङ्क	{ ४०	१७	अच्छभङ्ग	२१४	४
अंहस्	५९	२३	अगाध	११२	१५	अङ्कुर	{ ४५८	४	अज	{ ३७७	७६
अंहि	२५९	७१	अगार	१३४	५	अङ्कुर	१४६	४	अजगन्धिका	{ ४६४	३०
अकरणि	४५७	३९	अगुरु	२८१	१२६	अङ्कुरा	३२०	४१	अजगन्धिका	२००	१३९
अकूपार	१०५	१	अगुरुशिक्षापा	१७०	६२	अङ्कुरोट	१५७	२९	अजगर	१००	५
अकृष्णकर्मन्	४२०	४६	अमायी	२९४	२१	अङ्कुर	८३	५	अजगव	१७	३५
अक्ष	{ १६८	५८	अमि	२५	५३	अङ्क	{ २५८	७०	अजडा	१८०	८६
अक्षत	{ ३६५	४३	अमिकण	२७	५७	अङ्ग	{ ५१३	७	अजन्य	३४४	१०९
अक्षदर्शक	{ ३८०	८६	अमिचित्	२९१	१२	अङ्गद	{ ५१७	१९	अजमोदा	२०२	१४५
अक्षदेविन्	{ ४०६	४५	अमिज्वाला	१९४	१२४	अङ्गन	२७४	१०७	अजशृङ्गी	१९३	११९
अक्षधूर्त	४०५	४३	अमित्रय	२९३	२०	अङ्गन	१३७	१३	अजस्र	३१	६६
अक्षर	४९४	१८२	अमिभू	१९	३९	अङ्गना	{ ३५	५	अजा	३७७	७६
अक्षरचुम्बु	३१०	१५	अमिमन्थ	१७१	६६	अङ्गना	{ २३३	३	अजाजी	३६२	३६
अक्षरचण	३१०	१५	अमिमुखी	१६३	४२	अङ्गविक्षेप	८७	१६	अजाजीव	३९४	११
अक्षरविन्यास	३११	१६	अमिशिख	२८०	१२४	अङ्गसंस्कार	२७९	१२१	अजित	४७०	६२
अक्षवती	४०६	४४	अमिशिखा	{ १९२	११८	अङ्गहार	८७	१६	अजिन	३०३	४७
अक्षाग्रकीलक	३२६	५६	अमिशिखा	{ १९९	१३६	अङ्गार	३५८	३०	अजिनपत्रा	२२४	२६
अक्षान्ति	९१	२४	अमिशिखा	{ ५३	१०	अङ्गारक	४५	२५	अजिनयोनि	२१६	८
अक्षि	{ २६९	९३	अमिशिखा	{ ४६९	५८	अङ्गारधानिका	३५८	२९	अजिर	{ १३७	१३
अक्षिकूटक	{ ५२७	२२	अमिशिखा	{ ४२५	१८३	अङ्गारवल्ली	१६५	४८	अजिह्वा	{ ४९४	१८१
अक्षिगत	४२०	४५	अमिशिखा	{ ४९४	४३	अङ्गारवल्ली	१८१	९०	अजिह्वा	४३०	७२
अक्षिव	{ १५७	३१	अमिशिखा	{ ४२५	४३	अङ्गारवल्ली	१८१	९०	अजिह्वा	३३६	८६
अक्षोट	१५६	२९	अमिशिखा	{ ४२५	५८	अङ्गारवल्ली	१८१	९०	अजिह्वा	८६	११
			अमिशिखा	{ ४२५	५८	अङ्गारवल्ली	१८१	९०	अजिह्वा	१९५	१२७
			अमिशिखा	{ ४२५	५८	अङ्गारवल्ली	१८१	९०	अजिह्वा	{ ४१८	३८
			अमिशिखा	{ ४२५	५८	अङ्गारवल्ली	१८१	९०	अजिह्वा	{ ४२१	४०
			अमिशिखा	{ ४२५	५८	अङ्गारवल्ली	१८१	९०	अजिह्वा	६५	
			अमिशिखा	{ ४२५	५८	अङ्गारवल्ली	१८१	९०	अजिह्वा	४४०	
			अमिशिखा	{ ४२५	५८	अङ्गारवल्ली	१८१	९०	अजिह्वा	३५	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अञ्जनकेशी	१९६	१३०	अतिमात्र	३१	६६	अद्भ्य	४१३	२०	अध्वनीन	३११	१७
अञ्जनावती	३५	५	अतिमुक्त	१७४	७२	अद्य	५१७	२०	अध्वन्	१३१	१६
अञ्जलि	२६५	८५	अतिमुक्तक	१५६	२६	अद्रि	{ १४१ ४९०	१	अध्वन्य	३११	१७
अञ्जसा	{ ५१५ ५११	१२	अतिरिक्त	४३१	७५	अद्वयवादिन्	८	१६३	अध्वर	२९१	१३
अटनी	३३५	८४	अतिवक्तृ	४१७	३५	अधम	{ ४८६ ४२४	१४४	अध्वर्यु	२९२	१७
अटरुष	१८६	१०३	अतिवाद	७७	१४	अधमर्ण	३४९	५	अनक्षर	७९	२१
अटवी	१४५	१	अतिविषा	१८४	९९	अधर	{ २६७ ४९६	९०	अनङ्ग	१३	२५
अटा	२९९	३५	अतिवेल	३१	६६	अधर	{ २६७ ४९६	९०	अनच्छ	११२	१४
अट्ट	{ १३६ ४८३	१२	अतिशक्तिता	३४२	१०२	अधस्	९८	१	अनडुह	३७१	६०
अट्टा	२९९	३५	अतिशय	{ ३१ ४५०	६६	अधिकर्धि	४१०	११	अनन्त	{ ३३ १००	१
अणक	४२४	५४	अतिशस्त	४६६	४१	अधिकाङ्ग	३२८	६३		{ ४७४ १२५	८१
अणव्य	३३९	८	अतिशोभन	४२५	५८	अधिकार	३१६	३१		{ १८२ १८९	२
अणि	३२६	५६	अतिसंस्कृत	४७३	८१	अधिकृत	३०८	६	अनन्ता	{ १८९ १९९	११२
अणिमन्	१८	३६	अतिसर्जन	४५५	२८	अधिक्षिप्त	४१९	४२		{ १९९ २०७	१३६
अणीयस्	४२७	६२	अतिसारकिन्	२५३	५९	अधित्यका	१४४	७		{ २०७ १५८	१५८
अणु	{ ३५४ ४२६	२०	अतिसौरभ	१५९	३३	अधिप	४१०	११	अनन्यज	१३	२६
अण्ड	२२८	३७	अतीक्ष्ण	४७६	९४	अधिभू	४१०	११	अनन्यवृत्ति	४३३	६९
अण्डकोश	२६२	७६	अतीत	५१६	१७	अधिरोहिणी	१३९	१८	अनय	४८७	१४९
अण्डज	{ ११२ २२७ ४२२	१७	अतीतनौक	१११	१४	अधिवासन	२८४	१३४	अनर्थक	७९	२०
		३३	अतीन्द्रिय	४३३	७९	अधिविना	२३५	७	अनल	२५	५४
		५१	अतीव	५११	२	अधिभ्रयणी	३५८	२९	अनवधानता	९३	३०
अतट	१४३	४	अत्तिका	८७	१५	अधिष्ठान	४८२	१२६	अनवरत	३१	६६
अतर्कित	५१३	७	अत्यन्तकोपन	४१६	३२	अधीन	४११	१६	अनवस्कर	४२४	५६
अतलस्पर्श	११२	१५	अत्यन्तीन	३३२	७६	अधीर	४१४	२६	अनवरार्थ	४२५	५७
अतसी	३५४	२०	अत्यय	{ ३४६ ४८७	११६	अधीश्वर	३०६	२	अनस्	३२५	५२
अति	{ ५१३ ५०८	५	अत्यर्थ	३१	६६	अधुना	५१८	२३	अनागतार्तवा	३३५	८
		२४१	अत्यल्प	४२७	६२	अवृष्ट	४१४	२६	अनातप	४८९	१५७
अतिक्रम	{ ४५६ ४८७	३३	अत्याहित	४७३	७७	अवृष्ट	४१४	२६	अनादर	९०	२२
अतिचरा	२०२	१४६	अत्रि	४६	२७	अवृष्ट	४१४	२६	अनामय	२५०	५०
अतिच्छत्र	२११	१६७	अथ	५०९	२४७	अवृष्ट	४१४	२६	अनामिका	२६४	८२
अतिच्छत्रा	२०४	१५२	अथो	५०९	२४७	अवृष्ट	४१४	२६	अनायासकृत	४३९	९४
अजिव	३३१	७३	अदभ्र	४४७	६३	अवृष्ट	४१४	२६	अनारत	३१	६५
अतिथि	२९८	३४	अदशीन	४५३	२२	अवृष्ट	४१४	२६	अनार्यतिक्त	३०१	१४३
अतिनिर्हारिन्	६७	१०	अदितिनन्दन	५	८	अवृष्ट	४१४	२६	अनाहत	२७६	११२
अतिमु	१११	१४	अदृश्	२५४	६१	अवृष्ट	४१४	२६	अनिमिष	५०२	२१८
अतिपथिन्	१३१	१६	अदृष्ट	३१६	३०	अवृष्ट	४१४	२६	अनिरुद्ध	१४	२७
अपात	{ २९९ ४५६	३७	अदृष्टि	९८	३७	अवृष्ट	४१४	२६	अनिल	{ ६ २९	१०
असिद्ध	५०२	२१८	अद्वा	५१५	१२	अवृष्ट	४१४	२६	अनिश	३१	६५
			अद्भुत	{ ८८ ८९	१७	अवृष्ट	४१४	२६	अनीक	{ ३२३ ३४२	७८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अप्राप्य	४२६	६०	अभिनिर्माण	३४०	९५	अभ्यन्तर	३६	६	अमावस्या	५२	८
अप्सरस्	{ ७ २५	११ ५२	अभिनीत	{ ३१४ ४७३	२४ ८१	अभ्यमित	२५३	५८	अमावास्या	५२	८
अफल	१४७	७	अभिपन्न	४८२	१२८	अभ्यमित्रीण	३३२	७५	अमित्र	३०९	११
अबद्ध	७९	२०	अभिप्राय	४५३	२०	अभ्यमित्रीय	३३२	७५	अमुत्र	५१३	८
अबद्धमुख	४१७	३६	अभिभूत	४१८	४०	अभ्यमित्र्य	३३२	७५	अमृणाल	२१०	१६४
अबन्ध्य	१४७	६	अभिमर	५०१	२१४	अभ्यर्ण	४२८	५७		२४	४८
अबला	२३२	२	अभिमान	{ ९० ४७९	२२ ११०	अभ्यर्हित	४७४	८३	अमृत	{ ६५ १०५ २९७	{ ६ ३ २८
अबाध	४३४	८३	अभियोग	४५१	१३	अभ्यवकर्षण	४५२	१७		३४८	३
अब्ज	{ ३९ ४६४	१४ ३२	अभिरूप	४८३	१३१	अभ्यवहृत	४४५	१११		४७२	७६
अब्जयोनि	९	१७	अभिलाव	४५४	२४	अभ्याख्यान	७६	१०	अमृता	{ १६८ १६८ १७८	{ ५८ ५९ ८२
अब्द	{ ५७ ४७५ ४८७	२० ८८ १४६	अभिलाष	९२	२८	अभ्यागम	३४२	१०५	अमृतान्धस्	५	८
			अभिलाषुक	४१३	२२	अभ्यागारिक	४१०	१२			
अब्धि	{ १०५ ४७७	१ १०१	अभिवादक	४१५	२८	अभ्यादान	४५४	२६	अमोघा	{ १६७ १८७	{ ५४ १०६
			अभिवादन	३००	४१	अभ्यान्त	२५३	५८			
अब्धिकफ	३८८	१०५	अभिव्याप्ति	४४७	६	अभ्यामर्द	३४२	१०५	अम्बर	३३	१
अब्ध्रसु	३५	४	अभिशास्त	४१९	४३	अभ्याश	४२८	६७	अम्बरीष	३५९	३०
अब्रह्मण्य	८६	१४	अभिशास्ति	२९८	३२	अभ्यासादन	३४५	११०	अम्बष्ठ	३९१	२
अभय	२१०	१६४	अभिशाप	७६	११	अभ्युदित	३०५	५५		१७३	७१
अभया	१६८	५९	अभिषङ्ग	४६२	२४	अभ्युपगम	६५	५	अम्बष्टा	{ १७९ २००	{ ८४ १४०
अभाषण	२९९	३६	अभिषव	{ ३०३ ४०५	४७ ४२	अभ्युपपत्ति	४५०	१३			
अभिक	४१४	२४	अभिषेणन	३४०	९५	अभ्यूष	३६७	४७	अम्बा	८७	१४
अभिक्रम	३४०	९६	अभिष्टुत	४४४	११०	अभ्र	{ ३३ ३६	{ १ ६	अम्बिका	१८	३७
अभिख्या	४८९	१५६	अभिसंपात	३४२	१०५	अभ्रक	३८६	१००	अम्बु	१०६	४
अभिग्रह	४५१	१३	अभिसर	३३१	७१	अभ्रपुष्प	१५७	३०	अम्बुकण	३८	११
अभिग्रहण	४५२	१७	अभिसारिका	२३६	१०	अभ्रमातङ्ग	२२	४६	अम्बुज	१६९	६१
अभिघातिन्	३०९	११	अभिहार	{ ४५२ ४९१	{ १७ १६८	अभ्रमुवह्म	२२	४६	अम्बुभृत्	३६	७
अभिचार	४५२	१९	अभिहित	४४४	१०७	अभ्रि	१११	१३	अम्बुवेतस	१५७	३०
अभिजन	२८६	१	अभीक	४१४	२४	अभ्रिय	३७	८	अम्बुसरण	११०	११
अभिजात	४७४	८२	अभीक्ष्णम्	{ ५११ ५१४	{ १ ११	अभ्रेष	३१४	२४	अम्बुकृत	७९	२०
अभिज्ञ	४०७	४	अभीप्सित	{ ४२३ ४४५	{ ५३ ११२	अमत्र	३६०	३३	अम्भस्	१०६	४
अभितस्	{ ४२८ ५१०	{ ६७ २५५	अभीरु	१८५	१००	अमरावती	२२	४५	अम्भोरुह	१२२	४१
अभिधान	७५	८	अभीरुपत्री	१८५	१०१	अमर्त्य	५	८	अम्भय	१०७	५
अभिध्या	९१	२४	अभीषङ्ग	४४७	६	अमर्ष	९१	२६	अम्बल	६७	९
अभिनय	८७	१६	अभीषु	५०२	२१९	अमर्षण	४१६	३२	अम्बलोणिका	२००	१४१
अभिनव	४३२	७७	अभीष्ट	४२३	७३	अमल	३८६	१००	अम्बलेतस	२००	१४१
अभिनवोद्भिद	१४६	४	अभ्यग्र	४२८	६७	अमा	५०९	२५०	अम्बलान	१७५	७३
अभिनिर्मुक्त	३०५	५५				अमांस	२४७	४४	अम्बिलका	१६३	४३
						अमात्य	३०७	४	अय	६१	२७
									अयन	{ ५४ १३०	{ १३ १५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अयस्	३८५	९८	अर्गल	१३९	१७	अर्य	{ ३४८	१	अलु	३५९	३१
अयःप्रतिमा	४०२	३५	अर्घ	४६३	२७		{ ४८७	१४६	अल्प	४४७	६२
अयि	५१७	१८	अर्घ्य	२९८	३३	अर्यमन्	४६	२८	अल्पतनु	२४९	४८
अयोग्र	३५७	२५	अर्चा	{ २९८	३४	अर्या	२३८	१४	अल्पमारिष	१९९	१३६
अयोधन	४६५	३७		{ ४०३	३६	अर्याणी	२३८	१४	अल्पसरस्	११८	२८
अर	३०	६४	अर्चित	{ ४४२	१०१	अर्या	२३८	१५	अल्पिष्ठ	४२७	६२
अरघट	५२४	१८		{ ४७४	८५	अर्व	४२४	५४	अल्पीयस्	४२७	६२
अरणि	२९३	१९	अर्चिस्	{ २७	५७	अर्वन्	३२१	४४	अवकर	१४०	१८
अरण्य	{ १४५	१	अर्जक	{ ५०५	२३०	अर्वाक्	{ १०९	८	अवकीर्णिन्	३०५	५४
	{ ५२७	२२		{ १७७	८०		{ ५१६	१६	अवकृष्ट	४१८	३९
अरण्यानी	१४५	१	अर्जुन	{ ६८	१३	अर्शस	२५३	५९	अवकेशिन्	१४७	७
अरन्ति	२६६	८६		{ १६४	४५	अर्शस्	२५२	५४	अवक्रय	३७८	७९
अरर	१३९	१७		{ २११	१६७	अर्शोन्न	२०६	१५७	अवगणित	४३९	१०६
अरलु	१६७	५७	अर्जुनी	३७३	६७	अर्शोरोगयुत	२५३	५९	अवगत	४४४	१०८
अरविन्द	१२२	३९	अर्णव	{ १०५	१	अर्हणा	२९८	३४	अवगीत	{ ४३८	९३
अराति	३०९	११		{ ६५२	५७	अर्हित	४४२	१०१		{ ४७३	७९
अराल	४३०	७१	अर्णस्	१०६	४	अलम्	{ ५१०	२५२	अवग्रह	{ ३८	११
अरि	३०९	१०	अर्तन	४५६	३२		{ ५१५	११		{ ३१८	३८
अरित्र	१११	१३	अर्ति	४७१	६८	अलक	२७०	९६	अवग्राह	३८	११
अरिमेद	१६५	५०	अर्थ	{ ३८२	९०	अलका	३३	७०	अवचूणित	४३९	९४
	{ १३५	८		{ ४७४	८६	अलक्त	२८१	१२५	अवज्ञा	९०	२३
	{ १५८	३१	अर्थना	{ २९८	३२	अलक्ष्मी	१०४	२	अवज्ञात	४४३	१०६
अरिष्ट	{ १७०	६२		{ ४४७	६	अलगर्द	१००	५	अवट	९९	२
	{ २०३	१४८	अर्थप्रयोग	३४९	४	अलंकरिष्णु	{ २७२	१००	अवटीट	२४८	४५
	{ २२१	२०	अर्थशास्त्र	७४	५		{ ४१५	२९	अवटु	२६६	८८
	{ ३६९	५३				अलंकर्तृ	२७२	१००	अवतंस	५०४	२२७
अरिष्टदुष्टधी	{ ४६५	३६	अर्थिन्	{ ३०८	९		२७२	१००	अवतमस	९९	३
	{ ४२०	४४		{ ४२२	४९	अलंकर्माण	४१२	१८	अवतौका	३७४	६९
	{ ४६	२९	अर्थ्य	{ ३८७	१०४	अलंकार	२७२	१०१	अवदंश	४०४	४०
अरुण	{ ४७	३२	अर्दना	{ ४८९	१६१	अलंकृत	२७२	१००	अवदात	{ ६८	१३
	{ ७०	१५	अर्दित	{ ४४७	६	अलंक्रिया	२७२	१०१		{ ४७३	८०
	{ ४६७	४८		{ ४४०	९७	अलर्क	{ १७८	८१	अवदान	४४६	३
अरुणा	१८४	९९	अर्ध	{ ४०	१६		{ ३९८	२२	अवदाह	२१०	१६५
अस्तुद	४३४	८३		{ ४०	१६	अलस	३९६	१८	अवदारण	३५१	१२
अरुष्कर	{ १६३	४२	अर्धचन्द्रा	१८८	१०९	अलात	३५९	३०	अवदीर्ण	४३७	८९
	{ ४९५	१८९	अर्धनाव	१११	१४	अलाबू	२०६	१५६	अवद्य	४२४	५४
अरुस्	२५१	५४	अर्धरात्र	५२	६	अलि	{ २१९	१४	अवधारण	४९३	१७८
अरोक	४४१	१००	अर्धर्व	५३०	३२		{ २२६	१९	अवधि	४७७	९९
अर्क	{ ४६	२९	अर्धहार	२७४	१०६	अलिक	२६८	९२	अवध्वस्त	४३९	९४
	{ ४५८	४	अर्धोरुक	२७९	११९	अलिन्	२२६	२९	अवन	४४७	४
अर्कपण	१७८	८१	अर्बुद	५२५	१९	अलिजर	३५९	३१	अवनत	४३०	७०
अर्कबन्धु	९	१५	अर्भक	२२९	३८	अलिन्द	१३७	१२	अवनाट		४५
अर्काह्न	१७८	८०	अर्म	५३१	३४	अलीक	४६०	१२			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अवनाय	४५५	२७	अवाक्पुष्पी	२०४	१५२	अग्नि	३३९	९३	अस्त	१४७	२
अवनि	१२५	३	अवाग्र	४३०	७०	अक्षु	२६९	९३	अस्तम	४३६	८७
अवन्तिसोम	३६३	३९	अवाच्य	७९	२१	अक्षील	७८	१९	अस्ति	५१६	१७
अवन्ध्य	१४७	६	अवार	१०९	८	अश्व	३२१	४३	अस्ति	५१६	१८
अवमृथ	२९६	२७	अवासस्	४१८	३९	अश्वकर्णक	१६३	४४	अस्तु	५१५	१३
अवभ्रट् (ट)	२४८	४५	अवि	{ २३९ ५००	{ २० २०७	अश्वत्थ	१५४	२१	अस्त्र	३३४	८२
अवम	४२४	५४	अविग्र	१७२	६७	अश्वयुज्	४३	२१	अस्थि	२५८	६८
अवमत	४४३	१०६	अवित	४४३	१०६	अश्ववडव	५२४	१६	अस्थिर	४१९	४३
अवमर्द	३४५	१०९	अविद्या	६५	७	अश्वा	३२३	४६	अस्फुटवाच्	४१७	३७
अवमानना	९०	२३	अविनीत	४१२	२३	अश्वाभरण	४६६	४४	अस्त्र	{ २५५ २६९ ४९१	{ ६४ ९३ १६४
अवमानित	४४३	१०६	अविरत	३१	६५	अश्विन	२४	५१	अस्त्रप	२८	५९
अवयव	२५८	७०	अविलम्बित	{ ३० ४३४	{ ६५ ८३	अश्विनी	४३	२१	असु	२६९	९३
अवर	३१९	४०	अविस्पष्ट	८०	२१	अश्विनीसुत	२४	५१	अस्वच्छन्द	४११	१६
अवरज	२४७	४३	अवीचि	१०३	१	अश्वीय	३२३	४८	अस्वप्न	५	८
अवरति	४५७	३७	अवीरा	२३७	११	अषडक्षीण	३१३	२२	अस्वर	४१८	३७
अवरवर्ण	३९०	१	अवेक्षा	४५५	२८	अष्टापद	{ ३८३ ४०६	{ ९५ ४६	अस्वाध्याय	३०५	५४
अवरीण	४३८	९४	अव्यक्त	४७०	६२	अष्टीवत्	२६०	७२	अहंयु	४२२	५०
अवरोध	१३६	१२	अव्यक्तराग	७०	१५	असकृत्	५११	१	अहंकार	९०	२२
अवरोधन	१३६	११	अव्यण्डा	१८०	८६	असती	२३६	१	अहंकारवान्	४२२	५०
अवरोह	१४९	११	अव्यथा	{ १६८ २०२	{ ५९ १४६	असतीसुत	२४१	२६	अहन्	५०	२
अवर्ण	७७	१३	अव्यय	५३१	३४	असन	१६३	४४	अहमहमिका	३४२	१०१
अवलक्ष	६८	१३	अव्यवहित	४२	६८	असमीक्ष्यकारिन्	४१२	१७	अहंपूर्विका	३४१	१००
अवलग्न	२६७	७९	अशनाया	३७०	५४	असार	४२५	५६	अहंमति	६५	७
अवलम्बित	४७८	१०४	अशनायित	४१२	२०	असि	३३७	८९	अहर्पति	४६	३०
अवल्युज	१८३	९५	अशनि	२३	४७	असिक्ती	२३९	१८	अहर्मुख	५०	२
अववाद	३१४	२५	अशित	४४५	१११	असित	६९	१४	अहस्कर	४६	२८
अवश्यम्	५१६	१६	अशिश्नी	२३७	११	असिधावक	३९३	७	अहह	५११	२५७
अवश्याय	४१	१८	अशुभ	५२७	२३	असिधेनुका	३३८	९२	अहार्थ	१४१	१
अवष्टब्ध	४७८	१०४	अशेष	४२८	६५	असिपुत्री	३३८	९२	अहि	{ १०१ ५०७	{ ६ २३८
अवसर	४५४	२४	अशोक	१७१	६४	असिहेति	३३०	७०	अहित	३०९	११
अवसान	४५७	३८	अशोकरोहिणी	१७९	८५	असु	३४७	११९	अहितुण्डिक	१०३	११
अवसित	{ १३४ ४४० ४४४	{ ४ ९८ १०८	अश्मगर्भ	३८३	९२	असुधारण	३४७	११९	अहिभय	३१६	३०
अवस्कर	{ २५७ ४३९	{ ६७ १६७	अश्मज	३८७	१०४	असुर	८	१२	अहिभुज्	४६३	३०
अवस्था	६२	२९	अश्मन्	१४२	४	असूर्क्ष्ण	९०	२३	अहिर	२८५	१०१
अवहार	११५	२१	अश्मन्त	३५८	२९	असूया	९१	२४	अहो	५१४	९
अवहित्या	९६	३४	अश्मपुष्प	१९४	१२२	असृग्धरा	२५५	६२	अहोरात्र	५४	१२
अवहेलन	९०	२३	अश्मरी	२५२	५६	असृज्	२५५	६४	अहाय	५११	२
अवाक	{ ४१७ १०	{ ३३ १३	अश्मसार	३८५	९८	असेचनक	४२३	५३	आ		
			अश्रान्त	३१	६५	असौम्यस्वर	४१८	३८	आ (आः)	५०८	२४०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
आम्	५१६	१६	आचार्यानी	२३८	१५	आत्मभू	{ ९	१६	आपण	१३३	२
आकम्पित	४३६	८७	आचित	३८१	८७	{ १३	२६	आपणिक	३७७	७८	
आकर	१४४	७	आच्छादन	{ ३८	१३	आत्मभरि	४१३	२१	आपत्प्राप्त	४१९	४२
आकर्ष	५०३	२२१	{ २७७	११५	आत्रेयी	२४०	२०	आपद्	३३४	८२	
आकल्प	२७२	९९	आच्छुरितक	९६	३४	आथर्वण	४५८	४३	आपन्न	४१९	४२
आकार	{ ४५१	१५	आच्छोदन	३९८	२३	आदर्प	२८६	१४०	आपन्नसत्त्वा	२४०	२२
{ ४९०	१६२	आजक	३७७	७७	आदि	४३३	८०	आपमित्यक	३४९	४	
आकारगुप्ति	९६	३४	आजानेय	३२२	४४	आदिकारण	६१	२८	आपान	४०५	४२
आकारणा	७५	८	आजि	{ ३४२	१०६	आदितेय	५	८	आपीड	२८५	१३६
आकाश	३३	२	{ ४६४	३२	आदित्य	{ ५	८	आपीन	३७५	७३	
आकीर्ण	४३५	८५	आजीव	३४८	१	{ ६	१०	आपूपिक	३५८	२८	
आकुल	४३०	७२	आजू	१०४	३	{ ४६	२८	आप्त	३१०	१३	
आकृति	४९०	१६२	आज्ञा	३१४	२६	आदीनव	४५५	२९	आप्य	१०७	५
आक्रन्द	४७५	९०	आज्य	३६९	५२	आहत	४७४	८५	आप्यायन	४८०	११५
आक्रीड	१४५	३	आटि	२२४	२५	आद्य	४३३	८०	आप्रच्छन्न	४४८	७
आक्रोश	७७	१५	आडम्बर	{ ३४४	१०८	आद्यमाषक	३८०	८५	आप्रपद	२७९	११९
आक्रोशन	४४७	६	{ ४९१	१६८	आवृत	४१३	२१	आप्रपदीन	२७९	११९	
आक्षारणा	७७	१५	आडि	२२४	२५	आधार	११९	२१	आप्लव	२८०	१२१
आक्षारित	४१९	४३	आढक	३८१	८८	आधि	{ ९२	२८	आप्लवव्रतिन्	३०१	४३
आक्षेप	७७	१३	आढकिक	३५०	१०	{ ४७७	९७	आप्लाव	२८०	१२१	
आखण्डल	२०	४४	आढकी	१९७	१३०	आधूत	४३६	८७	आबन्ध	३५१	१३
आखु	२१८	१२	आढ्य	४१०	१०	आधोरण	३२७	५९	आवुत्त	८६	१२
आखुभुज्	२१५	६	आणवीनम्	३३७	८	आध्यान	९३	२९	आभरण	२७२	१०१
आखेट	३९८	२३	आतङ्क	४५९	१०	आनक	{ ८३	६	आभाषण	७७	१५
आख्या	७५	८	आतञ्चन	४८०	११५	{ ८३	६	आभास्वर	६	१०	
आख्यात	४४४	१०७	आततायिन्	४२०	४४	{ ४५८	३	आभीर	३७१	५७	
आख्यायिका	७४	५	आतप	{ ४९	३४	आनकदुन्दुभि	१२	२२	आभीरपल्ली	१४०	२०
आगन्तु	२९८	३४	{ ५२५	२०	आनत	४३०	७०	आभीरी	२३८	१३	
आगस्	{ ३१४	२६	आतपत्र	३१६	३२	आनद्र	८२	४	आभील	१०४	४
{ ५०५	२३०	आतर	११०	११	आनन	२६७	८९	आभोग	२८५	१३७	
आगार	१३४	५	आततायिन्	२२२	२१	आनन्द	५९	२५	आमगन्धिन्	६८	१२
आगू	६५	५	आतिथेय	२९८	३३	आनन्दन	४४८	७	आमनस्य	१०४	३
आग्नीध्र	२९३	१७	आतिथ्य	२९८	३३	आनर्त	४७०	६४	आमय	२५०	५१
आग्रहायणिक	५५	१४	आतुर	२५३	५८	आनाय	११२	१६	आमयाविन्	१५३	५८
आग्रहायणी	४४	२३	आतोद्य	८३	५	आनाय्य	२९४	२१	आमलक	५३१	३३
आड	५०८	२३९	आतगर्व	४१८	४०	आनाह	{ २९२	५५	आमलकी	१६८	५७
आङ्गिक	८७	१६	आत्मगुप्ता	१८०	८६	{ २७७	११४	३७	आमिक्षा	२९४	२३
आङ्गिरस	४४	२४	आत्मघोष	२२१	२०	आनुपूर्वी	२९९	२८	आमिष	{ २५५	६३
आचमन	२९९	३६	आत्मज	२४१	२७	आन्धसिक	३५८	५	{ ५०३	२२३	
आचाम	३६८	४९	आत्मन्	{ ६१	२९	आपक्व	३६७	४७	आमिषाग्निन्	४१२	१९
आचार्य	२८९	७	{ ४७९	१०९	आपगा	११९	३०	आमुक्त	३२९	६५	
आचार्या	२३८	१४									

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
आमोद	{ ५९ ६७	२४ १०	आर्यावर्त	१२८	८	आशिस्	५०५	२२८	आस्पद	४७६	९४
आमोदिन्	६७	११	आर्षभ	३७२	६२	आशीविष	१०१	७	आस्फोटनी	४०२	३३
आम्नाय	{ ७२ ४४८	३ ७	आल	३८७	१०३	आशु	{ ३० ३५२	६५ १५	आस्फोटा	१८६	१०४
आम्न	१५९	३३	आलम्भ	३४६	११५	आशुग	{ २९ ३३६ ४६१	६२ ८६ १९	आस्फोत	१७८	८०
आम्नातक	१५६	२७	आलय	१३४	५	आशुक्षणि	२५	५५	आस्फोता	१७३	७०
आम्नेडित	७६	१२	आलवाल	११८	२९	आश्वर्य	८९	१९	आस्य	२६७	८९
आयत	४२९	६९	आलस्य	३९६	१८	आश्रम	२८७	४	आस्या	४५३	२१
आयतन	१३५	७	आलान	३२०	४१	आश्रय	{ ३११ ४५०	१८ ११	आस्रव	४५५	२९
आयति	{ ३१५ ४७२	२९ ७२	आलाप	७७	१५	आश्रयाश	२५	५४	आहत	{ ७९ ४३६	२१ ८८
आयत्त	४११	१६	आलि	{ १३० १४५ २३७	१४ ४ १२	आश्रयश	२५	५४	आहतलक्षण	४०९	१०
आयाम	२७७	११४	आलिङ्ग्य	८३	५	आश्रव	{ ६५ ४१४	५ २४	आहव	३४२	१०५
आयुध	३३४	८२	आलीढ	३३५	८५	आश्रुत	४४४	१०८	आहवनीय	२९३	१९
आयुधिक	३३०	६७	आलु	३५९	३१	आश्व	३२३	४८	आहार	३०७	५६
आयुवीय	३३०	६७	आलोक	३५८	३	आश्वत्थ	१५३	१८	आहाव	११७	२६
आयुष्मत्	४०८	६	आलोकन	४५६	३१	आश्विन	५६	१७	आहेय	१०२	९
आयुस्	३४७	१२०	आवपन	३६०	३३	आश्विनेय	२४	५१	आहो	५१२	५
आयोधन	३४२	१०३	आवर्त	१०८	६	आश्विनी	३२३	४७	आहोपुरषिका	३४२	१०१
आरकूट	३८४	९७	आवलि	१४५	४	आषाढ	{ ५६ ३०२	१६ ४५	आह्वय	७५	७
आरग्वध	१५४	२३	आवसित	३५६	२३	आसक्त	४०९	९	आह्वान	७५	८
आरनालक	३६३	३९	आवाप	११८	२९	आसन	{ २८५ ३११ ३१९	१३८ १८ ३९	इ.		
आरति	४५७	३७	आवापक	२७४	१०७	आसना	४५३	२१	इक्षु	२०९	१६३
आरम्भ	४५४	२६	आवाल	११८	२९	आसन्दी	५२१	९	इक्षुगन्धा	{ १८४ १८६ १८८ २०९	९८ १०४ ११० १६३
आरव	८०	२३	आविद्ध	{ ४३० ४३६	७१ ८७	आसन्न	४२८	६६	इक्षुर	१८६	१०४
आरा	४०२	३४	आविध	४५६	३६	आसव	४०४	४१	इक्ष्वाकु	२०६	१५६
आराव	५०८	२४२	आविल	११२	१४	आसादित	४४३	१०४	इक्ष्वा	{ ४३१ ४५१	७४ १५
आराधन	४८२	१२५	आविस्	५१४	१२	आसार	{ ३८ ३४०	११ ९६	इक्ष्वादी	१६४	४६
आराम	१४५	२	आवुक	८६	१२	आसुरी	३५४	१९	इच्छा	९२	२७
आरालिक	३५८	२८	आवृत्	२९९	३६	आस्कन्दन	३४२	१०४	इच्छावती	२३६	९
आराव	८०	२३	आवृत्त	४३७	९०	आस्कन्दित	३२४	४८	इज्याशील	२९०	८
आरेवत	१५४	२४	आवेगी	१९९	१३७	आस्तरण	३२०	४२	इदचर	३७२	६२
आरोग्य	२५०	५०	आवेशन	१३५	७	आस्था	४७	८८	इडा	४६६	४२
आरोह	१०७	२३८	आवेशिक	२९८	३४	आस्थान	२९२	१५	इतर	{ ३९५ ४३४ ४९६	१६ ८२ १९२
आरोहण	१३९	१८	आशंसितु	४१५	२७	आस्थानी	२९२	१५	इति	५०९	२४५
आर्तगल	१७५	७४	आशंसु	४१५	२७						
आर्तव	२४०	२१	आशय	४५३	२०						
आर्द्र	४४३	१०५	आशर	२८	५९						
आर्द्रक	३६२	३७	आशा	{ ३४ ५०२	१ २१६						
आर्य	{ २८७ ८७	३ १४	आशितंगवीन	३७१	५९						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
इतिह	२९१	१२	इष्वास	३३४	८३	उच्चावच	४३४	८३	उत्तानशया	२४६	४१
इतिहास	७४	४	ई.			उच्चैःश्रवस्	२२	४५	उत्थान	४८०	११८
इत्वरी	२३६	१०	ईक्षण	२६९	९३	उच्चैर्बुध	७६	१२	उत्थित	४७४	८५
इदानीम्	५१८	२३	ईक्षणिका	२३९	२०	उच्चैस्	५१६	१७	उत्पत्तितृ	४१५	२९
इध्म	१५०	१३	ईडित	४४४	११०	उच्छ्रय	१४८	१०	उत्पत्ति	६२	३०
इन	४७९	१११	ईति	४७१	६८	उच्छ्राय	१४८	१०	उत्पत्तिष्णु	४१५	२९
इन्वका	४४	२३	ईरिण	४६९	५७	उच्छ्रित	४२९	७०	उत्पन्न	४७४	८५
इन्दीवर	१२१	३७	ईरित	४३६	८७	उज्जासन	४७४	८५	उत्पल	१२१	३७
इन्दु	३९	१३	ईर्म	२५१	५४	उज्ज्वल	२४६	११५	उत्पलशारिवा	१८९	११२
इन्दीवरी	१८५	१००	ईर्वास	२०६	१५५	उज्ज्वल	८८	१७	उत्पात	३४४	१०९
इन्द्र	२०	४१	ईर्वा	९१	२४	उज्ज्वल	३४८	२	उत्फुल्ल	१४७	७
इन्द्र	३५	२	ईर्वा	४४४	१०९	उज्ज्वल	३४८	२	उत्स	१४३	५
इन्द्रदु	१६४	४५	ईली	३३८	९१	उज्ज्वल	१३५	६	उत्सर्जन	२९७	२९
इन्द्रयव	१७२	६७	ईशा	१५	३०	उडु	४२	२१	उत्सव	९८	३८
इन्द्रवारुणी	२०६	१५६	ईशा	३५२	१४	उडुप	११०	११	उत्सादन	५००	२०९
इन्द्रसुरस	१७२	६८	ईशा	१५	३०	उडुन	२२८	३७	उत्सादन	२७९	१२१
इन्द्राणिका	१७२	६८	ईशान	१५	३०	उत	४४१	१०१	उत्साह	९३	२९
इन्द्राणी	२२	४५	ईशितृ	४१०	१०	उत	५०८	२४३	उत्साह	३१२	१९
इन्द्रायुध	३८	१०	ईश्वर	१५	३०	उताहो	५१२	५	उत्साहन	४८०	११५
इन्द्रारि	८	१२	ईश्वर	४१०	१०	उत्क	४०९	८	उत्साहवर्धन	८८	१८
इन्द्रावरज	१०	२०	ईश्वरा	१८	३६	उत्क	४०९	८	उत्सुक	४०९	९
इन्द्रिय	६६	८	ईषत्	५१३	८	उत्कट	१९८	१३४	उत्सृष्ट	४४३	१०७
इन्द्रियार्थ	२५४	६२	ईषत्पाण्डु	६९	१३	उत्कट	४१३	२३	उत्सेध	१४८	१०
इन्धन	६५	८	ईहा	९२	२७	उत्कण्ठा	९३	२९	उत्सेध	४७६	९६
इन्धन	१५०	१३	ईहामृग	२१६	७	उत्कर	२३१	४२	उदक्	५१८	२३
इभ	३१७	३५	उ.			उत्कर्ष	४५०	११	उदक	१०६	४
इभ्य	४१०	१०	उ	५१७	१८	उत्कलिका	९३	२९	उदक	५२७	२२
इरमद	३८	१०	उक्त	४४४	१०७	उत्कार	४५६	३६	उदक्या	२४०	२१
इरा	४०४	३९	उक्ति	७१	१	उत्कोश	२२३	२३	उदग्र	४२९	७०
इरा	४९२	१७६	उक्थ	५२९	३०	उत्तंस	५०४	२२७	उदज	४५७	३९
इला	४६६	४२	उक्षन्	३७१	५९	उत्त	४४३	१०५	उदधि	१०५	१
इव	५१४	९	उखा	३५९	३१	उत्तप्त	२५५	६३	उदन्त	७५	७
इष	५६	१७	उख्य	३६६	४५	उत्तप्त	४२४	५७	उदन्या	३७०	५५
इषीका	३१९	३८	उग्र	१५	३२	उत्तमर्ण	३४९	५	उदन्वत्	१०५	१
इषु	३३६	८७	उग्र	८९	२०	उत्तमा	३३३	४	उदपान	११७	२६
इषुधि	३३७	८८	उग्र	३९१	२	उत्तमाङ्ग	२७०	९५	उदय	१४१	२
इष्ट	२९६	२८	उग्रगन्धा	१८५	१०२	उत्तर	७६	१०	उदर	२६२	७७
इष्ट	३७१	५७	उग्रगन्धा	२०२	१४५	उत्तर	४९६	१९०	उदर्क	३१६	२९
इष्टकापथ	२१०	१६५	उच्च	४२९	७०	उत्तरा	३५	२	उदवसित	१३४	४
इष्टगन्ध	६७	११	उच्चटा	२०८	१६०	उत्तरासङ्ग	२७८	११७	उदधितृ	३६९	५३
इष्टार्थोयुक्त	४०९	९	उच्चण्ड	४३४	८३	उत्तरीय	२७८	११८	उदात्त	७४	४
इष्टि	४६५	३९	उच्चार	२५७	६७	उत्तान	११२	१५			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
उदान	३०	६३	उद्योग	५३१	३३	उपजाप	३१३	२१	उपशाय	४५६	३२
उदार	{ ४०९ ४९६	{ ८ १९२	उद्ग	११४	२०	उपज्ञा	२९१	१३	उपश्रुत	४४४	१०९
उदासीन	३०९	१०	उद्गर्तन	२७९	१२१	उपतप्त	४५१	१४	उपसंख्यान	२७८	११७
उदाहार	७६	९	उद्गन्त	३१८	३६	उपताप	२५०	५१	उपसंपन्न	{ २९६ ३६६	{ २६ ४५
उदित	४४४	१०७	उद्गासन	३४६	११५	उपत्यका	१४४	७	उपसर	४५४	२५
उदीची	३५	२	उद्गाह	३०५	५६	उपदा	३१५	२८	उपसर्ग	३४४	१०९
उदीच्य	{ १२८ १९४	{ ७ १२२	उद्गेग	{ २१२ ४५०	{ १६९ १२	उपधा	{ ३१३ ४८५	{ २१ १३९	उपसर्जन	४२६	६०
उदुम्बर	{ १५४ ३८४	{ २२ ९७	उदुगुरु	२१८	१२	उपधान	२८५	१३७	उपसर्था	३७५	७०
उदुम्बरपर्णी	२०१	१४४	उन्नत	४२९	७०	उपधि	९३	३०	उपसूर्यक	४८	३२
उदुखल	३५७	२५	उन्नतानत	४२९	६९	उपनाह	८४	७	उपस्कर	३६१	३५
उद्गत	४४०	९७	उन्नद्ध	४७४	८५	उपनिधि	३७९	८१	उपस्थ	२६१	७५
उद्गमनीय	२७६	११२	उन्नय	४५०	१२	उपनिषद्	४७६	९३	उपस्पर्श	२९९	३६
उद्गाढ	३१	६६	उन्नाय	४५०	१२	उपनिष्कर	१३२	१८	उपहार	{ ३१५ ४९७	{ २८ १९५
उद्गातृ	२९२	१७	उन्मत्त	{ १७६ २५३	{ ७७ ६०	उपन्यास	७६	९	उपह्वर	४९४	१८३
उद्गार	४५७	३७	उन्मदिष्ण	४१३	२३	उपपति	२४४	३५	उपांशु	३१३	२३
उद्गीथ	५२५	१९	उन्मनस्	४०९	८	उपश्रुत्	२९५	२५	उपाकरण	३००	४१
उद्गूर्ण	४३७	८९	उन्माथ	{ ३४६ ३९९	{ ११५ २६	उपभोग	४५२	२०	उपाकृत	२९६	२५
उद्गाह	४५७	३७	उन्माद	{ ९२ ४१३	{ २६ २३	उपमा	{ ४०३ ४९३	{ ३६ १७६	उपाख्य	{ २९९ ४५६	{ ३७ ३३
उद्ग	६०	२७	उन्मादवत्	२५३	६०	उपमातृ	४०३	३६	उपादान	४५२	१६
उद्गन	४५६	३५	उपकण्ठ	४२८	६७	उपमान	४०३	३६	उपाधि	{ ९२ ४१०	{ २८ १२
उद्गाटन	३९९	२७	उपकारिका	१३६	१०	उपयम	३०५	५६	उपाध्याय	२८९	७
उद्गात	४५४	२६	उपकार्या	१३६	१०	उपयाम	३०५	५७	उपाध्याया	२३८	१४
उद्गान	३१५	२६	उपकुञ्जिका	{ १९५ ३६२	{ १२५ ३७	उपरक्त	{ ५३ ४२०	{ १० ४३	उपाध्यायानी	२३८	१५
उद्गाल	१५९	३४	उपकुल्या	१८३	९६	उपरक्षण	३१७	३३	उपाध्यायी	{ २३८ २३८	{ १४ १५
उद्गित	४३९	९५	उपक्रम	{ २९१ ४८५ ४५४	{ १३ १३९ २६	उपराग	५३	९	उपानह	४०१	३०
उद्गाव	३४५	१११	उपक्रोश	७७	१३	उपराम	४५७	३७	उपाय(चतुष्टय)	३१२	२०
उद्गर्ष	९८	३८	उपगत	४४४	१०९	उपरि	४२४	१८३	उपायन	३१५	२८
उद्गव	९८	३८	उपगृहन	४५६	३०	उपल	१४२	४	उपालम्भ	७७	१४
उद्गान	३५८	२९	उपग्रह	३४७	११९	उपलब्धार्था	७४	५	उपावृत्त	३२४	५०
उद्गार	३४८	४	उपग्राह्य	३१५	२८	उपलब्धि	६३	१	उपासक	३३७	८८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
उपोद्घात	७६	९	उषा	५१७	१८	ऊष्मक	५७	१८	एकपिङ्ग	३२	६९
उत्तकृष्ट	३५०	८	उषापति	१४	२७	ऊष्मागम	५७	१९	एकयष्टिका	२७४	१०६
उभययुग्म्	५१७	२१	उषित	४४०	९९	ऊह	६४	३	एकसर्ग	४३३	८०
उभयेयुग्म्	५१७	२१	उष्ट्र	३७६	७५	ऊ.			एकहायनी	३७४	६८
उमा	{ १८ ३५४	{ ३६ २०	उष्ण	{ ५७ ३९६ ५२७	{ १९ १९ २२	ऊक्थ	{ ३८२ ४२ १६७ २१४	{ ९० २१ ५७ ४	एकाकिन्	{ ४३४ ४३३ ४९६	{ ८२ ७९ १९०
उमापति	१५	३४	उष्णरश्मि	४६	२९	ऊक्ष			एकाम्य	४३३	८०
उरःसूत्रिका	२७३	१०४	उष्णिका	३६८	५०	ऊक्षगन्धा	१८९	११०	एकान्त	३१	६७
उरग	१०१	८	उष्णीष	५०३	२२०	ऊक्	७३	३	एकान्दा	३७४	६८
उरण	३७७	७६	उष्णोपगम	५७	१९	ऊजीष	३६०	३२	एकायन	४३३	७९
उरणाख्य	२०२	१४७	उस्र	४८	३३	ऊजु	४३०	७२	एकायनगत	४३३	८०
उरभ्र	३७७	७६	उस्त्रा	३७३	६६	ऊण	३४८	३	एकावली	२७४	१०६
उररी	५१०	२५४	ऊ.			ऊत	{ ५४ ३४८	{ १३ २	एकाष्टील	१७८	८१
उररीकृत	४४४	१०८	ऊत	४४१	१०१	ऊतुमती	२४०	२१	एकाष्टीला	१७९	८५
उरदल्लद	३२९	६४	ऊधस्	३७५	७३	ऊते	५१२	३	एड	२४९	४८
उरस्	२६२	७८	ऊन	४८२	१२८	ऊत्विज्	२९३	१७	एडक	३७७	७६
उरसिल	३३२	७६	ऊम्	५१७	१८	ऊद्व	३५६	२३	एडगज	२०२	१४७
उरस्य	२४२	२८	ऊररी	५१०	२५४	ऊद्वि	१८९	११२	एडमूक	४१८	३८
उरस्वत्	३३२	७६	ऊरव्य	३४८	१	ऊद्भु	५	८	एडक	१३४	४
उरवृक	१६५	५१	ऊरी	५१०	२५४	ऊक्षुक्षिन्	२०	४४	एण	२१७	१०
उर्वरा	१२६	४	ऊरीकृत	४४४	१०८	ऊक्ष्य	२१७	१०	एत	७०	१७
उर्वशी	२५	५२	ऊरु	२६०	७३	ऊक्ष्य	८१	१	एतहिं	५१८	२३
उर्वी	१२५	३	ऊरुज	३४८	१	ऊक्षभ	{ १९२ ३७१ ४२६	{ ११६ ५९ ५९	एथ	१५०	१३
उलप	१४८	९	ऊरुपर्वन्	२६०	७२	ऊक्षि	३०१	४३	एथस्	१५०	१३
उल्लक	२१९	१५	ऊर्ज	५६	१८	ऊक्ष्यप्रोक्ता	{ १८० १८५	{ ८७ १०१	एथित	४३२	७६
उल्लखल	३५७	२५	ऊर्जस्वल	३३२	७५	ऊक्ष्य	१८०	८७	एनस्	५९	२३
उल्लखलक	१५९	३४	ऊर्जस्विन्	३३२	७५	ऊक्ष्य	१८५	१०१	एरण्ड	१६५	५१
उल्लपिन्	११३	१८	ऊर्जनभ	२१८	१३	ऊक्ष्य	१८५	१०१	एला	१९५	१२५
उल्लका	५२०	८	ऊर्णा	४६७	५०	ऊक्ष्य	१८५	१०१	एलापर्णी	२००	१४०
उल्मुक	५२९	३०	ऊर्णायु	{ ३७७ ३८९	{ ७६ १०७	ऊक्ष्य	{ ४३४ ४६१ ४३४ २९१ ४३३ ८२ १९ ५१८ २२	{ ८३ १६ ८२ १२ ७९ ३ ३८ २२	एलावालुक	{ ५१० ५१४ ५१५ ५१६ ५१६	{ २५० ९ १२ १५ १६
उल्लाघ	२५२	५७	ऊर्ध्वक	८३	५	ऊक्ष्य	{ ४३४ ४६१ ४३४ २९१ ४३३ ८२ १९ ५१८ २२	{ ८३ १६ ८२ १२ ७९ ३ ३८ २२	एवम्	{ ५१५ ५१६ ५१६	{ १२ १५ १६
उल्लोच	२७९	१२०	ऊर्ध्वजानु	२४८	४७	ऊक्ष्य	{ ४३४ ४६१ ४३४ २९१ ४३३ ८२ १९ ५१८ २२	{ ८३ १६ ८२ १२ ७९ ३ ३८ २२	एविका	४०१	३२
उल्लोल	१०८	६	ऊर्ध्वजु	२४८	४७	ऊक्ष्य	{ ४३४ ४६१ ४३४ २९१ ४३३ ८२ १९ ५१८ २२	{ ८३ १६ ८२ १२ ७९ ३ ३८ २२	एवणिका	४०१	३२
उल्व	२४५	३८	ऊर्मि	१०७	५	ऊक्ष्य	{ ४३४ ४६१ ४३४ २९१ ४३३ ८२ १९ ५१८ २२	{ ८३ १६ ८२ १२ ७९ ३ ३८ २२	ए.		
उल्वण	४३४	८१	ऊर्मिका	२७४	१०७	ऊक्ष्य	{ ४३४ ४६१ ४३४ २९१ ४३३ ८२ १९ ५१८ २२	{ ८३ १६ ८२ १२ ७९ ३ ३८ २२	एकागारिक	३९८	२४
उशनस्	४५	२५	ऊर्मिमत्	४३०	७१	ऊक्ष्य	{ ४३४ ४६१ ४३४ २९१ ४३३ ८२ १९ ५१८ २२	{ ८३ १६ ८२ १२ ७९ ३ ३८ २२	ऐङ्गद	१५३	१८
उशीर	२१०	१६४	ऊष	१२७	४	ऊक्ष्य	{ ४३४ ४६१ ४३४ २९१ ४३३ ८२ १९ ५१८ २२	{ ८३ १६ ८२ १२ ७९ ३ ३८ २२	ऐङ्गविड	३२	६९
उषणा	१८३	९७	ऊषण	३६२	३६	ऊक्ष्य	{ ४३४ ४६१ ४३४ २९१ ४३३ ८२ १९ ५१८ २२	{ ८३ १६ ८२ १२ ७९ ३ ३८ २२	ऐण	२१६	८
उषर्बुध	२५	५४	ऊषर	१२७	५	ऊक्ष्य	{ ४३४ ४६१ ४३४ २९१ ४३३ ८२ १९ ५१८ २२	{ ८३ १६ ८२ १२ ७९ ३ ३८ २२			
उषम्	५०	२	ऊषवत्	१२७	५	ऊक्ष्य	{ ४३४ ४६१ ४३४ २९१ ४३३ ८२ १९ ५१८ २२	{ ८३ १६ ८२ १२ ७९ ३ ३८ २२			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ऐणेय	२१६	८	औष्ट्रक	३७७	७७	कटाक्ष	२६९	९४	कदर	१६५	५०
ऐतिह्य	२९१	१२	क.			कटाह	५२६	२१	कदर्थ	४२१	४८
ऐन्द्रियक	४३३	७९	क	४५९	५	कटि	२६०	७४	कदली	१९०	११३
ऐरावण	२२	३६	कंस	३६०	३२	कटिप्रोथ	२६१	७५	कदाचित्	२१६	९
ऐरावत	२२	४६	कंसाराति	१०	२१	कटी	५३२	३८	कदाचित्	५१२	४
	३५	३	ककुद	४७६	९२	कटु	६७	९	कदुष्ण	४९	३५
	१६१	३८	ककुद्वती	२६०	७४	कटु	१७९	८५	कटु	७०	१६
ऐरावती	३७	१	ककुम्	३४	१	कटुतुम्बी	२०६	१५६	कद्वद	४१७	३७
ऐलेय	१९३	१२१	ककुम्	८४	७	कटुरोहिणी	१७९	८५	कनक	३८३	९४
ऐश्वर्य	१८	३६	ककुम्	१६४	४५	कट्रफल	१६२	४०	कनकाध्यक्ष	३०८	७
ऐषमस्	५१७	२०	कक्कलक	२८३	१३०	कटुङ्ग	१६७	५६	कनकालुका	३१६	३२
ओ.			कक्खट	४३१	७६	कटिञ्जर	१७७	७९	कनकाह्वय	१७६	७७
	५०६	२३३	कक्ष	२६३	७९	कठिन	४३१	७६	कनिष्ठ	२४७	४३
ओघ	८४	९	कक्ष	५०२	२१९	कठिलक	२०५	१५४	कनिष्ठा	४६६	४१
ओङ्कार	७३	४	कक्ष्या	३२०	४२	कठोर	४३१	७६	कनीनिका	२६४	८२
ओजस्	५०६	२३३	कङ्क	२२०	१६	कडङ्गर	३५५	२२	कनीयस्	४२७	६२
ओडूपुष्प	१७६	७६	कङ्कटक	३२९	६४	कडम्ब	३६१	३५	कनीयस्	५०६	२३५
ओतु	२१५	६	कङ्कण	२७४	१०८	कडार	७०	१६	कन्था	५२१	९
ओदन	३६७	४८	कङ्कतिका	२८६	१३९	कण	४२६	६२	कन्द	२०६	१५७
ओम्	५१५	१२	कङ्काल	२५८	६९	कण	४६७	४६	कन्द	५३१	३५
ओष	४४८	९	कङ्कु	३५४	२०	कणप	५२५	२०	कन्दर	१४३	६
ओषधी	१४७	६	कच	२७०	९५	कणा	१८३	९६	कन्दराल	१६३	४३
ओषधीश	३९	१४	कचर	४२४	५५	कणा	३६२	३६	कन्दर्प	१३	२५
ओष्ठ	२६७	९०	कचित्	५१५	१४	कणिका	१७१	६६	कन्दली	२१६	९
औ.			कच्छ	१२९	१०	कणिका	५२०	८	कन्दु	३५९	३०
			कच्छ	१९६	१२८	कणिका	३५५	२१	कन्दुक	२८५	१३८
औक्षक	३७२	६०	कच्छप	११५	२१	कणिका	५३०	३२	कंधरा	२६६	८८
औचिती	५३३	३९	कच्छपी	४८३	१३२	कण्टकारिका	१८२	९३	कन्यकाजात	२४१	२४
औचित्य	५३३	३९	कच्छ	२५१	५३	कण्टकिफल	१६९	६१	कन्या	२३५	८
औत्तानपादि	४२	२०	कच्छुर	२५३	५८	कण्ठ	२६६	८८	कपट	९३	३०
औदनिक	३५८	२८	कच्छुरा	१८२	९२	कण्ठभूषा	२७३	१०४	कपर्द	१७	३५
औदरिक	४१३	२१	कक्षुक	१०२	९	कण्डू	२५१	५३	कपर्दिन्	१५	३२
औपगवक	४५७	३९	कक्षुक	३२८	६३	कण्डूया	२५१	५३	कपाट	१३५	१७
औपयिक	३१४	२४	कक्षुकिन्	३०८	८	कण्डूरा	१८०	८६	कपाल	२५८	६८
औपवस्त	३००	३८		२६०	७४	कण्डोल	३५७	२६	कपालभृत्	१५	३२
औरभ्रक	३७७	७७	कट	३१८	३७	कण्डोलवीणा	४०१	३१०	कपि	२१३	३
औरस	२४२	२८	कट	३५७	२६	कटूण	२११	१६६	कपिकच्छु	१८०	८७
और्ध्वदेहिक	२९७	३०	कटक	४६४	३४	कथा	७४	६	कपित्थ	१५४	२१
और्व	२७	५६	कटक	१४३	५	कदध्वन्	१३१	१६	कपिल	७०	१६
औशीर	४९५	१८५	कटभी	२०३	१५०	कदम्ब	१६२	४२	कपिला	३५	४
औषध	१९९	१३५	कटंवरा	१७९	८५	कदम्बक	२३०	४०	कपिला	१७०	६३
	२५०	५०	कटम्बरा	२०४	१५३	कदम्बक	३५३	१७	कपिला	१९३	१२०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कपिवल्ली	१८४	९७	करज	१६४	४७	कर्करेटु	२२१	१९	कर्षू	५०३	२२२
कपिश	७०	१६	करञ्ज	१९६	१२९	कर्कश	२०२	१४६	कल	८२	८
कपीतन	१५६	२७	करञ्जक	१६४	४७	कर्कर	५०२	२१७	कलकल	८१	२५
	१६३	४३	करट	२२१	२०		२०६	१५५	कलङ्क	४०	१७
	१७०	६३	करण	४६४	३४		२०५	१५४		४५८	४
कपोत	२१९	१४		३९१	२	कर्चूरक	१९९	१३५	कलत्र	४९३	१७८
कपोतपालिका	१३८	१५	करण्ड	४६८	५४	कर्ण	२६९	९४	कलधौत	४७३	७६
कपोताङ्गि	१९६	१२९	करतोया	५२४	१८	कर्णजलौकस्	२१९	१३	कलम्ब	३३६	८७
कपोल	२६७	९०	करपत्र	११९	३३	कर्णधार	१११	१२		३६१	३५
कफ	२५५	६२	करपात्र	४०२	३४	कर्णवेष्टन	२७३	१०३	कलभ	३१७	३५
कफिन्	२५४	६०	करपाल	३३७	८९	कर्णिका	२७३	१०३	कलम	३५६	२४
कफोणि	२६३	८०	करपालिका	३३८	९१				कलम्बी	२०७	१५७
कबन्ध	१०६	४	करभ	२६४	८१	कर्णिकार	१६९	६०	कलरव	२१९	१४
	३४७	११८	करभूषण	३७७	७५	कर्णार्थ	३२५	५२	कलल	२४५	३८
कम्	५०९	२५०		२७४	१०८				कलविङ्क	२२१	१८
कमठ	११५	२१	करमर्दक	१७२	६७	कर्णेजप	४२१	४७	कलशि	१८२	९३
कमठी	११६	२४	करम्भ	३६७	४८	कर्तरी	४०२	३३	कलस	३६०	३१
कमण्डलु	३०२	४६	करसह	२६५	८३	कर्दम	१०९	९	कलहंस	२२३	२३
कमन	४१४	२४	करवीर	१७६	७७	कर्पट	२७७	११५	कलह	३४२	१०४
कमल	१०५	३	करशाखा	२६४	८२	कर्पर	२५८	६८	कला	३९	१५
	१२२	४०	करशीकर	३१८	३७	कर्पराल	१५६	२९		५४	११
	४९७	१९४	करहाट	१२३	४३	कर्परी	३८६	१०१	कलाद	४९८	१९८
कमला	१४	२७	करहाटक	१६६	५२	कर्पास	५३१	३५	कलानिधि	३९३	८
कमलासन	९	१७	कराल	४९९	२०५	कर्पूर	२८३	१३०	कलाप	४८२	१२९
कमलोत्तर	३८९	१०६	करिगर्जित	३४४	१०७	कर्चुर	२८	६०	कलाय	३५३	१६
कमितृ	४१४	२३	करिणी	३१८	३६				कलि	३४२	१०५
कम्प	९८	३८	करिन्	३१७	३४	कर्मकर	३९५	१५	कलिका	४९७	१९४
कम्पन	४३१	७४	करिपिप्पली	१८४	९७				कलिङ्ग	१५२	१६
कम्प्र	४३१	७४	करिशावक	३१७	३५	कर्मकार	४१२	१९		१७२	६७
कम्बल	२७८	११६	करीर	१७६	७७	कर्मक्षम	४१२	१८	कलिदुम	१६८	५८
	४९७	१९४	करीष	४९२	१७३	कर्मठ	४१२	१८		१६५	४८
कम्बलिवाहक	३२५	५२		३६८	५१	कर्मण्या	४०३	३८	कलिल	४३५	८५
कम्बि	३६१	३४	करुणा	८८	१७	कर्मन्दिन्	३००	४१	कलुष	५९	२३
कम्बु	११५	२३		८८	१८	कर्मशील	४१२	१८		११२	१४
	४८४	१३३	करेटु	२२१	१९	कर्मशूर	४१२	१८	कलेवर	२५८	७०
कम्बुग्रीवा	२६६	८८	करेणु	४६८	५२	कर्मसचिव	३०७	४	कलक	४६०	१४
कम्प्र	४१४	२४	करोटि	२५८	६९	कर्मीर	२०८	१६०	कल्प	५८	२१
कर	४८	३३	कर्क	३२६	४६	कर्मेन्द्रिय	६६	८		५८	२२
	३१५	२७	कर्कटक	११४	२१	कर्ष	३८०	८६		३००	४०
	४९०	१६४	कर्कटी	२०६	१५५	कर्षक	३४९	९		३१४	२४
करक	३८	१२	कर्कन्धु	१६०	३६	कर्षफल	१६८	५८		३२०	४२
	१७१	६४	कर्करी	५३२	३८						
	४५९	६		३५९	३१						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कल्पवृक्ष	२४	५०	काकनासिका	१९३	११८	कान्तार	१३१	१७	कारा	३४७	११९
कल्पान्त	५८	२२	काकपक्ष	३७०	९६	कान्तारक	४९२	१७२	कारिका	४६१	१५
कल्मष	५९	२३	काकपीलुक	१६१	३९	कान्ति	२०९	१६३	कारीष	४५८	४३
कल्माष	७०	१७	काकमाची	२०४	१५१	कान्दविक	४०	१७	कारु	३९२	५
कल्य	५०	२	काकमुद्गा	१९०	११३	कान्दिशीक	३५८	२८	कारुणिक	४११	१५
	२५२	५७	काकली	८२	२	कापथ	४१९	४२	कारुण्य	८८	१८
	४८९	१५९	काकाङ्गी	१९३	११८	कापोत	१३१	१६	कारोत्तर	४०५	४२
कल्या	७८	१८	काकिणी	५२१	९	कापोत	२३१	४३	कार्तस्वर	३८३	९५
कल्याण	६०	२५	काकु	७७	१२	कापोताञ्जन	३९०	१०९	कार्तान्तिक	३१०	१४
कल्लोल	१०८	६	काकुद	२६८	९१	कापोताञ्जन	३८६	१००	कार्तिक	५६	१७
कवच	३२९	६४	काकेन्दु	१६१	३९	काम	१३	५२	कार्तिकिक	५६	१८
कवरी	२००	१३९	काकोदुम्बरिका	१६९	६१	काम	९२	२८	कार्तिकेय	१९	३९
	२७१	९७	काकोदर	१०१	७	काम	३७१	५७	कार्पास	२७६	१११
	२६४	४०	काकोल	१०२	१०	कामगामिन्	४८५	१३८	कार्पासी	१९१	११६
कवल	३७०	५४	काकोल	२२२	२१	कामन	३३२	७६	कार्पासी	१९१	११६
कवि	४५	२५	काक्षी	१९७	१३१	कामन	४१४	२४	कार्म	४१२	१८
	२८८	५	काक्षी	१९७	१३१	कामपाल	१३	२३	कार्मण	४४७	४
कविका	३२४	४९	काच	३८५	९९	कामपाल	१३	२३	कार्मुक	३३४	८३
कविय	५३१	३५	काच	४००	३०	कामम्	५१५	१३	कार्षापण	२८१	८८
कवोष्ण	४९	३५	काच	४६३	२८	कामयितृ	४१४	२४	कार्षिक	२८१	८८
कव्य	२९५	२४	काचस्थाली	१६७	५४	कामिनी	२३३	३	कार्षिक	२८१	८८
कशा	४०१	३१	काचित	४३७	८९	कामिनी	४८०	११२	कार्ष्य	१६३	४४
कशार्ह	४२०	४४	काञ्चन	३८३	९५	कामुक	४१४	२३	काल	२८	५९
कशिपु	४८३	१३०	काञ्चनी	३६४	४१	कामुका	२३६	९		४९	१
कशेरु	५२३	१३	काञ्ची	२७५	१०८	कामुकी	२३६	९		६९	१४
कशेरुका	२५८	६९	काञ्जिक	३६३	३९	काम्पिल्य	२०२	१४६	कालक	४९६	१९४
कश्मल	३४५	१०९	काण्ड	४६६	४३	काम्बल	२०२	१४६	कालक	२४९	४९
कश्य	३२३	४७	काण्डपृष्ठ	३३०	६७	काम्बल	३२५	५४	कालकण्ठक	२२२	२१
	४०४	४०	काण्डवत्	३३०	६९	काम्बल	३२५	५४	कालकूट	१०२	१०
	४२०	४४	काण्डीर	३३०	६९	काम्बोज	३२२	४१	कालखण्ड	२५७	६६
कष	४०१	३२	काण्डेशु	१८६	१०४	काम्बोजी	२००	१३८	कालधर्म	३४६	११६
कषाय	६६	९	कातर	४१४	२६	काम्यदान	४४६	३	कालपृष्ठ	३३५	८३
	४८८	१५३	कात्यायनी	१८	३६	काय	४४६	३	कालमेशिका	१८१	९०
	१०४	४	कात्यायनी	२३९	१७	काय (तीर्थ)	२५८	७१	कालमेषिका	१८८	१०९
कष्ट	४६५	३९	कादम्ब	३२३	२३	कायस्था	२५८	७१	कालमेषी	१८३	९६
कस्तूरी	२८२	१२९	कादम्बरी	४०४	३९	कारण	१६८	५९	कालमेषी	१८३	९६
कल्हार	१२१	३६	कादम्बिनी	३७	८	कारणा	६१	२८	कालशेय	३६९	५३
कहू	२२३	२२	काद्रवेय	१००	४	कारणिक	१०४	३	कालशेय	३६९	५३
काह्वा	९२	२७	कानन	१४५	१	कारण्डव	४०८	७	कालसूत्र	१०३	२
कांस्थताल	८३	४	कानीन	२४१	२४	कारम्भा	२२७	३४	कालस्कन्ध	१६१	३८
काक	२२१	२०	कान्त	४२३	५२	कारम्भा	१६७	५६	कालस्कन्ध	१७२	६८
काकचिञ्चा	१८४	९८	कान्तलक	१९६	१२८	कारवी	१८९	१११	काला	१८३	९४
काकतिन्दुक	१६१	३९	कान्ता	२३३	३	कारवी	२०४	१५२		१८८	१०९
						कारवेळ	३६२	३७		३६२	३७
							३६४	४०	कालागुरु	२८२	१२७
							२०५	१५४	कालानुसार्य	१९४	१२२
									कालानुसार्य	२८१	१२६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कालायस	३८५	९८	किण	५२४	१८	कीश	२१३	३	कुडङ्गक	५२४	१७
कालिका	४६०	१५	किणिही	१८१	८९	कीशपर्णा	१८१	८९	कुड्य	१३३	४
कालिन्दी	११९	३२	किण्व	४०५	४२	कु	१२५	३	कुणप	३४७	११८
कालिन्दीभेदन	१३	२४	कितव	१७६	७७	कुकर	५०८	२४०	कुणि	१९६	१२८
काली	१८	३६	किनर	४०५	४४	कुकुन्दर	२४९	४८	कुण्ड	२४९	४८
कालीयक	२८१	१२६	किनर	७	११	कुकुल	२६१	७५	कुण्ड	४१२	१७
कालेयक	१८५	१०१	किनरेश	३३	७१	कुकुल	४९९	२०३	कुण्ड	२४४	३६
काल्यक	१९९	१३५	किन्तु	३२	६९	कुकुट	२२०	१७	कुण्ड	३५९	३१
काल्या	३७५	७०	किम्	५१०	२५१	कुकुभ	२२७	३५	कुण्डल	२७३	१०३
कावचिक	३२९	६६	किम्	५१२	५	कुकुर	१९७	१३२	कुण्डलिन्	१०१	७
कावेरी	१२०	३५	किमु	५१२	५	कुक्षि	३९७	२१	कुण्डी	३०२	४६
काव्य	४५	२५	किमुत	५११	२	कुक्षिभरि	२६२	७७	कुतप	२९७	३१
काश	२०९	१६२	किमुत	५१२	५	कुक्षिभरि	४१३	२१	कुतुक	९४	३१
काश्मरी	१६०	३५	किपचान	४२१	४८	कुङ्कुम	२८०	१२३	कुतुप	३६०	३३
काश्मर्य	१६०	३६	किपुरष	३३	७१	कुच	२६२	७७	कुतू	४६०	३३
काश्मीर	२०२	१४५	किवदन्ती	७५	७	कुचन्दन	२८३	१३२	कुतूहल	९४	३१
काश्मीरजन्मन्	२८०	१२४	किर	२१३	२	कुचर	४१७	३७	कुत्सा	७७	१३
काश्यपि	४७	३२	किरण	४८	३३	कुचाग्र	२६२	७७	कुत्सित	४२४	५४
काश्यपी	१२५	२	किरात	३९७	२०	कुज	४५	२५	कुथ	२१०	१६६
काष्ठ	१५०	१३	किराततिक्त	२०१	१४३	कुञ्चित	४३०	७१	कुथ	३२०	४२
काष्ठकुहाल	१११	१३	किरीट	२७२	१०२	कुञ्ज	१४४	८	कुहाल	१५४	२२
काष्ठतक्ष	३९३	९	किर्मार	७०	१७	कुञ्ज	४६४	३१	कुनटी	३८९	१०८
काष्ठा	३४	१	किल	५१०	२५४	कुञ्जराशन	१५४	२०	कुनासक	१८२	११
काष्ठा	५३	११	किलास	२५१	५३	कुञ्जल	३६३	३९	कुन्त	३३९	९३
काष्ठा	४६५	४१	किलासिन्	२५४	६१	कुट	१४६	५	कुन्तल	२७०	९५
काष्ठाम्बुवाहिनी	११०	११	किलिजक	३५७	२६	कुटक	३६०	३२	कुन्द	१७४	७३
काष्ठीला	१९०	११३	किलिष	५९	२२	कुटक	३५१	१३	कुन्द	१९४	१२१
कास	२५०	५२	किलिष	५०३	२२३	कुटज	१७१	६६	कुन्द	५२५	१९
कासमर्द	५२५	१९	किशोर	३२३	४६	कुटन्नट	१६७	५७	कुन्दुर	१९४	१२१
कासर	२१४	४	किष्कु	४५९	७	कुटिल	१९७	१३१	कुन्दुरकी	१९४	१२४
कासार	११८	२८	किसलय	१५१	१४	कुटिल	४३०	७१	कुपूय	४२४	५४
किशार	३५५	२१	कीकस	२५८	६८	कुटी	१३४	६	कुप्य	३८२	९१
किशार	४९०	१६३	कीचक	२०८	१६१	कुटुम्बव्यापृत	५३२	३८	कुबेर	३२	७१
किशुक	१५७	२९	कीनाश	५०१	२१५	कुटुम्बिनी	४१०	११	कुबेर	३५	३
किक्कीदिवि	२२०	१६	कीर	२२२	२१	कुटुम्बिनी	२३४	६	कुबेरक	१९६	१२७
किंकर	३९६	१७	कीर्ति	७६	११	कुटनी	२३९	१९	कुबेराक्षी	१६७	५५
किंकिणी	२७६	११०	कील	२७	५७	कुटिम	५३१	३४	कुब्ज	२४९	४८
किंचित्	५१३	८	कील	४९७	१९७	कुटमल	१५२	१६	कुमार	१९	४०
किंचुलक	११५	२२	कीलक	३७६	७३	कुठर	३७६	७४	कुमार	८६	१२
किजलक	१२४	४३	कीलाल	१०५	३	कुठार	३३८	९२	कुमारक	१५५	२५
किटि	२१३	२	कीलाल	४९८	२००	कुठेरक	१७७	७९	कुमारी	१७४	७३
किट्ट	२५६	६५	कीलित	४१९	४२	कुडव	३८१	८९	कुमारी	२३५	८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कुमुद	{ ३५ १२१	३	कुलीर	११४	२१	कूपक	{ ११० १११ २६१	१० १२ ७५	कृपीटयोनि	२५	५३
कुमुदबान्धव	३९	१३	कुल्माष	{ ३५४ ५२६	१८ २१	कूबर	३२६	५७	कृमिकोशोत्थ	२७६	१११
कुमुदिका	१६२	४०	कुल्माषाभिषुत	३६३	३९	कूर्च	२६९	९२	कृमिघ्न	१८७	१०६
कुमुदिनी	१२२	३९	कुल्य	२५८	६८	कूर्चशीर्ष	२०१	१४२	कृमिज	२८१	१२६
कुमुद्वत्	१२९	९	कुल्या	१२०	३४	कूर्चिका	३६५	४४	कृश	४२६	६१
कुमुद्वती	१२२	३८	कुवल	{ १६० ५३३	३६ ४२	कूर्चिक	२६५	३३	कृशानु	२५	५४
कुम्बा	२९३	१८	कुवलय	१२१	३७	कूर्चिक	२६३	८०	कृशानुरेतस्	१५	३३
कुम्भ	{ १५९ ३१८ ४८४	३४ ३७ १३४	कुवाद	४१७	३७	कूर्पासक	२७८	११८	कृशाश्विन्	३९४	१२
कुम्भकार	३९२	६	कुवेणी	११२	१६	कूर्म	११५	२१	कृषि	३४८	२
कुम्भसंभव	४२	२०	कुश	{ २१० ५०२	१६६ २१६	कूल	१०८	७	कृषिक	{ ३४९ ३५१	६ १३
कुम्भिका	१२२	३८	कुशल	{ ६० ४०७ ४९९	२६ ४ २०४	कूष्माण्डक	२०६	१५५	कृषीवल	३४९	६
कुम्भी	१६२	४०	कुशी	३८५	९९	कृकण	२२१	१९	कृष्ट	३५०	८
कुम्भीर	११५	२१	कुशीलव	३९४	१२	कृकलास	२१८	१२	कृष्टि	२८८	६
कुरङ्ग	२१६	८	कुशेशय	१२२	४०	कृकवाकु	२२०	१७	कृष्ण	{ १० ६९ ३६२	१८ १४ ३६
कुरङ्गक	३९८	२४	कुश	{ १९५ २५२ ५३१	१२६ ५४ ३४	कृकाटिका	२६६	८८	कृष्णपाकफल	१७२	६७
कुरण्टक	१७५	७५	कुसीद	३४९	४	कृच्छ्र	{ १०४ ३०४	४ ५२	कृष्णफला	१८३	९६
कुरवक	१७५	७५	कुसीदिक	३४९	५	कृत	४७३	७७	कृष्णभेदी	१७९	८६
कुरर	२२३	२३	कुसुम	१५२	१७	कृतपुङ्ख	३३०	६८	कृष्णाला	१८४	९८
कुरण्टक	१७५	७४	कुसुमाञ्जन	३८७	१०३	कृतमाल	१५४	२४	कृष्णलोहित	७०	१६
कुरवक	१७५	७४	कुसुमेषु	१३	२६	कृतमुख	४०७	४	कृष्णवर्त्मन्	२५	५४
कुरविन्द	२०८	१५९	कुसुम्भ	{ ३८९ ४८४	१०६ १३६	कृतलक्षण	४०९	१०	कृष्णवृन्ता	१६७	५५
कुरविस्त	३८०	८६	कुसुम	१५२	१७	कृतसापलिका	२३५	७	कृष्णसार	२१७	१०
कुल	{ २३१ २८६	४१ १	कुसुम	१५२	१७	कृतहस्त	३३०	६८	कृष्णा	१८३	९६
कुलक	{ १६१ २०५ ३९२	३९ १५५ ५	कुसुम	{ ३८९ ४८४	१०६ १३६	कृतान्त	{ २८ ४७०	५८ ६४	कृष्णिका	३५४	१९
कुलटा	२३६	१०	कुसुम	१५२	१७	कृतभिषेका	२३४	५	केकर	२४९	४९
कुलत्थिका	३८७	१०२	कुसुम	१५२	१७	कृतिन्	{ २८८ ४०७	६ ४	केका	२२६	३१
कुलपालिका	२३५	७	कुसुम	१५२	१७	कृतिन्	{ २८८ ४०७	६ ४	केकिन्	२२६	३०
कुलश्रेष्ठिन्	३९२	५	कुसुम	१५२	१७	कृतिन्	{ २८८ ४०७	६ ४	केतकी	२१२	१७०
कुलसंभव	२८७	२	कुसुम	१५२	१७	कृतिन्	{ २८८ ४०७	६ ४	केतन	{ ३४१ ४८०	९९ ११४
कुलस्त्री	२३५	७	कुसुम	१५२	१७	कृतिन्	{ २८८ ४०७	६ ४	केतु	४६९	६०
कुलाय	२२९	३७	कुसुम	१५२	१७	कृतिन्	{ २८८ ४०७	६ ४	केदार	५२५	२०
कुलाल	३९२	६	कुसुम	१५२	१७	कृतिन्	{ २८८ ४०७	६ ४	केदार	३५०	११
कुलाली	३८७	१०२	कुसुम	१५२	१७	कृतिन्	{ २८८ ४०७	६ ४	केनिपातक	१११	१३
कुलिश	२३	४७	कुसुम	१५२	१७	कृतिन्	{ २८८ ४०७	६ ४	केयूर	२७४	१०७
कुली	१८२	९४	कुसुम	१५२	१७	कृतिन्	{ २८८ ४०७	६ ४	केलि	९५	३२
कुलीन	२८७	३	कुसुम	१५२	१७	कृतिन्	{ २८८ ४०७	६ ४	केवल	४९९	२०३
			कुसुम	१५२	१७	कृतिन्	{ २८८ ४०७	६ ४	केश	२७०	९५
			कुसुम	१५२	१७	कृतिन्	{ २८८ ४०७	६ ४	केशाम्बुनामन्	१९४	१२२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
केशपाशी	२७१	९७	कोदण्ड	३३४	८३	कौमोदकी	१५	२८			
केशव	{ १० १८ २४८	{ १८ ४५	कोद्रव	३५३	१६	कौलटिनेय	२४१	२७	कूर	{ ४२१ ४३१ ४९६	{ ४७ ७६ १९१
केशवेश	२७१	९७	कोप	९१	२६	कौलटेय	२४१	{ २६ २७	केतव्य	३७९	८१
केशिक	२४८	४५	कोपना	२३३	४	कौलटेर	२४१	२६	केय	३७९	८१
केशिन्	२४८	४५	कोपिन्	४१६	३२	कौलीन	४८०	११६	कोड	{ २१३ २६२	{ २ ७७
केशिनी	१९५	१२६	कोमल	४३२	७८	कौलेयक	३९७	२१	कोध	९१	२६
केसर	{ १२४ १५५ १७१ १७१	{ ४३ २५ ६५ ६५	कोयष्टिक	२२७	३५	कौशिक	{ १५९ ४५९	{ ३४ १०	कोधन	४१६	३२
केसरिन्	२१२	१	कोरक	१५२	१६	कौशेय	२७६	१११	कोशयुग	१३१	१८
कैटभजित्	१०	२२	कोरङ्गी	१९५	१२५	कौस्तुभ	१५	२८	क्रोष्टु	२१५	५
कैटर्थ	१६२	४०	कोरदूषक	३५३	१६	ककच	४०२	३४	क्रोष्टुविन्ना	१८२	९३
कैतव	{ ९३ ४०६	{ ३० ४४	कोल	{ ११० १६० २१३	{ ११ ३६ २	ककर	{ १७६ २२१	{ ७७ १९	क्रोष्ट्री	१८८	११०
कैदारक	३५०	११	कोलक	{ २८३ ३६२	{ १२९ ३६	ककु	२९१	१३	क्रौञ्च	२२२	२२
कैदारिक	३५०	११	कोलदल	१९७	१३०	ककु	१५	३४	क्रौञ्चदारण	१९	४०
कैदार्य	३५०	११	कोलम्बक	८४	७	ककुभुज्	५	९	कूम	४४९	१०
कैरव	१२१	३७	कोलवल्ली	१८४	९७	कथन	३४६	११५	कूमथ	४४९	१०
कैलास	३३	७०	कोला	१८३	९७	कन्दन	{ ३४४ ४८१	{ १०७ १२३	क्लिन्न	४४३	१०५
कैवर्त	११२	१५	कोलाहल	८१	२५	कन्दित	९७	३५	क्लिन्नाक्ष	२५३	६०
कैवर्तीमुस्तक	१९७	१३२	कोली	१६०	३६	कम	३१९	४०	क्लिशित	४४०	९८
कैवल्य	६५	६	कोविद	२८८	५	कमुक	{ १६२ १६२ २१२	{ ४१ ४१ १६९	क्लिष्ट	{ ७९ ४४०	{ १९ ९८
कैशिक	२७०	९६	कोविदार	१५४	२२	कमुक	{ १६२ १६२ २१२	{ ४१ ४१ १६९	क्लीतक	१८८	१०९
कैश्य	२७०	९६	कोशफल	२८३	१३०	कमुक	{ १६२ १६२ २१२	{ ४१ ४१ १६९	क्लीतकिका	१८३	९४
कोक	{ २१६ २२३	{ ७ २२	कोशातकी	४५१	८	कमेलक	३७६	७५	क्लीव(ब)	{ २४६ ५०१	{ ३९ २१३
कोकनद	१२३	१२	कोष	{ २२८ ३८२ ५०३	{ ३७ ९१ २२१	कमेलक	३७६	७५	क्लेश	४५५	२९
कोकनदच्छवि	७०	१५	कोष्ठ	४६५	४०	कयविकयिक	३७७	७८	क्लोम	२५६	६५
कोकिल	२२१	१९	कोष्ण	४९	३५	कयिक	३७८	७९	क्लण	{ ८० ४४८	{ २४ ८
कोकिलाक्ष	१८६	१०४	कौकुटिक	४६१	१७	कय्य	३७९	८१	क्लणन	८०	२४
कोटर	१५०	१३	कौक्षेयक	३३७	८९	कय्य	२५५	६३	क्लथित	४२९	९५
कोटवी	२३८	१७	कौटतक्ष	३९३	९	कय्याद्	२८	५९	क्लण	८०	२४
कोटि	{ ३३५ ३३९ ४६५	{ ८४ ९३ ३८	कौटिक	३९५	१४	कय्याद्	२८	५९	क्लण	{ ५४ ९८ ४६७	{ ११ ३८ ४७
कोटिवर्षा	१९८	१३३	कौणप	२८	५९	कायिक	३७८	७९	क्षण	{ ५४ ९८ ४६७	{ ११ ३८ ४७
कोटिश	३५१	१२	कौतुक	९४	३१	किमि	२१८	१३	क्षणदा	५१	४
कोट्टार	५२४	१८	कौतूहल	९४	३१	क्रिया	{ ७२ ४८९	{ २ १५७	क्षणन	३४६	११४
कोठ	२५१	५४	कौद्रवीण	३४९	८	क्रियावत्	४१२	१८	क्षणप्रभा	३७	९
कोण	{ ८४ ३३९	{ ६ ९३	कौन्तिक	३३०	७०	कीडा	{ ९५ ९६	{ ३२ ३३	क्षतज	२५५	६४
			कौन्ती	१९३	१२०	कुब्	२२२	२२	क्षतव्रत	३०५	५४
			कौपीन	४८१	१२२	कुब्	९१	२६	क्षतृ	{ ३२७ ३९१ ४७०	{ ५९ ३ ६३
			कौमुदी	४०	१६	कुष्ट	९७	३५			

શબ્દ:	પૃષ્ઠમ્	શ્લોક:	શબ્દ:	પૃષ્ઠમ્	શ્લોક:	શબ્દ:	પૃષ્ઠમ્	શ્લોક:	શબ્દ:	પૃષ્ઠમ્	શ્લોક:
ક્ષત્રિય	૩૦૬	૧	ક્ષુદ્ર	૪૨૧	૪૮	ક્ષેવેડા	૩૪૪	૧૦૭	ખલ	૪૨૧	૪૭
ક્ષત્રિયા	૨૩૮	૧૪	ક્ષુદ્ર	૪૯૩	૧૭૭	ક્ષેવેડિત	૪૬૬	૪૩	ખલપૂ	૪૧૨	૧૭
ક્ષત્રિયી	૨૩૮	૧૫	ક્ષુદ્રઘણ્ટિકા	૨૭૬	૧૧૦	ક્ષેવેડિત	૫૩૧	૩૪	ખલિની	૪૫૭	૪૨
ક્ષત્રિયાણી	૨૩૮	૧૪	ક્ષુદ્રશઙ્ગ	૧૧૬	૨૩	ખ.			ખલીન	૩૨૪	૪૯
ક્ષપા	૫૧	૪	ક્ષુદ્રા	૧૮૨	૯૪	ખ	૩૩	૧	ખલુ	૫૧૦	૨૫૫
ક્ષપાકર	૩૯	૧૫	ક્ષુદ્રા	૪૯૩	૧૭૭	ખ	૪૬૧	૧૮	ખલ્યા	૪૫૭	૪૨
ક્ષમ	૪૮૬	૧૪૨	ક્ષુદ્રાણ્ડમત્સ્યસં-			ખ	૫૨૭	૨૨	ખાત	૧૧૮	૨૭
ક્ષમા	૪૮૬	૧૪૨	ઘાત	૧૧૩	૧૯	ખગ	૨૨૬	૩૨	ખાદિત	૪૪૫	૧૧૦
ક્ષમિત્વ	૪૧૬	૩૧	ક્ષુધ્	૩૭૦	૫૪	ખગ	૩૩૬	૮૬	ખારી	૩૮૧	૮૮
ક્ષમિન્	૪૧૬	૩૧	ક્ષુધાભિજનન	૩૫૪	૧૯	ખગેશ્વર	૧૫	૨૯	ખારીક	૩૫૦	૧૦
ક્ષન્ત્વ	૪૧૬	૩૧	ક્ષુધિત	૪૧૨	૨૦	ખજાકા	૩૬૧	૩૪	ખારીવાપ	૩૫૦	૧૦
	૫૮	૨૨	ક્ષુપ	૧૪૭	૮	ખજ	૨૪૯	૪૯	ખિલ	૧૨૭	૫
ક્ષય	૨૫૦	૫૧	ક્ષુમા	૩૫૪	૨૦	ખજન	૨૨૦	૧૫	ખુર	૧૯૭	૧૩૦
	૪૪૮	૭	ક્ષુર	૧૮૬	૧૦૪	ખજનીટ	૨૨૦	૧૫	ખુર	૩૨૪	૪૯
	૪૮૬	૧૪૫	ક્ષુર	૫૨૫	૨૦	ખટ	૫૨૪	૧૭	ખુરણસ્	૨૪૮	૪૭
ક્ષવ	૨૫૦	૫૨	ક્ષુરક	૧૬૧	૪૦	ખટ્વા	૨૮૫	૧૩૮	ખુરણસ	૨૫૮	૪૭
	૩૫૪	૧૯	ક્ષુરપ્ર	૫૨૫	૨૦	ખટ્વા	૨૮૫	૧૩૮	ખેટ	૪૨૪	૫૪
ક્ષવધુ	૨૫૦	૫૨	ક્ષુરિન્	૩૯૩	૧૦	ખટ્વા	૨૮૫	૧૩૮	ખેય	૧૧૮	૨૯
ક્ષાન્ત	૪૪૦	૯૭		૩૯૫	૧૬	ખટ્વા	૨૮૫	૧૩૮	ખેલા	૯૬	૩૩
ક્ષાન્તિ	૯૧	૨૪	ક્ષુલ્લક	૪૨૬	૬૧	ખટ્વા	૨૮૫	૧૩૮	ખોડ	૨૪૯	૪૯
ક્ષાર	૩૮૫	૯૯	ક્ષુલ્લક	૪૫૯	૧૦	ખટ્વા	૨૮૫	૧૩૮	ખ્યાત	૪૦૯	૯
ક્ષારક	૧૫૨	૧૬	ક્ષુલ્લક	૪૪૯	૬	ખટ્વા	૨૮૫	૧૩૮	ખ્યાતગર્હણ	૪૩૮	૯૩
ક્ષારમૃત્તિકા	૧૨૭	૪	ક્ષેત્ર	૩૫૦	૧૧	ખટ્વા	૨૮૫	૧૩૮	ખ્યાતિ	૪૪૯	૯
ક્ષારિત	૪૧૯	૪૩	ક્ષેત્ર	૪૯૩	૧૮૦	ખટ્વા	૨૮૫	૧૩૮	ગ.		
ક્ષિતિ	૧૨૫	૨	ક્ષેત્રજ્ઞ	૬૧	૨૯	ખટ્વા	૨૮૫	૧૩૮	ગગન	૩૩	૧
	૪૭૧	૭૦	ક્ષેત્રજ્ઞ	૪૬૪	૩૩	ખટ્વા	૨૮૫	૧૩૮	ગજા	૧૧૯	૩૧
ક્ષિપણી	૧૧૧	૧૩	ક્ષેત્રાજીવ	૩૪૯	૬	ખટ્વા	૨૮૫	૧૩૮	ગજાધર	૧૫	૩૪
ક્ષિપ્ત	૪૩૬	૮૭	ક્ષેપણ	૪૫૦	૧૧	ખટ્વા	૨૮૫	૧૩૮	ગજ	૩૧૭	૩૪
ક્ષિપ્તુ	૪૧૫	૩૦	ક્ષેપિષ્ઠ	૪૪૫	૧૧૧	ખટ્વા	૨૮૫	૧૩૮	ગજતા	૩૧૮	૩૬
ક્ષિપ્ર	૩૦	૬૪	ક્ષેમ	૬૦	૨૬	ખટ્વા	૨૮૫	૧૩૮	ગજવન્ધની	૩૨૧	૪૩
ક્ષિયા	૪૪૮	૭	ક્ષેમ	૧૯૬	૧૨૮	ખટ્વા	૨૮૫	૧૩૮	ગજમધ્યા	૧૯૪	૧૨૩
	૧૦૫	૪	ક્ષેત્ર	૫૩૧	૩૪	ખટ્વા	૨૮૫	૧૩૮	ગજાનન	૧૯	૩૮
ક્ષીર	૩૬૯	૫૧	ક્ષેત્ર	૩૫૦	૧૧	ખટ્વા	૨૮૫	૧૩૮	ગજા	૧૩૫	૮
	૪૯૪	૧૮૨	ક્ષોણી	૧૨૫	૨	ખટ્વા	૨૮૫	૧૩૮	ગડક	૧૧૩	૧૭
ક્ષીરવિકૃતિ	૩૬૫	૪૪	ક્ષોદ	૩૪૧	૯૯	ખટ્વા	૨૮૫	૧૩૮	ગડુ	૫૨૪	૧૮
ક્ષીરવિદારી	૧૮૯	૧૧૦	ક્ષોદિષ્ઠ	૪૪૪	૧૧૧	ખટ્વા	૨૮૫	૧૩૮	ગડુલ	૨૪૯	૪૮
ક્ષીરશુક્લા	૧૮૮	૧૧૦	ક્ષોમ	૧૩૬	૧૨	ખટ્વા	૨૮૫	૧૩૮	ગણ	૨૩૦	૪૦
ક્ષીરાવો	૧૮૫	૧૦૦	ક્ષોદ્ર	૩૮૯	૧૦૭	ખટ્વા	૨૮૫	૧૩૮	ગણ	૩૩૩	૮૧
ક્ષીરિકા	૧૬૪	૪૫	ક્ષોમ	૨૭૬	૧૧૩	ખટ્વા	૨૮૫	૧૩૮	ગણ	૪૬૭	૪૬
ક્ષીરોદ	૧૦૫	૨	ક્ષણત	૪૩૮	૯૧	ખટ્વા	૨૮૫	૧૩૮	ગણક	૩૧૦	૧૪
ક્ષીવ	૪૧૩	૨૩	ક્ષમા	૧૨૫	૩	ખટ્વા	૨૮૫	૧૩૮	ગણદેવતા	૬	૧૦
ક્ષુત્	૨૫૦	૫૨	ક્ષમામૃત્	૧૪૧	૧	ખટ્વા	૨૮૫	૧૩૮	ગણનીય	૪૨૭	૬૪
ક્ષુત	૨૫૦	૫૨	ક્ષેવેડ	૩૦૬	૧	ખટ્વા	૨૮૫	૧૩૮			
			ક્ષેવેડ	૧૦૨	૯	ખટ્વા	૨૮૫	૧૩૮			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गणरात्र	५१	६	गन्धसार	२८३	१३१	गलकम्बल	३७३	६३	गिरिका	२१८	१२
गणरूप	१७८	८०	गन्धाश्मन्	३८७	१०२	गलन्तिका	३५९	३२	गिरिज	३८६	१००
गणहासक	१९६	१२८	गन्धिनी	१९४	१२३	गलित	४४२	१०४	गिरिमल्लिका	३८७	१७४
गणाधिप	१९	३८	गन्धोत्तमा	४०४	३९	गलोद्देश	३२३	४८	गिरिमल्लिका	१७१	६५
गणिका	{ १७३ २३९	७१ १९	गन्धोली	२२५	२७	गल्या	४५८	४२	गिरिश	१५	३१
गणिकारिका	१७१	६६	गभस्ति	४८	३३	गवय	२१७	११	गिरीश	१५	३१
गणित	४२८	६४	गभीर	११२	१५	गवल	३८६	१००	गिलित	४४५	११०
गणय	४२७	६४	गम	३४०	९५	गवाक्ष	१३६	९	गीत	८१	२६
गण्ड	{ ३६७ ३१९	९० ३७	गमन	३४०	९५	गवाक्षी	२०६	१५६	गीर्ण	४४४	११०
गण्डक	२१४	४	गम्भारी	१६०	३५	गवीश्वर	३७१	५८	गीर्णि	४५०	११
गण्डकारी	२०१	१४१	गम्भीर	११२	१५	गवेधु	३५६	२५	गीर्पति	४४	२४
गण्डशैल	१४४	६	गम्य	४३८	९२	गवेधुका	३५६	२५	गीर्वाण	५	९
गण्डाली	२०७	१५९	गरल	१०२	९	गवेषणा	२९८	३२	गुग्गुल	१५९	३४
गण्डीर	२०७	१५७	गरिष्ठ	४४५	११२	गवेषित	४४	१०५	गुच्छ	३५५	२१
गण्डूपद	११५	२२	गरी	१७२	६९	गव्य	३६८	५०	गुञ्जा	१८४	९८
गण्डूपदी	११६	२४	गरुड	१५	२९	गव्या	३७२	६०	गुड	४६६	४२
गण्डूषा	५२२	१०	गरुडध्वज	११	१९	गव्यूति	१३१	१८	गुडपुष्प	१५६	२७
गतनासिक	२४८	४६	गरुडाग्रज	४७	३२	गहन	{ १४५ ४३५	{ ६ ८५	गुडफल	१५६	२८
गद	२५०	५१	गरुत्	२२८	३६	गह्वर	{ १४३ ४९४	{ ६ १८३	गुडा	१८७	१०५
गद्य	५३०	३१	गरुत्मत	{ १५ २२७ ४६९	{ २९ ३४ ५८	गाक्षेय	{ ३८३ ४८८	{ ९४ १५५	गुह्यची	१७८	८२
गङ्गी	३२५	५२	गर्गरी	३७६	७४	गाक्षेयकी	१९२	११७	गुण	{ ६२ ३१२ ३३५ ३५८ ३९९ ४६७	{ २९ १९ ८५ २८ २७ ४७
गन्ध	६५	७	गर्जित	{ ३७ ३१८	{ ८ ३६	गाढ	३१	६७	गुणवृक्षक	१११	१२
गन्धक	३८७	१०२	गर्त	९९	२	गाणिक्य	२४०	२२	गुणित	४३६	८८
गन्धकुटी	१९४	१२३	गर्त	९९	२	गाण्डिव	३३५	८४	गुण्डित	४३७	८९
गन्धन	४८०	११५	गर्दभ	३७७	७७	गाण्डिव	३३५	८४	गुत्स	२७४	१०५
गन्धनाकुली	१९१	११४	गर्दभाण्ड	१६३	४३	गात्र	{ २५८ ३१९	{ ७० ४०	गुत्सक	१५२	१६
गन्धफली	{ १६७ १७०	{ ५६ ६४	गर्धन	४१३	२२	गात्रानुलेपनी	२८४	१३३	गुत्सार्थ	२७४	१०५
गन्धमादन	१४१	३	गर्भ	{ २४५ ४८४	{ ३९ १३५	गान	८१	२६	गुद	२६०	७३
गन्धमूली	२०५	१५४	गर्भक	२८४	१३५	गान्धार	८१	१	गुन्द्र	२०९	१६२
गन्धरस	३८८	१०४	गर्भागार	१३५	८	गायत्री	{ १६५ २९४	{ ४९ २२	गुन्द्रा	{ १६७ २०८	{ ५५ १६०
गन्धर्व	{ ७ २५ २३७ ३२१ ४८३	{ ११ ५२ ११ ४४ १३३	गर्भाशय	२४५	३८	गारुत्मत	३८३	९२	गुप्त	{ ४३७ ४४३	{ ८९ १०६
गन्धर्वहस्तक	१६५	५०	गर्भिणी	२४०	२२	गार्भिण	२४०	२२	गुप्ति	४७२	७४
गन्धवह	२९	५२	गर्भौपघातिनी	३७५	६९	गार्हपत्य	२९३	२९	गुरण	४५०	११
गन्धवहा	३६७	८९	गर्मुत्	२१०	१६५	गालव	१५८	३३	गुरु	{ ४४ २८९	{ २४ ७
गन्धवाह	२९	६२	गर्व	९०	२२	गालव	१५८	३३	गुर्विणी	२४०	२२
			गर्हण	७७	१३	गिरि	७१	१			
			गर्ह्य	४२४	५४	गिरि	{ १४१ ४५०	{ १ ११			
			गर्ह्यवादिन्	४१७	३७	गिरिकर्णी	१८६	१०४			
			गल	२६६	८८						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गुल्फ	२५९	७२	गो	३७२	६०	गोमत्	३७१	५८	ग्रस्त	७९	२०
गुल्म	१४८	९	गो	३७३	६६	गोमय	३६८	५८	ग्रस्त	४४५	१११
गुल्मिनी	२५७	६६	गोकण्टक	४६२	२५	गोमायु	२१५	५	ग्रस्त	५३	९
गुवाक	३३३	८१	गोकर्ण	१८४	९९	गोमिन्	३७१	५८	ग्रस्त	४४८	७
गुह	४८५	१४२	गोकर्ण	२१७	१०	गोरस	३६९	५३	ग्रहणीरुज्ज	५०७	२२६
गुहा	१४८	९	गोकर्णी	२६५	८३	गोर्द	२५६	६५	ग्रहपति	२४२	५५
गुह्य	२१२	१६९	गोकुल	१७९	८४	गोल	५२५	२०	ग्रहपति	४६	३०
गुह्यक	१९	३९	गोक्षुरक	३७१	५८	गोलक	२७५	३६	ग्राम	१४०	१९
गुह्यकेश्वर	१४३	६	गोचर	१८४	९९	गोला	३८९	१०८	ग्रामणी	४८५	१४१
गुह्यक	१८२	९३	गोजिह्वा	६५	८	गोलीढ	१६१	३९	ग्रामतक्ष	४६७	४९
गुह्यक	४८८	१५४	गोडुम्बा	१९३	११९	गोलोमी	१८५	१०२	ग्रामता	३९३	९
गुह्यकेश्वर	७	११	गोण्ड	२०६	१५६	गोलोमी	१०७	१५९	ग्रामता	४५८	४२
गूढ	३२	६८	गोत्र	५२४	१८	गोवन्दनी	३९०	१११	ग्रामाधीन	३९२	९
गूढपाद्	१४१	१	गोत्र	१४१	१	गोवन्दनी	१६७	५५	ग्रामान्त	१४०	२०
गूढपुरुष	४३७	८९	गोत्रमिद्	२८६	१	गोविन्द	१७	१९	ग्रामीणा	१८३	९४
गूथ	१०१	७	गोत्रमिद्	४९३	१८०	गोविन्द	४७६	९१	ग्राम्य	७८	१९
गून	३१०	१३	गोत्रा	२०	४२	गोविष्	३६८	५०	ग्राम्यधर्म	३०५	५७
गुञ्जन	२५७	६८	गोत्रा	१२५	३	गोशाल	५६३	४०	ग्रावन्	१४१	१
गुध्र	४३९	९६	गोदारण	३७२	६०	गोशीर्ष	२८३	१३१	ग्रावन्	१४२	४
गुध्र	२०३	१४८	गोदुह	३५१	१४	गोष्ठ	१३०	१३	ग्रास	४७८	१०६
गुध्र	४१३	२२	गोधन	३७१	५७	गोष्ठी	२९२	१५	ग्रास	३७०	५४
गुध्र	२२२	२१	गोधन	३७१	५८	गोष्पद	२९२	१५	ग्राह	११५	२१
गुध्रसी	५२२	१०	गोधा	३३५	८४	गोसंख्य	४७६	९४	ग्राह	४४८	८
गुष्टि	२०४	१५१	गोधापदी	१९३	११९	गोस्तन	३७१	५७	ग्राह	११५	२१
गृह	१३४	४	गोधि	१९३	११९	गोस्तन	२७४	१०५	ग्राहिन्	४४८	८
गृह	१३४	५	गोधिका	२६८	९२	गोस्तनी	१८७	१०७	ग्रीवा	१५४	२१
गृहगोधिका	१३४	५	गोधिका	११५	२२	गोस्थानक	१८७	१०७	ग्रीवा	२६६	८८
गृहगोधिका	२१८	१२	गोधिकात्मज	२१५	५	गौतम	१३०	१३	ग्रीष्म	५७	१८
गृहपति	३१०	१५	गोधूम	३५४	१८	गौतम	९	१५	ग्रैवेयक	१५	१८
गृहयाज	४१५	२७	गोनर्द	१९७	१३२	गौधार	२१५	६	ग्रैवेयक	२७३	१०४
गृहस्थूण	५२९	३०	गोनस	१००	४	गौधेय	२१५	६	गलस्त	४४५	१११
गृहागत	२९८	३४	गोप	३०८	७	गौधेर	२१५	६	गलह	४०६	४५
गृहाराम	१४५	१	गोप	३७१	५७	गौधेर	२१५	६	गलान	२७३	५८
गृहावग्रहणी	१४५	१	गोप	४८३	१३०	गौर	६८	१३	गलान	३५३	५८
गृहिन्	३७२	६२	गोपति	४८३	१३०	गौर	६९	१४	गलान	३५३	५८
गृहिन्	३७२	६२	गोपति	३७२	६२	गौरी	४९५	१८९	गलौ	३९	१४
गृहीवृ	२८७	३	गोपरस	३७२	६२	गौरी	१८	३६	घ.	३६०	३२
गृहीवृ	४१५	२७	गोपानसी	३८७	१०४	गौरी	२३५	८	घट	३४४	१०७
गृह्यक	१३८	१५	गोपायित	१३८	१५	गौरी	१३०	१३	घटना	३४४	१०७
गृह्यक	२३२	४३	गोपाल	४४३	१०६	गौरी	४३५	८६	घटा	३४४	१०७
गृह्यक	४११	१६	गोपाल	३७१	५७	गौरी	२०९	१६२	घटीयन्त्र	३९९	२८
गोन्दुक	२८५	१३८	गोपी	१८९	११२	गौरी	२५०	११०	घट्ट	५२४	१८
गोह	१३४	४	गोपी	१८९	११२	गौरी	१९७	१३२	घण्टापाटलि	१६१	३९
गौरिक	१४४	४	गोपुर	१३९	१६	गौरी	१९७	१३२	घण्टापथ	१३२	१८
गौरिक	४६०	१३	गोपुर	१९७	१३२	गौरी	१९७	१३२	घण्टारवा	१८७	१७७
गैरेय	३८७	१०४	गोप्यक	४९४	१८२	गौरी	१९७	१३२	घण्टारवा	१८७	१७७
गैरेय	३८७	१०४	गोप्यक	३९६	१७	गौरी	१९७	१३२	घण्टारवा	१८७	१७७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
घन	३६	७	चकोरक	२२७	३५	चतुरानन	९	१६	चराचर	४३१	७४
	८३	४	चक्र	२२३	२२	चतुर्भद्र	३०६	५८	चरिष्णु	४३१	७४
	८५	९		३२६	५६	चतुर्भुज	१०	२०	चरु	२९४	२८२
	३३८	९१		३३३	७८	चतुर्वर्ग	३०६	५७	चर्चरी	५२२	१०
	४२८	६६		४९४	१८२	चतुष्पथ	१३१	१७	चर्चा	६४	२
	४८९	१११	चक्रकारक	१९६	१२९	चतुर्हयिणी	३७४	६८	चर्मकषा	२०१	१४३
घनरस	१७७	५	चक्रपाणि	१०	२०	चत्वर	१३७	१३	चर्मकार	३९३	७
घनसार	२८३	१३१	चक्रमर्दक	२०२	१४७	चन	५१२	३	चर्मन्	३०३	४६
घनाघन	४३९	११०	चक्रयान	३२५	५१	चन्दन	२८३	१३१	चर्मप्रभेदिका	४०२	३४
घर्म	९६	३३	चक्रला	२०८	१६०	चन्द्र	३९	१३	चर्मप्रसेविका	४०२	३३
घस्मर	४१३	२०	चक्रवर्तिन्	३०६	२		२०२	१४६	चर्मिन्	१६४	४६
घस्र	५०	२	चक्रवर्तिनी	२०५	१५३		४९४	१८२	चर्या	३३०	७१
घाटा	२६६	८८	चक्रवाक	२२३	२२	चन्द्रक	२२६	३१	चर्वित	४४५	११०
घाण्टिक	३४०	९७	चक्रवाल	३६	६	चन्द्रमस्	३९	१३	चर्षिणी	२३६	१०
घास	३४६	११५		१४१	२	चन्द्रवाला	१९५	१३५	चल	४३१	७४
घातुक	४२१	४७		२२३	२३	चन्द्रशेखर	१५	३०	चलदल	१५४	२०
घास	२११	१६७	चक्राङ्ग	१७९	८६	(चन्द्रसंज्ञ-)	२८३	१३०	चलन	४३१	७४
घुटिका	२५८	७२	चक्रिन्	१०१	७	चन्द्रहास	३३७	८९	चलाचल	४३१	७४
घुण	५२४	१८	चक्रीवत्	३७७	७७	चन्द्रिका	४०	१६	चलित	३४०	९६
घूर्णित	४१६	३२	चक्षुःश्रवस्	१०१	७	चपल	३०	६५	चलित	४३६	८७
घृणा	८८	१८	चक्षुष	२६९	९३		३८५	९९	चविक	१८४	९८
	४५६	३२	चक्षुष्या	३८७	१०२		४२०	४६	चव्य	१८४	९८
	४६८	५१	चञ्चल	४३१	७६	चपला	३७	९	चषक	४०५	५३
घृणि	४९	३३	चञ्चला	३७	९	चपेट	२६५	८४	चषाल	२९३	१८
घृत	३६९	५२	चक्षु	१६५	५१	चमर	२१७	१०	चाक्रिक	३४०	९७
	४७२	७६		२२८	३६	चमरिक	१५४	२२	चाङ्गेरी	२००	१४०
घृष्टि	२१३	२	चटक	२३१	१८	चमस	५३१	३५	चाटकैर	२२१	१८
घोटक	३२१	४३	चटका	२२१	१८	चमसी	५२२	१०	चाण्डाल	३९६	२०
घोणा	२६७	८९	चटकाशिरस्	३९०	११०	चमू	३३३	७८	चाण्डालिका	४०१	३१
घोणिन्	२१३	२	चकण	३५४	१८	चमू	३६३	८१	चातक	२२०	१७
घोण्टा	१६०	३७	चण्ड	४१६	३२		२१६	९	चातुर्वर्ण्य	२८७	२
	२१२	१६९	चण्डा	१९६	१२८	चम्पक	१७०	६३	चान्द्रभागा	१२०	३४
घोर	८९	२०	चण्डात	१७६	७६	चय	१३३	३	चाप	३३४	८३
घोष	१४०	२०	चण्डातक	२७९	११९		२३०	४०	चामर	३१६	३१
घोषक	१९२	११७	चण्डाल	३९७	४		३१०	१३	चामीकर	३८३	१५
घोषणा	७६	१२		३९६	१९	चर	४३१	७४	चाम्पेय	१७०	६३
घ्राण	२६७	८९	चण्डालवल्लकी	४०१	३१	चरक	५३१	३३		१७१	६५
	४३७	९०		१८	३७	चरण	२९९	७१		३१०	१३
घ्राणतर्पण	६७	११	चण्डिका	१८	३७	चरणायुध	२२०	१७	चार	४५१	१४
घ्रात	४३७	९०	चतुःशाल	१३५	६	चरम	४३३	८१			
च.	५०८	२४१	चतुर्	३९६	१९	चरमक्षमाभृत्	१४१	२			
	५१२	५	चतुरङ्गुल	१५४	२३						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
चारटी	२०२	१४६	चिरक्रिय	४१२	९७	चैत्र	५५	१५	छिद्रित	४४१	९९
चारण	३९४	१२	चिरण्टी	२३६	१	चैत्ररथ	३२	७०	छिन्न	४४२	१०३
चारु	४२३	५२	चिरंतन	४३२	७७	चैत्रिक	५५	१५	छिन्नरुहा	१७८	८२
चार्विक्य	२८०	१२२	चिरप्रसूता	३७५	७१	चोच	१९८	१३४	छुरिका	३३९	९२
चार्मण	४६६	४३	चिररात्राथ	५११	१	चोरपुष्पी	५२९	३०	छेक	२३२	४३
चालनी	३५७	२६	चिरस्य	५११	१	चोरपुष्पी	१९५	१२६	छेदन	४४८	७
चाष	२३०	१६	चिराय	५११	१	चोल	२७७	११८			
चिकित्सक	२५२	५७	चिरबिल्व	१६४	४७	चौर	३९८	२४	ज.		
चिकित्सा	२५०	५०	चिलिचिम	११३	१८	चौरिका	३९९	२४	जगत्	१२७	६
चिकुर	{ २७० ४२०	{ ९५ ४६	चिल्ल	{ २२२ २५३	{ २१ ६०	चौर्य	३९९	२५	जगती	{ १२७ ४७१	{ ६ ७१
चिकण	३६६	४६	चिह्न	४१	१७	च्युत	४४२	१०४	जगत्प्राण	२९	६२
चिकस	५३१	३५	चीन	२१६	९	छ.			जगर	३२९	६४
चिञ्चा	१६३	४३	चीर	५३०	३१	छगलक	३७७	७६	जगल	४०५	४१
चित्	{ ६३ ५१२	{ १ ३	चीरी	२२५	२८	छगलान्त्री	१९९	१३७	जग्ध	४४५	१११
चिता	३४७	११७	चीरुका	२२५	२८	छत्र	३१६	३२	जग्धि	३७०	५५
चिति	३४७	११७	चीवर	५३०	३१	छत्रा	{ १८७ २११	{ १०५ १६७	जघन	२६१	७४
चित्त	६३	३१	चुक	{ २०० ३६१ ५२५	{ १४१ ३५ २०	छत्राकी	{ २६२ १९१	{ ३७ ११५	जघनेफला	१६९	६१
चित्तविभ्रम	९२	२६	चुक्रिका	२००	१४०	छद	{ १५० २२८	{ १४ ३६	जघन्य	{ ४३३ ४८९	{ ८१ १५९
चित्तसमुन्नति	९०	२२	चुल्ल	२५३	६०	छदन	{ १५० १२८	{ १४ १४	जघन्यज	{ २४७ ३९०	{ ४३ १
चित्ताभोग	६४	२	चुल्ली	३५८	२९	छदिसू	१३८	१४	जङ्गम	४३१	७४
चिल्या	३४७	११७	चूचुक	२६२	७७	छद्वान्	९३	३०	जङ्गमेतर	४३१	७३
चित्र	{ ७० ८९ ४९३	{ १७ १९ १७८	चूडा	{ २२६ २७१	{ ३१ ९७	छन्द	{ ४५३ ४७५	{ २० ८८	जङ्गा	२५९	७२
चित्रक	{ १६५ १७७ २८०	{ ५१ ८० १२३	चूडामणि	२७२	१०२	छन्दसू	{ २०४ ५०५	{ २२ २३२	जङ्गाकरिक	३३१	७३
चित्रकर	३९२	७	चूडाला	२०८	१६०	छन्न	{ ३१३ ४४०	{ २२ ९७	जङ्गाल	{ १४९ २७१	{ ११ ९७
चित्रकृत	१५६	२७	चूत	१५९	३३	छल	{ ३४४ ४४०	{ १०८ ९७	जटा	{ ४३५ ४८	{ ४८ ४८
चित्रतण्डुला	१८७	१०६	चूर्ण	{ २८४ ३४१	{ १३४ ९९	छल	{ ४१ ४९	{ १७ ३४	जटामांसी	१९८	१३४
चित्रपर्णी	१८२	९२	चूर्णकुन्तल	२७०	९६	छवि	{ ४१ ४९	{ १७ ३४	जटिन्	१५८	३२
चित्रभानु	{ ४४ ४६ ४७८	{ ५६ ३० १०५	चूर्णिका	३१९	३८	छाग	३७७	७६	जटिला	१९८	१३४
चित्रशिखण्डिज	४४	२४	चेटक	३९६	१७	छागी	३७७	७६	जटर	{ २६२ ४९६	{ ७७ १८९
चित्रशिखण्डिन्	४६	२७	चेत	५१५	१२	छात	{ २४७ ४४२	{ ४४ १०३	जड	{ ४१ ४१८	{ १९ ३८
चित्रा	{ १८० २०६	{ ८७ १५६	चेतकी	१६८	५९	छात्र	२९०	११	जडा	१८०	८६
चिन्ता	९३	२९	चेतन	६२	३०	छादित	४४०	९८	जडुल	२४९	४९
चिपिटक	३६७	४७	चेतना	६३	१	छान्दस	२८९	६	जतु	२८१	१२५
चिबुक	२६७	९०	चेतस्	६२	३१	छाया	४८९	१५७	जतुक	३६३	४०
			चेल	{ २७७ ४९९	{ ११५ २०२	छित	४४२	१०३	जतुका	२२४	२६
			चैत्य	१३५	७	छिद्र	९८	२	जतुकुत्	२०५	१५३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
जतूका	२०५	१५३	जयन्ती	१७१	६५	जातरूप	३८३	९५	जीर्ण	२४७	४२
जत्रु	२६३	७८	जया	१७१	६५	जातवेदस्	२५	५३	जीर्णवस्त्र	२७७	११५
जनक	२४२	२८	जय्य	३३१	७४	जातापत्या	२३८	१६	जीव	४४	२४
जनंगम	३९६	१९	जरण	३६२	३६	जाति	६२	३१	जीवक	३४७	११९
जनता	४५८	४२	जरत्	२४७	४२	जाति	१७४	७२	जीवन्	१६३	४४
जनन	६२	३०	जरहव	३७२	६१	जाति	४७१	६८	जीवन्	२०१	१४२
जननी	२४२	२९	जरा	२४६	४१	जातीकोश	२८३	१३२	जीवन्जीव	२२७	३५
जनपद	१२८	८	जरायु	२४५	३८	जातीफल	२८३	१३२	जीवन	१०५	३
जनयित्री	२४२	२९	जरायुज	४२२	५०	जातु	५१२	४	जीवन	३४८	१
जनश्रुति	७५	७	जल	१०५	३	जातोक्ष	३७२	६१	जीवनी	२०१	१४२
जनार्दन	१०	१९	जलजन्तु	११४	२०	जानु	२६०	७२	जीवनौषध	३४७	१२०
जनाश्रय	१३६	९	जलधर	३६	७	जाबाल	३८४	११	जीवन्तिका	१७९	८२
जनि	६२	३०	जलनिधि	१०५	२	जामातृ	२४३	३२	जीवन्तिका	१७९	८३
जनी	२०५	१५२	जलनिर्गम	१०८	७	जामि	४८५	१४२	जीवन्ती	२०१	१४१
जनुस्	६२	३०	जलनीली	१२२	३८	जाम्बव	१५३	१९	जीवा	२०१	१४२
जन्तु	६२	३०	जलप्राय	१२९	१०	जाम्बूनद	३८३	९५	जीवातु	३४७	१२०
जन्तुफल	१५४	२२	जलमुचू	३६	७	जायक	२८१	१२५	जीवान्तक	३९५	१४
जन्मचू	६२	३०	जलव्याल	१००	५	जाया	२३४	६	जीविका	३४८	१
जन्मिन्	७२	३०	जलशुक्ति	११६	२३	जायाजीव	३९४	१२	जीवितकाल	३४७	१२०
जन्म	३०६	५८	जलाधार	११७	२५	जायापती	२४५	३८	जुगुप्सा	७७	१३
जन्म	३४२	१०३	जलाशय	११७	२५	जायु	२५०	५०	जुह	१९९	१३७
जन्म	४८९	१५९	जलोच्छ्वास	२१०	१६४	जार	३४४	३५	जुह	२९५	२५
जन्म	६२	३०	जलौकस्	११५	२२	जाल	११२	१६	जूति	४५७	३८
जप	३०३	४८	जलौका	११५	२२	जालक	१५२	१६	जूति	४५७	३८
जम्पती	२४५	२८	जल्पाक	४१७	३६	जालिक	३९५	१४	जृम्भ	९७	३५
जम्बाल	१०९	९	जल्पित	४४४	१०७	जाली	१९२	११८	जृम्भण	९७	३५
जम्बीर	१५५	२४	जव	३०	६४	जाल्म	३९५	१६	जेतृ	३३१	७४
जम्बु	१५३	१९	जवन	३३१	७३	जिघत्सु	४१२	१७	जेय	३३२	७७
जम्बुक	२१५	५	जवन	३३१	७३	जिज्ञी	१८१	९०	जैत्र	३३१	७४
जम्बू	१५३	१९	जवनिका	४५७	३०	जित्वर	३३२	७७	जैवातृक	३९	१४
जम्भ	१५५	२४	जवनि	२७९	१२०	जिन	८	१३	जैवातृक	४०८	६
जम्भभेदिन्	२०	४३	जवा	१७६	७६	जिष्णु	३३२	७७	जैवातृक	४६०	११
जम्भल	१५५	२४	जहुतनया	११९	३१	जिह्वा	४३०	७१	जोहक	२८१	१२६
जम्भीर	१५५	२४	जागरा	४५२	१९	जिह्वा	४८५	१४१	जोषम्	५१०	२५१
जय	१७१	६६	जागरितृ	४१६	३२	जिह्वाग	१०१	८	ज्ञ	२८८	५
जय	३४५	११०	जागरूक	४१६	३२	जिह्वा	२६८	९१	ज्ञपित	४४०	९८
जयन	४५०	१२	जागर्या	४५२	१९	जीन	२४७	४२	ज्ञप्त	४४०	९८
जयन्त	२२	४६	जाङ्गलिक	१०३	११	जीमूत	३६	७	ज्ञप्ति	६३	१
			जाङ्गिक	३३१	७३	जीरक	१७२	६९	ज्ञातसिद्धान्त	३१०	१५
			जात	६२	३१		३६२	३६	ज्ञाति	२४४	३४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ज्ञातु	४१६	३०	ड.			तनुव	३२९	६४	तरपण्य	११०	११
ज्ञातेय	२४४	३५	डमर	४५१	१४	तनू	२५८	७१	तरल	२७३	१०२
ज्ञान	६५	६	डमरु	८४	८	तनूकृत	४४१	९९	तरला	४३१	७५
ज्ञानिन्	३१०	१४	डयन	३२५	५२	तनूनपात्	२५	५३	तरस्	३६८	५०
ज्या	{ १२५ ३३५	२ ८५	डहु	१६९	६०	तनूरुह	{ २२८ २७१	३६ ९९	तरस	{ ३० ३४२	४ १०२
ज्याघातवारण	३३५	८४	डिण्डिम	८४	८	तन्तु	४००	२८	तरस्विन्	२५५	६३
ज्यानि	४४९	९	डिम्ब	४५१	१४	तन्तुभ	३५३	१७	तरि	३३१	५३
ज्यायम्	{ २४७ ५०६	४३ २३५	डिम्भ	{ २२९ ४८४	३८ १३४	तन्तुवाय	{ २१८ ३९२	१३ ६	तरु	११०	१०
ज्येष्ठ	४६६	४१	डिम्भा	२३६	४१	तन्त्र	४९५	१८५	तरुण	१४६	५
ज्यैष्ठ	५५	१६	डुण्डुभ	१००	५	तन्त्रक	२७६	११२	तरुणी	२४७	४२
ज्योतिरिङ्गण	२२५	२८	ढ.			तन्त्रिका	१७८	८२	तर्क	२३५	८
ज्योतिष्मती	२०३	१५०	ढका	८३	६	तन्द्रा	४९३	१७६	तर्कविद्या	६४	३
ज्योतिस्	५०५	२३०	त.			तन्द्री	९८	३७	तर्कारी	७४	५
ज्योत्स्ना	४०	१६	तक	३६९	५३	तप	५७	१९	तर्जनी	१७१	६५
ज्यौतिषिक	३१०	१४	तक्षक	४५८	४	तपःक्लेशसह	३०१	४२	तर्जनी	२६४	८१
ज्यौत्स्नी	{ ५१ १९२	५ ११८	तक्षन्	३९३	९	तपन	{ ४६ १०३	३१ १	तर्णक	३८२	६१
ज्वर	२५२	५६	तट	१०८	७	तपनीय	३८३	९४	तर्दू	३६१	३४
ज्वलन	२५	५३	तटिनी	११९	३०	तपस्	{ ५५ ५०६	१५ २३२	तर्पण	{ २९१ ३७१	१४ ५६
ज्वाल	२७	५७	तडाग	११८	२८	तपस्य	५५	१५	तर्मन्	४४७	४
झ.			तडित्	३६	९	तपस्विन्	३०१	४२	तर्ष	२९३	१९
झटामला	१९५	१२७	तडित्वत्	३६	७	तपस्विनी	१९८	१३४	तर्ष	{ ९२ ३७०	२८ ५५
झटिति	५११	२	तण्डक	५३१	३३	तम	४५	२६	तल	{ ३३५ ४९८	८४ २०२
झर	१४३	५	तण्डुल	१८७	१०६	तमस्	{ ६२ ९९	२९ ३	तलिन	४८२	१२७
झर्झर	८४	८	तण्डुलीय	१९९	१३६	तमस्विनी	{ ५०५ ५१	२३१ ४	तल्प	४८३	१३१
झलरी	५२२	१०	तत	८२	४	तमाल	{ १७२ ५३१	६० ३३	तल्लज	६०	२७
झष	११२	१७	ततस्	४३४	८६	तमालपत्र	{ ५३१ २८०	३३ १२३	तष्ट	४४१	९९
झषा	१९२	११७	तत्काल	५१२	३	तमिस्त्र	९९	३	तस्कर	३९८	२४
झाटल	१६१	३९	तत्त्व	३१५	२९	तमिस्त्रा	५१	५	ताण्डव	{ ८५ ५३१	१० ३४
झाटलि	५३२	३८	तत्पर	८४	९	तमी	५१	४	तात	२४२	२८
झाडुक	१६२	४०	तथा	४०९	९	तमोमुद्	४७५	८९	तान्त्रिक	३१०	१५
झिण्टी	१७५	७५	तथागत	५१४	९	तमोपह	५०७	२२८	तापस	३०१	४२
झिल्लिका	२२५	२८	तथ्य	५१८	२३	तरक्षु	२१३	१	तापसतरु	१६४	४६
ड.			तद्	५१८	२२	तरङ्ग	१०७	५	तापिच्छ	१७२	६८
डङ्क	{ ४०२ ५३१	३४ ३३	तदा	५१८	३२	तरङ्गिणी	११९	३०	तामरस	१२२	४०
टिड्ढिभक	२२७	३५	तदात्व	३१५	२९	तरणि	{ ४६ ११०	३० १०	तामलकी	१९५	१२७
टीका	५२०	७	तदानीम्	५१८	२२		१७५	७३	तामसी	५१	५
डुण्डुक	१६७	५३	तनय	२४१	२७				ताम्बूलवल्ली	१९३	१२०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ताम्बूली	१९३	१२०	तिमित	४४२	१०५	तुण्डिल	२५४	६१	तूष्णीम्	५१४	९
ताम्रक	३८४	९७	तिमिर	९९	३	तुस्था	१८३	९५	तृण	२११	१६७
ताम्रकर्णी	३५	५	तिरस्	५१०	२५६	तुस्थाञ्जन	१९५	१२५	तृणहुम	२१२	१७०
ताम्रकुट्टक	३९३	८	तिरस्करिणी	५१३	६	तुन्द	२८६	१०१	तृणधान्य	३५६	२५
ताम्रचूड	२२०	१७	तिरस्किया	२७९	१२०	तुन्दक	२४८	४४	तृणध्वज	२०८	१६०
तार	८२	२	तिरस्क्रिया	९०	२२	तुन्दिल	२४८	४४	तृणराज	२११	१६८
तारकजित्	१९	४०	तिरीट	१५८	३३	तुन्न	१९६	१२७	तृणशून्य	१७३	६९
तारका	४२	२१	तिरोधान	५२९	३०	तुन्नवाय	३९२	६	तृण्या	२११	१६८
तारा	४२	२१	तिरोहित	३४५	११२	तुवरिका	१९७	१३१	तृतीयाप्रकृति	२४६	३९
तारुण्य	२४६	४०	तिर्यच्	४१७	३४	तुमुल	३४४	१०६	तृप्त	४४२	१०३
तार्क्ष्य	१५	२९	तिलक	१६१	४०	तुम्बी	२०६	१५८	तृप्ति	३७१	५६
तार्क्ष्यशैल	४८६	१४५	तिलक	२४९	४९	तुरग	३२१	४३	तृप्	९२	२७
ताल	८५	९	तिलक	२५६	६५	तुरंग	३२१	४३	तृष्णक्	३७०	५५
तालपत्र	२११	१६८	तिलक	२८०	१२३	तुरङ्ग	३२१	४३	तृष्णा	४१३	२२
तालपर्णी	२६५	८३	तिलक	३६५	४३	तुरङ्गम	३२१	४३	तृष्णा	४६८	५१
तालमूलिका	३८७	१०३	तिलकालक	२४९	४९	तुरङ्गवदन	३३	७१	तेजन	२०८	१६१
तालवृन्तक	२८६	१४०	तिलपर्णी	२८३	१३२	तुरायण	४४६	२	तेजनक	२०९	१६२
तालाङ्क	१३	२४	तिलपिञ्ज	३५४	१९	तुरासाह	२०	४४	तेजनी	१७९	८३
ताली	१९५	१२७	तिलपेज	३५४	१९	तुरीय	२८०	१२३	तेजस्	२५४	६२
ताल	२१२	१७०	तिलत्स	१००	५	तुरुष्क	२८२	१२८	तेजस्	५०६	२३४
तावत्	२६८	९१	तिल्य	३४९	७	तुला	३८१	८७	तेजित	४३८	९१
तावत्	५०९	२४६	तिल्व	१५८	३३	तुलाकोटि	२७५	१०९	तेम	४५५	२९
तावत्	६७	९	तिष्य	४३	२२	तुल्य	४०३	३६	तेमन	३६६	४४
तावत्	२०५	१५५	तिष्यफला	४८७	१४७	तुल्यपान	३७०	५५	तैजसावर्तिनी	४०२	३३
तावत्	१५५	२५	तीक्ष्ण	१६८	५७	तुवर	६६	९	तैत्तिर	२३१	४३
तावत्	४९	३५	तीक्ष्णगन्धक	४९	३५	तुष	१६८	५८	तैलपर्णिक	२८३	१३१
तावत्	३५७	२६	तीक्ष्ण	४६८	५३	तुषार	३५५	२२	तैलपायिका	२२४	२६
तावत्	९१	२४	तीक्ष्ण	१५७	३१	तुषार	४१	१८	तैलीन	३४९	७
तावत्	४१६	३१	तीक्ष्ण	१०८	७	तुषार	४१	१९	तैष	५५	१५
तावत्	२२७	३५	तीक्ष्ण	४७४	८६	तुषार	४१	१०	तोक	२४२	२८
तावत्	५०	१	तीक्ष्ण	३१	६७	तुषार	४१	१८	तोकम	३५२	१६
तावत्	१५६	२६	तीक्ष्ण	१०४	३	तुषार	४१	१८	तोटक	५२९	३०
तावत्	१६३	४३	तीक्ष्ण	५०८	२४२	तुषार	४१	१८	तोव	३२०	४१
तावत्	३६१	३५	तीक्ष्ण	५१२	५	तुषार	४१	१८	तोव	३५१	१२
तावत्	१६१	३८	तीक्ष्ण	४१६	१५	तुषार	४१	१८	तोव	३५१	१२
तावत्	५२०	८	तीक्ष्ण	१५५	२५	तुषार	४१	१८	तोव	३५१	१२
तावत्	११४	१९	तीक्ष्ण	४२९	७०	तुषार	४१	१८	तोव	३५१	१२
तावत्	११४	२०	तीक्ष्ण	२००	१३९	तुषार	४१	१८	तोव	३५१	१२
तावत्	११४	२०	तीक्ष्ण	४२५	५६	तुषार	४१	१८	तोव	३५१	१२
तावत्	११४	२०	तीक्ष्ण	२६६	८९	तुषार	४१	१८	तोव	३५१	१२
तावत्	११४	२०	तीक्ष्ण	१९१	११६	तुषार	४१	१८	तोव	३५१	१२
तावत्	११४	२०	तीक्ष्ण	२००	१३९	तुषार	४१	१८	तोव	३५१	१२
तावत्	११४	२०	तीक्ष्ण	२५४	६१	तुषार	४१	१८	तोव	३५१	१२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
दान	२९७	२९	दिन	५०	२	दुकूल	२७६	११३	दूष्या	३२०	४२
	३१२	२०	दिनान्त	५०	३	दुग्ध	३६९	५१		३१	६७
	३१८	३७			६	दुग्धिका	१८५	१००	दृढ	४३१	७६
दानव	८	१२	दिव्	४	३३	दुद्गुम	२०३	१४८		४६६	४५
दानवारि	५	९	दिवस	५०	२	दुन्दुभि	८३	६	दृढसंधि	४३१	७५
दानशौण्ड	४०८	६	दिवस्पति	२०	४२		७१८	१३६	दृति	५२५	१९
दान्त	३०१	४२	दिवा	५१३	६	दुरध्व	१३१	१६	दृध्वं	४३५	८६
	४४०	९७	दिवाकर	४६	२८	दुरालभा	१८२	९२	दृश	५०२	२१७
दान्ति	४४६	३				दुरित	५९	२३	दृषद्	१४२	४
दापित	४१८	४०	दिवाकीर्ति	३९३	१०	दुरोदर	४९२	१७१	दृष्ट	३१६	३०
दाम	३७६	७३		३९६	१९	दुर्ग	३११	१७	दृष्टरजस्	२३५	८
दामिनी	३७६	७३	दिविषद्	५	८	दुर्गत	४२२	४९	दृष्टान्त	४७०	६२
दामोदर	१०	१८	दिवौकस्	५	७	दुर्गति	१०३	१			
दायाद	४७५	८९	दिव्योपपादुक	४२२	५०	दुर्गन्ध	६७	१२	दृष्टि	२६९	९३
दार	२३४	६	दिश	३४	१	दुर्गसंचर	४५४	२५		४६५	३८
दारद	१०२	११	दिशांपति	४८	३	दुर्गा	१८	३७	दृष्टेन्दु	५३	९
दारित	४४१	१००	दिश्य	३५	२	दुर्जन	४२१	४७		५	७
दारु	१५०	१३		४९	१	दुर्दिन	३८	१२	देव	८६	१३
	१६६	५३	दिष्ट	६१	२८	दुर्नामक	२५२	५४	देवकीनन्दन	१०	२१
दारुण	८९	२०		४६४	३५	दुर्नामक	२५२	५४	देवकुसुम	२८१	१२५
दारुहरिद्रा	१८५	१०२	दिष्टान्त	३४६	११६	दुर्नामन्	११७	२५	देवखातक	११८	२७
दारुहस्तक	३६१	३४	दिष्टया	५१४	१०	दुर्धल	२४७	४४	देवखातबिल	१४३	६
दार्वाघाट	२२०	१७	दीक्षित	२९०	८	दुर्मनस्	४०९	८	देवच्छन्द	२७३	१०५
दार्विका	२८६	१०१	दीदिवि	३६७	४८	दुर्मुख	४१७	३६	देवजग्धक	२११	१६६
दार्वा	१८५	१०२	दीधिति	४८	३३	दुर्वर्ण	३८४	९६	देवतरु	२४	५०
दाव	४९९	२०६	दीन	४२२	४९	दुर्विध	४२२	४९	देवता	५	९
दाविक	१२१	३६	दीप	२८५	१३८	दुर्हृद्	३०९	१०	देवताड	१७२	६९
दाश	११२	१५	दीपक	४६०	११	दुलि	११६	२४	देवदारु	१६६	५४
दाशपुर	१९७	१३१	दीप्ति	४९	३४	दुश्र्यवन	२०	४४	देवद्वयच्	४१७	३४
दास	३९६	१७	दीप्य	४९	३४	दुष्कृत	५९	२३	देवन	४०६	४५
दासी	१७५	७४	दीर्घ	१८९	१११	दुष्ट	५१७	१९		४८०	११७
दासीसभ	५२८	२७	दीर्घ	४२९	६९	दुष्पत्र	५१७	१९	देववल्लभ	१५५	२५
दासेय	३९६	१७	दीर्घकोशिका	११७	२५	दुष्प्रधर्षणी	१९६	१२८	देवभूय	३०४	५२
दासेर	३९६	१७	दीर्घदर्शिन्	२८८	६	दुहितृ	१९०	११४	देवमातृक	१२९	१२
दिक्रिणी	४९	४	दीर्घपृष्ठ	१०१	८	दूत	२४२	२८	देवयोनि	७	११
दिगम्बर	४१८	३९	दीर्घवृन्त	१६७	५७	दूती	३११	१६	देवर	२४३	३२
दिग्गज	३५	४	दीर्घसूत्र	४१२	१७	दूत्य	२४९	१७	देवल	३९४	११
दिग्ध	३३७	८८	दीर्घिका	४१२	१७	दूत्य	४११	१६	देवसभा	२३	४८
	४३७	९०				दून	४४२	१०२	देवाजीवी	३९४	११
दित	४४२	१०३	दुःख	१०४	३	दूर	४२९	६८		८६	१३
दितिसुत	८	१२	दुःषमम्	५१५	१४	दूरदर्शिन्	२८८	६	देवी	१७९	८३
दिधिषु	२४१	२३	दुःस्पर्श	१८२	९१	दूर्वा	२०७	१५८		१९८	१३३
दिधिषू	२४०	२३	दुःस्पर्शा	१८२	९४	दूषिका	२५७	६७	देवृ	२४३	३२
						दूष्य	२७९	१२०	देश	१२८	९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
देशरूप	३१४	२४	द्राक्	५११	२	द्विजा	१९३	१२०	धम्मिल्ल	२७१	९७
देह	२५८	७१	द्राक्षा	१८७	१०७	द्विजाति	२८८	४	धर	१४१	१
देहली	१३७	१३	द्राधिष्ठ	१८७	११२	द्विजिह्व	४८४	१३३	धरणि	१२५	२
दैतेय	८	१२	द्राविडक	१९९	१३५	द्वितीया	२३४	५	धरा	१२५	२
दैत्य	८	१२	द्रु	१४६	५	द्विप	३१७	३४	धरित्री	१२५	२
दैत्यगुरु	४५	२५	द्रुकिलिम	१६६	५३	द्विपाथ	३१५	२७	धर्म	५९	२४
दैत्या	१९४	१२३	द्रुघण	३३८	९१	द्विरद	३१७	३४	धर्म	७३	३
दैत्यारि	१०	१९	द्रुण	२१९	१४	द्विरेफ	२२६	२९	धर्मचिन्ता	४८५	१३९
दैर्घ्य	२७७	११४	द्रुणी	५२१	९	द्विष्	३०९	११	धर्मचिन्ता	९२	२८
दैव	६१	२८	द्रुत	३०	६४	द्विषत्	३०९	११	धर्मध्वजिन्	३०४	५४
दैव(तीर्थ)	३०४	५०	द्रुत	४३७	८९	द्विहायनी	३७४	६८	धर्मपत्तन	३६२	३६
दैवज्ञ	३१०	१४	द्रुत	४४१	१००	द्रोप	१०९	८	धर्मराज	८	१३
दैवज्ञा	२३९	२०	द्रुम	५११	२	द्रोपवती	११९	३०	धर्मराज	२८	५८
दैवत	५	९	द्रुम	१४६	५	द्रोपिन्	२१३	१	धर्मसंहिता	४६४	३१
दैवत	५८	२१	द्रुमामय	१४६	५	द्रोपिन्	२१३	१	धर्मसंहिता	७४	६
दोला	१८३	९५	द्रुमोत्पल	२८१	१२५	द्वेषण	३०९	१०	धव	२४४	१३
दोषज्ञ	३२५	५३	द्रुमय	१६९	६०	द्वेष्य	४२०	४५	धव	५००	२०६
दोषज्ञ	२८८	५	द्रुहिण	३८०	८५	द्वैध	२११	१८	धवल	६८	१३
दोषैकदश	४२१	४६	द्रोण	९	१७	द्वैध	२११	१८	धवला	३७४	६७
दोस्	२६३	८०	द्रोण	३८१	८८	द्वैप	३२५	५३	धवला	३७४	६७
दोहद	९२	२७	द्रोण	४६७	४९	द्वैमातुर	१९	३८	धवित्र	२९५	२३
दोहदवती	२४०	२१	द्रोणकाक	२२२	२१	द्वैष्ट	३८४	९७	धातकी	१९४	१२४
द्युति	४०	१७	द्रोणक्षीरा	४६७	४९	धत्तूर	३८४	९७	धातकी	५२०	७
द्युति	४९	३४	द्रोणदुग्धा	२२२	२१	धन	१७६	७७	धातु	१४४	८
द्युमणि	४६	३०	द्रोणी	३७५	७२	धन	३८२	९०	धातुपुष्पिका	४७०	६५
द्युम्न	३८२	९०	द्रोणी	११०	११	धनंजय	२५	५३	धातुपुष्पिका	१९४	१२४
द्युत	४०६	४४	द्रोणी	१८३	९५	धनद	२५	५३	धातु	९	१७
द्युतकारक	४०६	४४	द्रोहचिन्तन	६४	४	धनद	३२	६८	धात्री	४९३	१७६
द्युतकृत	४०५	४३	द्रौणिक	३५०	१०	धनहरी	१९६	१२८	धाना	३६७	४७
द्यो	४	६	द्रन्ध्र	२२९	३८	धनाधिप	३२	६८	धानुष्क	३३०	६९
द्यो	३३	१	द्रयातिग	५०१	२१२	धनिन्	४१०	१०	धान्य	३५५	२१
द्योत	४९	३४	द्रयातिग	३०२	४५	धनिष्ठा	४४	२२	धान्यत्वच्	३५५	२२
द्रप्स	३६९	५१	द्रादशाङ्गुल	२६५	८४	धनुर्धर	३३०	६९	धान्याक	३६२	३८
द्रव	९५	३२	द्रादशात्मन्	४६	२८	धनुषपट	१५९	३५	धान्याम्ल	३६३	३९
द्रवन्ती	३४५	१११	द्रापर	६४	३	धनुष्मत्	३३०	६९	धामन्	४८१	१२४
द्रवन्ती	१८०	८७	द्रापर	४९०	१६२	धनुस्	३३४	८३	धामार्गव	१८१	८८
द्रविण	३४२	१०२	द्रार्	१३८	१६	धन्य	४०७	३	धामार्गव	१९२	११७
द्रविण	३८२	९०	द्रार्	१३८	१६	धन्वन्	१२७	५	धाग्या	२९४	२२
द्रव्य	४६८	५२	द्रारपाल	३०७	६	धन्वन्	३३४	८३	धारणा	३१४	२६
द्रव्य	५२७	२२	द्रास्थ	३०७	६	धन्वयास	१८२	९१	धारा	३२४	४९
द्रव्य	३८२	९०	द्रास्थित	३०७	६	धन्विन्	३३०	६९	धाराधर	३६	७
द्रव्य	४८८	१५४	द्रिगुणाकृत	३५०	९	धमन	२०९	१६२	धारासंपात	३८	११
			द्विज	२२६	३२	धमनि	२५६	६५	धार्तराष्ट्र	२२४	२४
			द्विजराज	४६३	३०	धमनी	१९६	१३०	धावनी	१८२	९३
				३९	१५						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
धिक्	५०८	२४०	धेनुव्या	३७५	७२	नटन	८५	१०	नर्तन	८५	१०
धिकृत	{ ४१८ ३९ ४३८ ९४		धेनुक	३७२	६०	नटी	१९६	१२९	नर्मदा	११९	३२
धिषण	४४	२४	धैवत	८१	१	नड	{ २०९ १६२ ५३१ ३३		नर्मन्	९५	३२
धिषणा	६३	१	धोरण	३२७	५८	नडप्राय	१२८	९	नलकूबर	३३	७०
धिष्य	४८८	१५५	धौतकौशेय	२७६	११३	नडसंहति	२११	१६८	नलद	२१०	१६४
धी	६२	१	धौरितक	३२४	४८	नड्या	२११	१६८	नलमीन	११३	१८
धीन्द्रिय	६६	८	धौरेय	३७३	६५	नड्या	२११	१६८	नलिन	१२२	३९
धीमत	२८८	६	ध्याम	२११	१६६	नड्वत्	१२८	९	नलिनी	१२२	३९
धीमती	२३७	१२	ध्रुव	४२	२०	नड्वल	१२८	९	नली	१९६	१२९
धीर	{ २८० १२४ २९८ ५		ध्रुव	{ १४७ ४३० ५०० २११		नत	४३०	७१	नल्व	१३१	१८
धीवर	११२	१५	ध्रुवा	{ १९१ २९५ ३४१ ३३३ ८० ४३९ ४४२ २२१ ८० ९९		नतनासिक	२४८	४५	नव	४३२	७७
धीशक्ति	४५४	२५	ध्रुवा	{ १९१ २९५ ३४१ ३३३ ८० ४३९ ४४२ २२१ ८० ९९		नदी	११९	२९	नवदल	१२४	४३
धीसचिव	३०७	४	ध्वज	३४१	९९	नदीमातृक	१२९	१२	नवनती	३६९	५२
धुनी	११९	३०	ध्वजिनी	३३३	७८	नदीसर्ज	१६४	४५	नवमालिका	१७४	७२
धुर	३२६	५५	ध्वनि	८०	२२	नझी	४०१	३१	नवसूतिका	३७५	७१
धुरंधर	३७३	६५	ध्वनित	४३९	९४	ननान्ह	२४२	२२	नवाम्बर	२७६	११२
धुरीण	३७३	६५	ध्वस्त	४४२	१०४	ननु	५०९	२४८	नवीन	४३२	७७
धुर्य	३७३	६५	ध्वाङ्ग	२२१	२०	ननुच	५१०	१४	नवोद्धृत	३६९	५२
धूर्वह	३७३	६५	ध्वान	८०	२२	नन्दक	१५	२८	नव्य	४३२	७७
धूत	४४३	१०७	ध्वान्त	९९	३	नन्दन	२२	४५	नष्ट	३४५	११२
धूपायित	४४२	१०२	न.			नन्दिशृक्ष	१९६	१२८	नष्टचेष्टता	९६	३३
धूपित	४४२	१०२	न	५१४	११	नन्यावर्त	१३६	१०	नष्टाभि	३०५	५३
धूमकेतु	४६९	५८	नकुलेष्टा	१९१	११५	नपुंसक	२४६	३९	नष्टेन्दुकला	५३	९
धूमयोनि	३६	७	नक्तक	२७७	११५	नपत्री	२४२	२९	नस्तित	३७३	६३
धूमल	७०	१६	नक्तम्	५१३	६	नभस्	{ ३३ ५६ ५०६ २३२		नस्योत	३७३	६३
धूम्या	४५८	४२	नक्तमाल	१६४	४७	नभसंगम	२२७	३४	नाह	५१४	११
धूम्याट	२२०	१६	नक्त	११५	२१	नभस्य	५६	१७	नाक	{ ४५८ १३० १९१ १०० ३१७ ३८८ ४२६ ४६२	
धूम्र	७०	१६	नक्षत्र	४२	२१	नभस्वत्	२९	६३	नाकु	१३०	१४
धूर्जटि	१५	३३	नक्षत्रमाला	२७४	१०६	नभस्	५१७	१८	नाकुली	१९१	११४
धूर्त	{ १७६ ४०५ ४२१		नक्षत्रेश	३९	१५	नभसित	४४२	१०१	नाग	{ १०० ३१७ ३८८ ४२६ ४६२	
धूलि	३४१	९८	नख	{ १९७ २६५ २६५ ४६१ १३२ २२७ ४१८ ४०५ २३५ १६७ ३९४		नभस्कारी	२०१	१४१	नागकेसर	१७१	६५
धूसर	६९	१३	नखर	२६५	८३	नभस्या	२९८	३५	नागजिहिका	३८९	१०८
धृति	४७२	७४	नग	४६१	१९	नभस्थित	४४२	१०१	नागबला	१९२	११७
धृष्ट	४१४	२५	नगरी	१३२	१	नमुचिसूदन	२०	४३	नागर	{ ३६३ ४९५ १६१ ९८ १९३	
धृष्णज्	४१४	२५	नगौकस्	२२७	३३	नय	४४९	९	नागरङ्ग	१६१	३८
धृष्णि	४८	३३	नम	४१८	३९	नयन	२६९	९३	नागलोक	९८	१
धेनु	३७५	७१	नम्र	४०५	४२	नर	२३२	१	नागवल्ली	१९३	१२०
धेनुका	{ ३१८ ४६०		नम्रह्	४०५	४२	नरक	१०३	१			
			नम्रिका	२३५	८	नरवाहन	३२	६९			
			नट	{ १६७ ३९४		नर्तक	८५	११			
						नर्तकी	८४	८			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
नागसंभव	३८८	१०५	नाश	३४६	११६	निगम	{ १३२	१	निभ	४०३	३७
नागान्तक	१५	२९	नासत्य	२४	५१	{ ४८५	१४०		निभूत	४१४	२५
नाड्य	८५	१०	नासा	{ १३७	१३	निरागण	४५७	३७	निमय	३७८	८०
नाडिन्धम	३९३	८	{ २६७	८९	निगाद	४५०	१२	निमित्त	४७३	७६	
{ २५६	६५	नासिका	२६७	८९	निगार	४५७	३७	निमेष	५३	११	
{ ३५५	२२	नास्तिकता	६४	४	निगाल	३२३	४८	निम्र	११२	१४	
{ ४६६	४३	निःशलाक	३१३	२२	निग्रह	४५१	१३	निम्रगा	११९	३०	
नाडीव्रण	२५१	५४	निःशेष	४२८	६५	निघ	४५६	३६	निम्ब	१७०	६२
नाथवत्	४११	१६	निःशोध्य	४२४	५६	निघस	३७०	५६	निम्बतरु	१५५	२६
नाद	८०	२३	निःश्रेणि	१३९	१८	निघ्न	४११	१६	नियति	६१	२८
{ १५७	३०	निःश्रेयस	६५	६	निचुल	१६९	६१	नियन्तु	३२७	५९	
{ १६१	३८	निःषमम्	५१५	१४	निचोल	२७८	११६	{ ६५	५		
{ १७१	६५	निःसरण	१४०	१९	निज	४६४	३२	नियम	{ २९९	३७	
{ १९२	११८	निःस्व	४२२	४९	नितम्ब	२६०	७४	{ ३०३	४९		
{ ५०९	२४७	निकट	४२८	६६	नितम्बिनी	२३३	३	नियामक	१११	१२	
{ ५१२	३	निकर	२३०	३९	नितान्त	३१	६७	नियुत	५२८	२४	
नानारूप	४३८	९३	निकर्षण	१४०	१९	नित्य	३१	६६	नियुद्ध	३४४	१०६
नान्दीकर	४१८	३८	निकष	४०१	३२	निदाघ	{ ५७	१९	नियोज्य	३९६	१७
नान्दीवादिन्	४१८	३८	निकषा	{ ५१३	७	{ ९६	३३	निर	५१०	२५३	
नापित	३९३	१०	{ ५१७	१९	निदान	६१	२८	निरन्तर	४२८	६६	
{ ३२६	५६	निकषात्मज	२८	६०	निदिग्ध	४३६	८९	निरय	१०३	१	
{ ४८४	१३७	निकाम	३७१	५७	निदिग्धिका	१८२	९३	निरर्गल	४३४	८३	
{ ५२१	९	निकाय	२३१	४२	निदेश	३१४	२५	निरवग्रह	४११	१५	
नाम	५१०	२५१	निकाय्य	१३४	५	निद्रा	९७	३६	निरसन	४५६	३१
नामधेय	७५	८	निकार	{ ४५१	१५	निद्राण	४१६	३३	{ ७९	२०	
नामन्	७५	८	{ ४५६	३६	निद्राण	४१६	३३	{ ३३७	८८		
नाय	४४९	९	निकारण	३४५	११२	निद्राळ	४१६	३३	{ ४१९	४०	
नायक	४१०	११	निकुञ्जक	३८१	८८	निधन	{ ३४६	११६	निराकरिणु	४१५	३०
नारक	१०३	१	निकुञ्ज	१४४	८	{ ४८१	१२३	१२३	निराकृत	४१९	४०
नारद	२३	४८	निकुम्भ	२०१	१४४	निधि	३३	७१	निराकृति	{ ३०५	५३
नाराच	३३६	८७	निकुरम्ब	२३०	४०	निधुवन	३०५	५७	{ ४५६	३१	
नाराची	४०१	३२	{ ४१९	४१	निध्यान	४५६	३१	निरामय	२५३	५७	
नारायण	१०	१८	{ ४२१	४६	निनद	८०	२२	निरीश	३५१	१३	
नारायणी	१८५	१०१	निकृति	९३	३०	निनाद	८०	२२	निर्कृति	१०४	२
नारी	२३२	२	निकृष्ट	४२४	५४	निन्दा	७७	१३	{ १७२	६८	
{ १२३	४२	निकेतन	१३४	४	निप	३६०	३२	निर्युण्डी	{ १७३	७०	
{ ३५५	२२	निकोचक	१५७	२९	निपठ	४५५	२९	निर्ग्रन्थन	३४५	११३	
नाला	१२३	४२	निक्राण	८०	२४	निपाठ	४५५	२९	निर्घोष	८०	२३
नालिका	३६१	३४	निक्राण	८०	२४	निपातन	४५५	२७	निर्जर	५	७
नालिकेर	२१२	१६८	निखिल	४२८	६५	निपान	११७	२६	निर्जितेन्द्रियग्राम	३२०	४३
नाविक	१११	१२	निगड	३२०	४१	निपुण	४०७	४	निर्जर	१४३	५
नाव्य	११०	१०	निगद	४५०	१२	निबन्धन	८४	७			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
निर्णय	६४	३	निशित	४३८	९१	निखाव	३६८	४९	नूनम्	५१०	२५०
निर्णोजक	३९४	१०	निशीथ	५२	६	निस्वन	८०	२३		५१६	१६
निर्देश	३१४	२५	निशीथिनी	५१	४	निस्वान	८०	२३	नूपुर	२७५	१०९
निर्भर	३१	६६	निश्चय	६४	३	निहनन	३४६	११४	नृ	२३२	१
निर्मद	३१८	३६	निश्चेणी	१३९	१८	निहाका	११५	२२	नृत्य	८५	१०
निर्मुक्त	१०१	६	निषङ्ग	३३७	८८	निहिसन	३४५	११३	नृप	३०६	१
निर्मोक	१०२	९	निषङ्गिन्	३३०	६९	निहीन	३९५	१६	नृपलक्ष्मन्	३१६	३२
निर्याण	३१९	३८	निषया	१३२	२	निहव	७८	१७	नृपसभ	५२८	२७
निर्यातन	४८१	१२०	निषद्वर	१०९	९	नीकाश	४०३	३७	नृपासन	३१६	३१
निर्यूह	५०७	२३६	निषध	१४१	३	नीच	३९५	१६	नृशंस	४२१	४७
निर्वपन(ण)	२९७	३०	निषाद	८१	१	नीचैस्	५१६	१७	नृसेन	५३३	४०
निर्वर्णन	४५६	३१	निषादिन्	३२७	५९	नीड	२२९	३७	नेतृ	४१०	११
निर्वहण	८७	१५	निषूदन	३४५	११३	नीडोद्भव	२२७	३४	नेत्र	२६९	९३
	३४५	११२	निष्क	४६०	१४	नीध्र	१३८	१४	नेत्राम्बु	४९३	१८०
निर्वाण	६५	६	निष्कला	२४०	२१	नीप	१६२	४२	नेदिष्ठ	४२९	६८
	४३९	९६	निष्कासित	४१८	३९	नीर	१०६	४	नेपथ्य	२७२	९९
निर्वात	४३९	९६	निष्कुट	१४५	१	नील	६९	१४	नेमि	११७	२७
निर्वाद	७७	१३	निष्कुटि	१९५	१२५	नीलकण्ठ	२२६	३०		३२६	५६
	४७५	९०	निष्कुह	१५०	१३	नीलङ्गु	४६५	४०	नेमी	१५६	२६
निर्वापण	३४६	११४	निष्कम	४५४	२५	नीललोहित	२१८	१३	नैकभेद	४३६	८३
निर्वार्य	४१०	१३	निष्ठा	८७	१५	नीला	२२४	२६	नैगम	३७७	७८
निर्वासन	३४५	११३	निष्ठान	३६६	४१	नीलाम्बर	१३	२४	नैचिकी	४८५	१४०
निर्वृत्त	४४१	१००	निष्ठावन	४५७	३८	नीलाम्बुजन्मन्	१२१	३७	नैपाली	३७४	६७
	४०३	३८	निष्ठुर	७८	१९	नीलिका	१७३	७०	नैमेय	३८९	१०८
निर्व्यथन	९८	२	निष्ठुर	४३१	७६	नीलीनी	१८३	९५	नैयप्रोध	३८९	१०८
निर्हार	४५२	१७	निष्ठेव	४५७	३८	नीली	१८३	९४	नैयप्रोध	१५३	१८
निर्हारिन्	६७	११	निष्ठेवन	४५७	३८	नीला	१८३	९४	नैयप्रोध	२८	६०
निर्हार्द	८०	२३	निष्ठयूत	४३६	८७	नीवाक	४५३	२३	नैयप्रोध	३५	५
निलय	१३४	५	निष्ठयूति	४५७	३८	नीवार	४५३	२३	नैयप्रोध	३०८	७
निबह	२३०	३९	निष्णात	४०७	४	नीवी	३७८	८०	नैयप्रोध	३३०	७०
निवात	४७४	८४	निष्पक्व	४३९	९५	नीवृत्	५००	२१२	नो	५१४	११
निवाप	२९७	३१	निष्पन्न	४४१	१००	नीशार	१२८	८	नौ	११०	१०
निवीत	२७७	११३	निष्पाव	४५४	२४	नीहार	२७९	११८	नौकादण्ड	१११	१३
	३०४	५०	निष्प्रभ	४४१	१००	नु	४१	१८	नौतार्य	११०	१०
निवृत्त	४३६	८८	निष्प्रवाणि	२७६	११२	नुति	४०९	२४८	न्यक्ष	५०४	२२५
निवेश	३१७	३३	निसर्ग	९८	३८	नुत्त	७६	११	न्यप्रोध	१५८	३२
निशा	५१	४	निसृष्ट	४३६	८८	नुन्न	४३६	८७	न्यप्रोध	४७७	९६
निशान्त	१३४	५	निस्तल	४२९	६९	नूतन	४३२	७७	न्यप्रोध	१८०	८७
निशापति	३९	१४	निस्तर्हण	३४६	११४	नूल	४३२	७८	न्यच्	४३०	७०
निशाहा	३६४	४१	निस्त्रिश	३३७	८९	नूद	१६२	४१	न्यङ्कु	२१७	१०
									न्यस्त	४३६	८८
									न्याद	३७०	५६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
परश्वध	३३८	९२	परिदान	३७८	८०	परीभाव	९०	२२	पल	३८०	८६
परश्वम्	५१८	२२	परिदेवन	७८	१६	परीवर्त	३७८	८०	पलगण्ड	४९९	२०२
परशशत	४२७	६४	परिधान	२७८	११७	परीवाद	७७	१३	पलकषा	३९२	६
पराक्रम	{ ३४२ १०२ ४८५ १३८		परिधि	{ ४८ ४७७	{ ३२ ९७	परीवाप	४८२	१२९	पलल	१८४	९८
पराग	{ १५३ ४६२	{ १७ २१	परिधिस्थ	३२८	६२	परीवार	४९१	१६९	पलाण्डु	२५५	६३
पराङ्मुख	४१७	३३	परिपण	३७८	८०	परीवाह	१०९	१०	पलाल	२०३	१४७
पराचित	३९६	१८	परिपन्थिन्	३०९	११	परीष्टि	२९८	३२	पलाश	३५५	२२
पराचीन	४१७	३३	परिपाटी	२९९	३६	परीसार	४५३	२१	पलाश	{ १५० १५७ २०५	{ १४ २९ १५४
पराजय	३४५	१११	परिपूर्णता	२८५	१३७	परीहास	९५	३२	पलाशिन	१४६	५
पराजित	३४५	११२	परिपेलव	१९७	१३१	परुत्	५१७	२०	पलिक्री	२३७	१२
पराधीन	४११	१६	परिप्लव	४३१	७५	परुष	७८	१९	पलित	२४६	४१
परान्न	४१३	२०	परिबर्ह	५०७	२३९	परुस्	२०९	१६२	पल्यङ्क	२८५	१३८
परामभूत	३४५	११२	परिभव	९०	२२	परेत	३४६	११७	पल्लव	१५१	१४
परारि	५१७	२०	परिभाषण	७७	१४	परेतराज	२८	५८	पल्वल	११८	२८
परार्थ	४२५	५८	परिभूत	४४३	१०६	परेयवि	५१७	२१	पव	४५४	२४
परासन	३४५	११३	परिमल	{ ६७ ४५०	{ १० १३	परेष्टुका	३७५	७०	पवन	{ २९ ४५४	{ ६३ २४
परासु	३४६	११७	परिरम्भ	४५६	३०	परैधित	३९६	१८	पवनाशन	१०१	८
परास्कन्दिन्	३९८	२५	परिवर्जन	३४६	११४	परोष्णी	२२४	२६	पवमान	२९	६३
परिकर	४९१	१६५	परिवादिनी	८२	३	पर्कटी	१५८	३२	पवि	२३	४७
परिकर्मन्	२७९	१२१	परिवापित	४३५	८५	पर्जनी	१८५	१०२	पवित्र	{ २१० ३०२ ४२४	{ १६५ ४५ ५५
परिक्रम	४५२	१६	परिविन्ति	३०५	५६	पर्जन्य	४८७	१४६	पवित्रक	११२	१६
परिक्रिया	४५२	२०	परिवृढ	४१०	११	पर्ण	{ १५० १५७ ५२७	{ १४ २९ २२	पशुपति	१५	३०
परिक्षिप्त	४३६	८८	परिवेत्तु	३०५	५६	पर्णशाला	१३५	६	पशुप्रेरण	४५७	३९
परिखा	११८	२९	परिवेष	४८	२३	पर्णास	१७७	७९	पशुरज्जु	३७६	७३
परिग्रह	५०७	२३७	परिव्याध	{ १५७ १६९	{ ३० ६०	पर्यङ्क	२८५	१३८	पश्चात्	५०८	२४३
परिघ	{ ३३८ ४१३	{ ९१ २७	परिव्राज	३००	४१	पर्यटन	२९९	३५	पश्चात्ताप	९१	२५
परिघातिन्	३३८	९१	परिषद्	२९२	१५	पर्यन्तभू	१३०	१४	पश्चिम	४३३	८१
परिचय	४५३	२३	परिष्कार	२७२	१०१	पर्यय	{ २९९ ४५६	{ ३७ ३३	पश्चिमा	३५	१
परिचर	३२८	६२	परिष्कृत	२७२	१००	पर्यवस्था	४५३	२१	पश्चिमोत्तर	१२८	७
परिचर्या	२९८	३५	परिष्वङ्ग	४५६	३०	पर्यास	३७१	५७	पांशु	२४१	९८
परिचाय्य	२९४	२०	परिसर	१३०	१४	पर्यासि	४४७	५	पांशुला	२३६	११
परिचारक	३९६	१७	परिसर्प	४५२	२०	पर्याय	{ २९९ ४८७	{ ३७ १४७	पाक	{ २२९ ४४८	{ ३८ ८
परिणत	४३९	९६	परिसर्प	४५३	२१	पर्युदञ्चन	३४८	३	पाकल	१९५	१२६
परिणय	३०५	५६	परिस्कन्द	३९६	१८	पर्येषणा	२९८	३२	पाकशासन	२०	४१
परिणाम	४५१	१५	परिस्तोम	३२०	४२	पर्वत	१४१	१	पाकशासनि	२२	४६
परिणाय	४०६	४५	परिस्पन्द	२८५	१३७	पर्वन्	{ २०९ ४८१	{ १६२ १२१	पाकस्थान	३५७	२७
परिणाह	२७७	११४	परिस्रुत्	४०४	३९	पर्वन्	५२	७	पाक्य	३६६	४२
परितस्	५१५	१३	परिस्रुता	४०४	३९	पर्वसंधि	२५८	६९			
परित्राण	४४७	५	परीक्षक	४०८	७	पशुका					

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पाञ्चजन्य	१४	२८	पादाङ्गद	२७५	१०९	पारिल्लव	४३१	७५	पिचिण्डिल	२४८	४४
पाद्	५१३	७	पादात	३२९	६७	पारिभद्र	१५५	२६	पिचु	३८९	१०६
पाटञ्चर	३९८	२५	पादातिक	३२९	६६	पारिभद्रक	१६६	५३	पिचुमन्द	१७०	६२
पाटल	{ ७०	१५	पादुका	४०१	३०	पारिभाव्य	१९५	१२६	पिचुल	१६२	४०
	{ ३५२	१५	पादू	४०१	३०	पारियात्रक	१४१	३	पिच्छट	३८८	१०५
पाटला	१६७	५४	पादुकृत	३९३	७	पारिषद	१७	३५	पिच्छ	{ २२६	३१
पाटलि	{ १६१	३९	पाद्य	२९८	३३	पारिहार्य	२७४	१०७		{ ५२९	३०
	{ १६७	५४	पान	४०४	४०	पारी	५२२	१०	पिच्छा	{ १६४	४७
पाठ	{ २९१	१४	पानगोष्ठिका	४०५	४२	पारुष्य	७७	१४		{ ५२१	९
	{ ४५५	२९	पानपात्र	४०५	४३	पार्थिव	३०६	१	पिच्छिल	३६६	४६
पाठा	१७९	८४	पानभाजन	३६९	३२	पार्वती	१८	३७	पिच्छिला	{ १६४	४६
पाठिन्	१७७	८०	पानीय	१०६	४	पार्वतीनन्दन	१९	३९		{ १७०	६२
पाठीन	११३	१८	पानीयशालिका	१३५	७	पार्थ्व	{ २६३	७९	पिञ्ज	३४६	११५
पाणि	२६४	८१	पान्थ	३११	१७		{ ४५७	४१	पिञ्जर	३८७	१०३
पाणिगृहीती	२३४	५	पाप	{ ५९	२३	पार्श्वभाग	३१९	४०	पिञ्जल	३४१	९९
पाणिघ	३९५	१३		{ ४२१	४७	पार्श्वस्थि	२५८	६९	पिट	३५७	२६
पाणिपीडन	३०५	५६	पापचेली	१७९	८५	पार्णि	२५९	७२	पिटक	{ २५१	५३
पाणिवाद	३९५	१३	पाप्मन्	५९	२३	पार्णिग्राह	३०९	१०		{ ४००	२९
पाण्डर	६८	१२	पामन्	२५१	५३	पालघ्न	२११	१६७	पिटर	{ ३५९	३१
पाण्डु	६८	१३	पामन	२५३	५८	पालङ्गी	१९४	१२१		{ ४९५	१८८
पाण्डुकम्बलिन्	३२५	५४	पामर	३९५	१६	पालाश	६९	१४	पिण्ड	{ ३८५	९८
पाण्डुर	६८	१३	पामा	२५१	५३	पालि	{ ३३९	९३		{ ३८८	१०४
पातक	५३१	३३	पायस	{ २८२	१२८		{ ४९७	१९७	पिण्डक	२८२	१२८
पाताल	{ ९८	१		{ २९५	२४	पालिन्दी	१८८	१०८	पिण्डिका	३२६	५६
	{ ४९९	२०२	पाशु	२६०	७३	पाल्लवा	५२०	५	पिण्डीतक	१६६	५२
पातुक	४१५	२७	पाथ्य	३८०	८५	पावक	२५	५४	पिण्याक	{ ४५९	९
	{ १०९	८	पार	१०९	८	पाश	२७१	९८		{ ५३०	३२
पात्र	{ २९५	२४	पारद	३८५	९९	पाशक	४०६	४५	पितामह	{ ९	१६
	{ ३६०	२३	पारम्पर्योपदेश	२९१	१२	पाशिन्	२९	६१		{ २४३	३३
	{ ४९३	१७९	पारशव	५००	२१०	पाशुपत	१७८	८१	पितृ	{ २४२	२८
पात्री	५३३	४२	पारश्वधिक	३३९	७०	पाशुपाल्य	३४८	२		{ २४६	३७
पात्रीव	५३१	३५	पारसीक	३२२	४५	पाश्या	४५८	४२	पितृदान	२९७	६१
पाथस्	१०६	४	पारल्लैण्य	२४१	२४	पाश्चात्य	४३३	८१	पितृपति	{ २८	५८
	{ १४४	७	पारायण	४४६	२	पाषण्ड	३०२	४५		{ ३४	२
पाद	{ २६९	७१	पारावत	२१९	१४	पाषाण	१४२	४	पितृपितृ	२४३	३३
	{ ३८२	८९	पारावताङ्गि	२०३	१५०	पाषाणदारण	४०२	३४	पितृप्रसू	५०	३
	{ ४७५	८९	पारावार	{ १०५	१	पिक	२२१	१९	पितृवन	३४०	११८
पादकटक	२७५	११०		{ ५३१	३५	पिङ्ग	७०	१६	पितृव्य	२४३	३१
पादग्रहण	३००	४१	पाराशरिन्	३००	४१	पिङ्गल	{ ४७	३१	पितृसंनिभ	४१०	१३
पादप	१४६	५	पारिकाङ्क्षिन्	३०१	४२		{ ७०	१६	पितृ	२५४	६२
पादबन्धन	३७१	५८	पारिजातक	{ २४	५०	पिङ्गला	३५	४	पितृ	३०४	५१
पादस्फोट	२५१	५२		{ १५५	२६	पिचण्ड	{ २६२	७७	पित्सन्	२२७	३४
पादाग्र	२५९	७१	पारितथ्या	२७३	१०३		{ ५२४	१८			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पिधान	३८	१३	पीलुपर्णी	{ १७९	८४	पुर	{ १५९	३४	पुष्कराह	२२७	२२
पिनद्ध	३२९	६५	पीवन्	{ २००	१३९	पुरःसर	{ ४९४	१८३	पुष्करिणी	११८	२७
पिनाक	{ १७	३५	पीवर	४२६	६१	पुरतस्	३३१	७२	पुष्कल	४२५	५८
	{ ४६०	१४	पीवरस्तनी	४२६	६१	पुरद्वार	५१३	७	पुष्ट	४३९	९७
पिनाकिन्	१५	३१	पुंश्चली	३७५	७१	पुरद्वार	१३९	१६	पुष्प	{ १५२	१७
पिपासा	३७०	५५	पुंस्	२३६	१०	पुरंदर	२०	४१		{ २४०	२१
पिपीलिका	५२०	८	पुक्कस	२३२	१	पुरंध्री	२३४	६	पुष्पक	३३	७०
पिप्पल	१५४	२०	पुङ्गव	३९६	२०	पुरस्	५१३	७	पुष्पकेतु	३८७	१०३
पिप्पली	१८४	९७	पुङ्गव	५२४	१७	पुरस्कृत	४७४	८४	पुष्पदन्त	३५	४
पिप्पलीमूल	३९०	११०	पुच्छ	४२६	५९	पुरस्तात्	५०९	२४६	पुष्पधन्वन्	१३	२६
पिड्ड	२४९	४९	पुञ्ज	३२४	५०	पुरा	५१०	२५३	पुष्पफल	१५४	२१
पियाल	१५९	३५	पुञ्ज	२३१	४२	पुराण	{ ७४	५	पुष्परस	१५२	१७
पिळ	२५३	६०	पुटभेद	१०८	७		{ ४३२	७७	पुष्पलिह	२२६	२९
पिशाङ्ग	७०	१६	पुटभेदन	१३२	१	पुरातन	४३२	७७	पुष्पवती	२४०	२०
पिशाच	७	११	पुटी	५३३	४२	पुरावृत्त	७४	४	पुष्पवत्	५३	१०
पिशित	२५५	६३				पुरी	१३२	१	पुष्पसमय	५७	१८
पिशुन	{ २८०	१२४	पुण्डरीक	{ ३५	३	पुरीतत्	२५६	६६	पुष्य	४३	२२
	{ ४२१	४७		{ १२३	४१	पुरीष	२५७	६८	पुष्यरथ	३२५	५१
	{ ४८२	१२७		{ ४६०	११	पुरु	४२७	६३	पुस्त	४००	२८
पिशुना	१९८	१३३	पुण्डरीकाक्ष	१०	१९						
पिष्टक	३६७	४८	पुण्डर्य	१९६	१२७		{ ६१	२९	पूरा	{ २१२	१६९
पिष्टपचन	३५०	३२	पुण्ड्र	२०९	१६३	पुरुष	{ १५५	२५		{ ४६१	२०
पिष्टात	२८६	१३९	पुण्ड्रक	१७४	७२		{ २३२	१	पूजा	२९८	३४
पीठ	२८५	१३८	पुण्य	{ ५९	२४	पुरुषोत्तम	{ ५०२	२१८	पूजित	४४०	९८
पीडन	३४५	१०९		{ ४८९	१६०		{ १०	२१			
पीडा	१०४	३	पुण्यक	२९९	३७	पुरुहू	४२७	६३	पूज्य	{ ४०८	५
पीत	६९	१४	पुण्यजन	२८	६०	पुरुहूत	२०	४१		{ ४८७	१५०
पीतदारु	१६६	५३	पुण्यजनेश्वर	३२	६९	पुरोग	३३१	७२	पूत	{ ३०२	४५
पीतद्वु	{ १६९	६०	पुण्यभूमि	१२८	८	पुरोगम	३३१	७२		{ ३५६	२३
	{ १८५	१०१	पुण्यवत्	४०७	३	पुरोगामिन्	३३१	७२		{ ४२४	५५
पीतन	{ १५६	२७	पुत्तिका	२२५	२७	पुरोडाश	५२६	२१	पूतना	१६८	५९
	{ २८०	१२४	पुत्र	२४१	२७	पुरोधस्	३०७	५	पूतिकरज	१६५	४८
	{ ३८७	१०३	पुत्रिका	४००	२९	पुरोभागिन्	४२१	४६	पूतिकाष्ट	{ १६६	५४
पीतसालक	१६३	४३	पुत्रौ	२४५	३७	पुरोहित	३०७	५		{ १६९	६०
पीता	३६४	४१	पुद्गल	५२५	२०	पुलाक	४५९	५	पूतिगन्धि	६७	१२
पीति	३२१	४३	पुनःपुनर्	५११	१	पुलिन	१०९	९	पूतिकली	१८३	९६
पीताम्बर	१०	१९				पुलिन्द	३९७	२०	पूतीक	१६५	४८
पीन	४२६	६१	पुनर्	{ ५१०	२५३	पुलोमजा	२२	४५	पूप	३६७	४८
पीनस	२५०	५१		{ ५१६	१५	पुषित	४३९	९७	पूर	५२५	२०
पीनोद्गी	३७५	७१	पुनर्नवा	२०३	१४९				पूरणी	१६४	४६
पीयूष	{ २४	४८	पुनर्भव	२६५	८३		{ ३३	१	पूरित	४४०	९८
	{ ३७०	५४	पुनर्भू	२४०	२३	पुष्कर	{ १०६	४	पूरुष	२३२	१
	{ १५६	२८	पुन्नाग	१५५	२५		{ १२२	४१	पूर्ण	{ ४२८	६५
पीळ	{ ४९६	१९३	पुर्	१३२	१		{ २०२	१४५		{ ४४०	९८
							{ ४९५	१८६	पूर्णकुम्भ	३१६	३२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पूर्णिमा	७४	७	पृष्ट	२६२	७८	प्रकाम	३७१	५७	प्रज्ञा	{ ६३ १	
पूर्त	२९७	२८	पृष्टवंशाधर	२६१	७६	प्रकार	४९०	१६२	{ २३७ १२		
पूर्व	{ ४३३ ८०	१३४	पृष्टस्थि	२५८	६९	प्रकाश	{ ४९ ३४	प्रज्ञान	४८१	१२२	
पूर्वज	२४७	४३	पृष्ट्य	{ ३२२ ४५७	४९	प्रकीर्णक	{ ५०२ २१८	प्रज्ञु	२४८	४७	
पूर्वदेव	८	१२	पेचक	{ २१९ ४४९	१५	प्रकीर्य	{ १६५ ४८	प्रडीन	२२८	३७	
पूर्वपर्वत	१४१	२	पेटक	४००	३०	प्रकृति	{ ६२ ९८	प्रणय	{ ४५४ ४८७	२५ १५१	
पूर्वा	३५	१	पेटा	४००	३०		{ ३११ ४७२	प्रणव	७३	४	
पूर्वेद्युस्	५१७	२१	पेटी	५३३	४२	प्रकोष्ठ	२६४	प्रणाद	७६	११	
पूषन्	४६	२९	पेलव	४२८	६६	प्रक्रम	४५४	प्रणाली	१२०	३५	
पृक्ति	४४९	९	पेशल	{ ३९६ ४९९	१९ २०५	प्रक्रिया	३१६	प्रणिधि	{ ३१० ४७७	१३ १००	
पृच्छा	७६	१०	पेशी	२२८	३७	प्रक्षण	८१	प्रणिहित	{ ४३६ २९४	८६ २०	
पुतना	{ ३३३ ३३३	७८ ८१	पैठर	३६६	४५	प्रक्ताण	८१	प्रणीत	{ २६६ ४५	४५	
पृथक्	५१२	३	पैतृष्वसेय	२४१	२५	प्रक्षेडन	३३६	प्रणुत	४४४	१०९	
पृथक्पर्णा	१८२	९२	पैतृष्वस्त्रीय	२४१	२५	प्रगण्ड	२६४	प्रणेष	४१४	२५	
पृथगात्मता	{ ७२ ३००	३१ ३८	पैत्र(अहोरात्र)	५८	२१	प्रगतजानुक	२४८	प्रतन	४३२	७७	
पृथग्जन	{ ३९५ ४७८	१६ १०५	पोगण्ड	२४८	४६	प्रगल्भ	४१४	प्रतल	{ २६५ २६५	८४ ८५	
पृथग्विध	४३८	९३	पोटगल	{ २०९ २०९	१६२ १६३	प्रगाढ	४६६	प्रताप	३१२	२०	
पृथिवी	१२५	३	पोटा	२३८	१५	प्रगुण	४३०	प्रतापस	१७८	८१	
पृथु	{ ३६२ ३६४ ४२६	३७ ४० ६०	पोत	{ २२९ ४६९	३८ ६०	प्रगे	५१७	प्रति	५०९	२४५	
पृथुक	{ २२९ ३६७ ४५८	३८ ४७ ३	पोतवणिज्	१११	१२	प्रग्रह	{ ३४७ ५०७	प्रतिकर्मन्	२७२	९९	
पृथुरोमन्	११२	१७	पोतवाह	१११	१२	प्रग्राह	५०७	प्रतिकूल	४३५	८४	
पृथुल	४२६	६०	पोताधान	११३	१९	प्रग्रीव	५३१	प्रतिकृति	४०३	३६	
पृथ्वी	{ १२५ ३६२ ३६४	३ ३७ ४०	पोत्र	४९३	१८०	प्रघण	१३७	प्रतिकृष्ट	४२४	५४	
पृथ्वीका	१९५	१२५	पोत्रिन्	२१३	२	प्रघाण	१३७	प्रतिक्षिप्त	४१९	४२	
पृदाकु	१०१	६	पौत्री	२४२	२९	प्रचक	३४०	प्रतिग्रह	३३३	७९	
पृश्नि	२४९	४८	पौर	२११	१६६	प्रचलायित	४१६	प्रतिग्राह	२८६	१३९	
पृश्निपर्णी	१८२	९२	पौरस्त्र्य	४३३	८०	प्रचुर	४२७	प्रतिधा	९१	२६	
पृषत्	१०८	६	पौरुष	२६६	८७	प्रचेतस्	२९	प्रतिघातन	३४६	११४	
पृषत	{ १०८ २१७	६ १०	पौरोगव	३५७	२७	प्रचोदनी	१८२	प्रतिच्छाया	४०३	३५	
पृषत्क	३३६	८६	पौर्णमास	३०३	४८	प्रच्छदपट	२७८	प्रतिजागर	४५५	२८	
पृषदश्च	२९	६२	पौर्णमासी	५२	७	प्रच्छन्न	१३७	प्रतिज्ञात	४४४	१०८	
पृषदाज्य	२९५	२४	पौलस्त्य	३२	६९	प्रच्छर्दिका	२५२	प्रतिज्ञात	६५	५	
			पौलि	३६७	४७	प्रजन	४५४	प्रतिदान	३७९	८१	
			पौष	५५	१५	प्रजविन्	३३१	प्रतिध्वान	८१	२५	
			पौष्पक	३८७	१०३	प्रजा	४६४	प्रतिनिधि	४०३	३६	
			प्याह	५१३	७	प्रजाता	२३८	प्रतिपत्	{ ४९ ६३	१ १	
			प्रकाण्ड	{ ६० १४८	२७ १०	प्रजापति	९	प्रतिपन्न	४४४	१०८	
						प्रजावती	२४३	प्रतिपादन	२९७	२९	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रतिबद्ध	४१९	४१	प्रत्यक्षश्रेणी	१८०	८८	प्रपितामह	२४३	३३	प्रवण	४६९	५६
प्रतिबन्ध	४५५	२७		२०१	१४४	प्रपुनाड	२०२	१४७	प्रवयस्	२४७	४२
प्रतिबिम्ब	४०३	३५	प्रत्यक्ष	४३३	७९	प्रपौण्डरीक	१९६	१२७	प्रवह	४२५	५७
प्रतिभय	८९	२०	प्रत्यग्र	४३२	७७	प्रफुल्ल	१४७	७	प्रवह	४५२	१८
प्रतिभान्वित	४१४	२५	प्रत्यन्त	१२८	७	प्रबन्धकल्पना	७४	६	प्रवहण	३२५	५२
प्रतिभू	४०६	४४	प्रत्यन्तपर्वत	१४४	७	प्रबोधन	२८०	१२२	प्रवहिका	७४	६
प्रतिमा	४०३	३५	प्रत्यय	४८७	१४७	प्रभञ्जन	२९	६३	प्रवारण	४४६	३
प्रतिमान	३१९	३९	प्रत्ययित	३१०	१३	प्रभव	५००	२१०	प्रवाल	८४	७
	४०३	३५	प्रत्यर्थिन्	३०९	११	प्रभा	४९	३४		३८३	९३
प्रतिमुक्त	३२९	६५	प्रत्यवसित	४४५	११०	प्रभाकर	४६	२८	प्रवाह	४५२	१८
प्रतियल्ल	४७९	१०७	प्रत्याख्यात	४१९	४०	प्रभात	५०	३	प्रवासन	३४५	११३
प्रतियातना	४०३	३५	प्रत्याख्यान	४५६	३१	प्रभाव	३१२	१९	प्रवाहिका	२५२	५५
प्रतिरोधिन्	३९८	२५	प्रत्यादिष्ट	४१९	४०		३१२	२०	प्रविख्याति	४५५	२८
प्रतिवाक्य	७६	१०	प्रत्यादेश	४५६	३१	प्रभिन्न	३१८	३६	प्रविदारण	३४२	१०३
प्रतिविषा	१८४	९९	प्रत्यालीढ	३३५	८५	प्रभु	४१०	११	प्रविश्लेष	४५३	२०
प्रतिशासन	४५६	३४	प्रत्यासार	३३३	७९	प्रभूत	४२७	६३	प्रवीण	४०७	४
प्रतिश्याय	२५०	५१	प्रत्याहार	४५२	१६	प्रभ्रष्टक	२८४	१३५	प्रवृत्ति	७५	७
प्रतिश्रय	४८८	१५३	प्रत्युक्रम	४५४	२६	प्रथम	१७	३५		४५२	१८
प्रतिश्रव	६५	५	प्रत्युषस्	५०	२	प्रमथन	३४६	११५	प्रवृद्ध	४३३	७६
प्रतिश्रुत्	८१	२५	प्रत्यूष	५०	२	प्रमथाधिप	१५	३१		४३६	८८
प्रतिष्ठम्भ	४५५	२७	प्रत्यूह	४५२	१९	प्रमद	५९	२४	प्रवेक	४२५	५७
प्रतिसर	४९२	१७४	प्रथम	४३३	८०	प्रमदवन	१४५	३	प्रवेणी	२७१	९८
प्रतिसीरा	२७९	१२०		४८६	१४४	प्रमदा	२३३	३		३२०	४२
प्रतिहत	४१९	४१	प्रथा	४४९	९	प्रमनस्	४०९	७	प्रवेष्ट	२६३	८०
प्रतिहास	१७६	७६	प्रथित	४०९	९	प्रमा	४४९	१०	प्रव्यक्त	४३४	८१
प्रतीक	२५८	७०	प्रदर	४९०	१६४	प्रमाण	४६८	५४	प्रश्न	७६	१०
प्रतीकार	३४५	११०	प्रदीप	२८५	१३८	प्रमाद	९३	३०	प्रश्रय	४५४	२५
प्रतीकाश	४०३	३७	प्रदीपन	१०२	१०	प्रमापण	३४५	११२	प्रश्रित	४१४	२५
प्रतीक्ष्य	४०८	५	प्रदेशन	३१५	२७	प्रसिति	४४९	१०	प्रष्ट	३३१	७२
प्रतीची	३५	१	प्रदेशिनी	२६४	८१	प्रमीत	२९६	२६	प्रष्टवाह	३७३	६३
प्रतीत	४०९	९	प्रदोष	५२	६	प्रमीला	२४६	११७	प्रष्टौही	३७५	७०
	४७४	८२	प्रद्युन्न	१३	२५		९७	३७	प्रसन्न	१११	१४
प्रतीपदर्शिनी	२३२	२	प्रद्राव	३४५	१११	प्रमुख	४२५	५७	प्रसन्नता	४०	१६
प्रतीर	१०८	७	प्रधन	३४२	१०३	प्रमुदित	४४२	१०३	प्रसन्ना	४०४	३९
				६२	२९	प्रमोद	५९	२४	प्रसभ	३४४	१०८
प्रतीहार	१३८	१६	प्रधान	३०७	५	प्रयत	३०२	४५	प्रसर	४५३	२३
	३०७	६		४२५	५७	प्रयस्त	३६६	४५	प्रसरण	३४०	९६
	४९२	१७०		४८१	१२२	प्रयाम	४५३	२३		४४९	१०
प्रतीहारी	४९२	१७०	प्रधि	३२६	५६	प्रयोगार्थ	४५४	२६	प्रसव	५००	२०८
प्रतोली	१३३	३	प्रपञ्च	४६३	२८	प्रलम्बघ्न	१३	२३		१५१	१५
प्रल	४३२	७७	प्रपद	२५९	७१	प्रलय	५८	२२	प्रसवबन्धन	४३५	८४
प्रत्यक्	५१८	२३	प्रपा	१३५	७		३४६	११६	प्रसव्य	५१४	१०
प्रत्यक्पर्णी	१८१	८९	प्रपात	१४३	४	प्रलाप	७७	१५			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रसाद	{ ४०	१६	प्राग्वंश	२९२	१६	प्रार्थित	४४०	९७	प्रौष्ठपदा	४४	२२
	{ ४७५	९१	प्राग्रहर	४२५	५८	प्रालम्ब	२८४	१३६	प्रोष्टी	११३	१८
प्रसाधन	२७२	९९	प्राग्र्य	४२५	५८	प्रालम्बिका	२७३	१०४	प्रौष्ठपद	५६	१७
प्रसाधनी	२८६	१३९	प्राघार	४४९	१०	प्रालेय	४१	१८	प्रौढ	४३२	७६
प्रसाधित	२७२	१००	प्राच्	{ ५१६	१६	प्रावार	२७८	११७	प्रक्ष	{ १५८	३२
प्रसारिणी	२०४	१५२	प्राचिका	{ ५१८	२३	प्रावृत	२७७	११३		{ १६३	४३
प्रसित	४०९	९	प्राची	५२०	८	प्रावृष	५७	१९		{ ११०	११
प्रसिति	४५१	१४	प्राची	३५	१	प्रावृषायणी	१८०	८६		{ ११६	२४
प्रसिद्ध	४७८	१०४	प्राचीन	१३३	३	प्रास	३३९	९३	प्रव	{ १९७	१३२
	{ २४२	२९	प्राचीना	१८९	८५	प्रासङ्ग	३२७	५७		{ २२७	३४
प्रसू	{ ५०५	२२९	प्राचीनावीत	३०४	५०	प्रासङ्ग्य	३७३	६४		{ ३९६	१९
प्रसूता	२३८	१६	प्राच्य	१२८	७	प्रासाद	१३६	९	प्रवग	{ २१३	३
प्रसूति	४४९	१०	प्राजन	३५१	१२	प्रासिक	३३०	७०	प्रवङ्ग	{ ४६२	२४
प्रसूतिका	२३८	१६	प्राजितृ	३२७	५९	प्राह	५०	३	प्रवङ्गम	{ २१३	३
प्रसूतिज	१०४	३	प्राज्ञ	२८८	५	प्रिय	{ २४४	३५		{ ४८५	१३८
प्रसून	{ १५२	१७	प्राज्ञा	२६७	१२		{ ४२३	५३	प्राक्ष	{ १५३	१८
	{ ४८१	१२३	प्राज्ञी	२३७	१२		{ १६२	४२	प्रीहन्	{ २५७	६६
प्रसूननयितारौ	२४५	३७	प्राज्ञ्य	४२७	६३	प्रियक	{ १६३	४४	प्रीहशत्रु	{ १६५	४९
प्रसृत	४३६	८८	प्राङ्गिवाक	३०७	५		{ १६७	५६	कुत	{ ३२४	४८
प्रसृता	२५९	७२		{ ३०	६३	प्रियङ्गु	{ १६७	५५	मुष्ट	{ ४४०	९९
प्रसृति	२६५	८५	प्राण	{ ३४२	१०२		{ ३१४	२०	प्लोष	{ ४४८	९
प्रसेव	३५७	२६		{ ३४७	११९	प्रियता	९२	२७	प्लात	{ ४४५	११०
प्रसेवक	८४	७		{ ३८८	१०४	प्रियंवद	४१७	३६	फ.		
प्रस्तर	१४२	४	प्राणिन्	६२	३०	प्रीणन	४४७	४	फणा	{ १०२	९
प्रस्ताव	४५४	२४	प्रातर	५१७	१९	प्रीत	४४२	१०३	फणिज्जक	{ १७७	७९
	{ १४३	५	प्रातिहारिक	३९४	११	प्रीति	५९	२४	फणिन्	{ १०१	७
प्रस्थ	{ ३८१	८९	प्राथमकल्पिक	२९१	११	मुष्ट	४४०	९९	फल	{ ३३८	९०
	{ ४७५	७८	प्रादुस्	{ ५१०	२५६	प्रेक्षा	{ ६३	१		{ ३५१	१३
प्रस्थपुष्प	१७७	७९		{ ५१५	१२		{ ५०४	२२४		{ ४९८	२०१
प्रस्थान	३४०	९५	प्रादेश	२६५	८३	प्रेक्षा	{ ६३	१	फलक	{ ३३८	९०
प्रस्फोटन	३५७	२६	प्रादेशन	२९७	३०	प्रेक्षा	३२५	५३	फलकपाणि	{ ३३०	७१
प्रस्रवण	१४३	५	प्राध्वम्	५१२	४	प्रेक्षित	४३६	८७	फलत्रिक	{ ३९०	१११
प्रस्त्राव	२५७	६७	प्रान्तर	१३१	१७	प्रेत	३४६	११७	फलपाकान्ता	{ १४७	६
प्रहर	५२	६	प्राप्त	{ ४३६	८६	प्रेता	१०४	२	फलपूर	{ १७७	७८
प्रहरण	३३४	८२		{ ४४३	१०४	प्रेत्य	५१३	८	फलवत्	{ १४७	७
प्रहस्त	२६५	८४	प्राप्तपञ्चत्व	३४६	११७	प्रेमन्	{ ९२	२७	फलाध्यक्ष	{ १६४	४५
प्रहि	११७	२६	प्राप्तरूप	४८३	१३१		{ ९२	२७	फलिन	{ १४७	७
प्रहेलिका	७४	६	प्राप्ति	४७१	६९	प्रेष्ठ	४४५	१११	फलिनी	{ १६७	५५
प्रहृष	४४२	१०३	प्राप्य	४३८	९२	प्रेष	५०३	२१९		{ १९९	१३६
प्रांशु	४२९	७०	प्राभृत	३१५	२७	प्रेष्य	३९६	१७	फली	{ १६७	५५
प्राकार	१३३	३	प्राय	{ ३०५	५२	प्रोक्षण	२९६	२६	फलेग्रहि	{ १४७	६
प्राकृत	३९५	१६		{ ४८८	१५३	प्रोक्षित	२९६	२६			
प्राग्दक्षिण	१२८	७	प्रायस्	५१६	१७	प्रोथ	३२४	४९			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
फलेरहा	१६७	५४	बभ्रु	४९२	१७०	बस्ति	२६०	७३	बाल्य	२४६	४०
फल्गु	{ १६९ ४२४	६१	बबर	१८१	९०	बहिर्द्वार	१३९	१६	बाष्प	४८७	१३०
फाणित	३६५	५६	बहै	{ २२६ ५०७	३१	बहिष्ठ	४४५	१११	बाष्पिका	३६४	४०
फाण्ट	४३९	९४	बहिण	२२६	३०	बहिस्	५१६	१७	बाहु	२६३	८०
फाल	{ २७६ ३५१	१११	बहिन्	२२६	३०	बाहु	४२७	६३	बाहुज	३०६	१
फाल्गुन	५५	१५	बहिषुष्प	१९७	१३२	बाहुकर	४१२	१७	बाहुदा	१२०	३३
फाल्गुनिक	५५	१५	बहिर्मुख	५	९	बाहुगर्हवान्	४१७	३६	बाहुमूल	२६३	७९
(फाल्गुनी	५५	५)	बहिस्	२५	५४	बाहुपाद	१५८	३२	बाहुयुद्ध	३४४	१०६
फुल्ल	१४७	८	बहिष्ठ	१९४	१२२	बाहुप्रद	४०८	६	बाहुल	५६	१८
फेन	{ ३८८ ५२५	१०५	बल	{ १३ ३३३ ३४२ ४९७ ५२७	२४ ७८ १०२ १९५ २२	बाहुमूल्य	२७६	११३	बाहुलेय	१९	४०
फेनिल	{ १५८ १६०	३१	बलदेव	१३	२३	बाहुरूप	२८२	१२८	बालिहक	३२२	४५
फेरव	२१५	५	बलभद्र	१३	२३	बाहुल	{ ४२७ ४९८	६३	बालीक	{ २८० ४५९	१२४ ९
फेर	२१५	५	बलभद्रिका	२०४	१५०	बाहुला	{ १९५ ४९८	१२५ १९९	बालीक	{ ३६३ ३६३	४०
फेला	३७१	५६	बलवत्	{ २७४ ५११	४४ २	बाहुलीकृत	३५६	२३	विन्दु	१०८	६
ब.			बलविन्यास	३३३	७९	बाहुवारक	१५९	२४	विन्दुजालक	३१९	३९
बक	२२६	२२	बला	१८७	१०७	बाहुविध	४३८	९३	विम्ब	३९	१५
बडवानल	२७	५६	बलाका	२२४	२५	बाहुसुता	१८५	१००	विम्बिका	२००	१३९
बत	५०८	२४४	बलात्कार	३४४	१०८	बाहुसूति	३७५	७०	विल्व	१५८	३२
बदर	१६०	३७	बलाराति	२०	४३	बाकुवी	१८३	९६	विस्त	३८०	८६
बदरा	{ १९१ २०४	११६ १५१	बलाहक	३६	६	बाडव	२७	५६	बीज	{ ६१ २५४	२८ ६२
बदरी	१६०	३६	बलि	{ २९१ ३१५ ४९७	१४ २७ १९५	बाड	{ ३१ ४६६	६७ ४४	बीजकोश	१२४	४३
बन्दिन्	३४१	९७	बलिध्वंसिन्	१०	२१	बाण	{ ३३६ ४६७	८६ ४५	बीजपूर	१७७	७८
बद्ध	{ ४१९ ४३९	४२ ९५	बलिन	२४८	४५	बादर	२७६	१११	बीजाकृत	३५०	८
बधिर	२४९	४८	बलिपुष्ट	२२१	२०	बाधा	१०४	३	बीज्य	२८७	२
बन्धकी	२३६	१०	बलिभ	२४८	४५	बान्धकिनेय	२४१	२६	बीभत्स	{ ८८ ८९	१७ १९
बन्धन	{ ३१५ ४५१	२६ १४	बलिभुज्	२२१	२०	बान्धव	२४४	३४	बुका	२५६	६४
बन्धनालय	३४७	११९	बलिर	२४९	४९	बाहंत	१५३	१९	बुद्ध	{ ८ ४४४	१३ १०८
बन्धस्तम्भ	३२०	४१	बलिश	११२	१६	बाल	{ १९४ २४६ ४९९	१२२ ४२ २०५	बुद्धि	६३	१
बन्धु	२४४	३४	बलीवर्द	३७१	५९	बालगर्भिणी	३७५	७०	बुद्धद	५२५	१९
बन्धुजीवक	१७४	७३	बलिवज	{ ३५८ ३७१	२७ ५७	बालतनय	१६५	४९	बुध	{ ४५ २८८	२६ ५
बन्धुता	२४४	३५	बलवज	२०९	१६३	बालतृण	२११	१६७	बुधित	४४४	१०८
बन्धुर	४२९	६९	बलवज	२०९	१६३	बालमूषिका	२१८	१२	बुध	१४९	१२
बन्धुल	२४१	२६	बलवज	२०९	१६३	बाला	८७	१४	बुभुक्षा	३७०	५४
बन्धूक	१७४	७३	बलवज	२०९	१६३	बालिश	{ ४२१ ५०२	४८ २१८	बुभुक्षित	४१२	२०
बन्धूकपुष्प	१६३	४४	बलवज	२०९	१६३	बालेय	३७७	७७	बुस	३५५	२२
बन्ध्य	१४७	७	बलवज	२०९	१६३	बालेयशाक	१८१	९०	बुस्त	५३१	३४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वृहती	{ १८२ ९३ ४७२ ७५	भक्षित	४४५ ११०	भर्तु	{ २४५ ३६ ४६९ ५९	भारद्वाजी	१९२ ११६				
वृंहित	३४४ १०७	भक्ष्यकार	३५८ २८	भर्तुदारक	८६ १२	भारयष्टि	४०० ३०				
वृहत्	४२६ ६०	भग	२६१ ७६	भर्तुदारका	८६ १३	भारवाह	३९५ १५				
वृहत्तिका	२७८ ११७	भगन्दर	२५२ ५६	भर्त्सन	७७ १४	भारिक	३९५ १५				
वृहत्कुक्षि	२४८ ४४	भगवत्	८ १३	भर्मन्	{ ३८३ ९४ ४०३ ३८	भार्गव	४५ २५				
वृहद्भानु	२५ ५४	भगिनी	२४२ २९	भर्मन्	{ ३८३ ९४ ४०३ ३८	भार्गवी	२०७ १५८				
वृहस्पति	४४ २४	भङ्ग	१०७ ५	भल्ल	५२६ २१	भार्गी	१८१ ८९				
बोधकर	३४० ९७	भङ्गा	३५४ २०	भल्लातकी	१६३ ४२	भार्या	२३४ ६				
बोधिद्रुम	१५४ २०	भङ्गि	५२० ८	भल्लुक	२१४ ३	भार्यापति	२४५ ८३				
बोल	३८८ १०४	भजमान	३१४ २४	भव	{ १५ ३४ ४९९ २०६	भालक	२१४ ४				
ब्रह्म	४६ २८	भट	३२८ ६१	भवन	१३४ ५	भाव	{ ८६ ११ ९० २१ ५०० २०७				
ब्रह्मचारिन्	{ २८७ ३ ३०१ ४२	भट्टि	३६६ ४५	भवानी	१८ ३७	भावबोधक	९० २१				
ब्रह्मण्य	१६२ ४१	भट्टारक	८६ १३	भविक	६० २६	भवित	{ २८४ १३४ ३६६ ४६ ४४३ १०४				
ब्रह्मत्व	३०४ ५२	भट्टिनी	८६ १३	भवितु	४१५ २९	भाबुक	६० २६				
ब्रह्मदर्भा	२०२ १४५	भण्टाकी	१९० ११४	भविष्णु	४१५ २९	भाषा	७१ १				
ब्रह्मदारु	१६२ ४१	भण्डिल	१७० ६३	भव्य	६० २६	भाषित	{ ७१ १ ४४४ १०७				
ब्रह्मन्	{ ९ १६ ४८० ११४	भण्डी	१८१ ९१	भषक	३९७ २२	भाष्य	५३० ३१				
ब्रह्मपुत्र	१०२ १०	भण्डीरी	१८१ ९१	भषा	४०२ ३३	भास	४९ ३४				
ब्रह्मबन्धु	४७८ १०४	भद्र	{ ९६० २५ ३७१ ५९	भस्मगन्धिनी	१९३ १२०	भास्कर	४६ २८				
ब्रह्मभूय	३०४ ५१	भद्रकुम्भ	३१६ ३२	भस्मगर्भा	१७० ६३	भास्वत्	४६ २९				
ब्रह्मयज्ञ	२९२ १४	भद्रदारु	१६६ ५३	भा	४९ ३४	भिक्षा	{ ४४७ ६ ५०४ २२४				
ब्रह्मवर्चस	३०० ३८	भद्रपर्णी	१६० ३६	भाग	३८२ ८९	भिक्षु	{ २८७ ३ ३०० ४१				
ब्रह्मविन्दु	३०० ३९	भद्रबला	२०४ १५३	भागधेय	{ ६१ २८ ३१५ २७	भित्त	४० १६				
ब्रह्मसायुज्य	३०४ ५१	भद्रसुस्तक	२०८ १६०	भागिनेय	२४३ ३२	भित्ती	१३३ ४				
ब्रह्मसू	१३ २७	भद्रयव	१६२ ६७	भागीरथी	११९ ३१	भिदा	४४७ ५				
ब्रह्माञ्जलि	३०० ३९	भद्रश्री	२८३ १३१	भाग्य	{ ६१ २८ ४८८ १५५	भिदुर	२३ ४७				
ब्रह्मासन	३०० ४०	भद्रासन	३१६ २१	भाजन	३६० ३३	भिन्दिपाल	३३८ ९१				
ब्राह्म	{ ५८ २१ ३०४ ५१	भय	८९ २१	भाण्ड	{ ३६० ३३ ४६६ ४४	भिन्न	{ ४३४ ८२ ४४१ १००				
ब्राह्मण	२८८ ४	भयंकर	८९ २०	भाद्र	५६ १७	भिषज्	२५२ ५७				
ब्राह्मणयष्टिका	१८१ ८९	भयद्रुत	४१९ ४२	भाद्रपद	५६ १७	भिस्सटा	३६८ ४९				
ब्राह्मणी	१८१ ८९	भयानक	{ ८८ १७ ८९ २०	भाद्रपदा	४४ २२	भिस्सा	३६७ ४८				
ब्राह्मण्य	४५७ ४१	भर	३१ ६६	भानु	{ ४६ ३१ ४८ ३३ ४७८ १०५	भी	८९ २१				
ब्राह्मी	{ १८ ३५ ७१ १ १९९ १३७	भरण	४०३ ३८	भामिनी	२३३ ४	भीति	८९ २१				
भ.		भरण्य	४०३ ३८	भार	३८१ ८७	भीम	{ १५ ३४ ८९ २०				
भ	४२ २१	भरण्यभुज्	४१२ १९	भारत	१२७ ६						
भक्त	३६७ ४८	भरत	३९४ १२	भारती	७१ १						
भक्षक	४१३ २०	भरद्वाज	२१९ १५								

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
भीरु	{ २३३ ३		भूमिजम्बुका	{ १६१ ३८		भोस्	५१३	७	महु	५११	२
भीरुक	४१४	२६	भूमिस्पृश	३४८	११८	भौम	४५	२५	मङ्गल	६०	२५
भीलुक	४१४	२६	भूयस्	४२७	९	भौरिक	३०८	७	मङ्गल्यक	३५३	१७
भीषण	८९	२०	भूयिष्ठ	४२७	६३	भ्रंश	३१४	२३	मङ्गल्या	२८२	१२७
भीष्म	८९	२०	भूरि	{ ४२७ ६३		भ्रकुंस	८५	११	मचर्चिका	६०	२७
भीष्मसू	१२९	३१	भूरिफेना	{ ४९४ १८२		भ्रकुटि	९८	३७	मजन्	१४९	१२
भुक्त	४४५	१११	भूरिमाय	२०१	१४३	भ्रम	{ ६४ १०८	४	मज्ज	२८५	१३८
भुक्तसमुज्जित	३७१	५६	भूरुण्डी	१७३	५	भ्रमर	४४९	९	मज्जरि	१५०	१३
भुम्भ	{ ४३० ७१		भूर्ज	१६४	६९	भ्रमरक	२२६	२९	मज्जिष्ठा	१८१	९०
भुज	४३७	९१	भूषा	२७२	४६	भ्रमरक	२७०	९६	मज्जीर	२७५	१०९
भुजग	२६३	८०	भूषित	२७२	१०१	भ्रमि	४४९	९	मज्जु	४२३	५२
भुजङ्ग	१०१	६	भूष्ण	४१५	१००	भ्रष्ट	४४२	१०४	मज्जुल	४२३	५२
भुजङ्गभुज	१०१	६	भूस्तृण	२११	२९	भ्राजिष्णु	२७२	१०१	मज्जुषा	४००	२९
भुजङ्गम	२२६	३०	भृगु	१४३	१६७	भ्रातृ	२४५	२६	मठ	१३५	८
भुजङ्गाक्षी	१०१	६	भृङ्ग	{ १४३ ४		भ्रातृज	२४५	२६	मड्ड	८४	८
भुजशिरस्	१९१	११५	भृङ्ग	{ १९८ १३४		भ्रातृजाया	२४३	३०	मणि	३८३	९३
भुजान्तर	२६२	७८	भृङ्गराज	२२०	१६	भ्रातृभगिनी	२४५	३०	मणिक	३५९	३१
भुजिष्य	२६२	७७	भृङ्गार	२२६	२९	भ्रातृव्य	४८७	१४६	मणिवन्ध	२६४	८१
भुवन	{ ९८ १		भृङ्गारी	२१६	३२	भ्रात्रीय	२४५	३६	मण्ड	{ १६५ ५१	
भू	{ १०५ ३		भृत्क	२२५	२८	भ्रान्ति	६४	४	मण्डन	{ २७२ १०२	
भूत	{ १२७ ६		भृत्ति	३९५	१५	भ्राष्ट्र	३५९	३०	मण्डप	{ ४१५ २९	
भूत	{ १२५ २		भृत्तिभुज	४०३	३८	भ्रुकुंस	८५	११	मण्डल	{ १३६ ९	
भूत	{ ७ ११		भृत्तिभुज	३९५	१५	भ्रुकुटि	९८	३७	मण्डल	{ ३६ ६	
भूत	{ ४४३ १०४		भृत्तिभुज	३९५	१७	भ्रू	२६९	९२	मण्डल	{ ३९ १५	
भूतकेश	४७३	७८	भृत्तिभुज	४०३	३८	भ्रूकुंस	८५	११	मण्डल	{ ४८ ३२	
भूतवेशी	३९०	१११	भृत्तिभुज	३९	६६	भ्रूकुटि	९८	३७	मण्डलक	२५१	५४
भूतात्मन्	१७३	७१	भृत्तिभुज	३९६	४७	भ्रूण	{ २४५ ३९	२९	मण्डलाग्र	३३७	८९
भूतावास	४७८	१०५	भृत्तिभुज	११६	३४	भ्रेष	{ ४६७ ४५	४५	मण्डलेश्वर	३०७	२
भूति	{ १८ ३६		भृत्तिभुज	३१३	२१	म.	३१४	२३	मण्डहारक	३९४	१०
भूतिक	{ ४७१ ६९		भृत्तिभुज	४४१	१००	मकर	११४	२०	मण्डित	२७२	१००
भूतेश	४५९	८	भृत्तिभुज	८३	६	मकरध्वज	१३	२६	मण्डक	११६	२४
भूदार	१५	३१	भृत्तिभुज	२५०	५०	मकरन्द	१५३	१७	मण्डकपर्ण	१६७	५६
भूदेव	२१३	२	भृत्तिभुज	२०३	४६	मकुट	२७२	१०२	मण्डकपर्णी	३८१	९१
भूनिम्ब	२८८	४	भृत्तिभुज	८९	१९	मकुर	२८६	१४०	मण्डूर	३८५	९८
भूप	२०१	१४३	भृत्तिभुज	२५०	५०	मकुष्टक	३५३	१७	मतङ्गज	३१७	३४
भूपदी	३०६	१	भृत्तिभुज	४६२	२३	मकूलक	२०१	१४४	मतल्लिका	६०	२७
भूपदी	१७३	७०	भृत्तिभुज	४७१	७०	मक्षिका	२२५	२६	मति	६३	१
भूपृत्	४७०	६१	भृत्तिभुज	१०१	८	मख	२९१	१३	मत्त	{ ३१८ ३६	
भूमि	१२५	२	भृत्तिभुज	२३४	५	मगध	३४०	९७	मत्तकाशिनी	४१३	२३
			भृत्तिभुज	३७०	५५	मघवत्	२०	४१	मत्सर	४४२	१०३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मत्स्य	११२	१७	मधुरिपु	१०	२०	मन्त्रिन्	३०७	४	मरुत्वत्	२०	४१
मत्स्यण्डी	३६५	४३	मधुलिङ्ग	२२६	२९	मन्थ	३७६	७४	मरुन्माला	१९८	१३३
मत्स्यपित्ता	१७९	८६	मधुवार	४०४	४०	मन्थदण्डक	३७६	७४	मरुवक	१६६	५२
मत्स्यवेधन	११२	१६	मधुव्रत	२२६	२९	मन्थनी	३७६	७४	मरुवक	२७७	७९
मत्स्याक्षी	१९९	१३७	मधुशिशु	१५८	३१	मन्थर	३३१	७२	मर्कट	२१३	३
मत्स्याधानी	११२	१६	मधुश्रेणी	१७९	८४	मन्थान	३७६	७४	मर्कटक	२१८	१३
मथित	३६९	५३	मधुछील	१५६	२८	मन्द	३९६	१८	मर्कटी	१६५	४८
मथिन्	३७६	७४	मधूक	१५६	२७	मन्द	४७६	९५	मर्कटी	१८०	८७
मद	३१८	३७	मधूच्छिष्ट	३८९	१०७	मन्दगामिन्	३३१	७२	मर्त्य	२३२	१
मद	४५०	१२	मधूलक	१५६	२८	मन्दाकिनी	२४	४९	मर्दन	४५३	२२
मद	४७६	९१	मधूलिका	१७९	८४	मन्दाक्ष	९०	२३	मर्दल	८४	८
मदकल	३१७	३५	मध्य	२६३	७९	मन्दार	२४	५०	मर्मन्	५२९	३०
मदन	१३	२५	मध्य	४९०	१६१	मन्दार	१५५	२६	मर्मर	८०	२३
मदन	१६६	५३	मध्यदेश	१२८	७	मन्दार	१७८	८१	मर्मस्पृश	४३४	८३
मदन	१७६	७८	मध्यदेश	८१	१	मन्दार	१३४	५	मर्यादा	३१४	२६
मदस्थान	४०४	४०	मध्यम	१२८	७	मन्दुरा	१३५	७	मल	२५६	६५
मदिरा	४०४	४०	मध्यम	२६३	७९	मन्दोष्ण	४९	३५	मलदूषित	४२४	५५
मदिरागृह	१३५	८	मध्यमा	२३५	८	मन्द्र	८२	२	मलपू	१६९	६१
मदोत्कट	३१७	३५	मध्यमा	२६४	८२	मन्मथ	१३	२५	मलयज	२८३	१३१
मद्गु	२२७	३४	मध्याह्न	५०	३	मन्मथ	१५४	२१	मलिन	४२४	५५
मद्गुर	११४	१९	मध्वासव	४०१	४१	मन्या	२५६	६५	मलिनी	२४०	२०
मद्य	४०४	४०	मनःशिला	३८९	१०८	मन्यु	९१	२५	मलिनी	२४०	२०
मद्य	५५	१५	मनस्	६३	३१	मन्यु	४८८	१५३	मलिम्बुच	३९८	२५
मद्य	२०१	१४२	मनसिज	१३	२६	मन्वन्तर	५८	२२	मलीमस	४२४	५५
मद्य	४०४	४१	मनस्कार	६४	२	मय	३७६	७५	मल्ल	५२६	२१
मद्य	३८९	१०७	मनाक्	५१३	८	मयु	३३	७१	मल्लक	५३२	३७
मद्य	४७८	१०३	मनित	४४४	१०८	मयुष्टक	३५३	१७	मल्लिका	१७३	६९
मधुक	१८८	१०९	मनीषा	६३	१	मयूख	४८	३३	मल्लिकाख्य	२२४	२४
मधुकर	२२६	२९	मनीषिन्	२८८	५	मयूख	४६१	१८	मल्लिगन्धिन्	२८२	१२७
मधुकम	४०४	४०	मनु	५३२	३८	मयूर	१८९	१११	मसी	५२२	१०
मधुदुम	१५६	२७	मनुज	५३२	१	मयूर	२२६	३०	मसूर	३५३	१७
मधुप	२२६	२९	मनुष्य	२३२	१	मयूरक	१८१	८८	मसूरविदला	१८८	१०९
मधुपर्णिका	१६०	३५	मनुष्यधर्मन्	३२	६८	मयूरक	३८६	१०१	मसृण	३६६	४६
मधुपर्णी	१७८	८३	मनोगुप्ता	३८९	१०८	मरकत	३८३	९२	मस्कर	२०८	१६१
मधुमक्षिका	२२५	२६	मनोजवस	४१०	१३	मरण	३४६	११६	मस्करिन्	३००	४१
मधुयष्टिका	१८८	१०९	मनोज्ञ	४३३	५२	मरीच	३६२	३६	मस्तक	२७०	९५
मधुर	६६	९	मनोरथ	९२	२७	मरीचि	४६	२७	मस्तिष्क	२५६	६५
मधुर	४९६	१९१	मनोरम	४२३	५२	मरीचिका	४८	३३	मस्तु	३७०	५४
मधुरक	२०१	१४२	मनोहत	४१९	४१	मरीचिका	४९	३५	मह	९८	३८
मधुरसा	१७९	८३	मनोह्रा	३८९	१०८	मरु	१२७	५	महत्	४२६	६०
मधुरसा	१८७	१०७	मन्तु	३१४	२६	मरु	४९०	१६३	महती	४७१	६९
मधुरा	२०४	१५२	मन्त्र	४९१	१६७	मरुत्	२९	६२	महस्	५०५	२३१
मधुरिका	१८६	१०५	मन्त्रव्याख्याकृत्	२८९	७	मरुत्	३५	५९	महाकन्द	२०३	१४८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
महाकुल	२८७	३	मांसल	२४७	४४	मान	{ ९० २२	माल्यवत्	१४१	३	
महाज्ञ	३७६	७५	मांसिक	३९५	१४	{ ३८० ८५	माषपर्णा	२००	१३८		
महाजाली	१९२	११७	माक्षिक	३८९	१०७	मानव	२३२	१	मास	५४	१२
महादेव	१५	३२	मागध	{ ३४० ९७	२	मानस	६३	३१	मासर	३६८	४९
महाधन	२७६	११३	{ ३९१ २	मानसौकस्	२२३	२३	मासिक	२९७	३१		
महानस	३५७	२७	मागधी	{ १७३ ७१	१	मानिनी	२३३	३	मास्म	५१५	११
महामात्र	३०७	५	{ १८३ ९६	मानुष	२३२	१	माहिष्य	३९२	३		
महायज्ञ	२९२	१४	माघ	५५	१५	मानुष्यक	४५८	४२	माहेयी	३७३	६६
महारजत	३८३	९५	माघ्य	१७४	७३	माया	३९४	११	मितंपच	४२१	४८
महारजन	३८९	१०६	माठर	४७	३१	मायाकार	३९४	११			
महारण्य	१४५	१	माढि	५२०	८	मायादेवीसुत	९	१५			
महाराजिक	६	१०	माणवक	{ २४६ ४२	१०६	मायु	२५४	६२	मित्र	{ ३०९ ९	
महारौरव	१०३	१	{ २७४ ४०	मायूर	२३१	४३					
महाशय	४०७	३	माणव्य	४५७	४०	मार	१३	२५	मिथस्	५१०	२५६
महाशुद्धी	२३८	१३	माणिक्य	५३०	३१	मारजित्	८	१३	मिथुन	२२९	३८
महाश्वेता	१८९	११०	माणिमन्थ	३६४	४२	मारण	३४६	११४	मिथ्या	५१५	१५
महासहा	{ १७५ ७३		मातङ्ग	{ ३९६ १९	२१	मारिष	८७	१४	मिथ्यादृष्टि	६४	४
	{ २०० १३८		{ ४६२ २१	मारुत	२९	६२	मिथ्याभियोग	७६	१०		
महासेन	१९	३९	मातरपितृ	२४५	३७	मार्कव	२०४	१५१	मिथ्याभिज्ञान	७६	१०
महिका	४१	१८	मातरिश्वन्	२९	६१	मार्ग	{ ५५ १३०	१४	मिथ्यामति	६४	४
महिला	२३२	२	मातलि	२२	४५	{ ३३६ ४२२	४५५	३०	मिश्रेय	१८६	१०५
महिलाह्वया	१६७	५५	मातापितृ	२४५	३७	मार्गण			मिति	{ १८६ २०४	१०५ १५२
महिष	२१४	४	मातामह	२४४	३३	मार्गशीर्ष	५५	१४	मिसी	१९८	१३४
महिषी	२३४	५	मातुल	{ १७७ २४३	३१	मार्गित	४४३	१०५	मिहिका	४१	१८
मही	१२५	३	मातुलपुत्रक	१७७	७८	मार्जन	१५८	३३	मिहिर	४६	२९
महीक्षित्	३०६	१	मातुलानी	{ २४३ ३५४	२०	मार्जना	२७९	१२१	मीढ	४३९	९६
महीध्र	१४१	१	मातुलाहि	१०१	६	मार्जार	२१५	६	मीन	११२	१७
महीरुह	१४६	५	मातुली	२४३	३०	मार्जिता	३६५	४४	मीनकेतन	१३	२५
महीलता	११५	२१	मातुली	२४३	३०	मार्तण्ड	४६	२९	मुकुन्द	१९४	१२१
महीसुत	४५	२५	मातुलङ्गक	१७७	७८	मार्दङ्गिक	३९४	१३	मुकुल	१५२	१६
महेच्छ	४०७	३				मार्दङ्गिक	४०४	४१	मुक्ताक्षुक	१०१	६
महेरणा	१९४	१२४	मातृ	{ १८ ८७	१४	मार्ष्टि	२७९	१२१	मुक्ता	३८३	९३
महेश्वर	१५	३०				मालक	१७०	६२	मुक्तावली	२७३	१०५
महोक्ष	३७२	६१	मात्र	४९३	१७८	मालती	१७४	७२	मुक्तास्फोट	११५	२३
महोत्पल	१२२	३९	मात्रा	{ ४२६ ४९३	६२	माला	२८४	१३५	मुक्ति	६५	६
महोत्साह	४०७	३	माद	४५०	१७७	मालाकार	३९२	५	मुख	{ १४० २६७	१९ ८९
महोद्यम	४०७	३	माधव	{ १० ५५	१८	मालातृणक	२११	१६७	मुखर	४१७	३६
महौषध	{ १८४ २०३	१०० १४८	माधवक	{ ४०४ १७४	४१	मालिक	३९२	५	मुखवासन	६७	११
मा	५१५	११	माधवी			मालुधान	१०१	६	मुख्य	{ ३०० ४२५	४० ५७
मांस	{ २५५ ५२७	६३ २२				मालूर	१५८	३२			
						माल्य	२८४	१३५			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मुण्ड	{ २४९ ५३२	{ ४८ ३४	मूर्ति	{ २५८ ४७०	{ ७१ ६६	मृत	{ १२६ ३४६	{ ४ ११७	मेरु	२४	४९
मुण्डित	{ २४९ ४३५	{ ४८ ८५	मूर्तिमत	४३१	७६	मृत	{ ३४६ ३४८	{ ३ ३	मेलक	४५५	२९
मुण्डिन्	३९३	१०	मूर्द्धन्	२७०	९५	मृतज्ञान	४१२	१९	मेष	३७७	७६
मुद्	५९	२४	मूर्द्धाभिषिक्त	{ ३०६ ४७०	{ १ ६१	मृत्तलक	१९७	१३१	मेषकम्बल	३८९	१०७
मुदिर	३६	७	मूर्वा	१७९	८३	मृत्तिका	१२६	४	मेह	२५२	५६
मुद्गपर्णी	१९०	११३	मूल	{ १४९ ४९८	{ १२ १९९	मृत्युजय	१५	३१	मेहन	२६१	७६
मुद्गर	३३८	९१	मूलक	२०७	१५७	मृत्सा	१२६	४	मैत्रावरुणि	४२	२०
मुधा	५१२	४	मूलकर्मन्	४४७	४	मृत्ता	{ १२६ १९७	{ ४ १३१	मैत्री	५३३	३९
मुनि	{ ३०१ ५३२	{ ८ ३८	मूलधन	३७८	८०	मृदङ्ग	८३	५	मैथुन	{ ३०५ ४८१	{ ५७ १२२
मुनीन्द्र	८	१४	मूल्य	{ ३७८ ४०३	{ ७९ ३८	मृदु	{ ४३२ ७०५	{ ७८ ९४	मैरेय	४०५	४१
मुरज	८३	५	मूषा	{ ४०२ ५३२	{ ३३ ३८	मृदुत्वच्	१६४	४६	मोक्ष	{ ६५ १६१	{ ७ ३९
मुरा	१९४	१२३	मूषिक	२१८	१२	मृदुल	४३२	७८	मोष	४३३	८१
मुषित	४३६	८८	मूषिकपर्णी	१८०	८८	मृद्रीका	१८७	१०७	मोषा	१६७	५४
मुष्क	२६१	७६	मूषित	४३६	८८	मृध	३४२	१०४	मोचक	१५७	३१
मुष्कक	१६१	३९	मृग	{ २१६ ४५५	{ ८ ३०	मृषा	५१५	१५	मोचा	{ १६४ १९०	{ ४६ ११३
मुष्टिवन्ध	४५१	१४	मृगणा	४५५	३०	मृषार्थक	७९	२१	मोदक	५३१	३३
मुसल	३५७	२५	मृगतृष्णा	४९	३५	मृष्ट	४२४	५६	मोदक	५३१	३३
मुसलिन्	१३	२४	मृगदंशक	३९७	२१	मेकलकन्यका	११९	३२	मोदक	५३१	३३
मुसली	{ १९३ २१८	{ ११९ १२	मृगधूर्तक	२१५	५	मेखला	{ २७५ ३३८	{ १०८ ९०	मोदक	५३१	३३
मुसल्य	४२०	४५	मृगनाभि	२८२	१२९	मेघ	३६	६	मोह	३४५	१०९
मुस्तक	२०८	१५९	मृगवधाजीव	३९७	२१	मेघज्योतिस्	३८	१०	मौक्तिक	३८३	९२
मुस्ता	२०८	१५९	मृगबन्धिनी	३९९	२६	मेघनादानुलासिन्	२६	३०	मौत्रीन	३४९	८
मुहुर्ष	५११	१	मृगमद	२८२	१२९	मेघनामन्	२०८	१५९	मौन	२९९	३६
मुहुर्भाषा	७७	१६	मृगया	३९८	२३	मेघनिर्घोष	३७	८	मौन	२९९	३६
मुहूर्त	५४	११	मृगयु	३९७	२१	मेघपुष्प	१०६	५	मौन	२९९	३६
मूक	४१०	१३	मृगरामज	२७६	१११	मेघमाला	३७	८	मौन	२९९	३६
मूढ	४२१	४८	मृगव्य	३९८	२३	मेघवाहन	२०	४४	मौन	२९९	३६
मूत	४३९	९५	मृगशिरस्	४४	२३	मेघक	{ ६९ २२६	{ १४ ३१	मौन	२९९	३६
मूत्र	२५७	६७	मृगशीर्ष	४४	२३	मेघ	{ २६१ ३७६	{ ७६ ७६	मौन	२९९	३६
मूत्रकृच्छ	२५२	५६	मृगाङ्ग	३९	१४	मेदक	४०५	४१	मौन	२९९	३६
मूत्रित	४३९	९६	मृगादन	२१३	१	मेदस्	२५६	६४	मौन	२९९	३६
मूर्ख	४२१	४८	मृगित	४४३	१०५	मेदिनी	१२५	३	मौन	२९९	३६
मूर्च्छा	३४५	१०९	मृगेन्द्र	२१२	१	मेदुर	४१६	३०	मौन	२९९	३६
मूर्च्छाल	२५४	६१	मृजा	२७९	१२१	मेधा	६३	२	मौन	२९९	३६
मूर्छित	{ २५४ ४७४	{ ६१ ८२	मृड	१५	३१	मेधि	३५२	१५	मौन	२९९	३६
मूर्त	{ २५४ ४३१	{ ६१ ७६	मृडानी	१८	३७	मेध्य	४२४	५५	मौन	२९९	३६
			मृणाल	१२३	४२				य.		
									यक्ष	{ २५७ ७	{ ६६ ११
									यक्षकर्म	२८४	१३३
									यक्षधूप	२८२	१२७
									यक्षराज	३२	६८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
यक्ष्मन्	२५०	५१	यशःपटह	८३	६	युक्तरसा	२००	१४०	यौवत	२४०	२२
यजमान	२८९	८	यशस्	७६	११	युग	२३०	३८	यौवन	२४६	४०
यजुस्	७३	३	यष्टि	५३२	३८	युग	४६२	२४		र.	
यज्ञ	२९१	१३	यष्टीमधुक	१८८	१०९	युगकीलक	३५२	१४	रंहस्	३०	६४
यज्ञसूत्र	३०४	४९	यष्टृ	२८९	८	युगन्धर	३२६	५७		६९	१५
यज्ञाङ्ग	१५४	२२	याग	२९१	१३	युग	५३१	३५	रक्त	२५५	६४
यज्ञिय	२९६	२७	याचक	४२२	४९	युगपद्	५१८	२२		२८०	१२४
यज्वन्	२९०	८	याचनक	४२२	४९	युगपत्रक	१५४	२२		४७३	८०
यत्	५१२	३	याचना	२९८	३२	युगपार्श्वग	३७३	६३	रक्तक	१७४	७३
यतस्	५१२	३	याचित	३४८	३	युगल	२३०	३८	रक्तचन्दन	२८३	१३२
यति	३०२	४३	याचितक	३४९	४	युग्म	२३०	३८		३९०	१११
यतिन्	३०२	४३		२९८	३२	युग्य	३२७	५८	रक्तापा	११५	२२
यथा	५१४	९	याच्ना	४४७	६		३७२	६४	रक्तफला	२००	१३९
यथाजात	४२१	४८	याजक	२९३	१७	युद्ध	३४२	१०३	रक्तसंश्रयक	१२३	३६
यथातथम्	५१६	१५	यातना	१०४	३	युध्	३४२	१०६	रक्तसरोरुह	१२३	४१
यथायथम्	५१५	१४	यातयाम	४८६	१४५	युवति	२३५	८	रक्ताङ्ग	२०२	१४६
यथार्थम्	५१६	१५	यातु	२९	६०	युवन्	२४७	४२	रक्तोत्पल	१२३	४२
यथाहर्वर्ण	३१०	१३	यातुधान	२९	६०	युवराज	८६	१२	रक्षःसभ	५२८	२७
यथास्वम्	५१५	१४	यातृ	२४३	३०	यूथ	२३१	४१	रक्षस्	७	११
यथेप्सित	३७१	५७	यात्रा	३४०	९५	यूथनाथ	३१७	३५		२८	६०
यदि	५१५	१२		४९२	१७५	यूथप	३१७	३५	रक्षित	४४३	१०६
यदृच्छा	४४६	२	यादःपति	१०५	२	यूथिका	१७३	७१	रक्षिवर्ग	३०८	६
यन्तृ	३२७	५९	यादस्	११४	२०	यूप	१६२	४१	रक्षण	४४८	८
	४६९	५९	यादसांपति	२९	६१		५३१	३५	रङ्ग	२१७	१०
यम	२८	५८	यान	३११	१८	यूपकटक	२९३	१८	रङ्गाजीव	३९२	७
	३०३	४८		३२७	५८	यूपाम्र	२९३	१९	रचना	२८५	१३७
	४५२	१८	यानमुख	३२६	५५	यूष	५३१	३५	रजक	३९४	१०
यमराज्	२८	५८	यान्य	४२४	५४	योग	३५१	१३		३८४	९६
यमुना	११९	३२	याप्ययान	३२५	५३	योगेष्ट	४६२	२२	रजत	४७३	७९
यमुनाभ्रातृ	२८	५८	याम	५२	६	योग्य	३८८	१०५		५१	४
ययु	३२२	४५	यामिनी	४५२	१८	योजन	१८९	११२	रजनी	२०५	१५३
यव	३५२	१५	यामुन	५१	४	योजनवल्ली	५२९	३०	रजनीमुख	५२	६
यवक्य	३४९	७	यायजूक	३८६	१००	योत्र	१८१	९१		६२	२९
यवक्षार	३९०	१०८	याव	२९०	८	योद्धृ	३५१	१३	रजस्	२४०	२१
यवफल	२०८	१६१	यावक	२८१	१२५	योध	३२८	६१		३४१	९८
यवस	२११	१६७	यावत्	३५४	१८	योधसंराव	३२८	६१		५०५	२३१
यवागू	३६८	५०	यावत	५०९	२४६	योनि	३४४	१०७	रजस्वला	२४०	२०
यवाग्रज	३९०	१०८	यावन	२८२	१२८	योषा	२६१	७६	रज्जु	३९९	२७
यवानिका	२०२	१४५	याष्टीक	३३०	७०	योषित्	२३२	२	रज्जन	२८३	१३२
यवास	१८२	९१	यास	१८२	९१	यौतक	२३२	२	रज्जनी	१८३	९५
यवीयम्	२४७	४३	यासिता	१८८	११०	यौतव	३१५	२८		३४२	१०४
यव्य	३४९	७	युक्त	३१४	२४		३८०	८५	रण	४४८	८
										४६७	४९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
रण्डा	१८०	८८	रसगर्भ	३८६	१०२	रात्रि	५१	४	रुचिर	४२३	५२
रत	३२६	५७	रसज्ञा	२६८	९१	रात्रिचर	२८	६०	रुच्य	४२३	५२
रतिपति	१३	२६	रसना	२६८	९१	रात्रिचर	२८	६०	रुज्	२५०	५१
रत्न	३८३	९३	रसाञ्जन	३८६	१०१	राद्धान्त	६४	४	रुजा	२५०	५१
	४८२	१२६	रसातल	९८	१	राध	५५	१६	रुत	८१	२५
रत्नसानु	२४	४९	रसाल	१५९	३३	राधा	४३	२२	रुदित	९७	३५
रत्नाकर	१०५	२		२०९	१६३	राम	१३	२३	रुद्र	४३७	९०
रत्नि	२६६	८६		३६५	४४		२१७	११	रुद्र	६	१०
रथ	१५७	३०	रसित	३७	८	रामठ	३६३	४०	रुद्राणी	१५	३४
	३२४	५१	रसोनक	२०३	१४८	रामा	२३३	४		१८	३७
रथकव्या	३२५	५५	रहस	३१३	२२	राम्भ	३०२	४५	रुधिर	२५५	६४
रथकार	३९३	९	रहस्य	३१३	२३	राल	२८२	१२७		७८६	२२
	३९२	४	राका	५२	८	राशि	२३१	४२	रुह	२१७	१०
रथगुप्ति	३२६	५७	राक्षस	२८	५९	राष्ट्र	४९४	१८४	रुशती	७८	२०
रथद्रु	१५६	२६	राक्षसी	१९६	१२८		१८२	९४	रुष्	९१	२६
रथाङ्ग	३२६	५५	राक्षा	२८१	१२५	राष्ट्रिका	१८२	९४	रुहा	२०७	१५८
	३२६	५६	राङ्गव	२७६	१११	राष्ट्रिय	८६	१४	रुक्ष	५०४	२२५
रथिक	३३२	७६	राज्	३०६	१	रासभ	३७७	७७	रूप	६५	७
रथिन्	३२८	६०	राजक	३०७	३	रास्त्रा	१९१	११४	रुपाजीव	३३९	१९
	३३२	७६	राजन्	३०६	२		२००	१४०		३८३	९१
रथिन	३३२	७६	राजन्य	३०६	१	राहु	४५	२६	रुप्य	३८४	९६
रथ्य	३२३	४६	राजन्यक	३०७	४	रिक्तक	४२५	५६		४८९	१६०
रथ्या	१३३	३	राजन्यवत्	१२९	१३	रिक्थ	३८२	९०	रुप्याध्यक्ष	३०८	७
	३२५	५५	राजबला	२०४	१५३	रिङ्गण	९७	३६		४६७	८९
रद्	२६८	९१	राजबीजिन्	२८७	२	रिपु	३०९	१०	रुचित	३२४	४८
रदन	२६८	९१	राजराज	३२	६८	रिष्ट	४६५	३६	रेणु	३४१	९८
रदनच्छद	२६७	९०	राजवंश्य	२८७	२	रिष्टि	३३७	८९	रेणुका	१९३	१२०
रन्ध्र	९८	२	राजवत्	१२९	१३	रीढा	९०	२३	रेतस्	२५४	६२
रभस	५२६	२१	राजवृक्ष	१५४	२३	रीण	४३८	९२	रेफ	४२४	५४
रमणी	२३३	४	राजसदन	१३६	१०	रीति	३८४	९७		४८३	१३२
रम्भा	१९०	११३	राजसभा	५२१	९	रीतिपुष्प	४७१	६८	रेवतीरमण	१३	२३
रय	३०	६४	राजसूय	५३०	३१	रुक्प्रतिक्रिया	३८७	१०३		११९	३२
रल्लक	२७८	११६	राजहंस	२२३	२४	रुक्म	२५०	५०	रै	३८२	९०
	५२४	१७	राजादन	१५९	३५	रुक्मकारक	३९३	८		४९१	१६५
रव	८०	२२	राजाहं	१६४	४५	रुग्ण	४३७	९१	रोक	९८	२
रवण	४१८	३८		२८१	१२६	रुज्	४९	३४	रोग	२५०	५१
रवि	४६	३१	राजि	१४६	४	रुच	१६५	५१	रोगहारिन्	२५२	५७
रशना	२७५	१०८	राजिका	२५४	१९		१७७	७८	रोचन	१६४	४७
रश्मि	४८५	१३८	राजिल	१००	५	रुचक	३९०	१०९	रोचनी	१८८	१०८
रस	६५	७	राजीव	११४	१९		३६५	४३		२०२	१४६
	६७	९		१२२	४१	रुचि	४९	३४	रोचिष्णु	२७२	१०१
	३८५	९९	राज्याङ्ग	३११	१८		४६३	२९	रोचिस्	४९	३४
	५०४	२२७							रोदन	२६९	९३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
रोदनी	१८२	९२	लघु	३०	६४	लस्तक	३३५	८५	लेखक	३१०	१५
रोदस्	५०५	२२९	लघुलघ	१९८	१३३	लाक्षा	२८१	१२५	लेखर्षभ	२०	४२
रोदसी	५०५	२२९	लङ्का	४६३	२८	लाक्षाप्रसादन	५२२	१०	लेखा	१४६	४
रोधस्	१०८	७	लङ्कापिका	२१०	१६५	लाङ्गल	१६२	४१	लेपक	३९२	६
रोप	३३६	८७	लज्जा	५२०	७	लाङ्गलदण्ड	३५१	१३	लेश	४२६	६२
रोमन्	५७१	९९	लज्जाशील	१९८	१३३	लाङ्गलपद्धति	३५२	१४	लेष्ट	३५१	१२
रोमन्थ	६२५	१९	लज्जित	९०	२३	लाङ्गलिकी	३५२	१४	लेह	३७०	५६
रोमहर्षण	९६	३५	लज्जित	४१५	२८	लाङ्गली	१९२	११८	लोक	१२७	६
रोमाञ्च	९६	३५	लज्जित	४३८	९१	लाङ्गली	१९२	११९	लोकजित्	४५८	२
रोष	९१	२६	लज्जित	५२२	१०	लाङ्गली	२१२	१६९	लोकायत	८	१३
रोहिणी	३७३	६७	लज्जित	१४८	९	लाङ्गल	३२४	५०	लोकालोक	५३०	३२
रोहित	३८	१०	लज्जित	१४९	११	लाङ्गल	३६७	४७	लोकेश	१४१	२
रोहितक	६९	१५	लज्जित	१६७	५५	लाङ्गल	४०	१७	लोकेश	९	१६
रोहिन्	११४	१९	लज्जित	१७४	७२	लाङ्गल	३७८	८०	लोचन	२६९	९३
रौद्र	८८	१७	लज्जित	१९८	१३३	लाङ्गल	२१०	१६५	लोचमस्तक	१८९	१११
रौमक	३६४	४२	लज्जित	२०३	१५०	लाङ्गल	९२	२८	लोत्र	३९९	२५
रौरव	१०३	१	लज्जित	२०३	१४८	लाङ्गल	२५७	६७	लोघ्र	१५८	३३
रौहिणेय	१३	२४	लज्जित	२६७	८९	लाङ्गल	४६१	१७	लोपासुद्रा	४२	२०
रौहिष	४५	२६	लज्जित	७१	१	लाङ्गल	२२७	३५	लोमन्	२७१	९९
रौहिष	२११	१६६	लज्जित	४४४	१०७	लाङ्गल	८४	८	लोमशा	१९८	१३४
ल.	२१७	१०	लज्जित	४४३	१०४	लाङ्गल	८५	१०	लोल	४३१	७४
लकुच	१६९	६०	लज्जित	२८८	६	लाङ्गल	१६९	६०	लोलुप	४९९	२०५
लक्ष	३३६	८६	लज्जित	२९०	१०	लाङ्गल	५२२	१०	लोलुभ	४१३	२२
लक्षण	४०	१७	लज्जित	३१४	२४	लाङ्गल	३११	१६	लोष्ट	३५१	१२
लक्ष्मण	४११	१४	लज्जित	२७३	१०४	लाङ्गल	३०५	५४	लोष्टभेदन	३५१	१२
लक्ष्मणा	२२४	२५	लज्जित	१९	३८	लाङ्गल	३११	१६	लोह	२८१	१२६
लक्ष्मन्	४०	१७	लज्जित	८५	९	लाङ्गल	३१०	१५	लोह	३८५	९८
लक्ष्मी	४८१	१२४	लज्जित	२३३	३	लाङ्गल	४३७	९०	लोह	३८५	९९
लक्ष्मीवत्	१४	२७	लज्जित	२७३	१०४	लाङ्गल	४४५	११०	लोह	५२७	२३
लक्ष्य	१८९	११२	लज्जित	२६८	९२	लाङ्गल	३३७	८८	लोहकारक	३९३	७
लगुड	३३४	८२	लज्जित	४८६	१४३	लाङ्गल	९२	२७	लोहपृष्ठ	२२०	१६
लग्न	४११	१४	लज्जित	२८४	१३५	लाङ्गल	३११	१६	लोहल	४१७	३७
लग्न	९५	३३	लज्जित	९४	३१	लाङ्गल	४९८	१९९	लोहामिसार	३४०	९४
लग्न	३३६	८६	लज्जित	४२६	६२	लाङ्गल	३२४	५०	लोहित	६९	१५
लग्न	५२४	१८	लज्जित	४५४	२४	लाङ्गल	४१३	२२	लोहित	२५५	६४
लग्न	४६	२७	लज्जित	२८१	१२५	लाङ्गल	३९७	२१	लोहितक	३८३	९२
लग्न	४०६	४४	लज्जित	६६	९	लाङ्गल	२१४	४	लोहितचन्दन	२८०	१२४
			लज्जित	३६४	४१	लाङ्गल	२१८	१३	लोहिताङ्ग	४५	२५
			लज्जित	१०५	२	लाङ्गल	४४२	१०३	लोहिताश्व	२५	५५
			लज्जित	४५४	२४	लाङ्गल	३२४	५०	व.	५१४	९
			लज्जित	३५१	१३	लाङ्गल	५	८			
			लज्जित	२०३	१४८	लाङ्गल					

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वंश	२०८	१६०	वत्सर	५४	१३	वसि	२५२	५५	वर्ग	२३१	४१
	२८६	१		५७	२०	वयस्	५०५	२३०	वर्चस्	५०५	२३०
	५०१	२१४	वत्सल	४११	१४	वयस्थ	२४७	४२	वर्चस्क	२५७	६८
वंशक	२८१	१२६	वत्सादनी	१७८	८२		१६८	५८		२८७	१
वंशरोचना	३९०	१०९	वद	४१७	३५	वयस्था	१९९	१३७	वर्ण	३२०	४२
वकुल	१७०	६४	वदन	२६७	८९		२०१	१४४		४६७	४८
वक्तव्य	४८९	१५९	वदान्य	४०८	६	वयस्य	३०९	१२	वर्णक	२८४	१३३
वक्तृ	४१७	३५		४९०	१६०	वयस्या	२३७	१२		५३२	३८
वक्त्र	२६७	८९	वदावद	४१७	३५		२८०	१२४	वर्णित	४४४	११०
वक्र	४३०	७१	वध	३४६	११५	वर	४४८	८	वर्णिन्	३०१	४३
वक्षस्	२६२	७८		१९८	१३३		४९२	१७३	वर्तक	२२७	३५
वङ्गण	२६०	७३	वधू	२३२	२	वरटा	२२४	२५		४६०	११
वङ्ग	३८८	१०६		२३६	९		२२५	२७		३४८	१
वचन	७१	१		४७८	१०२	वरण	१३३	३	वर्तन	४१५	२९
वचनेस्थित	४१४	२४	वध्य	४२०	४५		१५५	२५	वर्तनी	१३०	१५
वचस्	७१	१	वन	१०५	३	वरण्ड	५२४	१८	वर्ति	२८४	१३३
वचा	१८२	१०२		१४५	१	वरत्रा	३२०	४२	वर्तिक	२२७	३५
वज्र	२३	४७		४८२	१२६		४०१	३१	वर्तिष्णु	४१५	२९
वज्रदृ	१८७	१०५	वनतिक्का	१७९	८५	वरद	४०८	७	वर्तुल	४२९	६९
वज्रनिर्घोष	३७	१०	वनप्रिय	२२१	१९	वरवर्णिनी	२३३	४		१३०	१५
वज्रपुष्प	१७६	७६	वनमक्षिक	२२५	२७		३६४	४१	वर्त्मन्	४८१	१२१
वज्रिन्	२०	४२	वनमालिन्	१०	२१	वराङ्ग	४६३	२६	वर्धक	१८१	९०
			वनमुद्ग	३५३	१७	वराङ्गक	१९८	१३४	वर्धकि	३९३	९
वच्चक	४२१	४७	वनशृङ्गाट	१८४	९९		१२४	४३	वर्धन	४१५	२८
	२१५	५	वनसमूह	१४६	४	वराटक	३९९	२७		४४८	७
वञ्चित	४१९	४१	वनस्पति	१४७	६		५३२	३८	वर्धमान	१६५	५१
			वनायुज	३२२	४५	वारारोहा	२३३	४	वर्धमानक	३६०	३२
वज्जुल	१५६	२७	वनिता	२३२	२	वराशि	२७८	११६	वर्धिष्णु	४१५	२८
	१५७	३०		४७२	७४	वराह	२१३	२	वर्ध्वा	४०१	३१
	१७१	६४	वनीयक	४२२	४९	वरिवसित	४४२	१०२	वर्मन्	३२९	६४
वट	१५८	३२	वनोद्भवा	१७३	७०	वरिवस्या	२९८	३५	वर्मित	३२९	६५
वटक	५२४	१७	वनौकस्	२१३	३	वरिवस्थित	४४२	१०२	वर्थ	४२५	५७
वटी	३९९	२७	वन्दा	१७८	८२	वरिष्ठ	३८४	९७	वर्या	२३५	७
वडवा	३२३	४६	वन्दाह	४१५	२८	वरिष्ठ	४४५	१११	वर्वणा	२२४	२६
वडू	४२६	६१	वन्ध्या	३७४	६९	वरी	१८५	१००	वर्वर	१८१	९०
वणिज्	३७७	७८	वन्ध्या	१४६	४	वरीयस्	५०७	२३५	वर्वरा	२००	१३९
वणिज्या	३७८	७९	वपा	९८	२		२९	६१		३८	११
वण्टक	३८२	८९		२५६	६४	वरुण	३५	२	वर्ष	१२७	६
	२६२	७८	वपुस्	२५८	७०		१५५	२५		५०३	२२४
वत्स	३७२	६२		१३३	३	वरुणात्मजा	४०४	३९	वर्षवर	३०८	९
	५०३	२२६	वप्र	३५०	११	वरुथ	३२६	५७	वर्षा	५७	१९
वत्सक	१७१	६६		३८८	१०५	वरुथिनी	३३३	७८	वर्षाभू	११६	२४
वत्सतर	३७२	६२	वमथु	२५२	५५	वरेण्य	४२५	५७	वर्षायस्	२४७	४३
वत्सनाभ	१०२	११		३१८	३७	वर्कर	३९८	२३			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वर्षोपल	३८	१२	वसुधरा	१२५	३	वाडव	२८८	४	वायसाराति	२१९	१५
वर्ष्मन्	२५८	७०	वसुमती	१२५	३	वाडव	३२३	४६	वायसी	२०४	१५१
	४८१	१२३	वस्तु	५२३	१३	वाडव्य	४५७	४१	वायसोली	२०१	१४४
वलज	४६४	३१	वस्त्य	१३४	५	वाणा	१७५	७४	वायु	२९	६१
वलजा	४६४	३१	वल्ल	२७७	११५	वाणि	४६७	४५	वायुसख	२५	५५
वलभी	१३८	१५	वल्लयोनि	२७६	११०	वाणिज	४००	२८	वार	१०५	३
वलय	२७४	१०७	वल्लवेश्मन्	२७९	१२०	वाणिज्य	३७७	७८	वार	२३०	३९
वलयित	४३७	९०	वल्ल	३७८	७९	वाणिज्य	३४८	२	वार	४९०	१६१
वलीक	१३८	१४	वल्लसा	२५७	६६	वाणिनी	३७८	७९	वारण	३१७	३४
वलीमुख	२१३	३	वह	३७३	६३	वाणिनी	४७९	११२	वारणसुसा	१९०	११३
वल्क	१४९	१२	वह	३७३	६३	वाणी	७१	१	वारवाण	३२८	६३
वल्कल	१४९	१२	वह्नि	३५	५३	वात	२९	६३	वारमुह्या	२३९	१९
वल्गित	३२४	४८	वह्निशिख	३८९	१०६	वातक	२०३	१४९	वारस्त्री	२३९	१९
वल्मीक	१३०	१४	वह्निसंज्ञक	१७८	८०	वातकिन्	२५३	५९	वाराही	२०४	१५१
वल्मीकी	८२	३	वा	५०९	२४९	वातपोथ	१५७	२९	वारि	१०५	३
वल्म	४२३	५३	वा	५१४	९	वातप्रमी	२१६	७	वारिद	३६	७
	४८५	१३७	वा	५१६	१५	वातमृग	२१६	७	वारिपर्णी	१२२	३८
वल्गरि	१५०	१३	वाक्पति	३१७	३५	वातरोगिन्	२५३	५९	वारिप्रवाह	१४३	५
वल्ली	१४८	९	वाक्य	७२	२	वातायन	१३६	९	वारिवाह	३६	६
वल्हूर	२५५	६३	वागीश	४१७	३५	वातायु	२१६	८	वारी	३२१	४३
वश	४४८	८	वागुरा	३९९	२६	वातूल	४९७	१९६	वारुणी	४६८	५२
वशक्रिया	४४७	४	वागुरिक	३९५	१४	वात्सक	३७२	६०	वार्त	२५२	५७
	३१८	३६	वागिमन्	४१७	३५	वादित्र	८३	५	वार्त	४७२	७६
वशा	३७४	६९	वाड्मुख	७६	९	वाद्य	८३	५	वार्ता	७५	७
	५०२	२१७	वाच्	७१	१	वान	१५२	१५	वार्ता	३४८	१
वशिक	४२५	५६	वाचंयम	३०१	४२	वानप्रस्थ	१५६	२८	वार्ताकी	४७२	७५
वश्य	४१४	२५	वाचक	७२	२	वानर	२१३	३	वार्तावह	३९५	१५
वषट्	५१३	८	वाचस्पती	४४	२४	वानस्पत्य	१४६	६	वार्त्तक	२४६	४०
वषट्कृत	२९६	२७	वाचाट	४१७	३६	वानीर	१५७	३०	वार्धुषि	३४९	५
वसति	४७०	६७	वाचाल	४१७	३६	वानेय	१९७	१३१	वार्धुषिक	३४९	५
वसन	२७७	११५	वाचिक	७८	१७	वापदण्ड	३९६	२८	वार्षिक	२०४	१५०
वसन्त	५७	१८	वाचोयुक्तिपटु	४१७	३५	वापी	११८	२८	वाल	२७०	९५
वसा	२५६	६४	वाज	३३६	८७	वाम	४८६	१४४	वालधि	३२४	५०
वसिर	१८४	९७	वाजपेय	५३०	३१	वामदेव	१५	३२	वालपाश्या	२७३	१०३
	३६४	४१	वाजिदन्तक	१८६	१०३	वामन	३५	३	वालहस्त	३२४	५०
	६	१०	वाजिन्	२२७	३३	वामन	२४८	४६	वालुक	१९३	१२१
वसु	१७८	८१	वाजिन्	३२१	४४	वामलूर	४३०	७०	वालक	२७६	१११
	३८२	९०	वाजिशाला	१३५	७	वामलोचना	१३०	१४	वावदूक	४१७	३५
	५०४	२२८	वाञ्छा	९२	२७	वामा	२३२	३	वावृत्त	४३८	९२
वसुक	१७८	८०	वाटी	५३३	४२	वामी	३२३	४६	वाशिका	१८६	१०३
वसुदेव	३६४	४२	वाट्यालका	१८७	१०७	वायस	२२१	२०	वाशित	८१	२५
वसुधा	१२५	३							वास	१३४	६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वासक	१८६	१०३	विकृति	४५१	१५	विडङ्ग	१८७	१०६	विधा	४०३	३८
वासगृह	१३५	८	विक्रम	३४२	१०२	विडौजस्	२०	४१	विधा	४४९	१०
वासन्ती	१७४	७२	विक्रम	४८५	१४१	विडाल	२१५	६	विधातृ	४७७	१०१
वासयोग	२८४	१३४	विक्रय	३७९	८३	वितण्डा	५२१	९	विधातृ	९	१७
वासर	५०	२	विक्रयिक	३७८	७९	वितथ	८०	२१	विधि	९	१७
वासव	२०	४२	विक्रान्त	३३२	७७	वितरण	२९७	२९	विधि	६१	२८
वासस्	२७७	११५	विक्रया	४५१	१५	वितर्दी	१३९	१६	विधि	३००	४०
वासित	२८४	१३४	विक्रेतृ	३७८	७९	वितस्ति	२६५	१४	विधिदर्शिन	४७७	१००
वासिता	४७२	७५	विक्रेय	३७९	८२	वितान	२७९	१२०	विधिदर्शिन	२९२	१६
वासुकि	१००	४	विक्रव	४२०	४४	वितान	४८०	११३	विधु	१०	२२
वासुदेव	१०	२०	विक्षाव	४५७	३७	वितुन्न	२०३	१४९	विधु	३९	१४
वासू	८७	१४	विगत	४४१	१००	वितुन्न	१८५	१२६	विधुत	४४३	१०७
वास्तु	१४०	१९	विगतार्तवा	२४०	२१	वितुन्नक	३६२	३७	विधुतुद	४५	२६
वास्तुक	२०७	१५८	विग्र	२४८	४६	वितुन्नक	३८६	१०१	विधुर	४५३	२०
वास्तोष्पति	२०	४३	विग्रह	३११	१८	वित्त	३८२	९०	विधुवन	४४७	४
वास्त्र	३२५	५४	विग्रह	३४२	१०४	वित्त	४०९	९	विधूनन	४४७	४
वाह	३२१	४४	विघस	४५३	२२	विदर	४४१	९९	विधेय	४१४	२४
वाहद्विषत्	३८१	८८	विघ्न	२९७	२८	विदर	४४७	५	विनयग्राहिन्	४१४	२४
वाहन	२१४	४	विघ्न	४५२	१९	विदल	५३०	३२	विना	५१२	३
वाहन	३२७	५८	विघ्नराज	१९	३८	विदारक	११०	१०	विनायक	८	१४
वाहस	१००	५	विचक्षण	२८८	६	विदारी	१८८	११०	विनायक	१९	३८
वाहिस्थ	३१९	३९	विचयन	४५५	३०	विदारिगन्धा	१९१	११५	विनाश	४५३	२२
वाहिनी	३३३	७८	विचर्चिका	२५१	५३	विदित	४४४	१०८	विनाशोन्मुख	४३८	९१
वाहिनी	३३३	८१	विचारणा	६४	२	विदित	४४४	१०९	विनीत	३२२	४४
वाहिनीपति	४८०	११२	विचारित	४४१	९९	विदिश	३६	५	विनीत	४१४	२५
वाहिनीपति	३२८	६२	विचिकित्सा	६४	३	विदु	३१८	३७	विन्दु	४१६	३०
वि	२२७	३३	विच्छन्दक	१३६	११	विदु	४१६	३०	विन्ध्य	१४१	३
विंशति	३७९	८३	विच्छाय	५२८	२६	विदुर	१५७	३०	विन्न	४४१	९९
विकङ्कत	१६०	३७	विजन	३१३	२२	विदुल	१५७	३०	विन्न	४४३	१०४
विकच	१४७	७	विजय	३४५	११०	विदु	४४१	९९	विपक्ष	३०९	११
विकर्तन	४६	२९	विजिल	३६६	४६	विदु	१७९	८४	विपक्षी	८२	३
विकलाङ्ग	२४८	४६	विज्ञ	४०७	४	विद्याधर	७	११	विपण	३७९	८३
विकसा	१८१	९०	विज्ञात	४०९	९	विद्युत्	३७	९	विपणि	१३३	२
विकसित	१४७	८	विज्ञान	६५	६	विद्रधि	२५२	५६	विपणि	४६८	५२
विकस्वर	४१६	३०	विट	५२४	१७	विद्रव	३४५	१११	विपत्ति	३३४	८२
विकार	४५१	१५	विटङ्क	१३८	१५	विद्रुत	४४१	१००	विपथ	१३१	१६
विकासिन्	४१६	३०	विटप	१५१	१४	विद्रुम	३८३	९३	विपद्	३३४	८२
विकिर	२२७	३३	विटप	४८३	१३१	विद्रुमलता	१९६	१२९	विपर्यय	४५६	३३
विकीरण	१७८	८०	विटपिन्	१४६	५	विद्रु	२२८	५	विपर्यास	४५६	३३
विकुर्वण	४०९	७	विट्खादिर	१६५	५०	विद्रु	५०६	२३४	विपश्चित्	२८८	५
विकृत	८९	१९	विट्चर	३९८	२३	विद्रुष	९१	२५	विपाट्	१२०	३३
विकृत	२५३	५८	विड	३६५	४२	विधवा	२३७	११	विपादिका	२५१	५२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विपाशा	१२०	३३	विरल	४२८	६६	विशसन	३४६	११४	विषुव	५४	१४
विपिन	१४५	१	विराज्	३०६	१	विशाख	१९	४०	विषुवत्	५४	१४
विपुल	४२६	६१	विराव	८०	२३	विशाखा	४३	२२	विष्किर	२२७	३३
विप्र	{ २८७ २८८	२ ४	विरिञ्चि	९	१७	विशाय	३५६	३२	विष्कम्भ	१३९	१७
विप्रकार	४५१	१५	विरूपाक्ष	१५	३२	विशारण	३४५	११२	विष्टप	१२७	६
विप्रकृत	४१९	४१	विरोचन	{ ४६ ४७९	३० १०८	विशारद	४७६	९५	विष्टर	४९१	१६९
विप्रकृष्टक	४२९	६८	विरोध	९१	२५	विशाल	४२६	६०	विष्टरश्रवस्	१०	१८
विप्रतीसार	९१	२५	विरोधन	४५३	२१	विशालता	२७७	११४	विष्टि	१०४	३
विप्रयोग	४५५	२८	विरोधोक्ति	७८	१६	विशालत्वच्	१५४	२३	विष्टा	२५७	६८
विप्रलब्ध	४१९	४१	विल	९८	१	विशाला	२०६	१५६	विष्णु	१०	१८
विप्रलम्भ	{ ९७ ४५५	३६ २८	विलक्ष	४१४	२६	विशिख	३३६	८६	विष्णुकान्ता	१८६	१०४
विप्रलाप	७८	१६	विलक्षण	४४६	२	विशिखा	१३३	३	विष्णुपद	३३	२
विप्रश्रिका	२३९	२०	विलम्बित	८४	९	विशेषक	२८०	१२३	विष्णुपदी	११९	३१
विशुष्	१०८	६	विलम्भ	४५५	२८	विश्राणन	२९७	२९	विष्णुरथ	१५	२९
विश्रव	४५१	१४	विलाप	७८	१६	विश्राव	४५५	२८	विष्य	४२०	४५
विबन्ध	२५२	५५	विलास	९४	३१	विश्रुत	४०९	९	विष्वच्	५१५	१३
विबुध	५	७	विलीन	४४१	१००	विश्व	{ ६ ३६३ ४२८	१० ३८ ६५	विष्वक्सेन	१०	१९
विभव	३८२	९०	विलेपन	{ २८४ ४५५	१३३ २७	विश्वकटु	३९८	२२	विष्वक्सेनप्रिया	२०४	१५१
विभाकर	४६	२८	विलेपी	३६८	५०	विश्वकेतु	१३	२७	विष्वक्सेना	१६७	५६
विभावरी	५१	४	विलेशय	१०१	८	विश्वकर्मेन्	४७९	१०९	विष्वद्यच्	४१७	३४
विभावसु	{ २५ ४६ ५०४	५६ ३० २२६	विवध	४७७	९६	विश्वभेषज	३६३	३८	विस	१२३	४२
विभीतक	१६८	५८	विवर	९८	१	विश्वभरा	१२५	२	विसकण्टिका	२२४	२५
विभूति	१८	३६	विवर्ण	३९५	१६	विश्वभरा	१०	२२	विसप्रसून	१२२	४१
विभूषण	२७२	१०१	विवश	४२०	४४	विश्वभरा	१२५	२	विसर	२३०	३९
विभ्रम	९४	३१	विवस्वत्	{ ४६ ४६९	२९ ५७	विश्वभरा	१२५	२	विसर्जन	२९७	२९
विभ्राज्	२७२	१०१	विवाद	७५	९	विश्वभरा	१२५	२	विसर्पण	४५३	२३
विमनस्	४०९	८	विवाह	३०५	५६	विश्वभरा	१२५	२	विसंवाद	९७	३६
विमर्दन	४५०	१३	विविक्त	{ ३१३ ४७४	२२ ८२	विश्वभरा	१२५	२	विसार	११२	१७
विमला	२०१	१४३	विविध	४३८	९३	विश्वभरा	१२५	२	विसारिन्	४१६	३१
विमातृज	२४१	२५	विवेक	३००	३८	विश्वभरा	१२५	२	विसिनी	१२२	३९
विमान	२३	४८	विष्वाक	९४	३१	विश्वभरा	१२५	२	विस्त	४३५	८६
वियत्	३३	२	विश	{ २८७ ३४८ ५०१	२ १ २१४	विश्वभरा	१२५	२	विस्तृवर	४१६	३१
वियद्गङ्गा	२४	४९	विशङ्कट	४२६	६०	विश्वभरा	१२५	२	विस्तमर	४१६	३१
वियम	४५२	१८	विशद	६८	१२	विश्वभरा	१२५	२	विस्तर	४५३	२२
वियात	४१४	२५	विशर	३४६	११५	विश्वभरा	१२५	२	विस्तार	{ १५१ ४५३	१४ २२
वियाम	४५२	१८	विशल्या	{ १७८ १९९ ४८८	८३ १३६ १५५	विश्वभरा	१२५	२	विस्तृत	४३५	८६
विरजस्तमस्	३०२	४५	विशल्या	{ १७८ १९९ ४८८	८३ १३६ १५५	विश्वभरा	१२५	२	विस्फार	३४४	१०८
विरति	४५७	३७	विशल्या	{ १७८ १९९ ४८८	८३ १३६ १५५	विश्वभरा	१२५	२	विस्फोट	२५१	५३
			विशल्या	{ १७८ १९९ ४८८	८३ १३६ १५५	विश्वभरा	१२५	२	विस्मय	८९	१९
			विशल्या	{ १७८ १९९ ४८८	८३ १३६ १५५	विश्वभरा	१२५	२	विस्मयान्वित	४१४	२६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विस्मृत	४३६	८६	वीरध्व	१४८	९	वृद्धिजीविका	३४९	४	वेदि	२९३	१८
विस्म	६८	१२	वीर्य	{ ९३ २९ २५४ ६२ ४८८ १५४		वृद्धोक्ष	३७२	६१	वेदिका	१३९	१६
विस्मम्भ	{ ३८३ ४८४	२३ १३५	वीवध	४७७	९६	वृद्ध्याजीव	३४९	५	वेध	४४८	८
विस्मसा	२४६	४१	वुक	१७८	८१	वृन्त	१५१	१५	वेधनिका	४०२	३३
विहग	२२६	३२	वृक	२१६	७	वृन्द	२३०	४०	वेधमुख्यक	१९९	१३५
विहङ्ग	२२६	३२	वृकधूप	{ २८२ २८२	१२८ १२९	वृन्दारक	{ ४६१ ४४५	९ ११२	वेधसू	{ ९ ५०४	१७ २२८
विहङ्गम	२२६	३२	वृक्कण	४४२	१०३	वृन्दिष्ठ	४४५	११२	वेधित	४४१	९९
विहङ्गिका	४००	२९	वृक्ष	१४६	५	वृश्चन	४०१	३२	वेपथु	९८	३८
विहसित	९६	३५	वृक्षभेदिन्	४०२	३४	वृश्चिक	{ २१९ २१९ ४५९	१४ १४ ७	वेमन्	३९९	२८
विहस्त	४२०	४३	वृक्षरहा	१७८	८२	वृष	{ १८६ १९२ ३७१ ५०३	१०३ ११६ ५९ २२०	वेला	४९८	१९८
विहायस्	{ ३३ २२६	२ ३२	वृक्षवाटिका	१४५	२	वृषण	२६१	७६	वेळ	१८७	१०६
विहायित	२९७	२९	वृक्षादन	४०२	३४	वृषदंशक	२१५	६	वेळज	३६२	३५
विहार	४५२	१६	वृक्षादनी	१७८	८२	वृषध्वज	१५	३४	वेळित	{ ४३० ४३६	७१ ८७
विह्वल	४२०	४४	वृक्षाम्ल	३६१	३५	वृषन्	२०	४२	वेश	१३२	२
वीकाश	५०१	२१५	वृजिन	{ ५९ ४३० ४७९	२३ ७१ १०९	वृषभ	३७१	५९	वेशन्त	११८	२८
वीचि	१०७	५	वृत्	४३८	९२	वृषल	३९०	१	वेशमन्	१३४	४
वीणा	८२	३	वृत्ति	{ ४२९ ४३८ ४७३	६९ ९२ ७८	वृष्यन्ती	२३६	९	वेशमभू	१४०	१९
वीणादण्ड	८४	७	वृत्तान्त	{ ७५ ४७०	७ ६३	वृषा	१८०	८७	वेश्या	२३९	१९
वीणावाद	३९५	१३	वृत्ति	{ ३४८ ३४८ ४७२	१ २ ७३	वृषाकपायी	४८९	१५६	वेश्याजनस०	१३२	२
वीत	३२१	४३	वृत्ति	{ ३४८ ३४८ ४७२	१ २ ७३	वृषाकपि	४८३	१३०	वेश	२७२	९९
वीतंस	३९९	२६	वृत्ति	{ ३४८ ३४८ ४७२	१ २ ७३	वृषी	३०२	४६	वेष्टित	४३७	९०
वीतिहोत्र	२५	५३	वृत्ति	{ ३४८ ३४८ ४७२	१ २ ७३	वृष्टी	३८	११	वेसवार	३६१	३५
वीथी	{ १४५ ४७५	४ ८७	वृत्ति	{ ३४८ ३४८ ४७२	१ २ ७३	वृष्टि	३८	११	वेहत्	३७५	६९
वीध्र	४२४	५५	वृत्ति	{ ३४८ ३४८ ४७२	१ २ ७३	वृष्टि	३८	११	वै	{ ५१२ ५१६	५ १५
वीनाह	११७	२७	वृत्ति	{ ३४८ ३४८ ४७२	१ २ ७३	वृष्टि	३८	११	वैकक्षक	२८४	१३६
वीर	{ ८८ ८८ ३३२	१७ १८ ७७	वृत्ति	{ ३४८ ३४८ ४७२	१ २ ७३	वृष्टि	३८	११	वैकुण्ठ	१०	१८
वीरण	२१०	१६४	वृत्ति	{ ३४८ ३४८ ४७२	१ २ ७३	वृष्टि	३८	११	वैजनन	२४५	२९
वीरतर	११०	१६४	वृत्ति	{ ३४८ ३४८ ४७२	१ २ ७३	वृष्टि	३८	११	वैजयन्त	२२	४६
वीरतरु	१६४	४५	वृत्ति	{ ३४८ ३४८ ४७२	१ २ ७३	वृष्टि	३८	११	वैजयन्तिक	३३१	७१
वीरपत्नी	२३८	१६	वृत्ति	{ ३४८ ३४८ ४७२	१ २ ७३	वृष्टि	३८	११	वैजयन्तिका	१७१	६५
वीरपान	३४२	१०३	वृत्ति	{ ३४८ ३४८ ४७२	१ २ ७३	वृष्टि	३८	११	वैजयन्ती	३४१	९९
वीरभार्या	२३८	१६	वृत्ति	{ ३४८ ३४८ ४७२	१ २ ७३	वृष्टि	३८	११	वैज्ञानिक	४०७	४
वीरमातृ	२३८	१६	वृत्ति	{ ३४८ ३४८ ४७२	१ २ ७३	वृष्टि	३८	११	वैणव	{ १५३ ३०२	१८ ४५
वीरवृक्ष	१६३	४२	वृत्ति	{ ३४८ ३४८ ४७२	१ २ ७३	वृष्टि	३८	११	वैणविक	३९५	१३
वीराशंसन	३४१	१००	वृत्ति	{ ३४८ ३४८ ४७२	१ २ ७३	वृष्टि	३८	११	वैणिक	३९५	१३
वीरसू	२३८	१६	वृत्ति	{ ३४८ ३४८ ४७२	१ २ ७३	वृष्टि	३८	११	वैणुक	३२०	४१
वीरहन्	३०५	५२	वृत्ति	{ ३४८ ३४८ ४७२	१ २ ७३	वृष्टि	३८	११	वैतसिक	३९५	१४
			वृद्धि	४४९	९	वेद	७२	३	वैतनिक	३९५	१५
						वेदना	४४७	६	वैतरणी	१०४	२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वैतालिक	३४०	९७	व्यवाय	३०५	५७	व्योमयान	२३	४८	शक्रपुष्पी	१९९	१३६
वैदेहक	{ ३९१ ३७७	{ ३ ७८	व्यसन	४८१	१२०	व्योष	३९०	१११	शक्र	४१७	३६
वैदेही	१८३	९६	व्यसनार्त	४२०	४३	व्रज	{ २३० ४६४	{ ३९ ३०	शङ्कनक	११६	२३
वैद्य	२५२	५७	व्यस्त	४३०	७२	व्रज्या	{ २९९ ३४०	{ ३६ ९५	शङ्कर	१५	३०
वैद्यमातृ	१८६	१०३	व्याकुल	४२०	४३	व्रण	२५१	५४	शङ्कु	{ ११४ १४७	{ २० ८
वैधात्र	२४	५१	व्याकोश	१४७	७	व्रत	३००	३८	शङ्ख	{ ३३९ ११५	{ ९३ २३
वैधेय	४२१	४८	व्याग्र	{ २१३ ४२६	{ १ ५९	व्रतति	{ १४८ ४७०	{ ९ ६७	शङ्खिनी	{ १९५ ४६१	{ १२६ १८
वैनतेय	१५	२९	व्याग्रनख	१९६	१२९	व्रतन्	२८९	७	शङ्खिनी	१९५	१२६
वैनीतक	३२७	५८	व्याग्रपाद्	१६०	३७	व्रतन्	२८९	७	शङ्खिनी	२२	४५
वैमात्रेय	२४१	२५	व्याग्रपुच्छ	१६५	५०	व्रतन्	३०५	५३	शङ्खिनी	२०	४३
वैयाग्र	३२५	५३	व्याग्राट	२१९	१५	व्रतन्	९०	२३	शङ्खिनी	२०५	१५४
वैर	९१	२५	व्याग्री	१८२	९३	व्रतन्	{ ३५२ ३५५	{ १५ २१	शङ्खिनी	४२१	४६
वैरनिर्यातन	३४५	११०	व्याज	{ ९३ ९५	{ ३० ३३	व्रतन्	३५४	२०	शङ्खिनी	२०३	१४९
वैरशुद्धि	३४५	११०	व्याड	४६६	४२	व्रतन्	३४९	६	शङ्खिनी	१८७	१०७
वैरिन्	३०९	१०	व्याडायुध	१९६	१२९	व्रतन्	श.		शङ्खिनी	११२	१६
वैवधिक	३९५	१५	व्याध	३९७	१२	व्रतन्	३२५	५२	शङ्खिनी	३०८	९
वैवस्वत	२८	५९	व्याधि	{ १९५ २५०	{ १२६ ५१	व्रतन्	४०	१६	शङ्खिनी	२३	४७
वैशाख	{ ५५ ३७६	{ १६ ७४	व्याधिघात	१५४	२४	व्रतन्	११२	१७	शङ्खिनी	१२०	३३
वैद्य	३४८	१	व्याधित	२५३	५८	व्रतन्	२२६	३२	शङ्खिनी	१२२	४०
वैश्रवण	३२	६९	व्यान	३०	६३	व्रतन्	२२६	३२	शङ्खिनी	२२०	१६
वैश्वानर	२५	५३	व्यापाद	६४	४	व्रतन्	{ २२६ ४६९	{ ३२ ५८	शङ्खिनी	२१९	१३
वैसारिण	११२	१७	व्याप्य	१९५	१२६	व्रतन्	२२६	३२	शङ्खिनी	२०८	१६१
वौषट्	५१३	८	व्यास	२६६	८७	व्रतन्	२२६	३२	शङ्खिनी	{ १८५ २०७	{ १०२ १५८
व्यक्त	४७०	६२	व्याल	{ १०१ ४९७	{ ७ १९६	व्रतन्	११४	१९	शङ्खिनी	२०४	१५२
व्यक्ति	६३	३१	व्याल	१०३	११	व्रतन्	२०७	१५९	शङ्खिनी	१७६	७६
व्यग्र	४९६	१९०	व्याल	४५३	२२	व्रतन्	{ १७९ १८९	{ ८६ १११	शङ्खिनी	२०	४२
व्यजन	२८६	१४०	व्यास	७१	१	व्रतन्	११३	१७	शङ्खिनी	५३१	३४
व्यञ्जक	८७	१६	व्याहार	४८१	११८	व्रतन्	२५७	६७	शङ्खिनी	१८५	१००
व्यञ्जन	{ ४८० ५२७	{ ११६ २३	व्युत्थान	४६५	३८	व्रतन्	३७२	६२	शङ्खिनी	२०७	१५९
व्यडम्बक	१६५	५१	व्युष्टि	४६६	४५	व्रतन्	{ ३१२ ३४२	{ १९ १०२	शङ्खिनी	२००	१४१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शपन	७६	९	शर	२०९	१६२	शश्वत्	५०८	२४३	शारङ्ग	२२०	१६
शफ	३२४	४९	शरजन्मन्	१९	३३६	शष्प	५११	१	शारद	१५४	२३
शफरी	११३	१८	शरण	४६८	५३	शस्त	५१४	११	शारिवा	४७६	९५
शबर	३९७	२०	शरद्	५७	१९	शस्त्र	२११	१६८	शारदी	१८९	१११
शबरालय	१४०	२०	शरभ	५७	२०	शस्त्रक	६०	२६	शारिफल	४०७	४६
शबल	७०	१७	शरव्य	४७६	९३	शस्त्रमार्ज	४४४	१०९	शार्किन्	१८९	११२
शबली	३७४	६७	शराभ्यास	२१७	११	शस्त्राजीव	३३४	८२	शार्कर	१२९	११
शब्द	६५	७	शरारि	३३६	८६	शस्त्री	४९३	१७९	शार्किन्	१०	१९
शब्दग्रह	७२	२	शरारि	३३६	८६	शस्यमञ्जरी	३८५	९८	शार्दूल	२१३	१
शब्दन	८०	२२	शरारि	२२४	२५	शस्यशूक	३९३	७	शार्दूल	४२६	५९
शम	२६९	९४	शरारि	४१५	२८	शाक	३३०	६७	शार्वर	४९५	१८८
शमथ	४१८	३८	शराव	४१५	२८	शाकट	३५५	२१	शाल	११४	१९
शमन	४४६	३	शरावती	३६०	३२	शाकुनिक	३५५	२१	शाला	१३४	६
शमनस्वस्व	४४६	३	शरासन	१२०	३४	शाक्तीक	१९९	१३६	शाला	१४९	११
शमल	२८	५८	शरीर	३३५	८३	शाक्यमुनि	३६१	३४	शालावृक	४६०	१२
शमित	२९६	२६	शरीरास्थि	२५८	७०	शाक्यसिंह	३७३	६४	शालि	३५६	२४
शमी	११९	३२	शरीरिन्	६२	३०	शाखा	३९५	१४	शालीन	४१४	२६
शमीधान्य	४४०	९७	शर्करा	१३९	११	शाखानगर	३३०	६९	शालुक	१२१	३८
शमीर	१६६	५२	शर्करावत्	४९२	१७५	शाखानगर	९	१४	शालूर	११६	२४
शम्पा	३५६	२३	शर्करिल	१२९	११	शाखा	१४९	११	शालेय	१८६	१०५
शम्ब	३५६	२३	शर्मन्	१२९	११	शाखानगर	१३२	२	शालेय	३४९	६
शम्बर	३७	९	शर्व	५९	२५	शाखानगर	१३२	२	शाल्मलि	१६४	४६
शम्बर	२३	४७	शर्वरा	१५	३०	शाखानगर	२१३	३	शाल्मलीवेष्ट	१६४	४७
शम्बरी	१०६	४	शर्वरी	३३९	९३	शाखानगर	१४६	५	शावक	२२९	३८
शम्बल	२१७	१०	शर्वणी	५१	३	शाखानगर	३९३	८	शावर	१५८	३३
शम्बल	१८०	८७	शल	१८	३७	शाखानगर	५३१	३३	शाश्वत	४३०	७२
शम्बाकृत	५३१	३४	शलभ	१८	३७	शाखानगर	५३२	३८	शाष्कुलिक	४३०	७२
शम्बूक	३५०	९	शलल	२१५	७	शाखानगर	९३	३०	शासन	४५७	४०
शम्बूक	११६	२३	शलली	२२५	२८	शाखानगर	४०१	३२	शासन	३१४	२५
शम्भली	११६	२३	शलली	२१५	७	शाखानगर	५२१	९	शास्तृ	८	१४
शम्भु	२३९	१९	शलल	२१५	७	शाखानगर	१५८	३२	शास्त्र	४९३	१७९
शम्भु	१५	३०	शलल	१५१	१५	शाखानगर	५९	२४	शास्त्रविद्	४०८	६
शम्भु	४८४	१३५	शलल	४६०	१३	शाखानगर	४३८	९१	शिक्ष्य	४००	३०
शम्भु	३५२	१४	शलल	१६६	५३	शाखानगर	३८३	९४	शिक्षित	४३७	८९
शम्भु	२६४	८१	शलल	२१५	७	शाखानगर	३०९	११	शिक्षा	७३	४
शय	९७	३६	शलल	३३९	९३	शाखानगर	१०९	९	शिक्षित	४०७	४
शयन	२८५	१३८	शलल	३४७	११८	शाखानगर	१२९	१०	शिखण्ड	२२६	३१
शयनीय	२८५	१३७	शलल	२१७	११	शाखानगर	१२९	१०	शिखण्डक	२७०	९६
शयालु	४१६	३३	शलल	३९	१५	शान्त	४४०	९७	शिखर	१४२	४
शयित	४१६	३३	शलल	३८९	१०७	शान्ति	४४६	३	शिखर	१४९	१२
शयु	१००	५	शलल	२१९	१४	शाम्बरी	३९४	११	शिखरिन्	१४१	१
शय्या	२८५	१३७	शलल	३८९	१०७	शार	४९१	१६६	शिखरिन्	४७८	१०६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शिखा	{ २७ २२६ २७१ ४६१	{ ५७ ३१ ९७ १९	शिल्पिशाला	१३५	७	शुक	{ १९७ २२२	{ १३२ २१	शुष्मन्	२५	५४
शिखावत्	२५	५५	शिव	{ १५ ६०	{ ३० २५	शुकनास	१६७	५७	शुक	३५६	२३
शिखावल	२२६	३०	शिवक	३७६	७३	शुक्त	४७४	८३	शुककीट	२१९	१४
शिखिग्रीव	३८६	१०१	शिवमल्ली	१७८	८१	शुक्ति	{ ११५ १९७	{ २३ १३०	शुकधान्य	३५६	२४
शिखिन्	{ २२६ ४७८	{ ३० १०६	शिवा	{ १८ १६६ १६८ १९५ २१५	{ ३७ ५२ ५९ १२७ ५	शुक	{ २५ ४५ ५५	{ ५६ २५ १६	शुकशिम्बि	१८०	८७
शिखिवाहन	१९	४०		५०१	२१२	शुकशिष्य	८	१२	शुद्ध	३९०	१
शिशु	{ १५७ ३६१	{ ३१ ३४	शिशिर	{ ४१ ५७	{ १९ १८	शुक्ल	६८	१२	शुद्धा	२३७	१३
शिशुज	३९०	११०	शिशु	२२९	३८	शुक्	९१	२५	शुद्धी	२३७	१३
शिशुाण	३८४	९८	शिशुक	११३	१८	शुचि	{ २५ ५६ ६८ ८८	{ ५६ १६ १२ १७	शुद्ध	४२५	५६
शिशित	८०	२४	शिशुत्व	२४६	४०	शुचि			शुद्ध	३३२	७७
शिशिनी	३३५	८५	शिशुमार	११४	२०	शुण्ठी	३६३	३८	शुद्ध	२०६	१५७
शिति	४७४	८३	शिश्र	२६१	७६	शुण्डा	४०४	४०	शुद्ध	३५७	२६
शितिकण्ठ	१५	३२	शिश्रिदान	४२०	४६	शुतुद्रि	१२०	३३	शुद्ध	४९७	१९७
शितिसारक	१६१	३८	शिश्रि	३१४	२६	शुदान्त	{ १३६ ४७०	{ १२ ६६	शुद्धकृत	३६६	४५
शिपिविष्ट	४६५	३४	शिष्य	२९०	११	शुनक	३९७	२२	शुद्धिन्	१५	३०
शिफा	१४९	११	शीकर	३८	११	शुनी	३९८	२२	शुद्ध	३६६	४५
शिफाकन्द	१२३	४३	शीघ्र	३०	६४	शुभ	{ ६० ५२७	{ २२ २३	शुद्धलक	२७५	१०९
शिविका	३२५	५३		{ ४१ ४१	{ १९ १९	शुभंयु	४२२	५०	शुद्धलक	३७७	७५
शिविर	३१७	३३	शीत	{ १५७ १५९ ५२७	{ ३० ३४ २२	शुभान्वित	४२२	५०	शुद्धला	३२०	४१
शिरस्	२७०	९५				शुभ्र	{ ६८ ४९६	{ १२ १९२	शुद्ध	{ १४२ २०१	{ ४ १४२
शिरस्त्र	३२९	६४	शीतक	३९६	१८	शुभ्रदन्ती	३५	५	शुद्ध	४६३	२६
शिरस्थ	२७१	९८	शीतभीरु	१७३	७०	शुभ्रांशु	३९	१४	शुद्ध	३६२	३७
शिरा	२५६	६५	शीतल	{ ४१ २०३	{ १९ १४९	शुल्क	३१५	२७	शुद्ध	१३१	१७
शिरीष	१७०	६३		{ १८६ १९४	{ १०५ १२२	शुल्व	{ ३८४ ३९९	{ ९७ २७	शुद्ध	८८	१७
शिरोघ्र	१४९	१२	शीतशिव	{ ३६४ ४०५	{ ४२ ४१	शुल्व	{ ५२७ २९८	{ २३ ३५	शुद्ध	३७३	६६
शिरोधि	२६६	८८	शीथु	{ ५३१ २७०	{ ३४ ९५	शुश्रूषा	२९८	३५	शुद्ध	११७	२५
शिरोरत्न	२७२	१०२	शीर्ष	२७०	९५	शुषि	९८	२	शुद्ध	१८४	१००
शिरोरुह	२७०	९५	शीर्षक	३२९	६३	शुषिर	{ ८२ ९९	{ ४ १	शुद्ध	१९२	११६
शिरोस्थि	२५८	६९	शीर्षच्छेद्य	४२०	४५	शुषिरा	१९६	१२९	शुद्ध	३८४	९६
शिल	३४८	२	शीर्षण्य	{ २७१ ३२९	{ ९८ ६४	शुष्मांस	२५५	६३	शुद्ध	४३९	९५
शिला	{ १३७ १४२	{ १३ ४	शील	{ ९१ ४९८	{ २६ २०१	शुष्म	३४२	१०२	शुद्ध	२८५	१३६
शिलाजतु	३८७	१०४							शुद्ध	२६१	७६
शिली	११६	२४							शुद्ध	{ १७३ ५२०	{ ७० ७
शिलीमुख	४६१	१८							शुद्ध	६३	१
शिलोच्चय	१४१	१							शुद्ध	१५९	३४
शिल्प	४०३	३५							शुद्ध	३३	७१
शिल्पिन्	३९२	५							शुद्ध	१२२	३८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शैलालिन्	३९४	१२		१६७	५५	श्रुत	४७३	७७	श्वाविध्	२१५	७
शैलप	१५८	३२	श्यामा	१८८	१०८	श्रुति	७२	३	श्वित्र	२५२	५४
शैलेय	३९४	१२		१८९	११२		२६९	९४		६८	१२
शैवल	१९४	१२३		४८६	१४३	श्रेणी	४७२	७३	श्वेत	३८४	९६
शैवलिनी	१२२	३८	श्यामाक	२१०	१६५		१४५	४	श्वेतगरुत्	४७३	७९
शैवलिनी	११९	३०	श्याल	२४३	३२		३९२	५	श्वेतगरुत्	२२३	२३
शैशव	२४५	४०	श्याव	७०	१६	श्रेयस्	५९	२४	श्वेतमरिच	३९०	११०
शोक	९१	२५	श्येत	६८	१२		६५	६	श्वेतरक्त	७०	१५
शोचिष्केश	२५	५४	श्येन	२१९	१५		४२५	५८	श्वेतसुरसा	१७३	७१
शोचिस्	४९	३४	श्येनपाता	५२०	६	श्रेयसी	१६८	५९			
शोण	७०	१५	श्रद्धा	४७८	१०२		१७९	८४	ष.		
शोणक	१२०	६४	श्रद्धा	४७८	१०२	श्रेष्ठ	१८४	९७	षट्कर्मन्	२८८	४
शोणरत्न	१६७	५७	श्रद्धा	४१५	२७	श्रोण	४२५	५८	षट्पद	२२६	२९
शोणित	३८३	९२	श्रयण	४५०	१२	श्रोणि	२४९	४८	षडभिज्ञ	८	१४
शोणित	२५५	६४	श्रवण	२६९	९४	श्रोणिफलक	२६०	७४	षडानन	१९	३९
शोथ	२५१	५२	श्रवस्	२६९	९४	श्रोत्र	२६९	९४	षडग्रन्थ	१६५	४८
शोथघ्नी	२०३	१४९	श्रविष्ठा	४४	२२	श्रोत्रिय	२८९	६	षडग्रन्था	१८५	१०२
शोधनी	१४०	१८	श्राणा	३६८	५०	श्रौषद्र	५१३	८	षडग्रन्थिका	२०५	१५४
शोधित	३६६	४६	श्राद्ध	२९७	३१	श्लक्ष्ण	४२६	६१	षड्ज	८१	१
शोक	४२४	५६	श्राद्धदेव	२८	५९	श्लेष	४५०	११	षण्ड	१२३	४२
शोक	२५१	५२	श्राय	४५०	१२	श्लेष्मण	२५४	६०	षष्टिक्य	३४९	७
शोभन	४२३	५२	श्रावण	५६	१६	श्लेष्मन्	२५५	६२	षाण्मातुर	१९	४०
शोभा	४०	१७	श्रावणिक	५६	१६	श्लेष्मल	२५४	६०	स.		
शोभाञ्जन	१५७	३१	श्री	१४	२७	श्लेष्मातक	१५९	३४	संयत्	३४३	१०६
शोष	२५०	५१		३३४	८२	श्लोक	४५८	२	संयत	४१९	४२
शौक	२३१	४३	श्रीकण्ठ	१५	३२	श्वःश्रेयस	६०	२५	संयम	४५२	१८
शौक्लिकेय	१०२	१०	श्रीघन	८	१४	श्वदंष्ट्रा	१८४	९८	संयाम	४५२	१८
शौण्ड	४१३	२३	श्रीद	३२	६९	श्वन्	३९७	२२	संयुग	३४२	१०५
शौण्डिक	३९४	१०	श्रीपति	१०	२१	श्वनिश	५३३	४०	संयोजित	४३८	९२
शौण्डी	१८३	९७	श्रीपर्ण	१७१	६६	श्वपच	३९६	२०	संराव	८०	२३
शौद्धोदनि	९	१५	श्रीपर्णिका	४६८	५३	श्वप्र	३९६	२०	संलाप	७८	१६
शौरि	१०	२१	श्रीपर्णिका	१६२	४०	श्वप्र	५२७	२२	संवत्सर	५७	२०
शौर्य	३४२	१०२	श्रीपर्णी	१६०	३६	श्वयथु	२५१	५२	संवत्	५१६	१६
शौल्विक	३९३	८	श्रीफल	१५८	३२	श्ववृत्ति	३४८	२	संवनन	४४७	४
शौष्कल	४१२	१९	श्रीफली	१८३	९५	श्वशुर	२४३	३१	संवर्त	५८	२२
श्रयोत	४४९	१०	श्रीमत्	१६१	४०	श्वशुर्य	२४५	३७	संवर्तिका	१२४	४३
श्मशान	४४९	१०	श्रील	४११	१४	श्वशुर्य	४८६	१४६	संवसथ	१४०	१९
श्मश्रु	२७२	९९	श्रीवत्सलाञ्छन	१०	२२	श्वश्रु	२४३	३१	संवहन	४५३	२२
श्याम	६९	१४	श्रीवास	२८२	१२९	श्वश्रुश्वशुर	२४५	३७	संविद्	६३	१
श्यामल	४८६	१४३	श्रीसंज्ञ	२८१	१२५	श्वस्	५१८	२२	संविद्	६५	५
	६९	१४	श्रीहस्तिनी	१७३	६९	श्वसन	२९	६१	संविद्व	४७६	९२
							१६६	५२	संवीक्षण	४५५	३०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
संवीत	४३७	९०	संविध	३७०	५५	संजवन	१३५	६	सनत्कुमार	२४	५१
संवेग	९६	३४	संकट	४३५	८५	संजवर	२७	५७	सना	५१६	१७
संवेद	४४७	६	संकर	१४०	१८	संज्ञपन	३४५	११३	सनातन	४३०	७२
संवेश	९७	३६	संकर्षण	१३	२४	संज्ञा	४६४	३३	सनाभि	२४४	३३
संव्यान	२७८	११८	संकलित	४३८	९३	संज्ञु	२४८	४७	सनि	२९८	३२
संशप्तक	३४१	९८	संकल्प	६३	२	सटा	२७१	९७	सनीड	४२८	६७
संशय	६४	३	संकसुक	४१९	४३	संडीन	२२८	३७	संतत	३१	६५
सशयापन्नमानस ४०८	५		संकाश	४०३	३७	सत्	२८८	५	संतति	२८६	१
संश्रव	६५	५	संकीर्ण	३९१	१	सत	४७४	८३	संतप्त	४४२	१०२
संश्रुत	४४४	१०९	संकीर्ण	४३५	८५	सतत	३०	६५	संतमस	९९	४
संश्लेष	४५६	३०	संकुल	७९	१९	सती	२६४	६	संतान	२४	५०
संसक्त	४२९	६८	संकुल	४३५	८५	सतीनक	३५३	१६	संतान	२८६	१
संसद्	२९२	१५	संकोच	२८०	१२४	सतीर्थ्य	२९१	१२	संताप	२७	५७
संसरण	१३२	१८	संक्रन्दन	२०	४४	सत्तम	४२५	५८	संतापित	४४२	१०२
	४६८	५५	संक्रम	४५४	२५	सत्त्व	६२	२९	संदान	३७६	७३
संसिद्धि	९८	३७	संक्षेपण	४५३	२१	सत्त्व	५०१	२१३	संदानित	४३९	९५
संस्कारहीन	३०५	५३	संख्य	३४२	१०४	सत्पथ	१३१	६६	संदाव	३४५	१११
संस्कृत	४७३	८१	संख्या	६४	२	सत्य	७९	२२	संदित	४३५	८६
संस्तर	४९०	१६१	संख्यात	४२८	६४	सत्य	४८८	१५४	संदित	४३९	९५
संस्तव	४५३	२३	संख्यात	२८८	५	सत्यकार	३७९	८२	संदेशवाच्	७८	१७
संस्ताव	४५६	३४	संख्यावत्	३७९	८३	सत्यवचस्	३०१	४३	संदेशहर	३११	१६
संस्त्याय	४८७	१५१	संख्येय	४५५	२९	सत्याकृति	३७९	८२	संदेह	६४	३
संस्था	३१४	२६	सङ्ग	७८	१८	सत्यानृत	३४८	३	संदोह	२३०	३९
संस्थान	४८१	१२४	संगत	४५५	२९	सत्यापन	३७९	८२	संद्राव	३४५	१११
संस्थित	३४६	११७	संगम	५३१	३४	सत्र	४९४	१८१	संधा	४७८	१०२
संस्पर्शा	२०५	१५४	संगर	४९१	१६६	सत्रा	५१२	४	संधान	४०५	४२
संस्फोट	३४२	१०५	संगीर्ण	४४४	१०९	सत्रिन्	३१०	१५	संधि	३११	१८
संहत	४३१	७५	संगूढ	४३८	९३	सत्वर	३०	६५	संधि	४५०	११
संहतजालुक	२४८	४७	संग्रह	७५	६	सदन	१३४	५	संधिनी	३७४	६९
संहति	२३०	४०	संग्राम	३४२	१०५	सदस्	२९२	१५	संध्या	५०	३
संहनन	२५८	७०	संग्राह	३३८	९०	सदस्य	२९२	१६	सन्नकट्ट	१५९	३५
संहार	१०३	२	संग्राह	४५१	१४	सदा	५१८	२२	संनद्ध	३२९	६५
संहृति	७५	८	संघ	२३१	४१	सदागति	२९	६१	संनय	४८७	१५१
सकल	४२८	६५	संघात	२३०	३९	सदातन	४३९	७२	संनिकर्षण	४५३	२३
सकृत्	५०८	२४२	सचिव	४९९	२०६	सदानीरा	११९	३३	संनिधि	४५३	२३
सकृत्प्रज	२२१	२०	सजम्बाल	१२९	१०	सदक्ष	४०३	३६	संनिवेश	१४०	१९
सक्तुफला	१६६	५२	सज	३२९	६५	सदृश	४०३	३६	सपन्न	३०९	१०
सक्थि	२६०	७३	सजन	२८७	३	सदृश	४०३	३६	सपदि	५११	२
सखि	३१०	१२	सजन	३१७	३३	सदेश	४२८	६७	सपदि	५१४	९
सखी	२३७	१२	सज्जना	३२०	४२	सद्वन्	१३४	४	सपर्या	२९१	१४
सख्य	३१०	१२	संचय	२३०	३९	सद्यस्	५१४	९	सपिण्ड	२९८	३४
सगर्भ्य	२४४	३४	संचारिका	२३९	१७	सध्यच्	४१७	३४		२४४	३३
सगोत्र	२४४	३४									

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सपीति	३७०	५५	समर्थक	४०८	७	समुदाय	२३०	४०	सरधा	२२५	२६
सप्तकी	२७५	१०८	समर्थ्याद	४२८	६७	समुद्र	३४२	१०६	सरट	२१८	१२
सप्ततन्तु	२९१	१३	समवर्तिन्	२८	५८	समुद्रक	५२४	१७	सरणा	२०४	१५२
सप्तपर्ण	१५४	२३	समवाय	२३०	४०	समुद्रत	२८६	१३९	सरणि	१३०	१५
सप्तर्षि	४६	२७	समष्टिला	२०७	१५७	समुद्ररण	४१७	२३	सरमा	३९८	२२
सप्तला	१७४	७२	समसन	३५३	२१	समुद्र	४६८	५५	सरल	१६९	६०
सप्तार्चिस्	२५	५६	समस्त	४२८	६५	समुद्रान्ता	१०५	१	सरलद्रव	४०९	८
सप्ताश्व	४६	२९	समा	५७	२०	समुद्रान्ता	१८२	९२	सरला	२८२	१२९
सप्ति	३२१	४४	समांसमीना	३७५	७२	समुद्रान्ता	१९१	११६	सरस्	१८८	१०८
सब्रह्मचारिन्	२९१	११	समाकार्षिन्	६७	११	समुद्रान्ता	१९८	१३३	सरसी	११८	२८
समर्तृका	२३७	१२	समाघात	३४२	१०५	समुद्रान्ता	४५५	२९	सरसीरुह	११८	२८
सभा	१३४	६	समाज	२३१	४२	समुद्रान्ता	४४३	१०५	सरसीरुह	१२२	४०
सभाजन	४४८	७	समाधि	६५	५	समुद्रान्ता	४७८	१०३	सरस्वत्	१०५	१
सभासद्	२९२	१६	समान	४७७	९८	समुद्रान्ता	५१४	१०	सरस्वती	४६९	५७
सभास्तार	२९२	१६	समान	३०	६३	समुद्रान्ता	२३०	३९	सरस्वती	७१	१
सभिक	४०६	४४	समानोदय	४०३	३७	समुद्रान्ता	२९४	२०	सरस्वती	१२०	३४
सभ्य	२८७	३	समालम्भ	४८२	१२७	समुद्रान्ता	४१०	११	सरित्	११९	२९
सम	२९२	१६	समालम्भ	२४४	३४	समुद्रान्ता	४४९	१०	सरित्पति	१०५	१
सम	४०३	३६	समालम्भ	४५६	२७	समुद्रान्ता	३६६	४६	सरीसृप	१०१	७
समग्र	४२८	६४	समालम्भ	२९०	१०	समुद्रान्ता	३३४	८२	सर्ग	४६२	२३
समग्र	४२८	६५	समालम्भ	४३८	९२	समुद्रान्ता	३३४	८१	सर्ज	१६३	४४
समग्र	१८१	९०	समालम्भ	७५	७	समुद्रान्ता	४८७	१५०	सर्जक	१६३	४४
समग्र	२०१	१४१	समालम्भ	४५१	१६	समुद्रान्ता	३४२	१०४	सर्प	१०१	६
समज	२३१	४२	समालम्भ	४४४	१०९	समुद्रान्ता	१५४	२३	सर्पराज	१००	४
समज्ञा	७६	११	समालम्भ	७५	६	समुद्रान्ता	२८६	१३९	सर्पिस्	३६९	५२
समज्ञ्या	२९२	१५	समालम्भ	४०६	४६	समुद्रान्ता	५१८	२३	सर्व	४२८	६४
समज्ञस	३१४	२४	समालम्भ	३४२	१०६	समुद्रान्ता	४४८	७	सर्वसहा	१२५	३
समधिक	४३१	७५	समालम्भ	२९२	१५	समुद्रान्ता	३१४	२५	सर्वज्ञ	८	१३
समंततस्	५१५	१३	समालम्भ	३४२	१०६	समुद्रान्ता	३४२	१०५	सर्वज्ञ	१५	३३
समन्तदुग्धा	१८७	१०६	समालम्भ	४७१	७०	समुद्रान्ता	१४६	७	सर्वतस्	५१५	१३
समन्तभद्र	८	१३	समालम्भ	१५०	१३	समुद्रान्ता	१३	२६	सर्वतस्	५१५	१३
समन्वितलय	८२	३	समालम्भ	३४२	१०४	समुद्रान्ता	४३५	८५	सर्वतोभद्र	१३६	१०
समम्	३१२	४	समालम्भ	४२८	६६	समुद्रान्ता	१२०	३५	सर्वतोभद्र	१७०	६२
समय	४९	१	समालम्भ	२९	६२	समुद्रान्ता	९६	३४	सर्वतोभद्र	१६०	३५
समय	४८७	१४९	समालम्भ	१७७	७९	समुद्रान्ता	४५४	२६	सर्वतोमुख	१०६	४
समया	५१०	२५२	समालम्भ	४५१	१६	समुद्रान्ता	५९	२४	सर्वदा	५१८	२२
समर	३४२	१०४	समालम्भ	४८८	१५२	समुद्रान्ता	१४०	१८	सर्वधुरावह	३७३	६६
समर्थ	४७५	८७	समालम्भ	४४३	१०७	समुद्रान्ता	४४७	६	सर्वधुरीण	३७३	६६
समर्थन	३१४	२५	समालम्भ	३४१	९९	समुद्रान्ता	८०	२२	सर्वमङ्गला	१८	३७
			समुदक्त	४३७	९०	समुद्रान्ता	३०७	३	सर्वरस	२८२	१२७
			समुदय	२३०	४०	समुद्रान्ता	४०५	४३	सर्वलिङ्गिन्	३०२	४५
						समुद्रान्ता			सर्ववेदस्	२९०	९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सर्वसंनहन	३४०	९४	सहाय	३३१	७१	सामान्य	{ ६२ ३१	सिंही	{ १८६ १०३		
सर्वानुभूति	१८८	१०८	सहायता	४५७	४०		{ ४३४ ८२		{ १९० ११४		
सर्वान्नभोजिन्	४१३	२२	सहिष्णु	४१६	३१	सामि	५०९	२४९	सिकता	४७२	७३
सर्वान्नीन	४१३	२२	सांयात्रिक	१११	१२	सामिधेनी	२९४	२२	सिकतामय	१०९	९
सर्वाभिचार	३४०	९४	सांयुगीन	३३२	७७	सामुद्र	३६४	४१	सिकतावत्	१२९	११
सर्वार्थसिद्ध	९	१५	सांवत्सर	३१०	१४	सांप्रतम्	{ ५१४ ११	११	सिक्थक	३८९	१०७
सर्वौघ	३४०	९४	सांशयिक	४०८	५		{ ५१८ २३	२३		{ ६८ १३	
सर्षप	३५३	१७	साकम्	५१२	४	साय	५०	३	सित	{ ४३९ ९५	
सलिल	१०५	३	साक्षात्	५०८	२४३	सायक	४५८	२		{ ४४० ९८	
सल्लकी	१९४	१२४	सागर	१०५	१	सायम्	५१७	१९	सितच्छत्रा	२०४	१५२
सव	२९१	१३	साचि	५१३	६	सार	{ १४९ १२	१२	सितशूक	३५२	१५
सवन	३०३	४७	सातला	२०१	१४३		{ ४९२ १७१	१७१	सिता	३६५	४३
सवयस्	३०९	१२	साति	{ ४५७ ३८	३८	सारङ्ग	४६२	२३	सिताभ्र	२८३	१३०
सवितृ	४६	३१		{ ४७१ ६७	६७	सारथि	३२७	५९	सिताम्भोज	१२३	४१
सविध	४२८	६७	सातिसार	२५३	५९	सारमेय	३९७	२१		{ ७ ११	
सवेश	४२८	६७	सार्विक	८७	१६	सारव	१२१	३६	सिद्ध	{ ४४१ १००	
सव्य	४३५	८४	सादिन्	{ ३२८ ६०	६०	सारस	{ १२२ ४०	४०	सिद्धान्त	६४	४
सव्येष्ट	३२७	६०		{ ४७९ १०७	१०७		{ २२३ २२	२२	सिद्धार्थ	३५३	१८
सस्य	१५१	१५	साधन	४८१	११९	सारसन	{ २७५ १०९	१०९	सिद्धि	१८९	११२
सस्यसंवर	१६३	४४	साधारण	{ ४०३ ३७	३७		{ ३२८ ६३	६३	सिद्धि	२५१	५३
सह	५१२	४		{ ४३४ ८२	८२	सारिका	५२०	८	सिद्धम	२५४	६१
सहकार	१५९	३३	साधित	४१८	४०	सार्थ	२३१	४१	सिद्धमल	५२२	१०
सहचरी	१७५	७५	साधिष्ठ	४४५	११२	सार्थवाह	३७७	७८	सिद्धमला	४३	२२
सहज	२४४	३४	साधीयस्	५०७	२३५	सार्थम्	५१५	४	सिध्य	५२०	८
सहधर्मिणी	२३४	५		{ २८७ ३	३	सार्द्र	४४३	१०५	सिध्रका	५३	९
सहन	४१६	३१	साधु	{ ४२३ ५२	५२	सार्वभौम	{ ३०६ २	२	सिनीवाली	१७२	६८
सहभोजन	३७०	५५		{ ४७८ १०१	१०१		{ १६३ ४४	४४	सिन्दुक	१७२	६८
	{ ५५ १४	१४	साधुवाहिन्	३२२	४४	साल	{ १३३ १४६	१४६	सिन्दुवार	१७२	६८
सहस	{ ३४२ १०२	१०२	साध्य	६	१०		{ १५१ ११५	११५	सिन्दूर	{ ३८८ १०५	१०५
	{ ५०६ २३२	२३२	साध्वस	८९	२१	सालपर्णा	१५१	११५		{ ५३० ३१	३१
सहसा	५१३	७	साध्वी	२३४	६	साला	३७३	६३	सिन्धु	{ १०४ २	२
सहस्य	५५	१५	सानु	१४३	५	साहस	३१३	२१		{ १०५ १	१
सहस्रदंष्ट्र	११३	१८	सांतपन	३०४	५२		{ ३२८ ६२	६२	सिन्धुज	३६४	४२
सहस्रपत्र	१२२	४०	सान्त्व	{ ७८ १८	१८	साहस्र	{ ४५८ ४३	४३	सिम्बा	३५६	२३
सहस्रवीर्या	२०७	१५८	सांष्टिक	३१६	२९	सिंह	{ २१२ १	१	सिलह	२८३	१२८
सहस्रवेधि	३६३	४०	सान्द्र	४२८	६६		{ ४२६ ५९	५९	सीता	३५२	१४
सहस्रवेदिन्	२००	१४१	सान्द्रस्निग्ध	४१६	३०	सिंहतल	२६५	८५	सीत्य	३५०	८
सहस्रवांशु	४६	३१	सान्नाय्य	२९६	२७	सिंहनाद	३४४	१०७	सीमन्	१४०	२०
सहस्राक्ष	२०	४४	साप्तपदीन	३१०	१२	सिंहपुच्छी	१८२	९३	सीमन्त	५२५	१९
सहसिन्	३२८	६२	सामन्	{ ७३ ३	३	सिंहसंहनन	४१०	१२	सीमन्तिनी	२३२	२
	{ १७५ ७३	७३		{ ३१३ २१	२१	सिंहासन	३१६	३१	सीमा	१४०	२०
सहा	{ १९० ११३	११३	सामाजिक	२९२	१६	सिंहास्य	१८६	१०३	सीर	३५१	१४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सीरपाणि	१३	२४	सुपर्ण	१५	२९	सुवासिनी	२३६	९	सृग	३३८	९१
सीवन	४४७	५	सुपर्वन्	५	७	सुव्रता	३७५	७१	सृगाल	२१५	५
सीसक	३८८	१०५	सुपार्श्वक	१६३	४३	सुषम	४२३	५२	सृणि	३२०	४१
सीहुण्ड	१८७	१०५	सुप्रतीक	३५	४	सुषमा	४०	१७	सृणिका	२५७	६७
सु	{ ५११	२	सुप्रयोगविशिख	३३०	६८	सुषवी	{ २०५	१५५	सृति	१३०	१५
	{ ५१३	५	सुप्रलाप	७८	१७		{ ३६२	३७	सृपाटी	५३२	३८
सुकन्दक	२०३	१४७	सुभगासुत	२४१	२४	सुषीम	४१	१९	सृमर	२१७	११
सुकरा	३७५	७०	सुभिक्षा	१९४	१२४	सुषेण	१७२	६७	सृष्टि	४६५	३९
सुकल	४०९	८	सुमन	३५४	१८	सुषेणिका	१८८	१०८	सैकपात्र	१११	१३
सुकुमार	४३२	७८	सुमनस्	{ ५	७	सुष्टु	{ ५११	२	सेचन	१११	१३
सुकृत	५९	२४		{ १५२	१७		{ ५१७	१९	सेतु	{ १३०	१४
सुकृतिन्	४०७	३	सुमनोरजस्	१५३	१७	सुसंस्कृत	३६६	४५		{ १५५	२५
सुख	{ ५९	२५	सुमेरु	२४	४९	सुहृद्	३१०	१२	सेना	३३३	७८
	{ ५२७	२३	सुर	५	७	सुहृदय	४०७	३	सेनाङ्ग	३१७	३३
सुखवर्चक	३९०	१०९	सुरङ्गा	५२०	८	सूकर	२१३	२	सेनानी	{ ५९	३९
सुखसदोह्या	३७५	७१	सुरज्येष्ठ	९	१६	सूक्ष्म	{ ४२६	६१		{ ३२८	६२
सुगत	८	१३	सुरदीर्घिका	२४	४९		{ ४८६	१४४	सेनामुख	३३३	८१
सुगन्धा	१९१	११४	सुरद्विष्	८	१२	सूचक	४२१	४७	सेनारक्ष	३२८	६१
सुगन्धि	{ ६७	११	सुरनिम्नगा	११९	३१	सूचि	५२०	८	सेवक	३०८	९
	{ १९३	१२१	सुरपति	२०	४३		{ ३२७	५९	सेवन	४४७	५
सुचरित्रा	२३४	६		{ ५७	१८	सूत	{ ३८५	९९	सेवा	३४८	२
सुचेलक	२७७	११६	सुरभि	{ ६७	११		{ ३९१	३	सेव्य	२१०	१६४
	{ २४१	२७		{ ४८४	१३७	सूतिकाग्रह	१३५	८	सैहिकेय	४५	२३
सुत	{ ४६९	६०	सुरभी	१९४	१२३	सूतिमास	२४५	३९	सैकत	१०९	९
सुतश्रेणी	१८०	८८	सुरधि	२३	४८	सूतान	३९६	१९	सैतवाहिनी	१२०	३३
सुतात्मजा	२४२	२९	सुरलोक	४	६	सूत्र	४००	२८	सैनिक	३२८	६१
सुत्रामन्	२०	४२	सुरवर्त्मन्	३३	१	सूत्रवेष्टन	४५४	२४	सैन्धव	{ ३२१	४४
सुत्या	३०३	४७	सुरसा	१९१	११४		{ ३५८	२८		{ ३६४	४२
सुत्वन्	२९०	१०	सुरा	४०४	३९	सूद	{ ४७५	९१	सैन्य	{ ३२८	६१
सुदर्शन	१५	२८	सुराचार्य	४४	२४	सूना	४८०	११३		{ ३३३	७८
सुदाय	३१५	२८	सुरामण्ड	४०५	४२	सूनु	२४१	२७	सैरन्ध्री	२३९	१८
सुदूर	४२९	६९	सुरालय	२४	४९	सूनुत	७९	१९	सैरिक	३७३	६४
सुधर्मन्	२३	४८	सुराष्ट्रज	१९७	१३१	सूपकार	३५८	२७	सैरिभ	२१४	४
	{ २४	४८	सुवचन	७८	१७	सूर	४६	२८	सैरीयक	१७५	७५
सुधा	{ ४७८	१०२	सुवर्ण	{ ३८३	९४	सूरत	४११	१५	सोड	४४०	९७
				{ ३८०	८६	सूर्यसुत	४७	३२	सोदर्य	२४४	३४
सुधांशु	३९	१४	सुवर्णक	१५४	२४	सूरि	२८८	६	सोपप्लव	५३	१०
सुधी	२८८	५	सुवलि	१८३	९५	सूर्मा	४०२	३५	सोपान	१३९	१८
सुनासीर	२०	४१		{ ४७३	७०	सूर्य	४६	२८	सोम	३९	१४
सुनिषण्णक	२०३	१४९		{ १९१	११५	सूर्यतनया	११९	३२	सोमप	२९०	२
सुन्दर	४२३	५२	सुवहा	{ १९३	११९	सूर्येन्दुसंगम	५२	८	सोमपीथिन्	२९०	९
सुन्दरी	२३३	४		{ १९४	१२३	सूकन्	२६८	९१	सोमराजी	१८३	९५
सुपथिन्	१३१	१६		{ २००	१४०						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सोमवल्क	{ १६५ ४५९	५० ९	स्तम्ब	{ १४८ ३५५	९ २१	स्थायुक	३०८	७	स्पृक्का	१९८	१३३
सोमवल्ली	१९९	१३७	स्तम्बकरि	३५५	२१	स्थाल	५३०	३२	स्पृशी	१८२	९३
सोमवल्लिका	१८३	९५	स्तम्बघन	४५६	३५	स्थाली	३५९	३१	स्पृष्टि	४४९	९
सोमवल्ली	१७८	८३	स्तम्बघ्न	४५६	३५	स्थावर	४३१	७३	स्पृष्टा	९२	२७
सोमोद्भवा	११९	३२	स्तम्बेरम	३१७	३५	स्थाविर	२४६	४०	स्पृष्टृ	४५१	१४
			स्तम्भ	४८४	१३५	स्थासक	२८०	१२२	स्फटा	१०२	९
सौगन्धिक	{ १२१ २११ ३८७	३६ १६६ १०२	स्तव	७६	११	स्थामु	४३१	७३	स्फाति	४४९	९
सौचिक	३९२	६	स्तिमित	४४३	१०५	स्थिति	{ ३१४ ४५३	२६ २१	स्फिच्	२६१	७५
सौदामनी	३७	९	स्तुत	४४४	११०	स्थिरतर	४३१	७३	स्फिर	४२७	६३
सौध	१३६	१०	स्तुति	७६	१२	स्थिरा	{ १२५ १९१	२ ११५	स्फुट	{ १४७ ४३४	७ ८१
सौभागिनिय	२४१	२४	स्तुतिपाठक	३४१	९७	स्थिरायु	१६४	४६	स्फुटन	४४७	५
सौम्य	{ ४५ ४९०	२६ १६१	स्तूप	५२५	१९	स्थूणा	{ ४०२ ४६८	३५ ५१	स्फुरण	४४९	१०
सौरभेय	३७१	६०	स्तेन	३९८	२४	स्थूल	{ ४२६ ४९९	६१ २०४	स्फुरणा	४४९	१०
सौरभेयी	३७३	६६	स्तेम	४५५	२९	स्थूलक्षय	४०८	६	स्फुलिङ्ग	२७	५७
सौराष्ट्रिक	१०२	१०	स्तेय	३९९	२५	स्थूलशाटक	२७८	११६	स्फूर्जक	१६१	३८
सौरि	४५	२६	स्तैन्य	३९९	२५	स्थूलोच्चय	४८७	१४८	स्फूर्जथु	३७	१०
			स्तोक	४२६	६१	स्थैयस्	४३१	७३	स्फेष्ट	४४५	११२
सौवर्चल	{ ३६५ ३९०	४३ १०९	स्तोकक	२२०	१७	स्थौण्य	१९७	१३२	स्म	{ ५१२ ५१६	५ १७
सौविद	३०८	८	स्तोत्र	७६	११	स्थौरिन्	३२२	४६	स्मर	१३	२५
सौविदल्ल	३०८	८	स्तोम	{ २३० ४८५	३९ १४१	स्त्रव	४४९	९	स्मरहर	१५	३३
			स्त्री	२३२	२	स्त्रातक	३०१	४३	स्मित	९६	३४
सौवीर	{ १६० ३६३ ३८६	३७ ९३ १००	स्त्रीधर्मिणी	२४०	२०	स्त्रान	२८०	१२२	स्मृति	{ ७४ ९३	६ २९
सौहिल्य	३७१	५६	स्त्रीपुंस	२२९	३८	स्त्रायु	२५७	६६	स्म्यद	३०	६४
स्कन्द	१९	३९	स्थण्डिल	२९३	१८	स्त्रिगध	{ ३०९ ३६६ ४११	१२ ४६ १४	स्म्यन्दन	{ १५६ ३२४	२६ ५१
स्कन्ध	{ १४८ २६२	१० ७८	स्थण्डिलशायिन्	३०२	४४	स्त्रु	१४३	५	स्म्यन्दनारोह	३२८	६०
स्कन्धशाखा	१४९	११	स्थपति	{ २९० ४६९	९ ६१	स्त्रुत	४३८	९२	स्म्यन्दिनी	२५७	६७
स्खलन	९७	३६	स्थल	१२७	५	स्त्रुपा	२३६	९	स्म्यन्न	४३८	९२
स्खलित	३४४	१०८	स्थली	१२७	५	स्त्रुह	१८७	१०५	स्म्यूत	{ ३५७ ४४१	२६ १०१
स्तन	२६२	७७	स्थविर	२४७	४२	स्त्रुही	१८७	१०५	स्म्यूति	४४७	५
स्तनंधयी	२४६	४१	स्थविष्ठ	४४५	१११	स्त्रेह	९२	२७	स्म्योनाक	१६७	५७
स्तनपा	२४६	४१	स्थाणु	{ १५ १४७	३ ८	स्पर्श	{ ६५ ४५१	७ १४	स्मंस्तिन्	१५६	२८
स्तनयितु	३६	६	स्थाण्डिल	३०२	४४	स्पर्शन	{ २९ २९७	६१ २९	स्मज्	२८४	१३५
स्तनित	३७	८	स्थान	४८०	११७	स्पर्श	{ ३१० ५०१	१३ २१४	स्मव	४४९	९
स्तनबक	१५२	१६	स्थानीय	१३२	१	स्पर्श	{ ३१० ५०१	१३ २१४	स्मवद्गर्भा	३७४	६९
स्तब्धरोमन्	२१३	२	स्थाने	५१४	११	स्पष्ट	४३४	८१	स्मवन्ती	११९	३०
स्तम्भ	३७७	७६	स्थापत्य	३०८	८				स्मवा	{ २०१ १७९	१४२ ८३
			स्थापनी	१७९	८४						
			स्थासन्	३४२	१०२						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
स्रष्टृ	९	१७	स्ववैद्य	२४	५१	हन्त	५०८	२४४	हलिप्रिय	१६२	४२
स्रस्त	४४२	१०४	स्वसृ	२४२	२९	हन्न	४३९	९६	हलिप्रिया	४०४	३९
स्राक्	५११	२	स्वस्ति	५०८	२४१	हय	३२१	४४	हल्य	३५०	८
स्रुत	४३८	९२	स्वस्तिक	१३६	१०	हयपुच्छी	२००	१३८	हल्या	४५७	४१
स्रुव	२९५	२५	स्वस्त्रीय	२४३	३२	हयमारक	१७६	७६	हल्लक	१२१	३६
स्रुवावृक्ष	१६०	३७	स्वाति	५३२	३८	हर	१५	३३	हव	४४८	८
स्रोतस्	११०	११	स्वादु	४७६	९४	हरण	३१५	२८	हविस	५००	२०७
स्रोतस्वती	५०६	२३३	स्वादुकण्टक	१६०	३७	हरि	२१२	१	हव्य	२९६	२७
स्रोतोद्गम	११९	३०	स्वादुरसा	१८४	९८	हरिचन्दन	४९२	१७५	हव्यपाक	३६९	५२
स्व	३८६	१००	स्वादुरसा	२०१	१४४	हरिचन्दन	२४	५०	हव्य	२९५	२४
स्व	२४४	३४	स्वाद्वी	१८७	१०७	हरिण	२८३	१३१	हव्यवाहन	२९४	२२
स्व	५००	२११	स्वाध्याय	३०३	४७	हरिण	६८	१३	हस	२५	५५
स्वच्छन्द	४११	१५	स्वान	८०	२३	हरिणी	२१६	८	हसनी	८८	१८
स्वच्छन्द	४११	१६	स्वान्त	६३	३१	हरिणी	४६८	५०	हसन्ती	३५८	३०
स्वजन	२४४	३४	स्वाप	९७	३६	हरित	४६८	५१	हसन्ती	३५८	२९
स्वतन्त्र	४११	१५	स्वापतेय	३८२	९०	हरित	३४	१	हस्त	२६६	८६
स्वधा	५१३	८	स्वामिन्	३११	१७	हरित	६९	१४	हस्त	२७१	९८
स्वधिति	२३८	९२	स्वामिन्	४१०	१०	हरित	५२५	१९	हस्त	४६९	५९
स्वन	८०	२२	स्वाराज	२०	४३	हरित	६९	१४	हस्तवारण	४४७	५
स्वनित	४३९	९४	स्वाहा	२९४	२१	हरितक	३६१	३४	हस्तिन्	३१७	३४
स्वप्न	९७	३६	स्वाहा	५१३	८	हरिताल	५३०	३२	हस्तिनख	१३९	१७
स्वप्नज	४१६	३३	स्वित्	५०८	२४२	हरितालक	३८७	१०३	हस्तिपक	३२७	५९
स्वभाव	९८	३८	स्वेद	९६	३३	हरिदश्च	४६	२९	हस्त्यारोह	३२७	५९
स्वभू	१०	१८	स्वेदज	४२२	५१	हरिद्रा	३६४	४१	हा	५११	२५६
स्वयंवरा	२३५	७	स्वैर	४९६	१९२	हरिद्राभ	६९	१४	हाटक	३८३	९४
स्वयम्	५१६	१६	स्वैरिणी	२३६	११	हरिद्रु	१८५	१०१	हायन	५७	२०
स्वयम्भू	९	१६	स्वैरिता	४४६	२	हरिन्मणि	३८३	९२	हायन	४७९	१०८
स्वयम्भू	४	६	स्वैरिन्	४११	१५	हरिप्रिया	१४	२७	हार	२७४	१०५
स्वर्	५१०	२५४	ह.	५१२	५	हरिमन्थक	३५४	१८	हारीत	२२७	३४
स्वर	७४	४	ह	५१२	५	हरिवालुक	१९३	१२१	हार्द	९२	२७
स्वर	८१	१	ह	४६	३१	हरिहय	२०	४३	हाला	४०४	३९
स्वर	२३	४७	हंस	२२३	२३	हरीतकी	१६८	५९	हालिक	३७३	६४
स्वर	४९१	१६७	हंस	५०४	२२६	हरेणु	१९३	१२०	हाव	९४	३२
स्वरूप	९८	३८	हंसक	२७५	११०	हर्म्य	३५२	१६	हास	८८	१९
स्वरूप	४८३	१३१	हजिका	१८१	८९	हर्म्य	१३६	९	हास्तिक	३१८	३६
स्वर्ग	४	६	हजे	८७	१५	हर्ष	२१२	१	हास्य	८८	१७
स्वर्जिकाक्षार	३९०	१०९	हट्ट	५२४	१८	हर्ष	५९	२४	हास्य	८८	१९
स्वर्ण	३८३	९४	हट्टविलासिनी	१९६	१३०	हर्षमाण	४०९	७	हाहा	२५	५२
स्वर्णकार	३९३	८	हट्ट	३४४	१०८	हल	३५१	१३	हि	५११	२५७
स्वर्णक्षीरी	१९९	१३८	हण्डे	८७	१५	हला	८७	१५	हि	५१२	५
स्वर्णदी	२४	४९	हत	४१९	४१	हलामुध	१३	२३	हिंसा	५०५	२२९
स्वर्णानु	४५	२६	हनु	१९६	१३०	हलाहल	१०२	१०	हिंसाकर्मन्	४५२	१९
स्वर्णदया	२५	५२	हनु	२६८	९०	हलिन्	१३	२४	हिंस्र	४१५	२८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
हिका	५२०	८	हिरण्यरेतस्	२५	५५	हृष्ट	४४२	१०३	हैयङ्गवीन	३६९	५२
हिङ्गु	३६३	४०	हिरण्क्	५१२	३	हृष्टमानस	४०९	७	होतृ	२९२	१७
हिङ्गुनिर्यास	१७०	६२	हिण्क्	५१३	७	हे	५१७	७	होम	२९१	१४
हिङ्गुल	५२५	२०	हिलमोचिका	२०७	१५७	हेति	२७	५७	होरा	५२२	१०
हिङ्गुली	१९०	११४	ही	५१४	९	हेमकूट	१४१	३	ह्यस्	५१७	२२
हिज्जल	१६९	६१	हीन	४४३	१०७	हेतु	६१	२८	हृद	११७	२५
हिण्डीर	३८८	१०५	हुतभुक्प्रिया	२९४	२१	हेमदुग्धक	१५४	२२	हृदिनी	११९	३०
हिन्ताल	२१२	१६९	हुतभुज्	२५	५५	हेमन्	३८३	९४	हसिष्ठ	४४५	११२
हिम	४१	१८	हुम्	५१०	२५२	हेमन्त	५२७	२३	हस्व	२४८	४६
	४१	१९	द्विति	५१७	१८		५६	१८	हस्वगवेषुका	१९२	११७
	५२७	२२		७५	८		१७०	६३	हस्वाङ्ग	२०१	१४२
हिमवत्	१४१	३	द्वि	४४८	८	हेमपुष्पक	१७४	७१	हादिनी	२३	४७
हिमवालुका	२८३	१३०	द्वि	२५	५२	हेमपुष्पिका	२४	४९		३७	९
हिमसंहति	४१	१८	हणीया	४५६	३२	हेमाद्रि	१८	३८		४८०	११२
हिमांशु	३९	१३	हृद	६३	३१	हेरम्ब	९४	३२	ही	९०	२३
हिमानी	४१	१८		२५६	६४	हेला	३२३	४७	हीण	४३८	९१
हिमावती	१९९	१३८	हृदयंगम	७८	१८	हेषा	५१३	७	हीत	४३८	९१
हिरण्य	३८२	९१	हृदयालु	४०७	३	हैमवती	१८	३६	हीवेर	१९४	१२२
	३८३	९४	हृद्य	४२३	५३		१६८	५९	हेषा	३२३	४७
	३८२	९०	हृषीक	६६	८		१८६	१०३	हृदिनी	१९४	१२४
हिरण्यगर्भ	९	१६	हृषीकेश	१०	१८		१९९	१३८			
हिरण्यबाहु	१२०	३४									

इति मूलशब्दानुक्रमणिका ।

॥ श्रीः ॥

अथ टीकाटिप्पणीस्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दानुक्रमणिका ।

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अक	४५८	४	अतिरस	२०९	१६३	अपर	३१९	४०	अर्चि	२७	५७
अक्षीव	१५८	३१	अतिरुज	२१५	५	अपरेद्युस्	५१७	२०	अर्चित	४४०	९८
अगरु	२८१	१२६	अधरात्	५१८	२३	अपांपति	२९	६१	अर्तन	९०	२१
अगस्ति	४२	२०	अधरेण	५१८	२३	अपांपित्त	२७	५६	अर्थागम	३१५	२७
अगुरुशिशापा	१७०	६२	अधरेद्युस्	५१७	२०	अपोगण्ड	२४८	४६	अर्दनि	५२५	१९
अग्निज्वाला	१९२	११८	अधस्	९८	१	अपोदका	२०७	१५७	अर्धचोलक	२७९	११८
अग्रिम	२४७	४३	अधामार्गव	१८१	८८	अपोदिका	२०७	१५८	अर्जुद	५२८	२४
अग्रीय	२४७	४३	अधिपाङ्ग	३२९	६३	अभितस्	५१५	१३	अल	३८७	१०३
अग्नेदिधिषू	२४१	२३	अधोलोक	९८	१	अभिपतित	४२८	६७	अलगर्ध	१००	५
अग्र्य	२४७	४३	अध्यण्डा	१८०	८६	अभियाति	३०९	११	अलवाल	११८	२९
अच्छ	२१४	४	अन	५१४	११	अमीक्षणम्	३१	६६	अलावु	२०६	१५६
अच्छा	१११	१४	अनघ	२	१	अमीषु	५०२	२१९	अलिन्	२१९	१४
अजकाव	१७	३५	अनध्यक्ष	४३३	७३	अभ्यसूया	९१	२४	अलिप्रिया	१६७	५४
अजननि	४५७	३९	अनम	२८८	४	अभ्यास	४२९	६७	अलीक	२६८	९२
अजस्रम्	३१	६६	अनमितंपच	४२२	४८	अभ्युष	३६७	४७	अवग्राह	४५७	३९
अजहा	१८०	८६	अनार्यज	२८२	१२६	अभ्योष	३६७	४७	अवटि	९९	२
अजिता	१९७	१३१	अनिमिष	३५९	३०	अमण्ड	१६६	५१	अवदान	२१०	१६५
अजीजक	१७	३५	अनिरुद्धगृहिणी	१४	२७	अमा			अवदाहेष्ट	२१०	१६५
अङ्कुर	१४६	४	अनुकर्षन्	३२६	५७	अमामसी			अवरोह	५	६
अङ्गोल	१५७	२९	अनुतर्ष	४०५	४३	अमामासी			अववाद	७७	१४
अङ्गण	१३७	१३	अनुत्तर	११०	११	अमावसी				४७५	८९
अङ्गदा	२७४	१०७	अनुदात्त	७४	४	अमावासी			अवलम्बन	४३४	८३
अङ्गरागक	२८४	१३३	अनुपम	३५	४	अमानस्य	१०५	३	अवि	२४०	२०
अङ्गहारि	८७	१६	अनुबन्धी	४७७	९८	अमृतासङ्ग	३८६	१०१	अविम्र	१७२	६७
अङ्गारिका	४५	२५	अनुष्टुप्	२९४	२२	अमोघ	१८७	१०६	अव्यय	४	६
अङ्गिरस	४६	२७	अनेकमूक	४१८	३८	अमोघा	१६७	५४	अशन	१६३	४४
अङ्गुरि	२६४	८२	अन्तरिक्ष	३४	१	अम्बक	१७	३३	अशनपर्णा	२०३	१४९
अङ्गुरीयक	२७४	१०७	अन्तिका	८७	१५	अम्बुनामन्(मूले)	२०२	१४५	अशोक	१७९	८५
अङ्गुल	२६४	८२	अन्ध	९९	४	अम्बिलका	१६३	४३	अथ	२६९	९३
अङ्गुस्	५९	३३	अन्यतरेद्युस्	५१७	२०	अयस्कर	३९३	७	अथ्रप	२८	५९
अङ्गिवल्लिका	१८२	९२	अन्येद्युस्	५१७	२०	अयस्कार	३९३		अश्रुप्रलय	८८	१६
अटरुषक	१८६	१०३	अन्वीक्षण	४५५	३०	अयुत	५२८	२४	अश्वत्थ	१५४	२१
अटा	२९९	३५	अन्वेषण	४५५	३०	अरघट्ट	५२४	१८	अश्वत्था	१५४	२१
अडहु	१६९	६०	अपगा	११९	३०	अरम्	३१	६४	अश्वयुज्	५६	१७
अणव्य	३४९	७	अपतिनी	२३७	११	अररि	१३९	१७	अषाढक	५६	१६
अणी	३२६	५६	अपदान	४४६	३	अरिष्टा	१८०	८५	अष्टवर्ग	३१२	१९
अतिजगती	२९४	२२	अपध्वस्त	४३९	९४	अर्ग्वध	१५५	२३	अष्टापदी	४०६	४६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
असंहत	३३३	७९	आय	३१५	२७	उट	१३५	६	उष्णिह	२९४	२२
असिक्तिका	२३९	१८	आरभटी	४७२	७३	उत्तरतम्	५१८	२३	ऊर्ध्वकर्मन्	१०	१८
असुक्षण	९०	२३	आरोह	१४८	१०	उत्तरात्	५१८	२३	ऊर्ध्वज्ञ	२४९	४७
असुरा	८	१२	आर्ति	२७७	११४	उत्तरेण	५१८	२३	ऊर्ध्वलोक	५	६
असूक्षण	९०	२३	आर्ति	४७१	६८	उत्तरेद्युस्	५१७	२०	ऊषणा	१८४	९७
असृग्वरा	२५५	६२	आर्द्रा	४४३	१०५	उत्तेजित	३२४	४८	ऊषा	१४	२७
अस्रकण्टक	३३६	८७	आलि	२१९	१४	उत्तेरित	३२४	४८	ऊषापति	१४	२७
अस्र	३३९	९३	आलिन्द	१३७	१२	उत्रास	९०	२१	ऊष्म	५७	१८
अस्रपा	२८	५९	आलु	३५९	३१	उत्पल	१२२	३९	ऊष्मन्	५७	१८
अस्वन्त	३५८	२९	आवर्तनी	४०२	३३	उत्पला	१९५	१२६	ऊष्मा	५७	१८
अहहा	५११	२५७	आवा(वा)धा	१०४	३	उत्पिञ्जल	३४१	९९	ऊचीष	३६०	३२
अहितुण्डिक	१०३	११	आवेग	४५४	२६	उद	१०६	४	ऊति	१०४	२
अहो	५१२	५	आशयाश	२६	५४	उदमान	५२१	९	ऊतीया	९०	२१
आक्रोश	७७	१५	आशङ्का	९०	२१	उदात्त	७४	४	ऊभुक्ष	२१	४४
आक्षारण	७७	१५	आशिर	२८	५९	उद्धरण	४६८	५५	ऊदय	१४	२७
आखुपर्णिका	१८०	८८	आशिस	१०१	७	उद्धर्षण	९७	३५	ऊदयकेतन	१४	२७
आगार	१३४	५	आशी	१०१	७	उद्धान	४४०	९७	ऊध्यकेतु	१४	२७
आगुर	६५	५	आश्रय	४५०	११	उद्धमा	३५८	२९	ऊष्टि	३३७	८९
आमिमारुत	४२	२०	आसन	१६३	४४	उद्धान	४४०	९७	ऊष्य	२१७	१०
आग्रहायण	५५	१४	आसन्दिन्	२१८	१२	उन्दुरु	२१८	१२	ऊष्यगन्धा	१९९	१३७
आघाट	१४०	२०	आसुर	८	१२	उन्मन्थ	३४६	११५	एकतर	४३४	८२
आजगव	१७	३५	आसेचनक	४२३	५३	उन्मादन	१३	२५	एकपद	१३१	१५
आजूर	१०४	३	आह	५१६	१८	उपकण्ठ	१४०	२०	एकल	४३४	८२
आणवीन	३४९	७	इक्षुरसोद	१०५	२	उपकारी	३२४	४८	एडुक	१३४	४
आणि	३२६	५६	इज्जल	१६९	६१	उपजोषम्	१३६	१०	एडोक	१३४	४
आणी	३२६	५६	इतरेद्युस्	५१७	२१	उपयोषम्	५१४	१०	एधा	४४९	१०
आतङ्क	९०	२१	इत्वर	३७३	६२	उपासन	२९९	३५	एवीरु	२०६	१५५
आतापिन्	२२२	२१	इन्द्रगुप्त	२१०	१६५	उपाषण	३००	३८	एलवालुक	१९३	१२१
आतार	११०	११	इन्द्रसरिस	१७२	६८	उपोषण	३००	३८	ऐकाम्य	४३३	८०
आत्तगन्ध	४१८	४०	इमाख्य	१७१	६५	उपोषित	३००	३८	ऐन्द्री	१८	३५
आत्रेय	२४०	२०	इरिण	४६९	५७	उम्य	३४९	७	ऐलविल	३२	६९
आदण्ड	१६६	५१	इर्वारु	२०६	१५५	उरणाक्ष	२०३	१४७	ओष	२३०	३९
आनुपूर्थ	२९९	३६	इला	३७३	६६	उररी	५१०	२५४	ओदनपाकी	१७५	७५
आपत्ति	३३४	८२	इलावृत	१२८	६	उरुवुक	१६६	५१	ओषधि	१४७	६
आपस्	१०६	३	इली	३३८	९०	उर्वारु	२०६	१५५	औदुम्बर	३८५	९७
आपीनस	२५०	५१	इल्व	४४	२३	उल्लखल	१५९	३४	औपवस्त्र	३००	३८
आप्य	१९५	१२६	इल्वला	४४	२३	उल्लसन	९७	३५	औमीन	३४९	७
आभुतव्रतिन्	३०१	४३	ईशिता	१८	३६	उषण	३६२	३६	और्वशेय	४२	२०
आमण्ड	१६६	५१	ईश्वरी	१८	३६	उषती	७८	१८	क	१०५	४
आमन्त्रण	४४८	७	ईषिका	३१९	३८	उषा	१४	२७	ककुद्	४७६	९२
आमर्ष	९१	२६	उ	४३	२१	उषा	३५९	३१	कङ्कट	३२९	६४
							५१३	६	कङ्कणी	२७६	११०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कङ्कत	२८६	१३९	करम्ब	३६७	४८	कामावशायिता	१८	३६	कुचानन	२६२	७७
कङ्कती	२८६	१३९	करवालिका	३३८	९१	काम्पिल्ल	२०२	१४६	कुजा	४५	२५
कङ्केरु	२२३	२२	कराली	२७	५६	कायस्था	१६८	५८	कुञ्जरपिप्पली	१८४	९८
कच(ठ)	२८८	४	कर्कट	४६	२७	कार	३१५	२७	कुञ्जर	३१७	३४
कच्छप	३३	७१	कर्कटि	२०६	१५५	कारोत्तम	४०५	४२	कुटर	३७६	७४
कच्छपी	११५	२१	कर्कराटुक	२२१	१९	कार्षक	३४९	६	कुटङ्कक	५२४	१७
कच्छा	१२९	१०	कर्कार्ख्य	३२२	४५	कालकण्ठ	४६५	४०	कुटाटङ्क	३३९	९२
कज्जलध्वज	२८५	१३८	कर्ण	१११	१२	कालकृत	४७	२९	कुटिला	१९८	१३३
कठ(ण्ट)किनी	१८५	१०१	कर्णजलौकस्	२१९	१३	कालमेषी	१८१	९०	कुटीर	२७९	१२०
कटप्र	१५१	१४	कर्मण्यभुज्	४१२	१९	कालंजर	१६	३०	कुट्टिमित	९५	३२
कटंभरा	१७९	८५	कर्वर	२८	६०	कालंजरी	१८	३६	कुड्मल	१५२	१६
कटि	२६०	७४	कर्वरी	३६४	४०	काला	१८	३६	कुड्मलत्स्या	२१८	१२
कटुलेह	३५३	१७	कर्बुर	२०५	१५४	काला	१६७	५४	कुणप	५२५	२०
कटोलवीणा	४०१	३१	कर्बुरा	२८	६०	कालायनी	३४९	८	कुणपी	२९८	३१
कठिलक	२०५	१५४	कर्बूर	३८७	१०३	काली	१८	३६	कुण्डी	२४५	३६
कडंकर	३५५	२२	कल	३९	१५	कालीयक	१८५	१०१	कुय	१३३	४
कणिका	४६१	१६	कलम्बी	२०७	१५८	कालेय	२५७	६६	कुन्ती	३३९	९३
कण्टक	९७	३५	कलश	३६०	३१	कालेयक	२८१	१२६	कुन्द	३३	७१
कण्टकिन्	१६५	४९	कलशीसुत	४२	२०	कालेयक	३३७	८९	कुपथ	१३१	१६
कण्डुरा	१८०	८६	कलनाशन	१६५	४८	काल्य	५०	२	कुसुद्	१२१	३७
कदल	१९०	११३	कलाकल	१०५	३	काल्यक	१९९	१३५	कुमोदक	१५	२८
कदला	१९०	११३	कलिकारक	१६५	४८	काव्या	४५	२५	कुम्भ	४६	२७
कदम्बक	२३१	४१	कल्प	६३	४	काश	२५०	५२	कुम्भकारी	३८७	१०२
कनीयस्	२४७	४३	कवाट	१३९	११	काशी	२५०	५२	कुम्भयोनि	४२	२०
कन्दराल	१५७	२९	कविय	५३१	३५	कदमीर	२८०	१२४	कुम्भीरक	११५	२१
कन्दु	२१८	१२	कवी	५३१	३५	कादयप	१२६	२	कुम्भोल	१५९	४४
कंधर	२६६	८८	कदमीरज	२८०	१२४	काष्ठ	५३	११	कुम्भोलखलक	१५९	३४
कन्यका	४६	२७	कपाय	१६४	४७	काष्ठकुष्ठ	२२०	१७	कुरंगम	२१७	१०
कपिप्रिया	१६३	४३	काकलि	८२	२	काम्	४७०	६६	कुरु	१२८	६
कपिल	३९८	२२	काकिनी	५२१	९	काहल	८२	४	कुरण्टक	१७५	७४
कपिला	१७०	६३	काक्ष	२६९	९४	किकि	२२०	१६	कुरण्टी	१७५	७४
कपिलिका	४११	१४	काक्षीर	१५७	३१	किन्नर	८२	४	कुरुवक	१७५	७४
कफणि	२६४	८०	काक्षिक	३६३	३९	किंपच	४२२	४८	कुल	१३४	५
कवित्थ	१५४	२१	काण्ड	१०७	५	किंपुरुष	१२८	६	कुलक	१६१	३९
कम्	१०६	४	काण्ड	२१८	१२	किरात	२०१	१४३	कुलि	२३	४७
कमन्ध	१०६	४	काण्डस्पृष्ट	३३०	६७	किरि	२१३	२	कुलिक	३५२	५
कमलिनी	१२२	३९	कात्यायन	१८	३६	किलकिञ्चित	९५	३२	कुल्माप	३५४	१८
कम्भारी	१६०	३५	कादम्बरी	७४	६	किलाटी	३६५	४४	कुल्मापाभिपुत	३६३	३९
करक	३८	१२	कान्तिदायक	२८१	१२६	किलिकिञ्चित	९५	३२	कुल्मास	५२६	२१
करटु	२२१	६६	कापथ	२१०	१६५	कीला	२७	५७	कुल्या	२६७	८९
करण्डा	२५७	८९				कुकुटी	२२१	१७	कुव	१२१	३७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	
कुवर्	६६	९	{	२२९	३७	खनी	१४४	७	गीःपति	४४	२४	
कुवल	१२१	३७		कोश	३८२	९१	खरागरी	१७२	६९	गीःपति	४४	२४
कुवली	१६०	३६		कोशशायिका	५०३	२२१	खर्व	३३	७१	गीथ	४७	२९
कुवेर	१९६	१२७	कोशातक	३३९	९१	खर्वाखु	२१८	१२	गीर्वाण	६	९	
कुश	१०७	५	कोष	४५९	८	खल	४१२	१७	{	१५२	१६	
कुशल	६०	२६	कोष	२८३	१३२	खलक	१५९	३४		गुच्छ	२७४	१०५
कुष्ठनाशिनी	१९२	११६	कौञ्च	२०	४०	खलाधारा	२२४	२६		गुच्छार्ध	२७४	१०५
कुष्ठला	१९२	११६	कौञ्चदारण	२०	४०	खलीन	५३१	३५	गुड	१८७	१०५	
कुहु	५३	९	कौटज	१७१	६६	खानि	१४४	७	गुणिन्	३३४	८३	
कूटक	३५१	१३	कौडविक	३५०	१०	खुरप्र	५२६	२०	गुणित	४३७	८९	
कृणि	२४९	४८	कौमारी	१८	३५	खल्लक	३९५	१६	गुत्स	१५२	१६	
कूपिका	११०	१०	कौमुद	४०	१६	खोर	२४९	४९	गुन्थित	४३५	८६	
कूर्पास	२७९	११८	कौलत्थीन	३४९	८	गजभक्षा	१९४	१२३	गुप्ता	१८०	८६	
कृतसापलका	२३५	७	कौवेर	१९५	१२६	गञ्ज	१३५	८	गुम्फित	४३५	८६	
कृतसापलिका	२३५	७	कौवेरी	१८	३५	गड	११३	१७	गुरु	२४०	२२	
कृप	८८	१८	{	१२०	३५	गडु	२४९	४८	गुहारूप	२१५	५	
कृपा	८८	१८		कौशिकी	४५९	१०	गण	१९६	१२८	गूरण	४५०	११
कृपीट	२५	५३		कतु	४६	२७	गण्डकी	१२०	३५	गूवाक	२१२	१६९
कृमि	२१८	१३	कस	२१८	१२	गद	१५	२८	गृहगोधा	२१८	१२	
कृपक	३५१	१३	क्रिमिजग्ध	२८२	१२६	गदा	१५	२८	गृहगोलिका	२१८	१२	
कृषिका	३५१	१३	कुञ्च	२२२	२२	गदाह्वय	१९५	१२६	गृहमणि	२८५	१३८	
कृष्णकर्मन्	४२०	४६	कुधा	९१	२६	गदित	७१	१	गृहालिका	२१८	१२	
कृष्णभेदा	१८०	८६	कोधमूर्च्छित	१९६	१२८	गन्ध	२	४७	गृह्य	२३२	४३	
कृष्णशार	२१७	१०	कोश	१३१	१८	गन्धकान्त	१२१	३७	गो	५	६	
केतु	४५	२६	कोञ्च	२०	४०	गन्धिक	३८७	१०२	गोर्कर्ण	१०२	७	
केतुमाल	१२८	६	काथ	१६४	४७	गरागरी	१७३	६९	गोक्किल	३७१	५७	
केली	९५	३२	क्षरण	७७	१५	गरेणु	४६८	५२	गोदन्त	३८७	१०३	
केशपर्णा	१८१	८९	क्षितिक्षम	१६५	४९	{	१२१	३७	गोदावरी	१२०	३५	
केशर	१२४	४३	क्षिपण	३०	६३		गर्दभ	१६३	४३	गोदुह	३७१	५७
केशरिन्	२१३	१	क्षीर	२८२	१२९		गर्व	८७	१५	गोधा	११५	२२
केशिन्	१९५	१२६	क्षीवन्	४१४	२३	गर्हा	९०	२१	गोनसिन्	१००	५	
केसराम्ल	१७७	७८	क्षुताभिजनन	३५४	१९	गवलध्वज	३८६	१००	गोनास	१००	४	
केसरिन्	१७७	७८	क्षेपण	१११	१३	गवाक्षी	१७३	७०	गोप	३८८	१०४	
कैशिकी	४७२	७३	क्षेपणि	१११	१३	गवेडु	३५६	२५	गोपघोष्ठा	१६०	३७	
कोटि	५२८	२४	क्षेपणी	१११	१३	गव्यूत	१३१	१८	गोपरस	३८८	१०४	
कोटिन्	१७१	६६	क्षौम	१३७	१२	गातु	२५	५२	गोपवल्ली	१८९	११२	
कोटीर	२७१	९७	क्षामुज्ज	३०६	१	गान्धर्व	२५	५२	गोपा	१८९	११२	
कोटीवर्षा	१९८	१३३	ख	४	६	गायत्रिन्	१६५	४९	गोपालिका	१८९	११२	
कोट	५२४	१८	खखट	४३१	७६	गिरा	७१	१	गोमत	१३१	१८	
कोट्टवी	२३९	१७	खजक	२४९	४९	गिरिज	३८६	१००	गोमुख	८४	८	
कोरक	२८३	१२९	खड्गायुध	१४	२७	गिरिजाबीज	३८६	१००	गोरण	४५०	११	
कोला	१८४	९८	खण्डपशु	१६	३१	गिरिजामल	३८६	१००	गोरुत	१३१	१८	
कोलि	१६०	३६										

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गोष्ठी	१३०	१३	चमरी	३१६	३१	चिलीचिमि	११३	१८	जाति	२८३	१३२
गोस	३८८	१०४	चमस	२९५	२४	चिल्लिका	२०७	१५८	जातुधान	२९	६०
गौधूमीन	३४९	८	चमस	५२२	१०	चिडु	२६७	९०	जानपद	१२८	८
गौरा	१८	३६	चरण्टी	२३६	९	चिहुर	२७०	९५	जारी	२४४	३५
ग्रथित	४३५	८६	चरिण्टी	२३६	९	चुस्त	५३१	३४	जिह्वा	४८६	१४२
ग्रन्थित	४३५	८६	चरित	९२	२६	चूर्ण	५२१	९	जिह्वाशल्य	१६५	४९
ग्रामिणी	४६७	४९	चरित्र	९२	२६	चूषा	३२०	४२	जीवना	१०६	३
ग्रामीणा	४६७	४९	चर्विका	१८०	१२२	चोच	२५५	६२	जीवनी	१०६	३
ग्राह	११५	२०	चर्पट	२६५	८४	चोदनी	१८२	९२	जीवनीय	१०७	५
ग्रैवेय	२७३	१०४	चर्मण्वती	१२०	३५	च्यवना	१८४	९८	जीविताह्वय	१९७	१३२
घटिक	३४०	९७	चविका	१८४	९८	छगला	१९९	१३७	जुगुप्सा	४५६	३२
घण्टा	८३	४	चव्या	१८४	९८	छन्दस्	७४	४	जू	५१९	२
घर्घर	२१९	१५	चाह्न	२००	१४०	छेद्य	२१९	१४	जोषा	२३२	२
घुसण	२८०	१२४	चाङ्गेरी	२०७	१५८	जगत्	२९	६२	ज्येष्ठ	५५	१५
घृत	१०७	५	चाणकीन	३५०	८	जगती	२९४	२२	ज्येष्ठा	५६	१६
घृताची	२५	५२	चान्द्रभागा	१२०	३४	जगल	१०९	९	ज्योतिस्	७३	४
घृतोद	१०५	२	चान्द्रायण	३०४	५२	जघन्य	३९१	१	ज्योत्स्ना	४५९	८
घृष्टि	२०४	१५१	चामरा	३१६	३१	जङ्गिल	३३१	७३	ज्योत्स्नावृक्ष	२८५	१३८
घोट	३२१	४३	चामुण्डा	१८	३५	जटा	१६	३३	ज्योत्स्नी	१५२	११८
चकलक	१६१	३९	चारित्र	९२	२६	जटि	१६	३३	ज्यौत्स्नी	४५९	८
चक्र	१०८	७	चारु	२८०	१२४	जटुल	२४९	४९	झरा	१४३	५
चक्रवाड	१४१	२	चारुधारा	२२	४५	जतुक	२२४	२६	झरि	१४३	५
चक्रिका	३४०	९७	चारुलोचन	१४	२७	जतुका	२०५	१५३	झरी	१४३	५
चक्षू	२२८	३६	चार्वी	४०	१६	जतूका	२६४	२६	झर्झ(ल)री	८४	८
चण्डरुहा	१८०	८६	चाल	१३८	१४	जपा	१७६	७६	झलरी	८४	८
चण्डा	१८०	८८	चालन	३५७	२६	जम्	२४५	३८	झषा	११३	१७
चण्डांशु	४७	३१	चास	२२०	१६	जम्बु	१५३	१९	झिल्ली	५२२	१०
चण्डी	१९	३७	चित्रकूट	१४२	३	जम्बूक	२१५	५	झिल्ली	२२५	२८
चन्द	३९	१३	चित्रपुङ्ख	३३६	८७	जयन्ती	२२	४६	झीरुका	२२५	२८
चन्दनबीजिका	१९२	११६	चित्ररथ	२५	५२	जयवादिनी	२२	४५	टङ्कपति	३०८	७
चन्द्रकान्त	१२१	३७	चिन्तिया	९३	२९	जर्तिल	३५४	१९	टेर	२४९	४९
चन्द्रभस्म	२८३	१३०	चिरजीवक	२०१	१४२	जलजन्तुका	११५	२२	डिण्डीर	३८८	१०५
चन्द्रभागा	१२०	३४	चिरजीविन्	१४२	३	जलद	३६	७	तककूचिका	३६५	४४
चन्द्रभागी	१२०	३४	चिरम्	५११	१	जलका	११५	२२	तकवासन	१६१	३८
चन्द्रविहंगम	२२३	२२	चिरात्	५११	१	जलोका	११५	२२	तङ्क	५३१	३३
चन्द्रशाला	१३८	१५	चिरात्तिक्क	२०१	१४३	जलोरगी	११५	२२	तटाक	११८	२८
चन्द्रिका	१२०	३४	चिरिण्टी	२३६	९	जलौकस्	११५	२२	तटाग	११८	२८
चन्द्रिमन्	४०	१६	चिरिबिल्व	१६४	४७	जल्पित	७१	१	तडाक	११८	२८
चमर	३१६	३१	चिरे	५११	१	जागति	४५२	१९	तनूनपाद्	२६	५३
			चिरेण	५११	१	जाग्रिका	१८०	८६	तन्तुल	१८७	१०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	
तन्त्र	४८०	११८	तिलक	१६१	४०	त्रिणता	३३४	८३	दारुनिशा	१८५	१०१	
तन्त्रवाप	३९२	६	तिलोत्तमा	२५	५२	त्रिपुटी	१८८	१०८	दारुवलिभुज	२२३	२२	
तन्त्रवाय	२१८	१३	तुका	३९०	१०९	त्रिफला	१९३	११९	दार्बिका	१९३	११९	
	३९२	६	तुकाक्षीरी	३९०	१०९	त्रिष्टुभ	२९४	२२	दार्वा	१९३	११९	
तन्द्रा	९७	३७	तुङ्गी	५१	४	त्वक्पत्री	३६४	४०	दाश	३९६	१७	
तन्द्रि	९७	३७	तुणि	१९६	१२८	त्वक्पुष्प	२५१	५३	दास	११२	१५	
तन्द्री	४९३	१७६	तुण्डकेरी	२००	१३९	त्वक्पुष्पी	२५१	५३	दिधिषु	२४१	२३	
तपती	१२०	३४	तुत्थ	३८६	१०१	त्वच्	१९८	१३४	दिव	५	६	
तम	६२	२९	तुत्थरसाञ्जन	३८७	१०१	त्वच	१९८	१३४	दिवान्ध	२१९	१५	
तमस	९९	३	तुन्दिभ	२४८	४४	त्वच	२५५	६२	दिवाभीत	२१९	१५	
तमसा	९९	३	तुन्दिल	२५४	६१		३६४	४०	दिवि	२१९	१५	
तमा	५१	४	तुन्न	३८६	१०१		४५४	२६	दिवोकम्	५	७	
तमाल	२८०	१२३	तुभ	३७७	७६	१०७	५	दिव्यगायन		२५	५२	
तमि	५१	४	तुम्बक	२०६	१५६	५१८	२३		दिशा	३४	१	
तर	२७३	१०२	तुम्बा	२०६	१५६	५१८	२३	दीपक	१८९	१११		
तरणी	११०	१०	तुम्बि	२०६	१५६	५१८	२३	दीपवृक्ष	२८५	१३८		
तरवारी	३३७	८९	तुम्बुर	{	२३	४८	दक्षिणाहि	५१८	२३	दीर्घकोषिका	११७	२५
तरी	११०	१०			२५	५२	दक्षिणेन	५१८	२३	दीर्घजङ्घ	२२३	२२
तल	२११	१६८	तुरङ्गमुखभाण्ड	५३१	३५	दग्धकाक	२२२	२१	दुण्डुभ	१०१	५	
	२६५	८४	तुला	४६	२७	दण्ड	३३३	७९	दुर्जय	३३३	७९	
तलमीन	११३	१८	तुवरी	१९७	१३१	दण्डक	५३१	३३	दुष्कुलीना	१९६	१२८	
तलित्	३७	९	तुषोदक	३६३	३९	दण्डधार	२८	५९	दुष्प्रधर्षिणी	१९१	११४	
तलुन	२३६	८	तूणा	३३७	८८	दण्डुभ	१०१	५	दूरदर्शिन	२८९	६	
तलुनी	२३६	८	तूणी	१८३	९५	दधि	२८२	१२९	दूषी	२५७	६७	
तसर	४५४	२४	तूद	{	३३७	८८	दधिकृचिका	३६५	४४	दृष्टिहृत्	१९६	१२७
ताटङ्क	२७३	१०३			१६२	४१	दधिमण्डोद	१०५	२	देवकी	१२	२१
तापन	१३	२५	तूपर	४९१	१६५	दन्तुर	४९९	२०५	देवखात	१४४	६	
	४७	३१	तूवर	४९१	१६५	दम्	२४५	३८	देवत्व	३०४	५२	
तापी	१२०	३४	तूवरी	{	१९७	१३१	दमूनस्	२७	५६	देवन्	२४३	३२
तामर	१२२	४०			१९७	१३१	दरा	१४३	६	देवभूय	३०४	५२
तामस	५१	५	तृणता	३३४	८३	दरोदर	४९२	१८४	देवल	२३	४८	
तार	४२	२१	तृणशल्य	१७३	६९		४९२	१८४	देववधू	३४	१	
तारक	४३	२१	तृतीयप्रकृति	२४६	३९	दर्दर	११६	२४	देवाजीव	३९४	११	
तारव	२१५	५	तृफला	३९०	१११	दर्दर	१४२	३	देवितृ	३९१	७७	
तालक	१९७	१३१	तृषा	३७०	५५	दर्वा	३६१	३४	देवकी	१२	२१	
तालवर्णक	३८७	१०३	तृष्णक	४१३	२२	दर्शक	३०७	६	दोषा	५२	६	
तिक्करोहिणी	१८०	८५	तृष्णा	३७०	५५	दशपुर	१९७	१३१		दोषातिलक	२८५	१३८
तिस्तिर	२२८	३५	तेन	५१२	३	दशपूर	१९७	१३१	दौल		३११	१६
तिन्तिडीका	१६३	४३	तैलाभ्यक्ता	२२४	२६	दशेन्धन	२८५	१३८	द्युती	४१	१७	
तिन्तिला	१६३	४३	तोयद	३६	७	दान्ती	३४	१	द्युति	४१	१७	
तिमिंगिलगिल	११४	२०	तोयधर	३६	७	दायित	४१९	४०				
तिरस्करणी	२७९	१२०	त्रप्य	३६९	५१	दारा	२३४	६				

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
डुघण	९	१७	धूपक	२८२	१२७	निकषा	४०१	३२	पण्डा	६३	१
डुघन	३३८	९१	धूममहिषी	४१	१८	निकाय	१३४	५		२८९	५
हुणि	११०	११	धूमिका	४१	१८	निग्राह	४५७	३९	पताका	३३३	७९
हुणी	११०	११	धूसरी	६९	१३	निचुल	२७८	११६	पद्मवाह	३३६	८७
हुत	८५	९	धूस्तूर	१७६	७७	नित्यम्	३१	६६	पद्मशवर	३९७	२०
डू	५१९	२	धृतराष्ट्र	२२४	२४	निमेष	५३	११	पथ	१३०	१५
द्रोण	२१९	१४	धृतराष्ट्री	२२४	२४	नियातन	४५५	२७	पद	४८	३३
द्रोणि	११०	११	धृष्णु	४१४	२५	नियुत	५२८	२४	पद्मपाणि	४७	२९
द्राःस्थित	३०७	६	धोरण	३२४	४८	निरीष	३५१	१३	पद्मवर्ण	२०२	१४५
द्राःस्थितदर्शिक	३०७	६	धोरित	३२४	४८	निरुक्त	७३	४	परमद	२८१	१२६
द्राःस्थितादर्शिन	३०६	६	धौरित	३२४	४८	निर्गन्धन	३४६	११३	परस्वध	३३९	९२
द्वारप	३०७	६	धौरितक	३२४	४८	निर्धार्य	४१०	१३	पराक	३०४	५२
द्विज	२८८	४	धौर्य	३२४	४८	निर्यास	१६४	४७	पराजित	३९६	१८
द्वितीयाकृत	३५०	९	ध्वनित	३७	८	निर्वृष	१६४	४७	पराभव	९०	२२
द्विसम्बाकृत	३५०	९	न	३०	६३	निर्वहण	८७	१५	परायण	४४६	२
द्विधील	३५०	९	नक्तचारिन्	२१९	१५	निवृत्त	२७७	११३	परिदेवना	७८	१६
द्विहल्य	३५०	९	नखाशिन्	२१९	१५	निश	५१	४	परिभाषा	७७	१४
द्वेष्य	३०९	११	नगौका	२२७	३३	निशाव(च)र्मन्	९९	३	परिवेश	४८	३२
घटी	५२४	१७	नघट	३०	६३	निशैड(त)	२२३	२२	परिस्यन्द	२८५	१३७
घनदावास	२०	४०	नटभूषण	३८७	१०३	निषद्वरी	१०९	९	परु	२०९	१६२
घनीयक	३६३	३८	नटसंज्ञक	३८७	१०३	निष्कुटी	१९५	१२५	पर्वत	२३	४८
धनु	{ १६० ३३४	{ ३५ ८३	नत	२८१	१२६	निष्ठा	९२	२६	पर्वन्	५२	७
धनुस्	{ १३१ १६०	{ १८ ३५	ननान्द	२४२	२९	नीचिक्री	३७४	६७	पशु	{ २५८ ३३९	{ ७० ९२
धनू	३३४	८३	नन्दक	३३७	८९	नील	३३	७१	पश्वध	३३९	९२
धन्याक	३६३	३८	नन्दिनी	२४२	२९	नीलकण्ठ	२२२	२१	पश्वद्	२९२	१५
धन्विन्	४६	२७	नन्दीवर्त	११४	२०	नीलाङ्गु	२१८	१३	पल	३८१	८९
धमन	१९६	१३०	नभस्	५	६	नृत्त	८५	१०	पलंकष	१८४	९८
धरण	१२६	२	नभस	२२७	३४	नेत्रमल	२५७	६७	पलाशिन्	११	१८
धरा	६३	१	नरायण	१०	१८	न्यूङ्ग	५२४	१७	पलिघ	४६३	२७
धर्षण	२३६	११	नर्तक	८४	८	पक्षती	५०	१	पल्लि	१४०	२०
धर्षणी	२३७	११	नर्मद	११९	३२	पक्षस्	२२८	३६	पवन	१५४	२१
धर्षिणी	२३७	११	नल	१२२	३९	पङ्क्ति	२९४	२२	पवि	३४	१
धानाचूर्ण	३६७	४८	नवपत्रिका	१२४	४३	पङ्गमी	८१	१	पशु	१५	३०
धान्य	३६३	३८	नसा	२६७	८९	पट	१३८	१४	पशुहरीतकी	१५६	२७
धान्यक	३६३	३८	नस्तोत	३४३	६३	पटकुटी	२७९	१२०	पशुवाह	३७३	६३
धार्त	४०५	४३	नस्या	२६७	८९	पटच्चर	३९९	२५	पशुौही	३७५	७०
धिपाङ्ग	३२९	६३	नागसुगन्धा	१९१	११४	पटवास	२७९	१२०	पस्थ	१३४	५
धुवित्र	२९५	२३	नाभि	२८२	१२९	पटह	८२	४	पांसु	३४१	९८
धुस्तुर	{ १७६ २०६	{ ७७ १५५	नाम	५१५	१३	पट्टन	१३२	१	पाखण्ड	३०२	४५
			नारङ्ग	१६१	३८	पट्टिस	५२६	२१	पाञ्चालिका	४००	२९
			नारिकेल	२१२	१६८	पणस	१६९	६१	पाटलि	१६१	३९
			नार्यङ्ग	१६१	३८	पण्ड	२८९	५			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पाणिमूल	२६४	८१	पुत्री	२४२	२८	सा	२७१	७	प्राचीनवर्हिस्	२७	५६
पादपा	१४६	५	पुनर्जन्मन्	२८८	४	प्रकुञ्चक	३८१	८९	प्राचीर	१३३	३
पादात	३३०	६७	पुनर्नव	२६५	८३	प्रचारण	४४६	३	प्राजापत्य	३०४	५२
पादाविक	३३०	६७	पुनर्भू	२४१	२३	प्रचित	७४	४	प्राज्ञ	२८९	५
पारत	३८६	९९	पुनर्वसु	१०	१८	प्रजाहित	१०२	२७	प्राण	२९	६२
पारापत	२१९	१४	पुर	१३४	५	प्रज्ञ	२४९	४७	प्राप्ति	१८	३६
पारावार	१०५	१	पुरंघ्रि	२३४	६	प्रणय	४८४	१३५	प्रावृषा	५७	१९
पारिषद्य	१७	३५	पुलक	९७	३५	प्रतति	१४८	९	प्रास्थिक	३५०	१०
पार्थ	१६४	४५	पुलस्त्य	४६	२७	प्रतिकर्मन्	२७९	१२१	प्रिया	३७३	६६
पार्षद	१७	३५	पुलह	४६	२७	प्रतिग्रह	२८६	१३९	प्रियाल	१६०	३५
पार्षद्य	१७	३५	पुष्कस	३९७	२०	प्रतिदान	३७८	८०	प्रेष	५०३	२१९
पार्ष्णि	३०९	१०	पुष्कसी	३९७	२०	प्रतिमा	४१४	२५	प्रेयङ्गवीण	३४९	८
पालङ्क्या	२०७	१५८	पुष्पदन्त	५३	१०	प्रतिमुख	८७	१५	प्रोत	२७७	११५
पिचिण्ड	२६२	७७	पुष्पधनुस्	१४	२६	प्रतिश्या	२५०	५१	प्रोथ	२६१	७५
पिचु	१६२	४०	पुष्परथ	३२५	५१	प्रतिसर	२७५	१०८	प्रोत्त	४३६	८६
पिचुतूल	३८९	१०६	पुष्पवन्त	५३	१०	प्रत्यय	३१०	१३	प्रवंगम	२१३	३
पिचुमन्द	१७०	६२	पुस्त	५३१	३४	प्रथम	२९४	२२	प्रवन	१९७	१३१
पिचोण्डक	२५७	६७	पूतिक	१६५	४८	प्रदिश	३६	५	प्रहा	२५७	६६
पिञ्जर	५३०	३१	पूतीकरञ्ज	१६५	४८	प्रदेशिनी	२६४	८१	फजिका	१८१	८९
पिट	५२४	१७	पूरुष	६२	२९	प्रभा	३३	७०	फटा	१०२	९
पिटक	३५७	२६	पूर्व	४२८	६५	प्रमदावन	१४५	३	फणिभुवन	९८	१
पिण्ड	३५७	२६	पूलक	२६१	७५	प्रमातामह	२४४	३३	फल	२८३	१३२
पिण्डफला	२०६	१५६	पूष	१६२	४१	प्रमुख	२९४	२२	फलोदय	५	६
पिण्डीर	१७१	६४	पृक्का	१९८	१३३	प्रमुत्त	३४८	२	फलगुन	५५	१५
पितृसधर्मन्	४११	१३	पृथज्	५१२	३	प्रयुत	५२८	२४	फलगुनी	५५	१५
पिप्पल	१०७	५	पृथवी	१२६	३	प्रयुद्धार्य	४५४	२६	फाल्गुनी	५५	१५
पिप्पलिका	२२४	२६	पृथ्वि	५	६	प्रवर	२८२	१२६	बडिश	११२	१६
पियालक	१६०	३५	पृथ्वि	४८	३३	प्रवर्त	३८१	८९	बन्ध	१४७	७
पिष्टप	५	६	पृषत्	१०८	६	प्रवर्हण	४२५	५८	बन्धनी	३७६	७३
पीडा	४००	२९	पृषत	१०८	६	प्रवल्ही	७४	६	बन्धूर	४२९	६९
पीतचन्दन	१८५	१०१	पृषन्ति	१०८	६	प्रशङ्कती	७४	६	बर्ह	१९८	१३२
पीतदारु	१८५	१०२	पृषातक	२९५	२३	प्रसन्ना	१११	१४	बर्हि	२६	५४
पीयु	२१९	१५	पृष्ठवह	३२२	४६	प्रसर	४५४	२५	बर्हिःशुष्मन्	२६	५४
पुञ्ज	२३१	४१	पेडा	४००	२९	प्रसरक	१५९	३५	बलज	४६४	३१
पुटकिनी	१२२	३९	पेयूष	२४	४८	प्रसरणी	३४०	९६	बहुकरी	१४०	१८
पुण्डरीकक	१९६	१२७	पेशीकोष(श)	२२९	३७	प्रसार	४४९	९	बाणपुत्री	१४	२७
पुण्डरीश	१७६	७७	पौण्ड्र	२०९	१६३	प्रसृत	२६५	८५	वाणाख्य	२०९	१६२
पुण्ड्रक	२०९	१६३	पौण्ड्रक	२०९	१६३	प्रसृता	२६५	८५	बालपत्र	१६५	४९
पुण्ड्रेक्षु	२०९	१६३	पौर्णमास	५२	७	प्रसेव	८४	७	बाहुका	१९४	१२१
पुत्रश्रेणी	१८०	८८	पौलोमी	२२	४५	प्रस्तार	४९०	१६१	बिल	१४४	६
						प्राक्रान्थ	१८	३६	बुध	२२०	१३
						प्राद्युण	२९८	३४			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्
वृहती	२७८	११७	भृत्या	३९६	१७	मर्मरी	८०	२३	मालय	२८३
वृहतांपति	२९४	२२	भेरि	८३	६	मर्या	३१४	२६	माला	१९८
बोधि	४४	२४	भोग	३३३	७९	मलय	१४२	३	मालुधानी	१०१
ब्रह्माणी	१५४	२०	भ्रम	२९९	३५	मलयू	१७०	६१	माल्यवती	१९८
ब्रह्माणी	१८	३५	भ्रातृ	२४४	३४	मलिनाम्बु	५२२	१०	माध्य	३४९
ब्रह्माणी	७१	१	म	६१	२७	मवित	४३५	८६	माषीण	३४९
ब्राह्मी	१९८	१३३	मकर	३३	७१	मषी	५२२	१०	मास्	३९
भगवत्	१८	३५	मकुष्ठ	४६	२७	मसि	५२२	१०	माहाराजिक	७
भङ्ग्य	१६	३०	मकुष्ठ	३३३	७९	मसी	५२२	१०	माहेश्वरी	१८
भर	३४९	७	मकुष्ठ	३५३	१७	मसीजल	५२२	१०	मिथुन	४६
भरत	३८१	८७	मकुष्ठ	२८६	१४०	मसुर	३५३	१७	मिशि	१८७
भरत	२३	४८	मकुष्ठ	१८	३७	मसुरा	३५३	१७	मिशी	१८७
भण्डर	१७०	६३	मकुष्ठ	१४९	१२	मसूरा	३५३	१७	मिहिका	४१
भद्र	२०८	१६०	मकुष्ठ	२६४	८१	महती	१८८	१०८	मीन	४६
भद्रमल्लिका	३०६	५८	मकुष्ठ	२६४	८१	महाकुल	२८७	३	मुकुट	२७२
भद्रमूषिक	१७३	७०	मकुष्ठ	३०७	२	महाकुलक	१६१	३९	मुकुन्द	३३
भद्राश्व	२१८	१२	मकुष्ठ	३३३	७९	महादान	४४६	३	मुकुर	२८६
भन्द	१२८	६	मकुष्ठ	३३५	८५	महापद्म	३३	७१	मुकुष्टक	३५३
भन्य	६०	२५	मकुष्ठ	२१५	५	महाबला	२०५	१५२	मुकुलक	२०१
भन्य	१७	३३	मकुष्ठ	१००	५	महारस	३६३	३९	मुक्त	५२९
भल्ल	२१४	४	मकुष्ठ	२०७	१५८	महावीर्य	१९२	११६	मुक्तक	१६१
भल्लूक	२१४	४	मकुष्ठ	२३४	४	महाशङ्ख	२६९	९२	मुख	८७
भविका	३८१	८९	मकुष्ठ	२८२	१२९	महाशूद्रा	२३८	१३	मुञ्ज	२०९
भाग	६१	२८	मकुष्ठ	१७३	७०	महालायु	२५१	६६	मुनि	१९८
भाङ्गीन	३४९	७	मकुष्ठ	८२	२	महिमन्	१८	३६	मुशली	२१८
भाङ्गीरी	१८१	९१	मकुष्ठ	२०९	१६३	महिर	४७	२९	मुषलिन्	१३
भातुफला	१९०	११३	मकुष्ठ	३४१	९७	महिला	१९८	१३३	मुषली	२१८
भाम	९१	२६	मकुष्ठ	१८८	१०९	मही	३७३	६६	मुषा	४०२
भारत	३९४	१२	मकुष्ठ	२०१	१४२	महेन्द्राणी	२२	४५	मुष्टि	२६६
भारती	४७२	७३	मकुष्ठ	२०१	१४२	महेला	२३३	२	मुष्टि	३८१
भाल	२६९	९२	मकुष्ठ	८५	९	माणिवन्ध	३६४	४२	मूत्रपुट	२६०
भालुक	२१४	३	मकुष्ठ	१४	२६	मातृध्वसेय	२४१	२५	मूत्राशय	२६०
भालुक	२१४	३	मकुष्ठ	४११	१३	मातृध्वस्त्रीय	२४१	२५	मूर्ण	४३९
भास्वर	१९५	१२६	मकुष्ठ	४११	१३	मात्रा	३०७	५	मूर्त	२७४
भिदिर	२३	४७	मकुष्ठ	२७	५६	माध्वीक	४०५	४१	मूर्धज	२७०
भिया	९०	२१	मकुष्ठ	४५	२६	मान	२३३	३	मूषक	२१८
भुजादल	२३	४७	मकुष्ठ	५	६	माय	३९४	११	मूषी	२१८
भूतनाशन	३५३	१८	मकुष्ठ	३५३	१७	मारिष	१९९	१३६	मूषी	४०२
भृकुटि	९८	३७	मकुष्ठ	३६२	३६	मारी	१३	२५	मृग	५५
भृकुंस	८५	११	मकुष्ठ	१९८	१३२	माताण्ड	४७	२९	मृग	२८२
भृङ्गरज	२०४	१५१	मकुष्ठ	२९	६२	मार्ष	८७	१४	मृगया	४५५
भृङ्गरजस्	२०४	१५१	मकुष्ठ	४३५	८६	मार्षक	८७	१४	मृणात	२१०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मृणालिनी	१२२	३९	रङ्गावतारिन्	३९४	१२	रौद्री	८९	२०	वज्रनिष्पेष	३७	१०
मृत्तालक	१९७	१३१	रघु	३१	६४	लक्तक	२७७	११५	वज्रा	२३	४७
मृद्	१९७	१३१	रज	६२	२९	लक्ष	९६	३३	वज्राशानि	२३	४७
मेखलकन्यका	११९	३२	रजताध्यक्ष	३०८	७	लक्षण	२२४	२५	वज्राशानि	२३	४७
मेनका	२५	५२	रजनि	५१	४	लक्षणा	२२४	२५	वज्री	२३	४७
मेल	४५५	२९	रथ	१५	२९	लक्ष्मणा	४०	१७	वज्रा	२३	४७
मेला	{ १८३ ५२२	९५ १०	रथिर	३३२	७६	लघिमन्	१८	३६	वटाकर	३९९	२७
मेघशावक	३९८	२३	रम्भा	२५	५२	लघु	{ २१० २८१	१६५ १२६	वणिज्या	३४८	२
मैत्र	२८८	४	रम्य	१२८	६	लच्छन	४०	१७	वनकपीसिका	१९२	११६
मैत्रावरुण	४२	२०	रशना	२६८	९१	लव	५३	११	वनद्रुम	२८१	१२६
मैनाक	१४२	३	रसना	२७५	१०८	लवणोद	१०५	२	वनमालिनी	१२	२१
मोघा	{ १६७ १८७	५४ १०६	रसेन्द्र	३८६	९९	लावुका	२०६	१५६	वनाश्रय	२२२	२१
मोघायित	९५	३२	राजन्	३२	६८	लासक	८४	८	वनी	१४५	१
मोहना	१९८	१३३	राजातन	१५९	३५	लास्फोटनी	४०२	३३	वनीपक	४२२	४९
यमनिका	२७९	१२०	रामा	२३२	२	लिकोचक	१५७	२९	वन्य	{ १४६ १९७	४ १३१
यमल	२३०	३८	रात्री	५१	४	लिबिकर	३१०	१५	वर	१५९	३४
यमानिका	२०२	१४५	राल	२८२	१२७	लीढ	४४५	१११	वरक	५३१	३३
पति	२९	६१	रावणहस्त	८२	४	लुलाय	२१४	४	वरटी	२२५	२७
	३७१	५८	रास	३७	८	लूतका	२१८	१३	वरण	२९	६१
	४८६	१४२	रिक्खण	९७	३६	लोचक	२८५	१३८	वरासि	२७८	११६
या	२३०	३८	रिद्ध	३५६	२३	लोचमर्कट	१८९	१११	वर्णक	२८१	१२६
युक्त	४२५	५८	रिश्य	१४	२७	लोत्र	३९९	२५	वर्णज्येष्ठ	२८८	४
युग	१६१	३९	रिषि	३०१	४३	लोहकार	३९३	७	वर्तिका	४६०	११
युत	३१४	२४	रिट	१५८	३१	लोहाभिसार	३४०	९४	वर्त्मनि	१३१	१५
युतक	३१५	२८	रिष्य	२१७	१०	लोहित	२८१	१२४	वर्धनी	१४०	१८
युवती	२३६	८	रुचक	१३६	११	लौह	३८५	९८	वर्धमान	१३६	११
यूथ	२३१	४१	रुषा	९१	२६	वंशक्षीरी	३९०	१०९	वर्ध	३८८	१०५
यूप	५२५	१९	रूप्य	३०८	७	वंशजा	३९०	१०९	वर्षण	३८	११
येन	५१२	३	रेखा	१४६	४	वंशिक	२८१	१२६	वलभि	१३८	१५
योग	३२९	६४	रेचनी	{ १८८ २०२	१०८ १४६	वक	१७८	८१	वल्लि	१४८	९
योषिता	२३२	२	रेफ	४२४	५४	वकोट	२२३	२२	वशिता	१८	३६
यौतुक	३१५	२८	रोध	१०९	७	वक्रज	२८८	४	वशिर	{ १८४ ३६४	९७ ४१
रक्तमाल	१६४	४७	रोध्र	१५९	३३	वक्रनासिक	२१९	१५	वष्कय	३७५	७१
रक्तलोचन	२१९	१४	रोमगुच्छक	३१६	३१	वच	१८५	१०२	वष्कयणी	३७५	७१
रक्तसार	१६५	४९	रोमविक्रिया	९७	३५	वज्र	७१	१	वसिष्ठ	४६	२७
रक्ता	१८१	९१	रोमहर्षण	९७	३५	वज्रदशन	२१८	१२	वसु	३६५	४२
रक्षा	२८१	१२५	रोमाञ्च	९६	१६	वज्रद्रुम	१८७	१०५	वस्तक	३६५	४२
रक्षोघ्न	३५३	१८	रोमोद्गम	९७	३५				वह	३०	६३
	१०		रोहिताश्व	२६	५५				वहिवल्लभ	२८२	१२७
			रोहिणी	१७९	८५				वहिशिख	२८०	१२४
			रौहिष्	२१७	१०				वांशी	३९०	१०९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्
वाक्पति	४५	२४	विकर्ष	३३६	८७	विश्वरूप	१०	१८	वेर	१९४
वागुजी	१८३	९६	विकषा	१८२	९०	विश्वावसु	२५	५२	वेष्टि	१४८
वाचा	७१	१	विकाश	५०१	२१५	विष्णुण	५४	१४	वेश	१७२
वाच्य	७२	२	विकास	४१६	३०	विष्कम्म	४५५	२७	वेरय	२३९
वाट	१३०	१५	विख	२४८	४६	विष्टप	५	६	वेष्टक	१६४
वाणि	७१	१	विखु	२४८	४६	विष्टर	२८५	१३८	वेष्ट्या	२३९
वातकुम्भ	३१९	३९	विख्य	२४८	४६	विस्फोट	२५१	५३	वैकृत	८९
वातल	४९७	१९६	विगन्धि	२८४	१३३	विस्त्राव	३६८	४९	वैजयन्ती	२२
वाति	३०	६३	विग्रह	४५१	१३	विहंगमा	४००	३०	वैणवी	३९०
वातिङ्गण	१९०	११४	विच्छर्दक	१३६	११	विहायस	२२७	३४	वैवर्ण्य	८८
वातुल	४९७	१९६	विच्छित्ति	{ ९५ २८४	३२	विहार	१३५	८	वैशेषिक	१६१
वानायु	२१६	८	विज्ञानिक	४०८	१३३	वीजक	१७७	७८	वैष्णवी	१८
वापि	११८	२८	विटिका	२५१	४	वीजपूरक	१७७	७८	वोड	१००
वाप्य	१९५	१२६	विडोजस्	२०	५३	वीज्या	४५६	३२	व्यडम्बन	१६६
वाम	१६	३२	विदा	{ ६३ २८८	१	वीति	३२१	४३	व्याकरण	७३
वायदण्ड	३९९	२८	विन्ध्या	१४२	५	वीथि	१४५	४	व्याकोष	१४७
वायुसखि	२६	५५	विनासिक	२४८	३	वीर	३६३	३९	व्याघ्रदल	१६६
वारणदुषा	१९०	११३	विपाट्	३३६	४६	वीरा	२३७	११	व्याड	१०१
वारंवारम्	५११	१	विपादिका	७४	८७	वृक	२५५	६४	व्यापृत	४१०
वारंवारेण	५११	१	विप्रतिसार	९१	६	वृकस	३९७	२०	व्यालग्राह	१०३
वाराही	१८	३५	विमर्श	८७	२५	वृकसी	३९७	२०	व्रतती	१४८
वारि	३२१	४३	वियोग	४५५	१५	वृष	३५५	२२	व्रीड	९०
वारुणी	४२	२०	विरिञ्च	१०	१७	वृक	२८२	१२९	शकट	३३३
वार्ता	१९०	११४	विरोक	१९६	१२८	वृक्का	२५५	६४	शक्रभवन	५
वार्ताक	१९०	११४	विरोध	४५१	१३	वृद्धकाक	२२२	२१	शक्राख्य	२१९
वार्ताकु	१९०	११४	विलग्न	३६३	७९	वृन्तकोश	१७३	६९	शङ्कु	२८
वार्ताङ्ग	१९०	११४	विलेशय	२१८	१२	वृश्चिक	४६	२७	शङ्खनक	११६
वार्दल	३८	१२	विवस्वती	४६९	५७	वृष	५	६	शठ	१७६
वार्धक्य	२४६	४०	विश	२५८	६८	वृषणश्च	२५	५२	शण्ड	१२३
वार्धुषिन्	३४९	५	विश	१२३	४२	वृषदंशिका	४०२	३३	शण्ड	३७२
वार्मण	४५८	४३	विश	२३७	११	वृषभी	१८०	८६	शत	५२८
वाशिता	४७२	७५	विश	३३५	८५	वृषभेरु	२१५	५	शतच्छद	२२०
वाष्पीका	३६४	४०	विशालाग्रा	१६७	५४	वृष्णि	४८	३३	शतभीरु	१७३
वासित	८१	२५	विश्रम्भ	{ ३१३ ४८८	२३	वृसी	३०२	४६	शतावरी	२२
वासिता	{ ८१ ३६६	२५ ४६	विश्वकसेन	११	१९	वेणुक	३२०	४१	शनि	४५
वासु	१०	१८	विश्वकसेनात्मजात्मज	१४	२७	वेत्रधारक	३०७	६	शम्	५१४
वास्तुक	२०७	१५८	विश्वतस्	५१५	१३	वेदना	१०४	३	शम	२६४
वाह	२६३	८०	विश्वदासा	२७	५६	वेदाङ्ग	७३	४	शमिर	१६
वाहिक	{ २८० ४५९	१२४ १०	विश्वद्यन्	४१७	३४	वेधक	२८३	१३०	शंपाक	१६७
						वेधनी	४०२	३३	शंवरारि	१४
						वेपथु	८८	१६	शम्भा	१५

पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
११६	२३	शिरा	२५६	६५	इयोनाक	१६८	५७	संधि	३११	१८
११६	२३	शिली	१३७	१३	भद्रा	६३	१		५२	७
१५५	२३	शिल्पिशाल	१३५	७	श्राम	४८६	१४३	सप्तार्चि	२७	५६
१३०	१५	शिवी	१८	३७	श्रीखण्ड	२८३	१३१	सभा	४०६	४४
५७	१९	शीत	१५४	२१	श्रीषिष्ठ	२८२	१२९	समज्या	७६	११
२२४	२५	शीतलवातक	२०३	१४९	श्रीवत्स	५२३	१३	समन्तात्	५१५	१३
२२४	२५	शुकवर्ह	१९८	१३२	श्रील	१२	२२	समपद	३३५	८५
३३४	८३	शुकवल्लभ	१७१	६४	श्वपाक	४११	१४	समाज्ञा	७६	११
१९४	१२४	शुक	३६३	३९	श्वभीरु	३९७	२०	समीरमृग	२१६	७
३९	१३	शुकवायस	२२३	२२	श्वान	२१५	५	समूहनी	१४०	१८
३१	६६	शुण्ठि	३६३	३८	श्वेतद्विप	३९८	२२	सम्ब	२३	४७
१५१	१५	शुण्ठा	३९४	१०	श्वोवसीय	३७	९	सम्बल	५३१	३४
९	१५	शुद्ध	६८	१३	षट्पदप्रिय	६०	२५	संभली	२३९	१९
१५८	३३	शुन	३९८	२२	षण्ड	१७१	६५	संमोहन	१३	२५
२७७	११५	शुनाशीर	२०	४१	षण्ड	२४६	३९	सर	२०९	१६५
२४७	४४	शुनि	३९८	२२	संसुर्क्षण	३०८	९		३३६	८७
३८३	९४	शुभ	२७७	७६	संस्थ	९०	२३		३६९	५१
५८	२०	शुभदन्ती	३६	५	संस्फट	३१४	२६	सरणा	१४८	९
१२०	३४	शुभा	३९०	१०९	संहतल	३४३	१०५	सरणी	१८८	१०८
१५४	२३	शुभा	३९०	१०९	संहार	२६५	८५	सरणी	२०५	१५२
५२१	८	शुभा	४१	१७	सजु	८७	१५	सरस्	१०५	२
१३३	३	शुम्भा	३०	६३	संकार	३६७	४८	सरसिरुह	१२३	४०
१९१	११५	शुषिण	४१२	१९	संकारी	१४०	१८	सरस्वती	१२०	३४
४३०	७२	शुष्कल	४१२	१९	संधात	१४०	१८	सरा	१८८	१०८
४१२	१९	शुष्कली	२६	५४	सची	१०४	२	सराव	३६०	३२
३१४	२६	शुष्म	१८०	८७	सजुष	२३०	४०	सरिल	१०६	३
७३	४	शुकशिम्व	४६	२८	संचार	२२	४५	सरिषप	३५३	१७
३६६	४४	शुर्मी	४०२	३५	संज्ञ	५१२	४	सर्पाख्य	१७१	६५
२७०	९६	शुक्ति	३८४	९६	सततम्	४५४	२५	सर्व	१६	३०
२८५	१३८	शुक्ली	२६१	७६	सत्यानृत	२४९	४७	सर्वसह	१२६	३
२६	५५	शेषस्	२६१	७६	सत्यापना	३१	६६	सर्वतोभद्र	३३३	७९
४६	२६	शेष	१७३	७०	सत्र	३४८	२	सर्वला	३२९	९३
२२३	२२	शेषाली	१२२	३८	सदा	३७९	८२	सलिर	१०६	३
१०	१७	शेषल	२६१	७६	सनत्	३१०	१५	संवदन	४४७	४
८०	२४	शेष	१००	४	सनातकुमार	३१	६६	संवपन	४४७	४
२४७	४४	शेषा	१६८	५७	सनिष्टीव	५०१	२१५	संवर	१०७	४
३५२	१५	शोनक	१६८	५७	सनाह	२४	५१	संवर्ति	१२४	४३
३५६	२३	शोषण	१३	२५	संनिध	७९	५१	संवेदन	६३	१
३५६	२३	शौभाजन	१५७	३१	संधा	३२९	६४	ससन	२९६	२६
३५६	२३	श्यामक	२१०	१६५		४५३	२३	सह	५५	१४
३९०	१११	श्यामा	५१	४		५०	३	सहचर	३४२	१०१
								सहस्र	१७५	७५
									५२८	२४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सहा	३४२	१०१	सुता	२४२	२८	सोन्माद	४१३	२३	स्वाशा	१८८	१०८
सहाचर	१९२	११६	सुदामन्	३७	९	सोमन्	३९	१४	स्वेद	८८	१६
सहृदय	१७५	७५	सुधा	१३६	१०	सोमपा	२९०	९	ह	१९	३८
सहोदर	४०७	३	सुधूषवर्णा	२७	५६	सौभाजन	१५७	३१	हस	२५	५२
सह्य	२४४	३४	सुपर्ण(क)	१५५	२४	सौम्या	४५	२६	हंसग	२४	५१
साचि	१४२	३	सुप्ति	९७	३६	सौर	४५	२६	हंसपदी	१९३	११९
साची	५१३	६	सुम	१५२	१७	सौरन्ध्री	८२	४	हंछिका	२५०	५२
सात	५१३	६	सुमनस्	१६५	४८	सौरि	१२	२१	हजी	१८१	८९
सातीनक	६०	२५	सुमना	१७४	७२	स्तम्भ	८८	१६	हनुष	२८	५९
सादन	३५३	१६	सुम्य	३९९	२७	स्तम्भन	१३	२५	हयन	३२५	५२
साधुपुष्प	१३४	५	सुरस	२५५	६४	स्तुत्या	१९७	१३१	हरिताल	३८७	१०३
सांपरायिक	१९६	१२७	सुरोद	१०५	२	स्थलपद्म	१९६	१२७	हरिवर्ष	१२८	६
सार	३४३	१०४	सुलोहिता	२७	५६	स्थाल	३५९	३१	हल	५२७	२३
सारङ्ग	१७१	६४	सुवास	२१०	१६५	स्थाली	१६७	५४	हस्तधारण	४४७	५
सारङ्ग	२२०	१७	सुवीराम्ल	३६३	३९	स्थावर	२३४	८३	हडा	२५	५२
सारणी	२०५	१५२	सुशीम	४१	१९	स्थिर	११	१८	हार	२७४	१०६
सारवाही	१८३	९५	सुषि	९९	२	स्थूलक्ष्वेड	३३६	८७	हारा	२७४	१०५
सारिका	८४	६	सुषिर	८३	४	स्थूललक्ष	४०८	६	हारि	२७४	३४
सारोष्ट्रिक	१०३	१०	सूत्रकण्ठ	२८८	४	सुहा	१८७	१०५	हालहल	१०३	१०
साल	११४	१९	सूत्रतन्तु	४००	२८	सुहाश	२८५	१३८	हालाहल	१०३	१०
साढर	११६	२४	सूत्रामन्	२१	४२	स्पश	४५१	१४	हासिका	८९	१९
सावर	१५८	३३	सून्माद	४१३	२३	स्फरण	४४९	१०	हाहस्	२५	५२
सिंह	४६	२७	सूप	४७५	९१	स्फार	४२७	६३	हिङ्गुल	५२६	२०
सिंहान	३८५	९८	सूरण	२०६	१५७	स्फुलिङ्गिनी	२७	५६	हिमक	२०१	१४३
सिकता	१२९	११	सूरिन्	२८९	६	स्फोटनी	४०३	३३	हिमद्युति	३९	१३
सिकतिल	१२९	११	सूर्प	३५७	२६	स्पय	२९५	२४	हिरण्मय	१२८	६
सिचय	२७७	११५	सूक	३८१	८९	स्मरण	९३	२९	हिरण्यवाह	१२०	३४
सितशिव	३६४	४२	सूकणि	२६८	९१	स्याल	२४३	३२	हिलमोचा	२०७	१५८
सिताभ	२८३	१३०	सूकणी	२६८	९१	स्यूति	४४१	१०१	ही	५११	२५७
सिद्धार्थ	९	१५	सूकि	२६८	९१	स्योन	१६७	५७	हीर	१६	३३
सिध्मन्	२५१	५३	सूकन्	२६८	९१	सुवा	३५७	२६	हीरा	१७	३३
सिध्मला	२५४	६१	सुणीका	२५७	६७	सू	१७९	२	हुड	२२४	२६
सिध्मली	२५१	५३	सष्ट	४६५	३९	स्रोतखिनी	५१९	३०	हुडु	८४	८
सिरा	२५६	६५	सेव	४४७	५	स्वभ्र	११९	९९	हुणिया	४५६	३२
सिहुण्ड	१८७	१०५	सेव्य	२१०	१६४	स्वरभङ्ग	८८	१६	हुणीया	४५६	३२
सिह्मकी	१९४	१२४	सैकत	१२९	११	स्वरित	७४	४	हेट	३४४	१०८
सीकर	३८	११	सैल्या	१२०	३४	स्वरस्	२३	४७	हेमन्	५६	१८
सीर	२१५	४	सैरिन्ध्री	२३९	१८	स्वणीख्य	१७१	६५	हेमपुष्प	१७०	६३
सुकुमारा	१९०	११३	सैरिभ	८२	४	स्ववासिनी	२३६	९	हेमपुष्पी	१८१	९१
सुखा	६०	२५	सैरेय	५	६	स्वादूद	१०५	२	हाद	३७	९
सुगन्ध	३८७	१०२	सैरेयक	१७५	७५	स्वाद्वल	१७१	६४	हादा	१९४	१२४
सुगन्धक	३८७	१०२	सोदर	१७५	७५	स्वार	४५१	१४	हादिनी	११९	३०
सुजागर	२०४	१५१		२४४	३४						

इति टीकाटिप्पणीस्थशब्दानुक्रमणिका ।

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सहा	३४२	१०१	सुता	२४२	२८	सोन्माद	४१३	२३	स्वाशा	१८८	१०८
सहाचर	१९२	११६	सुदामन्	३७	९	सोमन्	३९	१४	स्वेद	८८	१६
सहृदय	१७५	७५	सुधा	१३६	१०	सोमपा	२९०	९	ह	१९	३८
सहोदर	४०७	३	सुधूम्नवर्णा	२७	५६	सौभाजन	१५७	३१	हस	२५	५२
सहोदर	२४४	३४	सुपर्ण(क)	१५५	२४	सौम्या	४५	२६	हंसग	२४	५१
सह्य	१४२	३	सुप्ति	९७	३६	सौर	४५	२६	हंसपदी	१९३	११९
साचि	५१३	६	सुम	१५२	१७	सौरन्त्री	८२	४	हंछिका	२५०	५२
साची	५१३	६	सुमनस्	१६५	४८	सौरि	१२	२१	हञ्जी	१८१	८९
सात	६०	२५	सुमना	१७४	७२	स्तम्भ	८८	१६	हनुष	२८	५९
सातीनक	३५३	१६	सुम्य	३९९	२७	स्तम्भन	१३	२५	हयन	३२५	५२
सादन	१३४	५	सुरस	२५५	६४	स्तुत्या	१९७	१३१	हरिताल	३८७	१०३
साधुपुष्प	१९६	१२७	सुरोद	१०५	२	स्थलपद्म	१९६	१२७	हरिवर्ष	१२८	६
सांपरायिक	३४३	१०४	सुलोहिता	२७	५६	स्थाल	३५९	३१	हल	५२७	२३
सार	१७१	६४	सुवास	२१०	१६५	स्थाली	१६७	५४	हस्तधारण	४४७	५
सारङ्ग	२२०	१७	सुवीराम्ल	३६३	३९	स्थावर	३३४	८३	हहा	२५	५२
सारणी	२०५	१५२	सुशीम	४१	१९	स्थिर	११	१८	हार	२७४	१०६
सारवाही	१८३	९५	सुषि	९९	२	स्थूलक्ष्वेड	३३६	८७	हारा	२७४	१०५
सारिका	८४	६	सुषिर	८३	४	स्थूललक्ष	४०८	६	हारि	२२७	३४
सारोष्ट्रिक	१०३	१०	सूत्रकण्ठ	२८८	४	सुहा	१८७	१०५	हालहल	१०३	१०
साल	११४	१९	सूत्रतन्तु	४००	२८	लेहाश	२८५	१३८	हालाहल	१०३	१०
साल्हर	११६	२४	सूत्रामन्	२१	४२	स्पश	४५१	१४	हासिका	८९	१९
सावर	१५८	३३	सून्माद	४१३	२३	स्फरण	४४९	१०	हाहस्	२५	५२
सिह	४६	२७	सूप	४७५	९१	स्फार	४२७	६३	हिङ्गुल	५२६	२०
सिंहान	३८५	९८	सूरण	२०६	१५७	स्फुलिङ्गिनी	२७	५६	हिमक	२०१	१४३
सिकता	१२९	११	सूरिन्	२८९	६	स्फोटनी	४०३	३३	हिमवृत्ति	३९	१३
सिकतिल	१२९	११	सूर्प	३५७	२६	स्फय	२९५	२४	हिरण्मय	१२८	६
सिचय	२७७	११५	सूक	३८१	८९	स्मरण	९३	२९	हिरण्यवाह	१२०	३४
सितशिव	३६४	४२	सूकणि	२६८	९१	स्याल	२४३	३२	हिलमोचा	२०७	१५८
सिताभ	२८३	१३०	सूकणी	२६८	९१	स्यूति	४४१	१०१	ही	५११	२५७
सिद्धार्थ	९	१५	सूकि	२६८	९१	स्योन	१६७	५७	हीर	१६	३३
सिध्मन्	२५१	५३	सूक्रन्	२६८	९१	सुवा	३५७	२६	ीरा	१७	३३
सिध्मला	२५४	६१	सूणीका	२५७	६७	सू	१७९	२	हुडु	२२४	२६
सिध्मली	२५१	५३	सूष्ट	४६५	३९	स्रोतस्विनी	५१९	३०	हुडु	८४	८
सिरा	२५६	६५	सेव	४४७	५	स्वध्र	११९	९९	हुणिया	४५६	६२
सिहुण्ड	१८७	१०५	सेव्य	२१०	१६४	स्वरभङ्ग	९९	१६	हुणीया	४५६	६२
सिह्मकी	१९४	१२४	सैकत	१२९	११	स्वरित	८८	४	हेट	३४४	१०८
सीकर	३८	११	सैत्या	१२०	३४	स्वरुस्	७४	४	हेमन्	५३	१८
सीर	२१५	४	सैरिन्त्री	२३९	१८	स्वर्णाख्य	२३	४७	हेमपुष्प	१७०	६३
सुकुमारा	१९०	११३	सैरिभ	८२	४	स्ववासिनी	१७१	६५	हेमपुष्पी	१८५	९१
सुखा	६०	२५	सैरेय	५	६	स्वादूद	२३६	९	हाद	३७	९
सुगन्ध	३८७	१०२	सैरेयक	१७५	७५	स्वादुम्ल	१०५	२	हादा	३७	९
सुगन्धक	३८७	१०२	सोदर	१७५	७५	स्वार	१७१	६४	हादिनी	१९४	१२४
सुजागर	२०४	१५१		२४४	३४		४५१	१४		११९	३०

इति टीकाटिप्पणीस्थशब्दानुक्रमणिका ।